

દંદિરાજ : વિલક્ષણ પ્રતિભા
[હૃદય અને ગરત]

વિલક્ષણ

With L & Co. Mumbai & Co.

A
O
O
A

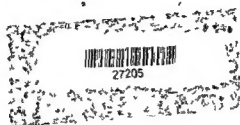
Gram HARIKRIPA

Phone Office : 384907

384086

Personal 383440

Residence 448043

HARIKRIPA PAPER COMPANY

Largest Paper House In Gujarat State
AHMEDABAD 380 001

Wholesaler

- * J. K. Paper Mills - Ray-gada
- * Andhra Pradesh Paper Mills Ltd., Rajahmundry
- * West Coast Paper Mills Ltd., Dandeli
- * Straw Products Ltd., Bhopal

નિવેદન

ડિસેમ્બર ૧૯૮૪-જાન્યુઆરી ૧૯૮૫ નો આ સંયુક્ત અંક છે. તેમાં ઈદરાજીના શાસનના આરંભથી રાજ્યની સ્થાપના સુધીના ૧૮ વરસની રાજકીય-આર્થિક ઘટનાઓ અને સમસ્યાઓનું સિદ્ધાંતલોકન રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે. ઈદરાજી એવી વિવિધ વિલક્ષણતાઓ ધરાવનારાં હતાં કે તેમનાં સર્વથા વ્યક્તિત્વ, સંમોકક નેતૃત્વ અને મૌલિક શાસન સૈલીનો સુમેળ ખવડાવવાનું અશક્ય લાગ્યું. કદાચ, આવા સાહસ માટે આપણે સમય દૃષ્ટિએ યજ્ઞા નિકટ છીએ માનીને, એ કામ ભાવિ ઇતિહાસ પર છોડવાનું 'હડાપણુબધુ' લાગ્યું; એટલે એમના પ્રત્યેની મુખ્યતાથી માંડી કઠોર આલોચનાની રેખાઓ અને છાયાઓ રજૂ કરી સંતોષ માન્યો. મુખ્યત્વે, રાજકારણ ક્ષેત્રની એમની કામગીરી ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખ્યું, અને અર્થકારણનાં છેવે જવાહરલાલ નહેરુથી આરંભ કરીને થોડીક વિગતે ચિત્ર દોરવાનું કયું....

કહો કે રહેલા ખડમાં આવી ભૂમિકા ભજવી કરીને, ખડમા ઈદરાજીની હત્યા માટે થયેલ અથો જવાબદાર બનેલી શીખ-સમસ્યાનું ૧૫ વિગતે અવલોકન રજૂ કયું, અને હત્યાના પ્રયાશમાં રૂપ દિલ્હીની હિંસક ઘટનાના સ્વરૂપ ૪ - પાડતી 'તપાસ'નું તારતમ્ય આપ્યું. આ પછી, કહો કે રાજો ખડ રાજ્ય-પ્રવેશન કરે કરાયેલી લોકસભાની ચૂટણોના ત્રણાચ તેમાં ભારતના કેટલાક અપક્ષ અમલો વિચાર્યા ૪૪ - રેથી વાયાની અપેક્ષાઓ ઉપરાત અનેક કારણોસર કાયદારૂપ બનેલા મતદાન અંગે માર્ગ માર્ગદર્શન આપ્યું; એવા ખડમા ચૂટણોના પરિણામોમાં ડોકિયુ કરી તેના પક્ષનેતાઓ તથા અપક્ષ આલોચકોનાં મતબો વેચ કર્યા, છેલ્લે, પાચમા ખડમા રાજ્યના સહસ્ર ઉત્સાહી આરંભની જાખી કરાવીને આ અંક પૂરાં કર્યો છે

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે અહીં કોઈ સંશોધન રજૂ કયું નથી. રજૂ થયેલા અભિપ્રયો ને વિચારો સાથે સમતિ હોવાનો કે સ્થાપવાનો કોઈ હેતુ કે પ્રયાસ નથી આ અંકના આરંભે જે મતબ્ય રજૂ કયું છે, તેન મારા પરદાં જ છે વિચાર કરનારા નાત્રિકને વધુ વિચાર કરતો કરવાનો હિદય છે.

આ અંકની સામગ્રી લખાણો તથા કાટૂંનો (૧૯૭૭ થી ૧૯૮૪) જ્યાં-ત્યાંથી લેવાયા છે- (સામાર માંડી બેડી છે) અપકુ-ડેટ રહેવા માટે, ખાસ તો, હમણાં હમણાં પ્રકાશિત યદ્ય રહેલાં અનેક અંગ્રેજી સામયિકા હાથગર્તા યદ્યાં તે બધાંનો ઠીકઠીક ઉપયોગ કરી લીધો છે ઉપરાંત, આ અંક માટે કેટલુંક લખાણ તોમાર કરવા માઈ ખિરધર-તલાટી તથા માઈ દિનેશ શુક્લને ચીંધું અને તેમણે હોયએરે કરી આપ્યું તેની સામાર નોખ લઈ છુ

ખાસા રાખ્યું છું કે અહી રજૂ થયેલી સામગ્રી અનેક અલ્પત્ન સમસ્યાઓ અ જે જુદી જુદી રીતે વિચારનારાઓને કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપયોગી નીવડશે.....

૨૦-૧-૮૫]

- લોગીલાલ ગાંધી

અનુક્રમ

- નિવેદન : ભો. ત્રીધી ૧૫૫
૧
- ઈંદિરાથી રાજ્ય : ભોળીભાઈ ત્રાધી ૧-૪
(વધારો પા-૫૭)
- ઈંદિરાજી : પ્રતિભા અને રીલી : ભોળીભાઈ ત્રાધી ૫-૩૨
(વધારો પા-૮૧)
૧. સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ ૨. સંઘોદક નેતૃત્વ ૩. વિલક્ષણ શાસન શૈલી
૪. આર્થિક પરિપાટી
- પુપુલ જયકર, પી-સી-એલેક્ઝાન્ડર, હયા વાસુદેવ, રશ્મિ હરીયા, મિરિલાલ જૈન,
એસ. કે હતાત્રય ૨, ડોરોથી નોર્મન, કે-એન-સુબ્બાસ્વમી, આર-એસ-પરિત, રમિય માપર,
ભારતના ઉદ્યોગપતિઓ, મનુ મુખેદાર.
- શીખ સમસ્યા-નવો વર્ણાક : ગિરધર એન. તલાટી ૩૩-૫૪
- હિંસક ઘટનાઓના ભીતરમા : દિનેશ શુક્લ ૬૧-૬૩
- લોકયજ્ઞવળો અને ભાગીદારી : દિનેશ શુક્લ ૬૫-૭૨
- ચૂંટણીની પૂર્વ સંધ્યાએ ઉમેદવારો પાસે અપેક્ષા ૭૩-૭૭
ડી. ડી. લાકઠાવાળા, બી. એમ. તારક ડે, અસગર અલી એ જીનિયર, એન. એ
ખાલ્સીવાળા, મીનુ મસાણી
- અત કોને આપશો ? ૭૮-૮૦
રજની કાઠારી, એમવી-કામય, રામ મુર્તિ, અ. બા. સર્વસેવા સંઘ-સ મેલન (વધારો પા-૮૩)
- ૧૯૮૪ લોકસભાની ચૂંટણી : ભીતરમા ડોકિયું : દિનેશ શુક્લ ૮૪-૯૩
- પરિશ્વામનું પૃથક્કરણ : ૯૬-૧૦૧
- અટલ ભિદારી બાળવેથી, વંદરોજિત, એસ. એસ. શેઠ, મતીશ કુમાર, મનુભાઈ પ યોળી,
મુનીભાઈ ગૌલ, બાબુભાઈ જ પટેલ.
- પ્રામાણિક રાજ્યવર્તી જામલ આઠક્ષાઓ ૧૦૫-૧૦૮

-પુસ્તકો : વાડીલાલ લ. મહેતા (અધ્યા), ભારત અંકડામાં (૧-૧૮ કોડી) -નહેરુ યુગના
-કેટલાક કામ-ગજ, ઊલ્લાસી ચૂલમાં, કયા મહારથીઓ હાથો, પક્ષવાર સ્થિતિ.

-કાટુન (૨૨ ૫૪) -૧-૮ ઈ દિરાજની શીલી; ૯-૧૨ ઈ. સ. ૧૯૭૭ થી ૧૯૮૦ વચ્ચેનો
ગણો * ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૮ A+B તથા ૧૩ થી ૨૦

*

આભાર .. આભાર... આભાર.. આભાર આભાર... આભાર...

અંગ્રેજી

સામયિકો

- End of an Era C S Pandit
- The Congress Crumble S K. Rastogi
- In the Larger Personal Interest . V K. Murthi
- An Eye to India David Selbourne
- A Plan of Economic Development for India
- By Indian Industrialists

- Illustrated Weekly, India Today, Sunday, Probe India,
- Surya, Frontline, The Week, Imprint Outlooker
- Gentleman, રવિવાર (દિવસ), દિનમાસ (દિવસ), સર્વોચ્ચ જગત (દિવસ), અભિપ્રાય (અ.) તથા Times of India (દિનિક), Indian Express, (દિનિક), સદેશ, ગુજરાત સમાચાર, લોકસત્તા ..

*

આભાર. આભાર .આભાર . આભાર...આભાર . આભાર...

* આભાર કામો લહેરખખર આપનાર સર્વ સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓનો

ધન્યવાદ

સચોટ કટાક્ષ ચિત્રોનો સંપૂર્ણ

સર્વોચ્ચ અક્ષર-મુદ્રણ સચિત 'ગ્રોટસ્ક' કો'સિલ પ્રોપેટર, કમિટી' તરફથી રૂપ 'ગ્રોટસ્ક'નો સંપૂર્ણ (અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી ભાષાઓમાં) પ્રકટ થયેલો છે. તેમાં કોમવાદીઓ, પાટલી બહુઓ, ફાલુચેરો, ઠાળા નાણાંથી ચૂંટણી લડનારાઓ, દેશી સ્વામી સાધુ નેતાઓ સામે સખત માળખા

લગાવેલ છે. 'પાણી નહીં' તો રીવી નોઈને છૂલો' તથા 'ત્રીજી હડાલોમાંથી ત્રીજી હડાલો' અને વાર વાર લક્ષર. બોલાવવાની તથા ગવર્નરો દ્વારા રાજ્યો ઉપલાવવાની રાજનીતિ સામે તોફાની ઉચ્ચારા છે. વધુમાં, સાચા ઉમેદવારનાં લક્ષણો આપીને વિધાયકો માર્ગ પશુ ગીધવામાં આવ્યો છે.

- નિવેદન : બો. ત્રીધી ૧-૪
(વધારો પા-૫૭)
- ઇંદિરાબી રાજ્ય : બોલીશાઈ ત્રીધી ૫-૭૨
(વધારો પા-૬૨)

૧. સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ ૨. સમોદક નેતૃત્વ ૩. વિલક્ષણ શાસન શૈલી
૪. આધિકાર પરિપાટી

— પુપુલ જયાર, પી-સી-એલેક્ઝાન્ડર, કમા વાલુદેવ, રશ્મિક ઝંકરીયા, ગિરિલાલ જૈન,
એસ. કે. કાતાવર, કે. ડોશી મોર્મન, કે. એન-સુબલક્ષ્મ, આર-એસ-પરિત, રમેશ વાપર,
વારતના કમોગપતિએ, મનુ મુનેશ્વર.

- શીખ સમસ્યા-નવો વર્ણાંક : ગિરધર એન. તલાલી ૩૩-૫૪
- હિંસક ઘટનાઓના ભીતરમાં : દિનેશ શુક્લ ૬૧-૬૩
- લોકચળવળો અને બાગીદારી : દિનેશ શુક્લ ૬૫-૭૨
- ચૂંટણીની પૂર્વ સંખ્યાએ ઉમેદવારો પાસે અપેક્ષા ૭૩-૭૭
- ડી. ડી. લાકડાવાળા, વી. એમ. તારડ કે, અસગર અલી એ જાનિયર, એન. એ
વાલજીવાળા, મીનુ મસાણી

- મત જોને આપણો ? ૭૮-૮૦
૧૪ની હાકારી, એમ. પી-કામથ, રામ મુર્તિ, અ. ભા. સર્વસેના સ. વ-સ મેલન (વધારો પા-૮૩)
- ૧૯૮૪ લોકસભાની ચૂંટણી : ભીતરમાં ડોકિયું : દિનેશ શુક્લ ૮૪-૯૩
- પરિણામનું પ્રયત્નરણ : ૯૬-૧૦૧

અટલ ગિહારી બાળપંચી, ચંદ્રશેખર, એસ. એસ. રોક, યતીસ કુમાર, મનુભાઈ પંચોળી,
સુનીશાઈ નેધ, બાલુભાઈ જ. પટેલ.

- પ્રામાણિક શાળવની જામલ આકાશાઓ ૧૦૫-૧૦૮

પુસ્તકો : વાંકીલાલ ઇ. મહેતા (મુદ્રા), ભારત આકાશમાં (૧-૧૮ કોઠા) -નહેરુ યુગના
કેટલાક કામ-જી, ઊલ્લાસી ચૂલમાં, ક્ષણ મહારાષ્ટ્રીઓ હાથો, પક્ષવાર સ્થિતિ.

કાટુન (૨૨ પૃષ્ઠ) -૧-૮ ઈ દિરાજની રીધી; ૬-૧૨ ઈ. સ. ૧૬૭૭ થી ૧૬૮૦ વચ્ચેનો
ગણો * ૧૬૮૦ થી ૧૬૮૮ A+B તથા ૧૩ થી ૨૦

*

આભાર...આભાર...આભાર . આભાર ..આભાર ..આભાર...

શ્રેયો

સામયિકો

- End of an Era C S Pandit
- The Congress Crurible S. K. Rastogi
- In the Larger Personal Interest : V K Murthi
- An Eye to India David Selbourne
- A Plan of Economic Development for India
- By Indian Industrialists

- Illustrated Weekly, India Today, Sunday, Probe India,
- Surya, Frontline, The Week, Imprint Onlooker
- Gentleman, રવિવાર (દિ દી), દિનમાન (દિ દી), સર્વોદય જ્યોત (દિ દી), અભિપ્રુત (ધ.) તથા Times of India (દેનિક), Indian Express, (દેનિક), સંદેશ, શુશ્રાવ સમાચાર, લોકસત્તા ..

*

આભાર...આભાર ..આભાર ..આભાર...આભાર આભાર .

* આ અંકમાં તહેરુખખર આપનાર રાજ સંદર્ભાઓ તથા અધિકૃતઓનો

અન્યવાદ

સચોટ કટાક્ષ ચિત્રોનો સંપૂર્ણ

સર્વોદય મંડળ-અનર્થ રચિત 'વેસ્ટ' કો'સિલ
કો'પેઈન કમિટી' તરફથી ૨૫ પોસ્ટરોનો
સંપૂર્ણ (અમેરિકા, દિદી, અન્યગતી ભાષાઓમાં)
પ્રચટ મેપેસો છે. તેમાં કોમનાદીઓ, પાટલી બદલુઓ,
કો'લ્યોરો, કાળા નાણાંથી ચૂંટણી લડનારાઓ,
દેશી સ્વાયં સાધુ નેતાઓ સામે સખત ચાળખા

લખાવેલ છે. 'પાણી નહીં' તો રીવી બેઈને 'જીવો'
તથા 'તરીબી હઠાવોમાંથી તરીબ હઠાવો,' અને
વાર વાર લક્ષર બોલાવવાની તથા ગ્રવર્નરો દ્વારા
રાજ્યો ઉચલાવવાની રાજનીતિ સામે તહેદારી ઉચ્ચ
રાષ્ટ્ર છે. વધુમાં, સાચા ઉમેદવારના લક્ષણો આપીને
વિધાયક ભારત પશુ ચીંધવામાં આવ્યો છે.

[રાજકોટ-સેન્ટ્રી સાલવારી]
સંદિશ [૧૯-૧૧-૧૯૭૧ : ૧૦મું]

આરી-૧૯૫૫ : રાજકોટ કારોબારીમાં
 ૨૨-૯-૧૯૫૬ : મધ્યસ્થ પાલમિન્ટરી બેઠકમાં
 ૨૨-૧૯૫૬ : રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ,
 ૯-૧૧-૧૯૬૦ : યુનેસ્કોના કારોબારી સભ્ય
 ૭-૫-૧૯૬૪ : પં. નેહરુનું અવસાન
 ૭-૧૬-૬૪ : શાસીજીના કાસનમાં માહિતી-
 ખાતાના પ્રધાન
 ૧-૧૯૬૬ : શાસીજીનું અવસાન
 ૧-૧૯૬૬ : વડાપ્રધાન પટે
 ૨-૧૯૬૭ : લોકસભાની ૪થી ચૂંટણી
 : કોંગ્રેસનો વિજય : વડાપ્રધાન
 પટે ચાલુ
 ૭-૭-૬૬ : મુખ્ય મંત્રીનું રાષ્ટ્રીયકરણ
 ૯-૧૯૬૬ : અંતરિમાના અવસાન નીચે
 રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે વિ. વિ.
 ગિરિની ચૂંટણી.
 ૧-૧-૧૯૬૯ : કોંગ્રેસ, કારોબારીમાંથી જરતરકી
 ૧૨-૧૯૬૯ : નવા પક્ષ કોંગ્રેસ (સી)ની સ્થાપના.
 ૩-૧૯૭૦ : કોંગ્રેસ પાક્ષી પક્ષના સંવાનુમતે નેતા
 ૩-૧૯૭૧ : પાચમી ચૂંટણી : કોંગ્રેસ (સી)નો
 વિજય-વડાપ્રધાન પટે ચાલુ.
 ૩-૧૨-૧૯૭૧ : પાક દ્વારા યુદ્ધ ભારતીય સૈન્ય-
 નો પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં પ્રવેશ
 : ત્યાંની મુક્તિવાહીને સહાય
 ૯-૭-૧૯૭૩ : ભારત નોલસાદિય મેન્નોફરન્ટ
 ૭-૭-૧૯૭૩ : સંદિશ-જિટા-સિમલા કાર
 ૨-૬-૧૯૭૫ : ૧૯૭૫માં રાજ્યપેલી પ્રિયાગ્રામાંથી
 ચૂંટાયેલા એમ. વિરરીતિયા
 અન્વયાવાયા માટે અસ્કેગાક
 કાઢીકાદો દ્વારા લોકસભામાં
 સમજાવવા
 ૫-૬-૧૯૭૫ : રાષ્ટ્રીય કુટુંબની અદેગત

૨૧-૩-૧૯૭૭ : જી. ચૂંટણીમાં રાજકોટના
 હાથે રાજ્યપેલીમાં પરજય
 ૨૨-૩-૧૯૭૭ : વડાપ્રધાનપદેથી રાજીનામું
 ૧૧-૫-૧૯૭૮ : નવો પક્ષ કોંગ્રેસ (આઈ)
 ૯-૧૧-૧૯૭૮ : ચિત્રમ પ્રભુભાઈ ચૂંટાય
 ૨૨-૧૧-૧૯૭૯ : પાલમિન્ટના વિશેષાધિકારની
 અધિકારીમાં સમજાવેથી
 જરતરકી-ગિહાર બેઠકમાં એક
 દિવસ
 ૨૮-૭-૧૯૭૯ : મેરારાજની જર્મતા સરકારનું
 પૂનમ થતાં ઈ. ના ટેકાપી
 ચરણસિંહ વડાપ્રધાન
 ૨૦-૮-૧૯૭૯ : ટેકા ખસેડી લેતાં ચરણ સરકારનું
 પૂનમ
 ૨૨-૮-૧૯૭૯ : લોકસભા પરમાસ્ત-મેસિઝેંડ કુલ
 ૧૪-૧-૧૯૮૦ : ૧૭મી ચૂંટણી - અખ્ય વિજય
 વડાપ્રધાનપદે યુનરાઈડ
 ૧-૬-૧૯૮૦ : ઈ. મ. મ. પ્ર. ચરણાત, રાજસ્થાન,
 પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસામાં
 (સી) નો વિજય
 ૨૭-૬-૧૯૮૦ : સંજયનું વિમાની એકસ્માતમાં
 અવસાન
 ૧૫-૭-૧૯૮૧ : જી. સિંઘ રાષ્ટ્રપ્રમુખ
 ૬-૧૦-૧૯૮૩ : પંજાબમાં પ્રેસિડેન્ટ સાસન
 ૧૦-૧૧-૮૩ : રાજ્યપેલીમાં જરતરકી-કાસન
 ૨-૭-૧૯૮૪ : કારક અબુલ્લાની કસીમીર-સરકાર
 ની જરતરકી
 ૧૦-૭-૧૯૮૪ : પંજાબ એન્ડ રવેલપંથનું પ્રકાશન.
 ૧૦-૮-૮૪ : આંધ્ર પ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન
 : રામારાવની સરકારની જરતરકી
 ૧૬-૮-૧૯૮૪ : રામારાવની યુનિસ્ટાપના
 ૩૧-૧૦-૧૯૮૪ : હાથ

ઈંદિરાજીથી રાજ્ય વિલક્ષણ વિદાય અને પ્રવેશ | ભોળીભાઈ ગાંધી

પહેલા વખતે મયા સોશિના મનમાં સવાલો વેળાતા હતા (૧) ઈંદિરાજી લોકસભાની ચૂંટણી સમયે આપણે કે વધુ અટકાવ મુદત માટે મુલતવી રાખશે ? કે પછી (૨) બહુમતિના ભેરે આજની સસહીય પદ્ધતિની લોકશાહીને બદલે પ્રમુખશાહી પદ્ધતિ દાખલ કરીને, પોતાની હયાતીમાં પોતાને હસ્તક, અને ત્યારબાદ પોતાના પુત્ર સંજયના હસ્તક રાહી સોપી જવાનું જોઈવશે ?—બલમત, સંજયના પુત્ર પાદ રાજ્યને !

ઈંદિરાજીની શૈલી સાથે કોઈ મારે—એમના પક્ષના નિકટતમ સહકારી મારે—અચમ્પ હતા. ચૂંટણીનો સમય નજીક આવતો ત્રેયો તેમ તેમ લોકો પોતાની રીતે જવાબો વિચારતા થયા—પણ એમ માનતા હતા કે આસાંમ જેવી હજી ભીજળતી અને પંગળ, કારમીર અને આંધ્ર જેવી તાજેતરમાં ભીજળી રહેલી ધટનાઓ ઈંદિરાજીને પ્રતિકૂળ લાગશે વળી, ગોળી હસ્તકનાં અનેક રાજ્યોમાંની સરકારોમાંથી આતંકીય વાદ્ય સ્થળો ચાલતી હતી; ઉપરાંત, ગોળીપદમાં પણ અચિસ્ત વધી રહી હતી આથી તેઓ હંમણાં ચૂંટણીનું સાહસ નહિ એક—૧૯૭૭ની જૂન નાહિ દોહરાવે બીજી આજુ, ઈંદિરાજીએ પોતે કહી નાખ્યું હતું કે સંસદીય પરિપાટી મદલીને પ્રમુખીય ચાસનની સિદ્ધારસ તેમણે નયા કરી, પરંતુ એ વિકલ્પ અચાંચ એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આ જોતા, મંધારણ બદલવાનીય કરી ઉત્તવજ તેમને ન હતી.

સાથે સાથે એ પણ હકીકત હતી કે ઈંદિરાજીના લાગ ચાસનમાં કારમીર મોંઘવારી, બેકરી અને બજારોમાં ફાટ્યા હતા લોકશાહીના આધાર સ્તંભો સંભાળીને અને નવાવત સાથે એકાદી ને, ઈંદિરાજીએ પોતાની સત્તા ચેન નેન પ્રકારે ટકારી રાખવા અવતરે પેતરા નાખ્યા હતા : કાવત્રા બન્યુઆરી : ૧૯૮૫]

બલવાથી માંડીને ઇમ્પ્રુવી સાદવા સુધીના । આમ, લોકશાહી અને નૈતિક-મૂલ્યોને એમણે ખુલ્લું ખુલ્લો છેડ દીધો હતો.

બીજી આજુ, ૧૯૭૭-૧૯૭૮ દરમ્યાન જનતા રાજ્યે નાનકડો છતાં નોંધપાત્ર એવો એક પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. તેમાં તેમણે આર.જે.જી., ઈંદિરાજીએ કરેલી વિરૂધ્ધિ દૂર કરી, લોકશાહીને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું એક અત્યંત પ્રશસ્ત્ય પત્રક લખ્યું હતું ; મોંઘવારીને કાળૂમાં રાખવાના પ્રવાસોમાંથી કીકીક સફળતા મળી, પરંતુ, નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આ બધું બધું વિચારાઈ ચુકુ હતું ! લોકોને જો, પાદ રજુ તે એક જ કે જનતા પાર્ટીના મુખ્ય નેતાઓ પોતાના સાચા વહીવટનો લાભ લઈ આજળ વધવાને બદલે અંદર અંદરની બહમ-બહનિકામાં એકબીજાના ટાટિયા બેંચીને આત્મ-હત્યા સુધી પહોંચી ગયા હતા !

નોંધપાત્ર હકીકત, ખરે જ, એ છે કે વિરોધ પક્ષોની આ નવાવટાએ પ્રમંના માનસ પર એટલી ઘેરી અસર કરી હતી કે એમણે કહ્યું—કારમ્ય બધું ધૂળમાં મળી ચુકુ હતું એટલું જ નહિ, ઈંદિરાજીના બધા કારસ્તાનો જુલી જઇને પ્રમંએ તેમને ૧૯૮૦માં વધુ મોટી બહુમતી આપીને પોતાને શિરે ધાર્યા તા !

આ મહત્ત્વના ઈંદિરાજીના ચાસનમાં શુ બન્યું ? પક્ષમાં અને રાજ્યોમાં અંદર અંદરના રૂપ વિદ્રોહો વધતા ત્રણ પક્ષમાંના સહભાષી ટોચના નેતાઓ અને પ્રધાનમંડળના પ્રધાનો સુદાં ધાક અને સત્તામાં ચીટકા રહેવાની લાલસાના પ્રાપ્તિ “જી-હોનુરિયા” બની રહ્યા “આઈ”કે તત્ર પણ નવી આયા આપે એવું ન હતું.

નોંધપાત્ર હકીકત એ હતી કે આ પછી ૫

પ્રમત્ને કોઈ બીજો વિકલ્પ દેખાતો ન હતો !
અને ‘અંદર અંદર અગતી જનતા સરકાર કરતાં
આ સારી’—એવું આધારન લેતાં હતી. ખેર...

આવા અવસરે કુદરતનું કળનું તે ઇંદિરાજીની
એકાએક નિર્ધૂંધુ હત્યા થઈ, આ ઘટનાએ
સોને ચોકાવી દીધા. જો કે, જેઓ એમ માનતા
હતા કે ઇંદિરાજીની કાચી શેલીએ પગપની
સમસ્યાને ગૂંચવીને શીખ પ્રભામાં આવેલું જે
મોજુ ‘ફેલાવું’ હતું તેણે બૂચરે‘વનું’ કામ કર્યું
હતું, તેમના ખ્યાલમાં જ ન આવ્યું કે ઇંદિરાજી
ની હત્યાની ઘટનાએ આખી રાજકીય આબોહવા
પલટી નાખવાનું કર્યું હતું.

બીજી બાજુ, રાષ્ટ્ર પ્રમુખે તાર્કાલિક વડા-
પ્રધાન તરીકે રાજીવના નામની જાહેરાત કરી દીધી,
અને પ્રધાનમંડળ, પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ તથા કોઓ-
પેશન એને મદદરે મારી. આથી એકાએક જિભી
ઘણી અંતર પરિસ્થિતિને ‘સંભાળી’ લેવાનું
બહુ, સરળ રીતે બન્યું હતું—એવું મહત્ત્વ પણ
ખાસ કરીને, વિપક્ષોના પ્રધાનના ન આવ્યું, અને
તેમણે ટેકનિકલ જિહાવોહ કરી વાતાવરણ હોળવાનો
નિર્ણય પ્રયાસ કર્યો. અને રાજીવે સત્ક્રમે સમય
પૂરે યતાં જ લોકસભાની ચૂંટણીની જાહેરાત કરી
દહને વિપક્ષોને નવી તક આપી. પરંતુ, એને, વ
લાભ લઈને, અંદર અંદરની હુંસાનુસારથી
બહાર આવવાનું ન કર્યું, કમસે કમ એકબીજા
સાથે બાંધછોડ કરીને, દરેક કોંગ્રેસ ઉમેદવાર
સામે એક જ વિપક્ષી ઉમેદવાર
જિભે રાખવાનો નિર્ણય પણ (ગુજરાત,
કર્ણાટક, આંધ્ર જેવા અપવાદ બાદ કરતાં) ન કરી
શક્યા, અમત મતદારોની જેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા
તે—એકત્ર થઈને સમાન ચૂંટણી દંદેરા સાથે
લડવાની તો વાત જ શી ?

વિપક્ષ નેતાઓની હજી એવી ધારણા હતી કે
કોંગ્રેસે થોડાક ‘સહાનુભૂતિ-મત’ મળશે પણ
એકબીજા બહુમતિથી જીતશે નહિ; અને એમની

અણતરી એવી હતી કે ચૂંટણી પૂર્વે એકત્ર થઈને
કોંગ્રેસ સામે ભલે ન લડ્યા હોય; અરે, સામસામાય
લડ્યા હોય તો પણ, ચૂંટણી પછી મિત્ર સરકાર
સ્થાપવા જેવી પરિસ્થિતિ જિભી થવાનો પૂરો
સંભવ છે— એનો લાભ ખાટી નહોતું.

* આમ વિપક્ષે આત્મ સતોષી સાંકડા
સ્વાસ્થી બહાર ન આવી શક્યા.

અલગત, ઇંદિરાજીની હત્યાની ઘટના થકી
વાસ્તવમાં જે બન્યું હતું તેનો પૂરો અંદાજ ખુદ
સત્તાપક્ષનેય ન હતો આવ્યો. ‘સર્વસાધારણ
હમદર્દી’નો લાભ ખાટવા મળશે એવું એમણે
માન્યું હતું. પરંતુ, જે રીતે એ
હત્યાએ આખા દેશની જનતાના હૃદયને
વીધ્યું હતું—તરીય અને અનપદ વિશાળ
પ્રભાની લાગણી સૌથી વધુ ધવાઈ હતી—એટલી
હદે કે, ઇંદિરાજી ભવે તરીબો માટે કશું ખાસ
કરી શક્યા ન હોય, ભલે એમના રાજ્યમાં મોંઘવારી
વધી હોય, પણ છેવટે તો, તેઓ જ કશુંક કરી
શકે એવા હતાં અને જીવ્યા હોત તો કરતાં—
એવી જ રીતે સર્વમેહિનીના પાયામાં લાગણીવશ
બન્યા હતા. બલ્કે આ વિશાળ પ્રભાના ફિલમાં
ઇંદિરાજી માતા રૂપ જ હતાં.

ઉપરાંત સીઓના ચિત્ત પર પણ ઇંદિરાજીની
હત્યાનો ધા જેવા તેવો ન હતો એક ભારતીય
નારીએ—એક માતાએ રાજ્યકર્તા તરીકે પોતાની
દુરજ જાળવતાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી
હતી, એવી તેમની લાગણી જ તેમના પુત્રને
ઝાંઝીએ બેસાડવા માટે પૂરતી હતી

વડુમાં, આ વખતની લોકસભાના મતદારોમાં
જેમની સંખ્યા ઘણી મોટી બની હતી (૪૦ લાકા)
તે નવયુવાનોને તો જૂના નેતાઓ અને જૂના
સૂત્રો તરફનો કારે અધુરો પહેલેથી હતો જ.
એમને લોકશાહીના ‘સિદ્ધાંતો’ અને નેતિક
‘મૂલ્યો’ની વાત પણ નવા સંદર્ભમાં
બિનમહત્ત્વની લાગતી હતી ! એમને તો ‘કામ સાથે

કામની પડી હતી એટલે રાજ્ય જેવા એક યુવાન ના હાથમા દેશની સત્તામા આવતી હોય તો ખીજા બધા કાટલાની તેમને બહુ પડી ન હતી. આવા મતો કદાચ નિર્ણાયક પણ બન્યા હોય, પરંતુ એને કોઈ હિસાબે પ્રવૃદ્ધ મતદાર તો ન જ કહી શકાય. એમને તો 'જનતા' છતાં જીવતા' મતદાર કહી શકાય.

ચૂંટણીનું પરિણામ તો બધી ગણતરીઓને એને આટી જાય એવું આપ્યું—કોંગ્રેસે ૧૦૮—માથી ૪૦૧ બેઠકો મળી વિપક્ષોના બસબસા મહારથીઓ બાજુ 'ફાલ્ગુ' બની કે કોઈ ત્રયા, અને પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય કહેવાતો વિશેષ પક્ષ વરસોયા પોતાનો અહો માનીને ચાલ્યો હતો, તે પ્રદેશોમા ય તે સફાચટ થઈ ગયો ! જનસથ (ભાજપ) કોંગ્રી પછી પોતાનો નબર સ્થાનવાળી ઉમેદ ધરાવતો હતો તેની તો ભારે છુરી ફસા થઈ ચુકી ! બને કે પેટલેક અશે, કહેવાતો 'હિંદુમત' ભાજપને મળવાને બદલે કોંગ્રી ચૂંટણી ગઈ (શીખ અને કાશ્મીર સમસ્યામા કોંગ્રીનું હિંદુ-મુસ્લીમ વલણ હોવાની મનાતી સાત્તથીને કારણે ? ઉપરાંત, આર. એસ. એસ. ના આજ મેવત કોમના માનાહ નાનાજી દેવમુખનું રાજ્યને મત આપવાની સિફારસ કરતું નિવેદન પણ કારણ રૂપ હતો ? ખરે.

x x x

સૌને આશ્ચર્ય પમાડે અને બસબસાને આંજી નાખે એવા કોંગ્રીને મળેલા આ વિક્રમનો અર્થ એવો બધી કે તેને એવડી જગ્યા સપ્પામાં (૪૦૧) બેઠકો મળી છે એવા જગી મત મળ્યા છે. ના, ટકાની દૃષ્ટિએ ચક્રાવર્તી

કોંગ્રીને પૂરા એકાવન ટકા મત પણ નથી મળ્યા, એમ છતાં ૮૦ ટકા બેઠકો મળી છે. તેનું કારણ એ છે કે તેણે ઘણી બધી બેઠકોમા માત્ર ૧૦-૧૨ ટકા વધુ મત મેળવીને પોતાનો રસનો ઘોડો જીતીડ્યો છે અલગત, આપણે ત્યાં લોકસભાની તમામ ચૂંટણીઓમા ટકા અને બેઠક વચ્ચેનો ગેપ રહ્યો જ હતો—જે મોટા ભાગે કોંગ્રેસ (પાછળથી કોંગ્રેસ આઈ) ને, અને ૧૯૭૭મા એક વાર જનતા પક્ષનેય લાભદાયી નીવડ્યો હતો આ મુદ્દો કોંગ્રીના આ વખતના પરાક્રમી વિજયને કોણ વા નાનો દેખાડવાની દૃષ્ટિએ નાઈ, પરંતુ કોંગ્રી અને વિપક્ષોની પાછળના બળને સમજવામાં ભૂલ ન કરવાની દૃષ્ટિએ સહસ્તવનો જો

વિપક્ષો વચ્ચે છેક છેલ્લે સુધી આતર કલહ હતો; અને ૫૦૦માથી માંડ ૨૦૦ બેઠકો પર એક-સામે એક ન (તેય, મોટા ભાગે ઉપરજીલ્લા અને છેલ્લી હાથનું !) આયોજન થયું હતું, છતાં કહી ટકા મત મળ્યા, આ હકીકત એમ સૂચવે છે કે, જેમા કોંગ્રીનો વિજય થયો હતો તેવી આજ પૂર્વેની લોકસભાની ચૂંટણીઓ વખતે અને આ વખતે મળેલા મતોમાં બહુ મોટો ખાડો નથી. બન્ને બાજુ પાંચ છ ટકાનો ફેર છે—આથી વાસ્તવમા ૧૨-૧૨ ટકાનો ગેપ પડ્યો છે.

* ઉપર જણાવ્યું તેમ, આ વખતે પ્રગટ થયેલી આમ-જનતાની સવિશેષ આકર્ષતા અને સોશિયલી સવિશેષ લાગણી તથા યુવાવર્ગની સવિશેષ સહાનુભૂતિનો દૃષ્ટ્યભેદ આ ફાળો છે.

ઉપરાંત, એમ પણ જોવા મળે છે કે અધ્યક્ષશ્રી સિંક્ષિતોમા પણ એક સમૂહ એવો છે જે રાજ્યને એક તક આપવાનું દૃષ્ટ્ય વલણ ધરાવે છે. જો કે, કોંગ્રીએ આ દાનો એકાદ અભજ (૧૦૦ કરોડ !) જેવી જગી રકમ ખરચીને દેશભરનાં મુખ્ય અખબારોમાં પાનાં ભરીને જે બહેરખબરો આપી હતી તેમાં, તથા રાજ્ય પોતાના ભાષણોમાં વારંવાર જે વાતો

* ન્યાય ખાતર નેધિયું જોઈએ કે, વલસલા ગણતરી બાબતે અને ખુદ કોંગ્રી નેતાઓએ ૩૦૦-૩૨૦નો અંદાજ રાખ્યો હતો, ત્યારે 'ઇન્ડિયા ટુડે' (પાશ્ચિ) તથા 'એક્ટિવિઝ્મ' એન્ડ 'સીચર્સ' ગ્રુપ (MARG) દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી મોનિટરીંગ રિપોર્ટ થી ૨૧૧ મેમ્બરો અંદાજ બહેર કરાયા હતા

રહે રાખી હતી તેમાં-વિશેષ પક્ષે પોતે જ એક નથી થયા તે દેશને શી રીતે એકતા આપશે ? દેશની આતંરિક સ્થિતતા તે કેવી આપશે ? અને જેઓ વિદેશી બળો સાથે સળા મથા હોઈને રાષ્ટ્રીય સલામતી માટે આધાર રાખી શકાય એવા રહ્યા નથી, તેમના હાથમાં રાષ્ટ્રનું સૂક્તિ કઈ સલામતીના ભેરે હોડી દેવાય ?-એવા પ્રચારનીય અસર થઈ હતી

★ રાજવના ચૂટણી-જવરના આ આરોપોનો જવાબ સામા સંવલોચી આપી શકાયો હોત. અંદરથી કોઈ પાસેના શાસ્ત્રપક્ષની એકતા તેના નેતા (ઈંદિરાજી)ની ધાક અને સત્તાના ટાંકા રહેવાની લાલસાએ બહારથી ટપી રહી છે, તેના હાથમાં દેશની લગભગ જતા એ ધાક અને લોહુ-પતાના ભેરે જ દેશને એકત્ર રાખશે ને ? અને જે કાળીના સર્વસર્વાની હત્યા તેમના જ અંગ-ચક્ષુઓના હાથે થઈ અને જેમાંથી ૩-૪ દિવસ તો દિલ્હીમાં કોઈ સરકાર જ ન હોય એટલી હદે, ગુહાઓ અને હત્યાદાઓએ નીપાળેલી નાલેરીની ભરી અસ્થિરતા માટે શુ રાજ્ય પોતે જવાબ-દાર ન હતા ? તેઓ ક્યા મોઢે વિપક્ષોની અસ્થિરતાની વાત કરતા હશે ? દેશની સલામતીની નાબતમાં વિદેશી બળો કાચેના કામતેરાને આક્રેષ્ઠ, હલે તો જુમરેગની જેમ કાળીના ઘિરે લોકોએ નથી શું ? ખેર....

રાજવની કારકિર્દી બન્ને કથો દુરામલ ન રાખીએ, પરંતુ જે સંમોહિની (મોટે કામે અખ. ખારો દારા) લીધી કરાઈ રહી છે તેનાથી સાવધ

★ હમણું દેશી વિદેશી કવર્તણ અને જેમની પ્રવેશકો વર્ષ-૭ ને ક્વેર આલેખી પ્રગટ થઈ રહી છે, તે તો-૫ દિશાજીની પોતાની કચેરીમાં જ કાલવું રમાયું હશે એની ચેત્તુઓ થાકી મથી ખાંડ કે જે કાંઈકે અને મોટે જગ્યાએ આપવાનો હોય તો ઇંદિરાજીની અલપચિત્તિમાં બધી રીતે તેમના એકમાત્ર પારસકોર, રાજ્યે જ આપવો રહેતો ?

રહેતું જ જરૂરી છે

આ આઠી મહિનામાં રાજવની મિ-કલીન (ચોખ્ખા નામરિક) તરીકે પાડવાડ થઈ રહી છે, તે ઇંદિરાજીની મેલી કારવાઈ-એની સરખામણીએ હમિન હશે પરંતુ, એમણે પોતે અને એમના જ વફાદાર સાથીઓએ અંતુલે પ્રકરણ, ભિંદાનવાલે વખ્યાત્યાર, કાશ્મીર અને આદિ સરકારનાં ત્રેવળ ધારણાં લેડમણાં આદિ-આ જે ભાગ જાજીએ હતો તેનું વિસ્મરણ થાય એટલી જૂની આ ઘટનાઓ નથી.

ઉપરાંત-ઈંદિરાજીના વરસોવરસના મેલા અમલથી, એક જામત નામરિક હોય એટલા, જાલુકાર તો રાજ્ય હશે જ,

—પાઠલાં વરસોમાં ઇંદિરાજી સંજય પર આધાર રાખતા થયા હતા ત્યારે સજયની મુદ્દિયા રસમથીય રાજ્ય, એક જામત નામરિક જેટલા, જાલુકાર તો હશે જ

—સંજયના મરણ પાઠ જ્યારે ઇંદિરાજી રાજ્યને પોતાના વારસદાર તરીકે તૈયાર કરતાં હતાં ત્યારેય કલીન રાજ્યે અજાપો, કે અસંમતે તોધાવી હોવાનું જણાવું નથી

★ આમ, ઇંદિરાજીની જગજવાનો પૂરો લાભ લીધા પછી, ઇંદિરાજીની હત્યા થતાં, પોતાને માથે મુઠદ મુકવાયા આવ્યો અને ચૂટણીમાં મુજાવ્યું. આ ચૂટણી દરમ્યાન પણ તેમણે ઇંદિરાજીની વ્યક્તિગત જ નહિ, રાજકીય રક્ષકનીય વફાદારી વારંવાર પ્રગટ કરીને ભરપૂર લાભ લીધો હતો !

★ આ બધું શું “કલીન” રાજવનું “અનકલીન” પાસું નથી ? ખેર ...

★ ત્રાણચક્ર હકીકત એ છે કે આમગ્રામ, લોચો, મુવાનોની માનસિકતા કરતાં શિક્ષિતાના આ સમૂહની રતાવિતાએ છેવટે કાળીની ઝાંળીમાં ૧૨-૧૫ ટકા

(અનુષ્ઠાન પાન નં. ૫૭ ઉપર)

ઈંદિરાજી : પ્રતિભા અને શૈલી | ભોળીભાઈ ગાંધી

ઈંદિરાજીની પ્રતિભાના એટલા બધા પાસા છે અને એ દરેક એટલું સંકુલ છે કે એમના વ્યક્તિત્વ વિશે ખરૂંખરૂં વિગતો લાગે-તેવાં બે હેઠાનાં મત્તબે ૨૦૦ થતાં રહ્યા છે. એમની કરપીણ હત્યાને કારણે, સહજ રીતે, એ મૃતાત્મા પ્રત્યેની લાગણીના ઉદ્દે પણ એમાં સારો એવો ભાગ જળવ્યો જણાય છે. ખાસ તો,

આગળવારિક અંગ્રજિયે દેશ-ધરેદાના અમરણીઓ તરફથી જે પ્રશસ્તિઓ વરસાવાઈ છે તેમાં અવસ્ય સત્ય હોવા છતાં “મેાઈ બે સના મેટા ડોળા” નો પડખો વરતાય છે.

આ સંજોગોમાં આ પહેલાં ૫૬મા આપણે પ્રયાસ ઈંદિરાજીની વૈષ્ણિક પ્રતિભા અને રાજકારણી શૈલીને આવરી

લેવાનો-અહોળા! ફલકને વિવિધ દષ્ટિકોણોથી ૨૦૦ કરવાનો-અહો છે. અલબત્ત, આ દષ્ટિકોણો વા અભિગમો અતિચુસ્ત હોઈ ના શકે. છતાં, એકંદરે મુખ્ય પાસાં ઉપસી આવે તે હેતુથી ચારેક વિભાગ પાડવા છે : (૧) સમૂહ વ્યક્તિત્વ, (૨) સંમોહક નેતૃત્વ; (૩) વિલક્ષણ શાસન શૈલી, (૪) વારસાગત વિષવૃત્તિ...

૧ : સમૂહ વ્યક્તિત્વ

હમણાં હમણાં અખબારોમાં ખાસાં ઝગડો મેલેલા પુપ્પલ જયકર ઈંદિરાજીના સહવાસમાં ૫૩ વર્ષ પૂર્વે અલ્હાબાદમાં આવ્યા હતાં. આ સ્મરણ તાજું કરતા તેઓ લખે છે ઈંદિરાજી હમણાં “પાર્થ-શ્રુતિ”માં રહેવાનું પસંદ કરતા હતાં, નહેરુ-પરિવરનાં અન્ય સભ્યોથી તેઓ ભિન્ન-શાંત અને અતરૂમુખ હતાં. ભયપણથી તેમને પ્રકૃતિ-સૌન્દર્યનું આકર્ષણ હતું, તેવું જ રંગોનું. વળી, માતા કમલા ધાર્મિક પ્રકૃતિનાં હોઈને ગીતા-મહાભારત-રામાયણનું પઠન કરતા ત્યારે ખુદ જવાહરલાલની સાથે ઈંદિરા પણ તે સંભળવા બેસી જતાં.

ભયપણમાં સાપડેલો આ આધ્યાત્મિક વારસો પુપ્પલ વયે ભારે શક્તિ સ્રોત બની રહ્યો હતા. પચાસીના દાયકા દરમ્યાન બ્યારે તેઓ તેમના પિતાના અગ્રત સેવિકા અને સહાયક તરીકેની કામગીરી બજાવતા હતા તે વરસોમાં “ગોશ”, “આત્મચેતના” એવી “આત્મચાન” આદિ વિષયો એમની વાતોમાં પિતાજી સાથે કલાકો વીતાવતાં હતાં. ઉપરાંત, કુશ્મણ્ડ સાથેની વારંવારની મુલાકાતોમાં તેઓ “સત્ય અને વાસ્તવતા” જેવા

વિચારોની ચર્ચા કરતાં હતાં.

આ પછી રાજકારણના ઝંઝાવાતમાં મળાબૂડ હોવા છતાં, સંજયના અવસાન બાદ બાળે પેલું મૂળ વ્યક્તિત્વ પુનરુજ્જીવિત બન્યું હતું, વિચારની અપર પાર બાજમરો પરત્વે, નવા જવાબોની મોખમાં તેઓ ભૌતિક મુશ્કેલી નહિ ખરડાયેલા અવકાશો પર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા ચલા હતાં. એમાંથી તેમણે એમ પણ લખ્યું હતું કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે ઘણેલી ભ્રમ્ય પ્રગતિ વિના માનવીય સામ્રણીને ધીમે ધીમે દૂસ થશે.

છેક છેલ્લા વરસ દરમ્યાન તેમના જીવનમાં જે મહાન વિકસન (ફાલાવરિંગ) થઈ રહ્યું હતું તે ભાગ્યે જ કોઈની અંખે ચઢ્યું હતો. સાથે સાથે એમને એવી રુપરૂ લાગણી થઈ રહી હતી કે એમના “મિશન” (નેશનલ જીવનકામ)નો અંત આવવાનો છે. અલબત્ત, તેઓ જિંદગી પૂર્ણપણે જીવ્યા હતાં.

મૃત્યુના ત્રણ દિવસ અગાઉ, પુપ્પલ જયકર પોતાની સાથેની મુલાકાત અંગે જણાવે છે કે ઈંદિરાજીએ કાસ્તીરમાના પોતાના વતન (પીયજહેરા)ની યાદ કરતા કિમ્બાઈ હતું.

“પેલું વૃદ્ધ ચિતાર વૃદ્ધ મરી પગવાર્ધાની અને હમણાં જ મળ્યું થઈ છે.”

આ છતાં, છેલ્લા બે દિવસ અચાઉ તેમણે ભારત આવનારા એક આયરિશ કવિ અંગે તોપ તોયાર કરી હતી; તે જ દિવસો દરમ્યાનની ખીણ નોપ હતી—“આધ્યાત્મિક મૂલ્યો” અંગેનું સંમેલન ચોજવા બાબતની.

ઈ દિશાજી ભારતના પ્રજાપતિઓ પ્રત્યે આદર ધરાવતા હતા એવા અનેક સ્થળો અને મંદિર-દેવળોનાં ફરોને જતા હતા. આ બાબતનો પ્રધાસો કરતા તેમણે મને (પુપુલ જયકરને) કહેલું. “મૂર્તિઓ માટે અને ‘લાગણી છે માટે હું ત્યાં જતી નથી. પરંતુ, લાખો માનવીઓ પૂજા કરે છે, જેમની એ પૂજા જ પવિત્રતા પેદા કરે છે, તે મને આકર્ષે છે.”

☆

પાછલા વરસોમાં ઈ દિશાજીને સૌથી વધુ નિકટ રીતે ઓળખનારાઓમાં ડૉ. પી. સી. એલેક્ઝાન્ડરનું નામ મોખરાનું ગણાય એવું છે. ૧૯૫૪થી તેમને પરિચય થયો હતો. બાદ, ઈ દિશાજીના મુખ્ય અંગન નેકેટરી તરીકે આસાં વરસો માળ્યા હતા અને છેલ્લે, હૃદયની આગલી રાતે નવા ઉષ્ણતા દિવસનો કાર્યક્રમ સાથે બેસીને ગોઠવ્યો હતો.

ડૉ. એલેક્ઝાન્ડરે “ધ વીક” (૨૫ નવે-૧૧ ડિસેમ્બર) સામયિકના પ્રતિનિધિ સાથેની મુલાકાત વખતે ઈ દિશાજીની હત્યા અંગે જાણી વ્યથા પ્રગટ કરી જણાવ્યું હતું. “તમામ યોજનાઓ અને ગણતરીઓ બાબતમાં અમારે માટે ઈ દિશાજી મુવર્ધા હું સમા હતા તેમની સાથે કામ કરવું ખૂબજ સરળ હતું. તેઓ જાતલય સ્વસ્થ અને ઉદાર દિલનો હતાં મારામાં વિશ્વાસ મૂકતાં હોવાથી મારી લાગણીને કારણે, રાત-દિવસ કામ કરવા છતાં મને કદી એ કામ યક્ષનારું લાગ્યું ન હતું. એ કે, છેલ્લાં બે વરસ દરમ્યાન કામને બોલે અને સમયની ટાંચને કારણે ૧૬-૧૭

કલાક કામ કરતાં હું” તેમ જાણી જતો, ત્યારે ઈ દિશાજી ૧૯-૨૦ કલાક કરવા છતાં સંપૂર્ણ સ્વસ્થ અને તબીબ રહિત સ્ફુર્તિશીલ રહી શકતા હતા. હા, પ્રોફે (સીનિવર) રાજકારણી નેતાઓ તથા અમલદારો-વહીવટદારોની કામ અંગેની લીલાસા અને બિનજવાબદારી જણાતા, તેમના પર કુરસો થઈ જવા હતા, પરંતુ તેની પાછળ કશી કડવાય ન હોઈતે, થોડીક લાલ્ચોમાં જ તેમનું માયાળુ વર્તન જોવા મળતું.

એલેક્ઝાન્ડરે વધુમાં જણાવે છે કે ઈ દિશાજી પૂરા અર્થમાં ગૌરવ્યસ્થભર વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. ઘણા બધા રાજકીય નેતાઓની સરખામણીએ ઈ દિશાજી ઉત્તમ રાજકારણી અને સખળ વહીવટકર્તા હોવા ઉપરાંત, તેમની આગવી વિશેષતા એ હતી કે તેઓ અનેક છેત્રે જીંડો રસ ધરાવનારા હતા-વિદ્યાન, ટેકનોલોજી, ઉપરાંત કલા, સાહિત્ય, વન્ય જીવન, વનસ્પતિ, પ્રાણી અને પક્ષીઓના રસિકા હતા. આ બધા પાછળ ઠીક ઠીક સમય આપતા હતા-નવું નવું વાચન તો ખરું જ.

એલેક્ઝાન્ડરના મતે તો, પોતાની જાત, પક્ષ કે ચૂટણીના લાભો કદી ઈ દિશાજીના મનમાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવતા ન હતા તેમના જીવનમાં દેશની એકતા-એકાત્મતા અને સુરક્ષિતતાથી વિશેષ કશું ન હતું. તેઓ મહામના માનવતાવાદી હતા.

☆

છતાં વાસ્તુદેવ જાણીતા પત્રકાર છે હમજાની દરમ્યાન તેમણે ઈ દિશાજીની ટીકા ‘હું ફેઇસિસ ઓફ ઈ દિશા’

અર્થમાં કરી હતી. ઈ દિશાજીની હત્યા બાદ લખેલા લાંબા લેખમાં (હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ ૧૮-૧૧-૮૪) ઈ દિશાજી પ્રત્યેનો અહોભાવ પ્રગટ થયો છે-ઈ દિશાજીની પ્રતિભાને ઊજળા વાને

બહાર લાવવાનો જોરદાર પ્રયાસ વરતાય તો ઇતિહાસ ભારતીય સંગીતના મુખ્ય સ્ત્ર સમા હતા. વિવેકોની એકે એક કામગીરી તે સૂરના પ્રતિભાવ રૂપે આકાર લેતી હતી બલ્કે, વરસો સુધી ભારતની પ્રમેદ રાજકીય ધનાના કેન્દ્રમાં ઇતિહાસનું શાસન અને તેમનું સંમોહન વિકસતું રહ્યું હતું

ઇતિહાસ આખા રાષ્ટ્રનું પ્રતીક બની રહ્યા હતાં (ઇતિહાસ ઇતિહાસ) એ જ એમની સર્વોચ્ચ મહાનતા હતી એ જ તો એમની 'અતિમ પૂનઃકીર્તિ' કારણ બન્યું

અલગત, લેખિકા (કિમા વાલુકેવ) ઇતિહાસના વિશ્લેષ વ્યક્તિત્વના આત્મવિવેચી પાત્રાલક્ષણો અંગે લખે છે કે ઇતિહાસ તુલન (વાવા-ઝોડા)ની આખ સમા હતા. 'કહુતાર કેન્દ્ર' કે જેની આસપાસ અપરંપાર સમસ્યાઓ અંગેના આત્મવિવેચી ધૂમતા હોય. પોતાની નાનકડી કાયામાં તેઓ એ સૌને સમાવીને જીવતાં હતાં. જ્યાં જતાં અને જોને મળતાં-જે કોઈ અનુભવ થતો તેને પ્રદેશ કરવાની તેમની સંવેદનશીલતા જન્મજાત હતી આથી જ તો, પારાવાર વિસવાદો-આત્મવિવેચી જેવા મેળતા હતા પરિણામે-

જાન્ય પ્ય વ્યક્તિઓને તેઓ વ્યક્તિગત રીતે માધાનુ-મૈત્રીભાવો દેવાનો અનુભવ થતો, ખીજ બાજુ તેમના અસંખ્ય સાથીઓ, સહકારીઓ, સહાયકોને તેઓ 'કહુતાર', 'કઠોર' 'એકલવાયા' દેવાનો અનુભવ થતો, આ દેશથી અપરંપાર જટિલતાઓ ભણે એમનામાં હતી !

—આ દેશની અનેક લાક્ષણિકતાઓ પશુ-રત્ન, ચિત્રકળા, સાહિત્ય, યોગ સાથે સંસારિક આનંદ ..

—શરીર નાજુક, ચિત્ત સતેજ અને આધ્યાત્મિક 'એરિયલ'—આ બધાં માનવસહજ 'સ્વ'કોનાના પ્રતિભાવ રૂપે અગ્રણીય અનુભવતાં.

ઇતિહાસના જીવન પર મહાત્મા ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને જવાહરલાલની અસરો હતી. ગાંધીજીની સંવમભરી ક્રાંતિકારિતા વા ક્રમિક કાર્યપદ્ધતિ, તે રવીન્દ્રનાથનો મનુષ્યને સર્વોચ્ચ એવા સમજવાનો અભિપ્રાય તો જવાહરલાલજીનો વારસો પોતાના દેશને અનુકૂળ મધ્યમ મામળે અપનાવીને મિશ્ર અર્થતંત્રનો વ્યવહાર, વિદેશો સાથે જિનજોડાણ, ઉપરાત, વૈશ્વિક સ્વમર્શન !

એ કે, આ વારસાગત લક્ષણો અંગેય ઇતિહાસના પોતીકા વિશાળતર અર્થઘટનો હતા

લેખિકા વધુમાં ઉમેરે છે કે, બચપણથી ઇતિહાસનો ઉછેર ગળાઈતા બહેર જીવન વચ્ચે થયો હતો; અને સત્તાના સિંહાસન પર આરઠ થતાં ત્યાં સુધીમાં 'તાજ વિનાના આદ્યાહ'—એવા જવાહરલાલજીની 'મિથશર્શિની' પુત્રી સોના કુતૂહલ અને આકર્ષણનું પાત્ર બની ચૂકી હતી. આમ જતાં, આતંત્રિક રીતે, ઇતિહાસ સત્યાગ્રહીય અંગ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા રહ્યા હતા આ લક્ષણો જ તેમને પુષ્કલવચે સત્યાની શોધપતા, સપતિની લાલસા તથા-પ્રતિષ્ઠા માટેનાં હવાતિયાયા બચાવી લીધા હતા.

જવાહરલાલજીની જેમ ઇતિહાસનેય બૌદ્ધિક અને સુચિપૂર્ણ સ્ત્રી-પુરુષોના સમાગમ અમતો હતા. પરંતુ એમનું 'વળતણ' તો આમજનતા સાથે હતું આથી કરીને, બૌદ્ધિકોના વ્યવહારની કસોટી તેઓ આમજનતાની આગે કરતા હતા ઉપરાંત પશ્ચિમી દેશોનાં જે પ્રચારત્રો ભારતના ભાવિ વિષે-ખાસ કરીને "પૂજાત પ્રત્યની લોકશાહી" અંગે-અભીર (અશુભ) આગાહીઓ કરતા હતા, તેમને ઇતિહાસજે "હતાસાના પથત્ર ખરો" તરીકે ઓળખાવ્યા હતા અને ભારતના સ્વરાજ પછીના બે દાયકાના શાસનને "સારી સરકાર" તરીકે ગિરદાવવા સાથેના ભારતીય બૌદ્ધિકો

અને વર્તમાનપત્રો. આદિ પ્રચારત્રાને તેઓ 'પુર્વમ્' ગણાવીને, તેમની ઝાટકણી કાઢતાં હતા.

તે જ રીતે, એક વા ખીજ વિચારસરણી (કમ્યુનિસ્ટ વા કેપિટાલિસ્ટ) થી બંધિવાર બનેલા જડ માનસમાંથી જે આત્મ તિક્ક સૂત્રો રટાતાં હતા તેમના તરફ ઈ દિરાજી અસહિષ્ણુ હતા. એક દરે બોદિશની ત્રેસહાનુયુતિથી મળનાઈને તેમણે, ટીકાકારો વચ્ચે કરી એક પાડવા વિના, બધાને પડતા મુકયા હતા... જામ, બોદિક જેને તેઓ એકલવાયો બની ગયાં હતા.

ઈ દિરાજીને ટકાવી રાખનાર તત્ત્વ-પરિણામ શુ હતું ?-એનો સ્વરૂપફેટ લેખિકા આ રીતે કરે છે. પોતાના પર્વાવરણથી અસિપ્ત રહેવાની સક્રિય ઉપરત પોતાના પરિવાર માટે-ખાસ કરીને બાળકો માટેનો સહજ ઉમ્મરકો : વૃદ્ધ, રાજુલ અને પ્રિયંકા સાથે એકાંતે સમય ગાળવાની નાસાવેસી. ઉપરાંત, પ્રકૃતિ સાચેની એકતાનાના એ એવો પ્રકાશ છે જે અંદર સતત વહેતો હોય અને ઉમરાઈને ખીજાંએ સુધી પહોંચે છે.

આટલા વિવરણને અંતે, લેખિકા ઉમેરે છે- ૧૯૭૭ની સાલમાં એમને જે ત્રણ આધાતો સહેવા પડ્યા એ પછીના ચારેક વરસમાં તેમણે 'હૅન', તેમની 'દિયા' નવકાઈ હોવાનું જણાય છે. પહેલો આધાત તે, રાજગરેલીની પોતાની પ્રભાએ જ ચૂંટણીમાં આપેલો જાકારો ખીજો આધાત તે, કુલિસમો કે જેમનાં હિંતો માટે પોતે સતત મથતાં રહ્યાં હતા તેમનો જાકારો; ત્રીજો આધાત તે, હમજાંસી ફરમાનની થટનાઓ અંગે જેમની જમાવફારી હતી તે સાથીદારોએ જ તેમને દીધેલો જાકારો.

* આ પછી ઈ દિરાજીએ, એક બાજુ દેશની આંતરિક બાબતો તરફ ઝોલું ધ્યાન આપવા મંડિય ખીજ બાજુ, આંતરરાષ્ટ્રીય જેને વધુ, તથા પંબજ મા કામવાદી (શીખવાદી) ઉલ્લખાને સચિવવાની ચિંતા હતી, તથાદે તેમને એકમાત્ર સહર આધાર દેખાયો-આર બે સ જયમાં અને પાછળથી રાષ્ટ્રપ્રમં.

અંતે તેઓ વીર મૃત્યુને વર્ષા તે નાનીચની વાત નથી.

☆

૨ : સમોહક નેતૃત્વ

ઈ દિરાજીના રાજકારણની અત્યધિક પ્રચંસા કનારાઓમાં ડો. ગફિક ગકરીઆ આમળ પડતા ત્રણાપ તેમણે "શાસન કરવા જ-મેલા" ઈ દિરાજીને દેશ-વિદેશના મખર પ્રજાવક અને સમોહક (રે-સ્મેટિક) વ્યક્તિ તરીકે લારેભાર બિરહાવ્યા છે.

(ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯-૧૧-૮૪)

મે. ગકરીઆના મતે, જેમ કહેવામાં કરી અતિચયોક્તિ નથી કે ઈ દિરાજી આપણા દેશની સુરક્ષાની દષ્ટિએ તો અનેક સરકારી ડિવિઝન્સ જેવા સમર્થ હતા; આ દેશની ફસિત આમજનતા માટે તેઓ ખરેખરા મેસિયા (પવનંબર) સમા હતા તેમની વાણીમાં ફસિતોના આંદરને પડયો પડતો હતો, અને આ દેશના મૂ ત્રાઓ તેમના દારા જ ચેલતાની કલાણી મળટ કરી રહ્યા હતા. રાષ્ટ્રત્વ દેવાલિમાન અંકિત થઈ રહ્યાનો આલાસ માત્ર થતા, નિકસન જેવા માધાસાનેય રોકકું પરખાવી દેતાં તેઓ અંચકાવા ન હતા-ભલે ને પછી, એ કાંચે મોટી કીમત ચૂકવવી પડે

ઈ દિરાજી કાઈ પણ દિસાએ સ્વાધીન અને જળવાન લારતત્ત્વ નિર્મોલ્ય કરવા મરી-મથનારાં હતાં. આ બાબત પશુ કલાપથી પકારે આવતા તેઓ તેનો સામનો કરતા લગ્નેશ અચકાતા ન હતાં.

હકારતે, નિપતિએ સોપેલી જવાબહારી પાર પાડવા જતા, તેમણે કાઈ કરી ઘોલા કે ભાપ જાણ્યો ન હતો. આમ-મહાન ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તેઓ પ્રતીક હતાં.

☆

'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' ના તંત્રો ત્રિરિલાસ જેન લાખાં વરસો સુધી ઈ દિરાજીના પ્રચંસક રહ્યા

છે. જો કે, ઉલ્લાસ એક દ વરસથી તેઓ પણ 'તટસ્થતા'નું નિર્લેપ, અપનાવતા થયા હતા; અને ઇંદિરાજીના અનેક દુષિત વ્યવહારોની મર્યાદિત ટીકા-ટીપણી પ્રગટ કરતા રહ્યા હતા. ઇંદિરાજીની હયા બાદ તેમણે અઘણિ અર્પિતો લેખ લખ્યો. (ઇંદિરાજી લવ એફેર વીથ ઇન્ડિયા' તા. ૪-૧૦-૮૪ ગુજરાતીમાં સુલેપ-નવામાર્ગ) તેમાં સારા પ્રમાણમાં પાછલી મુગ્ધતા નજરે ચડે છે.

આરક્ષમાં ઇંદિરાજીના દહ અને નિર્માક રજવાવનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, અનેક ઈતર વિવેચકોની જેમ તેમને 'એકતા અને સુરક્ષિતતા' ના આધાર સ્તંભ ગણવ્યા છે. જો કે, તેમાં રોષ અબ્હુલ્લાનો ઉલ્લેખ કરીને, ફારુક અબ્હુલ્લા અંગેના ઇંદિરાજીના વિધાનને આધારે ચોતાના પૂર્વોક્ત તારતમ્ય પર આવ્યા છ તે જ રીતે, પાન-શીખની સમસ્યા બાબતમાં પણ, અછડતા ઉલ્લેખો કરીને, ઇંદિરાજીને સાચા ધર્મનિરપેક્ષ ગણાવીને, 'સાચા હિંદુ' તરીકે નવાજ્યા છે.

આગળ જતાં, ઇંદિરાજીના જીડા રાષ્ટ્રપ્રેમને ખિરકાવતાં તેમણે તેમને સ્વપ્નરજની (રોમાન્ટિક) પરંપરાના નેતા કહ્યો છે, અને પછી ઉમેર્યું છે કે "ખીજાઓનો આદરપાત્ર હરે એવા મહાન સંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે તેઓ ભારત પ્રત્યે જોતા હતા."

આમ, ઇંદિરાજીની અત્રત પ્રતિભાની વાત કરતા તેમણે તેમને "નવવધૂની ઉલ્લાસપૂર્ણ સુનિકાને નવા આપનાર" કહીને, વાચકને આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધા છે. તથા ઇંદિરાજીએ ત્રીજા વિશ્વના નેતા તરીકેનું આમર્થ દાખવીને એકાદ મહાસત્તાની આઠકતરી સ્વીકૃતિની વાત કરીને, મુળ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવાને બદલે અછડતો રહેવા દીધો છે.

અંતમાં ગિરિલાલ જીને, ઇંદિરાજીના ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો તારખ્યા છે. (૧) અન્ય રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં માનસરૂં સ્થાન મળે તેવા જનજવાન ભારતના નિર્માણ માટે બધા જ પ્રયત્નો કરવા નન્યુઆરી. ૧૯૮૧]

(૨) સાધ્ય જો યોગ્ય હોય તો સાધન અંગેના વિવેક માટે ખાસ આગ્રહ ના રાખવો. (૩) નિયંત્રિત સોષેલી જવાબદારી પાર પાડવી.

ખીજુ લક્ષણ બારે જ બીર પ્રકારનું છે. આથી ગિરિલાલ જવાબ કરતા જણાવે છે કે "ખરેખર અર્થમાં એકેકે તે ત્રણે લક્ષણો ઉપર આધારિત રાજનીતિ કાળમાં ના રહે તે સ્વાભાવિક છે." આમ કહીને તેઓ રાજકારણમાંના અનૈતિક વ્યવહારોનો બચાવ કરે છે. "આવી ભાવનાશળી વ્યક્તિ જ સદસા ચોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે વપરાનારા સાધનોની બાબતમાં જલુ વિવેકી નથી ફેાતી." આમ કહી સાર્વત્રિક વિધાન શીકે છે "જનજવાન દેશ અથવા સામાજ્યો સાધનશુદ્ધિના સામાસ્યક પ્રવચનોના આધાર પર જીભા રહી ગકતા નથી. કેમકે મુખ્ય મુદ્દો 'પ્રવચન'નો નહિ, 'વ્યવહાર'નો હોઇને, આણું' વાક્ય રાજકારણશીક્ષેત્રે સાવ, અપ્રસ્તુત બની ગયું છે."

આણુ વિધાન કર્યા પછી, લેખકે ઇંદિરાજીની સરખામણી સાવ ખીજા કક્ષમાં મહાત્મા ગાંધી સાથે કરી છે: "મહાત્મા ગાંધીજીની જેમ જ ઇંદિરાજીએ પણ દેશ સેવા માટે બનિયાન આપવાની તૈયારી દર્શાવી હતી." આ કથન પ્રસ્તુત થોવા છતાં, "ગાંધીજીની જેમ જ ઇન્દિરાજી પણ ખ્યેયને માટે જ શહીદ બન્યો છે"—કહીને લેખકે ગાંધીજી માટે સર્વ ક્ષેત્રે અને સર્વદા સાધન શુદ્ધિને જ પરમ મૂલ્ય પ્રમાણરૂં. હવે તેને બદલે રાજકારણમાં અનૈતિકતાને આવસ્થક (તેથી કરીને આવસ્થક) માનનારા-એકિયાવેલિયન ઇન્દિરાજીની સરખામણી સર્વદા અભદ્ર કથન નથી શુ એવો પ્રશ્ન પુકાઈ જાય છે.

કલકત્તાના વિખ્યાત અંગ્રેજ ફેનિક 'રૂટ્ટ-સેને'ના કટાર લેખક એસ કે દત્તાત્રય રેએ દિલ્હીના પ્રવિધિત સામયિક 'સેનિટાર' (અંક ૩૦૪)નાના લેખમાં 'ઇંદિરાજીના ગાદીસ્થ-સશર અને જઠિલ વ્યક્તિત્વ વિષે ખાસી

છાયાપટ કરી છે, લેખકે તેમા જણાવ્યું છે કે
 ઇ દિરાજીની દૈહિક હયાતી ભલે નષ્ટ થઈ હોય,
 બારત અને વિશ્વભરમાં બે હાથકા લગી 'રહસ્યમય'
 ખની રહેલું' ઇ દિરાજીનું વ્યક્તિત્વ ઇતિહાસ-
 વિદો માટે ય સમજવું મુશ્કેલ છે વળી, જે પ્રકારે
 તેમનું મોત નીપજ્યું છે તેણે તેમના અતનોય
 એક કોયડો-ગૂઢ પ્રહસિકા બનાવી દીધો છે ખાસ તે-

ઈ દિરાજી માટે પારાવાર અણુધક્તતા ખ્યાલો
 પ્રચલિત થયા છે તેનું કારણ એ છે કે, જે કોઈ
 વ્યક્તિ તેમના સ પક્ષમાં આવી તે દરેકને, તેમની
 સાથેના વ્યવહાર પરથી એમ જ લાગતું હતું કે
 ચોક્કસ ઇ દિરાજીને પૂરા પામી ગયેલ છે આવી
 કરીને એમના બિરોધીઓ માટે તેમના નાજુક
 સંસ્કૃત હાવભાવ સમજવાનું મુશ્કેલ રહ્યું
 છે ત્યારે તેમના પ્રશ્નકો, 'ભલાઈની મિત્ર'
 તરીકેના તેમના વ્યવહારથી અભાઈ બાય કેમકે-

ઈ દિરાજી પોતાના અધેના આદર-ભક્તિ
 દલ્લર ખની રહે એ માટે, અનિવાર્યપણે, જે
 પ્રવાનપૂર્વકતા અપનાવતાં હતાં તેના તરફ આ
 ભકત પ્રશ્નકોટુ ડુકુંસ થયું હતું પરિણામે
 એક બાજુ તેમની 'માનવતા' માટે વાહ વાહ થતી
 તો બીજી બાજુ તેમની નિકૃષ્ટતા (રૂઢવેસનેસ)
 માટે તિરસ્કાર છૂટતો, એકબાજુ તેમની અનુકંપા
 માટે 'સ્નેહ' ભગતો, તો બીજી બાજુ, એમના
 કપ-અહતાથી ભય નિપજતો.

ઈ દિરાજી સાથે પોતાનું પનાડુ પાડીને જે

રાજકારણીઓ પોતાની ગજીતરીને લાભ ખાંટી
 જવા મથ્યા હશે, એવાના અભિપ્રાયો તો
 વાર વાર બદલાતા રહે એ સ્વાભાવિક છે. દા. ત.
 કેટલાકે એકવાર ઇ દિરાજીને "નિરોધ એકૂતામાં
 મતા" તરીકે નવાજ્યા હશે, કેટલાક વિરોધીઓએ
 એમને "સ સ્કાર અને સિધ્ધતાનાં પ્રતીકરૂપ રાષ્ટ્રીય
 સ્ટેટ્સમેન તરીકે બિરદાવ્યાં હશે. તો
 વળી, કેટલાક જોદ્ધો જ્યારે તેમનાથી અન્નદ
 ગયા હશે અને કેટલાક ભડકી ગયા હશે. અને
 પક્ષમાના અનેક જ્યારે એમના સહકાર્યકરો બન્યા
 હશે ત્યારે અને તે સ્થિતિમાંથી નીકળી ગયા ખાદ
 પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો ધરાવતા જરૂર થઈ ગયા
 હશે

વ્યક્તિગત અગત મૂલ્યો અને બહેર છત્રન
 ક્ષેત્રનો વ્યવહાર આ બંને વચ્ચે મેળ જ ન
 ખાત તેવું પણ ઇ દિરાજીની ખામતમાં જોવા
 મળતું હતું.

એ કે, લેખક અહીં એક વિલક્ષણ મુદ્દો
 બહાર લાવે છે. સત્તા શુભાવી દીધા પછીના (૧૯૭૭
 -૭૯) સમય દરમ્યાન ઇ દિરાજીની બારે
 સત્તામણી થઈ હતી, છતાં તેઓ સ્વસ્થતા શુભાવી
 બેઠા ન હતા. એ દિવસોમાં, કદાચ અભણતા,
 એમણે પોતે ઉચ્ચારેલું કે ભારતમાં જોવા લાયક
 ગજી વસ્તુ છે એક તાજમહેલ, બીજી લાહ કિલ્લો
 અને ત્રીજી ઇ દિરા માધી !

ડોહાથી નોમન (અમેરિકા લેખિકા
 અમેરિકામાં 'ઈ ડિયા લીજ' ના
 સક્રિય કાર્યકર - ૬ માર ૭૯) નો
 ઇ દિરાજી સાથે પ્રથમ પરિચય
 થયો હતો. ૧૯૮૬માં, જ્યારે
 તેમના પિતા જવાહરલાલ સાથે
 ઇ દિરાજી અમેરિકાના પ્રવાસે
 ગયેલા. તે પછી તો, બંને વચ્ચે
 સારો મેત્રો સંબંધ થઈ ગયેલો.
 ૧૯૯૨માં સહવાસ પણ કરેલો.

૧ ઇ દિરાજીની હયાતી સમા-

ચાર મહાના તેમણે, ૩૫ વર્ષની
 આ સ બંધની ભરે, બારે વ્યથા
 સાથે, એક પ્રવેનોત્તરી દરમ્યાન
 પોતાની લાગણી પ્રગટ કરતા કહ્યું
 હતું "ઈ દિરાજી તો હદયથી
 કવિ હતાં સંગીતના રસિકા હતાં
 સદૃશ સંગેતો બનુભવનારાં હતાં
 એવાને શિરે ૭૦ કરોડ પ્રજાની
 નેતાગીરી આવી પડી હતી !

આથી તેઓ સોથી વધુ
 ગેરસમજનાં ભોજ, બન્યા હતા

પોતાનું જ હટાવ ટાકીને
 ઇમેરે છે કે
 રહેને માથે 'ધમજ-ન્તી'
 લાદી તે જ વખતે તેમણે
 પોતે (ડોહાથીએ) ઇ દિરાજીની
 ડીકા કરી હતી. પરંતુ તથી કે છ
 તેમની વચ્ચેના સબધોમાં તક
 પડી ન હતી. બદલે, પાછળથી
 તેમણે કટોકટી ઉઠાવી લીધી અને
 ફરી કદી નહિ સ્થાયે તેવું પણ
 કહ્યું હતું - તે ખતાવે છે કે તેઓ
 ખુદલા મનાઈ હતાં.

‘સાઉથન’ ઇંગ્લેન્ડના મિસ્ટ (બે ગ્રેડ) ના હાવાદક જેન સુપરવિસરે ‘એ બેલેન્સ-સીટ’ ના શીર્ષક નીચે લખેલા લેખમાં ઇંદિરાજીની ગૈલી અંગે કેટલાક ચોટદાર વિષયો ક્યાં છે એ કે, તેઓ લેખનો આરબ આ રીતે કરે છે.

“ઇંદિરાજીની હત્યાના ગમગીન પ્રસંગે કયા આકર્ષક વેશ્ય બોલવાનું અશ્વિષ્ટ લાગે, પરંતુ ઇંદિરાજીના શાસન અંગે કશું સમાપન કરવાનું હોય તો એમ કહેવું રહે છે કે અનેક અચ્છાચજ્જતા પરિણામો છતાં, આ દેશની આમજનતાની એ પ્રકૃતિગત સહનરીણતા છે કે પોતાની એકમાત્ર ‘માતા’ તરીકે આશ્વાસન આપે એવી વ્યક્તિ તેમની વચ્ચેથી અદક્ષ થઈ તે બદલ તેઓ ખરેખરા ઉદ્વેગ છે ખરા, પરંતુ તેઓ સોના ‘પ્રિય મર્તિ’ હતાં એમ કહેવું એ એમની સ્પષ્ટ રીતે આંખે ચઢે એવી ક્ષતિઓ પ્રત્યે કેવળ આંખ બંધ કરવા બરાબર છે.

લોકચાલી રાજકારણની દૃષ્ટિએ એમની એક મોટી ક્ષતિ એ હતી કે તેમને વિરોધપક્ષો પ્રત્યે કારોભાર તરફદાર હતાં, અને અખમારી કુનિયા સાથે તેમનો સંબંધ ‘કા તો વહોલ, કા તો ધિક્કાર’નો હતો. બલકે, વિજય માગે આગળ પલાડે હોય ત્યાં સુધી રાજકારણી ક્ષેત્રના નિયમો પાળવામાં એમને લાડો ન હતો, પરંતુ એવા એમની સાથે મંભીર પકકાર આવી જોએ કે તરત એ નિયમો કુમાવી દેવામાં એમને લોભ ન હતો, હા ત રાષ્ટ્રપ્રમુખપદ માટેના સ્વીકૃત ઉમેદવાર સંજય રૂડીને છેલ્લી ઘડિયાળે આત્માના અવાજને નાંખે તરછોડવાથી (૧૯૬૯) તથા અલ્લાખાદ હાઇકોર્ટ લોકસભાની ચૂંટણી (૧૯૭૧) માં તેમણે જેવાળખી ઉપાયો બજાવ્યાં માટે લોકસભાનું સભ્યપદ રદ હતું” ત્યારે લોકચાલી રાજકારણની આચાર સંહિતાના ધોરણે નૈતિક રીતે તેમણે રાજીનામું આપી દેવાને બદલે ક્ષિયે વ્યુહ બજાવ્યો. કેવળ ૨/૩ બહુમતીના ભેરે

અંધારણ સાથેય ચેડાં કરીને, સ્થાપિત થયેલી લોકચાલી સંસ્થાઓને ખોખરી કરી; અને છેવટે પોતાની ચાલી સલામત રાખવા દેશને સાથે ઇમજન”રી લાદી (૧૬-૧-૭૫). આ ‘કટોકટી’ લાદવા માટે તેમણે કારણ-રૂપ ગણાવ્યા જ્યમકાશજી પ્રેરિત ગુજરાત બિહારના આદોલનો તથા સાતિમય સત્યાગ્રહોને બનેલ જ્યમકાશજીએ ઇંદિરાજીના શાસનને ‘બખ્તાચારના મોત’ રૂપે ગણાવીને સર્વ જવાબદારી ઇંદિરાજીને શિરે નાખી, તેમાં અતિથયતા હોય-મોટેભાગે હતી. પરંતુ, એ તો હંકીકત છે કે ઇંદિરાજીએ પોતાના પ્રધાનોથી માંડી છેક નીચે સુધીના વહીવટ-દારો સમક્ષ રાજકીય ઇમાનદારીનું કોઈ ધોરણ રજૂ કર્યું ન હતું” બલકે તેમણે ભારે અનિષ્ટા પ્રત્યે આખમિયામણાં કર્યાં હતા-ખાસ તો, પોતાના પક્ષ માટે નાણાની થેલીઓની ગરજ હોય ત્યારે, સફેદ-ગુલાબી કે કાળુ બધુ જ નાણું લેવામાં તેમને હોજ ન હતો.

વળી, બિહારના એલ એન મિશ્રા અને મહારાષ્ટ્રના અદ્વૈયે એવા સહેલાઓને પાળી-પોષીને સળંગ બનાવ્યા હોય ત્યારે ઇંદિરાજીને ‘બખ્તાચાર સામેના ઝુંબેશકાર’ કહેવાની ધુલ્લતા થી રીતે થઈ ચકે !

જેટલું જ નહિ પોતાના જ પુત્ર સંજય રૂડી કરેલી ‘આરુતિ-ઉદ્ગોન’ના વ્યવહાર અંગે ગુણાકમિશને સખ્ત ટીકા-નિંદા કરી હતી તે નખાવી લેવાનું અને પાછળથી તેને જ પોતાનો સહર આધાર માનીને પોતાની ચાલીએ આદર કરવા માટેના ઇંદિરાજીના વર્તન-વલણ-ધોરણને ‘સમાવાદી’ અનિષ્ટથી શુકત થી રીતે કહી શકાય ?

જયાવમા એવું કહેવાયું છે કે આરુ” તો જવાહરલાલજીના હાથેય ક્યાં નથી બન્યું ? હા ત. કેરોન, માલવિયા અને મેનન સામેના આલેપો છતાં, એ જથ્થા પંડિતજીના વિશ્વાસુ બની રહ્યા હતાં. આ ખરું છે, પરંતુ આર્વા

દષ્ટતિ ત્યારે યૂજ અપવાદરૂપ હતાં, વળી, જવાહર-લાલજીના સમયમાં રાજકારણીઓની મનસ્વી કમલોચ અતિ મર્યાદિત હતી—સર્વોચ્ચ વર્ણનદ્વારા (આઈ. સી. એસ.)માં તે નહિવત ત્યારે ઈંદિરાજીના શાસનમાં આવી બધી કુટિલ ઘટનાઓ રાષ્ટ્રવ્યાપી બની ચૂકી હતી

• આ બધા પછીય એ હકીકત છે કે આ દેશની મોટા ભાગની આમજનતાને હોય, ઈંદિરાજી જવાહરલાલજીના પુત્રી હતાં તે કારણે જ નહિ, પણ ‘આ એક જ વ્યક્તિ એવી છે જે દેશને સાચા માર્ગે—જે યા રાહે ચઢાવી શકશે,’—એવી સાગણી કેવલ સુધી ટકી રહી હતી.

☆

આર. એસ. પંડિત ઇન્ડિયન એકસપ્રેસ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા અને સ્ટેટસમેન-ભાષતના ત્રણે લખ્યકર્તાઓ એ ગ્રંથ દિનિકામાં પત્રકાર તરીકેની, અને ‘ફ્રી પ્રેસ જર્નલ’ માં જા પાઠક તરીકેની કામગીરી દ્વારા રાજકારણી ક્ષેત્રે વિવેચક તરીકે નાવરણ વિદ્વાન છે. તેમના ‘એન્ડ ઓફ એન એરા’ (એલાઈડ પર્લસર્સ) મંથના આરંભે જ સ્પષ્ટતા કરે છે કે આ લખાણ ગુસ્સામાં આવીને નહિ, વ્યથાની લાગણીએ લખાયેલું છે.

લેખકનો આ નાનો સો ખુલાસો ખુબજ સચક છે. કેમકે લેખક ઇંદિરાજીની સાહિબો તરફ ઉપેક્ષા નથી કરી, તેમની શુશીનતા પણ ખતાવી છે. પરંતુ આ બધા છતાં, આ વિરાટ દેશના સર્વ-માન્ય બનેલા નેતા તરીકે તેઓ જે નિષ્ફળતાને વર્ષા છે તે ભારોભાર વ્યવાયુષ્ણ છે.

આ પ્રકારનું વિધાન કરીને લેખક જમરે છે કે નિષ્ફળતાના મુદ્દામાં મુખ્યત્વે તેમની આસપાસના નિકટના લોકોને અને તત્કાલ વ્યવહાર જવાબદાર છે એમ કહીને ઈંદિરાજીને કાઢી શકે એમ નથી. વળી, તેમને આપવામાં આવેલી માહિતીઓના

આધારે તેઓ જેમનાર્થે દોરાયાં છે અથવા તેમના અભાજતા અને અનિચ્છા છતાં ધણ બધું અનિષ્ટ બનતું રહ્યું છે—એમ કહેવામાં ફટકેક અંશે સત્ય હોય તે પણ, ઈંદિરાજી તેમના ‘સલાહકારો’ અને ‘નિકટનાઓ’ નીય પસંદગી મજબૂતીપૂર્વક કરનારાં હતાં, એટલું જ નહિ, અનેક દૂષિત કારણોઓમાં તેઓ સીધા સડોવાયેલા હોય એવું પણ લાગે છે.

અને, પુત્ર સજ્જના ઉપર જ બધો વિશ્વાસ રાખીને—એટલે કે બિનબંધાણી સમાવતર છતાં કેન્દ્રે હસ્તક બેઠામાર મહત્વના નિર્ણયો છાંટી દઈને ઇંદિરાજી ચાલ્યાં હોય તો, કેવળ ‘મોહાંધ માતા’ તરીકે જ નહિ ‘અકુશળ વડાપ્રધાન’ તરીકેની કુખ્યાતિ તેમણે પોતે વહોરી છે.

પછી, ઇંદિરાજીએ ઈંગ્લેન્ડની લાંબીને લોક-શાહીના મુખ્ય આધાર સ્તંભોને નાશોષ વા પામળા બનાવી દઈને, તેમના પિતાશ્રીએ પોતાની પુત્રીને કુમારવરે દિવાલ ‘ડરકવરી ઓફ ઇન્ડિયા’નું દર્શન ઇંદિરાજીએ ભરે જ શૂ સી નાખ્યું છે એમ જ કહેવું રહે.

સીધા કરવેરા અંગે નીમવામાં આવેલી વાયુ-કમિટીના હેવાલમાં ફોડ પાડીને કહેવામાં આવ્યું હતું કે—

કેન્દ્ર સરકારે રાજકીય પક્ષોને ડોનેશન આપવા અંગે દેશના ઉલોગો સામે મનાઈ ફક્ત બળવવાનું જે પરણુ બધું છે તેનાથી કર-વેરામાં કચી વૃદ્ધિ થવાને બદલે, કાળાનાણામાં તે નાણું ફેરવાઈ જતા, દેશ માટે શાપદૃષ્ટ પરિણામ આવ્યું છે.

તે જ રીતે, મોટા ખેડૂતો અને જમીનદારોને ખેતીની મોટી આવક છતાં ખેતીની આવકને જ આવકવેરામાંથી ચૂકિત આપવાના પમસાના પરિણામેય ધ ધા-ઉલોગની આવક ખેતીને નામે ફાળવવાની તરફીય અજમાવાતી થઈ, જે પાછી

કાળા નાણાંને જ ઉરોજનારી બની.

આ બંને નિયુક્તિ કરવામાં કેવળ પ્રજાતરી અને પારણામાં બહુ થઈ હતી એમ કહેવા કરતા સત્તાપક્ષે મુખ્યતઃ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું કયું હવું-સત્તા પક્ષ માટે ચૂંટણીઓ જીતવા અઘળક કાળુ નાણું મેળવી લેવાની આ તરફીબ હતી, એમ કહેવું વાજબી છે.

આમાંથી જ અધિકતર અનિષ્ટ એ ઉદ્ભવ્યું કે જે હિંદોત્ત-ધર્માવાળાઓને સત્તાપક્ષે માંડેલા સિંહભાજ આપવાની આનાકાની કરી વા અચકિત દર્શાવી તેમને ત્યાં ઈન્કમટેક્સના દરોડા પગાવીને સાલુસામાં લેવામાં આવ્યા. આગળ જતા, ઇમજી સી રમ્યાન તો, આવા ત્રાસ સામેય ચૂંટા કરવાની કુદા આમાંના કોઈની મજદૂર ન હતી !

ઈંદિરાજીને એક કીમિયો એ પણ હતો કે તેઓ વિદેશી આક્રમણનો ભય, દેશની અંદર વિદેશી કાવતરાનો ભય અને વિદેશીઓના આ કાવતરાઓ સાથે વિરોધપણે લગી જવા હોવાનો ભય પ્રગટ કરતા રહ્યા હતા દેશને માથે આવો કસો જ ભય ન હતો એમ કહેવાનો હેતુ નથી, પરંતુ જ્યારે પોતાની સામે પ્રભુમાં અસ તોય જીભરાતો દેખાય ત્યારે આવા ભયોનો હાલ જિતો કરીને પ્રખર બહુ ધ્યાન તેના પર જ કેન્દ્રિત કરવા મથતા હતા એમ કહેવું ચેરવાજબી નથી.

વધુમાં, આગલા વર્ષોમાં જેની કાગળે જ ચિંતા કરવી પડતી તે દેશની આંતરિક સલામતી પણ ધીમેધીમે કરતાં ભેખમાઈ ચૂકી. સાધારણ રીતે શાંતિ માટે પૂરતું તજગણું પોલીસ ફળ 'નિષ્ક્રિય' પુરવાર થયું એસ આર પી અને સી આર પી જેવું અર્ધ મિલિટરી ફોર્સ પણ 'નળણુ' પુરવાર થયું આવી દેશની સરહદો સામવવા માટે અને પુરુષ સમયે દુરમનો સામે ઝડપવા માટેનું સશસ્ત્ર હથેતી વાર વાર છીંટારવું પડ્યું છે.

આ બધાં પછી, ઈંદિરાજીને જવાબદારી-માથી ઝુકતા કરવા ગમે તેટલું ઈચ્છીએ પરંતુ શક્ય નથી-લાચારીપૂર્વક પણ સત્ય સ્વીકારવું

જરૂરી છે

☆

'સેમિનાર' ના તરી રમેશ થાપર એક સમયે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના એક અમણી પ્રદિજીવી તરીકે નામના ધરાવતા હતા. બાદ, ઈંદિરાજીના પ્રયત્નક તરીકે ય ઓળખાયા હતા. પરંતુ, 'ઇમજી સી' પૂર્વે એમને જે અનુભવો થયા અને જે બાતમીઓ ભેરા-સમજવા મળી તે પછી તેઓ ઈંદિરાજીના, વધુ ને વધુ ટીકાકાર બન્યા રાજકીય ફોર્સ વ્યાપી રહેલા અષ્ટાચાર સામે લોકચાવીના નૈતિક મૂલ્યોની તેમની નિખાલસ હિંકાજતથી તેઓ બોલિંકોમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. ઇમજી સી કાળમાય નિર્ભયપણે પોતાની ફરજ બજાવતા રહીને તેમણે નિષ્ઠાવાન બોલિંકું દખ્તાત રજૂ કર્યું.

આવા આ પત્રકારે ઈંદિરાજીની હત્યા બાદ તેમના સામયિક 'સેમિનાર' (નવેમ્બર)માં ઐતિહાસિક ઘટનાઓની જમિકા સાથે જે પૃથક્કરણ કર્યું છે તેમાં ઇંદિરાજી-થોડીનું ચોટદાર ચિત્ર સાંપડે છે

લેખના આરભે જ લેખક પોતાની જમિકા બાધે છે, ઈંદિરાજી અસાધારણ શ્રેણી ધરાવતા હોવા છતાં, ખાસ કરીને, પુત્ર સ જયના પ્રભાવ નીચે તેમણે પોતાની આસપાસ જે વાતાવરણ ઊભું થવા હીકુ તે તેમના આ બધા શ્રેણીને ચૂંટણીની નામે તેવું હતું તેમણે આરભના વરસોમાં કાળજીપૂર્વક સાચી માહિતી મેળવવા માટેની સજ જ બળ તોવાર કરી હતી તે તેમણે પોતે જ પાછલા વરસોમાં હેઠી નાખી હતી, ધીમે ધીમે કરતાં તેઓ એકલવાયા બની રહ્યા હતા એમનું આ 'અગ્રાપણ'જ એમને સંજવર વચગત શાશનના વખતમાં ખેચી ગયું, તે એટલી હદે કે આપણા દેશની સમગ્ર લોકચાવીનો પાયો જ અત્યંત હલમ્મયી ગયો.

એર. ને આરભના વરસોમાં આ દેશનાં દીનબીન અને ઉપહિતો માટેનું તેમનું સંમર્ષણ ન હોત તો આ હેઠી અવસ્થા પ્રલેપ રૂપે બની ચૂકી હોત ! આરભના વરસોની ઈંદિરાજીની બીજી

દષ્ટાંતો ત્યારે જુદા અવવાદરૂપ હતાં. વળી, જવાહર-
લાલજીના સમયમાં રાજકારણીઓની મનઃપી
કંપલેષ અતિ મર્યાદિત હતી—સર્વોચ્ચ વર્ણવટદારો
(આઈ. સી. એસ.)માં તો નહિવત ત્યારે
ઈંદિરાજીના શાસનમાં આવી બધી કુટિલ ઘટનાઓ
રાષ્ટ્રવ્યાપી બની ચૂકી હતી

આ બધા પછીય એ હકીકત છે કે આ
દેશની મોટા ભાગની આમજનતાને હોય, ઈંદિરાજી
જવાહરલાલજીના પુત્રી હતા તે કારણે જ નહિ,
પણ 'આ એક જ વ્યક્તિ એવી છે જે દેશને
સાચા માર્ગે—જીંથા રાહે ચલાવી શકશે,'—એવી
લાગણી હેવટ સુધી ટકી રહી હતી

☆

આર. એસ. પંડિત ઇન્ડિયન એકસપ્રેસ,
ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા અને સ્ટેટસમેન-
નારતના ત્રણે લઘુપ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજી
દૈનિકમાં પત્રકાર તરીકેની, અને 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ'
માં પાઠક તરીકેની કામગીરી દ્વારા રાજકારણી
ક્ષેત્રે વિવેચક તરીકે નીવડેલા વિદ્વાન છે તેમના
'એન્ડ એન્ડ એન એસ' (એલાઇન્ડ પબ્લિશર્સ)
માં થતા આર.એ. જ સ્પષ્ટતા કરે છે કે આ
લાખણ શુસ્સામાં આવીને નહિ, વ્યથાની
લાગણીએ લાખાયેલું છે.

લેખકને આ નાનો સો ખુલાસો ખુબજ
સુચક છે, કેમકે લેખક ઇંદિરાજીની સિદ્ધિઓ તરફ
લેખક નથી કરી, તેમની મુશીમતો પણ બતાવી છે.
પરંતુ આ બધા છતાં, આ વિરાટ દેશના સર્વ-
માન્ય અનેલા નેતા તરીકે તેઓ જે નિષ્ફળતાને વર્ષા
છે તે કારણભાર વધારાપૂર્ણ છે.

આ પ્રકારનું વિધાન કરીને લેખક ભરે છે કે
નિષ્ફળતાના મૂળમાં મુખ્યત્વે તેમની આસપાસના
નિકટના લોકોને અને તત્કાલ વ્યવહાર જવાબદાર છે
એમ કહીને ઈંદિરાજીને છાટી ચોંટ એમ નથી.
વળી, તેમને 'આપવાર' આવેલી આક્રિતિઓના

આધારે તેઓ જેમનાર્થે દોષાર્થો છે' અથવા 'તેમના
અબલુતા અને અનિચ્છા છતાં ધણ બહુ', અનિષ્ટ
બનવું રહ્યું છે—એમ કહેવામાં ફેટલેક બંધો સત્ય
હોય તો પણ, ઈંદિરાજી તેમના 'સલાહકારો' અને
'નિકટનાઓ' ની પસ દગી મજબૂતીપૂર્વક કરનારા
હતા, એટલું જ નહિ, અનેક દૂષિત કરેણીઓમાં
તેઓ સીધા સંડોવાયેલા હોય એવું પણ લાગે છે.

અને, પુત્ર સંજયના ઉપર જ બધો વિધાસ
રાખીને—એટલે કે બિનબંધારણી સમાન્તર સત્તા
કેન્દ્રો હસ્તક બેશુમાર મહત્વના નિજીથો
છેડી દઈને ઇંદિરાજી ચાલ્યા હોય તો, કેવળ
'મોઢાધ માતા' તરીકે જ નહિ 'અકુશળ
વડાપ્રધાન' તરીકેની કુખ્યાતિ તેમણે પોતે
વહોરી છે.

બધે, ઈંદિરાજીએ ઇશ્વરની લાહીને લોહ-
લાપીના મુખ્ય આધાર સ્તંભોને નામશેષ વા
પાંગળા બનાવી દઈને, તેમના પિતાશ્રીએ પોતાની
પુત્રીને કુમારવયે કરાવેલ 'કિસ્મતી' એક ઇન્ડિયાનું
ફક્ત ઇંદિરાજીએ જતે જ જુ સી નાખ્યું છે એમ
જ કહેવું રહે..

સીધા કરવેરા અંગે નીમવામાં આવેલી
વાચ્ય-કચિટીના હેવાસમાં ફેડ પાડીને કહેવામાં
આવ્યું હતું કે—

કેન્દ્ર સરકારે રાજકીય પક્ષોને ડોનેશન આપવા
અંગે દેશના ભિત્તોમાં સામે મનાઈ હુકમ
બળવવાનું જે પ્રશ્ન બહુ છે તેનાથી કર-
વેરામાં કંઈ વૃદ્ધિ થવાને બદલે, કાળાનાણામાં,
તે નાણું ફેરવાઈ જતાં, દેશ માટે શાપરૂપ
પરિણામ આવ્યું છે

તે જ રીતે, મોટા ખેડૂતો અને જમીનદારોને
ખેતીની મોટી આવક છતાં ખેતીની આવકને જ
આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપવાના પ્રસાના
પરિણામે ધ ધા-લોચમની આવક ખેતીને નામે,
ફાળવવાની તરફથી અજમાવાતી થઈ, જે પાછી

કાળા નાણાને જ ઉરોજનારી બની.

આ બંને નિષ્ક્રિય કરવામાં કેવળ પ્રજાતરી અને ધારણામાં ભૂલ થઈ હતી એમ કહેવા કરતા સત્તાપક્ષે મુખ્યત્વે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું ક્યું હતું-સત્તા પક્ષ માટે ચૂંટણીઓ જીતવા અઘળક કાણુ નાણુ મેળવી લેવાની આ તરફીજ હતી, એમ કહેવું વાજબી છે.

આમાંથી જ અધિકતર અનિષ્ટ એ ઉદ્ભવ્યું કે જે હિંદોગ-પ્રધાવાળાઓને સત્તાપક્ષે માગેલો સિદ્ધાન્ત આપવાની આનાહાની કરી વા અચકિત દર્શાવી તેમને ત્યાં ઈ-કમટેક્સનો દરોડા પકાવીને સાચુસાચા લેવામાં-આપ્યા, આગળ જતાં, ઇમજ-સી દગ્ગ્યાન તો, આવા ત્રાસ સામેય ચૂંટ્યા કરવાની કુદા આમર્શના કોઈની મમદૂર ન હતી !

ઈંદિરાજીનો એક હીમયો જી પથ હતો કે તેઓ વિદેશી વ્યાક્રમણનો ભય, દેશની અંદર વિદેશી કાવતરાનો ભય અને વિદેશીઓના આ કાવતરાઓ સાથે વિરોધપક્ષો ભળી ગયા હોવાનો ભય પ્રગટ કરતાં રહ્યા હતાં. દેશને માથે આવો કસો જ ભય ન હતો એમ કહેવાનો હેતુ નથી, પરંતુ જ્યારે પોતાની સામે પ્રજામાં અસંતોષ ઉભરાતો દેખાય ત્યારે આવા ભયોનો હાથ ઊંઝો કરીને પ્રગટુ બધુ ખ્યાલ લેના પર જ કેન્દ્રિત કરવા મથતાં હતાં એમ કહેવું જરવાજબી નથી.

વધુમાં, આગલા વરસોમાં જેની ભાગ્યે જ ચિંતા કરવી પડતી તે દેશની આંતરિક સલામતી પણ ધીમેધીમે કરતાં જોખમાઈ ચૂકી સાધારણ રીતે શાંતિ માટે પૂરતું ગણાતુ પોલીસ દળ 'નિશ્ચિય' પુરવાર થયું. એસ આર પી અને સી આર પી જેવું અર્ધ મિલિટરી ક્ષેત્ર પણ 'નળાણુ' પુરવાર થયું આપી દેશની સરહદો સાચવવા માટે અને મુક્ક-સમયે દુશ્મનો સામે અગ્રમથા - માટેનું સશસ્ત્ર સરકાર વાર વાર ઉતારવું પડ્યું છે.

આ બધાં પછી, ઈંદિરાજીને જવાબહારી-માંથી મુક્ત કરવા ગમે તેટલું ઈચ્છીએ પરંતુ શક્ય નથી-લાચારીપૂર્વક પણ સત્ય સ્વીકારવું

જરૂરી છે.

☆

'સેમિનાર' ના તરી રમેશ ધાપર એક સમયે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના એક અમણી છુદિજીવી તરીકે નામના ધરાવતા હતા. બાદ, ઈંદિરાજીના પ્રયત્નક તરીકે વ ઓળખાયા હતા. પરંતુ, 'ઇમજ-સી' પૂરે એમને જે અનુભવો થયા અને જે બાતમીઓ ભોવા-સમજવા મળી તે પછી તેઓ ઈંદિરાજીના, વધુ ને વધુ ટીકાકાર બન્યા રાજકીય ક્ષેત્ર સ્વાપી રહેલ' બધાત્યાર સામે લોકશાહીના નૈતિક મૂલ્યોની તેમની નિખાલસ ઉદ્દાજતથી તેઓ બોદિકોમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા પામ્યા ઇમજ-સી કાળમાય નિર્ભયપણે પોતાની દરજ બળવતા રહીને તેમણે નિષ્ઠાવાન બોદિકનું દખ્તાત રજૂ કર્યું.

આવા આ પત્રકારે ઈંદિરાજીની હત્યા બાદ તેમના સામયિક 'સેમિનાર' (નવેમ્બર)માં ઐતિહાસિક ઘટનાઓની જમિકા સાથે જે પૃથકરણ કર્યું છે તેમા ઇંદિરાજ-યોદીનું ચોટદાર ચિત્ર સાંપડે છે.

લેખના આરભે જ લેખક પોતાની ભૂમિકા બાધે છે, ઈંદિરાજી અસાધારણ શુભો ધરાવતા હોવા છતાં, ખાસ કરીને, પુત્ર સજ્જના પ્રભાવ-નીચે તેમણે પોતાની આસપાસ જે વાતાવરણ બીજુ થવા હીજુ તે તેમના આ બધા શુભોને ચૂંટણીની બાધે તેવું હતું તેમણે આરભના વરસોમાં કાળજીપૂર્વક સાચી માહિતી મેળવવા માટેની સજાંત્ર નળ તૈયાર કરી હતી તે તેમણે પોતે જ પાછલા વરસોમાં ઉદી નાખી હતી. ધીમે ધીમે કરતાં તેઓ એકલવામાં બની રહ્યા હતા એમનું આ 'અગ્રત્રાપણુ'જ એમને વંશપર પરાવત શાસનના વમજમા બેચી ત્રયુ, તે એટલી હદે કે આપણા દેશની સમગ્ર લોકશાહીના પાયો જ અત્યત હલમચી રચે

એર. જે આરભના વર્ગોમાં આ દેશનાં દીનકીન અને ઉપસિતો માટેનું તેમનું સમર્પણ ન હોત તો આ છેલ્લી અવસ્થા પ્રલય વધે બની ચૂકી હોત ! આરભના વરસોની ઈંદિરાજીની બીજી

પણ એક ખાસિયત તરફ લેખક ધ્યાન ખેંચે છે. તે એ છે કે, તેમણે તેમના રાજકીય જીવનનો આરંભ જે રીતે કર્યો હતો તે ઘણી રીતે નોંધપાત્ર હતો—સામાને સંભળવાની, વિચિન સ્વરે સમજાવવાની તથા વાણીમાં ખચકાટ હોવા છતાં, છેલ્લા આઠમી સુધી પોતાની વાત પહેંચતી કરવાની તાલાવેલી યકિત જોવા મળતી હતી.

આગળના વર્ષોમાં 'સિડ્ડેટ' (અખંડ કેચિસમાં વર્ષસ જન્મથી એટલ પીઠ નેતાઓનું જૂથ)ની ભીંસથી ભકકા જીંદગીને તેમનાથી બચવા માટે પોતાનું આગ્રહ બળ ઊંચું કર્યા વિના તેમના છૂટકો ન હતો. આ માટે નહેરુ થી રાજકીય અને અર્થકારણની અનુકૂળ જુથિકા તૈયાર હતી. નેહરુપંથીઓ સિડ્ડેટની પદકમાંથી છોડાવીને ઈ દિરાજને સર્વોપરિતા પૂરી પાડવા તત્પર હતી.

હા, અર્થકારણી ક્ષેત્રે ઈ દિરાજી કમળેરી હતી. આથી પણ તેમણે પતાજના અનુયાયી સક્રિય કાર્યકરો ઉપર આધાર રાખ્યો જરૂરી હતો એમાં પી એન. હકસરે ધણે મોટો ભાગ ભજવ્યો. એ રીતે સફળતા પણ દેખાઈ ૫૦ વ્થ શાસક પક્ષની અફરના તરફ તરેહની હિતો-વલણો વચ્ચે નૂતન રાષ્ટ્રીય સમાધાન સાધવાની પાયાની વાત પ્રચે ઉપેક્ષા સેવાઈ.

આ પછી ૧૯૬૮માં પહેલું બ ગ્રાજ કેચિસના ઇતિહાસમાં એક જબર જસ્ત આફતાફે લેખ શે ઈ દિરાજએ નહેરુવાડી રાંહે "અરીખી હકાવ"નો નારો છલકં કર્યો. પ્રચંડ સરકારી તંત્ર કોઈ એક અંતઃમંત્ર જેમ ગ્રાજીજ કરતુ રહ્યું. આઘાતું અસાધારણ વાતાવરણ જમાવ્યું પરંતુ એને માટે વિવિધ સ્તરો પગ પૂરી નિષ્ઠાથી કામ કરવાનું કહ્યું નહિ—ત્રીયો રુધી તો, સત-મત સિવાય કશું પહેંચ્યું નહિ. તેમ છતાં એ જ ત્રીયો, ઈ દિરાજ અરેખર "એ માટે મર્યા હતાં," "હજી મચે છે," અને "સંધતા રહેશે"—એવી સલીયોળી જાવના-આવવામાં એમને ચાહતા રહ્યાં, ખજો આપતાં રહ્યાં. અરે, જનારે એમના ઝૂ પડાં સામે જ ફાઈલ સ્ટાઈ

સંસ્કૃતિ' ફાલી રહી હતી - ત્યારેય, ઈ દિરાજ માટેની લાચણી અને જહા તો એરી ને એવી જ હતી !

કેચિસ પક્ષનું બ ગ્રાજ અને બે કોનુ રાષ્ટ્રીયકરણ એ બ ને કાર્યક્રમોય ઈ દિરાજ માટે દેખમાં આર્થિક તાકાત જીભી કરવાના જાગ રૂપે ન હતા. એમના મનમાં તો, પીઠ મવાળ નેતાઓને હ ફાવવાનો એક હાવ હતો. પરંતુ, નેહરુપંથીઓ (બિચારા !) કહ્યું સમજ ન થક્યા. તેમણે ઈ દિરાજની 'કરિસ્મા'— (સમોહિની) જીભી કરી દીધી. બા પછી, બાગલા દેયના ઉદ્દસ જ માટેની તેમની હિમત અને સાહસ-ભરી કારવાઈએ, અને પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધમાં મેળવેલા ત્વરિત વચસ્વી વિજયે એ ઈ દિરાજની સમોહિનીમાં સાત સાત રંગો પૂર્ણ ...

—૧૯૭૨ સુધીમાં તો ઈ દિરાજનું વ્યક્તિત્વ એવું જબરજસ્ત ઉપસ્થુ હતું, અને સર્વસર્વ સત્તાધીય બની ચૂક્યા હતા, કે તેમણે પાર્યું હોત તો તેઓ 'દેવદૂત' તો નહિ પણ ત્રીયોના ખરેખાર 'બેલી' તો બની જ ચૂક્યા હોત. પરંતુ, 'ઉદામવાહ' થી ઘેરાયેલા ઈ દિરાજએ, ભારતની આતરિક જટિલતાના ઉકેલને સ્વસ્થ રાહ બોજવાને જાહે, રોટસ કો (એસે-ચે) ચલાવવામાં સલામતી લેખી. નેહરુપંથી આ નેતાને હવે પોતાના પક્ષને પવિત્રતાના સાધન તરીકે કડર-આધારિત સક્રિય સસ્થા મનાવવાનો રસ ન રહ્યો હવે તેમણે પોતાની અંત સત્તાને જ કુદરત કરવા ઉપર બધું ધ્યાન પડેવ્યું.

* ઈ દિરાજનો આ પલટો તેમના રાજકારણી સંઘર્ષની નિષ્ફળતાના પરિણામ રૂપ હતો કે તેમની આંતરિક સ્થિતિયુસ્તતાને આભારી હતો કે નેહરુપંથી સ્વમસેવીઓએ ૫ પહેલી વાર આંજો બોલીને જોકુ કે તેઓ સત્તાની સમીપ હોવાને કારણે તેમની દષ્ટિ ધૂ ધળી બની ગઈ હતી. તેમાં સંજબની માણતી ઘટનાએ—તેને અંજો અષ્ટ-વ્યવહારે તેમને આઘાત આપ્યો... નેહરુપંથી

જૂથ વિખરાવા લાગ્યું. ઇ દિશાજીએ જૂનું વાક્ય મંજૂર તાજુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ત્યાર સુધીમાં તેા બ્રહ્માચારીઓ વ્યાપ્ત એટલી વધી ગયેા હતા કે તે ઇ દિશાજીને ય કોઠે પડી ગયેા હતા ।

સંજય સર્વોપરી બની ચૂકયેા હતા. અને તેના નવો લક્ષણો હારે ચોકાવનારા હતા ? કા. વ પોતાના બ્રહ્માચારી માનીતાઓ અને મિત્રોને, પોતાને ‘અગત વક્ષાદાર’ એવી પોલીસ દ્વારા, રક્ષણ અપાતું હતું. એ માનતાની ટીકા-ટીપણી કરવાની હિંમત કરનારા, સ્વયં જ મિત્રજવાળા વધીવડી અમલદારોનેય સત્તાવીને યઠવી નાખવામાં આવતા હતા.

અનૈતિક હંમર સાથે લાંબરેલા સમાજને ‘માઈ’મવાહી’ સૂત્રોમાંથી ગુનેગારીના રાહે ચલાવવાનું પ્રમાણમાં સરળ હતું-અટકે, કું ખેની રજુ છે તેને ખ્યાલ ખજુ ન આવે એટલું બધું !

૧૯૭૨ પછી નેહુ-પરિવારના વચપર પરા-ગત શાસન સાથે ઊંચા યદ રહેલા પ્રતિકારક મળોને ‘રાષ્ટ્રીય ભવ’ રૂપે ગણાવીને, રેશને માથે ઇમજ-સ્ટી ગ્રી હવામાં આવી એના એકા નીચે ને નીતિરીતઓ - અખત્યાર કરવામાં આવી તેણે, નેહુવાહી સૂત્રોની આભામાં બહુ કાળજી-પૂર્વક ઊભી કરેલી ઇ દિશાજીની પ્રતિમાને જ ખ ઠિત કરી.

આ પછી, ફરીથી મુગળી બુનિયાદ પર પાછા ફરવાનું અણકવું બની ગયું. હવે તો, રાજકારણી સિદ્ધાંતો જ પલટાઈ ગયા, અમાઉની જેમ, સેલી ‘માઈ’ચાલી’ રહી, પરંતુ તેમાં જે સહાર ભરવામાં આવ્યો હતો તે મ ધાતો હતો.

પોતાને ‘લોકશાહી’ નેતા તરીકે સાબિત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાને વચ યઈ, ૧૯૭૭માં ચૂંટણી આપી અને એમાં મળેલા પરાજયે ઇ દિશાજીની રાજકીય કારકિર્દીને અંત આણી દીધો હોત, પરંતુ, વેર ઝેર ભર્યા ચરણસિંહની ઉપાધીઓ જ ‘દાહ રૂપ’

બ-વા. આથી કરીને, સાધારણ રીતે વગોવવામાં આવે છે તેના કરતાં અનેક ગણેા બહેતર જનતા સરકારનો પ્રયોગ પણ અળખામણેા બની રહ્યો ! અતે ઇ દિશાજી વાજતે માજતે પાછાં સિંહાસન પર આરૂઢ થયા-એ કે, એમના પુત્ર સંજયે આજી આવેલા માળખાની મર્યાદા સાથે

હવે, ‘ઇ દિશા એ જ ઇન્ડિયા’-સંહિતાની પારિ-વારિક નેતાશાહીની સાથે જ સંજયવાહી માફિયા-શાહી જેમાં શુકા અને દાણ્યોરો છેક ઉપરના સત્તા સ્તરેય ઘૂસી ચકયા હતા અને કાળા નાણાની બોલબાલા બની પડી હતી.

હવે, ઇ દિશાજીને કહેનાનું કોષ કહેતા કોઈ ન રહ્યું ચોપાસ ખુશામદયોરો, નોકરી સાચવી રાખનારાઓ, લાગવગના ભેરે આમળ ફેલાનારાઓ અને આશ્રય અનુમળના લાલચુઓ બહી જમાવીને બેઠા હતા. સંજયના આકસ્મિક મોત પછી પણ કરોડ ફેરફાર થયો નહિ. આંતરિક કટોકટી વધતી જ રઈ . આસામ, સિક્કિમ, પોંડિચેરી, પંજાબ, કાશ્મીર અને આંધ્ર સંહિતાની સમસ્યાઓ વધુ ને વધુ શુ ચાતી રઈ અને ઇ દિશાજીની હત્યા યઈ .. આખી શીખ કેમ સાથે વેરનો દાવાનળ ફિલ્કીથી બંજાળ સૂધી ભચુકી લીકયેા, ત્યારે દિલ્હીની સરકારને લઈવેા થયેા હોય તેવી લાચારી ભેવા બળી.

૪ જેઓ ‘ઇ દિશાજી વિનાનું ઇન્ડિયા, એટલે નેતા વિનાની વાંઝણી બુનિ’ હોવાનું માને છે તેમને ઇ દિશાજી પોતે જ કેવો વારસો મૂકી ગયા હતાં તે હવે તો, સમજાઈ જવું જોઈએ હવેકહે, જવાહરલાલજીએ આ દેશની જે ઇમારત કઢારેલી હતી તેના વિના લોકશાહી પરિપાટી ટકી જ ન શકે તેવી, સ્વાયત્ત સંસ્થાઓને પેલકે જતે તદુરસ્ત સમવાયી (ફેડરલ) પરી-પાટીનો પુરસ્કાર કરનારી ઇમારતને જ સહાર વાંઝણી બનાવી દેવાઈ હતી .. અને પોતાના આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે જે રાષ્ટ્રીય કોયસ કોષ્ઠ માધ્યમ બની શકે એમ હતી, તેને જ તેમણે નિવાર્ન બનાવી દીધો હતો !

The Antifriction Bearings Corporation Limited

Manufacturers of Roller and Ball Thrust Bearings

Registered Office :

402-B, Poonam Chambers

Dr. Annie Besant Road

Worli, Bombay - 400 018

Telephone : 372581/82/83

Gram : BALLTHRUST

Telex No. 011 3221

૪. આર્થિક પરિપાટી

૧૯૮૦માં ૭મી લોકસભાની ચૂંટણીમાં ઈરાણ વળી અણધારી જાન્યૂઆરી સારી ચૂંટણી આવી, ત્યાં સુધીમાં દેશની આર્થિક તતિ-વિધિએ કેટલું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે તપાસવું જરૂરી છે. અલગત, પહેલાં તો, સ્વરાજ પૂર્વેની ભૂમિકા, યીજુ જવાહરલાલજીના ચાસનકાળ સુધીની તતિ-પ્રતિ અને ત્રીજી ઈન્દિરાજીના સત્તર વરસના કાળા શાસનમાં તેનો આકાર-પ્રકાર આમ ત્રણ તબક્કા પર તજજ નાખવી રહે છે. અર્થકારણની અપરપાર આંટીધૂ ટીકો, તેની રજુઆતની શ્રવણારી પદ્ધતિ-પરિપાટીઓ વચ્ચે વિજયેભા અટવાયા વિના, વિશાળ પ્રબળી તરીખી, ચેકારી, જૂનમરી દૂર કરવામાં કેટલે અંશે સમજતા મળી, કેટલે અંશે દેશ સાચી દિશામાં આગળ વધે તથા ક્યાં કેવી ભૂલો થઈ વા ચાલુ રહી એની ઝાંખી થાય એટલો મર્્યાદિત હેતુ આ લેખ માટે પૂરતો છે.

(૧) સ્વરાજ પૂર્વેની ભૂમિકા

આપણે કો ભણીએ છીએ કે આપણા દેશને સ્વરાજ્ય મળ્યું તે પૂર્વે જવાહરલાલજીએ આ દિશામાં ધ્યાન કેવળા એવું હતું. ૧૯૪૮થી તો તેમણે સ્વરાજ પછીના આર્થિક આયોજનનો ખ્યાલ વારંવાર ઘૂંટ્યો હતો. અલગત, તેમની વિભાવના અને તેના પ્રયોગો તેમનો અભિગમ 'સમાજવાદી' સમાજરચનાને કેન્દ્રમાં રાખનારો હતા. તેને અનુરૂપ મળણું તેવાર કરવાની નેમથી તેમણે દેશના અનેક તર્જવિદોને એ કામ સોંપ્યું હતું. જેમાં કે ડી. યાદ તેમના મુખ્ય આધારસ્તક બની રહ્યા હતા.

પીછા ખાણું, આ જ સમયખંડમાં ભારતના સર્વોચ્ચ સ્તરના ઉદ્યોગપતિઓ—સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ, જી. આર. ડી. તાતા, જી. ડી. બિરલા, સર જર્જવેલર દલાલ, સર શ્રીરામ, કસ્તુરભાઈ નમ્જીઆરી ૧૯૮૫]

લાલભાઈ, એન્ડી. શોફ અને જોન મથાઈ જેવા નિષ્ણાતોએ ૧૯૪૪માં “હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના” પ્રગટ કરી હતી. આ પ્રયાસ પાછળનો મુખ્ય હેતુ નીચે મુજબ દર્શાવાયો હતો:

હિંદના આર્થિક સંયોજનની રૂપરેખા નક્કી કરતી વખતે લક્ષમાં રાખવાનાં ધ્યેયો, વિકાસના સામાન્ય માત્રાની પસંદગી અને વિકાસની યોજનાને પરિણામે રાષ્ટ્રના સાધનો ઉપર આવનારા દબાણો અંગેના પ્રયોગોની ચર્ચા માટે પૂર્વભૂમિકા તરીકે અને એટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં, એક નિવેદન રજૂ કરવું. અને એમાંથી ઉપસ્થિત થનારી અનેક બાબતો અંગે જરૂરી તપાસ ક્યાં બાદ પરિણામો સૂચવતો દેવાલ ભહેર કરવો.

આ અહેવાલ તેવાર થાય તે પૂર્વે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯) પછીના હિંદના આર્થિક વિકાસના પ્રયોગો અંગેના સંયોજનના કેટલાક ધરમળના મુદ્દાઓની બાબતમાં ઉદ્યોગ-પતિઓના મંતવ્યો રજૂ કરવા, જેથી એ દરખાસ્તો સંબંધમાં થવી એઈતી ચર્ચા અને ટીકાને પૂરતો વેગ મળી રહે

અલગત, નજીકના ભવિષ્યમાં આર્થિક બાબતોમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતી, સમવાયી (ફેડરલ) ધોરણે રચાયેલી મધ્યમ સરકાર અસ્તિત્વમાં આવશે એવી ધારણાના પાયા પર જ આ આખી યોજનાનું અણતર વિચારાયું હતું. જેમ કે (અ) દરેક હિંદીની માથાંઠીઠી આવક એવડી કરવી; (બ) વચલીવધારો નજરમાં રાખીને, માથાંઠીઠી આવક બમણી કરવા માટે કુલ રાષ્ટ્રીય આવક ત્રણતણી કરવી, (ક) આ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા માટે એતિવાડીનું ઉત્પાદન હાલના કરતાં બમણાંથી વધારે કરવું, (ડ) નાના મોટા બધા ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન હાલના કરતાં સરેરાશ પાંચગણું કરવું.

- આમ થતાં, ખેતીના ઉદ્યોગ પર ને વધારે-
પડતું ભારણ છે તેમા ઘટાડો થશે.

* આ ખરડામાં ઔદ્યોગિક વિકાસ ઉપર
ધ્યેા ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમાં શરૂઆતનાં
વર્ષોમાં વિદ્યુત શક્તિ અને વરાળ શક્તિ ઉત્પન્ન
કરવા માટે તથા કેમિકલ ગુરૂત્વ (વત્રે-મશીનરી,
સામગ્રી) ઉત્પન્ન કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં
મૂડીરોકાણની ખાસ સિફારસ હતી. કારણ કે આ
ખરડો તૈયાર કરનારા ઉદ્યોગપતિઓની દૃષ્ટિએ,
દેશના વિકાસ સામે પુલના વરસોમાં ને જાંતશયો
ઊભા થયાં હતા તે અને તેટલા એજા સમયમાં
સુધારી લેવાશે તો જ પરદેશી બાયાત કરતાં
વત્રો તથા અન્ય સામગ્રીની પ્રજા ઝોાળી થશે;
અને તો જ પરદેશી દેવાંનું ભારણ તથા તે
ભરપાઈ કરવાની સુશીલતામાં ઘણી રાહત થશે, તો જ,
દેશ રવાબલ ખી બનીને આબાદીના રહે
આગળ ધપશે.

ને કે, તેઓ એ પણ સ્વીકારતા હતા કે આ
દરમ્યાન, ખાસ આવશ્યક વપરાશી વસ્તુઓનું
ઉત્પાદન પાનમાં રાખીને બહુ જોડવનું પડશે.

આ સિદ્ધિએ હાસલ કરવા તેમણે પંદર
વરસના ગણીને ત્રણ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં
વહેંચી નાખીને, પાયારૂપ ભારે ઉદ્યોગો પાછળ
દરેક યોજનામાં રૂ. ૩૪ અબજ ૮૦ લાખ (કુલ
૧૦૦ અબજ) ખર્ચવાનો અદાજ નાખ્યો હતો-
મોટા ભાગનું ખર્ચ પરદેશીથી વત્ર સામગ્રી
મંત્રાવવા માટે. આ રોકાણ-ખર્ચ સામે દરેક
યોજનામાં રૂ. ૨૬ અબજની આવકનો અંદાજ હતો
(ત્રણમાં થઈ ૭૮ અબજ). તેમાં આવાતો કરતા
નિકાસોનું વધુ પ્રમાણ જળવાશે એવી ધારણા હતી,
ને ૧૯૪૨-૪૩ના વર્ષની ગણતરીએ હતી.

* વળી, આખી યોજના એકંદરે સમતોલ
અને એ જાનર્ત ખરડાના અંતે સ્પષ્ટ કરવામાં
આવી હતી-

“ખેતીવાડી, વાહનવ્યવહાર શિક્ષણ વ્યવસ્થા,
પ્રભસ્વાસ્થ્ય અને નિવાસસ્થાનોના વિકાસ માટેની
સર્વોચ્ચ સીમા નક્કી કરવામાં, અને ત્યાં સુધી
વિકાસની દરેક કક્ષાની જરૂરીઆતો અને એ
કક્ષા દરમ્યાન ઉપયોગમાં લેવાનારા સાધનો
તેમજ માણસો વચ્ચે સમતુલા જળવી રાખવા
સમગ્ર પ્રયત્ન કરવાનો રહેશે.”

વધુમાં, ચક્રવર્તી વાત એ છે કે આ ખરડાને
પ્રવેશક ભારતીય અર્થઠારણ અને સાંસ્કૃતિક
ફોરો જોડી અને સ્વસ્થ સુઝ-હમજ ધરાવનારા
મનુ સુબેદારે લખ્યો હતો. તેમાં ઉદ્યોગપતિઓના
ખરડાને એકંદરે આવકારવા છતાં, તેમાં મૂળભૂત
અભિપ્રયોગો ને રોષ લાગ્યો હતો તે તરફ તેમણે
જાગૃતી ઝીંધી હતી; આપણા જેવા ત્રીજા
ખેતીપ્રધાન અને મોટા વસતીવાળા દેશને માટે
સાચી દિશાની પ્રગતિ અંગે ખૂબ જ ચોટદાર
માર્ગદર્શન કર્યું હતું-

“આપણું અંતિમ ધ્યેય હિંદુસ્તાનની ગરીબ
પ્રજાની શારીરિક, અર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ
છે. માટે સૌથી ગરીબ કશાડો માણસોની
સ્થિતિ સુધારીને તેમના સહકારથી આર્થિક
પ્રમાશતનો દંઠ પાથો રચવો જોઈએ.”

આ પ્રવેશકમાં સુબેદારે મોટા ઉદ્યોગોની ઝાપી
પ્રગતિની વાતથી અંજાઈ ન જવા ચીમકી આપી
હતી.

હિંદના ઉદ્યોગપતિઓએ ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાના
આકાશોને ટપી જાય એવી સો અબજ
રૂપિયાની યોજના જાહેર કરી એટલે જાણે
નાણાની રથમહેલ ચઈ મઈ-એમ રખે કોઈ
સમજે. કેમકે, આ દેશમાં તો એક તરફ માંડ
પેટ પૂરતું ન મળતાં કરોડો સ્ત્રી-પુરુષોનું
અને આતંત્ર સંઘાસથી છૂવત નિર્વાહ કરનારા
માનવોનું દરમ છ ધીણુ તરફ નેમની દોલત
જીભરાઈ જાય છે અને નેએ એમાંથી

અનેક ભતના સપતિ-વૃદ્ધિના સ્વભા સેવી
રજા છે તેવા હિંદુસ્તાનની વસતીના શ્રીમંતાઈ
વાળા લાખે એક, એટલે કે ૧/૧૦૦૦
ટકાવાળા વર્ષનું દરજ છે.

આ રીતે ટોર કયા પછી સુબેદારે ચોજનાના
ખરામા જ સ્વીકારેલા રા. ૩૫૦૦ કરોડના કુત્રા-
વાનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રશ્ન કર્યો છે કે ૧૦૦૦
કરોડના કુત્રાવામા પ્રભની કુદૃશા થઈ છે, તો
સામાન્ય ગણા વધુ કુત્રાવા પછી તો શું થશે?
અને સ્ત્રીમંડી આપતાં ઉમેરું છે કે-

—આર્થિક વિકાસ તેમજ ઉદ્યોગોનો વધારો
મારી કમરે કરી મત આપીને મેળવવો કે
નહિ તે જ યોગ્યરૂપ છે.

આગળ વધીને સુબેદારે “થોડા સમયમાં પરિ-
ણામ લાવવા સારુ પ્રભએ મોટું કુખ ખમવું
જોઈએ” એવી સલાહ આપનારાઓને સંજ્ઞાથી
દીધું છે કે “પ્રભનો જે ભાગ ધણીબધું આજે
ખમી રહ્યો છે તેના પર વધુ જાળ ના પડે,
અને જેણે ભોગ આપવો જોઈએ તેવા વર્ગો
ખોટો (મોટો) લાભ ન મેળવી જાય એ
ધ્યાનમા રાખવાનું છે.

અને પછી, કેવળ ઉદ્યોગપતિઓના નહિ, જવા-
હરલાલજીનાય અભિજ્ઞમની ટીકા કરતા હોય એમ
સુબેદારે ઉમેરું હવું કે—

—અવિધ્યની પ્રભને માટે ઈમારત ચલુતાં હાલની
પ્રભના જીવનનેા બિનજરૂરી લોગ ન આપાય
એની તકેદારી રાખવી આવશ્યક છે.

અંતમાં, સુબેદારે ગાંધીજીના અભિજ્ઞમને કેન્દ્રમાં
રાખીને જણાવ્યું છે કે—

* વર્ધાની સિદ્ધિ-પદ્ધતિ અને ગ્રામોદ્યોગની
ચોજનાઓને આર્થિક પાયો એક જ છે. ગ્રામોડ-
મા માલની પેદાશ વધે, નાના મોટા બધા કંઈ ને
કંઈ સારું શીખે અને વચલા માણસોની નફા-
ખોરી તદ્દન નીકળી જાય, તે ગાંધીજીએ

મહામાત્ર છે. વધુમા આ ગ્રામોદ્યોગ દારા ગ્રામોડ-
ના માણસોની કામ કરવાની ચારીરિક તેમ જ માન-
સિક સકિત તેમ જ કુશળતા વધશે બદશે, લાખો
સ્ત્રી-પુરુષોને “અકુશળ” (અનસ્કીલ્ડ) મળુદેમાથી
“કુશળ” (સ્કીલ્ડ) કરીતરો. બનાવવાનો આ રસ્તો
છે. આ રસ્તે હાથના ઉદ્યોગોની પેદાશ હમણા છે
તેના કરતા વીસગણી ખીબા દસ વરસમાં કરી શકાય
એમ છે. તેમ થતાં કરોડોને રાજ મળશે, મેકારી
હળવી થશે, વળી એછી મૂડીએ ઉત્પાદન વધશે;
અને નાના ઉદ્યોગો માટેના વજન-સાધનો દેશમાં જ
તૈયાર થઈ શકશે.

અલબત્ત, સુબેદાર ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ કે મોટા
પાવાના ઉદ્યોગોના વિરોધી નથી. તેઓ સહાઈ
કરે છે કે “જૂના (મોટા) કારખાના બલે
ચાલે; પરંતુ, નવા કારખાના ફક્ત એવી જ સીને
માટે જોઈએ કે જે ગ્રામોડમાં, મોટા ભાગે, હાથ-
મહેનતથી તૈયાર થઈ શકતી હોય, આ કારખાનાં
ગ્રામોડની જીવન જરૂરિયાતોને તત્કાલ અને
સસ્તાદરે પોષનારા હોવા ઉપરાંત શહેરી ઉદ્યોગો
માટેની પ્રાથમિક બનાવટો તૈયાર કરી આપનારા
હોવા જોઈએ.

વળી, તેઓ ઉમેરે છે કે, નવા ઉદ્યોગોને
મક્કમ કરવા હોય તો (અ) ધંધાદારી પરદેશી
આક્રમણથી તેમને બચાવવા-ટકાવવા જોઈએ; (બ)
દેશની અંદરની અવિચારી કરીફાઈથીય તેમને ઉતારી
લેવી જોઈએ.

આવા મુશ્કેલ અને નિશ્ચિત હેતુ માટે બમ્મક
ઉદ્યોગોની સરકારદસ્તક આનોપોલી હોવાની
સિદ્ધારસ કરતાં સુબેદારે જણાવ્યું છે કે
“ઔદ્યોગિક પ્રગતિ જરૂરી છે પણ બધી નફા
ખાનગી ખિસ્સામાં જતો રોકવા માટે આ
જરૂરી છે.”

આમ, સુબેદારે ઉદ્યોગપતિઓના ખરામા
“પ્રવેશક” નિમિત્તે એક મોટું કામ કહ્યું છે.
તેમણે તેમાં ગાંધીજીના નામ ઓળખા એછી વાર

લીધું છે છતાં, ગાંધીવિચાર દેવળ નૈતિક રીતે ઉચ્ચતર છે એવું નથી, તે તો સારત જેવા દેશ માટે વ્યવહારુ માર્ગદર્શક છે, એ વસ્તે જલદી અને મોટું પરિણામ લાવી શકાયે -એવું સચોટ મૂલ્યનિષ્ઠ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આપણે માટે સ્વરાજ્ય પછીના નિકાસને ચકાસવા સારું આ માનદંડ પૂરતો છે.

સ્વરાજ્ય : જવાહરલાલજીની છત્રછાયામાં

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ પછી તો, જેમને મહાત્મા ગાંધીએ આ દેશના 'મેતાજી બાદશાહ' તરીકે નવા-જ્યા હતા તે જવાહરલાલજીએ, દોહસો વરસના ક્ષિતિય શોષણ નીચે યુગનાઈ ગયેલા દેશને બેઠો જ નહિ, દોડતો કરી દેવાની -અરે, કુનિયાના નકશામાં આગલી હરોળમાં પહોંચાડવાની હોયમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓનો ઝડપી અમલ કરવાનું ખીર, ઝડપું હતું.

જો કે, વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, આયોજનનું ધ્યેય સ્વાશ્રય, પરસ્પર સહકાર અને સરકારી મદદ-તથેના પાયા પર સામાજિક આર્થિક સરકારી પ્રવૃત્તિ સત્તા સ ધની દંડ હંમારત ઊભી કરવાનું છે. તેમાં રાજકીય સત્તાની જેમ આર્થિક ક્ષેત્રેય મહત્તમ વિકેન્દ્રીકરણ કાસલ કરવાનું છે.

આપણે એ નોંધ ચાખી છીએ કે પહેલી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૫૧-૫૨થી ૫૫-૫૬) માં આ હેતુ ઠીકઠીક જળદાયો હતો : ખાસ તો, તેમાં ખેતી વિકાસ ઉપર ખ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. વળી, ખાનગી નાના અને મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગો વિકસાવવાનો એક પથ્ય હતો. અને સરકાર હસ્તકના મોટા ઉદ્યોગોની જરિયાત માન્ય હોવા છતાં, તે દિશામાં ઉતાવળા દોટ ન મૂકવાનું ડહાપણ્ય પથ્ય વરતાયું હતું પરિણામે કુલ મંડી રોકાયું શ. ૩૭૬૦ કરોડમાં શ. ૧૫૬૦ કરોડની રકમ (માંડ ૪૬.૪, ટકા રકમ) જાહેર-વિભાગ એટલે કે રાજ્ય હસ્તકના ઉદ્યોગ પાછળ

અને જાણીનો (૫૩.૬ ટકા) રકમ ખાનગી વિભાગ એટલે કે ખેતી તથા છતર ખાનગી માલિકીવાળા નાના ઉદ્યોગોમાં રોકાઈ હતી. પરિણામે, અનાજનો પાક ૧ કરોડ ૫૯ લાખ ટન થયો હતો, જે લક્ષ્યાંક ૧ કરોડ ૬ લાખ ટન કરતાં ૫૩ લાખ ટન વધુ હતો.

આથી તો પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના 'સુવર્ણ યુગ' તરીકે વાહવાહાઈ હતી.

પરંતુ, પડિતજને તો પશ્ચિમના રાહે ઉદ્યોગી-કરણ્ય અને રસિયાના સામ્યવાદી રાહે સમાજવાદની ધૂન લાગી હતી. તેમને મન દેશની ગરીબી નાબૂદ કરવાનો અને સમાનતા સ્થાપવાનો એ એકમાત્ર કીમિયો હતો. અને દસવીસ વરસમાં-અને તો પેતાના સાસનકાળમાં જ-આવે અમત્કાર કરી ખતાવવાની હોય હતી. આથી ખીણ પંચવર્ષીય યોજનાની ચિકલ બાસાઈ રહેવી જોવા મળે છે.

ત્રીજી યોજના (૧૯૬૧-૬૨થી ૧૯૬૫-૬૬) ને અતે તો, ચિકલ ખાસી બદલાઈ ગઈ હતી.

(૧) ચોથી પહેલાં અનં ઉત્પાદન ૫૨ નજર નાખીએ. ખીણ યોજનાને અતે, ૧ કરોડ ૪૯ લાખના લક્ષ્યાંકને સ્થાને ૧ કરોડ ૮૧ લાખ ટનનું એટલે કે લક્ષ્યાંક કરતાં ૮ લાખ ટન એટલું ઉત્પાદન થયું હતું. ત્રીજી યોજના વખતે તો મોટા ધળકો થયો હતો : ૧ કરોડ ૯૦ લાખ ટનના લક્ષ્યાંક સામેય માત્ર ૧ કરોડ ૧૦ લાખ ટનના તળિયે ઉત્પાદન ગળડી પડ્યું હતું-૮૦ લાખ ટન ઝાણુ !

(૨) ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં-જેની ધણી આશા બાધી હતી અને જડારો મારી હતી તે ક્ષેત્રેય-કઈ જીથળું ચિત્ર ન હતું ૧૯૫૦-૫૧નો આંક ૧૦૦ ગણવા, પહેલી જ યોજનાના અતે ૧૩૯ આંક જેટલું (૩૯ આંક વધુ) ઉત્પાદન થયું હતું. ત્યારે ખીણ યોજના વખતે લક્ષ્યાંક ૨૦૦નો હતો, તેને બદલે ઉત્પાદન ૧૯૫એ પહોંચ્યું હતું, અને ત્રીજી

યોજનાનું સફળ રરદ આંકિનું હતું, એટલે કે આગલા કરતાં ૬૮.૭ ટકા (વાર્ષિક ૧૩.૫ ટકા)ની વૃદ્ધિનું હવું, તેને બદલે માત્ર ૪૦ ટકા એ (વાર્ષિક ૮ ટકાએ) ઊતરી ગયું હતું ।

કુલ મૂડી રોકાણમાં બહાર વિદેશીઓના ઉદ્યોગો માટે કરતાં, રોકાણનું પ્રમાણ ત્રીજી યોજનાનું એક મોડું દર્શાવે છે — રૂ. ૧૧૨૪૦ કરોડના કુલ મૂડી રોકાણનો ૨/૩ ભાગ બહાર વિદેશીઓના રોકાણો હતા, અને તેમાંથી પોણા ભાગની સપાટિ બિનકૃષિ ક્ષેત્રે સ્થલાઈ ગઈ હતી ।

જે દેશમાં ૬૦ ટકા લોકો ત્રીજા પેઠી સાથે સંકળાયેલા હોય ત્યાં તેમની જ આવી ઉપેક્ષા કરનારી યોજના તો સાપડપ ગણાવી શકાય.

થોડીક વિચારે એમને તો, પહેલી યોજનામાં બહાર વિદેશી રોકાણ કુલ મૂડી રોકાણના ૪૬ ટકા જેટલું હતું. ત્યારે બીજી યોજનામાં ૫૪ ટકા અને ત્રીજીમાં ૬૧ ટકા સુધી પહોંચી ગયું હતું । આવી જગ્યાએ રકમ આવવાની હતી ક્યાંય । બે રસ્તા હતા, એક તો મોટા ભાગની રકમ દેશની, પોતાની વાર્ષિક પાંચ ટકા જેટલી બચત, અને બાકીની માટે પરદેશની 'મદદ' એટલે કે 'રેવ' । પરંતુ રાષ્ટ્રીય બચતની ગણતરી જ ખોટી પડી હતી.

અધિકૃત આંકડા પોતા (સ્ટેટિસ્ટિક્સ આથિટલાઈન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૨) મુજબ પહેલીમાં સાડા ત્રણ ટકા, બીજીમાં ચાર ટકા અને ત્રીજીમાં માત્ર બે ટકા જ બચત હતી । સાચાદીક ગણતાં તો તે અત્યંત પોણા બે, બે અને ત્રીજી યોજનામાં લગભગ શૂન્ય (૧/૧૦ ટકા) જેવી દયામણી સ્થિતિએ પહોંચી હતી ।

* નિષ્વાતોના મતે દરેક વ્યક્તિને અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ અને સ્વાસ્થ્ય તથા શિક્ષણ મળે તે માટે, વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય-બચત ૭ થી ૮ ટકા હોવી, એમને; તેને બદલે આપણે સરેરાશ બે ટકાએ હતા ।

(૩) હવે, બેઠારી નિવારણની બાજત રીવચન

રતા સૌથી મોટા સવાલ એ ઉપસ્થિત થયો એમને કે રાષ્ટ્રની અર્થિક (બહાર કરતાં ધણી ઓછી) આવકનું રોકાણ ક્યાં કરવાથી વધુ મજૂરીને કામ આપી શકાય. ત્રીજી યોજના દરમિયાન આ સવાલે ચક્રવાર જગાવી હતી. સરકારે એક વધુ (ચોથા) સ્ટીલ પ્લાન્ટ નાખવાનો ઉતાવળો નિર્ણય લીધો હતો જે અતિ નુકસાનકારક હતો કેમ કે આ પ્લાન્ટમાં વાર્ષિક ઉત્પાદન ૧૦ લાખ ટનનું કરવા માટે રૂ. ૧૮૦ કરોડ રોકવા પડશે, અને તે પછી પણ તેમાંથી ઉત્પાદન માત્ર રૂ. ૪૫ કરોડ જેટલું જ થવાનું । એટલે કે મૂડી કરતાં ચોથા ભાગનું જ મૂડીની દ્રષ્ટિ થરાવતા દેશને પોણા બે નહિ

— વળી, ૧૮૦ કરોડ રૂપિયાના આ પ્લાન્ટમાં માત્ર ૮૦૦૦ કામદારોને જ કામ અપાયે !

હવે જો (અ) અતિ ઉંચકે દેશોસોજવાળા સ્ટીલ પ્લાન્ટની ઉતાવળ ક્યાં વિના તત્કાળ એ જનિવરીંગ ક્ષેત્રોમાં આ રૂ. ૧૮૦ કરોડ રોકવામાં આવે તો રૂ. ૨૦૦ કરોડનું ઉત્પાદન થાય એટલું જ નહિ, ૮૦૦૦ માણસોને કામ અપાવતે બદલે ૧ લાખ માનવીઓને રોજ આપી શકાય

* (બ) એ જનિવરીંગનીય ઉતાવળ ક્યાં વિના જો ખેતીવાડી અને મામોદોગો તથા નાના ઉદ્યોગો પાછળ આવડી જ ગઈ મૂડીનું રોકાણ થાય તો પારાવાર પેદાશ થાય અને ક્ષામોને રોજ આપી શકાય

— આપણી પ્રગતિનું જીવનધોરણ એત-એતમાં ઊંચું આવે !

* આ ચિત્ર એટલું તો સ્પષ્ટ કરે છે કે જેમ મોટી પ્રકો તેમ વધુ આર્થિક પ્રગતિ વા' વધુ આગાહી એ પાયો જ ખોટો સાબીત થયો છે, એનાથી ભયદ્ર જ છે.

ત્રીજી યોજનાને અંતે જે એક વિશેષ સમ-રથાનો ઉમેરો થયો તે સાર્વકારિક દષ્ટિએ વધુ મિત્તાબનક ગણાય. જે ત્રીજીની ત્રીજી ન ટળવાની હોય અને નીચી-વચી. મધ્યમ વર્ગે કશું ખાટવાને ન હોય, તો તેમનું માનસ પણ સંકો-ચાવાનું. બહારે વધારે શ્રમ કરવાનું અને વધારે

ઉત્પાદન કરવાનું પ્રોત્સાહન જ આરી નાખવા જેવું થશે ...

ખેર, ત્રીજી યોજનાનો અંત (માર્ચ-૬૬) એટલે જવાહર-યુગનો અંત અને ઇન્દિરાજીના શાસનનો આરંભકાળ. હવે ઇન્દિરાજી એમના ૧૭ વર્ષનાં લાખા શાસનકાળ દરમ્યાન આર્થિક ક્ષેત્રે જેવું પ્રયાજી કરે છે, તેમાં પરિણામો પેદા કરે છે તેના તારક નજર નાખી લઈશું.

ઇન્દિરાજીનું શાસન : ઉઠેલ નહિ, અટવાયું ઇન્દિરાજીના શાસન કાળના આરંભ પૂર્વે જ પરિસ્થિતિ તેવી નિકટ બની ચૂકી હતી તેવું ચિત્ર આપણે બેવડું, વહુમાં, આવાતાનું પ્રમાણ નિકાસ કરતાં થઈ વધુ ચાલુ રહેવાને કારણે દેશ વિદેશીઓનાં દેવાંમાં ધસકાતો ગયો હતો, જેનું વ્યાજ ચૂકવવામાં લામો થઈ જતો હતો.

આવા સંજોગોમાં ઇન્દિરાજી માટે પ્રથમ કાસે મક્કિકા જેવું યજું હતું. વિદેશી લેણદારોના દબાજી નીચે લાચારીપૂર્વક રૂપીઆનું અવમુલ્યન કરવાની વારી આપી હતી (૧૯૫૧-૧૯૬૬) : એથી પ્રથમ તો દર રૂ. ૧૦૦ માં ૧૮ ૬૬ માત્ર સોનું રિઝર્વમાં રાખવાને બદલે ૧૧-૮૫ માત્રનો નિર્ણય લેવો પડ્યો હતો. એક ડોલરની કિંમતની ચીજ વસ્તુની ખરીદી માટે રૂ. ૪૦૫ આપવા પડતા હતા તે હવે રૂ. ૭૫ આપવા પડવાના હતા. તે જ રીતે, એક પૌડની કિંમતનો માલ ખરીદવા રૂ. ૧૩૦ આપવા પડતા હતા તે વધીને એકલ રૂ. ૨૧ આપવાના થયા ! આવી લાચારીનું બાકી કારણ હતું આપણે ત્યાં ખનિજની અલિપ્ત તણી-અભેરિકા પાસેથી ૯૦ કરોડ ડોલરનો વધુ જથ્થો મેળવવાની ચરજ બેસી થઈ હતી. ઉપરાંત, વહું મેનની વધુ સહાય મેળવવા સારુ આણું કદમ અનિવાર્ય લાગ્યું હતું.

આમ, બધા પ્રકારની લીસ ઊંચી ચતા દેશમાં અસંતોષનું મેળવું ફરી વળ્યું હતું. તેમાં ઉદ્યોગોએ બધું અને 'ખેડાઓ'ના આંદોલનોથી સરકારને પડકારવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. કલકત્તા, મુંબઈ ખાલિયર, ઉજ્જૈન વગેરે સ્થળોએ વિવિધ કારણો

સર તોફાનો શરૂ થઈ ગયાં હતાં. કલકત્તા, દિલ્લી, આસામમાં અને તામિલનાડુમાં વિદ્યાર્થીઓના અસંતોષ વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યો હતો.

એ કે આર્થિક પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવાના ઉંડાદે ઇન્દિરાજીએ ૧૯૬૭થી ૧૯૭૦ વચ્ચે ડેટાક પતલા બધાં હતાં. તેમાં મેનેજિંગ એજન્સી સિસ્ટમની સંપૂર્ણ નાબૂદી (ડિસેમ્બર, ૧૯૬૭), કંપનિઝ એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ (૧૯૬૯) અમલ એમિલ ૧૯૭૦થી, રીરિટ્રિક્ટવ ટ્રેડ પોલિસી એક્ટ દ્વારા મેનોરેગીયો પ્રોટેક્શન (MRTP) કમિશનની નીમણૂક-મુખ્ય હતાં.

જ ઉપરાંત નવી ઔદ્યોગિક નીતિ (રેજુઆરી ૧૯૭૦) જાહેર કરી. તે મુજબ, પાયાના અને વ્યવહારમક ઉદ્યોગોને મૂકી તથા અન્ય જરૂરીઆતોની બાબતમાં અશ્વિમતા આપવી; (૨) મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગો (રૂ. ૧ કરોડથી વધુ કરોડના રોકાણ-વાળા)ને ઉદ્ધાર શરતે સ્વચલો આપવી; (૩) નાના ઉદ્યોગો (રૂ. સાડા સાત લાખથી ઓછી મૂકીવાળા) ને માટે 'રીઝર્વેશન પોલિસી' ચાલુ રાખવી-આ બધાં પગલાં દ્વારા ખાનગી મેટી ઓદ્યોગિક વેદી-એને કાબૂમાં લેવાનો પ્રયાસ હતો; તો ફેરેલ એકસથે જ રેગ્યુલેશન એક્ટ (FERA) થી વિદેશી વેદીઓને સમૂહી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

જ હકીકતે, આ બધાં પગલાં ઉલ્લાં વીસ વરસથી ચાલતી આવેલો મુજબૂલ આર્થિક નીતિને ફેપટ કરનારા ન હતા; ચાલુ સમયને અનુકૂળિને લેવાયેલાં અભિનલ કદમ હતા.

આ ઉપરાંત, પચવર્ષીય યોજનાને 'હોલો ડે' (૨૦) આપવાની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હતી. પરંતુ, તેમ કરવાને જાહે, પાંચ પાંચ વરસનું લાણું અને જ બી માળખુ ટાળીને, વાર્ષિક આયોજનને પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો (૧૯૬૬-૬૭ થી ૧૯૬૮-૬૯ ની ત્રણ વરસ સુધી). આ પછી, વળી ૪થી પચવર્ષીય યોજના (૧૯૬૯-૭૦ થી ૧૯૭૩-૭૪) ચાલુ કરી દેવામાં આવી હતી-અગાઉ કરતાં વધુ ધમકા સાથે !

નીચેના પ્રો. કેન્ડ અને રાજ્ય સરકારીએ પાંચ પંચવર્ષીય અને ત્રણ વર્ષની વાર્ષિક યોજનામાં ભંડોરોને નાણાંની

ને મળતી રી હતા તેના ખર્ચા આગે છે. (રૂપિયા કરોડમાં)

ક્રમ	૧	૨	૩	વાર્ષિક	૪	૫
	[૧૯૫૧-૫૨થી ૧૯૫૧-૫૬]	[૧૯૫૬-૫૭થી ૧૯૬૦-૬૧]	[૧૯૬૧-૬૨થી ૧૯૬૫-૬૬]	[૧૯૬૬-૬૭થી ૧૯૬૮-૬૯] (૩ વર્ષ)	[૧૯૬૯-૭૦થી ૧૯૭૩-૭૪]	[૧૯૭૪-૭૫થી ૧૯૭૮-૭૯]
૧. ખેતી વિવિધ	૨૯૦	૫૬૯	૧૦૮૯	૧૧૦૭	૨૩૨૦	૩૪૦૦
૨. સીંચાઈ અને પુરવિધાન્ય	૪૩૪	૪૩૦	૬૬૪	૪૭૧	૧૩૧૪	૨૮૦૫
૩. વીજળી	૧૪૯	૪૫૨	૧૨૫૨	૧૨૧૩	૨૯૩૨	૫૫૧૨
૪. માસોદોષ અને લઘુઉદ્યોગો	૪૨	૧૮૭	૨૪૧	૧૨૬	૨૪૩	૩૭૫
૫. ઉદ્યોગ અને ખનીજ	૫૫	૯૩૮	૧૭૨૬	૧૫૧૦	૨૮૬૬	૭૪૬૫
૬. વાહન અને લઘુશાસ્ત્ર	૫૧૮	૧૨૬૧	૨૧૧૧	૧૨૨૨	૩૦૮૦	૫૧૮૮
૭. સામાજિક સેવાઓ	૪૭૨	૮૫૫	૧૪૬૨	૯૭૬	૨૯૯૦	૬૮૪૭
કુલ	૧૯૬૦	૪૬૭૨	૮૫૭૭	૬૬૨૫	૧૫૭૮૩	૨૯૫૭૧

સોથી પ્રથમ આ કોઠામાંના બહેર ક્ષેત્રના કુલ રોકાણ ઉપર નજર નાખીએ તો, ૩૭૫૪૧૧૧૧૧ યોજનાનો કુલ આંકડો (૩-૮૫૭૭) છે તે પાંચ વરસનો છે. એટલે કે વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૧૭૧૫ કરોડ; તે પછીની ત્રણ વરસની જે રકમ (૩૧૬૨૫) છે તેની વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૨૨૦૮ કરોડની થાય છે. એ પછીની ૪થી અને ૫મી યોજનાની રકમો તો ત્રીજી યોજના કરતાં અનુક્રમે યોગ્ય એ ગણી શકાય અને સાડા ગણ ગણીથીય વધુ મોટી છે.

એટલે કે બહેર ક્ષેત્રનો કુલ કોષ્ટક આગાહીની પરંપરાએ એવો ને એવો જિંદગી ચલતો ગયો છે

હવે, ખેતી વિષયક અને - સી યાદ - એ ક્ષેત્રના અગ્રની રકમો જોઈએ. ત્રીજી યોજનામાં અનુક્રમે રૂ. ૧૦૮૯ કરોડ અને રૂ. ૬૬૫ કરોડનું રોકાણ હતું. આ પાંચ વરસની રકમ સામે તે પછીના ત્રણ વરસમાં લગભગ દોઢી રકમ ફાળવાઈ હતી. એ પછીના ૪મી પાંચમી યોજનાના આંકડા, ગ્રીજીની સરખામણીએ, અનુક્રમે બે ગણથી વધુ અને ત્રણ ગણા જેટલા છે. આની સામે ઉદ્યોગ ખનીજ માટેના રોકાણની રકમ જોઈએ તો, ૩૭૭ યોજનામાં વાર્ષિક રકમ દોઢી થવા ભય છે; ચોથી યોજનામાં યોગ્ય એ ગણી અને પાંચમીમાં તો લગભગ સાડાચાર ગણી છે !

આમ, ખેતી (શામ) અને ઉદ્યોગ (શહેરી) 'વસ્તુ' આ તર વધતું જ રહ્યું છે

હવે, જો શ્રામેશ્વર અને લઘુઉદ્યોગ આ બંનેની મતિવિધિ તપાસીએ તો તે વધુ આધાનજનક બન્યાયા વિના નહિ રહે. છેક પહેલી યોજનાથી નજર નાખવા માડીએ તો, રૂ. ૪૨ કરોડની નજીવી રકમ વધતી વધતી ૫૬૨ વરસે જે રૂ. ૨૪૧ કરોડ મુધી પહોંચી હતી તે ૨૮માં વરસેય રૂ. ૭૭૫ સુધી જે-તવગણી થતા થતા-અટકી ! ત્યારે, મોટા ઉદ્યોગ-ખનીજના ક્ષેત્રે રૂ. ૫૫ કરોડની યજ કરી રૂ. ૭૪૪૫ કરોડ એવા જિંદગી

પહોંચે-૧૩૫ ગણી-એવા મને છે !

આ ઉપેક્ષા પહેલી યોજના માટે કરતાં (લઘુઉદ્યોગમાં રૂ. ૪૨ કરોડ, સામે મોટા ઉદ્યોગમાં રૂ. ૫૫ કરોડ), સતત વધતી જ રહી છે

કેન્સરકાર હસ્તકના આ ઉદ્યોગમાં જેટલા કામદારો રોકાયા હતા એટલે કે કટલાને રોજ આપી શકાઈ હતી તે તપાસતાં (અધિકૃત આંકડા યોધી ૭૪ મુજબ) જણાય છે કે ૧૯૬૦-૬૧માં ૪૮ મે ટા ઉદ્યોગમાં રૂ. ૯૫૩ કરોડની પૂણ રોકાયા પછી ૧,૮૫૦૦૦ કામદારોને રોજ અપાઈ હતી, ૧૯૭૮-૭૯ સુધીમાં ૧૭૬ ઉદ્યોગમાં રૂ. ૧૫૧૦૨ કરોડના એટલે કે ૧૬ ગણા મૂડી રોકાણ પછી, ૧૮ લાખ એટલે કે માત્ર દસગણી સંખ્યાને લાભ અપાયો હતો ! અને ૧૯૭૮-૮૦માં ૧૮૬ ઉદ્યોગમાં રૂ. ૧૮૨૨૫ કરોડના રોકાણ છતાં માત્ર સાડા અઢાર લાખને કામ અપાયું હતું !

હવે, કેન્સરકાર બહેર વિસાગના ઉદ્યોગોને નફો-તોટો તપાસીએ (આંકડા યોધી-૭૬ મુજબ) રૂ. ૧૯૭૮-૭૯માં ૧૫૮ ઉદ્યોગમાં રૂ. ૧૮૪ કરોડનો નફો હવેલ ત્યારે ૧૯૭૯-૮૦માં ૧૬૮ ઉદ્યોગમાં રૂ. ૨૨૬ કરોડ ૭૦ લાખનો નફો હતો. (આ વરસોજ મૂડી રોકાણ આશરે રૂ. ૨૦,૦૦૦ કરોડ કરતા વધારે હતું !)

હવે, નજર નાખીએ ૩મી આની ખરીદ શક્તિ ઉપર. ૧૯૬૧ના દરે ૧૯૬૭માં ૫૮૧૬૬ એટલે થઈ હતી; તે કિતરડા કિતરડાં ૨૯૪૫માં ૭૨૧૬૬ એટલે થઈ અને ૧૯૮૩માં ૧૯૧૬૬ એટલે નીચી ગઈ હતી. સાદી સંખ્યામાં કહીએ તો શાખવારી એટલે વધી કે ૧૯૬૧માં જે માત્ર ૧૩૫૬૬ મળતો હતો તે ૧૯૮૩માં લેવા જતાં ૩૫૬૬૬ વધુ આપવા પડતા. ખીજા બાજુ, અધિકા જમારદારો અને અસંમર્જિત કામદારોના મળતરમાં લાગે વધુ ગણો વધારો થયો હશે એવમજૂર, અને સાધારણ ખેડૂતનું મળતર તો નહિવત્ અને છેક નીચલા સ્તરનો ત્રીજ

વધારે જ તરીબ બુધો...!

☆

એ બાજુ ઉપાધનની ત્રિતી ધીમી હતી તેની તેરહી, બીજી બાજુ સરકારી વહીવટી અગ્રી વધતા ત્રણ પરિણામે બિનવિકાસ માટેનું જાળેટ મોટું થઈ ગયું તા. ૧૯૭૭-૭૮માં કેન્દ્ર અને રાજ્ય-સરકારોનું સંયુક્ત જાળેટ રૂ. ૨૩,૧૨૭ કરોડનું હતું તેમાં વિકાસ જાળેટ રૂ. ૧૪૫૯૬ કરોડનું અને બિનવિકાસ (તેમાં રક્ષણ, હસ્કર, પોલીસ તથા દેવાનું બ્યાજ મુખ્ય)નું રૂ. ૮૫૩૧ કરોડનું હતું; જે જ વરસ પછી ૧૯૮૦-૮૧માં કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૫૨૧૧ કરોડ (એટલે કે દોઢાથી વધુ, હદ) - વિકાસ અને બિનવિકાસમાં અનેમાં દોઢા વધારો થયો હતો; પરંતુ તેમાં સરક્ષણ મુખ્ય લગભગ જાળેટ (રૂ. ૨૩૯૫ કરોડને જલદે રૂ. ૪૬૭૭ કરોડ;) અને દેવાનું બ્યાજ લગભગ પોણા બે ત્રણ વધુ હતું (રૂ. ૧૭૪૧ કરોડને ૨૫૫૦ કરોડ). પરિણામે, ૧૯૭૭-૭૮માં રૂ. ૬૨૦ કરોડની ખોટ આવી હતી, તે ૧૯૮૦-૮૧માં વધીને રૂ. ૧૦૬૨૨ કરોડની થઈ હતી. ખોટને પહોંચી વળવા વધુ કરવેરો ઝીકાયા હતા જેમાં આમક વેરા અને મિલકત વેરા કે વારસાવેરા ઉપરાંતના બીજા સીધા અને આડકતરા (મીજવસ્તુઓ ઉપરના) વેરાઓ હતા તેનાં મોટા ભાગનો બોજ સાધારણ પ્રજાજન ઉપર પડેલો હતો, એવટે તો, વિદેશી સહાય અને વિદેશી લોનનું (રિડુ) પણ વધતું ગયું હતું.

કેન્દ્ર સરકારની આ દેવાદાર હોવાનું પુરું મિત્ર મોડામાં ભેવા મળશે તે સંચય છે કે પંદર વરસના ત્રાણમાં (૧૯૬૫-૬૬થી ૧૯૮૦-૮૧) રૂ. ૧૧૩૨૭ કરોડનું દેવું વધીને રૂ. ૫૮૭૨૭ કરોડ હિસર પહોંચ્યું હતું - સલાપાંચ જણાયા વધુ હતું! કેન્દ્ર સરકારની દેવાદાર હોવાનું બાકિયા થઈ ગયું હતી નાચ એવા છે: આંતરિક દેવું (એટલે કે જાહેર વિભાગ, નાની મજતની જમા નન્યુઆરી ૧૯૮૫]

૪

રકમો, પ્રાવિડટ ફંડની જમા રકમો તથા રિઝર્વ-ડિપોઝિટો) ૧૯૬૫-૬૬માં રૂ. ૧૧૩૨૭ કરોડનું હતું, તે ૧૯૭૭-૭૮ એટલે કે આઠ વરસમાં રૂ. ૨૪૨૬૭ જમણાથી વધુ થયું હતું, પરંતુ બીજા સાત વરસે (૧૯૮૦-૮૧માં) તે રકમ રૂ. ૫૮૭૨૭ કરોડ પહોંચી હતી. આમ પંદર વરસમાં દેવું પાંચત્રણું!

આ ઉપરાંત, વિદેશોનાં દેવામાં જે મુખ્ય છે તે અમેરિકાનું દેવું ૧૯૭૮-૭૯ના વરસે રૂ. ૫૪૬૨ કરોડનું નોંધાયું હતું.

☆

આ બધી હકીકતો ઉપરથી એવું માની લેવાની જરૂર નથી કે ઉદારાજીના સાસનકાળમાં આર્થિક ધ્રુવે પ્રગટ ન હતી થઈ અથવા તે હિંદુના જ બીર પ્રવર્તો ન હતા થયા. આજળ જણાવ્યું છે તેમ અનેક ઉપારો ચેલવા હતા એને કારણે કેમ કે આ આર્થિક મોનોપોલી પરિજાને રોકવાનું સારા પ્રમાણમાં યત્ન નાનું હતું વળી, નવા મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગોને જીરોજન મળ્યું હતું - જ લાખ જેટલી સંખ્યાનો આ વિકાસ રૂ. ૨૦૦૦ કરોડની નિકાસ, પૂરી પાડેલો થયો હતો. બીજી બાજુ, પોલાદના બે કારખાનાં, એલ્યુમિનિયમનું રાક્ષસી આર્થિક સંકુલ, સુપર ધર્મલ પાવર-સ્ટેશનોની હારમાળા જેવાં સહરો માટે આશુ દેવું પણ પહોંચ્યું હતું (જે કે એ લાંબું ચાલ્યું નહિ); તેજ રીતે કેટલાં જ મિટ્રોલનું ઉપાધન વધારવા પછી પત્તો ભર્યા હતા તે બધાં ભારે ખર્ચાં હતાં).

☆

હકીકતે, ઉદારાજીની સોફી રાજકાંચુના ધ્રુવે સેકાન્ટિક, સિસ્તનહ અને સ્વવસ્થિત સોપાન-વાળી હોવાને જલદે, બ્યારે જેવું અને તેને વચમાં રાખવાની વિશેષ રહી હતી. અર્થતંત્રના ધ્રુવે જ તેવી સીધી અપનાવી હતી, મંરીથી હકાવ, સમાજવાદ, ૨૦ સનો કાર્યક્રમ વગેરે મોટે ભાજે વ્યવહારલક્ષી બનવાને જલદે પ્રચારલક્ષી વિશેષ હતા. અને

૧૫

સમાજવાદના સુત્રોચ્ચારની સાથે જરૂર મુજબ પીબી છેડાના કદમ છેડાવાતી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ, મુખ્ય અને પાવાની વાત એ છે કે આપણા દેશ માટે અર્થતંત્રના પાવારૂપ બેંકી-ઉત્પાદન, ગૃહઉદ્યોગો, પ્રાથમિકોગોને નહિવડા ઉત્તેજન મળ્યું હોય.

આથી વધુ ચિંતાજનક વા કહો કે આઘાત-જનક તો એ છે કે, રાજકારણની જેમ અર્થકારણમાં સપ્ટાચાર, ૪૨-ચોરી અને

છાજુચોરી તથા કાળાનાણાંનો અજરૂર, રૂપી સહી લોકતંત્રતા અને રૂપી સહી નીતિમતાને ત્રણ જવા નેટલું મળ્યું ધરાવતો ઘટ થયો છે....

એમાંથી એક વાચકમાં પ્રશ્નને કશી આટા, કશું દેવાધારણ રહ્યું નથી—અર્થે અજરૂરનો સંવાળો સંસ્પર્શ જ એને માટે અંતિમ જોડ નેવે બની રહ્યો ન હોય !

૧૦-૧-૮૫

પુરવણી-૧

આ લેખમાં અર્થકારણની વિવેચનાના આરંભે, આ લેખના નામાંકિત વિષયક મનુ સુવેદનના સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર-અનુલક્ષી મુદ્દાઓ માનક હ તરીકે રજૂ કર્યા છે, હવે, આ લેખના અંતે, મુજરાતના એક ઉદ્યોગપતિ વાઘીલાલ લક્ષ્મીભાઈ મહેતાએ તેમના “અનુચિતોદ્યોગ-ઈન્ટરકોનેસિટી-પેરેલલ” ઈશાનોમાં : એ સોલ્યુશન ” — અંશમાં ભારતની સ્વાતંત્ર્યોત્તર આર્થિક સમસ્યાઓ અંગે સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર-અનુલક્ષી ને વિચારણા કરી છે તેના કેટલાક મસ્તુત મુદ્દાઓ અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

ઉપરના બંને વિવેચનોને અભિગ્રમ ગ્રાંથી-માર્ગ ને અનુસરતો છે એ આસ નોંધપાત્ર છે. મુદ્દાઓ—

* મોટા તોતિત્ર ઉદ્યોગોમાં નેટલું ઉત્પાદન વધતું જાય છે તેના પ્રમાણમાં કામદારોની સંખ્યા વધતી નથી. કા. ત.

— ૧૯૭૦-૭૧માં કુલ ઉત્પાદન રૂ. ૧૩૪૫૫ કરોડનું હતું.

— ૧૯૭૭-૭૮માં વધીને તે રૂ. ૪૪૬૯૧ કરોડનું થયું.

— પરંતુ, કામદારોની સંખ્યા ૪૮ લાખમાંથી ફર લાખની જ યઈ.

* જી મી ટેકનોલોજીવાળા અને કરોડોની મૂડીવાળા ચહેરી ઉદ્યોગો નેટલા કામદારોને રાજી આપે છે, તેનાથી ૧૦મા કાગળની મૂડીવાળા મામ-વિસ્તારના ૫૨૫૨૫૨૫ ટેકનોલોજીવાળા ઉદ્યોગો એટલી જ સંખ્યાના કામદારોને રાજી આપશે

● ૧૯૮૦-૮૧માં જાહેર ઉદ્યોગોમાં રૂ. ૧૩૩૦૦ કરોડનું મૂડી રોકાણ હતું. આમાંથી માત્ર પાંચમા કાગળ (૨૦ ટકા) નેટલું એટલે કે રૂ. ૬૫૦૦ કરોડનું રોકાણ મામપ્રદેશોમાં—પ્રાથમિકોગોમાં થાય તો ઉત્પાદન ૧૩ મળ્યું વધુ થશે અને ૧૫ લાખ કામદારોને રાજી આપી શકશે. પરિણામે પ્રામવાસીઓનું જીવનધોરણ જીવ્યું આવશે. કમ સે કમ વધતી મોંઘવારી સામે તે ટકી શકશે.

— સરકાર રૂ. ૫ મી ૩૦ લાખનું ઉત્પાદન કરનારા નાના ઉદ્યોગોને રાહત આપે છે, હવે જો, પ્રામવિસ્તારના વિકસતા ઉદ્યોગોને વિશેષ રાહતો આપીને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો રેસન આપ્યું આર્થિક ચિત્ર પલટાઈ જાય.

* પરંતુ સરકારનું વલણ હજી મહત્વાયુ નથી !

— ૧૯૮૧-૮૨ ની સાલમાં સરકારી ખરવા વાર્ષિક રૂ. ૪૨,૨૧૭ કરોડના છે. તેમાંના કેન્દ્રના

ખરચામાં ૧૦ ટકા અને રાજ્યોના ખરચામાં સાડા ૭ ટકા જેટલી કમકસર કરવાનું—કાપ મૂકવાનું થકય છે.

— ખીજી રીતે ચર્ચાએ તો, ૧૯૮૦-૮૧માં આપણી રાષ્ટ્રીય આવક ૧૧૩૩૦૦ કરોડ રૂપિયાની હતી તેના ૧૦ ટકા એટલે કે રૂ. ૧૧૩૩૦

કરોડના સરકારી ખરચામાં સાડા સાત ટકા એટલે કે ૯૩૧૦ કરોડ રૂપિયાની કમકસર થકય છે.

— આ બચત મામલિસ્તારોમાં ઉલોચને મારે વાપરી થકાય.

કપર છુ. સરકારનું બલબુ બદલાયું ન હવું; હજી બદલાયું નથી !

પુરવણી—૨

ભારત આંકડામાં*

(૧) જાહેર ક્ષેત્રની ધોળવાઓ માટે ફાળવાયેલી કુલ રકમ

(૧૯૫૧-૫૨ થી ૧૯૭૭-૭૮)

વિભાગ	કરોડ રૂ.
(૧) ખેતી વગેરે	૮,૭૧૫
(૨) સીંચાઈ-પૂર નિયંત્રણ	૬,૧૫૯
(૩) વીજળી	૧૧,૫૦૯
(૪) માયોહોઝો-સબ્સીડીઝો	૧૨૧૪
(૫) ઉલોચ અને ખનિજો	૧૪૫૩૮
(૬) વાહનવ્યવહાર અને સડેલા વ્યવહાર	૧૩,૭૮૧
(૭) સામાજિક સેવાઓ વગેરે	૧૧,૬૩૨
	<hr/>
	કુલ ૬૭,૧૮૮

* નં. ૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ કોષ્ટકો પરિચય પુસ્તિકા 'બાર વર્ષ આંકડામાં'માંથી; બાકી કોષ્ટકો 'સ્ટેટિસ્ટિકલ આજરલાઈન ઓફ ઇન્ડિયા' (સાડા સર્વિસ ટિ) માંથી.

(૨) ભારતની સાપ્તૈય માસિક આવક

(૧૯૧૦-૧૧ તથા ૧૯૭૦-૭૧ તથા ચાક્ર ખત્તર ભાગની સરખામણી)

વર્ષ	સાપ્તૈય આવક : રૂપિયા કરોડમાં		સાપ્તૈય આવક		તે તે વરસના ચાક્ર ખત્તર ભાગે રૂ.
	૧૯૧૦-૧૧ ના ભાગે	૧૯૭૦-૭૧ ના ભાગે	તે તે વરસના ચાક્ર ખત્તર ભાગે	૧૯૭૦-૭૧ ના ભાગે રૂ.	
૧૯૧૦-૧૧	૮૦૭૮	૧૧૭૩૧	-	૨૫૩	-
૧૯૧૦-૧૧	૧૩૨૧૩	૨૪૨૫૦	૧૩૨૧૩	૩૦૬	૩૦૬
૧૯૧૦-૧૧	-	૨૭૧૦૩	૨૦૬૩૭	-	૪૨૫
૧૯૭૦-૭૧	-	૩૪૨૩૫	૩૪૨૩૫	-	૬૩૩
૧૯૭૦-૭૧	૨૧૬૫૨	૪૦૭૭૯	૧૨૧૩૯	૩૧૧	૧૦૨૯
૧૯૭૦-૭૧	૨૨૪૦૦	૪૦૧૦૬	૧૭૩૬૨	૩૫૫	૧૦૯૩
૧૯૭૦-૭૧	૨૩૪૦૦	૪૪૦૯૦	૭૧૧૦૯	૩૭૫	૧૨૧૦
૧૯૭૦-૭૧	-	૪૬૬૩૬	૮૧૨૨૮	-	૧૨૬૭
૧૯૭૦-૭૧	-	૪૪૩૨૮	૯૦૧૭૩	-	૧૩૭૯
૧૯૭૦-૭૧	-	૪૭૪૩૧	૧૧૩૪૮૧	-	૧૬૮૨
૧૯૭૦-૭૧	-	૪૯૩૨૮	૧૩૨૧૧૫	-	૧૯૧૯

(આ કોડો 'ભારત આંકડાઓ' તથા 'સરખામણી આંકડાઓ'ના વિવિધ કોડોમાં આધારે)

(૩) જથ્થાબંધ ભાવોનો આંક
(૧૯૭૦-૭૧ નો આંક = ૧૦૦ની મણતરીઓ)

વર્ષ	આંક	વધઘટ
૧૯૭૧-૭૨	૧૦૫.૬*	+ ૫.૬
૧૯૭૨-૭૩	૧૧૬.૨	+ ૧૦.૦
૧૯૭૩-૭૪	૧૩૯.૭	+ ૨૦.૨
૧૯૭૪-૭૫	૧૭૪.૯	+ ૨૫.૨
૧૯૭૫-૭૬	૧૭૩.૦	- ૧.૧
૧૯૭૬-૭૭	૧૭૬.૬	+ ૨.૦
૧૯૭૭-૭૮	૧૮૫.૬*	+ ૫.૧

(૪) જથ્થાબંધ ભાવોનો આંક
(૧૯૭૦-૭૧=૧૦૦ની મણતરીઓ)

૧૯૫૦-૫૧	૪૮
૧૯૬૦-૬૧	૫૫
૧૯૭૮-૭૯	૧૮૬
૧૯૭૯-૮૦	૨૧૮
૧૯૮૦-૮૧	૨૫૭

(૫) માથાદીક વપરાશી જીવન અર્થ (વાર્ષિક)

(આધુનારે)

(૧૯૭૦-૭૧નાભાવે)

ચીજ	૧૯૭૧-૭૨ (રૂ.)	૧૯૭૨-૮૦ (રૂ.)	૧૯૭૧-૭૨ (રૂ.)	૧૯૭૨-૮૦ (રૂ.)
ઘોરણ	૩૫૫	૬૩૩	૩૪૩	૩૨૦
પાન-તામાકુ	૨૭	૩૯	૨૬	૨૨
કપડાં વગર અર્ધ	૪૭	૧૨૪	૪૩	૫૯
ખાતણ-વીજળી	૨૧	૪૮	૨૦	૨૦
ભાડુ	૨૧	૩૪	૨૦	૨૦
કરવેરા	(૦.૪૭)	(૦.૮૦)	(૦.૪૭)	(૦.૬૩)
ઈતર	૧૦૮	૨૪૯	૧૦૨	૧૧૯
	<u>૫૭૯</u>	<u>૧૧૨૭</u>	<u>૫૫૪</u>	<u>૫૬૦</u>

(૬) વસતી-વધારો
(સંખ્યા તથા ટકા)

	કરોડ	લાખ
૧૯૧૧	૨૫	૨૦
૧૯૨૧	૨૫	૧૨
૧૯૩૧	૨૭	૮૯
૧૯૪૧	૩૧	૮૫
૧૯૫૧	૩૬	૧૦
૧૯૬૧	૪૩	૯૧
૧૯૭૧	૫૪	૮૨
૧૯૮૧	૬૮	૪૦

(૬ અ) જન્ય : મરણ
(૬૨ હજારે)

૧૯૧૧-૨૦	૪૮૦૧	૪૮૦૬
૧૯૨૧-૩૦	૪૬૦૪	૩૬૦૩
૧૯૩૧-૪૦	૪૫૦૨	૩૧૦૨
૧૯૪૧-૫૦	૩૯૦૯	૨૭૦૪
૧૯૫૧-૬૦	૪૧૦૭	૨૨૦૮
૧૯૬૧-૭૦	૪૧૦૨	૧૯૦૦
૧૯૭૧-૮૦	૩૬	૧૫૦૦

(૭) કુલ શ્રમિકોની ઠક્કાઓ (૧૯૭૭-૭૮)

૧. વેતનદાર મજૂરો સહિત	સંખ્યા (કરોડ લાખ)	કુલ સંખ્યાના ટકા
- સંગઠિત (બહાર વિભાગ)	૧-૫૦	૫.૭
- સંગઠિત (ખાનગી વિભાગ)	૦-૯૮	૩.૮
- અસંગઠિત (ખેત મજૂરો)	૫-૮૩	૨૨.૩
- અસંગઠિત (ખેતમજૂરો વિનાના)	૧-૧૪	૪.૪
- છંતર	૦-૬૦	૨.૩
	<u>૧૦-૦૫</u>	<u>૩૮.૫</u>

૨. સ્વનિર્ભર મજૂરો
(સેધક-એમ્પ્લોઈડ)

- ખેડૂતો	૧૨-૮૧	૪૬.૧
- બિનખેડૂતો	૩-૨૩	૧૨.૪
	<u>૧૬-૦૪</u>	<u>૬૧.૫</u>

કુલ ૨૬-૦૯

૧૦૦ ટકા

(૮) શ્રમિકોનું આર્થિક ધોરણે વર્ગીકરણ

	૧૯૬૧	૧૯૭૧			
(સંખ્યા લાખમાં)	(સંખ્યા લાખમાં)		ભાંધકામ	૨૧	૨૨
ખેતી			વેપારવધંધા	૭૭	૧૦૦
- ખેડૂત	૯૯૮	૭૮૨	વાહનવ્યવહાર	૩૦	૪૪
- ખેતમજૂર	૩૧૫	૪૭૫	છંતર સેવાઓ	૧૯૬	૨૧૦
કારખાના સ્થળો					
- શ્રદ્ધાલુઓ	૧૨	૬૪	કુલ ૧૮૮૭	કુલ ૧૮૦૪	
- છંતર	૧૩૨	૧૦૭	(૧૮ કરોડ ૮૭ લાખ)	(૧૮ કરોડ ૪ લાખ)	

(૯) અમિકાની પ્રાદેશિક ધોરણે વહેંચણી (૧૯૭૨)

		આમ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
		કરોડ - લાખ	કરોડ - લાખ	કરોડ - લાખ
વસતી				
	-પુરુષો	૨૨ : ૫૩	૫ : ૪૮	૨૮ : ૪૧
	-સ્ત્રીઓ	૨૧ : ૩૭	૫ : ૦૪	૨૬ : ૪૧
		<hr/>	<hr/>	<hr/>
	કુલ	૪૩ : ૯૧	૧૦ : ૫૨	૫૪ : ૮૨
અમિકા				
	-પુરુષો	૧૨ : ૦૪	૨ : ૮૭	૧૪ : ૯૧
	-સ્ત્રીઓ	૨ : ૮૦	૦ : ૩૩	૩ : ૧૩
		<hr/>	<hr/>	<hr/>
	કુલ	૧૪ : ૮૪	૩ : ૨૦	૧૮ : ૦૪

(૧૦) સંગઠિત ક્ષેત્રે રોજગારી

(આંકડા ૧૯૭૭ના : સખ્યા હનરમાં)

વિભાગ

(અ) ખેતી-વનપ્રવૃત્તિ	૧,૩૧૩	(ક) સેવાઓ	૧૧૪૪૧
(બ) ઉદ્યોગો	૭,૯૬૨	— વેપાર વાણિજ્ય	૧૦૭૧
— ખાણો	૮૮૭	— વાહન વ્યવહાર	
— નવધી માલ		અને સરકારી વ્યવહાર	૨૫૩૬
— ઉત્પાદક	૫૩૬૦	— વહીવટી અને અન્ય	
— બાંધકામ	૧૦૬૦	સેવાઓ	૭૮૩૪
— વીજળી, ગેસ અને			<hr/>
આરોગ્ય સેવાઓ	૫૬૫		૧૧,૪૪૧
	<hr/>		
૭૯૬૨			કુલ ૨૦,૭૧૬
			= ૨૦,૭,૧૧,૦૦૦
			(બે કરોડ સાત લાખ સોળ હજાર)

(૧૧) બેંકારીના આંકડા

(સરકારી દફતરે નોંધાયેલા)

(સખ્યા લાખમાં)

વર્ષ	સાચેલા	ખીબ	કુલ				
૧૯૬૧	૫૬૦	૧૨.૪૩	૧૮૩૩	૧૯૭૬	૫૧.૦૪	૪૬૮૦	૬૭.૮૪
૧૯૬૬	૬૧૭	૧૭.૦૫	૨૬.૨૨	૧૯૭૭	૫૭.૩૫	૫૧.૮૬	૧૦૬.૨૪
૧૯૭૧	૨૨.૬૬	૨૮.૦૪	૫૧.૦૦	૧૯૭૮(મે)			૧૧૫.૦૩

(૧૨) કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસો

વર્ષ	સીંચાઈ (લાખ હેક્ટર)	અનાજનું ઉત્પાદન (લાખ ટન)	૧૯૭૬-૭૭	૪૭૦	૧૧૧૦
			૧૯૭૭-૭૮	૪૪૯	૧૨૦૦
			૧૯૭૯-૮૦	(૫૦૫)	(૧૦૯૭)
૧૯૫૦-૫૧	૨૨૬	૫૫૦	૧૯૮૦-૮૧	(૫૩૦)	(૧૨૬૯)
		(૫૦૮)	૧૯૮૧-૮૨	—	(૧૩૪૦)
૧૯૬૦-૬૧	૨૮૦	૮૨૩			
૧૯૭૫-૭૬	૪૫૪	૧૨૦૮			

* કોસના આકાશ આકાશચોપી (ટાટા)ના

**(૧૩) જાહેર વિભાગ અને ખાનગી વિભાગના વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં
કામદારોની સંખ્યા (હજારમાં)**

	૧૯૬૧ જાહેર : ખાનગી	૧૯૬૬ જાહેર : ખાનગી	૧૯૭૬ જાહેર : ખાનગી	૧૯૮૦ જાહેર : ખાનગી
૧. ખેતી	૧૮૦ - ૬૭૦	૨૨૭ - ૯૦૩	૭૭૭ - ૮૪૧	૧૦૮૨ - ૮૭૪
૨. ખાણ	૧૨૯ - ૫૫૦	૧૬૦ - ૫૦૭	૭૭૧ - ૧૨૪	૭૮૯ - ૧૨૫
૩. કારખાનાં	૩૬૯ - ૩૦૨૦	૬૭૦ - ૩૮૫૮	૧૪૧૬ - ૪૪૩૩	૧૪૪૪ - ૪૩૯૪
૪. નાવિકામ	૬૦૩ - ૨૪૦	૭૬૬ - ૨૫૪	૧૦૩૨ - ૮૩	૧૦૬૫ - ૭૩
૫. વીજળી, ગેસ પાણી	૨૨૮ - ૪૦	૩૦૩ - ૪૨	૬૩૪ - ૩૪	૬૫૮ - ૪૫
૬. વેપાર	૯૪ - ૧૬૦	૧૫૫ - ૩૩૦	૯૯ - ૨૮૧	૧૦૭ - ૨૭૬
૭. વાહનચલકાર	૧૭૨૪ - ૮૦	૨૦૯૪ - ૧૨૩	૨૫૬૭ - ૭૧	૨૧૪૫ - ૭૧
૮. સેવાઓ	૩૭૨૭ - ૨૮૦	૩૦૦૪ - ૭૪૬	૭૭૧૮ - ૨૭૨૧	૭૬૦૫ - ૧૯૬૪
	૭૦૫૦ - ૫૦૪૦	૯૩૭૯ - ૬૮૧૩	૧૫૦૪૫ - ૭૨૦૮	૧૫૬૯૪ - ૭૨૩૨
	= ૧૨૦૯૦	= ૧૬૧૯૨	= ૨૨૨૫૩	= ૨૨૯૨૬
(૧ કરોડ ૨૦ લાખ ૯૦ હજાર)	(૧ કરોડ ૬૧ લાખ ૯૨ હજાર)	(૧ કરોડ ૨૨ લાખ ૫૩ હજાર)	(૧ કરોડ ૨૯ લાખ ૨૬ હજાર)	(૧ કરોડ ૨૬ લાખ ૨૬ હજાર)

(અનુસંધાન પાન ૮૧ ઉપર)

So early?
It's hardly hundred days
since we took
over

Ofcourse, we made a
begining, -by renouncing
all they had been
practising hitherto

For example, we've renounced
dictatorial methods, IAF planes
and helicopters, and all
ostentations! We're
renouncing redundant
staff, excessive
expenditure
and deficit
financing

And we
will renounce...

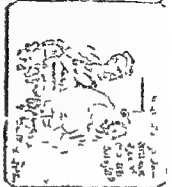
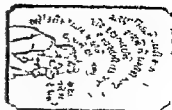
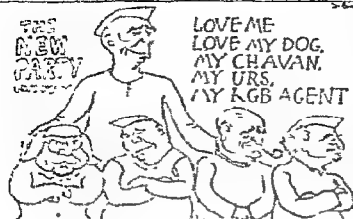

-hope
not
me!

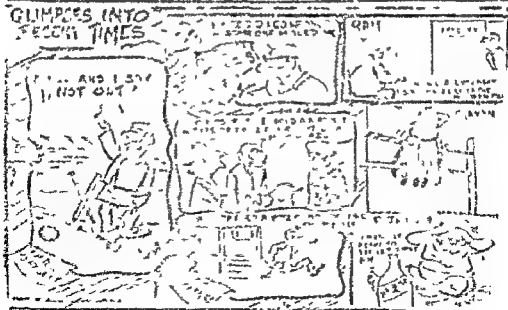

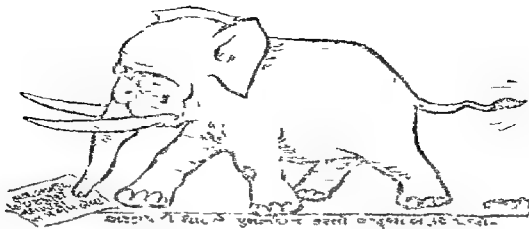
THE
NEW
PARTY

LOVE ME
LOVE MY DOG.
MY CHAVAN.
MY URS.
MY AGB AGENT

GLIMPSES INTO
SECOND TIMES

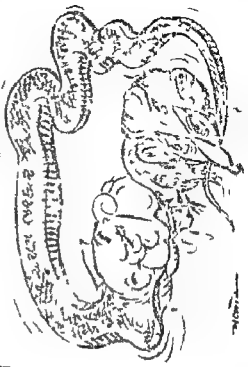

THEY WERE CUTTING THE LOGS
WHEN THE ELEPHANT CAME
AND STAMPED THEM ALL TO PIECES

THERE TO A/C FEEL
BETTER NOW

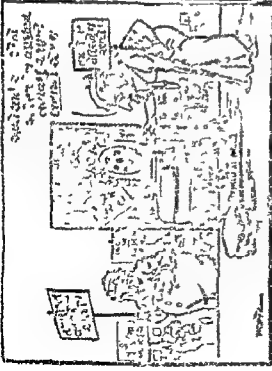

చింతాపూర్వకముగా ప్రశ్నించుట

చింతాపూర్వకముగా ప్రశ్నించుట

చింతాపూర్వకముగా ప్రశ్నించుట

"COMRADE ANDERSON,
WE'RE MOVING FOR A
HARDER ALTERNATIVE
TO THE GANDHI"

"COMRADE BASH,
WE'VE ALREADY
FOUND ONE"

શીખ સમસ્યા : નવો વળાંક | ગિરધર ઝોન, તડારી

વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ (ઈ)ને હરાવીને અકાલી જનતા મેરઝે. ૧૯૭૭માં સત્તા પર આંચો. મુખ્ય પ્રધાન શાની ઝૈલસિંહના હાથમાંથી સત્તા તો સરકી ગઈ, ઉપરાંત મુખ્ય પ્રધાન હતા ત્યારે સત્તાને કુરુપ્ચેય કરવા માટે તેમની સામે ગ્રહધાસિંહ કમિશન નીમણું. (પાછળથી આ કાણે ઝુનેમાર હર્ષ.) સ્વ સંજ્ઞ માધીએ ઝૈલસિંહને સૂચ્યું કે અકાલી સરકારને શીલવવા માટે 'સ તે' શીખ નેતા માધી કાઢવા જોઈએ. ઝૈલસિંહે અને દરબારાસિંહે (જે પાછળથી મુખ્ય પ્રધાન બન્યા) સિંઘરાનવાસે ઉપર પસંદની ઉતારી લોકસભાના સભ્ય અને સંજ્ઞનામિત્ર કમલનાથના કલા પ્રમાણે 'અમે કિં કરાનવાસેને વારંવાર પૈસાંયા' મદદ કરતા પછી અમને કમળના પછુ નહોતી કે કિં કરાનવાસે એક દિવસ પ્રાસવાદી બની જશે'

૧૩ એપ્રિલ ૧૯૭૮ ના રોજ કિં કરાનવાસેને પ્રકાશમાં આવવાની પહેલી તક મળી. તે દિવસે એક શીખ બેન્ક અને નિરહારીઓ વચ્ચે અથડામણ થઈ હતી તેમાં નિરહારીઓના કાથે ૧૬ શીખો માર્યા ગયા હતા. કિં કરાનવાસેએ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે દુરતું કઈ પ્રત્યાઘાત ન આપ્યા, પણ થોડા કલાક પછી તે ક્રેશળ ઉપર ચલા હતા.

અકાલી પક્ષના મુખ્ય પ્રધાન હોવા છતાં ૧૬ શીખોનું મૃત્યુ શીખોને અપમાનભરેલું લાગ્યું. ફેબ્રુઆરીમાં શીખો મુસ્લે ભગવા. મુખ્ય પ્રધાન પ્રકાશસિંહ બાદને કેટલાક પોલીસ-ઓફિસરોને સન્મેષ વધો, નિરહારી વડા ગુરજયનસિંહની ધરપકડ કરી તથા અકાલ તખ્તે નિરહારીઓને બહિષ્કાર કરવાનું હુકમનામું બહાર પાડ્યું, પરંતુ શીખ લાચણી હળવાઈ ન પડી.

નિરહારીઓ પોતાને શીખ તરીકે ઓળખાવે છે, પણ શીખ યેમ તેમને શીખ ગણતી નથી નાનુઆરી ૧૯૮૫

ખીજ ખાજુ, અથડામણને દિવસે જ, અકાલીઓની કનડગત કરવા સ્થપાતી દલ ખામસા સ્થપાને ઝૈલસિંહે આશીર્વાદ આપ્યા. જે દલ ખામસાએ પાછળ ખાલિસ્તાન (સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ શીખ રાજ્યની માગણી કરી, હરસીમરનસિંહે સંસ્થાના મુખ્ય વલીવટદારોનું 'મુખપત્ર' બનાવ્યું. તેઓ પંજાબ યુનિવર્સિટી, ચડી-ચડના વાઈસચાન્સેલર વિશ્વનાથ તિવારીના રજીનેમાર હતા. વિશ્વનાથ તિવારીએ કોલકોટીકાળના શ્રીમતી ત્રાધીના આપાચારોન બચાવમાં પુસ્તક લખ્યું હતું શ્રીમતી ત્રાધીએ તેમને રાજવસભાના સભ્ય બનાવ્યા હતા. દલ ખાલસાની સ્થાપના પણ આ વિશ્વનાથ તિવારીએ કરી હતી, તેમને અને તેમના પ્રમિંદરક ઝૈલસિંહ અને સ્વ. મળ્ય ત્રાધીને હાંસે અકાલી પાર્ટીની કનડગત કરવાને હતો.

દલ ખાલસાની સ્થાપનાએ ખાસ કોઈનું પ્રધાન ન બેચ્યું, પરંતુ એનું સંબંધિત લાગ્યું કે કિં કરાનવાસેએ નિરહારીઓના હાથે થયેલા ૧૬ શીખોના મૃત્યુને બદલો લેવાનું નક્કી કર્યું છે. અકાલીઓ આ કારણે તૈય હતા જ, વધુમાં જનના પાર્ટીએ તેમની પાસે ૧૯૭૩ના એક-ટાબરના આર્નેટપુર સાહેબે કરાવ વિશે સ્પષ્ટતા માગી. આ દરમિયાને કારણે કિં કરાનવાસે મનમાં 'ખાલિસ્તાન'ની માગણી થતે એવો ભય સંજ્ઞો હતો.

☆

૧૯૮૦ની લોકસભાની ચૂંટણીમાં પંજાબમાં મોટાભાષના શીખોએ અકાલી દળની વિદુદ મતદાન

• ૧૯૮૨માં વિશ્વનાથની ત્રાસવાદીઓ દ્વારા દેવો થઈ પરંતુ તે લોકસભાસેની સૂચનાથી નહોતી વહ લોકસભાસેની શ્રીમતી તિવારીને ફાળથી જાણ્યું હતું કે તેમના માણસો તેમની દેવામાં સંડોવાયેલા નથી

કર્ણ, ડોંગેસે ૧૩માથી ૧૨ બેઠકો મેળવી આ સમયે સિંહરાનવાસે ડોંગી ઉમેશ્વારોના પ્રચાર કરતા હતા. ડિસેમ્બર ૧૯૭૮માં ગુરુદાસપુરમાં શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધી ડોંગી ઉમેશ્વાર પી. એસ બીડના પત્નીની પ્રચારસત્રમાં બાધણ કરતા હતા ત્યારે સિંહરાનવાસે મન્ય ભર બેઠા હતા.

લોકસભાના પરિશ્રમોના ગ્રંથ દેવસ ૧૯૫૧ શીખ નિરકારી અધ્યક્ષમળના કેસમાં પઠડાયેલા નિરકારી વડા શ્રીમત્યનસિંહ અને તેમના ૬૧ અનુયાયીઓ નિર્દોષ છૂટ્યા. પરંતુ ૨૪ મે ૧૯૮૦ના રોજ દિલ્હીમાં શ્રીમત્યનસિંહની હત્યા થઈ. એ આઈ. આર. રિપોર્ટમાં સિંહરાનવાસેનું નામ બહાર આવ્યું. આ પછી તેમણે અમૃતસરમાં ગુરુનાનક નિવાસમાં આશ્રય લીધો. ગૃહપ્રધાન ઝેલસિંહે પાલીમેન્ટમાં કહ્યું કે શ્રીમત્યનસિંહની હત્યામાં સિંહરાનવાસેનો હાથ નથી સી બી. આઈ ના રિપોર્ટ પ્રમાણે સિંહરાનવાસે ભયાના પંજાબના સાત સમયે અને નવું દિલ્હીમાં મળી કુલ ૧૦ માણસો હત્યાની યોજના બનાવવામાં અને અમલમાં મુકવામાં સ્પષ્ટ રીતે સંડોવાયેલા હતા હતામાં વપરાયેલા હથિયારનું (૩૦ કાર્બાઈન) લાપસનસ સિંહરાનવાસેના ભાઈ ભાંજરસિંહના નામે હતું.

૧૯૮૦માં કેન્દ્રમાં ડોંગી સત્તા પર પાછી આવી તે પછી, તેણે વિરોધ પક્ષોની વિધાનસભાઓને ભરખાસ્ત કરી, તે મુજબ પંજાબની અઠાલી સરકારને પણ ભરખાસ્ત કરવામાં આવી તે પછી થયેલી વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં અઠાલી હજને ૧૧૭માથી માત્ર ૩૭ બેઠકો મળી, બ્યારે ડોંગીને ૬૩ બેઠકો મળી.

આ કમળ ડેખાવથી અઠાલીએ ચિંતામાં પડ્યા. તેમને એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સમજાઈ કે હિંદુઓ મળી તરફેણમાં ન હતા અને શીખો પણ તેમના સુસ્ત રોકેદારો રવા નહોતા. તેઓ એવું માનવા પ્રેરાયા કે જનતા મેદરમાં સાથેના બેઠકાલુથી તેઓની

ખિનસાંપ્રવાયિક ઇમેજ જાળી થઈ છે તેથી શીખો સાથેની અઠાલી એકતામાં લગણુ પડ્યું એ ત્યારે શીખોને લાગતું હતું કે તેમની પોતાની અઠાલી સરકારે તેમના માટે ખાસ કઈ કઈ નહોતું બગેરેથી ઇમેજને સુધારવા શીખોને મનાવી લેવાનો કેન્દ્ર સરકારે નિર્ણય કર્યો. તેણે ચાલતી આવેલી પરંપરા મુજબ રાજકારણને ધર્મ સાથે વણી લેવાનું વિશ્વાસપાત્ર માન્યું.

૧૯૮૬માં પંજાબી સુનાની માત્રણી મંજૂર કરાવ્યા હતા, અને હરિયાણાને શુદ્ધ પાંચવાલી પંજાબમાં ૧૮ ટકા શીખ વસ્તી હોવા છતાં, પંજાબમાં અઠાલીએ લવોંપરી થઈ શક્યા નહિ તેથી તેઓ હતાશ થયા હતા.

પરંતુ ફક્ત શીખ મતકારોવાળા ગુરુદ્વારાની ચૂંટણીઓમાં અઠાલીઓને પ્રથમ બહુમતી મળી, સિંહરાનવાસેએ દલ ખાલસા અને ડો. જયલંતસિંહ ચોડાણના કાંતકારી અઠાલી હજ સાથે નેડાણ કરીને ૪૦ હમેશ્વારો જીતા કર્યા ડોંગીએ પણ સિંહરાનવાસેના ઉમેશ્વારોને પીઠગળ પૂરું પાડ્યું સિંહરાનવાસેએ અઠાલી સરકારે નિરકારીઓ પ્રત્યે નરમ વલણ રાખ્યું હતું એવો પ્રચારમુકો મનાવ્યો હતો આ બધું છતાં સિંહરાનવાસેને કુલ ૧૪૦ બેઠકોમાંથી ફક્ત ૪ બેઠકો મળી, ખાકાની બધી ૧૩૬ બેઠકો અઠાલી હજ મેળવી ગયું. સિંહરાનવાસેના સુસ્ત રોકેદાર અમરિતસિંહ પણ હારી ગયા.

લોકસભાની અને વિધાનસભાની ચૂંટણીઓમાં અઠાલીઓના પરાજયથી હિંદુઓએ આતંકની લાગણી અનુભવી હતી તેઓ 'અઠાલી જનતા મેદરમાં સરકારને 'શીખ સરકાર' ગણતા હિંદુ ૫૨નો અઠાલીઓની ટીકા કરવામાં વધુ ઈમ બન્યા.

હિંદુઓને શકા હતી કે અઠાલીઓ સામને કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. શૂતકાળમાં પંજાબી લાધાત્ર નામે અને પંજાબીભાષી રાજ્યની માત્રણી ને નામે અઠાલીઓએ અદાલતને ચલાવી સરકાર પાસેથી વધુ લાભો મેળવ્યા હતા, તે જ રીતે વધુ

ને વધુ લાભો મેળવવાનો તેમનો ઇગરો છે. પંજાબી ભાષા વ્યવહારમાં વાપરવા છતાં હિંદુઓ પંજાબી વિરોધી પર્વમુદ્રમ થી સૂક્ત થઇ શક્યા નથી. પંજાબમાં સાળાઓમાં પંજાબી ભાષા ફરજિયાત હોવાથી તેઓ એ તાના પાળકો હિંદી અને અંગ્રેજીના સામાન્ય પ્રવાહથી વચિત રહી જશે એવી લામણી અનુભવે છે. હિંદુઓનાં ક્ષીણ એવી છે કે પંજાબી વ્યવહારની ભાષા છે. વિભાજન પહેલાં હિંદુ અધિકૃત ભાષા હતી. પંજાબી નહિ.

૫ એલ ઇન્ડિયા શીખ સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશને અમૃતસર શહેરના કોટ વિસ્તારમાં તમાકુનો કોઈ પણ રૂપે ઉપયોગ કરવા માટે ૩૦મી મે ૧૯૮૧ પહેલાં પ્રતિબંધ મૂકવા માટે પંજાબ સરકારને અલ્ટિમેટમ આપ્યું અને પ્રતિબંધ નહિ મૂકાય તો દેખાડો કરવાની ધમકી આપી. આના અનુસંધાનમાં ૩૦મી મે પહેલાં આદેશમાળ અને હિંદુ સંપ્રદાનોએ દારૂ અને માસના વેચાણ અને વપરાશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરતું સરખસ કાઢ્યું. ૩૧મી મેએ શિંડરનવાલેની દોરવણી ફેંકી, હિંદુ વિરોધી સૂત્રોચ્ચાર સાથે, તમાકુના ઉપયોગ સામે પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરતું સરખસ નીકળ્યું. ખીજી જૂને અમૃતસરના ડાયુરી 'કમિશનરે હિત ધરાવતાં સર્વેની સંમુક્ત બેઠક બોલાવી સમાધાન કરાવ્યું તે સુખ્ય સુવર્ણ મંદિર સૂક્ત તથા કુરબાના હિંદુ અંદિર આસપાસના વિસ્તારમાં માદક પદાર્થોના વેચાણ ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. 'અમૃતસર પવિત્ર શહેર છે' એમ પણ સ્વીકાર્યું.

૨૬ જુલાઈ ૧૯૮૧ના રોજ મળેલી એલ વર્ડે શીખ કન્વેન્શને લોકવાણને 'ધર્મયુદ્ધ' શરૂ કરવા સત્તા આપી હતી તે અનુસાર અકાલીઓએ ૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૧ ના રોજ શ્રીમતી ગાંધીને ૪૬ ફિરિયાદોનાળું ખાનપત્ર મોકલ્યું. આ ફિરિયાદો મુખ્યત્વે એકલા શીખોની નહોતી, બધા પંજાબીઓની હતી છતાં હિંદુઓને પોતાની

સાથે રાખવા સમજાવવાના કોઈ પ્રયાસ અકાલીઓએ કર્યો નહિ. તેઓ હવે રાજકારણમાં કોમવાદી બનવા માગતા હતા. જનતા પાર્ટી સાથેના દૂકા ગણાના ભેદાળ દરમ્યાન બિનસાપ્રદાયિક થવાથી શીખોનો રક્ષા તેમણે ગ્રામ્યો હતા.

૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૧ ના રોજ લુધિયાણામાં 'હિંદુ સમાચાર' જૂથના માસિક અને પ્રકાશક તેજા જગત નારાયણની હત્યા થઈ તે ખાલિસ્તાનની માગણીના હિમ દીકાકાર હતા. ગમેશ્ય દે લખ્યું કે મારા પિતાની હત્યા પાછળ "ખાલિસ્તાનના સુક્ત વિરોધને દૂર કરવાનો મુખ્ય હેતુ છે" જગતનારાયણે અમૃતસરમાં ભરાયેલી નિરકારી પરિષદ વખતે, અથડામણ ઊભી થઈ હતી ત્યારે, કમિશન સમક્ષ નિરકારીઓના બચાવમાં સાક્ષી આપી હતી સ્થાનવાત્રા દરમ્યાન કેટલાક હિંદુઓએ શીખો ઉપર પથ્થરમાણ કરી, 'અભિત' દૈનિકના મકાનને આગ લગાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને શીખ વિરોધી સૂત્રોચ્ચાર કર્યા હતા. કચ્છ, કર ઓર કિરપાળુ-મેન્ડે જે ઇસે પાકિસ્તાન).

જગતનારાયણની હત્યાથી પંજાબને ગળી જનાર તાલવાદના મોભાની શરૂઆત થઈ, અકાલીઓએ સ્થાનવાત્રામાં ડાબરી ન આપી, હયાને તિરકકારી નાખવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા.

ગાંધીજી અમૃતસરને પવિત્ર શહેર તરીકે કહીને તેમણે એવી ધાર્મિક માગણી અકાલીઓએ કરી હતી શરૂમાં તો કેન્દ્ર સરકારે મધ્ય કે તેણે કારણમાં એક પણ શહેરને પવિત્ર શહેર તરીકે સમીત આપી નથી. જન્મ સરકારે જવાબો કર્યો હતો કે હરદ્વાર અને કુરેશવના અલગ વિસ્તારમાં દારૂ અને માસના વેચાણ ઉપર જે પ્રતિબંધ છે, તે ત્યાંની રાજ્ય સરકારીએ કે સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ મૂક્યા છે સરકારે સૂચવ્યું કે એ પ્રમાણે અમૃતસરમાં વિચારી શકાય શ્રીમતી ગાંધીએ રાજ્ય બચાવ કરવા માટે જરૂરી લલામણ કરવા કમિટી વચાવ સૂચવ્યું.

આ જ સમયે દરબારસિંહની સરકાર ઉપદ્રવને જિગતા જ રાખી ચૂકી હોત, પરંતુ તે બનાવની અભિરૂપતા ન સમજી શકી અને તેણે ઉદ્ધતિન વલણ દાખવ્યું. આ ફક્ત કાયદો અને વ્યવસ્થાનો જ પ્રશ્ન નહોતો. હિંદુ અને શીખ વચ્ચેના બાળ્યમાં ઉત્પાદી બીડી તિરાડ થઈ ગઈ. આ સમયે પંજાબના દેનિકાએ પણ બળખાયા વી હોમવાનું જ કહ્યું. દેનિકા નિષ્પક્ષ રહેવાને બદલે કોમી રીતે વહેંચાઈ ગયા.

હિંદુઓ જગત નારાયણના ઉત્પારાઓ સાથે આકારો ધરાવ્યાની હિમાયત કરવા માંડ્યા અને બિહારનાવાલે ઉપર દોષારોપણ કરતા હતા. બિહારનાવાલે જરાકે દુખી થયા વગર કહેતા: "હું જો કંઈ કરું છું તે શીખોના હિતમાં કરું છું." તેમની ધરપકડ મટે વોરંટ નીકળ્યું ત્યારે તે હિંદુ યાજ્ઞમાં ચાલુકાન સામમાં એક યુદ્ધકારમાં હતા. પંજાબના મુખ્ય પ્રધાન દરબારસિંહે ધરપકડ મટે ઉરિયાણાના મુખ્યપ્રધાન ભજનલાલની સહાય માગી. પરંતુ ભજનલાલેને બિહારનાવાલેને જવા દેવાની તક આપવાની સૂચના દિલ્હીથી મળી ચૂકી હતી. બિહારનાવાલે યુદ્ધકાર છોડીને જવા રહ્યા પછી જ ઉરિયાણા પોલીસ વોરંટ બજાવ્યા, યુદ્ધકારમાં પકડાઈ હતી.

કેસાક દિવસ પછી તે 'ચોક મહેતા'ના તેમના નિવાસમાં હતા, દરબારસિંહે અને બાલકાઓએ ધરપકડ સ્વીકારી સેવા બિહારનાવાલેને વિનંતી કરી. બિહારનાવાલેએ તેમના અગ્રકેળ સમયે યશસ્વિનિ સ્વીકારી એવો જ ફકાર કર્યો. વોરંટ હટી જતા. પોલીસકાર મારફતે જ તે ૧૬ સપ્ટેમ્બરના રોજ મહેતાઓના પૂર્વ કિલ્લામીટર દર સપ્તેમ્બર દિવસ પવિત્ર યજ્ઞો વરમાં સ્નાન કરવા ગયા અને રાત્રે પાછા ફર્યો. નવી દિલ્હીથી તેમના હથિયારો જપ્ત કરવાનો ફકમ આપ્યો. પણ તેનો અમલ નો પડ્યો. અને ધરપકડ વોરંટ હતાં તેમણે અમલમાં લઈ લેવા એક

સરકારની બંદરમાં આવેવાની લીધી. પંજાબ બંદરે અબલ બની ગયું, બધા ડાકુઓ અને બંદુકબુ ચલાવ્યું હોય, નહિ કે કામદા અને વ્યવસ્થાનું.

☆

ઝેલસિંહને બદલે હવે તેમના હરીક દરબારસિંહ બિહારનાવાલેના ગેડકાધર બન્યા. કેવળા ગ્રહપ્રધાન ઝેલસિંહની સર્વોપરિતાને પંજાબના મુખ્ય પ્રધાન દરબારસિંહ કલ્યા પડકારવા મામતા હોય, પરંતુ આવી રાગરમતથી કાયેસ પાડીને જ નહિ, રેશને ભારે તુકસાન થયું.

એક બાજુ સરકાર બિહારનાવાલે સામે પગલાં ભરવામાં નિષ્ક્રિય રહી બીજા બાજુ બંને કોમના અતિમવાદીઓ પિછાર, નિંદા અને દોષારોપણનું એર ફેલાવવા માંડ્યા, ધર્મને નામે ઉત્પાદોને ન્યાયી દેવની મશાય એવું વારાવચ્ચુ લીધું કરવા. મંડિયા, જગત નારાયણની ઉત્પાદી અભિરૂપ દેવના સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યા હતા. બામ તે, ૧૯૪૭માં બહારતનું વિભાજન સ્વીકારાય ત્યારથી અતિમવાદી શીખોનું જૂથ પંજાબને સ્વતંત્ર શીખ રાજ્ય બનાવવાનું સ્વાન બોલ્યું હતું, પરંતુ મોટા ભાગના શીખો તેમની રમતમાં ભાગ લેવા તૈયાર નહોતા, હવે અતિમવાદી હિંદુઓના વ્યવહારને કારણે તેમના અન્યા તેના બીજ વવાવા હતાં.

ધણા, હિંદુઓએ ૧૯૫૧માં વસ્તીગણતરી વખતે માવભાષા તરીકે હિંદી લખાવી હતી, અતિમવાદી શીખોએ આમાં કરવા માંડ્યો કે જો હિંદુઓ વ્યવહારમાં પંજાબીને ઉપયોગ કરે છે છતાં પંજાબીને માવભાષા તરીકે સ્વીકારતા નથી, તે શીખો પ્રત્યે સારા બની શકે નહિ. 'પંજાબી' શીખોની, જાણા, હોવાને કારણે જ હિંદુઓ પંજાબી જાણાને માવભાષા તરીકે સ્વીકારતા નથી આ અતિમવાદી શીખોની દલીલથી સામાન્ય શીખો આકર્ષાયા, લાગ્યા.

આઝાદી પૂર્વે હજારો લોકોની સમક્ષ કોમોતી

નેતાઓ ધરપકડ સ્વીકારતા એના બેઠુ દંશ્ય ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે ભિડરાનવાસેએ શરણાગતિ સ્વીકારતી વખતે હાંથ કપુ. શરણાગતિના આ બંધવ 'તમારા' દરમ્યાન પોલીસ અધિકારીઓ ૧૨ શીખો ગોળીખારથી મરોવા બિડરાનવાસે શીખ યુવાનો માટે 'હીરો' બની ગયા વળી હિંદુ દેવોનાં લાકડાંક શીખ નેતા સાથે લમ પ્રહારો કરતા ગયા તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ 'બંધવ હીરો' બનતા ગયા. દલ ખાલસાનો જેનાક જેનાકે એ વિરોધ દર્શાવવા ઈન્ડિયન એરલાઈન્સના વિમાનનું લાહોરમાં અપહરણ કર્યું.

શીખો તરફથી ભિડરાનવાસેને મળતા પ્રચંડ રોકાને જાળખોને અકાલીઓએ તેમની પ્રક્રિયાની માત્રેણી કરી. ભિડરાનવાસે તેમનામાંના જ એક છે એવું શીખોને ખતાવીને અકાલીઓ રાજકીય લાભ લેવાની ત્રણતરીથી ચાલતા હતા તેઓ ભવિષ્યમાં તેમની માત્રણીઓ પ્રત્યે દુખાણ વધારવા સરકાર સામે ધમકી રૂપે ભિડરાનવાસેનો ઉપયોગ કરવાનું પદ્ય વિચારવો લાગ્યા અકાલીઓને ખાતરી મઈ ચૂકી હતી કે વિવાદસ્પદ બનેલા ભિડરાનવાસે સાથેનો સંપર્ક 'ઝેલસિંહે ઠાપી નાખ્યો છે ઝેલસિંહે' દરખાસ સિંહને જન લખ્યો હતો કે ભિડરાનવાસે અને તેના અનુયાયીઓની ધરપકડ કરવી પરંતુ દરખાસ સિંહની સરકારે ભિડરાનવાસેને બિનધરતે મુક્ત કર્યા.

૨૧મી સપ્ટેમ્બરે ચંડીગઢની મુલાકાત દરમ્યાન શ્રીમતી ગ્રાધી અને અકાલીઓને લેખિત કરિયાદો, મોકલવા સુચનું અકાલીઓએ ઓક્ટોબરમાં શરૂ પાડે તહિ, નવેસરથી ૧૫ માત્રણીઓ રજૂ કરી. તેમાં મુખ્ય ચાર માત્રણીઓ આ પ્રમાણે હતી (૧) રાજકીય નિદેશ પંબળને સુખ્ય કરવી તથા રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નિષ્ણે અનુસાર પાણીની પુનર્વહે ચણી કરવી, (૨) પંબળનાથી વિસ્તાર અને ચંડીગઢને પંબળમાં ભેડી દેવા, એટલે કે શરિષ્ઠા અને અબોહર હારિયાણાને

અંધા વર, ચંડીગઢ પંબળને મળે, (૩) એલ ઈન્ડિયા ગ્રુપ્સના એક પસાર કરવો, અને (૪) લુધિયાણામાં સુધારિતા આનંદપુર કરાવનાં અમલ થાય.

આ મામણીઓના અનુસંધાનમાં ૧૬ નવેમ્બર શ્રીમતી ગ્રાધી અને અકાલીઓ વચ્ચે ત્રણ બેઠકો યોજાઈ પહેલી બેઠકમાં શ્રીમતી ગ્રાધીએ કપુ. ભિડરાનવાસે સારી વ્યક્તિ નથી તમે તેમને બિન-જરૂરી પ્રોત્સાહન આપો છે. અકાલીઓએ ૧૬ દેવડાનું કે કોંગ્રેસે લાનકાળમાં મદદર આપ્યું છે ૧૯૭૬ની શુદ્ધાગાઓની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે ભિડરાનવાસેના ઉમેદવારોને રોકા આપ્યો હતો, ૧૯૮૦ની ચૂંટણીમાં વખતે કોંગ્રેસે ઉમેદવારો સાથે છપમાં પ્રચાર માટે પ્રવાસ કરવા ભિડરાનવાસેની તસ્વીરો છે અને હવે મહેતાચેત્તમાં ભિડરાનવાસેએ શરણા-

* જૂના પંબળનું દરિયાણા અને પંબળમાં વિમાનન સપ્ત ત્યારે ચંડીગઢ સુખ્ય રાજધાની તરીકે કેન્દ્રસાસનમાં રજૂ હોઈ ચંડીગઢ પંબળને મળવું જોઈએ એવા અકાલીઓના આદેશન વખતે શ્રીમતી ગ્રાધીએ નિર્ણય આપ્યો હતો કે શરિષ્ઠા અને અબોહર દરિયાણાને બદલ્યા આપવાથી પંબળને ચંડીગઢ મળશે આ મુકાદા પછી અકાલીઓએ આદેશન પાછું ખેંચી લીધું હતું

* આનંદપુર સાહિબ કરાવ (ઓક્ટોબર, ૧૯૭૭)
શીજ અનેક માળતો કપરાત વચન આપે છે કે શીખ પંથની અવાવડી અને સ્વતંત્ર અભિમાતા નજીક રાખો અને છત્રત રાખો, તથા શીખ પંથની રાષ્ટ્રીય લાગણીઓ તથા અભિમાનો પૂરેપૂરી રીતે અભિન્યક્તિ, મનુષ્ય અને વિકાસ પામે તેવા વાત વરખનું, સંજન કરો

રાજકીય ક્ષેત્ર (શુદ્ધોત્તરિસિંહે પ્રવચન નહું વિધાન) 'આલસા'નું પ્રાણપ્ત્ય જાગરો આ ચંદ્ર સિદ્ધ કરવા માટે અકાલી લેએ એકી માથાની કરી હતી કે પંબળી લાકાલાથી પ્રદેશને પંબળમાં ભેગથી રેવા જોડકે, જેમાં ગીખો અને શીખવાદના દિનો સ્પષ્ટપણે વરાણાત સુગંધિત હોય

ગતિ સ્વીકારી ત્યારે શ્રીમતી ગાંધીના માણસ સત્યાગ્રહ હાજર હતાં વળી, શ્રીમતી ગાંધીએ અઠાલીએને રાજકારણને ધર્મ સાથે ન સંકળવા જણાવ્યું. ત્યારે અઠાલીએએ એવો જવાબ કર્યો કે ભારતની સ્વતંત્રતાની માગણીને ધર્મ સાથે સંકળીને મહાત્મા ગાંધીજીએ સમગ્રેય ચળવળ માટે જનતાને ટેકા મેળવ્યો. હવે ! પાણીની પુનર્વહે ચણી અને પ્રદેશ અંગે ચર્ચા થઈ, પરંતુ આનંદપુર હરાબ વિશે બંને પક્ષે મૌન સેવાયુ દૂકડી ચર્ચા બાદ શ્રીમતી ગાંધીએ વિદેશ મંત્રી નરસિંહરાવ સાથે વિમતવાર ચર્ચા કરવા સૂચન્યુ નરસિંહરાવ સાથેની અઠાલીએની બે દિવસ ચાલેલી બેઠકોમાં અઠાલી નેતાઓએ પાણી વિવાદ અને ચક્રીકરના પ્રશ્ને સંબાણપૂર્વક રજૂઆત કરી, છતાં ખાસ ચર્ચા થઈ નહિ નરસિંહરાવે કોઈ ખાતરી ઉચ્ચારી નહિ, કે સરકારના ઇરાદોનો અશુભિનિદેશ કર્યો નહિ વાતચીત ગોળ ગોળ થયા કરી

શ્રીમતી ગાંધી સાથેની બીજી બેઠક વખતે, નરસિંહરાવની હાજરીને કારણે, તેમની સાથે ચર્ચેલા મુદ્દાની રજૂઆત કરવાને બદલે અઠાલીએએ ધાર્મિક માગણીઓ છાકાવી તેમાં બીજી બામતો સાથે, તેમણે આકાશવાણી દ્વારા ધાર્મિક સંગીત અને કીર્તનો માટે જુદી ચેનલની માગણી કરી. વળી તેમની મુખ્ય દરિયાઈ ટોકોટ્ટી હરમ્યાન હરેક રાજ્યની વસ્તી પ્રમાણે હરેકરી ભારતી કરવા અંગે નીકળેલા એક સરકારી કારણે હરેકમાં શીખોની સરતીવું પ્રમાણ ધરી જવા અંગે હતી

શ્રીમતી ગાંધીએ પહેલાં તો છાકાઈ જવાળ આપ્યો કે 'હવે અઠાલી-જનતા સરકાર હતી ત્યારે સુધારા કરી લેવો હતો, પણ પછી જણાવ્યું કે "તેમણે બીજાં રાજ્યોનું હિત પણ પ્યાનમાં રાખવાનું છે" અઠાલીએએ જ્યારે સૂચન્યુ કે હરેકરી ભારતી વખતે વ્યક્તિગત ચારીરિક બધારણ ચાનમાં લેવું એકાદ એક ત્યારે શ્રીમતી ગાંધીએ રોજીમાં જવાળ વાળ્યો. "તેથી તો તમે બધા

હરેકમાં એકાદ જશો." તોડરાએ વળતો રોજી પ્રાર્થો : "શુ અમે ભારતીય નાગરિક તરીકે સરખા હક્કદાર નથી ?"

ઉપરાંત, પાણીની પુનર્વહે ચણીના પ્રશ્ને આરસી ચર્ચા થઈ છતાં શ્રીમતી ગાંધી સાથેની અઠાલીએની વાતચીત કોઈ નિષ્ફાળમક તબક્કે ન પહોંચી. તેમણે અઠાલીએની માગણીઓનો સ્વીકાર ન કર્યો, તેમ જ ઇન્કાર પણ ન કર્યો, બધી માગણીઓ અંગે બંને પક્ષે ચર્ચા થઈ જવા છતાં શ્રીમતી ગાંધી વચ્ચે ઉકેલ ઇંગ્લેન્ડ નહોતા. અઠાલીએને લાગ્યું કે આસામની જેમ પંજાબ અંગે વાતચીતનો દોર લંબાવ્યે રાખીને શ્રીમતી ગાંધી તેમને થકરી નાખવા માંગે છે બાદલના કહેવા પ્રમાણે, આ તબક્કે તેઓ કોઈ પણ મધ્યમાન સ્વીકારી લઈ માગણીઓ સમેટી લેવાની તૈયારી સાથે આવ્યા હતા.

અઠાલીએ સત્યાગ્રહ હતા ત્યારે શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીના પાણીની પુનર્વહે ચણી અંગેના ચર્ચેલાં સારાં તેઓ કોર્ટમાં ગયા હતા પરંતુ તે કેસ શ્રીમતી ગાંધી સાથે અઠાલીએની વાતચીત ચાલતી હતી તે હરમ્યાન હજારો સિંહની ટોળી સરકારે પાછો ખેંચી લીધો. આથી શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીના આશ્વાસનો છતાં તેમને વિશ્વાસ ડગી ગયો હતો ઉપરાંત, તેમના અસંતોષ મારેના કારણે હતાં એક તો પંજાબમાં કોલસે, એઈલ કે કોઈપણ મેળવવાના કુદગતી ઓત નથી; મોટા ઉદ્યોગો નથી. પાણી જ તેમની પ્રગતિનો મુખ્ય આધાર છે. તે શુભાવધુ તેમને ખગરે નહિ તેથી અઠાલીએએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં આ વિવાદ ફરી રજૂ કરવા સૂચન્યુ શ્રીમતી ગાંધીએ કહ્યું એ રીતે નિષ્ફાળ આવતા ચણી સમય પસાર થઈ જશે

જોલ ઇન્કવા શુદ્ધારા એકટની માગણીના સહ્યે શ્રીમતી ગાંધીએ સ્વર્ણસિંહને બોલવા દીધા. તેમણે કહ્યું. "તેવો કયો પસાર કરવાનું મુશ્કેલ છે, કાંણુ કે બધા શીખોની તે બાબત

સંમતિ નથી. ઘણા શીખોએ આવે. કંઈકે ઘણા વ નહિ તે માટે શ્રીમતી ગ્રાધી પાસે રજૂઆત કરી છે.”

આ ઉલ્લી બેઠકે કડવાશયુક્ત હતી શ્રીમતી ગ્રાધી વાતચીત ટૂંકાવી દેવા માગતા હતા. અકાલીઓ શ્રીમતી ગ્રાધીના બદલાયેલા વલણને સમજી શક્યા નહિ. તેમણે માનભંગ થયે નુ અનુભવ્યું.

શ્રીમતી ગ્રાધીના આકરો વલણ માટે ઘણા કારણો હોઈ શકે. એક, પંજાબમાં કોંગ્રેસ (આઈ) ના મુખ્ય હરીફ, અકાલીઓ હતા તેમની સાથે કોઈ સમાધાન સ્વીકારવું એટલે ૧૯૮૦માં કોંગ્રેસ (આઈ) સામે અકાલીઓએ ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા પુનઃપ્રાપ્ત કરવામાં અકાલીઓને ખડક કરવી. ખીજું, શ્રીમતી ગ્રાધીની ગજનરીએ પંજાબમાં કોંગ્રેસ (આઈ) ને પાપો દિંદુ મતોને કારણે હતા. પાકિસ્તાનમાંથી એક વાર હાજી કહાયેલા ધરખાર વિદેશી થયેલા પંજાબના દિલ્હીઓ, અકાલીઓની માગણીએને કારણે શીખો તરફથી એનો—ભય ફરીથી ઊભો થશે તેવી શકાઓ ટ્રેસાઈને, રક્ષણ માટે કેન્દ્ર પાસે અપેક્ષા રાખતા હતા શ્રીમતી ગ્રાધી આવા દિલ્હીઓના મજબૂત અને વિશ્વાસુ મતો ગુમાવવાનું પસંદ થા માટે કરે ? કહાય, તેમણે એવી પણ ગણતરી ગ્રાધી હોય કે દલતા બતાવવાથી પંજાબના જ નહિ, ભારતભરના દિલ્હીઓની સહાનુભૂતિય છતી ચકાશે. ભુતકાળમાં ‘દલ અને મજબૂત’ હોવાની તેમની ઈમેને વળતર અપાઈ હતું આવી ઈમેલને ગુલસાન પહેલાયવા ન માગતા કોય એક ત્રાજુ કારણ પણ હોઈ શકે તેમની માન્યતા હતી કે આદોલનો દારા છૂટકારો મેળવ્યા પછી અકાલીઓ વધુ છૂટછાટ મેળવવા ફરી આદોલનો કરશે તેમની આશા અપ્રસ્તુત નહોતી

☆

શ્રીમતી ગ્રાધીનું વલણ બદલાવા પાછળ ગમે તે કાણ કોય, ત્યાર પછી અકાલીઓ અને સરકાર વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું. ઝીક ટૂંકોની જેમ

બંને પક્ષો ફર રીતે અમ ત્રણ ભાવિ તરફ ધસકાઈ ગયા. શ્રીમતી ગ્રાધીના મક્કમ વલણથી સમસ્યાના કોલ માટેના બધા રસ્તા બંધ થઈ ગયા.

હવે, દલ ખાલસાએ ધમકી આપી કે ને તમાકુનો કોઈ પણ રૂપે ઉપયોગ કરવા સામે અમૂલ-સરમાં પ્રતિબંધ નહિ મુકાય તો ૧૩ એપ્રિલ, ૧૯૮૨થી તે આદોલન શરૂ કરશે આ અમૂલથી કેનેડા, અમેરિકા અને બ્રિટનમાં સ્થાયી થયેલા શીખોએ પંજાબમાં રસ લેતા માક્યો નેકે ‘ખાલિસ્તાન’ની માગણીને શીખો તરફથી ખાલ ટેકો નહોતો. સાપડયો પણ શીખો માટે ‘વિશેષ અધિકારો’ની માગણી ઉપર ભાર મુકાયો.

ગ્રાધી હિંદુસ્તાન ‘ખાલિસ્તાન’ના મુખ્ય પુરસ્કર્તા હતા. તેઓ અમેરિકાના નામરિક અને વોશિંગ્ટનમાં શ્રી નાનકાના સાહેબ કાઉન્સિલના પ્રમુખ હતા. તેઓ પાકિસ્તાનના પ્રમુખ જનરલ ઝીયા ઉલ હકના સ પક્ષમાં રહેતા. ઉપરાંત કાઉન્સિલના આગવહાતા તરીકે સેનેટર માઈ એ. હેટફીલ્ડ તથા કોંગ્રેસના સભ્ય જેમ્સ સી. કોર્મન સાથે પણ સ પક્ષમાં હતા

ખાલિસ્તાનના ખીજા પ્રમુખ પુરસ્કર્તા ડો. જગજીતસિંહ ચૌહાણ હતા ૧૯૬૬ સુધી પંજાબના અકાલી મત્રીમંડળમાં તેઓ નાણામંદાન હતા. સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૧માં બ્રિટનમાં એક અખબાર સાથેની મુલાકાતમાં તેમણે ખાલિસ્તાનની માગણી ઉઠાવી. એ મુલાકાતમાં તેમણે ભારતમાં શીખોને દગાવી દેવા અંગે ઉત્સાહપદ આક્ષેપો કર્યા હતા. અને વિદેશી શીખોને છોડેરવા તેમણે એટલે સુધી કહ્યું હતું કે ભારતમાં ગુરુદ્વારાઓને જમીનહાલત કરી દેવાયા છે. ૧૯૭૭માં અકાલીદળ-જનતા મેરઠમાં સરકાર સ્થપાવા પછી ચૌહાણ ભારતમાં આવ્યા હતા. અને તેમણે શીખ રાજકારણમાં પોતાનો પત્રપેસારો કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા પરંતુ અકાલીઓએ તેમને મહત્ત્વ આપ્યું નહોતું તે વખતે રાજકીય વનવાસ ભોગવતા પંજાબના

કેમિસ્ટ્રીમાં તેમના સંપર્ક સાધ્યો હતો. આ સમય દરમ્યાન જ ડૉલસિંગ તેમને ઘણી વાર મળ્યા હતા. આ દિવસે દરમ્યાન જ ડૉલસિંગ અને સ્વ. સંજય ગાંધી અઠાલીઓને લગત આપવા દસ ખાલસાની રચના કરી રહ્યા હતા. ત્યારે 'ચોહાણ શીખ અને મુસ્લિમોનું' ભોડાથું કરવા દિલ્હીમાં બમા મરિજદયાં શાહી કમામને પણ ઘણી વાર મળ્યા હતા.

એક દરતા તથા વાગ ડો ચોહાણ શીખતી માધીને પણ મળ્યા હતા. શીખતી માધી સત્તા પર આવ્યા પછી પણ ડો. ચોહાણ તેમને મળ્યા પરંતુ પોતાનું સ્થાન અઠાલી હજુ કે કેએસમા એકેમા ઊભુ નહિ કરી શકવાથી માર્ચ ૧૯૮૦મા તેમણે આનંદપુર સાહેબમાં કેટલાક ઠેકેદારોની મદદથી ખાલિસ્તાનનો રાષ્ટ્રીય મુજ્દા હસ્તાંતર્યો. છતાં અંતિમવાદીઓને તેના નહિ મળવાથી મે ૧૯૮૦મા તેમણે છુકે કિલ્ટન ગયા. એમની ગેરહાજરીમાં અમૃતસરના તરનતારનના શીખ નેતા બલબીરસિંહ સંકુએ ૧૬ જુન ૧૯૮૦ના રોજ અમૃતસરમાં 'ખાલિસ્તાન સરકાર'ની ને તેના પહેલા પ્રમુખ તરીકે ડો. જમજનસિંહ ચોહાણના નામની ઘોષણા કરી સંકુ પોતે 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ ખાલિસ્તાન'ના મહામ ત્રો નાવા.

ચોહાણ વાર વાર પાકિસ્તાનની યુદ્ધાકાત લેવા લાગ્યા. વિદેશી ગેરકાયદેસર રીતે નાણા મોકલવા માંડ્યા. મલણી નેટા, ટપાલટિકિટ, 'પાસપોર્ટ', વગેરે દ્વારા પણ રકમો બેંચી કરવામાં આવતી વિદેશી 'એજન્સીઓ' દ્વારા ચોહાણને રકમો મળતી હોવાની પણ સંકેતો. અમેરિકન સરકારી કાઉન્સિલના હવપ્રમુખ જન ડેનિસ ગેકામ સાથે તથા સેનેટર માર્ક હેટફિલ્ડ, સેનેટર જેકસે હેલ્મસ અને સેનેટર સામ નુન-વગેરે સાથે તેમનો સંપર્ક હોવાનું કહેવાય છે.

કેન્દ્ર સરકારે સિરોમણી યુદ્ધ દ્વારા પ્રમથક લમિલિતા કેટલાક માણસોની લડન આવેલી વાત-કે મીતના ઠેકીશન ટેપ કર્યા છે. તે દર આલિ,

સ્તાનવાદીઓની કેટલીક યોજનાઓ પ્રકાશમાં આવી છે.

અઠાલી નેતા લેગેલાલ અને ખાદલ ડો. ચોહાણની પ્રવૃત્તિથી નાખુશ હતા તેઓએ ખાલિસ્તાનની મામણીને ટેકા નહોતો આપ્યો. બલ્કે વિરોધ પણ કર્યો હતો. અંતિમવાદીઓ અને વિનંતી વચ્ચે દુષ્કર્મમાં ૫૪ રાખતા તોહરાએ પગેલમ હતા ત્યારે 'એપ્રિલથી જુલાઈ. ૧૯૮૧) શીખો માટે સ્વાયત્ત રાજ્ય'ની માગણી કરી હતી તોહરાએ સ્પષ્ટ કહ્યું 'હવે' કે શીખ કામને બાસ્તમાં સ્વાયત્તતા મળવી નહોતી, હવે નેતાઓએ તોહરાના આવા વિદેશી બાણેણા અંગે સરકારનું ધ્યાન દેવું' હવે, અને તેમના 'પાસપોર્ટ' રદ કરી, 'ટેક્સ્ટ્રોલી' તોહરા અને યુરોપવાહિરે અજનોડા ઉપર કેસ ચલાવવા મામણી કરી હતી પરંતુ સરકારે કોઈ ગંભીરતા દાખવી નહિ તેણે શીખોની થોડી પળવણી સામે પણ આંખ આડા કાન કર્યો.

અઠાલીઓ સમજવા હતા કે સરકાર તેમની માગણીઓ સ્વીકારવાના 'મુકામ' નથી અઠાલી-જનતા સરકારના પતન પછીના 'રાજકીય વનવાસના' આ દિવસોમાં ટોહરાના જુસ્સાને ટકાવી રાખવા, અઠાલી પક્ષને જીવંત રાખવા અને અઠાલી નહોતું એવા શીખોને જ આકર્ષવા સાડુ આદેશન રૂપે લડાવક સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. તેમના જુલકાળનો અનુભવ હતો કે, શરૂઆતમાં આદેશન અંગે ઉદામીન પ્રવાધાત મળે તોપણ, એક બાજુ આદેશનનું જો અને બીજી બાજુ તેને કાળમાં લેવાના સંસ્કારના પ્રવર્તનોને કારણે પૂરી શીખ કોમને તેના પાછળથી મળી રહે છે આ ઉપરાંત આદેશન ચાલુ કરવા એક વધુ કારણ હતું મામણીઓ સ્વીકારાઈ નથી, અને અઠાલીઓ શીખતી માધીથી દમીઈ ગયા છે એની છાપ જોઈ શકાય તે વ તેમના હિતમાં નહોતી.

જૂની એપ્રિલ ૧૯૮૨ના રોજ શીખતી માધીએ ઘતિવાલા નજીક ઠપુરીમાં સતેલજ-મુનુનાને નેડતી.

નેનાલનો સિલારોપણુ વિધિ થયો. ત્યાંથી જ હિલોમીટર દૂર અકાલીઓએ તેના વિરોધમાં એક સભા કરી અને કેટલાકે ધરપકડ પહેરી. પાછલા એવેડ મુજબ, હરિયાણાને પાણીમાં તેના ભાગનો હિસ્સો મળે તે માટે, નહેરુ ખોદવામાં રહી હતી. અકાલીઓ એવો ભય ફેલાવવા માગતા હતા કે હરિયાણા તેના હિસ્સાનું પાણી ખેંચી જશે, પછી હમરો શીખોના ખેતરો પાણી વચ્ચે સૂકાં રહી જશે.

૧૫ ફિવ્રલ પછી અકાલીઓએ 'નહેરુ રોકો' આદિશન કપુરીમાંથી શરૂ કર્યું. માફસંવાદી સામ્યવાદી પ્રદેશ આદિશનને સક્રિય ટેકો આપ્યો. દસપંદર ફિવ્રલ ચાલવા છતાં, શીખ પ્રજાનું ધ્યાન આદિશન પ્રત્યે ખેંચાયું નહિ એક કારણ એ હતું કે નહેરુ ખોદવાથી પંજાબના શીખોના ખેતરો પાણી વચ્ચે રહી જશે એવું કોઈ માનતું નહિ બીજું, આદિશનમાં માફસંવાદી કાર્યકર્તા પાટીના ખોદવાથી અકાલીઓની ઈર્ષ્યા મત્રકી હતી. ત્રીજું, નહેરુ નજીક શીખોની ખાસિક સામણી પોષે એવું એક પણ શુદ્ધારા નહોતું.

અકાલીઓને કપુરીમાંથી આદિશન ચાલુ કરવાની ભૂલ સમજાઈ. તેઓએ ૪ એપ્રિલ ૧૯૮૨થી 'સુવર્ણ મંદિરથી આદિશન શરૂ કરવાનું નહીં કર્યું'. આદિશન શુદ્ધારાથી થવાનું હોવાથી માફસંવાદી સામ્યવાદી પ્રદેશ પોતાના ટેકો પાછો ખેંચી લીધો.

હવે, અકાલી દળના સિલ્લા એકમોના સ્વકાળેવારોને મોટા પ્રાવાસર શીખ સ્વયંસેવકોને અમૃતસર મોકલવાની સૂચના અપાઈ. તેઓ ધરપકડ વહેરો ત્યાં સુધી સિતેમણી શુદ્ધારા પ્રબલ સંમિતિએ તેમના રહેવાની તથા જમવાની વ્યવસ્થા માથે લીધી. મથા અને ભરિંકામાં શુદ્ધ મથ સાહેબના ૧૫ મથો બાળવાના, કેટલાક શુદ્ધારાને અપવિત્ર કરવાના તથા પોલીસ કસ્ટડીમાં જાવડવાના દરમ્યાન પંદી ખુન કેસના આરોપી શીખ તેના કુલવંતિ હં નાંજોકાની હયાત એવા શીખો વિરુદ્ધના ન્યાયારી : ૧૯૮૫]

અત્યાચારના બનાવોનો પણ અકાલીઓએ લાંમ લીધો.

બીજા બાજુ, બિનશીખ ખ્યાતનામ પત્રકાર જયંત નારાયણની હત્યાથી ફેલાયેલું ત્રાસવાદનું મોજુ પણ ચાલુ હતું. તિરોપ નામદારોની હત્યા થઈ હતી. મુખ્યત્વે હિંદુઓ અને નિરકારીઓ જ સિંહાર બનતા, પણ હવે ત્રાસવાદીઓની વિરુદ્ધ ખોદવાની હિંમત કરનાર શીખોની પણ હત્યા થવા લાગી.

ત્રીજા બાજુ, સકારપક હારીઓની શોધબોળ દરમ્યાન પોલીસ તેમના કુટુંબીજનોની મારપીટ કરતી ક્યારેક સામે થતી વ્યક્તિઓની હત્યા પણ કરતી આ રીતે ૨૪ વ્યક્તિઓની હત્યા થઈ. તેથી બિંદરાનવાલે આવેલમા આવી જઈ કહેતા: 'હિંદુ પોલીસ બનિદોષ શીખોની હત્યા કરે છે'.

રાજ્યભરમાંથી પોલીસત્રાસના સમાચાર સાંપડતા અકાલીઓ ત્યાં પહોંચી જતા ને 'હત્યાને અભયવા-હિંકારોનો ભોગ બનેલાઓનું કે તેમના કુટુંબીજનોનું 'સિરોપાસ' (પાધડી) બાધી બહુમાન કરતા આથી 'હિંદુઓ વધુ ઉચ્ચેરાતા ને ભય પામતા.

પીપ્પસ યુનિયન દ્વારા સિવિલ સિબટીએ શીખો વિરુદ્ધ થતા પોલીસ અત્યાચારની તપાસ માટે મોકલેલી કુકડીએ તેના રિપોર્ટમાં નોંધ્યું છે કે 'બહોસે સેવા આટે પોલીસ જગદી બળનો ઉપયોગ કરતી હતી ત્રામકાના-સોહોત્રાસના હિસ્સાઓમાં સડાવાયેલા પોલીસ અધિકારીઓના નામ પણ વ્યાપતા. કેટલાક અધિકારીઓ કાનૂનને નેવે મૂકી પોતે જ કાયદો બનીએકો હતા એ કે, ત્રાસવાદીઓએ પણ કાયદાને નેવે મૂક્યો હતો અને 'હિંસા ફેલાવી હતી. વળી નેમની-ઉપર-વેર-શુનાના આરોપ હતા, તેવાઓનું ધિમની ચેરદાજરીમાં ત્રામકામાં બહુમાન થતું. ત્રિયના 'સિરોપાસ' માટે તેમના પરિવારના બાળકોને 'સિરોપાસ' (પાધડી) અપાતી.

આ છતાં વિનીત શીખ નેતાઓ ત્રાસવાદીઓના ફરિયાને તિરસ્કારવા નામુમ્મ હતા અથવા તેમ કરવામાં ભય અનુભવતા હતા.”

હિંદુઓ ઉપર ત્રાસ સુખરવામાં આવતો કે તેમની ઉદ્ધા થતી ત્યારે જાહેરમાં વિરોધ કરવાની અકાલીઓની તૈયારી ન હતી, અકાલીઓની એ મોટી મુખામીલરી ભૂલ હતી.

થવા હિંદુઓએ અકાલીઓ સાથે પંજાબના પ્રજાની ચર્ચા કરવા પ્રયાસો કર્યા. વીર-દે હોજિવાસને કમર મળીને જમ્યાનુ” કે અકાલી માત્રથીએને તેમને ટોકો છે. જ્યત નારાયણના પુત્ર રમેશચંદ્રે લખ્યું કે અકાલીઓની માત્રથી-ઓનું વાજબીપણું તેઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ અકાલીઓ હિંદુઓ સાથે વાતચીત કરવા રાજી નહોતા. હિંદુઓની સીકા દદે થઈ કે અકાલીઓ શીખ સ્વાયત્ત રાજ્ય માટે પ્રવૃત્ત છે અને એ જ સ્વેચ્છને ફળીભૂત કરવા માટે અધિભાગે કે મોરચાનું આયોજન કરે છે આથી પાકિસ્તાનમાં એક વખત બધું શમામ્મું હવું ને સ્થળાતર કરી હવું તેમ બીજા સ્થળાતરના ભવ હિંદુઓ ભેવાં સાચા અકાલીઓની વારંવારના દેવવાતા અર્થઘટન પછી થયું આન હવુર સાહેબ કરાવ ‘ખાલિસ્તાનનો પાયો’ નાખનારો છે એવું મનાવું રહ્યું.

હિંદીમાંના પંજાબીઓએ પંજાબની પરિસ્થિતિ સુધરે તે હેતુથી હિંદુઓ અને અકાલી નેતાઓને જોવા કરવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ, બે વખત અગાઉથી મુલાકાતની તારીખ નક્કી કરાઈ હોવા છતાં અકાલીઓ આવ્યા નહિ. તે સમયે પંજાબમાં ‘વાસ્તવમાં’ કાવડા અને વ્યવસ્થાનું શાસન’ નહોતું. અને અકાલીઓ, ભારતીય જનતા પાર્ટી અને ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ ‘ગુનેગારો’ પ્રત્યે કઠક લાગે કામ નહિ લેવા ખડક સરકારની ટીકા કરતા હતા.

પંજાબ સરકારે દેનિકામાં બચાવ કર્યો કે,

“...સારતનાં બીજાં રાજ્યોની સંખ્યામણમાં પંજાબ શાંતિપ્રિય રાજ્ય છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં ૧૯૮૦ માં ૫૪૨૨ અને ૧૯૮૧માં ૫૦૬૮ ખૂને થયા છે, જ્યારે પંજાબમાં ૧૯૮૦માં ૬૨૦ અને ૧૯૮૧માં ૫૪૪ ખૂને નોંધાવા છે.”-આ પ્રકારના ઉદ્ધત બચાવને કારણે વાતાવરણ વધુ ખચકાતુ. અકાલીઓ માટે અધિભાગ ગલાવવાની તક વધી,

અકાલીઓએ શીખતી ઈન્દિરા ગાંધીની પ્રતિ-ક્રિયાં ભેવા માટે રાષ્ટ્રપતિપદની ચૂંટણીમાં તેમના ઉમેદવાર એલસિંહને ટીકા આપ્યો (૧૭ જુલાઈ, ૧૯૮૨) આમિષ તોહરા અને બીજાં કેટલાક અકાલીઓ એલસિંહના ટોકાર જ હતા.

પંજાબના ડેંગી મુખ્ય પ્રધાન દરબારાસિંહ નહોતા ઈચ્છતા કે અકાલીઓ અગાઉની બહેરાત સુખ્ય ૪ ઓગસ્ટે મોરચાની શરૂઆત કરે. તેમને ભય હતો કે મોરચાને કારણે અકાલીઓ પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પામશે. તેથી મોરચો વહેલો સર કરવા દરબારાસિંહે બિહારાનવાસને ગ્રાન્ટપહે (૧) સંદેશો મોકલ્યા. તેમની ચૂંટણી હતી કે જે બિહારાનવાસે મોરચો વહેલો સર કરશે તે તેને ટૂંક કાબી ચકારો. (બિહારાનવાસે શીખ રાજકારણ અને સિરામણી ગુરુદાસ પ્રમંથક સમિતિ ઉપરના અકાલીઓના વર્ચસની સામે જ, એલસિંહ અને દરબારાસિંહ હારા, લીલા કરાવેલા હતા બાદ એલસિંહે બિહારાનવાસે સાચેને છેડો ફાડી નાખ્યો હતો, જ્યારે દરબારાસિંહે ચાહુ રાખ્યો હતો તે બાપણે ભેઈ ગયા બીજે)

બિહારાનવાસેને મોરચો સર કરવા બહાનું પૂરું પાડવા પંજાબ સરકારે તેમના બે કાચકરોની ૧૭ જુલાઈ, ૧૯૮૨ના રોજ ધરપકડ કરી. બે દિવસ પછી અખિલ ભારતીય શીખ વિદ્યાર્થી પરિષદના પ્રમુખ અચરિતસિંધને નિર્ધારીના ખૂનના આરોપસર વોલ્સિઠ સ્ટેટીમાં પૂર્વા. (જેમના પિતાના અનુવાયી ભરિકે ૨૦ મી જુલાઈએ બિહારાનવાસેના બીજા એક સુસ્ત અનુવાયી ધારાસિંહની ધરપકડ

કરાઈ મહેતા ચોક્તા નિવાસસ્થાનેથી સુવણું મંદિરના શુરુ નામક નિવાસમાં રહેવા ગમેલા બિંદરાનવાયેએ આથી ઉત્તેભાઈને બાકાલીઓ કરતાં વહેણે સુવણું મંદિરથી મોરચો શરૂ કર્યો

પરંતુ, દરબારસિંહની મોરચાને દબાવી દેવાની ગણતરી ખોટી પડી. હકીકતમાં બાકાલીઓ બહેર કર્યા મુજબ મોરચાની શરૂઆત કરવી કે નહિ તેની પ્રમથલમાં હતા. એના અનેક કારણો હતા : એક, શીખો ૧૬૮૦ની ચૂટણી પછી વહેંચાયેલા હતા. બીજું, બાદલને ભય હતો કે મોરચો શરૂ કરવાથી હિંદુઓ તેમનાથી તફાત દૂર જતા રહેશે બાદલ એવા મતના હતા કે હિંદુઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા ભાજપના ટેકા વગર બાકાલીઓ ફરી સત્તા પર આવી શકશે નહિ તોજું, લોજિવાલ પથ મોરચા માટે બહુ ઉત્સાહી નહોતા.

વિનીતોના વિરોધી તલવંડી અને સુખજિન્દરસિંહ, ‘સ્વતંત્ર શીખ રાજ્ય’ની માગણી ન કરી શકાય તો પણ, સંચિત મોરચાને કારણે બાકાલીઓમાં ભ્રમણ પકાવવાની તક જોતા હતા. ૧૬૭૯માં બાદલે સુખજિન્દરસિંહની તેમના મત્રીમણખાથી હકાલપટ્ટી કરી હતી, તેનું ચેર લેવું હતું. આ બંનેને તોહરા મોતસાહન આપવા માગતા હતા. તેઓ મોરચાની તપેલુમાં હતા તેનું કારણ તેઓ શિરોમણી શુરુદાર પ્રમખ સમિતિના પ્રમુખપદે ચાલુ રહેવા માગતા હતા. છેલ્લી ચૂટણી વખતે બાદલે તોહરાને કચવાતા અને પ્રમુખ જનાવવામાં સહકાર આપ્યો હતો. હવે જો એક વાર મોરચાની શરૂઆત થઈ ભય તો તેમને ખ્યાલ હતો કે પ્રમુખ બદલવાનું કાઈ વિચારશે નહિ

૨૩મી જુલાઈએ વિનીત નેતા અને બાકાલી જોના મહામત્રી રાજેન્દરસિંહ બાટિયા લોજિવાલને મળ્યા. તેઓ રાષ્ટ્રવ માંધીના સ પક્ષમાં હતા. તેમણે કહ્યું કે મોરચાની શરૂઆત ન કરવી જોઈએ, કારણ કે સરકાર જળવિવાદ સુપ્રિમ કોર્ટ જજને સોંપવાની બાકાલી માગણી સ્વીકારવાનું વિચાર

છે અને ચંદ્રપદ પાળને સોંપવા રસ્તો શોધી રહી છે. પરંતુ લોજિવાલ છેલ્લાં મુલાકાતના કડવા અનુભવને કારણે સમાધાન માટે મેસજા તૈયાર નહોતા, તેમ જતાં જો બાદલ સાથે આવે તો મોરચો હાલ પૂરતું અટકાવવા સ મત હતા

૨૬મી જુલાઈની મિટિંગમાં વિનીતો લઘુમતીમાં હતા. બળવંતસિંહ અને બરનાલા મેહાજર હતા. ચીન અને પાકિસ્તાનની મદદથી ખાલિસ્તાનની સ્થાપના કરવી જોઈએ એવું કહેનાર સુખજિન્દરસિંહ હાજર હતા. તોહરાની સાથે બસ તસિંહ ખાલસા હતા. (બસ તસિંહ લોકસભાની ચૂટણીમાં પરાજય પામ્યા પછી એવું માનતા હતા કે શીખો માટે અલગ મતવિભાગ હોવા જોઈએ.) લોજિવાલ ધનુષ્ય હતા. અંતિમવાદીઓએ શ્રીમતી ગ્રાધી સાથેની છેલ્લી મુલાકાત વખતના માનભંજની યાદ દેવડાવી લોજિવાલને ઉત્કેષાં તેમણે દલીલ કરી કે શ્રીમતી ગ્રાધીએ ધાર્મિક માગણીઓ સ્વીકારી હોવા જતાં તેમાંથી તે પાછા હટયા છે બાદલને એમ કહીને અંતિમવાદીઓએ સમજાવી લીધા કે તેમને મોરચાના પહેલા સત્યાગ્રહી બનવાનું બહુમાન અપાયે વિનીતો મોરચાની શરૂઆત કરવા ઉત્સાહી નહોતા, જતાં જ્યુ અંબેડકરને સ્પષ્ટ મોલી ન શક્યા તેમનામાં હિંમતને અભાવ હતો. જોકે, બાકાલીઓને અંતિમવાદીઓ સાથે સહમતી ઉપર આવવાની ફરજ પાડનારા બીજા કારણો પણ હતાં. બાકાલીઓને ભય બિંદરાનવાલેનો હતો. સુવણું-મંદિરથી મોરચો શરૂ કરીને પછી તે કદાચ શુરુદારને જ કબજે પધારી પાડે તો ? વળી, મોરચો શીખોની પ્રતિષ્ઠાને સ્વાલ હતો. ભૂતકાળમાં હાજરની સખામાં ગ્રામકાઓના સ્વયં સેવકો મોરચામાં ભાગ લેતા.

જો બાકાલીઓને તત્કાલીન વાતાવરણને લાભ લેવાનો લોભ પણ હતો. અત્યાચારને કારણે, ધરપકડોને કારણે, ચ સ્કાર્સફ દારી વ્યક્તિઓની શોધજોળને કારણે અને તેવી વ્યક્તિઓના કુટું-

આ હતા વિનીત શીખ નેતાઓ ત્રાસવાદીઓનાં કૃત્યોને તિરસ્કારવા નાખુદ હતા અથવા તેમ કરવામાં કંઈ અનુભવતા હતા "

હિંદુઓ ઉપર ત્રાસ ચુકરવામાં આવતો કે તેમની હત્યા થતી ત્યારે બહેરમાં વિરોધ કરવાની અઠાલીઓની તૈયારી ન હતી, અઠાલીઓની એ મોટી મુખામીસરી ભૂલ હતી.

થવા હિંદુઓ અઠાલીઓ સાથે પંજાબના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા પ્રયત્નો કર્યા. વીરિન્દ્રે સોજાવાસને ફજર મળીને જ્યાંજ્યાં કે અઠાલી માત્રણીઓને તેમને ટોકો છે. જતવ નારાજીના પુત્ર રમેશચંદ્રે લખ્યું કે અઠાલીઓની માત્રણી-ઓનું વાજબીપણું તેઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ અઠાલીઓ હિંદુઓ સાથે વાતચીત કરવા રાજી નહોતા. હિંદુઓની શકા હતી કે અઠાલીઓ શીખ સ્વાયત્ત રાજ્ય માટે પ્રવૃત્ત છે અને એ જ હેતુને ફળીભૂત કરવા માટે અદિલના કે મોરચાનું આયોજન કરે છે. આથી પાકિસ્તાનમાં એક વખત બધું શમાન્ય હતું ને સ્થળાંતર કરી હતું તેમ જ્યાં સ્થળાંતરનો ભય હિંદુઓ નેવા લાગ્યો. અઠાલીઓની વારવારના ફેરવાતા અર્થઘટન પછી પણ આનંદપુર સાહેબ કરાવ 'પાકિસ્તાનનો પાયો' તાખનારો છે એવું મનાવું રહ્યું.

ફિલ્મીમાંના પંજાબીઓએ પંજાબની પરિસ્થિતિ સુધરે તે હેઠળથી હિંદુઓ અને અઠાલી નેતાઓને મેત્રા કરવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ, એ વખત અગાઉથી મુલાકાતની તારીખ નક્કી કરાઈ હોવા છતાં અઠાલીઓ આખ્યા નહિ. તે સમયે પંજાબમાં વાસ્તવમાં 'કાપલા અને વ્યવસ્થાનું યાચન' નહોતું. અને અઠાલીઓ, ભારતીય જનતા પાર્ટી અને ભારતીય સામયવાદી પક્ષ 'જુનેઝારો' પ્રત્યે કડક હાથે કામ નહિ લેવા જલ્દ સરકારની દીકરા કરતા હતા.

પંજાબ સરકારે દૈનિકીયા જાણવ કર્યો કે,

"....ભારતનાં ખીન્ન રાજ્યોની સરખામણીમાં પંજાબ શાંતિપ્રિય રાજ્ય છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં ૧૯૮૦-માં ૫૪૨૨ અને ૧૯૮૧માં ૫૦૬૮ ખૂનો થયા છે, જ્યારે પંજાબમાં ૧૯૮૦માં ૬૨૦ અને ૧૯૮૧માં ૫૪૪ ખૂનો નોંધાયા છે." આ પ્રકારના ઉદત જગ્યાએ કારણે વાતાવરણ વધુ બગડ્યું. અઠાલીઓ માટે આદેશન ચલાવવાની તક વધી.

અઠાલીઓએ શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીની પ્રતિ-ક્રિયાં નેવા માટે રાષ્ટ્રપતિપદની ચૂંટણીમાં તેમના હમેશ્વાર જૈલસિંહને ટોચે આપ્યો (૧૭ જુલાઈ, ૧૯૮૨) આમેવ તોફાર અને ખીન્ન કેટલાક અઠાલીઓ જૈલસિંહના ટોફાર જ હતા.

પંજાબના કેંગી મુખ્ય પ્રધાન હરનારાસિંહ નહોતા ઈજ્જતા કે અઠાલીઓ અગાઉની બહેરાત મુજબ ૪ ઝોરઝો મોરચાની ચક્રબાત કરે, તેમને ભય હતો કે મોરચાને કારણે અઠાલીઓ પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પામશે. તેથી મોરચો વહેલો ચક્ર કરવા હરનારાસિંહે બિહારાનવાસીને ધ્રુપતણે (૧) સંદેશો મોકલ્યા. તેમની તજબતરી હતી કે ને બિહારાનવાસી મોરચો વહેલો ચક્ર કરશે તો તેને ઘૂલે દાખી ચક્રશે (બિહારાનવાસી શીખ રાજકારણ અને ચિરંમણી શુરદારા પ્રબંધક સમિતિ ઉપરના અઠાલીઓના વચસની સામે જ, જૈલસિંહ અને હરનારાસિંહ હાથ, લીલા કરાવેલા હતા. માદ જૈલસિંહે બિહારાનવાસી સાથેનો મેડો ફાટી નાખ્યો હતો, જ્યારે હરનારાસિંહે ચાણુ રાખ્યો હતો તે આપણે જોઈ ત્રણ છીએ)

બિહારાનવાસીને મોરચો ચક્ર કરવા બહાનું પૂરૂ પાડવા પંજાબ સરકારે તેમના બે કાચકોની ૧૭ જુલાઈ, ૧૯૮૨ના રોજ ધરપકડ કરી. બે દિવસ પછી અખિલ ભારતીય શીખ વિદ્યાર્થી પરિવેશન પ્રમુખ અમરિકસિંહને નિરંકારીતા ખૂનના આરોપસર પોલીસ કસ્ટડીમાં પૂર્વો નેમના પિતાના અનુવાચી તરીકે ૨૦ મી જુલાઈએ બિહારાનવાસીના ખીન્ન એક મુસ્ત અનુવાચી યારાસિંહની ધરપકડ

કરાઈ મહેના ચોકના નિવાસસ્થાનેથી સુવણ્ મંદિરના યુગ્મ નાનકે નિવાસમા રહેવા ગયેલા બિંદરાનવાસેએ આથી ઉત્તેજાઈને અઠાલીએ કરનાં વહેણે સુવણ્ મંદિરથી મોરચો ચડ કર્યો

પરંતુ, દરબારાસિંહની મોરચાને દખાવી દેવાની તકતરી ખોલી મડી હકીકતમા અઠાલીએ ભણેર થયાં મુજબ મોરચાની ચડઆત કરવી કે નહિ તેની ત્રણમતભા હતા. એના અનેક કારણો હતા : એક, થીએ ૧૬૮૦ની ચૂટણી પછી વહે ચાલેલા હતા બીજું, બાદલને ભય હતો કે મોરચો ચડ કરવાથી હિંદુએ તેમનાથી તફાત દૂર જતા રહેશે. બાદલ એવા મતભા હતા કે હિંદુઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા ભજનપના ટેકા વગર અઠાલીએ ફરી સત્તા પર આવી શકશે નહિ. ત્રીજું, લોચિવાલ પણ મોરચા માટે બહુ ઉત્સાહી નહોતા.

વિનીતોના વિરોધી તથાવંડી અને સુખજિન્દર-સિંહ, 'સ્વતંત્ર થીખ રાજ્ય'ની માગણી ન કરી શકાય તો પણ, સ્વયંત મોરચાને કારણે અઠાલી-ઓમાં ભંજાણુ પકાવવાની તક જોતા હતા. ૧૬૭૬મા બાદલે સુખજિન્દરસિંહની તેમના મંત્રીમંડળમાંથી ઉઠાસપટ્ટી કરી હતી, તેનું વેર લેવું હતું. આ બંનેને તોહરા પ્રોત્સાહન આપવા માગતા હતા, તેઓ મોરચાની તાર્કિકતા હતા તેનું કારણ તેઓ વિરોધી શુદ્ધારા પ્રમુખક સમિતિના પ્રમુખપદે ચાલુ રહેવા માગતા હતા. હાલની ચૂટણી વખતે બાદલે તોહરાને કચવાતા અને પ્રમુખ બનાવવામાં સહકાર આપ્યો હતો હવે જો એક વાત મોરચાની ચડઆત મઈ ભય તો તેમનો ખ્યાલ હતો કે પ્રમુખ બદલવાનું કોઈ વિચારશે નહિ.

૨૩મી જુલાઈએ વિનીત નેતા અને અઠાલી દળના મહામંત્રી રાનેન્દરસિંહ બારિયા લોચિવાલને મળ્યા. તેઓ રાષ્ટ્રવ ત્રાંધીના સંપર્કમાં હતા. તેમણે કહ્યું કે મોરચાની ચડઆત ન કરવી જોઈએ, કારણ કે સંહાર જળવિવાહ સુપ્રિમ કોર્ટ જજને સોંપવાની અઠાલી માગણી સ્વીકારવાનું વિચાર

છે અને ચંદ્રપ્રદ પામરને સોંપવા રસ્તો મોંઘી રહી છે પરંતુ લોચિવાલ હાલની મુલાકાતના કડવા અનુભવને કારણે સમાધાન માટે ખેંચવા તૈયાર નહોતા, તેમ જતાં જો બાદલ સાથે આપે તો મોરચો હાલ પૂરતું અટકાવવા સમત હતા.

૨૬મી જુલાઈની મિટિંગમાં વિનીતો લઘુમતીમાં હતા. બલવંતસિંહ અને જરનાલા જેરહાજર હતા. મીન અને પાકિસ્તાનની મદદથી પાકિસ્તાનની સ્થાપના કરવી જોઈએ એવું કહેનાર સુખજિન્દર-સિંહ હાજર હતા. તોહરાની સાથે બસ તસિંહ ખાલસા હતા. (બસ તસિંહ લોકસભાની ચૂટણીમાં પરાજય પામ્યા પછી એવું માનતા હતા કે થીએ માટે બસ તસિંહને હોવા જોઈએ) લોચિવાલ દબ્યપટ્ટ હતા. અભિવાદીઓએ ભીમતી ત્રાંધી સાથેની હાલની મુલાકાત વખતના માનસત્રની વાદ દેવડાથી લોચિવાલને ઉત્તેજા તોમણે દલીલ કરી કે ભીમતી ત્રાંધીએ પાર્થિવ માગણીઓ સ્વીકારી હોવા જતા તેમાંથી તે પાછા હડધા છે બાદલને એમ કહી-ને અભિવાદીઓએ સમજાવી દીધા કે તેમને મોરચાના વહેણ સ્થાપકની બનવાનું બહુમાન આપાને વિનીતો મોરચાની ચડઆત કરવા ઉત્સાહી નહોતા, જતાં જણું અંબેડકરને સ્પષ્ટ બોલી ન શક્યા તેમનામાં હિંમતનો અભાવ હતો. જોકે, અઠાલીઓને અભિવાદીઓ સાથે સહમતી ઉપર આવવાની ફરજ પાડનારા બીજા કારણો પણ હતા. અઠાલીઓને ભય બિંદરાનવાસેનો હતો. સુવણ્-મંદિરથી મોરચો ચડ કરીને પછી તે કદાચ યુગ્મ-દારાને જ કળને પચાવી પાડે તો ? વળી, મોરચો થીએની પ્રતિજ્ઞાનો સવાલ હતો. જૂતકાળમાં હાજરાની સંખ્યામાં ત્રાંધાઓના સ્વયંસેવકો મોરચા-માં ભાગ લેતા.

* અઠાલીઓને તત્કાલીન વાતાવરણનો લાભ લેવાનો લોભ પણ હતો. અભિવાદીઓને કારણે, ૫૨૫૭૦ને કારણે, યંદરાસિંહ દારી વ્યક્તિઓની શોધખોળને કારણે અને તેની વ્યક્તિઓના કુટું-

ખીજનો પ્રત્યેના વર્તવને કારણે 'આમકાના શીખો પોલીસ વિરુદ્ધ હુકમોલા હતા. વળી, 'આમકાના શીખ શિક્ષિત યુવાનો' બેકાર હતા તેઓ 'આમકાના નિરસ વાતાવરણમાં રહેવા તૈયાર નહોતા. કુટુંબમાં સરખો દિરસો આગતારા હકદારો વધવાથી તેમના ખેતરો બિનઆર્થિક બનવા હતા. જમીન મરાવતા ૬૫ ટકા લોકો પાસે પાત્ર એકપ્રકારે ઓળી જમીન હતી. આર્થિક રીતે તેના આધારે ટકી રહેવું મુશ્કેલ હતું. શહેરી વિસ્તારમાં હોલોગો અને આપરધ ધા ઉપર હિંદુઓને અકુશ હતો, પાત્ર ટકાથીયે ઓછા મોટા હોલોગો શીખો હસ્તક હતા.

*

ભિંડરાનવાલે જાણતા હતા કે દરેક શીખ યુવાન તેમનો શક્તિશાળી જનુવાયો છે જુદો કરતા યુવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ સાહસિક હોય છે. વળી શીખ યાંસકાના સમયની વાતોથી તેમને આકર્ષી શકાય છે, અને તે સમયની શીખોની સર્વોપરિતા ફરીથી સ્થાપવા માટે તેમને આદવાન આપી શકાય છે.

ભિંડરાનવાલેએ મોઢયાળી માતૃશીઓની મદદમાં તેના માણસોને છોડી મૂકવાની માતૃશી ઉમેરવા બ્રહ્મીઓને જણાવ્યું, તેઓ તેજ એકસુ મહત્ત્વ આપવા નહોતા. માતૃતા તેઓએ નિર્દોષ માણસોને છોડી મૂકવાની માતૃશી ઉમેરી. તેમ છતાં બપોરે અકાલી નેતાઓએ ભિંડરાનવાલેને તેના મોરચા લોગોવાલની નેતાગીરીમાળા મોરચામાં ભેડી દેવા જણાવ્યું ત્યારે તેઓ તત્કાળ સંમત થઈ ગયા, કારણ કે આમ કરવાથી તેમને જરૂરી રાજકીય સન્માન મળવાનું હતું 'ધર્મયુદ્ધ'ના સ્વયંસેવકો મરપકડ માટે સુવર્ણ મંદિરમાંથી બહાર નીકળે તેમજ હોલોગોવાલ અને ભિંડરાનવાલે બંને તેમને આશીર્વાદ આપે એવું નક્કી થયું.

મોરચાની યજ્ઞોલ થઈ ૪ ઓગસ્ટ ૧૯૮૨થી

બાદ પહેલા સત્યાગ્રહી થયા. લગભગ 'સવા' બે મહિના સુધી દરરોજ આ આદેશન યાજ્ઞ. કુલ ૩૦,૦૦૦ સત્યાગ્રહીઓની મરપકડ થઈ. સત્યાગ્રહીઓને લઈ જતી બસના અઠસ્રાતથી ૩૪ સત્યાગ્રહીઓ મૃત્યુ થયું. આમ, મોરચાએ શીખોને બાહ્યમાં હજી સત્યાગ્રહી બનવા ઉત્સુક શીખોની લાખી લાઈના તૈયાર હતી.

લોગોવાલ અકાલીઓની માતૃશીઓ સિવાયની વધારાની માતૃશી ન કરવાનું સત્યાગ્રહીઓને સમજાવી શક્યા. બાલિસ્તાનનાં સત્તા પૌકારનારને તે વખોડી કાઢતા અને તેમને 'કોંગ્રેસ પાર્ટી'ના એજન્ટ' તરીકે ઓળખાવતા. કેટલીક વાર તે તેઓ હિંદુ રાષ્ટ્રીય એકતા ટકાવી રાખવાય અપેક્ષ કરતા ત્યારે ભિંડરાનવાલે તે આશીર્વાચનમાં, એર જોડતા પોલીસ અધ્યાચારના ચોડાક કામલા ટાંકાને 'કેશીખો પ્રત્યેના ભેદભાવના કામલા ટાંકાને, -વાય માટે લકાઈ કરવા એક થવાની ઉદ્દેશી કરતા.

- ૧૫ મી' ઓક્ટોબર ૧૯૮૨ના રોજ કીમતી ગાંધીએ બધા અકાલી સત્યાગ્રહી કેડીઓને મુક્ત કર્યા.

દરેક દિવસ બાદ અકાલી નેતાઓ સ્વયંસિંહને મળ્યા. એક પછી એક મુદ્દાસર અકાલી મામળાઓ વિશે ચર્ચા થઈ. ત્રીજે પ્રમાણે સમાધાન નક્કી થયું: (૧) સુવર્ણ મંદિરને નફો, આકાશવાણીના બસ મરપકડથી સુવર્ણ મંદિરમાં થવું કાર્તમ રીસે થશે. (૨) અમૃતસર ફ્લાઈંગ મેલને 'હરમંદિર એક્સપ્રેસ' નામ આપવાની માતૃશી અકાલીઓ છોડી દેશે. (૩) અડીગઢ પંજાબને સુપ્રત થશે. (૪) રિફોર્મિસમ કમિશન પંજાબ અને હરિયાણાના અગોહર અને હાજિંકા અગેતા કાવા વિશે જાણકારી મેરણે નિર્ણય કરશે; (૫) જળવિવાદ અગે અકાલીઓ સુપ્રીમ કોર્ટ જજના નિર્ણયની રાહ ભેજે અને સુપ્રીમ કોર્ટ જજને મદદરૂપ થવા નિમુક્ત થયેથી નિષ્ણાતોની દીમનો વિરોધ નહિ કરે; (૬) આનંદપુર સાહેબ ઠરાવ અગે સુખમંદેવે કેન્દ્ર અને રાજ્યના સંબંધો વિષ-

યક મુદો જ ચર્ચાએ તે અંગે ચુકાદો આપવા શ્રીમતી ત્રાધી એક સમિતિની રચના કરશે.

સ્વર્ણસિંહા લિંગાનવાલેને પણ મળ્યા. લિંગાનવાલેને મુખ્ય આમંત્ર આનંદપુર સાહેબ ઠરાવ અંગે હતો. અકાલીઓ તે અંગે જે રીતિ સમત થયા હતા તેથી લિંગાનવાલે નામુસ્ત હતા. પરંતુ તેમણે તેમની સમતિ લેવાને દેખાવ કર્યો. તેઓ બહુતા હતા કે અકાલીઓ સાથે લડી લેવા બેઠકા શક્તિશાળી તેઓ નહોતા બન્યા.

સ્વર્ણસિંહા કરારની વિગતો શ્રીમતી ત્રાધીને જણાવી તેમણે સમાધાન સ્વીકાર્યું. સ્વર્ણસિંહા આ ફોર્મુલા કેમિન્ટ સળકમિટી સમક્ષ ચૂકી. સળકમિટીએયે તે સ્વીકારી. સ્વર્ણસિંહા સરકારે ફોર્મુલા સ્વીકારી લીધી છે એવું દિલ્હી આવેલા અકાલી નેતાઓને કહ્યું. જે અંગેનો લેખિત 'ફ્રાફ્ટ', પણ તેમણે બતાવ્યો. અકાલીઓ ફ્રાફ્ટની નકલ સાથે અમૃતસર પહોંચ્યા માગતા હતા. પરંતુ, આ ફ્રાફ્ટ બીજે દિવસે જ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કરવાનો હોવાથી તેની એકવાન્સ કોપી આપવી યોગ્ય નથી એવું સ્વર્ણસિંહા જણાવ્યું. છેવટે નહીં ચૂકી કે પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કરવાના સમયે જ તેની નકલ અકાલીઓને અમૃતસરમાં પહોંચાડાશે.

પરંતુ, અકાલીઓને મતાવવામાં આવ્યો હતો તે કરતાં ઘટે જ ફ્રાફ્ટ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થયો. સ્વર્ણસિંહા દ્વારા જે માગણીઓ સ્વીકારાઈ ચૂકી હતી તે બધી ફ્રાફ્ટમાં નહોતી ઉપરાત કરાર કરતાં પહેલાં રાજસ્થાન અને ઉરિયાણાની સમતિ લેવાની વાત ઉમેરાઈ હતી.

હકીકતે શ્રીમતી ત્રાધીએ છેલ્લી મિનિટે તેમનો વિચાર ફેરવી તેલ્યો. હતો. સ્વર્ણસિંહા અને કેમિન્ટ પ્રધાનેને પણ લાગ્યું કે પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાની શ્રેષ્ઠ તક સરકાર ત્રાધી સમયે લિંગાનવાલે શક્તિશાળી બન્યા નહોતા, ઉરિયાણાએ કોઈ માગણી કરી નહોતી. અકાલીઓને તેમની માંગણીઓ સ્વીકારવાથી પૂરું સમાધાન હતું.

દુકમાં, જો આ સ્વર્ણસિંહાની ફોર્મુલા સ્વીકારાઈ ચૂકી હોત તો ત્યાર પછી બળવાયેલી દેબેડીમાંથી પંબજા અને દેશ બચી ગયા હોત.

આ પછી, ૪ નવેમ્બર ૧૯૮૨ના રોજ અકાલીઓએ બહેર ક્યું કે તેઓ સમતમાં બંધ પાડશે. પરંતુ પછી બહેર ક્યું કે દિલ્હીમાં પ્રતીક વિરોધ કરતા દેખાવાં ચોખ્ખો વિદેશમાંથી 'ઇમેજ'ને સતત પ્યાનમાં રાખનાર શ્રીમતી ઈન્દિરા ત્રાધી ચિંતામાં હતાં. સરકાર એશિયાના હબરે સમતવીરે અને દીવી દ્વારા જીવંત પ્રસારણ જોનારા દુનિયાભરના લાખો પ્રેક્ષકો સમક્ષ તેની આખરુને ઘક્કો પહોંચે એવી એક પણ તક ઊભી કરવા માગતી ન હતી.

આથી અકાલીઓને ચર્ચા માટે ફરીથી બોલાવ્યા. અકાલીઓ અને સરકારના પ્રતિનિધિઓ સાથેની પ્રાથમિક ચર્ચામાં જળવિવાદ પ્રશ્ન સુપ્રીમ કોર્ટ જજને સોંપવા સરકારે સમતિ દર્શાવી. એલ ઇન્ડિયા ગુરુદ્વારા એક્ટ અંગે ઠરાવ કરવા પણ તે સમત ઘઈ. તે અનુસાર રાજ્ય સરકારો, ગુરુદ્વારાઓની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તથા બીજી સંબંધિત પાર્ટીની સલાહસૂચના લઈ દેશના બધા ઐતિહાસિક ગુરુદ્વારાઓ એક વ્યવસ્થાત્મક હેઠળ લવાશે. આનંદપુર સાહેબ ઠરાવ અંગેનો હોજીવાલની સહીવાળો અધિકૃત ઠરાવ સ્વીકારવા સરકારે કિર્ચકિચાટ સાથે સમતિ દર્શાવી નહકી થયા મુજબ, સરકારે હિંસામાં સંડોવાયેલા સિવાયના બધાને એકાદ અઠવાડિયામાં છોડી મૂકવાનું સ્વીકાર્યું. શ્રીકૃષ્ણ, હાજિરકા અને બોલોહર સહિતના પ્રદેશ અંગેનો વિવાદ કમિશનને સોંપવા સરકારે સચવ્યું. અકાલીઓએ જોયે ડીગડ પંબજાને તત્કાળ સોંપાય તે હાજિરકા અને બોલોહર અંગે નિર્ણય કરવાનું કમિશનને સોંપવા સમતિ દર્શાવી ઉપરાંત, આ પ્રશ્ને અકાલીઓએ કોંગ્રેસ (આઈ) અને વિરોધ પક્ષોની સંયુક્ત ત્રિપક્ષી બેઠક માટે માગણી કરી, નવા

એકમતિથી નિર્ણય લઈ ચકાવ.

* સરકારી પ્રતિનિધિ ચતુર્વેદીએ આ બેઠકનો રિપોર્ટ શ્રીમતી ગ્રાધીને આપ્યો ત્યારે તેઓ ગ્રસ્તે થઈ ગયા. તેઓ ત્રિપક્ષી બેઠક આટલું સહમત નહોતાં કારણ કે તેવી બેઠકમાં કેએસ (આઈ)નું પ્રતિનિધિત્વ હોવા છતાં તેમાં લેવાતા નિર્ણયોમાં વિરોધ પક્ષોની જબુમતી હોવાની। તેઓ અકાલીઓને હજુ વધુ છૂટછાટ આપવા તૈયાર હતાં, પણ વિરોધ પક્ષોને માન આપી જવાની તક આપવા રાજી નહોતાં. છેવટે શ્રીમતી ગ્રાધીની સંમતિથી પ્રતિનિધિઓએ એક નવી કેમિશન તૈયાર કરી તે સુગળ, જો કેએસ (આઈ) અને વિરોધ પક્ષો વચ્ચે સમજૂતી ના થઈ શકે તો તે પ્રશ્ન અંજે શ્રીમતી ગ્રાધીની લવાઈ સ્વીકારવી, પ્રતિનિધિઓએ સ્પષ્ટ કર્યું કે શ્રીમતી ગ્રાધીની લવાઈનો અર્થ એ છે કે તેઓ ચંડીગઢ પંજાબને સુમત કરશે અને તેમના જૂના એવોડ મુજબ ફાજિલ્કા અને અબોહર હરિયાણાને સોંપવાનું નક્કી કરશે.

અકાલી નેતાઓ આ સ્વીકારવા તૈયાર ન થયા. પાલચીતનો અંત આવ્યો. આ સમાધાનમાં બંન્ની ધોડે વિદ્ય જીલુ કરવામાં હરિયાણાના મુખ્ય મથાન બજનલાલનો પણ હસ્તક્ષેપ હોવાના પૂરતા પુરાવા મળે છે. 'જો ફાજિલ્કા અને અબોહર ન શુભાવસુ હોય તો તુરંત દિલ્હી આવો' એવા સંદેશો બજનલાલને શ્રીમતી ગ્રાધીના માણસોએ પહોંચાડ્યો હતો. નામ જાહેર ના થાય એવું ઈચ્છતા એક ઉચ્ચ કેબી નેતાએ કહ્યું હવે કે શ્રીમતી કૌન્સિલ ગ્રાધીએ જ સંદેશો પાઠવ્યો હતો. અને હેવાલ પ્રમાણે જો કંઈ જરૂર જીભી યકો તો ચોતે ચળાએ ચલવા તૈયાર છે એવું બજનલાલે શ્રીમતી ગ્રાધીને કહ્યું હતું. તેમણે ખાત્રી આપી હતી કે કોઈ અકાલી દિલ્હી સુધી પહોંચી જ નહિ શકે, દિલ્હીથી પાછા ફર્યા બાદ પંજીવટી અધિકારીઓને બજનલાલે સ્પષ્ટ કહ્યું કે એશિયાડમાં જો ત્રાસવાદીઓ કંઈ જરૂર સમજશે

તો હરિયાણાની સરકારનું ભાવિ જોખમશે.

☆

પોલીસ પાસે કયો શીખ ત્રાસવાદી છે અને કયો શીખ ત્રાસવાદી નથી તે નક્કી કરવા કોઈ સાધન નહોતું. તેથી દિલ્હી જતા દરેક શીખની જીલટપાસ કરવામાં આવી કિસેમ્બર મહિનાની કમકડતી સખત ઠડીમાં, મધરાતે અધવચ્ચે ટ્રેનો અટકાવીને, શીખ ઉતારીને - ફટ ફટ હવાસ એરક ડિચન્ડ કામના ઉતારીને પણ - પોલીસ પર પોલીસ સમક્ષ લાવવામાં આવ્યા, બસોમાંથી અધવચ્ચે શીખ ઉતારીને ઉતારવામાં આવ્યા. કેટલીક વેળા પોલીસ અસભ્ય રીતે કહેતા: "બધા શીખો નીચે જિતરો" વળી, કારમાં મુસાફરી કરતા શીખોને પણ અટકાવતા, આ રીતે ધણા સિનિવર સિલિટરી ઝોફિસરોને પણ અટકાવવામાં આવ્યા. એર ચીફ માર્શલ અલ્ટ્રાનસિલ અને લેફ. જનરલ જનરલસિલ અરોરાએ ઝોળખપત્રો બતાવ્યા છતાં દરેક મરના બધા સામાનની સંપૂર્ણ તપાસ થઈ હતી. પોલીસને પોતાની ઝોળખાણ દર્શાવ્યા બાદ પણ સ્વલ્પસંધની કરતી પણ તપાસ થઈ હતી કોગીના શીખ સ સહસદસ્ય શ્રીમતી અમરજીત કૌર, પાલોમિન્ટના સેન્ટ્રલ હોલમાં તેમની અને તેમના પતિ પ્રત્યે હરિયાણા પોલીસે જે વર્તીવ કયો હતો તેની વાત કરતા રડી પડ્યાં હતા, મેજર જનરલ શુભેગસિલે કહ્યું હતું કે હરિયાણામાં માન-ભગનો અનુભવ થયા પછી જ એ ભિંડવાન-વાલે સાથે જોડાવાનું નક્કી કર્યું.

શિખોએ લખેર માનહાનિ અનુભવી, કારણ કે હરિયાણા થઈને દિલ્હી જતા હિંદુઓની દેખાવ ખાનર પણ કોઈ તપાસ થતી ન હતી. વળી, શીખોની સાથે જે કંઈ બન્નું તે અંજે શાસક પક્ષના કોઈ સભ્યે કે સરકારે દુઃખ વ્યક્ત કરતું કે ટપકો આપતું નિવેદન કર્યું નહિ. ચોટાકે હિંદુઓએ આ સામે અવાજ ઊઠાવ્યો. કેબી તનાવમાં વધારો ન થાય તે હેતુથી દૈનિકાઓએ પણ નોંધ ન લીધી. શીખોએ

સરકાર તેમની કોમની વિરુદ્ધ જે એવું અનુબંધ્યુ.
ને કે, એશિયાડ રમતોત્સવ શાંતિપૂર્ણ રીતે પૂરા થયો,
પણ એશિયાડ દરમ્યાન તેમની પ્રત્યે જે વર્તણૂક
રાખવામા આવ્યો હતો તે વ શીખો બૂલી ન શક્યા
-ધણી વર્ષો સુધી ભૂલી પણ નહિ શકે, કારણ કે
પહેલી વાર શીખ હોવાને કારણે જ તેઓ
શંકાસ્પદ બન્યા હતા તે દિવસથી તેમની
જુદાવણાની લાગણી વધતી ગઈ.

● પરિસ્થિતિ એટલો હલે વણી ગઈ કે અંતિમ-
વાદીઓએ બહુકધારીઓને ભેગા કરવા માંડ્યા.
સક્રિય પ્રદેશવાદીઓ સાથે ભેગાવેલા શીખો હવે
આફગાનિસ્તાનની માત્રથી કાને ધરતા થયા. આ સમયે
મોન સેવ્લીને બહાલીઓ અને વનીત શીખોએ
ભયકર ભૂલ કરી આ સમયથી વિદેશી શીખોએ
ભારત વિરુદ્ધ દબાણજૂથો ઊભા કરવા માંડ્યા.
ને કે, અત્યાર સુધી આફગાનિસ્તાનની માત્રથીને બહુ
અર્થાદિન ટોંકામાં પડ્યો હતો.

☆

૨૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૩ના રોજ વળી ત્રિપક્ષી
અંતરજાઓ ગઈ. વર્ષ દરમ્યાન આવી નવ
ત્રિપક્ષી બેઠકો મળવા છતાં કંઈ પરિણામ આવ્યું
નહિ-સિવાય કે અકાલોઓએ સ્વીકાર્યું કે જે
ચીનક સીધી રીતે પંજાબને સુખત થશે તો બદલા-
માં તેઓ ચીનક નહીં પંજાબને અન્ય વિસ્તાર
હરિયાણાને આપશે.

અકાલી સહસ્રયોગ અને વિધાનસભ્યોએ ૨૧-
મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૩થી અમલમાં આવે તે રીતે
રાજીનામાં આપી દીધા.

☆

જનતા નારાયણની હત્યા પછી ૧૧૫ મુખ્ય
હિંસક બનાવો બન્યા હતા અને ભિંડગાનવાલોના
માણસો તરીકે ઓળખાતા અંતિમવાદીઓએ ૨૪
નિર્દોષ માણસોની હત્યા કરી હતી હિંદુ
અને શીખો વચ્ચેના સંબંધો ઔપચારિક થયા

હતા હવે અંતિમ મિત્રો પણ અદરોઅદર પળાય
પ્રજાની ચર્ચાથી ગભરાવા લાગ્યા કલબો અને
વડીલોની ખાર-રમોમાં હિંદુઓ અને શીખો જુદી
ટોળકી જમાવીને ભેસતા. રાજ્યના વધીવટી તંત્રમાં
પણ બે ભાગલા પડ્યા શીખો પણ કરીને
અકાલીઓને ટોંકા આપવા માંડ્યા, જ્યારે હિંદુઓ
તેમના વિરોધ કરવા લાગ્યા. વળી, શીખ પોલીસ
અધિકારીઓ હત્યા કરનાર કે એક લૂટનાર
અંતિમવાદીઓને છટકી જવા દે છે, એવી છાપ
પણ ઊપસી

● જોકે હિંદુઓ અને શીખો વચ્ચે કોમી
અંગતભણ નહોતી થતી. પાકિસ્તાનમાંથી
ચરણધી તરીકે આવેલા જને કોમના લોકો
સરખા દુ.ખ અને સરખી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર
થયા હતા. તેથી તેઓ એક કુટુંબ જેવા બન્યા
હતા, જેને ત્રાસવાદીઓ તોડી શકે તેમ નહોતા.
તેમના વ્યાપારક ધા પરસ્પર આધારિત હતા.
તેઓ લોહીના સબંધે પણ ભેગાવેલા હતા,
તેઓમાં અરસપરસ રોડીમેટી વ્યવહાર હતો.
પરપરાથી ચાલતો સિવાજ હતો કે હિંદુ
કુટુંબનો મોટો છેકરો શીખ બનતો.

● દરમ્યાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીએ કેટલીક
ધાર્મિક માત્રથીઓને સ્વીકાર કર્યો. દિલ્હીના
ચાંદનીચોકના શોશરજ ગુરુદ્વારા સાથે ભેગાવેલું
મકાન લાંબા સમયથી પોલીસથાણ તરીકે વપરાતું,
તે દિલ્હી ગુરુદ્વારા પ્રજાક સમિતિને સોંપાયું

૩ માર્ચ, ૧૯૮૩ના રોજ કેન્દ્ર અને રાજ્યના
સંબંધો વિષે તપાસ કરવા શ્રીમતી ગાંધીએ
સુપ્રીમ કોર્ટના માજી ન્યાયમૂર્તિ શ્રી આર. એસ.
સરકારિવાલા પ્રમુખપદે કમિશન નીમ્યુ. આપી
આનંદપુર સાર્વજનિક કરાવના અમલની માત્રથીઓને
એક અર્થમાં સ્વીકાર થયો.

જે અકાલીઓ સાથેની વાત-
ચીતના તળાકે આ માત્રથીઓ સ્વી-

કારણ હોત તો અકાલીઓનો વિરોધ કંઈક હળવો થયો હોત. અકાલીઓ તેમના અનુયાયીઓને શિંકરનવાસે તરફનો ધવારો રોકી ચક્રવા હોત. ખેર, અકાલીઓને ખુરો સતોષ નહિ થવાથી તેમણે આદેશન આપી રાખ્યું.

“૨૨ના રોજના” કાયદમ પ્રમાણે પંજાબમાંથી પસાર થતા બધા વાહનોની અવરજવરમાં અડચણો જાણી કરવામાં આવી.

સરકારી જાતે જ દેખે બધું કરી દીધી. જુદી જુદી જગ્યાએ હિંસા ફાટી નીકળતાં ૪ એપ્રિલ ૧૯૮૩ના રોજ ૨૬ લોકોએ જાન ગુમાવ્યા હતાં. વિનીત નેતાઓ આ પ્રેક્ષો બની રહ્યા.

૧ લોગોવાલ મેરથાને અહિંસક રાખવા મામતા હતા પણ શિંકરનવાસેએ તેને લાકષ્યક વળાંક આપ્યો એટલે મન ઢિંકુ શીખ એકતા અનિવાર્ય હતી, બીજાને મન તે શીખોની સર્વોપરિતામાં નડતર રૂપ હતી. બંને એકબીજા માટે જે હિંચારો કરે છે તે દારા બંનેના અભિપ્રયને તફાવત રૂપે થાય છે. લોગોવાલ શિંકરનવાસેના રહેઠાણને ‘અગમ્યની ધાટી’ કહે છે, શિંકરનવાસે લોગોવાલના રહેઠાણને ‘અધીનિવાસ’ કહે છે.

૨ ૧૯૮૩માં આનંદપુર સાહેબમાં સ્વયં-સેવકોની એકઠા ધણીઓએ સાફ સાફ સરકારના ખાલિસ્તાન સરકારની સ્થાપનાને વાચા આપી નિવૃત મેજર જનરલ સુલ્કરે કહ્યું કે જો ખુદ શ્રીમતી માધી પીરસેલા યાજ રૂપે ખાલિસ્તાન આપવા માગે છે તો આપણે સેવાની ના થા માટે પાસવી નોંધ્યે?”

૧૧ જૂન ૧૯૮૩ના રોજ ફરી અજુકાજો શરૂ થઈ સરકાર દ્વારા એક જ હિંસા દિવસ વાતો રજૂ થઈ. હવે દિલ્હીએ નવો બચાવ કર્યો કે પાણીની વહેંચણી અને અંગીકૃત બાબતમાં બીજાં રાજ્યોનાં કિંત પશુ ભેગાં પડશે.

૨૯ ઓગસ્ટ ૧૯૮૩ના રોજ અકાલીઓ ‘ક્રમ રોકો’ આદેશન આપી થઈ હતું. સરકારી આફિસમાં પણ કામ બંધ રહ્યું હતું. ૧૭તાં દિવસે દિવસે લોગોવાલના અનુયાયીઓ શિંકરનવાસેના અનુયાયીઓ થતા જતા હતા. શિંકરનવાસે કહેના. “હિંદુઓ આપણને ગુલામ બનાવવા માગે છે. નવી દિલ્હીના રાજ્યવાદી શાસન/હેઠળ શીખો પ્રત્યેના જુલમો વધતા જાય છે. મોમલ સામ્રાજ્યમાં કે સિટિશ સંસ્થાનવાદમાં પણ શીખોની આવી માનુષ્યતાની નથી થઈ. શીખો કયા સુધી અન્યાય સહન કરતા રહેશે ?”

ઓગસ્ટ ૧૯૮૩ના લોગોવાલે સખત ચહેદામાં આત્મંતરે દારા થતી નિર્દોષ અને અશસ્ત્ર માણસોની હત્યાને વખોડી કાઢી. જ્યાં આવી પ્રવૃત્તિઓ શીખ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ગણાવી. ‘અકાલ ફેડરેશન’ તપ્ત સમક્ષ ફરિયાદ કરી કે ‘લોગોવાલ’ નિવેદન શીખ ખર પરા વિરુદ્ધ છે શિંકરનવાસે અને અખિલ ગુરતીય શીખ વિવાદી પરિષદ આ ફરિયાદને રોકી આપે. જ્યારે અકાલ તપ્તના વડાએ લોગોવાલને નિર્દોષ જાહેર કર્યો. લોગોવાલ અને શિંકરનવાસેના મતભેદ વધતા ગયા. શીખ પ્રવૃત્તિઓ આ બે જુથોમાં વહેંચાઈ ગઈ ‘શિંકરનવાસે’ માનતા કે નિર્દોષ માણસોની હત્યા દ્વારા એક તો શીખ ‘કામનુ’ જ્વાન બની શકે છે અને બીજું પંજાબમાંના હિંદુઓને કરાવી શકાય છે. તે કહેતા : “હિંચારો પારણ કરવા એ દરેક શીખને જાનમસિક અધિકાર છે. જ્યારે વિનાનો શોખ નાંજો છે, કલક્યાને લઈ જવાનો ખોલકા જેવો છે.” શીખ નુવાનો બેડાવા શિંકરનવાસેની જમાત વધતી વધે અને કે આ છતા નેહપાત્ર તો એ છે કે-

કેટલાક અકાલીઓએ દિલ્હી સરકારે ‘મોકલ્યો’ એ તેમની માંગણીઓ સ્વીકારવામાં આવશે અને એ રીતે તેમના હાથ મજબૂત કરવામાં આવશે, તો તેઓ શિંકરનવાસેના

સુવર્ણ મંદિર સકુલમાંથી બહાર હાડી કાઢશે
પરંતુ કોઈ જવાબ ન મળ્યો !

હવે, પબ્લિકના લેખ અને જાતે કરેલું સામાન્ય
પ્રસરી ગયું હતું. ધણી હિંદુઓએ પૂજા માટે પણ
સુવર્ણ મંદિરમાં જવાનું છોડી દીધું. હિંદુઓ રક્ષણ
માટે દિલ્લી મળી મીટ માંડી રહ્યા હતા. ભિક-
રાનવાલેના : 'હિટ હિસ્ટ' (હત્યા-વાદી) વિશે વાતો
ચલી હતી. એક યા ખીજી જગ્યાએથી હત્યાના
સમાચારો નિયમિત આવવા હતા. ભિકરાનવાલેના
માણસો હત્યાઓની જવાબદારી ગૌરવલેર સ્વી-
કારતા હતા અખિલ ભારતીય શીખ વિદ્યાર્થી
પરિષદ અને દસ ખાલસાએ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ
કર્યું હતું તેઓ ભારતીય પ્રજાતિ કરતા, બોમ
કેતા.

લોગોવાલ અને પબ્લિક બહારના શીખોએ આ
સમયે વિચારવું જોઈતું હતું કે "ભારતભરમાં રહેતા
શીખો પ્રત્યે હિંદુઓ વેર લેશે તો . . ?" પરંતુ,
હકીકતમાં લોગોવાલેના કોઈ કાબૂ રહ્યો નહોતો.
ખીજીખાજુ ધણી હિંદુઓ ત્રિશ્વ અને લાંબી
ખરીદવા માંડ્યા હતા હિંદુ સુરક્ષા સમિતિ
સ્થપાઈ હતી હરિયાણામાં પવનકુમારે હિંદુઓ
તરફ દેખાવો ચોખ્ખા હતા.

૬

પબ્લિકનું અર્થતંત્ર પડી કાઢ્યું હતું. વેપાર
ધંધો ધડી રહ્યો હતો. પબ્લિક બહારના ગ્રાહકો
અને વિદેશોએ પબ્લિક આવવાનું બંધ કરી
દીધું હતું. હત્યાદન અડક્યું થઈ ગયું હતું. બેકારી
વધી હતી, જીવણધોરણ નીચું ગયું હતું. વેપારી-
આને ક્રિટિક મળતી બધે થઈ ગઈ
હતી. ઉદ્યોગો પણ આર્થિક ભીંસમાં હતા.

હત્યાઓ અને લૂટફાટ રોજ ચલાવી રાખી. ૨૫-
મી એપ્રિલ, ૧૯૮૩ના રોજ સુવર્ણ મંદિરના પ્રવેશદારે
જલધરના ડી આઈ જી. એ. એસ. જટવાલની
હત્યાથી તો રાજ્ય અને કેન્દ્રી સરકારે પણ
મુનબરો અનુભવ્યો. હત્યાઓ મંદિરમાંથી આવ્યો હતો
નવન્યાદી : ૧૯૮૫

૭

અને હત્યા કર્યા પછી પાછા મંદિરમાં દોડી ગયો
હતો. દરબારસિંહ સુવર્ણ મંદિરમાં પોલીસ
મોકલીને હત્યારાને પકડવા માંગતા હતા, પરંતુ,
નવી દિલ્લીએ સમતિ ન આપી

જે મંદિરમાં લશ્કરનો પ્રવેશ એ જ એક
માત્ર વિકલ્પ હતો, તો આ સમયે જ
સંભવતઃ તે માટે ઉત્તમ તક હતી. ત્યારે શીખ
પ્રબળે પણ આધાન લાગ્યો હતો. અટવાલ એક શીખ
હતા અને હત્યા કરાઈ ત્યારે હરમંદિર સાહેબમાંથી
પ્રાર્થના કરીને પાછા આવતા હતા. વળી, આ
સમયે ભિકરાનવાલે રહેતા હતા તે યુગુ નાનક
નિવાસ પરિત સુવર્ણ મંદિર સંકુલને ભાગ વણાતું
નહોતું. આ હત્યા પછી જ યુગુ નાનક નિવાસની
સુવર્ણ મંદિર સંકુલના ભાગ તરીકે બહેરાત થઈ
અને તેમાં પણ માથું ઢાંકવાનું તથા બુદ્ધ
હત્યારવાનું ફરજિયાત થયું

૬ ઓક્ટોબર ૧૯૮૩ સુધી દુરમન તરીકે
ભણીતા હિંદુઓ, નિરહારીઓ, પોલીસ
અધિકારીઓ, ભસૂરી અથવા સરકાર તરફી શીખો
ત્રાસવાદીઓના ચિહ્ન યતા હતા. પણ તે પછી
હત્યારાઓએ બેભાવ રાખવાનું બંધ કર્યું.
સુધિમાંમાં મિલવાન નજીક રાજકારણ સાથે
સ્નાનસૂતકનોય સબંધ ન ખરાવતા હ નિર્દોષ હિંદુ
બસ-મુસાફરોની હત્યા થઈ આ બનાવ પછી હિંદુ
અને શીખો વચ્ચેના સબંધોમાં લેહ-લેખો
કોરાઈ ગઈ. દેશભરમાં મોટા પાયા
પર અકાલી માગણીઓને સાર્વત્રિક ટેકો
મળવા લાગ્યો હતો તે હવે પડા પાછળ જતો
રહ્યો. દેશભરમાં મનાવા લાગ્યું કે પબ્લિકમાં
શીખોએ હિંદુઓની હત્યા માટે કમર કસી છે.
હત્યા વિરુદ્ધ કે ભિકરાનવાલે વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ ચળદામાં
ગુલ્લા દિલે ખવાજ નહિ ઉઠવવાથી અકાલીઓએ
વિશ્વસનીયતા ગુમાવી.

દરબારસિંહને ડિસમિસ કરવાની જોલસિ હતી
સૂચનાઓ પ્રત્યે શીખતી રાધીએ ખાસ પવાન

આપું નહોતું પરંતુ જન-મુસાફરોની હત્યાનો પ્રયત્ન અને વિચારણ પડ્યો પડ્યો ત્યારે તેમણે દરબાર-સિંહનું રાજનામું માગી લીધું અને પશ્ચિમ ભ્રમણના મવનર ખી. ડી. પાંડેની વધીવટકર્તા તરીકે પંજબમાં નિમણૂક કરી

આ સમયે પણ ગુરુનાનક નિવાસમાંથી ભિંડરાનવાસેને તથા હાથરાઓ અને છૂટકાંદ કરનાર ગુનેગારોને પકડી શકાય હોત સાવ નિર્દોષ હિંદુ મુસાફરોની હત્યાઓ ખુબ થીઓ આઘાત પામ્યા હતા અને મોટા ભાગના થીઓ અંતિમ-વાદોથી સાથે જોડાવાનું પસંદ નહોતું કરતા. ઉપરાંત, શુદ્ધ નાનક નિવાસમાંથી જનજીવિસિંહ સંધુની પણ અટકાવતા ઘણું સજા હોત. તે ખાલિસ્તાનનો પુરસ્કર્તા હતો, તેની પાસે એટલે ખાલિસ્તાનનો નકશો હતો, જેમાં લાહોર રાજધાની તરીકે અંકિત હતું. લોગિવાલ તેને ઈન્ટેલિજન્સ બ્યુરોના ઝેન્સટ માનતા હતા.

ધિસવાનમાં હિંદુ મુસાફરોની હત્યાનો શોક હળવો નહોતો થયો ત્યાં જ પિતૃવાદીઓએ જનજીવિસિંહનું નુકારામાં ખીન ચાર હિંદુ મુસાફરોની હત્યા કરી પંજબમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ ઉપર મંદિર દીકાઓ વરસવા માંડી કેન્દ્રશાસનથી પણ ફેરકે ન પડ્યો એમ મનાયું. હકીકતમાં મવનર કે તેના સલાહકારો કોઈ પગલાં ભરવા ભત્તર નહોતા. તાંત્રી કદમ ઉઠાવતાં પહેલાં પણ ગુહખાતાએ નીમલા પંજબ માટેના ખાસ સેલની મંજૂરી લેવી પડતી. આ સેલ શ્રીમતી ગાંધી સાથે સતત સંપર્કમાં રહેતું. પંજબ પોલીસનો સંપૂર્ણ આજ્ઞા શ્રીમતી ગાંધી દ્વારા નિયંત્રિત થયેલા થી. એસ. ભિંડરાના હાથમાં હતો. બારે બારે દારૂ તરંગે પહોંચી વળી શકતા નહો. એ પણ નોંધપાત્ર છે કે ભિંડરાની પત્ની કેમોના સંસદ સભ્ય હતા, અને ભૂતકાળમાં ભિંડરાનવાસેએ તેમના પ્રચારકાર્યમાં મદદ કરી હતી. તેમનો ભિંડરાનવાસે

સાથેનો સંબંધ સૌજન્યપૂર્ણ હતો. ભિંડરા ખુબ એવું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું કે સુવર્ણ મંદિરો કોઈ ગુનેગાર આશય લઈને રહેતા નથી

* નિર્દોષ હિંદુઓની કતલ વિરુદ્ધ ટીવી ઉપર લેજિવાલે નિવેદન કર્યું તેથી ભિંડરાનવાસે હાજર થયા હતા અને આઘાતી નેતાઓને એક ન બરના ચતુ મળ્યા લાગ્યા હતા. પ કિસેમીર, ૧૯૮૪ થી થીઓને રાજસ્થાનમાંથી તરેડી મૂકવામાં આવશે એવું 'હિંદુ જન સંઘ'નું નિવેદન જોઈને ભિંડરાનવાસેએ ધમકી જમ્યારી "નો રાજસ્થાનમાં એક પણ થીઓની હત્યા થશે તો પંજબના હિંદુઓની કતલમાં કવવામાં આવશે" આનો પાલોગેન્ટમાં પડ્યો પડ્યો, બધા પક્ષોએ તાત્કાલિક પગલાં ભરવાની માગણી કરી. પણ ત્યારે આઘાતીઓનાં અનુયાયીઓની સખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ હતી. તેમની સાથેના સમાધાનનો કોઈ અર્થ રહ્યો નહોતો હવે ભિંડરાનવાસે મદત્તવની વ્યક્તિ વેતલ, અને તે થીઓના અલગ રાજ્ય માટે નિષ્પત્ત કરી બેઠા હતા.

પંજબ અને કેન્દ્રની ભમ્મસી સંઘાઓએ સુવર્ણ મંદિરમાં દાખલોરીથી એકઠા કરાઈ રહેલાં શસ્ત્રો વિશે સરકારને સચેત કરી. એવી નોંધ પણ મોકલાઈ કે મંદિરના લગર (રસોડા) માટે રેશન લાવતી ટ્રકોમાં ઘણી ગુણોનાં આઘાતો થયો મંદિરમાં કલવાય છે. ભિંડરાનવાસે મંદિરમાં હોંધ સમુદાયને કહી રહ્યા છે કે "ટેલિવિઝિન સેટ્સ અને રેફ્રિજરેશનની ખરીદા બંધ કરી બેઠા ખરીદા. જો હિંદુઓ સ્ટેશન સાથે થઈ આવશે તો તમે શું ટેલિવિઝિન વાપરશો તેમને મારશો ?" ભિંડરાનવાસેએ શીખ સમુદાયને પંજબના હિંદુઓની હત્યા કરવા માટે મોટરસાયકલ અને રિવોલ્વર ખરીદવા ભલામણ કરવા લોગિવાલને પણ કહ્યું. આઘાત પામેલા લોગિવાલે ભિંડરાનવાસેના આવા સચન અંગે બનતાને ચેતવણી આપવા બદલે નિવેદન કર્યું. પરંતુ, અંતિમવાદીઓ અને વોહરાના દમાજ દેશ લોગિ

વાણને 'આપુ નિવેદન પોતે કર્યું નથી' એવા જાહેર પ્રુદાસો કરવો પડ્યો. હત્યાઓ વિરુદ્ધ અકાલ તખ્તથી હુકમનામું જાહેર પાડવા યોગેવાલે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તોફાનો કળ્લ ન થયા. (૨૨ નવેમ્બર, ૧૯૮૩).

શુરુ નાનકે નિવાસ સુવર્ણ મંદિરનો. કામ છે એ પ્રકારની અધિકૃત જાહેરાત છતાં શિંડરાનવાલે ત્યાં રહેવામાં અસહાયતાની અનુભવવા લાગ્યા. કદાચ, અકાલી નેતાગીરી જ તેમની ધરખંડ કરાવવા પોલીસ બોલાવશે એવી ચિંતા શિંડરાનવાલેને થવા લાગી. ઉપરાંત, સરકાર ઉપર સમાધાન માટે દબાવણ લાવવા લોકરુજ અને કાળપે પંજાબમાં લરકરી પગલાંની હિમાયત કરી હતી. શિંડરાનવાલેને અંદોઝ થવા માંડ્યો કે સેન્ટ્રલ રિજર્વ પોલીસ અધ્યાનક શુરુનાનક નિવાસ ઉપર હુમલો કરશે. આથી તેઓ પોતાનું નિવાસસ્થાન અકાલ તખ્તમાં ખસેડવા ઇચ્છતા હતા. પણ અકાલ તખ્તના વડા શુરુ હિરપાલસિંહે અકાલ તખ્તમાં ચલો સાથે પ્રવેશવાની શિંડરાનવાલેને પરવાનગી ન આપી તોફાની દરયાનગીરીથી ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ના રોજ શિંડરાનવાલે અકાલ તખ્તમાં રહેવા ગયા. તે દિવસથી જ મંદિરમાં કિલ્લેબંધી ચલાવાઈ.

૭ ડેસુઆરી, ૧૯૮૪ના રોજ અકાલીઓએ 'બંધન' એક્ષાન આરંભ્યું. કાર્યક્રમ ચાલિપૂર્વક સજ્જ રહ્યો. આથી સરકારે અકાલીઓને મંજૂરી માટે બોલાવ્યા. વિપક્ષો હાજર હતા. ચંડેશખરે અકાલીઓના ચંડીજઠ બંનેના અતાર્કિક વલણની અટકાઈ કાઢી, કારણ કે શાહ કમિશનના એવોર્ડ મુજબ ચંડીજઠ હરિયાણાને મળવું હતું.

સરકારી વિનંતીને માન આપી ચંડેશખરે અકાલીઓ અને હરિયાણાના નેતાઓની એક સંયુક્ત બેઠક બોલાવી તેમાં સમાધાન માટે આછી-પાતળી તક જોઈ થઈ હતી. દેવીલાલ, ચંડીજઠના જાદવામાં બીજો વિકલ્પ વિચારવા માગતા હતા પણ જાનનલાલે શ્રીમતી ત્રિપાઠી પાછલા એવોર્ડને

વળગી રહેવાનું હડીલું વલણ જનાવતાં અકાલીઓ વાતચીત છોડી જતા રહ્યા.

☆

પંજાબ, હરિયાણા અને હિમાચલ પ્રદેશના હિંદુ સમૂહોએ એક્ષાન કરેલા 'બંધન' કાર્યક્રમે દરમાન તોફાનો થયા. હરિયાણામાં ૧૯મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૪ના રોજ નવ શીખોની હત્યા થઈ અને ત્રણ શુરુદારાનો નાશ કરાયો. શિંડરાનવાલેના માણસોએ ૪૦ હિંદુઓની હત્યા કરીને જાહેરાત વાળ્યો. ઉપરાંત 'શ્રોત લારી'ના તંત્રી હાદી વચરના શીખ સુમિતસિંહની પણ હત્યા થઈ. અતિમવાદીઓને ધન હાદી કરનાર કે વાળ કપાવનાર શીખ હિંદુ કરતાં કનિષ્ઠ ('પતિત') ગણાતો.

સરકારે અનામત પોલીસ ફળ અને સરકાર સુરક્ષા ફળોને પંજાબમાં કામગીરી સીપી, તેમજ સુવર્ણ મંદિરની આસપાસના વિસ્તારમાં રહેતી અસામાજિક તંત્રોને પકડવા એક યોજના ધરી. પરંતુ આ યોજનાને નવી દિલ્હીએ મંજૂર કરી નહિ. ગવર્નર પડેએ શ્રીમતી ત્રિપાઠીને પણ જણાવ્યું હતું કે પંજાબ સમસ્યા રાજકીય છે તેથી તેનો રાજકીય ઉકેલ આવે તો જ પરિસ્થિતિ અંકુશમાં લાવી શકાશે.

યોગેવાલેના પ્રભાવ મુજબ રીતે ધરી ગયો હતો. તેમને જ દિરખા બંધાતી કિલ્લેબંધી તથા ચલોના પ્રવેશ બંને સમસ્યાઓ અભ્યાસ હતા. અતિ-મવાદીઓને તાલીમ આપતી ત્યારે યોગેવાલેના અવાજને પણ તે જ બળાતા હતા. લામચારી, સરકાર ઉપર ક્રોધ તથા આત્મવિશ્વાસનો અભાવ—ત્રણે કારણે તેમજ શિંડરાનવાલેના પ્રુલ્લે સામનો કરવાનું ટાળ્યું તેમ છતાં ચંડીજઠ બેઠકો જ બીજો વિસ્તાર પંજાબ હરિયાણાને સોંપે એ ચરતેષ અને સરકાર ચંડીજઠ પંજાબને સોંપવા, તોયાર હોય અને બીજી મંજૂરીઓ ટ્રિબ્યુનલને સોંપાય તો આદેશન બંધ કરવાની તેમની તૈયારી હતી રિપોર્ટરે

સમક્ષ તેમણે ધણી વખત આ પ્રમાણે કહ્યું હતું.

ઘટના બતાવે જુદાં જુદાં સાચવી રાખવા હેતુવાસે એક વધુ પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની આચવી વિશિષ્ટતા બાળવી રાખવા શીખે સિંહરાનવાસે તરફ વળ્યા હતા તેથી હેતુવાસે બાંધારણની કલમ ૨૫ (૨) (બી)માં સુધારો કરવાની નવી માગણી કરી. (આ કલમમાં શીખોનો હિંદુઓમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. *)

આ પછી ભરેરાત કરાઈ કે બાદલ, તોહરા અને બરનાલા રજ ફેણુઆરી, ૧૯૮૪ના રોજ દિલ્હીમાં બાંધારણની ૨૫મી કલમવાળું પાતું બાળશે. તોહરા આ અગ્રાઈ રાજ્ય ગ્રાધીને મળ્યા હતા અને રાજ્ય ગ્રાધીએ સુધારો સ્વીકારવાની સમિતિ આપી હતી

* અઠાલીએ રાજ્ય ગ્રાધીએ સંસ્થા યુજ્ય સરકારની સમિતિની રાહ ભેગા લાગ્યા. પરંતુ માગણીના સ્વીકારની કોઈ બહેરાત થઈ નહિ. સરકાર વિપક્ષોની નજરે અઠાલીઓની કમિશને લોહન લગાડવા માગતી હતી. આ સિવાય બીજું કોઈ કારણ સમળવું નથી કે અઠાલીએ ૨૭મી ફેણુઆરીએ ચળવળ આરંભે તે પહેલાં મોંઘણી સ્વીકારવાની જ હતી તો કેમ ના સ્વીકારાઈ ?

સરકારે અઠાલી નેતાઓ દિલ્હી પહોંચી શકે નહિ તે માટે કડક નાકાબંધી ગોઠવી. છતાં ટૂંક

* બાંધારણની કલમ ૨૫મી અત્યંત ગાળી સ્વતંત્રતા અને ધર્મનો પુરસ્કાર, બચાવ અને પ્રચાર અંગેની મુક્તતા પરત્વે છે, અને તેથી (૨)(બી)માં જણાવ્યું છે કે આ કલમ કોઈ રીતે હયાત કાર્યને અસર કરશે નહિ અથવા સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા પરત્વે રાજ્યને રોષ્ટક કરશે નહિ, અથવા ભરે પ્રકારની હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના હયાત વિચારો અને વર્ગોને માટે પ્રત્યેક મૂકવા રોષ્ટક નહિ.

બીજા કુલાસમાં જણાવ્યું છે કે 'હિંદુ' શબ્દ શીખ, જૈન, અગર બોધ ધર્મોની વ્યક્તિઓને લાગુ પડશે; તે જ રીતે 'હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ' શબ્દ વધારે યુગળની અન્ય ધર્મોની સંસ્થાઓને લાગુ પડશે

ફાઈવરના છૂપા વેશે બાદલ દિલ્હી પહોંચ્યા. અઠાલીની બહેરાત યુજ્ય પાર્લામેન્ટ હાઉસની સામે તેઓ દેખાવ કરી ચક્રવા નહિ. તેમણે બાંધવા સાહિબ યુરુદારા નજીક બાંધારણની કલમ ૨૫ વાળું બાંધારણનું પાતું બાળ્યું તે સરકારે તેમની ધરપકડ કરી

* હવાઓને કારણે હિંદુઓ અઠાલીઓથી જુદા પડ્યા હતા, હવે બાંધારણમાં સુધારાની દરખાસ્તથી વિપક્ષોએ અઠાલીઓ સામે છેડો ફાડ્યો. વિપક્ષો માનવા લાગ્યા કે ચિનીતો અતિમવાદીઓને વધારે પકડ મઠત્વ આપી રહ્યા છે. જેઓ આજ સુધી એમ માનતા હતા કે અઠાલીઓ રાષ્ટ્રીય પ્રવાહમાં બળી જશે તેઓનો ભ્રમ લાગી ગયો

૨૦મી માર્ચ, ૧૯૮૪ના રોજ શેરીએ લોક સભામાં ભરેરાત કરી કે સરકાર બાંધારણમાં સુધારો કરવા રાજી છે. ત્રીયમી ગ્રાધીએ કહ્યું, સરકાર ચિરામજી યુરુદારા પ્રજાધક સમિતિ, શીખ ગોમના અન્ય પ્રતિનિધિઓ અને કાયદાના નિષ્ણાતો સાથે ચલણ કરવા અને શંકાઓ દૂર કરવા સારું કાયદામાં જરૂરી સુધારો કરવા તૈયાર છે. ૧૧ મે ૧૯૮૪ના રોજ સરકારે બાંધારણની ૨૫મી કલમ અંગેની ચળવળ દરમ્યાન ધરપકડ કરેલાઓને છોડી પણ મૂક્યા અને સંબંધિત પક્ષોને સુધારા માટે દરખાસ્તો મોકલવા આમંત્રણ આપ્યું.

આ દરમ્યાન અઠાલીઓએ રાજ્યસભાની દિવાલિક ચૂંટણીઓને નહિકાર કર્યો હતો તથા 'આઝાદ પંથ સંપ્રદાય' ઉઘવવાનું નક્કી કરી પંથ અને ધાર્મિક એકતા તરફ ઝોક ભતાવ્યો હતો.

વળી, 'સેપરેટ શીખ પર્સનલ લો' ની એક વધુ માગણી અઠાલીઓએ રજૂ કરી. અઠાલીઓની દલીલ એવી હતી કે કાં તો બંધી બની માટે એક સામાન્ય સિવિલ કોડ હોવો જોઈએ અથવા શીખ માટે પણ જુદા કાયદા હોવા જોઈએ પી સી શેરીને એક પત્રમાં લેવાવાસે લખ્યું. હિંદુઓ અને

મુસ્લિમોને માટે સેપરેટ પર્સનલ લો છે તેો શીખોને માટે કેમ નહિ ? સેપરેટ લોનો અસ્વીકાર શીખો પ્રત્યેનો ભેદભાવ ગણાયો

૨૮ એપ્રિલ ૧૯૮૪ના રોજ પંજાબના ડેગી નેતા તિરસીચનસિંહ રિયાસતી સિ હરાનવાલેને મળ્યા હતા સરકાર અખિલ ભારતીય શીખ વિદ્યાર્થી પરિષદને ઝેરકાદની જાણવતો એકાદરે ૨૬ કરે અર્થાત્ તેના પગેના પ્રતિબંધ ઉઠાવી લે તે બિંહરાનવાલે મારચે બંધ કરવા તૈયાર હતા. રિયાસતીના કહેવા પ્રમાણે શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવા તૈયાર થયાં હતા પણ તેમણે પાછળથી વિચાર બદલ્યો હતો !

*

એપ્રિલ ૧૯૮૪મા કુલદીપ નાથે માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રી એચ. કે. એલ. ભગતને એક ફોનકૉલ આપી હતી તે મુજબ (૧) જળ વિવાદ નિકાસ માટે સુપ્રીમ કોર્ટના જજને સોંપવો, (૨) ચંડીગઢ પંજાબને સોંપવામાં આવે, (૩) પંજાબ હરિયાણાને ચંડીગઢ ભેટવો બીજાને વિસ્તાર આપે, નવી રાજધાની માટે વાજાબી ફંડ આપે, (૪) સરકાર સાલ્લે ઇન્ડિયાના જાળ અને નિષ્ણાતોનું પ્રાદેશિક કમિશન નીમે, આ કમિશન બબોહર અને ફાલ્ગુઆ બંનેના બંને રાજ્યોના હાવાઓનો, દરેક પ્રાંતને એક એકમ ગણી, ભાષાકીય ધોરણે વિવેકો લાવે, (૫) આનંદપુર સાહેબ હાવ બંને સરકારિયા કમિશન નિર્ણય લે.

આને પાનમાં રાખીને, શ્રીમતી ગાંધીની સૂચનાનુસાર નરસિંહરાવે દિલ્હીમાં વસતા પંજાબીઓમાંના એર ચીફ માર્શલ અનુનંદ સિંહ, લેફ. જનરલ અરોરા, ઇન્ડ ગુજરાલ, ગુરખચનસિંહ, પ્રાણ ચોપરા અને કુલદીપ નાથની સાથે ૧૨મે ૧૯૮૪ના રોજ એક સમુક્ત બેઠક કરી. બે કલાક સુધી પંજાબની પરિસ્થિતિ બંને ગુર્હા જુર્હા પાસાં ઉપર ચર્ચા ચાલી. બંધા વચ્ચે એક મુદ્દા પરત્વે સહમતિ હતી કે હિસાબી ધાકધમકી રાજકીય અને વહીવટી બંને દિગ્દિગે

અસરકારક રીતે બંધ થવી જોઈએ, સૌએ અકાલી અદિલનના જુદા જુદા તબક્કાનો સવે કર્યો. પંજાબીઓને લાગ્યું કે જૂતકાળમાં અકાલી દળ અને સરકાર ઘણી વખત લગભગ સમાધાનની નજીક આવ્યા હતા, છતાં સમાધાન કાયમી થઈ શક્યું નહોતું નરસિંહરાવે અકાલીઓ સમાધાન નહોતા મવા દેતા એવો આક્ષેપ કર્યો, જ્યારે પંજાબીઓની માહિતી જુદી હતી. ખેર, બંધાએ એના મળી એક ફોનકૉલ ધકી કાઢી, ૧૬મીએ નરસિંહરાવે પંજાબીઓને ફોન કરીને કહ્યું કે તેઓ વહેલી તકે તેમને મળશે ૨૪મીએ પંજાબીઓએ નરસિંહરાવને ફરી મળવાનું યાદ દેવાવ્યું. પરંતુ પંજાબીઓ અને કદાચ નરસિંહરાવ પણ નહોતા જાણતા કે શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીના ઇરાદાઓ જુદા છે !

સરકારી પ્રતિનિધિઓએ સમાધાનનો એક વધુ પ્રયત્ન તોહરા સાથે કર્યો હતો. પંજાબ બે બબોહર (ટાઉન, તેહસિલ નહિ) હરિયાણાને સુમત કરે તો ચંડીગઢ પંજાબને મળે એવું પ્રતિનિધિઓએ જાણાવ્યું હતું. તોહરા સમત થયા હતા. આનંદપુરે સમાધાન સ્વીકારવા તૈયાર લોગોવાલને તો આ જાણતે સમજાવી શકશે એવું તોહરા માનતા હતા પરંતુ બિંહરાનવાલેની સમતિ (૧) વગર સરકાર કોઈ સમાધાન સ્વીકારવાની નહોતી તેથી તોહરા ફોનકૉલ લઈ બિંહરાનવાલે પાસે ગયા બિંહરાનવાલેએ તોહરાને કપકો આપ્યો અને પૂછ્યું “સમાધાન સ્વીકારનાર તમે કોણ ?” તેમણે તોહરા ઉપર તહેમત મુકતાં કહ્યું કે તેમણે આનંદપુર સાહેબ હાવને સ્વીકાર કર્યો હતો, જતાં હવે તે પ્રત્યે વિશ્વાસઘાત કરે છે છેવટે તેમણે કહ્યું, “આનંદપુર સાહેબ હાવ શબ્દશઃ સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાય નહિ ત્યાં સુધી તે કોઈ સમાધાન સ્વીકારશે નહિ”

૨૬મી મે, ૧૯૮૪ના રોજ તોહરાએ સરકાર સમક્ષ પોતાની લાચારી દર્શાવી અને

સરકારને હવે ઠીક લાગે તેમ કરવા બધાબધુ.
ભિડરાનવાલે તેમના કાળુ શેઠન નહોતા રચા
અથવા આન દુર સાહેબ ઠરાવ બાબત કોઈનાય
અંકુશમાં નહોતા.

✱

૧૨મી મે, ૧૯૮૮ના રોજ, પંજાબના જે
અમથી પત્રકાર જત નારાયણની આગે હત્યા થઈ
હતી, તેમના પુત્ર રમેશચંદ્રની પણ હત્યા થઈ. થોડા
દિવસ પહેલા જ તેમણે લખ્યું હતું કે “પંજાબમાં અમે
ભારતના ધાત તરીકે છીએ.” છેલ્લા ત્રણેણમાં
તેમણે લખ્યું હતું “કોઈ બચવું નથી કે હવે
કેના વારો આવવાનો છે... પંજાબ ખાટીમાઝ
બની ગયું છે. કુશુલા એ છે કે તે પોતે નહોતા
બચતા કે હવે તેમનો જ વારો આવવાનો છે-
એ કે પોતાનો વારો હોઈ શકે એવું બચતા હતા.
વળી તેઓ અઢાલીઓની સાચી માત્રથીએને ટકો
આપાતા હોવા છતાં પત્રકારના ધંધા પ્રત્યેની તેમની
સમ્માઈ અને નૂન સત્ત્વ રજૂ કરવાની કિમત,
એમના પિતાની જેમ, એમની હત્યાનું ધંધાકર બન્યું.”

✱ ત્રાસવાદીઓએ સાઝીસ રહેવે રહેકો. એક
દિવસે બાળી નાખ્યા. બીજે દિવસે ૨૪ વ્યક્તિઓની
હત્યા કરી. ૨૦ માર્ચ ૧૯૮૧થી ૨ જુન ૧૯૮૪
ઈસ્તાન કુલ ૫૬૧ મોટા હિંસક બનાવો બન્યા,
૩૮૬ માણસોની હત્યા થઈ. પંજાબમાં ચોમેર
ત્રાસવાદનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું હતું. ત્રાસવાદ
સામાન્ય પ્રવાહ થઈ ગયો હતો; એ કે બધા
ત્રાસવાદીઓ ભિડરાનવાલેના અનુવાદીઓ નહોતા.
ત્રાસ અને હિંસા ફેલાવવામાં મુખ્ય ખાલસા, ફલ
ખાલસા, અખિલ ભારતીય શીખ વિદ્યાર્થી પરિષદ
અને અખંડ કીધની ભૂથાનો પણ હાથ હતો.
તેમના ફેલાઈ ભિડરાનવાલેના વાંજિતો બન્યા
હતા. ભિડરાનવાલેને કોઈ પણ કામ કરાવવા માટે
એક ફોન જ કરવો પડતો, તેમનું કામ નહિ કરીને
તેમના ‘ડિટ-સિસ્ટ’ માં નૂઝ નોડવાનું નેપમ
કાઠાવવા કોઈ તોવાર નહોતું. ભિડરાનવાલે જ
નોકરીની જગ્યાએ અને બદલીએ નોકરી કરતા,

મજૂરાના અધકાઓનો નિકાલ લાવતા અને લગ્ન,
માટે સલાહો આપતા, લાંબા સમયના જમીનના
અધકા તરત થતાથી આપતા. એ ભિડરાનવાલે કે-
તેમના માણસો ઉધરાણી ચૂંકવાનું કહે તેા દુરત
ચૂકવી દેવામાં વેપારીઓ હિન બેતા. આ બધાથી
પ્રેરાઈને રાજીવ ગાંધીએ તેમને ‘ધાર્મિક નેતા’
કહેવામાં ઠકાપણ લેખ્યું હતું (1) ‘હિંદ સમાચાર’-
જૂથ સિવાયના પંજાબનાં પ્રકાશનો ભિડરાનવાલે
વિરુદ્ધ હાથગાની હિમત કરી ચકતા નહિ.

જે દિવસની ત્રણવાર હત્યાઓ થતી છતાં
જીવનવ્યવહાર મોરવાઈ ગયો નહોતો અને રાજ્ય
હિંદુ-શીખ વચ્ચેના કેમી કુલ્લડોથી હળ મુકત હતું.
સત્તાવાળાઓને ભય હતો કે અંતિમવાદીઓનું લંકા
કામી કુલ્લડો ફેલાવવાનું છે, કારણ
ભિડરાનવાલેના માણસોનું લંકા ફરક
હિંદુ હતો.

આવા વાતાવરણમાં અને રમેશચંદ્રની હત્યા
બાદ, નેમ ૧૯૮૬માં ચોરી ચોરામાં સત્તામંથીઓએ
થોડા લેનિઓની હત્યા કરી ત્યારે ગાંધીજીએ પ્રિદિશરો
સામેનું આહ્વાન પાછું લેખી લીધું હતું તે
જ પ્રમાણે, લોંગવાલે મોરચો મોઢું કરી દેવો
નોઈના હતો પણ મોરચા-મોઢીની બહેરાતને બદલે
લોંગવાલે તો ૩જૂન ૧૯૮૪થી અસહકારનો નવો
કાર્યક્રમ બહેરે કર્યો / આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે
અનાજ-કઠોળને પંજાબ બહાર જતાં રોકવાના
હતાં, જમીનની લોને ભરપાઈ કરવાની નહોતી
અને વીજળીબિલ ભરવાના નહોતાં.

લોંગવાલ સમજ ન ચક્યા કે તેઓ ફરક
ભિડરાનવાલેના હાથમાં જ રમી નથી રચા, પણ
શીમતી ઈરિરા ગાંધીના હાથમાં પણ રમી રચા
હતા. શીમતી ઈરિરા ગાંધીજી ત્રીજી જુને પંજાબમાં
લરકરી પણાં કરી દીધા. *

✱ કલકત્તા નાથર તથા મુરબતસિ મના મુરતક
ગુનેશી એક પંજાબને આધાર.

રાષ્ટ્રીય એકતા અંગેનાં પુસ્તકો

નવજીવન

સુવર્ણદાન	ગ્રાધીજી	૦.૪૭	રાષ્ટ્રભાષાનો સંર્વાલ	જવાહરલાલ નહેરુ	૦.૪૦
વિશ્વશાંતિનો અદિ સક્રિય માર્ગ	"	૦.૩૫	અસહકારનો વિચાર	મથુરાદાસ ત્રિકમજી	૦.૫૦
સામ્યવાદ અને સામ્યવાદીઓ	"	૦.૨૫	અતિવસ્તીનો સવાલ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧.૨૫
			ખિસ્તીધર્મને ગ્રાધીજીનો પડકાર	એલ. કે. જ્યોર્જ	૧.૫૦
મારો સમાજવાદ	"	૦.૩૫	ગ્રાધીજી અને રાષ્ટ્રીય	સ કરસલાલ બેહર	૬.૦૦
સહકારી ખેતી	"	૦.૨૦	પ્રવૃત્તિ		
વાલીપણનો સિદ્ધાંત	"	૦.૩૦	ગ્રાધીજી સાથે જોળમેળજીમાં બિરલા		૧.૦૦
આપણું ભારતનો અજ્ઞ	"	૦.૪૦	જાપિ સમાજ રચનાની પથરેલાસજી		૪.૦૦
ભારતના નવાં રાજ્યો	"	૦.૩૫	દિશામાં		
કેમિસનું ભાવિ	"	૦.૩૫	રચનાત્મક કાર્યક્રમ	રાજેન્દ્ર પ્રસાદ	૦.૩૦
હડતાળો	"	૦.૩૦	શાંતિનો માર્ગ	રિચર્ડ ટ્રેવર	૨.૦૦
			રચનાત્મક રાજકારણ	આચાર્ય કૃપાલાની	૧.૦૦
ગ્રાધીજી અને સામ્યવાદ	કે. ધ. મણિલાલ	૧.૨૫	સવોદય સમાજના સંસ્થા	અવેરભાઈ પટેલ	૧.૨૫
મીઠાને પ્રતાપે	હાહાસાદેવ હાલેનકર	૧.૦૦	હિન્દ-બ્રિટન	જે. સી. કુમારવા	૦.૬૨
ગિહાર પછી દિલ્હી	મનુષ્યને આધી	૪.૦૦	નાણું વ્યવહાર		

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અંગ્રેજી અને સાંસ્કૃતિક મગનભાઈ દેસાઈ	૦.૩૭	મામ તપાસ પદ્ધતિ	ડૉ. શીનપાઓ	૫૫	૨.૫૦
સ્વરાજ					
સુધામહત્તી મીમાંસા	"	૩.૦૦	મામોલોગની વિચારધારા	કોહારી, દેસાઈ	૪.૫૦
હિન્દી અંગ્રેજ વેપારશાહી	"	૪.૦૦	અને અર્થશાસ્ત્ર	અને પટેલ	
મહાસમાના હડાલો	વિક્રમદાસ કોહારી	૬.૦૦	રચનાત્મક કાર્યક્રમનું	રમણ મોહી	૧૫.૦૦
			સામાજિક દૃષ્ટિ		
હિન્દુ પ્રભાવી અર્થ શાસ્ત્ર	"	૨.૨૫	વજુહાટ પરિચય	સોમાભાઈ પટેલ	૩.૫૦
પાયાની ડોળવણીનો પ્રયોગ	શિવાભાઈ પટેલ	૧.૫૦	સ્વરાજ્ય શાસ્ત્ર	વિનોબા ભાવે	૦.૫૦
વજુહાટ પ્રવેશ	"	૧.૦૦	સહકારી સમાજ	વેકુ હસાઈ મહેતા	૧.૭૫

સૂચિપત્ર માટે સંપર્ક સાધો

નવજીવન ટ્રસ્ટ
પો. ઝો. નવજીવન.
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
ફોન. નં. ૪૪૭૬૩૫

નવજીવન ટ્રસ્ટ (શાખા)
૧૩૦, સામળદાસ ગ્રામી માર્ગ
સુધર્મ-૪૦૦૦૦૨
ફોન નં. ૩૨૯૭૫૬

પ્રેમ ઘડી છે સૌથી, સૌથીથી પ્રેમ મળે છે,
સ્વર્ગ મુલ્ય પાતાળ, પ્રેમસૌચે દીપે છે.

—નર્મદ

શ્રી દશરથભાઈ ગાંધી

ગાંધી એન્ડ કું. ૪૪, નાગદેવી કેસ લેન
મુંબઈ - ૪૦૦૦૦૩ના સૌજન્યથી

DON'T TOUCH HIM!
HE IS RSS

THIS MAN NO ONE CAN
TAKE A FRISK STEP

WE HAVE ENTERED INTO AN
ALLIANCE WITH CONGRESS (U)

DMK, AIRDMK, CPI, CPM,
CFD, PWP, JANATA, JANATA (S)
ETC.

IT'S MERGER

NO, IT'S JUST AN
ALLIANCE,

NOT AT ALL IT'S ONLY
AN UNDERSTANDING

ONCE WE ARE ON TOP
WE CAN PUT THEM IN THEIR
PLACE

LET JEE
MY DEAR I WANT
TO GO IT ALONE

UNLESS HE STARTED
WE CAN'T MOVE UP!

ACTUALLY WE ARE
ON TOP

JUST UP AND
LISTEN PLEASE

I AM HERE TO
PUT DOWN AUTHORITY
TAKING US

ભાગ્ય-દાણીને ભૂત રહે તે આત્મ જાગ !

સતિ-જ્ઞાનની કોઈ જોડાણ છે ન તરીએ એનો ઉપયોગ છે -૨૫ નેત્રમલાગી

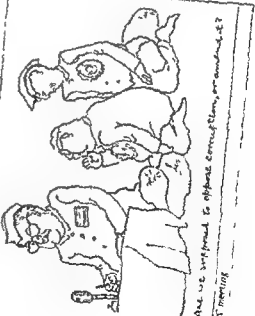
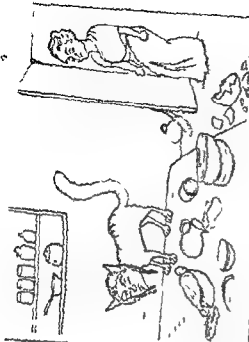
-214 ଗତିମୟାଂଶ

‘સિદ્ધકર્ણ’ બિહારી ઇલેક્ટ્રોન!

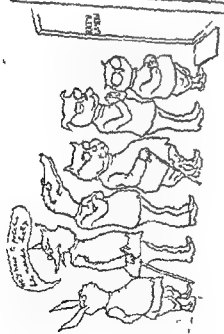

The 3 friends a splendid

Happy entree politics

પાકિસ્તાનમાં આવેલી ખાસ છપાવીએના ભારતવિરોધી આતંકવાદીઓને તાલીમ આપવામાં અમેરિકી જનશક્તિ સંસ્થા સી જાઈ ને. અને પાકિસ્તાન ઈન્ટેલીજન્સ સર્વિસ રીને સંચાલિત થતા પંજાબના ભરૂચ પંજાબ હરમિયાન પંજાબના આતંકવાદીઓને નેમનાં ૧૨૭ નવાસમાં આ વાતને સમર્થન સાધ્યું હતું ત્યાં નકવામાં તાલીમ કેન્દ્રો અને જારનમાં પવેશનાના કેન્દ્રો ફલાવામાં છે

ପାଠିକର ଲକ୍ଷ୍ୟ

ମୋ ପିଲାମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ପାଠ୍ୟ ବହି ଦିଅନ୍ତୁ - କହି ପାଠିକର ଲକ୍ଷ୍ୟ

1973-74

WOMEN CANDIDATES

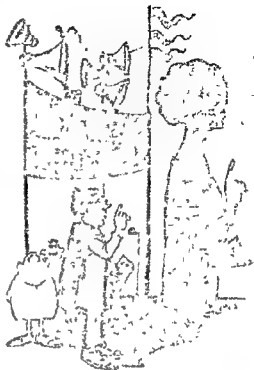
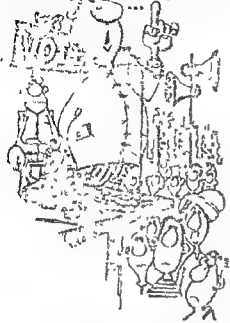

1973-74

NAME	
AGE	
EDUCATION	
RELIGION	
CASTE	
RESIDENCE	
DATE	
SIGNATURE	
STAMP	

AND 15 YEARS IN LATION,
PRICE OF LABOUR UNREST AND
CORRUPTION LET ME MAKE IT
VERY CLEAR THAT I KNOW THAT YOU
BELIEVE IN UNDERSTAND WHAT I SAID
BUT I - NOT SURE YOU REALISE THAT
WHAT I HEARD IS NOT WHAT
I MEANT.....

I WILL PROMISE
THEM LOWER PRICES
AND END TO POVERTY
NOT YOU PROMISE THEM
LOWER PRICES AND
I WILL...

NO NO I WILL
PROMISE THEM END
TO POVERTY YOU
PROMISE

I WILL PROMISE
THEM AN END TO
A SUPPOSED NO
MAYBE YOU COULD
PROMISE THAT

I WILL PROMISE
THEM
I WILL PROMISE
THEM
I WILL PROMISE
THEM
I WILL PROMISE
THEM

I WILL
PROMISE
THEM
THE
MOON

PROMISES! PROMISES!

(પાન નં. ૪ ઉપરનું ચાલુ)

વધુ મન નાખીને રાજ્યને અભૂતપૂર્વ યશભાગી બનાવેલ છે એરે....

અસખત, અગ્રાહિના તમામ ચૂંટણી-આરેશનીય અફેરો આ આરેશ સૌને માટે [સરોધાર્ય] છે. હવે, એક બાજુ, શાસક પક્ષ અને તેની સરકારે અગ્રાહિની જ બીર ક્ષતિઓથી બચીને, તથા થઈ ચૂકેલી ક્ષતિઓનાં પૂર્ણ પરિણામોને યકચ એટલી રહે ખાળીને, પોતાની જ દુરસ્ત આગવી હટા દારા પ્રજાની અપેક્ષા સાધ્ય કરી બતાવવી રહે છે, બીજી બાજુ, વિપક્ષો અને અપેક્ષાએ પોતાની ફરજ નવા સંદર્ભમાં નવેસરથી જાળવવી રહે છે. તેમણે એ સમજવું જરૂરી છે કે, ઈ હિરાજીના યાસનકાળમાં લોખંડી ફીલાસ સાથે મરણિયા થઈને માથું ભટકાવવાનું જરૂરી બન્યું હતો, અને એ કારણે એમાં ઝળટી આવેત્ર- આવેશ પ્રવેશતાં વાતાવરણ વધુ ડહોળાણું હતો. પરંતુ હવે તેમાંથી નીકળીને સ્વસ્થ બનવું રહ્યું. સરકારનાં એકેએક સૂચન અને પગલાને વિશ્યાળ રાષ્ટ્રીય હિતની કસોટીએ જ ચકાસીને આવકારવાનું, જરૂર મુજબ વિધાયક સૂચનો કરવાનું અને જરૂર પડતાં દંડ સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા પરથી વિરોધ કરવાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું રહે છે....

એક તો, કોઈ પણ લોકશાહી પ્રખતત્રમાં વિપક્ષનું અસ્તિત્વ અવશ્ય બાવી છે. આપણા એવા દેશની ભૂમિકા ભોતાં વિપક્ષે સત્તા પક્ષની કામગીરીનું નિરીક્ષણ કરતા રહીને, તેને એકાંગી ન બની જવા દેવાની તોદારીટ્ટરાખવી જરૂરી છે. તે માટે બહુબક્ષી તો જામણેરી કામેરી એવા એ મુખ્ય વિરોધપથો હોવા જરૂરી છે-અસખત, તમામ પક્ષો માટે રાષ્ટ્રીય હિતની વક્ષાદારી અને આ દેશની તમામ સમસ્યાઓના ઉકેલ અને વિશાસ માટે શાંતિમય પ્રતિકારની નિષ્ઠા પૂર્વશરત છે. આ દિશામાં સનિષ્ઠ પ્રયાસ થતા બારતમાં સર્વપક્ષી બન્યુઆરી : ૧૯૮૫]

રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના અશક્ય નથી.

ઉપરાંત, માનવસહજ એક લક્ષણ એ પણ છે કે 'સત્તા' માણસને લોકાવે છે અને અધિકતર સત્તા તેને આપેલો બને ઉદ્કે બનાવે છે એથી જ તે વાદ્યનનુ સૂત્ર વારંવાર વાદ કરાવીને મહાત્મા ગાંધીએ રાજ્યસત્તા અવલમ આવસ્યક માત્રામાં જળવાઈ રહે એ હેતુથી સાફ માર્ગદર્શન કર્યું છે.

કોઈ પણ એક પક્ષનું તંત્ર-તે ત્રમે તેટલું 'સાફ' હોવ તો પણ યાવજ્ઞ્યદ વા વંશવારસાગત વા આત લાભ કાળ માટેનું ન જ નભાવી લેવાય. આ બાબતની પૂરી તકેદારી લોકશાહીને પ્રાણવાયુ છે. બધારણુમાં આપુ કોઈ નિયમન (હા ત, એક પક્ષની સત્તા એ ટમ્સથી વધુ નહિ જ, વજેરે) કાબલ કરાય એ ઈષ્ટ છે એ હરમ્યાન એનો દંડ આમલ જળવાવેલો નોંધએ જ.

જરણે ભૂલીએ કે લોકશાહી તત્રમાં ઉદ્કે રાજ્યવાદ સંસદમાંની બહુમતીનાં ભેરે 'બધારણુ'ના મોટા હરવાભેથી ખુલ્લી રીતે પ્રવેશ એથી કંઈ, જસેવે પાછલી બારીએથી પ્રવેશેલા રાજ્યવાદથી ઝાંછો ભરે'કર નથી બનતો બ તે તો તે કેન્સર જ છે. જીવલેણ જ નીવડવાનું.

હા, લોકશાહીમાં વિરોધપક્ષોના માથે, પોતાને પાંચ વરસ માટે મળેલા ત્રાળો હરમ્યાન સત્તા સ્થાને બિરાજવા એટલી પાકટતા-પ્રબળને સ્પષ્ટપણે વરતાય એવી લાક્ષણત અને કમખાદારી-દાખવીને, સત્તાબદ્ધીની લોકશાહિક પરંપરા અલ્પપણ રાખવાની જવાબદારી છે જ. પરંતુ, એનાથીય વિશેષ એક કોમિયો મહાત્મા ગાંધીએ ચીંધો હતો લોકશાહીની શુદ્ધિ દારા પુષ્ટિના હેતુથી 'લોક સેવક સંઘ' એવા સંઘટનની સ્થાપના અલબત્ત, આવા સંઘને રાષ્ટ્રીય હિતની પ્રતિષ્ઠાથી પોતે ચળશે નહિ, એનું પુરવાર કરી બતાવવું રહેશે. તો જ પ્રજામાં તેની વિશ્વસનીયતા બધારો, અને તો જ લોકોનાં અજ્ઞાન, અરક્ત, ભોળપણ અત્ર લોકબલાચયો એલોલક ઉઠાવવા રમ્ય રમતી સરકાર

ને તે ખમરદારીયા કરી ચક્રો...

આ સંદર્ભમાં અતિ પ્રસ્તુત સુરો જો છે કે લોન્થાલી પ્રજાતિનું માળખું જ એવું હોયુ જોઈએ કે જેથી અન્યાય-શોષણ-કમન માટે નહિવત્ અવકાશ રહેવા પામે. દેશના જાણ, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કારિક જીવનના સર્વોચ્ચે અરોહણ થી સર્વોદય છેક નીચેની ઉપર ચઢતો સોપાન-ઓળીને બલકાર પ્રવક્ષ બને એ પ્રકારનું વધુ વધુમાં વિકસિત માળખું હોયું જોઈએ.

અસખત આ અભિગ્રહ સાથે રાજ્યનું ૨૦૦૧ ની સાલ સુધીમાં ભારતનું 'મોસ્ટ મોડર્ન' સ્વરૂપાંતર કરવાનું સ્વાનું કેટલું બંધબેસતું ગણાય એ પાયાનો સરાસ ગંભીર વિચારણા માગે છે. એમના દાદાજી (૫. જવાહરલાલે) આ દેશને પશ્ચિમી અધ્યતનીકરણની દિશામાં દોડતો કરવાના ઉમંગમાં ભારે યુગ્મવાચ કર્યો જ હતો પરંતુ, તેના પરિણામે ૮૦ ટકા મામમદેવતાળા મારત રાજ્ય-

ના ભોગે ૨૦ ટકાનું અધનન ભાગત 'છેલું' થયું હતું, જે ફક્ત તરીકે ગણાય હતું. એ પછી રાજ્યના માતાજીએ તેને સજ્જમારવા ને યાત્રક-યોગ્ય પ્રયાતો કર્યા હતા તેના વિપરીત પરિણામે, આને વ આપણે ભોગરી રહ્યા છીએ આવા બધા અખતરાઓના પરિણામે આને તો દેશ એવો કળણમાં ખૂંધો છે કે તેને ફરી મારત બનાવવાનું ખીડું કોણ ક્યારે ઝડપશે એ જ સોધી મોટી ચિંતા છે-સોધી મોટા પડકાર પથ.

જો કે રાજ્ય મોસ્ટ મોડર્નની સાથે વિલક્ષણ ભારતીયતાને ઉચ્ચેષ અવાદ-નવાર કરતા રહ્યા છે. કદાચ, રાજકારણના ભેગે તેઓ તેમની માતાજીની નરી યુલ્સફીન્ડોલીને તિલાંજલી આપી સારી લોકશાહી પ્રચાલીને અનુ-સરવા માગે છે અને આશા રાખીએ કે અર્થકારણ-મા દાદાજીની પશ્ચિમી મોડર્નિસ્ટ દિશાને નિલજલિ આપી પૂર્વીય ભારતીય પ્રચાલીના પંથે કૃષ્ય આરંભવા નેટલુ સાહસ અને સામર્થ્ય ખતાવશે.

કયા મહાશયીઓ હાથ?

અનુ.	નામ	પક્ષ	મત વિસ્તાર
(૧)	એચ. એન. બહુચુડા	દ. મ. કિ. પ.	અંબાદામાદ
(૨)	શ. દશીખર	જ. પ.	વાલિયા
(૩)	રાજનાશયજી	-	ભાગપત
(૪)	મનકા ગાંધી	સંજ્ઞ મંચ	અમેડી
(૫)	એસ. બી. પાટીલ	કોંગ્રી	ભારામતી
(૬)	એ. બી. વાલ્મીકી	ભાજપ	ગ્રાલીપર
(૭)	જયવંતીબેન મહેતા	જનતા	પ્રુ બઈ દક્ષિણ
(૮)	સ્વીન્ન ચર્મા	જનતા	પ્રુ બઈ-ઉત્તર
(૯)	પ્રભોધ મહાજન	ભાજપ	પ્રુ બઈ ઉત્તર-પૂર્વ
(૧૦)	રામ નેહમલાણી	ભાજપ	પ્રુ બઈ ઉત્તર-પશ્ચિમ
(૧૧)	એ. આર. અમ્લે	ભાજપ	કુલબા
(૧૨)	સતિયજી અમવાલ	જનતા પક્ષ	જયપુર
(૧૩)	અનુભવ એકમદ (ડગમી)	સંજ્ઞ મંચ	નોનીતાલ
(૧૪)	હરિનાથ મિશ્ર	કોંગ્રી	-
(૧૫)	તારકેશ્વરી સિંહા	-	-
(૧૬)	દેવીલાલ	-	-
(૧૭)	વિજય ભાસ્કર રેડી	કોંગ્રી	-
(૧૮)	મલ્લીકાજી	કોંગ્રી	-
(૧૯)	અબ્દીશ સોની	કોંગ્રી	-

રાજ્યને ઓળખવામાં રમેન્ બલ કરીએ !

બાબુભાઈ જ. પટેલ : વિનિય (સર્વિસ સંબંધ) અંગ્રેજ ગુણપત્ર ૬-૧-૮૫).

—'મિ. ક્લીન' તરીકે નિર્દેશવાઈ રહેલા રાજ્યની સાવ દુર્ગંધ કારકિર્દીમાં અનુકલીન પદ્ધતિની વાદી સાવ નાની નથી. હા ત.

—અગ્રણી બહામ્મરોને કેવળ વહીવટી ઝેરરીતિઓ તરીકે ગણાવીને ડાવેલા, એટલું જ નહિ, વસંત દાદા પાંડિયે કબૂલ્યા મુજબ અગ્રણી ઝેરલાયકતા દૂર કરવાની ઈરાદે અમુક કાયદાકાનૂનો દાખવ કરવાની તારીખમાં રાજ્યે પ્રોત્સાહન આપેલું.

—પંચમની દુર્ધટનામાં સુવર્ણમંદિરમાં લશ્કર મોકલવાના એક અઠવાડિયા અગાઉ જ રાજ્યે સિદ્ધિવાલને શીખો ઉપર આરે ધાર્મિક પ્રભાવ પાડનારા નેતા તરીકે નિર્દેશવાયા,

—વડા પ્રધાન રાજ્યના પાલામેન્ટરી સેક્રેટરી અરુણસિંહ પંચમની ખાનાખરાબી માટે જવાબદાર હતા.

—રાજ્યના રાજકરણી સવાહકાર (હજી આલેય) ફોતેલાર દ્વારા જ પક્ષપક્ષતાનું પ્રવચ્ચ યોજાને કારુક અબુદુલ્લાની સરકાર ઉપલાવવાનું ધ્યુ' હવું;

—રાજ્યના ખીલ અંગત નિહટના અરુણ નેહુ નેને રાજ્યે પેતે એ, આઈ સી સી. ના જનરલ સેક્રેટરી જનાબ્બા હતા—આમ પ્રદેશની એન, ટી. રામારાવની સરકારને જરતરક કરવા માટે જવાબદાર હતા;

ઊલભાષી ચૂલમાં !

એક જમાનામાં સમાજના અંદરનો હિતો વચ્ચે સમાધાન જળવાય અને બહારના ભૂખાથી રક્ષણ થાય એવા ઈરાદે સમાજે પોતાનામાંથી સૌથી વધુ લાયક જણતા માણસને ઉપ-નેતા બનાવ્યો, એ પછી નેતાની પસંદગીની પ્રથા આવી તેમાં ક્યારેક કોઈ બંધિયાએ લોકોના હિતોની રક્ષાના હેતુએ ગ્રામના પ આતિથ્યોને સમજાવીને ગાદી પોતાના હીકરાને અપાવી એ પછી એ હીકરાએ એના હીકરાને ગાદી અપાવવામાં જરૂર લાગતાં થોડુંક દખાણુ અજબભયુ. આમ, લોકોની 'સ મતિ'— 'અર્થસંમતિ' (મોન) મેળવીને

એક નવી પરંપરા ઊભી કરી દેવાઈ પછી તો, આ પરંપરા જતે હહાડે પેધી પડી—લોકોનાય કોડે પડી ગઈ. રાજ્ય કરનાંક રાટલો અને ઝોટલો આપે પછી ખીજ ઝંઝટ શુ કામ કરવી— એવું માયકાંમલુ માનસ ધડાવું. ગાદી વારસાગત ચાલુ રહી.

કોણેક ધરકિયાએ જૂના દિવસો ચાહ કરાવી પસંદગીની વાત આગળ ધરી. ત્યારે ગાદી પત્તિએ હલીલ કરી લલા માણસ, તને શાની અદેખાઈ આવે છે ? તમને શું જાણું પડે છે ? અને મારો હીકરો કંઈ છુલ્લો, લડ્ડો, દારૂડિયો એવો છે ? અમારા કુટુંબના નજીરાને રાજ્ય કરવું

એ તો કાગા હ થના બેલ નેતુ' છે અને જરૂરી ટ્રેનિંગ પણ આપતા રહીએ છીએ જ. ગ્રામના એ પાંચ કાઠયા માણસોને વહીવટ માટે સાથે લઈને અને જળિયાઓને રક્ષણ માટે નોકરીએ રાખીને પરંપરા પ્રજન એ રાજ્ય ચલાવતો રહેશે...તમે મેફિકર રહો.

ગાદીપતિની વાત ગ્રામના થલુ જધાને સાદી સીધી લાગી. તેમણે ટાપથી પૂરી વારસદારમાં અપલક્ષણ ન હોય તો પછી ચૂટણીની ઝંઝટ શું કામ વહોરવી ? એ તો જિલ્લી આપણામાં જ લાગલા પાડશે કે—સામ સામી હરીકાઈ ધરો....

એના કરતાં આ એકરાત્રે ને
ચાલે છે તે શુ ખાતુ છે ?
ધામે ધીમે કરતાં વાગસાયત
માઠી સીને ગોઠે પડી ગઈ.

સમય બદલાયો. માઠી
પતિએ પરંપરાગત અધિકારના
એરે રાજ કરતાં ચલા. સીને
રોટણે ને એટલે આપવાની
જવાબદારીમાંથી પણ ખરેં
ગયા. ઉપરથી આપ પુદયોડી
પરંપરા જોર કરતી ઘઈ સોઠા
અકળતાં પણ હતાં.

વળી, એકાદ આદર્શોએ મળ
પસંદગીની વાત ચાલ કરાવી.
ગ્રોટા ભાતનાઓએ ખીજને
એપણું તો એ સુલો નહિ
કરે ? કામ કરનારો ચોક્કસ આવ
પણ ખરો, ને કમાવે તોય શુ ?
અરે, પસંદગી ને
ચૂંટણી એટલે જ મામે મામ
ભાગલા ને હરીફાઈ - સામઘામા
મિલ્લ્યા એ તો જીવમાંથી ચૂલમાં
પડવા જેવું થયો આ છે તે
નસાવતાં આખ્યા છીએ ને
તજાવતાં વધુ શીખીએ ?

ત્યાં માઠીપતિ એકાએક
ચૂંટરી થયો એના જગતિયાઓએ
એના પ્રિયતાસિમી હીકારને
બેધાડ્યો. પંચાતિવાઓને પણ

વારસદાર કાચો મથ શાણો
લાગ્યો.

વળી, થોડાક સિધ્ધાંતિયાને
આ ઠીક ન લાગ્યું એમણે વળી
વારસાયત રાજમાઠીને બદલે
પસંદગી-ચૂંટણી પો જોર ક્યું.
એમણે કહ્યું -

અર મરિયારના મથલે તો
આપણી ખાનાખરાળી કરી
છે હવે એને ચાલુ ગણીને,
એના હીકારને બેસાડી અખતરો
કરવાની શી જરૂર છે ? અખતરો
કરવો હોય તો, મામમાં કયા
ગોઠા છે ? નવી રુચેટ પર
અક્ષર પાડીએ, નેથી આજે નહિ
તો કાલે આજની આપદમાંથી
જૂટાશે. સાહસ કરવું હોય તો
આ રહેને જ કરીએ

પણ કોઈકું વધુ ચૂંચવાયું.
જેની ચૂંટણી પસંદગીની વાત
જીવડી ત્યાં પંચાતિવાઓમાં જ
ફૂંસાવડી ગયો. એ ચૂંટવાને
ખાઈને હોમ તો મારો હીકરો શું
ખાટો છે ? મારો જમાઈ શું
ખાટો છે ? મારો સાથો શું
ખાટો છે ?

વાતાવરણ કહોળાયું. ધણાને
જીવમાંથી ચૂલમાં પડવા જેવું

લાગ્યું. થોડાકે કહ્યું - જીવમાંથી
ચૂલમાં તો આપણે જવારથી
વ યપરંપરા માઠી ચલાવી વ્યારથી
જ પડી ગયા હતા. હવે એમાંથી
નીકળીએ આપણા મામણ રાજ
આપણે ચલાવવું છે-એના માટે
અખતરો કરીશું, સાહસ ખેડીશું
પણ હવે વ યપરંપરાગત યાસન
ને નપાવટ પુરવાર થયું છે
નેમાંથી તો જૂરીએ જ.. એના
કરીયો કુંવારો લાયક હશે તો
પંચ દસ વરસ એને એની લામકાત
ખતાવવા, હઈએ - "પછેલ્લે
લાયકાત પછી ગાદી"-આ
પુરાણ સત અમલમાં મૂકતાં
થઈએ. બે પાચ વખત અટવાઈશું
પણ આજ રહેને મુખી થઈશું...

જ પરંતુ મોટા કામનાંઓનું
માનમ જ આવી કથી, જમાખદારી
ઉપાડવા - જેવું રહ્યું ન હતું
આમાં એમને જીવમાંથી ચૂલમાં
પડવા જેવું બધું મોટું નોખમ
દેખાયું !

ખરે જ, વંચપરંપરા યાસન
પછી પ્રમણ મનોભળ એટલી હદે
વટી ચક્ર હઈ... એજી
પરંપરાગત વારસદાર કુંવરને
જ પસંદ કર્યો !

હિંસક ઘટનાઓની લીતરમાં*

આઝાદ ભારતના ઇતિહાસમાં ૧૯૮૪નું વર્ષ હિંસા અને આતંકથી ખરડાયેલું, વળજાત અને દેશનાક યાતનાઓથી પીડિત અને એક સરકારી પ્રભુ તરીકે સરમના માર્યા માયુ ધરતીમાં ખૂંપાવી રેલુ પડે એવું પુરવાર થયું છે સહેજ પાછું વળાને નોંધએ છીએ ત્યારે અસાનિમંદ્રિત પ્રતીતિ થાય છે કે એક માનુષી શીખ અતિમ-વાહીઓએ તો ખીલુ ખાનુ શાસનાત્તા પક્ષ કોંગ્રેસ આઈર્ના કેટલાક તરફેએ હિંસા-પ્રતિહિ સાના થકને ને રીતે આસના પૂરી પાડી, અરાજકવાદી આતંકવાદનો સામનો શાશ્વ સમર્થિત આતંક-વાદથી કરવાનો ને પ્રયાસ કર્યો, અને એને પરિણામે ને માનવીય યાતનાઓ સર્જાઈ તેને કાપા દારા વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કદાચ ફોન્ટ છે કારણ કે ને કંઈ થયું છે, એ ખુદ જ એટલું લખાનક છે કે માત્ર તેની રજૂઆત જ તમામ કાષણખેરીને ફિક્કી પાડી દે તેમ છે ઘટનાઓ ને ધરી છે, તેણે માત્ર બધાન, હકીકતોનું માત્ર રક્તચોદ્ધાટન જ એટલું તો અસરકારક છે કે તેને ચાંદાલંકરની કોઈ જરૂર ન થયી !

માવો જ અનુભવ આપણને 'હુ આર ગિલ્ટી' લઘુપુસ્તિકા વાચતાં થાય છે માનવહક્કોના રક્ષણ, જાતન, સંજોગન અને તે માટેની લડતના કાર્યમાં પરોવાયેલા ફિક્કી સ્થિત બે સંઘકોના પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ (પી. ડી. આર) અને પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પી. ડી. સી. એલ) તરફથી રા. એક્ટોબર-થી ૧૦ નવેમ્બર દરમિયાન દિલ્હીમાં ને બનાવો બન્યા તેની તપાસ હાથ ધરવામાં આવેલી, તેનો આ હેવાલ છે. ઝોબિન્દ્ર ગુપ્તા, રજની ગોહારી, આશિષ નાન્દી અને એમના જેવા ધીલ

ખ્યાતનામ, સંવેદનશીલ લુહિશીયોએ અને ઘણું નેખમ ખેડીને ભેગી કરેલી માહિતી, હકીકતોને આધારે આ હેવાલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

નવેમ્બરના આર બિક્ક ફસ દિવસો દરમિયાન દિલ્હી અને એના પરાઓમાં ને કંઈ બન્યું, હડે કલેને ને કાવાઓ યઈ, ફકાને. ધરવખરીની ને લૂટફાટ થાલી, વાહનોને આગ ચપાઈ અને એ બધાને પરિણામે શીખોને ને સહન કરવું પડ્યું એની વિગતોનું આ પુસ્તિકામાં બધાન છે આ બધાન ન કોઈ પૂર્વગ્રંથથી પ્રેરિત છે, ન કોઈ ભીમિલનાના રસાયણથી રંગાયેલ છે ને તમે માનવવાદી વિચદાઈને રાષ પૂર્વગ્રંથ ત્રણતા દો. તો એ ચોક્કસ પૂર્વગ્રંથિત છે. 'શદિયુસ્તો' અને 'પ્રત્યાષાતી'એને શક્ય છે કે એમાં પૂર્વગ્રંથ દેખાય !

ને સઘનોએ આ તપાસ આફરી અને નેમલે આ તપાસ કરીને હેવાલ તૈયાર કર્યો એમની દષ્ટિએ એનાં મુખ્ય ત્રણ ક્ષેત્રો હતા :- (૧) ચક્રવ હોવ તેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુલક્ષી ધોરણે એ ઘટનાઓની નિદામણી અને અલગમતી હકીકતો ભેગી કરવી, (૨) એ દિવસોમાં બેલાયેલ હિંસક તાડવ માટે ને કોઈ જવાબદાર હોય તેમના પ્રત્યે નિર્ભયતાયાં શેહ-શરમ રાખવા સિવાય આગળી ચીંધવી, અને (૩) આયોજિત કઠુણ્ણાંતિકામાં ભોત બનેલાઓ માટે ન્યાય માત્રો અને તે માટે ને અનેમાર હોય તેને લાખલો બેસે એવી સજા થાય એ નેલુ

આ કાર્ય માટે તપાસમાં ભાગ લેનારોએએ ને જહેમત ઉઠાવી છે, ને અસત નેખમો ખેડ્યાં છે, અને એ પ્રક્રિયામાં એમનું પોતાનું ને રૂપાંતર થયું છે, એ અવધૂનીય છે આપા નિર્ભય મનુષ્યોની

* ૧ નવમ્બર ૧૯૮૪ના 'સંદે એક્ષપ્રેસ'માં પ્રકાશિત

દર્શનસીંગ ગોનીના લેખના આધારે.

હવાતી જ છવનમાંની આપણી બદાને સઠેરી શકે, મનુષ્યમતિ સાથે આપણે પણ ‘સંકળાયેલા છીએ’, એની યાદ એ લોકો જ તાણ કરાવી શકે. માનવ સ બ ધોના કાવ્યે જ એમને વિચાર અને ચિંતાના ક્ષેત્રમાંથી કાર્યના ક્ષેત્રમાં ત્રેવો છે.

પણ આ હેવાલ નેમણે આ બધું કયું છે, તેમના આત્માને ઢઠોળી ચકશે ખરો? નેમની દોરવણી અને દોરીસ ચાર હેઠળ આ અભાવથી અને જર્જરતાને પણ આખા પાકી દેવા કૃત્યે અચરવામાં આવ્યા, તેમનામાં પથ્થરાપણું આણું પાતળું ઝરણું પણ વહેવડાવી યઠે ખરો? આ હેવાલ વાચીને ને એમણે માયું—સાથે આપણા સોનું માયું—શરમથી ઝૂકી જવાનું ન હોય તો, આ દેશને છુલ્લું, નાનકું, ગ્રામીણ દેશ તરીકે વર્ણવવાનો આપણને કોઈ અધિકાર નથી.

આપણે જ આ વિસ્તૃતિઓને આપણા દેશમાં નૈતિક રક્તપિત્તમાં બેની બનાવી મૂકી છે, એમ ગ્રંથાણી, સદીઓથી ક્યારત ને ઉદારત પચેશે અને આદર્શોને વરણું રજૂ છે, તેના પર તેમણે અને શીખ આત કવાઈઓએ છૂળ નાખી છે. આપણાં મન અને સમાજહેઠળે રુદ્ધ કરવા અને આપણાં ઝોરમ અને નૈતિક આરોગ્યને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે અત્મત રક્તિશાળી ચળ વળની જરૂર પડશે, ‘હું આર મિલ્ટી’ ‘કોણ છે ઝુનેત્રાર?’ પૂછતો આ હેવાલ, આપણા મનમાં પેટેલા મેલને કાઢવા માટેના કિટરજન્ટની ચરજ સાન્નિ, તો મહેનત લેખે લાગશે.

હેવાલના શીર્ષકમાં એક ચંબીર છુલ છે. એમાં ‘રાષ્ટ્રસં-’ ‘હુલડો’ અથવા ‘રમખાણો’ એવા શબ્દપ્રયોગ છે. હુલડા શબ્દ ભિવડી, ઢેઠાબાદ, મુરદાબાદમાં થયેલી કોમ કોમ વચ્ચેની હિંસક અથડામણોનું સ્થાન કરે છે. દિલ્હી અને દેશમાં અન્યત્ર ને કંઈ બન્યું છે, ને આવી કામી અથડામણોના બનાવો નથી, પેતાનાં જન બચાવવા નાસી છૂટતા શીખો, ખાસ કરીને શીખ યુવાનોને,

ચિકારી નેમ ચિકારને રહે સી નાંખે એમ રહે સી નાખવામાં આવ્યા છે.

ઈન્દિરા ગાંધીની કરપીણ હત્યાથી લોકોને થયેલા આઘાત, દુઃખ અને રોષની નોંધ લીધા પછી તરત જ આ હેવાલ જણાવે છે કે દિલ્હીમાં શીખો સાથે ને ખૂની હિંસા ફાટી નીકળી તે ‘સુઆચેન્નિત ચોજનાતું’ પારણામ હતી; કેએસ-આઈના મહરવના રાજકારણીઓ, ટોચના નેતાઓ અને વહીવટીતંત્રના સત્તાવાળાઓની સક્રિયતા અને નિષ્ક્રિયતાનું તે સહિચારું પરણામ હતી” દિલ્હીના મુનિરકા, મોજેલપુરા અને ત્રિલોકપુરી-ત્રલેવજુદી જુદી દિશામાં આવેલા વિસ્તારમાં ને રીતે આ બધું બન્યું, એમાં એકઠું ‘લાલ’ રહેલી હતી. “કેટલાક શક્તિશાળી સંગઠિત જૂથોનો આ હુમલાએ પાછળ રૂપદ હાથ હોય અને સત્તાના સ્વેચ્છ સ્થાને મેટેલાઓના તેમને આશીર્વાદ હોય, એમ જણાય છે” હુમલાઓના મુખ્ય ચિકાર શીખ યુવાનો અને ઓઠો (૨૦ થી ૫૦ વયજૂથના જન્યા છે, શીખોમાં બધે ફેલાવવા સિવાય બીજો કયો ઈસરો હોઈ શકે?

“ઈન્દિરા ગાંધીના મરણની જીવણણી તરીકે શીખોએ મિઠાઈ વહેંચી છે,” “જૂની દિલ્હીના રૂટેશને પળખાથી આવતી ગાડીઓમાં સે કોનાં સખ્યામાં હાકુઓના ચતરેહોઠામણી આવ્યા છે,” “ખીવાના પાણીમાં શીખોએ એ નાખ્યું છે” —આવી આવી અફવાઓ ફેલાવવાનું પણ આ શેતાની બ્યૂહરચનાનો જ ભાગ હતું, એમ હેવાલ કહાવે છે. દિલ્હીમાં તો હોયેક, આપક રીતે એણે મનાય છે, એકે હેવાલમાં એણે કશું લખવામાં આવ્યું નથી, કે ‘ઓપરેશન બ્લ્યુસ્ટાર’ના પ્રત્યાધાતરે શીખોએ ને વર્તન દાખવ્યું હતું તેનાં વળતાં પત્તા તરીકે ‘ઓપરેશન રેખિલાલ’ (પ્રતિ આક્રમણ)ની તૈયારી કરવામાં આવી હતી. કુટનીતિમાં આ ગણાતો મેકિયાવેલી પણ આપણને વધુ શું શીખવવાનો ઉતો?

જેમના હાથે આ બધા ઘાતકી કૃત્યો થયા તે “શમ્ભન”-આવારા તત્વના સામાજિક-આર્થિક સ્વરૂપ અને તેમના રાજકીય ઉછેર વિષે હેવાલ વિગતવાર પ્રકાશ નાખ્યો છે. ઝૂંપકણીમાં રહેનારા, આજુબાજુના ગ્રામડાના જાનકર અને ગુજરાત, અનુસૂચિત શાંતિસમુદાયોના અમુક ચોક્કસ વિભાગ આ બધાને ઇષ્ટયોગ આપ્યોમાં જેવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે, તેના પર વેધક પ્રકાશ આપી દેવાલમાં સમાવે છે. પુનર્વસવાટ ડોલોનીઓમાં રહેનારા આવારા તરવોને જીવો અને ખટારાઓમાં ભરી ભરીને આ વિસ્તારોમાં છાવવામાં આવતા હતા. “ગૌસ-આઈની રખાત જેવા આ તરવોને” આવા કાર્યો માટે જાહેર બજારોમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યા ન હોય.

રજૂ કરવામાં આવ્યા છે આમા ભાગ લેનાર
સ્થાનિક ગ્રુડાઓ અને 'હાડાઓનાં' નામ પણ
પરિશિષ્ટ ઉમા મૂકવામાં આવ્યાં છે.

સમય જતલ સમક્ષ આપણી એળ જીધારી પડી
 મળી છે આપણી વૃથ સતા અને જનરતાને
 આપણી આખો સમક્ષ આ હેવાવે ખુલ્લી પાડી
 છે, આસામના જાતરિયાળ ત્રામ નેલીમા અગાઉ
 એક વાર અવધુઆના શેતાને દેખ્યા દીધી હતી,
 આને આપણા જ પાટનગર તિસ્લીમા જ્યાં
 કુનિયાભરના રોગોની એવધી કચેરીમા આવેલી છે
 ત્યાં ફરી એક વાર શેતાને તેની તમામ કુત્સિતતા ;
 સહિત દેખ્યા દીધી છે

—दिनेश शुक्ल

સનલીટ ચોપડાના કાગળો
સનલીટ બહુ ચોપડાના કાગળો
સનલીટ આર્ટ પેપર
સનલીટ ક્રોમે પેપર
સનલીટ આર્ટ કાર્ડ
સનલીટ બાઈકલર આર્ટ પેપર

માટે મળે :

મેસર્સ એન. દેસાઈની કું.

ખાડિયા ચાર રસ્તા, નવા દરવાજા રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ફોન : ૩૮૩૨૬૫-૩૮૮૪૮૯

લોકચળવળો અને લોકભાગીદારી* | —દિનેશ શુક્લ

એને આપણે ત્રાસકટ્ટસ સુવમેન્ટસ અથવા લોકચળવળો કહીએ છીએ, તે ભારતના સામાજિક વિકાસના ઇતિહાસમાં મહત્વનો અને કેટલીક માન્યતામાં નિર્ણાયક તબક્કો બની રહે, એવી શ્રુત્ય ધરાવે છે. છેલ્લા અઢી ત્રણ દાયકાઓની લોકશાહી અને વિશ્વસનીય રાજકીય પ્રક્રિયાઓથી દેશોમાં થયેલ વચિત બહુજનસમાજો, ઉચ્છ્રુત થઈને ઉત્તરોત્તર દેશની વિશાળ પ્રમાણ વધુ પ્રમાણમાં ભાગીદારી અથવા સામેલગીરીની અપેક્ષા સેવતા થયા ત્યારે જ સમર્થિત રાજકારણ અર્થકારણ અને સમાજકારણના 'જિસેથે'વાદી તથા સ્થાપિત હિતોએ પ્રમાણ 'દાર ભીડવા યર કયા' છે આ અર્થમાં આ લોકચળવળોના ઉદયને આ પ્રક્રિયાઓની એક દ્વારકાએ અસર તરીકે ઘટાવી શકાય ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો, આધુનિક રાજકારણ અને આધુનિક અર્થકારણ સન્નિધા તદ્દન જુદા જ સામાજિક સંદર્ભમાં જુદી જુદી કક્ષાએ લડાનરી લોકશાહી લડતની એક વ્યાપક અને દીર્ઘગતી પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે થયું તેમણે નોંધ શકાય.

સદાઓથી સ્થપિત અને કુશિલ રહેલ ભારતીય સમાજના સામાજિક-આર્થિક સ્થાન (ટ્રાન્સફર્મેશન) ના એક રામણી સાધન તરીકે રાજ્ય અને તેની સંસ્થાઓ પર ઉત્ક્રાંતિવાદીઓ અને ક્રાંતિવાદીઓ બેઠેલી થયો મોટા મહાર પાપેલો, જે કારણ અને છેલ્લે છેલ્લે તો વધુ વિદ્યાર્થ પ્રવાર થતો જણાતાં, પોતાની હાલત સુધારવા, અથવા કમ-સે-કમ વધુ બગડતી અટકાવવા માટેના રાજકીય ક્રિયાના નવા ઉમેરો તરીકે આ બધી લોકચળવળોને 'કદાચ ઘટાવી શકાય

અમેરિકાના પ્રખર સમાજ વૈજ્ઞાનિક અને ચિંતક કાર્લ ડોઈચના શબ્દોમાં, "પરિણામોની

સંભાવતા મદદવા માટેના સમાજનો સમર્થિત પ્રવાસ, તે રાજકારણ." જે અર્થમાં પોતાની નિવર્તિને ઘાટ આપવાની પોતાની શક્તિને વાચા આપવા અથવા તરછેડાયેલા લોકસમુદાયોના પ્રવાસો તરીકે પણ આ ચળવળોને ઘટાવી શકાય

વિશાળ અર્થમાં આ લોકચળવળોને રાજકારણના વિષયવસ્તુ અને પદ્ધતિ બનેલી પુનઃવ્યાખ્યા કરવા તાકતા પ્રવર્તે તરીકે ઘટાવી શકાય જે મુદ્દાઓ ઉજુ તથા કાલ સુધી રાજકારણના વિષયવસ્તુ તરીકે ગણાતા ન હતા, જેવા કે, સામાન્ય લોકોનું આરોગ્ય અને સુખાકારી, જ'ગસો, શ્લેષ અને સામુદાયિક સાધનસ પાત પર સ્થાનિક અથવા 'ધરતીના છોર' ના અધિકારો, સમાજમાં ખૂંચેલી સ્થૂલ અને ભાગ્યે જ પ્થાન બેચ્ચી સ્કેમ હિસાબો અને શોષણપ્રધાનોને વિરોધ અને કલ્યાણેલાઓના માનવીય ગૌરવ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ માટેની હિલચાલો, સ્ત્રીઓના હક્કો, વેદકથા અને બાંજમજૂરી અને માણશોષણ સામેની ચળવળો, વગેરે હવે રાજકીય મુદ્દાઓ બને છે અને તેમને લોકચળવળોના વિષય બનાવાય છે. તો ખીજી માનુષ્ય ચૂંટણીઓ, ધારાસભાઓ, રાજકીય પક્ષોના, એટલે સમર્થિત રાજકારણના ચીલાચાલુ માધ્યમોથી પર રાજ્યસત્તા કબજે કરવાનો એક માત્ર હેતુ ધરાવતી 'રાજકીય પ્રક્રિયા'ય ભિન્ન, પંથ પોતાની નિવર્તિને ઘાટ આપવાની પોતાની શક્તિની એક અજમાયશ, એ વ્યાપક અને સર્વ-ગ્રાહી અર્થમાં, સત્તાની પ્રક્રિયામાં આ લોકસમુદાયો સામેલ થાય છે આમ રાજકારણની જ નવેસરથી વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર પર આ લોકચળવળો ભાર મૂકે છે ઉત્તરાખંડની 'ચીપકો' સુવમેન્ટ, છત્તીસ

*નવેમ્બર ૧૭,૧૮ દરમિયાન ઈસર કેલેન્જના ઉપક્રમે, ગુજરાત રાજ્યસભા મંડળ દ્વારા આયોજિત

'લોકભાગીદારી' પરના વર્ગશીખમાં વચ્ચેલ પેપર-વૅન્ક

બન્ધુઆરી ૧૯૮૫]

ગ્રામની આજિયાઓની સહત, આખી પ્રદેશમાં ફેલાયેલ
કુલી સંઘર્ષની પ્રવૃત્તિ. હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશ,
ગિહાર, મધ્યપ્રદેશ અને રાજ્યોમાં 'અનુચિત'
મુકિત આલેખન, કમ્પ્યુટરના કનકપુરામાં ખાણના
ખોદકામ અને રેનાઈટની નિકાસ સામે ખેડૂતોનો
સત્યાગ્રહ, ગારખંડ મુકિત-મોરચાની ચળવળો,
સ્ત્રીઓ પરના અત્યાચારો અને હાલ
પ્રમા વિરોધી આંદોલન, જળાસરો ખોદાના દૂળમાં
જલી જમીનો સામે જમીન અથવા યેચ અને
ઝડપી વળતર માટે શુદ્ધરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં
આલેખી ચળવળો, આદિવાસીઓ પરના અત્યાચારો
સામેની સહતો-આ બધી લોકચળવળો આર્થિક
અને રાજકીય મામલોમાં પૂરતી મર્યાદિત નથી તેના
પર્યાવરણીય, સૃષ્ટિ સમતુલાસદી (ઇકોલોજિકલ),
સાંસ્કૃતિક-ઇકોલોજિક તેમજ માનવીય જૈવવની
પ્રતિષ્ઠા જેવા માનવવાદી પરિભાષો પણ એટલા
જ મહત્વનાં અને સૂચક છે. જેમની સામે આ
સહતો તકાવેલી છે, જે કોઈ વિદેશી દુરમન નથી
અલગત, આમાંની કેટલીક સહતો આંતરરાષ્ટ્રીય
પરિમાણ એ બર્થમાં ધરાવે છે કે આપણું રાષ્ટ્રીય
અર્થતંત્ર વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં, આપણા
આર્થિક વિકાસના મોડેલને કારણે, જુદું રાષ્ટ્રીય
કોર્પોરેશને મારફતે આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દાવાદી લેવાયું-
પ્રમા સાથે ગૂંચાલ્યું બન્યું છે પણ એમની સહતોના ખર્ચ
નિગાન તો આપણા જ સમાજમાં જ ખૂંધેલા અને
સ્થાનિકથી તો રાષ્ટ્રીય સ્તર સુધીનાં જગતસભ્ય
ઝંઝૂળધને ધરાવતાં સ્થાપિત હિતો, છે, સક્રમ-સ્થૂળ
શોષણ અને હિંસાની પ્રમાઓ અને તેને યોગતા
માનસ સામે નેમની સહતો તકાવેલી છે ગ્રામીણ
કહેલું કે, "મારી સ્વરાજની સહત એકાદી સાથે
મજા મોરચે ચાલે છે; પહેલો મોરચો છે, વિદેશી
શાસકો, ખીન્ને મોરચો છે, મારો ચેતાનો સમાજ,
ને અનેક બંદીઓ અને નિર્બળતાઓથી ખાચોખાચ
બંદી છે, અને ત્રીજો મોરચો છે, હું ચોતે. મારા-
માં રહેલી અપૂર્ણતાઓ અને નિર્ણયતાઓ સામે
મારી સતત સહત ચાલે છે." ગ્રામીણી 'સ્વરાજ'ની

સહતની વાદ અપાવે, એવી આ લોકચળવળો છે.
વિદેશી દુરમન સામે લડવું પ્રમાણમાં સહેલું છે,
પણ પિતાના સમાજ અને ખુદ 'સ્વ'ની સામે લડવું કેટલું
દુષ્કર છે, એની પ્રતીતિ તો અનુસર કરે જ શક્ય.

દુર્કર્મ, આ લોકચળવળોને, અથવા રજની
કાઠારી જેને 'પ્રાચાર્ય એકિટવિઝમ' કહે છે
તેમને સ્થાપિતવ્યવસ્થા વિરોધી (એન્ટી-
એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ) પરિવર્ણમાં ગ્રહા અને શકિતનું
ચિન્ન કરવાના પ્રયાસ તરીકે ધટારી ચક્રાંત્રે.
જ્યારે દેશ અને સમાજ એક પ્રવાહપતિત,
દિશાચલતાની અવસ્થામાં ફેંચેલા હોય, કોઈ
ઉદાત્ત ધ્યેય અથવા આદર્શ સિદ્ધ કરવાને નેરસે.
પ્રમાથી એકા હોય; એક બાજુ 'જેસેયે'વાદી અથવા
સ્થાપિત વ્યવસ્થા સામે સીધા સંઘર્ષમાં જીતવતાં
કચડાલેલા અને અંપાયેલા લોકસમુદાયો હરતા હોય,
તો બીજી બાજુ લોકપ્રધાનતા અને વાગ્ધ્યુ
બાપજીએરી અને પરંપરા અથવા રૂઢિવાદી
આપજીકાળીના સાલુસામાં સપડાયા હોય, ત્યાર
આવી ચળવળો ઇંડાયેલા અને તરછોડાયેલા
લોકસમુદાયો માટે આશાનું એક
કિરણ બની રહે છે

આમ માસકેટ્સ પ્રવર્તેટ્સ અથવા લોકચળ-
વળોને જુદી જુદી રીતે ધટાવી શકાય અને વિવિધ
સમાજવિદ્યાનીઓ અને ચિંતકોએ એમનું વિવિધ
રીતે અર્થઘટન કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે અર્ધી
પ્રમાના લોકમની ખાચીકારી (Participation of
the People in the System)ના સંદર્ભમાં
તેમને તપાસવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.
ભાગીદારીના ખ્યાલનો વિપર્યોસ

પ્રગતિ, સમાજતા અને લોકચાલી સંબંધી
હાલમતવાદી ખ્યાલોમાં ભાગીદારીના ખ્યાલને
સર્વોપરી મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, તો હાલ-
મતવાદ વિરોધી વિચારધારાઓમાં પણ લોકભાગી-
દારીના ખ્યાલને, અલગત એક વિશિષ્ટ અર્થમાં,
ખાસ મહત્વ આપાયું છે. ખુદજનસમાજના

રાજકારણનો ઉદય, ત્રીજા, પછાત અને અદ્ય વિકસિત સમાજોમાં રાજકીય પ્રક્રિયાનો પ્રવેશ અને ભર્વાનું બહુ કરવાના પરાકા-વાળા વિકાસના ખ્યાલનો લગભગ સર્વાનુમતે સ્વીકાર-આટલાં વાના થવા પછી તો ભાગીદારીના ખ્યાલો સામાજિક ચિંતાન અને સમાજવિજ્ઞાનના મુખ્ય મત્રનું સ્થાન મેળવ્યું હતી લીધું છે. જ્યારે ઠોઈ ખ્યાલ 'સખ દુઃખોઢી એક હી દવા' અથવા પોપટિયા, રટણ કરવાની એક મત્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે તેનું આંતરિક સત્ત્વ અને અત્યાત્મકતા શુભોવી મેણે છે ભાગીદારીના ખ્યાલનું પણ કંઈક અશોભામ જ બેનું છે લોકભાગીદારીને તેના તાર્કિક ઉકા સુધી લઈ જવામાં આવે તો શુ ધાય ઝિનાયી કંઈક અશોભવતી ઘઈને, તો ખીજી બાજુ પોતાના અખત્યાર અને સત્તાને લોક-સમર્થન મળવું રહે એ માટે ભાગીદારીના અંચળાની જરૂર પછાતોને શાસક અસવર્ણોએ ભાગીદારી વિષે કેટલીક ભમણાઓ ઊભી કરી છે, અથવા થવા લાગી છે

૧૯૬૦ના દાયકા સુધી તો એમ મનાવું હતું કે વિકાસમાં ભાગીદાર થવાનો બધા લોકોને હક્ક છે, પણ ખરેખર તો સુધીકર લોકોને જ એ વિશેષાધિકાર હતો એમ પાછળથી સ્પષ્ટ થયું જેમને નામે વિકાસનો અખડ ભપ જખવામાં આવે છે તે ત્રીજા, હસિત, શોષિત સમુદાયોને ઠોઈ અર્થપૂર્ણ દિસેસો અથવા સામેલગીરી એ પ્રક્રિયામાં હતી જ નહિ. હકીકતમાં તો વિકાસની એ પ્રક્રિયા થકી આ લોકસમુદાયો પ્રધાની કિનારી પર ધકેલાવા લાગ્યા (સાબિનલાઈટ) અથવા તો પ્રધાની બહાર ફેંજાવાના, તરછાંમાવા લાગ્યા છે. આમ છતાં, પોતાની ભાગીદારી માણુ જ છે એવી ભ્રમણા સામાન્ય લોકોમાં એકમેકને પૂરક એવા બે સ્પષ્ટ વિચારપ્રવાહોને કારણે ઊભી થઈ છે, અથવા ઊભી કરવામાં આવી છે. આ બે વિચારપ્રવાહો છે લોકરજક (પોપ્યુલિસ્ટ)

રાજકારણ અને લોકરજક અર્થકારણ. લોકો માહેના અરુપરસના પૂર્વમહે. અને અવિશ્વાસોને સકારવા અને પોતાની નિર્ણયતાઓ ને અસહાયતાનું ભાન કરાવી તારણહારોમાં લોકવિશ્વાસ ઊભો કરવા અને ટકાવી રાખવાના એક કસબ તરીકે લોકપ્રચારમાં રાજકારણનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ, તે ખીજી બાજુ, આવા લોકવિશ્વાસને લોકસ્વીકૃતિ આપવાની નિષ્ણાત કામગીરી તરીકે, ફૂલીએ ગોળ લગાડવાના તેમ જ ભાખારીઓ જ્યારે બહુ ગોડારો અથવા ત્યારે જમણવારને એ કવાડ ફેંકવાની એક રસમ તરીકે લોકરજક અર્થકારણનો ઉપયોગ-આ બે ને દ્વારા સામાન્ય લોકોને (પ્રધાની બહાર અથવા કિનારી પર ધકેલાયેલા સમુદાયો) એમ લાગે કે બંને પ્રધામાં ભાગદાર થઈ રહ્યા છ'એ

આ ભમણાને કારણે જ અસલ ત્રીખી, ક'ત્રાલિષત અધઃપતન સાથે લોકરજક અર્થકારણ અને લોકરજક રાજકારણનું સહઅસ્તિત્વ આણુ રહે છે. લોકસમુદાયો વચ્ચે જેમ વધુ તીવ્ર પૂર્વમહે અને અવિશ્વાસ, જેમ વધુ ત્રીખી અને ક'ત્રાલિષત, તેમ વધુને વધુ પ્રમાણમાં લોકરજકતામાં ચઢા અને આર્થિક તેમ જ રાજકીય લોકરજકતાનું સૂત છે, 'લોકોની ભાગીદારી' પણ વિકાસના રાજકારણ અને અર્થકારણને સામાન્ય લોકોની પહેાચ બહાર એટલું તો ઊંચું રાખો, જેથી સામાન્ય લોકોને તેમાં સામેલ થવાની લાઉડસ્પીકરોથી અહોનિય ખાત પોહારી ચકાય । 'દેશમાં ઘઈ રહેયો આ બધો વિકાસ તમારા ખાતર જ છે ત્રીખી દૂર કરવા અમે આટલું બધું કરીએ છીએ, છતાં ને તમારી ત્રીખી દૂર થતી ન હોય, અથવા તમે વધુ ત્રીખા અને ત્રીખા વધુ ક'ત્રાળ બનતા હોય તો એમાં વિકાસના અમારા પ્રયાસોને ઠોઈ વાક નથી. ને કે ત્રીખી દૂર થતી નથી, એવો ભ્રમક પ્રચાર વિશેષ પથો કરે છે, તેઓ તો વાકફેખા છે, અને આ દેશની પ્રગતિ તથા વિકાસ નહિ

ચાહનારી વિદેશી સત્તાઓના હાથા ખની જાય છે. એવો પ્રચાર કરીને લોકોનો મનોભાવ (મોરલ) ટોડી નાખે છે અને તેા વિકાસ માટે તનનોડ પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. પણ કેટલાક જલ્દારના પરિણામે અને આંતરરાષ્ટ્રીય નેત્રોએ હવેનામાં હાડકા નાખવાનું કામ કરે છે, અને આપણા મુખ્ય વિરોધ પક્ષો એટલું જ સમજતા નથી કે બેહારની સત્તાઓ આપણને અસ્થિર, નાજી પાડવાના, આપણા ટુકડે ટુકડા કરી નાખવાના સૌચન ખાઈને બેઠી છે. આથી વિરોધ પક્ષો અદિલનો ન કરે; કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી રાખવામાં મદદ કરે, કામદારો અને અમીકો હડતાળ ન પાડે; ટૂંકમાં લોકોને સહકાર મળી રહે, લોકો સંઘર્ષનો માર્ગ ટોડી, નીચી મૂડીએ કાયદાનું પાલન કરે તેા જલ્દી ટીકાક થઈ જાય અને આપણે પ્રગતિ અને વિકાસનો એવરેસ્ટ સર કરી શકીએ." આ કળું મધુર રાજીય સંગીતમાં આપણા અર્થસંચાલકો તળલાનો તાલ આપવાં તોયાર જ છે: જલ્દી થઈ આ પોલિટિક્સ, રેઇનું સત્યાનાથ વાળું આ પોલિટિક્સે બધ કરો, હવે તેા જરા જ પો આ પોલિટિક્સથી ભાગીદારીના આ ધુનનો ખીલો મોટા વિરોધાભાસ લોકરજક બાધજીયોરીનો ઉપયોગ સામાન્ય લોકોને રાજકારણથી અજાણ કરવામાં, દૂર કરવામાં, ડીપોલિટિસાઈઝ કરવામાં વિકાસની પ્રક્રિયાઓને જ મિનરાજકીયકૃત કરવામાં ખુદ આખી રાજકીય પ્રયાને જ મિનરાજકીયકૃત કરવામાં આવે, જેથી આવેય તે સત્તિવહોલો જનસમુદાય સંઘટિત રાજકારણ અને સંઘટિત અર્થકારણનાં પ્રગથિયા ચલવાની હિંમત સહા જ ન કરે. એમ કરવું એ જ એના પોતાના હિતમાં નથી. એમ માનીને પ્રચાની સીમાની જહાર ટૂંકિયું વાળીને બેસી રહેવાનું પસંદ કરે, અને પોતાની જરિયાતો સંતોષવા તારણહારો અને સુખના એજન્ડો, ટકનો-બુગેકેટો 'દાદા' અને સાદિયા વગેરે પર આધાર રાખતા થઈ જાય તેા સામૂહિક ધેનની જાળાજીળી

જેવાં સરકારી સવલન માધ્યમે પર પીરસાવી વાનગીઓ આરોગી ચેઈક-બિલિવની દુનિયામાં રહેતો થઈ જાય.

એક જ મગની ખીજ ફાડ જેવા આપણા વિરોધ પક્ષો પણ આ જ રાજકીય શેલીના પુરસ્કર્તા અને કારીગર છે

પણ આમ છતાં, દુનિયાની સૌથી મોટી લોકચાલી થઈને બેઠા છીએ એટલે લોકોની ભાગીદારીના બાલ, ઔપચારિક કમંઠાંડ અને ટીલાટપકાં કરવાની તેા જરૂર ચાલુ રહે છે. એક વખત લોકચાલી પ્રક્રિયાઓ ચાલુ થઈ એટલે રાજકીય ભાગીદારીનાં કમંઠાંડ તેા કરવા જ પડે પણ આ ભાગીદારી રાજકીય પક્ષો, પ્રતિનિધિક સંસ્થાઓ જેવા રાજકીય ભાગીદારીનાં માધ્યમે અને કઠીત ત્રો દારા નહિ, પણ નેતા અને લોક સમુદાય વચ્ચે 'સીધો, પ્રત્યક્ષ સંબધ' સ્થાપીને ભાગીદારીની બમણા જોખી કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે રાજકીયભાગીદારીના સ્થાપિત યાગખા અને સંસ્થાઓ તેા ભાગીદારીમાં અવરોધક છે, એવો વ્યવસાયત પ્રચાર ચલાવીને લોકસ મોહક, તારણહાર નેતા અંગત અથવા વૈયક્તિક અપીલ દારા ટોફ અદરદ બાહ્ય અથવા આંતરિક ખનરા સામે લોકોને સંઘટિત થવાનો પ્રચારમારે ચલાવે રાખે છે. નેતા ભાગીદારીના માધ્યમે વળાટીને સીધો ટાળા પાસે જાય છે, જલ્દારની સખ્યામાં લોકોને એક સાથે મળે છે, નેતાના અલપજનક હચન કરી પોતે જલ્દી ફૂતાર્થ થયા હોય એવો ભાવ લોકો અનુભવે છે. આ દસનના જલ્દારમાં નેતા લોકોની વક્ષદારી અને ચૂટણીટાણે મત મારે છે. આ થયા પેગિનિસટરી લોકચાલીના કમંઠાંડ જેવા બાલ પ્રતિકો, જેને ભાગીદારીના નિર્દેશક તરીકે થટાવાય છે, આ ભાગીદારીનો ત્રીજો વિરોધાભાસ, લોકો તેમની પ્રતિનિધિક સંસ્થાઓની ચકિતમાં, થટાડો જેમ વધારે, એટલા જ વધુ પ્રમાણમાં સત્તાધારકો

અને લોકો વચ્ચે વિશેષ અંતર, અને એ અંતર પુરવા માટે એટલા જ વધુ પ્રયાશમાં સીધા સંબંધ જોતો કરવાના પ્રયાસ તરીકે પ્લેનિસિટીરી લોકશાહીના પ્રતીકોના વધુ બહેળો ઉપયોગ

પરિણામે, ભાગીદારીના માધ્યમોથી વચિત લોકસમુદાયો પ્રથાની બહાર ફેળાઈ જાય છે, સ્થાપિતવ્યવસ્થાના દમનનો વિશેષ ભોગ બને છે, અને એથી સત્તા કેન્દ્ર પર વિશેષ પરાવલબ્ધી બને છે જેમ જેમ દમન અને શોષણ વધુ (ભાગીદારીથી વચિત સમુદાયો દમન અને શોષણના વધુ ભોગ બનવાના) તેમ તેમ સત્તાકેન્દ્રો, સત્તાધારકો પર તેમની પરાધીનતા વધુ ઝાંખ, ભાગીદારી ચૂટણીટોલે રાષ્ટ્રોવ શાસનની એકાદ કરમ પોતાના ભાગે આપશે એવી આશા એવતા વ્યવસ્થામાં ભાગીદારીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ભાગીદારીનો વિરોધાભાસ તો જુઓ ભાગીદારી ખુદ વધુ તે વધુ કેન્દ્રીત બનતી જતી રાજકીય પ્રથા માટે લોક અનુમોદન મેળવી આપનાર એક ખ્યાલ બની જાય છે; લોકભાગીદારીના માધ્યમે જેવા મધ્યવર્તી માળખાનો નાશ કરીને, કાયદો અને વ્યવસ્થાને આરાધ્ય દેવ માનનાર અને દમન તેમજ શોષણ પર છેલ્લી લોકવિરોધી એવી શાસનપ્રથાને જ ન્યાયી દેવનાર એક ખ્યાલ બની રહે છે ભાગીદારીના ખ્યાલનો આથી વિશેષ વિષયો સ કયો હોઈ શકે ?

વિપરીતનું વિલેખણ

લોકોની ભાગીદારીના આ ખ્યાલનો વિષયોમ સાચો ? એની પાછળ કયાં કાણે, પરિણામો જોવાબદાર છે, એના વિલેખણ વિના ભાગીદારીની આ ચર્ચા અધૂરી જ ગણાય પ્રથમ તો, ભારતીય રાજ્યના સ્વરૂપ અને તેણે ભજવવાની ભૂમિકા સંબંધી ખ્યાલમાં આવેલું પરિવર્તન.

આઝાદીના આરંભિક દોઢાં દાયકા દરમિયાન

ભારતીય સમાજના સર્વતોમુખી રૂપાંતર કવાના એક સાધન તરીકે રાજ્યનો આપણે ત્યાં વિચાર કરવામાં આવેલો. અને આ ભૂમિકા તે સુધેર ભજવી શકે તે સારું સમાજના અન્ય વિભાગોના બોલ હેઠળ તે ક્યાઈ ન જાય એ માટે તેની સ્વાયત્તા પર સકારણ અને વાજબી રીતે જ વધુ ભાર મૂકવામાં આવેલો. છેલ્લા દોઢે દાયકાથી આ ખ્યાલનો ઉત્તરોત્તર ત્યાગ કરવામાં આવતો. હોય એમ લાગે છે મુખ્યત્વે બે કારણોસર આમ બનતું હોય એ શક્ય છે. એક તો, હવે જે સરકારો સત્તા પર આવે છે, તે આ કાયદો કરી શકે તેવી ગ્રામ્ય ધરાવતી નથી બે, શાસક અમલદારો કદાચ ભણીબૂઝીને રાજ્યને આ કાર્યમાંથી સંકાપી લીડ હોય એમ લાગે છે આઝાદીના પ્રથમ વીસ-પચ્ચીસ વર્ષો દરમિયાન રાજ્યની દરમિયાનગીરી દારા આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં આપણા શાસક અમલદારો પોતાના જીવનધારણની સપાટી ડાંચી રહે, એટલું જ નહિ, બહુજન સમાજના ભોગે ઉત્તરોત્તર જીર્ણોત્તરિ પ્રાપ્ત કરતી રહે એવો ઉત્પાદનનો પાપો અને રાજકીય સત્તાના સાધન-સ્રોત પેદા કરી લીધા છે કે હવે રાજ્યની આ ભૂમિકા-ભારતીય સમાજનું સામાજિક-આર્થિક રૂપાંતર કરવા અને તેને ચાલુ રાખવા તેની દરમિયાનગીરીનું સાતત્ય-બદાકમ અને સહાયવાની વેતરણમાં તે પડ્યો છે અને તે પછી ત્યારે જ્યારે રાજ્ય વિતરણાત્મક અને બહુજનાશિષ્ટમ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે એટલું સફર બનવા લાગ્યું છે ત્યારે અત્યંતે આપણા દેશમાં સામાજિક-આર્થિક રૂપાંતરના માધ્યમ તરીકે રાજ્યનો ખવાત ચલણી નથી, દેશના કોરોડો ગ્રામીણ, વચિત લોકોની પ્રાથમિક જરૂરવાતો અને અપેક્ષાઓ સતોષનાર તરીકે રાજ્યને જોવામાં આવતું નથી હાલમાં રાજ્ય વિષેનો જે ખ્યાલ ચલણમાં છે તે તો સમાજના ટેકનોલોજિકલ આધુનિકીકરણના એજન્ટ તરીકેનો છે, લોકોને સમાવી શકે, મેનેજ કરી શકે તેવી સંસ્થા તરીકેનો છે. વિચન

નકશામાં, ખાસ તો ત્રીજી કુતિયાના દેરામાં, એક મજબૂત, ટેકોસેાજીમાં આગળ વધેલા, મેનેજેરિયલ ક્ષમતા ધરાવતા દેશ તરીકે વડ પાડી હઈએ, એના પર વિશેષ હાર મુકાય છે પીવાના એકાધ્યાપણી, સસ્તો પોષ્ટિક આહાર, પ્રાથમિક અને પ્રોદ શિક્ષણનો ઝડપી ફેલાવો, શેઠજારીની તકેમાં વધારો-નૂ કર્માં ગરીબીનાબૂદી અને બહુજન સમાજનું જીવનસ્તર રહેજી જીંચું આવી એવા પ્રયાસોને બદલે એશિયાઈ રમતો-ત્ત્વ, મિનિગેડાએલા દેશોની પરિવહ, ક્રામ વેલ-ના દેશોના મોથોદાટ મેળાવડો. છપમદો અને અહુવિદાનના વિકાસ પર વધુ ભાર, આધુનિક ઇલેક્ટ્રોનિક સચાર માધ્યમેના ઝડપી પ્રસાર માટેની વેલજા - આ બધાને આપણે જે રીતે બિરદાવીએ છીએ, તે રાજ્યના સ્વરૂપ અને તેની શ્રમિકા વિષે આપણા શાસક અમલગેમાં થયેલ પરિવર્તનના ચાહી ખાધ છે. આ રાજ્યના સ્વરૂપ અને શ્રમિકાદર્શન (રાલ પરસેપ્શન) હેઠળ, સામાન્ય લોકોએ આપણા મેનેજેરિયલ શાસકો અને તેમના પ્રેરણાગ્રોત લોકસમૃદ્ધ તારણહાર નેતાની બિરદાવણી કરતી તાળીઓ પાડવા સિવાય કંઈ બાગીદારી કરવાની હોય ?

એ, રાજ્ય અને સમાજ વચ્ચે વિકાસ પામી રહેલ નવો સંબંધ

ઉલ્લા દેહકે હાયકાથી ભારતીય સમાજ અને ભારતીય રાજ્ય વચ્ચે જે નવો સંબંધ વિકસી રહ્યો છે, તે બાગીદારીની કમરવાને ઝોર હેરી અને મુરકેલ બનાવી રહેલ છે રજની કોઠારીએ આ નવા સંબંધને રાજ્ય અને તેના નાગરિકો વચ્ચેના નકારાત્મક મહાગ્રહ-નેગેટિવ ડેડલીક-ના સંબંધ તરીકે વર્ણવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે રાજ્ય અને નાગરિક સમાજ વચ્ચે મધ્યવર્તી શ્રમિકા બજારવર્તી મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની સંસ્થાઓ-લોકશાહી સંસ્થાઓ, સામાજિક ન્યાય સંબંધી સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રીય એકીકરણની સંસ્થાઓ.

આ સંસ્થાઓ એકમેકથી લિનન અને અટૂલી રહીને કામ કરતી સંસ્થાઓ છે, એમ માનવાની જરૂર નથી. આ સંસ્થાઓમાં મોટા ગાખડાં પડ્યા છે. લોકશાહી પ્રક્રિયાને કારણે બહુજન સમાજમાં જ્યારે આજી પાતળી બન્યુંત અને પોતાના હક્ક-સ્થાન વિષે થોડી ઘણી સમાનતા આવવા લાગી અને એને વાચા આપવાનો આરંભ નેવો તેમણે ચર કંપે ત્યા તો શાસક અમલગેના સમાન-અમાન કુલ્યોને કાગણે આ સંસ્થાઓનું જ જળરહસ ધોવાણ ચર થયું છે. મધ્યવર્તી માળખાના અભાવે રાજ્યે આવા પ્રયાસોનો પ્રત્યુત્તર દમનના કોરડાથી વાળવાનું ચર કયું છે. ખીજી બાજુ, ચૂટણીઓ અને પ્રચારાત્મક રાજકીય હાલખાટવા કરેલ અનેક કાવદાઓના અમલ માટે, હક્કો અને અસ્મિતાના રક્ષણ માટે શહેરી અને મામીજી ગરીબો, તેમ જ વચ્ચેનો સંગઠિત કરવાના જે પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે, તેને જ કચડી નાખવા સ્થાપિત હતો, પોલીસતંત્ર, સ્થાનિક માયાભારે અને માફિયા તત્વો અને વધીવટી તંત્રનું એક ગ્રંથળન રચાયું જાય છે આમ પ્રુ રાજ્ય અને તેના જ નાગરિકો વચ્ચે મુકાબલા જેવી સ્થિતિ સર્જતી બન્ય છે, અને તેમાં નાગરિકોની તરફદારી અથવા રક્ષણ કરવાને બંધે તે પ્રુ સ્થાપિત હિતોશ્રુ સાધન બનવું જાય છે. રાજ્ય ઝડપથી પોતાનું લોકશાહીસ્વરૂપ ગુમાવવું જાય છે, અને સ્થાપિત હિતોના હાથ તરીકે નાગરિકો પર, વિશેષ તો નબળા, અસંગઠિત, અને નિસહાય નાગરિકો પર જુલમ, કમન, બળજબરી કરી બાજુનાડું એક મત બની રહે છે. લોકશાહીદારીની મોકળાશ આપતી વિવિધ સંસ્થાઓ અને પ્રક્રિયાઓને જ ન્યા તાણું અરાણું હોય ત્યાં પ્રધાને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પાશવી જળ-પોલીસ, પેરામિલિટરી અને છોવટે આર્મી પર, તો ખીજી બાજુ માફિયા અને રાજકીય ગુંડાગીરી પર આધાર રાખવો પડે એમ બનવું હોય છે.

પણ આ સ્થિતિ આટલે અટકી નથી. આજે જતાં એક સ્થિતિ ઊભી થાય છે, જેમાં રાજ્યની સત્તાના કારકો ખુદ પોતાની સત્તા એવા માધ્યમો, દાંડ, અસામાજિક તત્વોના હથેલી ગ્રામવત્તા અથવા સોપતા બંધ છે, જેમના પર પછી તેમનો કાબૂ રહેતો નથી આગીલુ ભારતના અને ઔદ્યોગિક રહેરોના સ્થાપિત્વારોમાં થયું ઈલાકાએ એવા છે, જ્યાં લાખોની સખ્યામાં લોકો રહે છે, પણ ત્યાં સરકારને કાબૂ નહિવત્ છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં જ ભારતના 'સાવ'ભૌમ પ્રજા-સત્તાક રાજ્યને મૂર્તિમત્ત કરતી સરકારનું અસ્તિત્વ જ નથી ! સરકારનું ખમ્બાસ અથવા ખંડાસ મઠલુ થવાને કારણે સરકારના કાર્યો-મધ્યસ્થી બનવાનું, તકરારોનું નિવારણ, કાયદા ધરાવતા અને અમલ કરવાનું કાર્ય, વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કરવું વગેરે સ્થાનિક જમીનદારો, માધ્યમોર માણસો, સરકારવિહીન ગુનાઈત નવધર્મિકો, દારૂ, જુગાર, કુટલપાનાના અફામોના સંચાલકો, 'અર્ધસત્વ' ક્રિમિના રામા શેટ્ટીઓ કરે છે ધરપકડ માટે આવેલા ઈન્સ્પેક્ટરની રૂબરૂ, પોતાની ધરપકડ અટકાવવા પોલીસ કમિશનરને વચ્ચે લાવીને ઈન્સ્પેક્ટરને બોલો પાડનાર, નવી દલ્લીમાં ઉચ્ચ સ્થાનોએ કનેક્શન ધરાવનાર અને પછી તો પોતે જ ચૂંટણી મારફતે રાજકારણમાં પ્રવેશવાની સત્તા ધારણ કરનાર રામા શેટ્ટીના ચાસન કેટલો લોકભાગીદારીનો કથો છાંડ પામી શકે !

ત્રણ, આર્થિક વિકાસના મોડેલે સર્જેલી સમસ્યાઓ અને ભાગીદારી

આજાદી પછી આર્થિક વિકાસનો જે મોડેલ અપનાવ્યો તેણે જે સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે, તેનાથી ભાગીદારીને કાયદો વધુ મુશ્કેલ, વધુ જટિલ બન્યો છે આર્થિક વિકાસની જે તરાઈ આપણે અપનાવી છે તેને આર્થિક પ્રયામાં બહુજન સમાજની ભાગીદારી સાથે કોઈ સંબંધ નથી. બધવા જો કોઈ સંબંધ હોય તો તે

બસ સંબંધ છે, વિતરણને પ્રાધાન્ય ન આપના આર્થિક વિકાસથી ભાગીદારીની સમસ્યા કદાપિ હલ થઈ શકે નહિ, કારણ વિતરણ અને ભાગીદારી આર્થિક સંબંધથી જોડાયેલાં છે. ખરેખર તો ભાગીદારી વિના જે આર્થિક વિકાસ થાય તેને 'આર્થિક વૃદ્ધિ' કહેવામાં આવે, એને વિકાસ ન કહેવાય એમાં આપણને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ કે દરેક પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે આપણે ત્યાં બેકારો, એટલે આર્થિક પ્રયામાં જેમને કશો ફિત્સો નથી, કશી સામેવગીરી નથી, તેમની સખ્યા કેમ વધતી જાય છે. એ તો હીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે ભારતના કંગડો લોકો, જેઓ શ્રમ કરી શકે તેવા છે, તેમને અર્થપ્રયામાં સામેલ કરતી, તેમને રાજ્યત્રારીની તકો પૂરી પાડતી, આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચના આપણે અપનાવી નથી. એવી જિલ્દ, મુડીરેશાણના પ્રમણમાં વધુ ને વધુ એકાદી જખ્યામાં લોકોને રાજ્યત્રારી મળે એવી વ્યૂહરચના અપનાવી છે કરોડોની સખ્યામાં ત્રગીએને રાજ્યત્રારીયા વચિત રાખીને, ખરીદ્યક્રિત નહીં પહેલાડીને, તેમને માલકો અને જીપમોક્તા જ બનાવ્યા નથી રેશના ઉત્પાદનમાં કે જીપમોક્તામાં તેઓ ભાગીદાર થઈ શકે તેમ છે જ નહિ ત્રીમી રેશનાની સ્કેમસાજ જીપર રહેતા કરોડો લોકો વિકાસમોડે લના બનિવાર કારણે ખાસરૂં ખાધપૂરક નાણાતંત્ર, ફેરવાં અને સતત આવવધારાને કારણે આર્થિક પ્રવૃત્તિના વર્તુળનો બહાર ફેળાગાતા બન્યો છે, તેમ તેમની ભાગીદારીમાં પણ થટાડો થતો જાય છે આર્થિક પિરામિડના ટોચના ૨૦ ટકા લોકો રાષ્ટ્રીય આવકના લગભગ ૪૯.૪ ટકા પડાવી બન્યો છે, જ્યારે તાળવાના ૨૦ ટકા પાસે રાષ્ટ્રીય આવકના માત્ર ૧૬ ટકા જ પહેલો છે રેશના લગભગ ૬૫ ટકા લોકોને, જેમના મોટા ભાગના મામીલુ વિસ્તારોમાં વસે છે. શુદ્ધ, પાણી પણ ઉપયોગ નથી. ભારતીય અર્થકારણમાં અબણે, આજો મીચીને ત્રણે ત્યાં હાથ મૂકે, તમને વિષમતાઓના પોપડા હાથ

લામળે. અને વિષમતા એ બિનભાગીદારીનું એક પરિણામ છે, આપણા જેવા દેશમાં તો કદાચ સૌથી મહત્વનું પરિણામ છે. વધતી વિષમતાએનું એકાંત લોકભાગીદારીમાં સતત શ્રદ્ધા જ હોય, એ હિમેરવાની ભાવ્યે જ જરૂર રહે છે.

સમાજ જીવનના ખીન્ન* પ્રધુ મહત્વના પાસા છે, કાખલા તરીકે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, જેમાં ભાગીદારીની સમસ્યા વધુ કઠિન બનતી જાય છે. ભારત જેવા ભાતીયજન દૈવિધ્ય ધરાવતા સમાજમાં વિવિધ લોકસમુદાયોની ભાગીદારી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીય એકીકરણ અને એક નામરિક સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થઈ શકે. આપણા જેવા સમાજમાં સ્વાયત્તા અને સામેલગીરીનો વિવેકપૂર્ણ સમન્વય ન સંધાય તો મહાર સમસ્યાઓ જીમી થયા વિના નહિ. પંજબ, જમ્મુ-કાશ્મીર, આંધ્રાપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યો વગેરેમાં જે ચિંતાજનક અને અત્યંત નાજુક પરિસ્થિતિ જીમી થઈ છે, તેને એક ખુલાસા સ કાચાતી જતી ભાગીદારીમાં પડેલા છે, તો ખીન્ને ખુલાસો સત્તા અને પ્રભાવના આત્મીક કેન્દ્રીકરણમાં રહેલા છે. ખન્ને ખુલાસા એકબીજાને પ્રુષ્ટ આપે છે.

લોકભાગીદારીનું સંક્રાંતિ* ક્ષેત્ર, તો ખીજી બાજુ ભાગીદારીની વધતી જતી જરૂરિયાત-એ ખન્ને જે એક ઐતિહાસિક સંકલ્પ રચે છે, તેમાં આપણે ભારતમાં ઠેર ઠેર દેખા દેતી, સ્થાનિક,

માસરદેસ મુવમેન્ટ્સની સમજૂતી આપી શકીએ. લોકભાગીદારીના ઔપચારિક, સ્થાપિત માળખાના ધોવાણે જે અવકાશ સર્જાયો છે, તેની ખૂતી કરવાનું શકિતચિત કાવં આ લોકચળવળો કરી રહી છે. લોકભાગીદારીનાં નવાં માળખાં ન રચાય, પ્રવા અને નામરિકો વચ્ચે વધુ વ્યવસ્થિત શ્રવણન-સરણીઓ જ્યાં સુધી નહિ સ્થપાય, ત્યાં સુધી આવી લોકચળવળોની પ્રસ્તુતતા અને મહત્વ બેલ આણુ રહેશે જ.

* આ લખાણ તૈયાર કરવામાં ધીરુભાઈ શેઠ અને રજની કોઠારીના નિગન લિખિત લેખોનો આધાર લીધો છે. લેખક તેને અક્ષરબીકાર કરે છે.

(૧) રજની કોઠારી 'માસરદેસ મુવમેન્ટ્સ - ધીરુભાઈ શેઠ આઈડેન્ટિફિકેશન', ઇસિસ્ટ્રીટેક પીકેસી, રૂ. એપ્રિલ ૧૯૮૪.

(૨) ધીરુભાઈ શેઠ (અનુ દિનેશ શુક્લ) 'ભારતની રાજ્યગીર કોટકલી', અર્થાત્, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૨

(૩) ધીરુભાઈ શેઠ (અનુ દિનેશ શુક્લ) 'ગળ-આરો-લવો અને નહુ રાજ્યકણ'. અર્થાત્, બોહટોબર-દીસેમ્બર, ૧૯૮૨.

ધીરુભાઈ શેઠના હપરોક્ત બન્ને લેખો દિલ્હીથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સેમિનાર' માસિકમાં અનુક્રમે નવમ્બરથી ૧૯૮૨ તથા ઓગસ્ટ ૧૯૮૨ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા.

-લેખક

કોરાવાલો ઉત્તેજન આપનારો સમીક્ષાતંત્રી

૦૧ દાણચીંચો પૈસા લે'તો વાટ કદી ન મળે.

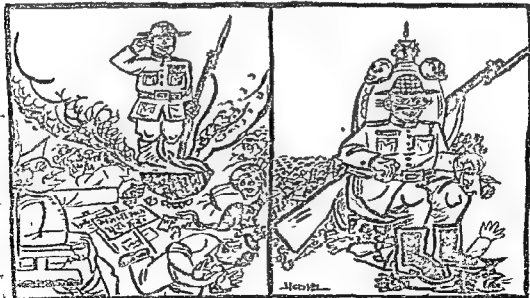

સરસ સીમાઓ નજીક પોશાન રહે !

દારકુર વારંવાર બોલાવે તો... સોચોકુલી એસા ફેતો કુચા ફો?

ચૂંટણીની પૂર્વ સંધ્યાએ ઉમેદવારો પાસે અપેક્ષાઓ

(લોકસભાની ચૂંટણીઓ ઘઈ રહી હતી; પરિણામો જાહેર થયા ન હતાં તે અરસામાં જે કોઈ પક્ષ સત્તામાં આવે, તેણે તત્કાળ કયા કાર્યક્રમો ઉપાધીને પાંચ વરસની-તેમની અવધિ દરમ્યાન નક્કર પરિણામ જતાવવા જોઇએ એ વિષે એકપ્રેસ-મેગેઝિન (૩૦-૧૨-૮૪) માં પ્રગટ થયેલા અનેક સમીક્ષકોના વિચારો સુદા રૂપે.)

ડી. ટી. લોકડાવાલા ભારતના લઘુપ્રતિષ્ઠ અર્થસાક્ષી છે. તેમણે સાંનિર્ગ કમિશનના ડેપુટી ચેરમેન તરીકે પદમાંથી જાણી છે.

(૧) આ દેશની હોયી કઠોર સમસ્યા ત્રીણી છે. આજ પૂર્વે એક તો, 'ઇન્ડિયન રૂરલ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ' (IRDP) તથા બીજો ('નેશનલ રૂરલ એમ્પ્લોયમેન્ટ') (NREP) કાર્યક્રમો દ્વારા બેકારી દૂર કરવા સકારે પ્રયાસ કર્યા છે. પરંતુ, ફરી પચવર્ષીય યોજનાની અધવચ્ચે (૧૯૮૨-૮૩) બેકારી અને ત્રીણી નાબૂદ કરવાની દિશામાં સફળ થવાનો કાવો અર્થા-થયોક્ત ભરેલો છે. (તેની ખાતરી તો 'નેશનલ સર્વિસ સ્કીમ'ના ૧૯૮૩નો હેવાલ પ્રગટ થયે થશે.)

દરમ્યાન, પશુ કેટલુંક તો ઘઈ થઈ, એમ છે. ધા. ત (૧) હો જણે છે કે ત્રીણ વર્ગને જે કોઈ આવક થાય છે તેનો મોટો ભાગ તો પેટભરવા પૂરતા અને પાછળ અચ્ચે પડતો હોય છે. અને આવકમાં ખાસ ઉમેરો થયા વિના ખાદ્ય પદાર્થોના ભાવો ઊંચા ચડે ત્યારે તેને કથી રાહત આપવાનું શરૂ નથી. વિશેષ મુશ્કેલી તો એ છે કે આ ત્રીણ વર્ગે નોકરીઆત-ખાધેલા વેતન પગારદાર નથી હોતા સ્વ-રોકાણી (સેલ્ફ-એમ્પ્લોયેડ) વા, અનર્જિત મજૂરો હોય છે; અને બીજા બાજુ, સરકાર એમની જ ગી સખ્યાને "ત્રીણી રાહત વળતર" આપી શકે સ્થિતિમાં નથી આપી કરીને સરકારે વધતી જતી મોંઘવારી તાર્કાલિક રોકવાની રહે છે પરંતુ તે કઈ આજની જેમ નથી નોટો હાથીને ઘઈ ન થશે. અરેબર ન્યુઝપેપર : ૧૯૮૫]

તો આ નવું ન થયું અને વધુ ઉત્પાદન એનો મેળ ખવડાવવો રહે છે. આ માટે નાણાકીય ખાતે જાહેર ઉપર કંઈક મર્યાદા મૂકવી પડશે

બીજું, 'એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ રી સ્કીમ' જેવા જાહેર બેકારીનિવારણના કાર્યક્રમોમાં કુખની વાત એ છે કે તે દ્વારા કોઈ નવા આવકના સાધનો પેદા થતા નથી. રોજગારી આપવા ખાતર કેટલાક કામો ઊભા કરાતા હોય છે (રસ્તા, સફાઈ આદિ, આથી કરીને એ સતત ચાલુ રાખવા પડે. પરંતુ, એમાં કોઈ કાર્યમી પરિણામ ન આવે, બીજા બાજુ, ગ્રામ વિસ્તારોમાં જોઇએ કેટલા નવા ઉત્પાદક વ્યવસાયોની શક્યતાઓ છે-જે જમીન અને પાણીની અત્યંત માહિતી જાળવતો કેટલાક પ્રયત્નિત ખ્યાલોમાં આવસ્થક ફેરફારો કરાય તો એ જવાનો પૂરતો ઉપયોગ રાષ્ટ્રીય આવક વધારવામાં ઘઈ શકે.

(૨) સમાજના ઉપલા, સ્તરોના સુખી કુટુંબો જે પ્રકારે ખર્ચ કરતા હોય છે તેના પર કાપ મૂકી શકાય. આ માટે મોજશોખના સાધનોના ઉત્પાદન અને વ્યાપાર સામે કેટલાક તાર્કાલિક નિવરણો મૂકવાનું પાશ્વરી પંચવર્ષીય યોજનામાં સૂચન હવે જ અને નાણી મોટરોના ઉત્પાદન સામે કેટલાક પગલાં લેવાયેલાં. પરંતુ, જીવનમાં સાફાઈ અને કચરાસરના ખ્યાલને જ રાખ રાખ કરી દીધા હોઈ ને, એ દિશામાં કશું વિશેષ પગલું ન જારાતાં, ત્રીણી અને તવતર વચ્ચેની ખાઈ વધી છે. -અર્થે, જે જુદાં રાષ્ટ્રો ન હોય (એક 'ઇન્ડિયા', બીજું- 'ભારત'-જો.)

(૩) વળી સરકાર પૂર્વે અને ૧૯૬૯ સુધી ઉત્પાદનનો જે વાર્ષિક સિદ્ધ થયો હતો તે ૧૯૭૦ના

દાવકા પછી બહુ જ નીચે ગયો છે. ને બેતીના ઉત્પાદન સાથે આ વધારવામાં આવે તો રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં થયેલ ફેર પડે.

(૧) વિપરીત રાષ્ટ્રીય મૂડી રોકાણના ૪૦ ટકા રાજ્ય હસ્તકના બદલે વિભાગના ઉદ્યોગોમાં ખર્ચાય છે પરંતુ, તેના ઝડપી પરિણામની અપેક્ષા એ વર્ષ નીવડી છે એ કારણે અનેક છેરે અનેક નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે.

હવે, ને દરેક દરેક બદલે વિભાગના ઉદ્યોગ અંગે તેની જવાબદારીઓ નક્કી કરવામાં આવે અને તેના વહીવટમાં કશી બહારના રાજકારણીઓની કબજાબંધી ન આવે-સિવાય કે તે ખાતાના પ્રધાન લેખિત સૂચના આવે, વળી તેમાં ઉચ્ચ કક્ષાની જાઓ માત્ર લાયક ઉમેદવારોને જ હસ્તક સોંપાય અને પક્ષાપક્ષીમાં ગળાબૂક ફોલોસ રાજકારણીઓને વા નેમના દ્વારા વગર ધરાવનારા સબ્સીડીઓને દૂર રખાય તો રસ્તો નીકળે.

(૨) ધામ-વિસ્તારોના વિકાસ કાર્યક્રમોમાં નાણાકીય સહાય કરનારા ખાતોની કાતાઓને ઈન્કમટેક્સની જે રાહત મળતી હતી તેમાં જે ફેરફારો કર્યા છે તેથી તે સંસ્થાઓ જારે આર્થિક બીડમાં ચૂકાઈ ગઈ છે તો વળી, જ્યાં સરકાર સીધી સહાય આપતી હોય છે ત્યાં માનદ આપનાર સરકારી ખાતા કેમ બંધે દાન આપતા હોય, અને પક્ષીય રાજકારણીએ બાંધે સંસ્થાઓને એ દાન મેળવી આપતા હોય એવું વાતાવરણ ઊંચું ધવાથી સહભાગીદારીયુક્ત સહકાર ભાવના ઊભી થતી નથી.

*

[વી એમ. તારકુડે મુખર્ષી હાઈકોર્ટના જુલખવ ન્યાયમંત્રિ હતા, અને વરસો ઘણા નાજરિક અધિકાર સંઘનોના એક અગ્રણી સાસલ છે.]

પંજબની કટ્ટણ કઠાણી માટે આખી શીખ પ્રજાને જવાબદાર લેખી ન શકાય એમના આનંદપુર સાહેબના દરાવમાં ખાલિસ્તાની માગણી નથી

(અલગત, તેમ જ એવું અર્થઘટન વારંવાર થતું રહ્યું હોવા છતાં-એ.) તેમાં એ મુખ્ય માત્રણીઓ છે (૧) પંજબને અધિક રાજ્ય-સ્વાયત્તાતા આપવી. (૨) પંજબી ભાષા બોલનારા પ્રદેશોને પંજબના સમાવેશ કરવે; આ બંને માત્રણીઓ કોઈ રીતે અયોગ્ય નથી.

ને કે પંજબની તાબેતરની કટોકટી માટે અકાલી દલે આરભમાં જે આમ-બાંહેલન જગાવ્યું તે જવાબદાર છે, પરંતુ, એટલું જ સાચું એ છે કે આંદોલન અતિમવાદીઓના હાથમાં જઈ પડ્યું તે માટે શાસક પક્ષની ‘રાજકીય દાનત’ જવાબદાર હતી, જેને આવ ઈસ્ટિજીલી થાતકી હત્યામાં અભ્યોગ અને તે પછી શીખ માત્ર દુસ્મન-લેખીને ફિલ્મી અને ઈતર સ્થળોએ કરપીણ કતલેઆમ ચાલી, એના પ્રત્યાધાત રૂપે શીખને ભારત હવે પોતાની માનુષ્યમ રહી છે કે કેમ એની જ શકા નાગી છે.

* નવી સરકારે આનંદ નમ્રતા અને સમજણ પૂરક આ પ્રશ્ન હાથ ધરવો પડશે. અકાલી નેતાઓને કેશ બાકત તરીકે સ્વીકાર કરીને તત્કાલ બેન-પુલિત કરીને, વાટાઘાટે માટે સરકારે પક્ષ કરવી જોઈએ, અને તેમની ન્યાયી માત્રણીઓને સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આમ થશે તો જ શીખ-હિંદુ એકાત્મતા માટે શ્રમિકા ઊભી થશે તે જ રીતે સત્યાગ્રહચાના પરિણામ ૧૫ આસામની પ્રજા સાથેનો સરકારનો બદલતાવ હવે ખતમ થવો જોઈએ. એવા પરિણામે વિફરલા કોમી વિદેશમાં ૩૬૦૦ નાગરિકોના જાન લેવાયા છે, તે બુદ્ધિયુ ન જોઈએ તે જ રીતે જરમુ-કારમીરની સમસ્યાનો ઉકેલ કરવા માટે ફારક બમદુસ્લા-ને સાચો દેશબક્ત છે જ-તેમનો તે રીતે સ્વીકાર કરીને પક્ષપલટુઓની સરકારને સ્થાને સાચી પ્રતિનિધિ સરકારની પુનઃ સ્થાપના કરવી જોઈએ.

(૨) રાજ્યો અને કેન્દ્ર સાથેનો બધવહાર તાકીદે સુધારવો જરૂરી છે. ભારતની એકતા

તેની વૈવિધ્યસભર અનેકતાના જ પાવા
પર જ ટપી શકે. લોકશાહી માટે સત્તાનું
સમૂહ વિદેશીકરણ આવશ્યક છે. એના જોરે જ
ફેન્ડ સાસન સુદઠ બની રહેશે.

સર્વવ્યાપી ભષ્ટાચારને હટાવવા માટે સૌથી
પ્રથમ પદ્મપલટુઓ સામે અસરકારક 'પ્રતિબંધ-કાનૂન'
પસાર કરી દેવો જરૂરી છે સાચોસાચ ચૂંટણીમાં
નાણાનું તથા દાદાગીરીનું પર્યાય ખતમ કરવું.
જરૂરી છે વળી, ફેન્ડ અને રાજ્ય સરકારોના તંત્રનો
તેમાં થતો સત્તાપક્ષીય દુરુપયોગનો અત
આલોચો નોંધે. આ માટે ચૂંટણી સુધારા તત્કાલ
જરૂરી છે

(૩) સત્તાપક્ષ અને વિપક્ષોએ એકબીજા પોતાના
જ પક્ષોમાં ખાસ-કરીને મુખ્ય કોંગ્રેસમાં-ધૂસી ગયેલા
થ્રાસ તરવાની હકાલપટ્ટી કરીને આતમચાલના
ઠાપકોમાં ઉપાડી લેવા પડશે

(૪) નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય અને કાયદાનું શાસન
આ બંનેમાં જે સડો વધી જાય છે તેમાં ભષ્ટાચાર
મુખ્ય પરિણામ છે. લોકોની પોતાની મોટા પાયા
પરની ભાગીદારીના જોરે જ પોલીસ, પ્રસ્થાપત
હિતો તથા રાજ્યકારણી થ્રાસતરવાના સહિયારા
અપચિત્ર જોડાયેલા અંત લાવી શકશે નાગરિક
સ્વાતંત્ર્યની પુનઃસ્થાપના માટે પોલીસ કમન
અટકાવતી કાનૂનો અને બીજા કમનખોર પત્રલાનો
અત લાવવો રહે છે.

જ

[અસત્તર અંદો જો'છનિયર 'ઈસ્લામિક
ફેટવો' સંસ્થાના ડિરેક્ટર તથા ભણીતા દાઉદી
પહેરા સુધારક છે]

(૧) ઇદરાજની સરકાર કોમી રાજ્યકારણમાં
ક્યારેક ખુલ્લી રીતે તો ક્યારેક ગુપ્ત રીતે સડોવા-
વેલી હતી ૧૯૬૦ના દાયકામાં, જ્યારે તેમને ત્રજજ
લાગી ત્યારે, તેમણે મુસ્લીમો અને ઇસ્લમ લઘુમતિ-
ઓના મત મેળવવા આર. એસ. એસ. (રાષ્ટ્રપ

ત્વય સેવક સંઘ) તથા જનસંઘ (હવે ભાજપ)
ઉપર કોમવાદી હિંસાની ઉત્તેજણી માટે પ્રહારો
કર્ષી પશુ પાછળથી બહુ કુશળતાપૂર્વક હિંદુઓને
પોતાની સાથે મેચવા સારુ એટલી હદે ગયા કે
આર. એસ. એસ. ઇદરાજીને સાચા હિંદુ
નેતા તરીકે ગવાળ્યા, અને તેઓ પોતાનો
રાજકીય ટેકો પણ તેમને આપતા થયા ! પંજા-
બની સમયના બાળકમાં પણ ઇદરાજીનો હેતુ
ત્યાનું કોંગ્રેસી શાસન પોતાની પકડમાં રહે માટે
ઉપરાત શીખોને દાળવા સારુ ઇદરાજી હિંદુ-
ઓની તરફદારી કરતા રહ્યા.

ચોરાદાળાદ અને મિરતથી માલેગાવ
અને ભરડી- મુંગઈ સુધીના કોમી
હૃદયોમાં યુનેનારો કોણ હતા તે જણવા છતાં,
તેમને સભ કરવામાં ન હતી આવી, અથવા જેમને
પકડેલા તેમને તરત જામીન પર છોડ્યા હતા.

● રાજ્ય ગાંધીની સરકારના શ્રીમંતેશ સ્વતંત્ર
ભારતના ઇતિહાસની અત્યંત ધાતકી કોમી
હિંસાની ઘટનાથી મડાયા છે. નિર્દોષ શીખોની
રક્ષા લેવા બાળુ પર રવી પન્ન વડાપ્રધાનની યુનેનારોને
સભ કરવાની ખાતરી બાદ પણ તેમને જામીન ઉપર
તરત છોડવામાં આવ્યા હતા !

* આજનું આપણું રાજ્યકારણ પૂરેપૂરું
મતપેટીઓનું રાજ્યકારણ બની રહ્યું છે —આદર્શ
જેવું કશું રહ્યું નથી. આવી સ્થિતિમાં સરકાર
દારા બિનસામલવિકતાનું દઢ વંચન મેળવવાની
આશા બ્યર્થ છે.

આ બધાં દુષણો દૂર કરવા ઉપરાંત કેટલાક
નજીર સૂચનો ઉમેરવા રહ્યા—

(૧) ખાસ કરીને યાજ્ઞ-ગોસેન્નોનાં પાણ્ય-
પુસ્તકમાંથી સીધા કે આડકતરા કોમી પૂર્વમંદો
દૂર કરવા, *

(૨) રેડિયો અને 'દૂરદર્શનના' ઠાપકોમાંના
કોમવાદી પૂર્વમંદ દૂર કરવો-હાલના ઠાપકોમાં અંજ

કચિરી દ્વારા પાછા તપાસ કરવી.

(૩) ઠામી એકતાનો અને રાષ્ટ્રીય એકામતાનો પુરસ્કાર થાય તેવા કાર્યક્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓને ભાગીદાર બનાવવા.

(૪) વિવિધ પ્રદેશો, ભૂતિઓ અને ભાષાઓ તથા ધર્મ ધરાવતા સમાજો વચ્ચેની આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા સરકારે પૌતાથી થાય તે બધું કરી છૂટકું ભેદનો.

અસમાન, વર્તમાન સરકાર આવા સુચનોનો મંજૂરીપૂર્વક અમલ કરશે એવી અપેક્ષા વધારે પડતી ઠરી. વળી, આ બધા દુષણો સંકળતાપૂર્વક દૂર કરવા માટે તેના પાયામાં પડેલાં કારણો સમજવા રહે છે. આ ૩૩ ટેવણ વહીવટ સમસ્યાઓ નથી, એ ખરેખર તો સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકારણી પ્રકારની છે.

એન. એ. પાઠશાળીવાળા સુપ્રતિષ્ઠિત કાયદા નિષ્ણાત છે અને સુપ્રિમ કોર્ટના ચીફ એડવોકેટ છે.

(૧) સૌથી અગત્યની જવાબદારી કાયદા અને અવસ્થાની નજીવણી છે. આજે તો હિંસા અને અસહિસતાની યોજનાઓ છે. કાયદાને વશ રાખી જીવનાર નાગરિક માટે જીવન સુરક્ષા બંધુ છે આપણા આજના બધાંજ નીચે થોડુંક આધુ પાણુ કરવા જતા દેશ અંધધૂંધીમાં અટવાઈ બંધ એવી-સ્થિતિ છે। (દા તા દિલ્હીની હલ્લી પટની)

(૨) આજે જે નૈતિક અધ્યયન બોવા મળે છે તે ૧૮મી સદીની યાદ અપાવે એવું છે. જેને કારણે મુકીબર યુરોપવાસીઓ આપણા આ વિરાટ દેશને કબજે લઈ ચક્રવા હતા તે આપણું નાહરે જીવન શુનાઓ. અપ્રામાણિકતા અને સ્વાર્થથી છિન્નપ્રિયિભવના બંધુ છે. આ બધાને કારણે આજના સમાજમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં હતાશા વર કરી ચૂક્યા છે.

(૩) હવે જે કાર્મ-સત્તામાં આવે, તેણે ટેવણ રાજકીય નહિ, નૈતિક નેતૃત્વ આપવું.

પડશે. તો જ આપણે સાચો રાષ્ટ્રીય ચહેરો પાછો મગચી ઊઠશે. ભારતના ઇતિહાસનો બોધ પાઠ એ છે કે જેનો 'રાજ્ય નીતિવાન તેની પ્રભુ નીતિમાન'

(૪) સૌથી પ્રથમ જ પારણી કર્તવ્ય કેન્દ્ર દ્વારા રાજ્યોને પૂરો ન્યાય મળે તે જોવાનું છે. હવેના ૨૦ વરસ દરમિયાન કેન્દ્રને અત્યાધિક શક્તિશાળી બનાવવાની યાચના ધરાવનારાઓએ તો આ દેશને જ નળેશ પાડવાનું કામ કર્યું છે.

હવે, જે રાષ્ટ્રિય એકામતા સિદ્ધ કરવી હશે તો એ જઠરાસંલોખ એકતાના જઠ પાયા પર નહિ, 'સંઘ રાજ્યતંત્ર'ના પાયા પર જ શક્ય બનશે. આપણી લોકશાહીનો પાયો બહુથતા, વિવિધતા અને પરસ્પરની સહનથીલતા છે રખે ભૂલીએ કે આપણુ બધાંજ રાષ્ટ્રનું આપણું કાર્મ, બાધવાના હેતુસર તોવાર કર્યું હવે.

(૫) સુચવવાના ધોરણે યાસન ચાલે તે માટે હિતમ ભેગને સરકારમાં કામે લગાડવાં જોઈએ

(૬) હવે, અનુભવભાષી શીખીને આવશ્યક પરિવર્તન દ્વારા સામર્થ્ય બતાવવાનો સમય આવી ગયો છે. આર્થિક તંત્રમાં કમ્પ્યુ એકાએક ઊગી નીકળવું હોવું નથી એને માટે 'ઊંડા મૂળિયાં જરૂરી છે હવેના સુચમાં આપણે 'સમાજવાદી વિચારધારા' અને જઠમ્ પુરાતનતા, વચ્ચેના શિથા વિખવાદનો અંત લાવી દેવો જરૂરી છે. સમાજવાદનો ચલત અર્થ કરીને તેના નામે જે જઠમેસસાખ સિમેટ સમુ આર્થિક માળખું ઊભું કર્યું છે તોતોડવું જ રહ્યું. ચારચાર કામકામો દરમિયાન આપણે અનેક વિઠલપો ફેરવ્યા છે. હવે, પદાર્થપાઠ શીખીને, નિષ્કળ પુરવાર થયેલા 'સમાજવાદ'ના આ કે તે પ્રકારને પકડી નેરાખતા, નૈતિક માને વ્યવહારકામ રસ્તે ચડવું જોઈએ.

આપણા જેવા ગરીબદેશમાં સામાજિક ન્યાય આર્થિક વિકાસ વિના અશક્ય છે. તે

જ રીતે આર્થિક વિકાસ વિના સામાજિક ન્યાય પણ અશક્ય છે, આથી કરીને “ગરીબી હટાવ” સૂત્ર કરતાં “સામાજિક ન્યાય માટે આર્થિક વિકાસ”નું સૂત્ર વધુ ઉપકારક છે

[મીનુ મસાણા* “સ્વતંત્ર પાટી” ના પ્રસ્થાપક મંત્રી હતા; તથા ભારતની બેધારણ સંમાના સભ્ય હતા.]

(૧) આર્થિક નીતિમાં ‘ધુમનગ’ (ધુ-ટન) ની જરૂર છે. ખેડૂતોને ન્યાય મળે; બગીચાવારના સ્ત્રોત સર્મા નિર્મલો દૂર કરવા; રાષ્ટ્રીય આયોજન, કમિશન તથા સોવિયેત રાજ્યોની પરિ-પાટીવાણું નેચનસ પ્લાનિંગ કમિશન બધ કરી દેવું; તેને રથાને, બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ નમૂનાઓના આધારે, આયોજનનું અંગુલી-નિર્દેશક (ઈન્ડિકેટીવ) માળખું તૈયાર કરવું સરકારી ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર તથા રાષ્ટ્રી-

યર્વં ઇલોગેનું ‘આનગી કરણુ’ (પ્રાઈવેટાઈઝેશન) કરવું જેથી કરીને ખુલ્લી હરીફાઈનું અર્થતંત્ર દ્વારા માહકને ન્યાય મળવા માડશે.

(૨) તમામ સીધા અને આડકતરા કરવેરામાં ૫૦ ટકા કાપ મૂકવો; ખાલ નાખ્યા તત્ર સદંતર બધ કરવું, તેને રથાને સરકારી ખરચામાં કાપ મૂકવો.

(૩) ભારતના પ્રજાસત્તાક બધારણમાં માન્ય કરેલા રાજ્યોના અધિકારો પાછા રથાપવા; રાષ્ટ્રપ્રમુખ ગવર્નરોની નિમણૂક કરે તે, જે તે રાજ્યના પ્રમુખ પ્રધાન સાથે મસલત કરીને, પોતાના વિવેક-નિર્ણય (ડિસ્ક્રેશન)ના આધારે કરે.

(૪) સાચુકથી બિન-મોડાણ નીતિને અમલ કરવો હોય તો ભારત-સોવિયેત રૂપરર્થિય સાધનૈ અત્ર લાવવો, તથા ઈઝરાયલ સાથે રાજદૂતની કક્ષા-ના સબ ધો રથાપવા

નહેરુનુંનાં કેટલાંક કદમ

૧૯૫૧ : ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રેગ્યુલેશન એક્ટ : કંપનીઓના મોટા ભાગના શેર્સ મેનેજર્સ એન્ડ ટર્ના ઓફ-ટો તરીકે સમાજ વિરોધી તરેવાના હાથમાં પડતા રોકવા;

૧૯૫૬ : ઈન્ડસ્ટ્રીઝલ પોલિસી સોલ્યુશન; તથા ઈન્ડિન કંપનીઝ એક્ટ ;

૧૯૬૦ : સપ્તિ થોડાક હાથોમાં કેન્દ્રલ ધાવ છે તેની તપાસ માટે બચ્ચીના પ્રતિવાદી પ્રો. મહાસેનાવિસના પ્રમુખપદે કમિશન;

૧૯૬૪ : પ્રો. મહાસેનાવિસ-કમિશનની બનામણ

અનુસાર * જસ્ટિસ કે સી કાલગુપ્તાના પ્રમુખ પદે મોનોપોલિઝ ઈન્કવેસ્ટી કમિશન (MIC)

* આ કમિશનને નિર્મલ જારે થોડાવનારો હતા તેના અને, રેથની આર્થિક આબાદી માટે ઓલોગીજલની દિશામાં જે ઝડપી પડણી કરાયા હતા, હકીકતે, તે જ થોડાકના હાથમાં સપત્તિના કેન્દ્રીકરણ માટે કારણુન બધા હતા કેમ કે મોટા ધધાદારીઓ માટે નવા ઇલોગે ઊભા કરવા અને જૂનાનો વિસ્તાર કરવા સાનુ જરૂરી લાવધ-સો મેળવી લેવાનું લાભદાયી બધુ હતું !

મત કેને આપશે?

(લોકસભાની ચૂંટણીની બહેરાવ થતો)

[અચાનક રાજપ્રકરણી વિવેચક રજની કેઠારી (ઇ એ. ૨૩ ડીસે)]

(૧) (ક) ઇંદિરાજી જેવી કોઈ સંબોધક વ્યક્તિ નથી.

(ખ) અગ્રાણી જેમ 'ત્રીબી વિ. લોકચાવી' જેવા કોઈ પારદાર પકકારે નથી.

(ગ) સરકાર પોતાના જ વડાપ્રધાનને 'અચાવી' ન થકી અને હત્યા પછી ને જ ત્રીબી હત્યાકાંઠા ચાલ્યો. તેને વશ કરવાની તારકાલિષ્ઠ ત્રેવડ પણ ન હાખવી થકી... યુ- રાજપાની દિલ્હી ચાર પાચ દિવસ ગુ કાચોના હાથમા રહી

(ધ) કોંગ્રેસ પક્ષમા જ યાદવાસ્થળી ચાલી રહી છે.

(ચ) કોંગ્રેસ હસ્તકના રાજ્યો પણ માત્ર કેન્દ્રની વફાદારીથી દબાઈ રહે એવું નથી... ઇંદિરાજીના શાસન દરમ્યાન પણ, તેમના આદર્શોના ઔપચારિક સ્વીકાર કરી પછી, કોમી રાજ્યોએ અમલમા પોતાની રીતે જ હ કાપ્યું છે.

(છ) મુખ્યત્વે સત્તાપક્ષ અને કેન્દ્રીય શાસનની નીતિ-રીતિઓને કારણે ઉપરથી નીચે સુધી તરફતરફના અપ્ટાચારો અને કાળાંનાણાણું વચ્ચે જ ભગ્યું છે.

(૨) ૧૫૬, ગણત્ર, ગ્રામીની, ખર્ચ, કમી. લાયકાતના ધોરણે થઈ નથી-જોનાથી. ધણા વધુ અનુભવી, શક્તિશાળી અને ઈંતર લાયકાતો ધરાવનારા તેમના પક્ષમા હોવા છતાંય તત્કાલ ચૂંટણી જીતી જવા માટે નહેરુ-પરિવારની આદી લાભદાયી નીવડવાની ગણતરીથી તથા ચૂંટણી માટે અળગે રૂપીઆની ગુંબજથ પણ ઇંદિરાજીના તારસદાર પાસે જ કોઈ શકે એવી ગણતરીથી રાજ્યને પસંદ કર્યા; હા એથી એમને આંતરિક

કલહ પણ તત્કાળ પૂરતો ટલ્યો છે.

(૩) જગી બહેરાવો દ્વારા ને મુદ્દાઓ આગળ ધરવામા આવ્યા છે. તેમાના જ મોટા બાગનાની કસોટીએ કોંગ્રેસ અને ઇંદિરાજીના ૧૭ વરસના શાસનને ચઢાવતાં વિપ્લો સામે તોફાં તીર ભૂમરંગની જેમ તેમની જ છાતીમા વાગે એવા છે.

☆

[એમ વી. કામથ (બણીતા પત્રકાર) (ઇ એ ૨૩-૧૨-૮૪)]

કુ કોંગ્રેસ (ઇ) ને મત નહિ આપું કેમ કે-

(૧) કોંગ્રેસ પ જવાહરલાલ અને લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીના અવસાન બાદ એક વ્યક્તિની અંગત ભગીર બની ગઈ છે; કુ વચપર પરાને લોકચાવી મટે જોખમ રૂપ લેખુ છુ

(૨) આ કોમ્રેસ પણ ધણા વરસોથી શાસન કરતી આવી છે. હવે બીજાને તક મળે એ ઈંદ છે

(૩) કોગીના આ લાભા શાસન દરમ્યાન દેશની બારે ખાનાખરાળી થઈ છે આસામ અને પંજાબની ઘટનાઓ તથા કાસ્મીર અને આંધ્ર આદિમા લોકચાલી સરકારોને ઉપગાવવા સારુ હીન રમતો રમાઈ છે

(૪) આજે રૂપીઆની કીંમત ૧૯૬૧ની સરખામણીએ માત્ર ૧૮ પૈસા જેટલી થઈ છે, તે માટે કોગીની આર્થિક નીતિ જવાબદાર છે

(૫) કોગીના એક વખતના માહિતી પ્રસારણ ખાતાના કેન્દ્રપ્રધાન વસંત સાહેની પોતાની કબજાત મુજબ ૧૯૮૧મા ૭૦ કરોડની વસતીમાં ૬૦ કરોડ જેટલી પ્રમ ગ્રામીણોના સળગતી હતી, ૧૯૮૪મા તે ૬૪ કરોડ છે

(૬) ૧૯૭૮-૭૯માં કોણું નાણુ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના ૪૮.૮% જેટલું હતું. ૧૯૮૧-૮૨માં ૫૪૦૦૦ કરોડનું ધોળા નાણુંથી બન્યું છે !

(બ) બહેર વિભાગના મોટા ઉલ્લોગોની જ તો ખોટા પ્રમત્ને માથે ટાઢ પાડી દેનારી છે, બ્યારે ખાનસો કપનીઓ એવા જ ઉલ્લોગોમાં કમાણી કરતા હોય છે

(૮) ચૂંટણી બહેરાતોમાં કોંગ્રેસે દેશની એકતાની સમર્થ દાવેદાર દેખાડી છે, જે કેવળ હાથપાકેપક છે અસજાત, એ સાચુ છે કે 'જનતા' ના હાથમાં સત્તા સુપરત કરવામાં આવી હતી, તેને તેણે કાણુ લાણી નાખ્યો હતો એને માટે ચરણસિંહ રાજનારાયણ અને બ્યોજી કરનાન્ડિસ મુખ્યતઃ જવાબદાર હતા. પરંતુ તેમની એની વગેરેણી કરવી કે "એ બધા ભિન્નતાલીમી અને સત્તા માટે ભિન્નભાવક હતા, છતાં એવાને રાતોરાત માઠીએ ચઢાવી દેવામાં આવ્યા તે બુદ્ધ હતી હવે તેમને તો અવિશ્વમ્મા પાછા સત્તાપર ન જ આવવા દેવા જોઈએ, આનું વલણુ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની પુનરુત્થન માટેની પ્રાણુક્રિત તરફ દુર્લભ કરવા બરાબર છે એ બુદ્ધનું ન જોઈએ કે ઈમજી સીના વરસોમાં તથા છેક હમણા-હેલ્લા પાચ વરસના ગાળામાં પોતાના હમ્મકની સરાને બેકામ દોર આપવાના ફેરુએ કેબીએ ન્યાયત્રને પાંચળુ બનાવી દીધુ છે, બહેર જીવનને બાટાચારીઓ-શુનેત્રારથી સડાવી દીધુ છે; આ બધું તેમને સત્તા માટે નાલાયક નથી બતાવતુ રુ કે વળી, વડાપ્રધાનની તેમના જ નિવાસ્યાનમાં તેમના જ 'વિધાસુ અચરકાએ ના હાથે હાથા થઈ એ ઘટના જ નિષ્પવાહ-વિદેવતું બિહામણું ચિત્ર રજૂ નથી કરતું રુ કે !

(૯) વડાપ્રધાનની ટુવા પછી દિલ્હીમાં જે દાનવ હાથકાંડ ચાલ્યો અને પાટનગરી હત્યાસાઓના હાથમાં રહી એ ઘટના પછી તે પ્રમત્ની સુરક્ષાની દિગ્દેશ એવી રુરકારને એક કણુ પણ

નભાવી ન લેવી જોઈએ.

(૧૦) સત્તાધારી કોંગ્રી પક્ષ લખલુટ નાણું વેડકીને જંગી બહેરાતો દ્વારા અને રાજ્ય હસ્તકમાં રસિવિઝન તથા રેડીઓ જેવા સાધનોનો પોતાના પક્ષના પ્રચાર માટે મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે એ ગેરકાનૂની નથી ? ઉપરથી એવી ગડારો હાકે છે કે "એ પ્રમત્ને અધાધૂધી નહિ સુબ્યસ્થા" 'અલગતા નહિ એકતા,' 'સુવામી નહિ સમાનતા,' 'નિર્જળતા નહિ સખળતા' 'દરિદ્રતા નહિ પ્રચૂરતા' 'પતન નહિ પ્રગતિ,' 'કુધામજ નહિ વિકાસ' જોઈતાં હોય તો અમારા પળે-હાથ પકડો, અમે જ એ આપી શકીએ એમ છીએ.. " ત્યારે તો સમજદાર સ્વમાની નાગરિકને પડતા પર પાડુ પડ્યા જેવી લાગણી થઈ જ હશે

૬

[રામચૂંત સર્વોદયી ચિંતકોમાં અમણી સ્થાન ધરાવે છે. લોક તત્ત્વમાં પક્ષોના સ્થાન અંગેના તેમના વિચારો સાથે સંમત ન થનારાઓ પણ તેમના ચિંત્ય અને સ્પષ્ટ વક્તવ્યો માટે આદર ધરાવે છે. લોકસભાની ચૂંટણીની તોચારીરૂપે કોંગ્રીએ જે 'પોસ્ટર ચુક થાહુ કયું' હતુ તેમાના બે એક પોસ્ટરોથી ચોડી ઊઠીને લેખકે 'વોટ કેને આપશુ ?' એ લેખ (સર્વોદય જગત ૨૮ ડીસેમ્બર ૮૪ - ૩ જાન્યુઆરી ૮૫)માં પ્રસ્તુત કરેલા સુરાઓનો સાર-]

(૧) "કોંગ્રીસ લાઓ,દેશ બચાઓ"-આનુ પાસ્ટર જેમના દિમાગમાંથી નીકળ્યું હશે એમણે એટલો વિચાર પણ નાહ કર્યો હોવ કે કોંગ્રેસી શાસન તો દિલ્હીમાં આઝાદી આવી ત્યારથી ચાલુ છે. આથી સવાલ તો એવો પુછાવો જોઈતા હતા કે આ દરમ્યાન દેશની એકતા, અખડતા અને સ્વ ધીનતા ખનરામાં આવી પડી તેની મુખ્ય જવાબદારી કોની છે ?

છેક તાબેતરમાં જ ઈ દિરાળની હત્યાબાદ
કર ઝોટાબરથી ૪ નવેમ્બર સુધી રાજધાની
હત્યાબાદ, અને ઘૂંટારાએ તથા આજ આપનારા-
ઓના હવાલે સાથ પરવશ બની ચઈ હતી ૮૦ જેટલા
નમ્રો હરકરના હાથમાં સુખરત કરી દેવા પડેલા ?
શું આ પરદેશી નાદરિયાહ કે અહમદશાહ અખતરલીનું
આક્રમણ કે પરિણામ હતું ? ખિલકુલ જ નહીં,
આ તો સત્તાપક્ષના જ નેતાઓ અને તેની
જ સરકારની પોલીસનું, તેની જ 'યુવા
સેનાનું' હલ્લી ઉપરનું આક્રમણ હતું. ખલકે,
આ તો એવું પુરવાર કરે છે કે દેશની સચકિત
સરકાર પોતે જ પીઠારા જેવી બની ચકે છે !

હસ વરસ પહેલા ને કાગીએ દેશને ઈમ-
જીનીના આતકમાં હોખે હોતો એણે જ
આ બખતે "મિની ફોજ શાસન"નો અનુભવ
કરાવેલો હતો !

વળી, આસામ, ૫ બળ અને કાશ્મીરમાં તથા
ઈસર રાજ્યોમાં કાગી પોતે જ એક બાજુ વિદેશ
વેરઝેર કરી નવી નવી હામચાઓ ઊભી કરતી
તથા, બીજી બાજુ 'એકતા' અને 'અખ કતા'ના
સુત્રો ઉચ્ચારતી રહે, બાને વચ્ચે કશી મેળ
છે ખરો ?

(૨) * બીજા એક પેક્ટરમાં છે દિરાળને
વોટની બિખારણ અંતરવામાં આવેલ છે—
'કેટલું' અમલ આ ગણવા ! હકીકતે, હવે ચૂંટણીને
અગાઉ અને વિષય 'ઈ દિરાળ' નથી 'ઈન્ડિયા'
છે, પણ નવા વહાપ્રધાન (રાજ્ય ગાંધી) પહેલા
જ દિવસથી એવું કથન દોહરાવ્યા કરે છે કે તેઓ
ઈ દિરાળની નીતિ-રીતિઓને કાયમ રાખશે આ
કારણે તો એમણે પોતાના સલાહકારો તરીકે (હવે પ્રધા-
નો તરીકે ય) ઈ દિરાળના હતા તેમાંના જ ધણીને
રાખ્યા છે.

વળી, પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં વહાપ્રધાન બહેર
કરતા રહે છે કે કાગીના વિરોધી લોકો-પક્ષો જ
આ દેશને તોડનારા છે દિરાળની. જેમ રાજ્ય

પણ નથી હિંમત કે તેમનો કોઈ દીકાકાર સંસદ
(પાર્લામેન્ટ) સુધી પહોંચે કે જેથી એમની સરકાર પર
કોઈનો કશો અંકુશ આવે વા વિઠકુંડે બેઠો
ચાય. પરંતુ લોકતાંત્રિક શાસનમાં તો હ મેથાં
અંકુશ અને વિઠકુંડ આવકાર્યું !

ભારતને હવે માનુષકિત નહિ, રાષ્ટ્ર કક્ષિતની
જરૂર છે.

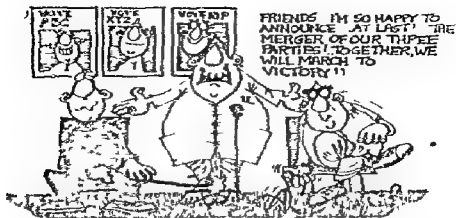
આમ, એકંદરે કાગેસનો મત માટેનો હાલો
નિરાધાર છે પરંતુ બીજો કોઈ સહર હાલેકાર છે
ખરો ? વાસ્તવમાં બાને કોઈ એક વિશેષપક્ષની
સરકાર વિઠકુંડ બની શકે એમ નથી, કેટલાક પક્ષોની
'સચકિત સરકાર' જ શક્ય છે ઉત્તમ તો એ છે કે
'રાષ્ટ્રીય સરકાર' બેને અને લગભગ સર્વ સમિતિ
(કોન્વેન્શન)ના આધાર પર એ નમે. લોકપ્રીતિના
આધાર પર વધુરકિત સરકારનો સમય હજી નથી
પાક્યો બને કે એવા પ્રકારની સરકાર કોઈ
અચુક રાજ્યોમાં પહેલા ઊભી ચાય અને ડેન્દ્રમાં
રવાર બાદ.

આ સંજોગોમાં એકપક્ષીય શાસનનું સુમર્ષન
તો મતકાર ન જ કરી શકે. વળી, કામેરી અધવા
અમલોરી રાહ પર ચાલનારી સરકાર પણ તે પક્ષ હ
નહિ કરે કેમ કે એ બાને, વાસ્તવમાં એક પક્ષી-
અંતિમવાદી, અને એકાધિકારવાદી હોય છે એમાંથી
બચવા માટે મતકાર મધ્યમમાર્ગી (મિડલ એફ્રી, પ
સેડવાળી) અને હિદાર (સિપરસ) વલણવાળી
સરકાર સ્વીકારશે.

સામ્યવાદ (કામેરી કે જમણેરી) જખરજનના
ખરો છે અમત મતકાર એવા લોશામણ રાહેધી
બચીને આગળ વધવા માગે છે તેણે મધ્યમ 'માર્ગી'
પક્ષને મત આપવો જોઈએ. હા, એ ઉમેદવાર અચુક
સારા ચારિત્રવાળો હોવો જોઈએ.

આપણે માટે મતદાન એ આ કે તે
પક્ષના વિચલ-પરાજયનો પ્રશ્ન નથી. ખલકે,

(અનુક્રમણ પાન ૮૭ ઉપર)

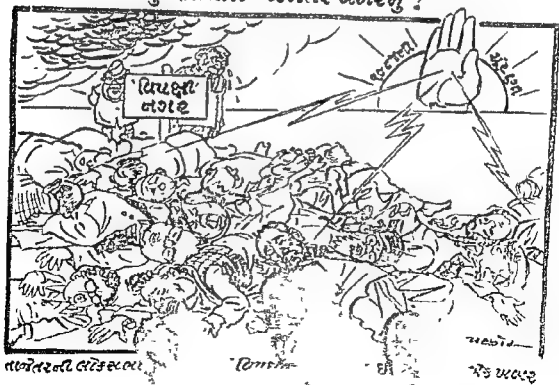
I ONLY HOPE THAT THIS MEANS
THAT WE AT LAST MIGHT GET A
GOVERNMENT THAT WILL
ACT!..

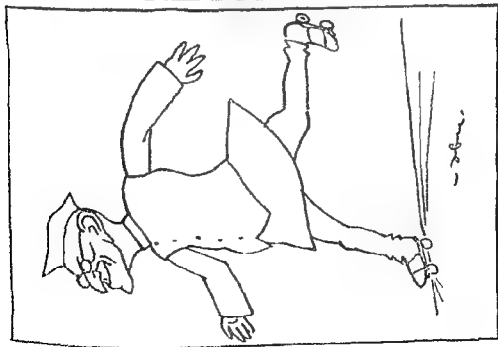

Lost ... in a three-fourths majority

ભાગ્ય મિત્રતા = ભાગ્યે જ મળે છે !

1. The first part of the cartoon is a reference to the massive mandate won by the Congress party in the 1984 Indian general elections.

HAPPY
NEW BROOM!

(૧૬) કારખાનાના કામદારોની માસાદીક વાર્ષિક આવક

૧૯૭૧	૧૯૭૬	૧૯૭૭	૧૯૭૮
રૂ. ૨૮૨૧	રૂ. ૫૧૨૫	રૂ. ૫૬૧૪	રૂ. ૫૭૬૭
* (રૂ. ૪૦૦થી ઓછું કમાનારા)	(રૂ. ૧૦૦૦થી ઓછું કમાનારાની સંખ્યા)		

(૧૭) આયાત—નિકાસ
(કરોડ રૂ. માં)

વર્ષ	આયાત	નિકાસ	પુરાત ક્ર. આધ	વર્ષ	આયાત	નિકાસ	પુરાત-આધ
૧૯૬૦-૬૧	૧૭૬૮	૧૦૧૨	-૭૫૬	૧૯૭૫-૭૬	૫૨૬૫	૮૦૩૬	-૧૨૨૯
૧૯૬૧-૬૬	૨૨૧૮	૧૨૬૬	-૯૪૯	૧૯૭૬-૭૭	૧૦૭૪	૫૧૪૬	+૭૨
૧૯૭૦-૭૧	૧૬૩૪	૧૫૩૫	-૯૯	૧૯૭૭-૭૮	૬૦૬૬	૫૩૭૬	-૬૯૦

(૧૮) પરદેશથી અનાજની આયાત

	કરોડ રૂ.	ટન (કોટરમાં)		કરોડ રૂ.	ટન (કોટરમાં)
૧૯૬૧	૧૩૦	૩૪૬૫	૧૯૭૬	૯૮૨	૬૫૧૫
૧૯૬૬	૫૨૩	૧૦૩૫૮	૧૯૭૭	૭૮	૫૫૫
૧૯૭૪	૪૬૩	૪૮૭૪	૧૯૭૮-૭૯-૮૦	૦	૦
૧૯૭૫	૧૦૫૮	૭૪૦૭	૧૯૮૧	—	૨૨૦૦

(પાન નંબર ૮૦ ઉપર તુલ્ય થાણું)

હિંસામુક્ત પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયા લિખી કરવા માટે પરિવર્તનનું એક સાધન છે. એનો ઉપયોગ જાણતપણે કરવો જરૂરી છે.

[ચૂંટણીની જાહેરાત પૂર્વે]

સર્વપક્ષી સંમેલન (હિલ્લી તા. ૧૧- તમે- ૨૫૨ ૮૪) મા

સ્વરાજ્ય સમય, રાષ્ટ્રીય લોકસામિતિ, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સંગઠન (પિપલ્સ યુનિયન સિવિલ લિબર્ટીઝ-પીસ્યુસીએલ) આદિ પ્રત્યક્ષ સંગઠનોએ હિંસા લીધે હતો. ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એવો હતો કે-

“મતદાતાના હાથની એ વાત કે તે સામાજિક નિષ્ઠા તથા નૈતિક ઈમાનદારી ધરાવનારા પ્રતિનિધિઓને પસંદગી આપે અવશ્ય, આ પ્રતિનિધિઓ નામરિત-સ્વતંત્રતાઓ તથા જનતાના આધિકાર અને રાજનૈતિક અધિકારોની રક્ષા કરનારી સરકાર રમી શકે તેવા હોવા જોઈએ. આથી ચૂંટણીમાં મત આપવાના અધિકારનો ઉપયોગ વિવેક અને યુદ્ધિપૂર્વક કરવા જોઈએ. કેવળ ભાવાવેશમાં વા જનતાતનો ખ્યાલ કરીને મત ન આપવો જોઈએ.”

ઉમેદવાર અને તેનો પક્ષ બંનેનો ખ્યાલ કરીને મત આપવો જોઈએ.

આ સમીક્ષનને આ તે મતદાતાઓને અપીલ કરવામાં આવી હતી કે

ઈંદિરા-કોંગ્રેસનું તાનાશાહી સંભાવનાવાળું ચરિત્ર ધ્યાનમાં લેતાં મતદાતાઓએ એના ઉમેદવારોને પોતાનો મત ન આપવો જોઈએ.

ઈંદિરા કોંગ્રેસની પોતાના હાથમાં તમામ તાકાત કેન્દ્રિત કરવાની નીતિ હોઈ ને દેશમાં અસહવાદી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ છે

આ પક્ષની સત્તાઓએ જ આસામની આખી પ્રજા પાળનાં શીખો તથા જમ્મુ-કાશ્મીરના મુસ્લમાનોને મુખ્ય રાષ્ટ્રીય પ્રવાહોથી વિમુખ

માનાવવાનું કમું છે.

દેશની સત્તાનું એવા પ્રકારે વિઠેનીયરણ જરૂરી છે કે જેથી સત્તા લોભોની નિકટ આવે તથા એના નિયંત્રણમાં રહે

ભારતીય રાજનીતિમાં યુનાહિત મનો-વૃત્તિ તથા યુગશાહીનો પ્રવેશ અને સાંવ-જનિક જીવનમાં નૈતિકતાનો દાસ-— આ બંને માટે ઈંદિરા કોંગ્રેસ મહદંશે જવાબદાર છે. એના નેતા કાણ નાણ એકઠું કરીને તેનો ઉપયોગ ચૂંટણી જીતવા તથા પક્ષ પલટા કરાવવા માટે પાયા પર કરે છે એ કસબમાં એ ઉત્તાડ છે

આવા પક્ષને મતદાતાનો ટોં મળવો ન જોઈ-એ એટલું એક વધુ કારણ એ પણ છે કે આ પક્ષના ચાસનકાળ દરમિયાન નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને સતત હાલિ થયો છે. ન્યાયતંત્ર તથા પ્રેસની સ્વતંત્રતા ઉપર સતત આક્રમણ થયું છે. તથા રેડિયો ટેલિવિઝન જેવા સાંવજનિક સંદેશ માધિત્રીનાં સાધનોને સાસક પક્ષે સતત દુરુપયોગ કર્યો છે અને હજી કરે છે..

વળી, પોલીસ દ્વારા અત્યાચારો અને દમન એવા ને એવાં ચાલે છે.

કે હા, એ સાચું છે કે વિરોધ પક્ષો એક નથી થઈ શક્યા. જેમાં અનેક પાર્ટીઓ હોય છે ત્યાં મિત્ર સરકારો અપવાદરૂપ રૂપ નહિ, સામાન્યતઃ સ્થિતિમાં હોય છે આથી સ્થિતિમાં ભારતના તમામ રાજ્યો પક્ષોએ પરસ્પર સહયોગ કરવાનું શીખવું જોઈએ, જેથી મિત્ર-સરકાર જની શકે

★ ઈંદિરા-કોંગ્રેસે પણ પોતાનો ઐક્યદૃષ્ટ્ય સત્તાનો રવૈયા છોડવો જોઈએ અને એક વા અધિક-અન્ય પક્ષોની સાથે મળીને સહયોગથી કામ કરવું જોઈએ.

☆

નોંધ આ સંમેલન નવેમ્બર-૮૪માં ભરાયું ત્યારે એની અગ્રેષ્ઠા હીલી કે વિરોધ પક્ષો પોતાના અને દેશના હિલ ખાતર પણ ચૂંટણી દરમિયાન પરસ્પર સહકારની નીતિ અપનાવશે પાંડે, યુનાહ અને કમ્પેડિનો અપવાદ નાક કરતા આ ઈશ્ય દેશનામાં સાચે જ સંપાદન હતાં.

[illegible]

'પ્રજાને' સમજવાનું શાંતિમય સમાધાન ન થવા
 દેવનાં એક બાઈનું નેહલ અને અશાંતિવાદી શીખ
 મેતાંઝીરી, તો બીજી બાજુ કોંગ્રેસુ રચાઈને હિંસા
 છે, 'અવા' દેશરોપિન દીકરોએ' પણ ચર્ચા એકઠા,
 શાંતિમય સમાધાન થાય તો બધાનું અકાંક્ષી નેતા
 ગીરીને વશ થયે, 'ને' સહાયક અને 'અ' શાંતિવાદી
 શીખ 'નેતાઝીરીને પચક બ પકે, 'સો' બીજી
 બાજુ, 'સંજનમ' તો 'વાતાવરણ' બાહ્ય રહે, 'તો
 મોત' પ બચતો ન નહિ, સમય ઉતરે' બારેકના
 હિન્દુસ્તી હિંદરાજ 'અને કોંગ્રી' તેક વળે અને
 સોહકમોની 'ચૂ' દેહીમલ' બેકો' મો' અગલય 'પત્ર
 લેવા' રજાવાં.

[illegible]

સામલગી ચૂટણી પૂર્વે મોડું ચાર-પાચ-મહિના
ફરમાત જની હાથ, એટલું બાક દેવાવવાની
લાખે, જ્યારે રહે ને ને ને ને ને ને ને

“ ૧૯૪૪નું ‘વર્ષ’ ઓરવેલના ‘૧૯૮૪’ની આરતીએ
 ઝાણતિ’ બની રહ્યું. ‘આરંભરતી,’ એનિશ્ચિતતા,
 બસબામતી ‘અને એવું સામાન્ય’ વર્ષના’ ઉદ્ધા
 એ મહિના રહ્યું, ‘અને વડીધાનની’ ઉત્થા તેમના
 જન્મજયંતિ હરી’ એ ધરના આરતી યાચનતે
 કેટલું દોષ્ટું બની ચૂક્યું’છ, એની’ચાકી ખાઈ પ્રઈ !”

“પાછું વળાને જ્યારે આ સદમ” લખાસીએ
 હોએ ત્યારે-દેશે ને શ્રેદિથી અને સ્વસ્થતાથી
 ચૂટણી કાઈ પતાવ્યું, સેનાથી આખરે અને
 ક્રાંત્ય જેવું થયું છે. દેશમાં રાજકારણ પર છેલ્લાં
 ૧૮ વર્ષથી સ્થાઈ સ્થેલા ઈન્સાઈ નેવા
 વ્યક્તિત્વમાં જોયિતી વિદ્યવને કારણે ને રાજકારણ
 સંસ્થાવકાર્ય જોએ થયે, તેની પૂર્ત ને સરખાતાથી
 દેશ સિદ્ધ કરી અને ને સંકળવત ગણામાજા તેને
 નિર્વિવાદ લોકસમર્થન પ્રાપ્ત થયું, એવું ફરી એક
 વાર ભારત વિશે અમરજી માખનારાઓને જોણ
 થાયે છે. ૬૦ દેશો કરતાં પણ વધુ માત્રામાં
 મતદાન કરીને, યાંત્ર, ધર્મ, કોમ, પ્રદેશ, ભાષા
 એ બધાથી ઉપર જીતીને એક રાષ્ટ્રધર્મ, મુદ્દો
 - દેશની એકતા અને અખંડિતતાને (સુરોધાઈ)
 મણી, નિયુક્તપણે પોતાને માત્ર રજૂ કરીને ભારત
 ના અદ્ભુત મતદે ફરી એક વાર પોતાની
 ઉંચાઈને વાઝા આપી છે. ૧૯૭૧, ૭૭, ૮૦
 અને ૮૬ દરેક એમ ફરેક વખતે ભાકુતનાં મતદાર
 સમૂહ વધુ ને વધુ રાષ્ટ્રીય ચરિત્ર ધારણ કરતો
 બન્યું છે, અનેક મુદ્દાઓ વચ્ચે એને તે “પ્રમુખ”
 અને “રાષ્ટ્રીય” મુદ્દો મણે, તે અનુસાર એકમીનતા
 કાનૂમી કરીને જાણે મતદાન કરતો ન હોય, એમ
 મતદારની વતન દાખવતો બન્યું છે.

પક્ષીય સ્પર્ધા અને ચુંટણી, પરિણામે
, કોલકાતાની ૧૯૮૦ની ચુંટણી, ૧૫૬ મોડીની

‘પાકટ અને અનુભવી’ રાજકારણીઓય સમજી શક્યા નહિ. અને બેઠકોની આર્થિક સમજૂતી છતાં, તેમની વચ્ચેના કુસંપ, કાલ્પલેખાણ તો આજુ અરણ્ય, કારણ બાકીની ૬૦ ટકા બેઠકોની બેઠકોમાં તો તેઓ આમને સામને જ હતા ને । - ઇન્દિરાજી સામે તાકવા તૈયાર કરેલાં દીકાંબાણોનો ઉપયોગ હવે અરસપરસ કરવાનો જ વારો આવ્યો ।

કોઈ પણ પક્ષે કેન્દ્રમાં સત્તા સ્થાને આવવું હોય તો ઓછામાં ઓછી બેઠકો ૫ આવવું બેઠકો તો જીતવી નેહાયે જ. પરંતુ એક વિષયે સવા બસોથી વધુ હિમેશ્વરો ચૂટણીમાં જીતા નહિ રાખેલા હોવાથી સત્તા પર આવીશું અને હથેળીમાં ચાલ લાવી આપીશું એવાં કોઈ વચન તો આપી શકે તેમ ન હતા. બહુમતી મળશે તો ‘લેગા મળીને’ (મીની સાથે એ એમણે) અધ્યાધાર રાખેલું, રખેને કોઈ સાથે બેસવું પડે તો ! એમણે કિલ્લાકાના મનમાં હશે ।) મિત્ર સરકાર રચીશું એવી ‘દેવાધારણ’ તેઓ કારતીય મતદારને આપતા હતા. અને એમણે વિપક્ષી શિરામણી જનતા પાર્ટી ના વરિષ્ઠ નેતા મૈત્રાસહાયેએ તો કાલિય પશુ કાખી દોષિણું કે “મોડા જ સમય પછી, અખંડની ચૂંટણી થાશે” । એના અર્થ એ થયો કે, મતદારો જુદા જુદા વિપક્ષોને મત આપી, વિજયી બનાવશે. પરંતુ, કોઈ વિપક્ષ એકલે હાથે સરકાર રચી શકે તેમ નથી, એટલે મિત્ર સરકાર રચાશે, અને અજાણી અવિશ્વાસિત જનતા પાર્ટીની સરકાર જેમ કુશંપને કારણે ટૂંકી પડી તેમ આ મિત્ર સરકાર પણ ટૂંકી પાડશે, અને મતદારોને ફરીથી મતદાનની જરૂર જણી વળે ।

* આ પછી કયો મૂર્ખ વિપક્ષોને મત આપે, મક્કા ! લોકોમાં વિપક્ષી વિષે ક્યાંયા વિધસનીયતા જીતી શકે !

ને કે, જે રાજ્યોમાં વિપક્ષી એકતાનો જીયો આજ સિદ્ધ થયો ત્યાં વિપક્ષોનો દેખાવ એકદરે સારો રહ્યો છે. (જુઓ કોઠો-૩)

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, આ રાજ્યોમાં વિપક્ષી એકતાની માત્રા ઊંચી હોવાને કારણે ૧૯૮૦ની સરખામણીમાં કોંગ્રેસે મતની ટકાવારી ઓછી પ્રાપ્ત થઈ છે અને એની અસર બેઠકો પર પણ, અનુપમ, અલ્પ પ્રમાણમાં થઈ છે. જ્યારે બીજી બાજુ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, રાજસ્થાન, હરિયાણા જેવા રાજ્યોમાં વિપક્ષી એકતાનો આક નીચો રહેવાથી કોંગ્રેસી તરફથી મતની ટકાવારીમાં ખાસ્સી જુદી થઈ છે, અને એ જ રીતે બેઠકોની સંખ્યામાં જીતીને આખે વળે એટલો વધારો થયો છે. (ઉ પ્રદેશમાં ૫૧ બેઠકોથી વધીને ૮૨ બેઠકો, બિહારમાં ૩૦ બેઠકોથી વધીને ૪૮ બેઠકો વગેરે)

* આમ, વિપક્ષો વચ્ચેની એકતાના અભાવની બે અસરો સ્પષ્ટ છે એક તો વિરોધપક્ષને મળતા મતોનું શુદ્ધ ગણિતિક વિશ્લેષણ, જેને કારણે બહુમતી મત કરતાં ઓછા મતે બેઠકો જીતી જવાની કોંગ્રેસ માટે વધુ સરળતા, અને બીજી, વિશ્વાસિત વિરોધપક્ષની જાપને કારણે વિપક્ષોને પશંદ કરવાને જાહેર કોંગ્રેસે પસંદ કરવા તરફ વધતું વલણ, જેના થકી કોંગ્રેસી તરફથી મતની ટકાવારીમાં જુદી આ બંનેને કારણે કોંગ્રેસે મળેલ મતની ટકાવારીમાં ધણી મોટી અસર પડી છે.

૧૯૮૦માં કોંગ્રેસે માત્ર સાત રાજ્યોમાં જ ૫૦ ટકા કરતાં વધુ મત મળેલા, જ્યારે આ ચૂંટણીમાં અગિયાર નેટલા રાજ્યોમાં ૫૦ ટકા કરતા વધુ મત કોંગ્રેસે મળ્યા છે (બિહાર, હરિયાણા, મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ, આ પાંચ રાજ્યો એવાં છે, જ્યાં કોંગ્રેસે ૧૯૮૦માં ૫૦ ટકા કરતા ક્યાંય ઓછા મત મળેલા, આ વખતે તેઓ ૫૦ ટકાનો આંકેડો કુદાવી ચયા છે (જુઓ કોઠો-૩) ને કે, ખરેખરા મિત્ર માટે તો દરેકે દરેક બેઠકમાં કોંગ્રેસ અને વિપક્ષોને મળેલા મતનું પ્રમાણ તપાસવું જોઈએ.

૧૦ મોતે ચુટણી સમજૂતી અને નોકાણ કરવાથી
 કોંગ્રેસે કેરળા અને તામિલનાડુમાં લાભ થયો છે.
 બને સ્થળોએ મોરચાને બંધ કરતાં વધુ
 મત મળ્યા છે ઉપરાંત કેરળા અને તામિલનાડુ
 બંને રાજ્યોમાં નોકાણને કારણે કોંગ્રેસી મતની
 ટકાવારી-૧૯૬૦ની સરખામણીમાં બી.આ.આ.ની છે.
 (કેરળામાં ૨૬૦ થી વધીને ૪૨૨ ટકા, તામિલનાડુમાં
 ૩૧૧ ટકાથી વધીને ૪૦૪ ટકા) એ બંને રીતે
 બેઠકોમાં ખાસેસ લાભ થયો છે. કેરળામાં કોંગ્રેસને
 ૧૯૮૦માં માત્ર પચાસો બેઠકો ૧૯૬૨માં તેને
 ૧૩ બેઠકો મળ્યા છે. તામિલનાડુમાં પણ તેની
 પચાસ બેઠકો વધી છે.

(૨) બ્રિટિશરો પૂર્વકેરળા જરૂર લેવા પુરેવાર
 કરે છે. નવાં એક અભ્યાસથી પ્રભુ સાથે
 એક કરતાં વધુ પક્ષો સમજૂતી, હોદ્દા, સ્થાન
 સમજૂતી અગર, કોશણ કરવાથી કિલકતે લાભ
 થાય છે.

કેરળા-આમીના વિજય. કારણે અને
 પુલકારા

કોમરે આમના અભ્યાસ દર્શાવે મત અને
 બેઠક બંનેની હિસ્ટરી-માટે ફોર્મ અને પરિસ્થિતિ
 બંધાવવાર છે. ૧૯૬૦ની સરખામણીમાં કોંગ્રેસને
 લગભગ ૧ થી ૭ ટકા મત બહુ મત આપવાથી
 ચુટણીમાં વિશેષ મળ્યા છે. તો બેઠકો એનાથી
 લગભગ એકથી ૧૭ થી ૧૭ ટકા વિશેષ મળ્યા છે
 (૭૭૬ થી ૧૩૫૫ થી લગભગ ૮૦૦૦) નિષ્ક્રીય લગભગ
 એકતાને આશાવામાં ધરના સમજવવામાં મળ્યા
 નથી મત અને બેઠકો બંનેની હિસ્ટરી વિશેષ
 આમને બે વિજય મળ્યા છે ૩ થી ૪ અને ૫ તેથી
 આજ સુધીની સોલસમી ચુટણીઓમાં સોલસ
 બી.આ.આ.ની નોંધાઈ છે. તેને અખુલાસો કારણ
 રીતે આપવા (૧૦)

સુધી અંદર અંધારા અંતરિક્ષામાં કોઈ
 કદાચ કદરોને કારણે કંઈવાર નથી
 ઈ-દરાજાને નિર્ણય લીધો, ત્યારથી લોકસભા

પક્ષ પિમની તરફથી નમતું શરૂ થયું એમ જાણી
 સ્કાય બલબલ, આવે નિર્ણય લેવામાં એક
 પોતામાં બંધનું એકમ વહોરી લીધું હતું.
 ભારતીય રાજકારણની આ નિર્ણયક ધળ
 હતી અને જ્યો દિવસથી આવનારી ચુટણીના
 છૂટા લેખ લખાવા શરૂ થયા, એમ કહેવામાં
 અતિશયોક્તિ નથી.

ઈ-દરાજા અને રાજકીય પ્રશ્ન સમજવા
 ને રીતે (દે-ડે) ફરી એક પાંચ બેઠકો રજીસ્ટર્ડ
 (ચુટણી વિષયક) ગણતરી હતી, કે બેઠકો ઇન્ટિગ્રેશન
 અથવા અન્ય અંદર અંધારા પરિસ્થિતિના રીતે
 તેમાં ફેરફાર હતા, એના બંધનમાં લેવિયને
 રીતે ઇન્ટિગ્રેશન અથવા અન્ય રીતે પૂરવું જોઈએ
 તો થીકસુ લીધે છે. સરકારની પૂર્વજ
 નીતિએ લેવા ઇન્ટિગ્રેશન પ્રતિષ્ઠાને કહ્યું, જેની
 અંધારા અંધારાથી સંકેત પ્રશ્નમાં ઈ-દરાજાને
 અંધારાથી, અને પ્રત્યક્ષ રીતે (દે-ડે) નીતિ
 લેવામાં લગભગ નિર્ણય થાયા, વિશેષ કરીને
 શામે ઉપનામોમાં, જેની ઈ-દરાજા પ્રત્યેક
 સ્થાનમાં પૂરવું પ્રતિષ્ઠાને હોવા.

એક નિર્ણય બહુ મહત્વનો મહત્વનો
 તેના અંધારામાં નિર્ણયમાં કરીને સરકારની
 મહત્વની આજીવન પૂર્ણમાં ૨૦-૨૫ થી વધી
 બહુ ચાણીની મહત્વ સુધીને પીધી ગાળીને
 રીતે કરીને આજીવન સમજૂતીને લેવા
 વહેવારમાં પૂરતી હતી, મહત્વની આજીવન તમામ
 રીતે કરીને મહત્વ નિર્ણયમાં ફેરફાર
 કો અંતરિક્ષામાં મહત્વ લેવામાં લેવામાં
 સરકાર આ સંકેતમાં અંતરિક્ષામાં
 રીતે કરીને મહત્વમાં ફેરફાર લેવામાં
 મહત્વમાં વડાપ્રધાન ને હતા, ભારતના ફેરફાર
 બાબત લોકોની મા અથવા અગમી હતા પ્રત્યારમાં
 અંતરિક્ષામાં મહત્વમાં સરકારના ઉપરના કારણમાં
 અંતરિક્ષા ભારતીય સરકારના લોકોમાં અંતરિક્ષા
 છે અને આમ કરીને લોકોમાં હરેમમાં મિત્રતા

આદરપાત્ર સ્થાને ધરાવનાર ઇન્દિરાજી જેવી વ્યક્તિ દેશની 'એકતા અને અખંડિતતા' ભળવવા યોગ્ય વ્હોરી સેતી હોય, તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જીભી ન થાય તો જ નવાઈ !

યમુનાના કાંઠે ગ્રામીણ અને જવાહરલાલ નહેરુની સમાધિની વચ્ચે જ્યારે ઇન્દિરાજીના નખર દેહને અગ્નિ સસ્કાર કરવામાં આવ્યો (અને એ આખો જનાવ રેલિવિઝન ગરથી જીવંત પ્રસારિત કરવામાં આવ્યો) ત્યારે જ ભારતના કંગડો કાઠાવક સોઠાએ એમના ભાષા દોષ, જીજ્ઞાસા, કચારા માફ કરી દીધા હશે, અને જાનવા જોય છે કે જે કંઈ ઘઈ ગયું એમાં પોતે પણ અમુક અંશે રોષિત છે એવી પદ્ધતાપની લાગણી અનુભવતા કરોડો સોઠાએ સોઠા એમના દીકરા રાજીવ ગ્રામીને જ આગામી ચૂંટણીમાં મત આપી ઋણમુક્ત થવાનો સંકલ્પ કરી લીધો હશે !

સહાનુભૂતિ-મત રાજીવ ગ્રામીની તરફેણમાં પાળવાનું સવિશેષપણે સરળ અને યોગ્ય એ જોઈએ સર જન્ય કે રાજીવ ગ્રામી એક યુવાન, સ્વચ્છ હાથ ધરાવતા અને એકાદ ખરડાયેલા કોરી સ્લેટ ધરાવતા રાજ્યપુત્ર છે, એવી હાથ પ્રચાર નિષ્ણતાએ જીભી કરવાનો વ્યવસ્થિતપણે પ્રયાસ કર્યો ઇન્દિરાજીની હત્યા પછી વિશુદ્ધ જની જવાને સ્થાને ભળવી રાષ્ટ્રીય સ્વસ્થ મુદ્દા, સ્વચ્છ-પ્રામાણિક કાર્યદાઢ અને પરિણામગ્રામી વર્ણવટ માટેનું વચન પાળવાની હોય તેમના પ્રત્યેના લોક-આકર્ષણના સ્રોત જન્યા. સામે વિપક્ષી જૂઠ નેતાઓના એ જ જૂના ચહેરા, એ જ એમના કાવાદાવા અને ખટપટ, અસ્પષ્ટતા કાઠવ જીજ્ઞાસા રચાપચયા અને ઇન્દિરાજીની કાંઈ પણ બોગે ટીકા કરવામાં જ નિદારસ માણતા, ટૂંકી દષ્ટિના વિરોધપક્ષોના આગેવાનો સાથે વલના કરતા જ રાજીવ તરફ પલ્લુ નમી જાય કળરમાં પૂજ ઘટકાવિને બેઠેલા આ જુદાઓને મત આપવા કરતા 'શશી માટે રાજીવને એક તક ન, આપવી,' એવી જન્યુઆરી ૧૯૮૪]

ધાગણી સમાન્ય મતદાર અનુભવી દોષ એ સંભવિત છે.

* રાજીવ પ્રત્યેના લોક-આકર્ષણમાં આવેલી ભરતીને એક ખુલાસો આપણા બદલાયેલા મતદાર સમૂહમાંથી આપણને ખાસ સાપડશે આપણા મતદારસમૂહનો લગભગ બે તૃતીયાંશ ભાગ ૩૦ વર્ષ કરતા ઓછી વય ધરાવે છે આટલી મોટી સંખ્યામાં યુવા મતદારો હોય તો સ્વાભાવિક છે કે યુવાન તરફ તેમનું આકર્ષણ વધુ હોય વળી, મતદારસમૂહનો લગભગ અધોઅધ હિસ્સો વો ઓઓનો. જ્યે તેમ પણ, ઇન્દિરાજીનું પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ અને તેમની અતિમ નીમીક સહાદતનો પ્રભાવ તેમના મિત્ર પર સંકળપણ વધુ હોય અને પછી રેલિવિઝન અને વિડિયો કેસેટમાં ઉપસી આવતો યુવાન રાજીવનો આકર્ષક ચહેરો !- ઇન્દિરા માઈના આવા દીકરાને ઓ-મતદારો વિશેષ ઢળે એ સ્વાભાવિક છે.

હેલો ખુલાસો છે 'હિન્દુ' પ્રત્યાધાતનો રાજીવ અને કોંગ્રેસે મળેલો લાભ. જન્મ-કારમીર અને દલ્દીયા થયેલી હેલ્થી ચૂંટણીઓ દરમિયાન હિન્દુ' મત ધીરે ધીરે કોંગ્રેસ તરફ વળી રહ્યો છે એવા સંજેત તો સાપડતા હતા. કોંગ્રેસ સામાન્ય રીતે હરીજનો અને સુસ્થીમોને કાયમીત કરીને તેમના મત મેળવી લે છે, એ જ રીતે હિન્દુઓમાં ભય અસલામતી, અસ્થિરતાની લાગણી પેદા કરી, 'દેશ પર કબજો', એકતા બેખમમાં, જેવા સૂચો ચલણો જનાવી હિન્દુઓના મત મેળવવામાં સફળ ઘઈ છે 'હિન્દુઓની દેશ-ભક્તિ અને રાષ્ટ્રવાદને અપીલ કરીને પરંપરાગત રીતે ભાજપના ગણતા મતવિસ્તારમાં કોંગ્રેસ સફળ ગાળ્યું' પાડ્યું છે 'હિન્દુ'મત વિપક્ષીયા વિચમ્પ થાય એ હેતુથી રાજીવ ગ્રામીએ વિરોધ પક્ષો સામે ભારે આક્રમક પ્રચારવ્યૂહ અપનાવ્યો. (વિરોધપક્ષો દેહલો છે' અથવા 'વિપક્ષી નેતાઓ મારી માતા ઇન્દિરાજીની હત્યા માટે જવાબદાર છે, એવું

સીધું કહ્યો સિવાય જોળ જોળ જાણમાં આ જ મતલબનું માલુ રાજ્ય ગ્રામીણે આખા પ્રચાર દરમિયાન ગાળા કહ્યું. ખીજી જાણુ, 'જે પક્ષે લેક-
 એકતા સાધી શકતા નથી, તે દેશની એકતા કેવી રીતે જળવશે', એવો આક્રમક પ્રચારપટોળ જોડો કરીને વિરોધપક્ષની વિશ્વસનીયતાના મૂળ હુલમચાવી નાખવાનો જોરદાર પ્રયાસ કર્યો. અવગત સૂટણીના પ્રચાર જીવનમાં વિરોધ પક્ષો પ્રત્યેની તેમની અસહિષ્ણુતા ક્યારેક તો મર્વાદા પડાવી જતી.

અસહચારનો

કોંગ્રેસે માર્ગ કરતાં અથવા માંડવા કરતાં પણ વધુ વિશાળ બહુમતી લોકોએ આપી છે. લોકોએ જે 'મેન્ડેટ' આપ્યો છે, તે શુ છે, શાને વિષે છે ? તેની ઠાંઈ સમજણ, તેના સચિતાયો અને એ જાણીશું નહિ યાવ તો તેના પ્રત્યાધાનો-આ બધા વિષે મંભીરપણે વિચાર કરવો રહ્યો.

કોંગ્રેસ અને રાજ્ય ગ્રામીણે મળેલ 'મત' એ શું સાતત્ય માટે છે ? પરિવર્તન માટે છે ? સાતત્ય માટે હોય તો 'ફેનુ' સાતત્ય ? છેલ્લાં દસ પંદર વર્ષથી આપણા દેશમાં જે રાષ્ટ્રિય રાજ્યપ્રથા વિકસતી અને વકરતી જાય છે, તેનું સાતત્ય ? અને પરિવર્તન માટે હોય તો કૈમી પરિવર્તન ? 'ફેનુ' પરિવર્તન ? કહી દિશામાં પરિવર્તન ? કળણમાં ખૂંપાયેલી રાજ્યપ્રથા, સ્થગિત અર્થવ્યવસ્થા, વિભાજિત, ખંડિત સમાજકારણ, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં કેન્સરની જેમ વ્યાપત શ્વાસાર, ખામીજરૂર આયોજનને કાગળે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્ર, વિભાજન-વિભાજન, સ્તર-સ્તર વચ્ચે ઉતરોત્તર વધતી વિષમતાઓ, સત્તા અને નિષ્ણંદની બાળતમાં આત્મતિક કેન્દ્રીકરણને કારણે રાજ્ય પટકોની રૂપાંતરી જાગીદારી અને વધતી વિમુખતા આ બધી પરિવર્તન માત્રતી બાળતો છે. પરિવર્તન માટેના એજન્ડા તો આવી પણ લાગે. બની શકે. ક્યાં જો એ મારેનું 'વિજ્ઞાન' ? રાજ્ય

ગ્રામીણી નવી સરકાર સામે આ સોધી મોટા પાયાર છે તે એ કે ઉપર ઉપરના, ચામડી સુધીના કેસેટિક ફેન્કરોથી આપણા દેશની સકુલ અને મુળજૂને સમસ્યાઓ જોઈવી શકે તેમ નથી.

આટલી વિશાળ બહુમતી સત્તાધારી પક્ષને શાસનતંત્રને બેજવાબદાર, અસહિષ્ણુ અને અત્યંત સતોષી તથા આત્મ સંત્યાઈમાં રાચનાડું બનાવી ન મૂકે, એની યોગ્ય કાણુ રાખરી, વાડુ ? પરીણો અને સમાજની વ્યવસ્થા અદ્યથી જ જીમી નહિ યાવ તો સરકાર અને પક્ષ એક બાજુ આત્મ સંતુષ્ટ, તો ખીજી બાજુ વિરોધ કે મતદેર પ્રત્યે વધુ આક્રમક બની બેસે, એ જાણના નકરી વકાવ નહિ.

વિરોધ પક્ષના ધોવાણે સંસદીય લોકશાહીના સુચારુ સંચાલન માટે અસમર્થતા જોખી કરી છે. રાજ્ય પામે વિરોધ પક્ષોને માલજુગાડી પૂરી પાડવાની અપેક્ષા આપણે ન રાખીએ પણ લોકશાહી મૂલ્યો, ધોરણો, સંસ્ક્રમણો અને વ્યવહારો પર સત્તાધારી પક્ષ પ્રકારે નાંદ કરે, એના તો ખાતરી મેળવવી જ રહી. છાંદરાણુ ખોટી રીતે એમ માનવતા હતા કે લોકશાહી મૂલ્યો, સંસ્ક્રમણો વગેરે એમની રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાની આડે આવે છે, માટે એમનું અતિક્રમણ કરવામાં કશું ખેડું કે અનુચિત નથી સકવ' છે કે રાજ્ય છાંદરાણુ જેવાં કોઈ માનસિક મ વિધી પીકાતા નાંદ હોય ? પણ આટલે ૨૦ ટકા મત અને ૮૦ ટકા બેઠો એવા માનસને જન્મ આપે કે 'આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તે બધું લોકશાહી જ છે અને એમ કરવાનો લોકોએ 'મેન્ડેટ' આપ્યો છે એમ માનીને આ 'મેન્ડેટનો' ઉપયોગ બધારણમાં ધરમજાથી ફેરફાર કરી ઠાંઈ જાળતી જ વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં નહિ યાવ ? એવો પ્રમાર્થ જરૂર જોડો છે.

અને છેલ્લે મેં કાઢીને ઊભા રહેલ-ઉઠેલ માજતા પ્રત્યે-બાળ, આસામ, હાસ્મીર. આ

પ્રશ્નો વેળાસર નહિ ઉઠીને દેશે જંગીર કિંમત ચૂકવી જી હવે વિલંબ ચનાઈત બને છે પંબજ સમસ્યાએ કોમ-કોમ વચ્ચે તિરાડો પહોળા કરી છે. આસામની ખુલ્લી સરહદોએ તે પ્રબળી અસ્મિતાને જોખમમાં મૂકી છે. કાશ્મીરનું કોકકૂ ગૂંચવીને સરહદ વધુ જોખમાઈ છે આ સરહદી રાજ્યોમાં પોતાના જ દેશમાં પરાયા હોવાની આપક લારણી પેદા કરી છે. માત્ર દેશના

ઝોળાકરણની દૃષ્ટિએ નહિ સંરક્ષણ અને અખંડિતતાની દૃષ્ટિએ આ સમસ્યાઓનું તાકીદે સમાધાન થવું બે.

જી મતદારોએ તક આપી છે. હવે 'અમે શું કરી શકીએ' કહેવાનો વારો ન આવવો જોઈએ. આહવાન ઝીલી લેવાનો શક્તિ પર સાવિનો આધાર રહેલો છે

૧૯૮૪ : લોકસભાની ચૂંટણી (કોઠો-૧)

ચૂંટણી થોભઈ : ૫૦૮ બેઠકો = કુલ મતદાન : ૬૩ ૬૬ ૮૬૦.

પક્ષ	બેઠકો લડયા	બેઠકો જીત્યા	મતની ટકાવારી
કોંગ્રેસ-આઈ	૪૮૫	૪૦૧	૪૬.૧૬
ભાજપ	૨૨૧	૨	૭.૬૮
જનતા પાર્ટી	૨૦૫	૧૦	૭.૦૨
દમકિપ	૧૬૬	૩	૬.૦૦
સામ્યવાદી	૫૯	૬	૨.૬૪
માકસેવાદી	૫૯	૨૨	૫.૯૬
લેલુકુ દેશમુ	૭૨	૨૮	૪.૧૧
કોંગ્રેસ-એસ	૨૯	૪	૧.૫૫
કોંગ્રેસ-એ	૨૩	૧	૦.૫૩
દી. એમ. કે.	૨૬	૧	૨.૨૯
એ. આઈ દી એમ. કે	૧૨	૧૨	૧.૭૧
આર. એસ પી.	૫	૩	૦.૬૨
દેશવર્ડી બેઠક	૫	૨	૦.૪૫
રાષ્ટ્રીય પરિષદ (કા)	૪	૩	૦.૩૮
રાષ્ટ્રીય પરિષદ (આ)	૨	—	૦.૦૭
મુસ્લિમ લીગ	૧૦	૨	૦.૧૦
અખિલ ભારતીય મુ. લીગ	૧	—	૦.૦૩
કેરળ કોંગ્રેસ	૨	૨	૦.૨૬
પી. કમ્યુન. પી.	૨	૧	૦.૧૪
આર. પી. આઈ	૭	—	૦.૧૧
અન્ય	૧૩૭	૨	૧.૨૫
અપક્ષ	૭૭૨૭	૩	૭.૯૪

अप्रि प्रदेश	मिडार	उमरात	दरिवाणु	विशेयल	अर्षाट	भेरावा	अभ्यप्रदेश	महाराष्ट्र	कोरिससाराअस्थान	तामिल	उत्तर प्रदेश	पश्चिम प्रान्त	हिंदी
१	४८	२४	१०	३	२८	१३	३८	४३	२०	२५	८२	१६	७
		१	१		४	१		१	१		२		
		१				१		२				३	
						१				१		१८	
										१२			
						२							
					१	२		१				३	
						२						२	
	५४	२६	१०	३	२८	२०	३८	४८	२१	२५	८४	१२	७

કેન્ડિસ આઈ : મતની ટકાવારીમા વધઘટ ૧૯૮૦-૧૯૮૪

રાજ્ય	૧૯૮૦	૧૯૮૪	વધ+ ઘટ-	મેડેકો છતી ૧૯૮૦	મેડેકો છતી ૧૯૮૪	કુલ મેડેકો
આંધ્રપ્રદેશ	૪૬.૨	૪૨.૧	-૪.૧	૪૧	૬	૪૨
બિહાર	૩૬.૪	૪૨.૧	૫૪.૭	૩૦	૮૮	૫૪
ગુજરાત	૪૪.૮	૪૩.૨	- ૧.૭	૨૫	૨૪	૨૬
હરિયાણા	૩૨.૫	૪૫.૦	+૨૨.૫	૫	૧૦	૧૦
હિમાચલ પ્રદેશ	૫૦.૭	૬૭.૬	+૧૬.૯	૪	૩	૪
કર્ણાટક	૪૬.૩	૪૧.૬	- ૪.૭	૨૭	૨૪	૨૮
કેરાળા	૨૬.૩	૩૩.૨	+ ૬.૯	૫	૧૩	૨૦
મધ્ય પ્રદેશ	૪૭.૨	૫૭.૦	+ ૯.૮	૩૫	૩૯	૪૦
મહારાષ્ટ્ર	૪૩.૩	૪૧.૨	- ૨.૧	૩૯	૪૩	૪૮
ઓરિસ્સા	૪૬.૨	૪૭.૪	+ ૧.૨	૨૦	૨૦	૨૧
રાજસ્થાન	૪૬.૬	૪૨.૭	+ ૬.૧	૧૮	૨૫	૨૫
તામિલનાડુ	૩૧.૬	૪૦.૪૦	+ ૫.૨	૨૦	૨૫	૩૯
ઉત્તરપ્રદેશ	૩૫.૯	૪૧.૪	+ ૧૫.૫	૫૧	૮૨	૮૫
પશ્ચિમ બંગાળ	૩૬.૫	૪૮.૨	+૧૧.૭	૪	૧૮	૪૨
દિલ્લી	૫૦.૪	૬૮.૭	+૧૮.૩	૬	૭	૭
કુલ લોકસભા	૪૨.૭	૪૯.૧	+૬.૪			

* એ આઈ ડી એમ કે સાથેના જોડાણને મરેલ મત

રાજકારણનો ધર્મ

મહાત્મા ગાંધીની પ્રેરણા હેઠળ રાષ્ટ્રીય કેન્ડિસે રાજકારણને સેવાના આદર્શથી અંકિત કરવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય કેન્ડિસે એક નવીન ધર્મની રાજકારણના ધર્મની સ્થાપના કરી છે XXXઆપણે જ્યારે 'રાજકારણના ધર્મ'ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે રાજના હિત રાજકારણને પવિત્ર બનાવીએ છીએ, પ્રચલિત ભવન વિમુખ રાજકારણના સંકુચિત ક્ષેત્રને સમગ્ર ભવનના ક્ષેત્ર જેટલું વ્યાપક કરીએ છીએ અને આજના નથી હરીફાર્ધના રાજકારણને સહકારનું રાજકારણ બનાવીએ છીએ.

ચેહિત....ટીટાઘર....માયસોર

ચેપર મિલોના કાગળો

લોક ચેપર	
કિમલોવ	લેન્ડર ચેપર
મીપલિથો ચેપર	કવર ચેપર
સફેદ તથા	રંગીન કાર્ડ
આર્ટ ચેપર	કોમો ચેપર
કાફેટ ચેપર	કુલેસ બોર્ડ

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું.

કાગળના વેપારી

આડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

તાર • BAKUCO

ધ. નં. ૪૪૮૬૮૬

ફોન : ૩૬૫૧૭૬
૩૬૪૩૬૭

ટેલીગ્રામ : માધવ બેંક

"આપણી બેંક આપની મેવામાં"

ટે. નં. ૩૩૨૬૩૦

ટેલફોન : ૦૧૨૧-૬૦૧

૩૩૪૬૩૨

ધી માધવપુરા મર્કેન્ટાઇલ કો-ઓપરેટીવ બેંક લિ.

ગુપ્ત તથા રજીસ્ટર્ડ ઓફીસ : માધવપુરા માર્કેટ, શાહીબાગ રોડ,

અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૪

* શાખાઓ ૬

* મુખ્યશાખા ૧

નવા માધવપુરા ટે. નં. ૩૩૭૦૧૩ * શાહીબાગ ટે. નં. ૩૩૨૬૩૧ T. A. માધવ બેંક
ખાડિયા ટે. નં. ૩૮૪૪૬૦ * રતનપોળ ટે. નં. ૩૩૬૪૬૬ ૯૪, કાંઝી સિંઘ સ્ટ્રીટ,
હરિયાપુર ટે. નં. ૩૮૧૭૦૮ * આરોડિયા ટે. નં. ૩૬૬૩૧૦ માડવી, મુખર્મી-૪૦૦ ૦૦૩
ટે નં. ૩૨૨૬૨૬, ૩૪૫૫૪૪

નારણપુરા ઘાટલોડિયા : ૪૬૧૬૬૭

Telex 011-6827

બેંકના પ્રગતિદર્શક આંકડા

ઓડીટ વર્ગ : 'અ'	A
શેર કેપીટલ	૭૩,૭૩,૭૦૦
રીઝર્વ તથા અન્ય ફંડ	૨,૨૭,૮૮,૦૦૦
ડીપોઝીટ	૧૭,૨૬,૪૦,૦૦૦
કાર્યકારી ભંડોળ	૨૬,૮૮,૨૭,૬૦૦

- (૧) શાહીબાગ તથા નારણપુરા ઘાટલોડિયા શાખામાં વોલ્ટની સગવડ છે. દરેક સમયમાં ખાડિયા પ્રાંચમાં વોલ્ટની સગવડતા મળી શકશે.
- (૨) બેંકની જુદી જુદી ડીપોઝીટ સ્કીમમાં નાણા રાકી આપની ભવિષ્યની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાવ અમારી નજીકની શાખાના એજન્ટનો સંપર્ક સાધો.
- (૩) સેવી અસ ડીપોઝીટ ૬% બેંકબુક્કની સગવડ સાથે.
- (૪) બેંક દ્વારા નાણાં સ્વીકારે છે.
- (૫) બેંકમાં મૂકેલ ડીપોઝીટના વ્યાજની રકમ રૂ. ૭૦૦૦/- સુધી આવકવેરામાંથી મુક્ત છે.
- (૬) બેંકમાં મૂકેલ ડીપોઝીટ રૂ. ૩૦૦૦૦/- ડીપોઝીટ ઇન્સ્યોરન્સ સ્કીમ હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે.
- (૭) આપની બધી જ પ્રકારની બેંકની સગવડ માટે અમારી નજીકની શાખામાં આપ થકા રહો.

શ્રી ડી. બી. પટેલ
ચેરમેન

શ્રી રમેશચંદ્ર એન. પરીખ
ચેરમેન ડીરેક્ટર

શ્રી જાનુભાઇ એમ. માધા
ચેરમેન

પરિણામનું પૃથક્કરણ

અટલબિહારી વાજપેયી

આ વખતે લોકમતની જો મોજાણી પ્રગટ થઈ તે પહેલાં તો, સાવ હંમેશાં વિનાની લાગતી હતી; પણ છેવટે સાચી ઠરી. એનો અર્થ એ કે—

(૧) વિરોધપક્ષો સોફોની નાઝ બરાબર પકડી ન શક્યા, મતદાનના દિવસ પહેલાં મતદાર બોલતો પણ ન હતો. મનમાં નકી કરી લીધું હતું કે આ વખતે તો રાજ્યને જ તક આપવી.

(૨) રાજ્ય માધો પરિવર્તનનું પ્રતીક બની ગયું, એ વિધિની એક વિડબણા છે. દિવંત મહાપ્રધાન એમને ચોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્થાપવા સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એ જુદી વાત છે, પણ સોફોએ એમનામાં પરિવર્તન અને સાતત્યની પણ ઝાંખી કરી !

(૩) હિંદુમતદારો કોએસ તરફ ઝૂક્યા છે એવો નિષ્કર્ષ 'રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘે' કોગીલ સમર્થન કયું' એવા તર્કને આધારે—ક્યાંક એવું થયું છે પણ—એ સાચું નથી. એકંદરે, એમણે પૂરી લગત અને નિષ્ઠાથી કામ કર્યું છે.

—હિંદુઓ, ખીણ તરફ ઝૂક્યા હોય તો તેનું કારણ એ છે કે એમને દેશની એકતા ખરેખર હાથમાં લાગી, અને હિંદિરાજની નિર્મય હત્યા અંગે એઓમાં એણું તેઓ ને કરી થકે ને, મત આપવાનું કરવું નોંદેએ એમ પણ લાગ્યું.

* એકતા ટકાવવાની ચિંતામાં એ વાત પણ તેઓ ભુલી ગયા કે એકતા સામેનો ભય ખરેખર તો કોગીની ખોટી નીતિઓએ સર્જ્યો છે. અને રાજ્ય માધોએ ને પ્રચાર બુનેશ ચલાવી, તેમાં લાગણીઓ ભડકાવાઈ. એ લાગણીએ વાતકાલિક પ્રસાવ બતાવ્યો—એથી રાષ્ટ્રના દુરગામી હિંતોને આપ આપશે એ પણ સાચું છે.

(૪) વિરોધ પક્ષોની—એકતાની ચર્ચા બેશુભાર

લ બાઈ, અને છેવટેય બધા નેતાઓ મિત્ર સરકારની વાત કરતા હતા, તે પણ 'અલગ-અલગ, એ કે, સચુક્ત રીતે આ થયું' હોત તો પણ પરિણામમાં બહુ મોટો ફરક પડત એમ મને નથી લાગતું.

હા, તેજુય દેશમ કે આશ્રની જેમ અથવા કામ્પીર-ખીણની જેમ કોઈ ખીણું લાવાનું મક બિંદુ ખડું થયું હોત તો, આ મોજામાં 'હાથ ટકી જાત.

— જો કે, રાષ્ટ્રીય પક્ષોની મર્યાદાઓ હોય છે. તેઓ આવાં લાવબિંદુઓ હિંમત ન કરી શકે.

(૫) આ પ્રચંડ બહુમતી મતાધિતા લાવે એવા ભય રહે જ છે પ્રચંડ બહુમતી ક્યાંક ફર બહુમતી ના બની ભય એવી ચિંતા કરવી પડશે.

* ચૂટાયેલા વિપક્ષ પ્રતિનિધિઓએ અંદર ભમત રહેવું પડશે, ૧૨૮ સંસદ બેઠકોની વિપક્ષોની ભૂમિકા પણ મહત્વની બની છે પ્રશ્નોને લડક પર લઈ જવાની વાત નથી પણ સોફોની અપેક્ષાઓ અને આકાંક્ષાઓને અવાજ આપવાનું કામ પ્રભાવક રીતે કરવું પડતો.

(સાધના ૧૬-૧-૮૧)

ચન્દ્રશેખર

વિરોધ પક્ષો સહીસહીમતના પરિબળને બરાબર અંદાજ લાંબી ન શક્યા. હિંદિરાજની હત્યા બાદ મતદારોનું વલણ એકાએક બદલ્યું; ખાલીસ્તાનની વાત અને દેશને ચારે છિન્ન ભિન્નતાને ભય કોગીના પ્રચારના આ બે મુખ્ય મુદ્દા હતા, તેણે પણ મતદારોના માનસ પણ કોમોની તરફેણમાં ખસત કરી હતી.

આમ, ધાર્મિક ઝગડા, (ફોનેટિસિઝમ)માં બહુમતી ફોમ (હિંદુ) દોરવાઈ હતી, આ ખરેખર

ભચ્ચનક છે પણ સત્ય છે

(૨) અનેક રાજ્યો (ગુજરાત, કર્ણાટક, આંધ્ર અને અંધ્રાપ્રદેશ)માં વિરોધ પહેલાની ઠીકઠીક એકતા (એકતા અને સમજૂતી સંધાઈ હતી પરંતુ જે રાજ્યોમાં આવી ચોડવણ થઈ ન હતી ત્યાંના પરિણામો કરતાં આ પ્રદેશોના પરિણામો વધુ સારાં નથી આવ્યા (ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર કર્ણાટક).

તો, આંધ્ર અને જમ્મુ-કાશ્મીરમાં કોમિસે કાયદે-સરની અને બહુમતી ધરાવતી સરકારોની હકાલપટ્ટી કરીને પોતાના પોલીસાઓને ખેસાડવાની બૂલ તાબેતરમાં કરી હતી, તેથી ત્યાં કોંગ્રી ગિલકુલ નિષ્ફળ ગઈ.

(૩) વિરોધ પહેાએ એવી પણ ખારણા સેવી હતી કે કોંગ્રી સામે જે વ્યાપક અસ લોષ છે તેને કારણે વિરોધપક્ષોને એકઠે વધુ એકઠા મળશે અને મિત્ર સરકાર રચવાની સંભાવના ઊભી મરો. કારણ કે વિપક્ષો જેમના વિરોધ સ પાંકમાં આવતા હતા તે નાગરિકો-મતદારોના ચિત્તમાં સકાનુભૂતિની ઊડી લાગણી જન્મી ન હતી, ત્યારે (વરાટ આમ જનતા મુક્ત મનદારોના ચિત્તમાં એણે ઊભો કરેલો વિરોધ ધણે ઊંડો હતો.

(૪) પદાર્થ પાક આવ્યા દેશે શીખવેા જરૂરી છે. જ્યાં સુધી આમ જનતાની સમજવાએ ઉપાડીને તેમનાં જીવનમાં ફેરફાર નહિ કરાવી શકાય ત્યાં સુધી સત્તામાંનો કોઈ પણ પક્ષ, પોતાના પ્રયત્ન કાધનેા દારા લોક માનસ ઉપર પોતાને અનુકૂળ આ કે તે વાતાવરણ જમાવી શકશે

*

એસ. એચ. શેઠ (નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ)

(૧) વડાપ્રધાને ભારતની એકતા અને અખંડિતતા કાયદામાં ફોવવતો ચૂંટણીનારો લગભગ અને દેશને વિભાજિત થતો રોકવા માટે કોંગ્રીએ પોતાને સત્તામાં સ્થાપવાનો પ્રયત્ન ચુકાદો આપવા નમુઆરી ૧૯૮૫)

મતદારોને અપીલ કરી.

* આ એક અતિચોક્કિતપૂર્ણ નારો હતો; અને વિપક્ષી નેતૃત્વ અને પહેાંચી વળવામાં નિષ્ફળ ચૂકુ કુચળતા અને ઊડી પૂર્વવિચારણા દારા એનો જવાબ આપી શકાયો હોત. આ નારો એક વાર સાચો માની લઈને પણ, મતદારો સામે ધારદાર પ્રશ્ન કરવા જેવો હતો કે-

કેએસના જ સાતત્યપૂર્ણ શાસન હરમ્યાન દેશની અખંડિતતા સામે કય શાથી ઊભો થયો ? બી દલાનવાલેલુ જ્વલ (ફોર્મિસ્ટાઈન) કોણે અડું કયું ? કેએસના અખંડ વહીવટમાં જ દેશની અખંડિતતા કયમાં મુકાઈ હોય અને રાક્ષસે ને પોતાના સમ્રાટને જ મળવા માડયો હોય તે, એ રીતે દેશની અખંડિતતા અને એકતાને કયમાં મુકનાર કેએસને પુનઃ એના રક્ષણને નામે લોકોનો ચુકાદો માગવાનો કયો અધિકાર હતો ?

કેએસના આ દાવાને કઈક સફળતાથી ખુલ્લો પાડી શકાયો હોત.

(૨) આ જમ્મુ-કાશ્મીર પરિણામો ફક્ત 'સકાનુભૂતિ મોભાંડ' જ પરિણામ નથી. 'ફિલ્ડી અને હિત્તરપ્રદેશમાં, 'મોજુ' ફરી વળ્યાલુ' કદાચ સાવ ન ઉવેખી શકાય, પરંતુ કાશ્મીર ખીણ અને આંધ્ર પ્રદેશને એણે અસર ન કરી છતાં નાગાલેડ, મેધાલય, અરુણાચલ, મીઝોરમ, મણીપુર અને કેરાલામાં એ ફરી વળ્યું એ સમજી શકાય તેવું નથી.

આ વિરોધાભાસ આવો અનુદઈ તકાવત પેદા કરે એ સંભવ નથી. ૧૯૭૭માં માત્ર જમ્મુકાશ નારાયણના પ્રખર વ્યક્તિત્વે જ સમગ્ર પરિવર્તન નહોતું આરણ્યું. એમના વ્યક્તિત્વમાં કટાકટીના અતિરેકો અને વિરોધપક્ષોની એકતાના આઠા-પાતળા અંચળાએ પણ બળ પૂરું હતું.

૧૯૮૪માં 'મોબ'ની છત્રી નીચે બીજા ઘણાં દૂધણા આચર્યાં હાજો છે *

બહુ પ્રખ્યાત નહિ એવા મોબ સાથે યુદ્ધી અને પરાજી રીતે આચરાયેલાં દૂધણા મહત્વાકાંક્ષી અને વિખરાયેલા વિરોધપક્ષો કરતા વધુ ધારદાર બન્યા. અને એ જ ભેગોએ રાષ્ટ્રને માથે બીજા પાંચ વર્ષ સુધી ગભરાણીની ચંધવાળું જૂથ વાતચાત શાસન દોષા બેસાડવાનું અને બધારણીય માર્ગે એને કાનૂની બનાવવાનું કાવતરું કર્યું.

(સાધના ૧૯-૧-૮૫)

ચતીશકુમાર

ચૂંટણીમાં મતદાનની પ્રતિનિધિત્વે ચીવટથી ભેળવી ભેઈંશો. આ ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસને કુલ ૫૫૨૨૨ ટકા મત મળ્યા છે. અને તમામ વિરોધ પક્ષોને ભેરા કરીએ તો એમને ૪૧ ટકા મત મળ્યા છે. એ સાથે જ એક વાતને ધ્યાનમાં રાખવી ભેઈંશ કે કેંગ્રેસ આઈ. ને ધોર પરાજયની હાલતમાં ૩૫ ટકા મત મળ્યા હતા. પછી એ પરાજય ૧૯૬૭માં થયો હોય-યા ૧૯૭૭માં આ ત્રણેય આંકડાઓનો એક અર્થ એ છે કે જ્યારે કેંગ્રેસને વધારાના ૧૦-૧૫ ટકા મત મળી ગય છે ત્યારે કેંગ્રેસ છત્રી બંધ જ્યારે એ જ મત કેટલાક પ્રમાણમાં વિરોધ પક્ષોને મળે છે ત્યારે એ વિચલી બને છે

એનો બીજો અર્થ એ છે આ ચૂંટણી-માં પણ લગભગ ૮૫ ટકા મતદારોના વલણમાં કોઈ ખાસ પરિવર્તન ન હતું. પરિવર્તન કરવાનું કોઈ બાકીના પંદર ટકા મતદારોને છે.

આવસ મતદાન, ઘણે કબજે કરવા, મતદાન અને મતમણતરી વચ્ચેના સમયમાળો, પ્રસારણ માધ્યમોના ખેરામ ઉપયોગ, તાણા અને બજબજો, સંતોનો કડક પયોગ, -વગેરે 'પ્રપચો', કોઈ ચોટાની ભણતરીવાળા, અનેક દંડાતો સાથે રજૂ કર્યા છે-

(લેખક આ પ્રપચો નિર્ણાયક બન્યા હોવાનું સૂચવતા લાગે છે.)

૧૯૬૨માં ભારત-ચીન યુદ્ધમાં ભારતના પરાજય, મોઘવારી, સમાજવાદી નેતાઓ દ્વારા કેંગ્રેસની ધોર નિષ્ફળતા અને બિન-કેંગ્રેસવાદના સતત પ્રચારને કારણે અંદાજે સાત-આઠ ટકા મત એવા બંધા કે ભેળે ૧૯૬૭માં કેંગ્રેસને સખત આચરો આપ્યો. કેંગ્રેસ સાત રાજ્યોમાં સરકાર રચી ન શકી. લોકસભામાં એમને અતિ મામુલી ગંઢુમતિ મળી રાજ કીય બન્યુંતોના આ સિલસિલો રાજકીય ઘટનાક્રમ સાથે આખળ ચાલ્યો. ૧૯૭૨માં ગરીબી હડાલોનું મૂળ કામચાલ બન્યું.

એ સાત-આઠ ટકા મતોએ ૧૯૬૭માં કેંગ્રેસને પરાજિત કરી હતી એમણે ૧૯૭૭માં શ્રીમતી ગાંધી અને કેંગ્રેસને સાથ આપ્યો. આવા મત આઠથી વધીને હસ ટકા થયા.

* પછીના ૭ વર્ષોમાં જી. પી. આંદોલન, મોઘવારી, અજ્ઞાતારામ વધારો અને ગરીબી હડાલોના નારાની નિષ્ફળતાએ આ આઠ-દશ ટકા મતદારોના વર્તનને વિભૂલ બનાવ્યો. મતદારોનો આ વર્ત વધીને બાર-તેર ટકા થયો. ૧૯૭૭માં બાદમાં તમામ મતદારોના યથાસ્થિતિવાદી વલણ હતા વિપરીત મતોના સરવાળામાં ચોટાની બાર-તેર ટકા મેળવીને જનતા પક્ષના મતોનું પ્રમાણ ૪૭ ટકા કરી નાખ્યું. પરંતુ પછીના બે વર્ષમાં જનતા પક્ષની આનંદપાત્રી પ્રતિનિધિ અને આતરિક અધાને કારણે આ મતદાર વર્ત ફરી નિરાશ થયો. ૧૯૮૦માં એનો આકાર થોડો વધ્યો અને એણે શ્રીમતી ગાંધી અને કેંગ્રેસને સતારાંક કરી.

આ મતદાર વર્ત ફરી વર્ષ-દોઢ વર્ષમાં કેંગ્રેસથી નિરાશ થયો. એની આ નિરાશા હરિયાણા, હિમાચલ કાશ્મીર, પ. બંગાળ, ત્રિપુરા, કર્ણાટક, આદિ વગેરે રાજ્યોમાં વિધાનસભા ચૂંટણીમાં વ્યક્ત થઈ કેંગ્રેસ આ રાજ્યોમાં બહુમતી મેળવી શકી નહીં.

* આંધ્ર-કર્ણાટકના પરાજય પછી પણ જ્યારે મોઘશકતા વધવાની અનુભૂતિ થઈ ત્યારે, દિલ્હીમાં

મતદારોએ ૧૯૮૩માં 'કેંગેને' વિજયી બંનાવી સાબિત કરી આપ્યું' કે રાષ્ટ્રીયતાની અપીલ સંવેગ્ય છે. અહીંથી કેંગેસે તેની ચૂંટણી રજૂનીતિ રાષ્ટ્રીયતાની અપીલ ઉત્પન્ન કરનાર સ્થિતિઓ બનાવવાની અપનાવી પબ્લિક અને આસાય - કારમીર વગેરે સમસ્યા નોંધને દેશની એકતા: અખંડતા માટે વાસ્તવિક લાય છે એવી અનુમૂતિ એને થઈ હતી. મેઘવારી, બેઠારી, ભખ્ટાચાર અને તમામ આધિક નિષ્ણતાઓ કરતા આ સવાલ મોટો હતો. આ જવાબદારી હોવા માટે વિશ્વસનીય વિશેષ પક્ષના ઉમેદવારોની યાદીમાં વિઠ્ઠલ બનવાની હકમતા ન હતી. આ મજબૂરીમાં દેશના આ પંદર ટકા નિર્ણાયક મતદારોએ કેંગેસને મત આપ્યો અને કેંગેસ ચારસો બેઠકો જીતી થઈ.

આ પંદર ટકા મતદારો આપણે જોણુ તેમ કોઈના સજા નથી. એ પક્ષોને મત આપે છે અને એ સંજોગમાં ચારા ઉમેદવારની સરખામણીમાં મામુલી યા નિષ્કૃષ્ટ ઉમેદવારને પણ મત આપી દે છે. એ ભૂતિના આધારે મત નથી આપતા. એ દેશના મુખ્ય ચૂંટણી મુદ્દા પર ચોતાનો મત બનાવે છે અને કોઈ એક પક્ષને આપે છે. એમાં કોઈએ જનારા બાણ્યો પણ હશે, હજીમની કુકાને બેસીને છાપા વાચતા લોકો પણ હશે, ગ્રામીણી આવનાર અથવા ચોરે બેસીને ટી. વી. સાથે સપા રાખનાર ખેડૂતો હશે, પરંતુ એવું જરૂર લાગે છે કે દેશના લગભગ પંદર ટકા મત આપનારા મતદારો મુખ્ય ચૂંટણી મુદ્દાના આધારે મત આપે છે.

રાજકીય પક્ષો-સ્વયં કેંગેસ પણ, રેલિવિઝન રેડિયો અને અખબારો પર વચસ્વ ધરાવવા છતાં, ઉવામાંથી કોઈ પણ મુદ્દાને મુખ્ય ચૂંટણી મુદ્દો બનાવી દે એ સક્ષમ નથી વિદ્યારાનવાલોની મરૂતિ, અમનસરનું સરકારી પત્રક અને શ્રીમતી અધીજીની હત્યા મિલાય લાખ પ્રમત્નો છતાં રાષ્ટ્રીય એકતા

મુખ્ય ચૂંટણી મુદ્દો ન બની શકતા.

આ પંદર ટકા મત દેશના પ્રવુદ્ધ મતદારો છે. અને એમાં ભલ-ભલની વિચારધારાઓથી પ્રભાવિત બને કેટલાક તો મિશ્રિત અસરવાળા પ્રવુદ્ધ મતદારો છે. આ મતદારો પટયા, દિંદી, મીનચર, બેંગ્લોર, અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, મદ્રાસ અને એવા સમાન પ્રભાવવાળા વિસ્તારોમાં મોટે ભાગે સમાન દેશહિત અથવા દેશ-અધિનતે (વિચાર એક જ સમયે એક સરખો કરે છે પહેલાની ચૂંટણીઓમાં જાણે એને વાયરો છતર કારત મુધી સીમિત હશે; પરંતુ ધીરે ધીરે પછીની ચૂંટણી-ઓમાં દેશવાપી સ્તરે આ વર્ગની દિલ અહિતની ચેતના મોટે ભાગે સમાન લાગી છે. એવું પણ ન માની લેવું નોંધએ કે એ દરેક જગ્યાએ પંદર ટકા જ છે. ક્યાંક એ પાંચ સાત ટકા પણ હોઈ શકે કે ત્રીસ અને ક્યાંક વીસ - ટકા પણ અથવા સ્વરૂપે એવું પણ બની શકે કે કેટલાક વિસ્તારોમાં એની ચેતના હોય જ નહીં અને કેટલાક વિસ્તારોમાં આવો વર્ગ વીસ-પચીસ ટકા હોય.

* આ સંજોગમાં એમ કહેવું કે વિરોધપક્ષ કેંગેસ માટે 'અવમ થઈ ગયો છે, એમ કરી નાખવું તે ખાસ કરીને હતનાઓની વધતી જતી તીવ્ર ત્રિતિ અને તેજવી 'રાજકીય ઉલ્લસાથલના આજના હવામાનમાં લાગુભવતુ યોગ્ય આકલન નહીં' હોય કેમકે દેશમાં એક પરિપક્વ માનસ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે.

મનુભાઈ પંચોળી (વિદ્યાલય ચિત્ર-શિક્ષક)

લોકસભાની ચૂંટણીના પરિણામે લોકશાહી ચાલકોમાં ચિતા અને નિરાશા પેદા થઈ છે

(૧) મેઘવારી ભખ્ટાચાર, અરાજકતા, જિનકર્મચક્ષ્મ વલીવટ, ચુડાગીરી ને અસામાજિક તત્વોને પોષર્તા, આદિ-ગરમીરની ચૂંટાયેલી સરકારોને ઉચ્ચશાળી પાઠવાનાં ને બીજાં લોકશાહીનું ખૂન

કરતા કેળીના નિર્દય પગલાઓએ પણ મતદારોના મનમાં કેળી તરફ કે અણુપ્રેમો, રોષ પેદા કર્યો નથી. એ હકીકત છે.

વિપ્લો એક થયા નથી, પોતાના છુદ્ધ અહંકારો દેશના હિત માટે છોડી શક્યા નથી, એ ય હકીકત છે. બાપ્ટ સાધનો દ્વારા મેળવાયેલા પણ લોકોએ આપેલા આ ચૂકાદો છે.

—પાંચ વરસ માટે સહુએ તેને એલિલિયીયા સ્વીકારવાનો છે. ઠપ્પો ઘૂંટેડો પ્રણે ઉતાંગી લેના કારણે જાત કરવાના છે.

ચુનીલાઈ ભૈષ (રાષ્ટ્રીય લોકસામંતિના અધ્યક્ષ)

વ્યક્તિગત રીતે હું કેશવ વિરોધી મત ધરાવું છું. આનો અર્થ એ નથી કે બીબા કોઈ પક્ષની તરફથી મારો મત છે પરંતુ, કેરોસીની લોક-તંત્રની સાતક દૂધને કોઈક રીતે થંભાવવી નોઈએ. એવું મને જરૂર લાગે છે. એની જગ્યાએ એવો જ બીબો કોઈ પક્ષ હોત તો તેને માટે પણ આવી જ ભાવના થાત પણ કોમસની છતવું એક બીજું પાસું છે જેના તરફ પણ આપણુ ધ્યાન નથી ગયું. તે છે રાજ્યવાદની છત, રાજ્ય અમારું કલ્યાણ કરશે” એવી એક મુખ્ય શ્રદ્ધા દેશના બહુમતી મતદારોમાં ધર કરી ગઈ છે આવી ભામક માન્યતા પેદા થવાના કારણે પણ છે જ. પરંતુ હા નિશ્વસપૂર્વક વિચારણા કે સિદ્ધાંતની પડોશીમાં પડ્યાં વિના દેશને બહુમતી મતદારો સુરાજ્યની લોળી આશામાં આ પ્રમાણે મત આપે તેનો અર્થ એટલો તો થયો જ કે જનતામાં રાજ્યવાદની ભાવના આપણ પ્રમાણમાં ધર કરી ગઈ છે. માધી વિચારથી આ તદ્દન વિપરીત છે.

રાજ્યવાદના સંદર્ભમાં કહેવું હોય તો માધીજી પેલે અરાજ્યવાદી હતા. રાજ્યની સત્તા થટે અને નાગરિકની સત્તા વધે તે માટે એમના પ્રયત્નો હતા. એ સત્તા કામગીર બને, વૃદ્ધ, નાગરિક સત્તાનો ઉદય થાય એ એમની ઝાંખના હતી.

* ભારતની જનતાની કોઠા સૂઝને આપણે ખીરદાવીએ કલે બાકી એના ખીબા પાસાં પણ બળવાનું નોઈએ. આપણે ગુલામ હતા અને ગરીબ તો આજે પણ છીએ. ગુલામની ઈચ્છા સંતાપારી સાલિક બનવાની. ગરીબની ઈચ્છા અમીર બનવાની હોય છે વળી, આ કિસ્સામાં સામંતશાહી માનસ પણ છે. નીચે પહેરવા ધાતિયું ન હોય અને ઉપર અગરખામાં એક ઝંઝૂન વા-બોરિયાં હોય ત્યારેય પોતાના માનેલા સેંઠ, સામંત કે રાજની સ પતિના દેખાડાથી અંતર જનાર પણ આપણો નાગરિક છે. આ સિવાય માનવરાવ સિંધિયા અને અણુજીતસિંહ ત્રાયકવાડની છતને જાદુ બીબે ક્યો? કોઈ શકે કે કપડવંજમાંથી જીભેલા નટવરસિંહે કહ્યું હતું કે “નથી આજે, નથી આપવાનો, તમારે પોટ આપવા હોય તો આપજો. અને એ છુટ્યા ! જરાજર આવી જ વાત કહેનાર અમૃત પટેલ માધી નરમમાંથી આવસ કરને હરાવીને ૧૯૮૦ની ચૂંટણીમાં છર્યા હતા.

* હવે એમની પેટીમાં મત નાખનાર મતદારોની કોઠા સૂઝને વખાણવી કે પછી એના અઘાન અને અણુ-ધતાની ચિંતા કરવી તે તમે નક્કી કરજો “એમજીકેટ ધાવ માસ્ટર” (તારા રોકને બધાવ) — તારા મત-હાતાવું શિક્ષણ કર વગેરે જે કહેવાયું છે તે, અને આપણે આજ સુધી લાખો રૂપિયાના ખર્ચે પ્ર-શિક્ષણ કયું છે તે આ કોઠાસૂઝ ધાળાવું કરવાની જરૂર ન હતી, ખરું તે કે શુ આપણે એ સામ તપાહથી સમોહિત પ્રભાવિત “કોઠાસૂઝ”ની દિશામાં જયું છે ? માધીએ એના છેલ્લા વસિયતનામામાં “રોનિક સત્તા પર નાગરિક સત્તા” ની છતની વાત કરી છે. તેમાં જે ચેતનવાન, યાનવાન અને જવબદારીના ભાનવાળો, લોકતાંત્રિક દષ્ટિવાન નાગરિક ધડવાતું અભિપ્રેય છે તે કામ આ રીતે કોઠાસૂઝને ખીરદાવીને કરીશું !

અને લોકચાલીમાં અંકુશ માટે જવાબદાર

સમગ્ર વિરોધપક્ષની કે આપત્તી નિતરાની રાખનારની જરૂર નથી શું ?

જેમ રમતમાં તેમ લોકશાહીમાં એ પક્ષો-સાક્ષક અને વિરોધની જરૂર હોય છે. વેનો ખસાય સુદાં ન હોય તેવી પ્રજાના ભાવુક ચાળાથી આપણે શી રીતે મોહિત થઈ જઈ શકીએ ? જાળવેથી, ચ દસેપર, ફરનાન્ડિસ, ઠપૂરી ઠાકુર, રામ જેઠમલાણી અને બહુગુણ જેવા કસાયેલા અને નીવડેલા પાલોમેન્ટેરિયોના (સ સદા)ને મત ન આપી માધવરાવ સિંધિયા, રણજીતસિંહ ત્રાવકવાડ (જેવા સામ તો અને સુનિલકાત, વૈજયંતીમાલા અને અગિતાલ બચ્ચન જેવા નાયવાણુ તથા નચાવવાણુ જ ભણુનારાઓને હાખેા મતોના તફાવતે ચૂટી

ચેલનાર જનતાની કોઠાસર પર તમે વારી ત્રવા છે ?

૨૦૦૨૨૧૭ નીવડે કે ન નીવડે, મારે કે તમારે એ હાથી સામે કાઢીબાઈની અસમર્થતાના માર્ગ ધીરજ પૂર્વક રાહ “જેવાની જ છે. સવાલ એના વિરોધનો નથી સવાલ અબાણી દિશાનો છે એ દિશા શું હોઈ શકે ? અને એ દિશામાં આજે કાચ કરવું” જોઈએ કે નહિ ?

—દિશા આપણી ગ્રાધીચી વ્યા “હિ દસ્વરાજ”. ની અને રાજ્યવાદના; વિસર્જનની હોવી જોઈએ રાજ્યની છત એ ઉપર્યુકત દિશાથી સાવ ઊલટી દિશામાં જવાના અપાયેલા વચનની છત છે.

(પત્ર બપવહારમાંથી)

લેખક-પ્રકાશકોને હાર્દિક અપીલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતી સાહિત્યની સમગ્ર અને સાંપ્રત પ્રકાશન ગતિવિધિ સાથે અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સંકલિત રહેવા માટે હવે પછી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના પ્રકાશિત થનારા પુસ્તકોના લેખકો/પ્રકાશકોને હાર્દિક અપીલ કરે છે અને પ્રકાશનની બે નકલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પહોંચતી કરવા વિનંતી કરે છે

આ યોજના દ્વારા ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના ચાહકોને નવાં પ્રકાશનો અગ્રે તાત્કાલિક સહાયક અને માર્ગદર્શન પુરા પાડવાનો આશય છે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રગટ થનાર ગુજરાતી અથસ્થિમા પુસ્તકની તમામ વિગત વિષય-નોંધ સાથે મુકવામાં આવશે તેમ જ ‘પરજ’ની સામાર નોંધમાં તાત્કાલિક એનો સમાવેશ કરવામાં આવશે તેમજ સર્યા તરફથી વિશાળ વાર્ષિક અન્ય પ્રદર્શનમાં એને સામેલ કરવામાં આવશે

વિશેષ નોંધ :- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અ તર્ગત ૧૬ જેટલી વિવિધ પારિ-તોષિક યોજનાઓ છે. લેખકની સંમતિ સૂચના હશે તો નકલ પારિતોષિક યોજના અંતર્ગત પણ સમાવી લેવાશે. અન્યથા, ગુજરાતી ભાષા અને સાહિ-ત્યની પ્રકાશિત સામગ્રી તરીકે એના અંચાલયમાં યોગ્ય નોંધ સાથે જળવાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સહકર્ય મોદ્ ઇન્ડિયા પાઠન, આગ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

ભાવનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લિ.

૧૩, મંગાજીયા તળાવ-અહંકાર શાવન-ભાવનગર ફેબ્રુ ૨૩૩૨૪-૨૫-૨૬

સહરતા :

શેરવા ડોળ	... ..	રૂા. ૨૫૬ ૬૮	લાખ ઉપર,
ફે ડો	.....	રૂા. ૩૨૬.૧૫	,, ,,
શાપજો	.....	રૂા. ૨૦૧૩.૪૬	,, ,,
ધીરાણ	.....	રૂા. ૩૭૩૬.૬૩	,, ,,
કાપીસ ડોળ	... ..	રૂા. ૪૫૮૬.૮૬	,, ,,

સાચા-જર

આકર્ષક બચાવ :

ખાધી સુદતની થાપણ :

૧ વર્ષ	.....	૮ ટકા.
૩ વર્ષથી ઉપર	.....	૧૦ $\frac{૧}{૨}$ ટકા

☆ આપની થાપણ આ બેન્કમા મૂકી સલામતી સાથે વધુ બ્યાન્સ મેળવો.

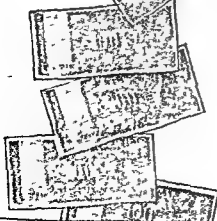
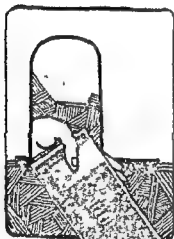
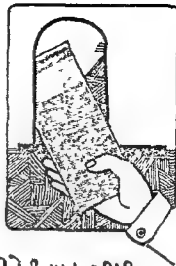
પ્રાગજીભાઈ પ્રટેલ
(ઉપપ્રમુખ)

કાન્તિલાલ પારેખ
(મેનેજર)

જયવંતસિંહ જાડે
(પ્રમુખ)

દર મહિને રૂ.૧૦૦
 ૬ વર્ષ સુધી ગયાવૉ
 અર્થે
 જિંદગીભર દર મહિને
 રૂ.૧૦૦ મેળવૉ

કેવી રીતે ? બહુ સીધી વાત :
 રાષ્ટ્રીય બચત પત્રોની
 છઠ્ઠી શ્રેણીમાં

છ વર્ષે આ રકમ બમણી થાય છે.
 અરલે કે.રૂ.૧૦૦ના
 રૂ. ૨૦૧-૫૦ પૈસા થાય;
 એમાથી રૂ. ૧૦૧-૫૦ પૈસા તમે લઈ લેશો,
 અને બાકીના રૂ. ૧૦૦ દર મહિને
 ફરીથી આ બચત યોજનામાં જમા કરાવો.
 આમ દર મહિને તમને રૂ. ૧૦૦ મળ્યા કરશે.

આવા બચતપત્રો રૂ. ૧૦,
 ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, ૫,૦૦૦
 અને ૧૦,૦૦૦ ના મુલ્યમાં મળે છે.

વાર્ષિક ૧૦ ટકા કમ્પાઉન્ડ ચ પૈ બ્યાજ

-સચિવ, નાની બચત અને
 રાજ્ય લોટરી, ગુજરાત.

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.,

દૂધસાગર ડેરી, મહેસાણા—૩૮૪ ૦૦૨.

હાર્દિક શુભેચ્છા

☆ દૂધસાગર એટલે જનસમુદાય માટે જિલ્લાના ૬૮૭ ગામડાઓ દ્વારા સહકારની ભુમિકા પર દૂધ એકત્ર કરનાર સંસ્થા.

☆ રમે કાષ્ઠક પદ્ધતિથી આઈ. એસ. આઈ માર્કસિદ્ધિત હોલમિલ્ક પાવડર, સ્કીમ મિલ્ક પાવડર, બેબીફુડ, એગમાર્ક સ્ટાન્ડર્ડ સાયેના ટેબલ બટર અને સાગર ધી બનાવનાર સંસ્થા.

☆ જિલ્લાના બે લાખથી વધુ વિશેષ નાના-સીમાંત અને જમીન વિહોણા દૂધ ઉત્પાદકોના પશુઓ માટે સમતોલ પશુઆહાર તથા સાગર હાર્દ-પ્રે કાણુ તેમજ મફત પશુ સારવાર, પશુ આલાદ સુધારણા, યોજના, પશુ જૂથ વીમાયોજના અને સભાસદ જૂથ વીમા યોજના, ચહિયારા ખેતર જેવી શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણની સભાસદો માટેની યોજના, પશુ દીઠ દૂધ ઉત્પાદન વધારવાના સતત સબન ચલનો તથા સતત સમવાયી આર્થિક પદ્ધતિ બરી રાખનાર સહકારી સહસ્ર.....

બાળુભાઈ સુ. બાટ

મોતીભાઈ ર. ચૌધરી

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ચેરમેન (સંસદ સદસ્ય)

પ્રામાણિક રાજવની બિર્મિલ આકાંક્ષાઓ

[પત્રકારોની નજરે પહેલાં પાંદર દિવસ]

કચ્છી કર જિયા : ટેબલોઇક ડેઇલીમા 'ટેબ્લીટવી' કટારમાં રાજવ ક્ષેટ ટેન ડેઝ લેખ]

માત્ર દસ જ દિવસમાં શું બની ચૂક્યું છે તેનો અહેવાલ માત્ર હવા સુધીને રજૂ કરવો એમાં પત્રકારત્વની ઘણી પ્રવીણતા જોઈએ, આ દસ દિવસ આશરતો, ઇતિહાસ પેહલી નાખનારા બની રહેશે કુમળો માણક રાક્ષસની સામે લડી રહ્યો છે સત્તાની પરસાળોમાં પરિવર્તનના પવનો ફૂંકાઈ રહ્યા છે, ભારતની કાયમત ઘડી રહેલી છે. પ્રમુખ પ્રધાનની મહત્વનો જીંદગીભરી છે, તેમના સંવાદ અર્થસર છે. તેઓ મળના અજોયરમાં અજોયર, ખુલે કુચો ફેરવે એવા વેધક અને અહિવાળા સવાલો પૂછે છે, રાજવ માધી ચૂપ હોય ત્યારે તેમનું મોન પણ અતિશય અર્થપૂર્ણ હોય છે. રાજવ શ્રીધી એક પછી એક કેમિનો પ્રધાનની સાથે 'એક્સપ્રેસ'માં ફેરવતું ચલાવે છે, કામેરી-જમણેરી વિચારોવાળી બબ્બે અતની ચિ'કટે કો રાજ ચલામાં આવે છે, કેફુલેટવાળાઓ અને સાઈકોલોજીવાળાઓ પોતપોતાનાં દિવ પ્રાપ્તિર હિસ કુમારાના બુક પના એપિસોડરો માધી રહ્યા છે.

કચ્છી કર જિયા : 'ગિલ્ડ' સાપ્તાહિકનો અક્ષરેખ 'ધ રાજવ એક્સપ્રેસ'માં]

મુલા સત્તાનો ફેફટ પહેલી બન્યુઆરીથી રાજવને દયમયાવી રહ્યો છે ગોધાને લીંચડેથી પકડીને મોહવે મેટરોની અડાથી તેને નાથવા અડ્યો છે. અને પ્રથમ સાત દિવસનો દેખાવ અહિવાળા છે. કોતરતો અર્થ પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને વેગીલી બનાવી એવો પતો દોમ તે પરિવર્તન લાવવાની અખની વેગીલી બની ચૂકી છે. જો કે "દેશના જ મેન્ટેન ફૂં રીફરકર કરીશ" - એવું રાજવે બન્યુઆરી : ૧૯૮૫]

વાર વાર આપેલુ વચન તેમણે પરિપૂર્ણ કરવાનું બાકી છે

[પ્રા પ્રવિણ શેઠ] સદેશ દૈનિક રાજકીય રંગપટ' કટારનો લેખ]

૧૯૭૭માં અને ૧૯૮૦માં વિજયી નેતાઓએ ચૂંટણી પછીના દિવસોને વિજયનો યોગ્ય વાચનામાં વેઠી નાખ્યા હતા ત્યારે રાજવ શ્રીધીએ પહેલાં દિવસથી-પહેલી બન્યુઆરીથી જ સરકારે લેવાનાં પત્રાલની આડણી કરી દીધી રાજવ શ્રીધી આમ કરવા માટે જ છે અને કશું ક ખરાબર કરશે એવો વિશ્વાસ લોકમાનસમાં પ્રવર્તે છે. પહેલાં રાજકીય રાજવે જડ સ્નાયુ અને નિશ્ચેતન શાનત વ્યુત્ક્રાંતિ વહીવટી હેઠળ ચેતનવૃત્તો કરવા માટેની થેરપી અભ્યાસી છે, વિલંબ માટે નામચીન અને સધ એવા અમલદારોની કામચોરીને રાજવે પકડારી છે, [ઇન્ડર આલહોઝ : દા. એ. ઈ. ના ૧૯૬૬ આશરિતના તર્કોનો ન્યુ ટીમ્સ ક્ષેટ ટેન ડેઝ ઈમ્બિ'ગ રાજવ સ્ટાઈલ લેખ]

—માત્ર વિપક્ષી નેતાઓ જ ચૂંટણી પછી આશર કરી રહ્યા છે. વિજેતા રાજવ શ્રીધી તો કમેરીય કામેમાં મળાબૂ છે. રાજવની (૧) સક્રિયતા તેમની મત્ર અને તેમની ઉતાવળ થોડે અશી તો વહીવટી તંત્રના નિર્ન સ્તરે સુધી અમી (ચુક) છે. પરંતુ, પ્રચડ વિજયથી સાસકપેક્ષનું માણું ફરી ન જાય એ રાજવ શ્રીધીએ જ્યેવું રહેશે.

સંલોકોની અપેક્ષાએ એટલી એકસ્ટ્રાવેગન્ટ (૧) બની ગઈ છે કે તેમને સંતોષવામાં નહિ આવે તો તેમણે જગજગત હતાકા જમ્મરો અતિ ઉત્સાહનાં માર્કો પરિશ્રામે આપેલું ૧૯૭૧-૧૯૭૭ અને ૧૯૮૦ની ચૂંટણીમાં પછી જોયાં હતાં

* રાજવ શ્રીધીને અતદારોએ સાતત્ય અને

પરિવર્તનનો આદેશ આપ્યો છે. રાષ્ટ્ર પરિવર્તનને વધુ મદદ આપે

(પ્રેમશંકર આ : ટા.ઓ.ઈ.માં 'ન્યુનિટિયન ટુ પોલિટિક્સ . રાષ્ટ્ર માધીય બોલ્ડ ઇનિશિયેટિવ' લેખ)

* લોકચાલી સંસ્થાઓ આપઘાત ભણી જઈ રહી હતી એ પ્રકારને રાષ્ટ્ર માધીયે સ્વતાંત્રી છે. રાજકીય સ્થાનું મુખ્ય કારણ ગ્રામીણ અને રાજકારણીઓ વચ્ચેની કડી છે. ૧૯૬૮માં અવિભક્ત કેમ્બ્રિજે બહેર કંપનીઓના ડોનેયન ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારથી આ મેકાલુ સરખઈ છે. પૈસાની જરૂર વધતી ત્રણ એટલે રાજકીય પક્ષે હાથ ઢાળી કરવા મહિમા-સ્મરણરો, બૂલ્ડેરો (દારુ માળનારા ટીબર ચોરો, માદિયાઓ છંડાઓ, અને મહિલાઓ સાથે રાજપુત્રોએ હાથ મિલાવ્યા.

-આ અનિષ્ટ કડી તોડવાનું સહેલું નથી. ખુદ કેમ્બ્રિજના હાથ સોથી વધુ ખરાડાયેલા છે. તેણે હમણાં ચૂટણીમાં એક અભાગ રૂપીઆ ખર્ચ્યા.

* આ ત્રંદા તમેલા સાફ કરવાનો પ્રયાસ, બહુ બહુ તો આંશિક રીતે સફળ થાય એવું ઉપાય એ છે કે હોમલેસોના તમામ (નિશ્ચિત) ખર્ચ રાજ્ય તરફથી આપાય.

[કે સી ખન્ના : ટા.ઓ.ઈ. મનિ લેખ 'ધ ટાન્ક એન્ડ નોઈઓબર']

પૌત્રીસ, ન્યાયતંત્ર, ફેલો, શાળાઓ અને બહાર બાંધકામ ખાતામાં એટલે બહુ-થાર છે કે તેને ફર કરવામા અનેક સરકારોની લાશો પડી છે

[રામભાઈ] : ટા.ઓ.ઈ.ના બૃતપૂર્વ મુખ્ય સ પાઠનની નેચનલ સીન કટારમાં 'ધ ફીરર ચાર્ટ' લેખ]

—મતદારોએ નેમની રેકર્ડરી કરી એવા દુઝ્મી દુખી પત્રકારો, પડિતો, પ્રોફેસરો, પોલિસ્ટરો, પબ્લિસિસ્ટરો અને રેફરેલોનિસ્ટો (રાજકારણી

વરતારિયા) !—મારી સલાહ સહી.

* મતદારોએ તમને આ પેલી પછડાટથી નાસી પાસ ન થતા, તમારું મનજ ઠંડું રાખો—ટૂંક સમયમાં તમારી વારી આવશે. વિનંતા પક્ષ માટે પડી રહેલી પ્રચંડ તાળીઓના ત્રણાટ ટૂંક સમયમાં થી બચી, માસ મિડિયા (જન-સંપર્કના સાધનો)ની સુપરચીટિડ પબ્લિસિટીએ તમારા પીછા ચૂધી નાખ્યા છે; પણ ટૂંક સમયમાં તમે કંતકલાતા ફિનિશ પક્ષની જેમ સફળતા મેડા મરીા, કરી પાછા તમે આગાહીના કરી ચક્રો (એ વખતે સાચી, આપણી સિસ્ટમ કેટલી બધી માફલી છે એ તમે જાણો છો ફીરર ચાર્ટ' પગેડુ રાખતો અને હવે પછી તમારું કાવગોત્રીસ એકદમ ખડું પડશે.

૩૭ વર્ષ પહેલાં હતો એના કરતાં આજે અપ્રચાર તથા બિનકાર્યક્ષમતાને પાપો વધુ વિશાળ બનેલો છે. રાજકીય એક્ટાવિસમન્ટના તથા નોકરસાળીના વિશાળ વર્ગોના સ્થાપિત હિતો વકરેલા છે. વિશ્વબંધારી પ્રેસિયર, વિવેકલુદ્ધિ વાપરવાની ફિસ્કલનરી સત્તાઓ, ગૂંચવણભર્યા નિવેશો, વજેરેથી અમલદારો તરખતર બન્યા છે—ત્વરિત નિર્ણયો, પ્રામાણિક અભિગમ અને ફાઈલોનો કાર્યક્ષમ નિઠાલ એમને પસંદ નથી માત્ર નવા પાયરાથી આ સ્થાપિતહિતોના ત્રણ લૂટાઈ ભય ત્યારે તેઓ સુધારાને કાંત કચાચ્યાવીને રેસિસ્ટ કરશે —રાષ્ટ્રવે નોકરસાળી ઉપર સતત સખન રફ ફેરવશે પડશે.

* પરંતુ, આ વધીવરી મુશ્કેલી તો કુલ વિસ્તારમાં નથી રાજકીય એનેલમેન્ટ બારી પડશે. રાજકીય શુભતાને નાથવા માટે સંઘર્ષમાંની વિરાટ ગદ્ગદમતી હરનિઝ કામ આવતી નથી. રાજકીય સિસ્ટમ ખસ કર રીતે તપી ગયેલ છે....

☆

(સ્વામીનાથન એસ. આયર-ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસમાં : 'ઈઝ રાષ્ટ્ર સિરિયસ ?' લેખ)

રાજ્ય ત્રાંધીએ કહ્યું છે કે મને વધુ મુક્ત અને સ્વર્ધાત્મક અર્થાત્ત્ર ખરે છે. જાહેર ક્ષેત્ર કાર્યક્ષમ બને એવી મારી ઈચ્છા છે. મુલ્યી અમલદારોને વધુ વધુ સત્તા હોવી જોઈએ, સાથેસાથ જવાબદારી પણ પ્રભાવી જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ પરત્વે શાસને સખમ, સવેદનશીલ અને પ્રતિભાગી (ટરપોન્સિવ) બનવું જોઈએ.

આ આંદોશી વખાણવા જોવા છે પરંતુ તેમણે એ પાર પાડવા હશે તો નિષ્પજ અને નકામા અમલદારોને પાણીયુ આપવું પડશે, અને પેલાય નહિ એવા જાહેર એકમેને પાણીયુ આપવું પડશે. આપણે ત્યાં ૪૦ વરસમાં જે જવાબદારીનું અને હરામખોરીનું 'કલ્પ' કાલ્પકલ્પ છે વીજળી, પાણી, વાહન વ્યવહાર, ટેલિફોન અને એ લોકોને ક્ષેત્રે ભવંકર ઉદાસીનતા, બેદરકારી તથા બેજવાબદારી જોવા મળે છે દરેક પ્રધાને અને જાહેર ક્ષેત્રના દરેક વ્યવસ્થાપકે કાર્યક્ષમ કામગીરી જાળવવાને બદલે સત્તાઓને ખતાવવા ઉપર જ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થયું છે.

[જ્યોત્સના વર્ગિઝ : ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસના વડા-તંત્રીને એક્સપ્રેસ મેગેઝીન પૂર્તિમા 'ટવેન્ટી યોઈન્ટસ ફોર મિસ્ટર કલ્પ' - લેખ]

મતદારોનો બહોળો ભાગ આઝાદી પછી જન્મેલા નાગરિકોના બનેલો છે. મતદારોએ સાતત્ય, સ્થિરતા અને પરિવર્તનનો આદેશ આપ્યો અને રાજ્ય ત્રાંધી આ વિરાટ આદેશ પ્રમાણે વીજળીરેખે પત્થા નહિ બરે તો તેઓ એક જ વર્ષની અંદર મુસીબતમાં આવી પડશે. X૨૨૨૨૨ ત્રાંધીને એ (તહાસિક તક સાંપડી છે, તેઓ બેઠે હાથે એને ઝડપી નહિ લે તો દેશન યદ્દ જશે - સમર્થ મુદ્દવાન છે; વિલંબ જીવેલકુ બની રહેશે.

જો રાજ્યકાર્યમાં અને સાંસદમાં - ઇન્સ્ટીટુટ હોલો હોતા નથી દેશની વિરાટ સમસ્યાઓનું ઇંદમની લાકડી વડે નિરાકરણ નથી લાવી શકાય. પછી પેસીને પાડવો પડશે; માત્રમાં ઘણા ખાસ

આવશે પણ એક વાર ભારતની ત્રાડી ચાલી તો પછી સફળતા હાથવે તમા છે

- પ્રભાવી જગી ચાહના છતાં રાજ્ય એકલે હાથે કાંઈ કરી શકે નહિ તેમણે - સમમ દેશને સાથે લેવા જોઈએ.

[સચી સહાય : 'સ્ટેટસમેન' અંગ્રેજી દૈનિક-દિવસી અક્ષરિતા તંત્રી અને કટાર લેખકનો લેખ]

રાજ્ય ત્રાંધી સમક્ષની ચેલેન્જ પ્રચલ છે કાં તો તેઓ સરકારી માલુસો અને સિસ્ટમ ઉપર પકડ જમાવે છ કે કાં તો માલુસો તથા સિસ્ટમ રાજ્ય ઉપર પકડ જમાવે છે.

- ગાંધીને ખરો હરેશ તો મંધારણ છે રાજ્યવે તેમાંના 'માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો' (ડિરેક્ટવ પ્રિન્સિપલ્સ) અમલમાં મૂકવા જોઈએ - કોઈ નેતા આ સિદ્ધાંતોથી વધુ કાળિદારી યદ્દ શકે નહિ (જુલુ ન જોઈએ કે) શ્રીમતી ગાંધીએ અંધારણ દ્વારા સ્થપાયેલી અનેક લોકશાહી સંસ્થાઓને તોડી નાખી અને પશ્ચના લુપ્ત બોલાવી દીધા. રાજ્યવે હલોવેન્સ નાહિદિએલની અઘાથી આ ખતમાય સંસ્થાઓનું અલમપટા વડે ફરી બેઠી કરવાની છે

(સચી સહાય : સ્ટેટસમેનમાં 'એ કલોઅપ્રુક' નામની કટારમાંના 'પાપલોટર ધ નેશન' લેખ)

- રાજ્ય ત્રાંધીને તોડત્ર હાર પહેરાવીને ગોંગીના સહ સભ્યોએ તેમને જીવન કરતા મોટા બનાવી દીધા છે. એક જ રોપધીમાં બધા છંદા મૂકીને મતદારોએ જીડો વિધાસ વ્યક્ત કર્યો છે.

- માત્ર પ્રચલ જલમતી કાંઈ લાભકારક નથી. ૧૯૫૭ની જેમ પ્રભાવી પ્રચલ અપેક્ષાઓ જન્મી છે તે નહિ સંતોષાવ તો મતદારો લાકડી ઉગામજ શાકપુડકો અને અમલદારો કોઈ પણ પરિવર્તનને નિષ્પજ બનાવી દેવા માટે નામચીન છે. એક વીસમી સદીમાં લઈ જવાની હોંશ સારી છે પણ ભારત જુદા જુદા અનેક યુગોમાં જીવે છે. એ બધા યુગો

પરિવર્તનનો આરોગ આપ્યો છે. રાષ્ટ્ર પરિવર્તનને વધુ મહત્વ આપે

(પ્રેમચંદ્ર આ : ટા.ઓ.ઈમાં "યુનિફિકેશન ડુ પોલિટિકલ : રાષ્ટ્ર પ્રાધીય બોલ્ડ ઇનિશિયેટિવ" લેખ)

* લોકશાહી સંસ્થાઓ આપણા બધી જાઈ રહી હતી એ પ્રાંતવાને રાષ્ટ્રના પ્રાંતોએ ઉત્પન્ન છે. ગાંધીય સદ્ગુણ મુખ્ય કારણ ગ્રામ્યો અને ગાંધીયો વચ્ચેની કડી છે. ૧૯૧૮માં અધિભારે જોઈએ જોઈએ કંપનીઓના ડોનેશન ઉપર પ્રતિબંધ મુક્યો ત્યારથી આ મોહાલ્ય ચરમલઈ છે. પોતાની જરૂર વધતી જતી એટલે રાજકીય વચ્ચે હાથ ઠાળી કરવા પ્રાંત-સ્વયંસેવકો, બૂટલેસરો (હાંતુ ગાંધીયો દીગર ચોરો, માદિયાઓ ગ્રામ્યો, અને ગ્રામ્યો સાથે રાજપ્રત્યેક હાથ મિલાવ્યા.

-આ અનિષ્ટ કડી તોડવાનું સહેલું નથી. ખુદ જોઈએના હાથ હોધી વધુ ખરડાવેલા છે. તેણે હમણાં ચૂંટણીમાં એક અભાગ રૂપીયા ખર્ચ્યા.

* આ જગાં તમેલા સાથે કરવાનો પ્રયાસ, બહુ બહુ તો અધિક રીતે ભ્રમ ધાવ. કોઈ ઉપાય એ છે કે ઉમેદવારોનો તમામ (નિષ્ઠિત) ખર્ચ રાજ્ય તરફથી જપાય.

[કે સી ખન્ના : ટા.ઓ.ઈ. માને લેખ 'ધ ટાસ્ક ઓફ નોર્થઝીમર']

પોલીસ, ન્યાયતંત્ર, રેલવે, શાળાઓ અને જાહેર બાંધકામ ખાતામાં એટલો પ્રજા-ચાર છે કે તેને ફર કરવામાં અનેક સરકારી ની લાશો પડી છે

[રામભાઈ]. ટા.ઓ.ઈ.ના જૂનપૂર્વ મુખ્ય સંપાદકની નેચનલ સીન ક્લારમાં 'ધ રીવર ચાર્ટ' લેખ]

-અંતરોએ જેમની શેઠડી કરી એવા દુ.ખી દુ.ખી પત્રકારો, જડિતા, કોઈસરો, પોલસ્ટરો, પોલિસિસ્ટો અને રોડોલોનિસ્ટો (રાજકારણી

વગત્રિયા) !-મારી સલાહ સુણો

* અંતરોએ તમને આ પેલી યજ્ઞકટકી નાસી પાસ ન થતા, તમારું મગજ ઠંડું રાખો-ટુંક સમયમાં તમારી વારી આવશે. વિનંતો પક્ષ માટે પડી રહેલી પ્રમુખ તાળીઓનો ત્રગ્ગટ દૂક સમયમાં થમી જશે, માસ મિડિયા (જન-સંપર્કના સાધનો) ની સુપરપીટક પોલિસીટીએ તમારા પીઠાં ચૂધી નાખ્યા છે, પણ દૂક સમયમાં તમે દંતકથાના ફિનિક્સ પક્ષાની જેમ સજાગા બેઠા થશો, કરો પાકા તમે આગાહીના કરી રહ્યો (એ વખતે સાચી, આપણી સિસ્ટમ કેટલી બધી માંદગી છે એ તમે જાણો છો ફરીવર ચાર્ટનું પગેકુ રાખતો અને હવે પછી તમારું કાવગતોસીસ એક્ટમ ખરું પડશે.

૩૭ વર્ષ પહેલાં હતો એના કરતાંવ આને જાણ્યાર તમા નિતકાવક્ષમતાને પામે વધુ વિચાર બનેલો છે. રાજકીય એસ્ટાબ્લિશમેન્ટના તમા નોકરચાહીના વિચાર વર્તોના ક્યાપિત હિતો વહેતા છે. વિલંબકારી પ્રેસિયર, વિવેકલુદિ નાપરવાની કિસ્કેનરી સત્તાઓ, જૂનવાનભવ નિયમે, વજેરેથી અમલદારો તરતતર નવા છે-તરિત નિર્ણયો, શામાલિક અભિપ્રય અને હાઈસીને કાર્યક્રમ નિર્ણય એમને પસંદ નથી માન નવા પાવશયી આ સ્થાપિતહિતોનો ત્રગ્ગલ લુટાઈ અપ ત્યારે તેઓ મુશ્કારને હાલ કયાચાનીને રેલિક્ટ કરશે -રાષ્ટ્રવે નોકરચાહી ઉપર સતત સખન રૂં ફેરવે પડશે.

* ૫૦ વ, આ વહીવટી મુશ્કેલી તો કુલ વિચારમાં નથી રાજકીય એન્ટેન્સેન્ટ કારી પડશે. રાજકીય ગુન્ધતાને નાથવા માટે સરકારની વિરાટ બદ્ધતી દરજિત કામ આવતી નથી. રાજકીય સિસ્ટમ અવકર રીતે તપી ત્રયલ છે...

(સ્વામીનાથન એસ. આયર-ઈન્ડિયન એકસપ્રેસમાં : 'ઈન્ડિયન સિરિયલ ?' લેખ)

રાણવ ત્રાધીએ કહ્યું છે કે મને વધુ મુકત અને સ્વર્ણાત્મક અર્થતંત્ર ખરે છે. જાહેર ક્ષેત્ર કાર્યક્ષમ અને એવી મારી ઇચ્છા છે મુલ્કી અમદારોને વધુ વધુ સત્તા હોવી જોઈએ, સાથોસાથ જવાબદારી પણ પ્રમુખની જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ પરંવે શાસને સખત, સ વેદનશીલ અને પ્રતિષ્ઠાળી (દિસ્પોન્સિવ) બનવું જોઈએ.

આ આદર્શો વખાણવા જોવા છે પરંતુ તેમણે એ પાર પામ્યા હશે તો નિષ્ફળ અને નકામા અમલદારોને પાણીયુ આપવું પડશે, અને પોષાય નહિ એવા જાહેર એકમોને પાણીયુ આપવું પડશે. આપણે ત્યાં ૪૦ વરસમાં એ જવાબદારીયું અને હરામખોરીયું ‘કલ્ચર’ કાલ્પ્યુંકયું છે - વીજળી, પાણી, વાહન વ્યવહાર, ટેલિફોન અને જે કંઈકને ક્ષેત્રે અર્થકર ઉદાસીનતા, બેદરકારી તથા બેજવાબ દારી જોવા મળે છે. દરેક પ્રધાને અને જાહેર ક્ષેત્રના દરેક વ્યવસ્થાપકે કાર્યક્ષમ કામગીરી જનભવવાને ખસે સત્તાઓને ખટાવવા ઉપર જ લક્ષ્ય કેન્દ્રીત કર્યું છે.

[બ્યોન્ન વર્ગિઝ : ઇન્ડિયન એકસપ્રેસના વડા-તંત્રીને એકસપ્રેસ મેન્ડેગીન પૂર્તિમાં ‘હવેન્ટી પોઈન્ટસ ફોર ગિવટર ક્લીન’-લેખ]

મતદારોનો જહોયો ભાગ આઝાદી પછી જન્મેલા નાગરિકોનો બનેલો છે મતદારોએ સાત-ત્ય, સિધરતા અને પરિવર્તનનો આદેશ આપ્યો અને રાણવ ત્રાધી આ વિશાટ આદેશ પ્રમાણે વીજળાવેત્ર પત્રકા નહિ ભરે તો તેઓ એક જ વર્ષની અંદર મુસીબતમાં આવી પડશે મરણાણવ ત્રાધીને એ તિહાસિક તક સંપત્તી છે, તેઓ બેઉ હાથે એને ઝડપી નહિ લે તો હેરાન યદ્ય જ્યો-સમર્થ સુધવાન છે; વિધાન ઇવેલણ બની રહેશે.

કરજાંકારણમાં અને ‘ચાસતમાં’ ઇન્સ્ટીટ ઈટોલો દેતા નથી. ટેસની વિચટ સમસ્ત્યાઓનું ઇલમની લાકડી વડે નિરાકરણ નથી લાવી શકાયું. મલો પસીનો પાડવો પડશે, માર્ગમાં ધણા ખાસ

આવશે પણ એક વાર જાતની માડી ચાલી તો પછી સફળતા હાથવેતમા છે.

- પ્રમુખી જ ગી ચાહના છતાં રાણવ એકલે હાથે કાંઈ કરી શકે નહિ તેમણે-સમમ દેશને સાવે લેવો જોઈએ.

[સચી સહાય : ‘રેટરસમેન’ એ જીલ્લો દૈનિક-દિલી આજીતના તંત્રી અને કટાર લેખકનો લેખ]

રાણવ ત્રાધી સમક્ષની એલે જ પ્રચક કાં તો તેઓ સરકારી ચાણુસો અને સિસ્ટમ ઉપર પકડ જમાવે છે કે કાં તો માણુસો તથા સિસ્ટમ રાણવ ઉપર પકડ જમાવે છે.

- રાણવો ખરો દરેકે તો બંધારણ છે રાણવે તેમાંના ‘માર્કેટફી સિદ્ધાંતો’ (ડિરેક્ટવ પ્રિન્સિપલ્સ) અમલમાં મૂકવા જોઈએ—કાંઈ નેતા આ સિદ્ધાંતોથી વધુ કાંતિકારી યદ્ય શકે નહિ (શૂલવુ ન જોઈએ કે) કીમતી ગાંધીએ બધારણુ દ્વારા સ્થપાયેલી અનેક લોકશાહી સ સ્થાઓને તોડી નાખી અને પક્ષના જુલ્હા બોલાવી દીધા. રાણવે ક્લોરેન્સ નાઈટિંગેલની અદાથી આ ખુતપ્રાપ્ય સ સ્થાઓન મહામપટા વડે ફરી બેઠી કરવાની છે.

(સચી સહાય : રેટરસમેનના ‘એ કસોઝબુક’ નામની કટારમાંનો ‘પાયલોટ’નું ૫ નેશન’ લેખ)

- રાણવ ત્રાધીને તોડાનું હાર પહેરાવીને કોંગ્રીના સ સહ સભ્યોએ તેમને જીવન કરતાં મોટા બનાવી દીધા છે. એક જ ટોપધીમાં બધા ધડા મૂકીને મતદારોએ જિલ્લો વિધાસ વ્યક્ત કર્યો છે.

- માત્ર પ્રચક જહામતી કાંઈ લાસકારક નથી. ૧૯૫૭ની જેમ પ્રમુખમાં પ્રચક અપેક્ષાઓ જન્મી છે તે નહિ સતોષાય તો મતદારો લાકડી ઉત્રામજે રાજપુત્રો અને અમલદારો કાંઈ પણ પરિવર્તનને નિષ્ફળ બનાવી દેવા માટે નામચીન છે. એક વીસમી સદીમાં લઈ જવાની કોંઈ સારી છે પણ બારત જુલ્હા જુલ્હા અનેક યુગોમાં જીવે છે. એ બધા યુગો

વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવું પડશે.

(‘સ્પેટસમેન’ નો અનુદાન-એ પ્રાચીન-નાઇનટીન એકમી કાંઈવ)

રાજ્ય ગાંધીના પ્રથમ નિવેદનથી મગા બાકે બાળકો માટે એવું કદાચ કોઈએ ન હવે માન્યું.

પણ પ્રધાનના ખાસ સલાહકારો શું કરે છે તેના પર બધા આધાર છે.

*

[એન સી મેનન : ‘હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ’ના ત્રીજા પાના પર એન પોલિટિકલ-સાપ્તાહિક કટારમાં ‘ગ્રામ ક્રિસિસ’નું સંકલન લેખ]

મળે એ રાજ્યને શો આદેશ આપ્યો છે ? એ જ કે તેમણે આગણ, કામચોર, મિનકાર્પક્ષ અને બાકી અમલકારોને કોઈકને કોઈક દેવા ઉપરાંત સરકારને અને રાજકારણને ફેવલ જતાવવાના છે. પરંતુ તે પહેલાં લંડનના સાપ્તાહિક ‘ધીનો-સુજર્ણ રાજ્ય રાજકારણને’ સુધારે પહેલાં રાજકારણ રાજ્યને અવતરણ ચિહ્નને

- માં જ પૂરકિરી દેશે -]

- રોમ જલ છે તેથી ઉપચાર પછી કંઈક નોંધેલા હા ત સરકારે વટકુકમ બહાર પાડી, રાષ્ટ્રીય સંલગ્નતા ધારા જેવી કંઈક સત્તા પ્રાપ્ત કરીને મેલની, લામિયા તથા બાકી અમલકારોને

હાંકી કાઢવા નોંધે. બીજા એક વટકુકમથી એવું કાવવું નોંધે છે કે જે રાજકારણીઓ સરકારી નોકરીઓ માટે બાધા જેવા સત્તાઓની ભલામણ કરશે તેમને આકરી સખ થશે.

[એન સી મેનન : હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના લેખ]

ફાઈલની આજુબાજુ લીટીએવી લાલ ફિલ્મ (ટપ) એ કઈ રૂપેલી (ખાવાની ચીજ) નથી વિચારની માત્ર બિજવણીઓથી મરીબેના પેટ ભરવાના નથી કે તેમને માથે છાપડુ આવી જવું નથી એ માટે સત્તા મહેનત કરવાની જરૂર છે.

[પી કાર્યન : હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ ‘મીનિંગ ઓફ ધ મેન્ટલ’ લેખ]

પ્રચંડ બહુમતી જતા કમિસ પક્ષને માથે લખ્યું છે એક પટાવાળાને કે એક નામમ સચિવને કાઢી મૂકવાથી-ભટ્ટાચાર હુઝ થવાનો નેધા

[ઇકોનોમિક્સ : લંડનના સાપ્તાહિકને આંખેનેખ]

રાજ્યવી ખરી, કસોટી આંધિ નીતિઓમાં થશે. વાણી વિલાસથી કાર્યક્ષમતા આવી જવાની નથી.

પ્રચંડ મલો મેળવનાર બીજા ગણી (પ્રથમ-ઈ દિરાજ) બાળક આપણે એથી કે છ સકરવાર વિજયોની નથી

* લોકસભા ૧૪-૧૯૫૨ના કમિયુનિસ્ટ ગાંધીના લેખમાંથી

સાબાર સ્વીકાર

૧૦ પુસ્તિકાદોષી : પુ રવિશંકર

૧. કાઠાની ‘મિરક’ વાતો, કાઠાને વહાલા વિદ્યાર્થીઓ, કાઠાની બોધકયાઓ, કાઠાનું વાતસલ્ય. દીનકુમિયાના કાઠા, કાઠાની જુદાનજ ગા, જીવનચિહ્ન કાઠા, કાઠાની પ્રતિભા. કાઠાની ગીત, કાઠાની અમૃતવાણી-વાતસલ્યમૂર્તિ પૂ. કાઠાનો કથ પુસ્તિકાઓનો સંયુક્ત સંપાદક-શ્રી મુકુલભાઈ કલાથી, પ્રકાશક શ્રી રવિશંકર મહારાજ સેવા દ્રુષ્ટ, નાની ક્ષણપુરી પોળ, ખાંડિયા સાગરસા, અંબાવાઈ ૩૯૦૦૭૧, ૧૯૬૬ કિ રૂ. ૨-૦૦ દરેક પુસ્તિકા કોઈ

નૂતન નામરિક સહકારી બેન્ક લિમિટેડ

રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ :- ૨-ઈ, મસ્કવી માર્કેટ, કપાસિયા બગીચા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૨
 સેન્ટ્રલ ઓફિસ :- (એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસ) વિક્ટોરિયા બુલ્ડિંગ હોસ્ટિલ સામે
 ડો. મોતીભાઈ માર્ગ, પાંચમૂવા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૨ - ટે. નં. ૩૬૩૬૦૮

- શાખાઓ :-**
- (૧) રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ :- ૨-ઈ, મસ્કવી માર્કેટ, અમદાવાદ - ૨ , ૩૮૩૫૮૧
 ૩૩૪૬૦૪
  - (૨) કાપડીવાડ :- ન્યુ કલોથ માર્કેટ, રાવપુર, અમદાવાદ - ૧ , ૩૬૪૪૦૫
  - (૩) શાન્તિ કેમરિયલ :- નરસેઈનો વાડો, ઘીકંટા રોડ, અમદાવાદ - ૧ , ૨૪૩૬૯
  - (૪) આશ્રમ રોડ :- ધન લક્ષ્મી ચેમ્બર્સ, શુજરાત વિદ્યાપીઠની બાજુમાં , ૬૬૧૦૩૧
 આશ્રમરોડ, અમદાવાદ - ૧૪
  - (૫) રખિયાલ :- નીલકંઠ મંદિર નિર્મિત, નાગરવેલ હનુમાનરોડ, , ૩૬૧૩૫૨
 રખિયાલ - અમદાવાદ
  - (૬) બાપુનગર :- ૧૨-બી, સોરાષ્ટ્ર પટેલ સોસાયટી, નિકોલ રોડ, , ૩૮૭૭૬૧
 બીડ ભાજન હનુમાન પાસે, બાપુનગર, અમદાવાદ
  - (૭) વાસણા :- ઇન દશન નિર્મિત, વાલજી બેસ રોડ સામે, , ૪૧૫૪૮૬
 સરખેજ રોડ, અમદાવાદ - ૭ (સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટ સામે)
  - (૮) કાંધલ-ઇન-રોડ :- ૪, પ્રજાંતિ સોસાયટી, વિભવ ચાર રસ્તા પાસે, P P. , ૪૪૦૪૨૯
 (મેમનગર) નવરંગપુરા અમદાવાદ - ૬૧

ચેરમેન
 શ્રી આત્મારામ લોગીલાલ સુતરિયા
 ચેરમેન ડિરેક્ટર
 શ્રી કલ્યાણભાઈ પી કાંઠયા
 ડિરેક્ટર
 શ્રી જય તિલાલ આત્મારામ શાહ

ડિરેક્ટર્સ	
શ્રી રમીકલાલ મોહનલાલ ચાહ	શ્રી દિ મતલાલ ચીમનલાલ ચાહ
શ્રી મણિવલાઈ એચ અમ્માડુ	શ્રી નિલીનભાઈ ચાંતિલાલ ચાહ
શ્રી કલ્યાણભાઈ ત્રિકમલાલ ચાહ	શ્રી ત્રિલોકમુખાર ભગવત પ્રસાદ
શ્રી નરસેલાલ હલ્દુભાઈ પટેલ	શ્રી મોતી કમ્બોબેન અપ્પુભાઈ ચાહ
શ્રી સુમતીલાલ છોટાલાલ ચાહ	
શ્રી ભાઈદાસ પટોડી પરીખ	

લા. ૩૦-૧-૮૬ના બેઠકના પ્રગટિકરકે આંકડો

અધિકૃત ચેર, બંડોળ	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	શાખા	૧૫,૩૨,૦૦,૦૦૦
કુલ આવેલ ચેરમ ટોળ	૭૬,૩૪,૧૨૫	ધોરણ	૧૧,૬૫,૦૦,૦૦૦
રીઝર્વ ફંડ ઇત્યાદિ	૧,૬૬,૦૦,૦૦૦	કાર્યકારી બંડોળ	૧૬,૭૬,૦૦,૦૦૦

નફો ૧૯૭૧-૭૨ ૦૦

આકર્ષક વિવિધ બચત સેવાઓ અંગેની વિગતવાર માહિતી માટે નજીકની શાખાનો સંપર્ક કરવો.

કલ્યાણભાઈ એચ પટેલ

દાહોદ સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ. દાહોદ

હતુમાન બજાર, પો. બો. નં-૨૭
દાહોદ-૩૮૯ ૧૪૧ બિ. પંચમહાલ

પ્રવૃત્તિના ક્રેન્ડો : ૨૦

વાર્ષિક ટર્નઓવર : ૫,૫૮,૦૦,૦૦૦/-

—મુખ્ય પ્રવૃત્તિ—

- (૧) ખેત પેદાશના માલના ખરીદ-વેચાણ (જથ્થાબંધ તથા છૂટક)
- (૨) છુવન જરૂરિયાતની ચીજ વસ્તુઓના બાહકી માલોની આંકુશિત કે બ્યાજળી ભાવે વહે ચણી (જથ્થાબંધ તથા છૂટક)

સીઝનલું અનાજ : ચોખા ફહેરાદુન બાસમતી, કાલીમુછ મુરત છરા, એક છરા, તુવેશકાળ તેલવાળી/ ફેરી, ચણાદાળ, ઘઉં કલ્યાણસોના, ઘઉં કાઠા, ગોળ ચાકુ/ કાલકાપુરી, સી ગતેલ તથા અન્ય છુવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ મેળવવા સંપર્ક સાધો-

ફોન :

અનાજ વિભાગ ૧૪૩૩ તથા ૬૦૩

ખાંડ-ગોળ વિભાગ ૬૨૭

ઓફિસ : ૨૭

તારનું સરનામું

“સહકાર”

જ. મા. સોલંકી

ચેરમેન

દાહોદ સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ
દાહોદ

ઈસ્લામ : ઉદય અને વિકાસ (વે. લોગીભાઈ ગાંધી)

આને જ કેટલોક કામ નજર તળે કાઢી ચેલે ટાઈપ મોટા અને મોપડી રેપર જે કાવડી, તેથી જોતા જોતાં જ થઈ પડ્યાં તથા. તમે ઉપયોગી. અને હું માનું કે, હિંમતનું કામ હવે છે- હિંમત એટલા માટે કે બધે સાધાર સમુદાય હોય તો પણ ધાર્મિક જાગૃતિમાં આપણી પ્રભુ આજી સ્વભાવની છે.

તમે મહાવિદ્યા સામગ્રી આપી એક ખૂબ ઉપયોગી મથ તૈયાર કર્યો છે

૨-૧-૮૫]

—વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી (સુરત)

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર સિસ્ટમ ટ્રસ્ટ નામ સાથેક થાય તેવું આ પુસ્તક આપે લખ્યું તેથી અકસ્માત આનંદ અનુભવું છું. ગુજરાતી વાચકોને 'ઈસ્લામ' ધર્મદારો જીવન માટેનો એક શુભ આચાર દર્શાવે તે આપીને માનવ-એકતાનું દર્શન તમે કરાવ્યું છે. કેમકે દેવ દૂર કરવા માટેનું આ સાકાર કરવા માટે અભિનંદન આપું છું. જેમ 'દેશવિદેશના ગાંધી' (પુસ્તક) દ્વારા માનવ પ્રેમનું દર્શન કરાવનારા મહાપુરુષોનો પરિચય કરાવ્યો તેમ આ પુસ્તક દ્વારા ધર્મ અંગે તો જીવનના શુદ્ધિકરણની ભાવનામાંથી જન્મે છે તેનો પરિચય કરાવ્યો છે

૮-૧-૮૫]

અમૃતલાલ યાજ્ઞિક (સુબર્ધ)

ઈસ્લામ આપણા દેશનો એક અમૂલ્ય ધર્મ છે, આ ધર્મના અનુયાયીઓની સખવા પણ ઈસ્લામી શાસ્ટ્ર કરતાં આપણા દેશમાં વિશેષ હશે. ત્યારે એમના સાથી ધર્મોનાં ભાઈ-બહેનોને એ ધર્મની મુખ્ય લાક્ષણિકતાનો પરિચય થાય એ ખુબ જરૂરી છે. આપે પ્રસ્તુત પુસ્તક દ્વારા એ જરૂરિયાત પૂરી કરી છે માટે અભિનંદન આપણા જેવા બહુધર્મી બહુભાષી દેશની પ્રભુએ પરસ્પરના ધર્મોનાં મુગ્ધતરનો ભણવા એ સમયનો તકાળો કે સહિષ્ણુતા અને સાહચર્યની દ્રષ્ટિએ જલ્દી અતિ આવશ્યક છે. આપે આ મથ દ્વારા આ આવશ્યકતા પૂરી પાડી છે. સમાજને ધણવામાં આવા લખાણો માટે નિઃસંદેહ ઉપયોગી નીવડે જ. વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટ આ જાગૃતિ ભરત છે તે બધી જાનક.

૧૭-૧-૮૫]

—રસેશ જમીનદાર (અમદાવાદ)

અનુભાવી : ૧૯૮૫]

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

લોકશાહી તેમજ માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા દૃઢ કરવા

ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિને બિરદાવીએ છીએ

ધી. પંચમહાલ ડિસ્ટ્રિક્ટ કો. ઓર્ગેનિઝેશન બેન્ક લિ.,

૧ પ્રભા રોડ, હેડઝોદિસ,

ગોધરા. ૩૮૬૦૦૧.

ટેલીફોન : ઝોડિસ : ૩૨૫૦/૩૨૫૭.

મેનેજર તિવાસ ૨૫૬૫

આમ . DISTCOBANK

સ્થાપના : ૧-૧૦-૫૫

ઓડિટ વર્ગ : અ

રજીસ્ટ્રેશન નં. ૬૫૨૮

૩૦ વર્ષથી સતત પ્રવૃત્તિની રેડી પર અમેરિકન યર્ધ મહેલ

ધી. પંચમહાલ ડિસ્ટ્રિક્ટ કો. ઓ. બેન્ક લિ.,

☆ જિલ્લામાં ૩૨ શાખાના સંખ્યાબંધ દ્વારા વિશાળ પાયે બેન્કિંગની સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

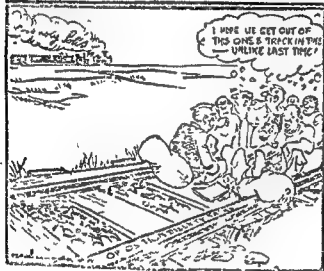
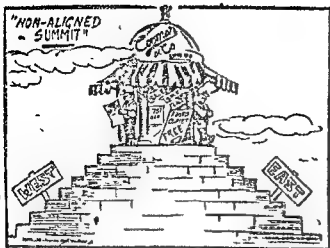
☆ જિલ્લાની એકમાત્ર મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક કે જેમાં આપના નાણા રૂ. ૩૦,૦૦૦/ સુધી માપલ્ય વીમા યોજના અન્વયે સંપૂર્ણ સુરક્ષિત છે.

☆ સોના ચાંદીના કાગીના સામે કર્જની વિશિષ્ટ સવલત પ્રાપ્ય છે.

☆ સેઈફ ડિપોઝીટ લોકસંની સુરક્ષિત વ્યવસ્થા છે.

આપની બચતના સુયોગ્ય રોકાણ માટે તેમજ બેન્કિંગની સેવાઓનો લાભ મેળવવા, અમારી નજીકની શાખાની સુલાકાત અવશ્ય લો.

સી.જી.નાયક ગોપાલદાસ નંદલાલ માણિકલાલ એમ.ગાધી ડાહ્યાભાઈ જે.નાયક
(મેનેજર) (મેનેજીંગ ડિરેક્ટર) (વાઇસ-ચેરમેન) (ચેરમેન)

['શ' જો. હકિયા'ના સોજ'નથી]

ચેતવણી

હવે પણ સોફા આપણી કિમત આપણે ને સિદ્ધિતાની વાતો કરીએ તે ઉપરથી, આપણે આપણને ને નામથી ઓળખાવીએ તે ઉપરથી કે આપણે ને સુને પાકારીએ તે ઉપરથી નહીં, પણ આપણા કામો, આપણો હથોથ, આપણા ખનિદારો, આપણી પ્રામાણિકતા અને આપણા શાસ્ત્રીની શુદ્ધતા ઉપરથી આપણે આપણે તેમને માટે ખરેખર શું કર્યું છે એ તેઓ જાનવા માનશે પરંતુ તમે સાબરશો નહીં, પ્રભા પ્રવર્તતા હોય અને અસત્યપને લાભ લેવાને પક્ષના હેતુઓને ખાતર તમે તેઓ ગેરલાભ લેવાવો, તો તે તમારા માથામાં જ વામરી અને પ્રભાનો દોષ કાઢા માટે લગવલ પણ તમને માફ નહીં કરે (‘મહાત્મા ગાંધી-પૂર્ણાકૃતિ’)

—ગાંધીજી

વિશ્વમાનવ : ફેબ્રુઆરી-૧૯૮૫ * ૨૯૦

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અખતુ માનિક
સંપાદન મુખદા ગાંધી • ચિરમ્ જ્ઞાણી • જોગીમાઈ ગાંધી

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM

CHHABILDAS VALLABHDAS DESAI

Shroff & Commission Agents,
55/59, Champa Gally,
Bombay-400 002

Phones Off 311582, 317888
296341

CHHABILDAS VALLABHDAS DESAI

Sugar Merchants
Frere Road, Ahmedabad Street,
Bombay-400 009

Phone 323219

CHHABILDAS VALLABHDAS DESAI

Sugar Merchants
55, Kabutarhane, Chokha Bazar,
Kalupur Ahmedabad-380 002

Phone 370336

વિદ્યમાનવ

સસ્કાર શિક્ષણ દ્રષ્ટ

[સ્થાપના જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં
ધોક્ષાદી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાર્વત્રિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
વવી

પ્રયાસ : વિવિધ સાસ્ત્ર-
તિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષોત્તમ
પરિચય કથન,

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દર્શનને વિકાસ
સાધી, નામરિકોની ભગવત્કિની
સિદ્ધિને વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી

ક્રિષ્ણ

સ્થાપક દ્રષ્ટીઓ

અધ્યક્ષ શ્રી જીવતરામ દવે
સયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી
સચાલક શ્રી સુભદ્રા ગાંધી
શ્રી નગીનદાસ પારેખ
શ્રી ભાષકાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

(સ્વ) : શ્રી ગુરુવિહારી મહેતા
(સ્વ) : શ્રી ભગવદ્ભાઈ મહેતા
: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
: શ્રી નાનુભાઈ અગ્રીન

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૮૫]

૧

માનવ-એક અદ્ભુત ઘટના | ક્રાંતિ ચાલ

ક્રાંતિનું અગ્ર ૧૮૮૨માં થયેલું. તેને જોડો વચ્ચે પૂર્વ
ધર્મ, તે નિમિત્તે ૧૮૮૨માં અમેરિકામાં મેજન ૧૮મી નોબેલ
પ્રાન્સ-સે મુખ્ય ચર્ચા ક્રાંતિનના ઉત્ક્રાંતિવાદની કરી હતી. તે
ચર્ચા સંપાદિત કરીને હવે “ક્રાંતિનો વારસો” (Darwin's
Legacy)—Published by Harper & Row) એ નામે
પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે તેમાં હાલના પ્રસિદ્ધ
જુસ્તરવાદી સ્વીફ્ટ જોડે હજુ છે :

‘ઉત્ક્રાંતિની પાછળ કોઈ હેતુ હોયો, એકંદરે, ઉન્નતિનું
કાર્ણક લક્ષ્ય હોયું એકંદરે, એ વાતને ક્રાંતિની ધિપરીમાં કોઈ
સ્થાન નહોતું. ‘કુદરતી પસંદગી’ને સિદ્ધાંત’ કદાચ અદ્યતન એકમ
સ્થિતિના વ્યક્તિવાદી “દેસેફર” અર્થશાસ્ત્રના અનુકરણમાં
પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે
કે દરેક વ્યક્તિ પોતાની વ્યક્તિગત સક્ષમતા માટે સંધર્ષ કરતી રહે
છે. આખીયે માનવજાતને કોઈ લાભ થવાનો હોય, અથવા
સુધિરથનામાં કોઈ સમન્વય સંધવાનો હોય તે આ વ્યક્તિગત
સંધર્ષની માત્ર આડ પેઢાઈ રહે. બાકી એવા કોઈ હેતુ સાથે
ઉત્ક્રાંતિ થઈ રહી છે, એવું નથી. આદ્યમાની કે દેવી, પરિપક્વોની
કે હાથરની પણ કદી જરૂર નથી.’

આ પ્રકારના ઉત્ક્રાંતિવાદે માનવજાતને ઉન્નતિ માટે પ્રેરતી
તમામ શક્તિઓનો નાશ કર્યો. તેને લીધે ભૌતિકવાદને પણ મરજી,
પણ માણસની આદ્યવાદની ભૂખ અદ્યતન રહી. સોળમી-સત્તરમી
સદીથી લઈને ભૌતિક વિજ્ઞાનોની જે નવી નવી શોધો થઈ તેનાથી
વિજ્ઞાનયુગનો આરંભ થયો હતો. વિજ્ઞાનયુગમાં ઇન્દ્રિયગ્રામ્ય જ્ઞાન
અને તર્કબુદ્ધિ પર અત્યંત ભાર મુકાયો. જોને તોલી, માપી ચકાવ,
પ્રયોગશાળામાં જોને સાબિત કરી ચકાવ, તર્કબુદ્ધિથી જોના અજર
ને જોકસ નિયમો બાધી ચકાવ, તે જ ‘વેદાનિક’ ગણાય. આની
બહારનું તે બધું ‘અવૈજ્ઞાનિક’, અને તે આપણા કામનું નહીં.
આનો અર્થ એ થયો કે, આદ્યમાને ન તોલી ચકાવ, ન માપી
ચકાવ, ન પ્રયોગશાળામાં સાબિત કરી ચકાવ, એટલે વિજ્ઞાનના
જોગમાં તેનું અસ્તિત્વ જ શી રીતે સંભલી શકે ? પાપ-પુણ્ય, ઇશ્વર-
અનિષ્ટ, નીતિ-અનીતિ વગેરેનું પણ એવું જ. તેનો પણ વિજ્ઞાનને
કોશ ખવ નથી. જીવનમાં મૂલ્યો અને અર્થપૂર્ણતાની વાત કરવી

૧૧૩

નિર્મલ છે. જીવંતા, દિવ્યતા વગેરે વાતો નકામી છે. સોળમી-સત્તરમી સદીથી જે વિદ્યાનવાદ અને શુદ્ધિવાદ પામરતા રહ્યો છે, તેની પાછળની મુખ્ય વિચારસરણી આવી છે અને આની અસર લોકોના જીવન ઉપર, માણસ-માણસ વચ્ચેના સંબંધો ઉપર, જીવનના આદર્શો અને મૂલ્યો ઉપર પડી છે.

વિદ્યાનયુગમાં જે જીવન-દર્શન અને વિશ્વ-દર્શન જીવ્યું થયું, તે આવી ભૌતિકવાદી વિચારસરણી ઉપર આધારિત છે. તે ધીરે ધીરે જીવનના દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યાપી ગઈ છે. તેના આધારે જ નવા નવા શાસ્ત્રો રચાયાં અને નવા નવા સિદ્ધાંતો રચાવવા થયાં ડાવિનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ પણ આ ભૌતિકવાદી વિચારસરણી ઉપર જ આધારિત હતો.

વિદ્યાનયુગમાં જોવા થયેલા ભૌતિકવાદી અધર્મશાસ્ત્રે માણસ-માણસ વચ્ચેની ત્રણાકાષ સ્પર્ધાને સાવ સ્વાભાવિક માની, ખદકે, પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને બાળુએ હાસેલીને આગળ નીકળી જવાની લાલસા જીવતાની પ્રજાતિ માટે આવશ્યક ગણી ડાવિને આ જ માન્યતાને જીવશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં પોતાના સ્પર્ધાત્મક જીવન-સંઘર્ષના સિદ્ધાંત મારફત વાચા આપી. ડાવિનનો “કુદરતી પસંદગી”નો સિદ્ધાંત એ એકમ સ્મિયના “અદૃશ્ય હાથ”ના સિદ્ધાંતનું ભણે જીવશાસ્ત્રીય સંસ્કરણ છે. પ્રત્યેક જીવને જીવન-સંઘર્ષમાં જીતવું પડે છે આ જીવન-સંઘર્ષમાં ટકી રહેવા માટે કુદરત યોગ્યતાઓ પસંદગી કરે છે. નબળાં, અયોગ્ય અને બિનલાભકારી જીવો શુ સાવા જાય છે, નામશેષ થતા જાય છે આ સુદ્ધિમાં જે અંધબેસતા થઈ ચકે, ભવ-ભવની વિપરીત પરિસ્થિતિને જ અનુકૂળ થઈને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી ચકે, એવા જ જીવો આગળ વધે છે. આ ડાવિનવાદી દુનિયામાં માણસને માત્ર એક પ્રાણી અને પ્રાણીને માત્ર એક ચત્ર માનવામાં આવ્યું. આખું વિશ્વ એક ચત્ર જ બની ગયું.

પરંતુ માણસના પોતાનામાં જ એવું કંઈક છે, જેને લીધે માણસને માત્ર પ્રાણી જ નથી.

જીવનમાં રસ નથી પડતો અને તેનાથી સંતોષ નથી થતો. માણસનું સ્વાભાવિક વલણ જીવંતરક પ્રયાણ કરતા રહેવાનું છે થોમસ હકેસલી ડાવિનના ઉત્ક્રાંતિવાદને પ્રખર હિમાયતી રહેલો, પરંતુ એમનાં છેલ્લાં વચ્ચેના હકેસલીનું વલણ સદાતર મદલાઈ ગયું. એમણે કહ્યું કે આ ચત્રનું જીવન-દર્શન અને વિશ્વ-દર્શન હરિજન સ્વીકાર્યો નહીં. માણસ એક આધ્યાત્મિક જીવ છે. પોતાના સ્વભાવની જીવંત સંભાવનાઓ અનુસાર જીવન અને જતનનું અર્થધન કરવું એ માણસના ચિંતનનું એક કતવ્ય છે.

“ઉત્ક્રાંતિ અને નીતિશાસ્ત્ર” ઉપરના પોતાના પ્રસિદ્ધ લાલચમાં થોમસ હકેસલીએ કહ્યું નેતિકતાની દૃષ્ટિએ જે સુવૈતમ છે, એટલે જેને આપણે ઈમાનદારી, ભલાઈ, પરાયકર વગેરે સદૃશ્યો કહીએ છીએ, તેનું આચરણ કરવા જતાં દુનિયાદારીના કાટલાં મુજબની સફળતા હરિજન નથી મળતી. દુનિયાદારી જીવન-સંઘર્ષમાં જેને આપણે સફળતા લેખીએ છીએ, તેનાથી તો આ સાવ જીલકું જ છે. ત્રણાકાષ પ્રતિસ્પર્ધાની જગ્યાએ આમાં તો આત્મ-સંઘર્ષની જગર પડે છે બધા જ પ્રતિસ્પર્ધીએને બાળુએ હાસેલી દેવા અથવા પગ તળે કચડી નાખવાને જાહેસ આમાં તો ખીલ્યો પ્રત્યે આદર સેવવાની એટલાં જે નહીં ખીલ્યોતે અને તેટલાં સદાચર્યત થવાની જગર પડે છે. આ જીવન-સંઘર્ષમાં નમળા, અયોગ્ય વગેરે નાશ પામશે અને - યોગ્યતા ટકી જશે એમ નહીં, પણ ચક્રક હશે તેટલા વધારેમાં વધારે જીવોને અનુકૂળ બનાવીને, યોગ્ય બનાવીને ટકાવવાની કોશિસ થશે. આ દૃષ્ટિએ એવુંએ તો ડાવિનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ આને બિલકુલ અપ્રસ્તુત કરે છે માણસના જીવંત વિકાસના સંદર્ભમાં ડાવિન અથવા અન્ય ભૌતિક વિદ્યાનીઓ કહ્યું જે માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકે તેમ નથી. માણસની જીવંત બનીતાઓ તેમ જ

નેતિક પ્રશ્નોના જવાબ ભૌતિકશાસ્ત્રમાંથી સંપાદી શકે નહીં. તેના માટે તો માનવતાવાદી દૃષ્ટિકોણથી નવું ચિંતન થવું જોઈએ. માણસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ભૌતિક અસ્તિત્વ માટેનો સંઘર્ષ નથી, આ તો નૈતિક મથામણ છે, અને તે ભૌતિક અને નૈતિક ગૂંચો ઉપર અવલંબિત છે. ઉપરાંત, માનવજીવનનો કંઈક હેતુ પણ જોઈએ જ, તેના વિના તો આપણે મૃત્યુ સુધી જઈ જઈએ. માણસ તરીકે આપણે દર્શન વ્યાપક ને વ્યાપક થવું જવું જોઈએ, આપણી આત્મ-સમાનતાનો વ્યાપ વધતો જવો જોઈએ માનવીય ઉત્કૃષ્ટિનો. આ જ અર્થ છે.

- ઉત્કૃષ્ટિનું ભૌતિકવાદી નહીં પણ આહુ માનવતાવાદી સમ્રાજ્ય ચિત્ર પીઅર ટિલહાર્ડ શાર્દાંચિ (Pierre Teilhard De Chardin) પેતાના પુસ્તક "માનવ, એક અદ્ભુત ઘટના" (The Phenomenon of Man)માં આપ્યું છે. મહિ ૩૦૦ પાનાનું આ પુસ્તક આપણી સામે એક અલ્પ દર્શન રજૂ કરી ભય છે જીવનભરનાં સર્જનાત્મક ચિંતનનો એ પરિપાક છે આ પુસ્તક વિશે આનોદક રાજબીએ કહ્યું છે 'વિજ્ઞાનનો એક મહાન માણસ અને એક મહાન આત્મા એમની આ કૃતિ આપણી પેઢીને એક સર્વોચ્ચ દર્શન પૂરું પાડે છે, જેની આપણને તાતી જરૂર હતી.' જુલિયન હકસલીએ કહ્યું છે, પીઅર ટિલહાર્ડના વિચારો અને રજૂઆતની પ્રભાવ શરૂઆત, અને પવિત્રતા, તથા સાથેસાથ બંધા મુશ્કેલી પ્રેમપૂર્વક આકલન કરીને સમજ દર્શન સાથે એ મુશ્કેલી વધુ લેવાની એમની કુશળતાને કારણે, જુલિયને એક એવું ચિત્ર મળ્યું છે, જેમાં વિરલ સ્પષ્ટતા ને સ્વચ્છતા છે એટલું જ નહીં પણ ન ઉવેળી રહાય એવા નિષ્કર્ષોથીયે ને શરૂ થયું છે.' બીજા એક વિવેચક અર્થાહમ દેશેલે કહ્યું છે: આ એક અત્યંત અસામાન્ય પુસ્તક છે

આ વિશ્વમાં માણસનું જીવન છે તે સમજના માટે આ પુસ્તકનું શારે દરરોજી મદદ છે.

ટિલહાર્ડ ખ્રિસ્તી પાદરી અને એક વિશ્વ-વિખ્યાત જીવાસ્થ-વિજ્ઞાની (paleoontologist) હતા, એમનો જન્મ ૧૮૮૧માં ફ્રાન્સમાં થયો, ૧૮ વર્ષની વયે તેઓ ખ્રિસ્તી પંથમાં દાખલ થયા અને ૧૯૧૨માં ૩૧ વર્ષની વયે પાદરી બન્યા. જુસ્તરશાસ્ત્રમાં અને આદિ જીવાસ્થ (ફોસિલ)ના અભ્યાસમાં એમને પહેલેથી રસ હતો. જર્મનનું "સર્જનાત્મક ઉત્કૃષ્ટિ" (Creative Evolution) પુસ્તક લખતા એમને ઉત્કૃષ્ટિની ભાષામાં રસ જાગ્યો. પેરિસમાં મ્યુઝિયમ ઓફ નેચરલ હિસ્ટરીમાં તેઓ દાખલ થયા અને ધીરે ધીરે એમને અભ્યાસ માનવીય ઉત્કૃષ્ટિ ઉપર કેન્દ્રિત થયો. એ એમનું મુખ્ય જીવન કાર્ય બની ચુકું ૧૯૧૮માં એમણે ગરીબી, પ્રક્રમિક અને આઘાતપાલનની પ્રતિજ્ઞા સાથે સાધુ જીવન સ્વીકાર્યું.

આમ, ધર્મ અને વિજ્ઞાન બંનેનું અનુશીલન એમનું સ્વાધ્યાયન ચાલતું રહ્યું. એમનું વિજ્ઞાન-ચિંતન એમને એવું દર્શન કરાવી રહ્યું હતું કે માનવ સહિત આ આખીયે સૃષ્ટિ એક ઉત્કૃષ્ટિની પ્રક્રિયામાં છે. આ ઉત્કૃષ્ટિની પ્રક્રિયાની એક સર્વસામાન્ય વિધી કે ફિલસૂફી ધારી જોઈએ, જેમાં માનવ ઇતિહાસ અને માનવ વ્યક્તિત્વના વિકાસનો તેમજ જીવજાતોનો સમાવેશ થઈ જાય તથા જેના આધારે આપણે માનવની ભાવિ ઉત્કૃષ્ટિ અંગે તારણો કાઢી શકીએ, સાથેસાથ એક નિષ્કાવાન પાદરી તરીકે એમને આ ઉત્કૃષ્ટિની ફિલસૂફીનો ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર સાથે જેળ બેસાડવાની તેમજ ધાર્મિક અનુભવો અને ભૌતિક વિજ્ઞાનના અનુભવોએ એકબીજા સાથે સંકળવાની તીવ્ર અનિવાર્યતા વરતાવા કરતી હતી.

પરંતુ શંકિયુસ્ત ધર્મગ્રુઓને ટિલહાર્ડના વિચારો ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રની વિરુદ્ધના હાથમાં તથા ટિલહાર્ડ પેરિસમાં અધ્યાપન કાર્ય કરતા

હતા તેના પર પ્રતિજ્ઞ થી યુદ્ધાંગી, પરિણામે, ટિલ્હાઈ વિતાન-સંશોધનના કાર્યમાં જ વધુ ને વધુ ખૂપતા થયા. મુઝિયમ એફ નેચરલ હિસ્ટરીના કાર્ય અને ૧૯૨૩માં એમને પહેલીવાર ચીન જવાનું થયું અને પછી તો ૧૯૨૬થી લગભગ ૨૦ વરસ ચીનમાં રહીને જ કામ કરવાનું થયું. તે દરમિયાન અમેરિકા, એશિયાનિયા, ભારત, બ્રહ્મદેશ અને જાવા જવાનું થે થયું એમનું કાર્ય વિસ્તર્યું થયું અને ચિંતન કોંકુ થતું પ્રયુ. આતરિક આધ્યાત્મિક વિકાસ પણ સધાતો રહ્યો.

માનવ ઉત્કર્ષાત એ જના એમના વિચારો મારાતા જતા હતા ૧૯૩૮માં એમણે “ધ હિનોમીનન” એફ મેન”ની મૂળ હસ્તપ્રત તૈયાર કરી પરંતુ તે પ્રકાશિત કરવાની પરવાનગી એમની ધર્મસંસ્થા તરફથી ન મળી ટિલ્હાઈને કારણે આધાત લાગ્યો, કેમકે એમને પોતાને એવી અનુભૂતિ હતી કે પોતાનું લખાણ માનવજાત માટે અપ્રત્યુત્તર હોય છે. એમને એ પોતાના જીવનનું મિશન લાગતું હતું. છતાં પોતે આશાપાલનની જે પ્રતિજ્ઞ લીધેલી તે એમણે ન તોડી અને હસ્તપ્રત પ્રકાશિત કર્યા વિના રહેવા લાગ્યા.

એમનું સંશોધન કાર્ય તો અવિરત ચાલતું જ રહ્યું. એમનો દષ્ટિકોણ હંમેશા વ્યાપક રહ્યો. માત્ર અમુક ક્ષેત્રમાં વિચિત્ર જ્ઞાન મેળવવાને બદલે એક સમગ્ર આકલનનો એમનો પ્રયાસ હતો. તેથી નિમ્ણાતીકરણના સંકુલિત કુઝાણમાં એમનું ચિંતન કહી કેદ ન થયું. નૃવ સજ્જાઓમાં માત્ર શારીરિક માળખાના અને આદિમ સામાજિક જીવનનો અભ્યાસ સુધી જ પોતાને સીમિત રાખતા હતા તેનાથી એમને અજીબ થતો. તેથી તો સમગ્ર માનવીય ઘટનાને આધારી લેવા માગતા હતા. માનવજાત હંમેશાં મનોસામાજિક ઉત્કર્ષાતમાં પ્રવેશ કરીને જૈવિક અને શારીરિક ઉત્કર્ષાતને અતિક્રમી રહી છે એવી એમની

દૃઢ માન્યતા હતી.

પોતાના ચિંતનના પરિપાકરૂપે ટિલ્હાઈ “ધ હિનોમીનન એફ મેન”ની હસ્તપ્રતમાં સુધારા-વધારા કરવા રહ્યા. ૧૯૫૦માં એમણે તેને પ્રકાશિત કરવાની ફરી પરવાનગી માગી. પરંતુ તે પણ ધર્મસંસ્થા દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી, દરમિયાન ૧૯૪૬માં તેઓ ચીનથી ફ્રાંસ પાછા ફર્યા હતા અને યુરોપના બૌદ્ધિક જીવનમાં સક્રિય ભાગ લેવા થયા હતા ૧૯૫૧થી તેઓ અમેરિકા જઈ વસ્યા અને “યયોઈ”ને પોતાનું મુખ્ય કેન્દ્ર જતાવ્યું. ૧૯૫૫માં અમેરિકામાં જ એમનું મૃત્યુ થયું.

ટિલ્હાઈ પોતાની આધ્યાત્મિક આત્મકથા પણ લખેલી અને અન્ય લેખો, નિમ્ણાતી પણ લખેલા પોતાની હસ્તપ્રતો તેઓ એક મિત્રને સોંપી ગયેલા. જેથી એમના અવસાન બાદ તે પ્રકાશિત કરી શકાય, કેમકે ધર્મસંસ્થાનો નિયમ મુજબ આ લાલ પડતો નહોતો. “ધ હિનોમીનન એફ મેન” મૂળ ફ્રેચમાં પુસ્તક રૂપે ૧૯૫૫માં પ્રસિદ્ધ થયું અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ૧૯૫૬માં પ્રકાશિત થયો. તેણે દુનિયાભરના ચિંતકોનું એકદમ પાલન બેંચું. અંગ્રેજી આણ્વિતની પ્રસ્તાવના જુલિયન હકસલીએ લખી આપીને લેખકનો અને પુસ્તકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે.

ટિલ્હાઈના પ્રગટ ચિંતનના પરિપાક સમૂહ આ પુસ્તક છે. માનવજાત સમક્ષ પોતાને કાંઈક મુકી જતું છે. એવી લોકસંમતિ રૂપિ ટિલ્હાઈના મનમાં રહેલી. પોતાના જીવનકાર્યનો નિર્ણય માનવજાત સમક્ષ રજૂ કરી જવાનું એમણે પોતાનું કતવ્ય માનેલું. આ પુસ્તકમાં ટિલ્હાઈ ઉત્કર્ષાતની પ્રક્રિયાનું એક સર્વાંગી. સુમધિત. સમગ્ર દષ્ટન રજૂ કરવાની કોશિશ કરી છે.

૩૦૦ પાનેનું આ પુસ્તક મુખ્ય ચાર અંગમાં

વહેંચાયેલું છે. પહેલો ખડ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી લઈને તેના પર જીવનનો ઉદ્ભવ થયો તે પહેલાંના કાળ સુધીનો છે. બીજો ખડ જીવનનો ઉદ્ભવ અને તેના વિકાસ વિશેનો છે. ત્રીજો ખડ વિચારનો ઉદ્ભવ અને તેના વિકાસ વિશેનો છે. અને ચોથો ખડ ઉત્ક્રાંતિની સાવિત્રી રૂપરેખા આપી બધું છે.

ઉત્ક્રાંતિ એક પ્રક્રિયા છે, નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એટલે માત્ર તેના ઉદ્ભવના વિવરણથી કામ નહીં સરે. ઉદ્ભવની સાથેસાથ આ સતત ચાલતી પ્રક્રિયાની દિશા, સંભાવનાઓ, મર્યાદાઓ, જાણે વલણો વગેરેનો પણ વિચાર કરવો પડશે. તેના વિના કોઈ પણ પ્રક્રિયાનું મધ્યમ મૂલ્યાંકન થઈ શકે નહીં. બધાં કે તેનું મધ્યમ વર્ણન પણ થઈ શકે નહીં. ઉત્ક્રાંતિની આખી પ્રક્રિયાનું આ દૃષ્ટિએ આલેખ કરવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં થયો છે.

આખા ખડોડની નહીં પણ પૃથ્વી પરની ઉત્ક્રાંતિની વાત કરીએ, તો પૃથ્વીના ઉદ્ભવથી આ ઉત્ક્રાંતિનો આરંભ થયો છે. ટિલકાડનું પ્રતિપાદન એવું છે કે પૃથ્વીના ઉદ્ભવ વખતે જે ઉત્પાદન દ્રવ્ય હતું, તેમાં ઉત્ક્રાંતિના બધા જ સોપાનો પહેલેથી સમાયેલા હતા. ધીરે ધીરે, એક પછી એક આવિર્ભાવ થતો બધું છે. આદિકાળથી જ બીજા રૂપ હતું ને ધીરે ધીરે પરિવર્ત બધું છે. આદિકાળથી જ સુખ અવસ્થામાં હતું તે પ્રગટ થઈ બધું છે. ચિત્તને આવિષ્કાર તો ઉત્ક્રાંતિના ક્રમમાં થયું. મોડેથી થયો.

પણ અત્યંત પ્રારંભિક અને અનિકસિત કે સુખ સ્વરૂપમાં ચૈતસિક તરતો કૌતિક પદાર્થોમાયે આદિકાળથી જ હતાં સૃષ્ટિનો આ એક બહાર નિવસ જણાય છે. નાનકડા જીવ ડોષમાં આપુલે સહાસ બધું છે, આ ડોષો પણ છુટાછવાયા અને વેરવિખેર નહીં, પણ આરંભથી જ એકમેક સાથે જોડાવાની, અન્યોન્યાકાવની, સહજીવનની આંતરિક પ્રેરણાથી સંચાલિત દોવાં જોઈએ. નહીં ને ! આ સૃષ્ટિ ક્ષત્રી જ કેવી રીતે થાત ? આદિ અણુ-

પરમાણુમાયે આવી કોઈક આંતરિક પ્રેરણા કામ કરતી હોવી જોઈએ તેનાથી દોષવાઈને જ જન્મતા છુટાછવાયા ભાગો એકમેકને યોગતા બેળા થયા અને આપુ જન્મ લેવું થયું.

આજ, ટિલકાડની વિચારસરણીમાં જડ-ઝેનન નો ભેદ રહેતો નથી. જડ પદાર્થમાયે ચેતના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પડેલી છે તેવી ક્રિયાએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ગાદ જીવનનો ઉદ્ભવ અમુક વખતે થયો એમ કહેવું જે ભરાબર નથી. પૃથ્વીના આદિકાળથી જ જીવન હતું અને તેમ છતાં ઉત્ક્રાંતિના ક્રમના અમુક સીમાચિહ્નો સમજાવવા ખાતર આપણે એમ કહેવું પડે છે કે અમુક વખતે જીવનનો આવિર્ભાવ થયો, અમુક વખતે ચિત્તનનો આવિર્ભાવ થયો, અમુક વખતે આત્મ-સંજ્ઞાનતાનો આવિર્ભાવ થયો. અર્થાત્ જે સુખ હતું તે પ્રગટ થયું મળમાં જે હતું, તેનો પ્રત્યક્ષ આવિષ્કાર થયો. ઉત્ક્રાંતિની આખી પ્રક્રિયા સતત આવી રીતે ચાલી રહી છે.

અસ્પૃશ્ય પદાર્થોના અભ્યાસ પરથી કદાચ શારીરિક માળખાઓના વિકાસક્રમનો થોડો થણો ખ્યાલ મેળવી શકાય પરંતુ ઉત્ક્રાંતિની સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયાનાં ગ્રાહ્ય પ્રત્યક્ષ ચિહ્નો દેખાવાની તો હવે શક્યતા નથી; સિવાય કે આપણે પ્રયોગશાળામાં ઉત્ક્રાંતિની આખી પ્રક્રિયા ફરીથી જન્માવી શકીએ. જીવદોષનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો, ચિત્તનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો વગેરે આપણે શી રીતે બચી શકવાના ? તેથી પ્રત્યક્ષ અવશેષના આધારે કે પ્રયોગના આધારે નહીં પણ માનવચિત્તની અન્ન-ચક્રિતઝોને આધારે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનો સમગ્ર તાત્કાલિક આપણે મેળવવો રતો અને એ જ રીતે ઉત્ક્રાંતિની હવે પછીની ત્રિશન રેખાનીયે કલ્પના કરવી રહી. ટિલકાડે સરસ કહ્યું છે 'એક એક વસ્તુનું આરંભનિર્દિષ્ટ શોધવા જઈશ તો જડશે નહીં' મોટારકારનું કે વિમાનનું પહેલવહેલું મોડેલ પણ શોધવું હોય તો કેટલું બધું અમુકું છે ! જીવશાસ્ત્રમાં સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં સામાજિકમાં

લગભગ બધી જ પ્રાણીઓમાં કાળગ્રાહક ફાઇટસ-
મેનની માફક જીવનના કોઈ જની બધી નબળી આવી
રેખાઓ રમવાથી જુની નાખે છે.

ફરેક વસ્તુના બાહ્ય સ્વરૂપ અને આંતરિક
સ્વરૂપનું તો વધુ મહત્ત્વ છે માનવની કક્ષાએ તો
આ સાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પરંતુ માનવ
કરતા પહેલાંની કક્ષાએ માટે ખૂબ આ ઝોટલું જ
સાચું છે. પશુ જીવજીવું વનસ્પતિ જઈ
સુષિટ પ્રાણીઓ જ બાહ્ય સ્વરૂપની સાથેસાથ
આંતરિક સ્વરૂપનું ખૂબ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
આ બંનેનું સંતુલન આકસન જ આપણને જીવન
અને જગતનું સ્વર્ગીય ને સમતોલ દર્શન કરાવી
શકે ટિલકાડે ભારપૂર્વક કહ્યું છે, જગતને
પરેપરે ભૌતિક-પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ લખવો
હશે, તો આપણે આંતરિક વિકાસકેન્દ્ર જ
આલેખવી પડશે. તેથી તમા બાહ્ય ગાળખામાં
એક પછી એક કેવા પરિવર્તન થતા ગયાં તેના
ઉપર ઝોટલો ભાર નહીં હોય, જેટલો આંતરિક
તત્વના આગેદણ ઉપર હશે. એ આંતરિક તત્ત્વ
નિરંતર વિકસતું રહ્યું છે, તેનું પ્રકુલકણયુક્ત થતું
રહ્યું છે. છેક આરંભથી લઈને જીવંત જગત
હાડ-માંસથી આવૃત્ત એવા ચૈતન્ય
(Consciousness)થી રચાયેલું છે. જૈવિક
આવરણથી લઈને માનવ સુધી આપણને ચૈતસિક
શક્તિનો જ અસીન યાખા-વિસ્તાર જોવા મળે
છે. જુદાં જુદાં સ્વરૂપો મારફત તે ચૈતાન્ય
પ્રગટીકરણ કરી રહી છે.

જ અણુ-પરમણુનું જગત (molecular
world) જીવકોષ (cell) મારફત જીવંત સ્વરૂપમાં
પ્રગટ થયું અને કમઠા જીવનની ક્ષમ્ય-ઉચ્ચતર
કક્ષાઓની રચનાઓમાં આવિર્ભાવ પામ્યું. આ
એક અત્યંત મૌલિક ઘટના હતી અને સાથેસાથ
એક બેરે લાખા ગાળાની તૈયારીનું ફળ હતું.
એક નાનકડા એકમમાં આદિ દ્રવ્યનો વહુ મોટા
જથ્થો સંચિત કરવાની એક નવી પદ્ધતિ આને

લીધી શોધાઈ હતી. જોઈએ એ, જોઈએ
અનેકવિધતાને ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં એકત્ર કરવામાં
સફળતા મળી હતી. એક બાજુથી એકઠાં તો કોષ
એ જીવંત સ્વરૂપોનું આરંભિતું છે, તો બીજી બાજુ
આપણે એક કપી યાદીએ તે આદિ દ્રવ્યનું
ઉપરનું સ્વરૂપ છે, ઘઘાડના એક નવા તબક્કા
માટેનું ઉત્પાદન સાધન છે. પૃથ્વી ઉપર આ બધા
કોષોનું જ જૈવિક આવરણ રચાયું તેમાં અનેક
ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા યદ્ય. તે એક સુસંપન્ન, આવરણ
હતું. કોષો વચ્ચે સહજ રીતે અન્યોન્યાયી
સહજીવન રચાયેલું હતું.

કોષ એક અદ્ભુત ડુબના છે તેમાં ચૈતાની
એકાદી યુદ્ધ છે એક સમાનતા છે, જટિલતા અને
સંકુલતા છે. ઉપરાંત એમની પાછળ કોઈક
ચોજના કે ડોરીસાચાર કામ કરી રહ્યો
હોય, એવી છાપ પડે છે સામાન્ય બેક્ટેરિયાથી
લઈને માનવ સુધી બધા જ સંજીવ પ્રાણીઓમાં
પરાપર એકસરખા વિદામિનો બને એવું જોઈએ
જોવા મળે છે. બંનેને એમના રાસાયણિક સંધર્ભને
જુદા જુદાં હોય. જીવજીવની આવી રાસાયણિક
સમાનતા એમ સૂચવી નાય છે કે બધું એક જ
સ્રોતમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે.

ઉત્ક્રાંતિની આ પ્રક્રિયામાં એક આગળનો
તબક્કો આગવો બધારે માનવ અસ્તિત્વમાં
આણ્યો. જીવન નરવાનર (primate)ના તબક્કા
સુધી પહેલાં ત્યારે જ એમ જોવા મળે છે કે
બીજી બધું છેડીને ઉત્ક્રાંતિનું ખ્યાન પ્રગળના
વિકાસ પર કેન્દ્રિત થયું છે અને હવે માનવ
અસ્તિત્વમાં આવતા વિચારનો ઉદ્ભવ થયો.
ચિંતન-મનન અને આત્મ-સમાનતા માનવનું એક
આગ્રહ લક્ષણ બન્યું. ચિંતનને વિકાસ થતો
ત્રયો વાસ્તવમાં, ભણે એક નવું વિષય જામ્યું.
ચિંતનશીલ માનવ અન્ય જીવોથી જુદો પડ્યો
ઝોટલું જ નહીં, ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં 'જીવજીવ
પરિવર્તન આવી ગયું. હવે તે પ્રખ્યાત, ચૈતસિક-

સ્તરે આગળ વધતી રહી ગેત-વનો
આવિષ્કાર હવે એકદમ સ્પષ્ટ રૂપમાં
આગળ તરી આવ્યો. ઉત્ક્રાંતિ પોતાના
વિશે સજ્ઞાન બની. વિચાર અને ચિંતનનો
સ્ફુર્તિશ્રમ પ્રગટતા ઇવનનું એ અવલોકન કરી
શકે, મૂલ્યાંકન અને આલેખન કરી શકે એવી
એક શક્તિ જન્યતામાં અસ્તિત્વમાં આવી. માનવને
એવું જ્ઞાન થયું કે જન્યતા આ જ મહાન ખેલ
આદી રહ્યો છે તેમાં પોતે ખેલાડી પણ છે અને
પોતે આ ખેલનું 'પ્લાય' ને સોંપ્યું પણ છે.

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિને લગભગ આઠ કરોડ વરસ
થઈ ગયાં. તેની સરખામણીમાં માણસ તો હજી
એટલો બધો નવો છે કે તેને નજીબત સિદ્ધ કરવી
શકાય. ખીજી બાજુ, માન શોડા સોજાઓની અંદર
વિચારનો જે ઝડપથી વિકાસ થયો છે તે જોતા
આ માનવપણ એક સાવ નવા જ નૈવેદ્ય યુગનાં
જોવાયું અને આજ આપણે જાણ છે માનવીય
ઉત્ક્રાંતિ બહુ ઝડપભેર આગળ વધે એવી સંભાવના
છે. માનવના આગમન બાદ માનવ સિવાયની
શાખાઓમાં ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા હાથે જ ચાલી રહી
છે. અને હવે જ્યારે માનવે પોતાના માટે માનસિક,
ચેતસિક અને સામાજિક પરિવર્તનોનું ક્ષેત્ર ખોલી કીધું
છે, ત્યારે શારિરીક માળખામાં કોઈ ઝાઝો ફેરફાર
થતો નથી, અને માનવદેહમાં જીવા ફેરફારની કોઈ
જરૂર પણ નથી. માનવીના અગ્રજના તત્ત્વના વિકાસ
સતીયે જાણે એક મર્યાદા આવી ગઈ છે. તેથી
હવે પછીની ઉત્ક્રાંતિ બંધ વધારે સમૃદ્ધ અને
વધારે જટિલ ને સંકુલ ક્ષેત્રમાં આગળ વધશે
મધ્ય ચિત્તોને સંકળીને એક માનવચિત્ત બનશે.
રાખી, જાતિઓ વચ્ચે વાઘા ફર થઈને એક માનવ
પરિવાર જોવા મળશે.

ટિલહાર્ડ કહે છે કે માનવ હજી અપૂર્ણ છે,
કે માનવ હજી અપૂર્ણ છે, તેણે હજી પૂર્ણતા
તરફ આગળ વધવાનું છે. આદિ માનવ અત્યાર
સુધીમાં વધુને વધુ માનવ બનતો જાય છે અને

તેણે હજી વધુ ને વધુ અસલ માનવ બનતા
જવાનું છે. માનવની અનેક જીવં સંભાવનાઓ
તેણે અજાણી છે. માનવ પોતાને અતિશય
જઈને મહામાનવ બનવાનો છે માનવીકરણની
આ પ્રક્રિયાને ટીલહાર્ડ humanisation એવું
નામ આપ્યું છે. આખા વિશ્વની ઉત્ક્રાંતિમાં માનવનું
વિશિષ્ટ સ્થાન છે. માનવના વ્યક્તિત્વમાં આપ્યું
વિશ્વ સમાવેલું છે તે વિશ્વની સમસ્યાને તેમજ
અસહ્યતાને પોતાનામાં મહેરાવતો માનવ ધીરે ધીરે
પ્રગતિ સાધી રહ્યો છે. માનવીય જીવંકરણની આ
જન્ય પ્રક્રિયાને ટિલહાર્ડ માનવીય સંસ્કૃતિનું
અધ્યાત્મીકરણ પણ કહ્યું છે

વિજ્ઞાનીઓ પૃથ્વીની આસપાસનાં
આવરણોની વાત કરે છે—Barysphere (યુરેનિયમ
કે ધાતુકીય આવરણ), Lithosphere (સ્થળ
મંડળ કે પથ્થરનું આવરણ), Hydrosphere
(જળ મંડળ કે જળાવરણ), Atmosphere
(વાયુ મંડળ કે વાતાવરણ) Biosphere
(ઇવન મંડળ કે નૈવેદ્ય આવરણ), આવી જ રીતે
ટિલહાર્ડે ઠેક ૧૯૨૫માં Noosphere એટલે કે
ચેતસિક આવરણની કલ્પના કરેલી ચિંતનનું એક
આવરણ ચારેકોર વ્યાપેલું છે, તે માનવીકરણની
પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહન આપીને સતત આગળ વધારી
રહ્યું છે આમ; આ ચેતસિક આવરણ પરિવર્તનના
પરિભ્રમણને આજે અમ લાગ જાણી રહ્યું છે અને
માનવીકરણની પ્રક્રિયાને લીધે બનાવી રહ્યું છે

ઉત્ક્રાંતિનું હવે પછીનું ફેરફાર મુખ્યત્વે
મનોસામાજિક (Psychosocial) રહેવાનું જાણીએ.
સામાજિક સ્તરે અને માનસિક મેમજ ગેતસિક
સ્તરે પરિવર્તન થતા થતા માનવજન્ય આગળ
વધતી જશે હવે માત્ર અગ્રાત પરિભ્રમણો ઉપર
કે જોવાનું જોઈએ જોઈએ ઉપર આધાર ગણવાને
નથી. માણસ પોતાની પ્રગતિ માટે અનેક શોધ
શ્રેષ્ઠ તેમજ સંસ્કૃતિક પરિભ્રમણોને પ્રયોજશે.
આ આરોહણ આખીયે માનવજન્યનું સંકલિત

આરોહણ હશે.

આમા ફરે ફરે માણસને સાથે લેવાનો છે. માણસ એકાદીપણે પોતાની ભતનો કે ભતિનો કે રેશનો વિકાસ નથી સધી શો એવી સ્વદેશિય માધી મુશ્કેલીને માણસે આખીને માનવભવને સાથે લેવાની ■ ટિલકાડ' કહે છે કે માત્ર પોતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવો એ કુદરતના નિયમથીયે (વશુ છે. વૃક્ષની માત્ર કોઈ એક શાખા આખા વૃક્ષનો રસ પોતે એકલી ચૂસી લે એવું બને નથી. વૃક્ષ જીવે તે આખું જીવે, વૃક્ષ ફેલેતો આખું ફેલેલાદે પોતાની બધી જ શાખા પ્રસાખા સાથે અને પોતાના બધા જ પર્ણસમૂહ સાથે જુએ સુધી તરફ અભિમુખ થવાનું છે. માનવીય ઉત્ક્રાંતિ સવાવાની છે તે બહુ વિશિષ્ટ જનો માટે નથી, આખીયે માનવજાત માટે સહાવાની છે બધાથે સાથે જાતજ વધવાનું છે. આપની બોલરનું કાંઈક આપણને એકબીજાની નજીકને નજીક આણી રહ્યું છે. એક બીજા સાથે પ્રેમથી જોડાઈને જ આપણે આપણી પોતાનીયે પૂર્ણતા સાધી ચકીશું પ્રેમ એ જીવનનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે, અને તે જ માનવીય ઉત્ક્રાંતિને માટે પ્રેરકબળ બની રહેવાનું છે.

આણું એક આશાવાદી ચિત્ર દેવીને ટિલકાડ' થોડીક વિપરીત વાસ્તવિકતાઓની પણ ચર્ચા કરી છે. યુદ્ધો અને વૈમનસ્કને હજી નાબૂદ કરી ચકાવ્યાં નથી. માણસની ચેતનાનો વિકાસ થવાને બદલે માણસ ય અવતરતામાં જકાડાય ગયો છે ભૌતિકતા માણસના માથે સવાર થઈ ગઈ છે વિનાશક શબ્દાઓ. મો ત્યારે માનવભવનો ખાતમો કરી નાખે એવો ભય સતત દુનિયા માથેજળીબી રહ્યો છે.

આવી બધી વાસ્તવિકતા છતાં ટિલકાડ'ના આશાવાદમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. એક અત્યંત વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ અપનાવવાની અને એક વિશાળ ફલક હિપર આ બધી જાણતોનો વિચાર કરવાની તેઓ હિમાયત કરે છે. કુદરતમાં ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અત્યંત ધીમી છે, આપણી કલ્પનામાં

ન આવે એટલી બધી ધીમી છે. અત્યંત હાંના સમય સુધી અત્યુત પરિપક્વતા સાધ્યા વિના કુદરતમાં કોઈ પણ મૂળભૂત પરિવર્તન થતું નથી. ચક્રાવાલી માનવમાથી આજનો માનવ અવતરતાં ૩૦ હજાર વરસો સાધ્યા. આપણા જીવનકાળની શરખામણીમાં આ તાળો આપણને મેહદ હાથે લાગે તે સ્વાભાવિક છે પણ ઉત્ક્રાંતિના સંદર્ભમાં તે આ ત્રા માત્ર એક સેકન્ડ બરાબર છે ઉત્ક્રાંતિની આ અત્યંત ધીમી ગતિનો ખયાલ નહીં રાખીએ. 'તો કદાપિ સમયક દર્યાન થઈ શકે. એટલે આપણી આશા પેઠીની અહર બધું પરિવર્તન થઈ ભય એવી અપેક્ષા રાખવી ભૂલજરેહી છે. મારે ધીરજ રાખવી જોઈએ અને હતાશાના ચિહ્નર થવાનું ટાળવું, પડરી. ટિલકાડ' અત્યંત વિશ્વાસપૂર્વક કહે છે કે અનેક પ્રતિકૂળતાઓ અને વિપરીત પરિસ્થિતિ છતાં માનવભવ પ્રગતિની દિશામાં જાતજ વધી રહી છે, એવા અનેક ચિહ્નો આજે જણાઈ રહ્યા છે.

ઉત્ક્રાંતિના સમયક આકલન માટે આણું વલણ મૂળ જ મંદરવનું છે. પણ તેની સાથેસાથ ટિલકાડ' એમ ઉમેરે છે કે આપણે નિરંતર સમય રૂપીને આપણી ભૂલો અને જીલ્લો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન સતત કર્યાં કરવાનો છે, આપણી ચેતસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વધુ ને વધુ અસરકારક બનાવતા જવાની છે.

એવી જ રીતે કોઈ ને કોઈ અકસ્માતથી કે બીજી કોઈ રીતે પૃથ્વીનો પ્રલય થશે એવી હદેશત પણ આપણને હ મેચા સતાવતી રહે છે. યુદ્ધ પણ માનવભવનો ખાતમો કરી શકે ફરે ફરેક માણસ જીર્ણોદરણી અને માનવ-એકબી પ્રક્રિયામાં સાવ ન આપે એમ પણ બને. ટિલકાડ' કહે છે કે આ બધું અશકય નથી. આણું બનીયે શકે અને તેમ છતાં એ ભારપૂર્વક કહે છે કે, 'અત્યાર સુધીની ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા પરથી હું ને કોઈ શીખ્યો છું (જુઓ અનુસ પાન પાન ૧૪૭ પૃષ્ઠ)

ભારતમાં ફાસીવાદ અનિવાર્ય છે ? | —પીતામ્બર ગુપ્તા

“ ફાસીવાદી રાજ્યને સિસ્ત અને સત્તા ભોજ્યે છીએ કે ને અનુધ્યની ચેતનામાં પ્રવેશ કરે અને તેના અવિરોધી સાંસનને નિયંત્રિત કરે, જે રાષ્ટ્રીય હિતોને નામે વ્યક્તિની તમામ પ્રવૃત્તિઓને નિયંત્રિત અને નિયંત્રિત બનાવી શકે ”

—મુસોલિની

આદર્શ રાજ્ય વિશેની શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીની વિભાવના શી છે ? આ દરખાસ્તોએ આજણી રાંબીરે અર્થાત્ જાણી છે, કદાચ તેમનો કાર્યક્રમ છે, “ હામ કરો અને વાતો નહિ કરો. ” અલબત્ત ! તેમણે પોતાના વિચારોને સમાજવાદી રાજ્યને નામે પ્રગટાવ્યા છે, જેનો આર ભ તેમના પિતા (જવાહરલાલ નેહરુ) એ કરેલો છે એ યોક્ષ્ણ છે કે (એમના પિતા જવાહરલાલ) નેહરુની જેમ, તેમણે પણ, ગાંધીવાદી રામરાજ્યની વિભાવના, વ્યવહારમાં ખૂબ આદર્શવાદી હોવાથી, તેને પાણીયુ આપ્યું છે. પરંતુ, તેઓ પોતાને નેહરુવાદી સમાજવાદી એ કહેવડાવી શકે તેમ છે ખરા ?

આમ તો તેમણે ચોદ બેન્ગલુ રાષ્ટ્રીયકરણ કરી નાખીને, તેમની સમાજવાદી તરજિતાને એક વાર પ્રગટ કરી જતાવી છે. તેઓએ પણ આ અભિપ્રયને કારણે બે જુદામાં વહેંચાઈ ગઈ છે, જેમાંથી એક જૂથના નેતા સ્વયં શ્રીમતી ગાંધી છે, સુપ્રિમ કોર્ટ (વડી અદાલત) ના મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે શ્રી એ. એન. રાયને નીમવામાં આવ્યા છે જો તો સમયની માત્રને વર્તીને સર્વોચ્ચ ન્યાયાધીશને અનુકૂળ કરી શકે આ બધામાં મિનારા જેવું કાર્ય, જે સોમી મુખ્ય ત્રણી ચકાવે તેવું હતું એ તો બંધારણમાં બેતાલીસમે સુધારો ને પૂર્વશ્રાવિકા (preamble) માં સુધારો કરવાનું બાહ્યમાં રાખીને ‘સમાજવાદી’ શબ્દને દુષાડાને પ્રયાસ, જેણે મૂળભૂત હકો ફેલ્ગ્યારી : ૧૯૫૫]

(Fundamental Rights) ઉપર પ્રકરણ ચારના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તો (Directive Principles) ની પરંપરાને સ્થાપી જાણે કે સરકારની સમાજવાદ સાથેની પ્રતિબદ્ધતા હોય તેના ઉપર ભાર દેવા માટે, ભારતની વિદેશનીતિને રશિયા-તુર્કી વલણ પુલ્લી રીતે આપવામાં આવ્યું

પૂર્ણવાદ-તરફી વલણો

પરંતુ આઠમા દાયકાના પ્રથમ વર્ષોના જ શ્રીમતી ગાંધીએ સમાજવાદી સમાજ રચનાનો મોટા ભાગને ઉત્સાહ મુખાવી દીધો. જે શ્રીમતી ગાંધીએ સમાજવાદની સ્થાપના ઉપર ભાર મૂક્યો હતો એ જ પરિણામ, સત્તામાં રહેવાની આવશ્યકતાને નામે, તેમને તેનાથી દૂર દૂર બે ચી ગયું અને ૧૯૮૦, જુલાઈની ઔદ્યોગિક નીતિના પ્રસ્તાવ દ્વારા પૂર્ણવાદી ભર્ષતંત્રને પક્ષ કરતો મત્તાધાત એમાંથી આરભાયો જેને ઈધિ આઈ એમ એફ (IMF) બેન, અને ૧૯૮૨ને ભારતીય ઉત્પાદકતાના વર્ષ તરીકેની જાહેરાત અને આજુ વર્ષનું બજેટ—આ બધાએ ‘નૂતન અભિગમ’ (New Look) ને સાકાર કર્યો પરંતુ છેવટે ‘સમાજવાદનો દંભ’ છેલ્લે ફેકલે પડ્યો, જ્યારે લોકસભામાં અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ થયેલી હતી. ત્યારે વડાપ્રધાને બહેર કહેલું, “ ભારતમાં અખીરો વધારે અખીર બન્યા છે, પરંતુ ત્રીજો વધુ ત્રીય બન્યા નથી. ” (બદલે એ જ દશામાં સળગી રહ્યા છે.)

શ્રીમતી ગાંધીના નિરીક્ષણો તરફ આપણે જઈએ તો, પહેલાં, છેલ્લા બે વર્ષોમાં સરકારે ઈધિલાં ટેન્લાક પત્રવાઓનું પરીક્ષણ પણ કરી લઈએ. અને ૧૯૮૦ના ઔદ્યોગિક નીતિના કાવયો MKTPA ને સારા પ્રમાણમાં મદ પાડવામાં આવ્યું, નેથી તેઓ અર્થતંત્રના ખાનગી સાહેબવાળા મોટા ગૃહો સાથે અનુકૂળ થાય. આ કાવયો, શ્રી પ્રણવ મુકરજી

(નાણાં પ્રધાન) એ ૨૧ એપ્રિલ, ૧૯૮૨ ના રોજ કરેલા કેટલાક બિડતા પરિવર્તનોના સહર્મમાં જ્યારે અગ્રમણ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ભણવા મળ્યું કે આપણા અર્થતંત્રને સમાજવાદી રંગે આપનાર, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને નિયામક કાયદો એ માત્ર વાંચિયો હતો. રોકાણની પ્રક્રિયા તેમજ આવાસોને ઉદારતાવાળા બનાવવામાં હતાં આ ઉદારતાઓની નીતિની કટાક્ષપૂર્ણ ગાજુ તો એ હતી કે તેમણે IDRA (આઈ ડી આર એ) નું જેમણે ઉલ્લેખ કર્યું હતું અને કુતાણ પંચસામગ્રી ઉમેરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું તેમને તેમણે પક્ષપાત કર્યો હતો.

આ પક્ષપાત-અમીરી અભિગમ, ચાલુ વર્ષના બજેટમાં જે જોઈ શકાય છે. જ્યાં અમીરને પૂરતા પ્રમાણમાં વળતર આપવામાં આવેલ છે. જ્યારે મધ્યમવર્ગીય માત્ર નામનું જ વળતર આપ્યું છે. આવકવેરાથી સીધા વેરાઓ સુધી પ્રમાણમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે (જે બ્રાહ્મણ દેવોટી છે), જે આ બહુકલન કાર્યક્રમને કારણે છે, જે IMF (નાઇ એમ એફ) દ્વારા પ્રમાણે ચલાવાય છે. અમલ ને અર્થ-તંત્રના પુરવઠા પાસાના સ્વીકારને કારણે છે, જે કહેવું ખૂબ સુરેકેલ છે, સંજોગવાઈ બનેને પ્રભાવ પડ્યો હશે એમ લાગે છે, કારણ કે એક જ વખતે જ્યારે સાધનો વધારવાની જરૂર એટલી મોટી હોય (જે નાણાં પ્રધાને મૂકી રોકાણના ભાગ કરમુકા-કેટલાક દેશો બાજુ સાથે તરતા મુક્યા છે) ત્યારે હાઈવ-સ્કાર-કેટલોના ટેક્સ(વેરા) દૂર કરવાનો પ્રયાસ, જે વધે દેશને રૂપિયા છે કોરોડો ઝાઝા નથી, જેમાંથી ચેડોક અર્થ જરૂર તારવી શકાય છે, જે સુચન કર્યા સિવાય કહી શકાય તેમ છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રને દોર અંતિરાષ્ટ્રીય હિતો (super national interests) ના નિવચન તળે છે.

સામાજિક કલ્યાણની ઉપેક્ષા -

જે વડાપ્રધાનની નીરીક્ષણ તરીકે બહાર આવ્યું

છે તે સ્વીકારીએ તો, “ભારતમાં અમીરો વધારે અમીર બન્યા છે, પરંતુ ગરીબો વધારે ગરીબ બન્યા નથી” પરિમિત દેશમાં જે મૂડીવાદ જરૂર પડે કાલી રહ્યો છે તેને શું સંમતિ આપવાની અભિલાષ રાખવામાં આવી હતી? અથવા છેલ્લા ત્રીસ વર્ષો દરમિયાન જે પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે તે સમાજવાદ નહિ, પણ મૂડીવાદ હતો, જેને પુરવાર કરવામાં આવે છે એની ઉપર શું વડાપ્રધાન ભ્રમ મુકવા માગે છે? જે તે અનુમાનો તારવવામાં આવે, જાણે હકીકતે તો, સરકારે સ્વીકાર્યું છે અને સોદાગરો હાખવું છે કે દેશના અસખ્ય પ્રજોનું નિરાશરૂણ લાવવાનો, ચાલુ પૂજવાદ એ જ એક સાત સાત છે. સામાજિક ભાવ બુદ્ધિ છે ઉપાદાન ઉપર. સમાજવાદીઓને સળંગ છે સમાજકલ્યાણને જીવીશું કરવાનો. આ વર્ષે બંધુઆરી સુધીમાં મુબંઈના મિલ કામદારોની હડતાળ અત્યે સરકારે જે જડતાભર્યા પ્રત્યાધારો આપ્યા છે એ પોતે જ એનો પુરાવો છે. મજદૂર મંડળોના બંધારણોમાં કરવામાં આવેલા સુધારાઓ, શાંતિના પાણી છે સામાજિક ત્યાગને માટે કરવામાં આવેલી કલ્યાણ યોજનાઓને પણ સમગ્ર રીતે છાંટી દેવામાં આવી છે એને માટેનો ખ્યાતકર્ષક કામદારો છે કાયને માટે ખોરાક (Food for Work)ની યોજનાનો ત્યાગ. આ ઉપરાંત એવી ઠટલીક બાબતો છે, જેમ કે - સામાન્ય સેવાઓ, મરુદ્ધોદયકર (Fisheries) અને વહાણચટાને પાછળની વેડેલાગાઓને સોંપી દેવામાં આવેલા છે

ઔદ્યોગિક અધ પતન

હજી તો આર્થિક ચિસ્ત માટેના આ અર્થાં પગલાઓએ જેને મઠવું કરવામાં અર્થતંત્રને મદદ પણ નથી કરી અને પાલક વળવાના પ્રયત્નોએ પણ ઉલોચને એટલી હદ સુધી અસર પહોંચાડી છે કે સરકાર પચાસ ટકા ચલુ-કાપડ (કંતાન) વેચાતા વચ્ચે જ પડી રહ્યું છે. અને સરકાર ચલુ-કાપડને તપ્તું મૂકવાના વિચાર સાથે રૂબી રૂબી

છે મોટરકારના ઉદ્યોગની પણ કંઈક આવી જ
 દર્યા દેખાઈ રહી છે. પરંતુ સમય રીતે વિદ્યાર્થ-
 લોકન કરીશું તો જણાશે કે નાગરિક (કલ્યાણ
 અને વિકાસ) ની પ્રવૃત્તિઓને ચોક્કસથી આવરી
 લેવાના પ્રયત્નો મર્યાદિત (અત્યલ્પ) છે. એ સ્થળ
 મર્યાદાની બહાર જઈને કહેવાની વાત નથી
 હાત્તી કે ભારતમાં હવે ફાર્માસ્ય જે જ બીજું
 તાજું પત્રું છે. દક્ષીણમાં તો, ખાણ
 (દારૂગાળાથી) લકાચેલી છે અને ત્રાડી સગજ છે.
 માત્ર એક તલ્લખાની જ આવશ્યકતા છે. અને
 પછીથી (જૂન, ૧૯૭૫માં થયેલું હતું તેમ) એક મહ
 અવાળે, પોલીસને સરકાર તરફથી અપાતા ખોટા
 ફક્તો ન માનવા માટે કરેલો આદેશ (જયપ્રકાશજીને
 આદેશ) અને મહત્ત્વના નહિ ત્રણતા એવા
 (ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશના) વ્યક્તિના જીવન

ઉપર થયેલા હુમલાએ વડાપ્રધાન (શ્રી ઈન્દિરા ગાંધી-
 ને એમ જાહેર કરવા માટે પ્રવૃત્તિ બનાવ્યા કે
 ‘રાષ્ટ્ર ભવમાં છે’ અને તેમણે કોઈકટી
 (Emergency) ઠાકી બેસાડી. આને દેશના
 કટલાક ભાગોમાં અસ્વસ્થ (અધ્યાત્મ) પરિસ્થિતિઓ
 પ્રવર્તે છે. ભાગલાવાદી વલણો ભેરદાર રીતે માથું
 ઊંચકી રહ્યા છે અને કેમિસને સત્તામાં ટકાવવાની
 પરિસ્થિતિ અતિશય ચકાજનક છે, ત્યારે શું આ
 બધાં લક્ષણો (સંભોગો અને પરિપણો) શું
 આપણા વડાપ્રધાનને એમની આદર્શ રાજ્યની
 વિભાવનાને મર્ત કરવા માટે શું ખુલ્લું આમ ત્રણ
 પૂરું પાડશે ?

(‘જનતા’, ૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૨ માંથી)

— અનુ. પ્રા. દ્વિતીય વ્યાસ

આવકાર

ઇસ્લામ ઉદય અને વિકાસ

(લે લોગીભાઈ ગાંધી)

મારી દૃષ્ટિ આધ્યાત્મની છે, જ તે સારો “સર્વધર્મ સમભાવ” તથા સર્વધર્મ મમ-
 ભાવની પણ ખરી ! એટલે, તમારું આ પુસ્તક હું હૈંશિ હૈંશિ વાંચીશ આપણા લોકશાહી
 પ્રમુખતાકર્મમાં બિનસાંપ્રદાયિકતા વિકસાવવા સહુ પ્રયુક્ત નાગરિકોએ સવિશેષ જવાબદારીથી
 વિધવિધ ધર્મો વિષયક જ્ઞાનપ્રસાર લોકસમુદાયની જાણકારી અર્થ કરતા રહેવાનું છે એ
 કર્તવ્ય તમે આ નવા પ્રકાશનથી સરસ બનવું તે બદલ હાર્દિક અભિનંદન !

આપણા સાવજનિક જીવનમાં ધર્મ અધ્યાત્મની સાચી ભાવના પ્રગટતી નથી તેનું
 એક કારણ મને લાગે છે કે એ છે કે આપણે વ્યક્તિગત, જીવનમાં ધર્મપરાયણ એટલે
 કે અધ્યાત્મ ચેતના સભર નથી. આ દૃષ્ટિથી પણ તમારું પુસ્તક આવકારુ છું.

૩-૧-૮૫

— પુરુષોત્તમ ગ. આવળોકર (અમદાવાદ)

* ઉલ્લેખ : ૬૯૫ અને વિકાસ : લે લોગીભાઈ ગાંધી પ્ર. વિશ્વમાનવ સંસ્થા વિદ્યાલય દ્વિતીય, ૧૯૮૧-૮૨ પૃષ્ઠ ૧૧૦ કિંમત રૂ. ૧૦)

ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૫]

ભારતીય નારીશ્રવનનો ઐતિહાસિક અભ્યાસ | સંસ્કૃત જર્મીનહાર

ભાષા એ સંસ્કૃતિનું વાહન છે. સાહિત્ય એનું દર્પણ. ભારત એવા અનેક-ભાષી, અનેક-ધર્મી, તથા ભૌગોલિક વિવિધતા ધરાવતા દેશના 'ત્રીવરણ્ય' ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ભાતીજન પોતાના વહન માટે એવી જ સુવ્દ અને સજ્જત તથા વિકાસશીલ અને તાલીમપૂર્ણ તમા ભાષિતપૂર્ણ દેશ-સીમવચ્ચે ભાષા ઉપયોગી બને. સદીઓ સુધી વિસ્તરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિના તારાવાણને શ્રુ થવાનું કામ સંસ્કૃત ભાષાએ કર્યું છે.

આમ સંસ્કૃત આપણને જ્ઞાતજાણેની શ્રવણ પરિચય કરાવે છે. સમાજશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના વર્તમાન પ્રશ્નોનું મૂળ શું ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓમાં નથી? તત્કાલિન આધુનિક સમસ્યાઓના ઉકેલ શું ન્યાય-ગૌરવિક્રમમાં નથી મળે? સમકાલીન રાજનયશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્તો શું અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રતિબિંબિત નથી થયા? અર્થાત્ સંસ્કૃત એ ભારતીય વિદ્યાની છુનિયાદ છે. સંસ્કૃત એ વિચારની-ચિંતનની પ્રેરણાની ભાષા છે.

સંસ્કૃત એ ભારત જમિની સૌ પ્રથમ રાષ્ટ્રભાષા હતી તેની સહમ છુનિયાદમાંથી અર્વાચીન ભારતની અનેક ભાષાઓનું કાંઈ જંધાવું એના શબ્દ-ભંડોળને સહારે આ બધી ભાષાઓ વિકસી અને તે સૌ આજે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધારણ કરીને ભારતના અનેક પ્રદેશોનો પ્રભાવ શ્રવન-ગરહારને સરખાવેલી રહી છે.

સંસ્કૃત ભાષામાંથી જેમ ભારતની વર્તમાન ભાષાઓનું ધડવર ધણું તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના પોષણમાંથી ભારતીય સાહિત્યના વર્તમાન પ્રવૃદ્ધોનું સર્જન ધણું. વેદની ઋચાઓ, મહાકાવ્યો, સ્મૃતિઓ, ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો વર્તેરમાંથી પ્રસંગ-પાત્રોની પ્રેરણા મેળવી પછીના-સમયે ભારતની કઈ ભાષાની કંઈ જલ્દમસર્વદે રહી? સંસ્કૃત

સાહિત્યના આ જવા મ થોએ માત્ર સાહિત્યને જ નહીં સમાજના અન્ય ક્ષેત્રોમાં વહેતા પ્રવૃદ્ધોને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ફાળો આપ્યો છે.

સંસ્કૃતે કાલે આજે જનભાષા તરીકેનું સ્થાન પ્રમાણે હોય પરંતુ શોધભાષા તરીકેનું, અપૂર્વ ભાષા તરીકેનું એવું સ્થાન હજી અકમલ છે. ભારતીય શિક્ષણ અધ્યવનની પ્રત્યેક શાખાના, પછી તે માનવ-વિદ્યાઓ, હોય, સમાજવિદ્યાઓ, હોય કે વિજ્ઞાન-વિદ્યાઓ, પૂર્વ ઇતિહાસને જાણવા માટે સંસ્કૃત ભાષાનું પરિણીતન અનિવાર્ય રહેવાતું. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ફાઈ એવી શાખા નહીં હોય-જે વિશે સંસ્કૃતમાં કશું લખાતું હોય નહીં. આ ભાષામાં પ્રેરણાદાયી અને દાર્શનિક ભાષુ ભરપૂર છે.

આથી આ સમૃદ્ધ ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્યમાં ભારતીય સમાજનું ચિત્ર પણ આપણને જોવા મળે છે. ભારતીય સમાજમાં રીતનું વિશિષ્ટ એવું સ્થાન છે પૂર્વકાલમાં ભારતીય સૌ રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં ત્રણનાપાત્ર સ્થાપત્ય ભોગવતી હતી જોના સમાજમાના માન-મોહા અંગે કેવી સ્થિતિ હતી અને સમયે સમયે તથા સંજોગોનુસાર તેમાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યા એવું ચિત્ર ઉપસાવવા સારું સંસ્કૃત મેથોને અભ્યાસ જરૂરી બને છે. ડૉ. અનભાઈ પટેલે આવા એક પ્રયાસ પ્રસ્તુત મંથમાં કર્યો છે. અસહમા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ઇતિહાસ વિષયમાં વિદ્યાવ્યવસ્થાપતિની પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે લખેલી શોધનિબંધનું આ પ્રકાશિત સ્વરૂપ છે. જે માટે એમને દિલ્લી સ્થિતે ઈન્ડવંત કાઉન્સિલ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રીસર્ચે આર્થિક અનુદાન આપ્યું છે. આથી ડૉ. અનભાઈના આ મંથને આવકારતાં વિશેષ આનંદ થાય છે.

આપણા જ મારજે એને પુરુષ સમોવડે

દરમજને બદલે છે. જાધારણી આ નેત્રવાઈ
વ્યવહારથી વિપરીત જણાય છે. ને
કે રાજકીય હક્કોને સંબંધ છે. આ
સુધી તે પુરુષસમાન, મોભો પ્રાપ્ત કરીચૂકા
હ; પરંતુ સારના બીજા ક્ષેત્રમાં જાધારણે
જાણેલા હકો અમુક હદથી વિશેષ ભોગવી ચૂકી
નથી. આમાં જ સામાજિક મોભા આગેનું સ્થાન
ભિન્ન છે. શાંતિ પ્રમાણે અને આર્થિક સમૃદ્ધિ
અનુસાર સ્ત્રીને સામાજિક દરજ્જો નેવા મળે
છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમયે ભારતીય સ્ત્રીઓએ
સામાજિક મોભો ગજનાપાત્ર રીતે જીએ છીએ
હોવા છતાં વ્યવહારમાં સામાન્યતા આપી
લેવા, વારસાહકકે, વ્યવસાય વગેરેમાં કાનૂનપ્રાપ્ત
સમાનતા સ્ત્રીના સ્થાનને નિશ્ચિત કરતી નથી,
કારણ પરપરા અને વિવાળે સામાજિક જીવનમાં
સ્ત્રી સ્થિતિને નિષ્ણીત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા
ભજવે છે.

આજે સ્ત્રીને પોતાનો સ્વતંત્ર મોભો નથી
એ બધી ભૂખતોમાં પુરુષ ઉપર નિર્ભર છે. આનું
મુખ્ય કારણ એ છે કે તે શિક્ષણમાં ધણી પછોત
છે. આથી ભારતીય સ્ત્રીને પશ્ચિમ અને વ્યાપક
પ્રમાણમાં શિક્ષિત કરાવે તો જ જાધારણમાં જાણેલા
હક્કોને ભોગવવા તે સક્ષિત થાળી બને.

જાગજાગે પરકલપમાં, વૈધવ્યપ્રધા, દીકરા-
દીકરી વચ્ચેના ભેદ, એમની આરોગિક મર્યાદાઓ,
ઓચિસૂચના વિકાસની ઉપેક્ષા, પિતૃપ્રધાન
કુટુંબવ્યવસ્થા વગેરે કારણોને લીધે કુટુંબમાં અને
સમાજમાં સ્ત્રીએ ઓછી ભૂમિકા ભજવવાની રહે છે.

વર્તમાને આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં જ
ઈસ્લામી આક્રમણે પૂર્વે ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીનું
સ્થાન મહત્વનું હેતુ અને સ્ત્રીને સર્વમાર્ગી ભૂમિકા
ધણી સ્થાન અને પ્રકૃષ્ટ હતી એમ ડો. મગનભાઈ
પટેલના “એતિહાસિક પરિચેક્ષમાં પ્રાચીન સ્ત્રી
સાદરતમાં નિરૂપિત નારી - મહાભારતના વિશેષ

સંદર્ભમાં એક અધ્યાય” મધ્ય પરીશીલન કરતા
પ્રતીત થાય છે.

લેખકે પુસ્તકને ચાર વિભાગમાં અને કુલ
અગ્રિયાર પ્રકરણ તથા ત્રણ પરિશિષ્ટમાં વિભાજ્ય
છે. પ્રથમ વિભાગમાં લેખકે એક પ્રકરણ
હારા વર્ણવેલ વસ્તુ ને સ્પષ્ટ
કરતું નિવેદન વિસ્તારથી આલેખ્યું છે, અને
એ મિત્રે નારીજીવનનું સમયક્રમે વિવિધ મહત્વના પક્ષ
પ્રસ્તુત કર્યું છે.

બીજા વિભાગમાં કુલ ચાર પ્રકરણો હારા
જનમથી મૃત્યુ પર્્યંતની સ્ત્રીની વિવિધ અવસ્થા-
ઓને સમાજના નીતિનિયમોના પરિચેક્ષમાં વિગતે
અવલોકી છે અને અવલોકન પરિવારમાં અને
સમાજમાં સ્ત્રીની ચોરવપૂર્ણ પ્રતિમાને આલેખી
અથ છે મહાભારત વિશે ધણી મંથે લખાયા છે.
પરંતુ આ નિમધના હેતુ, નારીજીવનના પ્રત્યેક
પાસાને એક સાથે રજૂ કરવાનો ધલે સાચો પ્રયત્ન
છે. વિભાગ ત્રીજામાં પણ ચાર પ્રકરણ છે, જેમાં
ડો. મગનભાઈએ આર્થિક ઉપાર્જન નિમિત્તની
સ્ત્રીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, ધર્મના ક્ષેત્રે સ્ત્રીની કોમ
ગીરી અને સ્થાન સ્ત્રી જીવનના વિવિધ તબક્કે
ઉપયોગમાં લેવાતા વસ્ત્રો, આભુષણો અને પ્રસાધનો
તથા કોટુંબિક પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત બની સમર્થાનુકૂળ
પ્રમાણે કરતી આનંદપ્રમોદ અને રમત-ગમતની
ક્રિયાઓ વિશે વિસ્તારથી ઉદાહરણો સહિત વર્ણન
કર્યું છે.

વિભાગ ચારમાં જે પ્રકરણોનું આયોજન ઉચિત
મધ્ય છે અહીં લેખકે પ્રકરણ ૧૦માં, વિભાગ
જે અને ત્રણમાં ઉપસાવેલા, નારીજીવનના
એતિહાસિક અને ક્રમિક ચિત્ર અગેનું પોતાનું
પ્રતિપાદન સ્પષ્ટ કર્યું છે અને પ્રકરણ
૧૧માં ઉપસાહાર હારા પ્રસ્તુત ચિત્રને વર્તમાનકાળ
સુધી પહોંચાડેલ વ્યવસ્થાને ભારતીય નારીજીવનના
વિવિધ તબક્કાઓનું સળગ વિસ્તેષણ પૂરું પાડ્યું છે.

આમ ડૉ. મનભાઈના પ્રસ્તુત મંથના અવ
લોકનથી પ્રાપ્ત થતું ચિત્ર આપું નિરૂપી શકાયઃ
પુત્ર અને પુત્રી વચ્ચે અસ્વાભાવિક કે કૃત્રિમ સેદ-
ભાવને. અભાવ હતો. પુત્રો પણ સ્વેચ્છાપિત ધારણ
કરી શકતી, પુત્રની જેમ બાણી શકતી અને યાન
સ પાલન કરી શકતી. નેટલી યાનપ્રાપ્તમાં તેટલી
જ થતુવિંદામાં સ્ત્રી પ્રવીણ થઈ શકતી.
અઘવાસકાળ દરમિયાન કન્યા બ્રહ્મચર્યનું
પાલન કરતી સ્ત્રીએ અઘવાસના ઉચ્ચ ધોરણો
નિભાવી શકતી. આમ સ્ત્રીને શિક્ષણ-પ્રાપ્તિની સ્વતં-
ત્રતાને કીર્તિ સ્વાભાવિક જ સમવય સોળ-સત્તર વર્ષ
ઉપરની રહેતી યાત્રિપ્રથા સુસ્ત ન હતી આતર-
યાત્રીય લગ્નો થતાં હતાં. લગ્નલક્ષ અર્થે સ્ત્રી અને
પુરુષ વચ્ચે કોઈ તફાવત ન હતો બહુપત્નીત્વની ચાલ
હોવા છતાં એક પત્નીત્વને. વિશેષ પ્રચાર-પ્રભાવ
હતી. માત્ર રાજકુળમાં બહુવિવાહ પ્રથા ભેદમાં
હતી. સત્તીપ્રથા પ્રચારમાં હતી નહીં. બધી ધાર્મિક
ક્રિયાઓમાં સ્ત્રીની ભાગીદારી આવશ્યક ત્રણતી.
એ જ માનામાં આ લક્ષ્યને બહુ મહત્ત્વ ન હોઈ સ્ત્રીની
એ વિશેષનાં અધિકારોની બિજાપત્રવ્ય ત્રણાવ પિતૃ-
પ્રધાન પ્રથા છતાં કુલકર્મમાં સ્ત્રીનું આદરભર્યું સ્થાન
હતું. સ્ત્રી રાજકારણમાં પણ પુરુષ સમાવડી રહી
શકતી. વિશ્વવેદ અને યોગ જેવી ઓછાએ વેદની
ત્રણાઓ રમી ગામી અને મેત્રેયો જેવી ઓછાએ
તત્ત્વયાનમાં નિપુણ યાત્રાવલ્લભ સાથેના સંવાદમાં
વિજય પ્રાપ્ત કર્યો જનક વિદેહી અનુ ધતીને જે
રીતે આવકારે તે, સમાજમાં સ્ત્રીના મોકાના
ઉચ્ચ સ્થાનને, અભિવ્યક્ત કરે છે અનુધતી
સીતાને યોતાની શિષ્યા ત્રણાવે છે તે પરથી સ્ત્રીઓ
અધ્યાપનકાર્ય કરતી એમ સૂચવી શકાય

૬. ક્રમાં પૂર્વકાલમાં ભારતીય સ્ત્રી પુરુષની સખી
હતી. સમાવડી હતી દાસી નહિ. સ્ત્રી અને પુરુષ
પરસ્પરનું સહકારયા અને પરસ્પરના સન્માનથી છવન

સજા બનાવતા હતાં

પૂર્વકાલીન સમયમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક-
સાંસ્કારિક ઇજ્જતનું અવલોકન કરતાં એટલું કહી
શકાય કે સમય પરિવર્થાત અને સંભોગ અનુસાર
તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થતુ હતુ તથા ભૌતિક
તેમજ બૌદ્ધિક દષ્ટિએ મુલવીએ તેા સ્ત્રીઓનું
સ્થાન સમાજમાં બિચું હતું.

આમ સ્ત્રીઓનું સ્થાન વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અને
સમયોત્તરે કેવા કેવા ચઢાવ-ઘટાટથી શોભતુ હતુ
એને કમિક અને સજાનું ખવાલ ડૉ. મનભાઈએ
આ મયમાં આપ્યો છે આવી રીતે હવે પછી
મૂળપાલિ મયોમાં, સિક્કાઓનાં અંકનમાં
શિલ્પસ્થાપત્યમાં અને ચિત્રકલામાં નિરૂપિત
નારીના સ્વાધ્યાય મયરૂપે આપે એવી અપેક્ષા છે.

ડૉ. મનભાઈએ શોધનિબંધમાં કરેલી સંજ્ઞાત
અને હિસાતો વૈજ્ઞાનિક છે. લેખકે પુસ્તકના
પ્રકાશનમાં વિશેષ કાળજી રાખી હશે, છતાં
એટલુંની થણી ભૂલો રહી જવા પામી છે. ફિતર
લાઇનમાં પ્રકરણ નિર્દેશ ચૂકાઈ ત્રણે છે, સ સૂત
અવતરણમાં પણ તેટલીક ક્ષતિઓ ભેદા મળે છે,
એ કે મ યાતે શુદ્ધિપત્રક આપીને તેમણે બિજા
નિવારવા મહદ અસી યત્ન કર્યો છે,

ડૉ. મનભાઈના પ્રસ્તુત પ્રવાસ ધન્યવાદને
પાત્ર છે. તેમણે ઉપલબ્ધ સામગ્રીને સરનહૂરથી
નિરૂપીને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તેનું વિવેચન અને
મૂલ્યાંકન કર્યું છે. તેથી આ મંથને હુ આવકારુ છું.

x ડૉ. મનભાઈ ૨, ૧૯૮૧ના 'ઐતિહાસિક પરિ-
વેશમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિરૂપિત નહીં
મહાભારતના વિશેષ સંદર્ભમાં એક અભ્યાસ' એવો
આ અવેશક છે. (પ્રકાશક-પરેલ પ્રિન્ટરી, રામજી મંદિર
રોડ, બાકરાલ તા. આણંદ, કિ.મત. ૩૩ ૪૦-)

‘હનુમાનલવકુશમિલન’ વિશે | રમણ દવે

શૂરેશ અમરપુના મરણોત્તર વાર્તાસંગ્રહ ‘હનુમાનલવકુશમિલન’ની વાર્તાઓમાં સર્જક શૂરેશની મહત્તા અને મર્યાદા જાને છીડીને આગે વળગે છે. નવા વાર્તાકાર કેને આગે જ સહજે એવું તાજગી-પૂર્ણ અને સચેત ભાવાભિવ્યક્તિ સાધતું ગદ્ય, વર્ણવણની તાતીરને અનુરૂપ કથનરીલીનું વિરલ વિવિધ અને વૈરાગ્ય, વિષયવસ્તુને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, અને નિષ્પણ્યક્રિયાથી નાણવા અને નિષ્પણ્ય ઉપર સર્જક પુરુષાર્થ, પ્રતીતિકર પાત્ર-નિષ્પણ્ય અને નિરાળા વાર્તા-આરંભ એ શૂરેશની સિદ્ધિઓ છે તે વાર્તા-રચના અંગે એણે કરેલા પ્રયોજના અધકચરાર પરિણામરૂપે કથણા જઈને વાર્તા ન જનતા, માત્ર પ્રસર્જનરૂપણ કે તરત લીધાના ખડકલા અનુભવાતી કાચી કૃતિઓ. જાતીય-વ્યવહારાના નિષ્પણ્ય આરંભ વળગણ અને અસંગ્રમ્ય શીર્ષકો જેવી મર્યાદાઓ તેના છિણ સર્જકશર્પની આડી ખાજ છે, જાડી તેની ઉપરુંકત મર્યાદાઓ અને મહત્તાની સદૃષ્ટાત તપાસની નેમ છે. સૌ પ્રથમ, કથુંક નવું નીખળવી લેવા માટે કિષાથીલ જાનેલી એના સર્જકક્રિયા અને મયામણ કર્યા અને રૂપી રીતે ઓછી અને તેથી પાછી પડે છે તે જોઈએ.

સમકથા ત્રણ કેટિની વાર્તાઓ છે એક : રચનારીતિની નવી તરે હો. સ્વીકારવા જના માંડીને વાર્તા કહેવાની જરૂરથી જિલકુલ કપાઈ ન જતી એવી ‘હનુમાનલવકુશમિલન’ ‘લીલાગાનું સર્જકગ્રંથ’ ‘જોગાનથીલુ કહીએનથીલુ’ છે... ‘નવો કાવલો’ ‘મહાવલો’, અને ‘વડ’ જેવી નીચેડેલી વાર્તાઓ, એ : સર્જકની પ્રયોગશીલતાના સૂક્ષ્મ પરિણામરૂપ વાર્તાઓ, ‘એક ખંડ આ —’ અને સફળતાની

લગોલગ પહેાળી અટકી ગઈ છે, તે ‘પાત્રત્વ’ તથા ત્રણ વાર્તાકારનો સર્જનમયામણના આલેખરૂપ ‘આરોહણ’ આ વગેરે વગેરે ઉપા, ‘પાપ મા ચ’ ‘રેટ’, ‘મિલાડી’ ‘અંદ’ અને ‘મલો’ જેવી કાચી કૃતિઓ.

પોતાની સિદ્ધસ્ત રચના-રીલીની પુનરાવૃત્તિમાં ન રચ્યા કરતાં, તેનાથી ઉપર ઊઠી, નવી રચના રીતિની શોધ માટે પ્રવૃત્ત થવું એ શૂરેશના સર્જક મિલનની અનિવાર્યતા ત્રણામ એ દિશાના પ્રયત્ન-રૂપે એણે જાડી સર્જકિત વાર્તાઓમાં એકાધિક રચનારીતિઓની અભ્યાસ કરી છે. પણ અવનવી રચનારીતિ અને પ્રક્રિયા ધરાવતી આ કૃતિઓની સોથી મેટી મર્યાદા ‘પાત્રત્વ’ના વાર્તાકાર નાથકને નડે છે તે પ્રત્યાયન-અવકાશ (કમુનિકેશન-ગેપ)ની જે અનુભવ, જે રીતે-રૂપે સંકલિત કરવા પાડ્યું છે તે તે રીતે-રૂપે ભાવક લગી પહેાચતો નથી. વાર્તાકાર વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને મન-સ્થિતિઓને સહોપાસ્થત (જકરેટાપોઝ) કરી વાર્તાને માટે આપવા અર્થે છે, પરંતુ એ વિભિન્ન સ્થિતિ અને મન સ્થિતિઓને સંકલિત કરી તેમાંથી ભાવકતરમ એવી કલાકૃતિ નીખળવાનું સર્જન સૂત્ર એને તાપડતું નથી પરિણામે આ પ્રકારની કૃતિઓ રેલી કાઠિગ્રંથ પીસ પડતીને અનુભવ કરાવે છે આમ થતા તુ નિષ્ઠ ભાવક પણ એણે દાખવવાના ભાવક-વ્યાપારની મયામણને અ તે કરું ન નીખળવી યકવાળી દાર સ્વીકારી. પોતાની જાતને કૃતિથી વેગળી કરી લે છે.

વાર્તા-સર્જન એ નવો યદ્દા-વ્યાપાર નથી રેલી ‘કાઠિગ્રંથ પીસ પડતી’માં પણ મૂળે કોઈ

ચોક્કસ આકૃતિ હોય છે, જેને પછીથી ટુકડાઓમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે અને એ પરિસ્થિતિમાં પણ રમનાર વ્યક્તિને ખેલી મૂળ આકૃતિની કલ્પના આવી શકે એવા ઈચ્છિતો એ ટુકડાઓમાં જળવાઈ રહે તેની દરકાર રાખવામાં આવી હોય છે. અહીં કહેવાનો આશય એ નથી કે વાતાકારને સૂચિત કૃતિઓનું અખંડ અને સમગ્ર એવું પૂર્વદર્શન સાપડ્યું નથી એ થયું પણ હોય ને છતાં કૃતિમાં કેટલુંક જે અનિવાર્યતા નિરૂપાવું જોઈએ તે અલ્પ અને અપર્યાપ્ત કથન (અંદર સેઇઝ) ને લીધે ન નિરૂપાતા કૃતિની અખિલાઈની ઝાંખી ઠરાવવામાં સહાયક બનતા ઈચ્છિતોના અભાવમાં કૃતિની સાવચળતા જોખમાઈ છે, આ કૃતિઓના પ્રાચીનો મનોવિદારો અસંગઠ્ય અને અતર્કબદ્ધ હોઈ (અસખત, તેમ જરૂર હોઈ શકે પરંતુ એવા મનોવિદારો કે પ્રવક્તા વ્યવહારોને પણ સજ્જે સુસંગઠ્ય રૂપે નિરૂપવા જોઈએ, કારણ કે સર્જન દ્વારા તે ભાષક લગી પોતે જે કર્યુંક અનુભવ્યું છે તે પહોંચાડવા માગે છે.) એના દ્વારા જે કંઈ કહેવું, સૂચવવું કે અનુભવરાવવું છે તે શક્ય નથી બનતું. વાતાવરણની આ સમ-રૂપાને ચર્ચાતા લાખાણીસાહેબ 'કાવ્યમાં શબ્દ'માં લખે છે. - ધરનાનું નિરૂપ્ય બસે જરૂર પ્રમાણે ભૌતિક સ્થળકાળને અનાદર કરે, અને અનુભાવક ચેતનાના સમયાદિને અનુસરે તેમાં કરીશક કમ તો અનુરૂપતા રહેવાને જ નહીં તો અર્થહીન અધર પરિણમે જેનું મહત્ત્વ કે આકલન ચિત્ત મારે શક્ય નથી Cosmosને આસ્વાદ કરાવતી કૃતિ પોતે તો સુસંધરિત cosmos જ હોય, વળી એ વસ્તુ મૂલવાની નથી કે કલાસર્જનની પ્રક્રિયા એ ઝાંખીઓને વસ્તુરૂપ આપવાની મર્ત કરવાની objectivity કરવાની પ્રક્રિયા છે અને એ વસ્તુ નોર્મલ એક સલાનપણે મલી અને વિચારપૂર્વક નિયત્રિત થતી પ્રક્રિયા છે"

વાતાકારનો આ મર્પાદ તેની 'વાર્તા' નામની

કૃતિમાં સ્પષ્ટરૂપે જીવતી આવે છે, એ કૃતિમાં પાત્રો સ્પષ્ટી, નીરેન તીતી, વાહ, વરુણ, ખેડમાંતો માણસ અદર ભજિયા તળતી સૂચિત વ્યક્તિ વચેરેના મન, વચન અને કમ' જન્ય સધળા વ્યવહારો અને એ વ્યવહારો વિશેના વાતાકારના કથન-વર્ણન સાદગત મો-માથા વચરનાં અને તેથી નવો અસંજન અનુભવાય છે. દષ્ટાંત રૂપે : તીતી દારા, નીરેનને પ્રૂણતો 'ધેર કેમ નથી આવતો ?' એવા ઉપાલ લગુકત પ્રશ્ન વાહ-આહમીને હોટા તરીને પડે અને તેની પાછળ રહેલાં માળામાંના છેડા કુટતા ચીકણા પ્રવાહીનું નીરેનના નાક-માં પર રેલાવાના કલ્પના, નીરેન દારા આહમીને ઉદેશીને પોતાને કોટ મળેલ કબૂતરની સફેદ હજાર જોઈત અને ચડતી, ચીતરી વિશેની ફરિયાદ, અદર ભજિયા તળવા, સૂઘા પાસે બેઠેલી વ્યક્તિને વરુણના સ્વેદરની અલેશ તરીકે કલ્પવી વચેરે એ અસંગઠ્યનિરૂપણને લીધે ભાવક કૃતિમાં આમથી તેમ, ફજાળાતો રહે છે અને કૃતિ વિશેનો તેનો રસપિડ બધાતો નથી.

અલ્પ અને અપર્યાપ્ત કથન (અંદર સેઇઝ)ને લીધે બુરેશની વાર્તાઓ અરુપ્ત અને ધૂંધળી ગઈ બન છે અલગત જે છે તે, સાવ સાદા પતંગી દેવાથી કે નિ-શેષ કથન કરી દેવાથી પણ કૃતિ તેની કલાત્મકતા ખોઈ બેસે છે. પરંતુ જે કંઈ જાણીજૂને નથી કહેવાઈ તેને પાંચવા ભાવકની કલ્પનાશક્તિ ઉત્સાહ પામે એવા કલાત્મક ઈચ્છિતોના અભાવ પણ ભાવક-કલ્પનાને અકળાવી કંઈ મૂરઝાંધી નાખે છે. 'હિનાળ' અને 'પેટ' વાર્તાઓમાં આ તકલીક વિશેષ અનુભવાય છે; 'પેટ'માંની નાજબાઈને ચૂરમાને અડધો લાકુ આપતા ચોરખાપાનું ચોપન શીલ વર્તન અને નાજબાઈને વેણ સાથેનો સંમધ એ મુદાઓ પર્ચાસ સ્પષ્ટતાના અભાવે અદર રહી બન છે 'હિનાળ'માં પણ વાર્તાના અંતે હિનાળ દારા ધૂણકે ધૂણવાનો હોય કરવાનું વર્તન એ પાત્રના ધુવલેખ જોડે સુસંગત બનતું નથી. પૂર્વે

એ સામગ્રીઓ, વિષય અણુતી કાલેજ, યુવતી, હોય
એવી સ્થાપના થઈ છે જે તેના પ્રાપ્તિ વર્તનથી
અડિત થાય છે.

વાર્તામાં ભૂતીય-વ્યવહારનાં નિરૂપણે જ્યાં
જરૂર હોય ત્યાં નિર્ભીકતા અને કલાત્મકતાપૂર્વક
સ્થાપનાઓ, પરંતુ તે નિષ્ક્રિય જનમણ, ન જ્યાં
એસે એ વિશેષ પશુ સજ્જત અણુતીદાખવવા જેટલે
આ સંબંધની એકાધિક વાર્તાઓમાં આ પ્રકારની
ભરતિ અણુતી નથી. 'લીમડાનું સરેહ ઝાડ' વાર્તાને
અંતે નિરૂપણ, સુખાભાઈ અને વેલુખાઈના
ભૂતીય-વ્યવહાર અનિવાર્ય નથી. એ વાર્તા, એલતુ
હેલુ, ગીત, પૂરું થવામાં છે ત્યારે, ચાલતી
આધુનિકતાની વિચારણા : 'આધુનિકતાને થયું કે
આ ગીત સાથે જ, કહે. આલ્યા જ, કહે તો પોતે
સ્થાપિતપણે વિચારી રહે, આને થયું' અણુ
વિચારવા માટે નવરાજ મળી, પશુ એ મિનિટ
પછી એ ગીત પૂરું થઈ જશે. ને જુરો. ખડો
હવાથી લેવાશે ને પછી વાર્તાગીત કરવી પડશે ને
પછી કદી નવરાજ નહીં મળે. પાછું હરિશ્ચંદ્ર
રામ અને પ્રથમ સેનમાં પસારાઈ જાય પડશે ને,
ની સાથે જ પૂરી થવી, એકાદી હતી 'અલવિદા'
માંનું, આપુ, નિરૂપણ એના, નવની તાજાગીને
કારણે નેટલું તમે છે એટલું જ તે અણુધર્મ,
અમરુત અને કવેચક હોઈ મટે, પશુ છે,
સામાજિક ઝેરસંમુખ અને, હિંમેશાને, કારણે તરી
હવામાંને, છરવતા-છવતા નાચકન પલાયનને
નિરૂપવા માટેના પ્રયત્ન તરીકે એ નિરૂપણ અજસત,
આવ કહે, પૂરું એને. હિંમેશ નાચકની આકારી
કસોટીની ચરમસીમાની પળેમાં, થયો હોત તો
તે વાજબી અને તેથી પ્રતીતિકર જનતા અલગપણ
સંચારે હિંમેશ પછી નાચક ને રીતે, નાચકને
નવારે ત્યારે, જનતાને રહે છે તે, તે સાથે નિરૂપક
જ છે. વાર્તાના વસ્તુને બારીકા અને કોઠાણપૂર્વક
તાળી ચકનાર જુએ એની સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોના
નિરૂપણ દ્વારા એમના નિવસનીય-આવિષ્કારજી તરફ
ફેલુબારી ૧૯૮૭]

તાકતી વાર્તાઓમાં 'અચળની જગુ' કે 'દિવસના
અડતીસમા જાગના આવેશ' ને તેની સમસ્યામાં
પ્રયોજી રાખે નથી. વાર્તાની સામગ્રીને અનુરૂપ,
અનુરૂપ કથનરીલી જુએને સહજ હાથવળી બને છે
'હિંમેશન લઈકુશિભવન'માં ક્રેડીકત રામાયણનું સુવિ-
દિત કથા-અંશકે 'સીતાવનવાસ અને લવકુશજન્મ'
પુરંપરવાર્તાનો ચોથો રસજાતી મંચરતિ દરાવતી
વ્રતકથાની કથનરીલી અને એ પીરાણિક વસ્તુ
તથા તેની સંકૃતિ-નિષ્કે પદાવલિના લોકવાર્તાની
ધારીએ કહેલ રૂપસંસ્કારનાં સરવાળારૂપ તદ્દન
મવી નીચળવેલી રચનારીતિ વડે નિરૂપાયું છે.
જુએજી જાણે કે અહીં પરકાયા-પ્રયેશને કામિયો
લગાવી ઘસીસીત કરેલ વંકુબાનુએને વ્રતકથા કહેતી
પ્રોટા તેમ જ લોકવાર્તાના કસબી કોઈ ચારણ'
બારીકા રસેહાની કાલિમા પ્રયેશ કરી વિષય-
વસ્તુને એમની વાણીમાં મહાવી મલાવીને વાર્તા
રચે છે. આ પ્રકારના વિશિષ્ટ નિરૂપણે કારણે
અત્યંત રહે અને જલુવિદિત ક્રેડીક' આ કથાઅંશક પશુ
વાચક માટે રોચક અને જોરસમ્રદ નીવડે છે.

વાર્તા-નિરૂપણમાં અત્યંત બાધક નીવડેલું અંશ
અને અપવાપ્ત કથન (અંશ, સેંઈ) રહેલું-
કથા, એકાદનીયીજી, માં જાપનથીસ વાર્તાનિર-
અંજુસેલી તરીકે સીધું સહાયક બને છે. મેકલ્યની
કળા અને તેની તજજ્ઞતાના આધારે જુએવાતી અને
ખૂલતી આ વાર્તામાં, જુએજી રહેલકથા-નિરૂપણનાં
સમજાં એકાદની અને તેના પ્રયેશન બારેની પૂરી
કાલેલિયત સાથે કામ પાડી સજ્જ થાય છે.

'હિંમેશનલવકુશ મિલન'ની રચનારીતિની સામે
'વડ'ની રચના જાણે કે ધ્રુવીકરણ થયેલું છે પેલી
વાર્તા રસજાતી થીસે થાય છે' નવારે 'વડ' વાર્તામાં
એના કિશોર નીચકો રામરતન અને લક્ષ્મીમનના
વાતેલાં એક વર્ષનો તાલે છૂટકાગ નાની નાની
દશ્યજીએમાં લેવિત મતિએ ગીથાયો છે. વતન
છાડી યુ જઈ વસવા નીકળેલાં અને દિશર થયેલા
રામ-લક્ષ્મીમનના જીવન-વ્યવહારોનું નિરૂપણ કરતાં

અવમાં સદ્ગુણી વાઙ્મયિન્યાસ દ્વારા જે શ્રવિત સધાઈ છે તે એક સદ્ગુણી નોવવા. સલ્યાવે છે,
“પણ..

આ બધું તો એક વર્ષ પર જ ને હવે સાથે જ હતા. જ નેની સાથે તેમનું પેટ હતું. જ નેના પેટની આજુબાજુ વીટળાયેલી ફોરેથી ચડીના ખીસ્સામાં ‘સેવન ઓ કલોક’ બેસે હતી’ થોડું પરચૂરણ હતું જ નેના મોઢામાં મુળઈ આપવા પહેલાની ત્રાજો ટકી રહી હતી અને મુળઈ આપવા પછીની ત્રાજો ઉમેરાઈ હતી. જામમાં હતા ત્યારે સાહસ ફાડી ફાડીને, માછલીઓ પકડી પકડીને બે-તણ-આર સિક્કાઓ કમાતા-કઠીક ન કમાતા, જામવા રહેતા એકબીજાને વળગીને સૂતા, આલી પેટને નહીંના પાણીથી ભરીને સૂતા. હવે ચોપાટીની રેતીમાં, ‘ફૂટપાથ’ પર મેદાનમાં, પોલીસની નજર ચૂકવીને બગીચામાં, જેટ-વે એક ઈન્ડિયા’ પર જમેમાં સૂઈ જતા. મુળઈમાં રોટલો મળે છે જરૂર, એટલો ન મળે, ભણે, એટલો જામ માથે નહોતો, અહીં ચે નથી. રોટલો જામમાં નહોતો, અહીં તો રોટલો પાણીપૂરી, ભેળ, અચ્ચા, મમરા પાણી જે તે મળ્યા જ કરે છે, સીકતથી સોટી-રેડર વાપરતા આવડે તો કઠીક નવા પેલાનું પરચૂરણ સાલ-મુશ-પીળા, કપનીની અંદર-અંદરવાળા એડેસ અને માસિકના ફોટાવાળા ‘બસ’ના પાસ વાળા લટી ત્રણેલી ચાપવાળા અમેરિકન લેધર પોલીસથી ચળકતા આખા જાતજાતનાં પાછોટા, પચ, ચુકના મહવાળી, સાઇબાળાના ફોટાવાળી વીટી બેર એક-અતજાનું મળ્યા કરે છે. પોલીસ, નેલ, દડ, તમાચો, સોઝાનું ટેળું પછુ કઠીક કઠીક મળ્યા કરે છે. એમાંથી સળિયા પાંછળ પછુ જવાય છે ને ફરી ચંપલો, રુચાલો, વીટીઓ, પાછોટા, પસો ને ‘સેવન ઓ કલોક’ બેસે શરૂ થઈ જાય છે. વાપરવામાં ખીજી બેસે કરતાં ‘સેવન ઓ કલોક’ સારી છે.’

વાર્તાના વાંચકો જાણે સામે કોતારે ઉપ-

સ્થિત છે અને એમની સમક્ષ વાર્તાકાર વાર્તા-સર્જનના પ્રરેનાની છબીવટ કરતાં કરતાં વાર્તા રચતો હોય એવી પ્રપંચપૂર્ણ રચનારીતિના આશ્રય ‘પાતલ’ વાર્તાના લેખનમાં લેવાયો છે, અહીં સીલીન નાવીન્ય આરંભમાં પડે છે પરંતુ પરિચિત ધ્યા પછી સાવક વાર્તારચનાની સુચિત રચના-પ્રક્રિયામાં પ્રેમકરે તદાકાર વર્ષ જૂણેની સાથે મોકળાશ અને મોજપૂર્વક ચાલે છે.

આમ કુલ સોળ વાર્તાઓમાં પ્રમુકત સાત-આઠ પ્રકારના રચનારીતિનું વૈવિધ્ય શ્રેષ્ઠતે જોવા મળતો સર્જક દેવે છે. વિવેચક બુદ્ધેશ પછું વાર્તારચનાના ઉપકરણો પૈકી રચનારોથીની મહત્તા કરતાં કહે છે, ‘તો સીલીમાં પ્રમુકત’ સર્જકવ્યક્તિત્વ ‘કૃતિમાં પ્રમુકત’ સર્જકવ્યક્તિત્વના પ્રમુકત આશ્રયે આ માટે ન આવી શકે ?’ વાર્તા-આરંભ સંદર્ભે પરંપરા અને પ્રયોગ એમ ઉભય દિશામાં બુદ્ધેશની શ્રુતિ છે. ક્યારેક એ ‘પૂર્વે’ અભેષા નજરી ને રાજ રામનું રાજ’ એવો બાલવાર્તામાં નેરા મળતા આરંભનો ઉપયોગ કરે છે તો ‘હિનાળ’ વર્તામાં એનું ‘ગદશી’ સર્જકરૂપ આમ ખીમે છે. ‘જહાર, સુદર ઓના પશરવમાંથી ઝાંઝર વિના પછુ જે એક અંકાર જોડે તેવો અવાજ આવવા સાચો એટલે કુ જોડીને એટલા પર ગયો.’ અહીં વાર્તાનાં પ્રથમ વાક્યથી, ઝાંઝર વિના પછુ પદ્યમાં આરંભ અંકાર બોલાવતી વિશિષ્ટ નામિકા અને ઝાંઝર રહિત પદ્યમાં પછુ અંકાર સાંભળતા નામક એવાં ઉભય પાત્રોની નાની પછુ નમશી સાક્ષિયતા વાર્તાકારની સચનકના દ્વારા સ્ફુટ થાય છે. ને રાજલીલા આવી પહોંચી’ જેવા વાક્યની પૂર્વે આવતા શૈલ્ય વાક્યાસો (સંમેડોનેટીવ, કલોઝોને) જાદ કરી દઈ વાર્તાકાર સાવકને એની નિયત લીલાશ્રમ લગી બેચી લઈ જાય છે. ‘એક જાડ આ -’ નો આરંભ એકદમ વિશિષ્ટ છે : ‘અવાજે જો, જાણે તો ધૂળ છે. હવામાં અને અન્ય સર્વ વસ્તુ -’ વાર્તાના પ્રથમ

વાક્યના આ અર્થે વિન્યાસનો વાર્તા પરત્વેની વાચકની તરિત સહોદણી (ક-વૌલ્વમેન્ટ) યોજનામાં વાર્તાકારે ભરપટ્ટે ઉપયોગ કર્યો છે :

પાત્રનિરૂપણતા માટે ભૂપેશ વાર્તાકારનાં કથન-વર્ણન-સંચયન-સંજ્ઞાતિનો ઉપયોગ તે ક્ષમતાપૂર્વક કરે જ છે. પરંતુ સંવાદ દ્વારા પાત્રની લાક્ષણિકતા શી રીતે ઉપસાવી શકાય એનું દૃષ્ટાંત 'અલવિદા'માં મળે છે. નાયકના પિતા 'ભાઈ'નું પાત્ર બહુધા સંવાદ દ્વારા આલેખાય છે. નાયિકા માટે નાયક આ જનાલીને લાવે, એટલા સમયમાં એ પાત્ર નાયિકા સાથે, પોલિટિક્સ, પાટી, પ્રભાવ, ચિહ્ન, ક-દરમુ, વજન વગેરે મુદ્દાઓ પર કરેલ વાતોથી ધરેણુ વાતમીતનો ધરોભો બાધી લે છે. સંવાદ સ્થાપનાની આ પ્રક્રિયા હરમાન 'ભાઈ'ની, એક નિવૃત્ત કે નિવૃત્તિને આરે ઊભેલ વ્યવહારક્ષા, આદી પડેલા અને તેથી વાતરસિયા તથા નોકરી છોડતાં રહેવાની પુત્રની લાક્ષણિકતાથી જ દર્શાવી સગીર કાચવણેલા વહ પિતાની સુરેખ આકૃતિ વાચકના મનોહલક ઉપર દોરાતી રહે છે. 'લીમડાનું' સફેદ ઝાડ' તથા 'નવો કાચદો' વાર્તાઓનાં ચાતુર્ય તથા ત્રામલોક જેવાં પાત્રોમાં પણ ભૂપેશનું પાત્રનિરૂપણતત્ત્વ કોણેલ અત્યંત યાગ છે.

'પરબ' માં 'અલવિદા' વાર્તાના પ્રકાશન પછી એ સમયનો લખાવા હતા તેમાં આ લખનારે પણ એક સમાપત લખી, ભૂપેશના શબ્દ સામર્થ્ય અને વાર્તા સર્જનના ઉદ્દેશ સર્જન થયેલ નિર્ધાર દીકાનો પ્રતિવાદ કર્યો હતો. ભૂપેશની વાર્તાઓ તમે છે, એની પાછળ એના ત્રણનો મોટા હિસ્સો છે. એ પ્રથમ નાનાવિષ વળોટો અને વિષવ-સાપેશ ને લવચિકતા છે તે દૃષ્ટ્ય છે. 'નવો કાચદો' ના નાયક 'ત્રામલોક'ની મન ક્ષિપ્તિને વાચક આપણું ત્રણ, 'એક ખંડ આ' -માર્ગ સૂક્ષ્મ સર્જક-નિર્દાશીય' વચાત્મક વચાન કરતી વેળા કવચિત્ત કવિત્વ તે કવચિત્ત સાદગી ધારણ કરતું

અત્યંત સાદું ત્રણ અને 'વડ' વાર્તાનું લાઘવપૂર્ણ તથા ત્રિતીયીય ત્રણ. ભૂપેશની વિવિધ ગદ્યછટા-ઓના દૃષ્ટાંતો જોઈએ તારવાનું કામ અધરુ નથી, પણ અવકાશ-મર્યાદા સ્વીકારી, અહીં માત્ર એક દૃષ્ટાંત : 'અલવિદા' વાર્તામાં અર્ધવચના નાયિકાનું નાયક-અખિયામી ઝીલાતુ દર્શન આમ નિરૂપાયું છે. 'સ્તનો વચોથી વધી જતી ખીણની આછી રોમરાશિ નાભિના નાનકડા પુત્રર આમળ થોભી જતી હતી એની નીચે નીવિષ ધ અકત્ર ઢનો એના પર એની હથેળી આડી પડેલી હતી, અત્યંત મુકતાપૂર્વક મે એ જાણુ પર સરકાવી, માછલી નેમ એ સરકા ત્રણ .. ધડિયાળના ટોરોનું એક લાણું' સરથસ દેખાણ ન દેખાણું ને ચાકું ત્રણું' અવતરણમાના પ્રથમ વાક્યમાં આવતા ઇકારાન્તના આવર્તનોનો સરવરપાક કરતાં એમાનુ શબ્દનાદનું' વિષય સ્પષ્ટ થશે.

વાર્તાસંપદના સ પાકો પૈકી ડો. રમણ સોની એમના પ્રસ્તાવના-લેખમાં લખે છે તેમ સંવેદનનો વિષય જનતા વસ્તુને વરાવર તાગી લેવાના ભૂપેશના સર્જક-પુરુષાર્થનું, 'એક ખંડ આ' વાર્તા ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. વાર્તામાં મુખ્યત્વે વર્ણવેલી જન્મિયાર રહેલ હવક ખંડનું વર્ણન માત્ર છે, પણ એ ખંડને, એની અત્યંત ઝીણું જાળતી સર્જકની અખિયાએ ઝીણેણે તેથી, માત્ર વીરતોની સૂચિ થતી હોય એવું નિરૂપણ વીરતપૂર્ણ, સૂક્ષ્મ પ્રતીતિકર અને તેથી એટલું રોચક બને છે કે ભાવક એ સપાટ નિરૂપણને કંટાળ્યા વિનાં માણે છે. ભૂપેશના હાથે ચડેલ વિષય એની સમયતામાં શી રીતે નિરૂપણ પામે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત જોઈએ. આમ તો વાત, એક ખંડની જીતની જ છે, પણ એ મુકાઈ છે આ રીતે નીવાલેના મધ્યભાગમાં ત્રણે તરફ ટેર ટેર નાની મોટી ખીણી લગાવેલી છે. એક પર લટકે છે આ કહે-નર ને સામેની જીત પર જરાક લે ચોથા કુંજર, નહી-કિનારો, આયમતો સરજ, જક્ષ, ખૂંપરી, હરણવાળો એક 'સીન' મહાવેલો છે. તે સિવાયની ખાખી

ખીલીઓ ખાલીખમ નિર્ધન છે. શીતોની નીચેના
ભાગો પર મહત્વ માવાના લોહીના કાષ, માવા
રેકવાવાના તેલના કાષ, ખૂણાના ભાગ પર પાનની
પ્રિયકારીઓ, કયાક ઉપરનો સફેદ રત્ન કસાઈ જતાં
બહાર નીકળી આવેલા આદર છુપાયેલા અગાઉના
લીલા રંગના એક બે ધાનાં, અને આખી શીત
પર વણધોવાયેલા સરકારી ડી. ડી. ડી. છટકાવના,
શીતની સફેદીમા મજા અલગ તરી આવતા સફેદ
છાટા માત્ર શીત પર જ નહીં-છત પર સુધાં વેરા-
યેલા છે, 'વીરતપુષ્પ' કથન-વર્ણનનો આવો એક
સફળ પ્રયોગ નવો કામદો 'યલુ મળે છે.

બૂબેશની માતાઓમાથી પસાર થતાં અનુભવાયેલી

એની સર્જક-મયામણીનો લાક્ષણિકતાઓ અહીં
મુખી આપી છે. આ પ્રસંગ કંઈ, 'એની અમુક
વાર્તા સુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના કોઈપણ પ્રતિનિધિરૂપ
વાર્તાસ મદમાં અવરજ રૂચાત પામશે' એવી તેવી
અવિશ્વવાણીને નથી. પરંતુ વાર્તાવાસત દરમ્યાન
એટલું જરૂર અનુભવાયું છે કે આ વાર્તાકાર એની
વિવિધ સર્જનો અને સીમાઓ સહિત, સુજરાત
વાર્તાના ઇતિહાસ (અહીં 'ઇતિહાસ' શબ્દ મૂકત
તકલીફનો અનુભવ થાય છે)માં સાધિકાર હોયો છે
એ માત્ર પરથી પસાર થનાર હોય એની સર્જન-
મયામણીના પક્ષ પરિણામ અને પ્રયોગશક્તિ
કયાંયે સહજ સ્વીકાર કરવો પડશે.

ફાં 'સુજરાતીનો અધ્યાયક સમજા સચેતનમાં 'અર્થ' ની બેઠકમાં ૨૫૫ થોડા સમાજાનો મૂળ રૂપાખાર)

સામાર સ્વીકાર

રાકવા નવભાગરણ પ્રીત વાચનમાળા-પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૧૪,

B. રૂ. ૩/-

નવભાગરણ મહિલા વાચનમાળા (શિક્ષક માર્ગદર્શિકા), પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન
મંદિર, અમદાવાદ-૧૪, B. રૂ. ૩/-

મંગલ આરુવી : લેખિકા - સુષમા ક શાહ, પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
અમદાવાદ-૧૪, B. રૂ. ૪/-

દિનસચી, લે. બાપાલાલ ગ. ગીવ, પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧૪,
B. રૂ. ૧૫/-

સત્યકથા (ભાગ ૨) લે. સુકેશચંદ્ર વિ. પાસારાય, નવજીવન પ્રકાશન,
અમદાવાદ-૧૪ રૂ. ૧૫/-

ગાંધીજીનો અસરદેહ (ભાગ ૬૬ અને ૭૦) પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન, મંદિર,
અમદાવાદ-૧૪, B. રૂ. ૨૦/- દરેકના

‘કૂંક વાગે તો બંસી’ | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

એક ત્રણી છે. એમાં બે સામસામાં મકાન છે. ને મોડું મકાન છે તેને ત્રણીના માણસો ‘હવેલી’ ત્રણે છે. તેમાં સુમનરાય રહે છે. તેણી સામેના મકાનમાં બે ભાડુઆતો છે. જેમાં એક છે કેશવાણી સિંધી. એક સમયે સુમનરાય અને ચિ. કેશવાણી વચ્ચે સારી ધરવટ હતી હા, એક વખત, ને એ વખતને બહુ વર્ષો નથી વીત્યા.

બપોરે સુમનરાય મેડીને બીચકે જરા આડા પડે આ નિવંધન આવારે બપોર છે. સુમનરાય વામકુદી કરી રહ્યા છે. પણ આજે, એ શાત નધા. ફરક પહેલી તારીખે એ વ્યથિત હોય છે. લેમને એકતો એક પુત્ર પકજ તારીખ પહેલેજી...

પણ આજે તો એ ભારે બજારો જાનુઆરી રહ્યા છે. તે મેર આવ્યા તે સાંજબુ : ‘કેશવાણીનું બ્રેઈન હેમરોજીમાં અવસાન થયું છે.’ તેમણે જાતેજ મજા હોય, તો તેમાં કું કું કું ? આરે એને યેર જઈ ? જાણુ તો, બેઝબે... હવે એમને તોશર કરવું હતું પણ છુદ્ધિ કહેતી .. ‘અરે ! મંજરે હતો ત્યારે હતો, હવે ત્યારે ને એને શું ?’ સુમનરાયે વિચાર્યું : ‘ખરી વાત.’ ને તે હાથકે બેઠા. આમિય સવારથી બેઠેલી હતી પકજની તારીખે જ કેશવાણી બધા ? - સુમનરાયને નવાઈ, લાગી. કહિંદા બલે જુદા પણ તારીખ તો બનેલી એક જ બાવી ? સાચો પુત્રજીવ ?

હાથકે બેઠેલા સુમનરાય શતકાળમાં કે જોળાયા કે ય...વા...ણી...આ ત્યાર અદારમાં તો તેમના જીવનનાં મણક મહરનાં વર્ષો સમાઈ ગયાં હતાં. સુમનરાય હિંચકા ખાતા જે રહ્યા.

આ ક્રમાચારથી આખી ત્રણીમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો હતો. ત્રણીનું એક પણ ઘર એની સ્થાન હાવામાંથી બચવા પામ્યું નહોતું. લાગણીને

એક પ્રવાહ વહ્યો-વીધમાર. ને ત્રણીના માણસો એક બની ગયા ના રહી નાત કે જન, રહી એક માનવજાત ના રહ્યો ત્યાં કાઈ ધર્મ-માત્ર હતો એક માનવધર્મ.

બપોરે આખી ત્રણી કેશવાણીને ઘેર જઈ, એની પત્નીને આ આખા વ પ્રસંગમાં સાથ આપી રહી હતી-વિધિઓ કરી રહી હતી, ત્યારે એકલા સુમનરાય પોતાના ઘરમાં બીચકે બેઠા હતા-બાણે વહેતા પેલા પ્રવાહથી તે એકલા જ અલિપ્ત હતા. ને જ્યારે સીંધી વધુ હલનલ્લા હતા.

પોતે આ ઘર વેચાતુ ઘણેને બપોરે પહેલી વાર અહીં આવ્યા ત્યારે રવિવાર હતો કેશવાણીને તે દિવસે રજા હતી સુમનરાય સામાન જોડવત હતા ને કેશવાણી આવી પહેલેલા ‘અરે સુમનરાય, હરીરાને હવે ક્યાં જાઝા દિવસ ખાઈ હતા કે તમે આમ વહેલા બાવી પહોંચ્યા ? જુલું ઘર છોડવાની બહુ ઊતાવળ હતી કે શું ?’ કેશવાણીએ આમ પોતાની સાથે આત્મીયતા કેળવવાનો આરંભ કરેલો.

બહી આવ્યાને થોડાં દિવસમાં જ સુમનરાય અને શીલાબેનને આ ત્રણીએ પોતાનાં કરી દીધાં હતા. ને ઘર પણ તેમને ફરજી. ખીલે વર્ષે પકજ બન્નેયો. સુમનરાયને એકલાને જ નહી આખી ત્રણી માટે આ આનંદજનક પ્રસંગ હતો. તેમાંય વળી કેશવાણીની વાત તો ન્યારી જ હતી પકજની. ફરક બાળકોડા - સાથે કેશવાણી તો એકરૂપ થઈ ગયા હતા. પકજની પહેલી વર્ષજાડ આવી સુમનરાયે ત્રણીના બાળકો માટે પાટી જોડવેલી પણ કારભારી હતી કેશવાણી. પકજ સુમનરાયનો દીકરો છે કે કેશવાણીનો ? - એક મહેમાને પ્રશ્ન, પણ કરેલો. સુમનરાયને પણ કચચિત થયું : ‘કેશવાણીની બાવી લાગણી શું

છત્ત, છે ૧" શંકાના વમળો. ઊંઠતાં : 'ના રે ના, મારે શંકા ના રાખવી બોલેજી. કેશવાણી લામણીવાળો માણસ છે. એના વ્યવહારમાં કયાય સ્વાર્થનો અંશ પણ નોંધવા મળતો નથી પણ આ દુઃખણીને કયાંક નજર ના લાગી જાય... સમાધાન પણ થતું. મન એમને કહેતું : "આ તો એને ત્યાં હજી બાળક નથી આવ્યું તેથી 'પંકજ' 'પંકજ' કરે છે. પછી વ્હાલનાં વહેણ જણાઈ જશે. સિંધી ઠે એ ખરું, પણ માણસ સારો છે." 'પંકજ'ની બીજી વર્ષગાંઠ આવી, સુમનરાયે આ વખતે પાલી તો નહોતી રાખી પણ કેશવાણી તો સવારના પહેરમાં જ રમકડાં લઈને આવી પહેચિલા. જેમાંનું ચાપીવાળું સ્કુટર પંકજને ખૂબ ગમતું.

ને પછી એક દિવસ કેશવાણી પેંડાનું પેકેટ લઈને આવેલા; "અરે બેટા પંકજ, અહીં આવ, જો જો, તારા કેશવાણી અંકલ આને ધોડો લાવ્યા છે બેટા તેની ખુલાશીને પહેલો પેડો વખા" પંકજ દોડતો રોડતો ત્રણે ને પૂછવા લાગ્યો "હે અંકલ, ધોડો ક્યાં ફેરવ્યો છે ૧ ખતાવો ને" "અરે ખતાવું બી, પણ હો આ પેડો. કર મો પહોળું." ને પંકજે મોં પહોળું કપડું ને કેશવાણીએ તેડું મોં કરી દીધું. ખાને આવ્યા ઓટલા પર. "અરે એકલ, આ તો સ્કુટર કહેવાય. સ્કુટર. આ તે કંઈ ધોડો કહેવાય ૧"

ખી...ખી... હસતો પંકજ એક દિવસ... સ્કુટર સામે દોડેલો... હા-હા-હા-રતબના... જાણ કેને આશ્ચર્ય આપે ૧ - રોકળ - લોહી નીકળતું પંકજનું શરીર... બેળાકળા કેશવાણી... બાવરો સુમનરાય... કવાખાનું ને. પંકજે લીધેલી ચિર વિદાય.

ને બીચકાને એક ઠેલો. "આમ તો મારો જ ખરો પાડોશી, પણ હવે મારે શું ફેરવ્યો આવી રીતે ના જાય તો જાય કેવી રીતે ? ને તેમની નજર પંકજના ફાટા ઉપર પડી. "એ જ લાખનો હતો

જે ધણું તે ઠીક. મારે શું કામ એનો વિચાર કરવો. પંકજને એવું જ...

"પંકજ..." સુમનરાયથી બોલાઈ ચુકે. બીચકાની જરાજર શામે એક મોટો અરિસો હતો. વર્ષો જૂના આ અરિસાની બહુ કાળજી રખાતી. બીચકા ધરમાં ક્યાં બાંધીશું ? નવા લાવેલા બીચકા મારે પ્રથમ ધરમાં ચર્ચાતો હતો ત્યારે પંકજ ઘણો નાનો હતો. તે ઘણો લાડલો હતો. તેના કહેવાથી જ બીચકા મેડીમા-અરિસાની સામે જ બાંધેલો. ને પછી તો ફટલીવિચાર પડતા પંકજને કેશવાણીએ જ ભતભાતના માળાઓ કરી આજ બીચકા પર બેસી હસાવેલો-સુમનરાયને આને બધું સહન થાદ આવ્યું.

ને પછી એક દિવસે અરિસાની સામેની બીતે પોતે જ પંકજનો મોટો ફોટો જાહેર્યો- જાહેર્યો પડ્યો. બીચકે આમ બેસી કે આમ-પંકજ દેખાય જ. "બેટા પંકજ, તારા કેશવાણી અંકલ..." "અરે, જવા દે એની વાત ૧" ના ના, એમ કંઈ કેશવાણીનું સ્મરણ થાકું હતાનું છે ૧ આ બીચકા પર પંકજને બેસાડી કેશવાણીએ તેને ફટલીવિચાર વાતાવો. કહી હતી. સુમનરાયને આને તેના પડમા જ લગાવ્યા. કેશવાણી અને પંકજ બંનેક રૂપે, બંનેક બવાને આ ધરમાં એકરૂપ થઈ ગયા હતા. પંકજ હતો ત્યાં સુધીનું એક પણ અલવારિયું એવું નહોતું ચુકું કે કેશવાણી આ બીચકા પર બેઠા ન હોય. "આ જમણી બાજુએ તો મારે જ બેસવાનું. સુમનરાય, જુઓ, અહીંથી ઓટલે રમતા પંકજને જોવો એ પણ એક દલાવો છે." સુમનરાયે બીચકાની જમણી બજુએ કેશવાણીને બેઠા બંધાવ્યા.

બીચકો બધ વર્ષ મર્યો. આને કેશવાણી પણ ગવા. સુમનરાયે જોયે બારી બાણી બેસુ. પહેલા આ બારી ખુલ્લી જ રહેતી હતી. પંકજ ત્રણે ને સુમનરાય એક દિવસ બારી પાસે બેસા હતા. સામે કેશવાણીનું ઘર-સ્કુટરને. "અરે કેશવાણી ૧

પકજ તારા પ્રેમમાં તણાઈ ગયો ને કુ ? હવે
 ધરેધડપણ આધાર વગરનો થયો. ' ને સુમનરાયથી
 ધનાઈ કરતીકેને બારી બંધ કરી દેવાઈ. પુત્ર
 તરફનો સ્નેહ, પુત્રવિદાયનું દારૂણ દુઃખ અને એથી
 સંવેદનમંદિર બનેલા સુમનરાય-કેશવાણીની વ્યથાને
 ભણવા જ તોડાર ન હતા. ને કેશવાણીએ ત્યારે
 ધા પર મરચુ વેરાયાની વેદના અનુભવેલી, ત્રણીના
 માણસની વાતોમાં ક્યારેક તેમનું નામ આવતું.
 ધીમે ધીમે તેવ અદસ્ય થઈ ચુ. એક વાર ધરવટ
 હતી ને હવે ભોવાનોય સંબંધ નથી-સ્વીકારી
 લીધું સોજે, ને કેશવાણી તો ? " મોઈ નહીં ને
 મને જે ખૂબ વ્હાલો હતો એ પંકજ જ મારાથી. "
 ને બધ, આથી વિશેષ કેશવાણીને કયાની જરૂર
 કયા હતી ? લોગો તો કેશવાણીને સુનમૂન થયેલા
 ભોત, ને સુમનરાયે તો તે પણ ભોવાની ખરવા
 નહીં કરેલી એમને મન તો કેશવાણીનું સ્ફુટર જ
 પુત્રના મરણનું કારણ હતું. કેશવાણીએ સ્ફુટર વેચી
 દીધું ને એ રકમ બનાયાજામમાં આપી. પકજની
 પહેલી ખુશ્કિતિયે તો તેનું આભીપીડન હવેલાવક હતું
 ત્રણીના લોકો એમ કહેતા. સુમનરાય આ બધું ભણતા.
 કંઈક ફૂણાયે પડતા ને તોય ક્યારેક ઘડું : " પકજ
 ગયો એ તો ગયો જ ને ! આ હવેથી જેવું ધર
 ચડું તો પડવું જ ને ! " ને ક્યારેક આ વેદના
 આ ભગવાન : તેમને બોલાવી નાખતી- " નખખોલ
 જાને એનું ? "

પણ આને આ સમાચાર સંભળી પહેલાં તો
 એ હા જ પડી ગયા. કંઈક કળ વળે ત્યારે
 વિચારાયું : " મેં કયા જામ થાય એવું કશું
 હતું ? હું મારા અપરેશનમાં જ ક્યારેક ગમે તેવું
 બોલેલા હતો- "

દી ચકા ચાલતો હતો.

" પકજ, તને ખૂબ દુઃખ થતું હશે, નહીં ?
 જ્યારે હતા ત્યારે એ જ સોથી વધુ નજીક હતા. "
 સુમનરાય ખૂલતાં હતા, " મારે એની પત્નીને
 સંતવન આપવા તો જવું જોઈએ " જવું-ના જવું-ની
 આ મથામંજી ચાલતી જ રહી કેટલીક સમય

પસાર થયો. ને અવાજો પરથી જ તેમણે પારખ્યું
 કે રણવાહિની આવી ને ચઈ.

" ચાલો પત્નું " તેમનો શ્વાસ દેઠો ભેઠો. " જવું
 મટવું કીક જ થયું. માણસ ગુમાવ્યાની વેદના
 કેવી હોય હવે તેને ખ્યાલ આવશે. "

" પણ, આમાં એને શું ખપર પડવાની
 હતી ? " તે ચમક્યા. " એ તો ગયો ને દુઃખ
 ભોખવશે તે તો તેની પત્ની અને પુત્ર. " ને પકજ
 દેખાયો : " માનો કે કેશવાણીને સ્થાને કું હોઈ
 તો ? માનો કે પકજ જીવતો હોય તે હું નહીં
 તો ? " સુમનરાય ધણ છીડ્યા.

દી ચકા ભેરથી ચાલવા માંડ્યો.

" શીલાનું કોણ ? પંકજનું કોણ ? "

" અરે કોણ કેમ ? શીલાને એનો ભાઈ છે
 મારો ભાઈ છે, બહેન છે, આ અકળાક મિલકત છે.
 જ્યારે આ કેશવાણીને તો.. આ ત્રણી એ જ
 એનું વતન ને આ ત્રણીવાળા જ એના સમાવ્હાલા.
 એનો છોકરો તો હજી ખૂબ નાનો છે, એના
 છોકરાનું કોણ ? ને પંકજ એકલો પડ્યો
 હોત તો ? "

" પણ પકજ એકલો પડે જ નહીં ને ! કું
 ના હોત તો કેશવાણી હોત જ.. "

ફરી એક મૂનરી

" તો મારે શું કરવું ? હજીયે પકજની વાત,
 વાગોળવાનો શો અર્થ ? ને નથી તે તો નથી જ
 પણ ને છે તેનું શું ? કેશવાણીનો નાનો છોકરો
 એકલો પડી ગયો તેનું કોણ ? એને સાચવી
 લેવાય તો ? "

પકજ જરૂર હતું હતું ચડતો રહેતા સુમનરાયને
 એક મોઝો આધાર મળ્યો.

દી ચકા બંધ કરી તે પકજના ફોટા પાને
 આવ્યા. નીચેથી કેશવાણીના પુત્રનો રડવાનો અવાજ
 આવતો હતો. સુમનરાય બંધ બારી તરફ ચર્ચા.
 કંઈક મહિનાઓથી બંધ બારીને પ્રયત્નપૂર્વક ખોલી
 ને બારી ખૂલતાં જ પંકજનો ચકરો તરવારમાં
 ખીલી છીડ્યો. ને સુમનરાય.

પુત્ર છું' કું' એ પહેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો,
 ઊંચકી લઉં થાકે થેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો.
 બરખાનરે નીકળ્યો કું' લઈ કટારી હાથમાં,
 ઘઈ ગયો બદનામ ડેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો.
 ચાર દેશમાં સખાન્તર એમનું' લેખી હતું,
 બેઠું બાંધે એક રેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો.
 આમ તો ખોટી પડે છે પારણા સૌની કદી,
 એ સમય આવ્યો છે બેઠો પ્રાણુજીવન શેઠનો.
 કાપરો ? સંતાકરો ? ધોરો ? કે એમ જરાખશે ?
 હાથ છુ કું' મેલોથેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો.
 આખાં દેશમાં 'રેતમાં ખોવાઈ જતો માત્ર' છે,
 છે ખરો દરિયો દોધેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો.

—જગદીશ વ્યાસ.

માનવસંજ્ઞા ધોના પુનરાધ્યાનના આ સંક્રાંતિ-
 કાળે ઉપર મુજબની ફોતેઓ ન લખામ તો જ
 નવાઈ. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આધાર ઈસે પિતા-પુત્રતા
 સંબંધનો લેવાયો હોય; એમાં નિશ્ચિત સ્થિતિ
 આજીવતા અંશે પ્રત્યેક માનવસંજ્ઞાની અનિવાર્ય,
 કડુલ્ય પરિણતિ છે.

આ અર્થમાં જ ઉપરની ગ્રંથમાં કેટલાક
 સુનિર્માદી સલાહો ઊઠાવવામાં આવ્યા છે. જે 'સુ'
 ધાતુને કમળે છે તે જીવન વિશેની કોઈ સ્થિતિ
 વિભાવતા કે ગુણિત કેમ રાખી શકે ? કવિએ આ
 બિન્દુએ ઊભા રહીને આ ગ્રંથકર્તા શબ્દવાપાર
 ખેડ્યો છે. માનવવેળેનો નિત્યનુતનતાનો, અપૂરો
 તમાવ આવજી આગળ ચર્ચકાલનો અસ્વીકાર તો
 કરાવે જ સાથે દોડે પણ કરાવે છે. પ્રસ્તુત
 ગ્રંથ એ દૃષ્ટિએ ને નિશ્ચિત સંજ્ઞાના સદ્ભાવે
 સોહરાળ-રુસ્તમીની એક પ્રક્રિયાને તો-ખોલે છે.
 આ સોહરાળ-રુસ્તમી કઈ પારણામાંથી ચર નથી

ચલી, એ તો અવેરનૈસનું—સત્રોનેતાનું 'રણતર' છે
 એથી જ સંઘર્ષ અનિવાર્ય બને છે. આ સંઘર્ષ
 ગરબનું આસ્વાદિ તરત છે.

પુત્ર તરીકે કાવ્યનાયક અસાના-શેરમાં પ્રાણુ-
 જીવન શેઠનો થેલો ઊંચકાની નીવારી દર્શાવે છે.
 પણ ખીમ જ શેરમાં અલ્પપટ્ટીની વચગાળી એ
 નીવારી એવા ઊઠાટી. એવી બદનામીની નાલેશોમાં
 પલટાઈને ઊભી રહે છે. બરખાનરે કટારી લઈને
 નીકળવાની કિંચ વડે કવિ કેટલું 'ભય' સુચવી
 આપે છે. આ સૂચન એ પછીના-ગોળ, શેરમાં
 'લેખીના સંજ્ઞાની વિસ્થિતિ નિર્દેશ છે. ત્યારે
 પારણા નીવડે છે, 'દેશાનુ' બેઠું બાંધ્યું' એ
 નાની-સૂરી ધડના નથી ત્યાંથી પરંપરાનો. એનો
 ચાતરવાની સાથે પિતા-પુત્ર સંજ્ઞાની વિસંગ
 વિતા ને સંઘર્ષની કોટિ લધાઈ છે, વર્ણી, કવિ
 પુત્ર-પદે (કાવ્યનભ્ય-પદે) હોય એવી એક, કાંઈ
 મથુ લપસે છે. જતા એ એકાંગી નથી. કારણ
 કારણ કે જે-સલામતને કારણે આગળના પામ્યું
 છે એ જ પોતાના કર્તવ્યને પણ લલે છે. પોતે
 શેર એવી પ્રતીતિ કરાવે છે.

'કાપરો ? સંતાકરો ? ધોરો ?' એમ જ
 રાખશે ?

'હાથ છું કું' મેલોથેલો પ્રાણુજીવન શેઠનો'
 —કાવ્યક અંધી આગળના ચારે મ શેરના
 સંદર્ભમાં એક સામટા ચાર સલાહો ઉભા મિત્રોનો
 પકિતમાં જુએ-પામે એ આધાત જરવાય. તો તો
 સાની મિત્રાની પકિતમાં (પૂર્ણવિરામ હોવા
 જતાં) પાંચમાં સલાહ સૌથી શટકાય છે : આ
 પ્રથમ વધારે વેધક કારણ કે વાત પૂર્ણવિરામ
 હારા જ કહેવાઈ છે. 'મેલોથેલો હાથ' ('મેલોથેલો'
 આ વચનનો છૂટ લેવાઈ છે, કવિને માફ કરીશ

ને ૧) અને 'પ્રાણ-જીવન શેઠ'નો સંદર્ભ અહીં જુદો અને વ્યક્તિગત આકાર ધારણ કરે છે. હવે પ્રાણ-જીવન-શેઠનો 'શ્લેષગત અર્થ' સર્જાવે (સેવો જ પડે, સમમ મઝવ આ શ્લેષને ય - - - વિઠસાવે છે ને!) તે વાર્તા દેખાય તે કરતાં પણ જીંડી જણાય છે. ચાર સવાલોમાથી કયો વિઠસે પસંદ કરેવો? આ મૂંઝવણ જીને જવાબ અધરો પણ છે.

'મકતા'નો શેર પાચેવ ગેરનો જન્મ વાળે છે. મતમાં 'સૌ પહેલા પ્રાણજીવન શેઠના, પુત્ર' હોવાની કબૂનાત અહીં તારસ્વરે કોઈ વ્યક્ત કરે છેતા વિશેષ સ્વીકાર પામી છે. સમમ મઝવમા આ કાન્દારૂંદ જરૂર રહે પ્રવર્તે છે. આખ સોમે

રેતમાં છુપત યતો મારું ને ખમે પ્રાણજીવન શેઠનો દીધેલો દરિયો: અસખ્ય માર, સતન ચાલવાનું ને એ વ રેતમાં, રિયતિવિપાસની અહીં પરાકાષ્ટા જીને એક, પછી એક શેરમાં સતત જીને જતા માફ સાથે મકતાની પરાકાષ્ટા પામે અટકે છે એ પણ મઝવનું જમા પાસું જી.

કવિએ ભાષાના બે, સ્તરો, સ્પષ્ટ કર્યા છે. પ્રાણ-જીવન-શેઠ: પુત્ર પહેલો/થેલો/ડેલો/ રેલો/ મેયો/ઘેલો/દીધેલો અને કટારી વહેણ-ધારણા મારું દરિયો: આ તમામ ચબ્દો જે ચબ્દાન્વય ધરાવે છે. એમાં, રિયતિગત કટાક્ષ-કડુણ અને સોહરા-જડુસ્તમીના સાતત્યપૂર્ણ નિર્દર્શન દ્વારા અભિપ્રાયી એક કલ્પ આગળ વધે છે, એક મઝલ આટલું કરી આપે તે તે સ્વયં પર્થાપત ગણાય.

સામાર સ્વીકાર

સ તોની જીવનદષ્ટિ (ભાગ ૨, અને ૩) લેખિકા-શ્રી મોરારજી દેસાઈ, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪ ઇ. સ. ૧૯૮૩, કિ રૂા ૬ અને ૪ અનુક્રમે.

છાત્રાલય સચાલન, લે કેશવલાલ આ પટેલ, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, કિ. રૂા ૭/-

પ્રોફ શિક્ષણ પાઠાવલિ-૨ (નવેમ્બર ૧૯૭૯), લેખિકા રમાબેન મ. દેસાઈ, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, કિ રૂા ૭/-

ચતુરંગ ભવાઈ-લે નટુભાઈ ભોષી, પ્રકા. પ્રોફ શિક્ષણ તાલીમ અને સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ-૧૪, ઇ સ ૧૯૮૪ કિ રૂા. ૫/-

એપી રાગો (ધતુરે)-લે ડૉ હસમુખ સ્ત્રી મહેતા, પ્રોફ શિક્ષણ તાલીમ અને સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, કિ રૂા. ૨/-

ઇતિહાસના સાધન તરીકે 'ગુજરાતના' અર્લિએન્ડ-આખ્યાતા ડૉ: હર્ષિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, પ્રકા. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૧૪, કિ રૂા. ૪૦/-

વિદ્યાપીઠ હિન્દી કક્કાની સંગ્રહ, ભાગ-૧, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, ઇ. સ ૧૯૮૪; કિ રૂા. ૨-૭૫.

શ્વિલોચિત્ર એન્ડપ્રશન્સ ફોર ટ્રુઈની ગ ઇન નોન-વાયોલન્સ, લેખિકા-પ્રો. મુગતા દાસગુપ્તા, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, કિ રૂા. ૧૫/-

ધી સહેરીઆસ, લે. ડૉ. ટી બી. નાયક, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, રૂા. ૨૫/૦૦

ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૫]

તમે, પાણુ....!! | હરિત પંડ્યા

... પંચુ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી પેલા
ઝોઈ દેખાયેલા નથી. રજા પર હમો કહાય. પેલા
ગઢેન પંચુ હિંદાસ દોઝતાં હતો. પતિનો વિચાર
સાલતો હતો. ડેપુ સુખી જોઈ. રોજ સાથે
અમારી બસમાં મુલાકાત કરે. બન્ને લગભગ તો
સાથે જ આવે એ એકવાળી સીટ પર જોડાજોડ
બેસે. બેઠાંથી એકાદ વહેલુ આવ્યું હોય તો
ખીમની જગા રોકે, ટિકિટ લેવાનું કાઢેએ જ
મથે રાખવું. ને વાતોજ બન્ને એકબીજા સાથે
કેવી મીઠાસાથી કરે. રોજ એમ કાજે જલ્લે
આને જ - પરંપરા ન હોય. મને ક્યારેક થયું,
પતિ - પત્ની વચ્ચે આટલો સ્નેહ સંભવી શકે ?

એમનું પ્રસન્ન હાલિય જોઈ કુવ રાજી થતો.
ને પાલકીથી તે ગાંધીનજર પહોંચતા સુધી એકોઈ
વાર બન્નેને નિર્ભય જોઈ લેતો. અમારી નજરો
મળતી ત્યારે ત્રણ ચહેરાઓ પર સ્મિત પથરાઈ જાય.

“આને મારાથી રહેવાયું નથી.”

“શુક્રમાનિય, મિસીસ દલાલ ! કેમ એવું
દિવસથી દલાલ સાહેબ... ?” પંચુ એમના ચહેરા
પરની હિંદામીનો પાસ વધુ ઘેરા મનતો જોઈ કું
અટકી ગયો.

“માનુ નામ મિસ કલ્પના કોઠારી.” ને પછી
સહેજ જાણીને અત્ય તનેલા. કાચો સ્વરે કહ્યું.

“તમે પંચુ....!! ?” એમથી અમણ મોલાયું નહીં.

એના ચહેરા પરની હિંદાસી પીતળીને ટપકવા માંડી હતી.

હું અસિધાજો પડી ગયો, મારાથી એવું તે શું...?

માનુ મગજ ઝડપથી કામે લાગી ગયું.

ઘોડા દિવસ પહેલાં મિસ્ટર દલાલ જરા વહેલા
આવી ગયા હતા. બસ બેપડવાની તોવારીમાં હતી,
ને બેન બસમાં ચડ્યા.

“સો, મિસીસ દલાલ પંચુ આવી ગયા.”
કેપુટરોના મુખમાંથી ઠાંક મોલ્યું. ને એ સાથે
જ બસનો એ ખુલ્લો જરા વિચિત્ર રીતે ખડખડ
હસી પડ્યો હતો.

કંકટર આગ્યો. પહેલે ખુબા પરથી, પછી
ઉતારી. પછીને એ કીચણા વચ્ચે, પછીને ચેપ્રન
સેરવીને જોમાંથી ટિકિટના પેસા કાઢ્યા. કંકટરે
જૂટા માગ્યા પરચૂરણ શોખવા માટે બેન પછીને
હાંતમાં જકડીને જૂટા ચોતી કાઢ્યા, ને પછી પછી
બંધ કરીને પાછી ખમ્મે કસોવી દીધી. દરમિયાન
ખીમ હાથની બાંધ લવામાં આછી ફરફાઈ કરી.

મને એમને બહો ટિકિટ લેવાનું મન થઈ
આવેલું, પણ પેલા ખુલ્લામાંનું હાસ્ય વાદ બાવતા
માંડી લાગેલું.

પોજાની બસ અમારી બસને એવર રેઈઝ
કરતી યોગ્યમાંથી પૂસાર થઈ ગઈ. મારી નજર
ચહેરે એ તરફ ગઈ. બારી પાસે બેઠેલા મિસ્ટર
દલાલનો પ્રેમકેર રૂખરો એમને ચહેરો પાડ્યું.

૧૨, જલ્લભનજરા સો.

કુડેલ રોડ,

નડિયાદ - ૩૮૭૦૦૧

શિક્ષણ અંગે બે મુદ્દા | નરેશ ઉમરીગર

શિક્ષકો દ્વિતીય પદવો ટાઈમસ એફ ઈન્ડિયાના ૪૨૯ રોષિક વિભાગમાં જોધ વિશે મેરી રોટાપ્સને અભિપ્રાય દાઢવામાં આવ્યો હતો. મેરી રોટાપ્સના કહેવા પ્રમાણે માળકાની શિક્ષણમાં શિક્ષક કરતાં પણ જોધ વધારે મહેરબની છે. આ વિચાર માને એવી વાત છે. મેરી રોટાપ્સને વિચાર ખૂબ મહત્વનો છે. મેરી રોટાપ્સ બાળ અને બાલીય શિક્ષણની નિષ્ણાત છે. તેઓ કુટુંબ નિયોજનના પણ પુરસ્કૃત છે. એટલે એમને અભિપ્રાય ખાન એવો એવા છે.

જોધ એ કુદરતે મનુષ્ય માટે નિર્માણ કરેલી મહાન શક્તિ છે, બાળકો આરંભેનું સવિશેષ મહત્વ છે. પણ આપણે ત્યાં માળાપોને અશ્રેણ માળામની રહેલો - આટલું કહ્યું છે. આવી રહેલો મોટો બાળક, વહેલી સવારે ચડે થતી હોય છે. પોતાના બાળકને અશ્રેણ શીખવવાના મોહમાં પડેલાં માળાપ બાળકને વહેલી સવારે નિશાચે મોહકવાનું હોય રહેલો તેની જોધમાં ખલેલ પડેલાડીને પણ તેને નિશાચે મોહક છે બાળકની જોધને માળાપ વિચાર કરતાં નથી, તેને જોધમાથી જાડી, તેની અનિચ્છ હતા, તેને નિશાચ તરફ ધોલવામાં આવે છે. મોટાં જામો કે તાલુકા મથકમાં વહેલી સવારે શિક્ષકા હાજર થઈને જોડેલા આવી જોધમાં બાળકો બાળકો કોઈની પણ નજરે પડે. મોટા, ચહેરામાં ખૂબ આવડે હસ્યો એવા મળે.

શિક્ષણ એ સંક્રમરિત થતાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે. અને બાળકની બાળકમાં તે એ વધારે ચાલુ છે પૂરતી જોધ બાળકને જોડેલા અનિચ્છ વિકાસ કરે છે તેટલો બાળક મેરી પૂર્વક આવેલા શિક્ષણથી થતો નથી.

બાળકમાં અત્યારે આ પ્રશ્ને માલમિન્ટુ, પણ

ખાન એવું છે. ખાલમેનના એક સભ્યે સવારે ૧-૩૦ કલાકે એક નિશાચની મુલાકાત લીધી. ત્યારે તેમણે બે હોઠાએને ઘસઘસાટ જોધતા એવા શિક્ષક પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું કે વિદ્યાર્થી એને ટી. વી. અને વીડિયો એવાથી પૂરતી જોધ મળતી નથી, બીજા એક આચાર્યે પણ આ બાળકની દરિયાક કરી. આપણે ત્યાં પણ ધેસે ટકે સુખી કુટુંબમાં ટી. વી. અને વીડિયોએ બાળકની જોધમાં ખલેલ પડેલાડવાનું ચડે કહ્યું છે અને ને કુટુંબના બાળકો ટી. વી. અને વીડિયોની અસર નીચે નથી આવ્યા તેઓમાંના કેટલાક વહેલી નિશાચના ટાઈમ એમને બોલ બન્યા છે. કારણ કે ટી. વી. કે વીડિયો ન રાખી શકતાં માળાપો પણ અશ્રેણ શિક્ષણનો મોહ છોડી શકતા નથી. અને અશ્રેણ માળામની નમે તેવી રહેલ હોય (ત્યાં અશ્રેણેનું શીખવાય છે એવાતને માળાએ રાખીએ), વહેલી સવારે વહેલી સવારે, પોતાના બાળકને ત્યાં ભરતી કરાવી દે છે આમાં બાળકને નથી શિક્ષણ મળવું, નથી પૂરતી જોધ મળતી.

બાળકને આટલું વહેલી સવારે ચડે થતી શિક્ષણ પ્રયાનથી તે નમે તેવા આદર્શ સિદ્ધાંત તરફ ચાલે હોય-મળ્યા જ બોલી છે. એમાં બહુધા બાળકોને વિચાર કરવામાં આવેલો જ નથી. બાળકના સર્વાંગી વિકાસમાં જોધ અને શિક્ષણ એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોઈ તે જોધ અનેક રીતે વધુ પસંદગીને પાત્ર બને છે. વહેલી સવારે બાળ નિશાચો ચડે કરવાનો આમલ રાખતા હતાથી સંચાલકોએ મેરી રોટાપ્સના સૂચન પર અનન કરવું જોઈએ.

જોધ તારીખ રહી રહેલો નાના - રોજ બુનિવ

સિંટી માન્ટ ઈમિયનના ચેરપરચન શ્રીમતી મધુરી બહેન શાહે દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ૧૬મા પદવીદાન સમારોહમાં દીક્ષાત પ્રવચન આપ્યું. એમણે એમનું તૈયાર પ્રવચન બાલ્યએ મુક્ય અને વર્ષમાં એક અધ્યાપક બહાવે એ અદાથી પ્રવચન કર્યું. જેમ પ્રભાતના સૂર્યકિરણે બારી ખોલતા જ રૂમમાં હાખલ થાય અને ખડને સ્વચ્છ હવા અને તાજગીથી ભરી દે એવી અસર એમના પ્રવચનની થઈ. ખાસ કરીને એમણે અભ્યાસક્રમમાં થાકુ રહેલી જગતની વાત કરી અને એ જગતમાં અને દૂર કરવાની વાત કરી એ એમના પ્રવચનનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર હતો.

આને આપણી યુનિવર્સિટીએ હુકુમાનિટી અને સોશલ સ્ટ્રીમના પ્રવાહો વચ્ચે જઠરાઈ તઈ હોય એમ લાગે છે. કોઈ પણ વિદ્યારાખ્યાની સ્ટ્રીમ અને એ સ્ટ્રીમ દ્વારા સિદ્ધ થતુ સ્પેરવા-લાઈઝેશન બહુક બંધી બંધાયેલ છે. પણ કોઈ પ્રવાહના વિભજના વિદ્યાથી ફેસાઈ ન જાય. એઈએ શિક્ષણ આપુ મનુષ્યના મન (અને શરીર) સાથે જ બધું થાય છે કુદરતે ધોઈ મન કોઈ સ્ટ્રીમ કે પ્રવાહને અનુસર કે અનુકૂળ થવા ધડાયેલુ નથી મનુષ્યના મનની બચનાએ અનેક છે. તે અનેક રંગો ધારણ કરે છે. એક બાળકને સંગીત માટે સ્ત્રવન હોય અને તે જ બાળક વન-વિદ્યામાં પણ પાર તત થઈ શકે. વિદ્યાથી અજિત થીખતાં આપા માટેના પ્રેમ પણ કેળવી શકે અને પછી શરીરનિદ્રા કે છત્રવિદ્યામાં પણ રસ કેળવી શકે.

આને આપણા ધણા વિદ્યાર્થીઓ કમતે બહુતા હોય એમ લાગે છે અને તેમાં એક પ્રજા કારણ અભ્યાસક્રમોની ચોક્કાબંધી છે. વિદ્યાર્થીઓ એક અભ્યાસક્રમમાં સેરવાણે કે તેનાથી બહાર નીકળવું સાવ અઘરું ત્રિહિ તોય અઘરું ત મુસોલ જરૂર બની રહે છે. અધ્યાપકો બહુતા વિદ્યાર્થી સાથા બહુ ન શકે. પછી ચિત્રકામ, સંગીત કે ફિલસોફીની તો વાત જ ક્યાંય ન થવી જ રીતે

ભૂષા થીખતો જુવાન ઇતિહાસ કે બીજા સોશયલ વિદ્યાનો તરફ નજર ન કરી શકે. આમ આપણી યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમે લગભગ નેત્રેટીવ બની ગયા છે મુકત અભ્યાસક્રમોની આપણે તા. ભારે જરૂર છે.

વિકાસની તમાચ દિશાએ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ખુલ્લી હોવી જોઈએ. એને જે વિદ્યારાખ્યા માટે લગન હોય તે એ બધી શકે એવી સુવિધા એને હપ્તલખ થવી જોઈએ. તે કે એમ વના શિક્ષણ વધારે ખર્ચાળ અને અનેક વિષયોના નિષ્ણત શિક્ષકોની ભેરવાઈ કરવી પડે. પણ સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવી હોય અને મનુષ્યના વિકાસ પામતા મનને એવી અનત શક્તિઓને ખ્યાલ આપવો હોય તો આને બંધ રાખેલા દરવાજાએ ખોલવા જ પડે. શિક્ષણ આખરે તો વિકાસ માટે છે, અનેક આદ્યતો માટે છે. ચેલેન્જસ સ્વીકારવાનો મનની તમામ શક્તિઓને બહાર લાવી શકાય અને એ એવાનું કામ આખરે યુનિવર્સિટીઓનું છે.

હા, માધુરી શાહે 'સેન્સ ઓફ થુમ' (વિનોદ વૃત્તિ)ને પણ એટલું જ મહત્વ આપ્યું. એમણે કહ્યું કે આપણા દેશના અધ્યપકોમાં એ સેન્સ અધ્યાપકો જેવી વિનોદ વૃત્તિ નથી પરિણામે આપણને આપણુ કામ ભારેખમ લાગે છે. બીજી તરફ હસવા કરતા પોતાની ભત તરફ હસવું એ હિચ્ચ કક્ષમી વિનોદ વૃત્તિ છે. આથીજમાં આવી વિનોદ વૃત્તિ હતી વિનોદથી કામ સરળ અને હળવુ બને છે. એમણે આ સાથે વિનમ્રતા અને માનવતાના ગુણો ભેડવાની વાત કરી.

હિચ્ચ શિક્ષણ નિરંતર પરિવર્તન તરફ ગતિ કરવું હોવું જોઈએ. નિરંતર શિક્ષણ એ નિરંતર પરિવર્તન હોવું છે, માટે જ એ આપણને સમાજના નબળા વર્ગોને સમજવા તરફ લઈ જાય છે સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યની સતત શોધ માટે આપુ સદમ પરિવર્તનરીલ શિક્ષણ શબ્દને અને સમાજને જરૂરી છે.

‘ઉધાડપગા’ ડૉ. ઝા. જી. શાહની ચિર વિદાય

ડૉ. ઝા. જી. શાહ

સુપ્રસિદ્ધ તખ્તીય ડૉ. ઝા. જી. શાહ (અંબઈ) ને રેલવેવિધેયતા ૨૭-૧૦-૧૯૮૪ના રોજ અયો તેથી નોંધ લેનાં બાંહે ફાળાં વાળાં છે.

ડૉ. ઝા. જી. શાહને એક નિષ્ણાત તપાસો-જોસોશ્વર, સર્જન તથા પ્રેક્ષક તરીકે સુખદ શ્રાવણતો, મેડીકલ સમાજ જાણુતો, હોતો. પરંતુ ધ્યાનપાત્ર નહોતા જાણુતા એ નિષ્ણાત, સર્જનના દિલમાં રહેલી દક્ષિત પ્રભા માટેની સુવેદનશીલ હાલતી. હેલ્થ કેટલાક વરસોથી તેમજે આદિ-વાસીના મનોર-નુદાત્વ વિસ્તારમાં ચિકિત્સાલય, ચિકિત્સા અને કલ્યાણ સંસ્થાઓવાળી ૫૦ એકરની મોટી વસાહત બની, કરી હતી.

સુખઈની સુખ સત્વડમાં વસતા ડૉ. શાહ ૧૯૫૮-૫૯માં જવાહર રોડ નિકાસમાં

ચોક્કસ એક સર્જકલ કમ પ્રાચીનક ચિત્રિતમાં જોડાયા હતા નાના મોટા હોંઝો તપાસતા, એક આદિવાસી મહિલાના પેટમાં એક ગ્રાહ મણી વિકસેલો ને જૂની લાગી. ડૉ. શાહે તાત્કાલિક ચિકિત્સાની ગોઠવણ કરી ગ્રાહ કાઢી તે આશરે ૨૦-૨૫ ડી ની હતી. ડૉક્ટર જાંઠા વિચારમાં પડ્યા આ ગ્રાહને વિકસતા થયેલા વયોને ખાલ આવતા, આવજતાના અભાવે પીડાતી મહિલાની કડુણ કથનીએ એમની આખમાં આંધુ વહેવડાવ્યા. તે જ દિવસે ડૉ. ઝા. જી. શાહે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારે નિવૃત્તિ થતા પહેલાં આ પીડાતી, અચાન ને સાધનના અભાવે રીવાતી આદિવાસી પ્રભ માટે કોઈક કરી છૂટવું જોઈએ.

આ પ્રતિજ્ઞાએ આકાર લીધો. ૧૯૬૫માં આદિવાસી વિસ્તારનું સર્વેક્ષણ કરી, આજુબાજુના સારી ચિકિત્સા જોડીતો, વ્યાપારીઓને મળી પોતાની ચોજના (મફત ચિકિત્સાલય ને શૈક્ષણિક સંસ્કાર-સંચય માટેની ચોજના)ને મૂતરૂપ આપ્યું જમીન ખરીદીને આદિવાસી કલ્યાણ કેન્દ્રની સ્થાપના કરી ચર્મિ-રવિએ ડૉક્ટર પોતાની ગ્રાહીમા જરૂરી ક્વાઓ અને સોંધને સઈને પહોંચી જતા; ને અભણ પ્રભને વહેમ અને અચાનમાંથી મહાર નીકળી પોતાના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરવા સમજવતા પરંતુ વહેમી પ્રભ અચાન ચિકિત્સાને લાભ લેતા. કાઢતી ડૉક્ટર માટે આ ખરેખર અગ્નિ પરીક્ષ હતી. આખરે ડૉક્ટરના સેવાયત્રને સફળતા મળી નાંદ્યાવ-મનોર વિસ્તારનાં ૨૦-૨૫ ગ્રામોની પ્રભ પ્રાણ-શુદ્ધ-મહિલા-પુરુષ મળી ૧૫૦-૨૦૦ આદિ-વાસીઓ ફર ચર્મિ-રવિવારે ૧૫-૨૦ કિ. મી ચાલીને કલ્યાણ કેન્દ્રમાં આવી પહોંચતા ડૉક્ટર પોતાના સાહા સફેદ સ્વાસ્થ્યમાં ખિમરેને તપાસતા હતા, ઈન્કચન, વગેરે આપી, આપાસને સાંધે

છીને વિદાય કરતા. આ વર્ષ સમગ્ર ૧૯-૨૦ વર્ષ ચાલ્યો. આ દરમ્યાન એક પાંચ-૭ ધોરણની શાળા ઊભી કરી છે. પ્રભુને પ્રાર્થનાનું પણ સમજાવી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું એક મંદિર બિંદુ થયું છે.

આ આદિવાસી કેન્દ્રમાં મુખ્ય એચ. એન. ડી. ટી મહિલા, વિશ્વ વિદ્યાલયની ધણી કોલેજોએ પોતાની જાણવાહીઓનું સંચાલન કર્યું છે. મહિલા - પ્રધ્યાપકો આવીને દિવસો સુધી વસતી થઈ છે. ડૉ. શહે નાદરાવમાં આદિવાસીઓનું મરજિયાત ફેમિલી પ્લાનિંગ અમલી બનાવ્યું છે. આ સિદ્ધિ માટે તેમને મહારાષ્ટ્ર સરકાર તરફથી શીશુ પલ્લ મળ્યો છે.

આ આદિવાસી કેન્દ્રમાં એક તરુણસેના બળુ ડોક્ટરે ઊભી કરી છે તેમાં ક્રિટિક ફૂટબોલ ને

વ્યાયામની સુવિધાઓ છે, જે મુખર્ષના ખ્યાતનામ ટ્રસ્ટ 'સ'જીવનીને આધારી છે. આ સંસ્થા તથા ઈતર મદદના આધારે ત્યાંનાં ગરીબોને કપડા તેમજ અન્ય સહાય પણ આપવામાં આવી છે મુખર્ષની સમાજકલ્યાણ કલબો, રોટરી લાયસ વગેરે અવાર-નવાર ત્યાં મહત્ત ચિકિત્સા શિબિરો યોજાયા છે.

આ કેન્દ્રની ખ્યાતિ સાંભળી મુખર્ષના રામ તીથ ગોશામના સંચાલકે પણ સારા ડોક્ટરના માનકર્તાન નીચે ૩૦-૩૫ એકર જમીન લઈ ત્યાં યોગાશ્રમ વૃદ્ધાશ્રમ આદિ યોજના કરી છે, જે આઠાર લઈ રહી છે.

ડૉ. એ. શાહ આ આદિવાસી વિસ્તારમાં એન-ફૂટ (લિથડપગ) ડોક્ટર તરીકે ખૂબ બાણીતા થયા હતા, જેને આપણે એમનું સર્વોત્તમ બિરુદ કહી શકીએ.

લોકશાહીના અડગ સુરક્ષર્તા નટવરલાલ પરીખની ચિર વિદાય | કમળાશંકર પઠવા

આમ તો ગુજરાતનાં જંહેર જીવનમાં શ્રી નટવરલાલ અપરિચિત ગણાય. મુખર્ષ-ગુજરાતમાં લોકશાહી વિચાર માટે કાર્ય કરનારાઓમાં તથા પચમકાલ નિવૃત્તિમાં તેઓ ખૂબ બાણીતા સન્માનીય અગ્રણી હતા.

વ્યવસાયે 'ધારાસત્રી' અને સ્વાતંત્ર્યોની લડતો દરમ્યાન બેઠાં થયેલા 'કોન્ગ્રેસ સમાજવાદી જૂથની અસર નીચે આવતાં, આ ચૂરત વિશ્લેષ તરવેતા બે. ટીકા, ટપકા, કહી, સપ્રદાયને તિલાંજલિ આપી તેમણે સમાજવાદી અને નિરી-મુદ્દાવાદી વિચારધારા અપનાવી, સમાજવાદી પંક્તિને એક બૌદ્ધિકનું પીઠમય મળ્યું.

વિચારધારા અને કાર્યકર જૂથનાં ટેકાને કારણે એમની મારફત દાહોદને ૪૦ વર્ષ પહેલાં

નામરમલ ધરણીધરકા દવાખાનું મળ્યું, દાહોદમાં ને. અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ આને પાતરેલી દેખાય છે તેના મૂળમાં શ્રી નટવરલાલ પચમકાલ શિક્ષણ પ્રધારક મડળ મારફતે નિવૃત્તિમાં ઉચ્ચ કેળવણી માટે હવામાન બિંદુ કરવામાં તેઓએ અને ખૂબ ફેરે અને સફાર આપ્યો. જમણારી પ્રવૃત્તિઓ માટે એટલા બોલા નેઈએ તે તેઓ મેળવી આપતા.

૧૯૪૨ની લડત પછી અખિલ ડિંદોનાં સામંવાદી અમલીઓએ અને અખિલ હિંદ કોન્ગ્રેસ સમાજવાદી પંક્તિની લૂચમ પ્રવૃત્તિને તેમણે જ મદદ કરી, આ સુચકવાસી નેતાઓ માટે અમારા કાર્યકર જૂથનાં એક કાર્યકર શ્રી બાળકૃષ્ણ શાહે દાહર ખાતે એક ફોટ પણ જાહેર રાખ્યો હતો. મોહનલાલ ગોતમ દારકાનાય કચાર, ખી. વી.

કેસર, અરેબી, અસુઅલી 'અન્યુત પટવર્ધન',
છાતુભાઈ પુરાણીની ભૂ-ત્રણ પ્રવૃત્તિ, માટે ભેષિત
નાણાં તેઓ પૂરા પાડતા વળી પાંચમાર છોટાલા
તાલીમ સિમરના તેઓ એક-પ્રેરક હતા.

એધરા સાવજનિક શિક્ષણ મંડળ અને
પંચમદાસ શિક્ષણ પ્રચારક મંડળના આદ્ય સ્થા-
પકામાના તેઓ એક છે. આ સંસ્થાઓ મારફતે
અનેક આધ્યાત્મિક શાળાઓ, હવે શિક્ષણની
સંસ્થાઓ ચાલે છે.

શ્રી.પદ્યવત શુક્લ, શ્રી ઈશ્વર ચેટલીકર, શ્રી
બેળીલાલ ગાંધીના સહકારથી એકાધિકારવાદની
વિચારધારા સામે યુગ્મરત લોકશાહી સુરક્ષા સંઘની
અમે સ્થાપના કરી ત્યારે તેઓ તેમાં ખૂબ સક્રિય
હતા. મધ્ય ભારતના યુગ્મ મુકામે જયપ્રકાશ
નારાયણ પાસે દૈનિક વર્તમાન પત્રોની અને
સવિસ્તર ચોંટાળા મૂકી તેમની મહોળા લાગવગના
આધારે પચ્ચીસ સાખ રૂપિયાનું બેડાળ એકઠું
કરી આપવાની તૈયારી પણ બતાવી, પરંતુ
જૂથવાદમાં રહેલા સમાજવાદી પક્ષથી આ કાર્ય
થઈ ના શક્યું. યુગ્મરત રાજ્યની સ્થાપનાના
ઉદ્દેશ્ય વિવેકે કોલેક્ટર જના કામદારો ઉપર
જીવજાન મદેના-રક્તકાલ પરીખની ચોલિસ લે જે
વોળગાર કરી મજદૂરભાઈઓને શદાદત આપી
ત્યારે અખિલ હિંદ ધોરણે શ્રી કોનાલાલ યુનનીના
મધુખપટે રચાયેલી, અચાવ સમિતિના બાઈ

નંદવરલાલ મુખ્ય ધારાશાસ્ત્રી હતા તેઓ અઢી
મહિના અદાલતી તપાસ પછી સમક્ષ સબજ
રજૂઆત કરી, વેસ્ટન રેલ્વે યુનિયન તૃપ્ત
બગી મધુ.

નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી શ્રી
નંદવરલાલ પરીખ એન. એમ. ભેથી સ્થાપિત
સિવિલ લિખટીજ યુનિયનના એક અમણી હતા.-
દાહોદમા સમાજવાદી પક્ષ એક સમૃદ્ધ રાજકીય-
'રાષ્ટ્રીય પ્રુસ્તકાલપ' ચલાવતું, જેમાં છેલ્લામાં
છેલ્લા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'રાજકીય પ્રુસ્તક' હતા.
આનો બંધા જ ખચ તેમની મારફતે જ અમને
મળી રહેતા નિરીક્ષકના ત્રી શ્રી જયત, પંડ્યા
ઉપરાત અનેક કાર્યકર્તાઓ યુગ્મરત-મુખર્ષમાં
જ તેમણે આ પ્રુસ્તકાલપમાંથી રાજકીય, આયુ
મેળવ્યું છે.

સોફ્ટીસની માફક તેઓ ચર્ચાવાદ, દરેક
જાણ સાથે એક સમર્પિત કાર્યકર્તા તરીકે કરતા

રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા માટેના દૈનિક આમકી,
આતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોથી ખૂબ માહિતગાર અને
લોકશાહી વિચારધારાના પ્રચારક શ્રી નંદવરલાલના
અવસાનથી મે ૫૦ વર્ષના એક ગ્રાંથ સાચી,
સ્વજન, કુટુંબી ગ્રામ્યો છે 'એમનું, જીવન
યુગ્મરતના બીહિંગ માટે પ્રેરણાદાયક છે

વૈશ્વિક ચિંતન રૂપરેખા | ત્રિતીન વ્યાસ (મ.સ. યુનિ. વડોદરા):

વિચાર દર્શન (વિષય તત્ત્વચિંતન રૂપરેખા-૧)

જ્ઞાનનું જોતી ઓછી નં ૨૩, પ્રકા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર, અનુ. ૮૬, ડિ. ૩૧, ૮૦/-

પ્રજ્ઞાત જ્ઞાનરૂપે જોતી રહેતી, આ રેખીસરો મધ્ય છે. માનવવિદ્યાસામાનો પદરમે મધ્ય છે અને વિચારદર્શનનો પીળો મધ્ય છે. વિશ્વના તત્ત્વચિંતનોની રૂપરેખા રમુ કરતા બે આગામાનો આ પહેલો મધ્ય છે.

'વર્તમાન' સમયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ હોતે એકાદ વિષયની તજજ્ઞતા ઉપર વિશેષ અધ્યાસ હોય તો સમગ્ર ઓક મુકામ છે, ત્યારે તે સાથે અન્ય વિવિધ હોતેમાં થતા જ્ઞાનવિકાસની આછી છતાં બધાંસ્થિત અને સધન સમજ હોવી માનવના સમગ્ર વ્યક્તિવિકાસમાં અર્નિવાર્યપણે સહાયક બની જાય છે. આધુનિક સમાજનું સ્વરૂપ અત્યંત જટિલ છે અને એની વિકાસગતિ પણ અત્યંત વેગવંત છે; આ અનુસંધાનમાં બોદિષપણે સુસજ્જ હોયું વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બનેને ચીટે બલમદ અને ગૌરવમદ છે.

આથી સામાન્ય શિક્ષિતજનની જ્ઞાનવિપાસા પ્રકીર્ત બને, એને બહુવિધ વિકાસના તળકાઓનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય તેમજ મૂળભૂત સત્યો અને મૂલ્યોમાં અદા પ્રસ્થાપિત બને તે જ આ સમગ્ર જ્ઞાનરૂપે જોતી ઓછી રૂપે મધ્યક પ્રવર્તિત પરિસ્થિતિના પરિવર્તનમાં માનવચેતના જ આખરે નિયંત્રક બનતી હોય. નૌતસિક સજ્જનશક્તિના સદસ્વન વ્યાપકપણે સ્પષ્ટ થયું આવસ્થક છે. કારણ કે આપું થયે જ મુક્ત માનવનિયંત્રક શક્ય બની શકે છે.

ભારત માત્ર બહુવિધ ભૂતિઓનો દેશ નથી,

એમાં મહુવિધ ભાષાઓ પણ છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી દેશની અનેક ભાષાઓને મોકળે અને વિકાસ કરવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે આ સંદર્ભમાં આપણી ગુજરાતી ભાષા પણ હવે ઠેક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ સક્ષમ બની ગઈ છે. વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ અને વિદ્યાપીઠો પણ અનેક વિષયો પરતે, થતાં સંશોધનકાર્યો અધ્યક્ષ કરે છે પાશ્વપુસ્તકો અનેવાહતેઓનું પ્રકાશન કરે છે, વગેરે વગેરે.

વળી, નજીકનાં વર્ષોમાં ગુજરાત રાજ્ય ખાસ કરીને યત્નવિદ્યાએ મોની હરજીજી બરી રહ્યું છે. તેથી ઉચ્ચ શિક્ષણને જ્ઞાનની ક્ષિતિઓના વિસ્તાર વિશે મોટું બેમત હોઈ શકે નહિ. માત્ર ભાષા દ્વારા શિક્ષણ વિનિયોગનો સર્વત્ર સ્વીકાર થયો છે ત્યારે વિવિધ વૈશ્વિકચિંતન અને જ્ઞાનનો પ્રવાહ માત્રભાષાના આસનપણે માર્ગ કાચ તે જરૂરી છે તેવા વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા થતું ઉપયુક્ત પ્રકાશન કાર્ય એક વાત છે, પરંતુ સાધનસંપત્તિની મર્યાદામાં પણ મોટા પાયા ઉપર જ્ઞાનરૂપે જોતી પ્રકાશન હાથ લેવું ખીછ વાત છે.

આથી જ પ. પૂ. શી ઝોટા, કે. અને રાજ્ય સરકારના શિક્ષણ વિભાગો, અન્ય અનેક સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના સહયોગ અને સહકારથી પ્રેરિત આ યોજના આપણા સૌના અભિન હવને અધિકારી છે. શાળા-કોલેજોમાંથી બહાર આવતી યુવા પેઢી અને અન્ય સુત્ર અભ્યાસીઓ અને વાચકોને મદદરૂપ બને એવી આ ઓછી છે.

પ્રસ્તુત મધ્ય ભારતીય તત્ત્વચિંતન-વૈદિક અને છતર દર્શનો, ગ્રીની તત્ત્વચિંતન, પશ્ચિમ તત્ત્વચિંતન એમ ચાર ખંડોમાં વહે આવેલ છે.

પ્રથમ ખંડ મ. સ. યુનિવર્સિટી પ્રાગ્ધવિદ્યા મંદિરનાં બૂનપૂર્વે નિર્માણ અને નિર્ણયિતા વિદ્વાન પ્રો. અરુણાદેવ બીનીની કલમનીપજ છે. તેમણે વૈદિક તત્ત્વચિંતનમાં વૈદિક પરંપરા, પુરાણો અને તેની ઉત્પત્તિ, ખલ્લ-પ્રમાત્રા, કેવલાદેવ વગેરેની રજૂઆત કરી છે, સંસ્કૃતિ વિભાગમાં ધર્મ, કંમ અને પુનર્જન્મ, નીતિમૂલ્ય પ્રતિષ્ઠા, વૈશ્વશ્રમવ્યવસ્થા વગેરેની, અને જમવદ્ગીતાને ઉપનિષદ તરીકે, હલ્લવિદ્યા તરીકે, ચોત્રકોશ તરીકે, સર્વશ્રોત્રોના સર્વવશ તરીકે, યજુર્માનના અર્થમાં આજેની પ્રસ્તુતતાના અર્થમાં મૂલ્યવામાં આપી છે આ ઉપરાંત, અષ્ટાદશલોકો ગીતા, અને ઉપનિષદોના કેટલાક મહત્ત્વના મહો પછી અતે આપવામાં આવ્યા છે જે સમગ્ર વૈદિકદર્શનની સુદર ઝાંખી આપે છે.

શારદીય તત્ત્વચિંતનના બીજા ખંડના લેખક છે ભણ્ણિતા વિદુષી અને સંસ્કૃત પ્રો. એસ્તરમેન સોલોમન, પ્રથમ લોકાયત દર્શનમાં (સાવાક વિચારધારા) લોકાયત દર્શનની ઉત્પત્તિ, તેના પ્રવક્તામણ, ઉપલોચના વગેરે વિશે, સંખ્ય-દર્શનમાં વિચારોના અર્થ, પુરુષ-પ્રકૃતિ દ્વિત, ત્રણેય વ્યક્ત તરવા, કેવલ વગેરે વિશે, જિજ્ઞાસુનાં નવ તત્ત્વો, જન-અજન, આત્મ-સુવર-નિર્જરા પ્રકૃતિ, ચૌદ યજુકથાનો, જ્ઞાનેકાત-સ્વાદવાદ-નય, પ્રકાશ અને પ્રભુત્વ, દશ ધર્મ વગેરે વિશે, બૌદ્ધદર્શનમાં-શાર આપસત્યો, અષ્ટાંગમુર્તિ, અવ્યક્તમાધ, પ્રતિત્વ સમુત્પાદવાદ, સંગીતિઓ અને સંમમેદ, બોધિસત્ત્વ, છંદમાત્રની ત્રંજસાધના અને અન્ય સ પ્રાયો વગેરે વિશે દ્રષ્ટી અને શ્રદ્ધાસર સમજ આપી છે

ત્રીજો ખંડ ચીની તત્ત્વચિંતન અને એના લેખક છે સુવેનરીય ચિંતક શીયુત પ્રિન્સિપાલ રેપહેડસાઈ પટેલ. શરૂઆતમાં ચીની તત્ત્વવાનની શ્રમિકા આપીને પછી લાઝોલેટુ 'તાઓ' દર્શન-તાઓ દર્શનની વિશ્વમીમાંસા અને રાજનીતિમીમાં

સા, તે જ પ્રમાણે કન્ફ્યુસિયસની વિચારમણીમાં કન્ફ્યુસિયસવત્ નીતિશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, એના વ્યક્તિ સંબંધ અને હૃદયતર માનવ વિશેના ખ્યાલો, તદુપરાંત ચો સ પ્રધાય, શ્યોંગ-તંસુ તેમજ મેન્શિયસના તાર્ત્વક દર્શનોના વિહંગાવલોકન, ચોથા સદીના ચીની નૈયામિક અને વૈધાનિક વિચારધારાઓ, મધ્યયુગી તેમજ અંવાચીન તાર્ત્વક મતો અને તત્ત્વમીમાંસાના સામાન્ય લક્ષણો અને સંક્ષિપ્તમાં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે

આ પ્રથમ અને અંતિમ ખંડ છે પૅન્થિચી ઓક તત્ત્વચિંતન. એના લેખક છે યજ્ઞરાત યુનિવર્સિટીના રાજ્યશાસ્ત્રવિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક શ્રી દિનેશ શુક્લ, શરૂઆતમાં લોકોદિષ્ટ પૂર્વેના તત્ત્વચિંતકો (શેલિય, એનેક્સીમેડર, એનેક્સીમેનેસ, પાપથાગોરસ, એનૅનિસ, પામેનિડસ, એનૅ, હેરાકલિટસ) પરમાણુવાદી (એપેડોક્લીઝ, એનૅકે-ગોરાસ, લ્યુસિપસ, એમૅક્રિટસ) પ્રોફિરો (પ્રોટો-રાસ) વગેરેની દ્રષ્ટી અને શ્રદ્ધાસર રજૂઆત કરી છે. ત્યારબાદ લોકોદિષ્ટ બૌદ્ધિક અગિયમ, એની સંકલ્પનાઓના સિદ્ધાંત તેમજ નૈતિક આધ્યાત્મિક અભિગમ, પ્લેટોદર્શનમાં-પ્લેટોના વિશિષ્ટ તાર્ત્વક દર્શનોના વિચારતત્ત્વો, ઇન્દ્રિયસંવેદન અને છુદ્ધિતત્ત્વ નો ભેદ. એના અંતિમ સત્તત્ત્વનો સિદ્ધાંત, સંશ્લિષ્ટિકાસુમીમાંસા, નીતિમીમાંસા, સામાજિક રાજનીતી તત્ત્વચિંતન, આદ્યરાજ્ય અને અતિ એરિસ્ટોટલની તત્ત્વમીમાંસા, શરૂઆતમાંસા, ઇન્વર્સિયસક ખ્યાલો. એના નીતિ-શાસ્ત્ર અને સૌદ્યશાસ્ત્ર વિશેના મત, પ્લેટો સાથેની તુલના વિગેરેની સંક્ષિપ્ત છતાં વિશદ સમજ એવા મંજ છે

તત્ત્વવાન એવા જૂઠ્ઠા વિષયને નિમિત્ત, શાષા-ક્રાય માળખામાં રસ પડે તેમ સમજાવવું, વાચકને સમગ્ર વિષય પરત્વે છેલ્લે સુધી તદ્દલીન રાખવો ચિંતનના વિશાળ પડને સંક્ષિપ્તમાં છતાં સુષેર સમજાવવાની જરૂરિયાત ફેલી વગેરે પ્રસ્તુત

મંથના લેખકો અને સંપાદક શાંતિ સમાવયવિમાં આવા રૂપરેખાત્મક આદેશને પકારણ તે- કહી જ શકાય, કારણ કે તરવચિતનનો વિષય જાહેર અને અચૂત હોઈ સર્વસાધારણ શિક્ષિત વ્યક્તિને પણ એની સમજ પોતાની શક્તિ બહાર લાગે આ છતાં સામાન્ય-જન પણ તરવચિતન પ્રતિ મુગ્ધ તે છે જ, આથી આ દુઃસાધ્ય વિષયને ન્યાય આપી અને શિક્ષિત વાચક કૃષી પહેંચાડેલા નાનીચની વોત વાત નથી.

જો કે મંથની કદમધાંદા સમજાય એવી છે અને તંત્રીશ્રી સ્વીકારી પણ છે. તેથી ભારતીય તરવચિતન વિભાગમાં વેદાંત, ન્યાય, વેદોષિક, યોગ વગેરે દર્શનોની વ્યાખ્યાની અને વિસ્તૃત જણાવટ ને રીતે ધરી એકતી તે થઈ નથી. વસ્તુનાં એક અર્થમાં નાસ્તિક દર્શનો કરતાં આસ્તિક દર્શનોની સમજ વધુ જાણી શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે પૃથ્થકધાંદા લઈ આસ્તિક દર્શનોને યોગ્ય ન્યાય ન મળતાં વિચારપ્રવાહની પ્રગતિ રૂંધાય છે જેમકે કેવલક્ષિત વિચાર કયાંક સંક્ષિપ્તમાં રજૂ થયો છે ખરો પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિના જીવન અને વિચારમાં તેની ખૂબ વ્યાપક અસર જોતાં આટલું નાનું વિવરણ નવપદ જ ગણાય. વળી, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સોત રામાનુજ અને વર્લ્લક વિચારપ્રણાલી બિલકુલ સ્થાન પામી શક્યાં નથી.

તેથી જ પાંચ-પચીસ પાનાની મધાંદા વધારીને પણ ઉકત ખામી નિવારાણ થઈ હોત. જરૂરી આર્થિક સવલત પણ અન્ય રીતે વિચારી શકાઈ હોત કારણ કે એક હકીકતને ઉલ્લેખ કરવો કે ભારતીય વિચારધારાથી વિરુદ્ધ પ્રમુખ યોની અને મોંક વિચારધારા મંથની કદમધાંદામાં પણ વધુ સારી રીતે અને વ્યાપક રીતે રજૂઆત પામી છે, છતાં આ મંથના સંપાદકશ્રીનાં કલ્પ સાથે સહમત થઈએ કે આ વિવિધ ચિંતનો નેટલા અપાર છે તેટલા અંગ્રાધ પણ છે તેથી દુઃ

સમાવયવિમાં આવા રૂપરેખાત્મક આદેશને પ્રયાસ કરવો તે જ મોટી વાત છે.

આ વિવિધ તરવચિતનને પોતાનું અદ્ય સ્વરૂપ છે. જે તે તરવચિતક વૈયક્તિકરૂપે જે તે સ્થળ-કાળના સ્વરૂપમાં વિચાર્યું છે તેની અમરૂપશી સમજ હોવી જરૂરી છે તે સાથે આ સૌ ચિંતન કાંઈ નિશ્ચિત સ્થળ અને કાળમાં થઈ હોય તે પણ એક પરમ સત્યને પામવાના આ વિવિધ પ્રયત્નો જે તે સ્થળ અને કાળની મધાંદાથી ઉપર ઊઠીને અનન્ય અને અશ્વિતીય વિચારપ્રણાલી બની જાય છે. જો કે આપણને પ્રથમ યાવ કે મું આ વિવિધ વિચારપ્રણાલીઓ મળખૂત પરમ સત્યને સમજાવે છે? જાનો તાં નિશ્ચિત ઉત્તર શક્ય નથી. પરંતુ આ વિવિધ વિચારપ્રણાલીઓ આ પરમ સત્યને સમજવામાં પ્રેરક નિજાસા ઊભી કરે છે તે હકીકત છે. એટલું જ નહિ, આ વિવિધ ચિંતનોના અભ્યાસથી વાચકની સહજી સંવેદિકાંશિ સિદ્ધ થાય છે, તેવા કાલે ચેરપસંતા મન સાથે પ્રસ્તુત મંથના સંપાદકશ્રીને પ્રયાસ દેખીતી રીતે જણાઈ આવે છે.

તેથી જ સૌ પ્રથમ, વિવિધ તાત્વિક વિચારણાઓના પ્રવાસર અને સચોટ સારસંક્ષેપ દ્વારા વાચકમાં રસ જાગ્રત થાય અને ચિંતકોનાં મૂળ લખાણો પ્રતિ સહેજપણે વહે, આ ધારણો પર અવલંબિત પ્રસ્તુત મંથ અને મંથકોણીને પ્રયત્ન ખરેખર પ્રશસ્ય છે.

મંથમાં કયાંક કયાંક જરૂરત પ્રમાણે અંગ્રેજી, રેખાચિત્રો જે તે વિષયક કોઠાંચો વ્યક્તિ અને સંજ્ઞાની સુચિ વગેરે આપી છે. તે મંથની કૃત્યવતામાં વધારો કરે છે. મથઈ ખાપકામં, ખાઈન્ડર અને જાણવ સુરુચિપૂર્ણ છે. શાળા-કોલેજો-ગ્રંથાલયોએ જરૂરથી વસાવવા જેવી આ ગ્રંથકોણી છે.

(અનુસંધાન પાન ૧૨૦નું ચાલુ)

તેના આધારે હું વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું કે આવા કાંઈ પણ ભવથી ડરવાની જરૂર નથી. તાર્કિક રીતે એ તમે તેટલું શક્ય હોય, પણ એવું નહીં જ અને એમ ચોક્કસ માનવા માટે આપણી પાસે વધુ જીંયા કારણો છે.

આ પૂરવી ઉપર એક જ વાર જીવન પત્રિકું છે. એવી જ રીતે જીવનને ચિંતનને ઉપરોક્ત ઓળચવામાં એક જ વાર સંજ્ઞાતા સાપડી છે અને ખાટી વિચારના ઉદ્ભવ સાથે માનવી ઉત્કંઠાં 'તિતો અમદૂત બન્યો છે. નવા રચાયેલ ચૈતસિક આવરણનું ભાવિ માનવ ઉપર અવલ બેઠું છે. આવા સંજોગોમાં પોતાનું કામ પુરું કર્યા વિના માનવજાત શી રીતે છુટકાઈ જઈ શકે? માનવે પોતાનું અતિમ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવું જ રહ્યું અને ઉત્કંઠિતને તેના અતિમ બિંદુએ પહોંચાડવી જ રહી.'

અને ઉત્કંઠિતનું અતિમ બિંદુ તો પરમ ચૈતન્ય છે. આપણે ભણે છે ઉત્કંઠિતની પ્રક્રિયામાં ચૈતન્યનો આવિષ્કાર થઈ રહ્યો છે, ચૈતન્યનું આરોહણ થઈ રહ્યું છે. એટલે છેવટે જતાં તેની પરિણતિ પરમ ચૈતન્યમાં થવી જોઈએ. તે ચૈતન્યની પરાક્રમ છે, પૂર્ણતા છે ટિલ્કાડે અને Omega Point (ઓમેગા એ મીક ક્ષકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.) કહ્યું છે. વિદીણીકરણ (divergence) નહીં, પણ એકીકરણ (convergence) એ જીવનનો નિયમ છે. શિશુ જાન દિશામાં વેરાઈ જવાનું કે ફટાઈ જવાનું નથી, અસિમિત અને કેન્દ્રાગ્રી થવાનું છે, એક કેન્દ્ર તરફ ખસીએ વળવાનું છે. આજે આવી કરીને મે પરિવર્તો આપણને આ દિશામાં જાગૃત વધારી રહ્યા છે એક તો પ્રકાશ વિરોધી આપણું યાન વ્યાપક ને વ્યાપક થઈ જાય છે, ચૈતસિક આવરણ વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનતું જાય છે, આપણે લઘુવિજયી

સ્વાનુભૂતિ કરી શકીએ છીએ બીજું, મનોસામાજિક પરિવર્તો બળવાતર બનતા જાય છે અને માનવજાત એક બનતી જાય છે, એક પ્રકારની ભાવાત્મક એકતા અનુભવી શકાય છે અને તે બધાને એક કેન્દ્રમાં દોરી રહી છે. ટિલ્કાડે કહે છે કે માણસે પોતાનો પૂર્વ વિકાસ સાધવાનો છે અને સાધેસાધ પોતાની જાતને સમર્થિ સાથે એકરૂપ બનાવી દેવાની છે તેણે આત્મ સમાન બનવાનું છે અને સાધેસાધ બીજા બધા સાથે, સમસ્ત યરાચર સર્જિ સાથે, આખા પ્રકાશ સાથે એકાત્મતા સાધવાની છે પોતાની વ્યક્તિજાતતાને આત્મકીર્તિને તેણે આવું એક સર્વ-વ્યાપક વ્યક્તિત્વ કેળવવાનું છે વ્યક્તિત્વને આવી ઉત્તરોત્તર વિકાસ એ પણ ઉત્કંઠિતની પ્રક્રિયાનું જ એક અંગ છે, અને તેનું અંતિમ બિંદુ "ઓમેગા પોઇન્ટ" છે, જે સર્વ-વ્યાપક છે, સર્વ-ઠ છે, એક જગ્યાએ ટિલ્કાડે પરમ આત્માનીયે વાત કરી છે. અને આના અનુસંધાનમાં એમણે હાઈડ્રોનનું નીચેનું અવતરણ ટાક્યું છે.

હવે, જો આપણા મનજમાના ઉત્તરો ને લાખો કોષોના સહકારથી આપણી અજિગતા, આપણું ચિત્તતંત્ર બિંદુ થઈ શકવું હોય, આપણી આત્મ-સજ્જાતા પાંચરી ચકતી હોય તો આપણે જરૂર એમ માનવા પ્રેરાઈએ કે બધા માનવોના અધવા તો એમાંના અમુક માનવોના ચિત્તતંત્રના સહકારથી કોમતેએ જોને Great Omega-પરમ હસ્તી, ખરેખર કહ્યો છે તેની અનુભૂતિ પણ કરી શકાય.

વળી, ટિલ્કાડે ઉમેરે છે કે આ "ઓમેગા પોઇન્ટ" ભવિષ્યમાં સધાવાનું છે એમ નહીં, પણ આજે ને અત્યારે અસ્તિત્વમાં છે તથા ઉત્કંઠિતની પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગ ભજવી રહ્યું છે.

ઉત્કંઠિતનું આનું એક સમય અને જન્ય દર્શન ટિલ્કાડે રજૂ કર્યું છે. તેમાં વિદ્યાન અને આધ્યા-

તમને પણ સમજ સમન્વય થયો છે. વિજ્ઞાન હવે માત્ર ભૌતિક વિજ્ઞાન નહીં હોય, તે માનવીય વિજ્ઞાન બનશે. માનવની જીવન અભિપ્રાયો અને આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓ, માનવનું મન, ચિત્ત, આત્મા વધુ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહારનું નહીં ગણાય. વિજ્ઞાન સમગ્ર જીવનને આવરી લેશે. વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મનો સમન્વય થશે. તેના વિના આગળનો વિકાસ સાધી શકાશે નહીં. માનવજીવન માટે જ તેની અનિવાર્યતા છે. વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મ એ એક જ પૂર્ણ જોધાનાં બે પાસાં છે.

પોતાની પ્રસ્તાવનાના અંતમાં જુલિયન હેકસલીએ કહ્યું છે : “આપણી અંદર, માનવ-જનની અંદર પૃથ્વીના અસીમ કાવિની સંભાવના રહેલી છે, અને આપણે જો આપણું જ્ઞાન અને આપણો પ્રેમ વધારીએ તો આ બધી સંભાવનાઓ વધુ ને વધુ ચરિતાઈ કરી સંપૂર્ણ થઈ શકે. અને હાલે છે કે માનવ યંત્રનાનો અર્થ આ જ છે.”

દિલ્હીને એકી પ્રતીતિ હતી કે આવા

એક બાંધ્ય મિશનનું દર્શન પોતાને સાંપડ્યું છે, અને તે માનવજાત સમક્ષ મુખી જવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે. તેથી જ પોતાનું દર્શન એમણે સંબંધિત કરેલું. તે જીવંતોજીવત નથી, તે પોતાના મૃત્યુ પછીથી પ્રકાશિત થાય એવી એમને ઈચ્છા હતી. સંબંધમાં, વિચારમાં એમને કોઈ અડા હતી. સત્યભૂત સંબંધ, સત્યભૂત વિચાર જીવંતોજીવત સાકાર થઈને જ રહે છે, એવો એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એક જગ્યાએ એમણે કહ્યું છે : “સમસ્ત ઇતિહાસ એ વાતની સાબ પૂરે છે કે કોઈ સત્યનું એક વાર દર્શન થયું, બસે ને માત્ર એક જ વ્યક્તિએ ચિત્ત દારા, તો તે અંતતોજીવત સમસ્ત ; માનવ-જાતના ચિત્તમાં ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવા વિના રહેતું નથી. અમુક વસ્તુ થઈને જ રહેશે તેની સીધી મોટી ખાતરી એ છે કે તે થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.”

* “The Phenomenon of Man” by Teilhard de Chardin. published by Harper & Row, New York

આભાર સ્વીકાર

હાઈડ્રોલોગીસ્ટ (પ્ર. ૧૯૮૬) લે. ગૈય નવીનભાઈ જોશી, મન. આર્થિક મિશનના પાંચર વાંકો, હાંડિયા બજાર, વડોદરા-૧, કિ. રા. ૨૦

અનિદ્રા લે. ગૈય નવીનભાઈ જોશી, પ્રકા. અંબાણી પ્રકાશન, રાજકોટ કિ. ર. ૨-૨ સ્વાયંત્રવિદ્યા (પ્ર. ૧૯૮૬) લે. ગૈય નવીનભાઈ જોશી (પ્રકાશક ઉપર સુગમ), ર. ૨

રોગવિરોધી ઈલાજનાર અને જીવંતવસ્તુ અટકાવનાર વિદ્યાનું વિજ્ઞાન.

પ્રકાશન ગૈય મંડળ ગુરુદેવ સર્વસંચેદ.

તંત્રી ગૈય નવીનભાઈ જોશી, પ્રકા. વડોદરા, ગિલ્ડા ગૈયમંડળ, રાહત, હવામોટું સંસ્થા વસાહત, શવપુરા, વડોદરા-કિ. રા. ૨૫-

વિશ્વમાનવ : સૂચિ : જાન્યુઆરી ૧૯૮૪થી નવેમ્બર ૧૯૮૪

અંક : ૨૭૭ થી ૨૮૭

લેખો

વિગત	લેખક	પૃષ્ઠ
જાવહરલાલ નેહરુ - પરિચય		
'અવાજનું અજવાળું' (કાવ્યસમૂહ : શ્રોતૃસ જોષી)નો પ્રવેશક	ચંદ્રકાંત શેઠ	૨૫૬
'અધર્મકા સામે છુદિનો પડકાર' (દો. ડો. અમ્બાલ કવુર, બેંગલુરુ) : મનોજ ઝોઝા	જોગીભાઈ ત્રાધી	૫૧૧
આવકાર ૪૨, ૮૮, ૨૨૮, ૨૬૭, ૩૭૦, ૩૮૩, ૩૯૩, ૪૨૭, ૫૦૩, ૫૨૦, ૫૨૫, ૫૨૯		
	૫૩૫, ૫૪૨, ૫૫૦, ૫૫૪, ૫૬૦, ૫૭૨, ૫૮૩	
'ઇન્જામતી' (નવલકથા : વિશ્વતિલક્ષ્મણ જડાપાધ્યાય)	હેમાન્ગિની શાહ	૮૧
'એક ખાલી નાવ' (કાવ્યસમૂહ : હર્ષદ ત્રિવેદી)	જારીન મહેતા	૩૫૧
કુદનિશા કાપડિયા : નવસિકાકાર	બદ્દા અ. ત્રિવેદી	૫૭૩
'ક્યાં છે ધર ?' (લઘુનવેલ : જ્યોત ત્રાડીત)	ખાણુ દાવલપુરા	૨૦૮
'દેશ દેશના ત્રાધી' નો પ્રવેશક	નારાયણ દેસાઈ	૨૭૭
નવું વાચન	નીતિન વ્યાસ	૨૭૦, ૪૨૮
'પાશિંવ' (કાવ્યસમૂહ : જગદીશ વ્યાસ)નો સ્વાગત	જારીન મહેતા	૪૭૭
'પ્રગટતા ઉત્તમમાં' (લઘુનવેલ : ડો. હામોદર બલર)	જોગીભાઈ ત્રાધી	૧૩૬
'પાપુના જુએતરામંબાઈ' (મંજુદાસ ત્રાધી)	મનસુખ સક્સા	૫૧૬
મે વિશેષકી	ડૉ. જોઝા	૨૬૭
'માવવ હના' (સં. દીપક મહેતા) વિશે	હરીશ વી. પડિત	૫૨૧
'મોરારજી પેપર' (અરુણ ત્રાધી) : પરિચય	જોગીભાઈ ત્રાધી	૫૮
" " " " : આલોચના	" "	૩૧
હાસ્યમેનની નવસિકાઓ	જોગીભાઈ અ. હાડેસરા	૪૫૬
'સાહસ્યતા' ('આત્મકથા : રમેશ રામ)	જગીનદાસ શરેખ	૧૪૮
" " " " : આલોચના	રમેશ દવે	૩૧૬
હરિજનોની સમસ્યા (જોગીભાઈ ત્રાધી)	હસિત હ. જૂથ	૪૧
The Origins of Totalitarianism	કૃષ્ણ ચૈતન્ય	૫૫૫
(શ્રીમતી હન્ના એરંટ)	(અનુ. બાલકૃષ્ણ વેણ)	
અધિકારવ્યવસ્થા :		
આપણી આયિશ કુદૃશ્યા શાંતી ?	પ્રા. વી. એ. શરેખ	૧૨૪
પસતી અને વિકાસ : નૂતન ચિંતન	સુરેશ સામાણી	૫૬૧
આસ્વાદ :		

નરસિંહ મહેતાની એક કવિતાને
રાજેન્દ્ર શાહની એક કવિતાને
રાજેન્દ્ર શાહની એક કવિતાને
હમીદ ત્રિવેદીની એક કવિતાને

યોગેશ જોષી ૧૪
આનંદરામન ૪૧૧
આનંદરામન ૪૨૪
આનંદરામન ૩૮૨

ગિહાપોદ (અમરકાંત વિશે)

[ગોપીભાઈ ગાંધીના એ પુસ્તકો 'અમરકાંત' વિજ્ઞાન અને 'અમરકાંતિક શક્તિની શોધમાં' અને એક લેખ (અંક ૨૭૮, પૃ. ૫૬)ના અનુસંધાનમાં]

ગોપીભાઈ ગાંધી ૫૬, મૂળચંદ્ર મો. જઈ ૨૧૬, ડૉ. બી. એ. પરીખ ૩૩૬, હર્ષિદા પંડિત ૪૨૫, ડૉ. ઉમા એસ. રેશપાડે ૪૮૭, મી. જી. શાહે ૪૮૭, વાલ્મીકી મુનિ ૪૮૮

ચિંતન

અમેરિકન ચિંતકોના ગાંધીજી પ્રત્યેના અભિપ્રાય

ડી. આર. સર્મા ૪૬૯

આને ગાંધીચિંતનની હપથોગ્રાંથ

અનુ. પ્રા. પ્રકુર્ણ દવે

આપધાતની જરૂર નથી

નગીનદાસ પારેખ ૧૬૯

ઈશ્વરજી અસ્તિત્વ : હિંદીઓની પુનરચના

ગોવિંદભાઈ શાવજી ૧૦૭

કૃષ્ણમૂર્તિની દરિદ્રી સંગઠન

ડૉ. અનંત પ્રભુજી જાવડેકર ૩૩૬

પુલ્હી બારી રાખીને

સાવિત્રી વ્યાસ ૨૫૯

ગાંધી, ડોલેન અને ખાંડવરજી

મનોજ ઝોઝા ૩૩૦

ગાંધી, લોકિયા અને અપ્રકાશ

રોજન્ટ એડેકન (રોશી) ૮૭

કાશ (રવિચંદ્ર મહેતાજી)ની વાણી

અનુ. હરીશ વ્યાસ

અનુસંગની સરવાળી

વસંત નારંગીજી ૧૧૯

ખમ્, દુઃસારવીય પર પરા અને

અનુ. દિલીપ ત્રિવેદી

અમરકાંતની સમસ્યા

સં. મનભાઈ જો. પટેલ ૩૮૫

નમો હનુ પ્રાચીન

ડૉ. કરશુસિંહ ૫૫૧

નમો હનુ મૂલવણીનો અભિપ્રાય

અનુ. મનોજ ઝોઝા

નવલકથાનો અંત ?

વિષ્ણુસાહ ત્રિવેદી ૬૩

ખજાનારનો કાચો

ગોપીભાઈ ગાંધી ૫૫

(ગીતા મુખરજી સાથે મુલાકાત)

નરેશ વેદ ૩૫૭

માટીની મહેક કે સોજાદ અમી

અજય જોષી ૨૪૨

માનવ હૃદયજીની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રેરણાસ્ત્રોત

અનુ. સારતી ર. દવે

મારી અંતિમ ઈચ્છા

રવિચંદ્ર મહેતાજી

આર્થ ૮૪ મુખપૃષ્ઠ ૨

મારું વસિયતનામું

રોજન્ટ ટેસ્ટ

૩૦૫

મુલ્યોની પુન સ્થાપનાની જરૂર	સી મુખ્યલેખક	૨૩૪
સ્થળાંતર સંધ	રણનાથજી નાયક	૨૩૬
લોકશાહી -	અરવિંદ	૪૭૬
લોકશાહીના પાયા	ઇશ્વરીપ્રસાદ	૪૫૬
લોકશા વિચાર અંશો	અનુ. ડૉ. હરીચ વ્યાસ	
	કે. એસ. હાર્ટ	૧૭૪
વાસ્તવિકતાનું નવું દર્શન-૧	અનુ. દિલીપ ત્રિવેદી	
	ડૉ. ફિલ્મોફ કેપરા	૭૬૫
" " " -૨	" "	૪૩૬
" " " -૩	" "	૫૦૪
વિચારવલોક્ : ધર્મ અને મૃત્યુદંડ	અનુ. મનોજ ઝોઝા	
વિજ્ઞાનમંથની સાવધાન	નરેશ ઉમરીયર	૪૧૯
જૂઠું એટલે જૂઠું	મનુભાઈ પ. મોળી	૪૨૬
શુ જગત અચેતન છે ?	રાજજી નાણાવટી	૪૮૦
સર્વોદયી સમાજને આવાહન	ડૉ. અનંત મહેશ ભવકેશર	૭૧
સર્વોદયી જીવનદર્શન	વિમલાતાઈ	૪૨૨
સ વેદનાનુ સ્વાસ્થ્ય	વિમલાતાઈ	૧૪૩
સાહિત્ય અને આધુનિક માનવસંજ્ઞા	મા. અધિન દેસાઈ	૨૨૬
સાહિત્યનું મુદ્દ	યશવંત શુક્લ	૮૬
હિંદુ ગદ્યમતી, છતાં	શ્રીમતી મહાદેવી વર્મા	૨૫૩
(ડૉ. કરણસિંધ સાથે મુલાકાત)	અનુ. સુલક્ષા ત્રાપી	
	અભય ઝોઝા	૧૮૩
ચિંતન : ભાવત : કૌમી સમસ્યા	અનુ રત્નલીલાત કટારિયા	
(૧ થી ૮ પ્રકરણ ૧૯૮૪ ના વર્ષમાં)	બોગીભાઈ ત્રાપી	
૯. એકદંડી ઇસ્લામમાં અનેક સમસ્યાઓ		૧
૧૦. ઇસ્લામમાં અન્ય ધર્મોના પ્રતિનિધિ		૧૧૫
રાજકાવ્ય : રાષ્ટ્રીય		
આમ : લોકશાહી અને સમવાયી	દિનેશ શુક્લ	૫૩૬
પ્રધાનો વિજય		
ઈન્દરાજ : અવસાન નેધિ	બોગીભાઈ ત્રાપી	૫૪૫
ઈન્દરાજ પછીનો ઉધાડ	બોગીભાઈ ત્રાપી	૫૪૬
એક મતદારનો પત્ર	ગોવિંદભાઈ રાવળ	૫૪૭
કટોકટી પછીના રાજકીય વિશ્લેષણની	દિનેશ શુક્લ	૪૪૫
વિચારણા		

કચ્છના રાજ્યના ઉપદ્રવો (આંતરરાષ્ટ્રીય) : સ્વામિનાથ એસ. આર્ચર

અનુ. યત્નવંત ત્રિવેદી

કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો : ડૉ. મનહર ને. ભટ્ટી, પ્રા. જે. એન. પટ્ટના, ૨૮૭

પ્રા. એન. એચ. ભોષી, ડૉ. હિંમત પટેલ, હરગચ પટેલ, ડૉ. જી.

વી. કે. રાવ, ધી. એમ. શુક્લ, પ્રા. નરેન્દ્ર પુરાણી,

સપાદન : દિનેશ શુક્લ અને રાજેન્દ્ર દવે

આર મોઘી નિષ્પન્નતાઓ

નાની પાલખીવાળા

૨૦૪

પભળ : સપ્રિત મુગની

ભોગીભાઈ ચાધી

૨૮૩

રાષ્ટ્રીય ઇડુઆનિટકા

ભારતીય રાજકીય પ્રધાનો

પ્રા. ડી. ફી. ઝલ્લા

૩૪૭

વિરોધપક્ષની ભૂમિકા

રાજ્યપાલ : કેન્દ્ર-રાજ્ય સબ ધોનું

ડૉ. મનહર ને. ભટ્ટી

૭૧

વિવાદ નિંકુ

ઉપરાંત વિધિમાન બે ૨૮૮-૨૮૯ (૫. ૧ થી ૧૧૨) વિશેષાંક :

ઈન્દિરાજી : વિલક્ષણ પ્રતિકા (ઉદય અને અસ્ત)

કવિતા

અનિલ ભોષી	૧૯૪	પાથ મહાગાદુ	૫૨૧
આર. એસ. દુધરેશ્વર	૩૮૧	પ્રવીણકુમાર પી. રાડોડ	૫૨૭
આશિષ દવે	૩૮૦	દિવિપ કલાક	૧૯૭, ૨૧૧
કૌમલ કુલકાર	૧૯૭	ભકુલેશ દેસાઈ	૨૫૧
કાંતિ ગડિયા	૧૯૫	ભત્તીરમ ભટ્ટભટ્ટ	૫૨૭
મિરિન ભોષી	૧૯૭	ભરત ધામિક	૨૪૯
દક્ષિણ ચૌહાણ	૧૯૪, ૧૯૫	ગુણીબાબા ઝાલા	૧૯૩
દિલીપ ભોષી	૪૦૭	મણિલાલ હ. પટેલ	૩૫૧
દિલીપ મોઢી	૩૮૧	મનીષ પરમાર	૧૩૧
દુર્ગેશ શુક્લ	૧૩૪, ૧૩૫	મેઘનાથ હ. ભટ્ટ	૧૩૪
નયન હ. દેસાઈ	૩૭૮	મોહન સહુ	૧૯૧
નલિની ભટ્ટભટ્ટ	૧૩૧	મોન જલોલી	૧૯૩
નામાલાલ દવે	૩૧૧, ૩૭૫	રાજેશ પટેલ	૧૭૨
(૨વીન્દ્ર પ્રસાદી)	૪૦૮, ૫૨૮	રાજેશ વ્યાસ	૪૦૧
નીરવ પટેલ	૧૯૩	ચંકરભાઈ જી. પટેલ	૧૯૮
પરિષદ પરમાર	૨૫૦	ચાતા બેરીયા	૫૨૭

સમર સેન	૪૦૭	હર્ષદ ત્રિવેદી	૩૭૭
સાહિલ પરમાર	૧૯૬	હર્ષદેવ માધવ	૨૪૬
મહેશ બારિયા	૧૯૮	હિ સત ખાટશરિયા	૧૯૬
સુદરમ	૨૫૮	હેમાંત્રિની યાદ	૧૩૩
દરેશલાલ	૧૩૩		

લલિત સાહિત્ય

કમનમાસી	૨મેશ ૨. દવે	૧૯૯
ખરાડ	મનોહર જોડા	૩૬૧
પરશુરામ નિષ્કૃતિ (પણનાટિકા)	બારીન મહેતા	૪
પીછા-પાછી-પચ્છર	રાજુ પટેલ	૧૩
બીબે સોદા	હરિત પંડ્યા	૪૮૪
મહારાજની ખાતો	૧૨૩, ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૪૭, ૧૫૯	
૨૩-૨૬૨૫	નરેશ ઉમેરીયર	૫૭૯
લધ-	રાજુ પટેલ	૫૧૯
વતસલા	શગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૫૧૮
વિકાસ	રાજુ પટેલ	૫૧૯
સમવેદન-૧	નંદુ પટેલ	૪૧૭
સમવેદન-૨	નંદુ પટેલ	૫૮૦
સરજ, ખેતર, મજૂર અને સ્વતંત્રતા	નરેશ ઉમેરીયર	૨૦૬
હાથે બેઝીન હેં		
શું એ કુરબાની વ્યથા હોઈ શકે ?	અરુણ ત્રાધી અનુ. સુ. ત્રાધી	૩૨૫
હાં દુલ્હની આ સાધના શું વ્યથા મળ્યામ ?	સુભદ્રા ત્રાધી	૪૭૨

લોકશાહીની પારાશીશી

અખમદાણીની લોકશાહીની પ્રવૃત્તિ	કમળાચર ૨૧ ૫૩૫	૧૧૨
આપણી સક્રિયતા	નાની પાલખીવાળા	૨૭૬
ઇલેક્ટ્રોનિક્સનો યુગ આપ્યો છે	અરુણ મહેતા	૨૭૪
એક અનુકરણીય થટના	ચુનીલાલ વૈદ્ય	૧૧૦
એક પુનર્વિવાહની કહાણી	'લોકસત્તા' માથી	૩૯
એક વધુ વિષયક (પે-ટાન)	'નવા માત્ર' માથી	૨૨૫
કરસેવા પ્રિવાહની વમળમા	'જીવરાત સમાચાર' માથી	૪૩૫
૩૬ નોટક (અમિ અંગે)	'લોકસત્તા' માથી	૪૬૧
ફેશનારી ૧ ૧૯૮૫		

ગુજરાતના રચનાત્મક કાર્યકર સમિતિનું નિવેદન

ગુજરાત પત્રકારત્વ અધિવેશન
ગુજરાતમાં લોકશાહી વિકસાવવાની જાહેરત
ગુજરાતવ્યાપી પેન્શન પ્રતિકારના ધીરજો
અસુધાન પ્રવેશ
'મારણની અસ્મિતા' (સંશોધન ગ્રંથ)
જમીનની સામે જમીન આપો
દુસ્તીશિષની કામગીરી (અહેસાસુઆતી)
નયન છાત્ર (આદિ અંગ્રેજી)
નિરંકુશ શાસનનો અંત
સંખ્યાવારની ગંગાગીતું હૃદયન કરો
લોકધોષણ (સ્વરાજ્યનમ દ્વારા પ્રકાશિત)
લોકમ અ
શીખ, હિંદુ ધર્મ અને મુસ્લિમ સંબંધ
સહિષ્ણુ સાલમાણ (પેન્શન)
સોશલીન
સ્વરાજ્યનમ ક અંતિમસિદ્ધિ પ્રસ્તુતતા

સુરેશ સામાણી	૧૧૧
ગાયુભાઈ જ. પટેલ	૪૩૧
ગાયુભાઈ જ. પટેલ	૧૦૬
સુધીર મહિડ	૨૨૩
	૨૭૩
	૧૧૩
હરિવલ્લભ પરીખ	૨૨૨
'નિરીક્ષક' માધી	૩૬
'સંદેશ' અમલેખ	૪૮૬
સિદ્ધરાજ ટંકા	૨૮૦
'લોકપ્રકાશ' માધી	૨૨૧
	૨૮૧
	૪૪૧
	૪૩૩
ગાયુભાઈ જ. પટેલ	૪૩૭
'નંદુરસ્ત પદાવરણ' માધી	૨૭૭
ભોળીભાઈ માધી	૪૦

વ્યક્તિ-વિશેષ

જ્યોતીષ જોશવેલ અને ભારત

નાનાભાઈ જઈ

મારો પિતા (મહર્ષિ તોલ્લસોય)નું અંત

મ-૨ થી ૫

લોકસેવક લેખરાજ મી જુનતરામ સાથે

વીની નેશન મેન્ટેલ ૨ નેતીના

રણમા ખીલેલું ગુલાબ

અનલિ. સંભારણ

આચાર્ય એસ. બાર જઈ

હંમર પેટલીઝર

ક્રાંતિદેવ ડી. દેસાઈ ૨૩, ૨૪, ૨૬, ૨૮, ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૬૯, ૧૦૨થી ૧૦૬, ૨૧૭, ૩૩૪

નરોત્તમ શાહ — ભો. ગા. હરીન્દ્ર દેવે, રામ પંડિત, વૃન્દાવન એવેરી ૨૧૧

નવપ્રજ્ઞ ચોધરી

વજ્રભાઈ શાહ

જય દુળાસ ૧૫૫

(અનુ. સુભદ્રા માધી)

ભોળીભાઈ માધી ૧૮૮

વાત્યાના તોલ્લસોય ૨૬, ૪૬૭

અનુ હેમાનિની શાહ ૫૩૦, ૫૬૩

પ્રા. હરીય વ્યાસ ૧૨૬

સુભદ્રા માધી ૩૭૧

ડો. હરીય વ્યાસ ૩૩૨

ડો. હરીય વ્યાસ ૬૬

૧૦૬, ૨૧૭, ૩૩૪

૨૧૧

નારાયણ દેસાઈ અનુ. સુ. ગા. ૩૮૬

અમળાચંદ્ર પંડ્યા, દિનકર મહેતા

૨૧૬, ૪૮૬

અહીં

અક્ષર્ય મેરરીતિ	૨૬૯	બાળમજૂર કાયદો (૧૯૪૮)	૮૬
અધ્યક્ષ	૨૫૫	બેંગાલ કોંગ્રેસના કોર્મી	૮૦
આ પછી બધે	૩૧૫	બેંગલોર	૧૭૩
એક પોસ્ટર	૫૧૫	મુંબઈની મુંબઈમાં શિક્ષણ	૧૬૨
કાનૂન પૂરવું નથી	૨૦૭	મુંબઈની મિલ કમીશન	૧૧
કુર્બાની માતાઓ	૫૭	મુંબઈમાં પાકિસ્તાન નામરિકા	૩૫૬
ગુજરાતનું વાસ્તવ	૧૩	મુલ	૨૨
દાણધોરી	૧૮૭	રાષ્ટ્રીય સલામતી ધારો	૫૦૬
દારની કુકાનો અને આધીનની પ્રતિમા	૩૪૬	સગ્ન પાછળનો અર્થ	૩૩૫
દારની આવક	૪૮૩	વસ્તી વધારો, છતાં	૩૨૬
વર્તન વધામિનંદન	અંક ૨૮૭ પૃષ્ઠ ૧		
બાળક આલેખ	૬૨	વિલ રુપરને પત્ર (મધીય) અંક ૨૮૧, પૃષ્ઠ ૧	
બાળકો	૭૫	‘નિઃસ્વપ્ન’ સુધિ ૧૯૮૪ (મિરધર તલાલી) ૪૪	
		કે આજના રોજની મુકાબલી ૪૪	

* માનવ — એક અદ્ભુત ઘટના : કાંતિ શાહ :

૧૧૩

(વધારો પાન-૧૪૭)

* ભારતમાં કાસીવાદ અનિવાર્ય છે : પીનાબર ગ્રાંથા

(અનુ. પ્રા. હરીય ભાષા)

૧૨૧

* ભારતીય નારીશુલ્કનો અને તિહાસિક અભ્યાસ : રમેશ જીનદાર

૧૨૪

* અવલોકન : ‘કેન્ડુમાનસવક્રમિલન’ વિશે : રમેશ દવે

૧૨૭

* વાર્તા : ‘કૃષ્ણ પાને તો જાણી’ : કાંદા ત્રિવેદી

૧૩૩

* સોહરાબ રુસ્તમીનો સ્થિતિ વિષયોસ : કેવલમા ચાવિંક

૧૩૬

* તમે પણ..... ? : હરિત ૪૩૫

૧૩૮

* શિક્ષણ અંગે બે મુદ્દા : નરેશ ભટ્ટીમર

૧૩૯

* અંગ્રહિ : ‘હયાકપના’ ડૉ. એ. જી. શાહની ચિર વિદ્યા

૧૪૧

: લોકસાહિતા અગ્રણ્ય પુસ્તકોના નટવરલાલ પરીખની

ચિર વિદ્યા : કમળાશંકર ૪૩૫

* ગૈરવિક ચિંતન રૂપરેખા : બિલીન ભાસ

૧૪૪

* વિશ્વમાનવ : સુધિ : અ-મુજારી ૧૯૮૪ થી નવેમ્બર ૧૯૮૪

૧૪૬

ઈંદિરાલ વિલક્ષણ પ્રતિભા અને શૈલી

(ડિસેમ્બર : ૮૪-૯૫-સુઆરી ૧૯૮૫નો જોડિયા વિશેષાંક નં. ૭૮ - ૧૪૮-)
 પૃ. ૨૨ ૨૮૬૬ સિત્તે સાથે (જાડું પૃ. ૩) કિ. રૂ. ૧૦-૦૦

—નિવેદન :

ભો. ગાંધી

—ઈંદિરાથી રાણવ :

ભોગીભાઈ ગાંધી

—ઈંદિરાલ : પ્રતિભા અને શૈલી : ભોગીભાઈ ગાંધી

૧. સમુદ્ધ બચ્ચિત્ત ૨. સંજોગે નેતૃત્વ ૩. વિલક્ષણ શાસન શૈલી
 ૪. આર્થિક પરિપાટી

—પુણે જયકર, પી-સી-એલેક્ઝાન્ડર, ઉમા વાસુદેવ, રશિકે ઝંકરીયા, ગિરિલાલ જીન, એસ. કે. કલમિયા, રે, ડોરોથી- નોર્મન, કે. એન. સુબલપ્પમ, આર. એસ. પંડિત, 'રમેશ' ચાપરા, ભારતના ઉદ્યોગપતિઓ, મનુ સુબેદાર.

—શીખ સમસ્યા-નવો વર્ગાંક :

ત્રિશર જીન, તલારી

—હિંસક મદનાઓના બીતરમા :

દિનેશ શુક્લ

—લોકચળવળો અને ભાગીદારી :

દિનેશ શુક્લ

—ચૂંટણીની પૂર્વ સંખ્યાએ ઉમેદવારો પાસે અપેક્ષા :

ડી. ડી. લાકઠાવાળા, 'વી. એમ. તારકુ ડે, અસર અલી, એનિયર, એન. એ. પાલખીવાળા, મીતુ મસાણી

—મત કેને આપશો ?

રજની કાઠારી, એમ. વી. કામથ, રામ. મુર્તિ, આ. ભા. સર્વસીવા, સ. થ-સ મેથન

—૧૯૮૪ લોકસભાની ચૂંટણી : બીતરમાં 'રોહિયુ' : દિનેશ શુક્લ

—પરિણામનું પ્રયત્નરણ :

અટલ ગિહારી બાબુચેની, અ. રમેશ્વર, એસ. એસ. શેકે, ચતીય કુમાર, મનુભાઈ પંચોળી, સુનીભાઈ વેદ, આણીભાઈ જ. પટેલ.

—પ્રમાણિક રાજ્યની ભૂમિલ આકાંક્ષાઓ

હાલો બાપા, ખેતરે

જિંથી ભતના પાક જેવાકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, છૂંડ, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ જિભા પાકમાં ખીન રાત્રા-યશ્વિક ખાતર માથે સાથે “જયંત કેસ્ટર મીલ” શ્રેષ્ઠ સેન્ડ્રીય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની ઊપજ પણ વધે છે.

કૃષિનાંશુવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

★ જયંત કેસ્ટર મીલ ★

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા • જયંત એઈલ મિલ્સ

શ્રી. જયંત લેજ એઈલ્સ એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા લી

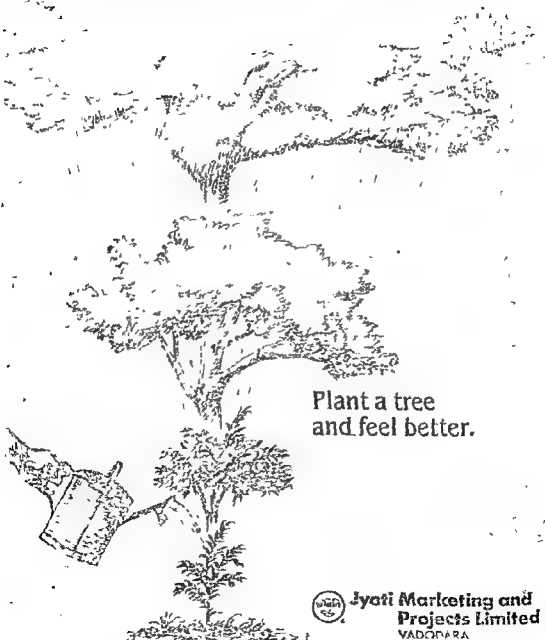
૪૮૦/૪૮૨ છ આઇ ડી. મી મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

ટેલિફોન નંબર ૪૪૧૧, ૪૪૧૨, ૪૪૧૩ ટેલેગ્રાફ સ્ક્રીપ્ટ કોડ ૪૪૧૩

નોંધ : ફિઝન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ “જયંત કેસ્ટર મીલ” હાજર રહેાકમા મળશે.

શ્રેષ્ઠદાન : યુવાનીમા રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન

God will create ...
with a little help from you.

Plant a tree
and feel better.

Jyoti Marketing and
Projects Limited
VADODRA

સદ્ભાવ પ્રકાશનની એક વિશિષ્ટ યોજના

રૂ. ૨૨૫/-ની કિંમતના પાંચ પુસ્તકો રૂ. ૧૩૫/-માં મેળવે

રૂ. ૯૦/-નો ચોખ્ખો ફાયદો

યોજના-૧

યોજના-૨

રૂ. ૧૦/- નો અથ માત્ર રૂ. ૩૫/-માં

રૂ. ૧૦/- નો અથ માત્ર ૩૫/- મા

સાચુજ્ય-૧

સાચુજ્ય-૨

સંપાદન : સુરેશ જોષી

સંપાદન : સુરેશ જોષી

લલિતકળા

લલિતકળા

વિભાગ : શુભામ મોહનમદ શેખ

વિભાગ : શુભામ મોહનમદ શેખ

મૃત્યુ : વિવિધ કળાઓમાં

(વિશેષ વિભાગ) વીરચંદ ધરમશી

૬૦ સર્જકોની ઉત્તમ કૃતિઓ

૫૦ સર્જકોની ઉત્તમ કૃતિઓ

મુખપૃષ્ઠ : - ભૂપેન ખખર

મુખપૃષ્ઠ : - ભૂપેન ખખર

૪૦ આર્ટ-રેફ્રેક્સ

૧૪ આર્ટ-રેફ્રેક્સ

પૃષ્ઠ : - ૩૬૦ : રબર કાઉન સાઇઝ

પૃષ્ઠ : આગરે ૨૨૫ કમ્પ કાઉન સાઇઝ

તા. ૨૪-૪-૮૫ સુધીમાં આદેશ થનારને

તા. ૨૪-૪-૮૫ સુધીમાં આદેશ થનારને

માત્ર રૂ. ૩૫/-માં મળશે.

માત્ર રૂ. ૩૫/-માં મળશે.

નોંધ : સાચુજ્ય-૧ ની માત્ર જૂજ નકલો મળી છે.

નોંધ : સાચુજ્ય-૨ ના ૨૩ ૫-૮૫ ના રોજ પ્રગટ થશે

યોજના-૩

રૂ. ૧૦૫/-ના અમૂલ્ય ગ્રંથો માત્ર રૂ. ૬૫/-માં

વિદેશિની-ભાગ-૧-૨-૩ : પૃષ્ઠ : આશરે ૯૦૦ સંપાદન : સુરેશ જોષી

ગ્રંથ સાહિત્યની ઉત્તમ અને કલાત્મક ૮૧ વાર્તાઓ એક ચાલે ૯૦૦ પાનાના ત્રણ ભાગોમાં સમાવિષ્ટ થઈ છે.

મગ્નૂત બાષણી-સુંદર છપાઈ-મધ્યમ કક્ષાનો કાચળ-કલાત્મક વિવિધરંગી મુખપૃષ્ઠ.

યોજના ૧-૨-૩ ના પાંચ ગ્રંથોની કુલ કિંમત રૂ. ૨૨૫/-

તા. ૨૪-૪-૮૫ સુધીમાં પૈસા ભરનારને માત્ર રૂ. ૧૩૫/-માં મળશે.

વિશ્વમાનવ

સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

[સ્થાપના • જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં
લોકશાસી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
વવી.

પ્રયાસ : વિશ્વની વિવિધ સંસ્કૃ-
તિ પ્રણાલીઓ અને પ્રક્રિયાઓની
પરિચય કરાવવો,

પ્રશ્ન : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકોની નીચીત્તિની
શિલ્પિને વિસ્તાર તેવી સર્વ પ્રકૃતિ-
ઓ કરવી.

મંત્ર

સ્થાપક દ્રષ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દેવે
'સંયોજક' : શ્રી ભોળીલાલ ગોધી
સચાલક : શ્રી સુભાષ ગોધી
• શ્રી નગીનદાસ પારેખ
• શ્રી અધિદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શક :

(સ્વ) શ્રી મનનનિહારી મહેતા
(સ્વ) શ્રી ખમલભાઈ મહેતા
• શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
• શ્રી નાનુભાઈ અમીન

માર્ચ ૧૯૮૫

આત્માવિહોણું વિજ્ઞાન | શિશિરકુમાર ધોમ

[ક્રોએક કેપરાએ તેમના પુસ્તક, 'તાઓ ઓફ ફિલ્સ'માં
આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રના આવેલા નાટકીય પરિવર્તનોની વિસ્તૃત
વાત કરી હતી એ પુસ્તક તેના વિષયવસ્તુના કારણે 'બેસ્ટસેલર'
બન્યું હતું. હવે તેમનું નવું પુસ્તક આવ્યું છે, 'ધી ટર્ન ઓફ ટાઈમ' : સાયન્સ, સોસાયટી એન્ડ ધી રાઇઝિંગ ઇમ્પેર' પ્રસ્તુત
પુસ્તકમાં કેપરાએ ભૌતિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં આવેલા પરિવર્તનોની
સ્વાયંત્ર અસરોને વધુ વિસ્તૃતવાદી રજૂ કરી છે. 'ધી ટર્ન ઓફ ટાઈમ'માં
આ નવીન દૃષ્ટિકોણનું પુનરાવર્તન નથી, પરંતુ દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારવા
માટેનો અનુરોધ છે આ પુસ્તક એમને ઉદ્દેશીને લખાયું છે જેઓ
જિજ્ઞાસુ છે, પરંતુ વિરોધ નથી પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત રહીશે
વિચારણા માગી લે છે—

* વિશ્વ અંગેની સમીક્ષા સમજ અને વિજ્ઞાનના અનેક
દુરઉપયોગના કારણે આધુનિક માનવ સમક્ષ લવ ખડો થયો છે
આ કટોકટી સર્જાઈ છે તે સમજણની કટોકટી છે. પશ્ચિમના
અનુભવોનું પુનર્મૂલ્યાંકન રૂઝવિખાતપણે આવશ્યક બન્યું છે.
વિજ્ઞાનના વિભવના કારણે તેના ઉપમાદી દુષ્પ્રયોગોને વિચારી શકાય
નથી, વિજ્ઞાનના પછુ હવે વિજ્ઞાનના ધ્યેય અને વ્યવસ્થાની મર્યાદાઓ
વિશે સંજ્ઞાન થતા જાય છે આ પુસ્તકમાં સમાજ, સંસ્કૃતિ એ જે
પ્રાચીન યોગનો સંદર્ભ રજૂ થયો પરંતુ પ્રાચીન ભારતનો
સંદર્ભ પણ એટલો જ અર્થપૂર્ણ બની શકે છે. હોત ધરીઆળના
કાદાની ચોક્કસાઈથી બાધેલા ચોક્કસાઈના કાર્ટ્રિજન - (દેશો
- પ્રણીત) ન્યૂટન સિદ્ધાંત બદલવા હવે જરૂરી છે કારણ કે એ તે
પણ ધરીઆળ ખોટાઈ જવાની ભીતિ છે.

'એન' અને 'જડ'ને અસત્ય દર્શાવતી વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિએ
વિશ્વને 'વિશાળિત સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું હતું. માત્ર પદાર્થ દ્રવ્ય
જ મહત્વનું હતું. હવે તો, સામાજિક વિશ્લેષણે પણ "વૈજ્ઞાનિક"
—ચોક્કસાઈ બનતા જાય છે. માનવ અને જીવન એ ઉદાસીનતા
રાખતો અભિનય સ્વીકૃતિ પામતો જાય છે. કહી શકાય પૂજવાની
કિંમત થાય છે કે આપણી જિંદગીમાંથી જીવનનાત્મક ક્ષણ ગુમ
થઈ ગયું છે ? આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને વંત્ર આસક્તિ ઉપર,

" જીવનપુત્રના પાંચતરમા ક્રાંતિવાદ સાહે સારથી લેખમાં
પ્રગટ કરી છે,

યંત્રવાદી મોટેલ ઉપર પ્રકાર કર્યો. જોતિક-
શાસ્ત્રમાં તેમણે રજૂ કરેલા સાર્વજનિક અને પુંજવાદ
(કોન્ટ્રાસ્ટ)ના સિદ્ધાંતો વસ્તુનિષ્ઠા અંગે નવેસરથી
વિચારણા કરવા કરજ પાડી. સ્થળ-કાળની
પ્રચલિત વિભાવના ત્યાર બાદ કાલ્પનિક લાગે છે.
વિજ્ઞાનની મર્યાદા સ્વીકારાઈ છે અને જેમ
કવિતામાં વિરોધાભાસ સ્વીકૃત છે તેમ વિજ્ઞાનમાં
પણ વિરોધાભાસની સંભાવનાને સ્વીકૃતિ સંપાદી
છે. કુદરત ઓછા રજૂ કરે છે. પદાર્થોને અણુકણ
ધરીમાં 'તરંગ' (વેવ) લાગે છે, ધરીમાં 'કણ'.
(પાર્ટિકલ) આ વિરોધાભાસ વૈજ્ઞાનિકો માટે
આધાતજનક હતો. પરંતુ જર્મન પદાર્થવિજ્ઞાની
હાઈઝેનબર્ગ (જન્મ ૧૮૭૧) પૂછ્યું તેમ આપણને
પૂછવાની ઈચ્છા થાય છે : આવા પ્રયોગો કરવામાં
કુદરત શું આપણને લાગે તેટલી મુખ્ય છે કે
મૂળ અપ્રમાણી-ફિલસૂફીએ 'શૂન્ય' અને 'સ્વ' (nothingness and all) વચ્ચેની એકવાક્યતા
સિદ્ધ કરી તે પહેલાં, કાચુ કહીએ તો 'એન્સડ'
રૂઝૂમિના જેમ વિજ્ઞાનમાં થતા હતા. જાનની
સ્વં શાખાઓમાં હવે ન્યૂનીકરણ (રિડકશનિઝમ)-
નો સ્થાને સુપ્રિ-સંદુષ્ટન (ઇકસાલ્ટેશન)નો અભિગમ
સ્વીકારવાનો વાન થઈ રહ્યો છે. સુપ્રિ-સંદુષ્ટન
અભિગમ પૂર્વેના ગૃહવાદની નજીકનો છે.
ગિલિયડની રમતના હાથોની જેમ અણુકણોને
સમજવાની નીતિ હવે છોડી દેવાઈ છે. કેપરાના
કહેવા મુજબ, વિજ્ઞાનીઓની જગતમાં હવે
ગૃહવાદને ગભીરતાપૂર્વક ચકાસવાના વાન
થઈ રહ્યા છે, જો એ સત્ય હોય તો આવકારવાનું
સમાચાર છે.

દ્રવ્ય શેતે જ સંક્રિત સ્વરૂપ છે અને સ્થળ
અને કાળ વચ્ચેના સંબંધ સ્વીકૃત થયો છે આ
સ્વં એક પ્રકારના વૈશ્વિક સુધોજન અને ચેતનાનાં
સૂચક છે. (જર્મન અસ્તિત્વવાદી કિંકર્ગર્ડ) તેને
'ગોપિત અંતર્યામિ' 'અવસ્થા' (Hidden
wardness) કહે છે તે આ જ હશે કે

આથી હવે 'ચેતના' 'અવસ્થા' અંગેની પદ્ધતિ
વિકલાપાઈ છે. ચેતના-સંરોધન પદ્ધતિ આમ તો
પ્રાચીન યોગવિદ્યા અંગેનું આધુનિક નામ છે
અવગત, આ યોગવિદ્યામાં વિષયને નકારવામાં
આવતું નથી, બલકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

જીવન અંગેના વિજ્ઞાને માનવ દેહને સમગ્ર
મનિવેશથી અલગ તારણને જોવામાં પૂર્ણ મનુષ્યનું
દર્શન શુભાશુભ (સુઈ મમ્ફર્ડ) દરિયાઈ
કરી હતી કે 'વિજ્ઞાનની સીધી મોટી સિદ્ધિ
છે - માનવને નષ્ટ કરવાની'. ઔપચ વિદ્યામાં
નિશ્ચિતીકરણ પામેલી જે રેકનોસીસ વિદ્યસંપાદ છે
તેના કહે સર્વાંગી સ્વાસ્થ્યનો વિચાર કરનારા
નથી મળતા, માત્ર વિશેષજ્ઞો મળે છે 'સમગ્ર
સ્વાસ્થ્ય'નું મધ્ય-મહત્તર ધરણું છે, તેમાં 'વિજ્ઞાન
બહારની રીતસમ અજમાવાય છે' તેથી નિંદા
થાય છે. પરંતુ હવે મન અને દેહ બંનેને બિમારી
વધારવામાં કારણભૂત થઈ શકે તેવી સમજ અને મન
અને દેહને સમતા પરિવર્તનની જ જવાબદારી સ્વીકારાતી
ભય છે. છતાંયે પ્રવર્તમાન પદ્ધતિ માટે અહોભાવ
ચાલુ જ છે ઓપન-હાર્ટ સર્જરી અને પ્રતિ-
રોપણ (transplant)ના હેતુઓમાં પ્રયોગોએ
ગ્રૂળ વાત જુવાની દે છે કે ઝાઝી તનાવપૂર્ણ
પરિસ્થિતિમાં આની હદાય જરૂર જ ના પડી
હોત, સમાજમાં એકબીજાને ઝાંઝાઈ કરી જઈ
ટકા રહેવાની જે પ્રવળ જિજ્ઞાસા જન્મી છે
અને તેનાથી જે વાતાવરણ સર્જાયું છે તેના ખ્યાલ
જર્મો નિંદા જ આપણે હાલ સર્જેલાની ચર્ચા
કરીએ છીએ.

પરંપરાગત સર્જકોની દર્શનનું શાળુપણ, મૂલ્ય
અત્યેના તેના અભિગમમાં મુખ્યરિત થાય છે
આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન મૂલ્ય અંગે મૌન છે.
ગોરવ સાથે સ્વૈચ્છિક રીતે ચૂસીને સ્વીકારવું એ
ફિલસૂફી રહેતાની એક હકિતમાં પ્રવ્રત થઈ છે.
આ 'ઇન્જાન્યુરિ'નો ગ્રહો યોગ સિદ્ધાંતમાં રજૂ
થયેલો છે. શરીરને સ્વૈચ્છિક રીતે ત્યજ દેવામાં,

કદાચ આત્મસમાન અસ્તિત્વની 'ઉચ્ચતા' વ્યક્ત થાય છે કે-સર ચિહ્નિત્વાની સિમેન્ટોનની પદ્ધતિ ભેતો પ્રાચીન વિચારનું આપણા સમય સાથે અનુકૂલન શક્ય હાથે છે કેવી રીતે મૃત્યુને સ્વીકારવું એ આપણને આપડું નથી કારણ કે કેવી રીતે જીવવું એ પણ આપણે ભણતા નથી અન્ય સર્વ વિજ્ઞાનોની પરિચમાપ્તિ માનવી અંગેના વિજ્ઞાનમાં છે. ત્યાં થતલ્લી અવધારણા (hypothesis) મદદરૂપ નથી. ચેતનાનું ઉગમસ્થાન અને ક્યેય તે કદી સમજાવી શકે નહીં.

માનવદેહ એવી જ વાસ્તવિકતા માનવ મનની છે મનને દેહથી અલગ ગણવાના કારણે મન (mind) ને મગજ (brain) થી અલગ તારવવું કઠિન બન્યું છે ચેતનાના વિજ્ઞાનની સળંગ પીઠિકા ધરાવતી વૌશ્વિક વ્યાપ્તિ પદ્ધતિના આધારે હવે પશ્ચિમી દષ્ટિકોણને પૂરતો પડકાર કરાયો છે. શ્રી અરવિંદ માનવ અને સભ્યતા વિષે કહે છે : “પરમ ચેતના એટલે પરમ જીવન. પશ્ચિમી માનસશાસ્ત્રની સર્વ સાખાઓ જરૂરિયાત-ઉપયોગિતાનો અભિગમ સ્વીકારીને ચાલે છે, જો કે યુગ્મ અને અ-પરોવૈયક્તિક (trans-personal) વિચારો હવે ચેતનાના સ્તરો વિષે વિચાર કરતાં જોવા મળે છે

આવેા જ સકીલું દષ્ટિકોણ માનવીની સાચુક્ષી જરૂરિયાતોથી અને માનવકલ્યાણથી અર્થશાસ્ત્રનેય વેગવું રાખે છે. H. J. Ellis કહે છે : *is not Homo totus*—‘માત્ર કામ કર્યું સમ્પત્તો મનુષ્ય, પૂર્ણ મનુષ્ય નથી.’ સમગ્રણ ન પડે તેવા કોઈ આલેખ અને ગણકારણ તથા શબ્દભાગથી મૂલ્ય શાખાને છાવરતા અર્થશાસ્ત્રોએ નેટલો દાવા કરે છે તેટલું સામાજિક પ્રદાન તેમણે નથી ‘કયું’. ખ્યાતિપ્રાપ્ત અર્થશાસ્ત્રો મિલ્ટન ફ્રેડમેને કહ્યું છે કે માકસવાદી અને જિન-માકસવાદી વિચારધારાઓ, આખરે તો ફેલ

વણુ ધરાવતા ‘કાર્ટેઝિયન’ સિદ્ધાંતનો પરિપાક છે, અમર્ષાદિત વિકાસની અમણાના આધારે, ઉપભોગ્યલક્ષી આધુનિકતા ‘જીવન નિર્વાહ-અર્થ’ અને ‘જીવનની ગુણવત્તા’ની ભેળસેળ કરે છે. મુક્તગમ્ભર, બહુરાષ્ટ્રીય પેઢીઓ અને મળે તેટલું ભેળવી લેવાની હાલસા ધરાવતી ટેકનોલોજી. આ બધાં વિધના સપ્તિસોતને હુરણુ કરવા અમ્મી પડ્યા છે જો કે બોલોચાલ પ્રગતિ એટલે ઉપભોગ વાદી વિપુલતા-એવા ખવાલે હવે શકાનુશકાઓ જન્માવી છે શુમાખરે કહ્યું કે આપણે એવી ટેકનોલોજીની જરૂર છે જેનો ચહેરો માનવીય હોય આચા રહે કે આ ઉકિતને એક દિ’ વધુ અને વધુ પ્રતિલેખ સાપારો.

અવિવેકી આર્થિક વિકાસના પલ્લુ વ્યાપીયો હવે જોવા મળે છે. જે ઉત્પાદકો પોતાના ઉત્પાદનો વિષે ખોટી માહિતી આપે છે તેમને સાર્વાત્રિક દ્રષ્ટિકોર મળે છે મૂલ્યનું તેજ ખૂટી પડવાની વાતિએ અત્યારથી ચાલુપણુ આપડું છે અને વિકલ્પ અંગે ઊઠાપોઠ ચાલે છે. પરંતુ જેઓ અભ્યુદયિકતાના વિકાસની વકીલાત કરે છે તેઓ મૂર્ખતા આચરવા સાથે શુનો પણ કરે છે. મુદ્દમા ‘પહેલો થા રાણાનો’ યોના જેવું ને માનસ સર્જાયું છે તેના પર પ્રહાર કરવાની તાતી જરૂર છે. અમેરિકા અને રશિયા પાસે કિન્ન આર્થિક પદ્ધતિ છે. પરંતુ બન્નેનું માનસ સરખું જ છે આથી કરીને પોતાના દુષ્ટાત્મો અંગે કાળની સ્વચ્છું ન અનુભવે તેવું વિજ્ઞાન વિકસાવાશે તો તે આત્માને હણનાડુ નીવડશે રમેમેઈના આ ચબ્દો આને વધુ સહન અર્થ ધરાવે છે. અર્થિક, આત્મવિકેાણી ચલ્યતાને સ કેલી લેવાનું સાધન જ શુ વિજ્ઞાન જનશે ?

માનવ જિંદગીની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ ભેતો કેપરાના ચબ્દો ચેતવણી આપે છે : ‘થતવાદી

વિધિશીલ અને તદ્દસંલગ્ન મૂલ્યોએ સર્જેલી
ટેકનોલોજી, જીવનપદ્ધતિ અને સંસ્થાઓ આપણા
માટે હાનિકારક છે તેમ જોઈતું વધુ સમજીએ
તેણું વધુ સારું છે.”

અલગતા, દષ્ટિગ્રસ્ત જલ્લાવાનાં ચિહ્નો બેવા
મળે છે. જીવનની પ્રધાનીય અભિગમ જીભરી
રહી છે. કેવળ વિજ્ઞાન કરતાં વધુ કાદો અભિગમ
જીભરી રહી છે. રચના વ્યવસ્થા કરાય છે, જીવ ત
તંત્રો તેા વૃદ્ધિ પામે છે. વિકાસ સાધે છે આ
અભિગમમા જીવ ત તંત્રોના આંતર-સંબંધ અને
ક્રિયાત્મક પ્રક્રિયાના ભેગ પર ભાર મૂકવામા આવ્યો
છે. નિસર્ગ સંપ્રદિમા સ્વધાતુ તરફ અને પારસ્પ-
રિક સહાયત્વ તરફ, જાનને મોજૂદ છે, પરંતુ
તેમાં પારસ્પરિક વિનાશની ભાવના નથી. કંચક
તાંત્ર, પ્રથા કોઈ જુદું પ્રધાનું અંગ છે.
તેના પર આધારિત છે, છતાં સ્વતંત્ર છે
સમગ્ર પૃથ્વી પર ગોઠાયેલ માળખામાં “ગેયુન”
અને “મૃત્યુ” એ બે વાચકરતી આવના તત્ત્વો છે
જેનાથી “સર્જન” અને સમાપ્તિનું નૂતન કાલત્વ
રહે છે.

અવકાશયાત્રીઓ અને ગુહવાદીઓ સંકેત
ધાય છે કે પૃથ્વી-અવકાશયાન, એક જીવંત તંત્ર
છે. આંતર-સંબંધ પ્રસારતા તંત્રોના સમન્વય છે.
એક મોખા સર્જનથી શરૂ કરીને મન અને
ચેતનાનાં રહસ્યો સુધીની ઉત્ક્રાંતિ થતાં કરોડો વર્ષ
અગ્ર છે. પ્રાચીન અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ
તેમ * X જ્ઞાનકો અને ગુહવાદીઓની
આંતરદષ્ટિ અને સૂચક હાથિયત એક સ્થળે
એકઠી થાય, આ બે વિજ્ઞાનોનું મિલન એ
માણી ક્રાંતિ કરી. આપણે વિજ્ઞાનમા ઘટાડો
કરવાની જરૂર નથી પરંતુ પ્રકારલેઈ
સર્જવાની જરૂર છે. આ ક્યારે જાને, શી રીતે

જાને અને ક’ઈ દિશામાં લઈ જાય તેનું અનુમાન
કરવું રહ્યું. પરંપરાગત ઓપણે આવા પરિવર્તન
અને પૂર્વ દષ્ટાંતાની ગરજ સારી થઈ. “મીસ, ચીની
અને ભારતીય પદ્ધતિમાં “અન્યોન્ય પોષકતા”
(symbiosis)ની ટેકનિક સ્વીકૃતિ પામેલી છે. રોમ
માટે દર્દી પણ તેમા જીવનગદાર મહાત્મા હતો. અને
પોતાના ઇલાજમાં (પરંતુ વજેરે હારા) તેણે પણ
સકાર આપ્યો. પડો. નિસર્ગીયાર, દોષિયોપથી,
પ્રાણાયામ જેવી જીવન-પ્રયત્નિત પદ્ધતિઓ પણ
આજના પ્રયત્નિત ઉપરચોટિયા અભિગમ સામેની
પ્રતિક્રિયા સૂચવે છે. પ્રધાનીય અભિગમ મુજબ
જિભારી પ્રાથમિક રીતે માનસિક ધટ્ટોના છે.
ચોળીઓ તેને હેઠ કમ કહે છે. પુણે કહ્યું છે
તેમ, ચિત્ત અને દ્ય (Psyche and
matter) એક જ વિશ્વમા વસે છે. એટલે
તેઓ સહકાર સાધે છે અને પ્રતિક્રિયા પણ
કરે છે.

આ પ્રકારે, સામ્યપણ તરફના ઓળના અન્ય
દષ્ટાંતોમા અસાદમ મેસલોના સુચોધનો મહત્વના
છે. તેના મતે, જીવ અનુભૂતિઓ સાગ્યે જ
ગુહવાદી જુદી તારવી શકાય. કોઈ માનવજાતના
એ અધાણોમ વિષે વિચારું” હવે જે વિચાર
હતા મેસલોએ ખાલીની અધી માનવજાત જે
તંદુરસ્ત છે તેના વિષે વિચારવાનું થઈ કહ્યું.
એસગિટોલ (Assagioli) ના અનેસ મેસલ
(Psycho-synthesis) ના કારણે માનવ
અનુભૂતિનું અને અનુભૂતિ અવધારણાઓની કો
મવામાં મદદ મળી. ભારતીયતાની પ્રભાવકતા, કોઈની
વિચારણામા કેન્દ્રસ્થાને હતી એનાથી અલગ મોવો
આતરનારા અન્યમાં કાફ શેક્ષ, ડિરેન હાની,
સુલિધાન વજેર છે. અત્યારે “પરાવેકિતક
યતોવિજ્ઞાન” માં આપણે સુનના ચાર સ્તરો-વિષે
ભણીએ છીએ—અહમ (ego), નિવસામાજિક
(biosocial), અસ્તિત્વલક્ષી (existential)
અને પરાવેકિતક (transpersonal). જે

* X જુઓ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૦મા વિધમાન અંક.

‘સ્ત્રી’ મર્યાદિત પ્રિયિની, રામકૃષ્ણ પરમહંસ નેને
 ‘કાયા અર્થી’-અપકંપ અહમ્ કહેતા તેની - ગહાર છે)
 સ્થળ કાળની અંદર અને બહાર ચેતનાનું અમાપ
 વિસ્તાર પોતાને નવપદ્ધતિલ કરવા ઉદ્બુદ છે.
 વિશ્વમાનવના જન્મ માટે. આઈ-સ્ટાઈને આમ
 કશું હોય કે નહીં, પણ કેપરાં આ સર્વને
 પૂર્ણવાદી પાર્થવિજ્ઞાન (કોન્ટમ ફિઝિક્સ) સાથે
 સાંકળે છે પરાવૈયક્તિક અને વૈયક્તિક વચ્ચે
 સ્વસ્થ રાતે નાતો જોડવાની નિષ્ફળતાથી તો
 વિવેકનું માનસ સભય છે એ જેનું સામજિકસ્થ
 સંકેતું નથી. જ્યારે માનવ વામન (પિગ્મી),
 ટેકેનોસોજીનો વિરાટ બને ત્યારે અવિચ્છેદો ભય
 ઊભો થાય છે આધુનિક સમય જાગેની
 આગે ડી સેઈગની ટીકા પૂરેપૂરી સાચી
 છે એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું.

થાય છે.

જો પૃથ્વીના આ ગહારે અને તેના માનવી,
 જાને છિત્રારવા હોય તો પ્રથાકીય અભિગ્રમ
 (systems view) અનુસરવે જ રહો.
 ‘વૈયક્તિક સ્તરે વિચારો, અને સ્થાનિક સ્તરે ટામ
 કરો’-એ જ આજનો ઉપદેશ છે.

પર પગિત ‘મોટાપણ’ બહારથી હવે જો
 આવી ગયા. દરેક માળખા માટે એક મહત્તમ કદ
 હોય છે પૃથ્વીની સપાટિને બગાડ નહીં,
 યુનઃકેપોર આવશ્યક છે આના માટે સિક્કાતમાં
 અને સમજમાં પરિવર્તનની જરૂર છે વિજ્ઞાનના
 આશીર્વાદને હોમી હીધા વિના, કેન્ડીકરણ
 અને સર્જેરીકરણને નાથવા રહ્યાં. નવીન જીર્ણ
 વિકલ્પો વિચારણા આગી રહ્યા છે. આ બધોને
 અર્થે મધ્યયુગી માનસ કે પ્રાચીન તરફ પીછેહઠ
 નથી, પરંતુ સમાજ માટે સ્વનવરચનાનું
 આયોજન છે XXX

અનુવંદ

—મનોજ એસ.જી.

XXX રૂબ-૧૮૮૧ના ‘રામકૃષ્ણ એકે ઇન્ડિયા’માંથી]

XX આ લખાણમાં અનેક ચિત્રોના નામો
 ઉલ્લેખો અને પાશ્ચાત્યિક સંદર્ભોનો છે તે સંબંધે
 માહિતી અને નવી સંપ્દાનથી સૂચવવા સૌ વાચકોને
 વિનંતી હોય આ

રસ્કિન | ચ દ્રઢાન્ત ચોક

૧૯૪૫માં બ્રિટિશ આઠામી સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપતાં આર. ડમ્લુ સિમિસ્ટોને જણાવેલું કે રસ્કિને ૭૬ વર્ષોએ નેટલ સખાણુ આપ્યું છે તેમાંથી ૧૬૨૦ સુધીમાં, એક અલેવાલ અનુસાર, માત્ર તેના ત્રણ જ પુસ્તકો - 'અનટુ ધિસ લાસ્ટ', 'સિમેન એન્ડ લિલિઝ' તથા 'ધ કિંગ ઓફ ધ ગ્રાન્ડ રિવર' ફરી ફરીને છપાતા રહ્યા છે. સાહિત્ય-હલા-સંસ્કૃતિને ક્ષેત્રે 'માસ્ટર-માઈન્ડ' - મહાત્મા હેખાતા જોહન રસ્કિનની ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૯૪૫ સુધીમાં આવી પરિસ્થિતિ હતી, આમ છતાં રસ્કિને માનવજાતની-હલા અને માનવતાની જે ઉમ્મદા મેલા કરી છે તેનું મૂલ્ય જરાયે ઓછું થતું નથી.

રસ્કિન કેવળ સાહિત્યકાર નહોતો, તે સમયે હલાચિતક અને સમાજકિતિયંતક હતો. આજના જમાનામાં રસ્કિનની એક સાહિત્યકાર તથા હલા-વિવેક તરીકે નેટલી યોલબાલા નથી એટલી એક વિશિષ્ટ ચિંતક તરીકે છે. તેણે જીવનનાં અનેક પાસાં વિશે વિચાર્યું છે સાહિત્ય અને હલાના, હલા અને સમાજધર્મના, તદુપરાંત અર્થકારણ, ધર્મ, વિદ્યાન વગેરે સાથેના અનુબંધના સ બધે વિશે એટલીક મહત્વની વિચારણા તેણે રજૂ કરી છે રસ્કિનના નીતિવાદી વિચારોનું ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષમાં મૂલ્ય છે જ.

જોહન રસ્કિનનો જન્મ આઠમી ફેબ્રુઆરી, અઢારસો એઝણીસના રોજ સ્કોટિય પરિવારમાં થયો હતો. તેના પિતા જોસ હાલના પીકાયા ભાગીદાર હતા. ધરના તેઓ મુખી હતા. રસ્કિન એકનો એક પુત્ર તેથી તેની ખૂબ જ ચાર સંભાળ રાખવામાં આવતી. પગિણામે તેને લાભ તેમ જ

ઝેલાભ જા નેમ થયા. તેના 'કુટુંબનું' માતાવરણ ચુસ્ત ખુરિટન સંસ્કારોવાળું હતું. તેને ઉઝે માતાપિતાની કડક યોગી ફેડળ થયેનો. માતાએ તો જોહન જન્મ્યો તે પૂર્વે જ તેને, અપવાનને સમર્પિત કરેલો. તેની માતાની ઇચ્છા તો તે ધર્મપુરુષ થાય એવી હતી, પરંતુ એમ ન થયું. માતાપિતાએ ૧૮૩૬ સુધી-એક નાનકડો અપવાદ બાદ કરતા, ઘેર જ ચિકિત્સા આપી, હતું. બાઈબલનો તો તેને એટલો ગંધો અજવાલ હતો કે મોટાભાગનું બાઈબલ તેને કંઈસ્થ હતું. બાઈબલની ગણશેલીની જીડો પ્રભાવ રસ્કિનની હેખનરોલીમાં વરતાવ છે. ૧૮૩૬ સુધી રસ્કિનને મોઠળાશથી હરવાફરવાનું મળ્યું નવેણ, રમવાની તો પછી વાત જ થી ? હા, એક લાલ જર અગ્યો, પિતા સાથે વધાવસાધિક પ્રવાસોમાં જવાનો, એ રીતે તેને ઇંગ્લેન્ડ તેમ જ વેલ્સનો ધજોખરો ભાગ જોવા મળ્યો.

રસ્કિનનો બાળપણનો સમય વધારે તે જાતનમાં વીત્યો. તેનું ચયળ ચિત્ત પ્રકૃતિ તથા હયામાથી તેમ તદ્દવિધયક હયાલોમાથી રસ મહવાને સતત તરફ રહેતું હતું. દસ વરસમાં તો રસ્કિનને સર વોલ્ટર સ્કોટ, સેમ્યુઅલ ડોન્સ અને બાવરન જેવા રોમેન્ટિક કવિનો પછુ હેખન પરિચય થઈ ગયો હતો. તેરથી પંદર વર્ષના વયગાળામાં રસ્કિને રોમન્સનું 'ઈટલી', પ્રાઈટનું 'સ્કોવિઝ ઇન કલેન્ડર એન્ડ જર્મની' અને સાઈસ્યુર (Saunders)નું 'વોયેજિઝ ઇલા આઈલ્સ' -એ પુસ્તકો વાંચી લીધેલાં અને તેની જોડી અસર અનુભવી, હતી. આ પુસ્તકો વાંચતાં હલા અને પ્રકૃતિ માટે રસ્કિનની રુચિ ફેળવાઈ અને વધુ અધિકારપૂર્વક

તે પ્રકૃતિ અને કલાનો સ્વાસ્થ્ય લેવા લાગ્યો.

૧૮૩૬ માં રસ્કિન ઓક્સફર્ડમાં કાર્ટરેટ ચર્ચમાં જોડાયો અને મોટી પરીક્ષા તેણે પસાર કરી તે સેળ વરસનો થયો તે દરમિયાન તે તે શૈક્ષણિક થયો, લખતો થઈ ગયો હતો અને શ્વેતરવિદ્યા તેમ જ હવામાનશાસ્ત્ર વિષયક લેખો એ કાળના વિદ્યાર્થી દૈનિકે પ્રતિબદ્ધ એવા સામયિકોમાં તે આપતો હતો. રસ્કિન બે નિબંધ પ્રકારનો બાદ, ૧૮૩૬માં, ત્રીજા પ્રવાસે ન્યૂડિગેટ પ્રાઈઝ અંગ્રેજી કાલ્પલેખન માટે મેળવ્યું હતું. રસ્કિન ઓક્સફર્ડમાં હતો તે દરમિયાન એ ગ્રેના-ગ્રેલિક થાળવળ પૂરસ્કેશમાં આસપાસ હતી. ઓક્સફર્ડ તેનું 'હૉમ' પર તે આ ચળવળે તેથી રસ્કિન પર ખાસ અસર કરી હોય એવું જણાયું નથી. રસ્કિન એના અધ્યયન-ચિંતનમાં વ્યસ્ત રહેતો હતો આ સમય દરમિયાન સિડેલ તેમ જ હેન્લી ઓક્લેન્ડ નામના બે મિત્રોના સંપર્કે થઈ અને વિદ્યાનમાં પણ એમનાં સહયોગે વિકસતાં જતાં હતાં.

૧૮૪૦માં રસ્કિનને બારે માંડગી આવી ગઈ. તેનાં માળખા તેને આરામ માટે ઈટાલી સર્જ ગયા આ પ્રવાસે તેના સ વેદનશીલચિત્ર પર ઊડી અસર કરી તેને ટર્નરની પિછાણ થઈ. વેનિસની મુલાકાતે તેને પ્રભાવિત કર્યો તેણે 'ટર્નર એન્ડ ધ એ-સ્ટ' - એ નામે લેખમાળા લખવાનો સકલ્પ કર્યો અને ૧૮૪૩માં 'મોડર્ન પેઇન્ટર્સ'નું પ્રથમ વોલ્યુમ પ્રગટ કરીને એ સકલ્પને મૂર્ત પથ કરવા માંડ્યો - તેમણે 'મોડર્ન પેઇન્ટર્સ'ના પ્રથમ વોલ્યુમનું શીર્ષક કંઈક વિચિત્ર લાગે એવું, લાંબુ લચક રાખેલું 'Modern Painters - their superiority in the art of landscape painting to all the ancient Masters proved by examples of the true, the Beautiful and the Intellectual, from the works of modern

artists, especially from those of J M W Turner, Esq R. A.'

'મોડર્ન પેઇન્ટર્સ' ના કુલ પાંચ વોલ્યુમ બહાર પડ્યા, પહેલું, હમણા જણાવ્યું તેમ ૧૮૪૩-માં, બીજું ૧૮૪૬માં, ત્રીજું અને ચોથું ૧૮૫૬ અને પાંચમું ૧૮૬૦માં. કુલ ૧૭ વર્ષનાં લાંબા સમય દરમિયાન રસ્કિનની ચિત્રકળાવિષયક ચર્ચાવિચારણા એકધારી ચાલી છે 'મોડર્ન પેઇન્ટર્સ'ના બીજા ભાગમાં કલાવિષયક તત્ત્વજ્ઞાન ઠીક નિરૂપાયું છે ખાસ કરીને રસ્કિનની મૈત્રીનો અપૂર્વ મિલન એમાં પ્રગટ થયેલો અનુભવી શકાય છે 'મોડર્ન પેઇન્ટર્સ' ના બીજા અને ત્રીજા ખંડ બહાર પડ્યા તેની વચ્ચેના માળામાં મુશોરખા ઠીક ઠીક સાંસ્કૃતિક હલચલ મચી રહી રસ્કિને ત્યારે આત્મપ્રતીતિપૂર્વક કલા પ્રત્યે પક્ષપાત દાખવ્યો. તેણે કળાને કુદરતના અનુકરણ કે પ્રતિબિંબથી વિરોધ રૂપે-જીવનના એક પ્રકૃતિ આલેખકારરૂપે પ્રતીત કરી રસ્કિને ટર્નરની કળાની તરફેણ કરતાં કય ચિત્રકળાનો તથા ૧૭મી -૧૮મી સદીના પ્રાકૃતિક કળાના ફેન્સ તેમજ છટાલેખન ચિત્રકારોની સિદ્ધ શૈલીનો વિરોધ મળ્યું ક્યો રસ્કિને પ્રી-રેફિનાઇડસનો પક્ષ લીધો અને બીજી તરફ રેમ્બ્રા જેવા કલાકારની ઈષ્ટતા કરી. આમ રસ્કિનના કલા વિશેના વિચારો તેમ જ અભિપ્રાયમાં ચર્ચાવિવાદને ઠીક ઠીક અવકાશ હતો તેમ જના કલા-વિવેચનની પ્રગતિને વ્યાપક અને છિદ્રત બનાવવામાં રસ્કિનનું પ્રદાન છે જ. રસ્કિને કલાક્ષેત્રે પ્રકૃતિવાદ (નેચરાલિઝમ) અને પ્રતીકવાદ (સિમ્બોલિઝમ)નો મેળ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તેણે કળામાં વાસ્તવિકતા નો પુરસ્કાર કરતા સર્જક કલ્પનાનો પણ સમાવર તો કર્યો જ.

રસ્કિનનું પહેલું લખાણ ૧૮૩૪માં 'મેગેઝિન ઓફ નેચરલ હિસ્ટરી'માં પ્રકાશિત થયેલું. તે પછી ૧૮૬૨માં 'પોએટ્રી ઓફ આર્કિટેક્ચર' (સ્થાપત્યની કવિતા) નામે તેનું છેલ્લું કંથ

સંપાદ્ય પ્રકાશિત થયેલું. 'એમાં કલામીઓનાં
તેના કેટલાક મળમૂલ પ્રતિપાદનો દૃષ્ટિગ્રસ્ત
થાય છે.

રસ્કિને ૧૮૪૮માં ઇફેમિયા ચાલ્મર્સ ગ્રે
(Euphemia Chalmers Gray) સાથે
લગ્ન કર્યું, પરંતુ તે નિષ્ફળ નીવડ્યું. ૧૮૫૫માં
બંને છટા પડ્યા. આ લગ્નચત નિષ્ફળતાએ
રસ્કિનેના આંતરજીવનને ખૂબ વિસ્ફુલ્લ કર્યું
હોય એવું બજાવે નથી આ લગ્ન પૂર્વે પણ
રસ્કિનેને જીવનમાં બે વાર પ્રેમના પ્રસંગો
આવેલાં પણ તેમાં કંઈ છુટ મેળવી શકેલો
નહીં. પાછળથી Rose de la Touche
(રોઝ દે લા ટચે), નામની કન્યા પ્રત્યે રસ્કિને
પ્રેમણ આકર્ષણ અનુભવ્યું હતું, પણ તેમાં
સામે પડેલી તે પોતાના રનેકનો અનુકૂળ ઉપર
રેળવી શક્યો નહોતો.

રસ્કિનેનાં ઉછેર-વિકાસમાં માતાપિતાની કાર
દૃઢ ભૂલો મળે છે. પિતા ૧૮૬૪માં અને માતા
૧૮૭૬માં અવસાન પામ્યાં. ભંડાર પછી જ બાલ્યે
રસ્કિનેનું માતાપિતાથી સ્વતંત્ર, પોતાકુ જીવન
બંધાર લીધું. આ રસ્કિનેનો મોટા ભાગનો સમય
સામસામાયિક કંટનાઓના સંદર્ભમાં ચિંતન-
વિચાર-અધ્યયન-તેજોન આદિ કરવામાં વ્યતીત
થેલો હતો. તે તેના જમાનાના આગળ
પડતા બૌદ્ધિકોમાંનો એક હતો. અલગત, તે
આદર્શવાદી ને આચારવાદી ધારણાનો પ્રમળ
પુરસ્કૃતો ને સમર્થક હતો.

રસ્કિને ૧૮૪૬માં 'સેવન લેમ્સ ઓફ
આર્કિટકચર' પ્રકાશિત કર્યું. આ ગ્રંથમાં
સ્થાપત્યના અનુસંધાનમાં રસ્કિને સાત કીવાઓની
વાત કરી છે. તે કીવાઓ તે સંમર્પણ
(સેક્રિફાઈસ), સૌમ્ય (દુય), શક્તિ (પાવર),
બોધ (અવુટી), જીવન (લાઈફ), સ્મૃતિ (મિમરી),
સમર્પિત પ્રત્યક્ષતા (obedience)ના

તેણે દર્શાવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં રસ્કિને સ્થાપત્યને
પ્રકૃતિ, સર્જન તથા સમાજ સાથે કેવાં જોડા
સંબંધ છે તે તો સમજાવ્યું છે, તે ઉપરાંત સ્થાપત્ય
-કળામાં જીવનતા, સુદૃઢતા, ઈશ્વરોભિમુખતા
વગેરે પણ અનિવાર્યતા છે તે લાક્ષણિક રીતે
પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

ઈ. ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૩ દરમિયાન રસ્કિને
'ધ સ્ટ્રાન્સ ઓફ વેનિસ'માં પણ વેનિસના
નિમિત્તે સ્થાપત્ય કળાની ચર્ચા કરી છે. એમ
કરતાં તેણે વેનિસના સ્તૂતકાલીન લાખ અને રમ્ય
કૃષ્ણો અનુભવ કરાવ્યો છે. રસ્કિનેને યોગિક
સ્થાપત્યકળા પ્રત્યે સર્વશ્રેષ્ઠ રુચિ હોય એવું
લાગે છે. તેણે ૧૮૫૧માં પ્રો. રહેલાઈટસ માટે
થઈને 'ધ ટાઈમ્સ'માં થતો લખ્યા હતા અને
એવાનિયા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતા. ૧૮૫૫થી ૧૮૫૯
દરમિયાન 'નોટિસ ઓન રીલસ બકાકામો', આપી
તથા ફ્રોઈડ તોમ જી' પરિપ્રેક્ષણના મળતરવાને
વિશે 'એલિમેન્ટસ ઓફ ફ્રોઈડ' તથા
'એલિમેન્ટસ ઓફ પર્ફેક્ટિવ' એ બે નિબંધો
આપ્યા. ૧૮૫૩માં રસ્કિને - 'ઓન આર્કિટકચર
એન્ડ પેઇન્ટિંગ' વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યા. આ
વ્યાખ્યાનોએ રસ્કિનેને સંમર્થ કલાવિચારક તરીકે
પ્રતિષ્ઠા અપાવી. ૧૮૫૭માં રસ્કિને 'મચિરેટરના
કલાસ પતિના પ્રેરણના ને વ્યાખ્યાનો આપેલાં
તે 'ધ પોસિટિવ્સ પ્રુવોનોઓ ઓફ આર્ટ' નામે
પ્રેમિકે થયા છે ૧૮૫૮માં રસ્કિને 'ધ કુ
પ્રાક્સ' નામે વ્યાખ્યાનસંગ્રહ આપ્યો, જેમાં એવું
ઓન 'ધ વર્ક ઓફ આર્થને' નામેનું એક
બાણીત વ્યાખ્યાન છે. આ વ્યાખ્યાનો કલાના
પ્રાકૃતિક તથા સામાજિક સંદર્ભ તેમ ઉત્તરદાયિકવેને
એમ સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે.

આ પછી રસ્કિનેનું ધ્યાન તત્કાલીન આર્થિક
પ્રશ્નો તરફ વળ્યું. તેણે ચેકર દ્વારા સંપાદિત
કૌન્ટિલ મેગેઝિનમાં આર્થિક મુદ્દાઓને લેવા

ખો આપના માંડ્યા. એ જ રીતે કૃષ્ણજનના મેગેઝિનમાં
 ૧૮૬૨-૧૮૬૩ દરમિયાન આર્થિક-ઔદ્યોગિક
 પ્રશ્નો વિશેના પોતાના મતવ્યો એપણ પ્રગટ કરવા
 માંડ્યાં. આ મતવ્યોએ વિરોધનો ક્ષમ વડોળ
 સળેથી ૧૮૬૨માં 'અનટ્રેડિસ લાસ્ટ' તથા
 'સ્પુનેરા પર્વેરિસ' (૧૮૭૨) પ્રસિદ્ધ થયાં.
 એમાં તે સમયના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, મજૂરસંગઠન,
 સંપત્તિની વહેંચણી-આ સર્વ વિશે ક્રાંતિપ્રેરક
 વિચારો રજૂ થયેલા છે. રશ્કિનના વિચારોમાં
 માધીજીને રસ પડ્યો હતો તે વાત અણૂંટી છે.
 માધીજીએ જ 'અનટ્રેડિસ લાસ્ટ' પરથી
 'સર્વોદય' નામની વિચારપુસ્તિકા તૈયાર કરેલી
 રશ્કિને ક્ષી પ્રથમ વાર 'અર્થપુરુષ' (ઇકોનોમિક-
 મેન) ની વિભાવના સાર કરી હતી અને અર્થ-
 કારણમા નફાલક્ષી મનોવૃત્તિની અનિષ્ટતા તરફ
 ધ્યાન ખેંચી નીતિલક્ષી માનવીય દૃષ્ટિનિહુની
 હિમાવત કરી હતી. રશ્કિને શાસનપદ્ધતિ અને
 લોકશાહીના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વ્યક્તિની તેમ જ સંસ્થાની
 જવાબદારીઓનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
 હતો તેના આ વિચારોનો સૂક્ષ્મ સંબંધ વીસમી
 સદીની સમાજવાદી, સામ્યવાદી તેમ જ માધીવાદી
 પરંપરાઓ સાથે રહેલો જોઈ શકાય છે.
 રશ્કિનને સમાજસુધારામાં, સામાજિક હિતના
 નિર્માણમાં જીવે રસ હતો; અને તે એના અત્યંત
 પ્રસિદ્ધ પુસ્તક 'સિસેમ એન્ડ સિધીઝ' (૧૮૬૫)
 અને 'ધ કાઉન્ટ એન્ડ વાઈલ્ડ એસિવ' (૧૮૬૬)
 પરથી - પ્રતીત થાય છે. ૧૮૬૬માં તેણે
 'ધ એથિકલ એન્ડ ધ હસ્ટ' આરબુ. ૧૮૬૭માં
 'ટાઈમ એન્ડ ટાઈડ. ખાલ વિશ્વર એન્ડ ટાઈડ' આરબુ.
 'ટાઈમ એન્ડ ટાઈડ' મા તેની સામાજિક
 વિચારણા રજૂ થઈ છે.

૧૮૭૧માં રશ્કિન લેઈક ડિસ્ટ્રિક્ટમાં બ્રાન્ટવુડમાં
 ફોર્સ ક્લિવેગર ખાતે સ્થિર થયો એ વખતે તેણે
 'Fors Clavigera' ની લેખનશૈલી આદરણી
 તેમાં ક્રૅટિસ્ટનના મજૂર તથા કામદારવર્ગનાં
 'માર્ચ' ૧૯૦૫]

હિતોનાં શબ્દમાં તેણે વિચાર કર્યો.

૧૮૭૦થી ૧૮૭૯ અને ૧૮૮૩-
 થી ૧૮૮૪ દરમિયાન ઓક્સફર્ડમાં રહેલ
 પ્રોફેસર થવાનું નિહુમાન તેને મળ્યું.
 આ માળા દરમિયાન સ્કૅલ એન્ડ ડ્રીધમની
 તથા 'સેન્ટ જ્યોર્જ'સ પ્રિસ્ટ' (૧૮૭૧)ની તેણે
 સ્થાપના કરી હતી તેણે સ્થાપેલા સેન્ટ જ્યોર્જ'સ
 પ્રિસ્ટના પાયાના સિદ્ધાંતમાં આવી વાતો હતી :
 'food can only be got out of the
 ground and happiness out of
 honesty.' (ખોરાક માત્ર ધરતીમાંથી અને સુખ
 પ્રમાણિકતામાંથી જ આપડી શકે છે.) 'The
 highest wisdom and the highest
 treasure need not be costly and
 exclusive' આ પ્રિસ્ટના સળે પોતાની
 સંપત્તિનો ઠીક ઠીક હિસ્સો લોકસેવામાં અર્પણ.
 રશ્કિને પણ પોતાની સંપત્તિનો સારો એવો
 હિસ્સો આ પ્રવૃત્તિમાં હોમેલો. આમ છતાં એની
 પ્રિસ્ટની પ્રવૃત્તિ અત્યંત નિષ્ફળતામાં પરિણમી.
 રશ્કિને તેના જમાનાના ધર્મનના હસ્ત લેખોને
 પુનર્જીવન બક્ષવાનો પ્રયાસો પણ કરી નેધા હતા.
 તેણે ઓક્સફર્ડના પ્રાખ્યાપક-પદ દરમિયાન જે
 વ્યાખ્યાન-નેધો વચ્ચે તૈયાર કરેલી તેમાંથી ૮ વાલ્યુમ
 બહાર પડ્યા છે. 'ધ ઇમ્મર્સ નેસ્ટ' (૧૮૭૨),
 એરિયાના ફોર્સેન્ટના (૧૮૭૩) લલ્લ મેઈનિયા
 (૧૮૭૩) વચ્ચે. 'પ્રોઇટરિશિયા' તેની અધૂરી
 આત્મકથા છે એમાં ૨૫ હપ્તાનું લખાણ છે,
 અને ૧૮૬૪ સુધીની તેની જીવનકથા એમાં આવે
 છે. વળી રશ્કિનની ડાવરીઓ જોન ઇવાન્સ અને
 જે. એમ. વ્હાઈટહાઉસે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ
 કરી છે તે પણ તેના અંતરલોકનો મુલ્યવાન
 પરિચય પૂરો પાડે છે.

આ રશ્કિન કેવળ વિચારધરો નહોતો. એક
 બાજુ કલા, નીતિ, ધર્મની જીડી વિચારણા

કરનારો રસિકન શરીરોને સસ્તા દરે મા મળે તે માટેની કુશળ પદ્ધતિ બોલે છે. ઉબ્બડ જમીનને ખેતીલાયક કરવા માટે એક મંડળ સ્થાપે છે, લોકોને દિષ્ટ વાચન મળી રહે તે માટે એક સુંદર મંથાલય પણ માલુ કરે છે. શૈક્ષિકા એક સમ્પ્રદાયના શરૂ કરે છે, વળી સારા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એક પ્રકાશન સંસ્થા પણ બોલે છે તે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી રસ્તાઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર છે અને શેરીઓ કેવી રીતે સાફ કરવી જોઈએ તેનો દાખલો બેસાડવા તે પોતે લોકોની એક શેરી વાળી ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રાચીન સ્થાપત્યોના રક્ષણ માટે મંડળ રમે છે અને એક્ઝટેન્સિયા હિલની ભાડો ઉધરાવવા માટેની યોજના પણ તૈયાર કરે છે બામ રસિકન એક સ્વસ્થ અને સંપૂર્ણ જીવન-શૈલીનું ઉબ્બવળ ઉદાહરણ પોતા દારા પૂરું પાડે છે. રસિકને કલા-સંસ્કારની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દાંગે માનવજીવન કેમ સાચા અર્થમાં સુખી થાય તેનું સતત ચિંતન-મંથન થયું, તેણે ચિત્રકામ કયું, અનેક લેખો લખ્યા, પત્રો લખ્યા, વ્યાખ્યાનો કર્યા, ચર્ચાઓ ચલાવી, કઠાવે ચલાવી અને એ રીતે એના યુગના ચિદામરમાં એણે એની પ્રતિભાનો પ્રકાશ પાવરવા ઠીક ઠીક પુરુષાર્થ કર્યો. દંભ અને અનીતિ સામે તે જીવનશરૂ મૂકેલો અને સત્ય તથા સદાચારની પ્રતિષ્ઠા કરી.

આવો ૧૬મી સદીનો એક મનીષી વીસમી સદી શરૂ થતામાં જ આ જગતમાંથી વિદાય થયો. તા. ૨૦-૨-૧૯૦૦ના રોજ એનું અવસાન થયું. તેનું સમારક વેસ્ટ મિનિસ્ટર એંગેલો રચાયું છે.

આ રસિકનની પુલના અવારનવાર પ્લેથ સાથે કરવામાં આવે છે. પ્લેથની નેમ નીતિવાદ, બાંધવાવાદ તરફ તેના પક્ષપાત હતો. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના બળરચાનો તરફ, ભૌતિકવાદના આક્રમણ

સામે માનવજાતને સાવધાન કરવાનું કાર્ત્વ્ય તેણે પૂરી નિષ્ઠાથી બજાવ્યું. તેણે ભૌતિકવાદ સામે જે નૈતિકતાનો આમરૂ સેવ્યો તે ભલકુલ સમયરનો હતો એમ કહેવું બોઈએ. રસિકનના કેટલાક વિચારો-આમરૂ આજે જૂનવાણી કે સુપ્રચિત લાગે પરંતુ એ વિચારોમાં સમ્પાદ અને સમર્પિત હિતની જોડી ચિંતા દેખાય છે. કલા અને નીતિ વિશેનો, ‘પેલેટિક ફેલોશી’ના અનુપને કલા અને સર્વનો પ્રશ્ન કલાએને સારી પેઠે ચર્ચાયો છે, નીતિને ખાતર કલાના તેના આમરૂમાં છેવટે તે જીવન સાથેના કલા તંદુરસ્ત સંબંધની જાનિર રહેલી છે.

રસિકન જેમ સમર્થ ચિંતક તેમ સમર્થ ગદ્યકાર પણ છે તેમની ગદ્યશૈલીમાં ચર્ચા છતાં કલાપ્રેમી-સૈન્દર્ભપ્રેમી અને નીતિશુદ્ધ માનસનું પ્રતિબિંબ જિલ્લુ છે. તેના લખાણમાં અસમતિઓ, અસહિષ્ણતા અને સળંગસંસ્કૃતિનો અભાવ હોવાનું જે વિવેચકો કહે છે તેઓ પણ તેના ગદ્યમાં જે ભાવાત્મકતાને કારણે જોઈ અને બહુ વરતાય છે તેના સ્વીકાર કરે છે. વર્તમાનના પુરું એના ‘મેડન’ પેઈન્ટર્સ’ના ગદ્ય વિશે વાત કરતાં કહેવું કે ‘આપણા આનંદ માટે અશૈલ્ય લાપતા કુવારો અને સુધર્મપ્રકાશમાં હાડબા-છે’, એવી ભાષામાં એવી રંગીનતા, ચિત્રાત્મકતા, સંગીતાત્મકતા અને સૂક્ષ્મતા-સચોટતા છે. રસિકન એના જમાનાનો જ નહીં, સર્વ કાળનો મનીષી છે એ તો એના જીવનકાર્ય અને ચિંતનવિષયનથી સિદ્ધ જ છે. વિક્ટોરિયન યુગ ગયો પણ એ યુગની કેટલીક ખૂબીઓ આપણા સુધી પહોંચ્યાનાર રસિકનને આજેય કલાજગતના અધિકારી જનો માનપૂર્વક વાદ કરે છે. x

x મૂળગદ્ય વિદ્યાર્થીની પ્રકાશનાસભામાં આપેલ વક્તવ્ય

દાખાલુ જૂથો અને ભારત-અમેરિકાની રાજ્યપદ્ધતિ | ડૉ. ગોપાલ રેડ્ડી

રાજકીય પ્રક્રિયાને હમેશાં સ્વાયંત્રીની સમતુલ્ય અને જૂથોના સંતુલન સાથે સરખાવવામાં આવે છે. આધુનિક સમયનાં રાજકીય વર્તન સંશોધન દર્શાવે છે કે, બધાં નિયુક્ત સેવાનો હોય ત્યાં વૈયક્તિક અને સંસ્થાકીય ઉત્ક્રાંતિ બિન્દુઓ તરીકે રાજકીય પદ્ધતિમાં, માધ્યમો (Agencies) સ્વરૂપે વિચારે છે. દાખાલુજૂથને મુખ્યતઃ તે મનુષ્યવર્તનમાંના વલણો અને નવજન્યરચોના સ્ત્રોત તરીકે વિચારવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પણ વધુમાં ક્રિયાની પદ્ધતિ તરીકે ગ્રંથવામાં આવે છે, જે સૂક્ષ્મ સ્તરીય પૃથક્કરણમાં તે વિચાળતર રાજકીય પદ્ધતિનું એક લઘુરૂપ છે ?

વૈયક્તિક રાજકીયજૂથોનો વ્યવહાર અને તેમના વર્તનની પસંદ કરેલી જાજૂઓનું પૃથક્કરણ, સમગ્ર રીતે રાજકીય પદ્ધતિમાં તેમના સ્થાનના પ્રશ્નને સ્પષ્ટ કર્યા વગર હોતી કે છે. આ સેખમાં, આપણે, સરકાર સાથેના સંબંધોમાં આ જૂથોએ અપભ્રંશ કરેલી વિવિધ પદ્ધતિઓનું પૂરીક્ષણ કરીશું, રાજકીય પ્રક્રિયામાં તેમના આંતર સંધાતોની સમજ, રાજકીય વ્યવસ્થામાં તેમના સામૂહિક જાણના સ્વરૂપને માટે શ્રુતિવાદ (ધાર્મિક) પૂરા પાડશે.

સરકાર સાથે નૂતન પ્રશ્નો અહીં કરતાં જૂથો

તે કે અહારમી સદાથી આપણે સ્વાયંત્રીજૂથોના અહેવાલો એકઠાં જોડે પણ વીસમી સદીમાં સંગઠિત જૂથોનું મહત્વ ફક્ત સ્વરૂપ જાણાય છે. સમાજમાં વિચિત્ર રુઝાઓ (એકઠાં)ના યુગાધારે (ચોર) સરકાર ઉપર કારે માટે નવા મોજા ફેંક્યા છે. વધતી કાળજીને વહીવટી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની ક્ષમતાને ઘટ્ટી નાખી

છે, જે ઉલ્લેખ કરવા માટે સરકાર સાથે લાવવામાં આવતા અનેક નવતર પ્રશ્નોને ઉલ્લેખ માટે દુઃસમજ હતા.

વધતું વિચિત્રીકરણ અથવા સ્વરૂપાત્મક વૈવિધ્ય એટલે લગભગ અનિવાર્ય રીતે જૂથો વચ્ચેના સંબંધોના નિષ્પત્તિને માટે સરકારી દરમ્યાનગીરીમાં વધારા વળણ યાવ છે એવું કે સરકારી દરમ્યાનગીરી અથવા તેની ધમકીઓ, જેને ભાગીદારીવાળા સ્વાયંત્રી સંબંધ છે તેવા સમ્બંધિત જૂથોની રચના માટે પ્રેરણા આપે છે અને આ બધી પ્રક્રિયાઓના ફળપ્રાપ્તિ (અકુરો), અહરે વલણોને પ્રભાવિત કરવા માટે તેમ જ જૂથક્રિયાના પ્રતિનિધિકરણ માટે, અસરકારક માધ્યમોની પ્રક્રિયાને, ધારાસભાઓ અને ખીલ સરકારી માધ્યમોમાં પ્રગટાવે છે.

સંગઠિત અને અનીપચારિક જૂથો અને ખીલ સંસ્થાઓના પરિવેશમાં સંગઠિત જૂથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કેટલાક જૂથોની સાથે ક્રિયાનો સંબંધ હોય છે, તે કેટલાક ખીલ સાથે ક્રિયાની ભાગીદારી હોય છે. સરકારની ધારાકીય અને વહીવટી સંસ્થાઓ એની આગેવાનોના તત્ત્વોનું નિર્માણ કરે છે.^૧

પદ્ધતિ અને જૂથ વચ્ચેના આંતર સંધાતનું સ્વરૂપ

અરેખર તે કે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે શું નથી, પણ લોકોની વચ્ચેના આંતરસંધાતનું સ્વરૂપ છે. આંતરસંધાત એ જરાબર જોવામાં આવે તે સ્વરૂપાત્મક પદ્ધતિનું છૂટ આપતું મુકત એકમ છે, અને એકમની ક્રિયા સરકારના પ્રગટાના કોઈ પાસા પ્રત્યે લક્ષ્યેલી હોય છે.^૨ દરેક રાજકીય જૂથને

પોતાનું હિત હોય છે. આ તે સામાન્ય રીતે મુખ્ય અને સાતત્યપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ છે, જે જૂથને પોતાનાં લક્ષ્યો અને પદ્ધતિ તથા એકમ આપે છે. રેવિન્ડ ફ્રેમન, જે એક અમૂલ્ય જૂથ-સિદ્ધાંતવાદી છે, તેમના મતે, 'જૂથ એટલે ભાગીદારીવાળી વલણ માટેની હિતોવાળી વિશાળ વિશાવના' અને આપણે જે વ્યાખ્યા આપીએ તો, હિત એટલે જૂથોએ માન પ્રાપ્ત કરેલું કશુંક, તેમ જ વ્યાખ્યા કરીએ તો, જૂથ એટલે સામાજિક પદ્ધતિમાત્ર એક તત્ત્વ, અને સમાજ વિશે કહીએ તો, જેની પાસે અમુક હિતો છે તે સમુદાય જે બતાવે છે કે સમાજ અને વિશાળતર સામાજિક પદ્ધતિનું એક તત્ત્વ છે.

દબાણજૂથ એ એક એવું વિશાવનાત્મક માધ્યમ છે, જેની મારફતે વ્યક્તિએ રાજકીય પ્રવૃત્તિના પ્રવાહની વિચારણા (કલ્પના) કરવાની હોય છે. 'હિત' અને 'જૂથ' એ એક જ ઘટના છે, જેને જરૂર જિન પરિસ્થિતિઓથી જોઈ શકાય છે. અને એટલે જ શ્રે 'હિત જૂથ' એ પુનરાવૃત્તિવાળી અભિવ્યક્તિ છે.

હવે દબાણજૂથો પરિસ્થિતિ સાથેના આંતરસંઘાતની પ્રક્રિયામાં હોય છે. એની ટેકનિકના નિયંત્રણો માનકંડ, રાજકીય પદ્ધતિઓ અને સરકારનાં વલણો ઉપરથી નક્કો થાય છે. માધેરોન વેતરના મતે, 'વ્યક્તિઓ અને જૂથો દ્વારા પ્રયોજવામાં આવતી પદ્ધતિઓની ટેકનિકો, બહાર નીતિ અને વહીવટ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. જે રાજકીય પદ્ધતિની સંરચના દ્વારા જ નક્કો થતી નથી પણ સરકારની અંદર અને બહારનાં વલણો ઉપર પણ આધાર રાખે છે.'

આ નોંધ 'કેન્ડ', પોતાની પરિસ્થિતિના આંતરસંઘાતમાં જૂથો વડે અખત્યાર કરાયેલી ટેકનિકો ઉપર, આધાર રાખે છે જે, દિશામાં નૃપચકિત કાર્ય કરતી હોય છે તેનાં લક્ષ્યોના

સર્લમાં, આ પદ્ધતિનું પુષ્કરણ કરી શકાય છે.

બહાર નીતિ ઉપર પ્રભાવ પાડવા માટે યુ. એસ. એ ના દબાણજૂથો અત્યંત અસરકારક અને લાઘ્ય એવી બહાર સંબંધની પદ્ધતિઓને તેમના પ્રવલ્નોમાં અખત્યાર કરે છે.

બહાર અભિપ્રાયમાં ઘૂસણખોરી

દબાણજૂથો, બહાર અભિપ્રાયોના ઘાતરતે તેમના કાર્યક્રમોમાં મહત્વનું સ્થાન આપે છે. અને સામુદાયિક વલણોની ઘૂસણખોરીના કાર્ય માટે વારંવાર બારે અભિપ્રાયો આયોજન કરે છે તેમના બહાર સંબંધોને લગતા પ્રવલ્નો સામાન્ય રીતે જે પ્રકારના હોય છે 'જિંદગીવાળી ટુકા ગાળાની ચળવળ, જે અમુક ધારાકીય પરિણામના ટેકામાં આ બહાર વિરોધના નિવચન માટે હોય છે. દબાણજૂથોની લાંબાગાળાની ચળવળ, કોષ્ટક કોષ્ટકોરેશન થા ઉદ્યોગના વિશે માનીતી લાચણી સમજવા માટે, વિશાળ દષ્ટિના ટેકા માટે, પાયાના બહાર વલણોની હિંકાજત માટે, કેનિત વ્યેલી હોય છે.

આ બધી ચળવળો પાછળની ધારણા એવી હોય છે કે બહારનીતિને કોઈ પ્રથમ જીવો થઈ જાય ત્યારે સરળતાથી એમાંથી ઉઠારી શકાય, એટલા માટે, માનીતાં બહાર વલણોનું સર્જન કરવામાં આવે કહેવાની 'નવી લોખી' તેમના બહાર સંબંધના કાર્યક્રમોમાં આ ટેકનિકોનો ઉપયોગ કરે છે. એક એવી યે વિચારણા માટે છે કે 'જૂની લોખી'ની આધાતબનક રીતોનો માર્ગ દૂર કરવો, જે મુખ્યતઃ વિચિત્ર રીતે ધારાસભ્યોની સાથેના સીધા સંબંધ ઉપર આધારિત છે.

મનેજ એમની લાંબા ગાળાની ચળવળોમાં અને અમુક ધારાકીય માર્ગ, હાંસલ કરવાની

પ્રધાનોમાં, દળાણજૂથો, પ્રધાન (સંકેત)ના માધ્યમ ઉપર પ્ધાન આપે છે ને રાજકીય પદ્ધતિમાં સત્તાના મુક્ત કેન્દ્રો અને અર્થાદિત પ્રકારનાં હોય છે. ને સંસ્કૃતિ હિતોનાં જૂથો, લોબીઓ, પ્રેસ, રસિવિજ્ઞાન રડિયો વગેરેને આવરી લે છે.

સામંજસનારા. ધારાસભ્યો

દળાણ જૂથો, તેમની ધારાકીય દરખાસ્તો, પછી તે રજામાં હોય કે વિરોધમાં હોય તો પે, ઝીમને સાધવામાં ખૂબ પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે. તેમણે આ કાર્યને એક સંલિતકક્ષા તરીકે, કેન્દ્રીય રાજધાની યા પ્રાન્તોની રાજધાની મુધી વિકસાવ્યું હોય છે. નેમા તેમની પદ્ધતિઓ લગભગ સરખી હોય છે ને લોકો આ વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓનાં હવાલો સંભાળતા હોય છે તે (લોબીવાદીઓ) મોટાભાગે વૈધાનિક પ્રક્રિયાઓ અને કુશિલોથી સુવિદિત (સુપરચિત) હોય છે

પત્રો અને તારોની થોડીક અસર કેટલાક વૈધાનિકો (ધારાસભ્યો) ઉપર થાય છે પરંતુ સામાન્ય રીતે તો ધારાસભ્યો, અધિક સ્વાધી પહે પ્રેરણા સંકેતજનના સાધનોને ખરેખર વિકારતા હોય છે

અધ્યક્ષ-અસાર

ચોતાના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવામાં, દળાણ જૂથો પાસે ને બહુ પ્રવિધિઓ છે તેમાં, પ્રસારણ (Lobbying)એ સૌથી મહત્વની છે. સ્વજન પ્રસાર એ છે કે ને ધારાસભ્યોને અને સરકારના સભ્યોને ભણીતી યા મેત્રીપણી રીતે મળે છે. પ્રસારણનાં પ્રવક્તા રૂપે અનુશીલનના સ્વરૂપો છે

પ્રસારકો, ધારાસભા મારફતે ખીલ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ બાબતે છે પણ વૈધાનિક પ્રક્રિયા ઝીલી ગૂંચવાડા બરેલી હોય છે કે કોઈ ઝીઝાક મુદ્દો સમગ્રિત પણ થઈ નય છે. પ્રસારકો ચોતાના

ખીલને ત્રિવિ આપવા માટે ધક્કો મારે છે અને અમણી પ્રભાવકો તથા મુલ્યદીપ્તુ સલાહકારોને ફાળો ધારાસભાકીય મિત્રોમાં આપે છે.^{૧૦} ને હેતુ ખીલને હરાવવાનો હોય તો, તેમનું કોલેક્ટ અને પ્ધાન ઝીંપીયે વિરોધ અસરકારક હપ્તું દોષ છે. ને કોઈ ખીલના પક્ષમાં, કોઈ ધારાસભ્ય મત ન આપે તો પ્રસારકો અને તેમનું સમૂહન નવી ચૂકણીમાં પેતા ધારાસભ્ય સામે પોતાની શક્તિ અજમાવશે.

પદ્ધતિઓની કોઇ પણ મદી, ને ધારાસભ્યો સાથે સંકળાયેલી હશે તે સાચકશ્વનની પદ્ધતિઓના ઉલ્લેખ વિનાની હોવાથી સંપૂર્ણ રહ્યાશે. આવી પદ્ધતિઓ પ્રયોજાય છે તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી એનો ઉપયોગ કેટલે અંશે થાય છે એ ખીલ જાણત છે. લાયકશ્વતની ઘટનાઓ - અને માત્ર નજીકની લાચની જાણતો જારે મોટા આર્થિક લાભોના હક્કોની સંમતિ સાથે સાપેક્ષ રીતે ધારાકીય ઉત્તરજૂથોની નાનકડી સમ્યા સંકળાયેલી હોય તેવું દેખાય છે.^{૧૧} સ્વાધી જૂથો એકમેક સાથે, વધારે મિત્રોને જીતવા માટે પ્રસારણ કરે છે.

વહીવટદારો સાથે સંબંધો

દળાણ જૂથો સાતત્યપૂર્વક સરકારના વહીવટી માધ્યમો સાથે સંબંધો રાખતા હોય છે. તેઓ વહીવટદારો સાથે દેખીતી રીતે જ અનુમોદન અને વિરોધ નાળગે સક્રિય હોય છે. દળાણ જૂથ ધારાકીય માત્ર પણ અખતાર કરે છે કાવદાના અમતને માટે જવાબદાર માધ્યમોને તેઓ દળાણ, સહાય અને પ્રોત્સાહન પૂરી પાડીને કામ કરાવે છે. સરકારની વધતી જતી ગૂંચોને કારણે, ધારાસભ્યોને, વહીવટી માધ્યમોને નિયમો અને નિયત્તો લડવાને અખતાર આપવો પડ્યો છે વહીવટદારો વિધાયકો ખની નય છે. અને દળાણજૂથો અનિવાર્ય રીતે તેમની પ્રવૃત્તિઓને એટલી હદે દોરે છે કે નિયુક્તિ સત્તા

સ્થાપિત (Vested) થઈ બધા ઉપર દબાણજૂથો, જ્યાં જ્યાં સત્તા અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં તમામ માધ્યમો ઉપર પોતાની અસરની આજુ પર્તવે છે.

આધુનિક વહીવટીતંત્રમાં એ વધતેજાયે છે. અર્થે અનિવાર્ય બની જાય છે કે કાયદાની સુધારણા અથવા ધાંત્રા જોગ્યવા માટે પક્ષમાં યા વિપક્ષમાં અરજીઓ મેળવવામાં આવે. કેટલાક પ્રસંગોએ દબાણજૂથો પ્રચારની કુબેદિ વહીવટી માધ્યમો સામે એવી નેરદાર રીતે ચલાવે છે કે જેને લીધે એ માધ્યમો અપ્રતિષ્ઠિત થાય અને એમના નિર્ણય ઉપર ધારી અસર પડે છે. અલખત! તેઓ અધિ-ન્યાયવિવેચક માધ્યમો ઉપર પ્રભાવ પાડવાને પ્રયાસ કરે છે.

દબાણજૂથો, વહીવટી માધ્યમો, પ્રતિનિધિઓ અને સેનેટરો મારફતે વહીવટીતંત્ર ઉપર અસર પાડવા મથે છે. આજુ લગી કેએસીએ. યોગ્યતા અને ધારાકીય દૃષ્ટિએ નિયંત્રણ કરતા રહ્યા છે. તેઓ વહીવટદારોને મળે, અપીલ કરે અને જરૂર લાગે તો તેમને અપીલ કરે (ધમકાવે). યુ. એસ. એ.માં દબાણજૂથો વહીવટી દોહાઓની નિમજૂરી ઉપર અસર પાડવા સુધી જતા હોય છે. સંગઠિત કામદારો, હોય અમમત્રી થશે તેમાં જોડા રસ ધરાવતા હોય છે. સંગઠિત ધંધાદારીઓ આજા રાખે છે કે વ્યાપારમંત્રી એમને સ્વીકાર્ય એવો અનુભવ હોવો જોઈએ.

દબાણજૂથો અને કોર્ટ

અહેરનીતિના નિર્ણય જાળવે, અમુક પ્રસંગોમાં દબાણજૂથો અમેરિકાની કોર્ટો ઉપર અસર પાડવા માટે સફળાયેલાં હોય છે. દબાણ જંગલોને, રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા સુપ્રિમ કોર્ટ (સર્વોચ્ચ-મદાલત) માં થતી નિમજૂરો જાળવે ઝીલુવટદારી પાસે રાખતાં હોય છે. હિતજૂથો વારંવાર

ધારાકીય ધંધારણીય યોગ્યતાની કસોટી પ્રત્યેની કાયદાબાજીમાં સક્રિય ફાળો આપે છે ગ્રીફિસર વોચના કહેવા પ્રમાણે, "તેમની ભાગીદારીને લીધે કાયદાબાજીને જૂથ સંઘર્ષની વિશેષ રૂપ આપી છે." ૧૪

ખાનગી જૂથોનાં પ્રતિનિધિરૂઠ કાર્યો

રાજકીય પદ્ધતિમાં, હિત જૂથો, પ્રતિનિધિ-કરણરૂઠ કાર્ય જાળવે છે કોર્ટ ધારાસભ્ય, અનેક જિલ્લાઓ સુધી ફેલાયેલા હિતોની કાળજી માટે નિયમિત ધ્યાન આપતો હોય તેવું ધારી ચકાસું નથી. સંગઠિત જૂથો, ભૌગોલિક પ્રતિનિધિવહી પદ્ધતિની પૂર્તિ કરે છે

પ્રતિનિધિત્વ, વહીવટીતંત્ર કરતાં વધારેનો સમાવેશ કરે છે. વળી પ્રતિનિધિત્વ કરતાં અતદાર-યોગ્ય હિતોની આવતી ધમકીઓ સામે ધારાસભા-કીય ગાંઠ જાડતી રાખવી ત્યાં સુધી જોની સલામતો વિસ્તાર થતો હોય છે. આ ઉપરાંત, સંગઠિત જૂથોને રાજકીય પ્રક્રિયામાં ફાળાનું એક ખીજું પરિણામ પણ છે. લાખલા તરીકે- ધારાસભાકીય આતરજૂથ સમાધાનો.

હિતજૂથો અને રાજકીય પ્રક્રિયા

રાજકીય પ્રક્રિયાની કાર્યવાહક વિભાવનાએ જૂથો, હિતો અને સરકારી સંસ્થાઓના આંતરસંધાનોને એકસ ખાનમાં લેવા જોઈએ, જેમાંથી સરકારી નિર્ણયો જન્મે છે. અને આ રીતે રાજકીય પદ્ધતિ, સંગઠિત હિત જૂથો માટે અલ્ટરપ્લુસ સ્થાન ધરાવે છે. તેઓ માત્ર પ્રભાવ જ પાડતાં નથી, પણ રાજકીય પદ્ધતિનાં અંગો અને તરફો છે, જેમ રાજકીય પક્ષો એ સમગ્ર પદ્ધતિને એક ભાગ છે.

આ રીતે યુ. એસ. એ. માં દબાણજૂથો વડે પ્રયોજાતી પ્રવિધિઓ (Techniques) આધુનિક

અને ભવગીચ છે. દળાણજૂથોને વધતે જોઈએ - અંશે રાજકીય પદ્ધતિના સમગ્ર ભાગ તરીકે જોવામાં આવે છે અને આખીયે પદ્ધતિ સધાનના પાયા ઉપર કાર્ય કરે છે. અને વિવિધ ઉપસંરચનાઓ અને નિર્ણયો આ પદ્ધતિ અને ઉપપદ્ધતિને સામૂહિક રીતે વિચારીને લેવામાં આવે છે.

ભારતમાં દળાણજૂથોની ટેકનિકો

નૅમ અમેરિકન અને સિટિય ગાજકીય પદ્ધતિઓમાં પ્રભાવક ભાગ ભજવવામાં આવ્યો છે તેવો ભારતના દળાણજૂથો ભાગ ભજવી ચક્રવા નથી દળાણજૂથોના સિદ્ધાન્તને દષ્ટિમાં રાખીને ભારતીય રાજ્યસાઝનો કરવામાં આવેલો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે નૅમ આપણો સમાજ આતંત્રિક સધાત કરનારા ડેટલાંક જૂથોનો ખનેલો છે તેમ સરકાર જોતે પણ ખરેખર તો અનેક જૂથોની ખનેલી છે. આ જૂથો અમુક સ્વાયોના વિચિત્ર પાયા ઉપર મક્કિત થયેલાં છે, નૅથી રાજકીય પદ્ધતિમાં સતાની રચનાને સ્વીકારે છે અને પ્રચુરાર કે છે આપણી સરકાર ઘોટે ભાગે તો, સામાજિક ક્ષેત્રે ચાંલતા તમામ જૂથોના આખા ચે સધરને જોડવાનારે તરીકે કાર્ય કરે છે ૧૪ એટલા માટે આપણી સરકાર, કંઈક અંશે તો વિધની અન્ય સરકારોની નૅમ જ, વિલિયમ બેન્ડેલી કહે છે તેમ, “સરકારી સામાજિક પ્રક્રિયાનુ એક જીવાણુ (Microcosm) છે.” ૧૫

વળી વિકાસશીલ દેશમાં દળાણજૂથોનું કાર્ય, વિકસિત દેશો કરતાં નોખા પ્રકારનું હોય છે ચેતાનાં લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે બધારે પશ્ચિમના દેશો આધુનિક વિકસિત પ્રવિધિઓ પ્રયોજે છે ત્યારે ભારતમાં દળાણજૂથો આધુનિક અને પરપરાયત પદ્ધતિઓનો આશ્રય લે છે. ભારતમાં દળાણજૂથોની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ ખતાવે છે કે સાતિ, ભાતિ, કોમ, ‘ધર્મ’, ભાષા,

પ્રદેશ વગેરે સંજોગોનો તેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ૧૬

તદુપરાન્ત, પશ્ચિમના વિકસિત દેશોના કેસોની સરખામણીમાં ભારતમાં દળાણજૂથોનું વારવાર જોવામાં આવે છે તેમ, નવી હોલ્ડિંગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અથવા દેશના રાજકારણમાં તેઓ સ્વાયત્ત કાળો આપતાં નથી તેઓ રાજકીય પરિણામોના પરિચયોને ક્ષીપ્રે એટલેા મધોા બોલો અનુભવતાં હોય છે કે કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ અને તેના કાર્યકર્મનુ અનુમોદન કે વિરોધ સમજે ચે કરી ચક્રતાં નથી

પ્રથમ ખામતમાં તો તેઓ યુ. એસ. એની નૅમ અસરકારક પ્રસારણોના તેઓમાં અભાવ હોય છે. જોકે પાછળથી કેટલાક પ્રસારણો રાજકીય પક્ષોથી સ્વતંત્ર રચીને રાજકીય પક્ષો સાથે ભળતાં હોય છે.

બીજી ખાજુએ, ભારતમાં દળાણજૂથો સામાન્યતઃ પ્રચાર, હડતાળ, લેરાય વગેરે પદ્ધતિઓનો રાજકીય નિર્ણયો ઉપર અસર પાડવા માટે ઉપયોગ કરે છે. ધણા દળાણજૂથોની પ્રવૃત્તિઓ ઉપરના સરકારના ચ કાચીલ દષ્ટિકોણને ક્ષીપ્રે તેઓ વારંવાર હિસક માર્જો લઈ લે છે.

દેશની વિશાળ વસ્તીની દષ્ટિએ જોઈએ તો, વિવિધ દળાણજૂથો સાથે સંકળાયેલા સક્રિય લોકોની સંખ્યા તો ખૂબ જ નાની છે. સ્વાયત્ત સ્થાન બળવવાની તેમની નિષ્કળતા અને વિવિધ રાજકીય પક્ષો ઉપરનો વધારે પડતો આશ્રય, દળાણજૂથોને બિનઅસરકારક બનાવે છે. ૧૭ હાઈમરના મતે, “રાજકીય સ્થળાંતરોએ ભારતીય સમુદાયોની ભાગીદારી અને સામેલગીરીની શક્તિને વિશાળ કરીને વિસ્તારી છે પરન્તુ કિતજૂથો, સ સ્થાકીય માધ્યમોને (નહેરોને) આત્મતિક રીતે પ્રયોજવામાં ઘટિતમાન જન્યા નથી. જોને લેઈનર

‘કટોકટીવાળા સમુદાયોની રાજકીય સંસ્કૃતિ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

ભારતમાં, દખાણુ જૂથો સંસ્કૃતના વ્યક્તિત્વન સભ્યો ઉપર પૂરતી અસર પાડવામાં સક્ષમ બન્યા નથી કારણ કે દદ અને વંદિયુસ્ત પક્ષીય સંજ્ઞાનો અર્થ છે નિયમ તરીકે પાલાંનિન્દના સભ્યો તેમના પક્ષોને જ મત આપે છે. એટલા માટે, દખાણુજૂથો પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે અને વિસ્તારી શકે તેવું એ જ છે જે છે અને એ છે પક્ષીય સ્વર, અને મોટા ભાગનાં દખાણુ જૂથો એટલા માટે જ ગાદ રીતે વિવિધ રાજકીય પક્ષો સાથે જોડાયેલા છે. સામાન્ય રીતે, આ દખાણુ જૂથો કોઈ પણ રીતે ‘તટસ્થ’ હોવાનો દાવ કરે છે અને રાજકારણની દુનિયામાં ખુલ્લી રીતે ગઠાર આવવા માટે બેફરકાર હોય છે. પરિસ્થિતિની માંજો પ્રમાણે, તેઓ પોતાનાં રાજકીય લેખો લખવા વારંવાર બદલતા રહે છે. લાખા કાળના કેમિસના સ્વામિત્વને કારણે, મોટા ભાગનાં દખાણુ કેમિસ પક્ષ સાથે જૂથો જ બળેલા હોય છે.

બ્યારે ઓછાં શક્તિશાળી દખાણુજૂથો, પોતાનાં હિતોના રક્ષણની દૃષ્ટિએ, વિવિધ પક્ષો સાથે સ્વયં જોડાયેલા કરતા હોય છે. અને એમણે ખાસ તો શાસક પક્ષની સાથે જ ભળતા હોય છે. સંજ્ઞિત ક્ષેત્રોવાદી જૂથો વિવિધ પ્રકારની પ્રવિધિઓ અપનાવે છે જે તેમની વિવિધ રેકનિંગમાં સરકાર સાથે સહિ. પત્રવ્યવહાર, ધાસસભ્યો અને વહીવટદારો સાથે સંપર્ક, વિવિધ ખાતાઓની મંજૂરત કમિટીઓમાં ભાગીદારી, પ્રધાનોને અને અમલદારોને નિમ્ણુતોની સેવાઓની વ્યવસ્થા અને પ્રસારણ માધ્યમો, જે નમ્ર અથવા વસ્ત્ર સ્વરૂપે સંતોષ પૂરા પાડે છે. ૧૮

એ દાખવવામાં આવે છે કે ક્ષેત્રોવાદી જૂથો, પ્રસારણને એટલું બહુ મદદ આપતાં નથી, જેટલું અમેરિકામાં દખાણુજૂથો આપે છે. આ

બધું તેમની આર્થિક મર્યાદાઓને કારણે હોય છે. વધુમાં તેઓ તદ્દન વાકેફ હોય છે કે જ્યાં કેમિસ પક્ષનું તમામ પ્રકારનું નિયંત્રણ પ્રવર્તેલું હોય તેવી પાલાંનિન્દની ટળની સંકારમાં, પ્રસારણ પૂરતાં અસરકારક બની શકતા નથી. એ વાત જરાબર રીતે મનમાં સમજવી જોઈએ કે ક્ષેત્રોવાદી જૂથો, જેમ બીજા કોઈ પણ લોકશાહી દેશમાં તેમ જ અહીં વા પણ, ફવી રીતે રાજકીય પદ્ધતિ કાંઈ કરે છે અને તેની આલ્પલિંગતાઓનાં નિન્દુઓ કયા છે તે વિશે સજાગ રહે છે. ૧૯ એટલા માટે તેઓ પોતાની અસરકારકતા માટે રાજકારણીઓ કરતાં વહીવટદારો સાથેના સંપર્કમાં વધારે સક્રિય રહેતાં હોય છે કારણ કે તેઓ વારંવાર સાચા નિર્ણયો લેતા હોય છે અને પ્રધાનો તે દપકાવાળી રેખાઓ ઉપર હસ્તાક્ષરો કરતા હોય છે.

વેઈનરે પણ ઉપરના મુદ્દા ઉપર કાર મૂક્યો છે અને કહ્યું છે જ્યાં સુધી કાયદા ધનરાયો ઉપર તેમનો પ્રભાવ નહિ હોય ત્યાં સુધી, બહારતીય વ્યાપારીઓએ ઉચ્ચ વિશિષ્ટ સંબંધો બહિતગત વહીવટદારો સાથે સ્થાપિત કરવા પડશે. જેની અપેક્ષા રકત સંબંધોના પાયા ઉપર, બહિતગત મોટી અથવા મોટાકાને આર્થિક બદલાઓ ઉપર આધારિત હશે. ૨૦

આમાંથી કોઈપણ રીતે એવી અસર નીપજવી જોઈએ કે ક્ષેત્રોવાદી જૂથો ધારાસભ્યો અને પ્રધાનો ઉપર પ્રભાવ પાડવા મક્કતા નથી, તેઓ તેમનું અનુમોદન છૂટવા માટે, રાજકીય પક્ષોને જરૂરી આર્થિક ફાળાઓ પૂરા પાડે છે. સામાન્યતઃ તેઓ શાસક પક્ષનાં ફક્તવાળાઓમાં ઉદારવાપુરક હિસ્સો આપે છે, જેની પાછળ તેમની વ્યવહારુ ગણતરીઓ હોય છે. વેપારીઓ ચૂંટણીઓ માટે નાણા પૂરા પાડે છે. એટલું જ નહિ પણ તેઓ પક્ષની વિવિધ બેઠકો માટે નાણાં આપે છે, માન્યતા વાતાવરણમાં પર પસંદગત રીતે પ્રયોજાય છે રાજકીય ફાળાઓનું મુખ્ય કાર્ય

તો સ્વીકાર્ય પડે તે સૈદ્ધાન્તિક રીતે ટેકા આપવાનું અને નિષ્ણાંક બળ તરીકે સરળતાથી લાભોની ખાતરી મેળવવાનું તથા નિષ્ણાંકોની પ્રક્રિયા ઉપર અસર પાડવાનું હોય છે. ૨૧

એ બાબતે જ આશ્ચર્યજનક બાબત છે કે ભારતીય ધર્માદારી જુદોએ હોય તો વધારે મોટા ફાળો કેમકે પક્ષને આપેલા છે, જેણે સમાજવાદી રમતી સમાજરચના માટે ભહેરાત કરેલી છે અને પોતાની એ પ્રતિજ્ઞાતાનું આસ રાજકીય શોષણ ક્યું છે. અલખતો સરકારની દુરા એ અજ્ઞાન પરિણામ છે, જે ઉદ્યોગધર્મી સંજ્ઞાતાને તારી કે મારી શકે છે. આ પ્રભાવે, સંઘર્ષિત વેપાર ધર્મનું અસ્તિત્વ ન્યારથી પડીત જવાહર-લાલ નહેરુએ 'સમાજવાદ' યોદ્ધાનું ઉચ્ચારણ ક્યું છે. 'વારથી પ્રવેશ' છે કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓને આ બધામાં જે ભણે પુરાત ભારતમાંથી જન્મના કાચલા તરફ પાછા વળવાનું હોય તેમ' લાગી રહ્યું છે. પછીથી સરદાર વલ્લભાઈ પટેલનું અવસાન થતાં, સંઘર્ષિત વેપાર, 'પોતાના બુદ્ધિશીલતાથી મિત્ર કૌશલ્યમાંથી મોથો' ૧૨ વેપારમાં થતી આ બધી આરાધા અવરોધની લાગણીઓ કાઢી જ છે.

ખીજી જાણ્યે કામદાર મંડળોના સંઘર્ષોને, કમળા જેવી પદ્ધતિઓ, જેને કેશિકથી પ્રભાવિત 'ઈન્ટુક' (INTUC) સામાન્ય રીતે સંઘર્ષિત આપેલી છે તેને સ્વીકાર ક્યો છે. માર્કિસ્ટ-કોમ્યુનિસ્ટો, ટ્રેડ યુનિયન કેમિસ્ટ, એક તબક્કા સુધી વર્ચસ ધરાવતા હતા, જેમણે કેશિક સરકારને નિષ્પેષ (લગવાવાળા) નગ્નવવા માટે હક્કોવાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. 'સિંક મજદૂર સમાજે એવા જે વધારે તીવ્ર એવી 'બધ' અને ચેરાવથી પદ્ધતિઓનો પ્રકાર કરેલો, આ બધા વિવિધ ટ્રેડ યુનિયન (મજદૂર મંડળો)ના વસંતોનો ઉપસંહાર વેદનરે આમ ક્યો છે, "જે વેચારિક સુધારણા એ કેશિક (મજદૂર) મંડળોની સાચી હોય, તો ચિલિટરી (સરકાર)એ ખીજા બધા (મજદૂર મંડળો)ની સાચી છે." ૨૩

માર્ચ ૧૯૮૫

ખેડૂત સંઘર્ષો અસરકારક માધ્યમ તરીકે હજી સુધી બળી શક્યાં નથી. કારણ કે તેઓ કાં તો યાતિ-ભવિત, પ્રદેશ અથવા સૈદ્ધાન્તિક કાયદોની અસરો નીચે હોય છે, કાબલા તરીકે તેમજ બળના ખેડૂતો તેલ થણના રાજ્ય બાબતે વધારે સહાયેલા હતાં, નહિ કે ખેડૂતોના હિતોનું સંરક્ષણ. એ જ પ્રભાવે ઉત્તરપ્રદેશ અને આંધ્ર પ્રદેશનાં કિસાન સંઘર્ષોએ ભવિષ્ય અને સૈદ્ધાન્તિક હિતો પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. દુર્કામ, તેઓ કિસાન સંઘર્ષો તરીકે શુદ્ધ રીતે કાયદે કરવામાં અને ખેડૂતોના હિતો માટે લગવામાં નિષ્ફળ થયા છે.

આ બધામાંથી તારવી શકાય છે કે ભારતીય રાજનીતિની પદ્ધતિમાં મોટી સંખ્યામાં હિતજૂથો કામ કરે છે, પરંતુ તેઓ નબળા, અસમર્થિત અને ખડિત સંઘર્ષો છે. પરંતુ તેમના કેશિક પક્ષ સાથેના ગાઢ સંબંધોને કારણે, વળી જે થણા સમક્ષી વચ્ચે સ્વચાલુ સ્થાન ધરાવે છે, તેને લીધે, પોતાના સંઘર્ષોના હિતોનું રક્ષણ કરવામાં અને તેમની ઉન્નતિ સાધવામાં તેઓ સફળ થયા છે. કેશિકે સ્વમિશ્રિત રીતે વિવિધ થણા જુદોને ટેકા આપ્યો છે કારણ કે આ જુદો વિરોધ પક્ષો સાથે સંઘર્ષો તો પોતા માટે એક પકાર તરીકે સાબિત થાય એવું તે ક્ષમતા નથી. આ કારણથી તેમણે પોતાના જ વિરોધીઓને નબળા પાડવા માટે, સાધનો-સોતોને પૂરતો ઉપયોગ ક્યો છે,

ઉપસંહાર-તારણો

સંઘર્ષિત જુદો સરકાર ઉપર અસર પાડવા માટે જે ટેકનિકા (પ્રવિધિઓ) પ્રયોગે છે તેનું પરીક્ષણ કરતાં, આપણે કેટલાક અજ્ઞાનો તારણો ઉપર પડેલાં સંકેતો તેમ જોઈએ. થણાજુદોના કાયદે ધરાવે ટીકા કરવામાં આવે છે કે તેમણે સામાન્ય કલ્પણને નાસ્તો મોટે ભાગે વિભાગીય કલ્પણ ઉપર ભાર મુક્યો અને રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા નબળા ટુકડા તરીકે કાયદે ક્યું છે. તેમણે સિદ્ધાન્તિક હિત એકાલે ક્યાં છે અને કિસાનથી જટીલ શક્યા નથી. તેઓ મુ. એસ. એન. દળાજુદો કરતાં કંઈક ભિન્ન રીતે બહોં વિકાસ સાધતાં રહ્યાં છે.

લોકસાહીમાં દબાવજૂથો મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપી શકે છે એનો લેણપણ વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. દબાવજૂથોની પ્રવૃત્તિઓ મારફતે, સરકાર વિવિધ પ્રશ્નો અને પ્રશ્નોની જરૂરિયાતો વિશે જાણી અને થીખી શકે છે આ જમ્નાનું જ્ઞાન સરકારને લોકસાહીઓની યોજનાઓ બનાવવામાં ઉપકારક સહાયક નીવડે છે. જે કે કેટલાંક દબાવજૂથો સમાજના કેટલાંક વિભાગોનાં હિતો સિદ્ધ કરવા માટે થઈ છે, જે ઉપર તે સમસ્ત પ્રશ્નોના સામાન્ય કલ્યાણ અને સુખ માટે ફાળો આપે છે.

પુનઃ, જે કે દબાવજૂથો મારફતે, સરકાર, પોતાની વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો પરત્વે, સમાજનાં વિવિધ વિભાગોના પ્રયાધાતો દ્વારા ખ્યાલ મેળવી શકે છે. અને જાહેર લોકમતના પ્રકારમાં, પોતાની કલ્યાણ યોજનાઓમાં જરૂરી ક્ષણોવાધારા કરી શકે છે. દબાવજૂથો, જરૂરી સંગઠનાત્મક વિચારો, આકાંક્ષાઓ અને ખીજ માહિતીઓ કે જેથી સરકાર પોતાની નીતિઓ નિશ્ચિત કરી શકે છે તે પુરું પાડીને ઉપયોગી નીવડી શકે છે. ૨૪

અમે સૂચવ્યું છે કે જ્ઞાતિઓ સામાન્ય રીતે પોતાને માટે કે તેમના જૂથને માટેની માંગોની રજૂઆતો, સીધી કે આડકતરી રીતે (મધ્યસ્થીઓ) દ્વારા સરકારી અમલદારો સામે, કરી શકે છે જ્યારે સ્થાનિક પક્ષીય સંગઠનો મજબૂત હોય છે ત્યારે તેના નેતાઓ, સરકાર અને વહીવટી તંત્ર વચ્ચે એક સાથે તરફી સેવા આપે છે. પરંતુ આપણે થયું સૂચવ્યું છે કે વિશાળ પ્રમાણની સંગઠનો, સંતોષકારક નિરાકરણ સરકાર અથવા વહીવટી તંત્ર મારફતે મ્યાનિક, રાજ્ય વા, કેન્દ્રીય સ્તરે કલુ કુકર છે. ઘણાં છૂટા, છવાયા જૂથોની માગણીઓ, વેચારિક શક્તિ ઉપર ઉપેક્ષામાં આવે છે. ૨૫

વિશેષપક્ષે દ્વારા થતી ચળવળોમાં મોટે ભાગે નેતામાં આવે છે કે તેમની માંગણીઓ કુરોવવામાં આવે છે. કારણ કે તેની હેતુઓ વિશે સરકારી અમલદારો સંશયાત્મક હોય છે. અને સ્થાનિક

વહીવટદારો, મોટે ભાગે, જેની સ્થાનિક સત્ક્રીય માળખામાં નખળી શક્તિ હોય છે તેવા લોકોની અવગણ કરે છે. તેઓ, જેની પાસે સત્તા અને સંપત્તિ, તથા પ્રતિષ્ઠા જેની પાસે હોય છે તેના પ્રત્યે વહેમદિલીપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપે છે.

પ્રાતિનિધિક સરકારના ઉભે કેટલીક કોમોના ગાજક્રીય સંગઠનોને ઉરોજન આપ્યું છે, જે પહેલાં સંગઠન માટે અપ્રકાશ હતા, અને વહીવટી તંત્રના જિંમ્નાનીયા સ્તરવાળા માળખાનો મુકાબલો કરવા માટે હિચક્રિયાક્રિયા કરતા હતા. વધતેઓએ અરો સ્થાનિક, રાજ્યસ્તરના અને કેન્દ્રીય અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાના નેતાઓને, પ્રાતિનિધિક અથવા વહીવટી ક્ષેત્ર, વિશેષી રાજકારણીઓને રાજકારણને પશ્ચિમપાંચીથી શેરીઓમાં લઈ આવવા માટે ઉરોજન આપ્યું છે.

સરકાર-અથાત રાજકીય પક્ષો, જાહેર માધ્યમો અને અમલદારસાહીમાં પોતામાં જ કેટલુંક સામાન્ય જગ રહેલું છે. પરંતુ ચળવળ રીતે તેની શક્તિ તો આવે છે સંગઠિત અને અસંગઠિત સમાજના આગળી હિત જૂથો માટેની નીતિઓને મળેલા ટેકાની છત્તામાંથી. સરકારે જૂથ પ્રવૃત્તિઓને, સામાન્ય હિતમાં, નિયંત્રિત કરવી જોઈએ નિયંત્રણના નિયંત્રણની સમસ્યાને ઉકેલ સરળ નથી. જૂથ સંઘર્ષોની અસલતો માટે અને સામાન્ય કલ્યાણ માટે કાર્યક્રમોની પ્રગતિના દબાવ માટે સંગઠિત જાહેર શક્તિની સમસ્યા, નિર્ણયક્રમ રીતે કેટલાંક સમય માટે પૂર્ણ સતોષપ્રદ હોય, જ્યારે જ રહેશે. ર્દ કદાચ એવો સમય આવશે જ્યારે નેહરુનું સ્વાન હકીકતમાં સાર્થક થશે, અને સમસ્ત ભારતમાં જ સરકાર થશે, જે સ્વાતંત્ર્ય પ્રવર્ધક રીતે અભિવ્યક્ત થયું હતું અને હતા જે બ્યારે નેહરુએ કહ્યું હતું, “મારા ભારત પ્રત્યેનો વાગ્દેશ આશાસ્પદ રીતે, જે છે કે ચાંદીય કરોડ લોકો પોતાનું જાસન (સ્વાસ્થ્ય) પોતે જ કરવા માટે શક્તિમાન થશે”

અનુ. ડૉ. હરીશ બાપ્સ

ગુજરાતમાં તમામ રજા નિઃશુલ્ક કલ્યાણ શિક્ષણ

કલ્યાણ કેળવણીના દિવાળી
ઐતિહાસિક કદમ

રજત જયંતી વર્ષમાં ગુજરાતે મહાવલ્લુ કદમ ઊઠાવ્યું છે. ગુજરાતમાં તમામ વિદ્યા શાખાઓમાં ફરેક રજા કલ્યાણને નિઃશુલ્ક કેળવણી અપાશે.

રાજ્યમાં હાલ ૧૧ પાલિકા સુધી કલ્યાણ નિઃશુલ્ક શિક્ષણની સવલત આપવામાં આવે છે. ગરીબ અને અધ્યયન કરતા કુદ મોતી ઉચ્ચ કલ્યાણ શિક્ષણને આર્થિક પ્રતિબદ્ધતા બનાવવા આપતા રાષ્ટ્રપિતૃ વર્ગની કલ્યાણને તથા રજા નિઃશુલ્ક શિક્ષણ અપાશે. ગુજરાતમાં પ્રરુપ શિક્ષણની ૫૪-૪૪ ની રકામરી સાથે બી શિક્ષણને ૬૨-૩૨-૩૦ રકા છે. તથા રજા નિઃશુલ્ક મહેત કાતા, આ નીચે ૧૨ ઉપાધિ લાગી રાકશે.

ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતી બેક લાખ જેવી કલ્યાણને આ યોજનાને લાભ મળશે. કલ્યાણ કેળવણીની વિદ્યામાં આ ઐતિહાસિક કદમ ગરબાર ગુજરાત રજાને પ્રથમ રાજ્ય છે.

રજત જયંતી વર્ષે અગાઉનો નિર્ણય

Equipment Corporation

Switches, Control Panels & Cabinets

3 M. G. Road

BAD-500 003

74607 • Resi. 72399)

Factory

D 117 IDA Jeedimalla

HYDERABAD-500 854

(Phone: 8622-81)

પક્ષપલટા વિરોધી કાયદો : રોગ અને ઇલાજ | દિનેશ ચુક્લ

૩૦ જાન્યુઆરી (ગાંધી નિર્વાણ દિન) એ લોકસભાએ અને ૩૧ જાન્યુઆરીએ રાજ્યસભાએ પક્ષપલટા વિરોધી બિલ (પરમેા જધારણીય મુદારો) સર્વાનુમતે પસાર કરવાં અને ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૧ના રોજ રાષ્ટ્રપ્રમુખની સંમતિ પ્રાપ્ત થતાં ' પક્ષપલટાને દેશવરો આપવા તાકતો ખરો હવે કાયદો બને છે. અને સરકારી નોટિફિકેશન બહાર પડતાં તે અમલમાં આવશે. હવે ટોઈ વિધાનસભ્ય અથવા સંસદસભ્ય પક્ષપલટા કરશે તો આ-કાયદાની ભેગવાઈને આધીન તે પાતાનું સંજવડ ઝુમાવશે.

સસદીય લોકચાલીની ફૂર મળક ઊડાવતા પક્ષપલટાના દુષણને નિર્મૂળ કરવાની જરૂરિયાત વિશે ભાગ્યે જ ટોઈ મતભેદ ઢોઈ સૂઝે. આમ જતા, ભારતમાં પક્ષપલટાની જે તરાહ ભેવા વળી છે અને જે ખાધરાદાઓથી પક્ષપલટા થવા છે, તેને નાબૂદ કરવાનું કાર્ય પ્રસ્તુત કાયદો કરી ચકશે કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ છે. સોલી મોરાવજી જેવા જધારણનિષ્ઠાત અને ધારાસભ્યોએ તો રોગ કરતાં ઇલાજ બહુતર તો નહિ નીવડે એ એવી આશંકા પણ આ કાયદા બંને બ્યક્ત કરી છે. ખીજા પણ રાજકીય નીરીક્ષકોએ આ કાયદામાં રખાવેલ ઠકકબારણું (ઇટકબારીઓ નહિ) ને કારણે આ કાયદો ઐકલ્લોકલ પક્ષપલટાને કલામ રોડશે તો ' સુલીટ ' અથવા ' ચલ્લ ' ને નામે જધ્યાનપૂર્વક પક્ષપલટાને ઉતોજન આપશે એમ જણાવ્યું છે. પ્રસ્તુત કાયદો અને તેની સમીક્ષા કરીએ તે પહેલાં પક્ષપલટો યા માટે દુષણ છે અને તેને યા માટે નિર્મૂળ કરવો જ રહો તે ચળંખી મુખ્ય મુદ્દાઓ તપાસી લઈએ.

પક્ષપલટા કઈક જાણે ભારતીય રાજકારણની વિશેષતા છે, જન-સસદીય પ્રમાણોમાં પક્ષપલટા

થાય છે પણ તેની સંખ્યા અત્યંત ઓછી અથવા નનરય હોય છે ખીજું, વિકસિત સંસદીય પ્રમાણમાં જે પક્ષપલટા થાય છે, તે રૈદ્દાંતિક મુદ્દાઓ બંને વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે સત્તા, ધન, હોદ્દો કે સરકારને મળકાવવા અને ચેતે સરકારમાં આવવા માટે પક્ષપલટા થતા નથી; ઈંગ્લેડ જેવા દેશમાં તો પક્ષપલટા ટોઈ ભળતા કારણસર થયો છે, એવા વહેમ સુદા પડે તો એ પક્ષ અને એ રાજકારણી માટે કાળી ટીસી લાગી જાય છે અને એવા તકસાધુ રાજકારણીની રાજકીય કારકિર્દીનો અત આવી જાય !

પક્ષપલટાનું આ દુષણ ભારતીય રાજકારણની કેન્દ્ર કક્ષા કરતાં રાજ્ય કક્ષાએ વધુ બ્યાપક પ્રમાણમાં ફેલાયેલું છે. કેન્દ્ર કક્ષાએ પક્ષપલટા નથી થવા એવું નથી જ્યુ એવી રોગ જેમ ભેનેા વાવર જેટલો રાજ્ય કક્ષાએ ભેવા મળે છે એટલો કેન્દ્ર-કક્ષાએ નથી. વળી, પૂર્વ અને દક્ષિણ (ઈન્ડિયા થોડા વર્ષોમાં આદ્ર અને કર્ણાટક તથા ઉલ્લે તામિલનાડુને બાદ કરીએ તો)ના રાજ્યો કરતાં ઉત્તરનાં અને પશ્ચિમનાં રાજ્યોમાં તેનો વાવર વધુ પ્રમાણમાં શક્યો છે અત્યારમુધીમાં જે પક્ષપલટાઓ થયા છે, તેમાં હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, મધ્ય-પ્રદેશ, રાજસ્થાન, પંજાબ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે રાજ્યોનો કાળો વિશેષ છે, જ્યારે પશ્ચિમ જાગણ, ત્રિપુરા, કેરળ, આંધ્ર, કર્ણાટક, તામિલનાડુ - એરિસ્સા વગેરે રાજ્યોનો કાળો ઓછો છે

જે પક્ષોની હદિએ વિચાર કરીએ તો કોમિસ અને તેના કળતા પક્ષોમાં સોધા વિશેષ પક્ષપલટા થવા છે ' મુજ અવિભાજિત કોંગ્રેસના અનેક પક્ષોએ અને ચેટા ક્ષાટાએ પડવા છે, અને એમની વચ્ચે થણી મોટી સંખ્યામાં આવનઅવન રહી છે. કોમિસની જૂથખંધી આ રાજ્યોમાં થયેલ પક્ષપલટાને

એક મુખ્ય ઓત રહેલ છે. ત્યારે બીજી બાજુ, કંઈક
 ચોક્કસ 'વિચારધારા' અથવા 'કેન્ડર' ધરાવતા
 રાજકીય પક્ષો, મુખ્યત્વે પિન-કેબ્રેસી કુળના
 રાજકીય પક્ષોમાં જોઈ શકાય છે. આ પક્ષપલટા થવા છે
 સાચવવાની પક્ષ, માનવવાદી પક્ષ, બારલી જનસંઘ
 અને હવે બારલી જનતા પાર્ટી-આ બધા પક્ષોમાંથી
 અથવા પક્ષોમાં પક્ષપલટા થવા હોવાના બનાવો
 જોઈ શકાય છે. 'પક્ષપલટા' એ 'કેબ્રેસી
 કેન્ડર'નું અનૈતિક બાળક છે, જેમ જે કેન્ડરવાય
 છે, એને અનુભવાકિત (એમ્પરિકલ) સુમર્થન છે.
 બધા સુધી 'કેબ્રેસી કેન્ડર'ની કાપાપલટ નહિ થાય
 ત્યાં સુધી પક્ષપલટા નિમ્નજી કરવો સુઘવ નથી,
 જેમ કેટલાક માને છે, તેમાં તથ્ય નથી એમ નહિ
 વળી, પક્ષપલટાની ખાખતમાં સમાજવાદીઓએ
 નેટલી શુદ્ધતા મારી છે, તે તો સરકળના અત્યંત
 કુશળ પેલાડીનેય ઘરમાથે તેથી છે. રાજનારાયણ,
 મધુ લક્ષ્મી, બ્યોન્ડે ફોર્મીસ્ટો જેવા- સમાજવાદી
 નેતાઓએ તો બહુ પક્ષોના વિભાજન, ધુન-ઝંઘ,
 ધુનાવિભાજનનું 'મહામત' લીધું. હોય એમ લાગે
 છે. કેબ્રેસીને વિરુદ્ધ બનશે અથવા કમ સે કમ
 મજબૂત, પ્રતિપક્ષ વિરોધ પક્ષ બનશે એવી
 અપેક્ષા સાથે દર યથેત સમાજવાદી પક્ષ અને તેના
 નેતાઓને પક્ષપલટાનો રાહ બહુ જણી ગયો છે.
 એ જ રીતે, ૧૯૬૦ના દાયકામાં ધૂમકટુની જેમ
 ક્રોધાક્રોધ થયેલી જીલેલ 'સ્વતંત્ર પક્ષ'નો વિલસ પણ
 મુખ્યત્વે પક્ષપલટાના 'બેલક હોલ'માં થઈ ગયો છે.

પક્ષપલટો ફૂંચણ શા માટે ?

સંસદીય પ્રધાન સરકારની પસંદગી અને
 તેની ફેરબદલી ચૂંટણીઓ દ્વારા લોકો કરે છે. પણ
 બારતમાં રાજ્ય કક્ષાએ સરકારોના 'સમૂહ' અને
 વિસર્જનમાં ચૂંટણીઓ કરતા પક્ષપલટાએ વધુ મોટો
 ખામ ભજવ્યો છે. આથી, 'પક્ષપલટો' લોકશાહી
 નિયંત્રણની દૃષ્ટિએ મોટું દુષણ બને છે. બારતમાં
 મતદારો ન્યારે મતદાન કરે છે. ત્યારે, ઉમેદવાર
 કરતાં તેના પક્ષને વધુ મહત્વ આપે છે, જેમ

અનેક અધ્યક્ષો અને નિરીક્ષકોથી 'પુરવાર થયું'
 છે. એ જ ઉમેદવાર, લોકો ને પ્રમે 'તેટલો' લોક-
 પ્રિય હોય, અને હબરો, લાખો મતની સરસાઈ
 ચૂંટણી જીત્યો હોય; પણ એ જ્યારે બીજા પક્ષની
 ટિકિટ પર જીતે રહે છે, ત્યારે તે હારે છે,
 એટલું જ નહિ પોતાની કિર્તિઓ પણ ગુમાવે
 છે, એવા તો સે કડો દાખલા ટાકી શકાય.

આથી અસુક પક્ષની ટિકિટ પર ચૂંટાયેલ
 સદસ્ય ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી સિવાય
 બીજા જ પક્ષમાં ચાલ્યો અથવા ત્યારે તે પોતાના
 મતદારોને અને તે રાજકીય પક્ષોના દોહ કરે છે,
 મતદારો અને પક્ષોના આગે દોહ એ અનૈતિક
 કૃત્ય ગણાય. એને કોઈ મહત્વના કારણસર
 (સિદ્ધાંત ખાતર) પક્ષ બદલવાની જરૂર જણાય તો
 ભલે એ પક્ષ બદલે, પક્ષ બદલવાની એની સ્વ-
 તંત્રતાને ઈન્કાર કરી શકાય નહિ, પરંતુ એ પહેલાં
 એણે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી 'ફુલ' નેત્રો
 અને પક્ષ બદલવાના પોતાના કૃત્યને પોતાના
 મતદારો અનુમોદન આપે છે કે નહિ. એ માટે
 તેણે ફરીથી મતદારો 'સમક્ષ' (ચૂંટણીમાં) જોવા
 રહીને 'ફુલ' નેત્રો

આપણા દેશમાં પક્ષપલટાના મોટા ભાગના
 ક્રિસ્તાઓમાં આમ થતું નથી, એનું કારણ સ્વયંસૂચ
 છે. મોટાભાગના પક્ષપલટા સિદ્ધાંત ખાતર અથવા
 વૈચારિક અભેદને કારણે થતા નથી, ભલે એવા દાવો
 કરતા હોય. આપણે ત્યાં જે પક્ષપલટા થાય છે તે
 મોટા ભાગે અત્યંત લાભ-હાનિને ખાનમાં લઈને
 થાય છે, માટે તે દુષણ બને છે ધારાસભાનું
 સ્વયંસૂચ એ લોકોની સેવા કરવાનું, તેમના પ્રશ્નો,
 અપેક્ષાઓ, મુશ્કેલીઓને વાચા આપવાનું અને
 જરૂર પડે સ્પષ્ટાવધાને આથી સરકારની સત્તાને
 ઉપયોગ કરવાનું સાધન છે. એ અત્યંત લાભ હાનિ
 માટે સોદો કરવાની કોઈ જગ્યા નથી. આપણા
 કેટલાક ધારાસભ્યોએ સત્તા, ધન, દોહા કે પ્રધાન-
 પદ માટે પોતાના ધારાસભ્યપદના જે નુપાવટ

સોદા કર્યા છે, તે દેહના સોદા કરનારી રૂપરૂપિનીઓ કરતાંય ખદ્ધર છે !

આવા સ્વાયંસોદાનુષ્ઠાને તકવાદી પક્ષપલટા રાજકીય રીતે ખેતીર અનિષ્ટ બને છે, એવું બીજી કારણ એ આપણી સંસદીય લોકચાહી પ્રમાણી ફર મળક બીડાને છે. પક્ષપલટાની લટકતી તબવાર હેઠળ સંસદીય સરકારોને કામ કરવાનું આવે છે, ત્યારે બાકી જે તે અસરકારકતાથી અને નિર્મળતાથી કામ કરી શકે છે. કેટલાક મહાવિત પક્ષપલટાઓ સરકારને 'બેંકે મેઈલ' કરીને સરકારની સ્થિતતા સામે ખેતીર ખતરો બીજો કરે છે ને સરકારની સ્થિતતા સામે સ્વતંત્ર ખતરો રહેનો હેય એ સરકાર બાંકી જે કાર્યક્ષમ અને બસકારક વધીવટ આપી શકે. પક્ષપલટાઓની કામગીરી, સરકારો બનકે, પક્ષપલટાઓ પોતે સરકાર રહે, એને, પણ મળ્યાવળામાં આવે, આમ પક્ષોને મહેલ બનાવનારા જેમ એકબીજાને મહેલ ફક મારીને પાડી નાખે છે, તેમ રાજકારણીઓ પણ એક બીજાને, કાવવા ન, દે આ આખી પ્રક્રિયા ઉલ્ટે તો સંસદીય લોકચાહી પ્રમાણી લોકસ્વીકૃતિય ધોવાણ કરે છે. એમાંથી, લોકચાહી પ્રત્યેનો, જ અનાસ્થવાક (સિનિસિઝમ) લોકોમાં બીજો થયા વિના રહે નહિ. પક્ષપલટો પ્રાતિનિધિક પ્રમાણી પવિત્રતાનું જ, ધોવાણ કરે છે, ને કોઈ પણ લોકચાહીની કરોડરજી સમાન છે. પક્ષપલટા દારા સત્તા પર સહેનાઈથી આવી જવાનું, હોય તો, પક્ષનિર્માણની કડાકૂટમાં કોણ પડે ? આમ પક્ષપલટો પક્ષ પ્રમાણ તુરસ્ત લોકચાહી વિકાસમાં, પણ મોટો અવરોધ બીજો કરે છે તુરસ્ત પક્ષ-પ્રમા વિના સંસદીય લોકચાહી તો શુ પણ મુઠ લોકચાહી જ ગમે ત્યારે ખાડોમાં થઈ જાવિના રહે નહિ !

રાજકારણ બને નીતિમત્તા વચ્ચેના રવા. સલા સળખોના થ છે બીજો દોષ, 'રાજકારણમાં તો આમ જ હોય, સાધનોનો છેલ રાજકારણમાં રખાય જ નહિ, નાણાં, સત્તા, હેલો નેનાથી મળતા હોય તેનો ઉપયોગ કરી લો, કાલે ધારાસભામાં ચૂંટાયા કે ન પણ ચૂંટાયા'—આવા નીતિવિમુખ રાજકારણમાં 'મતકારો તો કિમ ચિનતીએ ! આવા વલણને ચેતવામાં પક્ષપલટો મહત્વનો કામ ભજવે છે નીતિમત્ત રાજકારણ અને પક્ષપલટો એ સહોદર બેવા છે.

પક્ષપલટો પક્ષપ્રમાણા મૂળમાં કુદારામાંત કરે છે, પણ વૈયક્તિક રાજકીય પક્ષોને એક બા બીજા સમયે તેનાથી લાભ થયો છે, તેથી પક્ષપલટાના દુષણ વિષે બહેરમાં મથરના આસિ સારવાનું, રાજકીય પક્ષોએ ચાલુ રાખ્યું છે. છતાં ત્યારે તેનાથી પોતાને લાભ થાય ત્યારે કોઈએ પક્ષપલટાને સ્થાન ન આપ્યું હોય એવું બ-પુ નથી 'ગાયારામ'ની ટીકા પક્ષો કરે છે, પણ 'આચાર્ય'ના રિસેપ્શન માટે તોરણો બાધે બાધે છે. આમ, પક્ષપલટાના દુષણને રોકવાના કોઈ નિષ્કાલ્પ પ્રયાસો રાજકીય પક્ષોએ કર્યા નથી.

પક્ષપલટો અનિષ્ટ છે, એવું સ્વીકાર્યો પક્ષી તેનો અત કેવી રીતે લાવવો એ વિષે બે પ્રામાણિક અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે એક અભિપ્રાય માને છે કે કાનૂની રહે કાયદો, ધર્મને, બધારણના ફેરફાર કરીને પક્ષપલટો પર પ્રતિબંધ મુકવો નેઈએ એટલે, પક્ષપલટો કરનારને મળનારા 'લાભ'થી વચિત કરવા માટે ધારાસભાના સભ્યપદથી બરતરફ કરવો નેઈએ

બીજો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે માને છે કે પક્ષપલટો નીતિમત્ત રાજકારણ રૂપી બીડે ધર લાલીને બેઠેલ શેરૂં, ચિહ્ન માત્ર છે ચિહ્ન

* રાજકીય પ્રાચાર્ય અને તકવાદિતાના મુખ્ય સ્ત્રોત સમે પક્ષપલટો એવા રાજકીય સંસ્કાર (પોલિટિકલ કલ્ચર) ને જન્મ આપે છે, જેમાં

(સિંગપટ્ટમ) દૂર કરવાથી રોગ નાબૂદ થશે નહિ આ આપો પ્રથમ રાજકીય સંસ્કાર અને રાજકીય નીતિમતાની પુનઃસ્થાપનાનો છે. અને કાયદા દ્વારા કે બંધારણીય સુધારાથી મનુષ્યોને નીતિમાન બનાવી શકતા નથી. જ્યાં સુધી રાજકીય પક્ષો વચ્ચે પક્ષપક્ષહત્યેને દેશવટો આપવા તાકતી આચાર-સંહિતાનું સ્વયંશ્રુ પાલન ન થાય ત્યાં સુધી આ દુષ્ટિ દૂર થવું શક્ય નથી. આવી આચારસંહિતા પાછળ પ્રબળ, જાગૃત અને સંવર્ધિત લોકમતનું દબાવું હોવું જોઈએ. પેતાના રાજકીય જીવનના અંતના જોખમે જ ઠોઠ પક્ષપક્ષટો કરી શકે એવું વાયુમંડળ હિંસુ ન થાય ત્યાં સુધી કાયદાનાં થીંગડાં પક્ષપક્ષટો ભેવા રોજને દૂર કરી શકશે નહિ. અને ધારો કે પક્ષપક્ષટો વિરોધી કાયદો ગૈયકિતકે સ્વયંના વર્તનને કદાચ નિયંત્રિત કરે પણ ખુદ રાજકીય પક્ષોનું કે ક્યારેક રાજકીય પક્ષો જ શીર્ષાસન કરે છે, તેમને કેવી રીતે અટકાવશે? આથી, જ્યાં સુધી મતદાર જાગૃત ન હોય અને રાજકારણમાં ભાગ લેનારા નૈતિક અને શુદ્ધિપૂર્ણ વર્તવા તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી કાયદો જાહેર જીવનમાં સિદ્ધાંતોની સ્થાપના કરી શકતો નથી.

કાનૂની, પ્રયાગો

પક્ષપક્ષટાનાં કાળીનાજને નાથવા માટે આપણે દેશમાં કાયદાની દોરડાને ઊપયોગ કરવાનું વિચારણું નથી, એવું નથી. સર્વપ્રથમ પક્ષપક્ષટો પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે વાયુ બી. ચલ્લેના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, એમાં વિપક્ષી નેતાઓને પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સમિતિએ ૧૯૬૭ના ડિસેમ્બરમાં રિપોર્ટોને હેવાલ આપેલાં. એ હેવાલ પર વિચારણા કરીને તેનો અમલ કરવા માટે બંધારણીય સુધારો (૩૨) તૈયાર કરીને સંસદમાં રજૂ કર્તાં, (૧૯૭૩) સરકારને આરક્ષા ૭ વર્ષ દાખ્યા કર્તાં તેમાં

પક્ષપક્ષટાની વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલી કે સભ્ય સ્વેચ્છાએ પક્ષત્યાગ કરે, અથવા પક્ષમાંથી વિરુદ્ધ ધારાગૃહમાં મતદાન કરે, અથવા વીધની પૂર્વસંમતિ વિના ગેરહાજર રહે. તો તેણે પક્ષપક્ષટો કર્યો છે. એમ માની લેવાય. તેવા કિસ્સામાં પક્ષની સલામત્યથી સ્પીકર તેને સભ્યપદેથી દૂર કરી શકે. આમ, મુખ્યમુદ્દો પક્ષમાં ભાગલા ૧૩, તો તેને પક્ષપક્ષટો ન મંજૂર, એ હતો. એ ખરડાની ચર્ચા થયેલી, પણ પસાર થયા વિના તે પડતો થકાપેલો.

બાદ, જાન્યુઆરી ૧૯૭૮માં જનતા સરકારે પક્ષપક્ષટો પર પ્રતિબંધ મૂકવા સાથે બંધારણીય સુધારો (૪૮) દાખલ કર્યો પક્ષપક્ષટાને કારણે સભ્યની ગેરલાયકાત સંબંધી જોગવાઈઓ ૧૯૭૩ ના જાલ જેવી જ હતી. પણ તેમાં મુખ્ય બે તકાવત હતા: (૧) પક્ષના આદેશ વિરુદ્ધ મતદાન કરવાથી સભ્યપદ આપોઆપ રદ થાય એમ નહિ, પણ આમ કરવાથી પક્ષ જો તે સભ્યની ૩૬ દિવસમાં હકાલપટ્ટી કરે તો તે સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક કરે, (૨) મતદાન વખતે માત્ર ગેરહાજરીને કારણે તેને ગેરલાયક કરાવી શકાય નહિ. ગેરલાયક કરાવવાનો અંતિમ નિર્ણય આ જનને સુધારામાં સ્પીકરે લેવાનો હતો. આ ખરડો પણ પક્ષમાં જ મંજૂર લિખેલા સખત વિરોધને કારણે પસાર થઈ શક્યો નહિ અને હવે તે પડતો મૂકાયો હતો.

આ પછી, પક્ષપક્ષટાના દુષ્ટિને પ્રતિબંધિત કરવાનો પહેલો સફળ પ્રયત્ન સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૮માં જગમુ-કાસ્મીરમાં થયો. જગમુ-કાસ્મીરમાં બંધારણમાં નહિ પણ જગમુ-કાસ્મીર લોક પ્રતિનિધિ ધારામાં ફેરફાર કરીને પક્ષપક્ષટો વિરુદ્ધ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. ૧૯૭૩ના સુધારો જેવી જ જોગવાઈઓ આ કાયદામાં છે, પણ તેમાં પક્ષમાં

ભાગલા ('ફીલ્ડ '), ની બાબતમાં ખાસ કોઈ નોંધવાઈ કરવામાં આવી નથી. નેશનલ કોન્ફરન્સના ડેલેગેટ સભ્યોએ 'બજારો' કરીને પક્ષમાં ભાગલા પાડ્યા, જેનાથી ફાર્ક અબડુલ્લાની સરકારનું પતન થયું. આ સભ્યોએ પક્ષપલટો કર્યો કોઈ તેઓ ધારાસભાના સભ્ય રહેવા જરૂરિયાત કરે છે, એ મુદ્દા પર જરૂર કાશ્મીર હાઈકોર્ટમાં તેમના સભ્યપદને પડકારવામાં આવ્યું. 'પક્ષપલટો' કરનારાઓ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવી કે કાયદો 'પક્ષપલટો' પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. 'પક્ષ-ભાગલા' પર નહિ. અને નેશનલ કોન્ફરન્સમાં ભાગલા પડ્યા છે, જેને 'પક્ષપલટો' ગણી શકાય નહિ ! ઉપરાંત, કાયદો ધારાસભ્ય (જે આખરે તે નાગરિક છે)ના વાણી, અભિવ્યક્તિ અને સંગઠનના મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારે છે, માટે કાયદો રદબાતલ થવા પાત્ર છે, એમ ડેલેગેટ ન્યાયમૂર્તિઓએ સુકાદો આપ્યો. જ્યારે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને બીજા ન્યાયમૂર્તિએ કાયદાની બહારથી પતાનો સ્વીકાર કર્યો. હાલ આ કેસ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ અપીલમાં પડેલ છે.

નવા કાયદાની જોગવાઈઓ

તાજેતરમાં, પક્ષપલટાને નાબૂદ કરવા તાકેતો બંધારણીય (બાવનમો) સુધારો સંસદસભ્યો અને ધારાસભ્યોને લગતી જરૂરિયાતોની બંધારણની કલમો 1૦૧, ૧૦૨ તથા ૧૯૦ અને ૧૯૧માં સુધારો કરે છે.

જોકે લોકપ્રતિનિધિ ધારામાં પક્ષપલટાને કારણે ઊભી થતી જરૂરિયાતોનો સમાવેશ કરીને સરકાર પક્ષપલટા પર પ્રતિબંધ મૂકી શકી હોત; પણ એમ કરવાથી અદાલતોને પક્ષપલટાથી ઊભી થતી જરૂરિયાતો તપાસવાનું અને તે અંગે નિર્ણય કરવાનું હેતુસિદ્ધિ મળત. સ્પષ્ટ છે કે સરકાર આ કાર્યમાં અદાલતોના પ્રવેશને ટાળવા માંગે છે, માટે હસમા પરિશિષ્ટમાં તેનો સમાવેશ

અર્થ : ૧૯૮૫]

કરવામાં આવ્યો છે અને સ્પષ્ટ નોંધવાઈ કરવામાં આવી છે કે પક્ષપલટાથી ઊભી થતી જરૂરિયાતોના પ્રશ્નો કોઈ અદાલતને કાર્યક્ષેત્ર રહેશે નહિ આમ કરવું કોર્ટના પ્રમાણમાં બહારથી સાથે સુસંગત છે, એ વળી ખીલે જ પ્રશ્ન છે.

આ ખરડામાં પક્ષપલટાની વ્યાખ્યા આમ કરવામાં આવી છે. (૧) જ્યારે કોઈ સભ્ય સ્વેચ્છાએ પોતાના પક્ષને ત્યાગ કરે (પછી તે અપક્ષ બની રહે કે બીજા પક્ષમાં જોડાય, એ પ્રસ્તુત નથી) ત્યારે તેણે પક્ષપલટો કર્યો કહેવામાં (૨) જ્યારે કોઈ સભ્ય પોતાના પક્ષના આદેશની વિરુદ્ધ મતદાન કરે અથવા પૂર્વેસ મતિ લીધા વિના મતદાન વખતે જરૂરિયાત રહે અને તેની આવી જરૂરિયાતોને તેનો પક્ષ પંદર દિવસમાં માફ ન કરે તો તેને પક્ષપલટો કર્યો ગણાશે, (૩) અપક્ષ તરીકે છૂટાઈ આવેલ સભ્ય જો કોઈ પક્ષમાં જોડાય તો પણ તેણે પક્ષપલટો કર્યો એમ ગણાશે; (૪) જો કોઈ નિયુક્ત સભ્ય, પોતાની નિયુક્તિ બાદ ૭ મહિના પછી કોઈ પક્ષમાં જોડાશે તો તેણે પક્ષપલટો કર્યો ગણાશે અને પક્ષપલટાને કારણે ઊભી થતી જરૂરિયાત સાથે પડતાં તે સભ્યપદે ચાલુ રહી શકશે નહિ.

* પક્ષપલટાને કારણે સર્જાતી જરૂરિયાતોની બાબતમાં બે મહત્વના અપવાદ કરવામાં આવ્યા છે. (અ) પક્ષના (ફીલ્ડ) અને (બ) પક્ષના જોડાણ (અર્થ) બંનેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણ છે. (અ) જો સંસદીય પાર્ટીના એક વૃત્તિવાંચ કરતાં ઓછા નહિ એટલા સભ્યો પક્ષમાંથી છૂટા પડે, તો તેને પક્ષના ભાગલા ગણવામાં આવશે, અને જો આવું છૂટા થતા જૂથના સભ્યો પક્ષની વિરુદ્ધ મતદાન કરે અથવા મતદાનથી વેગળા રહે તો તે પક્ષપલટો ગણાશે નહિ અને તેમને જરૂરિયાતોની કલમ સાથે પડશે નહિ. (બ) સંસદીય પાર્ટીના એક વૃત્તિવાંચ કરતાં ઓછા નહિ એટલા સભ્યોનું જૂથ બીજા પક્ષ સાથે જોડાણ કરે અને તેથી

મૂળ પક્ષના આદેશનો ભંગ કરે અથવા મતદાનથી વેરળા રહે તો નોડાય ગણાશે પક્ષપલટો નહિ. આ ઉપરાંત (ક) પક્ષત્યાગ અથવા પક્ષમાં નોડાવાની બાબતમાં સ્પીકરનો અથવા કચેરામાં આવ્યો છે. સ્પીકર તરીકે ચૂંટાયેલ સભ્ય જો પોતાના પક્ષનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરે અથવા સ્પીકર મંદી તથા પછી બીજા પક્ષમાં નોડાય તો તેણે પક્ષપલટો કર્યો છે, એમ ગણાશે નહિ.

ટૂંકમાં સંસદીય પક્ષના ૧/૩ સભ્યો એકી સાથે પક્ષ ભંગ કરે અથવા ૨/૩ સભ્યો એકી સાથે 'પક્ષત્યાગ' કરી બીજા પક્ષમાં ભળી જાય અથવા નવો પક્ષ સ્થાપે તો તેમણે "પક્ષપલટો" કર્યો છે એમ ગણાશે નહિ.

(૨) પક્ષપલટાને કારણે જિભી ધનાર ગેરલાયકતાના સળધમાં નિર્ણય કરવાનું કામ જે તે ગૃહના સ્પીકરને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું છે આ બાબત અંગે સ્પીકરે લીધેલ નિર્ણય આખરી ગણાશે અને સભ્યની ગેરલાયકતા સળધી આખરી બાબત બંધારણની કલમ ૧૨૨ (પાર્લામેન્ટ માટે) અને કલમ ૨૧૨ (રાજ્ય વિધાનસભા માટે) હેઠળ સંસદીય કાયદાકીના હાથ ગણાશે.

વધુમાં, એવી સ્પષ્ટ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે દસમા પરિશિષ્ટ હેઠળ (પક્ષપલટાને કારણે જિભી ધની ગેરલાયકતાની) કોઈ પણ બાબતે અદાલતોને કોઈ સેનાધિકાર રહેશે નહિ. મતલબ કે સ્પીકરે આપેલ નિર્ણય વિષે કારતરની કોઈ અદાલતમાં દાદ માગી શકાશે નહિ. સ્પીકરની પોતાની કૌટુંબિક વાપ તો ને તે ગૃહ

સત્તા સ્પીકરને આપવામાં આવી છે દરેક પક્ષે પોતાના બંધારણ, ધારાધારણો, તેમાં કરવામાં આવેલ ફેરફાર, પક્ષના સભ્યોને બરતરફ કરવાની સત્તા ધરાવતા સત્તામંડળો અને તેમના પદાધિકારીઓના નામ વગેરે વિષયો ગૃહના અધિકારીને આપવાના રહેશે પણ તેને બરતરફ કર્યા અને કોને દાખલ કર્યા, એ સળધી હેવાલો પણ ગૃહના અધિકારીને વખતોવખત આપવાના રહેશે. સ્પીકર પોતાને મળેલ સત્તાની રૂએ જે નિયમો ધરાશે, તે જે ગૃહ સમક્ષ ૩૦ દિવસની બંદર રજૂ કરશે, જેને જે-તે ગૃહ સંજૂરી આપશે, ત્યાર બાદ તે અમલમાં આવશે.

આ નિયમોનો બહુબૂકીને ભંગ ગૃહના વિશેષાધિકારનો ભંગ થયા બરાબર ગણાશે અને એની સામે એ બદલ પગલા લેવા શકાશે.

આલોચના

(૧) 'પક્ષપલટા' ના કૃત્યને કાવદા દ્વારા પ્રતિબંધિત કરવાના પ્રયાસ સામે મુખ્યત્વે બે વાદો રજૂ કરવામાં આવે છે. (અ) બધા જ પક્ષપલટાને અજત લાભ ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, એમ માની લઈને તેને નિર્ભેળ દૂધણ ગણવામાં અતિરેક થાય છે. ખરેખર સિદ્ધાંત કે વિચારસરણીને આધારે જે પક્ષપલટો કરે તેને જિનજરરી કહી કરવામાં આવે છે 'ભાગલા' અને 'નોડાય' ની છૂટ રાખી એકલોકલ સભ્ય ખરેખર સિદ્ધાંતને આધારે પક્ષ વિરુદ્ધ મતદાન કરે અથવા મતદાનમાં ગેરહાજર રહે તોય 'પક્ષપલટો' ગણીને સભ્યપદથી વંચિત કરવામાં તેને અન્યાય કરીએ છીએ, બધારે ધન, સત્તા, હોદ્દા માટે કે સભ્યો પક્ષપલટો કરે તો પક્ષના ભાગલા ગણીને તેમને અપવાદ કરવામાં

સ્વતંત્રતા પર કાપ મૂકાય છે બંધારણે દરેક નાગરિકને વિચાર, વાણી અને અભિવ્યક્તિ, મુક્ત મત પ્રદાન દ્વારા અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા બચેલી છે, એમાં આ કાયદો તરાપ મારે છે ધારાગ્રહમાં જેમ મતદાન કરવાનો તેમ મતદાનમાં ભાગ ન લેવાનો પણ તેને અધિકાર છે ઉપરાત, સ્વયંને એક નાગરિકની હેસિયતથી સંગઠન રચવાનો, તેમાં જોડાવાનો (અને જાડાર નીકળી જવાનો) પણ અધિકાર છે. બંધારણની મર્યાદાઓમાં પક્ષત્યાગ કરવાથી જીલી થતી ગેરલાયકાતોનો સમાવેશ થતો નથી હવે પક્ષની સ્થાપિતનીતિએ અથવા ચૂંટણી દ્વંદ્વેરોને ચુસ્તપણે વળગી રહીને કોઈ સભ્ય મતદાન કરતો હોય પણ પક્ષની નેતાગીરીએ નીતિએ જાહેરી હોય અને ચૂંટણી દ્વંદ્વેરોથી વિપરીત વ્યવહાર કરવાનું નક્કી થયું હોય ત્યારે પક્ષને ખરેખર વફાદાર કેણું ? આવો પ્રશ્ન ઊભો થવાનો.

આના અનુસંધાનમાં લોકશાહીમાં મતદેર ('ડિસેન્ટ')ના મહત્વની છે. લોકશાહી ટાળાશાહીમાં અને અમુક પક્ષશાહીની અંત પેઢી કે બગીચામાં ન પરિણમે તે માટે મતદેરની અગત્ય વિશે જાણવું જોઈએ મત હોઈ શકે હવે સસદ અથવા વિધાનસભાનું સભ્યપદ શ્રમાવધા જોઈએ કિંમત ચૂકવવા આપણી ભાગલોકશાહીમાં કેટલા મતદેરવાદીઓ તૈયાર થશે, વાનુ ? તેમાય, છેલ્લી લોકસભાની ચૂંટણી પાઠ, કેન્દ્ર કક્ષાએ એક પક્ષીય શાસ્ત્રન તરફ આપણી સસદીય શાસનપદ્ધતિ બેશુમાર મૂકી ગઈ હોય ત્યારે પક્ષપલટા વિરોધી કાયદાની આ જોગવાઈઓ સત્તાધારી અને અન્ય વિરોધ પક્ષોમાં આંતરિક લોકશાહી ('મતદેર' ની અમુક માત્રા વિના આંતરિક લોકશાહી શક્ય નથી) નો મુત્યુર્ધત તો નહિ વગાડે ? એવો પ્રશ્ન વિચારવો રહ્યો.

(૨) પક્ષપલટાના દૂષણને 'દેશવટા' આપવાનો ઈરોડો ધરાવતો આ કાયદો ખરેખર સાચા અર્થમાં પક્ષપલટાને નાબૂદ કરી શકશે ખરે ? જો હેઠળ અને ઉપરો આ "કાલિદાસી" (૧)

કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે, અને જેના શુભગતન પ્રમાણુ જ્ઞાન રાખ્યા વિના ગાણ કરાય છે, તે કેટલા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થઈ શકશે, એ વિશે ત્રાસરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રથમ તો "હાગલા" (૧) અને "જોડાણ" (૨) ના જે મુખ્ય અપવાદો રાખવામાં આવ્યા છે, તેનાથી પક્ષપલટા પર અસરકારક પ્રતિબંધ લાગે જ આવી શકે તેમ છે. એનો અર્થ એ થયો કે હવે પક્ષપલટા છૂટક છૂટક કે એકલ દોષ નહિ થાય પણ એક સામ્રો અને જથ્થાબંધ થશે. અને તેને 'જોડાણ'નું રૂપાંતર નામ પણ મળે છે.

વળી, રાજ્ય કક્ષાએ જે પક્ષપલટાઓ થયા છે, તેની તરફ એક નજર કરવા માત્રથી સ્પષ્ટ થશે કે મોટાભાગના પક્ષપલટા સામૂહિક ધોરણે થયા છે, કારણ કે તો જ સરકારોને 'પ્લેક મેઈલ' કરી શકાય અથવા તો 'ત્રણકાપી' થકાય. અને જેમણે પક્ષપલટા નથી કર્યા તેઓએ પણ પોતાની કિંમત તો વસૂલ કરી જ છે ! (સજનલાલો, ભારતરત્નો, છ. એમ શાહો છો-આ તો તાળ જ દાખલા છે; બાકી વાદી તો ઘણી મોટી ઘાય તેમ છે) પક્ષપલટાથી રાજ્ય સરકારોને જે અસ્થિરતાનો રાહ જળવેલો છે તેમાંથી આ કાયદો કેવી રીતે મુક્ત કરી શકવાનો ? સત્તાસોશુપ દરેક પક્ષ (પોતાની શક્તિ અનુસાર) પક્ષપલટા માટેનું એક અઢાજપત્ર ધરાવે હોય છે ! હવે પછી આવા રાજકીય પક્ષોને આવા અઢાજપત્રમાં ખાસ્સી રકમની જોગવાઈ કરવી પડશે-પ્રધાનપદ, લાભપ્રદ સ્થાનોની સ્લાઈ, બોર્ડ, કેપેરેશનના કાવેરેટર પદો, સભ્યપદો આ બધાનું વ્યવસ્થિત "આવેજન" કરવું પડશે, અને આ બધા સ્થાનો (પ્રધાનપદ સિવાય) 'આર્થિક એક પ્રોહિટ' ન ગણાય તે માટે કાયદાઓમાં સુધારા કરવા પડશે ! ભાગલાલની જેમ પક્ષનું 'આપું' પાટિયું જ બદલી નાખવું - 'પક્ષનો જ પક્ષપલટા' કરી નાખવો, એવી કરામતને રોકવાની જોગવાઈ થયા છે આ કાયદામાં ? જો પક્ષપલટા દૂષણ અથવા

અનિષ્ટ હોય તો પછી 'ભાગલા' કે 'જોડાણ'ને નામે એમાં અપવાદ કેવી રીતે કરાય ? એકત્વીયમાં સભ્યો છૂટા પડે, અથવા બે ત્વીયમાં સભ્યો બીજા પક્ષમાં લાગે અથવા જુદા પક્ષ રહે, એ બધું સિદ્ધાંત ખાતર જ કરે છે અને તેમાં અત્રત ત્રણતરીઓ અથવા ધન, દોહા, સત્તાના પ્રલોભનો કામ કરતા જ મળી, એમ કેવી રીતે માની લઈ શકાય ? હાથેસાથે દષ્ટાંત : હાલની લોકસભામાં ભાજપના બે અને દમકિપના ત્રણ ઉમેદવારો ચૂંટાઈ આવ્યા છે, બાજપના એક સભ્ય 'પક્ષપલટા' કરે તેમ 'જોડાણ' અને દમકિપનો એક સભ્ય પક્ષ છોડે તો 'ભાગલા', બે છોડે તો 'જોડાણ' - પક્ષપલટા એવું નહિ !

(ક) આ કાયદાની ભંગવાઈઓ સામે બીજો એક મહત્વનો વાધો સ્પીકરને અપાયેલી સત્તા સંબંધી છે. પક્ષપલટાને કારણે જીમી થતી ગેર-લાયકાત સંબંધી અતિમ નિર્ણયની સત્તા આ કાયદાની રૂએ સ્પીકરને મળે છે, એટલું જ નહિ, એમના નિર્ણયને કોઈ પણ અદાલતમાં પડકારી શકાય નહિ એમ અભવશ્યન આપવામાં આવ્યું છે. સ્પીકરે નિષ્પક્ષ રીતે વર્તવાનું છે, એવી એ દોહો પારણ કરનાર પાસે અવેક્ષા છે. પણ આપણે ત્યાં સ્પીકર કોઈ ને કોઈ પક્ષના સભ્ય (પણ કરીને સત્તાધારી પક્ષના) હોય છે, એમનું કામ ધારાસભાનું કામકાજ ધારાધારણે અનુસાર ચાલે એ ભરવાનું છે. એમની સત્તા, વિશેષાધિકારો, એમના જી કાર્ય ચર્ચા છે, એમને આવું અતિમ ન્યાયાધીશી કાર્ય સોંપવામાં કેટલું ઓમિત્ય છે, એવો પ્રશ્ન જરૂર જણે યદ્ય યદ્યે.

વળી, સ્પીકર નેવા 'ગિનરાજકામ' અને નિષ્પક્ષ હોવાનું આવી રાજકીયકરણ નહિ થાય ? પણ કિસ્સાઓમાં વિધાનસભાઓના સ્પીકરોએ વિનાદારપદ (તેમાં રાજકીય પક્ષવાદ કે પૂર્વગ્રહના આણેયો થયા હોય) નિર્ણયો આપ્યા છે, ત્યારે સ્પીકરના કાર્યક્ષેત્રની આવી સત્તાવૃદ્ધિ કેટલા પ્રમાણમાં ન્યાયિમિત ત્રણાય, એ પ્રશ્ન જરૂર

જિશે યદ્ય યદ્યે,

આના ઉપાય રૂપે આ કામગીરી બળવવાનું ચૂંટણી પંચને સુપ્રત કરવામાં આવે એ વધુ ઉચિત ન ગણાય ? આમ થતે ચૂંટણી પંચ ચૂંટણી સંબંધી કેટલાક ન્યાયકીય કાર્યો કરે જ છે. વળી એજે આરેલ નિર્ણયો સામેય, અગ્રક થરતોને અધીન, હાઈકોર્ટમાં અપીલની છૂટ આપી શકાય. કારણ કે સભ્યપદ રદ કરવા સુધીની સખ આ કાયદામાં હોવાથી ભદ્યરાહ કે ખેડા નિર્ણયો સામે અપીલની છૂટ હોવી જરૂરી લાગે છે.

(ક) એક વધુ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ અને કારણે જીમી થાય છે : ગેરલાયકાતોના આધારે સહસભ્યો અથવા ધારાસભ્યોના ભણે બે પ્રકાર પડી ગય છે : એક પક્ષપલટા સિવાયના સુદાઓ ને આધારે જીમી થતી ગેરલાયકાતો, જેનું નિયમન લોકપ્રતિનિધિ ધારાને આધારે થાય છે અને તે મારે સહસ્ય અદાલતોના આધારે લઈ શકે છે; બીજો પ્રકાર : પક્ષપલટાને આધારે જીમી થતી ગેરલાયકાત, જેનું નિયમન બંધારણમાં ઉમેરવામાં આવેલ હસમા પરિચિપ્ત અનુસાર થશે (તે અંગે સ્પીકરનો નિર્ણય અતિમ ત્રણારો અને કોઈ અદાલતમાં લેને પડકારી શકાય નહિ.) 'કાયદા સમક્ષની સંબંધિત' નેવા બંધારણકાન મુજબત હક્કોના આનાથી કાન ન્યાય છે, 'એવી રીતેને આધારે આ ભેદભાવને શું સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નહિ પડકારી શકાય ? પક્ષપલટાએનું ને વિસાગન કરવામાં આવ્યું છે, તેના વાળખીપણા (રિઝનેબલ નેસ) ને પણ 'સમાનતાના અધિકાર' હેઠળ પડકારી શકાય. એકલદોકલ ધારાસભ્ય પક્ષ પાસે તો પક્ષપલટા અને પાંચ કે સાત (૩) સાથે પક્ષ ભણે તો ભાગલા ? એ પોતે જ અન્યાય નથી શું ?

મેનકા ચાંધી કેસના મુકાદમા સર્વોચ્ચ અદાલતે એનું કાન્યું છે કે સમાનતાના અધિકાર (કલમ ૧૪) બંધારણના મુજબત માંગનાનો ભાગ હોઈ પાલામિટ તેમાં ફેરફાર કરી શકે નહિ.

(૫) મહત્ત્વ સભ્યપદ એ માન વેપકિતક સહસ્યનો

જ અધિકાર નથી. પણ ખુદ ગૃહના બધારણીય ગૌરવ અને સ્થાનના ભારરૂપ છે. ગૃહના સંસ્કૃતિની સાચકાત, ગૌરવપ્રકારો એનું ખુદ બધારણીય મહત્વ છે. અને એ સંબંધી જોવામાં આવે તો અર્થપટલ અને હેવટના નિષ્કૃષ્ટ આપવાની સત્તામાંથી અદાલતોની બાદમાંકી કેટલા પ્રમાણમાં નિયોજિત અને બધારણીય ગણાય ? અદાલતની સમીક્ષા બધારણના મૂળભૂત માળખાના ભારરૂપ છે, સિવાય કે સર્વોચ્ચ અદાલત અ-વધા કરાવે ! મુખ્ય સલાહ એ પેદા થાય છે કે અદાલતોથી બાગવાતું વલણ શા માટે ? અદાલતોને દાખવાની વૃત્તિ શા માટે ? સહમાં કયેલી ચર્ચા (કમનસેમ બધી જ કોષ્ટી)માં કયાવ એ (વને જણાવવામાં આવ્યું) નથી.

(૬) પક્ષપલટા વિરોધી કાયદો રાજ્યોની સ્વાયત્તા પર તરાવ નાખે છે, એ પ્રત્યે સોદી સોરાબજો ખાસ 'ધ્યાન દોરવું' છે. સહસ્કરોના હક્કો, વિશેષાધિકારો નક્કી કરવાની અને તે સંબંધી કાયદા ધરાવતી સત્તા સહકરે છે, જેમ રાજ્યોના કારાસરોના હક્કો, વિશેષાધિકારો નક્કી કરવા સંબંધી કાયદા ધરાવતી સત્તા રાજ્ય-વાહીની એન્ટ્રી હદ હેઠળ જે તે રાજ્યની કારા-સમાને છે. પક્ષપલટા મુખ્યત્વે રાજ્યકક્ષાએ વિશેષ પ્રમાણમાં થતા હોવાથી જે તે રાજ્ય સરકારે પોતા-પોતાની કારાસમા પાસે પક્ષપલટા વિરોધી કાયદો) પસાર કરાવવો જોઈએ એવું તેમણે સૂચન કર્યું છે નવાં કાયદાઓ.

દેશના રાજકારણ પર, પક્ષધારા પર આ કાયદાની કેવી અસર પડશે, એ વિષે કેટલુંક વિચારવું જરૂરી લાગે છે.

પહેલી અસર તરીકે શક્ય છે કે, પક્ષોના વિભાજનને આનાથી વેગ મળે. આપણે ત્યાં આમેય તે રાજકીય પક્ષોમાં ભાગલા, વિભાજનની પ્રક્રિયા ચાલ્યા જ કરે છે. હવે સત્તા હસ્તગત કરવા પક્ષોના ભાગલા અને નોડાણ, તથા ફરી-ભાગલા અને પુનઃનોડાણ, જેમ વિભાજન

નોડાણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે એમ બનવાની સંભાવના ખરી.

બીજું, પક્ષોમાં ભાગલા અને નોડાણની પ્રક્રિયા વેગવાન બને તો પક્ષો ધણી વધી જવા દશે; મજબૂત પક્ષ મળવા મુશ્કેલ બનશે ભાગલાઓથીથી પક્ષ નળણે બનશે પણ પક્ષતા બંદોબા-પક્ષરાહો (પાર્ટી બોસિસ) મજબૂત બનશે ! આવી પક્ષરાહી વૈયક્તિક સહસ્કરની મતફેર અંગેની શકિત અને વૃત્તિ બંનેને જેટલા પ્રમાણમાં અવરોધશે, જેટલા પ્રમાણમાં વિચાર, વાણી, અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા-બંધ, પક્ષની આંતરિક લોકશાહીકુંઠિત થશે અને 'જીહ્વાવિધા અને ભાટચારણો'ની નવી જમાત જાની થશે.

કે દેશના રાજકીય શુદ્ધિકરણ અને રાજકીય અપ્રાચાર નાજૂરીની દિશાનુ આ પ્રથમ પગલું હોય તો, 'ભાગલા અને નોડાણ' ના હટક બારણાં વાસી દેવા પડશે. રાજકીય અપ્રાચારને યોગ્યપણે જરૂરિયાત રીતે અવરોધવાના રાજ્યમાર્ગે ખુલ્લા રાખી, વૈયક્તિક પક્ષપલટાની નાની જાણીએ બંધ કરવાથી રાજકીય શુદ્ધિકરણ સાધી શકાશે નહિ, બલકે એનાથી પક્ષરાહોની નેક્રોસી સામે નિષ્કાવાન વૈયક્તિક સહસ્કરની બોલતી બંધ થઈ જશે.

અને પક્ષપલટા (સામુદિક અને જરૂરિયાત)માં પક્ષો પાછળ રહી સત્તાધારી પક્ષની તરફેણમાં આખી કામગીરી કરનારા ગવર્નરોનું શું ? અધિ, સિલિમ અને જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં સામુદિક પક્ષપલટાઓ દરમિયાન ગવર્નરોએ જે ભૂમિકા ભજવી છે, એનો કોઈ ઉપાય, ઈલાજ આ કાયદામાં નથી. ગવર્નરો માટેની કોઈ આચાર-સંહિતાનું પાલન કર્યા સિવાય રાજકીય અપ્રાચાર નાજૂર કરવો અશક્ય છે. જો કે, પક્ષપલટા વિરોધી કાયદાની ચર્ચા દરમિયાન રાષ્ટ્રવ જાણીએ એમ કહ્યું છે કે એ બાબત તેમના ધ્યાનમાં છે, એ સારી નિયામી જોઈએ, આગળ બીજું કંઈ કંઈ તેઓ ઉકારે છે.

‘જળ મને વાગ્યા કરે’ : કથા અને નિરૂપણ | બારીન મહેતા

‘જળ મને વાગ્યા કરે’ એ પરેશ નાયકનું કથાલેખન-ક્ષેત્રે ત્રીજું મનોચત્ર છે. યુવાન ચિત્રકાર આદિત્યના પેરેલાઇઝ થઈ જવાથી સર્જાતી પરિસ્થિતિમાં ઠેલાતા, અપવડતાં પાત્રોની આકથા છે. આદિ, એની પત્ની આશા, આશાનો પ્રથમ પ્રેમ ચિરંતન, ચિરંતનથી દુશ્માણેલી કમળા ને નસં સિન્હા, આટલાં પાત્રો વચ્ચે કથા વહે છે. નસં સિન્હાને બાઝ કરતાં જાહીના પાત્રોની ભૂમિકા મૈત્રીની ને સંબંધો ‘કોસ પડ્ય’ જેવા ઠે કથાનો ઉપાડ કોસ્પિટલમાં પધારીવશ આદિત્યની ઐકોક્તિથી થાય છે. એની પત્ની આશા, દેવકામાં ચિરંતન સાથે છે. આદિત્યે જ એને ફેસ થના મોઢલી છે. આદિત્યના વધતાં રોચિયુંનો સાથે એનાં સંવેદન-સંચયનો તેમ જ આશા-ચિરંતનના સંબંધની સમ-વિષમ અવસ્થા એમ કથા સમાવતરે ચાલે છે. એમને ભૂતકાળ પણ ફેલેફેલે પદતિથી સંકળાતો રહે છે. દરમિયાન આશા-ચિરંતનનો ‘એક્સ્ટરસી’નો અનુભવ, આદિત્યને એની જાણ, કોસ્પિટલમાં ચારેય પાત્રોની સહોપસ્થિતિ ને આદિત્યનું ન્યૂરોપેથિક કુમલાને કારણે આત્મહત્યાથી મૃત્યુ, આ ઘટનાઓમાંથી યુગ્ગરતી કથામાં વળાંક આવે છે. આદિત્ય વિનાની સ્થિતિ વચ્ચે જીવતાં આશા, ચિરંતન અને કમળાના ભાવવૃત્તોનો નિરંતરતા દર્શાવ કથાનું ચાલકાગિન્દુ જાને છે; પરિણામે એટલા દરિયામાં ભૂત થતી જળમય આશા, ચિરંતનને સંકુલ ભાવસ્થિતિએ નહારતી કમળા અને આશાને ઉદ્દેશી તાંલિ અવસ્થામાં ‘તારી પ્રસન્નતાનો એક અંશ આપી દે’ એવું હિચ્ચારતા ચિરંતનની શબ્દ સ્થિતિથી કથાનો અંત વહે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા એના વસ્તુ-નિર્વહનની દૃષ્ટિએ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જતી લાગે છે. આદિત્ય મૃત્યુ

પામે છે ત્યાં સુધીનો પૂર્વાર્ધ અને આદિત્ય વિનાની સ્થિતિ વચ્ચે જીવતાં આશા-ચિરંતન-કમળા, એ ઉત્તરાર્ધ. જાને ભાગ સર્જતાની સમાન કક્ષા જળમયતા નથી. પૂર્વાર્ધમાં જમા પાસુ તો ઉત્તરાર્ધમાં ઉધાર પાસુ, એવી સ્થિતિ અહીં પ્રવર્તે છે. નવલકથાકાર આદિત્યના મૃત્યુ પછી જીવતા અન્ય પાત્રોની સ્થિતિ-ઉઘાટીને અહીં વ્યક્ત કરવા પારે છે, પરંતુ એમ કરવા માટેની શક્યતાનો એમનો અંદાજ ધૂધળો છે એટલે નિરૂપણની કક્ષાએ કથાવસ્તુ પાખું રંધી જાય છે. વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં નાવિકાનું બે નાવકોમાં અટવાણું એ આપણું એક વિશિષ્ટ કથાપટક રહ્યું છે. અહીં પણ એ છે છતાં નવલકથાકાર એથી આગળ જઈ, અન્ય જીવિત પાત્રોને તાકે છે, એમાં જ કથાની આગૂતિનો પ્રશ્ન રહેલો છે. આપણી આ પ્રકારની અત્યંત અધીર્તા નવલકથા ‘અમૃતા’ (રુપરિત ગોધરી) પણ ઉદયનના મૃત્યુ સાથે પૂરી થાય છે ને અનિર્ણિત અમૃતાનું શું થયું એ વિશે નવલકથાકાર ચૂપ જ રહે છે કારણ એ એમનું ઉદ્દિષ્ટ નહેાતું ન્યારે અહીં એથી ઊલટું પણ ઉદ્દિષ્ટ છે. એટલે લક્ષમાં એક નવું પરિમાણ જરૂર ઉમેરાયું છે પરંતુ એનાં નિર્વહણના અને એથી કરીને કથાલ ઘટનાના કેટલાક પ્રશ્નો હિમા માય છે.

પૂર્વાર્ધ, આદિત્યની ઐકોક્તિઓ દ્વારા આત્મે-કથનાત્મક લેા આશા-ચિરંતનના પ્રસંગકથન દ્વારા ત્રીજો પુરુષ એક વચન; એમ બે નિરૂપણ રીતિએ સમાવતરે ચાલે છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં નવલકથાકારે પત્રો, ડાયરી, એકોક્તિ, ત્રીજો પુરુષ એકવચન એમ જુદી જુદી નિરૂપણરીતિઓ; કોઈ ચોક્કસ પેટન વિના પ્રયોજી હોય એવું જણાય છે. આમ કરવા પાછળનો આશય તો કથા ને પાત્રને પ્રત્યક્ષ કરવાનો જ વસ્તાય છે. છતાં સમય કથાના

સંદર્ભમાં નિરૂપણની એકસૂત્રતાની અપેક્ષા જોખમાય છે. પૂર્વાધમાં કથાની જે સાહજિક ગતિ ને ઘટનાક્રમ છે તે ઉત્તરાર્ધમાં લગ્નકાય છે. આનું કારણ કથા સંધર્મમાં ઉપયુક્ત નિરૂપણરીતિની એકકસ પેટર્નના અભાવે પ્રવેશી વિદુ ખલતા છે. પાત્ર ને પાત્રગત સંવેદનોના ડંઢકા ગ્રાહ્યતા લાગે, એમાંથી સુરેખ કથાઘાટ નીપજે નહીં દુઃસ્થાન કથાવસ્થુ પાણુ હોય અને કેવળ પાત્રગત સંવેદનોને આધારે જ ચાલવાનું રહે ત્યારે નવલકથામાં આ પ્રકારની મુશ્કેલી ધરતી હોય છે. અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પૂર્વાધમાં આદિત્યની મુશ્કેલી ને રીતે કથાવેત્તાનાં સચલન ને નિયંત્રણનું ધારકબિન્દુ બને છે એ રીતે ને કદાચે ઉત્તરાર્ધમાં અન્ય પાત્રોની ચત્યતા, ગ્રિફ્ટ કે સંજ્ઞા: કથાવેત્તાના સંચલન-નિયંત્રણનું ધારક-બિન્દુ બની શક્યાં નથી. એથી તો કમલા-ચિરંતનનું ત્રીજું કથાઘટક બળવાન બની અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે ને કમલાનું પાત્ર વિશેષ પ્રગટ બની રહે છે, આનું અન્ય પાત્રો વિશે જનનું નથી તેથી મૂળ કથાની ગતિ વંદાય છે.

સામે પક્ષે, ઉત્તરાર્ધમાં જ કમલા, ચિરંતનને નકારે છે એ ઘટનાનું નિરૂપણ જોતાં નોંધે પુરૂષ એકવચન નિરૂપણરીતિની સખગતતા અનુભવાય છે. આથી એમ લાગે છે કે ઉત્તરાર્ધમાં કથાનિર્માણ માટે સેવાયેલી વિવિધ નિરૂપણરીતિઓનો, પાંખા કથાવસ્થુને કારણે જ, લેખક કશ કાઢી શક્યા નથી. એ કદાં પ્રીત્ત પુરૂષ એકવચનમાં જ કથા-દોર સાંકળેા હોત તો તત્ત્વ વિશેષ સ્પષ્ટપણે લક્ષિત થઈ શક્યુ હોત ને કથાસ ઘટનાના પ્રાનો નિવારી

શકયા હોત.

આમ છતાં, આ કૃતિ માનવસંબંધને, ખાસ કરીને સ્ત્રીપુરૂષ સંબંધને ને એની સંકુલતાને યોગ્ય રીતે નિરૂપે છે. વિચિષ્ટ સ્થિતિનાં મનો વેગ, એની જટિલતા કમલ સંબંધિત પાત્ર ને ઘટનામાંથી સર્જતા રહે છે. પૂર્વાધમાંનું ઘટના ને સંવેદનોનું સંલલન-સંકલન નવલકથાકારની એ અંગેની સૂઝ-સમજ ને કલાકારની સજ્ઞાનતાને વ્યક્ત કરે છે જે કે વાર વાર 'સેટ લોક કરી'ને 'કોટેજ' જેવા અંગેળ શબ્દોનો વાપર ને શાસ્ત્રીય રાજો સાથે ભાવ-સ્થિતિ ને વાતાવરણને સાકળવાના પ્રયાગો કયાક કુતક પણુ લાગે છે. હોસ્પિટલને દરિવાનાં વર્ણનો, ટૂંકા ને પાત્રોચિત માનસિક અવસ્થાને વ્યક્ત કરે એવા સંવાદો અને પાત્રોત્ત માનવીય વર્તન એ પરેશ નાયકની સજ્ઞકદષ્ટિનાં જમા પાસા છે. આદિત્યની અતિમ એકાકિત, આલા-ચિરંતનનો એક્ટરસીનો અનુભવ, ઓટમાં છુપ્ત થતી આગાની જળમયતા, કમળા ચિરંતનને નંદરે છે એ ઘટનાનું નિરૂપણ ને લોચલના એવાયરકુકત ચિરંતનની તાંદિલ જલ્પના એ ગદ્યકાર પરેશની સજ્ઞતા છે. એથી તો અપેક્ષા રહે છે એમના ચોથા કથા મનોપ્રવલનની...

(ગુજરાતી અધ્યાપક સંઘના ઉચ્ચા સમેલનમાં, અધ્યક્ષ વિભાગમાં, હીસા ખાતે વચાવેશેા લેખ મહારીને)

* 'જળ અને વાગ્યા કરે' . પરેશ નાયક, ૧૯૮૭, લોકાગ્રિય પ્રકાશન, અમદાવાદ. અમુખ : ૧૮-૭૫

“ભાવિ તો યુવાનોનું છે.....એક
બહાદુર, નિખાલસ, સ્વચ્છ હૃદયનો,
હિંમતવાન અને અભીપ્સા સેવતો યુવાન
એ જ એક માત્ર પાથો છે કે જેના ઉપર
ભાવિ રાષ્ટ્રની રચના થઈ શકે છે.....
યુવાનોને અમારું આવાહન છે. યુવાનોએ
નવા જગતના ધરણીયા બનવાનું છે.”

—શ્રી અરવિંદ

નવનીતભાઈ ગાંધી

II, વિજય ચેમ્બર્સ, ફ્રીમલેન્ડ સિનેમા સામે, ત્રિકોણન રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪ના સૌજન્યથી

ચાર કાવ્યો | મનહર ભની

એક : શિશિરાન્તે

પૂળભયો પગરવની ભેળી,
સરી જતી શમજે વનકેડી.
પાળ ઉપરથી ઉતરી હેડી,
તળાવડી તરસેટે બેડી.
ખયા પાંદની ખખડે બેડી,
ગ્રસ્ત ઝાંખરે ફરે લલેડી.

દગલો થઇને ઢળી પડી લો,
ટેકરીઓ આ મેલી-મેલી.
અળવીતરા તકકાતુ ટોળું-
ચડે વામરે જળ છડેડી.
એકલ-દોકલ-ટૂંકેડા ચૂરે,
માળામાં મુનમુનતા ઘેરી.

બે : ખંડિયર નીચે

મૂકયાંતાં એક-બે લીલા પ્રસંગો પાનખર નીચે
અહીં તેપો બધી માસમ છે ફૂલોની અસર નીચે.

હતી જે ખાનગી ખાખત અમે નહોરમાં મૂકી
અમે શુકાં નહોતાં દોસ્ત-દુરમનની નજર નીચે.

તમે જોઠો તમે ચાલો તમે દોડો તમે હાંસો
તમે શુભઘોર ચોધો છો અમનનાં ખંડિયર નીચે.

સુકાયેલો બગીચો કામમાં લઇને હું જોઠો છું
કહી વારી નજર નીચે કહી મારી કખર નીચે.

ખરેખર દુખનારાઓ જ સામે પાર જઇ પહોંચ્યા
અમે તરતા રહ્યા દુષ્ટી જવાનાં એક દર નીચે.

ત્રણ : મૃતપંખીનું ગીત

ખૂલી ચાંચમાં મૂર્ચા દહુકા માળો જુએ
ખંધ ચોપચે પરાહતુ આકાશ વળુએ.

હીલો લયપય પવન ચૂગતી નજરું ચારેકોર,
રોમરોમમાં તરવરતો સ પકવરણો કલશેર.

ખટખીટી છાંયડીઓના આળેખ ચરણથી છટે,
ખૂલી ચાંચમાં મૂળાં ટહુકા માળો ચૂથે.

ધુમ્મસ બીંજીું ગગન નીકનો ખાલીપો પંપોએ
ઝાંખાપાંખા પડછાયા તરતા આછા અજવાળે
ફડફડતો અંધાર પાંખની પાંપણ લૂછે
બંધ પોપથે પરાંરતું આકાશ બજાંબે.

ચાર : વહેતી જમુનાની જેમ

અમે વહેતી જમુનાની જેમ વહેશું—
કે રયામ હવે મૂળાં મૂળાં જ બધું કહેશું.

વાંસળીના સૂર ક્યાંક વરસે તો—
ચોખ્ખાસું ઓડું છે એમ નહીં બોલીએ
ક્યાંક ફૂલ ખીલે કદમ્બના તો—
કાળજની કળીએ કદીય નહીં બોલીએ

અમે હસતા હસતા જ રડી લેશું—
કે રયામ હવે મૂળાં મૂળાં જ બધું કહેશું.

શંભણાંમાં મોરખીંછ મૂકીને ચીતરશું
જમકીને જાગવાનું સુખ
દર્પણની ડાળખીમાં સંજવળશું સહેજ
અને વાયરામાં વહી જાશું ફર.

અમે અરધાં અપૂરડાં જ રહેશું—
રયામ હવે મૂળાં મૂળાં જ બધું કહેશું

બે કાવ્યો- | ભરત યાજ્ઞિક

એક : શરીરના અવયવોની ગણલ

પગ : ન્યાં તમે થોભો છો ત્યાં કોઈ વળાંક છે
 બે આંખ : તમે યાકો છો આ એનો વાક છે
 દશ આંગળા : બીજાંબે આ અંજવાથી કેમ ?
 બે હોઠ : જળ નથી ને તરસ તો અથાક છે
 જિહ્વા : હ્યો બોલવાના આ બહા પ્રકાર છે
 માંડ : અલી તારે નહીં, મારે તો નાક છે
 મન : રી ખૂબી ! ઝરણું ફૂટકું પવંતને કે મને
 બત્રીસ હાંત : હોઠ બધ, સહુ અવાક છે
 નાસાત્ર : આહ ! આહ ! મુગ ધોની આ લહર
 અંતર તથા : તરંગ આ જળનો જરાક છે
 માં : મારી ખૂમ એકલી પડ્યા સિવાયની
 બે કાન : હેં હેં શુ કહો છો ? અમને યાક છે ?

બે

તું ન્યારે અશુ કશું બોલતી ન હોય ત્યારે
 કેટલુંય સાંભળ્યાનો ભાસ થાય ।
 કાંઠે બેસીને કોઈ પાછીમાં ગળાડૂબ
 ક્યાંયે તણાઈ જઈ એટલે
 રેતીમાં ભરતીના અંગભૂત કોઈ નામ
 ધીને વણાઈ જવું એટલે
 આ થોડાં ભોવાના તાંતણાઓ સાંધું તો
 ચોમાસા જેવો રહેવડસ થાય.
 બસમાં બેસીને કોઈ દરયને પસાર થતા
 આલવા જવાની મને ચિંતા,
 લીલમાં અવાવડુ લિપિમાં મારી લીંતો પર
 લખી ભાય લેખ તે નિયંતા ?
 કાગળ રેવાને હોય લંબાવે પોસ્ટમેન
 એમ મારા લંબાતા શ્વાસ થાય....

વિપ્રયોગી જીવના સૌરઠા | હર્ષદેવ માધવ

આ અર્જુનપીતરા જીવને તને સ્મર્યાનો શાપ
 હુપયોયોશી પાપ, વચ્ચે આજ અભાગિયા
 તરુવર છે છાંયો નથી, તળાવ છે નહીં નીર
 નહીં છતાં નહીં નીર, કેવા છળ છે પ્રીતના
 સૂર્ય નથી તો પશુ તપુ, જાણું છતાં નહીં આગ
 તળિયું છું, નહીં તળા - કું કયા રણેનો ભાગ છું
 છરસો ચાલીસ હોસ પર વાગે તારું રહેર
 યાદ કરે ખડેર, કું કયાંથી ભાગ ગામના ?
 Fire brigade ને - phone કરી આ આગ
 ચપટી સમજાં રાખ; આ માટે કે આ થયા !
 Road ઉપર ખાખી પ્રભુ (!) સૌને ચોંધે કંઈ
 કોઈ કરે નહીં guard, (મારે) કયાં બહુ ન્યાં તું મળે
 તોડું નંદરું ચહેર તો, બિડી મથેલો 'Fuss'ક
 માર આખના News, એ શું જાણે જીવના
 કાંકરિયા બેલુંથ તું મળી યકી ને હોત !
 આંખો આમ ન રાત (એણે) દરિયા કયાં માગ્યા હતા ?
 ચોવીસકું કઈ થીંગડું, ખેરી આંખે નાંત
 રોત કહો તો રાત હું કેને કહું રે વિવેસ...

— | મનીષ પરમાર | નથી ગંધ યાતો | આકેમક મહારાજ

શાસ પર ફેલું તટ્ટું બેર લાંબું,
 મહેકતા શબ્દને બી હવા પર લેણું
 કોઈ પ્રભો હૃદયનો લખ્યાવણું મેથી,
 આંસુના શબ્દ કેસો મ ભીતરે લાણું
 સૂર્ય ન્યારે રડી આયમી નાંખું,
 જતા રૂસકાંઓ જિવનભર લેણું
 મન જોસેલું હરો સાતસો જાંઠ પર,
 શબ્દમાં જોડણું લાંબું અંતર લેણું
 લેજ સુકાય આંખો મહી રેત છે,
 આંસુ નીચે જ કેસો સમઠર લેણું

ખૂલી પુણ શકું ના, નથી બંધ યાતો;
 અરીસો સમયનો નથી અંધ યાતો.
 પ્રેમું છું સવત હું ભીતરમાં જ રહીને,
 ભયા ઉપર તો મંથી સ્પંદ યાતો.
 બિડી વાણ મહેકિલ અરવ જોડામાં,
 અજાણ કોઈ સ્વર છે નથી મંદ યાતો.
 સુંકી ડાળે છે જૂરિયું સાજ ખાલી,
 નથી ફૂલ યાતો, નથી ગંધ યાતો.

અમે જોજો ભયો ને ચયા ખાલી
પછી ભવતરની વાત અમે માંડી....
લીલા અજવાસ કાંઈ ખૂટ્યા ખૂટ્યા
પછી રાતા તોરણ બે તૂટ્યા તૂટ્યા
અમે આંખો ભરી ત્યાં નહીં કાલી
પછી શમણની છેકબૂસ માંડી...

બીના ફુકાળ હૈયે જૂલ્યા જૂલ્યા
પછી પાણીનાં રણ કે જૂલ્યા જૂલ્યા
અમે છાંતી તર્યા ને ગયા હોંફી
પછી સગપણની વાટ અમે છાડી...

હલિત સર્જન*

હું કેશવ ગાંડા બંગી । જ્યતિ જ્યેના મકવાણા

હું કેશવ ગાંડા બંગી
મારા અન્નદાતા A. M. C. બ્રાન્ડના વાંઘળી પેશાકમાં સન્ન,
'આશરમ' રાડ જે તો મારી
બાપુકી પેઢીને ચીલે,
અને ફૂટપાથની સોડમાં હોડીની જેમ નીંગરેલી,
કાટિયા કલરની-કેશવ ગાંડા નામવાળી-બ્લીલ બરે !
જે તો પિતાભની ઇન્પોટેન્ડ જોગેસેડાર !
(જેની કી બેધન મારા માળામાં જ તો !)
આ જાડું અમાડું ભવનસાથી-કલપવૃક્ષ
અમારો પ્રિક્કરસ્ટ-કીટલીની અંડમી,
શહેરની મટરને પાતાળ લોક ગેતરથી ગણી
લાંચ આપી છે સુકાદમોને.
મૈનહોલડું હાંકણ ઉપાડતાં પસી આવતી,
સહસ સહયાં બદ્ધ થયોની કુવાંચ,
સવલીની માંજે ઉપાડેલ મળતું ડગલું,
ને દૂર નાજો કરતો મારી પેઢીને વારસદાર
બસ 'જે જ' અમારે માટે 'અનામત' !

* હલિત સાહિત્યસપ્ત સુજ્ઞાત (હલપત મોદાણ ૩૦૦૧૨૮ ભવજીવાતની
માળી, રખિયાલ માર ૨૨૯૫, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૨) તરફથી પ્રગટ
યથેવ હલિત કવિવાસ ગ્રંથ 'વિરહોદય'ની ૧૪ કૃતિઓમાંથી કેટલી,
અહીં રજૂ કરી છે.

હોટલની પછીતે અભાયદો શુકાયેલો મારો
 બાદશાહી નાકું તૂટેલ કપ ।
 અને અખબારનાં પાનાંઓ પર
 લગી કષ્ટસુક્ષ્મની મોટી મસ જાહેરાતો.
 મારી બીડુતાને પડકારે છે.
 હું કેશવ ગાડા લગી...

ગેની | દલપત ચૌહાણ

આબહુ' તાક સ હુંકામ
 કાટાળો કંચેર જેવું,
 હાથ ખાલીખમ પાદડાં વનું....
 મુ કે તો તો
 હે-ધ જે પેલુ બાજરીયાળું હેતર રૂકું ।

મધરા વાગે વાગોળાતી સેમના જેવું.
 હોય જે પેલુ .....હોય જે પેલુ
 પગદલાં મૂકજે ચાંચ
 ચાહડા વચ્ચે
 ચાહડા વચ્ચે

પણ
 તું વચમ પડી નયો કોમ કે પલે છબૂ છબા છબૂ લોઇનું ફુંડું....
 માથડાં મેલ્યાં ઊંબરા ઉપર
 પગલાં કાખમાં કલબલ કલબલ.....

હુંકડું હુંકડું મોત મેલ્યુને
 પેટનો ગાલો ગળતો લોઈ.
 ટપક ટપક આહુડોની વારતા ભૂંડી
 જૂનાં પેલલાં મેલછી મીમરા
 આજ મજોડી—વારતા ગેની.
 નવી નકેરી વારતા ગેની.

માંડો લ્યા ભમ વારતા ગેની.
 ગેનીમ આયુ 'એકલું' ગેની.
 છગડે રાચું એકલું ગેની.
 પગલાં રાપો—ભેડાય રામો.

આતોડામાં દાળનો દાણો ખે ચી ન રે ચોળો રે ચોળો
 'લ્યા ફૂલ કેલું' છું આલનો બાપા—કોઈ ને કે,
 'લ્યા ફૂલ કેલું' છું ખસનો બાપા—કોઈ ને કે.
 'લ્યા ફૂલ કેલું' છું જમનો બાપા—કોઈ ને કે.

ચોલળે કાપા—ચોલળે કાપા
 જપશે ના એ ના બૂલશે ગેની.
 ના વાત વીહારે વારતા ગેની
 આ સલું તાકસ હું કોમ
 આમલું આમું વારતા ગેની

(ગૌની હત્યાકાંડના સદર્શમાં લખાયેલ કવિતા)

બે'કમાં એપોઈન્ટમેન્ટ | મધુર આનંદ

બે'કમાં એપોઈન્ટમેન્ટ મળી—
 બ'દા તો ખુશખુશાલ !
 પહેલો દિવસ—ચકચકિત કાઉન્ટર-સિલિંગ ફેન—
 મેનેજરની પારકથક કેબીન.
 મોડર્ન ફરનીચર—એલ બપ હુડેટ.
 કાંઈલો—કેશિયરો—લેજરો,
 શેકાલર હોવાનો ંહેમ—મેનેજરની ચક્રમક થવી
 ટાઇપીનમાં આંખો પરાવા વાતો કરી—
 ખી. કોમ. માં પરસન્ટેજ—ગોલ્ડ મેડલની વાત
 ઈશાદાપૂર્વક કરી.
 પછી કાસ્ટ-મેરિડ' કે અનમેરિડ ?
 સૌ પ્રભાવિત—
 કોઇને મારી આમડીની દુર્ગંધ આવી નહીં.
 કોઇને ખબર પડી નહીં.
 મારી નસોમો બહેતા ચાવડા—સોલ'કી-ચોહાણુજના
 અગ્રુદ લોહીની
 અનામત સીટો, સરકારી નોકરીના લાલો,
 એવી વાતો ધર્મ—
 ચોડીક ગાળો હીધી—સર્ગા જાત લાઇઓને
 સાચી કાસ્ટ છૂપાવવા.
 સૌ કોઇ પ્રાઇઁ-માઈન્ડ્સ હેલું.

બે-માર દિવસમાં તો
 બેંક ચાલીના નાંકા જેવી ચિરપરિચિત બની ગઇ
 એકાએક
 કોઈ ચોધી લાગ્યું મારા ચીંહાણકળતું
 સડી ગયેલું મૂળિયું.
 થોડી ગપસપ મેનેજરની કેબિનમાં
 હું ભેઠ ચક્રું તેમ ...
 એમ ? S/C છે ? । SSB
 સાલી ઇડિયટ આ ગવર્નમેન્ટ શું કરવા બેઠી છે ?
 ન હેલો-ન બાપુ-
 ન બા-ન હરબાર-લાગ્યું ભણે ત્યાં લોકેએ
 મારા વશ નહિ-સર્વેશ્વ લૂટી લીધું હતું
 ભણે મારા પેન્ટ-પ્રુશન્ટ બિતારી લઈ
 રિલીફ રોડ પર
 બર બપોરે
 નજાવસ્થામાં ચાલવાની
 એમણે મને ફરજ પાડી હતી.

અને મેં અટક બદલી । મધુર આનંદ

શ્રીમતિ મધુર આનંદના આગ્રહને વશ થઇ
 અંબાણ ગયેા હતો.
 મારી સડિયલ જાતને હાકવા વિમલનાં વસ્ત્રો અને
 શ્રીમતિ આનંદની રેશમી સાડીનેા સુગંધિત સરસરાટ
 અંબાણના સુલાચમ પહોડોના અંજનથી
 મારી જાતમાં મધુરાનંદ છલકાતો હતો.
 હાનની પહોંચિયા નામની જરૂર પડી એકાએક
 (પિરસું કપાસુ હોય એવો ધાસકો મનમાં પ્રકચો
 તો થ લાગ્યા, મધુર આનંદ ..)
 મહેતાણાએ બીજું ભેસું .
 'કેવા છે ?'
 (હું અંબાણના ડુંગર પરથી પથ્થરની જેમ ગળદપો)
 મારાં વિમલનાં વસ્ત્રો ફેફડી ઉઠ્યા
 શ્રીમતિ આનંદની સાડીનેા સરસરાટ શોભી ગયેા ..
 અને આ અટકની કાયમી ગરબડ ફર કરવા,
 મેં અટક બદલી-મધુર અમાર.

તે જ કહે

મારી પહાડોથી અજાણેલી આંખોમાં
જિંદગી એક કાળો સૂરજ.

ગઝલ | રમણ વાગેલા

કેઈ નથી, કેઈ નથી, કેઈ નથી,
માણસ નામે કેઈમાં લોહી નથી !
નહીં તર રજળી 'જાય ના ભૂરો સમય,
લાસ પર લૂંટો ખરો, નોહી નથી !
આસ હવે છેતરી શકે ના કેઈને,
ખાસીકના હાડ-આમ, હા, લોહી નથી !

અક્ષરની આંખમાં હવે સ્મરણની વેદના,
કાગળ પર ખાલી નામ છે, લોહી નથી !
એક શકુ ના એટલે લોહી લીધી સોધા,
પાણી વહે છે આંખથી, લોહી નથી !

કાવ્યનું મૂલ્ય | થડ મહેરિયા

મારા કાવ્યનું મૂલ્ય સમજાશે નહિ તમને.

સહે "નવચેતન" ચેતન વિહોણુ ગણે એને

"કુમાર"ની કાવ્યસૃષ્ટિ માટે નેપથ્યવાસી સહે રહ્યું.

કવિતાને "કવિતા" દ્વારા જીવાડનારા ડોસ્તો-

સહે એને અકવિતા માને,

એક વિવેચક મિત્રવર તો કહેતા કે :

"શીલી અને બાપાના અનેક કાળાં કલંકો છે તમારા કાવ્યમાં"

અરે, કાળાં કલંકો જ નહિ અમારો સૂરજ પણ કાળો છે.

"કાળો સૂરજ" લઇને નીકળ્યા છીએ અમે તો.

એની આંખોમાં તમારી અથ આંખો નહિ પારખી શકે.

સહે ન સમજાય મારા કાવ્યનું મૂલ્ય તમને !

મારે કવિ નથી થવું,

મારે તો વિદ્રોહી થવું છે વિદ્રોહી.

વિદ્રોહનો એકાદ શબ્દ પણ જો કાકુર વળેસ ગના-

બધર કાને અથડાશે તો !

મારે મન મારા કાવ્યનું મૂલ્ય અમૂલ્ય હશે

બે-ચાર દિવસમાં તો
 બેંક ચાલીના નાકા જેવી ચિરપરિચિત બની ગઈ
 એકાએક
 કાંઈ ચોધી લાગ્યું મારા ચીકાણુકળનું
 સડી ગયેલું મૂળિયું.
 થોડી ગપસપ મેનેજરની કેબિનમાં
 હું નેધે ચક્રું તેમ.....
 એમ ? ડ/સ છે ? 1 ડબલ
 સાલી ઇડિયટ આ ગવર્નમેન્ટ શું કરવા બેઠી છે ?
 ન હેલો-ન બાય-
 ન બા-ન દરબાર-લાગ્યું બહે આ લોકોએ
 મારો વંશ નહિ-સર્વેસ્વ લૂટી લીધું હતું
 બહે મારા પેન્ટ-બુશન્ટ ઊતારી લઈ
 રિલીફ રોડ પર
 બર બપોરે
 તખ્તાવસ્થામાં ચાલવાની
 એમણે મને ફરજ પાડી હતી.

અને મેં અટક બદલી ! મધુર આનંદ

શ્રીમતિ મધુર આનંદના આગ્રહને વચ્ચે થઈ
 અંબાણ ગયો હતો.
 મારી સહિયલ જાતને ઢાંકવા, વિમલતાં વચ્ચે અને
 શ્રીમતિ આનંદની રેશમી સાડીને સુગંધિત સરસરાટ
 અંબાણના સુલાયમ પહોડોના અંજનથી
 મારી જાતમાં મધુરાનંદ છલકાતો હતો.
 દાનની પહોંચના નામની જરૂર પડી એકાએક
 (ખિસ્મું કપાસું હોય એવો માસકો મનમાં પડ્યો
 તો ય લખાવ્યું, મધુર આનંદ...)
 મહેતાણાએ બિંસુ બોલ્યું...
 'કેવા છો ?'
 (હું અંબાણના, હુંગર પરથી, પથ્થરની, ભેમ ગળ્યુંયો.)
 મારા વિમલતાં વચ્ચે ફફડી ઉઠ્યાં.
 શ્રીમતિ આનંદની સાડીનો સરસરાટ ચમી ગયો...
 અને આ અટકની કાયમી ગરબડ ફરે કરવા,
 મેં અટક બદલી-મધુર ચમાર.

તે જ કહે

મારી પહોંચેથી અંજલિ આંખોમાં
લિખે એક કાળો સૂરજ.

ગઝલ | રમણ વાગેલા

કોઈ નથી, કોઈ નથી. કોઈ નથી,
માણસ નામે કોઈમાં લોહી નથી !
નહીં તર રંગી જાય ના જૂરો સમય,
લાશ પર લેણે ખરો, નોંધી નથી !
વાસ હવે છેતરી શકે ના કોઈને,
પોલીસના કાડ-ચામ, હા, લોહી નથી !

અક્ષરની આંખમાં હવે સ્મરણની વેદના,
કાગળ પર ખાલી નામ છે, લોહી નથી !
જોઈ શકુ ના જોડે લોકો દીધી સોયા,
પાણી વહે છે આખથી, લોહી નથી !

કાવ્યનું મૂલ્ય | = ૬ મહેરિયા

મારા કાવ્યનું મૂલ્ય સમજાશે નહિ તમને.

ભલે “નવચેતન” ચેતન વિહોણું ગણે એને

“કુમાર”ની કાન્નસુષિટ માટે નેપથ્યવાસી ભલે રહ્યું.

કવિતાને “કવિતા” દ્વારા જીવાળનારા કોસ્તો—

ભલે એને અંકવિતા માને,

એક વિવેચક મિત્રવર તો કહેતા કે :

“શેલી અને ભાવાના અનેક કાળો કલંકો છે તમારા કાવ્યમાં”

અરે, કાળો કલંકો જ નહિ અમારા સૂરજ પણ કાળો છે.

“કાળો સૂરજ” લખને નીકળ્યા છીએ અમે તો.

એની આભાને તમારી અંધ આંખો નહિ પારખી શકે

ભલે ન સમજાય મારા કાવ્યનું મૂલ્ય તમને !

મારે કવિ નથી થવું,

મારે તો વિદ્રોહી થવું છે વિદ્રોહી.

વિદ્રોહનો એકાદ શબ્દ પણ નહિ કાકુર વળેસંગના—

અધિર કાને અથઠારો તો !

મારે મન મારા કાવ્યનું મૂલ્ય અમૂલ્ય હશે.

અધ બુલ્લી બારી | ભિમલા ઠાકોર

રાત્રિ, માઠ અધકાર, સોપો પડી ગયેલો પાટ ઉપર તકિયાને અટ્ટેલીને બેઠેલો નિરજન અર્ધજુલ્લી બારીમાંથી બહાર જોવા કરતો હતો.

તેની ઉપરસ વાતાવરણમાં થોડી ગયેલી ચાંતિને ચીરતી હતી, અજાણતી ઉપરસ સાંભળતા બાજુના રૂમમાં સુતેલા તેના માતા કાન સરવા થઈ ગયા. તેઓ છત તરફ તાકી રહ્યાં.

બાજુમાં સુતેલી પત્નીના વાળ પસવારતો નિરજન ઉપરસ ખાતો જતો હતો, ઉપરસ ધીમે ધીમે જોર પકડતી જતી હતી તેની પત્ની જરાક જાગી ગઈ. પતિ તરફ નજર કરી પાછું ફરી ગઈ.

“જરા... ઉઠાણો.”

છાતી પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા નિરજન બોલ્યો. તેને શ્વાસ લેવામાં તકલીફ પડવા લાગી. તેની ગૂંચળામય વધવા લાગી ન જુદાં તેણે સુતેલી પત્નીને ફરી ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

“મી... ડ્ર... ઇ... ઠા... ઠા”

“હજુ તમે આવ્યા રેશી ઈસાને છોડતા નથી. અને તો જરાય પસદ નથી. આના કરતાં તો એકાદ ટપલેટ કે ઈન્જેકશન લઈ લો તો. નિરાંતે સુતુ નહીં ને બીજાને” બોલતાં બોલતાં બેઠી થઈ. બાકીના ચાલે ગળી ગઈ. ગધી જ અણગમ્યો તેના મેનિ રેખાઓ પર ઉપસી આવ્યો.

નિરજને માત્ર નકારમાં માથું ધુણાવ્યું. મનમાં થઈ હતું કે આને ગિચારીને શી ખબર કે તેનાથી ડીસીઝ અને ફૂગના કાવચી વળગ્યું. વળી રીએક્શન કેટલા....

“ઈ... ઠા... ઠા પછી... રોક...” બોલતાં બોલતાં તેના ખખડી ગયેલા ફેફસાં ખૂબ ઝાઝ

પડવા લાગ્યો.

“આના કરતાં..તો”..

હલેલી મીના રસેડામાં ગઈ. તેના ચહેરાની રેખાઓ નિરજનની નજરમાંથી છટકી ચકી નહીં, વળી તેના ચાલેલો ટોન તેના શ્વાસની માફક મનમાં ઘુમરાવા લાગ્યો.

તેણે મન ભૂતકાળની યત્રીમાં ધોલાવું મૂક્યું. ઉપરસે તેના એક એક પડળ ઉઘેડી નાખ્યા. કયા લગ્ન પહેલાની મીના અને કયા બાજની ? તેની હરેક બાબત અને પસંદ હોય એ જ હતી. અને આજે નજર સમક્ષ માત્ર એક પ્રશ્ન એ ઉપસવું હતું.

હા, પોતે પથ્ય આજે કયા એને એ હતો. એક કાવચી હતી જાની ગમે હતો. આટલી નાની વયમાં આ મહાબ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને હતો, નિદ્રામાં સાથે જોડાઈ ગયો હતો. કદાચ તેથી જ મીના પોતાનાથી આટલી દૂર સરતી જતી હશે..

“લો, ઉઠાણો.” મીનાએ એના વિચારતરંગને તોડ્યો.

હાથના ઈશારાથી નિરજને ટપલ બતાવ્યું. વળી પાછો પોતે વિચારમાં ગરકાવ થયો. કેટલેટલા વિરોધાની વચ્ચે પોતે તથા મીનાએ એક બીજાને સર્વસ્વનું અર્પણ કર્યું હતું. એકબીજાના થઈ રહેલાના કાલ આપ્યા હતા.... અને આજે ?

મીનાના વર્તનને પોતે વાગોળતો રહ્યો. તેના વર્તનમાં બોધચારિકતા અને ફરજ તરવરતા લાગ્યા. કેટલે વર્તનમાં પોતાનું અપમાન થઈ લાગ્યું.

“હજુ ઉઠાણો નથી પીધો ? સાવ ફરી ગયો” હલેલીકે બીટીને તે ઉઠાણો ગરમ કરવા ગઈ.

સર્વિસ, ધરકામ, બાળકો તથા પતિની આ તબિયત, ચારેકેરથા ઘેરાયેલી મીનાના જીવનનો બહુ ઉદ્દાસ ઊડી ગયો હતો. પોતે બધું જ પત્રવટ કરે જતી હતી.

પૂરેપૂરું સતત સમરતા-જીવંતતા અખતા નિરંજનથી આ ખાલીયો સહન થતો નહોતો.

"દો" નિરંજનના હાથમાં તેણે ઉકાળો આપ્યો તે પ્રત્યક્ષ થયો.

"શેક કરવો છે ?"

"ના...ના"... કહી નિરંજન ખારી બહાર ભેગો રહ્યો. આ ધકારના ઝોળાને અજવાળતી કૃત્રિમ કાંઈક સવાય કંઈ નહોતું.

નિરાસે સુતેલી પત્ની તરફ નજર મૂકતા નિરંજનનું હૃદય એકસલા અનુભવીરહુ વિચારોમાને વિચારોમાં રાત્રિ લખાતી જતી હતી. સવારના સૂરજની રાહ ભેગા નિરંજન પાસેથી રાત્રિનો અંધકાર ખસતો નહોતો તેની આંખો જરાક સારે થઈ. પાપણું ઢળી, ત્યાં તે ધડિયાળના ટોકારાએ પ્લાન બેઠું.

"સાડા પાંચ. પત્નીને ઉઠાડીને પોતે આડો પડ્યો

"મહા ક્ષેપી" ?

"ના" કહી નિરંજન ઊંધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

"કું જઈ છું." મીના પત્રવટ આવી ગઈ. તેની સર્વિસ સવારની હતી

આખી રાત પોતાની તબિયત સારી નહોતી તેની ખબર હોવા છતાંય મીના આમ જ આવી ગઈ. ... !

'પછી કેમ રહું', 'હૈંમ આવી હતી' ? અંતકુંવ ન પૂછ્યું..... !

મીનાનું વતન તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેની મનોવ્યથાને વાચ્યા મળી શકે તેમ નહોતી. પોતે

ઝેનું સાન્નિધ્ય અંખતો હતો. ત્યારે તેની સહાનુ-મ્યુતિનો પણ અભાવ તેને અંદરથી કેરી ખાતો હતો. દિવસે દિવસે એવેન બનતો જતો હતો.

નિરંજન ખ્યાતનામ બેરિસ્ટર હતો યુવાતના બેન્ચુ વર્ષ લો ના અધ્યાપક તરીકે નોકરી સ્વીકારી હતી. પિતા મોટા સાહિત્યકાર હતા, લોખીમાં મળેલો વારસો તેણે બળવી રાખ્યો હતો સારા સેખક તરીકે તેણે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

પંદરેક દિવસથી તબિયત વધુ લપટી હતી. તેથી પોતે રજા પર હતો. ક્યારેય આરામ ન કરનાર તેને પધારી કેદ જેવી લાગતી હતી. તેના મિત્રો અવારનવાર તેની પાસે આવતા અમિતા રાજ આવતી. તે પણ સાહિત્યની શોખીન હતી, બન્ને વચ્ચે સાહિત્યગોષ્ઠિ થતી. નિરંજનનું હૃદય આનંદવિભોર બની જતું.

એ દિવસથી અમિતા દેખાઈ નહોતી. એ કેમ નથી આવી દોષ તેનો વિચાર પોતે કરતો હતો ત્યાં એક શબ્દો.

"આવ, કેમ બેન બધું દહાડે" ? હવાને ખોલી આવકાર આપતાં જ બાંએ કહ્યું.

"કાણુ.....? અમિતા.....? આવ... હમણાં જ તને યાદ કરી." અંદરથી નિરંજનનો અવાજ આપ્યો.

"કેમ છે ? કેવી રહી તબિયત" ?

"આલ્પા .. ...કરે છે."

"હવે તો દેશી જ ચાલે છે ને ?

"હા."

"એ જ સારી. એનાથી રાહત થોડી ધીમી પણ કાપી. વળી કોઈ સાઈકલ ઈડેક્ટ તો નહિ જ"

પોતાના વિચારોને અનુરૂપ એવો અભિપ્રાય સંભળી નિરંજનને આત્મજનની-આત્મીયતાની અનુભૂતિ થઈ આવી.

"હા, એ તો ખરું સ્ત્રો. પણ આ લોકો કશું

અમલતા જ નથીને, રાજ એણેપણની દવા માટે
ભાવણે ઠોકવા કરે છે."

"ના...ના અસ્થમા માટે તો દેશી જ સારી.
તમને કેમ લાગે છે એનાથી?"

"આય તો સાડુ...પણુ". બોલતા બોલતા
જ નિરંજનને ઉવરસ ચડી. ઉવરસ સાથે આસની
ત્રિ પછી ઝડપી બની. તેના મોની નસો એ ચાટી
હતી. પાસળા પણ દુરખવા લાગ્યા. આસ લેવામાં
તકથી પકવા લાગી. અમિતા તેના વાસમાં હાથ
ફેરવવા લાગી. પરિસ્થિતિ નાજુક લાગતાં તેણે
ખાને ખૂસ પાડી

હીકરાની ચિંતામાં રાત-દિવસ ભગવા કરતા
ખાની આખ જરાક મળી હતી. તે ખૂસ સાસળી
રોડી આપ્યા. તેની સ્થિતિ બેઠે તેઓ બજારમાં ગયા

"કાઈ, પેલી બેળી આપુ" નાએ પૂછ્યું.

નિરંજને માથું ધુણાવી ના પાડી

"ઉકાળો કરી લાવું", તેનાથી થોડું "સાડુ"
લામશે." કહેતાં કહેતાં જ અમિતા સીધી રસોડામાં
જઈ ઉકાળો કરી લાવી.

મરમ મરમ ઉકાળો જતાની સાથે તેને થોડી
રાહત થઈ.

"હાઈ, મારો છવ ઢેઠો બેઠો. તને સાડુ"
યાદ આવ્યું." નાએ નિરાત અનુભવી

"ખૂબ સાડુ લાગ્યું હો" આભારવણ નજરે
નિરંજન અમિતા તરફ બેઠે રહ્યો.

"લાલો, જરા વીકસ ધસી આપું. પછી જગા
શેક ઠરીશું એટલે હું પછી વળશે. આરામ થશે
તો લેવ પછી આવી જશે"

"હું" શબ્દ સાંભળતા નિરંજનનું હૃદય
ઝલકાઈ ઊઠ્યું. થડું તારા શબ્દોની કૂક પણ ધણી
છે. તે મૌન રહ્યો.

અમિતા વીકસ ધસવા લાગી.

નિરંજનના મનમાં રાત્રિનું કુદ્દપ ખેડુ ધડુ.
ઉકાળો અને મીનાનું વર્તન તાદૃશ થયું. પોતે
મનોમન ક્ષણિક સરખામણી કરી બેઠો. થડું અમી
ગજ સાથે હોય તો... મનમાં તો પોતે કઈક
કેટલું જ સજી બેઠો.

બોવાઈ ગયેલા નિરંજનના મનમાં તાવ
મેળવવા અમિતા તેના મહેરાની રેખાઓ ત્રાચવા
લાગી.

"આને માટે તો દેશી છેલાએ જ સારા."
કશું જ ન સૂઝતા વીકસ ધસતા ધસતા અમિતા
બોલી.

"સાડુ...પણુ અમી કોઈને પડી જ નથી
ને..." નિરંજને મનોવેદનાને વાચા આપી.

"એવું ન હોય, જોતાં નથી બા રાત-દિવસ
કેટલી ચિંતા કરે છે, અને મીનાબેનનું ચરિત્ર તો
જુઓ...કેવું લેવાઈ ગયું છે...! બાળકો, ધર,
સર્વિસ ખડુ જ સલાજવાનું એટલે બધે સરખો
આપ ન આપી રહે બાકી તો..." અમિતાએ
નિરંજનને મીના તરફ સહાનુભૂતિથી વિચારવા
મેળો.

"બાકી કશું જ નહીં. એને તો મારી
પડી જ નથી. હું છડું કે..." ધરતીના
પેશજમાંથી લાવારસ, બહાર આવવા ધડ્યો.
અમિતાએ એને વચ્ચે જ રોક્યો.

"ખસ...ખસ...એવું ન હોય. હું, ખરેખર
તો મનુષ્યની અપેક્ષાઓ, જ વધુ હોય છે, પ્રેમ તો
ક્યારેય કોઈને એકો નથી હોતો." અમિતાએ
કહ્યું.

"માત્ર અપેક્ષાનો સંવાસ નથી. અમિતા..."
તે બોલતાં એટકી ગયો. તેની સામે મીનાના
વર્તનની ઓપચારિકા, તરવરવા લાગી. લાગણી
વિના માત્ર ફરજથી વર્તતી મીના તેની સામે
આવી બેઠી. બધારે નિરંજન પોતાનામાં એકાગ્રતા
બની ઉમળકાથી કાંઈ કરતી મીનાને ઝાંખતા હતા.

“એવું ન હોય, તેઓ તો કેટલા સામર્થ્યથી
છે.” અમિતાએ તિરાડને સાધવા પ્રયત્ન કર્યો

“મધુ” જ ઉપરછંદુ ...”

“અરે, જો... જો બચારને અન્યાય કરી
બેસતા, તમારો ભ્રમ હતો.” અમિતાથી બોલાઈ
તો મધુ પછી મધુ કંઈક વધુ પડતું બોલાઈ મધુ
તે તરત ચૂપ થઈ ગઈ

નિરજન કંઈક બોલવા જતો હતો પરંતુ
અમિતાએ એને રોક્યો.

“ચાલો, હવે તમે આરામ કરો કું” શેક કરી
ખાધુ,” કહી અમિતાએ શેક કરવાનો શરૂ કર્યો.
નિરજનની આંખ બંધાઈ ગઈ

શેડી વારે પડખું ફેરવા જતાં જાગી ગયો
“શેડીથી ખૂબ સાડું” લાગ્યું... હો... મને તો
શિથ આવી ગઈ” ખૂબ હળવાશથી નિરજને કહ્યું

“કું” જાણ ત્યારે” ?

“ના... ના... બેસને જવાને”

“તમે આરામ કરો. આગમથી જલ્દી
સાડું થશે.”

“માત્ર આરામ કરવાથી થોડું સાજા થવાય” ?

“નહિ. તો...”

“સાજા થવા તો, માથુંસને માથુંસની, કું
એકંએ અમી.” કહેતા નિરજને મેક કરતી
અમિતાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ છાતી સરમે
તાલી ઢીધા.

“તું માડું કેટલું” જાન રાખે છે... અમી...
નિરજન અને હમી દમિથી અમિતા તરફ તાકી
રહ્યો, અમિતા એની અંખમાં બોલાઈ ગઈ.

એકાદ પળમાં જ અમિતા સંભાન થઈ ગઈ
તેના મનમાં ઘડીક તો ધમસાણ મળી મધુ તેને
મધુ મારી તરફ દોરતો નિરજન કયાક મીનાને
અન્યાય કરી બેસશે તો ! કોઈ એના હકોમાં
ભ્રમ પડાવવાનો કોઈ એને શો અધિકાર . !

પોતે તરત ત્યાંથી છલી થઈ ગઈ

“કું” જાણ હું”

નિરજન થોડો અંખવાણે પડી ગયો

“અમી, ખરાબ લાગ્યું... હ... બેસને”

કહ્યું જ બોલ્યા વિના તે પરધરની મૂર્તિની
જેમ જ જાણી હતી. નિરજને તેને હાથ પકડીને
બેસાડી.

અમીતુ હલક લાગણી, સળધો, અમિતા
વચ્ચે એલા ખાતું હતું તો મીનાની આકૃતિ તેની
સામે તરવરતી હતી

“અમી, એ... ય સાચું તો જો ન
મધુ હ” ?

કોઈ જવાબ ન મળ્યો.

“અમી, હું તો સમજે છે... ! ખરું કે ?
પ્રત્યાર્થાસુષક નજરે નિરજને અમિતા તરફ જોયું.

અમિતાએ નીચું જોઈ હકારાત્મક રીતે માથું
હલાવ્યું.

એવેને દરિયો ઘુસવતો રહ્યો

શેડી વારે અમિતા ચુપચાપ ચાલી ગઈ

ફરી રાત ફરી પાછો ગાઈ અધકાર ને ફરી
પાછો અવધાનને જોરજોરે કારેસો થયોસો
નિરજન પ્રક્રિયાને અંતેથીને પાટ પર બેઠો બેઠો અંધ
ખુલ્લી પાંચીમાંથી મીસા જેવા અધકારને કહેલવા
મથતો હતો.

વસમો વજ્રઘાત^x - પ્રિયવદન પટેલ

આઈ. પી. દેસાઈ સાહેબના, આમ પાઠક વધે પણ, 'અચાનક' આવી જવાથી એમની સાથે સંકળાયેલા મારા જેવા અનેકના વ્યક્તિગત, સામાજિક તેમજ વિદ્યાભીષ જીવનમાં એક અત્યંત કિરો ખાલીપો યન્ન-અવકાશ સર્જાયો છે. તેમના દેહાંતથી એક વસમો વજ્રઘાત થયો છે એવી લાગણીઓ વજ્ર-વળીને કિયલો લે છે અને અંદરથી હચમચાવી ભપ છે દેસાઈ સાહેબની ઝેરહાજરીથી એક બીજો સવાલ પણ કોરે છે કે દેસાઈ સાહેબ સાથે એવા કોઈ વર્ષો જૂનો માઠ પરિચય કે સળ પ તો હતો નહિ, તો પણ એમના જવાથી વ્યવિત કેમ થવાન છે કે આમ થવાના બે કારણ હોય એવું લાગે છે. એક તો એ કે ખૂબ દૂર કા જાળમાં દેસાઈ સાહેબ, મારી સામાજિક-કોટુંબિક પ્રાણતોમાં હમદોની અહરો અને વિચિત્ર રીતે સ્પર્શ કરાવી તમા અને બીજું એ કે સામાજિક સંશોધનના વ્યવસાયમાં અવાર નવાર ઠોકરે ચડતો 'કચરો' પોતાની આગવી શૈલી સમાન સૂક્ષ્મતા ઝાટકીને 'દાણા' દેખાડી તમા

મને 'સેન્ટર'માં જોડાયે લખજન સાડા-ચાર વર્ષ થયા શરૂઆતમાં તેઓ થોડા બરજટ અને ધારદાર જીવનતા તેમજ ઠંડર સ્વભાવના સાવ અલગારી દેશી પ્રોફેસર લાગ્યા. પરંતુ દૂરે સમયમાં જ એમની વાત્સલ્યસભર કોમળતા અને નિર્મમ ઝળુતાને એવા તો પરિચય થયો કે સેન્ટરમાં દેસાઈ-સાહેબની નિવેંધ હાજરી તથા પચ્ચે એવી ઝેરહાજરી (જ્યારે-જ્યારે સુરતની જાહેર ભપ ત્યારે) અચૂક વર્તાતી. દેસાઈ સાહેબ સાથે પરિચય તો સુરતમાં આવ્યા પછી જ થયો. એમના વ્યવસાયમાં સંકળાયેલા કલકત્તા પરિચિતો મારે 'મારવાડી', 'કચ્છવા', 'બામટી' કે 'ફિર ગી'

જેવા પર્વાયો વાપરી વાતાવરણને હળવા બ્યત અને રમજથી ભરી દઈ જે તે વ્યક્તિ પરનો એમનો હક લાવો ! સાવ કુદરતી રીતે જીતો કરતા, દેસાઈ સાહેબ સાથે જ ખૂબ ખુલ્લા અને નિખાલસ મનના માનવી હતા એમના હાથ નીચે કલુવાનો કોઈ સીધો પ્રસંગ તો જન્યો ન હતો, પરંતુ જન્યોડા રાવડોનો અહેવાલ લખતી વેળાએ કે જન્ય કોઈ એવા કામના પ્રસંગે કેટલીય વાર રોજ સવારે પાંચ વાગે દેસાઈ સાહેબ સાથે અચૂક બેટો થાય જ મસ મોડું સફેદ 'ટમ્પસર' ભરીને ચા પીવે અને પિત્તડાવે. અર્ધા કલાકની આ બેઠકો મારા માટે ખૂબ જ પ્રિયવાદાયક અને વ્યવસાયની દૃષ્ટિએ હિપ્પોગી નીવડી છે પરોઢિયાની એ બેઠકોમાંથી સામાજિક સંશોધનની સસ્થાઓ, એમની કામગીરી, એમાં કામ કરતી સમજ-નિર્જન વ્યક્તિઓના અચ્ચવન પ્રયત્નો વિશે કે એમની સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીઓ તથા સમાનતા વિશે દેસાઈ સાહેબ પાસેથી જે સૂઝ-સમજ લાધી છે તે એટલી કુર્ષક લાગે છે કે આ આખાખાખું 'એવી' બેઠકો ફરી જામશે કે કેમ એ વિશે સતત ચકા રહે છે. અમત કે જલ્દર વાત-વિચાર અમજવાની અને સમજાવવાની એમની રીતલાત જ જનોખી હતી સેન્ટરમાં મારા આ વર્ષો દરમ્યાન થણી વાર એવું લાગતું કે દેસાઈ સાહેબ એટલે નિરાત અને અદળક નિવૃત્તિનું બીજું સ્વરૂપ હતા, પરંતુ હકીકતમાં તો દેસાઈ સાહેબને બેઠકા પરોઢિયે (સસ્થાની એમની. ડુમમાં) અસલ દેશી બેઠક જમાવીને વાચતા-લખતા બેઠકે ત્યારે એમ લાગે કે આ તો પુવાનને સંરમાવે એવી નરી પ્રવૃત્તિ જ બીજું સ્વરૂપ !

^x પ્રો. આઈ. પી. દેસાઈ. પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રીના સુરત ખાતે વાંચેતરમાં થયેલા અવસાન વેળાએ અજ્ઞાનિના બે યાદો.

કચ્છ શિશુ અને સામાજિક સંશોધનમાં દેસાઈ સાહેબે આખું આખું ખર્ચો નાખ્યું, તેમ જાને વ્યવસાયમાં જે ઠેર-ઠેર જોવા મળે છે એવાં, સ્ત્રી પડતાં વિદ્વાતાં બોટાં દબા, બાર કે આઠઠાપણાને એમના સ્વભાવ, વાણી કે વર્તનમાં મેં કરી જોવાં હોય એવું થાક નથી સામાજિક સંશોધન સાથે સંબંધિતો અત્યંત જાંબીર પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓની દેસાઈ સાહેબ સાથે જે કંઈ જુદી-જુદાઈ અને અજાણી વાતચીત થઈ અથવા તે એમને ઠાંઈની સાથે ચર્ચા કરતાં સંબંધિત હોય તે, તેમાં જા કહીશું તરી આવ્યા વિના રહી નથી તેઓ અત્યંત હળવાશથી જે-તે કસ્ટોની વ્યક્તિ કે સંસ્થાના પ્રશ્નોમાં એકસરખો રસ લાખવા અને વાપણ, વિદ્વાતા કે કુપણાને જવાબ ડોળ કર્યા વિના યથાથોમ નિવેડો સાવવા પ્રયત્ન જોવા છે 'ધરતીની આરતી' માં સ્વામી-દાસને પાટીશાર અને બનાવણા દેસાઈ યાત્રિઓની ખુબીઓને જે વિવરણ કયું છે એનું દેસાઈ સાહેબ સાક્ષીકાર સ્વરૂપ હતા.

સામાજિક સંશોધન કેવી રીતે થાય, કયા સામાજિક પ્રશ્નોને કંઈ પદ્ધતિથી અભ્યાસ થાય, બારેમમ જાણવો મોઢ કે આડબર રાખવા વિના સામાજિક સમસ્યાને કેવી રીતે વર્ણવવી, બીજા ઠાંઈને તમારો લેખ તમશે કે નહિ અથવા તે એ જવાબી કે નહિ એની પરવા કર્યા વિના પોતાના વિચાર, માહિતી અને માનવતાને વફાદાર રહીને જ જે તે સમસ્યા અથવા કહેવું એવો એમને 'શુદ્ધજી' નામક ખૂબ નવાઈ યમાડી ચલે. અહીં 'નવાઈ' શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે આખું જમું મુલ્ય-નટલું તે આ છેવટના ભલભલા મંદમન ધીઓના પ્રુમે 'પહેરે પોષ્ટ રામ રામ'ની માફક ઠેલીય વાર સંબંધિત હતું પરંતુ દેસાઈ સાહેબ એક અસલ ખમતીધર ભડવીરની માફક આ નથી ખુબીઓ અને વિશિષ્ટતાઓ પચાવી ચય. એમની દિનચર્યા અત્યંત નજીકથી જોઈ

બણી અને માણી હોવાથી આ સત્ય લાખ્યું. "પરદેશમાં શુ કાટલું છે, અહીં જ કામ કરીને" એવું કહીને અનેકમાંના એકાદ કારણકર દર ત્રણ-ચાર વર્ષે એક જા અને તેટલીયાર ડુનિયાના છેડા-એનો અટિા મારી આવનારા સંશોધન છેવટના ધૂરધરો માટે દેસાઈ સાહેબ હિવાદાંત્રી પૂરવાર થાય એવું જીવી તથા દેસાઈ સાહેબે પરદેશમાં પત્ર ના મુક્યો પણ પરદેશી અજવારીઓ સાથે એકરૂં થઈ એમને જીવના સેન્ટરમાં સૌજે નિકાળવા છે.

મહેનતકષ મજૂરવર્ગ અથવા સમાજના કચડા-યેના વર્ગો માટે તેઓ ખાસ સહાનુમતિ અને મમત્વ ધરાવતા હતા. મખર જુદિજીઓના સખાક મુરથી અજવા નાંક કે એવા મોહર્મા ના પડ્યા, એની પાછમ એમના જીવનની દષ્ટિ કકાય કારણકર હશે ઠાઈ પણ રસ પડતા વિવરણ સાચા અને યથાવેગ સવાનો પોતાની ભતે જીભા કરી તેના જવાબ જોધવાની પ્રામાણિક અને સંનિષ્ઠ મથામણ એટલે સામાજિક સંશોધન એવું દેસાઈ સાહેબ પાસેથી શીખવા મળ્યું. વડોદરામાં સંશોધન અજવાસ કરવાન થયેલા કટલાક અનિવજીવ અને કડવા અનુભવો દરમ્યાન દેસાઈ સાહેબની અમેલ પણ સ્પર્શી ભવ તેવી હુંક ખૂબ મદદ કરી ગઈ. દેસાઈ સાહેબ સીધું તે કહી પૂછના જ નહીં પણ તમે તેવી નાજુક કે જાંબીર વાત અનિ સહજતાથી આંમળી, આમરી કોડાસૂત્રથી કારગત કિપાયો સચવવા. તેઓ જારા સેન્ટરના વડા તરીકે કે સ્તાંદિયા હતા ત્યારે તે તેમની સાથે કામ કર્યાંને અને તેઈ અનુભવ નથી કે નથી એમના સમય જીવનકાલને મુજવવાની ચકિત. ભારતના એક અમત્તવ સમાજશાસ્ત્રી તરીકે તેઓનું આદાન-પ્રદાન જેવું રહ્યું તેની વિવરવાર ચર્ચા કે જગ્યાવટ અન્ન પ્રપાસોમાં જરૂર આવરી લેવાશે. છેલ્લા ૪-૫ વર્ષમાં સેન્ટરમાં એમને મળવા આવેલા સામાજિક સંશોધનના દેશ-વિદેશના ધૂરધરોને જોવા, ભણવા તથા સાંભળવાનો દલાવો એમની

હાજરીને લીધે મને મળ્યો તેને હું માત્ર અહોશામ્ય ગણું છું. પ્રો. કે. સી મહેતાએ તો અનેક વાર લખ્યું તેમજ પ્રવચનોમાં કહ્યું છે કે આઈ. પી. દેસાઈ એટલે જીહ્વિજીવિઓ માટે સુરત આવવાનું એક જ અથવા અનેકમાત્ર એક ખાસ કારણ.

છેવટે, ૮૪-૮૫ ફરમાન સેન્ટરમાં જ રહેવા આવ્યો હોવાથી મારી કામગીરી એવી રીતે ગોઠવાઈ કે એલિસ અને ધર વચ્ચેની ભેદરેખા લગભગ અદૃશ્ય થઈ દેસાઈ સાહેબ સાથેના સાનિધ્યની તક વધી સેન્ટરમાં કુલ ૧૦ અને એક તેઓ પોતે એમ અગિયાર કુટુંબો વસ્યા. આથી, એક મિત્ર તો અહીંના આ સમય વાતાવરણને

“આ. પી. ઈલિવન” કહી રમજ કરતો. સેન્ટરમાં કોઈ પણ નાની-મોટી વ્યક્તિ મેંદો-સોજી હોય તો તેની ચિંતા અને ફિકર કુટુંબનાં એક વડીલની માફક કરતા તેથી જ સેન્ટરમાં વસેલાં કુટુંબો એમને ક્યારેક ‘દાદાજી’ના બદલા નામથી બોલાવતાં અથવા ઉલ્લીખતા. ૨૧મી જાન્યુઆરીની સવારે જીપું વાચતા-વાચતા પુરશીમાં જ લીધેલી મુદાંમાં એવી તો સોડ તાણી કે કામને અણવાયે ના હોય ; જિંદગી તો જિંદગીલીથી જીવી ગયાં પણ મોર્ત્યુય થાત થયજી ચૌલપુરક લેતા નયા, એમનાં અર્થ કે માઠ સમાજમ, જા પકું અથવા પરિચયમાં આવનાર મારા જેવી અનેક વ્યક્તિઓને અવશ્ય “લાગશે કે આપણે ખૂન જ માવાળું અને સજ્જન ફેલન” પ્રમાણે છે

સ્વ. મૂળશંકર બાટ | નીચુલાઈ દેસાઈ

આથમતી પેઢીના ઓલવાયેલા હોપકોમાં અમુકથાન શિક્ષકોને મળ્યું છે તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આઈ. પી. દેસાઈએ જીજ્ઞાસાતના વિચાર ધકતરમાં અને તે દ્વારા સમાજજીવનને નવી દિશા આપવામાં જેવો હિસ્સો આપ્યો તેવો જ મૂળશંકર મો. બટ્ટેનો ફક્તિયુમ્મતિ દ્વારા શિક્ષણ ક્ષેત્રે કુવ નાનાભાઈ બટ્ટ, ગિજુલાઈ બધિકા, ફૂરલાઈ વજેરેના ત્રાઠ લાપીદાર તરીકે સમાજ જીવનને નવો ઓપ આપવામાં યથસ્વી પ્રદાન કર્યું છે. ફક્તિયુમ્મતિમાં જ તેમણે અવધાસ કર્યો હતો અને પછી અમદાવાદમાં જીજ્ઞાસા વિદ્યાપીઠમાં સ્નાતક થયા, ગિજુલાઈના જન્મ ચતાબ્દી વર્ષમાં જ જીજ્ઞાસામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પાયો નાખનાર ભોળીલાઈ કાકર (અમદાવાદની વિખ્યાત શિક્ષણ સંસ્થા શારદામ હિરના મૂળ સ્થાપક) કાકરરાય વિદ્યાસ (ભૂતોળના અમરવય શિક્ષક રાષ્ટ્રીય લાડોમાં કારવાસ વેકનાર અને મરાઠી સાહિત્યકાર ખાડેકરની નવલકથાઓને અનુવાદ કરનાર ગોપાલ

રાય વિદ્યાસના ભાઈ)એ બધાવ શિક્ષણમાં ફારી જીજ્ઞાસાતની આખી પેઢીને તૈયાર કરી હતી.

મૂળશંકરભાઈ ૧૮૯૫ સુધી ફક્તિયુમ્મતિ, પછી ધરવાળા, આમલ મામ ફક્તિયુમ્મતિ અને છેવટે લોકશાસતીમાં અધ્યાપક, મૂળમતિ અને આચાર્ય તરીકે વિવિધ સેવાઓ બળવતા રહ્યા.

આને જવારે શિક્ષણ ક્ષેત્રે અધ્યાપકની બરી પરિચિતિ પ્રવર્તે છે. દિશા અને સુકાન વચ્ચે શિક્ષણનું વહાણ લગભગ જાગતી પડવાની સ્થિતિમાં છે ત્યારે આવા શિક્ષકની વિદાય સાલશે જ. ૧૯૬૫માં લોકશાસતી લલોસરમાંથી નિવૃત્ત થયા સયાલકો સાથે થોડોક મતભેદ પણ હતો, તેને વાજોળવાને બદલે, જીવનચરમાં જેઠા જેઠાં તેમણે, જમાજ શિક્ષણનું કાવું ચાલુ રાખ્યું. જાવનચરમાં તેમનું મહાન હોને માટે એક પરિવારસભ્ય હતું, રાષ્ટ્રીય અને શિક્ષણ વિષયક સમસ્યાઓ માટે બધા તેમના દિશાદર્શન માટે જતા તેમના દ્વારા

નિરૂપિત પછી છેલ્લાં થોડા વર્ષોમાં વિનોબા-
જીએ સ્થાપેલ આશામી કુળના અધ્યક્ષ પદેથી
તેમણે સર્વમાર્ગી શિક્ષણના મુલ્યોત્તર જે સ્થાન
કરાવ્યું છે તે તો મહત્ત્વ કરવા જેવું છે.

* તેમના અવસાન પછી થોડાક જ દિવસોમાં
સાવનનર જવાનું થયેલું ત્યારે તેમના પરિવારને
મળવા મળે હતો. “ભાઈ”ની સુવાસ સમગ્ર ઘર
અને કુટુંબ પર ઝાપેલી હતી. તેમને પ્રભાવનાનું
દુઃખ બધાને હતું. પરંતુ કથાંય ત્રમગીની નહોતી.
જિલ્લું ભાઈના જીવનકાર્યની પ્રસન્નતા વિલસતી
હતી. ધુણાવ સંબંધીઓને ત્યાં મૃત્યુ માટે વસવસો
પ્રયત્ન કરવા જવાનું બન્યું છે. અહીં પહેલી જ
વાર એવું કુટુંબ બંધુ કે જ્યાં મૃત્યુ માત્ર મરી

નહોતું મૃત્યુ પરંતુ જીવનની કલા સાથે મહોરી
જીક્યું હતું.

મૂળચંદ્રભાઈની વિદાય સાથે દક્ષિણામર્તિના
તેજસ્વી શિક્ષકોની એક પેઢીનો અંત આવે છે
એટલું જ નહીં, ગુજરાતમાં આવા શિક્ષકોએ
તેજસ્વી પ્રદાન સમાજ ધકતર અર્થે આણેને ક્યું છે,
તેનું ચે સ્મરણ થાય છે. વર્તમાન ગુજરાતમાં આવા
શિક્ષકો જાણે કેટલા છે તેની ખબર નથી. જે
નજરે પડે છે તેમનામાં નથી તેમના જેવો અભિપ્રાય,
નથી નિષ્ઠા કે નવી પેઢીને ધકવાનો કોઈ આગ્રહ
કે પ્રયાસ.

આપણું શિક્ષણકેન્દ્ર કેવું મરીમ, પાંત્રણ અને
નિર્વાય બની મૃત્યુ !

ફોર્મ-૪ (નિયમ ૮ અનુજબ)

૧. પ્રકાશન સ્થળ : વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ :

અધુષિટર ઓપાર્ટમેન્ટ—૧, પ્રાઈકિટવિલી રોડ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૫

૨. પ્રકાશનનો સમય : માસિક

૩. મુદ્રક પ્રકાશક અને અંપાદક : ગિરધર તલાટી

૪. રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

૫. સંસ્કૃતિ : પ્રકાશન સ્થળ અનુજબ

૬. મુદ્રણ સ્થળ : એકતા આર્ટ, ભગ્યુડી કુઈ, હાલિયા વાડી પાસે, વડોદરા.

૭. માલિક : વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ.

હું ગિરધર તલાટી આથી જાહેર કરું છું કે મારી જાણ અને માન્યતા પ્રમાણે
ઉપર્યુક્ત માહિતી સાત્ય છે

તા. ૩૧-૩-૮૫

ગિરધર તલાટી

પ્રકાશકની સહી.

(વિશ્વમાનવ)

આણે અંકની અનુક્રમણિકા

- * આત્માવિહોલુ વિજ્ઞાન . શિશિરકુમાર લોષ (અનુ. મનોજ ઓઝા) ૧૫૭
- * વિભૂતિ વદના : રસ્કિન ચન્દ્રાન્ત રોઠ ૧૬૨
- * દળાણ જૂથો અને ભારત-અમેરિકાની રાજ્યપદ્ધતિ જી. ગોપાલ રેડ્ડી (અનુ ડો. હરીય વ્યાસ) ૧૬૭
- * પદ્મા પદ્મા વિરોધી કાવ્યો . રોજ અને ઇલાજ . દિનેશ મુકલ ૧૭૭
- * ‘જળ મને વાગ્યા કરે’ : કથા અને નિરુપણ પારીન મહેતા ૧૮૬
- * કાવ્યગુજ . સ. યોગેશ જોષી ૧૮૮
- * વાર્તા . અધ્યક્ષની પારી . જિમિલા કોકેર ૧૮૮
- અ જલિ . (વસંતો વજીવાત : પ્રિયવદન પટેલ સ્વ. મુળચંદ્ર ભટ્ટ • નીરુભાઈ દેસાઈ) ૨૦૨

હાલો બાપા, ખેતરે

જિંદગી જાતના પાક જેવાકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, છૂરૂ, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ બિયા પાકમાં બીજા રાસા યશ્વિક ખાતર સાથે સાથે “જયંત કેસ્ટર મીલ” ગ્રેપ્ડ મેન્ડ્રીય ખાતર પણ આપા જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની બિપજ પણ વધે છે

કૃપિતા છવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ જોડાયે જ

☆ જયંત કેસ્ટર મીલ ☆

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા : જયંત એઈલ મિલ્સ

મો. જયંત લેજ એઈલ્સ એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લી

૮૮૦/૪૮૨ છ. આજ. ડી. મી મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

રેકૉર્ડિંગ નંબર ૪૩૧૯૧, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩ રેલેશ ૧૮૫ BRD આમ સ્પીડ એઈલ

નોંધ : ફિઝલ ગાર્ડનિંગ માટે નાના પકિતમાં પણ “જયંત કેસ્ટર મીલ”
લાજર સ્ટોકમાં મળશે.

અપ્લિકેશન : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન

Your blood. This minute, someone is dying for want of it.

Be a Blood Donor.
Give someone a new
lease of life.

Jyoti Ltd. भारत

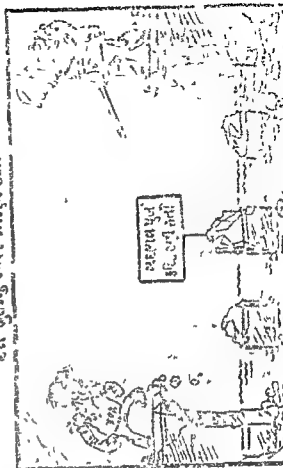
Shaping technologies for a better life — your life.

एवरेस्ट/६/१/१५/८६

આ જરા મરતી મુજરાત!

આ મરતી મુજરાત મરતી મુજરાત

વિશ્વમાનવ : એપ્રિલ-મે-૧૯૮૫ ૨૯૨-૨૯૩

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ઝળગુ માનિક
સંપાદન સુનદા માધી • ચિરંજીવ તથામી • બોનીપોર્ટ માધી
[વાર્ષિક સંવાદ ૨૦૨૨ ૨૯૬ કી ૨૫]

દરગુજર કરશે

હેલો ત્રણેક મહિના થયાં ગુજરાત જે બેહાલીમાંથી યમાગ થયું છે તેમાં હોના હાથમા કરું ન રહું છેવટે બેડિયો અંક પણ ધાર્યા કરતાં ઘણો મોટો પડ્યો અને 'અતામત' અ જે તારથી-સાગથી તૈયા કરેલી ઘણી સામગ્રી જતી કરવી પડી છે; અને જે છંપાઈ છે એય ઘણાને વામી લાગે તો દરગુજર કરવા વિનની છે

—બો. ગાં.

આ અંકની સામગ્રી

આધ્યાત્મિકતા અને બોદિકતા

—આલકૃષ્ણ વૈદ્ય

૨૦૭

પૂર્વેદગત : આર્થિક માળખામાં મદાયવિનન

—રોહિત રોહિત (અનુ : જુવનેલ ઓકા) ૨૧૩

ગુરુત્વ વિશેષ શીલ

—રમેશ ધાપર (અનુ : અચરત શિવે) ૨૧૭

સાથેના ઈસ્લામી નજરે (હમ બેનેન છે)

—(સુ. ગાંધી) ૨૨૦

નર્મદાશંકર દેવગઢ મહેતા (વિશ્વત્વ દના)

—અદ્વાનત રોક ૨૨૫

રોમેન્ટિક કવિની કલાસિક મુદાનો અણસાર

—મારીન મહેતા ૨૨૮

કાવ્યમાલ (વાર્તા)

દુર્લભકે આકુલાગર (અનુ : હેમાગિની સાહ) ૨૩૪

(અનુસિ) વ્હાલુડી વેળાના વહાના કાલ

—યોગેન્દ્ર વિ. ભટ્ટ ૨૩૬

કેનાઈની જુ. ને અંજલિ ૨૪૮

ફે-છુબેન રોકેને કનેડાજલિ

—પ્રા દરીય વ્યાસ ૨૪૮

સંસ્કાર પુરુષ (રણકોડભાઈ પટેલ)ની વિદાય

—વસંતભાઈ લાખાણી ૨૫૦

નરન શરતના ઉપાસક રણકોડભાઈ

—પ્રા. નીનિન જે વ્યાસ ૨૫૧

પવનના સાધા (જે મો. દીક્ષિત)

—બો. ગાંધી ૨૫૪

વિશેષાંક

—અનામત ફેલ્ડાઈ અરુણ પાસાણી

—બોલીભાઈ ગાંધી ૨૫૬

—સગરી કર્મચારીઓના અમાધાનના કુદા ફેલ્ડ

—બાપાણી નારદેશન : સૌની સમાનતા, કલ

‘પહાનો’ને વિશેષાધિકાર ૨૬૬

—આલુભાઈ જશભાઈ પટેલ ૨૭૧

—ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ

તાજેતરના અવગણે ૨૭૬

—બી મૌલિક રોમદાન કરે

—વિમલાબેન કકાર ૨૭૪

—વિમર્ગ : અદિલત — સવાળી નાયની દિશા

—બોલીભાઈ ગાંધી ૨૭૫

—અનામતનો કિલ્લાદ

—મનુભાઈ પ મોળી (સજોસરા) ૨૭૭

—નેતિક સાહાસકતાની દિશાનો અવપતર્મ

કાર્યક્રમ —ડો હોયેન્દ્ર ભક્ષી યશવંત શુકલ ૨૭૮

—પત્રો બાપુભાઈ જ. પટેલ ૨૮૨

—અદાલતનો કિલ્લાદ પાસા

—વિશિષ્ટ હુજારો ૨૮૭

(૨૮૬, ૨૮૪, ૨૮૬)

—અનામત મગાઈકોનો ઉકેલ અધરો નથી

—અનુ. ૨૮૪

વિશ્વમાનવ

અંકેકાર શિક્ષણ દ્રુટ

[સ્થાપના : જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં
ધૈર્યશીલી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
વવી.

પ્રયાસ : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રભાવીઓ અને પુરુષાર્થોનો
પરિચય કરાવવો.

પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ
આપી, નાગરિકોની નિયંત્રિત
શક્તિને વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી.

સંકેત

સ્થાપક દ્રુટીઓ.

સ્થાપક અધ્યક્ષ

- (૧૧) • શ્રી જીવનરામ દવે
- અધ્યક્ષ • શ્રી નગીનદાસ પારેખ
- સંયોજક • શ્રી ભોગીલાલ ત્રાધી
- સંચાલક • શ્રી સુભદ્રા ઝાંધી
- શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ
- શ્રી જિરધર લલાટી
- પરામર્શકો.

- (૧૨) • શ્રી ત્રગનવિકારી મહેતા
- (૧૩) શ્રી બખલભાઈ મહેતા
- શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
- શ્રી નાનુભાઈ અમીન

એપ્રિલ-મે ૧૯૮૪]

આધ્યાત્મિકતા અને બૌદ્ધિકતા ।

બાલકૃષ્ણ વેધ

Science Age માસિકના જુલાઈના અંકમાં કાલે
ડેલેક્ઝનો લેખ Spirituality and the Rationality
આપ્યો છે. આધ્યાત્મ વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરેલું છે.
શ્રી બાલકૃષ્ણ વેધ એ લેખના મુદ્દા તારવીને સાચી આધ્યાત્મ દૃષ્ટિ
પ્રસ્તુત કરી ચેરસમજ દૂર કરવા મથે છે.

લેખકે જર્મન વૈજ્ઞાનિક વર્નર હાઈઝેનબર્ગનું કથન ટાંક્યું
છે કે “યુરોપમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રકૌશલ્ય બન્ને ત્રણસો વર્ષથી
વિકસી રહ્યું છે. પરંતુ એ યુરોપથી તદ્દન ભિન્ન સંસ્કૃતિ
ધરાવનારા દેશોમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રકૌશલ્ય એ ત્રણ હાથકાથી
આપ્યું છે ત્યાં પણ તેણે આધ્યાત્મિક અસર પડેઆટી હોય એ
સ્વાભાવિક છે.” પરંતુ, આ લેખમાં તો, ભારતની આધ્યાત્મિકતાએ
જ્યાં વિજ્ઞાન અને યંત્રકૌશલ્ય ખૂબ વિકસ્યાં તે યુરોપ અને
અમેરિકા પર આક્રમણ (૧) કરીને એ અસર પડેઆટી છે એની
સામે વિરોધ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે લેખકની દલીલો નીચે
પ્રમાણે છે—

(૧) સોથી પહેલાં, પ્રથમ મહાયુદ્ધના કાળમાં યિયોસોફીએ
પૌર્વાત્મ આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર યુરોપ અમેરિકામાં થયો.
વધારેલો. ત્યાર પછી સ્પેન્સરે ‘સાંસ્કૃતિક નિરાશાવાદ’ નામક પુસ્તક
લખ્યું રાહેનબર્ગે તો “વિચારવાનું બંધ કરો, સ્વીકારી લો અને
આજ્ઞાનો અમલ કરો.” એવા સૂત્રોનો જોડાણો પ્રચાર કર્યો. અંત-
પ્રેરણાને છુદ્ધથી અત્યંત ચઢીઆતી કરી. એ અરસામાં ઘણા દેશોમાં
લોકચાલી વૃદ્ધી, જુદાં જુદાં ત્રણીને અંત-પ્રેરણાની પ્રતિષ્ઠા
કરનારા પાઠ્યપુસ્તકો લખાયાં. આમનોદ્ધાએ ખુસોલીની અને ઊંટલર
જોખા કર્યાં. સ હાર અને વિનાશ વેરાયો એ અણબોળ પડ્યા
ત્યારે આ અંત-પ્રેરણાની પ્રતિષ્ઠા વૃદ્ધી.

(૨) બીજા મહાયુદ્ધ પછી એ ‘પરિસ્થિતિ જીભી થઈ તેમાં
લોકોમાં પુનઃ વ્યક્તિવાદનો ઉદય થયો. અલબત્ત, એ વ્યક્તિ
સમાજના એક ભાગ તરીકે હતી અને સમાજનું નાનામાં નાનું
એકમ કેટલે જ હતું પુરુષ વ્યવસાય કરે, સ્ત્રી એમાં મદદ કરે અથવા
એ પણ અન્ય વ્યવસાય કરે, છોકરાઓને જાતલાય વાળી
ચાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે. માળાપ આશા રાખે કે

વિશ્વમાનવ

અસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

[સ્થાપના - જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકતા
શૈક્ષણિક, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિઃશય વિકાસ-
પત્રી.

પ્રધાન. વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રભાસીઓ અને યુગપાયોની
પરિચય કરાવશે,

પ્રવૃત્તિ. જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકતાની બચ્ચત્તી
કિલિમે વિસ્તારે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

- (૨૧.) શ્રી જુનનરામ દવે
- અધ્યક્ષ : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
- સચેત્રક : શ્રી ભોગીલાલ ગાધી
- સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાધી
- શ્રી ભાષદાસભાઈ પરીખ
- શ્રી ગિરધર વલ્લાડી
- પરિભરકો :
- (૨૨.) શ્રી મનવિહારી મહેતા
- (૨૩.) શ્રી બળભાઈ મહેતા
- શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
- શ્રી નાનુભાઈ અમીન

અંશિક-મે : ૧૯૮૫]

આધ્યાત્મિકતા અને બૌદ્ધિકતા ।

બાલકૃષ્ણ ગૈય

Science Age માસિકના જુલાઈના અંકમાં કાલે
કેસેઝેનો લેખ Spirituality and the Rationality
બપોયો છે અધ્યાત્મ વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરેલું છે,
શ્રી બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય એ લેખનાં મુદ્દા તારવીને સાચી અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ
પ્રસ્તુત કરી ગેરસમજ દૂર કરવા મથે છે

લેખકે જર્મન વૈજ્ઞાનિક વર્નર હાઈઝેનબર્ગનું કથન ટાંક્યું
છે કે “યુરોપમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રકોશલ્ય બંને ત્રણસો વર્ષથી
વિકસી રહ્યું છે પરંતુ જે યુરોપથી તદ્દન ભિન્ન સંસ્કૃતિ
ધરાવનારા દેશોમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રકોશલ્ય બે ત્રણ દાયકાથી
આનુ” છે ત્યાં પણ તેણે આધ્યાત્મિક અસર પડેલાંદી હોય એ
સ્વાભાવિક છે” પરંતુ, આ લેખમાં તો, ભારતની આધ્યાત્મિકતાએ
જ્યાં વિજ્ઞાન અને યંત્રકોશલ્ય ખૂબ વિકસ્યાં તે યુરોપ અને
અમેરિકા પર આક્રમણ (?) કરીને જે અસર પડેલાંદી છે એની
સામે વિરોધ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. લેખકની ક્ષીણો નીચે
પ્રમાણે છે-

(૧) સૌથી પહેલાં, પ્રથમ મહાયુદ્ધના કાળમાં થિયોસોફીએ
પૌર્વાત્મ્ય આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર યુરોપ અમેરિકામાં મથ્યો
વધારેલો. ત્યાર પછી સ્પેન્સરે “સાંસ્કૃતિક નિરાશાવાદ” નામક પુસ્તક
લખ્યું રાજેનબર્ગે તો “વિચારવાનું બંધ કરો, સ્વીકારી લો અને
આરાનો અમલ કરો.” એવાં મુતોનો મહોળો પ્રચાર કર્યો. જાંત.
પ્રેરણાને છુદ્ધથી અત્યંત ઘટીઆતી કરી. એ અરસામાં ઘણું દેશોમાં
લોકશાહી પડી. જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોને જાંત.પ્રેરણાની પ્રતિષ્ઠા
કરનારા પાઠ્યપુસ્તકો લખાયા. આ મનોદશાએ મુખેલીની અને હિંદુ
જિભા કર્યા. સહાર અને વિનાશ વેરાયો જે અણબોળ પડ્યા
ત્યારે આ જાંત પ્રેરણાની પ્રતિષ્ઠા પડી.

(૨) બીજા મહાયુદ્ધ પછી જે પરિસ્થિતિ જીબી થઈ તેમાં
લોકોમાં પુનઃ વ્યક્તિવાદનો ઉદય થયો. અલગતા, એ વ્યક્તિ
સમાજના એક ભાગ તરીકે હતી અને સમાજનું નાનામાં નાનું
એકમ કહે બે હતું યુગ વ્યવસાય કરે, સ્ત્રી એમાં મદદ કરે અથવા
એ પણ અન્ય વ્યવસાય કરે, છોકરાંઓને જાતલય વાળી
શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે. માળાપ આશા રાખે કે

છોકરાઓ મોટા થઈને સમજીને ઉપયોગી કાઈ કામ કરશે ને છોકરાઓ છાત્રાલયમાં રહી ન શક્યાં એને પણ શાળામાં બપોલું વધારે રહે. ફક્ત ગરીબ વર્ગમાં જ નહિ, ઉપરના મધ્યવર્ગમાં પણ આ દશા હતી. છોકરાઓ પ્રયે આ હંમરે બહેરી પ્યાન ન આપાયાં એને પરિણામે છોકરાઓએ હ વર્માં 'ખાલીપણ' અનુભવ્યું. એ પૂરવા તેઓ અન્ય માત્રો શોધવા લાગ્યાં. એથી માળાપ અને સંતાનો વચ્ચેનો સંવાદ તુટ્યો એને પરિણામે 'હિપ્પી' 'પિટનિક' વગેરે લીધા થયા અને ઉપર અસર કરનારા ઔષધોનો વપરાશ વધ્યો. વિદ્યાર્થીઓનાં તોફાનો પણ વધ્યાં.

(૩) માધ્યમે પુસ્તકો સમજ્યાં ને અનુસાર, વિદ્યાન અને યંગહોલ્ટની વૃદ્ધિથી ને મળવળ હિપ્પાસન વધ્યું છે એને ખપાવવા કારુ ને પ્રચાર-વાતાવરણ લીધા ક્યાં છે તે માણસને વધુ ને વધુ ઉપભોગ અને વધુ ને વધુ લીધા જીવન ધોમધુ માટે ધકેલતા રહે છે એથી કરીને સમાજ પર એક મોટું પ્રભુત્વ દબાવે છે. થઈ રહ્યું છે કે તેમાં માણસને પોતાની સાચી જરૂરિયાત કે પસંદગી કરવાનો અધિકાર પણ કુટરાઈ જતો લાગે છે, પ્રુટ રાજ્યો કે ધર્મ-સત્તાઓ કંઈ કરી શકે એમ નથી ઇતિહાસમાં એમણે ને ભાગ લખ્યો છે એથી નવી પેઢીમાં એમની પ્રતિષ્ઠા તૂટી ગઈ છે.

૪ હરમાન કેસે 'સિલ્હાઈ' નામનું પુસ્તક લખ્યું. તેની આ નવી પેઢી પર મોટી અસર થઈ આલ્ફ્રેડ હકસલીએ 'આઈલેન્ડ' લખ્યું એ બધાએ જીવાનોમાં આધ્યાત્મિક જીવનનો રાખાવે લીધો કયો પ્રવાસોની અનુકૂળતાઓ વધી છે એટલે હજારો લોકો સાગત જવા લાગ્યા બીજા બાજુ ત્યાંથી, પણ અનેક યોગીઓ અને ગુરુઓ આગળ—મહર્ષિ મહેશ યોગી, રજનીશજી વગેરેએ તો અહીં સમૃદ્ધ આશ્રમો લીધાં ક્યાં એવાનાં પુસ્તકો બદલાવાની વાતો વધી ચાલ્યાં છોકરાઓનું

અર્થ પુરૂ પાડના ઠના એટલે હમ્મત ન હતી.

૫. રોમની કવચે Limits of growth નામનો વિશ્વપરિસ્થિતિને લગતો પહેલો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો અને એમાં ધરતીની સમૃદ્ધિ કેવી ઝડપભેર છેલેચાઈ રહી છે અને ખૂટવા લાગી છે એના આકાંક્ષા જહાઝ મુકયા. એમાં નવી પેઢીના લાંબા અંગે ભારે નિરાશા જવાઈ ગઈ. બાળવય માટે કાલસો કે તેલ હવે વધારે મલા નથી, એટલે હવે જમીને ઉપયોગ કરવો પડશે ગાંધીય સૂરક્ષ માટે દુગ્ધનોના બજાર પ્રતિષ્ઠાક તરીકે બહુશો પેટલાક દેશોમાં જોડવાતા હતાં. એની વિનાશ અસર આજુબાજુના વિસ્તારો પર કેવી ભયપ્રદ નીવડી છે વચ્ચેનાં દિવોગીકરણે એના કચરો આડેધડ ઠસવીને પર્વાવચ્ચને પેટલું પ્રદૂષિત થયું છે, અને એ બધાનાં જીવસૃષ્ટિ ઉપર અને પરિણામે, મનુષ્ય પર કેવી ક્રાંતિક અસર થઈ રહી છે એ રજુ કરતાં પુસ્તકો જહાઝ પડવા લાગ્યાં. એ બધા 'અધૂરી માહિતી'વાળાં હતાં. અને એની બીજા બાજુ પણ હતી. જતાં, નવી પેઢી પૂરે એની બહુ અસર થઈ અને વિરોધ એટલી હદે વધ્યો કે આ બધા ભયોના પરિણામ અંગે, 'વૈજ્ઞાનિકો લાંબે એક મત ન થાય (નર્થ) આપણે લાંબુ' એમ કહીને તમજો સિવાયના લોકો નિર્ણય લેતા થયા.

૬ અધૂરામાં પુરૂ કરવા, ફિનોર્સ કાપ્રાએ નિલ્સ બોહર વર્નર, કાઇઝેન બર્મ, નોસેક બેન્ચામ વગેરે વૈજ્ઞાનિકો-સેખકોના આધારે The physics of Tao અને Turning point પુસ્તકો લખ્યાં. તે ખૂબ વંચાયા. એમાં એણે માક્યું અનુ સમર્થન ક્યું આધુનિક વિજ્ઞાન અને યંગ હોલ્ટની ને ખમીએ અને મુરુદ્ધીઓ દેખાઈ છે એવું, એણે વર્ણન ક્યું છે અને વિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો—કવે-ન્ટમ મિકેનિકસ—કેવી રીતે ભારતીય અધ્યાત્મ શરૂની નજીક પહોંચ્યાં છે એનું એમાં વર્ણન ક્યું છે પાઉલ ફેરમેક

પણ સમ્યક્ કે 'વિજ્ઞાનની સાસમાં સારી શોધો પણ ખુદિથી નથી થઈ; પણ અત્યંત પ્રેરણાથી થઈ છે વિજ્ઞાને જ્યારે વંદ્યજનમાં માથુ માથું ત્યારે એમાં રહેલાં અવસ્થાને પ્રત્યે આજ્ઞા મીઠીને એ લોકોએ સમ્યક્ કે વિજ્ઞાનના સંશોધન અને ઉપયોગ ઉપર નિયમન મૂકવાનો આપણે અધિકાર છે

આ પ્રકારની તારવણી રજૂ કર્યા પછી, લેખક અકબાઈને પૂછે છે કે ભારતીય અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને આધુનિક વિજ્ઞાનમાં ઉલ્લાસ સંશોધનોમાં સામ્ય છે, પરંતુ એટલા જ કારણે એ સાચાં થઈ જાય છે એની કસોટી શું ? વિજ્ઞાન તો અનેક કસોટીઓમાંથી પાર છીતરે પછી સ્વીકારાય છે. એને સમય લાગે છે. ચક્રોપરે જોયું કે નિહારિકાઓ પણ અપેક્ષાએ વિશ્વાસ બને છે પણ એના સ્વીકાર થતા વધી જવા વિજ્ઞાન કથા જ લાગુ નથી ખુદિ જ રહે છે, જ્યાં શોધો જૂના થાય ને ખોટી પડે છે એ એની વિરોધતા છે ત્યારે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એવું શું છે ? આજની 'કવેન્ડેશ ટીચરી' માયાવાદને મળતી આવતી હોય તો પણ 'માયાવાદ' વિકસતો નથી. જ્યારે વિજ્ઞાનની થીયરીઓ ફરી ફરી તપાસાતી રહેશે અને વિકસતી રહેશે.

જો કે, લેખક એ સ્વીકારે છે કે વિજ્ઞાન એટલું જાંઘળાળામત્ર સાચું પડે છે એટલું જીવંતી જાગતમત્ર સાચું પડતું નથી કારણ કે ત્યાં Subject-objectને બેદ જોડો થાય છે એ સમજને એની કસોટીઓ નહીં થવી જોઈએ. નવીંતર છુદિવાદ-વિરોધી વલણ જીમું થશે અને ફરી મુનોલીની-ડિટલર જોવા થશે !

આ મુદ્દાએ વાંચ્યા પછી લાગે છે કે કાલે કેલેન્ડરની ચિંતા કદર કરવા જેવી છે. પરંતુ, તેમણે છુદિવાદ, લોકશાહી અને વિજ્ઞાન એ ત્રણેયને એક પક્ષે મૂક્યા છે. અને અધ્યાત્મવાદ,

છુદિવાદ-વિરોધી વલણ અને સરમુખત્યારી એ ત્રણેયને સામા પક્ષે-સાથે મૂક્યા છે ! પરિણામે એમની તર્કની દિશા જ અવળી પડકાઈ ગઈ છે ઇતિહાસનું અર્થઘટન અને પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન પણ એકાંગી થયું છે જેમ કે-

યુરોપમાં રેનેસાન્સ પુનરુજ્જીવિતો મુજ શરૂ થયો એની સાથે વિજ્ઞાન અને યત્નોશ્ચયને વિકાસ પણ શરૂ થયો. લોકશાહી નવી શક્તિ, નવાં સાહસો માટેના ઉત્સાહ ભગવે. આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે 'વામન' મોટા થયા એની સાથે એમની લાકડી પણ મોટી થઈ એ રીતે જે પ્રભવી શક્તિ વધી શુભો બહાર આવ્યા એમ દોષો પણ વધીને બહાર આવ્યા. પરિણામે બ્રિટન જેવા લોકશાહી દેશો પણ સામ્રાજ્ય જોવા કરવા માડ્યા એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકા સુધી સામ્રાજ્યવાદ ફેલાયો તેણે નિઃકુરતાપૂર્વક સામ્રાજ્ય જમાવ્યા. એમાં ઇટાલી, જર્મની વગેરે દેશો આતંત્રિક નજીબાઈને કારણે પાછળ રહી ગયાં. જર્મનીમાં વેરવિખેર રાજ્યોને બિસ્માર્કે લોખંડી હાથે એક કર્યા જર્મનીને શક્તિશાળી રાજ્ય બનાવ્યું યુરોપમાં બીજા રાજ્યોની સરખામણીમાં જર્મન પ્રભુને જે 'હાલ્ફતા' અનુભવવી પડતી હતી એ જ દશા છટથીની હતી એક વખતની અત્યંત સમર્થ રામન પ્રભવી વારસદાર છટથીની પ્રભુને પોતાની નજીબાઈ કમતી હતી એ અરસામાં નિઃશસ્ત્ર 'સુપરમેન' હર્શન બહાર પડ્યું હતું કે જે એવા 'સુપરમેન' બનવાનું સાહસ કર્યું વિશ્વવિદ્ય થયું પણ જર્મની હાથું. ફ્રેંચ ગ્રેયો અને જર્મની લોકશાહી બન્યું x x x આવી વેરવિખેર નિર્બળ લોકશાહી માટે નિમિષારૂ છુદિવાદીઓ જ કહી શકાય. x x x

એ વખતે થિયોસોફીના આધ્યાત્મિક પ્રચારે એમાં કોઈ ભાગ ભજવ્યો ન હતો સ્પેડરના 'સ સ્ફૂટિક નિરાશા'એ લોકશાહીને વાચ્યા આપી હોય એમ બને, પરંતુ નવી પેઢીનું અને જૂની પેઢીનું

ખ-નેનું હૃદય ત્યારે લલુતાના અનુભવથી
 ધરાયેલું હતું. પુરુષાર્થને પરસ્પર વિરોધી
 દલીલવાદમાં ડહોળી નાખનારા 'શુદ્ધિવાદીઓ'થી એ
 વચ્ચે અઠગાયો હતો. એને તો પુરુષાર્થનો પ્રબળ
 સંકલ્પ ભેઈંતો હતો. ઈંટલીમાં એ મુસોલીનીએ
 આપ્યો. જર્મનીમાં એ હિટલરે આપ્યો, હિટલરના
 ટોફારોએ એને અનુરૂપ અતઃપ્રેરણાવાદી માનસ-
 થાએ' પણ જીલું' હતું. અને વિકસાન્યું. ખરેખર
 એ અતઃપ્રેરણા નહતી પણ ઘવાયેલી અહતાને
 ઉદ્ધેડ પકાર હતો. સોકમાનસને તેઓએ પ્રચારના
 એક મજબૂત ચોક્કસમાં ઠાળ્યું અને એનું પરિ-
 ણામ વિશ્વભરમાં સંહાર અને વિનાશમાં આવ્યું.
 આ 'ખડુ' છે પણ એ ની જવાબદારી યિયોસોફી કે ખીલ
 ફોર્મમાં જમાવવા અશક્ય નથી. શરૂ નિર્ણય
 અને અહમિક્કામાં રોકાઈ રહેલા શુદ્ધિવાદી હતી.

કાલેકેસેક કહે છે કે એ બોળ પડયા અને
 અતઃપ્રેરણાવાદીઓનું જળ વટી ગયું. એમનું આ
 અર્થઘટન બરાબર નથી. બોળ શબ્દથી લેખકને
 કહેવી છે, વિદ્યાનની 'શકિત, પરંતુ વિદ્યાનની' શકિત
 નું સ્થિતન, અમેરિકા વગેરે લોકશાહી દેશો પાસે
 જ હતી અને જર્મની પાસે ન હતી અથવા ઓછી
 હતી કે 'શુદ્ધિવાદ' અને વિદ્યાનવાદ' વચ્ચે અચૂક
 તુલ્યત્વ હોય તો, જર્મની તો એ કાળમાં કોઈ
 વેદાનિકોનું ધર હતું. અણુબોમ્બ પહેલાં
 અમેરિકાને એ બનાવ્યો એ 'ખડુ' પણ એથી
 જર્મનીના વેદાનિકોનું મહત્તર ઓછું આજી
 શકાય તેમ નથી.

હકીકતે, 'લોકશાહી' અને 'વિદ્યાન' વચ્ચે
 એવો માટ સંબંધ નથી અતઃપ્રેરણાવાદીએ હર્ષા
 એ ઉલ્લા બે બોળ્યા નહીં. એની હારને આરંભ
 રશિયામાં જર્મન લશ્કરને પાછા ફર્યું પડ્યું.
 અને રશિયન લશ્કર છેક જર્મનીના સીમાડે પહોંચી
 ગયું ત્યારથી થઈ ગયો હતો
 રશિયામાં એ કાળે સ્તાલિનની સરમુખત્યારી

મુસોલીની કે હિટલરની, સરમુખત્યારી કરતાં ઓછી
 શક્તિ ન હતી આ બતાવે છે. કે કેલેકે
 માટેલા સમીકરણ મૂળમાં જ જૂલ શરેલાં છે xxx

x ખીલ મહાયુદ્ધ પછી જ્યાં જ્યાં ઓલોગી-
 કરણ વધ્યું છે ત્યાં ત્યાં બધે સ્થિતિ એક મરખી
 જિભી થઈ છે. જીવન જરૂરીઆતો વધી છે જીવન
 ધોરણ વધ્યાં છે; ખર્ચના બે છેડા એકા કરવા
 માટે ભીંએ પણ કમાવું પડે છે. અને બાળકોની
 ઉપેક્ષા થાય છે. ઉપેક્ષિત બાળકો પ્રેમથી વંચિત
 રહે છે, 'પાલીપણ' અનુભવે ■ અને એ પૂરતો
 માટે આકાશવણા જે હાથ આવે એ માટે લે છે,
 આ પરિસ્થિતિ કંઈ માહયુજના પુસ્તકે જિભી
 નથી ઠરી એણે તે એ પરિસ્થિતિને, જાણ
 આપી છે વહાણ તો સૂરના ઉદયથી થાય છે,
 ફૂકાના ફૂકરે ફૂકયા નથી, હરમાન હેસે
 'સિદ્ધાંત' લખીને અથવા આકાશ ઉક્ષેપીએ
 'આઇહેંડ' લખીને જુવાનોની આકાંક્ષાને
 અસિધ્ધિગત માત્ર આપી છે.

રોચની કલબે વિશ્વપરિસ્થિતિ અંગે જે
 અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો એમાં, લેખકના કહેવા
 પ્રમાણે, બને કે વિગતો પૂરી મળી નહીં હોય.
 કયાકે આકાશમાં તક્ષાવલ હશે એ સ્વીકારી લઈએ
 તો પણ સર્વસાધારણ પરિસ્થિતિ ભેઈંજ તો એ
 અહેવાલને કોઈ ખોટા કહી શકે એમ છે કે આવી
 રહેલી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે એમણે વ્યાજખી રીતે જ
 લોકોનું લક્ષ દોર્યું છે. ઓલોગીકરણને પરિણામે
 બહાર ઠલવાતા કચરાથી, રાસાયણિક ખાતરથી,
 જંતુનાશક અને નિદામણવા નાશ માટે વ્યાપક
 પહેલ ઝંટાળી ઝેરી દવાઓથી અને વપરાઈને
 નકાચ થયેલા કચારના દગ્ધાથી 'પયોવરણુ'નું
 જે પ્રદૂષણ જિલ્લુ થઈ છે, એ ખોટી વત છે,
 એમ કોઈ કહી શકે એમ છે કે

વોજળી પેટા કરવા માટે તેલ અને કોલસાની
 અછતાના આ સમયમાં અણુ ભૂદ્ધિઓને ઉપયોગ

વધેતા જાય છે. અને એનો જાય પણ જાળે આખી પૃથ્વી પર ફેલાતો જાય છે. વળી, અણુ યંત્રો સાચવવા એ તો એથી પણ વધુ જોખમી બનવું જાય છે. થોડીક શુદ્ધ થતાં કેવા માઠા પરિણામ શક્ય બને, તે આપણે જોઈએ છે આથી ને દેશમાં એ અણુશસ્ત્રો ગોઠવતાં હોય એની પ્રત્યક્ષ એના વિરોધ કરે, એ સ્વાભાવિક છે હા, તેઓ 'અસ્થાયી' છે, તેઓ વર્તમાન વ્યવસ્થાને હાલકિય કરવા માગે છે, તેઓ આ વિરોધીઓના ઉપયોગ પોતાના હેતુથી કરવા મથે છે, એ જમ ક્યાં સ્વીકાર્યો પછી પણ એ વિરોધને ખોટા તો નથી કહી શકાય વળી આપણે જોઈએ છીએ કે 'અત્યંત પ્રેમી' માનતા દેશી ઈરાન જેવામાં આજે સરખાપત્યારી છે તો 'વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ'નો દાવો કરનારુ અને વિજ્ઞાનશ્રેષ્ઠ અમેરિકાની સમાન્તર ઊંચું રહેનારુ રશિયા પણ સરખાપત્યારી દેશ છે અને અસંખ્ય સોફોની નિર્મય હતા ત્યાં પણ થઈ છે, ઉપરાંત, એ પણ અન્ય પ્રભાઓ પર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપના બજે ઠોઠી ભેંસાડે છે.

એક દરે, ધર્મ, વર્ત, જાતિ કે આવા કોઈ પણ નિમિત્તો લોકસાચથી ઉતરેલા રાજકારણીઓ થતા હોય કરે છે, વૈજ્ઞાનિકોને હાથમાં લઈને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને પાર વચરના અનિષ્ટો સર્જાય છે. અને 'જુદિવાદમાં રત' ગણ્યતા વૈજ્ઞાનિકો પણ વિજ્ઞાનના ઉપયોગ અને એક સત થઈ શકના નથી આવા સંજોગમાં જ શોધનોના ઉપયોગ અંગેના નિર્ણય તજજ્ઞોના હાથમાંથી લઈને 'કાકયા માણસો' પોતાના હાથમાં લે એમાં ખોટું શું છે ?

* માણસની પાસે મન છે. એની બે મોટી શક્તિઓ - જુદિ અને વિજ્ઞાન - છે જુદિ પ્રમાણ-શુદ્ધ તત્વથી નિર્ણય કરે છે, વૈજ્ઞાનિક વર્તની ઠસોટી ઉપરાંત અનેક પ્રયોગો દ્વારા પુરવાર કરીને સિદ્ધ કરે છે પરંતુ, જુદિ કે

વિજ્ઞાનના મૂળમાં તો માણસની જામત એતના - (સંપ્રદાન) છે. ઇતિયોની શક્તિને શક્તિસાળી સાધને દારા ત્રમે તેટલી વિકસાવે તો પણ એ પરિચિત રહે છે. કારણ કે એનો જોનારો - જાણનારો (subject) અહીં-એ કિંત હોય છે એટલે તો એ પોતાને જાણ જમતથી જુદો સમજે છે: દશા અને દશ્ય નો ભેદ જોએ થાય છે. જ્યારથી એ અહીં - મનની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી એની સંવેદનાઓ, અનુભવોની રચિત અને એની પ્રતિક્રિયાના સંસ્કારો એમાં સધરાતા આવે છે. પરિણામે, સંપ્રદાન શુદ્ધ રહેવાને બદલે રચિત અને સંસ્કારો પ્રકટ અહીંનું મહેશ પહેરીને બેઠેલુ બનાવટી સંપ્રદાન જ જુદો - જણે છે એવા જ આઈ-સ્ટાઈન જેવા યુગ્ય પણ લાભો વિચાર કર્યા વિના, તાર્કિક સદ્યને નજર સામે રાખીને, અણુજોખની પ્રાકટ રચવેલને આખી દે છે 'આમ, સાધુ યુગ્ય કહી શકાય એવી વ્યક્તિના હાથે અણુજોખ વિકસે છે વૈજ્ઞાનિકો એમના જામત કે અજામત મનમાં પડેલા રાજકારણના સંસ્કારથી દોરવાઈને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ થવા દે છે.

જુદિવાદની કડુણતા એ છે કે જુદિ મનની અંદર જીડે રહેલી જ્ઞાતિને જાણતા અજાણતા અનુસરતી હોય છે આ કારણે જુદિ અને વિજ્ઞાનનું દરેક અંશિત હોય છે

* અધ્યાત્મ દર્શન અધ્યંક, અપરિચિતની શોધ કરે છે. જુદિની-વિજ્ઞાનની અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરવા મથે છે. અધ્યાત્મ જુદિ કે વિજ્ઞાનનું વિરોધી નથી. બંને પ્રખર બીજો અને વૈજ્ઞાનિકોએ પણ જુદિ અને વિજ્ઞાનનો ને દુરપયોગ કર્યો છે, અથવા પોતે ખીમને આધીન બનીને જુદિ અને વિજ્ઞાનનો દુરપયોગ કરવા દીધે છે; એ જોઈને, નવી પેઢી એનાથી વાજ આવી તથા છે નવો રાહ શોધે છે. અધ્યાત્મમાં એમને એ રાહની ઝાંખી થાય છે હા, અધ્યાત્મ મગીંઓ ક્યારેક ચિત્તની પ્રમળ અધર્કારિક શક્તિઓ પ્રખટ કરતા હોય છે; અને જુદિ

વિજ્ઞાનની જેમ આવી શકિતઓના પશુ દુરપચીત કરી શકે છે એ શકિતઓ પોતે અધ્યાત્મ નથી અધ્યાત્મની આડ પેદાશ છે અધ્યાત્મમાં સ્વતંત્રતા છે, નિર્મલતા છે અને છતાં સંવાદિતા છે.

કેડલેજ શ્રી કાંડાવે છે કે એની સમ્યાઈની કસોટી શું છે? જ્યાં દ્રશ્ય અને દ્રવ્ય (Subject and object) ના ભેદ છે ત્યાં એ પ્રશ્ન રહે એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે ત્યાં અહં એ અસ્તિત્વ છે જ અધ્યાત્મ એ ભેદથી પર હાઈ ભવ છે ત્યાં દરથ એના મૂળ સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવે છે. એ જ એની કસોટી છે. એ કસોટી 'બહાર' નથી, 'અંદર' છે એવું પ્રમાણુ દરેક માણસની અંદર જ રહેલું છે. કયાપ વહાર શોધવાની જરૂર નથી. વધુમાં લેખક 'ધર્મ'ને અને 'અધ્યાત્મ'ને એક માની લે છે. પણ એમાં તફાવત છે કાલે કેડલેજ પોતે જ એક ભારતીય બહેન સાથેની ચર્ચા નોંધી છે તેઓ ભારત ત્રેયા તરે લેખણે એ બહેનને બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મમાં તફાવત શું છે એ પૂછ્યું એ બહેને કહ્યું : "બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ મૂળભૂત રીતે સરખું શીખવે છે— છંદુ નહીં. પણ બીહો વોડાક બુદ્ધિયાળી માણસો જ સમજી શકે એવી વાત કરે છે. ત્યારે હિંદુ ધર્મ સામાન્ય જન સમાજ પણ સમજી શકે એવું આવે છે."

આ વાત સમજવા નેવી છે.
* છુદ્ધ ભગવાને જગતની કણબંધુરતા કહેતાં કહેતાં શૂન્યતા સુધી વાત પહોંચાડી. શૂન્યતામાં શું રહેલું છે એ તો એ કક્ષાએ પહેંચેલા હોય તે જ એ સમજી શકે. એવા બુદ્ધિવાળા વોડાક નીકળે, અને ત્યાં સુધી પહેંચવાનો પુરુષાર્થ કરનારા એથી વ વોડા નીકળે હિંદુ ધર્મે એ શૂન્યતાને કેવળ શૂન્ય-આકાશ ન કહેતા ચિદાકાશ-જીત-ચનો મહાસાગર કહ્યું. એને પરબ્રહ્મનું ધામ કહ્યું. અને એને સાક્ષાત્કાર કરવા માટે એની ઉપાસના બતાવી. એ ઉપાસનાની સરળતા માટે કોઈને કોઈ પ્રતિક આપ્યું. જો કે બૌદ્ધોએ પણ પાછળથી

ભગવાન બુદ્ધની ઉપાસના શરૂ કરી છે.
અધ્યાત્મના પાયા પર જોના- ધ્યેતા વધા પુરુષાર્થોએ આ રીતે ધર્મનું સ્વરૂપ લીધું છે. બધા ધર્મોમાં, ધાર્મિકોમાં કરતા અધ્યાત્મ રોજ બને છે અને પ્રતીક, વિધિ-વિધાનો અને માન્યતાઓના બેઠે મુખ્ય બની ભવ છે, અને જો બેઠેને આગળ કરીને, એમાં પોતાનો અહં-મમત્વ મેળવીને ઝડપી ભગ્નો લોધીની નહીં, સુદા વહેવાર છે. ધર્મને વ શરમાવું પડે, એવા અપકૃત્યો કરે છે.

એકંદરે જોતા 'બુદ્ધિ' અને 'વિજ્ઞાન' બંને વસ્તુદેશી ઉ-પદિર્શી પણ છે અને ત્યાં સુધી તે અહંતા (Subject)ના ક્ષેત્રમાં છે. 'અધ્યાત્મ' અહંતાથી પર કાઢાવે છે ત્યારે Subject કે object બેમાંથી એકબેને નાશ થતો નથી પણ અનેકતા એકતાની માળખામાં પરીવાદ ભવ છે. 'બુદ્ધિ' અને 'વિજ્ઞાન' બંને એકતા-અખંડિતતા-અપરિમિતતાના કહાપણની શીળી હાથમાં આવી ભવ છે એ હાથના અભાવમાં 'બુદ્ધિ' અને 'વિજ્ઞાન' બંને 'વિવેક વિરોધી' બની ભવ છે. લોકચાલી કે સારવવાદ પણ સામાન્ય વાદી બની ભવ છે આર્થ વધારેમાં વધારે અનાય' બની ભવ છે અને ધાર્મિક સૌથી વધુ અધાર્મિક બની રહે છે આપણે આ અનુભવ્યું છે, અનુભવીએ છીએ એમાંથી મુક્ત થવા માટે અધ્યાત્મ અનિવાર્ય છે એ જ સાચો અને સંપૂર્ણ વિવેકવાદ (Rationalism) છે.

કેડલેજ છેલ્લે રોમન કથળના ત્રીજા રિપોર્ટ 'The Human Group'—પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લેખક ઓરેલીઓ પ્રેક્ટીસના વચનો ટાંક્યા છે :
"જે જરૂરી છે તે એ શીખવાનું છે, જે આપણે શીખવું જોઈએ, તે શીખવા તરફ આપણને લઈ જાય આપણે એ શીખવા લાગીએ"
લેખકે પણ આ શબ્દો વિચારવા નેવા છે. એમ લાગે છે કે પ્રેક્ટીસ આ વચનો દારી જીવત સર્વાનિષ્ઠા અથવા સાચા અર્થમાં જીવનનિષ્ઠા તરફ આગળી ચી છે છે.

પૂર્વદર્શન : આર્થિક માળખામાં મહાપરિવર્તન | એલ્વિન ટોફ્લર

[ઈ. સ. ૧૯૭૦ માં ટોફ્લરની Future shock પ્રકાશિત થઈ તેની ૭૦ લાખ નકલો વેચાઈ. ઈ. સ. ૧૯૮૦ માં ટોફ્લરે તેમની The Third wave પ્રકાશિત કરી, તે પણ જગજગદેર થઈ ચૂકી]

— “ Preview and Premises ” મંથ એલ્વિન ટોફ્લર સાથેની પ્રશ્નોત્તરીના આધારે તૈયાર કરાયેલો છે એલ્વિન ટોફ્લર, ‘ ડાબેરી ’ કે ‘ જમણેરી ’ કોઈ પણ વિચારસરણીમાં માનતા નથી જો કે પ્રશ્નો પૂછનાર તેમને દરતાપૂર્વક ‘ ડાબેરી ’ વિચાર સરણીના માને છે.]

પ્રશ્ન : દુનિયાના આર્થિક માળખામાં આવેલો જે પરિવર્તનો થઈ રહ્યા છે તેને ઉદ્દેશીને મેં ‘ ધરતીકંપ ’ નેવે વાહનિવાહ જગાડનારો બઈ શા માટે વાપર્યો છે ?

જવાબ : આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કેટલાક પાયાના ઉદ્યોગો કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે તેમાં કામદારોને ‘ લે-ઓફ ’ અપાઈ ચકા છે, કેટલાક ઉદ્યોગો વેચાણ કરી ચકતા નથી, કેટલાક ઉદ્યોગો નાફારી ને, ધાવી રહ્યા છે, કેટલાક ઉદ્યોગોએ તાળાખ ધા કરી છે, જ્યારે કેટલાકમાં હડતાળો ચાલે છે

— પરંતુ કેટલાક નવા ઉદ્યોગો ‘ ઉપર ’ જીડી રહ્યા છે તે ખાખત પર આપણે ધ્યાન જાગ્યે જ આવે છે, એક બાબતો વાહનો, સ્કીન, રમર અને કોર્પક બનાવતા ઉદ્યોગો જ્યારે કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે ત્યારે બીજી બાબતો ઈલેક્ટ્રોનિક્સ, કોમ્પ્યુટર, ધુન પ્રાય જીર્મ ઈત્યાદિ ઉદ્યોગો માથું ખડાર કાઢી રહ્યા છે આ એક સંકેત છે તેને આપણે નકારી ન શકીએ

ઉપરજીવી રીતે જોતા, આપણને આર્થિક માળખામાં મહી વ્યાપી રહી હોય તેવું દેખાય છે, પણ ખરેખર તો ઔદ્યોગિક સમાજનો હાલો નહાઈ રહ્યો છે એક નવા ફલકને ઉપર ઉપસાવી મેલે ધરતીકંપ નેવી બીના બની રહી છે આપણે

આ સમજવાની કોશીષ નથી કરતા અને વ્યાજનો દર, વેરાઓ, વેતન અને ભાવનું શાજકારણ, વ્યાપારી સંમ ધો વગેરે આર્થિક માળખાને સુધારવાની જમાના-જૂની રીતરસમો અપનાવી રહ્યા છીએ. હા ત કામદારો હડતાલો અને દેખાવો યોજી રહ્યા છે. આ બધા તો ઉપર-હલ્લા પ્રયત્નો છે પ્રશ્નના જીડાણમાં આપણે જીતતા નથી દુનિયામાં પ્રવેશી રહેત એક નવા અભિમુખને પીછાનવાનો આપણે પ્રયતન કરતા નથી.

દુનિયાના આર્થિક માળખામાં ‘ ત્રીજો પ્રવાહ ’ શરૂ થયો છે

પ્રશ્ન : જેમણે ‘ ધ યર્ડ વેવ ’ નથી વાંચી તેમને માટે આ ત્રીજો પ્રવાહ શું છે તે જરા સમજાવો

જવાબ : હજારો વર્ષો પહેલાં પહેલો પ્રવાહ પ્રવેશ્યો તે ખેતીનો ધણી લોકો ખેતી કરવા લાગ્યાં ત્રાસકાંઠો બન્યા, એક સભ્ય સમાજ જન્મ્યો હજારો વર્ષ બાદ સમજાય ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં-બીજો પ્રવાહ શરૂ થયો તેમાં ય ત્રો આપ્યા મોટા પાયે ઉત્પાદન કરવાની રીતો સમાજ શીખ્યો ‘ આ ઔદ્યોગીકરણ ’ નો પ્રવાહ એ બીજો પ્રવાહ હતો, જે જજી ચાલે છે પણ પૂરો યદાની તૈયારીમાં છે

પ્રશ્ન : પહેલો પ્રવાહ ખેતી લાખ્યો, બીજો મોટા પાયે પરના ઉદ્યોગો લાખ્યો તો ત્રીજો પ્રવાહ શું લાવી રહ્યો છે ?

જવાબ . આ નવી ક્રાંતિને ઝાળખવી અધરી છે કારણ કે આપણે એમાં છીએ છીએ, આ પ્રવાહ ટામ્પુટર લાવ્યેરે ના, ફક્ત ટામ્પુટર નથી. તે જીવશાસ્ત્રમાં એક નવી ક્રાંતિ લાવ્યો. આ નવા મીઠા પ્રવાહમાં 'વિકેન્ડીકરણ' પણ છે અને 'વિશ્વવ્યાપકતા' પણ છે. તેમાં 'અવકાશ-યુગ'ની ઝાળખ છે. આ અને આવાં નવા અનેક ક્રાંતિકારી વલણો મીલાયાણુ ઔદ્યોગિક જીવન-પદ્ધતિને તોડીને એક નવો મીઠો પ્રવાહ જોવા કરી રહ્યા છે.

પ્રશ્ન . કુનિયાતું આર્થિક માળખું ખંડિત થઈ રહ્યું છે તેના માટે, તમારા મતે, કયાં બધો જવાબદાર છે ?

જવાબ : આજની આર્થિક કટોકટી માટે એકાદી ઉત્પાદકતા, આજસુ કારીગરો, જડ વ્યવસ્થા-તંત્રો, અપૂરતું રોકાણ, કારીગરોમાં મૂલ્યોનો હ્રાસ, વ્યાજના દરો વગેરેને દાખલ કરાવવામાં આવે છે. માર્કેસવાદીઓ કહે છે કે કટોકટીનું મૂળ સામાન્યપણે મૂડીવાદ છે, જાણે કે માર્કેસવાદી દેશોમાં આર્થિક કટોકટી ન વ્યાપી હોય !

આમાંનું એક પણ નિદાન હકીકતે જે બની રહ્યું છે તેને બંધબેસતું નથી.

આજની કટોકટી 'યુનિવર્સલ'ની નથી 'યુનિરેચના'ની છે. બીજી પ્રવાહ પૃષ્ઠી રહ્યો છે, અને ત્રીજા પ્રવાહનો ઉદય થઈ રહ્યો છે. અને આ નવા પ્રવાહનું અર્થશાસ્ત્ર જુદા જ સિદ્ધાંતોને આધારે કાંઈ કરે છે. એટલે બીજા પ્રવાહની અંસર તળેના, 'જમણેરી' કે 'કાળેરી,' કોઈ પણ રાજકારણના ઉપાયો આર્થિક કટોકટીને વધુ ઊંમ જ બનાવશે.

પ્રશ્ન : આ ત્રીજા પ્રવાહનું અર્થકારણ શું હશે ? તેમાં ઉલોગોનું સ્વરૂપ શું હશે ?

જવાબ : બીજા પ્રવાહમાં જે ઉલોગો વિકસ્યા

તેનાં પ્રતીક હતા (ગિલ, ફેક્ટરી, એકધાનું એક જ પ્રકારનું કામ કર્યા કરતો, કારીગર અને ત્રીમનીનાં જુગ્મણાં. હવે ત્રીજા પ્રવાહમાં આ ત્રીમનીનું સ્થાન એક 'અવશેષ' તરીકે જ રહેશે

જે પ્રવાહના ઉલોગોમાં ત્રીમની નહીં હોય; ઉત્પાદનમાંનું એક ધારાપણું, એક સરખાપણું અદરૂપ થશે. ઉત્પાદનમાં વિવિધતા આવશે. ટામ્પુટર જેવાં સાધનોને આધારે -ઉત્પાદન ગોઠવાશે. વિતરણની પદ્ધતિઓ પણ -અત્યારની મોટા પાયા પરની વિતરણ-પદ્ધતિઓ કરતાં, તઈન જુના પ્રકારની હશે. તેમાં સુદેશ-વ્યવહારમાં અદ્યતન પદ્ધતિઓને ઉપયોગ થશે માણસ પોતાને જરૂરી ટેલેલિક મીડિયમ-વસ્તુઓ પોતાની નજીક ઉત્પાદિત કરતો થશે. આમ આપણે ધ્યાન દઈએ કે ન દઈએ પણ અર્થકારણના ઉલોગોના ઢાંચાની યુનરેચના થઈ રહી છે,

—ત્રીજા પ્રવાહના ઉલોગો બીજા પ્રવાહના ઉલોગોનું ફક્ત સ્થાન જ મહત્વ કરશે એમ નથી, ત્રીજા પ્રવાહના ઉલોગો એક નવું જ પરિમાણ લઈને આવશે.

બીજા પ્રવાહના ઉલોગોમાં આપણે નોંધીએ છીએ : લેન, પશિન મશીન, કટિંગ મશીન, રેસિંગ મશીન વગેરે. ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં આવાં મશીનિત્રને અત્યારે સ્થાન છે. ત્રીજા પ્રવાહના ઉલોગોની ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ જુદી જ હશે, તેમાં પદાર્થના આર્થિક રૂતરે પહોંચવાનો પ્રયાસ થશે પદાર્થના અણુ-પરમાણુઓની ગોઠવણીમાં ફેરફાર કરીને પદાર્થનું નોંધતું સ્વરૂપ પેદા કરાશે. ટકનોદોષમાં આ નવું જ પરિમાણ આવવાથી સામાજિક, વ્યવસ્થાકીય, સાર્વજનિક અને પર્યાવરણને લગતી બાબતોના માળખામાં પણ ધરમૂળથી ફેરફાર આવશે.

આજની આર્થિક કટોકટીનો ઉપાય શોધવો

હશે તો આ બધી બાબતોને-ગ્રીમ પ્રવાહની અસરોને-આપણે સમજવી પડશે કારણ કે આ ગ્રીમ પ્રવાહ પ્રવેશી ચૂક્યો છે.

પ્રશ્ન : તમે તમારા લખાણોમાં કેવું સંયત્ન છે કે આપણા ગાંઠોની અર્થનીતિ જરીપુરાણી થઈ ગઈ છે એ રીતે રીતે ?

જવાબ : હમણાં સુધી આપણે જોતા હતા કે મોટા પાયે ઉત્પાદન થતું હતું અને કેન્દ્રિત ઢંગે વિતરણ થતું હતું. પણ હવે “પ્રાદેશિક અર્થકારણ” નેર પકડી રહ્યું છે. ટેનોસીટ તેની મહે આવી છે. એટલે નાના પાયે ઉત્પાદન કરી શકાય છે, તે જ્યાં ઉત્પાદન થાય ત્યાં જ બજાર જમા કરી શકાય છે.

હવે જ્યારે આવું પ્રદેશિક-અર્થકારણ જીત્યું થઈ રહ્યું હોય ત્યારે તેને, કેન્દ્રિત અર્થનીતિના ચેકકામાં ન બેસાડી શકાય. રાષ્ટ્રીય સ્તરે વેરાઓ નાખવા, બેંકના વ્યાજના દરોથી આર્થિક કટાઈ કરીને નાખવા મથવું, કેન્દ્રિત આયોજન કરવું વગેરે ઉપાયો હવે કાયા પડવાના. હવે તો, વિકેન્દ્રિત (de-centralized) અર્થનીતિ વિશે વિચારવું પડે. આવારે આર્થિક કટોકટીને ટાળવા જે અર્થનીતિ ઘડાય છે તેને હું દરેક રોજ માટે એક જ દવા આપતા ડોક્ટર જેવી કહું છું. હવે તો, જે બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રદેશિક અર્થકારણ બુદ્ધ પ્રદેશો માટે જીત્યું થાય છે તેને સમજીને તેને લગતા નિર્ધારોમાં પડશે.

પ્રશ્ન : તમે તમારા લખાણોમાં અણુકારીની પ્રાપ્તિ (information society)ની અવનવી પદ્ધતિઓ વિશે લખ્યું છે. શું આવી પદ્ધતિઓ ‘સત્તા’ અને ‘સંપત્તિ’ની વહેંચણી કરી આપશે ?

જવાબ : જરૂર કરી આપશે પણ આપણે વિચારવા ટવાયેલા છીએ તે રીતે નહીં. આવી એપ્રિલ-મે ૧૯૮૫]

પદ્ધતિઓને કાગલે લોહોને ઘેર ઘેર અણુકારી (knowhow) પહોંચાડી કરી શકાશે લોહોને લાખા અંતરે કાપીને નોકરી કરવા નહીં જવું પડે ઘેર ઘેર નોકરીની તકો જીળી થશે યુનિયનોની કામ બધ કરાવવાની નીતિમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થશે દરેક માણસ ઘેર એકા કેવી રીતે વધારે સારી રીતે કામ કરી શકે તેવું બધું યુનિયનો વિચારશે આવા ધર-ધરના હલોઓને કુ ‘ઇલેક્ટ્રોનિક કુટિર’ કહું છું. આ ઇલેક્ટ્રોનિક કુટિરે આપણે ન ધારેલા ફેરફારો લાવશે.

આ સમજવા જરા પાછળ નજર કરીએ. પહેલા પ્રવાહના યુગમાં લોહો ઘેર રહીને ખેતી કરતા. ધરમા જ જરૂર પૂરતું ભણી લેતા, ઓલોગીકરણને બીજો પ્રવાહ આવ્યો, તેણે લોહોને ફેક્ટરીમાં, ઓફીસમાં જતા કરી દીધા, ધરની બહાર સ્કૂલ કોલેજોમાં ભણવા કરી દીધા. આ બીજા પ્રવાહે જ આપણા શહેરો રચ્યા અને આપણા જીવનમાં એકદમ વળાંક આવ્યો.

હવે, આવો જ અણુકાર્યો વળાંક ‘ઇલેક્ટ્રોનિક કુટિર’ પણ લાવશે.

પ્રશ્ન : પણ આવું બધું થશે જ એવો વિશ્વાસ તમને થાય છે ?

જવાબ : કાંઈ બાબત વિશે ખોટી તો ન આપી શકાય પણ જે બની રહ્યું છે તે તરફ આંખે આંખ-કાન ખુલ્લા રાખીને જરૂર જોઈ શકીએ.

હો પ્રથમ તો જીર્મ મોઢી થતી બધ છે, બજાતણ ખલાસ થતું બધ છે એટલે પરિવર્તન મોંઘું થતું બધ છે. એટલે લાખા અંતરેથી કામ કરવા બાબતનાર વર્ગને પચાર વધારી આપવો પડે છે.

બીજું, એક જગ્યાએ એક રાક્ષસી કદની ફેક્ટરી

કે ઓફિસ ખડકી દેવાથી ત્યાં રહેવા મટિ મકાનો
જમા કરવા પડે, કામદાર-કલ્યાણના સાધનો જેવા
કે હોસ્પિટલ, હોટલ, રમતગમત વગેરે જમા કરવા
પડે. લોકો તેમનાં ઘરો-બધાં તેઓ સસ્તા દરે
રહેતા હોય તે-હોટીને ત્યાં જાય અને ત્યાં વધુ
કીમત ચૂકવે આ બધાની કીમત આસમાને
પહોંચી ગઈ છે

આની સામે તમે જુઓ તો,—ટેલીકોમ્યુ-
નિકેશન, ટ્રાન્સપોર્ટ અને વીડીઓ સાધનોની કીમતો
ઘટી રહી છે. ઉપર વર્ણવી તે કેન્દ્રિત અર્થવ્યવ-
સ્થાની કીમત અને ટેલીકોમ્યુનિકેશન, ટ્રાન્સપોર્ટ
વગેરે સાધનોથી ગોઠવવાથી નવી અર્થવ્યવસ્થાની
કીમતને આલેખીએ તો બંને આલેખો એકબીજાની
નજીક આવી રહ્યાં છે અને થોડા વખતમાં જ
ટેલીકોમ્યુનિકેશન, ટ્રાન્સપોર્ટ અને વીડીઓ જેવાં
સંદેશવ્યવહારનાં સાધનોથી સુસજ્જ 'ઇલેક્ટ્રોનિક
કુટિરો' તું અર્થકારણ 'સોધું' થઈ જશે

—અત્યારે બધા જ લોકો ઉત્પાદકોની વાતો
કરે છે અને ઉત્પાદકતા વધારવાની ભાતભાતની
ચોક્કસ બનાવે છે

પણ સાથે સાથે જ લાખો લોકોને એક
જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ દરેક લાવવા લઈ
જવાનું મિનિસ્ટ્રીવાદક કામ ચાલુ જ રાખે છે.
આમાં સમય, રસો, બળતણ, અને માનવબળી
સમ્પત્તિઓ એ બધું જ વેચાઈ રહ્યું છે.
વળી, કિંમતો કરવાની, ટ્રાન્સપોર્ટના કિંમતો

બનાવવાની, આંકડા માંડવાનાં વગેરે ધર્મ કામો
એવા છે કે જે ઘેર બેઠાં થઈ શકે. આ માટે
જરૂરી માર્ગિતિ-સંદેશવ્યવહારનાં સાધનો-જેવા કે
ટેલીફોન, ટેલીવિઝન મારફતે ઘેર ઘેર પહોંચાડી
શકાય.

તો આ બધાં દબાવેલા આપણને 'ઇલેક્ટ્રોનિક
કુટિરો' તરફ દોરી જશે. વિગતોરૂઢી વાતો
ચાલે છે તો ધરમા જ કામ 'ગોડવડુ' એ કૌંધા
વધુ ચિંતિત હજી થઈ. 'વળી, આમાં તમે
નોંધરી જાહેલો તો ચે તમે તો ઘેર જ રહો છો.
કારણ કે તમારી પહેલી નોકરીએ ધરમા, અને
બીજીએ ધરમા કેન્દ્રિત ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાં જે
મદદથી થેલા ચાલે છે તે વધુ એક નવું દબાવ
જીતું કરશે—વિકેન્દ્રિત ઉત્પાદન વ્યવસ્થા માટે

અગ્ર : અર્થકારણમાં પાયાના ફેરફારો થઈ
રહ્યા છે તેવી તમારી દલીલ સ્વીકારીએ તો પણ
એ સ્પષ્ટ છે કે આ પુનર્રચના પૂરી થતાં થેડાં
કાલકાળો જરૂર જશે દરમ્યાનમાં શોષિત વર્ગનું
શું થશે ? શું કરશે ? તેનું કામ કેવી રીતે
ગોઠવાશે ?

જવાબ : આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં
આપણે 'કામ એટલે શું' 'અવિભક્ત કામ કેવી
રીતે ગોઠવાશે.' આવા બધા પાયાના પ્રશ્નો તપાસી
જવા જોઈશે.

(વધુ હવે, પછી),
અનુ. ભુવનેશ્વર બોધક

રાષ્ટ્રનું વિશેષ શીલ | એમ થા...

એક સમયે આ દેશમાં રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પ્રાથમિકતાઓ અને દરિદ્રિયતા વિશેની ચર્ચા સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક તરીકે સ્વીકારાતી. પ્રયોગ કરવાની, જોખમો ખેડવાની અને સાવ અસ્પષ્ટ તથા નિર્ધારિત વિચારોને પણ કેન્દ્રમાં લાવવાની ત્યારે બહુ મોટી ઝખતા હતી આપણા દેશના બુદ્ધિશાળીઓએ સહકારી હોવાની ઉત્તેજના ઉત્પન્ન કરનારી, મહાન પ્રેરક અને ચિંતક પેદા કરનારી હતી જે વખતનું આપણે રાષ્ટ્રીય શીલ (Ethos) પ્રાપ્ત પૂર્વ અને સ્વસ્થ હતું જારતે પોતાની જાતને પ્રમાણિત કરવાની હતી. રક્ષક પિત સરહદો તિથર કરવાની હતી. સામંત-યાદી રાજ્યોના ગાળ્યોને જોખમી ભીરતમાં આત્મસંતોષ કરવાના હતા અને રાષ્ટ્ર માટે આત્મનિર્ભર બેટી અને ઉદ્યોગોની દિશા શોધવાની હતી જે બહુ વસમુ-કામ હવે-અમરમાંથી નવી દિશાઓ પૂર્ણ પાકાનારનું, અધી બાધાઓ છતાં એ કામ સંપૂર્ણ થયું.

કાર્યતંત્રપૂરતાના અભાવના આજના યુગમાં નોંધરહી, પોલીસ, સચિવાલય, નિયમો અને કાર્યો, નિરીક્ષણોલયો અને સમગ્ર રાજ્ય વ્યવસ્થાનું જુદું જુદું અંગ પર જુલની જવાબદારી જોડાઈવાની પ્રણાલિકા છે જ્યાં રાજકીય નેતૃત્વ અને નોંધરહીઓની વ્યાપક થતી જતી બેબીઓએ જીવન જીવવાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આકર્ષણ કયું છે. પાયામાં અને હજી દસકા દરમિયાન તે જ અમલદારોને રાષ્ટ્રીય હિતમાં ચોળવાનું શક્ય હવે. વયેલી જુલને સમજવાં આપણે આ તત્વ સમજવું પડશે રાષ્ટ્રીય રેડાની બોલુનાં સ્થિત થયેલા બહુ રાજકીય-સાહિત્યોની પ્રવૃત્તિથી રાષ્ટ્રીય શીલ સર્જાયું છે જે મોટું થયેલ સત્તા પર આવવા સક્ષમ હોય એમનામાં પણ આ માહિયાઓ

પોતાના જોખમી રાખતા હોય છે. રાજકારણી લોકો આપણને ટાણે મારશે કે લોકચાલી માળખું અને મતદાનની પ્રક્રિયા એમને ધનસકિતના બલિ બનાવે છે. આરોપો અને પ્રત્યારોપોના આ વિનિમય જન ત છે.

હવે તો, નાગરિકો તરીકે આપણે કોઈક પ્રકારના સાધક રાષ્ટ્રીય શીલનિર્માણની દિશામાં ચાલ્યા કરવા માટે વચ્ચે પડ્યું પડશે, નહીં તો, બધા ચિત્કણે પોથીમાના રીતણ બની રહેશે.

દેશમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ બેઠેલા કહેવાતા રાજકારણીઓએ જે ખરાબ ભૂમિકા ભજવી એ સમગ્ર દેશ જણે છે

રાજકીય કન્યાઓને બુદ્ધી પાડવાના થોડા લોકોના નિશ્ચયે આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રકૃતિને અનુકૂળ, એટલેકે સમૃદ્ધ, જેવી કે કોઈ તત્કાળ જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવો જરૂરી છે. એ સમર્પિત કરતે, સમાપ્ત રીતે જુલ સુધારવાનો પ્રયાન આપણે ચાલુ કરવાનો છે વ્યવસ્થા સંસ્કારીકરણ અને નાગરિકતાનું નેતૃત્વ ઉભાતીકરણ આ બંને બાજીન છે. જેઓ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઉત્તરદાયિત્વ ઇમાર્તદારી પ્રામાણિકતા અને શુદ્ધિ સ્થાપવા માગે છે એમને આ મુશ્કેલી મળે કરશે, બહુ અને એવી ક્ષેત્રમાં આ સુધારાની રાષ્ટ્રીય શીલ પર બહુ લેડી અસર થશે. આ પ્રક્રિયા કેમ કામ કરશે તે સમજવું

રાજ્ય અને કેન્દ્ર સ્તરે રાજકીય દબદબી, ઉત્તરપીડી અને દેરાનુવૃત્તિમાંથી વ્યવસ્થાનું મુકત હોય એવી વ્યવસ્થા વિના રાષ્ટ્રીય શીલ નિર્માણ શક્ય નથી, એ વાત પર ભાર બપાય તો જવારજુમાં દર્શાવાયેલી અત્યંતરાજ્ય સમિતિ જેવી રચના બહુ કામની છે જેના અધ્યક્ષ રાષ્ટ્રપ્રમુખ છે અને વડાપ્રધાન તથા રાજ્યોના મુખ્ય મંત્રીઓની તે બનેલી છે. વિવિધ પક્ષો રાજ્યોમાં સત્તા ધરાવે

ત્યારે આ આતરરાજ્યોમાં સમિતિ રાજકીય શોષણ સામે રક્ષણ આપે અને સર્વસમર્થતાના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલે એમ કમ્યું શક્ય છે.

પેલી જૂની અને છુદ્ધ પૂણું દલીલ ફરી વાર કરીએ તો આ ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખની જવાબદારીઓ છોલી કરવી જોઈએ એકવાર રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા પછી રાજકારણના ચલવાડમાંથી એમણે ઉપર ઊંડવું જોઈએ. વળી તેઓ સત્તાધારી પક્ષના રમખાંડ સરેરાશ કે ખચોળ શોભાનું પૂલણુ પણ નથી. આપણે રાષ્ટ્રપ્રમુખને અરાજકીય નવી બાળતોમાં જોડવા જોઈએ. હાખલા તરીકે, મહત્વનું નવી નીમણું. આતરરાજ્ય સમિતિમાં ચર્ચાવી જોઈએ. આજે તો વડાપ્રધાનની ઓફિસમાં વ્યક્તિગત ગમ-અધુનમાને આધારે તે નક્કી થાય છે.

ખીજે આઘાત રાજ્યની હાજરી તીવ્ર રીતે સીમિત કરી દેવાનો હોવો જોઈએ. અત્યારે રાજ્ય નિરંકુશ છે તેને બ-સે, આપણે નાગરિકને જુદાં જુદાં પ્રભાવ સંગઠનો દ્વારા પોતાની સંભાળ રાખવા પ્રેરવાની જરૂર છે. એના અભાવે અષ્ટ આચારોને પ્રોત્સાહન મળે છે. સ્વાભાવિક રીતે આ પ્રયત્ન સામૂહિક ઉત્તરદાવિત્વની વૈધિકિત્ત માવના અને સમાજની સેવાનાં મુદ્દો પર આધારિત અનુચારન માગી લે છે. જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં સતત "ટુકિ" પામવા સરકારી મશીનને એના પંજા ફેંસવવાની જીટ મળે તો આવી સરકારિતા કહી ન શકે.

આવું વિચારીએ છીએ ત્યારે આ અંજવર સરકારી તંત્રને વર્તમાન સ્તરે જ સ્થિર કરી દેવાની અને જ્યાં એની વધુ જરૂર છે એવા સ્થળે— મુખ્યત્વે મામલિસ્તારમાં, —એને પુનઃચિંતિત કરવાની જરૂર આપણને લાગશે એમાં અનુયયોગી કે સમજાવજ બંધિકામો સ્થગિત કરવાં પડશે. ઘટ્ટ, નકામા અને અસંપૂર્ણ નિરીક્ષણાલયો, અને સ્વાર્થ સંસ્થાઓના કામમાં હાથેય કરવા માટે પ્રયાનોએ

રચેલી સમિતિઓ પણ દૂર કરવી પડશે. (એકલા કેન્દ્રીય શિક્ષણ ખાતામાં આવી એક હબર કે કઠાય વધુ સમિતિઓ છે !) આપણે કાપકૂપની વાત નથી કરતા, ફક્ત પુનઃચિંતનની વાત કરીએ છીએ કમ્પો કમ કમ્પારીની સંખ્યામાં વધારો કરો નહીં. જ્યારે વિકાસ થાય ત્યારે તે પૂરતી નવી જરૂરી હાથે થાય.

સરકારમાં અને સ્વાયત્ત કોર્પોરેશનોમાં પોતાના અનુયાયીઓ માટે નોકરીઓ પેદા કરવાનો રાજકારણીઓનો રસ પણ દૂર કરવો પડશે સ્વાયત્ત સંસ્થાઓમાં જરૂરી ન થવાથી સરકારી નોકરીઓ માટે પ્રયત્ન કરવાના પ્રભાવિય માનસ પર પણ અસર પડવાની છે. આ નોકરીઓમાં મળતી કામગીરી નોકરીઓમાં પણ અસાધ્યની, અકાર્યક્ષમતા, કામચોરી, જોવાર ટાઈમ અને સળસિટી જેવા અનેક પાપો સમાયેલાં છે જેના કારણે રાષ્ટ્રવેશીલ ફીલ જન્યું છે.

આપણે આ બધી વાસ્તવિકતાઓનો સામનો કરીશું ત્યારે જ આપણું મન સ્વદેશજારીની સહવિતતાઓ સમજી શકશે અને ત્યારે આપણે સ્વદેશજારી આપે એવી કૅલ્ક્યુલી માગીશું આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે એકાંતી કાચ પદ્ધતિ ઓત્તુ પુનરીક્ષણ, વસ્તુવેચાણના નકાર ઉપાયો અને પાકો માલ બનાવવા માટે કાચામાલની ખાતરી વગેરે આવા નવા પ્રયાણ માટે જરૂરી છે. આ ઉપરાંત એને માટેનાં એવા કોઈએ અને સાધનો પણ આપણી પાસે છે. પણ પહેલાં આપણે સરકારી નોકરીનું માનસ તોડવું પડશે.

જીવનના દરેક સ્તરે અષ્ટતાનો ઝડપી બ્યાપ એ રાષ્ટ્રીયશીવને અર્થતંત્ર ડાર્નિકારક છે, અને અન્યવસ્થા તથા અજગતાની બાબતોને દૂર કરવા માટેના કોઈ પણ નવા અભિયંત્ર કે નવા પ્રયાણને બાધારૂપે થતાં જાય છે. જાણે, 'અષ્ટાચાર' અને 'રાજ્યવહીવટ' એકજ હોય, એમ આપણે વાત

કરીએ છીએ ! પણ બ્રહ્માચાર એ પ્રકારના છે જ્યારે પત્નિને બહુ ઓછા હોય ત્યારે એ છેડા સરખા કરવા માટેના દબાવેને કારણે એક પ્રકારનો બ્રહ્માચાર માણસ પર લદાય છે, એને 'ઉપરની કમાણી' કહે છે. બીજા પ્રકાર સમાજવ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત યથા જય કે સમાજની સમાનતા માટેની શોધમાં બાધા આવે એવા નફા માટેના દુષ્ટ માત્રો દ્વારા પ્રેરિત બ્રહ્માચાર છે સંયોગોથી માણસ પર લદાતા બ્રહ્માચારને પહેલાં દૂર કરવો જોઈએ તે પછી પ્રેરિત બ્રહ્માચારને હાથ પર લઈ ઉચ્ચિત કરી શકાશે જેટલું મોટું થશે એટલા આપણે સૌ વધુ બ્રહ્મ ધર્મી. આને એ જ જાની રહ્યું છે અને રાષ્ટ્રીય શીલને તે સીધું પ્રદુષિત કરે છે.

આ સંદર્ભમાં કુમાવાના દબાવેને સમાવી લેવાની શક્તિવાળું માધવચારીના આક્રમણ સાથે બેડાવેલ પત્નિ - માળખું અમલમાં લાવવામાં વધારે મોટું કરવું. એ જ કંઈ શીલ આપણા સમાજમાં કે ઓછામાં ઓછું અવ્યવસ્થિત રીતે વિકસી રહેલા શહેરી જનસમુદાયમાં બચ્યું છે તેને નષ્ટ કરવા જેવું છે. આ સુધારાન કરવો એ અગિયસાચનક છે કેમ કે અતિપુરાણી પત્નિ માળખાનાં પરિણામો ધણાં જ અને રાષ્ટ્રના શીલને એ સૌથી વધુ હાનિકારક છે, તે વહીવટનાં ખરાબ પાસાં પર જ તેઓ ભાર મૂકે છે અને હાનિકારક વિશ્વ બો અને સંધર્ષો પેદા કરે છે, અત્યારે ઠાંઈ પર સવારી કરવા, કોઈને માધાર પૂર્ણવા, કોઈને પાછળ પાંડી દેવા, કોઈને દેરાન કરવા અને એ રીતે પોતાને લાભકારક સમાધાન માટે સામા માણસને લાચાર કરવા માટે વપરાય છે, આને કારણે જ રાષ્ટ્રીય શીલ નષ્ટ થાય છે.

માણસેને આપણે જેવા બનાવીએ એવા તેઓ બને છે, આપણા જીવનના વિવિધ પ્રાસંગો તરફ આપણે એ પ્રામાણિક દષ્ટિપાત્ર કરવો જોઈએ, આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ, આપણા આચારો અને આપણી જાતને સુધારવા આપણે સમાજપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્તાઓ તૈયાર કરવી જોઈએ.

(પલ 'ઈસ્ટર્ન ઓફીસ') (સંલેખ અનુવાદ)

માત્ર જૂલવા માટે આપણે વ્યક્તિગત અને સામૂહિકપણે જવાબદાર છીએ ને કોઈ સ્તરની વિમુક્તિએ પેદા થઈ ને તે આપણે પ્રથમ દૂર કરવી પડશે. પછી જોઈએ પોલી રીતે વર્તે છે તેમને પાથો જ તોડવો પડશે એને 'પ્રતિમાને' તોડવાને પ્રયત્ન કરે તેમને સમજ પણ કરવી પડશે, આ તો બહુ વિચાળ ક્ષેત્રમાં રિસેચર સુધારણા કાર્ય છે અત્યારે આપણે લગભગ સિત્તરે કરોડની પ્રભા છીએ, આ સદીને અતે સો કરોડ યવાની સભાવના છે, આપણે કોઈક પ્રકારનું સરકારપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયશીલ નિર્માણ કરવા હચ્છેનાં હોઈએ તો ય આશ્રય ચાલી શકશે જ નહીં.

* મને લાગે છે કે 'રાષ્ટ્રીય' શબ્દ વિશે બરાબર વિચાર થયો જોઈએ આપણે કાને વિશે વાત કરીએ છીએ ? શહેરનાં વધુ સફળાગી લોકો વિશે કે ગામડાઓમાં જીવતા કરોડો બુલાયેલા લોકો વિશે ? આપણે એક પ્રભા છીએ કે એક પ્રભામાં બે પ્રભાઓ છીએ ? આપણે રાષ્ટ્રીયશીલ નિર્માણ કરીએ એ પહેલાં 'બે પ્રભાઓ' વચ્ચેની આ આડપૂરવી પડશે કે નહીં ? શું આજના આપણા રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક વિકાસના વર્તમાન માળખામાં જ આ સેતુબદ્ધ કામ થઈ શકશે - આ બધાં મુશ્કેલ પ્રશ્નો છે. આપણે એમને હોંલવા પ્રયત્ન કરીશું ત્યારે આપણા સમાજનું પરિવર્તન કરવા માટે આપણામાં વિલક્ષણ ધીરજ જોઈશે. આ ઉપરાંત પ્રભાની પ્રશંસા મેળવવા માટે ચલાવાતી બાપણનાજી, કલ અને આપણી સંવેદનાને જડ બનાવી દેતા અસત્યોને પધારવા માટે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક દિમત જોઈશે.

* ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રીય શીલનિર્માણ કરવામાં આ દિમતને અમાય જ આપણી નિર્બળતાના મૂળમાં છે આપણામાં એક દિવસ દિમત હતી આપણે એને દૂરી બહાર લાવવાની છે *

—ચરણ ત્રિવેદી (લોકભારતી)

સાથેરા ઈસ્સાની નજરે

(હાલના દક્ષિણ આફ્રિકાની એક ઝાંખી)

[સાથેરા ઈસ્સા ૨૮ વર્ષની હિન્દી પેલીની નાટ્ય-દિગ્દર્શક છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની રિતી પર હાજરથી આ પુનતીએ ત્યાંના એવાંસ કમુમાં નામના લેખકનાં બે નાટકો-“ધો એઈએન્ડ” અને “ધી પ્રીમી કન્કવેસ્ટન્ટ” સિદ્ધ કરેલું છે. પોતાનાં એ બે નાટકો લઈને એ કુવેઈમાં પુલ્લી થિયેટરે પોતાના મહોત્સવમાં જાત્રા કરવા ભારત આવેલી હતી. સંસ્કૃતિ-પ્રવર્ધન નામના અગ્રેજી જાપા તરફથી ન્યેતિ પુનવાણીએ સાથેરા ઈસ્સાની મુલાકાત લઈ, આશ ૧૦ મીની અંકમાં એક સાંજ આજુબાજુ લખાવેલ. તેના પરથી આ લેખાયુ અહીં ઉતારેલ છે. એમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલી ગેરી સત્તા હેઠળ ત્યાંની કાળી, ગેરી, રંગીન ચામડીવાળા પ્રજા સંહિત હિન્દીઓની હાલ થી સ્થિતિ છે, તે વિષે કંઈક જાણકારી આપવાને મળે છે.]

ન્યેતિ :- હજી આજે પણ આવાં નાટકો રજૂ કરતાં તમને ત્યાંની સરકારની રજૂએની નીતિ નડે છે? ખરી? આ પ્રકારનાં નાટકો તમે ત્યાં ભરવાઈ શકો છો? ખરી? ત્યાંની સેન્સરશીપ પણ રજૂ રહે છે?

રહી છે. આ દેશમાં ગેરુઓની વસ્તી એ - તદ્દ નાનકડી લઘુમતીમાં છે. ને હવે ઉપલા સમયમય તરીકે હિન્દીએ થયું આમળ આવ્યા છે.

એમની પાસે પૈસા છે. તેઓ પ્રશિક્ષિત છે. ગેરાઓ કરતાં પણ કેટલીકવાર સ્વાધારૂસારી સ્થિતિ ધરાવતા હોય છે. આનંદ-પ્રમોદ ને મનોરંજન પાછળ તેઓ સારી રીતે પૈસા વાપરતા થયા છે. હવે જો ગેરાઓ નોંધળા ગેરાઓ પૂરતા જ એ થિયેટરોને ઉપયોગ કરવાનો આમંત્રણ, તો એમના શો ખૂબી જ નવું, એવી સ્થિતિ છે.

એવા જ કારણસર સંમુદાયી પોળનોરા આનંદ-પ્રમોદ મેળાવકા ને પહેલાં ફિલ્મ ગેરાઓ માટે જ યોજાતા, તેમાંથી હવે મિનિગેરાઓ માટે જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે, અલગત, એમાં “ગેરા”, “કાળા” અને “રંગીન” ગેરા-કાળાં દ્વિતીયા ધર્મલ સંતાનો-ત્યાંનાં વલ્લેલ કરે પ્રભુઓને) ત્યાં હિન્દીઓ માટેનાં અલગ અલગ વિભાગો તો ખરા જ. અત્યેક નીતિ ને-ને નીતિ માટેના વિભાગમાં જ ભાગ લઈ શકે. પણ

સાથેરા :- નાટ્ય, મેનારાઓમાં, તો એવા આસ રજૂએ થયો નથી. પણ આજથી પ્રથમ વર્ષ પૂર્વે એક નહોતું. કોઈ પણ સહેરમાં સરકાર આજુ, હોય, ત્યારે, મિનિગેરા. કઈકો માટેના આસ અલગ ફિલ્મો ભહેર કરવામાં આવતા. આમય “કાળા” ને “ગેરા” માટેની બેઠકો તો અલગ હોય જ. પરંતુ હવે ચારેક થિયેટરોને બાદ કરતાં આવા બેઠકાવ નીકળી ગયા છે. આ ચાર થિયેટરો એટલે સરકારી હૃદયી ચાલનારા. થિયેટરો, સીનેમાના થિયેટરો, માટે તો રજૂએની આજો હજી ચાલુ છે. તમને ખબર હશે કદાચ કે “પ્રાધી” ફિલ્મને સર્વપ્રથમ શો ગેરાઓ માટેના થિયેટરમાં જ પડેલા.

અલગત, રજૂએ એકો થવાનાં કારણોમાં મુખ્યત્વે સરકારની આર્થિક દષ્ટિ જ કાર્ય કરી

એક દર વાસ્તવિક સ્થિતિ એ એ છે કે, હવે દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાટક રજૂ કરતા પહેલાં અમારે સેન્સરશીપમાંથી પસાર થવું પડતું નથી. નાટક રજમ થ પર રજૂ થવું, એનો અર્થ જ એ કે એને માન્યતા મળી ચૂકી છે. અમારે ત્યાં પત્રકારો તથા વિવેચકોની એક ખાસ સમિતિ સમક્ષ ફરત નાટક રજૂ થાય એટલે જાપાઓમાં એની કારપૂર સમીક્ષા લેતી રહે છે. રાજકીય જાણવાળા નાટકો 'સુદા' આ રીતે અત્રાઉપી ચર્ચાઈ ચૂકેલા હોય છે. ને આ રીતે રજમ થ પર રજૂ થયા પૂર્વે પૂરતી પ્રસિધ્ધિ પામી ચૂકેલા હોવાને કારણે સિયેટરો પર ફર્કોની મેદની ભિમટમાં મડિ છે. આમ હવે, અતિ-લોકપ્રિય નાટકો સામે તો ત્યાંની પોલીસ પણ પત્રના લેવાનું મોટે ભાગે ટાળતી હોય છે પરંતુ જો દરેકમાંથી કોઈ એક માણસ પણ એની સામે ફરિયાદ કરે તો એ નાટક પર પ્રતિબંધ મૂકાઈ જાય છે. અમારું 'ધી ખીકા ઇન્કેવેરેટ' આંતર પ્રતિભાવિત નાટક છે 'ખીકા'નું ત્યાં નામ પંજુ લઈ ચકાસું નથી અત્રત રીતે ખાનગી વ્યવસ્થા કરીને પણ કથાવ એ નાટક અમારીથી સર્જની ચકાસું નથી કારણ કેપેટિવલ પોલીસના મદદગાર તરીકે કામ કરનારા માણસો નિર્ન જોરા વર્ગમાં પણ નીકળી આવે છે.

હવે જો કોઈ નાટક જોરા બિનજોરા પાત્રોને એક મંચ પર રજૂ કરવું હોય તો એ નાટક માટે પહેલેથી ખાસ પરવાનગી માગવી પડે છે કોઈ સ્વમાનશીલ નિર્માતા આ માટે તૈયાર ન જાય એ સ્વાભાવિક છે. આ તો, જોરાઓ કરતાં કાળાઓએ હંમેશાં એ કમલાં પાછળ જ રહેવાનું છે એમ સ્વીકારી, જરાબર જ પ્રયત્ન ને આપી નવાં નવાં આવા મિત્ર પાત્રોશાળાં નાટકો રજૂ થાય ત્યાં ત્યાં એના પ્રત્યે પોલીસે હવે આખા આડા કાન કરવાની નીતિ અપનાવી છે ના છૂટકે જ તેઓ આવા નાટકો પર પ્રતિબંધ મૂકતા

માગળ આવે છે. ૧૯૮૦ ની સાલમાં મેં ક્યુનાડનું નાટક 'સ્ટેટમેન્ટ્સ' રજૂ કર્યું, તે વખતે એ લોકોએ મારી સામે આવા પત્રમાં લીધાં છતાં મારે પણ આખરે એ નાટકની દોરવણી કરવાનું બંધ કરી દેવું પડ્યું. કારણ નાટકનાં પાત્રો તરીકે કામ કરનારા એ જોરા યુવાનો પોલીસ મા સરકારની ખડગી વહેંચવા તૈયાર ન હતા.

જ્યોર્જિ :— ત્યાંના જોરાલોકોમાં જોરા-કાળાનો વાડાખંધી સામે વિરોધ દર્શાવનારા વર્ગ ખરો કે નહીં

સાચેરા :— એવા જે એક નાનકડો વર્ગ અમારે ત્યાં છે, તેને માટે એક યજ્ઞ વપરાય છે. 'કહેવાતા જોરા-ઉદ્ધારમતવાદીઓ', આવા લોકોમાં કાળાઓ સાથે નિત્રતા બાંધવાનો શોખ હોય છે. તેઓ એમની કહેડી હાલત પ્રત્યે સહાનુભૂતિય ધરાવે છે. પરંતુ કસોટીના સમયે માણુ જી ચકા તેઓ પોતાનો મત બદલે કરી ચકતા નથી. આવા એ જોરાઓના તો, આવા 'ઉદાર મત' ધરાવવા બદલ ખુન પણ કરી નાખેલાં. એ પરથી એટલું જરૂર કહી શકાય કે, કાળાઓ પ્રત્યે થતા અન્યાયો સામે રોષ ને વરમની સાચી લાગણી અનુભવનારા જોરાઓ પણ ત્યાં હસતી ધરાવે છે ને પોતાની એ માન્યતા માટે ધણુ સહન પણ કરે છે; ...પણુ તેવાઓની સંખ્યા જુજ હોઈ, એમનો અવાજ દુબી જાય છે.

વિદ્યાર્થી આલમના સભ્યો તરીકે તેઓ કાળાઓએ યોગેજ બહિષ્કારના આદેશોનેમા જામ પણ લેતા હોય છે પરંતુ પોતાના અતિગત વાડાઓમાં પર મૂકતાં જ એમનો 'ઉદમતવાદ' કરી જાય છે !

જ્યોર્જિ : પોતાના અતિગત વાડાઓએ એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ?

સાચેરા : એહ ! એમ તો, દક્ષિણ આફ્રિકા સમગ્ર દેશજન નોખા નોખા અતિગત

વાડાઓમાં વહેવાયેલું જ છે. પ્રત્યેક કોમેન્ટિંગ પેટપોતાના અલગ અલગ વાંડાઓમાં જ વસવાટ કરવાનો હોય છે એમની દરેકની નિશાળો જુદી, દવાખાના જુદાંને એમ્બ્યુલન્સકારો સુધા જુદી દર્દીને દવાખાને લઈ જવા માટે તમે એમ્બ્યુલન્સ બોલાવો. તેની સાથે જ બહાર કરી દેવાનું હોય છે કે, 'તમે કયા વાડામાં વસતી કોમના માથુંસ છે?' હોટલોમાં પણ રંગભેદ મુજબ જ કામ ચાલતું હોય છે. કોઈ હિંદી માલિકની હોટલમાં તમે તમારા કોષ ગેરા મિત્રને ભોજન માટે લઈ જવા છજો તો હોટલમાં તમે થત મુકો તો પહેલાં હોટલના માલિકે લાગતા વળગતા ખાતામાં દેાન કરી પરવાનગી માગી લેવી પડે છે. કોઈ કુટુંબે લગ્ન સમારંભમાં પોતાને ત્યાં આમ ત્રેલા ગેરા, કાળા, રંગીન, મિત્રવર્તને કોઈ હોટલમાં મિજબાની આપવાનું નક્કી કર્યું હોય તો એમણે જ-તે ખાતામાં લખી જણાવવું પડે છે, કે પોતે કેટલા કાળા, કેટલા ગેરા ને કેટલા રંગીનોને આમ ત્રણ આપેલ છે. આ બાબત એ તમે જરાય એ કાળજી રાખી તો પેલી હોટલના માલિકનું સીકરન્સવિસન્સ રદ કરવા સુધીનાં પગલાં એની સામે લેવાંતા હોય છે. તેમ છતાં, આજે ગેરાઓની હોટલમાં મિનગેરાઓની મિજબાનીઓ રખાતી હોય છે, એ એક નવાઈ પમાડે એવી હકીકત છે. અલખત એની પાછળનું કારણ કેવળ આર્થિક આર્થિક રીતે વિચારતા ગેરાઓને હવે આ છટછાટ જરૂરી જણાય છે.

પરંતુ એમાંય એમણે ગેરા ને મિનગેરાઓ વચ્ચે ભેદરેખા આકી જ આપેલી છે: એ હોટલમાં નાચત્રાનના જલસામાં મિનગેરા જાત લઈ શકે નહિ. કોઈ મિનગેરા લોક સરતીમાં આવી નાચવા જણા થઈ જાય, તો ગેરાઓ એની સામે વાધો ઉઠાવી, એમને બેસાડી દઈ શકે છે. સામાન્ય જીવનની એવી અનેક બાબતો છે,

જેને માટે મિનગેરાઓએ પરવાનગી માંગ લેવાસન્સ કઠાવવા પડે છે. પરંતુ હવે મિનગેરાઓએ નાની નાની બાબતે, માટે પરવાનગીઓ માટેની અરજીઓ કરવાનું બંધ જ કરી દીધું છે. ને મોટેભાગે સરકારે પણ આખ-આડા કાન કરીને એ બધું ચલાવી લેવાની જેવ પાડવા માંડી છે-સિવાય કે એણે કોઈની પંજવણી કરવાની મનમાં ગ્રાહવાળી લીધી હોય. મિનગેરા પ્રબળનોએ પણ પોતાના પક્ષે આવી પુરવાનગીઓ અપમાનકારક હોવાનું ભકેર કહ્યું છે, ને જે કોઈ એવી પરવાનગીઓ લેવા દેડે છે, તેમને લોહી સામાજિક બહિષ્કાર કરે છે. સરકાર તરફથી ચલતા, થિયેટરોમાં મિનગેરાઓએ બધું હોય તો પરવાનગી અચૂક માગવી પડે. આવી મિનગેરા લોકોએ એ થિયેટરોનો સહ તર બહિષ્કાર કર્યો છે. એ જ રીતે, રેડિયો, ટેલીવિઝનના કાર્યક્રમોમાં પણ કોઈ નોકરનું પાત્ર લખવાવાનું હોય ત્યારે જ મિનગેરાને લખલ કરવામાં આવે, આવી એવા કાર્યક્રમોમાં લાગ લેવા કોઈ મિનગેરા માથુંસ એમને લાગે. જડે નહિ એવો કડક સામાજિક બહિષ્કાર છે એખાનાં એક ગેરા વેપારીએ રેડિયો પર આવેલી બહેર ખબરમાં ગેરાઓ જેવા જ અવાજે બોલનારી છોકરી હિંદી છે, એવી ખબર પડતાં, એ બહેર ખબર ગેરા રેડિયો સ્ટેશનોએ રદ કરાવી નાખી. (દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા ચાર રેડિયો સ્ટેશન છે) એટલે સરકારને વેચાઈ ગયેલા માથુંસ સિવાય દક્ષિણ આફ્રિકાના રેડિયો ની વી. કાર્યક્રમોમાં કોઈ મિનગેરા લખને એવા મને નહિ.

વર્ષોથી જનમ કદની સળ કાપી રહેલ કાળ પ્રબળ નેતા નેલ્સન મેન્ડેલા સામે સરકારે થત મુકેલી કે તમારી સંસ્થા આફ્રિકન નેશનલ કોમિશન વતી. હિંસા નહિ કરીએ, એવું લખી આપી, તો તમને જેલમાંથી છાડી મૂકીએ.

નેક્સન મેન્ડેલાએ સરકારને સાફ સૂચાવી દીધું કે, તમારી કેશમાંથી છૂટવાના મોહમાં મારા લાખો દેશબાંધુઓ હાથે બેસીએ પહેરાવી તમારે હવાલે કરવાનું મને મંજૂર નથી.

જ્યોતિ. — પણ શેડા વખત પહેલાં હિંદીઓની ત્હાની પાલામિન્ડમાં ચૂટણીએ મધાનુ સંજનાઈ હતું, તે શું હતું ?

સાચેરા — દક્ષિણ આફ્રિકાના જોરાઓને હવે કંઈક માન આવ્યું જાય છે, કે આપણે આટલા વખતથી કોઈ ખોટા જ રસ્તે ચાલ્યા કરીએ છીએ, એટલે હવે કાળા આફ્રિકેનોના આકોશલર્ષા મિત્રજને પહેાંચી વગ્ગા એમણે બીજા હવાલ શોધવા માંડ્યા છે એ દિશ્વે જ ત્રણ વરસે એમણે મધ્ય કેમેરાન-પાલામિન્ડની મોજના બંદરે કરી એકમાં હિંદી પ્રતિનિધિઓએ, બીજામાં રંગીનોના પ્રતિનિધિ એસે ને ત્રીજા સર્વોચ્ચ પાલામિન્ડ-તે માત્ર જોરાઓની, આરથી જ ને પાલામિન્ડના પ્રતિનિધિઓ સાથે જોરાઓની પાલામિન્ડને સંબંધ રહે માત્ર એમના મત બંધુવા પૂરતો બાકી વાસ્તવમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સમગ્ર કાળી, જોરી, રંગીન, હિંદી પ્રભુ માટેના ધારાધોરણ નહીં કરી, કાપડા બનાવવાનો અધિકાર તો જોરી પાલામિન્ડના હાથમાં જ. આમ પોતાના પત્ર આવગળ બેસવાનો અધિકાર હિંદીઓને રંગીનો સામે ધરીને હવે જોરી સરકાર એવો દેખાવ કરવા માગે છે કે આજ સગીનો પુરાણે રહેયો પોતે બદલવા માગે છે. વાસ્તવમાં એક કંઈકે એ પ બી મારવાનો એનો આ દાવ છે એક તો હિંદીઓને આથી કાળો પ્રબળે રોકે આવતા મધ્ય કરી સકાય જી બીજા બંજુથી બવારનવાર કાળો પ્રબળો રોષ બ્યારે હિંસામાં બાકી છોડે, ત્યારે રમખાણોનો એ દોળીનું પહેલું નાજિયેર હિંદીઓ જ બને.

* પરંતુ સરકારનો આ ચાલથી હિંદી હોમ વારમાં જીવ એમ નથી દક્ષિણ આફ્રિકાની એપ્રિલ-મે, ૧૯૮૧

તમામ ભૂતિના નાગરિકોએ એના મળી સ્થાપેલ યુનાઇટેડ ડેમોક્રેટિક ફ્રન્ટ તથા ગાંધીજીએ સ્થાપેલ નાતાલ ઇન્ડિયન કોન્ગ્રેસે આ પાલામિન્ડની ચૂટણીઓનો બહિષ્કાર બંદરે કર્યો છે. સરકારના પૈસાથી ખરીદાઈ ત્રણેલા કેટલાક હિંદીઓ, એ ચૂટણી માં હોમવારી કરવા ઊઠ્યા રહેલા. એએ એક ટકા મતદાન થયેલું, ને જોરાઓને પ્રબળનોના લોહીવા દોળી બેસવાની એક તક સાપડેલી ચૂટણીને બહિષ્કાર કરવા બદલ જ આવેતાન હિંદીઓની ધરપકડ કરવામાં આથી જ અત્યારે એ લોહો બેસ્યા છે, એમના પર 'દેશદોષ' નો આરોપ મૂકી સરકાર એમને 'દેશદોષીઓ' તરીકે સળ ફરમાવવાની તૈયારી કરી રહી છે એ સળમાં જાણુકંડનો ૫ લખાવેલ થઈ શકે છે.

આ બધું જતાં, એવું પણ બને છે કે 'કાળા' પ્રબળો કોઈક નેતાઓ હિંદીઓને પોતાના કોઈ મધ્યાવતા હોય છે.

જ્યોતિ :—ત્હાના હિંદીઓમાં કાળા આફ્રિકાનો સામે રત્નકે ખરે કે ?

સાચેરા :—કેટલાક જૂની પેઢીના લોકોમાં એવો ભાવ ખરો. જે લોકોએ ૧૯૪૮ની સાલમાં થયેલ કોમી રમખાણુ જ્યેથેલાં ને નેમને એ દરમિયાન ખૂબ જ લડન કરવું પડેલું એ લોકોમાં હજી કાળા આફ્રિકાનો પ્રત્યે થયો રોષ છે. લગભગ ચાર દિવસ લગી ચાસેલાં એ રમખાણુ દરમિયાન, જોરી સરકાર તો તાલકે ભેટી દોષ એમ એક કોર જીભી જીભી બધું નેઈ જ રહેલી, ને હિંદીઓને બુનમાલની ભયંકર ખુબારી વેકવી પડેલી બીજા બાજુ, આફ્રિકાનોના દિલમાં હિંદીઓ પ્રત્યે દિવની લાગણી છે — કારણ કે બીજા ભૂતિઓ કરતાં સરકાર હોમેલા કાળાઓને જ વધુ ને વધુ કચડતી રહી છે. 'દોમલેન્ડ' ને નામે ઊભા કરેલા વાડાઓમાં એમને દેહ કરી રહી છે, ને એ 'દોમલેન્ડ' એવાં કે,

ત્યાં રહ્યા રહ્યાં એમનાં બાળકોએ શિક્ષણ લેવું; હોય તો માઈલોની મજલ કાપે ત્યારે એક નિયામ એવા મળે છે । કોઈ પણ આફ્રિકન પોતાના 'હોમલેન્ડ' બહાર-ગળવામાં નાગરિક તરીકે સરકારે કાઢી આવેલ પરવાનો લીધા સિવાય સડક પર-નીકળી શકતો નથી. પણ લીધા વિના ધર બહાર નીકળેલા આફ્રિકનને એટલા જ 'ગુના' સર ૩૦ દિવસની કેદ ભોગવવા તૈયાર રહેવું પડે છે. એ લોકો શહેરોમાં નોકરી કરવા બંધ થઈ ખરા, પણ સાંજ પડે એમણે પોતાના 'હોમલેન્ડ' ભેગા થઈ જ જવું પડે એ જ કારણસર અમારે ત્યાં રહેવે રહેઠોને ને ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો મોટા નાનાં શહેરોની સીમા બહારના વિસ્તારમાં જ ઊર્માં ઘસેલાં એવા મળશે.

ખીજખાજુ, હિંદીઓ પૈસે ટકે માતબર કામ ચલાવે છે.

આ દેશમાં કયા જ સાધન વિના આવીને વસેલા હિંદીઓએ પોતાની મહેનત ને સૂઝ ઉકલત-થી ઉપયોગી થયા થયા નાખી પોતાની સ્થિતિ પૈસે ટો સધાર બનાવી લીધી છે. સરખાતના દિવસોમાં એમણે પુષ્કળ કાપ્ટા વેટેલાં છે. બાળે હવે આર્થિક રીતે ઉપર આવેલી આ કોને પોતાનાં બાળકો માટે સારી નિયામો ઊભી કરી છે. શિક્ષણ માટે સારી જરૂરત ઊભી સાધન ઊર્માં ક્યાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સારામાં સારા ડોક્ટરો, વકીલો, ઇન્જિનેરો ને વેપારીઓમાં હિંદીઓ મોખરાનું સ્થાન ભોગવે છે. ગ્રામીણીય મોટી મોટી પેઢીઓ

જેવા પચાર આવીને એમને પોતાને ત્યાં રહે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના આર્થિક તંત્રમાં આને હિંદીઓનો બહુ મોટો ફાળો ગણાય છે.

—ને ૩, 'રંગીન' પ્રબલ પણ અમુક અમુક પ્રદેશોમાં બહુ સારી સ્થિતિ ધરાવે છે; પરંતુ આફ્રિકાની કાળી પ્રબળને આ ગેરી સત્તા પત્તે તબક્કાતી જ રહી છે. રંગીન પ્રબલ પ્રત્યે કાળાં ઓ હંમેશાં દુષ્ટી લાગણી ધરાવતા રહ્યા છે કારણ રંગીનોમાં કાળાઓનું લોહી વહે છે.

જપરંતુ, હિંદીઓનો ઇતિહાસ બહુ ભવ્ય છે. રંગભેદ સામેની એમની લડત મંથદર છે, ને ૩ લેઓ તો ગ્રામીણો કરતાંય તદ્દન નાની લઘુમતિ હોય છે. જ હિંદીઓ આને રંગભેદ સામેના લડાઈવા તરીકે જોઈતાં જોડેલા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ પોતાની હોમના ૯૦ ટકા લોકોનું પીડન ધરાવે છે.

જ્યોતિ :—જેવા કોઈ હિંદીઓ છે ખરા, જે આ બધા વિષે કંઈક લખતા હોય ?

સાચેશ :—ઓહ, કેમ નાહ ! રાની વાવિદે એ વિષે અત્યંત સાહસભર લખાણો લખ્યા છે. મોટે ભાગે ત્યાંની રાજકીય પરિસ્થિતિ બાબત જ એના લખાણો હોય છે. બાજુ લગી તે ત્યાંની પોલીસે એને ગરજા આપી નથી. માત્ર એના પર ચાંપતી નજર રાખ્યા કરી છે. એનાં લખાણો થઈ લોકપ્રિય હોય છે.

—શુ. માંખી

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા | —ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આનંદય કરનાર સાચા અર્થમાં જેમને 'સાહજી' તરીકે વર્ણવેલા, વિજયરાય પેલે 'જોવાર્ધન'પુત્રના સ્મરણીય સારસ્વત' તરીકે જેમને ઉલ્લેખ કરેલો, અને રામપ્રસાદ બક્ષીએ સાવજિતિ અર્પતા જેમને 'જ્ઞાનચરણના ગુરુ' તરીકે જ્ઞાણપાવેલા તે, પંડિતપુત્રના પંડિત, ધર્મતત્ત્વ વિચારક નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ગુજરાતના બૌદ્ધિક ક્ષેત્રે થયેલ મહત્વનું પ્રદાન કરનાર મહાતુભાવોમાંના એક છે. તેઓ વૈદ્યાધર મહેતાના પિતા ધામ. ગુજરાતે તેમની જેટલી જ્ઞાણપાલુ કરવી જોઈતી હતી તે કરી નથી એમ લાગે છે.

નર્મદાશંકર મહેતાનો જન્મ નડિયાદમાં, પોતાના મોંસાળમાં ૬૫ જાળાશંકરના પિતા ઉલ્લાસરામ કંધારિયાને ત્યાં, ૨૩, જોગલેટ, ૧૮૭૧ના રોજ થયો હતો તેમના પૂર્વજે અલ્પજ્ઞાના વતની, પણ પછીથી નડિયાદ આવીને સ્થિર થયેલા. નર્મદાશંકરના પરિવારમાં અનેક સભ્યો સરકારી-વહીવટી કામગીરી સાથે સંકળાયેલા હતા હાલ ઉલ્લાસરામ મામલતદાર હતા, કાકા સિરસેદાર પિતા દેવશંકર કારકુન, મામલતદાર વજેરેની કરજો ભગવી સમીપના દીવાનપદે પદેચિલા. માતા કુકમણી પ્રસિદ્ધ ૬૫ જાળાશંકરનાં બહેન, તેથી વારસામાં સરકારી અને સાહિત્યિક કામગીરીનાં સંસ્કારો જેમને મળ્યા હતા.

નર્મદાશંકર ૧૮૮૪માં પ્રથમ વર્ષમાં બી. એ થયા. સંસ્કૃતમાં ૧પહેલા આવી તેમણે ૧૮૮૪નું સાહિત્ય પારિતાપિક મેળવ્યું. વળી ગુજરાત શૈલેષમાં માસિક રૂા. ૧૦૦/-ની દક્ષિણા ફેલોશિપ પણ મળી નર્મદાશંકરના સંસ્કૃતના એક સારા અભ્યાસક થવાનો પૂરી સમતા હતી, આમ જના પિતાની

ઈચ્છાથી તેઓ માસિક રૂા. પીસના પત્રારથી ધંધુકામાં કારકુન તરીકે નિમાયા. એમના જેટલાક મિત્રોએ નર્મદાશંકરના સરકારી નોકરી શોધવાના પ્રયાસની, ટીકા પણ કરી, પરંતુ તેમના આ પ્રયાસને તેમના ૧૨મ અધિપ ગુરુ ભીમનુ ત્રિસિંહાચાર્યનું અનુમોદન હોઈ તેઓ અગ્રમ વચ્ચા, શીમનુ ત્રિસિંહાચાર્યે તેમને સુપ્રત રીતે ગણાવેલું કે 'તમારો ઉદય નોકરીમાં જ છે.'

૪. સ. ૧૮૮૬માં એક સામાન્ય કારકુન તરીકે પોતાની કારકિર્દીને પ્રારંભ કરનાર નર્મદાશંકર મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર વજેરેની એક પછી એક અઢતી પાસરીએ મેળવતા ઈ.સ. ૧૯૧૦માં અમદાવાદની નગરપાલિકામાં 'ચીફ ઓફિસર' તરીકે સિપેનથી જોડાયા. આ રીતે તેમણે સવાપાય વર્ષ સેવાઓ આપી. ત્યાર બાદ તેઓ સરકારમાં પાછા ગયા. ૧૯૧૭થી ૧૯૨૯ ના ગાળા દરમિયાન વાંદરા નગરપાલિકાના ચીફ ઓફિસર તરીકે, અને ત્યાર બાદ ફરીથી અમદાવાદ નગરપાલિકાના ચીફ ઓફિસર તરીકે, ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી, તેમણે સેવાઓ આપી. એ પછી તેઓ મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં ડેપુટી કમિશનર તરીકે ને પછીથી કમિશનર તરીકે નિમાયા. સામાન્ય રીતે બાઈ. સી. એસ. થયેલા સિનિયર સનદી અમલદારોને જ મળી શકે એવું કમિશનર પદ નર્મદાશંકરને મળ્યું તે તેમની કાર્યદક્ષતાના કારણે. આ પદે રહી તેમણે ૭ વર્ષ સેવાઓ આપી. એ પછી ૧૯૩૧માં તેઓ નિવૃત્ત થયા. નિવૃત્તિ બાદ અંભાતના નવાજના નિમંત્રણથી ૧૯૩૧થી '૩૪ સુધી તેમણે ખલાત સ્ટેટની દીવાનગીરી સંભાળી. દરમિયાન ૧૯૩૧ માં બ્રિટિશ સરકારે તેમની સેવાઓની કદરૂપે 'દીવાન બહાદુર' નો ઈલ્લાખ પણ આપ્યો હતો. ૧૯૩૪-

માં તેઓ ખંભાતમાં હતા તે દરમિયાન જ રેલુઆરીમાં પક્ષાઘાતનો કુબલો થતાં તેમને ફરજિયાત આરામ કરવો જરૂરી થઈ પડ્યો તેઓ પક્ષાઘાતના કારણે ઠીક ઠીક પથારીવશ રહ્યા. છેવટે ૧૯૪૬ના માર્ચની એકવીસમી તારીખે તેમનું અવસાન થયું.

નર્મદાઈકર રમાનિક સ્વરાજ્યના પ્રમોદમાં ખુબ નિખળાવ હતા અમદાવાદની નગરયોજનાનો પાયો તેમણે નાખેલો. અમદાવાદમાં રિલીફ રોડ તથા હિલ ટ્રાઈન યથા તેની પાછળ તેમની દષ્ટિ-તેમનું આયોજન હતું. ૧૯૩૭માં મળવંતરાય પરમોદરાય દાહોરે અમદાવાદ નગરપાલિકાના પ્રમુખ સ્થાનેથી વ્યાખ્યાન આપતા નર્મદાઈકર પરવે કહેલું : “ અત્યારની અમદાવાદની ખિલવણી અને આખાડી તેમની યોજનાઓને જ આભારી છે. ” મ્યુનિસિપાલિટીની સહર આર્થિક સ્થિતિ પણ તેમના દૈનિકીયજીવનને આભારી છે. ” નર્મદાઈકર ‘ લોકલ સેલ્ફ ગવર્મેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ’ ની પ્રવૃત્તિ સાથે પણ જીવનભર સક્રિયપણે સંકળાયેલા રહ્યા હતા.

નર્મદાઈકરમાં ઉત્કટ તત્ત્વજિજ્ઞાસા, ઊંડો તત્ત્વરસ જેવા મળે છે. તેઓ શ્રીમદ્ નૃસિંહાચાર્ય જેવા પ્રખર વેદાંતીના એક ઉત્તમાધિકારી સિખ હતાં. તેમના શ્રેયસ્કાંધક અધિકારી વર્ગના તેઓ અમરવંદ્ય સભ્ય હતા. કોલેજમાં શરૂતા હતા ત્યારથી તેઓ તેમની પ્રત્યે આકર્ષવા હતા અને સરણ પડી ત તેમના પ્રત્યેની તેમની આદર-ભક્તિ અવિચલ રહી. તેઓ શ્રેયસ્કાંધક અધિકારી વર્ગની ‘ સદુપદેશજીવી ’ માં તથા ‘ મહાકાલ ’ માસિકમાં અવારનવાર લખતા અને વાર તહેવારે એ વર્ગમાં વ્યાખ્યાનો પણ આપતા. તેમનામાં કાન્ત જેવી ઉત્કૃષ્ટ વક્રાવશકિત હતી તેમની શુરુકાલિત નિદલા તથા તેમના હૃદય સામાજિક દરજ્જાના કારણે તેમની આસપાસ, તેજસ્વી, ચિત્રોદ્ધ, એક સદેવવર્ણ ખંડ, મધુ હવડ, જેના નીનીનાસ

મહેતા, ટ્રો. નેકિસનદાસ કલ્યાણ, પીરાલાલ નાણાવટી, ઠોસિકરામ મહેતા, ઇશ્વરભટ્ટ, પટેલ, નમીનદાસ સઘવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

નર્મદાઈકર અંતરે તે વિદ્વાનો જીવ હતા. જલ્દની દોરદમામવાળી સાદાળી છતાં અંદરખાને તો તેઓ સાદગીના ચાહક, અત્તરપરોવણ તરવો-પાસક હતા. ૧૯૬૫-૬૬માં તેમને ‘ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત બેઠ ’ નામના અંગ્રેજી ભેષ, માટે તથા ૧૯૬૯માં ‘ અદ્વૈત ઇલ્લસિદ્ધિ ’ ના આર્ષતર માટે એમ બે વાર સુવ ગ્રામુલ જાણે વેદાન્ત પારિતોષિક એનાયત થવા હતાં. તેઓ ઉપનિષદના જીંડા અવધારી હતા. ત્યારે એમ કહેવાય કે વેદા તને એવો એક પણ મ થ નહીં હોય, જેનો એમણે અભ્યાસ ન કર્યો હોય. તેઓ વૈદ્યશાસ્ત્રને ઉપરાંત મંત્ર-તત્ત્વશાસ્ત્ર નિદાઓના નીપજ નૈન, આદિ વિવિધ ધર્મશાસ્ત્રોના અને ધર્મશાસ્ત્રોના જીંડા ચર્ચા હતા. નરસિંહરાવ દિવેદિયા અને કેશવ હ. દુવ જેવા પ્રકાંડ પંડિતો, માર્ચ એ પૃથ્વિ-સ્થાન (પૃથ્વા-ટોકાણ) હતા. નર્મદાઈકર ૧૯૬૫થી ૧૯૭૮ સુધીના શાળામાં સો એક લેખો આપ્યા હતા. એ લેખો નર્મદાના ‘ ધર્મવિચાર ’ પછી, મહિલાલ ન. દિવેદિના અદ્વૈત તત્ત્વ, ‘ ધર્મ ’, સંસ્કૃતિ વિષયક લેખો પછી; આનંદઈકરના ‘ આપણો ધર્મ ’ આદિના લખાણો પછી; શુશ્રી સાહિત્યમાં ધર્મ-તત્ત્વ-મીમાંસાણું એક સત્ત્વ સમૃદ્ધ પ્રકરણ જની રહે છે કનૈયાલાલ મુનશી યોગ્ય રીતે જ નર્મદાઈકરને મહિલાલ દિવેદી, આનંદઈકર દુવ, કિશોરલાલ મયરવાળા જેવા શુશ્રીતાના યોગિક તત્ત્વ ચિંતકની હરોળમાં મૂકે છે નર્મદાઈકરે જે મંથો આપ્યા છે તેમાં ‘ હિન્દ તત્ત્વશાસ્ત્ર ’ નો ઇતિહાસ, ‘ ઉપનિષદ વિચારણા ’ તથા ‘ ગ્રાહ્ય-સમ્રાણ ’ જેવા મ થો અનુવર્ણનાયે સહેને. આનંદ જેવે છે નર્મદાઈકરે ધર્મ તત્ત્વશાસ્ત્રના લેખો-મથો ઉપરાંત ‘ સુપ્રજનનચાત્ર ’ પર પણ એક પુસ્તક આપ્યું છે. તેમણે અખાના ‘ કાવ્યોત્તર ’

સ પાદન કથું છે. તેમના કેટલાક લેખોના સમઢ તો તેમના અવસાન બાદ છે ૧૯૬૯માં અનતરાય રાવળે 'સાહિત્યિક લેખો તથા વ્યાખ્યાનો' એ નામે સંપાદિત કરીને આપ્યો છે. નર્મદાચ કરે એવિદનાયના 'સ કરાચાવ-ચરિત' નામના સંસ્કૃત પ્રશ્ન સંપાદન પણ કથું છે. અંગ્રેજીમાં 'અદ્વૈતબ્રહ્મચિદ્વિદ્યું' બાપાંતર તેમ જ 'વેદાન્તસિદ્ધાન્તકોદ', 'ઈન્દ્રિયઅન્ત ઓફ લુદ્ધિત્રમ ઓન વેદ' આદિ કૃતિઓ તેમણે આપી છે એમના 'દિગ્દ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ' ને કાકા-સાહેબ 'સમન્વયદષ્ટિવાણી ઇતિહાસ' લેખે છે. ને એ ઇતિહાસ તેમને હાસ્યગ્રાંથ અને રાધાકૃષ્ણનની કક્ષામાં સ્થાન અપાવે એવો ઉત્કૃષ્ટ છે વળી કેટલીક બાળગ્રાંથોમાં તે હાસ્યગ્રાંથો અને રાધાકૃષ્ણનનાં પણ અમોચર હોવાનું મનાય છે. નરમી ગ્રુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ધર્મવિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમણે 'ગ્રુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ' એ નામનું વ્યાખ્યાન આપેલું, જે એમની સૂક્ષ્મ તત્ત્વદષ્ટિ અને જીંદી અવધાસનિર્માણ વોતક છે. નર્મદાચ કરે જેમ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રજોની ભણકારીના કારણે 'સ્થાનિક સ્વરાજ્યના જ્ઞાનકોષ' તરીકે ઉદ્દેશ્યાયા છે. તેમ તેમની વેદાંતાદિની ભણકારીના કારણે 'વેદાન્તાદિના જ્ઞાનકોષ' તરીકે પણ ઓળખાયા છે. આનંદચ કરે એમના વિશે કહેલું -

'જે વિષય પોતે હાથ પર લે તેનો તળિયાંઆટક અભ્યાસ કરીને નવા અપવે એટલે નર્મદાચ કરે.' વળી તેમણે લખ્યું : " નર્મદાચ કરવાઈ એટલે થયેનેચ (સ પૂર્ણતા) તેમની જ્ઞાનપૂત રચયતા અખો, દ્વારારમ, એવર્ધનરામ અને બાળાચ કરની કવિતાના નિરીક્ષણમાં પ્રગટ થાય છે. તેમણે અનેક પ્રાસ્તાવિક લેખો લખ્યા છે, જેમાં "ત્રિભુવનવિજયી ખડમ," 'થોરિનીકુમારી' જેવાના પ્રાસ્તાવિક લેખો અને સ્મરણીય છ પંદિત સુખલાલજી તેમના ઉત્કૃષ્ટ સ્વાધ્યાયનપને અનુલક્ષીને જ 'તપસ્વી મહેતા' તરીકે તેમને પરિચય આપ્યો હતો. પ્રો. દિરાજ દાવરે 'આદ્ય' નમર રાજ્યના શિષ્ટી શિષ્ટાની, દિલોસોદર કિતની ભાવના યાદ કરીને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના શિષ્ટી એવા આ નર્મદાચ કરને 'દિલોસોદર એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે બિરદાવ્યા હતા. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ તથા સરદાર પટેલના તેઓ આદરપાત્ર હતા અનતરાય રાવળે યોગ્ય રીતે જ 'વ્યક્તરકુચળ વિદ્યાપુરુષ' તરીકેની નર્મદાચ કરનો જાણ આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. આ જ 'શુકલરૂપિ' નિરુદ્ધને પાત્ર એવા નર્મદાચ કરે ગ્રુજરાતી વાડમય ઉપર ઉપકાર જ કર્યો છે એવી રચિકલાલ છે. પરીખના જે બાળપણે જ તેને આપણે ઉમળકાભેર વધાવીએ અને એમના વાડમયને આપણે સ્વાધ્યાય શરૂ થતે પીલવીએ.

રોમેન્ટિક કવિની કલાસિક મુદ્રાનો અણસાર* | -ખારીન મહેતા

આઠમા દાયકા દરમિયાન કવિત્વે સતત પ્રવૃત્ત અને આશાસ્પદ જણાવેલા કવિઓમાંના વિનોદ જોશીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'પરંતુ' કેવિલોક ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત 'નવા કવિ શ્રેણી-૧' રૂપે હવે પ્રાપ્ત થયો છે. આ સંગ્રહ પ્રધાનપણે રોમેન્ટિક કવિતાનાં વલણો વ્યક્ત કરે છે. મહાદા પારેખ, રાજેન્દ્ર શાહ, પ્રિયકાન્ત અધિવાર, રમેશ પારેખ, 'ઈત્યાદિ' કવિઓની સૈંદર્ભાનુસાર કવિતાધારા સાથે જોનો સબંધ જળવાય છે. જતાં કવિની આત્મીય મુદ્રા જોનો વિશેષ છે. મધુચંદી પ્રધાનતા એવી વિષયગત લાક્ષણિકતા તો જોનેટમા દેખાતી કલાસિક મુદ્રા કવિની સર્વ-શક્તિના ઉન્મેષો નિર્દેશી છે. પરંતુ, વિષય પરત્વેની લાક્ષણિકતાને કારણે ઉન્મેષોત્તુ નિદર્શન અર્થાક્ષિત-ચેતનને આપે છે તેમ જતાં કઈક અશી રોમેન્ટિક કવિની કલાસિક મુદ્રાનો અણસાર બહી પ્રાપ્ત થાય છે.

સંખ્યાદિષ્ટિએ 'પરંતુ'માં ગીતો ઝાઝા હોવાથી એમાં કવિમતિભાના વિશેષોને વ્યક્ત થવાનો અવકાશ વિશેષ મળ્યો છે. સોરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો-લોકઢાળોને કવિના સરવા કાને આત્મસાત કૃષ્ણનો અનુભવ સંગ્રહમાં પ્રવેશનારને પ્રેરત થવાનો. વળી, આપણાં લોકગીતોમાંની અધ્યાત્મિક ભામીણ નામિકા, મૌર, કસાર, મોજડી, ટોડલા, ખારજી, ઝાંઝર, કેલિયા વગેરે એલિમેન્ટલ અને મધુચંદી ભાવ-વિભાવ-અનુભાવને કારણે એક પરિચિત સુરિખા પુરોવાયાની સાતણી પણ થવાની. આનો અર્થ એ નથી કે કવિ અધ્યાત્મિક જગત પૃકડીને યાત્રી છે. પરંતુ પાસેથી ને મળ્યું જોનો વિનિયોગ ને રીત રાજેન્દ્ર શાહ

ઈત્યદિએ કરીને મોલિકતા સિદ્ધ કરી છે એમ આ કવિ પણ મોલિક વલણ અપવતા જણાય છે. એથી એમના ગીતોની એક આત્મીય મુદ્રા સરખઈ છે.

પ્રથમ દિશ્ટિએ વિનોદના ગીતો ઉપર રમેશ પારેખની અસર સદૃશ્યને વરતાય આ લખનારને પણ એવા વરતાય ફોલ થયો. જતાં ઝીણવટથી પસાર થતા અસરને મુદ્રો ઝાંઝરે ટકતો નથી. એ અર્થ કે પ્રત્યેક કવિ પોતાના આરંભે કોઈ ને કોઈ અસર ઝીલીને પ્રવૃત્ત થાય. આવી અસર જેમ સમકાલીન પ્રવાહ-દિશાની દોષ છે તેમ કવિની નિજ અનુભૂતિ-રચને સ્પર્શતા એવા જ કોઈ એક-બે કવિઓની પણ હોય છે. પ્રથમ એ રહે કે આ અસર સ્થાયી રૂપે ને અનુસરણ-અનુકરણમાં જ રહે છે કે ને એમ બનવા ન પારખું હોય ને કવિ આત્મીય મુદ્રા સરજી શક્યા હોય તો આવી અસરને એક સર્વસામાન્ય પરિણામી વધારે મહત્વ ન આપવું જોઈએ. ખીજું, આ બંને કવિઓ ઉપર સોરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો-ઢાળોના સંસ્કારો પડ્યા છે અને આઠમા દાયકા દરમિયાન જુનેની કવિતા પ્રવૃત્તિ સમાન્તરે ચાલી છે, પણ રમેશ પારેખ આગળના કવિ છે. એથી આવી અસર સાતવાનો ને પછી ટાકવાનો મુદ્રો ઉપસ્થિત થતો હોય છે. જતાં ગીતોની ભાવ (ચેતન), વિષય પરત્વેના અભિગમ ને નિરૂપણનો આત્મીય જ્ઞાને કારણે અભ્યાસીઓને 'પરંતુ' ના કવિનો ભિન્નતા નહીં આપે દેખાશે એટલું કહેવું બહી પમાઈ છે.

ગીતકવિ તરીકે વિનોદ પાસે લય-સૂત્ર, યામ-પદ્યગી ને ઉચિત ચંદ્રવિન્યાસનો શક્તિ છે. કેટલાંય ગીતોના ઉપાદ લાવકને મોઢી લે છે. બોલાતી ભાષાના લહેકા, ચંદ્રોદા વૈપરીય નો

* 'પરંતુ' (અભ્યાસગ્રંથ) : વિનોદ જોશી. નવ્ય કવિ શ્રેણી-૧, કવિલોક પ્રકાશન. લાવણ, વિજય પાઠ, નવમ્બર ૧૯૭૧. અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

ભાવ-ઉપાસ માટે થતો ઉપયોગ, વિશિષ્ટ ભાવસ્થિતિને ઐક્યપોષ કરતાં વિચારવ્યવસ્થા, વિષય આવાનુરૂપ કલ્પનો, આ કવિનાં જગ્યા પાસે રહે છે મોટાભાઈનાં ગીતોમાં પ્રભુજ ને ઐશી ભાવસ્થિતિઓ, નાવિકાનાં સદર્શો, વ્યક્ત થઈ છે. પંદરેક ગીતો નાવિકાની જ ઉક્તિઓ રમે છે. આથી સ્વાભાવિક જ અહીં પ્રભુજ-કૃષ્ણ નાવિકાનાં મનોભાવો ઝિંકાયાતું છે, જે ક્યારેક કવિનાં નિરીક્ષણની દાદ માગી લે એવા નીતડવા છે. લય ને શબ્દાન્વયમાંથી નીપજતી સૂક્ષ્મ વેદનાને નિરૂપતો આ ઉપાસ જુઓ

વાંકી રે કડી ને વાંકી મોઝડી
વાંકી રે પચલાની આ વણજાર હો પિયુષ (૫. ૫)

દસ્ય ને ભાવના સામુજ્યને નિરૂપતો આ ઉપાસ :
‘ભીની ભીની દહેરખી ઝૂમે
વરિયાળોને છાડવો લૂમે ને ઝૂમે (૫. ૨૩)
ઉપકૃષ્ટ પ્રધાઓના સંકર્ષમાં કેટલાક અન્ય દૃષ્ટાંતો :
‘પી’છાને પાથરણે પોઠવાં પારેવા અટકળનાં રે
પાપજુની પાદડિયે ઝૂમે તોરણિયાં અંજળના રે
અભવાળે ઝોડું રે અમરત ઝોરતા
અંધારે કાઠ અમરિયા શણગાર
હું તો અડધી ભંડુ ને અડધી બે ધર્મા. (૫. ૭)

અડધે મારત્ર ટેમે આઠડું રાતું રાતું ફલ
‘રાતું’ રે અજવાડું એમાં
લીસો સરજ તરે.
પ્રકાર પાંપણના તોરણથી
ખરખર નીદર ખરે,
અપનાં સામેડું લઈને ઉભરારને ખાડું
સેવર સુ ઠરીએ (૫. ૨૨)
‘ખપોરે ખેતરમાં (૫. ૨૧) પરંતુ આ કલ્પન :
કરણાં થઈને ત્રામ કાણી નજરોની
તરફ કડી ઉપર દોડે,

શ્રુજળના બેકામ છોજલ દરિયા
‘જોગાઈ કિતિજને ફેરો.

‘ઝીંઝારા હપા ઝીંઝારા હપ’ (૫. ૨૬) ના કાવ્ય
અનુભવતા વ્યક્ત કરતા બે દૃષ્ટા :

‘એલી બે ફલવાંખડી વળતી પળ ભિડાય
વણ બોલાયાં વેણ હરિ હળવે છાતીએ’

‘રત રત ભરે રણજીને નખ નખ દીવા ધાવ
કુંજલડી સંતાવ ધસમસ ધીંગા વાદળે’

આટલાં દૃષ્ટાંતો ઉપરથી કવિની બળકટ સત્ર-
કક્ષિત કળા સ્થાય છે કવિનો કલ્પન-આવાર પણ
નોંધપાત્ર છે. ભારોભાર ઊપકૃષ્ટ ચોમાસાનું વેલકું,
જાગળનાં ઝાંઝરિયા પહેરીને જોએલી ચમેલી;
સોનાનો ડોક પાથરી, રસથી ટહુકાની રમણ ઝોઢીને
સુંદી કુ જડી; પીછાને પાથરણે પોઠવા અટકળનાં
પારેવા, કપાસનાં ઓડે કાતરકુ ઝીંકતાં ફરતો
પાનેતરનો તાંતણો, પાદર વચ્ચે યાખાં છાણાં પર
વેરણ રહી ચમેલી અગ્રિયાઓ, આવાં કલ્પનો
‘પરંતુ’ની સમૃદ્ધિ છે કેટલીક સંવેદાહિતાર રચના-
ઓ આદ્યાદ-સતર્પક નીવડે છે ‘હો પિયુષ’
(૫. ૫), ‘હું તો અડધી ભંડુ ને...’ (૫. ૭)
‘વચલી ફળીમા’ (૫. ૧૦), પાતલડી રે પૂતલડી રે’
(૫. ૨૨)ની ‘ભીની ભીની દહેરખી’ (૫. ૨૩)ને એ
માટે ટાકી સ્થાય.

આમ તો મોટા ભાઈનાં ગીતોમાં પ્રભુજ શૂંઝા
(વિપલ’જ ને સંકોર) છે જ્યાં જ્યાં એ અસ્વાદ્ય
નીવડે છે ત્યાં ત્યાં પ કિતિઓ, મમળાવ્યા કચ્વી
ત્રમે છે, ધીર મ ધીંગા પ્રભુજની કિતિઓ ને
ચાટકિતઓ પણ કલીક છાપ મનમાં મુકી ભવ છે.
પરંતુ, જ્યાં આમ જનવા પામતું નથી ત્યાં કેટલાક
પ્રકો જોમા યાવ છે ક્યાક તો કવિએ ચોળેલ
કલ્પન-ભાવપ્રતીકની ચથાચેતા ને સાંતેતિકતા
કવિનાં જ રેખેન્ટક વલણ અને

આવેત્રને કારણે રચના સાથે અતિચાર આચરી બેસે છે. આવા અતિચાર પાછળ કવિની સેન્સ્યુઅલનેસ જવાબદાર છે, કારણ કે એના નિરૂપણમાં પ્રમાણજ્ઞાન જળવાતું નથી, જાતીય આકર્ષણને સમાવરને લગતી રચનાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કવિ ધણા મુખ્ય ઘટ બેસે છે, એ વ પોતે પ્રયોજેલ સંજ્ઞાને ભવપ્રતીક દ્વારા જ. આથી ધીંગી અભિવ્યક્તિમાંથી જાડી અભિવ્યક્તિમાં સંકીર્ણ પડાય છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધનું જાતીય પાત્ર કાવ્યમાં મુખ્ય ઘટ આવે તો શુભ્રારના આસ્વાદમાં રિન શિશુ ચાય છે કવિએ ચોક્કસ કલ્પના-ભાવપ્રતીકો આ અર્થમાં સંવત્ત હોવા ધટે ને રસનિર્મિતિ અર્થે એનું પ્રચલન અનિવાર્ય હોય ધટે. જો એમ ન ચાય તો સાવ ને રસને કોવરેટ્ડ કરી નરી જાતીયતા હાથમાં આવે, રસવિન સરજે. એક રચનાનો જ સંદર્ભ લઇએ- 'ઝેરી કાળોતરો' (૫ ૧૨) શીર્ષક અને જાર ભની ઉપાડ-પંક્તિ ને સુધવે છે એ 'શેરડીના સાકા'થી બેવડાય છે. વળી, 'ઝેરી કાળોતરો'ના કંપ પછી 'શેરડીના સાકા'નું ત્યા 'નીકા લાગવા' માટે 'જારપાર' આવવું એ પણ કાવ્યગત ઔચિત્યનો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે ને સિત્તબોધને વિશેષ વ્યક્ત કરવા આવું પ્રયોજવાની રૂઝ આવે છે. ઉપરાંત એક ભાવ-પ્રતીક પ્રવાયન સાથે સાથે ત્યાં જીભ ભાવપ્રતીકની સહોપસ્થિતિ સરળ કવિએ જાને મટકાડી દીધા છે, એથી, રચનાએ પણ અમલું ધડનું છે 'કારેલું...કારેલું...' (૫ ૬) પણ આ રીતે જ નિશાન ઘડતી રચના લાગે છે. પ્રલુપ્ત-સમારૂઝ બોધ ને એની સુગ્રવણના અનુભવથી ફેટાઈને નર્મી સિત્તબોધમાં રચના ફસાઈ પડે છે. (અહીં રાવજ પટેલની 'મેઠ જોઈ-મે રાતી' એ કૃતિ યાદ આવે છે. એમાં નિરૂપણની ને કોટિ છે તે અહીં નથી. ત્રીજે અ તરે આપાસક છે) સંભવ છે કે આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિને કારણે કાવ્યત્વ નોખમાય ને 'સ્વેચ્છ' વ્યોમના એલિયેન્ટસ આગળ જતા પ્રવેશી જાય. વળી, આ રચનાઓ સ્ત્રી-શક્તિ

રૂપે છે ને કવિએ સ્ત્રીના મનોગત સંદર્ભે દુઃસાહાય બેડમાં પશુ અનુભવાય છે.

આકર્ષક-અનહર ઉપાડ પછીનો અંતરો કથન એનું વ અહીં જાનવા પામ્યું છે:

આઠા અઠા રે તળાવ
એનો સાટી રે કાંઈ પાળ
પાળે જીવી ચણે કડી એના વેલાને નહીં વાડ.. (૫ ૧૧)

'પ્રાપ્તિભંગ'ના આવા મનનો ઉપાડ ને અપેક્ષા જગાડે છે એ પછીના અંતરમાં સતોપ્રતી નથી જુઓ.

'કુ ચેડુએ પાતળી મારો પરવયો ઊભો વાસ
મટકાલો જરતોંદરમાં મધરાતે વાગી, ફાસ'

-ઉપાડના અંદર ને અંદાનવ ને ભાવ-દરવને સકાંત કરે છે, એ 'ચેડુ', 'વાસ', 'મટકાલો', 'જરતોંદરમાં'ને 'ફાસ' નેવા 'અંદોથી' તરડાય મરડાય છે. ઉપાડના અંદોની જાણતા સાથે આ અંદોનો કોન્ટ્રાસ્ટ રચનાગત વિશેષતા સમજાતો નથી. અહીં છે તે સ્વપ્નસિંહની ધીંગી રજૂઆત, પણ ઉપાડની અપેક્ષા સંતોષાતી નથી, ઊલટું ઉપર નિર્દેશ્યા એ અંદોને કારણે મુળ ભાવબોધમાં અડચણ પેદા કરે છે. પછીના જીભ-ત્રીભ અ તરમાં આમ જાતનું નથી એ જ આ મુલાની પ્રતીતિનું પ્રમાણ છે.

ચાર કથન-વર્ણનાત્મક રચનાત્મક રચનાઓમાંનો 'એક ગામ અને નેકો પટેલ' (૫ ૨૨) મધ્યકાલીન વીરત્વને હળવા કટકેશનું નિશાન બતાવે છે. 'પટેલ પટલાણી' (૫ ૩૦) સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધના સર્વસર્માં મધ્યકાલીન વીરત્વને સંકેતે જ એથી એમાંનો કટાક્ષ વિશેષ આસ્વાદ્ય નીવડયો છે. રચના અંતર્ગત થયેલો ફક્કોનો વિનિયોગ કૃતિને ઉપકારક અને છે. પટેલને, એના ગુસ્સાને એકસ્થોઝ કરતા આ ફક્કો

‘જમણે’ હાથે ખોતરે, જોખમવંતો ‘ઠાન’
 ‘અરણ્ય’ કેવળજ્ઞાન આ તો માદળિયાનો મામલો’
 ‘દાટ’થી ફાંમો અંધમાં ફળફળતો તેજાળ,
 છપર પીધી રાજ એના ખોખારે પશુ પ્રાડિયા’

(ઉપના દૃષ્ટાંતોમાં નીચે લીટી દેરી છે એ
 હાના માત્રિક બંધારણમાં કવિએ લીધેલી છટ
 નદંરી છે પણ બોલતા-ચલાતા દુહાના લય-રિધમ
 તે કવિએ સપ્રયોજન એમ કહ્યું છે)

તે કે ‘પટલ-પટલાણી’માં ‘પરપોટ, મા પડી
 યો રે યોયો અંતરિયાળ’ નો રચના સાથેનો
 ‘દેખ’ સમજાતો નથી વળી, ‘પટલાણી સનમૂત’
 ‘હૃદય’ વાતની ‘વાસણી’ અંજો ને ‘હૃદયે વાજે
 સિળી તો એ ‘અડે’ કથાથી ? એ પ્રશ્ન રહે છે
 કીંગેરા હાથે ‘પશુ માણવી’ તમે ને વિરમવને
 પશું એવી રચના છે. ‘રાજગરો રાતોને-’ (પૃ ૩૭)
 લાલત સમરેખ લાગે છે

કવિએ દેલકાં ગીતોમાં ‘હો સનો ઉપયોગ કર્યો
 કે ‘રાજગરો રાતો ને’ માં પણ ‘(અમા !)’ એ
 નો સ રચના બકારનો લાગે છે. ‘આપનસત્તવા
 વૈદા’ (પૃ ૧૩) માં પણ એમ બને છે (‘પર્યંત’
 કે ‘પરિપત’ કહ્યું છે એ બદોહડુ લાગે છે)
 કે બરેમાં ટેખાતી વાગદતા’ (પૃ ૧૭) માંના કોસ
 ર કરવામાં આવે તો પણ રચના-આસ્વાદમાં
 થી જ અડચણ નડતી નથી. ને
 નો સ-રચનાત્મક વિશેષ સદ્દોષ પૂરે એવા જણાતા
 થી ‘તાકો’ શબ્દ કવિએ એના અપાસોને કારણે
 તરવાર પ્રયોજ્યો. ■ પૃ ૩ (તાપસિયાનો
 તાકો ખેડે) ૫ ૪ (આવનો તાકો
 દુઢ્યો), પૃ ૧૮ (દુ. તો તેર લાય તાકમાં જ ધાતી
 નહીં) અને પૃ ૪૨ (વિમલી તારે દેસ તાકો
 યદને લીખે)-ને રીતે એના વિનિયોગ થયો છે
 કે જોતાં પુનરુક્તિ-દોષ લાગે છે, કલ્પનના
 દેખમાં નિર્ણાયક બને એવા શબ્દો વારંવાર
 પુનરાવર્તન થતાં આમ બનવું સ્વાભાવિક છે.
 એપ્રિલ-મે ૧૯૫૩]

‘પણ સમયે કવિતા લખતા’ (પૃ. ૨૭)
 નિરપણની સાદગી અને સાદુદિલીને કારણે
 સમ્પન્નદાસના અનુભવનો આસ્વાદ કરાવવામાં
 પાછી પડતી નથી ‘જયારે ખેતરમાં’ (પૃ. ૨૧)
 વિવિધઅર્થ-કલ્પનની લાજગીની અનુભવ કરાવે છે
 ‘કે લુલચુક લેવી દેવી’ (પૃ. ૨૬) અને ‘આજની
 થડી કાલનો લી’ (પૃ. ૨૮) એ સાદી રચનાઓમાં
 કવિ વિચાર સાથે કામ પાડતા જણાય છે, પણ
 સમગ્ર બકાર રહી ગયેલી (રાખેલી) ‘પછી
 કુજડીની ડોહ ટળી ગઈ. એ રચના જેવી જળદટતા
 એમાં નથી.

‘પરત’ની સોનેટ-રચનાઓ વિશેષ ધ્યાનાર્હ
 બની છે. તળપદા, ધરેલુ, લોકબોલીના લઠકાવાળા
 ગીત-અ નીધી આ જલબદ રચનાઓની બાની
 સિન્ન રૂપ ધારે તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોનો
 વાપર (જુલા કોવે શબ્દ ક્રિકેટનેરીમાં જોવો
 પડે, સાચાસ પણ લાગે) અહીં વિશેષ થયો છે.
 આ રચનાઓ કવિ વિનોદનો લાક્ષણિક ને
 સર્જનન્ય અનુભવ કરાવે છે નિરપણની
 અરહતા, ‘જાળપણની એક સ્મૃતિ’ને બાદ કરતાં,
 આસ્વાદનો વિષય બને છે. ‘જાળપણની એક
 સ્મૃતિ’ (પૃ ૪૧) કવિની આરંભકાલીન કૃતિ
 છે ને (અથા જ ર) એની બાનીની સાદગી,
 સીધી ત્રતિએ થતું નિરપણ, બાલ કિશોર-સકળ
 ક્રિયા-સ્વાભાવિક વર્તન અને કાદ્ય-બદેનના
 સંબંધની પરિચિત લાવ-સૃષ્ટિને કારણે ત્રી બળ
 છે. બાકીની જ સોનેટ રચનાઓમાં કયાંક ક્યારેક
 સાચાસ શબ્દપ્રયોગ ડોકિયું કરી બળ છે.
 ‘Ecstasy’ (પૃ ૩૭) માં ‘ધ્રુવધરિતો’ અને
 ‘પ્રપ્રપ્રપ્રતો’ એ (અ)પ્રયોગનુ મહત્ત્વ ઠળી નથી
 ચકાવું, સિવાય કે જાંદની બે લઘુનો જરિયાત !
 આથી સારી બનવા જતી કૃતિ કથળી ગઈ છે.
 એના પ્રમાણમાં ‘એક અનુસ્મૃતિ-કાવ્યસર્જનની’
 (પૃ ૩૫) ને ‘શબ્દપ્રસવ’ (પૃ. ૩૬) માં
 નાદતરંગનો કૃતિમત અનિવાર્યતા લેખે થતો

વિનિયોગ સંતપ્ત છે. 'એક અનુભૂતિ-૦' નો આરભ—

'મુદ્રા પ્રાપ્તિપ્રણાલિનિબંધનાધ્યયન-ચૂષ'

— ને પરાક્રાષ્ટી થાય છે તે એક પછી એક દૃષ્ટિને વડે એ પરાક્રાષ્ટાને ધૂંટતાં જઈ કવિએ સમજીની અનુભૂતિને 'ધમાઈ કલમ નાટકી, હજુ-હવે જ શાં અધારે થા' બોલતાં જઈ અંતે (અર્થે) કોસ રેહ્યા અનિવાર્ય છે.) આ પ્રકારની રચનામાં પડકારરૂપ એવી અધરી ફણુને મૂકી કરી છે. સોનેટના અંતિમ અડધા

'અચાનક જ ચીસ કાઢી કારખી સટાઈ કરતી વેતરી ગઈ જ વાણુ વળે ત્યાં બધા જ રમવાટ શરૂ થઈ શબ્દમાં પાગરો, તરંગ છે ચડી ખેલે તટ સ્વયં હવે લાગરો.'

આપણા સોનેટ-કાવ્યોમાં સહેલાઈથી સ્થાન માનની આધિકારી કરે એવી આ કૃતિમાં ક્રિયાવેગ (એવ પાછી આતરફિયા) અત્યંત કરતાં શબ્દો ને એના અનુવંધમાં કવિની સર્જનશક્તિ ઉત્તમ રીતે પ્રવૃત થઈ છે. 'શબ્દપ્રસવ' એની અનુભૂતી કહેવાય એવી રચના છે. એમાં 'ધમાટ', 'જીવસેલુ', 'નાખડુ', 'સરજીતોલ', 'સેસરજી', 'ઉગ્રા' એવા સાદા તળપદાન-પરિચિત શબ્દો સાથે 'સ્વેદસિક્ત', 'અશ્વહેવા', 'અવાંતર' એવા તત્સમ શબ્દોની સહેપરિચિત વડે કૃતિનિર્મિતિ થાંધી છે પૂર્વી ઉદને કવિએ હસ્તગત કર્યો છે એવી પ્રતીતિ આ ખૂને રચનાએ કરાવે છે.

'હવા' (પૃ. ૩૮) અને 'Revolutions' (પૃ. ૩૯) બન્નેમાં ચાલિની 'હવે પ્રયોગ્ય' છે. 'હવા' સોનેટના ૪/૪/૪/૨ માપને અનુસરે છે. પ્રત્યેક 'ખંડ અર્થત' હવાનો સ્પર્શક્ષમ અનુભવ ચિત્રમાં ચર્કાત કરતો માંસ છે. એક પ્રકારની મંધર-કુદ જત્ય પતિ (હવા તત્ત્વ ને

ચાલિનીના આરભનાં જ લઘુ એમ ઉમય કારણે) હવાના 'રમકેનુમક' 'ચનક' 'ધવ' 'હવા' ને 'લયક' હવેલતાં રૂપને સાક્ષાત્ કરાવે છે. 'Realization' આ સમજની વિલક્ષણ રચના છે. રોમેન્ટિક કવિની ભીનરી કબૂલાત અધી વ્યક્ત થઈ છે કવિપણું. એની પ્રવૃત્તિ ને અસ્તિત્વની ભંજુરતાના સદર્શ થતો નિરાશાનો બોધ: 'વસુધી ગઈ હવે આ દુઝની અગ્નિજોથા' જોયકામને કમચ હાથના ખત્રાથી 'અઠગ જળ થકી' છૂટા થઈ જવા સુધી પહોંચે છે ને 'નખસત સમ' તીષ્ઠી દૃષ્ટિ હથેળીને ચીરે છે એ કહોડાઅપ પાસે આવીને અટકે છે. અહીં સોનેટનું અષ્ટક પુરું થાય છે. પછીના પદકમાં આ છૂટા ખપા હાથને: અઠગ તાટસ્થ્યથી 'ચૂંથી રત રત', 'જાણીનો જાળ' ચાખી, પાછો જોડે છે જતાં વિચારિય એ છે કે 'આજ રખા ચડેલી/ચકુનિવત હજી જે આખ સામે પડેલી'.

'પરિવળ' (પૃ. ૪૦) કાવ્યનાયકની ઉકિત છે એમાં નિરપણની તાજગી છે. બન્નું છે આટલું રાત છે. આકાશમાં ચાંદો ખીલ્યો છે. પડખે ખાલીખમ ઢેલિયો છે કાવ્યનાયકના ધજનથી અભિસારિકા આવે છે, પશુ ફાનસ ભડે છે. કાવ્યનાયક રાત ધીમી કરીને બધ બરે છે ને બેઠે જીભ બોરી પડે છે રાતનું ચિત્ર જુઓ 'નખશિખ અધોરી વટેલી સરાસર', રાત આં સકળી વચાળે ચત્તીપાટ માંસલ ધોરતી, રત રત મહી તાજી ત્રાદેવ સોડમ, નાભિમાં, મધમધ થતો લીંપ્યો ચાંદો, નિતંબ ઝગાહળા'

નો કે અહીં 'નખશિખ અધોરી' હવા પછી 'વટેલી સરાસર'નો મેળ નથા બેસતો, અતની ને પડિતએ એમાં ઝિલાયેલા વિલક્ષણ દૃશ્યને કારણે ટાંકવા જેવી છે.

'શર કડું' ધીમી, સહેલાણી ધર બહુ જાખ્યો, બધ બહુ, જીભ બેઠે બોરી પડે પરિવળને-1'

સમઠની અંતિમ પંચ રચનાઓ દુહામાં
 સખાવેલી છે આપણે, યાં દુહાને 'દસમો વેદ'
 કહે છે. આમેય લોકોની ઘાતો-વિચારો આપણાં
 દુહાસાહિત્યનું જમા પાસું છે અહીં કવિએ
 દુહાના તળપદા સ્વરૂપને ઠીક ઠીક એક્સપ્લોઈટ
 થેયું છે ખાસ કરીને યુક્ત સ વેદનો ને રીતે
 મીલાયા છે, એ માણુવાં જોવાં છે.

'જળની સો સો દાસી નેવે તરફક થાય
 ફળિયે સળગી જાય કૂં પળ તારી વાદની' (૫ ૪૩)

'તે' તસતસતા કાપડે ટાકી પૂનઃ રાત
 મારો વજ્જર હાય ચાદો જોતે એહમાં' (૫ ૪૪)

'જીત પડી કે જાળકડુ'માં સોનેટ રચી
 શકાય એટલી સામગ્રી કવિએ માત્ર પંચ
 દુહામાં વણી લીધી છે એથી દુહાનું સ્વરૂપ
 ને કવિની સર્જકશક્તિ બંનેનો અંદાજ સહજ
 માણો શકે છે, એક એક દુહો અલગ અલગ ચિત્ર

ચત્ર છે ને અરસપરસ સાથે સંકળાઈ સળંગ ચિત્ર
 બીજું કરે છે ઉલ્લાસ તથા દુહા જોઈએ :

આકળવાકળ આટકી હળવે લૂછી ડિલ
 ખિસકે લી ખિલખિલ ડોધું કાઢે કાળમાં.
 ટફકાનો ટૂંકો લઈ બેઠી નમણી ઢેલ
 અજવાળાની દેશ પાદર લાવ્યું ડેલીએ.
 કાપી દાંડી કમળની ઉપર કૂંચાં પાન
 વિખરાતા વેરાન, ફટી ફૂંપળ કાળજે' (૫ ૪૮)

ચક્ર ચ તેટલી વિચિત્ર વાત ક્યાં પછી, સમઠ
 સંઘમાં એક સમાન્તર સ્તર જળવતી 'પરંતુ' ની
 કવિતાની ખાસ વિશેષતા-એની નોંધી છે એ મર્વાઈ
 સમે ત - એની પ્રત્યાયનક્ષમતા છે. આનો જવારે
 પુનઃ સર્જનક્ષેત્રે પ્રત્યાયનક્ષમતાનો, સાદી સહજ
 જાણમાં કાવ્યસ્તરે મૂલ્ય ધરાવેના સુદો અત્યંત
 સાહિત્યક્ષેત્રે ઉપસ્થિત થયે છે ત્યારે વિનોદની આ
 વિશેષતા જ એની કવિતાનું જીવિત છે એમ કહીને
 જીભ સંઘની અપેક્ષા સાથે અલમ્

#

ધુણાવી જાણે તે વિચારને જાગ્રાડી દીધો, અને તરત જ પુસ્તક ઉઘાડી જે નજરે ચાલ્યું તે વાંચવા લાગ્યા, “કોઈપણ અભિનેતા જ્યારે પોતાની સામાન્ય લાક્ષણિકતા વ્યક્ત કરવા પોતાને અનુકૂળ અને ઉચિત એવી અર્થપૂર્ણ અભિવ્યક્તિની શોધી શોધી છે, અને તે શોધી દારા જો તે સફળતા પશુ મેળવે, તો તે પછી તે વાર વાર તે શોધીને જ ઉપયોગ કરે છે કારણ કે તેને મન તે અનુકૂળ છે કારણ કે તેને મન તે સરળ છે, કારણ કે તે શોધીના કારણે તેણે આ પહેલા સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે—અને આપણે શોધીનો નિરૂપિતતા કહીશું.” કલા-વિશેષ તો રંગમંચનો કલા, જે પ્રોફેસરને મન આજપણે પ્રદેશ હતો તેમણે આંતરણીને રહે મણી ચકાવ એટલા નાટકો જોયા હતાં. એક વખત પ્રોફેસરના એક વિદ્યાર્થીએ ‘Baiko’ નામની નવલકથા લખી હતી, પ્રોફેસરનું યાનકોષ જેવું મજા તે કાઢેને અર્થ ન શોધી શક્યું. ખીજી વખત જ્યારે તે વિદ્યાર્થી મંજેલા ત્યારે તેમણે તરત પૂછ્યું, “જોહા ! આ Baiko-એ શું છે ?”

“Baiko ? સાહેબ, Baiko એ ઈમ્પીરીઅલ યિએટર સાથે જોડાયેલો એક અભિનેતા હતો.”—વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો. જામ, સ્ટ્રીન્ગ્સને અર્થેથી ભૂરી જુદી નાટ્યાભિનય શોધી વિશે પ્રોફેસરને પોતાનો કોઈ જ નવત અભિપ્રાય નહોતો. આ વિષયમાં તેમનો રસ તેમણે પારદેશમાં જોડેલા કેટલાક નાટકો પૂરતો જ ટપી રહ્યો હતો સ્ટ્રીન્ગ્સનું તેમનું વાંચન, યાજ્ઞોના શિક્ષક વિરુદ્ધ રૂઢિપ્રચાર માટે ખર્ચા શો ભણાવે, એના જેવું હતું. પણ અને સાવ ઉપેક્ષણીય હોય, રસ એ આખરે રસ હતો. ઉનાળાની ઇચ્છાતની એ લાખી બપોર હતી, જનમાં ફાનસ લટકતું હતું, વરકામાં નેતરની પુરથી ઉપર બેઠા બેઠા પ્રોફેસર સ્ટ્રીન્ગ્સનું નાટ્યકાવ્ય ઉપરતું પુસ્તક વાંચતા હતા, જસ. વાંચક માટે આટલું ભણવું પડતું છે પડતું આવા એવું

અનુમાન ન કરશો કે પ્રોફેસર ઠંડાજો અનુભવતા હતા, ત્યાં નોકરજાઈ બેલાવવા આવી અને તેમની નિરાતની ક્ષણોમાં વિદન આપ્યું. દુનિયા જાણે ઈચ્છતી હતી કે ઉનાળાની આવી બપોરે પણ પ્રોફેસર કાર્યરત રહે તેમણે પુસ્તક ખાજુ ઉપર મૂક્યું અને નોકરજાઈએ આપેલ કાડ વાંચવા લાગ્યા. સુદર કાળજી પર નાના અક્ષરોમાં લખેલું હતું— “મિસિસ આલ્ફ્રેડા નિશિયામા” નામ તેમને પરિચિત ન લાગ્યું, ખુશી હોડીને તેઓ જોના થયા ત્યાં સુધીમાં તેમણે બધા પરિચિતોના નામ યાદ કરી જોયા, પરંતુ આ નામ સાથે જોડાયેલ હોય એવા એકે ચહેરા તેમને યાદ ન આવ્યો નિશાની માટે પેલું કાડ પુસ્તકમાં મૂકી, જાતને સહેજ વ્યવસ્થિત કરી, ફરી એક વાર ફાનસ સામે નજર નાખી પ્રોફેસર જ જા થયા. ક્યારેક એવું બનતું હોય છે કે મહેમાન કરતાં યજમાન અળવા માટે વધારે આતુર હોય છે, અને પ્રોફેસરને જે લોકો જરાજરા જાણે છે તેમને એ કહેવું જરૂરી નથી કે પ્રોફેસરની મુલાકાત માટેની આ આતુરતા મુલાકાતી વ્યક્તિ જો હતી એ કારણે તો, હરગીજ નહોતી, થોડો વારમાં જેવું પ્રોફેસર કોઈ અનુમત પારણ ઉઘાડી જ જા પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ પેલી મુલાકાતી સી ખુશીમાંથી જીબી યઈ ગઈ. યાળીસની આસપાસની તે જોએ સુદર સિંકને કિમેનો (જાપાનનો રાષ્ટ્રીય પોતાક) પહેર્યો હતો અને તેની ઉપર સુદર ધીરા જેવું લાગતું શોચ પશુ લગાવ્યું હતું. પરિણીત જોઓ વાળે તેવો એક આસ પ્રકારનો અંબોડો વાળ્યો હતો. પ્રોફેસર જો કે આવી બંધી ટાપરીપને દુષ્કળ મળતા હતા, તેમ છતાં તેમની નજર તે બધું નોખ્યા વિના ન રૂકી શકો સમય દેખાવથી તે જાણે એક પ્રેમાળ-ચાણી માતા હોય એવું જણાઈ આવતું હતું, પ્રથમ દિગ્તિએ જ પ્રોફેસરને લાગ્યું કે તેમને આ ચહેરા પહેલાં પણ ક્યારે જોયેલા છે.

“જોહા છે ? હું હાસિયામા પુ,”—કહેતાં

પ્રોફેસરે નમીને અભિવાદન કર્યું. તેમણે વિચાર્યું કે સ્ત્રી પોતે જ આ પહેલાં તેઓ કયા અને કયારે મળ્યા હતા તે જણાવશે. “હું કેનીશિરો નિશિઆવાની માતા છું” તેણે સ્પષ્ટ રજૂ કરતા સ્વરે ઉત્તર આપતા અચૂત વિનયપૂર્વક પ્રોફેસરના અભિવાદનનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કેનીશિરો નિશિયામાતૃ નામ પ્રોફેસર માટે બહુ બાળ્યું હતું. કેનીશિરો નિશિયામા પ્રોફેસરના એવા વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક હતો જે યુનિવર્સિટીમાં જન્મ ન હાવવાને અઠવાસ કરતા કરતા સ્ટ્રેન્ડર અને ઇન્સન ઉપર વિવેચન લેખો પણ લખતો હતો. ઘણી વાર તે પ્રોફેસરના ઘેર આવતો અને અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતો આ વસતત્કાલમાં તેને અતિરાત્ર ઉપર સોનો આવ્યો હતો અને તે કારણે તેને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યો હતો. પ્રોફેસર જે વખત યુનિવર્સિટીની હોસ્પિટલમાં તેની ખબર કાઢવા ગયા હતા. આ સીને જે હોસ્પિટલમાં જ ભેટ હતી. પ્રોફેસરે મનોમન વિચાર્યું તે જાન હી યુવાનની ઘેરી કાળી ભ્રમર અને આ સ્ત્રીની ભ્રમર વચ્ચે આશ્ચર્યજનક સામ્ય હતું, ભણે એક તરફથીના જે જામ ન હોય !

“ઓહ ! મિ. નિશિયામા ? જાણખો. જાણખો.” પ્રોફેસરે ડોકુ ધુણાવ્યું અને ટેબલની પેલી તરફની ખુરશી તરફ ઈશારો કરતા બોલ્યા, “મેસો-મેસો” મુલાકાતી સ્ત્રીએ પોતે તેમને આ રીતે બોલાવી તેમની નિરાતની ક્ષણમાં વિદેષ પાઠ્યો તે જલ્દ ક્ષમા માગી. ખુરશી ઉપર બેસતા જ તેણે પોતાની લાંબી બાંધાયાથી કથીક સફેદ વસ્ત્ર બહાર કાઢી. પ્રોફેસરે જોયું તો તે હાથમાલ હતો. ટેબલ ઉપર પડેલો કોરિમન પંખો હાથમાં લેતા પ્રોફેસરે પોતાની ખુરશી ખસાવતો તે સ્ત્રીની ખુરશીની સામે ગોઠવી તેની ઉપર બેઠો. “આ એરડો ખરેખર સુદર છે.” સ્ત્રી પચાવિકતાયા તે સ્ત્રી બોલી અને મોરડાનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી. “હા. ઘણું વિજાળ છે, પરંતુ અમે વાગ્યે જ તેની વિશે વિચારીએ છીએ” પ્રોફેસરે કહ્યું : પ્રાયશ્ચિત વાતચીત પતી ગયા પછી

પ્રોફેસરે નોકરખાણેએ ચૂંદેલો ચાને કપ તેની સમક્ષ ગોઠવ્યો અને વાતચીતનો વિષય બદલ્યો. “મિ નિશિયામાને હવે કેમ છે ? મને લાગે છે કે હવે તો તેની તબિયત સુધારા ઉપર” હતો

“એક મિનિટ”, કેમળ અવાજે કહેતાં તે થોડીક વાર અટકી અને તેણે તેની બન્ને હાથ પોતાના જોળામાં ગોઠવ્યા, અને પછી આમળ ચલાવ્યું. “મારી મુલાકાત એ માટે જ છે મને દુઃખ છે કે, તે તેની માહગીમાંથી પાર ન ઉતરી શક્યો તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે તમને સારી એવી તકલીફ આપી...” પ્રોફેસરે જોયું કે તે સ્ત્રી ચાના કપને હજી સુધી અડકી જ નહોતી કદાચ સંકાય થતો હતો એમ માની પ્રોફેસરે પોતાના ચાને કપ હાથમાં લઈ વાતાવરણને સહેજ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હજી તો કપ હોઠ સુધી લઈ જાય ત્યાંજ તે સ્ત્રીના બચ્ચાવાઈ સંબંધથી તેણી ચોંક્યા, હવે આ ચા પીવાય કે નહીં ? એક ક્ષણ પ્રોફેસર આ પ્રશ્નમાં ગૂંચવાયા, યુવાનના ચતુરની વાત તરફથી તો તેમના મનમાંથી સાવ નીકળી ગઈ. તેમણે વિચાર્યું કે તેણી આ કપને કઈ હમેશને માટે તો એમને એમ મુશ્કેલી રાખે શકે તેમ હતા નહીં, આથી તેણી તેને એક જ થૂંટે પી ગયા અને ગળું સાફ કરી બોલ્યા-

“એમ ? ખરેખર ?”
“હોસ્પિટલમાં તે અવારનવાર તમારા વિશે વાતો કરતો. “તેણે આમળ ચલાવ્યું હું બાળ્યો હતો કે તમે બહુ વ્યસ્ત રહો છો, તેમ છતાં મને થયું કે એ તમને ચાહતો હતો, અમારે તમારો આભાર....”

“ના, ના, એવું” કહી નથી...” કહેતાં પ્રોફેસરે કપ ટેબલ ઉપર મુક્યો અને પંખો હાથમાં લીધે, ત્યારબાદ અવાજ જરા સંયત કરી તેણી ધીરે ધીરે વિચારપૂર્વક બોલવા લાગ્યા, “મને તો ખબર જ નહોતી કે તેની તબિયત આટલી જધી ખરાબ હતી, અને હજી તો તેની ઉપર પણ રૂ” હતી ? અમે તો થોડાક વરસોમાં

તેની પાસેથી કંઈક મહાન વસ્તુની અપેક્ષા રાખતા હતા. હું તો પછી હોસ્પિટલ પહોંચી આવ્યો રાહ્યો. મને એમ હતું કે હવે તો તેને સાડું હશે પણ આ ચોક્કસ કયા સમયે બન્યું ?”

“ તઈ કાલે તેને અકવાડિયું પડ્યું થયું. ”

“ ઓહ ! હોસ્પિટલમાં જ ? ”

‘ હા, હોસ્પિટલમાં જ. ’

“ આ તો એકદમ અચૂકાચૂકું અને આઘાત-જનક છે. ”—પ્રોફેસર બોલ્યા.

“ અમે તો અમારી જાતને આશ્વાસિત કરી ચૂક્યા છીએ અમે તેને ઉત્તમ સારવાર આપી, પણ હવે ડોળાઈ ગયેલા કૃષ્ણ ઉપર રુદન કરવું વ્યર્થ છે ” એમ જવાબ વાળ્યો.

પરંતુ આ બધી વાતચીત હામિયાન પ્રોફેસર અંદરને અંદર આશ્ચર્યનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા. આ સ્ત્રીની વાતચીતમાં કે સમગ્ર વ્યવહારમાં તે તેનો પુત્ર શુભવી બેઠી છે તેવું જણાઈ નહોતું. અસુ નહોતા, અવાજ પણ સ્વસ્થ હતો. ભરે, હોંડના ખૂલે આશુ હાસ્ય ફાટી રહ્યું હતું. કોઈ તેના શબ્દો સંભળ્યા વગર તેને જુએ તો એમ જ વિચારે કે આ સ્ત્રી કોઈ સામાન્ય દૈનિક ઘટના વિશે વાત કરી રહી છે. પ્રોફેસર માટે આ નવાઈભર્યું હતું કારણ વરસો પહેલાં પ્રોફેસર જ્યારે બર્લિનમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા, તે સમયની એક ઘટના તેમને વાદ આવી. વૃહદ્ કેઝર વિલહેમ એક મૃત્યુ પામ્યા, એ સમાચાર પ્રોફેસર કાફેમાં સંભળ્યા, પરંતુ આથી તેમને થોડે કંઈક શુમાન્ય હોવા એવું ન લાગ્યું. ચોક્કસ સમય પછી તેઓ આરામથી હાથમાં નેતરની સોટી સાથે ટેલેસ્કોપ દેખતાં તેમના નિવાસ-સ્થાન તરફ રવાના થયા થોડે પહેલોને તેઓ તેમણે દરવાજા ખોલ્યા કે તરત પાડોશીના તેમને પરિચિત એવા એ જાળકે,—અગ્રિનાર વરસળી ઉમરની છોકરી અને નવ વરસના છોકરા,—બેઠે રહ્યા રહ્યા તેમને વળગી પડ્યા પ્રોફેસરને એ

બન્ને જાળકે પ્રત્યે ખૂબ સ્નેહ હતો, આથી તેઓના મસ્તક પર ગ્રેમભર્યા હાથ પથ્થરતાં તેઓના રડવાનું કારણ પૂછ્યું તેઓના અવિરત રુદન વચ્ચેથી આવતા વૃદ્ધ-નૃત્ક શબ્દોમાંથી પ્રોફેસરને જાણ મુશ્કેલીથી તેમના રુદનનું કારણ જાણવા મળ્યું,—“હાહા સમ્રાટ મૃત્યુ પામ્યા”. દેશનેતાના મૃત્યુની જાળકે પર આવી અસર પ્રોફેસર માટે સાવ અભણી વસ્તુ હતી એ પ્રસંગથી તેઓ માત્ર રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના સંગઠિત વિશે જ નહીં, પરંતુ પશ્ચિમના સોફોની ઈર્મિસીસ વર્તણૂક અને ભપાની પ્રભાવી સંયમશીલ વર્તણૂક વિશે પણ વિચાર કરવા પ્રેરાયા હતા તે પ્રસંગે તેમણે અનુભવેલી વિચિત્ર, અનુનોય, ગૂઢ એવી સહાનુભૂતિને તેઓ જૂઠા નહોતા. તેથી આને સ્ત્રીની ફેરી ઓખો તેમને ભલે વિરુદ્ધ દિશાનો પાત લાગતી હતી

પરંતુ તેમની આ પહેલી શોધ બહુ જ જલ્દી બીજી શોધમાં પરિણમી. એ યુવાનના મધુર સ્મરણો જાગેળતા બેઠે એકા હતા, ત્યાં એકાએક પ્રોફેસરના હાથમાંથી પખો નીચે નજમ ઉપર પડી ગયો, વાતચીત સહજ પ્રતિએજ ચાલતી હતી. આથી એવું નહોતું કે પ્રોફેસરના, ટેનલ નીચે, તે સ્ત્રીના સ્લીપરમાં છુપાવેલા પત્રનો નજીક પડેલો તે પખો લેવા જતા વાગચીનમાં કોઈ પ્રકારનું વિધન આવે. નીચે વળીને તે પખો લેવા જતા પ્રોફેસરની દૃષ્ટિ તે સ્ત્રીના ખોળામાં પડી, જ્યાં તેણે તેના બન્ને હાથ ગોઠવી રાખ્યા હતા. આમ તો એ શોધ કંઈ શોધ નહોતી, પણ પ્રોફેસર એમ કે ખોળામાં ગોઠવી રાખેલા તે હાથ ધીમે-ધીમે મૂળતાં હતા, અને હાથને મૂળતાં અટકાવવા તે સ્ત્રીએ તેના હાથમાંથી એટલા બળથી પકડી રાખ્યો હતો કે તે ફાટવાની આણી ઉપર હતો તેમણે એવું કે તરી વાળેલા ભરતકામ કરેલા તે રેશમી માલનો કંદર તે સ્ત્રીની નાજુક આંગળીઓ સાથે સવાદ સાધી એવી રીતે હલતી હતી કે ભણે તે પવનથી હલતી હોવા. સ્ત્રીના મુખ ઉપર જ હાસ્ય હતું, આટલી તેનું સમગ્ર

અસ્તિત્વ ગ્રીક ગણ હવે, પ્રેફેસર
જ્યારે પામે લઈ પાછા ટટાર બન્ધા ત્યારે
તેમના મુખ ઉપર નવા આવે રમી રણા હતા.
પોતે ને પાછું હવે તેનાથી કઈક છુટું જ
તેમને જોવા મળ્યું, આથી તેમને પોતાની અપાઉનો
માન્યતા અંગે મનમા પથારીપની લાગણી જન્મી,
પણ સાથે સાથે એ વસ્તુ જોવાથી તેમને કષ્ટ
સ તો પડ્યું થયો, આમ બે મિત્ર પ્રકારની લાગણી
કઈક અશે નાટકીય, એવી એમનો અદર જાગી
“ના, મારા એવી સંતાનકીન વ્યક્તિ પણ તમે
મું યમાવ્યું છે તે કદાચી શકે છે” - પ્રેફેસરે જાણે
કહ્યું તેમની ઝગઝગતુ જોયું હોય એવા ભાવ
અભિભાવ લાવી, એકદમ લાગણીભર્યા ધીમા કોમળ
સ્વર કહ્યું.

“આભાર, - થયો થયો આભાર” તેણે કહ્યું,
“જરે તેમ, પણ હવે અમે તે પાછું મેળવી
શકવાના નથી, ” - તેણે સહેજ નીચા નમી વિદાય
લોધી અને વ્યથાવિષીલ તેવો થયેલો એ સમયે
પણ એવું જ મોઢકો દિમત રેલાવી રહ્યો
બે કલાક માફ પ્રેફેસરે જ્ઞાન કરી, જોજન
લોધું, અને વળી પાછા વરંડાનો તેમની એ નેતરની
પુરેથી પર મોઢવાવા કનાજોનો એ સાધ્યપ્રકાર
તેમના વિચારણ વર કામ હવે રાત્રિના આગમનને
સચિત કરતો હતો. સ્પર્શસ્તને જોતા જોતા પ્રેફેસરે
પગ ઉપર પગ ચઢાવી પુરેથીની પીઠ ઉપર માથું
ઢાળી, જીતમાં લટકતાં ગીરુ ફાનસના
લાલ કુમતા ઉપરે દષ્ટિ દિશર કરી.

સ્ક્રીન્ડગર્જ તેમના હાથમાં જ હતા, પરંતુ પાછા
આજ્ઞા પછી તેમણે એકે કદા ઉપસાવ્યું નહોતું.
તેમનું મન મિસિસ પ્રેફેસરે નિયંત્રણમાંથી એ
લાવ્યું, ગૌરવકરી વર્તણૂકને વાક કરી રહ્યું. જોજન
દરમિયાન તેમણે આખો પ્રયત્ન તેમની પત્નીને
જંજાલો હતા અને જાપાની સ્ત્રીની ઉમદા વર્તણૂક
નાં વખાણ કર્યા હતા. મિસિસ હાસેગાવા પણ
નિપાન અને જાપાની પ્રબંધે, સાહિતા હતા આથી
તેઓએ પણ પ્રેફેસરની વાતમાં સર પૂરાવ્યો હતો.
પ્રેફેસરને મન તેમની પત્ની એક ઉપમ જોતા હતી.
પોતાની પત્ની-તે જીજી એ અને ગીરુ ફાનસ,

તેણે વસ્તુએ પ્રેફેસરનો મનનો પરાપર કિયનો
લઈ લીધો હતો. લાગ્યું સમય સુધી તેઓ આ સુખક
અનુભવમાં હોયો હતા તેમને થયું કે તેઓ આ
વિષય ઉપર એક લેખ લખશે એક સામયિક જુદા
જુદા વિષયની પ્રમિદ વ્યક્તિઓના નીતિ ઉપરના
સામાન્ય અભિપ્રાયો એકઠા કરી, “યુવાનોને
સંબોધન” એ નામનું એક પુસ્તક તૈયાર કરવા
ઈચ્છતુ હતું જે આજના આ પ્રસંગ ઉપર લેખ
લખી તેમને મોકલી આપીશ, એમ વિચારતા
પ્રેફેસરે માથું ખંજવણું ને હાથ વડે તેમણે
માથું ખંજવાણું તે હાથમાં તેમણે પુસ્તક
પકડેલું હતું. હવે પ્રેફેસરને લાગ્યું કે તેમણે આ
ખર્ચ ચૂકવું હતું. નોકરપાઈ તેમની ઉપરનું
ફાનસ પ્રગટાવી ચઈ હતી આથી તેના પ્રકારમાં
પ્રેફેસર નિરાતે વાંચી શકે તેમ હતું તેમણે
નજરે પડ્યું તે વાંચવા માંડ્યું, “સ્ક્રીન્ડગર્જ” કહેતા
હતા” - જ્યારે જે કુપાન હતો ત્યારે - કોહા
આદમ હાઈબર્ગના પેરિસીયન હાથમાલ વિશે
વાતો કરતાં તેમાં બે અભિનય સમાવેશ
હતા, “તેનું મુખ હસતું” પણ તેના હાથ
હાથમાલના બે કુકડા કરી નાખતા. આપણે
વેને સોલીની વિચિત્રતા કહીશું.”

અર્થ હેમાંગિની શાહ

(૧) સ્ક્રીન્ડગર્જ - સ્વીડીશ નાટ્યકાર (૧૮૪૦-
૧૯૧૩). એના નાટકો અને ન લેખકની પુરોપના
સાહિત્ય પર લાગ્યા સમય સુધી થી અસર રહી.

(૨) ‘યુસિદો’ (Yusido) - જાપાની હાસ્ય-
કુટુંબના સ્ત્રી-પુરુષોના જીવનને સ્પર્શતી તેમના જીવનને
નિયંત્રિત કરતી એક વ્યવસ્થા જીવનપદ્ધતિ શિષ્યમાની
પદ્ધતિ ને કહ્યું. અંગ્રેજીમાં ‘ચિપ્પરી’ (Chippary)
- સ્ત્રીદાસિય - ને મળતી આવે છે આ મૂળ
ચીની શબ્દ છે, આમ તે આ શબ્દ બારમી શતાબ્દીથી
વપરાશમાં આવ્યો, પરંતુ અપ્રમદ રૂપે તે બારમી
સદી પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો.

(૩) ગીરુ (Giru) - જાપાનનું એક શબ્દ છે,
અને કેન (Ken)ની સામધાન્ય છે જ્યાં સિદ્ધ અને
કામજનો કદોષ વિકસેલો છે.

વહાણી વેડછીના વહાણા દાદા | —યોગેન્દ્ર વિ. ભટ્ટ

પુનઃ-અ છે નહીં તેની ખબર નથી તે કામ હોય તો મનુષ્યોએ ફરી એક નહીં તબી ખાતરી નથી. તે પણ કદાચ મને તો આ વખતે જીવનાં તેણે જ જીવન ફરી મને કે નહીં તે વિશે તો કશું જ કહી શકાય તેમ નથી. આવી ત્રિવિધ અનિશ્ચિતતાઓ વચ્ચે પણ આપણા ૧૧૫૬૫૦૦ થી ૧૬૫૩ હરિયાના વેડછી આજમમાં ગાલ્લાં જયપણી તથા વધે અઠમક ફરી મંત્રિવા-જીવના તૈયાર છે. (શ્રીમાન ચિત્રગુપ્તના મોપકામાં આપું ગોઈ રીઝવેશન-વિનંતીયું આપું હોય તો અંધારી આ હરખાસ્તની તેજો નોંધ લે એમ ઇચ્છીએ છીએ.)

ચિતાજી તો પહેલાં જઈ આવેલા પણ અમે ભોંઝો તો પાત્રીય વધે પહેલાં પહેલી વાર, એક રોગે અધારામાં જ વેડછી પહેલેલા. વીજળી, ફુકાનો, કામરોશ, પાકો મકાનો અને કેઈક ચંદ્રસપહણી સુદેરી ફુનિયામાંથી નીકળીને તે રોગે જીવનમાં પ્રથમવાર જ આમ પ્રદેશ, વનસ્પતિ, જંતુ, કાનસ અને આરમાટીની એક અગાધી-સાત ફુનિયામાં જઈ પહેલ્યાતું. અમને કારે વિસ્મય લાગ્યા કરતું હતું એ વિસ્મય સાથે જ સહજ જાનને રેસમી દોરો પણ વણાયે જતો હતો. ખીને પ્રકાતે તો એ આખી સમિતે તેના પરા રૂપે કોયી અને પછી તો આ રેસમી વણુ રૂપે સુધી એ વિસ્મય અને આનંદ પેલાં વાતાનાં પાત્રોની જેમ જ દિવસે ન વધ્યાં તેટલાં રાત્રે વધ્યાં ને રાત્રે ન વધ્યાં તેટલાં દિવસે વધ્યાં સાથે જ, આને એ બધું તાદ કરવાનું પણ એવું તો અમે છે. કદાપીએ જરા જુદા સંદર્ભમાં કહેલું તે અહીં પણ બદલેલાં બાજે છે.

આપણું તેનું સ્મરણ કરવું એવું છે એક વહાણું!
 એપ્રિલ-મે : ૧૯૮૫]

નાની હંમરે બા જુમાંથીને અમે વેડછી પહેલ્યા હતા જીવનનો-અંતરનો કીક કીક કામ જાણે ખાલી-ખાલી થઈ ગયો હતો.... અમવા કહો કે પત્ર નચેથી કરતી જ જાણે સરી રહી હતી. ગરાગર આ નાજુક તબક્કે વેડછી એ જગ્યાએ આપીને જાણે ગોઠવાઈ થઈ. અને એટલે જ જાણે વેડછી જાહે જોડતાં ધણ-ધણ અંતર સ્મરણમાં જાણી જોડે છે. ત્યાંની પ્રકૃતિ, ત્યાંના આયમ, તેનો વસવાટ, આજમમાં વિદ્યાપીઠો-પરિવારો, મહેમાનો, કુલસેા, ચિત્રો અમારી વહાલી મામરાણા-તેનાં સહાધાર્યાં ચિત્રો અને સિક્કા, તેના ગીતો અને પ્રવાસો, વેડછીનાં જેતર-ફળિયાં-માંમજનો, વેડછીનાં પશુ-પખી.....અને એવું-એવું તો ધણ-ધણ પણ આ જાણી વચ્ચે અને મધ્યાની પાછળ ધોંધે...ધી ધી...સાંતિ...ધી ધી...વ્યક્તિત્વ જાપરી આવે છે... એક મૂળાળી મો...નું-જુ.કાકાનું! (જાવનવરની હક્ષિમુખતિની ટંકરી પરની એક મૂળાળી મા...નામે સ્વ.ત્રિજુભાઈ બધેકો તો સુખચત છે જ. અમે તેમનાં જેવા આવતવને કીઈક અનુભવ, તેમનાં જ એક વેખતનાં સહવાસી-સહમયી જુ.કાકા પાસેથી, ભાવનવરથી ફરે વેડછી જોઈને જ પરિવાર.) આ પૂણ-પૂણા મુજબેથી ત્રિજુભાઈને શોભતે તેવી જ જુ.કાકાને પણ શોભી. જુ.કાકાનો મુઠો વાતસલ્ય અને સોવેનું સમન્વિત પ્રતીક છે જાણે.

જીવનના પ્રથમ દસકાના સીમ-જનરે અનુભવેથી વેડછીનો એ જોડકતા-સાદગીભરી, શોભા, શાંતિ, સાંત્વિતતા, સ્વભાવ...આ...જાણી પાછળ મુલાકાત રૂપે જુ.કાકાનું વ્યક્તિત્વ રહેલું હતું. તે વાત જોડિક-રીતે તો મોટી હંમરે જ સ્પષ્ટ સમજાવ

એ રેખીતું છે. ત્યારના જાળમાનસમાં-ચિત્રો
 મીલેલા સંવેદન-સંસ્કારોમાં એ પ્રથમરૂઢી-તાલજી
 ન હોય. ત્યારે તે એ બધું એકે જ બને બધું કે
 રૂઢી, અનુભવનું હોય, અને એટલે જ જાણે
 'વેડજી' ના ફાઈ એકે જ બને. સંજ્ઞાનું જુને
 પૂર્ણ અને જોતાર અજવા-રૂઢીજીવા ન હોય. એ
 આને કહી શકાય કે વેડજીના સંજ્ઞામાં આવેલાના
 ચિત્રમાં આવી સ્થિતિ રૂઢી એ, પણ જુ. કાકાની
 કમાલની જ એક બાજુ. હોયું છતાં ન વરતાયું...
 નહીં, આ જુ. કાકાની જીવનરેખી છે. જ્યાં કુ-
 જાણે વેડજીની સ્મરણ-છબીઓના કમલા ફરે-કે-
 છું... કદાચ ને કદાચ એમાં જુ. કાકા પકડાયા
 તિના નહીં રહે, કદાચ પોતે કદાચ સાતતાળી તો
 રૂઢી પણ તે કદાચ પી નહીં પકડાયાના કે -

વેડજીની પ્રાચીના બારે ભદ્ર લાગતી એ
 જમાનામાં, કદાચ પણ અને મહિમાથી જાય. એવું
 આયોજન, એની વ્યવસ્થા, એની જાહેરમે...
 જુ. આમ તો સુધી-સાધું, પણ બારે, ગૌરવપૂર્ણ
 એક ભવન... સાતવક - કમળાપદ... અનુભવાય
 સાંજની પ્રાચીના તો આશ્રમ-પરિવારનો બધો
 મિસનમેળો થઈ રહેતો. અમે જાણતા પહેલી
 લાઈનના પદો પ્રત્યેક પ્રવચે બેસવા માટે થ્રોડા
 વહેલા જ ત્યાં જઈ પ્રવેશતા. કદાચ પછીના બધારો
 હજીજી જીતરતા હોય, એકના પ્રવેશદારના લગા-
 મકેવના રાત્રીસોની આજી મહેકે, કદાચ બારે, વરતી
 હોય અને ત્રિશાળ પ્રાચીના-એકલા એ-જુલુકા
 અવકાશમાં મુ. સ્ત્રીમનસાઈના ઘેરા તળુરવ અને
 કંકરવરની શુભિકામાં જોને, કિંચ, સ્ત્રીઓ, કેડે
 સ્ત્રી રહી... સર્વાગિન વા વાળના... એમ પ્રાચીના
 પ્રીતિભાવ ત્યારે મને એ સુરો પર સર્વાર વચને
 મોઈક ખીજ જ ફુલિયામાં પહેલી નજર
 પછીયા પ્રાચીનાની (સ્થિતપ્રજ્ઞાની) સહજોવાળી
 ગીતા-ગીતોની) તત્તિ કંઈક વધી હતી; પણ
 પ્રત્યેકને આ સ્ત્રીકે અને જ સરસ જવાલો. એક
 વ્યાપક-મહત્ત્વ સીદ્ધાંતો, અનુભવ બધો એના

સુરો-શબ્દો કરાવતા. 'સર્વાગિન વા વાળના...'
 ત્યારે અને સજ્જિત અને મન, પાસેના, ઉત્તર
 ખચરસ અને કેડીને ઉપરના અર્થાત આકાર સીધો,
 ત્યાં ખીલેલી સંજ્ઞા કાચે, કદાચ વાળના સાથે
 જાણતુસંમાન રૂઢી દર્શા, એ, પછીના મોઢીમાં
 તો, અપૂર્ણ જુલ વચર કડકમટ-એકલા પૂરતો જ
 અવધરી ભેવાને રસ નરહેતો. પ્રાચીના-સજ્જન-પૂર્ણ
 પછી, જાણતા સમાચારો, પ્રવચનો-વ્યવસ્થાકાંતો
 વ, કીકીક સાલુનું, જમને આખા વિચાર
 રહેલા-ચાલના ઉવટ પછી જાણતા રહેવાને
 અર્થજીમે પ્રવાસ તો કરતા, પણ પૂર્વાર્ધની સર-
 ચાંતિનું કામજી વધા, પછી, આ, ઉપરાધના
 કાર્યક્રમમાં અમે અવધારનવાર એસે, પણ કદી
 જતાંનજામેક એ હોમરે વ્યાખ્યાનોમાં તો, શી
 સમજ પડે અને એટલે એ વેળા અમારા
 જ્ઞાનનું કેન્દ્ર બને, જુ. કાકા. તેજો કોવમ
 પ્રાચીનામાં રેટિમે લઈને અધવા ધુનાઈ-ધુનાઈના
 સાધનો આધિવા કળામાં કે રાષ્ટ્રીમાં લઈને
 આવે, અને એ કાર્યક્રમે પૂરા થયા પછીના
 ગાંઠોમાં બધું સાંજળતા-સાંજળતા મીન-ટાંતિથી
 બેઠા-બેઠા કંતે અધવા કપાસમાંથી કપાસિયાં લોડે,
 રને દાઘકામહીયા પૂરે અને પછીના થોડા
 વિવરો મોટે ભાંડે પૂર્ણ બેનાથી લે. અમને
 ત્યારે એ જુ. હેલોનકામ પણ પૂરું આવડે
 નહીં... એટલે કાકાને સરજતાથી, સરજ રીતે એ
 જુ. કાકા કરતા ભેવાની અમને મઝા પડતી,
 પ્રાચીના-કાર્યક્રમે પૂરા થઈ ત્યાં પછીયે કાકાની
 પાસે જઈ બેસીને પણ અમે આ બધું ભેંકે
 નપૂર્ણ સેતા. કાકાએ બેનારેસ પૂર્ણ
 કે તેમજી બારેલો ગાંઠની શુભવત થી
 મુઠે યતા. કાકા પણ પ્રાચીના પછી
 પ્રત્યેકપાત જોલતા. મોરમાએ જોલતાથી
 અને વિમતે જોલતા. તેમના વચરવધાં એવો
 સજ્જનની કે હોતેજનાના આરેલ-અવરેલ કે
 આંતરજાળ ન રેખાવ, બધું બધું કે સમર્થન વધુ
 અવ, તાપી-નમદા ભેવી મોટી નહીં એના, સંબીર

જે "દેખીતું છે. ત્યારના બાળમાનસમાં-જિતે
 ઝીલેલા સંવેદન-સંસ્કારોમાં જે પૃથક્કરણના-તારણ
 ન હોય. ત્યારે તો એ બધું એક જ અને એક જ
 રહેલું જ. અનુભવાયું હોય, અને એટલે જ જાણે
 "વેડાળી" ના રૂપે એક જ અને સંતાડું છું ને
 બીજા અનેક તાર બગવા રણજીવના હાથે છે.
 આને કહી શકાય કે વેડાળીના સંપર્કમાં આપેલાના
 ચિત્તમાં આવી સ્થિતિ રૂપથી એ પશુ જુ. કાકાની
 કમાલની જ એક બાજ. હોયું છતાં ન મરતાયું ..
 નહીં, આ જુ. કુશની જીવનરોથી તો, છતાં કુ-
 આને વેડાળીની સ્મરણ-બીજેના કુશા હૃદયે
 છું .... કષ્ટ ને કષ્ટ એમાં જુ. કાકા પકડાયા
 જિના નહીં રહે, કાકા જોતો સાથે સાતતાળી તો
 રહે પશુ તે કષ્ટ-સુધી નહીં. પકડાવાના કે ..
 વેડાળીની પ્રાણના બારે બવ લાગતી એ
 જમાનામાં, કંઈ પશુ અને મહિમાથી પશુ. એટલું
 બાંધેલું, એની બ્યવસ્થા, એની આછરેમે...
 બધું આમ તો સીધું-સાધું, પશુ બારે, જોરપૂર્ણ
 એક બાંધેલું, સારિયું, કમળાપ્રજ્ઞ, સુવ્યવસ્થા
 સાજની, પ્રાણના તો, બાળમ-પરિવારનો બધે
 મિલનમેળા થઈ રહેતો, અને જાણશે પહેલી
 લાઈનના પકા પ્રેર મહાનર વૃક્ષે જેલવા માટે રેડા
 પહેલું જ ત્યાં બધું પ્રદેશતા કંઈવા પછીનાં બધેરાં
 હુણ્ણતુ જીવતાં હોય, એકના પ્રવેશદારના લાના
 મંડપના શાસ્ત્રીની બાજી મહક, હવામાં તરતી
 હોય... અને જિરાણ પ્રાણના-એકના એ-અનુભવ
 અવકાશમાં મુ. સ્પીમનનાઈના ઘેરા લંબુરવ અને
 કંઈવરની ભૂમિકામાં અને જિવ્ય સ્વયે, પડે
 સ્તલી રહી... સર્વાંગિન વા વાંઘળી... એમ પ્રાણના
 પ્રેર-ભાવ ત્યારે મન જે સરોજ સર્વાર-ધરને
 રોડક બીજા જ ફુનિયામાં પહેલી "મંત્ર"
 પછીયા પ્રાણનાની (સ્થિતપ્રજ્ઞની) હસલેવાળી
 ગીતા-ગીતાની) તતિ કે કંઈક થઈ જતી પશુ
 પ્રેર-બને આ રોડક-બરે જ સરસ જવાલો, એક
 વ્યાપક-મહત્ત્વ સોંદરનો, અનુભવ બધે એના

સરો-સરો કરાવતા. "સર્વાંગિન વા વાંઘળી"
 સર્વાંગિનને સજ્જિત અને મનુ, પાસેના ઉત્ત
 અવસ્થાને કેળીને ઉપરના અષ્ટ આકાર સાથે,
 ત્યાં પહેલી સંપ્રદાય સાથે, કરતા વડાઓ સાથે
 બાવલુસંપ્રદાય રચી દેતા, એ, પછીનાં કોલેસા
 તો, એકપથી બધ વગર કડકાડ-મેલવા પૂરતો, જ
 બાગરી નેવાસે રસ રહેતો, પ્રાણના-જીવન-ધૂન
 પછી, જાણતા સમાચારો, પ્રવચનો-અવવેદ્યતાતો
 વ. કીર્તીક ચાલુ. અને આખા વિવસ્થા
 રહેલા-ચાલના ઉપત્તિ, સુધી જગત રહેવાનો
 મર્યાદા પ્રવાસ તો કરતા પશુ, પુરાણની સર-
 યાતિયું કામચુ થયા, પછી, આ, ઉદ્ધર-પંખા
 કાંઈકેમો આમે જગતનવાર, એલે પશુ થકી
 જતા, આમે જ છે મરે વ્યાપકનોમા. તો, થી
 સમજ પડે કે અને એટલે એ વેળા બાગરા
 જ્ઞાનનું કેન્દ્ર બને, જુ કરા તેમો નામ
 પ્રાણનામાં રહેલો લઈને અથવા ધૂનાઈ-ધૂનાઈના
 સાધનો આકાંક્ષા કરનામાં કે રોપણીમાં લઈને
 આવે, અને એ કાંઈકેમો પૂરા થયા પછીના
 ગાળોમાં બધું સાંભળતા-સાંભળતા મૌન-વાંતિયા
 બેઠા-બેઠા રતિ અથવા કપાલમાંથી કપાલમાં રોડે,
 રને ઠાકાપડીયા પીને અને પછીના વેડા
 વિવરો માટે મેંછતી પૂછી બનાવી છે, અને
 ત્યારે એ બધું ઉત્તીચક્રમ પશુ પડે, બાવર
 નહીં... એટલે કાંકાને સરળતાથી, સરહ રીતે, એ
 બધાં કામે કરતાં બેવાની અર્પને મંજી પડતી,
 પ્રાણના-કાંઈકેમો પૂરા થઈ ગયા પછીયે, કાકાની
 પાસે જેઈ બેસીને પશુ અને આ બધું જેઈ
 નેપથી સેતા. કાકાએ બનાવેલ પછી
 કે તેમણે શરતો ત્રાકની કુલવતા થી
 મુખ્ય થતા. કાકા પશુ પ્રાણનો પછી
 પ્રસંગોપાત બોલતો. મોટેભાગે જગતમાંથી
 અને વિરતે બોલતા. તેમના વક્તવ્યમાં એકો
 સજાર-જની કે ઉત્તેજનાના આરોહ-અવરોહ કે
 આતંકગાળા ન દેખાવ બધું બધું કે સમર્થન વધુ
 બધ, તાપી-તમકા બેવી મોટી નહીં બેવી રખીર

ઉંમરે જ સમગ્ર... પછી તે સ્ત્રી કાકાનું રૂબરૂ
 મળવાનું તેનું આખું જીવન જમને સૌ વિચારમાં
 પડ્યા । (અમારી, મુંડળીમાં મારે નાનો ભાઈ
 પંજર, કાટ અને ખીબા મિત્રોમાં નંદકિશોર
 દેસાઈ, નાની, યાદ (હવે શ્રી નિરંજનગૃહેન કથાથી),
 સુધીર, ચૌધરી, અને (સ્વ.) પ્રજાત ચૌધરી
 ગણાઈએ, નસિની રાવણ (હવે શ્રી નસિનીગૃહેન
 કથાથી), ઉમા દેસાઈ (હવે શ્રી સંઘમિત્રા
 ગ્રંથે), અને નિપિન, જેદાર ત્યારે જમ નાનાઓ
 વચ્ચે પણ નાના, પણ અવારનવાર અમારી, સાથે
 ખર્ચ, કમને ધણું કે આપણે કાકા ન હોય
 ત્યારે પણ એમની પૂંડીમાં જઈએ, છીએ, બધી
 વસ્તુને બહીએ છીએ, એટલે, તે આને આજ
 મળવા નહીં બોલાવ્યા હોય ને ? પણ અમે
 ત્યાં ત્યારે અમને પાસે-મેણાડીને કાકાએ એવી
 નવી પાતો, કાઠી, કે અમે, તે અક્ષિત, અને, ખુસ
 કેણ શેમા સજી છે તે પછીને અમારી ગાનેન્દિયો-
 કમેન્દિયો-અનુમાનકિત-આયોજનકિત કસોટીમાં
 મુકાય અને સુમેળે વિકસે તેવી રમતો-કિયો
 અજમાવવા તેમજ સુસમ્યું, મીઠીમાં કાંકરા લો,
 કેટલા હશે તે પારો... અને પછી બરાબર
 મળે. નાના-મોટા પચ્ચર હાથમાં લો
 હાથમાં જ તોળાને, વળનનો અંદાજ
 કરો અને પછી તેને ગાજવામાં બેખો.
 હોલમાં સામકું પાણી લો, કેટલા ખાલા... હશે તે
 પારો અને પછી ખાંસથી બરાબર માપી જુઓ.
 બરેથી ગાકમાં કેટલા તારે હશે તે નક્કી કરો અને
 પછી તે છતારીને ચકાસી જુઓ. ચોક્કસ નિશાન
 મળે અને તેને આંટવાનો પ્રયત્ન કરો. નેહ,
 તમારામાં/માનું મંદુ, સાચું પડે છે ? પછી પાછા
 અમે-વચ્ચે તેમને મળતા રહેવાનું પણ સૂચવ્યું.
 પણ છવરે તેમના તરફથી એક અદ્વિત કરવારત,
 હા, ત્યારે તે એ અમને ચંદ્રદત્ત એવી જ સાચી
 હતી ! આવી કે હવેથી તર છુલવારે તમારે, સૌ
 બોળાએ સર્વારથી સંજાજ સુધી આજમના
 વિવાદોએ રસોડે મારી સાથે જમવા આવવાનું

છે. ધરેથી તમારો વાસલો લઈને સમયસર આવી
 જાશે. અને આ દિવસે આજમની કેઈ પણ એક
 મનમતી કાર્ય-મનુષિમાં પણ તમારે મદદ કરવા
 બોલાવાનું છે. કાકાએ સૂચવેલા ખીબા કપડોમાં તે
 બોડા-પથુલા ચાલીને બંધ, મઈ, પા, પણ આ
 હેલ્લા બોજનનેટનો કાળક્રમમાં, અમે સૌ ત્યાં રહ્યા
 ત્યાં સુધી મજા નિવમિત રવાનું સ્મરણ છે ।
 'જોડુળ', 'જુલાવન', 'કોલાસ' અને 'હરદાર' આ
 ચારેવ રસોડે અમે કાકા સાથે-વિવાદોએ, સાથે
 જમ્યા અને બધે ચાર તીરમની ભગતો આનંદ
 લીધો, રસોડે જમવા જવાનો... આ, 'છુલવાર'નો
 દિવસ અમારે માટે બધે સાધ્નાદિક દિવસ જેવો
 બની રહેતો. વેડી-જાતસપના, રસોડામાંની
 રસોઈમાં ત્યારે જોજા વેલ-મસાલા છતાં એક
 કુરંતી મીઠાસ તો રહેતી જ, પણ અમે બધે જુ.
 કાકાના નિમ ત્રેલાં સાકાં મહેમાનો હતા, અને
 વળી કાકાની આસપાસ કે સામે બેસીને જ અમને
 જમવા મળતું તથા તેના મોરવ-મીઠાં પણ આ
 કાળક્રમમાં જળતા, અને એટલે જ અમે કામમ,
 'છુલવાર' ક્યારે આવશે તેની શોધ જ નોંધી કરતા
 એક વાર 'જોડુળ' રસોડે જમતાં-જમતાં, આજ તો
 કાકાને બરાબર મુંડળીએ, એમ જાન કરીને અમે
 પ્રમ્ન પૂછ્યો 'કાકા, તમને એક પ્રમ્ન પૂછીએ ?
 તમારે કેઈમાં જ રુપટ જવાબ દેવાનો છે ?
 કાકા કહે 'પૂછો' અમે મારે 'પરામ' અને
 વિજયની આસા સાથે 'કાવકાંઈથી પૂછ્યું' તો
 'કેલો કાકા, આં દુનિવામાં મેંથી પહેલાં બોવી કે
 'છુડુ' પહેલાં આખું ?' કાકાએ તરતે કહ્યું 'મરેયો'
 અમે તો કેઈ પણ જવાબ આપે એટલે તરી મંડવા
 તોયાર જ હતા. તરત વળતો કુમલો થયો. 'પણ
 કાકા, તો પછી એ મરેયો કેવાયો બની ?' કાકા
 તરત જ સતિયા કહે 'એ બાઈ, આ તો તમારો
 બીજો પ્રમ્ન થયો તમે તો એક પ્રમ્ન પૂછવાનો
 જ-વાત કરી હતી, ને તેને તો મેં તમને જવાબ
 આપી દીધો છે ?' અમારી મુંડળીએ

સમજવવું પડે તેવું નથી. પછી મનમાં એ દેરીની
જિયાઈ તો ક્યારનીયે ઝીંજી નમવવ થઈ ગઈ છે.
પણ એ તેવા નિમિત્તે એક માની બાળકની પણ
જિલ્લોર પીઠ ચાલકનારે છું. કાકાની સમજવરી
મોતિયા કયાઈનું ક્રિયક તો મનમાં વધવું જ થયું
છે. શ્રીધરાણીને 'વડલો' નાટક આમથાળાનાં બાળકો
સારી રીતે બાજવે એટલે કાકા કંઈ કરવાનાં. કોવ્ય
નેડકણું બીજાં વાંદે કાકા કંઈ કરવાના હશે. બોલવામાં
પાછી બાજવે ત્યાં સુધી મેં કંઈપણ કહ્યું, કાકા કંઈ
કરવાનાં. અંકુશે સારા કરો, સારું કવિતા, સારું
રમે, સારું ગીતો... કાકા કંઈ કરવા તેની
નેપ લેવાના.

અને એક વાર પ્રાચીના-ચોક્કસ કોકિયું નવું
જ રૂપ બોધે 1 લાંબોના રમતમતનો સંમય. મોટે
બાજે દીવાર કાકા મેદાનમાં આટા બારે એક વાર
તેમણે કહોટા વાળ્યો, સોની લાખી હાર કરાવી,
ચોતે હાથમાં એક સેનાનકોદોની કાળખી ઝીંકીને
સોધી આંખેળ રવાં અને નિમત્ત લખે-તાલમાં
મૂંઝતા, ચાલતી, લામિ રાજે કોને જિયાઈવાં માર્યું.

કુર્ગા : ચાલો રે... આં... મોકુલાવ
આવે જાણા... કોકાનો બાંઈ ઉત્સાહ અને
રૂપમાં વિના પહેલે તે... દિવસે એ પ્રાચીના-ચોક્કસ
અને બાંઈ કંઈકેટલી જિજ્ઞાસોતો હોતો.

પ્રાચીનામાં પણ કયાંયે કાકા બજાવનું હતું. કાકા
કાકાનું નાત બામ-સાડું, પણ તેમણી અચિત-
સાત્તિકતા પ્રાચીના-ચોક્કસની ગીત-રચનાઓ, કે
કાવ્ય-અનુવાદો પણ કયાંયે તેમણે, સોને, ત્યાં
મોટે, મોટા જવાવતા અને તો સુધી એક જામ-
નાટક મોટે કે પછી નાટ્ય-સંસ્કૃત-પ્રસંગે
તેમણે બાજવું (કાવ્ય અનુવાદો) કોકિયું ગીત :

મોસનાં હોયને માવ... (રે) અધારે કોઈવા
કોસનાં હોયને માવ... તેના બાજવણી વિલંબિત
સુલવમાં અને આમથાળામાં ખૂબ માણું હશે.

આમથાળા સામેનો નવો ફેરો બોલો
ત્યારે તેમણે બાજવું ગીત :

આવો આવો કે... (રે)
મુન મારતણ, મુન મારતણ
શુદ્ધતા, તમે ચાલવ...

એ કુવામાંથી પરિશ્રમ અથવા અને તેવાજ
ફૂટેવાના બાંઈ સાથે બાળાને મનમાં વિચિત્ર
જાપ કાઢવું થયું છે. (આ બાળાને કયાઓ
અથવાઈ છે કે કેમ તે કાજવાડું મન છે,
કારણ કે તે કપાયેલી કવામ બોઈ મર્યા)

એક વાર આમથાળા મોટા મોટી મોટી
પ્રાચીનાચિત્ર હતી. આવી વિચિત્રતા કાજવામાં
તમે ત્યાં જળવાની અમને નાખીએને હશે હતી.
(આમ કે કોકિયું એ છે કે ત્યારે આમથાળા
કાજવાડું નાતાવરણ, એવાં, કુર્ગા, કરતાં એમ
પરિવારનાં ભાગ્યે, ચોતાના મર્યા બનિવારે
જિયાતો, પ્રતા, જાતા-કુર્ગા, અમમાં રહેતા મર્યા
ચોપરી, ફિનેશ ચોપરી અને પ્રાચી ચોપરી નેપો
મિત્રોડ... પણ એવું જ હશે, આમથાળા
આમથાળા અને આમથાળાનાં મર્યાઓમાં
આમથાળા, ચોતાની કુર્ગો-પ્રાચીના, અમથાળા
મર્યાનાડાં જ રાજાઈ રહેવા, આમથાળા
કાજવાડું એ વિસ્તારનું તેમ જ નાતાવરણ
અમથાળાનાં તો, બેલું વળગેલું હશે કે એક
અથવા એમણે નાતા જાજવાએ, અમથાળા મર્યા
મર્યાએ, બાજવે જ, રાજે, સુદા, પ્રાચીના
પ્રમર્યાએ, બરેદો, પાછોને, સોરો, પદાજીવા
કાવ્યનો આમથાળા સમજવાની કોકિયું કરી રાજી
કાવ્યને સમને રેળવ પર, સેલાર-મર્યાજીવાળા, મર્યા
જ સામથી (આક કલાક વહેલી) સમજી દિધી 1
આમાં સીધીસાકી અવતરી આટલી જ કે વચ્ચેના
ગીતમાં આમથાળા કાજવાડું આમથાળા મર્યા
નિસ્તારનાં આમથાળા આમથાળા જ કોકિયું કર

આવેલા અમારા બંને પાછા ફરવું નહોતે. નિરાતે આશ્રમના અને આપણા નીકળ્યા હતાં. મોઢા પૂરા કરીને સવારના એ વેર આવીને સીધા સુઈ જાય. અમારા નીકળ્યા પછી જયેર નવ વાગે થયે આવેલા પિતાજીએ પ્રત્યક્ષ આ નાદવાતક નંદરથના એવા પછી જાણ્યું. ખાન ન એ મુજબ હોત તો એ વ્યવસ્થા કાવખી થઈ જવાને પૂરે સંભવ હતો. તેથી એવી એક શિનિરમો જુ. જુ. કાકાની આવેવાની હેઠળની પાવખાના-સફાઈની ટુકડીમાં ભેડાયો. ત્યાં તાલીમથી નિયમિત રીતે આ મહાસફાઈનાં સાચાં-વિજ્ઞાન-કળા-પ્રત્યક્ષ સમર્થવા-થીપવાનાં હતાં. જુ. કાકા, તેના અનુચિત હતા. મારાં એ સીતે. તેમણે સાર્થનમાં, થોડી વાતો-સૂચના સમજાવવા લીધાં. રાખ્યાં. પેટલાકના હાથમાં કાંઈક કાંઈક સૂચના, પણ હતા. ટુકડીનો કાલ સૌથી નાનો, સબ-એવા કું હોયથી મોઢાઓની સાર્થનમાં મોખરે જ, શિમેલો મારા હાથમાં સફાઈનું પાણી નાખવા માટેનું એક કળુ. આ પાણુ કાકાની સૂચના સમજાવત, ચર થઈ. તે સાંભળતા-સાંભળતા અને તે કાંઈ નેખર નહીં ને અચાનક જ કાકાએ મને ટપાચો. "અર...એવ. આ તારું કળુ તારા માલ પસિ કેમ આવી જાય છે? એમ ન થવું જોઈએ." મેં તરત જ હાથ સીધો કરી દીધો. વળી થોડી વાર તેમની વાત આથી ને વચ્ચે અચાનક ફરી વાર કાકાની મારા માટે સૂચના આવી "એ...હાઈ, આ જો...ફરી તારું કળુ ક્યાં આવી મથુ છે? તને કળુ તો પછુ ટાંખાન નથી રાખતો." જ્યાં હશે અને મારી ચરમનો તો પાર નહીં. મનેય પૂરું સમજાવ નહીં કે આ મથુ. શુ. અને કેમ થઈ રહ્યું છે? કળુ અનુભવતા. જ અજાણ જરાક પાસે આવી જાય. તેમાં એટલું મથુ. શુ. મોઢું થઈ જાય છે તેવું પૂરું સમજાવ નહીં. વળી કાકાની સફાઈ-વિધિની સમજાવટ આજણ આવી...અને આ અપવાન, વચ્ચે જ તેમની વાત અટકી ગઈ અને

મને ઝીછ વાર...—એ પછી શુ. થયું. હવે તે આને પૂરું થાક નથી રહ્યું જુ. કાકાની સ્વચ્છતા-મોહસાર્થની એ પ્રત્યક્ષ પરીક્ષામાં છેવટે ઉત્તરો જવાવું. હવે પછી એ મિથ અનુ. નીચે મુજબને એવી સાથે મેં પણ એ પરીક્ષામાં 'પ્રોપ' લીધો હતો...તે સાબરનું નથી, આપા પ્રથમ એ કાકા વચ્ચે, થજા વિવાથી એને મળતો 'એ...પ...પ્રરખા...' નો હેતળ ધ્વજાન પણ 'જીલ દ્રાપે' અને મથો' તો કે નહીં તેવ થાક નથી. માત્ર કાકાની ઝીણી નજર, શુભિન-આમક અને મોઢા હપ્કો થાક રહી ગયા છે. એ વિના તો કાકાની કસમે વેડછી આજમ માટે આ પ કિત કેમ લખી હોત? 'એના સ્વચ્છ પાવખાના, જમ્મે અંદર જેવા માળ્યા.

સાચે જ, વેડછીનાં ત્યારનાં એ સાપ-પાથરી ડોલરાળાં અને સુવર્ણા પોટિવાનાં માટીની ફીલાવાળાં, નાની ઝોરડી જેવા વિસ્તૃત પાવખાનાં એની તમામ સ્વચ્છતા-સુવર્ણ-સીત સાથે દર્શિ-સાંભરણમાં હજી અનુભવ થઈ છે. પાવખાના-સફાઈની ટુકડીમાં, હોઈએ તો ખાસ, અને નહીં તો પણ જુ. મિત્ર ન હકિશાર, અને ખીલ પંજુ થોડા જણ, તાલ સાથે થયેલા કે નહીં વપરાયેલા પાવખાનાનું 'ઉદ્ધાટન' કરવાનું જ પસક કરતાં. તેની સ્વચ્છતા અને એક વિદિષ્ટ ધારણ જાળવીને જ્યાં પ્રકારનો આરામ આપવાની તેની ક્ષમતાને કારણે ત્યાં પણ સમજતો ખ્યાલ અમને સ્વાભાવિક રીતે જ ન રહેતો. ત્યાંની મોટી પાંદડી કુડીમાં ફરી રહેતી કાળ-સુવાળી માટી એ ક્ષણને જણે કાંઈક નવો જ સંદર્ભ આપી દેતી જણાતી. એ નટખટ ઉંમરે ત્યાં બેસીને લાકડાનાં એ લીસાં પર-પાટિયાં પર, તળલાં વગાડતાં મુકાકે ઝીતો ગાવાનું અને સાંધમધી સાથે વાતનીત-સંદેશાઓની આપ-લે કરાવું, પણ કેમરથુ છે. વેડછી આજમમાં, અમારી મામચાળામાં અને મામની અજનબ કળાઓમાં ઝીતો-અજનો એટલા પ્રમાણમાં અને એટલી અનિયમિત રીતે પ્રગટી ર

‘દેવેશ્વર વચ્ચરના’ ગણાત’ હતાં તેમને જ વેડછીએ સ્વભાવથી જ ન ખસિખ સુધઃ અને હલાપ્રેમી બનાવી દીધા.

પોતાને ‘સામાન્ય જ ગણવાસી’ માની બેઠેલી આ પ્રભને જુ કાકાની, વેડછીએ તેના આત્મ-જોરવ-અધિકાર-દામતા-મૂલ્યો અને માનવ્યને મહિમા-બોધ કરાવ્યો. આ પ્રભના શબરીપણાને અને શાઈલપણાને વેડછીએ એક સાથે બણે સંક્રાંતિ કરી.

રમુકલના રામે બેડી કરેલી અહલ્યાની વાત તો કથામાં સાબળી છે, પણ જેને વચ્ચરવાકે શાપિત શિલા કરવામાં આવી હતી તેવી આ અહલ્યા-વહતીને માધીકુળના જુગતરામે તો આપણી નજર સામે જ ધુનજીવિત કરી છે. વનવાસી એકલબ્યેતે નજરના રાજકુમારો માટે ફરીફરીને પોતાના ચક્રિયાતા અંગૂઠાએ ઉતારી ‘આપવા ન પડે તેવું કાઠું કરવાનો’ વેડછીએ પુરુષાર્થ કર્યો છે અને જુ કાકાની વેડછીની-તેમના તમામ સાથીઓ-અનુયાયીઓની એ આનંદ તપસ્યાનું પરિણામ આજે સ્પષ્ટ છે હજી ધણું કરવાનું બાકી છે. તેમ છતાં આ દીર્ઘતપની ફક્ત લણુતારાએએ દુવેના દિવસોમાં ન્યાય-સ્થાપના સાથે જ સમઘના અને સંવાદિતા તરફ પણ ખ્યાન આપવું પડશે એમ જુ કાકાના જીવનની સ્નેહનીધી ઉદાર સ્ત્રીયતા સૂચવી રહી છે.

હજી ત્રણ વર્ષે જ એક વહેલા પરાકે, પાંચ-છાડાપાંચ વાગ્યે, નિત્યક્રમ મુજબ, કાકાના નિરાસ-સ્થાનમાંથી તેમના શાંત-સુખીર-શાંદવલ્લભ આદ્રે કંઈ ઉપનિવદ-મત્રો ‘બોલાતા સાબળીને મને યમુ કે આપણે કાલે માનીએ કે હવે ઉંચર અને નિમારીને કારણે જુ. કાકા સાથ નિવૃત્ત થઈ ગયા છે; પણ એ ક્યાં નિવૃત્ત થયા છે? એ કેવી રીતે નિવૃત્ત થઈ જ શકે? સાબળો આ બહુપ્રહર્ષે એમનો પ્રાર્થનામય અવાજ, જુએ બાજની અગ્રિહ-મે: ૨૬૮૫]

આબર સ્થિતિએ પણ એમની દિનંતર્યા, સેવો હજી થોડાધણે એમનો સત્ર ... પ્રેરણા આપવાની રીતે તો આ માણસ હજીએ એવો જ સક્રિય છે. એમનો નિર્વાજ પ્રેમ, એમની સરળતા, એમની જિજ્ઞાસા જરાય સુઠાયા નથી. પૌત્ર અને પ્રપૌત્રની દેહીની મારા જેવી અનેક વ્યક્તિઓને સાંભળવા હજી એ ખાસ સામેથી, ટેકા લઈનેય સક્કાસ મેલેનોમા બેસવા બળ છે. એમની વત્સલ આપોમા હજી શિશુસમ ‘બોળો અચ્ચો’ તપનને છે એમની વાતોમાં ક્યાંય થાક-કટાણો-નિરાશા નથી. આ માણસને વાર્ધક્ય ક્યા સ્પર્શ્યું જ છે? શરીર-પિંજર તો સીંતુ વહેણું કે મોઢું, સમય થયે ‘અખડવાડું’ જ... પણ મહિમા તો પેલા માણસાનો છે ને?

વેડછી ગ્રામસાળાનાં અને આગમ પરિવારનાં મારા જેવાં અનેક જ્ઞાણકોના તો એ વ્યક્તિગત સ પહેં દાદા જેવા બની જ રહ્યા છે, પણ શિક્ષણ અને સામાજિક સેવાસંસ્થા-કાર્યોના સંદર્ભમાં પેલી બાળીની કાલ્પવૃક્તિ જુ. કાકાને જેવી બધ બેસે છે તેવી ઝુજરાતમાં બહુ ઓછાને મધ બેસતી હશે,

‘અમારા એ દાદા.. વિપુલવડના ઝુંક સરખા..’

આ વિશાળ વડલાના થડ પ્રાસેના એક માળામાં રહીને અમે ઊંઘ્યાં, કિલ્લેહા કપો અને કાંઈક લાગ્યા દુઃખોથી બચપણથી જ વસવાટ થયો. એટલે ત્યાંની એ ધરતી-મહતિ-અભ-જીવનકોથી વાતાવરણની સહજ માથા અમને એવી બધાણી કે ‘અમે તો જાવનચર સહેરના. અને અમે તો વળી પ્રજોરા નામર આલણ...’ બાવી જૂનવાણી વાતો તો ત્યાં ક્યારેય વાદ જ ન આવી. વેડછીનાં સ્થાનિક રહેવાસી જેવાં મિત્રો-કુટુંબો તરફથી પણ અમને એવાં સ્નેહ આપકાર-મમત્વ મળ્યાં કે અમારા ચનમાં બહુ સ્વાભાવિક રીતે જ એક યઈ ત્રયુ. ત્યાં રહાને આજે પૂરા પાંત્રીસ વર્ષો વીત્યા

પછી પણ આજેય વેડછી જ અમને 'નાનાંઓને ધર-વતન નેપુ લાગે છે, આ જુઠાકાકાના જમાનાની 'જાલુડી વેડછી'નાં જ માયા-પ્રતાપ છે.

વેડછી આશ્રમના અને ત્યાંની મામશાળાના એ સુવર્ણકાળમાં (જાણે આમ કહેવામાં કેઈને પોતાના સમય વિશેના મતલબ-પક્ષપાત ટેપાય), આમરી જિંદગીના ઉપક્રમમાં જ અમને આશ્ચર્યપૂર્ણ-જાણી જુઠાકાકા, ચીમનભાઈ ભટ્ટ,

નારાયણભાઈ દેસાઈ, મોહનભાઈ ખંભાણીભાઈ ચૌધરી. (અને બીજાં પણ પણ નામે ચિત્તમાં ભીડ કરે છે. પણ અટકું છું.) .. આ સૌની છાયા-માયા નીચે અને મૈત્રીસંજે આમ ખેલવા કૃષ્ણ-અણુવા-ખીનવાની જે તક સાપડી તે અમારા આ નાનકડા જીવનની એક મોટી પુશ્તનસીંધી કૃષ્ણ-ગિરાત જ બની રહી છે. આ જન્મે...કે પછીના જન્મે.. પણ આપું' સદ્માન્ય સૌને સાપડે.

એનોડ' ફાઉન્ડેશન-ગુજરાતની સ્વ. પુ. શ્રી જીવતરામભાઈ દવેને અર્જાલ

શ્રી જીવતરામભાઈનું ૧૪-૩-૮૫ની બપોરે વેડછીમાં અવસાન થયું અને આધીમાર્ગની એક વિશ્વતિ વિલાસ થઈ. ૬૦ વર્ષનો સતત પરિશ્રમ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ કાર્યકરો તૈયાર કરીને સ્વતંત્ર જવાબદારીપૂર્વક સંસ્થાઓ વિકસાવી, શ્રી જીવતરામભાઈ, બોલાવે ત્યાં જાય, માગે તેને માર્ગદર્શન આપે, વિશ્વવિખ યકિતવાળા કાર્યકર્તાને નવી જવાબદારીથી વિકસાવે અને જ્યાં જાય ત્યાં નવા વિચારો વહેતા થઈ એ ઝીંઘાયે ન ઝીંઘાય તે પણ મું' ફે પણ કાકા સદાય નવા વિચારોથી તાજ રહે. સૌ સાથે પ્રેમભર્યા વાત્સલ્યનો સંબંધ રહ્યો-વાત્સલ્ય મેળવનારા અંદર અંદર લાડવા ત્યારે તેઓ નાના-નબળા પહે રહ્યા છતાં બુદ્ધ કરનારનો કદી તિરસ્કાર નહીં, અને સાચાને વધુ ઉદાર બનતા શીખવ્યું-જીવતરામભાઈ આ કારણે વડલા જેવા વિશાળ બની ગયા, એમની ધીંગી

વાણીઓ વિકસી અને તેના છવામાં સૌને સમાવે રાખ્યા. આધીજનોએ બીજી હરોળ તૈયાર ન કરી પણ જીવતરામભાઈ તેમાં ઉત્તમ અપવાદ રહ્યા સંસ્થાઓ વિકસાવવા જે યકિત માલ અને તેણે ધણુ ધણુ સંઘન કરવું પડે થણા ઉદાર-બનવું પડે. આવી ઉદારતા અને વાત્સલ્યે તેમણે સૌને એક સ્વ રાખ્યા સિસ્તની સોટી વીડવાને બદલે સૌમ્યતાભર્યું મૌન રહ્યાનું કેળવ્યું. પરિસ્થિતિની અસહ્યતા વખતે સહજરીતે નિર્ભય બની રહ્યા. આવા જીવતરામભાઈ જાણે પોતાની હસ્તી કાળને સમર્પિત કરી હોય તેમ સ્મૃતિ શ્રાવણી, સાક્ષિજવા બોવાની સકિત બંધ કરી, વિચારો બંધ કરી કીધા અને સેવામાર્ગીઓ માટે જીવન જીવવાની કળા અને રીત બતાવતા જઈ પ્રેમમય વાતાવરણમાં પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવતા ગયા.

— (ચેલિન્દ્રભાઈ પરીખ દ્વારા પ્રસ્તુત)

સ્વ. ઇન્દુબેન શેઠને સ્નેહાંજલિ | પ્રા હરીશ વ્યાસ

ઇન્દુબેન, શ્રી ચીમનલાલ નગીનદાસ શાહના ધનિક પરિવારનું ચર્ચાશ્રીમંત કુરુદ. શ્રી અબલાલ સારાભાઈના પરિવાર સાથે એમના પારિવારિક સંબંધો. જે બન્નેય આધીજ અને

આધીપ્રવૃત્તિઓ સાથે સક્રિય રીતે સંસ્થાચેતના હતા એટલે બાલપણથી જ ઇન્દુબેનના ઉપર એમનો પ્રભાવ પડે તે સહજ હતું 'કાકાની કાની અસરો તમે ઝીલેલી' એના જવાબમાં ઇન્દુબેનને કહેલું,

“આમ તો હરીશ્ચંદ્ર, શુદ્ધાત્મક સ્વામી વિવેક નંદ, સ્વામી દયાનંદ, તિલક મહારાજ, જોષાણ કૃષ્ણ જોષાએ અને પાછળથી ત્રીધીજી, ટાલોર, શ્રી અરવિંદ, વિનોબાજી, કાકા સાહેબ કાલેશ્વર વગેરેના પ્રજ્ઞાવ જરૂર પડેલા. મહિલાઓમાંથી કસ્તુરબા, સરોજિની નાયક, વિજ્યા લક્ષ્મી પડિત, કમલારેવી ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેની અસરો પણ સહજભાવે ઝીટાઈ. ” તેમણે ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’માંથી સ્નાતકની પદવી મેળવી પણ, “સ્નાતક થયા પછી તમારી શી ઝંખના હતી ?” એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં તે બોલ્યા હતા: “આમ તો મારે આર્થિક બાબતે કોઈ સવાલ નહોતો. છતાં મનમાં થતું હતું કે પુરુષોની જેમ ઓછોએ પણ અમિસર થવું જોઈએ એટલે આઝાદીની લાંબામાથે અમારો પરિવાર સત્યાગ્રહો, જેલવસો અને સહન કરવામાં સક્રિય જ રહ્યો હતો. આઝાદી દેશને મળે એ મારી ખીજ ઝંખના. જે દેશથી તમારો સુધી, ખર્ચે ‘હિન્દુસ્વામ્ય’માંથી ‘મામ સ્વામ્ય’ સુધી પહોંચે એવી મહત્વની હતી, એને માટે ઉત્તમ વાહકબળ અને શિક્ષણ લાગ્યું. એટલે ગીજી ઝંખના બુની તરફ ‘નઈતાલીમ’ના પ્રયોજોની જેમાં અને શ્રી ડીણાબાઈ દેસાઈ (‘સ્નેહરશ્મિ’) જેવા ઉત્તમ સાથી કવિમિત્ર અને જોગણીકાર મળ્યા, જેમણે ભારે બળ આપ્યું. એથી ઝંખના હતી ઉન્નતિની જેમાંથી ‘સમુન્નતિ ટ્રસ્ટ’ બનાવીને બહેનો માટે સકારી પ્રેમ, ખાદી-મામલોગોની પ્રવૃત્તિઓ સીવણ તેમજ ‘ખાદી મંદિર’ દ્વારા ખાદી પ્રવૃત્તિ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ થતી તરફ. બહેનો પોતાની કુરસદના સમયે કમાણી કરે અને ઘરની આવકમાં પૂર્તિ કરે એવા આદેશ ખાલ રહ્યો. વળી ઓઠામાંથી દોષ તો, આત્મસન્માન અને આત્મ-જોરવધી જીવી શકે એવી એ મારી દષ્ટિ હતી. પાંચમું, પછાત વર્ગોની સેવા, અન્યાય દારૂ સર્વોદય, મજૂરી, હરિજનો અને પછાત કારીગર વર્ગના લોકોને માટે ઓઠ શિક્ષણ, સમાજશિક્ષણ,

મહિલામંડળો, યુવક મંડળો, હસ્તોલોગો-કુટીર ઉલોગો-મામલોગોની તાલીમ અને વ્યવસ્થા વગેરે બાબતો એમાં જોડાઈ... આ બધાને ધરવા, કાપકતોડો, શિક્ષકો તેવાર કરવા તથા નવી પેઢીને જીવનશિક્ષણ પ્રત્યે પ્રેરવા (સી. એન વિદ્યાવિહાર’ અમે શરૂ કર્યું’ જેમાં અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ થે જોવા થતી તરફ. ‘શિક્ષણ લલિત કલા, વ્યાયામ જી બી ટી. સી કેલેજ, સી-અધ્યાપન મંદિર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ એમાં ઉમેરાતી તરફ.

પોતે મુખર્ષી રાજ્ય ધારાસભામાં થે બૂંટાયેલાં, પાછળથી ગુજરાતનું રાજ્ય થતાં, તેમાં થે ધારાસભ્ય અને શિક્ષણપ્રધાન થયેલા, શાસનમાં રહીને થ, સમ્રેમ ત્રીધી-ભાવનાઓને પ્રસારવા માટે તેમણે ‘જુનિયાદી શાળાઓ’, ‘ઉત્તર જુનિયાદી’, અને ‘ઉચ્ચતર જુનિયાદી’ શાળાઓના પ્રયોજોને થ ઉત્તેજન આપ્યું. તેમજ બાલશિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ-સમાજશિક્ષણ, સી ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિઓ. ખાદી, મામલોગો, નશાખંધી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વગેરે અદ્યારવધ રચનાત્મક કાપકતોડોને પ્રસારવા-પ્રચારવા અને દૃઢ કરવા માટે જળવી જહેમત ઉઠાવેલી.

જીવનનાં પાછલા વર્ષોમાં, રાજકારણને રચનાત્મક દિશાઓ આપવા, તેમજ સર્વોદય પ્રવૃત્તિઓ, નઈ તાલીમ, જોસેલા, નશાખંધી મંડળ જ્યોતિસમત્રી પ્રવૃત્તિઓ, ‘સમુન્નતિ ટ્રસ્ટ’ દ્વારા મહિલા ઉત્કર્ષ, બાલમંદિરો, ‘ખાદી મંદિર’ દ્વારા ખાદી પ્રવૃત્તિ વગેરે ઉપર તેમણે શત્રુના હેલા દિવસો સુધી ધ્યાન આપ્યું હતું. “આપે જીવનમાં ખાસ કઈ બાબતો સાધી, જેને તમને સતોષ છે ?” આ પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહેલું, “સતોષ તો ભારે બાબત છે. બધી બાબતો એછા પૂણું સતોષ લાધે છે કે કેટલીક બાબતોમાં મળે અને કેટલીકમાં ન થે મળે. તો થે મને ભારે સતોષ છે કે અપરિણીત જીવન સ્વીકારીને,

પછી પણ આજેય વેડછી જ અમને નાનાંચોને ધાન્વતન નેપું લાગે છે. આ જુઠાકાકાના જમાનાની 'વ્હાલુડી વેડછી'ના જ માથા-મત્તાપ છે.

વેડછી આશ્રમના અને ત્યાંની મામુલાવાના એ સુવર્ણકાળમાં (કાલે આપ કહેવામાં મોઈને પોતાના સમય વિશેના મતલબ-પદ્ધતિ દેખાવ), અમારી જિંદગીના ઉપક્રમમાં જ અમને આદરણીય-વ્હાલા જુઠાકાકા, ચીમનભાઈ કાંદે,

નારાયણભાઈ દેસાઈ, મોહનભાઈ ખ કલ્યાણભાઈ ચૌધરી (અને ખીજા પચુ વણ નામે ચિતમાં લીડ કરે છે - પણ અટકું છું...) આ સોની જાવા-માવા નીચે અને મેંસેસે આમ ખેલવા-ફટવા-મળવા ખીલવ.ની ને તક સાપડી તે અમારા આ નાનકડા જીવનની એક મોટી પ્રુથનસીખી કૃપાનિરાલ જ બની રહી છે. આ જન્મે...કે પછીના જન્મે... પણ આવું સદમાગ્ય સોને સંપડે.

એનોડ ફાઉન્ડેશન-જીવરાતની સ્વ. પૂ. શ્રી જીગતરામભાઈ દવેને અંજ્ઞા

શ્રી જીવરાતરામભાઈ ૧૪-૩-૮૪ની જયારે વેડછીમાં અવસાન થયું અને ગ્રાંધીમાર્ગની એક વિસ્મૃતિ વિલય થઈ. ૬૦ વર્ષનો સતત પરિશ્રમ કરીને દક્ષિણ જીવરાતમાં સંખ્યાગણ કાર્યકરો તૈયાર કરીને સ્વતંત્ર જમાનદારીપૂર્વક સંસ્થાઓ વિકસાવી, શ્રી જીવરાતરામકાકા, બોલાવે ત્યાં ભવ, માગે તેને માર્ગદર્શન આપે, વિધવિધ શક્તિવાળા કાર્યકર્તાને નવી જવાબદારીથી વિકસાવે અને જવાબ નય ત્યાં નવા વિચારો વહેતા થયે. એ ઝીંછામ કે ન ઝીંછામ તે પછુ ગું ફે પછુ કાકા સદાય નવા વિચારોથી તાબા રહે, સૌ સાથે પ્રેમભર્યા વાતસલ્લખનો સંબંધ રચી-વાતસલ્લખ મેળવનારા અંદર અંદર લાડવા તૈયાર તેઓ નાના-નળળા ખેડે રહ્યા જતાં ભુલ કરનારનો કહી તિરસ્કાર નહીં અને સાચાને વધુ ઉદાર બનતા શીખવું-જીવરાતરામભાઈ આ કારણે વડલા જેવા વિશાળ બની ગયા, એમની ધીંગી

વડલાઈએ વિકસી અને તેના જ શરમા લીને દુધાદે રાખ્ય. ગ્રાંધીજીનેએ ખીજા હરોળ તૈયાર ન કરી પણ જીવરાતરામભાઈ તેમ ઉત્તમ અપવાદ રહ્યા. સંસ્થાઓ વિકસાવવા ને વ્યક્તિ મેલ બને તેણે થલુ થલુ સહન કરવું પડે થથા ઉદાર બનવું પડે. આવી ઉદારતા અને વાતસલ્લખ તેમણે લીને એક સુત રાખ્યા ચિસ્તની સોટી વીઝવાને બદલે સૌમ્યતાભર્યું મીન રવાનું ડેળવું પરિસ્થિતિની અસહ્યતા વખતે સહજરીતે નિર્ભય બની રહ્યા. બાવા જીવરાતરામભાઈ બળે પોતાની હસ્તી કાળને સમર્પિત કરી હોય તેમ સ્મૃતિ શુભાવી, સાબળવા બેવાની શક્તિ બધ કરી, વિચારો બંધ કરી હીધા અને સેવામાગીઓ માટે જીવન જીવવાની કળા અને રીત બતાવતા જઈ પ્રેમમય વાતાવરણમાં પોતાનું જીવન ધન્ય બતાવતા થયા.

— (એનેન્દ્રભાઈ પરીખ દ્વારા પ્રસ્તુત)

સ્વ. ઈંદુબેન શેકને સ્નેહાંજલિ | પ્રા હરીશ વ્યાસ

ઈન્દુબહેન, શ્રી ચીમનલાલ નગીનદાસ ચાહના ધનિક પરિવારનું મહાશ્રીમંત કુરુદ. શ્રી અ માલાલ સારાભાઈના પરિવાર સાથે એમના પારિવારિક સંબંધો ને જન્મેય ગ્રાંધીજી અને

ગ્રાંધીપ્રવૃત્તિઓ સાથે સહિષ રીતે સહળાયેલા હતા એટલે બાલપણથી જ ઈન્દુબેનના ઉપર એમને પ્રભાવ પડે તે સહજ હતું “કોની કોની અધરો વમે ઝીંઘેલી” એના જવાબમાં ઈન્દુબહેને કહેલું,

“આમ તો હરીશભાઈ, શરૂઆતમાં સ્વામી વિવેકનંદ, સ્વામી દેવાનંદ, તિલક મહારાજ, જોષાળ કૃષ્ણ જોખડે અને પાછળથી ત્રાંધીજી, ટાંગેર, શ્રી આરવિંદ, વિનોબાજી, કાકા સાહેબ કાલેલકર વગેરેના પ્રભાવ જરૂર પડેલા. મહિલાઓમાંથી કસ્તૂરબા, સરોજિની નાવડુ, વિન્યા લક્ષ્મી પંડિત, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેની અસરો પણ સહજાવા લાગ્યા...” તેમણે ‘શુદ્ધરાત વિદ્યાપીઠ’માંથી સ્નાતકની પદવી મેળવી. પણ, “સ્નાતક થયા પછી તમારી શી ઝંખના હતી ?” એ પ્રશ્નના અત્યુત્તરમાં તે જોડવા હતા. “આમ તો મારે આર્થિક બાબતે કોઈ સવાલ નહોતો છતાં મનમાં થતું હતું કે પુરુષોની જેમ ‘ઓઝાઝે’ પણ અગ્રેસર થવું જોઈએ. એટલે આઝાદીની લડતોમાંયે અમારો પરિવાર સત્યાગ્રહો, નેલવસો અને સહન કરવામાં સક્રિય જ રહ્યો હતો. આઝાદી દેશને મળે એ મારી ખીજ ઝંખના, જે દેશથી ત્રાંમડા સુધી, ખરેકે ‘હિન્દુસ્તાન’માંથી ‘મામ સ્વારાજ્ય’ સુધી પહોંચે એવી ત્રણતરી હતી, એને માટે ઉત્તમ વાહકબળ અને શિક્ષણ લાગ્યું. એટલે ત્રીજી ઝંખના બની ગઈ ‘નર્મલ ધીમ’ના પ્રયોજોની જેમાં મને શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ (‘સ્નેહરશ્મિ’) જેવા ઉત્તમ સાથી કવિમિત્ર અને ટેલિગ્રાફીકાર મળ્યા, જેમણે મારે બળ આપ્યું. ચોથી ઝંખના હતી ઉત્તરિની જેમાંથી ‘સમુન્નતિ ટ્રસ્ટ’ બનાવીને બહેનો માટે શહકારી પ્રેસ, ‘ખાદી-મામલોજોની પ્રવૃત્તિઓ સીવણ તેમજ ‘ખાદી મંદિર’ દ્વારા ખાદી પ્રવૃત્તિ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ થતી ગઈ બહેનો પોતાની કુરસદના સમયે કમાણી કરે અને ધરની આવકમાં પૂર્તિ કરે એવો મારો ખ્યાલ રહ્યો. વળી ફેરી કમાતી હોય તો, આત્મસન્માન અને આત્મ-ગૌરવથી જીવી શકે એવી એ મારી દષ્ટિ હતી. પાંચમું, પછાત વર્ગોની સેવા, અ-લોઘ્ય દારા સર્વોદય, મજૂરો, હરિજનો અને પછાત કારીગર વર્ગના લોકોને માટે પ્રૌઢ શિક્ષણ, સમાજશિક્ષણ,

મહિલામંડળો, યુવક મંડળો, હસ્તોદ્યોગ-મુદ્રી-ઉદ્યોગો-મામલોજોની તાલીમ અને વ્યવસ્થા વગેરે બાબતો એમાં જોડાઈ... આ બધાને ધડવા, કાર્યકર્તાઓ, શિક્ષકો તૈયાર કરવા તથા નવી પેઢીને જીવનશિક્ષણ પ્રત્યે પ્રેરવા ‘સી. જ્યેન વિદ્યાવિહાર’ અને શરૂ થયું’ જેમાં અનેક શાખા-પ્રશાખાઓં જે ઊભી થતી ગઈ... શિક્ષણ, લલિત કલા, વ્યાયામ જી. પી. ટી. સી. કોલેજ, ઓ-અધ્યાપન મંદિર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ એમાં ઉમેરાતી ગઈ.

પોતે શુભંભઈ રાજ્ય ધારાસભામાં જે ચૂંટાયેલાં, પાછળથી શુદ્ધરાતનું રાજ્ય થતાં, તેમાં જે ધારાસભ્ય અને શિક્ષણપ્રધાન થયેલાં, યાસનમાં રહીને થ, સપ્રેમ ત્રાંધી-ભાવનાઓને પ્રસારવા માટે તેમણે ‘શુનિવાદી શાળાઓ’, ‘ઉત્તર શુનિવાદી’, અને ‘ઉચ્ચતર શુનિવાદી’ શાળાઓના પ્રયોજોને થ ઉત્તેજન આપ્યું. તેમજ ખાલશિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ-સમાજશિક્ષણ. ઓ ઉત્તરિની પ્રવૃત્તિઓ. ખાદી, મામલોજો, નયાબ ધી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વગેરે અદ્યારવધ રચનાત્મક કાર્યક્રમોને પ્રસારવા-પ્રચારવા અને ફલ કરવા માટે જાગી જહેમત ઉઠાવેલી

જીવનના પાછલા વર્ષોમાં, રાજકારણને રચનાત્મક દિશાઓ આપવા, તેમજ જ સર્વોદય પ્રવૃત્તિઓ, નર્મલ તાલીમ, ગેસેવા, નયાબ ધી મંડળ જયોતિષધની પ્રવૃત્તિઓ, ‘સમુન્નતિ ટ્રસ્ટ’ દ્વારા મહિલા ઉત્કર્ષ, ખાલશદિશો, ‘ખાદી મંદિર’ દ્વારા ખાદી પ્રવૃત્તિ વગેરે ઉપર તેમણે મૃત્યુના ઉલ્લાસ દિવસો સુધી ધ્યાન આપ્યું હતું. “આપે જીવનમાં ખાસ કઈ બાબતો સાધી, જેને તમને સતોષ હિ ?” આ પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહેલું, “સતોષ તો ભારે બાબત છે. બધી બાબતે ઝોછો પૂછું સતોષ લાભ છે કે કેટલીક બાબતોમાં મળે અને કેટલીકમાં ન મળે. તો જે મને ભારે સતોષ છે કે અપરિણીત જીવન સ્વીકારીને,

‘સી. એન. વિદ્યાવિદાર’ જેવી સરસ શિક્ષણ સંસ્થા
જોઈ કરવામાં જાગી વાકાત લખાવી, ખીજું,
‘ખાદી મંદિર’ દ્વારા ખાદી સેવા, ત્રીજું,
‘સમુન્નતિ ટ્રસ્ટ’ દ્વારા સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ
થઈ શકી. એથી, સરકારમાં જઈને ચાસનને
સાધન શુદ્ધિને માટે તથા ગ્રામી વિચારને માટે
‘વાળવા’ માટે યથાશક્તિ પુરુષાર્થ કર્યો, પાંચમું,
નશાળ ધીનુ ભારે કામ થયું....આવા અનેક
સંતોષ છે, જે મને સુખ આપે છે. અસંતોષ

તો થોડોક રહેવાનો જ. એવું સાડું છે ને ?
એનાથી વિશેષ કંઈક કંઈક કરવા માટે જાગ મળે
છે ને ? આ જન્મમાં જે થયું તે ખરું, નહિ
થાય અને અધૂરું રહેશે તો આમલા જન્મમાં
કરીશુ. ગાંધી ગાંધી જે કંઈક કયું છે તેની બારે
પ્રુથી મારા દિલમાં છે..નાનામોટા અનેક ભાઈ-
બહેનોને સાથ મળ્યો છે, જેમાંથી હું આ મિત્ર
કામ કરી રહી છું. ‘બાપુ’ના માટે હું જીવી છું
એનો મને પરમ સંતોષ છે”

સંસ્કારપુરુષની વિદાય | વસંતભાઈ લાખાણી

રણજીભાઈ પટેલ

જન્મ : તા. ૩૧-૭-૧૯૦૮

અવસાન : તા. ૪-૪-૧૯૮૪

એમનું જીવનકાર્યને ટેલુ જીવું હતું ? શિક્ષણ
—પત્રસંપાદન—સાહિત્યપ્રકાશન વગેરેમાં એમનું શું
પ્રદાન હતું ? એટલું જ નહિ વિશાળ જગતમાં
અસંખ્ય વ્યક્તિઓ સાથે તેઓ ટેલુ નમ્ર અને
આત્મીયપૂર્ણ હતા ? વગેરે પ્રશ્નોની સાચી સમજ
તો, જેઓ શ્રી રણજીભાઈને બાળતા હોય તેઓને
જ તેમનો અંદાજ આવે !

શ્રી રણજીભાઈએ કોલેજની શરૂઆતનું
શિક્ષણ મહાકવિ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રખ્યાત
વિદ્યાપીઠ ચાતિનોતનમાંથી લીધું. તે પછી
સુબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન વિષય લઈ
એમ. એ થયા છે. સ. ૧૯૪૮માં આયર્લેન્ડમાં
આવેલી હાલિનની ટ્રિનિટી કોલેજમાંથી હાવર
ડીગ્રીમાં ઈન એગ્રીમેન્ટ મેળવ્યો.

વડોદરામાં શ્રી નં. કૃષ્ણચંદ્રિ વિશે જાણને
પ્રેમ કશું બાળવું હોય તો સૌ એક જ નામ
આપે અને તે શ્રી રણજીભાઈ પટેલ. આ વિદ્વાન
અને જ્ઞાની પુરુષે સતોતરો વર્ષ પૂરાં કરી, ગઈ
૪૨ીં એપ્રિલે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લીધી. એમના
હૃદયના સાથીરાગ હમે હૃદયરાગને આમંત્રી.
અને ચાર દિવસ દવાખાનામાં રહ્યા પછી એમણે
જીવનલીલા સંતોષી લીધી.

એ રણજીભાઈ કેવી વ્યક્તિ હતા ? કે

વિદ્યાભ્યાસ પૂરાં થતાં શ્રી રણજીભાઈ સ્વદેશ
જાવ્યા માધ્યમિક શાળાના હેડમાસ્ટર તરીકે ઈડર,
પૂના, મડગા, બોરસદ, પાલનપુર ઇત્યાદિ સ્થળોએ
કામ કર્યું. વચ્ચે ટેલુકા સમય ઈડર રાજ્યના
ઈન્ડિસ્ટર એક પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન-વિદ્યાધિકારી
હતા છેવટે વડોદરાની શ્રી સયાજી ડાઈસ્ટ્રીબ્યુટ
પ્રિન્સિપાલ તરીકે નવ વર્ષ સેવા આપીને નોકરીની
કારકારિ પૂરી કરી, નિવૃત્ત થયા.

[વિનયભાવે]

તેઓએ અધ્યયન અને અધ્યાયન કાળ દરમ્યાન 'વડોદરા વિદ્યાથીમંડળ', વડોદરા શિલ્પા આધાર સંઘ' અને 'બનાસકાંઠા આચાર્ય સંઘ' જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી હતી.

નોઠરીમાથી નિવૃત્તિ લીધા પછી થોડા સમય સુધી થિયોસોફીકલ સોસાયટીના મુખ્યપત્ર 'ઓર્થોડોક્સ'માં પાલન કર્યું હતું. એ આગ્રહ એમણે પોતે પણ શ્રી જે. કૃષ્ણમુર્તિના વિચારથી પ્રેરાઈ 'બોધિ' માસિક ચર કર્યું હતું. ખૂબ પ્રભાવક અને મુશ્કેલી એવા અનેક તત્ત્વજ્ઞાનોના તેઓ અને વિચારો એમા સ્થાન પામ્યા ગુજરાતના સુકી વાચકોમાં 'બોધિ' પ્રત્યે અનેરો આદર હતો. પરંતુ કમસાગરે ઠોકરીકાળમાં શ્રી રણછોડભાઈએ 'બોધિ'નું પ્રકાશન બંધ કરી દીધું મુક્ત વિચાર-સુધિનો સ્વેચ્છાવિહારી આ જીવ કોઈ બધનમાં કામ કરી શકે નહિ તે સ્વાભાવિક છે નવાઈની વાત એ છે કે 'બોધિ' જેવું અદિતીય માસિક તેમણે ચાલના ઝોપીયદન કરીને ચલાવેલું.

શ્રી રણછોડભાઈએ સાહિત્યજ્ઞે ઠીક ઠીક પ્રદાન કર્યું ■ શ્રી 'જે. કૃષ્ણમુર્તિ'નું જીવનદર્શન એમનું તત્ત્વજ્ઞ અને મહત્ત્વનું પ્રસ્તુત છે. એ ઉપરાંત 'મહાવીર દર્શન', 'મધ્યમ પ્રતિપક્ષ', 'જળ ઉપર અંકુશ', 'દાદાનું આત્મનિવેદન', 'દાદા ભગવાનનું તત્ત્વદર્શન', 'અકસમાજ' વગેરે ગ્રંથો આપ્યા. આ ઉપરાંત અમોઘ કાવ્યમાં પણ 'ધી નોડ' નામની સુદર પ્રસ્તિતા શ્રી કૃષ્ણજીના વિચાર પાશ્વાદ્ભૂમાં લખી છે.

■ શ્રી રણછોડભાઈએ ઇંગ્લીશ, ફ્રાંસ, આયર્લેન્ડ, ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા ઇત્યાદિ દેશોના પ્રવાસ ખેડ્યો હતો, તેઓને તત્ત્વચિંતકો અને સતપુરુષોમાં વિશેષ રસ હતો; એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રી અરવિંદ, શ્રી રમણ મહર્ષિ, શ્રી જે. કૃષ્ણમુર્તિ,

શ્રી દાદા ભગવાન વગેરેને તેમણે પ્રત્યક્ષ રીતેય સંભળ્યા હતા.

આ સૌમાં શ્રી જે. કૃષ્ણમુર્તિના જીવનદર્શનની અસર એમના પર સવિશેષ હતી. તેથી જ હેલ્થ પાચ દાયકાઓથી નિયમિત મુખર્થ-મદાસ-દિલ્હી કે વારાણસીમાં યોગ્યતા શ્રી કૃષ્ણમુર્તિ-વાર્તાવાપોમા તેઓ હાજરી આપતા.

આની સૂક્ષ્મ અસર શ્રી રણછોડભાઈના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં એમની સાથે સંપર્ક કરનાર વ્યક્તિ નાની હોય કે મોટી, સામાન્ય હોય કે પ્રતિષ્ઠિત, કે કુટુંબીજન હોય-પરંતુ હીની સાથે નિર્મોહી અને વિનમ્ર વર્તનમાં થતી તેઓ થોઈ સંપ્રદાય કે સંસ્થાઓના વાદામાં ભેડાતા નહિ છતાંય સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં પૌતાપણના ભાવથી સેવાકાર્ય કરતા તેઓ કહેતા, 'ખૂબ લખ્યું, ખૂબ વાન્યું અને વિચાર્યું', ખૂબ કૃપા; હવે તો જીવનમાં જીડી શાંતિને અનુભવ થશે એ જ મારી શોધ છે -તેથી હેલ્થ જેટલાય વર્ષોથી 'નિષ્કલંક-માનવ' તરીકે તેઓ ખરેખર આંતરિક શાંતિમાં જીવતા હતા.

તેથી જ આત્મ પારદર્શક ગૃહસ્થજીવન બોઈને 'વિશ્વઓર્થો' આશ્રમના પ્રણેતા સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાનંદજી એમને વારંવાર તેમના આશ્રમમાં જ રહી જવાની વાત કરતા હતા, તેઓ શ્રી દાદા ભગવાનના પણ અત્યંત મૈત્રીવર્ત્તમાં હતા શ્રી દાદા યશ્વી વખત એમને પ્રેમથી સંભારતા. શ્રી રણછોડભાઈ શ્રી વિમલાજી, નિસર્ગદત મહારાજ વગેરેને પણ મળવા જતા.

દૂર કામાં, શ્રી રણછોડભાઈનું જીવન ધન્ય હતું. આપણે પ્રામાણિકપણે એમની જીવનશોધ ભરી રાખવી એ જ આપણી એમના પ્રત્યેની ખરી હૃદયભૂમિ છે.

પરમ જીવનના ઉપાસક શ્રી રણછોડભાઈ પટેલ | ડૉ. નીતિન જે. વ્યાસ

ચંદ્ર તા. ૧૬ીં એપ્રિલે સુરતમાં મારા એક સ્નેહીના નિવાસ સ્થાને સમાચારપત્રનાં પાના ફેરવતા નજર એક ટેકાણે અટકી ગઈ પહેલાં તો માનવામાં ન આવ્યું પરંતુ પછી સરનામું અને કોડા જોતાં ખાતરી ચંદ્ર ગઈ કે શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિ વિચારધારાના ગુજરાતનાં બાણીતા ચિંતક, અધ્યાત્મવિદ્યાના સાધક અને ટિક્કોબકાર શુ રણછોડભાઈ પટેલે ૪૫ીં એપ્રિલનાં શુરારે આ દુનિયામાંથી વિદાય લઈ લીધી છે એમની વિદાય આટલી જલકી હતી તે કદાચ ન હોય કારણ કે હંમેશાં પહેલે દિવસ પહેલાં જ મુજબમુઠાથી પાછા ફરતાં બપોરનાં માર વાગે એમને મળવા એમના આગાહીના નિવાસસ્થાને જઈ પહોંચેલાં. ટોચે માસની અમેરિકાની ટૂંકી મુલાકાત પછી તાજાં જ તેઓ વડોદરા પાછા ફર્યા હતાં બપોરનો સમય કવેળાનો હોવા છતાં બે-પાંચ મિનિટ ભીભાભી મળવાને જ એમના ઘર તરફ ફર્યા હતાં. પરંતુ એમના અંતરંગી વર્ણન શ્રી હરિભાઈ પટેલ કે લક્ષ્મીકાની જેમ એમનું હૃદયમણી 'સાહેબ' શબ્દનું સંબોધન મારે માટે પણ અક્ષરશઃ સાહેબ-શબ્દ જ હતું. મારી ઇચ્છાએ એમની રમ લેવાની વાત ચક્ર જ ન હતી. અગાઉની અમારી ઉલ્લી મુલાકાત પછી એમને જે નવીન અનુભવ, ચિંતન અને સમજદારી લાધી હતી તેની નિર્ધાર પ્રેમ અને હૃદયથી સવિસ્તર આપ-લે કરવાનું એમણે સહજ માન્યું અને ખાસાં લાગા સમય સુધી મારી સાથે વાતચીત કરી.

પેર ! એમેય શ્રી રણછોડભાઈનું નિવાસસ્થાન મારા જેવા કેટલાયને માટે જીવનની જિંદગી શોધતું યાત્રાસ્થાન હતું. એમ તો, જાણ સંનિવારે સંતો શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિ વિચારધારાની અંતરંગ એક નાની સલા નિયમિતપણે એમને ત્યાં મતી. જો કે છેલ્લા કેટલાય સમયથી હું એમાં જઈ શકતો ન

હતાં પરંતુ મારા પર એમના વિશિષ્ટ ભાવને લઈને સમયે સમયે જ્યારે એમને ત્યાં જતો, ત્યારે તેઓ કૃષ્ણમૂર્તિદર્શનના કોઈ એક પાસાનું વાચન વાંચ્યાં કરતાં જાયવા તો શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિનાં વ્યાખ્યાનની કોઈ રેકોર્ડ મને સંભળાવતાં આના સંદર્ભમાં જ વળી ગતિશીલ જીવનમાં જે પ્રશ્નો ઊભા થતા તેનું સમાધાનપૂર્ણ વિશ્લેષણ પણ કરતાં.

શુ. રણછોડભાઈ મૂળમાં જ વિચાર-સંસ્થિતા અનન્વ ઉપાસક લગભગ બારેક વર્ષ પહેલાં જ્યારે એમની સાથે પ્રથમ પરિચય થયો તે એમની આ યાનજીતિને પરિણામે જ. 'મારી પડોશમાં આવેલ વિશ્વજ્યોતિ વિદ્યાલયનાં એ ટૂંકી અને તેથી નિયમિત સ્કૂલમાં આવતા એક દિવસે એમને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક પુસ્તકની જરૂર પડતાં મને સુનિવર્તીટી પુસ્તકોલયમંથી તે પુસ્તક લાવી આપવાની વાત કરી મેં આ જ જે જ્યારે વધુ ઉત્તેજી હાખવી તો તરત એમણે ચક્ર કરેલ 'બોધિ' માસિકને અઠ મારા હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું કે નર્વા નર્વા પુસ્તકોની સહાય એમને ખુબ જરૂરી જાની ચક્ર છે. તે વખતે મેં મારી અંતર પણ નાની એવી લાગણી એમને ખતાવી; તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા કે એમનું કામ હવે થઈ શરૂ થઈ ગયું. મારી હાજરી લેર હોય કે ન હોય પરંતુ જ્યારે એમને જે પુસ્તક પસંદ પડે તે પોતે લઈ જશે એવું તરત જણાવી દીધું ... અને ત્યારથી અમારી મિત્રતા બનિષ્ઠ જનતી ચક્ર.

આ 'બોધિ' માસિકને અરેખર આગવી સાત હતી ભલે એ માત્ર પાંચ કે છ વર્ષ માત્ર અને મોટા પાયે વાચકવર્ગ ઊભું ન કરી શક્યું. તોયે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થતાં સામયિકોમાં જે કેટલાક વિશિષ્ટ અને હૃદય મોટિના છે તે

વર્ષમાં ફેં 'બોધિ' ને ખમિત મુકું કાપકામ, કામળ, બાઈન્ડિંગ વગેરેમાં તેા જોની શુભરતા ખરી જ— 'સાહેબ' માસિકના લેખો પરત્વે વિશેષ કામળ છે, દર વખતે જે તે સમવાનુસાર સાહેબ એક ખાસ લેખ સુનિસ્તર લખે લેખોની ભાષા સરળ અને રસાદ્રી શુભરાતી ભાષામાં મળ્યા નીતીન શબ્દો એમાં કંડારાયેલ જોવા મળે વળી આ લેખોમાં સાહેબની દૈષ્ટિ સતત માનવતાવાદી અને ક્યેયમુક્ત જીવનની પગમ ત્રિતિ જ એ નિઃકાંકુલ હતી આવા કેટલાક લેખોના લખાણ દરમ્યાન મારી સાથે વાચન કરે અને ક્યારેક ક્યારેક મને લખવા માટે ઈજ્જત આપે । મારી યુવાનીની શરૂઆતને એ કાળ જીવન અને જગત સહજ રેમાયક ભાસે તે સમયે જ્યારે મારી ભૌદિક દષ્ટિ અને સમજને ટોપ રૂપે વાચા ન હતી, આસપાસ એવી કોઈ સચોટ વ્યક્તિવિશેષ મૂળે પછે પ્રેરનાર ન હતી ત્યારે સાહેબશ્રીનો સહવારો મારે માટે ખૂબ પ્રેરણાદક બની ગયો અને તેઓ એમના આખરી શ્વાસ સુધી મારે માટે વિધાયક પ્રેરણાસ્તોત બની ગયા

જાન્યારે મોટી મંદમાળાના વિશ્વવિચારદર્શનના મંદમાળાની નવરંગાન વિશે તત્તોશી બોગીભાઈ ગાંધી તદ્વિષયક યોગ્ય તજ્ઞની શોધમા હતા ત્યારે મેં સહસા તેમને શ્રી રણછોડભાઈનું નામ સૂચવું. ખૂબ વિસ્તૃત અને મહત્વના આ ધીનીય દર્શનને જ્યારે શ્રી રણછોડભાઈએ સદ્ગિતમા છતાં સરળ અને પ્રવાહી ભાષામાં પૂરું કર્યું ત્યારે શ્રી બોગીભાઈ એમનાથી ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એટલું જ નહિ એમને એ પછીના મંદમાળા એક મુખ્ય લેખ લખવાને ફરીથી આમ ત્રણ આપ્યું પરંતુ ખેર ! વિધિને એ મજૂર નહોત !

'બોધિ' માસિકના સપાદનથી સ્વ. રણછોડભાઈની લેખનશક્તિમા જનરો ઉજાળા

આવેલો. ઉપલાં થોડાં વર્ષોમાં જ તેમણે સારા એવા મુલ્યવાન પ્રસ્તુતોનું પ્રદાન કર્યું જેને સંદર્ભ અન્વય અપાયો છે. એ કે તેઓ આ વિશાળ અધ્યયન કોઈ શુધ્ધ પડિત કે શાંતીની બુદ્ધિવૃત્તિ સંતોષવા પુરતું નહિ, પરંતુ એમની અંદર સ્થિત સાધકચેતનાની નિઃશ્રેય પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિ અર્થે હતું. થોડા પસંદગીયુક્ત યુવાનોને લઈ નવનરમ્ય ધાળાકુતરી કે નમંદાતીરના કરનાલી પ્રાચીન ત્રણ-ચાર દિવસની અયાશિબિરો મ્યારેક ક્યારેક યોજતા ત્યારે એમના માહવતાની આ આધ્યાત્મિકસભર અનુભૂતિની કિમિદ અવક આ લખનારની જેમ અનેક અનુભવી છે તેથી જ વિવિધ શિબિરોમા એમના વ્યાખ્યાનોની પ્રેરણા સાલળવી અમારે માટે હજી આજે પણ વાર વાર નિતનવીન તાજગીને જ અનુભવ છે

સ્વ. શ્રી રણછોડભાઈની આ આધ્યાત્મિક શરૂઆત વ્યક્તિત્વતરૂપે સીમિત ન બની રહેતા, ઉપલા કેટલાય વર્ષોથી સામાજિક પ્રવૃત્તિમા પણ પરિણત બની હતી તદ્દન નિઃસંકાય વ્યક્તિએ જાતમહેનતથી પ્રવૃત્તિ કરીને ઉપાજન કરતો ધ્યાય તે રીતે તેમને મદદ કરવી કે કોઈ હરિજન શાંતિની ત્યજવાને નવેસરથી અભ્યાસ કરાવે, અને સામાજિક રીતે પુનઃસ્થાપિત કરવી વગેરે એમને માટે સહજ હતું તદ્દન સામાન્ય ભાળકોને કેમ લાજાવી શકાય એની તેઓ સતત ખેવના રાખતા

પૂ સાહેબના વ્યક્તિત્વત શુભોમા સૌનું ખૂબ જ્ઞાન જેણે એવા શુભો હોય તેા તે તેમની યોજનામાં અને પ્રવૃત્તિમાપવે, બીજા શબ્દોમા આ એમની સૌંદર્યલક્ષી અને કમંલક્ષી દષ્ટિ સૂચવે છે, એમની આસપાસનું વાતાવરણ હંમેશા મ્વચ્છ અને સુદર હોય, દરેક વસ્તુ એની યોગ્ય જગ્યાએ હોય અને જરૂર વિનાની અને વધારાની કોઈ વસ્તુ જોવા મળે નહિ. ચર્ચા

ચાલતી હોય ત્યારે કોઈ અવ્યવસ્થિતતા કે ગંદકીનો રજામાર્ગ અનુભવ પશુ થાય, તો જરાય શોભા સહ્ય રાખ્યા વિના પોતે જ સાફસફીમાં લાગી જતા. લીલ ચિત્રોથી માંડી કે પાવલુછણા સુધીની કોઈ પણ વસ્તુની એમની પસંદગી વિશિષ્ટ ગુણવત્તાવાળી;—એમાં કયાય ભણકો કે દેખાડો નહિ. સર્વત્ર સાદગી અને અનુકૂળતા અનુભવાય.

વળી, શ્રી રણછોડભાઈની ચારીરિક ગુણગતા પણ અજબની હતી. કોઈ કામમાં આળસ નહિ અને ચાલવામાં તે કુવાનોને પણ શગભાવે. દેશ-પરદેશમાં એકલા એકલા પણ લાંબા પ્રવાસો ખેડે

રાખવા એ લાની-સુની વાત નથી. આમ તો, એમના દેહમાં મૂઠોગર હાડકાં સિવાય કંઈ જ ન જણાય, પરંતુ એમની કથિત જીવનકળાએ જ એમને સાકારસત્તા દાવકા ઉપરાંતનું વૈવિધ્યસભર જીવન આપ્યું હતું.

સ્વાનંદપ્ટા અને છોડા સુવેદનથીજ એવા સ્વ. કાકા રણછોડભાઈ માટે વધારે હું શું લખું? એટલું જ કહીશ કે આવા સંસ્કારપુરુષ વારંવાર આવતા નથી. એમના જવાણી આપણે વધુ મરીશ બન્યા છીએ. એમની જીવનશૈલિને સમજવા 'સતત' પુરુષાર્થ કરવો એ જ એમનું સાંજું તપશ્વ છે.

આદ્યવયના સાથી—પ્રજ્ઞાચક્ષુની વિદાય !

(સ્વ.) ભાઈ નેહાલાલ મો. દક્ષિત મારા શાળા-શિક્ષણ સમયના સાથી. તેજસ્વી વિદ્યાર્થી એમના પિતા એક સંસ્કારી વિદ્વાન પુરુષ સ્વમાની સેવાનાં, ભાઈ નેહાલાલ ભણે પિતાની પ્રતિભૂતિ જ એછે હો. વિદ્યાભ્યાસ ખી એ. સુધીનો કર્યો. અને, સુખમાં હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કોટેક ક્ષાપકો ગાળ્યો. તેવામાં તેમણે બળિયાના ઉપદેવમાં એક બાંધો. શુભાષી એ પછીના બે દાયકા અમદાવાદમાં ગુલચેરી જગે વચ્ચે અકળાવતા અને ક્યારેક હતાશા પણ એકલ અનુભવતા. એમના પત્નીને પણ આખોની ગંભીર તકલીફ થયા પછી તે એમની કસોટી ધણી બાકરી હતી. મારા વડીલ બંધુ સાથેના તેમનો સંબંધ વધુ ધનિષ્ઠ હો. પરંતુ, મારી સાથેના સખ્યનો પાતળો તંદુ માલુ રહ્યો હતો, તે મારા મોટા ભાઈના અવસાન બાદ, વધુ પાકો બન્યો હતો—ખૂબ જ નિખાલસ હર્યે તેઓ તેમની વ્યથાએ અને અકળામણો પત્નીમાં લખી જણાવતા. ક્યારેક મળવાનું થતાં પ્રેમથી વરસી જતા.

આનંદ અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે છેલ્લે એમનો એક પત્ર બે એક મહિના ઉપર જ

આવ્યો. મૂળ અક્ષરો ખૂબ સારા, મરેડમાળા, પરંતુ દષ્ટિભેદ પશીવ લયકતા અક્ષરોમાં તેઓ પત્રો લખતા રહેતા. એવો જ એ પત્રમાં પોતાની પ્રાપ્ત થયેલી અતરની સ્વસ્થતાની ખૂબ જ ધાર્મિક વાત હતી. ઉપરાંત એક સ્વચ્છેત્ત કાવ્ય (હિંદી)ની પ્રસારી પણ હતી. બધું પૂરું ન હોવાતાં, તેની એ લીડીંગે છાંડી દઈને, નકલ કરી મોકલી. થોડાક દિવસમાં એમની પુત્રવધૂ પાસે લખાવેલ પત્ર અને પેલી કાવ્ય પ્રક્રિયાઓને પુણી પાઠ મળ્યો. (૨૦-૪-૮૫) ખૂબ જ ખૂબ સુખ અનુભવ્યું. ત્યાં જ થોડા દિવસમાં તે તેમના અવસાનના સમાચાર આવ્યાં. ચિત્તને ઝાટકો લાગ્યો—જો કે, એમની 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ' સ્થિતિ અને લગભગ ૭૮ની ઉંમર! બહુ એતાં, એમના ઉલ્લાસ દોઢ દાયકાની ઉત્તમ કાલોમાં દેહ છોડ્યો—એ આશ્ચર્યક પણ બન્યું..

(સ્વ.) ભાઈ નેહાલાલની અતિમ કૃતિ અને તેના ઉપરનું તેમનું પોતાનું વિવેચન રજૂ કરતાં આનંદ અનુભવું છું.

—હો. ગાંધી

[વિશ્વમાનવ:]

આફ અવ સૌજની વેળા
 આફ અવ સૌજની વેળા
 મિત મેરા આફ અવ સૌજની વેળા
 પૂલિ ખૂમર સર્વ દિશાયે
 પૂંવલે મયે સ્મૃતિ ચિત્ર
 મુસલે યકે ધૌર ઘરતે વહત હૈ
 આગે નિકલ ગયે મિત્ર
 સિદુરી દુઆ નમ જો યા નીલા
 આફ અવ સૌજની વેળા
 મન મેરા આફ અવ સૌજની વેળા

જેડૂતને પ્રતીક બનાવી મારી, ભંત ઉપર મે
 આ ગુજન કયું છે હું પણ એ શીને એવારે
 (૭૮) પહોંચ્યો છું હૃદયરોગનો બીજો હુમલો
 હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે ત્રાઈ મધું આફ અવ
 સૌજની વેળા-હવે આપલો શૂન-સાનુ પણ
 અસ્તાયયે પહોંચ્યો ! સ્મૃતિચિત્ર ધૂધલા થયા
 છે, મતલબ કે છેલ્લાં સાઠ વર્ષના મળાના વર્ષો,
 મહિનાઓના બનાવો આજસુધી ચોક્કસપણે કહી
 શકવો હતો, અને આજે હવે સ્મૃતિ ભૂંસાતી
 ચાલી છે.

હિન્દીમાં મિત્ર માટે 'મિત' શબ્દ પણ છે.
 વૃત્તિ દુસર = જામડામાં સવારે સીમમાં ચરવા
 ગયેલી માથોના ધણુ સાજ પડતાં, ઘેર આવવા
 મૂકેલાં વાહરડાં યાદ આવવાથી, ટોડતા જામ બણી
 ભૂતાં હોય છે તેમના પત્રની ખરીઓથી જોડી
 ધૂળ જો મે ચડે છે, અને વોતાવરણ ધૂધળું અને
 ધૂળમય બને છે. આ દૃશ્ય માટે ધૂસિ-ધૂસર શબ્દ
 વપરાયો છે સંસ્કૃત કે જૂની ગુજરાતીમાં આ
 શબ્દ વપરાયેલો જાણ્યો છે.

મને હૃદય રોગનો બીજો હુમલો ૨૧ ફેબ્રુ એ
 આવ્યો. મેઠાસણની ત્રીસ પથારીની મોટી સરદાર
 પટેલ રેફરલ હોસ્પિટલની સ્પેશિઅલ રૂમમાં હું
 એકલો જ પડ્યો હતો ત્યાં મેં એક દિવાસ્વાન
 Vision, ભેદુ. ૮૦-૮૫ ની ઉંમરનો એક જેડૂત
 વોતાનાં પાંચ દસ ઠેર ચરાવી ઘર બણી જાય છે.
 માથે સમઢીતા માળાં નેવે સૂધી સાડીનો બારો
 છે. બે ધરડા બળદોના પીઠ પર હાથ મૂકી ઘર
 બણી જાય છે અને આ ગીતનું ગુજન કરે છે

વર્ણન આશમતાં દિવસને અને તેની
 આશમવા એકેલી ઉમરને ઉદ્દેશીને છે

આ ગીત-ગુજન પાછળ નૈરાશયનું બળ છે,
 એમ ન માનશો. સમયોચિત ગુજન બની ગયું
 છે. ૧૯૨૬ માં મોડાસા હાઇસ્કુલના 'અરુણ'
 માસિકમાં મેં એક ગીત લખેલું 'આતરનાદ':

જય તારો જય તારો અમ્યા જય તારો;
 શૂનવથી કટાણીય મા તું, ચરકુ ધમી નહીં ડરને.
 પદર લીટીના ગીતની એ લીટી બધી લખી છે.
 આજે હું વીસ વરસના અધાપાના દિવસો પછી
 પણ કંટાળ્યો નથી, જોત માગતો નથી; અને
 આવે તો હરતો નથી. અવલોકન કરતાં જોઉં
 છું કે આજુબાજુ કંઈ સોચ્યા નથી.

તમને બનેને આ ગીત-ગુજન ગમ્યું તેથી
 રાજ થયો છું. શ્રી કલ્યાણકરને પણ મેં આ ગીત
 લખી મોકલ્યું છે થરમાં પણ હરવા દરવાની
 શક્તિ નથી એ સંજોગમાં મારો મનોઆધાર
 કેવો છે તે મિત્રોને લખ્યું છું. આજે જ ધ્રુવવક્ર
 સૌ ગીતા ઘેર આવી છે તેની પાસે નકલ કરાડું
 છું ....

* જ. જી. યુ. જામજી નેઠાવાલના વાંચક સંપ્રદ નીકળવન

અનામત : કેટલાંક પ્રસ્તુત પાસાંઓ | લોગીસાઇ ગાંધી

(૧)

આપણા બંધારણમાં 'સર્વની સમાનતા'ની ઘોષણા વારંવાર જોરજોરથી ફોહરાવાઈ હોવા છતાં, સાથોસાથ જવવાદ રૂપે ઓછો અને બહુજો માટે, અને 'અનુસૂચિત શ્રાતિઓ' (અરુપુશ્યો-SC) તથા 'અનુસૂચિત જનજાતિઓ' (આદિવાસીઓ-ST), ઉપરાંત 'પછાત વર્ગો' (બેકવર્ડ ક્લાસીસ-BC) માટે જ પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રબંધો છે. (૧) અનામત (૨) ખાસ જોગવાઈઓ.

સૌકાંતિક રીતે વિચારીએ તો, આપણી બંધારણી સમાનતા અને આ વિશિષ્ટ પ્રબંધો પરસ્પર વિરોધી લાગે તેવાં છે. ટોઈ પચ્છ કોકલાઈ અને બિન-સાંપ્રદાયિક પ્રબંધસત્તાકર્તા વર્ણન-શ્રાતિગત-ભૂતિગત ભેદભાવો પ્રબંધો ઊભા કરવાઈ, એટલે કે અશુદ્ધ વર્ણ-શ્રાતિ કે ભૂતિમાં જન્મ થયેલાને તેના જન્મના કારણે જ 'અનામત' અને 'ખાસ જોગવાઈઓ' આપવાઈ અલગ ગણાય

છતાં, આપણે ત્યાં આવું 'અશુદ્ધ' ગણાય તેવું પગલું નહીં, - સમજીને લઈ છે. એવું ગદરવ સમજવા માટે આપણા દેશના ભૂતકાળ તરફ દ્રષ્ટિ નાખવી રહી.

આજથી આંદરે ચારેક હબર વધે પૂર્વેના આદિ વૈદિક યુગના આરંભે વ્યવસ્થા-આધારિત ત્રણ વર્ણો રચાયા હતા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય. આગળ જતાં, સામાજિક વિકાસના એક તળકે અમદાદિતની આવશ્યકતા વધતાં, ચોથા 'શૂદ્ર' વર્ણને ઉમેરે થયો હતો પરંતુ નોંધપાત્ર ખીના એ છે કે, ત્યારે આ ચારે વર્ણો વચ્ચે જિં-નીચતા

જેવું કશું ન હતું; શૂદ્ર માટેનો તિરસ્કાર કે તેની આભાસહિંત જેવું કશું ન હતું. પરંતુ, સમય જતાં એ દૂષણ પ્રવેશ્યું 'સ્મૃતિ કાળ' અને 'પુરાણ કાળ' દરમ્યાન, અનેક પરદેશથી આવેલી રીતીઓના કારણે, અહીં ની વર્ણ-વ્યવસ્થાને અકબંધ રાખવાના નિમિત્તે અનેક સીમાન્નધનો યોગ્યતા તેના પરિણામ રૂપે કેટલીક વિષયતાઓ પ્રવેશી. એ પછી, મધ્યયુગી સુસ્થિત શાસનકાળ દરમ્યાન ધર્મ અને જ પ્રદાણી રક્ષા અને સલામતી નિમિત્તે તેવું કાંઈ વધુ જડબેસલાખ બન્યું, જેમાં અરુપુશ્યોનો જંભે શરોથીય શૂદ્ર 'અત્યજ' (અ તે જન્મેલો—જન્મથી નીચો) વર્ણ રેલા થયો, એકંદરે, સમય-શૂદ્ર વર્ણ ઉપલા વર્ણોની ભેદાક્રમ રીતીથી, કચડાયો; થણી બધી રીતે પાછળ કેંઈઈ ગયો. વર્ણ ભેદની અપાર અસહિષ્ણુતાનું પરિણામ એ આવ્યું કે ચાર વર્ણના ક્યાને એકઠો શ્રાતિએ અને પેટા-શ્રાતિઓમાં આપો સમાજ વેરજીહાણ બની ગયો, અને એને જકડી રાખવા એની આસપાસ વર્ણ-ધર્મની અભેદ કિલ્લેબંધી ઊભી કરી દેવાઈ. એના પ્રત્યાઘાત રૂપે અપમાનિત શૂદ્રોના અનેક જૂથોએ ધર્માતર કર્યું તે પછી ધ, વધુ છકાર અને વ્યાપક થવાને બદલે હિંદુ સમાજ વધુ ને વધુ જડબેસલાખ માળખામાં નિષ્પ્રાણ બની ગયો હતો.

ધિંદિશ યુગમાં ધાર્મિક અને સામાજિક કુખા-રણોનો પવન ફુકાયો. પરંતુ તે આદોલનો ઉપર, પશ્ચિમી સંસ્કારોની છપા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તે આ ધરતીના મૂળને સ્પર્શેવામાં-સમજવામાં નિષ્ફળ ગયું; પ્રબંધના વિશાળ સમૂહોને સાથે લઈને આગળ વધવાને બદલે અગવર્ગ પોતે જ અટકી પડી ગયો.

અલગત, ખીજાજાડુ, છેક અધ્યુત્તરથી બિટિય

પુત્ર દરમ્યાન અનેક સતો-શક્તિ અને મહાનુભાવોએ સમાજના કલેવરમાં મૃતપ્રાપ્ત જાનેલા આતંત્રિક સત્ત્વને જીવંતદાન આપવા વારં વાર પ્રયાસો કર્યા હતા. એના કારણે અધઃપતન રોકાયું ખરું; પરંતુ નવા યુગને આત્મસાદ કરાવે નહીં. વ્યવહારના ક્ષેત્રે પ્રજાને બેઠી કરવાનો પ્રયાસ નિર્જન રહ્યો. છેલ્લે છેલ્લે, મહાત્મા ગાંધીએ એને નવું પરિમાણ આપ્યું. મૃતપ્રાપ્ત અજર યૌકે કમનચલન કરવો થયોય ખરો.

(૨)

‘સ્વરાજ યુગ’ શરૂ થતા આપણા દેશની જાંધારણ સક્ષાતે ઘેરે ઠોકરૂ ઉઠેલવાની જવાબદારી આવી પડી હતી તેની સામેનો પડકાર એવો તેવો ન હતો. એક જ જુલુ મોટા ભાગનો સમાજ અસંખ્ય યાતિ-પેટા યાતિઓ અને જાતિ-પેટા જાતિઓમાં જઠરાયેલો હતો. પ્રજાનો અતિ વિશાળ સમૂહ તરીખીમાં જ નહીં, શૈક્ષણિક અને સામાજિક સ્તરે ‘પછાત’ હતો’ ..

ખીજા બાજુ, સ્વરાજ મળતાં આ દેશને, વર્તમાન યુગમાં પ્રજાસત્તાક તરીકે ઠાકું કાઢીને પોતાની અપરંપાર પોટેન્સિયલિટી (મજબૂત ક્ષમતા) પ્રગટ કરવાનો, અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. તે માટે, એક તો, પ્રજાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને નાગરિક તરીકેના મૂળભૂત અધિકારો, કથી અવલંબ વિના, કયા વિલંબ વિના આપવાનું અનિવાર્ય જણાયું હતું ઉપરાંત, દેશના તમામ નાગરિકોને તથા તેમના સમૂહો-સંગઠનોને ઠાકું પથ્થુ પ્રકારના—ધર્મ, જાતિ (રેષ્ઠ), યાતિ (કાસ્ટ), લિંગ (સેક્સ) જન્મસ્થાન અને આવા બીજા ઠાકું પથ્થુ—કારણસર એકબાજુ વિના સમાજ અધિકારો જણવાતું અનિવાર્ય જણાયું હતું. જાંધારણમાં આ જ નેનો સમાવેશ કરાયો પથ્થુ ખરો.

—પરંતુ, જાંધારણ તેના તમામ નાગરિકોને

સમાન અધિકારો જાહેર કરે એટલા માત્રથી કંઈ બધા નાગરિકો સતોરાત સમાન ખાલી જઈ રહ્યાના નથી એ માથેક વાત પ્યાનમાં રાખીને તેમને જાંધારણમાં સમાન વતક આપવાનું પથ્થુ અનિવાર્ય લેખ્યું. પરંતુ, જે દેશમાં પ્રજાનો ભજો મોટો સમૂહ સહિષ્ણુ સુધી, ઘણી મધી રીતે, ‘પછાત’ રહ્યો છે તેને માટે ‘સમાન તક’ની જાંધારણી જરૂરીય, તેના નહીં વ્યવહાર માટે પૂરતી ન હતી તેથી ‘પછાત પ્રજા’ સમાન તકોને અમલ કરી શકે તેવા નહીં રહ્યો કરી આપવાની જવાબદારી ય જાંધારણના પ્રવેશાઓના ઘેરે હતી જ, જે તેમણે હિંમતભરે સચવી જાવી.

આ લખાણના આરંભે જ ખિલકુલ સૈદ્ધાંતિક પરિભાષામાં જણાવ્યું છે તેમ, ‘સર્વ’ની સમાનતાની યોગણ મૂળભૂત પાયાની હોવા છતાં, સૌ પ્રથમ અસ્પૃશ્યો અને આદિવાસીઓને તથા બીજા ‘પછાત વર્ગો’ને માટે અનામત બેઠકો અને ખાસ જોગવાઈઓ આપવાનું કહ્યું જ.

કું આને ઐતિહાસિક જાગરજરતી (હિસ્ટોરિકલ કમ્પેક્શન) કહું છું. બલે, ખાલ રીતે, ઓપ્યારિક તારિકક કસોટીએ એમાં આતંત્રવિરોધ દેખાતો હોય. પરંતુ, કું ખાલી વાત આ આતંત્રવિરોધ નથી. કુંબીયની હકીકત એ છે કે આપણા પ્રજાસત્તાકને વલિવટ એમના ઘેરે સુપરત થયો તે રાજકીય પથ્થો અને તેમની સરકારો, પ્રામાણિકતા, સૂઝબૂઝ અને કાર્યક્ષમતાના કસોટીએ, આ પત્રોલ વરસમાં નાપાસ પુરવાર થઈ છે. તેમણે મોટા ભાગે લીખના કુકડા વેરીને, દસ-પંદર ટકા ઔદ્યોગિકાએને પોતાના હાથા ખનાવીને, તેમની દારા, પછાત સમૂહોને પોતાના આશિતો તરીકે—‘વોટ બેક’ તરીકે—હિપયોગ કરવાનો ચાલ અજમાયી છે. તેમણ વળી, જાજવારે અજામતની ટકાવારી વધારી દહને, પોતાની પકડ ટકાવી રાખવા તેઓ મથ્યા છે. સરકારોને એમાં ઠીક ઠીક મજાણમાં સફળતા મળી

છે. એટલે જ તો, તેમથી લોકાર્પણ, અનેક ઉપસાધિઓ અને ઉપભવિતિઓ પાતાના નામ સરકારી હકતરે પછાતોની યાદીમાં નેધાની દેવાનો હેઠ મારી છે. એક જમાનામાં 'પછાત' શબ્દ અપમાનજનક લાગતો હતો તે હવે સ્પષ્ટશીવ બન્યો છે. જો, શિક્ષણ ક્ષેત્રે અને નોકરીઓની વ્યવસ્થામાં, હરીકાષ્ટ ટાળીને, પ્રવેશ ઉપરાંત ખર્ચની પણ આંધકી લેવાતી હોય તો તેથી તક શું કામ ઝડપી ન લેવી ? -આવી કીલ મનોદશા વ્યાપક બની છે.

* અસમત આપણા રીક્ષણિક-સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોના અમણીઓ-ગૌરવોઓ આ વિશે દુર્લભતા કામચીતે, અજાણ રહીને, અવાર નવાર આટાં બળા અને તરવોને ઉત્તેજન આપીને પરિસ્થિતિને બહેકવા લાગી છે.

એકંદરે, અનામતો અને ખાસ જોગવાઈઓના અમલ એવી રીતે થયો છે, કે 'એતિહાસિક જાગૃત્યસ્તીને કારણે' જાણેલી આ વિશેષ છૂટ-છાટો બહો, 'પાલ્લવ્ય' અધિકાર' હોય એવું માનસ પછાત જૂથોમાં પેદા થયું છે. લોકશાહી અને જિનસામ્રાજ્યકર્તાનાં મૂળનાં પર આ કુદારાધાત છે.

ખીજું, દુષ્કર્મ એ પણ નોંધવા જેવું છે કે પછાત ગણાતી સાતિઓ-ભવિતિઓમાં આજે પણ રીક્ષણિક અને આર્થિક રીતે 'પછાતપણાથી' ઉપરના ધોરણે જીવન-જીવનશૈલી પસંદ વીસ દશ શપ્તસંતો હોઈ છે—શહેરો, નગરોમાં; અને વરસે વરસે એમાં નવા બે પાંચ દશ—ઉમેશતા જશે. જતાં, તેઓ 'પછાત' સાતિઓમાં જન્મેલા હોઈને, પછાતોના લાભો-હકલવાળી ભોગવતા રહે છે.

(૩)

ઉપરનાં દુષ્કર્મો દર કરવાની દૃષ્ટિથી અનેક વિચારોએ તથા, રાષ્ટ્રનાં પંચે સાતિ-ભવિતિ

અનામત તથા વિશેષ જોગવાઈઓ આપવાને બદલે પછાતપણા, માટે રીક્ષણિક, અને આર્થિક ધોરણ સ્વીકારવાનું, સમત કયું છે- એમાં, વહુ તથા છે. 'રિક્ષણ' અને 'ત્રીબી' એવી-કસોટી-ઓ, છે કે જે સાતિ-ભવિતિના માનકને ચાતરીને કામ આપે-છે. વળી સમાજનો કોઈ પણ વ્યક્તિ પછાત છે કે નહીં તે, નક્કો કરવા આ બેઉ માનક સરળ છે. જા. ત, રિક્ષણનું ધોરણ (મામનિક રિક્ષણ, માધ્યમિક રિક્ષણ, મટ્રીક-એસ. એસ સી ? હવે રિક્ષણ-એનપુએટ ? અને આર્થિક, ધોરણ એટલે 'ત્રીબી' આપવાનું ધોરણ પણ સ્વીકારાયું છે. જેમ કે જેને જે 'ટંક પડે' આપવાનું નથી મળતું લેવાનું ધોરણ 'ત્રીબી'ના રેખા નીચેનું ગણાય છે. આ માટે, વધતા-જતા કારને કારણે, અમુક રૂપીઆની આવકને નિશ્ચિત આકરો નક્કો કરવો અશક્ય છે, ત્યારે, વૈજ્ઞાનિક પરિણામમાં 'જે' કોઈ તંદુરસ્ત વ્યક્તિ તેની ત્રીબીને કારણે ૧૦૦૦-૧૨૦૦ ટેલરીથી ઓછી ટેલરી નેટવે બોરાક લેવા પામે છે' તેની ગણતરી ત્રીબીની રેખા નીચે ગણાય છે. આપણી આ સંધોના સંદર્ભમાં તેને આપણે 'આર્થિક રીતે પછાત' કહીશું.

* આ પ્રકારના આર્થિક માપકંદનું કોઈ એક પ્રદાન-હોય તો તે એક છે કે હિંદુઓમાંથી ગણાતી આદ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય આદિ સાતિઓના સવર્ણોથી માડીને અતિ નીચા ટેલ બગીચામાં આદિ સાતિઓના લોકો તથા ભારતમાં વસતા ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ, પારસી, જ્યુઝ આદિ ધર્મ, સંપ્રદાયોના નાગરિકો સુધા આર્થિક ધોરણના ધોરણે, 'પછાતતા'ની એક જ મતમાં આવી જાય છે.

આમ, રીક્ષણિક અને આર્થિક ધોરણની 'પછાતતા' એ જ જે કોઈ વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવશે તે સૌની સમાનતાયુક્ત લોકશાહી

અને બિન-સાંપ્રદાયિકતાના માળખાની અદર જ હોવાની ઉપરત, જેવી તે વ્યક્તિગત રીતે સ્થિતિ તથા આર્થિક સ્થિતિ સુધરી કે તરત આપોઆપ તેને મળતા વિશેષ લાભો બધા થઈ જવાના.

આમ, એ કદરે જોતા 'રીક્ષણિક' અને 'આર્થિક' ધોરણ પ્રગતિ નવા માળખાને અનુરૂપ છે. આમ જતા, આપણા બધારણના ધડવૈયાઓએ 'પજાતપણા' માટે 'રીક્ષણિક' અને 'સામાજિક' જોવા બે પ્રકાર ઉપર ઓક મૂક્યો છે. આ કઈ છેકાઅમરતું નથી. જે દેશમાં સેક્ટો વરસથી વર્ણાશ્રમસાર જોડાયેલીયતાના ધોરણે 'પજાતતા' નિર્ણીત થતી આવી છે ત્યાં, પજાત યાતિનો કેષ નાતરિક પેસેટો અને શિક્ષણના ધોરણે 'ઉપર' આવી ત્રયો હોવા છતાં, સર્વજ્ઞ સમાજ તેની સાથે સમ્ય-સમાન વ્યવહાર કરતો નથી હોતો. હા, ત. સર્વજ્ઞની સૌસાવટીમાં કે પોણલતામાં તેને ઘર નહીં મળે, પચાપતનો તે મુખી કે સરપ ઘડશે તોય માનો તેનો કપ જુદોઢરી. સર્વજ્ઞ કુંડોના રસોડા કે પાણીઆરા સુધી તો તેને પ્રવેશ જ નહીં હોય, અને ત્રામડામાં કુવા પરથી પાણી ભરાવો' કે દેવમ દિરમાં પ્રવેશવાનો તેનો કાવદ-સરનો ઢકે પશુ પોથીમાના રીશ્યુની જેમ બધારણની હલમમાં જ સૂતો પડેલો જણાશે !

વળી, 'પજાત' અને 'નીચા' ત્રણાતા વ્યવ-સાયોમાં જે સુખડતા સરકારિતા, દિલની નિષ્કલંકતા અને સમ્યાઈ જોવા મળે છે તે જીવી ત્રણાતી યાતિઓ અને વ્યવસાયો કરતા ધણીવાર ઉચ્ચતર હોય છે. છતાં, પજાત યાતિમાં જન્મવાને કારણે જ તેની, સાથે બેદલાવભયો અપમાનિત વ્યવહાર કરવામાં આવે છે આની પાછળ સર્વજ્ઞની સામાજિક વિકૃતિ જ મુખ્યત જવાબદાર છે.

'માનસિક વલણ'નું 'એક' બીજું પાસું 'બેઈએ' નેમ કે, 'ત્રીમ દાહલ્યુ' (વધવા) એ, જે પોતે અશિક્ષિત પશુ છે, તે તેનાં બાળકના શિક્ષણ અને

વિકાસ માટે જ સાહજિક ચિંતા કરશે અને રાતે રાતે ફળણું ફળીનેવ ઠીકશને કણ્યાવા વિના નહીં રહે, વા એક વલ્લિક ગૃહસ્થ સાધારણ સ્થિતિનો હોવા છતાં, તેના ત્રણે સતાનોને કણ્યાવી ત્રણાવીને ઉપર લાવવા કારે કમ્કસરથી જીવવાનું પસંદ કરશે, જરૂર પડે સાહસ કરીને ધોડુક દેતુ કરીને ય તેમને પાટે ચઢાવવા અને ઠેકાણે પાડવા મધશે.

— આ બધું તેમને માટે સહજ છે, કેમ કે તે રીતને તેમને ઉઘેર છે—સામાજિક વિકાસ છે ત્યારે, રહેવ કે મ્યુનિસિપાલિટી કે બે'કે કારખાના—આદિ જેને નોકરી કરનારો અને ઠીક ઠીક પત્રાર પામનારા પજાત ત્રણાતી યાતિ—જાતિનો શખ્સ પોતાના પરિવારની સાવનિક પ્રગતિ અંગે કે ક્ષણિ નિશ્ચિતતા અંગે કરકસર કરીને પૂરતી કળજી કરવાનું કરતો હોય એવું કાગ્યે જોવા મળશે

આ પશુ 'સામાજિક' પજાતતાનું દખ્તાત છે, જે તેના માનસધાતરની જ એક ઊંચપ સ્થાવે છે. હવે, આવી આ સામાજિક પજાતતા કેવળ આર્થિક સુધારણા થતાં, આપોઆપ દૂર થઈ જશે એ માનવું જુલ ભરેલું છે. જીવનમાં સર્વત્ર 'આર્થિક'—'કોતિક' પાસુ નિર્ણાયક છે, એવી માહસવાદી માન્યતા મનુષ્યની અતરંગત આતરિક લાક્ષણિકતાઓ પ્રત્યેની ઉપેક્ષાનું પરિણામ છે.

આપણા આ સદર્ભમાં, સર્વજ્ઞનો 'સુધીરી-ઝોરીટીયુકત' માનસિક ઉદ્દતા અને પજાત યાતિ—જાતિની 'ઈન્ફોરીઝોરીટીયુકત' માનસિક નિર્નજતા બને માનસિક એટલે કે આતરિક હોઈને તે દૂર કરવા બને પછે લાગા સમય માટે જ્યતે ધુરપાયે કરવો રહે છે. અને એય જુલવા નેતું નથી કે દનાયેલી રિમત છૂટે ત્યારે એવડો એય દાખવે છે, તેજ રીતે 'ઈન્ફોરીટીટી

કેમલેક્ષ'માંથી બહાર આવનાર લિંગ, વ્યક્તિ સમૂહ માટે આવુ બને—માર બે અપ્રમાણ ઝાંઝી માનસ ભેગા મળે—તો તે ધીરજ પૂર્વક દૂર કરવાનું રહે છે.

(૪)

અહીં એક વધુ મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે 'અનામત હટાવો' એવું સૂત્ર આપીને વિદ્યાર્થીઓ, અથવા / તથા 'રોસ્ટર પદ્ધતિ ખંધ કરો' એવું સૂત્ર આપીને સરકારી કમ'યારીઓ આદેશનો જત્રાવે છે, તે બધા આદેશનની માત્ર સંપૂર્ણપણે યોગ્ય ઇકારની વા યોગ્ય સમયની ન હોય, એવું બને. તાલેતરમાં જે આદેશન ઇપસ્યું હતું એમાં વિદ્યાર્થીઓને વિરોધ 'વધારેલી ૧૮ ટકાની અનામત' સાથેનો હતો, અને સરકારી કમ'યારીઓની માત્ર પચ, તેમના મતે, મુખ્યતઃ 'રોસ્ટર' પદ્ધતિને કારણે એમને મળતી 'નહતી' અને 'સીનિયોરીટી'ની બામતમાં જે 'અન્યાય' થાય છે તે સુધારી લેવા પૂરતી હતી. આત્રજ વધતાં, આદેશનકારો, તેના વિરોધીઓ તથા સરકાર—આ ત્રણેની ભૂલોને કારણે આદેશન તોફાનોમાં પરિવર્તિત છે. આ લખાઈ રહ્યું છે ત્યારે તો તે વર્ણુ—વિમલથી આત્રજ વધીને કેમી (હિંદુ-મુસ્લિમ) ઘર્ષણો સુધી વિદ્યુત્ છે! વાસ્તવમાં, મૂળ અર્વાચિત હેતુવાળા આદેશનકારોના હાથમાં આદેશન રહ્યું નથી, સરકારના હાથમાં 'ઝડા તરવો' ઉપરનો કટ્ટોલ થયો નથી, ખુદ પોલીસ તત્ર ઉપર પણ તેનો (સરકારનો) પ્રભાવ રહ્યો નથી, પરિણામે, વિશાળ પ્રમંજા જીવનની અને અવહારની સલામતી જ ઝુંટવાઈ ગઈ છે ! ..

મારેમતે તો, આવુ કથું જનવુ બિલકુલ જરૂરી ન હતું. આમાં જે ઝડા ચડોવાયા છે તે બિલકુલ ન ઊકલે એવા નથી. હા. ત પછાત ગતિઓ—ગતિઓ અને વજેનિ ઉચ્ચ-તાલીમી શિક્ષણ ક્ષેત્રે જેટલી અનામત બેઠકો આપવામાં આવી હોય છે

તે બધી તેઓ ભરી ચકતા નથી, અને જે પૂરાય છે તે અત્યંત નાની સંખ્યામાં હોય છે. આથી ઉચ્ચ શિક્ષણની બધી ફેકલ્ટીઓમાં યદિને, સરેરાશ ૧૦-૧૫ ટકા બેઠકો આપવાની આવે છે, ત્યારે, કેમ બધે સર્વસ્વ વિદ્યાર્થીઓનું, બધુ છુટાઈ જવું હોય એવો ઉમ્મ મનોભાવ ભેગા મળે છે અને તેઓ યુજીવતાની વાત આત્રજ થરે છે. બીજી બાજુએ, અનેક કુનિવર્સિટીઓ મોટી રકમનું ડોનેશન મળતા એટલી યુજીવતાવાળાઓને પ્રવેશ આપે છે. તથા વરસો પૂર્વે કેઈ દાનેશરીએ મોટી રકમ દાનમાં આપી હોય તેની સાથે તેને વારસાવત અમુક બેઠકો (જે તથા) ભરવાનો અધિકાર અપાયો હોય છે ! અને તે પણ એટલી યુજીવતાવાળા લાગવગિયાઓને સાથે ભસ્ય છે

મારે મતે, આ ઉલ્લાં બે ફેકલ્ટીઓને મળજીતું 'અનામત' બેઠકો સાથે ભેળવવાનું અરુચીને છે. છતાં એવી અપેક્ષા જરૂર રહે છે કે યુજીવતાને, આગ્રહ રાખનારાઓએ ફાત -ડોનેશન પેટે એટલી યુજીવતાવાળાને અપાતી બેઠકોના પદ્ધતિ સાથે અવાજ જુલંદ કરવો જ નેઈએ. તો જ, યુજીવતા અંગેના તેમના આગ્રહ પાછળની સત્તાઈ પુરવાર થશે...

પરંતુ, બીજી બાજુ, યુજીવતાની જ હાંસી ઉઠાવનારાઓ જ્યારે એવી ફલીસા કરે છે કે—આજની પરીક્ષાઓ શુ સાચી યુજીવતાની દોતક છે ? અરે, પ્રશ્નપત્રો અને ઉત્તરોમાંય એટલી ધાલચેલ ચાલે છે ? પાસ કરવા માટે અને અમુક ટકા વિના ઉચ્ચ તાલીમમાં પ્રવેશ ન મળતો હોઈને, બે પાંચ ટકા માર્ક્સ વધારાવા ગાટે પ્રાધ્યાપકો-પરીક્ષકોનેવ કયા લાયક રૂપવતો નથી અપાતી ?—આ રીકાઓમાં સત્ત્વ છે, પરંતુ તેનું લેક્ષિત્ત્વ બ્રામ્મ છે; અને તેમાંથી જે તારતમ્ય કાઢવાનો પ્રયાસ થાય છે તે યુજીવતાની જ હાંસી રૂપ હોઈને વધુ નિંષ છે. સમાજમાં અનેક ક્ષેત્રે

માત્રવત્ર અને નાણાંનું (તેમ મેટ જાગે
કાળા નાણાંનું) ચલણ ચાલે છે, ખુદ
ચોની, બહાશી અને ખૂનમાં સંડોવાયેલા
ગુનેગારો પણ અવારનવાર છૂટી જતા હોવાનું
જાણવા મળે છે આ બધાથી આપણું દિલને
ધક્કો જરૂર લાગે પરંતુ, એનાથી ધવાઈને
એનાથી બહેતર અને વિનાયક પક્ષના સુચવવાને
બદલે, બધા કાયદાઓ જ ધતિત છે, બધા
ન્યાયન ત્રો ધતિત છે, કહીને એ બધાનો હાસી
હસાવનારી મિતજવાબદારી વધુ જોખમી છે,

આ પ્રકારે, લપસણા રાહે આગળ વધતા,
‘ખુદશી : હરીફાઈ’ અને ને-તે ક્ષેત્રની નિશ્ચિત
‘તાલીમ’ તથા ‘કાર્યાદક્ષતા’નું જીવું ધોતણું
જાળવવાના આમહની (જે જંધારણમાં સ્પષ્ટ
છે તેની) કથી કીમત ન હોય એવું વલણ
ધરાવનારા તથા ‘અનામત’ની સમયાવિધિ નક્કી
કરવાના આમહની (જે બધારણમાં છે તેની)
હાસી હસાવનારાઓ પોતાને ‘પ્રતિનિધીય’ અને
‘હવાન’ વા ‘સુધારક’ અને કહેવાવના હોય,
પરંતુ તેમનું આ વલણ અંકગતરક હોઈ
સામાજિક હિનની દૃષ્ટિએ બિનજવાબદાર છે
ખાસ કરીને ‘બધારણ સભા’ની ચર્ચા વિચારણા
વખતે આવી અવધિ અને આવી તાલીમ નહી
હોય તો સમાજ માટે મોટું જોખમ જણું થશે
એવી ચિંતા-અવ સોના જેમ ખુદ અસ્પૃશ્યોના
અનન્ય નેતા અને બધારણ સમાના એક આમહની
ધારેલા-સ્વ આમેકરે પણ પ્રચ્છ કરી હતી એ
હકીકત પછી જવાબદારીયુક્ત ગંભીરતાની
અપેક્ષાઓ રહે છે જ.

આપણા પ્રેક્ષકોના વિકૃત તાનું દત્તમ
દૃષ્ટાંત એકસપ્રેસ મેર્ગેઝિન (૧૨-૫-૮૫)માં સુખતા
પહેલાં એ પ્રવેશ-ટ ફોર ધ એલિટ, ખાસ ધ
એલિટ પૂરું પાડે છે. તેમના મતે, ‘અનામત’
અદિલન તો માત્ર બહારનું મહોરુ છે, સાચે-
સાચ તો ગુજરાતમાં છેલ્લા ૭૫ વરસ

પહેલાંથી વિવિધ સંસ્થાઓમાં અપરકાસ્ટસ
જીવી જઈવા શાંતિઓનું તેમાય પાણિયાનું-
સ્વદેસે વર્ચસ હતું, બાદશ્હો ખીજે ન બરે હતા
પરંતુ, છેલ્લાં થોડાક વરસથી પારીદારો-ખેડૂતો
ચિકિંષુ લેતા થયા છે અને આગળ આવ્યા છે.

મગજને આ તણ શાંતિઓનું સર્વત્ર વર્ચસ
છે પરંતુ, ખીજ માણુ, છેલ્લાં પચાસ વરસોમાં
અસ્પૃશ્યો-દલિતો ચિકિંષુ તથા વ્યવસાય ક્ષેત્રે ખેતી
છાડી દઈને મિલો તથા ઇતર વ્યવસાયોમાં આગળ
આવ્યા છે તેઓ ખીજ પછાત શાંતિ-અતિઓ
કરતાં વધુ સંચકિત છે આ પ્રતિતિથી ઉપલી શાંતિ
ઓને પોતાનું નેતૃત્વ છીનવાઈ જવાને
ભય લાગ્યો છે (!) ૧૯૮૧ માં ને ‘અનામત’
અદિલન જગ્યુ હતું તેની પાછળ ‘અનામત’
એ તો ‘બહાનું’ હતું, આદેશનને બેર આપવા
‘અનામત’ને કારણે ચિકિંષુના જીતરતા ધોરણની
પ્રમરાણુ તેમણે જીતી કરી હતી

સુખતા બેનની આ આખી દલીલ સાવ
કુખત છે તેમણે પોતે જ જણાવ્યા ખુબજ,
જ્ય ચિકિંષુના સ્તરે પહેલાં એકે દલિત લાઈનમાં
જામે રહેતો ન હતો, હવે થોડાક જામા થયા
છે... પરંતુ, વરસો દરમિયાન કુલ સખ્યામાં
ખાસ વધારો થયો નથી. મેડિકલમાં અનામત
બેકો ઝાછી ચલી ચઈ છે... આ પ્રકારે
લેખિકાએ પોતે પછાત-દલિતોના જીવકશનું ને
ચિત્ર દોર્યું છે તે એવું નથી કે સહીએથી
સમાજમાં પ્રશુત્વ ધરાવતી જીવલી શાંતિઓને,
તેઓ સૂચવે છે તેવી ધાક લાગી જાય અને
હાજીનાહાજીના બની ‘અનામત’ ના બહાને
ઉશ્કેરણી કરીને દલિતોને દબાવી દેવાનો ખેદ
ખેલવો પડે ! હા, દલિતોની પ્રતિ ધીમી છે તેનાં
અનેક કારણોના મૂળમાં સવર્ણોનું સુખીરીઓરીટી
માનસ અવસ્થ નડતરરૂપ છે, પરંતુ એ કઈ બમને
કારણે નથી, જન્મજાત છે.

આ બીલ્લિકાના પ્શાન પર એક વાત સાવવી
જરૂરી છે, તે એ કે ને જીવલી શાંતિઓ નાચલી-

પછાત યાતિ-જાતિએ ને કમડી નાખવા વગરોથી મધે છે, એવા આશેષ જેના પર કરવામાં આવ્યો છે, તેણે જ (બંધારણ સભામાં તેની મુખ્ય બહુમતી હોવા છતાં) અસ્પૃશ્યતાને ઝૂનો ગણાવ્યો છે ! અને પછાત યાતિઓ-જાતિઓ તથા વર્ગો માટે સારું ચાલીને બંધારણમાં અનામતો અને વિશિષ્ટ ભેગવાઈઓ આપી છે એવું...

લેખીકાએ આમળ જતાં, એમ પણ જણાવ્યું છે કે ૧૯૮૦ થી માધવસિંહ મુખ્ય પ્રધાન પદે આવ્યા હતા, તેણે બિન-ઉચ્ચ (૧) યાતિના (સૌ નજી છે કે, માધવસિંહ જીવણ ગણાતા ક્ષત્રિય વર્ણમાં જન્મેલા છે) સર્વપ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન બન્યા હતા. આમ, ગુજરાત કોયેસે ક્ષત્રિય, હરિજન, આદિવાસી, અને મુસ્લિમ (KHAM) ની નીતિને બદલસરીને જીવણ યાતિઓનું મુખ્ય તોડકુ હતું. અને માધવસિંહે પોતાના પ્રધાન મંત્રીના બિન-ઉચ્ચોને લઈને તેને ' રાક્ષસ ફેસ ' આપ્યો હતો. આથી ભોખમરૂપ બનેલા આ રાજકારણી ચહેરા સામે ૧૯૮૧નું અનામત આદેશનું જીવણ યાતિઓએ ઊંચું કંઈ હતું? આમ કંઈ નાખ્યા પછી, ૧૯૮૫ની વાત કરતાં, લેખિકા કહે છે ' કે સોલઠી સરકાર જીવણ યાતિઓને હવે ભોખમકારક લાગતી નથી ! પરંતુ, એ પછી કંઈક બળતી દલીલો કયાં પછી પ્રકાશ કરે છે. અંદરની જીવણ યાતિઓને સોલઠી સરકાર સામે લખેલ ફરિયાદો આજની ટોચની તેના લીધે છે !

(૫)

ખીજે સવાલ સરકારના કમચારીઓએ હમણાં હમણાં ઉપાડ્યો છે તેની મૂળ માત્રણી રાક્ષસ પદ્ધતિને કારણે ' બિન-પછાત ' ગણાતા તમામને જે અન્યાય થઈ રહ્યો છે તે દૂર કરવાની હતી. થડીસર ખ્યાલ કરીએ કે કાકતરો, નવાગણિયો, બેરિસ્ટરો, બંધારણ નિષ્ણાવો, સંજોષકો, શિક્ષકો-શાધ્યાપકો, એજીનિયરો અને ઉચ્ચ વહીવટી ક્ષેત્રના અધિકારીઓ તથા કોલેજીયરો અને અન્ય રચયમતના ક્ષેત્રે,

લાવકાત, કાર્યદક્ષતા, તાલીમની વાત બાકી પર રાખીને, અસ્પૃશ્યો અને આદિવાસીઓને તેમની વસતી (એકવીસ ટકા) ના ધોરણે વહેંચી આપવામાં આવે ઉપરાંત સેક્ટોની સંખ્યામાં થણી જ ગી (પચાસ ટકા) વસતી ધરાવનારા પછાત વર્ગોને ૫૦ ટકા સ્થાનો પર કાર્યદક્ષતાને ભોગે-સંખ્યાના હિસાબે-બેસાડી દેવામાં આવે તે આ દેશની થી વલે સામ ?

સમજી માણસે સાચી ભાષા વાપરવી- હોવ તો એમ કહેવું ભોંઠાં છે જે તે ક્ષેત્રની તાલીમ પામેલા દેશના તમામ નાગરિકો માટે નોકરીઓ અને પદો ખુલ્લા હોવાં જોઈએ; સાથેસાથ પછાત યાતિઓ-જાતિઓ અને વર્ગોને જે તે સ્થાનની કાર્યદક્ષતાને લક્ષમાં રાખીને તાલીમ તથા ઉમરની ચરતોમાં વધુમાં વધુ છૂટછાટો આપીને ' પ્રવેશ ' આપવો ભોંઠાં, અને ' બદતી ' માં પ્રવૃત્તિને યુક્તિય ન સાચ તે રીત થોડીક વહેંચી તક આપવી ભોંઠાં. પરંતુ, ' પછાત ' છે માટે પાંચ સાત વરસમાં તેને ૧૪-૧૫ વરસની સિનિયરીટીવાળાને માથે ટોચી બેસાડવામાં અને / અથવા રાક્ષસ પદ્ધતિને કારણે બધાં સુધી અમુક સ્થાનને માટે થોડા-લાયક ' પછાત ' ન મળે ત્યાં સુધી તે સ્થાના પુરાય જ નહીં, આ તો લાવકાત ધરાવનારાઓને હાહકતો અન્યાય હોવા ઉપરાંત, આખા સમાજના કિતની દષ્ટિએ પણ નિવ પદ્ધતિ છે...

૬

' અનામત ' કે ' રાક્ષસ ' આખરે તો પદ્ધતિઓ છે પછાતોને આગળ અને ઉપર લાવવાનાં સાધન જ છે, થીય કે હુદ્ડ નથી.

વિવાદીઓનું ' અનામત ' અંગેનું કે સરકારી કમચારીઓનું ' રાક્ષસ ' અંગેનું અદિલન જે મૂળ હેતુ થી આરંભાયું હતું, તે હેતુ તો કષારનો પ અદિલન પછીના થોડાક જ સમયમાં સાફ થયો હતો મુખ્યપ્રધાને અવાર-અનામતના વધારેલા

હાંની પ્રાત્ર (જે બહેરાત સામે આદિલને બિપાસ્યુ હતું તે) એક વરજા માટે ચુલ્તની રાખ્યાં બહેર કપડાં, અને વધુ કમાણ્ય થતાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે ચર્ચા-વિચારણા બાદ જે નિષ્કર્ષ લેવાય તેને અજરાત અનુસરશે એવી ખાતરી અપાયા પછી, એ આદિલનને આગળ ચલાવવાની વાત તત્પરકિત બની ગઈ હતી. ઉપરાંત, તેમના નેતાઓની સુધિતની, રેસિડેન્ટ ડાક્ટરોને છૂટા નહીં કરવાની તથા પોલીસ સામે તપાસ કરવાની માગણીઓના પશ્ચ સ્વીકાર પ્રદર્શન થયા પછી તો, વિદ્યાર્થીઓના વિજય ફોર્સ એ આદિલનને અત્યંત આવી જ ગયો હતો. પરંતુ, તેમના અભિપ્રાયો અને વાંધા મંડળના લઘુકોષોએ ‘અનામતની સંપૂર્ણ નાબૂદી’ના આમંત્ર રાખ્યો. વળી, જ્યારે આદિલન લગભગ શમી જવામાં હતું ત્યાં સરકારી દલાખ કમિયારીઓએ રોકર પદ્ધતિ સામે ઉપરોક્ત લીધો.

બીજા બાજુ, સરકારે વિદ્યાર્થીઓની માગણીઓ પ્રયત્નકારે અચકાતે, એક પછી એક સ્વીકારવા, માંડી, સાધિસાધ. કમનના બેરે ધાક બેસાડી દેવાની કલ્પના ધૂણતીત અપનાવી. અતે, યુદ્ધ પોલીસ પશ્ચ મુખ્ય પ્રધાનના કમલમાં ન રહી 1 શકાઓની સાથે જળીને તેણે આઠ કલાક અમદાવાદને રત્ન દોળ્યું. અજરાત સમાચાર એવા દૈનિક પર હીનતમ કુમવો કરી દાઢ છૂટારી, એ વખતે જ મુખ્ય પ્રધાને પેત ની સરિધામ નિષ્પજતા સ્વીકારીને બોલો સિંહાસન પરથી ઊતરી જવું જોઈતું હતું. કેન્દ્ર સરકારે દેર પોતાના હાથમાં લઈને લરકને હવાયે સોંપીને પોલીસોનેય ખજરદારી દરમાવવી નોંધતી હતી; તેને બહોલે માધવસિંહે જ પોલીસો સામે કયા પત્તા નહીં બરાય એમ કહીને, પોતાની ‘જીવુતા’ પ્રગટ કરી. આદિલનના બીજા તળકે (૧૮ એપ્રિલ) હિંદુ-મુસ્લિમ કામી રમખાણો થયાં ત્યારે, ચાપાપટના ગુસ્સાટોનાં એમાં હાથ હોવાના આશોખ પાઠજીને કઈ સત્ય હોય તેણે મુજ દર એપ્રિલ-મે ૧૯૫૩

કરવાને બહાને, આવી ઘટનાની સાથે, પ્રમત્તુ પે ન અનામત આદિલનથી બીજો ખસેડાતું હોય તો તે પોતાના લાભમાં છે, એવું કમળ સમજીને માધવસિંહે જળરજ્જન છડડ ખાધી, પરિણામે ફરીથી એ જ સ્થળોએ એક કોમનો બીજા કોમ પર-દરવાજા બંધ બંદો અને મારક શત્રો સાથે, વધુ બળની અને ધાતકી હત્યા ચાલુ રહ્યો; એક બહાર અને દરજ્જા નિષ્ઠ પોલીસ અમલદાર રાખાની હત્યા થઈ, છતાં સગર સુધી જ રહી.

હેન્ડે, બસા અને યાજ્ઞાતરીકે પ્રદેસા પામેલા યુવાન વડાપ્રધાને અજરાતમાં જાતવતપાસ કષ્ટ પછીય, મુખ્ય પ્રધાનની જ અવજ વાણી-અર્થાં તોફાનો માટે મુખ્યતઃ હેલ્પી ચૂટણીમાં હારી ગયેલા વિપ્લો તથા લોકોને સરકારના અખખોશ જવાબદાર છે-હિચ્ચારી, બાદ, લોકસભામાં અને અવજ એવું એ વટણ ચાલુ રાખવાની સાથે, બેની કથી જરૂર ન હતી તેવી પડકારની ભાષામાં કહી નાખ્યું : માધવસિંહને નથી હડાવાય !

જલજળ, અજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથી આદિલન સુધી માધવસિંહ એક માત્ર એવા મુખ્ય પ્રધાન છે જેમણે પ્રાચિ વરસની એક દર્મ પૂરી કરી હોવા, ઉપરાંત, બીજા વખતની ચૂટણીમાં પોતાના પ્રક્ટે અશ્રુતપૂર્વે બહુમતીથી જીતાડ્યો હોય પદ કિતાની સંકુચિત દષ્ટિએ આવા ‘પરાક્રમી’ ને હડાવવાનું મુશ્કેલ થયું, અને અજરાતમાં આદિલનથી નથી પડે તો, બીજા રાજ્યોમાં કારે પડી જવાનો ભય પશ્ચ વડાપ્રધાનને હશે જ પરંતુ, જે મુખ્ય પ્રધાને પોતાના વાંકે આદિલન નેત્રનું હતું, જેને કમાવવા બતા આદિલન વિદ્યુ હતું જેમના રાજમાં પોલીસ સરકાર સામે જઈ કરવાની- હટે, ધૂણતા દાખવી હતી, અને જ્યાં પોતાના જ ખોટા લેખાને કારણે મુંડાઓના હાથમાં પ્રખ દેકાઈ ગઈ હતી; અને છેવટે, એક જ અદિનામા બનેવાર હિંદુ-મુસ્લિમ

ધર્મને અમદાવાદમાં માથું ઊંચું કર્યું —તેના મુખ્ય પ્રધાનનો પીઠ યાખડીને, રાજીવે પણ પશુના સ્વાર્થનો જ ધન્યરો હરકાવતા રહીને, પોતાની અમદાવાદી મેળી કરી છે...

આ વાતના સંકર્ષમાં 'નિયાગ' પેલીસની, અને ખીજી રીતે, વાદ આવે છે...

—પેલીસ તરફ પોણે પોણે નિર્દોષ નાગરિકોનાં ધરોમાં ધૂસીને તેમના જાળકા-ટીચો સાથે જે બદ-ધરહાર કર્યો છે, અને કાચ મળતા યુગ્મરાત સમાચાર ઉપર જે પ્રકારનો હલો કરીને, અખબારી આલમનું મો બંધ કરવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધિ થઈ જા અજમાવ્યો છે એ વાતનો સંપૂર્ણપણે કિટકાર થયો નોંધે, અને હોંચે થયો જ છે.

પરંતુ, પેલીસીની—અર્થાત તરીકે તેમની—ને ફુદાયા છે તે આપણાં જ્ઞાન જહાર ન જ જવી નોંધે એ તો, આંદોલનની યજ્ઞભૂમિમાં પથરખાજ અને કારકેદ કે જાળખાતની તદ્દન મૂખ અને અસામાજિક પદ્ધતિ ભેગા થયે છે. પરિણામે, પેલીસીને બંદોબસ્ત જાગવવાની ફરજ જાગરવા જ્યાં-ત્યા ફેલાવાય છે. ખીજા જાણુ પેલીસીને નોર્તા ૧૦-૧૨ વરસના કિશોરો સુધીય તેમના પર કાકરા-પમરા ફેકીને હરખાવ છે ! પેલીસ ખીજવાઈને મારવા ફોડે છે તે પેણીમાં સંતાઈ ગયેલા પથરખાજને નામે જે કાપમાં આવ્યો તેને છૂટે છે; તે પછી તો, પેણીની અગાસીએ અને હાપરેલા હાડકાં પાણી કે આઈ ફોડે તેના કારે પહાણીએ, અને સગમતા-અદમ સુધા પેલીસ પર ઝીંકાવ છે. પેણીએ ધોળાં ધૂની જે હાથ આવ્યો તેને ધીમી નામે છે આવા દં-દં-દં-દંની ક્રિયમ જનર તો, વિદાયી તરીકના અધિકાર માટે સજા મુવાનો, સંસ્કારી મજાતા પેણી-શરીરોમાં વસતા નાગરિક, અને ધૂંવાઈ જાતી માથું યુમાવેના પેલીસીની ફૂડી કારવાઈઓનાં

ચિત્રો—શું ન થયું નોંધે—એના પદાર્થ પાકે રૂપે ખરેખર ઉપયોગી થાય—

હા, વાત તો હું કરતા હોનાં આપણાં પોલિસીના-મેટા કાગળના નીચલી મજાતી જ્ઞાતિઓ-જ્ઞાતિઓમાં જ-મેલાની. એમને સમય-કસમય નોકરી જમવવી પડે છે, હોતો હાથૂતી વેળી પડે છે; એના જાગમાં રહી પાલીઓમાં, અપૂરતી સમયોમાં જવું, પડે છે. હા, પતાર પણ આવ રુંક જ હોવાનો ઉવડે, એવ 'યુનેસારો' અને 'યુ'કાઓ' (સંદેશ સંકલિતના) પાસેથી રાજના ૨૦-૨૫ રૂપીઆનો હપ્તો મેળવીને દારૂ લીચે છે; આઠા અવળા વ્યવહારોમાં મર્દાંગી માનતા જવે છે.

—એમને વિવેનો આવો મધો વિચાર જ, એમને માટે, માગ મેટરેલી આપડો-કમ, બે લાવરાવે છે !

જ આવા આ 'જાપડતિ' 'અનામત હાલો' નો નારો ઉચેરે છે, સરકારમાખ ને કંઈ સમયો આવે છે તેના જ પર પ્રકાર કરનાર આ આંદોલન કાગે છે...અને પછી તો, આવેલમાં આવી એ પધુતરૂપ વર્તન કરે છે: 'રક્ષ' પોતે જ 'લક્ષ' જાની જાવે છે....!

(૬)

આને ૩૭ વરસ પછીય ત્યજે પ્રકારની કસિવાની રિયીતમાં નહીં વડ પ્રતિપદ્ધિ-સર્વોચ્ચ ઉન્નતિની વાતો તો હજી થઈ દૂર રહી છે. તેનું કારણ પ્રતિપદ્ધિ' કહે છે તેમ સત્તાને ઉચવાની પાડતી અમારા પ્રવાધાતી 'અનામત-વાળાઓ-ઉપલી જ્ઞાતિઓના કાવતરાને કારણે નથી, આતુ, વિચારનારા, એને ખાસ વાદ આપવી પડે છે—

જ અનામતની ભેગવાઈ ૧૯૧૦માં પ્રભસતાક બંધારણ અમલમાં આવ્યું ત્યારે કરવામાં આવી હતી, પરંતુ, કાગેસતુ એકચકી સાતમ 'કો મોઈની

પોત્ત સભાજી સેનારાની 'આખા' સરકાર' તરીકે યાદવું રહ્યું. ૧૯૬૭ પછી તેનામાં જ તકા પડ્યા. એસ વી ડી અને 'સ્વતંત્ર' જેવા પછોનું બેર રહ્યું રહ્યું સમાજવાદીઓ પણ 'સમાજવાદી' નહેરૂની શાસન રીતિથી અજાણ્યા હતા એકંદરે, 'વિદ્યુત'ની શોધની ચરખાત થઈ ગઈ હતી.

જી અન્ય મતદારોની જેમ હતિલ—મતદારોની રક્ષાદારી પણ બદલાવા લાગી હતી. અત્યાર સુધીની મેં પચાઈ હવે પાલવે એમ ન હતી. હડીકતે, ૧૯૭૦ પછી જ પ્રુદ પક્ષની અંદર, સરકારોમાં તથા શિક્ષણ અને નોકરીઓના ક્ષેત્રે પછાતોને વ્યવસ્થિત સાક્ષ અપાતો યથો-પરંતુ તેવ એ રીતે અને એ પ્રણાલીએ 'તેઓ'ને વેટબેક' મની રહે. ટૂંકમાં, જાનત એવી કે 'અમારી માવજત' કરતા રહે, તમને માવજત અનામતનો સાક્ષ મળે' એટલે કે તમે સદાકાળ પછાત રહીને (કેમ કે 'અનામત' માત્ર પછાત યાતિઓ, જાતિઓ અને વર્ગો માટે જ હોઈને) અમને ટકાવો, અમે તમને ટકાવશું ?

આ રીતે ગૃહવવામાં આવેલું 'હોકકું' વધુ ગૃહવવાને બદલે ખરેખર વહેલી તકે ઉકેલવાની તમના હોય તો ને, મારે મતે, શક્ય છે જ, જેમકે • વિદ્યુત ક્ષેત્રે જે થઈયું જેવા મળે છે તે ટાળવાનો સરકારનો સંકલ્પ હોય તો તે અધકું નથી.

સરકાર જ મૈડિકલ અને એન્જિનિયરિંગની આખતમાં નિર્ણય કરતી હોઈને તે બેલ્લા પાયેક વરસમાં એકંદરે પ્રુદલી હરીફાઈમાં ઉત્તમ રક્ષાએ નેટલી બેઠા વહેંચાઈ હોય તેના પરથી હવે પછીનાં પાયેક વરસનો અંદાજ કાઢી શકે. તેમાં વસતી વધારો, ઉપરાંત વિશિષ્ટ વ્યવસાયી શાખાઓ અને બંદાવું મધ્યમ વર્ગો માનસનો તથા તેની જરૂરીઆતનો ખ્યાલ કરીને અગ્રાઉથી

અંદાજે અમુક બેઠકની સમવક કરી શકે સરકાર માટે નિશ્ચયોતોની મદદથી અગ્રાઉથી ને-ને શાખાના વિશ્વકુલી વ્યવસ્થા કરવાનું અસંકલ્પ ન હોયું બોઈએ

(—આ રીતે પ્રુદલી હરીફાઈવાળા ઉત્તમ બેઠકીના માથે મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાને આવરી લેવાનું થઈ શકે

—આ ઉપરાંત, પછાત યાતિઓ-જાતિઓ અને વર્ગો માટે 'અનામત' બેઠકોનો અંદાજ લેવાનું તો અતિ સરળ છે. બેલ્લા પાયેક વરસનો અનુસવ છે કે ગુજરાતમાં હરિજનો ૭ એક ટકા, આદિવાસીઓ પાયેક ટકા અને અન્ય પછાત વર્ગોના પાયેક ટકા નેટલી જ બેઠકો—અધી મળીને પંદરેક ટકા નેટલી જ સરાસી આવી છે. હવે પાયેક વરસની પ્રગતિને અંદાજ કાઢીને તેમને માટે જ વધુ બેટલી બેઠકો (પ્રુદત હરીફાઈ (ઉપરાંત)ની વ્યવસ્થા કરવાનું. વિશ્વકુલ જ પ્રુદેલ ન હોઈ શકે.

—હા, પછાત વર્ગો દોશીદોશી ઉન્નતિ કરે એવું વાતાવરણ અને એવી સમવક અપાય, તો પણ તેમને માટે અધિકૃત રીતે નક્કી કરેલી ૩૦-૩૨ ટકાવાળી (હરિજન-૭ આદિવાસી-૧૪ અને અન્ય પછાત વર્ગો-૧૦)ની મર્યાદા સુધી તો સરકારે જામત રહીને વ્યવસ્થા કરતા રહેવું પડે. ૬૫-૫૬ વરસ દરમિયાન તો, પછાત જૂથો જેમ જેમ આગળ વધતા જશે તેમ તેમ તેઓ વિનવણાત જનતા જશે. અને 'અનામત'ના લોકોને જાહેર પ્રુદલી હરીફાઈમાં પોતાની સક્તિના ભેરે જીતી પરિણામો કાબવતાં થશે. જ

સંવાલ સરકારની સમ્યાઈને છે. ૧૪-૫-૮૫)

તા ક.

તા. ૧૨ મેના દિવસે અમદાવાદ શહેર બંડે જળયું અને ઉવટે, મોડે મોડે, શહેરનો કબજો લેરકરના હાથમાં રોપાયો, એ પછી પણ છુટાછવાયા

તોફાનો અને હિંસાના જનાવો જનતા રહ્યા. ૫૨ ટા. તા. ૧૫મી એ પંચાયત સહિતનો તમામ કમચારીઓએ સરકાર સામે સમાધાન કરી લેતાં યાતિની વિશેષ આજ્ઞા બધાઈ છે.

શ્રી હરિવલ્લભ પરીખના ઉપવાસ અને પારણા

અણીતા લોકસેવક અને ગંગુર આનંદ નિર્દેશન આશ્રમ, (નસવાડી) ના સચાલક શ્રી હરિવલ્લભ પરીખે આરોહન દરમિયાન સમયોચિત અને સમુચિત પ્રકારનાં બે વાર બહેર નિવેદન કર્યાં હતાં. પરંતુ, નસવાડી પ્રદેશમાં પછાત પ્રજા જનોની દુખાયેલી સામર્થ્ય તથા શુભરાત મુખ્યતઃ.

અમદાવાદ અને ઇંદોર નગરોમાં ચાલુ રહેલ હિંસા દરરોજીયા અને તોફાનોની પરિસ્થિતિની ચમત અર્થે અનિશ્ચિત સમયના ઉપવાસ આદર્શ હતા. શાંતિ અને આત્મશુદ્ધિના આ ઉપવાસ નવ દિવસ બાદ ૫૦૦ ઉપરાંત આદિવાસીઓના હાજરીમાં પારણા કરી અંત આપ્યો હતો.

સરકાર અને કમિયારીઓ વચ્ચે સમાધાનના મુખ્ય મુદ્દા (તા. ૬-૫-૮૫)

શુભરાત રાજ્ય વાજપ્રજિત અધિકારીઓના મંડળોના ફેડરેશન અને શુભરાત વાજપ કમિયારી મહામંડળ (સરકાર માન્ય) નીચે મુજબની વિગતો આપી છે-

(૧) ગાંધીનગરના કમિયારીઓ પર થયેલ પોલીસ દમન અંગે જરૂરી ખર્ચા લેવા તથા તપાસ અંગે થયેલ સમાધાન કે જે અસરકારી કમિયારીઓના સમૂહોએ માન્ય કરેલ છે તેનો તાત્કાલિક એમલ કરાશે.

(૨) સાધવાણી સમિતિના હેવાલ તા. ૭મીએ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) વિધાનસભામાં મુખ્યમંત્રીએ તા. ૨૪-૬-૮૧ના રોજ આપેલા ખાતરી મુજબ ચેરમેનના હેવાલની સેવામુજબ તા. ૨૬-૩-૮૧ના પચાતવતી બેસરથી અમલ થવાનું છે.

(૪) સાધવાણી સમિતિના ચેરમેનશ્રીએ કરેલ બંધામણોને અસરકારક ફેવીફર કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) બદલીના સંદર્ભમાં સીનીયોરીટી અને ચોખવા અંગે હાલની નીતિની ફેરવિચારણા

ચેરમેન પ્રધાન મંત્રી સાધવાણી સમિતિના હેવાલની બાબતમાં સરકાર અને કમિયારી મહામંડળ વચ્ચે થયેલ સમજૂતીની વિગતો અને સંમત અહીં આપવામાં આવી છે.

કરવાની બહામણ-અંગે કાર્યવાહી કરવા સરકાર સંમતિ આપી છે.

(૬) વહીવટમાં કોઈ દલિલ નહોતી રાખવા માટે અમુક દલિલ નોંધીની ભેરવાઈ દાખલ કરવા નક્કી કરેલ છે જે નીચે મુજબ છે-

વર્ગ ૪માંથી વર્ગ ૩માં બદલી માટે પાંચ વર્ષનો અનુભવ જરૂરી રહેશે.

વર્ગ ૪માંથી વર્ગ ૨માં બદલી માટે પાંચ વર્ષનો અનુભવ જરૂરી રહેશે.

વર્ગ ૨માંથી વર્ગ ૧માં બદલી માટે આઠ વર્ષનો અનુભવ જરૂરી રહેશે.

(૭) જે જે સંસ્થામાં અનુસૂચિત જાતિની ભક્તિએને સાત ટકાથી વધારે પ્રતિનિધિત્વ મળેલ હોય તે તે સંસ્થામાં રેસ્ટર તેમજ જરૂરી ફોર્મલેટ બંને મુદ્દાની રાખવાનું નક્કી થયેલ છે.

(૮) સીલેક્શન શેડનો નિર્ણયો માટે રેસ્ટર પદતિ માટે નેટલા અનુસૂચિત જનજાતિના કમિયારીઓને ટાઇ પલ્ક સંપર્કમાં રેસ્ટર પદતિના આધારે સીલેક્શન શેડમાં અમત મળે છે તેટલી સીલેક્શન શેડની જગ્યાઓ જે તે સંસ્થામાં વધારાની જગ્યાઓ સીનીયોરીટી પ્રમાણે સીલેક્શન શેડની ચરતેને આધીન રહેને સીલેક્શન શેડ પાત્ર કમિયારીઓને આપવી.

(૯) ૧૯૮૧ની વસ્તી ગણતરીના આંકડા ઉપરથી થાય ત્યારે અનામતની ટકાવારીના સંપૂર્ણ વિચાર કરવા અને જો જુદા જુદા કિલ્લાઓ માટે અનામતની ટકાવારી જુદી જુદી નક્કી કરવામાં આવે તો સમય રાજ્ય માટે પલ્ક જે તે જાતિની વસ્તી કરતા અનામતની ટકાવારી વોલ્ટવમા વધી નેંધ નહિ તે મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવાશે.

(૧૦) રેસ્ટર પદતિથી બદલી આપવા માટે જોન ઓફ ફર્સ્ટરેશન એન્ડે કે અનામત કોમ્પે વારો મેળવવાનું યોગ્ય નથી મુદ્દાઓ અંગે અનામત રાજ્ય આંદોલનમાં ઉપરથી બદલી ચોક્કસને આધીન રહેને સીનીયોરીટી ઉપર આધારિત હશે.

સૌની સમાનતા છતાં, 'પછાતો'ને વિશેષાધિકાર

ખંડ-૩

મૂળભૂત અધિકારો

(કલમ ૧૨ થી ૩૫)

- (૧) સમાનતાનો અધિકાર (કલમ ૧૪ થી ૧૮)
- (૨) સ્વતંત્રતાનો અધિકાર (કલમ ૧૯ થી ૨૨)
- (૩) શૈક્ષણિકતાનો અધિકાર (કલમ ૨૩-૨૪)
- (૪) ધાર્મિક માન્યતા ધરાવવાનો અધિકાર (૨૫-૩૦)
- (૫) શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો (૨૫-૩૦)
- (૫) મિનિમલનો અધિકાર (૩૧)
- (૭) બંધારણી ઉપાયો અંગેનો અધિકાર
  - સુપ્રિમ કોર્ટ દ્વારા (૩૨)
  - પાર્લામેન્ટ દ્વારા (૩૩)
  - પાર્લામેન્ટને અપવાદ રૂપ અધિકાર (૩૪)

શૈક્ષિક વિષયે કલમો જોઈએ

કલમ ૧૩ ને કાયદો બોલો મૂળભૂત અધિકારો સાથે સુસંગત ન હોય તે કાયદો વિચરતી હોયને કારણે રદ મંજૂરી

સમાનતાનો અધિકાર

કલમ ૧૪ : સરકાર, કોઈ પણ વ્યક્તિની કાયદેસરની સમાનતાનો અને કાયદેસરના સ રક્ષણનો અધિકાર કરશે નહીં.

કલમ ૧૫ : (૧) સરકાર કોઈ પણ નાગરિકને તેના ધર્મ, ભૂમિ (રહેઠાણ), સાથે

(કાસ્ટ), લિંગ (સેક્સ), જન્મસ્થાન આમાંના કોઈ પણ કારણસર, ભેદભાવ કરશે નહીં; તથા (૨) (અ) કુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરાં-હોટલ તથા જાહેર મનોરંજનના સ્થળો, ઉપરાંત (બ) હવા, તળાવો, નદીવાના કાંઠા, રસ્તા તથા જાહેર વિશ્રામ સ્થાનો ને પૂરી કે આંશિક સરકારી નાણાકીય સહાયથી ચાલતા હોય વા સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે હોય, તે બધાની બાબતમાં ઉપરના કારણોસર અવરોધ કરી શકશે નહીં

આમ, ૧૯૫૬ થયાં પછી, જે બાબતના, અપવાદ કલમ ૧૫ (૩) તથા (૪) માં સૂચવાયા છે : (૩) મુજબ, સીએ અને બાળકો માટે ખાસ ભેગવાઈ કરવાની સરકારને છૂટ અપાઈ છે (૪) ખુદ આ કલમ મુજબ, અથવા ૨૯૬ થી કલમ ની પેઠા કલમ (૨), સરકારને નીચેની બાબતોમાં ખાસ ભેગવાઈ કરવાની આડે આવશે નહીં પણ સામાજિક રીતે અને શૈક્ષણિક રીતે નાગરિકોના વચ્ચે વર્ગો અથવા અનુસૂચિત યોગ્યતા (સેક્શન ૨૯૬-અનુસૂચિતા SC) તથા અનુસૂચિત જનજાતિઓ (સેક્શન ૨૯૬-આઈ-અનુસૂચિતા ST) ની ઉન્નતિ માટે ખાસ ભેગવાઈ કરવામાં આડે આવશે નહીં.

કલમ ૧૬ (૧) : કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થા ને સંપૂર્ણ વા આંશિક રીતે સરકારી સહાય મેળવતી હશે, તેના ધર્મ, ભૂમિ, સાથે, સાથેના કારણે કોઈ પણ નાગરિકને પ્રવેશ આપવાનો અધિકાર નહીં.

કલમ ૧૬ (૧) સરકારી કચેરીમાંની કોઇ પણ નોકરી વા નિમણૂકની બાબતમાં તમામ નોકરી માટે તરતી જવાબદારી હશે.

(૨) ધર્મ ભક્તિ, શાંતિ, સિંચ, પૂર્વજ, જન્મસ્થળ વા રહેઠાણ-માથી કોઈ પણ કારણસર સરકાર હસ્તકની નોકરી કે સ્થાન (ઓફિસ)ની બાબતમાં કોઈ પણ નાગરિક ખરેખે લેહલાવ રાખવામાં આવશે નહીં.

(૪) પરદા, કાંઈપણ (ધટક) રાજ્યના વિસ્તારમાંની નોકરીઓ અંગે એ રાજ્યમાં નિવાસ કરવાનું આવશ્યક મનાયું હશે તો એ સબંધિ કારો પકવાને પાસાંમેન્ટને, આ કલમ છતાં, અમાધિન અધિકાર રહેશે.

(૪) નાગરિકોમાંના કોઈ પણ પછાત વર્ગ (એકલ્લ કલાસ), જેમની બાબતમાં સરકારને એમ હાજે કે સરકારી નોકરીઓમાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ થયેલું નથી તો તેમની નિમણૂકોની વા જગ્યાઓની તરફેણમાં અગામતની ભેજવાઈ કરતાં આ કલમમાંનું કશું બાડે આવશે નહીં.

કલમ ૧૭ 'અસ્પૃશ્યતા'ની નાબૂદી કરવામાં આવે છે અને કોઈ-પણ પ્રકારના તેવા અવહાર સામે મનાઈ દરમાવે છે. 'અસ્પૃશ્યતા'ના પાલન બાબતની કોઈ પણ ત્રુટિ કાયદાની રીતે સખપાત્ર થુને લેખારો.

(કલમ ૧૮ કોઈ પણ પ્રકારના 'ખિતાબો' પર પ્રતિબંધ મૂકે છે હકદારી તથા વિદ્યાર્થક અપવાદ)

આ પછી, 'સ્વતંત્રતાના અધિકારો' નીચે નાગરિકોની બાબત આવે છે.

કલમ ૧૯ (૧) : તમામ નાગરિકોને નીચે મુજબના અધિકારો હશે—

(એ) વાણી અને બિઝિનેસની સ્વતંત્રતા
(બી) શાંતિમય રીતે અને શક્તિ વિના એકઠા થવાનો હક

(સી) જાંતરો વા મુનિયનો સ્થાપવાનો હક

(ડી) સમસ્ત કારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં મુક્ત રીતે ડરવા કરવાનો હક,

(ઈ) સમસ્ત કારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં રહેવાનો અને સ્થાયી વસવાટ કરવાનો હક;

(એફ) મિલકત મેળવવી, રાખવી અને ઉપયોગ કરવાનો હક;

(જી) કોઈ પણ વ્યવસાય, વેપાર વા ઉદ્યોગ કરવાનો હક.

અનામત અને ખાસ ભેજવાઈઓના સંબંધમાં ઉપરની કવમો ઉડંથી ઉડર તરફ દિશિવાવ કરવો જરૂરી છે.

ખંડ-૧૬

"અમુક વગોના સંકલ્પમાં ખાસ ભેજવાઈઓ"

(કલમ ઉડ૦ થી ઉડ૨)
કલમ ઉડ૦માં જેમને માટે લોકસભા (હાઉસ ઓફ ધ પપલ) માં અનામત બેઠો સુચવી છે તે મુજબ છે—

(એ) અનુસચિત શાંતિઓ (અસ્પૃશ્યો)
(બી) અને (સી)માં અમુક પ્રદેશો સિવાયના પ્રદેશોની અનુસચિત જનભક્તિઓ (આદિવાસીઓ)
કલમ ઉડ૨માં વિધાનસભાઓમાં અનામત બેઠોનો ઉલ્લેખ છે.

પેટા કલમમાં વસતી અનુસાર અનામત બેઠોનું મુશન છે.

કલમ ઉડ૩માં એવું કપમ્ક કરવામાં કરવામાં આવ્યું છે કે આ ખંડમાં લોકસભા અને વિધાનસભાઓમાં જે અનામત બેઠોની ભેજવાઈ છે તે બંધારણના આરંભથી હવે વધે અવધિ પૂરી થતાં બંધ થઈ જશે

૧૯૫૦ના વસાર કરેલ બંધારણમાં આ મુદત દસ વરસની હતી, તે મુધારીને ૧૬ના બંધારણના ૨૨માં મુધારા મુજબ, પીસ વરસ કરી, સ્થાયી બાદ નીસતી

કલમ ૩૩૫માં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે અનુસૂચિત યાત્રિઓ અને અનુસૂચિત જન જાતિઓના-એન્ડ તથા રાજ્ય સરકારોમાં નોકરીઓ અને સ્થાનો (પોસ્ટલ) માટેના-દાવાઓ (વહીવટી કાર્યદક્ષતાની બાબતો)ના ધોરણો-લક્ષમાં હોયશે.

કલમ ૩૩૮ મુજબ, રાષ્ટ્ર પ્રમુખ અનુસૂચિત યાત્રિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે એક ખાસ અમલદારની નીમણૂક કરશે; અને અને તે આ બંને પ્રજા જૂથોની ઉન્નતિ બંનેના હેતુઓ રાષ્ટ્રપ્રમુખ સમક્ષ રજૂ કરશે, જે તેઓ સંબંધ સમક્ષ રજૂ થાય તેવી તબવીજ કરશે.

કલમ ૩૪૦ મુજબ રાષ્ટ્રપ્રમુખ-આવા કમિશન દ્વારા સામાજિક અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિ વર્ગો (સોશિયલી એન્ડ એજ્યુકેશનલી બેકવર્ડ ક્લાસીસ)ના ઉત્કર્ષની જાગતમાં તથા તેમને માનદ આપવાની જાગતમાં કસમે કરશે.

કલમ ૩૪૧ તથા ૩૪૨ મુજબ, રાષ્ટ્રપ્રમુખ જે તે રાજ્યના ગવર્નરો સાથે મસહત કરીને બહેર નોટિફિકેશન દ્વારા યાત્રિઓ (કાસ્ટલ) જાતિઓ વા જનજાતિઓ વા (રેઈસીઝ વા દ્રાઈવ્સ) અથવા તેમના અધિક ભાગો વા જૂથો અ જે નવેસરથી નિર્ણયો કરશે, તે અનુસાર બધાંજના હેતુ માટે 'અનુસૂચિત યાત્રિ' વા 'અનુસૂચિત જન જાતિ' ગણાશે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે અનામત

વસતી (ટકા)	બેઝિક	બેઝીક હાઈ સ્કૂલ	અનામત (ટકા)	(ટકા)
(અ) અનુસૂચિત યાત્રિઓ (શૈક્ષણિક કાસ્ટલ SC) (હરિજનો)	૭	૭	૧	
(બ) અનુસૂચિત જનજાતિઓ (શૈક્ષણિક દ્રાઈવ્સ : ST) (આદિવાસીઓ)	૧૩	૧૩	૫	
(ક) બાકી પછાત વર્ગો (અધર બેકવર્ડ ક્લાસીસ) (BC)	૧૫ થી ૫૦	૧૦	૫	
	૬૫ થી ૩૦	૩૦	૧૬	

* સુજરાત સરકારે આમાં ૧૮ ટકા વધારો કરવાનો જાન્યુઆરીમાં લીધેલો નિર્ણય પાછો ખેંચી લીધો છે.

ફી અગ્રાઉ ગણ કરતાં બાકી રહેતી બેઝીકો તે પછીના વરસે, જરવાની છૂટા હતી, તે ૧૯૮૧થી રા કરવામાં આવી છે, તેનો લાભ પુર્ણ હરીદારોની પરીક્ષાવાળાં નિતઅનામતોને મળે છે.

આ ઉપરાંત-

સુપ્રિમ કોર્ટના આદેશ મુજબ, રાજ્યની અનામત બેઝીકો (૩૦.૮૧) માં કત્તા, જે નિત-

અનામત (૩૦ ટકા) બેઝીક રહે, તે ૩૦ ટકાના ૩૦ ટકા (૨૧ ટકા) બેઝીકો દેવાના તમામ રાજ્યોમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે બહેર સ્પર્ધાત્મક કસોટી દ્વારા જરવાની હોય છે. આવી વિશિષ્ટ પુર્ણ સ્પર્ધાત્મક (એપન કોમ્પિટિશન)માં સુજરાતનો વિદ્યાર્થી પણ ભાગ લઈ શકે છે.

આ રીતે, -રાજ્ય-

-રાજ્યની અનામત ૩૦ ટકા

-એપન કોમ્પિટિશન ૨૧ ટકા

—

૫૧ ટકા

—આમ ૪૯ ટકા ગિનિઅનામત બેઠકો સર્વ સાધારણ પરીક્ષાઓ માટે રહે છે—જે વસતીના આમ, કુલ વસતીના લગભગ ૩૦ થી ૩૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓને ૪૯ ટકા ગિનિઅનામત બેઠકો મળે છે ..

યઈ. વાસ્તવમાં, ઉપરના કોઠામાં કાળાં અક્ષરો ૩૦ ટકા રખાયેલા બેઠકોમાંથી ખરેખર ૧૪-૧૬ ટકા ભરાતી હોય છે—વધેલી બેઠકો: ગિનિઅનામતને મળે છે એ જોતા, ૪૯+૧૬=૬૫ ટકા બેઠકો ગિનિઅનામતને જાણે આવે છે,

૧૫૧૭. આ તો ગંધારણીય યોજનાની વાત

અનામત અંગે સાચી પરિસ્થિતિ

સરકારના પ્રવર્તમાન આદેશો મુજબ નીચે જણાવેલ બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે છે. અનુસૂચિત જાતિ માટે ૭ ટકા, અનુસૂચિત જનજાતિ માટે ૧૩ ટકા અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટે ૧૦ ટકા જગ્યાઓ, એટલી ખરેખર ૩૦ ટકા જગ્યાઓ અનામત છે. આ અનામતનું પ્રમાણ છેલ્લા ૭ વર્ષથી અમલમાં છે. પરંતુ અનામત જગ્યાઓ સામે છેલ્લા ત્રણમાં ખરેખર ભરાયેલ જગ્યાઓની પરિસ્થિતિ નીચે દર્શાવ્યાં મુજબ છે.

ઇન્જનેરી કૉલેજ-ડીગ્રી અભ્યાસક્રમ

વર્ષ	કુલ જગ્યાઓ	અનામત જગ્યાઓ	ગિનિઅનામત જગ્યાઓ	ભરાયેલ જગ્યાઓનું પ્રમાણ ખરેખર ભરાયેલ જગ્યાઓની
				અનામત
૧૯૮૨-૮૩ ૨૧૧૦	૬૩૩	૧૪૭૭	૨૬૯	૧૮૪૧
૧૯૮૩-૮૪ ૨૨૭૧	૬૮૦	૧૫૬૧	૩૨૦	૧૯૫૧
૧૯૮૪-૮૫ ૧૫૫૩	૪૩૯	૧૧૧૪	૨૫૦	૧૩૦૩

મેડીકલ કૉલેજ-ડીગ્રી અભ્યાસક્રમ

વર્ષ	કુલ જગ્યાઓ	અનામત જગ્યાઓ	ગિનિઅનામત જગ્યાઓ	ભરાયેલ જગ્યાઓનું પ્રમાણ	ખરેખર ભરાયેલ જગ્યાઓની ટકાવારી
				અનામત	ગિનિઅનામત
૧૯૮૨-૮૩ ૧૨૫	૧૮૩	૪૬૨	૧૦૦	૫૨૫	૧૬
૧૯૮૩-૮૪ ૧૨૫	૧૬૫	૪૬૦	૧૦૦	૫૨૫	૧૬
૧૯૮૪-૮૫ ૧૨૫	૧૭૫	૪૫૦	૬૯	૫૫૬	૧૨.૦૯

ઉપરોક્ત વિગત વરધી સ્પષ્ટતા થશે કે છેલ્લા શૈક્ષણિક વર્ષમાં એન્જનીયરીંગ અને મેડીકલ કોલેજમાં અનુક્રમે ૧૬ ટકા અને ૧૧ ટકા બેઠકો અનામત માટેના વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શક્યા છે. જ્યારે એની સામે અનામતનું પ્રમાણ ૩૦ ટકા છે અને ગિનિઅનામત બેઠકો દ્વારા અન્ય વિદ્યાર્થીઓને એન્ટ પ્રમાણ પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો છે. એનાથી મેડીકલ અભ્યાસક્રમમાં ૮૬ ટકા અને એન્જનીયરીંગ અભ્યાસક્રમમાં ૮૪ ટકા જગ્યાઓ ૧૨ ગિનિઅનામત વિદ્યાર્થીઓએ મુજબનાં માર્ગે પ્રવેશ મેળવેલ છે.

વિવિધ પંચોની બલામણો

અને વાસ્તવતા

કાલેલકર પંચને નોકરીઓમાં પહેલા વર્ગમાં ૨૫ ટકા, બીજા વર્ગમાં ૩૩૩ ટકા, અને ત્રીજા તથા ચોથા વર્ગમાં ૪૦ ટકા આદિવાસી અને હરિજન, ઉપરાંતના પછાત વર્ગો માટે અનામત રાખવાનું યોગ્ય લાગુ પડે. કમુતરમાં ઈજનેરી, ડોક્ટરી વગેરે અભ્યાસક્રમોમાં ૭૦ ટકા અનામત રાખવાની એમની બલામણ હતી. ભારતમાં પછાત જાતિઓ અને જાતિઓની સંખ્યા એ પંચે ૨૩૬૯ નેટલી ગણી હતી. આ પૈકી ૬૩૦ જાતિઓની વસતિ ૧૧.૫ કરોડ નેટલી હતી. તે વખતે હરિજન અને આદિવાસી વસતિ ૭ કરોડ હતી.

કેન્દ્ર સરકારના મોંઘલ પંચે આદિવાસી અને હરિજનોની ૨૨.૫૦ ટકા અનામત ઉપરાંત અન્ય પછાત વર્ગો અને જાતિઓ માટે બીજા ૨૭ ટકા અનામતની કક્ષામણ કરી હતી. એમની ચક્ષતરી મુજબ ૫૨ ટકા નેટલી વસતિના સમાવેશ ૨૨.૫૦ ટકા આદિવાસી અને હરિજન ઉપરાંતના પછાત વર્ગોમાં થાય છે.

મોંઘલ કમિશનના દેવાલ મુજબ કેન્દ્ર સરકારની નોકરીમાં હરિજન અને આદિવાસીમાં ૨૨.૫ ટકાની વસતિ સામે કુલ ખર્ચ મળીને ૧૮.૭૧ ટકા હતા. પહેલાં વર્ગમાં તો ૫.૬૮ ટકા જ હતા. એટલે જ રીતે અન્ય પછાત વર્ગોની ૫૨ ટકા વસતિ સામે કેન્દ્રે નોકરીમાં ૧૨.૫૫ ટકા જ હતા. તેમાં પણ પહેલાં વર્ગમાં તો ૪.૬૬ ટકા જ હતા.

બક્ષી પંચ . મુજબતમાં ૮મી ડિસેમ્બર ૧૯૭૨ના રોજ કોમિસ સરકારે બક્ષીપંચની નિમણૂક કરી હતી. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૬નારોજ તે વખતની ગૌમિસ સરકારને બક્ષીપંચે દેવાલ આપ્યો હતો. ૧૯૭૮ના એપ્રિલની ૧લી તારીખે જનતા સરકારે એ અહેવાલનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો હતો. અને પ્રગટ પણ કર્યો હતો.

એ કલામણો મુજબ ગ્રા. મેટીકલ કેન્દ્ર, કોમિસ-એ. ૧૯૮૧]

વેસ્ટીનરી, ખેતીવાડી અને રેકનિકલ કોલેજોમાં ૧૦ ટકા બેક્કો પંચે દલાવેલી ૮૨ કોમે. માટે અનામત રહેશે. પણ પ્રવેશ માટે પાત્રતા. દલાવવી પરીક્ષામાં ૫૫ ટકા કરતાં ઓછા માર્ક્સ મેળવનાર વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ મળી શકશે નહિ. બીજી ચરત એ પણ કે ખુલ્લી હરીફાઈથી પ્રવેશ મેળવનાર છેલ્લા વિદ્યાર્થી કરતાં પાંચ ટકાથી વધારે ફરક નેના માર્ક્સમાં હશે તે પ્રવેશ મેળવી શકશે નહિ.

નોકરી માટે ત્રીજા અને ચોથા વર્ગમાં કલકત્તી જાતિઓ સહિત અનામત ૧૦ ટકા પ્રવેશ કક્ષાએ જ રહેશે, બહીમાં નહિ. અને પહેલા તથા બીજા વર્ગમાં પ્રવેશ કક્ષાએ ૮૨ કોમેને માટે પાંચ ટકા જગ્યાઓ અનામત રહેશે.

અનામત સાથે કેટલાક શૈક્ષણિક સવલતોના લાભોની પણ પંચે કલામણ કરી હતી પ્રવેશ માટે આજમા ઓછા ૫૫૮૬ નાકન્ય ચરત મુદ્દા હતાં તે અન ખુલ્લા હરીફાઈમાં પ્રસેદ થયેલા વિદ્યાર્થીના માર્ક્સ કરતાં પાંચ ટકા કરતા વધાર ઓછા માર્ક્સ ન લાવા બેકેજ અર્થે ચરત મુદ્દા હતાં તે પણ ૨૬ કરી. નાકરાન્ય લાવતાં માટે ઉમરના જે મર્યાદા કરેલી હોય તે કરતા પાંચ વરસ મોટી ઉમર હોય તેનો પણ કારતોમાં સમાવેશ કરવાની કલામણ કરી.

જ બક્ષીપંચની કલામણનો સ્વીકાર ૧૯૭૮માં થયેલો તે વખતે એ અંચે વિરોધના ચર ન કીધવાનું કારણ એમાં ગુણવત્તાનો હાસ ન હતો અને ‘અનામત’ અવાહિત હતી તથા ૧૦ વરસ માટે જ હતી.

જનતા સરકારે આ કલામણોનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો. બક્ષીપંચે ૮૨ કોમેને પોતાની કલામણોનો લાભ આપવા ચચચુ તે મુજબ સ્વીકારીને અટકવાને જાહેર આ કલામણોમાં આવરી ન લેવાયા હોય તેવા સમાજના અન્ય નળના વગેરેને સહાય આપવાનો પણ નિર્ણય કર્યો.

એમાં ખેતમજૂરો, ગ્રામ-કારીઓ, સીમાંત ખેડૂતો, અસંગઠિત છૂટક અંગિક વર્ગ, હાથધારીવાળા, રીક્ષાવાળા, ઘોડાચારીવાળા, પશુપાલકો, માછીમારો નાના પ્રકારના દુકાનદારો વગેરે વર્ગોના બાળકોને પણ બક્ષી પંચે સુચવેલી અનામત જગ્યાઓ સિવાયની ધત્તર સુવિધાઓ આપવા હરાવીને ૧૯૭૮-૭૯ના અ.દાજપત્રમાં ૬ કારેડ રૂપિયાની જોગવાઈ પણ કરી હતી.

૬

રાણે-પંચ : બક્ષીપંચની ભલામણો તપાસીને એમાં રહી જતી ભતિઓ ઉમેરવા અને એમને માટે બક્ષીપંચે ભલામણ કરેલી અનામતની ટકાવારીમાં એમની વસતિની ટકાવારીના ધોરણે ઉમેરો કરવાની આવશ્યકતા હોય તો તે અંગે સુચવવા, તેમજ નોકરીમાં બસતી વખતે ઉગરની છુટકાટ મુકવા જેમી હોય તો તે સુચવવા, અને યોગ્ય લાગે તે ખીળ સુચન કરવા ૨૦મી એપ્રિલ ૧૯૮૧ના રોજ ગુજરાતની કેબિનેટ સરકારે રાણેપંચની નિમજૂક કરી, ૩૧-૧૦-૧૯૮૩ સુધીમાં રાણે પંચે પોતાનો હેવાલ રજૂ કરવાનો હતો, આ હેવાલ રજૂ થયા પછી સરકારની વિચારણામાં હતો. ૧૯૮૫ના અ.દાજપત્રમાં ૧૦મી તારીખે ગુજરાત સરકારે મંત્રીમંડળના હરાવથી એનો સ્વીકાર કર્યો. અને બક્ષીપંચે હરાવેલી ૫ ટકા અને ૧૦ ટકાની મર્યાદાને બદલે ૨૮ ટકા જગ્યાઓ અનામત રાખવા હાજરું. રાણેપંચે જ્ઞાતિને બદલે અધિવાસી અને અધિરૂક કિશતિના ધોરણે અનામત રાખવાની ભલામણ કરી એનો સરકારે સ્વીકાર કર્યો. હેવાલ સરકારે પ્રમટ ન કર્યો. રાણેપંચે પ્રવેશમાં ૨૮ ટકા અનામતને બદલે બહુતી સંહિત તમામ કક્ષાએ ૨૮ ટકા અનામતની ભલામણ કરી.

સરકારે રાણેપંચનો હેવાલ માર્ચમાં બહાર

પાડ્યો, રાણેપંચની ભલામણો પ્રમાણમાં ફરમાવી અને ગુણવત્તાનો આગ્રહ છોડનારી હોવાથી, એના તીવ્ર પ્રત્યાઘાત લીધા. તે પછી સરકારે વખતોવખત કરેલી સપષ્ટતાઓ અને કાંઈકાંટમાં નેપાધેલી એકીકેવી જોતા સરકાર સમમ પ્રશ્નની સમીક્ષા, રસ પરાવનાર તમામને સાંભળીને, કરતા માગે છે અને તે સમીક્ષા ન થાય ત્યાં સુધી સરકાર ટકાવારી અંગે નિર્ણય કરશે નહિ. એ સંદર્ભમાં કાંઈકાંટ પણ અધિવાસીને કારણે રહેણું ન હોવાથી તે બંધ કરતા બંધીલ કરી છે. એક વરસે ન બરાઈ હોય તે એક ખીળે વરસે પણ વધારીને લગાવ એવી ફરી ફેરવડની પદ્ધતિ પણ બંધ કરી છે.

૬ આ ટકાવારી સુગમ ગુજરાતમાં બક્ષીપંચની ભલામણ પછીનાં લાત વરસમાં ૧૦ ટકા ઇજનેરી અને મેકિનલ પ્રવેશનો લાભ કોઈપણ વરસે લાવાયો નથી મેકિનલમાં વધારેમાં વધારે ૧૯૭૮માં ૬૪ ટકાએ લાભ લીધો હતો અને એ.જ.માં એ.જ. ૧૯૮૦-૮૧માં ૩ ટકાએ લાભ લીધો હતો ઇજનેરીમાં ૧૯૮૦-૮૧માં વધારેમાં વધારે ૪.૮ ટકાએ અને ૧૯૭૯-૮૦માં એ.જ.માં એ.જ. એટલે ૩૩ ટકાએ લાભ લીધો હતો.

આ બધી વિષયો જોતા, અનામત તરફેણવાળા કે વિરોધ કરનાર વિચારી જુએ તો સમજૂતી પર આવવામાં કોઈએ બહુ શુભાવશોરું નથી અને ગુણવત્તા તેમજ પછાત અને નળા વર્ગોની આવશ્યકતાઓ જાનેનો સમન્વય ઉદારતા પૂર્વક અમા વિચારણા કરવાથી થઈ શકે એમ છે એમ લાગે છે.

માધીનર

૧૦-૪-૮૫ — નાણાંબાઈ જયભાઈ પટેલ

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાય મૂર્તિઓનાં તાજેતરનાં મંતવ્યો

(તા ૧૦-૫-૮૫)

ભારતના વડા ન્યાય મૂર્તિ વામ બી ચૌધરી જજાબુ ઇંગ્લેન્ડ કે અનુસંધિત ગ્રાંતિઓ (હરિજનો) અને અનુસંધિત જનજાતિઓ (આદિવાસીઓ) માટેની અનામતની ભેજવાઈ ૫૬૨ વર્ષ કરતા વધુ નથી, એટલા સમય માટે ચાલુ રહેવી જોઈએ તેમજ વધુમા જજાબુ ઇંગ્લેન્ડ કે ૫૬૨ વર્ષની અવધિ પછી આ બંને પછાત સમૂહો માટે, ગ્રાંતિજનિતિવાર નથી, પરંતુ આર્થિક પછાત-પછાતી ચકાસણી લાગુ પાડવી જોઈએ. તેમજ ઇમેયુ ઇંગ્લેન્ડ કે—

* અધ્યાપિકાર ધરાવતા સમાજમાંના વિશેષાધિકાર પ્રાપ્ત વિભાગને પસંદગીયુક્ત લાભો અમેકિક સમય સુધી એકઠથુ રીતે ભોગવવાની છૂટ ન આપાય એ જરૂરી છે.

વડા ન્યાયમૂર્તિએ ‘પછાત વર્ગો’ (એકવડ કલાનિક) માટે બે ચકાસણી સમયી હતી : (૧) તેઓ પછાતપણાની બાબતમાં અનુસંધિત ગ્રાંતિઓ તથા જનજાતિઓ સાથે સરખાવી ચકાવ, (૨) રાજ્ય સરકાર પ્રવર્તમાન સંજોગમાં આજેના ભારતી ને ચકાસણી નહીં કરે તેને તેઓ સંતોષતા હોવા જોઈએ.

ન્યાયમૂર્તિ રેડ્ડી

ન્યાયમૂર્તિ રેડ્ડીએ એવું મંતવ્ય બ્યક્ત કયું છે કે વ્યક્તિગત ત્રીમાઈ નહી, પરંતુ વર્ગની ત્રીમાઈ અનામત માટેની પ્રાથમિક ચકાસણી ત્રણવી જોઈએ. અન્ય અનુસંધિત ચકાસણીઓમાં જનધોરણ સામાજિક અમતાક્રમમાં, રચાન, રેવે, રિવાજો વગેરેના સમાવેશ કરી ચકાવ.

એક વખત આ ચરતો ત્રણતરીમાં લેવાઈને

વર્ગનું પછાતણ નહીં થાય પછી કેટલે જ બાબતમાં દરમ્યાનગીરી કરવાની ન રહે. પરંતુ તેમજ ઇમેયુ કે ચેસમજૂતી ન થાય જ માટે કહેવું જોઈએ કે અદાલતી સમીક્ષાને બાકાત કરાય નહીં.

ન્યાયમૂર્તિ સેન

ન્યાયમૂર્તિ સેને જજાબુ ઇંગ્લેન્ડ કે તાજેતરમાં મધ્યપ્રદેશ અને યુગરાતમાં ને બ્યાપક અજંપો ફેલાયો છે તેને લક્ષમાં લઈને સરકારે અનામતની સમય પદતિ પર ફેરનજર નાખવી જરૂરી છે

તેમજ એવું મંતવ્ય બ્યક્ત કયું કે અનામતની ખાસ ભેજવાઈ કરવા માટેનાં મુખ્ય બંને એક માત્ર મુદ્દો ત્રીમાઈ હોવા જોઈએ. ગ્રાંતિઓ, પેશગ્રાંતિઓ કે જૂથોના ઉપયોગ ફક્ત અનુસંધિત જાતિઓ તેમજ આદિવાસી જાતિના લોભો સાથે સરખામણી કરી ચકાવ એવા લોભો નહીં કરવા માટે કરાવો જોઈએ.

ન્યાયમૂર્તિ દેસાઈ

ન્યાયમૂર્તિ દેસાઈએ જજાબુ ઇંગ્લેન્ડ કે ગ્રાંતિના લેખકની અવગણના કરીને સામાજિક અને શિક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો નહીં કરવાના ધોરણની સમીક્ષા કરવાનો સમય પાછી ત્રવે છે. વાસ્તવિક રીતે લાગુ પાડી ચકાવ એવું એક-માત્ર ધોરણ આર્થિક પછાતપણ છે.

* તેમજ કયું કે અનામતો માટેની સમયમવાઈ હોવી જોઈએ. એમ ન થાય તો આ રાહતો સ્થાપિત હિતો જનતી જશે.

ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામયોએ અનામતની ભેજવાઈ માટે ગ્રાંતિ અને આવક બંનેની સંયુક્ત

અકાસણીને તકેલવતે નેણાંની છે.

વિશેષ અભ્યાસની વ્યવસ્થા કરવી નોંધજો

વધુમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના વડા ન્યાયમુર્તિ શ્રી યશવંત અંબાજી જણાવ્યું છે કે : “સરકારે માત્ર અનામત બેઠકોની વહેંચણી કરીને એસી રહેલું ન. નોંધજો. પણ તો વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ તેમના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન વધુ તેજસ્વી તરીકે બહાર આવે એ માટે ઘણા દિવસો પ્રયાસ કરવો નોંધજો. આ માટે આ વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ તેમના શિક્ષણનો પ્રારંભ કરે ત્યારથી જ તેમના માટે

આમ કહીને, ન્યાયમુર્તિએ ચેતવણી આપી છે કે “જો આવી વ્યવસ્થા નથી થાય તો આવા વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ તેમના અભ્યાસ વચ્ચેથી પડતો ચકે તેવી સંકેતતા છે.” આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થવાથી તેમને મહેસુલાનીના રાકે વધારાના પ્રાઈસ આપવા પડે ! આથી ભવિષ્યમાં તેઓ જે વ્યવસાયમાં ભવ રવા (જરૂરી) કાર્યક્ષમતાને પહોંચી વળવા કઠાઈ સહાય ન બને !

સૌ મૌલિક યોગદાન કરે | વિમલાબેન કકાર

પ્રખર સર્વોદય ચિંતક વિદુષી વિમલા કકાર વિદેશથી પાછા ફરતાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિ પ્રત્યે અપાર બેઠ અને ચિંતા, બેઠ કરતાં એક નિવેદનમાં જણાવે છે કે, વિદેશમાં વર્તમાનપત્રો અને બી.બી.સી. દ્વારા જણવા મળેલા સમાચારો, એવા તો ચોંકાવનારા હતા કે એ માનવા જીવ પ્રચક્રાતો હતો, પણ ભારતમાં પગે ભૂંડ્યા પડી ખબર પડી કે ગુજરાતમાં સમગ્ર સમાજજીવનના તાણાંવાણાં છિન્નમિન્ન થઈ ગયાં છે.

અનામત આંદોલનના પગલે પગલે કેમકે સમગ્રજાતિ, વર્ગવિભેદ, પોલીસ દમનકાંડો, વર્તમાનપત્રો અને પત્રકારો જરૂર અત્યાચારો વગેરેથી આજે ભારેલા અગ્નિની સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે. પણ હવે શાંસકો અને આંદોલનકારો, પ્રબલ અને સરકાર વચ્ચે વાટાઘાટો-ચર્ચા થવી નોંધજો. આંદોલનો, સરકારો, નિદર્શનો ઇત્યાદિ સ્થગિત કરી દેવા જનમાનસ જંગાડવું પડશે. એમ નહિ થાય તો જરૂરી ગુજરાતનાં બધાં જ મૂલ્યો નષ્ટ થઈ જશે.

શ્રીમંતી કકાર સર્વશ્રી બાળુભાઈ પટેલ, ઉમાશંકર જોષી, યશવંત શુક્લ જેવા સંનિષ્ઠાએ કરેલા પ્રયાસોને ખીરદાવતાં અને રતુભાઈ અદાણીની પ્રેરણાથી પુનઃશાંતિ પ્રસ્થાપિત કરવા શરૂ થયેલા અનંશને અભિયાનના પ્રયોગને શાંતિની દિશામાં જતાં મૌલિક યોગદાન લેખાવતાં જણાવે છે કે ગુજરાતની જનતાને હું વિનવું છું કે મહારાજા ગાંધીની આ જન્મ અને કૃમ્ભૂમિમાં સમાધાન માટે શાંતિની શકિત વડે અડ્ડમવાના માર્ગો અને વ્યૂહ શોધવા જ પડશે. હિંસા વડે પ્રયોગ ઉકેલી શકાતા નથી, એથી તો વધુ ચૂંચવાતા હોય છે. પાવર ઓફ પીસ કેવી રીતે જીલો કરવો એ પડકાર આપણી સમક્ષ ઊભો છે. એટલે શાંતિની શકિત અને હોકતત્રનાં નિર્મોલુમાં જેમને રસ છે એ સૌ ગુજર સંસ્કૃતિના સંસ્કૃષ્ટ કાળે વહેલી તકે આપણે મળે અને ચિંતન કરી શાંતિ કાળેની હોદ્દાશકિત પ્રગટાવવાનું તંત્ર શોધી કાઢે. (૧૪-૫-૮૫)

આંદોલન : સર્વોચ્ચ ન્યાયની દિશા | — લોખીલાઈ ચાંધી

‘અનામત’-આંદોલનમાં અનેક હિત-સમૂહો સંરોધાયેલા (ઈન્ડિ-વેન્ડ્સ) છે : (૧) સોથી પ્રથમ છે સહિયો ધર્મ જેઓ હિંદુ વર્ણધર્મની ભિન્ન-નીતતાના કારણે ‘પછાત’ ગણાતા આવ્યા છે, અને મહદંશે, ‘પછાત’ રહ્યા છે, તે જૂથો, આપણા જેવા લોકશાહી અને સમાનતાસક્ષી સમાજમાં તેમને વહેલી તકે જ્યાં લાવવાના હોયો તે જાણવા નોંધજે બધારણમાં આ માટે કેટલીક નેત્રવાઈઓ સૂચનાઈ હતી તેમાં શિક્ષણ ક્ષેત્ર તથા સરકારી નોકરીઓમાં ‘અનામત’ બેઠકોને પશ્ચ કલેષ બે. અસબત, બધારણના મદદવા-એએ એની ૧૦ વર્ષની મર્યાદા બાધી આપીને, ઉદ્દેશ ઝડપભેર પાર પાડવાનો સરકારોને આદેશ આપ્યો હતો.

(૨) બીજો પક્ષ છે જેમને માથે આ જવાબદારી મુખ્યતઃ નાખવામાં આવી હતી તે સરકારોને તેમણે નિઃશ્ચયક એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને બદલે, ‘અનામત’ યોજનાનો એવી રીતે ઉપયોગ કર્યો કે જેથી ૧૦ વરસને બદલે ત્રીસ વરસ પછીય સિદ્ધ ન થયો; એટલું જ નહીં, તેમાં કેટલાંક વર્ષો પેલા મર્યાદા તં (૬) પછાત પ્રજા-સમૂહોના વિસાળ ક્ષેત્રને એનાથી જ દાવેદાર થયો નોંધતો હતો. તે ન થયો તે જૂથોમાંના ૧૦-૧૫ ટકાને જ એને લાભ મળ્યો, (ખ) આ ૧૦-૧૫ ટકા આગળ વધેલાઓએ ‘પછાત’ સમૂહો માટેના વિશેષ લાભો-અનામત સહિતના-ભોલી લીધા તેમના નીચેના સ્તરે તે પર્યાયવાની મુખ્ય જવાબદારી પાર પાડવાને બદલે, મહદંશે સત્તાના રાજકારણના હાથે બંની રહ્યા; (૩) કથી ‘આઈ-સુ’ટીમાં નહીં સમાજનારા ‘પછાત’-જૂથોમાંના મોટા ભાગના, મન તો, ‘અનામત હાથ’ એટલે જ પોતાને

જે-કંઈ અસ લાભ સરકાર માથાપે આપ્યા છે કે હજી હવે મળવાના છે એ ‘જૂથ’ મૂર્તવી લેવાનું ‘સવલોનું’ કાવતરું ગણાયું !

(૩) ત્રીજો સમૂહ તે ‘સવલું’ ગણાતા શિક્ષિતો અને અન્ય રીતે આગળ આવેલા સમૂહો. એમના મતે, ‘અનામત’નો અમલ એ રીતે થયો છે કે જેથી તેમના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને ‘શિક્ષણ ક્ષેત્ર અને સારા કામેલ નામરિકોને અવસાન ક્ષેત્ર ખુલ્લ ખુલ્લા અવધાર કરનારો બન્યો છે; બીજી ને ડોઈ રીતે સરકારે પછાતોને મદદ કરવી હોય તે કરે, પશ્ચ અમારા ભોજે તો નહીં જ એવું તેમનું વલણ બન્યું છે.

(૪) આખા સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ ‘અનામત’ નિમિત્તે, બંને ક્ષેત્રે કેવળ ‘અવેશ’ વખતે જ નહીં, ‘બેઠકી’ વખતે પશ્ચ નિશ્ચિત ધોરણે અને કાર્યક્ષમતાને ભોજ અપાતો રહ્યો હતો. જેથી ‘પછાતને જીવો લાવવાને બદલે, આખા સમાજનું ધોરણ નીચું કરવાનું બનતું હતું.

—બધારણની ૧૫મી કલમમાં ‘એક્સિયુસી’ (કાર્યક્ષમતા)નો ભોજ ન અપાય તેવા સુધ્ધ આદેશ હતો, તેનો આ રીતે ભંગ થતો હતો.

• • હવે તો, વિવિધ હિતો-હિત જૂથો વચ્ચેનું ધર્મ, ક્રમ, વર્ણ-વર્ણ-અને વર્ણ-સુદ્ધમાં પરિણમે તે હદે પરોગી થયું છે. આનો વિમલ વર્ણ-સુદ્ધ (ત્રીજી અને તપત્રરના આર્થિક સધર્મ) કરતાંય વધુ બાધક અને ખતરનાક એવા આંતરવિચલને પેદા કરનારો છે. આથી કરીને, આગળ જતા કોઈનાય હાથમાં તેને રોકાવાનું શક્ય ન બને’ એવી પરિસ્થિતિ ટાળવા સારું, સંકળાયેલા સર્વ હિતોએ પોતપોતાની જવાબદારીને

પ્રમાણ કરીને, આગળ કમલું ભરવું આદિ આવશ્યક છે. ઠા. તા.

(૧) 'અનામત હઠાવો' આદેશનકારો જો, 'અનામત'ના અમુક પ્રકારના અમલથી થયેલા 'અન્યાયો' દૂર કરવા માગતા હોય, અને સરકાર પોતાના સત્તાકારણના લોકાભા અને મદદ આ કૃતિયાદ પ્રત્યે જાડી આગલી રાખીને બેઠી હોય, તો તેની સામે આદેશન કરવું રહે જ. પરંતુ, આદેશને જે શરતો પાળવી જરૂરી છે. એક, તે ચાતિમય અને — શિક્ષણક હોવું જોઈએ. અને બીજી શરત વિશાળ જનસમુદાયને પોતાની સાથે લઈ શકે એ પ્રકારનું આદેશન હોવું જોઈએ એટલે કે, તેમનું આદેશન સહીએથી પછાત રહેલા વિશાળ સમૂહોને આગળ લાવવા માટેના આયોજનોનું વિરોધી કે તેમને મળતા લાભો છીનવી લેનારું નથી જ, એવી ખાતરી આપનારું હોવું જોઈએ — વાસ્તવમાં જોવા મળે છે કે આપુ આદેશન ભ્રાંતિદેહ — બાળજાળ અને પથ્થરમારાના કોરે અને ભારે અનુભવી રીતે ઉપ બનાવણું મળે. તેમાં જ તેની વિકૃતિ જોવા મળે છે આગળ જતાં આદેશનકારોની આ મુળભૂત કમજોરીને કારણે આદેશન પોતાના હોયમાય રહ્યું નથી. અરોજક-ગુણાતરવોએ એનો બેદાશ લાભ લીધો છે.

(૨) મુખ્ય પ્રધાને ચૂંટણીની પૂર્વે સ આજી વધુ મતો ખાટી જવાના હોભે, અનામતના ટકા વધારી દેવાની જાહેરાત કરીને, જે બાકિયું સળગાવવાની મુખ્યતા કરી; અને આદેશનકારોની તત્કાલ, સ્વીકારવા જેવી માગણીઓનીય લેએ ઉપેક્ષા કરતા રહ્યાં. આ તે દગાણ વધતા નાજુકો નમતું મુકવાની 'કુવડતા'ની હટે પહોંચી ગયા જેવું પ્રદર્શન હતું. વધુમાં મુક્કમતાના નામે 'પથ્થરબાજી'નો જવાબ 'ગોળાઓ'થી આપ્યો; ઉપરાંત પોલીસને એટલી હટે દૂરી મૂકી હીધી કે એક જાણુ, તેણે અનુની

જનીને સવલેને 'જિ'દગીતો પાઠ ભણાવવા' બેદાશ અન્યાયકારોને આશય લીધો; બીજી જાણુ સરકારને વચ ન રહીને, પોલિસે અમદાવાદમાં આઠ કલાક અશાંતતા સરજી હીધી ! આમ, પોલીસ કાં તો નિષ્ક્રિય જનીને, અથવા જનતે ટૂંકા કરીને પોતે દુશ્મન માનેલા લતાઓ તથા વર્તમાનપત્રો ઉપર તાટપ્ત પડી.

જ અલગત, પોલીસમાં થયેા મોટા પ્રમાણમાં 'પક્ષાત' ગણાતી કેમોના રાખસો હોઈને, તેઓ અનામત વિરોધી આદેશનથી પોતાના પેટ પર પાડું પડે છે એવી લાગણીના કારણે, અધિકાર અનુવી જનવા હશે વળી, મુખ્ય પ્રધાનેય એવું ધૂંટતા શરૂં સુધન કરું હવું કે જો અન્યાયારો પોતે સમાચારો છાપવાનું બંધ કરે તો, એટલે કે સમાચારપત્રો તેમનો સ્વચ્છં છોડી દઈ મુજા બની અથ તો, બધું ટેકાણે આવી જશે !

આટલું પુરતું ન હોય તેમ, મુખ્ય પ્રધાને ભારતના વડા પ્રધાનને એમ કહીને 'સ તોથા' કે વિપરીત પરિસ્થિતિ માટે મઈ ચૂંટણીમાં હારી ગયેલા વિરોધ પક્ષોની રમત અને અન્યાયારોની બિનજવાબદારી કારણુપ છે. વડા-પ્રધાને પણ એ જ સૂત્રો વાજોળ્યાં.

હા, સત્તા રક્ષને સહિસામાં લેવાની તક મળતા, વિપક્ષો મનાદિત રીતે, લોકચાલી રીતે, તેનો લાભ લે તો તેની સામે ફરિયાદ ન હોઈ શકે, અને જો તેમની ગેરવ્યાજબી કારવાઈ હોય તો, પ્રખ્ય સમક્ષ તે ખુલ્લી કરવી જોઈએ, તે જ રીતે જો વર્તમાનપત્રોમાં ઉત્તેરાટ વધારે એ પ્રકારનાં સમાચારો કે હેડીંગો અપાતાં હોય તો તેમની સાથે સંપર્ક સાધીને. અખબારી-આચાર્યકિતા તરફ જરૂર લક્ષ જેવી ચકાસું હોતા; અને બેદાશ ઉત્તેરણી ચાલુ રાખનારા સામે, કાયદેસર પત્રો લરી ચકાયા હોત

એરે, આ દરમ્યાન, અનેક તટસ્થ નાગરિક તથા બોહિકો દ્વારા વ્યક્તિગત રીતે અને સંગઠનો તરફથી આદેશનકારોને સુચવવામાં આવ્યું હતું કે સરકારે, અનામતના વધારેતા ટકાની વાત છોડી દઈને તથા રાષ્ટ્રીય ધોરણે ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા ને નિર્ણય લેવાય તેનો સ્વીકાર કરવાનું જાહેર કરીને મૂળ માતૃભૂમિ સતોષી છે અને નેતાઓને મુક્ત કરવા ઉપરાંત ખીજા બાળકોમાં નમતું આપ્યું છે, ત્યારે તો, 'શેરી બુદ' બંધ કરીને સલાહ-મસલતોના મામ્લે અપનાવવો જ ઈષ્ટ છે— પ્રજાને રોજિંદા જીવનમાં સહન કરવી પડતી અપાર સત્તામણીઓથી છોડાવવા ખાતરેય !

અલગત, આદેશનકારોએ 'મોક્ષ' કપાની જાહેરાત પંચે કરી. પરંતુ શુજરાતભરમાં એક યા ખીજા નગરમાં 'તોફાનો' થતા રહ્યા અને સરકારી દમન વધતું રહ્યું. આજે તો, 'મોક્ષ' આદેશન કરી 'ચાલુ' થઈ રહ્યાના જોરદાર 'દેકારા' સંજ્ઞાઈ રહ્યા છે ! તેમાં શુજરાતના સરકારી ખાતાઓના કમચારીઓને, રાષ્ટ્રીય સ્તરે નવી નીતિ વિચારવાની ખાતરી વારંવાર અપાઈ છે, તેને લેખામાં લીધા વિના જ તેમણે અનામત અને શેક્ટરની તરફના નાબૂદી માટે જ ન આદરી લીધા છે !

વધુમાં, આ દરમ્યાન, પ્રખ્યાત સવત રહેલી 'પંજાત' ગણતી પ્રજાના 'મોરચા' મેકાને પડવા લાગ્યા છે. ખીજા બાજુ, 'અનામત હઠાવો'ના કથાને 'માધવસિંહ હઠાવો'નું સત્ર આગળ આવ્યું

છે; અને 'માધવસિંહ નથી હઠાવવા' એવા સ્પષ્ટ કુહાડા કેન્દ્ર સરકાર જ નહીં, રાજ્યના મુખ્ય કે કાલ રહ્યા છે. શુજરાતના ગવર્નર ખી. કે. નહેરુને રજા પરથી બોલાવી લીધા બાદ, તેમની સાથે લાંબી બેઠકો પછીય આજ નિર્ણય રટાયો છે !

ખીજા બાજુ, તા. ૧લીથી મુંબઈ-મહારાષ્ટ્રે 'અનામત હઠાવ'નું આદેશન શરૂ કરી દીધું છે. અને એને દેશવ્યાપી બનાવવા પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે !

આમ, કોઈકું ખરેખરનું મૂલ્યવાનું છે, પરંતુ, કોઈ એક-હિત-જૂથની દષ્ટિને ગ્રાસે સૌના સહિયારા હિતની પ્રક્રિયા અશક્ય નથી એક તો, સો ભણીએ છીએ કે આજ પૂર્વે આ સમસ્યા બંને કેન્દ્ર અને મુજરાત રાજ્ય દ્વારા નિર્માયેલ અનેક કમિશનોના હેવાલો પ્રગટ થયા છે, અને તેમાં 'અનામત' સિવાયનાય અનેક ઉપાયો સુચવાયા છે જે ગંધર્વા આધારે સ્વસ્થચિત્રો સમન્વયાત્મક ઊંચે જરૂર હાંસલ કરી શકાય એમ છે.

અલગત, છેવટે તો આદેશનકારો અને સરકાર મમત કે પ્રતિષ્ઠાને વચ્ચે નથી લાવે તો, તથા વિપક્ષો અને ભગવત નાગરિકો સન્નિવૃદ્ધ પંચે તેમને બંનેને સહાયરૂપ બનશે ને, શાંતિમય મંજૂઆતો દ્વારા, 'અત્યોદયથી સર્વોદય'ના રાહ જરૂર ઊંચ લાવી શકશે.

વડોદરા ૨-૫-૮૫]

* 'જનમજૂમ-પ્રવાસી' મારે લખેલ 'વિમર્શ'

અનામતનો ઉઠળાટ

અનામતના ઉઠળાટ શુજરાતના વિદ્યાર્થી-જગતને ફરી અઠંગાવ્યું છે. એ કે શુજરાતના ચૂંદ પ્રધાન રાજ્ય માધીએ આ વિષે ફરી વિચારવાની તોવારી દર્શાવી છે ત્યારે આદેશન સ્થગિત કરવું જોઈએ.

મનુભાઈ પંચોળી (સંયોજક)

હિંસા-આંતરેક તો આવા આદેશનને ગુરુદાન જ પહેંચાડે છે; અને લોકશાહી, જોનો પાયો 'મુક્ત વિચાર વિનિમય પછીના સંયુક્ત નિર્ણય' છે, તેને વધારે ગુરુદાન પહેંચાડે છે તે વિદ્યાર્થીઓ

સમગ્રજીવ જ નોંધે. એ વાત તો સાફ છે જ કે શબ્દો અનામતના ટકા વધાર્યા તે યોગ્ય કે અયોગ્ય ન હોય.

હવે, અનામતના આ પ્રથમ વિષે ફરી પાવામાંથી વિચાર કરાય ત્યારે કેટલીક બાબતો સાફ થઈ જાય તે જરૂરી છે. તો જ ચર્ચા કરી સચુકત નિષ્કર્ષ લેવાનું સુચરમ પડશે.

અનામત વિચારણાના બે ભાગ છે—

૧. નોકરીઓમાં અનામત વ્યવસ્થા;
૨. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અનામત વ્યવસ્થા.

* વહીવટી તંત્રમાં તો અનામત વ્યવસ્થા હોવી જ ન જોઈએ તે હવે સમજી લેવું થશે.

એક બાજુથી વહીવટ કાર્યક્ષમ હોય, તટસ્થ હોય તેમ જ કડેડું અને ખીણ બાજુ જુદા જુદા તરીખ કે પંજાત વર્ગો માટે, તેમાં કપલા જેટલો ધોરણને આવજણીને, વ્યવસ્થા રાખવી ત પોતે પોતાને બોટા પાકવા જેવું છે.

સોશલાઈઝમ તો સ્થિતતા માટે ચૂંટણીઓ કે પક્ષો કેરતીવે વધારે જરૂરી વસ્તુ સ્થિર, તટસ્થ અને કાર્યક્ષમ વહીવટીતંત્ર હોય તે છે. પક્ષો કે પ્રધાનો આવે છે અને જાય છે. વહીવટ તો ચાલવાનો છે. સોશિયલિસ્ટ ફાદ ફરિયાદે હાલમાં ઉઠાવવાના છે તે સીની સમજ હોય તો જ નિષ્પક્ષ રહી શકે.

* વહીવટી તંત્ર જ નો ન્યાય, જાત, વર્ગ કે પ્રદેશને ધોરણે ચાલે તો તેમાં ખરાબી, અન્યાય, સમાવાદ, કોમવાદ, પ્રદેશવાદ પેશા વિના ન રહે આવે. સીને અનુભવ છે.

આથી વહીવટી તંત્રમાં પંજાત, હંરિજન, બેફાળી પંથ અને આંધિક પંજાત એવા કોઈ નામે અનામત જગ્યાઓ ન જ હોય.

સ્વાભાવિક રીતે પૂછાય કે તો પાછળ રહી અપેક્ષાને વહીવટી તંત્રમાં જગ્યા મળે જ નહીં તો, મળવી જોઈએ તેનો ઉપાય તેમાંના કોઈકો હોય તેમની કાર્યક્ષમતા વધારવાની બધી સત્તવડો આપવી તે એટલે કે તેને સમાજના ખર્ચે બહુતારી, ફરવાની, અનુભવ લેવાની બધી તકો અને સત્તવડોથી તેમની યોગ્યતા વધારવાનું થવું જોઈએ.

જે પંજાત છે, તરીખ છે પણ જેને કશું નિષ્પક્ષતા, સહકૃપતા, બહુકારી મેળવવા છે, તેને તરીખાઈ બાડે ન જ આવે, તે સમાજના ખર્ચે ભણી શકે તેવું કરે, અને પછી તેને પણ વહીવટી તંત્રમાં માનભરે સ્થાન આપે. પણ તેને માટે ૨૫ % જગ્યા છે કે તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૪૨ % જગ્યા છે તે વાત અયોગ્ય અને વાહિયાત છે.

કોઈ સંજોગોમાં-સાધારણ વખત માટે અનામત નેવી સચરંક આપણે જાણી હોય તો પણ હવે બંધ કરવી જોઈએ.

* શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પણ સાચો નિયમ તો આ જ છે: પણ તેની યોગ્યતા કેળવવા માટેની તો ખુલ્લી રાખવા પ્રવેશમાં પાંચ-સાત કે છ ટકા આજી મુલે પ્રવેશ મળે તેવું કરવું પડશે. કારણ કે તેમનામાં જુદાના બીજા બંદે હોય, બંદે તેને સમાજ પૈસા આપવાય તેવાર થાય, પણ આ વર્ગોમાં સહીઓથી એક લઘુતામ થિ પેસી ગઈ છે. તેથી યોગ્યતા હોય છતાં કિંમતપૂર્વક વ્યાત ન કરી શકે, અકારણ જબરાવ તેવું અનેક વખત શિક્ષક તરીકે મેં જોયું છે. તડ તડ જવાબ આપવા જબરાવું નહીં, તે એક આત્મચક્રા માત્ર છે. તે સેંકડો વર્ષોના કપલા વર્ગોના કપાલને કારણે આ પંજાત વર્ગના બાળકોમાં હંડુ આવેલ નથી. એટલે આવી મૌખિક કે માત્ર બૌદ્ધિક કસોડીઓમાં તેમને થોડી સહત આપવી જોઈએ.

યોગ્યતાના ધોરણે નવા જ કરવા પડશે.

વહીવટી તંત્રમાં હવે સાદેબગીરી જ કરવાની નથી, તેમાં નમ્રતા, દયાવૃત્તિ ચોક્કસાઈ, મહેનત પણ જોઈશે. નીચેના માણસો પાસેથી કામ લેવા કે પોતાના બનાવવા આ શુભ જરૂરી છે આની તપાસ પ્રવેશ બખતે - ઉમેદવારોને તપાસવી વખતે થાય છે ખરી ? તેમાં ચોક્કસાઈ, ખંત, ધીરજ, ઉદ્યમીપણ માપવા કોઈ કામ સોંપાય પછી તેની તપાસ થાય તેવું ॥ અરુ ?

મહેનદ વર્ગોમાંથી આવનારા પ્રવેશાર્થીઓમાં આવા શુભો બેઠાકું વર્ગના ઉમેદવારો કરતા વધારે હશે, યોગ્યતા એટલે માત્ર ખૌદિક સજ્જતા એવી આપવા નીચલા વર્ગમાંથી પ્રવેશ માટે આવતા ઉમેદવારોને નુકસાનકારક નીવડે છે, એટલે જ તેને થોડા ઠાકોને લાભ એ વખતે મળે તે જરૂરી છે અદ્યત્ત એ પછીની પરીક્ષા તે બધાની એક જ હોય, અને પાસ થવાનું ધોરણ પણ એક જ હોય એટલે અ-કાર્યક્ષમતા આખરે તો નબરો નહીં.

+ આ વ્યવસ્થાને 'અનામત' વ્યવસ્થા ન

કહેવાય કારણ કે તેમાં અમુકની જગ્યાએ અમુકની છે તેવું નથી આટલી ચુસ્તમાં નેટલે આવી તે આવે, પણ તેને માટે આરેથી જગ્યા રાખવાપણું ન હોય, તેવા આગ્રાહ આવે, થોડાવ આવે, હરિજન ભાઈઓ-આદિવાસી કે વક્ષોપ યના વિદ્યાર્થીઓને પૂરી રાહત, પૂરી મદદ અપાય તેમાં આર્થિક સામાજિક ન્યાય છે પણ તેમાંના જે ધન, ધધા કે નોકરીઓને કારણે ચારી સ્થિતિમાં આવી ત્રવા છે અથવા તેઓ હવે પછાત નથી રહ્યા એટલે કે જગ્યાઓના સુરેશકુમાર પછાત ન ગણાય.

બીજી વાત પણ સ્પષ્ટ થતી જોઈએ કે સામાજિક રીતે જે પછાત નથી, પણ આર્થિક રીતે છે તેને પણ પોતાની યોગ્યતા કેળવવા માટે બધી જરૂરી મદદ બેઠલાવ વિના આપવી જોઈએ ન્યાયની દૃષ્ટિએ યાનની પરમે પાછી પીવાનો સીનો સમાન અધિકાર છે, આર્થિક કારણે ત્યાં ન પહેંચાઈ હોય તો તેનો દોષ નથી, આમ તેઓ પણ સહાયના અધિકારી છે

(કોમિયુ - એપ્રિલ-૧૯૮૫)

નૈતિક સાહસિકતાની દિશાનો અદ્યત્તમ કાર્યક્રમ

- ડૉ. ઉપેન્દ્ર બક્ષી - યશવંત શુક્લ

[૧]

એલા ડેલ્લાઈ અકવાડિવા દરમ્યાન ગુજરાતમાં નામરિકો પર અશુભપૂર્વ અત્યાચારો થયા અને સમાજના ગુનાહિત તરવેને છુટો દોર રહ્યો અત્યાચારો માત્ર પ્રમજનો ઉપર જ થયા નથી, પરંતુ ભારતના બધારણ ઉપર થયા છે કેમકે ગુજરાતના અખખારો સ્વાતંત્ર્ય દૃષ્ટિ પણ તાલેતરમાં વિનાશક ક્રમલા થયા છે. જો હિંસા-ખોરી માણુ રહેશે તો સંભવનું વધુ ને વધુ ઘરઘરીકરણ યદુ રહેશે અને પ્રજાના અત્યત્ત ઝરોળ વર્ગના તેમજ સમાજના બધાં વર્ગોના નાગરિકોના માનવ અધિકારોનું ધોવાણ વધુ વેગ પકડશે

એપ્રિલ-મે ૧૯૮૫]

આ તમકે માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ કાળે આપણને નૈતિક સાહસિકતાની ખુજ જ જરૂર છે જેઓ ભારત દેશ માટે ચિંતા સેવતા હોય અને જેઓ ભારતને ભોજે નહીં, પરંતુ, ભારત માટે જીવતા હોય તેવા નાગરિકો ઝોઝામાં ઝોણુ નીચે દયાવેલા ઉપાયો યોજવાનો સકલ કરે એ તેમની ચંભીર ફરજ છે

-હિંસાના નિવારણ માટેની અસરકારક સમાજિક દરમ્યાનગીરોવાળા કાર્યક્રમો;

-હિંસાનો ભોગ બનેલાઓ માટે તારકાસિક રાહત અને યુનર્વસવાઈના કાર્યક્રમો,

-હકીકતેનું અન્વેષણ કરવાના કાર્યક્રમો ને હિંસાનુ મૂળ શોધવામાં, હિંસા આચરનારાઓને છઠ્ઠાઠા પાડવામાં અને હિંસાને ભોજ બનેલા રાહત-યોગ્ય નાગરિકોને ઝોળખવામાં અપ લાગશે

-હિંસાને ભોજ બનેલા તમામ નાગરિકોને રાજ્યે ચૂકવવાના વળતર માટેની સહિતા, જેથી કેવળ માનવરાહતના ઉપચાર લેખે નવી પથ અંધારણે મન્ય કરેલા મૂળભૂત અધિકારોની રચે તેમને વળતર મળી રહે.

-નાગરિક હક્કો અને સાતિની પ્રતિષ્ઠાપના માટે ગુજરાત બહારના અમણી બિનપક્ષીય અને બિનરાજકીય નાગરિકોને ગતિશિલ કરવાના ઉપાયોની વિચારણા.

ગુજરાતની આજની પરિસ્થિતિ જોતાં એમ

[૨]

૩૦. વક્ષોએ જે ગુપ્ત પ્રજા ઉપસ્થિતિ ક્યો છે તેના સીધા સમય આપણી ઝેલવણીમાં ઘૂટવા જોઈતા સામાજિક નૈતિક અધ્યેના અભાવનો છે. એટલે જ ને 'મોરલ એન્ટીપ્રોન્યોરશીપ'ની નૈતિક સાહસિકતા અને પહેલવૃત્તિની તેઓ અપેક્ષા રાખે છે તે આગળ તરી આવતી નથી, તેવું ગુપ્ત કારણ જ એ છે કે જેનામાં એ સાહસિકતા કે પહેલવૃત્તિ જનમત થઈ શકે એમ છે. તેઓ ખૂબ પ્રશ્નનું વિરોધ કરાવે છે જોઈને હેતુવાઈ બધ છે. પોતાના પડકારોને અનુરૂપ તથા તેઓ કાઢી શકે એમ છે એવી તેમને હામ રહેતી નથી પણ તે શાહમુગની જેમ રેતીમાં મો બોલવી દેવામાં જ તેમને સહાયત્વ દેવાય છે.

લોકજીવન અને શાસન વચ્ચે કડીરૂપ બની શકે એવી લોકસેવાની સંસ્થાઓ - આજની ભાષામાં જેમને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કહેવામાં આવે છે તેવી મુખ્યત્વે સંસ્થાઓ સ્વરાજ્યના પ્રારંભ કાળે

સમભવ છે કે, કોઈ પણ મુદ્દા પર તેનો સંવર્ધિત વિરોધ, તેને સાચો કહીએ કે ખોટો ગણીએ, પણ એ મુદ્દા હેતુથી ચાતરનારા અન્ય પરિબલો તેનું અપહરણ કરી બધ છે અને પરિણામે દમનને સામેથી વેડું જતા, દમન વાજબી કરે છે, પરિણામે, લોકસાથી રક્ષણ માટેના અસરકારક સાધનો વાણીસ્વાતંત્ર્ય, અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, સભા યોજવાનું અને મંડળ રચવાનું સ્વાતંત્ર્ય વગેરે મૂળભૂત નાગરિક અધિકારોને મરણોત્કેષ કરે છે.

ગુજરાતના અમણી કાઈ બહેનો આ પરિસ્થિતિને પહેલી વખત આગળ આવરી કે પછી મંજૂર રહેવાના ગુનામાં ભાગીદાર બની, એટલે જતાં, લોકસાહીની સ્મરણાત્યાયામાં મુખ્ય ઠાકુઓ બની રહેશે ?

ગુજરાત તા. ૨૬-૪-૧૯૮૫

આપણને વારસામાં મળી હતી XXX 'કમ્પ્યુટરાઈઝેશન' સાથેને કમેકમે ચોતે જ લોકકાર્યો બોટી લઈને પોતાની સત્તાનું ક્ષેત્ર વધારી મુકવું છે અને કડીરૂપ લોકસંસ્થાઓને અને લોકસેવકોને હતમજ નિરૂપયોગી બનાવી દીધા છે.

સ્વરાજ પ્રાપ્તિ સુધી અને પ્રાપ્તિ પછીનાં બે એક દશકા સુધી નેતૃત્વનો જે પ્રકાર રહ્યો અને જે સદર્શ રહ્યો, તે નહીં સાવ બદલાઈ ગયો છે. એટલે, લોકસેવા ઉપર જેમનો વ્યાપક પ્રભાવ પડે એવો વ્યક્તિત્વનો ઝોટ વરતાય છે. આને તો પૂર્વ રવિચક્ર જેવા મહાજનનેએ પણ વિદાય લીધી છે 'ડુક બવ' કહેનારા અવાજ દબાઈ ગયો છે.

આટોલનેની અને વિરોધનો જે હિંસાના રીલી કોડે પડતી બધ છે તેના મૂળમાં શાંત અનુકૂળ પ્રતિભાવ પ્રગટાવતા કે અર્થે રસ્તે મળવા કે જવાબદારીપૂર્વક વર્તતાં આગસે છે તે કોઈ

વિવેચન

પણ વિચાર કે પ્રસ્તાવ વ્યાપક સમાજનું હિત કરે તેવા હોય તો, પ્રતિપક્ષી તરફથી આવ્યો હોય તો પણ, તેનું સ્વાચ્છ કરવાની રચનાઓ મનોદયા યાચના બેઠેલાઓએ ખીલવવી જોઈએ, જે જ લોકશાહીનું સંવર્ધન છે. લોકશાહી એ પક્ષબાજી નથી, પણ પક્ષોના વિચાર વિનિમયની અહિંસક વ્યવસ્થા છે એટલે ગાજકતાઓના હિતરદાવિત્વ માટેની માગણીના એક તરીકા રૂપે નાગરિક વિરોધની કે મતભેદની કાલેસોલી વિકલાવવી હોય તો સાચતાવળગતા નાગરિક સંડોવણી પ્રથમ જાહેરપ્રશ્નો અંગે વિચારવ્યયો કરવી જોઈએ, અહર અહર મતભેદ હોય ત્યારે અવધાસનિષ્ઠ અગ્રણીઓનું પ્રતિનિધિમંડળ રાજ્ય સાથે વિચારવિનિમય કરે એમ જોઈએ અને તડભોડ કે મેળની ભુમિકા ઊપજી રહે તે ભેડું જોઈએ.

રાજ્યે પણ સમમ રાજ્યના હિતમાં, વિચાર કથાંથી આવે છે તે જોવાને બહોળે વિચારવાનું

પોત તપાસીને જોજન્યપૂર્વક સતોષકારક નિર્ણયો કરવા જોઈએ; જો આવ્યા રહેલા પડેલા હોય તો હુમર-ગી લાવામાં વાત કરવાની જરૂર રહે જ નહીં. આટલું થયા પછી પણ મતભેદ રોષ રહે તો લોકસમુદાયોને આદાવિત કરવાની શૈલીઓ અપનાવવી જોઈએ. આવ્યા અહિંસક વિરોધથી ચાતરનારાં પરિણામોને અગ્રાણી ચેતવણી આપીને વેગળા રાખવા જોઈએ અને આદાવિતના ભાગ રૂપે જે કંઈ સાચ તેની જવાબદારી ધારણ કરવાની નૈતિક હિમત તેમણે લાખવવી જોઈએ.

જ આટલું થાય ત્યારે લોકસમુદાયોને પણ સમજદારી અને જાણકારીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય અને સૌનું વૈચારિક સ્તરે આદાનપ્રદાન અને મેળની ભુમિકાએ જીતું ભય

લોકશાહીનું જતન અને સંવર્ધન કરવાની આ અનિવાર્ય કહી શકાય એવી કાર્યશૈલી છે. (સંદેશ ૧૦-૫-૮૫ માંથી દ્રઢકાવેને)

વિશિષ્ટ ઉદ્દગારો

પાગળા કયાં સુધી રાખશો ?

ભરવાના કનુભાઈ સોલંકી અને મનોજ પરમાર 'મને બોલવા દો' તેમ જણાવી એક લેખિત નિવેદન કયું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે અમે છીએ અનામતનો લાભ સેનાર જતા હવેથી સ્વમાનથી જીવવાની વાંચના રાખનાર. સરકારી યોજનાઓનો લાભ લઈને પત્તર થયેલા શિક્ષણ કારક અને શિક્ષણ દ્વાર્ણના નાગરિકોની એવી ભાવના છે કે આ યોજનાઓ અમારી આવડતી પેઢીને જેની ખનાની દેવા તથા વાવવ્યવહાર દિવાકરો રાજ્ય કરવાની યોજના છે : (૧) તોફારી મેળવે અને મત આપે; જેની યોજનાઓ કયાં સુધી (૨) બીજાના પાત્રો થઈ જઈગી જીવવા કરતાં મરણ વધારે સારું છે, (૩) અમને અમારી શક્તિ અને છુદ્ધિ તથા આવડતનો ઉપયોગ કરવાની તક

આપો, (૪) અમે રક્તપીતિયા નથી, અમને માથું ઊંચું કરી જીવવાની તક આપો, (૫) યોજનાઓના લીધે અમારા વિદ્યાર્થીઓને વિકાસ રૂંધાય છે, (૬) અનામતનું ફાન આપીને બીજા સમાજથી આડકતરી રીતે અસ્પૃશ્ય અને અલિપ્ત બની હલકા પડવું નથી. અમે બીજા બધા સમાજની સાથે છીએ.

આ નિવેદનમાં છેલ્લે અગ્રવનું જણાવ્યું છે કે, "કે. અભિક્ષર અમારા પ્રિય નેતાનું નીચેનું વિધાન યાદ રાખોઃ "અનામત વાવવ્યવહાર દિવાકરો" રહે એમ કહી પડ્યો : સમાજનો કોઈ ભાગ કાયમ ટેકથૂલાકડીના સહારે જ જીવે તેવું કોઈ સાચો સમાજ ન પડે."

(૧૫-૪-૮૫)

ભારતના વડા પ્રધાનને—

શ્રી બાલુભાઈ જલસાઈ પરેલે (માજી મુખ્ય પ્રધાન, ગુજરાત રાજ્ય) તા. ૨૩-૭-૧૯૮૫ની રોજ ભારતના વડા પ્રધાનને લખેલા પત્રમાં નીચેના મુદ્દાઓ પ્રત્યે લક્ષ્ય દોર્યું હતું—

૧. અનામત અંગ્રેજી આદિલન પ્રમાણમાં થયે અંશે યાતિમય હતું. તેમાં તા. ૧૮ માર્ચના બંધ અમદાવાદમાં પૂર્ણ યાતિમય હોવા અને ખૂબ જ સફળ રહ્યો હોવા શિક્ષણમાં તથા સરકારી નોકરીમાં પ્રવેશ અને બહોળીની બાબતમાં ૪૯ ટકા અનામતની જે નવી નીતિ કાબજ કરવામાં આવી હતી તેની સામેની લોકોની પ્રભાવક અશ્વિનક્રિયાની અસરને નાબૂદ કરવા માટે દરિયાપુરના મિશ્ર વસતીવાળા વિસ્તારમાં ઇરાદાપૂર્વક ૧૮મી માર્ચની સાંજથી રાત્રી અધકામણુ ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોવાનો આક્ષેપ છે. આ અધકામણુ આચલી સાંજથી ખીજી સવારના ૧૦ વાગ્યા સુધી બિનરોકડાકે ચાલી હતી. સરકાર શહેરની મધ્યમાં ભૂમી રહેલી આ ઘટના બાબત સાવ અચ્છ હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. બુલ્કે, એમ માન્ય છે કે યાતિમય રાહે આગળ વધી રહેલા આદેશનને ખાદ્યામ કરવા ખાતર ઇરાદાપૂર્વક પરિસ્થિતિને વિકરવા લીધી હતી.

(૨) ગુજરાત રાજ્યમાં અનુસચિત કોમ (હરિજન) અને અનુસચિત જનમતિ (આદિવાસી) માટેની અનામત વ્યવસ્થા આર કાથી અમલમાં રહી છે. ૧૯૭૮માં જનતા સરકારે જક્ષી-કમિશનને હેવાલ સંપૂર્ણપણે રદીકારી લીધો હતો. તેણે કેટલીક આર્થિક રીતે અને સામાજિક રીતે પછાત યાતિઓના લાક્ષણિકતા આધારે અનામતમાં પાયા ૧૦

ટકાનો વધારો કર્યો હતો. એની સામે કોઈ વિરોધ થયો ન હતો પરંતુ, જનતા સરકારના નેતા પછી કુત્રિય, હરિજન, આદિવાસી અને મુસ્લિમ (KHAM)ને છૂટી લેવા માટે વધારે પડતી 'અનામત'ના પત્રમાં ભરવામાં આવ્યા હતાં, એની સામે હવે પ્રતિવાદો પણ ધવા હતા.

ગુજરાતની પ્રભ, પછાત કોમો આગળ વધેલા વગેરેની જેવી કાર્યદક્ષતા પ્રાપ્ત કરે, તેની બિલકુલ વિરોધી નથી તે જે વાતનો વિરોધ કરે છે એ તો, શિક્ષણ અને નોકરીઓની બાબતમાં ઇરાદાપૂર્વક સાવકાતના સવાસને દબાવી દેવાનો જે પ્રયાસ થાય છે, તેની સામે છે નિયત ધોરણની નીચેની કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની ભરતી કરવાનું અને કાર્યદક્ષતા ધરાવનારા મોટા હોય તો પણ યાતિ અથવા રાજનિય અથવા મેનેજમેન્ટના કોટને લક્ષમાં લઈને વહીવટી ક્ષેત્રે બિનકાર્યદક્ષતાને ધોરણ આપવાનું પત્રનું આકર્ષ કરીને તબીબી (મેડીકલ), એન્જિનિયરિંગ અને વહીવટી ક્ષેત્રે તો—ખતરનાક છે આ દેશના તેજસ્વી યુવાનો અધારે એવો અનુભવ કરે છે કે તેમના કોઈ વાક-સુના વિના જ તેમના ભાવિ સાથે રમત રમાઈ રહી છે, ત્યારે તેમનામાં હતાશા પ્રવેશ છે

અનામત અંગ્રેજી આદિલન શરૂ થતા જ તા. ૧૨મી માર્ચે મે સરકારને વિનંતી કરી હતી કે સાતતાવળગતા તમામની સાથે

શ્રી બાલુભાઈ જ પરેલે, ગુજરાત લોકરત્નરાજ્ય મંચના તેમના સાથીઓ-સર્વ શ્રી બાઈદાસલાલ પરીખ તથા હસમુખ પટેલની સાથે અમદાવાદના તોફાનકેસ અનેક મદોલસામાં બંધને બાલનપરસ કર્યા બાદ લખેલા આ પત્રો છે

વાટાઘાટો કરીને શાંતિય ઊંઘ લાવવો બેઠ્યો. મેં હિંસાનો માર્ગ લેનારા તરવો સામે તિરસ્કાર બહેર ક્યો હતો અને જો સરકાર એક વરસ માટે તેની નવી નીતિ સુલતવી રાખવા સમત થાય તો વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ વહિવટદારોને આદોલન સ્થગિત કરીને ચર્ચા-વિચારણા પ્વાસ નિકામ પર આવવા ચ સૂચવું છું.

આ દરમિયાન પરિસ્થિતિએ બેઠેલા પક્ષો લીધો છે. પરંતુ, આથી પાછા પડ્યા વિના, ટૂંકા

ગાળાના લાભનો શિકાર ન બનતાં, હિંમતપૂર્વક આગળ બાવીને શાંતિપૂર્ણ સ્થિતિની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે સાચા દિલનેઈ પ્રયાસ સરકારે કરવો જરૂરી છે.

*

પત્રના અંતમાં બાણુભાઈએ રાષ્ટ્રીય સ્તરે તમામ પછાત વર્ગોના શૈક્ષણિક, આર્થિક, સામાજિક અને નોકરીના હિતો સચવાય અને જે-તે ક્ષેત્રો ઉચ્ચતમ ધોરણે જળવાય એવો શહે લેવાનું સૂચન વડાપ્રધાનને કર્યું હતું.

ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાનને—

સૌક સ્વરાજ્યના અધ્યક્ષ તરીકે મી બાણુ-ભાઈએ ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન મી અધવસિંહને તા. ૧૫-૪-૮૫ના રોજ પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં એવું જણાવ્યું હતું કે ૧૮-૩-૮૫ના રોજ અમદાવાદ સહેરમાં કેમી તોફાનો શરૂ થયા તેની જાનમાહિતી મેળવવા તેમણે તથા તેમના સાથીઓએ અસુરમસ્ત વિસ્તારો (વાલીગામ, નગીનાપોળ, નાની સોસેપરી, કનૈયાલાલ, નાનું અલીની પોળ, કળુપુર પામ પરી, ટંકશાળાની પોળ અને ફોર્નિક્સ પુલ)ના રહીતોની મુલાકાત લીધી હતી.

જે-તે સ્થળ અંગેની કેટલીક નકાર માહિતી રજૂ કરીને બાણુભાઈએ પત્રના અંતે, જે તારણે રજૂ કર્યા તે નીચે મુજબના હતા—

(૧) ૧૮-૩-૮૫ની રાત્રે જુદા જુદા વિસ્તારમાં લગભગ એક જ સંદે એક પ્રકારના તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં હતાં. તેથી સોડાની ફરિયાદ પ્રમાણે આ તોફાનો યોજના પૂર્વક કરાવ્યા હોવાની વાતમાં વજૂદ જણાય છે. અનામત આદોલનમાંથી બીજે ધ્યાન દોરવા પશુ આ આયોજન ચલુ હોય તેવું માનવાને

કારણ મળે છે. હકા પ્રકરણને કાગળે વ્યાપેલી ઉત્તેજનામાથી બીજે ધ્યાન દોરવા ગેરકાયદે હુ ગાળનારા-વેચનારા તરવોએ પશુ આ તોફાનોમાં સક્રિય ભાગ લીધાની ફરિયાદ તપાસવા જેવી છે.

(૨) આ તોફાનો કરાવવામાં બને કોમોના અસામાજિક તરવોની મદદ લેવાઈ છે.

(૩) જે તે સ્થળે તે સ્થળ સિવાયના બહારના તરવો લૂંટ-ચામના બનાવોમાં કારણભૂત છે.

(૪) પોલીસે જે નિષ્ક્રિય દર્શાવી તે નેતા તેમને પશુ નિષ્ક્રિય રહેવાની સૂચના હોય તેવી ફરિયાદમાં વજૂદ લાગે છે.

(૫) ફાયરબ્રિગેડ અને પોલીસના માણસોએ પશુ લૂંટ કરવામાં સક્રિય ભાગ લીધો છે.

(૬) ફાયરબ્રિગેડના ત્રણ પશુ સારા પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિયતા દાખવી છે.

આમ, ઉપરોક્ત બાબતો માનવા માટે વાજબી કારણો મળી રહે તેમ છે જે રીતે બહેરમાં આશેષો અને પ્રતિઆશેષો ચાલે છે તે બેના

તીચેની બાબતો અંગે આપે સક્રિયપણે ધટવું
કરવું જોઈએ.

(૧) આ બનાવોની અદાલતી તપાસ
થવી જોઈએ.

(૨) મૂળ અસરમત બાકુઆતોને ફેરાનચતિ
ન થાય, ખર્ચાળ કાર્યવાહીમાથી બચી રહાય અને
મૂળ મહાન માલિકો કોટેમાથી એકલ-ફી રૂટે લાવતા
મૂળ બાકુઆતો-વધારાને યુરોપી પડે છે તે
નિવારવા શેડ્યુલ પગલા લેવાવા જોઈએ જરૂર
મત્રાણે હાઈકોર્ટને પણ વિનંતી કરવી જોઈએ.

(૩) મુળ રૂઢકચર પ્રમાણે અસર પામેલાં
મહાનનુ આધિકાર કરતા અમર મુ કોર્પો ટ્ર
નશર આયોજન આદુ બાધા ન નાખે તેવી સુચના
આપવી જોઈએ

(૪) શહેરમાં જે નાર્મરિક શાંતિ સમિતિઓ છે
તે વિષેની નવેસથી તેજ પુનર્ગઠન થવું જોઈએ

અને તેમાં રાજકીય પક્ષોના પ્રતિનિધિઓન
વચ્ચેનું બદલે સમાજના સિન્ન-શિન્ન વર્ગોન
અમરપુષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

(૫) કુલ્લકોમાં અસરમત લોકોને મદદ માટે
ખાસ કાનૂની સમિતિ રચાય તે જરૂરી છે
૧૯૪૧ અને ૧૯૪૬ના કોમી તોડાનો વખતે
આવી સમિતિએ નોંધપાત્ર કામ કર્યું હતું.

(૬) પોલીસના ખાસ સ્કવોડોન પુનર્ગઠન
થવું જોઈએ

(૭) અમદાવાદમાં મોટા પાયે જે જેરકાર્યો
હથિવાર છે તે કોમીટ દ્વારા સરકારે-કમળે
કરવા જોઈએ આ ખૂબ જ જરૂરી બાબત છે.

અંતે, બાકુઆતોએ ઉપરોક્ત મામતો અંગે
સુજસનના કિતમાં જ બીરતારથી વિચારી તત્કાલ
મટ્ટી કાર્યવાહી કરવા સુખ્ય પ્રધાનશી તે
આમદશરી વિનંતી કરી હતી.

વિશિષ્ટ ઉદ્દેશો

શુજરાતમાં નિર્દોષ લોકોનાં જીવન સાથે અમનખેલ

અમદાવાદમાં શુજરાત મજલિસે યુલાવેરતના
આલી રહેલા સહત કાર્યમાથી સમય
હાદી જનાય યુલામમેઠ મદ અલુભાઈ
મેમશુની આજેવાની ફેરળના મચાવેરતમાં
ડેપુટીને અમનનર તથા સાવરકુહાની યુલાકાત
લીધી. ત્યાં પણ અનામત આંદોલનને કોમી વળાંક
આપી જે માલ મિલકતની તારાજી કરવામાં આવી
છે તે ડેપુટીને નિકાળીને અસરમતોની કથની

સાકળી અને બનતી સકાય કરી.
શુજરાતમાં ઉલ્લા પોડા સમયથી સ્વાથી
રાજકારણીએ પોતાનો કિત ખાતર નિર્દોષ
લોકો સાથે જે જાકર અમનખેલ ખેલી રહ્યા છે
તે જ એક દિવસ તેમને કારખી જશે. ડેપુટીને
શુજરાતના વાગેવરના બનાવો અને
ખાસ કરીને કચ્છના પ્રમ અંગે રજુઆત કરવા
દિલ્હી જઈ રહ્યું છે. (૨૦-૪-૮૫)

આદાલતનાં ઊબળાં પાસાં

નજરે ચડેલાં નોંધપાત્ર નિવેદનોનો દરલો નોંધ લેવાએ તો, અને ચોટાભાગનાં ગુજરાતી અખબારોના અમલોએ તથા અન્ય નોંધી ઉપર નજર ફેરવીએ તો ત દુરસ્ત અને વિધાયક અભિપ્રાય નજરે થકયા વિના નથી રહેતો.

કચ્છ સંક્રમણને કારણે અને આજની પરિસ્થિતિને કારણે-જાપકામની મુશ્કેલીઓના કારણે, નજરે ચડેલા નિવેદનોની માત્ર ઘાટી આપીને સતોષ માગુ છું—

નિવેદનો. * ગુજરાત સર્વેક્ષણ મંડળના અમલોએ સર્વેષી અમુલ્યભાઈ ખીમાણી, ડૉ. દ્વારકાદાસ જોષી, જમીનદાર ચાહ, સુનીભાઈ વેવ, કાતિભાઈ, યાહ, કાતાબેન ચાહ, હરવિલાસબેન ચાહનું સમુક્ત નિવેદન (૧૪-૫-૮૫)X સર્વેષી ઉમાચંદ્રે જોષી, જલ્દિત સમજનલાલ તલાટી, પ્રો દી દી લાક્ષ્મણા, વાડીલાલ લલ્લુભાઈ મહેતા, હરિભાઈ પંચાલ, ત્રિભુભાઈ દેસાઈ, વિમલભાઈ ચાહ, હીરાલાલ ભગવતી અને આત્મારામ સુતરીઆનું સમુક્ત નિવેદન (૨૯-૪-૮૫)X સર્વેષી બાલુભાઈ જયભાઈ પટેલ, ચીમનલાલ પટેલ, વાડીલાલ નામકાર, મહંત વિશ્વદાસજી, ચંદ્રસિંહ વામેલા, જોડાલાલ પરમાર, હંફભાઈ પટેલ, મનહરભાઈ શુક્લ, વિદ્યુત કાકર, જયદામભાઈ પટેલ, ડૉ. શિરાજુદીન કાજી, નરેન્દ્રસિંહ ઝાલા, હરુભાઈ મહેતા, પ્રો હસમુખ પટેલ, તમીઝબેન કુરેશી, જયવંત સુતરીઆ મોમિન ચાયા, પ્રદેશદાસ પટેલ, રામલાલ રવલાલ, બીરાલાલ શુભ, મહમદકુતેબ નારેજીયા, સત્યમ પટેલ, પ્રવીણ એજેનિઅર, ચંદ્રકાંત ત્રોષી, હરિહર ખભોળખનું સમુક્ત નિવેદન (૨૨-૪-૮૫) એન દી. હુય, પ્રીતેવ બી હરિવલ્લભદાસ, જે. પી ચાહ એડવોકેટ, શ્રીમતી ઉષા સંઘવી, જ્યેષ્ઠ રસિકલાલ ચાહ, ડૉ. અમરીસ પરીખ,

જયંત ભટ્ટ, ડૉ. અવિનાશ મુનશી, મહેશુખ દેસાઈ, ડૉ. મહેશ ચુક્રવર્તી, ચંદ્રવાન એમકાર, શ્રીમતી કનુજી ચાહ, કે. સી. પરીખ, ડૉ. નિલમ કાકર, મહેન્દ્ર એન. ચાહ સોલીસીટર, નરેન્દ્ર એ. ત્રિવેદી, ડૉ રવીન્દ્ર કાકર, રેશવ માવલકર, મુસાલિની સારાભાઈ, નાળાજીજી દોશી, નરીમાન કાયા, રઘુવીર ચોધરી, ત્રીશ પાઠક, હસમુખ પટેલ, જે એમ. ચાહ, રસિકલાલ પાટડીયા, યોગેન્દ્ર રતિલાલ પટેલ, પ્રકાશ દેશવાણી, શ્રીમતી ઉર્વશી શોધન, રમેશ ભોળાણી, અયુળભાઈ અન્નસરવાલા, ડૉ. જુબેદા દેસાઈ, ઔદિક પાઠક, ડૉ. નિતીન સુમન્ત ચાહ, રસિકલાલ નામકાર ચાહ, હંફભાઈ પટેલ, મહેન્દ્ર સિંહ વામેલા

સિટિઝન મકનિસ અમદાવાદ અને અન્ય ફોર્મિડેક સંસ્થાઓ વતી. (૨૨-૪-૮૫)

X અમદાવાદ સીનેમા એકઝીમીટીસ એસોસીએશનના પ્રમુખ બી વિનોદરાય કસારા અને માનદસ ત્રી બી એમ. એમ હાટુકીનું નિવેદન (૩૦-૪-૮૫) Xવેદ મંદિરના મહંત રવિશુનિ મહા-રાજનું નિવેદન (૩૦-૪-૮૫) Xઅમદાવાદ નિલ્લા સર્વેક્ષણ મંડળ તથા આચાર્યકુળનું નિવેદન (૩૦-૪-૮૫) વિશ્વદિલ્લુ પરિવહનું નિવેદન (૩૦-૪-૮૫)X ગોપાલક સમાજના બી શુરાભાઈ ઉમેદાનું નિવેદન (૩૦-૪-૮૫) Xવડોદરાના પ્રો. સુરેશ જોષી, પ્રો. શુ. મો. મેખ તલા પ્રતિભા પંડિતની પ્રેસ સાથેની મુનાકાત X યશુ મહારાજ (૫-૫-૮૪)Xવિવિધ સ પ્રદાપના સામુ-સ તો-સ્વામી અવુલાન હજી, ગઈંત શ્રી વિશંભર ભારતીજી. ચંદુમહારાજ, સ્વામી અશ્વવાન હજી, સ્વામીશ્રી મનુવર્ધજી, સ્વામી શ્રી વજ્રલાલ પૂજારી મહંત શ્રી ધનસુખલાલજી, મહંત શ્રી શિશુરામલાલજી તેમ જ પુરુષોત્તમ મંદિરના અને અ સારામજાસજી આશ્રમના સતોની સમુક્ત અધીપઅમલો પત-ત ત્રીઓ-ચીમનભાઈ

પટેલ, કચ્છ ત શુક્લ, વચ્ચતભાઈ શાહે, રજનીભાઈ
 કોઠારી, મણિભાઈ શાહ, તથા અગ્રેજ પત્રોના
 તંત્રીઓ મહારેવન (ટાઈમ્સ), હરિજીવસિંહ (ઈ
 એક્સપ્રેસ, રામુભાઈ પટેલ (વેલ્ટન ટાઈમ્સ)નું
 સંયુક્ત નિવેદન (૨૭-૪-૮૫) × વડોદરાના નાગરિકો
 નરમીશ શાહ, કમળાચંદ્ર પટ્ટના, જયતશાસ્ત્રી
 દિગ્ગજીભાઈ, ધીરુભાઈ રોવલ, સુભાષ ગાધી, બેળી
 ભાઈ ગાધીનું સંયુક્ત નિવેદન (૨૭-૪-૮૫) × સુરત
 લાપન્સ કલપના અમણીઓ + બારડોલી કોલેજના
 પ્રાધ્યાપકો, સર્વજી નરેશ ઉમરીપર, ડૉ. કલાવેન
 પટેલ, ડૉ. મહેશ શુક્લ જે. સી દેસાઈ, સરજ
 પાઠક, ડૉ. સી એન વજીત જહાંગીરના આગેવાનો,
 ડૉ. પી. જી. ડૉ. અરુણભાઈનો સંયુક્ત પત્ર
 (૧૨-૫-૮૫).....

ઉપરાંત, વિશિષ્ટ ઉદ્યોગોના અગ્રણી સર્વજી
 કનુભાઈ સોલંકી અને મનોજ પરમાર + શ્રી
 રજનીકાંત અઢાલીયા અગ્રણી સંયુક્ત

અને અગ્રણી રાજ્ય પછાત વર્ગ પ્રતિભાર આંદોલનના
 ઉપપ્રમુખનું નિવેદન (૧૫-૪-૮૫) અગ્રણી મજલિસ
 મુશવરતના મુલામ મોહમદ અગ્રણી મેમબરનું
 નિવેદન (૨૧-૪-૮૫) × દલિત આંદોલન બંધીપંથ
 અગ્રણી સમિતિના કન્વીનર સર્વજી ત્રી મેમબર,
 પુનમચંદ્ર રાઠોડ, અમદાવાદના સંયુક્ત નિવેદન
 (૨૭-૪-૮૫) × અગ્રણી રીપબ્લિકન પક્ષના
 મહામંત્રી શ્રી આર પી પરમાર અને શહેર
 પ્રમુખ શ્રી નરસિંહભાઈ વેરાણું સંયુક્ત નિવેદન
 (૬-૫-૮૫)

ઉપરાંત-એસ. આર. પી. પરિવારની ધોર
 પાર્ટી દાદ માચનું નિવેદન (૨૬-૪-૮૫ અગ્રણી) ×
 અગ્રણી આદિ કમિટીના જનરલ સેક્રેટરી, શ્રી
 ઇકબાલ મિરઝાનું નિવેદન (૧૬-૫-૮૫) ×
 દલિત પેન્થર અમદાવાદના મહામંત્રી શ્રી કે. ડી.
 પરમારનું નિવેદન (૧૬-૫-૮૫)

વિશિષ્ટ ઉદ્યોગો

તોફાનો પ્રત્યે દુર્ભાગી લાગણી વ્યક્ત કરતી અગ્રણી સંયુક્ત કમિટી

જમાઅતિ હિન્દુસ્તામી હિન્દ અગ્રણીના પ્રમુખ
 મૌલાના હમીદુલ્લા રહેમાન સાહેબ તથા અગ્રણી
 આદિ કમિટીના જનરલ સેક્રેટરી શ્રી ઇકબાલ
 મિરઝાએ અનોખાના નામે આલતા તોફાનો પ્રત્યે
 દુર્ભાગી લાગણી વ્યક્ત કરી છે

તેઓએ વધુમાં જણાવ્યું છે કે સુરક્ષામિત્રો
 પવિત્ર રમઝાન માસ તા. ૨૧-૫-૮૫થી શરૂ
 થાય છે. (નિમા સુરક્ષામિત્રો ઉપરાંત તથા નમાઝ
 પઞ્ચે ઇલાહ કરવાની હોય છે). આ પરિસ્થિતિમાં
 વહેલી તકે શાંતિ સ્થપાય તે માટે અગ્રણી ત્રી શ્રી
 આદિવંસિંહ સોલંકીને શહેરના તમામ કોમના
 નાગરિકોની તાત્કાલિક મીટિંગ બોલાવવાની
 માગણી કરી છે.

આ ઉપરાંત પી. એસ. બાઈ, શ્રી રાણા
 પર ચપેલ બોળીયાની તપાસ કરી તાત્કાલિક
 ઠંડક કાર્યવાહી હાથ ધરવા માગણી કરી છે
 (૧૬-૪-૮૫)

પછાત વર્ગોને સાચે રાખવાની માગણી
 દલિત પેન્થર અમદાવાદના મહામંત્રી શ્રી કે.
 ડી. પરમારે એક નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે
 અનામત પ્રશ્નની વાટાઘાટોમાં દલિત,
 આદિવાસી અને બંધી પંથના પ્રતિનિધિઓને
 સાચે રાખવા જોઈએ. અગ્રણીના અગ્રણી
 વાતાવરણ મધ્ય છે તે અનામત વિશેષી આદિવાસીને
 કારણે જ થયું છે.
 (૧૬-૫-૮૫)

- તો, મેલું ઉપાડવાનું કામ પણ આદિલનકારેએ કરવું પડશે !

ગુજરાતની બાંધી કષ્ટ યુક્તિ અને ગુજરાત રાજ્ય પછાત વચ્ચે પ્રતિકારે આદિલન સમિતિના ઉપમુખ્ય શ્રી રત્નનીકાંત અટલીઆએ એક નિવેદનમાં જણાવ્યાં મુજબ, 'ગુજરાતમાં કેટલાક કામવાદી અને પ્રત્યાધાતી પરિબલો' બનામતો દૂર કરવાના કાર્યક્રમે આપવાનું બંધ નહિ કરે તો ન હટકે અમારે તમામ સ્વયંચાલી મેલુ કામ કે સહાયક કામ કરતા કામકારો પોતાના કામનો અધિકાર કરી, ખુદ આદિલનકારો જ મેલું કામ કરવાનું રીઝવેશન પ્રોત્તે લઈ લે. એવા કાર્યક્રમ આપવાનો રહેશે (૧૯-૪-૮૫)

એસ. આર. પી. પરિવારો
લોકો પાસે દાદ માગે છે

કાર્યમાં વસતા એસ. આર. પી. તરીકે રજા મળવતા જનાર પરિવારો, તરફથી એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે જેમાં પોલીસ અને એસ. આર. પી.ના કુટુંબોને પૂરતું રક્ષણ આપવાની માંગની પણ જણાવવામાં આવી છે.

"જોડો જોડો એક ઘાડો" ના શીર્ષક હેઠળ જિલ્લા પોલીસ પરિવાર કાર્ય (ગુજરાત રાજ્ય)ના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી ત્રિ પત્રિકામાં કેટલાક વિધાનો અખબારોને સંલોધીને પણ કરવામાં આવ્યાં છે. એ પત્રિકામાં 'જૂઠું કરાયેલા' કુલ નવ યુવાઓ છે કોઈ પ્રેમ લાઈન નથી કે પત્રિકાના પ્રસિદ્ધકર્તાના નામકામ પણ નથી. આ પત્રિકા કાર્યમાં હટ વહે ચાઈ છે.

(૧) પોલીસ, એસ. આર. પી. પરિવારને (કાઉનર્સ રહેતા) પૂરતું રક્ષણ આપો.
એપ્રિલ-મે ૧૯૮૫

(૨) આદિલનનો હેતુ પાર પાડવા માટે પોલીસને નિંદાન ન બનાવે તો પોલીસ તમારી માંગણી સતોષી થકશે.

(૩) પત્રકારો પોલીસની ફરજોને દમન કરી પોલીસ અને પ્રજા વચ્ચે વેર ભાવ જન્માવે છે, તે બંધ કરો

(૪) જાપાંમાં પોલીસ, એસ. આર. પી. વિરુદ્ધ અતિચ્છેદિત જાપી પ્રજાના હુસ્મન ન બનાવો.

(૫) પ્રજાએ સમજવું જોઈએ કે તમારામાંથી જ પોલીસ, એસ. આર. પી. આવે છે. તે તમારો જ ભાઈ છે, નહીં કે હુસ્મન.

(૬) સ્વાર્થ રાજકારણીઓ અને અસામાજિક તરવાના હુમલા વચ્ચે શી સાતી પોલીસ; એસ. આર. પી. ને સમજવા પ્રયત્ન કરો.

(૭) આદિલનકારો તથા તોફાની તરવા તરફથી પોલીસ, એસ. આર. પી. ઉપર થતા હુમલાઓ બંધ કરો.

(૮) પોલીસ, એસ. આર. પી. સામે થતી ખાનગી દરિયાઈ સામે સરકાર પૂરતું રક્ષણ આપો.

(૯) પ્રજા અને પોલીસનો સુમેળ સ્થાપનાર પત્રકાર છે પરંતુ પત્રકાર ત્રદા રાજકારણી દૂર રહે. (૨૭-૪-૮૫)

શાંતિ સમિતિઓ રચી શાંતિ અને
કોમી કોપ્રલાસનું વાતાવરણ
સર્જવા અપીલ

હલિત મુસ્લિમ વક્ષો પણ એકતા સમિતિના કમીનર શ્રી રત્ન મેમલુ, મુનમય ક રાહોડ અને શ્રી અબ્દુલભાઈ-સેએ એક નિવેદન દ્વારા બાબુનરમાં શાંતિ સમિતિની રચના કરી કોમી કોપ્રલાસનું વાતાવરણ સર્જવા અપીલ કરી છે.

તેમણે અસરગ્રસ્તોને વળતર આપવાની તથા સમજ બનાવની આદાલતી તપાસની માંગણી કરી છે

જીવન, ચિંતન અને સર્જનનો નવતર ફાલ

દેશદેશના ગાંધી લે રણછોડભાઈ પટેલ સુભદ્રા ગાંધી આદિ	મહાત્મા ગાંધીની પ્રતિભાનું સ્મરણ તાજુ કરાવે એવા અમેરિકા, ઈટાલી, જાપાન, ફ્રાન્સ, શ્રીલંકા અને આફ્રિકા—જ દેશોના ગાંધીજીનોના પ્રેરક જીવન-ચિંતન (પૃ. ૨૪૮)	૩૦૦૦
મહર્ષિ તોલ્સ્ટોય લે. લોગીભાઈ ગાંધો સુભદ્રા ગાંધી	મહાત્મા ગાંધીના ગુરુ અને જનતત્વના મહર્ષિના જીવનરત્ન (પૃ. ૨૪૪)	૨૫=૦૦
ઈન્દિરાનોની સમસ્યા લે. લોગીભાઈ ગાંધી	ભારતની એક અતિ જટિલ સમસ્યાનું માહિતીસભર વેધક- પ્રયત્નરત્ન : મુસલમાનનાની ઐતિહાસિક તવારીખ સાથે દેશતાવેજી ભાષાન (પૃ ૫૦૦)	૩૨=૦૦
ઇસ્લામ : હૃદય અને વિકાસ લે લોગીભાઈ ગાંધી	મુહમ્મદ પયગંબર તથા કુરાને શરીફ અને ખલિફાઓની પરંપરા સંદિગ્ધ ઐતિહાસિક ભાષાન (પૃ ૨૦૮)	૨૦=૦૦
અમરકારોનું વિજ્ઞાન લે લોગીભાઈ ગાંધી (અવકાશ વિમલાતાથી)	અત્યંત રસિક અને વિવાદાસ્પદ વિવેચના જે - પરાધર્મોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ પ્રયત્નરત્ન (પૃ. ૩૨૮)	૨૭=૦૦
અમરકારિક શક્તિની શોધમાં લે લોગીભાઈ ગાંધી	‘અમરકારોનું વિજ્ઞાન’ નો અનુગામી મંથ : ભદુ-વિજ્ઞાન-ધર્મના આદિમ સંતે કામ કરતી વિચિત્ર જી સ્થિતિની ખોજમાં વિવિધ પાસાનું આલેખન (પૃ ૨૬૦)	૨૭=૦૦
અવાજનું અસ્તવાજનું લે. યોગેશ જોષી	નૂતન પ્રતિભાવશુકલ કાવ્યસંગ્રહ - પ્રા. ચંદ્રકાન્ત સેહના પ્રવેશક સાથે (૪ ૧૦૮ ૩૫)	૨૫=૦૦
સમુદ્રી : લે યોગેશ જોષી	અમરજીવનનો તળપટો પાસે પાડતી લઘુનવલ (૫ ૧૫૨)	૧૦=૦૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન

આર આર. ચેકની કંપની: પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબર્બ-૨ # ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ-૧

હાલો બાપા, ખેતરે

ભેંચી જાતના પાક જેવાકે લઈ, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, છુર, વરિયાળી તથા
શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમજ જિલ્લા પાકમા બીજા રાસા-
વજ્ર ખાતર આથે આથે "જયંત કેસ્ટર મીલ" થેક "સેન્દ્રીય ખાતર પણ આપો.
જેમો આપની જમીનની ફળદાયતા વધે છે અને આથે સાચે પાકની લિપજ પણ વધે છે

કૃષિના છવનાંનું એક માત્ર અભિનન અંગ એટલે જ

☆ જયંત કેસ્ટર મીલ ☆

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકી મ. ૭૦ કીલો. ૫૦ કીલો.

નિર્માતા : જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

મો. જયંત વેજ ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લી

૪૮૦/૪૮૦ ૭. આજ. ડી. ગી. મકરપુરા-વટોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

રજીસ્ટ્રેશન નંબર : ૪૩૪૧, ૪૩૪૨, ૪૩૪૩ રેગેશન - ૪૮૫ BTD આમ . સ્વીડ ઓર્ગેનિક

નોંધ : કિચન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ "જયંત કેસ્ટર મીલ"
હાથર સ્ટોકના અણશે.

આદર્શન : યુવાનીમાં રક્ષાત્મક, મૃત્યુ અમરે અશુદ્ધાન

• શ્રીમદ્ રાજ્યદ • ચંદ્રકાન્ત રોડ : ૨૯૧ • કેપાની મુવેકિંગ્સ • ફિલ્મોફ કેપા ૨૯૫
 • ભવિષ્યમાં કામ કેવી રીતે ગોઠવાશે ? • એલવિન ટાફલર (અબુ જુવનેશ ઓગા ૨૯૮
 • We The People ડો. પ્રફુલ્લ દવે. (લે. નાની પાલખીવાળા) ૩૦૩ • હમ-બેચેન ટું
 મ્બેનલાના : ૨૬૨૬મય વ્યક્તિત્વ : ભારત માટેની મદોબ્ધત • પાંખ કપાયેવ • પિત્રગના પખી !
 (શુ ગાધી) ૩૦૭ • કાવ્યચંદ્ર • સ. ચોગેશ ભેષી પાંચ કાવ્યો : ચંદ્રકાન્ત રોડ : ૩૧૧
 • વાનકાર મેઘાણી-વાણિકનાઓથી અંકાની મુદ્દા રમણ મોની ૩૧૩ • ‘આછાપરો’થી આર્ટમો
 દગીથ વિ પંડિત ૩૧૬ • અંગવિ : અર્વાચીન સપિ • ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ (અમદાવાદ) ૩૦૬
 પુસ્તકઅરણ્ય રણછોડભાઈ પટેલ જેમણે જીવી બપુ ! • પુસ્તકભાઈ ગોકળી ૩૨૪ : સંજ્ઞા સામાજિક
 કાવંકર શ્રી કાલિતાલ ત્રિવેદીની ચિર-વિદાય કમળાશાહર પડયા ૩૨૭ • ‘ઉધાડી બારી’ સમા
 કાલિભાઈને સ્નેહજ્વલિ. ભો. ગાધી : ૩૨૮ • અવલોકન : દરેક અધ્યયન પ્રથમ-વિમોચનવિધિ
 સેમિનાર. એક સમતોલ સંગ્રહ. ભારતી ૨. દવે. ૩૩૦ • વિમર્શ અપર પાર અદ્વિતીયે ખરા-પણ
 આદરણીય પ્રતિકારો કેટલા ? : ભોગીભાઈ ગાધી. ૩૩૫ • અનામત : આ સાવનટ જનરેશનને
 કોણ કિયાશીન બનાવશે ? • પ્રા મુરેશ ભેષી. ૩૩૮ શાણપણ શામા ? ગોવિંદભાઈ ગવલ
 ૩૩૯ • નાગરિક સંગઠને સૂચવેલી ફોર્મ્યુલા • ૩૪૦ માધવસિંહ મહેડા કરે ભોગીભાઈ ગાધી
 : ૩૪૨ વર્ણ-વર્ણ વચ્ચેના વિદેશ હવે ચમકે ભોઈએ ભોગીભાઈ ગાધી : ૩૪૪

વિશ્વમાનવ : જૂન - ૧૯૮૫ ૨૯૪

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા જ અહીં આનંદ
 મ પાલન • મુકદ્દા ગાધી • ચિરધર નવાગી • ભોગીભાઈ ગાધી

મરકારી નોકરીની ભરતી

સરકારી ખાતાની નોકરીઓની ખાખતમાં તો હું માનું છું કે. કોમી પક્ષપાતની બોવનાને દાખલ થવા દઈશું તો આ પૂણ સુત્રમાં એ કેવળ ક્ષત્ર નીવડશે. જો રાજ્યત્ર ને કાર્યદશ રાખવું હોય તો સોથી કામલ લોકોનેજ એમાં ફાકવા પડશે. અલખત, એમાં પક્ષાપક્ષી અને વગવલીલા ના ચાલવા જોઈએ એટલે કે જો પાત્ર ધનનેરો જોઈતા હોય તો દરેક કોમમાથી એક એક લેવાનું ધારણ રાખવું નહીં પાલવે—સૌથી વધારે લાયકાતવાળા પાત્રને—બલે તે પાત્રે પાર-ની કે મુમલમાંન કોમના હોય.

પ્રવૃત્તિય તત્ર હેઠળ ગિણણમાં પછાત રહેલી કોમોને કેળવણી જેવી આખતમાં અવશ્ય ખાસ લાભ મળે આ સહેજે બની શકે એવી વાત છે.

એ. કે. ગાંધી

(નવમ્બર : ૮-૧-૧૯૨૪)

ધન્યાતિધન્ય

શુજરાતના વયોવૃદ્ધ બાપીતા સાહિત્યકાર કવિશ્રી ઉમાશંકર જોષી અને શુજરાત સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી યશવન શુક્લ આજે સાંજે ૬-૪૫ વાગ્યાના સુમારે વી. એસ હોસ્પિટલ પર આવી ચઢેલા હતા એ વખતે પોસ્ટમોર્ટમ રૂમ આગળ જમા થયેલા ઉશ્કેરાએલા યુવાનોએ એમને ઘેરા લઈ 'શાંતિની અપીલ કરો કરો છો પણ આ શું થયું છે' એમ કહી ધકકે ચઢાવ્યા હતા. અને શ્રી જોષીના કપડા ફાડી નાખ્યા હતા શ્રી જોષીએ એમના પગરખા પણ શુમાવ્યા હતા.

પોસ્ટમોર્ટમ રૂમની બહાર મે કઠોની સખ્યામાં યુવાનો એકત્ર થયા હતા અને, બારે ઉશ્કેરાત વ્યાપેલા જણાવતા હતા આ એ મહાત્મકાવો પર થએલા આ યોશિતા હુમલા થઈ જનતા પક્ષના મ્યુ કોર્પોરેટર શ્રી દશરથલાઈ પટેલ, શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ વગેરેનો તરત જ કોર્ટન કરી લીધી હતી દરમ્યાન પોલીસ અને લશ્કરના યુવાનોએ આવીને ગન્નેને રક્ષણ આપીને પોસ્ટમોર્ટમ રૂમમાં લઈ ગયા હતા.

શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ સૌને હાથ જોડીને જણાવ્યું હતું કે જો માગ બલિદાનથી શાંતિ થતી હોત તો એ આપના પણ હું તોયાર છું.

ઘણા યુવાનોએ આવા હુ ખદ પ્રસંગ બનવા બદલ એમની માંડી પણ માંગી

વિશ્વમાનવ

સંસ્કાર શિક્ષણ દૂરદ

[સ્થપના • જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ - ભારતીય નાગરિકોમાં
યોગશીલી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
વવી.

અધ્યાસ : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને યુગપાયોની
પરિચય કરાવવો.

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકોની ભરતીની
કિલિએ વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી.

પ્રક્ર

સ્થાપક દૂરદીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

(૨૧) : શ્રી જુગતરામ દવે
અધ્યક્ષ : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
સંયોજક : શ્રી ભોળીલાલ ગાધી
સચાલક : શ્રી સુભા ગાધી.

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

: શ્રી ત્રિવર તપાટી

પરામર્શક :

(૨૨) : શ્રી મનવિહારી મહેતા

(૨૩) શ્રી બળભાઈ મહેતા

. શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

જુન : ૧૯૮૫]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર | સંસ્કારના શેઠ

અપૂર્વ, અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે યદ્યથ બાહ્યતા નિર્મલ્ય એ ?
સર્વ સંખંધનું, અધન તીક્ષ્ણ હોતો,
વિચરનું કવ મહત્ત્વ યુગને વધ એ.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
(રાજપદ, પૃ ૪૭)

સંવત ૧૯૫૨ના આસો સુદ થડવાના રોજ ઉપરની પકિતઓ
લખાઈ. એ પ્રસિદ્ધ પકિતઓના કવિ તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.
ગાધીજીના જીવન પર અસર પડનારા જે ગણ્ય આધુનિક મહાનુ-
ભાવો તેમના આ એક. આ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અથવા રાજચંદ્ર-
ભાઈની બાળતામાં ગાધીજી લખે છે.

“દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન એ કર્યો છે,
પણ એ છાપ મારા ઉપર રાજચંદ્રભાઈ પાડી છે તે ખીલ ઠાઈ
નથી પાડી શક્યા.”

આ રાજચંદ્રભાઈનો ગાધીજીને મેળાપ થયો ત્યારે તેમની
ઉંમર ૨૨ વર્ષથી વધારે નહોતી.

રાજચંદ્રભાઈનું આધુન્ય માન ઠક, વર્ણનું. (આપણને- દુરત-
ચક્રાચાર્ય ને વિવેકાનંદ જેવાઓના દૂરકાં આધુન્યો યાદ આવે.)
આટલા દૂરકાં ગાળામાં એમણે, જે જીવનસિદ્ધિ-આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત
કરી તે પ્રશસ્ત્ય સેખાચ, ગાધીજી તે રાજચંદ્રભાઈને, ટાસ્કટાઈની
હરોળમાં મૂકતા હતા અને કહેતા હતા: આ જનનેષ જે કહેતા
હતા તે જ જીવનમાં આચર્ય જતાવતા હતા. આપા રાજચંદ્રભાઈ
જનવતરાવ હાંકોરના ચઢોમાં ‘બોર્ન એસ્ટેટિક’ (જન્મભૂત
સાધુપુત્ર), હતા.

રાજચંદ્રભાઈનો જન્મ સંવત ૧૮૨૨ના ‘કાતિંગી’ પૂર્ણિમાને
રોજ, રવિવારે રાત્રે બે વાગ્યે, મોરબી પાસે આવેલ મામ
વવાણિયાના વૈષ્ણવ પરિવારમાં થયો હતો. પિતા રવજીભાઈ
પંચાલુભાઈ મહેતા તથા માતા દેવબાઈ-જનનેષ ભક્તિપરાયણ
અને સેવાકાળી હતા. તેમને પિતૃપદ્ધેથી વૈષ્ણવધર્મના અને માતૃ-
પદ્ધેથી જૈન ધર્મના સંસ્કારોનો મિશ્ર વારસો પ્રાપ્ત થયો હતો.
આ રાજચંદ્રભાઈનું, બાલપણેનું કુલમથનું નામ હતું ‘લક્ષ્મીનદન’
પાછળથી તેઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર થયા.

બાલપણથી જ રાવચંદ્રભાઈમાં નિશિષ્ટ પ્રકારની ચિત્તશક્તિઓ હતી, તેમની સ્મૃતિ અત્યંત તેજસ્વી હતી. તેમણે સાત ચોપડી બે વર્ષમાં પૂરી કરેલી. સાતમે વરસે, સ. ૧૯૭૧માં તેમને ભતિસ્મરણવાન થયેલું અને પુનઃજન્મ ઠોવા વિશેની દૃઢ પ્રતિભા ધોયેલી. આઠમા વર્ષે તેઓ ઠેવિતાલેખન કરતા થયા હતા. નવમા વર્ષે તેમણે પંચમા લેખ 'રામાયણ અને રુદ્રાભારતની રચના કરેલી. અગ્નિવારમાં વર્ષથી તેઓ અનેક ચોપાનિવંચોમાં લેખો લખતા અને ઇનામો નિમ્નસ્તરનાઓમાં ભાગ લેતા હતા. બારમા વર્ષે ત્રણ જ દિવસમાં ધર્મકાવ્ય પર ૩૦૦ શ્લોકો તેમણે રચી દીધા. તેરમા વર્ષે તેઓ જૈન ધર્મના રંગે પ્રભાવપૂર્ણ રંગાધાર, અને એ ધર્મના અનેકાનેક મર્મો સમજવા-સમજાવવા લાગ્યા. ૧૬મા વર્ષે સુધીમાં તો તેમની એક સારા વકત્વા તરીકે અને અનેક વિષયોના પારતત અભ્યાસી તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. વળી ચૌદમા-૧૬મા વર્ષથી તેમણે ચક્રલાલ માહેશ્વર શાસ્ત્રીના અષ્ટાવધાનના પ્રયોજો જોડેને એવા પ્રયોજો કરવાનો આરંભ કર્યો અને બાર, સોળ, બાવન અને સો અવધાનો સુધી તેઓ પહોંચ્યા. આ રીતે તેઓ યતાવધાની થયા. આમ એક સાથે એકસો ઠામ બરોબર ધ્યાન દઈને કરવાની ચિત્તશક્તિ, તેમણે ખીચી. આ નિશિષ્ટ શક્તિના પ્રયોજો સ. ૧૯૪૩માં કુસમજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સ્ટુડીઝે કરી બેંતાલ્યા અને એમની એવી યશ્વિત જોડેને 'શુભઈ' હાઈકોલેજના વડા ન્યાયમુર્તિ ચાલ્સ સાહુ-ને તેમને વિલાસત જવાનું સૂચન કર્યું. પરંતુ જૈન ધર્મના સમજ-પાલનમાં વિલાસતવાન વિશેષરૂપ થાય એ ખ્યાલથી એ વિચાર તેમણે માડી નાખ્યો. પારસી કબિ મલભાઈએ એમની આ માનસિક-આધ્યાત્મિક શક્તિઓના આશ્ચર્ય આશ્ચર્યોને અનુસરણને 'ઈન્ડિયન રેપ્રેઝેન્ટેશન્સ' એમની પ્રથમ સા કરતા એક પત્ર લખ્યો. તેમાં શ્રીમદ્દત્તે : 'જો પ્રોપીઅલ એક ઈન્સ્ટિટ્યુટ એક મેમરી-જી રીતે તેમનું વર્ણન કરેલું તે સમજના 'પાયોનિયર' 'અજ્ઞાતી'.

'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા', 'શુભઈ સમાચાર' આદિ પત્રો-આપણેએ તેમની આ નિગૂઢ શક્તિને ખુલ્લું બિરદાવી હતી. આ પછી તેમને 'સાક્ષી સ્વસ્તી'નાં નિરુદ્ધ સાથે સુવર્ણ ચંક પ્રેમ આનાયત થયો હતો. શ્રીમદ્ રાવચંદ્ર પાસે સ્પષ્ટીકૃત, પશુ ચમત્કારિક યાન ઠોવાનું કહેવાય છે તેઓ વસ્તુને કેવળ સ્પર્શથી જોળખાવી દેતા; રસોઈ ચાખ્યા વિના એના સ્વાદની વાત કરી ચકતા. આ સર્વ નિગૂઢ શક્તિઓનું રહસ્ય સમજાવતા તેઓ કહેતા. 'આ અતઃકરણની શુદ્ધિ સિવાય કશું શક્ય નથી; એ યોગ્યવાક્ય આવડે તેમ નથી.' શ્રીમદ્ રાવચંદ્ર અતઃકરણની શુદ્ધિ-ચિત્ત શુદ્ધિ-મન શુદ્ધિ-સર્વશુદ્ધિ પર ખુબ જ ભાર મૂકે છે. આત્મશુદ્ધિ વિના આત્મશક્તિને ઉદય-વિકાસ શક્ય નથી. તેમણે પોતાને અત્યંત કૃતિ અપાવનારો યતાવધાનના પ્રયોજો પશુ, આધ્યાત્મિક આવશ્યકતાને વધે પતીને બંધ કરી દીધા અને પોતાની જાતને સતેથી અતરતમ એકાંતમાં વધુ ને વધુ જીડે બિતરવા પ્રયા.

રાવચંદ્રભાઈએ સ. ૧૯૪૪માં મહા સુધારના રોજ પોપટલાલ જમજીવનકાલ મહેતાની પુત્રી અમલખાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ લગ્નથી તેમને સંતાનોમાં બે પુત્રો અને, પુત્રીઓ પ્રાપ્ત થયા હતા. રાવચંદ્રભાઈનું દિવસલગ્નનું કુખી હતું.

રાવચંદ્રભાઈએ એકીસતા વર્ષે મે તી-અવેશતના વેપારમાં અંબલાવ્યુ. તેઓ બાહોશ, ઝલેરી હતા. માર્કીટને તેમની આ વ્યવહાર-ધર્મની સમન્વયમુદ્ધક આનુસંધિતનું થયું વર્ણન એમની 'આત્મકથા'માં કર્યું છે. તેઓ લખે છે :

“પોતે હજારોનો વેપાર ખેડતા, ધીરામોતીની ખરખ કરવા, વેપારના ઠાવડા ઉલટા, પશુ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી તેમનો વિષય-તેમનો યુગ્મણ તો આત્મજોળખ-હરિદાસનું હતો. પોતાની પેઢી ઉપર ખીજી વસ્તુ ઠોવાં થાન હોય, પણ ઠાઈ ને ઠાઈ ધર્મપુરનક અને રોજનીમી ઠોવ જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે

ધર્મપુસ્તક લીધે અથવા પેલી નોંધપોથી લીધે તેમના લેખોનો જે સમઢ પ્રચટ થયો છે તેમનો ધણી જામ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયેલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સે દાની વાત કરી લઈને મુરત આત્મચાનની ચૂદ વાતો લખવા જેવી જાય તેની જાત વેપારીની નહીં પણ ચાક ગાનીની છે તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહીં, પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કહી મુઢિત સ્થિતિમાં નથી જોવા.”

(આત્મકથા, પૃ ૮૨-૩)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પણ આ અંગે લખતા જણાવ્યું છે :

“કુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાંલહેર કરી છે, અનેક પુસ્તકો વાંચ્યા છે. હતાં કોઈને એ ઓકોઅધિકો કાવ્ય કહ્યો નથી, કે કોઈને ઓકું અધિકું, તોળી દીધું નથી એ મને ઓકસ સાબર છે.”

તેમણે હીરામોતીનાં જાળતે એક વાર મુનિ દેવકરજીને વાત કરતાં જણાવેલું કે હીરામોતીની જાળતમાં ‘મુનિ, અમે તો કાળકૂટ વિષ દેખીએ છીએ’ વળી તેમણે એ મુનિને તે લખવાની પોતાની ચિત્તાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં કરેલું, ‘નાજિયેરનો ગોળો જેમ જુદો રહે છે, તેમ અમે રહીએ છીએ.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એક પદમાં જણાવ્યું છે તેમાં લખત ૧૯૨૨માં અદ્ભુત વૈરાગ્યનો તો સ ૧૯૧૭માં સમકિતનો અનુભવપ્રકાશ તેમને લાગ્યો હતો. આ કારણે તેઓ સ સારમાં રહેવા છતાં એના મોઢ વિવધી બધ્યા હતા તેમના વ્યવસાયમાં એક વાર ઉત્તરો રૂપિયાનો નફો મળે એવી સ્થિતિ પેદા થઈ હતી અને ત્યારેય શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ઉદારતાપૂર્વક એ નફોનો લોભ જતો કરી, એક આરજ વેપારીનાં હિતમાં થયેલો સોદો રદ કર્યો હતો અને ત્યારે તેમને પેલા વેપારીને આ ચબ્દો કહ્યા હતા : ‘રાજચંદ્રે હું પી છોકું છું, લોભી નહીં.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાગિતિ સિદ્ધ કરતા ગયા તેમ તેમ એમનો

દેહાધ્યાસ ઓછરતો ગયો. ઉવટ તેઓ એવું પણ કહેતાં થયા કે ‘અમે દેહધારી છીએ કે મેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ અણુએ છીએ.’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સ સારી છતાં ધર્મિત જેવા હતા, ધર્મિત જ હતા. તેમને વાનપ્રસ્થ લેવાની છતક ઈચ્છા થતી જતી હતી અને એ તેના અનુસંધાનમાં તેઓ ચરોતર, હીરામોતી ઇંદર આદિ વિસ્તારમાં એકાંતાવસ કરવાના પ્રયોગો પણ કરવા લાગ્યા. એમનું શરીર દિનપ્રતિદિન ઝળવા લાગ્યું. એ બોઈને ‘મુનિ દેવકરજીને કારે વધવા થતી હતી ત્યારે તેમને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું, ‘અમે તો શરીરની સામે પડ્યા છીએ’.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દષ્ટિ ૧૯૨૩માં હતી. તેઓ જેટલી કાળેલિખતથી હીરામોતીનું સત્ત્વ પારખી ચકતા હતા એટલી જ કાળેલિખતથી ચાઓનો મમ પણ પારખી લેતા હતા તેઓ કહેતા : ‘અમે તો ચાએ આવમાં આત્માનો અર્થ વાંચીએ છીએ.’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આત્માને કુત-ધી સાથે અને દેહને કાચ સાથે સરખાવતા હતા અને દેહ કરતાં આત્માનું પાન વધારે રાખવાનું છે તેમ જણાવતા હતા. તેઓ મનને સ્થિર રાખવા, કાટો, કોરને જેમ ખાણુ આપવામાં આવે તેમ સહવિચાર રૂપી ખેરાક આપવાનું જણાવતા હતા. અભિવ્યયિતામંથિ સ્વરૂપ ધર્મ પ્રત્યેનું શ્રીમદ્ના ચિતનું અનુસંધાન લેવાતાર જણવાયેલું હતું. તેઓ એક પધારીવસ રહ્યા પછી, સ. ૧૯૫૭માં મૈત્ર વંદ પચિમના રોજ, મ રંગવારે, જ્યોત્સ્ના એ વાંચે પોતાનો દેહ છોડી આત્મલીન થવા અવસાન સમયે તેમના મુખ પર આત્મચારીતી, આત્મમુદોની અવિચલ દીપિત ચમકતી હતી એમ તેમનું અંતિમ દર્શન કરનારાઓ જણાવે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એક સ્થળે કહ્યું છે. ‘હું કોઈ જન્મમાં નથી, પણ આત્મામાં છું એ જુલસો નથી’ તેઓ ક્યારેય ધાર્મિક વિતંડાવાદમાં કે અટવાવા હસાવા નહોતા. તેમની જિંદગીએ કુવકાટો

હતો આત્મચાંતિ. તેમણે જીવનભર ધર્મનું ચિંતન-મનન-નિદિધાસન કર્યું, અને તેના રૂઝવણ 'સીનીતિબોધ', 'પુષ્પમાળા', 'મોક્ષમાળા', 'ભાવનાબોધ', 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' આદિ અનેક પ્રધો મૂલ્ય છે. તેમણે પંચાસ્તિકાચર્ય, શ્રીસ્નાનકર, સાધનાચારની તથા ભાવનાઓનું વધા સ્વરોદધતાન, કવ્યસમઠ, રસવેશિકા આદિમાંની કેટલીક ગ્રંથોના આધારે પણ આપ્યું છે. તેમણે આનંદજનના કેટલાક સ્તવનોનો અર્થબોધ કરાવ્યો છે. તેમણે વૈરાટ, જૈન દર્શનની ચર્ચાઓમાં પણ કરી છે. તેમણે અનેક લેખો, પત્રો, કાવ્યો આદિ આપેલા છે. 'રાજપદ' રૂપે એમનાં કેટલાક પદો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેઓ કવિ તરીકે નહીં તેટલા આત્મવિચારક તરીકે અને જીવનમોખાંસિક તરીકે પ્રભાવશાળી છે. ત્રાપીજીએ 'ચોગ્ય રીતે જ કહેણું કે' "શ્રીમદ્દ સખાણું અધિકારીને સાગ્રુ છે" શ્રીમદ્દની વાણીમાં સત્ નીતરી રહ્યું, કૌવાની ત્રાપીજીની વાત પણ શુભો ભાગિક છે. જૈન અને બૌદ્ધદર્શનના પ્રસિદ્ધ પદ્ધતિ સુખવાલજીએ એમના સખાણુની સમીક્ષા કરતાં જણાવેણું :

"અંગણી, મરાઠી, હિન્દી અને ગુજરાતી આદિ પ્રાંતિક ભાષાઓ, જેમાં મૃદસ્થ કે ત્વાગી જૈન વિદ્વાન અને વિચારકવચની લેખનપ્રવૃત્તિ થાય છે અને વિશેષ સંભવ છે, તેમાંથી પ્રસિદ્ધ જૈન 'આચાર્ય' આત્મચારજીની હિન્દી કૃતિઓને પ્રાદ કરતાં એકે ભાષામાં ધીમી સતાબ્દીમાં સખાણેણું એક પણ મુસ્તક મેં એવું નથી જોયું કે, જેને 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ' નાં સખાણો સાથે ત્રણીસતા, મધ્યસ્થતા અને મોલિકતાની દૃષ્ટિએ અંશથી પણ સરખાવી શકાય."

"પાપનિવૃત્ત યતું એ અમારું પ્રતિકમ્બુ છે" એમ કહેનારા શ્રીમદ્દ જીવન આનંદચંદરે કહે છે તેમ, "યથાર્થ મહાત્મા" જીવન હૃદય. "આણવે સમાજમાં રહીને ચોતાનો વિકાસ સંધવાનો છે એ નિમિષ શ્રીમદ્દ ભરોશર જીવી જતાવ્યો હતો" — શ્રી મંત્રનભાઈ દેસાઈની આ વાતમાં પણ શ્રીમદ્દના

જીવનનું, યથાર્થ રીતે વર્ણન થયેણું છે. શ્રીમદ્દ સંસારબંધાર- અને ધર્મપરામણ્યતાનો-આધ્યાત્મિકતાનો સંદર્ સમન્વય જીવનમાં ક્યો હતો, "સંસાર શુ સરસો રહે ને મન મારી પાસ" — એ પદિક એમના જીવનને જરોબરે સાગ્રુ પડે છે.

ત્રાપીજીએ તેમના જીવનમાં ચાર વસ્તુઓ વિશેષ ભાવે તારવી જતાવેલી : ૧. સાધ્ય વસ્તુમાં તત્ત્વવતા, ૨. જીવન સરજતા, આખા સંસાર સાથે એકસખી વૃત્તિથી બંધાર, ૩. સત્ય, ૪. અર્થ સામ્ય જીવન.

કાકાસાહેબે તેમના જીવનમાંની તથા ખામતોને ઉલ્લેખનીય માનેલી : ૧. શ્રીમદ્દની પારમાર્થિકતા, ૨. તેમની જીવનતત્ત્વ શોધવાની એકમતા, ૩. જીવનસત્ય સરજ કરવાનો તેમનો આદર્શ. કાકાસાહેબે શ્રીમદ્દના "કવિત્વ" નો, વિશેષરૂપે અર્થ કરતા ને કહેણું તે અને નોંધીને વિરમીએ. તેમણે લખ્યું છે.

"કાંઈ અવેરી ચોતાની યોગવાયેલી અગ્રિ આગળ હાથમાં નંમનાં બેધાં પાસા પાસા કરે છે તેમ ધ્યાનવીર અને પ્રયોગવીર જીવનનાં બધાં પાસા પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અથવા કવનમાં એટલે કે ધ્યાનમાં નિહાળે છે, કહે છે અને ખૂલે છે, એવું જીવનના વિસ્તાર અને લિપાણ્યનું દર્શન એટલું અધિક-એટલું એવું ધ્યાન, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સચોટ કવિનાં સખાણોમાં એક પ્રથમથી અનેક પાસાંઓ તરફ નજર ફેંકવાની અવેરીદૃષ્ટિ દેખાય છે આગળ જતાં દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે એકામ થઈ સામે છે અને સાર્વજનિક સિદ્ધાંત તારવવા તરફ મુખ્ય વધારે દેખાય છે. માણસ ફરતો ફરતો ભવાઈ કેન્દ્ર તરફ પહોંચી જાય છે, અને એને આખા જીવનની વડી ચાવી હાથ લાગે છે, ત્યારે એના આનંદમાં એક જ વસ્તુ ફરી ફરી અનેક રીતે કહેતો રહે છે, એ અસર પણ કવિનાં સખાણોમાં આપણે જોઈએ છીએ. અને તેથી જ એમનું કવિપદ વિશાળ અર્થમાં સાર્થ થાય છે. " (શ્રી સમ્યક દ્ર. જીવનચ ત્રા તથા વિચાર રત્નો)"

"ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રાચીનપ્રાચીન આર્ય વસ્તુ

કેપ્રાની ધ્રુવોકિતઓ | ફિલોસોફી

[અદ્યતન પશ્ચિમી વિજ્ઞાનીઓ અને પૌર્વાત્મ્ય ગૃહવાદીનાં સદસ્યોની સંસ્થા સંવાદિતા]

પાંચ વર્ષ પૂર્વે મને થયેલા એક સુખદ અનુભવથી ને કેડી કંઠારાઈ તેના પરિપાક રૂપે આ પુસ્તક લખાયું છે. સનાળાની એક ઢળતી સાને સમુદ્ધિકારિ બેસીને હું મેળને લુધવાદ માણતો હતો. મારા પામોરવાસનો મંદાવ-ઉતાર લહેરોના ધ્રુજન સાથે એક લખ રચતો હતો. એક ક્ષણમાં મારી આસપાસનું વિશ્વ ડોહી રહ્યું હોય તેવી અનુભૂતિ થતી હતી એક ભૌતિકશાસ્ત્રી હોવાના નાતે મને ખ્યાલ હતો કે સામે પક્ષમાંથી રેતી, ખડકો, જળ અને હવા સર્વે એવા પ્રતિચોલ અણુઓ અને પામાણુઓના ખનેલા હતા ને પરસ્પર સંપાન કરી નવા કણોનું સર્જન કરતા હતા. અને એ પ્રક્રિયામાં જૂના કણોનું ખંડન કરતા હતાં મને એ પણ ખ્યાલ હતો કે પૃથ્વીના વાતાવરણ પર શક્તિશાળી કોસ્મિક કિરણોની વર્ષા થતી રહે છે, ને કિરણો વાતાવરણમાં પ્રવેશ સમયે અનેક સ્તરે ધર્ષણ અને છે હ્રસ્વ યકિત બનેલા, ભૌતિકશાસ્ત્રમાં સંશોધનના કારણે આ સ્વર્ણા હુ પરિચિત હતો, પરંતુ તે પરિચય રેખાકોને, આકૃતિઓ અને પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંતો પૂરતો મર્યાદિત હતો. સુખદતરે મને આ પરિચયની પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ થઈ અવકાશમાંથી આવતી શક્તિ, તેના કણોનું પારસ્પરિક સંયોજન, ખંડન અને નવસર્જનના લવને હું અનુભવી રહ્યો અને હવે કે મારા દેહનો પ્રત્યેક અણુ પણ આ નતનમાં સામેલ હતો એવું મુંઝવે મારા કણપટલ પર મડકાવ હતું. એક ક્ષણ મને થયું કે હિંદુઓ નેત્રી પૂજા કરે છે તે નતકેશ્વર, શિવનું આ રૂપ છે. આ પ્રકારના અન્ય અનુભવોથી મને ઉત્તરોત્તર પ્રતીતિ થઈ કે આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રે વિકસાવેલું વિશ્વનું

સમદર્શન (consistent view) પરા-પ્રાચીન પૌર્વાત્મ્ય સમાજ સાથે સંવાદિતા ધરાવે છે. પૂર્વના ગૃહવાદી વિશ્વચંદ્રી એવી પીઠિકા ધરાવે છે જેમાં ભૌતિક વિશ્વ આતેના આધુનિકતા સિદ્ધાંતોના મેળ બેસે છે, ગૃહવાદી સમાજ પુસ્તકોના અસ્વયંથી આવી શો નથી, કોઈ પણ ગૃહવાદી સિદ્ધાંતની જાંડી સમાજ મેળાવવા માટે વ્યક્તિએ તેમાં સહારાત્મક રીતે પ્રવૃત્ત થવું રહ્યું.

વીસમી સદીના ભૌતિક શાસ્ત્રના બે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો—પ્રાંજવાદ (ઇન્ટમ) અને સાપેક્ષવાદ—(રીલેટિવિટી) આપણને હિંદુ, બૌદ્ધ અને તાઓવાદી દષ્ટિએ વિશ્વ નિહાળવા પ્રેરે છે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિશ્વ (સર્વ પદાર્થ) મૂળભૂત રીતે નેના બનેલા છે તે પરમાણુથી સૂક્ષ્મ કણોના ઘણકષ્મ અને પારસ્પરિક ક્રિયાત્મકતાની ઘટનાઓને વર્ણવવા માટે આ બે સિદ્ધાંતોને સંયોજવાના તાત્કાલિક પ્રયત્નો તરફ ભેંટા, આ સામ્ય વધુ ધનિષ્ઠ જણાય છે અહીં આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્ર અને પૌર્વાત્મ્ય ગૃહવાદ વચ્ચેની સમાતર રેખાઓ અચળ બે જગ્યાએ તેવી છે કેટલાક વિધાનો એવા પણ જણવા મળે છે કે ને ભૌતિકશાસ્ત્રનીના છે કે ગૃહવાદીના એ નહીં કરવું પણ હરિન બની જાય છે.

સર્વ પદાર્થો અને ઘટનાઓ વચ્ચે એકાચ અને આંતર સંબંધની લાગણ વિશ્વની સર્વ ઘટનાઓમાં નિર્દોષિત પાવાના કદ્દતની અનુભૂતિ એ પૂર્વના વિશ્વદર્શનનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. સર્વ પદાર્થો એક પૂર્ણ તરંગ નો પરસ્પર અધારિત અને અવિભાજ્ય અંશરૂપે—પરમસરવના શિનનશિનન નિદર્શન રૂપ—જોવાય છે. ને સર્વ પદાર્થોમાં

પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ છે અને સર્વ પદાર્થો તેના સામક્ષ છે તેથી પરમ અવિભાજ્ય વાસ્તવિકતાને પૂર્વની ક્ષિત્તી સતત રજૂ કરતી રહી છે હિંદુ ક્ષિત્તી આ પરમ તરવને જણાવે છે. બૌદ્ધ અધર્મકાવ અને તાઓ ક્ષિત્તીમાં તાઓ કહે છે આ પરમતત્ત્વ સર્વ વિચારણા અને વિશાવનાઓને અતિક્રમે છે, તેથી બૌદ્ધ એને તપતા પછી કહે છે. સામાન્ય જીવનમાં આપણે પદાર્થોની એકરૂપતાથી દાંત નથી, અને વિચ્છન્ને અલગ પદાર્થો-ઘટનાઓમાં વિભાજ્યો છીએ. શેષભરણના કામકાજ માટે આ વિશાવન જરૂરી અને ઉપયોગી છે. પણ એ વાસ્તવિકતાનું સાચું સ્વરૂપ નથી. આપણી છુદ્ધ તારાઓ કાઢવા અને તદ્દર્થ (વિચાર, વસ્તુ) વિશાવન કરવા રેવાયેલી છે. પદાર્થો અને ઘટનાઓની અલગતા અંગેની આપણી સમજ કુદરત માટે પણ સાચી છે, એમ માનવું જમ છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના મતે, 'માયા'ના આવરણ નીચે ઠંકાયેલ, મન હારે સર્જિત જ્ઞાનને કે અધિજ્ઞાન લીધે આ જમ સર્જાય છે.

પૂર્વની ગૃહવાદી વિચારસરણીનું મુખ્ય ધ્યેય જ્ઞાન દ્વારા મનને દાંત અને એકાગ્ર કરી સાચા પથ પર વાળવાનું છે. જ્ઞાન માર્ગના સંસ્કૃત શબ્દ 'સમાધિ'નો અર્થ છે માનસિક સમતુલ્ય મનની સુલક્ષિત અને પ્રચલિત અવસ્થા, જ્યાં વિચનના એકમની અનુભૂતિ થાય છે.

વિચનના એકમની સમજ માગ ગૃહવાદની જ મુખ્ય વિચારસરણી નથી, પરંતુ તે આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રનું પણ મહત્ત્વનું પાત્ર છે. પરમાણુ સ્તરે તેના ખ્યાલ આવે છે, અને પદાર્થ વિશે જાણ અધ્યવનની સાથે સુક્ષ્મતમ કણોમાં તે સુરૂપક રીતે નિર્દિષ્ટ થાય છે. આપણે આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્ર અને પૂર્વની ક્ષિત્તીની સરખામણી કરીશું ત્યારે પદાર્થો અને ઘટનાઓની એકરૂપતા એ કે-નીય તત્ત્વ રહેશે. પેટા-પરમાણુ (sub-atomic) ભૌતિકશાસ્ત્રના વિવિધ મોડેલોના અભ્યાસ કરતા આપણે નોંધ શરૂ કરીએ કે દરેક વેળા એક જ સિદ્ધાંત

જુદી-જુદી રીતે ચિત્તરી આવે છે. પદાર્થના સામક્ષ તરવો અને તેમને સાકળતા કિમ્બદ્ધાપિ આવર સંજ્ઞા ધરાવે છે અને તે પરસ્પર આધારિત છે. તેમને અલગ હરતી તરીકે નથી, પરંતુ પૂર્ણતત્ત્વના સામક્ષે જ સમજ શકાય તેમ છે.

પરમતત્ત્વના ચિન્ન નિર્દશન તરીકે સર્વ ઘટનાઓ અને પદાર્થોની અનુભૂતિ પામવાની મર્યાદા કરતી વેળા પૂર્વના ગૃહવાદીઓ સર્વ પદાર્થો સમાન હોવાનું કહેતા નથી. તેઓ પદાર્થોની અલગતાને સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ સાથેસાથ માને છે કે સર્વ તદ્દાવત અને વિરોધાભાસ, વિસ્તૃત ક્ષત્રીય એકરૂપતાના સંદર્ભમાં, સાથે છે. આપણા સામાન્ય જીવનમાં આવી ચિન્નતાની એકતા-ખાસ તો, વિરોધિતાની એકતા-સ્વીકારવાની કઠિન હોવાથી, પૂર્વની ક્ષિત્તીનું આ તત્ત્વ કોપકાર્ય તણવામાં આવે છે. નો કે વિષ્ણુ અંગેના વૈષ્ણવ દર્શનના પાપમાં આ સમજ વણાયેલી છે, વિરોધિતા એ વૈચારિક ભૂમિકાએ ઉપલબ્ધ અમૂર્ત વિશાવના છે અને તેથી 'સાપેક્ષ' છે. એક વિચાર પર જ્ઞાન નિર્મિત કરવાથી આપણે તેને વિરોધી વિચાર સહીએ છીએ. સાચો-જીવ કહે છે 'વિષ્ણુ દરેક જગતે સુસર્જાની સમજ રૂળે ત્યારે જ વિરોધતા અસ્તિત્વપ્રાપ્ત છે. જ્યારે સર્વકાઈ શુભતત્ત્વમાં શુભને પારમે ત્યારે જ કુરિતન જ્ઞાન થાય છે.'

બૌદ્ધ વિશાવનાના આ જગતને ગૃહવાદી અતિક્રમે છે અને આ અતિક્રમણ દેશમાં તે સર્વ વિરોધિતત્ત્વની સાપેક્ષતા અને પુલક (Polar) સંજ્ઞા વિશે સમજાવે છે. એ, અનુભવે છે કે શુભ અને અશુભ, જ્ઞાન અને ખીડ, જીવન અને મૃત્યુ સર્વ ચિન્ન ચિન્ન કક્ષાની પૂર્ણ અનુભૂતિઓ નથી. જિન્ન, એક જ વાસ્તવિકતાની બે બાજુઓ છે; એક પૂર્ણતત્ત્વના બે આત્વનિક જાત છે સર્વ વિરોધિતા મુતીય છે એ સંજ્ઞાનતાને લીધે પૂર્વીય આધ્યાત્મિક પરંપરામાં એકતાને માનવીના ઉચ્ચતમ ધ્યેય તરીકે નોંધમાં આવે છે.

વિજ્ઞાન અને ગૃહવાદન કુ. મનવમનના પરસ્પર પ્રકર એવા તકેશનક અને સ્ફુરણાત્મક ટેન્શનના નિર્દેશન તરીકે નિહાળી શકાય છે. આજની ભૌતિક વિજ્ઞાની મનના તકેશન-દ્રશી આત્મતિક સંજ્ઞાણ લઈને વિશ્વને અવલોકે છે. ત્યારે ગૃહવાદી સ્ફુરણાત્મક ટેન્શનની આત્મતિક સંજ્ઞાણ 'શે' છે અને અભિગ્રમ પૂર્ણપેલું-સિન્ન-ભે, અને ભૌતિક વિશ્વનાર્નનિશ્ચિત દબે દર્શન કરતા કંઈક વિશેષ ધરાવે છે. પરંતુ, જ્યારે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં હવે કહેવા લાગ્યા છે કે તેમનાને પૂરક છે એક વને થીજ દારૂ સમજી શકાય તેમ નથી. એક વ અભિગ્રમને થીજથી કીતરતો ગણી શકાય તેમ નથી. પરંતુ પરસ્પર, પૂરક રીતે વિશ્વની પૂરી સમજ માટે જાને આવશ્યક છે. એક પ્રાચીન ગ્રીકી કહેતી જ્યા વ્યક્તિને મૂંઝવે તો 'ગૃહવાદીઓ તાજાવાદના મૂળને પકડી શક્યા છે, પરંતુ કાળીઓને નહીં જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો કાળીઓને પકડી શક્યા છે, મૂળને નહીં. વિજ્ઞાનને ગૃહવાદની જરૂર નથી અને ગૃહવાદને વિજ્ઞાનનો ખપ નથી, પરંતુ માનવીને જાનેની આવશ્યકતા છે.

પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની પ્રભા માટે એ સમજી શકાય છે કે કોઈક કૃત્ય સાટુ હોઈ શકે, પરંતુ તેની વધુમાંજ વધારે સારી હોવી જરૂરી નથી. મારા મતે, સુષ્ટિ સંપૂર્ણની વિચારધારા (ecological thinking) નો આ અર્થ છે, કુદરતનું ચક્ર સતત અને પરિવર્તનની તુલા પર આધારિત છે. 'પરિવર્તન' રીતે આ નિર્નરેખિક (Non-Linear) પ્રક્રિયા છે અન્યથા સિદ્ધિ આધિક અને તકનિકી વિશ્લેષણ જેવી રીતે પ્રગતિ, અથવા સારો દાખલો આપી એ તો, 'વિકસિત' થઈને સતત અનતતાનું સુધી સંકેતી રાખવાની પ્રક્રિયા, કુદરતી સમતુલનને ભંગ કરે છે. સંખ્યાત્મક તેનાથી ગુહસાન થવાની શક્યતા છે. આપણાં ડેટા સંગ્રહ વિચારધારાને કુદરતના નિર્નરેખિક વ્યવસ્થા માટેની આપણી સ્ફુરણા સાથે જોડવાથી જ સુષ્ટિ-સંતુલન અંગે જાણવું મળે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં આપણે સ્ફુરણાત્મક-સાંસ્કૃતિક-સાંસ્કૃતિક છે, જેમાં વાતાવરણ સાથેના નોંધો જીવનમાં વજાયેલી હોય.

આત્મતિક સ્વ-સ્થાપન (Self-assertion)નું વલણ સંતા-પ્રોતિ, અન્ય પર જળ દારૂ પ્રભાવ અને અકુશમાં થઈ શકે છે. આજના આપણા સંમાર્ગમાં આ વલણ સર્વ પ્રચલિત છે પ્રભાવક ઉદ્યોગ-માહિતીના વર્તમાનકાલી અને આર્થિક સંતાના સ્ત્રી સંજ્ઞાણને જોઈ છે સમાજનું સ્તરીકરણ જાતિય અને જૈનિક રીતે રચાયેલું છે. જળાકાર આપણા સમાજનું સ્તરીકરણ લક્ષણની ગુણ-કે-ઓએ. પરંતુ જળાકાર, લઘુમતિ પર અત્યાચાર, પૃથ્વી પર અત્યાચાર

નિસરની પરખ એટલે 'માનવ' દારૂ કુદરત પર વિજય એવી સપારથી સહીની માનવતા પર આપણા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી આધારિત છે. સપારથી સહીમાં જ વિશ્વ અંગેનું વચસક્તિ મોડેલ વિકસ્યું હતું. આપણા વિજ્ઞાનની કુદરત અંગેની માનવતા, વચસક્તિ મોડેલ અને રીપ્રિન વિચારનંતિ પર વધુ પડતો કાર મૂકવાથી જે ટેકનોલોજી વિકસી છે તે જિનઆરોગ્યપ્રદ અને અમાનવીય છે. આ એવી ટેકનોલોજી છે જેમાં કુદરતને કુદિયાળી માનવ મારેનું રહેકાણ જતાવવાને બદલે માનવનિષ્પ્રિત અને માનવસંનિત વાતાવરણમાં પહોંચાવી દેવામાં આવી છે.

આ સહીમાં ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ સૌથી વિશેષ તો એ સીખવું પડ્યું છે કે કુદરતની સમજ માટે આપણે વિકસાવેલી સર્વ વિકાસના અને સિદ્ધાંત અધારિત છે, જેમાં આપણા ભૌતિક મનની અનિવાર્ય મર્યાદાઓ છે વર્નર હેઈઝનબર્ગ કહે છે, "રેક સમય કે વિચાર સુરપટ સાથે તેમ જતા તેનું પ્રયોજન અધારિત ક્ષેત્રમાં છે. વૈજ્ઞાનિક વિચારધારા વસ્તુઓના સાચા સ્વરૂપની નજીક જવા છતાં વાસ્તવિકતાનું સંપૂર્ણ અને સુરપટ ચિત્ર કદી આપી શકે નહીં. સુરપટ શબ્દોમાં કદીએ તો વૈજ્ઞાનિકો સત્ય સાથે પનારો પાડતા નથી તેઓ, અધારિત સ્વરૂપમાં સમજી શકાયેલ વાસ્તવિકતાના નજીકનામ વધુન સાથે જ સમજ ધરાવે છે.

અનુ. અને ના. ઓ. આ.

"[લેખના " વાતાવરણ એક રિપોર્ટ " (૧૯૭૭) અને " થી રાંડિંગ ચોઈડ " (૧૯૮૨) પુસ્તકોમાંથી]

અવિષ્યમાં કામ કેવી રીતે ગોઠવાશે ? એકવિનંટાકર

પ્રશ્ન : તમે કહો છો કે આપણા અર્થકારણમાં મહાપરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેનાથી સમજાજીવન પણ બદલાઈ રહ્યું છે. પણ આના પરિણામે તમને શું મહેનત કરીને જીવતા સ્થાપિત અને નુ સાબ થશે ?

જવાબ : એમ મેં કહ્યું કે ત્રીજા પ્રવાહના અર્થકારણમાં બીજા પ્રવાહની 'આર્થિક નીતિઓ' નહીં થાય તેવી જ રીતે 'કામ' અને 'જોશનગરી' પણ હવે ત્રીજા પ્રવાહમાં જુદી રીતે સમજવા પડશે. આ સમજણ નહીં ત્યાં સુધી તમારા પ્રશ્નને જવાબ નહીં મળે.

પ્રશ્ન : તમે 'કામ' નો શો અર્થ કરો છો ?

જવાબ : સામાન્ય રીતે નોકરી કરીએ અને પગાર મળે તો જ અને ત્યારે જ કામ થયું તેમ આપણે ગ્રહણ કરીએ, જેની કિંમત પૈસામાં ચૂકવવા તેને જ કામ સમજવા આપણે રવાણા કરીએ. હવે ત્રીજા પ્રવાહમાં સૌને ભોળી કેટલીક વસ્તુઓ માણસ નાના પાયા પર ચોંટાને રહે જ પેલા કરતા થશે (Presuming). આ કામ માટે પૈસા ચૂકવવાની જરૂર નહીં પડે. જ્યારે તમે તમારા કૃત્રિયામાં શાકભાજી ઉગાડો, તમારા કપડાં ભેટી સીવો બધવા દોરિયટમાં સ્વચ્છતા તરીકે કામ કરો ત્યારે તમને પૈસા નથી મળતા પણ તમે કામ કરી રહો છો. આ કામને એક નવતર પ્રકાર છે—ત્રીજા પ્રવાહનો. પણ તો એ આપણે જ્યારે તો પેલા કિંમત ચૂકવવા છે એ જ કામની (paid work) વાત કરીએ, જેને આપણે નોકરી કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન : અને તમે તો કહો છો એ કામ પણ રૂપાંતરિત (Transformed) થશે.

જવાબ : મેં તો ફેક્ટરીમાં એકધાનું એક જ પ્રકારનું કંટાળા ઉપજાવવાનું કામ કરવામાં

વર્ષો ગાળ્યાં છે. મેં ઘણી ફેક્ટરીઓની મુલાકાત પણ લીધી છે. આને આધારે હું કહું છું કે એક માણસ એક જ કામ વાર વાર કરી કરે અને એક યોજના એક નાના-સા સાથે બનાવ્યા કરે—હબરોની સંખ્યામાં—એ કામની પદ્ધતિ હવે ભૂટવાની. મંદિરોને કંઈ એક તે બનાવી રહ્યો છે તેની અમર ને ને દોષ, તેની સર્જનાત્મકતાને અમલમાં મૂકવાનો કાવ્ય અવકાશ જ ન હોય તે રીતે ગોઠવાનું કામ હવે બાકય નહીં માલે.

હજુ ઉમરના જ યોડા વખત પહેલાં-હું સિલિકોન વેલી કોમ્પ્યુટર કંપનીમાં ગયો હતો. ત્યાં એસીએથી વિભાગમાં મેં મુલાકાત લીધી ત્યાં મેં કંઈ રીતે કામ થતું જોયું ? વિભાગ ખૂબ જ ચોખ્ખો હતો અને વાતાવરણમાં 'ચાલિત' હતી. કામદારો કામ કરતા હતા તે પાટલીઓ (bonchess) પર નાના ઉડાવાઓ. આ અને કુદરતીઓના ફેરોમાં હતા કારીગરો પોતે નાના રોડો સેટ હતા. કોઈ એકધાનું, એક જ પ્રકારનું કામ નહોતું કરતું. ટેક્ટીક કરવા સુધીના દરેક પ્રકારના કામ સૌ કામદારો કરતા હતા. આને હું ત્રીજા પ્રવાહનું કામ કહું છું. હવે કામ કંઈક આ રીતે ગોઠવાશે.

• આ ત્રીજા પ્રવાહમાં ગોઠવાતા કામમાં એ-એક નહીં હે વ, પગાર-વધારા મોટી, હતાંતો નહીં હોય, કારીગર પર વધુ ને વધુ કમણ નહીં હોય; એમાં તો-કરે કારીગર જુદા જુદા સ્તરના નિષ્ણંતો લેવામાં લાગ લેશે. કામ વધુ ધારી રીતે, કેમ થાય તે સૌ વિચારશે, નહીં, કેવા કલાકારને બદલે તેમાં નવરાણના વખતને જે અવકાશ હશે, તેમાં અધિકા બાદોસિતપણાને સ્થાને સર્જનાત્મકતાને સ્થાન હશે.

પ્રશ્ન : પણ તમે આ જાણી જાતો કરો છો તેનું કામ ઉચ્ચ પ્રકારની ટેકનોલોજી ધરાવતી થીને, જેવી કે કોમ્પ્યુટર, ટી.વી., વગેરે માટે કાચું હોય એમ લાગે છે. વળી આવી, ચીજો પાનાનાર, કારીગરો પણ બાણકાર હોવાના. ૨૨ કામનાં બધા જ ક્ષેત્રોમાં, તમે કહો છો તો, થીને પ્રવાહિ વ્યાપ્ત થવાનો હોય તે દિલ્લી તો ત્ર, શિક્ષણ અને સમાજવ્યવસ્થા પણ બદલાવી જરૂરી નથી કે બધા સોડો કામનો પ્રો. નવતર પ્રકાર આત્મસાદ કરે તે પહેલાં એ તો એવું જ રહ્યું કે કંઈ કેટલાયે કોડો નિરક્ષર છે. તમે વાત કરો છો તેમાં તો દરેક માણસ પોતાના કામનો મેનેજર બનશે પણ તો પણ, જેઓ આજે કાપડામાં છે તેવો આજના મેનેજરો જેવો વર્ગ શું આવે. પ્રકારને વિકસવા દેવામાં આ તરફથી નવી ઉભા કરે છે અને તો એવું લાગે છે કે સારો એવો નફો કરતા ઉદ્યોગોમાં જ તમે કહો છો એવું કામ વિકસી રહે, બધે જ નથી.

જવાબ : એને સાચાતમાં આવું જાણતર કામ સારું નહોતું કરતા ઉદ્યોગોમાં જ ઝાઝાવા પહેલાં તો આવા ઉદ્યોગોમાં પણ કારીગરો પરસેવા પાડે તો જ નહીં થતો અને હજી એમ જ થાય છે હવે તોજ પ્રવાહના ઉદ્યોગોની ઢળ જન નવી હશે. તેમાં કોર પરિશ્રમનું મહત્વ નહીં હોય, તેમાં કાર્યક્ષતા અને ચપળતા મહત્વના હશે એટલે હો પ્રથમ તો કામનું આ સ્વરૂપ વિકસી રહ્યું છે તેને સમજી લેવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન : તમારા અંતે આ નવી ઢબે કામ કરનારો, કામકાર જુની ઢબે કામ કરતા કામદારથી કેવી રીતે જુદા પડે છે ?

જવાબ : તોજ પ્રવાહમાં કારીગરો પણ સ્વતંત્ર અને વધુ જીડી સૂચક ધરાવતો હશે મૌલોદિક ક્રાંતિ પહેલાં જેમ કારીગરો તેમનાં કાચ-એમ્બરોની થેલી સાથે રાખતા એમ આ તોજ પ્રવાહના કારીગરો પાસે થેલી, હજી જુન : ૧૯૮૫]

પણ તેમના હાથમાં નહીં, મશીનોમાં હશે. તેઓ જિતમ શુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવતા હશે એ સોડો તેમના ઉપરી અધિકારીનું ફક્ત કુદર્શ પાસને કરનાર કામદારો નહીં હોય, તેઓને તેમના પોતાના મતવ્યો હશે.

પ્રશ્ન : તમે શું એવું સચવો. 'હો' કે ને સોડો ઉચ્ચ શિક્ષણ ધરાવતા હશે તેમને જ કામ માજશે અને બાકીના સોડો બેકારીમાં સળક્યાં કરશે. આપણે એક નાના વર્ગના કામને માનવીય રીતે ઝાઝીએ પણ વિચાળ વર્ગ એ જ કાલતમાં રહે એનું યોગ્ય છે ?

જવાબ : ફક્ત ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેવાને જ આવડે એવા કામ જ સરળ હોય એને નેવા, સોડોને જ કામ મળે તેવી અર્થનીતિ આપણે બંધીશું. તો તે એક હરુણ ખીના હશે કુદર્શ એવી વાત નથી કરતો તોજ પ્રવાહનાં અર્થકારણમાં અનેક પ્રકારની આવડત અને પ્રતાની જરૂર પડશે ઉદાહરણ તરીકે આપણને ઘણી મોટી સંખ્યામાં નવી તાલીમ આપનાર શિક્ષકોની જરૂર પડશે. આવા શિક્ષકો જુદા-જુદા પ્રકારના હશે કારણ કે પ્રશિક્ષણના નાનકાતનાં માધ્યમોનો ઉપયોગ થશે, જેવા કે દંડ-આધ્ય સાધનો, આલેખો, નાટકો ઇત્યાદિ. આપણને કાર્યક્ષેત્ર વ્યવસ્થાપકોની જરૂર પડશે. જુદા-જુદા વિભાગના સોડોની વચ્ચે નવા પ્રકારના કામ બંને વાતો-વિચારો-માહિતીઓની આપ-લે કરવામાં કુશળ એવા આચાર્યોની જરૂર પડશે. આમ, ઘણા પ્રકારના સોડોની જરૂર પડશે. આમે તો ત્રીજો પ્રવાહની વિચાર-સરણીમાં વિવિધતાને પ્રાધાન્ય છે, ખીજ પ્રવાહની માફક તેમાં કેન્દ્રિત એકવિધતાને સ્થાન નથી. આમાં એક ઝીકારનું કામ કરનારને કોઈ ખીજ પ્રકારનું કામ કરનાર વ્યક્તિ કરતાં વધુ વેતન મળશે એમ પણ જનશે અને જનનું જોઈએ પણ ખરું. વેતનમાં પણ વિવિધતા જોઈએ.

પ્રશ્ન : તમે બારપૂલક માનો છો કે આપણે

ત્રીજા પ્રવાહના અર્થકારણ તરફ જઈ રહ્યા છીએ. તે છતાં આપણી સામે બેકારીનો રાક્ષસ તો જોવા જાય છે. તેનું કેમ કરીશું ?

જવાબ : પાયાની વાત એ છે કે 'બેકારી' એ સંખ્યાત્મક સવાલ નથી, ગુણાત્મક સવાલ છે. સવાલ ક્રૂર છે એ નથી કે રોજગારીની કેટલી તકે જોઈ કરવી ? સવાલ એ પણ છે કે કેવી તકે જોઈ કરવી ? તો આ બેકારીનો સવાલ ઉઠાવવા કેઈ એક ફાયરુંદા આપણને મળી જશે એ શક્ય નથી.

બેકારીના દુષ્કૃતિ પોથી રહેલાં સાત જુદાં જુદાં કારણો છે. ઔદ્યોગીકરણનો ખોળે પ્રવાહ તૂટી રહ્યો છે અને ત્રીજો પ્રવાહ જન્મ લઈ રહ્યો છે. આ સંક્રાંતિ કાળને કારણે બેકારી પેદા થાય છે કારણ કે આપણે ત્રીજા પ્રવાહના કામના સ્વરૂપને સમજી શકતા નથી. બેકારીનો ખોળે પ્રકાર જન્મે છે આંતરરાષ્ટ્રીય બંધારણી સમયોને કારણે ટેકનોલોજીના નેમ સુધારા થતાં અવધેમ અગત્યના ટેકનોલોજીને કારણે જોઈતા માણસોની જરૂર પડે છે. આ ત્રીજો પ્રકાર થયો : ટેકનોલોજીને કારણે પેદા થતી બેરોજગારી યોગ્ય પ્રકારની બેકારી પેદા થાય છે પ્રાદેશિક કારણોસર, નેમ કે અમુક વિસ્તારમાં લોકોની પસંદગી બદલાય. અમુક એક પ્રકારનો અવસર છોડી દોઢા ખીજા પ્રકારનો અવસર થઈ શકે ત્યારે યોગ્ય વખત માટે બેરોજગારી રહે જાય. પ્રકાર બીજો : ખૂણ કિંમત આગવડત માટે તેવા કામનો પ્રકાર જોઈ થાય ત્યારે અપૂરતી માહિતી અને માણસોની કારણે પણ બેકારી જોઈ થાય. અને છેલ્લે, સરકારની ખામી કારણે નીતિઓને કારણે પણ બેરોજગારી પેદા થઈ શકે.

આ સર્વમાં ખીજા પ્રવાહમાંથી ત્રીજા પ્રવાહમાં જતા, વચ્ચેના સંક્રાંતિકાળે બેકારી જોઈ શકે છે તે મુખ્ય કારણ છે.

પ્રશ્ન : તો શું આપણે આજના બેકાર માણસોને અને સ્ત્રી સહોત, કાંપ સહોત અને એવા ખીજા ઉદ્યોગોમાંથી ત્રીજો પ્રવાહ શરૂ થતાં હવે પછી બેકાર બનશે એવા હો માણસોને કઈ રીતે નહીં આપી શકીએ ?

જવાબ : માડું કહેવું તમને કાવું લાગશે પણ માડું માનવું એવું છે કે ખીજા પ્રવાહની અસર ઠેકાણા કેઈ પણ ઉદ્યોગમાં 'સે-એફ' કારા, રળ આપી દેાય તેવા મોટા કામના કામદારોને ખીજા પ્રવાહના કેઈ પણ ઉદ્યોગમાં ફરી સ્થાન નહીં મળે અને એ પણ ખડુ છે કે ત્રીજા પ્રવાહમાં જન્મ પામી રહેલા નવા કામો માટે હજી આવા 'કારીગરો'એ લાવકાત પ્રાપ્ત નથી કરી.

—તો શું કરવું ? બે જ રસ્તા છે જૂના કામમાંથી નિવૃત્ત થઈ જવું યા નવા કામ માટે પ્રશિક્ષણ મેળવવું. બે ઉદ્યોગોને જોડી બેરોજગારી તો આખરે તો આ ઉદ્યોગપતિઓ વચ્ચેના કારણે પર જોઈ નાખવાના. બે સરકાર ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરે તો સરકાર ખર્ચ પર વેરાઓ નાખીને આ કામદારોને વેતન આપનારી

સીધી સારા રસ્તા છે પ્રશિક્ષણનો. કામદાર પડતાં તો કામદારોને આ ત્રીજા પ્રવાહમાં પેદા થનારા વિવિધ પ્રકારના કામ માટે તાલીમ આપવી.

પ્રશ્ન : તમે વિચારો છો તે કામનું ? એ એક માની લઈએ અને આપણા અર્થકારણની પાયામાંથી જુઓ. સારા કારણે છે તે વાત તો અમુક કામમાં આપણે વિચારવાનું છે તે દિશાએ આ પરિવર્તન સરળતાપૂર્વક થાય તે માટે આપણે શું કરી શકીએ ?

જવાબ : કેટલીક પદ્ધતિ લાગી ગયાના છે. આ માટે આપણે એ હકીકતનો સામનો કરવો પડશે કે જેને આપણે યોગ્યતાથી દિશાએ 'નોટરી' કરીએ છીએ તેનું કામ ફરકને નહીં મળે. કેટલાકે પોતાને બેઠેલી કેટલીક વસ્તુઓ અને જ ઉત્પાદિત કરવાની યશ અને આમ સહેલાઈથી થઈ શકે તે

માટેના રસ્તા આપણે વિચારવા નોઈશ અને તેવી નીતિઓ ધણી નોઈશ

પણ કેટલાક પચસાં ટૂંકા માળાનાં છે અને કમનસીબે આપણે તેવાં પચસાંનેય અનુસરતા નથી, બ્રિટિશ સરકાર સેલ-ડ કંપનીને મોટરકારના બીએનેસમાં જીવતી રાખવા કંપનીના દરેક કામદારને સાત વર્ષ સુધી પૂરા પગાર આપી ગયાય એટલું નાણું ખર્ચવા માગતી હતી, અને લાગે છે કે એટલાં નાણાંથી યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ, નવી ટેકનોલોજી અને અન્ય સહકારની મદદ વડે એટલા જ કામદારોને એટલા જ વર્ષમાં (સાત જ વર્ષમાં) ત્રીજા પ્રવાહના માળખાનાં ગોઈક નવતર કામમાં રોકી ચકાવ નેવી તેમને મોટરકાર બનાવવા પર જ નિર્ભર ન રહેવું પડે

આપણે આગ્રુ કશું વિચારતા નથી, કરતાં નથી, ત્રીજા પ્રવાહને નોઈ ચકતા નથી અને મૂતપ્રાય એવા બીજા પ્રવાહને જીવતા રાખવા નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યાં કરીએ છીએ આપણે બીજા પ્રવાહનાં અધિકારણના પ્રતિનિધિ—મેનેજરો, યુનિયનો, સ્ટોક હોલ્ડરો—ને ખુદ રાખવા માગીએ છીએ. આ આપણી મૂખાઈ છે ત્રીજા પ્રવાહનાં થઈ રહેલાં યુનિર્ગટન તરફ આપણે આપણી આખા બધા રાખીએ છીએ.

આપણે બીજા પ્રવાહના માંદા ઉદ્યોગોને કબ્બ વિનાનું મોત આપવાનું છે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે કિંદા કરીને બીજા પ્રવાહના ઉદ્યોગો એકઠા બંધ કરી દેવાના છે ઉકેલ એ છે કે બીજા પ્રવાહના ઉદ્યોગો ત્રીજા પ્રવાહમાં પરિવર્તન કરવાનું છે. આ માટે ખાસ કરીને માંદા ઉદ્યોગોને જીવવા માટે એ ચારે જ નાણાં હાજરવા નોઈએ કે તેઓ ત્રીજા પ્રવાહની નવી ઝીજ-પરતુઓ બનાવવા અને નવી ટેકનોલોજી અનુસરવા સમર્થ થાય આ માટે મેનેજરો અને કારીગરોને તાલીમ આપવી નોઈએ

સફળતાપૂર્વક પરિવર્તિત થવા માટે આપણે દરેક કામદારને, દરેક કામ કરનારને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે ઓળખતા શીખવું નોઈશ, એક નવું મશીન ખરીદવા પાછળ ખર્ચેલા દરેક ડોલરની સામે બીજા અનેક ડોલર આપણે માનવ મૂડી જીતી કરવા ખર્ચવા નોઈશ — તાલીમ માટે, શિક્ષણ માટે, સરકાર સિઆન માટે, સંસ્કૃતિ માટે— જેમ હાર્ટવેર માટે પૈસા રોકીએ ત્યારે સોફ્ટવેર જીતી કરવા પૈસા રોકવા જ પડે તેમ

ત્રીજા પ્રવાહને વહેતો કરવા જે અદ્યત્ન કામ કામ કરી રહ્યો છે તે આપણે ટેકા માને છે, માંદે લાગે છે— તે આપણે આપવી નોઈશ.

પ્રથમ આપણે આ વિષયનો ધણો વિસ્તાર આવરી લીધો. તમે ચાવીરૂપ મુદ્દાઓ સારવી ચકશો કે

જવાબ ૧ ઓલોગિક પ્રવાહનું ફરજી 'નોકરી' (Job) એ હવે જૂનવાણી બની ગયું છે જેમ ઓલોગિક પ્રવાહનો અત નજીક આવતો જશે તેમ છેવટે તે આ 'નોકરી'ની સહકલના સુખ્ત થશે અથવા તે તેની વ્યાખ્યા આપણે ધરમૂળથી બદલવી પડશે. 'નોકરી' એટલે એવા અનેક 'કામ' જે હરપાદક હોય પણ જેમને માટે પગાર ન આપતો હોય" આવી નવી ત્રીજા પ્રવાહની વ્યાખ્યા આપણે સમજવી નોઈશ. નોકરી, રાજગારી અને બેકારી વગેરે શબ્દોના અર્થો વિષે નવેસરથી વિચારવું શરૂ કરો.

૨. જેના પાયા હજમથી રજા છે તેવા બીજા પ્રકારના ઉદ્યોગોને ત્રીજા પ્રવાહમાં પરિવર્તિત કરવા માટેનું આયોજન શરૂ કરો. જેને આપણે પાયાના ઉદ્યોગો તરીકે ઓળખીએ છીએ તે કરી કરી પાયાના ઉદ્યોગો નહીં રહે

૩ ટેલીકોમ્યુનિકેશન, આપોટેકનોલોજી, સોફ્ટવેર, માહિતી અને સંદેશવ્યવહારનાં સાધનો, બજાબારી પ્રાપ્તિનાં સાધનો, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, વગેરે ત્રીજા પ્રવાહના ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપો.

૪. સરકારી નોકરચાકીના જલને તોડીને તેને સ્થાને વિદેશી નાનાં ચુનરો સ્થાપે અને માનવીય પ્રત્નો પર ખાન કેન્દ્રિત કરે

૫. તાલીમ આપે, પ્રશિક્ષણ આપે. આ તાલીમ ખુદ જ એક રોજગારી આપનાર તત્વ નીવડશે. તેને કારણે વીડીઓ સાધનો, કારખાનું રમતગમતોના સાધનો, ફિલ્મો અને એવાં બીજાં ઉત્પાદનોને તે ઉત્પાદન આપશે.

૬. મોટા પાયા પર સામૂહિક શિક્ષણ આપવાની આજની પદ્ધતિને ખત્મ કરે. આજની શાળાઓ-મહાશાળાઓ બીજા પ્રવાહના સ્વરૂપને યોગ્ય કામદારો અને મેનેજરો તૈયાર કરે છે આ બીજા પ્રવાહના ઉદ્યોગો હવે જુદા ઘણાના છે એટલે શિક્ષણમાં પણ જોત્તે પ્રવાહ દાખલ કરે. ખટુ વિષયતા, સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને વિદેશીકરણને શિક્ષણમાં સ્થાન આપે. નાની શાળાઓને જન્મ આપે. ધરમાં જ શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા જોડવે, આપ જ શિક્ષણ આપે તેવી વ્યવસ્થા જોડવે. સર્જનાત્મકતાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપે.

૭ આ બધું કરવા છતાં પણ સૌને રીજા

પ્રવાહનું નવું કામ નહીં મળે તે મારે કેટલાક માણસોને એવા કામ માટે જોડવે કે-સંસ્કૃતિ કૃતીક વસ્તુઓ બને જ બનાવી-દો-ઉત્પાદન અને ઉપજોડતા બનને એક જ વ્યક્તિ દોષ (prosuming)

૮. અને છેલ્લે, આજમાં એકી આવકની ખાતો આપે જેમ વધુ આવકવાળા પાસેથી આવકવેશો લઈએ છીએ તેમ એકી આવકવાળાને નાણુ આપે (negative income tax) અથવા સંસ્કાયો દ્વારા નાણુ મેળવે અથવા વિદેશીકરણના રસ્તે પૈસા મેળવે અથવા સ્થાનિક સરકારો પાસેથી નાણુ મેળવે-નાણું આપા અનેક રસ્તે લેણું કરે પણ આજમાં આપુ જરૂરી નાણુ સૌને મળવું નેહંચી

આપા બધા પગતાઓ લઈને આપણે બેકારીના સંકલ્પને નાશી ચકીશું *

—અનુ. લુચનેશ ચોપા

* 'શ્રી-ચિન્મય એન્ડ પ્રેમાઈસલના આધારે

(લેખ-૨)

ગરીબીગાથા ગુજરાતની...

ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ ૧૬૮ કરોડ લોકો ગરીબીની રેખાની નીચે જીવન ગુજારી રહ્યાનો અંદાજ છે.

રાજ્યની ૨૪૫ લાખ આતીજી વસતિ પૈકી ૧૧૬ લાખ અને ૧૧૩ લાખ શહેરી વસતિ પૈકી આવન લાખ લોકો અત્યંત ગરીબાઈની અવસ્થામાં જીવે છે. ટકાવારીની દૃષ્ટિએ નેહંચી તે ૪૭ ટકા ઉપરત ગામીજી અને ૪૫ ટકા ઉપરત શહેરી વસતિ ગરીબી હરોળની હેઠળ આવે છે.

સત્તાવાર અવ્યાસ અનુસાર જુદા જુદા વિસ્તારોમાં ગરીબીના પ્રમાણમાં મોટો ફેરફાર નોંધાયો છે.

- પૂર્વના પર્વતીય વિસ્તારોમાં ગરીબીનું પ્રમાણ એકદમ વધુ એટલે કે ૭૫.૬૬ ટકા જેટલું છે
- સૌરાષ્ટ્રમાં આજમાં આપુ એટલે ૨૧.૧૩ ટકા છે
- દક્ષિણ ગુજરાતના મેદાની વિસ્તારોમાં ૫૪.૬૦ ટકા છે
- ઉત્તરના સૂકા વિસ્તારમાં ૪૫.૫૭ ટકા છે
- મધ્ય ગુજરાતમાં ૪૪.૩૩ ટકા છે

(સોન-૫ : 'પ્રતાપ')

[વિધમાન]

નાતી પાલખીવાળા આપણા દેશમાં ખૂબ જ આદરભર્યું સ્થાન મેળવે છે. રેલેશન તથા બહારશ્રમી બાબતો પરત્વેનું તેઓનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત છે. કેન્દ્ર સરકારના વાર્ષિક બજેટ પરનું તેઓનું પ્રવચન સાબળવા લોકોનો મોટો સમૂહ એકઠો થાય છે. શકવતી કંઈસોમાં અદાલતમાં તેમનું જીકાણુભર્યું જ્ઞાન અને અભ્યાસ ઝળકી ઊઠે છે. આ ઉપરાંત, તેઓ આ દેશના નાગરિક તરીકે દેશના ભવિષ્ય વિષે ખૂબ જ ધીર શિતા સેવે છે, તથા લોકશાહી શરૂ થતી રહે અને વધારે સક્ષમ બને તે માટે સક્રિય છે. જનતાપક્ષની સરકાર વખતે અમેરિકામાં એલચી તરીકેની સેવા પણ બજાવી છે, દેશ-વિદેશમાં ઊભા થતા પ્રશ્નો વિષે તેમણે હમેશા હોંસા અને આપેલા પ્રવચનોનો સમૂહ 'We The People' નામના પુસ્તક રૂપે બહાર પડ્યો છે. આપણી ખાસિયતો, આપણો ઇતિહાસ, આપણા પ્રશ્નો અને તેના કારણો તથા ઉકેલ અને આપણું ભવિષ્ય, આ બધા વિષે જીકાણુપૂર્વક ચર્ચા કરી છે. પુસ્તક હાથમાં લેતા પહેલાં તો એમ થાય કે ટેકસેડનની નિષ્ણાત વ્યક્તિએ હમેશા પુસ્તકમાં આપણને શું મઝા આવશે ? પરંતુ તેની પ્રસ્તાવનાથી જ તે આપણને જાગૃતિ લે છે. સુદર રસપ્રદ ભાષા-પ્રવાહ, ચોટદાર વાક્યોનો અસાધારણ ઉપયોગ, પુસ્તકને પાત્રો પાત્રો અગ્રેષ્ઠ કાવ્યોની ઉત્તમ પદ્યરચના તથા મહાપુરુષોના અવતરણો, પારસી હોવાને લીધે ઠેર ઠેર વેરાએલી ઓરિયન્ટલ રમૂજો આ બધું એટલું સુઘડ રીતે મોકાડુ છે કે વાચન ખૂબ રસપ્રદ, માહિતીપ્રદ અને પ્રેરણાદાયી બની રહે છે. કઈક મેળવવાની તૃપ્તિ સાથે આપણે પુસ્તક પૂરું કરીએ છીએ.

લેખકોમાં પણ વિવિધતા છે. યુનિવર્સિટીઓમાં પદવીદાન સંમારબધા આપેલા પ્રવચનો પુસ્તકના

ઉત્તમ અંશો છે. રેલેશન બજેટ, અને બહારશ્રમી પ્રત્યે વિશેષ તેઓનું જ્ઞાન અનોકું છે. આ વિષયો ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા છે. પ્રમુખશાહી લોકશાહીના પ્રકારો, તેના લાભ-ઝેરલાભ તથા ભારતની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં તેની આવશ્યકતા વિશેના મંતવ્યો, કેન્દ્ર-રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધોની હજીવટ સુચોટ છે. મહાપુરુષોને આપેલી અનુભવ દ્વારા તેઓ શ્રી અરવિંદ, ગાંધીજી, રાજગી, ચાત્રજી અંગે નવા જ પાસાં જણાવ્યા મળે છે તેઓ તેમના બાલપણના શિક્ષક નસરવાનજીને પણ યાદ કરવાનું શુભ્વા નથી. નસરવાનજી એવી દૃઢ નિષ્ઠાથી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા : 'હું બાળકોને બચાવું નથી બાળકો દેશને બચાવી શકે.' આપણા આજના શિક્ષકો આ શબ્દોથી ભર્યાવે તો દેશનું ભવિષ્ય ટેટલું ઉજ્જવળ બને.

આ પુસ્તકની ચાર મહિનામાં ચાર આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે જ એનો લોકપ્રિયતા અને હૃદયપોષિતા સિદ્ધ કરે છે તેઓએ આ પુસ્તક પોતાના દેશ-વાસીઓને સમર્પિત કરતા બધું અર્થપૂર્ણ વાક્યો લખ્યાં છે : "મારા દેશવાસીઓ જેઓએ બહારશ્રમી થઈ ગયા, પણ તેનું રક્ષણ કરવાની જેમની શક્તિ નથી. તેમની પાસે કંઈ વાસ્તે તો છે પણ તેને સમૂહ કરવાનું કદાપણ નથી પોતા પાસે અખૂટ શક્તિ હોવા છતાં યાતિથી અન્ય અને સહન કરવું રાખે છે—તેવા મારા દેશવાસીઓને આ પુસ્તક અપેલું કરું છું."

દેશની સામ્રાટ પરિસ્થિતિ વિષે શ્રી પાલખી-વાળા ખૂબ ચિંતિત અને દુઃખી છે. પુસ્તકના પાત્રો પણ તેની વ્યથા નીતરે છે. પ્રસ્તાવનામાં જ તેઓ નોંધે છે કે "આ મહાન દેશ નૈતિક અથવા પતનની દશામાં છે. તેનો આત્મા કુદિત થઈ રહ્યો છે. દોલતે મનને રક જનાવી દીધું છે. કલ્પના-

ચક્રિતને યીજવી દીધી છે. હવેને. ખતમ કરી નાખ્યું છે. દેશનેા ત્રિગી ઝડા કાળા, લાલ સ્કારલેટ રંગનો બની ગયો છે જે કાણુ નાણુ, રેડ ટેપીઝમ તથા બજાવાર સચવે છે ભારતને કુદરતે છુદ્ધ અને કુશળતા તો આપી છે. પરંતુ બહેરસેવા તરફની દરજ્જા, શિસ્ત અને સમર્પિતાનેા અભાવ છે. બહેર મિલકત વરફ બેરકારી છે આર્થિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક મુશ્કેલી બચ્ચિતગત અને સામુહાિક ક્ષેત્રે ધોવાણુ થાય છે "

આપણા દેશની ખરાબ પરિસ્થિતિના કારણે વિશે લખે છે કે (૧) આપણે કાયદો વ્યવસ્થા ભળવવામાં નિષ્ફળ ગયા છીએ.

We have too much government and too little administration.

We have too many public servants and too little Public Service

We have too many Control and too little Welfare

We have too many laws and too little Justice.

(૨) દેશની ચક્રવ તેટલી સપતિનેા ઉપયોગ કરવામાં અને તેના ફળ મેળવવામાં આપણે નિષ્ફળ ગયા છીએ.

(૩) માનવચક્રિતનેા ઉપયોગ કરવામાં જ નિષ્ફળ ગયા છીએ.

(૪) નૈતિક નેતાગીરી આપવામાં નિષ્ફળતા મળી છે.

શિક્ષણ વિશે લખતાં તેમ્ના કહે છે કે મન-હવે અને ચારિત્ર્યની એકતાવળી વ્યક્તિ પેદા કરે તેવું શિક્ષણ આપણે આપ્યું નથી. આપણું શિક્ષણ એવા યુવાન નેતા નથી પેદા કરી ચક્રવ જે, દેશને ત્રીજી અને ત્રીજીમાથી બહાર માટે. ઉચ્ચ શિક્ષણનેા હેતુ જ અખંડ વ્યક્તિત્વ

પેદા કરવાનો છે, જેના ચિત્તમાં ઉમદા મુશ્કેલી વિશે સમર્પિતતા હોય. સમજણને રેપેટ મનાવવી, સ્પષ્ટ રીતે વિચારવાની આવડત હોવી તથા ખરાબ પરિસ્થિતિમાં પણ મુશ્કેલી વિશે અડગતા રહે તેવું ચારિત્ર્ય ધણું એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. શિક્ષણ સમયનેા અવાહિત કરવાનું કાર્ય કરે છે.

યુવાનેાને સલાહ આપતા કહે છે કે, "તમારા દિવસની શરૂઆત આપણા સમૃદ્ધ સાહિત્ય વારસાના વાચનથી કરજો દેશ ફક્ત આર્થિક ઉત્પાદન પર જ નથી ટકતો તે જીવનની યુક્તિવતા પર ટકે છે. તેથી જ પ્રો. ગ્રાઈનફેલ્ડેને આપણા દેશમાં richness in poverty દેખાઈ પડતી. કંઈ પણ કાર્ય કર્યા સિવાય વિકાસ સંભવિત નથી. The country can do with dirtier fingernails and cleaner minds."

Much to cast down, much to build,
much to restore,
Let the work not delay, time and
arm not waste
Let the clay be dug from the pit
Let the sow cut the stone
Let the fire not be wouched
in the forge.

તેમ્ના યુવાનેાને આગળ આવવાની હાલ કરતી વખતે ત્રણ વસ્તુ ખ્યાનમાં રાખવાનું કહે છે—

૧. તમે સુસવાતા પવનને કાળમાં ન રાખી ચક્રા તેથી વહાણ એટલી દેતા નહીં.
  ૨. કંઈ કરીને નિષ્ફળ જવું તે કંઈ કર્યા વગર સફળ થવા કરતાં સારું છે.
  ૩. ભારતના રાજકારણમાં નૈતિકતા લાવવા ખૂબ સમય બોહરો, પરંતુ હિંમત હારેલા નહીં.
- લોકચાહીમાં લોકોની દરજ્જા વિશે જણાવતાં લખે છે પ્રથમ તે સ્વચ્છ શિસ્ત તથા સુધર્મ

હોવા જોઈએ અને ખીછું દરેક કક્ષાએ ચોગ્ય નેતાગીરી તૈયાર થવી જોઈએ.” આપણા ધારાસભ્યો, મતદારો અને ચૂંટણી વિષે લખતા કહે છે કે, “આપણું બધારણુ નિષ્ફળ નથી થયું પરંતુ આપણા ચૂંટાએલા પ્રતિનિધિઓ નિષ્ફળ થયા છે સારા માણસો નિષ્ક્રિય બન્યા છે તેઓએ લોકશાહી માટે સતત ચિંતા સેવી નથી. બી અરવિરે કહેલું કે ભારત માન પૃથ્વીને કુદરે નથી પરંતુ ચક્રિન છે જેવી છે ક્યાં એ ભવ્ય દર્શન અને ક્યાં ધંધાદારી રાજકારણીઓથી ક્યાંએલું આજનું ભારત ? આપણા દેશમાં ૬૭% નિરક્ષર છે. ‘ધણા’ રાજકારણીઓનું તેમાં સ્થાપિત હિત છે રાજકીય ક્ષેત્રે નૈતિક અધવચન થયું છે. ‘પૌના દાયકામાં રાજકીય પુરુષો નખશિખ સજ્જન હતા. ‘૬૦ના દાયકામાં ૫૦% સજ્જનતા રહી હતી ‘૭૦ના દાયકામાં તસુભર સજ્જનતા રહી નથી ‘૮૦ના દાયકામાં ૪ મુખ્ય વસ્તુ લેવાંએ સજ્જનની પડશે—

(૧) ધંધાદારી રાજકારણી પાસેથી નાજગિયાંએ ધૂરા સભાજવી પડશે. અને ચારિત્ર્ય, ધાન અને સમજશક્તિ લોકોને પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટવા પડશે. Development begins with people and not with goods

(૨) મતદારોનું સાચું સત્કરન બનાવવું પડશે

(૩) ભાગલા પાડોની નીતિ ને એકતાને તોડે તે બંધ થવી જોઈએ—One Indian is an intelligent human being. Two Indians are a political group. Three Indians are two political group.

(૪) સત્તાધારીઓની અસરમાંથી લોકોએ મુક્ત થવું પડશે

એક ચિંતકે કહ્યું છે કે રાજશાહીમાં ખગળ રાખતો ત્રાસ નેટલો બચાવક નથી તેટલો

લોકશાહીમાં નાગરિકોની નિષ્ક્રિયતા બચાવક છે. રાષ્ટ્રને આત્મા એટલો જાણત હોવા જોઈએ કે અમામાણિકતા તથા અસત્યને જરા પણ ચલાવી ન લે.

શ્રી પાલખીવાલા લખે છે. “માનવ ૨ મીલીઅન વર્ષથી પૃથ્વી પર છે. તે ઈસ્કાએ અને ભાગણીઓથી દોરવાતો આવ્યો છે હવે ૧૦૦૦૦ વર્ષથી જ તે છુદ્ધિથી દોરવાય છે. તેથી લગણીની પછાત પ્રમાણમાં વધારે છે ચૂંટણી વખતે લાગણીની સાથે છુદ્ધિના પણ ઉપયોગ કરીને મત આપવો જોઈએ.

આ દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે તેઓ કહે છે કે “poverty is cruel, but it is curable” પુષ્કળ માનવશક્તિ, ઉત્તમ હોશીઆરી તથા ઉલોગો દ્વારા આપણે ધણું કરી શકીએ તેમ છીએ કામ કરી શકે તેવા વિધાનો કામે લગાડવાથી જ રાષ્ટ્રીય આવક વધી શકે એમ છે ફક્ત સરકારી તત્ત્વ ને મિનિસ્ટ્રાલક છે તેને નહીં વધારવું જોઈએ”

“આપણા દેશમાં ૪૨૨ મીલીઅન એકર જમીન પર વાવેતર થઈ શકે તેમ છે તેમાંથી ૧૧૨ મીલીઅન એકરને જ આપણે સિંચાઈની વ્યવસ્થા આપી શક્યા છીએ. આપણી નદીનું ત્રીજા ભાગનું પાણી દરિયામાં જાય છે. આને નાના નાના દારા રોકીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય. નદીના પાણીને પ્રશ્ન વલ્લભ ટ્રીબ્યુનલોને સોંપી ને ઘરત જ નિવેડો લાવીને કાર્ય કરવું જોઈએ પ્રાદેશિક અધિકારા પાણીને કુરુપયોગ થાય તે કેમ થાયે ?

“આપણા દેશની મોટામાં મોટી કુરુપ્તતા હોય તો એ છે કે આપણે સાધન-સંપત્તિને પૂરતો ઉપયોગ કરતા નથી. આપણી માનવીય શક્તિ, ઔદ્યોગિક ક્ષમતા બાવડત તથા અનુભવને આપણે લાભ લેતા નથી. તેને વેડફી નાખીએ છીએ”

શ્રી પાલખીવાલા ૩ મુખ્ય પ્રામતો જણાવતા

લખે છે કે (૧) આપણી પાસે એટલી જુદી અને કુરળતા છે કે દુનિયામાં આપણે બધાંથી આવળ નીકળી જઈ શકીએ. પરંતુ એ માટે આપણી પાસે સગવડ, શિક્ષણ અને શિસ્ત હોવા ખૂબ જરૂરી છે.

(૨) બધા પ્રશ્નો સરકાર જ હલ કરી શકે તેવી માન્યતામાંથી લોકોએ વહેલી તકે બહાર નીકળી જવું એકમાત્ર ઉપાય છે.

(૩) આજના સમયમાં માણસના મૂલિયા કદાચ રહ્યા નથી તે એકલના અનુભવે છે. ત્યારે પ્રેમ-બ્રહ્મા-આત્મસત્તાની ખાસ જરૂર છે.

શુભાકરે કહ્યું છે કે આજનો માનવી સાધનોમાં સમૃદ્ધ બન્યો છે પરંતુ સાધ્યમાં નબળો પુરવાર થયો છે. આપણે સાધ્યમાં જીવે ને જીવે ચલવાનું છે.

શ્રી પાલખીવાળા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં કહે છે કે, “દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગંજનેદની નીતિને લીધે જે વૃદ્ધ હતા એક વર્ષ પછી છે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં સુધારો કરીને સમય ભરી પર ફરતા આચરણી દોષ તેના ટેકરે પથ વિશ્વ બદલાય તમા બહારો જોઈએ.”

વળીસેને સલાહ આપતાં તેઓ કહે છે કે, “લોકશાહીમાં સરકારનાં કાર્યોની સાથે નાગરિકો પથ ચેતાની શક્તિ-સમય અને વિચારો આપવા

જોઈએ અને લોકશાહીના રક્ષણ માટે પૂરી તાકાતથી જોડા રહેવું જોઈએ.”

મુસ્લિમોના અંતમાં વળીસેને સંબોધીને એ કહે છે તે વાત આપણને બધાને લાગુ પડે છે.

The law the lawyer know about is property and land

But why the leaves are on the trees,
And why the waves disturb the seas,

Why honey is the food of bees.

Why horses have such tender knees,

Why Winter come when river freeze,

Why faith is more than what one sees,

And Hope survives the worst disease

And charity is more than these
They do not understand

હવે પંછી

વિશ્વમાનવ (માસિક) માટે નાટક, કવિતા, વાર્તા તથા સાહિત્યિક વિવેચન લેખો નીચેના સરનામે મોકલવા.

શ્રી ચોગેરા જોષી

જોષી ૭/૮૪ આનંદનગર, નવા વાંકજી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪.

સ્વેતલાના : રહસ્યમય વ્યક્તિત્વ — ભારત માટેની મહાપ્રબલ

મારા અમેરિકાવાસ દરમિયાન હું કેટલીય વાર ભારતમાં અમેરિકન એલચી તરીકે રહી ગયેલા એસ્ટર બોલ્સ તથા એમનાં પત્ની સ્ટેજને મળવા જતી. એસેકસ, કનેક્ટીકટ ખાતે નહીં કિનારાની જીમી એપ્લ પર એમનું સુંદર મળતું ઘર હતું, બી એસ્ટર બોલ્સ ઘણા વખતથી પાર્કિંગ સ્થળ રાત્રી પીકાપ છે ને વર્ષો જતાં એમની પરિસ્થિતિ મત્રસ્તી નય ની છતા હજી તેઓ થોડું યૌદ્ધ યાદી હો છે, આ માણસ માટે મારા મનમાં ખૂબ જ આદરનો ભાવ છે. તે કેવળ એટલા જ માટે નહીં કે હું દિલ્લીમાં હતી ત્યારે, એમણે ખૂબ જ કિમનપૂર્વક ત્વરાથી મને મ-દ કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો, સોવિયેત રશિયાના કમ્યુનિઝમ અને પાછી મોડી દેવાને બદલે, એ વખતે આપણે નિર્ણય લેવો, તે અરે જ, એક મોડું સાહસ-ભર્યું પગલું હતું સ્વચ્છ ને તેઓ ખૂબ જ ઉમદા ને મૈત્રીભર્યો ઉમંગકો કામચલાઉ વ્યક્તિ હતા તે ઉપરાંત સહિયારા રસની એક વસ્તુ જે અમને નિકટતા અનુભવવા પ્રેરતી હતી, તે હતો ભારત પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ

તેઓ અમેરિકન એલચી તરીકે ભારતમાં હતા તે વખતે, અમેરિકન બાળકો માટેની અલગ વ્યવસ્થા હોવા છતા તેઓએ પોતાનાં બાળકોને ભારતીય શાળામાં કાણવા મોકલા, એમની દીકરી હિંદીમાં વાત કરતી ઘર્ષ ગયેલી અવારનવાર અમારી વચ્ચે ભારત વિશે વાતો ચર્ચાઓ પહોંતી મેં એમને વાત કરેલી કે ભારતના જે ગામડામાં કે જે દિવસોમાં, રહેલી, ત્યાંના લોકો માટે એક નાનકડી હોસ્પિટલ બાંધવા માટે કે જેણે આપવા થયું છું એમને એ વાત ગયેલી.

દીકરી એ પ્રદેશમાં જઈને એ બધું એવું કદાચ મારે માટે હૃદયનિદારક બની રહે. પત્નીનો એ એક ખૂલો એવો છે કે, જ્યાં મારા સમય જીવનને ખજાણાવાળી મુકનાર અનેક ઘટનાઓ ઈન્દ્રિત બની રહેલ છે, એ ગામના ગવર્નમેન્ટમાં ધરાનું એ જૂ મધુ, ગંગા નેવી મહા-દીનો એ વળાંક કે જ્યાં સમજાત મેં ગણ મહિના ગાળેલા. ત્યાંના નિવાસ દરમિયાન જ મેં સ્વદેશ (રશિયાના) ત્યાગનો સંકલ્પ કરેલો પોતાનો માતૃશૃમિત્રા ત્યાગ કરવાના એ સંકલ્પ માટેનું બળ—મારા જીવનનો સમયો માત્ર બદલી નાખનારા એ સંકલ્પ પર અડગ રહેવા માટેનું બળ—મને ત્યાંથી જ પ્રાપ્ત થયેલું

સ્વદેશ ત્યાગ માટેના મારા એ નિર્ણયની ઘટનાને માગ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં વર્ણવવાની મેં વચાશક્તિ કોશિષ કરી છે. ને એ વખતે આશ્ચર્યકારક રીતે મેં ભારત સાથે જે ગાંઠ નિકટતા અનુભવી હતી, તેના ખ્યાલ પછી એમાં આપ્યો છે. સ્વદેશની સમગ્ર પારના અન્ય દેશ તરીકે ભારત સાથે આ મારે પ્રથમ સંપર્ક હતો, એની અનુભવ તરીખી ને નિરાનંદ વાતાવરણે છતા ગંગા તટ આવેલા એ ગામડામાં, મને એવું કંઈક તત્ત્વ જડી થયું હતું, જેણે મારા અંતરને બહુ તૂટન રીતે હલનલાંબી મુકયું હતું. આ દેશમાં હું સહેલગાંઠે નીકળેલ પ્રવાસી તરીકે આવી ન હતી. આ દેશના લોકો વચ્ચે રહી અહીંના જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતા ને લોકોનો સ્પર્શ હું પામી હતી. ને એ સાથે મારા મનમાં જે પહેલાં વિચાર સફોળો, તે હતો, ભારતમાં જ રહી પડવાનો. પરંતુ જ્યારે મને કળાનું કે મને રક્ષણ આપીને

ભારત સોવિયેત રશિયા સાથેનો સબંધ જગત્સભા
રાષ્ટ્ર નથી, ત્યારે નાષ્ટ્રો, મારે દિલ્હીની
અમેરિકન એક્સપ્રેસ કચેરીનું રક્ષણ લેવું પડેલું
મારી સામે એ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ જ
રહ્યો ન હતો.

x   x   x

અમેરિકામાં વસવાટ નાખ્યા બાદ મેં જોયું કે
હુષ કિયર જેમણે મહાત્મા ગાંધીનું જીવનચરિત્ર
લખ્યું છે-જેવા, ભારતને જોળખનારા
લોકો અમેરિકામાં ભાગ્યે જ જોવા જડે છે, ત્યારે
મને બહુ વિચિત્ર લાગ્યું. મોટા ભાગના અમેરિકનોના
મનમાં ભારત વિષે બહુ ભ્રમો જાયેલા પ્રવર્તતા
હોય છે-એની દ્રષ્ટિથી ગ્રીકોને કારણે જ,
પરંતુ દીર્ઘદર્શિતાવાળા રોકરે જોઈને એની
વ્યક્તિને ભારત ખડના વ્યૂહાત્મક
અહેતવને પ્રદાન જ આપ્યો હતો. ને એથી
જ એ દેશને જાણવા જોળખવા બાબત
એમને ખૂબ જ રસ હતો. બાકી તો મોટાભાગના
સુશિક્ષિત મણાના અમેરિકનો આ પુરાતન
એશિયા ખંડમાં કા તો આરમ્ભ દેશ કા ચીન
-જપાન પ્રત્યે જ વિશેષ આકર્ષણેલા જોવા મળતા
ભારતની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિ બાબત તદ્દન અજાણ
હોવાને કારણે જ, જ્યારે તેઓ ગાંધીજી પ્રત્યેની
વા ત્રાજીના હેતાળ કાકા પ્રત્યેની મારી પ્રત્યક્ષતા
વિષે જાણતા, ત્યારે પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત
કરતા તેઓ નાકનું દ્રિષ્ટકુ ચઢાવ્યા વિના ન
રહી શકતા.

આમ તો, અમેરિકનો વિદેશના પ્રવાસો
એકવાના ને એના જાળોના ખરીદી કરવાના
ખૂબ જ શોખીન છે. પરંતુ એક દર આત્મરતિમાં
જ તેઓ કહેલા રહે છે તે ઉપરાંત, એમની
યુરિનિકલ અને 'ફ્રાન્કફોર્ટ સિસ્ટમ' કિલિયાનિટીએ
એમને એટલા અસહ્ય જાણી દીધા હોય છે કે,
ભારતીય જનને પોતાની જરોખર સામગ્રીનું
સ્થાન આપવા જ તેઓ તૈયાર નથી હોતા, મારી

એક અમેરિકન જેનપણી જો મને પોતાની સાથે
મોનહેન ટાપુ પર લઇ ગઈ હતી, તે પોતા,
ભારત જઈ આવેલી હતી, ને ત્યાંની જ એ
આધીક ભરતી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરવા માગતી
હતી, પરંતુ આ વાતની જાણ થતાં એનો
યુરિનિકલ માએ વચ્ચે પડી એ સબંધ તોડાવી
નાખેલો.

x   x   x

૧૯૬૩ની સાલમાં જ્યારે હું મોસ્કોની
કુતરોવો કોન્સિલમાં હતી. ત્યાં જ સોવિયેત
કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના આમ તથા પોતાની સારવાર
કરાવવા આવેલા ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ ક્લિનિસિલ
સાથે મારી મુલાકાત થયેલી દુનિયાની તમામ
કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓને દર વર્ષે આવી આમ તથા
મળતા જ રહે છે.

ક્લિનિસિલ ભારતના એક ગ્રામીણ રાજ
કુટુંબના નમીર હતા. હું ત્યાં હતી એ દિવસોમાં
એમના ભત્રીજા ક્લિનિસિલ કેન્દ્ર સરકારમાં
એક્સટ્રાનૅશ એક્સપ્રેસ મિનિસ્ટર હતા. તોસીના કાળ
દરમિયાન યુરોપમાં હતા, તે દરમિયાન ક્લિનિસિલ
ભારતની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં સક્રિય તરીકે
એકાએક, આ કાળ દરમિયાન તેમણે અનેકવાર
હાજરી, જર્મની ને ફ્રાન્સમાં આવવા કરેલી
ત્યારે એમ એન રાજ એક એમને માઠ મિત્રનાં
સબંધ થયું જાણેલો. ક્લિનિસિલ, હિંદુ પ્રજાસાધ
અનુસાર ઉદ્ધર ને શિક્ષણ પામેલા તે ઉપરાંત,
યુરોપની રહેણીકરણી ને વિચારધારાથી થયું
તેઓ પરિચિત થયેલા, આથી જો કોઈ એમના
પરિચયમાં આવતું તેના પર ક્લિનિસિલ કોડે પ્રભાવ
પાડી શકતા.

૧૯૬૩માં મોસ્કોમાં સારવાર લીધા પછી
તેઓ સીધા ભારત ગયેલા પણ ૧૯૬૫માં વળી
મોસ્કો પાછા ફરેલા, ને મોસ્કોમાં પ્રતિદેશી
સાંલગ્ય પ્રકાશન સંસ્થાની રહેલ સંસ્થામાં
અનુવદક તરીકે એકાએક એ બધો કાળ તેઓ

જ અમે લગ્નને નિષ્ફળ કરેલા, લગ્ન પછી અનુવાદક તરીકે માથે લીધેલા સંસ્થાના કામ પતાવી દઈ, ત્રણ વર્ષ માં જ નેએ ભારત પાછા જઈ, ત્યાં જ કાયમ થવું એવો અમારો મનસૂબો હતો.

પરંતુ, સોવિયેત સરકાર-ખાસ કરીને કોસિજિને-અમારા લગ્ન સામે સખત વાધો ઉઠાવ્યો. અસખત, અમારા દેશમાં કાનૂની રીતે તો પરદેશીઓ સાથે લગ્ન કરવા બાબત એવો કોઈ પ્રતિબંધ હતો જ નહિ, પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે, મારી બાબતમાં આવા લગ્ન સામે એમનો સખત વિરોધ હતો કું ભારતીય પતિ સાથેના સબંધનો રૂએ હ'મેથને માટે સોવિયેત રશિયા છોડી ભારત જઈ વસુ તે સ્થિતિ એમને કોઈ રીતે મંજૂર ન હતી એ,

ફિલેસોફિસ લગ્ન પછી વરસ, દોઢ વરસ મોસ્કોમાં અમારી સાથે જ રહ્યા કું ને મારા બને બાળકો ખૂબ પ્રેમ આદરથી એમનો સાર સલામ લેતા રહ્યા તેઓ અમારા માટે એક માનવતા પ્રમાણ આત્મીયજન બનાવવા હતા. એ દિવસોમાં એમણે વેઠવી પડેલી આઠઅડચણોને માનસિક વ ત્રણાઓએ દેખા

આમે વ નાજુક હતી. વર્ષોથી એમને દમનો વ્યાપ સતાવતો રહેલો. પણ આ પછી તો મોસ્કોના વાતાવરણમાં એમની હાલત વધારે ને વધારે કથળતી જ ગઈ ને ૧૯૬૬ના ઓક્ટોબરની ૩૧મી તારીખે મોસ્કોમાં જ એમણે દેહ છોડ્યો તે પછી તો ભારત આવી ત્ર મજામાં એમના અરિથ પદ્ધતિવાની જવાબદારી મારા શિરે જ રહી.

આ કડુધુ ફરજ બદા કરવા માટે મારે કોસિજિન પાસે જઈ ખાસ પરવાનગી લેવી પડી. એમણે પરવાનગી તો આપી પણ તે બે અઠવાડિયા પૂરતી જ ભારત આવ્યા પછી મારા પતિના સત્રા સ બધી, મિત્રોને મળવાની અને સ્વાભાવિક જ ઝખના રહે મારાથી ભારતમાં જેટલુ વધારે સમય ગાળી શકાય તેટલો ગાળવાની મે મારાથી બનતી કોશિષો કરી, એ કરતાં કરતાં જ એવા ઝીઠ સ હવે મારા મનમાં આઠાર ધારણ કરો કે બે શક્ય બને તો મારે ભારતમાં રહી પડવું છે પરંતુ તે ફિલસોમાં ન તો સોવિયેત સરકાર અને એવી પરવાનગી આપે એમ હતી કે ન ભારત સરકાર અને પોતાની નાતરિક બનાવવા તૈયાર હતી-આ વાત અને સમજાઈ ગઈ હતી ..

પાંખ કપાયેલ પિંજરનાં પંખી !

'ટાઈમ' મેગેઝિન કું એસ એ. ના ૧૯૮૨ના નવેમ્બરની ૧૨મીના અકમાં મોની એન્ડેસી ને મેરી કોનીન પોતાના એક અહેવાલમાં લખે છે કે આજથી ૧૭ વર્ષ પૂર્વે સ્વેતલાનાએ પોતાના ભારત પ્રવાસ દરમિયાન અમેરિકન એલચી ખાતાનું શરણુ શીધલું . ત્યારબાદ એ સરકારની પરવાનગી મળતાં તેના નાતરિક તરીકે અમેરિકાવાસ સ્વીકારેલો. અમેરિકામાં પત્ર મૂકતાવેત અ દેશનાં માનવીને સ મોધતા એણે પ્રથમ ઉદ્ગાર કહેલાં 'હલ્લો ! સહુ માર્છ સહો. . જે આત્મઅભિવ્યક્તિ રશિયામાં કું બોધ બેઠી હતી અહીં અમેરિકામાં

તેને પામવા કું મથીય '

સત્તર વર્ષના અમેરિકાવાસ બાદ, ૫૮ વર્ષની ઉંમરે, એ પરાયા દેશ સાથેની પ્રીત તોડી સ્વેતલાનાએ પુન- પોતાના સ્વદેશ રશિયામાં પુન નિવાસ કર્યો છે અમેરિકાવાસ દરમિયાન કરેલા અને ત્યાર બાદ છટેલા લગ્ન સબંધથી તેને એક પુત્રી છે એલના પીટરોને આજે ૧૩ વર્ષની કિશોરી છે, તેને સાથે લઇને સ્વેતલાનાં સ્વદેશ પાછી ફરી છે. એના સ્વદેશ પહોંચ્યા બાદ સોવિયેતની અખબારી એજન્સી તાસ તરફથી એવા સમાચાર પ્રસારિત કરવામાં આવ્યા કે સુમિત્ર સોવિયેતના પ્રમુખ

મ કહે સ્વેતલાનાની વિનંતીને ખ્યાનમાં લઈ મા-
દીકરીને સોવિયેત રશિયાના નાગરિક તરીકેના
અધિકારો બદલા છે.

સ્તાલિન નેવા સરમુખત્યારની દીકરી સ્વેત-
લાનાએ ૧૯૫૭ની સાલમાં સોવિયેત સત્તાને યાપ
આપી, પરંતુ પ્રીતિનો નાતો જોડ્યા પછી,
પોતાના પુરતક દ્વારા તથા અખબારી સુધાકારો
દ્વારા સોવિયેત રશિયાની સરકારને માનવ આત્માને
અન્યાયવાદી રાજસત્તા તરીકે વર્ણવીને એની
'વગોવણી' કરવામાં કશું ખાછી રાખ્યું નહોતું.
રશિયામાં બોલ્શેવિકોએ આજેલ ક્રાંતિને
ઈતિહાસની એક કહુણતા ગણાવી હતી. ને
એના પિતા-પુત્ર સ્તાલિન " નૈતિક ને
આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એક હાનવ" ગણાવ્યો
હતો. સોવિયેત રશિયાની પોતાની નાગરિકતાનું
સ્વેચ્છાએ બહિષ્કાર દેતા પ્રતીકાત્મક રીતે પોતાનો
પાસપોર્ટ સૂઢા બાળી નાખ્યો હતો. સોવિયેત
રશિયા પાછી ફર્યાતું કુસ્વાન થયું એને મન
મીઠવણ કરાવનારું કુસ્વાન બની ગયું હતું, એણે
લખેલું ' જો મનજી કેદખાનામાંથી નેમ તેમ કરી
ભાગી છૂટ્યા પછી વર્ષ પાછી એ જ કેદખાનામાં
ભરતી હોજી એવો મને ધારણ પડતો... મનેમન
એણે પંથ લઈ લીધેલું 'એ કેદખાનામાં હું કદાપિ
પાછી નહિ ફરું.

રશિયન સરમુખત્યાર પુત્ર સ્તાલિનની દીકરીને
મુજેથી નીકળેલાં વેણ યદી, દુનિયાના એક વચ્ચે
મયેલી પોતાની બેરહમ ફેનોલી ચોંકી જી મહાસત્તા
તેને માફ કરી કે એવી આસા રાખવી જ રિયા.
તે દિવસોમાં જ સ્તાલિનના પિતરાઈઓએ સ્વેત-
લાનાને 'નૈતિક રીતે અસ્થિર' ને 'અયજ્ઞતિવાળી'
'અંજાગર' ને હાંધોહરો (એક દીકરા ને એક
દીકરી) મૂળીને લાગેલું અનેલી રેશદોબી સો તરીકે
નાલેશી કરવા-કરાવવામાં ક જી બાળી મુકયું ન હતું.
૧૯૬૬માં એની સોવિયેત, નાગરિકતા રદબાતલ
બહેર કરી દીધી હતી. આપી જોને સપ્ત વરસે
સોવિયેત નાગરિકતા, મારે, રશિયન સરકાર
પાસે અરજી ચૂનાવવાને પ્રસન્ન આવે, તે એ સરકાર
માંટે તે 'વિજય'નો જ પ્રસન્ન, ગજાવ એમાં
નવાઈ નથી.

આ સપ્ત વરસ ફરમિયાન, સ્વેતલાનાનું
પરદેશમાં ને મિત્રવર્તુળ બધાયેલું છે, તે એતા
આ પત્રલાથી વિરમવમાં મહાઈ ગયું છે, સી એના
આ આકર્ષિતક હુસાહસ બાબત ચિતિત ૨૨
પુત્ર સ્વેતલાનાથી અને એથીય વધુ તો, એની
દીકરીથી, આ આવેશમયું 'પથણું' જીરવાઈ
કે કેમ, તે બાબત મિત્રો યંકાશીલ ને ચિતિત
બન્યા છે. સ્વેતલાનાનો અમેરિકન પતિ, ૩૨ વર્ષનો
બાર્કીટક્ટ વિલિયમ વેલ્સલી પોટર જેની કાથે
૧૯૭૦માં લગ્ન કર્યા પછી ૧૯૭૩માં સ્વેતલાનાએ
છૂટાછેડા લઈ લીધા હતા, તે પછી પોતાની દીકરી
એકમાના બાવિ વિષે અત્યંત ચિતિત છે એવું
માનવ છે કે સ્વેતલાનાએ એકલતા ને લાગણીઓની
તરફથી ફેરળ હુરોજનાના આવેશમાં આવેને
આવું પથણું લખ્યું હોય એમ લાગે છે કદાચ,
કોઈકે જણાવ્યું પથ કામ કરી ગયું હોય.

છેલ્લા કેટલાય વર્ષોથી સ્વેતલાનાનાં જીવન પર
ઉદાસીનવાને એકલતાને કારણે એક પ્રકારની
કતારાણું વાળી જરાવેલું મહેલ હતું. લોકો સાથે
હળવા મળવાનું એ ટાળતી, માનસિક હતાશનો
બોજ અસલા થતાં એ સરાવના લેનમાં જીવવા મથતી
આપી દુનિયા સામે એના દિલમાં રાખતી આજ
બદલા કરતી હતી પોતાની આ હાલત બચત કરતાં
તે કેકવાર એટલે સુધી કહેતી કે હું તો એક
પિજરમાંથી છૂટીને બીજા પિજરમાં પુરાઈ છું.
મેં જાણી આવીને ને છતાં કક્ષાના છુદિ જી-
ઓના વર્તુળની ગેરી પામવાની અપેક્ષા રાખેલી
તેલુ કશું હું મેળવી શકી નહિ, સોવિયેતના કારા
એ મિત્રોની વાક હાથે કરીને ત્યજી દીધેલી, મારો
બાળકોની (દીકરા નેસેક કાટ) રેગિયાસિસ્ટ ૩૮
વર્ષનો ડોક્ટર છે દીકરી એકાતરી પથ ૩૨
વર્ષની થઈ છે બને પરિણીત છે, બાળકોનાં માતા-
પિતા બની ચૂ વા છે.) વાક આને મારે માટે અસહ
બની રહી છે મારાં રોગચેરોને રમાવવાની, એમનો
વચ્ચે જીવવાની મારી જખના કેટલીક વખત તો
એટલી લોકેટ બની બધ છે કે એમના સહવાસ માટે
મારે ફની સત્તા ફેરળ બજીને વસવાનું છે, તેની
પથ પરવા કરવા આ મનને હું થોભાવી શકતી નથી
—સુ. ગાંધી

પાંચ કાવ્યો

અ દ્રકાન્ત શેઠ

૧. નથી

એક આંસુને આંખનો સહારો નથી;
એક થાકેલી નાવને કિનારો નથી.
એક પાલકનો ડાળીએ છોડ્યો છે સાથ,
એક સૌરભનો હોરખીએ ફેરવ્યો છે હાથ,
એક કાગણને ફૂલમાં ઉતારો નથી

૨. ખરવા લાગ્યાં પાન

ખરવા લાગ્યાં પાન, ખરેખર ખખડ્યો છું,
વળવા લાગ્યાં હોવા, હલેસે લથડ્યો છું.—

હોર આવશે કેક
ચૂમશે લળી લળી,

માળે આવી કેક
ટોકશે વળી વળી,

ભિડી ગયા એ ખ્યાલ, તરસથી તતડ્યો છું,
હળી થયું સૌ ઢાળ, એટલું ગમડ્યો છું.—

કેક લાઘવે પાખ,
ગેખની પાર જશું;

કેક ઊભરશે આંખ,
હોલમાં ન્યાલ થયું

એ સૌ સ્વપ્ન વરાળ, રોરંગ ઊભડ્યો છું
ફૂલ નથી-ફળનાર, મૂળથી ઊખડ્યો છું —

એક માછલીમાં પાણીની તરવરતી ખામ,
એક વીજળીમાં વાદળની તરડાતી આશ,
એક ઊખડેલા મૂળને ઉગારો નથી.
એક પખીની ભીતર છે ઊડવાનું બધ,
એક આખ મહી અટવાતું અજવાળું બધ,
એક અંધારું વીધનાર તારો નથી.

૩. ભીતર આવી દૂર રહે તું !

ભીતર આવી દૂર રહે તું !
દૂરતા આવી મહી સહે તું !!
તારા વિષુ આ હરતી લાગે
બધ હોય ઘર એવી !

ક્યાથી તારી મળે નિકટતા
ખારી ઊપડયા ભેલી ?

નયને યેને નીર વહે તું,
એ જ નીરથી મને દહે તું !
તારું હોલું એ જ દિવસ છે,
અભાવ તારો રાત,
સામળનાડું હોય કેક તો
કેક બને ને વાત !

કહે અગર તા કશું કહે તું.
મારા મનનો મર્મ લહે તું !

૪. તો મળવું લાગે મીઠું

મૂળની સાથે મેળ હોય તો મળવું લાગે મીઠું;
દિલનો દરિયો આગે લીધળે તો લાગે કંઈ દીકું ! —

કપરી કેડી, કાંટ-ઝાખરાં,
અંધકાર ને આંધી,

એવામાંયે મળી જાય એ,
ગાંઠ એમ છે બાધી,

ભવની લાગે ભૂખ, ભોર જ્યાં એવું મળે અણકું. —

હોય ખધું યે બંધ, ત્યાં જ એ
અંદર આવી લીધડે,

મારામાંથી મને ઉપાડી

ક્યાંની ક્યાં એ લીપડે !

કહેતાં નહીં કહેવાય એવું એ કરે કશું મધમીકું. —

૫. કેના માટે

અંદર લીતરું કેના માટે ? કેના માટે બહાર કડું ?

કેના માટે જંગલ ઝાડી ડુંગર દરિયા પાર કડું ?

કેના માટે શ્વાસે શ્વાસે

ફૂવો ઉલેચી કુભ ભરું ?

કેના માટે મારી અંદર

એક ઉછેરું તેજ-તરું ?

કેના માટે ઘરના ખૂણે દુનિયાનો દરબાર ભરું ?

કેના માટે યશુના આવી

આ માટીને પાય અમી ?

કદ'બહાળી કેના માટે

અંદર આવી રહે નમી ?

ધૂંધટ બાંધી મને જ હું તૈયાર કડું ?

ઈ. ૧૯૩૫માં પ્રગટ થયેલા વાર્તાસમઢ 'ધૂપઢાપા'ના નિવેદનમાં મેઘાણીએ આપેલી રૂઢિનામાં વાર્તાસજ્જનનાં એમનાં વલણો સ્પષ્ટ થાય છે. પોતાની આ વાર્તાઓને વાસ્તવલક્ષી તરીકે ઓળખાવીને એ લખે છે: 'સંસારની દિન પર દિન પડતાતી આ અનંત ધીરને લેખક કાવતી રીતે નિકાળા નિકાળા એવું પોતે કરેલું' કોશવ્યુક્ત પૃથક્કરણ, સમય દર્શન તેમ જ જુદા જુદા ખુણાઓ પર ઊભીને કરેલું 'દર્શન' બીજાઓને બતાવવામાં આનંદ માને છે' એમના પોતાના જ વાર્તા-સજ્જનમાં ચરિતાઈ ન કહેવા હોવાને લીધે વધુ ધ્યાનપાત્ર બનતો એમનો અન્ય ઉદ્યાર પણ આ જ નિવેદનમાં છે. એ કહે છે કે સજ્જન વાદસમયને પ્રચાર, સમસ્યા ઉઠેલ કે એવાતેવા કરા. ઉદેશથી પ્રેરાતો ન હોયો નેહીએ એ તો પ્રેરાય છે 'કથા' પણ, વલણ વચર, કેવળ નીરખવાને ખાતર કુનિયાને નીરખવામાં જ એક દેવવિધી દેખરહિત, -છતાં સહેજસહજ કઠોર કોટકલણું રહસ્યજરે છે, તે રહસ્યને સૌ દર્શની કોય પર ઉઠેલા માટે' એક દાખા પછી, ઈ ૧૯૪૬માં પ્રગટ થતા સંમઢ 'વિદ્યાપન'ના નિવેદનમાં એ આવા ચુસ્ત બામઢને ઊઠતા, કંઈક સમાધાન કરતા જણાય છે. પોતાની વાર્તાઓ 'દેવવિધી' તો નહોતી. એવી એમને પ્રતીતિ પણ થઈ હતી એથી, સજ્જન' અ એની અમૂત વિષાવના વ્યક્ત કરવાને બદલે એ પોતાની વાર્તાઓને વાસ્તવિક પરિચય આપે છે કહે છે: "અવાગીન ગુજરાતી સામાજિક, સાસારિક ને ઔદ્યોગિક જીવનનાં માટી ઉપરતળે થઈ રહી છે. કંઈક નાની મોટી ધટનાઓ આપણી આખ સમી ને ઉપર પારો નની રહી છે એવાથી ત્રાજ પકડીને કરેલું' ક તામણ બે સાધારણીકરણના સજ્જનનિયમને સંતોષી ચકરો તો જ સાચું કરશે"

મેઘાણીની સજ્જન અ એની મધ્યમ્યુને સમજવા

ને એમની વાર્તાઓનાં લક્ષણવિગ્રહેને પકડવામાં સઢાવરૂપ બને એમ હોવાથી એમના, આ ઉદ્યારો અહીં નોંખા છે. સમાજજીવનનાં પોતાનાં નિરીક્ષણોને આલેખવામાં મેઘાણીને દેવવિધીનતા જણાઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ એના 'કોટકલણુક પૃથક્કરણ'ને નિરૂપવામાં રેલી દેવ-લક્ષિતાએ એમની હાલ પર બાર મુકયે રાખ્યો છે. મેઘાણીનાં નિરીક્ષણો સઢમ ને એવું આલેખન ચાર્મિક હોય છે એની ના નહીં, સમાજજીવનના ગઢોળા ને સધન પરિચયે 'સમય દર્શન' પણ સઢજ ને સમઢ બન્યું' છે પરંતુ જીવનમાંથી જરેલા 'કોટકલણ'નાં રહસ્યો'ને હ મેઘા 'સૌ'દર્શની બોય પર ઉઠેલાની ધીરજ ને ચકિત મેઘાણી ઝાઝા દાખવી ચકવા નથી.

૨

બોલિક વાર્તાના સજ્જન તરફ તો મેઘાણી ૧૯૩૧થી વળે છે પણ વાર્તાકથનનો મઢાવરો તો એના હસેક વર્ષ પહેલાથી એમને હતો. ૧૯૨૧માં 'સોરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકમાં નેડાયા ત્યારે 'ડાંશીમાની વાતો' સામયો રૂપે તૈયાર હતી. એ પૂર્વે કેટલીક રૂપાન્તરિત બાળવાર્તાઓ ને પછી 'કથા ઓ કાઢિની'ના ચઢાણવાદો ('કુરબાનીની કથાઓ, ૧૯૨૨) દારા એમણે વાર્તાકથનને આ મઢાવરો ચાણ રાખેલો. વાર્તામઢ લખાણોની આ પ્રવૃત્તિએ વેર પકડયો ૧૯૨૨-૨૩થી આર ભાવેલાં 'સોરાષ્ટ્રની રસધાર'ના લખાણોથી સાબેલા, દિસ્સાઓમાંના. રસથયોને ખીલવવાના, પ્રસંગોને સંલિત કરવાના ને રજૂઆતને અસરકારક બનાવવાના કોયલે મેઘાણીના વાર્તા-સજ્જનને સંકારવાણું કામ કર્યું. એમના વાર્તા-લેખનની કેટલીક જણીતી લાક્ષણિકતાઓ પણ આ પ્રવૃત્તિમાંથી જ થડાતી, રિચ્છ રતી થઈ આ

અન, અ પછા ક્ષેત્ર પરથી લેખેલી કથાઓના અનુસંધાનને મેધાણીએ ચોક્કસ લેખન નથી. એમાં પોતાની રચિતઓને પૂરેપૂરી પ્રયોજ છે. એનો હિસાબ એ આ રીતે આપે છે : “સમજવામાં એ પ્રસવવેદના રહેલી છે તો ઉચ્ચવામાં સમજવામાં ને ચાલવામાં ય ક્યાં એછી વેદના રહી છે !” (પલકારા-૧૯૩૫ની પ્રસ્તાવના).

આણું પરબ્રહ્મત ને અનુસંધાનાત્મક લેખન મેધાણીમાં ઔસિક વાતાવરણની સમાનતરે સતત શ્વાસ રહ્યું છે - “માણુસાઈના ડીવા” તો છે ૧૯૪૬માં તે આપે છે મેધાણીના આ પ્રકારના લખાણોમાં અને “જેલ આદિસની બારી” (૧૯૩૪)માં આલેખાયેલા ચરિત્ર-પ્રસંગ-અનુભવ વર્તા સમજની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ અલપઅલપ વરતાય છે, કેટલાક તો સુરેખ કંઠારેથી વાતાઓ જેવા પછુ છે પરંતુ, વાતાકાર મેધાણીની વાત પ્રધાનપણે તો એમની ઔસિક વાતાઓને આધારે કરવામાં વિશેષ ઔસિક છે. ૧૯૩૧થી ૧૯૩૫ સુધીના પ્રથમ થયેલા એમના ૪ વાર્તાસંગ્રહો - “ચિંતાના અમારા” : ૧ અને ૨. “આપણા ઉપરમા” અને “ધૂપછાયા-ની વાતાઓને સમાવતા ‘મેધાણીની નવલિકાઓ’ (૧૯૪૨)ના એ ખંડો તથા ‘વિલેપન’ (અવધિત બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૫૧)ની મધ્યેને કુલ ૬૨ વાતાઓ મેધાણીની સર્જકતાને પરિચય આપતી ઔસિક રચનાઓ છે.

સમાજજીવનનું નિરીક્ષણ ને સમજકર્ષન મેધાણીની વાર્તાઓના વિષયનિરૂપણનાં એ મુખ્ય પાયા પ્રગટ કરે છે. એક તરફ, મામ અને શહેરી જીવનના અનેક પાત્રો ને પ્રથગોળી વિવિધરંગી સંજિવિયામાં રચાય છે ને બીજી તરફ, જીવનનાં અમના નિરીક્ષણનાં તારણોદય કેઈ ને તોઈ ‘હેલુ’ એમની સ્વાધિક વાર્તાઓમાં રેખાતો રહે છે. આમ પછુ મેધાણી ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રતિબદ્ધ - લેખક

હતા, ‘સમાજવાદી ને સામ્યવાદી વિચારસરણીઓ’ ગ્રાસેલા. ‘જેલ આદિસની બારી’ તથા ‘માણુસાઈના ડીવા’નાં લખાણોમાં તથા ખાસ પસંદગીની દ્રિષ્ટિ પરથી એમણે કરેલાં કથાતંત્રોમાં પછુ એક પ્રકારનો ભાવનાલક્ષિતા ને હેતુલક્ષિતા હતા. સામાજિક ન્યાય ને પરિવર્તનો માટે સાહિત્યને વિનિયોગવાનું એમણું આરંભાલીન વલણ પાછળ જતાં હળવુ થયેલું એ છતાં ભાવના આદિનાં અભિનિવેશ એમનામાં વારંવારે ડોકતા જ રહ્યો છે. એમની વાર્તાઓમાં આવેા એક તંત્ર સાદત પડેલો એઈ રાગ છે સમાજજીવનની વિલક્ષણતાઓને વ્યક્તિ આ તંત્ર ક્યારેક તો સ્પષ્ટપણે બહારે ઉપસી આવતો પછુ જણાય છે.

સામ્યવાદીન પછુ જૂની પરંપરામાં જીવતા સમાજ તથા નવા વિચારોની અસરો અહિંતો, પરિવર્તન પામનાં મધ્યેને સ્વીકારી લેતાં શિક્ષિત સમાજ-જન મેધાણીની સંવેદનાના વિષય બને છે. જૂનો પરંપરાની જડ ને ફર સામાજિક વલિઓમાં રહેલાતા વ્યક્તિજીવનની, ખાસ કરીને બીઓના જીવનની વેદનાને એમણે ‘મંજીનો સુવાવડ’, ‘અણકથી વેદના’, ‘લાડો રંગો’, ‘વક્ર અને વોડો’ આદિ વાર્તાઓમાં આલેખી છે ને એ સમાજની વર્ગવિષયતાને-રોપિત સમાજની લાચારીની વેદનાને ‘બુરાઈના દાર પરચો’, ‘કાનજ શેકતું કાપુ’ જેવી વાર્તાઓમાં આલેખી છે. તો, આ પલટાતા સમાજનાં દલિલતા ને સ્વાધર્મિત્વ નિરૂપણ એમની ‘જમમળનું રસજીવન’, ‘મારો બાલુભાઈ’, ‘ઠલાધરી’ વગેરે વાર્તાઓમાં મળે છે મેધાણીમાંના સુધરક બાવી વાર્તાઓમાં સક્રિય થયેલો જણારો નિહિત કટાયોધી, ને ક્યારેક તે પ્રુલ્લા પ્રકારોથી એમણે આ જીવન ચિત્રો આલેખ્યાં છે બીજી તરફ મેધાણીમાંની સ્વપિંથ ભાવનાવાદીએ, જૂની પરંપરાના સમાજનાં ઉદારતાને સ્વાધર્મિત્વને (“સકુબા”, “બદમાદ” જેવી વાર્તાઓમાં), તથા નવા યુવાન ઉદારતા ને સ્વદમ

‘મજદારીને’ (‘રોહિણી’, ‘અભિમાની’, ‘છુરાઈના દાર પરથી’માં) આલેખ્યાં છે. આમ, સમગ્ર સમાજને એના પૂરા ફલકમાં મેધાણીએ ભેગો-આલેખ્યો છે. પરંતુ મેધાણીનું આ વિષયવૈવિધ્ય સર્જકતાની વિવિધ ચક્રવર્તીઓને અવકાશ કરી આપવાને બદલે મોટે ભાગે દસ્તાવેજી આલેખ્યો છે. જ પ્રસ્તુત થતું રહ્યું છે. એટલું જ નહીં, જે નોરખ્યું તેનું પૃથક્કરણ કરવા ને એમાંથી તારણો સારવી શકવા પશ્ય એ પ્રયત્ન થતા ફરજા છે ને ત્યારે એ દસ્તાવેજમાં સમાજચિત્રક મેધાણીના અભિપ્રયો પશ્ય ભળતા રહ્યા છે. ‘ત્રંગા, તને શુ થાય છે?’ વાર્તાને અંતે આવતા ન્યાયાધીશના મુશ્કેલી રૂપે, ‘અત્યંતની બહેન’ના અણધાર્યા ને અપ્રતીક્ષિત વર્ણકમાં ને ‘જુરાઈના દાર પરથી’ને અંતે, સીધેસીધા લખાઈ જતા આ કેન્દ્રીય વિચારમાં આવી હેતુશક્ષિતાને તારણરૂપિત કેખાઈ આવે છે : ‘સમાજનો સેવક બન કેળી, એ આફમની રાતને પહોરે, સમાજની યુત્તાના કીધું-કીધું’ થતા દાર ઉપર છેક ઉપર સધી પહોચી ગયો હતો. અમકુના જનેતા સર્માં ફેસલા-મણાએ ત્યાંથી પાછો વાળી લીધો.’

આમ, ‘વિદોપન’ના નિવેદનમાં નેપ્યું છે એ મુજબ, પદ્ધતિના-પરિવર્તન પામતા ને સાથે જૂનાં વલણોને પશ્ય પ્રગટ કરતા રહેતા સમાજની વાસ્તવિક ઘટનાઓ એમનાં આખિ-મનને કબજે લે છે ને એમાંથી કોઈ એક કે વધુ સામાજિક વલણો મળી લઈને એને સર્વસાધારણ ન્યાયક રૂપ આપવાના પ્રયાસમાં વાર્તાકારની સાધકતા જુએ છે એટલે એમની વાર્તાઓમાં આલેખાતા પાત્રો ને પ્રસંગો કોઈ ને કોઈ સામાજિક વર્ગનું કે વલણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે સામાજિક વાસ્તવની ઉતાર-ચડાવવાળી ઉગમખાળક જૂમિ પર વેગપૂર્વક ધૂરવા કરતી એમની કલમ સમાજજાત સંઘર્ષો, નિરાશો, મયામલો, વિટ જણાવો, વિચિત્રતાઓ ને આશયોને અંકિત કરી આપે છે-સપાટી પર તરતી એઈ ચકાવ એવી મયોદામાં રહીને. પ્રસંગ-જૂન * ૧૮૮૫]

પરિસ્થિતિના ગર્ભમાં કે, પાત્રચિત્રના જીંડાણમાં ભેવા-હિતવાનુ બહુ જ ઓછી વાર્તાઓમાં એમનાથી બન્યું છે વાર્તાલેખક તરીકે એમની ત્રિતિ આમ સામાન્યતા ઘટનાસરસી કે ઘટના સમાન્તર-હોરિઝોન્ટલ- રહી છે, અન્ત-ગાંધી કે જીવંતગાંધી-વટી-કલ-બની થઈ નથી.

એમની વાર્તાઓની નિરૂપણરૂપિતિની ને એના સંવિધાનની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ, આથી, ખ્યાન એવે છે. પ્રસંગબહુલતા એમની વાર્તાઓની એક ગતિવૃત્તિ લાક્ષણિકતા છે ને આપા નાનાનાના પ્રસંગોને જ કાળજીપૂર્વક ઉપસાવવાનું કારણ તરફ એમનું ખ્યાન વિશેષ રહેતું હોવાથી એમની થણી વાર્તાઓ કોઈ એક પાત્ર કે પરિસ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખવાને બદલે અનેક પ્રસંગાન્દો બની ભથ છે ‘સદાશિવ ટપાલી’માં સદાશિવના પાત્ર પર કેન્દ્રિત થવાને બદલે શાગ્ય થની ઉપસાવાલની વિવિધ પાત્રો સાથે સંકળાવી ઘટનાઓ ઉભરાય છે ને વિષમતા, ઊંચા નસીબની કુટુંબતા, વિષિકતા ભેવા ઘટનોના ઉદાહરણરૂપ પ્રસંગો જ વાર્તા વાંચના પછી ફરમણ પર રહી ભથ છે. ‘મોરલીધર પરખે’માં પહેલાં મોરલીધરના પાત્રની આસપાસ ને પછી હરિય દનની આસપાસ ઘટનાઓનો ગોઠૂં થઈ રહે છે અને એથી ત્રિતિ એકોન્દી રહેતી નથી. ખ્યાનકાર ડોશીમાં લગલગ અરધે સુધી તો, કોઈ એક મામડામાંથી દૂરના રુટચને વહેલી સવારે ટ્રેન પકડવા ત્રાડમાં જતા ઉતાવળોની ચઢલપઢલનું બહેલાવેલું-પ્રસ્તારેલું વર્ણન આવે છે ને પછી ત્રાડવાળાને મુખે પાનકોર ડોશીનું ચરિત્રાકન થાય છે એથી નિરૂપણનું સંપૂર્ણ રહેતું નથી. એ જ, રીતે, ‘બહામણ’માં રામલાલના રિપાલુકત માનસનું ને પછી નદમય ચણાવેલા અધારખાની સજ્જ-નતાનું-એવાં બે ઘટનાકેન્દ્રો રચાય છે. મેધાણીની આવી ઘટનાપરસ્તી તેમ જ બહુપ્રસંગશક્ષિતાનું મૂળ એમની અનુસર્જનાત્મક ને પરપ્રદીપ લેખન-પ્રવૃત્તિમાં પડેલું ભેઈ ચકાવ. સાંભળેલા કિસ્સાઓને વાર્તારંગી બનાવી, સંકલિત કરી ચકવાના મહાવરમાં,

તથા દિલ્હીને આધારે લખેલાં જૂતાન્તોમાં દરયોને ત'તોત'ત આલેખી આપવાની એમણે સતત રાખેલી કાળજીમાં પ્રસંગોપાત તરફ જ એમની કલમ વળી નય એ સ્વાભાવિક હતું. વળી, સમાજદર્શનના બહોળા અનુભવે એમને પ્રસંગોની ઝાટ કઢી પડવા કોઈ નહોતી. ઉપરાંત, એમનું કેટલું વાતલેખન પત્રકાર અનુષંગે પણ થતું છે. પત્રકારની દોસ્તી કલમે થતા લેખન માટે પણ પાત્રચિત્તના ઝીણા અકન કરતાં વેગીલા પ્રસંગોનું આલેખન વધુ સુચમ અને વધુ અનુકૂળ નીવડે એમ હતું. એટલે એમને હાથે ઝાંઝે લાગે આવી અનેક ઘટનાકેન્દ્રી વાર્તાઓ લખાતી રહી છે.

વાર્તાઓ આમ અનેકેન્દ્રી બની નય છે એમાં ઘટનાઓનું ઘેરું ને પ્રસ્તારી આલેખન કરવાની મેધાણીની રીલી પણ કારણભૂત છે. આવી કથનાત્મકતાને લીધે એમની વાર્તાઓની ત્રિતી સીધી-સોસરી રહેતી નથી. લેખક નિરાતરે છાંવે વિવિધ પ્રસંગોમાં લઠારો મારતા, નિરીક્ષણો નોંધતા, વાર્તાને બહેલાવતા મંથાવતા, એકાદ સાર સેરવી દેતા, પાચક ક્ષાયે વિશ્લેષવાતા માડતા આગળ ચાલે છે. 'સહાયિય દપાલી'માં કથક કહે છે એમ 'પણ આ તો આડા જીતરી જવાણુ' કે વાર્તા આગળ ચાલતાં પાછળનું રહી ગયેલું ધાંદ આવતાં 'એનું એક કારણ કહેતાં જુલી જવાણુ'—એ મેધાણીની કથનરીતિની લાક્ષણિકતા છે. આથી ધણી વાર વાર્તાઓ વિખેરાઈ નય છે, સુખદ રહેતી નથી.

વાર્તાને રજૂ કરવાની વિવિધ રીતિઓ મેધાણીએ અજમાવી છે. જે પાત્રો વચ્ચેના સંવાદો કે પ્રત્યેકતર રૂપે, એક પાત્ર ઓતા હોય ને બીજું પાત્ર એ વાત સંભળાવતું હોય એ રીતે, વાચકવર્ગને ઓગરૂપે કંઈ ઘટનાનું ખ્યાલ કરતા કથક (નેરેટર)ના કથનની પદ્ધતિએ, આત્મકથનાત્મક-પ્રથમ પુરુષ કથનની રીતે અને વાર્તાકારની વર્ણન રીતિએ—એમ વિવિધ પદ્ધતિએ એમની વાર્તાઓ

લખાયેલી છે. પરંતુ, આ બધી અજમાયેશો, કેલીકાનીવડી આવેલી વાર્તાઓ સિવાય, વાર્તાને કલાકૃતિ બનાવવામાં ઝાંઝી કાર્યસાધક બની રહી નથી, અજમાયશ રૂપે જ એ રહી નય છે 'પાનકોર ડોશી'માં ગડાવાળાને મુખે કહેવાતી પાનકોરની કથા, વાર્તાના સમમ અયોજનનો સંકલ્પ, વિશેષ પ્રલાવક બનતી નયો 'અભિમાની'માં યોગ્યવેલી સવાદરીતિ આપતી લાગે છે કેમ કે એ પ્રશ્નો-વકેદેવા ઉત્તરોથી રચાયેલી હોય એવા અનુલભ કરાવે છે. 'મારો બાલુભાઈ' પ્રથમ પુરુષ કથનરીતિની વચ્ચે વળી એ કથનની પદ્ધતિના મુખે કહેવાતી એક ત્રીજા જ પાત્ર બાલુભાઈની કથા રૂપે આલેખાઈ છે એથી, મૂળ ઘટના પ્રવાહ એની વાત-કહેતા-સાંભળતા પાત્રોની દખલગીરીથી સંબંધિત થતો રહે છે, ને ખાસ તો, અજમની સ્થિરતા અમાવતા ને આખરે કંટક રીતે ચૂલક પામતા બાલુભાઈની વાત આવી હળવી રીતિએ કંઈ હોવાથી એની રુચિકરતા પેણ જોખમાય છે. 'અદલામિવાંની ટાક' પણ, અજમની He-manના અંખનોના ગંભીર અને મનોવૈદ્યનિક પ્રયત્ને આલેખવામાં પ્રયોગ્યવેલી હળવી શૈલીને કારણે તિથિલ બને છે અજમની દીનાનાથ જાનેનું પાત્રકન અયોગ્ય પરિચેદ્યને કારણે વિરૂપ બને છે. આલેખનનું રેવિધ, આ રીતે, સજ્જતાની નિવનની વિવિધતાને દર્શાવનારું બાણું નથી, કિલકું, કથક કથાક તો સામાન્ય પ્રકારની અજમાયશરૂપિને દેખાડનારું પણ બન્યું છે.

ક

પરંતુ મેધાણીની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં એમની ઉપર નિર્દેશી એવી વિલક્ષણતાઓ ભાંગે જ દેખાય છે. એમની સજ્જતાના વિશેષ પ્રઘટાવતી આવી વાર્તાઓનું પ્રમાણ અલગત, ધણ જ ઓછું છે પણ સુશરણી વાર્તા-સાહિત્યમાં એ મહત્વનું સ્થાન પામે એવી બની આવી છે.

બાળકોએ રંગ બગાડ્યો'માં પાત્રચિત્રની દિધા સરસ આલેખાઈ છે. અગ્રીર વર્ગની વેશથી સંગવડોનું સાધન બનતા ને એથી પોતાના પત્ની-પાળખા પ્રત્યેના કર્તવ્યને ચૂકતા-એમને કોઈ ક્ષુબ્ધસમય કે ઉર્ધ્વા પથ્ય ન આપી શકતા-એક મધ્યમવર્ગીય માણસની દિધાવેદનાનું ને ટેવવર (કે સાચારીવર) તટતા સહજ પ્રભાવક નિરૂપણ એમાં છે. કલાકારનું કૌશલ આ વાર્તાના અંતને વેધક બનાવે છે. મેઠની પુત્રીની તાલીમને કારણે પોતાની જ દીકરીને કેળવવાથી વંચિત રાખવી પડે છે એ સ્થિતિ અસંભવ બનતા હવે પછી શેઠના કુટુંબ સાથે પ્રવાસમા ન જવાનો બધી માસ્તરનો શ્રદ્ધા, અનિશ્ચયતામકતાને લીધે છેલ્લી ઘડીએ તટી પડે છે એની વેદના, સમાવરે જ શેઠના નોકર શંકરિયાના સ્પષ્ટ નિર્ણયને કારણે વધુ ઘેરી બને છે. વાર્તાને અંતે આલેખાયેલી બાપી શાવપરિસ્થિતિ, વાર્તાના આગળના આગમ ડોકતા વગર વેધકતા ચિત્રને ઉપસવું-નેધિપાત્ર બનવું રોડે છે ને એથી બચી રહેલી બધાં કલાત્મક બનતી વાર્તા સ્મરણીય બને છે.

કથાતંત્રએને વિશિષ્ટ રીતે આલેખતી તથા અભિવ્યક્તિની આર્મિકતા પ્રગટાવતી વાર્તા 'જય-મનનું રસજીવન' મેઘાણીની એક લાક્ષણિક વાર્તા છે. રંગીન તમિલવંશના, પત્ની પ્રત્યે અતિથય પ્રેમ દાખવતા તથા સ્ત્રીને સમાન અધિકાર આપવાની આગતમાં પોતાને પ્રતિવાદી ગણાવતા જયમનનું દલીલ, વહેમોનું ને દેખી વ્યક્તિત્વ ધીમે ધીમે પ્રગટ થવું આવે છે. પ્રેમને બદલે એ પત્નીની એકાદ કંવા માંડે છે એમાં ઉદ્ધતી જતી એની ઠાસ્યારૂપતા મેઘાણીએ હળવી રીતે, કાવકાકથી ને બહુ આર્મિકતાથી નિરૂપી છે. મેઘાણીની સૂક્ષ્મ હાસ્યવૃત્તિ એક જગતે બહુ નોંધપાત્ર બની છે. પિયરમાં ત્રણેલી પત્નીને મળવા જવામાં ખર્ચ ગણનાર પણ દિલ્લે જવા માટે મુંબઈનું બાકી ખરચનાર એક પાત્ર-બાણુભાઈની વિલક્ષણ

રચિકતા એમના આ ઉદ્યારોગ મેઘાણીએ આલેખી છે. 'શુ' કરીએ માધ ? સ્ત્રી તો પિયરથી પાછી આવશે પણ સારી દિલ્લે તો એક વાર આવી તે આવી !'

'વહુ અને ઘોડો' મેઘાણીની સર્વોત્કૃષ્ટ વાર્તા છે. વાર્તાની નાવિકા તારાના, પ્રથમ પુરુષ કથનરીતિમાં નિરૂપાયેલા, ઉદ્યારોગમાં એની સ્વખિલ અભિલાષાથી માંડીને એના વરવા બની જતા વાસ્તવિક રૂપ સુધીનું અનુભવ-આલેખન એકસરખી સ્વસ્થતાથી થયું છે એથી એની વેદના વધુ તીવ્રતાથી વ્યક્ત થાય છે ને કહારાતું વાર્તારૂપ વિશેષ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. તારાના ઉપાયેલા સૂરમા-અડરોતનમા-ઉધડતા રહેતા સવેદન-તંત્રએ લેખકના કથયિતવ્યને પણ ખૂબ આર્મિક રીતે વ્યક્ત કરે છે. વાર્તાના આરંભે તારામાં અભિલાષા જગવતો, સમુદિના ચિહ્ન રૂપ પ્રતાપરાધનો ઘોડો વાર્તાને અંતે, આ વ્યથા ને રૂંધામણમાંથી બાગી છૂટવાની એની એકમાત્ર બચેલી ઇચ્છાનો સંકેત બને છે. વાર્તામાં વચ્ચે વચ્ચે પણ તારાની પરિસ્થિતિને અનુસ્થિતિના વિવિધ સંકેતો રૂપે ધ્યાતો ઘોડો વાર્તાને એક વિશિષ્ટ પરિમાણ આપતા લાક્ષણિક પ્રતીકરૂપ કામ કરે છે.

પાત્રના જીતરી વિશ્વને આલેખવા પરત્વે જાહેર કાગળે ઉદાસીન રહેનાર મેઘાણીએ બધી પાત્રચિત્રનાં સૂક્ષ્મ સ્વલ્પને પૂરી સજ્જતાથી ને વાર્તાકાર-કર્મના કૌશલથી આલેખ્યાં છે. તારાએ હાલમા સેવી રાખેલું સ્વખ લગ્નની પ્રથમ રાત્રિએ પતિની પ્રતીક્ષાની ક્ષણેમાં એની આશ્રમ કોટિએ પહોંચે છે. ઉત્કટ અભિલાષાનો એ અનુભવ આ રીતે વ્યક્ત થયો છે. 'એ રાતના ત્રણ પહોર કોઈ સુપ્તેશ બાધ્યા બધા જ એમ નથી. માડું આપું' શરીર બાજે હમણાં એતળીને પાણીની બંદર સાકરની કણી બેળી દશને પાંચી જશે. બાજે રૂના પુમડા બેળી બનીને ફું પવનવેગે જોડી જઈશ. અત્રગતીની માફક મારાં અંજેઅં જળી જઈ

સુગંધીદાર ધુમાડાનાં ગુચ્છો ફાટાવતાં આકાશે
 વ્યક્ત હતા. આ કાંઈ વાર કપુરને કટકો લઈને
 અગારા પર મૂકતી તે મને વાદ હતું. હું જાણે કે એ
 કપુરની સળગતી પૂતળી જની ચર્ચ હતી. પરંતુ
 પતિના આગતા આ સ્વાગ જૂરી રીતે લૂટે છે. જાણે
 કે શિખર પરથી એ ગળાડવા મારે છે. આ અણુધાર્યા
 આધારને પણ લેખકે શુખર જાન્યા વિના, પેલા
 આનંદની સાથે સંકળાયેલાં કલ્પનેને વિરોધાવીને
 કલાત્મક રીતે વ્યક્ત થવા દીધા છે. "કળુતરને
 હાલમાં બીજાના કાષ્ટ નિવારીને રીતે જાણે બેઠેલ
 હોવાને મારા ઉપર બીજી દીધી... કપુરની
 ગાંઠોને જાણે કાપે છે છૂંદે છે" કરીને મોટી
 બહીમા બહારની દીધી. જરીકે સુગંધ આપ્યા
 વગર જાણે કે મારું "ચીપન" કાલમ જતાં ગયું."
 (મેઘાણીની વાર્તાઓ: ભાગ: ૧, પૃ. ૨૪૮)

૫

ભાષાને આવા સૂક્ષ્મ સ્તરે તો મેઘાણીએ ક્યારેક જ
 ચોક્કસ છે પણ એમની સર્વ વાર્તાઓમાં પ્રસંગોને
 આલેખતી ચિત્રાત્મક ને વેગીલી કથનશૈલી એમની
 વાર્તાઓને સૌથી મોટો વિશેષ છે કલાકૃતિ તરીકે
 સંતોષી ન શકતી એમની વાર્તાઓ પણ આસ્વાદ્ય
 બને છે એવું કારણ એમની આ કથનશૈલી છે
 પ્રસંગોને તાલ્ય કરી આપતી, એક પ્રસંગમાંથી
 બીજા પ્રસંગમાં વેગપૂર્વક ધૂમતી, વાયકની
 નિરાસાની ધાર કાઢવાં કરતી તથા એના વક્તા
 ને નમઃમર્મથી રસપ્રદ બનતી લોકકથાઓની
 કથનશૈલીના મોટા પ્રભાવ મેઘાણીની શૈલી પર
 પડ્યું છે. ગુજરાતીની શુદ્ધ તળવદી છતાં અને
 સોરઠીનાં લહેને એમની વાર્તાઓની ભાષાનું એક

વિશિષ્ટ ચેત રહે છે. સંદોની એમને ખોટ
 પડતી નથી. અનુભવને વેધકતાથી વ્યક્ત કરતો
 કે પ્રસંગોને ચોક્કસ બનાવી દેતો એમનો સંદ
 ભાષાના સ્વાદની રીતે પણ સંતોષક નીવડે છે.

ગુજરાતી વાર્તાઓના પ્રારંભિક તબક્કા
 પછી તરતના ગાળામાં, જ મેઘાણીની વાર્તાઓ
 મળે છે એટલે ઘટનાપરસ્તી, હેતુલક્ષિતા, ભાષાના
 રોમેન્ટિક અભિનિવેશ જેવાં લક્ષણો તો એમના
 જમાનાના ધૂમકેતુ રમણલાલ વ. દેસાઈ, આદિ
 વાર્તાકારોમાં પણ જોવા મળે. સ વિધાનની ચિંતા
 એમણે ઝાઝી કરી નથી પણ આવા અન્ય વાર્તાકારો
 કરતાં જે બે ખાસ ગાળાઓમાં મેઘાણી જુદા તરી
 આવે છે. એમાંની એક તો છે પેલી પ્રસંગપ્રલુપ્તતા
 પ્રસંગ-ઘટનાઓની ઉગ્રગીરીની એમની લાક્ષણિકતા,
 બહોળા અનુભવજગતને એમણે આમ કાઢ્યો
 રાખ્યું છે એથી ક્યાનો એક દોર કે એવું એક
 લક્ષ્ય જળવાયું નથી. બીજી વિશેષતા છે એમની
 આ કથનશૈલી વાર્તાઓની આસ્વાદ્યતા વધારવામાં
 એનો મોટો ફાળો છે.

ઘટના બદલવાની ને શૈલીની આ લાક્ષણિકતા
 મેઘાણીને સહજ છે. પણ ને સહજ છે એવું જ
 જ્યાં વચ્ચે રહ્યું છે એવી "વાર્તાઓમાં
 એટલું જ શેષ રહે જાય છે. વાર્તા સરી જાય છે
 એ મેઘાણીની સર્જકતાને અવરોધનારી લાક્ષણિકતા
 પણ બની રહે છે. આ સંદર્ભે, એમના જમાનાના
 વાર્તાકારોમાં નોખા તરી આવતા મેઘાણીએ ઉત્તમ
 સર્જકતા કામચતી ચોક્કસ વાર્તાઓ પણ આપી
 છે એથી એમના નોખાપણાને એમની વિશિષ્ટ
 સર્જક શુદ્ધાને એક સખ્ય આધાર મળી રહે છે

અર્વાચીન ઋષિ | ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ (અમદાવાદ)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન ઋષિઓ-વસિષ્ઠ, રેવામિત્ર, સદિષ્યની વ નો ઉલ્લેખ જ્યેષ્ઠ આપણા ગ્રંથમાં આદર કે 'પૂજ્યભાવ' પ્રગટાવે છે તેમ આપણા સમયમાં પૂ મહાત્મા ત્રાધીજી, પૂ રેનોબાજી, પૂ રવિશંકરદાસ, પૂ કાકાસાહેબ લેલકર, પૂ જુગતરામભાઈ દવે વ તુ પણ છે

ત્રાધીવિચાર પરિવારના અગ્રણી, અનેકના માસ કરીને-અરીય, પછાત, કુખી આદિવાસીઓ ના પિતા, મિત્ર, માર્ગદર્શક, સલાહકાર, હાથકે હિતેષુ અને પ્રેરણામૂર્તિ, 'વેદાંજીનો પુલો'નું બિરુદ પામેલા લઘુપ્રતિષ્ઠ કેળવણીકાર, કૃષિવિજ્ઞાન, રચનાત્મક આગેવાન હતા તેમના મેવસાનથી 'પૂજ્યરાતને-ખાસ કરીને બૃહદ્ ત્રાધી પરિવારને, સર્વોદય તથા અન્ય રચનાત્મક ક્ષેત્રોને-બહુ મોટી બોટ પડી છે

પૂ મહાત્મા ત્રાધીજીના સાબરમતી આશ્રમના અંગેવાસી, જુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક અને દૂરદ્રી, ત્રાધી વિદ્યાપીઠ-વેદાંજીના સ્થાપક અને કુલપતિ, રાની પરજ સેવા સભા, હળપતિ સેવા સમાજ, ત્રાધી મેળા પ્રયત્ન સમિતિ, વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ દંડ. વ. સંસ્થાઓના પ્રમુખ, જુજરાત નર્મતાલીમ સંઘ તથા અન્ય અનેક સંસ્થાઓના સ્થાપક, પ્રેરણારોત અને માર્ગદર્શક તરીકેની તેમની મુદ્દવાન સેવાઓ ચિરસ્મરણીય રહેશે.

પૂ જુગતરામભાઈ લખતર (સોરાદ્ર)ના વતની, ૫૨ વર્ષ તેમનું કાર્યજીવન મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદ અને સુરત જિલ્લાના બારોડાથી વેડછી વિસ્તારમાં રહ્યું. તેમની જન્મતારીખ વિશે અનિશ્ચિતતા રહી છે, ૫૨ વર્ષ સાળાના રજિસ્ટર મુજબ તા ૧૯-૧૯૮૮ છે જુન : ૧૯૮૫]

પૂ ત્રાધીજીની સલાહથી તેમણે અને સ્વ. શ્રી યુનીભાઈ મહેતાએ ૬૦ વર્ષ અગાઉ સુરત જિલ્લાના વેડછી આદિવાસી વિસ્તારમાં ખાદીકામ, નશાળ ધી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી નાની ચડઆત કરીને, નઈ તાલીમની અનેક સંસ્થાઓ-પૂર્વ પ્રાથમિક (બાલવાડીઓ), પ્રાથમિક (છુનિયાઈ વિદ્યાલયો), આશ્રમશાળાઓ; માધ્યમિક (ઉત્તર છુનિયાઈ વિદ્યાલયો) અને ઉચ્ચ (મહા વિદ્યાલયો, અધ્યાપન મંદિરો), છાત્રાલયો અને વિદ્યાપીઠ, જન્મ સહકારી મંડળો, "ત્રાધીમેળા", કૃષિ જો સેવા, સ્ત્રી-શક્તિ જગૃતિ વ અનેક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઉચ્ચ જીવન મૂલ્યોના અવિરત અસરકારક પ્રચાર અને પ્રસાર કર્યો છે આદિવાસી તેમ જ અન્ય ભાઈબહેનોના જીવનમાં પ્રકાશ અને પરિવર્તન આપ્યા છે, સમૂળી ક્રાંતિ કરી છે.

એમનું સાહિત્ય (નિબંધો, બાલવાતાઓ, કાવ્યો, નાટકો વ) પણ ઉત્તમ કોટિનું અને બહુ ઉપયોગી છે એમનાં મહત્વનાં લખાણોમાં આત્મચરિત્રના અથવા આશ્રમી કેળવણી, મારી જીવનકથા, મામસેવાના દશ કાવ્યક્રમે, 'કોશિકાખ્યાન' (કથાકાવ્ય રત્ન), 'આપણાનું ગાકું', 'ઈશ ઉપનિષદ', 'આલણ ગાડી', 'ગીતાગીત મજરી' "સુદરપુરની શાળાને પહેલો એક કલાક" "અન્તર પટ", "વિરહ અને મિલન ઝખનાનું ગીત", "વટજલ" તથા સામાન્ય વિકાસનાં લખાણો ઉલ્લેખનીય છે. "એળી જનતાના દરબારમાં પહેળી ગયેલા સંસ્કારી દુનિયાના એલચી" એમ. પૂ કાકાસાહેબે, અને "અમારી સાહિત્યકારની દુનિયામાંથી વિખૂટા પડેલા" એવું શ્રી ઉમાશંકરભાઈ જોશીએ એમને

વિશે ને કહ્યું છે તે મથાથ છે.

*

૧-૯-૧૯૮૩ના 'સેવા દિન'ના સમાર ભાષા પૂ. શ્રી દિલ્લિપુલકાઈ દીવાનજીએ કહેલું કે, "જુગતરામભાઈ શતાયુ થાય અને આપણે ઝિમ્મતી શતાબ્દી ઉજવીએ એવી પ્રાર્થના છે" તેના સદર્ભમાં પૂ. જુગતરામભાઈએ સદજવાવે કહેલું કે, "હું શતાયુ મર્યાદા અને આપણે શતાબ્દી ઉજવીશું" તેથી હાજર રહેલા સહુને બહુ ખુશી થયેલી પરંતુ સહુની તે ઇચ્છા પાર પડી નહિ તે દુઃખદ બાબત છે. જુગતરામ સાથે સંબંધ ધરાવતા ૯૦ વર્ષની ઉંમરના અમણી ગાંધીજીનો-પૂ. શ્રી હરદાસ બેનર અને શ્રી જુગતરામભાઈ દેવે પેટી શ્રી રવિચંદ્રદાદા જ શતાયુ બન્યા.

"વેડછીનો વડલો" ગાંધી પૂ. જુગતરામભાઈના વૈવિધ્યપૂર્ણ, ભાતીયળ વ્યક્તિત્વનો સ્પષ્ટ અને સાચો ખ્યાલ આપી શકશે. દા. ત. પ્રત્યક્ષી, ગોઠકત, મામ-બાળ કેળવણીકાર, 'વેડછી આદિવાસી વિસ્તારના ધ્રુવતારક, પારસભણિ, ચાત, નમ્ર, પ્રેમાળ, બનાસકત સેવક, માતાપિતાતુલ્ય, શુદ્ધ હાજરજવાબી, ૨ કોના હનુમાન, વળથી કઠોર અને કુચ્છમથી પ્રેમજન, આદર્શ મામસેવક, સર્વોત્કૃષ્ટ સેવામૃતિ, સમગ્રના સાંધક, કેળવણીનો વડલો. કવિ મનીષી, પુરુષાર્થ પ્રચારક અને પ્રેરણાની ત્રિમૃતિ, ખાગ સમુદ્ધમાં મોડી વીરડી, જીવતી ભગતી ગીતા, દુઃખીના દર્શિયિ, આત્મચર્યાના કવિ, આજીવન સેવામૃતિ, એક નિહાની વિરલ મૃતિ, ગાંધીજીના ઋતિજન, દોહાચાવનું પ્રાચિત કરનાર, દોહાવતાર, સફાઈ સેવક, વનવાસી કુલપતિ,

ગાંધીયુગની અમોલ વિરુદ્ધિ, સાચા સહચરી, શાંતિ, સૈનિક, ઋષિ પિતા" વગેરે શુભ-લક્ષણોની મથ સા સદજ જવાવે થયેલી. શ્રી જમનાદાસ બનજ દ્રસ્ટે પૂ. શ્રી જુગતરામભાઈની વિરલ, દીર્ઘ, વિશિષ્ટ, મુલ્યવાન મામસેવાની કદર કરીને એમને પારિતોષિક અર્પણ કરીને એનું ગૌરવ મહત્ત્વ તેમ જ મુલ્ય વધાર્યું તે પ્રશંસનીય અને આનંદદાયક બાબત છે.

*

અંતમાં, ગણ સ્વીકારની દૃષ્ટિએ થોડો અમત ઉલ્લેખ કરવા માટે વાચકોની કૃપા માર્ગે છે. ગાંધી વિદ્યાપીઠની હાઈવાલક સમિતિના સભ્ય તરીકે ૧૯૭૦ ગાંધીમેળા, ચીપલી (જિ. વલસાડ), સર્વોદય ટ્રસ્ટ, અગાસી સંચાલિત મામભારતી (ઉત્તર છુનિવાદી) વિદ્યાલયની સ્થાપના પ્રસંગે જુગતરામ નઈ તાલીમ સમના સભા સમૈલનોમાં એમના નિકટ સપર્કમાં આવવાનો લાભ તેમ જ જુગતરામ વિદ્યાપીઠનાં કાર્યો અંગે (ખાસ કરીને 'કટોકટી'ના સમયગાળા દરમિયાન) અને શ્રી જુગતરામભાઈના માર્ગદર્શન, સલાહ, સહાય મળ્યા તે માટે મેં હંમેશાં કૃતજ્ઞતાની સામણી અનુભવી છે.

પૂ. જુગતરામભાઈની દીર્ઘસેવા અને તેમનું પવિત્ર, અપિતુલ્ય જીવન વર્ણોધી અનેક ભાઈબહેનોને પ્રેરણા આપતું રહ્યું છે. અને સવિધમાં પણ પ્રસિદ્ધ રીતે આપણે એક શ્રદ્ધા છે.

(મૂળ લખાણ શાહકં દ્વારા)

અમદાવાદ ૧૭-૩-૧૯૮૫]

પુણ્ય સ્મરણ રણછોડભાઈ પટેલ જેમણે જીવી બાપુ! | પુસ્તકભાઈ ગોઠલ્લી

"બાપુ" યાને કટોકટીનું. કે હું મારી ઠોકરી પાસે અમેરિકા જઈ શક્યો, જે જીમિયા વિશ્વના અધ્યાત્મ મરણીએ વસ્થા છે. તેમણે રહી-

ફોનીઆ લો વિશ્વના પ્રાચીન અર્વાચીન સર્વ ધર્મો અને તેના લગભગ ત્રણેક હજાર સપ્રદાયોમાંથી મોટા ભાગના ધર્મવેદાઓને સંધરી બેઠું છે.

[નૃસિંહભાવ]

મુ બઈની ટેલિફોન ડિરેક્ટરીથી 'ધણી જાડી આ ધર્મમરમીઓની ડિરેક્ટરી ત્યાં મળે છે'—રજીસ્ટ્રાર-કાર્ડમાં હસતા હસતા જણાવ્યું ને પછી ઉમેર્યું 'અહીં 'બોમ્બે' તમારે શિરે હતું. એટલે તું તો હળવો થઈ અમેરિકા રહ્યો અને વધુ ને વધુ હળવો થયો' અસ્તિત્વના સાક્ષાત્કારને અંગ્રેજી ભાષામાં 'એનલાઈટનમેન્ટ' કહેલું છે, તે કંટાળા સાચું છે ! હાઈટ નો અર્થ પ્રકાશ નહિ, હળવા થવું છે !

આણુ ઉપર પૂ વિમલાતાઈની 'આતરરાષ્ટ્રીય સમજ'ની શિબિર હતી જેમાં ભારત અને વિદેશના ખોલણો ભોજા થયા હતા, ત્યાં અમે અચાંચાં લગભગ ઓના રહેતા. રજીસ્ટ્રારકાર્ડને સાબળી રજા હતા. તેમને ખોલતા કરવા માટે આપણે મથામણ કરવી પડે ઘણું મધુ જાણતા હોય, અનુભવ્યું હોય, છતાં કોઈ "હાલતું" હોય ત્યાં પણ તેઓ ઓતા જ રહે ! કોઈને ઉતારી પાડવાનું કે જલદી પોતે જે જાણે છે—જીવ્યું છે, તે કહેવાની ઉતાવળ નહિ વાતોએ ચડેલા ખોલણોના આ અચાંચાં ખરેખર અનિષ્ટ થયો તેમ તેમને લાગે, ત્યારે જ—પહુજ વિનમ્રતાથી બહુજ મીઠા ચંદ્રકામાં, તેઓ હળવો પ્રજા કરશે કે જેના કારણે અચાંચાં સાચી શિશામાં વળે.

"અમેરિકામાં તમે મોટા સમય ક્યાં ગાળ્યો ?" મેં પૂછ્યું

"કોઈની જ્યાં લઈ જાય ત્યાં તો ત્રણે જ ભૌતિક સ્વપ્ન, સમય, સમૃદ્ધિમાં એ દેશમાં વૈતાનિક રીતે આગળ વધી અમેરિકાએ ઊભી કરેલી અભ્યુદયીઓ અને તેના અદ્ભુત આત્મરજન કરનારા ડિઝનીલોડ જેવા સ્થળો, જાત્ર બગીચા, સંમહરચનો તો જોયા જ પણ સાથે ધોરણ વાંદેન સરોવર નેચુ, જ્યાં હેલી ડેવીડ થોરો ૨૮ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ વર્ષ માટે ઝોકાતમા રહ્યો હતો ત્યાં તેમણે 'ઝોકાનના ઐશ્વર્ય'નું તત્ત્વજ્ઞાન આલેખ્યું. ને ઈ. સ. ૧૮૫૪માં સાત વર્ષ પછી પ્રજટ થયું.

આજે સુધી સવાસો વર્ષે તે એટલું જ તાજગીશયુ, તર્ક અને તત્ત્વબોધ આપનારું છે. તેના જીવન દરમ્યાન થોરો ઓનસન એલકોટ, વિલિયમ ચેનીંગ, જ્યોર્જ રીપ્લી, માર્ગરેટ ફૂલર અને રાફેલ વાંદેન ઈમરસન જેવા ઋષિમનીષિ સાથે જોડાઈએલા રહ્યો. પોતાની જિંદગીનો મોટો ભાગ જેણે ઈમરસન સાથે મેસેચ્યુસેટસના કોન્કોડમાં ગાળ્યો હતો. હું વાંદેન રહ્યો. એ સરોવર કાઢે આવેલા જન્મકોશ—જ્યાં થોરો ફર્યો હતો, ત્યાં ફર્યો, થોરોએ જે પ્રકૃતિની લીલા ત્યાં નિહાળી, તેના સાવરથી આત્મસત્ત્વ ઉત્તર કહ્યું—તેનો અશમાત્ર ઝીલવા હું ત્યાં ફર્યો, ખેડો. ને વાતાવરણ જીવ્યો. સાચે જ ત્યાં સહજ રીતે સર્જનતાથી ધ્યાન ધામ છે 'હળવા' દવાય છે. પ્રકૃતિ સાથે એકતા અનુભવાય છે. પ્રા-બોલતા બોલતા રજીસ્ટ્રારકાર્ડ શાંતિમાં બિતરી તથા.

"એવું તે કશું થયું હતો ? વાંદેન કહી તો ઘણાં સોંપે રહે છે અમારા. ૧૯૧૬માંએ પુસ્તક હબર સોડા વસે છે, વર્ષે ૬૭૦૦ બે ત્રણ લાખ વાનોએ આવે છે છતાં કોઈ જનવાન કૂચ્છનું અનાસક્તિ વાતાવરણ અનુભવવું નથી" મેં કહ્યું.

"તે હતો, પણ જો તમે ઝીલવા તૈયાર હો, તો ત્યાં એ મનીષિએ હોડેલા ૨૫૬૬નો તમેને અસ્તિત્વનો અણસાર આપે જ"

"જુઓને, તેથી જ તો મહર્ષિ અગ્નિ દ સામુદ્રિક રીતે ધ્યાનમાં બેસવા કહે છે !" એક મિત્ર બોલી ઊઠ્યા "જ્યાં એકબીજાના ૨૫૬૬નો એકબીજાને મદદરૂપ બની શકે"

"મેં અનુભવ્યું તે તમેને કહું છું," રજીસ્ટ્રારકાર્ડએ કોઈ આમંત્ર રાખ્યા વિના જ કહ્યું.

"તે સ્વસમોહન નહોતું ને ? તમારી ભાવુકતાએ ઊંચું કરેલું તે દિવાસ્વાન — 'Self Projection' કોઈ શકે ?" મેં કહ્યું.

“જો એવું હોય તો ઝોહાઈમાં, મને જરા જુદી જ રીતે સમજતાનો સ્પર્ધા કેમ થાય ?” રણછોડભાઈ બોલી ઊઠ્યા.

“ઝોહાઈ” (OJA)

“હા, જ્યાં જિહ્વ કિન્નમૂર્તિ રહે છે” રણછોડભાઈ બહુ જ આત્મસ્થ થઈ બોલ્યા. જિહ્વ કિન્નમૂર્તિ સાથે તેઓ પચાસ વર્ષથી સંપર્કમાં તેમના નેટલું કિન્નમૂર્તિને કોઈ સમજાય નહિ હોય. ગુજરાતીમાં તેનો એકમાત્ર સુરેખ મય તેમણે પ્રગટ કર્યો છે કિન્નમૂર્તિ, બાવા બાવાતમક સ્પર્ધાને નકારે છે. બમો પ્રાંતભરી આતુર નજરે તેમને જોઈ રહ્યા.

“હું જ્યારે ઝોહાઈ ગએલો ત્યારે જ્યાં કિન્નમૂર્તિ રહે છે તે સ્થળે તેમના ઝોરડામાં ગયો હતો. તેમના રમને તાણું નહોતું. તેઓ બેસે છે ત્યાં બેઠો. તેઓ જ્યાં ફરવા જતા તે સ્થળે પણ ગયો. જલ્દી આ સર્વ કાંઈ જડ એતન પદાર્થો આપણાં બન્ને ન હોય તેવું ત્યાં લાગ્યું. કશું જ અભવ્યું લાગતું નહોતું.”—આમ કહેતાં રણછોડભાઈ ફરી ચાલે થઈ ગયા. ત્યારે બંને ખૂબ નજીક આવ્યા.

રણછોડભાઈ એટલે કંરતુ ફરતું તત્વજ્ઞ ન વીસમી સદીના મનીષિ માર્ટીન ફ્યુઝર વિષે પણ તે કહે અને લાંબોત્તે વિષે—એટલે પચીસસો વર્ષ પહેલાના પૂર્ણતામાથીઓ વિષે એટલું જ સમજાવ્યું તેઓ પ્રબોધે. ફક્ત વર્ષથી અગ્રે અવધુત-વાડીમાં બિલીમોરા વર્ષગણતંત્ર લાઈ બાધી લેવા પચાસ મિત્રો ભેળા થઈએ છીએ ત્યારે વર્ષ ફરમાન વાંચેલા શ્રેષ્ઠ બે પુસ્તકો સાથે લાવીએ. ત્યાં પણ રણછોડભાઈ પાસે કશું નવું જ હોય. તેઓ બોલે પણ એટલું જ ને જવાબ હોય !

૧૯૭૨થી પાંચેક વર્ષ તેમણે આતુ સત્-ભૂતું, જીવી, શકાય તેવું તત્વજ્ઞ— ૩ “જોધિ” માસિક પૂરી બોટમાં

વિશ્વાધિગ્રીને કાઢે વિશ્વજ્યોતિ, આશ્રમમાં એકાંતે રહી તેઓ અનેક પુસ્તકો વાંચે, એવા અનેક મિત્રો રનેલીઓને ત્યાં બોલાવે, “જોધિ”માં તેઓની વાણી પણ લોકો સુધી પહોંચાડે

તેમા સોલ્ડેનિત્સિન, પાલસ્તેવસ્કી, થોરીટોમો-તાશી, જસ્ટિન કટોન, ભગવાન રજનીશ, માતાજી, વિમલા કકાર, ગુરુદેવ ટાંગોર, માર્કસ, ઝોરેલિયસ, જિજ્ઞાસ, સ્વેટ માર્કસ, રસુલ રજા, ફાર્ટન ઝોસ્લર રિલે, નિત્સે, આંગ્રસે, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, દાદાભગવાન, એથિકરેટસ, ફાધર હેમિલ્ટન, શ્રી અરવિંદ, અર્થર ફેટિસ, ઈમરસન, કબિર કૃષ્ણ, ઉપનિ-પદ, આઈન્સ્ટાઈન, ગેય-કા, રવામી કુશુભ ક, જુ. છ. કૃષ્ણમૂર્તિ, તિલકલુપ્ત, મોટા, ભગવાન કુદ, કૃષ્ણપ્રેમ, એલિયટ, જલાલુદ્દિન રૂમી, ડો. પાલિસ મેકલી સ્વાઈટઝર, ક્ષિતિમોહન સેન, રમણ, વિનોબા, અને ખીખ થણા મુરમીઓની વાણી ભિન્નવાદીને આપણને બોગ્ય કરવા માટે રણછોડભાઈ તનનનનનન ખર્ચે.

અકુદ પારાલખની એક કવિતા તેઓ વાર વાર ટાંકે—

“હું જન્મ સાથે રડનાર માનવી,

હસી જવા મૃત્યુ પાસે ચડી રહ્યો
અઘાત વિશે, સહવાસ અંગે
મુશી જવા કે સ્મરણો મથી રહ્યો.

— સામે જ રણછોડભાઈ આ કવિતા પ્રમાણે મૃત્યુને મહોત્સવ માનતા હતા. એટલે જ્યારે માટે મૃત્યુની પળ એવી આકરી ન રહી. પણ હતી આપણા જેવા પાછળ રહેનાર સ્વજનો માટે, જ્યારે સ પકી જીવવાનો રજ રહેવાનો જ.

તેમના પુત્ર મહેન્દ્રભાઈને મળ્યો. એકલા હતા ત્યારે મેં પૂછ્યું : “રણછોડભાઈએ જિહ્વ કિન્નમૂર્તિના સ્પર્ધાને કાવચ કર્યો, તમે એની રીતે કાઢીને—”

“બાપુજી જ મારા ગુરુ છે. બાવપુવંક મહેન્દ્ર

કાઈએ જ્યારે જણાવ્યું ત્યારે હું અવારું થઈ ગયો. પિતા પ્રત્યે દરેકને માન હોય, પુત્ર્યમાય પણ હોય, પણ ગુરુશિષ્ય સાવ હોવો તો વિરલ જ

*

છેલ્લાં બાર વર્ષથી રણછોડભાઈ સાથે આધ્યાત્મિક સંપર્ક રહેલો. વર્ષમાં એકબેવાર ત્રણચાર દિવસ સાથે રહેવાનું થતું. પણ જેમ જેમ નિકટતા વધી, તેમ તેમ તેણે આતરસરવ સ્પર્શનું ત્ર્યું. મહુ જ વિચારીતે અભિપ્રાય આપે, અને સ્વામી વિવેકાનંદની માફક તેથી ન માની ચકાસ તેની વાતને પણ જલદી નકારી ન કાઢે છોકુ જતરી તેને ચકાસે નહિ, ત્યાં સુધી તેને વહન કરી ગહે અવગણના કે અવહેલનાની વાત જ નહિ અક્ષર શ્રેત્રે મહુ જ સ્પષ્ટ મોટામાં મોટા પ્રાણસે જે લખ્યુ હોય તેમાં ખોટાં વખાણુ હોય તો તેને 'ખાટાઈ' કહેતાં અચકાચ નહિ એ કહે કે "જે લખાય અને હાથાય, તે મહુ જ મુલ્યવાન હોયુ નોઈએ, કારણ કે હજારો લોકો તેને માટે સમય આપવાના છે. સમય વેડકાવો ન નોઈએ."

જીવનમાં મનુષ્ય કયા જન્મ્યો, શુ જાણે, ડેટલી સિદ્ધિ મળી, પ્રશ્ન સા મળી, લોકોમાં ડેટલુ નામ કમાયો, તે મહત્વનુ જ નથી, મહત્વનું છે

તે કેવી રીતે જીવ્યો. I. કશુંક થવામાં, કાઈક બનવા માટે દોકાદોકી કરી જીવતાં મનુષ્ય કરતાં, જે મનુષ્ય જીવના "હોવાપણા" સાથે સંપર્ક કરી શકે તે જ જીવી ગયો કહેવાય

રણછોડભાઈને હોવાપણાનો અણસાર હતો, તેમ નિશ્ચય કરી ચકાસ છે. સતત અજય રહી જીવી જનારે રણછોડભાઈએ આધ્યુષ્યને જીવનથી ભરી દીધુ હતું. એમની સાથે ત્રાણલા દિવસોએ મારા જેવા સ્નેહીજનોના જીવનનેય ભરી દીધું હતું.

એમના પત્ની, એમની સાથે યએલી યયાઓ, વનેરેનું પ્રકાશન થયુ જરૂરી છે એમના સ્નેહીઓ અને પરિવાર જનો એ કાર્ય સંપાદી છે તો ખોટાઓ માટે પૂર્ણતાની કેદી લાધે.

પ્રેમ જીવ આપણે લીક્સો જનાવી દીધો છે. રણછોડભાઈ સાથે સંસર્ગમાં આવનાર પ્રેમને સમજે છે. તેની સાથે રહીએ, પછી મહે તે કશુંએ ન બોલે તો પણ તેમની આખિયા, તેમના મોનમાં, તેમના કાર્યોમાં તેમના વર્તનમાં તમે વાતસલ્ય-હૂક અને અખિયાઈ અનુભવો

તેમના આત્મ ને તો શાંતિ મળેલી જ છે. ત્યારે આપણે તો એટલું જ ધરજીએ કે તેમની સ્મૃતિ આપણને શાંતિ બધો.

સરળ સામાજિક કાર્યકર શ્રી કાંતિલાલ ત્રિવેદીની ચિર-વિદાય | કમળાશંકર પંડ્યા

શ્રી કાંતિલાલ ત્રિવેદીના અણધાર્યા અવસાનથી યુજરાતે અને યુગ્મજે એક સરળ સ્વભાવના, સલા સામાજિક કાર્યકર ગુમાવ્યા છે. એમના વિશાળ મિત્રવર્તુળ માટે આ સમાચાર અત્યંત આપાતજનક હતા. મારો અને એમનો સળખ સહિત-તજ હાથકાથી પણ વધારે હતો. પંચમશાલના વીર વામનગવત્ ૧૯૫૦ માં યુગ્મજ ખાતે અવસાન થયું અને તેમનો નશ્વરદેહ શાતાકુંઢ

એમ્બોઈ પરથી ઝાંધરા લઇ જવાતો હતો ત્યારે અમે જાને એ ગુજરાતના એ વીર નરને અશ્રુભીની આંખે વિદાય આપી હતી. આ પ્રસંગે અમારા પરિચયની ત્રાક આત્મીયતાના ભાવે જ પાઈ.

વર્ષો ઘણા વીતી ગયાં અને એક દિવસે યુગ્મજસ્થિત ઝાંધરાના નાચાંકિત તખ્તીય ડો. એ. જે. શાહ સાથે મારે ત્યાં તેઓ આવી અડધા અને ઝાંધરાની સમૃદ્ધ સ્ફુટન લાવ્યેરી અને પંચમશાલ

જિલ્લામાં ફરતા દવાખાનાની યોજના મુજબ પંચમહાલ જિલ્લાના સામાજિક કાર્યકરોએ આ ઉપકારક યોજના માટે સહકારનો હાથ ન લખાવ્યો અને ડૉ. એ. જી. શહે દહાલુના આદિવાસી વિસ્તારના નંદ ત્રામે પોતાનું ચાલું નાખ્યું.

કાંતિલાલે ભાવનગરમાં શુભરાતના લોક કવિ નાયાલાલ દવે સાથે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમની મેત્રી અવુટ હતી. શ્રી નાયાલાલ દવેનાં મામિક લોકગીતો શુભરાતની પ્રથમ સમક્ષ રેલાવવા તેમણે શુભરાતના સામાજિક કાર્યકરોને સજ્જતાપૂર્વક દંડેલ્યા હતા.

પંચમહાલના ઠાકોદ તાલુકાના ત્રાજરડી ગામને એક માધ્યમિક શાળા એમની મારફતે મળી અને ત્યાંથી સેક્ટો આદિવાસી બાળકો સરકાર મેળવી શુભરાતમાં પયરાઇ રહ્યા છે.

કાંતિભાઈ ત્રિવેદી શ્રી મોરારજી દેસાઈના ચલચરમ ત્રી જેવા હતા. તેમની મારફતે મોરારજી ભાઈને વડા-પ્રધાનપના ગાળાને પરબચરક ર અરુણ ત્રિથિને ટાચણ માટે સુપ્રત થયો હતો, જે પરથી શ્રી અરુણ ત્રાપોલુ “મોરારજી પેપર” પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ પુસ્તકે ભારતના રાજકારણમાં ભારે

ઉલ્લેખાયેલ કરી અને કેટલાયે રાજપુરોની રાજકીય કારકિર્દી ઝાંખી પડી ગઇ.

શ્રી કાંતિલાલ કુદરતી ઉપચાર અને લલણના ભારે પ્રચારક. લલણ વિષે એ મહિના ઉપર જ તેમણે એક પુસ્તક ‘નવજીવન’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું અને તેમાં મોરારજીભાઈની પ્રસ્તાવના શરતચૂકથી છપાવવાની રહી ત્યારે તેમાં તેમણે ખૂબ વ્યય અનુભવી હતી.

ઉલ્લે દાડકાનું ફેક્ટર યવાથી દવાખાનામાં પડયા પડયા તેઓ મિત્રો જોડે પત્રવ્યવહાર કરે રાખતા તેમને ઉલ્લે પત્ર રચી એપ્રિલે લખેલો તેમના રચનાના દિનના અવસાન પછી મળ્યો.

૨૧. કાંતિલાલ તેમના વિદુષી પત્ની માલતી જડેનને, તેમના સામાજિક કાર્યો ઉપરાંત ‘સજની’ માસિકમાં ખૂબ સહાયશીલ રહેલા.

બોળા સ્વભાવના, બાળક જેવા નિર્દોષ કાંતિલાલ ત્રિવેદીના અવસાનથી શુભરાત-સુ મહત્તની થણી સામાજિક સંસ્થાઓને એમની ખોટ સહાયી એમના અવસાનથી ત્રાંધીયુગનો એક સન્નિધં સામાજિક કાર્યકર પ્રભાએ શુભાવ્યો છે.

‘ઉઘાડી બારી’ સમા કાંતિભાઈ ને રનેહાંજલિ—

સ્વ. કાંતિભાઈ ત્રિવેદી મારા કુટુંબ સાથે ખૂબ જ નિકટ આવેલા સ્વજન હતા. મારો કાંબંધ વરસેથી આહો પાતળો જળવાયો હતો. ઉલ્લા ત્રણ વરસ થવા તેમણે તે તાલો કર્યો. તેમને અગતરીતે વડોદરા આવવાનું થયું ત્યારે મને અચૂક લાભ આપતા, મારી વ્યાધિ-ઉપાધિ (૨)માં પછુ તેઓ વડોદરાની જેમ રસ લેતા-ઉત્તરમાં જહુ ફેર નથી હોય તેમણે લણન ‘બાદશાહ’ પુસ્તિકા હિંદોમાં વરસો પૂર્વે વાંચેલી. એમને મારે એ સ્વાસ્થ્યની ગીતા જેવી હતી. સૌને એ ‘વાંચીને

માત્રોઈન મેળવે એની એમને ભારે, અધીરાઇ આથી એના પ્રકાશનમાં થતા વિલંબ એમને ખૂબ જ ખુએ...

વરસો થયાં તેઓ મોરારજીભાઈ દેસાઈની થણી નિકટમાં હતા. અને મોરારજીભાઈએ તેમના આત્મજીતાતને ચોથો ભાગ બંતે લખવાને માલે, એમની પાસેની ભરપૂર આહિતી (સંપ્રમાન થ કાંધતો)ના આધારે કેમ અન્વ વ્યક્તિ લખે તેવી છુજીને મૂતવેષ આપવામાં મુખ્ય નિમિત્તરૂપ થઈ હોય તે તે કાંતિભાઈ, એમણે મને જી જવાબદારી

દેવા અંગે સુચન પણ કરેલું પરંતુ અનેક રીતે
 એ મારા ગળે બહાર નીકળે. એ પછી, છેવટે,
 એમણે બાઈ અરુણ ત્રાધી સહિત ગોઠવણ
 કરી આપેલી અને સૌ કોઈ બાણે એ તેમ અરુણ
 ત્રાધીને. મધ્ય 'મોરારજી વેપચંદ' બહાર પડતાં તેણે
 મારે હિંદીપોષ જગતેથી મોરારજીનાઈ ખાસ
 અસ્વસ્થ બનેલા. અને ત્યારે કાંતિભાઈએ ખૂબ
 મમતા અને સ્વેચ્છતાપૂર્વક એનું સમધારણ
 કરવામાં અસાધારણ દક્ષતા દાખવેલી એ કે, એ
 મધ્ય પૂરે પ્રગટ થાય તે પહેલાં મને તેના જાણેલા
 દુર્મા બધાવીને યોદ્ધાસેલા. મારો અભિપ્રાય બહુવા
 તેઓ આગ્રહ હતા. હું મોરારજીનાઈ માટે ખૂબ
 બાહર ધરાવતો હતો, પરંતુ યોદ્ધા અપવાદ બાદ
 કરતા એમની સાથે અનુકાંઈપૂર્વક વર્તતાં મને
 હાવવું નહીં આ બહુ બહુવા છતાં અમારી
 વચ્ચેના સ્નેહમધ્ય સાકળી રાખવા કાંતિભાઈ
 સતત હોયેલા હતા.

આથી એમના આંધળને હું વધુ થયે. અને
 મધ્ય અંગે સ્વિચ્છતર છ લેખો લખ્યા (જુઓ
 વિશ્વમાનવ ૧૯૮૪ બંધુ) અને દેશ, અંક) અને
 કાંતિભાઈએ એમની આગવી શૈલીએ, મોરારજી
 નાઈનું એ બાળત ધ્યાન દોરું છું. પરંતુ,
 મારે તો, એ મધ્યના લેખક અરુણને કાને એ નહ્ય
 વાત નાખવી હતી-એ મને એ પુસ્તક વાચતાં ખુશી
 હતી. કાંતિભાઈએ કયા જ સકાર્ય વિના બદલે,
 રાજ્યપ્રશીયી મુ બઈમાં મારા રહેલાં એવી મુલાકાત
 ગોઠવી પણ આપી હતી, જેમાં પોતેય બાજ લીધે હતા
 હુંએ જ જોના બાંદી કેસ બાળત મે
 મોરારજીનાઈને કાને નાખવાની વાત પણ કાંતિભાઈ
 ઉપર જ ખીડી હતી

ડો. એમ ને (સાહ) અમારા નિકટના મિત્ર
 એવા હતા હતા. તેમની ઉર્જા વચ્ચેની ગ્રામ-
 લક્ષ્યની પ્રગતિની બહુકારી સ્વ કાંતિભાઈ દ્વારા
 અમને મળતી હતી. છેલ્લે, ડો. એ. ને ના
 અવસાન માટે તેમને અદાબલિ આપવા અંગે
 મારે ત્યાં અંગેની તેમની બધૂરી અભિલાષાઓની
 આહિતી પણ કાંતિભાઈ પ્રાસેથી મે મેળવેલી.

બામ, અનેક રીતે કાંતિભાઈ અમારે માટે
 'હિંદી બારી' સમા હતા. કદાચ, ઘણા બધાને
 માટે આનુ જ હતી.
 છેલ્લે છેલ્લે, 'બાંદશાહ લક્ષ્મી'ની ગુજરાતી
 પુસ્તિકા પ્રગટ થતાં તેમણે અતિ ઉમંગભરે ને
 નકલ ગોઠવી તેમાં સ્વહસ્તાક્ષરે લખેલી લીટીએ
 (જુઓ પસેક) અમારા માટેની ઉમ્મ બરી
 મૈત્રીના સદાગહારની સાક્ષીરૂપ છે. એમની ખોટ
 અમારા એવા અનેકને સહતી રહેશે, પરંતુ,
 તેમનાં સુમનતાભર્યા સહચારિણી માલતીબેન અને
 કુટુંબને તથા તેમના 'સમીતી' પ્રકાશનને તો હ મેઠ
 માટે એ ખોટ સાલશે - સોગીનાઈ ગાંધી.

જીન

ભાસ્કર ભોગળાજી
 ૦૧-૧૦-૨૦૦૫, ૬મીએ -
 ૨૭ પ્રમ -

શામુખેદે ભાસ્કર
 ઉત્તમ કો'જવા
 ભાસ્કર ભાસ્કર -

શીરસ-માનજી
 ૨-૧૧-૨૦૦૫ રજા માટે
 ભાસ્કરના પ્રમોગો
 ૩મી પ્રમાર ૩૨મીએ
 ૧૩મીએ ૧૩મીએ -

કાંતિભાઈ નિધન
 ૩: ૪: ૧૫.

દરેક અધ્યયન ગ્રંથ વિમોચનવિધિ

સેમિનાર : એક સમતોલ

ભારતી ૨, ૬૯

મનુભાષ પંચોળી—દરેકની કર્મજીમિ લોક-
ભારતી આમ વિધાપીઠમાં ૧૮ ડિસેમ્બરે 'દરેક
અધ્યયન ગ્રંથ' નું ઉદ્ઘાટન યજ્ઞવલ્ક્યાઈ ગુહલની
અધ્યક્ષતામાં હરીદ્વેના હસ્તે કરવામાં આવ્યું.
લોકભારતી સંસ્થાના ગાયક જુદના મધુર કંઠે
ગવાયેલા તરસિહના પદ 'પ્રેમરસ પાને ઘું મેરના
પિચ્છધર, તત્ત્વવું દૂ પણુ તુજ લાગેના મનસજાને
વાતાવરણને પ્રેમરસથી રસી દીધું હતું એકાધિક
વક્તાઓએ પણ દરેકના સર્જન અને વિવેચનમાં
'પ્રેમરસ'ના આસ્વાદની અનુભૂતિ કરી હતી.

મંત્રલયના ખાદ્ય સંસ્થાવતી મહેમાનોનું
સ્વાગત કરતા ધ્રુવભાઈએ દરેકની કર્મજીમિમાં
આ ગ્રંથવિમોચન કાર્યક્રમનું ઔચિત્ય એણે હતું.
આ મંથના રણવીરભાઈ ચૌધરીના માર્ગદર્શન તળે
લોકભારતી સંસ્થાના જૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી રમેશ ૨
દવે સુપાદિત આ ગ્રંથ પાછળ રમેશની સંસ્થા
પ્રયોગી ઋણુધ્રુવિ રહેલી છે એમ તેઓએ કહ્યું
હતું. બાલગોવિંદ પ્રકાશન સંસ્થા વતી ભાઈદાસ
ભાઈ પરીએ દરેક ગ્રંથોના બંધુત્વથી પ્રેરાઈને
'જીર્મસંકટ' નિવારણનું કાર્ય કર્યું છે. આગોતરા
ગ્રાહકોને સાડા છસો પાના ધરાવતો આ દળદાર ગ્રંથ
આટલી ઝાઝી કીમતે સ્વલભ બનાવવામાં
ભાઈદાસભાઈએ નોખમ બેડયુ છે એમ તેમણે
કહ્યું હતું.

ગ્રંથના પરામર્શક શ્રી. રણવીરભાઈ ચૌધરીએ
કાર્યક્રમનું સંચાલન કરતાં શ્રાવ્યોમાંની દયાવતારની
હૃદયતાનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહ્યું કે ઇન્દુવરના દરેક
અવતારનું વિશેષ કૃત્ય રહેલું હતું, પરંતુ મનુભાઈ
ભારે મહત્વાકાંક્ષી અને જીવનનાં વિવિધ સ્ત્રોતોમાં
ગ્રાહ્યતાના રસા છે તેમણે આ એક જીવન દરમિયાન

સર્વ સ્ત્રોતો કાર્યો કર્યા. રણવીરભાઈએ વધુમાં
કહેયું કે પૂર્વે પ્રકાશિત 'દરેકના દેશમાં'એ તેમના
ગ્રંથમાં દરેકના વ્યક્તિત્વને સ્પર્શતા આસ્વાદ્યક્ષ
લખાણો છે. જ્યારે આ ગ્રંથમાં કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન
રજૂ થયું છે, અધ્યયન ગ્રંથોના યથા રમેશ દવેને
આપતા તેમણે કહ્યું કે દરેકની ધર્મીપૃતિ પ્રસન્ને
પ્રગટ કરવા ધારેલો અભિનંદન ગ્રંથ મોડો
મોડો પણ અપવન ગ્રંથ. રમેશ પ્રગટ
થાય છે એનું અલગ મહત્ત્વ છે. બહુસંખ્ય
વક્તાઓના ગંભીર વક્તવ્યોથી લાંબા-મારગમાં
આ કાર્યક્રમ જેમાં રણવીરભાઈએ કાર્યક્રમના
સંચાલન દરમિયાન તેમની ભાક્ષણિક શૈલીથી
નર્મમગ્ધરી વાણીમાં વિદ્યાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત
શ્રોતાઓના સર્વો રાહતકાર્ય કર્યું હતું.

ગ્રંથના સંપાદક રમેશ ૨. દવેએ ગ્રંથની રૂપ-
રેખા આપતા જણાવ્યું હતું કે ગ્રંથમાં ચાર
ગઠારના લેખોને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે :
(૧) સર્વેક દરેક વિશે પૂર્વે વિદ્યાને દારા
લખાણેલા લેખો, (૨) અભિનંદન ગ્રંથ માટે
લખાણેલા, પરંતુ ગ્રંથ પ્રગટ ન થતાં અવગ
મુદિત થયેલા લેખો (૩) અભિનંદન ગ્રંથ માટે
સંચલિત થયેલા લેખો અને (૪) નિમંત્રણ આપીને
લખાણેલા નવા લેખો. અભિનંદન ગ્રંથ માટે
લખાણેલા કેટલાક લેખો અપવન ગ્રંથ માટે
અપ્રસ્તુત બનતાં તેના અહીં સમાવેશ કરવામાં
આવ્યો નથી. દરેકના સમગ્ર પાસંઓને અપ્પાસ
કરવા ઇચ્છનારને એ સામગ્રી એક જ ગ્રંથમાં
સુલભ બને તે હેતુથી કેટલાક લેખો પુનઃમુદિત કરી
અહીં સમાવ્યા છે. દરેકના વિવિધ પાસાં—
નવલક્યાકાર, નાટ્યકાર, ઇતિહાસકાર, જીવલક્ષીકાર,

રાજનીતિ-ચિંતન વગેરેને આવરી લેતા જૂની અને નવી પેઢીના માણસ નેટલેા વિવેચકોના અભ્યાસ-લેખોનો આ મથકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિવેચનને સુપેરે ખમી શકે તેવી દર્શકની નવલ-કથાઓ આ ગેના લેખો આ મથકના લગભગ અરધો ભાગ રોકે છે. સપાદક તરીકે લેખકો પાસેથી લેખો પ્રાપ્ત કરતા પહેલ મુશ્કેલી અને ઉપદબ્ધ સહકારનો ઉલ્લેખ કરીને સપાદક સપાદન કામ માટેની એમની પાત્રતા પાછળ પોતાની માનુષ્યસ્થાના સ્થિતિ યોગદાન સદર્ભે જાણલાવ પ્રગટ કર્યો હતો. અતમા તેમજે મથકના પ્રકાશક જાણકારોના મથકના વિસ્તરતા જતા હદને ઉદારતાથી સંમતિ આપી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરેલો અને રણવીરભાઈએ (સપાદક તરીકે) તેમનામાં મુકેલી જાદા અને આપેલા માર્ગદર્શનને બહુમૂલ્ય ગણાવ્યો હતો.

દર્શક અધ્યયન મથકનું વિમોચન કરતા શ્રી હરીન્દ્રભાઈએ કહ્યું હતું કે સર્જક તરીકે મનુભાઈએ જે ભરપૂર રસ વહાવ્યો છે તેનો આનંદ પ્રગટ કરવા આપણે સૌ એમાં ઘણા છીએ. ઉદ્ધાટનનું પર્વ એ નર્મ્યતિનું પર્વ છે સૂરત સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનનું સ્મરણ કરતા તેઓએ કહ્યું કે તે સમયે ૫ ડિગ્રી ધ્રુવલાલજીએ પ્રદર્શનનું ઉદ્ધાટન કરતાં કહ્યું હતું કે ઉદ્ધાટન દ્વારા આપણા સૌના ચિત્તને પ્રદર્શન તરફ દોરવાનું કામ થાય છે, તેવી જ રીતે સર્જક દર્શક પ્રત્યે આપણા સૌનું ચિત્ત ઉદ્ધાટન પામે એ આ વિધિનો હેતુ ■

દર્શકની 'જાંઘળ અને યુક્તિ' નવલકથા વાંચી ત્યારથી તેઓ હાંપમાં દર્શક પ્રત્યે યુગ્મ ભાવનો અનુભવ કરતા રહ્યા છે સરસ રીતે વાતો કરવાનું વિશેષ વરદાન દર્શકને પ્રાપ્ત થયું છે એમની વાત કહેવાની રીત પર, હું યુગ્મ છું. માનવ માત્રમાં રહેલી જાદા એમની વાતોમાંથી પ્રગટ થાય છે મંથ વિશે પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતા છું : ૧૯૮૫]

હરીન્દ્રભાઈએ કહ્યું કે સપાદક દર્શકની નવલકથા-એનું વિવેચન કરતાં લેખોના વિભાગનું શીર્ષક 'દર્શકનો કથાલોક ઉદાત્ત માનવ્યની શીળી સાધના' રાખ્યું છે તે ધ્યાનાર્હ છે. એમાં વપરાયેલ વિશેષણો દર્શકના કથાલોકની સઘળી વિશિષ્ટતાઓ સૂચવી દે છે. દર્શકના કથાલોકમાંથી વહેતા કથારસ વિશે ઉલ્લેખ કરતા તેમણે ઉમેર્યું કે મનુભાઈને આપણે સતત કહેતા રહીએ. 'પ્રેમરસ પાને ધૃં.' પ્રસ્તુત મથકમાં અર્ધ ઉપરાત હરસો. દર્શકની નવલકથાઓનું વિવેચન રોકે ■ દર્શક સાથેનો પ્રશ્નોત્તર પશ્ચ સરસ રીતે જૂઠું થયો છે, દર્શકે લેખક કરતા વાચક તરીકેના ગૌરવ અને આનંદ વિશેષ અનુભવ્યા છે સાહિત્ય પ્રત્યેની આપણી દષ્ટિ કેવી હોવી જોઈએ એ વાચક દર્શક સૂચવી ભવ છે અતમા એમણે મથકના ત્રણેય યોજકોએ મથક સુલભ બનાવ્યો તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો.

હીરાબેન પાદકે મનુભાઈને શુભેચ્છા અને અભિનંદન પાઠવતા જણાવ્યું હતું કે તેઓ શાધીયુગીન નવલકથાકાર અને શાધીયુગના પુરસ્કર્તા છે, એમના સર્જનમાં શાધીયુગીન જીવનભાવનાઓનું દર્શન જોવા મળે છે. એમના સાહિત્ય સર્જનમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના અને શાંધીજીની જેમની બહુ ભાવનાઓ છે દર્શકના નારીપાત્રોમાં રહેલું અને આત્માના સૌંદર્યનું નિરૂપણ જોવા મળે છે, તે 'ધરે માહિરે' નવલકથામાંથી સાધનશુદ્ધિનો આશ્રલ પાત્રાનો એકરાર મનુભાઈએ કર્યો છે.

દર્શકની નવલકથાઓ વિશે પોતાના પ્રતિભાવો જણાવતા ડૉ. ઇન્દુલાલ ર. દવેએ કહ્યું કે દર્શક સર્જનની શોધમાં નીકળેલા આત્મા છે. એમની નવલકથાઓમાં ભારતીય સર્જનનું જ નહીં ગ્રીક સર્જનનું દર્શન પણ પમાય છે એમના બધા પાત્રોમાં શીલ અને સસ્કારિતાના દર્શન થાય છે. અનન્ય ગુરુ (પાત્રો)ની કલ્પ કાવિયર પરા દર્શકની કલ્પનામાં તાદ્ય બને છે. મુનશીની કલ્પ

ઈયે ઇતિહાસની રચના અને ઐતિહાસિક મીમાંસા કરી છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવું ઇચ્છે તે પુસ્તક 'આપણે વાસ્તે અને વેળવ'માં સમગ્ર પ્રજાના રામકર્ષક પુરુષાર્થનું આલેખન ભેદા મળે છે. અંતમાં તેમણે ઉમેર્યું કે ઇચ્છે તે ઇતિહાસકાર, સાહિત્યકાર અને કેળવણીકારને ત્રિવેણી સમ ભેદા મળે ॥

પ્રા. નરેન્દ્ર પદ્માણે ઇચ્છેને ઇતિહાસના માણસ તથા વસ્તુ બંધાવ્યું કે રૂઢ અર્થમાં તેમણે ઇતિહાસકાર નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના આધારે તેમણે જીવનદર્શન તારવ્યું છે. ઇચ્છેનું ઇતિહાસકર્ષક પ્રત્યક્ષ જીવનને મહત્વ આપે છે તેમના સાહિત્યમાં અને જીવનમાં ઇતિહાસનું ને દર્શન ઇચ્છેને લાગ્યું છે એ તેમને ભવિષ્યમાં કઈ દિશામાં વાળશે-એવા પ્રશ્ન કરી પદ્માણે એવું ભવિષ્યકથન કર્યું. હવે કે ઇચ્છેનું લુહિયોત્રથી દૂર જઈ રહ્યા છે અને ને રીતે આજીવ વધી રહ્યા છે તે જાતે જ કે હવે પછી તેમણે શ્રી અરવિંદની આજ્ઞા કમંધોત્ર છાંડી આત્મપ્રાપ્તિમાં લીધે જીવે પ્રજ્ઞાતરણ જનશે.

ઇચ્છેની રાજનીતિ મીમાંસા વિશે જોવામાં પ્રા. જયંત પદ્માણે કહ્યું કે સ્પીનોઝાની આજ્ઞા તેમની રાજનીતિ-મીમાંસાની સુચારી છે-નોટ કે કોટીસાઈઝ બટ ટૂ અફરેટડ' આમ ઇચ્છે રાજનીતિમાં કોટીસાઈઝ નહીં, પરંતુ સમજની ખીલવણીને અભિગ્રમ અપનાવ્યો છે. સોફીસ્ટીસ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, આઈસ, ગાંધી વગેરે એમની રાજનીતિ મીમાંસાના અક્ષરપાત્રો છે. એમનાં રાજનીતિ વિષયક ત્રણ પુસ્તકોમાં ગાંધીવાદ, માર્ક્સવાદ, લોકશાહી તેમ જ સોફીસ્ટીસને એમણે લોકશાહીના સંદર્ભમાં મનવ્યા છે. અત્યા તેમણે ઉમેર્યું કે એમની લોકશાહી મીમાંસા તત્ત્વતઃ એમનાં સોફીસ્ટીસ વિશેના સ્વાધ્યાય પર આધારિત છે.

ઇચ્છેનાં મુખ્યન મિત્ર પ્રકાશ ન. શાહે ઇચ્છેના

વ્યક્તિત્વના પરિચયાર્થક ચિત્રોનું સમજી કરતા કહ્યું કે 'ઇચ્છેના રેશમાંના આમુખમાં ઉગાથકરણાઈએ ઘેડેસવાર ઇચ્છેનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. આ અપારાધી ઇચ્છે સામતી પરિવેશમાં ભેદા મળે છે. 'કોરાઈ'નાં લખાણો વાંચીને એમને ચહેલા કેટલું રૂપાંતર ઇચ્છેમાં થાય છે. મુખ્યન વચે ઇચ્છે, 'તી' કુર્ચાકાસ'માં નિરૂપિત પાત્ર ગંભીરના રૂપમાં પોતાની જાતને પ્રવક્તા કરતા થયા હતા. પછી આજના ઇચ્છે એ ગંભીરનું રસોધાર છે. ઇચ્છેમાં રોમેન્ટિક તત્ત્વ ભેદા મળે છે, જના વાસ્તવની જીમિ એમના પર બેસાડેલા રહે છે.

સમારોહના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી જોવામાં થયતવાઈએ કહ્યું કે અનેક અભ્યાસી સેખકોને મનુભાઈ કેવા લાગ્યા તે મૂલ્યવતી આ અભ્યાસ મ થ છે વિવેચનયોગે આ પુસ્તક દ્વારા કીપનીંગ (deepening) થાય છે સજ્જ ઇચ્છેના વિનિધ પાસાઓને અનુલક્ષીને તેમના જિહ્વાજીને પામે તેવું વિવેચનનું ઉપકારક પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં અવતર્યું છે એ આન હાથક ખીના છે. આમ ધર્મ ઇચ્છેની સિદ્ધિઓ લેખ જ અપાઈઓને નિદેશ થયો છે એ માટે તેમણે સ પાઠ અને પ્રકાશકને અભિનંદા હતા. તેમણે વિશેષમાં ઉમેર્યું હવે કે ઇચ્છેની 'કીપનીંગ' નવલકથાએ તેમને પ્રભાવિત કરેલા. ત્યારથી તેમની પર ઇચ્છેનું કામજી રહ્યું છે. મનુભાઈને નાનાભાઈ અને ગાંધીજી પરદાન મળ્યું છે કેળવણી અને શિક્ષણ વિશેનું એમનું જાણ 'સર્વોદય અને શિક્ષણ' પુસ્તકમાંથી મળે છે આજીવન શ્રદ્ધા, આશા અને પુરુષાર્થના રેવન દ્વારા જીવન શિક્ષક અને સ સ્થા-સજ્જનું જિહ્વાજી તેમણે પૂરું પાડ્યું છે, એટલું જ નહીં, એ કામ કરતા કરતા એમણે સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. ઇચ્છે જીવનના ઉપાસક-કહેા કે નેતૃત્વના માળી જી મનોહર વર્ણને અને ઉદાત્ત જીવનદર્શન રૂપે એમને જીવ સહજ જી સુદર વાક્યો-સુક્રિયામાં પ્રગટતી જીવન ભાવનાઓ, વિચારો વગેરે પામવા માટેનો એમનો પુરુષાર્થ રહ્યો છે. અંતમાં ઇચ્છેના

ઈતિહાસનું વિશેષ બોલતા તેમણે કહ્યું કે દર્શકો
ઈતિહાસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચતુર્થ સ્વરૂપ દર્શક
કર્તું છે, કારણ કે તેમણે ભારતને—તેની પ્રભાને
ચાવી છે. દર્શકની માન્યતાને સાહવાની રીતિએ
તેમને ઉત્તમ સજ્જ અને ઉત્તમ શિક્ષક બનાવ્યા છે

આ પ્રસંગે પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતા
મનુભાઈ પંચોલીએ બહુબોધ કે હુ સાહિત્યને
હૃદયનું ઉદ્દાત્ત કરનારી પ્રવૃત્તિ તથા હુ.
સાહિત્ય હૃદયને પ્રકાશાન્નવલ કરે છે. પુદ્ધિ અને
હૃદયના કાર્યક્રમનો ભેદ દર્શાવતા તેમણે કહ્યું કે
સાહિત્ય એ હૃદયની લીલા છે. એને પુદ્ધિની લીલા
બનાવી દેશે તો સાહિત્ય કમ રહેશે.

એમની નવલકથાના શિથિલ બંધ અંગેની
ટીકાને પ્રત્યુત્તર બાળતા તેમણે કહ્યું કે જો
નવલકથામાં વ્યવસ્થિતિ, કમિકતા વગેરે હોય તો
પછી તેને રૂઢ સ્વરૂપના ચોઠઠામાં બાંધીને ન
મૂલવલી જોઈએ. સાહિત્યની રચના ચેતન્યના
સ્ફૂટ થતા રહસ્ય દારા માથે છે આથી નરી પુદ્ધિથી
સાહિત્યને માપવું ન જોઈએ

સાહિત્ય પરાશયી છે એવી માન્યતાને વિરોધ
કરતાં તેઓએ ઉમેર્યું કે સાહિત્ય અને સજ્જને
સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. રાજ્યસત્તા પ્રમળ હોય
ત્યારે સાહિત્યકારે વિશેષ સમર્થ બનવું જોઈએ.

સાહિત્યે રાજવાણ્યની ન ધતુ જોઈએ, જેનું
ચિત્ર ગુલામ છે તે ઉત્તમ સાહિત્ય નહીં
સજ્જ થકે.

પોતાને ઇતિહાસના માન્યતા તરીકે
ઝોળખાવતા તેમણે ઇતિહાસનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ
કર્તું હતું, ઇતિહાસ એટલે સામાજિક સ્મૃતિ.
સામાજિક સ્મૃતિ વિના વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ જ
સભવતું નથી. તેમણે વિશેષમાં કહ્યું કે ઇતિહાસ
મારે માટે એક આધાર છે તેની ઉપર હું જોશો છું
નવલકથા એ ઇતિહાસ નથી નવલકથાકાર ઇતિહાસ
એટલે પચાવી ચકે છે તેટલો તે નવલકથામાં
આલેખે છે

અંતમાં સાહિત્યકારોને પણ ઉપમાની—
ફૂલની જરૂર છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવા તેમણે
કહ્યું કે જેમ સૂર્યપ્રખીનું ફૂલ સૂર્યપ્રકાશમાં જ
ખીલી જોઈ છે તેમ સાહિત્યકાર પણ પ્રેમની
ઉપમા પામતા ખીલી જોઈ છે. આ પ્રમાણે
કઈ ઉત્તમ કામ થયું છે તેનો પણ પ્રકાશક,
સપાદક અને પરામર્શક—એ ત્રણે મિત્રોને બધ છે.

સમારભના અતમા પ્રાણોર્થિકા કુમેરશાસ
વતી પ્રકાશક લાઈબ્રેરિયામાં પરીખે કોનો
આભાર માની કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા જહેમત
ઊઠાવી તે બદલ કોને ધન્યવાદ આપ્યા હતા.

આવકાર

‘વિશ્વમાનવ’માં હેતુવાર પ્રગટ થયેલ ઇસ્લામ અંગેની લેખમાળા અહીં ૭ થયેલ થઈ
છે. આ લેખમાળાનો અને પુસ્તકનો અગ્રણ્ય હેતુ ‘ખિનમુસ્લિમ પ્રજા ઇસ્લામથી સુપરિચિત’
થાય’ એ હતો. ૧૦ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલા ૨૦૦ પાનાના આ પુસ્તકમાં ઇસ્લામના
આરંભથી એક હજાર વર્ષના વિકાસની ગાંધી જોવા મળે છે મહમ્મદ પયગંબરની વિલક્ષણ
પ્રતિભા અંગેના આરંભના બે પ્રકરણો વિલક્ષણ ધર્મગ્રંથ તરીકે કુશળે સરકારી મૂલ્યાંકન અને
ધર્મોત્તુ ઇસ્લામમાં પ્રતિબિંબ જેવા પ્રકરણો અભ્યાસપૂર્ણ તટસ્થતાથી રજૂ થાય છે મુસ્લિમો
ખિનમુસ્લિમો અને જગતના લોકોમાં જેમને રક્ષ છે તેવા તમામ લોકોને આ પુસ્તક ગમશે
એક ધર્મ વિશે વિધર્મી વ્યક્તિને અભ્યાસ કેવો હોઈ શકે એ જોવા માટે પણ આ
પુસ્તક વાંચવું જોઈએ.

ઇસ્લામ-ઉદય અને વિકાસ-ડૉ. લોગીલાઈ ગાંધી વિશ્વમાનવ સંસ્કાર ટ્રસ્ટ,
જ્યુપીટર એપાર્ટમેન્ટસ, વોડાદરા-૫, ડિ. રા. ૨૦-૦૦ (નવું માર્ગ અંક-૨૦).

અપરંપાર આંદોલનો ખરાં— પણ આદરણીય પ્રતિકારો કેટલા ?
—લોગીભાઈ ગાંધી

હેલા મહિના • સવા મહિના ‘હરમિયાન
યુજરંગમાં’ જે હદે એ જે પ્રકારે સમસ્ત વાતાવરણ
હોવાનું છે તેથી આઘાત પામેલા અનેક ભ્રમત
નામરિકાના મુખે, એક પ્રકારની હનાયા અને
સત્તમ લાચારીના ચબ્દો સાંભળુ છું, ત્યારે
વ્યથિત થઈ છું. હેલા એક કાયદા અગાઉ ‘નવ
નિમોજી’ની ધટનાથી શીકીને આજ દિન સુધીની
ધટનાઓ ચિત્ત પર એકાએક ધસારો કરે છે !
‘નવ નિમોજી’ નિમિત્તે ૧૦૩ યુવાનોની
આકુતિઓએ કમ સે કમ વાતાવરણમાં જે
ક્રાંતિકારી મિલજનો અમારો પ્રગટ કર્યો હતો
તેની પાછળ એક વિધાયક પ્રેરક બળ હતું.
અસમત, એનો આર ભ ડાઝાસવનિવાસી
વિદ્યાર્થીઓના વધતા જતા રૂઢ-મિલ-મોઘવારીઓના
ઉકલનો દર્શારો હતો પરંતુ એમાંથી જે ચેતના
ભગી તે હરકારી - વહીવટી સ્તરે વ્યાપક
બનેલા બહારવારની નાજુદી માટેના પ્રબલકીય
વ્યાપક આંદોલનમાં પસટાર્થ ગઈ આંદોલન
સમસ્ત પ્રજાને જોડવાનું બની રહ્યું હતું.

અસમત, એ હરમિયાન આર ભા અને વચ્ચે
વચ્ચે, અવારનવાર તોફાની કાર્યક્રમો, આત્રોહ
બાળ - ભગ અને અધ્યાધુન કાર્યક્રમો વાતાવરણને
સુસ્થ અને હુમ્મિલ કરતા રહ્યા હતા પરંતુ પ્રીછ
બાળુ. યુજરાતના સદ્ભાગ્યે, જયપ્રકાશજી અને
રવિશ કર મહારાજની ઉપસ્થિતિ અને શિષ્યામણુનો
પ્રભાવ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વરતાતો હતો એમની
પ્રેરણા અને આશીર્વાદ સાથે શાંતિમય ચિસ્તબદ
કાર્યક્રમોની નેમ સાથે ચર થયેલી ‘લોકસ્વસાલ્ય
આંદોલન’ની એક નાનીશી લહર, મોરારજીભાઈ
દેસાઈ જેવાના ઉપવાસો, બી. કે. મજુમદાર અને

ઉમાશ કર ભેશી જેવા બૌદ્ધિકાની સક્રિયતા, ઉપ-
રાત વિપક્ષોનું ચાલુપણ. આ બધાના પ્રતાપે
યુજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રથમ જાની ગઈ પ્રચ્છિત લોક
સમર્પનાથી જેનો જન્મ થયો તે ‘જનતા મોરચો
અને અંતે, બાલુભાઈ જયભાઈ પટેલ
જેવાના નેતૃત્વમાં ચલાયેલ ‘જનતા મોરચો
સંકાર’નો જન્મ થયો તેણે આપખુદ કેન્દ્ર
સરકારના ‘મિસા અને પ્રીસેન્સરશિપના ફતવાઓ
નિર્ભયપણે અવમાન્ય કરીને, લોકશક્તિના ખભે
ચઢીને, જનતાની સરકારનો અવનવી મિલજ
પ્રગટ કર્યો.

આ ધટના કે-ટોની સત્તાને ચોકાવવા નિમિત્ત
બની દેશ પર રાજકીય કટોકટી લઢાઈ ગઈ.
ભેદામ ધરપકડો અને આપખુદશાહીનો ભનડોર
ફરી વળ્યો, જનતા મોરચો સરકાર નાજુક ઘડ.
પરંતુ, યુજરાત માટે સાચી દિસાના નવનિર્માણની
ઝેલી ઝનક—હા, ઝવક જ—પેટ કરી ગઈ જે
હજીવ પ્રેરણા આપતી રહી છે.

આંદોલનોના હીદાર

આ પછીના એક કાયદા હરમિયાન યુજરાતમાં
નાનાંમિટાં અનેક આંદોલનો થતા રહ્યા

* તા ૧૫ એપ્રિલ (૮૫ - ૧) રાજ સંપાદેલ અને તા
૧૦ મે ૮૫ ના રાજ જન્મશુભિ-પ્રવાસીમાં જાપાલેલ, આ
લેખ, વણવણ વચ્ચે વિદેય-જન્મ, પ્રભને ભેટનાડું
નહી, તે કપાડું બની રહેલા-આંદોલનના સદર્શમાં
કપાલેલી માની યુવકુદિલ કર્યો જે અસમત, આદરણીય
પ્રવિકારો સામેલ સરકારો જે હીન કાયદેલ જેલે જે
પણી તો, કેવળ કનૂની અતિમવાદીઓ અને યુડા
વતેલ જે કાયદે બલ છે

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, આધ્યાપકોથી માંડી નાનામોટા વ્યવસાયોના વિવિધ સ્તરના કર્મચારીઓ તથા કામદારો સહિતના 'સરવામહો'ના સમાચારો જાણવારે જાણમાં વાંચવા મળ્યા છે. એમાંના કેટલાક પોતાના પરત્રવધારા અને સગવડવધારાના દત્તા કેટલાક માથે આવી પહેલા અન્યારો યા માની લીધેલા અન્યારો સામેના હતા. તો કેટલાક પોતાની સ્થાપિત ઠિતોની સુરક્ષા માટેય હતા !

વાસ્તવમાં સમસ્ત સમાજના હિતોના ખ્યાલ કરીને, પોતાની માતૃશ્રીએ રજૂ કરનારા બેઠુ જૂજ હતાં. 'ઐથીય જૂજ આત્મભોગ આપીને સમાજના કર્મચાલુની નેમ મરાવનારા હતા. આથી ને ચિત્ર આપો સામે ઊભુ થાય છે એમાં ભાગ્યે જ કશું દેવત દેખાય છે. સરવામહો બ્રાહ્મ એકંદર શાશ્વત્વ વધતું જવું ભેઈએ. આશા અને શ્રદ્ધાનો તંતુ બંધાતો જવો ભેઈએ. એવું ચિત્ર ઊપસ્થિત નથી હા. સગવડની ધાકધમકી-દાદાગીરીના ભેરે, અથવા પોતાના વ્યવસાયની સરકાર અને પ્રભને પારાવાર મરજ હોવાને સમજે, મોટે ભાગે ખાટતા રહ્યા છે ખરા.

આ જ પૂરે અને આજે

આ જ પૂરે, મહદઅંશે ગરીબ અને તવંતર, શોષિત અને શોષક વર્ગોના હિત-સમુદાયોની આસપાસ ધર્મનો ધત્તા રજા છે એમાં વર્ગવિરોધ ઘટાડાનો કોઇના તરફથી ભાગ્યે જ પ્રયાસ થયે છે. નરી બેચત્તાણને કારણે વિદેશો અને સઘર્ષો વધુ ને વધુ ક્રાંતિસ અને હરે ભનવતા રવા છે. ઉપરાંત, અવારનવાર કોમ-કોમ (ધર્મ) સંપ્રદાયના આધારવાળી વચ્ચેના અંદોલનો દિ સક ધધ જતા હતાં અને બને પહેલે હારી-ધાકીને રખી જતા હતા.

પરંતુ હવે તો, શહેરો અને નગરોમાં નહિ, ગામડે ગામડે અને ઘરો ઘરો વર્ણ-વર્ણ વચ્ચેના ધર્મલો-ખાસ કરીને, હિંદુ

સંપ્રદાયોમાંના સવળો અને અવળો : 'શિવલી' શાંતિઓ અને 'નીચલી' શાંતિઓ વચ્ચેના વિરોધો વધતા ચાલ્યા છે, ને આમાં સમાજના પાયાને છિન્નભિન્ન કરનાર નીવડે એવા છે ! આપણા જેવા દેશ માટે વર્ગવિરોધ કરતા 'વર્ણવિરોધ' વધુ ખતરનાક નીવડશે. અહિંસોસ છે આપણે એ હકે ધરી ગયા છીએ.

મોટા ભાગનાં આદિવાસી આરંભે મોટે આવકાશ વા વિચારણીય મુદ્દાના પાયા પર આંતરિક રહે આરભાતા હોવા છતાં, રાજકીય પહેલો વા અન્ય સંકુચિત હિતો પોતાના લાભને ગણતરીએ તેના ઉપયોગ કરના-સાથે છે ત્યારે તે તે આદિવાસી અથકર વિકૃતિને પામે છે.

દરેક દરેક આદિવાસીનું પુષ્કળરણ કરવાનો અહીં સવાલ નથી. એક અસ્થિત માટે એ યકષ પશુ નથી. પરંતુ યકષ એટલી તટસ્થ રૂતિ સાથે એકનો અભ્યાસ થાય આપણે કશુંક શીખીએ, વધુ શાશ્વત્વથી શ્રીએ એ બહુ જ મહત્વનું છે. જે અહીં તો વિચારવા યોગ્ય એક મુદ્દો ધ્યાન પર આવે પા ઈચ્છુ છું.

આપણા જેવા લોકસાહી દેશમાં લાગી કે જોડી રીતે પોતાને અન્યાય લાગે તેનો પ્રતિકાર કરવાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, એ માન્ય કરી લઈએ. પરંતુ જે-તે આદિવાસીમાં માત્ર પોતાના હિત ઉપરાંત જેમને જેમને તેની સાથે સીધા સંબંધી હોય તે બધાનો ખ્યાલ કરવો એટલો જ જરૂરી છે. વાસ્તવમાં સમગ્ર પ્રભના હિતની સાથે આદિવાસીની વર્ગજૂથનું હિત સંબંધાયેલું હોઈને, તેમાં લાગતાવળગતા તમામ હિતોએ યોગ્યતા પ્રમાણમાં પોતાના તરફથી ત્યાગ કરવાની તત્પરતા રાખવી એ અવશ્ય લાગી છે. તેટલે અંશે જ સમાજના નવનિર્માણની દૃઢ ઈમારત રચાશે.

કુરાચી આનૃત્તિ

અધિકતર કુખની લાગણી તો એટલા માટે

ચોથ છે કે આપણી પ્રભાને મહાત્મા ગાંધીએ
 લગભગ ચાર દાયકા સુધી સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાંત
 અને તેના આચરણના નકકર ધર્મથી પાઠો આપેલા
 હતા, ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યાના તો
 મનસા-વચસા કર્મણા અહિં સહ હોય તે જ સાચો
 સત્યમી હોઈ શકે, પરંતુ ગાંધીજી આદર્શવાદી
 છતાં વ્યવહારુ ય હતા એથી જ એ વારંવાર
 અનેક નુસખાઓ સૂચવતા રચા હતા આને
 એવું-હાઈ માફ કરું તો તે અલ્પવય એવું કંઈક
 કરીશકીએ.

× સત્યમી પોતાની દૃષ્ટિએ અચૂક ધ્યેય
 પરિપૂર્ણ કરવા સાડું સત્યાગ્રહને અનિવાર્ય માનતા
 હોય તો પણ તે જ ધ્યેયની પૂર્તિ માટે બીજા
 ધણા માર્ગો હોવાનો પૂરો સભવ છે. જ્યારે
 બધા માર્ગો એળે જાય ત્યારે જ ના છૂટકે
 તે આ અંતિમ અમોઘ શસ્ત્ર ઉપાડશે—સાખી
 વ્યક્તિ, વસ્ત્ર કે સમૂહ ત્રમે તેટલા નિષ્પૂજ્ય હોય
 તો પણ તેમનું હૃદયપરિવર્તન શક્ય છે એવી
 બહા સાચે જ ઉપાડશે.

× સત્યાગ્રહ કરનારાઓએ પણ એ સૂલવા
 નેનું નધી કે સત્યાગ્રહ આદરનારો સમૂહ ત્રમે
 તેટલા મોટા અને સાચો હોય તો પણ મોટે
 ભાગે તો તે સમસ્ત સમાજનો એક નાનકડો હિસ્સો
 જ હોવાનો છે. એ પોતાના સિવાયના કોઈની
 તમા રાખ્યા વગર પોતે જ એક માત્ર સાચો છે ને
 તેમાં નહીં જોડાયેલા બધા ખોટા છે; તેના કુદમનો
 કે વિરોધીઓ—એ એમ માનવું એ તો સત્યાગ્રહ
 માટે નામોશીરૂપ છે

ઉપરની બંને વાતો બર લાવવા સાડું સત્યા-
 ગ્રહીએ સાચા માનીને આદરેલા સત્યાગ્રહ બંને
 પ્રભાના વિશાળ સમૂહનો સહકાર વા જોજામાં
 એણે તેમની સહાનુભૂતિ બળે એ માટે તો મથવું
 જોઈએ

*

ગાંધીજીની ચિર વિદાયને ચાર દાયકા પૂરા
 થવામાં છે. એમણે આપેલા પાઠ એમના જમાનામાં
 પૂરા પચાસવા ન હતા મહાત્મા ગાંધી બાહ જન્મ-
 પ્રકાશજીએ લગભગ બે અઢી દાયકા સુધી મહાત્માના
 અતિ આદર્શવાદી મનસા-વચસા-કર્મણા સંપૂર્ણ
 ચુક સત્યાગ્રહને મર્યાદિત વ્યવહારુ રૂપ આપતા,
 ચાતિમય પ્રતિકાર ચળક પ્રયોજવાની વિનમ્રતા
 દાખવેલી, જે પી મહાત્માના વ્યવહારુ
 મુદ્દાને પોતાની રીતે સમજાવતા એક વખત
 પોતાના ‘સમાજવાદી’ સાથીઓને સમોધતા
 એમણે એ મતલબનું કહેણ કે તમારા
 સત્યાગ્રહીની સચ્ચાઈનું પારખું બિ છે કે
 જેની સામે તમે એ શસ્ત્ર ઉપાડ્યું હોય તે સમૂહ-
 માનાંય કમસે કમ પાંચ દહા ટકા તો તમારી વાત
 માન્ય કરતા હોય સહાનુભૂતિ બનાવતા હોય તેમને
 પોતાની મર્યાદામાં રહીને સહાય કરવા તમાર હોય
 એટલું તો તમારે કરી બતાવવું જોઈએ.

મહાત્મા ગાંધીના આદર્શની દિશામાં જન્મ-
 પ્રકાશજીની વ્યવહારુ કસોટીએ દેશભાષ
 સત્યાગ્રહોમાં દેશાકે એના વિચાર કરતા જ મૂક
 બની જવાય છે.

(૨૫-૪-૮૫ વડોદરા)

સરકારી નોકરીની બરતી-

“પ્રભાકર રાજત્રય દેહજ લાગકાની આકષ્ણીયા જ સરકારી જગ્યાઓની વહે મણી કરવામાં
 આવે એજ લાગકાતને નિર્ણયનુકુલી જુદી ઠેમોના સખોનુ બનાવેલું એક પરીક્ષક મંડળ કરે”

—મો ક. ગાંધી

(અસરદેહ મંચ ૨૪ થા ૧૭૬) (નવજીવન ૮-૧-૧૯૨૪)

આ સાયસેન્ટ જનરેશનને કેણુ કિયાશીલ બનાવશે ?—પ્રા. સુરેશ બેવી

વેરઝેર જગાડીને પોતાનું હિત સાધી લેનારા, માનવદોષ અને દેવને વધારનારા, સમાજમાં, વર્ગોમાં ભ્રમરે એ એક અતરનાક પરિસ્થિતિ છે. સુમેળ, સમાધાન જેવા ચંદ્રો આ દરમિયાન વપરાતા રહે છે પણ એ સિદ્ધ થાય એ માટેની અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ચોક્કસનાનું કોઈ ગંભીરતાથી વિચારતું નથી. જાનથીવી વિચારચક્રિત કુપ્રેરિત થઈ જાય, એવી વિવેકબુદ્ધિ પ્રકટ થતા પહેલાં જ રૂંધાઈ જાય એવા વાતાવરણમાં આપણે છેલ્લા ત્રણેક અઢિત્તાથી છુટી રહ્યા છીએ, એવું શું છે ને છુદ્ધિશીલોને કિયાશીલ બનતા રોકે છે ? દિલ્લીમાં ને આતંકવાદીઓએ જોખમથી હત્યાકાક સજ્જો તેનાથી વધારે દાખત તો એ લોકો છે નેઓ પણ બળથી આતંક ફેલાવીને પોતાના હઠામઠી વલણથી વિચાર અને વિવેકને જ પેસ સરજી રહ્યા છે, આ પરિસ્થિતિ અમુક સમય પૂરતી જ રહેવાની છે, પછી નમ્મું પાણું થળે પડી જવાનું છે એમ માની લેવાનું જોગપણુ આપણને કારે પડશે '૮૧ના અનુભવમાંથી પ્રભુ કે ચાલો કશું શીખ્યા નથી. સિદ્ધાંત સંસ્થાઓને આતંકને કારણે તાળાં મારવા પડે એ પરિસ્થિતિ કોઈ પણ સરકારી સમાજને માટે લાજનરૂપ છે.

વિદ્યાપીઠનું એવા સમયમાં તો ખાસ કતવ્ય હોય છે, સમાજ સાથે એને આંખે સંપર્ક નથી. વિદ્યાપીઠોમાંથી જ આવ્યા વિશ્લુબ્ધ સમયમાં સુચિન્તિત વિચારની સરવાણીઓ વહેતી થવી જોઈએ આ પરિસ્થિતિને આ કે તે વર્તનો પડા લીધા વિના કશી દિલ્લોરી વિના તર્કાસીને એના અનિષ્ટ પરિણામોના ખ્યાલ વિદ્યાપીઠોજ આપી શકે એને માટે વિદ્યાપીઠોના છુદ્ધિશીલોએ વિદ્યાપીઠોમાંથી બહાર નીકળીને સમાજ સુધી

પહોંચવું જોઈએ. વૈચારિક જન્યિત લાવવી જોઈએ છે. એવું શું નમ્મું છે જેને કારણે દિલ્લોરી દાળવું, સિદ્ધાંત પામવાની પ્રક્રિયા ને જ તોડી પાડવી, સિદ્ધાંત સંસ્થાઓને જ શત્રુ ગણીને ગાટકણુ એવી જુતિ વિદ્યાર્થીઓમાં લેખી થઈ છે ? વિદ્યાપીઠો ખૂલે ખૂલે લેખી થઈ ત્યારે પ્રભુમાં જલેલી જાનપિપાસાની લોતક એ પરિસ્થિતિ છે એમ આવીને આપણે હરખાવા હતાં હવે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી આ કે તે નિમિત્ત લેખી કરીને વિદ્યાપીઠને બંધ રખાવે છે, વિદ્યાપીઠમાં મણતા હજારો વિદ્યાર્થીઓ અમુક એક અવિચારી જૂથની ભોલુકામીને ચરણે થઈ જાય છે, આ સાયસેન્ટ જનરેશનને કેણુ કિયાશીલ બનાવશે ?

આતંકને ચરણે થઈ જવાની જુતિને એવી પાછળ રહેલી પ્રભુની નિષ્ક્રિયતા અને ઉદાસીનતાને ચલાવી લેવાની જુતિને, દૂર કરવા માટેની પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, ઝેર નેટલે જોડે નમ્મું છે તેટલે કાઢે જઈને આ વિશે વિચારવાનું રહેશે. નહિ તો આ દેવ દરી દરી માણું છડાવા જ કરશે.

ને પરિભળાએ વિચારચક્રિતના મુળમાં કુદારાધાત કયો છે ને પરિભળાએ પ્રભુની વિવેકબુદ્ધિને પ્રકટ ન થવા દેવાનો નિષ્કાર કયો છે તે પરિભળા સામે મુજબું પડશે. એ પરિભળા રાજકીય પક્ષોમાં હોય, શાસ્ત્રોમાં હોય કે પ્રભુના અમુક વર્ગોમાં હોય તો એવી સામે આપણે ટકર લેવાની રહેશે.

એક મોટી ચિન્તા આજની પરિસ્થિતિને કારણે વધુ ઉમ જની છે.

ચાત્રપ્રાપ્તિનો ઉત્સાહ, નમ્મું જાણવાની ઉત્સાહી જુતિ, જાનના હેતુમાં નવાં નવાં સાહસ

કરવાની નાદરે જાણના-જાણે મારે કયું
 અનુભવ લેતાવરણ આજે રહ્યું નથી. કિયા
 પ્રતિક્રિયાના વિષયમાં કસાઈને આપણે જાણી
 રહ્યા છીએ એમથી મુક્ત કરાવે એવી પરિસ્થિતિ
 સંવર્ધન કરવાની વ્યવસ્થા ઉપજાવવી પડશે, જે
 વિશે અમુક સંજ્ઞા પુરતી લેવાઈ આવે તે એ
 ઓસરી નાંધે એવું બનતું રહ્યું છે આ પ્રસંગે
 પરાજી એમની જીવનતા બોલે આપણે પરાજી છે, એ

શાસ્ત્રપણ-શામન ?

જાણીશો તમને સમાજ છે જાણીશો આ
 વહેવાઈ ગયો છે વર્તમાન સ્થિતિ. જોકે એ
 ત્યારે સમાજના શાણા, વિચારકોએ સ્વસ્થતાથી,
 કીર્તિસિત એને અનુકૂળતાથી સમર્થ પ્રથમ સામિક
 રીતે હકીકત, વિચારો, અર્થરૂપે એ અન્યોન્યના
 દર્શનિષ્ઠ સમર્થ મુદ્દાં બાદે વ્યવહારની ધુનિઓ
 ફી રહેવાં થી તેની વિવ્રતભરી દરખાસ્ત સમાજ
 અને શાસન સામે મૂકવી એઈએ.

સાધારણમાં જેટલું કુશળ સ્થિતિમાં છે એક
 અનુભવ પ્રમાણે કુદરતે આપણા દેશ નાથકમાં
 ને પાછળ રહી ગયા છે, જેમને સોડી દરજ્જામાં
 સાવવા એઈએ એવી સામાજિક ન્યાયની હાલત
 ભીષ્મસાધા થઈ છે. પછી આવું વિચારતા
 આપણે એ મૂલ્ય પ્રમાણે કોઈમ કરતાં જોઈએ અને
 સંતિઓના વાર્તામાં વહેવારેથી ભારતીય સમાજની
 યાત્રિ જ એવી સમાજના વધુ વકરેલા પ્રાધીન્ય
 સ્વર્ણ ન કવચ વગર મેળવેલું હજી સુધી અજાણ
 તે વગર તિરાકરણની હતી અને એવી જ એવણે
 ખિરીય કાળના યોગી યુગદા સામે અનુભવ કરી
 ભારતીય સમાજના ભાગલા પાડવાની પ્રવૃત્તિ
 દુર્બલિતામાં દેશને ત્યારે જરૂરી લેણેલા

તે વધુ આપણે એઈએ છીએ એ અનુભવ
 ને સ્વર્ણ નીટું પાછી છે તેના અદ્યોતિઅર્થ
 જન : ૧૬૮૫]

ભારતી નિરંકરતા એને વધારે કડવું બનાવે છે. એને
 બળ વાપરવું, એર-કુલમથી ચોતાના કઠો ભરે
 કરવા. સામાજિક સજ્જારીને દુઃખના રહી ભેગા
 કરવો-આમાં જ અનુભવ લેતારો એ વધુ
 સમાજમાં હવે વધતો બંધ છે. એવી, સામે
 અનુભવની સમર્થ હવે આવી શકે, એ
 વિશાળિમાં જ એના મુદ્દાઓ મળેઈએ.
 (સાધારણ, સામાજિક પ્રવર્તન)

સમાજના સંવિધ

વર્તે તેના મૂળ સમાજના સ્થિતિ પાછી લેણેઈએ
 સમાજના ક્રમાચિત ક્રિયામાં એક સમુદાય
 પરિભાષ્ય બિલ્લુ જરૂરથી પશુ શા સાધીશકાયું
 ભારતીય સમાજના લોકશાહી મુદ્દાવિષય
 આપણે સ્વાતંત્ર્ય લેણેઈએ, સમાજના મુદ્દા
 નીત-અનુભવ કરી પાછી રહી વકરેલી, મુદ્દા છે.
 વર્ત-વર્ત વધે વેગવેગ, અવિન્યાસ કહેવાય
 વિશાળ, હિસાબે રૂપે વિચારણા લીધું છે.
 લાભ છે કે હવે કરતા ઉપચાર વધુ સમુદાય
 નીવડેલી છે એના સી. લોકશાહી કરેલા નવા
 મીરણ અનુભવે અમુક નીતિમાં નીતિ

વર્તે વર્તે અને સામાજિક ન્યાય
 સંવર્ધન એવી કોઈમિત્તે પશુ સમાજના સ્થિતિ
 નર્ત સર્વથી રહે. અનુભવે લેણેઈએ, કરતા
 આજે સામાજિક વિકાસ એટલો તો થયો જ છે
 કે જેવાઈદાર નીતરિકે આપણા પછાત પ્રાધીન્ય
 સામાજિક ન્યાય આપવાનો વિરોધ નહી કરે
 નહો એવું સમર્થન કરશે. અથત કે એમ
 કક્ષિતા બતાં લેણેઈએ સાચી હકે હાથે ન
 લેણેઈએ.

અનુભવ અને નીતરિકે સામાજિક સરમત
 કરવામાં આપણે ગોળા ખાઈ ગયા છીએ. શાણ

એથી જેવા અન્યાય દોષે એકલવ્યને કર્યો હતો એવા અન્યાય આજે આમાં એકલવ્ય દોષને તો શું પણ સુદામા અને કૃષ્ણને કરે છે. ખરી વાત, પેદીઓના પાપડું પ્રાપ્તિત તો કશું જ પડશે ન? ક'પલગન-ફરજિયાતપણામાં પ્રાપ્તિત નથી. પ્રાપ્તિત એ તો વ્યક્તિના અંતરમાંથી આવતો એકરાર છે તથાકથિત. આદર્શવાદે ધણા ગોચારો અવગણ્યા છે આત્મસંતોષમાં સમતુલ્ય ભેખમાં જ નય છે.

લોકશાહીમાં જ્યાં તકની સમાનતાને સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે ત્યાં અનામતની ભેજવાઈ એ વિરોધાભાસ છે અમુક વર્ણમાં જન્મે એથી જિયા ગુણ હોવા છતાં પ્રવેશ ન મળે અને અમુક વર્ણમાં જન્મે તેથી એના કરતાં ઓછા ગુણ હોવા છતાં પ્રવેશ મળે આ કેવા વિપર્યાસ ! પેદીઓના પગાલ પણાની અન્યાય અને શોષણની દુહાઈ દેતા આદર્શવાદનું માથું ગોઈ તમે આવી અનામત ભેજવાઈને ન્યાયી દેવો એ કોઈ રીતે તારીફ નથી. આ તો હલના છે, મનુષ્યનો આત્મા આવા ભેદાસુર સામે બંદ પોકારવાનો જ.

કોઈનાય હક મૂંટી લીધા પિના પગાલને સૌની હરોળમાં લાવવાના રચનાત્મક માર્ગો ન શોધી શકે એવી શું માનવ છુદ્ધ વાંઝણી ધઈ મઈ છે ? સ્વામી વાત તો એ છે કે આ બધી ભતતી મોઢાણ છે. વ્યક્તિગત રીતે અનામતને વિરોધ કરતા રાજકીય પુરુષો એમના પક્ષે વરદક્ષી ભેલવાનું આવશ્યક દુધારે અનામતને વેપાળી બાધામાં બચાવ કરશે. આપણાં છવનમાં કેવો કંલ ધર કરી મયો છે ?

* એક વાર માની લઈએ કે સામાજિક ન્યાયની સ્થાપનામાં અનામત એ પણ એક 'પગલું' છે. બધારે એને લઈ જાણુ પ્રમુખપન અંતર વિમલમાં હોવાઈ જતું હોય ત્યારે, શાણપણ સામા ? અનામતનીતિને વળગી રહેવામાં કે એને છોડીને પણ એનાથી સંવાદો લોભ પગાલોને મળે અને છતાં કોઈ બર, વધી ન લઈ શકે એવી છુદ્ધિગમ્ય સામાજિક ન્યાયની સંરચના મોઢવવામાં ?

મનોવિજ્ઞાન અને ઇકસ્યુટાએની મદદથી પગાલ વર્ગોનાં મેધાસંન માનકોને રાજધના ખર્ચે હુમ્યાતિહમ્ય સવલતો આપી મેરીટ્સ માટે સ્પર્ધામાં જીતવાની ફરજતો આપવાની સંરચના ન કરી શકાય ?

સેકન્ડ સ્ટીડીગન લઈ અનામતનો ઈર્ષાળ કોટલો ખાવા કરતાં, કમની એમ હૈવાવરો કુલે જન્મ મદાવતે તુ પૈકયમની મુબરી કરી શકે એવા ખમીરવતાં આપણાં પગાલ બાંકુઓને કેમ ન કરી શકાય ?

* એક વાર આ દિશામાં ચિંતન વળે તો અનામતના લાભ કરતા પણ બહુતર લાભ એમને મળે એવા અનેક પગલાં જરૂર પોછ શકાય સવાલ પોસિટિકલ વીલનો છે

લોકશાહીમાં સામાજિક માર્ગને સમુચિત સ્વીકાર સાસને કરવો ભોઈએ ગુજરાતનું શાસન હવે વિના વિલ ભે આરો માર્ગ કહે. બાકી રાજ તો રાજણની પણ કપો રચા છે કે.

(ચાલુંક દુઢાળીને- શિક્ષકવર્ગ- તા. ૧-૧-૮૫)

નાગરિક સંગઠને સૂચવેલી ફોર્મ્યુલા

નાગરિક સંગઠનની કારોબારીની આજની ભેઠક નાગરિક સંગઠનની કારોબારીની આજની ભેઠક નાગરિક સંગઠનની કારોબારીની આજની ભેઠક

નાગરિક સંગઠન અમદાવાદે અનામત વિરોધી આદેશનનાં અગિવાનો અને ગુજરાત સરકારને

જાને વચ્ચેની આંટી હોલે એ આચારી તા. ટના રોજ નથુ મુદ્દાની ફોર્મુલા મોકલી હતી સરકારે કેટલાક ફેરફારો સાથે તે સ્વીકારી હતી અને અનામત અંગે પકડાયેલા મિનોને મુક્ત કરવા અને મનેલી કુઈટનાએ અંગે દિલ્લોજી પ્રગટ કરવા ફરેલી વિનંતીને દાદ આપી હતી, તે અંગે સમઠન આશરની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. આદાલતના અમલોએ પણ સમઠનની અપીલ વિશે સમયસર પ્રતિભાવ લાખવીને મળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી અને સમઠનની સ્થાયી સમિતિ સાથે નથુ કલાક સુધી નિખાલસ ચર્ચાએ કરી હતી તે માટે સમઠન આશરની લાગણી પ્રગટ કરે છે.

૧૮ ટકાના વધારા ૧૬ થવાને બદલે રાષ્ટ્રીય સર્વસંમતિ સાથે સાકળવામાં આવ્યો છે તે આદાલતનારોને નાપસદ છે અને બક્ષી પંચની ૬૬ ટકા અનામત ૧૯૮૮માં ૨૬ થવાને બદલે ચાલુ રાખીને તેને રાષ્ટ્રીય સર્વસંમતિ સાથે સાકળવાની વાત છે તેની સામે પણ વિરોધ છે. આવાચારોની સર્વમાપી તપાસ માટે અદાલતી પંચ અંગે પણ તેઓ રુપરૂપતા ઇંગ છે. તેમ જાણ ઉવટના નિયુક્ત માટે ખુલ્લું મન હોવાનું તેઓએ અજાણ્યું હતું.

અંગે ઉમેરણું નેઇએ કે, નાગરિક સમઠને સુચવેલી ફોર્મુલા અંગે સરકારશ્રીએ પોતાનો નિયુક્ત બહેર કર્યો તે અક્ષરસ સમઠને સુચવ્યા પ્રમાણે નથી. સરકારે એ ફેરફાર કર્યો છે. બક્ષી, પંચ અંગે ૭મી જૂનના અખબારોમાં મુજબ રાઈકોર્ટનો વચગાળાનો મનાઈ કુદમ પ્રગટ થયો છે તે જોતાં આ પ્રશ્નનો ઉવટનો સુકાદો આવે નથી ત્યાં સુધી -સરકાર માટે અને સોને માટે વચગાળાનો કુદમ બંધનકર્તા ગને છે. અને એની ચર્ચા સજન્યુડિસ બને છે. એટલે એની ચર્ચા યદ્ય યકતી નથી તેવા મુદ્દાને કાચલે

વાટાધારો તુટી ન પડે એ જોવાનું નેઇએ. સમઠનનો આ અભિનમ સરકારે છોડી દીધો છે પણ એ સરકાર એ સ્વીકારે તો, બ્યારે આ મુદ્દો સજન્યુડિસ ન રહે ત્યારે, ૧૯૮૮ પછીની રિધતિ માટે બને પક્ષો વચ્ચે ચર્ચા માટે એ ખુલ્લો રહે. આને બદલે સરકારે દસ ટકા આપોઆપ સળગ ચાલુ રહે એમ પોતાનો આગવો નિયુક્ત બહેર કર્યો છે.

અદાલતી તપાસપંચ નાગરિક સમઠને વરિષ્ઠ અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની સલાહ પ્રમાણેના ન્યાયધીશ તપાસપંચના અધ્યક્ષ હોવા નેઇએ એમ સુચવ્યું હતું, જે ન સ્વીકારતા સરકારે વરિષ્ઠ અદાલતના કે હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિને અધ્યક્ષ તરીકે પોતે પસંદ કરશે એવો નિયુક્ત લીવો છે સમઠને સુચવેલી અને સરકારે સ્વીકારેલી ૧૮ ટકાના વધારા અંગે મુદ્દાનો ઉઠેલ બને પક્ષે યોડીક ચર્ચા કરી શખ્ડો બદલીને લાવી ન શકાય એવો નથી.

સરકારના પ્રતિભાવને દેશના રાજકીય પક્ષોએ આલકાર્યા છે અને આદાલત પાછું ખેંચાય તે માટે અવરોધ કર્યો છે. હવે બ્યારે આદાલતનારોએ રૂપમી જૂન સુધી કોઈ કાર્યક્રમ ન આપવાનું બહેર કર્યું છે ત્યારે બને પક્ષો ત્રણ મુદ્દાઓ અંગે એમની વચ્ચેના મતભેદો યોગાળી રૂપરૂ, એકમતિ સાધી લે અને પ્રબળવનને યાજે પાડવામાં સહાયક થાય.

નાગરિક સમઠને બને પક્ષો વચ્ચેના ત્રણ મુદ્દાઓને આશર આપે તે કેટલાક સળગેની આદાલતનારો સાથેની લગણુ ચર્ચાઓના પરિણામરૂપે હવે. નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિઓની મદદથી તેને યોક્ષસાઈપૂર્વક મુકવાનો સમઠનનો પ્રવાસ રહ્યો આ કે તે પક્ષને આવ્યા કે ખોટા દેવવામાં સમઠનને હરોળીય રસ નહોતો. સરકારના હાથા

બનવાનો. તે પ્રશ્ન જ નહોતો સંગઠનની
અવિધિને અંશગતરોમાં અને અન્યને આપકાર
કેળે છે તે પછી આટલું કહેવું લાગે છે.
તે નાગરિક સંગઠનનો જેમ દિસાનો અસલ
આદર અને અને કાયદો અને વ્યવસ્થા પુનઃસ્થાપિત
થાય તેનો એક માત્ર ચિત્તામાધી થયો છે.
અત્યારનાં બધાં મંડળોની જેમ તે પછી એક નવું
છે. રમી એપ્રિલનાં લોહિયાળ દિવસનો કારમો
અનુભવ ન છરવાતાં ચહેરના કેટલાક અપક્વ અને
વ્યથિત નાગરિકો એકઠા મળતા રહ્યા. તેમણી
સંગઠને આકાર લીધો. અત્યારે ગુજરાતમાં
સૌનું એક માત્ર લક્ષ વારંવાર કાઢી કાઢી
લેવા હોવાથી એ જ હોય. ગુજરાતના
મામડાઓમાં નગરોમાં અને ખાસ કરીને
અમદાવાદમાં અનેક નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા
છે. ઘર ખૂંડાઈને નાશ થયો છે. અમદાવાદમાં
લેવાએ માંડા મૂકી છે. ગુનેગારો પ્રકાશ્યા નથી.

સરોના ખડકલા થયા છે. અને પ્રમુખને સંભાષિતો
સંધિયારો રાજ્ય આપી રહ્યું નથી. આથી આજે
મૂળ ખૂણ જ અકળામણ અનુભવે છે. સલામતી
જળવાય એ રાજ્યનું સૌથી મુખ્ય કલ્યાણ
છે. પ્રમુખ કલ્યાણ પછી છે કે આગ હોલવવામાં
અને મેળ રચાવવામાં પ્રયત્નોશીલ રહે.

તા ૧૧મીની એક સમિતિમાં અનેક
સરોના થયાં તેને પરિણામે નાગરિક સંગઠને
લેવા પછી અને પછી સંધિયારો કાયદેસરે હાથ
ધરવા કરાંચું છે. હેપવાસ અને પછી સુખ
વેડું હવે અને કેટલાકની તોમરી હતી પણ
મેંટાલાવનાં સરોની લાગણીનું કોને અનુમાન
ન હોઈ રચાઈ સમિતિએ પ્રશ્ન છોડી દીધો હતો
અને જનસંપર્ક એમણેસ તેમજ કાયદો અને
વ્યવસ્થાની પુનઃસ્થાપના થાય તેને અમરપા
આપ્યું છે. (૧૧-૧-૮૫)

માધવસિંહ મહેર કરે

ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન માધવસિંહની અને
કોઈ અન્યત બંધવાન નથી. મેં એમને કહી એવા
પછી નથી. વરસો અગાઉ સંભળેલું કે તેઓ
ત્રિશાન્ધાસંગી છે સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો
માટે એમને દિલ્લચસ્પી છે એ પછી, જણા એમ
જાણવા મળ્યું કે સંદુલાલ યાદવની જન્મજયંતિ,
એમના પ્રભાવમાં તેમનું બહાર થયેલું અને
નવજીવન પ્રકાશન સંસ્થા તથા નિરુદ્ધાઈ દેસાઈ
નેવા સંનિષ્ઠ પત્રકારના માર્ગદર્શનનો લાભ પછી
એમને લાગ્યો હતો. તે, રાજકીય ક્ષેત્રે ડો
છવરાજ મહેતાથી મારી ધર્મસ્થિતિમાં લાઈ એમના
પ્રધાન મંડળમાં તાલીમ મળી હતી અને રૂઢીઠો
અદાણી તથા અધિભાઈ દેરજના ૨૦ રૂકે તેઓ
મુખ્ય પ્રધાનના પદે પુધીની સીટીએ પહોંચ્યા હતા.

સમજદાર સજ્જન રાજપુરુષની અપેક્ષા મારી
નેવાએ રાખી હતી. પરંતુ, ૧૯૮૫ના ઉલ્લાસો
દિવસોની એમની કોમગીરીએ એમની એ ઇમેજ
જતમ કરી છે-તેઓ અતિ નમળા વા અતિ
અધા રાજકારણી હોવાની છાપ મારા મન પર
પડી છે અસખત ફેર નથી. કોઈ અલગે
રાજકારણી કે નથી હોવા પત્રકાર પરિષદ,
તોજેતરનો એમનો રાજવર્ણવ મને આવા આકર
શબ્દો લખાવે છે-મારા મનમાં યોગાતા મુદ્દાઓ
આ રહ્યાં-તેમના ૧૦૦ દિવસના શાસન કાળમાં-

- (૧) મૂળ-વળ પડ્યો થાતક દશિયારો સાથે
સામુદિક હલ્લાઓ થયા છે;
- (૨) 'અન મત' સાથે જેને કશું લાગતું
વળેમતું નથી એવી, કામ-કામ વચ્ચે મુળકાંપ
થેટનાઓ જની છે;
- (૩) માધવસિંહ જે વળેતા છે તે સુધિ

તરીકે પરિવારમાં જ-મીને, જેમણે કમે કમે
આવેલું વિકાસ સાધ્યો હશે એવા માધવસિંહના

પરજીના અને તેમના જ પક્ષનાઓએ કાર્ય
કાર્ય કરીને કાર્યો જ રાજ કરવા જમણા
છે, એ પ્રકારની કૃષ્ણ ઉદ્ધારણી કરી હતી. તેમની
સામે ચાલતા પગલાં - કારવાને બદલે માધવસિંહે
ખંડો મોત, બળવું છે, જે સમર્થને રૂપ
મેળાય એવું છે.

(૪) કાયદો અને વ્યવસ્થા બળવેવા માટેનું
પોલીસતંત્ર પૂર્વધોજિત, નહીં કરેલી - લગતો
અને હતપત્રો ઉપર કીચકારા કલ્લા કરે છે.
પોલીસ છપ અને પોલીસવાળો આ માટે
ઉપયોગ કરે છે, અને જાણે, સરકારનું અસ્તિત્વ
જ ન હોય તેમ, અમદાવાદ ૮ કલાક માટે
નોંધાયું બની ગયું હતું. જાણી શકાયેલા
કારવાઈ સામે તરફથી કરેલ પગલાં
કારવાને બદલે, તેમના સામે કશા
પગલાં નહીં કરાય એવો સધિવારો - માધવસિંહ
જાણે છે અને માધવસિંહ હંમિત જ
પોલીસોનું આ બક હોય છે પછી માધવસિંહને
લાવવું બધું હોય - જમી તે હો, માધવસિંહની
નરી નાલેથીની જ આ ઘટના છે.

(૫) અમદાવાદની પરિસ્થિતિ પોલીસના ત્રણ
બકારની બની ગઈ હતી, ત્યારે તાબડપલો
લગરને બોલાવીને કાપ બેઠાડી દેવામાં થ
માધવસિંહે કીલ કાપવી અને લગરને બોલાવ્યા
પછી થ મુખ્ય દોર પોલીસના કાલમા રહ્યો.
ન સ્થાનિક પોલીસે કે ન સી. આઈ. ડી એ
(ગ્રુપ્પર પોલીસ) લગરને જરૂરી માહિતીઓ
પૂરી પાડી, લગરને પકડેલા અનેકારોને છોડી
ફેલાવી ફેરવતા સુદા કરી-પોલીસ જાણે - હંજળી
હતી કે લગર પછી નિષ્ફેશ નીવડે, બદનામ
માધવ..આમાં થોડું - જે સત્ત્વ હોય તો તેને
માધવસિંહે અતિશય જીર મામલો ગણી પગલાં
માર્ગ નોંધતાં હતાં.

(૬) આ સો દિવસો દરમિયાન બજારબાજી,
લગતો, વાજરો અને આગળ પીના અસંખ્ય

હિસ્સા બની ચૂક્યા પરંતુ, કોમિશનરનું કામ
બહુ પાછળથી - અને તે પછી અનેકાર
પ્રકારે - ચાલ્યું. એમ જાણ, અજોનેડોને જથ્થો
પકડાયો છે તેમાં જરા-ચાક્ર, માલા, ધારિયા,
એસિડના બળ અને પેટ્રોલનો જથ્થો મોટા પાયા
પર પકડાયો છે. ઉપરાંત, વિદેશી માર્ગવાળી
ચિસ્તોલો અને અનેક પ્રકારના બોમ્બ-એમા ૨૦૦
મીટરના વિસ્તારમાં વિનાશ વેર તે પ્રકારના,
ચુક્યા વપરાતા બોમ્બ-પેટ્રોલ કાચ આગળ છે.

(૭) સી નિરીક્ષા એક જાગતમાં સમત
કે જે પ્રકારે આતંક દેલાયો છે અને દેલાય રહ્યો
છે - અમદાવાદ પછી વડોદરામાં (તા. ૨૬ જૂન
પછી સત્રાતાર ઘટનાઓ) - એ વ્યવસ્થિત, મુકત
વિના ચક્ર નથી. અને સી/નિરીક્ષા એટલું તો
જાણે જ છે કે ચુંકાઓના કલ્પાઓ પર પોપાટું
પોલીસતંત્ર એના પાયામાં કોવાનું જ એથી જ
તો મળ્યા બધા નામગીર સ્થાનિક હકાઓ મુકત
કરેલ કરતા રહ્યા છે પરંતુ જોરદાર માન્યતા
તો એવી છે કે મુખ્ય નગરીના ઉસ્તાદોની ફેજ-
લાઓ રૂપિયાના સોઠા - પાંચ-ચુકરાતમાં બાજાત
કરાઈ છે. અનેક સ્થાપિત હિતો પોત-પોતાની
ખીચડી પકાવી લેવા એમાં ચામલ હશે જ. પરંતુ,
રાજકારણીઓ-મુદ સત્તા પક્ષનાઓનો થ ફાળો,
એમાં જોનો સુનો નથી. એવાઈસારો કતા રહ્યા છે.

માધવસિંહ આવી જીર જાતરિક મામતોથી
અચાત હોય એટલા ભોળા કે જોટ નથી જ
નથી તાબેતરમાં એમને માથે જ, એમના પક્ષના
એક નામદાર (માજી ધારાસભ્ય)ની ધરપકડ
કરવાની વારી આવી પડી. અસંખ્ય, તે પુરેની
તેમની ખામોશી, એમનો પોતાના વિષેની
અટકળો માટે નિમિત્તરૂપ બની હતી. પરંતુ, હવે
પછી, દોષનો બધો ટાપલો વિરોધ - પછે વા
પક્ષની અદરના અસંખ્ય પર દોળવાની વાત
વિચરી જઈને માધવસિંહે પક્ષ તમા સીધી કે
અલગતરી રીતે હિસ્સેદાર બનનારા સીને-શુ

પારકા કે યું પોતાના, જેટલા હોય તેવા સ્થાને
એટલા વધુ ખર્ચનાર સમજીને, - સૌની સામે-
ઠોઠારમાં ઠોઠાર કદમ ભરીને, ધડધાનિક ગડ બધનને
ખતમ કરવા હામ લીડવી રહી લીડશે ખરા ?
માધવસિંહ માટે પોતાની નિષ્ઠા અને સ્વચ્છતા સામીત
કરવાનો પડકાર છે...

૧

ખેર, આટઆટલી હીણી ઘટનાઓ સો
દિવસના ટૂંકા ગાળામાં એ સરકારના રાજવહીવટ
દરમિયાન-હાલે-હાલે-મળી હોય; પરંતુ જેના હસ્તક
હોય તેને હાથ માટે ટુંકાવે કાનૂની સવલતો
છે ને જેની તહેનાતમાં પોસિસ અને, ઘસકરની
વજાળર ખડી છે એ જ એ કમ એ કમ 'સો
એન્ડ એન્ડ' ભગવવામાં નાસીપાસ નીવડે તો
એ સરકારના ચિરમેરે તો નામની પુલક જાદી
પરથી કિતરી જવું જ એકદમ, પોતાની રહી સહી
સજાનતા આ પ્રકારે જ તેઓ દાખવી ટકાવી
શકશે -

૨

અસ ખમ દોઢા જેમને ચાલિથી જીવવું છે-
જેમને રાજકારણી હાવપેચ કે પક્ષાપક્ષી સાથે

કથી નિરુપિત નથી-એમને પ્રોત્તેષો, હરે તો,
'માધવસિંહ મહેર કરીને રાજનામું આપે'-એવી
બાહ નીકળે છે..ખી. કે નહેરુ જેવા મુખ્ય
પણ પ્રબલ સમક્ષ બહસોસ પ્રગટ થયો હતો પરંતુ,
માધવસિંહનું કાળજી કંપન નથી. દવન નથી !
કદાચ, રાજવડું હાથ કે ખત હશે ? તો, એમની
આખો સામે જ ભત-તપાસી, ઉપરાત ખાસ
પ્રતિનિધિઓના ભત તપાસના કમલાખ હેવાલો
પડ્યા છે પરંતુ કદાચ, રાજવ પણ કશું તત્કાળ
પતલું ભરવા ઈચ્છતા નથી ! અને રાજવની આ
ખીજ માધવસિંહ માટે વરદાન સમી ગરજ
સારતી રહી છે...

* પરંતુ, લીત પરના અક્ષરો કપાટ છે :
જેટલા વધુ દિવસ ભય છે તેટલી ગુજરાતને માથે
ઝડપથી ભૂતાવળો વધુ ને વધુ બીધા બનતી
રહેશે આખી જ તો, માધવસિંહને ખમ્યા
કરવાની-આદી પરથી કિતરી જવાની-પ્રભની
આજીજમાં મારો સર હમેરું છે....

[૨-૪-૮૫]

-લોખંડાઈ ગાંધી

વર્ણ-વર્ણ વચ્ચેનો વિરોધ હવે શમવો જોઈએ | લોખંડાઈ ગાંધી

ઉપર, માધવસિંહે 'મહેર' કરી-રાજનામું
આપી ગુપ્તપ્રધાનની ગાદી ઊઠી છે, અને તેમની
જગ્યાએ તેમના અંગત વિશ્વાસુ ગૃહપ્રધાન
અમરસિંહને બેસાડવામાં આવ્યા છે એ કે, આ
નિર્ણય અને તેની પદ્ધતિ બંને દેષપાત્ર છે એક
તો, માધવસિંહ જે પ્રકારે ગુજરાતની ખાના-
ખરાબી કરી છે તે એટલા, નવી પસંદગી તેમના
હસ્તક ઊડવાની પદ્ધતિ એકવાજબી જણાય છે
તેમણે, ખજા કરીને, ભયારે માધવસિંહની જગ્યાએ
હાલના સ્પીકર નટવરદાસ ચાહની પસંદગી થાય

તેવી લાગણી અને અપેક્ષા ધણી બધા પક હતી
(ગાંધી પક્ષમાં અને પ્રભુજનોમાં); ઉપરાત,
પ્રુ- કેન્દ્ર વલણ પણ એવું જ જણાતું હતું
ભયારે ખતે, માધવસિંહની હક આગળ નમતું
મુકવાની પદ્ધતિ સર્વથા અનુચિત હતી. ખીજું,
અમરસિંહ 'ગૃહપ્રધાન' હોઈને, "કાનૂન અને
વ્યવસ્થા"ની અધાધી માટે તેઓ ગુપ્તપ્રધાનથી
અધિક નહીં તોય, એટલા જ જવાબદાર હતા.
આથી પણ તેમની પસંદગી લોકશાીની દષ્ટિએ
નિંદા જણાય.

વળી, એટલું જ અનુમાન થઈ રહ્યું છે કે માધવસિંહને કેન્દ્રપ્રધાન મંડળમાં જા શુજરાત બહાર અન્ય કોઈ મોટા કોદા પર બેસાડી દેવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે આમ થાય તો, એનો અર્થ એ થશે કે શુજરાતની ખાનાખરાબી કરવા માટે આ બે “મહાનુભાવો” ને કેન્દ્ર તરફથી સરપાલ નક્ષવામાં આવ્યો છે !

ખીજી બાજુ, “૧૮ ટકા અનામત વધારો દૂર કરો” થી શરૂ થઇને “માધવસિંહ હંદાવ” સુધીની બંને માંગ, માધવસિંહને સતત હજ આપતા રહેવાની કેન્દ્ર સરકારની નીતિ હતી, બંને, સ્વીકારવા યોગ્ય છે. અસિંહનકારો માટે એ બંને મોટો વિજય છે રમજીમનો પડો તત્કાલ પૂરતો પડી ગયો છે. હવે, અસિંહનકારોએ સ્પોર્ટ્સમેનશીપની અકાથી વર્તણૂક જરૂરી છે. શુજરાતની પ્રજાને પૂરતો આર મહિનાના નાણા બાક રખેલી આ રાહતનું મુશ્કેલ તેમજ સમજણ નોંધેલ. “વિધાનસભા વિખેરી નાખો” ની માગ આજને તબક્કે સ્પષ્ટતા તોફાની અને નિઘ ગણાયો. હવે તો, અસિંહનકારોએ વી ખાઈ ગયેલું સમાજ જીવન સ્થાવર ગૌરવ અને વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા અને કચ્છતર કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે આગળ વધે તે માટેના પુરુષાર્થમાં લાગી જવું જરૂરી છે. અને અમરસિંહને નથી તક અપાઈ જ છે તો હવે, લોકશાહીની કસોટીએ કામ કરી બતાવવા સામે, કંઈ આડ અડચણો તેની સામે ઊભી નહી જ કરવી જોઈએ.

અમરસિંહ પણ હવે નવું શીખતા લાગે છે. માધવસિંહ પોતાના પ્રધાનમંડળમાં ખામ (કમિય, હરિજન, આદિવાસી, મુસ્લિમ) નીતિના નામે ને અયોગ્ય ઝોક આપેલા તે દૂર કર્યા છે.

વળી, “અનામત હંદાવ”ના એકાંગી - સ્વ સામે “અનામત નહી હો”-એવું એકાંગી સ્વ હથ્થારવાને બદલે, તેમજ “રાષ્ટ્રીય નીતિ નો મુસતત વ્યવહાર”નું વલણ દાખવ્યું છે. કેન્દ્રના મુદ્દપ્રધાન ચંપાણે પણ અનામતના પ્રશ્ને રાષ્ટ્રીય સમિતિની જરૂરીઆત પર ભાર મૂક્યો છે. હથારી, કેન્દ્ર સરકારે વચલા ગાળા દરમ્યાન રાજ્યોને અનામતની હાતની ટકાવવાનીમા લધારો નહીં કરવા સૂચના આપી છે

હવે, સરકારે તથા અસિંહનકારોએ (નવરચના, વાલી મંડળ, સરકારી કર્મચારીઓ, સમજણ) જરૂરી છે કે “અનામત” તથા “રેસ્ટર”નું હાઈ લે નીતિને નામે ‘હરીકાઈ’ અને ‘લાયકાત’ની બાબતમાં ને બિનજરૂરી અન્યાય થતો રહ્યો છે તે દૂર થાય તેમાં રહેલું છે સાથે સાથે એ જુલુ ન જોઈએ કે ને શાંતિઓ, ભતિઓ અને વગેરે સેંકડો વરસોથી પછાત રહેલાં છે, તેમને જીવે લાવવાની જવાબદારી બનેને માથે છે. ને રાજ્યની કે સમાજની ૭૦ ટકા પ્રજા પછાત અવસ્થામાં સળગ્યા કરે તે સમાજ કહી સંસ્કારિતાને લાવે કરી ન શકે, એટલું જ નહી, તે સમાજ કહી સલામતી અને શાંતિથી જીવી જ નહી શકે.

બધે, પછાત પ્રજાને જીવે લાવવા માટે હજી ફોર વરસની અવધિ આપીને જ, તમામ સરકારો પાસેથી તે અવધિમાં મુખ્ય હેતુ પાર પાડવા અંગે બાંહેધરી માગવી જોઈએ અને તેનું પાલન થાય એ માટે નામરિક સમઠનોએ પૂરી તકેદારી રાખવીજોઈએ

—વર્ણ વર્ણ વચ્ચેનો વિદેશ માઝા મૂકે, પડેલાં સો એટી જઈએ

ગુજરાતની ગાદી

૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યનું પહેલું પ્રધાન મંડળ રચાયું. ત્યારથી આજ દિન સુધી રચાયેલ પ્રધાનમંડળ અને રાષ્ટ્રપતિ શાસનની તવારીખ તથા પ્રસાદે છે.

અુચ્ચ પ્રધાનો	પક્ષ	સમય
૧. જીવરાજ મહેતા	કોંગ્રેસ	૧-૫-૬૦ થી ૮-૩-૬૨
૨. જીવરાજ મહેતા	કોંગ્રેસ	૮-૩-૬૨ થી ૧૬-૮-૬૩
૩. બળવંતરાય મહેતા	કોંગ્રેસ	૧૬-૮-૬૩ થી ૧૬-૬-૬૫
૪. હિતેન્દ્ર દેસાઈ	કોંગ્રેસ	૧૬-૬-૬૫ થી ૪-૩-૬૭
૫. હિતેન્દ્ર દેસાઈ	કોંગ્રેસ (સંરચા)	૪-૩-૬૭ થી ૧૩-૫-૭૧
રાષ્ટ્રપતિ શાસન		૧૩-૫-૭૧ થી ૧૭-૩-૭૨
૬. ધનરથામુ બોઝા	કોંગ્રેસ (આઈ)	૧૭-૩-૭૨ થી ૧૭-૩-૭૩
૭. ચીમનભાઈ પટેલ	કોંગ્રેસ (આઈ)	૧૭-૩-૭૨ થી ૬-૨-૭૪
રાષ્ટ્રપતિ શાસન		૬-૨-૭૪ થી ૧૮-૬-૭૫
૮. બાણભાઈ પટેલ	જનતા પ્રેરચો	૧૮-૬-૭૫ થી ૧૨-૩-૭૬
રાષ્ટ્રપતિ શાસન		૧૨-૩-૭૬ થી ૨૪-૧૨-૭૬
૯. માધવસિંહ સોલંકી	કોંગ્રેસ (આઈ)	૨૪-૧૨-૭૬ થી ૧૧-૪-૭૭
૧૦. બાણભાઈ પટેલ	જનતા પ્રેરચો	૧૧-૪-૭૭ થી ૧૭-૨-૮૦
રાષ્ટ્રપતિ શાસન		૧૭-૨-૮૦ થી ૬-૬-૮૦
૧૧. માધવસિંહ સોલંકી	કોંગ્રેસ (અધ)	૬-૬-૮૦ થી ૧૧-૩-૮૫
૧૨. માધવસિંહ સોલંકી	કોંગ્રેસ (આઈ)	૧૧-૩-૮૫ થી ૬-૭-૮૫
૧૩. અમરસિંહ ચીધરી	કોંગ્રેસ (આઈ)	તા. ૬-૭-૮૫

હાલો જાપા; જેતરે

હી ચી જાતના પાક જેવાંકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, છુરૂ, પરિયાળી તથા
શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ બીજા પાકમાં બીજા રાત્રા
યશ્વિક ખાતર સાથે માથે "જયંત કેસ્ટર મીલ" શ્રેષ્ઠ સેન્દ્રીય ખાતર પણ આપો.
જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને માથે માથે પાકની બીજા પણ વધે છે

કૃષિના હવનનુ એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

★ જયંત કેસ્ટર મીલ ★

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)
પેકીંગ ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા : જયંત એઈલ મિલ્સ

મી. જયંત વેજ એઈલ્સ એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા લી

૪૮૦/૪૮૨ હ આઈ ડી. મી. મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦
ટેલિફોન નંબર ૪૩૧૪૧, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩ ટેલેક્ષ ૨૮૫ BARD આમ સ્પીડ એઈલ્સ

નોંધ : ફિઝન ગાર્ડનિંગ માટે તાના પેકિંગમાં પણ "જયંત કેસ્ટર મીલ"
હાજર સ્ટોકમાં મળશે

શ્રેષ્ઠતા : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ મમયે ચક્ષુદાન

**Your blood. This minute,
someone is dying for want of it.**

Be a Blood Donor.
Give someone a new
lease of life.

Q. Jyoti Ltd. Sado Jari

Shaping technologies for a better life — your life

avcre 1/8 / 11/77

* વિશ્વનિ વંદના : કેનરી ચોરો : ચક્રવર્તી સેક :	૩૪૭
* 'પ્રત્યક્ષ' - 'અપ્રત્યક્ષ' : મૂળભૂત દૃષ્ટિબેદ - બાલકૃષ્ણ વૈદ :	૩૫૫
* પિક્કેપોન્ડી જોશમાં : સ્વાધીપતતા વિનાની લોકભાષી :	
(સમસ્યા અને ઉપાય) : રમેશ થાપર : અતુ યશવંત ત્રિવેદી (લોકભારતી)	૩૬૧
* મનુષ્ય અને તેનું જગત : એક વૈચારિક સ્વૈર વિદ્યાર : મિદ્ધાઈ ના ભટ્ટ	૩૬૫
* સૂર્યનું એ સંગીત : સ્વેતનાનાથ સંકલન-સુમત્રા ગાધી .	૩૭૦

રાજ્યના કટોકટી
અને ગેના વિધા
નતા સંદર્ભમાં-

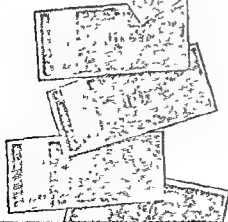
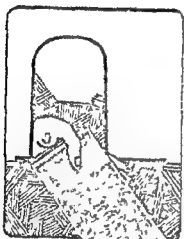
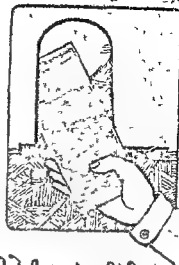
માન્ય ભવિ રવા
રીને એ મારી
આવ્યું અને હવે
જવાની ના પાડે
છે !

તો અને રૂડું-
એમાં કશું જોડું
નથી

વિશ્વમાનવ : બુલાઈ - ૧૯૮૫ ૨૯૫

દર મહિને રૂ.૧૦૦
 ૬ વર્ષ સુધી બચાવો
 અને
 જિંદગીભર દર મહિને
 રૂ.૧૦૦ મેળવો

કેવી રીતે ? બહુ સીધી વાત :
 રાષ્ટ્રીય બચત પત્રોની
 છઠ્ઠી શ્રેણીમાં

૭૦ થી આ વધુ બચાવી શકાય છે
 એટલે કે રૂ. ૧૦૦ ના

રૂ. ૧૦૧-૫૦ પેસા થાય;

એમાંથી રૂ. ૧૦૧-૫૦ પેસા તમે લઈ લેશો.

અને બાકીના રૂ. ૧૦૦ દર મહિને

ફરીથી આ બચત શેઠનામાં જમા કરાવો.

આમ દર મહિને તમને રૂ. ૧૦૦ મળ્યા કરશે.

આના બચતપત્રો રૂ. ૧૦,

૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, ૫,૦૦૦

અને ૧૦,૦૦૦ ના મૂલ્યમાં મળે છે.

વાર્ષિક ૧૨ ટકા કરમુક્ત ચ.વ. બ્યાજ.

-સચિવ, નાની બચત અને
 રાજ્ય લોદરી, ગુજરાત.

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકતા
યોગદાતા, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકાસ-
નવી.

અધ્યક્ષ : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને પ્રવૃત્તિઓની
પરિચય કરાવવો,

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકતાની ભરતિની
શક્તિને વિસ્તર તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી

સ્થાપક દ્રષ્ટીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

- (૨૧) : શ્રી જુગતશમ દવે
અધ્યક્ષ : શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પટેલ
સ યોજક શ્રી ભોગીલાલ ગાધી
સ યાજક શ્રી સુભાષ ગાધી
: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ
: શ્રી ગિરધર તલાટી
પરામર્શક :

- (૨૨) : શ્રી ગજનવિહારી મહેતા
(૨૩) શ્રી જયલભાઈ મહેતા
શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
શ્રી નાનુભાઈ અગ્રીન

જુલાઈ-ઓક્ટો ૧૯૮૫]

હેનરી થોરો | —અદ્વાન્ત ગ્રેક

આજથી લગભગ સવાસો-દોઢસો વર્ષ પૂર્વે અમેરિકાના
ઉત્તરના ગાજ્યોમાં જે સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન થયું હતું તેના પર
હિન્દુ માનસની છીડી અસર હતી. આ પુનરુત્થાનના મહત્વના
પ્રેરકોમાં વોલ્ટ વ્હિટમેન, રાફે વોલ્કો એમસૉન અને હેનરી
ડેવિડ થોરોની ગણના થાય છે. જ્યારે વંત્રોદ્ધોતપ્રેરિત મનુષ્યની
દોડ વધુ ને વધુ વેગીલી અને જટિલ બનતી જતી હતી ત્યારે તેના
અવસ્થાનો તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ અવલોકી મનુષ્યજાતને 'મેક ટુ
નેચર' (પાછા વળી કુદરત લાણી)ને પવત્રામ સંજ્ઞાવતાર પ્રખર
માનવતાપ્રેમી મહાનુભાવોમાં હેનરી ડેવિડ થોરોનો ઉલ્લેખ થાય
છે. વોલ્ટ વ્હિટમેન, એમસૉન અને થોરો ગણ્ય સમર્થ ચિંતકો
હતા. ગણ્ય કારતની સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓથી વાકેફ હતા
વ્હિટમેને 'અ પેસેજ ટુ ઇન્ડિયા' લખ્યું હતું થોરો ગીતા,
ઉપનિષદો આદિના પરમ પ્રયસક હતા. થોરો વોલ્કન સરોવર
પાસે પોતે બાંધેલી કુરીરમાં રહેતા તથા ત્યારે તેમણે ગીતાનું
વિશિષ્ટસત્ત્વ કરેલું ભાષાંતર વણ્યું હતું, અને તેઓ પોતે પોતાના
રખલ પર હમેશા ગીતાનું પુસ્તક રાખતા હતા તેમણે ગીતા
વિશે લખેલું

“અગવહગીતાના વાચકને ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ અને વિરલ પ્રદેશમાં
વિકસવાનો જેવો અનુભવ થાય છે એવો, બીજા કોઈ મ થતા
વાચકને મતો નથી..”

આ થોરોના જીવન-વિચારની ગાંધીજી પર અત્યંત પ્રમુખ
અસર થઈ હતી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી ગેરાઓની સત્તા
સામે સત્યાગ્રહ ચલાવી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન થોરોના 'તિવિષ
ડિસઓબિડિયન્સ' નિબંધ તેમના વાચવામાં આવ્યો ૧૯૦૭ના
ઓક્ટોબરની ૨૬મીથી તેમણે 'ઈન્ડિયન એપીનિયન'માં
અઠવાડિયે એ નિબંધમાંથી ઉતારા આપવાનું ચર કર્યું ગાંધીજીને
એમણે ચલાવેલી સવિનય કાનૂનભંગની લડતમાં થોરોના વિચાર-
માર્ગદર્શન ખૂબ ઉપયોગી થયા તેમણે ૧૯૪૨ના જુલાઈમાં
અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટને લખેલા પત્રમાં થોરોની પોતાના પર

યથેલી અસરનો નિર્દેશ કર્યો હતો. અમેરિકન પ્રગતિને લખેલ એક ખુલ્લા પત્રમાં ત્રાપીછએ જણાવેલું.

“તમારા દેશ અને યોરોડે એક એવો ખુદ આપો છે કે જેણે એના સવિનવ ભત્રાના કર્તવ્યના નિષ્પદ દારા કુ જે કંઈ કરવા મથતો હતો એને શાસ્ત્રથી અનુમોદન આપ્યું છે.”

ત્રાપીછએ ઈ ૧૯૦૮માં લેક્ષણ આફ્રિકાની જોશમાં યોરોડન વાચન કરેલું. યોરોડન પુસ્તક એમના ઓશીકા નીચે રહેતું હતું. યોરોડની સ્વાતંત્ર્યની વિભાવના ત્રાપીછને ખૂબ પસંદ પડી હતી. જેમ જેમ જરૂરિયાતો ઘટી જતી જતા તેમ તેમ વધુ ને વધુ સ્વાયત્તાનો અને તેથી આત્માત્મિક આનંદનો અનુભવ થયો યોરોડન આ દર્શન હતું, એમની એ આત્મપ્રતીતિ હતી ત્રાપીછ પછી એ જ માગના પ્રવાસી હતા. ખારેલાલે ત્રાપીછ અને યોરોડના વ્યક્તિગત લક્ષણો તથા વિચારણામાં જે સારા છે તે બદોબર ભતાવી આપ્યું છે. બંને સત્ય સંશોધક અને સત્યવાદી (સાત્યાગ્રહી) હતા. બંને ઉત્તમ વિચારોને જીવનમાં યથાશક્ય અમલમાં મુકવામાં જીવવામાં માનનારા હતા. બંને જીવનની ક્ષણેકણ સાધક રીતે કેમ જીવાય તેની સતત ચિંતા કરનારા હતા. બંને સૈવૈદિક ગ્રંથોના પુરસ્કર્તા હતા. પરિશ્રમનું ગૌરવ બંનેય કરતા હતા. બંનેય માનવયુક્તિના સંદર્ભમાં જ રાજ્યગરંધાનો વિચાર અને સ્વીકાર કરનારા હતા. બંનેય વધુમાં વધુ સાદાપીધી, પ્રતિને ઓછામાં ઓછી અમેદ પ્રયોગોને જીવવામાં અને જીવનમાં, સમ તથા સવાદિતા વધુમાં વધુ સિદ્ધ કરવામાં સક્રિય હતા. જેમ ત્રાપીછએ તેમ જ યોરોડએ અનુષ્ઠાની પદ્યનાનો મહિમા કર્યો હતો. બંનેય ધરતીની ધૂળમાં જ સ્વર્ગકુળ ગચવાની અને અનુભવવાની મનીષા ધરાવતા. આર્થ દષ્ટાએ હતા. આમ બંનેમાં અનેક રીતે સામ્ય છતાં, યોરોડના જીવન-

પ્રયોગો વ્યક્તિજીવન પૂરતું મર્યાદિત રહ્યા, જ્યારે ત્રાપીછના જીવન-પ્રયોગો (‘સત્યના’ પ્રયોગો) સમગ્રજીવન સુધી વિસ્તર્યા. યોરોડનો રસ પોતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાનું જીવન ધડવામાં હતો જ્યારે ત્રાપીછનો રસ પોતાના સિદ્ધાંતોને અમલ જીવનમાં કરી નોંધ એ સિદ્ધાંતોને સમજીની સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક ઉત્ક્રાન્તિમાં લાગુ પાડવામાંયે હતો. યોરોડ વ્યક્તિગતી (ઇન્ડિવિડ્યુઅલાસ્ટ), કેટલીક રીતે પરાતપરવાદી (ટ્રાન્સ-ટાઇસ્ટ) હતા. ત્રાપીછ વિશિષ્ટ અર્થમાં સમગ્રિતવાદી પણ હતા ત્રાપીછના જીવન ધડતરમાં યોરોડની મદદ રહી તો માર્ટિન લુથર કિંગના જીવન ધડતરમાં ત્રાપીછની મદદ રહી! એ રીતે ભારત-અમેરિકા વચ્ચે એક સારિયક સાંસ્કૃતિક લિનિમય આદવાન આપણે સદાય નોંધવું રહ્યું.

જેમ જેમ યતનશીલ વિકાસની મર્યાદાઓ-એના સમસ્યાનો આપણી નજર સામે હતાં થતાં જાય છે તેમ તેમ યોરોડ, ટાલ્સ્ટોય, ત્રાપીછ આદિ મહાત્માઓની પ્રસ્તુતતા - એમના વિચાર-આચારની મહત્તા આપણને વધુ ને વધુ સમજાતી જાય છે. કેટલીક વિશ્લેષણમાં આવતી કાંલેને અનુભવ પણ સંચિત હોય છે. આપી વિશ્લેષણોમાં યોગ, ટાલ્સ્ટોય, ત્રાપીછ આદિનાં નામ બેધકક હાથકાય યોરોડનું મુદ્દ એમના જીવતાં ધનુ એવા વિશ્લેષ એમના અવસાન બાદ ધનુ.

આમ તો યોરોડ ‘હેનરી ડેવિડ યોરોડ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તેમનું જન્મનામ ડેવિડ હેનરી છે તેમનો પરિવાર મૂળ જૂનસનો તેમના પૂર્વજો સો’ટ હેલીસરના ચેલ્સ હોય જ’દરથી આવેલા તેમન કાદા દારના વેપારી હતા. ઇ. ૧૭૭૩માં તેઓ અમેરિકામાં બોન્ટનમાં રિથર થયા યોરોડના પિતા જહોન યોરોડને નારસામાં સારી ધનમ પતિ મળી હતી ઇ ૧૮૧૨માં જહોન યોરોડે મિથિયા કનગર સાથે લગ્ન કર્યું. તેના ફનસ્વરપ ચા

બાળકો તેમને ધર્મ, હેલન, જ્હોન, હેનરી અને સોરિયા હેનરી હેવિનો જન્મ ૧૨મી જુલાઈ, ૧૮૧૭ના રોજ યોલ્કન ગ્રામ્યથી થોડા માઇલના અંતરે આવેલા એક ધર્મી ઘરે હતો હેનરીની માતા તીખાબોલી અને સત્તારીલ જાડા હિંદ અને બન્ધલ હતી. પિતા ખૂબ જ યાત્ર સ્વભાવના અને એકાન્તપ્રિય હતા. ધોરોને મન-શરીરની અપ્રતિહત શક્તિ માતા પાસેથી તો પિતા પાસેથી એકાન્તપ્રિયતા અને ચિંતનશીલતા અર્થાં એમ ઠીક ઠીકાવા.

હેનરીનું બાળપણ ચિકાગમાં, પશુઓની પાછળ ફેલાવામાં, તપાસ ચલાવવામાં, ઝિગિરોમાં, તરવામાં અને રોકેટ્રિય વગેરેમાં પસાર થયું હતું. પીસડમરી અને ધીએસેબેટ-એ ઝરજીરતમાં વ્યુસેટનું શિખર—આવા આવા કેન્ડોડ પ્રદેશના રમણીય સ્થળોનું એમને અપાર આકર્ષણ હતું તેમને એ પ્રદેશના આદિવાસી રેડ ઇન્ડિયનોની જીવનરીતિનું આકર્ષણ હતું. એમની રસિક પરાક્રમચાપ્પેના અવજ્યોને તેઓ અવારનવાર આનંદ લેતા. આ સાથે હાર્વર્ડ તથા યેલ યુનિવર્સિટીઓના બૌદ્ધિક-વિદ્યાપીથ નવાં નવાં પરિખળાઈ રહેતા હવા-માનને પણ પ્રભાવ તેઓ અનુભવતા હતા.

હેનરી ૭ વર્ષના હતા ત્યારે પિતાએ ધર્મમાં, પેન્ટિકોસ્ટ કારખાનું શરૂ કર્યું હતું દરમિયાન હેનરીના શાળાજીવનનો બોસ્ટનથી પ્રારંભ થયો એમના શાળા જીવનમાં ખાસ કરી ઉત્કૃષ્ટતા નથી તેમને રૂઢિમત શિક્ષણ મળ્યું હતું તેમના અભ્યાસક્રમમાં પ્રાચીન ગ્રીક, લેટિન અને ફ્રેન્ચ સાહિત્યનું પ્રાધાન્ય હતું આ ઉપરાંત ધોરોએ યુનાન તત્ત્વ જાણીવાદની તાલીમ પણ લીધી હતી સંગીતની પ્રાથમિક શૃંગિકોનો તેમણે પ્રાપ્ત્ય મેળવેલો અને સંગીતની અમર પણ તેઓ ખરાબર અનુભવતા હતા.

લેટિન, ગ્રીક, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજીનું કુલ જ્ઞાન મેળવીને હેનરી, સોળ વર્ષની ઉંમરે, ખરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટેની સિબ્યરિટ મેળવી હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયા ત્યાં યુનિવર્સિટી-શિક્ષણ દરમિયાન તેમણે જર્મન સાહિત્ય અને સત્તરમી સદીના અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો વળી તેમણે અભ્યાસક્રમના વિષયોની પરવા કર્યા વિના વિવિધ વિષયો પર લાચરો માડ્યું હાર્વર્ડના સમૃદ્ધ મંથાસનને તેમણે સારો લાભ લેવા માડ્યો અને યુનિવર્સિટી છોડ્યા પછીયે એ લાભ લેવાનું તેમણે જરૂરી રાખ્યું.

આ યુનિવર્સિટી-શિક્ષણે જિગાસ હેનરીના ચિંતનમાં અનેક વિચારવળા પેદા કર્યા. ધોરોના સમકાલીન વિદ્યાર્થી જ્હોન હર્વીસ એમની તે સમયની રિયાત વિશે લખે છે. ‘એની તદ્દન અવિશિષ્ટ વર્તણૂકના આગ્રહાદન તળે જે સદ્ગત પ્રતિકા વિકસી રહી હતી તેનું અમને કોઈને જ્ઞાન ન હતું’

ધોરો હાર્વર્ડમાં હતા ત્યારથી કવિતા તરફ વળ્યા હતા. તેઓ ઉત્તમ સાહિત્યકારોની લાંકસિદ્ધિને ખરાબર આત્મસાદુ કરતા રહેતા હતા, અને એ રીતે ભાવબળના સમર્થ ગદ્યસ્વામી થવાની સાધનાયે સ્વાભાવિકતાથી ચાલ્યા કરતી હતા હાર્વર્ડમાં ધોરોને અલંકારશાસ્ત્રના મહાન અધ્યાપક એલ્વર્ડ ટી પેનિંગના અધ્યાપનને લાભ મળ્યો અહીં લેખક થવાની તાલીમ પણ મળતી મઠ તેમના વિચારોમાં પુખ્તતા આવતી ગઈ કાલોજીયન ધોરોને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગ્યું જ કે કેવળ વિદ્યા મનુષ્યની પૂર્ણતા માટે પર્થાપ્ત નથી નમરવામીઓ કરતા બલાબોળા આદિવાસી કોકોમાં-રેડ ઇન્ડિયનોમાં તેમણે મનુષ્યત્વના ઉત્કૃષ્ટ વરવોના દર્શન થતા હતા.

ઈ ૧૮૩૭ના ઓગસ્ટમાં, વીસ વર્ષે સ્નાતક

યધને હેનરી પોતાને ઘેર, કોન્કોર્ડ પાછા ફર્યા, હેનરીના સહસ્રાએ ત્યારે કોન્કોર્ડમાં સમર્થ જીવનચિંતક અને ગણકાર એમસૉન આવીને રહેલા તે સમયે યુદ્ધ પેઢી પર એમસૉનનો પ્રભાવ પ્રગટ હતો. ઘોરો એમસૉનના 'નેચર' નામક મંથના પરિચયમાં આવ્યા અને તેમની વિચારસરણીથી પ્રભાવિત થયા. દરમિયાન કોન્કોર્ડની એક મામલાનામાં શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય પણ તેમણે સ્વીકારેલું પરંતુ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક શિક્ષા કરવાના પ્રશ્ને તીવ્ર અતભેદ જાણતા તેઓ ટૂંક સમયમાં જ છૂટા થયા. તે પછી ઈ. ૧૮૩૮ના જૂનમાં પોતાની શાળા કાઢી, તે એમાં કેટલોક સમય કામ કર્યું તેઓ એક સારા શિક્ષક તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. આમ છતાં પોતાના અત્યંત વડાલસોયા અને આચાર્યદ્વેષ છાંછ જહોનની જીવલેણ બિમારીના કારણે ઈ. ૧૮૪૧માં તેમને શાળા બંધ કરવી પડી અને ઈ. ૧૮૪૨માં છાંછ જહોનનું અવસાન થયું, જે ઘટના તેમના માટે અત્યંત આઘાતજનક હતી.

આ પછી આજીવિકા માટે હેનરીને કોઈ વ્યવસાય મેળવવો જરૂરી થઈ પડ્યો, એમાં એમસૉનની મદદ મળી. ઈ. ૧૮૪૧ના એપ્રિલમાં એમસૉન વ્યાખ્યાનપ્રવાસે જતા હતા, તેથી તેમણે પોતાના ધરકુટુંબની દેખભાળનું કામ હેનરીને સોંપ્યું હતું. હેનરીને પગાર મળવાનો નહોતો, પણ તેમની મધી જરૂરિયાતો કુટુંબના એક સભ્ય તરીકે સંતોષવાની હતી. હેનરીને એમસૉનની બીજી વારની પત્ની લિડિયન સાથે ઘણું સાડું ફાવતું હતું. તેથી હેનરીને એમસૉનને ત્યાં રહેવાનું ખૂબ અનુકૂળ ગયું. તે દરમિયાન 'ધ ડાયલ' નામનું પત્રાપરવાહને લગતું એક મુખપત્ર શરૂ થયેલું, જેમાં હેનરીને એમની કલમ અજમાવવાનો સારી પેઠે અવકાશ મળ્યો. હેનરીએ થોડો સમય આ પત્રનું તંત્રીપદ પણ સંભાળ્યું હતું.

ઘોરો આ સમય દરમિયાન પ્રકૃતિ તેમ જ

તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક નિબંધો લખતા હતા. એમના નિબંધોમાં રસ-સૌન્દર્યની વીરતો સુરેખ રીતે નિરૂપાતી. એક એમસૉનના મંડળમાં તો તેઓ નવકવિ તરીકે સવિશેષ સ્વીકૃતિ પામ્યા હતા. એમસૉનને 'થોરો'માં 'કોન્કોર્ડ'ના વિશિષ્ટ પુરુષનું દર્શન થયું હતું તેઓ થોરોના વિચારવિકાસમાં બીડો રસ લખવાતા હતા. ઈ. ૧૮૪૨માં 'ધ ડાયલ'માં થોરોએ 'ધ નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ મેસેચુસેટ્સ' નામનો લાંબો નિબંધ આપ્યો હતો. ઈ. ૧૮૪૩માં 'વોલ ટુ વેચુસેટ' પ્રકાશિત થયું અને એક આચાર્યદ્વેષ શક્તિશાળી લેખક તરીકે તેમને આવકાર મળ્યો.

થોરોની ઉંચર જાવીસની અને તેમના ભાઈ જહોનની ઉંચર ચોવીસની, તે વેળા બંને જાણ્યો સદર વધની એલન મીવેલ નામની લાલવ્યવતી કન્યાના પ્રેમમાં પડ્યા હતા. જહોન એલનને પરજીવાની પોતાની મનીષા છાંઈ હેનરી થોરો આશ્રય પ્રગટ કરી હેનરીએ તો એ કન્યા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમની વાત જ ગ્રાહ્ય રાખી હતી. સાથે પહે એલન જહોનને પરજીવાની ના પાડી આ પછી હેનરીને એલન સાથેના લગ્ન જાખત આસા જંગેલી, પરંતુ એલન હેનરીને પત્ર દ્વારા લગ્ન અંગેની પોતાની નામરજી સૂચવી. આ પછીથી હેનરીએ ફરીથી કહી શકે લગ્નનો વિચાર સરખા કર્યો જણાતો નથી.

એમસૉને થોરોને 'ન્યુયોર્ક' નજીક આવેલા ફેટલેટ ટાપુ પર પોતાના છાંછ લિલિયમના પુત્રને ભણાવવા માટે મોકલ્યા, પરંતુ એ કામ એમને ફાવ્યું નહીં અને આડ જ માસમાં ઈ. ૧૮૪૪માં કોન્કોર્ડ પાછા આવી ગયા. આ શાળા દરમિયાન હેનરીને પત્રકારત્વ, પ્રકાશન આદિના પ્રશ્નોનો ખ્યાલ આવ્યો. વળી વ્યક્તિવાદ જેવા વિવિધ વારોનો પરિચય પણ મેળવ્યો. વળી તેમને હોરેસ પ્રિલી સાથે જીવનગરની મૈત્રી પણ બધાઈ.

હેનરી એમસૉનના અપાર મહત્ત્વ ટેળ હતા.

તેમને હવે સ્વતંત્ર રીતે, સ્વાયત્ત જનપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવાની ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છા થઈ ઇ. ૧૮૪૫ના માર્ચમાં એમસને વિના કાઠે આપેલી જમીન પર હેનરીએ એક નવું પાસેથી કુહાડી ઉછીની લઈને પોતાના માટે કુદીર, બાંધવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૪૫ના જુલાઈની ચોથી તારીખે તેમણે પોતાની કુદીર પર ઉલ્લુ પાટિયું મૂક્યું અને ત્યાં સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું શરૂ કરી દીધું. આજ દિવસ, યોજાનુયોગે, અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યનો દિવસ પણ હતો! થોરો માટે આ આત્મસ્વાતંત્ર્યનો ૫૧મો દિવસ હતો.

થોરો પાસે અહીં અહીં એક જમીન હતી. તેમણે તે ઉપરથી ખેડીને તેમાં કંઈક ઉત્પાદવાનો પ્રયત્ન કર્યો થોરો પોતે જ પોતાની ચેટી બનાવી લેતા ચા—કોઈની ઝાઝટ તેમણે ઊંડી ડીધી ક્યારેક માછલી ખોરાકમાં લેતા તે સિવાયનો સર્વ પ્રકારનો મસાહાર તેમણે તજી દીધો. તેમણે પોતાની જરૂરિયાતોમાં ધરખમ મટારો કર્યો. ૧૫“x૧૨”ના ક્ષેત્રફળવાળી એમની આ સ્વચ્છિત કુદીરમાં માળિયા—બાડારિયાની સજવડ હતી. રાચરચીસામાં ખાટલો, ટેમલ ડેરેક, ત્રણ ખુરશીઓ, ત્રણ ઈંચના વ્હાસવાળા અરીસો, ચીપિયો, સત્રડી, કીટલી, લોહી, તાવડો, કઠ્ઠી હાથમાં ધોવાનું જલપાત્ર, એ છરી અને કાંટા, ત્રણ પેટ, એક કપ, એક ચમચો, તેલની તથા જાગની એકએક બરણી, બાનિય કરેલો એક લેન્ચ—આટલી વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો હતો. તેમની પાસે એકથી વધુ મહેમાનને જગાડવાની વ્યવસ્થા નહોતી.

થોરો રોજ સાડા પંચે બેઠતા, દૂધાળા સરોવરમાં તરતા ત્યાર, બાદ જ મલ—જમીનમાં કાપવા—ખોદવાનું કામ કરતા એ પછી થોડો નાસ્તો લઈ કુવાનું કડું પાણી પીતા. એ પછી જમતા પૂર્વે ફરી એક વાર સરોવરમાં તળવા પડતા. વળી કેટલીક વાર સવારે કાપવા—ખોદવાના

કામને બદલે લેખનવાચનનું કામ પણ ચાલતું. બપોરે ભોજન બાદ ધણી વાર ડોનોર્ડ ગ્રામમાં લટાર મારવા જવાનું ને સાથે મામતપાટા મારવાનું જે બનતું વળી બપોરે અવારનવાર જંગલના બીડાણના કાગોમાં તેઓ જતા; જીવજીવ અને ઝાડપાનના નમૂનાઓનું નિરીક્ષણ—અધ્યયન કરતા અને તે અંગેના ચિંતનમનનમાંથી લીન થઈ જતા.

જ મલમાં એકતવાયાપણાને અનુભવ એમને થયો પણ તે શરૂઆતમાં, થોડા સમય પૂરતો. પછી તો તેમને જ મલમાંના એકાંતનોયે સ્વાદ આવવા લાગ્યો તેમને કુદીર ચોખ્ખી કરતા, એક જિપ્સીની રીતે ધાસ પર પોતાના રાચરચીસાને ખડકલો થયેનો બેઠે રહેવાનો આનંદ આવતો, તેઓ અનેકવાર કહેતા એકાંત મને જોડી શકે છે એવી એળખ આવનાર બીજી કોઈ એળખતી અને જડ્યો નથી તેમના પ્રકૃતિપ્રેમ અને પ્રાકૃતિક જીવનશૈલીએ અનેકનું આનંદ એમનું કેટલાક તો તેમને ‘હિમતોશનેના નિરીક્ષક’ કહીને બિરદાવતા હતા.

થોરો પાસે કવિની ક્રિયા અને એનું હૃદય બને હતાં. બરફની હલચલને તેઓ સચોટ રીતે વર્ણવતા શુદ્ધ શુદ્ધ પદ્યોનો, સસલા-મિસકાલીઓ બાદે જનાવરોનો રસથી નિર્દોષ કરતા, તેમને પાળતા, તેમની સાથે ખેલતા ને તેમને ખવડાવતા ક્યારેક કોઈ કવિની સંવેદનાથી તેઓ કહેતા “બપોરે જે વાગ્યે જગતની ધરી ભરે તેવ—બી જીજીનો જરૂર હોય તેમ ક્યારેક ક્યારેક અવાજ કરવા લાગી!” થોરોનો આ વોલન નિવાસ ૧૮૪૭ના સપ્ટેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખે સમાપ્ત થયો હેનરીના આતરજીવત પર વોલનની ખૂબ બીડી અસર થઈ

થોરો ઈ. ૧૮૪૭ના પાનખરમાં એમસનેને ત્યાં ફરીથી રહેવા ગયા, તેમણે આ સમય દરમિયાન ‘વોલન’નો ધણે અંગે કાગ લખ્યો.

તેમણે સચિનય બન (સિવિલ ડિસઓગિનિડિયન્સ) વિશે પશુ લખ્યું. થોરોનો મોટા બાપનો સમય પ્રાકૃતિક નિર્દક્ષ્ય તથા લેખનવાચન અને ચિંતનમાં પસાર થતો હતો દરમિયાન ઈ ૧૮૪૮-ના જુલાઈમાં એમર્સન એમના વ્યાખ્યાન પ્રવાસેથી પાછા ફરતા થોરો પોતાના માતાપિતા સાથે રહેવા તથા ત્યારે તેમના પિતા પેન્સિલ્વેનિયા ઉદ્યોગમાં રસ લેતા હતા અને એ ઉદ્યોગ ઠીક ઠીક ચાલતા ધારમાં પૈસાટકાનીયે છૂટ થઈ હતી ઈ. ૧૮૪૬માં હેનરીએ 'એ વીક ઓન ધ કોન્કોર્ડ એન્ડ મેરીમેક રિવર્સ' ('A week on the concord and Merrimack Rivers') એ પોતાના ખર્ચે પ્રકાશિત કર્યો વેચવા માટે આપેલી ૧૦૦૦ નકલમાંથી ૭૦૬ નકલ આ ૧૫૧ ગાદ નહીં વેપાતા પોતાને પાછી મળી એ ૭૦૬ નકલોને પોતાના ખાનગી પ્રયાણવચા મૂકીને થોરો વિનેદમાં સોને કહેતા 'હવે મારી પાસે લગભગ નવમેા પ્રથેવાળુ પુસ્તકાલય છે, જેમાના સાતસો ઉપરાંતના પ્રથે એ પોતે લખેલા છે।' એમનું આ 'એ વીક ઓન ધ કોન્કોર્ડ' પુસ્તક એમના સ્વચ્છ જીવનની કૃતિ છે અને તે મનુષ્યના આતરબળ, શાંતિ તથા શુભ નિષ્ઠાની સ્થિતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે થોરાના, પ્રકૃતિવિહાર તથા પ્રકૃતિચિંતન સાથેના જ્ઞાન-આનંદથી આ પ્રશ્ન સમૃદ્ધ છે

થોરોએ 'ધ રાઈટ એન્ડ ક્લરિટી ઓવ ધ ઇન્ડિવિડ્યુઅલ ઈન રિસેલન ટુ ગ્રમ્મર' નામનું એ વ્યાખ્યાન આપેલું તે 'ઇસ્ટેટિક પેપર' નામના પરાપરવાહી લેખસમૂહમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ લેખમાં હિંસા સાથેના અહિંસક પ્રતિકારની વાત રજૂ કરવામાં આવી છે

થોરોએ ગુલામગીરીના બંને નાખવામાં આવેલા માધાવેરાનો વિરોધ કરી, એ કર નહીં ભરવાના શુભા બદલ કેદની સજા વધોરી હતી એમર્સન તેમને કેદમાં મળવા તથા અને પૂછ્યું

'તું કેમ બધી' ! તેના ઉત્તરમાં થોરોએ એમર્સનને પ્રશ્ન કર્યો, 'તમે કેમ બધી નથી ?' થોરો કોઈ પણ રીતે માધાવેરા ભરીને કેદમાંથી મુક્ત થવા માગતા નહોતા, પરંતુ તેમની બજાજીદાર, તેમની માસીએ એ વેરા ભરી દેતા અનિચ્છાએ એ તેમને કેદમાંથી મુક્ત થવાનું આપ્યું.

થોરો જાણ્યો વિષય:—પોતાનામાં રહેલું— પોતાની રીતે રહેવું—એ વિચારના પ્રયત્ન હિંસાથી થતા જતા હતા તેમણે કોન્કોર્ડ ઉપરાંત કિટ્ટન, વોર્સ્ટર, મેક્કડ, લિઠન વગેરે અનેક સ્થળોએ વ્યાખ્યાનો આપ્યા. તેમણે પત્નીતથા પાત્રીસ વચ્ચેના વચાળામાં વેસ્ટમેટ, કુએકસ, ટેટ્સફિસ આદિ પર્વતાળ પ્રદેશમાં અનેક પર્યટનો કર્યા, તેમની પ્રકૃતિવિદ ચિંતક તરીકેની ખ્યાતિ બમ્બલી મઈ તે સમયના મહાન પ્રકૃતિવિદ હર્મ એન્ડ્રોસિએ તેમનું સન્માન કર્યું. ઈ. ૧૮૫૦માં થોરો બોસ્ટન નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા અને ત્રણ વર્ષ ગાદ વિજ્ઞાનના વિકાસ પ્રતિના અમેરિકન એસોસિયેશનના સભ્ય પણ થયા.

થોરો લખરવર વેરે ધૂમતા. તેઓ પોતાની પામે એક જગા, જેમાં વનસ્પતિ સૃષ્ટિના નાના નમુનાઓ ખજ રાખી સકાય એવી મોટી હેટ તથા સ્વેપર્નક કાચ રાખતા એક વાર તો તેમને લેખાસ જોઈ, પોલીસેએ તેમને છૂટારો ધારીને પાછા કરેલો ! એક વાર તેમને પીછેલો ખેડૂત માની લેવામાં આવેલા હેનરીને બાબાડ વર સામે નફરત હતી તેઓ અદરના સરવ ૫૧ માર મૂકતા હતા એ રીતે તેઓ આતરજીવનના મર્મસ દતા. તેમણે ગુલામેને મદદ કરવાની જ્ઞાન થિંતા કરી, મેરોસ્યુમેટ્ટના ગુલામ ચિરાધી શાચન સામે તેમણે ખુલ્લેઆમ વિરોધ પ્રકારતા અનેક વ્યાખ્યાનો કર્યા હતા તેમણે આશાપૂર્ણ શ્વસન દરમિયાન 'હુ તો દેશ ગુમ વી બેઠા છું' એવી તાલ લાગણી અજમાવેલી

ઈ ૧૮૫૪ના ઓગસ્ટની નવમી તારીખે 'વેડન' નામનો પછીથી ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયેલો મથબહાર પડ્યો આ મથબમાં ઈ. ૧૮૩૮થી ૧૮૫૬ સુધીની તેમની નોંધપોથીઓની સામગ્રીનો સ્થપાયેલ થયો છે. એમાં એમના આરંભક જીવનના અનુભવોનો અભૂતપૂર્વ પ્રકાર સાંપડે છે એમાં એમના પ્રકૃતિવિહાર અને તત્ત્વચિંતનનો વિકાસનો હૃદયગમ આલેખ છે.

ઈ ૧૮૫૩ અને ૧૮૫૭માં થોરો એમના જન્મદિવસો થયો ૧૮૫૬માં ફોલ માઉન્ટનની ખુલાકાત લીધી. ઈ ૧૮૫૭માં ફરી ૩૫૩૩ ચ. ઇ. ૧૮૫૮માં બે પર્વતારોહણ કર્યા ઈ ૧૮૬૦માં એલરી એનિંગ સાથે હેલ્થ પર્ચેન કર્યું, જેમાં મોન્ટ્રીઅલ પર કૌંસ પાંચ રાત્રિઓના નિવાસનો સમાવેશ થાય છે.

થોરોને વિજ્ઞાનસંશોધન માટે હિંમત કાઢી પડતી, પરંતુ તે તેમને જરાયે મનનું નહોતું તેઓ તેમના જીવનમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ અહિંસક, સ્નેહોદાર અને ત્યાગપ્રવાણ થતા ગયા તેઓ કહેતા - 'મરુતો છાકાર કરી, તેનાં આત્મકાંતી લખાઈ જાયવાના પ્રવાસમાં મને રસ નથી.' થોરો મરુતની મૈત્રીગુજરે સ્વાગત કરે પછીને તેના મૃત્યુ સ્મૃતિ દેવામાં મેળવવાની કલાપીની વાતમાં થોરોનો જ અવાજ આપણે સામગ્રીથી હોય તો સાંભળી શકીએ પ્રકૃતિના પરિવર્તન દ્વારા જીવનને વધુ ને વધુ આહલાદક કેમ કરેલું અને વધુમાં વધુ સ્વચ્છતા સર્જાઈતી થી કેમ જીવવું તેના ધુરંધરમાં થોરો સતત રમણી રહેતા જીવનના આનંદથી નિરપેક્ષ વિજ્ઞાનનો તેમને મન કરો અર્થ નહોતો તેઓ તો દુર્લોભ વૈજ્ઞાનિક પરિભ્રમણો પછી વિરોધ કરતા અને કહેતા " કોઈ પણ જીવત પદાર્થ મરણ અને સ્વાર્થાવક રીતે લોકબોલીમાં વ્યક્ત કરી શકાય છે "

તેમને લેખનકળા વિશે વાત કરતાં માર્કિન્કપે

જણાવેલું :

'પસંદ કરેલા વિષય ઉપર લખવું' નકામું છે. એ વિષયો આપણા ચિત્તને પ્રભવસિત કરે તથા લગી આપણે રાત્રિ જેવી રહી સૂઈ થયા નિર્માયેલા પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિની પાછળ પ્રેમની પ્રણ પ્રજ્વળનશક્તિ હોવી જોઈએ "

થોરો અભિ-વ્યક્તિને 'મનુષ્ય સમગ્રની કિંયાકપ' માનતા હતા અને તેથી જીવતા અને લખતા વચ્ચેના અંતરને ગરબ તેટલું ધટાડી, અભિવ્યક્તિને સ્વાનુભૂતિના એક સ્વાભાવિક પરિપાકરૂપે સિદ્ધ કરવા સતત સાક્રિય રહેતા હતા.

હેનરી થોરો શરદીના કોઠાવાળો હતા ઈ ૧૮૫૫માં તેમના ૫૦ ફરીથી શરદીનો હૂમયો થયો ઈ ૧૮૬૧માં વર્ષાતઃસ્પર્શ હરમિગન તે અનિશ્ચય અશક્ત થઈ ગયા ઈ ૧૮૬૨માં વસંતમાં મેની હાકા તારીખે તેઓ અવસાન પામ્યા તેમની અંતિમ વિદાયવેળાના સ્પર્શ હતા 'મૂઝ' (હરણવર્ણનું એક પ્રાણી) અને 'ઈન્ડિયન'

થોરોના ત્રણ નિબંધ વોર્કિંગ 'ઓટમનલ ટિન્ટ' (Autumnal Tint) અને 'વાઈલ્ડ એપ્લસ' ઈ ૧૮૬૨માં પ્રસિદ્ધ થયા 'એકઝર્ગેન્સ' 'મેઈન્ટુડેઝ' અને 'ફર્ટાડ' એમના અન્ય મધ્ય ■ એમસને થોરોના પત્રોનો સમગ્ર સંપાદિત કર્યો છે, તે હોરિસન બ્લેક એમના નોંધપોથીઓની સામગ્રીમાંથી ત્રણ અનુસાર વર્ગીકરણ કરી ચાર મધ્ય બહાર પાડ્યા છે, 'અલી' સિમ્પ્સન ઈન મેચ્યુમેટ્રસ', 'સમર' 'ઓટમ' (Autumn) તથા 'વિન્ટર' એનિંગે ૧૮૭૩માં અને સેન્ડોર્ન ઈ. ૧૮૮૮માં થોરો વિશેના અધ્યવધાર્યો આપ્યા છે હેનરી સોલ્ટે થોરોનું સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે

થોરો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસના મહાન પહોંચે રિસ્પેન્ડ વ્હાઇટને મળતા આવતા પ્રકૃતિને

સમર્થ વહીવટો હતા. પ્રકૃતિને લોકપ્રિય બનાવનારાઓમાં થોરો, હાર્ડી આલ્ફ્રેડ પ્રદાન મહત્વનું છે. હોથોને જોમના પ્રકૃતિવિષયક સગીન માનની પ્રશંસા કરી છે. અમેરિકામાં, પ્રકૃતિ વિશે લખનાર જોહન બરોએ થોરો વિશે લખ્યું છે

“જનતા થોરો એક જ છે, ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડની અધિરેવતાનો, એ મૂલ્યવાન બાંધકામ માટે, આપણે અકિતભર થઈને, આવાર માનવો બોલે છે.”

ઉચ્ચ નૈતિક દષ્ટિ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતપ્રજ્ઞતા, સાત્ત્વિક સૌન્દર્યસિકતા—આ ગુણોએ હેનરીના જીવન અને લેખનને અપૂર્વ દીપ્ત સમર્પી છે સાથે જ તેઓ અમૃતસ્થ પ્રજ્ઞ હતા. થોરોએ એક વાર લખેલું :

“મિથ્યા પ્રયત્નો તજી, પોટલું ફેંકી
બાંધેલ આકસ્મિક કોઈ બંધને.”

પરંતુ જાણે જોમના સમગ્ર જીવનને જોના લાગે છે કે : જોમની જીવન સાધના અચૂંતમયતાની સાધના હતી. પ્રકૃતિના રસ-રહસ્યને પામતા જીવનના નિર્મૂલનમ આધ્યાત્મિક સત્યો સુધી પહોંચવાની જોમની અભીષ્ટા તીવ્ર હતી. એ અભીષ્ટાએ જ જોમને રહસ્યવાદી પણ બનાવ્યા હતા. તેમણે મનુષ્યની આત્મિક વિશુદ્ધિ અને વિમુક્તિની જીકર કરી. આ મહામના થોરોની વિચારસુષ્કિન્તા જોમના ‘વોલ્ડન’માંના સારસ્વત રસનો આસ્વાદ લેતા જોમના આંતરજીવનની રક્ષાધારીનો પ્રગટ પરિચય મેળવીએ.

‘પ્રત્યક્ષ’- ‘અપ્રત્યક્ષ :’ મૂળભૂત દષ્ટિકોણે | જાણકૃષ્ણ ગીથ

‘ડો. અધ્યાક્ષ કુરુન’ આ ‘પુસ્તકે અધ્યાક્ષ અને વાણિકીનતાના પ્રતિકાર કરવા માટે લખાયું છે. પુસ્તકને ગુજરાતી અનુવાદ કરીને શ્રી મનોજ ઝોઝાએ અને સંવાદ પ્રકાશન નરેશ્વરી શ્રી-કેસર ઝોઝાએ અને પ્રસિદ્ધ કરીને ગુજરાતી વાંચકોની મોટી સેવા કરી છે. શિક્ષિત, અશિક્ષિત, સૌએ આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે.’

‘જો કે આ પુસ્તકમાં ભૂત, પ્રેત, મન, તત્ત્વ, જ્યોતિષ, મૃત વ્યક્તિઓના આત્માઓ સાથેના સંપર્ક અને પ્રયત્નિત વહેમો એ ‘બંધાનું ખંડન’ કહ્યું છે. હવેરત સુતો અને ગોળીઓના ચમત્કારો, આત્મા, હંધર, પુનર્જન્મ, ખ્યાન, ભક્તિ, સંકીર્તન વગેરે ધાર્મિક ગણાતી માન્યતાનું પણ ખંડન’ કહ્યું છે. આપણી ઇન્ડોનેશી પદ્ધતિને કઈ ન આવે એ જવાબો એમણે સ્પષ્ટ ઉત્કાર કર્યા છે. ‘ઐટલે તેઓ પૂરાં નાસ્તિક છે એવા ખ્યાલ તરત આવે છે, છતાં એમની નાસ્તિકતા વાંચકને કંટાળે નથી. કારણ કે એમનું હૃદય માનવ-પ્રેમથી ધર્મોત્તમ ભર્યું છે એની પ્રતીતિ કરાવતા દૃષ્ટાંતો આ પુસ્તકમાં કયારે ને પચસે જેવાં મળે છે. આસ્તિકતા પણ જો પ્રેમ જ-આવતી ન હોય તો એવી ધોડાળી આસ્તિકતા પણ વ્યર્થ છે ને !’ એવાં કથાય દુબી માણસ એવાં મજા ત્યાં તેઓ રતિ-વેત્તી જનને પહોંચ્યાં જ છે.’ અને ‘કથાય કથાય’ કે ‘નર્મદાની ગણતરી વિના માણસને કુંખ ધ્રુવે કાંવાનાં લપાય શોખો જ છે.’

‘ડો. કુરુન વિજ્ઞાનના વિદ્વાર્થી. અને, પછી અધ્યાપક હતા. ઐટલે વિજ્ઞાનના, તેઓ લોકા અધ્યાસી રહ્યા છે આ વિજ્ઞાન મુશ્કેલી પણ માણસ અપ્રમદા અને, વહેમના વશમાં ફસાયેલા રહીને ભુલિ હીન અને અવિજ્ઞાનિક ઇલાયો કરે, શિક્ષિતો

અને લોભાનિતો પણ જ્યોતિષ, મંત્ર, તંત્ર અને ચમત્કારોનું સમર્થન કરેતા વ્યવહાર કરે ત્યારે તેઓ અજ્ઞાન છે. ભુલિની આ જડતા સામે એમને પ્રયત્ન આકોચ આ પુસ્તકના પાને પાને વ્યક્ત થાય છે. તેઓ કહે છે કે ‘જેઓ ચમત્કારની તપાસ માટે તૈયાર થતા નથી તેઓ કશું છે જેનામાં ચમત્કાર ચકાસવાની હિમત નથી તે ભોટ છે અને જે ચકાસણી કર્યા વગર માની લે છે તે મૂખ છે.’

‘ડો. કુરુનના પોતાના જીવનમાં પણ એમનું આચરણ હંમેશા ભુલિનિષ્ઠ રહ્યું છે. એમણે હસ્તી રેખા અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રને અવમાસ કર્યો અને એના પરિણામો જોયા. એથી એમને ખાત્રી થઈ કે ‘જ્યોતિષ જુરાર જ છે; એની આગ્રાહીઓ જ ટકાથી વધુ સાચી પડતી નથી.’

આ પછી એમણે એમના જીવનનાં બધાં ધુક્કા કાર્યોને ‘આરંભ’ અર્થે મલ મુદ્દોત્તેમાં જ કર્યો ‘અપરંકેન ખાસ પંચક’ કથા. પોતાના લગ્ન પ્રસંગે થયેલાં જીવન જીમણા પંચકો એળગેલાં જોઈએ એવાં માંદાંને કોકલુકીયથી આમંત્રણ આપ્યા પછી જ એળગ્યા. એમની જીમણને સોદા અશુભ ચોખડિયામાં જ કર્યો અને પરિણામે એક વખત તો એક સારો મોકલે પણ જીમણ લીધા વિના જતા રહેશે.

કથાથી પણ અત્યંતની દરિયાદ આવે તો પતિ-પત્ની ત્યાં પહોંચે જ, ભૂતિશંકર ધરમા સત્રિ રહે. મધ્યરાત્રિએ સ્વપ્નમાં કે કશસ્તાન અધવળા ‘જૂતાના વાસ’ તરીકે જણાતી જગ્યાએ અર્ધ, એનો અનુભવ વર્ણવતા તેઓ નિખોલસપણે લખે છે કે ‘અમારા અર્ધ મનથી તો જૂતાના અસ્તિત્વનો વિચાર સહતર નીકળી ગયો હતો. છતાં અમારા

અન્યમત મનેમાં કંઈ એ વિચાર છપાઈને પડ્યો જ હતો. એમ કોઈ જોત બેસું નથી. પણ કોઈએ ચિત્રવિચિત્ર અવાજ કરીને ધરાધાપૂર્વક અમને ઠરાવ્યા હોત તો અમને પારાવાર આનંદિક તાણુ થાત.”

આથી જુત, ગ્રેન, રાક્ષસ, ઈશ્વર વગેરે વિષેના ‘વાદિચાર’ વિચાર જાળોકાના ચિત્રમાં દાંડવામાં ન આવે એ જોવા માટે તેઓ આગ્રહ હતા. પોતાના એકના એક પુત્રને એમણે કાળજીપૂર્વક એ રીતે શિક્ષણ આપ્યું. અને પુત્ર એરીસ અને એના પત્ની એલિથિન એઓ જન્મે દાંડ અને કથુખાનો સ્વકારો તરફથી વિજ્ઞાનનું સંશોધન કરે છે એમણે પણ એમની ત્રણેય ઈકરીઓને એ રીતે જ બાણી છે.

જુતગ્રેનની વાતો તો વિશ્વભરમાં જોઈ મૂળ નાખીને પડેલી છે. એનો બધા બધા સમાજોમાં વ્યાપકપણે રહેલો છે. એથી એમ તેવો માણસ પણ જુતની વાત મદાપૂર્વક માની લેતો હોય છે પરંતુ ડો. કબુર પાસે આવી કોઈ વાત આવે એટલે તરત તેઓ એ વાતના મૂળમાં જીતરે જુવા, યાત્રિકો વગેરે જે જે યુક્તિઓ કરતા હોય એ બધી ભૌતિક વિજ્ઞાનનો મદદથી પોતે સમજી લે અને એવી જ યુક્તિઓ પોતે પણ કરી બતાવે. એ રીતે જુવા અને યાત્રિકોની પ્રતિષ્ઠા ટોડી નાખે. ત્યાર પછી હકીકતને વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસે. એલમાહુની રાત્રે પ્રકાશથી અજઙ્ઘળી જીહ્વા જન્મલે, સૌએ ‘જુતિલું જન્મલું’ માનીને તજી દીધેલું. જુવા એનાથી દૂર રહેતા. પણ ડો. કબુર રાત્રે એ જન્મલમાં જુવા પ્રકાશનો અજઙ્ઘળાટ જોયો. પ્રકાશ પુલેનાં યજ્ઞધર્મી આવતો જણાયો. એ વૃક્ષો, છપરની યોડી યોડી જાંબ એમણે એકઠી કરી લીધી અને કાંઠાંબોની રાષ્ટ્રીય પ્રયોજનામાં તપાસ માટે, મોકલી. એનો ‘રિપોર્ટ’ આપ્યો કે ‘આ-જાંબમાં એક જન્મતની કુત્ર’ રહેલી છે. આ-ધારામાં પ્રકાશ છે. તમે ઘેર આ-ધારામાં

પ્રયોગ કરી-જોશો તો તમને પણ ‘દખાશ’ ડો. કબુરે આ પ્રયોગ બંદોરમાં થયો અને લોકોનાં વહેમ અને ભય-ટાળ્યાં.

જુતની કેટલીય વાતોમાં તો માનસશાસ્ત્રીય સમસ્યાઓ નોકજી ડો. કબુરે હિનેટીક્રમનો મદદથી સંકરપદ વ્યક્તિને મુશ્કેલ કરીને એના અન્યમત મનેમાં પડેલી વાતો કઠાવી લીધી. એમાંથી સત્ય બહાર આવી ગયું. વાર્તાઓ, નવેલ કેટલાય રસિક પ્રસંગો આ પુસ્તકમાં લેખકે નોંધ્યા છે. ‘મડે’ તિલુ જેટલા લોકો જે વેરનથી કરતા હતા એ કર એમણે ‘ને’ રીતે કાઢ્યાં. ‘ઝરીનની કથા’, કાચના જોળામાં ભેઈને ચોર શોધવાનો કોત્ર કરનાર પપ્પુ, પત્નીના માતા, જોવાથી દુઃખી થયેલો શાસ્ત્રાદો, આત્રિયો જોત જાનીને પંધાને કરાવતો જમીસ, કોઈને ખજાર ન પડે એમ ધરમાં પથરા ફેંદાને મૂઝવતી કાચવાળી છાકરી આ બધી રોમાંચક અને રસ ભરપૂર કથાઓ છે. પરંતુ હકીકતમાં તો તે અજ્ઞાન માણસોના વહેમ અને અધમજ્ઞતાથી જન્મેલી કુલુકથાઓ છે. જુદી કોષ, વિજ્ઞાનનો મદદ હોય છતાં માણસ પ્રમાણ અને જુઝતાને વચ રાઈને જુદીધીની જેમ વરતે એક ડો. કબુરને બારે દુઃખ છે. અને એ દુઃખ એમણે દરેક પ્રસંગે વ્યક્ત કર્યું છે. એમનું ચક્રવર્તી કાચ તો ‘રેશનાલિસ્ટ, એસિસીએશન’ દારા બીલકો, ભારત અને સમગ્ર વિશ્વમાં જુદીની પ્રતિષ્ઠા માટે એમણે જે કાચે કહ્યું છે તે અત્યંત નોંધપાત્ર છે. આ વિજ્ઞાન મુગમાં પણ નવા નવા અવતારો. ‘પોપીઓ’ અને સંતો ચત્તારોનો પ્રચાર કરતા જે નીકળી પડ્યા છે એમની સામે તેમણે જીવનસાર જુલેય ચલાવી છે. જ્યાં કથાવે એવા ચત્તારોની વાત જણાવ્યા. મળે કે તરત એનો તપાસમાં જિતરી પડે. દરિયામાં નીલકંઠ, જાળાના નાચની ભારે ચત્તારિક વાતો ચાલે. ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને વડાપ્રધાન પણ એમના આશીર્વાદ લેખે મળ્યા એવા સમાચાર એમણે વાંચ્યા તરત રાષ્ટ્રપતિને અને વડાપ્રધાનને પત્ર લખીને

હાની વાત પૂછાવી. એમના પત્નો બાબા કે તેઓ
નાં ત્રણ જ નથી. અને એમના વિષે કંઈ જાણતા
નથી. ડો. કબુરે એ પત્નો છાપામાં છાપાવીને જાનના
પ્રચારનો સંડો ફાડી નાખ્યો. શ્રી સત્ય સાઈ
બાબાના ચમત્કારો તો જાણીતા છે. એમના
એક કહાડો. સત્તવન્ધમે લેખ લખ્યો કે જાપાનની
ધર્મિયાળની પેલીના એક ધાર્મિક બાબાના, ક્યોને
આવ્યા. બાબાએ હવામાંથી એક ધર્મિયાળ કાઢીને
એ બાઇને બેઠે આપી. ધર્મિયાળ ભેટાં જણાવું
કે એમની પેલીને એ એક ખાસ ધર્મિયાળ બનાવીને
પોતાની ડાહ્યાઓની તિભેરીમાં મૂકેલી એ આ
ધર્મિયાળ છે. આ ભેટને એ બાઇ બાબાનાં કહત
બની ગયાં. ડો. કબુરે આ જાણીને તરત જાપાનીસ
કોન્સલ દ્વારા એ પેલીનું સરનામું મેળવ્યું અને
એમને ૧૪ લખીને પૂછવું કે આ વાતમાં તથ્ય
કેટલું છે? એ પેલીને જવાબ આવ્યો કે અમારે
ત્યાંથી કોઈ બાબાના ક્યોને ત્રણ નથી. અને તમે
ને ધર્મિયાળનું લખો છો એ ધર્મિયાળ અમારી
તિભેરીમાં જ છે” આ બાબો પત્તવન્ધાર
એમણે ડો. સત્તવન્ધમને મોકલીને એમનો ખુલાસો
માગ્યો પરંતુ ડો. સત્તવન્ધમ તરફથી કોયે જવાબ
અપ્યો નહીં. એટલે એમણે આ પત્તવન્ધાર
છાપામાં છાપાવ્યો.

જુદા પ્રચાર સામે તો તેઓ એવા જીવળી
હોતા કે કોઈ પલ્લુ જ્યોતિષની આગાહી અથવા
ચમત્કારનાં બનાવની જાહેરાત હેતુ તો તરત જ
એને જાહેર પડકાર આપે. અને પોતાની આધિક
સ્થિતિ સંપૂર્ણ ન હોવા છતાં સારી સૈદ્ધી રૂઝમું દોડામાં
મૂકે, છેલ્લે તો એમણે પોતાની બધી મૂડી એકત્ર
કરીને એક લાખ રૂપિયાનું ઈનામ આપતો પડકાર
આખા વિશ્વની સામે મૂક્યો. કલ્યાણે આરંભમાં
પડકાર ઝીલવા બહુમાં ક્યાં પલ્લુ સમય નહીં
આવતા. ખસી ગયાં કોઈ નાસી ગયા કેટલાક
પોતાની ડીપોઝીટ ગુમાવી. એમના જીવનકાળ
દરમિયાન કોઈ એ પડકાર ઝીલી ચક્રું ન હતું.

ત્રિજાજીમાં અર્ધબેઠાં રાજ નખાતાં નોંધને
એની પવિત્રતા સામે પલ્લુ એમણે વિરોધ કર્યો.
છતાં એમના દ્વારા કોઈ રનેડી ત્રિજાજી મંગાવે
તો ત્રિજાજીને બહાર ફેરવવાના નળનું પાણી ભરીને
લઈ જતા. અને રનેડીની શ્રદ્ધા પર હસતા.

તેમના પિતા કેરલના પ્રાચીન સીરીઅન
ખ્રિસ્તિય મંદિરના પાદરી હતા. એથી કબુરે
નાનપંજુથી બાઇબલનું અને ધર્મનું ચિત્રણ
મળેલું. પરંતુ એ પછી એમણે કલકત્તાની
કોલેજમાં બનરફતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્રને
અભ્યાસ કર્યો. વિદ્યાનના અભ્યાસમાં ઊંડા કિતવો.
એ પછી તો એમને ધર્મ, આત્મા, પુનર્જન્મ,
બાઇબલના જૂના કરારની વાતો બધાનાં પ્રમાણ
ઉપર જ ચડા જીવી થઈ એમની શ્રદ્ધા જીડી ત્રણ
એમણે લખ્યું કે - મારી જીવન
ચેતના મારા દેહના કોઈ એક ખાસ બિંદુમાં
સમાયેલી છે એમ કું માનતો નથી. મારા શરીરના
દરેક જીવંત કોષમાં જીવન ક્રિયા ધબકતી રહી છે.
અને તેનું પોષણ અદર ચાસતી ઓક્સિજનરી
(પ્રાણવાયુ મૂલક) રાસાયણિક ક્રિયાના કારણે થાય
છે. આ રાસાયણિક ક્રિયા અસામાન્ય અથવા
દુધિરાભિસરણથી ચાલે છે રાસાયણિક ક્રિયા દ્વારા
ચક્રિત ઉત્પન્ન કરવાની જ આ ક્રિયા છે. જ્યારે
અસન અને દુધિરાભિસરણની ક્રિયાઓ બંધ થશે
ત્યારે શરીર અત્યુ પામશે. એમાંથી કંઈ નીકળી
જવું નથી. કોઈ નંદી રેકનિક વાપરીને શરીરની
આ ક્ષત ક્રિયાઓ ફરી ચાલુ કરવામાં આવે તો
એમ ન કહેવાય કે જહાર નીકળી ગયેલો આત્મા
ફરી શરીરમાં પ્રવેશ્યો છે. મારા શરીરમાં જન્મથી
મળેલા કોષોમાં નવા કોષોના ઉમેરો થતો રહે છે.
મરી ગયેલા કોષો નીકળી જતા હોય છે.
વિશાળન આટું કોઈ કોષ બાકી નહીં રહે. ત્યાં
સુધી કોષોના જીવન ચક્રની આ ક્રિયા ચાલુ રહેતો.
દેહના સર્વ કોષોના અત્યુ પછી પલ્લુ કોની બાના
કોષો બીજાની આખને કામ આપશે. ને

‘આત્મા’ એવું કંઈ હોય તે આત્માં ‘વશેષ’ દેહમાં છુટી પડેલા હબરો કોષોમાં પણ આત્માનો થોડો ભાગ નાશ પામતો હોયો. નેહ્યો ખીનતા શરીરમાં રહેલા મારા કોષો જીવતા હોવાથી ‘આત્મા’નો થોડો ભાગ મારા મૃત્યુ પછી પણ ત્યાં જીવતો હોયો, નેહ્યો સર્વ કોષો મૃત્યુ પછીના જીવન અને અવધારણા આપે છે. મૃત્યુ એ માનવા માટે કોઈ કારણ નથી.

જો કોઈ કહે છે કે “આ શરીરનું જીવન અને શાસ્ત્રવત જીવન જુદા છે” પણ ને જીવન નાશ પામે છે તે શાસ્ત્રવત કયાંથી હોય ? જીવન એક કોષી જીવનમાં હોય કે બહુકોષી જીવનમાં હોય, તે સરખું જાહેર છે તે એની વિજ્ઞાસની કક્ષામાં છે. ખીલે કોઈ તકાવત નથી.”

બાઈબલના જૂના કરારમાં કુદાપાઠ અને મુસીના ને ઉપદેશો આપ્યા છે તેને તો નૈતિક રીતે પણ તેઓ નિષ્ઠ રહ્યા છે. બાઈબલને એ કેવી રીતે શીખવી શકાય એ એમનો પ્રશ્ન છે. દેહ અને હૃદય પ્રત્યેની શક્તિ માણસ પર થોડી અસર છે. પરંતુ એને લીધે દેહની અવધારણા ભૂલ અથવા પવિત્રતાના લોપની ભૂતિ માણસનાં મનમાં એવી જાગી યાય છે કે એમાંથી કયા માનસિક વિચારો જન્મે છે એમ તેઓ કહે છે. ‘માન, ભક્તિ, સંકીર્તન વગેરેની અસર આદમ-સમોહન (Self hypnosis) કરનારી યાજ એવી છે, માણસની પુદ્ગિ મુગ્ધિત થઈને કંઈ કરતો, ખંધ પડે છે. સહીશી જૂની કથાઓના રત્નથી જન્મેલી ઝાંટી શકા નથી વાતો માની લેવા માણસને તૈયાર કરે છે એથી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો પણ એ વાત સ્વીકારી લેતા હોય છે. એનું અનુકરણ ખીનજો કરે છે. અનુકરણ કરનારાઓમાં વિચારશક્તિ હોતી નથી.”

કંઈ હતી આંખો અંધારે કોલેજમાં બનરપતિ અને પ્રાણીવિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે એમની નિયુક્તિ અપાઈ ત્યારે અગાઉ એમણે કરેલા ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસનો વિષય મૃત્યુ શીખવવા આપેલો. પરંતુ એક વર્ષ પછી સંચાલકોએ એ વિષય પાછો લઈ લીધો. “એ કે વિવાદીઓએ એ વિષયમાં પરીક્ષા લેવા મુશ્કેલીથી પસાર કરી હતી. પરંતુ એમાંની ધર્મમાંથી થોડો જીદી કંઈ હતી. સંચાલકો આ પરિસ્થિતિ માટે તૈયાર ન હતા.”

સહજાએ એમને એવા જ પ્રદિનિષ્ઠ, પત્ની મળ્યાં હતાં. પતિના બધાં સાહસોમાં એમણે પુરો સાથ આપ્યો હતો અને ડૉ. કબુર ને જાહેર પ્રકારે આપતા તેમાં હોડમણી મુકવા માટે જોઈતા નાણાં પણ પોતાના જનિત સમયમાંથી આપી દેતા.

૧૯૭૪માં ત્યારે શ્રીમતી કબુરનું અવસાન થયું ત્યારે એમની મૃત્યુને લખવામાં આવી કે “આજના ધરાવતા યોગ્યતા વકસીત ન પડે તે માટે શ્રીમતી કબુર ક્યાંમાં કે મન ક શુદ્ધ પાછળ મુકવા વિનં, અવસાન પામ્યાં છે. તેમની ઇચ્છાસર લેમનો દેહ શ્રી લંકા યુનિવર્સિટીની મેડીકલ કોલેજને આપવામાં આવ્યો છે ત્યાં શુક્રવારે સવારે આઠ વાગે અસંસ્કારમાં આપશે. અગ્નિશોક, હોનવિધિ અથવા ફલ અપણું વિધિ રાખી નથી.” આ નોંધ બધાં હાપાઓમાં હાપાઈ શીલકા રડીએને પણ નોંધ આપવામાં આવેથી પણ એમાં ન લેવાઈ. કારણ કે રડીએ કમિટીના બે સંભો એક રોમન કથોલિક પાંડરી અને બીજા ગૌડ સાધુ આવી નોંધ લેવામાં સંમત ન હતાં.

આમ, ડૉ. કબુર, જીવનભર પુદ્ગિ અને વિજ્ઞાનનો ઉશોડો લઈને, માણસોની અંધ શક્તિ, પ્રદિની, શક્તિ અને મતાનુચિતકતા ઉપર નોંધાર પ્રદારો કરતા રહ્યા તેઓ વતની કરળના હતા.

આવી સમજણ ડૉ. કબુરની રજેરમાં લિટરી

પણ શી 'લ'કાના નામરિક નામીને ત્યાં સ્થિત થયા. જારતમાં ઘણી વાર એમણે પ્રવાસ કર્યો. એ વખત યુદ્ધરાતમાં 'પણ' આવી પ્રવેશ્યા અને પ્રેરક એમના પુરુષાર્થની રસબારી માયા રજુ કરે છે.

માણસ જાતની સ્વતંત્ર છુદ્ધિને જગાડવા માટે એમણે કરેલા આ બગીરથ પ્રયાસોની મોંઘ લીધા પછી પણ પ્રજા રહે જ છે કે એમણે કરેલા વિધાનોમાં સત્ય કેટલું ?

ઈન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ અનુભવોના આધારે ચોક્કસ છુદ્ધિ પાસે, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ વધારનારા ત્રણે સેટલા અવતરન શક્તિશાળી સ્થાનો, મુકવામાં આવેલા માણસે જોયું છે કે પ્રવક્ષો હિરણ્યકશ્યપ પ્રત્યક્ષ ધણુ થોડું છે, અપ્રત્યક્ષ ધણુ છે. સમુદ્રમાં હાથેલા, હિંમના પકાડ એવું છે બીજા માણુથી, બાહ્ય દ્રિયોની મદદ વિના, કેઈ છુદ્ધી જ ઈન્દ્રિય કે શક્તિ દ્વારા માણસ છુદ્ધા જ મોકારનો, અનુભવ કરતો આવ્યો છે. જાદુ માનવીના, આ અગમતરવના, અનુભવની અભિવ્યક્તિ એની પ્રતીક ભાષામાં હતી, એ અનુભવનો પ્રત્યાધાત માહાત્મ્ય, અહોભાવ, ભક્તિ અથવા ભવ એમ અનેક રીતે ઘટો-રહ્યો છે, અને નોખાતો પણ રહ્યો છે. પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રમાં, એ સ્થાયી છે. આપણા જૂના પુરાણમાં, બાઈબલના જૂના કરારમાં, ખ્રીસ્ત દેશનાં, પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રમાં, આવું ધણુ ભેદા મળે છે. એટલું જ નહીં, શ્રી. સુગ જેવા માનસશાસ્ત્રીઓ એમ પણ સ્વીકારે છે કે, માનવભક્તિના, સામૂહિક અજ્ઞાત મનના સંસ્કાર રૂપે એ બધું સઘસઘુ પણ છે, અને, કરેકે, મનુષ્ય એ વારસામાં લઈને અવતર્યો હોય. પણ મનુષ્ય ત્યાં જ અટક્યો નથી. ઈન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષની મદદથી જોનારી છુદ્ધિને વાંછતરોતર, વિકાસ મેલો ત્રણે છે. વસ્તુલક્ષી પ્રયોગ મુલ્યક વિજ્ઞાનનો પણ ઝડપી

અને પુષ્કળ વિકાસ મળ્યો છે. અને વ્યવસ્થિત વસ્તુ જનતાના કાર્યકારણની ડાંડી અને સુક્ષ્મ સમજ મેળવી છે. સિદ્ધ પણ કરી છે. ખીલ બાજુથી, કેટલાક મરજીવાએએ મન રૂપી મકાસારમાં પૂબડી મારીને આંતર અનુભૂતિને પણ વધુ ને વધુ ચોક્કસાઈથી તપાસી છે, અને, એવું પણ વધુ સ્પષ્ટ થઈને મેળવ્યું છે.

આ સર્વ પ્રયાસોના પરિણામે, વસ્તુલક્ષી વિચાર, પ્રયોગલક્ષી વિજ્ઞાન તેમજ અતરલક્ષી આત્માનુભૂતિ-અધ્યાત્મ, આ ત્રણેયના ઉઠા એકબીજાથી વધારે ને વધારે નજીક આવતા ગયા છે. આને પુરાણ, બાઈબલ વગેરેનું નવેસરથી અનોવિજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અવધન અને અધીશ્ટન થઈ રહ્યું છે. એ નવા જ પ્રકાર પાયરે છે ચિંતાની શક્તિઓના નવા ને નવા આધારો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. 'પરામનો વિજ્ઞાન' પણ ખૂબ વિકસતું મળ્યું છે.

આધુનિક વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, શોધો અને અધ્યાત્મના પ્રયોગસિદ્ધ અનુભવો કેટલાક નિકટ આવ્યા છે અને એકબીજાની ભાષા બોલતા થયા છે તે જાતોવતા થયા અધ્યક્ષ મંથો. મસિદ્ધ થઈ રહ્યા છે. એ વખતે ડો. કવુરે પાંચે જ વિજ્ઞાનની મૂંઝી જૂની, વાંચી ગણાય એવી ભાષા છે વિજ્ઞાન ઘડાય નિકસિત રહે છે અને તે ઝીલવા એટલું મન જામત ન રહે તો એ પણ જડતામાં ખપી ભવ્ય છે.

જે છુદ્ધિની ડો. કવુર જહુ-મોટી પ્રતિષ્ઠા આકે છે એ છુદ્ધિ પણ બહિષ્કૃત હોવ છે. અને જાણ, દર્શન તો 'ખંડ દર્શન' છે. સમપ્રતાથી, અખિલાઈથી જોવાની શક્તિ ખંડ છુદ્ધિમાં હોઈ શકતી નથી. એટલે તો કહેવાય છે ૧ સમપ્રતા

*આવા અધિકારિક અનુભવોનો સમઢ મધ શી બોમીચાઈ આધીએ આવ્યો જ છે

ફર્ન માટે 'તર્કો' હિ અમલિયો-તર્કો તર્કની કોઈ પ્રતિષ્ઠા નથી. એટલે તો, 'તર્કના' સમાટ' કંઈ શકાય એવા શ્રી શંકરાચાર્યે કહેયું કે વેન જગત્તિ જાન જગ-નેના વડે અસત્યને અસત્ય બાપ્યુ તેને-છુદિને પણ હવે તણ દે. કેમ કે તે સ્વરે સંપૂર્ણ સત્ય છુદિથી પર છે. એ માટે તો અતિમનષ કશાએ પદોંયયું નોઈએ.

આપણે ત્યાંના રેશનલિસ્ટો-છુદિવાદીઓમાં પડિત જવાહર નહેરુ' સ્થાન ઊંચું હતું એમના અરિત લેખક ડો. સર્વપલ્લી ગોપાળ હાલે છે કે "૧૯૫૬ પછી પડિત જવાહરલાલજી વલણ પણ અધ્યાત્મ તરફ હળુ' હતું. ત્યાર પહેલાં મનમનો એ બાજુનો હરવાનો એમણે બધ જ શખ્યો હલો; પણ ખાદ તેઓ તેના તરફ આકર્ષાયા હતા. અને ભૌતિક જગતના મૂળમાં રહેલા 'કંઈક' ને શોધવા હિત્સક બન્યા હતા. આ અભિસાધવાળા વિશ્વમાં 'વિચારધુક્ત' કે 'વિચાર રહિત' ને કંઈ છે એ દરેકનું સ્થાન છે એ સિદ્ધાંત અને જાત કમ' કે વજેની સકુચિતતામાંથી શુદ્ધ અને વધુ સદ્વિષ્ણુતા-ભરી સમજણને અનુસરવામાં બાણસને મદદ કરે એવી 'કૈવી પ્રેરણા' અથવા 'જીવનચકિત' અનુભવ માત્રમાં રહેલી છે, એવી જાદા આપનાર વેદાંત પ્રત્યે વળ્યા હતા.

આ "કૈવી પ્રેરણા' કે 'જીવનચકિત'ની અંદાત્મક સાંધા વેદાંતની હોય. કે બીજા કોઈ પણ આર્થિક દર્શનની હોય, બાવા તો ચાણસના ઘડતર સંસ્કાર અને એને અનુસરીને બંધાયેલી રુચિ પ્રમાણે નીકળતી હોય છે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે એટલે જ કહેયું કે 'એટલા મત એટલા પય'. પરમ તત્ત્વને સમજવા અને પામવાના

સદીના અંત વખતે પણ ધર્મસંધર્મને નારી, લોધીની નદીઓ વહેવાવાળા પછી પણ, પાકિસ્તાનના પ્રેસીડેન્ટ ડો.બા "કહે છે કે તક મળે તો હું બળજબરી કરીને પણ ધર્મને લાડુ" (એસ વ્યંકટ નારાયણ). અલગત ત્યારે કવુરનો ધર્મ સામેનો પુણ્યપ્રકોપ વ્યાજબી બની નવ છે કારણ કે ત્યાં ધર્મ યુદ્ધ અધ્યાત્મ નથી. પણ સ્વાધ્યાનિવે' છુદિએ સ્વીકારેલી અવધારણા માત્ર છે.

કે મૂલ્ય પછીની અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન. જીવનની એકતા, અખંડિતતા અને શાશ્વતતા સ્વીકાર્યા પછી મોણ બની.જાવ છે, જ્યાં વ્યક્તિત્વે જીવનનું અસ્તિત્વ નેટસો સમય ભાસે છે અને પુનર્જન્મ લે છે એનો પ્રશ્ન ઊભો રહે છે. અનુભવા જીવન દરમિયાન મળેલા પ્રવળ સંસ્કારો નાશ પામતા નથી એના અનુભવો તો આને એટલા નોંધાયેલા છે કે એનો દર્શનાર કરેલા 'અશય' છે. એવું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન જ બાણસને એના બધ અને અન્ય વિકારોમાંથી મુક્ત કરી શકશે. જૂતના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન આવા સંસ્કારોની સાથે જડાયેલી પ્રવળ અવસ્થા વાસનાને લગતો છે. એના 'પણ' પ્રમાણજીવ અણય એવા દખાતો મળે છે. એવું વધુ વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન થવું નોઈએ બંધયા પ્રેરાઈને અ-વૈજ્ઞાનિક હિપાયો લેવાથી તો વધુ 'હુખ' અને ગુંચવાડો ઊભાં થાય છે.

જેમ વિચારની ચકિત છે, વાસનાની ચકિત છે એન સાવની પણ પ્રવળ ચકિત છે એ વાચકિતમે વૃદ્ધ સાંના સ્તનમાં ધાવણ આપ્યું છે. પદ્માધાતાના રોગીને દોડતો કયો છે. અને કે-સર પણ મદદમાં છે કાકુઓનાં જીવનમાં પરિવર્તન કયો છે ૧૨૮" એ ચકિત એના

સ્વાયત્તતા વિનાની લોકશાહી : (સમસ્યા અને ઉપાય) | રમેશ ચાપર

આપણી સમવાયી લોકશાહીના માળખામાં આયોજનના પ્રારંભિક વર્ષોમાં જવાહરલાલ નહેરુ સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. અણુ ઊર્જાના ક્ષેત્રમાં કેટલાક સરપ્રદ પ્રયત્નો થયેલા. એ ક્ષેત્રમાં ડૉ. હોમી ભાભા સર્વોત્ક્રાંતિના કેન્દ્રો ઊભા કરવાના પ્રયત્નો કરતા હતા. પણ સ્વાભાવિક રીતે, એ દિવસોમાં વ્યક્તિગત પ્રતિબદ્ધતા અને રાજકીય નેતૃત્વની ચોક્કસતા વધુ વિશ્વાસ રખાયો. સ્વિકૃતિતાવાદી ભારતીય સ્વભાવને પ્રશ્નો લાગે એવા સામૂહિક સ્વાયત્તતાના બાબ વિષે પૂરતી નહર થયોઆ ન થઈ. કોઈકે જુદાજુદા પ્રયત્નો કર્યા તેને બહારથી દેખાતી નિરોધ નોકશાહી બુદ્ધિરચના વડે અને જવાબદારી તથા ઝેરીકરણના નામે રોકવામાં આવ્યો. આવા પ્રયત્નોને નહેરુના સંદર્ભમાં વિચિત્ર અને ખિન જાહેરી માનતા, જે પ્લાનિંગ કમિશન નહેરુએ પ્રોત્સાહન આપી બનાવવા અને નવા પ્રતિબદ્ધતા ધરાવ સ્વીચેયું તે નોકશાહીની ખીણ વધારાની ચુચ બની રહ્યું.

સ્વાયત્તતા દૂર કરવામાં આવી, ક્યારેક ક્યારેક કોઈએ એને બચાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સરકારી મન નેતૃ હતા કે નહેરુ પછી કોઈ એવું રક્ષક નુપી એટલે એ લગાઈ નિષ્ફળ રહી. કોર્પોરેશનના સ્થાપનાની વાતના અડધી સ્વીકારને કારણે કેન્દ્રીયકરણનો વિચાર બળવંતર થયો.

આરે બાબુ, પરંપરાગત લોકશાહી આદર્શ એક પ્રકારનું ભદુ ઊંચુ કરવામાં, માહિયાઓ દ્વારા ખજારી મુજિઓમાં, વિવિધ કક્ષા વચ્ચેના સંઘર્ષોમાં, પધોમાંના તડોના ધડકાઓમાં, રહસ્યાત્મક ચુપ્તતામાં, અને બેધારા વિચારો અને બેવડી વાતોમાં ફેરવાઈ ગયો છે. મહોની દુર્ભાગ્યપૂર્ણ

મુતિને કારણે નહીં, પણ જડ, અતિન્દ્રીયતાવાદી સંસ્થાગીય માળખાને કારણે, આ કટોકટી ઊભી થઈ છે વળી આ કટોકટી કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધોની જ નથી, પણ કેન્દ્રના અને રાજ્યોના પોતાના અંતર્ગત વ્યવહારના સંબંધોની પણ છે પ્રભુની સ્વેચ્છાના પર ભાર દેતી લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ ધીમે ધીમે પ્રગ્નના અને સ્થાપિત હિતોના વિશેષ સમૂહો ઉપર, અને ક્યારેક તે મોટી સત્તાધારી વ્યક્તિઓ પર આધારિત થઈ ગઈ છે લોકશાહી એકાધિકારવાદી હોતી નથી, તે વધુ નાગરિકતાલક્ષી હોય છે, પણ જો તે સ્વાયત્ત વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને પોષણ ન આપે તો એની શુભવત્તા વિકૃત થાય છે.

મુદીવાદી, સામંતવાદી કે જાતિવાદી અત્યાચારીઓના પાત્રમાંથી સામાન્ય લોકોને બચાવવા અને પ્રભુને સત્તાના કેન્દ્રની નિકટ લાવવા લોકશાહી છે. પણ આજે એની ગતિશીલતા ઘટી છે સમાચારના ક્ષેત્રમાં જે ભૂતનો વિશ્વાસ થયો છે તેથી તે સ્થિતિ ઊભી વધુ ગંભીર છે. લોકશાહીના આ ભદા નમુનાને સ્વીકારવા માટે જેના દારા જાનો-દોપન થવાનું હતું તે સંપ્રેષણની કમિતિને વિશ્વની પ્રભુઓના કિંમતો ફેરવી નાખવા અને તેમને નેસી ચડાવવા રાજ્યકર્તા કાર્યકર્તા ધર્મિક દોષીઓ અસત્યો અને પ્રતિ અસત્યો માટે પ્રેરિત કરી છે.

આપણા મનમાં પ્રગ્ન થાય છે આપણી સરકારો આટલી અત્યવસ્થ અને ખિનઅસરકારક કેમ થઈ ગઈ છે, આપણે કામગીરી થામક અને હાઈલેના કરવાની વાતો કરીએ છીએ.

જાણે આપણા પર રાજ્ય કરવાનો ખીન્ને રોષ
સારો ઉપાય દેખાતો નથી. જેમને પ્રભાએ
ચૂકવેલા કરનાથી ખચાર મળે છે એવા સરકારી
નોકરોની દેરાનગતિએ આપણને નિઃસહાય થવા
છે એ દેરાનગીમાંથી બચી જવા નોકરચાલીના
આ વર્ગમાં કાલ કરવાની આપણી પોતાની
રીતો આપણે શોધી કાઢી છે, જેમ કે, લાય
આપણી, લાગવવનુ ક્ષેત્ર ઊંચું કરવું વગેરે.
સીમાન્ત પરિસ્થિતિઓમાં આ સિવાય ખીજી
કોઈ હાલીસો કરવી એ ભોળપણમાં મહાલવા
જેવું છે.

એક જુદી સ્થિતિ કયો સરકાર એટલે
સચિવાલયો, ધણી ખાતાઓ અને કોર્પોરેશનો.
આ બધાં કહેવાતા સ્વતંત્ર પણ પ્રધાનો કે
સચિવાલયોને બંધીન જ કહેવાય છે. આ
કેન્દ્રીકૃત માળખું, જે પ્રધાનો કે સચિવાલયોના
વિરાજી આજે દેશની નીચે ધણા સ્વાયત્ત
કોર્પોરેશનોમાં ફેરવાઈ જાય, અને સંયોજન કે
નિયંત્રણ માટે સમસ્યાઓનો અહેવાલ તેમને
આપતા રહે તો કેવું મોટું પરિવર્તન આવે !
જે સ્તરે સંબંધ હોય તે જ સ્તરે, કાલે કોઈ
સારા કે ખરાબ નિયંત્રણો લેવાશે પણ તે
લેવાશે જ. કામકાજ મનોરંજન અને સંવેદનશીલતા
વધશે. કેમકે તેથી ખીજા પર હોળી ફેવાનું કે
ધૂળ ખાતી ફાઈલ પર કહકે નોંધ કરી પોતાની
જવાબદારી ખામીરી નાખવાનું સુરક્ષિત થશે
સીધી વધારે તો, રાજકીય દબલ અને
સચિવાલયોના આટાપાટામાં રહેલા અધિકાર
જાને, નૈતિક અધઃપાત યોજા થશે અને
સ્વાયત્ત સંસ્થાઓમાં સ્વાયત્ત વ્યક્તિઓના
વધવાથી, કદાચ, સહનર દૂર થશે.

આ કોષ્ટ આદર્શવાદી કલ્પના નથી. આપણા
આ અધિકારમંથ દેશમાં પણ એ નોંધાયેલી હકીકત
છે કે જ્યારે જ્યારે કોઈ સચિવાલય અંદર કોર્પોરેશન
કે સંસ્થાઓ જવાબદારીપૂર્ણ માળખામાં અસરકારક

રીત કામ કર્યું છે ત્યારે એના
અમલનાં મુળ સ્વસ્થ સ્થાપિતતામાં દેખાયા
છે. મોટી રાંત સુધી, કામ કરતાં સચિવાલયો અને
પોતાની એકિસમાં દબલો એક શોધેલા સાધે
માયાફત કરતા મનોરંજન દરમ અકાર્યક્ષમતા,
અતિકેન્દ્રીકરણ, અનંત વિલંબ, અનિયંત્રિતતા,
અનુચિત લાભો મેળવવાની આશા અને નાસજનક
વધીવટ છે.

રાજકારણીઓ અને આપણીઓ વ્યાપારને
ગૂંચળાવતા નિયમો અને કેન્દ્રીકૃતમાંથી તેને
મુક્ત કરવા અને અર્થશક્તિને મુક્ત
બળરમાં વિકસવા દેવા માટેના આર્થિક સાધ
રાખશે. પણ કહેવાતા ક્રાંતિકારી કે રેડિયુસ
આ લોહા આપણે જેમાં સલાઈ પાયા છીએ
એવા આ લોહાથી રાજકીય અને આર્થિક
નમૂનામાં સ્વાયત્તતાના અભાવની ખરાબી જોઈ
શકતા નથી સાચે જ, ઇરાદાપૂર્વકનું છે. રાજકર્તા
મોળી અને દર પાંચ વર્ષે ચૂંટાઈને કે પચ્ચવીસ
યોજનાઓ દ્વારા જેઓ સત્તા પર આવવાના
આકાંક્ષી છે તેઓ પોતાની રાજકીય અને આર્થિક
સંપત્તિ સીમિત કરવા ઇચ્છતા નથી.

કે કંઈએ વિચર્યો છે, તે જાણ્યું છે. પ્રકાશન
અને સાંસ્કૃતિક વિભાગો સિવાયના વિદેશ
ખાતાના એકઠાઈ કામો કુલ સમજ થકુ કુ
ભાવો અને એકીકરણ સિવાયની પ્રવૃત્તિઓવાળું
ચૂકખાણું, બેકિંગ અને વીમાં સિવાયનું નાણું ખાતું
કાયદા અને સરકારી ખાતું-આ બધામાં કહ્યું
એકઠાઈ કામો સમજાય છે પણ જેમાં સ્વાયત્ત
સંસ્થાઓ હોય એવું અપેક્ષિત છે એવા
કેળવણી ખાતાની બેકેટ દબલનું શું ?
પ્રવાસન અને નાગરિક વિભાગ વ્યવહાર
ખાતાની કે સુચના અને પ્રસારણ વિભાગની
દબલનું શું ?

નિઃસંદેહ, નાણાં, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર અને
ગેતી જેવા આર્થિક ખાતાઓ માટે કાલે તમે

વિશેષ પ્રકારનાં માળખાં ઊભા કરે પછી સ્વાયત્ત રીતે થઈ શકે એવી પ્રવૃત્તિઓ પર આડખીલી ન નાખે, બધાં કર્મોંએ કોઈ ખાતું સ્વાયત્ત કોર્પોરેશનમાં ફેરવી શકાય એમ હોય ત્યાં તેને ફેરવી જ નાખે. સચિવાલય સ્તરે આઈ.કે.ઈ. અને સર્વોચ્ચ માટે સત્તાઓ રાખે પછી સ્વાયત્તતાની ગુન્મયરૂપે દુરધાન કર્યા વિના પ્રધાનો, પાસામેન્ટના સભ્યો અને નેશરશાહી માટે સ્વાયત્તતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.

આપણી સમસ્યાની રાજ્ય વ્યવસ્થાના સિર- મોર વડાપ્રધાને કરવું જોઈએ એવું અભિમતવાળું આ કામ છે. પછી પ્રતિપાદન અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વચ્ચેની ખાઈને ખ્યાલ વડાપ્રધાનના સત્ત વધતા જતા મત્રાલયની સત્ત વધતી જતી વારીઓ પ્રગટ કરે છે તમે માને કે ન માને, હોટલોના ટ્રેનેજરોને પણ આ સરકારીનો લાભ મળે છે, અનધિકૃત રીતે ડેમિન્ટ પ્રધાનો પણ પટાવાળા કે કમિયારી કહેવાતા લોકોની નિમજ્જોમાં ભાગ લખે છે અને હવે તો આપણે નેતાઓ માટેના લાભદાયી વ્યવસ્થા 'ગાલી'ના ઘુસમાં પ્રવેશી ચૂક્યા છીએ.

* જો રાજકીય અને આર્થિક અવરચનામાં અધિકૃત રીતે સ્વાયત્તતા નહીં સ્થપાય તો વ્યાવસાયિક કાર્યક્ષમતા, ઉત્પાદનક્ષમતા કે 'રાષ્ટ્રીય' હિતના વિચાર વિના મહત્વની પદો પોતાના પરિજ્ઞોને આપી દેવા માટે આપતા સરકારી ક્ષમાનક કેસી- કરણ આ કે તે પછી દારૂ મુકારી નહીં શકાય.

સ્વાયત્ત સંસ્થા કોટલી શું ?
જહુ સક્રિય સૂચનોમાં ત્રણ વિનાં કહી શકાય કે સ્વાયત્ત સંસ્થા પર જેઓ આર્થિક કાજૂ ધરાવે છે તેમને જવાબદાર રહીને બહારના બનાવોનો આધારો કરવા માટે એ કાનૂની રીતે સ્વપાઈ હોય છે. આ ઉત્તરદાયિત્વ એના વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્ર સાથે જુલાઈ . ૧૯૮૫]

સંબંધિત હોય અને એ એના યોગ્ય રીતે રચાયેલા વહીવટી અંગે દારૂ વ્યક્ત થતું હોય. એના કમિયારી ત્રણમાં અથવા એની નીતિમાં જે ફેરફારો થાય તે પહેલાં એની અર્થાં ઘવી જોઈએ, એના વહીવટી મડળમાં એના નિયુક્ત સેવાઓ જોઈએ, આવા વાતાવરણમાં જહુ મોટી કોટલી હોય તો જ આર્થિક અસરદારતા તરીકે મત્રાલયના પ્રતિનિધિને આદેશાત્મક હુકમો દારૂ વચ્ચે પડવા માટે જરૂરી સમર્થન મળશે.

સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ માટે નિયત થયેલી રકમો તેમને તરત મળી જવી જોઈએ જુદી જુદી યોજનાઓના જાળેને સિસ્તમાં રાખવા આર્થિક સલાહકારો મુકવાની જરૂર નથી તેથી તો નહીં. બહુવાસ કરે છે. જ્યાં પાસામેન્ટની ઉવટની જવાબ- દારૂ હોય ત્યાં એટલું જરૂરી છે ખીલ કિરેકરોની જેમ એક કિરેકર તરીકે મત્રાલયનો એક યોગ્ય પ્રતિનિધિ પોતાના ખાતાને સંસ્થાની કાર્યવાહી જણાવતો રહે પછી સંસ્થાના રાજ-ય- શેજના વહીવટમાં વારંવારની પૂછપૂછ અસહ્ય મનાવી જોઈએ. ખીલ ચમ્પોમાં સ્વાયત્ત સંસ્થા માટે કોઈ રાજકીય સૂચના નાચવાનું અપેક્ષિત ન હોવું જોઈએ.

મોટા ભાગની બાબતમાં સ્વાયત્ત સંસ્થાના સચાલનમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ. કોઈ સક્રિયતા માણસોને ખેંચવા માટે પત્રોનો સ્વધાત્મક હોવા જોઈએ, વળી પ્રવૃત્તિના એક ક્ષેત્રની ખીલ ક્ષેત્રની સ્વધા, પ્રોત્સાહન કે દંડ પછી જુદાં હોઈ શકે પ્રમાણની નીતિ વિના તમે તેવી સક્રિયતા વ્યક્તિને હન્યતમ પડે આગળું શક્ય બનાવે એવી કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્થાકીય સંસ્કૃતિ કે તત્તીશીલતા ન હોવી જોઈએ. અને સૌથી મહત્વનું એ છે કે પડકારોની વિવિધતા હોવા છતાં, બધી સાવજનિક સંસ્થાઓ મત્રોને એકધારે અસિત્રમ નીરસ અપરિવર્તનશીલતા તરફ ધકેલનારો અને આત્મવિનાશકારી છે. એમાંથી અકામ્યશીલતા જ

પેદા થાય છે, એમાં વળી બહુઈ ચક્રિતવાળા માણસો તરીકે રાજકારણી નેતા વગેરે સાથે બળજબરીથી અંદર પ્રવેશ કર્યો હોય એવા માણસોને સીધા બહારથી દાખલ કરવાની બેદબ્બક કાર્યપ્રણાલી ઉમેરો એટલે તમને આર્થિક સ્થિતિતા, કાર્યશક્તિને લક્ષ્યે મારી ગયાની સ્થિતિ, અને કર્દાચ, આર્થિક આપત્તિનાં દર્શન થશે.

સાંજનિક યોગ્યતા ને બધી ગુણોડી લાભી થઈ છે તે માટે સ્વાસ્થ્યતાના આ ત્રણ સ્ત્રોતોમાં સંપાદન મહત્વના હોય તો, ખાનગી આર્થિક સાહસિકોએ પોતાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં સરકારની જે ખરાબમાં ખરાબ રીતે અપનાવી છે તે બાબત ઘણા સારજૂત પાડો શીખવાના છે.

લોકશાહી સમાજ અને તેની અસરકારક સ્વાસ્થ્યતાઓ સાથે રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક સંસ્થાઓના નિર્માણના સંદર્ભમાં આપણે વિચારશું તો જ ઘણાં બધાં કાર્યોનું સંચાલન કરવાના કૌશલ્યવાળા, સ્વાસ્થ્ય, આત્મ-નિર્ભર શક્તિસંપન્ન અધિકારી વર્ગનું પોષણ કરી શકાયું. આજે તો જેમનામાં સ્વાસ્થ્યતા માટેની શક્તિ પડી છે તેમને રાજકીય સત્તાધારીઓ પોતાને અનુકૂળ યવા લાચાર કરે છે. અથવા પોતાનું ત્રૈવ બળની ન શકતાં તેઓ વિદેશ તરફ વળી જાય છે.

આ બધી વસ્તુઓને દેશના રાજકીય જીવન અને નોકરિયાતોની વ્યાવસાયિકતા પર ધરો પ્રભાવ પડે છે, સરકાર પ્રત્યે અધીનતા અને પામરતા એ આપણા સમાજનો મુકાલેખ છે, આવી પરિસ્થિતિઓમાં એકલચુવાક વિકસે છે.

આકાશવાણી અને દૂરદર્શન તરફ એક દષ્ટિ કરી એટલે શું ચાલે છે એ સમજાઈ જશે. આકાશમાંના ઉપમદોના ટેકાવાળા સંપ્રેક્ષણી આ શક્તિશાળી ઇલેક્ટ્રોનિક વ્યવસ્થા વિગત રીતે પસંપાતી છે, વિચારો તમા વસ્તીતોની બાબતમાં ભારતની વાસ્તવિકતાથી પૂર્ણ રીતે કષાયેલી છે. પણ 'બુઝ'ના' દિલ્લોની જેમ કરોડો લોકોની શાપ, સાંસ્કૃતિક શીલીઓ અને મુલ્ય વિચારને તે ધરે છે !

આખી દુનિયામાં લોકોને કાર્યક્રમજનક બનાવાવ છે વિગત અને ટેકોસોજીનો કાર્યક્રમજનકતા વધારવા ઉપયોગ થાય છે નવાઈ અને સફળ સમાજની રચના આ રીતે ન થાય. એને માટે સ્વતંત્ર અને સર્જનાત્મક જીવન માટેના જુદાં પાંચ શોધવા ભેઈએ પ્રત્યક્ષમુકતી જરૂરિયાતો સાથે નોકાયેલી અને તેમાંથી શક્તિ મેળવતી સ્વાસ્થ્ય સંસ્થાઓ અને સ્વાસ્થ્ય વ્યક્તિઓના પ્રાણપ્રકાર વિના લોકશાહી નષ્ટ થઈ જવાની છે.

રેલવે, રેલિફેશન એકસ્ટ્રેન્સ, પાવર સ્ટેશનો, વિદ્યાન અને ટેકોસોજીની સંસ્થાઓ, પોલાક, ભારે ઈન્જનેરી ઉલોગો, ખાતર, રસાયણો, તેલ શારકામ અને આપણું ઇમેક્ટ્રોનિક પ્રસારણ મહિમ-આ સૌ રાજકીય ચાલાકીમાં મુકત થાય, અને ૫૦% થી ૭૦% નેટલી સ્થગિત થઈ ગયેલી એમની શક્તિ વપરાતી થાય, તો જ લોકશાહી આદર્શ જીવશે અને ને યુવાનો ભારતમાં નિષ્કર્ષ મહામતી બનવાના તેમનું સમર્થન મેળવશે.

અનુ : ચરણેશ ત્રિવેદી (લોકભારતી)
(ઇલેક્ટ્રિક નીડલી, ૧૪ જુન, ૧૯૮૪)

મનુષ્ય અને તેનું જગત : એક વૈજ્ઞાનિક સ્વૈરવિહાર | સિદ્ધાંત નં. ૭૬

૧ : હું માનવી

અત્યારના વિકસેલા અને વિરતરેલા માનવ સંબંધો અને એ માનવ સમુદાયને પેષતી ઊભી કરવામાં આવેલી 'સંસ્થાઓ' સ્વરૂપ બોતા આદિ માનવ કેવા હશે, કેવી રીતે વર્તેલા હશે, કેમ રીતે પોતાનાં મનોભાવોને વ્યક્ત કરેલા હશે એવી બાબતો વિશે કુતહલ થાય - એ સ્વાભાવિક છે, છતાં, મનુષ્યની એ આસિયત છે કે પોતાની આસપાસની સંસ્થાને તે સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે એટલું જ નહીં બલકે એ સંસ્થાને તે અનુકૂળ થાય છે અને સાથે સાથે એ સંસ્થા પર પ્રભુત્વ પણ પ્રાપ્ત કરવાનો તે સતત પ્રયાસ કરે છે. સતત વિકસતા રહેવું એ મનુષ્યની આસિયત છે અને મનુષ્યની પણ છે એનથી વિકસતો તે નાશ પામે છે.

ખોરાક અને રક્ષણની શોધમાં સતત બટકેતો, ભાષા-વિચાર-સંસ્કૃતિના કાઈ પણ પાશ વિનાનો મનુષ્ય છેવટે, હારીને-ધાકીને રક્ષણ, સલામતી માટે પણ સ્થિર થયો હતો. ક્યાંક નદીનાણુ, તળાવ મળી ગયું હશે એ તે સાથે માનવ સંસ્કૃતિનું પરોઢ બિંદુ હતો. મનુષ્યને ક્યાંક શુક્રા મળી ગઈ હશે અને ટાંક, તડો, વરસાદ, શની પશુ અને જગલી માણસખાઈ માણસથી પરેશાન થતા મનુષ્યને માથે હાપડું મળી ગયું હશે-બટકવાની જિંદગી કરતા આ નવું રહેઠાણ વધારે આરામદાયક, રક્ષણ આપનારું લાગ્યું હતો-શુક્રા તેજુ રહેલું થઈ હતું, રહી જતો માનવ સંસ્કૃતિ ન હતું. અનુકરણમાયી શીખતા મનુષ્યને તેમાંથી જ ધર બનાવવાની કલ્પના ઊભી થઈ હશે.

રક્ષણની શોધમાં નીકળેલા સમાન આપદ-પ્રત્યાપદ ક્યાંક મેળા થયા હશે સમયાવાધિન વિશેષ

રક્ષણ છે એ સત્ય મનુષ્યને સમજ્યું હતો. પરિવારનું સર્જન કદાચ એમાં જ રહેલું હતો. મનુષ્ય અન્યની સાથે રહેતો થયો અને એમ માનવ સંબંધોની યરગાત થઈ હતી પહેલાં ટોળામાં રહેતો હતો અને સમયાવાધિન સાથે એ ટોળામાંથી નાનાનાના જૂથો છૂટા પડ્યા હશે અને વખત જતાં જ્યારે ભાષા વિકસી હતી ત્યારે એ જૂથોના કુટુંબ, પરિવાર જેવું કંઈક નામ આપાયું હતો. જેને પોતાકું કહી શકાય એ 'પરિવાર.'

મનુષ્ય બસભા માંસહારી હતો અને પાછળથી વનસ્પતિ સંસ્કૃતિથી તેણે ખોરાક મેળવ્યો હતો અનુભવમાંથી શીખ્યું એ મનુષ્યની આસિયત છે. જગતમાં બટકતા મનુષ્યને વનમાં લાજતા ફળમાંથી રાધેલા ખોરાકનો પહેલો પાઠ કદાચ મળ્યો હતો ચિંકારની શોધમાં સતત બટકતા રહેતા અને ચિંકારની અનિશ્ચિતતાને પરિણામે જીવના દુષ્ટને કારણે હાથમાં ને આવ્યું હતું આણું હતું વનમાંથી ક્યાંક ફળ કે પાંદડાંથી પોતાનું ઉદર ભર્યું. તમે ત્યાં જોઈ નીકળેલા ધાનના દાણાથી પણ જીવ સંતોષાય છે એનું તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને એમ માંસહાર સિવાયના અન્ય ખોરાકની ઉપલબ્ધિ અને તેના પર નિર્ભર કરતો મનુષ્ય છેવટે ક્યાંક સ્થિર થયો હતો, તેની આસપાસની સંસ્થાને અનુકૂળ થતો થયો હતો, ટાંક-તાપ-વરસાદથી યરીરને રક્ષણ આપવા આડની ઝાલ અને તેના વિકસતા જતા જ્ઞાનથી કપાસમાંથી કપડું બનાવી પહેરતો થયો હતો, ક્યાંક નદીનાળાની આસપાસ પોતાનું નાનકડું ગ્રામ્યું બાંધ્યું હતો, આસપાસની જમીન સાફ કરી હતી, તમે ત્યાં જોઈ નીકળતા અને પોતાને અનુકૂળ આવતા ધાનના દાણાને ફરી વાવી શકાય છે એ શીખ્યો હતો, રક્ષણ એ કાળીએ થસતો તણખો થાય છે અને તણખામાંથી અગ્નિ થાય છે અને એ અગ્નિથી

રાંધી શકાય છે એ પણ શીખ્યો હતો—અને એમ મનુષ્ય સુધરતો થયો હતો.

સુધારતું એ પણ મનુષ્યની એક ખાસિયત છે. એ નથી સુધરતો એ જીવંત નાશ થાય છે. પોતાના ટકવા માટે પણ સુધરવું એ વિચાર મનુષ્યમાં પણ રહેલો હોય. પછી ભલે પોતાનો સલામતી કે રક્ષણ માટે યોગ્ય યજ્ઞ તેણે શીખ્યો નહીં હોય. મનુષ્ય એ સકુરણુભાષી જાતી થતી લાજણી છે, ભાવાવેશ છે.

મનુષ્યને જો મન છે તો તેની સાથે સંઘર્ષાતી લાજણી પણ છે. એના મનમાં ઉદ્ભવતા ભાવાવેશને કાંઈ પણ રીતે કાંઈક વ્યક્ત કરતા એ શીખ્યો હતો. ક્યારે અને આનંદની અનુભૂતિ જુદી છે એ પણ શીખ્યો છે અને એ જો વચ્ચે એની અનુભૂતિમાંથી ભ્રમ થયેલા બેદને પણ તેણે જાણ્યો હતો. ભૂખના દુઃખને, ધારીરિક પીડાને અને એવી અન્ય અનુભૂતિઓને ઢાંચના કે મોંઢાના હાવભાવથી વ્યક્ત કરતા એ શીખ્યો હતો તેણે. કેટલી ભાવાની શોધ પહેલાં પણ પોતાને વ્યક્ત કરવાની કેઈક વિશિષ્ટ રીત તેની પાસે હતી જ. કાંઈક ઢાંચના હાવભાવથી કાંઈક વિશિષ્ટ ઉદ્ગારથી, કાંઈક મુખના હાવથી પોતાનાં મનોભાવોને કે સરીર કે મનમાં ઉદ્ભવતી લાજણીઓ કે ભાવાવેશોને તે વ્યક્ત કરતો હતો. એ ઉદ્ગારોમાંથી, પોતાની આસપાસની સહિમાથી સંબંધિત નાદમાંથી પહેલાં યજ્ઞ બન્યો હતો. જુદા જુદા નાદના નોખા નોખા સ્વરપોમાંથી, સ્પર્શનોમાંથી, સ્પર્શનાં મંદભાવા સ્વરૂપમાંથી તેણે જોખો પકી હતો. આજની વ્યાકરણની ભાષાના મૂળમાં આવું કાંઈક પણ હતું. યજ્ઞ છે કે વ્યાકરણની ભાષાના મૂળમાં સંગીતની ભાષા પડેલી હોય.

પોતાની આસપાસની સહિમાં કરપેટ વેરાયેલા પડેલી ચીજોની વિશિષ્ટતાને તે જાણખતો થયો હતો અને એ પ્રત્યેક વિશિષ્ટતા, નોખા નોખા

સ્વરપો ધરાવતી ચીજોને તેણે જાણખતા માંડી હતો. અને તેને સાંપડેલી આવી જાણખને કાંઈક ઉદ્ગારથી—ભાષાના પ્રારંભિક સ્વરૂપથી—તે સ્વરૂપ રીતે જુદી તારવેલો થયો હતો અને સમવના વહેવા સાથે તેણે નિહાળેલી અને જાણખેલી પ્રત્યેક ચીજને જાણખવા માટે—તેણે ભ્રમ કરેલા ઉદ્ગારોને બ્યાપક સ્વીકૃતિ મળી હતી, અને એમાંથી જ પ્રત્યેક ચીજને એક નોખું નામ મળ્યું હતું. ભાષાના પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં પહેલાં ટિવાપદ, ત્યારનાદ નામ, અને પછી અનુભૂતિને આધારે વિશેષણ આવ્યું હતું.

પોતાને વ્યક્ત કરતા રહેવું એ તો મનુષ્યની ખાસિયત છે. પછી અભિવ્યક્તિનો પ્રકાર વધે તે હોય. જેવી તેની ભૂમિ તેવી તેની અભિવ્યક્તિ, સાથે રહેતા શીખવું, યજ્ઞ હોય ત્યાં સુધી અને ખાસ કરીને પોતાને અનુકૂળ હોય એટલી જ હો. એકબીજા સાથે એકબાત રહેવું એ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં પડેલું છે. સાથે રહેતા શીખવું અને ભાષાની શોધથી શરૂ થતી માનવ સંસ્કૃતિની સમયવાજા આગળ વધતી જાય છે અને માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસના પ્રત્યેક તબક્કામાં પણ નોખા છે.

મનુષ્ય સાથે રહેતા શીખ્યો, તેણે પરિવારનું સર્જન કર્યું, પરિવારોમાંથી કર્યો. બન્ધો-માનવ પરિવારોનું એક નાનકડું જૂથ જણું થયું અને ચિસ્તનો પ્રથમ ઉદ્ભાવ્યો હતો. પુત્રને પરિવારના ખારાકની જવાબદારી ઉપાડી, લેવી અને સ્ત્રીએ પરસ્પર સ્થાનો મેરચો સંજોગવો એ પુત્ર અને સ્ત્રીના વિકસતા સમયમાં આવતી જાણત હતો અને એ પરિવારમાં ઉમેરોતો સભ્યો— જાણકોને પણ કાંઈ અને કાંઈ જવાબદારી આપતી હતી. પુત્રને સ્ત્રી અને જાણકો કે જાણકો-એ હતો સમાજ રચનાનું પહેલું પગથિયું. એના પણ ચિસ્તનાં પ્રશ્નો હશે અને પ્રશ્નો હશે તો તેના ઉકેલો પણ હશે.

કોઈ પણ પ્રશ્ન કે સમસ્યાનું નિરાકરણ શોધવું એ મનુષ્યની એક ખાસિયત છે. સમાજના પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં એ કોઈએ વ્યક્તિપદ્ધતિ કાયદાના પ્રારંભિક સ્વરૂપો હશે, પ્રત્યેક પરિવારને પોતાનું રહેઠાણ હશે, કંઈક સ્વરૂપની મિલકત હશે, પરિવારના સભ્યો વચ્ચેના સંબંધો સ્પષ્ટ થયા હશે છતાં, તેમની વચ્ચેના સંબંધો કોટલા પેટીદાર નહીં હોય સંબંધોને નામ અપાયાં હશે. - પિતા, માતા, પુત્ર પુત્રી, સંબંધો આરણ વધ્યા હશે અને નવા સંબંધોના પણ નામ અપાયાં હશે - ફાઈ (જેણે સમાજને બાળકનાં નામ પાડવાની જવાબદારી તેને બાળકથી સોંપી હોય તે પહેલાં તેનું - સંબંધવાચક 'ફાઈ' નામ, પહેલું પડ્યું હશે), કાકા, મામા, દાદી, વગેરે, પ્રત્યેક સંબંધોના વિશેષાધિકારો અને અપાદાઓ નિશ્ચિત થતાં ગયા હશે અને એમ સોહીની સમાજમાંથી પહેલાં કાર્યનું વિકસ્યો હશે

પરિવારો એના થતા ગયા હશે અને તેમાંથી 'કસો' કે કપીલો બન્યો હશે. મનુષ્યની જરૂરિયાત વધતાં એ જરૂરિયાતોને - પોષાત ઉપકરણો, સાધનો પણ વિકસ્યાં હશે. પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને પોષાત પરિવારો જ્યારે કસો કે કપીલોમાં એના થયાં હશે ત્યારે માનવ સંબંધોના સ્વરૂપો પણ બદલાયા હશે, મિલકતનાં સ્વરૂપ અને તેની માલિકાની કાવના અને એ કાવનાને વ્યક્ત કરતાં પ્રારંભિક સ્વરૂપના વ્યક્તિપદ્ધતિ કાયદા પણ વિકસ્યા હશે, કપીલોમાં માથા - વધતાં તેણે સમિત્ત સ્વરૂપ પકડ્યું હશે, અને માનવસંબંધોની વિકાસપાત્રમાં શ્રમની વહેંચણી પણ થઈ થઈ હશે. વિદ્યાર્થીના યાનના વિકાસમાં પેંડોની શોધ ક્રાંતિકારી હશે.

આ સર્વને પ્રવેશથી ગ્રાહ્યતાની, જરૂરિયાત પણ અનિવાર્ય બની હશે. આ જ અસરમાં સમગ્ર કંઈક સ્વરૂપ સ્વીકારાયું હશે, અને તેના આદેશોના અમલની જોગવાઈઓ પણ થઈ હશે.

એ મનુષ્યના આતરિક જીવન અથવા માનવ સંબંધોમાં સંવર્ણીકૃત નીતિના, સદાચારના અમલ અર્થે સર્વની સ્થાપના થઈ હશે તો મનુષ્યના બાહ્ય વર્તનને યોગ્યતા સમાજનું બાહ્ય નિયંત્રણ કરનારું કોઈક તત્ત્વ પણ ક્યારેક ઉદ્ભવ્યું હશે. એ તત્ત્વે ક્યારેક કે મહદઅંશે સર્વના આદેશો પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી પડતી હશે તો ક્યારેક સર્વના આદેશોથી પર અને છતાં તેનાથી વિરુદ્ધ નહીં એવી વ્યવસ્થા કરી હશે અને એમાંથી જ સમાજના સર્વને સ્વયંતા કાયદા અને કાયદાના અમલતંત્ર એવા રાજ્યને ઉદ્ભવ થયો હશે. ક્યારેક સર્વના આદેશોનું પાલન કરાવતા તત્ત્વ અને સમાજમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાની જવાબદારી સ્વીકારતા તત્ત્વ વચ્ચે અથડામણ પણ થઈ હશે. સર્વતંત્ર અને સત્તાતંત્ર એમ બે પ્રકારના ચિંતનના તત્ત્વોથી માનવસંબંધો હતા તેનાથી વધારે વિશેષ સૂક્ષ્મ બન્યા હશે, પેટીદાર બન્યા હશે. તેમાં પણ જ્યારે મનુષ્યો આર્થિક જાનમાં આવ્યો હશે ત્યારે તેમની વચ્ચેના જાનમાં નવી ને નવી ભાત વિકસી હશે માનવસંસ્કૃતિની વિકાસપાત્રમાં માલિક-નોકર, શો-શુદ્ધામ અને સમય જતાં વિદ્યુત સ્વરૂપે વિકસેલા કૃતાજ્ઞતાના સંબંધોએ માનવ માનવ વચ્ચે ઊંચાણ પણ ઊભી કરી છે તેનું પ્રત્યેક કાંઈક જ નોંધ્યું એમ એમ સમાજવ્યવસ્થાનાં નવા ને નવાં તત્ત્વો વિકસતાં ગયા તેમ તેમ માનવસંબંધોમાં યોગ્યતાના, સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નો પણ બહાર આવતા ગયા. સમાજ અને રાજ્યના જાનમાંથી સમસ્યા પહેલેથી જ વિસિદ્ધ રહી છે. માનવે વિકસાવેલી સંસ્કૃતિના રક્ષણ અર્થે બાહ્ય કોચલુ એવું સત્તાનું કેન્દ્ર રાજ્ય ઉદ્ભવ્યું તો એવું પણ બન્યું કે એ જ બાહ્ય કોચલાએ જાંદરના ગળેને ખતમ પણ કરી નાખ્યો. એ માનવસંસ્કૃતિના વિકસતા સ્વરૂપનાં અનેક સ્વરૂપો - સંઘીત, કલા, શિલ્પ, સાહિત્ય, પાત્રતા ગયાં તો એ સ્વરૂપોના પોષણ અર્થે સમાજવ્યવસ્થામાં કેટલાક વરવા સ્વરૂપો પણ

ઉમેરાતા ગયા. શુભામી એક એવું સ્વરૂપ હતું. માનવશોષણ પર ટેકેલી એ વ્યવસ્થા હતી. જનતાના ઇતિહાસના મહાસાગરને કાંઠે ઘણી સંસ્કૃતિઓનાં મહાં ખડકાયાં છે ! ઘણી સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી છે કારણ કે તેના રક્ષણ અર્થે તેણે નીચળવેલી સમાજ વ્યવસ્થા અને સત્તાવન વ્યવસ્થાએ જ તેને કોરી ખાધી !

મનુષ્યનાં વર્તન પાછળ અનેક કારણો હોઈ શકે. એ કારણોની શોધમાં અનેક સામાજિક શાસ્ત્રો વિકસ્યાં. મનુષ્ય કેવળ ભૌતિક જીવિતથી જ આલેખી નથી કારણકે અને છતાં એમ કારણવાળાં વધારે તેને વૈચારિક જીવ આપવાનો પણ પ્રયાસ કરે છે. ભૌતિક જીવિત કે આલેખ એ મનુષ્યનાં વર્તનનું એક ચાલક ભાગ છે તે વિચાર પણ મનુષ્યના વર્તનનું ઘણું મૂલ્યવાન (ક્યારેક તેના નાશના સાધનોની શોધ કરનારું) પણ છે. અત્રે, મનુષ્ય પોતાના જીવનને ઢાંચે નક્કી કરે છે—અને તેણે જ એ ઢાંચે નક્કી કરવાનો છે. તેણે તેના બાહ્ય વાતાવરણ સાથે જોડાવાનું છે કે બાહ્ય વાતાવરણને પોતાને અનુકૂળ કરવાનું છે એ તે પોતાના વિશે નક્કી નથી કરી શકે તો બાહ્ય વાતાવરણથી જોડાઈને જામતો ફરે છે અને જેનાથી તે જોડાયે છે તેને ક્યાં તો ખૂલે છે અથવા તેનાથી જામતો ફરે છે. તે ઈશ્વરને ખૂલે છે અને જુનથી જોડાયે છે. શબ્દમાં ઈશ્વર અને જીવ જનનેનાં તેને દર્શન થાય છે પણ એ સ્થિતિ અહીં વિષય વિચારની નથી. ક્યારેક કહીશું.

બાહ્ય વાતાવરણ સાથે જોડાવામાં તેને નક્કી સમસ્યાઓનો ઉકેલ તેને વિચારમાં જ સાંપડે છે. એ અવ્યવસ્થાથી મનુષ્ય કંટાળતો હોય તો એ વિચાર જ તેને વ્યવસ્થા જીવી કરવા પ્રેરે છે. કોઈ ચોક્કસ અથવા હેતુપૂર્ણ વિચારની છાયા પોતાના જીવનને જોડાવાનું મનુષ્યે પસંદ કર્યું છે એમાં જ માનવ સમાજજીવનનાં પાયો રહેલા છે અને એમાંથી જ સમાજવ્યવસ્થા જીવી થાય છે

અને સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થાય છે.

મનુષ્યના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે : વિશ્વ શું છે ? વિશ્વને કયું શું છે ? આના સંજ્ઞામાં પોતાનું કે સામૂહિક જીવન કેવું હોવું જોઈએ ? જીવન શું ? સમાજ શું છે ? સમાજમાં મનુષ્યનું સ્થાન શું ? સમય જનતામાં મનુષ્યનું સ્થાન શું ? અનુભવી રહ્યો છે તેનાથી જીવનની બીજી કોઈ અવસ્થા હોઈ શકે ? જેની અવસ્થા હોઈ શકે તો તેને કેવી રીતે પામી શકાય ? છે એનાથી જીવનને વધુ સુખરૂપ બનાવી શકાય ? આ સર્વના સંજ્ઞામાં કાળક્રમમાં તેની આસપાસની સંસ્થિતિ કંપનાથી કે તકથી કે બીજા વડે છે તેનાથી તેને જેવું સુખરૂપ જીવનનું ચિત્ર લાગ્યું તેને તે આલેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેને ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોનો ઉત્તર પોતાની છુદ્ધિશક્તિથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેને જે માગે સુધે તે અનુસાર સમાજમાં મનુષ્યે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, સમાજનો ઘાટ કેવા હોવો જોઈએ, માનવ સર્વથી કેવા છે અને કેવા હોવા જોઈએ સમગ્ર સમાજના અને મનુષ્ય વર્તનનાં નિયમો કેવા હોવા જોઈએ, એ દર્શાવવાનો મનુષ્ય સતત પ્રયત્ન કરે છે. પ્રશ્નો ઘણા હોય છે. એ પ્રશ્નોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન પણ ઘણા રહે છે, અને છતાં ઘણા પ્રશ્નોનો ઉત્તર તત્સમય મળતાં પણ નથી.

મનુષ્યની છુદ્ધિશક્તિ—તેના તર્કનું કાર્ય તેની આસપાસની સંસ્થિતિ અને તેના સમાજને સમજવા અને સમજાવવાનું છે અને તે સાથે પોતાને સાંપડતા સંજોગો પરત્વે હરહમ અંશતોથી એવો મનુષ્ય મનોરોને પોતાને અનુકૂળ અને વધારે સુખરૂપ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના વિકાસને આડે અંધારા બનાવતાં અંધારા દૂર કરે છે તે અંધારા વિકાસને આડે એવાં અંધારાં અંધારાં ખડા પણ કરી દે છે. વિવેકમંડુલતામાં સંસ્થિતિ ભેતો હોય છે તો પોતાના જ સમાજમાં દીવાલો, પણ જીવી કરે છે. માનવ-

સંસ્કૃતિના વિકાસને મદદરૂપ એવાં ઉપકરણોની તે જો શોધ કરે છે તે માનવસંસ્કૃતિનો નાશ કરે એવાં સાધનો પણ તેની યુદ્ધિશક્તિનાં નીપજ બને છે. સમાજઅવસ્થાને નવો માટ આપવાનાં વિચાર-માથી વિચારસરણીઓનું સર્જન થાય છે. સર્જન કરવું અને સાથે સાથે વિસર્જન પણ કરવું એ મનુષ્યના નસીબ સાથે જડેલસલાક બાબત છે. મનુષ્ય ધારે તે તેનું નસીબ ધડી શકે છે ને ઈચ્છે તે પોતાના અને અન્યના નસીબનો છિન્નિદ પણ કરી નાખી શકે છે.

માનવ સંબંધોના ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરવું અને તેમાંથી સત્ય શોધવું બધું નથી. આજે પણ જનતામાં આવા પ્રકારની માનવ વચાહતો જોવા મળે છે અને તેમની રહેણીકરણી, તેમના પરિવારના સભ્યો વચ્ચેના અને તેમના સમાજના સભ્યો વચ્ચેના સંબંધો, એ સંબંધોને નિષંજિત કરતા તેમના ખ્યાલો અને એ ખ્યાલો પાછળ રહેલા તેમના વિચારો અને મૂલ્યો જેવી બાબત પણ આજના વિકસિત માનવ સમાજોના પ્રારંભિક તળાણોમાં જોવા મળતી હશે એ સહેજે કદી સંકાય તેવી

બાબત છે. જો સ વિ તરફ પગલાં માંડી ચકાતાં હોય તો વીતેલા કાળ તરફ પણ જઈ ચકાય છે. તદ્વપરાંત, સમય માનવજાતને બદલાઈ રહેલા સદર્શના વિચાળ અર્થમાં પણ વારંવાર તપાસવી પડશે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સીમાડાઓને સર કરતી માનવશક્તિ અને માનવસંબંધમાંથી નીપજતાં સમાજકારણ, ધર્મકારણ, રાજકારણ અને અર્થકારણ જેવી બાબતોને બદલાતા જતા સંજોગોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સતત જેવી પડશે. વળી, પોતાના મનો-ભાવોને બ્યક્ત કરતા સાહિત્ય અને કલા જેવાં માધ્યમોને પણ યોગ્ય રીતે મૂલવવા પડશે તેો વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકસતાં સ્વરૂપોની માનવસમાજ અને માનવસંબંધો પર કેવી અસર પડી શકે એ પણ જોવું પડશે.

દૂરમાં, મનુષ્ય અને તેના સમાજને રીતે સ્પર્શતી બાબતોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બન્યો છે. મનુષ્યને કેન્દ્રમાં રાખી વિચારોમાં કરાતો સ્વૈરવિહાર એ આ લખાણ પાછળનો લેખકનો હેતુ છે. અલગત, અલગ માત્ર અલપજલપ આવતા વિચારોને જ રચ્યું કરવામાં આવ્યા છે અને તેથી વિવાદાસ્પદ હોઈ શકે.

સુદ્ધરનું એ સંગીત | સ્વેતલાના

૧૯૬૭ની સાલમાં રશિયન ક્રાંતિના નેતા સ્તાલિનની ડીકરી સ્વેતલાનાને પોતાના ભારતીય મુતપતિ સિનેયસિ હર્ના અસ્ચિવિસજન નિમિત્તે ભારત-યાત્રાને સન્નેષ પ્રાપ્ત થયેલા, થોડો સમય એણે હૃત્તર પ્રદેશના કાલાકર માગમાં પોતાના સાસરિયાના સહવાસમાં જ મા નદીને કાંઠે ગાયેલા ખૂબ જ શાંતિ તથા એકાંતમાં ગાયેલા આ દિવસો દરમિયાન એના મનમાં પોતાના જીવનની વિષમતા બાબત ખૂબ મથન ચાલ્યું. ને એમાંથી સ્વદેશ ત્યાગના અતિઠાંડન સંકલ્પે એના મનમાં આકાર લીધો, આ સંકલ્પને પાર પાડવા જતા, એણે પોતાના પૂર્વ જીવનના તમામ જાળીયાં પર સદાને માટે વિચ્છેદની છૂરીને કાપ સ્વીકારી લેવા પડે, એવી સ્થિતિ ઊભી થતી હતી. પોતાના બાળકો તથા પ્યારા મિત્રો સાથેના સંપર્ક પશ્ચિમી સમુદાયો કપાઈ જાય એમ હતો.

આ અતિ ઠંડોર પરિસ્થિતિ વિષે સંપૂર્ણપણે સમાન હોવા છતાં, સોવિયેત રશિયાના નાગરિક તરીકે ને ગૂંચળામયજન્યુ, —કણે કણે આત્માને પીડનારું ને અકળાવનારું —જીવન પોતાને જીવતું પડતું હતું, તેમાંથી મુક્ત થવા માટે, આવા સર્વવેપ-ત્યાગનો માત્ર અપનાવવાનું એણે નક્કી કર્યું. સ્વદેશ ત્યાગનો આ નિર્ણય પોતે લા માટે, કેવી રીતે ને કેવા સન્નેષોમાં પાર પાડ્યો એવું બધાને આપતાં એણે એક પુસ્તક લખ્યું છે, જેનું શીર્ષક છે : 'ઓનલી વન ઈવર'. (એનો મુદ્રણતી સારાશ 'એક પનોતું વર્ષ') હવે અમેરિકાએ પોતાને ત્યાં નાગરિકત્વ જક્ષી એને શરણ આપેલું ત્યાર પછીના એના સોળ સપ્ત વર્ષ મીન કાલે અમેરિકામાં જ વીત્યાં દોઢ પોણાએ હાયકા બાદ પોતાના અમેરિકામાં વીતેલાં વર્ષો બાબત ઉદ્ઘાસો પ્રગટ કરતાં એણે બીજું એક

પુસ્તક લખ્યું છે, જેનું શીર્ષક છે : 'ધી ફાર્થવે રમુઝિક' અર્થાત્ 'સુદ્ધરનું એ સંગીત....' આ પુસ્તક દ્વારા વળી પાછી આ સંવેદનશીલ નારીએ પોતાના હૃદયની વાણીને વહેતી કરી છે. તેના તરફ દ્રષ્ટિ નાખી લઈએ—મહાસે સ્વેતલાનાના જ શબ્દો સાંભળી લઈએ.

*

આજકાલ હવે જામે ઈંગ્લેંડ આવી વસ્યાં છીએ. અહીં મારી ડીકરી અમેરિક નાગરિક સાથેના લગ્નનું ફરજદ એક બોડિંગ સ્કુલમાં બણવા જાય છે. એના મિલનસાર સ્વભાવને આ સાળાનું વાતાવરણ બહુ અનુકૂળ બાવી મયું છે. ને મને ધરમાં એકાન્તે રહેવાનું પણ એટલું જ સહજ ને અનુકૂળ થઈ પડ્યું છે. પણ, વ્હાલા વાંચકો આવતે વર્ષે ને જામે એસ્ટ્રેલિયા વા સ્વીડનમાં છીએ એમ સાંભળો તોય, આશ્ચર્ય બ્યત્ત કરતા તમે અમારા વિષે કોઈ ચોક્કસ કારણ ન બાંધી બેસતા. આખું વિશ્વ જ અમારું ઘર છે કોઈ એક જ પ્રદેશ મા શૂમિના ચોક્કસ ટુકડા પર વારીબોઝાવરી જવાનું અમારા માટે શક્ય જ નને એમ નથી.

આટલી પ્રસ્તાવના બાંધ્યા પછી સ્વેતલાનાએ પોતાના પ્રકૃતિગત વિશ્વપ્રેમ માટેના આદિચોતણુ કથન કરાવવા માતૃપક્ષના જર્મન પૂર્વજો ને વડાદાઓને તેણે ચાહ કર્યા છે. ને કહ્યું છે કે, જર્મન જામિ પર પોતાના જીવનનો પ્રવાહ રૂંધાય છે એવું લાગવા, ઝારનો રાજસત્તાનો આવકાર પામતા, અમારા પૂર્વજો કાયમને માટે જ્યોર્જિયા આવી વસી ગયેલા. અંતિલા ને અડતલ જેવો તરીકે સૂર્યપ્રકાશથી જીજ્ઞવસ, હૃદયો ને રજદૂબ એવી જ્યોર્જિયન ધરતીને પોતાની માતૃજામિ તરીકે

એવનાથી લઈ, બ્યોર્નિંગન, યુકેનિયન તથા રશિયન કુટુંબનાં સંતાનો જેએ લગ સળધે જોડાઈને, આ જ ધરતીમાં પોતાના ઊંડા મૂળ રોપેલાં, XXXમારા દાદીમાએ મળે રસિયાથી ધંધા-રોજગારાથે બ્યોર્નિંગના લણ્ણી નીકળી આવેલા એક રશિયન યુવાન સ્થાયે લગન કર્યાં. પશુ પશુ-ઝારાઓના એ વંશજને ધરતી-જોડવાનો ઉત્તમ પસંદ પડ્યો નહિ. એણે-રેલેમા એન્જિનિયરીંગ ખાતામાં કામદાર તરીકે નોકરી લઇને જિંદગી ગ્યારલી. આ સગથી દાદીમાને ગ્યાર સતાન થયેલાં, તેમાં મારી મા કોથા નાની હતી તિશ્લિસ'ને બાકુમાં જ એનો ઉછેર થયો. પરંતુ તે સમયમાં રશિયન સરકારે બહુ આગળ વધેલી તકનીકી એટલે આજુ' બહુ' શિક્ષણ રશિયન ભાષામાં જ થયું. તે સમયે પશુ મારા દાદીમાને તો એ ભાષા એવી સરસ હતી બાવડી જ નહિં એમણે અને જીંદગીમાં જે દાસરમાં ગયા તે બર્મનમાં જ. બર્મન ભાષા પરનો એમનો અનુભવ એટલે પ્રભળ હોવા છતાં, પાછા બર્મની જઈ વસવાટી ઇંગ્લા એમને હતી થયેલી નહિ. પોતાના જૂતકાળને આ ભૂમિમાં જ કાઢી, ખાતર કરી હઈ, એમના જીવનને પ્રવાહ વહેતો રહ્યો. મારા પિતાનું કુટુંબ પશુ મૂળથી બ્યોર્નિંગની ધરતીમાં જ પોષાયેલું, પરંતુ એમના વાળાઓને દાક્ષીની કુળે અને ફળફળાદિની વાડીઓ વચ્ચે ઝૂલતા નીલમના કટકા જેવા ધાનના ખેતરોની હરિયાળી ઊઠી. કવાય બાવે ખસવાનો હતી વિચાર જરૂરો આવેલો નહિ મારા પિતા જ પહેલા હતા, જેમણે માતા પાસે જઈ આ ધરતીને મોહ ઊઠી, સાઈબીરિયાને ઉત્તર રશિયા સહિતના ભૂમિ વિસ્તારને પોતાનો દેશ હતી જોળખ્યો. ને એના પ્રવેશું ત્રણ અઢા કરવાની પોતાની ફરજ માની હતી. પોતાના સંતાનો તરીકે અમને-આઠ ભેંમને બાળપણથી જ એમણે રશિયન ભાષાની તળપૂઠા ચઢાડીને ઉછેરેલાં. બ્યોર્નિંગના જેવા એક નાનકડી લઘુમતિ ધરાવનારા પ્રદેશની ભાષા થી ખવા-પાછળ અમે સમય બમાડીએ, એ એમને જુલાઈ ૧૯૮૫]

ગિલકુલ પસંદ ન હતું. તેઓ એમ જ માનતાં કે આવી નાની નાની પ્રજાઓના મિથ્યા ત્રવને કારણે જ સંકુચિત પ્રદેશિકવાદ પોષાય કરે છે; તેથી સમગ્ર રાષ્ટ્ર તરીકે રશિયાનો વિશાલ સાધી ચઢાવો નથી. આમ મારા પિતા હતી બ્યોર્નિંગન રાષ્ટ્રવાદી જની યશ્વા ન હતા. બ્યોર્નિંગનોને પોતાની જીવનપ્રણાલિ, ભાષા તથા સંસ્કારિતા બાળત ડોઈ ગૌરવ ડોઈ થકે, તેણે ડોઈ મૂલ્ય એમણે હતી સ્વીકાર્યું ન હતું. આ વસ્તુ મોટી ધવા પછી યને ખટ્ટી. મારી મા તેમજ એમના મામાપત્ની ચાક્ર અને બ્યોર્નિંગ ખૂબ ખાડું હતું. એનાં સંગીત કલાની તો કુ આસક હતી. આમ દેશ કે જુમિને નાતે, વિશાળ ધરતીમાં જેનાં મુશ્કેલી ધસરેલા હતા, એવી મારા જેવી નારીને માટે, સંભોગવધાવ અમેરિકાને પોતાના વતન તરીકે અપનાવી લેવાનું, બહુ સહજ હતું.

જે યદેરમાં કું જન્મેલી જ્યાં મારા ઉછેર થયો, બ્યાની યાળા કોલેજમાં કું શિક્ષણ પામી, ચાલીસ વરસો સુધી જ્યાં રહીને મેં માડુ જીવન પીતાવ્યુ હતું. તેને ઊડીને, સંભોગ જીભા થયો, અમેરિકાને પોતાના મુલક વનાવતા અને એનું આકર્ષણ હતું ન હતું મારી આ (અમેરિકન) દીકરીને પશુ બ્યોર્નિંગન ભાષા શીખવાની મેં હતી ફરજ પાડી નથી. સહજ આવે મેરે તે દેશની નવીન પ્રણાલી તથા આભોડવાને અનુકૂળ જની જીવન જીવવાની કળા અને હાસલ હતી અને એમ કરવા જતાં અને કહી ઇમેજ થયો નથી વજુમારા મેમરી ડાઘ પશુ બચ્ચિતની માફક, માડુ ધર મારી પીઠ પર લઈને જ કું આ અવમાં બધે જમતી રહી છુ. કું ચોરદેસિયામાં હોઈ, જારલમાં હોઈ થા મોરોહોમા માડુ ધર સદાય ચારા દેરે હજુરાયેલું, મારા ભેળું જ રહ્યું છે. મારા અમેરિકન મિત્રોને માટે એટલું જ કહેવાનું છે કે, ડોઈ એક દેશની અવેજીનાં અમેરિકન

દેશની જીવન-રીતિ પર પચાંચી જીવવાને કારણે હું આ દેશમાં આવી ન હતી તેમ છતાં અમેરિકન જીવનરીતિને અપનાવવા હું સતત ઉત્સુક-ઉદ્વિગ્ન રહી છું.

સોવિયેત રશિયામાં ૧૯૨૬ની સાલમાં જે જન્મવા હશે, એમની પેઢીએ તો બીજા કોઈ દેશની ધરતી પર ખૂબ શુકયાનુ કહી સ્વપ્નું પશુ નહિ જોઈ શકાય. બાળપણથી જ 'માતૃભૂમિ રશિયા' માટેની 'હૃદય વફાકારી'ની ગળપૂથી ચઢાડી અમને ઉઠેરવામાં આવતાં... પરંતુ, વાસ્તવિક જીવનમાં રાજ્યસત્તાના એ બધા કાયદા માનવસમાજનાં આત્મિક કલેવરમાંથી પ્રગટતા જેમ આગળ પુકા બની જતા હોય છે. એટલે જ જ્યારે મને પોતાનો જીવનમાત્ર મળી ગયો, ત્યારે એ દિશામાં પચાઈ માંડતાં મેં રજામાં અથાક અનુભવો નહિ. પોતાનો ફેશ છોડી બીજા દેશમાં જઈ ફરવાનો વિચાર આવેલા મનમાં ઊઠે જ શકે ! — એવો સવાલ મારા મને કદી ઉઠાવ્યો નહિ. કદાચ આમાં હું જામરી કુલ-રીતિ જ નિજાવી રહી હતી !

જનોસ વર્ષની હિંમરે, મારી યુવકીથી જ છુપી રીતે મોન્ઝોનાં, રશિયન ઓથોરિટસ ચર્ચમાં જઈ હું એના ધર્મશુદ્ધ પાસે દીક્ષા લઈ આવેલી ને છતાં, ઓથોરિટસ ચર્ચની એ દીક્ષા મને સહાને માટે પોતાની દીવાલો આડે આવતી રાખી રહી નહિ. ધર્મના બાજુ કોમલાને તોડી, અવનવા માર્ગથી ચોપણ પાંચી મારા ધર્મબોધ વિકાસ પામવો રહ્યો છે. મારા પ્રજ્ઞાની નિષેધ પહેલેથી આટલે નિરાળી કેડી કંડારતાં, મેં કદી સોમ અનુભવ્યો નથી, કે મારી એ માત્રને મંજાવી નથી.

રાજકારણમાં, તેમ જ આમાં પણ હું એને જ મારી પવિત્ર ફરજ સમજીને હાથે યાદી છું.

શ્રી જેવા તત્ત્વચાની સંત કવિએ આ

બધામાંથી પોતાનો સાગ તારવી લેનાં કહ્યું છે કે, 'પ્રજ્ઞાના વંદાઓ માટે તો પ્રયુ જ ધર્મ છે.' એમને, બાધી રાખનારા એ સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ જ નથી. માત્ર અંતર આ છંદાની સંતે પ્રબોધેલા ધર્મને જ એના હિંદુઓમાંથી ધર્મ લેખે પિંજાનું આપ્યું છે. ને આવા ધર્મ મારા જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત બની રહેત છે.

ભારતના હિંદુ ધર્મે પણ મારા મનને સંપ્રકાશનું સ્વરૂપ પામેલા ધર્મના સુકૃતિ કોમલામાંથી મુક્ત થવાનો મારો આશ્રય છે ને ધર્મનાં મર્મની પ્રતીતિ કરાવી, મારા મનની ક્ષિતિને વિસ્તારવાનું કામ કર્યું છે અમેરિકામાં વસવાટ નાખ્યા પછી, હું પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી ધર્મની રેશરેક્શન સામાજીક સાથેના સંપર્કમાં પણ આવી છું. દિશિયન સાય-સવાળી સાખાથી માડી ક્રેસ્ચિયન, ને પ્રેરિશ્પેરિય-સથી માડીને ઈવેન્જેલિકલ ને એંગ્લીકન-સથી માડીને સ્કોટરિયન-સને મારા જર્મન વડવાઓના ધર્મભાવાનાને આધાર ક્યમ હતો, તે બધાનો સંપર્ક હું જીવતી રહી છું ઉવટે એમના વિશ્વવ્યાપી ભવ્ય સેવા ધર્મના મિશનો માટે પહોંચેલ રોમન કેથોલિક ચર્ચવાળાં, એનો પણ પરિચય સાધ્યો છે એમની પાસે, ક્લારકને ને ચૂર રહસ્ત્રવાદ સહિતના પ્રશ્નાત્તિકા ગત સંસ્કારોનો સહિઓથી સંચિત વારસો છે, તે હું જાણુ છું.

સાકુડી જેવા એક પ્રાણીની માફક, મારી જ્ઞાનેન્દ્રિયની પ્રત્યેક શક્તિ દ્વારા આ બધા પાસેથી જીવનનાં ભાષા તરીકે કંઈકને કંઈક પામવાની આશા સાથે હું સતત મથતી રહી છું પરંતુ જ્યાં કયાય મેં અસહિષ્ણુતા ને મનની સુકૃતિતા ભાળી, ત્યાંથી હંમેશા હું જીવને પાછી પડી છું. રાજકારણની જેમ ધર્મમાં પણ પોતાના જ પથ પાસે 'સંપૂર્ણ સત્ય'નો ઇન્તરો છે, એનો જ સાવંત્રિક પ્રચાર થવો જોઈએ. એવો

દુરાચલ સેવનારા-પછી તેઓ પાદરી હો યા સરચુખત્યાર સત્તાધીશ હો. એનાથી કું-સહા બીલી આવી છું. એનાથી દૂર હતી આવી છું.

જન્મથી મારો ગણાયેલો, માટે એ સદાકાળ-ને માટે મને બંધન હતો જાની રહે એવો, મને મારા હૃદયને કોઈ કાળે કુચો નથી, સઘો નથી. મારે તો કું છું ત્યાથી. આજળ વધીને, બધી દિશાએથી, વધુ ને વધુ, પામતા રહેવું છે. સર્વને મારામાં સમાવતા રહેવું છે. મારી આ અદ્ય તૃપ્તિ સદા એવી જ જૂમિ ને એવું જ વાતાવરણ શોધતી રહી છે, જ્યાં સર્વની ઉન્નતિ ને સર્વના મહુમુખી વિકાસ માટે મથતો મુક્ત માનવસમાજ વસતો હોય. કંઈ નહિ તો ય, એ સમાજ એટલી હદે તો સંસ્કારી હોય જ કે જે પોતાથી જુદી રીતે વિચારનાર સધુમતિને માથે 'બિનવશાહાર' ને, સિદ્ધો લગાવી એવું 'હિંમત' કે નિ'કલન કાઢવા મથતો ન હોય.

✽

ભારતના ઇતિહાસ ને દૃષ્ટિ ન, શાએવું ઊડાણથી અધ્યયન કર્યા પાઠ, મોસ્કોમાં બિન્નેચિસિલ સાથેના મેળાપની ઘટના જાની, એને આજે પૂરા વીસ વરસ વીતી ગયા છે આજે એકાદોત્તર માસની એ જ મુલાવમ મોસમ છે. પ્રત્યેક ગ્રાહ પેરના પાંદડાં પીળાં પડી રહ્યાં છે. માથા પર ધૂપણ આકાશ જવાઈ રહ્યું છે. આવા સમયે કું બધી હાજિયાયારમાં ભેડી છું. ને એકતિ બેઠી મારા એ ભૂતકાળમાં ડોકિયુ કરુ છું. ત્યારે મને સમગ્ર છે કે, બિન્નેચ સાથેની, એ, ગેજી મારા જીવન માટે કેવી મહાન ઘટના હતી. મારા સમયે જીવનને પદ્ધતિ નાખનારી એક પ્રયત્ન, ઘટના હતી. એમ ન હોત તો, મારા જેવી એક યરમાળ, સંકાયથીય, સોવિયેત નારી, જે કેવળ બગારી રાજસત્તાએ નિર્મેલ નિવમે તે કાવદાઓને આધીન રહીને જ જીવવા રવાયેલી હતી, તે બિન્નેચ જેવાં એક વિરેશી આદમીને 'ચળવાડ' સાહસ-

જ શી રીતે કરી શકત ? સોવિયેત નાગરિકનાં મનથી તો એક અક્ષમ પાપ જ વધુાય આવું કામ કું કરી શકી એ જ મારે મન એક મહદ આશ્ચર્ય છે કંઈક એવું લાગે છે, જાણે આની પાછળ અદ્ય નિયતિતુ કોઈક એવું સળગ તરલ હતું. જે મને એ માણસ સાથે સવાલ એકવા પ્રેરી રહ્યું હતું. એ એક જ પત્રલાએ મારા જીવનમાં ઝીંમુલ કાંતિને સમાર કરી દીધી હતો.

થીજ ત્રણેય મન; સ્વમાન જેવી વસ્તુને બધું લોપ જ થઈ ગયો હોય એવી મનોદશા, આત્મ પ્રતીતિ, જેવો કોષ સુદઃ આધાર નહિ, એવી હતી કું ત્યાં ભારતના એક કૃદાળા મ્વાસે મારી આત્મકુંઠને, મનની આવજનાને એત્રાળી નાખી, એકાએક મારુ મુજીત આત્મભળ સળગળી ઊઠ્યું. ને ૧૯૬૭માં જંગાળનો એ રતાળ કિનારો ખુદતા ને એકાંતે પાલયારી કરતા, મારુ ચિત્ત સર્તન ગોધીજીના એ શબ્દોનું ચિતવન કરતું રહ્યું.

ગાંધીજીના એ શબ્દો લતા. મ્વાસ એકલ વ્યક્તિ પણ જો એ ધારે તો પોતાના આત્મ-સમાન ને ધમની-રક્ષા કાળે, અધ્યાવાના પાપા પર રથાયેલા જનરજસ્ત સામ્રાજ્યને સુધાર પડકારી શકે છે, એના પતન પા ઉદયાનનું કારણ જાની શકે છે.

મને મારી આત્મકુંઠામાંથી મારા ભૂતકાળના ભારણમાંથી મુક્ત કરવામાં ભારતે-ગાંધીએ-તથા બીજા અનેક ભારતીય ચિંતકોએ જે સાધ આપ્યો છે, તે અનન્ય જ છે. અક્ષી જ આપાયે વિષ પ્રત્યેનું દાર મારી સમક્ષ ખૂલી ગયું હતું. કું જો કનજી તો જહાર પદ મૂવી શકું એમ હતી તે ન હજુ તો જ્યાં હતી ત્યાં પાછી ફરી શકું એમ હતી, ને જે જહાર નીકળવાનું પદ કયું. મારા જીવનમાં આત્મોપલબ્ધિ માટેની આ એક અણુમોલ તક હતી. ને એ તક ગ્રહણી લઇ

તત્કાલીન નિર્ણયો દ્વારા એ ને પચસુ' લીધું, તે બદલ આબ્દસગી કઠાપિ પધાતાપ કરવાનું મને કારણ મળ્યું તથા.

અબજત, ઘણી વખત ધણું ધણું મુશ્કેલ પણ લાગ્યું છે. ખરું કહું તો ધણું જ દુસ્સલ લાગ્યું છે મારા પોતાનાં સંતાનો સાથેનો વિગેદગલ મારા પરિણિત પુત્ર તથા તરુણ વયને આજવા મળતી પુત્રી સાથેનો વિગેદગલ કેવળ અસલ જ હતો. કસ વરસ સુધી અમારી વચ્ચેનો સંસ્થા-વ્યવહાર સ્વર્ણ સમુદાય છેકાઈ ત્રણેસો રશો, પરંતુ સોવિયેત સરકારમાં આન્દરપોલના અમલ દરમિયાન સરકારે કંઈક વિશેષ સંસ્કૃત દેખાવાતો પ્રયાસ કર્યો ને પોતાનાં નીતિનિયમમાં કંઈક ફેરફાર કર્યો છે, તે ખરેખર સારા માટે જ થયું છે, કારણ વાસ્તવમાં એવા ફેરફારો મારેનો હમય તો પાછો જ ત્રણેસો હશે.

મેં સોવિયેત રશિયા છોડ્યું એ વાતને આજે સોળ વરસ વીતી ગઈ છે. આજે મારા એ જુતકાળ કાણી કુતલતા ને માન્યતામારી નજર કડું છું, ત્યારે કારત મારી વત્સલ ને મેરણામયી મા હોય એવાં આદર-અનુરાગથી માડું હેતુ જલકાઈ જાય છે.

મેં જોયું છે કે, મોટા ભાગના સોશાલ મારા પિતા સ્તાલિનના જીવનની નાની મોટી વિગતોમાં ને કેવળ એમના જ ચરિત્રમાં, હાસ્યાસ્પદ હે રસ લેના હોય છે. વાસ્તવમાં મારી મા એમના કરતાં કમવિ અસાધારણ એવું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ ધરાવનારી ઓ હતી. એવું નૈતિક ચારિત્ર્ય પણ અનેકમંતુ જનન હેતુ. એ ઉંમરે પણ એક બાળક માતા તરીકે, અનેરી સુગ્રુહ અને દયારથી એણે અમારી જીવવણીનું કામ ઉપાડી લીધું હતું. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં રહેલું લઈ આવેલી એની એક બેનપણીએ અમને-એનાં બાળકોને સંગીત, નૃત્ય, ઉપરાંત જર્મન, રશિયન ભાષા તથા દુન્યરકલાના

પાઠો આપવામાં સાથ આપ્યો હતો. સાત વરસની ઉંમરે, મને નિશાળ મેસાડવામાં આવી ત્યાં સુધીમાં તો અમે ઘણું ઘણું શીખી લીધું હતું. ફરેક બાળકમાં માએ કઠકાઈપૂર્વક અમારી પાસેથી કામ લીધું હતું. બાળકોને બહુ લાડ લાડાવવામાં તે માનતી ન હતી. ચિશ્લુની બાળકનાં બાળકને છૂટછાટ આપી એની આગળ પાળ કરવાથી બાળકના ઘાતરમાં જ આમી રહી જવાની, એવું મા માનતી, આથી હજી અમે પાંચ કે છ વર્ષનાં થયા, ત્યારથી એની કાંપતી નિતરાની હેડળ અમારે સમ્પત કામ કરવું પડ્યું હતું. મારો કાઈ મારા કરતાં ઉંમરે પાંચ વર્ષ મોટો હતો. માના હાથે મેપેદા મારા ઘાતરને જ કારને મને પણ બાળકોને વધુ પડતી છૂટછાટ આપનારું ચિશ્લુ મારા બાળકો મારે પસંદ ન હતું. આધુનિક ચિશ્લુ પદ્ધતિમાં બાળક પર કઠકાઈ કરવી એ જ એના વ્યક્તિત્વને ખૂંડિત કરનારી વસ્તુ તો મનાય છે. મારી મા પોતાના સંતાનો માટે લાગણીવેદમાં તથાઈ જનારી ન હતી એટલું જ નહિ એ પોતાની બત રાસેધી પણ સતત કામ લેતી. પોતાનાં મર સમાજના બીજા કામોમાંથી પરવારી રાગે મોડા સુધી એ પોતાના સ્વાખ્યાયમાં પરવાપેક્ષી રહેતી. નવરાસને વખત ગ્રાજતી તો અમે એને જવડે જ લેવા પામતા.

સોવિયેત રશિયા પાછા નહિ ફરવાનો મે નિર્ણય લીધો. ત્યારે મોઈ પણ મકારના લાગણી-વેદમાં અટવાવા વિના કું વિશ્વાસપૂર્વક માનતી હતી કે, મારો પરિણિત પુત્ર ને સત્તર વર્ષની મારી દીકરી એમના જીવનમાં કલાવધી પાઠા પડવાનાં નથી. ને ખરે જ, એમણે મારી એ આ-રથાને કચવા દીધી નથી. મારા દીકરા દંપત્રો-નેા નિખ્યાત ડોક્ટર બની ગયો, તે દીકરી જુસ્તર વિદ્યાના છેને રસાવલુસાસમાં નિખ્યાત બની ગઈ છે. એમની માનવીય ગુણવત્તા લેખે કરેલું નોંધએ

કે, જ ને પોતપોતાનાં દિવદા અક્ષિતવ ઠીપાવી રહ્યા છે. જ ને ને પોતાના કામમાં પુષ્કળ રસ છે, તેઓ પોતાનાં મિત્રોને તથા કુટુંબને સહાય છે. અમારા નાનકડા કુટુંબમાં 'મારા' સ્વદેશ ત્યાગના નિષ્ફળને 'કારણે' જે વિચ્છેદ આવ્યો, તે અમ સહને માટે અતિ કષ્ટો ને દુસ્સહ હતો, 'પરંતુ' એના 'કષ્ટ' જ અમે અમારામાં પડેલી સુખ ચકિતઓને પ્રગટાવી શક્યા છીએ. મારા એ વહી ચમેલા જીવન પ્રવાહ કાણી નજર નાખતાં 'મારા' સંતાનોને કરેલા મારા પ્રહાનનું મહત્ત્વ સમજી શકું છું, ને મારી માએ અમારી શુભવતા વધારવા માટે અમારા બાળપણમાં લીવેલી કાળજીને કઠકાઈની કદર છુટી શકું છું.

'દેવેન્દ્રી લેટર્સ ટુ એ ફ્રેન્ડ' નામે લખાયેલ એક પુસ્તકમાં મારા વિદ્યાળ વર્ષિક વર્ત્તને હું મારી માતાને આજો પરિચય કરાવી ચૂકી છું. જતાં હું મરાઠર ભણુ છું કે વિવેચકોએ તે આવી એક તેજસ્વી ઓના ચરિત્ર પ્રત્યે ઠંડી ઇમેશા સેવવાનું જ પચાઈ ક્યું છે. કેવળ સ્તાલિન કાણી નજર મારી રહેનારા અને એના જ પ્રભાવમાં તણાઈ જનારા ઇતિહાસકારોને પોતાના પતિ સાથેના અતમેદાને ભોમાં 'કંડારી દઈ' માડગિયા પ્રવાહમાંની એક અક્ષિત બની, જીવવાનું મજૂર નહિ હોવાથી પોતાના પ્રાણ તણ દેનારી વદ મનોબળવાળી આ કુવતીના ચરિત્રમાં ભણે કશે જ રસ પડ્યો નહિ એ પલ્લ એક મોટું આશ્ચર્ય જ છે ! મારા પુસ્તકના આરંભમાં મારી માની જીવ્વી મુકવાને મારો આમદ 'ભવવા પછી' ય, 'મુકવ્યૂ' થી જીવ્વી રહી મથાનુ મહાનુ કાદનાર મારા પ્રકાશકને મારી દેવજા વુજી લાગી ને એ વાત જતી કરી દેવાનું મને સૂચવ્યું, ત્યારે તો હું જ આવી 'મઈ !' એર, હું 'મરાઠર સમજતી થઈ મઈ છું કે લોકસ પર્કના આ મધ્યાં મધ્યમોની મનોદશા થી હોય છે એમને કેવળ મોટા

મોટા નામોમાં જ રસ હોય છે પરંતુ મારે મન તો આ માતા જ મારી સૌથી મોટી ગુરુ હતી. તેણે જડતા ને અધઃશ્વનાના અધારા ઓત્રાળી અંતરના અજવાસે જીવનવાચના ભાગ શોધવાની અને પ્રેરણા જ પી હતી. બાળપણથી એણે જ મને વિશ્વ-વ્યવસ્થામાં પ્રવર્તતા સૌંદર્ય કાણી, તતિને લવમથી નિપજતા સંગીત કાણી, રંગ ને આકારની સુરમતા કાણી પ્રેરી હતી. એણે જ મારા બાળપણને સુખની દૃદે દમુરી મારા જીવનના આસમાનને શાંતિ ને સંવાદિતાના ઉભસથી કાણી હતું. મારી માતાનું અવમૃત્યુ એ અમ ખેલે ભાકુ માટે કારી આઘાત નિપજવનારું હતું તરુણ વયે પહેલેલ મારા ભાઈને તો એણે એવો દિવમૂઠ બનાવી મુક્યો હતો કે માતાના મૃત્યુ બાદ થોડાં જ વર્ષોમાં એનું જીવન યરાળને ખરાબે ચઢી જરખાદ થઈ ગયું. ચાલીસી વર્ષોવતર્ષાં તો મૃત્યુ મુખે હોમાઈ ચયો હતો પરંતુ મારે માટે તો પરાણે રહી, મને પ્રેરણા આપનારી એ માએ કહી મારો ત્યાગ કયો નથી. આને વ ભિ મારા જીવન સાથે એટલી જ જઠનતાથી જડાઈ રહેલી છે.

અને કદિક માય છે કે ભણે એકલીએ મા જ વિષે એક પુસ્તક લખ્યું. એના વચમાં અત્રાજી થઈ ચયેલી ઓઝા વિષે એમના જમન વ ચયેલા વિષે, વણુઅર ટેળા જેવા એમના જીવન વિષે તેમના કૃવાઓ તથા એના અગિનપૃથક નાતરિકા માટે પ કાયેત-કાર્ષિપથન સમુદાને કાઢે આવેલા જે સહેરમાં મારી માનો જન્મ ચયેલી અને જે દેવળ મારી માએ સો પ્રથમ પ્રિસ્તો ધર્મની દીક્ષા લીવેલી-તે સહેર વિષે, મોરકો તથા પિટલખર્મની એની સાળા ને કોસિજ વિષે, રચિનામાં કાંતિ સહજ થવા પૂવેના એના બેહિરા સુખિયા જીવન વિષે વિવન કાંતિકારીએ તરીકે લીનન તથા સ્તાલિને, એના (સ્વેતસાનાના) હાદા-હાદીના ધરમાં, અરની પોસિસથી બચવા

ગુણ્ય શોધેલું' તે પૂર્વેના, અને ત્યાર બાદના, એના જીવન વિશે-આ બધા વિશે લખું.

*

આને અમેરિકામાં કેલિફોર્નિયામાં જન્મેલી એમની એક પ્રપોત્રી (સ્વેતલાના) મુકત જન્મતથા જીવે છે ! મને યાવ છે કે કદાચ મારી માને આ બધું 'અમુ' હોત, જ્યારે મારા પિતાએ તો ચોક્કસ મેં ને કંઈ કહ્યું છે, તે બાલ્ય મને જાણીએ જ હીધી હેત.. ના, હું નારિયા એલ્યુવિયેવાની હીકરી છું, સ્તાલિનની નહિ.

મારા જીવનનાં આ હેલ્થ મેળ વસ્તુ દરમિયાન, દુનિયાનાં અનેક દેશોમાંથી સ્તાલિન આ બે દેશોમાં રતિવિઝનના કાવંકમોમાં જાત હોવા મને સતત આશંકા મળતા રહ્યાં છે, 'પરંતુ મેં કહી એના સ્વીકાર કર્યો નથી. કહી કયાંય એમના વિશે બોલવા મેં મેં બોલ્યું નથી. આ સમયગાળા દરમિયાન સ્તાલિન વિશે લખાયેલા પુસ્તકોમાં મેં કોઈ પણ પ્રકારના રીકાટિપ્પણ કરવા કદમ ઉપાડી નથી, કે નથી કહી જાતે એમનું જીવનચરિત્ર લખવાનો ઉમળો હાથવ્યો. આજ સુધીમાં અનેક પ્રકારનાં સમયેલ શિર્ષક મુજબ 'મારા પિતા સાથેનું જીવન' જેવા વિષય પર માત્ર એક પણ પુસ્તક કહી લખાયું નથી, મેં લખ્યું છે, માત્ર હું ને ને લોકોના પરિચયમાં આવી છું ને જેમને જેમને મેં નિકટથી જોવા જવશ્ય છે, એવા મને લોકો વિશે જ જલજલ, એમ મારા પિતાનો સમાવેશ પણ અત્યુત્તર જાય છે. પણ તે એક માણસ તરીકે, મારા કુટુંબની એક વ્યક્તિ વિશે જ; મારા મતે એના વિશે ખરખર એક આખું પુસ્તક લખવું જરૂરી હતું. તે તો હતી મારી મા. નારિયા એલ્યુવિયેવા તે એક મુક્ત મનની તેજસ્વી રચિયન યુવતી હતી કે જેણે પોતાનું સ્વતંત્ર સાચવવાં એવી મોટી સત્તાના ચિખરે બેઠેલ પતિ સાથે, ટકકર, લીધી. તે એ

સંઘર્ષમાં જ પોતાનું જીવન ન્યોછાવરી દીધું

ટૂંકી દષ્ટિના ઇતિહાસકારોને આ સત્યની ભય-પડતાવ કરવાનું કહી જરૂરી જણાયું નહિ. મારી માતાનું જીવન એક કુલ્યાતિકા બનીને રહી ગયું છે. એ કે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પણ આ એક પ્રતીકાત્મક ઘટના જ ગણવી જોઈતી હતી. એ ઘટનાએ ત્યાર પછીના ગાળામાં ને કંઈ બનવાનું હતું તેનો અણસાર આપી હીધો હતો.

રચિયા તેમ જ સ્તાલિનના વિષયમાં તજજ્ઞ ગણાતા અમેરિકન ઇતિહાસકારોના ખ્યાસોમાં પણ મેં આ બાબત કહી કપસ કરી નથી. જ્યોન્ એફ કેનન તથા બર્ટ્રામ ડી બુથ, મારા મતે એમાંની ઉત્તમ વ્યક્તિઓ ગણાય. પરંતુ ઉપરજણી ને જાણાળવી દષ્ટિવાળા, વાસ્તવિક હકીકતો સાથે પણ આભાનાંથી છૂટછાટ લેનારા, અનેક લેખકો એ દેશમાં હતા. આદિ મનોવિદ્યાની સિત્તમંડ કોઈના કોઈ કહીનું વિસ્દીપણ કરતા હોય એ રીતે એમણે અમારે ત્યાંના રાજકારણીઓના જીવન તથા કાર્યો પાછળના ઉદ્દેશો વિશે વર્તારા કર્યે રાખ્યા છે. પરંતુ એ બધા વિશે મેં કહી એક ઉત્તર સરખો ઉચ્ચાપી નથી. એમને ને કહેવું હોય તે કહે મારે ને કહેવું છે, તે હું મારા પુસ્તક દ્વારા જ કહીશ, એવું માત્ર વલણ રહ્યું છે.

૧૯૧૭ની ક્રાંતિ પૂર્વેના ને તે પછીના ઇતિહાસ-એના મૂલ્યાંકનમાં બેઠેલ ગેરજુલાત કચેલી છે. ૧૯૨૦નો આરંભગાળ દેશ માટે વિકાસની સમૃદ્ધિ અને ઉદારમતવાદ અછૂના ઉધડનો કાળ હતો. રાષ્ટ્રીય સ પાર્તિ તથા વેપાર વાણિજ્યના અંધી વિકાસનો કાળ હતો. કંઈક અશી સંસ્કારી બનેલ ગારગાહી હેઠળ રચિયન સમાજમાં અકુરિત યુવી લોકશાહીનો એ કાળ હશે એ બિધાહી લોકશાહીને જડમુળથી ઉખાડી નાખી, એને ડોકાણે 'સમાજવાદી લોકશાહી'ને ચત્ત કરવાને બહાને સમય દેશે

‘લોકોનું’ કેદખાનું” બનાવી મૂકવામાં આવ્યું. લોકોના આ કેદખાનાની હીવાલોને અનુદાસ બનીય બનાવવાનું કામ બોલ્શેવિક ક્રાંતિએ સંપૂર્ણ કર્યું.

૧. સાહિત્ય, કલા, ને સંગીતની દુનિયા તો છેક પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના આરંભ લગી મારા દેશમાં વિકસતી રહી હતી. રશિયાનું આસમાન તે દિવસોમાં પ્લોક, વિરુબેલ, સ્કીયાપીન, રાયમાની-નોવ, લેવિતાલ, રુસેતાયેવા નેવા તેજસ્વી તારકોથી ઊજળલ હતું. તેમાં એલોવ, શદમાપીન તથા અવકાશી ઇરુયન ક્ષેત્રે જેટ એ-જીનેનો સિદ્ધાંત શોધી કાઢનાર ડિયોનોસકો નેવી વ્યક્તિઓ વિષે તો કંઈ કહેવાનું જ ન હોય સર્જનાત્મક શક્તિઓની આવી અસાધારણ પરિકલ્પનાનો સમૂહો. ઉચ્છેદ કરવાનું કામ રશિયન ક્રાંતિમાંથી ફરી નીકળેલ જ માસિકને કર્યું. મુક્ત જનતાના ઇતિહાસકારો આજેપ એમના વિદ્યાર્થી વર્ગને શીખવી રહ્યા છે, કે એ કાળે ઝારનું આખું રશિયા એક તફાત પગાત દેશ હતો !...

તે પછી જીગો મુક્ત કંઈ રશિયન ક્રાંતિની સરાહના કરનારા હમદર્દીનો કાળ ! ટાકે થયરલા, જીખથી વ્યાકુળ, વેરાન વગેરે બની ચૂક્યા. દેશને ‘નૂતન દુનિયા’ તરીકે મિરદાવીને તેઓએ એની પ્રશસ્તિઓ ત્રાવા માડી. એ ટાંકણે તેઓ સાવ જ વિચરી તથા કેતે દેશમાં ને કંઈ સરકારિતા હતી તેના કેવા છુરા હાલ થયા છે. એણે તો પશ્ચિમ યુરોપના દેશો ભણી-ખર્લિન પ્રાચ, પેરિસ, રોમ-ભણી હજારન કરી જવી પડી હતી ! દેશમાં વેરાઈને પડેલો મહા વિનાશ, ક્રાંતિ બાદ સળગી. ઇટેલ આતંગ-વિમલનું પરિણામ હતો જ્યાં ઝારે બાગી લીધી કંઈક બાધવાનો ઉભય શરૂ કર્યો હતો. ત્યાં બોલ્શેવિકોએ જિતરી પડી બહુ જ અતમ કરી નાખ્યું.

પરંતુ ત્યાર પછી, ત્રીજા દસકામાં, સ્તાલિન યુગમાં, કાવત્રા, -એકેને નામે થયેલ. અનર્થસ હત્યાઓ ભેઈ. આ જ હમદર્દી ચોટી લેવા હતા. એમ બંને, લેનિનની હવાતી દરમિયાન ચાલેલી હત્યાઓ ઝોણી ચોંકાવનારી હોય ! એ દિવસોમાં સોશિયલ રેવોલ્યુશનરી પાર્ટી સામે ખટલા ચલાવી એમનું નિકંદન કાઢવામાં આવેલું ત્યાર બાદ માઈસરાદ સાથે સહકાર કરવા બાબત ન-નો ભણવા બદલ દેવળના ઉચ્ચ પાદરી વર્ગનું નિકંદન કાઢવામાં આવ્યું એ માટે દેવળેને જ કેદખાનામાં ને કેદી જાવણીઓમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલાં.

* મારા લખાણો દ્વારા મેં એ સમજાવવાની કોશીશ કરી છે કે, સ્તાલિનના માથા પર સવાર થયેલ પાત્રલપણ જ મારી માના જીવન માટે પાપમાલીનું કારણ બન્યું હતું સ્તાલિનની ક્રિયા ને વિદેશની ક્રિતિ મારી માના અપમૃત્યુ પછી ઝોર બેકામ બની બેઠી હતી, કાવણુ મારા પિતાના જીવનમાં પત્નીને કારણે ને કંઈ માનવીય તત્વને અંકુશ હતો, તે સહતર દૂર થઈ ચૂક્યો હતો. ને વર્ષે એટલે કે ૧૯૩૨માં મારી માએ પોતાના પ્રાણ તજ્યા તે વર્ષે સ્તાલિનને માટે અત્યંત મોટું, આતરિક કટોકટીનું વર્ષ ગણાયું ભેઈએ

પરંતુ, હું બહુ જુ છે, ઇતિહાસ લખનારાઓને મન આવી બપો હડીકોતોનું એવું કાઈ મૂલ્ય હોવું નથી એમનાં લખાણો માટે માહિતી પૂરવનાર એમના પોતાના નિરાળા જ ક્ષોત હે થ છે. લોકોમાં વહેતી કિવંદતીઓ અને કાલ્પનિક વર્તાવાઓ એમને વિશેષ જનના હોય છે

એવે, એ ને હોય તે-હું તો મારા અવન મારી રીતે આપી જ ચૂકી છું

-સંકલન-લેખન સુ. ગાં

ધન્યવાદ

[સરકાર અને આંદોલનકારોને]

પંજાબ

(નવી દિલ્હી, તા. ૨૪ જુલાઈ)

૩૦ સરકાર અને અકાલી નેતા સંત હરચંદિય લોગોવાલ વચ્ચે પંજાબ પ્રશ્નો સચેલી સમજૂતીના મહત્વના મુદ્દા આ પ્રમાણે છે.

(૧) સાક્ષિત પ્રદેશ ક્ષેત્રક પંજાબને આપવામાં આવશે. જો કે ચંદીચટમાં ભેળવવામાં આવેલા હિંદીભાષી, વિસ્તારો હરિવાણામાં જશે. આ અંગે એક પંથ નીમાશે. ડેરેર ૨૬ જાન્યુઆરી ૮૬ ના રોજ કરાશે.

(૨) અખિલ ભારત ગુરુદાસા ધારો ઘડવા વિચારાશે.

(૩) જ્ઞાનંદપુર સાહીબ કાવ સરકારિયા પંથને સોંપાશે.

(૪) પંજાબ, હરિયાણા અને હિમાચલ પ્રદેશને પહેલી જુલાઈ ૮૫ ના રોજ મળવું હતું તેટલા પ્રમાણમાં પાણી મળવાનું ચાલુ રહેશે.

(૫) સનસન-ચમુનાને જોડી નહેરુ ૧૫ ઓગસ્ટ ૮૬ સુધીમાં પૂરી કરી દેવામાં આવશે.

(૬) પંજાબી ભાષાને પ્રોત્સાહન માટે ૩૦ કેટલાંક પગલા લેશે.

(૭) દિલ્હી રમખાણો અંગે તપાસ કરવું જરૂરી સ રજનાથ મિકા પંથ જોખારો અને કાનપુરના બનાવો અંગે પણ તપાસ કરશે.

ગુજરાત

આવાઝિયા અગ્રહી શ્રી રાજકમાઈ તથા વિવેક સાથે સમાધાન થયું હતું. તેમાં નવરચના સમિતિના કેટલાક નેતાઓ સમત થયા ન હતા હવે, આ બગવાળોરોમાના મોટા ભાગનાઓએ નીચે પ્રજાબના પ્રુલાસા અનુસાર સમતિ આપી હતી.

(ગાનીનગર તા ૩૧ જુલાઈ)

(૧) બક્ષીપંથના દસ ટકા અનામત અંગે નીમાનાર પંથની સમીક્ષા વખતે તેના કાર્યક્ષેત્રમાં સામાજિક ને રીક્ષણિક પછાતના માપદંડ સાથે આર્થિક માપદંડ સામેલ કરવા રજૂઆત કરી શકાશે.

(૨) ગુજરાતમાં એક વધારાની એન્જિનિયરીંગ કોલેજ અને એક મેડીકલ કોલેજ ૧૯૮૬-૮૭ના રીક્ષણિક વર્ષમાં શરૂ થાય એ માટે સહન પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

(૩) ગુજરાતમાં સ્થાપિત બહેર સાહસોમાં ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના કર્મચારીઓ તરીકે ગુજરાતની વ્યક્તિઓની ભરતી માટે વહીવટી ડેજરેખ રાખવા માટેનું તંત્ર લેણું કરવું.

ઉપર્યુક્ત બહેરતના સંદર્ભમાં સમજૂતી વખતે ઉપસ્થિત આગેવાનો ગુજરાત સરકાર સામે ચાલી રહેલા આંદોલનના કાર્યક્રમો ચાલુ રાખતા નથી તેમ શિક્ષણ કાર્યક્રમમાં ને પરીક્ષાઓમાં પ્રવેશ સહકાર આપવાની તયારી બતાવે છે. નવરચના સમિતિના બગવાળોર જૂથના મોટાભાગના સભ્યોએ આ સમજૂતીમાં સહીઓ કરી છે.

હાલો બાપા, જેતરે

ભિંચી જાનના પાક જેવાકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, જીરું, વરિયાળી તથા ગાકશાણ મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમજ ભિંચા પાકમાં ધીબ રાસાયણિક ખાતર સાથે સાથે "જયંત કેસ્ટર મીલ" શ્રેષ્ઠ સેન્દ્રીય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની ભિંચ પણ વધે છે

કૃષિતા જીવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ જોડેલે જ

★ જયંત કેસ્ટર મીલ ★

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્મોતા જયંત એઈલ મિલ્સ

પ્રો. જયંત વેજ એઈલ્સ એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા લી

૪૮૦/૪૮૨ જી આઇ ડી. ગી મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

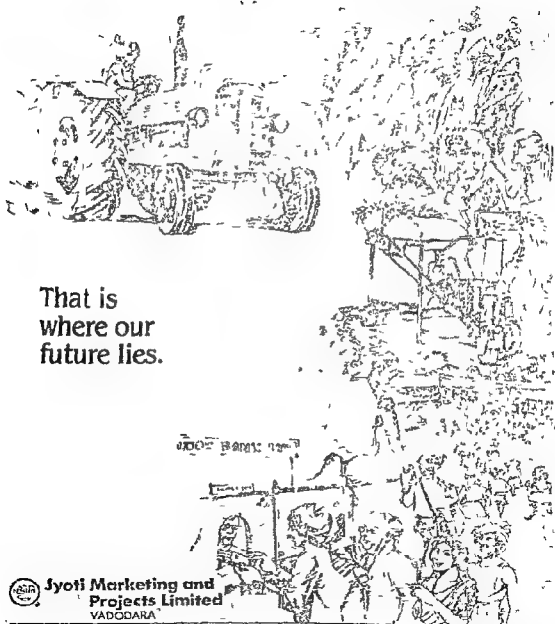
ટેલીફોન નંબર ૪૩૧૪૧, ૪૩૧૮૨, ૪૩૧૮૭ ટેલેક્ષ ૨૮૫ BARD જામ રબીદ એઈલ્સ

નોંધ : ફિઝ્યન ગાર્ડનિંગ માટે તાના પેકિંગમાં પણ "જયંત કેસ્ટર મીલ"

સોજીવ એકમો મળશે

એજન્ટ : યુવાનીમાં ગજાદાન, મૃત્યુ મમયે ચક્રદાન

Integrated rural development.

That is
where our
future lies.

**Jyoti Marketing and
Projects Limited**
VADODARA

everest/02/57/291

વિશ્વમાનવ
સંસ્કાર શિક્ષણ દ્રુષ્ટ
[સ્થાપના : જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં
લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની વિશ્લેષણ વિકાસ-
વધી.

મથાસ : વિશ્વની વિવિધ સંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને યુગધર્મોના
પરિચય કોષવેલ,

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને હિતનો વિકાસ
આપી, નાગરિકોની નૈતિક-
શક્તિને વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી.

સંસ્થા

સ્થાપક દ્રુષ્ટીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

(સ્વ.) : શ્રી જુનુવંશીમ હવે
અધ્યક્ષ : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
સંયોજક : શ્રી ભોળીલાલ આધી
સંચાલક : શ્રી સુભા આધી
: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ
: શ્રી ગિરધર તલાવી
પરામર્શક :

(સ્વ.) : શ્રી મનમોહન મહેતા
(સ્વ.) : શ્રી બલદેવભાઈ મહેતા
: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

આગસ્ટ : ૧૯૮૫]

મૃત્યુ : અગત્ય આયોજન |

એમ. એલ કોઠારી: લેખા મહેતા

આજના દિવસે પણ મૃત્યુ માનવી માટે મહા પ્રશ્ન રહ્યું છે. પૃથ્વી
પરનાં પ્રાણીઓમાં માત્ર મનુષ્ય જ મૃત્યુની હાજરીને અને તેની અનિ-
વાર્યતાને સમજી શક્યો છે. છતાંયે એ જ માનવી અસ્તિત્વની આ
અંતિમ વચાર્થતાથી જ સર્વે વ કરતો રહ્યો છે, તેની સામે અનુમતો રહ્યો
છે. અને તે પણ એવી ભયમિશ્રિત બળુકાપથી કે મૃત્યુને આપણે અનિષ્ટ
સમજતા થઈ ગયા છીએ. મૃત્યુ વિષે આપણે વિચાર સમજી રહ્યાં છીએ જ
રહી, અને મૃત્યુની તાદ્દિકતા સ્વીકારવી રહી. મૃત્યુની પ્રક્રિયાના વૈજ્ઞાનિક
અભ્યાસને 'થેનેટોલોજી' (Thanatology) કહે છે. આ અભ્યાસ એમ
મુશ્કેલીને જણાવે છે કે એ આખરે તો જીવનના સિક્કાની બીજી બાજુ છે.

મૃત્યુની અનિવાર્યતા સમજતા છતાં મૃત્યુથી ભાગતા ફરવાની
માનવીની આ વિવિધન મનોદશાનું કારણ, માનવીના ચેતાતંત્ર-મંત્રજની
રચના બોતાં સમજી શકાય તેમ છે. માનવીનું મગજ એ સાચામાં વિભક્ત
છે. ત્રણોપાન સમયે મગજનો જમણો ભાગ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવે
છે. ત્યાં સ્થિત ચાતવંતુઓ સ્ફુરણાત્મક ક્રિયાલક્ષી છે. કલાર્મક કલ્પનો,
કાવ્યમયતા ચાલુપણ વિ. ભિન્નિમ્બ ભાવોની સ્ફુરણા અધી જન્મે છે,
પોષાય છે. વાસ્તવિકતાને અત : સ્ફુરિત અનુભૂતિથી સમજવાના
આ મગજના પ્રયાસમાં મૃત્યુને અનિવાર્ય અને નિરપવાક થતા તરીકે
સ્વીકારતાં પ્રયત્નો પડી નથી. કાળા મગજમાં તક અને છુદ્ધિના
ચાતવંતુ-કેન્દ્ર આવેલાં છે. મૃત્યુનું કારણ શું? મૃત્યુની જરૂરિયાત શું? કે
નવા પ્રયોગો કારણ-કારણ-રીતિના તર્કથી મૃત્યુને સમજવાનો આયાસ
થાય છે. આના જવાબો ન સાંપડતાં મૃત્યુ જ એ દિધામાવ બને છે.

આજનો યુગ છુદ્ધિના પ્રમાણને સ્વીકારે છે-કાળા મગજના
પ્રમાણને સ્વીકારે છે. તેની પાસે આક્રમકોળ ભૌતિક હિલ્લેલો છે, અને
તેથી થે વધુ ઈટાલિયન મહાકવિ હાન્તેએ કહ્યું હતું તેમ, છુદ્ધિને
જોકેલાંને મૃત્યુતાને પોષવાની ક્ષમતા છે. 'થેનેટોલોજી' મનુષ્યના
કાળા મગજને, મનુષ્યની તક-છુદ્ધિને સંતોષ થાય તેવા નેત-તાદ્દિક
(Biological) અભિપ્રાય વડે મૃત્યુની વિકાસના સમજાવવા પ્રયત્ન
કરે છે, એથી માનવ-મગજના એ ભાગ વચ્ચેની વિરોધી સ્થિતિ દૂર થાય
અને મૃત્યુ જ એ સાચી સમજ રેખાવા.

તબીબી વિજ્ઞાન મૃત્યુના કારણ તરીકે એક ધા બીજા રોગને આગળ
ધરે છે, તેના તર્ક મુજબ રોગ એ મૃત્યુનું કારણ છે. આથી રોગનો
ઈલાજ એ મૃત્યુનો ઈલાજ છે. આમ, સર્વ રોગો પર વિજય મને તો

મૃત્યુ ૫૦ વિજય મેળવી શકાય ! આ મહા-
આશાવાદના કારણે “no more dying”
નેવા પુસ્તકો લખાયો છે અને માનવીના
અમરત્વ વિશે સ્વપ્ન સેવાઓ છે.

રોજ મૃત્યુનું કારણ છે—એ ધારણાના પાયામાં
જ ખોડ છે માનવદેહની વિકાસયાત્રામાં રોજ અને
મૃત્યુ એ અત્મતત્ત્વો છે મૃત્યુ સ્વતઃ માનવ-
યત્રમાં નિયત કરેલું (Programmed) કાર્ય
છે, એ એના નિશ્ચિત સમયે થાય છે—ગ્રામપુટરમાં
‘ગ્રીમામ’ કરેલા કાર્યની જેમ જ. ત્રણવાન
સમયથી જીવવિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે જે
જન્મ સમયે પૂર્ણ થતી નથી, પરંતુ વ્યક્તિ
વિકાસની પ્રક્રિયાને એ અસમાપ છે, જે રીશવ,
કિશોરાવસ્થા, તરુણાઈ, પ્રુષ્ઠતા, વાઈકવ-અનિત
રોજ અને આખર મૃત્યુ એ સર્વ તબક્કામાં વ્યક્ત
થાય છે.

ઉપદ્રુક્ત સમજ સ્વ-જ્ઞાન (Know thyself)
ની સાધનામાં મદદરૂપ થઈ શકે. અત્યારે રોજો વિશે
દેશાલેક્ષ્યા આતંકને નાથવામાં તથા તખીબો અને
નિહાનેમાં કેટલાયે બિનજરૂરી ચક્રાચાં આજના
માનવીને ખચાવી રહે—આ સમજથી માનવીના
મૃત્યુને માનવીના યજ્ઞ તરીકે નિહાળતા દષ્ટિ-
ગોચરમાં પરિવર્તન આવશે.

૫૬૨માં સદી પછી વિજ્ઞાની વસ્તી એકધારી
વધી રહી છે આવતા તેમજ વર્ષમાં આપણે
ખમણા થઈશું. પૃથ્વી પર મનુષ્યની સંખ્યા
જ મોટામાં મોટી સમરૂપા બની ગઈ છે.
અત્યારની વસતી ભોતા, મૃત્યુ માનવી પ્રત્યે
દ્વાભાવ રાખતું હોય તેમ લાગ્યા વિના રહેલું
નથી, જીવનને આપણે મારીએ છીએ, તરત
શુભ ચણીએ છીએ, બામ જોઈએ તો મૃત્યુ
જીવનનું રક્ષક છે. અને એ રીતે મૃત્યુને આપણે
ચાંકવું રહ્યું. મૃત્યુની અનુપસ્થિતિમાં આપણું
જીવન, અત્યારે આપણે જીવીએ છીએ તેવું ન જ
હોત જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેના શાશ્વત સંબંધની
અભિવ્યક્તિ ‘નિમૂર્તિ’ની હિન્દુ વિશ્વાસનામાં સુરે
રીતે થઈ છે આ પ્રવીક્રમ્ય સંગળ ચક્રિતની

એકતાનું ધોતક છે. જે જીવનના કાદંબા છે, જેના
અભાવમાં સર્જન સંવર્ધન ને ધ્વંસ અર્થે કરું
રહેતું નથી

મૃત્યુને ઉંમર, ભતિ, રાષ્ટ્રીયતા કે રાષ્ટ્રીય
અધિકારના બંધન નથી. રોજની હાજરી અનિવાર્ય
નથી, કે તેનો ઇલાજ કે નાઈલાજ તેને રોકી
શકતા નથી મરે કહ્યું છે, “તખીબોએ પણ મૃત્યુ
પામવું પડે છે, તેમનું જ્ઞાન ત્યાં બહુ ઉપયોગી
નથી” જીવનને સયમ, સાદગી અને તકુરસ્તી
સાથે જીવનાર કરતાં જોશ રીતે જીવતા વધુ
લાંબુ જીવતા હોવાનું ‘અહોવેદિઅમ’ મૃત્યુનો
લોકચાલીમાં જ સભવી થો મનુષ્ય-દેહનું ધર્મ
ધારણાઓથી બહુધા વિરુદ્ધ વર્તવું હોય છે.
કદીક સર્વઅજો મતપ્રાપ્ત થઈ નયા હોય, છતાં
જીવનના બંધકાર ચાલુ રહે છે !

આજે રોજોની જીવલેણ ચક્રિતની બહેરાત
જોરોરથી થાય છે હાલનો કુમરો એક નંબરનો
હત્યારે છે, ક્યાબિટીસ ફાણા ન બરનો, વિ.
આજનો માનવી આ પ્રચારના ભાર હેઠળ મૃત્યુથી
વધુ ડરતો થયો છે. હકીકતમાં જોઈએ તો આપણી
પૃથ્વી પર માનવીને સૌથી વિશેષ ડર હવે
માનવીને જ રહ્યો છે—ઔષધશાસ્ત્રમાં
પ્રગતિથી મોટા ભાગના ભવાનક રોજો નાથવામાં
આવ્યા છે. મૃત્યુ માટે જવાબદાર કારણો કમશ.
નાજી કરવામાં વધતી જતી સફળતા છતાં માત્ર
ઓષધોના કારણે આયુષ્યમર્યાદામાં વધારો થવાના
પુરાવા નથી મળતા. એવી રોજ હારા થતાં મૃત્યુના
દરમાં ઘટાડાના નેવું ટકા તો એન્ડોબાયોલોજિક અને
અન્ય પ્રતિરોધક દવાઓના આગમન પહેલા
તોષાયેલા છે

માનવીની આયુષ્ય મર્યાદા વધવાના કારણો
અનેક છે. અત્યારે વધુ અને વધુ માણસો પદ
થતાં સુધી જીવે છે તેનું મુખ્ય અને સાદું સીધું
કારણ તો એ છે કે અત્યારે માનવ સંખ્યા વધુ છે.
ખાજ મૃત્યુની સંખ્યા ઘટાડી શકાઈ હોવાથી
માનવ વસતીના પિરામીડને પાયો વિસ્તારી
શકાયો છે પિરામીડના પાયા-સાથે ‘રોજ’ સુધીને

વિસ્તાર માં રીતે વધતો રહી છે. ૧૨મું આધુનિક સૌપ્રધાની આરોગ્યથી મૃત્યુ પર શેઠાયમ લગ્નાવી ચકાઈ નથી.

ટાંગેરની કાવ્યમય વાણીમાં જોઈએ તો જન્મની જન્મ મૃત્યુ પણ જિંદગીનો ભાગ છે જિજ્ઞાસા સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉપસ્થિત છે તેની રીતે જ મુમુર્ષા જેવું કંઈક પણ સજીવ પ્રાણીઓમાં સુખી પડેલું હોય છે. એક પ્રાણી તરીકે જાનવીના બાધારણમાં જ મુમુર્ષા વિદ્યમાન છે. અને તેને પૂર્ણ કરવા માટે વિવિધ કાર્યક્રમ અને સુલ પ્રક્રિયાઓ પણ દેહમાં ચાલતી હોય છે. આખરે તો સમય જીવનનું ધ્યેય મૃત્યુ છે. "The calm to all life is death" ફોઈલ્ડરે એ વિધાન મૃત્યુ એ જોની વિશોધનાનું સરલીકરણ કરે છે.

[એકે, જીવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંત બિનજરૂરી અને ખોટો ગણાયો છે. કારણ કે પ્રાણીમાત્રની સ્વરક્ષણની ભાવનાથી તે વિરુદ્ધનો છે પરંતુ સ્વરક્ષણની ભાવના માનસસંબંધિત છે અને જન્મત ભાવના છે કોઈકે જાણી શકેલી ભાવનાને મુજબત રીતે સજીવ પ્રાણીના કોષો સાથે કોષ દ્વારા સાથે દેહમાં દેહધર્મ (Physiology) સંબંધ છે. દેહની અંદર એવી જોડિશ રચના છે કે જે દેહોત્સર્ગને આવરી છે, આ કંઈ ચોગાતુ-ચોગ નથી

શામની જન્મ મૃત્યુ પણ જાતિ સમૂહનું સામુદાયિક લક્ષણ છે, જાતિ સમૂહના સભ્યોને અમુક ચોક્કસ રીતે અસર કરે છે. માનવ જાતિસમૂહને મૃત્યુ તરફ રીતે સ્પર્શ છે - જાતિસમૂહનું નિયમન એનો પ્રથમ ઉદ્દેશ છે. યોડમાં પહોંચવાના નળના નવજાતના પ્રથમ દિવસે જ સોથી વધુ મોત થતા હોય છે નિયમનની ક્રિયા ગર્ભાધાનના તરફ સોથી વધુ થાય છે પછી ધરતા ક્રમમાં પાંચ વર્ષ સુધી ચાલતી રહે છે અટકાવી ન શકાય તેવા કુદરતી ગર્ભપાત અને કચુરાવડના કિસ્સાઓના સંખ્યા જોતાં આનો ખ્યાલ આવશે. પહેલા

વર્ષમાં જ ત્રણે તે સારવાર છતાં મૃત્યુક્રિયાને જીવલેણ પ્રભાવ હોય છે મૃત્યુની આ રીતે કરવાને પણ નૈસર્ગિક પસંદગીના સતત કળાણમાંથી કોઈ જાતિ-સમૂહ છટકી શકે નથી.

બીજો તબક્કો જાતિસમૂહના સુજનને છે. જ્યાં સોળ વર્ષની વયના આ ગાળામાં રોગ અને મૃત્યુની પ્રવૃત્તિ લઘુત્તમ હોય છે, આ ઉંમર પૈકીના ૯૭ ટકા મૃત્યુના પાત્રમાંથી બચી જાય છે અને પ્રજોત્પત્તિ કરવા સક્ષમ બને છે.

ત્રણ વર્ષ, જાતિસમૂહના નાશની પ્રક્રિયાને તબક્કો આરંભાય છે. આને 'જાતિસમૂહ માટે ઉંમર આધારિત દરજિયાત મૃત્યુ પ્રક્રિયા' કહી શકાય. તેને અંગ્રેજીમાં Age dependant obligatory herd Mortality - ADOHM (એડોમ) કહે છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર દેહવિકાસ પ્રક્રિયા ૧૬મા વર્ષથી ચાર યામ છે અને દર આઠ વર્ષે તેનો પ્રભાવ એવડાય છે. "એડોમ" - પ્રભાવને "એડોમ" પ્રક્રિયા પણ કહે છે. શરૂઆતના તબક્કામાં એડોમ-પ્રભાવ સ્ક્રમ હોય છે. જ્યાં મોટા ભાગના યાલીશીમાં પહેલો જાય છે. પછી "એડોમ"ની જીવલેણ અસર વર્તાવા માટે છે માનવ જિંદગી ૧૨ની પકડ એવી મજબૂત છે કે આધુનિક દવાઓ એક વર્ષની જિંદગી પણ વધારી શકતી નથી

વયરૂઢિ સાથે ક્રમશઃ માનવમૃત્યુની સંભાવના પણ વધતી જાય છે જુદા જુદા કારણોથી મૃત્યુ વ્યક્તિઓ અને રોગઅકસ્માતમાં મૃત્યુ પામતી વ્યક્તિઓની ઉંમર એક દરે સમાન હોય છે વધતી ઉંમર સાથે અકસ્માત કે રોગથી મૃત્યુ કિસ્સા વધે છે કેમ કે તેને સીધો સંબંધ સરિના જીવનની સાથે છે, જે ઈન્દ્રિયોની સંભળના, રોગનિવારક શક્તિ અને પુન સ્વાસ્થ્ય પાછું મેળવવાની શક્તિ ધરાવે છે આમ જોઈએ તો, "એડોમ" પોતાનું ધાર્યું પરિણામ જુદા જુદા ભાગે મેળવે છે. ઝમોફ (Zumoff) અને સાધી-

સંશોધકોની ચકાસણીમાં એવું તારણ મળ્યું છે કે
 છુદા છુદા રોગોના સમયગાળા અને તેમના
 મૃત્યુદર વચ્ચે લગભગ સમાન સંબંધ હોય છે.
 રોગના છુદા છુદા તબક્કે મૃત્યુની સંખ્યા લગભગ
 સમાન રહેતી હતી. વળી, છુદા છુદા ઉપચાર કે
 ઉપચાર વિના પણ આ રોગોમાં મૃત્યુદર લગભગ
 સમાન રહેતા હતા. મૃત્યુને સમય
 સાથે ગાદ નાતો છે. આથી પાસ્કલે
 કહ્યું છે, “મૃત્યુના આગમનનાં પોતાનાં
 કારણો છે, જે ડોક્ટર માટે અગત્ય રહ્યા છે.
 મૃત્યુનોયો વાંચતાં જે તારણો મળ્યાં છે તે
 નોંધાયે તો હાલ-રોગના હુમલાથી ૪૮મા વર્ષે
 મૃત્યુ પામનારા છે, અને ૮૧મા વર્ષે પણ
 ને-પુરોગણિયાથી ૮૧મા વર્ષે મૃત્યુ પામેલાને
 પુરોગણિયા ન થયો હોત તો ?

—આવા પ્રશ્નોના જવાબ વિચારતાં એ સવાલ
 આવે છે કે મૃત્યુને આંતરિક વિકાસ પ્રક્રિયા-
 નું પરિણામ હોય છે. આંતરિક સંઘર્ષનમાંથી
 જ્યારે સંકેત થાય ત્યારે મૃત્યુનું આગમન
 થાય છે. રોગ, આમ જોતાં, મૃત્યુનું કારણ
 નથી, પણ મૃત્યુના સાંતીપ્યનો સંકેત
 આપે છે.

મૃત્યુને સમાનતા-સજ્જ કહેવાય છે મૃત્યુની
 સંજ્ઞાવના મહાત્મા જાંધીના લોકશાહીના સ્વપ્નની
 શાખ પૂરે છે. સૌથી નળગા અને સૌથી સચકત
 માટે મૃત્યુની સંજ્ઞાવનાઓ સમાન ઉજળી છે. ડાર્વિનના
 અંતે નિસર્જની દૃષ્ટિએ નેએ પ્રભેત્પતિ કરી શકે
 તેઓ જ સક્ષમ છે, અને આથી દીર્ઘાયુ ભોગવે
 છે. પરંતુ વધુ લાંબું જીવનારા પ્રજનનક્ષમતા
 ધરાવતા નથી, તેમજ તબીબી રીતે વધુ ચારીરિક
 સક્ષમતા પણ ધરાવતા નથી હોતા. જ્યાં તેઓ
 કેમ લાંબું જીવે છે ? મૃત્યુ યુવાનોને નથી
 સ્વીકારતું એવું ક્યાં છે ? આમ, મૃત્યુ આ સર્વ
 વિવાદો “મૂઠી જીંએડું”, છે.

ઉમરની જેમ મૃત્યુ ઓ-પુરુષના ભેદ પણ
 નથી પારખતું. સ્ત્રીઓને કે વૃદ્ધ લાંબું જીવતી
 હોય છે. પણ અસ્તિત્વ ટકાવવા પ્રજનન

ક્ષમતા જરૂરી—એવા ડાર્વિનના સિદ્ધાંતને ખોટો
 પાડે છે, સરતન પ્રાણીઓમાં માનવ સ્ત્રી જ
 એક સ્ત્રી છે, જે તેની આયુષ્યવાનાનાં અડધા
 અંતરે હોય છે ત્યારે તેનું પ્રજનનતંત્ર પણ શરૂ
 થાય છે. જ્યાં સુધી લાંબું જીવે છે. સામે પક્ષે
 પુરુષ પ્રજનન અંતિમો ઉમર વધવા સાથે નળગી
 પડવાનું વધુ નહીં ધરાવતી હોવા છતાં, પુરુષ
 સ્ત્રી જેટલું જીવી શકતા નથી. ભતિસમૂહ નિયમન
 અને નાશના નિયમે સ્ત્રી પુરુષને સમાન રીતે
 સ્પર્શે છે. આથી જ સે. મૃત્યુએ કેન્સર અને હૃદય
 રોગના હુમલા બંનેમાં સમાનમાત્રામાં હોય છે.

મહારોગના હુમલાને કારણે આવરદાને બાદ
 આપે જ એવું નિશ્ચિત નથી. લુઈ પાકારને ૪૭-
 મા વર્ષે હૃદયરોગનો જીવલેણ હુમલો થયો હતો.
 જ્યાં તે ૭૪ વર્ષનું સતત પ્રવૃત્તિશીલ જીવન
 જીવ્યો હતો. ૨૯ વર્ષે કેન્સરનો ભોગ બનેલ એક
 વ્યક્તિ બીમાર ૨૭ વર્ષ જીવી હતી, જેને એક પછી
 એક ૧૧ કેન્સર થયાં હતાં. એક મહિલા ૬૯
 વર્ષની વય સુધી પ્રવૃત્તિશીલ જીવન જીવી, જેમાં
 ઉલ્કા બગોસ વર્ષ તેને મૂત્રાશયનું કેન્સર હતું,
 જેનો ઈલાજ પણ કરાયો ન હતો.

તબીબો મૃત્યુની સત્તારીને રોજી
 ચકાસી નથી. બનારે શે. એ “The
 Doctor's Dilemma”માં કહ્યું હતું કે
 દરેક તબીબે પોતાની પક્ષી, મીચેના હાથો
 કોતરાવીને, તે તખ્તી પોષાક પર શખવી નોંધકે-
 “યાહ રોજી કે હું” પણ ચરચુશીલ છું.” તબીબો
 મૃત્યુ પામે તો તે પણ એવા રોગથી કે જેના
 જીવનમર નિષ્ણાત મરણતા હોય. માકેયુડ એડીલીસે
 ઓક તબીબીશાસ્ત્રના પિતા હિપોક્રેટસ વિશે લખ્યું
 હતું —“લગુ રોગોના ઈલાજ કર્યા પછી હિપોક્રેટસ
 નિભાર પડ્યો અને મૃત્યુ પામે.”

મૃત્યુ વેળા શરીરના દેહધર્મની ક્રિયા શુ એ
 રીતે સંચાલ્ય છે કે મૃત્યુ સરળ બને ? આ રસ
 પ્રશ્ન પ્રજનો ઉત્તર યેનેટોલોજીના ઊભરતા વિજ્ઞાનમાં
 ઉકારમાં સાપડતો નથી છે તાજેતરમાં શરીરમાં
 એન્સેફાલિન (encephalin) દ્રવ્યની હાજરી
 જોવાઈ છે. આ દ્રવ્ય શરીરમાં વેગ થતાં કોઈ

પણ દરે સામે શામક તરીકેનું કાર્ય કરે છે. આ શોધથી જ શક્યતાઓ જન્મી છે. મૃત્યુ સમયે કેટલાક એવા દુઃખો કાર્યરત થતાં હશે, જે મૃત્યુના માત્રને સરળ બનાવે.

‘મૃત્યુ પીડાકારક ઘટના છે’ એવા કડ મૃત્યુ : અંગેની સપક્ષબદ્ધ સામગ્રી સામે ટકતો નથી. ઘણા રોગ અને બિમારી પીડાકારક હોય છે, શરીરને વેદનામસ્ત કરે છે. મૃત્યુ સ્વતઃ પીડાકારક નથી. ઊંટાનું વધતી જતી વેદનાથી મુક્તિ અપાવતી સાવાદાયક ક્રિયા છે. મૃત્યુની પ્રક્રિયાના અભ્યાસી નિરીક્ષકોના મત મુજબ, ‘મૃત્યુની વેદના’ની હસ્તી કલ્પનાલોક સિત્તાય અન્યત્ર નથી કબર સુધી જઈ પાછા ફરેલા કેટલાક આધારભૂત કિસ્સાઓની કેફિયત જોતાં મૃત્યુ એ આખરી આનંદ છે.

‘આપણે મૃત્યુના અનિવાર્ય આગમનને અજાણથી સમજી શકીએ તો એ આનંદકારક

ઘટના છે. અત્યાર સુધી જેને સાચું કે દષ્ટિએ ભીતિ-પૂર્વક નિહાળતા તે મૃત્યુ આપણા અર્થનો મિત્ર છે. વય, ભતિ, ભૂતકાળના રોગ, કૃત્યો કે વિદ્વતા કયાંયને સક્ષમા લીધા વિના મૃત્યુ સર્વને પ્રયાત નિદા અર્પે છે, જ્યાં એક એવું વાતાવરણ રચાય છે કે એકલા પડી જવાની ભાવનાનો સ્પર્શ પણ થતો નથી. આખરી સ્વાસ લેતા પહેલાં માનવી પોતાના દેહ (Corporeal self) થી લિન પડી જઈને પોતાના મૃત્યુની ઘટનાને સાક્ષી બને છે.

મામવદેહની અદ્ભુત રચના અને પ્રાણતત્વ દ્વારા એટલું જ અદ્ભુત પોષણ-વિકાસ આયોજન એવા એવું માની શકાય કે દેહોત્સર્ગનું કાર્ય પણ કિંમ્બાનુભૂતિ હશે, જેમાં આખરે અનંત સાથે છે. *

—અમુ. મનોજ એમ્સ

‘તાઓ એક કેવ’ પરથી ઈચરેટ્ટેક પીકર્ષી, વા. ૨૪-૫૮૫

વ્યક્તિઓ. જ શા માટે નાપાસ થાય છે ?
 એટલે કે નસીબ ને અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય
 તો—(૧) સામાન્ય રીતે દોષિયાર વ્યક્તિઓ પશુ
 નાપાસ થવી જોઈએ (૨) સામાન્ય રીતે ઠોઠ
 વ્યક્તિઓ પશુ પાસ થવી જોઈએ. એટલે કે
 મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં અણધાર્યું જનવું
 જોઈએ. પણ આમ જનવું નથી. હકીકતમાં તો
 દોષિયારપણા કે ઠોઠપણાનો આધાર નસીબ કરતાં
 ખીબ ગુણાત્મક માપદંડો અને વશાનુસાર બાબતો
 પર વધુ છે.

પૃથ્વી જાણ છે અને પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે
 પશુ શા માટે ફરે ? આના જવાબમાં એમ તો
 ન જ કહેવાય કે એના નસીબમાં છે, જો તમે

એમ કહેશો કે એ એનાં નસીબમાં છે તે અહીં
 જે નસીબનો અર્થ અભિપ્રેય છે તે જ જ લાઈ
 જશે. અને નસીબને બદલે ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત
 લાગુ પાડી શકાશે. આવી જ રીતે આપણે
 નસીબના સંદર્ભમાં સફળતા અથવા નિષ્ફળતાને
 લાગુ પાડીએ છીએ ત્યારે જો સંભવિતતાના
 સિદ્ધાંતને લક્ષમાં લેવામાં આવશે તો અહીં જે
 નસીબનો અર્થ અભિપ્રેય છે તે જ બદલાઈ જશે.

ટૂંકમાં, નસીબ જેવું કંઈ નથી પણ ઘટનાઓ
 જનવાની છે તે અત્યુક વિકલ્પોમાંથી જ જનવાની
 છે અને આ વિકલ્પો પશુ—પવન આવતાં કદાચ
 પાંદડું જીંદુ પશુ પડે અથવા ચત્ત પશુ પડે
 એમ—સાહજિકતાથી નક્કી થતા હોય છે. *

‘પ્રારબ્ધ’ અને ‘સંભવિતતાનો સિદ્ધાન્ત’ । | જિતેન્દ્ર જોશી

જીવન શક્યતાઓ અને અશક્યતાઓથી ભરપૂર છે. માણસ ઘણી વખત એમ ધારે કે મારાથી આ યશ્ત યશ્તે નહિ જતા તેનાથી તે કાર્ય કિતમ રીતે પાર પડી શકે છે. અને ઘણા માણસો પ્રખર પુરુષાર્થ વડે આજીવ આવવા પ્રવર્તન કરે છે ત્યારે તેઓ પાછળ પડી ગયા હોય એવા પશુ દાખલા છે. તો શું આ દોષ નસીબને કઈ શકાય ? આનો જવાબ ‘ના’માં છે કારણ કે અહીં માત્ર ‘સંભવિતતાનો સિદ્ધાન્ત’ લાગુ પડે છે

આ બાબતને આપણે ઉદાહરણની મદદથી સમજીશું. ઠા. ત કોરોડોની વસતીવાળા ભારત દેશમાં વડાપ્રધાનનું પદ એક જ છે. અને સો વ્યક્તિઓ વડાપ્રધાન બનવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. હવે, જો તેટલો પુરુષાર્થ કરશે તો કેવળ એક જ વ્યક્તિ વડાપ્રધાન બની શકશે અને બાકીની નવાણું વ્યક્તિઓ નિરાશ થશે એટલે કે જેમ હરીફાઈ ઝોળી તેમ સંભવ વધુ અને જેમ હરીફાઈ વધુ તેમ સંભવ ઓછો. હવે જો આ સો વ્યક્તિઓ હમણે વધુ જીવીને હરીફાઈ કર્યા કરશે તો તેની સંભવિતતામાં અનેક ગણો વધારો થશે. એટલે કે આ સોએ સો વ્યક્તિને વડાપ્રધાન બનવાની તક મળી શકે છે ! આથી જ એમ કહી શકાય કે નસીબ જેવું કંઈ નથી પણ વ્યક્તિ વડાપ્રધાન એટલા માટે નથી બની શકતો કે તેનું આયુષ્ય ટૂંક છે જો તેનું આયુષ્ય લાંબુ થાય તો ‘સંભવિતતાનો સિદ્ધાન્ત’ પ્રમાણે તે ચોક્કસ વડાપ્રધાન બની શકે. એટલે કે અહીં નસીબનો હેઠ જ ભીડી ભળે છે.

હવે, દરેક વ્યક્તિને વડાપ્રધાન બનવાની તક મળે છે તો એક ચોક્કસ વ્યક્તિને જ બીજા કરતા પ્રથમ વડાપ્રધાન બનવાની તક શા માટે મળે છે ?

આના કારણમાં એમ કહી શકાય કે સફળ વ્યક્તિના સંજોગો પોતાના હરીફો કરતાં અધિકાર હોય છે. સંજોગો વ્યક્તિના પોતાના, વર્તન ઉપર આધાર રાખે છે અને વર્તન એ પ્રેરણા પર આધાર રાખે છે. પ્રેરણા એ કંઈ નસીબથી દોરવાતી નથી કારણ કે પ્રેરણા માણસ જીવી પણ કરી શકે છે. ઘણા સર્જક કંઈ સર્જવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તેઓ કૃત્રિમરીતે પ્રેરણા પેદા કરતા હોય છે અને પછી જ સર્જન કરતા હોય છે. દા.ત એક કવિને કાવ્ય લખવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તે ચોક્કસ જ પ્રકારના અતરંગી સુગંધ માણતો અને ત્યારે જ તે કંઈક લખી શકે તો આમ વ્યક્તિ આસ્વાસના પદોવરણમાંથી પણ કૃત્રિમ રીતે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નસીબમાં મનનારાઓ નસીબને એક અતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેતા હોય છે પરંતુ પ્રેરણા એ અતિમ સત્ય નથી કે સાચત નથી કારણ કે જો પ્રેરણા સાચત હોય તો પ્રેરણાતુ પાન કરનાર કદી નિર્બળ ભળ જ નહિ પરંતુ આમ બનવું નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે પ્રેરણા અને નસીબને કોઈ જ પ્રકારનો સંબંધ નથી. અને તેથી જ સફળતાના આધારે પ્રેરણાને ગણી શકાય પણ નસીબને નહિ.

આપણે કાંઈ સિદ્ધી ઉઠાળીએ ત્યારે તેની બે બાજુમાંથી એક બાજુ તો પડવાની જ છે ત્યારે આપણે એમ નથી કહેતા કે જો બજુ પડી તે તેના નસીબમાં છે. કારણ કે કંઈક થવા તો નિર્માયેલું જ છે. બહુતાનું છે તો ઠા તો પાસ થવાનું છે અથવા નાપાસ થવાનું છે. આથી વિરોધ કરી નથી થવાનું. જો પ્રારબ્ધનું અસ્તિત્વ હોય તો—(૧) મોટાભાગે હોશિયાર વ્યક્તિઓ જ શા માટે પાસ થાય છે ? (૨) મોટાભાગે હોશ

વ્યક્તિઓ. જ શા માટે નાપાસ થાય છે ?
એટલે કે નસીબ નો અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય
તો—(૧) સામાન્ય રીતે દોષિયાર વ્યક્તિઓ પણ
નાપાસ થવી જોઈએ. (૨) સામાન્ય રીતે ઠોઠ
વ્યક્તિઓ પણ પાસ થવી જોઈએ એટલે કે
મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં અણધાર્યું જનલુ
જોઈએ પણ આમ જનલુ નથી હકીકતમાં તો
દોષિયારપણા કે ઠોડપણાનો આધાર નસીબ કરતાં
ખીન ગ્રાહ્યત્વકે માપદંડ અને વંશાનુગત બાળતો
ધર વધુ છે

પૃથ્વી જાળ છે અને પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે
પણ શા માટે ફરે છે ? આના જવાબમાં એમ તો
ન જ કહેવાય કે એના નસીબમાં છે જો તમે

એમ કહેશો કે એ એના નસીબમાં છે તે અહીં
જે નસીબનો અર્થ અભિપ્રેય છે તે જ બ લાઈ
જશે. અને નસીબને જલદે ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાન્ત
લાગુ પાડી શકશે આવી જ રીતે આપણે
નસીબના સંદર્ભમાં સફળતા અથવા નિષ્ફળતાને
લાગુ પાડીએ છીએ ત્યારે જો સ્થાવિતતાના
સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં લેવામાં આવશે તો અહીં જે
નસીબનો અર્થ અભિપ્રેય છે તે જ જલદાઈ જશે.

ટૂંકમાં, નસીબ જેવું કંઈ નથી પણ ધટનાઓ
જનવાની ■ તે અગ્રુક લઘુકાળમાંથી જ જનવાની
છે અને આ વિકલ્પો પણ —પવન આવતાં કદાચ
પાલકુ જીંદગી પણ પડે અથવા ચતુ પણ પડે
એમ-સાહજિકતાથી નક્કી થતા હોય છે. *

ગુજરાતમાં તમામ સ્તરે ત્રિ:શુલ્ક કલ્યાણ શિક્ષણ

કલ્યાણ કેળવણીની દિશામાં
ઐતિહાસિક કદમ

જનતા જયંતી વર્ષમાં ગુજરાતે મહત્વપૂર્ણ કદમ લીધાબુધ્ છે.
ગુજરાતમાં તમામ વિદ્યા શાખાઓમાં દરેક સ્તરે કલ્યાણોને
ત્રિ:શુલ્ક કેળવણી અપાશે.

રાજ્યના લગભગ ૧૧ લાખ સુધી કલ્યાણ માટે ત્રિ:શુલ્ક શિક્ષણની
સવલત આપવામાં આવે છે. મરીબ અને ખેતમ વર્ગના કદ મોતો
કલ્યાણ કલ્યાણ શિક્ષણને આર્થિક પ્રથમ દળે: ખલાવવા આવતા
કેલકલિક વર્ગની કલ્યાણોને તમામ સ્તરે ત્રિ:શુલ્ક શિક્ષણ અપાશે.
ગુજરાતમાં પ્રુરુષ શિક્ષણની ૫૪-૫૪ ની રકાવારી સામે સી
શિક્ષણને ૬૨ ૩૨-૩૦ રકા છે તમામ સ્તરે શિક્ષણ મકલ
શતા, આ નીથો ૨૨ ળિથો લાવી શકશે.

ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતી મિક લાખ જેલ્લી કલ્યાણો
આ ચાલનારો લાખ મળશે. કલ્યાણ કેળવણીની દિશામાં આ
ઐતિહાસિક કદમ લરનાર ગુજરાત કેળવણા પ્રથમ રાજ્ય છે.

રજત જયંતી વર્ષે અગલળતો નિર્ણય

કાળુ નાણું કેવી રીતે સરભાષ છે

કાળુ નાણું એટલે હિસાબી ચોપડાની બહારનું નાણું. કરવેરા નખાયા 'હોયે' એવી આવક કે ઉત્પાદન કરવેરા અધિકારીઓથી છૂપા રાખવામા આવે તેથી કાળુ નાણું સરભાષ છે. દેશના કાયદાની વિરુદ્ધ ને કોઈ આવક કરી હોય, તે સમગ્રી આવક કાળુ નાણું છે.

કાળા નાણા વિશે એવો પ્રચલિત ખ્યાલ છે કે તેની લેવડદેવડ હુધી રીતે થાય છે. કેટલીક વારે એમ ભનવું હોય છે. પણ મોટા ભાગે રોકડા નાણાની લેવડદેવડ હોય છે. તમે ખુબઈ જોવા યદેરમાં નાની 'ખોલી' પણ આડે લો તો ત્રીસ-પાત્રીસ હજાર રૂપિયા 'પાધડી'ના આવકવા પડે છે તમે કોઈ સડો ફોટા ખરીદો તો ૧૦ લાખની કિંમતમાંથી કે લાખ રૂપિયા એકથી દેવામાં આવે છે જ્યારે ૪ લાખ રૂપિયા રોકડા આવવા પડે છે.

મોટા મોટા કંપનીઓને રાજકીય આવેલાંને અને અમલકારોને નાણાં આંધીને પ્રસન્ન રાખવા પડે છે આ પૈસા કઈ એકથી અપાય નહીં. દર પાંચ વર્ષે ધારાસભા કે લોકસભાની ચૂંટણી આવે છે ત્યારે બધા રાજકીય પક્ષો અને 'ખાસ કરીને' શાસક પક્ષો 'કગડો' રૂપિયા વેપાર ઉદ્યોગ પાંચેથી એકઠો કરે છે. 'દેલવેલી ટિકટ' ખર્ચાદંધાથી માંડીને દિવ્યોત્સવ, સ્વાર્થાવનન સરકારનાં પરવાનગી આટે લખાઈને પાંચ રૂપિયાથી માંડી પાંચ કરોડ રૂપિયા આવવા પડે છે. આ તો થોડા કાખલા છે. સમગ્ર સમાજ બધે કે કાળા નાણાના રંગે રંગાઈ ગયો હોય એવું દેખાય છે.

કાળુ નાણું એટલે જરૂરકારે નાણું. કોઈ પણ જરૂરકારે પ્રગતિ સમાજનું અસ્થિત જ કરતી હોય એમ કહે : ૧૯૮૫]

છે. મોટા કામનું સારું પરિણામ આવતું હશે આ તો એક સર્વસામાન્ય સત્યની રજૂઆત થઈ. કાળુ નાણું બેહિસાબી નાણું છે. ન તો નેનો હિસાબ રહે કે ન નાણા ઉપર બંધુલ નાણું એ એક પ્રયત્ન સત્તા છે. સમાજની ચોટલી ધનતા હાથમાં કિં હવે આ ધન કોઈ અકુલ વિનાશ હોય, અને અપ્ત જ રહેવાનું હોય તો સમાજ પર તેની અસર રાજમાર્ગ પર દોડના ગાડા હાથોની જેમ પડે. કાળુ નાણું વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સરકારની નરવી તબિયતને રોગક્રમ કરી નાખે છે.

કાળાં નાણાંનો જન્મ

કાળા નાણાની શરૂઆત ક્યારથી થઈ ? ખીમ્સ (પદ્મકુલ) જે બનેક દોનારતો સરજી તેમાની એક દોનારત કાળુ નાણું છે. લડાઈ રૂપિયાની નોટોથી લડાતી નથી લડાઈ માટે ખોરાક, પોશાક, દવાયાર, ખાંડ, ચા, કાપડ, તેલ, ઘી વગેરે બનેક ચીજોની જરૂર પડે છે. આથી સરકાર બજારમાંથી આ બધી જીવનની જરૂરિયાતની ચીજો મોટા પ્રમાણમાં લડાઈ તરફ ખેંચવા મેડે છે. લડાઈ વખતે સરકાર માથમ્મી લાકે છે. તમને મહિનામાં આશુક - પ્રમાણમાં જ થઈ, ખાંડ, તેલ કે કાપડ મળે ખેતર અને કારખાનાના ઉત્પાદનોને સારો એવો ભાગ સરકાર સીધો સરકાર માટે લઈ લખ આવે. કારણે બજારની આમોદવા જાળવ્ય છે. ખરા અર્થમાં પણ અછાત હોય જ છે.

વળી લડાઈ વખતે એક ખીલ આર્થિક ઘટના પણ બનતી હોય છે. સરકારી ખર્ચ-સરકારનો ખર્ચ-એટલો બધો વધી જાય છે કે નોટો છાપીને સરકારી ખર્ચ અને આવકના બે ટાટિયા ભેગા કરવામાં આવે છે. આને કારણે નાણાના

પુરવઠામાં વધારો થાય છે. પરિસ્થિતિ એવી સમર્થ છે કે નાણાને પુરવઠો વધે અને ચીજ વસ્તુઓને પુરવઠો ઘટે. ધારો કે લઘાઈ પહેલાં નાણાને પુરવઠો ૧૦૦ રૂપિયા હોય અને ધઉ નો નશ્વો ૨૫ કિલો હોય આ પરિસ્થિતિમાં ધઉનો ખાવ કિલોના ચાર રૂપિયા જેટલો થાય. લઘાઈના સમયે નાણાને પુરવઠો ૧૦૦ નો ૨૦૦ થાય અને ધઉનો નશ્વો ૨૫ કિલોથી ઘટીને ૨૦ કિલો થાય આથી એક કિલો ધઉના ખાવ રૂ. ૧૦ થાય. એટલે કે એક કિલો ધઉ વેચનારને રૂ. ૬ વધારાના મળે. ધઉના ખાવ નો ખાદિયા હોય તો આ રૂ. ૬ રૂપિયા તે કાણું નાણુ. તે ચોપકામાં ખતાવાય નહીં, જેનકામાં મુકાય નહીં. આવકવેરાની ગણતરીમાં દેખાડાય નહીં.

ગાંધીજીની ચેતવણી અવગણી

આમ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે એટલે ૧૯૪૦-૪૧ના વર્ષમાં આપણે કાળા નાણાની કુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો, યુદ્ધસમયના અંકુશો ભારતની સ્વતંત્ર સરકારે ચાલુ રાખ્યા. ગાંધીજીએ આ અંકુશો સામે સખત યુદ્ધમાં ચેતવણી આપી હતી, પણ નેહરુ-સરદારને એ બીક લાગી કે અંકુશો જરૂરી છે. બનાજ વગેરેની અછત ઊભી થશે અને સરકાર તેને પહેંચી વળશે નહીં, સરકારી અમલદારોને અંકુશો દારા મળતી સત્તા છેડવી ન હતી. વળી ડોહીસના આગેવાનોએ એવી વિચિત્ર ક્ષિત્તિ ઊભી કરી કે અંકુશો દારા સમાજવાદ લાવી શકાય. એટલું જ નહીં પણ અંકુશો એટલે સમાજવાદ એમ પંક્તિ નહેરુના મનમાં ઠસી ગયું. આથી તેમણે ગાંધીજીની સલાહ અવગણી.

યુદ્ધસમયના અંકુશો ચાલુ રહ્યા એટલું જ નહીં પણ તે અંકુશોને વધુ ઠક્ક જાખવા માટે નવા અંકુશો નાખનારા આવ્યા. યુદ્ધકાળમાં પણ નહેરુ એવું અંકુશ રાજ્ય સ્થપાઈ

ગયું. રાજ્યએ આ અંકુશો સામે જેહાદ જાગવી અને કહ્યું કે સ્વતંત્ર ભારતમાં “લાઈસન્સ-પરમિટ-કન્ટ્રોલ રાજ ચાલે છે.”

કાળાં નાણાંના હબર રસ્તા

હંમેશા અંકુશોને કારણે જ કાણું નાણું સર્જાય નથી. જ્યાં જહારના કરવેરા હોય ત્યાં કરચોરી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ધોડાં વધે પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં ક્વેવી સ્થિતિ હતી કે શ્રીમતો પોતાની આવકનો ૯૫% ટકા આવકવેરા ભરતા હતા. આવી સ્થિતિમાં કરચોરી થાય તોય નવાઈ ન થવી જોઈએ ધણી વાર ચીજવસ્તુઓ ઉપરની આબકારી જગત એટલી ભારે હોય છે કે ઉદ્યોગપતિઓ અને વેપારીઓને આ જગત ભરવાનું મન ન થાય અને બજારમાં પોતાનો માલ બિલકિલકિલ વેચે

કરચોરી ઉપરાંત બીજી પણ એવી એક રીત છે જે કાણું નાણું જાહેર છે. દેશમાં અમુક વસ્તુની આયાત પર પ્રતિજંધ મૂકવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે સોનાની આયાત પર આપણા દેશમાં પ્રતિજંધ છે આમ છતાં દર વર્ષે ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા જેટલું સોનું કાણુચોરી દારા દેશમાં પ્રવેશ છે. બજારમાં આ સોનાના ૨,૫૦૦ કરોડ રૂપિયા ઊપજે છે. આ તો અણૂંતી વાત છે. આ ઉપરાંત કાપડ, ટીવી, ફેસેટ વિડિયો-ફેસેટ જેવા ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો, દવા, કલસરી, થેરપેડિક હથિયારો અને કારખાનાના યંત્રોના ભાગો (સ્પેર પાર્ટ્સ), આ બધાની મોટા પ્રમાણમાં કાણુચોરી થાય છે. આ ઉપરાંત એવી ટેકવીયે ચીજો છે કે જેની ઓર-કવંસર નિકાસ થાય છે.

પંદર હબર કરોડની કાણુચોરી

આમ ઓરકાવંસર આયાત અને ઓરકાવંસર નિકાસ દર વર્ષે લગભગ ૧૫,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની આયાત-નિકાસની કાણુચોરીના પેસા કયાયા

માને છે ? જવાબ ચોખ્ખો છે-કાળા નાણા દારા.

હુ ડિવામણના ધંધા દારા પચ્છ કાણું નાણુ સરભમ છે. આપણે ત્યાં હુ ડિવામણની અછતને કારણે તેની હેરફેર પર અંકુશ છે. હુ ડિવામણ એટલે પરદેશી નાણું. આ નાણું જોઈતું હોય તો સરકારને અરજી કરવી પડે છે. સરકાર અમુક નિયમોસર પ્રવાસ માટે, વેપાર માટે, મશીનરીની ખરીદી માટે, એમ વિધિવિધ કામો માટે હુ ડિવામણ આપે છે. પરદેશમાં હિંદી નામરિકે હુ ડિવામણ રજા તો સરકારને સુપરત કરવું પડે છે આમ હુ ડિવામણની આવક અને ભવક બંને પર સરકારનું નિયંત્રણ છે.

હવે એવું બને છે કે પ્રવાસ કે વેપાર માટે સરકાર હુ ડિવામણ આપે તે કરતા નામરિકને અનેકમથા હુ ડિવામણની જરૂર પડે છે આ તો નાની વાત થઈ પચ્છ કાણુચોરી દારા, દર વર્સે થતી રૂ. ૧૫,૦૦૦ કરોડની આપાત-નિશાસ માટે જો હુ ડિવામણની જરૂર પડે એ કેવી રીતે પૂરી પડે ? આ માટે હુ ડિવામણનું જખરદસ્ત કાણું જખર અસ્થિતવમાં આપ્યું છે.

સરકાર સમાજકલ્યાણ માટે કેટલાક કાયદાઓ ઘડે છે, પચ્છ કમનસીમે તે કાળા નાણાના સર્જનનું કારણ બની ભવ છે. ઓછામાં ઓછું આટલું વેતન તો કામદારને મળવું જોઈએ તેનો કાયદો થાય, જાળમજૂરો વિશે કાયદો થાય કે ઓકામ દારો, વિશે કાયદો થાય. આ બધા કાયદામાથી છટકી જનાર બે રીતે કાણું નાણું સરજે છે. અમુક કામદારો-ઓઓ કે જાળકો-પત્રાપત્રકમાં હોય જ નહીં અને તેમના દારા-વધુ ઉત્પાદન પચ્છ એપડે નોંધાય નહીં, ખીજી રીતે કાણું નાણું એ રીતે સરભમ છે કે આવો નિવમળ જ કરનાર કો તો પત્રારની રસીદ જનાવતો નથી અને જનાવે તો કાયદા પ્રમાણે જનાવે છે, અને ખરેખર આપેલો એકા પત્રાર અને રસીદનો પત્રાર એ

બંને વચ્ચેનો તફાવત કાણું નાણું બની ભવ છે નાના વેપારીઓ અને ખીજા બ્યવસાયવાળા પાન-ખીટીવાળા, કઢિયા, દરજી, સુધાર, ટીવી, રિપેર કરનાર-પોતાનો ધંધા એવી રીતે ચલાવે છે કે તેઓ નથી વેચાણવેરા ભગતા કે નથી આવક વેરા ભરતા. વેપારીઓને એટલી કનડગત થતી હોય છે કે સખ્યામધ લોકોને લાય આવવા માટે કાળા નાણાનું સર્જન કરવું પડે છે ધંધાદારી લોકો પચ્છ મોટા ભાગે રોકડિયુ કામ કરતા હોય છે, કાકતરો, વડીલો, એન્જિનિયરો, બિઝનેસ, આર્કિટેક્ટો આવા તો સે કડો બ્યવસાયીઓ સરભમ રોકડથી કામકાજ કરતા હોય છે. આ યાદીમાં રાજકારણી પ્રધાનો, સરકારી અમલદારો અને પોલીસને પચ્છ મૂકવા જોઈએ, પોલીસને અસામાજિક તરવો દારા કરોડ રૂપિયાના હપતા મળતા હોય છે, આ પૈસાની વહે ચણી કેન્સ્ટેબલપા યરૂ કરી પ્રધાન સૂધી થતી હોય છે.

કેટલીક વાર નોકરીમાં મેળવવા માટે લાખો રૂપિયાની કાળા નાણાની હેરફેર થતી હોય છે. સંતાનેને સારી શાળા કે કોલેજમાં દખમ થવા માટે 'કોનેશન' ને નામે દર વર્ષે લાખો રૂપિયા મા-આપ શાળા-કોલેજોના સંચાલકોને આપતા હોય છે કાળા નાણા સર્જવાની આવી તો કબરો રીત હોય છે.

કાળા નાણાનું સર્જન કેમ અટકાવવું

આરતમાં કાણું નાણું કેટલું હશે ? કાણું નાણું એટલું વ્યાપક છે કે તે વિશેનો અડસટો પચ્છ કરવો તે સાહસ જણાય. હું એમ માનું છું કે રાષ્ટ્રીય આવકનો ત્રીજો ભાગ કાણું નાણું હશે અત્યારે કારતની રાષ્ટ્રીય આવક ર લાખ કરોડ રૂપિયાની છે. રાષ્ટ્રીય આવક એટલે અમુક ચોક્કસ વર્ષમાં દેશમાં જોટલું ઉત્પાદન અને સેવાઓ થાય તેનો સરવાળો. એટલે જો ર લાખ કરોડ રૂપિયાની

રાષ્ટ્રીય આવકનો ત્રીજો ભાગ કાળું નાણું હોય તો દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનું કાળું નાણું ચરતું હશે.

સરકારી પગલા

કાળા નાણાની નાજીની ચર્ચા કરીએ ત્યારે એ ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે કાળું નાણું અર્થો નથી પણ એક પ્રવાહ છે.

દર મિનિટ લાખો રૂપિયાનું ઉત્પાદન અને સેવાઓનું વિતરણ દેશમાં થતું હોય છે. આ ઉત્પાદન અને સેવાનો ત્રીજો ભાગ કાળું નાણું હોય છે. આથી કાળું નાણું એ વહેતો પ્રવાહ છે. કાળા નાણાને ડામવા માટે સરકારે ભારત આઝાદ થયું ત્યારથી અવારનવાર પગલા લીધા છે. પણ આ બધાં પગલાં નિષ્ફળ ગયાં છે. કેમકે સરકાર હોય કે જનતા પક્ષની સરકાર હોય-આ બધી સરકારોએ કાળા નાણા સામે હડો એવી રીતે ઉભાએ છે કે જાણે પાણીને સાકડી ખારીને છુદ્ડ પાડવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યું હોય !

આઝાદી પછી કાળા નાણાવિરોધી નાનામોટાં પગલા લેવાયાં છે. સીધી પહેલું સરકારી પત્રક ૧૯૫૧માં લેવાયું. આ યોજના સ્વૈચ્છિક રીતે કાળા નાણાની બહેરાતની યોજના હતી. આ યોજના હેઠળ સરકારને ૩૦ કરોડથી પણ ઓછી રકમ મળી. "

૧૪ વરસ બાદ ૧૯૬૫માં સરકારે આવી ખીલો 'વોલન્ટરી ડિસ્કોલ્ડર સ્કીમ' બહાર કરી તમારી પાસે રૂપિયા ૧૦૦નું કાળું નાણું હોય તો રૂપિયા ૬૦ સરકારને કર કરશે અને રૂપિયા ૪૦ તમારા ચોપડે મડાવે.

આ સ્કીમ પછી તરત તે જ વર્ષે સરકારે 'ફોલ્ડ સ્કીમ' બહાર કરી જેમાં, છુપાવેલી આવકની બંને બેંકને આવકવેરાનો જ દર લાગુ પડે

તે પ્રમાણે આવકવેરા લેવો. એમ નક્કી કરાયું. ૧૯૬૫ની આ બે યોજનામાં સરકારને કુલ લગભગ ત્રીસ કરોડ રૂપિયા મળ્યા.

૧૯૭૫ના ઓક્ટોબરમાં સરકારે રાષ્ટ્રપતિના એક વટકુંમ દ્વારા સ્વૈચ્છિક બહેરાતની એક યોજના રજૂ કરી.

પહેલી વખત યોજના કરતાં આ ચોથી યોજનામાં કાળું નાણું જાહેર પાડવા માટે આશ્ચર્યજનક શબ્દત આપવામાં આવી. આવી યોજના હોવા છતાં ૧૯૭૦ કરોડ રૂપિયાનું કાળું નાણું બહાર થયું સમય રીતે જોતાં આ યોજના પણ નિષ્ફળ એટલા માટે જઈ કે કાળા નાણાની પ્રવૃત્તિ જરૂર ઓછી ન થઈ.

પણ વર્ષ ૧૯૭૧ની જનતા સરકાર સત્તા પર આવી ત્યારે કાળું નાણું ડામવા માટે મોટી રકમની નોટા રદ કરી. આ ડીમેન્ટાઈઝેશન એટલે કે નોટા રદ કરવાની નીતિની પણ કાળા નાણા પર કંઈ અસર ન પડી.

આ પછી બ્યારે ૪ દિવસ માધી ફરી સત્તા પર આવ્યા ત્યારે કાળું નાણું ડામવા માટે અત્યંત મહત્વકાંક્ષી યોજના સરકારે બહાર કરી. આ યોજના હતી 'સ્વેચ્છિક બેંક બોન્ડ-૧૯૮૧' કાળા નાણાથી જો લોકો આ બોન્ડ ખરીદે તો તેને કોઈ નોંધપાત્ર કાયદો અવિધ્યમાં લાગુ પડશે નહીં. એમ જણાવવામાં આવ્યું.

સાદી ભાષામાં કહીએ તો જેની પાસે કાળું નાણું હોય, કાળા મિલકત હોય તે સહુ માટે સર્ફે નાણું અને સર્ફે મિલકત કરવાની આ બેંક બોન્ડ યોજના સીધી વધુ આકર્ષક યોજના હતી રૂપિયા ૧૦,૦૦૦ના બેંક બોન્ડ તમે લો તો તે સર્ફે નાણું થઈ જાય એટલું જ નહીં પણ તમારા મકાન કે ગેરેરાતની જેમ અસ્કયામત પણ

પ્રજ્ઞાપ, આમાં પીએ કાયદો એ. હવે તે આ બેરર બોન્ડ હતા એટલે બેના હાથમાં બોન્ડ તેના હાથનું 'કાળું' નાણું સુદે નાણું બની ગયું. આઝાદી પછી સરકારે કાળું 'નાણું' નાથના માટે ને જુદાં જુદાં ૭ પત્રલાઓ લખી તેમાં આ ૧૯૮૧ની બેરર બોન્ડની યોજના સૌથી અનૈતિક યોજના હતી. પ્રામાણિક કરવેરા ભરનારનું મન ખાતું થઈ ગયું તેવું આમાં હતું. ને લોકોએ ભૂતકાળમાં કરવેરા લખી તેમને સરકારે અન્યાય કયો અને નેમણે આપી જિ.દની કરચોરી કરી તેમનું સરકારે સામેલું કયું. આ યોજનામાં આટલીટીપ્પી છૂટછાટે આપવા છતાં કેવળ ૬૬૪ વરોડ રૂપિયા ભેરા થયા. બેરર બોન્ડ આપી તેથી આટલી મોટી પ્રતિષ્ઠા કાળા નાણાને ક્યારેય પણ સ્વલ્પ ભારતમાં મળી નથી.

શ્રી રાજીવ ગાંધી સત્તા પર આવ્યા કે તરત તેમણે નહેરાવ કરી કે કાળા નાણા ઉપર સરકાર ત્રણ પ્રકારનો કુમલો કરવા ઈચ્છે છે : (૧) જેને કારણે કાળું નાણું સરભય છે, તેનાં મૂળ સરકાર દૂર કરશે. (૨) અત્યારે જે કાળા નાણાંનો અર્થો છે તેને સુદે નાણામાં ફેરવી નાખવાની યોજનાઓ કરવામાં આવશે. (૩) અને જે લોકો કાળું નાણું સરજે છે અને તેને ફેલાવે કરે છે તેમને આક્રમમાં આકરી સજા કરવાની ભેગવાઈ કરવામાં આવશે.

અપકૃષ્ટતા કેમ ઘટાડવી

આપણી સમસ્યા આ સમસ્યા છે કાળા નાણાંની આકર્ષકતા કેમ ઘટાડવી કે કર ભરનારાઓની શુભ ભાવનાને અપીલ કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી કરવેરાના દરોડાનું પરિણામ કેમ આવતું નથી, માત્ર અમલદારોની આવક વધે છે.

સરકારે કાળું નાણું નામનું કરતું હોય તો નીચેના ચાર પત્રલાં લેવાં જોઈએ :

(૧) આવકવેરા કાઢી નાખવો.

(૨) ઉત્પાદન, કાંચ અને વિતરણ પરના ત્રણ વર્ષે કરતા જૂના અંકુશો રદ કરવા.

(૩) ચૂંટણી માટે રાજકીય પક્ષોને નાણા રાજ્યે પૂરાં પાડવાં

(૪) આ ત્રણ પત્રલાં લીધા પછી જૂના બિનહિસાબી નાણાં બેંકમાં જમા થાય એ માટે વ્યાજના દરમાં વધારો લેવા ઉત્તેજનો આપવા.

આવકવેરાની આવક સરકારી આવકમાં બહુ મહત્વની નથી ૧૯૮૪-૮૫ના વર્ષમાં આવકવેરા દરાર ૧૭૫૭ કરોડ રૂપિયા મળવાની ધારણા છે. આ રકમ સરકારની કુલ આવકના કેવળ ૪ ટકા જેટલી છે. આ ૪ ટકાની આવક માટે સરકાર અને આસ કરીને પ્રબળ ને હેરાનગતિ ભોગવવી પડે છે તે કરતાં આડકલરા કર વધારે ઈચ્છનીય છે. આવકવેરાની વાળુંદી કાળા નાણાના વર્ણનમાં આ જ કાંપી નાખે છે.

અંકુશો અપાટ્યાર અને કાળા નાણાંનું ધૂંધળ સાધન બની ગયા છે ક્યારે ક્યારે અંકુશો દૂર કરવામાં આવ્યા છે ત્યારે માલની સુનભતા વધી છે એટલું જ નહીં પણ કંપનીની આવકમાં અને સરકારી મહેસુલમાં વધારો થયો છે. અંકુશોથી ઓદ્યોગિક જીવનદારી સર્જાય છે, હરીફાઈ નાથ પામે છે, અને હલકી નતનો માલ ઉત્પન્ન થાય છે અંકુશોની અવારનવાર અરર પડે છે પણ તે માટે ચોક્કસ સમયપર્યાં આગળથી જાહેર કરવી જોઈએ. અંકુશો દવા છે યોરક નથી.

ગોળું અને કદાચ સૌથી મહત્વનું પત્રલું એ લેવું જોઈએ કે ચૂંટણી માટે નાણાં પૂરાં પાડવાનું કામ સરકારે કરવું જોઈએ આ ગોષ્ટ નવી દરખાસ્ત નથી પશ્ચિમ જર્મની અને અમેરિકામાં રાજકીય પક્ષોને ચૂંટણી ખર્ચ સરકાર આપે છે

કેન્દ્ર સરકારે તેના જાહેરમાં દર વર્ષે રાજકીય પક્ષોના ચૂંટણીખર્ચ માટે જોજામાં જોજા ૧૦૦ કરોડ રૂપિયા ફાળવવા જાહેર કરીને સ્વીકૃત રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક રાજકીય પક્ષોને ચૂંટણી માટે ખર્ચ આપવાની જોગવાઈ કરવી જાહેર કરી. આ જોગવાઈ-કર્તા પછી કાયદાએ એવું પણ જોગવાઈ કરવી જાહેર કરી કે રાજકીય પક્ષો દર વર્ષના હિસાબો બકાર પાડશે અને પ્રતિષ્ઠિત જોડિદાર પાસે આ હિસાબ જોડિદ કરાવવા પડશે.

ચોથા અને છેલ્લો મુદ્દો એ છે કે ઉપરના મધ્ય પગલાંઓને કારણે રાતોરાત હિસાબી નાણું જની જનાર અમલો રૂપિયાને બેન્કો બહુ પાળવા માટે સરકારે નાણાકીય પગલાં બરવા જાહેર કરી. આકર્ષક વ્યાજનો દર એક આણું પગલું છે.

એક વાર કાળા નાણાનો શાપ દર થાય એટલે ચોંટ, ચાટી, દાણચોરી, અછતવાળી ચીજો, બાધકામ અને એવાં જેનો માથો નાણું બેન્કો બહુ પાળશે. આથી અર્થતંત્રની કરોડરજીુ, અજળૂત ધશે.

ભારતના વડા પ્રધાન દેજને એકવીસમી સદીમાં લઈ જવાની વાત કરે છે પણ લગભગ મોટા ભાગનો વ્યવહાર કાળા નાણાથી ચલાવતો સમાજ એકવીસમી સદીમાં ઠહી નહીં જઈ શકે. હકીકતમાં તે ભારત વીસમી સદીમાં નહીં પણ સાતમીથી મુગ-મા છે. (સપ્તમી) *

---

* પરિચય પ્રસ્તુતકા 'કોણું નાણું' માંથી પ્રકાશિત । પરિચય દ્રુત, મહત્ત્વમાં ચાંપી પ્રેમારિયલ" બિલ્ડિંગ, નેતાજી મુખાર્પ રોડ, ચુ બર્ડ-૬૦૦૦૦૨.

અનામત આંદોલન

જે લાખ તમાશા મેં આંખો તો જો જ છું
આદત વધુ તો હું કહું કેળીને હમ છું.

વેચી રહ્યા છું ગાંધીને આજે બજારમાં
અફમોસની વાત છે કે તે પણ ઉધારમાં
આદમ મેં સ્વપ્ન ભેટ્યું કે નેતાઓ સી મળીને
માંખીની દારૂ ચૂંચી રહ્યા છે 'બજારમાં'.

અમે કહેતા નથી ચાલે છે રાવજીરાજ, ગાંધીજી
તમે યાહુ તુ તે તો નથી કંઈ આજ, ગાંધીજી
અમે અંગ્રેજથી કંઈ કમ નથી સાબીત કરી દીધું
રહ્યું તુ જે હજી બાકી કશું તારાજ ગાંધીજી

શેખરજી આજુબાજુ

જોજનો તરતો રહું હોંડા જળે
ક્યાંક તો આ વાતવાતુ તળ મળે ...

અ દ્રશ્યોત્ક્રાંતિ દત્તાત્રેયી

૮

ને જો, ખુરશી ખાલી છે ! | જનક નાયક

કાગડાઓ ૩૩ કા કરી રહ્યા છે
ને જો, ખુરશી ખાલી છે.
હવાની રૂખ બદલાઈ રહી છે
દોલ નગારાં વાગી રહ્યા છે
હવે ગાંધીની ખાલીના સાવ બોલાય છે,
ખાલીધારી ડાખુઓ બિજાપાત્ર લઇ ફરી રહ્યા છે.
ગાંધારીની જેમ લોકોની આંખે પાટા બાંધેલા છે
લોકો ભેડ રહ્યા છે, મદારીના ખેલ ને
લોકોએ બોલવાનું છોડી દીધું છે.
લોકો થીજી ગયું છે.

'ખાલો રે ખાલો' વાધ આવ્યો રે વાધ ...

-બોલનાર પણ કોઈ નથી

એક આંખેઆંખું સ્વર્ગ લોકોના મોંમાં
ખોગી દેવાયું છે
ફાટી ખાવા માટે હવે બીજું મોં જ ક્યાં છે .... ?
ગાંધીના મળેલા બુલેટની જેમ દે કાચ છે ...
ને જો, ખુરશી ખાલી છે.
ફરી એક ગદાભારત યરૂ
-જો કે અહીં દુખ નથી
ને અહીં અનુન પણ નથી
બધા જ દુર્વૈધન છે

અદાર દિવસ ચાલેલું મહાભારતનું સુદ
હજી કેટલાં વર્ષો ચાલશે, એની ખબર નથી.

— પ્રદિપકાચા એપ્રિલ ૮૫]

વૈશાખી દાવાનળ આવો !# (૨૫) અવરચક મેધાણી

વૈશાખી દાવાનળ ! આવો, દિલહાર !	જનની નિજ બાળાને ન હજી ખાઈ ભાતી !
ચોગમ હુતાશન ચેતાવો, દિલહાર !	હજીયે ટપકે સફેદ નીર એની છાતી !
રહેના બાળ હજી ચોટી ચોટી છાયા	હજી એની રક્તધાર રાતી ને રાતી !
ગોત્રીગોત્રીને રક્ષા રક્ષી નિજ કાયા,	છેલ્લા એ અમૃત શેષાવો, દિલહાર !
ધરતી નાની ને જનો બધ ભ્રમરાયા,	દિલ-દિલ વિષ-વેલડીઓ વાવો, દિલહાર !
સાત નવા સૂરજ યોલાવો, દિલહાર !	કુદરતના કેમ સળ પલટાવો, દિલહાર !
માઠ પાઠ બાંધના જલાવો, દિલહાર !	વૈશાખી દાવાનળ ! આવો, દિલહાર !
સહારા-બસ, સહશ પથરાવો દિલહાર !	ખુલ્લે પગે માનવી મહાધ બની ચાલે,
વૈશાખી દાવાનળ આવો, દિલહાર !	ધખતે મધ્યાહ્ન મોજ વગડાની મહાલે
ટોટો કગાલ હજી કેમ કરી છવે !	ચરચોના હાડચામ હજી કેમ હાલે !
અરધી રોટી-ને ઉપર પાણી ઘૂટ પીવે !	લાવો રે અહંકાં દુઃખ લાવો, દિલહાર !
શીતળ રાતોમા સુખે લોચ પડી સૂવે !	રહેની ધીરજ સળ ખાઓ, દિલહાર !
રાત્રિની ઠંડક સળગાવો દિલહાર !	પામરતા પ્રભુની દિખલાવો, દિલહાર !
લાવાની નહીંએ રેલાવો, દિલહાર !	વૈશાખી દાવાનળ ! આવો, દિલહાર !
બૂકરપે કુગર ડોકાવો, દિલહાર !	નિર્જલ દુષ્કાળ, મહા શેગ, મહામારી,
વૈશાખી દાવાનળ ! આવો દિલહાર !	નરનારી બાળકોની જૂજવી બિમારી
હજીયે બેકાર નાર શિરે સાબુ નાખે !	જગવો ! ઘર ઘર કચે કુતાતની પચારી !
ધાપતા બેટકાને પાલવડે ઢાકે !	નિર્જલને છવવા ન દાવો, દિલહાર
ચીંગડાયાગડ કરીને દેહ-લાજ રાખે !	રિદ્ધિવતોના ગીત માઓ, દિલહાર !
ક્યાંથી આ ફાજલ દુકઠાઓ, દિલહાર !	જગને જનમીડમી બચાવો, દિલહાર !
ફાજલ સમ સાચળી જલાવો, દિલહાર !	ચોડા બડભાગીને વસાવો, દિલહાર !
વટોળ-આધી ફરકાવો, દિલહાર !	ચોગમ હુતાશન ચેતાવો, દિલહાર !
વૈશાખી દાવાનળ ! આવો, દિલહાર !	વૈશાખી દાવાનળ ! આવો, દિલહાર !

‘૧૯૩૫મા પ્રથમ પ્રગટ થયેલું’ રાષ્ટ્રીય સાપ્તક ૨૫- મેધાણીનું આ ચોટદાર કરાશ કાવ્ય આજની હાલતમા ‘બવોના દાવાનળ આવો’ એ નામે લાઈ મહેન્દ્ર મેધાણીએ લાઈ કરામ્બુ છે,

ટ્રસ્ટીશિપ

સાકાર સ્વરૂપ આપવા અભિનવ પ્રયોગ | તુલસી બોડા
પાંચબુમિકા

[ત્રાધીજના વ્યુત્પત્તિથી દ્રસ્ટીશિપના વિચારોના આધારે ગુજરાતમાં મહેસાણા અને વડોદરામાં એમ બે ઔદ્યોગિક એકમો શરૂ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી છે. આમાંથી મહેસાણાનું 'કારખાનું' જાત્રામાં એપ્રિલ ૨૮ માસમાં શરૂ થશે અને વડોદરામાં પ્રાથમિક તૈયારીઓ અતિમાન થઈ છે.]

ત્રાધીજ એ દેશ અને દુનિયા સમક્ષ જીવનમાં પોતે અપનાવેલા આચરણો દ્વારા સ્વાતંત્ર્ય, સૌકસાથી, વિશિષ્ટરણ, સામાજિક નિરાપરિ, અન્યાયનો, વ્યક્તિગત અને સામૂહિક અહિંસક પ્રતિકાર, આર્થિક છેત્રામાં દ્રસ્ટીશિપનો સિદ્ધાંત ઈત્યાદિ માનવીના જીવનને વૈવિધ્ય અને સામૂહિક રીતે સમૃદ્ધ કરનારા વિચારોનું દર્શન આપ્યું. એમની પ્રેરણા અને નેતૃત્વમાં દેશ આઝાદ થયો. જુલામ પ્રભુએ અહિંસક સત્યાગ્રહની શકિતનું, દર્શન દુનિયાને આપ્યું. પરંતુ દેશના દરિદ્રનારાયણોના શૈક્ષણિક, સામાજિક, આર્થિક ઉત્થાન માટે તેઓ અપતનશીલ યાવ એ પહેલાં જ, આત્મબલર ડિંદુ-પ્રસ્થિત ઠામી એખલાસ માટે અંખતા ત્રાધીજનું ખૂન થયું એ સાથે જ સ્વતંત્ર કારતમાં શાંતિમય અને અહિંસક માર્ગ દ્વારા સામાજિક, આર્થિક પરિવર્તન માટેનો માર્ગ પણ સંકેપના લાગ્યો.

વિરોધી દિશામાં પ્રયાણ

ત્રાધીજના અનુયાયીઓ એમના નામે રાજ્યકર્તા તો બન્યા, પરંતુ એમના વર્તનમાં અને વિચારોમાં અને ત્રાધીજના વિચાર-દર્શનમાં અંતર દિનપ્રતિ દિન વધતું ગયું.

આપના આધારે રાજ્યોની પુનર્રચના થતાં ગુજરાત રાજ્યની શુભ શરૂઆત પ્રખર ત્રાધીવાદી એપ્રિલ ૨૮, ૧૯૮૫]

પૂરવિષ્ટકર મહારાજના આશીર્વાદ સાથે થઈ હોવા છતાં, ગુજરાતના દુર્ભાગ્યે એના રાજ્યકર્તાઓના આધાર ત્રાધી વિચાર દર્શનથી તદ્દન વિરોધી રહ્યો છે અસલા, હિંસા, કેન્દ્રીકરણ, પ્રજાધાર, એજન્ડામાં છે. ના આધારે ચાલતી સરકાર પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા અંગ્રેજ દૃઢનીતિને પણ ચરમાવે એવી નીતિ અપનાવી રહેલ છે.

'બીજી બાજુ, ત્રાધીથી બા માર્ગે ન્યાય યોગવવાની વાતો કરનારા આદોલનકારો, ત્રાધીજની પ્રતિમાને બહુમાન આપી એમના વિચારોથી વિરુદ્ધ દિશામાં સમાજ-અંતર કરવા મથતા જૂથો, શિસ્તવિધીન હિંસાને પ્રોત્સાહન આપતી રાજ્યની સ પતિને ગુરુસાન પહેચાડનારી હાત ચલાવતા રહ્યા છે

આમ, રાજ્યકર્તા અને પ્રભુ વચ્ચે વધતા જતાં વેમનસ્થના વાતાવરણમાં ત્રાધીજ સંપૂર્ણપણે જુનાઇ ગયા છે. વા (વૃક્ત-સ્વરૂપમાં) પેશ કરવામાં આવી રહ્યા છે આવી પરિસ્થિતિમાં ત્રાધીજના વ્યુત્પત્તિથી વિચારોને આધાર માની ગુજરાતને અંગ્રેજી ઉદ્યોગ સ્થાપવા તથા સમાજજીવનમાં દ્રસ્ટી-શિપના વિચારોને આકાર અપવાના તથા અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો શરૂ થાય એ સમાજનું તત્કાળ જ્ઞાન એ ચનારી, નવી આગા જગતનારી પ્રવૃત્તિ નથી શું? આના જવાબરૂપે આ નવપ્રવૃત્તિને

પરિચય કરવો-કરાવવો જરૂરી થઈ પડે છે.

*
ભારતના સંવિધાનમાં જે 'માર્ગદર્શક' સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેશમાં ખૂબેખૂબી લોકશાહી પ્રસ્થાપિત કરવા માટે એ જરૂરી છે કે એનો આધાર રાજકીય અને આર્થિક એમ બન્ને પાયા પર હોય, જે કે આ હેતુ સાધ્ય કરવા કોઈ નિશ્ચિત માર્ગ નક્કો કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે ભારતના દરેક નાગરિક માટે એની આજીવિકાનું સાધન પૂરું પાડવું, સંપત્તિનું ન્યાયપૂર્ણ વિતરણ કરવું, રાજ્યતરી આપવી, બેઠકારીની અવસ્થામાં તેમજ ખીમારી, વૃધ્ધાવસ્થા, અપંગતા વગેરે પરિસ્થિતિમાં રાજ્ય તરફથી સહાયતા, આપવી, તેમજ અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓના શૈક્ષણિક તથા આર્થિક વિકાસ માટે વિશેષ સમર્થનો આપી ઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓનો સંવિધાનની માર્ગદર્શક યાદીમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારે મૂળજાત

અધિકારોમાંના એક અધિકાર તરીકે સંપત્તિને ધારણ કરવાનો અધિકાર મંજૂર કરવામાં આવ્યો છે.

પરિણામે, ઔદ્યોગિક વિકાસના પથ પર જ્ઞાનગી હોવો આપવામાં આવી છે અને સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થઈ રહ્યું છે. આમ સંપત્તિના મૂળજાત અધિકારનું સંરક્ષણ થયું છે અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું અવમૂલ્યન થયું છે.

*
ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ ભારત, વિશાળ દેશ છે એટલે અપનાવાયેલી આર્થિક નીતિનું મૂલ્યાંકન કરવા જતા અનેક મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થતા હોય છે અને એ નીતિના ધ્ય-અવલયનનું તારણ કાઢવાને બદલે જૂની અર્થ-વ્યવસ્થાને ભળવી રાખીને, નવાં સત્રોના શિષ્યારણોથી તત્કાળની મુશ્કેલીઓમાંથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચી દિશામાં દેવરવવામાં આવે છે. પંદર વરસ પછી સાર થનારી એકવીસમી સદીનાં કામચુટર યુગનાં સ્વચ્છન્નસુખના આશાસનો પણ કમારી આશાઓ જગાવનારા સિદ્ધ થશે.

ગુજરાત - વૃદ્ધિ કે વિકાસ ?

આમ છતાં, નવનિર્મિત ગુજરાત તરફ દૃષ્ટિ નાખી, આજ મુધીમાં કાપેલા પંથ યોગ્ય દિશામાં છે કે નહીં એનો અંદાજ જરૂર પાળી શકાએ. ગુજરાતે સાધેલ વિકાસ તરફ એક ઝડપી નજર નાખતાં આપણને એવા મળતું ચિત્ર આ પ્રમાણે છે

ક્ષેત્ર	૧૯૬૦	૧૯૮૫
હારખાતાં	૩૬૪૯	૧૨૨૯૫
લઘુ ઉદ્યોગો	૩૦૦૦	૧૩૦૦૦
રાજ્યતરી	૨,૪૦,૦૦૦	૭,૦૦,૦૦૦
વસતિ	૨,૫૦,૦૦,૦૦૦	૩,૮૦,૦૦,૦૦૦
શહેરી વસતિ	૨૫%	૩૧%
પરીણીની રેખા		
હેડગની જનતા	—	૪૮%
ઔદ્યોગિક આવક	૨૦૨ કરોડ	૫૫૦ કરોડ
માસાદોઠ વાર્ષિક ઉત્પાદન	૩ ૬૮૦	૩ ૨૯૭૬
મેફુતની આવક	૩૧. ૭૦૭૮ (૧૯૭૭-૭૮)	૩૧. ૧૦૬૮૪ (૧૯૮૧-૮૨)

(ધેન)

(૧૯૬૦)

(૧૯૮૫)

આર્થિક વિકાસ દા. ૨૮%
 એત ઉત્પાદનનો દર ૬.૦%
 સિમાઈ હેક્ટરની જમીન ૧૮૨,૮૦૦ હેક્ટર
 વન-વિસ્તાર ૯%
 વિદ્યુત્ શક્તિ ૩૧૪ મેગાવૉટ
 રસ્તાઓ ૨૨૬૨૬ કિ. મી.

૪,૨%
 ૩૫%
 ૨૮,૮૦,૦૦૦ હેક્ટર
 ૪%
 ૪૬૮૮ મેગાવૉટ
 ૫૨૬૨૧ કિ. મી.

ઔદ્યોગિક વિકાસનો દષ્ટિએ ગુજરાત હાલ-
 મા દેશના ઔદ્યોગિક નકશા પર બીજા નંબરનું
 સ્થાન ધરાવે છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રથમ સ્થાન
 મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવે છે આખને આજી
 ભય એવો વૃદ્ધિનો દર, અને એ સાથે સાંતિપ્રિય
 અને કાનૂની માર્ગે આલનાર પ્રભ તરીકે, આજ
 પૂર્વે, ગુજરાતની ખ્યાતિ દેશભરમાં ફેલાઈ હોઈને,
 દેશના અન્ય પ્રદેશોમાંથી ઉદ્યોગપતિઓ અને
 અન્ય ભાગીઓ ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ ચર કરવા,
 વેપાર કરવા તથા વસવાટ કરવા આવી રહ્યા છે.

નફાના સ્તરનું રક્ષણ કરવા એટલા જ કૃતનિશ્ચયો છે,
 આથી, કાનૂની અને સાંતિમય માર્ગોને જૂલી
 મજદૂરો અને માલિકો વર્ગ-વિમુક્તને તીવ્ર
 બનાવી રહ્યા છે.

ખીજ બાજુ વધતી જતી વસતિની સાથે
 સાથે રોજગારની માત્ર અને ઉપલબ્ધ રોજગારી
 વચ્ચેનું અંતર વધતું ભય છે, હેક્ટર અને
 કુલનેર થવા હમ્મતા (વસાઈ)ઓની સંખ્યા
 વધતી ભય છે, પણ પ્રમાણમાં કોલેન્નેની જાખમાં
 વધારો થયો નથી. રોજગારી ઉપલબ્ધ વાળી
 કોલેન્નેમાં પ્રવેશ માટેની નેટલી ચક્રવર્તીઓ છે એ
 કહેવો કરવા 'લાવકાત' અને 'ગુણવત્તા'ના
 આધારે હકો મેળવવાની લડાઈ ચર થઈ છે.
 'અનામત' નીતિ વિરુદ્ધ જંગ, છેડાયો છે. વધતી
 જતી સામાજિક વિષમતાઓ વધુ-વિમુક્તને તીવ્ર
 બનાવી રહી છે.

* ગુજરાત નરક મીટ માંડી રહેલા અને
 ગુજરાતના ચાંત વાતાવરણથી આકર્ષાતા ગુજરાતના
 અને ગુજરાત બહારના ઉદ્યોગપતિઓ અને
 વેપારીઓ વધતા જતા વર્ત-સંઘર્ષના અને વહુ-
 સંઘર્ષના આ વાતાવરણથી ભવિષ્ય થવા છે અને
 ગુજરાતની આર્થિક વૃદ્ધિનો દર ઘટી જવાને
 આરે જોવા છે. આમ, આર્થિક અને સામાજિક
 વિષમતા વધારે ઊંચ બનતી જશે.

પરંતુ, 'વૃદ્ધિ' એ 'વિકાસ' નથી. કારખાનાંઓ
 અને રોજગારની વૃદ્ધિ સાથે સાથે વસતિમાં
 પણ પચાસ ટકા વધારો અને વધતી જતી આર્થિક
 અને સામાજિક વિષમતા પણ છે બેકારો અને
 અર્ધબેકારોની સંખ્યા વધતી ભય છે. તરીખીની
 રેખા હેક્ટર પચાસ ટકા નેટલી જનતા બીંસાઈ
 રહી છે વધતી જતી મેધવારી અને બજારવાર
 અસતોષ જન્માવી રહ્યા છે ન્યાય અને સમાનતા
 માટેની ભૂખ સાથું જીવચી રહી છે, કારખાનાં
 ઓમાં ખાનગી, બહાર અને સબુદ્ધ ક્ષેત્રમાંના
 કારખાનાંઓમાં અજ પો વધતો ભય છે હડતાલ,
 તાળાખંધી તથા હિંસક કુમલાઓના બનાવો
 વધતા ભય છે, ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ અને આવકમાં
 પોતાની સાગીદારીને હિસ્સો મેળવવા કામદારો
 અધીરા બનતા ભય છે મૂડીવાદીઓ પોતાના

આ પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ આપણા રાજ્યકર્તાઓ અને સમાજના મહાજનો આપી શકે એમ નથી. કારણકે માસિકી હક્કોની ભળવણી અને ભતિના આધારે ‘અગ્રક્રમ’ના હક્કો ભળવી રાખવાની નીતિ જ એમની દૃષ્ટિએ મુદ્દતનો વિષય છે. ‘વૃદ્ધિને’ જ ‘વિકાસ’ અને ‘પ્રગતિ’ માની લેવાની ભૂલ સારેલી દૃષ્ટિ અને માટે જવાબદાર છે.

ખીજી ખાલુએ, મજદૂર અદિલન ચીલા-ચાકુ ધરેકમાંથી બહાર આવી શક્યું નથી. યોગ્યની તતિએ આગળ વધતી મોંઘવારી સામે વધારાની સાથે મેળવાતા પત્રાર વધારા અને મોંઘવારી ભરથાથી મજદૂર-અદિલન સમાધાન મેળવી રહ્યું છે. ટ્રેક યુનિયનનો સભ્ય તો એક માણસ છે એના પરિવારના અનેક પ્રજો છે, આર્થિક અ-વાવની સાથે જ સામાજિક અ-વાવનો એ ચિહાર છે. એની સમમ પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ ટ્રેક યુનિયનની આર્થિક માત્રણીઓના કાચરામાં શોધો જડે એમ નથી, એનો ખમાશ એને હજી આવ્યો નથી, એથી જ નવાં માંજો, નવી દિશા સોધવામાં મજદૂર અદિલન નિષ્ફળ નીવડ્યું છે “કામ કંદે એનું કારખાનું” અને એડે એની જમીન”નાં સૂત્રોએ આઝાદીની લઘાઈમાં મજદૂરોને અને ખેતમજદૂરોને આકર્ષ્યાં હતાં, પરંતુ આઝાદી પાદ મજદૂર અદિલન પ્રસ્થાપિત માસિકી હક્કોમાં આમુલક પરિવર્તન લાવવાના આદર્શને ભૂલી ચકું છે.

આમ, કારખાનાંના માસિકી અને મજદૂરો, જમીનધરો અને ખેતમજદૂરો તત્કાળની તકલીફો દૂર કરવા પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ શોષણરહિત નવસમાજની રચનાનાં સ્વપ્નો સાકાર કરવાના પ્રયત્નોનો અભાવ સાહે છે.

હાલમાં અનુભવોત્તી આ ગૂંથળામણબરી પરિ-

સ્થિતિ ગને દસ-પંદર વરસથી અનુભવાઈ રહી છે. આવી પરિસ્થિતિમાંથી ‘કટોકટી’નો કાળ ઘસ થયો. ‘કટોકટી’ના કારણપારને વાજબી અને જરૂરી જણાવતી સરકારે ‘ગરીબી હટાવ’ની કપારી આચારા જગાવી; ‘આર્થિક-સામાજિક વિષમતા ઘટાડવાની પેકેજ બહેરાતો કરી, આ નવાં સૂત્રોની ભળમાં, કટોકટીના અલ્પાચારો લાંબો સમય ટકા ન શક્યા. સાવધ જનતાએ ચૂંટણીની અચાનક મળેલી તકને સમજદારીપૂર્વક ઝડપી લીધી અને હોકશાહીને પુનઃપ્રસ્થાપિત કરી પરંતુ, આગળનાં કટુ અનુભવ પછી પણ નવી સરકાર અને સમાજ જૂનાજ આગેએ ચાલતાં રહ્યા. પરિણામે એ સમયની આર્થિક-સામાજિક વિષમતાઓ હવે વધારે તીવ્ર થઈ છે અને ઉમ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે, આંધુ ભયથી રહી છે.

હાલમાં સત્તાદેશ મોંઘે પડ્યા પોતાના અસ્તિત્વની સંવત્સરી ભજવી રહ્યો છે. સાતમી પંચવર્ષિક યોજનાની બહેરાત થઈ ચૂકી પરંતુ અત્યંત ઘટ, અનુભવોત્તું અને ભૂમ્ભરેલી નીતિઓના અમલનું વિસ્ફોષણ કરી નવો માને અપનાવવાની તૃતિનો અભાવ છે.

૨. ટ્રસ્ટીશિપની દિશામાં પ્રયાણ

ભારતની કલ્પતી જતી આર્થિક-સામાજિક પરિસ્થિતિથી ચિતિત એવા ધી. જયપ્રકાશ નારાયણે માધીજના વિચારોને આચરણમાં મુકવા માટેના પ્રયત્નો આદર્યા હતા. એમણે ૧૯૬૫ માં “આધાર-ઉદ્યોગની સામાજિક જવાબદારીઓ” એ વિષય પર દિલ્હીમાં એક સંમેલન યોજાવ્યું હતું. આ સંમેલનમાં માધીજના ટ્રસ્ટીશિપના વિચારોની ચર્ચા થઈ અને ટ્રસ્ટીશિપના આધારે સમાજરચના નિર્માણ કરવાની આધારશીલ પ્રયાસમાં આવી

આમ ટ્રસ્ટીશિપ વિશે માધીજના જીવન

સ્વરૂપાન વા એમના અત્યુ પછી પહેલીવાર ચિંતનની શરૂઆત થઈ. ૧૯૭૨માં જ્યપ્રકાશનની પ્રિંગ્લુચી 'ટ્રસ્ટીશિપ ફાઉન્ડેશન' સ્થપાયું. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ત્રાંધીએ ૨૦૦૬ થેથી ટ્રસ્ટીશિપની જાવનાનો પ્રચાર કરવો, ફેલાવો કરવો તેમજ કારખાનાદાર, વેપારી વ્યવસ્થાપક, મજદૂર, કામદાર નેતાઓ, ગૌરવિદો વિદ્યાર્થીઓ, માહો ઇત્યાદિ, ક્ષેત્રોમાં ટ્રસ્ટીશિપના વિચારનો સુખા, સમેલનો, પરિસંવાદો, ચર્ચા ઇત્યાદિ દ્વારા પ્રચાર કરવો એ છે. "તેમજ આ વિચારોને અમલમાં મૂકવા ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતના આધાર પર નવા ઔદ્યોગિક એકમો શરૂ કરવા તથા કરાવવા એ મહત્વનો હેતુ રહ્યો છે.

*

'ટ્રસ્ટીશિપ ફાઉન્ડેશન' તરફથી ૧૯૮૨માં અમદાવાદ તથા વડોદરામાં પરિસંવાદો યોજાયામાં આવ્યા. આના પરિણામે મહેસાણામાં એક્સરેટ-ભાસમાં "પીપલ્સ ટ્રસ્ટીશિપ વેકેન્જિઝ પ્રા. લિ." નામની સંસ્થા કાયદો-નિવૃત્ત થઈ રહી છે. આ માટે મહેસાણાની દૂધ-સાગર ડેરીએ એના પ્રાજેક્ટમાં કારખાના માટે જમીન અને રોડ ઉપલબ્ધ કરી આપ્યા છે—આશરે રૂ. ૨૦ લાખની મૂકી રોકાણથી શરૂ થનારા આ એકમમાં નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડના ચેરમેન શ્રી ડો. વી. કુરિયન સક્રિય રસ લઈ રહ્યા છે અને એમની સંસ્થા તરફથી આ નવા એકમમાં રૂ. ૭ લાખની મૂકી રોકાણની જાહેરાત કરી છે (આ નવા સાહસના પ્રથમ કાયદેસરનો છે - સર્વેશી બાણસાઈ જયભાઈ પટેલ, ડો. વી. કુરિયન, જોષિદરાવ ફેરપાડે, યશિશાન્ત ચિમનલાલ શાહ અનિલકુમાર ત્રિ. પટેલ, મહેન્દ્ર મહેતા, રિખવદાસ શાહ અને પ્રા. વસવતી શુક્લ)

આ કંપનીના ઉદ્દેશમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે મહાત્મા ત્રાંધીના ટ્રસ્ટીશિપના વિચારોના આધારે મૂકી, વ્યવસ્થાપન, કારીગર અને માહો

વચ્ચે સમન્વય સાધવા પ્રયત્નશીલ ગઢશે. આથી આ સંસ્થામાં કામ કરતા સ્તરના અધિકારી વ્યવસ્થાપનમાં, નિષ્ણે લેવામાં નહાની વહેંચણીમાં ભાગીદાર બનાવી વ્યાપાર-ઉદ્યોગ વચ્ચે ક્ષેત્રોમાં સામાજિક જવાબદારીનું પાલન કરવામાં આવશે.

વડોદરામાં પણ ફીડીંગાઇડર, પેટ્રોલિમકલ્સ, સાકર, સીમેન્ટ જેવા ઉદ્યોગોને જરૂરી એવી હાઈ-ટેકનીકી પોલીથાઇન કાચાઓ બનાવવા માટેનું કારખાનું શરૂ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ કંપનીમાં કામ કરતા તમામ માણસો વચ્ચે એમની આવકમાં ૧ થી ૬% પ્રમાણ રાખવામાં આવશે તથા નેટ નફામાંથી મૂકી રોકનાર, ઉદ્યોગ, કારીગરો તથા સમાજસેવકો કાયો માટે એમ સરખા ભાગે વહેંચી આપવામાં આવશે. આ કારખાનું એકાદ વરસમાં શરૂ થશે એવું વિચારવામાં આવ્યું છે.

વળી, ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવા મહેસાણા તથા વડોદરામાં ફાઉન્ડેશનની શાખાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે.

પ્રસ્થાપિત કાયદા-કાર્યોના સંદર્ભમાં તથા મિત્ર આર્થિક વ્યવસ્થાની નીતિના વાતાવરણમાં જાહેર તથા ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો માટેના જે કાયદાઓ-નિયમો પસાર કરવામાં આવેલા છે, તેમાં અનુભવના આધારે, ટ્રસ્ટીશિપનો સમાવેશ થાય તેવા, ધરખમ સુધારાઓની આવશ્યકતા છે. કારણ કે આ કાયદાઓએ નિર્માણ કરેલ અમલદારશાહીએ તો સરકારી હસ્તક્ષેપ તેમજ જાખડાચાર વધારીને, ઉદ્યોગોને સમાજસેવકોથી થવાને બદલે, સ પશ્ચિત કેન્દ્રીકરણ કરવામાં અને કાળાબજારનું ધન નિર્માણ કરી રાજ્યકર્તાઓ પર પોતાનું વચ્ચેસ વધારવાની જ તક સાધી છે

*

ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતોથી તથા યનારા એકમે સામે અનેક પ્રકારના પ્રકારો ફેંકાશે અને એનો સામનો કરવાની શક્તિ ફાઉન્ડેશનના સચાલકો, કાર્યકરો અને હિતચિંતકોએ ડેળવવી પડશે. ખરીદ અને વેચાણ, કાનૂનનું ઊભું કરવાની કુનેહ, અમલદારશાહીને અને રાજ્યકર્તાઓને આર્થિક દૃષ્ટિએ ખૂબ રાખવાની વૃત્તિ, માહિતોને જીવે માજે દોરવા માટે બહેરાતો પર થતો લખણ ખર્ચ, 'પબ્લિક રીલેશન્સ'ના નામે થતો ભ્રષ્ટાચાર, ઉધોગના સચાલકો માટે થતા ખોટા ખર્ચાઓ વગેરેથી દૂષિત થએલા બૌદ્ધિક જગતમાં પ્રવેશતા ટ્રસ્ટીશિપનાં એકમેએ આ પડકારોને ઝીતવાની વૈચરિક, નૈતિક હિમત ડેળવવી પડશે. આ બધા કપરા

કામો છે અને એટલા માટે જ એ એલેન્ડ સ્પીકરનારાઓનું ચારિત્ર્ય, ધીરજ અને નૈતિક ગુણ એ પણ એટલું જ મજબૂત, આચારવાદી અને ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતમાં અખૂટ વિશ્વાસવાળું હોવું જરૂરી છે.

વડોદરામાં ફાઉન્ડેશનના કામમાં રસ ધરાવતા તથા આવા પ્રયોજોને પોતાના અનુભવ અને સમયનો સાથ આપનારા નાના-મોટા ઉદ્યોગપતિઓ ટેકનિશિયનો તથા વ્યવસાયિકોએ એકત્ર થઈ સાથ આપવાની તૈયારી ખતાવી છે એ આ પ્રયોગની સફળતા માટેના સારાં એ કાણુ છે. બૌદ્ધિક અને ધુનિવસિંટીના અમુક જાતોએ આ દિશામાં પદાર્પણ કરી પોતાની ડેરીબર આ ક્ષેત્રમાં જ બનાવવાનો નિર્ણય પણ એટલો જ આવશ્યકાત્મક છે.

સાબાર સ્વીકાર

પરમ સખા મુસ્લિમ-કાકા કાલેલકર, સં'પા. શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણી, લોકમિલાપ દસ્ત ૧૫૬૫ સરદારનગર-ભાવનગર ૧, કિ. રૂ. ૧/-

ગમતાનો કરીએ શુભાલ-સં'પા. અને પ્રકા. શ્રી ચીમનલાલ બે શાહ, સુદામા, ૨૧૪-વાલકેશ્વર રોડ, સુખાઈ ૪૦૦૦૦૬, મૂલ્ય-અગ્રેમ

મંગલ યાત્રા-જેઠસ એલન, અનુ. પ્રા. મહેશ ધોળકિયા, પી આર. અંબાણી એન્ડ કું. ત્રિકોણ બાગ પાસે, રાજકોટ કિ. રૂ. ૩/-

ગાંધી શુધ્ધ-દર્શન-લે. હરજન-સ પટેલ, મહેન્દ્ર પ્રકાશન, ૫૬-સાધનગર, ડુમસ રોડ, સુરત ૩૬૫૦૦૭, કિ. રૂ. ૩/-

આસન-પ્રાણાંચામ : લે અને પ્રકા. દીપક ર. કટારિયા એ ૧૩, સત્કાર સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા-૧૮ તથા શ્રી બાઈલાલભાઈ અમીન કમ્યુનિટી સેન્ટર, આનંદ બાલ-વાડી, ગોત્રી માર્ગ, વડોદરા-૭, કિ. રૂ. ૧૦/-

મહાગીર્તા મૂળ-ગૈય નવીનભાઈ ઝોઝા, જન આરોગ્ય પ્રકાશન, પારકર વાડો, દાડિયા બજાર, વડોદરા ૩૬૦૦૦૧, કિ. રૂ. ૨/-

આયુર્વેદના ઉપચાર-લે. નવીનભાઈ ઝોઝા, પ્રકા. શુભરાત રાજ્ય સમાજ શિક્ષણ સમિતિ, સુરત-૩ કિ. રૂ. ૩-૨૦

દ્રુસ્ટીશિપ:ગાંધીજીના વિચારો

ગાંધીજીના દ્રુસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતની પાયાની વાતો આ પ્રમાણે નોંધી રાખાય—

(૧) દ્રુસ્ટીશિપનો વિચાર આજની મુઝીવાદી સમાજરચનાને સમાનતાવાળી સમાજ વ્યવસ્થામાં પલટી નાખવાનું સાધન છે. મુઝીવાદને તે આશય આપતો નથી, પણ આજના મુઝીવાદને સુધરવાની તક આપે છે.

પોતાના જ હિત માટે સમાજ નેટલી ખાનગી મિલકતને છૂટ આપે તે સિવાયની માસિકીના હક્કને તે માન્ય રાખતો નથી.

(૩) માસિકી હક્ક તથા સંપત્તિના ઉપયોગનું કાવઠાથી નિયમન કરવાનો એમાં નિષેધ નથી.

(૪) આમ, દ્રુસ્ટીશિપની વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિને કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સંતોષવાની અથવા સમાજના હિતની અવગણના થાય એ રીતે સંપત્તિ ધરાવવાની કે તેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ નથી.

(૫) નિર્વાહ માટે મજૂરીનું લઘુત્તમ ધોરણ નક્કી કરવાનું વિચારવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે, સમાજમાં એક વ્યક્તિને વધુમાં વધુ ડેટલી આવકની છૂટ રાખવી તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ. આવી 'લઘુત્તમ તેમજ યુગ્તમ આવક વચ્ચેનો તફાવત સમજપૂર્વકનો, ન્યાયપૂરસ્કરનો તથા ઉચ્ચ એ તફાવત નાણું થાય એ રીતના તેમાં વચ્ચેનાવચ્ચત ફેરફાર થતા રહે એ જાતનો હોવો જોઈએ.

(૬) ગાંધીવાદી અર્થ-વ્યવસ્થામાં ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ સમાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે કરવામાં આવશે, વ્યક્તિના ખર્ચમાં આવે તે પ્રમાણે અથવા તેના જ લાભ સંતોષાય એ પ્રમાણે નહીં.

“ભામતી” | કાંતિ બી. ફેબ્રુઆરી

(એક પતિપ્રશ્નના નારીના સૌભનતા દાનની સેવાની ધૂપસળીની પ્રેરક કથા)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વેદાંત પર ‘ભામતી ટીકા’ એક અત્યંત જાણીતા છે એના લેખક છે, પંડિત વાચસ્પતિ મિશ્ર.

આ મંથનું નામ ‘ભામતી ટીકા’ કેમ રાખ્યું? ‘ભામતી’ એક સ્ત્રીનું નામ છે. આ સ્ત્રી, અંધના લેખક પંડિત વાચસ્પતિ મિશ્રની પત્ની હતાં. લેખકે પોતે જ વેદાંતમંથની ટીકાને ‘ભામતી ટીકા’નામ આપ્યું, અને પોતાની પત્નીને ‘સાહિત્ય-મા અમકાવી.

આમ જનવાનું જે કારણ હતું.

પંડિત મિશ્ર મહાપંડિત હોવા છતાં બારે ધૂની હતા. લખે વાંચે ત્યારે એમા જ મસ્ત રહે. 15મામ રૂબેલા રહેતા આ બ્રાહ્મણને સંસારનું તાન કે જાન જ નહીં, કમાયું કેમ, એ તો જાણે જ નહીં. આજળના પંડિતો મોટે ભાવે ‘ભાગવવાદી’ હતા. જે કોઈ મળી રહે તેમા સંતોષ માને. કોઈ આપે કે ખવડાવે તો ખાવ, અને પાછા લેખન અધ્યયનમા લાગી જાય વાચસ્પતિ મિશ્રનું ‘પણ’ આપ્યું જ હતું. ‘ધરમાં’ એક અલભ્ય ઓરડો હતો. એમા પ્રસ્તક-પોથીએનો ટમ્બો પકચો હોવા, પંડિતજી એમાં જ રહે અને સૂચે.

એમનાં માદુશી વૃદ્ધ ઘઈ ગયાં હોવા છતાં, પુત્રની સેવા કરે, પંડિત માટે નાહવાનું પાણી મૂકે. બોજન સમયે ખાવાનું પીરસે આમ, નાના બાળકની જેમ એનું ‘જાન રાખે મિશ્રજીને બાલ-વયમાં જ પરણાવી દીધેલા, એટલે એની વૃદ્ધ પોતાના ગિયરમા રહેલી.

અસહન શિવાજ પ્રમાણે છાકરી પુખ્તવયની યામ પછી સાસરે વળાવે. આમ હોવાથી પંડિતજી

સદાય મનન, ચિંતન, લેખનમાં રૂબેલા રહેતા હતા, અને વૃદ્ધ માતા એમને સાચવતી.

મિશ્રજીનું ‘માડું’ આમ જમડનું હતું. એકાએક માતા બીમાર પડી ગયાં, છતાં પંડિતજીને એનું જાન નહિ. માતા મૃત્યુ પામ્યાં, સત્રાવકાલા ભેર્યાં થયા, અને પંડિતજીને સાથે લઈ જઈને રમતાન-મા ડોશીમાની અત્યેષિક ક્રિયા પતાવી. મિશ્રએ માતાજીને અગ્નિદાહ આપેા. પરંતુ એમનું ‘મન માતાના અરણના શોકમા નહિ પણ વેદાંત સૂત્રોનાં શોકમા જ લાગેલું’ હતું.

પંડિતજીની પત્ની ‘ભામતી’ને જાણ મઈ કે સાસુજી મરણ પામ્યાં છે. એટલે હવે, સમજમા આવેલી એ પરજીતરે સાસરે જવાની તત્પરતા બતાવી. પિતાજીની ઈચ્છા એવી હતી કે, કોઈ પોતાની દીકરીને તેડવા આવે તો એને હાકથી વિદાય કરું પણ પંડિત રજા ધૂની જીવ. પત્નીને તેડવા જવાનું એમને ક્યાંથી સજ? ભામતીના અમલથી પિતાએ પોતાની દીકરીને એના બાઈ સાથે અશુરગૃહે વિદાય કરી. દીકરીની માતાએ થોડું થકું સંધુ-સામાન, કપડાલતા બાંધી આપ્યા. ભામતી પોતાના બાઈ સાથે પતિના વેર આપી, પણ તેને બાઈ શોકાપો નહિ, જહેનને મુકીને તરત પાછો આરંભો ગયેા.

ભામતી ધરમાં પ્રવેશી, બારણ ખાલી બંધ હતું. એટલે જરાક ધકેલતા ઊધડી ગયું. ધરમાં બધી યોગવસ્તુઓ વેરવિખેર પડી હતી. રસોડામાં ચાર-જ વાસણ, બે ગજા માટલા અને તેમા અનાજ, દાળચોખા હતા ચારે તરફ નજરે કરતા જ ભામતી જાણી શકી કે રસોડામા જેટલાક દિવસોથી

મૂનો સળગ્યો નહોતો, રસોઈ થઈ ન હતી,

અ દરના ઝોરડામાં જઈને જોયું તો પતિદેવ અવધાસમાં વ્યસ્ત હતા. એણે કોણુ સ્ત્રી ધરમાં આવી છે એની નોંધ પણ લીધી નહીં. કામતી સમજી ગઈ ધરમાં કોણુ આવે છે, કોઈ ભય છે અને શું કરે છે, એની પડિતજીને કાંઈ ખબર નહોતી આવા એકામ 'ચિત્તે' અધ્યયન કરતા પડિતોને જુમ પણ કષાયી લાગે ?

ભામતી પતિપ્રેમ અને સેવા માગીને સમજતી હતી. તેણે હવે પડિતજીની સેવાનું કામ હાથ લીધું, પાડોશી પણ મિત્રને ઓળખતા હોઈ, એની પત્ની ભામતીને સહાય કરતા. ભામતી પતિને સ્નાન કરાવે, નાસ્તો પાણી આપે, જ્યોરે ભોજન આપી ભય છતાં, પડિતજી એ સ્ત્રી કોણુ છે તે જાણવાની તકલીફ પણ ન લે.

થોડા દિવસો બાદ મિત્રજી રસોડામાં જઈ જમવા લાગ્યા, પણ પૂછતા નથી કે ભોજન જમડીનાર અને સેવા કરનાર આ સ્ત્રી કોણુ છે

જમીને પાછા પોતાના ઝોરડામાં જઈ પુસ્તકોનાં પાનામાં યોગાઈ ભય. આ પ્રમાણેનો વ્યવહાર ભામતી ચકાવી લેતી અને પતિના લેખનકાર્યમાં કદી વિલેપ પાડતી નહોતી. પતિ મેત્રા એ જ એનો ધર્મ જની રહ્યો. પોતાના મનનાં ઉમંગો, 'સુખ-શાન્તિ' અને એ પતિ પરથયુગ સ્ત્રીએ તિલાંજલિ આપી દીધી. જુવાનીની આશાઓ અને અરમાનોને તેણે અંત લાવી દીધો. અને ફક્ત દુષ્કર્મની જોમ જળાને પતિને પતિના કાર્યમાં સુઝધ આપતી રહી.

પતિ પાને ભામતીએ ધર ખચ માટેય કદી કાંઈ માગ્યું નહીં, એ જાણતી હતી કે પોતે મહા વિદ્વાન છતાં અધિક્ય પતિની પત્ની હતી પતિ વિદ્યાવ્યાસંગી કે જ્ઞાનની મશાલ પ્રજ્વળવાનું એમનું કામ છે. ખરે જ, વાયરુપતિ પડિત એમનું કામ છે. [૧૯૮૫]

મિત્રજી, હવે પણ આવું જ. ભોજન મધ્ય તો ઠીક છે, ન મધ્ય તો કાંઈ નહિ. મામજનો અને આડોશીપાડોશીઓના સહકારથી ભામતી ખચ એનું મેળવી લેતી, ક્યારેક ક્યારેક પાડોશીઓનાં કામો કરીને પણ ધરખચ મેળવતી હતી. અનાજ દળી આપે, ખાડવા-ફટવાનું કામ કરી આપે, ભરતંગૂથણ પણ કરી આપીને ધર સંસારનું કામ ચલાવ્યા કરતી

ભામતી પોતે પણ પડિત-પતાની હિસી હતી. એટલે સસ્કૃત, અષ્ટા તર્કવેદાંત તથા ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતી ક્યારેક મિત્રજી ભામતીને કોઈ પ્રશ્ન પૂછી બેસતા, ત્યારે એ તરત જ પતિને એનો ઉત્તર બતાવીને પોતાનો અભિપ્રાય પણ જણાવી દેતી, પડિતજીને પણ તર્કભર્યો ઉત્તર ખરાબ લાગતો, અને તેમની મુ અવધી જીલ્લાઈ જતી, અંતરમાં એમને સ્વતોષ પણ થતો.

પરંતુ ભામતી કદી પણ પોતાની વિદ્વતા અમસ્તી હતી કરતી નહીં. એ પતિ આજળા 'વિદુષી' મહિલા ગણાવા માગતી નહોતી. એ ફક્ત અર્ધાંગિની રહેવા ઇચ્છતી હતી આ રીતે એમને સસાર ચાલતો હતો, માડી રાતે ખુબ ધરકામ પતાવીને પતિના ઝોરડામાં એક ચટાઈ પાથરી સૂઈ જતી. પતિ લેખનમાં વ્યસ્ત રહેતા અને જીમ આવે ત્યારે સૂઈ જતા

આમ વીસ વર્ષનો ગાળો પસાર થઈ ગયો. જુવાન ભામતી હવે આઘડ ગની ગઈ પડિતજીની વય પણ હવે પાંદડ ગની, છતાં એમને નિવલકમ તો એ જ ચાલુ હતો. ભામતીએ પણ એમાં કોઈ ફેરફાર ન કર્યો. વર્ષોની મહેનત અને નિષ્ઠા હવે સાચક થયા અને પડિત મિત્રજીએ વેદાંત પરનો મથ અને એની ટીકા પૂર્ણ કરી પોતાની વરમોની તપસ્વાની સફળતાથી પડિતને આનંદ આનંદ

યે. પણ જે મંત્રને નામ આપનારું તાકી હતું.
વાચસ્પતિ ॥ જ વિચારમાં હવે સમય વિતાવી
રહ્યા હતા. પણ કોઈ નામ સંજ્ઞા નહોતું.

જેક રાતે અચાનક એમને ડોકું ફેરવીને જોયું
તો યોડક છેડે એક સ્ત્રીને તેમણે સ્પર્શેલી જોઈ.
નાનકડી પારીમાથી ચાઢીનેા પ્રકાસ પડતો હતો.
પંડિતજીએ સ્ત્રીનું મુખ જોયું પણ આ સ્ત્રી કોણ
હતી ? કોની પત્ની હતી ? શું જે પોતાની જ
પરણેતર હતી ?-મિશ્રણ વિચારમાં અટકાયા.
એમને જ્ઞાન પણ નહોતું કે આટલાં વર્ષો સુધી
જેણે એમની સેવા, સલામત અને સુશ્રુષા કરી હતી
તે ખીણ કોઈ નહીં પણ એમની પોતાની પરણેતર
પત્ની હતી.

પંડિતજીને યાદ આવ્યું કે વાસ્તાવસ્થામાં
પોતાનાં ઇશ્વર થઈ તો હતા જ. તો શું આજ
પત્ની તેની શાંતિ કેમ ? અને પંડિતજીએ જે
સ્ત્રીને જન્માદીને પૂછ્યું “તું શું મારી પરણેતર-
પત્ની છે ?” થોડીવાર તો એ પતિ છાડે
તાકી રહી, પછી હઠાઈમાં ડોકું હલાવ્યું.

“તો પછી તેં આજ સુધી કહ્યું કેમ નહિ ?”

“એમાં શું કહેવાનું હતું ?”

“તારી જરૂરિયાત પૂરી કરવાની મારી ફરજ
હતી, તેં મને એનાથી વિમુખ રાખ્યો ?”

“ના, આપ અધ્યવસાઈ અને લેખન-વંચનમાં
બ્યસ્ત રહેતા હતા, એટલે એમાં ખતેલ પહોંચાડવનું
પાપ હતું” એવી રીતે કરી ચક્રું ?” જામતીએ
જવાબમાં કહ્યું.

“પણ તેં મને કર્તવ્યવિમુખ કર્યો તેનું શું ?”

“એણું ન કહ્યો, નાથ, હું આપની અર્ધાંગિની
હું, આપનું અરજી અંગ હતું, આપ કોઈ લોકો-
પયોગી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હો, તે ખીજા અંગની
ફરજ જની રહે છે, કે તેણે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું
કરવું. મેં જ્ઞાન માત્ર કર્તવ્ય પૂર્ણ કર્યું છે.”
જામતીએ સમય પામતાં કહ્યું.

પંડિતજીની આબોમાથી ને અશુભિન્દુ સરી
પડ્યાં. એમણે મનમાં વિચાર્યું : આ સામાન્ય
નારી નથી; પણ મહાન મહિલા છે. ધૌવનનો ધૂપ
આપી તેણે મને સુવાસ આપી છે. પોતે દીપકની
વાટ જનીને અને પ્રકાશ આપ્યો છે, પોતાના
મનના મનોરથોને મારીને આ સ્ત્રીએ મને
સંતોષમય જીવન આપ્યું છે. હું જ અજ્ઞાનો કે
તેની કોઈ ઈચ્છા અણી ન રાખ્યો, અને પૂરી ખજ
ન કરી ચક્ર્યો.

—અને એ જ રાતે પંડિતજીએ પોતાની કલમથી
પોતાના મન ઉપર નામ લખ્યું : “જામતી ટીકા”

સંસ્કૃત : રજૂ કરનાર-કોલકાતા જોગ

રનેહ, સૌન્દર્ય અને સૌજન્યથી છલકાતી કવિતા | પ્રા. હરીશ વ્યાસ

કવિતા એ તો સ્વાતિત્વસનમાં, છીપમાં, ઝિલાયેશુ પ્રતિભાનું જુદું છે, જે ગુણ મોટી સ્વરૂપે લાગે છે આત્મીયા ગૌરવમાનમાં જીવનભર તરબોળ રહેનાર (સ્વ.) શ્રી શેખાદમ આણુવાલાની કવિતા એ 'રનેહ, સૌન્દર્ય' અને સૌજન્યથી છલકાતી કવિતા' છે.

પ્રસ્તુત કવિએ 'તાજમહાલ'માં મુક્તકો, 'પુરથી'માં કટાક્ષાઓ તેમ જ 'આદની', 'સોનેરી ઘટ', 'બજ પો', 'હવાની હવેલી', તથા 'ધરતે બાદલ, ખૂલતે બાદલ' એવા મઝલુમ્મદો આપીને સાહિત્યની અદ્ભુત સેવા કરી છે. એમની કવિતાનો આસ્વાદ કરતાં કરતાં, એમની પ્રતિભાનો પ્રચાર માણીએ.

ઈન્સાન અને ઈન્સાનિયતનું જ્ઞાન કવિએ જાણવાની માટીને ઠેક સુરોપ અને જમની સુધી પ્રસારવ્યું છે. નમતા એ સમુન્નાતિની મુરકિલ્લી છે. બધારે બહકાઈ એ બધાપતનની મહાચાવી છે. ઈન્સાનની જેમ જીવવા માટે કવિ નમતા અને કુવાને આવશ્યક ગણે છે :

"આદમ ઉઠા કે હાથ કુઆ માગતે રહેઃ
ચાપદ હમી તો છ સહે, ઈન્સાન કી તરહ !"

એમની કવિતામાં આપણા મુબંન્વ કવિશ્રી ઉમાયદર બેશી કહે છે તેમ "સોન્દર્યો પી, ઉમરશ્ચ ગ્રાફી પછી આપમેળે!" પ્રકૃતિપ્રેમી શેખાદમ હવે પછીના જનમમાં મે પલંગિયું બનવા માગે છે, જેથી છોકવાની ખૂબ મલ પડે ! આ અંખનાને મૂર્ત કરવા કવિ ગાય છે :

"આદમ મે સોમતે હે કિ અજલે જનમ મે" હમ,
તિલધી બને, હવાઓમે નાચે, ઉઠા કરે !"

સુરોપ અને જમનીમાં વર્ષો સુધી જાણત અને કાતીપ સંસ્કૃતિની વજાગ્રાથા ફેલાવનાર

શેખાદમ દુરથીયે વતનને જુલતા નથી. એમની જે વતનપરસ્તી કવિતામાં અભિવ્યક્ત થતી જુઓ :

"પરહેઝ મે મનાતે હે", આદમી દિવાલી હમ;
ઢીપક વતન કે આખ મે, લાખો મયલ મરે !"

જાતીય પ્રયત્ને જ ગા આકાશમાંથી ટેક ધરતી સુધી વધી આવી જ ગાના આ અધઃપતનને જ આ કવિ ગરિમાથી જ કિલ કરે છે તે જ વ્યાનાકર્ષક છે :

"ગ્રા મે પી મિલા હે મે કહને કા હક સુનો,
નીચે ગિરી તો રેખમે, કિતની સુલહ હે !"

આપણી કવિતામાંથી રાધા-કૃષ્ણને બાદ કરી નાખીએ, તો અધી કવિતા કાગે વાખ્યે, શેખાદમ અથ એ કૃષ્ણ-ગોપીના ભાવોને એમની બનોખી શીલીમાં સરસ રજૂ કરે છે ! એમને ગોપી અને કૃષ્ણ કયા કેખાય છે ? તે તેમણે અદ્ભુત રીતે રજાવ્યું છે

"મે ખવાહિરી હે" એ મન મે, હે મે મેરી ગોપિયા;
મેરી જવાની જી તો, કન્દોયા કા રાસ હે !"

મનની ઈન્જાબોમાં કવિ ગોપીઓ જુઓ છે અને ચેતાની જવાનીને કન્દોયાના રાસ રૂપે ભાવે છે. એ જ ભાવને કવિ આગળ નોખી રીતે પ્રગટાવે છે.

"છેડી થી ઉસને જળ લએ-જમુના એ બાસુરી,
જાગવાન શ્રી તળી સે તો, ઈન્સાન હો ગયા !"

કવિને માતા પ્રત્યે જ અપાર મમતા છે. આપણા કવિશ્રી બોટાકરે ગાયું છે ને ! "જનનીની જોડ જજે નહિ મળે રે ભાવ". આના જ સંદર્ભમાં શેખાદમની, માતા પ્રત્યેની મમતા કેરી ઉત્કટ છે !

"મે" જનમ શું તો મહેરબો હોના,

વ મેરી બારબાર માં હોના !"

માતાની ચોદ એ બાળક મારે એક તફાન ચાન્દ,

સલામત અને શાન્ત સ્થાન છે. માળકને જુદું
યોડાંક વધે માટે એ જોઈને લાજ મળે છે. એનાથી
દરદર દેંકાયેલા શેખાદમની તડપન તો જુઓ !

“પૂ કબી રહતી નથી” તે સાથ મેં ?”
કિસલિયે આવી હૈ મેરે હાથ મેં ?”

કવિનો માતા માટેના આ મમતા અને
વાત્સલ્ય દિલને સ્પર્શી જાય તેવા છે.

આ ઉપરાંત ‘આવી ગયું હસતું’ કાવ્યમાં
કવિનેની અદ્ભુત સૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે. વેદનાને
હસી નાખતા કવિની કિન્દાદિલી તો જુઓ :

“કિનારે આવીને જ્યારે અચાનક નાથ રૂપી ગૌ,
ઉઠાળા મારતા મગધાર પર, આવી ગયું હસતું.”

ઉઠાળા મારતા મગધાર પર કરે અને કિનારે
આવીને નાથ રૂપી જાય એ ખરેખર વિચિત્ર વાત
છે ! સાથે લઇને ચાલે અને મૌઝવ નગરિક આવી
ત્યારે જ છેડી દેવામાં આવે એ કવી વિચિત્ર
બાબત છે !

“મને સાથે લીધેા, જાજિય મળી,
ત્યારે મૂળી રીધેા.

તમારા રમ્ય આશાર પર,
આવી ગયું હસતું !”

ચરણમાં કોઈ ચલાયો. ધરે છે. પરન્તુ કોઈક
તો કટોક ધરે છે તોયે કવિ એને હસી છે છે !

“જવાની છે અમલતા છે,
અમલતા છે અટલતા છે,

ચરણમાં કટોક ધરનાર પર,
આવી ગયું હસતું !”

સંનાતનને મારવાની તાકાત કોઈનામાં નથી
જોડેલી જુદામની તલવાર પર કવિને હાસ્ય આવી
જાય !

“સનાતન હોય એને કોઈ
પંજું મારી નથી યકત ;

જોડેલી જુદામની તલવાર પર,
આવી ગયું હસતું !”
પોતાને જીતી ગયેલી હાર પર કવિને હસતું
આવે છે તે એવા જુદું છે
“જવાની રૂપ સાથે કેટલું”

મૂંઝી શકે બોલો !
મને જીતી ગયેલી હાર પર,
આવી ગયું હસતું !”
એ જ રીતે ખાલી ગયેલી વાર પર કવિને
હસતું આવી જાય છે તેવું જુઓ :
“ભલે કટોક રજો ફું,
ચર્ તો તારો થયો ખડિત.

મને ખાલી ગયેલી વાર પર,
આવી ગયું હસતું !”
જીવનને એક લગત રૂપે કવિ આમ જુએ છે:-
“સત છે અસત છે, સરતે” જગત છે.
કવી લગત છે ! ફું છું, જગત છે !”
દિલને કવિએ જમ અને પ્રુથીના પાણીપત
તરીકે કાળજી” છે તે એક નવીનતા છે :

“દિલની લગત પર, સૌ એક મત છે !
જમ ને પ્રુથીનું, દિલ પાણીપત છે !”
આથી એ આગળ વધીને શેખાદમ જીવનને એક
સ્વપ્ન તરીકે જુએ છે. તેમજ સજ્જન-વિસજ્જનને
એક આનન્દ-ક્રીડા તરીકે આલેખે છે .

“શાયરનું સ્વપ્ન”, શાયરની સત છે !..
સજ્જન વિસજ્જન ભલે રમત છે !..”

અમારા અનુસ્નાતક અને સ્નાતક વિદ્યાર્થી-
ઓને માટે મોહાસા કોલેજે યોજેલા ‘વિદ્યા
સમારભ’ માં શેખાદમ આવેલા અને શાયરીની
અદ્ભુત મહેદિવ જમાવેલી. વાતવાતમાં મેં એમને
પૂછી પાડ્યું, “શેખાદમ, જીવનનો આ બધો વૈભવ

ક્યાંથી પ્રગટે છે ? મૃત્યુ અને જન્મને તમે કેવી રીતે જુઓ છો ? ” એ કહે, “ સાચા ! આકાશ સે આતે છે, આકાશ મેં ચલે જાતે છે, માને ! કિ ખસ ‘ ધિરતે બાદમ, ખૂલતે બાદલ ’, કયો ? ” “ જીવનનો અંત તમે કેવો જુઓ છો ? ” તો એ હસતા હસતા કહેવા લાગ્યા ! “ હમ હસે. જમ રોષ ! અરે ! હમ તો હંસતે હંસતે ચલે જાયે જે ઓર હમારી મધુરે વાદ મે દુનિવા રોયેગી જી ? કહેગી, ‘ કેસા રોખાદમ થા ! ’ ખસ, ઈસ-સે ઓર, હવા આહિયે સાખ ! ” આ બાવને એમની જ કવિતામાં મૂલ ધર્યેલો જુઓ .

“ તુમ આયે નિન્દા મે, તો બરસાત કી તરફ, ઓર ચલ દિયે તો એસે, ખાખી રાત કી તરફ ! ”

વતનપરસ્તી, માતૃપ્રેમ, સ્નેહ, સૌન્દર્ય અને સૌજન્યથી ઉભરાતા રોખાદમ ખીજ બાજુએ દરેદિલથી બરેલા હતા, છતાયે નિન્દાદિલ આદમી હતા. ય કરની જેમ જમતનાં વેરઝેરને ય એ જાગે નીલકંઠ બનીને પી ગયા ! માત્ર સત્તાવન વર્ષની યૌવનસભર વયે આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા ! એ મસ્તીથી ચકરાતી આખો, વાકા ટાપી અને વેદનાને હસી નાખતો ચહેરો સદાયે વાદ રહેશે ! એમના જીવનની અંતિમ ક્ષણોને આ પ કિતઓમાં અચ્છલી જુઓ

“ બહુત હી ચક ગયા હ, સો ગયા હ
રાહે મંજિન પેઃ
હઠા કર કોઇ લે જાયે. કુએ દિર ‘ તેરી ’
મહેદિલ મે ! ” અસ્તુ,

ભહેરખળેરે પણ આ દષ્ટિએ ગોખેડસ ઠગની
પ્રચારશીલીના નમુનારૂપ છે.

(૫) લોકશાસીમાં કોઈ મહત્ત્વના ભહેર મુદ્દા
પર લોકોમાં અસમતિ અને વિરોધ પ્રકટે, તે
પ્રતિકારમાં પરિણામે ત્યારે આવા પ્રતિકારને તેનો
આકાશી રેખામાંથી છાઈજેઈ કરીને કોમી તનાવ
કે, તોફાનોનો ધરતી પર લેન્ડીંગ કરાવવા દંડ-
શક્તિ અને કુટિલનીતિનો ઉપયોગ થાય
અને પોલીસ તેમાં ભાગ ભજવે તેવી ઘટના
શુજરાતે આવા સ્વરૂપમાં પહેલાં જોઈ નથી. આનો
સુખ્ય લોગ દક્ષિતો-સુરિભો બન્યા; તેનું
સુખ્ય લક્ષ્ય મધ્યમવર્ગના આદોલકો બન્યા
અને તેમના રાષ્ટ્રનું નિશાન શુજરાતના
અધિમ દૈનિકો બન્યા.

(૬) આવા પતન માટે લોકોએ પોતાનો ફાળો
પણ સ્વીકારવો જોઈએ. ધારાસભા, પ્રતિનિધિ
મંડળ કે દળાણજૂથ જેવા સંસ્થાકીય માર્ગો
અનામત જેવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા મધ્યવાને
બદલે બિનસંસ્થાગત અતંત્ર માળખાઓ
દાગ-સરકાર પર દબાણ લાવવાનું રાજકારણ-
આજે વ્યાપક રીતે ઉચિત કે સ્વીકૃતિ
પ્રાપ્ય બની રહ્યું છે. ૨૫-૨-૮૫,
૧૮-૩-૮૫ અને ૬-૬-૮૫ એમ દોઢ માસના
માળામાં ત્રણવાર શુજરાતવ્યાપી બધા અપામક

અમદાવાદના કોઈ ને કોઈ વિસ્તારમાં આદોલન
દરમિયાન દરેક અકવાડિયે એકાદ બંધનું એલાન
અપાઈું હશે આપણે અને ઉપલેટા, જસદણ
વ. મા. એક સાથે દિવસો સુધી બંધ પળાયો.
તેમ જ એક કરતા વધુ રહેરોમાં અકબો ડહનથી
પણ વધુ બધો પળાયા છે.

એકંદરે, ગાંધીના શુજરાતમાં ને ગાંધીની
કમંઝૂમિ એવા અમદાવાદમાં નાગરિક સંગઠનોનો
પ્રભાવ તો ઠીક પણ ખુદ ગાંધીજીનો અને
ગાંધીવાદી જા રચાઓ પહેલ કરી ચક્રમાં નથી-
સગકારી દમન કે આદોલનકારીના આતકને રોકી કે
હારી ચક્રમાં નથી. અને શુજરાતની રાજકીય
સ રૂકિતને પોષક એવી સમુદાયનકારી સંસ્થાજન
પર પરાય જાણે એસવાઈ ચઈ છે ? અલખત,
છેલ્લે રચાયેલ સદ્ભાવી કે ભહેર જીવનના સંક્રિપ્તો
પ્રતીકરૂપ 'નાગરિક સંગઠન' કાળા હીમાગ
વાદળના મહેને ચીરીને આવવડ દેખાતું એક નાનું
તેજ ફિરજ બની ચક્રમાં, એ એક માત્ર
આશાસન છે.

* શુજરાતી પ્રબલ શીલવાન પ્રતિશીલ બનીને
લોકજીવનના તટી ગચેલ તાણાવાણાને ફરીથી એક
પોતામાં નહિ વણે તો દમનકારી અને આતંકવાદી
પરિણામ તેને ઊંનવિઘ્નિન કરીને જ રહેશે. . .

હાલો બાપા, ખેતરે

જેવી જાતના પાક જેવાકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, છુડ, વરિયાળી તથા ગાકમાજી મેળવના માટે આપ વાવણી વખતે તેમજ જિના પાકમાં બીજ રામા-યદિષ્ટ ખાતર સાથે સાથે “જયંત કેસ્ટર મીલ” એક મેન્ડ્રીય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળપ્રાપ્તિ વધે છે અને સાથે સાથે પાકની જિવજ પલ વધે છે.

કૃષિના જીવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

★ જયંત કેસ્ટર મીલ ★

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા : જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

મી. જયંત રેજી. ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લી.

૬૮૦/૬૮૨ છ આઇ. ડી. સી. મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

ટેલિફોન નંબર ૪૩૧૧૧, ૪૩૧૨૨, ૪૩૧૪૩ ટેલેક્ષ ૨૮૫ BRD આમ સ્થાન ઓર્ગેનિક

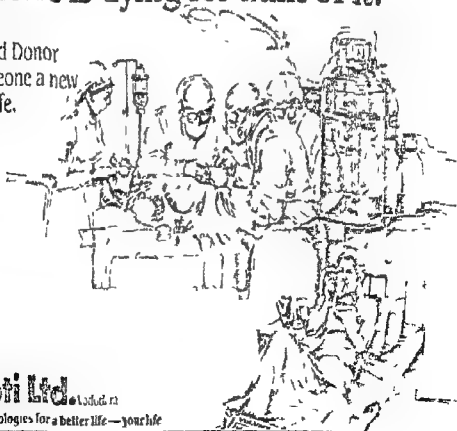
નોંધ : કિચન ગાર્ડનિંગ માટે તાતા પેકિંગમાં પણ “જયંત કેસ્ટર મીલ”

હાજર ફટોકકા મળશે.

શ્રેષ્ઠદાન • યુવાનીમાં રક્ષદાન, મૃત્યુ મમયે ગ્રાસદાન

**Your blood. This minute,
someone is dying for want of it.**

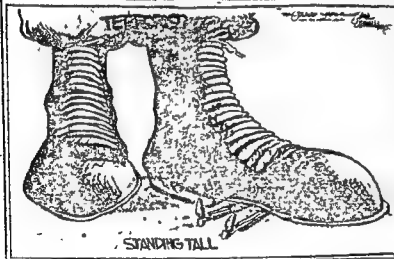
Be a Blood Donor
Give someone a new
lease of life.

Lyoti Ltd.

Shaping technologies for a better life — your life

ત્રાસવાદ !

વિશ્વમાનવ : સપ્ટેમ્બર - ૧૯૮૫ * ૨૮૭

- * ભારતીય પાલ : 'સંપત્તિ ક્ષેત્ર'ની તકનિક પ્રિન્સિપલ ખિંડારિયા (અનુ. મનોજ શિંડાર)
- * કટોકટી પાછુ વળીને જોના : દિનેશ શુક્લ
- * ભારતીય સમાજવાદ : માકસવાદથી ત્રાધી તરફ ? વિસ્તરનાય ટકન (અનુ. પદ્મા ભાવસાર)
- * વિશ્વતિવ દના • હેલન કેલર ચ દ્વિતીય શેઠ
- * વાર્તા • પથ્થર ઘર ઘર ધ્રુવે બદા ત્રિવેદી
- * કાવ્યગુણ : સંપાદક : મોહન જોષી
- * સ્વાધીનતા એટલે શું ? (રાજમોહન ત્રાધીના લેખ પરથી સારવેલ)

૪૧૧
૮૧૫
૮૨૪
૪૩૦
૪૩૪
૪૩૭
૪૪૪

Control Equipment Corporation

Mfrs Switches, Control Panels & Cabinets

Admn Office

5-4-187/7/3 M G Road

SECUNDERABAD-500 003

(Phone 74607 * Resl. 72399)

Factory

D. 117 10A Jeedimatta

HYDERABAD-500 854

(Phone : 9622-81)

વિશ્વમાનવ

અંકકાર શિક્ષણ, ટ્રસ્ટ
[સ્થાપના. બેન્ચુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકશાસ્ત્ર
શિક્ષણ, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
નવી

અયાસ : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષોની
પરિચય કરાવના,

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ
કાષી, નાગરિકશાસ્ત્રી અનુભવની
શિવિલે વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી

સ્થાપક

ટ્રસ્ટીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

(સ્વ.) શ્રી જુગતરામ દવે
અધ્યક્ષ : શ્રી નગીનદાસ ખારેખ
સચિવ : શ્રી ભોગીલાલ ગાધી
સચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાધી
: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ
: શ્રી ત્રિધર તલાટી
પ્રંરામશંકર

(સ્વ.) : શ્રી મનવિહારી મહેતા
(સ્વ.) : શ્રી ભવભાઈ મહેતા
: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૫]

સાવાતીત ધ્યાન : 'સંઘટિત ક્ષેત્ર'ની તકનિક

—પ્રિયેશ ખિડારિયા

ક્રિયાશીલ હોવું એ આપણો ગુણધર્મ છે. આપણી
પ્રવૃત્તિ, કાર્ય-પ્રકાર ભલે બદલાતા રહે પણ તે સર્વમાં
ક્રિયાત્મકતાનો ગુણ હોય છે અતિપ્રમાદી વ્યક્તિઓએ પણ શરીર-
ચાલન માટે અતિ આવશ્યક ક્રિયાવધિઓ અને સ્વચ્છ, હૃદય-
ધન્યકાર જેવી ઐગ્ગિક, અનિવાર્ય ક્રિયાઓ કરવી પડતી હોય છે.

આપણે જો બધીએ છીએ તેમ જ્યારે આપણે યાત્રા
હોઈએ ત્યારે આપણા કાર્યોમાં જોમ, જુસ્સો કે ઉત્સાહ હોતો
નથી આપણી સમજશક્તિ પર યાકનો પડે પડી ત્રો હોય છે, જેથી
આપણે સ્પષ્ટ રીતે ભચારી, સમજ શક્તા નથી આપણે કયા
કારણથી યાક અગુભવ્ય છે છીએ એ મહત્વનું નથી, આપણે
શારીરિક રીતે યાત્રા હોઈએ, હૃદય અપુરતી નિદ્રાના લીધે, તે
પણ આપણુ મજબૂર પૂરી શક્તિથી કામ કરવું નથી કોઈ પણ
કાર્યમાં લક્ષણતા માટેના અનેક કારણો હોય છે, પરંતુ કાર્ય અંગે
સ્પષ્ટ સમજશક્તિ, વિચારશક્તિ એ મહત્વની પૂર્વજરિયાત છે.

યાકના કારણે મજબૂર સર્જતી અસ્વસ્થતાને દૂર કરવા
આપણી હેલ રચનામાં એક સ્વયંચાલિત પ્રક્રિયા સર્જવામાં આવી
છે—નિદ્રા પરંતુ નિદ્રા સર્વ યાકને હરનારી નથી પૂર્ણ આરામ
માટે કેટલી નિદ્રા અને કયા સ્વરૂપમાં લેવી એ બધુ પણ કઠીન
છે અપૂરતી નિદ્રા જોમ અસ્વસ્થતા, યાક પેદા કરે, તેમ વધુ પડતી
નિદ્રા પણ મજબૂર ધૂધળુ વાતાવરણ સર્જે છે આમ, નિદ્રા એ
મજબૂર સર્વપૂર્ણ તાત્કાલી બહુવાને આધારસ્થ માત્ર નથી. આમ
તો એ કારણે કે રોજનરોજ આપણા મજબૂર આનુભાવ
યાકના કારણે જમા, યતા પડોમાથી નિદ્રા કેટલી કામ જ
હડેલી થકે છે જે આપણને પુનઃપ્રવૃત્ત કરવા જરૂરી છે. આમ,
નિદ્રા 'સેક્ટી વાલવ' કામ કરે છે પરંતુ નિદ્રા એવી તનાવ-
મુક્તિ વ્યવસ્થા (stress removal mechanism) નથી જે
મજબૂર દિન પ્રતિદિન વધુ સ્પષ્ટ બનાવે.

વિજ્ઞાનની અવિરત પ્રગતિ છતાં જો ત્યારે આપણા અસ્વસ્થ
મજબૂર બદલી થકીએ કે તેનું પ્રતિરોધણ કરાવી લઈએ એવી
શકિતઓ નથીવત છે. આથી માનસિક યકાવટની પ્રક્રિયાને

નામવા આપણી ભત્રાં, જો આપણે એવું કંઈક શોધવું રહ્યું, જે રોજિંદી રૂઝવટને દૂર કરવા ઉપરાંત, વર્ષોથી જમા થયેલ તનાવોને પણ હળવા કરે, વળી, આરામ આપે એવી કાંઈ નવી ક્રિયા, પોતે નવા થાકનો ઉમેશ ન કરે તે પણ જોવું રહ્યું, આથી નવી ક્રિયા એવી હોવી જોઈ જે સરે ક્યાં પછી ખાસ કશા પ્રયત્ન વિના સ્વયંચાલિત રહે. જેમ, એકવાર ડાહવીય જોડાં ઉપરથી કૂદકા માર્યા પછી કૂદનાર સ્વાભાવિક રીતે નીચે પાણીમાં પડે છે અને ખાસ પ્રયત્ન વિના કમચ. પાણી ઉપર તરી આવે છે, એવું જાનવું જોઈએ.

મનજા સાટે તેની નિષર્ગદત ક્રિયા વિચારવાની છે. આથી આપણે એવી પદ્ધતિ પ્રયોજવી જોઈએ જેમાં વિચારવાની પ્રક્રિયા સામેલ થતી હોય. પરંતુ વિચારવાની ક્રિયા પણ થાક સર્જતી હોય છે. આથી, આપણે એવી વિચારવાની પદ્ધતિ અજમાવવી જોઈએ. જે થાક સર્જે નહીં, લાત, મનનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ક્રિયા લઈએ, આ પદ્ધતિ થાક સર્જે જ છે. આથી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો આવાસ ન કરવો જોઈએ. પરંતુ, મનની એવી ક્રિયા શોધવી જોઈએ કે જેમાં થાક ન વરતાય.

આપણે જાણીએ છીએ કે જે વિચાર સુખકારક હોય તે વિચારવિદ્યુત્ત્વ પર મન સ્વત. કેન્દ્રિત થઈ જાય છે પરંતુ માત્ર સુખપ્રદ વિચારતા રહેવાની તકલીફ એ છે કે એની અનુભૂતિ લાંબું રહેતી નથી. આથી જોઈએ વિચારભ્રમણ થર થઈ જાય છે, જેને અટકાવવાના પ્રયત્ન કરવા પડે છે. સતીષની પૂર્ણ અનુભૂતિ સાથે, પ્રયત્ન વિના, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે 'ભાવાતીત ધ્યાન' પદ્ધતિ તપાસવા જોવી છે.

આ પદ્ધતિમાં મન-અસ્તિત્વના બાહ્ય જોડાણમાં બેસવાના આવાસ કરવામાં આવે છે. મનને ચાલ કરવાનો સાચો ચલ જીવનના પ્રયાત

વિસ્તારમાં ફળદ્રી લગાવવાનો છે, જ્યાં સપાટી પર તોફાની લાગતા લાવે કાંઈ અસર કરી શકતા નથી. આથી એને 'ભાવાતીત ધ્યાન' કહેવાય છે. સમુદ્રતલના ઉંડાણમાં નાની નાની તરંગ-લહેરીઓ વહેતી હોય છે, જે ઉપર પહોંચતાં ધૂધવતા મોઝનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, પરંતુ પેટાળમાં તે ભચ જનક હોતી નથી. માનવ-મનમસ્તિકમાં એવી જ તરાહો છે.

આપણે જાણીએ છીએ તેમ પદ્ધતિના દબની રચનારીતિ એ પ્રકારની છે કે તેના દરેક આતરિક હિસ્સો પાકવસ્તર કરતાં વધુ, ચક્રિયતાળી હોય છે. અનેક અણુ ધરાવતા કણનું વિહલન કરવા કરતાં એક અણુનું ભજન વધુ ઉચ્ચ પેઠા કરે છે. મનજા પણ કબજાવાળો છે. તેની સ્તરીય રચનામાં દરેક અણુનું સ્તર ઉપલા કરતાં વધુ ચક્રિયતાળી હોય છે. આથી અણુના સ્તર તરફ ફળદ્રી લગાવતાં જ વધુ જોડાણ થાય છે, જેથી વધુ ને વધુ જોડાણ તરફ જવાનું આકર્ષણ થાઈ રહે છે.

જામ, 'ભાવાતીત ધ્યાન' પદ્ધતિમાં મનની ગહનગમ જી ડાઈ સુધી ફળદ્રી લગાવવાની હોય છે. પછી તરત જ બાહ્યઆવરણ તરફ પાછા આવવાનું હોય છે. આવા ચમનથી આ ક્રિયા વારંવાર અને ઘણી ઝડપથી થાય છે. કમચા અત્યંત મસ્તરનો પરિચય થાય છે પરંતુ વ્યક્તિના માનસ અને શરીરની તનાવબુદ્ધ સ્થિતિ અંગેની પ્રયાત અવસ્થામાં સતહેતા જળવી શકતી નથી.

'ભાવાતીત ધ્યાન' પદ્ધતિ દ્વારા મનમસ્તિકને આવરી રહેલા થાક, તનાવપૂર્ણ ભાવ અને આવે-જોને વિદ્યારવામાં મદદ થાય છે. એનાથી આરોગ્યને ચતા લાભ દર્શાવવા અનેક અધિકૃત અને સંશોધિત પ્રાયોગિક પૂરાવા ઉપલબ્ધ છે. એના ધડા નિંદા કરતા આરામ અને ચૈતન્ય સહજ રીતે વધુ પ્રાપ્ત

થાય છે. ૩મો હલવતું કાર્ય અને સ્વાસોચ્છવાસ જેવી પ્રતિક્ષિપ્ત ક્રિયાઓ નિદ્રાવસ્થા કરતાં પણ મંદ પ્રતિજ્ઞે થાય છે. લાંબી પળો સુધી શ્વાસ લેવાનું શકી શકાયવામાં આવે છે.

‘ભાવાતીત ધ્યાન’ આપણને ‘સ્વ’ના એ તત્ત્વજ્ઞાનો પરિચય કરાવે છે, જેનાથી વિશેષ કોઈ અનુભૂત શક્ય નથી. આપણે જાગરુક હોવાને ધીમે જાગ્ર જગતના પદાર્થો અને આપણી લાગણીઓ અંગે સમાન હોઈએ છીએ-આપણે એનાથી અલગ, સ્વતાં ચેતના હોવાની અનુભૂતિ આ અવસ્થામાં થાય છે

અન્ય સર્વથી સ્વતંત્ર ચેતનાનું અસ્તિત્વ સ્વયં એવું છે ચેતનાના ચિરસ્થાયી સ્વરૂપના અને ક્ષણાતીત એવા અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં, આપણી જાગવાના-ભ્રમિઓ સહિતના, જાગ્ર જગતની સર્વ વસ્તુઓને અસ્તિત્વ સાપે છે પરિશુદ્ધ ચેતનાની સ્વતંત્ર અને સર્વાશ્રદેયી ઉપસ્થિતિ, જાગ્રકને વિકટતમ તનાવો વચ્ચે સ્વસ્થ રહેવામાં સહાયક થાય છે

અસમજસ દૂર થવાથી જે માનસ-સમુદયનું સધાય છે એના કારણે તનાવ દૂર થાય છે આ માટે સંસાર વિમુખ, અધવા સુખ-દુઃખથી પર થવાના યત્નો કરવાની જરૂર રહેતી નથી હકીકતમાં તો આ સંપ્રાપ્તિની (fulfillment) ની અવસ્થા છે, જેમાં અન્ય પ્રજાનોની જરૂર રહેતી નથી. સંપ્રાપ્તિની અવસ્થામાં વ્યક્તિ ઇચ્છિત સર્વ માટે કાર્ય કરે જી ખરી, પરંતુ તેમાં યક્તિનો દુર્બલ યતો નથી. આથી તે સ્વપ્ત વિચારશક્તિ અને સુદિધા વધુ અર્થપૂર્ણ કાર્યો કરે છે, અને સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. આપણે તેની અવસ્થાએ પહોંચેલી વ્યક્તિને સિદ્ધપુરુષ કહી શકીએ.

‘ભાવાતીત ધ્યાન’ દ્વારા ‘સ્વ’ ને ચેતનાના

પરિશુદ્ધ સ્વસ્થ તરીકે જાણખવાનો માત્ર મેળવી શકાય છે. ભાવાતીત ધ્યાન વ્યક્તિત્વને પૂર્ણતા બચે છે. અપરિમેય એવી ચેતના રહેની મર્યાદામાં રહીને પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિની પદ્ધતિસરની પ્રક્રિયા વડે આપણે વાચનમાં વિરાટને પામીએ છીએ.

‘ભાવાતીત ધ્યાન’ના સંદર્ભમાં મહર્ષિ પતંજલિની સ્થળાતિક્રમણ (Passage through space)ની રીતિ પ્રયોજીને જમીનથી ઉપર ઉડવાના પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જે કે હવામાં અહર તરતા રહેવાનું (levitation) હાલ સ્થૂં નથી, પરંતુ કયા ખાસ પ્રયત્ન વિના લાના રૂદ્ધ એક ખડકાથી ધીમમાં જવા જેટલું સિદ્ધ કરી શકાયું છે. જે કે આ પ્રયોગ વેળા સળંગ ગાદામાં પાયરી રાખવામાં આવે છે-જમીન પર પાછાં પડતાં હાં યતુ ટાળવા માટે આ નાટકાત્મક પ્રયોગ ખરેખર તો સિદ્ધિ કાર્યક્રમનો અંત માત્ર છે, જે પતંજલિના ચેતનસૂત્રમાં સચિત્ત આપેલો છે.

સિદ્ધિ કાર્યક્રમનો હેતુ સાધકની સ્વપ્ત વિચારવાની શક્તિને સંઝડિત કરવાનો હોય છે. ઉપરાંત, મનજના મહાનતમ સ્તરની પ્રચીત અવસ્થામાં ઇચ્છાનું સર્જન કરવાનો હોય છે. જ્યાં સામાન્ય રીતે જાગ્રત રહેવું પણ ખુશ હોય છે. આવી અવસ્થામાં ઇચ્છા-સર્જન, માનસ-સમુદયનું સાધવામાં સહાયક થતું નીવડે છે

સિદ્ધિ કાર્યક્રમ હોઈ શુદ્ધ અધવા અત્કારિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયોજાતો નથી એવી કોઈ શક્તિ આ કાર્યક્રમથી પ્રાપ્ત થયું નથી થતી. પરંતુ આ કાર્યક્રમની પદ્ધતિ દ્વારા સર્વ વસ્તુનું સર્જન પરિશુદ્ધ ચેતનામાંથી થતું હોય છે, અને વ્યક્તિની પરિશુદ્ધ ચેતના સર્વ શક્યતાઓનું સ્ત્રોત થાય છે. આથી જમીનથી ઉપર

ચારીરના ઉચ્ચકાવાની ઘટના ક'ઈ આશ્ચર્યકારક નથી.

વર્તમાન ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ સર્વ પદાર્થોમાં, વિવિધ નિર્દેશન ધરાવતા તરંગ માટે 'સંઘટિત ક્ષેત્ર' (Unified Field)ની સજ્ઞા પ્રયોજી છે. ક્યમનુ સર્જન કરતા સર્વ તરંગો અને નિયમોનું એકીકરણ આ સજ્ઞામાં-સંઘટિત ક્ષેત્રમાં-કરવામાં આવ્યું છે-પરિશુદ્ધ ચેતના પણ ક્યમનુ સર્જન કરતા સર્વ તરંગોને એકીકૃત કરે છે, સંઘટિત કરે છે.

આ એકતાની વાતને આધિભૌતિક શાસ્ત્રવાદી ગ્રંથવાની જરૂર નથી એકતાનો અર્થ એ છે કે ભૌતિકશાસ્ત્રની રીતે સંઘટિત ક્ષેત્રમાં સર્વ ભિન્ન ભિન્ન તરંગો સર્વાદિત રીતે વર્તતા હોય. એ જ રીતે પરિશુદ્ધ ચેતના, જે સર્વત્ર વ્યાપેલી છે, તેના ભિન્ન-ભિન્ન રૂપો પણ સર્વાદી રીતે વર્તે છે. વ્યક્તિની પરિશુદ્ધ ચેતના 'ભાવાતીત ધ્યાન' પડે સક્રિય અને તેના સંસ્પર્શ ભૌતિક જગતના અન્ય સર્વ પદાર્થોને થાય છે, કેમકે તેમાં પણ પરિશુદ્ધ ચેતનાનો અંશ છે

આથી વ્યક્તિ સમગ્ર જગતે સાથે સહારાત્મક ભાવ અનુભવે છે.

વેદિક સાહિત્યમાં પણ પરિશુદ્ધ ચેતનાનો અંગે આ પ્રકારના ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં સમગ્ર જગતની એકતા અને સમતાને 'પરબ્રહ્મ' 'શુદ્ધ ચેતનાની સ્થિતિ'-કહી છે. એનો અર્થ તકાવત, ભિન્નત્વ કે ભેદનો અભાવ નહીં, પરંતુ સમભાવ, સવાદિતાની ઉપસ્થિતિ એવો છે.

આધુનિક શિક્ષણ વિપુલ માહિતી આપે છે. પરંતુ તે આપણને પૂણું વ્યક્તિત્વ બક્ષતું નથી, સુખી બનાવતું નથી આપણે માનવી પ્રથમ છીએ અને પછી તળીય, વહોલ કે અન્ય, એ આ શિક્ષણ વાદ રાખતું નથી, શિક્ષણ મેળવનારને મોણ છે એ પ્રશ્ન ફિલસૂફીના ક્ષેત્રનો માની લેવાયો છે. પરંતુ, 'સ્વની મેળખ માટે' તથા વ્યક્તિત્વની સંતૃપ્તિ માટે ભાવાતીત ધ્યાનની પદ્ધતિ ઉપયોગી સાબીત થઈ શકે. આપણા વ્યક્તિત્વનો પૂણું વિકાસ એ આપણી જરૂરિયાત તો છે, પરંતુ આદર્શ સમાજની રચનાની દિશામાં પણ તે આવશ્યક છે.

સુલેખ-અમૃત-અનોજ એવા

આવકાર

લોકશાહી, જાહેર જીવન, સામાન્ય ચૂંટણી-લે પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળ કર પ્રકા. શ્રીમતી પૂર્ણિમા માવળ કર, 'ગોપિકા'- મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ-૬, ફિ. ફા. ૧૦.

ભારત-વર્ષે લોકશાહી શાસનપ્રણાલી સ્વીકારી છે. ત્રીજા વિશ્વના વિકસતા દેશ માટે અને તેમાંય ખાસ કરીને વિશાળ વિસ્તાર અને મોટી વસ્તીવાળા દેશ માટે સાદા ગ્રંથપ્રકાશ કરતાં ય વધુ સમયથી લોકશાહી પ્રથા બજવી રાખવી નાની-સૂની બાબત નથી. પ્રવર્તિત લોકશાહીની અનેક મર્યાદાઓ સ્વીકારીએ તોયે એનું સાતત્ય એની વિધાયક બાબતોએ જ સુચવી જાય છે. પરંતુ, તેમ છતાં લોકશાહી પ્રથા એના સમગ્ર અર્થમાં એક આદર્શ શાસનપ્રણાલી છે અને આપણે ઘણી ઘણી મર્યાદા કાપવાની છે

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક પ્રો. માવળ કર એમના જાહેર જીવનની સરખામટી જ શુદ્ધ લોકશાહી પ્રક્રિયાનાં અગ્રેસર વિચારક અને હિમાયતી રહ્યા છે. લોકશાહી જાહેર જીવન અને સામાન્ય ચૂંટણી વિશે એમના અનેક વિષયક વિચાર અને રજૂ થયા છે.

'સ નિષ્ક' પ્રકાશનના નેતા હેડગ પ્રો માવળ કરના આ પુસ્તક ઉપરાંત રાજ્યશાસ્ત્ર વિચાર, વિચાર-વહેણ, લોકશાહીનું સ્વરૂપ, જળ-મેશ હસ રે કાઠા, નો-સર, વિવિધ વાણી પ્રવચનો, વિમર્શ વગેરે પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત થયાં છે

કટોકટી : પાછું વળીને જોતાં | દિનેશ શુક્લ

૫ દરમી ઓગસ્ટ અને જુલૈસમી જાન્યુઆરીની જેમ ૨૫-૨૬ જૂન ૧૯૭૫ ના રોજ કઠોર કટોકટીની જાહેરાત એ ભારતીય રાજકારણની જ નહિ ભારતના આધુનિક ઇતિહાસની એક સુપ્રસંગ બનતા છે. ભારતના રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ, રાજકીય નીતિમત્તાને લગતા અનેક મુદ્દાઓ કટોકટીએ, ઉપસ્થિત, ક્યાં છે, એટલું જ નહિ, ભારતીય સર્ક્યુલના કેટલાક પાયાના મુદ્દાઓ, આધારો અને ધારણાને તેણે પડકાર્યાં છે, અથવા તેના પ્રભાવિત ક્યાં છે, કટોકટીએ પ્રવાહિત કરેલ અથવા ગતિ આપેલા મુદ્દાઓ, વલણો, અથવા તેણે આપેલ વારસાંત, મૂલ્યાંકન, તેની, અર્થાત્ કરતા રહેવું, એક પ્રશ્ન તરીકે અત્યંત જરૂરી છે. જેમ ૧૫ ઓગસ્ટ અને ૨૬ જાન્યુઆરીની આપણે જાણવણી કરીએ છીએ અને જે આદર્શો, ધ્યેયો ચરિતાર્થ કરવા આપણે આગ્રહીનો જન્મ એવા, તેનું સરવૈયુ કાઢીને આપણી ભાવનાં કરી એક વાર તે પ્રયોગ પ્રતિમદ કરીએ છીએ, તેમ ૨૫-૨૬ જૂન એ આપણા માટે આત્મખોજનો દિવસ બનવા નોંધ્યો, કટોકટી શાસનના બહાર મહિના અને તેણે ચાલના આપેલ દ્વારમક પ્રક્રિયાનું સત્તા મુદ્દાકેન્દ્ર કરતા રહેવું એકાંત.

કટોકટી એ ભારતીય રાજકારણની લેવેરખા (લેવરેજ) છે. રાજકારણ (તેના સહીય) તેમજ વ્યાપક અર્થમા) ની કાઈપણ તબીર અર્થમાં ૧૯૬૫નું વર્ષ એ નિર્દેશક વર્ષ (રેફરન્સ ઈયર) જાન્યુ '૬૬, અર્થકારણમાં બાબકાંતું નિર્દેશક વર્ષ ('જેમકે ૧૯૭૧નું) હોય છે, તેમ ૧૯૭૫ એ રાજકારણ, સમાજકારણ, રાજકીય સરકાર, જાહેરજીવન વગેરે માટે એક 'રેફરન્સ ઈયર' જાન્યુ '૭૫ છે.

'કટોકટી' નો સમય માત્ર ૨૫. ઈન્દિરા ગાંધી,

તેમનો પક્ષ કોંગ્રેસ-આઈ, સરકાર કે વિપક્ષો માટે જ નહિ, પણ ભારતના સૌ નાગરિકો માટે કેટલાક સત્યોના સાક્ષાત્કારનો સમય હતો. એ સત્યો ક્યાં હતાં, તેનું આજે દસ વર્ષ બાદ એક પરિશ્રેયમાં આપણે અર્થઘટન કરી શકીએ. તે વખતે કરવામાં આવેલ તત્કાળ (ઈમ્મેડિએટ) અર્થઘટન અને ૧૯૬૫ વર્ષ બાદ તેણે છૂટા મૂકેલા પરિણામોના પ્રકારમાં જ્યારે તેનું અર્થઘટન કરીએ, ત્યારે એમાં ધોરણ ફેર પડવાનો. તેણે પ્રવાહમાં આણેલા અથવા વેગવાન બનાવેલા બળો અને વલણોને સમજવા અને તેમાંથી યોગ્ય પદાર્થ પાકે એ કે કરવા કટોકટીનું અર્થઘટન આપણે સતત કરતા રહેવું પડશે.

આમ કરતા રહેવાનું એક ખાસ પ્રયોજન એ પણ છે કે, ભારતીય રાજ્ય ('ઇન્ડિયન સ્ટેટ') નું સ્વરૂપ જે રીતે બદલાઈ રહ્યું છે, તે સમજવું આપણા માટે અનિવાર્ય છે. જે 'રાજ્ય' સાથે આપણો પનારો પડ્યો છે, પડવાનો છે, તે હલ્લા ૩૫ વર્ષ દરમિયાન ફેરી રીતે બદલાતું રહ્યું છે, તેની સમજ મેળવવી અત્યંત જરૂરી છે. ૧૯૪૭થી ૧૯૫૦ દરમિયાન ભારતની બધારણ સલાએ ભારતના રાજ્યની એક જન્મકુડળી દોરેલી. એક દરે એ કુડળીને આધારે આપણે રાજ્ય ૨૫ વર્ષ ચાલ્યું. કટોકટીના યાસકોએ ૪૨ મા બધારણના સુધારા દ્વારા એ 'રાજ્ય'ની ખીણ જન્મ કુડળી દોરી (જે કે, જનતા-યાસકોએ તેમાં કેટલાક નોંધપાત્ર 'સુધારા' ક્યાં ખરા '1) અને, એ નવી જન્મકુડળી દ્વારા ભારતના રાજ્યને ચલાવવાનો પ્રયાસ ક્યાં આજે કટોકટી યાસકોના 'વારસદાર' રાજ્ય ગાંધી સત્તા પર આવ્યા છે, જેમને કટોકટી જાહેર કરાઈ એમાં કશું અનુચિત કે અયોગ્ય લાગવું નથી. ફરીથી એવી પરિસ્થિતિ જિંમી થાય તો કટોકટી લાદતા અચકાઈશ નહિ, એમ પણ તેમણે નિર્માણસપણે કહ્યું છે. તેમણે

વિપક્ષોને રાજી પણ માગી છે કે કટોકટીનો મુદ્દો છે.

બાહ્યર માને કે તેને કારણે તમે સત્તા પર આવ્યા. પણ હું એવી ભૂલ નહિ કરું. (મતલબ કે, કટોકટી સ્થાપવી પડશે તો સ્થાપીશ પણ કટોકટી ઊઠાવી લેવાનો મોઢો બાવરો ત્યારે વિપક્ષો સત્તા પર આવે તેવી ભૂલનું પુનરાવર્તન નહિ થવા હઈ કે) એકવાસખી સડીમા બારતને લઈ જવા ઊતાવળા બનેલ શાહુવ ગાંધીના મનમાં ભારતના રાજ્યની રૂપી જન્મકુંડળી રખી રહી છે, તેનો અંદાજ પણ માધવે રલો છે

ભારતના રાજ્યના બહારતા જતા સ્વરૂપ વિષે સમજતા રહેવું જરૂરી છે. કારણ કે ત્યારે આપણે આઝાદ થયાં ત્યારે આપણે વિધાયક રાજ્ય (પોઝિટિવ સ્ટેટ)ની વિભાવના પર ખધો મદાર પાડેલો. ભારતનું રાજ્ય માત્ર કાયદો-વ્યવસ્થા જાળવીને સત્તાપ પામી બેસી રહેનારું નહિ પણ સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન ધરાવતું 'સાચું' બનશે, માટે બસે એની સત્તામાં વધારો થતો, એવા, રાજ્યના ફેબ્રિકન સમાજવાદી ખાલથી દેશવાદને આપણે બાલેલા, પણ એ રાજ્યના આલો-સંચાલો કેવા હશે, કયાંથી આવશે, કયા રાજકીય સંસ્કારથી સંસ્કારાયેલા હશે, એમનાં સામાજિક-આર્થિક મૂળમાં કઈ જમીનમાંથી પોષણ મેળવતા હશે, એ વિષે ઝાઝી વિચાર આપણા ત્યાગના ચિંતકોએ (ગાંધી, રાય સિવાય !) કયો કોષ એવું લાગતું નથી પુખ્તવય મતાધિકાર પર આધારિત ચૂંટણીઓ દ્વારા આ બધું ઠીકઠીક થઈ રહેશે અને સમુસૂતરું પાર પડશે, એવું કદાચ ભોળા ભાવે તેમણે ત્યારે અને પાછળથી આપણા રાજ્યસાત્ત્વોએ પણ માની લીધું, પરિણામ આપણી સમક્ષ છે. કટોકટીએ આપણી આંખ છાયાડી છે, કટોકટી પછીનાં દસ વર્ષોએ તો આખોને વિસ્ફારિત કરી

કટોકટી-ઘટનાનું પોસ્ટ મોર્ટમ કરતાં રહેવું ઝેરલા માટે વ જરૂરી છે કે એના કારણે વ્યાપક સામાજિક પ્રક્રિયાઓની આપણી સમજણ - વધુ મુલ્યલક્ષી બને; કંઈક સૂઝ, વિવેક અને ચાણુપણ આપણામાં આવી સમજણ ત્રેરે, જેની આજના વર્તનલક્ષી, વચાલવાદી (પોઝિટિવિસ્ટિક) યુગમાં તાલી જરૂર છે. આપણા નવા રાજકીય શાસકો રાજકારણને સંચાલન કળા (મેનેજમેન્ટ) તરીકે બધું નિહાળે છે ત્યારે આપણું મૂલ્યમિત્રુખ અર્થઘટન વિશેષ જરૂરી બને, પ્રસ્તુત બની રહે છે. આપણા રાજકીય મેનેજરો રાજકીય પ્રખો, ને આખરે તો માનવીય પ્રખો છે, તેને ટેકનો-મેનેજરિયલ હાઈબ્રિન્ડથી ભેતા કોષ તેવા સમવર્માં કટોકટીનું આપણું મુશ્કેલી અર્થઘટન બ્યાર મકરવનું બની રહે એ, દેખીતું-છે.

મુજબત રીતે બેઠકે તો કટોકટીએ બે પરસ્પર વિરોધી કાવ. ધરાવતાં બેઠકાભાઈઓને જન્મ આપ્યો છે સંસ્કારતંત્ર અને લય કટોકટી પછીનાં દસ વર્ષ અને હવે પછીનો કદાચ એક-દોઢ હાથકો, કાતતયા આ બે વચ્ચેની કમકમરોના રહેશે એવું લાગે છે. કટોકટીએ સ્વાતંત્ર્યના નવા મૂલ્ય અને સમજ સોને આપ્યા; છેલ્લાં દસ વર્ષમાં સ્વાતંત્ર્યના આ મૂલ્ય અને સમજને વાચા આપતી, ઝુખરિત કરતી અનેકવિધ માસરસ મુલમીટ્ટસ એની સચોટ, રજની કોઠારીના સખોમાં બીંતકાસિક અભિવ્યક્તિ છે. તો એ જ કટોકટીએ લખના વ્યવસ્થિત શાસ, કળા અને બીચિય (લિટરેચર) પણ વિકસાવ્યા છે. નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને હણુનરા જ નહિ, દમન અને જુલમના હાથવગા હચિયારો જેવા અનેક 'કાળા' કાવદાઓથી સુસજ્જ બનેલ બાજનું, 'ભારતીય રાજ્ય'; કટોકટીના રાજ્ય કરતાં કવાય વધુ લય અને આલકરું મુતિમંત સ્વરૂપ બંધુ

* ભારતીય રાજ્યના બહારતા જતા સ્વરૂપની ચર્ચા કરી કોઈ વાર, આ લેખમાં કટોકટી અને તેની અસરો પૂરતી ચર્ચા સીમિત રાખવાનો છાલો છે. - લે.

કે રાજની કોઠારીના ચઢોમાં, “આને ભડાર, ઉત્તર પ્રદેશ અથવા બાંધ પ્રદેશમાં ને કંઈ થઈ હું” છે, તેની સાથે કોઠાકડી દરમિયાન આચરવામાં આવેલી દમનની માત્રાની તમે સરખાવણી જ કરી શકો તેમ નથી.” આને બહેર નહિ કરાયેલ કોઠાકડી ચાલી રહી છે, કારણ કોઠાકડી બહેર ક્યાં સવાય જ રાજ્યે કોઠાકડી કરતાં પણ વધુ દમનકારી સત્તાઓ હસ્તગત કરી છે. બીજું, ૧૯૭૫ની જેમ કોઠાકડી બહેર કરવાની જરૂર પણ નથી. ૧૯૭૫ એ વખતે વિપક્ષે અને જયપ્રકાશ નારાયણે જે રાજકોશ-નેતિક પકાર ફેંક્યો હતો તે ક્રાંતિ ક્રાંતિ. આને રાજ્યના યાસને સામે છે સ્થાપિત અવસ્થા સામે સ્વાતંત્ર્યની આ માફકસરકાર મુવમેન્ટ્સ નો મુખ્ય પકાર છે, જેનું સ્વરૂપ વિદેશિત છે. આમ વિદેશિત પકારનો જવાબ આજે રાજ્ય ‘વિદેશિત કોઠાકડી’ દ્વારા (જ્યાં જેવી સ્થિતિ, તે અનુસાર જુલમી, દમનકારી કાયદાઓથી સજ્જ થઈને વિદેશીઓ-અત્યેશવાદીઓને દબાવી દેવાનો, મર્યાદા કરવાનો પ્રયોગ) આપી રહ્યું છે.

કોઠાકડીએ કેટલાંક સત્યોનો ને સાક્ષાત્કાર આપ્યો, તેમાં સૌથી પ્રથમ આવે સ્વાતંત્ર્યની જરૂર. રૂઢિવાદથી માંડીવાદમાં માનનારા સૌ કોઈ માટે સ્વાતંત્ર્યએ પહેલી જરૂરિયાત છે, એની પ્રતીતિ કોઠાકડીએ કરાવી. સ્વાતંત્ર્ય એ કોઈ મુશ્કેલી, મિલકત ધરાવનારા કે ભલેલાસલેલ લોકોની જરૂરિયાત કે મોજશીખની માગત નથી, પણ અદનામાં અદનો માનવી, કૂટપાથ પર ખેસી ભીખ માંગી પેટ ભરનાર પ્રજાને સ્વાતંત્ર્યનો ખપ છે, એનો સાક્ષાત્કાર કોઠાકડીએ કરાવ્યો. કુટુંબનિયોજન કાર્યક્રમના અતિરેકો, યુ’પીપીટીઓનું છુલકછર દ્વારા નિકેલન, મિસા વગેરે કાયદાઓનો વ્યાક્રત સ્વાતંત્ર્ય કચડી નાખવામાં ઉપયોગ, પોલીસ કનેક્ટીવિટીમાં રહેલ મુલ્યના બનાવો—આ બધાંએ વ્યક્તિ-માનના ગૌરવ અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાની જરૂર પ્રત્યે કોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આજની ઘણી માસરકાર

મુવમેન્ટ્સ, વિશેષતા: સિવિલ સિલ્વિડીઝ મુવમેન્ટ્સ મુખ્ય પ્રેરક બળ સ્વાતંત્ર્ય માટેની આ નવી વિભાવનાના વ્યાપકપણે સ્વીકારમાં રહેલ છે. રાજકીય વિચારસરણીમાં અન્ય પ્રમે તે મનભેદો હોય, નાગરિક સ્વાતંત્ર્યો તો કોઈ પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિની પૂર્વસરત છે, એવી સમાનતા કોઠાકડીએ પ્રગટાવી, એટલું જરૂર કહી શકાય.

બીજું, વિશાલ (પોલિટિક) રાજ્ય વિસ્તૃત પ્રમનિરસન કોઠાકડીએ આપાદ કરાવ્યું. આપણા જેવા પછાત દેશમાં સમાજના સામાજિક-આર્થિક ક્ષણતરમાં રાજ્યની વિસ્તૃત અને વ્યાપક ભૂમિકા અને એટલે સરકારના હાથમાં વિશાળ સત્તાઓ હોવી જોઈએ, એમ માનનારાઓને કોઠાકડીએ મોટા આંચકો આપ્યો, એમ કહેવું જોઈએ, રાજ્ય જેવી અધર્મતા પર વધુ પડતો વિશ્વાસ રાખવાના જે માફા ફળ આવે તેનો અનુભવ કોઠાકડીએ કરાવ્યો. રાજ્ય આખરે તો સરકાર—બને તે પણ અમુક રાજકીય પક્ષની અને અમુક સ્થાપિત હિતોની રજેવાળી કરનાર અથવા તો પોતાનું ‘ઉદ્દેશ્ય’ કરનાર લોકોની બનેલ એક સત્તા—જેના પર નાગરિકોની સતત ચોપ રહેવી જ જોઈએ. રાજ્ય અને સરકાર ને કંઈ કરતી હોય, તે પ્રત્યે ય કાદિષ્ટ રાખવી જોઈએ, એના ઇરાદા અને પરિણામે વિષે સતત પ્રવેશ થવી જોઈએ, એનું જ્ઞાન પણ કોઠાકડીએ કરાવ્યું.

કોઠાકડી અને ત્યાર પછીના બનાવોએ કારતકના મધ્યમ વર્ગને એવી રીતે વિભાજિત કર્યો છે, કે તેનો એક વિભાગ કોઠાકડી પૂર્વે અને દરમિયાન “અસ્થિરતા અને અરાજકતાનાં પરિણામો” સામે રાજ્યની અમાધિત સત્તાને બેરહાસ હિમાયતી બન્યો છે દલિતો, કચડાયેલાં જોની સ્વાતંત્ર્ય ઝખટી યજ્ઞવળો, વધુ બહેતર જીવનની ખાતરી માંગતી, વધુ સારા વેતન અને કામગીરી પરિસ્થિતિઓની ખાતરી માંગતી,

નાત્રિક સેવાઓમાં, વધુ ન્યાયી હિસ્સો મેળવી
 એવી વિવિધ ચળવળોથી બચીને થયેલ મધ્યમ,
 સ્વચ્છ મધ્યમ વર્તે. આ વિભાગ રાજ્ય વધુ
 સત્તાઓ હસ્તગત કરે, એનો હિમાયતી બન્યો છે.
 પંજાબની કટોકટી બાદ દિલ્લી એકતા અને
 સલામતીને મામે રાજ્યની વિશાળ અને દબનકારી
 સત્તામાં ભેરદાર વધારો કરવાના પગલાંને આ
 વર્ગે ઠીક ઠીક સમર્થન આપ્યું છે. ઉદ્યોગપતિઓ,
 મેનેજરો, ઉચ્ચ, મધ્યમ ધનિક વર્ગો, બ્રહ્મચર્ય
 કોલર પ્રચારકો અને દુકાનદારો અને પંજાબ-
 સમસ્યા બાદ નવોગિત 'હિન્દુ રાષ્ટ્રવાદીઓ'—આ
 યો અગ્રણી રાજ્યની વિસ્તૃત, વ્યાપક
 સત્તાના વિરોધી હતા, અને 'યથેચ્છવાદ'
 (લેએફર)માં માનનારા હતા, તે હવે રાજ્યની જરૂર
 પડે દબનકારી સત્તાના હિમાયતીઓ બન્યા છે.
 તે ખીજી બાજુ, અગ્રણી વિધાયક રાજ્યના
 હિમાયતીઓ, લિબરલ, ફેબિયન પર ખસવાળા બન્યા
 આર્થિક સામાજિક ક્ષણે મારે રાજ્યની વધુ
 સત્તાના હિમાયતી હતા, તે કટોકટીના અનુભવે
 પછી રાજ્યની વધતી સત્તાઓ પ્રત્યે માત્ર સાચું જ
 નહિ, તેના વિરોધી બન્યા છે. રાજ્ય પોતાની
 સત્તાને ઉપયોગ સ્વાતંત્ર્યના નવોન્મેષ સમી વિવિધ
 ચળવળોને કચડી નાખવામાં કરવું થયું હોવાથી,
 રાજ્યની સત્તા પ્રત્યે યાદગીરી નબરે જોવાની,
 રાજ્યની શક્તિ પર લોક શક્તિ અથવા નાત્રિક-
 શક્તિ ચોપ રાખે, એની ભેરદાર હિમાયત કરતા થયા
 છે પરિણામે, ભારતીય સમાજનાં તમામ ખાસાઓ—
 રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ, સંસ્કૃત-
 ભહેર લોકમત ધરતર અને આલિંગ્યકિતની સંસ્થાઓ
 દરેક સમુદાયનું જાણે હિંદુવીકરણ થયું છે. શિષ્ય,
 અખબારો, છુદ્ધિઓ, બધે 'આપણે 'તરી'
 અને 'વિરોધી' એમ : બે વિભાગોમાં વિભાજન
 થયેલું એક શરૂઆતે છીએ. કટોકટી દરમિયાન તે
 આપું કુવીકરણ, બિલકુલ અપટ ઘટું, સમાજના
 દરેક સેતમાં 'ભહેર નાંક કરાયેલ આંતરવિષય'
 નવી રચિત, કટોકટી, દરમિયાન આપું નહેલી.

આજે કટોકટીનાં દસ વર્ષ પછી પંચ સ્વાતંત્ર્ય
 અને બધ વચ્ચે પાયાના આંતરવિરોધને કારણે
 આપું કુવીકરણ થાયું રહ્યું છે, કદાચ વધુ તીવ્ર
 અને વધુ સંકુલ, સૂક્ષ્મ બન્યું છે. ભારતનાં
 સરહદી રાજ્યો—જમ્મુ-કાશ્મીર, પંજાબ, આંધ્ર મ,
 અણ્ણિયુર, મિઝોરામ, નાગાલેન્ડ વગેરેની 'સ્વાયત્તા'
 અને 'અસ્થિતા'ની ચળવળોને 'રાષ્ટ્રીય એકતા'
 અને અખ ડાટતાને 'અતરો', 'ભારતીય રાજ્ય
 સામે 'અતરો' ગણીને ચાલવાનું 'માનસ
 વધતા રાજ્યવાદ (સ્ટેટીઝમ) અને 'વિભાજનાદ
 (જમે તે સોજે વિભાજ કરે રાખે) સામે ઉદ્ભવતી
 અનેક પ્રકારની 'માસફેડસ મુન્નિ-દેજ'—તે
 સ્થાપિત હિતાને, પંકારેલી હોવાને કારણે તથા
 રાજ્ય કાલોન્ન્યવસ્થાને નામે સ્થાપિત. ઉત્તેને
 પડખે જીલ્લ રહેલું હોવાને કારણે, તેમના જ વિરોધ
 અને મતફેર (ડિફેરેન્સ)ને કચડી નાખતા અનેક
 કાળા કાયદાઓ અને પંજાબને કારણે—આપું કુવી-
 કરણ આજે થાયું રહ્યું છે, કદાચ વધુ તીવ્ર
 બનવું જશે.

કટોકટીએ માત્ર ભારતીય સમાજનું
 કુવીકરણ જ કહ્યું નથી, પણ કોણ, ક્યા, કેમ
 કિયું છે, એને પણ જણ કહ્યું છે. કટોકટી વખતે
 તમે કઈ બાજુ હતા, એવા સવાલ માત્ર કટોકટીનો
 વિરોધ કરનારાઓ મારે જ નહિ, યાસક પક્ષમાં
 વફાદારીની એક મહત્વની કસોટી તરીકે લાગુ
 પડાય છે. કટોકટીએ લલકાલા અમરનધીઓની
 કામગીરી અને અપ્રમાણિકતા ખુલ્લી પાડી છે,
 અને ઉખાડા આવે એવી ભાટાઇ કરનારા ભાટયા-
 રણોની એક નવી નરસ પેદા કરી છે.

આમ છતાં, લોકચાલી અને સમાજવાદના
 અન્યા હેઠળ નેમણે કટોકટી સ્થાપી અને નેમણે
 તેને સમર્થન આપ્યું—એ સોને કટોકટીએ આખા
 છતાં ક્યા છે. ૧૯૬૯ પછી કેમણે અપનાવેલી
 લોકરજની સીલી, અને ગરીબોના તારણકાર તરીકે
 ઇન્દિરા ગાંધીના દેખાડા કેટલા પોષક હતા, એ

બધું કટોકટીએ 'જુલુ' પાડ્યું છે, ગરીબોનાં
આસુના સોચન ખાતી સરકાર અને ગરીબોના
ઉદાર (૨૦ મુદ્દાના 'કાયદા'માં) માટે કટોકટીને
વાજાથી ઠેવતા કેંગીઓને ખરેખર તો ગરીબ
આમસ્મરૂદો પ્રત્યે કેસો પિછાર હતો, એ તો
કટોકટી દરમિયાન આચરવામાં આવેલા વિવિધ
અત્યાચારો સહી સિદ્ધિ થયું છે. વડાપ્રધાનના
નિવાસસ્થાન ૧. સફરજી રોડ બહાર સે કંડોની
હાખ્યામાં લાડુલી 'ગરીબો'ને રોજ લાવવા, તેની
પરેડ કરાવવી, હારતોરાનો સ્વીકાર કરવો, 'ફેટા
પડાવવા, એમાં જ 'ગરીબો દાર'ની ઇતિહાસી યર્ષ
જતી. ખીછાખાજી, ફિસ્કીને સુંદર બનાવવામાં
આખને ખુચતી કુપકપટીઓ પર છુલોછર ફેરવવા,
મગર, માંખી, ઉદર જેમ વધતા ગરીબોનું
ફરજિવાત વધીકરણ કળુ, (લઘુમતી-મુસ્લિમો-
મહુમતી કરતાં પણ વધુ વધતી વધારો કરે છે,
માટે તેમને કુટુંબ નિયોજનની વિશેષ જરૂર છે (1)
એવો પ્રચાર) 'ટુંકમાં, અઘણ ગરીબ, ગમાર,
ધોલકામાં રહેતાં 'જાંતુઓ' ખીછા કથી કાપા
સમર્થતા નથી, માટે દડાથી જ તેમને સીધા
કરી કટોકટીના શાસનથી એ હવે અસહી સ્વરૂપ.
ગરીબો અને લઘુમતીઓ વિષે એ વખતે આવું
ઈન્ટેલિજન્ટ હવે. આજે તો એ આવરણ પણ આવ્યું
ગયું છે

'ગરીબી નાબૂદી'ની તો વાત જ રાષ્ટ્રવ પ્રાધીને
મુખેથી નીકળતી નથી. જાહેર કરે કે 'કરોડો કુટુંબો
ગરીબી રેખાની ઉપર આવી ગયા છે, હવે બાકીના
કલબાર વર્ગમાં કેઈ ગરીબ રહેશે જ નહિ, કારણ
કે અમારા કેમ્યુનિસ્ટોએ કાવિય આપ્યું છે'

કટોકટી અને ત્યારબાદ કારતકમાં જે લોક-
રક્ષકવાદ વિહર્યો છે, તે સહેતુક અને ઇરાદા-
પૂર્વકનો છે સુતો અને વચનોવાળા એક આજ્ઞાત
જિભો કરવો, જિમિલ પાલુમંડળ ખૂં
કાયું અને, ચૂંટણીટાજી મત-બેઠકોનો કાલ
સાટગર : ૧૯૮૫]

લણી લેવો. દરેક વખતે અપેક્ષાઓનું 'ધોડાપુર
છીલું' કરવું અને 'અમે જ આ અપેક્ષાઓ સ તોપો
ચકીએ તેમ છીએ,' એવો જોરદાર પ્રચાર મારો-ચલા-
વવો. એ માટે ચિસ્તની જરૂર છે, કાક કાપકાઓની
જરૂર છે, વચ્ચે આવનારાઓને અટકાયતમાં લેવાની
જરૂર છે, અખખાસોની બોલતી બધ કરવાની જરૂર
છે લોકોએ મેન્ડેટ આપ્યો છે, આ બધુ કરવાનો,
તમે વિરોધ કરનારા કોણ ?' (૪૫ ટકા મતદારોએ
ચેતાને મત આપ્યો છે, એવું બૂલીને વિરોધ પછો
પણ જાણે બચાવો બની ગયા છે) આ માનસ
ત્યારે પણ હતું, જે આજે નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતું
બધ છે

અવ્યવસ્થા, અરાજકતા, અધાધૂધીને કર
અને હવે રાષ્ટ્રીય એકતાને ખતરો. 'રાજ્ય' આત-
રિક અને બાહ્ય દુશ્મનોથી ઘેરાયેલું છે,' માટે
સ્થિરતા, વ્યવસ્થા, સલામતી અને એકતાનું રક્ષણ
કરી શકે એવા શાસનની જરૂર પર કાર, એ
શાસકોની ભણીતી દલીલો છે જનતા શાસનના
દોઢ વર્ષે જિલ્લાના આ મુદ્દાને જાણે સમર્થન પુરુ
પાડ્યું. 'એટલે જ ૧૯૮૦માં 'કામ કરે તે સરકારને
ચૂંટો,' સુત સફળ થયું. ૫૭૭ની સમસ્થાને એવી
રીતે વકરવા દેવામાં આવી (વચ્ચે બેએક વખત
સમાધાન હાથેય તમા હવે) અને એક વાર તો માત્ર
સંસદમાં જાહેરાત થવાની જ પાકી હતી), જેથી
૧૯૮૪ના અતે 'રાષ્ટ્રીય એકતાને ખતરો, કાર-
તીવ રાજ્યને ખતરો' સુત લોકોમાં ઠમી ગયું
ઇન્દિરાજીની કરપીણ હત્યાને જ ઝિની મોટામાં
મોટી લાગણી તરીકે યદાવતઈ ?

સ્વાતંત્ર્ય અને કાચ વચ્ચે જિભા ઘથેલ આતર-
વિરોધના ઉલ્લામાં ડલ્લી આજ્ઞાવાકત તે આતંકવાદ,
નાતરિકાના જૂથોનો રાજ્ય પાસે ચેતાનુ ધાડું
કરાવવા માટે આતંકવાદી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ,
તેમજ રાજ્યના નાતરિકાના જૂથો સામે આતંક-
વાદનો ઉપયોગ કટોકટી દરમિયાન રાજ્ય-આતંક

નામરિત સેવાઓમાં, વધુ ન્યાયી હિસ્સો માંગતી
 એવી વિવિધ યજ્ઞવળોથી ભયભીત થયેલ મધ્યમ,
 ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગને આ વિભાગ રાજ્ય વધુ
 સત્તાઓ હસ્તગત કરે, એનો હિમાયતી બન્યો છે,
 પંબળની કોટકટી બાદ દિશની એકતા અને
 સલામતી'ને નામે રાજ્યની વિશાળ અને દમનકારી
 સત્તામાં ભેરદાર વધારો કરવાના પ્રયત્નને આ
 વર્ગે ઠીક ઠીક સમર્થન આપ્યું છે. ઉલ્લેખપતિઓ,
 મેનેજરો, ઉચ્ચ, મધ્યમ ધનિક વર્ગો, પ્લાઈટ
 કાલર પ્રમારદારો અને દુકાનદારો અને પંબળ-
 સમસ્યા બાદ નવેમ્બરે 'હિન્દુ રાષ્ટ્રવાદીઓ'—આ
 સૌ બચાઉ રાજ્યની વિસ્તૃત, બ્યાયક
 સત્તાના વિરોધી હતા, અને 'યથેચ્છવાદ'
 (એકેફર)માં માનનારા હતા, તે હવે રાજ્યની જરૂર
 પડ્યે દમનકારી સત્તાના હિમાયતીઓ બન્યા છે.
 તેા ખીજી બાજુ, બચાઉ વિધાયક રાજ્યના
 હિમાયતીઓ, સિબરસ, ફેબિયન પર પરાવાજો બેઠો
 આર્થિક સામાજિક ફેલાતર માટે રાજ્યની વધુ
 સત્તાના હિમાયતી હતા, તે કોટકટીના અનુભવે
 પછી રાજ્યની વધતી સત્તાઓ પ્રત્યે માત્ર સાચક જ
 નહિ, તેના વિરોધી બન્યા છે. રાજ્ય પોતાની
 સત્તાને ઉપયોગ સ્વાતંત્ર્યના નવોન્મેષ સમી વિવિધ
 યજ્ઞવળોને કચડી નાખવામાં કરતું થયું હોવાથી,
 રાજ્યની સત્તા પ્રત્યે શકાની નજરે એવાની,
 રાજ્યની શક્તિ પર લોક શક્તિ અથવા નાગરિક-
 શક્તિ ચોપ રાખે, એની ભેરદાર હિમાયત કરતા થયા
 છે પરિણામે, ભારતીય સમાજના તમામ પાસાઓ—
 રાજ્યકારણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ, સંસ્કૃતિ-
 ભક્ષેર લોકમત ધક્કર અને આશ્ચર્યક્રિની સંસ્થાઓ
 દરેક સમુદાયનું બળે હિંદુવીકરણ થયું છે. શિક્ષણ,
 અખવારો, - છલિજીવીઓ, બધે આપણે 'તરફી'
 અને 'વિરોધી' એમ બે વિભાગોમાં વિભાજન
 થયેલું ભેદ શક્ય છે. કોટકટી દરમિયાન તે
 આપુ કુવીકરણ, બિલકુલ સ્પષ્ટ ઉપ, સમાજના
 દરેક ક્ષેત્રમાં 'જહેર નાહ કરાયેલ આતરવિષક'
 એવી સ્થિતિ કોટકટી અગિયાર માસ કહેલી

આને કોટકટીનાં દસ વર્ષ પછી પણ સ્વાતંત્ર્ય
 અને ભય વચ્ચે પાયાના આતરવિરોધને કારણે
 આપુ કુવીકરણ ચાલુ રહ્યું છે, કદાચ વધુ તીવ્ર
 અને વધુ સંકુલ, સૂક્ષ્મ બન્યું છે. ભારતના
 સરકારી રાજ્યો—જમ્મુ કાશ્મીર, પંજાબ, આંધ્ર મ,
 અણ્ણિપુર, મિઝોરામ, નાગાલેન્ડ વગેરેની સ્વાયત્તા
 અને 'અસ્થિતા'ની યજ્ઞવળોને 'રાષ્ટ્રીય એકતા'
 અને અખ હકતવાને ખતરો, 'ભારતીય રાજ્ય
 સામે ખતરો' ત્રણીને ચાલવાનું માનસ
 વધતા રાજ્યવાદ (સ્ટેટીઝમ) અને વિકાસવાદ
 (એમે તે ભોમે વિકાસ કરે રાખે) સામે ઉદ્ભવતી
 અનેક પ્રકારની માસફૂલ યુગ્મ-દ્વંદ્વ, તે
 સ્થાપિત હિતાને પડકારતી હોવાને કારણે તથા
 રાજ્ય કાયદો વ્યવસ્થાને નામે સ્થાપિત હિતાને
 પડ્યે જીજ્ઞસુ રહેલુ હોવાને કારણે, તેમના જ વિરોધ
 અને મલકે (કોન્સેન્ટ)ને કચડી નાખતા અનેક
 કાળા કાયદાઓ અને પ્રયત્નોને કારણે—આપુ કુવી-
 કરણ આને ચાલુ રહ્યું છે, કદાચ વધુ તીવ્ર
 બનતું જશે

કોટકટીએ માત્ર ભારતીય સમાજનું
 કુવીકરણ જ ક્યું નથી, પણ કાણુ, ક્યા, કેમ
 જીજ્ઞસુ છે, એને પણ હવે ક્યું છે. કોટકટી વખતે
 તમે કઈ બાજુ હતા, એવા સવાલ માત્ર કોટકટીનો
 વિરોધ કરનારાઓ માટે જ નહિ, ચાલક પક્ષમાં
 વફાદારીની એક મહત્વની કસોટી તરીકે સાચું
 પડાય છે. કોટકટીએ ભલભલા ચમરખાંધીઓની
 કાયરતા અને અપ્રમાણિકતા ખુલ્લી પાડી છે,
 અને ઉપકા આવે એવી ભાટાઇ કરનારા ભાંડયા-
 રજોની એક નવી નસલ પેદા કરી છે.

આમ છતાં, લોકશાહી અને સમાજવાદના
 અંચળા હેઠળ જેમણે કોટકટી સ્થાપી અને જેમણે
 તેને સમર્થન આપ્યું—એ સૌને કોટકટીએ આગાહ
 હતા, ક્યા છે. ૧૯૬૬ પછી કોયે અપનાવેલી
 લોકરજની રીલી, અને ગરીબોના તારણકાર તરીકે
 પ્રતિજ્ઞા માંધીના દેખાડા કેટલા પોષક, હતા, એ

મધુ કટોકટીએ 'ખુલ્લું' પાસથું છે, ત્રીભોનાં આંધુનાં સોત્રન ખાતી સરકાર બને ત્રીભોના ઉદાર (૨૦ મુદ્દાના કાર્યક્રમ) માટે કટોકટીને વાજબી રેવવા કોંગ્રેસને ખરેખર તો ત્રીભ આમુસમ્યો પ્રત્યે કેટલો પિઠ્ઠાર હતો, એ તો કટોકટી દરમિયાન આચરવામાં આવેલા વિવિધ જાતના યોગ્ય યોગ્ય સિદ્ધિ થયું છે. વડાપ્રધાનના નિવાસસ્થાન ૧. સફરજન રોડ બહાર સે કટોકટી સંજ્ઞામાં જાડૂતી 'ત્રીભો'ને રોજ લાવવા, તેની પરેડ કરાવવી, હારતોરાનો સ્વીકાર કરવો, ફોટા પકાવવા, એમાં જ 'ત્રીભો' દ્વારાની ઇતિશી થઈ હતી. બીજાબાજુ, દિલ્હીને સુંદર બનાવવામાં જાખને ખુચતી બુપકપટીઆ પર છુલોડોડર ફેરવવા, મગર, માખી, ઉંદર જેમ વધતા ત્રીભોનું ફેરજિયાત વ 'ખીલરજી' કમ્પુ, (લઘુમતી-મુસિમો-મહુમતી કમ્પા પલ્લુ વધુ વેચતી વધારો કરે છે, માટે તેમને કુટ્ટ બ નિયોજનની વિરોધ જરૂર છે (1) એવો પ્રચાર) દુઃકમા, બજાજી ત્રીભ, ગમાર, ચેલકામાં રહેતાં 'જ'પુઓ' બીજી કથી બાપા સમજતાં નથી, માટે દડાથી જ તેમને સીધા કસો કટોકટીના શાસકોનું એ હતું બસલે સ્વરૂપ. ત્રીભો, અને લઘુમતીઓ - વિષે એ વખતે આપું દિલ્હિનું હતું. આને તો એ આવરણ પલ્લુ આપું મધુ છે.

'ત્રીભી નાબૂદી'ની તો વાત જ રાષ્ટ્રવ ગ્રાધીને ખુબેથી નીકળતી નથી. જાહેર કરે કે 'કરોડો કુટ્ટ બેજ ત્રીભી રેખાની ઉપર આવી ગયા છે, હવે બાકીના કસગાર વર્ગમાં કોઈ ત્રીભ રહેશે જ નહિ, કારણ કે અમારા કોમ્યુનિસ્ટોએ બાંધબ આપ્યું છે.'

કટોકટી અને ત્યારબાદ બારતમાં એ લોક-રજેકવાલ વિઠરજો છે, તે સહેલુક અને ઇરાકા-પૂર્વેનો છે. સુત્રો અને વચનોથી એક આભાસ જોવા કરવો, જીમિલ વાપુમંડળ ખુલ્લું કરવું અને ચૂટણીટાણે મત-બેઠકોનો ફાલ સાટેખર : ૧૯૮૫]

લણી લેવો. દરેક વખતે અપેક્ષાઓનું ઘોડાપુર જીલું કરવું અને 'અમે જ આ અપેક્ષાઓ સ તોષો ચકોએ તેમ જીએ,' એવો જોરદાર પ્રચાર મારો-ચલાવવો. એ માટે ચિસ્તની જરૂર છે, કડક કાપકામોની જરૂર છે, વચ્ચે આવનારાઓને અટકાયતમાં લેવાની જરૂર છે, અખબારોની બોલતી બધ કરવાની જરૂર છે લોકોએ મેનડેટ આપ્યો છે, આ બધુ કરવાનો, તમે વિરોધ કરનારા કોણ ?' (૪૫ ટકા મતદારોએ પેતાને મત આપ્યો છે, એવું જાણીને વિરોધ પડ્યો પણ જાણે બિચારા બની ગયા છે) આ માનસ ત્યારે પલ્લુ હતું, જે આને નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતું બચ છે

અબવસ્થા, અરાજકતા, અ'માધુ ધીનો' આ અને હવે રાષ્ટ્રીય એકતાને ખતરો. 'રાજ્ય' આતરિક અને બાહ્ય કુશમનોથી ઘેરાયેલું છે,' માટે સ્થિરતા, બવવસ્થા, સલામતી અને એકતાનું રક્ષણ કરી શકે એવા - શાસનની જરૂર પર કાર, એ શાસકોની બાણીટી દલીલો છે જનતા શાસનના દેહ વર્ષે ઉલ્લેખના આ મુદ્દાને જાણે સમર્થન પૂરું પાસથું - એટલે જ ૧૯૮૦માં 'કામ કરે તે સરકારને ચૂડો,' સુત્ર સફળ થયું. પબ્લમની સમસ્યાને એવી રીતે વકરવા દેવામાં આવી (વચ્ચે એએક વખત સમાધાન હાથવે તર્કો હતું અને એક વાર તો માત્ર સંસદમાં જાહેરાત થવાની જ બાકી હતી), જેથી ૧૯૮૩ના અ તે 'રાષ્ટ્રીય એકતાને ખતરો, કારતીવ રાજ્યને ખતરો' સુત્ર લોકોમાં દસી ગયું, ઇન્દિરાજીની કરપીણ હત્યાને જ એની મોટામાં મોટી સાબિતી તરીકે ઘડાવાઈ.

સ્વાતંત્ર્ય અને ભવ વચ્ચે જોવા થયેલ આંતર-વિરોધનાં ઉલ્લાસો બસલી બાંધ-બાંધ તે આતંકવાદ. નાતરિકનાં જૂથોનો રાજ્ય પાસે પોતાનું ધાણું કરાવવા માટે આતંકવાદી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ, તેમજ રાજ્યનો નાતરિકનાં જૂથો સામે આતંકવાદનો ઉપયોગ. કટોકટી દરમિયાન રાજ્ય-આતંક-

વાડ (સ્ટેટ ટરિઝમ)ની પદ્ધતિઓનો વ્યવસ્થિત મોટા પાયા પર અમલ થયો; તે દરમિયાન રાજ્ય-આત્મ-કવાદનો પ્રતિકાર, એકંદરે ગિન-આત્મકવાદી રીતે-ચાત સત્યાગ્રહો દ્વારા થયો, પણ ત્યારે જ આત્મકવાદી પદ્ધતિઓના રાજ્ય સામે ઉપયોગ કરવાનું માનસ ઘડાવા લાગ્યું. રેલવેના પાટા ઉખેડવા, કાર્જી નેમાઈન્ટનો ઉપયોગ કરવાનું "કાપતુ" વગેરે એના દાખલા છે. પણ ૧૯૮૦ નાક કટોકટી બહાર ક્યાં સિવાય અનેક દમનકારી કાયદાઓ દ્વારા રાજ્ય-આત્મકવાદને સંસ્થીકૃત અને વાજબી ઠેરવવાનું ને મોટા પાયે શક થયું, તેનો પ્રયુક્ત નાગરિકોના જૂથોએ આત્મકવાદી પદ્ધતિઓથી આપવો શક કર્યો. પબ્લિક-હરિયાણા, આલમ-નામલેન્ક-મિઝોરમ-ત્રિપુરા, જમ્મુ-કાશ્મીર, કંપ્યુ-પ્રદેશ, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ અને આંધ્રપ્રદેશ આ બધા રાજ્યો રાજ્ય-આત્મકવાદની વિવિધ પ્રયોગ-શાળાઓની ઝરજ સારે છે.

ગુજરાતે રાજ્ય-આત્મકવાદનો વિચિષ્ટ અનુભવ હમણા જ કર્યો દમનકારી કાયદાઓના અમલથી આત્મકવાદ કાયવા કરતાં રાજ્યના સ્વાયત્ત-પોલીસને ઉપયોગ સીમેસીધા લોકોમાં આત્મક દેલાવવા માટે કરવામાં આવ્યો. અમદાવાદના અમુક વિસ્તારો (આક્રિયાન્યપુર, નારણપુર, ગોમતીપુર-સરસ્વત-અસારવા વગેરે)માં તેમજ અમુક ચાતિજૂથો (સવલે-પરેલી)ને અવળીત કરવા પોલીસદળોને-સુનંદો ઉપયોગ આ આત્મક-વાદની આડી ખાય છે. પોલીસ-અલ્લામોને વાંચા આપનારા અખબારો, તેમના ફોટોગ્રાફો-પત્રકારોને આત્મકિત કરવા તેમના પર અતિવ્રત કુચલા કરવામાં આવ્યા. ચાતિ-ચાતિ તેમજ કોમ-કોમ વચ્ચે તેમનસ્ય ક ભક્ષાવી સામાજિક હિંસાને પ્રોત્સાહન અપાયું, નેથી નાગરિકો વચ્ચેની આવી હિંસાને કપાવી દેવા રાજ્યની પ્રતિહિંસાને વાજબી ઠેરવી ચકામ. નાગરિકોની વિરોધ ચળવળોના સામનો આત્મકવાદી પ્રતિ-હિંસાથી કરવા-માટે એ

ચળવળોને ચાતિસધર્ અને કોમી હિંસાના પાટ ચકાવી દેવાની નથી કરામત સુજરાતના ચાસકોએ શોધી કાઢી. તેનો અમલ કર્યો. અને છેલ્લે લોકશા-હીની ખુલ્લી ચાસન પ્રથામાં પોલીસનો આત્મકના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનીય મર્યાદા હેપ છે, તેથી અન્ય મોટા નગરોના અધારી, આલમના જાડૂલી મારાઓને ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમની મારફતે છૂટી પણ વ્યવસ્થિત-વેવકિત હિંસા ચાલુ રાખીને આત્મક દેલાવવાનો અદ્યુત પ્રયોગ સુજરાતે ભોયો.

બન્ને પ્રકારનો આત્મકવાદ-રાજ્યનો નાગરિકો સામેનો અને નાગરિકોના રાજ્ય સામેનો-એ કાય-દાના ચાસનની નિષ્ફળતામાંથી, પ્રગટે છે. નાગરિકોનો રાજ્ય સામેનો આત્મકવાદ એ એમ કાયદાનો ચાસનની નિષ્ફળતા છે, કારણ કાયદાથી પોતાની વાત સંભળાવી નથી, બહેનુ-મોનકુ, છુટું રાજ્ય બલે કશું જ સાભળતું નથી. ત્યારે તેનું ધ્યાન બેચવા નાગરિકો આત્મકના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે, પણ કાયદાના ચાસનની વિરોધ નિષ્ફળતા તો રાજ્યનો આત્મકવાદ સૂચવે છે, કારણ રાજ્ય પોતે કાયદાનું સર્જક અને તે અનુસાર વર્તનાર સંસ્થા છે ને સભ્ય પોતે જ ધકેલ કાયદાને આંતરીને ખુદન-ખુલ્લા નગ્ન પળતો નાગરિકોને અવળીત કરવા ઉપયોગ કરે, તો એ પછી 'રાજ્ય' મટી જાય છે અને કાફ અથવા માફિયા ટોળી બની જાય છે. ખીલું, બન્ને પ્રકારના આત્મકવાદ-હિંસાની એક નવી કથમર આપણા દેશમાં વિકસી રહી છે, તેનું સૂચન કરે છે. હિંસાની દરેક અભિવ્યક્તિ આખરે તો સમાજને બાંધનાર સંહિષ્ણુતા અને સપાદિતાને અભાવ સૂચવે છે. બન્ને પ્રકારના આત્મકવાદ સારિતના પ્રલટાતા રાજકીય કુસંસ્કારની આડી ખાય છે. આ કુસંસ્કાર ને આચળ વધે અને દેલાવ તો છેવટે લોકશાહી અને ઉદારવાદ પર ભારે ધોસ આવવાની અને સત્યાધિકારવાદ તેમજ ક્રાંતિમર્મા દાર ખુલ્લા

ધવાતાં.

કોટાકાંડીએ દેશમાં 'ચેન કેન પ્રકારેલું સત્તા ટકી રહે' (સર્વોદયલ ઈન ખાવર એટ ઝેની કોસ્ટ) ના રાજકારણને ઓર દેહ બનાવ્યું. બધારણ પર બળાકાર કરીને ઇન્દ્રા ગ્રામીણ સત્તા પર ટકી રહેવાના એકમેવ 'ધેય ખાતર દેશમાં કોટાકાંડી લાદી' 'કોટાકાંડી દરમિયાન બાનમાં રખાયેલ પાલોમેન્ટ પાસે જરૂરે બધારણીય સુધારા પસાર કરાવી બધારણના મુળમૂલ હાથ પર જ કુદારાખાત કર્યો-કોઈ પણ બોલે સત્તા પર ટકી રહે' સૂચનો જીવંત દાખલો પૂરા પાડ્યો. ત્યાર બાદ બધા કોંગ્રી નેતાઓ, ખાસ તો રાજ્યોના કોંગ્રી મુખ્ય પ્રધાનો તેમના 'સર્વોચ્ચ નેતા'ના આ દાખલામાંથી ધણું શીખ્યા : સત્તા પર ચાલુ રહેવા માટે ઇન્દ્રાજીની ભાટાઈ પૂતી છે, તો ઇન્દ્રાજીના સુતિચાલ કર કરો ભાટાઈના રાજકારણના અધમમ અધમ નમૂના બધાપણે આ સમયે મળ્યા. 'ઈન્દ્રાજી કહે તો કુલુખમિનાર પાસે સુધકા મારવા તોયાર છું', 'ઈન્દ્રાજી કહે તો ઝાડુ કાઢવા પણ તોયાર છું', 'સજ્ય ગ્રામી તો મારા રહનુમા (માર્ગદર્શક) છે' આ છે ભાટાઈના કેટલાક નમૂના.

રાજકારણમાં ટકી રહેવા માટે બહાચારનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, એ માટે મહારાષ્ટ્રના જૂતપૂર્વ મુખ્યપ્રધાન 'અર્જુનજી વર્વારચત શાસ્ત્ર વિરસાચું. વિવેક-પ્રાતઃકાળેની સ્થાપના કરીને બહાચારનું અદ્વિત સર્વકારણ એ ભારતીય રાજકારણને અંતરેની મોટી બેઠ છે ! બિહારના જનનાથ મિશ્રાએ સત્તા પર ટકી રહેવા અપર અપાર (પટના રેલ્વે સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ બેઠાં મિત્રની મુકી લેવા ઉપાડવી !) રાજ્યનો આતકવાદ, (નિહાર પ્રેસબિલ) અને તાર્જિક જુવલ (૧૧૦ થોડા-બકારીના લોખીમાં સ્નાન)ના સાધનો તરીકે ઉપયોગ કર્યો. કચોટકમાં શુક્રાવે બહાચાર, અખબારોની બોલતી

બધ અને અન્ય આતકવાદો તરીકાઓનો ઉપયોગ કરી સત્તા પર રહેવાનો પ્રયોગ કરી જોયો. આપ્રિયા રામારાવને ઉપલાવવા તખ્તરપાદનો અભદ ઉપયોગ બણીતો છે, તો સત્તા પર ટકી રહેવા ખુદ રામારાવે સિનેતારકને ઉપલબ્ધ કરિશ્મા, લોકરજકવાદ અને સમાવાદના મિશ્રણ પર આધાર રાખ્યો છે. સત્તાને વળગી રહેવાનો હરિયાણાના અજન લાલનો કીમિયો તો ભારતીય રાજકારણમાં બેનમૂન છે ચોતાની આખીય 'ભજન'મ કળી સાધી તેઓ, હિંપમાં પડખુ બદલીએ તેમ, પછો બદલી નાખીને સત્તા પર ચાલુ રજા છે ઇન્દિવન પીનલ કોડની ભાગ્યે જ કોઈ કલમ બાકી હશે, જે હેઠળ એમણે યુનો નાંક કર્યાનો આલેખ, તેમના જ પક્ષના સભ્યોએ નહિ કર્યો હોય ! અને છેલ્લે, સત્તા પર ટકી રહેવાનો અને સત્તા પર ઝાડું રહેવાય તેમ નથી મળે જતા જતા 'ધીલ્લી ધરા'નું રાજકારણ બેલી લો-નો નવો અદિતીય પ્રયોગ માધવસિંહે ગુજરાતમાં કરી બતાવ્યો. માધવસિંહ ગુજરાતમાં જે સત્તા પર ટકી રહેવાનું રાજકારણ બેલ્યા (કન્ડે અક્ષય વિલબ કરીને તેમને બેલવા દીધું !) તેના મુખ્ય બહાર્યાર લક્ષણો સમજવા જોય છે : એક કોઈ પણ જાતના ધોરણો, મુલ્યો, સાધનોની બિલકુલ પરવા નાંક કરવી-સત્તા માટે છેલ્લામાં છેલ્લા પાટલે બેસતા રહેજ પણ અચકાનું નાંક; બે, ચોતાની સામેના (વરોધને વર્ગ, ઝાંત, કોમ, વર્ગ વચ્ચેના વેમનરૂપને ભડકાવી, બ્યાપક સામાજિક હિંસાખોરીને પ્રોત્સાહિત કરવી. ત્રણ, સમાજના યુનાઇત, અસામાજિક, માધાવારે, કાં તસ્વેને હજો દોર આપી, તેમની અદ્યથી આવત'કનું વાતાવરણ બિલુ કરવું ; ચાર, અને એ આતકનો સામનો રાજ્યના આતકવાદથી કરવો. રાજકારણના અપરાધીકરણ (કિમિનલાઇઝેશન એફ પોલિટિક્સ)થી આગળ વધી સત્તા પર ટકી રહેવા યુનાઇતતા અથવા અપરાધતા (કિમિનાલટી)નો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ એ 'માધવસિંહ ગુજરાત, ગુજરાત'ની રાષ્ટ્રીય

રાજકારણને બેટ છે. (એટલે જ એક રાજકીય વિવેચક માધવસિંહને 'અંતુલે' અને અંકુરાવનું મિશ્રણ' કહ્યા છે !)

આમ, અત્યંત ઝડપથી રૂપાંતર પામતા ભારતીય સમાજના આ પાયાના આતંત્રવરોધ-સ્વાતંત્ર્ય અને ભવ્ય વચ્ચે કોઈ સમાધાન નહિ થાય ત્યાં સુધી ભારતીય રાજકારણ વધુ ને વધુ ગૂંચવણથી સમસ્યાઓનું રાજકારણ બની રહેશે. આ આતંત્રવરોધનું સમાધાન ક્યારે સધાય ? એક બાજુ જવાબદાર, સ્વયંશાસિત અને તેથી સ્વયંશિસ્તવાળા સંવેદનશીલ નાગરિકો, તો સામે એટલું જ જવાબદાર (રિસ્પોન્સિબલ), સંવેદનશીલ (રિસ્પોન્સિવ) આગીદારીની વિશાળ તકો પૂરી પાડતું (પાર્ટીસિપેટિવ) શાસન તંત્ર, એ બન્નેનો સમાવેશ કરતું વિશાળ સંસ્થાકીય માળખું (ઇન્સ્ટિટ્યુશનલ ફ્રેમવર્ક) રચાય, ત્યારે આ આતંત્રવરોધનું સમાધાન શક્ય બને, સ્વયંશાસક અને શાસિત બન્ને ભૂમિકા સાથે ભજવી શકે તેવા નાગરિકો વિના આ શક્ય ન બને.

ભારતીય રાજકારણ જ નહિ આંધુનિક ભારતના ઇતિહાસના એક ભેદરેખા બને એટલું મજબૂત થરાવતી કઠોકટીની ઘટનાને હારામક પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં કદાવવી રહી, એનો આપણે શરૂઆતમાં ઉલ્લેખ કર્યો, એક પરિપ્રેક્ષ્યમાં કઠોકટીની ઘટનાને જોતાં એ તો તેની કેટલીક ભિન્ન બાજુઓ પર પણ આપણે નજર કરવી એકમત કોઈ સામાજિક ઘટના નિર્ણયપણે સ્વયંશાસન તો બનિષ્ટ હોય છે કે ન તો કષ્ટ; આ અર્થમાં કેટલીક બાબતોમાં કઠોકટીની વિધાયક અસરો પણ નોંધવી એકમત.

નહેરુના સમયમાં લોકચાલી શાસનતંત્ર માટે જરૂરી મણાય એવા આધારમાળખાના મહત્તર ભારતમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થયાં, એટલું જ નહિ, લોકાના વિશાળ સમુદાયોમાં લોકચાલી મૂલ્યોનાં મૂળનાં પણ નંખાયા. આમ છતાં, જેમાં લોક

ચાલી નિર્વિઘ્ને ચાલી શકે એવું માળખું તો ઘણું સાંકડું અને મર્યાદિત જ રહ્યું. અને, તેથી જો કોઈ તેના પર આક્રમણ કરે, તો તે ચોતે રક્ષણ કરી શકે તેટલું સક્ષમ ન બન્યું. કઠોકટી લોકચાલી ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર કરી શક્યાં, એવું કારણ લોકચાલીનું સાંકડું અને તેથી ભેદ એવું માળખું, નહેરુના સમયમાં જે 'સ્વયંશાસિત', સધાઈ, તેમાં લોકાના વિશાળ સમુદાય અને વિભાગો તો સાવ બહાર જ રહેલાં એમને પણ પોતાનો જુદો અવાજ' હોઈ શકે, એવું ત્યારના સાસક અણવર્ગોને લાગતું જ નહિ. લોકચાલીનું આપણું માળખું કેટલું બેઠું હતું અને 'સ્વયંશાસિત' કેટલી પોકળ હતી, એનો પરિચય આપણને કઠોકટીએ કરાવ્યો. આ સાક્ષાત્કાર માટે આપણે કઠોકટીનો હાર્દિક આભાર માનવો જોઈએ.

આપણી લોકચાલી પ્રત્યેની સમજ અને સંવેદનશીલતાને વ્યાપક અને જોડી તેમજ કારદાર બનાવવા માટે પણ આપણે કઠોકટીનો આભાર માનવો જોઈએ. કઠોકટીએ લોકચાલીને તેના વધુ વ્યાપક અને સંકુલ અર્થમાં સમજવાનો, ઐતિહિક પડકાર તો ફેંક્યો, પણ લોકચાલીને એકમતાર ખડો-માથી અને લાળા-ગોલેલોમાં ભણાવાતા એક નિર્ણય વિષયમાંથી બહાર આણી શ્વેતકાર્થ (શીટ-વર્ક) અને અનુભવની બાબત બનાવી. રાજકીય પક્ષો ખારા ખેલાતા ચૂટણી અને સ સહીય રાજકારણમાં જ લોકચાલીની ઇતિમી થઈ જતી નથી બલકે ભારતના કરોડો લોકોને તેઓ 'નાગરિકો' છે, તેનું જ્ઞાન કરાવી, તેમને સંસ્કૃતિ અને ઉચ્ચકત કરી રાષ્ટ્રકારણમાં તેમને અર્ધપૂર્ણ રીતે સામેલ કરવાની આ વિરાટ પ્રક્રિયા છે, એની પ્રતીત કઠોકટીએ કરાવી છે. આને ભારતમાં હજારો માસરૂટસ જુલો લોકોને 'નાગરિકો' તરીકે સજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ કરવાની જે ચૈતહાસિક ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે, એમાં કઠોકટી ઘટનાનો ફાળો નાનો થતો નથી. નાગરિક સ્વાતંત્ર્યો અને

લોકશાહી હકો માટેની ચળવળ એના સૌથી નેતૃત્વક દાખલો છે.

એક બીજી માળતરમાં પણ આપણે કોટકટીના કાણુ છે, અને તે એ કે સામાજિક ન્યાયની સમ- જણ અને તે માટેના સક્રિય ચળવળોને વેતવાન બનાવવામાં કોટકટી ધટનાનો ફાળો નાંધવાન છે. સમાજવાદી લોકરજક બાણ્યુભેરી અને ત્રીભોહારના બહુત્રાનો કુલકો કોટકટીએ ફેડી નાંખ્યો એ તો ખરું, પણ સ્થાપિત રાજકીય પક્ષો અને એમની વચ્ચે ખેલાતુ ચૂંટણી અને સંસદીય રાજકારણ સામાજિક ન્યાયના ક્ષેત્રમાં કશી સિદ્ધિ હાસલ કરી શકે તેમ નથી, એની પ્રતીતિ પણ કોટકટી અને ત્યાર પછીના થાસન દરમિયાન થઇ જીલકું સ્થાપિત રાજકીય માળખું તો સ્થાપિત હિતોનાં રખવાળા માટે હાથવચું સાધન બનતું હોય સામાજિક ન્યાય માટે અનેક વિલેન્ડિત પ્રાસરટસ યુવમેન્ટસ (જેમાં સધર્મ થાય પણ ખરો) પર મદાર પાધવો રહ્યો. (નાગરિક સ્વાતંત્ર્યો અને લોકશાહી હકો માટેની ચળવળો તેમજ સામાજિક ન્યાય માટેની ચળવળો એ કાઈ બિન્ન બિન્ન ચળવળો નથી, માત્ર પુથકકરણ માટે તેમને અલગ પાડી છે.) કોટકટી ખાદ, ખાસ ૧૯૮૦ પછી સામાજિક ન્યાય માટેની અનેક પ્રાસરટસ યુવમેન્ટસ બારતના ખૂલે ખૂલે ચાલી રહી છે, એનાં જન્મ અને પોષ-ણમાં કોટકટી ધટનાનો ફાળો મહત્વનો છે.

કોટકટીની આ બન્ને વિધાયક અસરોને લોક-શક્તિ નિર્માણની એક પ્રક્રિય તરીકે ધટાવી શકીએ. અત્યાર સુધીની રાજકીય પ્રક્રિયા લોકશક્તિને બોલે (લોકો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં રાજકીય પક્ષો અને રાજકારણીઓ પર અવલ બન રાખતા રહે ચાલતી હતી) લોકોને 'નાગરિક' બનાવવા તાકતી આ ચળવળો છેવટે તો લોકશક્તિ નિર્માણની પ્રક્રિયા બની રહે છે 'ત્રાધી, વિનોબા, જયપ્રકાશ અને એમ એન. રામ જેવા ચિંતકો ને' બાળત પર સવિશેષ ભાર મૂકતા હતા, કોટકટીએ તેની જરૂરતું સ્પષ્ટ નિદેશન કરી બતાવ્યું, માટે તેનો આભાર માનવો જોઈએ

આજળ આપણે જોઈએ કે કોટકટીએ વૈચારિક ધુનીકરણ કર્યું અને તેના પરિણામે ભારતનો જ્ઞાદશ્નકી વર્ગ પણ બે ભાગોમાં વહે ચાલ ગયો. આ ધટનાને બીજી રીતે જોઈએ તો એમ કહેવાય કે આપણે ખરેખર તો હવે જ એક રાજકીય સમાજ બની રહ્યા છીએ કે પરિવર્તન અને તેથી જ સંધર્મ-થી સમાન અને જેમાં દરેકને પોતે કંઈ બાજુ છે, એ નક્કી કરવાની ફરજ પાડતો સમાજ બની રહ્યા છીએ. નહેરુ સમયની 'સર્વસમતિ'માં પોષાતી હતી કુષ ભનેમાં ખત રાખવાની નીતિ હવે ન ચાલે આપણે રાજકીય સમાજના વિકાસના ક્ષયતર તબક્કામાં પ્રવેશી રહ્યા છીએ, જેમાં દરેક રાજકીય પક્ષે, દરેક રાજકારણીએ, લોકમત-ધડતર અને અભિવ્યક્તિમાં ભાગ લેનાર દરેક મનુષ્ય નામ મરી પાણુ પડશે રાજકીય અમલગો માટે આ પ્રક્રિયા એટલી તો અકળાવનારી છે કે તેઓ વધતા જતા 'રાજકીયકરણ' પર એક મારવાની જરૂર પર ડહાપણ ડહોળી રહ્યા છે. 'બહુ થયું' રાજકારણ હવે, ખરીયા કરે, બધામાં રાજકારણ જ રાજકારણ, સત્યાનાથ વાણુ આ રાજકારણે, વધતા રાજકીયકરણ પર ઠક પાણી રેડે, એથી આપણે કુલડીમાં જોળ લાગવાની આપણી જૂની રમત રમી શકીએ. દેશના પ્રશ્નો કોલસ માં રાજકારણ વચ્ચે ન લાવે, બમે ટેકનાન્મેનેશરિયલ ક્ષમતા-ઓથી બધું ઠીકઠીક કરી હઈયું અને આપણે એકીસમી સહીમાં સહેલાઈથી જઈ શકીયું.

કોટકટી જેવા વળધાતની આ બધી અસરો છે પણ કોટકટી એમની જનેતા છે, એમ તો ન કહેવાય. કોટકટી જેવો અનુભવ આપણને ઘણું શીખવી શકે, યત્ન માત્ર એટલી કે આપણે એક સારા વિદ્યાર્થી બનીએ. સારો વિદ્યાર્થી એ કહેવાય કે 'અવિદ્યા' થકી જેણે મનહવના જૂનાં ભર્મા સાફ કર્યા હોય. અને નવું શીખવા માટે મનહવને પૂરેપૂરું અભિમુખ કર્યા હોય કે પછી વિદ્યાર્થી બની આપણે કોટકટી પાસેથી ચોગ્ય પદાર્થપાક શીખીયું સવાલ એ છે ઠાક નિશાનિવાની જેમ વધુ 'ચમ ચમ કરતી સોડીવાળા બીજા વિદ્યાર્થીની રાઉ જોઈયું' ? *

* આ લખાણુ તૈયાર કરવામાં રબની કાકરીના લેખ કલ્પ આદર ઉમરજ-સી' (ઉદ્ધરક નીકળી જૂન-૨૩-૬૬)ની સહાય લીધી છે લેખક મણુસ્વીકાર કરે છે.

ભારતીય સંમાજવાદ-માર્ક્સવાદથી ગાંધી તરફ ? | વિશ્વનાથ ટંકન

કેલ્લા સત્કર્મ માઠ'સે પશ્ચિમના ચિંતનની એક નવી જ દિશા બોલી હતી. પણ ૧૯૧૭ પહેલાં ભારતીય નેતાઓ પર એમનો કોઈ પ્રભાવ પડ્યો ન હતો. આ નેતાઓનો વધુમાં વધુ સંપર્ક તો બ્રિટનના મજૂર પક્ષના નેતાઓ સાથે હતો. એનાં પ્રુપ્ત બે કારણો હતાં. પ્રથમ, માર્ક્સવાદ પ્રુપ્તતા ઔદ્યોગિક કામદારોની વિચારધારા છે, એ વખતે ભારતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ નહીં વત્ત હતો. બીજું, સમાજની ઔતરિક સંરચના સાથે માર્ક્સવાદને સંબંધ છે. ત્યારે, અહીં દેશની આબોહીનો પ્રશ્ન પ્રથમ હતો. અને એમાં તો બધાનો સમ્મિલિત પ્રયાસ જરૂરી હતો. ભારતમાં માર્ક્સવાદનો ઉદય.

૧૯૧૭માં લેનિને માર્ક્સના વિચારોને મૂલ સ્વરૂપ આપ્યું ત્યારે ભારત પણ એનાથી અલિપ્ત રહી શક્યું નહીં રશિયાની ક્રાંતિ બાદ દેશમાં મજૂર સંગઠનોની રચના થઈ અને ત્રીજા દાયકામાં તો કોમિસ અને એની બહાર માર્ક્સવાદની અસર વર્તાવા લાગી. પ્રારંભિક વર્ષોમાં કેટલાક ઔદ્યોગિક નગરોમાં સામ્યવાદી જૂથોની રચના થઈ અને ૧૯૨૪માં ભારતીય કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો જન્મ થયો. જવાહરલાલ નહેરુ અને સુભાષ બાબને કારણે માર્ક્સવાદે બાજુ દાયકોમાં કોમિસમાં પ્રત્યેસારો કર્યો. ૧૯૩૪માં કોમિસ સમાજવાદી પદ્ધતી અપામતાં યદિ. પણ માર્ક્સના વિચાર કોમિસમાં બહુ સ્થિર થવા નહીં. ગાંધીજીનું નેતૃત્વ એમાં કારણરૂપ હતું. રાજકીય ક્ષિતિજ પર એમનો ઉદ્ભવ રશિયાની ક્રાંતિ થઈ ત્યારે જ થયો હતો. એ નેતૃત્વ ત્રાંતિ શીલ હતું. ગાંધીજીએ કોમિસને વિશિષ્ટ લોકોની સરચાને બદલે નિમ્ન સરચા વર્ગની સરચા બનાવી અને સ્વતંત્ર્ય આંદોલનને લોક-આંદોલનનું રૂપ આપ્યું. યુવાનોમાં આદર્શ અને ત્યારની

ભાવના પ્રગટાવી. એમને જરીમો તેમજ હિંમતો સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની શીખ આપી. અહિંસા ઉપર એમણે ભાર મૂક્યો, આ બધું દેશની પરિસ્થિતિ માટે અનુકૂળ હતું. આ બધા કારણોને લીધે કોમિસી સમાજવાદીઓ પણ ગાંધીજીના નેતૃત્વનો સ્વીકાર કરતા હતા. પણ ક્યારેક ક્યારેક એમને એમનાથી મુક્ત થવાની ધુરી પણ આવી જતી હતી; ત્યારે તેઓ, જવાહરલાલ નહેરુનાં નેતૃત્વની અપેક્ષા રાખતા હતા.

કોમ્યુનિસ્ટો તો ગાંધીની અસરથી અંદરપર મુક્ત હતા. તેઓ ગાંધીજીના નેતૃત્વને પ્રતિક્રિયાવાદી માનતા હતા. કારણ કે એમની નીતિ અને વિચારોના નિર્ણાયક બે લોકો હતા તે ન તો ગાંધીને એળખતા હતા કે ન તો ભારતની પરિસ્થિતિનો એમને ખ્યાલ હતો. એમનું પોતાનું એક કાર્યપત્રિક ચિત્ર હતું, એક કાર્યપત્રિક કસોટી હતી. કોમિસી સમાજવાદીઓ એમની સાથે સમ્મત થતા ન હતા. પરંતુ ગાંધીજી સાથે જ એમને પાયાનો મતભેદ હતો પણ ક્યારેક એમની વધુ નિકટ દેખાવા માંડ્યા. આનાં પણ કેટલાક કારણો હતા. પ્રથમ, ગાંધીજી એમના વિચારો સાથે સમ્મત થતા ન હતા છંદાય એમની સાથે વિરોધીઓ જેવાં વ્યવહાર પણ કરતા ન હતા. કોમિસમાં એમના વિચારોને પણ પ્રતિનિધિત્વ મળે એ ચાલના સેઓ સમર્થક હતા. બીજું બીજાં વચ્ચે મુખ્ય વખતે કોમિસની નીતિ સાથે સમાનતા હતી. ત્રીજું, સમયની સાથે ગાંધીજીનું 'ઉદામત્વ' (રેડી-કેલેક્શન) વધતું જતું હતું કોમ્યુનિસ્ટોને એ મમતી વાત હતી. અહીં એને માટેના બે ઉદાહરણ પર્વાપ્ત છે. ૧૯૨૪માં જે રચનાત્મક કાર્યક્રમ સ્વીકારવામાં આવ્યો તેમાં એક મુદ્દો 'આર્થિક સમાનતા'નો હતો. ગાંધીજીએ એ મુદ્દા પર જોરદાર સૂબોમાં જાર મૂક્યો. બીજું, એમના રૂંદરીશીપના વિચારોમાંય

ધણી તીવ્રતા આવી ગઈ હતી. ૧૯૪૨માં હુધ હીચર સાથે થયેલી વાતચીત અને ૧૯૪૪માં આત્મજ્ઞાન મહેલમાં 'ટ્રસ્ટીશીપ' પર તોચાર કરેલા લેખ એની સાક્ષી પૂરે છે. આ લેખમાં સમાજ પોતાના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને માન્યતા આપે ત્યાં સુધી જ ખાનગી સંપત્તિના અધિકારને સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો.

આઠાદી પછી

૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો. ત્રાધીજી તરતમાં અવધાન પામ્યા. ત્યાં સુધી તેો દેશનું ઔદ્યોગીકરણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થઈ ચુક હતું. તેથી પરિસ્થિતિ માર્કસવાદને માટે અનુકૂળ બનતી જતી હતી. પરંતુ કોઈક અચાત કારણોને લઈને એમ થયું નહીં. ત્રાધીજીના નેતૃત્વમાં સ્વરાજ્ય મળ્યું. એમના વિચારોનો પ્રતિષ્ઠા દેશ વિદેશમાં વધી હતી. દેશવાસીઓની નજરે પણ કોંગ્રેસના નેતાઓની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. પરમાણુયુગનો જન્મ થતાં માર્કસવાદી અનિવાર્યતા સમભાઈ ગઈ હતી. સ્તાલિન યુગના અધ્યાચારોએ સામ્યવાદને બદલામ ક્યો હતો. નવી ફૂટનીતિના હક્કમાં રશિયાને ત્રાધીજીનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરવું પડ્યું. વળી, ચીનમાં માઓની સફળતાએ સિદ્ધ કરી દીધું કે માર્કસવાદનું સ્વરૂપ બધા દેશોમાં એક સરખું ન હોઈ શકે. કોંગ્રેસના પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓને પણ હાથનું ટુટ કે દેશના નવનિર્માણમાં બધા વચોને સહયોગ દેવાને બોલ્યો. તેથી વર્ગસંઘર્ષ તો ન જ થયો એવું એને લાગ્યું. કોંગ્રેસ સેવકલક્ષ્મી પાર્ટીએ પ્રથમ ગ્રામિકને હટાવીને અને પછી કોંગ્રેસથી અલગ થઈને માર્કસવાદી માર્ગ અપનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ ૧૯૫૧માં થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં સવાનકે પરાજય થતાં એમને એમની ભૂમિકા પર ફરી વિચાર કરવા માટે ફરજ પડી.

એ સમયે પ્રખ્યાત માર્કસવાદી નેતાઓ હતા-આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ, જયપ્રકાશ નારાયણ,

ડૉ. રામમનોહર લોહિયા, અને અશોક મહેતા. આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ પર માર્કસ ઉપરાંત બીજું કંઈ નહીં પણ ઘણી મોટી અસર હતી. તેઓ માર્કસના અસ્વાધી તરવોને અલગ કરીને જ સ્વાધી તરવોનો વિચાર કરતા હતા. પરિણામે 'દ્વંદ્વાત્મક સૌતિકવાદ' ની વ્યાખ્યાના પ્રામાણ્ય માટે એમને સંદેહ હતો. જો તેમ પણ, વર્ગસંઘર્ષમાં એમને વિશ્વાસ હતો. તેઓ પોતાને સુસ્ત માર્કસવાદીજ્ઞ જાનતા હતા. અને મૃત્યુ (૧૯૫૬) પહેલાં પોતાના વિચારો પર અડગ રહ્યા હતા. ત્રાધીજી માટે એમને આશ્ચર્ય હતું. એમનું ચરિત્ર પણ ત્રાધી વિચારને માફક આવે એવું હતું. આ યુગમાં રાજ્ય શક્તિની વિરુદ્ધ નિષ્ઠક વિરોધને તેઓ અવલોકી મનવદા હતા. ૧૯૪૮માં એમણે કહેલું કે સુસ્ત સમાજવાદી રહીને પણ ત્રાધીજીના આદર્શો અને પરંપરાઓને અમે અનુસરીશું,

તથા અમે ત્રાધીજીએ પ્રયોધિલા અને કિવાન્વિત કરેલા ઉચ્ચ નૈતિક આદર્શોને ટકાવી રાખવા માટે વ્યવસ્થાક્રમ બનીશું. ૧૯૫૨માં આચાર્ય કૃપલાણી જેવી વ્યક્તિઓ સાથે મળીને પ્રજાસમાજવાદી પદ્ધતિ સ્થાપના કરી ત્યારે પણ વિચારધારાના આ પ્રશ્નને કોઈ સ્વસ્ત્ર નહોતું. આથી એમ કંઈ શકાય કે સમાજવાદીઓના વિચારોમાં કંઈક લગીલાપણું હતું.

જયપ્રકાશજી પૂરેપૂરા માર્કસવાદી હતા. અમેરિકામાં હતા ત્યારે પ્રારંભનાં વર્ષોમાં એમ. એન. રોયના નિવૃત્તતાના વિચારોથી તેઓ થણા પ્રભાવિત થયા હતાં. પણ એ વિચારોથી મુક્ત થઈને ૧૯૫૪માં તેઓ 'જીવનદાની' ગ્રન્થ એ સૌ કોઈ બોલે છે. તેઓ તો કહેતા હતા - "મને અસુરોષ છે કે જીવન યાત્રાના આ બિંદુ પર હું ત્રાધીજીના જીવતાં આબોધો નહીં."

ડૉ. રામમનોહર લોહિયા તો ક્ષણિકલ માર્કસવાદી હતા જ નહીં. (પરંતુ તેઓ ત્રાધી

વિચાર અને માઈસવાદનો સમન્વય કરવા મથતા રહ્યા હતા) મળે, એમનો સમાજવાદ એમની ઇર્ષ્યાનો દર્શક છે. ટેટલાક તો એમને ગાંધીવાદી જ કહેતા હતા. પણ એમ કહેવું જ યોગ્ય નથી. તેમના પર ગાંધીજીની અસર જરૂર હતી પણ ટેટલાક ગુણો જે ગાંધીજીમાં હતા તેનો એમનામાં સાર્વત્રિક અભાવ હતો. તેઓ પોતાને 'હત્યાચંદ'ના પ્રબળ સમર્થક તરીકે કિંદાજાવતા હતા. પરંતુ ઉત્વરની થીએ સ્વપ્નસ્ફૂર્તિ હિંસાને તેઓ કાગળ ગણતા હતા. વિરોધીકરણનો છુનિવાદી વિચાર તેમને આપ્યો હતો.

૧૯૫૫માં પ્રબલ સમાજવાદી પક્ષમાંથી લોહિયા છૂટા પડ્યા ત્યારે સમાજવાદીઓએ ભારતમાં વહેંચાઈ ગયા. એકના તેતા લોહિયા હતા અને બીજાના ગાંધીના મહા જ્ઞાનપ્રકાશ પાર્ટીમાં ૧૯૫૭ સુધી જ રહ્યા હતા. લોહિયાના સાથીઓ પર વખત જતા લોહિયાનો જ રંગ ચઢવા માંડ્યો. એમનું તો કહેવું હતું કે "મારા જીવનમાં હું એક જ વ્યક્તિને (ગાંધીજી) મળ્યો જેણે મારા માનમાં ઝચતા કીવાનું કામ કર્યું છે" સમાજવાદીઓનો બીજો સમુદ્ધાસ કરીને જ્ઞાનપ્રકાશજીનો, પોતાના રેઠના અનુભવને કારણે તેમનો સમુદ્ધ ગાંધીવિચારની નજીક આવતો ગયો. ૧૯૫૬માં આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવનું અવસાન થયું, તેથી પણ આ પ્રક્રિયાને કંઈક મદદ મળી.

૧૯૫૬માં પ્રકાશિત ધર્મેશ્વર અશોક મહેતાના 'સ્ટીડી ઇન સોસિયલિઝમ' સમાજવાદીઓના ગાંધી વિચાર તરફના એક પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એમાં મહેતાએ સમાજવાદને વધુ સારવાનું દેખાડવા માટે રામ રામનંદ (યુરોપિયનિઝમ)નું મહાન સ્વીકાર્યું છે. તેમણે ગાંધીજીને 'મહાન યુરોપિયન' કહ્યા છે. એમનું એમ પણ કહેવું છે કે ગાંધી-વિનોબા એવી સામાજિક-આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ બંધે લાવી ન શક્યા હોય પણ એમની પ્રેરણાથી

પદ્ધતિમાં અમને એક નવીન અંતર્દષ્ટિ તેમજ સાધન-સાધન વચ્ચેનો એકતા જોવા મળે છે. માઈસવાદનો ઉદય લોકશાહીના ઉદય પહેલાં થયો હતો તેથી એને લોકશાહી પ્રિય નથી. પણ એશિયન હોયોમાં તો 'સમાજવાદ અને લોકશાહી'માં એકત્વની જરૂરિયાત છે. વળી, અશોક મહેતાના મતે માઈસવાદી ઇતિહાસની આધારિક વ્યાખ્યાઓએ બધાજ 'નોતિ' નિવસેને સાપેક્ષ માનીને થયું તુલ્યાન કર્યું છે.

આ ઉપરાંત, અશોક મહેતાનું માનવું છે કે ગામડાંઓમાં સામુહિક ભાવનાની જરૂર છે. પરંતુ એ જરૂર સંઘર્ષ કે પરીવ સ્વર્ણથી નથી પણ પરસ્પરની સહમાવનાથી જ સંભવિત છે. એમનું એ પણ કહેવું છે કે માઈસવાદે બંદોબસ્ત દિને તરફ ધ્યાન આપ્યું નથી. હિંદોજવાદ આર્થિક સંપન્નતા લાવે છે તો સાથે સાથે માધ્યમિક વિકસતા લાવે છે. એ કે અશોક મહેતા ગાંધીજીના મામ સ્વાવલંબનના વિચારના આલોચક છે. એમનું કહેવું છે કે આવા સ્વાવલંબનથી તથા જરૂરિયાતોને ઝોળી કાઢવાથી ગામડાં અને શહેર વચ્ચે સંઘર્ષ થશે. આથી બેટી અને હિંદોજ બન્નેનો ઝડપથી વિકાસ કરીને એમની વચ્ચેના સંઘર્ષ દૂર કરવા તો એમની વચ્ચેના સહયોગ કાળમ કરી શકાય.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ આંદોલની અસર

પચ્ચવીસ યોગનાઓના સાક્ષ બને જરૂર છે એમને મળતો નથી. અને તરીખ અમીર વચ્ચેની ખાઈ વધી રહી છે. સમય વીતતો જાય છે તેમ જ્ઞાનના આપણું જન્મ છે કે પશ્ચિમની અસરવાળી આપણી યોજનાઓ મૂળમાંથી જ ખેંચી છે, અને ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોમાં જ બળ છે. સાવમા કાપડમાં પર્વાવરણ, પ્રદૂષણ, પ્રદૂષિતો નાશ વગેરે વિચારોએ ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોને વિરુદ્ધમાં એક વધુ વખત પ્રસ્તુતતા

અર્થો છે. આ બંધાની અસર સમાજવાદીઓ
પર પણ પડી.

ખીલ બાબુ, જુદાન આમદાન અદિલન
સમાજ સર્થ જતા જવપ્રકાર નારાયણ 'સાંતિપૂર્ણ'
સંસ્કારક અદિલન' તરફ વળ્યા. ખીલ વિરોધ
પહેાની જેમ સમાજવાદીઓમાં પણ અમની
લોકપ્રિયતા વધવા માંડી બધાએ મળીને
દોરડા ફેંચીને હરાવી પરિણામે,
જવપ્રકારની પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ. ૧૯૭૭માં જનતા
પાર્ટીના નવા ચૂંટાયેલા સભ્ય સભ્યોએ લોકસ
ભાષા સોમંદ લેતા પહેલાં, ગાંધીજીની સમાધિ
પાસે 'આપુના અધૂરા કાર્યો પૂરા કરવા'ના
સોમંદ લીધા. ત્યાર પછી, જનતા સરકારના નીતિ
વિષયક વક્તવ્યોમાં અનેક ગાંધીનિષ્ઠ કાર્યક્રમોને
રદવાન મળ્યું.

આમ, દેશના ગાંધી વિચારનું વાતાવરણ
બનતું જતું હતું. ૧૯૭૭ માં જ જનતા સરકારના
રેલમંત્રી મધુ દડવતેનું 'માર્ક્સ એન્ડ ગાંધી'
નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું. દડવે જૂના સમાજ
વાદી છે એમના જેવાઓ શું વિચારે છે એનો
ખ્યાલ આ પુસ્તક પરથી આવે છે. લોકોમાં
વાદીઓના વિચારો પર પ્રકાશ ફેંકતું એવું જ
ખીલુ પુસ્તક 'માર્ક્સવાદ અને ગાંધીવાદ' મધુ
લિમચેએ પ્રકાશિત કર્યું આ બંને પુસ્તક હાલની
પરિસ્થિતિને ખ્યાલ આપે છે

દડવતેનું 'માર્ક્સ એન્ડ ગાંધી'

મધુ દડવે 'પરમાણુ બૌદ્ધિક સાથે' ના
પ્રાધવાપક છે. એટલે એમના પુસ્તકમાં એક
વેદાનિગની વિરોધતા-ચાલીયતા, વિચારોની
રુપરેખા અને સંક્ષિપ્તતા-અભાવ છે. એમાં
બંને-માર્ક્સ-ગાંધીના-અનુભવ પર આધાર મુકવામાં
આવ્યો છે. પણ પાસુ ગાંધી તરફ વધારે નમે છે.
દડવતેનું કહેવું છે કે 'દાક્ષિણ્ય બૌદ્ધિકવાદ'
સાથેનર : ૧૯૮૫]

પર આધારિત' માર્ક્સની 'એતિહાસિક બૌદ્ધિક-
વાદ'ની વ્યાખ્યા ઈતિહાસની બધી ઘટનાઓને
કેલ કરી શકતી નથી. અને એનો કલ એવી
વ્યાખ્યામાં છે જેમાં બૌદ્ધિક પરિસ્થિતિઓ પર
વિચાર તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.
વાસ્તવમાં, આ બંનેનો સમન્વય જ શોધ
વિચાર છે. આને માટે એમણે 'પ્રકાશના
તરંગનો સિદ્ધાંત' અને 'કાર્પિક સિદ્ધાંત'નું
ઉદાહરણ આપ્યું છે આ બંને પ્રકાર માટેની
બધી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓને સમજાવે છે.

એ જ રીતે સમાજ પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં
પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન અને વ્યક્તિનું પરિ-
વર્તન બંને એક સાથે થવા જોઈએ પ્રાધીજી
મધુ એમના અંતિમ વર્ષોમાં આ વિચાર મુધી
પહોંચી ગયા હતા એમ દડવતેનું માનવું છે એ
પહેલા તેઓ વ્યક્તિ પરિવર્તન પર આધાર મુકતા
હતા જે કે માર્ક્સ પરિસ્થિતિ પરિવર્તન પર જ
આધાર મુકતા રહ્યા હતા. દડવેને કહે છે કે પ્રાધીજી
'વર્તમાન'ની હયાતીને તો સ્વીકાર કરતા હતા,
પણ તેઓ એને એક નૈતિક અને અહિંસક
રૂપ આપતા હતા કદર માર્ક્સવાદીઓનું 'વર્તમાન'માં
માટે હિંસાને અનિવાર્ય માનવાનું મંતવ્ય
ઈતિહાસ સાથેનો અન્યાય છે કેમકે સંસ્કૃતિનો
વિકાસ થતો ગયો તેમ જાનવ સંબંધમાં હિંસાનું
તત્ત્વ જોણું થતું ગયું છે આથી સમાજ પરિવર્તન
ની ગાંધીની પદ્ધતિ- શોધ છે-એ પદ્ધતિ સામાને
સમજાવવાની, પે તે કષ્ટ સહન કરવાની અને લોક-
આદોલનની છે. વળી, માર્ક્સવાદનું અગ્રકરણ કરતાં
દેશમાં કયાય રાજ્યચક્રિતોને લોપ થયો નથી.
ત્યારે ગાંધીની રીત અરપર રાજ્ય પરની નિર્ભરતા
જોણી કરે છે.

માર્ક્સવાદે એકતંત્ર પ્રતિક્રિયાવાદી માન્યો છે
અને તેમની સમસ્યાઓ માટે તે ઉદાસીન છે, એ
એક મોટો લોપ મધુ દડવેને એમાં દેખાયો છે.

માર્કસથી લેણદુર ત્રાધી ખેડૂતોને નુકસાનના ધરવેયા માને છે અને શહેરોની સમૃદ્ધિ અને સંખ્યા વધે એના વિરોધી છે. પણ અરીકે મહેતાની જેમ હંડવતે પણ મામસ્વાવર્ણનના ત્રાધીના વિચારની આલોચના કરે છે.

* માર્કસવાદના કેન્દ્રીકરણના વિરોધમાં હંડવતે ત્રાધીનું રાજ્યશ્રવ અને આર્થિક વિન્દીકરણ લોકશાહીને પોષક માને છે. ભારતમાં શોષણ કંઈ વર્તને આધારે નથી થતું, પણ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને કારણે થાય છે, એવા છંદાશો પણ એમણે કહ્યો છે. આ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાએ જટિલતા પેદા કરી છે. આથી માર્કસનો વર્ગ સંઘર્ષનો સિદ્ધાંત ભારતને માટે નથી. વ્યક્તિ અને સમાજ, સામ્રાજ્ય અને સાધન, માનવ અને મશીન આ બધા વિષયોમાં લેખક ત્રાધી વિચારનો જવાબ કહ્યો છે.

પુસ્તકના છેવટના પ્રકરણમાં માર્કસ અને ત્રાધી કેટલા પ્રસ્તુત છે એની ચર્ચામાં લેખક કહે છે કે વધારે વસતિવાળા દેશોમાં જ્યાં એકાદી વધવી જાય છે અને પુછાઈ ઘટતી જાય છે ત્યાં માર્કસના વિચાર અપ્રસ્તુત છે તેમના મતે, આ સમસ્યાઓના ઉકેલ કંઈક સામર્થ્ય ત્રાધીજીના વિન્દીકરણમાં છે એટલી જાણતમાં માર્કસના 'સામૂહિકરણ' અને 'વિન્દીકરણ'ના વિચાર પણ ઉપયુક્ત નથી. વિશિષ્ટ દેશમાં સંપન્નતા વધતાં ત્યાંના જીવનમાં ખાલી પહોળાં આવી શકે છે, તેથી ઉદ્દેશવાલાવિક રીતે જ, એ દેશો ત્રાધીના સાદાઈના વિચારો તરફ વળ્યા છે. છતાં લેખક માને છે કે માર્કસવાદના કેટલાક વિચારો તો પ્રસ્તુત છે જ-માનવધ્યાન એ વાતનું રાખવું જોઈએ કે એમને કદરે વ્યાખ્યા બદલે જનાવવામાં ન આવે.

* છેવટમાં, મધુ, હંડવતે કહેવું છે કે પહેલાના ઉદારવાદના પ્રભાવની, માર્કસની વિત્તાનિક દષ્ટિની અને ત્રાધીના આદર્શો તેમજ

પદ્ધતિની જરૂર છે, એમાં સત્તાના વિન્દીકરણ પર અને માનવની પ્રતિષ્ઠા પર હાર મૂકવામાં આવે એથી જાનનેનો સમન્વય સ્થાપી શકાય.

લિમયેનો 'માર્કસવાદ અને ગાંધીવાદ'

'માર્કસવાદ અને ગાંધીવાદ'—મધુ લિમયેએ ૧૯૮૦માં લોકદળના પુણા સિમરમાં આપેલાં ભાષણનું સંકલન છે. ભાષણ મધુ લાંબું છે, એમાં શ્રોતાઓને દેશ વિદેશમાં માર્કસવાદની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી પરિચિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં મુશ્કેલી-રોચકનિઃસંગ, ભારતના જનને સામ્યવાદી પક્ષ, પૂર્વ મુશ્કેલીના માર્કસવાદ, પોસ્ટકોના વિરોધ વગેરે અનેક વિષયોનો સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો છે. જે તે દેશોના માર્કસવાદ પર તે દેશોના પરિસ્થિતિની અસર છે, એ વાત પર મધુ લિમયેએ ભાર મૂક્યો છે.

લિમયેના ભાષણનો ખાસ વિશેષતા એ છે કે એમનું ચિંતન એમના જીવનના અનુભવોથી રસાયેલું છે એક જે જગ્યાએ તો એમણે કહ્યું છે, પેણ છે કે એમણે ૩૫-૪૦ વર્ષ જનતાનો વચ્ચે કામ કરતાં કરતાં ત્રાધી-વચારને એ કામની કસોટી પર કસ્યો અને એમાં એનાં કેટલાક પાસાં એમને ચોગ્ગ લાગ્યા છે. લિમયેનું માનવું છે અને તે જરાવર પણ છે કે ગ્રામી-વિચારમાં કેટલાક સનાતન અંશ છે, તો કેટલાક તરવો સ્થળ-કાળથી મેળાવેલ થયેલાં છે એ જાનનેન જુદાં તારવવા પડશે.

લિમયેના કહેવા પ્રમાણે, ત્રાધીજીની ત્રણ પહાન રહેણી છે, (૧) સત્યાગ્રહ (૨) વિન્દીકરણ (રાજકીય અને આર્થિક) અને (૩) સમાજ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા-જેમાં વ્યક્તિ અને સમાજનું પરિવર્તન સાથે સાથે માથે એમ માનવામાં આવે છે. છતાં વેએ ખૂબ પ્રામાણિકતાથી માને છે કે ગાંધીનાં આર્થ પર (મૂર્ચ્વતયા) ચાલવું શક્ય

નથી. પણ ગાંધીના વિચારની ભાવના અને તેના આત્માને સ્વીકારવા જોઈએ. એમની ઘણી વાતોને આપણે સ્વીકારી શકીએ એમ છીએ. લિમચે ભારપૂર્વક કહે છે કે ‘વ્યક્તિત્વ’ જીવન એના વિચાર પ્રમાણે હોય જોઈએ, ગાંધીજી પણ એના આગ્રહી હતા.

વ્યાખ્યાનના અંતમાં લિમચે કહે છે, “માર્ક્સનો શોષણ-મુક્ત સમાજ, ગાંધીજીનું ‘વિકેન્દ્રી-કરણ’ સૂત્ર, માર્ક્સની વિશ્વજયવત્વની કલ્પના અને ગાંધીજીની વિશ્વ માનવતા આપણે માટે હંમેશા પ્રેરક રહેશે શું? માર્ક્સ કે શું ગાંધી જાને ‘સપાતના સ્વામિત્વ’ થી મુક્તિ ઇચ્છે છે. ગાંધીજી ભૌતિક જીવનશૈલીને સીમિત કરીને, જ્ઞાનાસક્તિ દ્વારા અને માર્ક્સ ‘સપાતના સ્વામિત્વ’ ને સ સ્થાના રૂપમાં સમાપ્ત કરીને મુક્તિ ઇચ્છે છે. માર્ક્સને માત્ર ‘હતો વગ’ સંઘર્ષ અને હિંસા-ત્મક ક્રાંતિ. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હિંસાના પરિપાકરૂપે સંહારક અણુશસ્ત્રો બન્યા અને હિંસા-ત્મક ક્રાંતિના પેટે જન્મી સરમુખત્યારશાહી શોષણ મુક્ત સમાજના આદર્શને પહેચવા માટે ટેકનિક અને સમ્મનના વિકેન્દ્રીકરણના સોઠાથી

જાને અહિંસાત્મક ક્રાંતિનો ઉપાય કારવત ઘસી નથી” તે આપણે જાણવું છે.”

સમાજવાદી ચિંતન એ ભારતમાં ચાલી રહ્યું છે તેનું આ એક સંક્ષિપ્ત ચિત્ર છે. હાલ કોઈ સમાજવાદી પણ તો રહ્યો નથી. પણ ચિંતન તે ચાલ્યા જ કરે છે. માર્ક્સવાદ અને ગાંધીવિચારના સમન્વયનો આ પ્રયાસ યોગ્ય જ છે.

એ જલ્લસના મત પ્રમાણે પોતાના વિચારોનું બાહ્ય જોડું કરવામાં આવતું જોઈને પોતાના અંતિમ દિવસોમાં માર્ક્સે પીઝાઈને કહ્યું હતું. “હું જોઈશુ બધું છું કે હું માર્ક્સવાદી નથી.”

ગાંધીજી પણ એ જ કહેતા હતા કે એમના મુલ્ય પછી એમના વિચારોનો. પણ બની ગયો તો એમને જાન્યત કુખ ઘસી. કોઈ એમ ન કહે કે તે એમનો અનુયાયી છે કે જ ભારો અનુયાયી શું એટલું પર્ણિત છે તમે અનુયાયી નથી” પણ સહવાત્રી, સહસાધક હો— સેવાશર્યના સાથી હો.

અનુ. પદ્મા ભટ્ટાચાર્ય

(ગાંધી-માર્ક્સવાદી)

૭ શ્રી રમણલાલ સોની કૃત મહાગ્રંથ ‘અંતઃસાગર’ની બેગી કિંમત રૂ. ૧૨૫ છે. તેને બહાવે અગોતરા આહુકને માત્ર રૂ. ૬૦ માં મળશે
 રમણલાલ પી. સોની • ૭/૧ કમયોગ ફ્લેટસ, સરદાર પટેલ નગર અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

*

• સાહિત્યિક સર્જનાત્મક - વિવેચનાત્મક કૃતિઓ નીચેના સરનામે જ મોકલવી -
 શ્રી-યોગેશ જોષી, એચ-૭/૮૪, આનંદ નગર, નવાવાહજ-અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૭

હેલ્થ ડેલર | અંદ્રાપ્રદેશ ચેક

રૂપરૂપ પ્રેમજી બંધે સુભાજી ચો ।
 જીવનોપાથી દુ-કાજ તું ખોલતો
 હર તણા રૂપરૂપે મુજ દષ્ટિ છે.
 હર તણા રૂપરૂપે મુજ ચોદ છે.
 રહેન વામુરવિધુધિરી તણા
 મુજ કરાચુ અને સદુ જાણ્યા.
 મુજ કરાચુદિજો સદુ દખને
 તિમિરમાંથી । નવોવતી તેજને.
 ('તમકોરાયા') અનુ ઉપાદેશ જોડી,
 કવિતા સમય પૂ ૨૦૧-૨૩

ઉપરુક્ત કાવ્યપીડિતઓનાં ઉદ્ધવાતા દેહન
 કેસર વિગતની મહાન મહિસાઓ પેઢીની
 એક છે. દેહન કેસર જેમનાં પરમ ચાકક પ્રવંસક
 હતા તે માઠું દ્રવ્યને એમના શબ્દોનાં સમ્પૂર્ણ છે.
 “સોપાનથી સરીએ આ દુનિવાને બે આશર્વ-
 કારક વિશ્વનિએ આપી છે એક નેપોલયન
 ને પીજી દેહન ના.”

આપણે “મૂક” કરાવેલા વાણ વડું લગ્નમટે મિત્રમ્
 આ મોઢને જાણીએ છીએ. મૂંઝાં બોલના વાલ અને
 પાંડો. પર્વતને ઝીળતી જાલ તે પરમાર્થક માધવની
 કૃપાથી શય જને છે-એમ એ મોઢકમઢ મેવામ્
 છે. પરંતુ “પરમાર્થક માધવની કૃપા પુરુષાર્થ પ્રેરણા-
 રૂપે મનુષ્યને લાધે છે એમ આપણે ઠલી
 શકીએ. પરમતત્ત્વની કૃપાએ શરૂ કરેલો પુરુ-
 શાર્થ વ્યષ્ટિ તેમજ સમર્પિતજનમ્ કેવા તો
 મમતારો સર્જી શકે છે તેના જે અનેક
 ઉજ્જવળ ઉદાહરણો છે તેમાંનું એક હેલન
 કેલરન છે.

દેહન કેસરને। જન્મ અમેરિકાના ઉપર
 આશ્વાસા પ્રાતર્મા આલેષા દરદુઃખિણા ગામમાં
 રહ, જૂન, ૧૮૮૦માં। પિતાનું નામ આર્થર,
 માતાનું નામ કેટ્ટરે ક્રેમ્મ, આર્થર કોન્ફીડેરેન્સ

સી-પના કપ્તાન દગા દેખન તેમનું પ્રથમ હતાં. તેણે તેને હિઝર ખૂજ લાકડામાંથી થતો ઠલો, દેખન જન્મી ત્યારે જન્મી રીતે નરવી હતી. દેખાત પલ્લું મુંઝ; પરંતુ ભાગવતવાલ ૧૬મા મંદિરે તેને સ્કારેટ્ટ ફીવરની બીમારી લાગુ પડી એ બીમારીના દારૂએ તેની બાબો અને કાનની શક્તિ ચાલી ગઈ. કાનની શક્તિ ચાલી ગયાના દારૂએ ઠલે તેને કાપા શીખ્યામાંયે વિષેષ પડ્યો; પગિણીયે તે મૂઝી જતી ગઈ. હો રવજનો માટે દેખનની બા રિપ્લિ બચવા હતી.

એમ કહેવાય છે કે ઇસવ મનુષ્યના સદ્ગુણથી
સર્વ દાર બંધ કરી દેતા નથી, એકાદ ખારી તો
જવાબી રાખે જ છે. દેહનના સદ્ગુણો એવી
મેજાઈફ સહિવન નામના એક ઇસિકાગદેન તેને
મળી ગયા. તેમને પ્રથમ મેજાપ કયો? ઓ, માથે,
૧૮૮૭ના રોજ. એ સળગત ત્યારથી તે સહિવન
બચસ્યત પાટવા ત્યાં સુધી-૧૯૩૬ અગુરુજી સાથે
રહી સહિવને ખૂબ જાતથી, પ્રેમ અને પરિવ્રમથી
દેહનના હૃદય-વિકાસની બધી જવાબદારી પોતાને
માથે લઈ લીધો. તેમણે દેહનને બાળા બોસવાની
વાલીમ આપવા માંડી. એમના નિષ્કામથી પ્રજાસોના
પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૬૦ની વચંતમાં દેહનની જીજ
પર સખો રમતા થયા. દેહને એમના આ બોસતાં
શીખવાના રોમાંચક અનુભવનું ટુંકર બધાન કવતાં
લખ્યું છે :

“એક વાર મારા ઇંચિયા મને જાણાવાર પા
છઈ ત્યાં અને-મારા હાથ પર ‘પાણીની માર
કરીને, દરબાતમાં ધીમે ધીમે અને પછી
જાપાટાનું ‘પા...ણી’ એમ લખ્યું. એ છવંત
ચહેરાએ મારા આદમાને ભરત કપોં. એમાં
પ્રકાશ, આશા ને આનંદ રેખાં. હજીયે મારે
નપોતો હતો એ ‘ખરૂં’ ચણ દલે એ નવાં અમુક

અમતમાં હોલી નાખી શકાય એવા હતાં. જાળારથી ઘેર પાછાં જતાં રસ્તામાં જોને અડકુ તે દરેક સ્ત્રી જીવનથી, તરવરતી હાનતી હતી. તે દિવસે હું ઘણા નવા શબ્દો શીખી. તે બધા ક્યા હતાં એ મને શબ્દ નથી. પરંતુ જાણું છું. લાકડીની નેમ જે શબ્દો મારી દુનિયાને પ્રકુલ ને પલ્લવિત કરી દેવાના હતા તેવા આટલા શબ્દો તો તેમાં હતાં એ મને બરાબર ખબર છે : ‘માતા, પિતા, મહેન, શિક્ષક’ ૧૮૮૭માં જોવામાં મારા પ્રધાન્યકુ ઊધાર્યા, જે જે વસ્તુને અડકુ તેનું નામ જાણું અને હાથવતી તેને બરાબર જોવાનું—એ સિવાય હું ખીણું કંઈ કરતી જ નહીં.”

આ પછી હેલન હોરેસ મેન શાળાનાં આચાર્યો કુ સરાસર પાસે પહોંચતાં શીખવા પ્રવેશ્યાં. તેમણે એમને એંગ્લેસિય પાઠ આપ્યા હતાં. એ પાઠ લેતા તેમને પોતે જૂના, નહીં હોવાની જે પ્રતીતિ થઈ તેના અપાર આનંદ જાનુભવેલા. તેઓ બોલવાનું શીખતાં હતાં તે દરમિયાન જ તેમણે અંધજનોનાં લિપિ આગળનાં રેવાથી હપટાળ વાચવાની નિપુણતા સિદ્ધ કરી હતી. ઈ. ૧૮૮૨થી તેમણે લેખનપુરુષાર્થ જણુ આરંભ્યો.

હેલનને ફિશરકાનથી જ ઈતિહાસ, કાવ્ય, નાટક અને બાઈબલમાં ઊંડો રસ હતો. તેમણે ગ્રીસ, રોમ તથા યુ એસ એ ના ઈતિહાસોનું અભ્યસન કર્યું. ફ્રેન્ચ તથા લેટિન શીખ્યાં. અંધ-ત્રણિતોનાં અભ્યાસ વધાર્યો ઈ. ૧૮૮૪ના એકઠા-બરમાં હેલને રાઈટ લર્મીસનની બાઈબલમાં પ્રવેશ એળવી, ત્યાં જે વર્ષની અર્વાચીન પ્રાકૃતિક જીવન અને અર્થન કાષ્ઠાનો અભ્યાસ કર્યો. એ પછી ઈ. ૧૮૮૫ના એકઠા-બરમાં હેલને મહિલાઓ મારીની કેમ્બ્રિજ સ્કૂલની પ્રાવેશિક પરીક્ષા સખત પરિશ્રમે પાસ કરીને ત્યાં પ્રવેશ લીધો ઈ. ૧૮૮૬ના જૂનમાં રેસિડેન્ટ કે.સેન્સની પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ

થઈ બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં એડવાર્સ અને ઈ. ૧૮૮૭માં બી. એ. થવા. આ સમય દરમિયાન ફ્રેન્ચ, અર્થન કાષ્ઠાઓ ઉપરાંત અંગ્રેજી સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ આદિનો અધન અભ્યાસ કર્યો. તેમને ડી લિટ. ની ઉપાધિ પણ પાછળથી મળી હતી.

હેલન માટે મિત્રો તેમ જ પ્રુસ્ટોનોની સેવાન અત્યંત મહત્વની હતી. તેમણે લખ્યું છે : “મારી જીવનકથા મારા મિત્રોએ લખી છે” આ મિત્રોમાંથી પ્રથમ સ્થાન તો સલિવનનું જ આવે. તેઓ આમ-રણ તેમના વફાદાર મિત્ર, વિદ્યામુ શબ્દશક્તિ તથા સ્નેહાળ સ્વભાવ રહ્યાં હતાં. આ સલિવન વિશે તેમણે લખેલું :

“મારા શુભ અને હું એટલા નિકટ છીએ કે એમનાથી અલગપણે મારે વિશે હું વિચાર જ નથી કરી શકતી. બધાં લાવન્યમય વસ્તુઓમાં મારો આનંદ કેટલો મારો પોતાનો નેહાનું છે અને કેટલો એમને આજારી છે, એ હું કદી કહી શકનાર નથી. અને લાગે કે એમનો અને મારો આત્મા અવિશાળ્ય છે એમની જે જે મારો જીવનપંથ છે, જે કંઈ ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્તમ મારામાં છે એ એમનું છે. મારામાં એક એવી સુદૃઢશક્તિ કે આકાંક્ષા કે આનંદ નથી, જે એમના પ્રેમસ્પર્શથી અપ્રત ન થયેલ હોય.”

આ સલિવન પછી કુ. પોલી ટામસને એમનાં મિત્ર તેમજ મંત્રી તરીકે તેમને સહાય કરી હતી.

હેલનને જાતજાતનાં વિષયોનાં પ્રુસ્ટોનો વાંચવાનો જે બારે શોખ હતો. એ વિશે તેઓ લખે છે : “...સાહિત્ય મારું મનોરાજ્ય છે. એમાં હું બહિષ્કૃત નથી. અર્થન કાષ્ઠાનું એક મધન મારા પ્રુસ્ટ-ક મિત્રો એડે મહામહાની મોઠડી કરવામાં અને રોકવું નથી. કશીય અઠળામણ કે અતડાઈ વિના તેઓ મારી એડે વાત કરે છે.” સુરસ

આર' માય 'તેવર-ફેલિંગ, ફે-ડક' એ જ વાતનો ઉલ્લેખ એમના કથનમાં સાંભળી શકાય એમ છે.

હેલને જીવનભર અધિઅધર્મ માટે કામ કર્યું. પોતાના અધર્મ-અધર્મતા સામે ટક્કર લેતા તેમણે પુરવાર કરી આપ્યું કે અધર્મ અધર્મતા પોતાનામાં યુરુષાર્થ નિષ્ઠાનો અભાવ હોય ત્યારે જ આવે છે. મનુષ્યની અંદરની આખી બિલકતી નથી ત્યારે જ તે ખરેખરા અર્થમાં અધર્મ હોય છે. તેમણે સ્નેહ અને સમસાવનું, શીલ અને સૌન્દર્યનું વ્યક્તિત્વ જ સમષ્ટિજીવનમાં રહેતું મૂલ્ય છે તે પોતાના હિતમાં જીવનના સિદ્ધ કરી જતાવું. તેઓ સમસ્ત માનવજાત માટે પ્રેમ અને યુરુષાર્થની તેજસ્વી દીપિકા બની રહ્યા. તેઓ અધર્મ છતાં અનેકના જીવનમાં પ્રકાર્ય પૂરનારા બની રહ્યા. તેમણે અધર્મને સ્વમાનસે જીવવાની શુભના કરી. તેમણે કહ્યું : "અધર્મ પ્રતિ મારો હાર છે કે ફાનસમને/કોઈરે મારીને તેમણે ધક્કેર ધકેલ્યું." વળી તેમણે કહ્યું :

"અધર્મને દીન બનવાનું કોઈ કારણ ન હોઈ શકે. પોતા પાસેથી હવે તો જિંદગી ડરાક થઈ છે તેમ તેઓએ ડરજીન માનવાનું નથી. હું ભારપૂર્વક કહું છું કે સુખી નાત્રિક જીવનથી તેમને તલભાગ પણ વિખૂટા પાડી શકે એવું કોઈ તત્ત્વ અહીં નથી, જેણે માન તરફ ખાસ કરીને હિંમ્મત્કાર જ સેવી છે તેવા આખવાળા મનુષ્યો કરતાં અખિવિહોણા મનુષ્યો જીવનને વધુ આપી શકશે, કેમ કે તે જાનની પોતાને નિતાલ અપેક્ષા છે, સમાજને અધર્મને અત્યારે લઈ ઉપેક્ષિત ત્રણા કર્યા છે, પરંતુ સાચી જરૂર આખર્મની નથી, આખર્મની છે."

હેલને પોતાના અધર્મતા તેજ પ્રકટાવવાની ઉદાત્ત સાધના કરી. તેમણે અધર્મ, માધ્ય અને સ્વાર્થ-ઇન્દ્રિયોની ઝડિતગતોને થલો

વિશ્લેષ સાબો હતો. જે તે વિસ્તારના ઉવામાંની ત્રણ વર્ષથી તેઓ તેને ઝોળખી જતાવી શકતાં. તેઓ કેવળ સ્વર્થ અને ત્રણથી જ સાલ અને ધોળા કમળોનો એક કરી શકતાં, તેમણે સંગીત, શિલ્પ જેવી કળાઓને આસ્વાદ લેવાની ક્ષમતા પણ સિદ્ધ કરી હતી. પ્રકૃતિના સૌન્દર્યનો આનંદ આખર્મ-કાનવાળા લઈ શકે એવી વધારે પ્રગટપણે અને ચક્રમતાએ આખર્મ-કાનવાળા તેઓ લઈ શકતાં. તેમની આત્મકથામાં પ્રકૃતિના દરેક-આખર્મ રૂપોના નાર્મિક ચિત્રણો લઈ છે. હેલને આજ પોતાની અધર્મતા કે અધર્મતા પાણી દીવાલને મેદીને એવી પેલી પારના જીવનના રસદર્શન કરીતો સાક્ષારકાર કર્યો હતો. એમના આ સાક્ષારકારથી અનેક મહાનુભાવો પ્રભાવિત થયા હતા. તેમનું મિત્રવર્તુણ શરૂ વૈવિધ્યસભર અને વિશાળ હતું. એમાં માર્ટિનલેઈન, બર્નાડ શો જેવા સાહિત્યકારો ઉપરાંત આર્થ-ક્રેટાઈન જેવા વિજ્ઞાનીઓ, જે ડેવિસન જેવા શિલ્પીઓ તેમજ અમેરિકાના પ્રમુખકક્ષના રાજપુરુષો આદિ અનેકોને સમાવેશ થતો હતો.

તેઓ તેમના રાજિક જીવનમાં નિયમિત હતાં. સવારે સાડા પાંચે ઊઠતું, બે વરસાદ કરવી, ગામકામ કરવું-આ બધા ઉપરાંત નિયમિત સ્વાધ્યાય-વાચન-લેખનમાં જે રત રહેવું-એ તેમનો જીવનક્રમ હતો. તેઓ ગ્રામ સરેરાશ દરેક કલાક તો કામ કરતા જ. આ હેલને લગભગ ૮૮ વર્ષનું નિરામય દીર્ઘ આયુષ્ય બોજવું. તેમનું ૧ જૂન, ૧૯૬૮ના રોજ અવસાન થયું.

હેલનો સ્વાધ્યાયન નિરંતર ચાલતો હતો. કેટલાક સામયિકોમાં તેઓ નિયમિત લખતાં હતાં. તેમણે પોતે એક સામયિક ૧૯૩૮માં કાઢ્યું હતું. તેમના તેજો વ્યાખ્યાનો, જીવનનોધિ, પત્રો વગેરેને સમાવતાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૩૩૦૦થી વધારે બંધ છે. ક્યોરી એવ માર્ક લાઈફ એગર્ડ

પ્રથમ પુસ્તક એ એમની ૧૯૦૨માં પ્રગટ થયેલી આત્મકથા છે, જેમાં એમના જીવનના પ્રારંભિક તપાસનાં પુરુષાર્થ જાણીતું ગ્રેક અને રસપ્રદ નિરૂપણ છે. ધી મનનમાંથી પ્ર. દેસાઈએ તેનાં ‘અપંગની પ્રતિકા’ નામે ગ્રજરાતીમાં અનુવાદ કરેલા છે. આ આત્મકથાના અનુસંધાનમાં જ, ૧૯૩૦માં હેલને ‘મિડસ્ટ્રીમ’ નામનો આત્મકથાનો ખીલે ખંડ આપ્યો, જેનો અનુવાદ ‘મહાધાર’ નામે શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારીએ કર્યો છે. આ આત્મકથાઓ સાહિત્યિક ગુણવત્તાએ પણ ‘ધણી મૂલ્યવાન છે. આ ઉપરાંત તેમના પ્રંધોમાં ‘ઓપિમિટમ’ (૧૯૦૩), ‘ધ વર્લ્ડ આઈ લિવ ઈન’ (૧૯૦૮), ‘ધ સોન્ગ ઓફ ધ ક્રોન વોલ’ (૧૯૧૦), ‘આઉટ ઓફ ધ કાઠ’ (૧૯૧૩), ‘માઈ રિલિજિયન’ (૧૯૨૭), ‘લેટ અસ લેવ ફેલ્ડ’ (૧૯૪૦) ‘લેટસ’ (૧૯૪૬), ‘ટીયર, એન સલિવન મમી ?’ (૧૯૫૬), ‘ધ ઓપનડોર’ (૧૯૫૭) આદિના સમાવેશ થાય છે.

હેલને અધ અધિ માનવજીવનના અને પ્રકૃતિના આંતરઓર્થને પરખવા અને પામવાની શુદ્ધ કલા સિદ્ધ કરી હતી તે તેમની આત્મકથાઓ. વાચતા પ્રત પ્રતીત, ધાય છે, એક, સ વેદનશીલ કાવ્ય પ્રતિભાનો અમરકાર એમની ભાષાને અપૂર્વ સ સ્ફારદીપ્તિ અપે છે. ૧૯૧૭, ૧૯૧૬, અને ૧૯૧૯ની ભાષાએ કેટલી હદ સુધી મમ હોઈ લઈ, તેનો સર્વોચ્ચ ખ્યાલ તેમના આત્મજીવનના ભવાનો વાચતા આવે છે અને ત્યારે આપણને આનંદ તેમ જ આશ્ચર્યની સુત્રપત્ર લાગણી થાય છે.

શ્રી કાકાસાહેબે જેમને ‘નેત્ર વિનાની નેત્રી’ કહીને વર્ણવ્યા તે આ હેલને માનવજાતીની ને તેમણે ખાસ તે અધિ-અપંગોની જે રીતે કરી

તે પ્રત્યે વિશ્વ સમસ્તે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ અનુકળ્યો છે. જેમ પ્રેક્ષક તો તેમ હેલનનું નામ અધિ-અપંગોના વિશ્વમાં હંમેશ માટે ચમકતું રહેવાનું છે. હેલનને યુ. એસ. એ. ક્રાસ, ઝકાસ્લોવેકિયા, ધ્યાનિલ, ભારત, જાપાન આદિ અનેક દેશોએ વિવિધ રીતે સન્માન્યા છે. અમેરિકાની અધ્યક્ષોની સરસા માટે એક લાખ ડોલરનું લાડળ એક કરાવી આપવા બદલ તેમને ૫૦૦૦ ડોલરનું એચિવમેન્ટ પ્રાપ્તિ આપવામાં આવેલું. જે એજ લાડળમાં તેમણે અર્પી દીધું હતું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એડ્યુકેશનલ એસોસિયેશન ૧૯૩૮માં તેમને સુવર્ણ પારિતોષિક એનાયત કરેલું, માહલાઓની કલબોના આતરરાષ્ટ્રીય મંડળે અપંગોની સેવા બદલ તેમને ૧૯૪૧માં માનવપત્ર આપ્યું હતું. વળી અનેક યુનિવર્સિટીઓએ તેમને ‘ડાક્ટર ઓફ લુમનલેટસ’, ‘ડાક્ટર ઓફ લેડ’, ‘ડી. લિટ’ આદિની માનદ ઉપાધિઓ અર્પી હતી. જેમાં ફિલોસોફીના ટમ્પલ યુનિવર્સિટી, ગ્લાસગો, ડાર્મિંગ, ફિલ્ડી આદિની યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમને રુઝવેન્ટ મેડલ પણ મળ્યા હતા.

હેલન ડેલરના જીવનના કેન્દ્રમાં માનવસેવા, માનવવિદ્યા અને માનવકલાને માનમધું સ્થાન મળેલું જણાય છે. સ્વચ્છતા, સુધક્તા શિસ્ત, સયમ, કામનિષ્ઠા, શીલની શ્રીમતાઈ-આ સર્વ તેમના જીવન અને વ્યક્તિત્વને ધનારા તારતો છે. એ તારવોએ કરીને તેમનું જીવન પ્રેમ અને પુરુષાર્થનો પથચામ આપનારું બની રહ્યું. સાચે જ હેલન કેસર, જેમને પંડિત સુખચાંદજીએ ‘લોનેમ્પ’ ‘હાંગની’ કહ્યાં છે તે માનવજાતને તમસમાંથી જ્યોતિ તરફ લઈને જનારી પુરુષાર્થ શક્તિ છે. એમાંથી આપણે પ્રેરણા અને નળ મેળવીએ

ભીખાનો જન્મ થયો ને માતા મૃત્યુ પામી તેનો પિતા બીજી વાર પરંપરો. અપર માતાનું વર્તન આપણા સમાજમાં મીઠાવવામાં અભ્યુ છે. તેનું જ વર્તન ભીખા માટે ઘટું ભીખો અપવાદપ નહોતો. ભીખો ઉપાસનો અને જીજ્ઞાસીથી મોટો થતો ગયો. પણ સમાજમાં જને છે તેમ જ્યારે ઐરમાન માં તરફથી કાઈ બાળક ત્રાસ ભોગવતું હોય ત્યારે તેના માટે ધ્યાને સાર વહેવહેવાવનાર કોઈક હોય જ, ને એમ ભીખાને હરખુ ડાશીને સહારો મળી ગયેલો. ને એમ તેનું બાળપણ વીતી ગયું ભીખાને ભણવાની તો જરૂર જ નથી એમ તેની અપરમાતા માનતી-તેને બોલુ પાડવાની કેની તાકાત છે કે એમ ભીખો ભણ્યો નહીં. ભ્રેષ્ઠ શિક્ષક છે કે વાંક ભીખાનો નથી. પછી-મોટા તો થવાય જ-ને એમ ભીખો મોટો થયો. હવે તે માની સાખ મના છતાં, પોળમાં જતો, રમતો, હાકરાઓ સાથે હડતો, અડતો, મારતો, ને હરિયાદ થઈ કોપુ એની મા પાસે આવે તો તે ખરમાં આવવાને બદલે બહાર રડુચકર થઈ જતો.

ને એમ એક દિવસ અડતો કરી બેઠેલો ભીખો પોતાનું થર છોડી, વજર ટિકિટ ત્રાડીમાં બેઠો ને આ શહેરમાં આવી પડ્યો. (આપણે ભીખાના જીવની ઝીણી ઝીણી માંજતોમાં પડતાં નથી. એટલું બધું ઝીણું અવલોકન કરવાની કાઈને પડી પશુ નથી હોતી જરૂર પૂછે ક્યાં છે ?)

જ્યારે ભીખો આ શહેરમાં આવેલો ત્યારે સ્ટેશન પર લોકોની ઠંઠ ભમેલી. આટલા બધા લોકો પોતપોતાને ઘેર કેમ નથી જતા તેની તને સળી વાર પછી ખબર પડેલી. એક આધેડ-ઉંમરના

ભાઈ અને તેની સાથે એક છોકરી તેની બાલુમાં ઊભાં હતાં. તેણે પેલા ભાઈને પૂછ્યું : આ બધા લોકો પોતપોતાને ઘેર કેમ નથી જતા કે બધાં ગરબા છે કેમ ?

“આ શહેરમાં ખૂબ તોફાન થયું છે, કરકમ છે ને ત્યાં બધા બહી રહ્યાં છે.” ભીખો કહેનારની સામે તાકી જ રહ્યો. પેલી છોકરી તેનું માં ભેઈ હતી પડી : “બાધા જેવા જ છે ને ! તોફાન અને કરકમની વાત કમબખ નહિ તને !” ભીખાએ પેલી છોકરી સામું એવું. “છે ને ત તોફાની છોકરાઓ પથરા, ગટરનાં દાંકણાં ને સળગતા કાકડા ને એવું બધું સામા રોળા પર કે પોલીસ પર નાખે. પોલીસો ટીવરજેલ હોડે, તો થ જો તોફાની છોકરાઓ દુકાનો બાળે, પથરા ફેંકે ને તો કરકમ બહેર થાય. કાઈએ થર બહાર નીકળવાનું નહીં. ને નીકળે તો શિક્ષા થાય ને તોફાન કરે તો પોળાખાર થાય. પડી સમજ ?”-ભીખાએ બેઠે ઉઘેળો ભેગી કરીને પછી હાથ ધર્યા. તે ધીમે રહી પેલી છોકરી સામું હસ્યો. પેલી છોકરીએ એને પૂછ્યું : “તું અહીં ક્યાં જવાનો ?” ભીખો ચૂપ જીભે રહ્યો. પેલા મોટા માથેસે કહેલું “તું પેલા બાગી બાળો લાગે છે ખરું ને !” ભીખાને નવાઈ લાગી-આ શહેરનાં માથેસો ખરા, બધું જ બાળી ભય ! ત્યાં તો પેલી છોકરી બોલી : “પત્થર નાંખનારાં અને જરાયે ગમતાં નથી”-ભીખો આ સાંભળી, ધીમે રહી ત્યાંથી ખસી ગયો. ભીડમાં બેસાઈ ગયો.

ને બીજો દિવસે તે અમેલો ત્યારે એક છુંપડ-પટ્ટીમા ખાટલી પર ચતેલો હતો. તેણે આંખો ઓલી, ભેંચું તો ચાર-પાંચ માથેસો ત્યાં જ, તેની

આખી પ્રલવાની રાહ જોઈને જ ભલે બેઠાં હતાં.
 “રામ રામ નાનિયા, હવે ઠીક છે ને ?” એક
 કહ્યું. ભીખી બેઠો થયો. આજુબાજુ જોયું.
 ઝૂંપડાઓની હાર હતી. બધી ઝૂંપડીઓ પાસે
 ખાટલીઓ હતી. કોઈ બેઠું હતું. કોઈ ઝડું હતું.

સ્રીઓમાંની કોઈ માથું ઝાળતી હતી, કોઈ
 રાંધતી હતી, કોઈ લહેર નળમાંથી પાણી ભરી
 લાવતી હતી, કોઈ ડોકરું નવડાવતી હતી, કોઈ...
 ભીખાએ ધીમે ધીમે બધું જોઈ લીધું. થોડે દૂર
 જંઘળ હતી. નજરે દેખાતી હતી નરી
 કાંત્રાસિયત...ભીડાભીડ. તેણે આંખો બંધ કરી દીધી
 ‘ભિચારો ! નવો છું ને એટલે ! પછી રવાઈ
 જશે, આપણી જેમ જ.”-એકે કહ્યું. એક જણ
 ભીડી નજીકની દારીઓએ એને માટે ચા ને લાંબા-
 ભરમાં લઈ આવ્યું. તેને છાકાકો. “છોક નાનિયા,
 હો આ ખા. જરા ઘરમાંથી આવે.” તે પાછો
 બેઠો થયો ચા ને કાંઈક ચા તેને મિથાન નેવાં
 લાગ્યા.

તે ત્યાં જ એક માણસ દોડતો દોડતો આવ્યો.
 અત્યાર કુધી એક જણ સવત સિમારેટ ફૂકણ
 બેસી રહ્યું હતું. તે ચમન હતો. પેલો દોડતો
 આવેલો માણસ તેના કાન પાસે જઈ કંઈક
 બોલ્યો. ચમન સફાળો બોલો થઈ ગયો. “કબુલ”-ને
 પછી બધાની સામે જોઈ બોલ્યા : “ચાલો...ઠેકાં છું
 મળ્યું છે. ત્યાં જવાનું છે, ૨૦૦૦ રૂપિયા મળશે.”
 બધાના મોં પર ચમક આવી ગઈ. એક જણે
 કહ્યું : “આ તાનિયાનું” ભીખી બોલ્યો :
 “માડું” નામ ભીખી છે, ટું કરવાનું ? ક્યાં
 જવાનું ? ચાનાં પૈસા ? માનેષ ક્યાં જાય તો
 કરવો જ પડશે ને ?” ચમને સિમારેટને કમ લેતાં
 કહ્યું : “ભીખા, તને હજી વાર છે, જાણ છે તો
 ક્યાંજ. પપરા મારવા, આજ લગાડવી ને બસ
 એમ જ તનેવ લઈ જઈશું” કોઈક વાર બાજુ નહીં
 પણ બાજો સટાક કરવોત ને બોલો થઈ ગયો.

કાલેખર : ૧૬/૫]

નીચો વળ્યો. ને પથરો હાથમાં આવ્યો તેને છેલ્લે
 આઠાશ લાઈ ફેંક્યો. ઊડતી ચાલી તરફતી નીચે
 પડેલી બધાએ જોઈ. ચમને ભીખાના બરડે ધાપો
 મારી “વાહ ! મારો ખરો વારસદાર આવ્યો.”
 ને પછી કહ્યું : “ચાલ, તારા ચે બાન.”

થોડા વખત પછી ઝૂંપડપટ્ટીમાં એક ભી
 ખત્તુ પામી. પેલી ભી મુશ્ક પામી તે મહત્વનું
 નથી, પણ મહત્વનું એ હતું કે તે માળકને
 જન્મ આપીને મુશ્ક પામી હતી. નવજાત, સિદ્ધાંતી
 બધા ક્યા ખાવા માંડ્યા ને તેના પિતા તરફ
 બધા લોકોનાં જતાવતા હતા. પણ એક માત્ર
 ભીખાના આશ્ચર્ય વચ્ચે માંડ ૧૦-૧૨ દિવસ
 થયા ને પેલો ધુડુપ ફરી જરણી ગયો. ભીખા
 સિવાય કોઈનેવ અનુચિત ન લાગ્યું. ભીખાએ
 ચમનને પૂછ્યું : “પેલા ઊકરાનું શું ?” ચમને કહ્યું :
 “એ તો ઊકરો આ આખી વસતી છે ને ? ક્યાંવ
 માડું થઈ જશે” ભીખ ને થયો કોઠાઈ. તે પેલો
 ઊકરાના બાપ પાસે ગયો. ઊકરાની માંજણી કરી.
 બાપને તો ટાંકે પાણીએ ખસ ગઈ ભીખી ઊકરાને
 લઈ પોતાની ઝૂંપડીએ આવ્યો ને નામ રાખ્યું ક્યો.
 ને પછી તો ક્યો ભીખા માટે યાસોલ્લાસ ભેંવે
 ભનિવાઈ થઈ ગયો.

તો આ થઈ ભીખાની ગઈકાલની વાત.

હવે જોઈએ ભીખાની આજની વાત. ક્યો કે
 વર્ષનો થઈ ગયો છે ભીખી તેને આ ઝૂંપડપટ્ટીના
 રાજકુમારની જેમ રાજો છે રવાનું બાળપણ આથી
 નર્મ સુખમાં જ ગતું છે. આ ઝૂંપડપટ્ટીના રવાના
 સાડું કોઈ ઉભયું નથી-એમ બધા કહે છે,
 ભીખાને સંતોષ છે.

આ કે વર્ષ કરવાનું ભીખી એક જ વાર
 ક્યાંજે જઈ ગયેલો, વસતીમાં એક માણ છે,
 તેમની પાસે રવાને રાખેલો રવાને પોતાના ક્યાંની

ખબર ને પડે તે માટે ખાસ કાળજી રાખવા માંજને કહેલું ને એક તપેલી લાવી આવી ખુશ પડ્યું કેસાં ને આમ રૂપો તો બીજાના મધ્યથી અમળું જ રહ્યો.

પણ આને, અચાનક, શાવ શહેરમાં કાઈ કાઠિરી નાખે છે ને ખળખળાં રડ થાય છે. તોફાનના કારણની બહુ જોઈને ખબર છે, આપણે પણ જાણવાની જરૂર નથી, પણ તોફાનો પૂર બહાર ચાલે છે, પથ્થરમારી..... આમ..... ને વેા હી રેકોર્ડ.....

પણ આ વખતે એક વાત બની ગઈ. પહેલી જ વાર ભીખો જે વસ્તીમાં રહે છે ત્યાં થોડાં પથ્થરો પડે છે. ને વસ્તીના નાનાં નાનાં છોકરાં પણ જે હાથમાં આવે તે સાચું મારે છે. રૂપો ભીખો જ રહે છે. આ જોઈ એક જાણુ કહે છે : “અંદર રૂપો, નાખને ઘૂંધે બે ચાર.” રૂપો ના પાડે છે. “ના, પથરો મારવા એ કાઈ સાચું ના કહેવાય.” આ સાંભળી ભીખો બોલે છે “કે પછી તને મારતા આવડતું જ નથી ?” પહેલો માણસ કહે છે. “ના કેમ આવડે એને ? એનો બાપ તો આમાં અડવલ છે પછી ?” રૂપો કહે. “જા જ હવે, માડુ બાપુ કહી પથરો નથી મારતા.” એટલે પહેલો કહે છે. “બેસ બેસ હવે તારા કરતા તારા બાપને કું વધારે બાપુ ને ! તારો બાપુ તો આમાં શહેરને પહેાંચી વળે તેવા છે.” રૂપો કહે. “જા જા, જુલું ના બોલ, મારા બાપુ કાઈને ના મારે, એ તો બહુ જ સારા છે.” ભીખો કહે છે. “તો ચાલ તારા બાપુ પાસે જઈને પૂછીએ” — ને ત્યાં જ એક પથ્થર ભીમા રહેલા રૂપાના માથામાં વાગે છે. રૂપો પડે છે. તેના માથામાંથી લોહી વહેવા માંડે છે. બીજાને ખબર પડતાં તે ત્યાં આવે છે. તેની અગ્નિ હાલ થાય છે. નસોરાં ફૂલે છે. કપાળ પર કચલી પડે છે. ચંચન પથ્થર આવેલી દિશામાં પહેાંચી જાય છે. ભીખો રૂપાને લઈ શહેરની મુખ્ય હોસ્પિટલમાં

જાય છે. ડોક્ટર રૂપાને ટેબલ પર લે છે. ભીખો બહાર ઊભો છે. જે હાથ દબાવે છે. “ધરો છે.” આમથી તેમ ફેરે છે. થોડીવારે ડોક્ટર બહાર આવે છે. ભીખો તેમની સાચું જુએ છે. ડોક્ટર બોલે છે : “સાઈ, તબાહી નથી, પણ ઓપરેશન કરવું પડશે.” “રૂપો જ બહાર પથ્થર પડ્યાનો અવાજ આવે છે. અંદરથી રૂપાની ચીસ સંભળાય છે. ભીખો અને ડોક્ટર બંધ દોડે છે. રૂપો બોલતો સંભળાય છે : “બાપુ, તમે તો સારા માણસ છો ને !” રૂપો જુલું બોલે છે ને !” ડોક્ટર ઇન્જેકશન આપે છે. રૂપો બેભાનીમાં સરતો જાય છે. ડોક્ટર બોલે છે : “જુઓ મિસ્ટર, કું ઓપરેશન થક કડું છું. સમય બતાડવો ઠીક નથી.” ભીખો અચાની ચિતા ન કરવાનું કહે છે ને તો થું પૂછી બેસે છે. “સાહેબ, હાલ તરત ઇલેક્ટ્રીક સ્વક કડું ?” ડોક્ટર કહે છે. “કું માડું છું, ૫૦૦૦ રૂપિયા તો ધરો.”

ભીખો શુ કરવું તેની દિશામાં છે. ત્યાં જ ચમન આવે છે તેના કાનમાં કહે છે : “કહેલું આવ્યું છે. ૫૦૦૦ની ઓફર છે. થોડાં ધર-ફુસાનોને આમ...”

ભીખો ધડી ચમન સાચુ, ધડી ડોક્ટર સાચુ ને ધડી રૂપો સાચુ જુએ છે. તે ચમનની સાથે જવા એક પગલું બને છે, પાછું રૂપાની સાચુ જુએ છે. “ના.. ના.. નથી આવતું ચમન, ઘું તારે જા.” બોલી ભીખો રૂપાની પાસે આવી તેનો હાથ હાથમાં લે છે. કાણવાર આખ મીચી કલાક વિચારમાં જોવાઈ જાય ત્યાં ખારજે પ્રહોલોહો ચમન ભીખાને જમ પાડી કહે છે : “ચાલ ચાલ મોડું થાય છે. રૂપાના ઓપરેશન માટેની સમગ્ર તો કરવી પડશે ને ! ચાલ, ચાલ.” ભીખો કાંઈ લાચારી સાથે રૂપાથી પેલાની જાનને જીતારડીને અલગ કરે તો હાથ તે રીતે આનાકાની કરતાં પગલાંને ચમનની પાછળ પકડે તો ચાલવા સાચો. સાચું હવે, રૂપાનીની એ ચાલની નેધ લેવા જેટલી રૂપાની આખો સચેત નહોતી.

કાવ્યપદાર્થ | ઇન્ડ્રુવાર

હું હોતુહુલથી આની ગયો છે પાછો
આજે અત્યારે ગેશાલી નગરીની એકાદ ફૂટપાથ પર બેઠો છે.
મસ્તીની મોસમ/નયનરમ્ય ગેશાલી નગરી/
ફરથી લાગે સોળે શણગાર સબેલી રમણી
નમણી કણોમાં હુંને થાય છે એકાદ Extrovert Experience !
હોતુહુલમાં જમીન સપાટ થઈ ગઈ છે-ફાટ
બિલકુલ મકાન જેવી અથવા રંગીન સિક્કા જેવી
સારું છે કે રતી અને ઊંટનું દોગળીનેચન હાજર છે તહીં
નહીંતર-

રંગીન સરખત થઈને બેઠો છે હું
Introvert experience વિશે પૂછે છે-
અંદરની પરિસ્થિતિમાં કશું નથી
અવાવડુ ફવામાં લગડતો સુધરીનો માળો છે ખાલી
રંગીન ફોટોગ્રાફ માટે આધાડયલ કમ્પોઝીશન છે.
ફવામાં બેટરીનો પ્રકાશ ફે ફે તોય તળિયું દેખાતું નથી
મતને થાય છે-હોતુહુલ છે સપાટ છે મકાન છે
કે પછી રંગીન સિક્કો અથવા રંગીન ફોટોગ્રાફ કે પછી
હું બેઠો છે એકલો અટલો નાચકાયા થઈને
ઝોની અને આખની વચ્ચે છે તો કેવળ અરમાં
તેથી હું સમજવા મથે છે કશુંક

પામવા મથે છે કશુંક
પણ કશુંક અચૂક છે ખાલી આ પીપિલો કપ
ખાલી આ પીપિલી રકાળી
ખાલી અવાવડુ ફવામાં લગડતો સુધરીનો માળો
અરમાં સાથે કોમ્યુનિકેશનનો નમ પ્રયત્ન કરે છે હું
હું હોતુહુલ સપાટ છે મકાન છે
રંગીન સિક્કો સરખત છે/મસ્તી મોસમ ગેશાલી નગરી નમણી રમણી
આંખ એટલે કીકી/કીકી એટલે કાળો રંગનંભેલાં માટેની દ્રષ્ટિ
+ અનુભવવા માટે અરમાં.

અહીં પંક્તિને ઘણા પ્રશ્નો થશે, કહેશે-

કય રિક્કિલથી લખે છે ?
 કેવા કાગળ પર લેખે છે ?
 અક્ષરો બદલવાની વાત કરે છે ?
 ભાષાને લોભાવવાની ઇચ્છા રાખે છે ?

હું Introvert experienceના નામે બપોરે ત્રાર વાગે
 કે સાંજે આઠ વાગે ધૂળ પર કરીક આકૃતિ દોરે છે/
 આંગળી આકૃતિ પાસે જાય છે/આંગળીને ધૂળ ચોટે છે/
 આકૃતિ ચોટે છે/વાગેલા ભાર કે આઠ ચોટે છે
 હું ચોટે છે/સ્વાદને પરખવા હલચલ કરે છે.
 આખ, જીભને કંચુનિકેશન લેછીનું આપે છે,
 હુંની સામે એક છે/કરીનું પપેટ આવીને જીવું રહે છે
 બીજું પીળાં ફૂલોના ખેતરનું રંગીન ફાટું આવીને જોડી જાય છે
 એક કહે છે હું Introvert છું
 બીજું કહે છે હું Extrovert છું
 હુંની જીભ આમીને ચાટ્યા કરે છે/સૂંઘવાનો પ્રયત્ન કરે છે
 હું હોડલુલુ સપાટ છે/experience છે/જે છે તે—
 કાવ્ય પદાર્થ કંઈક આવે છે—
 ગૈશાલી નગરીના વિશાળ રસ્તાઓ પર
 હું ભટકે છે એકલો અદ્ભુત/લૂલો લંગડો થઇને
 ધગધગતો લૂનાળો છે/બપોરે રણ છે રાતે બરફ છે
 વિચારે છે એવું મન—
 રણ છે વહાણ છે/જિંટ છે અવાવડું છે
 હું વીલરની સામે ફોર વીલર/પૂરપાટ લડાયે વધે છે આગળ
 સામસામે—
 હુંનું મન આણું આણું મધ ગયું છે.
 બીજે કુની કિસ્સો કોવો છે કે
 સિગારેટ પીવું છું એવું જાણવાને બદલે
 સિગારેટ પહેડું છું/કુમાટો જોડું છું એવું જાણે છે સંભળાય છે પેડું.
 ચિત્ર સરસ મળતું પાકું લે છે, તોડે છે
 ટેબલ પર મૂકી બે અડધિયાં જોતાં જોતાં આંખ અવાવડું થાય છે—
 ચિત્ર ! તારા ગર્ભને સ્પર્શું છું ગરમ ગરમ
 હાથની રેખાઓની શરમ જોડું છું નરમ નરમ
 સત્ય છે/સમય છે/કારણ છે/કાન છે
 આવું બધું બબડ્યા કરે છે હું

હંડું પાણી પીવાની ટેવને કવિતા નામાભિધાન કરે છે
 બસ પછી ફુગા ફુલાવી ઉઠાડ્યા કરે છે.
 ચારે બાજુ ઊડતા ફુગા ભોધ આંખ અવાવડુ થાય છે
 હવા છે/રંગીન છે/આકાર છે/આકૃતિ છે/જડે છે હું/ફૂટી જાય છે હું
 હું આંખના બંને ખૂણા સાફ કરી પિયા કાઢી નાખે છે.
 પછી આરામથી માસ લઇ ગાળ ભાટે છે લોનિકને
 સંભળાય છે વિચારને/અનુભવાય છે રસને
 ચારે બાજુ નગારાં વાગવા મડિ છે
 હુંને સંભળાય છે રેતાળ પ્રદેશમાં જ્યોરે બાર વાગે ઊડતી ધૂળ
 રાતે આઠ વાગે શરીરને સ્પર્શતી ગરકીલી હવા
 વાગે છે ચિકુના બે અડધિયાં ગરમ ગરમ
 જીંટ ઘોઘચો કરે છે/પીળાં ખેતરનાં ફૂલ ખીલ્યા કરે છે
 અવાવડુ ફૂવામાં માળો ફલ્યા કરે છે/ફૂવો બોલ્યા કરે છે
 માકું તળિયું ખાલી છે
 માકું તાળયું ખાલી છે
 ચોરબજાર શાંત થવા આવે ત્યારે હું
 નાળિયેરનાં લીલાં પાંદડાંને સૂર્ય નામ આપી
 કાંઠા આખા શરીરે લોંકી ઢે છે પછી વંદવાણી ઉચ્ચારે છે—
 ઘણા દિવસ પછી લાગણીના સ્પર્શનો અનુભવ
 મારી સામે આંખો તાકી પ્રેમ કરે છે, હા પ્રેમ કરે છે.
 હું સ્થિર થઇ જાય છે વૈશાલી નગરી સ્થિર થઇ જાય છે/
 મસ્તી રમણી નમણી સ્થિર થઇ જાય છે
 જાત્રી ગયેલા ગરફમાં ફડાફૂ કરતીકને તીરાડ પડે છે
 એક રંગીન માછલી તરતી તરતી આવી હરતી ફરતી
 ફૂગતી ફૂગતી થતી સપાટી પર આવી ચિકુના ગર્ભને બચકું ભરે છે
 હુંને ગલગલિયાં થાય છે
 રણ વહાણ હવા ધીમે ધીમે ધકેલાય છે
 હું હણહણાટીના નામે મહાભિનિષ્ક્રમણ કરે છે
 ભોટે છે છુમાડાને/પહેરે છે સિંચા રેતને આજને બનમારને
 એકલાને અફલાને લલાનેલ મડાને
 હુંની સામે બીલો એક હું આવીને ઊભો રહે છે
 કટારો ધરે છે
 અડધી આ સમજીને એક હું પી જાય છે
 બીલો હું ફૂટપાય પર બેસી સોફેટિસ થઇ જાય છે
 લોનિક વિચાર ને રસ એકબીબનો કસ કાઢી

કથુ'ક બોલવા બંધ છે, ત્યાં
 બ'ને હું પોતપોતાની જગ્યા પર બેઠો, રોપી હમ્મગ હમ્મગ લહેરાય છે.
 વંચાય છે હમ્મગ હમ્મગ/ લખાય છે હમ્મગ હમ્મગ
 એમને એમ પૂકડો ધીમે ધીમે ચરકવા મુકે છે
 અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક નામ સંભળાય છે
 —હું ઠંડું માણી દેવ કવિતા છે.

શબ્દો | નલિન રાવળ

શબ્દો શેતાનો છે
 આવે છે
 ફિરસ્તાઓ રૂપે
 લઈ જાય છે
 મનોહર ઉદ્યાનમાં ફળ લચ્માં વૃક્ષતળે
 જ્યાં લોતિંગ વિષધર સર્પ ઠંડા દેવા તિલ્પર છે.
 શબ્દો શેતાનો છે
 આવે છે
 ગીથ દર્શિત રાજકારણીઓ રૂપે
 લઈ જાય છે
 રૂંધે રૂંધે બાળ જંગમતા બર્બર સત્તાના દોહખમાં.
 શબ્દો શેતાનો છે
 આવે છે
 સૂત્રોના અખતર ખેરેલી કાન્તિકારીઓ રૂપે
 લઈ જાય છે
 સુકન્નિલ આબાદીના કાલિલ કીરાગારમાં.
 શબ્દો શેતાનો છે
 આવે છે
 ગદ્યારંધારી ધર્મધુરીઓ-સમાજધુરીઓ-શિષ્યધુરીઓ-ભાષાધુરીઓ રૂપે
 લઈ જાય છે
 સ્વપ્નોના અકાટ વણોમાં આવે નીચાવી લેતા અંધવાનાં જળે.
 શબ્દો શેતાનો છે
 આવે છે
 અળસિયાની માફક વણધર્મ આલી આવતી જનપેદીઓ રૂપે
 લઈ જાય છે
 બીડે ને બીડે અધાર સમયના સહતાફૂમાંતા કીલકમાં.

શબ્દો શબ્દો ક્યારેય હોતા નથી .

એ હોય છે

ફિરસ્તાઓ અને રાજકારણીઓ, ક્રાંતિકારીઓ અને ધર્મધુરીઓ,
સમાજધુરીઓ અને શિક્ષણધુરીઓ, ભાષાધુરીઓ અને જનપેઠીઓ.

શબ્દો શબ્દો ક્યારેય હોતા નથી .

એ હોય છે.

ઈશ્વરને મ કારગી થાપ આપવા મયતા ચેતાનો.

કેટલાંક જળચિત્રો | ચરુશ દવે

ટપ

ટપાટપ

ટપ

ટપ

જળ ઊરે-સૂની સીમ પર, ખેતર પર

ખેતર વચ્ચે ઊભેલા વડ પર

વડના

નગારા જેવા એક એક પથ્થર પર

ધાતીર તીરકીટ ધાતીર તીરકીટ ધાતીર તીરકીટ

અવાહનો મેઘ

ધાધાધા ધોધોધો ધાધાધા ધોધોધો

ધારાએ ધારાએ ગાય

ત્યાં જો સરોવર જળમાં લક્ષ્મી દર્શને, નહાવા પડ્યો

સામે પર્વત, સરોવરકાંઠા ને કાંઠે ઊભું-બન આપું મ

ને મધ્યાહ્ને જળ સ્તબ્ધ

જલમલ જલમલ જળમાં ઝીલાય આકાશ આપું

એ પથ્થે ઊઠે ચીલ

જળની છાતી નીલ

જળ મારી પ્રિયા

એક એક પડ ઉઠેલી

સ્પર્શે મારી નગ્નતાને.

જેવા કડું છું.

ટોલના જળને ઠપોળતું શિશુ અને
પ્રથમ વધો પછીના ઉષ્ણતામાં
રતુમડા ખાખોશિયામાં જાણી નોંધને
પળ મૂકતા કિશોરને.

દરિયાકાંઠે જળભરેલી એક છીપ
જાણે ઝલમલતી આવ્યમની
આવડી એવી છીપમાં આકાશ એવું શું લાગે
કે રમવા ઊતરી આવે

સાંજના નરમ પ્રકાશમાં
નદીના જળમાં હળવેકથી ઊતર્યું
લેસતું ટોળું ને જની મધુ જળ
ચાંદ આવે છે

દૂર ક્યાંક નીચાણમાં
ઝરણોનો અસ્પષ્ટ ક્ષણિ વઘ્યા કરે છે ખીણમાં
નીચાણવાળા ધરાના ઘાસની ગંધથી ભારે
લીની લીની ભરી ભરી
અરણ્યની એ રાત્રિઓ

અમાસ રાત્રે
અહીં જળમાં નાખી જળ
ખેચુ ખેચુ ત્યાં તે
અદળક અદળક તારાઓનો ભાર

— | દારકેશ વ્યાસ

વિશ્વાસના વધુને
ચાટતી જીભ
જ્યારે જ્યારે સ્વાદ જોઈવા જાય છે
ત્યારે ત્યારે એક પાશવિક પોતું ફેરવાઈ જાય છે ટાઇટસ પર
અને લાલ-ગુલાબી, લીલા-પીળા, જાંબલી રંગનાં
ચકામા ફેરવાઈ જાય છે કાળા ડિઝાઇન કાપડામાં
અહીં વાણમાં
ઠીક ચામડી પર ચચરે છે તમલમે છે એની મીકાશ

આઈનામાંથી
 દહે છે લાલ-હોઠ, કાળી આંખો
 ગુલાબી ગાલ અને ટટ્ટાર ગોળ સ્તનો
 નીચે નીચે મસલુ ઠાંઠવ

પણ
 દુધમલ મુઠ્ઠીમાંથી પથરાતુ રીશવ અને
 હયાતીના હવાતિયા મારતો મમ્-મમ્-મમ્-મમ્નો
 સંસાવિહીન ઉચ્ચાર અને કોરી આંખે છે એક કાળદીપ
 હવે હીપ હીપ હુરે, હીપ હીપ હુરે-નો જુસ્સો
 ઠલવાઈ બાય છે જય-પરાજયની સંઘેડાઉતાર કિયામાં
 કેમ કે—

હોડી તૂટી ગઈ
 દીપના ખુણે ખાચરે જોતું છુ જીવન
 ચોખ્ખુ ચોખ્ખુ, ભલેને દાંત વગરનું, જોખ્ખું જોખ્ખું
 નહોત વગરનું નોખ્ખું નોખ્ખું
 મારા શરીરનો મેઠ જોગાળવા મથતુ
 દીપની ચોમિર ચક્કર મારે છે-કદાચ-
 પારદર્શી પડછાયા મળે મારી વાણીને
 ને ચપ ચપ ચાટું મારી માના સ્તનો
 મારે ફરીથી તૂટેલી હોડી લઈને નીકળુ છુ.
 એ વિશ્વ ભણી જ્યાં અવિચારની મોઠગાશ પણ
 આગસ મરડી ઊભી થઈ શક
 અને મગ્ધરહાનીની ખડાર ઊગી નીકળે એ હાથ
 જેમાં મૂકી દઉં બધા ત્રિકોણ, ચોરસ, ગોળ, લબગોળ
 સમઘા
 પાપ-પુણ્યના ડાળા-જમણા
 હમણા હમણા.....

સ્વાધીનતા એટલે શું ?

(રાજગોહન ગાંધીના લેખ પરથી સારવેલ)

‘અહારો મૂલ ચૂકવી દાંસલ કરેલી સ્વાધીનતા—
સ્વતંત્રતા... કંઈ એકલા ભારતના બેગરબટા
માટેની મીઠા ન દોઈ શકે. પરાઈ સત્તાની એકી
દેશ કયાપતી દરેક જામીની પ્રભુ માટે એવું
સ્વાધીનતાની આદરેક જગતની ભેરી બનવાનું છે.

એક કાળે ભારતના ધણિયાઓને લંડન ખાતે
સંબોધના ૧૮૯૧ની સાલમાં ત્રાધીજીએ કરેલું. :

‘મારા દેશ માટે ને હું સ્વાધીનતાની એવના
કરું’ તો એવી જ સ્વાધીનતા ને સમાનતાના
અધિકારોનો ખખનો જગતની અવર નબળી-
સખળી-તમામ ભૂતિઓ માટે પશુ ખૂંટી ભવ-
એવી કંખના ને નું ના સેવી શકું’ તો હું એ
સ્વાધીનતાને લાપક જ ન ગણાઉં’.

પારસા દેશની આધીનતાનો ઉખરે ઝાળજતાં
પૂતિ નહેરુએ ૧૯૪૭ની સાલમાં કરેલું, ‘આજે
એકિવા પેનાના યાતનાસંતાન આફ્રિકન બુઓ પ્રત્યે
ભાઈચારાનો ઢાલ લંબાવી રહેલ છે. અમે સેવેલી
સ્વાધીનતાની કંપના એક એવી વસ્તુ છે જે
અમુક એક દેશ, ભૂતિ યા વજ્ર પૂરતી મર્યાદિત
બનાવીને રાખી શકાય એમ નથી. જો તો સમમ
માનવ સમાજમાં ૧૯૪૪ બની વિસ્તરી રહેનારી
વસ્તુ છે.’

એ પછીના દિવસોમાં એમનું આ પ્રેરણાદાયી
દિવાસ્વપ્ન ઉપરજલ્લા સ્વરૂપે સિદ્ધ થયેલ એવા
મળ્યું મળ્યું, ખીમ વિશ્વ સુદને અંતે હુનિવાના
નકશા પર નવા નવા રાષ્ટ્રવલ ફરફરતા એવા
મળ્યા. આ નવા રાષ્ટ્રોના શીળીઓ લેખે નવા નવા
સુકાનીઓના નામ રોચન થતાં દેખાયાં. તે તેમ
જના વાસ્તવમાં હેલ અનેક નળળી સળળી ભાવતો

સ્વાધીનતા માટે તલસતી રહી ગ્રેલી હતી.
અલખ્ય માનવબંધુઓ આજે સ્વાધીનતા અલસ
યાતનાઓ ભોજની રહેલ છે.

દરિય આફ્રિકામાં આજેવ ત્યાંની પંદર દાઝ
જેટલી નાનકડી સપુમતિ જ મતદાનનો ઇખરો
ધરાવે છે. ને બંદુકનો એકદમ પરાવાનો પલ્લુ જિના
જ હાથમાં છે. એ દેશની ભાષીની ૮૫ દાઝ
વસ્તીએ તે બા નાનકડી સપુમતિની ભૂતીમિલત
મૂ જે મોટે સડી લેવી પડે છે, એના લાનેદાર બની
દંડ ભરતા જીવનું પડે છે, કાં જીવ સાટે જીવ જીવી
સેવા જ કડી નેવારી કરતા રહેતું પડે છે. આખા
આફ્રિકા ખંડમાં દેર દેર મુદ્દી ભર માલુસોની
દાળજીઓ સત્તા જમાવી બેઠેલી છે. આ દુકાં
નજરના મુદ્દ, મદાધ માલુમે એવું રાશમી
ધારણ કરી બેઠેલા દોષ છે. કે મુકુંક તથા
માલુસા નેરે તેઓ ત્યાંની સામાન્ય પ્રખને બેરહમ
બની અલનિશ પીડના કચડના ભેવા મળે છે.

આવા જ એક જૂલની સત્તા દેશના ઇથિયોપિયાની
પ્રભુ ભવંકર દુકાળખાવી પસાર લઈ રહી છે. એ
મદ સત્તાના સંકુચિતતાએ વિશ્વની અવર સત્તાઓનો
સહકાર લઈ પ્રખના ભૂખમરાના કુખને દાળવાનો
કે દળવું કરવાનો વિચાર સરખો કર્યો નહિ.
ખેર, પલ્લ ઇથિયોપિયા પ્રખને માતનાઓ
કેવળ દુકાળમાં જ સમાઈ જતી નથી. એ ભૂમિ
પર વસતી નિરનિરાળ આદિવાસી ભૂતિઓ વચ્ચે
‘એકાત્મતા’ ને સ્વાયત્તાને ભવંકર કૂટાળયો
ખાતકવાદ ખેલાઈ રહ્યો છે. અલખત, આ જગત
નો—સમાદ હેલસિ-લાસીનો સત્તાકાળ પલ્લ એ
ભૂમિપરની પ્રખ માટે કંઈ એવો સુવાળો યા
સુખાળવો તો નહોતો જ.

ઇથિયોપિયા દેશ વિશે આપણે વિશિષ્ટ સર

ધરાવના આપ્યા છીએ, કારણ સીકાગો પૂર્વે ત્યાંના આદિ-નિવાસીઓ દરિયાઇ પ્રવાસ બેઠીને કારતના પશ્ચિમ કિનારે ઉતરેલા ને તેમાંના કેટલાક તે પારથી જ આ દેશમાં કાયમ માટે વસી ગયા હતા, ઇથોપિયામાં વિશેષ રસ હોવાનું બીજું એક કારણ એ કે, આખાં આફ્રિકા ખંડમાં આ એક જ દેશ એવા હતા ને અંઈ સહી દરમિયાન યુરોપના દેશોની વસાહત બનતા બધી ગ્રયેલો હતા ને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન મુસોલિનીના લક્ષ્યોએ એની ભૂમિ પર કૃત્ય કરી નહોતી ત્યાં લગી એટલું જ નહિ, 'સ્વાધીન ભૂમિ' તરીકેનું એનું ગૌરવ અકબંધ સચવાઈ રહ્યું હતું હતું. યુદ્ધ પડુ ચર્તા વેંત આ ઇથોપિયાને એની સ્વતંત્રતા પાછી સોંપાઈ ગઈ હતી. એટલે જાને ઇથોપિયામાં પ્રગટ થઈ રહેલાં અનિષ્ટો માટે કોઈ પરદેશી સત્તાના ત્ર સ્થાન વાદને કોઈ રીતે હોય હાથ લાગ્ય તેમ નથી.

આફ્રિકાને બીજા દેશ યુગાન્ડા એની ભૂમિકા વળી એથીય વિશેષ પ્થિભતા પ્રેરક છે. ત્યાં ઉદિ અમીનના સત્તાકાળ દરમિયાન કાયદર કલેઆમને ઉત્પાત ગ્રયેલો રહ્યો, એ પછી મિલ્ટન એબાટે શાંતિ સ્થાપવાનું વચન આપતો ૧૯૭૮માં ઇન્ડી અમીનને પદભ્રષ્ટ કરી સત્તા પર આવ્યો. પરંતુ એ એબોટેય એટેશની પ્રભને શાંતિને અહેસાસ કરાવી શક્યો નહિ ને એગનેસ્ટી ઇન્ટરનેશનલને અહેવાલ કહે છે એબોટેના સત્તાકાળ દરમિયાન એના રાજકીય વિરોધીઓ પર પુષ્કળ જુલ્મો થયા છે. કેટલાક નિરીક્ષકોનું તો માનવું છે કે એબોટેના રાજ અમલના ઉલ્લાંચાર જ વર્ષ દરમિયાન ૨૦૦,૦૦૦ (બે લાખ) યુગાન્ડાવાસી પ્રજાજનોની કલેઆમ થઈ હતી.

યુગાન્ડાની છૂપી પોલિસને એક અધિકારી કહે છે, મેં ખુબ માણસો માર્યા છે, નહિ નહિ તોય ૩૫૦ જેટલા તો ખરા જ. પણ મારા બીજા આવીએએ તો એથી ય વધારે સખ્યામાં માણસોને

મારી નાખ્યા છે. ' કદાચ આ માણસની બાઇ બોરીને આપણે 'કાલો' ગણવા ' ગણી કાન તમે કાઢી નાખવા પ્રેરાઈશું. કદાચ આ બાબતમાં ચોક્કસ આંકડા મેળવવા આપણે માટે દુર્લભ હોય. ગમે તે હોય પરંતુ જેટ બીરીને માણસનાં આંતરડાં બહાર કાઢી નાખ્યાં હોય, કોઈનું માથું ને પગ જુલા કરી નાખ્યા હોય એવા માનવ દેહ એ ત્યાંની વાસ્તવિકતા હતી...જાને હવે આ એબોટે ય પદભ્રષ્ટ થયો છે.

ઇંદી અમીનને અમલ કીત્યે અચકાતાં અચકાતાં યુગાન્ડા પાછા ફરેલા હિંદીઓએ યુગાન્ડામાં વસી જઇ નવેસરથી, ફરી પાછા પોતાના ધંધા રોજગાર જમાવેલા. જાને હવે તે હિંદીઓની કુશાનો ફરી પાછી લૂટાઈ રહી છે ! વળી પાછા હિંદીઓએ એ દેશમાંથી હિજરત કરી નીકળી આવવું પડે એવી સ્થિતિ સરખાઈ છે ? યુગાન્ડા પર રાજ કરતાં એબોટેએ આચરેલાં કરવૃત્તાનાં કોમાં ખૂલતા ભય છે...તેવે ટાણે સાહિદી અરે-બિવામા હાપડુ શોધી અત્યાર લગી મૂંઝે મૂંઝે રાહ ભેઈ બેઠેલા ઇંદી અમીને ' યુગાન્ડાની વહારે ધાવા પોતે તેવાર છે ' અવી ભહેરોતો કરવા માઢી છે. આ સામે જામળી મીંધતી દક્ષિણ આફ્રિકાની ગેરી લઘુચીત સરકાર કહે છે, યુગાન્ડામાં ને આપસી કલેઆમ આવી રહી છે, એની સરખામણીમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ ક્યાંય બહેતર છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આધણીકયા કરી અક્કલ વિદોણા હિંચક કૃત્યો આચરી રહેલ આદિવાસીઓ પ્રત્યે જામળી મીંધતી ત્યાંની ભલીમ સત્તા દુનવા સમક્ષ પોતાની વ્યસતાને ટાકવા મથી રહી છે !

જુલાઈની ૨૦મીએ દક્ષિણ આફ્રિકાની ધરતી પર ને કઈ જન્મુ તે પજા માનવીની વ્યસતાનું જ પ્રદર્શન હતું એકાંતસખર્મના પાદમાં કોઈ એક મતાતમાંની સ્મરણ વાગમાં શાયેલ વયેલી એક

જુવાન હબસી સી પર 'સરકારી બસસ' હોવાને વહેમ વાવી, હબસીઓનું એક ટાણુ ચીસો પાડતું ને કિશ્કારીઓ કરતું ઘુમી પડ્યું. પરખેનો વરસાદ વરસાખ્યો, એના હપડાં ચીરી નાખ્યાં, અને નાગી કરી હબસીઓના ટાળાએ એને જીવતી આગમાં ભૂંજી નાખી । એ સી પર આવો વહેમ લાવવાનું કારણ શું હતું ?' તો 'કહે ટાળામાંથી કાઢી માથાસે એ, ત્રીજી નામ કઈ ચિત્કાર કર્યો : 'બસસ'... કોઈએ એના બધી આંગળાં ચીંધી । ને આવો બનાવ બનવાનો જ છે એવી ખામી છાએ ત્યાં કીમેલા કેમેરાવાળાઓએ આખી વધતનાને કચકડાની પર ફિલ્મ ઉતારી લીધો, તે આ બાતમી બજારે કરવા બધીરી ચોરી સરકારે એનાં ટી વી. તથા રેડિયો કેનો પરથી દેશ આખામાં એનો કુખડુ આપે દેખ્યો હાલ પ્રજાટ'કરી દીધો । આ અગ્રાઉ એ જ દેશમાં બનેલી એ પીછા સંઘના ભેદથી, બહિઃસક શાંતિયવ પ્રવૃત્તિ માટે દુનિયાએ જેમનું બહુમાન કરતા નોખન પારિતોષિક એનાયત કરેલું છે એવા હબસીઓના નેતા પ્રિયપ ઉસમેઠ કુટુંબે આવા જ કોઠ હાલતુ કારણસર, હબસીઓના ઉત્કેશયેલા ટાળાને ચિત્કાર બનતાં એક હબ્મી જુવાનને કિસાના બાત'કમાંથી બચાવી લીધેલા. ને એ વખતે પ્રિયપ કુટુંબે પોતાના એ ઉત્કેશયેલા દેશ બાધવેને ઉદ્દેશી કહાપયનાં બે વેલુ કાઢતા કહેલું : 'એવો કાઢ રહેતા કેમ શોધી ન કાઢીએ કે જેથી આગાહી મળે તથા પછી આપણે એ બાબત ચોરસ લઈ ચક્રાએ કે' આપણે સતત એ જરૂર પાઠ રાખવી બેઠીએ કે, રંગેદની નીતિમાં અખનારા ચોરાઓ કરતા રંગેદ ભૂંસી નાખવા બધીરા ચોરાઓની સંખ્યા બસે નાની હોય, પરંતુ એમાં એવા અનેક માણસો છે, કે જેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી રંગેદના જડમેસલાક ચોરાઓને દૂ' કરી, એ દેશમાં લોકશાહી તત્ત્વની રચના કરવા ઉત્સુક છે. એવા ચોરાઓમાં પ્રોએસિય ફેડરલ પાર્ટીના નેતા રેવરન્ડ કિશિયન બિવસ' નાઉડે જેવા માણસ છે. ચોરા

નાતરિક ફેડરિક વાન ઝીલ સિઆબટ' ને એલન પેટન જેવા માણસો છે. એલન પેટન એક એવા વિશ્વવિખ્યાત લેખક છે, જેમણે 'કાઠ, ધી બિલવેડ કટ્ટો' (આવડી । પોઠારી ભેડે તમારી વેદના ।' જેવા એક નવલકથા દ્વારા દુનિયા ભરમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની આદિવાની પ્રબળી જોડી વેદનાને વાચા બાપી છે'.

આ ચોરા માણસો હબસી પ્રબળતા દેશનિકાલની સખ બોજથી રહેલ રાષ્ટ્રીય નેતા-નેલ્સન મેન્ડેલાની મુક્તિ માટે સતત માગ ઉઠાવતા રહ્યા છે. દેશમાં ચેરકાપેડેસર લોપિત થયેલ નેશનલ ડાક્ષિસેના આ નેતા છેક ૧૯૬૨ની સાલથી જેતમાં ગોંધાઈ મૂકેલા છે. આ આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ પોતાનો પ્રબળ અહિંસક ને શાંતિયવ નાજે આજ્ઞાદોનો લક્ષ્ય આગળ ધપાવવા શીખ આપનારીને એ માટે પ્રબળે મંત્રકિત કરી આદેશનોમાં હોરનારી સંસ્થા અલબત્ત, આજે એના કેટલાક નેતાઓને કોંગ્રેસની આ શીખ જન્યતી નથી.

માની લઈએ કે, અત્યાર સગીની કોંગ્રેસની શાંતામય અહિંસક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગેદે પ્રવર્તી રહેલ બલિમ સત્તાની પીઠ તોડી ચકાક નથી, પરંતુ આજે હિંસક માજો દ્વારા રંગેદેના અત્યાચારને નાબૂદ કરવા અથનારાં વિરોધી બળોને પણ કુંઠા કાવિખમમાં સફળતા મળવાનાં કોઈ મિહન નજરે ચડતાં નથી. આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસના ચેરિલામાં જેટલી હિંસા આવરી રહ્યા છે, તેવા અનેકવચી, હમ માત્રામાં સતત આફ્રિકન પ્રબળી પીઠ પર સરકારી દબનનો કોરડો વીંજાતો રહ્યો છે. તે પ્રબળા દેહને રકતબળાળ બનાવતો રહ્યો છે.

અનેકાનેક કારણોસર દક્ષિણ આફ્રિકન પ્રબળી સમસ્યા ભારતીય નાતરિકનાં દિલ પર 'ચોટ' બની અજ્ઞાતી રહી છે, એના હેવાને હવમચાવતી રહી છે.-કારણ, કોઈ પણ માણસની મામડીને

રંગ જ સમાજમાં એના જિંદગી સા નીચ દરજ્જા માટેનું કારણ બની રહે એ વિચાર જ ભારતીય નાગરિકની સંસ્કારિતાને ચોટ આપનારી વસ્તુ છે. બધે પછી એ વિચારને પૂરેપૂરો જીવનના આચરણમાં ઉતારવાનો એને માટે ઠંછ બાકી રહી જતો હોય. હિંદુ આફ્રિકામાં રંગબેદના અન્યાયો સામે પ્રતીજ્ઞા આપેલી હાલતોનું સ્મરણ ભારતીય નાગરિકના હિલમાંથી બૂંસી શકાય તેમ નવાં એથી જ ડરખનમાં ઢિંદોઓ તેમ જ આફ્રિકાને વચ્ચે ફાટી નીકળેલ હિંસક રમખાણોની કમનસીબ થતાના સમાચારો સાંભળવા છતાં, બાળે રંગબેદના અન્યાયો સામે ઝૂકી રહેલ તવાની આદિવાસી પ્રજા પ્રત્યેની ભારતીય પ્રજાજનની હંમતીમાં રજામાત્ર ફરક પડવા સંભવ નથી.

આમ છતાં આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે માણસને મન પોતાના સિવાયના ખીબા લોકોની હાલતનું મહત્વ કેટકેટકે જોવાનું જ અંકાતું આવતું છે. કામધા તરીકે, શ્રીલ કામો હાલતા તમિલ નેતાને મન હિંદુ આફ્રિકાની હાલતનું જોડાયું ચામડીનું પડ બેઠો તેટલું જ છે પણ એમની પોતાની હાલતનું જોડાયું 'આત્માને' ભેદી નાખનારું' હિંસે છે !

ફુનિયાના હરોણ દેશના લોકો હિંદુ આફ્રિકાની જોડી સતાના આતંક સામે પોતાનો વિરોધ નોંધાવવા વિના ચેન લઇ ચકે તેમ નથી કારણ હિંદુ આફ્રિકાના જોડા આફ્રિકાને સાથેને આ અપરાધ રાહસી જ ગણાય એવો છે. આ હરીકત હોવા છતાં સામા પહે આચરાઈ રહેલી મુખ્યતાએ પ્રત્યે પણ આપણે આખા વિશ્વ-મણાં કરીએ વા મો ફેરવી લઇ મુજા બની રહીએ એવું ન જનનું જોઈએ. હિંદુ આફ્રિકાના ૨૦૦૦ જેટલા જોડાઓનું ટોણું પડાઈમાં આવેલ કોઈ કાગળોની વસાહત પર તુટી પડે, તે ત્યાંના પાંચ માણસોને ફૂંકી મારે, તો ફુનિયા આખીના નાગરિકો એની સામે સખત વિરોધ નોંધાવે, તે ખરેખર વ્યાજબી જ ગણાયે.

તો એ ન્યાયે હિંદુ આફ્રિકાની ભારતીય વસાહતે પણ પોતાના પર થયેલ ક્રમશઃ બાળત વિરોધ નોંધાવી પોતાને થયેલ નુકસાનો અદા કરાવવા તેમજ અપરાધોએને તથ્યત થાય તે બાળત અવાજ ઉઠાવવો જ જોઈએ.

સાથે સાથે જ આપણે પોતાના દેશ ભણી નજર ફેરવીએ, તો શું ભેવા પામીએ છીએ ? આપણા પોતાના જ દેશમાં, એવા જ અપરાધોનું આપણે પોતાના હાથે યુનરાવર્તન કરી રહ્યા છીએ ! આપ્રિના કરમચેડુ ત્રામની એક હરિજન સ્ત્રીને યુનો એટલો જ કે, પોતાના લોકોનો વસ્તીને પીવા માટેનાં પાણીને કોળી કખોળી જંદુ બનાવનારાને એવો કપકો આપ્યો, પાકાર્યો ! આ યુસ્તાબી ગ્રામના સવર્ણો માટે અસહ્ય થઇ પડી. એક હરિજન બાઈની આ મનસ !' કહેતા એ ત્રામની બે હજારથી વ મોટી સંખ્યામાં ભેગા થઇ ચયેલા સવર્ણો હરિજનોનાં એ નાનકડી વસ્તી પર તૂટી પડ્યા. તે એમના પાંચ માણસોને મનથી મારી નાખ્યા બાદ હરિજનોનાં આખીય વસ્તીને ત્રામ બહાર તરેડી મૂકી !

આ સવર્ણો હિંદુ આફ્રિકાના પેલા ભતિવાદી જોડાઓ કરતા જરાય ઓછા અપરાધી નથી. જોડાઓ એવું જ પાપ ધર્મરણો લોકો કરે તેથી એ મહાપાતક ગણાવ શી રીતે બની જઈ શકે ? XXX

સામાન્ય રીતે જોડાં સ્ત્રી-પુરુષોની વાંદરનકલ કરવી એ આપણો-હિંદીઓનો એક જનશો શોખ થઈ પડ્યો છે આ શોખનું પ્રતિબિંબ આપણી વાતચીતના વલણ-લઢબમાં, આપણા પહેરવેશમાં ને આપણી ભંદેર ખજારમાં જાદુ સ્પષ્ટપણે ભેવા મળે છે. છતાં આપણા દેશમાં પ્રસરી રહેલા દૂષણો ને અનિષ્ટોના મૂળ તરીકે જોડાઓ ભણી આગળો ઓંધતા રહેવાનું આપણે માટે જાદુ સહજ બની ગયું હોય છે આપણા સાથે ડોઈ મુશકલી આવી પડી હોય તવારે પણ કારણોની શોધ કરતાં એ

નર્મતા મળતા જોરા. સામાજિકવિદ્યાની કોઈ
મેલી આદર જ એ આપણી નજરે ચઢી આવે છે.
આપણે માટે આ એક આદર જની ગમેલ છે.

આ દેશને આઝાદી મળ્યે આને હવે ૩૮
વર્ષ પીતી ગયાં છે. પારકે જારણે દોષનો દોષલો
હાલથી આવવાની આપણી આ કુટેવને તિલાંજલિ
આપીએ તો જ કંઈક રૂડા દોસીએ. શિષ્ટતા કે
નિર્લજ્જતાને ચામડીતા જોરા, કાળા, કે પીળા,
ધર્મવર્ણ રંગ સાથે કથી નિરુપત નથી

એકલ પેટન દક્ષિણ અફ્રિકાને એક જોરા
માણસ છે, જે જિંદગી ભર જોરી ચામડીવાળાઓના
અન્યાયો સામે ઝૂકતો આવ્યો છે. ઇંદી અમીન
કાળી ચામડીનો અફ્રિકન માણસ છે, જે
નરાધમ ને નિર્લજ્જ જની જવળ સત્તા હાથ કરવા
છવેતો આવ્યો છે. હિંદુસ્ત જોરા હતો પણ કમો
કાળો હતો. બિરુપ દુટ્ટની ચામડીનો રંગ કાળો
છે, પરંતુ માનવીરતાથી એમનું વ્યક્તિત્વ

ઉજ્જવળ છે. કરમચેડુની હરિજન વસ્તી
પકનારાઓનું 'ટાણું' સવર્ણ 'હિન્દુઓનું'
પણ તેથી કંઈ એમનું 'કમ' માણસ
એમના વર્ણને ઉજ્જવળાનું જની 'નવું' ન

સાચાને ને ખોટાને આપણે ન્યાતિ, ૧
૨૩. પ્રદેશનાં જવા મૂંચળાઓમાંથી
તારવતા શીખવાનું છે. સ્વાધીનતાને વ્યાપક
વિસ્તરવા માટે ભારતની જે પ્રકારની કે
આવશ્યકતા છે, તે કંઈક અતિસૂક્ષ્મ પ્રકાર
નિર્માણ વસ્તુ છે. કોઈ એક ભતિની શ્રાંતિમાં
મુક્ત થવા માગથી એ સ્વાધીનતાનું તત્ત્વ છે.
યઈ ચક્રવાતું નથી એ માટે તો મનુષ્ય
પોતાના અવર માનવજ કુની કુરતામાંથી મુક્ત થ
છવે એવી કામનાને સ્થાવી બનાવી છવતા શીખ
વડરી.

(મોજસ્ટ્ર કમીના ઈન્ડિયન એકસપ્રેસમાંથી
વારવનાર ૧ સુ માંથી)

નવું વાચન

ભગવંતિ થે કિમ્પિ, સંપા. સુરેશ ભેરી સદ્ભાવ પ્રકાશન, ૫૭/૬૨, કાપડિયા એસ્ટેટ,
રતનપોળ, અમદાવાદ-૧, કિ રૂ. ૧૮/—

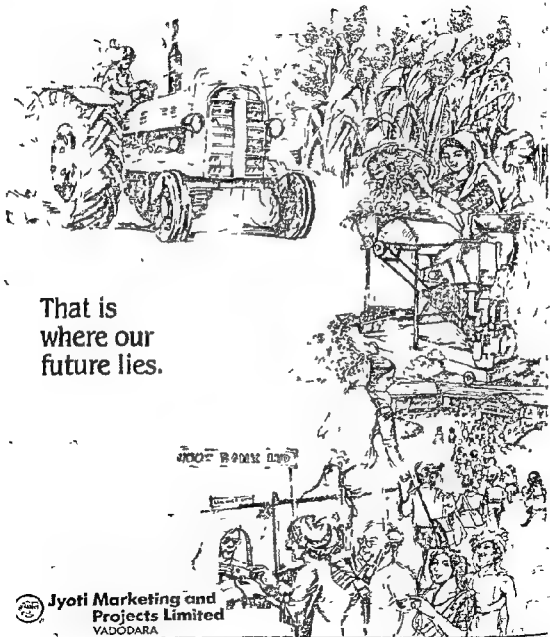
વિવેચનના ક્ષેત્રમાં જે વધીન વિચારસરણીઓનો પ્રભાવ અનુભવીએ છીએ તે
વિચારસરણી વિશે ચોખ્ખ અને અધિકૃત માહિતી. હોવી ખૂબ જરૂરી છે. અને રૂપરચના,
ફિનોઅનોલોહી, સરચનાવાદ, માનવવાદ, માર્ક્સવાદ અને વિવિધ આભાગોને આ
મુસ્તકમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવયામિ (સુરેશ ભેરીના કેટલાક નિબંધો), સ પા. શ્રી ચિરીપ પંચાલ, પ્રકા. ઉપર
સુજળ, કિ રૂ. ૩૬/—

વિવિધ વર્તમાનપંદો દ્વારા સુ, સુરેશભાઈએ અનેક વિષયો ઉપર સંકેતોની સંખ્યામાં
નાના નાના નિબંધો લખ્યા છે અને લખતા રહે છે. એહી એમના છપ્પન નિબંધો
પસંદ કરાયા છે. સ પાદક શ્રી ચિરીપભાઈની સુ. સુરેશભાઈની નિબંધલેખિની વિશે
મનનીય અને સવિસ્તર સમીક્ષા અંધની શુભવત્તામાં વધારો કરે છે.

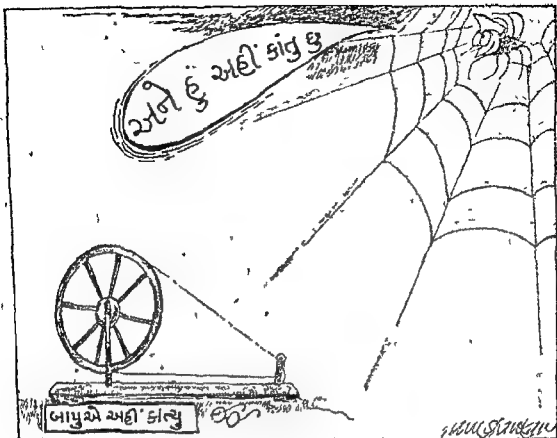
Integrated rural development.

That is
where our
future lies.

**Jyoti Marketing and
Projects Limited**
VADODARA

- * મહાત્મા ગાંધીને કેળવણીનો આદેશ
- * શ્રી ગમકૃષ્ણ પરમહંસ • ચંદ્રકાન્ત લેક
- * કમચુટર - ગુનાઓ • ટી. અનન્તામારી (અનુ. પ્રા હરીશ વ્યાસ)
- * વધારે સમવાયી ગાળ્યન્મવક્ત્રયાની દિશામાં રમેશ ધાપર (અનુ યશવંત ત્રિવેદી)
- * પુસ્તકોની દુનિયા : પંતકારત્વની દુનિયામાં ડૉંકિયું (રજૂઆત : ડૉંકમ ઓગ્રા)
- * કાવ્યગુચ્છ સંપાદક યોગેશ ભોષો
- * દૂવામાં તે હવાડામાં સુ ગાંધી
- * 'પારિતોષિક' અંગે નિખાલસ નોંધ : બેળીબાર્ડ ગાંધી
- * અદિત્ય નિગમ મહનજી લેવું રમેશ ર દવે

૪૪૯

૪૫૪

૪૫૬

૪૬૨

૪૬૬

૪૬૮

૪૭૦

૪૭૨

વિશ્વમાનવ : ઓક્ટોબર-૧૯૮૫ * ૨૯૮

With Best Compliments From .

CONART BUILDERS PRIVATE LIMITED

(Industrial Civil Contractor)

Regd. Office

34, Manoj Udyog, 3rd Floor,
G D Ambekar Marg
Wadala,
Bombay-400 031

Tel Nos 8823579 & 8820841

Branch Office

36, Bombay Shopping Centre,
Main Race - Course Road,
Baroda-390 005

Tel No 64896

આશીર્વાદ કે શાપ

આપણે ત્યાં કાકડાપારમાં અણુમથક થવાનું છે તાપી નદીને કિનારે આ મથક થશે તે આપણને આશીર્વાદ જેવું દેખાય અને તેને માટે અભિમાન કરવાનું મન પણ થઈ જાય એમા લાકડા, કોલસા કે કોઈ ચાલુ ઈંધણ વપરાય નહિ છતાં ઘેરઘેર વીજળી મળે પટ બટન હળાવીએ અને લલા લલાં કામો થાય આપણા વિસ્તારમાં નવા નવા ધંધા ખીલી ઊઠે જામેગામ ઉઘોગોથી ધમધમતાં થાય આવું આવું સમજીને આપણે અણુમથકને આશીર્વાદ માનતા થઈ ગયા છીએ, ત્યારે થોભીએ અને એને વિશે જાણી લઈએ

આ અણુકેન્દ્રમાં ઈંધણ ‘અણુ’નું વપરાવાનું છે દુનિયામાં બધા પદાર્થ અણુના બનેલા છે આ અણુમાં જે શક્તિ સંગ્રહાયેલી છે તેને છૂટી પાડીએ એટલે તેનાથી વીજળી બનાવી ગકાય તેવી શોધ થઈ છે ‘યુરેનિયમ’ નામની ધાતુના અણુની શક્તિ મહેલાર્થથી છૂટી પાડી ગકાય છે પણ તેમ કરવા જઈએ તો ‘પ્લુટોનિયમ’ ધાતુનો કચરો પેદા થાય છે આ કચરો ભરણુતોલ કિરણો ફેલાવનારો છે

આ અણુકેન્દ્ર ચાલીસ (૪૦) વરસ કામ આપશે પછી એ બધ કરવું પડશે. એ દરમિયાન જે પ્લુટોનિયમનો કચરો પેદા થશે તે? તે તો અદી લાખ વરસ સુધી વિઘાતક કિરણો ફેલાવ્યા જ કરશે આપણી કેટકેટલી લાવિ પેદીઓને આ કિરણોના લોગ થણુ પડશે તે ગણી પણ ન શકીએ

- બાળક મૃત્યુ, બહેરુ કે આધળું જ જન્મે
- આમપાસનું બધું પાણી ઝેરી કિરણો ફેલાવનારું બની જાય જેની અસર વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ બધાં ઉપર થાય
- શાકભાજી અને ઝાનાજ પણ ખાવા જેવા ન રહે
- ‘દ્યુકેમિયા’ લોહીના કેન્સરનો રોગ થાય

આણુ જીવમાત્રને મારનારુ કે રીખાવનારુ કારખાનુ એટલે આ અણુકેન્દ્ર!

આજથી, ચાલીસ વરસ ઉપર ૧૯૪૫ની સાલમાં જાપાનના હિરોશીમા શહેર પર અમેરિકાએ આણુબોમ બનાવીને નાખ્યો હતો જાપાન પોતાનું આત્માજ્ય ફેલાવવાને લડાઈ કરી એશિયા આખાના લોકોને ણીવડાવી અને પજવી રહ્યું હતું તે જળારુ ગણાતું રાજ્ય આ

(પાળળ જુઓ)

(૬) અક્ષરજ્ઞાનને સુલેખનકેળાનો વિભાગ ગણી, પ્રથમ બાળકને જામાંતની આકૃતિઓ કાઢતાં શીખવી, તેનાં આગળાં વળે ત્યારે તેમને બારાખડી આવેળતાં શીખવવી, એટલે કે તેને પ્રથમથી જ શુદ્ધ અક્ષર કાઢતાં શીખવવું.

(૭) લખતાં પહેલાં વાંચતા શીખે એટલે કે અક્ષરોને ચિત્ર સમજી તેને બોળખતાં શીખે ને પછી ચિત્ર કાઢે

(૮) આવી રીતે જે બાળક શીખે ને સુખેથી જ્ઞાન પામે તે આઠ વર્ષની અંદર તે તેના ગજ પ્રમાણે ઘણું જ્ઞાન પામેલું હોવું જોઈએ.

(૯) બાળકને પરાણે ઠઈ જ ન શીખવવું.

(૧૦) જે શીખે તેમા તેને રસ આવવો જ જોઈએ.

(૧૧) બાળકને શિક્ષણ રમતની જેમ (આનંદપ્રદ) હાવવું જોઈએ. રમત પણ શિક્ષણને આવશ્યક વિભાગ છે.

(૧૨) બાળકોની બધી કેળવણી માતૃભાષા મારફત થવી જોઈએ.

(૧૩) બાળકોને હિંદી ઉર્દૂ જ્ઞાન 'ગૃહભાષા' તરીકે આપવું જોઈએ. તેના આદેશ અક્ષરજ્ઞાન પૂર્વે થવો જોઈએ.

(૧૪) ધાર્મિક કેળવણી આવશ્યક સમજાવી જોઈએ. તે પુસ્તક મારફતે નહીં પણ શિક્ષકના વર્તનમાથી બાળક પામે, અને તેને સુખેથી.

૨ નવથી સોળ વર્ષ સુધી

(૧) આ બીજા કાળમા પણ સંભવે ત્યાં લગી બાળક-બાળાની કેળવણી સાથે હોય તેા સાડું.

(૨) આ બીજા કાળમા હિંદુ બાળકને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ, મુસલમાનને અરબીનું.

(૩) આ કાળમાં પણ શારીરિક કામ તેા ચાલતુ જ હોય. અક્ષરજ્ઞાનના સમય આવશ્યકતા પ્રમાણે વધારવો જોઈએ.

(૪) આ કાળમા બાળકનાં માખાપનો ધંધો જો નિશ્ચિત થયેલો જોવામા આવે તેા તેને તે ધંધાનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ, અને તેને એવી રીતે તૈયાર કરવો જોઈએ કે જેથી તે બાપુકા ધંધામાથી પોતાની આજીવિકા મેળવવાનું પાઠ કરે. આ નિયમ બાળાને હોય નથી પડતો.

(૫) સોળ વર્ષના બાળક-બાળાને બનેને મીનતા, સ્તોત્ર કરતાં આવડવું જોઈએ.

૩ : સોળથી પચીસ વર્ષ સુધી

(૧) આ કાળમાં પ્રત્યેક યુવાન કે યુવતીની ઇચ્છા અને તેના સંજોગો પ્રમાણે તેને કેળવણી મળે.

(૨) નવ વર્ષ પછીથી શરૂ થતી કેળવણી સ્વાવધેખી હોવી જોઈએ એટલે કે વિદ્યાર્થી શીખતાં શીખતા એવા ઉદ્યોગોમાં, રોકાયેલ હોય કે જેનું ઉત્પન્ન થાળાનું ખર્ચ ચલાવે.

(૩) શાળામાં ઉત્પન્ન તે પ્રદ્યંબથી જ ગરૂ થાય. પણ પ્રેમમતા વર્ષમાં ખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતુ ન થાય.

(૪) શિક્ષકવર્ગના પગાર મોટા હોઈ ન શકે, પણ તેને પેટ પૂરતું મળે. તેઓમાં સેનાવૃત્તિ હોવી જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણને સારુ ગમે તેવા શિક્ષકથી ચલાવી લેવાનો વિચાર નિષેધ છે. શિક્ષકમાત્ર ચારિત્ર્યવાન હોવા જોઈએ.

(૫) શિક્ષણને સારુ મોટાં ને ખર્ચાળ મકાનોની આવશ્યકતા નથી.

(૬) અંગ્રેજીનો અભ્યાસ સાધા તરીકે જ હોય અને તેને શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન હોય જોઈએ. હિંદી જેમ 'રાષ્ટ્રભાષા' છે તેમ અંગ્રેજીનો ઉપયોગ ખરબટોની સાથેના વ્યવહાર-ને વ્યાપારને સારુ છે.

૪ : સ્ત્રીઓની કેળવણી

સ્ત્રીઓની ખાસ કેળવણી કઈ ને ક્યાંથી શરૂ થવી જોઈએ એ વિષે હું પોતે નિશ્ચય નથી કરી શક્યો. આટલો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે, જેટલી સગવડ પુરવડે તેટલી જ સ્ત્રીને મળવી જોઈએ, અને જ્યાં ખાસ સગવડની આવશ્યકતા હોય ત્યાં ખાસ સગવડ મળવી જોઈએ. પુખ્ત ઉંમરે પહેલેલાં સ્ત્રીપુરુષો જે કેવળ નિરક્ષર છે તેઓને સારુ રાષ્ટ્રીયગોંની આવશ્યકતા છે જ. પણ તેઓને અક્ષરતુ જ્ઞાન હોયું જ જોઈએ એવી મારી માન્યતા નથી. તેઓને સારુ વ્યાખ્યાનો વગેરે દ્વારા સામાન્ય જ્ઞાન મળવાની સગવડ હોવી જોઈએ, અને જેને અક્ષરજ્ઞાન લેવાની ઇચ્છા થાય તેને સારુ પૂરતી સગવડ હોવી જોઈએ.

શાળાની કેળવણીનો આશ્રમી આદર્શ

ખરી કેળવણી શાળા છોડ્યા પછી થાય છે જેણે તેની કિંમત બાળી છે તે તો સદાવતે સારુ વિદ્યાર્થી છે પોતાતુ કર્તવ્યપાલન કરતાં અને તેના પાલનને અર્થે, તેના જ્ઞાનમાં નિત્ય વૃદ્ધિ થવી જ જોઈએ.

કેળવણીની પ્રગતિમાં એક વસ્તુ રોકનારી થઈ પડી છે. 'શિક્ષક વિના શિક્ષણ લેવાય જ નહીં' એ વહેમ સમાજની બુદ્ધિને રૂંધી નાખે છે. અનુભવે ખરા શિક્ષક તે પોતે છે. આજઠાતે તો શિક્ષણ પોતાની મેળે મેળવવાના સાધનો પણ પુષ્કળ થઈ પડ્યા છે. અનેક વસ્તુતુ જ્ઞાન સહુ ખંતથી મેળવી શકે છે, અને જ્યાં શિક્ષકની જરૂર જ પડે છે ત્યાં પોતે મેળવી લે છે. અનુભવ મોટામાં મોટી નિશાળ છે. અનેક ધધા તો શાળાઓમાં ન શીખ્યા, પણ તે ધધાનાં હુકાન કે કારખાનાંમાં શીખ્યા છે. શાળાતુ જ્ઞાન ઘણી વાર કેવળ પોપટિયું હોય છે. ધધાઓની બહારતુ જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી મળે છે એટલે મોટી ઉંમરે પહેલેલાંને સારુ શાળાની જરૂર કરતાં ઇચ્છાની ખતની અને આત્મવિશ્વાસની જરૂર છે.

* શાળાકેની કેળવણી માળાપનો ધમ છે. આમ વિચારતાં આપણને અસંખ્ય શાળાની આવશ્યકતા કરતા ખરા શિક્ષણતુ વાતાવરણ જિલું કરવાની આવશ્યકતા વધારે છે. તે જિલું થાય, એટલે શાળા જ્યાં જોઈએ ત્યાં જાણી થઈ જ રહેશે.

ગોતાની ઝાઝામાં ઝાઝી આવશ્યકતા ઉપરાંત
જે કંઈ પણ મનુષ્ય લે છે તે ચોરી કરે છે.

અનાવશ્યક વસ્તુ જેમ લેવાય નહીં
તેમ તેનો સંગ્રહ પણ ન થાય

[એક શુભેચ્છક દ્વારા]

વિશ્વમાનવ

અંકકાર શિક્ષણ દ્રુષ્ટ
[સ્થાપના જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકમા
લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિખા વિકસા-
વવી.

અધ્યક્ષ : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના
પરિચય કરાવવો,

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકોની નૃત્યતિની
ક્ષિપિતે વિસ્તરે તેની સ્વયં પ્રવૃત્તિ
ઓ કરવી.

૧૯૭૦

સ્થાપક દ્રુષ્ટીએ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

(સ્વ.) : શ્રી જુગતરામ દવે
અધ્યક્ષ . શ્રી નગીનદાસ પાદેખ

સયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાધી

સચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાધી

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

: શ્રી ત્રિરધર તલાટી

પરામર્શીકૈ :

(સ્વ.) : શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

(સ્વ.) : શ્રી બળદલાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાટુભાઈ અમીન

આરંભ : ૧૯૮૫]

૧

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ

અંકકાર શિક્ષણ

"એમનું સમગ્ર જીવન ઉપનિષદોના સમન્વયરૂપ હતું;
એમના ઉપદેશ કરતાં એમનું જીવન વિશેષ રૂપે ઉપનિષદોના
મૂર્તિમાન આત્મવૃદ્ધિ હતું; ઉપનિષદનું જ્ઞાન જ મનુષ્યરૂપ
ધારણ કરીને પ્રગટ થયું હોય એવા તે મહાપુરુષ હતા."

—ઉપરોક્ત શબ્દો પરમહંસ સ્વામી રામકૃષ્ણ વિશે
એમના જ મહાન શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે પ્રયોજ્યા છે. સ્વામી
વિવેકાનંદે પોતાના આ મહાન ગુરુમાં ઇશ્વરશાસનની અદ્વૈત
બુદ્ધિપ્રતિકા અને રામાનુજશાસનની અસીમ ઉદારતાનું
એક સાથે સમિલન થયેલું પ્રતીત થયું હતું. બાઈબલ
પર પણ ધરાવતી બૃજાળની બુદ્ધિએ ગૌરવ પ્રભુ ચૈતન્ય પછી
શક્તિશાસનની ઉત્કૃષ્ટ મસ્તીનો અનુભવ કરનારા અન્ય એ સંત
નિહાળ્યા તે શ્રી રામકૃષ્ણ. આ રામકૃષ્ણ એક વખત કલકત્તાની
ચૈતન્યસંધ્યામાં ગયા ત્યારે ત્યાં અત્યંત સહેજ ભાવે ચૈતન્યદેવના
આસન પર જઈ બેઠા હતા અને તેથી ચૈતન્ય ભક્તોમાં ઠીકઠીક
લોકાપોહ મળી ગયો હતો.

રામકૃષ્ણને રહસ્યમાળી સંતાની ઝાંટમાં સહેલાઈથી મૂકી
શકાય. બાઈબલ હકરવીએ એમના વિશે લખતા જણાવેલું -
"his 'essence' however, was intensely mystical
and therefore universal" મતલબ કે તેમના સત્ત્વમાં
જીડી રહસ્વાત્મકતા હતી અને તેથી જ તેનો વૈશ્વિક પ્રભાવ
હતો.

શ્રી રામકૃષ્ણનું આશુભ્ય માત્ર એકાવન વર્ષનું જન્મેલા
બૃજાળના કુવલી જિસ્લાના, બહાનાળાદ તાલુકાના કામારપુર
ગ્રામમાં. પિતાનું નામ પ્રદીપરામ મ્હોપાધ્યાય તેઓ સરળ સ્વભાવના
ધર્મિક ગૃહસ્થ હતા, જયતપમાં માનનારા હતા. યજ્ઞમાનવતિથી
વરિવારનું ભરણપોષણ કરતા હતા માતાનું નામ
ચંદ્રમણિદેવી તેઓ પણ સરળતા અને કડુજાની મૂર્તિ સમાં હતાં.
જાનકમંડાં હમેશા આજ્ઞા રહેતાં એમને ચાર સંતાનો :
રામેશ્વર, રામકુમાર અને ગદાધર-આ ત્રણ પુત્રો તથા એક પુત્રી,
નામે સર્વમંદાલા ગદાધર તે જ આપણા રામકૃષ્ણ. તેમનો જન્મ
ઈ. સ. ૧૮૩૬ના ફેબ્રુઆરીની સત્તરમી તારીખે કામારપુરમાં

૪૪૯

થયો. તિથિ અવસાર સંવત ૧૮૯૨ની હાથણ
સુદ પીજ-એ એમનો જન્મદિવસ. તેમના જન્મ
પાછળ ચમત્કારિક ઘટના હોવાનું પણ માનવામાં
આવે છે.

ઝડાધર શરીર દૂબળા, દેખાવમાં ગ્રીર અને
તેજસ્વી હતા. સૌને પ્રિય લાગે એવું એમનું
વ્યક્તિત્વ હતું. જાળપણમાં રમતિવાળ પણ ખૂબ
હતા. કંઈ કંઈ અને ગાવાનું અત્યંત પ્રિય.
ચિત્રો-શિલ્પોના આલેખનોયે શોખ. મારીમાંથી
દેવદેવીઓનાં પૂતળો બનાવવામાં એમને આનંદ
આવતો. તેમને કપાવાતો સાંભળવાનું, રામલીલા,
રાસલીલા ઇત્યાદિ જોવાનું ખૂબ ગમતું. દેવપૂજામાં
બેસવાનોયે આનંદ લેતા. તેમના ધરની નજીકમાં
ગામના જમીનદાર ધર્મદાસ લાહાએ બંધાવેલી
ધર્મદાળા હતી. ત્યાં અનેક સાધુ-સંન્યાસીઓ
આવતા. બાળક ઝડાધર તેમની નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા
કરતો, તેમની વાતો સાંભળતો. રામાયણ, ગદ્યા-
કારત અને ભાગવતની અનેક વાતો આમ
સાંભળતાં સાંભળતાં ઝડાધરને મોઢે થઈ ગયેલી.
ઝડાધરની તેજસ્વી રમણચક્રિત પણ આમાં
કારણભૂત ખરી જ.

ઝડાધરનું બારેક વર્ષનું જીવન તો ખેલકૂદમાં
પસાર થયું. અલગત, તેઓ અગ્નિચાર વર્ષના
હતા ત્યારે તેમને એક વિલક્ષણ અનુભવ થવાનું
નેપાધું છે : તેઓ ખેતરાઈ વાટે નજીકના બાલુક
નામના એક મામે જઈ રહ્યા હતા ત્યારે રસ્તામાં
એક અદ્ભુત જ્યોતિષ દર્શન તેમને લાખું હતું.
અને એ દર્શન લાપતાં જ તેમને ભાવસપ્નાધિ
લાગી ગઈ હતી. એ પછી આ પ્રકારના ભાવ-
સપ્નાધિના અનુભવો ઝડાધરને વારંવાર થતા
રહ્યા.

ઝડાધરના પિતા અવસાન પામતાં, પરિવારની
આજીવિકાની જવાબદારી મોટાભાઈ પર આવી
પડી. તેમણે કલકતા જઈ ત્યાં ડાકાપુરમાં સર્જીત

પાઠશાળા સ્થાપી, ઝડાધરને અહીં શાસ્ત્રોપદેશોના
વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવાની તક મળી. એ પછી
જનનાગરની રાસમણિ દાસીએ દક્ષિણેશ્વરમાં એક
મંદિર બંધાવી ત્યાં કાલિકા અને રાધાકૃષ્ણની
પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાં પ્રથમ પૂજારી
તરીકે ઝડાધરના ભાઈ રામકુમારનો નિયુક્તિ થઈ.
આ રામકુમારના અઠાળ અવસાન બાદ દક્ષિણેશ્વર
મંદિરના પૂજારી તરીકેની જવાબદારી ઝડાધરને
સોંપવામાં આવી. ઝડાધરને કાલિકાની પૂજા
કરતાં કરતાં તેમના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની તાલાવેલી
લાગી. તેથી કલાકોનાકલાકો તેઓ માતાજીની પ્રતિમા
સામે સંકેતપ્રભુત નેત્રે આસન લગાવીને બેસી
રહેતા. તેમની આવી અવસ્થા જોતાં સ્વજનોને
ચિંતા થઈ. તેમને સંસારમાં બાંધી રાખવાના
ખલાથી જયરામભાડી ગામના રામચંદ મુખેપા-
ધ્યાયની યુગી શારદામણિદેવી સાથે તેમનાં લગ્ન
કરી દેવામાં આવ્યાં. આ લગ્નવેળાએ ઝડાધરની
હિચર હતી ચોવીસની, અને શારદામણિદેવીની
માત્ર પાંચ વર્ષની !

ઝડાધર પરણ્યા તો ખરા, પરંતુ સંસારમાં
તેમનું ચિત્ત ચોટતું નહોતું. તેઓ અકર્મિય
કાલિકામાત્રું જ રહ્યું કર્યા કરતા ક્યારેક તો
કાલિકા માના નામ-રહસ્યમાં એ જોવા તો ભાવા-
વિષ્ટ થઈ જતા કે માને ચડાવવાનાં પુષ્પો
પોતાના મસ્તકે જ ચડાવઈ જતાં ! આવી
એમની પાત્રલ સરખી અવસ્થાનું રહેલું થયું
ઓછા માણસો સમજી શકેલા. તેમની આ વિચિત્ર
અનોદ્યાથી વજરાધને કુટુંબીજનોએ તો વેઠીવ
સલાહ લઈ તે પ્રમાણે એમના પર ઈલાખે પણ
કરવા માડેલા. પરંતુ તેથી એમની માનસિક
પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર ન થયો. આ પ્રમાણે
નાયના એક વિલક્ષણ ચિકિત્સકે તો તેમની
ભાવાવસ્થાનું સ્વસ્થ નિરીક્ષણ કરી, એમનામાં
ચોવીનાં લક્ષણો હોવાનું, ૧૨૫૫૨૫૦ જે અજ્ઞાપ્યું.
વળી એક ગૌરવી નામની બ્રાહ્મણ ચોગિનીએ તો

મહાભાવની અવસ્થામાં રમણાણુ મદાધરની વિશેષ ભાવે કાળ લેવા માંડી. તેમણે મદાધરને શકત તંત્રોમાં કહેલી સર્વ પ્રકારની સાધનાઓ મદાધર પાસે કરાવી જોઈ. વળી કૌરવી તેમ જ મદાધરને વેદાંતશ્રવણ કરાવનાર નાગાસ્વામીને પણ મદાધરની ભાવાવસ્થા પાછળની આધ્યાત્મિક શુભિકા દર્શિત ગોચર થઈ. મદાધરે વૈષ્ણવ તંત્રોકત ભાવસાધના દ્વારા રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ, હનુમાન વ્યાદિને સાક્ષાત્કાર કર્યો અને એ જ રીતે તંત્રોકત સાધના પ્રણાલિ દ્વારા જગદંબાનાં વિવિધ સ્વરૂપોને દર્શનાનુભવ કર્યો. મદાધરે જેમ સગ્રણુ પ્રાણને તેમ નિર્ગુણનેયે સ્વાનુભવ કર્યો અને તેથી તેમની અધ્યાત્મદર્શિત વધુ ને વધુ વ્યાપક, છંડી અને સમ્યક થતી રહી.

મદાધરે પોતાની માતા મંદમણિદેવીમાં તો જગદંબાનાં દર્શન કર્યો પણ પોતાની પત્ની શ્રી ચારદામણિદેવીમાંયે માતાના દેવી સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું. તેમની આ જગદંબાશક્તિએ-શક્તસાધનાએ તેમને કામિનીની આધામાથી મુક્તિ અપાવી. હવે તેઓ છત્ત કોટીતર ભાવાવસ્થામાં રમણાણુ રહેવા લાગ્યા.

એમની આવી સ્થિતિ જોતાં નાગાસ્વામી તોતાપુરીએ તેમને સંન્યાસની દીક્ષા આપી અને એ રીતે 'મદાધર'નું 'રામકૃષ્ણ'માં રૂપાંતર થયું.

રામકૃષ્ણ કમન અને કામિનીથી અલિપ્ત રહેવા. સોનાચાંદી જેવી ધાતુને સ્પર્શ થતા પણ તેઓ વ્યાકુળ થઈ જતા તેમની આવી મન-સ્થિતિની કસોટી પણ એક લક્ષ્મીનાઈ નામની પારંગનાએ કરી જોઈ હતી અને તે પણ પછી તેમની પ્રજ્ઞાયશ્રુતિ તથા અપરિમલકૃતિથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈ હતી.

રામકૃષ્ણે અનેક રીતે પ્રજ્ઞા મિલન-દર્શનનો યુગ્વાર્થ કર્યો હતો. એ યુગ્વાર્થ કરતાં તેમને ખાતરી થઈ કે સર્વ ધર્મો એક જ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાની વિવિધ સાધના પ્રણાલીઓ જ છે. તેમણે

ઈસ્લામની રીતે પણ સાફ રીતે ઈશ્વરાપાસના કરી હતી. જુદા અને ઈશુ સાથેય તેમણે તદ્દામતા કેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ના ચરસામાં મથુરબાણુ સાથે તેમણે પ્રવાસ-કાશી, વૈદનાથધામ આદિ તીર્થ-સ્થળોની મુલાકાત લીધી. ઈ. સ. ૧૮૬૮માં ખીજ વાર લાણેજ હલવરામ સાથે તેઓ તીર્થસ્થળોની મુલાકાતે નીકળ્યા. આ વખતે તેમને કાશીનું સુવર્ણમયી નગરીરૂપે દર્શન થયું. કાશી વિશ્વનાથના ચિન્મય સ્વરૂપને નિગૂઢ અનુભવ તેમને થયો. તેમણે વિષ્ણવ મૌનવ્રતધારી તૈલજ સ્વામીનેયે સત્સંગ માપ્યો. મથુરા-વૃંદાવનમાંથી શ્રી રામકૃષ્ણે ભાવભક્તિના અવનવા અનુભવો કર્યા. વૃંદાવનનાં પરમ સાષ્ટી ગંગામાતાએ તો રામકૃષ્ણને પ્રથમ નજરે જ પ્રેમના અવતારરૂપે ઝોળાખી લીધા. આ પછી તો રામકૃષ્ણે અનેક પયટ્ટનો કર્યા.

ઈ. સ. ૧૮૭૮માં રામકૃષ્ણ બ્રાહ્મ સમાજનાં અમલ્લી શ્રી કેલવચંદ્ર સેનને બેલધરના બળીયામાં મળ્યા કેલવચંદ્ર રામકૃષ્ણના આંતરમંદિરમાં પામી શક્યા. આ પાગલ જેવો દેખાતો સાધુ ખરેખર તો પરમ શાંતી સાધુ છે, તેની તેમને ખાતરી થઈ. તે જમાનાના અનેક મહાનુભાવો રામકૃષ્ણના સંપર્કમાં આવતાં તેમની આધ્યાત્મિકતાથી પ્રભાવિત થતા ગયા. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, પંડિત શયધર, ડૉ. રાજેન્દ્ર, ડૉ.સરકાર, ડૉ. ભાદુડી, બ્રહ્મચંદ્ર ચક્રોપાધ્યાય, મિ. વિલિયમ્સ, મિ. મિસિર, માઇકલ મધુસૂદન દત્ત, હીનબંધુ, કૃષ્ણદાસ પાલ, પંડિત સ્વામપદ આદિ અનેકને તેમના સત્સંગ તેમજ સદ્વિચારોને લાભ મળ્યો હતો.

રામકૃષ્ણ નિરુપ્લી સંત હતા. એમનામાં બાલભાવ સંકળાસદ હતો. તેમણે તેમના સંતત્વનું કે યુગ્વચંદ્ર લેલગાન અભિમાન નહોતું. તેઓ પિનત્રતાપૂર્વક કહેતા : 'એક ઈશ્વર જ સર્વનો શુભ છે.'

રામકૃષ્ણ બ્યારે જળાની કેન્સરમાં સપડાયા, ત્યારે બનેક લોકોએ આ રોગમાંથી મુક્ત થવા માટે તેમને તેમની આધ્યાત્મિક ચમત્કારોની શકિતનો આશ્રય લેવાડું સૂચન કરેલું. ત્યારે તેમણે કેકના સ્વાભાવિક ધર્મમાં વિશ્લેષ કરવાનો સ્પષ્ટતાવા ઇન્કાર કરેલો, અને કેન્સરની દારૂણ શક્તિના હેસતા મુખે સહન કરેલી. તેઓ ઇ.સ. ૧૮૮૬ના સોળમી ઓગસ્ટના રોજ અવસાન પામ્યા. એમના અવસાન બાદ તેમના તેજસ્વી શિષ્ય વિવેકાનંદે ‘શ્રી રામ-કૃષ્ણ મિશન’ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, જનસેવા દ્વારા પ્રભુસેવાનો અનુકરણીય ઉપાસનામાર્ગ સૌને સીધો, ઇ.સ. ૧૮૯૯માં શ્રી રામકૃષ્ણના પવિત્ર સ્મારકરૂપે તેમણે બેલૂર મઠની પશુ સ્થાપના કરી.

શ્રી રામકૃષ્ણ પોતાની પ્રભુપરાયણ વિશુદ્ધ જીવનસાધના દ્વારા વિવિધ ધર્મોના આંતરહૃદયમાં સત્યજત ને એકાત્મતા છે, તે દર્શાવવાનો સુંદર પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે જીવનજર પોતાના સ્વાભાવિક અનુભવો દ્વારા અધ્યાત્મમાનનાં મહાન સંયોગ સૌને દર્શન કરાવ્યું. તેમના ધર્મોપદેશમાં ક્યાંય જ્ઞાનનો ભાર કે આડંબર ભેગા મળતો નથી. તેમના ધર્મોપદેશમાં અનુભવની સમ્બાધ, સાહજિકતા અને નેધક સરળતા પ્રતીત થાય છે. મરજથ્થુ કષ્ટાતોથી અધ્યાત્મની મહાનકૃત વાતોને સમજાવવાની એમની ક્ષમતા આપણને સ્પષ્ટ કરી દે છે.

શ્રી રામજીએ મોખ રીતે એમના સંદર્ભમાં લખ્યું છે :

“માણસને જ્યાં સુધી જ્ઞાનનો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી તેની વિદ્યા મદારીના ખેલની પેઠે મહત્ત્વ વિનાની રહે છે. તેમાં ગૂઢતા નથી આવતી. શ્રી રામકૃષ્ણને ઉપદેશ સાચું જ્ઞાન મેળવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.”

(રામકૃષ્ણ ઉપનિષદ, પૃષ્ઠ ૦ ૬)

રામકૃષ્ણે જીવનસાધકને માર્ગિક-મોષ આપતાં આ વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરી છે :

“પ્રથમ પોતાનામાં રહેલા કોષોને જ ભેગાની શકિત પ્રાપ્ત કરો, પોતાના જ ચારિત્રને સુધારો અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો; એટલે તેનું પરિણામ પોતાની જ મેળે ખીબજા ઉપર થશે. કમળ પ્રકૃતિલત થાય છે, ત્યારે તેમાં રહેલા મધુને મેળવવા માટે મધમાખી આપોઆપ જ દોડી આવીને ઝેકડી ચપ્ બપ છે.”

વળી આ સંસારમાં મનુષ્યે કેવી રીતે રહેવું તે વિશે તેમણે એક સુંદર ઉદાહરણથી માર્ગદર્શન આપ્યું છે. તેઓ કહે છે :

“શીમંતના ધરમાં દાસી ને રીતે રહે છે, તે રીતે તમે સસારમાં રહો. દાસી પોતાના શેકના ઊઠરાને નવડાવે છે, ખવડાવે છે અને પોતાનાં ઊઠરાની માફક બધી રીતે એમની સંભાળ રાખે છે; પણ શ્રી પોતાના મનમાં તો સમજે છે, કે આ મારાં ઊઠરાં ન હોય. એને નોકરીમાંથી રજા આપી એટલે થઈ રહ્યું. પછી એને શેકનાં ઊઠરાં શાયે કરી સંબંધ રહેતો નથી.”

શ્રી રામકૃષ્ણે ચતુરને પણ કેવા ઉદાત્ત રેખમાં ભેળું થટાવ્યું છે, તે કેશવચંદ્ર સેનના પરલોકગમન વખતે તેમણે ઉચ્ચારેલા નીચેના શબ્દોથી સમજાય છે. તેમણે ત્યારે કહેલું :

“મારમાં એક સરસ ફૂલ ખાલી રહે છે, એટલે ઉદાનનો માલિક તે ચૂંટી લે છે. હમ્પરે પણ એમને આપણી પાસેથી એમ જ લઈ લીધા ને !”

પરમહંસ રામકૃષ્ણે ઇશ્વરનો સાવનિક અનુભવ કરેલો. એમ સોનું મારીમાં છુપાવેલું હોય છે તેમ જ હમ્પર સર્વમાં છુપાવેલો હોવાનું એમણે જણાવેલું. શ્રી રામકૃષ્ણે આત્મા-પરમાત્મા તથા જીવના યોગ-સંબંધને એક સુંદર રૂપથી સમજાવ્યો છે. તેઓ કહે છે :

“આત્મા-પરમાત્મા એ સુખક પથ્થર; જીવાત્મા એ સોય. એને ખેંચી લેવો એટું નામ જ યોગ; પણ ભે સોય માઠીવાળી હોય, તો એને સુખક ખેંચવું નથી. માઠી સાફ કર્યા પછી જ સુખક એને ખેંચે શકે.” તેમણે આધ્યાત્મ સાધનાને ચોખ્ખા છડવાની ક્રિયા સાથે સરખાવી છે. તેઓ કહે છે :

“ચોખ્ખા છડવા હોય તો એકલા બેસીને છડવા નોઈએ, વગેરે વગેરે ચોખ્ખા હાથમાં લઈને નેવા નોઈએ કે કેવાકે સાફ થયા. છડતાં છડતાં ભે પાંચ વાર બોલાવે તો પછી ચોખ્ખા સારી રીતે છડાય કેમ કરીને ?”

અન્યત્ર આ આધ્યાત્મિક સાધનાની વાત કૃત્વે ખોદવાના ઉઠાડશય્થી સ્પષ્ટ કરી છે. તેઓ સંસારી માણસની ઉત્ક્રાંતિ અધ્યાત્મ સાધનાની વાત કરતાં કહે છે :

“સંસારી માણસમાં ખત ન મળે. થયું તો થયું ને ન થયું તો ન થયું ! પાણીની જરૂર પડી એટલે કૃત્વે ખોદવા બેઠા. ખોદતાં ખોદતાં નેવા પથ્થર નીકળ્યો કે દુરત જ ખોદવાનું છોડી દીધું. તેણે ખીજ એક જગ્યાએ ખોદવા માંડ્યું. ત્યાં ખોદતાં રેતી નીકળી એટલે ત્યાં પણ છોડી દીધું ! જે એક જગ્યાએ ખોદવાની શરૂઆત કરી છે ત્યાં જ ખોદવું નોઈએ ને ! તો પાણી મળે ને ?”

શ્રી રામકૃષ્ણે આ રીતે અનેક ધરત્યુ દર્શાવેલી અધ્યાત્મસાધનાના માર્ગિક પ્રશ્નોની જણાવટ કરી છે. આ માટે તો એમના મથેન્શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત નેવાનું પાન કરવું નોઈએ શ્રીરામકૃષ્ણના અધ્યાત્મજીવનનો પૂરો તાત્ત્વ મેળવવો મુશ્કેલ છે. એમનું ૨૫૬ પ્રયોજને કડીએ તો મીઠાનું પૂતણું સમુદ્ર માપવા નામ એવું જાણીને રહે ! એમણે પોતાના વિશુદ્ધ જીવન દ્વારા અનુભવવું જે અમૃત આપણને આપ્યું તે ઉપરાંત અમૃતપુત્ર-શા વિવેકાનંદ પણ આપણને આપ્યા તે આપણે કેમ ભૂલ્યા ?

શ્રી રેશાએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું ચરિત્ર લખતાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાવી છે :

“મેં જે યુગની મૃતિ બધી ખરી કરી છે તેઓ ત્રીસ કરોડ માણસના બે હજાર વર્ષના આત્મપરાયણ જીવનનું પરિપક્વ ફળ છે. તેમને આ લોક છોડીને ત્રયાને આજે (૧૯૨૬માં) બેતાળીસ વર્ષ થયા, છતાં તેમને આત્મા અર્વાચીન કારતમાં પ્રાણ પૂરી રહ્યો છે. તેઓ માધીના નેવા કર્મવીર નહોતા, તેમ જ ગુણીય કે સ્વીક્રનાયની જેટલા કલા કે વિચારોના ક્ષેત્રમાં એમની પ્રતિભા ઝળકી નથી. એ તો જગાળના નાના મામડાના બાહ્ય છેતા. તેમનું બાહ્ય જીવન મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ સાર થયું હતું. સર્મા અદ્ભુત રસવાળા કલા જનાવો બન્યા નહોતા અને એ જમાનાની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનો પણ તેમને લાગો નહોતો. પણ તેમનું આત્મજીવન અનુભવો ને દેવોની આખી વિવિધ સૃષ્ટિને બાપી વળ્યું હતું. મિથિલાના જૂના કવિ વિદ્યાપતિ, અને જગાળના કાલકવિ રામપ્રસાદ નેનું સ્તવન કરે છે તે દૈવી સૃષ્ટિને એક બાજુ જ તેમના આત્મજીવન રૂપે પ્રગટ થયો હતો.”

(શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, પૃ. ૪૭)

આવા રામકૃષ્ણ ઈશ્વર દ્વારા માનવીય એકાત્મતાની સિદ્ધિ માટેની જે એક ઉદ્ધાત ઉપાસના છે તેના એક મહાન કાર્યકર હતા. શ્રી રેશા લખે છે કે પરમાત્માનું જે લખ્ય જાન, તેની અજોડ મોહકતા અને શક્તિ દાખવીને જે બે મહાપુરુષોએ સાક્ષાત્કાર કર્યો, તે છે રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદ. જાનેય લખ્ય અધ્યાત્મવીર હતા. તેઓ સાચે જ ‘અમૃત સેતુ’ માટે મથનારા ‘અમૃત પુત્રો’ હતા. એમનું આજના પવિત્ર દિવસે સ્મરણ કરી આપણે વિરમીએ. *

* ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રાચીનાસત્રામા ૨૪૮ કર્કે વક્રાલય.

કચ્છપુટર-ગુનાઓ | ડી. અનન્તાચારી

વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનલક્ષી ક્રાન્તિ-
ઓએ, ગુનાના સામાન્યમાં, ગુણાત્મક અને દૂરલ્લભી
પરિવર્તનો આપ્યાં છે એ દિવસો ચાલ્યા ગયા છે
કે નવારે વિશેષતઃ રહેવાણું ધર જાયવા રહેઠાણનું
સ્થાન એ લક્ષ્ય હતું. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ અને
દાર્શનિકાની શોધે (તેમ જ તેની સાથે સંકળાયેલી
ખીણ વસ્તુઓએ) ગુનાને એક નવતર વધારાનું
પરિમાણ (dimension) આપ્યું. તેણે સ્નાયુઓની
અથવા શુનેત્રારની આધાત કરવાની યોજનાનો હામતાને
જાએ જીકાવી એટલું જ નહિ પણ, ગુનાને શરીરના સુધર્મ-
લક્ષ જવામાં તે ઉપર પરિણમી. આને લીધે વારા
ફરતી સંપ્રદિત શુનેત્રાર-ટાળીઓ અને હિંસાની
માત્રા સતત વધતી ચાલી

શલવેના વિજ્ઞાન પ્રસરણવાળા સંપર્કો અને વાહન-
અવહારની ખીણ રીતોએ વધતા શુનેત્રારોની કટાકટીને
લીધે મૂલ્યવાન ધરણાં ઉપરાંત પૈસા અને
વેપારધર્મોની ચીજોને લઈ જતા નિર્દોષ અને
નિઃસંશય પ્રવાસીઓ સરળતાથી તેને ભોજ
મળ્યા. જ્યારે ઘેર પૈસા રાખવાની રદિયત રેવને
ખદ્યે તેને કોઠામાં યાપણ તરીકે મૂકવાની આદત
અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે ખીજે પ્રકાર પસંદ કરવામાં
આવ્યો. અલગત, શુનેત્રાર એના ભોજ બનવામાં
અને કાયદાનો અમલ કરનારો માધ્યમોનો હાથો
બનવામાં નિઃસંશય આગળ રહ્યો.

ઉત્તરોત્તર ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલા
મનુષ્ય, તકનીકી શુનેત્રાર સાથે અલગ આવી.
આમાંથી ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન સાથે સંબંધિત નવતર
અને આત્મનુક પદ્ધતિને પહેાચી વળવા માટે
પોલીસની પણ જરૂરિયાત જાણી થઈ. એનું પરિ-
ણામ એ આપ્યું કે સારાએ ભવનમાં પોલીસ
‘ગુનાપરીક્ષણ વિજ્ઞાન’ (Forensic Science)
અને ખીણ ટેકનીકલ સહાયોની મદદ લેવા ‘લાગી.

ગુનાપરીક્ષણ વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાઓ જાણી થતી ગઈ
અને તે વિષયના વૈજ્ઞાનિક નિષ્ણાતો પોલીસ-તપાસના
એક ભાગરૂપ બની ગયા.

કચ્છપુટરના ઉદયે આગલી જાણતામાં નવતર
અને સંવેદનશીલ મુદ્દાઓને બહાર આપ્યા. તેમ
જ તેણે ‘રીલ મેલ’ (માનવીય ક્રાન્તિ)ના
સમાજની જાણતિ પેદા કરી. સમાજના ધણા
મદસ્વપૂર્ણ અને પ્રાણવાન ભાવોની ભેમ ગુનાનું
ક્ષેત્ર પણ કચ્છપુટરના સામાન્યમાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા
પ્રભાવિ થયેલું છે. ખેતીવાડી અને ઉદ્યોગવિષયક
ઉત્ક્રાન્તિના પ્રતિભાઓ તેમજ માનવીય ઉત્ક્રાન્તિના
પાસાઓની ભેમ આજનો શુનેત્રાર પણ ગુનાકીન
પ્રવૃત્તિઓ માટે કચ્છપુટરનો પૂરા ઉપયોગ ગ્રહણ
કરી રહ્યો છે.

આજ સુધી જાણીતા ગુનાનાં પરંપરાગત
સ્વરૂપો સાથે, કચ્છપુટર શુનેત્રારના અવાહોનું મળ-
તાપણ ધણું યોગ્યક જ લેાય. કચ્છપુટર શુનેત્રાર
એક નવીન અભવણી ભૂમિને પ્રુક્ષી કરી, રહ્યો
છે. હવે, કચ્છપુટર ગુનાનું સંશોધન, કચ્છપુટર
તપાસનાં વિવિધ પાસાઓની અંદર વિચારપૂર્ણ
અંતઃદર્શન માટે છે. કાયદાકીય સાબિતીઓ
નાં ધોરણો ચોક્કસ કરવામાં નવતર અને યોગ્ય
પ્રવિધિઓ વિકસી રહી છે.

આમ એક રીતે કચ્છપુટર શુનેત્રારે રૂઢિ-
ગત તપાસ પદ્ધતિઓને કંઈક અંશે કાલચરત
તથા સાબિતીની અવતરમાન પદ્ધતિઓને
ગિન-આધુનિક અને અસંગત બનાવી
મૂકી છે.

‘કચ્છપુટર ગુનાઓ’ની સર્વજન સ્વીકૃતિ
બ્યાખ્યાએ પહેાચવું સહેલું નથી
જરૂરિયાતોની વિજ્ઞાન પાયા ઉ

એ તેની વ્યાખ્યા આવી છે : 'ફેડા, સેવાઓ અને માલમિલકતો પરવે છીજાઓ પ્રત્યે કૌભાંડો-પ્રપંચો આચરતી કોઇપણ ચોજનાઓ માટે કરચુટરનેા ઉચોગ.' અંગતતાના અક્રમજુને સમાવવામા ન આવે તો વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ જની ચકરો નહિ. ખોટી અપેક્ષાઓ સર્જવામાં કરચુટરનેા ઉપયોગ કરવો, રોકાની કિંમત વધારવા જેને આ બધું જાણવાને કારણે કરનેા હજી નથી એવાઓને ભૌતિક માહિતીઓ પુરી પાડવી આ બધા કરચુટર શુનાઓના વધુ સારી રીતે જાણીતા કેટલાક કાષ્ણાઓ છે ભારતમાં બેન્કોના કોંભાડા, પરીક્ષાના પરિણામોમાં ઘૂસણખોરીઓ વગેરે ચોડાક પ્રપંચોના કેસ જાણીતા છે. વિશ્વમાં મોઢાચેલા વિશાળ રેલવેના પ્રકારના કરચુટર શુનાઓની તપાસ કરીએ તો, કરચુટર શુનેશાના સર્વજ્ઞતાના ક્રિયાત્મક લક્ષણો સમજવામા ખાસ યુરુપાર્થ નહિ કરવો પડે.

કરચુટર શુનેશારો સફેદ પોશ લોકોથી માડીને સર્ગદિન શુનાઓ સુધી અને બૌદ્ધિક તથા જસ્ટી મજ્જિઓ સુધી ફેલાયેલા છે; તેજજ વિશાળ સ્તરના શુનાઓમાં તેઓ સમાન સુવિધાઓ સાથે જાયેલા છે. કરચુટર ઘૂસણખોરી દારૂ મોટા શઆશારો સુધી, આત કવાહીઓનાં નાના જૂથો પ્રસરેલા છે એવ જાણીતું છે. ખીજી રીતે જોઈએ તો, રેલવે વેગનેાનુ ગેરકાયદેસર માલ લઈ જવા માટેની અનુકૂળ સાધનો તરીકે રેપાન્ટર થઈ રહ્યું છે. 'ધી બાર-એકયુમેન્ટ'એ પ્રખ્યાત નવલકથા, * એ માત્ર કાદખનિક વસ્તુ નથી, પણ વિરોધીઓને ખરાબ કેપાડવા માટે તથા ચોતાની ભંતને સવામા ટકાવી રાખવા માટે કરચુટરનેા કેવો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે, તેનો વિગતે

આશર્થ પમાડે તેવો હેવાલ આપે છે. કરચુટર ઉપરની અંગત માહિતીઓનેા દુરુપયોગ, વ્યક્તિની યાવજીવી અનુકૂળતાઓ, પોલીસની કાંપવાડીઓ વગેરેને છીનવી લેવામા થયે હોય એવી અસંખ્ય ઘટનાઓ અનેક દેશોમાં ધ્યાનાકર્ષક જની છે. યુ. એસ. એમા થયેલી તાજેતરની ચૂંટણીઓમાં કરચુટર ઉપરની માહિતીઓની સકાપથી, પ્રમુખ-પદના ઉમેદવારના વૈદ્યકીય અહેવાલોને આધારે, ચૂંટણીમાં તેને બેઆગર કરવાને એક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

કરચુટરનેા ઉપજ એની જાણતિથી આજ સુધી અજાણ્યા, તેજજ કરચુટર ઉપરની વિગતોના પ્રકારની માહિતીઓ ઉપર આધાર રાખતા, નવા સ્તરના શુનાઓ લાવશે. આ જાખતે હવે જોડા, વિગતવાર અને કાળજીભર્યા અવલોકનની જરૂર છે, વતન શુનાઓને ધારામ કલે ધરેલા કાલ્યાઓ નીચે લાવવા પડશે સમિત વ્યાખ્યાઓને જલદથી પડશે, સુધારવી પડશે અને/અથવા વિસ્તૃત કરવી પડશે. ભારતમાં કરચુટરનેા જહુવિધ ઉપયોગના ક્ષેત્રે વધારો, અને તેમા થે જાહેર વહીવટના કેટલાક ગ્રાજીવન સાહકો, કરચુટર શુનાઓ માટે મોઢપાત થેત્ર પુરૂ પાડે છે. તેમાં સત્વરે કરચુટરને આવરી લેતા ખોટી રીતે ટટનાવનારા એવા શુનાઓના હેવાલો હશે, અને પોલીસ સંશોધકોએ આવી ઘટનાઓની સાથે કામ લેવા માટે સજ્જ અને તત્પર થવું પડશે.

કરચુટર-શુનાઓનું નીચે મુજબ વર્ગીકરણ કરી શકાય :-

(અ) માલમિલકતના શુનાઓ :

આ પ્રકારમાં કરચુટરની મદદથી વસ્તુઓ અથવા માલમિલકતોની ચોરીના શુનાઓને આવરી શકાય છે. ખોટી રીતે પ્રાપ્ત કરવાના અથવા ખોટી રીતે શુમાવવાના પ્રયત્નો મળે છે, જ્યારે

* ભારતમાં ૧૯૭૫-૭૬ના કાળમાં કટોકટી લાદવા અંગેની તરજીબા ખુલ્લી પાડતી આ અમેરિકી નવલકથાને સાર 'વિષ માનવ' (અ ક)માં આપવામા આવેલો-સ

સંસ્કૃતનું કમ્પ્યુટર, માલસામાન મેળવવા માટે અને તેને સંસ્કૃત સાથે સંબંધ ન હોય તેવાં સ્થાનોએ વહેંચવા માટે, ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

(બ) સેવાઓની ચોરીઓ :

આમાં ખીલ કોઈકના કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ, કોઈ ખીલ વડે મેળવાયેલી અથવા નહિ મેળવાયેલી સેવાઓ માટે ચૂકવણીઓ કરવાનું જવાબદારી લેવામાં આવે છે. કમ્પ્યુટર ચેવીના કમ્પ્યુટરીંગ દ્વારા અત્યંત સાહેલો ચલાવવા માટે કોઈક ખીલના કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ જેટલાયેસર રીતે કરવામાં આવ્યો હોય એવી ધટનાઓ એ આમાં મળે છે.

(ક) પારકા ધનની ઉચાવતગીરી :

(૧) કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરીને, વધારે જંભીર પ્રકારનાં ગુનાઓ આ પ્રકારમાં કરવામાં આવે છે.

(૨) તાજેતરમાં જ, એક એવો સંવેદનશીલ પ્રકારનો કેસ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયામાં નોંધવામાં આવેલ છે. આવા પ્રકારના કેસોમાં, ચાપલોને વિના અવરોધે ભૂતિયા હિસાબો 'માં નિયમિત રીતે કમ્પ્યુટર દ્વારા ધુસાડવામાં ઈચ્છા મુજબ ઉપાડી લેવામાં આવે છે.

(૩) એવા યે જેટલા કેસો છે, જેમાં કમ્પ્યુટર મુસલખોરીઓ મારફતે, ગાળગાળ કિંમતો, વ્યક્તિઓએ સારા એવા પ્રમાણમાં પૈસાને ખાતે જમા કરી લીધી હોય કાળજવાળી કાયદેસરની સંરચાપિત મંડળીઓએ નરમાસથી તથા વ્યક્તિઓએ તેમનાં જમા ઉધારના ખાતાઓમાં સવામતીની દૃષ્ટિએ કોઈ એન્ટ્રીઓ (નોંધો) ન પાડવામાં આવે એવી રક્ષણની ખાતરી માગી છે. અવહારુ રીતે આવી બધી અવગણનાઓ માટે મર્યાદા હોતી નથી-કમ્પ્યુટર કાર્યકર્મોનું કાળજીપૂર્વક નિયમન થઈ ન હોય અને વળી કમ્પ્યુટર અમલના

તળાઓ માટે રક્ષણની ખાતરી આપવામાં આવી ન હોય ત્યારે ચાવ.

(૪) યોદી મિલકત યા સપતિ અરજીને, ચેલીંગનાં અતિચયોક્તિઓમાં ચિત્રો વગેરે દ્વારા ચૂંચવણમાં ગુનાઓનાં કુરો તથા કૃત્રિમ આભાસયુક્ત આર્થિક હેતરપીડીઓ માટે કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એ જાણીતું છે. જેરમાર્ગે દોરતા, કમ્પ્યુટરના આર્થિક હેવાલો વગેરેને પ્રતિબિંબિત કરીને, આ પ્રકારમાં, કંપનીઓ ઉપરની પકડોને, કમ્પ્યુટર-હીભાડોમાં જવાબદારી લેવામાં આવે છે.

(ડ) વિજતોના ગુનાઓ :

(૧) આ પ્રકારમાં માહિતીની ચોરીઓ સમાવી લઈ ચકાવ કમ્પ્યુટર પ્રક્રિયાના વિવિધ તબક્કાઓ, આ પ્રકારનાં ગુનાઓ માટે સારા પ્રમાણમાં ક્ષેત્ર આવે છે. કામચલાુ તરીકે-વિજતોની તોપારીઓ, કપાતરની પ્રક્રિયા, ધુન સંસ્થાપનના તબક્કે, ટૂંકમાં, કમ્પ્યુટર-અમલના તમામ તબક્કાઓ વિજતોના ગુનાઓ માટે પાર વગરનો અવકાશ આવે છે. જે આ પ્રકારનાં ગુનાઓ થવાના હોય તો તમામ કમ્પ્યુટર વાપરનારાઓ અને સંચાલકોએ કમ્પ્યુટર અમલના વિવિધ તબક્કાઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવું પડશે, અને તેમણે કોટિક, હોર્ડવેર (Hardware) સામાન અને નાજુક સામાન (Software) ના ક્ષેત્રે શુદ્ધ મજબૂત એવી સલામતીની વ્યવસ્થાઓ કરવી પડશે.

(૨) વિશાળ રીતે કહીએ તો, વિજતોના ગુનાઓ એ માહિતીની ચોરીઓના સ્વભાવના હોય છે. કમ્પ્યુટર ચલાવનારાઓ અને સંચાલકો, પોલીસ સંસાધકો અને કાયદા-નિષ્ણતો તેમ જ સાયબર્નિકોએ તેના અમલ બાબતે સંયુક્ત રીતે તેમનાં મનને લગાવવામાં પડશે.

સામાન્ય રીતે વિજ્ઞતાના ગુનાઓ નીચે પ્રમાણે આકાર ધારણ કરે છે :-

- (ત) મૂળ ઓતોની વિજ્ઞતાની ચોરી,
- (ધ) રોકાણની વિજ્ઞતાની ચોરી,
- (દ) માલના ઉત્પાદનને લગતી ચોરી અને
- (ધ) અડચણ અથવા અવરોધ દારા થતી ચોરી.

(૩) સીપી છેલ્લે આપરી છે છે રૂક-નોલોશ્ચક્ર અથવા ધ્વેષદ્રોનિકની વિજ્ઞતાને લગતા અવરોધો, જે લેવડ દેવડના ક્ષેત્રમાં થતા હોય છે; ત્યારે ખીલ કેટલાક વધુ ભૌતિક અનુકરણની પ્રક્રિયાઓ અને કમ્પ્યુટર પ્રિન્ટસ, કમ્પ્યુટર હાર્ડકોપ અને ખીલ સંબંધિત પદાર્થોની ચોરી કરવાની સામાન્ય રીતે વપરાતી પદ્ધતિઓ દારા થતા હોય છે.

અવરોધો લઘિતની વિજ્ઞતાના ગુનાઓના અટકાવ અને જાસૂસી માટે, આભજનમાં ઘણાત્મક તકાવત હશે. કાગળ કે આ અરેખર તો વધારે નથી પદ્ધતિઓને આપરી લેજો. અને જરૂર હશે તો, ઔદ્યોગિક વિજ્ઞતા અને વધુ નવી વિભાવનાઓ, પ્રવિધિઓ અને સામગ્રીઓના પાયા ઉપર તે આધારિત હશે. ખાસ કરીને આ ક્ષેત્રમાં, કમ્પ્યુટર નિષ્ણાતે તપાસ અને જાસૂસી પરાવે મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. પડશે મોટા ભાગના કોષોમાં, સામાન્ય ચોલીસ સંશોધકની ક્ષમતાથી અધિકતર એવુ આ સંશોધન હશે. અને તેથી જ, કમ્પ્યુટર નિષ્ણાતે આ સમગ્ર પ્રક્રિયા સાથે માલે રીતે જોડાયેલા રહેવું પડશે.

કે ઉપર્યુક્ટ બાળતમાંથી એ સમજવું સરળ થશે કે જોયા પ્રકારના કૃત્રિમ આભાસચુક્ર અને ગૂંચવાડા ભરેલા ગુનાઓ માટે, કમ્પ્યુટરો ગ્રજીતરી-પૂર્વકનું ક્ષેત્ર પૂરું પારે છે આથી સમગ્ર રીતે નૂતન સ્વરૂપ અને પરિમાણના સચરિત ગુનાઓનો વિકાસ વધુ શક્ય બને છે. જો આ સમસ્યાના અભ્યાસ માટે માત્ર વ્યાવસાયિક ચોલીસ જ નહિ જોડાતોપર : ૧૯૮૫]

જ્યુ, કમ્પ્યુટર નિષ્ણાતો વડે મક્કમ અને અવિરત પ્રયાસો કરવામાં આવે તો, ગુનાઓના વિકાસની આ ક્ષેત્રની સિતિએ, જે એકદમ સમગ્ર રીતે ખ્યાલમાં આવે તેથી નથી તેનો આશર્યજનક પરિચય મળી શકે.

કમ્પ્યુટર ગુનાઓ હલ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ ક્ષેત્રમાં જે અસખ્ય પ્રશ્નો પડેલા છે તેનો સંશોધકને સામનો કરવો પડે છે. કમ્પ્યુટર ગુનાઓના સંદર્ભમાં, સંશોધનની યુનિમાલ તરીકે મોડસ ઓપરેન્ડી (Modus Operandi)ની સતતતા પરત્વે સંદર્ભ રજૂ કરવામાં આવેલા છે. કારણ કે રિમોટ ટર્મિનલ ઓપરેશન (Remote Terminal Operation)ની અનુકૂળતાઓ, ઘણા મોટા આકારવાળી અને ગૂંચવાડા ભરેલી વિજ્ઞતાની બેન્કો (Data-Banks) અને વિજ્ઞતાની યુનિપાર્ટોની ઘૂસણખોરા કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. વિજ્ઞતા ધરાવતા કમ્પ્યુટરમાંથી, માત્ર જટલ દળા-વીને, મોટા પ્રમાણમાં વિજ્ઞતા મેળવવી, એ વ્યકિતિઓ માટે સંભવિત બન્યું છે. સંશોધનની પ્રક્રિયા સમયને ખાઈ જનારી તો છે જ, જે જાસૂસીની તકો ઉપર ક્લિકટી અને ભારે અસરો પાડશે. આને માટે તેજ જ એનેચારની અચાતતાનાં કારણો માટે, થોડા વખત પહેલા જ, ગુનો પોતે જ પ્રકાશમાં આવે છે. આ તો આચળ જઈને, હજી, તપાસની તકોને જોર ઘટાડશે. જે સંશો-ધને કમ્પ્યુટર લોખંડી સામાન (Hardware), નાજુક સામાન (Software) અને પ્રાવધિઓ (Procedures)નું પૂરેપૂરું જ્ઞાન નહિ હોય તો કમ્પ્યુટર ગુનાઓનું સંશોધન હમેશાં ચક્રમ નહિ ચપ શકે. એટલા માટે, કમ્પ્યુટર ગુનાઓ હલ કરવા માટે નિષ્ણાત આ સંશોધકની સત્વરે જરૂર પડશે

કમ્પ્યુટર ગુનાઓની કાનૂની નાજુક વિશે ધણો વિચાર હજી થયો નથી. કમ્પ્યુટર ગુનાઓના સંદર્ભે અલગ અને વિવિધ કાનૂની વ્યવસ્થા હોય એ જરૂરી છે, જેથી જ્યારે ક્યારેય જરૂરત હોય ત્યારે

આધુનિક કાયદાઓની પૂરતી જોડવજોડું હોય. હાહરણ તરીકે અધિકૃત વ્યક્તિ વડે, પ્રત્યક્ષ યા પરાક્ષ ઢબે, કોઈ ખબર કમ્યુટર ગુનાની વિગતોમાં જાય છે ત્યારે ખાનગીપણાની (અંગતપણાની) સમસ્યાઓ મોટે ભાગે સંડોવાશે. ગુનાની વ્યાખ્યા, સાબિતીના કાયદાઓ, પુરાવાઓ વગેરે સાથે સમજાવ્યું કરાવતા મુદ્દાઓની આખી પરંપરાઓ આ બધામાથી જોખી યશે.

આપણે કમ્યુટર ગુનાના સંશોધન અને તપાસની ગૂંચો વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેને રોકવાના માર્ગો અને સાધનોની તરફથી પણ શોધવી પડશે. હકીકતમાં, એ પાયાનો સામાજિક સંસ્કૃતિ છે. કમ્પ્યુટરો નો ઉપયોગ વિશાળ સ્તરની માનવીય પ્રવૃત્તિને આવરી લેવા માટે, વધુ ને વધુ થવાનો છે. કોઈને ત્રણ કે ના ત્રણે તો ચે, બહેણી સંખ્યાના નાગરિકોની વિવિધ બાજુઓની વિગતોને કમ્યુટરમાં સ્થાન મળી જશે. મોટે ભાગે તો નાગરિકને ખબર નહિ હોય કે કયા પ્રકારની તેની વિગતો કમ્યુટર ઉપર પહોંચી ગઈ છે, આમાથી જ તેના દુરુપયોગ તથા ગુનાહિત ઘૂસણધારીનું ક્ષેત્ર શરૂ થાય છે. અને તેથી જ સલામતી અને ખાનગી રાખવાની ખાતરી પરત્વે કમ્યુટરના સાહિત્ય અને અણવ નારાઓ ઉપર વધારાનો બોલો અને જવાબદારી શ્રેણીમાં આવે છે, ઉપયુક્ત સંજ્ઞા પ્રમાણે, કાનૂની બાજુ જેવાં આ ક્ષેત્રમાં ખૂબ કાળજી અને તવિરત ધ્યાન આપવું જરૂરી બની જાય છે.

કમ્યુટર ગુનાઓના વિવિધ પ્રકારના પ્રગટ થતાં આવ્યા બધા પ્રશ્નોના હલ માટે માત્ર પોલીસ પોતે જ શક્તિમાન નહિ બની શકે. માત્ર સંશોધન અને તપાસના કેસોમાં જ નહિ પણ, સંપૂર્ણ અટકાવના પગલાં લેવામાં ચે કમ્યુટર વ્યાવસાયિકો માટે વિશાળ જાણ આપવાનો હશે એવી ધારણા છે. આટલા અંશે, કમ્યુટર નિષ્ણતાની જવાબદારી, ગુના-પરીક્ષણ વિજ્ઞાન

(Forensic science) ના વૈજ્ઞાનિક અને બીજાં તકનીકી જૂથો કે જે ગુનાહિત કેસોની તપાસમાં પોલીસને મદદ કરે છે, તેમના-કર્તા વધારે મોટી હોવાનો છે. આ ખાખતે અવલોકન કરતાં, પોલીસ સંશોધકો અને કમ્યુટર નિષ્ણતાના બનેલાં વ્યાવસાયિક જૂથોની વચ્ચે ગાઢ કાર્યસમજાવ વિકસાવવો એ ખાસ અર્થ-ક્ષિત છે.

જ અપરાધવિજ્ઞાનના પરંપરાગત સિદ્ધાંતો અને તેથી જ તેમના વિરોધ અને તપાસ પરત્વે તપીત દષ્ટિથી જોવું પડશે. આ ગુનેગાર ઓપકપદી સાથે સંકળાયેલાં નથી. તે અરેખર તો સુશિક્ષિત છે સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત છે અને સારું વળતર પ્રાપ્ત કરવાવાળો છે સફળતાના નાનરિક સાથે તેને સરખાવવામાં આવે ત્યારે એ વિશિષ્ટતાપ્રાપ્ત ગુનેગાર છે. તેથી અપરાધવિજ્ઞાન નિષ્ણતા પાસે, અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તમામ બાજુઓથી તેઓ આ સામાજિક, તકનીકી ગુનેગારને સમગ્ર અવગાસ કરે.

કમ્યુટર ગુનાઓનું ક્ષેત્ર અને ક્ષિતિજ અરેખર તો લગભગ અમર્યાદિત છે. ક્યારેક એવો દિવસ આવશે, જ્યારે સમાજનો દરેક ભાગ કમ્યુટર ગુનેગારનું સંભવિત લક્ષ્ય બનશે. આથી કરીને, એ અપેક્ષિત છે કે આ વિશે જાહેર જનતામાં વિશાળ સ્તરે જાગૃતિ લાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે, જેથી કમ્યુટરનો ગુનાહિત ઉપયોગનો અવકાશ અર્થાહિત બને અને ઓછામાં ઓછો થાય. જલે કદાચ સંપૂર્ણ રીતે એને નિવારી ન થકાય તો ચે કમ્યુટર ગુનાઓની તપાસ (સંશોધન) અને અમલની જરૂરિયાતોની ગતિ સાથે કદમ મિલાવવા માટે, જરૂરી કાયદાકીય પરિવર્તનો લાવવામાં આવે.

—અનુ. પ્રા. હરીશ વ્યાસ

વધારે સમવાયી રાજ્યવ્યવસ્થાની દિશામાં | રમેશ ધાપર

કુનિયા પર રાજ્ય કરવાની ઇષનિવેશવાદી સત્તાઓની પદ્ધતિ બહુ સાદી હતી. જુદી જુદી જનમતિઓ અને પ્રભુઓને એક સાથે ભેગી કરવી, એકની સામે બીજાને લડાવવી અને ઇષનિવેશને કબજે લેવાની રાખવા માટે આધાર તરિક્કે ભેળતા થોડા સ્થાનિક લોકોની વફાદારી ખરીદી લેવી. ભારતના પ્રાંતોનું નિર્માણ 'ભાગલા' પાડે અને રાજ્ય કરોની રમત રમવા માટે વળતર પૂર્વક થયું હતું. આખા ભારતના ભાગલા પડ્યા એ એવી પરાક્રમી હતી.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામે ભારતના બહુસંસ્કૃતિવાદને સ્વળ કારણોસર ટેકો આપ્યો હતો અને ભારતના નકશાને ભાષાકીય રાજ્યોમાં ફરી જોડવાના સ્વીકાર્યું હતું. 'એક ભાષા એક રાજ્ય' એ સૂત્ર હતું; અને ભવારે એને ટેકો ન આપવાનું નહોતું થયું ત્યારે વિઠ્ઠલની ધમકી તીવ્ર બની હતી. વિકાજનની અધાધૂંધી અને દેશી રાજ્યોના વિસ્તારને ભારતમાં સમાવવાની મુશ્કેલીઓ છતાં રાજ્ય સંચાલનમાં તાજા અને બિનબનુજાની ભારતીય નેતાઓની જૂના પ્રતિભા સરહદોને ફરી જોડવા તત્પર થઈ. રાજકારણની સ્વાધીન શેખીઓ અને સ્થાપિત દિલોએ દેશની યુનિયનના આપણા નિઃસ્વયને કડાવવા મધ્યમશ્રેણી કેરેલી પણ નિઃશ્વયજન છાત્ર નવા રાજ્યો સ્થપાયાં અને આપણી સમવાયી રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્વાસ્થ્યની નવી સૂરિને આપવાના ધ્યેયે.

એ આપણી વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને ભાષાઓને પોષણ આપવામાં અને ભારતના વિકાસને સ્વળ કરવામાં, ત્યાર પછી ઠાઈ ગઈને બુલ કરી દેવા તો તે એ કે આપણામાંના ધણા 'ભારત એકરૂપી શાશ્વત રાજ્ય છે' એવી કલ્પનામાં રાખીએ છીએ. અને સાદ્યારા અનુભવ લખા

પ્રતિબદ્ધતાથી સક્રિયતાથી બનેલી આપણી અસાધારણ વિશેષતાઓની મહત્તાને સમજવામાં નિષ્ફળ બન્યા છીએ.

૧૯૫૦ પછી સ્થપાયેલાં આપણાં મહાન ભાષાકીય રાજ્યો એળખી ન શકાય એટલાં બદલાયા છે. પરિવર્તન દરેક તબક્કે લીકું જીતે છે. અને એ આપણે સમજદાર હોઈએ તો આપણને દેખાશે કે આજ સુધી જેમણે ભાષાકીય પ્રદેશો પર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું એવી ભૂમિતિઓ સામે અત્યાર સુધીનુપ્રત દેખાતી વૃદ્ધિઓ (અર્થાત્) ખરી ઘણી થઈ છે. આપણે એક એવા તબક્કામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, જ્યાં એક ભાષા અને તેની ઉપભાષાઓ કેટલીક વિશેષ વૃદ્ધિઓને પોતાનામાં સમાવી લે છે. એ વૃદ્ધિઓએ પોતે પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય બને એવી આકાંક્ષા રાખવા માંડી છે.

અને આ માટે નવી કે આપણી સમવાયી રાજ્ય પદ્ધતિમાં વૃદ્ધિય સમાનતા અને નિકટતા આધારિત રાજ્ય તો પ્રમત્રા દંદમુલ ધ્યેયો અને પ્રભાની નિકટ રહેલા નેતૃત્વ નીચે વધારે સંશિષ્ટ અને અર્થપૂર્ણ વિકાસને માગે પ્રુલ્લો કરે છે. આપણે રાજ્ય આધિપત્ય ભોગવનારા બીજા સમૂહો વડે દબાઈ ગયેલા વૃદ્ધિઓના સમૂહને એક પ્રકારનું રાજકીય બળ આપે છે. સમવાયી રાજ્યવ્યવસ્થાના કાયદે સાથે સીધાં સામેલગીરી પેદા કરે છે, લોકશાહી ભાગીદારી સમૂહ કરીને આધિપત્યવાદી કાવાઓની ધારને એછી કરે છે, અને દરેક પ્રકારની પ્રજાત માટે જડબેસલાક માળખા જોવા કરવાના છંદને રાડો પાડે છે ખરી રીતે તો, જેમ રાજ્યો વધુ તેમ સમવાયી અને કેન્દ્રસ્ય સત્તાની માગેદાર, અધ્યસ્ત ભૂમિકા વધુ સ્વસ્થ હોય છે.

પણ આ બધાં વલણો નોંધીએ છીએ ત્યારે

પણ રાજ્યોની નવી પુનઃવ્યવસ્થા વિશેની બીકને નજરઅંદાજ કરી ન ચકીએ. નુમતિઓના તનાવોને યોગ્ય રીતે ન જોવાય તો એ વિનાશકારી બને છે. આપણે એ વિચારને સમજી લેવો પડશે કે આપણી વસ્તી ઈ. સ. ૨૦૦૦માં સો કરોડની થવાની છે, એ દરમિયાન આપણી પ્રજા પોતાના રાજકીય અધિકારો વિશે અને વૈજ્ઞાનિક રીતે વધુ જાગૃત થઈ ગઈ હશે. સાથી રાજ્યો વધારે એકરૂપ થાય એના પર આધારિત છુદ્ધિપૂર્ણ રાજકીય પ્રયત્ન આપણે વિચારવો પડશે.

ભારતના રાજપુરુષો હંમેશા એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતા આવ્યા છે કે ભારતીય રાજનીતિની કૌટુંબિક સ્થિતિનો આધાર ત્રેંગા ખીણનો પ્રદેશ છે : ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારના બંધાર કરોડ અને મધ્ય પ્રદેશ તથા રાજસ્થાનના નવ કરોડ લોકો ભારતની રાજમર્યાદાને દૃઢ આધાર આપે છે. પણ સ્થિતિ વાત એ છે કે આ મધ્ય દેશ કુખ્ય થવા માંડ્યો છે, કેમ કે એ રાજ્યોનું નિહાળ અને જાતિવિષયક તનાવોથી ભરેલાં છે. એ જાતિઓ ને વારંવાર ત્રિરિંગનો, આદિવાસીઓ એવા નામે ઉલ્લેખાય છે, એવી આ વસ્તી પણ બાવતાં પચીસ-ત્રીસ વરસોમાં બમણી થશે.

આ હિન્દી-ભાષી પ્રદેશના નોકશાને ફરી વાર દારીએ તો એમાંથી એકથી દોઢ કરોડની વસ્તીવાળા બંધાર વ્યવસ્થાક્ષમ રાજ્યો બની શકે, જેમ કે, ઉત્તર પ્રદેશમાંથી ઉત્તરાખંડ, રોહિલખંડ, પ્રજ, બવધ, મોજપુર અને છુદ્દલ ખંડ; બિહારમાંથી મેધિન, મગધ અને ગારખંડ; મધ્ય પ્રદેશમાંથી બલેશખંડ, માલવા, બીહરસ્તાન, હંકારજ્ય અને જતીસપટ/જોડવાના; રાજસ્થાનમાંથી ચારવાડ, જયપુર, મેવાડ અને મેવાત

હિમાચલ પ્રદેશ, પંજાબ, હરિયાણા, અરુણાચલ પ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર, મેલાલય, ત્રિપુરા,

મિઝોરમ વગેરેને એકજાતીય રાજ્યો તરીકે, અને આદામાનનિકેળાર, લક્ષદ્વીપ-મિનિકોય અને દિલ્હી કન્ડ સંચાલિત પ્રદેશો તરીકે સ્થપાઈ જાય છે. આજ પ્રમાણે ગુજરાતમાંથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત (મેદાની પ્રદેશ); મહારાષ્ટ્રમાંથી કેરલ દેસ, મરાઠાવાડા, ખાનદેશ, વિઠ્ઠલ; આંધ્ર પ્રદેશમાંથી તેનચાણા, આંધ્ર, રાયલસીમા; કર્ણાટક, કાનડા, જૂડું મૈસુર/માલનાડ, કેરળમાંથી મલબાર અને કેરળ (કિનારાતું મેદાન), તામિલનાડુમાંથી કેણનાડ/નીલગિરિ, કોરામાડલ કિનારો, ચેરિસ્સામાંથી તટવર્તી ચેરિસ્સાતું મેદાન અને ઉડિયા ત્રિરિંગદેશ જંગમમાંથી મંચા ઉડ્ડા, રાઠ પ્રદેશ; દાર્જિલિંગ, દારપ્રદેશ; જમ્મુ કાશ્મીરમાંથી કાશ્મીર ખીણ, કિસ્તવર/જમ્મુ, લદાખ/બાદિસ્તાન અને આસામમાંથી બલપુત્ર ખીણ અને કજાર, જૂનાં પુસ્તકોમાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક ઉપપ્રદેશોનો ને ઉલ્લેખ થયેલો છે, તેને આધારે ભૂતકાળમાં વિદ્યોનોએ આ દરખાસ્તો કરી છે. જો કે, એ દરખાસ્તોમાં ધણા સુધારાને અવકાશ છે.

સમગ્ર ભારતમાંથી બાવા નુમતિદેન્દ્રો સાથે સદૃષ્ય વિકાસો થઈ શકે આપણી પ્રજા સો કરોડમાં પણ સ્થિર થશે જ એની ખાતરી નથી એ સંદર્ભમાં આપણી રાજ્યોને જાતિગત રીતે વધુ સમરૂપ અને વધારે વ્યવસ્થાક્ષમ બનાવવાં એ મુખ્ય ખ્યાલ હોવો જોઈએ. જો સમવાયી પુખ્તતામાં ભારતના લાગે સંસ્લેષણ માટે આપણે ગંભીર દોષદંડ તો આ દષ્ટિગિહ્વ દંડપણે આપણે આપણી સમગ્ર રાજપુત પડશે

પ્રત્યેક પ્રાદેશિક કે જાતિવિષયક પ્રશ્નોનું, પછી ભલે તે ધાર્મિક હોય (જેમ કે શીખોનો) - તે જાણે કંઈક સંકીર્ણ, ચલાત આવિર્ભાવ હોય એમ ગણવાનું વર્તમાન વલણ દેખી દર્શિતું છે. દરેક

પ્રક્રીમ પાછળ નક્કર સામાજિક-આર્થિક અનિવાર્યતાઓ હોય છે અઘણી જગતે પણ મળે છે, કારણ કે સમૃદ્ધ થી ખૂબ કિસાન ચહેરી રોકાણોની દિશામાં વળે છે, અને એને એના વિરોધી હિતો સામે રાજકીય પણ જોઈએ છે. કાસ્તીરમથી રાજકીય પરિવર્તને ઠંડાવી શકાય નહીં કેમ કે બહારનું આધિપત્ય દંદમૂલ ન થાય એની એ જામીન છે. આસામીઓ દંદપણે એકતામાં જંધાય છે કેમ કે જંગલો દાવાઓ અને ધૂસણોરીના સંદર્ભમાં પોતાના ભાવિ વિષે તેઓ અનિશ્ચિત છે. જંગલો હાથમાં થાસનની સત્તા છે એવા મેદાનવાસી લોકોનાં જંગલોનું હિતો વિષે ત્રિરિજનો ચંકા સેવે છે, એ જ રીતે મધ્ય ભારત અને અગ્નિ જૂલોના અસખ્ય આદિવાસીઓ એટલા, જ પ્રમુખ છે કેમ કે 'લૂંટલુચિયા બહિરાગતોનો પ્રભાવ એમના પર પડે છે. એમના સંગેતો વિષે પહેલાં આપણે સવેદનશીલ હતા; પણ હવે વધુ સુસ્ત થયા છીએ અને ઓછા વધુ જંગલોનાં જંગલોનો સામનો કરવા માટે કોઈ ઉપાય નથી એ વિચારને તાલે ધઈએ છીએ.

નૃત્યતિઓની રીતે વિચારીને વધુ સમર્થ રાજ્યોની સરહદોની પુનર્વિન્યાસી ગૂંચવણોનાં આ ટેલક પડે છે. અતિવિશિષ્ટપૂર્ણ માત્રાઓ આ વલવાની જ છે. કારિમરી સુસ્તિઓની જેમ ટેલકને 'એમ લાગવાડું' કે ડિન્ડુઓ તેમના દારા શાસિત થવા ઇચ્છતા નથી. અધિકારના ખૂબ ફેલેલા વહીવટી અર્થમાં આને કારણે યનારા વધારાનાં 'અર્થ'ની વાત પણ ટેલક કહેશે. જો સાફ માળખું અપનાવાય તો રાજ્યપુનર્વિન્યાસ આ કાર્યને તે ઝોટા પાડશે. ડિન્ડીમાંથી મધ્ય દેશના મહાકાય સ્થાપિત હિતોને પોતાના રાજકીય કાળ માટે આવી રાજ્યપુનર્વિન્યાસ જરૂર લગાડી લાગશે; પરંતુ, ઉપાય પુનર્વિન્યાસના અનુભવો જ છે.

ભારતની હંમેશાની સુરક્ષા એ છે કે અમે જો પાસેથી જાણી લીધેલી કારણોએ-

વાળો અને અર્ધપક્વ ઐતિહાસિક ખ્યાલોથી ભરેલો પ્રભાવશાળી રાજકીય લઘુવર્ગ એમ માની બેઠો છે કે આત્મવિશ્વાસપૂર્ણ ઉદ્દેશ સત્તાનું સમર્થન કરવું એઈશે, નહીં તો ભારતના ટુકડા થઈ જશે. નૃત્યતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને યદી ભારતની પુનર્વિન્યાસને, ભારતીયતાને તેહવા માટેની તરફીય તરીકે જોવામાં આવે છે. આથી જીવડું, જો આપણે ભારતના વિકાસને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો, આપણામાં એકતા પેદા કરનારા સહિયારા અનુભવની ભાવના હોવા છતાં આપણે સુરક્ષામાં સુકાઈશું.

પ્રત્યેક વિકાસને વિકસિત કરવાની દૃષ્ટિ સાથેના આયોજનવલણા ભારતના આર્થિક વિકાસે ઉપખંડના વિકાસને પરસ્પરાધારિત થયાં છે. જનર હવે સમય ઉપજકની બાબત બની ગઈ છે. નીતિ અને પ્રતિજ્ઞાતાની લુધી છતાં સ્વાસ્થ્ય બન અને અવિરત વિકાસની એ સીમેન્ટ છે વિકૃત સિદ્ધાંતોની લુલ્લૂલામણીમાં સતત ઉતારો શોધતા અતિમવાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ વિરુદ્ધ આ બધા નક્કર તથ્યો નિશ્ચિત જરૂરી જવા છે.

* જમણેરી અને કામેરી સર્વસમતિ આધારિત સમવાયો પહેા દારા આસતી લુલ્લૂલીસ અને લવચિક મધ્યવર્તી સત્તા વીસ રાજ્યોને બદલે સાઠ રાજ્યોમાં ઘણી વધારે માર્ગદર્શક શક્તિ અને લીવર જ કારણ કરી ચક્રી ટેલક લઘુમતી હિતો અને સમૃદ્ધો નાના રાજ્યોમાં સમવતઃ વધુ રાજકીય પણ ધરાવરો તેથી 'મધુ રાજ્યવાદ' વધુ અસરકારક અને લોકતાત્રિક, ખનરી સુરક્ષા આપણે દિમાક બંધ છે તેની જી

સદ્લાગ્યે, આપણા દિમાકો હવે ગ્રેષ્ઠતાં જાય છે. માણસો અને અદિલનો રાજ્યોની નિરચયાત્મક પુનર્વિન્યાસી સમસ્યાઓ ઉપર હવે પકડ જમાવવાનું ચર કરી રવા છે. કદાચ, જોયો નિર્ણય રીતે આગળ વધરો તેઓ પ્રબળે દોરશે.

અનુ : અસજંત ત્રિવેદી
(લોકભારતી)

પત્રકારત્વની દુનિયામાં ડોકિયુ

(1) Violation of Journalistic Ethics and Public Taste Edited by S. N. Jain; N. M. Tripathi pvt. Ltd., Pages-138, Rs. 45

કુખખાઈ પ્રગટ થતા સાપ્તાહિક 'ધ સેન્ટ્રે ઓબ્ઝર્વર' (જૂન ૨૩, ૧૯૮૫)માં ઉપરના પુસ્તકની સમીક્ષા કરતાં શ્રી કે. એસ. વેંકટેશ્વરન લખે છે.

જ્યારે સુજરાતના ખનાવે સંદર્ભે ત્યાંના અખબારોના ભય કરે પક્ષપાતી નસલની અર્થાંકલનાં છે અને અખબારો પોતાની અર્થાંકલ બહારની ભજવણી કરી રહ્યાના આશ્ચર્ય થાય છે ત્યારે ખૂબ સમયસર આ પુસ્તકનું પ્રકાશન થયું છે. પત્રકારના કાર્યોની સમીક્ષા અને કોઈક પ્રકારની આચારસંહિતાની જરૂરિયાતની અંગ પથ જોડી છે. આચારસંહિતાનો ભંગ ખસલ કરક સિદ્ધાંતો જોગવાઈની વાતો કરનારા પણ છે.

તેમ છતાં, અત્યાર સુધી એવી સર્વસંમતિ પ્રવર્તે છે કે કાયદાકીય રીતે અમલી જનાવી ચકાય તેવી આચારસંહિતા ધરાવતું ઉચિત નથી. જે યારે પત્રકારોને કામ કરવાનું આવે છે તે અને જે પ્રકારનું કામ કરવાનું આવે છે તેમાં સંપૂર્ણ આચારસંહિતામાંથી પણ છટકી જવાની પૂરી શક્યતાઓ છે. વળી, આજની આચારસંહિતા કાયમ માટે ઉપયોગી ન નીવડવાની અને તેમાં કોઈ ઊદાહરણરૂપ રહી તેા ખોટા અર્થઘટનોની શક્યતા ઊભી જ છે.

જે 'પ્રેસ કાઉન્સિલ' પાસે આવી આચાર-

સંહિતાના ઘડતરની અગ્રેક્ષા રખાઈ છે તેના અધ્યક્ષ ન્યાયમૂર્તિ ચૌધર પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે-“સંપૂર્ણ આચારસંહિતા ધરાવતું જરૂરી નથી, ઈંગ્લેન્ડનું નથી અને ચક્રવ પછુ નથી.” છતાં, ૧૯૬૫ના કાયદાથી રચાયેલી પ્રેસ કાઉન્સિલના હાલના અને પહેલાંના સભ્યોએ કાઉન્સિલ સભ્ય આવેલા કેસોના ચૂકાદામાંથી ભ્રષ્ટા થતા, ધરાતા જે નીતિ-નિયમો તારખ્યા છે તે આ હેતુ પુરો કરશે એવું માનેલું છે, ખીના અખબારી પંથે પણ આ જ મતનું સમર્થન કરેલું છે. આ બાબત થોડીક વિગતે જોઈએ.

આ પુસ્તક પણ અત્યાર સુધીમાં કાઉન્સિલે આપેલા ચૂકાદાઓના સંગ્રહરૂપ અને તે કામ પ્રેસ કાઉન્સિલ અને ભારતીય કાયદા સંસ્થાના સહયુક્ત ઉપકરણે થયું છે. આવેલા કેસોનું જ ક્રમમાં વિભાજન કરાડું છે. (૧) કામવાદી લખાણ; (૨) અત્યુત્તરનો અધિકાર (૩) સમાચારોના ખરા પલ્લાનો પ્રશ્ન (૪) વારિઅન્ટન (૫) અશ્લીલતા અને ભિન્નભિન્ન (૬) અપોખ્ય પત્રકારિત્વ. પ્રત્યેક કેસની દૃષ્ટિ વિગતો બાદ, કાઉન્સિલનો ચૂકાદો અને પ્રત્યેક કામના અંતે ચૂકાદાઓમાંથી ભ્રષ્ટા થતા સંધાતોનું વિવરણ અપાયું છે, તદુપરાંત, પ્રેસ કાઉન્સિલ (તપાસની પ્રક્રિયા) રચયેલન, ૧૯૭૯ માંથી ઉનારાઓ પણ સારા પ્રમાણમાં અપાયા છે.

મથા બધા ટીકાકારોએ પ્રેસ કાઉન્સિલ પાસે જુનેઝાર અખબારો અને પત્રકારોને અસરકારક શિક્ષા કરવાની સલાહ આપાને આપેલી મોટી જોડ' ગણાવી આંસુ સાર્યાં છે. કાઉન્સિલ કપડો

આપવાથી કોઈ શિક્ષા કરી ચકતી નથી અને ભવિષ્યમાં થનાર સુધારાનો શક્યતા અને વિવેક-વૃદ્ધિના પ્રાદુર્ભાવ પર મહાર રાખે છે.

* સંગ કરવાની સત્તા ન હોવા છતાં, કાઉન્સિલ અત્યાર સુધીમાં સફળતાપૂર્વક અને અસરકારક રીતે કામ કરતી રહી છે અને તેની વિશ્વસનીયતા અને તટસ્થતાના સંદર્ભે કોઈ ગંભીર ફરિયાદ હજી સુધી છીડી નથી.

ગુજરાતના અખબારોના શેલ વિરો કેટલાક બિનસરકારી સંધોએ જે પ્રતિભાવો આપ્યા છે તે છતાં પ્રેસ કાઉન્સિલ શું કહે છે તે સાબળવા કાન સરવા રાખવાનું અખબારી આદમના સમયેએ પણ સલાહકારી મરજી છે. ફરિયાદનામાં, આ પ્રશ્નમાં આમેજ મધેલા ચૂકાદાઓમાંથી પણ અજવાલી અને નિષ્પક્ષ વાચક દિશાસૂચન મેળવી શકે તેમ છે. કાખલા તરીકે, કાઉન્સિલ એક ચૂકાદામાં કહે છે કે

“અખબારોએ કોઈ પણ વર્ગની સાચુકલી વ્યથાને વાચા આપવી નોઈએ કે નેથી યાતિપૂર્ણ અને કાપકાપીય રીતે તેનો છીલ શાય બને. આ વ્યથા ઉપખરી કોઢેની ન દોવી નોઈએ કે વ્યથાની અતિશયોક્તિ ન થવી નોઈએ - તેમાં ખાસ કરીને કામી વિશ્વવાદિતાને યોગ્ય ભાવે તે નહીં જ નહી. વળી વ્યક્તિઓ અને ભતિઓ પર બેજવાબદાર અને ઉરોરણીજનક દુમલાઓ પણ ન થવા નોઈએ. ઉરોરણીજનક દેહલાઈને ન અપાય. ડિસાના બનાવોને કોવી રીતે ન રજૂ કરાય કે નેથી પ્રભનેા કાવેા અને વ્યવસ્થાના માળખામતિના વિશ્વાસ ચાલિત થઈ જાય, અને તે સાથે આવી કામગીરીને નિરુત્સાહ અને પુણા સંપર્કે તેની રજૂઆત થાય તે યાતિ અને મુમેળના વાતાવરણને સર્જવામાં થણી

મદદ મળે.”

ગુજરાતમાં અખબારો પરના દુમલામાં અગ્રેસર તરવો (રૂમી એમિલના રાજ પોલીસોએ ‘ગુજરાત સમાચાર’ પ્રેસ પર જ મલી દુમલો કરેલો) કાઉન્સિલની ઉપર ટીકેલી ભલામણ પોતાના કેસને મજબૂત કરવા પકડી લેવાના. આ ઊપાં અનામત વિરોધીઓની વ્યથાને ઉપખરી કાઢવામાં કે તેની અતિશયોક્તિ કરવામાં રત હતાં, એવું સાબિત થાય (જે કે હજી સુધી થયું નથી) તેા તેમની સામે ઠપકાનો કેસ મજબૂત બને છે જો કે આથી આ ઊપાંઓ પરનો દુમલો સાચો કરતો નથી.

બીએ એક વારંવારનો આરોપ એ છે કે કેટલાક અખબારોએ રાજ્ય સરકાર અને ખાસ કરીને મુખ્યમંત્રી માધવસિંહ વિરોધી દીકામકે શેલ ભજવવાનું નાકી કયું હતું. આ અંગે પ્રેસ કાઉન્સિલની માર્ગદર્શક સચના નોંધનીય છે - “ભદેર વ્યક્તિ” ભદેર મશો તરફનું વલણ પત્રકારોની સમભવ તેરી (reasonabio) દીકા નોતરે તે કોઈ નિયત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી.” વળી, “આ સુધી ઊપેલી બાબત સીધી જ અયોગ્ય પૂરવાર ન થાય ત્યાં સુધી તત્રીના રાજ્ય કાવ વિચારો માત્રને કારણે પત્રકારિત્વની આચાર-સહિતા અળપાવાનું ન કહી શકાય.” આ સિદ્ધાંત ‘ગુજરાત સમાચાર’ના તત્રી વિરુદ્ધના આરોપોને પુરતો જવાબ વાળી કે છે.

એ તે દેખાતું છે કે મમે તેટલા સારા સિદ્ધાંતિ તારવાવા દોષ પણ ખરેખર સકુલ પરિસ્થિતિમાં (દા ત. ત્વારની ગુજરાતની) તેનો અમલ અસંખ્ય ગુરૂદેરીઓ ખરી કરી દે છે. આમાંથી થણા સ્વસ્થ માણસોનું વલણ પંથુ કોવી અતિવ્યાધિ તરફ ઢળે છે કે તેઓ અખબારો પર અસહ્ય એવા અકુશીની તરફદારી કરવા લાગે

છે. હમણાં જ થોડા સમય પૂર્વે ૧૯૭૭ ના
 બીવ'ડીના કોમી બનાવોની તપાસ કરતા મેડાન
 પ'ચે કોમી તંબૂલીલીને લગતા સમાચારો માટે તે
 હપાતાં પૂર્વેની સેન્સરશીપની લલામણુ કરી હતી.
 વધુ ખરાબ તો એ હતું કે પ'ચે એમ અનુભવ્યું
 કે " સત્તાધિકારીઓએ જાતે અખબારી-માહિયા
 તૈયાર કરી વહેંચવી જોઈએ અને જ્યાં અખબાર-
 રોએ તે અપવી જોઈએ." ભારતમાં સરકાર
 સમાચારોનું પ્રસારણ કંઈ રીતે રોકે તે જાણનાર
 આનાથી વધુ લાચારક ઉદ્દેશ કયો? કદાચ શંકે ?

આવી પરિસ્થિતિ અંગેના સિદ્ધાંતો અતિ
 સ્પષ્ટ છે : " સમાચારો છાપતાં પહેલાં તેની
 ખરાબજુની ચકાસણી જરૂરી છે. જો કે
 પ્રત્યેક તંત્રી માટે દરેક વખત તેમ કરવું
 સુશકેલ છે, ત્યારે આવી જૂલો ન યાચ તે
 અખબારોએ જોવું જોઈએ અને ઘઈ જાય
 તો " જાહેર માફી " માગવી જોઈએ. "

સમાચારોની અતિશયોક્તિ અને વિકૃતિ એ
 કંઈ ભારતના પ્રસાર - માધ્યમો માટે નવો બનાવ
 નથી. અને ' સુનક્ત સમાચાર ' એ પ્રસ્થાપિત
 પત્રકારિત્વની સંહિતાથી ઊંચું જીતવું હોય તો
 તે માટે સરકારે પ્રેસ કાઉન્સિલના જબું જોઈએ; અથવા
 તો તેનાં સુનાહિત કૃત્યો માટે, આ જુમિના
 અસંખ્ય કાયદાઓમાંથી કોઈકનો આધાર લઈ
 તેના પર કેસ માંડવો જોઈએ, આ બે માધ્યો એક
 માત્ર ન અપનાવી જલ્દતર વિકલ્પની પસંદગી અને
 તેને પ્રોત્સાહન એ સરકારની અસત્યતા વિશે કણ
 કંઈ જાય છે.

કાયદાકીય રીતે અમલી બનાવી શકાય તેવી
 અખબારો અને પત્રકારો માટે આચાર સંહિતા
 લોકરંજક દબાણોથી ઘણી તો તે દિવસ
 ભારતમાં અભિવ્યક્તતા સ્વાતંત્ર્ય માટે દુઃખનો
 દિવસ હતો. સદ્ગતિએ પ્રેસ કાઉન્સિલે આવા
 કોઈપણ પ્રયત્ન વિરુદ્ધનો માત્ર અખબાર કંપો છે

જેની આ પુસ્તક સાહેલી પૂરે છે.

Behind the By-Line by M. V. Kamath
 vision Books, New Delhi: Pages 268
 Rs. 100

ઉપરના પુસ્તકની સમીક્ષા આ પ્રેશ સપ્તાહિક
 'ધ સન્ડે ઓપનર્વર' (મુ'બઈ) ના તેજસ્વી
 પત્રકાર-તંત્રી શ્રી વિનોદ મહેતાએ પોતાના
 અખબારમાં કરી છે. તેઓ સમીક્ષા કરતાં લખે છે :

થોડા સમય પહેલાં માધવ કામઠનો બાર
 ખાતેનો ટેલીફોન નંબર બદલાયો હતો, તુરંત જ
 કામઠે પોતાના સરપંક વતું જઈને પોસ્ટકોડ
 લખી તેની જાણ કરી પત્રોને લખેલા સરનામે
 પહોંચતા લગભગ એક અઠવાડિયું વીત્યું. દરમિયાન-
 માં મુ'બઈ શહેરમાં એક નાનકડી કટોકટી
 સર્જાઈ ગઈ.

'ઓપનર્વર' પર ફોન આવવા લાગ્યા. ફોન
 કરનારાઓમાં રાટ્ટરી કલ્પેશ, જૂના અને નવા
 સામયિકોના તંત્રી મહાશયો, પ્રકાશકો, મોરચા
 કાઠનારાઓ, વિશેષી જૂઓ, પ્રજાની સેવા માટે
 કામ કરતા સંગઠનો વગેરે હતા. જ્યાંની ચિંતા
 માધવ કામઠના સરપંકની હતી. સદ્ગતિએ,
 હડપથી સંપંક સ્થાપી શકાયો અને મુબઈમાં
 પુનઃ શાંતિ પ્રવર્તી.

ટેલીફન જ છે કે માધવ કામઠ આજના
 ભારતના એક સફળ અને મોટી માત્ર ધરાવતા
 પત્રકાર છે. તેમના અન્ય સમકાલીનોને જેટલી
 પેસાની પડી છે તેવી આ સળજનને પડી નથી,
 અને તેમનો ઉલ્લેખ આવતા એકા પર નિર્ભર
 નથી.

કામઠ જોટલા માટે લખે છે કે તેમને કંઈક
 કહેવું છે અને તેમને કણ જ્યાં વિષયે કંઈક

કહેવાતું હોય જ છે - મહાભારતથી માંડી ભાષાકીય રાજ્યો અને પિઝા સુધી. વળી તેઓ કોઈને ના પણ કહી શકતા નથી. તેથી તેઓ સતત કાર્યરત હોય છે. નહું સામયિક શરૂ કરવા વિચારતા તંત્રીઓ અને પ્રકાશકો કામકામે મળતા જ આનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે પોતાના પુર્વરોહિણીઓ જતાં તે તેમની વિનવી સાથે સહમત થાય છે અને કદી પુરસ્કારની ચર્ચા કરતા નથી. તેમનો કાવમી જવાજ હોય છે - 'આપી થકો તેટલું' અને આપી થકો ત્યારે આપજો' લાવન્ક કવચો અને નેરોક્કા પૈસાની તો વાત જ નથી (બધી) તમને મળે સ્થૂળ અને બેધ્યાન શ્રોતાઓ અને તેલિયું ભોજન) ત્યાં પણ તે ના કહેતા નથી. જે ધધામ લાભ પર નજર, હાથો, બેન્બોલપણું અને દલ ભરપૂર છે તેમાં કામક કારતીય અખજારી જનોમાં મલ્ય થવા આવેલી સ પૂર્ણ સજ્જનોનીયાદી પર છે.

મસ્તુત પુસ્તક કામકની વેવિધ્યપૂર્ણ અને વિશિષ્ટ કારકિર્દીનો આલેખ આપે છે. પોતાની ધંધાકીય જિંદગીની વાત આ માણસ નિખાલસતા, નમ્રતા અને ખાસ રીલીથી કહે છે.

આ બધું અહીં છે શરૂઆતનાં વર્ષો ફ્રી પ્રેસમાં, પછી ગ્રેમ ટ્રસ્ટ ઓવ ઈન્ડિયા તરફ, ત્યાંથી વિદેશના સંવાદદાતા, ત્યાંથી ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, વળી પાછા મેન, ઈમેલ્સ અને વોસિ ંન અને અંતે ઇલસ્ટ્રેટેડ વિકીટીનો વિવાદાસ્પદ સમય-ગણો. બહુ ધવેલી સરદાર પ્રુથવંત સિંધ સાથેની કામકાની દુરમનાવટ - લાક્ષણિક રીતે પ્રુથવંત દારા જ જન્મેલી, અહીં વ્યક્તિગત જનાન્યા વિના નમ્રતાથી (understated) રજૂ થઈ છે, કોઈ દેવ વચર

મારી માફક ધણા માને છે કે દે થી પ ની પત્રકારિત્વની નોકરી છેડા પછી, પૂર્ણ સમયના ફ્રીલાન્સર બન્યા બાદ, કામકાની કલમમાં ચક્રિત, સાતત્ય અને ડંખ આપ્યાં છે. કદાચ બીજા માટે કામ કરતી વખતે નડવી મપાદાઓએ તેમના

સ્વતંત્ર વિચારપ્રવાહને અવરોધ્યો હશે. જો તો સ્પષ્ટ છે કે તમે અમેરિકામાં ટાઈમ્સના મુખ્ય સંવાદદાતા હો કે ભારતમાં ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકીટીના તંત્રી, તમારે અમુક હદની મુખ્ય તંત્રીની અને કાવમની માલિકની સેન્સરશીપ સ્વીકાર્યે જ છૂટકા. પરંતુ કામક જવારે સંપૂર્ણ મુક્ત, નિખાલસ અને નિર્ભીક નહોતા ત્યારે પણ તંત્રીમંડળના અંકુશની મપાદાઓ તો બચુતા જ હતા.

કામકના ટીકાકારોમાંના કેટલાક ઉત્સાહપૂર્વક કહે છે કે કામક કટોકટીના અને ઈદિરા ગાંધીના સંપૂર્ણ રોકેદાર હતા. પછી જૂતપૂર્વ વડાપ્રધાનના કડક આલોચકને તેમનો અવતાર થયો છે. આનંદથી કામક આ વક્તા સ્વીકારે છે. કામકે પોતે એકરાર પણ કર્યો છે કે કટોકટીને રોકે આપવાનો તેમનો નિર્ણય બૂલભરેલો હતો. કટોકટીના વર્ણલેખાથી કેટલાક આમ બહાર આવવાનું સીજન્ય અને હિંમત છે ?

અને જે કામકમાં ગમે છે તે તેમની એક સાથે, એક સરખી રીતે અસંખ્ય લોકોને અપ-સેટ કરી મુકવાનો અમેાધ શક્તિ. આ લંદને તે પૂરા અને સાચા લોકસાહીવાદી છે. રશિયનોને તેઓ પસંદ નથી કારણ તેઓ એમેરિકા તરફી છે, અને અમેરિકનોને તેઓ નાપસંદ છે કારણ કલાસ, નિકસન, કિસિન્જર, રેગન અને અમેરિકાની પાકિસ્તાનપક્ષી અને ત્રીજા વિશ્વની વિરોધી નીતિના તેઓ ટીકાકાર છે. ધરઆજણે 'ડામેરીઓ'ને મન તેઓ ભાજપ અને શાંપુલસ્વયંસેવક સંધ પ્રતિ કૂણા છે અને 'જમ્મુકેરીઓ'ને મન તેઓ પત્રકર્તા રહેતા નથી અને વાજપેયી-અડવાણીને કમહોરતા રહે છે. જે કોઈ પત્રકાર એક સાથે આટલા બધા જૂથોને આકું લગાડી શકે તે આરે મતે લાંબા સમય માટે સન્મંથેલો છે.

૨-૮-૯૪, ગાંધીનગર,

રજૂઆત [] ૪ કેશ બોખા

— | ચીનુ મોહી

કવચ હોય કે હોય કે હળ શરીરે
છતાં બાણ ખૂંચે પળેપળ ફરીરે.
ગયું આમડી કાણુ એકાંત વચ્ચે
પ્રસરતું થયું છે હળાહળ શરીરે.
સમયદ્વીપ રચતો, હંતો એક દરિયો
અને માપતો, કેટલું જળ શરીરે ?
ચરાચર વિચરતા વિચારો શમે છે
છતાં શ્વાસ સર્જ્યા કરે છળ શરીરે.
બધું બળ સમેટાય 'ઈર્ષ્યાદ' ત્યારે
થતો કેમ બળે રથને રથળ શરીરે ?

બે ગઝલ | હરીશ ધોળી

(૧)

ઠેસ ફેના નામની વાગી સખત
હાયથી સરકી ગયું આયુ જગત
આમ ઘટના તો બધી બનતી રહી
હોત હું કે તું કરત તો શું કરત
હું તને હે દોસ્ત, મારામાં લખત
પણ, સમય આ હોય છે માદરબખત
ક્યાં જઈયું શહેર છોડીને હરીશ
દોહીમાંથી પ્રજ્ઞ બિઠે છે સતત
હે ગઝલ, તું સાચવી લેજે મને
દાર આવ્યો છું બધી છોડી મમત

(૨)

ધૂમરાત્માં કે પુરાતન કાળના ત્ર ટોળ છે
હું હંતો એમાં ને મારામાં હવે વ ટોળ છે

હું હળ પથુ નીકળી શકતો નથી આ શહેરથી
કેંક તારા શહેરનાં આ અટપટા બુગોળ છે
કે ફરી તારા જ ઘર વિશે ચરણ અટકી પડે
એટલું છે બાણમાં કે દોસ્ત, પૃથ્વી ગોળ છે
કેં વહી ચૂકી છે મારામાં નદીઓ રક્તની
તો હવે વેરાન પડને આ બિઠેલા સોળ છે
ચાલ શોધીએ હવે પડતી વિશેનાં કારણો
કે હરીશ કિસો ફરીને આજ હામાડોળ છે

ગઝલ | શૈલ

હીંચે છે પવન ક્યારનો વૃક્ષોની ડાળોએ
આલો, વસંતના જરા રંગો નિહાળીએ
આ આખની યે પાર કેઈ ફૂટતી કળી,
બોલે છે મૃદુ પાખડી નજરુંની પાળીએ.
આ સૂર્યના ખેલા કિરણથી બિઘટે દિશા,
ફૂલોની રહેક રહેકથી પગલાં પખાળીએ.
આખોમાં એવું ઊમટ્યું રંગોડું ઘોડાપૂર,
ખોખા ભરીભરીને ગગનમાં ઊછાળીએ.

અંતિમ ઇચ્છા | -જનની શાહ

અન્ધારું ઊતરી આવવાને
હળ થોડી વાર છે.
આજે,
ટયૂબ લાઇટની સ્વીચ
બોલ નથી કરવી
તેના દ્વિધિયો પ્રકાશ
મારા વિચારોને
બનાવી મૂકે છે અવરણિયા
દીવાલો પર અક્રિત
કંઈ કેટલીયે છબીઓને
બૂસી નાંખે છે ઘડીકમાં

મારે તો સળગાવવી છે મીઠુબત્તી
 નહીં ટેબલ પર
 ગોખમાં એ નહીં
 ના કરી આડશે
 માત્ર બારીમાં-
 સૂસવાટા મારતો પવન કુંઠાય
 ને મીઠુબત્તી સળગતી રહે
 તે જોવું છે મારે
 મારા માટે નહીં
 બધાંય ને માટે ।

— | નહિની પ્રસલાદ

આંગણુની પાર દોર
 જ્યાં બધા જ રસ્તા
 જોઈ થઈ વિરમે છે
 ત્યાં-
 અધકારમાં આમતેમ ધૂણું છું-હંમેશ
 -નિરુદ્ધેશ,
 કંઠાય
 કોઈ વર્ષોભીની રાતે તમે આવશો-
 ઉંબરની આ પાર હું,

પેલે પાર તમે-
 તમારા હાથમાં ત્યારે પણ
 રજનીગંધા મહેકતી હશે
 મારા અપકૃષ્ટ પરથી જોકે મુખ્ય

અ

રી

પડશે

તમારા કાંટાને સ્પર્શતું
 વરસાદનું જોકાદ ટીપું
 ઝીલાઈ જશે તમારી પાંપણ પર
 અને અમકી ઊંઘશે તમારી આંખો-
 અમાસના નક્ષત્ર જેવી નિઃશબ્દ,
 અને ત્યારે-
 'આપણે કોણ ? ક્યાંથી આવ્યાં ?
 કેમ મળ્યાં ?'-ના પ્રશ્નો નિરર્થક થઈ
 ખરી પડશે.
 પેલા ઉંબર જેટલું જ
 આપણું હોવું તે જ સત્ય
 -આ પાર તમે
 પેલે પાર હું.

બાગવત ધર્મ

‘ધર્મસ્થિતિમાથી ક્ષિતિ થતા આ માનવસેવાના ધર્મ વિશે ભાગવત કહે છે : ‘આ
 જગતમાં પ્રાણીઓના જન્મનું સાકલ્ય જોટલું જ છે કે તેઓ પોતાના પ્રાણ, ધન,
 શુદ્ધિને વાણી એ સર્વ વડે સદા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ જ કરે, નિરંતર તેમની સેવા જ કરે.

—મહાત્મા ગાંધી

(મંદિર પ્રવેશ અને શાસ્ત્રો)

ફવામાં તે હવાડામાં

જૂના જમાનાની વાત છે
એ કાળે એક રાજા હતો
એના રાજમાં વાવ, ફવા, તળાવ ધણાં.
પણ પાણી બધે જ ખારાં.
શું થાય ?
કારણ કોઈ જાણે નહિ,
ઉપાય કોઈને સૂઝે નહિ.
રાજા ને પ્રજા..સૌને
પાણીની એ ખારાશ સહી ગયેલી.
પણ રાજને મારગે ધધ નીકળનારા વટેમાથુ-
એમને આ દુખ કહે,
ધોમ ધખતા ઉનાળે
એ ખારો પાટ ફેશ વટાવવાનો આવે
ત્યારે ફવા કાંઠે વિસામો કરે, પણ
જેવો ઠોરી લોટા વડે સીંચેલા પાણીનો
ધૂટકો મોંમા લે કે,
શૂ શૂ કરી શૂંકી નાખણું પડે,
કહેશે ..... 'આગળ જોઈશું',
આગળ-આગળ... કરતાં...રસ્તે જેટલાં વાવ
ફવા, તળાવ આવે,
એ બધાંનાં પાણી ખારાં.....!
એને થાય કે, આ તે કેવો સુલક !
ભારે જુલમ !
આણું તે કંઈ હોય ? ધરતીમાં
કયાંય અમી જ નહિ ?
રાજની સરહદ વટાવતાં લગી ખારાં
પાણીનું દુખ એનો કેટો મુકતું નહિ.
સૌ કોઈને મનમાં એક જ વિચાર ફૂટી
નીકળતો.
નહી આ ધરતીને માથે કોઈ શાપ છે,
સુગંધ હો યા દુર્ગંધ,
વાયરે ચઢીને વ્યાપવાનો એનો શુભ.

એણું જ કીર્તિ ને અપકીર્તિનું.....
માણસના મુખે ચઢી એ દુનિયા ભરમાં ફેલાય.
એ -વારે આ રાજની, ને એના રાજની
નામના ખોટી
રાજ આ વાત જાણે. મનમાં એ વાતને
કાંટો ચ ખરે.
માંખ પડેલા ખીરના કટોરા જેવો એનો
ગૈભવ..
જે સુખને 'સુખ' કહીને માણી શકાય નહિ,
જે પાણીને 'ખીકું' કહી પી શકાય નહિ,
એનાથી જીવની તરસ કેમ છીયે ?
ન રહેવાયું, ત્યારે રાજાએ રાજ્યમાં
હાંડો પીટાવ્યા
'મનનો કાંટો કાઢી આપે એવો કોઈ
ગૈભ હશે, મારા આ રાજમાં !
એ હવાડામાં, રાજમહેલના આંગણાનો
ધંટ રજકચો.
મહેલની અટારીએ આવી, રાજાએ
ડોક લખાવી જોયું....
તો મેલાયેલા વેશે
એક ઘરડો ખેડૂત આંગણામાં ઊભો હતો.
રાજાને જોઈ એણે નમન કર્યાં. કહે
અત્રહાતા હાજર છું
રાજા મૂંગો મૂંગો જોઈ રહ્યો એની સામે.
મતભા થયું હશે કે
આ તે શું મારું દળદાર ફેડવાનો હતો !
માણસના અંતરની વાતને
એની આંખમાં વાંચી દેનારા ખેડૂત તો
ચકોર જીવ હતો
એણે રાજાને ધરપત ગંધાવી.
કહે : મહારાજ ! ગુઝારો નહિ.
અમારા વડવાએના તપોબળે કરીને
વરદાન પાડ્યો છું..ખમયાશો મા,
જોલી નાખો.

રાત્રીએ ખેડૂતને પાસે બોલાવ્યો. . .
 મનનું દુઃખ કહ્યું : મારા સોનાના યુગટમાં
 આ ઝાંખપ શાની ?
 ખેડૂત કહે, 'મહારાજ ! સો ટચના સોનાને
 ઝાંખપ હોય નહિ
 નહીં એમાં કથીરનો લેગ હોવાનો.
 રાત્રી આકળો થઇ બેઠો .હેં...હેં ..તે
 મારા યુગટમાં કથીર લાખ્યું !
 ખેડૂત કહે, ખમા કરો, મહારાજ !
 કહે તો પારખુ કરાવું ....
 રાત્રી કહે, ભલે યદ્ય ભય પારખું.
 બોલ, શું કરવાનું છે ?
 ખેડૂત કહે, મહેલના બગીચા માંધલો
 આ હોજ નઠરા દૂધે ભરાવી દો.
 રાત્રીએ વળી રાજમાં ઢંઢેરા પીટાખ્યો.
 મહેલના આગણા વચ્ચેનો હોજ દૂધે
 છલકાવી દેવાનો છે.
 આવતી કાલે પ્રસાદ ભિખતાં પહેલાં
 રેયતને ઘેર ઘેરથી એક એક ઘડો દૂધ આવે .
 ચોખ્ખું, ખડી જેવું દૂધ ભેંધ્યો.
 હુનિયાદારીમાં શરાપૂરા વહેવારીઆ ને ચતુર

* એક લોકકથા ઉપરથી

નર્મજનો ! ભગલાંખણું ઘતાં પહેલાં તો
 અધારે અધારે જમીને ચોતાના ઘડાનો
 હિસાબ ચૂકતો કરી આવ્યા !

કોઈએ બિણ્ણા ઘડો છલકાવવા ચાંગણું
 પાણી ભેગું. કોઈએ અડધા ઘડામાં
 અડધોઅડધ પાણી સમાવ્યું.
 કોઈ સાહસવીરે પા ઘડામાં દૂધમાં
 પોણા ઘડો પાણી ધબેડ્યું.
 તો વળી એ સૌને શિરમોર ધાય એવો
 શાણો નઠરા પાણીનો ઘડો ઠાલવી આવ્યો.
 મનમાં મલકાતાં કહે, અરે ભાઈ, હોજની
 ભીંતો દૂધ ન પી ભય, એય કોઈએ તો
 ભેડું ભેંધ્યે ને ?
 સૂરજના અજવાળામાં રાત્રીએ ને ખેડૂતે
 દૂધે છલકાતા હોજનાં દર્શાવ કયાં !
 અરે, આ ખડી જેવું દૂધ...?
 ખેડૂત ને રાત્રીની આંખો મળી
 દૂધે ડહોળા પાણી ભેંધ, વગર બોલ્યે રાત્રી
 ધણું ધણું સમજી ગયો *

—સુ. ગાંધી

ભાગવત ધર્મ

તમારે જો ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી હોય તો જીવ માત્ર પ્રત્યે 'આદર' રાખવો જોઈએ-
 'દયા' નહીં; પણ 'આદર'-પૂજ્યભાવ. દયા કરનાર તમે કોણ છો ? તમે તો મનથી
 પ્રાણીમાત્રને અતિ આદરભરે પ્રણામ કરો કેમ કે જે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં તો જીવજીવે
 ઇશ્વર બેઠો છે, ભગવાન બેઠો છે. કોઈપણ જીવોની અવગણના કરશો, તેને હલકો ગણી
 સેનો તિરસ્કાર કરશો. તો તે ભગવાનની અવગણના તેનો જ તિરસ્કાર થશે.

—મહાત્મા ગાંધી
 (મંદિર પ્રવેશ અને ચાલો)

‘પારિતોષિક’ અંગે નિખાલસ નોંધ / લાગીલાઈ ગાંધી

નાનકેડી મોંઘી પછી આરામ માટે પાવાગઢ પાસેના ચાંદ-ઝોલાંતવાળા ધામા કુર્ચીમાં થોડાક દિવસ ગાળવા બિપજ્યો. ત્યાં પહેલું ત્યાર પહેલાં હાલોલમાં બાઈ ત્રિશર તલાટીએ અમારાં મેં પુસ્તકો - સુ. અને મારા લખાણવાળા ‘મહર્ષિ તોલસતોય’ને ૧૯૮૭ના વર્ષ માટે બીજું અને મારા ‘ઈસ્લામ’ પુસ્તકને ૧૯૮૪ના વર્ષ માટે પહેલું પારિતોષિક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી બહેર થવાના સમાચાર આપ્યા. આગલા વરસે ૧૯૮૨માં, મેં જેનું સંપાદન હું હું તે માનવજાતી મંથનથીના ‘ભારતદર્શન-મધ્યયુગ’ મંથન પહેલું પારિતોષિક મળેલું. તેમાં મી દર્શક, રસેય જીમનદાર અને હું એમ ત્રણ લેખકો હતા - જે કે બહેરાત આરા એકલાને નામે થયેલી !

આમ, ઉપરાઉપરી ત્રણ વર્ષની પ્રોત્સાહનવર્ષાથી મનને કાલ્પનાર સાનું સાનું. પરંતુ, બીજી જ ક્ષણે મારા ખજાણામાં મનમાં પ્રશ્ન પરખા બિપજ્યો. જે કે, એક ભાગ્યે તો, મનને નિરાંત હતી કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કે બીજી સરકારી-અર્ધ સરકારી વા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વદસભાઓ કે મંડળોઓથી હું એટલો અલગ છું કે આ કનેક્ટવર્ષ પાછળ પક્ષપાત વા કુપાદેશિના ભેજમથી સલામત હતો.

તો પછી, ૧૯૮૨-૮૩-૮૪ નાં વરસોમાં પારિતોષિક માટે પાઠ્યમાં આવેલા વિભાગેર (૧૯૮૭ માં ૧૧ અને ૧૯૮૪ માં ૧૪) નાં અમારા આ ત્રણ મંથને પારિતોષિક પ્રદાન થયાં એનો અર્થ શું આ ત્રણ વરસોમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થયેલ તમામ પુસ્તકોમાં જે-તે વિભાગના તે ઉત્કૃષ્ટ મથો હતા ? શું આપણું સાહિત્ય ખરેખર ‘ઉત્કૃષ્ટ ગામમાં એરડો પ્રધાન’ ની સ્થિતિએ જ છે ?

પાછળથી ખ્યાલ આવ્યો કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ મેં તે પહેલી લીધેલી એક મોટી મર્યાદા આમાં ખાસો ભાગ ભજવે છે. જાણ મુજબ, લેખકો તથા પ્રકાશકો દ્વારા અકાદમીને મંથે મોકલવામાં આવે છે તેટલામાંથી જ પસંદગી થાય છે. આ તો બિલકુલ જ ખોટી પ્રથા ગણાય. અકાદમીને પ્રયાસ તો ગુજરાતમાં જે-તે વરસે પ્રગટ થયેલ અને પ્રાપ્ય તેનાં તમામ પુસ્તકો મેળવી લેવાનો હોવો જ જોઈએ, તે જ ‘ઉત્કૃષ્ટતા’નો તેનો નિર્ણય વજનદાર બને.

એક બીજી વાત પણ ખુબી કે, પરીક્ષકોનાં નામો પરિણામ પૂર્વે, ચક્રવ હોય એટલા ગુપ્ત રખાય તેમાં જેમ શાશ્વત છે, તેજ રીતે પરિણામ બહેર કરવાની સાથે જ પરીક્ષકોનાં નામો પણ પ્રગટ કરાય એમાં કહાવણ છે - પરીક્ષકોની જવાબદારી-ભ્રમતિની દૃષ્ટિએ અને પ્રભુની વિશ્વ-સનીયતા સાથેના ખાતરેય....એર.

હું અહીં, વરસો વરસ અપાતાં પારિતોષિકોનો ચોખ્ખોગવતા અંગે કરી સીધો વા આડકતરો ઈશારો કરવા ઇચ્છતો નથી. કેમકે દર વરસે વિવિધ વિભાગોનાં પ્રગટ થતાં સેક્ટોરો પુસ્તકો અંગે કરી ન્યાય તોળવાની મારી ગુંબચ નથી. ત્રણ વરસમાં પારિતોષિક પામેલાં અમારાં પુસ્તકોની ગુણવત્તા - એ હજીને તેમનું પોતાનું આગવપણું છે, એથી વિશેષ કશી એછીવત્તી ગુણવત્તા - અકિવા વ ઇચ્છતા નથી.

પરંતુ, એમાંથી એક વધુ મુદ્દો બિપસે છે, તેની કુપ્રગટતા થાય તે જરૂરી છે હા. ત. ‘મહર્ષિ તોલસતોય.’ તેમાં મૌલિક લખાણ કરતા ધણું વધુ અનુદિત છે - અલગત, જો અનુદિત સામગ્રી ભારે ચોટદાર છે જ. તો, આ પરથી શું એવું તારવી ચકાવ કે પારિતોષિક માટે ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો ‘મૌલિક’ જ હોવાનો આમલ નથી ? જો કે, અને એવો કશોક

ખ્યાલ છે કે અગાઉ પશુ કેટલીક અનુદિત ફૂત-
ઓનો આ રીતે સમાવેશ કરવામાં આવેલો. પરંતુ,
મૌલિક તથા અનુદિત પ્રસ્તોનોત્તમ અત્યારની
યોજનામાં સમાવેશ કરવા જતાં, જે ઘણી યોદી
જવાબદારી માથે લેવી રહે, તેનો અઠાદમીને
ખ્યાલ થયો છે ખરો ?

મારું સૂચન એવું છે કે 'મૌલિક' અને 'અનુ-
દિત' બેઉ શ્રેણી 'ઉત્તમને ઉત્તેજન' અપાય એવી
બેવડી યોજના અઠાદમીએ ઉપાડવી જોઈએ
આમ થાય તો, મૌલિક ઉપરાંત જનતલરુદ્ધ
ઉત્તમ સાહિત્ય શુભરાતીમાં ઉત્તરવાની હોય વધશે
અને સાથે સાથે અનુવાદની પણ ઉત્તમતાને પ્રોત્સા-
હન મળશે.

જ આગળ વધીને હું એવું પણ સૂચવવા
છું કે પારિતોષિક નાણાં રૂપે આપવાને
બાદે કમ સે કમ અઠાદમીએ ઉત્તમ દરાવેલાં

પ્રસ્તોનો પ્રસાર માટે એ રકમ ખરચાય એવી
યોજના કરવી જોઈએ. કેમ કે, મોટા ભાગનાં
ઉત્કૃષ્ટ પ્રસ્તોત્રો વેચાણ બદ્ધ જ ધીમું અને
નાનું જોવા મળે છે.

અતે, એક વધુ મુદ્દો, જે નિર્ણયની પધ્ધતિ
અંગેનો છે તે ખાતર પર આવે. હમણાં જ જણ્યું
તેમ, જે નીચાણેલા પરીક્ષકો પોતપોતાનો વ્યક્તિ-
ગત નિર્ણય અઠાદમીને જણાવી દેતા હોય, અને
અઠાદમી (એટલે કે તેના મુખ્ય સચાલકો) પરી-
ક્ષકોના વિવિધ નિર્ણયો પરથી ઉલટનો નિર્ણય
દેતા હોય, તો તે મિલકુલ જ અયોગ્ય છે. પરીક્ષકો
નીમ્યા પછી, તેઓ જ સાથે બેસીને, પોતપોતાનાં
મંતવ્યોની ચર્ચા કરીને, અતે જે નિર્ણય આવે
(મોટી સંખ્યા તથા ઉલટ બહુમતીથી) તે જ સ્વીકા-
રાય, તો જ નિર્ણયને વિધસનીયતા પ્રાપ્ત થાય.

અરુદ્ધ

તા. ૬-૧૦-૮૫

ભાગવત ધર્મ

જગતનાં પ્રાણીઓની ઉપેક્ષા કરીને કરેલી ભગવાનની અર્ચના સાવ નકામી છે.
માણસ એક તરફ નાના મોટા પદાર્થોથી રચેલી સામગ્રી વડે મૂર્તિ દ્વારા મારી પૂજા કરે,
અને બીજી તરફ પ્રાણીઓનાં સમુદાયનું અપમાન કરે, તો તેની પૂજાથી હું પ્રસન્ન થતો
નથી. પ્રાણીમાત્રમાં, તેમનાં અંતરાત્મારૂપે વાસ કરનારો જે હું. તેનું માણસે પૂજન કરવું
ધરે છે - દાન, માન, ગૌરી અને અલેહવાવવાળી અર્થાત આત્મીયમવાળી દષ્ટિ વડે.

—મહાત્મા ગાંધી
(મંદિર પ્રવેશ અને શાઓ)

મકનજી લેલું | રમેશ ર. દવે

જેમો એકવડિયો બાધો, તડે તપી તપીને સ્વેદન સ્વામ પડી ગયેલો તાંબાવરણો વાન. એક પાંચવેલો વાળીને પીંડી સુધી ચડાવેલું પાટલન ખટનનો કામ-ટેકાણું વિનાનું જે'રણ ને ખીડી-બાકસથી ભરેલા બિસ્સાંવાળી મેલખાઉ રંગની ખંડી, માથે, ખટારાના મજૂર પેરે એવી હેન્ડલમની, લીલી ચોકડીવાળી જોત્તી દિવાલની ટાપી. બે-ત્રણ દિવસની ચડેલી હળમતને સિમેન્ટ-ચૂનાથી ઝોમરાળા રખપરના કાળા ઘૂટા ડાબે પગ સાચકલના, લાકડાના ચોકડી મારેલા પેડલ ઉપર ને જમણે જમીનને ટેકવીને એક માણસ સવારે ખાઈ-સવા બાકાના સુમારે વોધાસકલમાં બિલાલના તલ્લે જોતો ઢરો. જઈને બેધડક પૂછજો. 'તમે મકનજીને ?' વિના વિલંબ ઉતર મળશે : હાલો શું કામ સે ? સ્લેન કે કબર ? એને અધૂરા કામની નાનમ નથી. તે ખીક તો હોય જ શેની. કડિયા કારીગરે, વાધો પડતાં, અધૂરા મુકેલાં કામ મકનજી પાર પાડી આપે. ખીન કોઈનું ઈ ગજુ નહીં.

મૂળ નામ મકનજી ગિંધર. પણ લેલું મારીને નોડિયા કારીગરનું માથું ફેડીને લોકી કાઢેલું તે એ દિવસ કહેવાયા. મકનજી લેલું ? વાત શ્રદ્ધે હતી આદલી : નોડિયા કારીગર લાખુભા તરવરિયો જીવાન. મકનજીને પગલે દરરોજ સાંજે દોડું કામ ઉતારે. ધાયા કડિયા આમે વ મકનજીને નો પોઠાય કામનો જણ પણ રાત્રું લૂટું ભાળ્યું નો ધાય. એક દિ' બેલકાર બાઈનું લૂટું કાક બાઈ પાછું તે લાખુભાએ કાણી મારી મકનજીને ઈતારે કયો. બારો પિતો યો તે યોલી બાઈના સાંજળતાં મા સમાણી માળ્યું નો વરસાદ વરસાવેલો લાખુભા માથે. મહિનાભાસે વાત વિસારે પડી ત્યાં

એક જીવાનડી બાઈએ મકનજીને ફરિવાદ કરી : 'લાખુભા માલનું તમારું' એવી રીતે દ્યે સે કે બેલકાર બાઈના કાપડામાં માલનું પાણી ટોળાય. મકનજીએ વાત મનમાં રાખી ને આપોદિ' લાખુભા ઉપર નજર નોધી. ચાર સાડાચારે બાણીમાથે યોલી જીવાનડી તમારું' આપે છે ને યોલીયા લાખુભા એને લગરાક ખાંચુ ઉપાડીને પાલખ માથે મેસે છે. વચ્ચે ધાવાનું થઈ જાય છે ને ઈ કામી પાલખે કોના મકનજીનું' લેલું' રજુરજુદ' વજૂર છે તે લાખુભાનું' માથું' સાલ ઢિંગળો ! ઈ યોલુ હોય એમ ફેરવી ફેરવીને એ બાણેયમ બેચી લીધી ઉપરિયામચુમાં. બધા કયે બાયે' કરી. યોલ્યો રજપૂતનો દીકરો. લાગ આવ્યે વેર લીધા વિના ને' રયે. પણ મકનજીને તો રામરોખો પથી. વળતે દિ' સવારે ખીડી લાયે' પીધી. જોના વાય નો વાયો. લલટાનું' દોઢ-પોણા બે વરલ હાયે' કામ કરી લાખુભાએ પોતાનું' કામ રાખ્યું' ત્યારે કેતો 'તો : ધ ધો તો હું મારી મેળાએ શીખ્યો, પણ મને માણસાઈ તો શીખવી મકનજીના લેલાએ ! ધોળી સેતર સોપારીના ભૂકા માથે ભભરાવીને દેશી વમાડું, બિલાલે ગ્રહાળજળી ચૂનાની બે હાડી વણ મારી હોય લિલ્લતપી તે દિ મકનજી રંગમાં હોય. ને નોડિયા કારીગરને સાંજળવા મળે વીજળીના ચળાકા ભેવી વાત અનુભવસિધ્ધ ! એક દિ' આવે દાણે શું વ સજજું' તે કયે : 'ને જાઈ આપલે સૌ માંજુલ હી, કાય દેવ ની'. પણ હું કય સું માણું તો ખરાને ? તે માણું હોય ધ કયેળાનું' માફું નોઈ-વિચારી નાખે. સાચું' પૂસો તો કયારેક પંડતકતા કપડામાં કાટકાટ ચાતા ઘાતોલા ને ભભલી નેવા ખૂલાવણી બાપને નેધ ત્યારે કાઠ કાંક થઈ જાય. વગર મુક્યે મેલકામાં લીંબુની શેડ્યુ

ફૂટે જામ ટાળવે ગોધા મારવા મ'ડે. પણ કાણું ને
 કે માણસ છે, તે મનને વચમાં રાખીને જોઇ
 લેવાનું વળાવળીને બેતેણ વાર. પણ ઈ કાંઈ જોણું
 થોડું સે તે ગામ-સાદ પડાય ? જસ જોઈ લીધું
 ધરાવને, મળે પડી ગયો. જસ થયું, રામ તારી
 માયા. પણ કાંઈ ઈની વાદે થોડું હાલી નીહળાય
 સે શાંભલાની જમ ? ને હાલી નીહળેય ય હ ધીરશે
 કે મારશે ખાહુ માથે, ઇની કોને ખબરું સે !

એક દિવસ દીપ્તમદ ગેઠે આવીને કાણુ :
 મકનજી એક કામ પશ્યું છે. રાતોરાત કરી
 દેવાનું છે.

પણ એવી તે જુ હતાવણ સે ? આમ અથરા
 યું થાય સો, બેહો તો ખરા નિરતે - ખાટલો
 દાળતા મકનજીએ કહ્યું. 'તું' વાત સમજતો નથી.
 બેહુવું નથી.' પણ વાત તો તમે શેઠ હાથી જ
 સે કર્યા ? 'હા, ઈ વાતે ય સાચી. મને જોહાણ
 જ નો રખું. જો મળે વાત એમ છે કે પાનવાળા
 દિલુભા છે ને હ મારો જોટલો દખાવીને એની
 લારી જીભી રાખે છે. આપા જીભા રેવાનું
 કીધું તો મુઠે વળ ચડાવતાં કયે ? શેરી કર્યા
 ગેવના બાપની સે ? હું તો શેરીમાં લારી રાખું
 સુ ! મનાવ્યો માને એમ નથી. તું જાણ છે.
 લોહિંગા જણ્ય છે.'

'હા તે શું કરવું સે ઈતું ? આડું ઈમા શું
 કામ પડયુ તમારે ?'

'જોટલે હું કહું છું આપણા આમળના જોટલે
 દુકાન હતારી દાંધી હોય તો કેમ ?'

'દુકાન તો જિતરે પણ પચી યું ?'
 'પચી યું ? સકાભાઈ દેવાતના દીકરા દેવચંદને
 માડે હઈ દેશું તે ઈ હોટલ કરશે ત્યાં.'

'ભાર્યે કારદો કયો સે હો શેઠ, જહુ કાંઈમાના
 ભાણું તખને તો !'

'જો સંભળ મકનજી, આપણે વાંચ્યાભાઈ
 ગોઠ તાણીને મોતે તોય આપણા દાંડિયા મૂળે.
 ત્યારે આ તો દરખાર. ને કાવળની તકલીફ. બેનું -
 જોડારખર : ૧૯૮૫]

છિરીયું ને આવવા-જવાનો રસ્તો ને પાનનો રસ્તો !
 'પણ દુકાન એમ કાંઈ રાતવરત્ય થોડી ચણાખ
 જાય ? ઇના પાપા ગાળવા પડે, ભીંતડા ચણવા
 જોઈ, પણ ભારી-ભારહાખ મુઠો; માથે માળીને
 નળિયાનો ચડાવો તોય સિમેન્ટના પતરામાં નટ-બોલ્ટ
 તો બાંધ્યાં પડેને !'

'ઈ જણું હું કાંઈ નો જાણું, હું તો જોટલું જ
 સમજું' કે તારે હ કામ કરવું હોય તો તને વાર
 નો લાગે. બોલ, તું શું કેહ ?'

'પણ શેઠ આ કાંઈ જોળીને, ચીકણું કરીને ખાઈ
 થોડું લેવું સે ?' તે જોણું હોત તો તો હું તારી
 પહિં શું કામ આવત ? આ તો કાંઈ જોણું છે ને
 કે સમજે ને સમજ્યે હોય એને કહેવાય પેટની પીડ !'

'ઠીક ઠીક ઈ તો જણું સમજ્યા જણે. પણ માલ
 જધો તોયાર સે ?'

ના.

'તે માલ વચર ચણાઈ જારી દુકાન ?'

'પણ હું કર્યા એમ કહું છું ? તું કહે ત્યાં તારી
 સાથે આવુ. તારે જોતો માલ નોંધાવી દે, ને તું
 કયે હ વખતે માલ પોતો કરી જ્યે એમ કહી
 હઈએ જીભા જીભ. તારા હિસાબે હિસામ આપણે
 તો. બોલ !'

'હવે એમાં બોલવાનું શું કોય મકનજીના બે માલ
 જાળ્યા સે કર્યા ? ત્યો ઊઠો, સાજ પડ્યા
 આવી. હાલો લાટી જધ થાય ઈ પેલા જાંદર
 પૂરવું પારો આપણી તો રાતે ય ખુલ્લી હશે -
 પડખેના ધર્યે સાદ કરી પૂજ્યુર : 'એલા પરશોતમ,
 બે ભારીને એક ભારલાખા જેટલું લાડું' જોશે ?
 -મકનજીનું ટેરખુટર ચરે થઈ મધું.

ને તમે માનશો ? દસ વાગ્યે આશુકાચ દિલુભાએ
 પાનનો રસ્તો, સસસસસ કરતી હવા કાઢીને પેટો-
 મેકસમાંથી જધ કયોને લારી દેલતાં વહિં વાળ્યો
 ત્યાં દસ બેલદાર જુવાનિયાના ત્રિકમ-પાવડાં ને
 તમારની રમાછડી બોલવા માંડી. પોણા ઠલાકમાં
 તો બધી ફૂટ જિડા પાપા બે આખી ને એક અરધી

દિવાલના ખોદાઈ જવા ને મકનજીએ સૈયાર રાખેલ કાંકરેટથી ડબરેય થઇ ગયો તાળડોતોળ, વચ્ચે ચા પીવાનું વેળુ મૂકી, જોઈશુ જોઈશુ હંમણી પીંધને માથે ઠડાઉં છીંટનો ખરંજો મારી દીધો મકનજીએ. ત્યાં તો પરશોતમે દેરા મારી દીધા બારસાખંચાં ને લેવલ કરી વેચકાંચે કાપા બાંધીને માણે એજ ઊંચું કરી દીધું લીધું લૂચકું ને મીઠોળ બાંધીને થી સવા સાથે. અને પછી તો માણુહ દિવાલે જઈને આવીને હાથ ધેવે એટલી વારમા તો અઢી ફૂટે મેલી દીધી બે મારી મકનજીએ. સામે ધયે' મેડીની પારીએ બેઠા તલકચાંઈ શેઠ તો જોતા જ રયા. ફંસ બાર માણસ કામ કરે છે એક સામરું, પણ કોઈ બોલે કે ચાલો, કોઈને કામ કેલુ વ પડતુ નથી.

ત્યાં, કોઠ ખારસવાદિયો જઈને દિલુભાને સનો કરી આપ્યો હશે તે આવીને મ'ડચો. રાડચું પાડવા. શેઠને જીવ પડી કે બ'ધાઇ ગયો. પણ મકનજીએ ના પાડી'તી, તમે સામે ધયે'જ બેસી રહો, તમારો મેડીદાદરો હું નહીં ચડવા દઉં, ઈ દિલુભા આપમે તો ! ઘડીકવાર એને માત્રી લેવા દીધા પછી મેલાયી છટ, તોડતા તોડતા મકનજીએ એને કીધું, જો દિલુભા એલેલ બોલો મા, ટાઠી ગતે સૌ સાંભળતુ હશે. સીધી વાત કરે...

'તે મે' શુ આડી વાત કરી ? સત્તર સત્તર વરહથી હું આમા બેલું છું ને આજ કયા દીકરાને કમલ સુશી સે તે આંચા એની માની...' મેં એકવાર કીધુ નો સાલજી'તમે ! આડું અવળું નો બોલો. તમારે ને મારા મોઠાભાઈને એક ડબલે ધોયાની બાવળ'ધી, તે હું કાઈ બોલતો નથી પણ એમ નો સમજતા કે... ને મારું માનતા હો તો કહ છુ ; તમારા અ'જળપાણી આ બો માથેથી જીડી ગયા છે. એટલે સાડું ઘાળતા હો તો આપ્યા સો એવા પાસા વળે જાવ બાણુ નેતર...

'નેતર ટું શું કરી લેવાનો હતો વહવાવા ચાળા ! આ જોને આ માળા જકરાં આદે હજ્યા !'

'હવે આંદા-ખકરાની વાત કર્યા વિના ધયે'જઈને જોઈને માથે સુઈ જાવ કવ સું, ઈમાં તમારો વ ભલીવાર સો, આ એક વધુ વાર કવ સું માની જાવને બાપા, કે' તા હો તો પએ પડું બચ ?'

પણ દિલુતલ તો કાયમનો સ'ધિયાનો ઘરાજ. ધરે પોગ્યો નથી ને બરધો અ'દર કાલવી દીધો નથી. એમાંય આજ તો એનો ધ'ધો તૂટતો 'તો. ના માન્યો. પડખે કાચ કરતા ઊકરકા જેવા કડિયાના હાથમાંથી લેલું પડાવી લીધું. ઊકરો મોં વકાસીને જોઈ રહ્યો મકનજી સામે.

'દિલુભા એવું લેલુ પાણું દેઢે' સીસા જેવા ભારે, નક્કર અવાજને મકનજીએ કાધુ. 'ને નો હો' તો ?'

'મારે કામ મેલીન' જિભા યાડું પકશે ને સ'ધાને ખબર' સે, અને કામ પડતું મેલીન' જિભા યાડુ નથી પોહાડું.'

'હું તો મારે આ બેઠો, તારાથી ચાપ છ કરી લે ને'—કહેતા દિલુભા ઠેકઠો મારીને કેડસમાણી દિવાલ પર ચઢી ગયા. કાચ ખોલી યાતું'તું ને દિલુભા માનતા નોતા. એક પણ સૌના સ્વાસ જીયા ધઈ ગયા. કડિયા કારીગરને લિયાટ હતો. મકનજી આ દરબારને કચાક કથોડું મારી નો મેસે તો સાડું. પણ, ન મમતો પાણે પડખે મૂકીને ખીન્ને લેવા જિભો થતા હોય એમ મકનજી જિભો ધયો. દિલુભાનું કાંઈ પકડી એમને હળવેકથી ઢેકા જીતાર્યા.

'તારી તે માને મકનો માડું, માડું કાંઈ પકડ . ' પકડજીનો 'હ' બોલાય બોલાય ત્યાં દરબારના કાબે લમચે મકનજીના રોઠોડી પ'જની અડખેય પડી ચૂકી હતી. ને લમકિડું ખાઈને એ પડયા હતો માલ બનાવતી બેલદાર લાઈના બે પચવચાળે માલના ટગવામા. પેલી ખાઈએ પાવડો સમયસર અધવચાળે તોળી ન લીધો હોત તો દરબારનું લોડી વાણિયાની સિમેન્ટ લેશું લળી જાત એની મોખામે, 'મામમાં દહ પેડી સુધી કેહીએ દાપ નથી હપાડયો

અમારી ઉપર ને. . ને...તું... દિલુલાને સ્વાસ
ચઢતો હતો...પણ હું જોઈ લઉં છોકરા મા...
રાં.. તે...તે' મને અડખેથી...મમ્મ...મારી સે
પણ હું તને...

‘હવે ગામ એક’ થાય છે પેલા ઘરે પધારા ને
જુદને શેક કરાવતો અમારા બા પાંદે હું સાચું
કવ...’ મુકી હતી એમ જ બરાબર છૂટ બેસી ગઈ
ઐતલે મકનજીએ વધુ વરહા વેળુ જતાં ક્યાં. દિલુ
લાનેય અહીંથી ખસી જવું ઠીક લાગ્યું. સિમેન્ટ-
વાળું મોડું લુછતાં લુછતાં એમને જતા જોઇને
હમણા આવેલા સુધારાઈવાળા સુનીકાકા ય પાછા
વળી ગયા. એને ય આજ સો-દોઢસોના તકાકો
પડી જવાનું સોલું બાવ્યું. તું પણ વેલી સવારે
નહી, તે યોડું પડ્યું. પણ માજુસ કોઠાકાસો તે
મંજેશ્વર પાછો ફરી ગયો. સોની મા’જન ખરા ને !

‘પ્રાત્રડવાયા સુધી કામ પોગ્યું. સવારે નવી
ફુકાનના ખારણે તાળું મારી, આવી તલકચરુંને
પરે આપી મકનજી ચૂઈ ગયા ઘરે જુદને નિરાતે.
સાંજે તલકચરું દિસાળ કરવાનું કહ્યું ઐતલે કડિયા
કારીયર ને બેલદાર બધાંના ઋણ ત્રણ રોજ પેટ
ને પોતાના સુપરવિઝનના હસ ટકાના દિસાળ લેખે
શેઠે આપી ઐતલી અજૂરીવાળી લીલી નેટી
ખિસ્સામાં મૂકી મૂકા દેવાતની નવી હોટલે આ
પીવા હાલ્યો.

અમથા સાવ સીધી લીટીના માલસ પણ
વતાવે. ઐતલે કોઈનો નહીં એવા આપણા
મકનજીને શોખ ત્રણે તો શોખ ને વળત્રણ ત્રણે
તો વળત્રણ એક જ વાતનું : કામેથી ઘરે
આવતાં વેત ધરવાળા કાશીએ તોયાર રાજેલ
મરમપાણીની ડાલ લઈ નિરતિ દાઘપગ લીંછળી
હડા પાણીએ નાખાનું ને ‘છ પતે ત્યા જરમ
ફળફળતે રોટલો જીતશે હોય તાવડીમાંથી, એને
દૂધમાં સરખા કાઝે ચોળાને તાંહળીમાં, મોતીને
ખવરાવવાનું પપાળતા પપાળતા. ધરમાં એકના
એક છોકરા તળશીની જેમ જ ખાવા-પીવામાં

મોતીના કામ પડે. મૂળ મોતી નાનું ચલુડિયું
હવું ત્યારે લાલ્યો તો હતો તળશી જ. પણ
એની માથે એને રાત પડી તે કાઠી મૂક્યું
બાથે. તળશી રોયો રોયો તે ઐતલું રોયો કે
હીપકાં નધ જ નો થાય. મકનજીથી જોયું નો
મધું. અંદર તળશી ને બાથ આપ્યું ચલુડિયું.
બેથ રોયે ફૂંકું ફૂંકું. હડપ કરતોકને જિનો ધયો
ને બારણું જોલીન ચલુડિયાને તોડી મૂક્યું
પોતાની પધારીમાં. તે બરાબર હઠ રાત કોરી
કાઠી મકનજીની પધારી સામું જોવે છે ખીન
જલિ જોતું પડ્યું છાડી ગઈ. ને આ બે ય
ખાપ-કોકરો નવરા પડ્યા નયને મોતીને તેડયો
નયો. પણ અંતે કાશીએ વાત વાળી લીધી.
મોતીને લુપ્પો રોટલો ખવરાવતા તળશીને
રધિલિયામાં બોલાવી અરધી તાંહળી દૂધ આપી
કાશીએ કીકું ‘તું’ : બી હાડોડો છ છ સગલો
તમારી... ને પછી તાવડીએ તિખારા થાય જોતું
મરકો લીધું ‘તું’ મકનજી સામે. તે દિ’થી મોતીને ય
રધિલિયામાં હરવા-હરવાની છૂટ મળી ગઈ એની
મેળાયે. મોતીને રોટલો-દૂધ ખવરાવતાં ને એની હાથે
બેલ કરતા મકનજીને જોયો હોય છે જ જલિ
રાજપો એનો. છ કે’તો ય ખરો ‘સાજ પડે
આ મોતીડો મારો સધા ય યાક જીતારી કયે સે’.
મોતી ય મારોવાલો જગરો હતો. એને ખવરાવીને
મકનજી ખાટલો ઢાળીને બાડો પડવા કરે ત્યા
આ પોગી ભય. મકનજીના ખમે પગ ટેકવી એની
ટાપી પકડી કયે કાતમાં ને પછી તો છે કાતે ને
એની વાહે તડે મકનજી, જોઈ કયો મત્રા. ‘આલ્યો
મોતી તો લોકી ખાય પણ મકનજી ય લોકી કયે ને
એને પકડી પાડે. છ ટાણે તરી-પચ્છી ચોળાં યદ
ભય મકનજીનાં. ક્યારેક મોતી હાથમાં નો
આવે તે મકનજી પાછો ખાટલો જઈને
પહેઠિ મારે. બસ હવે મોતીનો ઉગારો
નહી. ટાપી પાછી આપવા આવે ડાહ્યો કમરો
ચઈને પૂંછડી પટપટાવતો. કાશી એની આવી
સમજણ ઉપર વારી ભય. ને તળશીએ ય એને

કેવો કેળવેલો ? આખા ધરમાં ફરે 'પણ કશોય મોઢું' નો નાખે. સવારે હંપવા-મૂતરવા પ વારે જ નંવાનો ને છરે પાછું ગમે ત્યાં ને' ઉકરડે એટલે ઉકરડે જ. પણ એક બાપદા મોટી, મકનજી ગામતરે ગયો તે દિ' મોતીને, જાણી રાતે રોયો તો એવું કુંકું કુંકું રોતો જાના રાખતા નવાનાં પાણી મેળે થદે. એટલે તો લૌકિક સિવાયના ગામતરનાં મકનજીએ માંડી વાળ્યાં તો એને ય જાણરાવે તળથી ને મોતી સાંભરે એક સામટાં ને ત્યારે ત્યારે વાતા પવનમાંપ અજળાપ જય મકનજી જા'રખાર અમથો અમથો.

ગામમાં 'કાવેરી કેપેરિયન' યજુ' ત્યારે એના એક સાગીદારે સામુભા હાયે' મકનજીને એના કેન્ટ્રાક્ટર થવા કેવરાયુ' હતું. કદ જમા કરેડ સવા કરેડતું કામ હતો. સુપરવિઝનના પામ ટકા આપે છે એ વાત જાણી ત્યારે તો કાશીએ કીધું 'ય ખડુ હા પાડી હો ને ! આ સાયકલ તાજુવાની તો મટે. આજ શાઓનમર ને કાલ ડેકધાર ને થમદિ વળી ચિયા-કુલહર. એની કરતા આ તો નિરાંતિ એક ઠંકાણે સવાર-સાંજ !

પણ મકનજી જેતું નામ. ના પાડી. સામુભાએ મહુ જનવર કરી ત્યારે કીધું ' મને લેલું ' થકકયા વિના સોયેનો વળે. ' સામુભા આ માણસને જોઈ રહ્યા. માણસ હાથ મેલા મળા મટલા હોય તે હિસાબે મે એજા લેવા ય તૈયાર થાય ત્યારે જાને લેલું છટલું નથી. સામુભાએ આલ્યા શેડને વાત કરી તે ઈ મોટર લઈને આને મળવા સામે થયે' આલ્યો. આવો માણસ ક્યાં મળે છે ! કલાક સવા કલાક બેઠો ને મકનજીને ખાતરી થઈ કે માણસ જોડો નથા એટલે પેટ છૂટી પાંત કરી. તમારી હાયે' રવ તો ગેરો તો મળે જોડ. કામ જ એવડું જળાં સે, પણ એક તો લેલુ મટી દઈ' એટલે મારો હાથ કારે યઈ જાય ને ખીજું મારી માથે કોક હોય તો મારી મેળે કું માડું કામ નોં કરી શકુ. ને એવા કામમાં મજો નો પડે.

' જો દિવસ કાવેરી ખસિયી પખાર થતો' તો ને પેલા શેડ જોઈ જાડ તે વસ્તે જઈને મળ્યા. કીધું કામ તો જો. એમું. સેન્ટ્રેસ પ્લાસ્ટરના માલમાં બેલદાર રેતી એમ ને એમ ધમકાવતા હતા. કીધું કે એલાંવ સ્લેબ ને પ્લાસ્ટરની રેતી ધોવી નેયે. તો મુકાદમ કયે : એવા વગદાં આપ્યાં તો પોહાય. એમ રેતી ધોવા બેશ્યા તો પાર કે દિ આવે ? મકનજીને ખખર નહીં, પડ્યે જોને છે ઈ કેન્ટ્રાક્ટર હશે. રોયો નેતો પેયો. પેલા શેડ સામું જોઈને મુકાદમને કીધું એલા તારે કેન્ટ્રાક્ટી કીધો. સે કે કુંભાર ? આલ્યાનું મોઢું રાતુ'યોળ ! શેડે જાળ-ખાણ કરાવી, મકનજી કયે ? આવા હરામી મકાદમ તમારો પાર નો લાલો હયે તો શું કરે ? પછી પડ્યેના બારીના ચોક્કાના છેડે વાળો મારીને પ્લાસ્ટરને ચોપડો બેરી નાખીને વાત પૂરી કરી દીપકમાં પાણી ભરી ચૂકલે ચૂકલે રેતી ધોઈ હોય તો આમ નો યાય ને નો ચોગી રવાય એવુ કામ શું કામ લેલું-કહી, શેડને સવાલ કરી સાયકલનું પેલ આરવા જય ત્યાં એક જુવાન એન્જીનયરે એને ચાક્યો. બીજે માળ સીડીનું સેન્ટીન યજુ' હતું. હાલના બીજા રમણ પછીનાં જાડ પગચિલા હોવા જોઈએ એની કરતા વધારે કથા થાતાં તાં. મકનજીએ આખી સીડીની કુલ જીંચાઈના અપૂણું કે બાદના ડા-બાચાકાર કર્યા. આગળીના વેડાની ય મહા લીધા વિના ને નવનો ટાપો. સાડા સાતનો કરી દીધો નવેસરથી. સેન્ટિ'વવાળા મિત્રી કરે કે : હ' છું આમ કહેતો. પણ મોટા સાહેબ અને તો ને ? પેલા જુવાન ફરીવાર જડું પછીને બંડે કરી લીધું ને તોય નીકળતી વખતે પછી લીધું, 'અમારા મોટા સાહેબ તો અને તો સમજવવા તમે આવશેને ?'

હા, હા, શું કામ ને' આપણો તો આ પધોરો. પણ તમારા સારયે તો પાડું કામળ ઉપર ચિતકું હશે ને ! આપણો તો ધૂળનો બાળેખ સે મારા મારા જો. ને તોય કેવરાવ્યો આ શેડ હાયે' તમ-તમારે !

હાલો બાપા, ખેતરે

હિંચી જાતાના પાક જેવાકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, જીરું, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ હિંચા પાકમાં બીજા રાસાયણિક ખાતર સાથે સાથે “જયંત કેસ્ટર મીલ” શ્રેષ્ઠ સેન્દ્રીય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની કિંમત પણ વધે છે

કૃષિના જીવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

★ જયંત કેસ્ટર મીલ ★

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા : જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

મી. જયંત લેવ ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લી.

૪૮૦/૪૮૨ જી આઇ ડી. સી. મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

ટેલિફોન નંબર ૪૩૧૫૮, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩ ટેલેક્ષ ૨૮૫ BRD ધામ રવીંદ ઓર્ગેનિક

નોંધ : કિચન ગાર્ડનિંગ માટે તાના પેકિંગમાં પણ “જયંત કેસ્ટર મીલ” ધાત્વર સ્ટોકમાં મળશે

શ્રેષ્ઠદાન : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન

Your blood. This minute, someone is dying for want of it.

Be a Blood Donor.
Give someone a new
lease of life.

Jyoti Ltd. Ladodara

Shaping technologies for a better life — your life

everest/8 /JY/4/1

પ્રવાસ અને મુદત નિર્ધાર તથા, ન્યુપીસ એપાર્ટમેન્ટ - ૧, ફેલો નં ૩, પદેલે માળે, પોસ્ટલબોર્ડ ૬૦૩૨૯૦
બાંગ્લોર ૫૬૦૦૦૫ મુદત ૨૫/૧૦/૮૫ એકલા આદેશ નમ્બરીફર્ડ, દાલિયાવાલી પાળે, ૫૬૦૬૧૧૦

મહાત્મા ગાંધીના લોહસતોય - કાર્મની દશા ।

હસિયુ આફ્રિકાની રાજ્ય લીલા ।

નૂતન વર્ષાભિનંદન

વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર - ૧૯૮૫ * ૨૯૮ (જાન્યુઆરી ૨૦૦૦ : પાનિંગ પે. ૨૦)

ગુજરાત ગિરોહરી

[વિભાગીયતા માર્ગદર્શનમા]

નાપણુ દેશને જિન્ન જિન્ન કરવા દુકડે, દુકડા કરવા ફેલાવક અંદરનાં અને બહારનાં વિષયક પરિણામ છેલ્લા ફેલાવક વર્ષોથી સક્રિય બન્યા છે તે અંગે આપણે ભ્રમત થઈ જવું નોઈએ

આપણે સમુદાય વિચારણુ નોઈએ કે નાત ભવતા ભેદભાવ, સામાજિક અનુભવ, આધારવાદ કે પ્રદેશવાદ દેશને નબળા બનાવતાં પરિણામ છે જેનાથી દેશને ગુરુચાલ થાય તેવું વિચાર, વાણી અને વર્તનથી આપણે કશું જ કરવું નથી પોતાના અને દેશનાંદિન ખાતર આટલું આપણે કરવું જ પડશે.

(૧) અથવા ફેલાવવામા આપણે સંઘર્ષ ન કરીએ - ફેલાણી જગ્યાએ આટલી વ્યક્તિઓને બાળી નાખવામાં આવી, છરી-ચપ્પુ દુવાળી દેવામાં આન્યા, યોળીંગાર થયો તેવી આધાર વચરની વાતોને ફેલાવવા આપણે શાળીદાર ન બનીએ

(૨) હિંસા અથરતા જૂઠામાં સામૈય ન થઈએ પરંપર, કાચ, સળંગતા કાંકડા ન ફેંદીએ, અથવા ફેંકનારને સાથ ન આપીએ તેને છુપાવીએ નહીં, ચાખાણી પણ ન આપીએ

(૩) સરકારી કે ખાનગી કોઈની ચિવકતને ગુરુચાલ ન પડેાંચાડીએ, ગુરુચાલ કરનારને સંજ્ઞિત સામનેા કરીએ

(૪) પોલીસને શાંતિ રચાવવાના કાર્યમા સ્વયોગી થઈએ; તેમજ તેમની સાથેના અવકારમાં ચોખ્ખા રહીએ.

(૫) આપણી રમુજ બીજને ગુરુચાલ કરી રાકે છે. ગમત ખાતર પોલીસ કે કાયદરખિગેને ફોન કરી તેનેા સમય ન ગચાડીએ

(૬) ગમે તે નાત ભવ કે કોમની વ્યક્તિ પ્રત્યે પિડકાર અને અવિશ્વાસ ન રાખીએ

(૭) કોઈ વ્યક્તિને અસામાજિક કે દેશવરોધી કામ કરતા નોઈએ તો કાયદો ડાઘમા ન લેતા સંજ્ઞિત રીતે તેનેા વિરોધ કરી તેને પકડાવી દેવામા સહકારને અદ્દ કરીએ.

ગુજરાત-ગિરોહરી પ્રતિજ્ઞાપન

“દલની અને ગુજરાતની સમસ્યાનાં મૂળ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના ધોવાણમા છે વેવક્રિતક અને સામાજિક જીવનમા ધનદાહસા, સત્તાની આકાંક્ષા અને ભયમસ્ત માનસમા સ અનારી સુરક્ષાની વાંસના, આ ત્રણેનું એકુ તો તાંડવનૃત્ય થામે છે કે જેમા માનવીય મૂલ્યો તો શુ માનવતા પોતે જ રહેાંતાલી બધ છે આ સમસ્યાનુ સમાધાન રેવળ સરકારના કાયદા કે પોલીસની બદ્દકથી આવશે નહીં. નાગરિકાએ પુરુષાર્થ કરવા પડશે અને એક સાંસ્કૃતિક અવિધાન ચલાવીને માનવતા અને માનવીય મૂલ્યોની પુન પ્રતિષ્ઠા કરવી પડશે. ગુજરાત ગિરોહરી આ વિધાનુ સંચકન છે.

એના સમય તરીકે કુ સહસ્ય કરુ છુ કે-

(૧) માનવતાવિરોધી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કુ ક્યારે પણ નોડાકથ નહીં હિંસા માનવતાવિરોધી છે એટલે હિંસાભાવને ઉરકેરનાર, હિંસાકર્મને પ્રાસાદન આપનાર કે પ્રવક્ષ ભાગકોડ, આગ ફેલાવનાર અને ડગ્યાકાકો કરાવનાર કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કુ ક્યારેય નોડાકથ નહીં.

(૨) ભારતવર્ષમા નાગરિકની લેસિયતથી રહેનારો ગર્ધા ઓ-પુરુષો મારા જીવનસાથીદારો છે, પછી તે ખાનગી જીવનમા કોઈ પણ ધર્મમા કે સ પ્રદાયમા વિશ્વાસ ધરાવતા હોય મારા દેશના નાગરિકા સાથે કુ સખ્ય ભાવથી જીવીશ પરસ્પર સહયોગ કરીને ગમે સવજીવન દીવાળીશું.

(૩) નાગરિકાની ભગ્નિત અને અન્યાયનેા પ્રતિકાર કરવાની તત્પરતા લોકતત્વ અને રાષ્ટ્રીય એકતાના મૂળભૂત અધિભાન છે તે માટે તન મન ધનની આકુતિ આપીને પણ ન્યાયધર્મ ચર્ણીને તે કરવા છે તાંતર રણીશ

મેં ઉપરોક્ત મુદ્દાએ કાળજીપૂર્વક વાંચ્યા છે અને તેની સાથે સખાવા કું સંમત છું અને ‘ગુજરાત-ગિરોહરી’ના સહસ્ય બનવા કંઈ છુ”

વિશ્વમાનવ

અંકકાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

[સ્થાપના બી.સુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોના
લોકસાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિસા-
વવી

અધ્યાસ. વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષોત્તમ
પરિચય કરાવવો,

પ્રજ્ઞાનના જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકોની ભૂતકાળી
ક્ષિતિને વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી

૧૯૬૬

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

- (૨૧.) શ્રી જુગતરામ દવે
- અધ્યક્ષ • શ્રી નગીનદાસ પારેખ
- સંયોજક • શ્રી ભોળીલાલ માધી
- સંચાલક • શ્રી સુભદ્રા માધી
- શ્રી સાહુદાસભાઈ પરીખ
- શ્રી ત્રિશર તલાટી

પરામર્શકો

- (૨૨.) શ્રી જગતવિહારી મહેતા
- (૨૩.) શ્રી જગલભાઈ મહેતા
- શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
- શ્રી નાનુભાઈ અમીન

નવેમ્બર • ૧૯૮૫]

મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે |

—વસંત નારગોલકર

[15 નવેમ્બર 1982 દીપાવલીનો મઝળ દિન. વળી
મહાવીર સ્વામી, ૨૫ થી ૨૭ વીધ'નો 'દેહાન્ત' દિન એ જ દિવસે
વિનોબાજીનું પણ મઝળ પ્રયાણ થયું.

મરણ તે તોઈ નિત્ય થટના પ્રત્યેકને તેમાંથી યુગ્મરવાનું
અનિવાર્ય. પણ વિનોબાજી મરણ હવે સ્વેચ્છા-મરણ. તેઓ સામે
ચાલીને છગ્ગામૃત્યુને વર્ષા હતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે એનું
કોણેક અનોઝામાં બન્યું અનેકાએ અનેક રીતે એ મૃત્યુની છગ્ગાવટ
કરી, એ નિમિત્તે મરાઠીમાં તો 'વિનોબાજી મહાપ્રમાણ યાત્રા' નામનું
પુસ્તક પણ છપાયું. 'મૌઝી' તથા 'શુભપુત્ર' એ અંગ્રેજીના વિરોધાક
પણ પ્રગટ કર્યો

'83 ના નવે દિસે. અઠકમાં અંગ્રેજી સામયિક 'gandhi-
Marg' માં મહારાષ્ટ્રના રચનાત્મક કાર્યકર શ્રી વસંત નારગોલકરને
'Vinoba and Death' નામનો લેખ છપાયો હતો. એ જ
લેખની તેમણે પાછળથી નાનકડી પુસ્તિકા પ્રગટ કરી. અહીં એ લેખ-
માંથી સારસૂત્ર અંશ આપ્યો છે. વિનોબાજીની ત્રીજી પુણ્યવર્તિધિ
નિમિત્તે એમની પુનિવ વાદની અદર્જનિસ - મીરા]

વિનોબાજીનું શ્રુત્ય સ્વાભાવિક નહોતું થયું. કાળે આવીને
એમને અચાનકે ઝડપ્યા નહોતા સામે ચાલીને તેમણે કાળદેવતાને
વરમાળા પહેરાવી આમ તો એમની જિંદગીનાં એ ઉત્કૃષ્ટ તળાકા-
માં તેઓ માદા તો હતા જ ધરિર છજીં થઈ ગયું હતું. કાલકરો-
ના કહેવા મુજબ હવે નમળું પડી ગયું હતું. ચોથી નવેમ્બરથી
તાવ પણ આવતો હતો નિષ્ણાતોએ તો હળવા, હાદ' એટલું
નિદાન પણ હતું અને મુનંદઈ કે નામપુરની સારી ડોસ્તિપદ્ધત્તમાં
લઈ જવા ભારપૂર્વકે કહ્યું. પણ વિનોબાજીએ એ વાતને અસ્વીકાર
કર્યો અને એમની જોરડીને જ 'ઈન્ટેન્સીવ કર યુનિટ'માં ફેરવી
નંખાઈ સાતમી નવેમ્બર સુધી નિષ્ણાત 'દાકારોની સારવાર
હેજળ તેઓ દવા તેમજ એમનો હમેશનો દુષ-મધનો આહાર તથા
પાણી સેતા રહ્યા સાતમી તારીએ દાકતરોએ પણ પોતાના છુલે-
ટિનમાં સ તોપ વધકા કર્યો કે અમારો દર્દી ઝડપીને સુધરી રહ્યો
છે અને અમારી સારવારને અનુકૂળ જવાળ આપી રહ્યો છે.

પણ આ દર્દી અસાધારણ હતો અચાનક એણે દવાને ટાણે દવા ન લીધી, દુધ-મધ લેવાના ટાણે તેની પછી ના પાડી અને પાણી પછી ન માગ્યું સાતમી નવેમ્બરે અનેકો દારા અનેકવાર દવા, આહાર કે પાણી તેમની સામે ધરાયા, ત્યારે ક્યારેક મગવેદનો મન ટાક્યો કે તનુરેવ તત્ત્વો અસ્તુ મેવચમ્-શરીરને જ શરીરની દવા થવા દો, તો ક્યારેક ઇશ્વારાથી ના પાડો દીધી પહેલે દિવસે તો કોઈને ખ્યાલ ન આવ્યો, પણ રાત પડતા સુધી તો સ્વપ્નમાં બધાને સમજાઈ ગયું કે દવા, પાણી, આહાર લેવાની આ આનાકાની પાછળ કશું કશું નથી.

આમે ૫ વિનોબા રહસ્યમયી તો ખરા જ પોતાનો નિર્ણય પોતાના જ હાથમાં રાખે, વળી તેમ નિશ્ચિતપણે આવો જ હશે તેવું કોઈ કળી ના શકે. આ નિર્ણય પછી આ રીતે બહુધારો જ અવતર્યો હતો. સ્વપ્નમાં કાલિદાસે સ્વપ્નમાં અંગે લખ્યું છે કે તેઓ યોગપૂર્વક ઠેક તજતા. યોગેન્દ્રનાતે સનુત્વજામ્, યોગ એટલે કે ઠેકની તમામ, ઇન્દ્રિયોના કાર્ય ધીરે ધીરે બંધ કરી દઈ છેવટે શ્વાસને પણ કાબૂમાં લઈ લેવો આ અર્થ તો ખરો જ. પણ વિનોબા જેવા માટે તો આ યોગ એટલે કે પરમ-પ્રભુ સાથેના યોગ, એક આત્માનું વૈશ્વિક આત્મામાં વિલોપાવું. એવું લાગે છે કે જીવનના પ્રારંભિક વર્ષોથી જ જે સાધના યાર ઘઈ તે અત્યંત જૂની, એમણે નિર્ણય કરી લીધો હતો કે મરવું તો યોગીરૂપે, રોગીરૂપે હરગીઝ નહીં.

વિનોબાના આ અતિમ નિર્ણય અંગે ભાત-ભાતના મત એમના નિકટવર્તીઓમાં પણ પ્રવર્તે છે. કેટલાકનું માનવું છે કે વિનોબાના આ અનુ-રતના નિર્ણયને એમના અભિક્ષેપે આહારોલેવા ગોહત્યાગનીના સત્યાગ્રહ સાથે પણ સંબંધ છે. એમના પોતાના કમમાં ઇદિરા ગ્રામી બ્યારે ૧૯૮૭ ની ૫-૬મી સપ્ટેમ્બરે વિનોબાને મળવા આવેલા ત્યારે સાથે રાજીવ ગાંધી પણ હતા. ત્યારે

વિનોબાએ હસતા હસતા રાજીવને કહેલું, “તારું” નામ રાજીવ છે. ‘રાજીવ’માંથી રા હટાવી લઈએ તો બાકી રહે છે ‘જીવ’ એમાં ‘દયા’ હોયેરી લઈએ તો ‘જીવદયા’ થાય તારે પણ આ જીવદયાના કામમાં લાગી જવું જોઈએ મુળે જીવ દેવનારમાં સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ.”

વિનોબાની આ કાર્યશૈલી હતી, એ કદી ય કોઈને કશું જ આમલપૂર્વક ના કહે. માત્ર સત કરી દે. અહિંસાની એમની આ નમણી, નાજૂક અનાકમક શૈલી હતી. સૌમ્યથી કામ પતવું ના લાગે તો તેઓ સૌમ્યતર ભણી આગળ વધતા ત્યાર પછી પણ એક વખત ઇદિરાજ મળવા આવેલા. એમણે દેશવિદેશની ધણી બધી વાતો કરી, વિનોબાએ સાબળી લીધી, પણ વિનોબાએ આહારેલા પ્રશ્ન વિષે મૌન તો વિનોબા પણ મૌન આક્રમણ એમની શૈલીમાં બેસે જ નહીં સાથીઓ અકળાયા, તો કહે “આપણો તો સત્યાગ્રહ ચાલે જ છે ને ?”-મતલબ કે ‘કહેવાનું’ કામ ઘઈ જ રહ્યું છે. આ ‘મૌન’થી પણ કામ ચરતું ન જણાયું એટલે એમણે આ આત્મ-વિલોપનનો રસ્તો અપનાવ્યો, તેથી પણ એક માન્યતા પ્રવર્તે છે.

પરંતુ લોકોત્તર પ્રવૃત્તિના નિર્ણય વિષે કશું જ ચોક્કસપણે કહેવું મુશ્કેલ છે એમના જીવનની દીર્ઘ અધ્યાત્મયાત્રા જોતા તો આવા કોઈ એક ઓમિત લક્ષ્ય માટે મેલતળા જીવનના અતિમ ચરણનું ચિત્તન-સર્વસ્વ સમર્પી દે તેવું લાગતું નથી. ‘અચાતે જ્ઞાનજિજ્ઞાસા’ ના મૂલ્યથી જેનું મહાભિનિષ્ક્રમણ આરંભાયું, તેનું અતિમ પવ ‘પરમ’ની સાથે સંકળાયેલું હોવાની યકવત વધારે જણાય છે. એમણે ૧૦૮ સૂત્રો રચ્યાં છે, જેનું પહેલું સૂત્ર છે-અમિષેવ પરમશાન્ત્યન્-પરમત-સ્વની સાથે સમરસતા એ જ જીવનનું પરમધ્યેવ હોઈ શકે. આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્ર-સમાનતા સ્થાપતા જઈ, છેવટે આ પરમશાન્તિ

લક્ષ્યને આંખવાનું છે. આમ પ્રક્રિયા અને લક્ષ્ય બંને બાબતમાં એમનું કાંતકર્ણન હતું. એમને માટે જીવન મિથ્યા નહોતું, એ સૂત્રસ્થાન સત્ય-ગોષ્ઠન હતું. મૃત્યુ ટાલે પરમની સાથે સમરસ, એકાકાર થવું જ તેમને અકિંચિત હોય તેવું લાગે છે.

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં મૃત્યુ અંગે વિવિધ મહાનુભાવોના વિચારો આલેખી વિનોબાનું મંતવ્ય તારવતા લેખક કહે છે કે વિનોબા જેવા પરમના ઉપાસક માટે મૃત્યુ એ કદી લાખને વિષય તો હોઈ જ ના શકે. તેઓ એક સ્થળે વિનોબાને ટાંકે છે : “વાસ્તવમાં તો જીવનની ઈચ્છામાધી જ મૃત્યુનો ડર જન્મે. બંને એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુ છે, જીજીવિષા ખતમ થાય તે જ ક્ષણે મરણનો ભય અલોપ થશે અને જીવન એ પવિત્ર આનંદનું એક અખંડ ઝરણુ બની જશે.”

આ શુદ્ધ આનંદ મેળવવાની પ્રક્રિયા પણ એ મૃત્યુમાધી રોધી લાવે છે. એક સૂત્રમાં કહે છે— ‘મૃતિમૃતિ કુટ્યે’—મરણનું સ્મરણ જીવનના મેલ ધોરો. ‘વિચારવોધો’ નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે દેહનાશમાં કશું જ ગ્રામાવવાનું નથી, કારણ કે અંદરનો આત્મા તો અજરઅમર છે” યાદેલા માણસ માટે જેમ નિદા એક વિસામો છે, એ જ રીતે મૃત્યુ પણ જેણે જીવનજર કામ ક્યું છે તેવા યાદેલા માટે વિસામારૂપ છે. આમ, મૃત્યુ એ પરમાત્માનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ॥

આ રીતે વિનોબાને પોતાને માટે મૃત્યુ-ભય જેવો કોઈ પ્રશ્ન જ નહોતો. તેઓ તો શૈઞ્ઞિકી જીધને મૃત્યુના નાનકડા રીઠ્ઠાંદરે આલેખતા વિનોબાના જીવનની અનેક ઘટના આ બાબતે સાક્ષીરૂપ છે. સાબરમતી આશ્રમ-નિવાસ વખતે એક વાર નદીના પૂરમાં તણાઈ જવા લાગ્યા ત્યારે અતિમ પળતા જે ઉદ્ધાર નીકળ્યા તે “બચાવો, બચાવો” ના નહી, પણ “દેહ નશ્વર છે, આત્મા અમર છે, આત્મા અમર છે” ના હતા. તે વખતે

એમની ઈ મર—અરાદ—ઝોમણીસની હતી.

ખીજ ઘટના સ્વરાજ્ય અદિલન દરમ્યાનની છે. તેઓ મધ્ય પ્રદેશમાં પદયાત્રા કરતા હતા ત્યારે મારી સાથેની વાતાવૃત્તમાં એમણે પોતાની એક ઘટના કહેલી. વિષય હતો સાપની ખીંકનો વિનોબાએ કણ કે સત્યાગ્રહ અદિલનમાં તેઓ વેલર જેલમાં હતા ત્યારે તેમને એક નાનકડી કાટકીમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા એક રાત્રે જ્યારે દરવાજો તાણુ હઈ ઝોમણીદાર બહાર બેઠો હતો ત્યારે તેમનું ‘ધ્યાન ગ્રયું’ કે એમની પાટ હેઠળ એક સાપ બેઠેલો હતો. એમને એક શાનસ આપવામાં આવ્યું હતું. “મને ત્યારે ખીંક જેવું તો કાંઈ ન લાગ્યું, પણ કાણાધું એક વિચાર ઝળકી ગયો કે ઝોમણીદાર દારા જેલરને કહેવડાવી સાપને બહાર ભજાડી દે. પણ મને ઈશ્વરની ઈચ્છા પર પૂરી ભરોસો હતો એણે ને ધાયું હને તે ઘડીને જ રહેવાનું એટલે એ તો રોજની જેમ ભજવાનું નામ લેતા લેતા ખાટલા પર આડા પડ્યા રોજની જેમ શાનસની વાટ નીચી ન જીતારી, કારણ કે રાત્રે પેશાબ માટે જતી વખતે પેલા સાપ પર પગ ન પડી ભય. થોડી વારમાં તો તેઓ જીધી ગયા, જ્યારે જીધ જીધી ત્યારે જ્યેય તો સાપ ગાયબ થઈ ગયો હતો.

આવો જ હાખલો, ગાધીજીના આશ્રમનો. પ્રાર્થનાટાણે સૌ હમેશ મુજબ બેસા થયા. પ્રાર્થના શરૂ થઈ તે દરમ્યાન, વચ્ચે એક સાપ ચૂપચાપ સરી આવ્યો. એકાદનું ‘ધ્યાન ગ્રયું’ અને તેણે સૌને ચેતવ્યા. ચાલકાંથું ॥ કે ગાધીજી અને વિનોબા સિવાય બાકીના બધા એકેક કરીને ચાલી ગયા. શુરુ અને તેમનો સાચો શિષ્ય પ્રજુ સાથેના અનુસંધાનમાં રમમાણ રહ્યા.

આવી નિર્જયતા ક્યાંથી આવી ?— “હું” તે આ નશ્વર દેહ નથી, પણ અજર અમર આત્મા

હું-આ શાન જેને જુદું તેનામાં આ નિર્ભયતા
અગદળ છે. ઈશુ ખ્રિસ્ત, સોફીસ્ટ જેવા જન્મલ ત
ઉદાહરણ સાખ પૂરે છે. ઈશુની આ ખાસિયત
અંગે વિનોબા કહે છે:

“દેહ અને આત્મા વચ્ચેના ભેદ સમજવા માટે કેટલું
સહન કરવું પડે છે તેના દાખલો ઈશુ છે. બીજું
ઉપાનુ પડે એટલે એ રીતે શરીર સાથે કામ લેવાય
છે દેહથી આત્માને વેચણા બેચાની વાત અંગે
હું જ્યારે જ્યારે વિચારું છું ત્યારે ભગવાન ઈશુની
અગદળતા નિહાળી મારી નજર સમક્ષ પડી યઈ
જાય છે.”

લેખક પોતાની વિનોબા સાથે શ્રેષ્ઠી એક
મુલાકાતને યાદ કરે છે. કટોકટી વખતે વિવાદ-
સ્વરૂપ બનેલા મુદ્દાની માલખીત ચાલતી હતી.
લેખકે-કાષ્ટક કહી વાત કહી. સર્વસાધારણ પણે તે
વિનોબા દસતે મોટે કહ્યું મીઠું બધું પચાવી
લેતા પણ આ ક્ષણે, પણ માટે જાણે, તેમને
આઘાત લાગ્યો હોય તેવું લાગ્યું. છતાં જ, તેમણે
જળથી લીધું અને બધું સમેટી લેતા હોય તેમ
કહ્યું, “જુઓ, બાબા તો હવે એ સીને ક્યો. હવે
તો પરમાત્માની નજર છે. ને કાંઈ કરવા જેવું
તમને લાગે તે તમારે પોતે તમારી જવાબદારીએ
કરવું બોલ્યું” આમ કહીને તેમણે સ્વરચિત
‘વિનમ્રાજલિ’ (તુલસીદાસજીની વિનયપત્રિકા) અપન,
માત્રાવી, એક ભજન દેખાડ્યું

વૃક્ષલીસ અપનાઈયે, કિઝે ન દિદ,

અવ જીવન-અર્થાત્ અતિ નેરે

થોડીવાર તો હું ‘ઉધાર્ણ ગયો’ એમનામાં આવી
લાગણી જન્માવવા બદલ હું શરમિંદો બની ગયો.
મેં ત્રાધીજીની સવા સો વર્ષ જીવવાવાળી વાત
યાદ આપવી; તો કહે, “સવા સો વર્ષ પછી પણ
તમે મને મરવાની પરવાનગી આપવાનો છો કે એટલે
બાબા આને પણ મરી જાય તો પાછળ રહી ગયેલાઓએ

અધૂરા રહી ગયેલાં કાયોને પૂર્ણ કરવા લાગી
પડવું બોલ્યું.”

આમ તો શું ગાંધી કે શું વિનોબા, તેમના
આખા જીવનના કાર્ષ્વ પથ પર પથરાયેલાં તેમના
અદિહસનો બોલ્યો તો તેની સુક્ષ્મ સફળતા, એના
સ્થળે હોવા છતાં, સ્થૂળરૂપે નિબૂળતા
પણ સારા પ્રમાણમાં મળી ગયાય ત્રાધીજીના
અંતિમ પર્વમાં જાહેર પરિસ્થિતિ અધકારમય
હતી. સવા સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છાને પણ તેમણે
તિલાંજલિ આપી હતી. આત્મ જ વિનોબાનાં
આદેશોનું ચયુ. ભૂદાન-મામદાન, કાકુઓના
હૃદય પરિવર્તન વગેરે તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં એક હદે
ભગતિક સફળતા મળવા છતાં, કુલ જાણે પરિસ્થિતિમાં
કશો ફરક જણાતો નહોતો. એમની પ્રવૃત્તિઓને
લીધે ને અપેક્ષા નિર્ભય થઈ હતી, તેમાંથી જાણે
કશું નક્કર લાયકા આપવું નહોતું, બીજું બધું
તો ઠીક, પણ એમના દારા પ્રેરિત દેવનાર
સત્યાગ્રહવું પણ કાંઈ પરિણામ દેખાતું નહોતું,
તો કદાચ આ પરિસ્થિતિને લીધે તો તેમણે
એકાએક આહાર-પાણી છોડવાનો નિર્ણય લીધો.
નહીં હોય કે થી ખજાર, પધ્ધ આટલું તો
નકર કે લકવા કે પક્ષપાતના ભોગ થઈને
દયનીય, પરાગિત જીવન તેમને હરગીઝ
મંજૂર નહોતું. ત્રાધીજીની પણ આ જ ભૂમિકા
હતી. છેલ્લા સ્વાસ સુધી તેઓ અપરાગિત બનીને
જીવ્યા. સંભવ છે કે વિનોબાએ પણ
ત્રાધીજીની આ વાતનો પ્રભાવ અનુભવ્યો હોય.

છેલ્લો મુદ્દો હમેશા બનતું આવતું છે તેમ
શિષ્યો ઘણી વાર જુડની આસપાસ ચમત્કારો
સર્જવા હોય તેવું આલેખે છે. આ ઘંટનામાં પણ,
કેટલાકે કહ્યું કે છેવટે તેમને વિનોબાના ચહેરા પર
આધ્યાત્મિક તેજસ્વળ દેખાડું કે છેવટે શરીર
સાવ ચેત્યક્રાંત થઈ ગયું હતું અને ઉપવાસીના
શરીરમાં ને પ્રતિક્રિયાઓ આવે તેવી કાંઈ તેમનામાં

જણાતી નહોતી. પરંતુ ચરીર તે આખરે ચરીર છે, પછી તે મહાત્માનું હોય કે સામાન્ય માણસનું.

હું પોતે અગ્નિચારમી નવેગનરે એમના રૂમમાં ગયેલો. અત્યંત આશ્ચર્ય અને આદરની લાગણીથી મારું હૃદય ડગડાવું હતું. ખાટલા ઉપર તેમણે તેમની અસલ પીકાને જીવંત જવા માટે કંબુમતા મેં જોયા. એમની પીકાને લીધે આસપાસનું વાતાવરણ પણ મને કાંઈક તાજ લાગ્યું. વિનોબા જીવાની સાથે વધે જાણી ચૂકેલા અતેવાસીઓ માટે અને વળી પાછું આશ્રમી વાતાવરણ માટે આ થોડું અનપેક્ષિત હતું. છતાં એકંદરે જોતાં સૌએ સારી એવી સ્વસ્થતા અને હૃદય તથા અનુશાસનની ભાવનામાં તો સુદર ધોરણે ભળવી નાંખ્યું જણાતું હતું.

વિનોબા ધણી વાર મહારાષ્ટ્રના સત નામદેવને ટાંકી પોતાના આશ્રમવાસીઓને કહેતા કે—

કાલ વૈદ્યાની જાણ લાગ્યું
આજીં આનંદ નાચું ગામ ॥

“કાળ દેહને ગ્રસવા આવશે ત્યારે આપણે આનંદપૂર્વક નામીશું—નાઈશું”

પોતે અજર અમર આત્મા છે, આ વાતની પ્રતીતિ તો વિનોબાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન અનેક પ્રદર્શનોમાં પ્રગટ થતી આવી જ છે. અંત સાવ નજીક આવ્યો ત્યારે એમના અંતરે મહાન એક-બે સિવાય કોઈ રહ્યું ન જણાયું. પણ તેમ જના ય વિનોબાની હવાતિ દરમિયાન એમની હાજરીમાં વાતાવરણમાં આનંદના જે દિલોળા અનુભવાતા, તે ભણે પોવાઈ ગયાશા અનુભવાયા. વિનોબાજી સાથે જ પરમ પ્રભુને મળવા જઈ રહ્યા હતા, તો પછી તેમના અતેવાસીઓએ લાંબા સંજિવિયાં રહોટાં કરવાનું શું કારણ હતું, તેનો જવાબ મને ત્યાંથી ન મળ્યો.

વિનોબા સાથે મારો વર્ષોજૂનો સબંધ મારી

નવેમ્બર. ૧૯૮૫]

પોતાની આસ કોઈ હસ્તિ નહીં, પણ જ્યારે જ્યારે તેમની પાસેં ગયો ત્યારે મને કલાક અડધો કલાક તો મળે જ. ઉત્સાહ, આનંદ અને શાંતિ-મય વાતાવરણ અનુભવાતું. ચર્ચામાં તેમનું અદ્યુત સુદ્ધ કોશલ્ય, પ્રખર વિદ્વતા અને રમૂજની આછી છાટ હમેશાં છંટાવા જ કરે, પછી ભલે તે વિષય મને તેટલો જાણીર અને જોડો હોય. ચર્ચામાં તો સામસામા દાવ ખેલાય. એમાં જરાય ક્યામાયા ન લાખવાય પણ એકંદરે વાતાવરણમાં જે પ્રફુલ્લિતા, આનંદ અને સતોષના ઉછાળા અનુભવાયા, તે કોણ ભણે છેલ્લી મુલાકાતમાં ન મળ્યા.

દિવસે વિનોબાના ચહેરા સામે મેં ઉત્કટતા-પૂર્વક જોયું ત્યારે મને કબીરની એક કડી યાદ આવી ગઈ.

આવે હું, સો લાવેગે, રાજા રંક કબીર,

જગજી ચાકિ દેપ કે દિવા કબીર રાય ।

વૈઠા પાટલ કે શીષ મેં બાકિ લખા ન કૌય ।

પણ વિનોબાનો જીવનભરનો મિશન જોતાં મને લાગ્યું કે ઉપરની કડીમાં ‘દિવા કબીર રાય ને બહારે દિવા વિનોબા હૈ’—કારણ કે જીવવાને જ જો આપણને જન્મ મરણના ચંદીના જે પડ વચ્ચે પીસવાનું નિર્ધારિત હોય, તો તે વાત પર રડવાનું શા માટે ? હૃદયરના કોઈ પણ નિર્જીવનું સુસ્વાગતમ અને વળી તેમણી આપણી મુક્તિ માટેનો આનંદ !

વિનોબાની ગોરડીમાર્થી બહાર નીકળતી વખતે મારા મનમાં જે ધમસાણું ચાલતું હતું તે આ હતું કે આપણા સૌની જેમ પીકા તો તેમને પણ વેડવાની જ હતી, પણ ફરક હતો તે ત્યાં હતો કે આપણામાંનાં મોટા ભાગની નિવૃત્તિ હજી જન્મ-મરણના ચક્કરમાં અટકાયેલી રહેવાની, ત્યારે અહીં આ એક માણસ એવો હતો જે આ જન્મ-મરણના ચક્કરમાંથી બહાર નીકળવામાં જ હતો અને દુરતમાં જ પરમનિવૃત્તામાં, નિવૃત્તિ-ચક્રના પરમ ચાલકમાં જળી જવાનો હતો.

અનુવાદ—તારવણી : મીરા સહ

સાંખ્ય અને નીતિમીમાંસા | પ્રા. નીતિન જે. વ્યાસ

સાંખ્યમત ધર્મદર્શનમાંનું એક શૈક્ષાત્મિક તત્ત્વદર્શન છે, એમાં વ્યવહારુ માર્ગનું સીધું પ્રતિપાદન નથી, તેથી તેમાં નીતિમીમાંસા (ethics)ને કોઈ સ્થાન નથી, એવી માન્યતા વ્યાપકપણે પ્રવર્તે છે. પરંતુ બેંગાલુરુ સાંખ્યમતનું વિવરણ કરવામાં આવે તો આ માન્યતા બિન-પાયાદાર ફરે તે નિર્વિવાદ છે.

જો કે આ સાંખ્ય ટીકાકારોને એમની વિચારપ્રણાલીથી સમજાએ તો એમની સમીક્ષા અમુક અંશે વ્યાજબી પણ જણાય. કારણ કે શૈક્ષાત્મિક દૃષ્ટિએ સાંખ્ય એક 'તત્ત્વદર્શન' છે. જ્યારે પતંજલિ પ્રણીત 'યોગદર્શન' સાંખ્ય મતના વ્યવહાર-આચારનું ચાત્ર છે. પરંતુ, અન્ય પરિપ્રેક્ષ્ય મૂળાત્મી બારતીય વિચારને આ બેદ-દૃષ્ટિથી સમજી શકાય નહિ. એના સમમલક્ષી ચિંતનમાં સિદ્ધાંત અને વ્યવહારનો અવિભાજ્ય સંબંધ નિરૂપાયેલો છે. બને કે અમુક દર્શનમાં શૈક્ષાત્મિક ચિંતન, તો અન્યમાં આચારનું મહત્ત્વ વિશેષપણે સ્થાપિત થયું હોય. પરંતુ કોણે કરીને પદ્મશૈલમાં કોઈ એક દર્શન એકાગ્રી છે એવું પુરવાર ન કરી શકીએ, આમ, સાંખ્ય જેવા તત્ત્વદર્શનમાં સૃષ્ટિનો વિભાજ, પુરુષ-પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ, ત્રિગુણાદિ સમસ્ત વિશ્વવ્યવહાર, પુરુષ ચેતનાની 'મુક્તિ' વગેરે સમગ્રલક્ષી સમગ્ર આયો-આપ નીતિમીમાંસાની છણાવટ કરે છે.

કેવું પણ હોય કે સાંખ્યમત નિરીશ્વરવાદી હોઈ - સૃષ્ટિના સર્જક તરીકે હાવરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર ન કરતું હોઈ અને નૈતિકતા સાથે કરો. સંબંધ ન હોઈ શકે એવા આધારે પણ ઉપર્યુક્ત માન્યતા પ્રવર્તતી હોય પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે સાંખ્યમત નિરીશ્વરવાદી હોવા છતાં બાસ્તવિક-દર્શનના પાયાનાં આસ્તિક દર્શનોમાંના એક

અતિ મહત્ત્વના દર્શન તરીકે અપનાવવામાં આવેલ છે વળી, તેને 'અવૈદિક' તરીકે લેખવામાં નથી આવ્યું, અને સાંખ્યનું લક્ષ્ય પણ મૂળમુલ વૈદિક ચિંતનધારાની પરમ 'મોક્ષપ્રાપ્તિ' જ છે...

સાંખ્યદર્શન દૈતવાદી છે. 'પુરુષ' અને 'પ્રકૃતિ' એ બે અલગ અને સ્વતંત્ર સત્તા છે. પુરુષ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સાક્ષીમાત્ર અને નિર્ગુણ છે; પ્રકૃતિ જડ અચેતન સ્વરૂપ, ક્રિયાશીલ અને પરિણામી છે. આ દૈતમતમાં બંને સત્તા સ્વતંત્ર હોઈ બંને વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોઈ શકે નહિ. તેપણ જ્યારે, પુરુષ જીવરૂપે ચોતે કરતાં છે અને સતત સુખદુઃખ અનુભવે છે એવો ભ્રમ, પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો વિશે તત્ત્વજ્ઞ બની શેવે છે, ત્યારે સાંખ્ય સૃષ્ટિસિદ્ધાંતનો હેતુ જીવાત્માને આશાસ-મારી મુક્ત કરી એના આત્મસ્વરૂપમાં પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો છે.

આમ, સ્પષ્ટપણે સાંખ્ય દૈતમતમાં પણ અંતિમ ધ્યેય પુરુષમુક્તિનું છે-મોક્ષનો છે. આ વિચારમાં જ જીવ-પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ સ્પષ્ટાય છે. 'જીવપુરુષ' એકલો-અટકો નથી. પ્રકૃતિનું પણ કતવ્ય છે કે પુરુષની અંતિમ મુક્તિ માટે મદદ બનવું. જીવપુરુષ પ્રકૃતિનાં બધા ઉપકરણોના પૂર્ણ ભોગ ભોજનનાર 'કું કોણ' નું ચિંતન કરે ત્યારે જ માર્ગ સ્વયં-પ્રકાશિત બને. શું આ વિચાર નીતિમીમાંસાની છણાવટ નથી ?

વ્યક્ત પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિક છે. સત્, રજઃ અને તમઃ કમલ સુખાત્મક, દુઃખાત્મક અને મોહાત્મક સ્વરૂપનાં છે. આ ત્રણે ગુણો આચાર-સંહિતાનું જ નિદર્શન કરે છે. એટલે કે વિશ્વના બધા પદાર્થો સુખદુઃખમોહાત્મક હોઈ, તેઓ ચિંતને કવારેય પરચાલિત અપાવી શકે નહિ.

વળી ચિત્ત સ્વયં પણ સુખદુઃખમોહાત્મક ન હોત
તો તેમાં પણ આ સૌનો આનિર્વાર જ ન થાત
આથી સૌ પ્રથમ દુઃખના પરિહાર અને મોહભંગ
દ્વારા સત્સુખની પ્રાપ્તિ જરૂરી બની જાય છે.

આ નીતિવિષયક દૃષ્ટિ આટલેથી જ અટકતી
નથી. મોક્ષ માટે શુદ્ધ સત્ત્વની અવસ્થાએ પહોંચવું
આવશ્યક છે. સર્વાવસ્થા પ્રકૃતિનું આદિમ
સ્વરૂપ છે જેના ચક્રી સંધ્યું પ્રકાશમાન છે અતિમ
લક્ષ્યમાં જીવપુરુષે જે ત્રિગુણાતીત અવસ્થા સિદ્ધ
કરવાની છે તે શીલ અને સદાચારના વ્યવહારથી
પણ ઉપરની ભૂમિકા છે બીજી રીતે કહીએ તો,
આ અતિમ અવસ્થા શુદ્ધ પરમ સત્ત્વનું આદિ
લક્ષણ બતાવેલું છે

સામ્યમતે મોક્ષની સિદ્ધિના સાધન તરીકે
પુરુષના વિવેક જ્ઞાનને પ્રમાણિત માન્યું છે.
પુરુષે તેનું અસલ સ્વરૂપ જ સમજવું રહ્યું. આથી
વિરુદ્ધ વેદિક વિચારોમાં યજ્ઞયાગી, કર્મફળ અને
સુખને મહત્ત્વ અપાયું હતું. પરંતુ સાથે હિંસા
સંઘર્ષાદિ હતી. સામ્યમતે આ અશુદ્ધ સાધનો
દ્વારા સંપૂર્ણ દુઃખમુક્તિ સંભવી શકે નહિ. તેના
અનુસાર અહિંસાનું પૂર્ણ આચરણ સંપૂર્ણ દુઃખ-
મુક્તિ માટે સંપૂર્ણ આવશ્યક છે. વેદમાં 'કામ'
અને 'ભોજ' હિંસાશયી છે આ હિંસાનિવૃત્તિ ત્યારે
જ શક્ય બને જ્યારે ભોજનિવૃત્તિ ધાય.

દૂર કર્મો, સામ્યના પાવામાં જ સામ્ય અને
સાધન બંનેની શુદ્ધિનો આયત્ન દોષ તેનું કલેવર
નીતિલક્ષી છે તેમ જરૂર કહી શકાય.

વળી, વ્યક્ત પ્રકૃતિની આધારશીલા 'મહત્ત્વ'
સત્ત્વગુણ-પ્રધાન છે. આ 'મહત્ત્વ'માં જે ભાવસત્રો
(ધર્મો) નિર્દેશ્યા છે તેમાં જ્ઞાન ઉપરાંત ધર્મ,
વેરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની પણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં
આવી છે. આથીયે વિશેષ ભૌતિકસત્રના (જન્માત્મરના)
ચોદ વર્ગો પાડીને મહત્ત્વીયતરતી અવસ્થાઓ
ચીંધી છે. આમ અવિદ્યા, હિંસા, અદ્વંદ્ય, મોહ,
ભોજ, કલેષથી પર ચર્ધને આધ્યાત્મિક પરિપૂર્ણતાના
માર્ગે એક પછી એક સોપાન ચઢતા રહીને
વિવેકસાક્ષાત્કારને અતિમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે.

સામ્યમત 'સુખોપભોજવાદ' (hedonism)

અને 'લોકાયત'—આર્વાકદર્શનથી પણ અલગ પડે
છે એના માટે દુઃખમુક્તિનો ઉપાય અધિકાધિક
સુખોપભોજમાં નથી અવિવેકમય તૃષ્ણાઓના
પરિહાર દ્વારા તમામ કલેષ-દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ
પરમ ગૈતસિક અવસ્થાનો અનુભવ મુખ્ય છે.
અહીં સામ્યનો નીતિમત આધ્યાત્મિક મૂલ્ય
કરતા મર્યાદિત સાધનરૂપે સ્થાન પામે છે.
આમ, એક બાજુ આધ્યાત્મિકતા તો બીજી બાજુ
વૈદિકમતથી જિનન એવી આ સામ્ય નીતિમાં
માંસાને આપણે 'શુદ્ધ જ્ઞાનસ્તરનો સિદ્ધાંત'
કહી શકીએ

* અન્ય આસ્તિક દર્શનોથી વિરુદ્ધ સામ્યમત
ઈશ્વરને સૃષ્ટિના સર્જક તરીકે માનવાને બદલે પુરુષ
અને પ્રકૃતિને અતિમ તત્ત્વ ગણે છે પરંતુ અહીં
પણ આ પુરુષ-પ્રકૃતિના સંબંધથી શરૂ કરીને,
પુરુષની મુક્તિ અને તેની સાથે પ્રકૃતિની
ઉત્કૃષ્ટિ-અવકાંતિની પ્રક્રિયા વચ્ચેના નિમિત્ત
ધ્યેય છે જોકે ગણ્યાની પ્રકૃતિ ઉત્કૃષ્ટિને
જન્મ આપે છે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટિ માત્ર ધ્યેય ન
બનતા પ્રકૃતિ તેના દ્વારા પોતાનો સ્વધર્મ એવી
રીતે બજાવે છે કે આ ઉત્કૃષ્ટિને અંતે પુરુષને તેનું
મૂળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ, મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે, અને
પ્રકૃતિ પણ પોતાની સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત અવસ્થામાં
પુનઃ સ્થાપિત થાય આમ, 'પુરુષમુક્તિ' પહેલાં
ધાય પછી પ્રકૃતિ મૂળ પ્રક્રિયામાં આવે છે.

બીજી રીતે કહીએ તો, પુરુષમતની જેમ
સામ્યમત દુઃખનો સ્વીકાર કરે છે અને પૂર્ણ
કલેષમુક્તિની શક્યતાનો પણ સ્વીકાર કરે છે. આ
તત્ત્વચિંતનમાં ગૈતિક ઉત્કૃષ્ટિનો કમ સ્વાભાવિક-
પણે સમાવેશો છે આ મતની અતિમ હિંસા
મુક્તિની દોષ તત્ત્વજ્ઞાનનો ખ્યાલ નીતિવાચક છે.
આમ છતાં, સ્વીકારવું રહ્યું કે મોહ અને
જેન જેવાં 'નાસ્તિક' અને 'વાસ્તવદર્શી' તથાગેલ
દર્શનોએ વૈવેકિક તથા સામ્યિક જીવનનો મત્તેક
આધારસ્થ બની ચાક્યો સ્પષ્ટપણે નૈતિક અને
સદાચારમુક્ત કર્મ ઉપર કરી છે આનાથી વિરુદ્ધ
આસ્તિક સામ્યદર્શને વિવેકજ્ઞાનના આધારસ્થ બ
ઉપર જ પોતાની ઈમારત રચી છે. એથી આ
ચિંતનમાં કર્મ ઉપર ભાર આપતાં દર્શનો જેટલી
સ્પષ્ટ નીતિમીમાંસા નથી, તેવ સ્વીકારવું રહ્યું.

નવી કાપડ નીતિ : સાચું સ્વરૂપ | -ચુનીભાઈ વેદ

તે વખતે એટલે કે ૧૯૫૦માં આજના આપણા વડાપ્રધાન શ્રી રાજવના નાના મંડિત નહેતું વડાપ્રધાન હતા. એમને પણ ઉતાવળ હતી ૨૧ મી સદીમાં પહેંચવાની, અને તેથી એમને ત્રાધીજના ખાદી પ્રામાણ્યના વિચારો સાથે મતભેદ હતા. એમના મન પ્રમાણે કાપડ ક્ષેત્રે મિલોને તેઓ ઉત્પાદન માટે મોકલું મેદાન આપવા માગતા હતા. પરંતુ એમ કરવા જતાં લાખ લાખ હાથસાળી વચ્ચુકરી બેકાર બનવાનો સંભવ હતો, તે વખતે તામિલનાડુના પ્રમુખ પ્રધાન સ્વ. રાજગોપાલાચારી હતા. એમણે જવાહરલાલને કહેવરાવ્યું કે તમારે જે નીતિ અપનાવવી હોય તે અપનાવો, કુંભારાં લાગે. વચ્ચુકર કુંભારો તઈને દિલ્હી આવું છું, એ બધાને રાખવાની અને ખવડાવવા પીવાડાવવાની બધવરૂણ કરજો. જવાહરલાલ રાજ્યને ઓળખતા હતા. વિચારતાં એમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હતી, અને એમણે હાથસાળો માટે ઉત્પાદન-અનામતની નીતિ સ્વીકારી.

આજે નવી કાપડ નીતિ ઘોષિત થઈ છે. જે જવાહરલાલે લેવા ધારેલી નીતિ કરતાં પણ વધારે ઘાતક છે, પણ સ્વાધીનતાનાં સાંકળો વધેમાં દેશે એવું હીર ખોલું છે. આજે નથી તો રાજ્ય કે નથી નહેતું.

લોકો પણ વાત બુલી ગયા લાગે છે. હવે રાજ્યજી વડાપ્રધાન થયા છે. એમણે દેશને ૨૧ મી સદીમાં લઈ જવાની વાત કરી. તેણે દેશની જનતા પર બહુ બુરકા નાખી છે. એમણે ઇન્કબેટકસમાં જે ફૂટપાટા આપી અને ઉઘોગો, ખાતે ઉદાર વલણો દાખવ્યાં તેથી ધનિકો તો રાજ્યના રેડ થઈ ગયા છે અને રાજ્યજીની સાથે એકવીસમી સદીમાં અપવાદવા માટે કમર કસી તૈયાર થઈ ગયા છે.

આ કાવેલાઓમાં આજે એક વર્ગ છે - મિલ

અને યત્રસાળો (વાવરૂમ)ના માલિકોનો. થોડા જ વખત પર જે નવી કાપડ નીતિની જાહેરાત થઈ તેણે ગરીબોના વિશેષ રૂપે હાથ સાળી વચ્ચુકરોના હામીએને ગંભીર વિચારણામાં નાખી દીધા છે.

આ નવી કાપડ નીતિ મિલ મજૂરો માટે બેકારી સરજનારી અને હાથસાળના ઉઘોગોનું તો સાવ નિર્મૂલન કાઢનારી ન નીવડે તો જ નવાઈ સિવાય કે હજી પણ થડતા ફેરફાર કરવામાં આવે. લોકસભા અને રાજ્ય સભામાં આ નીતિની ચર્ચા વખતે વિરોધ પક્ષના સભ્યો તો ઠીક, પણ સુદ કેંચિસના જે સભ્યો બોલ્યા તોમાંથી ૬૦ ટકા લોકોએ આ નીતિનો વિરોધ જ કયો હતો. અને તેમ છતાં જ નીતિમાં કંઈ જ ફેરફાર કરવાની તોયારી સરકારે દાખવી નથી.

એવું બધું આ નીતિમાં શું છે ? પહેલાં તો સરકારે પોતે જ આપેલા હેતુઓ ટૂંકમાં જોઈએ. એમના કહેવા પ્રમાણે (૧) આ દેશમાં પૂરું કાપડ ઉત્પાન થતું નથી તેથી ગરીબોને સસ્તું કાપડ ગળી રહેતું નથી; મિલોને વધુ ઉત્પાદન કરવાની સજવક કરી આપવામાં આવે તો તે જરૂરત પૂરી થાય, અને (૨) મિલો વધુ ઉત્પાદન કરી કાપડ નિકાસ કરી શકે.

બંને મુદ્દાઓ વિશે ટૂંકમાં. આ દેશના ગરીબને જ્યાં પુછીએ કે બાઈ, દુનું અડધો ઉધાડો ફરે છે તે કુઠાનુદારને ત્યાં કાપડ નથી તેથી ? કે પછી ખરીદવા માટે પૈસા-ખરીદ શક્તિ નથી તેથી ? મંડિત નહેતુંના વારાધી કહેવામાં આવ્યું છે. મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં મોટાં મોટાં મંત્રો દ્વારા જરૂરયાન ઉત્પાદન કરવાથી પ્રાલ્લ સરકારે ધમી. છેલ્લે આંતરીસ વર્ષથી એમ કરતા

આન્યા છતાં 'કઈ વસ્તુ બજારમાં સરતી થઈ છે?' ખીજી, એમના જ કહેવા પ્રમાણે દેશમાં કાપડ એકાદ પડે છે તો પછી નિકાસની વાત શા માટે કરો. હા ? બધાં સુધી દેશમાં આટલું કાપડ ઉત્પન્ન ન થાય અને આટલું સરવું ન ગળે ત્યાં સુધી નિકાસ કરવા દેવામાં નથી આવે. એવું એ નીતિમાં ક્યાંય કહેવાયું નથી. આમ એ બંને વાતો એકબીજાને કાપતી નથી !

હવે જે મુદ્દાઓ અધિક વિવાદાસ્પદ છે, તે ટૂંકામાં જોઈએ :

(૧) મજૂરોને બેકારીના ભોગ બનવું ન પડે તેવા હેતુથી આજ સુધી મિલો પર ટેરલાઈ પ્રતિબંધ હતા- મજૂરોને છુટા ન કરી શકે, મિલના કોઈ વિભાગને કે આખી મિલને બંધ ન કરી શકે. હવે નવી નીતિથી મિલ માલિકો પરના આ બંધા જ પ્રતિબંધ હટાવી લઈ મિલ મજૂરની બેકારીના રસ્તાં જોવી આપવામાં આવ્યો છે

(૨) તમે પૂછશો કે મિલ માલિકો પોતાના મજૂરોને શા માટે બેકાર કરવા ઈચ્છે છે ? વાત એમ છે કે મિલો પોતાના હાલના જૂના યંત્રોની જગ્યાએ નવા આધુનિક યંત્રો બેસાડે તો ઝોજા માણસો અને ઝોછી મજૂરીએ આજના કરતા વધારે અને વધારે સાડું ઉત્પાદન કરી શકે એવા સંજોગમાં મજૂરોને રાખવા, મોઢી મજૂરી ચૂકવવી, મુનિયમેન્ટના ડબ્બા વેઠવા વગેરે અનેક અંજલ. મથીન હોય તો આખાની કોઈ કાંડ ન રહે અને ઉત્પાદન વધારે થાય મજૂરનું તો યવાનું હોય તે થાય, એ બાજુને એનો ભજવાન બાજુ. નવી નીતિ મિલોને નવા યંત્રો બેસાડવા માટે પૂરી છૂટ આપે છે, તેમ કરતા મજૂરોને છુટા કરવા પડે તો તેની પણ છૂટ આપે છે.

(૩) તમે કહેશો કે પણ છુટા થનાર મજૂરને નવેમ્બર : ૧૯૮૫]

વળતર આપવા માટેની ભેજવાઈ તો હશે ને ? હા, છે. પણ વળતર એમ સહેલાઈથી નથી મળતાં. સૌ બાજુ છે કે સરકાર દરબારે પોતાની નીકળતી લેણી રકમ લેતા કેટલી લીમે સેા થાય છે ! જના ધારો કે લાય રુસ્વત અને અનેક આંટા ફેરોને અ તે રકમ મળી તો શું ? રકમ તો થોડા વખતમાં વેડફાઈ જશે અને મજૂરનાં બાળકો બૂખે મરતા થઈ જશે.

પણ આ તો કેવી નીતિ કે પહેલાં બેકાર બનાવેા અને પછી બેકારી-વળતર આપેા !

(૪) વાડુ, પણ આ બધી મિલો નવા યંત્રો દ્વારા ખરીદશે ? એ માટે નાણાની ભેજવાઈ છે ખરી ! હા, સરકારે નવી નીતિમાં વચન આપ્યું છે કે નવા યંત્રો આપાત કરવા પરનો પ્રતિબંધ હટાવી લઈ, તે લાવવા માટે જોઈવા નાણા ઉઠાવ શરતે ધીરાણ કરવામાં આવશે. હા. ત. બેંકો આપણા નેવા નામરિકોને ૧૮ કે ૧૯ ટકા વ્યાજે ધીરાણ કરે છે, જ્યારે આવી મિલોને લગભગ ત્રણ એક ટકામાં ૧૭૦૦૦૦૦૦૦૦૦—એક હજાર સાતસો કરોડ રૂપિયા ધીરાં છે ત પેટી ૫૮૧ કરોડ સોફ્ટ લોન તરીકે અપાયા હતા એવું બાજુ પ્રારંભમાં કેવળ સાડા સાત ટકા હવું, પાછળથી એ વધારીને સાડામ્પાર ટકા સુધી કરવામાં આવ્યું છે હવે આથી વધારે ધીરાણ વધારે ઉઠાર શરતોએ મરે નેથી મિલોની અંદર નવાં મશીનો આવશે અને મજૂરો ધોસાઈને રસ્તા પર જશે.

સાડુ, આ તો મિલ મજૂરોની વાત થઈ પણ આ નીતિની અસર બીજા વર્ગો પર થવાની ખરી કે ?

હા, થાળ વાત તો એ જ છે. મિલ મજૂરોના સવાલ તો પ્રમાણમાં નાનો છે. હાથસાળના ઉવોગમાં કામ કરતા લગભગ એક કરોડ માણસો પર એની ભરાનક અસર થવાની છે.

(૫) હાથસાળોના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાના હેતુથી મિલો પર પ્રતિબંધ હોતો કે એ કાપડ ઉત્પાદન કરવાની યોજાની શક્તિ વધારી ન શકે. આજ સુધી આ આપણી સ્વીકૃત રાષ્ટ્રીય નીતિ હતી. હવે એ પ્રતિબંધ હઠાવી લેવામાં આવ્યો છે. હવે મિલ કાપે તેટલો વિકાસ કરી ઉત્પાદન વધારી શકે છે. આ ઉત્પાદન બજારમાં આવી હાથસાળાના કાપડ સામે હરીફાઈ કરશે. પરિણામની કલ્પના હો કરી શકો છો.

(૬) ઉપરોક્ત કારણસર પાવરલૂમ-યંત્ર સાથે પરં પશુ શક્તિ વધારવા સામે પ્રતિબંધ હોતો. યંત્રસાળ નાખવા માટે પહેલાં હાથસંસ્થ મેળવવું જરૂરી હતું, હવે આ નવી નીતિમાં પહેલેથી હાથસંસ્થ લેવાની વાત કાઢી નાખી છે. આપણે ત્યાં બાળક જન્મે તે આપણે સરકારને ચોપડે નોંધાવીએ છીએ, તેમ હવે યંત્રસાળ નાખ્યા પછી માત્ર ચોપડે નોંધાવી આવવાનું-રજિસ્ટ્રેશન કરાવી લેવાનું, બસ તમે તે તમે તેટલી યંત્રસાળ નાખી શકો.

આ યંત્રસાળોની બીજી પશુ કેટલીક વાતો બાંધવા જેવી છે. મિલોની જે સાળ જૂની થયા તેને, હાંતી નાખવી એવો નિયમ છે. મિલવાળા જૂની સાળ ભાગી નાખ્યાનું ચોપડે નોંધે છે, પણ ખરી રીતે એને બીજો ખેસાડી કોઈ મજૂરને તે સોંપી દે છે. આમાં મિલ માલિકને ફાયદો એ કે યંત્રસાળના કારીગરને મિલના કારીગર કરતાં એકાદી મજૂરી ચૂકવવી પડે. જાણી મિલના મજૂરને ભલે ભતની સગવડ આપવી પડતી હોય છે. દા.ત. પીમે, ક્વા-દાર, મેચ્યુરેટી ફેંડ, ચદતા પચારે રબ, મોઘવતી વગેરે. ઉપરાંત એમના યુનિયનો હાથપાંચે મિલ માલિકો સાથે બાંધે. યંત્રસાળમાં આમાંની એકેય લાજ નથી, એટલે 'મજૂરકારોનું' કહેવું છે કે કહેલો ઉઠાણે મિલ માલિકો ભળતાં જ નામોથી યંત્રસાળો ચલાવે છે.

હાથસાળો માટે કાપડની કેટલીક વસ્તુ-ઓનું ઉત્પાદન અનામત રાખવામાં આવ્યું. મિલો એ બનાવવા બધ તો પકડાઈ ગય, પરંતુ યંત્રસાળો એ બધું ચોરી છૂપીથી બનાવે છે અને હાથસાળો સામે હરીફાઈ કરે છે.

* હવે વિચારો કે મિલોના અત્યંત આધુનિક યંત્રો અને વીજળીથી ચાલતી યંત્રસાળો સામે હાથ વડે સાળ ચલાવનાર કેવી રીતે ટકી શકશે ?

સમજવા માટે ઉપયોગી થાય તે માટે બાબુ જરૂરી છે કે એક યંત્રસાળ એ જણાને કામ આપે છે અને હાથસાળામાં કામ કરનારા ૨૪ જણાને કામ વગરના બનાવે છે.

(૭) મિલોને માલે આજ સુધી એક કામ હતું. એ ક્રીમ'લો ચાટ મોલું' કાપડ બનાવી મોટા નફા કમાઈ શકે છે, માટે એમણે ગરબો માટે ફરજિયાત જનતા કાપડ-પોતિયા અને સાડીઓ બનાવવી પડતી. હમણા કેટલીક મિલો માંડી ઘઈ. એમનું કહેવું છે કે એમની માંડગીનું એક મોટું કારણ આ જનતા કાપડ બનાવવાની ફરજ છે. એમને એ બનાવવું પોસાતું નથી. હવે નવી નીતિએ એમને એ ફરજમાંથી છૂટા કર્યા-એને ગરીબો માટે કાપડ ન બનાવતા !

હવે યાદ કરો, નવી કાપડ નીતિનો એક ઉદ્દેશ એ હતો કે ગરીબોને સસ્તું કાપડ મળે. બીજી બાજુ મિલોને રબ આપી કે ભલે સસ્તું કાપડ ન બનાવે, આને ગરીબોને ઉત્તરવાના ધંધા કહી શકાય ?

આ નવી નીતિ ગરીબ-વિરોધી છે તે એ વાત-માંથી ફલિત થાય છે કે જે જનતા કાપડ મિલોને બનાવવું પોસાતું નથી તે બનાવવાનો બાર હવે સરકારે હાથસાળ ઉપર નાખ્યો છે. આ ફરજ હાથસાળવાળાઓને એ ત્રણ રીતે ભારે પડવાની છે

(અ) આજ સુધી મિલોને માથે ફરજ હતી કે એ પોતાના સુતર ઉત્પાદનના ૫૦ ટકા આંટી સુતર બનાવે આ આદી-સુતર હાથસાળ માટે જરૂરી હોય છે. નવી નીતિ પ્રમાણે મિલોને પોતાનો કોઈ વિભાગ બંધ કરવો હોય તો બંધ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. એને લાભ લઈને હજી હમણાં જ ૨૫ મિલોએ હોલકાર્ટમાં ધા નાખી છે કે એને એને સુતર વિભાગ બંધ કરવાની પરવાનગી આપવી હોયસાળો તો મિલોના સુતરને આધારે જ ચાલે છે, તેવા સંજોગોમાં સુતર મળતુ બધ થાય તો એમની શી દશા થશે ?

(આ) સુતરના ભાવો પર કોઈ અકૂચ નથી તથા ને કોઈ મિલો સુતર કાંતવાનું ચાલુ રાખશે તે સુતરના ભાવો ઘણા ઊંચા બાધશે પરિણામે,

* (ઈ) હાથસાળોને આ અકૂચ વગર વધતા ઊંચા ભાવે સુતર ખરીદી બાધેલા નીચા ભાવે જનતા કાપડ વેચતુ પડશે. આ બે ભાવની વચ્ચે વણકરની મજૂરી પીસાશે-કપારો.

(૮) આ બધુ વાચતા મત્ર થશે કે આ તો આધજાને પણ દેખાય તેવી વાત છે, તો પછી આવી જૂલ તે કોઈ કરવું હશે ? દિલ્હીના યોજના, ભવનમાં બેઠેલાઓને આ વાત નહીં દેખાઈ હોય !

સાને છે કે સાતમી પંચવાર્ષિક યોજનાનો આયોજનકારોને આ અંગે પૂછવામાં નથી આવ્યું.

સાને છે કે સજ પિત બધા મોટા પદાધિકારી-ઓને પણ પૂછવામાં નથી આવ્યું.

સાને છે કે સાસક પક્ષની 'કારોબારી તથા પાલમિન્ટરી પાર્ટી'ને પણ વિશ્વાસમાં લેવામાં નથી આવી.

પંચવાર્ષિક યોજનાઓમાં રાજ્યતરી વધારવા પર નેર હોય છે, આ તો મિલ-મજૂરો અને હાથસાળ વણકરોને બેકાર બનાવનારી નીતિ છે

આવી નીતિને આયોજનકારો કદી મંજૂરી ન આપે.

એક અત્યંત ઉચ્ચ સ્તરીય પદાધિકારીને આ બધા વાંધા રજૂ કરી આમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. એ મહાનુભાવે પોતાની અશક્તિ દર્શાવતા કહ્યું, “રાજવણ આ નીતિને કોઈપણ બોલે લાગુ કરવા માગે છે,”

કેથેસ પક્ષના લોકસભાના અને રાજ્યસભાના સભ્યો પર પક્ષોને ચાળવો (બ્લીપ) હતો. આમ છતાં આટલી ઉધાડી તરીબ-વિરોધી, મજૂર-વિરોધી અને હાથસાળ-વિરોધી નીતિ ન સમજાય તે તો કેમ બને ? એટલે લોકસભા અને રાજ્ય-સભામાં કેએસી સભ્યો ઊભા થયા તે પેકીના મોટા ભાગનાએ યરમાં નિયમ મુજબ જરૂર કહ્યું કે પોતે એ નીતિની તાર્કિક કરવા ઊભા થયા છે, પરંતુ એમ કહ્યા બાદ એ બિલની ઝાટકણી કાઢતા ગયા.

આ નીતિ ને તજજ્ઞો (એકસ્પર્ટ્સ)ના હેવાલને આધારે ઘડાઈ તે હેવાલને દખાવી રાખવામાં આવ્યો છે

બીજું આ હાથસાળને ઉદ્યોગ અને સોડોને રાજ્યતર આપવાની બાબત એ રાજ્ય સરકારના વિધેયો છે પરંતુ આ નીતિ અંગે રાજ્ય-સરકારોને જરા પણ પૂછવામાં આવ્યું નથી આ નવી નીતિને કારણે હાથસાળના ઊદ્યોગ પર કે વણકરોની રાજ્યતરી પર ને અવળી અસર પડશે તે રાજ્ય સરકારે જોતપજોતી રહેશે. તથા તામિલનાડુ, કર્ણાટક, આંધ્ર અને વેસ્ટ બેંગાલની સરકારોએ એની સામે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યો છે.

જો આમ જ છે તો ફરી ફરીને સવાલ આપીને ઊભો રહે છે કે તો પછી આ નવી નીતિ ધરી શકે ?

ભારતીય સુતરાઉ કાપડ મિલ મહાળના મંત્રીશ્રી સી. વી. રાધાકૃષ્ણને તા. ૨૩-૭-૮૫ના 'ફાઇને-સ્વલ એકસ્પેસ'માં એક લેખ લખ્યો છે. આ લેખમાં એમણે લખ્યું છે, કે મિલ વિભાગની બધી જ માલખીંચો જેવી કે વંચસાળના જેવી મુક્તિ, ક્યું સુતર વાપરવું તેને અંગે પૂરી છૂટ, પૂરું સુતર મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા, આધુનિક વંત્રો આવાત કરવાની ખુલ્લી છૂટ, આવી ન શકે તેવા વિભાગો પાંચ કરવાની છૂટ વગેરે તમામ-એકે એક માગણી સરકારે સ્વીકારી લીધી છે

શું આનો અર્થ એ ન થયો કે મિલ માલિક મહાળની પહેાંચ છે તજવોની સમિતિ મનાવ્ય અને તેથી આગળ પ્રધાનમંત્રી સુધીની હતી ?

હજી જરા વધારે આગળ જઈએ

રાજ્યસભામાં બોલતા તામિલનાડુનાં સચ્ચ શ્રીમતી જયલક્ષ્મીબાઈ પોતાને બળેથી આધાર-ભૂત માહિતી પરથી કહ્યું કે આ નવી કાપડ નીતિ બહેર થઈ તેના ધણા વખત પહેલાં મુબઈવાળા રિમાયન્સ ટેકસ્ટાઇલના માલિક સમા શ્રી ધીરુલાલ અંબાણી આ કાપડ નીતિને પોતાનાં મજવામાં લઈને ફરતા હતા અને લોકોને કહેતા હતા કે જુઓ. આ નવી કાપડ નીતિ આવી રહી છે ! અને ત્યારબાદ લગભગ સપ્તઃ એ નીતિ આ નવી કાપડ નીતિ તરીકે બહેર થાય છે.

આખા દેશમાં બધેથી જ થૂ થૂ થયેલી આ નીતિને કાંઈએ દિલના ઊમળકાથી આવકારી હોય તો તે મિલ માલિકો છે. આના પરથી આપણે અંદાજ લગાવી શકીએ ખરા કે આ નીતિના સાચા ધડવૈયા કોણ છે ?

✽

વડાપ્રધાન રાષ્ટ્રવ માધીને હાથસાળના એક પ્રતિનિધિમંડળે આપેલા એક પ્રેરણાર્થક આ

નવી નીતિનો સખત વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં એક બાબત કહી છે જે મનુષ્ય જેવી છે. નવી નીતિ પ્રમાણે જે જનતા સાડી એમણે બનાવવાની છે તેની મજૂરી સાડી ઠીક ૧૫ રૂપિયા ૭૫ પૈસા આપવાની હોય છે. પરંતુ ખરેખર અપાય છે કે ૧૦ રૂપિયા ને ૬૫ પૈસા. નાનાં મોટાં મળી કુલે પાંચ જણાં કામ કરે તો એક મહિનામાં ૨૫ સાડી તૈયાર થઈ શકે. જેની કુલ મજૂરી રૂપિયા ૨૬૬ અને ૨૫ પૈસા થયા. હવે પૂરા સાઠા તથા મજૂર જ ગણાવે તોય દરેક જણને લાગે મહિને ૭૬ રૂપિયા એટલે કે રોજના અઢી રૂપિયા આવ્યા. આવી કમાણ હાલતમાં એ અડધા જુખ્યા હાથસાળી કારીગરોના કુટુંબમાં પાંડુ રોગ, ક્ષય રોગ અને ત્યાગ રોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં ન હોય તો બીજું શું હોઈ શકે ?

૨૧મી સદીમાં નવી ટેકનોલોજી અને નવાં વંત્રોને ભેરે જવાની જે, ઉતાવળ આવી છે તેમાં આપણે આવા કેટલા છવતા નર-કંદોને પીસી નાખીશું ?

આ નીતિએ દેશના ખેડૂતોને મારવા ધારેલા ધાની વાત પણ ભેંધ લઈએ.

૨૧મી સદીમાં જવુ હોય તો ખાડી પહેરીને જઈએ તો તે ન જ શોભીએ, પણ સુતરાઉ કાપડ પહેરીને જવુ તો પણ ન શોભે. જિને માટે તો માનવ-રચિત કૃત્રિમ રેષા-નાઈલોન, પોલિએસ્ટર એક્ટિકે વગેરે રેષાઓ ઉત્પન્ન કરવાના જે કારખાનાં છે તેમની શક્તિ વધારવામાં આવશે. નવાં કારખાનાં નાખવામાં આવશે અને જરૂર પડે ત્યાં આવાત પણ કરવામાં આવશે.

અને આ કરીબ ખિયારા મિલ-માલિકો અને કારખાનાં-માલિકોને વિકાસ માટે થોડી સમજ પણ આપવી જોઈએ ને ! એ માટે સરકાર

[વિધાનવ

૧૩૧ કરોડ રૂપિયાની એકસાઈઝ ડ્યુટી માફ કરશે હાયસાળનું કુખ્ય નેને હૈયે છે તે શ્રી રક્ષમીચંદ્ર જૈને કહ્યું કે મિત્ર-માલિકોને એકજ ૧૫ માં ને અપાયું તેના દસમા ભાગની રાહત છેલ્લા દસ વરસમાં થઇને પણ અમારા હાયસાળ ઉદ્યોગને નથી અપાઇ. કયા કરોડો લોકોને માનભેર જીવવા માટે રોજ પૂરી પાડતો ગરીબ હાયસાળ ઉદ્યોગ અને કર્યા કેવળ આગળીને વેડે ગણાય તેટલા માલિકો અને થોડા હબ્બર સદ્ભાગી મજૂરોને રોજ અપતો કૃત્રિમ રેવાનો ઉદ્યોગ ! અને લક્ષમીચંદ્રનું કહેવું છે કે આ ૧૩૧ કરોડથી જ પતરી એમ ન માનરો, આ મિત્ર-માલિકો એટલા હોશિયાર છે કે આટલી રાહતથી તો કંઈ અસર નથી થઈ, હજી વધારે આપો, એમ કરી કરીને દસ વર્ષમાં ૬૦૦ કરોડ પર ખેંચી જશે

હાયસાળ વધુકરોએ વડાપ્રધાનને આપેલા મેમોરેન્ડમમાં કૃત્રિમ રેવા અંગે એ પણ કહેવાયું

છે કે “સરકારની જાણ નીતિની અસર શું થાં તેનો ખ્યાલ કરવામાં આવ્યો નથી. અમિના ગંદર, પ્રકાશમ અને કુચ્ચા (જાતાના ખેડૂતોએ એમના જિલ્લાઓને નાનકડું ઇન્ડિયન બનાવ્યું છે, (એટલે કે સારી જાતના કપાસનું સાવંત્રિક વાવેતર કરવામાં આવે છે) તેમને આને પણ પોતાનો કપાસ વેચવામાં ભારે મુશ્કેલી પડી રહી છે, ને બનાવટી રેવાનું કાપડ બજારમાં મૂકવામાં આવશે તો સુતરાઉ કાપડની ખપત ઘટી જશે, અને દેશ આખાના કપાસ ઉગાડનારા ખેડૂતોનો મોતનો ઘટ વાગી જશે ”

ખેડૂત-નેતા શ્રી ચરદ જોશી બનાવટી રેવાના વચ્ચે ‘રાજીવ વસ્ત્ર’ કહે છે, એમણે કહ્યું કે દેશમાં ઉગાડવામાં આવેલા કપાસમાંથી આને ૨૩ લાખ ટન કપાસ પડ્યો પડ્યો ખરબાદ થઇ રહ્યો છે, ત્યારે આ બનાવટી રેવાનો ઉદ્યોગ ખેડૂતોના મોતને નોતરવા સમાન છે.

જાનન્ટિ યે કિમપિ । સંપા. સુરેશ જોશી, સદ્ભાવ પ્રકાશન, ૫૭/૬૨, કાપડિયા એસ્ટેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧, ફિ. રૂ. ૨૮/-

વિવેચનતા ક્ષેત્રમાં જે નવીન વિચારસરણીઓના પ્રભાવ અનુભવીએ છીએ તે વિચાર-સરણી વિશે યોગ્ય અને અધિકૃત માહિતી હોવી ખૂબ જરૂરી છે. અને રૂપરચના, ફિનો-મિનોલોજી, સંસ્કૃતિવાદ, માનવવાદ, માર્ક્સવાદ વગેરે વિવિધ અભિગમોને આ પુસ્તકમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવધામિ (સુરેશ જોશીના કેટલાક નિબંધો), સંપા. શ્રી શિરીષ પંચાલ પ્રકા. ઉપર સુખળ, ફિ. રૂ. ૩૬/-

વિવિધ વર્તમાનપત્રો દ્વારા મુ. સુરેશભાઈએ અનેક વિષયો ઉપર સેક્રેટોની સંખ્યામાં નાના નાના નિબંધો લખ્યા છે અને લખતા રહે છે. અહીં એમના છપ્પન નિબંધો પસંદ કરાયા છે સંપાદક શ્રી શિરીષભાઈની મુ. સુરેશભાઈની નિબંધલેખિની વિશે મનનીય અને સવિસ્તાર સમીક્ષા ગ્રંથની ગુણવત્તામાં વધારો કરે છે.

આડંબર અને વાસ્તવિકતાનો ભેદ | -મધુ મહેતા

‘શબ્દોનો અભ્યાસ’ એવી પરિભાષા સ્પષ્ટ થઈ ગયે છે. પોતાના પુસ્તકોનું નામકરણ કરતાં થોડાં ડાહ્યા અને આપણા દેશમાં રાજકારણીઓના વચનો કે વાક્યો પર પ્રભને શકા રહી નથી. ખીજા બાજુ એવા લોકો પણ છે કે જેમનાં મન અને મનજ એવી રીતે ઘડાઈ ગયાં કે વર્તમાન સંદર્ભને ખ્યાનમાં લીધા વિના તેઓ રાજકારણીઓના શબ્દો અને સૂત્રોથી આકર્ષાય છે.

જયંતભરના રાજપુરુષોને સત્ય કરતા તેમના નામની વધારે પડી હોય છે. પ્રભમાં પોતાની અમુક પ્રકારની છાપ ભળી રાખવાની ચિંતામાં પડેલા આ રાજકારણીઓ સમજી શકતા નથી કે હવે પ્રભ બહારનો દેખાવ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા નેટલી જણાવ થઈ ગઈ છે.

આપણી સ્વતંત્રતાની ચળવળના આરંભકાળથી જ કેટલાક ‘વાદો’ નેતાઓ અને પ્રભ ઉપર ભરતી નાખતા રહ્યા છે. એની યજ્ઞાત ‘મૂઠીવાદ’ અને ‘સમાજવાદ’થી યથા, પછી ‘સમાજવાદ’ અને ‘ગ્રાંધીવાદ’ આદ્યા, પ્રભ હજી આ બધા ‘વાદો’ને પૂરેપૂરા સમજી શકે તે પહેલાં તે આપણા આ રાજકારણીઓએ બધા વાદોનો શંભુમેળા કરી તેમને ગૂંચવી મૂક્યા. આ ગોટાળામાં વધારો કરવા હવે ‘ગ્રાંધીવાદી સમાજવાદ’નું નવું સૂત્ર હાથે ચઢી આવ્યું છે. કેટલાક રાજકારણીઓને એ મંત્ર જાતી ગયો છે. કદાચ તેઓ માનતા હશે કે ગ્રાંધીવાદ સાથે સમાજવાદ સાંકળી લેવાથી જન્મે વાદોનું ને કાંઈ ઉત્તમ છે તે મળી રહેશે. આપણા યુવાન વડા પ્રધાન રાજ્ય ગ્રાંધીએ કહાણીપૂર્વક એમના પક્ષના ધ્યેય તરીકે ‘સમાજવાદ’ને ‘સ્વીકાર’ કર્યો છે. ગ્રાંધીજીના આદર્શોની વાત ચાલુ રાખવાની સાથે સાથે ભારતને ‘કોમ્યુનિસ્ટ યુગ’માં લઈ જવાની તેમને તમના છે.

શું ગ્રાંધીજી સમાજવાદી હતા ? સમાજવાદની ભણીતી અને સર્વસ્વીકૃત વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગ્રાંધીજીને સમાજવાદી કહી શકાય નહિ. હું બહુ ઊંડા સુધી ગ્રાંધીજીએ પોતે સમાજવાદી હોવાનો દાવો કરી ક્યો નથી.

રાજ્ય ગરોજ ‘ગ્રાંધીવાદી સમાજવાદ’નું સૂત્ર આપણે સામળતા અને વાચતા આઘ્યા છીએ. એ બરાબર સમજવા હું જયમકાશજી અને શ્રી. ચરણસિંહનાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. એમણે ગ્રાંધીજીના વિચારો ટાંક્યા છે ને તેને સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ‘ભારતની આર્થિક નીતિ’ નામના તેમના પુસ્તકમાં શ્રી ચરણસિંહ કહે છે : ‘ગ્રાંધીજીને મત સમાજવાદ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જેમાં બધી મિલકતની માલિકી સરકારની રહે છે. સરકાર સર્વસત્તાધીશ અને અચૂક તાકાત બની રહે છે ગ્રાંધીજીએ એની સામે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે.’ એ માટે ગ્રાંધીજીના નીચે દર્શાવેલા મતવ્યનો આધાર એમણે ટાંક્યો છે.

“સ્વરાજ એટલે સરકારની યુક્તિમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર રહેવાનો પ્રયત્ન. પછી ભલે તે સરકાર દેશની હોય કે વિદેશની. જીવનની પ્રત્યેક બાબત માટે પ્રભને એ સરકાર ઉપર આધાર રાખવો પડે તે સ્વરાજ્ય કુખ્યાયક બની જાય.”

“જે રાષ્ટ્ર સરકારની દબલ વગર પોતાનો સમજો કારોબાર કુળગતાથી ચલાવી શકે તે રાષ્ટ્રને જ સાચા અર્થમાં લોકશાહી દેશ કહી શકાય જ્યાં એવી પરિસ્થિતિ અવર્તી નથી તે દેશમાં નાંખતી જ લોકશાહી છે.”

“સરકારની સત્તા અને જળ વધતાં જ એ ઘટનાને કું થઈ અને લોકોની નજરે નેહ” છુ. ઉપર ઉપર થી પ્રભનું શોષણ ચાલુ થઈ હોય એમ દેખાય

પરંતુ તેથી વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો ઠેક
ભેડી જતો હોય છે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ સુખ
અને શાંતિના પાયામાં છે.”

શ્રી ચરણસિંહ વિશેષમાં લખે છે કે -
“સમાજવાદમાં ઉપરથી નીચેનું આયોજન થાય છે
તેથી સ્વતંત્રતા ગોણુ બને છે, એ વ્યવસ્થામાં પ્રબળને
પોતાના અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે નહિ પરંતુ
ઉપરથી મળતા કુલમ પ્રમાણે વર્તવાનું ફરજિયાત
બને છે, એથી લાંબો વ્યક્તિઓએ મેળવેલા વિવિધ
જ્ઞાન બને અનુભવનો લાભ લેવાનું કે તેનો ઉપયોગ
કરવાનું બનતું નથી પરિણામે સરકારની કાયદામતતા
ધટ છે તે રાષ્ટ્ર નિર્બળ બને છે, જ્યારે નીચેથી
આગળ વધી ઉપર જવું એવું આયોજન ગ્રામીણ-
ની આર્થિક નીતિનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે એમ
કરવાથી ફરકતું હિત જળવાય છે, એમાં
સર્વનું કલ્યાણ છે, એ જ સાચી ધોરણી છે.”

શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ સમાજવાદ વિશે ને
કહે છે તે મહત્વનું છે :

“હવે ગ્રામીણ અને સમાજવાદ વિશે એ
શબ્દો કહ્યું : ગ્રામીણ સમાજવાદ એ એવું યજ્ઞ-
રાતમાં મેં કહ્યું હતું એમ કહેવાય છે, પરંતુ એવું
વિધાન મેં કદી કહ્યું નથી હું ભારપૂર્વક કહેવા
‘માથું છું’ આપણા દેશમાં સમાજવાદ એ ગ્રામીણ
સામેનો ખતરો છે “વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ”નો પરપ-
રામત અભિજન ગ્રામીણને છુદા ધૂની ગણી બાજુએ હડ-
સેલી મૂકવાનો છે, આ અણપુત્રમાં ગ્રામીણને પ્રત્યાધારી,
મધ્યસ્થાસીન અને સ્થાપિત હિંદોના રક્ષક ગણવામાં
આવે છે, પોતાને ચતુર અને વ્યવહારક્ષમ કહેવડા-
વતા સજ્જનો એક ડગલું આગળ વધી ગ્રામીણની
ફરેદારીથી પની વિચારણાની ટેકડી ઉડાવે છે ને
તેમને મૂડીવાદીઓના મળતિયા કહે છે. આ
કહેવાતા, “વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદીઓ” વૈજ્ઞાનિક
અભિજન પરાવતા નથી, ઘણીવાર તેઓ કહેવાતા
સંજોના અંધ સમર્થકો હોય છે.”

“ગ્રામીણ પ્રત્યાધારી ન હતા ખરેખર તે
તેઓ સાચા સામાજિક ક્રાંતિકારી હતા. સમાજની
વિચારધારાને પ્રગતિશીલ બનાવવામાં તેમણે
મહત્વનું અર્પણ કર્યું છે. સામાજિક પરિવર્તનની
દિશા તેમણે ચીંધી જતાવી, સંસ્કૃતિના વિકાસ
માટે તથા તેને ટકાવી રાખવા માટે ગ્રામીણની
વિચારણા સ્વીકારવી અત્યંત જરૂરી છે.”

“ગ્રામીણમાં રહેલા આધ્યાત્મિક અને
નેતૃત્વ મૂલ્યો સમાજવાદીઓને આકર્ષક લાગવા
નોંધતા હતાં. ગ્રામીણને ને નવી વસ્તુ બતાવી
તેની સમાજવાદીઓએ ઉપેક્ષા કરવી નોંધતી ન
હતી એમ કરવાને પરિણામે તેઓ તેમના સિદ્ધાંતની
અવગણના કરી રહ્યા છે.”

“સમાજવાદ એક વર્ગ સામે બીજા વર્ગને
લાડવાનો આરણ જવા માગે છે, જ્યારે ગ્રામીણ
વર્ગની ઉપરવટ જઈ પ્રગતિ કરવા ઇચ્છે છે. એક
વર્ગનો બીજા વર્ગ ઉપર વિજય મેળવીને સમાજ-
વાદીઓ વર્ગમેદ નાળું કરવા માગે છે ને વાત
તર્કશુદ્ધ નથી. ગ્રામીણ એક વર્ગને બીજા વર્ગની
સમીપ લાવી વર્ગવિધીન સમાજ રચવાની અંખના
સેવે છે પરિણામે જુદા જુદા વર્ગ રહેતા નથી.”

(આ અવતરણે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણના
‘સંપૂર્ણ ક્રાંતિ’ નામના અંધમાથી લેવામાં
આવ્યા છે.)

✽

આ બધા વિચારો પારદર્શક અણીપુદ્ધ
અને નિષ્કાવાન વ્યક્તિના છે. એમના
ઉપર બૌદ્ધિક અપ્રમાણ્યુક્તાનો આરોપ કદી મૂકી
શકાય એમ નથી. માકસવાદથી ગ્રામીણ સુધીની
શ્રી જયપ્રકાશજીની યાત્રા લાંબી અને કપટદાયક
હતી. પરંતુ જયપ્રકાશ ચીંધવા માટે, નવા નવા
વિચારો સમજવા, તથા ફેરફાર કરી લેવા સદા
તેવર રહેતા. તે પછી આજના રાજકારણીઓ
સમાજવાદ સાથે ગ્રામીણને શા માટે નોંડવા છડે

છે ? ક્યાં તો તેઓ અજ્ઞાન છે, ગૂંચવાયેલા છે અથવા તો બનને વાદોમાં જે ઉત્તમ છે તે મેળવવા તેઓ આપુર છે. સમાજવાદ સાથે ગ્રાંધીવાદને સાંકળી લઇ તેઓ તેમના જૂથમાં લાગવગ કરાવનારા મધ્યમ માર્ગ ઉદારમતવાદી કે સમાધાનકારી તરફનાં ભેડાવવા લલચાવી શકે છે, તેથી તેમને પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને તેઓ પ્રગતિવાદી છે એવી છાપ જળવાઇ રહે છે.

પ્રભામાં પોતાની સારી છાપ બળવી રાખવાનું આજના રાજકારણીઓને એક વળગણુ થઇ પડ્યું છે. આ માટે તેઓ માનતા હોય કે ન માનતા હોય તેવા વિચારો અને વસ્તુને પ્રચાર કરવાનું ચાલુ રાખે છે. આ વલણને કારણે ભૂતકાળમાં તેમને મુકસાન થયું છે ને અભિષેકમાં પણ એ જ હાલત થવાની છે.

રાજકારણીઓનાં વચન અને વર્તન વચ્ચે કેટલું બહું અંતર છે તેથી હવે પ્રજા સારી પેઠે આક્રિતગાર થઇ ગઇ છે. 'સમાજવાદ'ના નારાનો ભેરશોરથી પોકાર કરવામાં આવે છે હવે તેમાં ગ્રાંધીવાદ શબ્દ ઉમેરીને કાઝમાં ઉપર કામ દેવામાં આવી રહ્યો છે. 'ગ્રાંધીવાદી સમાજવાદ'નું નવું સ્વરૂપ ઉપજાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રાંધીજીને તેમની જીવનસંધ્યાએ દેશ અને દુનિયાને સંદેશ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે ગ્રાંધીજીએ માન એક જ વાકરમાં તેમનો સંદેશ આપ્યો હતો : "માનુ" જીવન એ જ મારો સંદેશ છે." એઓ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં માનતા, વર્તન અને કાર્યમાં તેમને શ્રદ્ધા હતી. પોતાના વર્તન અને જીવનથી દાખલો બેસાડવાની રીત તેમણે બખતાર કરી હતી. પોતાનું સમગ્ર જીવન તેમણે દષ્ટાંતરૂપ બનાવી દીધું. તેમણે કહી પોકળ સૂત્રો ઉપર વિશ્વાસ મુક્યો નથી રાજકારણને આધ્યાત્મિક કે નૈતિક રંગ આપવા તેઓ માગતા હતા. આજે તો આ સમાજવાદીઓ આધ્યાત્મિક કે નૈતિક શબ્દ

સાંભળીને જ ભડકી બધ છે. સમાજવાદીઓની માફક ધર્તારસલામાં જઇ કાવદાઓ ધડવામાં ગ્રાંધીજીને રસ ન હતો. પ્રજા વચ્ચે જઈ કામ કરવામાં તેઓ માનતા હતા. સમાજવાદીઓ તો સત્તા કળને કરી કાવદા દારા કાંતી કરવા માગે છે.

આજે તો પ્રજાને કામ અને તેનું પરિણામ ભેઈએ છે. તેમને સ્વચ્છ અને કાર્યક્ષમ સરકારની અપેક્ષા છે. જો કે આજે એવી વાત અચકચ સ્વપ્ન જેવી લાગે છે. પ્રજાને જવાબદાર યાસન ભેઈએ છે. કેાઇ પણ મુશ્કેલી કે વિનતીના ઉત્તરમાં 'ના' સંજ્ઞાથી દેતી નોકરશાહી નહિ થયું 'હા' એવું કેમ નહિ ?" એમ કહેનારા કર્મચારીઓ ભેઈએ છે. પ્રજા ઈચ્છે છે કે પ્રધાનો તેમનું કર્તવ્ય બજાવે, જલ્દી યોગ્ય નિર્ણયો લે. નહિ કે નાની મોટી ઓળખાની લે અને સમાર ભોતે શોભાવવા કરે કે પોતાના જ પક્ષના સાથીઓ સામે નાનીમોટી ખટપટ કરી, વિરોધીઓને નમાવી, પોતે બળવાન બને. લાચ લઇ પ્રતિકૂળ અધિકારીઓને હટાવે કે તેમની ખઠ્ઠી કરાવે, એવા પ્રધાનો પ્રજાને નથી ભેઈતા. સ્વીસલામત વાહનવ્યવહાર, હૈરફેરની યોગ્ય વ્યવસ્થા, પીવાનું પાણી, જીવન જરૂરિયાતની ચીજો સતત અને માફકપર ભાવે મળે, તેમ જ શિક્ષણ અને સારવારની સુવિધા પ્રજાને ભેઈએ છે. પ્રજા ચાંદ સિતારા માગતી નથી. આજના કેાઇ પણ પ્રધાનને પ્રજાના કાર્યમાં રસ હોય એવું જણાતું નથી. તેમને તો તેઓ કાલેલ પ્રભસેવક છે એવી છાપ ધાડવામાં રસ છે, તેવા થવામાં નહિ. આજે તો તેમની કાલેલિયત અપ્રામાણિક માને અદ્યત્ન સંપાત બેગી કરવામાં વપરાય છે પ્રજાને તેમની રમત સમજાય છે. આકર્ષક છનાં પોકળ સૂત્રોથી પ્રજાને હવે છેતરી શકાય એવું રહ્યું નથી.

તો પછી પ્રજાને રાજીવ ગ્રાંધી અને તેમનો કેએસને ચા માટે મત આપ્યો તે વિશે વિચારવું પ્રસ્તાવ છે પ્રજાને લાગ્યું હતું કે તેઓ રાષ્ટ્રનું

ખિસકોલી | —રાજુ પટેલ

એકી સાથે કપબોડની ગર્ધા મીટર ચાલવા માંડ્યા. તેના કહેરા અવાજથી બચારી ખિસકોલીની જીધ બગડી. તેની પૂંછડી જિંગીનીચી કરી, આંખ પટપટાવી, જરા મોં ધસી, આજસ મરડી અને મીટર ઉપર ફિટકાર વરસાવવી, ઘેનભરી આંખે તેના કાપણને તારી રહી, બહાર સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો.

મલના ભૂતળાના કસમણે અવાજ, દૂધ-વાળાના હોળી તથા બૂંચો કે છાપાનો છપ દઈને પડવાનો ગમી જતો અવાજ. બધું પતી ગયું હતું. ત્યારે તેણે મીટરના કપબોડની વચ્ચેવચ્ચે કાણામાંથી મો બહાર કાઢ્યું...ને તેને તિરસ્કાર છૂટી ગયો. બધા જ બેઠી ગયા છે, અને બધું જ વાળીમૂડીને સ્વચ્છ છે. જો કે તે પોતે સ્વચ્છતાની હંકારમંડી, પણ અસ્વચ્છતા અને અવ્યવસ્થા ન હોય તો પછી જીવન કેમ ચલાવવું ? ખાવા તો કંઈક જોઈએ. જો કે તેના નાનકેકા મજાખા તે વિચારતી હતી કે આ પ્રાણીઓ કાલે બહારથી સ્વચ્છ હોય પણ અંદર તો...

ખેર, પણ બહારની ત્રણીઓ જોઈએ જાણે કે તેને માટે સોનાની ખાણો. માણસ મૂળ ભત જ એવી હશે કે તેનાથી હવરા વગર જીવી જ ન થકાય. પણ આજે પરિસ્થિતિ કંઈ જોર લાગી. દૂર દાળતો એક દાણો પડ્યો છે. બધા પ્રાણીઓ ખૂબ આનંદમાં છે. તેને પોતાની નાની સગજને જરા વાગોળી અને યાદ આપ્યું. આવો આનંદ ઘરમાં કાગળે જ જોવા મળે છે કદાચ, કોઈ શુભા પ્રસંગ...હશે આવી થકાજે તે ખુશખુશાલ થઈ ગઈ. કારણ શુભપ્રસંગમાં સૌથી વધુ ગંદકી મળે. તેના રોમરોમ આનંદમાં નાચી જીક્યાં. ત્યાં જ તેની નજર તદ્દન નકામા ગણાતા આજના પેપર ઉપર પડી. તેણે ખુશીના માર્ગો મીટરના કપબોડમાંથી સીધા નીચે ફેંકે માર્ગો...ત્યાં

જ .વાઈ રે બાઈ વાહ નાસ પ્રમોશન મળી ગયું...વાઈ મગ પડી ગઈ. નંદ ઘેર આનંદ કાર્યો વગેરે ભક્તિ ગીત તેની અંદર સૂરવા માડ્યાં. વાહ, આવા પ્રસંગ દરરોજ બને, ને આ પ્રાણીઓ આમ જ આનંદમાં રહે, ને એમ જ ગંદકી વધે તો...ફેંકે કદપનાઓ ઉપર કદપનાઓ સ્થવા માડી, બધા બીજા કસાકસાં ડિંગિટ રહે અને પોતે મજાથી ખાવ, બાઈ, બોરાક વગર તો દિવસ કેમ જાય ? કોણ કેટલું ટેવી રીતે મેળવે તેમાં વળી નિયમ શેનો ? કારણ જીવો એ જ મૂલ્ય અને આવી તેવી ફિલસૂફી તેના મજાખા દોહની હતી. ત્યાં તેની પડોશી ખિસકોલીએ પેલો દાળતો દાણો ઝડપી લીધો તે પોતાના વિચારોને બાડતી ચકલી આજળ મો ધોવા ગઈ.

હવે કોઈકે અમદાવાદ ફેરવેને વાગતો રેડિયો ફેરવન બદલી વિવિધ બારતી ઉપર મૂક્યો... ને તેના કાન જિંચા થઈ ગયા મઈ કાલ રાતનું ડીસ્કો મ્યુઝિક હતું તેની પૂંછડી પટપટાવી મૂકે છે. ધણી વખત તેને યતું સાંભળું ! ધીરે ધીરે બધું માણસ જેવું લાગે છે. પણ હવે દરરોજની વારસે તેનું મારું લારે કરી મૂક્યું. સવારના પહેરેના ધુંકે, ચક્રા, ટ્રેથપેસ્ટ, દાંતણની વાસ... સંકોસની વાસ, સાણ અને ખાધકમની વાસ વચ્ચે ક્યાંક કંઈ રંધિયાની વાસ...તેને લીધે જ સ્તો તે આવા દોહખ જેવા વાતાવરણમાં જીવે છે. ખાકી ધાથ, હમણાં ફેલાક ને પહેલો ચોકમાંના વડ ઉપર જઈ ઠેકકા લઈ. પણ ત્યાં હવે ક્યાં શાંતિ છે ? રાત દિવસ ત્યાં બહુજાણતી વાતો છેડો છેડો તો ને ? જસ ફિલ્મની વાત, છાકરીઓની વાત, પિકચરની હિરોઈનના વચ્ચેની વાત કે હોશી રમતી છાકરીઓને જોવાની મળની વાત, મસાલાની વાસ...આવું ચાલે . ને તે ચિંતાઈ જાય, માણસને ચૂપ રહેતા શું થતું હશે ? તે તેને સમજતું નહિ.

તે મનનાં ને મનના બળડી, માણસ જેવું
 ફાગલ, ગંદું પ્રાણી કોઈ નહિ. તેણે ત્યાં રહે
 રહે જ દૂર સ્ટવ ઉપર ઊઠળતા દુષ્ક વરફ જોયું.
 અરે, માણસની વાતોતું જ આ કારસ્તાન. એણે
 બધા વિચારોને ફેંજાળીને, પોતાના કામ માટે
 મજબૂત કેદિત કયું. એકાએક તેણે નરકોર
 ફાલ્યા. ગરની પાઈપ દારા તે સડસડાટ મેડી
 ઉપર આવી વાહ, અફશુન! ગઈકાલ રાતને
 વેરાયેલો ખોરાક નજરે પડ્યો. તે ખોરાક ઊપ
 વડી પડી. થોડુંક ચવાણું અને વાસી ખમજુને
 કચરો ધીરે ધીરે એ સોડમ ત્રચવા લાગી. પહેલા
 તો આવી સોડમથી તેનું મજબૂત ફાટી જવું ને
 જીભી પુછડીએ ખાત્તી. તેણે આખ ફેરવીને જોયું
 વાહ બાઈ સીવાસસીગલની ખોટલ! ફૂંક ઉપર પડેલા
 થોડા ટીપાની બીની જગ્યા તેણે ચાટી. એકાએક
 તેના મગજમાં વિચાર ઝંબુકયો કદાચ તે માણસનું
 એકું ખાતી હશે, એટલે જ તેને આપ્ત બધું
 ફાવી ગયું છે! તે ભડકા અને ખોરાક મૂકાને જ
 લાગી ના બાપ, સાલ્લો માણસ તો ગમે તે કરે.
 આપણું તો ગજું નહિ તે સિલકલીસની
 અદાથી પાણીની પાઈપ વાટે નીચે જીતરી
 આવી એને થયું. દાવને કાકાના જોરડામાં બાટો
 મારી આવું. કદાચ ભગવાનનો વેરાયેલો પ્રસાદ
 મળી જાય.

તે અંદર પેડી ને જોયું તો કાકા મૂર્તિ સાફ
 કરવામાં અમ હતા ધીરે રહીને તેમની બાજુમાં
 મોઢી યાળાની બાજુમાં સરકી તેની ઉપરનું
 હાંકણું જીંચું કરીને એક મજાળીના કાણે ઝડપી
 લીધો. ને દોડીને ઝાખલામાં જતી રહી, અને
 મળથી કાણે ખાવા લાગી, ત્યાં જ કાકા મૂર્તિ
 મૂકાને તેમના ઊંકરને જુઓ પાડવા લાગ્યા.
 ખિસકોલીએ ઝીણી આંખ કરી વિચારવા માંડ્યું.
 હા, એ તો ગ્રધ કાલે ડિસ્કો કરી, સીવાસસીગલ
 પી ધોરતો હશે હજુ. પછી કાકાએ તેને યોગ
 શિખવાડવાનું ચાલું કયું તે મનોમન હતી,
 ધીરેથી નાચે જીતરીને ઝપાટાબંધ જે હાથમાં
 આવ્યું તે ખાવા માંડ્યું. તેણે વિચાર્યું કે માણસ
 આમ ચોવીસ કલાક યોગ કરતો રહે તો જેવું સાડું?

હવે થયું માથે આવી ગયાં હતાં, તેને સાડું
 એવું આવતું. મળી ગયું હવું. તે ચોકમાંના વડ
 ઉપર રમવા દોડી ગઈ તેને થયું હવે આ માણસો
 ખાઈને ઘોગશે. તે પછુ વડના ઝાડ ઉપર દોડમદોડ
 કરવા માડી ત્યાં ખીજ ખિસકોલી સાથે અલકમ-
 લકની વાતો કરી જ્યારે જ્યારે માણસની વાત
 નીળળતી ત્યારે તે મન મૂકીને હસતી થોડો સમય
 થયો ત્યાં જ એક હોકરાઓની ટોળકી આવી અને
 દાન-ઝીસ્ટર ચાલુ કર્યો. કાન ફાડી નાખે તેવા અવાજો
 ચાલુ થયા. માણસના આટલા સાહવાસથી તેને ખબર
 પડી જ ગઈ કે કપાક ભારત અને ખીજ કોઈ દેશ
 વચ્ચે કોટ ચાલુ છે થોડીવારમાં અસલ અવા
 જ્યાં તે ત્યાંથી ભાગીને સીધો બાજુના હનુમાનના
 મંદિરમાં ગઈ.

ધડીકમાં હનુમાનના સાથા ઉપર, ત્યાંથી પર્વત
 ઉપર, તો ધડીકમાં તેની પાછળ દોડમદોડ કરતી.
 તે કપારેક તો પર્વતની ટોચ ઉપરથી નીચે ફૂલકો
 મારતી અને હનુમાનની સામે જોઈ હસતી. માણસ
 કેમ બાટલો મૂક્યું હશે? આ હનુમાને કહી મારા
 જેટલેએ કુલ્લો નથી માયો. ત્યાં આરતીની
 તોવારીએ થઈ તે તેની દરરોજની ટેવ મુજબ
 હનુમાનની પાછળ સતાઈ તેને લાગવું આ
 પ્રાર્થના તેના માટે જ થાય છે હનુમાન તો કયા
 થોડુંકે હાલે છે? મનોમન તે ફૂલાતી. તેણે ત્યાં
 પેલરીને પ્રસાદ ખાધો ને નિરાતથી ધડીકમાં થઈ
 ને ધડીકમાં જાનન સાંભળતી, હનુમાનની પૂછડી
 ઉપર આરામથી ભેડી ભેડી આ માણસ નામના
 વિચિત્ર પ્રાણીને જોતી ક્યારેક મનમાં હસતી
 હસતી....સમય પસાર કરવા લાગી.

લાંજ થઈ ગઈ હતી. અંધારું વધારે થેતું
 બનવું જવું હવું. બહાર અનામત વિરોધી આદેશને
 માઝા મૂકી છે તે દોડતીક ને મંદિરમાંથી ધરમો
 આવી ગઈ. પોલિસે ટીવરએસ હોડગો છે, તેની આંખ
 બળી અને તે ઇલેક્ટ્રીક કપબોર્ડની અંદર ધૂસી..
 માણસ નવ ઉપર ફિટકાર વરસાવતી..ત્યાં અચા-
 નક કરંટ ચાલ્યો બળ છે. બધા મીટર ખચકાઈને
 જિભાં રહી જાય છે. તે પૂંજ હલાવી થોડુંકે મલકી
 અને મીટર ઉપર માથું મૂકી સૂઈ ગઈ.

‘ખંડહર’માંથી ૨૫કતું છવન | અભિજિત બાસ

— ૧૯૮૪ના આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ ફેસ્ટીવલમાં, પર્થી’ન ખાતે ભારતની સત્તાવાર ઝિન્દગી તરીકે સ્વયંસંચાલિત વિભાગમાં ‘ખંડહર’ને આમંત્રવામાં આવેલું.

— ‘ખંડહર’ની અભિનેત્રી શબાના આઝમીને રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક આપી સન્માનવામાં આવી.

— ‘ખંડહર’ના દિગ્દર્શક મુશાલ મેનને ઓલ્ડ ફિલ્મફેસ્ટિવલ’ જલુમાને આપવામાં આવ્યું.

— ધ ધાર્મિક રીતે રજુઆત ન પામી શકેલ આ ફિલ્મને દરદર્શનની મદદથી પ્રેક્ષકોની નજરે લઇ આવવામાં આવી.

‘ખંડહર’ મુશાલ મેનની એથી હિન્દી ફિલ્મ છે. સામાન્યતા કાબેરી વિચાર સરળથી રજાવેલા આ દિગ્દર્શક પોતાની ફિલ્મમાં મૂડીવાદ ઉપર કટાક્ષ કરવાનું ચૂકતા નથી એટલા બંધ પલ્લુ તેઓ તેમની ફિલ્મમાં રાજનીતિને વણી લે છે બ્યારે પ્રથમ વખત જ તેઓ આવ્યા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા પલ્લુ દૂર રહીને એક ફિલ્મનું નિર્માણ કરી શક્યા એ આવકાષ છે. અલગત કેટલાક વિવેચકોએ તે આ ફિલ્મને પલ્લુ મુશાલમેનના રાજકીય વિચારોથી મુક્ત ગણી નથી. અને ફિલ્મમાં કચોવેલા ખંડેરોને મૂડીવાદ સામેના આક્રોશ ગણીને કટાક્ષમાં જોળા આવેલ છે આપણે આ વિવાદને એક તરફ રહેવા દઈને ફિલ્મની કલાત્મકતા પર ધ્યાન આપીએ.

અત્યાર સુધીમાં ત્રણેય નેટર્સ ચિત્રો સર્જનાર મુશાલમેન મોટાભાગે તેમનાં ચિત્રો નજાણીમાં જ સર્જે છે. છતાં ભારતીય ફિલ્મોમાં અને ખાસ કરીને હિન્દી સિનેમામાં સર્વાંતર ફિલ્મ કે ન્યુવેવ

સિનેમાનો એ એક યુગ શરૂ થયો, તેના પ્રમુખ ફિલ્મ દિગ્દર્શક તરીકે મુશાલ મેન પ્રથમ સ્થાને ખીરાને છે. ૧૯૬૯માં એમની કારકિર્દીનું નવમું અને હિન્દી ભાષામાં પ્રથમ ચિત્ર ‘છવન સોમ’ થી એક પ્રયોગાત્મક ચિત્રની હવા લાગે આપ્યા, જેને પરિણામે કલાત્મક ચિત્રોનો એક નવો યુગ શરૂ થયો. સત્યજિત રાય અને મુશાલ મેનની સર્જન પ્રવૃત્તિ લગભગ એક સમયમાં જ સાથે સાથે શરૂ થઈ હોવા છતાં મુશાલ મેનને દિગ્દર્શક તરીકે સ્થપાતાં સારો એવો સમય થયો, અને હિન્દીમાં તે તેઓ બહુ પાછળથી જોળાયા. તેમણે તેમના ‘છવન સોમ’ નો નેટર્સ કાળો છે તેટલો કાળો એમના અન્ય કોઈ ચિત્રોનો નથી. ‘એક અધૂરી કહાની’ ને બાદ કરતાં એમનું ‘મુશવા’ થોડું જાણીતું પલ્લુ હિન્દી પ્રેક્ષકોથી પરિચિત ખડું. અને હવે ‘ખંડહર’ દર દર્શનને કારણે પ્રેક્ષકોને સુલભ થયું. અન્યથા રાષ્ટ્રીય પારિતોષિકોની નામગણીમાં વાચકોમાં આવતા મુશાલ મેનના નામથી વિશેષ એમની કલાનો પરિચય ભારતીય દર્શકોને પ્રાપ્ત થયો નથી. આ એક આપણી કમનસીબી છે. એમણે હિન્દી અને નજાણી ઉપરાંત તેલુગુમાં અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પલ્લુ કામ કર્યું છે જેમાં કેટલીક ડેકાદ્યુમેન્ટી ફિલ્મોનો પલ્લુ સમાવેશ થાય છે. પદ્મભૂષણ ઉપરાંત એમને ચાર વખત ‘આલ્ડન લેટસ’ (સુવર્ણ કમળ) પ્રાપ્ત થયો છે. છતાં પ્રેક્ષકો માટે તેઓ અભરવા છે. વિદેશી દર્શકો માટે જર્મન દિગ્દર્શક રૅઇનહાર્ડ હાફ (Reinhard Hauff) દ્વારા મુનિચ નીટી માટે બનેલી ફિલ્મ મુશાલ મેનની કલા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પલ્લુ ધર અભિજાના પ્રેક્ષકો જ આવી ફિલ્મોથી વિમુખ છે. અને ધર આમણાની

દિગ્દર્શકો જ તેમના પ્રેક્ષકોથી દૂર દૂર રહ્યા કરે છે. એ આપણી કોમ્યુનિકેશનની પાઞ્ણી વ્યવસ્થાનું સાચું ચિત્ર આપે છે. પરિણામે નથી આપણે સારી ફિલ્મો જોઈ શકતા કે નથી આપણે સારી ફિલ્મો વિષે સમજાવી શકતા. એની સાથે ક્ષણિક મનોરંજન પૂરું પાડતી ફિલ્મો ટાળાચાકીને પોષીને આપણા પ્રેક્ષકોને ખરેખરા અર્થમાં હિસાતમક માનસ તરફ વાળી રહી છે.

‘ખડકર’ પ્રેમેન્દ્ર મિત્રની મૂળ જાગણી વાર્તા ‘પેલેના પોટા આવિષ્કાર’ ઉપરથી બનાવવામાં આવ્યું છે પણ દિગ્દર્શકે તે જાગણીમાં નહીં પણ હિન્દીમાં સર્જવાનું નક્કી કર્યું તેની પાછળના કોઈ ચોક્કસ કારણો નથી આપ્યાં. (શ્રુણ્ણ સેનની હાલની નિર્માણાધોન ફિલ્મ પણ હિન્દીમાં બની રહી છે) ફિલ્મની કથાવસ્તુ કંઈક આલું છે -

શહેરી દીપુ તેના બે મિત્રોની સાથે ઇનિ-રવિનો રત્ન જાળવા એક જામની ભગીર પર ભય છે. નવા એના વડવાઓ પેઢી દર પેઢીથી સત્તાધિશ જમીનદાર તરીકે રહી ચૂક્યા છે. મિત્ર અનિલ લેખક છે. બ્યારે સુભાષ (નસીરુદ્દીન શાહ) ફોટોગ્રાફર છે. તે આ બધામાં શ્રેષ્ઠ નિર્દાણ છે. આ ત્રણેય મુલાકાતોએ હરિહરનને મળે છે કે જે કુટુંબનો કારભારી છે. અને સાથે સાથે તેની નવ પરિણીત પુત્રી ગૌરીને પણ મળે છે. અને તે બધા વચ્ચેના સંબંધોની નવી દ્રષ્ટિઓ મળે છે. ખડકરમાં અમૂલ્યતા શોધતો સુભાષ વર્તમાન વાસ્તવિકતા જેવી એક યુવાન છોકરીને મળે છે એ ભમિની (શબાના આઝમી) છે. ભમિની એકલી એનીલકવા-મરત માતા સાથે રહે છે, જે દીપુનો કાકા માય છે.

દીપુ આસ્વાસક મુલાકાત લેવા તેની કાકા, ભમિનીની મા (ગીતા શ્રુણ્ણ સેન) પાસે ભય છે, સાથે સાથે સુભાષ પણ ફોટોગ્રાફ પાડવાના બંદાને નિરાશાપૂર્વક તેની સાથે જોડાય છે. તેઓ જુએ છે કે ઘરડી ઓ શ્રુણ્ણ સેન ઉપર છે.

અને તે ભમિનીને પરણવા માટે વચનબદ્ધ થયેલા યુવાન નિરંજનની હરકતો રાહ જુએ છે. બાકી બધા જ ભણે છે કે યુવાન નિરંજન પરત નથી થવાનો. ઘરડી ઓ સંપૂર્ણપણે અધત્વ પામી છે અને સુભાષને તે ભમિનીનો પ્રેમી નિરંજન માની બેસે છે અને તે શુભળ તે સુભાષને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તારે તારું વચન નિભાવવાનું છે

દીપુ અને ભમિની આ દુ બમય સત્વને પ્રગટ થવા દેવા માગતાં નથી, બ્યારે સુભાષ આ ગંભીર રમતની ભણુથી ક્ષણ પૂરતો અવાદ્ધ થઈ ભય છે. પણ જીવન અત્યંત વિચિત્ર છે. સમય આવતા ત્રણેય મુલાકાતોએ કસકતા પાછા વળી ભય છે. જે કદાચ ક્યારેય પરત નથી થવાના અને ભમિનીને લાઇલાજ આ ભવ કર સત્ય તેની માતાને કહેવું પડે છે.

‘ખડકર’ આમ માન એક જ મુલાકાતની વાત છે. અને એ મુલાકાત સંબંધોના વિવિધ સ્તરો પર વ્યક્ત થઈ છે. જે કાઈ દર્શાવાનું છે એ પણ એક વા બીજી રીતે ખડકરની નિ-સહાયતા, દયનીયતા, અને વિષમતાનો બોજ ઊભરીને આવે છે. એટલા પુરતી આ ફિલ્મને તમે વાતાવરણની ફિલ્મ પણ કહી શકો. બહી જેટલું મહત્વ પાત્રોનું છે તેટલું જ મહત્વ પાઞ્ણાદ્ધર્મો દર્શાવતાં ખડકરનું છે. જે પરિસ્થિતિમાં ખડકર છે એ જ પરિસ્થિતિમાં પાત્રો પણ છે. વૃદ્ધી દીવાલો અને મરણશય્યા ઉપર પડેલી મા, એમ બન્ને પ્રતીકોને એકમેકમાં ગૂંથવાનો પ્રયત્ન દિગ્દર્શકે કર્યો છે આમ વાર્તા-ફિલ્મ પાત્ર નિરૂપણમાં અને પાઞ્ણાદ્ધર્મો રજૂ થતાં ખડકરની સમર્પિતરે ચાલે છે.

માતાના પાત્રમાં ગીતા સેન (દિગ્દર્શક શ્રુણ્ણ સેનના પત્ની) અત્યંત સુંદર અભિનય કરે છે. પણ લક્ષ્યમસ્ત, અધત્વ પામેલી અને પડખું પણ નથી ફરી શકતી એવી અવસ્થામાં તે જે રીતે

સવાદો ખોલે છે તે ઘણું જ અપ્રતીતિજનક છે. એટલા પૂરતું દિગ્દર્શન નળાળું તો ખડું જ ! એમ જ રાત્રે મોડો પહોંચેલા ફોટોગ્રાફર સુભાષ રાત્રિના અધકારમાં ટ્રેચ લઈને અત્રાસી ઉપર ને રીતે જઈને વાતાવરણને જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ને રીતે ભૂમિનીને જુએ છે તે પછી થોડું વિચિત્ર લાગે છે. તેને જાહેર ખંડેરાની ફોટાઓ અડપતા કેમેરામાં કેદ થતી ભૂમિનીને દર્શાવી, હોત તોતિ કદાચ વધારે પ્રતીતિકર લાગત અમા આ બે બાબતોના દિગ્દર્શનમાં મુશ્કાલ સેન ક'ઈક વધારે અસરકારક કરી શક્યા હોત શખાના આજમી એના અભિનય વડે ફિલ્મમાં હવાઈ જાય છે. તે જ રીતે નેસીફદીન શાહ સ'વાદોની સાથે તેટલું જ કિામ તેના કેમેરા વડે કરે છે. દિગ્દર્શનમાં કેટલાક સુંદર સ્પર્શ છે જ. જેવા કે ફોટોગ્રાફર સુભાષ જ્યારે ભૂમિનીના ફોટોગ્રાફર પાડતો હોય છે ત્યારે ભૂમિનીના કલોહ અપ અડપાય એ રીતનો કેમેરા કરે છે, અને પાછળથી જ્યારે સ્મૃતિઓનું જ (Flash back) આલેખન થાય છે ત્યારે એ જ એ જ બધા ફોટોગ્રાફર લોગ શોટસમાં અડપેલા છે, અહીં દિગ્દર્શક લોગ શોટ ખ્વારા વધી ગયેલા સમયનો વાત સૂચક રીતે કરે છે.

પણ ઢૂંઢી વાર્તા ઉપરથી ફિલ્મનું સમન કરતા દિગ્દર્શકને વાર્તા ક'ઈક લ'ખાવવી પડી છે. જેને કારણે થોડોક ડ્રેગ થયા કરે છે. મળ ક્યાનું પોત જ અત્યંત પાતળું છે. તે છતાં મુશ્કાલ સેને તેને

સજ્જ કરવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો છે. વાતાવરણના કારણને માટે સંગીત નિયોજક કાસ્કર ચંદાવરકરે નેસર્ગિક અવાજોનો પણ પૂરતો ઉપયોગ કર્યો છે. તે છતાં સંગીત ક્યારેક ક્યારેક ચિત્રમાં નડતર રૂપ બન્યું છે. વાર્તા બૂતકાળ અને વર્તમાનકાળની વાસ્તવિકતામાં બૂલ્યા કરે છે. પરિણામે ફેન્ટસીનાં તત્વો ભરપૂર છે. સવાદો કરતાં પણ દર્શકોને સ્બર-લાથી કંડારવાનો પ્રયત્ન કેમેરામેન કે. કે. મહાજને કર્યો છે. આમ તો દેખાતાં અ'ડિયેરે તેનાં ખાત્રોની આંતરચેતના સાથે જ વાતો કરે છે ચિત્રમાં રહેલું જીવન સજ્જ છે. છતાં તે તસ્વીરકારને પ્રિન્સ થવા દેતું નથી કે ને પુરાણ કિલ્લામાં રહેલી રાજકુમારીને છોડાવી શકે ! તે છતાં, પણ તે તેના માનવીય પ્રેમને નકારી પછી શકતો નથી. ખ ડેર વચ્ચે જીવતી યુવતીની છબીને તે તેના આતરયશુથી હૃદયરૂપી કેમેરામાં કલીક કરે છે. સુભાષ જૂઠું ખોલે છે. મા-હીકરી બને એક બીજીથી જૂટા પડી શકે તેમ નથી છતાં હવન માટેની ઈચ્છા રાખે છે. અહીં ફિલ્મ માનવીય 'પેરેડોક્સ' સાથે સધાન કરે છે.

કાકરમમાં પ્રોસેસ થતાં ચિત્રોથી આરંભાયેલી આ કથા પૂણું ચિત્રની ફેમ પાસે જ પૂરી થાય છે. જેમાં ફોટોગ્રાફર સુભાષની સ્મૃતિઓનું આલેખન છે.

—અભિજિત વ્યાસ

મુલાખકુજ, રજીજીત મેમોરિયલ પાછળ
ભાનનગર—૩૬૨ ૦૦૧

આવતી કાલનો અગ્રદૂત | —હરીશ વિ. પંડિત

“આમ બધા યે ઝોળખે, સમજે સાચું કોક.
વાતો સઘળી ફેક મઠી જાણ્ય કરવા મધા.”

—‘હાયાને શુ વળગે ભર...’ એવી પંક્તિઓને આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના કવિઓએ સવિશેષ ભરૂતપણે એની ભાષા સાથે કામ પાડી, લગભગ અપ્રસ્તુત બનાવી દીધી છે. લેંચુલ, આલસા ખાચર, મગનગી, ચક્રુડિયો, ઈ માં જે તે સર્જકોને રસ પડ્યો છે, ત્યારે શ્રી હરિશ્ચંદ્ર પાંડકને બાળકયા-ઝોના નાયક અલ્પવામાં એવું તે શું દેખાયું હશે ? કદાચ અડવાતું ઉર, આળો ને ભોળો, છટકા ભવ ત્યારે મધ્યાંચ એવો, એવું હલ્લ ઈસ્ટમેનકલર એવું વિવિધરંગી, બાવા હાલને બહુકેળ આવે એવી ભાષા પણ દુકામાં વધુ ઢળે, એવું લેખકને કિલક થયું હોય. આ કિલક કરનારી છે સામ્રાજ્યને ભણતી/નાણતી એની અડધી ઉધારી આખ, જે આપણને આસ્વાદ કરાવે છે. ‘અડવાપચીસી’નો.

✽

અડવો અડધી આખે વર્ણન કરે છે : અલગત એની અવગણનાથી દારા ‘તરતા કાંઠા તાણમાં ને બહેણ વમળમાં ભય’... ‘ભાવાં બાગ્યા માળિયે ને ધરમાં પેઠાં બુઝ’, આવે સમયે ચેલો ડોલ કિલકે અને આપણા કાદકાદ યાદ આવે. શીઘ્રત અડવાજી નિઝાત આંખી છે. કૂટયાથતો માણસ છે. પગ ઘૂ નજર એકસરે એવી કાઈવરકારને પણ આરપાર વીધી જનારી છે—‘ઠેર ઠેર શોષણ થતા’ હોય, સત્તા કે સપ્તિનું તો ઠીક, ‘કયાંક ધમ’ આડો નડે—એવું ‘શુ ? માણસનો વાંક તે ઝાંઝાં ‘ટૂંકા મન, ટૂંકી મતિ’, એટલે ‘પૂનમ ને અમાસ એકી સાથે’ આપ્યા !

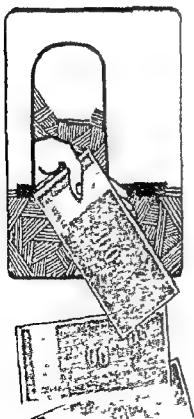
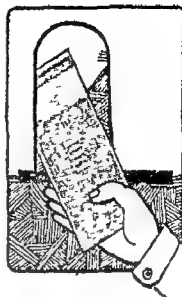
પરિસ્થિતિ ગુચવાડા કરેલી છે તો અડવો કયા સાવ નરસી’ કાજત છે ? ઝોનામાં જે પરસ્પર વિરોધી, વિચિત્ર ને વિશિષ્ટ લક્ષણોનો મેળો છે, ઝોના શુ નથી ? અજાણ્ય અને અવલગ, આગસ અને ઉલમ, અધિકાર અને અભિનિવેશ, આત્મરતિ અને આત્મચાન, અવસાદ અને સમજાં લાગે છે કે ને-કે’ દીનાનાથ અર્ધાત્ હરકૃષ્ણ-નવરા હશે એ નવરાણની પળામાં ટપલેટપલે આ બધું એણે/શય્ય મઠ્યું હશે. જો અભયસી ખરો પણ એવો સન્નિષ્ઠ કે, બાબરની ભેગુ બદરહીનનુ પ (ચુંલ્લાં તરીડુહીનના, સ કેત તો નથી ને પાકેજી ?) વાચી નાખે, પચ્ચલ જળ ચૂકું હોય ને પેગડે પગ હોય, ત્યારે આધારને/આયકે રાખે, આગસ પૂરો પણ અંદરથી ભગતો ય ખરો, એણે લાંબાં સકલ્પ અને પરિણામે મળેલી સદ્ધિ, ‘શોકયો પાપક જાંઝતાં બાગી જઠની રાજ’

એ ગરમ કે, કવિ, અડવાના ‘આડવ્ય’ ને ઉપસાવવામાં તટસ્થ રહ્યા છે અડવાની મુશ્કેલીઓ એની છે અને મહાસિદ્ધિઓ પણ એની છે, કયાંક અકસ્માતે ખુલુ મળેલી છે ! એની જીભ આમડાની છે, સ્વભાવ વચ્ચાત્ એ સ્પષ્ટ વાંતા ધક યકતો નથી—‘હાના વચ્ચે વેર,’ ધવા જમ તો તરખાટ મચે, ધ્યેયલક્ષી વાસ્તવવાદ એની રજેરજમાં છે, ‘ચર્ચા આતર ચર્ચવ, એનો થે શો અર્થ ?’ કેંક પ્રાપ્ત હોય તો ઠીક, ખાલી ખાલી વિવાદ વ્યર્થ, એવું માનનારો એ છે. એને એક ફરિયાદ છે, ‘નહી નામની સ્વીકૃતિ.’ તથો એના આનર-જગતમાં વિષાદ છે, ઉદાસીનતા છે, નિવેદ છે; આ લાગેને અનુરૂપ કલ્પનો કવિ યોગે છે.

* અડવાપચીસી-(કાવ્યસંગ્રહ) છે : હરિશ્ચંદ્ર પાંડક પ્રકાશક-રંગદાર પ્રકાશન • પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૪

મૂલ્ય : રૂ ૫/૦૦ ૫૦૪-૭૨

દર મહિને રૂ. ૧૦૦
 ૬ વર્ષ સુધી બચાવો
 અને
 જિંદગીભર દર મહિને
 રૂ. ૧૦૦ મેળવો

કેવી રીતે ? બહુ સીધી વાત :
 રાષ્ટ્રીય બચત પત્રોની
 છઠ્ઠી શ્રેણીમાં

છ વર્ષ આ ગ્રુપ બમણી થાય છે.
 એટલે કે રૂ. ૧૦૦ ના
 રૂ. ૨૦૧-૫૦ પૈસા થાય;
 એમાંથી રૂ. ૧૦૧-૫૦ પૈસા તમે લઈ લો.
 અને બાકીના રૂ. ૧૦૦ દર મહિને
 ફરીથી આ બચત યોજનામાં ગમા કરાવો.
 આમ દર મહિને તમને રૂ. ૧૦૦ મળ્યા કરશે.

આવા બચતપત્રો રૂ. ૧૦,
 ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, ૫,૦૦૦
 અને ૧૦,૦૦૦ ના મૂલ્યમાં મળે છે.

વાર્ષિક ૧૦% કમ્પાઉન્ડ ચ.વ. બ્યાજ

‘ભીતરમાં વરસાદ ને આંખે કોરા વાયરા’
 ‘જોડો જોડો ફૂપ ને જળ નીંદરનાં ઝળહળે’
 ‘અંતર રહે અપૂર્ણ તો ભીતરમાં ભડકા જશે’
 ‘કોરોપાકોર રહે જતો કાઠે જળપ્રપાતને’

—વરસાદ/વાયરા, ફૂપ/જળ, અપૂર્ણ/ભડકા,
 કોરોપાકોર/જળપ્રપાત જેવાં કાર્યકારણ સંબંધ-
 વાળાં ફૂપકો અડવાના આડંબને છતું કરી આપે
 છે. કવિ એના ચિત્રણ-કહેા કે કવિ કમર્થી-મહુ
 સંતુષ્ટ નથી.

થોડો શો ભાવભીડુ છે, થોડો ■ અળવીતરો,
 રંગમેળવણી એવી, કેમે ના જાવ એતરેયો.’

—અલખત, આ કવિની નમ્રતાનું સૂચક છે.
 અડવીની સ્વીકૃતિ અડવા પાસે કરાવવામાં કવિનું
 જીદાક્ષિપ્ત ઓચિત્વના રિવાજ દ્વારા દીપ્તજ-
 વાણીની લહરી ફરકાવી ગયું છે અડવા માટે જૂઝણ
 અને અડવી માટે ખનાતના જ્ઞાનપદી ભવાઈમય
 કવ્યનો (૨૩લી-૨૪લી ?) આપણી હાસ્યકવિતામાં
 પ્રથમ વાર દેખાયા કાનિસેહા કવ્યન છે આઃ
 ‘અડવી તો અડવી બધી મારે એ વ મીરાત
 ખૂઝણને વ ખનાત, બાધો ત્યારે ઓપતુ.’ (૫-૧૨)

ઠેર ઠેર જોડેલાં સ રકાર વર્તુળો માટે કવિ
 ઉરિફણુ વ્યંગ્યમયુ” ફૂપ લઈ આવ્યા છે—
 ‘અસ્મિતાનો ભેજ’ એના કેન્દ્રમાં-બદ્ધ પાદા
 પાછળ-હોય છે-અ, બ, ક, ની અહંતા, બદ્ધે અસ્મિતા
 (‘ફૂ’ પણ છુ”) જેનો ભેજ, અર્થાત્ લવાજમથી
 માડીને સેટરપેપર, ઠેકાણે ઠેકાણે જીગી નીકળે
 છે. ભેજમાં રહેલી પ્રવાહિતા અને અસ્મિતાની
 પાછળ રહેલ મનોવલ્લણને કવિ ‘અસ્મિતાનો ભેજ’
 દ્વારા સહોપસ્થિત કરે ■

‘મહેસાણાની અસ્મિતા ને ઘોઘેરાની સ્કેજ,
 અસ્મિતાનો ભેજ પોળે પોળે પાંચેયો,’ (૫-૯)

ફૂપો જ નહિ, પ્રાસ દ્વારાય ક્યારેક મિલજ
 (અન્-ચુલ) પ્રગટાવવામાં એ સફળ થવા છે .
 નવેમ્બર . ૧૯૮૫]

‘પતકારનું ખિન્ન ને કવિજનોનું’ ઊન્નિ,
 અડવાજનું’ બિન્ન, તેથી તો એ આત્રતુ”
 (૫૫-૨૭)

—અધી’ પ્રભામણીઓના ભાવવિશેષો કટલા સરસ
 પકડાયા છે, ખિન્ન(પતકાર) અને ઊન્ન(કવિ) !
 એક સમાચાર ન મળવાથી, ખીન્ને સંવેદન ન જન્મ-
 વાથી, અને ત્રોળે(અડવો) સ્વીકૃતિ ન મળવાથી :
 તુલના અડવાની યોગ્ય મહાજનો સાથે ધઈ છે.

પરિસ્થિતિના સંકેતો શ્રી પાકકની કદમે ઠેર
 ઠેર વેરાયેલા પકવા. એમાં નોકરી અને મીમાંસાના
 ભેલકા રંગો પૂરાયા ■ કવ્યો, અડવાએ પ્રસાસન
 વાળ્યું છે, ચોમેર ટેન્શન પ્રવર્તે છે, અંતે અડવો
 સ્વચ્છ છે, જેમાં કહ્વાચિત્તના બેતણુ લસરકા છે—

‘અ તે અડવો એમયેયો બોલી અઠધી આંખ,

ધારીએકા કાંકિ ? શબ્દ શોધવા કું’ મયો.’ ૫-૨૦

—‘શબ્દ’ જેવા ગરવા શબ્દની બાજુમાં
 ‘અડધી આંખ’નો પ્રયોગ જ ભાવકને ‘મુઝમાં
 હસાવવા પુરતો છે. ‘અડધી’માં થોડી મેષરવાઈ
 અને થોડી સુઆધીને સંકેત છે. ક્યારેક સંખ્યા
 પણ હસાવવા પુરતી છે, એમાં સમૂહને સંકેતવાનું
 મી કું’ કાવતરું’ હોય તો કટાક્ષને અંશ પણ
 પ્રવેશે

‘ધાકવા વિષુ જોહો લખ્યા છસો ચર્ચાપત્ર,
 આખર ચોખવો સત્ર માણસનત સુધારવા’ ૫-૧૧

—પરસ્પર વિરોધી અર્થ સૂચવતા સંકેતોને
 સંગ્રમ, એ હાસ્યકવિ ઉરિફણુનું હવિષ્યાર લાગે
 છે હા. તા. દુષ્ટ વિચાર, અસુરી વેચ, નડોર પેચ,
 આડંબનું પોત, ખાસ તો મને ગમ્યો શોકનો
 કાંકિ !— જેમાં ‘સદ્ગત’ ‘ન્યાસ’, કહેવા પડે :

‘શોકસજાઓ, અંજલિ છાપે છાપે લેખ,
 એની મારે મેખ, સદ્ગત ન્યાસ યઈ જતા,’ ૫-૨૨

સુર્યશક્તિનું વીજળીમાં રૂપાંતર

ખ.સ. ૧૮૦૦ના વર્ષમાં ઇટાલીમાં એલસેન્ડ્રો વોલ્ટે એ પ્રથમ વાર ઇલેક્ટ્રિક બેટરી બિરુદાવી. આ તદ્દન નવા જ પ્રકારની શોધથી તે સમયે દુનિયા-ભરના વિદ્યાનીઓએ રોમાંચ અનુભવ્યો હતો. એક કદાચ તેઓ આ ઇલેક્ટ્રિક બેટરીના અદ્ભુત વિકાસની તે સમયે કલ્પના નહીં કરી શક્યા હોય.

આને ૧૮૧૮ના વર્ષમાં અટલે કે ઇલેક્ટ્રિક બેટરી શોધાવાના ૧૮૫ વર્ષ પછી એને કારણે જાણે વિશ્વ આખું બદલાઈ ગયું છે અને વિદ્યા-નીઓની ધારણા પ્રમાણે આવતાં ૧૫-૨૦ વર્ષમાં તો ઇલેક્ટ્રિક બેટરીમાં નવાં સંશોધન થવાને કારણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય એવી સિદ્ધિએ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

આજની જ વાત કરીએ તો, ઇલેક્ટ્રિક બેટરી ન શોધાઈ હોત તો પોટેન્શલ રેડિયો ન હોત. ઇલેક્ટ્રિક પાવરથી ચાલતાં વાહનો ન હોત. ઇલેક્ટ્રિક બેટરી ન હોત, ઇલેક્ટ્રિક ઇન્ડિયાન ન હોત પોટેન્શલ ટ્રેપ રેકોર્ડિંગ ન હોત અને કાર્ડિયાક રેસમેકર પંથુ ન હોત.

આમ કયેલે ને પયલે ઇલેક્ટ્રિક બેટરીને પ્રતાપ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

તથા જૂન માસમાં પેરિસ ખાતે યુનેસ્કો કાઉન્સમાં ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ વિષય ઉપર એક સોષિનાર યોજાયો હતો. આ સેમિનારમાં ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ સાયેન્સના ચેલેન્જરના અનેક વિદ્યાનીઓ હાજર રહ્યા હતા. તેઓએ એલસેન્ડ્રો વોલ્ટેને “ફાઉન્ડર ઓફ ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ” તરીકે નવાજી અન્નલિ આપી. ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ એ એકાદી સમજણ આપતાં

ઇલેક્ટ્રિક યુનિવર્સિટીના રિસર્ચ ફેલો ડૉ. રોજર વર-સને સત્કાળને વાદ કરી કહ્યું કે “એલસેન્ડ્રો વોલ્ટે રચાયણને બેરો કરી ઇલેક્ટ્રીસીટી ઉત્પન્ન કરી હતી. ત્યાર બાદ આ શોધને આધારે ‘ઇલેક્ટ્રોના બે વિદ્યાનીઓ નિકોલસન અને કાલીસેલે એક પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રયોગમાં તેઓએ પાણીમાં ઇલેક્ટ્રીસીટી પસાર કરી હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનને છુદાં પાડ્યા... આમ કહી ડૉ. રોજર ઉમેર્યું કે, “આ સરળ લાગતો પ્રયોગ જ ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ વિષયમાં કેન્દ્ર રચાને છે.”

ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલને કારણે આજે અત્યંત નાના કદના સેલ જનાવી શકાય છે જે હૃદયરોગના દર્દીના હૃદયના ધબકારા નિયમિત કરવામાં મદદરવાનો ભાગ ભજવે છે. તો ખીજ તરફ ઇલેક્ટ્રો-મેકેનિકલને કારણે જ હાઇડ્રોજનને ઉપયોગ ભળતણુ તરીકે ચક્રમ બનાવી શકાય છે, જે રેક્ટરને તરીકે ક્ષમી ધૂમતી કરી દે છે. આ ઉપરાંત ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલમાં પણ ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ છુપાયેલી છે.

ફોટોઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ સિસ્ટમની મદદથી સૂર્યના કિરણોમાંથી હાઇડ્રોજન છૂટા પાડી તેને ભળતણુ તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે, અને આ જ પદ્ધતિ દ્વારા પાણીનું યુક્તિકરણ પણ કરી શકાય છે. રેકસાસ યુનિવર્સિટીના રેમિક્સી વિભાગના વડા ડૉ. એલન જે બાર્ડ “ઇલેક્ટ્રોમેકેનિકલ મેથડ”ની સમજ આપતાં કહે છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા સુર્યશક્તિનું ઇલેક્ટ્રીસિટીમાં રૂપાંતર કરી શકાય છે.

(લોકસત્તા) —અધિન જાની

* મહાનુભાવી અત્યંત સમીપે : વસંત નારગોષ્ઠી (અનુવાદ-તારવણી : મીરા મહે)	૪૪૭
* સાંખ્ય અને નીતિશીર્માણ : પ્રા. નીતિન જે. વ્યાસ	૪૮૨
* નવીકાપડ નીતિ : સાચું સ્વરૂપ : યુનીભાઈ પેલ	૪૮૪
* આડબર અને વાર્તાનિકતાનો ભેદ : ગુપ્ત મહેતા	૪૮૦
* ગદ્ય ખંડ : અંકુશી રાજુ પટેલ	૪૮૪
* દ્વિત્વ : ‘ખંડર’માંથી ટપકતું જીવન : અભિજિત વ્યાસ	૪૮૬
* અપલોકન : આપતી કાલનેા અમદૃત : હરીશ વિ. પંડિત	૪૮૯
* કળિયુગનો આદ્ય : સુભદ્રા ગાંધી	૪૦૪
* કાકેરાપાડ અણ્ણિતુત મયકની આવેશ	૪૦૮
* નેપ્તન પેન પદ્ધતિ પ્રમાણે કોસ્મિક જાતીવવાની રીત	૪૧૧
* ક્રાંતિ કવિ મોલોપની સહાઈત : પ્રકાશ ચાહ	૪૧૩
* સુર્યશક્તિનું વીજળીમાં રૂપાંતર : અધિન જાની	૪૧૪

હાલો બાપા, ખેતરે

હોંચી જાતના પાક જેવાકે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, છૂરૂ, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ લેસા પાકમાં બીજા રાસો-મણિક ખાતર સાથે સાથે “જયંત કેસ્ટર મીલ” શ્રેષ્ઠ સેન્દ્રીય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની લીપજ પણ વધે છે.

કૃષિના જીવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

☆ જયંત કેસ્ટર મીલ ☆

(૫ % નાઈટ્રોજન યુક્ત)
પેકિંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્મોતા : જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

મી. જયંત વેલ ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લી.

૪૮૦/૪૮૨ જી. આઇ. ડી. સી. મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

ટેલીફોન નંબર : ૪૩૧૪૧, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩ ટેલેક્ષ : ૨૮૫ BRD • મામ • સ્વીડ ઓર્ગ

નોંધ : કિયન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ “જયંત કેસ્ટર મીલ” હાજર સ્ટોકમાં મળશે

શ્રેષ્ઠદાન : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચમુદાન

Integrated rural development.

That is
where our
future lies.

* સંપ્રદાયવાદ અને તેનું નિરાકરણ : ડૉ. હરીય વ્યાસ :	૧
* ભારતીય મુસલમાનોની સમસ્યા ; એક વિશ્લેષણ : ડૉ. શુભેશ (અનુ : પદ્મા ભાવસાર) :	૮
* શરિયત અને સુપ્રિમ કોર્ટનો ચુકાદો : ડૉ. હરીય વ્યાસ :	૧૪
* ન્યાયપૂર્ણ સમાજની સંસ્કૃતિ : રમેશ ચાવર (અનુવાદ : શ્રી. મયવત ત્રિવેદી(લોકભારતી) :	૨૩
* સોળમા સીકાના અવિષ્કૃતતા : નેરુદ્રાઉમસ લે. જી. એસ. હિરવચ્ચા :	૨૭
* નાનાભાઈ બટ્ટનો વિચારમંસાદ : મનસુખ સહવા :	૩૧
* આસોમ સમસ્યા-એરેષ્ટ પેર : રીવડ ચાહાણુદીન (અનુ ડૉ. હરીય વ્યાસ)	૩૪
* નાવીન્ય અને પરંપરાતત્વ : હિતેન્દ્ર ભોષી. :	૪૦
* કોવ્વુમ્મલ : સંપાદક : ભોષી	૪૨
* અદા અબકોના સંદર્ભમાં (હિંમત ઝવેરી)	૪૭

વિશ્વવિદ્યાલય

આગવીય ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા સુવર્ણ આસિક

જાન્યુઆરી-૧૯૮૬ ૩૦૧

ત્રી : ભોગીભાઈ ભોષી : સંપાદક : દિનેશ ચુકલ
(પ્રથમ દિ ૩૧. ૨-૦૦ વાલિક ૩૧. ૨૦ પિદેય ૩૧ ૬૦ સી મેઈલ)

દાદા સદેહ ક્રાંતિ જ્યોતિ | ૫. વિમલાનાથ

દાદા નામપુરમાં હતા ત્યારે ચૂટણીમાં ૬૫૦ પડ્યું હતું. બાપુની આજ્ઞા હતી અને તે એમને મોટી શિરોપાય હતી. બ્રાહ્મણનું સત્તાન છું અને શિક્ષક છું એટલે કે સત્તા પર નહીં ભરે, માદી પર નહીં બેસે, રાજસભામાં બેસવાનો આદેશ ન આપે તો જ ભરે શિક્ષકની વાણીને વિક્રમ થઈ શકે નહીં બ્રાહ્મણ છું માટે જીવનને સત્તાથી દૂષિત કરવું નથી. એવું સુધી આ જ રહ્યું.

વિદલ મધ્યપ્રદેશમાં દાદા હોય અને કોંગ્રેસને કોણ હટાવી શકે? દાદાને દૂર કરાય તો જ કોંગ્રેસ દૂર થાય નામપુરમાં ૮૦ જેટલા અખાડા હતા તેમાંથી એક અખાડાના પહેલવાનને દાદાને ખતમ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. દાદા પોતે જ ૫-૬ માઈલ ચાલીને જે પહેલવાનને ખતમ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તેને ત્યાં પહોંચી ગયા દરવાજો અખાડાઓ પહેલવાને દરવાજો ખોલ્યો. દાદાને જોયને તેને આશ્ચર્ય થયું અને કહ્યું, દાદા તમે ? દાદાએ કહ્યું “મદ્ર જ મદરી કામ છે. ચૂપચાપ આવ.” તેને લઈને ચોડે દૂર સુધી ગયા અને કહ્યું. “દાદાને મારવા માટે પહેલવાનનો ખંદોબસ્ત કરવો પડે ? જોતો નથી મુકીશ તો હાડકા છે ? ખતમ કરી નાખ ખિસ્સામાં ચિઠ્ઠી લઈને આવ્યો છું કે સ્વેચ્છાથી જ ટેક વિસર્જન કર્યું છું” ૧૯૫૦-૧૨-૫૨ની આ વાત છે. અહિંસા જ્યારે સામે ચાલીને હિંસા સાથે ટકરાય છે ત્યારે અહિંસાનું તેજ પ્રગટ થાય છે એમ કહેનારા દાદાના શબ્દોની પાછી એમના જીવનનું તેજ હતું.

દાદા અને વિનોબા સર્વોદય માસિકના સંપાદક હતા શ્રીપાદ જોષી દાદા પાસે આવતા હતા. મારા જેવા અનેક લોકો ભણવામાં સમય જતાયીને દાદા પાસે રહેતા હતા અને પણ તેઓ જવારણનું અધ્યયન કરવા બોલાવતા હતા પુત્ર બચ્ચુ બીમાર હતો અંત થઈ હતી. દાદાના બોળામાં એવું માયું હતું. એના મોંમાં દાદા ઘસડીપત્ર મૂકતા હતા અને શ્રીપાદ જોષીને સર્વોદય માટે અપ્રેક્ષ્ય પણ લખાવતા હતા. “સુખ હુંએ સમે લૂતા” આ ગીતાનું જીવન દાદા જીવી ગયા. સામાન્યતાનું અસ્તવ્ય એમણે કહી છેકયું નહીં અને પોતાની અસામાન્યતાને કુળવધૂની જેમ ઠાંડી રાખી. બચ્ચુના પ્રાણ ગયા. માયું નીચે મૂક્યું અને બીજા રૂમમાં ગયા. પુત્રને કહેતા ગયા કે આજગની વિધિ કરવા માંડી શ્રીપાદ પણ અદર ગયા કે પણ અદર ગયું. ત્યાં અમલેખ લખાવવાનું ચાલુ રહ્યું. જે સ્મશાનમાં ચિત્તાના અજવાબે પૂરો થયો અને શ્રીપાદ જોષીને વર્ષા જવા રવાના કર્યા. દાદા સાતિથી ઘેર આવ્યા.

આને તમે શું કહેશો ? કાન્થનિકા કહેશો, સ્વર્ગનું પાવન કહેશો ? જા રીતે જીવન એ એમને માટે સહેજ હતું. કીમળતા, માયું દિલ આ શબ્દો દાદાના દિલ માટે કહેર છે. કયા શબ્દોમાં કે એમનું વચ્ચુંન કરું ? એ તો ગયા કદાચ એમને આ પસંદ પણ નહીં હોય.

દાદાને વિચારમાં ઘણી જ અઢા હતી. વિચારને સમજાવવો એ એક મોટી સેવા છે એમ તેઓ માનતા હતા, વૈચારિક શુદ્ધિ માટે અને વાતોને સમજાવવામાં એમનું જીવન વીર્ય. પરંતુ, દાદાએ પોતાનું જીવનમાં કદાચ વિચારને આગળ રાખ્યો નહીં કે કોઈના ઉપર પોતાનો વિચાર લાદ્યો નહીં. એમને અને મારા જીવનનો માત્ર જિનન જાગી ગયો, પ્રભુ નામ લેવા સિવાય કંઈ કંઈ જ કરતી નહોતી. દાદાએ કહી મને રોડી નહીં. ભૂદાન આદિલન છેડકુ તો પણ દાદાએ અને રોડી નહીં.

દાદાનું ચાલુ પણ જ્ઞાનથી યતું. વિષ્ણુ સહજનામ સંકલિતા હતા ગીતા પાઠ ચાલતો હતો ત્યારે પૂજ્ય, કોઈનીય મોદ નહીં આવતી ? ત્યારે એમણે ના પાડી. મૃત્યુ પણ સાતિથી આવતું.

વિશ્વમાનવ

સંસ્કાર શિક્ષણ દ્રુષ્ટ

[સ્થાપના . જાન્યુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં
દૈનિકશીલ, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
વવી

અધ્યાસ : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોનો
પરિચય કરાવવો,

અનુભવ : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકોની અનુભવી
ફિટિલે વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી.

૧૯૭૦

સ્થાપક દ્રુષ્ટીઓ

સ્થાપક અધ્યક્ષ

(૨૧.) : શ્રી ગુજરાતના દવે
અધ્યક્ષ . શ્રી નગીનદાસ પારેખ
સંયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાધી
સંચાલક . શ્રી સુવ્રા. ગાધી
: શ્રી ભાષાસભાષ પરીખ
: શ્રી ત્રિધર તલાટી
પરામર્શક :

(૨૨.) : શ્રી ગજનવિહારી મહેતા

(૨૩.) : શ્રી બળલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ ખ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ :

૧

સંપ્રદાયવાદ અને તેનું નિરાકરણ ।

—ડૉ. હરીશ વ્યાસ

‘વાદ’ અને સંપ્રદાય’ એટલે શું ?

સંપ્રદાયવાદની ચર્ચા કરતા પહેલા, આપણે ‘વાદ’ અને ‘સંપ્રદાય’ એટલે શું તે સમજી લઈએ ‘વિચારાન્તિ’ નામે મનઃકર્મ પ્રસિદ્ધ વિચારક આચાર્યશ્રી દાદા ધર્મોદિધારીએ આ બાબતે સરસ ચર્ચા કરી છે, “જ્યારે વ્યક્તિના વિચારની સાથે આમંત્ર અને અહંકાર ભળે છે ત્યારે જન્મે છે વાદ. જ્યારે વિચાર કોઈ સીમિત દાવરામાં-ક્ષેત્રમાં બંધાઈ જાય છે અને એમાં આમંત્ર, અભિમાન અને સંકીર્ણતા ભળે છે ત્યારે પ્રગટે છે સંપ્રદાય.” આમ વિચારની સીમિતતા, સંકીર્ણતા અને પ્રતિબદ્ધતાની સાથે આમંત્ર, અભિમાન અને અહંકાર ભળતાં સંપ્રદાયવાદ જન્મે છે. એણે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જીવનીયભેદ પ્રગટાવ્યો છે. એટલું જ નહિ, બદલે આ ભેદભાવ, તફાવતો અને જીવનીયતાના પધાર્થોએ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદ કરી લીધો, અલગતાઓ અને સંઘર્ષો વે જીભા કર્યા છે. (૫ ૧૦-૧૭)

ધર્મ અને સંપ્રદાય

ધર્મ વિશે સાદી અને સરળ પરિભાષા આપતાં ગાંધીજી કહે છે, “ધર્મ એટલે નીતિ, આત્માની દૃષ્ટિએ પામેલી નીતિ તે ધર્મ” બીજા સ્થાને કહે છે, “મારે મન ધર્મ એટલે સત્ય અને અહિંસા, અથવા કેવળ સત્ય કહેા તો મેં જાણ થાય. અહિંસા સત્યના પેટમાં જ સમાયેલી છે તે વિના સત્યની ઝાંખી સરખી થઈ ન શકાય.” બીજા સ્થાને વળી તે કહે છે, “ધર્મ એટલે આત્મમાન, આત્મમગ્ન.” (મહાત્મા ગાંધીનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ, ડૉ. હરીશ વ્યાસ, પૃ. ૧૧૮) અંગ્રેજોમાં ‘ધર્મ’ માટે ‘Faith’ શબ્દ અને ‘સંપ્રદાય’ માટે ‘Religion’ શબ્દ પ્રયોજી શકાય દરેક ધર્મની સાથે Philosophy-તત્ત્વમાન ભેદાયેલું છે, તેમ જ ઉપાસના, પૂજા, આચારના નીતિ-નિયમો તથા રીતો વે છે જાડી રીતે કહેવું હોય તો, આ Philosophy-તત્ત્વમાન એ છે Faith-ધર્મ. અને ઉપાસના-વિધિઓ, પૂજાની રીતો તથા આચરણના નીતિ-નિયમો એ છે Religion-સંપ્રદાય. જેને માટે અંગ્રેજોમાં બીજા એક શબ્દ પણ છે-‘Churchianity’ શા સંપ્રદાયિકતા. તત્ત્વમાન પરત્વે તેમ જ સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ,

૧

કેટલા, મેત્રી, દયા, માનવતા, એવા વગેરે સદ્ગુણો પરત્વે તમામ ધર્મો લગભગ એક છે, સમાન છે. પરંતુ ઉપાસના, પૂજા, આચરણના વિધિ-નિષેધો તથા નીતિ-નિયમો પરત્વે તેઓ જુદા પડે છે. જ્યાં તેની સાથે આગ્રહ અને અહંકાર, સીમિતતા અને સંકુચિતતા, અભિમાન અને વાડાળપણ જેવાં જોડાઈ જાય છે ત્યાં સંપ્રદાય (Religion) અને સામ્રદાયિકતા (Churchianity) જન્મે છે. જેમાંથી જીંચનીચના બેભાવો, ખંચાતાણીઓ, મારામારીઓ, સંઘર્ષો અને લડાઈઓ થાય છે, ટૂંકમાં કહેવું હોય તો, જે મનુષ્યને મનુષ્યની સાથે જોડે છે તે છે ધર્મ, અને જે મનુષ્યને મનુષ્યથી વિખૂટા પાડે છે; એકબેક વચ્ચે રાગદ્વેષ અને વેરઝેર જન્માવે છે તે છે સંપ્રદાય. ઉપમા આપવી હોય તો, ધર્મ એ છે વહેલી નદી જેવો. અને સંપ્રદાય એ છે નંદિયાર તળાવ. આબોચિયા જેવો, કવિ ઈકબાલે સરસ માયું છે, “महात्मा नहीं बिलाला आपस में बैर रखता ।” જાકે પરસ્પર વચ્ચે ગ્રેમ પ્રમટાવે છે તે છે ધર્મ, અને પરસ્પર વચ્ચે રાગદ્વેષ યા વેરઝેર પ્રમટાવે છે તે છે સંપ્રદાય. સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે “नदी वेगेन ब्रह्मते ।” નદી વેગથી વહે છે, એટલા માટે શુદ્ધ રહે છે, પરંતુ તળાવ યા આબોચિયું નંદિયાર હોય છે. એટલા માટે એટલે જ એમાં ઘીલ જામે છે, જેથી તે ઝાઘાઈ જાય છે. આમ ધર્મ વ્યાપક, ચતિશીલ અને વિશાળ હોય છે, જ્યારે સંપ્રદાય સંકીર્ણ ચતિરહિત અને પ્રતિબદ્ધ હોય છે. આ છે. ધર્મ અને સંપ્રદાય વચ્ચેનો ફેર. આ રીતે જોઈએ તો હિન્દુ, મુસ્લિમ, બૌદ્ધ, જૈન, ખ્રિસ્તી, મહંમદી, શીખ વગેરેમાં જે ફિલસૂફી છે તેમાં લગભગ એકતા છે, જેમાં ધર્મનું તત્ત્વ છે પરંતુ ઉપાસના, પૂજાના વિધિઓ, આચરણના વિધિ-નિષેધો તથા નીતિ-નિયમો પરત્વે ભિન્નતા છે, જેમાં સંપ્રદાયનું તત્ત્વ છે. જે ધર્મ અને સંપ્રદાયને વિચ્છેદ રીતે અલગ દાખવે છે, આ સામ્રદાયિક આગ્રહો, ખચાલો, અહંકારો; સંકીર્ણતાઓ વગેરે જીંચનીચના ખચાલો

અને અસહિષ્ણુતાઓ જેવા કાર છે, “જેમાંથી સંઘર્ષો, લડાઈઓ અને યુદ્ધો થાય છે, જે યુરોપ અને જગતના ઈતિહાસમાં Crusades ‘ધર્મયુદ્ધો’ તરીકે જોઈ શકાય છે. એટલા માટે જ સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે, “It is man-making religion, that we want. It is man-making Society that we want, and it is man-making education that we want” (‘Thus spoke Swami Vivekanand,’ Pg. 17) અર્થાત્ અમારે એવો ધર્મ જોઈએ છે, જે મનુષ્યને સાચો માનવ બનાવે, અમારે એવો સમાજ જોઈએ છે, જે મનુષ્યને સાચો માનવ બનાવે; અને અમારે એવું શિક્ષણ જોઈએ છે, જે મનુષ્યને સાચો માનવ બનાવે આમ કરીને તેમણે માનવીય મૂલ્યો પર આધારિત માનવધર્મ યા માનવતા પર કાર મૂક્યો છે, જેનું અધિકારન સહિષ્ણુતા, સમજાવ અને સમન્વયશીલતા છે.

સામ્રદાયિકતાનું એક પરિણામ. કૌમી રમખાણો (Communal Riots)

આ સામ્રદાયિકતાને કારણે સમાજમાં રહિત-ચુસ્તતા, સંકુચિતતા, પ્રતિબદ્ધતા, અહંમન્યતા, જીંચનીચના ખચાલો, શુરુતા યા જોઈતાની પ્રતિ વગેરે વિકસિત થતા થયા છે. જેમાંથી પ્રસંગોપાત્ હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચે, હિન્દુ-શીખ વચ્ચે તેમ જ ઈસ્તર ગોત્રો વચ્ચે કૌમીય ઝડપા, સંઘર્ષો અને રમખાણો થતા રહ્યાં છે. તેના વિશે ‘એથાત્’ (અંથ-કે અંક-૩, ૧૯૮૫, પૃ. ૬૪-૭૬)માં થી ગ્રિયવલ્લ પટેલે ‘કૌમી વિખવાદ અને રમખાણનું રાજકારણ’ નામે લેખમાં, સારી રીતે આલોચના કરી છે. આ રમખાણો મોટા ભાગે અલીપટ, જમશેદપુર, મેરાડાળાદ, બિલ્ડી, માલેશ્વર, વારાણસી, બિહાર શરીફ, અમદાવાદ, ગોધરા, પૂના, સોલાપુર, મીરાત, વડોદરા, પરાણી, ગૌરગાંધી, અમૃતસર, દિલ્હી, અલ્હાબાદ, કાનપુર, સાગર, જાંબહર, ગ્વાલિયર,

લખ્ખનો વજેર શહેરોમાં થયાં છે. શ્રી અસરરખલી
એન્જેલનિયરનો લેખ 'ભાગલા પછી ભારતમાં
થયેલા કોમી રમખાણોનાં કારણોમાં ધાર્મિક
ઉપરાંત ખીબા કારણો થે દાખવે છે. " કોમી
રમખાણો થવાનાં અનેકમાંનું એક કારણ ધાર્મિક
નહિ, પરંતુ રાજકીય છે. જે તે કોમના અગ્રણીઓ
કોમી સંવેદના અને ધાર્મિક લાગણીઓને
હોશિયારીથી ઉત્કેરી પોતાના કુચિત રાજકીય,
આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ધ્યેયો તથા મહત્વા-
કાંક્ષાઓ પાર પાડવા માટે, એને કોમી સ્વરૂપ
આપી સમગ્ર કોમને નાહક સંડોવે છે " (એન્જન,
પૃ. ૬૭) સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પહેલાં એને પછોના કોમી
રમખાણો વચ્ચે ભેદ દર્શાવતાં તે કહે છે, "(સને)
૧૮૫૭નો મળવો અને (સને) ૧૯૪૭નો (હિન્દુ-
સ્તાનના) ભાગલા એ બે બનાવોનાં એકિદાસક
વચ્ચાળામાં થયેલાં કોમી રમખાણો... ધર્માધિભતાને
લીધે એકદમ જ ફેરી નીકળતાં, જ્યારે તાજેતરનાં
કોમી રમખાણો ફક્ત રાજકીય હેતુ કિન્નિત રહ્યાં
નથી પરંતુ તેમના ઉદ્ભવની પશ્ચાદ્ગમિકામાં એક
યા ખીજ માત્રણીઓ (જેવી કે આર્થિક, ધાર્મિક
રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક કે પ્રાદેશિક) રહેલી
છે. ઉદાહરણ તરીકે, યુસ્લિમોના અત્યંત કામલાને
સંડોવતા આન્ડોલનમાં ફક્ત ધાર્મિક જ નહિ,
પરંતુ ધાર્મિક-રાજકીય પરિબલોએ વિશેષ ભાગ
જાળવ્યો છે. સમાજ વિરોધી તત્વોની વ્યવસ્થિત સામેલ
ગીરીથી થતાં તાજેતરનાં રમખાણોમાં વિરોધી કોમ
પર હુમલાઓનાં લક્ષણો નહીં કરી ગાંઠવામાં
ઝીણવટભર્યું આયોજન થયેલું માલુમ પડ્યું છે.
આમ, સુઆયોજિત રમખાણોને કારણે હિંસા, ગ્રાસ
અત્યાચાર અને જળવૃક્ષાનું પ્રજાલ્ય અનેકમજૂ
વેયું છે" (એન્જન, પૃ. ૬૬)

સાંપ્રદાયિકતાનું ખીજું પરિણામ ધર્માન્તર
(Proselytism)

આ ધાર્મિક સંઘીક્ષ્તાએ-સાંપ્રદાયિકતાએ
પોતાની સંખ્યા વધારવા માટે તેમ જ વિશ્વમાં

મહાન પ્રભાવચાળી ધર્મ બનવા માટે, તથા ધાર્મિક-
રાજકીય હેતુઓ-સ્વાર્થો સાધવા માટે, ધર્માન્તર
(Proselytism)ની પ્રતિપાને તીવ્ર, જલદ અને
ઝડપી બનાવી. યુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી ધર્મે તે
અન્ય ધર્મોને વટલાવીને, પોતાના ધર્મમાં લાવવાના
કાર્યને એક ધુવ્વદાયક યા પવિત્ર કાર્ય તરીકે
લેખ્યુ જ્યાં આ જનને ધર્મોમાં વટાળ પ્રવૃત્તિ
તથા ધર્માન્તરને ખૂબ ખૂબ મહત્વ મળ્યું. તેઓ
જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં Bible, Balance
and Bullet' અર્થાત્ ધર્મપ્રચાર-પ્રચાર,
વ્યાપારી કાળુ અને ચાંદવાતા રજોધી પ્રાદેશિક
વિસ્તાર કરવાના નેરદાર પ્રયત્નો ઇતિહાસમાં
જોવા મળે છે એટલા માટે ખીબના (સ્થાનિક)
ધર્મોને નીચો દર્શાવીને, પોતાની ઉચ્ચતા બતાવવાના
સમર્થ પ્રયાસો થે થયા જેમાંથી ભારે મોટી
વાદાવાદીઓ, ખેચાવાણીઓ, મારામારીઓ અને
સંઘર્ષો થે થતા ગયા વળી સમાજની ગરીબ,
પીડિત, દલિત, ઉપેક્ષિત અને અછૂત ભતિઓને
તેમ જ પછાત લોકોને ભતભતની લોકલાલ્યો,
ડર અને ધાક-ધમકીઓ થે આપવામાં આવ્યાં.
ક્યાંક ક્યાંક જનુ-અમત્કારો દર્શાવવાનાં થે પ્રયત્નો
થયા. આર્થિક-સામાજિક સાધન સત્રવડો તેમ જ
રાજકીય લાભો આપીને હજારો પછાત લોકોને
ખેચવાના પ્રયાસો થયા ખાસ કરીને હિન્દુ
ધર્મમાંથી, વિષમ પરિસ્થિતિ, ગરીબી-બેકારી-
નિરક્ષરતા વજેરેના લાભ ઉઠાવીને હરિજનો-
ત્રિવિજનો આદિવાસીઓ શીલ ડાળી, કાકડા
વજેરે પછાત પ્રબંધોનું યુસ્લિમ
યા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ધર્માન્તર કરાવવા માટે નેરદાર
પ્રયત્નો થયા. તો વળી આવી સામે, સ્વાર્થી
દવાનંદ સરસ્વતી કારા સ્થપાયેલ 'આલ' સમાજો
તેમ જ 'વિશ્વ હિન્દુ પરિષદ', 'હિન્દુ મિલન
અન્દર' 'રામરાજ્ય પરિષદ' 'હિન્દુ મહાસભા'
વજેરે હિન્દુ સંપ્રદાયોએ યુસ્લિમ યા ખ્રિસ્તી થઈ
ગયેલા પોતાના ધર્મબાપરોને ધુનઃ હિન્દુધર્મમાં
પાછા લાવવા માટે, ધર્માન્તરના પ્રયત્નો એટલી જ

તીવ્રતાથી ચલાવ્યા છે. જેમાંથી સાંપ્રદાયિક સુસ્તતા, જડતા, યાત્રિકતા, સંકીર્ણતા, કટરતા વગેરે અધિક ને અધિક વધતાં ગયાં છે. જેમાંથી ક્યારેક ક્યારેક સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષો થે ફાટી નીકળ્યા છે.

સાંપ્રદાયિકતાનું ત્રીજું પરિણામ : અસ્પૃશ્યતા (untouchability)

‘સાંપ્રદાયિક દર્શન’માં મહર્ષિ ઠપ્પે ‘ત્રિગુણાત્મક જન્મત’ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. બહેક આ વિશ્વ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ-એ ત્રિગુણમાંથી બનેલું છે. જેમાંથી સ્પૃશ્યતાનાં મનાયું ‘કે-ઝવે’ ગણાવેલું સત્ત્વસ્થા : મન્યે સ્પૃશ્યતિ સ્પૃશ્યતા : । કવચ-ગુણદૃષ્ટિસ્થા : ક્ષોદા ત્વચસ્તિ ત્વચતા : ॥ (કાન્તિ અને સાધના’, ભાગ-૧, હરીશ વ્યાસ, પૃ ૧૩૭) અર્થાત્ જે સત્ત્વગુણવાળા છે તે જીવે અવ છે, જે રજસગુણવાળા છે તે મધ્યમાં રહે છે અને જે તમેગુણવાળા છે તે હલકા અને નિસ્તિવાળા હોવાથી નીચે જાય છે. આમ ત્રિગુણાત્મક વિચારની સાથે જીવનનીય ભાવ આવ્યો આ ઉપરાંત ત્રિગુણાત્મક વિચારની સાથે વર્ણવિચારને પણ જોડી દેવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણ સત્ત્વગુણી, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય રજસ-ગુણી અને શૂદ્ર તમેગુણી એમ ચારનામાં આવ્યું. બ્રાહ્મણ સત્ત્વગુણવાળો માટે કોષ્ઠ-જીવો, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય રજસગુણી એટલે અધ્યમ, તથા શૂદ્ર તમે-ગુણવાળો માટે નિદુષ્ટ માં કનિષ્ઠ મનાયો. આમ ત્રિગુણ વિચાર વર્ણવિચાર અને જીવનનીયભાવ-એકત્રિયની સાથે પાછળથી ઉમેરાયો છે બ્રાહ્મણવિહારનો વિચાર. સાર્વત્રિક મનુષ્ય અધ્ધાહારી, સાદુ અને જ્ઞાનમય જીવન ગાળનારો. રાજસિક મનુષ્ય રજરાગી, કર્મપરાયણ અને વૈભવ વિલાસમાં રાચનારો. તથા તામસિક મનુષ્ય આળસ, જડ અને વધુ બ્રાહ્મણ-નિંદા-ભોજવાળો. વળી ‘મનુસ્મૃતિ’માં કહેવાય છે- ‘બ્રાહ્મણશ્ચ શત્રુશ્ચ શત્રુઃ ।’ જેનો બ્રાહ્મણ શુદ્ધ-સાર્વત્રિક હોય છે તેનું સત્ત્વ શુદ્ધ રાજ્યવા માટે બ્રાહ્મણ, રજરાગી, સત્ત્વ શુદ્ધ રાજ્યવા માટે ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર સાથેનો રાટી-મેટી-વ્યવહાર લાભ-વ-

અસ્વીકાર્ય માન્યો. આમાંથી ‘બ્રાહ્મણનો ચોક્કસ અલગ, ક્ષત્રિયનો ચોક્કસ અલગ, વૈશ્યનો ચોક્કસ અલગ અને શૂદ્રનો ચોક્કસ અલગ ધર્મ’ ત્રણે નિવાસવ્યવસ્થામાં થે આ ચારેય તરફ અલગ અલગ ચોક્કસ, વાકાઓ અને વિસ્તારો થતા ગયા. ‘ગીતા’માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે : ‘સાત્ત્વેણ’ મયા સ્પૃષ્ટ, ગુણ કર્મ વિમાગરા : ।’ અર્થાત્ ગુણ અને કર્મને આધારે જે ચતુર્વર્ણ સમાજની રચના કરી છે. એમાં કર્મવિચાર ઉમેરાયો. વિદ્યાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન એ બ્રાહ્મણનું કર્મ, રક્ષણ એ ક્ષત્રિયનું કર્મ, કૃષિ-વેપારક્ષા અને વાણિજ્ય એ વૈશ્યનું કર્મ, તથા સેવા એ શૂદ્રનું કર્મ મનાયું. આમ ત્રિગુણ વિચાર, વર્ણવિચાર, જીવનનીયભાવ, બ્રાહ્મણવિહાર વિચાર અને કર્મવિચાર ભળતા જીવનનીયભેદો, સ્પર્શસ્પર્શની ભાવના, જ્ઞાતજ્ઞતાના પદ્ધતિ, રાજ્યભેદો વ્યવહારમાં ભેદ-ભાવો વગેરે વધતા જ ગયાં. એમાં પાછળથી ઉમેરાયો ‘રંગભેદ-colour distinctions’નો વિચાર. ‘રંગેતવણું, તામ્રવણું અને સ્વામણું’ સદેહ પરજ અને કાશ્મીરપરજ યા રાનીપરજ, ‘જેવું રંગભેદને નામે સ્પર્શ-અસ્પર્શનાં ભેદો જિલ્લા કર્યાં. એથી રાટી-વ્યવહાર, મેટી-વ્યવહાર અને બેકેક તથા નિવાસમાં થે ભેદભાવ ઊભો થતા ગયો. ગાંધીજીએ આ ગેર-જાણતા રંગભેદ અને રંગદેશ સાથે, વીસ વર્ષ સુધી, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘સત્યાગ્રહ લડત’ ચલાવેલી. માર્ટિન લુથર ‘કિંગ’ અમેરિકામાં અલબામાં આ રંગભેદ સામે અહિંસક પ્રતિકારની લડત ચલાવેલી. આ વિષય પરત્વે પ્રસિદ્ધ લેખિકા હેરિયેર ગિયર સ્ટ્રોન્ગે ‘Uncle Tom’s Cabin’ ટામ કાકોની કાળી ડોટડી’ નામે નવલકથા આલેખી છે. ગાંધીજીએ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ નામે રાચક ગ્રન્થ લખ્યો છે. ગાંધીજીની ‘લડત’ પછી થે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં હજી થે-જે રંગભેદ ચાલુ છે, જે સામે ત્યાંની હજારો, પ્રમુખ લડત ચલાવી રહી છે. ગાંધીજીએ કારતમાં ‘અસ્પૃશ્યતા

નિવારણ આન્દોલન' ચલાવ્યા પછી એ, જી અસ્પૃશ્યતા અને છૂટાછૂટ દણ એ જીવતા છે.

સાંપ્રદાયિકતાનું ચોથું પરિણામ : સ્ત્રીઓ પ્રત્યે અસમતા અને અત્યાચાર

વૈદિક કાળમાં, સ્ત્રી-પુરુષમાં કાંઈ ભેદભાવ કે જીવનીયના ખ્યાલો ન હતા. બંને તમામ છેત્રે, બન્ને ધ અનેખલા મિલાવીને કાર્ય કરતા હતાં. અને સમાનભાવે વર્તતા હતાં. જેને લીધે ઔરંગઝી, કાલ્યાણી, પ્રાગી, અનસુયા, અરુણી, સાવિત્રી, વગેરે સ્ત્રી વધાવતી, જ્ઞાનવતી અને તેજસ્વી વિદુષીઓ તે કાળમાં જોવા મળે છે. પરંતુ સ્ત્રીતકાળ અને તે પછીના સમયમાં, શિક્ષણ, વિવા અને જ્ઞાનના અભાવે સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચે ભેદો જમા થતા ગયા. - જેમાં પુરુષનું મહત્ત્વ વધતું ગયું અને સ્ત્રીનું મહત્ત્વ ઘટતું. જેમાંથી પુરુષ સત્તાક સમાજ થયો, વિરલ સ્ત્રીયે કેવલિક સ્ત્રીસત્તાક પણ દેખા દે છે. પરંતુ મોટે ભાગે સમાજ પુરુષ સત્તાક થતો રહ્યો. જેમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ત્રીજું બનતું ગયું. પારિત્તિક, આર્થિક અને સામાજિક છેત્રે પુરુષના હિંમત, ગૌરવ અને મહત્ત્વ વધતા ગયા; અને સ્ત્રીનું મહત્ત્વ ઉત્તરોત્તર ઘટતું ગયું. જેને લીધે ધીરધીરે પુરુષ 'ભત્તા' (ભરણપોષણ કરનાર) અને સ્ત્રી 'દાસી' (સેવિકા) બનતી ગઈ. આમ સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધમાં ભેદભાવ અને અસમાનતા પેદા થતાં, જીવનીયભાવ પણ ભેદાતિ ગયો. જેને લીધે 'વત્તિ દેવ મહેશ્વર.' પતિ એ મહાન દેવતા છે એમ મનાયું. સ્ત્રી પુરુષને અધીન, અશ્રિત અને આશ્રિત થતી ગઈ. આ આર્થિક, સામાજિક અને માનસિક પરાધીનતા, પરાશ્રય અને પરાવર્તનને લીધે સ્ત્રીનું સ્થાન કમચઃ ચોથું અને વધુ ત્રીજું બનતું ગયું. આજળ જતાં સ્ત્રી એ એક વિશેષ વસ્તુ marketing commodity બની ગઈ. ડા. જી. પાડવા દ્રોષદીને (પત્નીને) બીજી વસ્તુઓની જેમ જુનારમાં એક વસ્તુ તરીકે મૂકે છે.

હરિશ્ચંદ્ર રાજ કાચીના જનરમાં તારામતી-ચોડતને (પત્ની-પુત્રને વેચે છે. જેમાંથી સમય જતાં, કન્યા વિક્રય, દહેજ, પરકણ વગેરે બાબતો પર ધાલતી ગઈ. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધમાં ધાલતી આ કદમકરી આતરિક સંબંધો જમા થયાં. જેમાંથી લાચારીને કારણે સ્ત્રી આત્મધાત, અગ્નિસ્નાન, વગેરેનો ભોગ બનતી ગઈ, છૂટાછેડા પ્રચલિત બનતા ગયા. દાંપત્ય જીવનની વિધમતાને કારણે દર વર્ષે દર હળાર સ્ત્રીઓ આત્મધાતનો ભોગ બને છે.

અંગ્રેજોનું કારતમાં આગમન થયા પછી, અહીં રાજાઓ, કાઈસ્કૂલો, અંગ્રેજોનું મંદિરો યદ થતા ગયાં. અને ૧૮૫૭ના 'પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ' પછીથી મુઝાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, દિલ્હી અને બેંગ્લોરમાં મુનિવર્સિટીઓ શરૂ થઈ. સ્ત્રી ગ્રેડાઈ કહેરામાં કોલેજો એ ચાલુ થઈ. જેને લીધે છોટારા-ઓની સાથે છોટારીઓનું શિક્ષણ પણ વધતું ગયું. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, કન્યાશિક્ષણને વધુ મતિ મળી, તેમ જ સાધન, સુવિધાઓ અને શહેતો એ વધતા ગયાં, આમ સ્ત્રીશિક્ષણ, વધતા; સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધમાં સ્વાતંત્ર્યતા, સમાનતા સમાન અધિકારો અને હોયે તથા સ્વાશ્રય અને સ્વાધીનતાની ભાવનાઓ સ્ત્રીઓમાંથી જન્મત થતી ગઈ. જેમાંથી રાજ રામમોહન-રાયની માંડીને ત્રાંધીજી સુધી સમાજસુધારણા છેત્રે બાળજગત નિષેધ, વિધવાવિવાહ, કન્યા-શિક્ષકમને વિરોધ, કન્યાઓને દૂધ પીતી કરવાના રિવાજોનો વિરોધ, કન્યાવિધ, દહેજ-પરકણ વગેરેનો વિરોધ પણ શરૂ થયો. અને તદ્દનુજી કાનૂનો એ થતા ગયા. 'દિન્દુ ડાઝ બીલે' વારસાઈ અને માલ-મિલકતમાં ભાગીદારી અને દીકરીને સમાન હોય અને અધિકારો આપ્યા. દિન્દુ સમાજમાં શિક્ષણ-સંસ્કારને કારણે આ દિશામાં અગ્રી વિકાસ થયો.

પરંતુ મુસ્લિમ સમાજમાં અંતિમ પવનગરવાદ (Last Prophetism), નિરક્ષરતા, અજ્ઞાનતા

અને શિશુસ્તતાને કારણે મુસ્લીમોની આ સુધારક આંદોલનને જોરદાર વિરોધ થયો. ચારી, તલાક, વારસો વગેરે બાબતો પરત્વે, આઝાદી આપ્યા પછી, પાકિસ્તાન અને ભારતમાં 'મુસ્લિમ પર્સનલ લો'માં જરૂરત પ્રમાણે, આવશ્યક સુધારા-વધારાઓ થતા પ્રવા છે. મોઘાના અબુલ કાસમ આઝાદ, ડૉ. અ-સારી, મહમ્મદઅલી, ટીકતઅલી, મુકર મેદરઅલી, દમોદ હલવાઈ, ડૉ. કે. એલ. દુરાની જેવા વિદ્વાન, વિચારશીલ, અને મુસલિમ સુધારક લોકોએ મુસ્લિમ સમાજમાં નવપરિવર્તન માટે યથાશક્તિ યોશિય કરી છે. શ્રી દમોદ હલવાઈના 'સલ્વેસેશન ઓફ મંડો' જાનને ખતરો વહેંચીને પણ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને સ્વાયત્તા માટે સુધારાઓ કરી છે. રહિયા પટેલ, ચાંદનાઝ શેખ, ચાંદબાગ બેગમ વગેરેએ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓના હોઠ અને અધિકારો પરત્વે સારી જાગૃતિ પેદા કરી છે. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓનું સંપ્રદાન કરીને પડદાપ્રથા, સિનેમા-નાટક જેવાની છૂટ અને સ્ત્રી શિક્ષણ પરત્વે મહારાષ્ટ્રમાં રહિયા પટેલ જેઠાદ જગતી છે. અને Common Civil Code-સમાન નાગરિક હોવાનો કાયદો તમામ ધર્મના લોકો માટે કરવાને માગણી કરી છે. વળી તલાક આપનાર એડવોકેટ પતિ પાસેથી ચાંદબાગ બેગમ નીચલી કોર્ટથી મુસ્લિમ કોર્ટ સુધી લડત આપીને ભરણપોષણ માટે માસિક રૂપિયા પાંચસો મેળવવાનો સુકારો મેળવ્યો છે. જેણે શિશુસ્ત મુસ્લિમ સમાજ અને મુસ્લીમોનાં બારે યથાની સહકાર જગતી છે. ડૉ. રાધાકાન્ત-ભીમપંથીમાં સુલેખા બીબી, જેનો પતિ અણધાર્યામાં હતો, જેને આઠ બાળકો હતા, તેને સ્થાનિક મુસ્લિમ જમાતે મેજલેસ અને યશવંતેશજીનો આશ્રય મળ્યો, દુરાનની નિયમો પ્રમાણે કટાક મારવાની અને કંઈ ભરવાની સજાઓ કરેલી. હિંમતપા સુલેખા બીબી જમાન સામે હાજર ન થઈ, જેથી જમાતે ઝીનો પાછો, જરૂરી વસ્તુઓ, અજરની ખરીદી વગેરે

બાબતે બહિષ્કાર કર્યો. તેનો પતિ વહીવટ આવી જતાં, પોલીસ અને મુખ્યમંત્રીએ મળીને પ્રશ્ન ઉઠાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. કટાકની સજા તથા કંઈ ભરવાના આદેશ આપનાર જમાતેનો યાન્ત પ્રતિકાર કરનાર સુલેખા બીબીની નિર્મળતા દાદ માંગી લે તેવી છે. આ બધામાં ઓએમા આવી રહેલી નવ-જાગૃતિનાં રૂપો એવાજી નોંધ લેવાય છે.

સંપ્રદાયવાદનું નિરાકરણ

આ સંપ્રદાયવાદ યા સંપ્રદાયિકતાના નિરાકરણ માટે સારા પ્રમાણમાં ચિંતન થયું છે, અને અનેક ઉપાયો દર્શાવાયા છે, જે નીચે મુજબ છે:-

(૧) સહકારી ચૂંટણીમાં મંડળોએ એક થાય, સંપ્રદાય કે અતિ-ચાંતિની ન હોય. જ્યાં તેમાં સુધે તરીકે વિવિધ થાય, સંપ્રદાય, ચાંતિ-અતિના લોકોને લેવામાં આવે, જેમાં પારસ્પરિક સંબંધો આકાન-પ્રદાન અને રોગીને અપકાય મળે.

(૨) શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર અને આચાર્યશ્રી દાદા ધર્માધિકારી અતિસત્તાત્વ, અતિસંપ્રદાયિક, આન્દરપ્રાન્તીય અને આન્દરરાષ્ટ્રીય લોકોની હિંમત કરે છે.

(૩) સ્વામી વિવેકાનંદ માનવીય મુશ્મિ, માનવતા અને માનવધર્મ ઉપર સાર મુકવા સુધરે છે. તેમ જ સર્વધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવા નિર્દેશ છે.

(૪) ગાંધીજી 'મંત્રલ પ્રસાદ' પુસ્તકમાં 'સર્વધર્મ મમકાવ' તેમ જ આગળ જાહેર 'સર્વધર્મ સમકાવ' દાખવવા માટે કહે છે.

(૫) ગાંધીજી સર્વધર્મ અભ્યાસ, સર્વધર્મ પ્રાર્થના અને ખાસ તહેવારે સર્વધર્મનાં 'સ્નેહ મિલનો' યોજવા સુચવે છે.

(૬) શ્રી જગલલાલ મહેતા શિક્ષણ સંસ્થાએ ગોષ્ઠ એક થાય, સંપ્રદાય, અતિ કે ચાંતિની ન હોય

બંદે સર્વની, સર્વને માટે અને વિશ્વવ્યાપક દર્શિ-
કોણુવાળી હોય તેવો નિર્દેશ માનવતાના સંસ્કારો' પુસ્તકમાં કરે છે.

(૭) શ્રી ડોલરરાય માકડ કોળવણીમાં 'વિશ્વના ધર્મો'ને એક વિષય તરીકે સ્વીકૃતિ આપવાની જોગવાઈ કરવા તથા 'સર્વધર્મ પ્રાર્થના' કરવા માટે નિર્દેશ છે.

(૮) શ્રી કાકા સાહેબ કાલેશ્વર અને શ્રી વિનોબાજી સર્વધર્મોમાં રહેલાં સમાન તત્ત્વોને શોધીને 'સર્વધર્મ સમન્વય' સાધવા માટે સૂચવે છે.

(૯) કોમીય, સામ્રદાયિક તથા ભૂતિ-શાંતિ-વાદનો પ્રચાર-પ્રસાર કરનારી અને કંદેરતા પેદા કરનારી તમામ સંસ્થાઓ અને રાજકીય પક્ષોને કાંઈકે કરીને નાબૂદ કરવામાં આવે.

(૧૦) શાંતિ-ભૂતિ, કોમ-સંપ્રદાયના પાયા ઉપર જીવી થયેલી સંસ્થાઓને સરકાર આધિક

સહાય થા માન્ટ આપવાને પાત્ર ન રહે, તેમ જ આ પાયા પરની અનામતોને દૂર કરે.

(૧૧) શ્રી જે. કૃષ્ણમુર્તિ, સામ્રદાયિકતાનું છિદ્રે ભાન તથા જીવી સમજ સર્વ સામ્રદાયિકતાનું નિરાકરણ કરશે, એમ માને છે. અને એને માટે 'Continuous choiceless awareness'—સત્વેદશ્યની ધર્મગીરિદત સમાનતા ઉપર ભાર મૂકે છે.

આમ પ્રચલિત, ભગ્વત અને શિક્ષણ દ્વારા જ સામ્રદાયિકતાનું નિવારણ થઈ શકશે. જેને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ, તાલીમ અને કામદાઓ પશ્ચ ઉપયોગી નીવડશે. આમ વિચારપરિવર્તન, હૃદય-પરિવર્તન, જીવન પરિવર્તન અને સમાજ પરિવર્તનની ચતુર્નિધિ પ્રક્રિયાથી એ સંભાવત થશે. એને માટે કવિશ્રી, 'હૃદયવાસી'ની કવિતા પ્રેરક-વૌતક અને તેથી છે. "તું તારા દિલનો દોલો યાને, ઓ ર ઓ ભાવા!"

નવું વાંચન

અનોખા દ્યુમેનિસ્ટ દુર્ગાશંકર-સવા-રસિકલાલ ત્રિપાઠી, સહસંપાદકો—ધનંજય ત્રિપાઠી અને ધનેશચંદ્ર ત્રિપાઠી, દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી મહોત્સવ સમિતિ પ્રકાશન, સરખેજ, તા. સિદ્ધિ, જિ. અમદાવાદ, કિ. રૂ. ૫/-

ચિંતા હોડો એનથી જીવો—લે. ડો. મધુભાઈ કોઠારી, આર અબાણી એડ કું., ત્રિકોણબાગ પાસે. રાજકોટ, ૩૬૦૦૦૧, કિ. રૂ. ૮/-

મનની અગાધ શક્તિ—લે. લીલી. જેમ્સ એલન, રૂપાંતર ડો. મધુભાઈ કોઠારી. પ્રકાશન ઉપર મુજબ—બીજી આવૃત્તિ, કિ. રૂ. ૮-૦૦

જગ જીતો જિંદગીનો—લે. જોરીસન સ્વેટ માર્ટન, રૂપાંતર ડો. મધુભાઈ કોઠારી, પ્રકાશન ઉપર મુજબ કિ. રૂ. ૧૮-૦૦

ખનો જીવન વિજેતા—જેમ્સ એલન—પ્રકા. આર અબાણી એડ કું., રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧ કિ. રૂ. ૮/-

ભારતીય મુસલમાનોની સમસ્યા-એક વિશ્લેષણ | મુ. શુભેચ્છ

ભારતીય મુસલમાનોની મુખ્ય સમસ્યાઓ શું છે, એટલું કદ કંટું છે, એટલું સ્વરૂપ શું છે વગેરે સમજવા માટે ભારતના સામાજિક અને રાજકીય માળખાના સંદર્ભમાં મુસ્લિમ સમાજની આંતરિક રચના, આ યુગની વિશેષતાઓ તેમજ સંસ્કૃતિક વિભિન્નતાઓને ધ્યાનમાં લેઈએ. પ્રાચીન તથા નવો ભારતે મુસ્લિમ સમાજનું વિશ્લેષણ થઈ ચકલું નથી. જો કે 'ભારતીય વસતિ ગણતરી' અને રજિસ્ટ્રાર જનરલ એક ઇંડિયા દ્વારા ધર્મના આધારે ૩૨ ભાગમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા છે. ૫૫ કેસમાં રાજકીય કારણોને લીધે સરકાર એને પ્રયત્ન કરતી નથી. તેથી મુસ્લિમ સમસ્યાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને કદનું વિશ્લેષણ કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી યાય છે. સરકારી અને બિન-સરકારી માધ્યમો દ્વારા જે તથા પ્રાપ્ત થયાં છે, એના આધારે ૫૨ મુસ્લિમ સમસ્યાનું કંઈક વિશ્લેષણ કરી શકાય.

વિષયમાં આવેલાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રોમાં ભારત ૫૫ એક મોટું રાષ્ટ્ર છે. તેમજ ભારતીય સમાજ ૫૫ બહુવિધ છે. અહીં એક જ ધર્મ, ભૂતિ કે ભાષા બોલનારા લોકો રહેતા નથી. દુનિયાના મુખ્ય આઠ ધર્મોને-હિન્દુ, ઇસ્લામ, શીખ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન, વહુદી અને પારસી-માનનારા લોકો અહીં વસે છે. કુલ સંખ્યાના ૮૨.૭૨ ટકા હિન્દુ છે અને ૧૧.૨૧ ટકા મુસલમાન છે. (૧૯૭૧ ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે), ૧૯૩૧ ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૨૦૦૦ બોલીઓ અહીં બોલાય છે. સ્વતંત્રતા પછી પંદર ભાષાઓ-હિન્દી, ઉર્દૂ, પંજાબી, ગુજરાતી, તેલુગુ, ઓડિયા, તમિલ, કાનડી, મલયાલમ, મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી, આસામી, કાશ્મીરી અને સંસ્કૃત-ને બંધારણની આઠમી કલમમાં રાષ્ટ્રની, મુખ્ય ભાષાઓ તરીકેનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

એમાં હિન્દીભાષી ૨૧.૬૬ ટકા (૧૧, ૨૫, ૭૭, ૬૧૨), ઉર્દૂ ભાષી ૫.૧૮ ટકા (૨, ૮૬, ૦૭, ૮૭૪) છે. (૧૯૭૧ ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે). આમ સંખ્યા પ્રમાણે ઉર્દૂનું સ્થાન છઠ્ઠું છે. અન્ય પાંચ ભાષા ભાષીઓની સંખ્યા ઉર્દૂ કરતાં વધારે છે, તેઓ છે હિંદી, ગુજરાતી, તેલુગુ, મરાઠી અને તમિલ. આ બધી ભાષાઓનું એક-એક રાજ્ય છે. માત્ર ઉર્દૂ ભાષા જ એવી ભાષા છે જેટલું કેટલું રાજ્ય નથી. તે ૫૫ ઉર્દૂ બોલનારા ઉત્તર ભારતમાં વધારે પ્રમાણમાં છે જતાં જ આ ભાષા ઉત્તર ભારતના જ મુસલમાનોની માતૃ-ભાષા નથી. દક્ષિણ ભારતમાં ૫૫ ઉપલા ધર્મોના મુસલમાનોના ઉર્દૂ ભાષાનું ચલણ છે. એટલે ઉર્દૂ ભાષા એક જ પ્રદેશમાં સીમિત ન રહેતાં સંપૂર્ણ ભારતના મુસલમાનોમાં અધમાન રીતે વહેંચાયેલી છે.

ભારતની વસતિનું ધર્મ પ્રમાણે કરાયેલું વર્ગીકરણ દર્શાવે છે કે મુસલમાનોની વસતિ ભારતમાં ખીલ નંબર છે. એ વસતિ ૧૧.૨૧ ટકા (૬, ૧૪, ૧૭, ૮૧૭) છે. ૧૯૬૧-૭૦ના દાયકામાં મુસલમાનોની વસતિ ૩૦-૮૫ ટકાનાં દરે વધી છે. વસતિ પ્રમાણે રાજ્યોના ભાગ પાડીએ તો ભારતના એ રાજ્યો જમ્મુ-કાશ્મીર અને લક્ષદ્વીપ મુસ્લિમ વસતિવાળા રાજ્યો છે. અહીં મુસલમાનોની વસતિ અનુક્રમે ૬૫-૮૫ ટકા અને ૮૪.૩૭ ટકા છે આસામ, પશ્ચિમ બંગાળ, ઉત્તર પ્રદેશ, ગિદ્દાર, કર્ણાટક, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર, રાજસ્થાન, ત્રિપુરા, મધ્ય પ્રદેશ અને હિમાચલ પ્રદેશમાં મુસ્લિમો ઘણી એકાંત સંખ્યામાં છે. આ પ્રદેશમાં તેઓ કુલ વસતિના ૨૪ ટકાથી માંડીને ૭ ટકા છે. એ જ પ્રમાણે કેરળ, ગોવા, જોડિસ્કા, પોર્ટુગેસી, ગોવા,

ચ દીપદ અને દાદરાનજી હવેલીમા મુસલમાનોની વસતિ ૧૯.૫૦ ટકાથી ૧ ટકા જ છે

જિલ્લાની વસતિ પ્રમાણે જોવા દેશના ૯ જિલ્લા એવા છે જ્યાં મુસલમાન ૫૦ ટકાથી વધારે છે અને ૩૦ જિલ્લાઓમાં ૨૦ ટકાથી વધુ પણ ૫૦ ટકાથી ઓછા છે ૮૩ જિલ્લા એવા છે જ્યાં મુસલમાન ૧૦ ટકાથી વધુ અને ૨૦ ટકાથી ઓછા છે. અને ૧૦૨ જિલ્લાઓમાં ૫ ટકાથી વધુ પરંતુ ૧૦ ટકાથી ઓછા છે. ત્રામડા અને ચહેરની વસતિનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ૭૧-૨ ટકા મુસલમાન ત્રામડામાં રહે છે અને ૧૭૮ ટકા ચહેરમાં રહે છે

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રદેશો પ્રમાણે દેશનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ને ૫૮ સાંસ્કૃતિક પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલા છે જેમાં ૨૧ પ્રદેશો એવા છે જેમાં રહેતા મુસ્લિમો પોતાની રહેણીકરણી, ખાનપાન, રીત-રિવાજ અને ધંધા પ્રમાણે એક મેકથી ભિન્ન છે. એમની જીવનશૈલી અને દિન-રત્નમાં સમાનતા નથી. આ પ્રદેશો છે—કાશ્મીરની ખીણ, ચિનાબનો ઉપરવાસ, મેવાત, દિલ્લી, રહેલ-ખંડ, અયોધ્યા, બોજપુર, મિથિલામઝ, વરાડ-જાણ, ત્રંત્રાનો ત્રિજોણ પ્રદેશ, કલકત્તા, બ્રહ્મપુત્રની ખીણ, ચાચર-ત્રિપુરા પૂર્વ મારવાડ, કચ્છ કાઠિયાવાડ, ભરૂચ, અમદાવાદ, માળવા-ખાનદેશ, મરાઠા-વાડ, દક્ષિણ કણાટક, તેવંત્રાણા, હૈદરાબાદ, મલ-બાર, લક્ષદ્વીપ અને આંધ્રાપ્રદેશ-નંકોળાર ભારતીય મુસલમાને ભિન્ન ભિન્ન સાંસ્કૃતિક પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલા છે. અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિની ભિન્નતાને કારણે એમનામાં એકબીજામાં અસમાનતા અને વિરોધાભાસ જણાય છે. મુસ્લિમ સમાજને સભ-તીય કે એકરૂપ સમાજ કહેવો એ સર્વથા ખોટું છે. એ જ રીતે ભારતીય મુસલમાન નજર સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે એમ કહેવું એ પણ એક ભ્રમણા છે. ત્રામડાને મુસલમાન ત્રામડાના બધાપક સમાજનું અભિન્ન જાત છે, તેથી ભારતીય મુસલ-વિશ્વમાનવ : ૨

માનોની સમસ્યાઓ ન તો સાંસ્કૃતિક સ્તર પર સાવંભોમ છે, ન તો પ્રદેશના સ્તર પર વસ્તુતઃ ભારતીય મુસલમાનોની સમસ્યાઓ સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, ચહેર અને ત્રામડાના ભેદથી અને આંતરિક સામાજિક ભિન્નતાથી પરિપૂર્ણ છે

મુસ્લિમ સમાજના સ્વરૂપનું વિસ્તરણ કરનાં હાજે છે કે ભારતીય મુસ્લિમ સમાજ એક સ્તરીય તેમજ વર્ગીકૃત સમાજ છે તે ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક ઉપસ પ્રદાયો તેમજ ભાતિઓમાં વહેંચાયેલા છે

સૈદ્ધાંતિક રીતે ઇસ્લામમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ બંધનમાં કે ભાતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ કે નીચ નથી. ત્યાં જ સરખા છે. એટલે જ તેઓ ‘ઉમ્મત’ ‘મસલત’ કે ‘મોમીનીન’ કહેવાય છે. પરંતુ વ્યવહારના સ્તર પર ભારતીય મુસલમાન પર વિચાળ હિન્દુ સમાજની અસર છે તેથી હિન્દુઓની જેમ અનેક ઉપભાતિઓમાં તે વિભક્ત છે. મુસ્લિમોમાં આંતર વિવાહની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે મજબૂત બનવા માંડી છે. તેથી ભાતિ પ્રમાણે વિભાજન મજબૂત થતું જાય છે.

ગોત્ર અંશરી, ઊરીના અહમદ અને ઇન્તિયાઝ અહમદનો સંલેખ લેખ મુસ્લિમોના સામાજિક સ્તરીકરણનું વિશ્લેષણ કરતા એ વાત પર ભાર મૂકે છે કે મુસલમાન સમાજ એ મુખ્ય ભાગમાં વહેંચાયેલા રિ-અચરફ અને અજલફ અચરફ ખાનદાની વંશના મુસલમાન છે એમને આનુવંશિક સ બંધ બહારથી ભારતમાં આવેલા મુસ્લિમ સાયકો, વેપારીઓ, ધાર્મિકો અને ધર્મપ્રચારકો સાથે છે. શેખ, સૈયદ, પઠાણ, મોઝલ વગેરે અચરફ વર્ગના મુસલમાનો છે. અજલફ વર્ગના મુસલમાનોનું મૂળ ભારતીય છે નિમ્ન અને પછાત ભાતિઓના હિન્દુઓમાંથી ધર્મોત્તર દ્વારા તેઓ મુસલમાન બન્યા હતા. સમકાલીન મુસ્લિમ સમાજનો આ વર્ગ હાથ કારીચરી તેમજ

નેમાં દક્ષતાની જરૂર છે એવી કારીગરી સાથે સંબંધ હોય એવા વ્યવસાય સાથે નોડાયેલો છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ મુસ્લિમ સમાજ ચાર વર્ગોમાં વહેંચાયેલો છે. ઉચ્ચ વર્ગ, ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ, નિમ્ન મધ્યમ વર્ગ અને નિમ્ન વર્ગ. ભારતીય મુસલમાનોમાં ઉચ્ચ વર્ગ નહીંવત્ છે. ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ સીમિત છે. આધુનિક શિક્ષણ પામેલા અને નોકરી કરતા ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગની સંખ્યા ભારત વિભાજન પછી ઘણી નાની બની ગઈ. તેમ જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના ૩૭ વર્ષમાં, એ વર્ગના કદમાં થોડું ખાસ પરિવર્તન આવ્યું નથી, નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના ભારતીય મુસલમાનો ધારીએ તે કરતા ઘણા વધારે છે. પરંપરાગત વ્યવસાય, દક્ષતા માગી લેતી કારીગરીમાં અને હસ્ત કારીગરીના ધંધામાં આ મુસલમાનો ખાસ કરીને ગામડાઓના નિર્ધન મુસલમાનો છે કે જે શહેરમાં રહેનારા ભેંકાર મુસલમાનો છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય મુસ્લિમ સમાજ સ્થળતીય નથી કે એકરૂપ પણ નથી સામાજિક દૃષ્ટિએ મુસ્લિમ સમાજ અનેક સ્તરમાં વહેંચાયેલો છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ એનામાં જિનતા છે તેમ જ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તે અત્યંત વિવિધતાઓથી પૂર્ણ છે. ભારતીય મુસલમાનોની સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ આ જિનતાની પૃષ્ઠભૂમિમાં કરવામાં આવે તો એમની સમસ્યાઓનું ભેદભેદ લેવું રૂપ પ્રગટ થાય તેમ જ એના ઉકેલનો નિશ્ચિત રાહ પણ ખુલી જાય.

સમાકાલીન ભારતમાં મુસલમાનોની સમસ્યાઓ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત પહેલાંની સમસ્યાઓ કરતાં જિનતા છે. એ વખતની મુખ્ય સમસ્યા રાજકીય હતી. મુસલમાનો પોતાના જીવનકાળના જોરવને પુનઃપ્રાપ્ત કરવા માટે તેમ જ પોતાની સત્તા સ્થાપવા માટે સઘર્ષરત હતા. સ્વતંત્રતા પછી ભારતીય મુસલમાનો સમક્ષ એક નવી જ સમસ્યા ઉત્પન્ન થઈ, આ સમસ્યા મુખ્યત્વે મુસલમાનોની વ્યક્તિગત સલામતી તથા મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને

રક્ષાની રાખવાની હતી. ભારત સરકારના શિક્ષણ ખાતાએ ૧૯૪૮-૪૯માં એક સર્વેક્ષણ કર્યું હતું. આ સર્વેક્ષણ મુ બઈ, કલકત્તા, મદાસ, અમદાવાદ, અહીર, લખનૌ અને પટણામાં રહેતા મુસલમાનોની મુલાકાત લઈને કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વેક્ષણ કરનારાઓમાં યુનેસ્કોના એક વિદ્વાન જોહન મટી પણ હતા. એમણે 'ઈન ધ ચાર્જ-ડાઉ એન્ડ મેન' નામના પુસ્તકમાં મુસ્લિમ સમસ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે કે "આમને આ મુસલમાન ડરેલો છે, પોતાની સલામતી માટે ચિંતિત છે સરકાર એના અને માલનું રક્ષણ કરતી નથી, નોકરીઓમાં અને ધંધામાં એની સાથે ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં એની શકિતને તેમજ એના મહત્વને સમાર્પિત કરવામાં આવી રહ્યું છે."

દેશના ભાગલા પછી તરત મુસ્લિમ સમાજે જે અસલામતીનો સામનો કરવો પડેલો, તે અસલામતી ઘટવાને બદલે નિરંતર વધતી જ રહી છે. "વખતેવખત હિન્દુ મુસલમાન" વચ્ચે રમખાણો થતાં જ રહ્યાં છે. એ રમખાણોમાં મુસ્લિમ સમાજને હમિશા બળ અને માલનું મુકામ વેશું જ પડ્યું છે. આ રમખાણોના આકારમાં અને સંખ્યામાં તૂટિ થઈ છે એટલું જ નહિ આ રમખાણો ઉત્તરોત્તર તીવ્ર થતા ગયાં છે. હસ્ત કારીગરી કે કારીગરીના ધંધામાં નીચી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો મુસ્લિમ સમાજ આ રમખાણોનો ભોગ બને છે. રમખાણો શરૂ થતાં જ અત્યંત ઝડપથી બાગ, લૂંટ અને હાથપા પગપા બનવા માટે છે. રમખાણોનું એ એક સામાન્ય લક્ષણ છે રમખાણોના નિયંત્રણમાં પોલીસની અને સાસનની જુમિકા નકારાત્મક વલણવાળી હોય છે. પોલીસ અને સાસન ટેટીક વાર તો અસામાજિક પત્થોને લકોચિત આપતા હોય છે.

સમાકાલીન મુસ્લિમ સમાજ જે સમસ્યાઓથી મેરાયેલો છે એમાં એક અત્યંત ગંભીર સમસ્યા

નેતૃત્વના અભાવની છે. સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી આજ સુધી રાજકારણના ક્ષેત્રમાં મુસ્લિમ સમાજમાં નેતૃત્વનો વિકાસ થયો નથી. તો મુસ્લિમ, સામ્રાજિક-રાજકીય જૂથોને પણ પશુ પ્રાપ્ત થયું નથી. મુસ્લિમો રાષ્ટ્રના કોઈ પણ સ્તરે પોતાના રાજકીય અસ્તિત્વને પ્રભાવશાળી બનાવી શક્યા નથી. પોતાની સત્તાદાનની સંકલ્પને કારણે મુસ્લિમ સમાજ વોટ બેંક તરીકે કલે મહત્વપૂર્ણ રહ્યો હોય પણ રાજકીય નિષ્ણંદો પર અસર પાડવામાં મુસ્લિમ સમાજ કદીય 'દબાણ કરતા પ્રભાવશાળી સમૂહ' તરીકે વર્ગીકૃત થઈ શક્યો નથી ભારતીય રાજનીતિમાં મુસ્લિમ સમાજની સ્થિતિ ત્રણતા પથ્થર જેવી છે. એ ત્રિતમાન તો અવશ્ય હોય છે પણ દિશાવિહીન છે.

મુસ્લિમ સમાજમાં નેતૃત્વના અભાવનાં જે કારણો છે એમાં કેટલાંક મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

—મુસ્લિમ સમાજની સામાન્ય રીતે ધાર્મિક પ્રતિબદ્ધતા હોય છે. એ જ રીતે તેમના પર ધર્મશુદ્ધિ (ઉલેમાઓ)ની અસર હોય છે તેથી પરંપરાગત રીતે ધાર્મિક નેતૃત્વે થયું જાયું સ્થાન આપવામાં આવે છે. જે કે ધાર્મિક નેતૃત્વે જ ક્ષિત્રિય સંસ્થાનવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય આદેશનમાં ખૂબ અસરકારક ભૂમિકા ભજવી છે પણ આ ધાર્મિક નેતૃત્વ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછીના રાજકારણ સાથે તેમ જ મુલ્યો સાથે સામંજસ્ય સાધી શક્યું છે.

—દેશનું વિભાજન થતાં મુસ્લિમ સમાજ શૈક્ષણિક રીતે ખૂબ પાછળ પડી ગયો.

—રાજકીય છત્રછાયા નીચે રહેવાની મુસ્લિમ સમાજની ભાવના રહી છે. મુસ્લિમ સમાજ સત્તા પક્ષને જ વળગીને રહ્યો. શૈક્ષિક અને પ્રવૃત્તિ લાભ માટે સમાજના વ્યવસ્થા હિતનો ત્યાગ કરવાની જરૂરિયાતે લીધે પણ મુસ્લિમ સમાજમાં સુદૃઢ પથ

પ્રદર્શક નેતૃત્વ મળવામાં બાધા આવી.

ભારતીય મુસલમાનોની અલ્પ ત જંગીર સમસ્યા શૈક્ષણિક પછાતપણાની છે ઇસ્લામ ધર્મે માનના પ્રચાર પર થયો ભાર મુલ્યો છે તેમ જ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઉચ્ચ શૈક્ષણિક ઉપલબ્ધિ-ઓથી પરિપૂર્ણ છે તો પણ આ યુગમાં મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણનું સ્તર અત્યંત ઘનીય છે મદરસામાં અપાત્ર પ્રારંભિક શિક્ષણ સામાન્યતઃ મુસ્લિમ પર પરાગ્રેનું હોય છે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ સમાજના એક નાના સરખા વર્ગ સુધી જ સીમિત રહ્યું છે. દેશના બાકલા વખતે શિક્ષિત મુસલમાનોના ઘણા મોટા સમૂહો ભારત છોડી દીધું. જ્યારે ભારતમાં રહેલા મુસલમાનોની નવી પેઢી પોતાની અસલામતીમાં અને આર્થિક સમસ્યાઓમાં એટલી બધી અટવાયેલી હતી કે એણે નૂતન શિક્ષણ પદ્ધતિનો ખાસ લાભ લીધો નહીં ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ખાસ કરીને વિજ્ઞાન તેમજ ટેકનીકલ શાખાઓમાં મુસ્લિમ સમાજના સભ્યોનો પ્રવેશ કઠિન હતો તો બીજી બાજુ સરકારી નોકરીઓમાં આ સમાજના લોકોનું ચપલ ભેદભાવથી મુકત ન હતું. પરિણામ સ્વરૂપ અન્ય સમાજમાં જેટલો ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રચાર થયો એટલો મુસ્લિમ સમાજમાં ન થયો મુસ્લિમ સમાજ શિક્ષણમાં પાછળ રહ્યો એનું એક કારણ હાથકારીતરી હતું. ધર્મ તેઓ કારીબર હતા, તેથી કારીબરીના ધર્મમાં શેકાયેલા લોકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર લાગી નહીં શિક્ષિત બન્યા વગર પણ તેઓ પર્માપ્ત માત્રામાં ધન પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થતા હતા. ધર્મના શિક્ષણને નૂતન શિક્ષણની મુલનામાં કોઈ ગણવામાં આવ્યું તેથી પણ મુસ્લિમ સમાજ શિક્ષણમાં પાછળ રહ્યો આ સમાજમાં એક વર્ગ એવો છે જે માને છે કે આધુનિક શિક્ષણ લોકોને ધર્મથી વિમુખ બનાવે છે, તેથી તેઓ ઇસ્લામ ધર્મના શિક્ષણને ભાવપૂર્વક અગ્રિમ સ્થાન આપે છે. મુસ્લિમ સમાજના શૈક્ષણિક પછાતપણાને

દૂર કરવા માટે સમાજના આંતરિક સ્ત્રોતોને આધારે સ્વયંસેવી શિક્ષણ સંસ્થાઓનું વ્યાપક સંસ્થાન યથું નોંધ્યું. તે બીજી જાણુ આધુનિક યોગાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિને અપનાવવા માટે સામાન્ય મુસલમાનોને જાગૃત કરવો કરવો જોઈએ.

ભારતીય મુસલમાન આર્થિક રીતે પણ પાછળ છે. ભારતના બાજલા ને કારણે અને જમીનદારી સમાપ્ત થતાં મુસલમાનોમાં ને જમીનદાર વર્ગ હતો તે રહ્યો નહીં. તેમ જ શિક્ષિત નોકરી કરનાર મુસ્લિમોના મધ્યમ વર્ગનું કદ પણ નાનું થઈ ગયું. મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણનો પ્રચાર મંથર ગતિએ થઈ રહ્યો છે. તેથી મધ્યમ વર્ગનો વિસ્તાર પણ ધીમે ધીમે થાય છે. આ સમાજમાં એક નાના વર્ગમાં કંઈ સંપત્તિ આવી છે તે હાલ કારીમરી અને અન્ય કારીમરીને કારણે આવી છે. પણ આ અવસાથમાં બેડાપેલા થોડાક ઉચ્ચ સ્તરના વેપારીઓ જ સમૃદ્ધ છે. કારીમરી ધણી મોટી સંખ્યામાં છે અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ ચોક્કસ છે. હિંદુઓ નેટલી સંખ્યામાં ડોહટર, એ જીનીયર અને ટેકનીશિયનોના રૂપમાં આરબ દેશોમાંથી પેટ્રો ડોલરનો લાભ લઈ શકે છે એટલે લાભ ઉચ્ચ ટેકનીકલ શિક્ષણ તેમ જ ફક્તના અભાવે મુસ્લિમ સમાજના સભ્યો લઈ શકતા નથી. પરંતુ સ્થિતિ એ છે કે હાલના મુસ્લિમ સમાજ આર્થિક રીતે પછાત સમાજ છે.

વર્તમાન પૂ જીવાદી આર્થિક માળખામાં 'મૂડી' કેન્દ્રીકરણ સીમિત હોવામાં જાણી મળે છે. તેથી મોટી સંખ્યામાં લોકો નિર્ધન થતા જાય છે. મુસ્લિમ સમાજ પર એની અસર વધારે છે. સામાજિક અસમાનતા તેમજ આર્થિક શોષણ મુસ્લિમ સમાજમાં જોવા મળે છે એટલું કહવું કોઈ અન્ય સમાજમાં જોવા મળતું નથી. રશીયોની ખાત હેરાબાદ સહેરના મરીખ મુસલમાનોની સામાજિક આર્થિક હાલત પર મહેલા સર્વેક્ષણો આધાર લઈને કહે છે કે આ

સહેરની કુલ વસતિના ૪૫ ટકા મુસલમાન છે. ૫૨૬ ૧૦ રિફા આલોમાં ૯ મુસલમાન છે. ૫-૬ સમૂહોનો એમનો પરિવાર હોય છે અને એમની મહિનાની આવક ૭૫થી ૧૫૦ રૂપિયા સુધીની હોય છે.

સહેરનો બુ ૫૪૫ટીમાં રહેનારાઓમાંથી ૨૧ ટકા મુસલમાન છે. આ મુસલમાનોમાંથી ૪૫ ટકા બેકાર છે. અને એમની સરેરાશ આવક માત્ર ૪૬ રૂપિયા છે. હેરાબાદના મુસલમાનોની આ અવજનક આર્થિક હાલત થોડા ધણા દેર સાથે દેશના અન્ય મુસલમાનોની સામાન્ય સ્થિતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

મુસલમાન હાલ કારીમરી ને દેશના ઉત્તમ કારીમરી મનાય છે- પણ ભલે એ ભદોળીના જાલીયા જળાવનારા હોય, માલેગાંવ, મહોલિવડીના હાલયાળ પર વજુનારા વજુકર હોય, રેશમી સાડી કે બનારસી કારીમરી હોય. મુડીઓ કે કાચ પર નકશી કરનારા કારીમરી હોય, મુરાદાબાદી વાસણ બનાવનાર હોય કે અલીપટ અને મેરહમાં તાળી અધુ કે કાલર બનાવનાર હોય-અધાની હાલત એક સરખી છે. આ બધા વચ્ચેના કલાકો અને શોષણ કરનારા મુડીવાદીઓના હાથમાં પીસાતા હોય છે.

એ જ રીતે મધ્યમ વર્ગી મુસલમાનોમાં બેકારી વધતી જાય છે. કેન્દ્ર સરકારની નોકરીઓમાં ૫ ટકાથી વધારે તેઓ નથી. આ લોક કુલ વસતિનો ધણો ભાગ હિસ્સો છે. ૧૯૭૩ના આંકડાથી એને સમર્થન મળે છે. પ્રાંતીય પબ્લિક સર્વિસ કમિશનમાં કુલ ૭૫માંથી ૮ મુસલમાન હતા. અને કેન્દ્રીય સર્વિસ કમિશનમાં ૮ માંથી ૧ મુસલમાન સુપ્રિમ કોર્ટમાં ૧૨ ન્યાયાધીશોમાંથી એક તથા હાઈકોર્ટમાં ૨૨૩ ન્યાયાધીશોમાંથી ૧૪ હતા. ભારત સરકારના સેક્રેટરી ૫૬ પર ૧૯૭૪માં ૬ મુસલમાન હતા. ૧૯૭૬માં માત્ર બે જ રહેવા અને

૧૯૭૮માં માત્ર એક જ રહ્યા. જો જ રીતે ૧૯૮૧માં હિંદુ વહીવટી સેવામાં તથા પોલિસમાં મુસલમાનોની રકાવારી ૨૯૯ તથા ૨૮૫ હતી. મોડામાં ૨.૧૮, કેન્દ્રીય સરકારી કાર્યાલયોમાં ૪.૪૧, રાજ્ય સરકારમાં ૬.૦૧ અને પબ્લિક સેક્ટર ટેકનિકલ કેન્દ્ર અને રાજ્ય મન્નેમા-કુલ નોકરી કરનારામાંથી તેઓ ૧૦.૮૫ રહ્યા જ હતા.

મુસલમાનોની સમસ્યા ખીન સમુદાયોની સમસ્યાની જેમ ભારતની રાષ્ટ્રીય સમસ્યા છે, એ સંપ્રદાયિક કે કોઈ ખાસ વર્ગ વિશેષની નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ભારતના જ ધારણમાં પણ જ્યાં જ ભૂતિ, ધર્મ, ભાષા અને સિત્તની વ્યક્તિને સમાન સ્થાન મળે છે અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની તેમને પૂરેપૂરી છૂટ છે. બધાના વિકાસમાં દેશને વિકાસ સમાયેલા છે. તેથી આ ધર્મનિરપેક્ષ અને લોકચાલી માળખામાં બધાની સમૃદ્ધિ, વિકાસ, ઉન્નતિ તેમ જ સરક્ષણની જવાબદારી સરકારની છે. એટલે કોઈ ખાસ વર્ગ કે સમુદાય પોતાની 'અસ્મિતા' જળવાઈ રહે તે માટે અલગ રીતે પોતાની માગણી સ્વીકારાય એમ હોઈએ તો એ ખરાબ છે. પણ ગણ્ટની એકતા, અખંડિતતા અને યાત્રિ જેવા વ્યાપક મૂલ્યો કરતાં પોતાની માગ સર્વોપરી માનવી એ દેશના હિતમાં નથી. અનુસંધિત ભૂતિ અને જન ભૂતિ માટે જવાબદારી ખાસ સુવિધાઓ છે કારણ કે સૈકાઓથી આ ભૂતિઓ આર્થિક, સામાજિક તેમ જ રાજકીય

સેવાઓ થતી જ રહી છે. એમને સમાજનું જાહેરુત અત્ર માનવામાં આવે છે. તેથી જ તેઓ દલિત અને પછાત રહ્યા છે એમના ઉત્થાન માટે સરકારે નોકરીઓમાં તથા શિક્ષણમાં અનામત તેમ જ અન્ય લાભદાયી યોજનાઓ ઘરે કરી આ પ્રકારની સુવિધાઓ અન્ય સમુદાય-પછી એ લઘુ-મતીમાં હોય કે કોઈ ખાસ ધર્મના હોય-ને શું મળવી જોઈએ? મુસલમાનોનો એક વર્ગ આ રીતે અનામતના પક્ષમાં છે અને હરિજનો તથા અન્ય પછાત ભૂતિઓની જેમ નોકરીઓમાં અને શિક્ષણ સરકારમાં અનામતની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય એવી માત્ર સરકાર પાસે કરી છે. આ પ્રકારની અનામતની સુવિધા મુસ્લિમ સમુદાય માટે હિતકર લાગતી નથી. કારણ કે અનામત તો કામચોટી છે જેને સહારે કોઈ પણ સમાજ સ્વાવલંબી બની શકે તો નથી. અનામતથી મુસ્લિમ સમાજમાં પરાધીનતા, પદાધિનતા તેમજ મુસ્લિમ સ્વધર્મી વિમુખ થવાની પ્રવૃત્તિઓ વધશે. ઉપરાંત સમાજમાં રહેલી સજ્જનાત્મક વ્યક્તિને પણ હોપ થશે. મુસ્લિમ સમાજમાં સ્વાવલંબન વિકસે તથા કઠોર પરિશ્રમને યોગ્યતાના આધાર પર જલ્દી સમાજ સાથે સહન સ્વધર્મી ક્ષમતા વધે તેવી આવશ્યકતા છે. એને માટે મુસ્લિમ સમાજમાં ભૂતિ આવે અને હિંમતમક્તતા વધે એ આવશ્યક છે.

—અનુ : પદ્મી ભાવસાર

૩ શુભેત્ર ગાથી, વિદ્યાર્થિ, રાજપાલ, વારાણસીમાં વિચરતો એકોપચિત્ર છે.

શરિયત અને સુપ્રિમ કોર્ટનો યુક્તિદો | ડૉ. હરીશ વ્યાસ

હિંદી અને સારા ચે દેશમાં, શાહબાનુ બેગમ, તેમના પતિ એડવોકેટ મહમ્મદ અહમદખાને તસ્લાક આપ્યા પછી, કારણપોષણ માટે, સુપ્રિમકોર્ટમાં કેસ કર્યો. અને કોર્ટ શાહબાનુ બેગમની તરફેણમાં દર મહિને રૂપિયા પાંચ સો નિર્વાહ માટે આપવા કાળે ને યુક્તિદો, ગેવીસ એપ્રિલ, જાન્યુઆરી ૧૯૭૫ના રોજ આપ્યો. તેણે મુસ્લિમ સમાજમાં અને સારા ચે દેશમાં ભારે અલવપણ મચાવી દીધી છે.

પહેલાં તો, આપણે મુન્દેરનો આ શાહબાનુ બેગમની વિધવતાપૂર્ણ ઘટનાને સમજી લઈએ. ઇસ ૧૯૭૨માં શાહબાનુએ મહમ્મદ અહમદ ખાન સાથે લગ્ન કરેલાં. આને શાહબાનુ સિતેરે પહોંચી ગયા છે, એમના પતિ સુપ્રિમ કોર્ટના એડવોકેટ હોવા છતાં યે, હાંપત્ય જીવનમાં કોર્ટની ગડબડ શરૂ થયેલી. આમ તો ખારેક વર્ષ તેમનું લગ્ન જીવન સારી રીતે ચાલ્યું પછી જન્મે વચ્ચે સંબંધ શરૂ થતાં, શાહબાનુ તેમના માળખા સાથે એ જ ધરમાં રહ્યાં લગ્ન પછીના તેમના તેતાવીસમા વર્ષે બાદ, જ્યારે તેમના પતિએ તસ્લાક આપ્યા અને પછીથી બીજું લગ્ન કર્યું તેમ જ તેઓ બીજા ધરમાં રહેવા ગયા, ત્યારે ભારે કમાણી કરનાર આ એડવોકેટ પતિએ તસ્લાક બાદ, શાહબાનુને ચોક્કસ માસ માટે દર મહિને નસો રૂપિયા મોકલ્યે રાખ્યા. પરંતુ પછી તો એ ૫ આપવાનું જ બંધ કરી દીધું. માળખા સાથે, વિના પૈસે ધર અલાવવાનું શાહબાનુ બેગમ માટે ખુબ ઠપકું બનતું ગયું. તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી પતિ તરફથી મદદ મળશે એમ માનીને રાહ નોંધ...પણ મદદ ન જ મળી. આ વિષય પરિસ્થિતિમાં શાહબાનુએ કોર્ટમાં કેસ કર્યો. કલસલા વગીસો, એમના આ સુપ્રિમ કોર્ટના એડવોકેટ પતિ સામે લડવા હિંમત કરતા ન હતા, પરંતુ એક નહાદુર નીકળ્યો. અને આ સિરાજ

અખતર મિયાંએ શાહબાનુ માટે લડવાની હિંમત કરી. નીચલી કોર્ટ મહિને પચીસ રૂપિયા આપવાનો નિર્ણય બહેર કર્યો. પરંતુ આટલી નાનકડી રકમથી માળખા સાથે મોંઘવારીમાં ધર અલાવવું કુશર બન્યું. એટલે શાહબાનુએ હાઈકોર્ટમાં કેસ માંડ્યો. જેને પરિણામે કોર્ટ દર મહિને તેમને રૂપિયા ૧૭૯-૨૦ પૈસા આપવા માટે ફેસલો કર્યો. પરંતુ તેમના માછ પતિ મહમ્મદખાને ત્રણ મહિના બાદ બોલે ફેસલો 'મુસ્લિમ પર્સનલ લો' અને 'શરિયત'થી વિરુદ્ધ છે એમ દર્શાવીને, સુપ્રિમ કોર્ટમાં કેસ દાખલ કર્યો. સુપ્રિમ કોર્ટના જજોની બેન્ચે, આ કેસની સુનોવણી ચલાવી, અને અંતે શાહબાનુના પક્ષમાં, તેમને દર મહિને પાંચસો રૂપિયા ફેલા માટે ફેસલો આપ્યો.

આ ઘટનાથી શરૂઆત મુસ્લિમ સમાજ અને સુસ્ત મુસ્લામાણી ખજાણા બિઝનેસ છે. અને આ યુક્તિદો વિરુદ્ધ જોરદાર નેહાલ વિવાદી છે તે બીજી બાજુએ થી ઉચીદ હલવાઈવું 'સત્-સ શોધક મંડળ' અને મુસ્લિમ સુધારક સમાજે આ યુક્તિદોને ઉમળકા સાથે આવકાર આપ્યો છે. 'ઇફત' અને 'મહેર'ની પ્રથા મુસ્લિમ સમાજમાં છે. તેનો સમય આઘો પૂરો થયા બાદ, કુરાનના આદેશો મુજબ, તસ્લાક પામેલી ઓછાને નિર્વાહ ખર્ચ મંજૂર નોંધી દેવા નથી. આ છે શરૂઆત મુસ્લિમો અને મુસ્લામાણીની હદીસ. પરંતુ સુધારકો અને 'સત્-સ શોધકો'એ કુરાનની આધારો ટાંકીને, ભીષણ મોંઘવારી વચ્ચે, બીજું લગ્ન કરનાર પતિએ, તસ્લાક પામેલી પ્રથમ પત્નીને ભરખૂબેપણની રકમ, સહાય તરીકે આપવી જ નોંધેલી એવી હદીસ પ્રસ્તુત કરી છે.

જેર! આ વાગતે વિવિધ વિદ્વાનો, એડવોકેટો, સમાજસુધારકો, શરૂઆત, વિચારકો અને વિવિધ અખજાણાએ પ્રસ્તુત યુક્તિદોની આલોચના કરી છે. આપણે અહીં શરૂઆત અને સુધારકોની સમીક્ષાને વિગતે નોંધીએ :

‘ઇસ્લામ ખતરેમે છે’-ભૂમિકા પર રૂઢિચુસ્તોની
આલોચના :

શ્રી એસ. એ. એચ. રજવીએ ‘રિટિયન્સ ઓફ
વિકલી’ [૬-૧૫ જૂન, ૧૯૮૫]માં, ‘The Defects
In the Supreme Court Judgement’
અર્થાત્ ‘સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદામાં ખામીઓ’ નામે
લેખમાં, “મોહમ્મદ અહમદ ખાન વિરુદ્ધ શાહ
ખાનુના કેસમાં અપાયેલા ચુકાદો, આ ભૂમિ તેમ
જ ચરિત્ર પ્રમાણે ખોટો છે” એમ કહીને ચુકાદો
અને તેની પાછળના અભિપ્રયમાં ઝળઝળતી ક્ષતિઓ
ગણાવી છે, “આ કેસ સાંભળવા માટે રજવામાં
આવેલી પાંચ ન્યાયમૂર્તિઓની બેન્ચ યોગ્ય રીતે
રચાયેલી ન હતી.” એમ કહીને તે તેનાં કારણો
ગણાવે છે : (૧) ‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ તેમ જ
‘કુરાન’ની બાધાતોના કાયમ કરવાના મુદ્દાઓ હોવા
જતાં, આ બેન્ચમાં એક પણ મુસ્લિમ
ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવ્યો ન હતો વળી નીમા-
રેલા જન્મેમયા કોષ્ટને ઇસ્લામ કે ‘કુરાન’નું
સંપૂર્ણ રીતે કોઈ ઝાન ન હતું. (૨) જોષામાં જોષા
બે જન્મેમયા એક, એટલે કે શ્રી મુર્તઝા
ફઝલઅલી અથવા શ્રી વરદ રાજન, જેમણે ફેલુઆરી
તથા, જોગણીસ સો એકવાસોમાં, કેસની અપીલ
સાંભળીને આદેશ પસાર કર્યો હતો, જેમાં તેમણે
પૂર્વના બે કેસો (બાઈ તાહિરા અને ફઝલ ખી
અંજો) નિરૂપો કરીને કારણો આપ્યા હતા, જે
પુનઃ વિચારણાને માટે યોગ્ય હતા તે (બેન્ચમાંથી
એક જજ) આ પાંચ જજની બેન્ચમાં હોવા
જોઈતા હતા (૩) ન્યાયમૂર્તિથી ચિન્તાપા રૂઢિને
આ પાંચ જજનો સુપ્રિમ કોર્ટની બેન્ચમાં
સાંભળવા બેસાડવા એ સંપૂર્ણ રીતે ઘટિત ન હતું.
કારણ કે ફઝલ ખી કેસમાં બેસાડાયેલા ત્રણ જન્મેમયાના
તે એક હતા. જેનાં કારણોના ઉપયોગ મોહમ્મદ
અહમદ ખાનના કેસમાં પુનઃ વિચારણા સ્વરૂપે
કરવો જરૂરી હતો. તેમના ‘ખ્યાલો’ સંપૂર્ણ રીતે

આ ખોખતે બણીતા હતા, અને તેમને આ કેસની
સુનાવણીમાં ફરીથી બેસાડવામાં અત્યંત ડોડાપણ
હતું. વળી આ બેન્ચે ડો. તાહિર મહમ્મદ,
‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ માંથી, જે બીજું પ્રકરણ
રફ કરેલું છે. તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ એકાદ વાક્ય
રજૂ કરેલું છે. આ સિવાય બાઈ તાહિરાના
ચુકાદામાં ન્યાયમૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણ અય્યરે એકદમ
૧૨૭ (૩) (બી) ના શ્રેય અને અમલીકરણ માટે
કોઈ અવકાશ નથી એવું ૨૫૪ રીતે સ્વીકારેલું
છે વળી આ એકદમનો મુદ્દો નીચલી કે તેમની
કોર્ટમાં પે દલીલો અને પ્રચાર માટે ભોભો
કરવામાં આવેલો નથી. ન્યાય મૂર્તિશ્રી કૃષ્ણ
અય્યરના આ મુદ્દા પરત્વે સુપ્રિમ કોર્ટની બેન્ચે
ધ્યાન આપ્યું નથી. બેન્ચના ન્યાયમૂર્તિઓએ
શાહખાનુ બેચમને. કેસ લડવાના ખર્ચ પેટે ફરજ
હતી રૂપિયા જેવી ભારે રકમ આપવા માટે,
મહમ્મદ અહમદ ખાનને આઠા કરી છે, જે
શિક્ષાત્મક સ્વરૂપે છે. ચરિત્ર પ્રમાણે, એક મુસ્લિમ
તરીકે, ઇસ્તનેા સમય વટાવી મુકેલી, તત્તાક
લીધેલી ઓને, તેના ભરણપોષણ માટે આપવાની
તેની કાયદેસર જવાબદારી રહેતી નથી... આ
ચુકાદો એ મુસ્લિમો માટે એક ચેતવણી છે. કેમ
કે સુપ્રિમ કોર્ટમાંથી, તેથી સંરક્ષણ તો નહિ જ
મેળવી શકે, નહીં, તેમને રક્ષણ મેળવવા માટે
શિક્ષા વા દડને પાત્ર જ બનવું પડશે.

‘ભારતીય મુસ્લિમ લીગ’ના સામાન્ય
મંત્રી શ્રી જી એમ, બનાતવાલા :

‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ના ચુસ્ત હિમાયતી છે.
‘ધી વિક’ (૧૮-૨૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૫)માં એક
મુસાકાત દરમ્યાન, સુપ્રિમ કોર્ટના આ ચુકાદા
અંગે પુછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબ તેમણે આપ્યા છે.
“શાં માટે તમે તત્તાક લીધેલી (મુસ્લિમ)
ઓઓના ભરણપોષણ અંગે વિરોધ કરો છો ?”

આના જવાબમાં તેઓ કહે છે, “મુસ્લિમો માટે ‘ઈસ્તિમા’ સમય પીટ્યા પછી, બરણપોષણનો ‘ખર્ચ’ આપવાની જાળજી (કરવી)એ પણ છે. મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે, માણ પતિએ દર મહિને નિર્વાહ માટે ‘ખર્ચ’ આપવો જરૂરિયાત નથી પરંતુ છૂટાછેડા લેતી વખતે, જો તે આપવા ઇચ્છે, તો તો રીક અને સાડું છે. તે એક સાદી લેવડદેવડ છે” ખીજો એક એવો જ પ્રશ્ન પુછાયો છે, “ઈજિપ્ત, મોરોક્કો, પાકિસ્તાન, લેબેનોન વગેરે જેવા દેશો (મુસ્લિમ વસ્તીવાળા) દેશો છે. જ્યાં યરિયત પ્રમાણે તલ્લાક લેનારી મુસ્લિમ) જોને નિર્વાહ ‘ખર્ચ’ આપવા છે. એ વિશે આપનો શી અભિપ્રાય ?” અને પ્રત્યુત્તર આપતાં તેમણે કહ્યું છે, “યરિયત માટે બારતના મુસ્લિમો ખીજા દેશોને નમૂના તરીકે (આપને તરીકે) લેતા નથી. ઈજિપ્તમાં બરણપોષણ આપવા બંને તાનેતરમાં પ્રધાનો કરવામાં આવ્યો છે તેમજ સમગ્ર વિધાન ઈસ્તિમા કાયદાનું ઉદાહરણના ખ્યાલોની મર્યાદામાં છે. કોઈ પણ ખીજા સિદ્ધાન્તની અનુકૂળતા માટે, તેમણે કલ્પના કાનૂનો રચાવ કર્યાં છે, જેમ કહેવું એ જોડું છે.” આજળ જતા પ્રશ્ન કરાયો છે, “તમે યરિયત કોર્ટો માટે (ખાસ) ચાંચી કરો છો, અને યરિયતમાં પોતામાં જ વિવિધ મતભાવો છે. આવી સ્થિતિમાં કયો ન્યાયાધીશ કોર્ટો ઉપર અધિકૃતતા કરે જેમ તમે કહે છો ?” જવાબમાં તેઓ ક્ષણે કહે છે, કોઈ પણ વિચરણાખામાંથી કોઈ શકે. જો તે મુસ્લિમ, અને વિચારની વિવિધ શાખાઓમાં વિદ્વાન હોય, તો તે સાચું છે. મહમદી ઈસ્લામી કાયદા મુજબ-સમાન કાયદાથી નિર્ણયો થશે” આમ તેઓ મુસ્લિમો માટે અલગ સાપ્રદાયિક યરિયત કોર્ટોની માગણી કરે છે, જેમાં ખીજા કોઈ જ નહિ, સિવાય કે માત્ર મુસ્લિમ વિદ્વાન, કાયદાશાસ્ત્રીઓ જ ન્યાયમૂર્તિઓ હોય, “હેલો એક અગ્રતમેના પ્રશ્ન પુછાયો છે, “સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદાથી, કઈ રીતે મુસ્લિમ પુરોને અસર પહોંચી છે ?”

“જેના પ્રત્યુત્તરમાં એમના ચહેરા નુઓ, “લગ્ન મહેર, તલ્લાક, ખૂદા, ઇલત, વારસો વગેરેને લગતા વિશિષ્ટ કાયદાઓ ‘કુરાન’ અને ‘સુન્નાહ’માં સમાવિષ્ટ છે. આ કાયદાઓ મરજિયાત નથી, તેઓ ફરજિયાત છે. તેમણે ચોક્કસ હદ-મર્યાદાઓ મુકી છે, જેને ઝોળ ગી ચકાવ નહિ. કોઈ પણ, જે એને ટાળે થશે નથી એ ઉલ્લંઘન કરનાર ‘હે-ને’ ખાપપુણું છે.” (૫ ૨૪) તદુપરાંત એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન પુછાયો છે, “યરિયતમાં પોતામાં જ સહયોગ અને તફાવતો(ભેદ) હોય તેથી શું ?” પ્રત્યુત્તર જોરદાર રીતે તેમણે આપ્યો છે, “આમ તો સહયોગ જેવું કશું નથી. ધુનોથી બરણપોષણના પ્રશ્ન ઉપર સંપૂર્ણ સર્વાનુમતી છે. તે કુરાનમાં ખૂબ સ્પષ્ટ છે. સુપ્રિમ કોર્ટના ન્યાયમૂર્તિઓએ એક વા બે આધારોનું જે ભાવ્ય કહ્યું છે, તે સફળ જાહેરનું છે. તેમની પવિત્ર કુરાન વિશેની મીમાસા અવગણ છે. ‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ ઉપર એ એક તરાપ છે. આવી કોઈ પણ તરાપ એ અસહ્ય છે.” (૫. ૨૫)

‘સન્ડે ઓપનજર્નલ’ નો ખબરપત્રી ‘સુપ્રિમ કોર્ટની દરમ્યાનગીરી વિશે મુસ્લિમ વિરોધ’ નામે લેખમાં ‘બ્લૅક’ લખવતા લખે છે કે-તા. ૧૪ જૂન, ૧૯૮૫ના રોજ સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદાને આલેખી, નમાણ પછી સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદાને સાપ્રદાયિક વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ‘અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ પર્સનલ લો બોર્ડ’ના નિર્ણયથી રમઝાન માસનો હલ્લો દિવસ ‘વિરોધ દિન’ તરીકે, સારા થે ભારતમાં મનાવવામાં આવ્યો. બોર્ડની સ્થનાથી દરેકરે મિત્રો અને સહયોગીઓને વિરોધ; વીસ જૂન પછીથી મનાવવામાં આવશે. આ વિશે મુસ્લિમ સમાજમાં ભયંતિ લાવવા માટે, એક ‘એકશન કમિટી’ (કાર્યવાહક સમિતિ) થે રચાઈ છે. જેમાં મુસ્લિમ સંઘોના મહામંત્રીઓ, મોધાનાઓ, સહયોગીઓ-જેવા કે ઈમામીય સુલેમાન સઈદ, સલાહુદ્દીન ઝોવાસી, સૈયદ શાહામુદ્દીન

મુઝફ્ફરહુસેન કમ્બુખટ્ટવી વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સુપ્રિમ કોર્ટના તા. ૨૩ ઠરી છે. રાજ્ય સભાના ડેપુટી સ્પીકર-ઉપાધ્યક્ષે દેશને ખાતરી આપી હતી કે નવી સરકાર દ્વારા લઘુમતીઓના હકોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે તમામ મોદાનાઓએ વકામ્પ્રધાનને, મુકમ્પ્રધાનને તથા કાયદા પ્રધાનને, સુપ્રિમ કોર્ટના મુકાદમા વિરોધમાં 'તાર' પાઠવ્યા છે. મુસ્લિમોમાં 'એક પત્રિકા' પણ પ્રસારિત કરવામાં આવી છે, જે જીદ્દ સાપ્તાહિક 'હાલત'માંથી દિલ્લીથી જીલ્લત કરવામાં આવેલી છે. જેમાં મોડાના વિરોધી સક્ષેપમાં પ્રસ્તુત કરાયા છે એમાં પહેલી બાબત એ છે કે સુપ્રિમ કોર્ટે ચરિયત મુસ્લિમ કાયદાઓ વિશેના મુસ્લિમ વિદ્વાનોનાં બાબોને પ્ધાનમાં લીધાં નથી. સારા ચે વિધમાં ચાલતી આવેલી ચીઢ એ વર્ષની ૫૨ ૫૨માં પસંદ કરી નાખવામાં આવ્યો છે વળી તે 'ચરિયત' અને 'મુસ્લિમ પસંનલ લો' (ચરિયત અમલનો કાયદો, અને ૧૬૭૭)ની વિરુદ્ધમાં મઈ છે જે કહે છે કે વાદી-મતિવાદી-સ્પર્ધા મુસ્લિમ હોય અને મુદ્દો તેમના અંચત જીવનનો હોય, ત્વારે સારયતના કાયદાઓનો અમલ કરવો જોઈએ. બીજું સુપ્રિમ કોર્ટે સામાજિક કાયદાઓને ચરિયત કાયદાઓથી જિયા ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ રીતે 'મુસ્લિમ પસંનલ લો'માં દરમ્યાનગીરી કરવાનો સ્પષ્ટ પ્રવાસ કર્યો છે આ કેસ સાથે મિન આવસ્થક રીતે સમાન સિવિલ કોડને જોડવાનો પુરુષાર્થ થયેલો છે. ત્રીજું, આ નિર્ણયે, જેઓ 'મુસ્લિમ પસંનલ લો'ના છેડે ઉઠાડવા માગતા હતા તેમને ઉત્તેજન આપ્યું છે. મોડાને લાગે છે કે આનાથી રાષ્ટ્રની કોમીય એકતાની લાગણી ઉપર જીલ્લી અસર પડશે. ચોથું, એટલા માટે, મોડાને ભારત સરકારને સેકશન-૧૨૫ સી. આર. પી. સી. (જેનો સંબંધ બરખુપોષણ સાથે છે તે)ને સુધારવા માટે માગણી કરી છે. જેથી આ નિર્ણય મિનઅસરકારક જાની નહ. તેમ જ કોમ્પી

'મુસ્લિમ પસંનલ લો'માં માધુ' ન મારી ચકાય. વળી સેકશન-૪૪ સી. પી. સી. (જે રેવન્યુ કોર્ટના આદેશો સાથે સંકળાયેલ છે તે)માં ચે સુધારો કરવામાં આવે. જેથી મુસ્લિમો તેમાંથી બાકાત રહે-આ બધી બાબતો સરકારને મોડા જમ્યાવે, અને મુસ્લિમ સમાજમાં આ નિર્ણય વિરુદ્ધ બારે જિહાદોહ જરૂરિયાતમાં આવે આ હિલચાલ કરવા માટે મોડાને મુસ્લિમ સ્થાપિત હિતો અને અખબારોની સહાય મળી છે તેમ જ ચેતાના ધર્મની રક્ષા માટે જલિદાનો આવવા કાળે, ચાન્ત અને સ્વસ્થ રીતે તૈયાર થવાને મુસ્લિમ જનતાને બપીલ કરી છે....વળી મઈ કાલે ભેરહાર રીતે કહેવાયું છે કે રાજ્ય માધી (વકામ્પ્રધાન) એ લેયમાત્ર ન ભૂલે કે ભારતના મુસ્લિમો એ Balancing power-સમતુલા શક્તિ છે. અને તેના અમરણી-ઓએ જેમ સને ૧૯૭૭માં, તેમની માતા-ધાનદારાજીની સરકારને શિકસ્ત આપી હતી તેમ, રાજ્ય માધીની સરકારને ય કરી શકે છે. (તા. ૧૬ જૂન, ૧૯૮૫, 'હાન્ડે ઓપ્પન' ૨, પ. ૫)

પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી સાપ્તાહિક 'સાધના' (તા ૧૨, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૫, પ. ૬) માં શ્રી પ્રેક્ષે 'વડોદરાના ચરિયત ખયાલો સમેલનના ધર્મજનની સંકેતો !' લેખમાં ઉલ્લેખ છે કે-તાન્તેતરમાં વડોદરા ખાતે 'બોલ ઇન્ડિયા' 'મુસ્લિમ પસંનલ લો મોડા'ની 'એકશન કમિટી'ની સભા એમજી જમાલખાનામાં મળી હતી. જેમાં અધ્યક્ષપદે હતા જનાબ ગુલામ મોહમ્મદ અલુભાઈ મેમણ. આ સમેલનનો અહેવાલ 'ગુજરાત સમાચાર'ની તા ૨૫, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૫ની વડોદરાની આવૃત્તિમાં હપાયેલો છે. સમેલનમાં થયેલો પ્રવચનો, મુસ્લિમ રદિયુસ્તોની શોષણખોરીની ૫૨૫રાનો ચેકાવનારો પુરાવો આપી ભવ્ય છે....સુપ્રિમ કોર્ટ સામે ચેકામ આણેખાજી અને દેશની લોકશાહી ૫૨સ્ત ચૂંટણીઓ દ્વારા સત્તા ૫૨ આવેલી કન્ડ સરકાર

સામે, બનાવતના બુદ્ધિમા નેવા આ સાષ્ટાંગોને સર હતા. આગ્રહી પહેલાંના જમાનાની મુસ્લિમ સીઝની 'ઈસ્લામ ખતરે મેં હું' નેવા નારાળી યાદ આ ધર્મજીની પ્રથમનોમાંથી તાજી થતી હતી. આ મુસ્લિમ આગેવાનોનો પ્રથમ આલેખ એ હતો કે-“ સર્વોચ્ચ અદાલતે ‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ માં ભણાવેલીને હસ્તક્ષેપ કરીને ‘કોમન લિવિલ લો’ નો માર્ગ મેલ્યો કરી આપવા પ્રવળ થયો છે. એટલે એની સામે સંગઠિત થઈને અવાજ રજૂ કરવા અને વખત આવે તો ગમે તેવા ભોગ આપવા તૈયાર રહેવાનો ઠાકલ પણ મુસ્લિમ કોમને એ સમેલનમાં કરવામાં આવી હતી. ” સમેલનના મુખ્ય ઠરાવમાં, “ ‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ ઈસ્લામની મૂળભૂત માન્યતાનું એક ભાગ છે. અને એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ ઈસ્લામમાં સીધી હાથગીરી તરીકે ગણાયો. મુસ્લિમોને નાગરિકો તરીકે જે સમાન અધિકારો મળ્યા છે એમાં આવા કોઈ પણ હસ્તક્ષેપને સાખી લેવા અમે તૈયાર નથી. ” એવા સીધા પ્રકારે પણ કેન્દ્ર સરકાર સામે આ સમેલને ફેંક્યો હતો. વળી આ ધર્મજીની સમેલનમાં, “શાહબાદુ નેચી કુ.ખી છતાં નીડર મહિલાને ભરણપોષણની રકમ અપાવવામાં મદદરૂપ બનેલ- ફોજદારી કાયદાની સીઆર પી સી કલમ-૧૨૫ની અસરમાંથી મુસ્લિમ કોમને બાકાત રાખવાની અને બધારણના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તોની કલમ-૪૪ને રદ કરવાની” એટલી માગણીઓ પણ મુખ્ય ઠરાવમાં કરવામાં આવી હતી વળી આ ઠરાવના અંતમાં, “અમારી આ માગણી નહિ સ્વીકારાય તો અમે ધાર્મિક અધિકારોની સુરક્ષા માટે અને એટલી બધારણીય લડત આપવા તૈયાર છીએ, મુજરાતના મુસ્લિમો વતી અમારો આ સંગઠિત અવાજ, નો સરકારના બહેરા કાને નહિ અગ્રહાય, તો તેના પરિણામોની જવાબદારી સરકારની રહેશે.” (પ. ૯) આ વિરુદ્ધેટક પ્રકારની ચેતવણીનો અર્થ

શો હતો ? બધારણીય રાહને નામે કોમી તંત્રસિદ્ધિ અને કોમી રમખાણો ઘેર્યા કરવાની નેમ તો નહિ હેલતે ? !

સુધારકો અને પ્રગતિશીલોની પ્રયુક્તા

મુસ્લિમ સમાજના અખર બૌદ્ધિક અને પ્રગતિશીલ વિચારક તેમ જ સુધારક ડૉ. કે. એસ. દુરાનીએ ‘Politics of Muslim Personal Law’ અર્થાત ‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ રાજકારણ’ નામે લેખમાં પોતાના અંગત દ્વારો, સત્તાઓ અને લાભો માટે ભારતના ભાગલા થવા પછી, મુસ્લિમ જમણીઓ કેવા કેવા પ્રયત્નો અને ખેડો-ખેલી રહ્યા છે તેનું વિગતવાર બધાન આપ્યું છે. ને ‘એન્ડોનાઇઝર્’ (જૂન ૧૬, ૧૯૮૫, પૃ. ૫)માં એઈ ચકાવ છે. મોટા ભાગની મુસ્લિમ નેતાગીરી છુનિવાદી રીતે જમીનદારી બગીચદારી, કંદર ભતિવાદ અને સત્તાવાદી મનોવૃત્તિમાંથી આવેલી છે તેઓ પોતાના આર્થિક યા રાજકીય દ્વારો માટે વિવિધ ડીમિંગ્સો અજમાવતા રહ્યા છે, જનાબ મહમદઅલી જિન્ના આ મુસ્લિમ માનસને જરાબર ભણતા હતા, નેચી તેમણે પરિસ્થિતિનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો અને દ્વારો માટે ભારે શોષણ કર્યું. તેઓ ભારે હાથે સ પ્રદાપોનું નિવચણ કરવા તથા તેમના છંપર શાસન કરવા માગતા હતા. તેમની સામાજિક કાર્યની અમલન ફિલસૂફીમાં મુસ્લિમ સીઓ અને કામદારો જલદીથી ભોગ બની રહે તેમ હતા. કારણ કે સીઓ લગભગ નિરક્ષર, અજાનવીય દવાલો વચ્ચે જીવનારી અને આર્થિક સ્વતંત્રતાથી વચિત તેમ જ ફેક્ટરિસ્ટ મનોદસાવાળી હતી એટલા માટે આ મુસ્લિમ નેતાઓએ આ બન્ને વર્ગોનું ભારે શોષણ કર્યું, અને પોતાના અંગત ઇષ્ટ હેતુઓ-સ્વારો સિદ્ધ કર્યા. સીઓ, કામદારો અને પછાત વર્ગો પ્રત્યે ને લોભનું અંગત રીતે સત્તાવાદી વલણ હતું તેમણે ‘જમાતે ઈસ્લામી’ ગૌમાસિડ, ને ઈસ્લામી અને મુદનાતમક કાનૂનનું, ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ

જોઈ ઇસ્લામીક સ્ટડીઝનું મુખર્ષન છે. જે રીક્ષ-
વિદ્યક માધ્યમજન, આ પરિસ્થિતિ પર શોક-વિલાપ
કરતાં કહે છે, “અમારી દલીલ છે કે-સેકશન
૧૨૭(૩)(બી), જે અત્તર રીતે ‘મુસ્લિમ પર્સ-
નલ લો’નો ખ્યાલ કરે છે, જે તર્લાક લીધેલ
મુસ્લિમ સ્ત્રીના ભરણપોષણના સમયનો નિશ્ચય કરે
છે, જે તમામ પ્રકારના મુસ્લિમ તર્લાકને લાગુ
પડે છે. આવું હોવાથી તે ‘પત્ની’ની વ્યાખ્યાનું
અમલીકરણ કરે છે, જે સી આર પી સી, ૧૯૭૩ના
સેકશન-૧૨૫(બી)ની સમજૂતી કલમ-૨ મા
આપેલી છે, જે સક્રિય છે.” આજળ જમને ડો.
ડુરાની તાજેતરના સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદા વિશે
પોતાનો અભિપ્રાય દિશતોરે, નિર્ણયતા અને
સ્વસ્થતાથી વ્યક્ત કરે છે, “મુસ્લિમ એડવોકેટ
મહમદ અહમદખાન વિરુદ્ધ ચાહબાનુ બેગમની
માબતે, સુપ્રિમ કોર્ટના તાજેતરના ચુકાદામાં,
ટેશની સીધી જી સી અદાલતે (Supreme Court)
નહેર કમ્પ્ડે છે કે- એક મુસ્લિમ તર્લાક પામેલી
ઓ, જે પોતાની નતે ભરણપોષણ મેળવી શકે
તેમ નથી તેને, જ્યાં સુધી ખીલું લગ્ન ન કરે
ત્યાં સુધી પોતાના આજ્ઞા પતિ પાસેથી, ભરણ-
પોષણ મેળવવા માટે હકદાર છે. સુપ્રિમ કોર્ટની
પાંચ ન્યાયમૂર્તિઓની બેન્ચે સીઆરપીસી, ૧૯૭૩ના
સેકશન-૧૨૫ નીચે ચુકાદો આપ્યો છે. જે પ્રકારની
રીતે દર્શાવે છે કે આ સેકશનની સુવિધાઓ તમામ
પ્રકારના ભારતના નાગરિકોને માટે અમલી બને
છે. ૫૯ી ધણી કે ધણિયાણી, કાલે હિન્દુ,
મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, જથવા ખીજી કોઈ પણ કોમનાં
હોય-દેખીતી રીતે જ. ચુકાદો એ સામાજિક
ન્યાયનો માર્ગદર્શક સ્થાન છે. જે રખડાઈ
જીવન અને હારજીવને રોકવા ઇચ્છે છે.
‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’નો સંદર્ભ, જે અત્તર
રીતે સી આર પી સી ના સેકશન-૧૨૭ (૩)
(બી) નીચે રક્ષિત છે, જેને ચુકાદામાંથી ટાળવામાં
આવ્યું છે. કારણ કે તે સામાજિક ન્યાયની
સુવિધાઓનું ખંડન કરે છે. જેમ કે તે એવું છે કે

‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો.’ તલાક લીધેલી મુસ્લિમ
પત્નીને માત્ર જણ માસ (અને દસ દિવસ, કુલ
૧૦૦ દિવસ)ના સમય માટે ભરણપોષણની વ્યવસ્થા
કરે છે, જે ભારતીય પરિસ્થિતિમાં સીધી વધુ
અવિચારી ન્યાયનું પ્રદાન છે. ચાહબાનુ બેગમની
આરંભથી અત્તર સુધીની લકત, આ ભૂમિના
બિનસાપ્રદાયિક કાયદાની સુવિધાઓ નીચેની અને
ન્યાય માટેની છે તેણીના એડવોકેટ માણ પતિએ
આર્થિક માર્ગને પસંદ કર્યો છે તે બૂલી થયા છે
કે તમામ ભારતીય કાયદાઓ તમામ નાગરિકોને-કોમ
કે ભતિના ભેદ સિવાય લાગુ પડે છે, ભારતીય
પાર્લામેન્ટ-લોક સભાને એવા કોઈ કલ્યાણકારી
કાયદાઓ કરવાની સલા નથી, જે સમાજના
વિવિધ વિભાગોમાં ભેદ-તફાવત ઊભો કરે, કારણ
કે એ તો બંધારણનું પોતાનું જ અસરકારક
ઉલ્લંઘન-ખંડન હશે” વળી સુપ્રિમ કોર્ટ સામે
‘એકાદ’ (ધર્મયુદ્ધ) જમાવવા ‘જમાતે-ઇસ્લામી-
હિંદ’ના પ્રમુખ શ્રી મીલાના અણલ રીસ નંદી,
જનતા પક્ષના મંત્રી શ્રી હૈવદ ચાહાણીને, ઇન્દિયા
સુલેમાન સેત, મોહનલ પનાતવાલા, તેમ જ
કોંગ્રીના રાજ્ય સભાના ડેપુટી સ્પીકર (ઉપાધ્યક્ષ)
શ્રીમતી નસીમ દિલાયતુલ્લા-આ બધાએ મળીને
બહેરાત કરી છે : “મુસ્લિમ પર્સનલ લો’માં કર-
વામાં આવેલો કોઈ પણ સુધારો, મુસ્લિમોને માટે
સ્વીકાર્ય નહિ બને. અને ‘મિલાતે-ઇસ્લામિયા-
હિન્દ’ ફત્વેમાં થવાના કોઈ પણ પ્રયાસને ખુલ્લી
રીતે અને બંધારણીય રીતે સફળ થવા દેશે નહિ, જે
‘ઇસ્લામી શરિયત’માં સીધું થા આડકતરું ‘અખલ-
ગીરી કરનારું’ પગલું હશે !” વધુમાં પ્રસ્નત
લેખના અંતે ડો.ડુરાની કહે છે, “ભારતના ઇતિહાસમાં
એ સીધા વધુ જમગીનીનો દિવસ જણાશે, જે
પાર્લામેન્ટ મુસ્લિમ નેતાઓના સ્વાત્ત્ર્યના છૂપાયેલા
સ્વાધીન્યોને તાલે થશે. ‘ભારતીય પર્સનલ લો’ એ
તો હવે મૃતપત્ર (Dead letter) છે. અને મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને ગેરરીતિમાં
કાયદાઓમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી છે, જે

ઓઝોના વ્યક્તિત્વને અધ પ્રતિત કરવાના ઉદ્દેશથી થયેલા હતા. ભલે, મુસ્લિમ નેતાઓ આ પ્રથ ઉપર વિચારણા કરે-મનન કરે. શુ તેઓ ભારતના ત્રીજા મુસ્લિમોની સેવા કરવા ઈચ્છે છે. આ માત્ર નિરક્ષર મુસ્લિમ સમુદાયોની ધાર્મિક લાગણીઓને ઉશ્કેરીને અને શોષણ કરોને, તેમના સ્થાનો-ફોદાઓ મેળવવા ઈચ્છે છે ?" (પૃ. ૬)

શ્રી ઇકબાલ મસૂદે 'ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ' (તા. ૬-૧૦-૮૫)ના સાપ્તાહિક અંક 'એન્ડ જસ્ટિસ ફોર એલ' અર્થાત્ અને સૌને માટે ન્યાય' નામે લેખમાં પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે પોતાનો અભિપ્રાય સારી રીતે વ્યક્ત કર્યો છે, "હું આ મુકદ્દાને અમલીકરણનો લાભ વહન સાથે છે એમ ત્રણ છું." (પૃષ્ઠ-૨) આ (નિષ્પત્તિ) એમને, "પ્રથમ દર્શન એ યાવ છે કે મુસ્લિમ કોમ અથવા તે બાળકે કોઇ પણ ધાર્મિક કોમને આશ્રયપૂર્ણ રીતે તથાવા અર્થવાર્તામાં આવે, મુકદ્દા ઉપરથી સુચિત થાય છે કે ઓઝોના પંતન માટે મુખ્ય ઘટક ધર્મ છે...ખીજું, એવું લાગે છે કે મુસ્લિમ પુરુષના હક વિશે સાદગીથી દૃષ્ટિકોણ લેવામાં આવેલા છે...ત્રીજું, કેટલાક નિરીક્ષણો અલગ મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક અસ્તિત્વ માટે સીધા પડકારરૂપ થાય છે." આગળ જઈને તે લખે છે, "પરંતુ ચરકાર અને મુસ્લિમ નેતાઓ બનેજે બહુવિધ સ્થાનમાં ન્યાય વિશે અંશીરતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારવું જોઈશે. જેને લીધે મુસ્લિમ રાજ્યમાં કાયદાકીય વ્યવસ્થા અંગેની પૂર્ણ રીતે ન્યાયવિવિધ સમજૂતી પણ ન હોય, તેમ જ કેટલાક લોકોને લાગતી જરૂરી આવશ્યકતાઓની ઉપેક્ષા પણ ન હોય, તેમ જ કેટલાક લોકોને લાગતી જરૂરી આવશ્યકતાઓની ઉપેક્ષા પણ ન હોય-આ જરૂરિયાતો હમેશાં કદાચ ભૌતિક ન પણ હોય." (પૃ ૨)

વળા શ્રીકૃષ્ણ મહાજને 'ઝોર્ગેનાઇઝર' (તા. ૧૪ જુલાઈ, ૧૯૮૫-૧૫-૮)માં 'Mushmas

and Supreme Court' અર્થાત્ 'મુસ્લિમો અને મુસ્લિમ કોર્ટ' નામે લેખમાં પ્રસ્તુત મુકદ્દા બાળકે, મોડના એક અમલી શ્રી શાહાજુદીનની પત્રકાર પરિષદમાં કરેલા અભિપ્રાયો મુજબો અંગે તર્કસંગત સરસ દલીલો કરીને ચર્ચા કરી છે. તા. ૧૬-૫-૮૫ના રોજ 'મુસ્લિમ પર્સનલ લો' મોડ તરફથી બોલાવાયેલી પત્રકાર પરિષદમાં શ્રી શાહાજુદીને બહેર કહ્યું હતું- "સુપ્રિમ કોર્ટને 'કુરાન'ના સમજૂતી કે લાભ કરવાની કોઈ પણ સત્તા નથી." એના જવાબમાં શ્રી મહાજને દલીલ કરી છે કે સુપ્રિમ કોર્ટે કુરાનની નહ, પણ 'ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડ'ના સેકશન-૧૨૫ અને '૨૭ની સમજૂતી આપી છે અને કહ્યું છે કે- 'કુરાન'માંથી એવું કશું જે બેન્ચ શોધી શકતી નથી, જે મુસ્લિમ સ્ત્રીની તરફથી તેણે આપેલી સમજૂતીથી વિરુદ્ધ જવું હોય. ખીજું, શ્રી મનાતવાળા અને શ્રી શાહાજુદીને નિવેદન કહ્યું હતું- "મુસ્લિમ પર્સનલ લો" ખીજા કોઈ પણ કાયદા કરતા, ઓઝોને વધારે સંરક્ષણ આપે છે... 'મુસ્લિમ પર્સનલ લો' નીચે છૂટાછેડા પછી, તેની સલાહ લેવામાં આવે છે, નહિ કે માત્ર તેના પાલ, પરંતુ ખીજાઓ દ્વારા જે, જેઓ કુટુંબમાં મિલકતનો વારસો ધરાવે છે." જેની સાથે "હજી અમારે ધણું કરવાનું બાકી છે," એમ કહેતા શ્રી શાહાજુદીન સાથે, શ્રી મહાજન અનુમોદન કરે છે ત્રીજું, "આટીકલ-૪૪માંથી મુસ્લિમોને બાકાત રાખવામાં આવે." માનદર્શક સિદ્ધાન્તો કોઈ ખાસ ધર્મને સ્વીકારતા નથી, અને આખો રાજ્યજન ધારવોના ભાર છે, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય ઉપર-ભારતીયો તરીકે અને તે વ્યક્તિઓ તરીકે, એટલા માટે મુસ્લિમ કે ખીજા કોઈ ધર્મ આ સત્તામાંથી બાકાત થઈ શકે નહિ એવું, તેમણે નિવેદન કરતા કહ્યું હતું- "ભારતમાંના મુસ્લિમો ખંધારણે રહેલી સીધા જીવિ અદાલતને માન્ય રાખશે નહિ" અહીં મોડ પોતાના લેખમાં બહાર જઈને ચરકાર પર

શ્રમિકા પરથી વાત કરે છે. શ્રી યાહ્યાલુદ્દીન બને થી જનાતવાલા પાસામેટના માનનીય સભ્યો છે. એટલા માટે તેઓ બારતના રાજ્યજનધારણમાં વિશ્વાસ રાખવા માટે જવાબેલા છે. એમ કહીને શ્રી મહાજને તેમની દલીલનો છેલ્લો ઉકાળો દીધો છે. પાચમું, શ્રી જનાતવાલાએ દર્શાવ્યું હતું—“ઈસ્લામ એક જ પદ્ધતિ છે અને સોને માટે કોઈક પદ્ધતિ છે” આના જવાબમાં, ઈસ્લામમાં ચોરી કરનારના હાથ કાપી નાખવાની માગણી છે. શુ તેને તે સ્વીકારી શકશે ખરા કે આજના સદ્કર્મમાં અને ‘મુસ્લિમ પર્સનલ લો’ કે અન્ય મુસ્લિમ કાયદાઓમાં તેના સમાવેશ કરશે ખરા કે આમ પ્રશ્ન કરીને આ છેલ્લી બાબતને સાપેક્ષ (Relative) માનીને ચર્ચા કરી છે.

આ ઉપરાંત, શ્રી ઇલા પાઠકે ‘લોકસત્તા-જનસત્તા’ (તા. ૪-૮-૮૫ વડોદરાની આવૃત્તિ) માં, ‘દિલ્હી હવે મુસ્લિમ નારીની પહોંચે’ લેખમાં શ્રી યાહ્યાલુદ્દીન બેગમની તરફેણમાં આપેલા ચુકાદાને મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ માટે રાહતરૂપ ગણાવ્યો છે. છતાં જે કોલેજ બનરાઓ સામે તેમણે સારા નિર્દેશ કર્યો છે, “આ ચુકાદાને લીધે આ બધી પરિસ્થિતિમાં ફેર પડી શકે તેમ જના બીજે કર” કે બરજુપોપલુ આપડું પકડશે, તો મુસ્લિમોમાં પણ સ્ત્રીને જાળી મુકવાના કિસ્સા વધશે ફેલજું” હવેથી તો ઉત્તરમાં-મુસ્લિમ સમાજમાં છે જ, તો તત્સાક્ષ પછી સો સામે દુખાદ વહેવો રહેવાના તે આ જ કે કા જીવતાં અગ્નિજાળમાં લપેટાઓ, કા રક્તે રખડતા ધાઓ ‘...યાહ્યાલુદ્દીન (વકાઇમાં) રાજીવ ગાંધીને મળવા ગયા હતા, ત્યારે વડાપ્રધાને કહ્યું હતું કે તેમણે દબાણને વશ થવાની જરૂર નથી. સરકારની સહયોગ મદદ યાહ્યાલુદ્દીને મળશે, એવી ઉપાધારણ પણ તેમણે આપી હતી. સ્ત્રીના ગૌરવપૂર્વક જીવવાના અધિકારને દેશની સર્વોચ્ચ સંસ્થાઓ આવશ્યકે તેથી રક્ત પીજી શું હોઈ શકે ?” (૫.૪)

પરંતુ શ્રી વી. કે. સિંઠાએ ‘ધી સેક્યુલરિસ્ટ’ (મે જૂન, ૧૯૮૫, પૃ. ૫૧-૫૨)માં અપ્રત્યેક સ્વરૂપે ‘Religion and Social Justice’ અર્થાત ‘ધર્મ અને સામાજિક ન્યાય’ લેખ પ્રસ્તુત કર્યો છે. જેમાં તેમણે વિગતે અનેક વિષયો આપેલા વિશે દલીલો કરી છે અને કહ્યું છે, “સુપ્રિમ કોર્ટની જવાબદારી બેન્ચે તા. ૨૩-૪-૮૫ની રાજ્ય આપેલા અંતિમસિદ્ધ ચુકાદામાં, બારતમાંની મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ માટે, લાંબા વખતથી જાણી રહેલું સામાજિક ન્યાય પ્રત્યેનું ભારે મહત્વનું પગલું ભર્યું છે. ‘ક્રિમિનલ પ્રોસિયર કોડ’ના મેકચન-૧૨૫ નીચે તેણીના પતિ પાસેથી નિર્વાહ લઈને મેળવવાને, જે સ્ત્રીઓ પોતાની જાતે બચકાર ચલાવવાને અશક્ત હોય, તેમ જ જે મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તત્સાક્ષ મેળવેલા હોય તેને માટે બેન્ચે અધિકાર આપેલા છે” આ બધા પ્રશ્નોમાંથી સંપૂર્ણ રીતે બહાર નીકળવા માટે ‘સમાન સિવિલ કોડ’ના મુદ્દા પરત્વે શ્રી સિંઠાએ કહ્યું છે, “કોર્ટે સાચું જ કહ્યું છે કે રાજ્યની એ ફરજ છે-‘સમાન સિવિલ કોડ’ લાંબા કરવા માટે વિશ્વાસ રચવાની.”

અરેબર સાધના (મરાઠી), (તા. ૧૦-૧૦-૮૫) ના અકમાં, તત્ત્રીસ્થાનેથી લેખ-‘મુસ્લિમ મહિલાઓનો તો તે હક્ક છે’ જેમાં, “પૂતાની દિવાની કોર્ટે એક મહત્વનો નિર્ણય આપેલો છે. અને ૧૯૮૦માં નસીમ નામની મુસ્લિમ છોકરીને ‘વિવાહ ચક્ર ત્રણેલા તત્સાક્ષની અરજી પ્રમાણે, તેને છૂટાછેડા આપ્યા. તેની પત્ની અને માળકોના નિર્વાહ માટે પતિને ફરજ પાડવામાં આવી અને હજી અપાયો પૂતાના સામાજિક કાર્યકર્તા અને જનતા પક્ષના અધ્યક્ષ એડવોકેટ શ્રી મ. વિ. અકોલકરે આ મહિલા વતી કેસ ચલાવેલા અને લડતમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરેલી આ પ્રસંગે મુસ્લિમ સમાજને ભેરહાર રીતે, ન્યાયાલય સામે ઉઠાવેલ-દેખાવો (demonstrations) કરેલા.” છતાં જે

માનવસૌરવને વસેલા સમાજના નિર્માણને કુષે છે. કારણ પોતે જ આત્મિક એક વિલક્ષણ દર્શાવે છે. વૈશ્વિક સંઘટાવસ્થાઓથી સ્વતંત્ર રહીને મોટા કાળે આત્મનિર્ભર વ્યવસ્થાના નિર્માણ કરવાનો પારીક્ષ વરસો. અને બાહ્યી થયેલી વસ્તીમાં વ્યાપેલા એક અદ્વિત પુરુષોષે । (આપણા સમગ્ર રાષ્ટ્રીય વ્યાવસ્થા ૬% થી ૯% આપણે આપાત કરીએ છીએ. તે પછી મોટા કાળે ખનિજ તેલની ।) પછી પ્લાનિંગ સમિતિને પોતે જ કહે છે તેમ બીજામ કશાં હોડા કરીખીની રખા નીચે જીવે છે. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય મળ્યું ત્યારે જેટલી જનસખ્યા દેહતી સમગ્ર તેટલી જ.

જાહેરિય પ્રચારકો આપણને કહેતા રહેવાના
કે ગરીબીનો તાત્કાલિક કાઢ ઉઠેલ નથી, પરંતુ તો
આજે છે અને અવશ્યથેલાઓનું જ્યાં કલંક
આપણે આપણા સમાજનાથી ઘેર કાઢીશું તે વાત
સાચી, પણ પૂરતા અનાજ અને વસ્તુઓ મેળવવા
માટે ગરીબોને ઉત્પાદક બનાવવા અને ખરીદશક્તિ
સાથે બજારમાં લેવા રહેવાની શક્તિ આપવા જે
કૌશલ્યો અને સાધનો જરૂરી છે તે તેમને
જ પ્રદાપવામાં નિમ્મળ જનતરી વ્યક્તિ નીતિઓ
દ્વારા તે નહીં જ થવાય.

આનો આપણા સમાજના નીચલા શરમાં
રહેલા લોકોનાં જીવન આશ્રયનક રીતે બદલી
લેશે એવા કૌશલ્યો અને સાધનો આપણી પાસે
છે. આપણે ત્યાં એ દિશાનો રાજકીય એક જાતે
એકાદ વિકાસની પ્રાધિકતાએમાં ફેરફાર કરવાની
કમ્પાઈસિટિને અસાધ્ય છે. જેમણે પોતાને માટે
સમૃદ્ધ મેળવી લીધી છે તેઓ આપણને એમ
સમજાવે છે કે આપણે કરીએ માટે અદ્યતન લોકો
કરીએ છીએ. વળી એક અણખૂ (કમંડે ઇ.સ.
૨૦૦૦માં આપણે લક્ષણ એટલી જનસંખ્યાએ
પહોંચીશું અને એમાં ૫૦ કરોડ કરીબી-રેખા
નીચે ૭૦ કરી) લોકોના સમાજ માટે સમાનતામુલક
બંધિયોની કદવતા કરવી એ વાંછિયાત છે

એવે જ મુલતવી રાખી શકાય પોલીસની મદદ વિના દેશના ૮૦ % લોકો ગ્રામડામાં રહે છે. પ્રભુત્વ ધરાવતી ભતિઓએ પ્રવર્તાવેલી પર પરાજિત થિસે ત્યાં પળાય છે. પણ કેળવણી યુવાન ભારતના મનને ઉઘાડી રહી છે અને ભારત દિવસે દિવસે યુવાન ધન બન્ય છે. નવા દાવાઓ, નવી આશાઓ, નવા મુદ્દો ગ્રામસમાજમાં ધીમે ધીમે જવી રહ્યા છે. અધીરતાની, નિશાનીઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે એક વાર અધીરતામાંથી તતિશીલતાનો તણખો પેદા થયો એટલે રાજકીય વ્યવસ્થા ફીણ થવાની. 'માયપુલ્' સમાજ નિર્માણ કરવાની આપણી નિરાશાજનક નિષ્ફળતાના સંદર્ભમાં આ દૃશ્ય ભયમદ છે.

સાક્ષી અને સત્ત્વજાતી ઝીરવમાં એક બળજ માનવીનો સમૂહ કંઈ રીતે જીવવા ધારે છે, તથા મુખ્ય અને સહાનુભૂતિ જીવવાનો આ 'એક માત્ર માર્ગ' છે એ માનવી નિશ્ચિત. આપણા પરિવેશમાં 'માયપુલ' સમાજની સર્જિતની પૂરી સ્પષ્ટ સ્પરેખા વિના કંઈપણ ન કરી શકાય. અત્યંત સ્પરેખા વિના સર્જિતને દંડમૂલ ન કરી શકાય. અને સર્જિત વિના એક જ રાષ્ટ્રમાં એ રાષ્ટ્રો - અતિઉપલોમપ્રવલ્ય તવંજર અને અપ્રવલોમકતા તરીકે—પેદા કરનારી ભૂતમાન વ્યવસ્થામાં કાંઈ સાધક સુધારો શક્ય નથી.

યુરોપ અને અમેરિકા જેવા [અથવા 'રશિયા, યુગોસ્લાવિયા, હંગેરી જેવા] અતિસમૃદ્ધ સમાજોએ નિશ્ચિત કરેલી રીતિઓની નકલ જેવા વિકાસના ભૂતમાન પરિમાણે માણુ રાખીએ તો, એક અજાની પ્રજા માટે આપણે કેટલા સ્ટીલ, સીમેન્ટ, રસાયણો, ખાતરો અને ઊર્જાની જરૂર પડે? આના આઠડા મગજ ભાગી રે એવા છે આપણી પાસે સાધનોનો જે જથ્થો છે એનાથી એ સ્તર પ્રાપ્ત કરવાનું અશક્ય છે. સ્પષ્ટ છે કે આપણે જે માર્ગે જઈએ છીએ એ તો ઘીસ કરોડ લોકોને

અતિસમૃદ્ધ કરવા માટેનું આપણું આયોજન છે. બાકીના ખીજનું શું કરીશું?

મુખ્યત્વે ભારત અને ચીનમાં રહેતો પ્રજાએ માટે જીવન અને જીવવાની નવી રીતિઓની જરૂર છે. એ રીતિઓ સધન રીતે, પ્રોત્સાહક હોવી જોઈએ કેમ કે વિદ્યાન અને પ્રોત્સાહક, અને ખાસ કરીને સંચારણ અને સંવાદવહનના સાધનોના સંદર્ભમાં અપૂર્ણ દુનિયા નાની થતી બન્ય છે. દુરપેશપુલ્ ઉપલોક્તાવાદ અને તેના અમાનવીય અલગતાવાદની વિનાશકારી અસરનો સાદો, સત્ત્વજપુલ્, યુવાવાદા વિનાની જીવન પદ્ધતિએ સામનો કરવો પડશે.

વાસ્તવમાં આનો શો અર્થ છે?

સ્થાનિક સાધનો—જાણે ગારાના પશુ સુધારકો છાપરા અને સરજતાથી મળી રહેતી ફરી વાપરેલી નકાળી વસ્તુઓના મિલજલવાળાં અને જૂના કાળનાં કસબા, મહોલ્લા અને પોલામાંથી પ્રેરણા લઈને વિચારપૂર્વક વ્યવસ્થિત બનાવેલાં ધરો.

અંતર પ્રોત્સાહને બદલે છુટ્ટી છુટ્ટી ભતની બસવ્યવસ્થા પર ભાર હોય એવી પરિવહન વ્યવસ્થા, રેલવેઓ અને અંકશાસ્ત્રિક માર્ગોની વ્યવસ્થાવાળાં અને ઝડપી વ્યવહાર માટે મુક્ત રસ્તાઓ.

આપણી પ્રજાની સર્જનશક્તિનો લાભ લેનારી અને જીવનની સૌન્દર્યપ્રધાન શીલેઓ આસપાસ ઉપલોક્તા માત્રને આવરી લેતી વિશાળ ભાગ્ય વ્યવસ્થાના પાયાવાળી વિકેન્દ્રિત અને વ્યક્તિલક્ષી ઉત્પાદકતા રાજ્યારીની સમસ્થા સરસ રીતે ઉઠેલી શકે વ્યાપારનાં કાર્યો ના માણુ પ્રવાહથી બલત ગડી ત્રણેલાં સંશોધન થવા વિનાનો અણખેડાવેલો આ પ્રદેશ છે.

કેટલાક ઘેરો અને હૌસલોના સ્તરોમાં કેળવણી જઈને બદલે તાલીમ જઈ મૂકવો જોઈશે. એટલે કે,

કેળવણી તાલીમનો એક કામ બનશે. જે આપણે વૌદિક વિષયો સિવાયનાં કોઈકથોનો સ્વીકાર કરીએ અને વૈદ્યાનિક તથા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિઓના આગમન પહેલાં પ્રવર્તતી કેળવણીની ધારણાઓ છોડીએ તો અસંખ્ય પ્રકારના રોજગારો માટે પ્રજાને તાલીમ આપવાનું આયોજન કરી શકીએ. શાળાઓ, યુનિવર્સિટીઓ અને વિશેષ પ્રકારની કેળવણી સંસ્થાઓ ઠંજી બાળે પણ શૈક્ષણિક જ્ઞાન અને વ્યવહારુ કોઈકથો વચ્ચે સમન્વય પેદા કરવામાં નિષ્ફળ નામ એ એક કટાક્ષ છે

ઉદ્યોગ અને વ્યાપારના વિદેશી ઈંગ્રાવાદી આધિપત્યને રોકવા અને એના ઉપરની આપણી પરાધીનતા દૂર કરવા આપણા સમાજમાં જેને યોગ્ય આપવાની જરૂર છે એવી પરંપરાગત ગ્રંથ-વ્રતા જે આત્મનિર્ભરતા છે નાના પ્રાધિકાર એકમે સાથે નેકાઈને સમજણપૂર્વકના વિદેશી સ્વરે આત્મનિર્ભરતા જીવનની ઝોઝી સકુલ રીતિને દઢ કરવામાં મદદ કરે છે અને પશ્ચિમી જીવનરીતિમાં અંતર્ગત રહેલી અવગતની કાવનાને

દૂર કરે છે. આત્મનિર્ભરતા બહુ જૂનવાણી સાથે પશુ આપણે એના પર વ્યક્તિગત અને સામુદિક રીતે વિચાર કરવા નેવો છે. રાજકારણીઓ, તેમના પક્ષો અને કાર્યકર્મો સાથે તેમની બેધારી વાતોને ઉઘાડી પાડે એવી રીતે જે સંધર્ષ થાય તો જ પ્રજાએ કરવાનું કાર્ય ઉપયુક્ત થશે. વિચારપૂર્ણ સંધર્ષમાં જ સક્રિય રહેલી છે એનો આપણા લોકતાંત્રિક સમાજોમાં એટલો આદર થતો નથી એ દુઃખદ છે

આપણી પરિસ્થિતિમાં આ કટાક્ષની કહે આપણે ત્યાં અસ્પષ્ટ સમજનનો પણ અભાવ છે. તેથી જ આપણે આપણા એક મોટા ખંડ નેવાં સમાજના પુનર્ધર્ટન માટે નવા વિચારો મોટે દાર ઉઘાડવા સક્રિયમાન નથી. આથી જ ગુચ્છવજો વધે છે અને નૈતિક અધઃપતન પણ. કેવળ કાષ્ઠોથી ન્યાય સમાજ વિકસી ન શકે, એને માટે પરિશ્રમ કરવો પડે.

અનુવાદ : શ્રી યશવંત ત્રિવેદી
(લોકભારતી)

ખાળ સાહિત્ય

અક્ષલ અને ઈકેટારો લે. રમણલાલ સોની, પ્રકા. ડો. રેણુકા શ્રીરામ, મુખ્ય વિકેતા આર. આર. રોકની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨, અથવા ગાંધી માર્ગ અમદાવાદ-૧ કિ. રૂ. ૩૬-

પંચતંત્રની પચાસ વાતો લે. રમણલાલ સોની, પ્રકા. અને મુખ્ય વિકેતા ઉપર મુજબ, કિ. રૂ. ૨૫-

ગદગા શિયાળાં પરાક્રમો લે. રમણલાલ સોની, પ્રકા. અને મુખ્ય વિકેતા ઉપર મુજબ, કિ. રૂ. ૨૫-

ઓઝસ્તાનનો ઉલ્લુ લે. રમણલાલ સોની, પ્રકા. અને મુખ્ય વિકેતા ઉપર મુજબ, કિ. રૂ. ૨૨-

સોળમા સૈકાના અવિધ્યવેતા: નોસ્ટ્રા ડેમસ-વે. લ. એસ. હિરણ્યપા

અવિધ્યવેતા તરીકે નોસ્ટ્રાડેમસ કેરળા વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ્યા અને એમની અવિધ્યવાણીઓ પેટલી સાચી પડી છે? આ પ્રશ્નો ધણી વાચકોના મનમાં ઊઠતા હશે, હિંદુઓની કીર્તિ થોડા નજીકના અવિધ્યમા જ ઇસ્લામના જનરે એ એમની અભિવ્યવસ્થા ધણી ધણી વાંચી હશે. વર્તમાન સંજોગો ભેટાં એમાં થઈ શકેલી અનિવાર્ય છે કેવળ તર્કની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હિંદુ પુનરુત્થાનની શક્યતા ખરેખર જલ્દી આજી લાગે છે. પરંતુ ભાવિ કે ઈ તર્કની પરવા કરવું નથી. ભાવિ દલીલ કરવું નથી. એ ઘટનાઓને વ્યવસ્થિત ક્રમમાં મૂકી દે છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં જ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સમગ્ર વિશ્વને ભરડો લઇને પડ્યું હતું બાળે બ્રિટન પોતે જ અમેરિકાનું આશ્રિત નેપુ છે મુરોપીઓને એ અમેરિકામાં પહેલી વસાહત કરી એ પહેલાં નોસ્ટ્રાડેમસે આ ભાવિ જોયું હતું.

નોસ્ટ્રાડેમસની પ્રતિષ્ઠા એની અવિધ્યવાણીઓ સાચી પડી છે એના પર જ ધાર્યું છે, ક્યારેક તો આ અવિધ્યવેતાએ અવિધ્યનાં વર્ણોની તારીખ જ નહિ, મહત્વનાં સ્થળો અને વ્યક્તિઓનાં નામો પણ આપ્યા છે. સ્વયં આણ્ડોને આ જાનુ મોટા હાથે લાગે. પરંતુ અવિધ્યવેતાનું દુરદર્શન ધણુ વજનહાર અને ઇન્કાર કરી ન શકાય એવું છે આ કારણે છેલ્લા ચારસો વર્ષોમાં કાઢ્યા આણ્ડોએ નોસ્ટ્રાડેમસની અવિધ્યવાણીઓને નિર્બળ અન્નસિદ્ધિ આપી છે. એણે લગભગ ૨૫૦૦ અવિધ્યવાણીઓ લખી છે તેમાંથી અત્યાર સુધીમાં ૮૫૦ તે સાચી નીવડી છે અને હજી તો ૧૮૦૦ વરસની અવિધ્યવાણીઓ બાકી છે. એણે ઈ. સ. ૩૭૯૦ સુધીનું અવિધ્ય આપ્યું છે.

એમણે અવિધ્યવાણીનાં ચત્તેક લખ્યા છે. ચત્તેકમાં શ્લોકો લખ્યા છે આપણે એના નમૂના

જોઈએ.

શ્લોક ૭૧ ચત્તેક. ૮

જ્યોતિષશાસ્ત્રી (અવિધ્યવેતાઓ) એટલા બધા નીકળી પડશે કે જોધી ખિસ્તી ધમકાવશે. હીલા પડી જશે ૧૬૦૭માં ચર્ચ-કાઉન્સિલની એક મળશે એમાં ભહેર નિવેદન કરશે જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ પર પ્રતિજ્ઞા મુકારો. એમને હજાર કરવામાં આવશે અથવા એમની પર અંકુરો મૂકવામાં આવશે."

આ અવિધ્યવાણી ૧૫૫૫માં ૭૫૫૫ હતી. રામન કેથોલીક ચર્ચના અગ્રણી પાદરીઓએ મેલાઈન્સ (મેલ્ટાન્સ)માં મળેલી કાઉન્સિલમાં ૧૬૦૭માં એ અવિધ્યવાણીને સાચી પાડી. એમણે સખત શબ્દોમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રને કુતારી કાઢ્યું. પણ એમને ખબર ન હતી કે તેઓ જોને કુતારે છે તે ૧૫૫૫માં તારીખવાર લખાઈ ચૂક્યું હતું.

ફરેક મુજમાં અને ફરેક સ્થાનમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રની ભહેરમાં નિહા અને ખાતગીમાં પ્રથમ થતી રહી છે આપણા જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને રાજ્યોના નેતાઓ પણ જીવકાળના રાજકર્તાઓને જ આ નામતમાં બંધુકરે છે. ઈસલામી પાર્લામેન્ટમાં એ કાણે પણ ઈસિરા કેથોલિકી જેમ રામની હાથે હા કરનારા ભેગા થયા હતા. નોસ્ટ્રા ડેમસે ક્યારેય ઈસલામ જોડું ન હતું છતાં ઈસલામી અવિધ્ય કેવી રીતે લખારી તે વિશે ૧૫૫૫માં લખેલું.

શ્લોક. ૪૯ ચત્તેક. ૯

"જ્યારે સ્પેન અને હોલેન્ડ બુદ્ધે મડરો ત્યારે ઈસલામી પ્રભુ રામને મારશે. એવું અવિચારી પત્રક લખું નહીં. પ્રભુની શાંતિ જશે. દિસાને લખેલો પત્રો. ઈસલામી ઇતિહાસમાં

પરંતુ રશિયા મહાન ખીઠરના નેતૃત્વ નીચે આધુનિક બન્યું. ૧૭૭૯માં સ્વીડીશ આક્રમણને હરાવ્યું. પ્રથમે પણ ધણા પ્રદેશો રશિયાને આપી દેવા પડ્યા. રશિયાને તીકામાફ્સો પણ ચલુના પાત્ર બળ બન્યો. એનું વજન નોવ્ગોરોડમસે એક જ મેલોકમાં થયું છે.

ફાસમાં ૧૪ વરસ સુધી નેપોલીઅન સર્વ-સત્તાધીશ રહ્યો જે ક્રાંતિએ નેપોલીઅન માટે માત્ર કરી આપ્યો. નેપોલીઅન વાળ મહુ ટ્રેકા કપાવતો. એ કારણે એને યુરેશિયા આધાવાળો કહ્યો છે.

મેલોક-૧૩ ચત્રક-૭

“વિખૂટા ખંડેલા દરિયાકાંઠા” શહેર “પાણુ મેળવ્યું”. કુડિયા આધાવાળો સર્વ-સત્તાધીશ બન્યો.”

એણે વેપારી બ્રિટીશરોને પ્રમુખવા. એણે જ્યારે ડુસેન જીત્યું ત્યારે એ ૨૫ વર્ષનો હતો. ડુસેન બળવાથી બચવા બ્રિટીશ રાજ્ય નીચે ગયું હતું નેપોલીઅને એ પાણુ મેળવ્યું તમાથી એની કારકિર્દી ચરૂ થઈ. ૧૭૯૯ના નવેમ્બરમાં એ કુલ સત્તાધીશ થયો. ૧૮૧૪ના ડિસેમ્બરમાં એ હાર્યો. કુલ ૧૪ વર્ષ અને ૫ માસ સત્તા પર રહ્યો.

મેટિએલ્લીઅર બહુ અને પોપ પાયસ બહુ પતન એ વખતમાં થયું. નોવ્ગોરોડમસે લખ્યું છે.

મેલોક ૫૭ ચત્રક-૫

“એવેન્ચામ દીલ પર મોન્ટ જોહલીઅર બહુ છે છે. ફેલો દુસ્મનને એક કાણુમાંથી જીતે છે.”

૧૭૮૩માં ફ્રાંસના મોન્ટ જોહલીઅર ભાઈએ બહુનની શોધ કરેલી. કાચળીમાં કુમાડો ભરીને એને ઊડાડતા, એક ટોપલીમાં ધુમાડો કરવા માટે બગિચા રાખતા. ટોપલીમાંથી નીચે જોવા માટે એક કાણુ હતું. ત્યાંથી બહુ દેખાવ. નેપોલીઅનના જેમ લરકે ઈંટલી પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે આ

બહુનનો ઉપયોગ કરેલો. પોપ પાયસ બહુ ત્યારે ઈંટલી અને રોમને સાચક હતો. પોપ હાર્યો. એને ફ્રાંસ લઈ જતા રસ્તામાં એનું મૃત્યુ થયું.

આ પોપ ૧૭૭૫માં પોપ થયો ત્યારે રૂઝાલીક ધર્મગુરુઓએ એના લક્ષ પર નોવ્ગોરોડમસની લવિખવાણી મુશી એ ગુસ્સે થયો. પુસ્તક જાલ કર્યું એનું વેચાણ બંધ કરાવ્યું નોવ્ગોરોડમસને નેપોલીઅન તરફ ધણા આદર હતો.

જર્મનીનો એડોલ્ફ હિટલર નેપોલીઅનને પ્રથમે આલ્યો. વાચકોને હિટલરના નામથી પણ મુગ ચડશે. તે જર્મની જેવા સરમુખત્યાર ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૫ સુધી રહ્યો. એણે જર્મની પર નાઝીવાદ લાલ્યો, એ ગ્રેકલેન્ડે લુટારો કહેવાયો છે. નોવ્ગોરોડમસ લખે છે.

મેલોક ૨૪ ચત્રક-૨

“જૂખ્યા પશુએની જેમ લરકેરો નદી કૂદી ભવ છે. હિટલર વધુ ને વધુ જર્મીન જીતતો ભવ છે. રલના એક ક્રખામાં જેસીને લેવકને તાલે થવાની ફરજ પડે છે જર્મનીમાં કોઈ નીતિમત્તા રહેતી નથી.”

૧૯૪૧માં હિટલરે ફ્રાંસ પર આક્રમણ કર્યું. એટલી ઝડપથી મોટી મોટી નદીઓ ઝાળગી છે અને જૂખ્યાં પશુની ઉપમા આપી છે. ફ્રાંસના હૂતને રેલેવના ક્રખામાં મળે છે. હૂત યરજીવિત સ્વીકારે છે હિટલર કોઈ સિકાંત સ્વીકારતો નથી. નર્વો જીતે અને દવાબીન ધાતકી હતો. લાચાર પ્રભાવોને માવો. કુલ દરમિયાન ૭ કરોડ ગ્રાહ્યોના જાન ગયા.

દરેક યુરોપીઅન રાજગુરુ અને વિજેતાની જેટ હિટલર પણ નોવ્ગોરોડમસની કાર્તિકા પરિચિત હતો એણે જ્યારે આ લવિખવાણી બધી ત્યારે ગ્રેકલેન્ડે લુટારો કહેવાયો. નોવ્ગોરોડમસને

નાનાભાઈની કસ્ટિમાં રહેથી લાંબાની અને વ્યાપકતા અહીં અનુભવાશે. તેઓ આત્મ વિધાન નિર્ધારણપણે કરી શકે છે :

“(ઉપા-અનિરુદ્ધના દુષ્ટા પ્રેમવ્યવહારને પ્રેમીઓનો હોય ન મળતાં જીલટા. બાણાસુર સામે યુદ્ધે યડનાર) શીકૃષ્ણ ભગવાન આજના યુગમાં ન ચાલે. નવા યુગના ભાગવતમાં આપણા શીકૃષ્ણ આવા ન હોય તો તે આપણા યુગના ભગવાન ન મળ્યા.” (૮૨)

નાનાભાઈ હાડે ધર્મનિષ્ઠ છે અને તેમનું મત્સ્ય સ્નેહ કેળવણી છે. છાત્રાસપ્રધાન કેળવણીનું સંસ્થા સ્વરૂપ એ નાનાભાઈનું વિશેષ પ્રદાન છે. એથી કેળવણીનું સ્વરૂપ, વિદ્યાર્થીનું મહત્ત્વ, વિદ્યાર્થી-ગૃહપતિ સંબંધ, સહ શિક્ષણ, છાત્રાસ સંચાલન, પ્રવાસ, શરીરકામ વગેરે વિશે અને વધુ તો સંસ્થાના સંસ્થાના સંચાલકો અને કાર્યકર્તાઓ વિશે નાનાભાઈએ તત્ત્વરૂપથી અને સર્વમાર્ગી ચિંતન કર્યું છે રજકમાંથી ૧૦૦ સહિતઓ તેમની આત્મકથા ‘ઘડતર અને ચલતર’માંથી લીધેલી છે કારણ કે એ નેટલી નાનાભાઈની ઘડતર કથા છે એટલી જ સંસ્થા સ્થાપના અને સંચાલનની પણ કથા છે-

“અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે ચલતરકારે ‘કેળવણીની પત્રદંડી’ અને ‘ગૃહપતિને’ એ બે અગત્યનાં પુસ્તકોને આખાં વાંચવાની જવાબદારી કરીને છોડી દીધાં છે, તે ઠીક નથી થયું. તેમાંથી પણ સહિતઓ પસંદ કરી હોત તો નાનાભાઈ કેળવણી વિચારને સર્વાંગી સાર એક જ પુસ્તકમાંથી મળી રહેત ‘પથારીમાં પડ્યા પડ્યા, એવું’ વિચારધન પુસ્તક છે. કે સ્વતંત્રપણે આપું વાંચવું પડે એ સ્વીકાર્ય અને એવું છે,

“વ્યક્તિનું નેમ જ સંસ્થાનું, ચારિત્ર, એ નાનાભાઈના ચિંતનનો મુખ્ય વિષય છે. વ્યક્તિની

નેમ સંસ્થાના ચારિત્રની બળવણી માટે સંચાલકોએ કષ્ટ કષ્ટ ભગૃતિ રાખવી જોઈએ, કથા બાંધેલાં નહીં કરવી જોઈએ અને પ્રેમભર્યા વ્યવહારની અનિવાર્યતા વિશે તેમણે સ્પષ્ટ સારકૃષ્ટિ આપ્યું છે. મોટા કુટુંબ પ્રકારની સંસ્થાના આગેવાનનાં લક્ષણો તેઓ આમ વર્ણવે છે :

“પોતાની સાથે કામ કરતા તમામ મિત્રોને પોતાના આદર્શથી રંગવા, પોતાના હૃદયના દુષ્ટા ખુલાસામાં પોતાના દિલના નાના-મોટા સ્નેહકર્તાઓને વીટાળી દેવા, પોતાના છુદ્ધિપ્રભાવથી મિત્રોની છુદ્ધિને નિરંતર પ્રસન્ન રાખવી, પોતાના મિત્રોના યાત્રા ભરાત તમામ કાર્યોને સમજી સેવા, અને આ રીતે પોતાના મિત્રોના દિલમાં પોતાના જીવનની સુવાસથી કાયમનું સ્થાન મેળવી લેવું એ આવી સંસ્થાના મુખ્યનું પહેલું લક્ષણ છે.” સાથે જ તેઓ એતલે છે કે “નેનામાં આ પ્રકારની યક્તિ ન હોય તેણે આવી મિત્રોની સંસ્થા ચલાવવાની હામ ન લીડવી જોઈએ.” (૨૩)

સ્વતંત્ર પ્રયોગો કરવા માટે સંસ્થાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા ઉપર નાનાભાઈ વારંવાર કાર્ય કરે છે :

“એ કોઈ પણ સંસ્થા કેવળ રાજ્યાશિત થઈ જાય તો મળે! મોટા સંભવ છે કે એ સંસ્થા જલે દિવસે માત્ર રાજ્યાશિત ન રહેતાં રાજ્યાધીન થઈ જવાની અને તેનું તેજ ઓછું થવાનું” (૫૬) તેઓ વાસ્તાવિકતાને જરાજર વારણે છે. તેનો પરિચય આ વિધાનમાંથી મળે છે :

“ધણી વખત રાજદારી પુરુષોના સહકારે રાજદારી હોય છે” (૨૪)

નાનાભાઈની ખીલ સ્વચરણીય સેવા છે ‘કિન્દુ ધર્મની આપ્યાચિકાઓ’, ‘દષ્ટાંત કથાઓ’ અને ‘રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો દ્વારા નવા યુગના વિચારોને વાત્સ આપવાની. પ્રાચીન પાત્રો દ્વારા

તેઓએ વર્તમાન યુગને પોષક જોવા તરવો ઉપસાધ્ય છે. પાત્રત્વ ચિંતન સાર્વજનિક બની રહે છે. ક્રોધ-પ્રેમ, રાજધર્મ, લોકકલ્યાણ, ગૃહસ્થાશ્રમ, દાંપત્ય ભાવના, વગેરેના વિચારો પાત્રને પણ નહુ પરિણામ આપે છે માનવધર્મ અને રાજ્યધર્મ વચ્ચેના ફરક વર્તમાન સંદર્ભમાં પણ સ્વીકાર્ય બને તેવો છે.

“જેઓના મનમાં કાર્ય-અકાર્યનો, સફળ-અસફળનો કે સદ્-અસદ્નો વિવેક નથી તે રાક્ષસો છે, જેઓના જીવનનું મધ્યભિન્ન પોતાનું શરીર છે તેઓ રાક્ષસો છે, જેઓ સંયમને વેદિયાવેકા ગણે છે, જેઓ સાધુતાને પાત્રલપણ માને છે, અને નરી પશુતા એ જન્મનો જીવન આદર્શ છે તેઓ રાક્ષસો છે” (૧૭૨) લગ્ન, કળેકા લગ્નવિગ્રહે, ગૃહસ્થધર્મ અંગેના વિચારો કુતી-ત્રાધારી, મદદ દરી કે સીતાના સંદર્ભે પ્રગટ થયા છે રાજ્યચકિત અને ધર્મશુદ્ધિ અવિભાજ્ય હોવી જોઈએ તે મહા-ભારતના સુધ્ધતા અને રાવણના સંદર્ભે સમન્વય છે. એમાંથી તેઓ સુધ્ધ નાળૂડોના સનાતન મૂલ્યને સમન્વયે છે.

“જેક આદમી ખીજનું ડોકું ઉઘાડી દે તે ખૂન અને એક લશ્કર ખીજ લશ્કરને ઊઘાડી દે તે

ખૂન નથી? એક માણસ ખીજના દાપમાંથી રાટલો લઈ લે તે નિર્દયતા, અને એક પ્રાણી ખીજ પ્રાણના દાપમાંથી લઈ લે તે નિર્દયતા નથી?” (૧૮૭)

અધિકાર અને માનવીય તત્વનો સુમેળ ન હોય જોવી સ્થિતિને તેઓ આવી ધારદાર રીતે મૂકે છે :

“સોથી વધારે ખરાબ તો લાજ બિનાનો અધિકાર છે. આવો બાકિયો અધિકાર તો બધું બિંદુ જ મારે છે.” (૨૨૨)

જો કે પાત્ર સંદર્ભે જન્મેલા કેટલાક ઉદ્દેશોને આ ચર્ચના પ્રવેશ બાપવો જરૂરી નથી લાગતો. દા.ત “ધર્મના ગોઈપણ પત્રલાખ સુધ્ધ અધર્મ રહેલો છે.” (૨૧૬)

હિન્દુ ધર્મ અને ત્રાધીવિચારને જીવન અને ચિંતનમાં ઉત્તમ રીતે મૂત કરી શકેલા નાના-ભાઈની આ સુક્રિતઓ પ્રાચીન અને અર્વાચીન, વિચાર અને વ્યવહાર વચ્ચે મેળ કેવી રીતે બેસાડી શકાય અને વિચારની પારદર્શકતા કેવી તો માર્મિક બની શકે તેના નમૂના રૂપ છે. આપણે આટલે એ સુલભ બનાવીને ચર્ચનારે ખરે જ એક સંકલ્પે કબૂલે છે.

બાળ સાહિત્ય

સત થટે તે શૂરા (જંજુસર વાહુકાની લોકકથાઓ) સંપાદકો : ડૉ. સી. એચ. ગાંધી (સુહાસી) અને પ્રો. બિપિન ત્રિવેદી-ચિંતન પ્રકાશન, સમજી મ દિર પાસે, બાકરાલ ૩૮૮૭૧૫ કિં. રૂ. ૫-

યાદ કરો કુરબાની (જંજુસર વાહુકાની સ્વાતંત્ર્યવીરકથાઓ) ડૉ. સી. એચ. ગાંધી (સુહાસી) અને પ્રો. જી. ટી. પટેલ પ્રકાશન ઉપર મુજબ કિં. રૂ. ૫-

પત્ની જોઈએ છે (કોમેડી નાટક) પ્રો. વિનોદ પરમાર પ્રકા. હ સા પરમાર નવાપરા ચોરા રોડ, ઉમલેટા, ૩૬૦ ૪૮૦ બિ. રાજકોટ કિં. રૂ. ૫૫-

આસામ સમસ્યા-એરણુ પર | સૈયદ શહાબુદ્દીન

ભારત સરકાર અને 'આસુ'/'જી.એસ.પી' સ્થાના સુલેહના કારાર પરિસ્થિતિને યાજે પાડવાને હાલે કેટલાક વધુ પ્રયત્નો લેવા કરે છે આસામ, ૭ એક બહુવિધ માનવબળતના વિદ્યાનલક્ષી, અનેક મી' અને અનેક સંસ્કૃતિઓ વાળુ રાજ્ય છે, ત્યાં નિઃશંકપણે આંતરકોમીય સંબંધોમાં તે સ્થાન કરવાનું કાર્ય કરે છે. પરંતુ વ્યક્તિને ઠંકા 11 થી છે- તે માનવબળતના વિદ્યાનલક્ષી સંઘર્ષનો મન્ત કરે છે અથવા માનવવિદ્યાનલક્ષી સંઘર્ષના મેકનવા તળાણનો પ્રારંભ કરે છે.

શરદસમૂહના ચોક્કસ અર્થની દૃષ્ટિએ આ સંઘર્ષ એ કોમીય સંઘર્ષ નથી, બલકે એ માનવવિદ્યાન લક્ષી સંઘર્ષ છે, જે એ ભાષા-ભાષી અર્થક એ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો એ સંઘર્ષ છે, જે સ્પેનિશ અને પોર્ટુગિઝની જેમ એકબીજાની સાથે સંઘર્ષોયેલી છે, અને છતાંયે ક્યારેક એ સ્વાકારતી નથી કે કોણ બીજાનું દુષિત સ્વરૂપ છે. આસામ આન્દોલન એ ઇતિહાસની ભારતીને પાછી વાળવામાં વ્યસ્ત છે. પરંતુ ઇતિહાસને શેતરંજની જેમ પાછો વાળી શકાતો નથી, એ અર્થમાં આસામ આન્દોલન એ પ્રતિરોધ નહિ, પણ અવનતિરોધ હિલચાલ છે. તેનો હેતુ લલપુત્રાની ખીલમાં, અસમિયા ભોલવી લઘુમતીની રાજકીય નેતાશીરીને ટકાવી રાખવી અને જંગળો ખોલવી બહુમતીને જામવી કેવી. 19૪૭ સુધી તે તે ભારતીય રાજવાદને આવાહન કરી ચક્રુ નથી, બલકે તેણે આસામના ઉપરાજવાદને આવાહન કયું છે. એટલે કે તેની ભાષા કેવી રીતે વારંવાર લુદ્ધોત્તર સ્વદેશ-લક્ષિત પ્રાપ્ત કરે છે, જે વળતા જંગળોએ, પરાધા નાનાં છે અને આસામના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભોલાવા-માંથી તેમને દૂર રાખે છે. આસામીઓની આક્રમકતા જંગળોએ તે પોતાના હોમની માતૃભૂમિમાં દબ-નિશથી બનાવે છે. જંગળોએ વેરો નાખનારી

કામ તરીકે વર્તે છે. તેઓ કોઈ પણ ભોલે, પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરવા માગે છે. તેઓ પોતાની બાંતને બીજાથી અલગ કરે છે, ભાષા શક્ય બને ત્યાં આધિપત્ય જમાવે છે અને રાજકીય સત્તાનો એક હિસ્સો માગે છે. આસામીઓ તેમના દાવાઓ અને માતૃભૂમિને નકારે છે તથા બધારણ તમે લઘુમતીઓ માટે શક્ય તથાવામા આવેલી બધારણીય અને કાયદેસરની લલામતીઓને નિષેધ કરે છે. આ રીતે, જેમાંથી સહેલાઈથી વિવ્ય અથવા સંપૂર્ણ પરાજય ન થાય એવી લાગતમાં આસામીઓ અને જંગળોએ લપકાયેલા છે. સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરશે. દરેક તળાકો પહેલાના કરતાં વધારે ખૂનરેણ અને કુચ્છાતિકાથી ભરેલો હશે. પાછો ધક્કો મળવો, ફિલ્મનું સો, વહીવટી એકોકિતવાદ, નાગરિક અને રાજકીય હક્કો ખૂટવી લેવા, ધાર-ધમકીઓ, પ્રાસંગિક લોકોનો અને રક્તપાત જેવાં કામચલાઉ સાધનો અન્તિમ પૂરમાંથી આસામને બચાવી શકશે નહિ. આસામ એ યુગાવેલો કેસ છે. આસામમાં આસામીઓ પૂરેપૂરી લઘુમતીમાં છે. અને જ્યાં 'રાજાના માણસો', તેમનાં તમામ કોષલ્ય અને શક્તિ સાથે અન્તિમ પૂરમાંથી બચાવી શકશે નહિ વળી મૂંઝવે જવાસથી અને આક્રમકીય તાલીમથી, પછી ભલે તે રાજકીય ઉદ્દેશવાળી હોય, તો જે કામચલાઉ નાગરિક અને રાજકીય ખૂંટવણી કાયદેસર રીતે પ્રધાર્થક સાધનો-પ્રત્યાંથી તેમને બહુમતીમાં ફેરવી શકે તેમ નથી

અસ્થિતિ મેખા

આ માનવવતિપલક વિદ્યાનલક્ષી સંઘર્ષમાં અસ્થિતિ કયા બિંદુ છે ? નિઃશંક રીતે. કેટલાક આસામી બોલે છે. પરંતુ વિદ્યાન બહુમતી જંગળી બોલનારી છે.

ને કે તેમણે માતૃભાષા તરીકે અસાધવાને સ્વીકારેલી છે. ને સંમિલિત થવા માટેની માતૃભાષા યાચ, તો તેઓ તેમની ભતે બાળી જવા માટે પહેલા હતા, પણ આજે તેઓ પકપૂજ્યા છે. વળતું અમને શું મળશે ? પીછે હઠ, રક્તપાત અને નાગરિક તથા રાજકીય હકોની કુટંબણી ! હવે ફકરદારી અહીં અહમદ અને મોહમ્મદ હક મોહમ્મદોને, યુગ સમાપ્ત થઈ ગયો છે. હવે તો તેમના નેતાઓનું જ રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે થઈ શકે છે. તેઓ સહન કરવામાં હિંમતો લે છે. ખાનગીમાં તેમની આજો ઠીક જાય છે. પરંતુ તેમણે તેમની ભતને પ્રાંત્યઓમાં બાંધી છે. તેમણે તમની ભત સાથે એટલા જોડાણથી સુલેહ કરેલી છે કે હવે જહાર જવાનું તેમના માટે શક્ય નથી. તેમના મન ધ્રુવ છે અને તેમના અવધવા લક્ષ્યાંક મસ્ત છે. તેમણે તેમના નશીબ પ્રત્યે તેમની ભતનું રાજનાશુ આપ્યું છે તેઓ હાથે સમય વિષાતાના હાથમાં ચે નથી. તેમની સમુદ્ર ઉપરની હોડીની જેમ તેઓ વિષાતાના હાથમાં છે.

હિન્દુ અને મુસ્લિમ બંનેની વચ્ચે રાજકીય ભાગલા પડાવવા માટે હોઈ પણ માર્ગદર્શન સિવાય, નાગરિક અને રાજકીય હકોની ખૂટવણીને, દેખીતી રીતે જ એક સાધન તરીકે પ્રયોજવામાં આવે છે, જે પરદેશી હિન્દુ વસાહતીઓનું મુસ્લિમ હકપારીમાં રૂપાંતર કરે. આ બધું સ્પષ્ટ હેતુથી કરવામાં આવ્યું છે, જેથી ટૂંકા દરિયાવાળા બંનેની હિન્દુ આ અફઝલ રૂપાંતરમાં તેના અનિષ્ટાને ઉપાય જુએ. આર એસ. એસ. અને બાબરનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી આ છે મુલ્કોર સ્વદેશભક્તિ, જેણે 'આસ' / 'અ' એસ પી. માં એટલા જોડાણથી સેલરવો માર્ગ કર્યો છે અને તેમના કાનમાં લા બેરણી કરી છે. આ લોભામણું આકર્ષણ છે, જેને ભારત સરકારના નીતિ ધારણીઓએ અજમાવ્યું છે. ને સને ૧૯૬૬ સુધીમાં બંનેના દેશમાંથી દસ લાખ હિન્દુઓ આવ્યા હતા, તો તેમને રાખત

અને દસ લાખ મુસ્લિમોને જહાર ધોલી મૂકતો ને આ કરી શકાયું હોત, તો આસામ એ મુસ્લિમોની ધાકથી અને અલગતાવાદની ધમકાથી થયેલું રાજ્ય હોત (અલગતા ! વ્યાખ્યાથી મુસ્લિમો અલગતાવાદી છે) તો પછીથી, આસામ હિન્દુઓની બહુમતી હોત. પરંતુ, શું તે પછી ચે તેને અસાધવાની બહુમતી હશે ખરી ? અને સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરશે.

પ્રથમદર્શી રીતે, આસામ એ મુસ્લિમ સમસ્યા નથી. કારણ કે સને ૧૯૭૧ સુધી આસામમાં મુસ્લિમ વસ્તીનું પ્રમાણ સતત આશરે ૫૨% થઈ રહ્યું છે. હકીકતે તો, સને ૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧ વચ્ચે ૨૪.૭ ટકાથી ૨૪.૩ ટકા સુધી નીચે ગયું છે જ્યારે આસામની કુલ વસ્તી ૩૪.૭૧ ટકા સુધી જીંચે ગઈ, ત્યારે મુસ્લિમ વસ્તી ૩૧.૦૫ ટકા માત્ર વધી હતી. અસદે અહાજ સાથે રજિસ્ટ્રાર જનરલે તાજા મેળબો છે કે સને ૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧ની વચ્ચે, પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી આશરે ૯,૪૦,૦૦૦ અસાધવાલા માણસો સાથે પરદેશી વસાહતીઓ આવ્યા. જેમાંથી માત્ર ત્રણ ટકા, એટલે કે આશરે ૩૦,૦૦૦ મુસ્લિમો હતા, અને (સુધ્ધમત્રી) શ્રી સાધકિયાના મતે, ચોક્કસ રીતે ૮,૬૫૨ હતા મુસ્લિમ પરદેશી વસાહતીઓના સિદ્ધ કરવામાં આવેલા અને તેમને પાછા ધોલવામાં આવ્યા હતા, ઠીક સને ૧૯૬૦ના દસકામાં, જેણે વધારે પરદેશી વસાહતીઓની અતઃ પ્રેરણાને હણી દેલી નોંધાવે. જેમ કે વાજેતરના સંધન પુનરાવર્તનના મનોમતને એ નિયંત્રક જતાવ્યું છે કે માત્ર ૧૫ રીતે સુચવેલા નાગરિક અને નાગરિક હકોની કુટંબણીના આધારોને ઝટકો મુસ્લિમ બંનેની વચ્ચે સહેવાનો હશે.

શું 'આસ' હાજરી પત્રકો લખે છે ?
સ્થાનિક વહીવટ દ્વારા કાર્ય કરવાનું ચૂંટણી

કમિયન, ‘આસુ’ના કહેવા મુજબ, વારંવાર તેના શુદ્ધતાઓને તાબે થયું છે. તે ખાનગી રીતે જાહેરાતો વિશેષ પત્રો અને જહાજવડિયાઓએ ટપાલથી મોકલેલા વિશેષપત્રો સાથે ઘર થયેલું છે. નામરિકતા પ્રમાણપત્ર અથવા નિર્વાહિત નામાવલિ પરત્વે બીજી યાદીમાં સમાવેશ કરવા માટે, સબૂતોને નિયંત્રિત કરવા સુધી તે ગયું છે. જ્યારે તેની સમીક્ષા કરવી એ શરૂ પરાયત રીતે એક બાર મોટું કામ બન્યું હતું, ત્યારે તે બીજી યાદીના સંપૂર્ણ કુટુંબ સુધી ગયું હતું. જ્યારે અંતિમ નામાવલિ, જે પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે તેના વિશે, પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે, ત્યારે ‘આસુ’ અને ખાસ પુનરાવર્તન પ્રત્યે અસ્વીકાર્ય એવા દૃઢિતો માર્યા આલેખિત નામાવલિઓ જતાવે છે. કેવી રીતે પારેલા, સ્વાયત અને સ્વતંત્ર પ્રમાણભૂત સર્જા, પ્રવર્તતા રાજકીય પવનનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે તેનો આ ટરમજનક દાખલો છે. આને એ લાગે છે, બાણે કે ‘આસુ’ને આસામની નિર્વાચન નામાવલિઓ લખવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય.

કામ થવાઈ રાજકીય લાભ માટે, વ્યવસ્થા સહાનતી પાઠ્યપુસ્તક લક્ષી અરજીમાં, કેશિસ (ઈ.) શુદ્ધોપર સ્વદેશમિત્ર અને હિંસાને તાબે થઈ છે બીજી કોઈ રાજકીય પક્ષ બોલશે નહિ, તથા લઘુમતીઓને ક્યાંયે વળવાનો માર્ગ નથી. આ ક્ષમ્ય દરમ્યાન નરી નિષ્ક્રિયતા અને ઘેરી વંચેલી વિપાદ તેમને સ્થળાંતર રહીત અને તેઓ જ્યાં છે ત્યાં રાખી શકે છે-કેશિસ (ઈ.) સાથે. પરંતુ આ બધું હોવા છતાં મે, માનવબલ લક્ષી વિદ્યાનતી જોળખને તેણે ભતિ જ મજૂર કરવી જોઈએ, અને તેમની બંજાણી એતનાએ, બંજાણી હિન્દુઓ સાથે, બંજાણી મુસ્લિમોને અંતિમ રીતે પરાયા કરવા જોઈએ. સાથે મળીને તેઓ એક શક્તિ બનશે. સી. ‘બી એમ. તેમને આદેશવાદી જખતર પૂરું પાડે, તેના

નેતૃત્વમાં તેઓ સમરજિલ્લામાં કૂચ કરે અને જીતે. શું એ આસામીઓની શુદ્ધભૂમિ છે ?

કોઈ બાવો પ્રશ્ન ઉઠાવી શકે-આસામી લોકોને ઐતિહાસિક અન્યાય તરીકે શું શુદ્ધભૂમિને નિષેધ કરવામાં આવતો નથી ? ભૂમિની હકીકત-માથા ઘણી મે ભવિષ્યો અને લોકો અદ્યત્ત થઈ ગયા છે. કા તો એમણે એમની ભતિ સરકાર વિરુદ્ધ ખાડો બોલો હોય તેને કારણે હોય, અથવા કા તો તેઓ પ્રાદેશિક અદેશને સ્વીકારવામાં ખૂબ મોડા પડ્યા હોય તેને કારણે હોય. કા તો તેઓ અનાવસ્થક રીતે બાકમક બન્યા હોય, લડવા સુધી નીચે ગયા હોય અને સહકારીઓની જેમ તેમનો શિકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તેને કારણે હોય, અથવા કા તો તેઓ નળજા હોય અને લડ્યા સિવાય તાબે થવા હોય તેને કારણે હોય. આપણી બાંજાની સાથે જ જેમને રોતાની શુદ્ધભૂમિમાંથી જહાજ કાઢી ચૂકવામાં આવ્યા હોય તેવા પૂર્વ-આર્ય આદિવાસીઓ અથવા પૂર્વ-યુરોપિયન અમેરિકનો અથવા યેલેસ્ટાઇનવાસીઓની ઉપર બાને કેણુ આજી સાર છે ? હાંવહાસનો પાઠ એ છે કે- પઠકાર અને પ્રત્યુત્તર એ પ્રકૃતિનો કાનૂન છે જે વધારે ભૂંચી સંસ્કૃતિનો જીગમ આપે છે અથવા સંઘર્ષ અને હિંસાને જન્મ આપે છે, જેમાં શુભાવનારો ઇતિહાસની કુચરાષ્ટ્રીને હવાલે માથે છે, અથવા આવી શકેલી ભરતીમાં લગી જાય છે, એમ સંવાદતા અને સમન્વય (Harmony and Synthesis)-એ બન્નેમાંથી પસંદગી કરવાની હોય છે.

વહાલા પાઠક, જો ભારત સરકાર લઘુમતીઓ મટિના હેતુઓ પરત્વે તેનો પ્રતિરોધ કરવામાં જો સહકારી હોય, તો કોઈપણ ભતના આંતરિક આરક્ષણ સિવાય, જો તો અને પરંતુ પરંતુ ‘કર્ધા

વિના, તેજો કહેવું નોંધ્યો કે-કોઈ પણ માનવ
જાત વિજ્ઞાનલક્ષી, ભાષિક, સાંસ્કૃતિક યા
ધાર્મિક જૂથ, ભારતના કોઈ પણ ભાગમાંથી,
એમની ગૃહભૂમિ બહાર નાંદિ હોય અને
સમસ્ત ભારત એ તમામ માનવજાત
વિજ્ઞાનલક્ષી ભાષિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક
જૂથો, જેને આપણે 'ભારત' કહીએ છીએ
તેની સાથે મળીને સુદર મોઝેઇક-કલાત્મક
આકાર આપે છે અને આપણી માતૃભૂમિ
તરીકે તેને ચાહે છે-એ તમામની આ
સમસ્ત ભારત એ સમાન ગૃહભૂમિ છે.

સામાનો આસામીઓએ કરવો જ પડશે. આસામ
એ 'મજાળીઓની ગૃહભૂમિ'ને જ એક ભાગ છે
એવું બહેર કરતી મજાળી બહુમતીની પ્રતિનિધિ
તેમણે ફરી એક વાર સામાનો કરવો પડશે, વળી
બીજી એક વાર મુસ્લિમ અલગતાવાદની ધમકીને
તેમણે મુકાબલો કરવો પડશે. એટલા માટે તમે જે
ચોરસમાંથી નીકળવા માટે યજ્ઞગાત કરેલી હતી,
ત્યાં જ પાછા તમે વળી જાવો જશો.

લઘુમતિઓને કેવી રીતે પુનઃ ખાતરી
આપવી ?

એટલા માટે, શાશ્વત રહેલું છે સત્યાપાનર્થ,
નહિ કે ચોમરથી તમામ રીતે મજાળી હિન્દુઓ
અને મુસ્લિમો ઉપર ક્રુરતા કરવામાં, જેમને પાછા
કાઠી ચકાવાના નથી. દૂર કરી ચકાવાના નથી,
બીજા વાળી ચકાવાના નથી, દેશનિકાલ (હફાર)
કરી ચકાવાના નથી, ફેંકી દેવાવાના નથી અથવા
બહુપુત્રમાં કુખાડી ચકાવાના થે નથી. દેવાણું
કાઢવાને માટે ય તેઓ અનેક સંખ્યાવિધ છે
માનવજાતના, વિજ્ઞાન સાથે જોડાયેલી બીજી
લઘુમતિઓ સાથે તેઓ હમેશા સંબંધો શોધી
ચકાયા હોત તેઓ ધાર્મિક સંબંધોને ય હમેશા
પાર કરી ચકાયા હોત અને મજબૂત કૃપાસ્થળ
મજાળી ઉપ-સાધુવાદને નામે રચી ચકાયા હોત,
જે તેમને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદો-રેખા
જેવ બાજુએથી તથા તાર્કિક નિકટવર્તી પરદેશમાંથી
પૂર્ણ ટેકા મળ્યા હોત રાજકીય અને નાગરિક હક્કોની
ગૂંટવધૂના આલામાં અને આસામી નેતાગીરીના
હોડમાં-આ બંને વચ્ચે ધણી બધી લપસણી છે.
ઇતિહાસને આ રીતે કથારેય આદેશ ન આપી
ચકાય, જે નાગરિક અને રાજકીય હક્કોથી
વિહોણાઓને જ્યાં ત્યાં જ રહેવાનું હતું,
તો ફસ વર્ષ પછી શું થશે ? પુનઃ, બિન
આસામીઓ વડે જિતાવતી વિધાનસભાની ભેટલીવાચ
એકાંતી અસ્વીકાર (અસ્વાઈચ) ચકચતાને

પ્રિય વાચક, સરકારે કૃપા કરીને નોંધવું
નોંધ્યો કે-બહુમતિઓએ આસામી વહીવટકર્તાઓ
પ્રત્યેના પ્રેમ, વિશ્વાસ અને ભરોસો સુખાચો નથી,
જેઓ તેમને દુસ્મનો, પરદેશીઓ અને
બહારવટીઓ ગણીને વર્વે છે અને તેણે હજી
સુધી અને ૧૯૪૬ના પરદેશી વસાહતીઓ માટેના
કાયદાની રજૂ તેની સત્તાઓ ન બળવથી નોંધ્યો.
અને આસામી વહીવટ ત્ર પ્રત્યે, અને ૧૯૬૬ પછી
આવેલા પરદેશી વસાહતીઓની જાન પડતાલ કરવાના
તે કાનૂન નીચેના કુક્રમોનો અમલ ન કરવા હરમાવણું
નોંધ્યો આ હેતુ માટે તેણે પોતાના
નિયંત્રણ અને નિરીક્ષણ નીચેનું પોતાનું ખાસ તંત્ર
રચવું નોંધ્યો જે ભારત સરકાર સન્નિધિ હોય,
તો તપાસ કરનાર તંત્ર માટે તદ્દન સ્વપ્રેરિત માર્ગદર્શક
બાબતો થે પ્રસ્તુત કરવી નોંધ્યો ખાસ કરીને,
સ્વાવેશ થાદી ઉદાહરણ રૂપે નહિ, બદલે સમગ્ર
રીત મુકવી નોંધ્યો નહીં કરેલી તારીખ અથવા તે
પહેલા, આસામમાં સંજ્ઞાતી ભૌતિક ઉપસ્થિતિ
તરીકે મુકવી નોંધ્યો, જે અલગ રીતે અને સંયુક્ત
રીત સ્વીકાર્ય બને આ એવો એક જ માર્ગ છે.
જેમાં સ્વેચ્છિક અને તરંગી ક્રિયાઓ, ખુબી
માનસવાળા અચ્છાદારી તંત્ર વડે સમાવિષ્ટ ન થઈ
સકે, અને લાખો નાગરિકોને જ નથી પ્રક્રિયાની
ધાકધમકી અને ત્રાસમાંથી ઉતારી ચકાય.

પણી સરકારે સમજી લેવું જોઈએ કે-જો કે મૂકીશર જેરકાનુની પરદેશી વસાહતીઓ, ઘૂસણખોરા અથવા નિર્વાસિતોને ઝોળખવા-તારવવા માટે, પચાસ લાખની ખર્ચાળા બોલતી વરતીને તપાસવાની છે. આ એક આવશ્યક મુદ્દો છે, જેને કાં તો નીતિ-ધર્મમાંથી દેખીતી રીતે જ ઉપેક્ષે છે અથવા કાં તો એ અથવા માટે તે અતિરેક સાદા-સરળ છે. વ્યક્તિ તો માત્ર માનવ વેદના, બારે મોટા અન્યાય, અસલદારતાની બચાવમે અને રાજકીય ચત્રીકરણની કવચના જ કરી શકે, જેને આ પ્રક્રિયા લાદતો. ચોરાંક જીવડાંને ખડોર કાઢવા માટે, સારા થે કોઠાળાને હુલમચાવીને ઉપર તળે કરવો પડશે ! શું રાજ્ય જાધી (વડામધાન) અને એસ બી ચોહાલુ (શુદ્ધમધાન) આ બધું સમજતા નથી કે વળી જે શુદ્ધમધાં અને માટે વચન આપે છે કે નાગરિક અને રાજકીય હકોની જુદવણી કરવામાંને ત્રાસ નહિ આપવામાં આવે. એટલે કે, તેમના નાગરિક અને રાજકીય હકો જુદવી લીધા પછી, તેઓ વચન આપવાની હિમત નહિ કરી શકે કે નાગરિક અને રાજકીય હકોની જુદવણી સામેની તપાસની પ્રક્રિયામાં નાગરિકોને હેરાન કરવામાં આવશે નહિ, અને છતાં પશુ આસામની જ ગાળી-બોલતી મજાને તે વિમિત સામનો કરવા માટે, માનવીય પતન સાથેની સંખ્યા રહિત ત્યજાયેલી પરિસ્થિતિની વચ્ચે, કહેવામાં આવ્યું છે.

સંઘર્ષનું સાતત્ય

પરંતુ લાખા ગાળામાં, રાજકીય વ્યાજખાઉઓ જોડાવણી માટે પછોચાથી જીતકી જશે. અને દેશ તેમની હુલ્લ દષ્ટિ માટે તેમના સીનકલાઈ અભિવ્યક્ત માટે અને તેમના મેડિસન-એવર્ડ સૈનીન પ્રતિરૂપ-રચનાઓ માટે, ભરપટ કરશે. એક કાણુની ભૂલ માટે, સૌકાઓ સુધી આપણે ભરપાઈ કર્યા

કરીએ છીએ. આસામ એ માનવજાતના વિજ્ઞાનલક્ષી સમર્થાવધુમાં પલટાઈ જશે. જે લોકો ધરતીમાં મૂળ નાખીને પડેલા છે, તેમને સહેલાઈથી જીખેડી શકાશે નહિ તેઓ લડી લેશે. બસ ખેતર ખેતર, ગામડે ગામડે, જંગલોમાં સામ સામે, જેરીલા હબે મારીને નાસી જશે ખેતરામ, કોટ ખંડમાં, વિધાનસભાગૃહમાં, સરકારી કાર્યાલયોમાં, કલકત્તા અને દિલ્હીમાં, મધ્ય-સસ્કૃતિ-લાખા અને વાદને નામે, જે કાંઈ અજ્ઞ શક્તિ તેઓ હાંસલ કરી શકે તે લઈને, તેઓ લડશે ને લાગી જશે અસ્તિત્વ માટેની આ લડાઈ ખૂબ લાખે સમય ચાલશે. જ્યાં સુધી તેઓ લડતા હશે ત્યાં સુધી આ સ્વ ભયાવની વૃત્તિ-ક્રમના અને હોરા જીવતાં જ રહેશે, આ લડાઈ હશે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ સામે આસામી પ્રદેશવાદની. બહુ-સસ્કૃતિ અસ્તિત્વ સામે શુદ્ધપોર સ્વદેશભક્તિ, બિનસામ્રાધિકતા સામે કૌભાંય પ્રેરણા સક્રિય લડશે. ક્રિતહાસ તેમની સાથે હશે.

આસામીઓને ઉદ્દેશ દૂબી ગયો છે !-તેણે નેહલી અને વધારે વેલ્લીઓની કિંમત ચૂકવવી પડી. કારણ કે લડાઈ થયા ચંદાવ અને ઉતાર ભેગો. આસામી બાજુ છે કે તે અપરાધી કરી ચૂકે છે અને તેને ઉદ્દેશ મોટે ભાગે તેની નશીબની લટકતી લાચણીઓમાંથી જીતે છે આસામ અર્થશ્લાખાઈ રહ્યું છે અને એક પછી ખીખ ભાગલાને આસામીઓની બહુમતી માટે લડત કરી રહ્યું છે. હજી થે બધું સંકોચાશે-પ્રથમ બહુમતીની ખીજ તરફ અને પછીથી બહુમતી ખીજના પશિમાત્મ અપ્રધિવા તરફ વળશે.

બારણું ખખડાવી રહ્યો કાસીવાદ !

વહાલા વાચક ! વિચારની એક આખા કહે છે કે લઘુમતીઓ આવી નાગરિક અને રાજકીય હકોની જુદવણી માટે સ્પર્ધાઓ નહિ કરે અને નમતાથી

તેને સ્વીકારી લેશે. છેવટે, ઠહાંપણુ તેમને મતાધિકાર ઉપર રહેવા-જીવવાના અધિકારને પસંદ કરવાને કહેશે : મત આપતાં પહેલાં જીવે. ખરેખર તો નિરક્ષર અને ભયમસ્ત મનુષ્યને અધિકારનો શો અર્થ છે ? જો રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્ત થવાથી અસ્તિત્વની ખાતરી મળતી હોય, તો તે વિકલ્પનો સ્વીકાર કરશે જો ખરેખર આ આવું હોય. (હું માનતો નથી કે તે એવું છે) તો આપણી ભૂમિમાં લોકતાત્ત્વિક સ્થિતિ વિશે આ વિધાનપૂર્ણ મીમાંસા કરો ! વ્યક્તિ આમ ઉપસ હાર કરે : જો લોકને તેમના ભૌતિક અસ્તિત્વ માટે કિંમત ચૂકવવાની જ હશે, તો કાસીવાદ લાંબો કાળ પોતાનો પડછાયો નાખ્યા સિવાય રહેવાનો નથી, તેમ રાજકીય ત્યાગ લાખ્યા માળામાં ભૌતિક સ્વામતીને નહિ ખરીદી લે.

ના, આસામની લઘુમતીઓએ સાથે મળીને આવવાનું છે અને તેમના રાજકીય હોંક માટે-

મનુષ્ય તરીકે જીવવાના અધિકાર માટે, સમાન નાગરિક તરીકે અને ધાર્મિક તથા બાણકીય લઘુમતીઓ તરીકે તેમણે લડવું પડશે. આસામને માટે રાજ્યપંથારણુ પુનઃ નહિ લખાય. આસામને માટે અલગ રાજ્યવ્યવસ્થા, સાર્વજનિક-આર્થિક અને ધાર્મિક અલગ તત્ત્વ નહિ થઈ શકે તેમણે સાથે મળીને જીવવા રહેવું પડશે, તેમ જ એકબીજામાંથી પ્રેરણા અને સમર્થન મેળવવા પડશે, તેમણે દરેક વસ્તુ મેળવવાની છે-જેમાં રાજકીય સત્તાનો સમાવેશ થાય છે અને તેમણે નાગરિક અને રાજકીય હોંકની ખૂટવણી તથા વિદ્યેયણની બેડીઓ સિવાય બીજું કશું જે ગુમાવવાનું નથી, વળી બધાં સુધી આસામ એ કારતતો એક સાજ છે ત્યાં સુધી તેઓ તેમની સાથા અથવા ધર્મ અથવા સંસ્કૃતિને તેઓ, આસામમાં રહેવાના અધિકાર માટે લેણ માત્ર નહિ જ છેડે.

(‘મુસ્લિમ ઇન્ડિયા, વો ૧-૧૯૮૫’)

અનુવાદક : ડૉ. હરીશ ન્યાસ

બાળ સાહિત્ય

મહાનિબંધનો પરિચય અને પ્રદાન (લી બી રાજ્યને લગતા મહાનિબંધનો સાર) હે ડો મુગટલાલ પી બાવીસી, પ્રાપ્તિસ્થાન જૂનર એજન્સી, રતનપોળ નાકા સામે ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧,

જેતાલીસમાં જુજરાત લે. ડો. જયકુમાર ર. શુક્લ પ્રકા. લેખક પોતે પ, રતનાપાક વિભાગ-૩, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૧ કિ. રૂ. ૧૫-

વિનેઈ મટ્ટ (સંજ્ઞક એલ્બી), લે. પ્રફુલ્લ રાવલ, સોનલ પ્રકાશન, ૧૫ આરાધના સોસાયટી, જીવરાજ પાક, અમદાવાદ-૫૧ કિ. રૂ. ૬-

દલપતરામ ને. નાનાલાલની જીવનદષ્ટિ ચી. ના. પટેલ વિકેતા કુમાર, કામોદય, ૧૪૫૪, રાયપુર અમદાવાદ કિ. રૂ. ૨-

વળી સરકારે ધુમ્મસ લેવું એકાએક ૩-એ ૩ મુદ્દાઓ ગેરકાનૂની પરાંચી વસાહતીઓ, ઘુસણખોરા અથવા નિર્વાસિતોને યોગ્યતા-તારવવા માટે, પચાસ લાખની ખર્ચાળી બેલતી વસ્તીને તપાસવાની છે. આ એક આવશ્યક મુદ્દો છે, જેને કાં તો નીતિ-ધડવૈયાઓ દેખાતી રીતે જ ઉપેક્ષે છે અથવા કાં તો એ બળજબી માટે આંતરવ્ય સાદા-સરળ છે. વ્યક્તિ તો માન માનવ પેઠા, કારે મોટા અન્યાય, અસહકારચાલીનો અણગમો અને રાજકીય પ્રતીકરણની કષ્ટતા જ કરી શકે, જેને આ પ્રકિર્ણ લાદશે. ચોડાક જીવડાને ખહાર કાઢવા માટે, સારા થે કાચખાને હાથમચાવીને ઉપર તળે કરવો પડશે । મું રાજ્ય નર્મી (વડાકલેખ) અને એક બી ચોડાક (શુદ્ધપ્રધાન) આ બધું સમજતા નથી ૨ વળી જે શુદ્ધ જો આને માટે વચન આપે છે કે નાગરિક અને રાજકીય હકોની જુદવણી કરવાઓને તાસ નહિ, આપવામાં આવે. એટલે કે, તેમના નાગરિક અને રાજકીય હકો જુદવી લીધા પછી, તેઓ વચન આપવાની હિંમત નહિ કરી શકે કે નાગરિક અને રાજકીય હકોની જુદવણી સાથેની તપાસની પ્રક્રિયામાં નાગરિકોને હેરાન કરવામાં આવશે નહિ, અને જતાં પછી આસામની જાગણી-બેલતી પ્રગમે તે વિધિનો સામનો કરવા માટે, માનવીય પતન સાથેની સંખ્યા રહિત ત્વજ્યેથી પ્રારથિયતિની વચ્ચે, કહેવામાં આવ્યું છે

સંધર્મી સ્થિતિ

પરંતુ લાખા જાગામાં, રાજકીય બાળખાઉઓ જોડવણી માટે પક્ષોનાથી છટકો જશે. અને દેશ તેમની દૃશ્ય દષ્ટિ માટે, તેમના સૈનિકતાઈ અભિનમ માટે અને તેમના મેડિસન-જીવન સૈદ્ધાંત પ્રતિષ્ઠા રચનાઓ માટે, ભરપટ કરશે, એક સાલની જીલ્લા માટે, કૌકાઓ સુધી આપણે ભરપાઈ કર્યા

કરીએ છીએ. આસામ એ માનવવ્યવસ્થા વિજ્ઞાનલક્ષી સમરાંગણમાં પલટાઈ જશે જે લોકો ધરતીમાં મૂળ નાખીને પડેલા છે, તેમને સહેલાઈથી જીવેડી શકાશે નહિ તેઓ લડી દેશે. જસ ખેતરે ખેતરે, મામડે મામડે, જગલોમાં સામ સામે, જરીલા ટપે ચારીને નાસી જશે, ખેતરોમાં, કોટ ખંડમાં, વિધાનસભાગૃહમાં, સરકારી કાર્યાલયોમાં, કલકત્તા અને દિલ્હીમાં, ધર્મ-સંસ્કૃતિ-ભાષા અને વાદને નામે, જે કાંઈ અજ્ઞ ગણો તેઓ હાસલ કરી શકે તે હાઈને તેઓ લકશે ને લાગી જશે. અસ્તિત્વ માટેની આ લકાઈ ખૂબ લાખો સમય ચાલશે. જ્યાં સુધી તેઓ લડતા હશે ત્યાં સુધી આ ક્વ ખચાવની દૃષ્ટિ-સખના અને હોંસ જીવતા જ રહેશે. આ લકાઈ કરી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ સાથે આસામી પ્રદેશવાદની જુદ-સંસ્કૃતિ આસ્તિત્વ સામે મુકખેવ ક્વદેશભક્ષિ, મિનસામદાવિકતા સામે ક્રેમીય પ્રેરણા શક્તિ લડશે. ઇતિહાસ તેમની સાથે હશે.

આસામીઓનો ઉદ્દેશ દુબી મર્યો છે ।-તેણે નેલ્લી અને વધારે વેલ્લીઓની કિંમત ચુકવવી પડશે. કારણ કે લકાઈ થયું ચડાવ અને ઉતાર ભેંચે. આસામી ભણે ૩ તે અપરાધી કરી મુકેલો છે અને તેનો લલેશ મોટે ભાગે તેની નથીબની લટકતી લાગણીઓમાંથી જીમે છે આસામ આચકા ખાઈ રહ્યું છે અને એક પછી ખીજ ભાગલાને આસામીઓની જાહુમતી માટે સહન કરી રહ્યું છે. હજી થે વધુ સંક્રામણ-પ્રથમ મહાપુત્રાની ખીજુ વરફ અને પછીથી મહાપુત્રા ખીજુના પશિમાર્થ આક્રમિયા વરફ વળશે.

ભારતમાં અખડાવી રહ્યો છે ક્રાસ્ટીવાદ ।

વહાલા વાચક । વિચારની એક યાખા કહે છે કે હાલમતીઓ આવી નાગરિક અને રાજકીય હકોની જુદવણી માટે સ્પર્ધાઓ નહિ કરે અને નમ્રતાથી

તેને સ્વીકારી લેશે. છેવટે, હકાપણ તેમને મતાધિકાર ઉપર રહેવા-જીવવાના અધિકારને પસંદ કરવાને હકેશે : મત આપતાં પહેલાં જીવો. ખરેખર તો નિરક્ષર અને કાયમસ્ત મનુષ્યને અધિકારનો શો અર્થ છે ? જો રાજકીય ક્ષેત્રોમાંથી નિવૃત્ત થવાથી અસ્તિત્વની ખાતરી મળતી હોય, તો તે વિકલ્પનો સ્વીકાર કરશે. જો ખરેખર આ આવું હોય. (હું માનતો નથી કે તે એવું છે) તો આપણી ભૂમિમાં લોકતાત્વિક સ્થિતિ વિશે આ 'વિધાનપુણ્ય' મીમાંસા હશે ! બ્યક્તિ આમ છપ્પસ હાર કરે : જો લોકોને તેમના ભૌતિક અસ્તિત્વ માટે કિંમત ચૂકવવાની જ હશે, તો કાસીનાથ લાંબો કાળ પોતાનો પડછાયો નાખ્યા સિવાય રહેવાનો નથી, તેમ રાજકીય ત્યાગ લાખા ગાળામાં ભૌતિક સલામતીને નહિ ખરીદી લે

મનુષ્ય તરીકે જીવવાના અધિકાર માટે, સમાન નાગરિક તરીકે અને ધાર્મિક તથા સામાજીય લઘુમતીઓ તરીકે તેમણે લઘુ પડશે. આસામને માટે રાજ્યબંધારણ પુનઃ નહિ લખાય. આસામને માટે અલગ રાજ્યબંધારણ, સાર્વજનિક-ધાર્મિક અને ધાર્મિક બંધન તત્ત્વ નહિ થઈ શકે તેમજ સાથે મળીને જીભા રહેવું પડશે, તેમ જ એકબીજામાંથી પ્રેરણા અને સમર્થન મેળવવા પડશે. તેમણે ફરેક વસ્તુ મેળવવાની છે-જેમાં રાજકીય સત્તાનો સમાવેશ થાય છે. અને તેમણે નાગરિક અને રાજકીય હકોની ખૂટવણી તથા વિદ્યેયણની બેઠીઓ સિવાય બીજું કશું શે ગ્રામ્યવાસુ નથી. વળી ન્યાય સુધી આસામ એ કારતનો એક ભાગ છે ત્યાં સુધી તેઓ તેમની ભાષા અથવા ધર્મ અથવા સંસ્કૃતિને તેઓ, આસામમાં રહેવાના અધિકાર માટે લેશ માત્ર નહિ જ છોડે.

('યુનિફર્મ ઇન્ડિયા, તા ૧-૪-૧૯૫૧')

અનુવાદક : ડૉ. હરીશ ચાસ

બાળ સાહિત્ય

મહાનિમંધનો પરિચય અને પ્રદાન (લી બડી રાજ્યને લગતા મહાનિમંધનો સાર) લે ડૉ. મુગટલાલ પી બાવીસી, પ્રાપ્તિસ્થાન જૂનું એજન્સી, રતમપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧,

બેંગાલીસમાં ગુજરાત લે. ડૉ. જયકુમાર ૨ મુકલ પ્રકા. લેખક પોતે પ, રત્નાપાક વિભાગ-૩, પાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૧ કિ. રા. ૧૫-

વિનોદ ભટ્ટ (સર્જક શ્રેણી) લે. પ્રકુલ રાવલ, સોનલ પ્રકાશન, ૧૫ આરાધના સોસાયટી, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧ કિ. રા. ૬-

દલપતરામ ને. નાનાલાલની જીવનદૃષ્ટિ ચી. ના. પટેલ વિડેટો કુમાર, કાવોલય, ૧૪૫૪, રાયપુર અમદાવાદ કિ. રા. ૨-

નાવીન્ય અને પરંપરાગત | હિતેન્દ્ર ભટ્ટ

નવી શિક્ષણ નીતિના સંદર્ભમાં

સ્થિર નીરમાં જેમ પથ્થર પડે અને જે તરંગિત પરિવર્તન થાય છે, તેમ રાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક સમાજજીવન ઉપર સત્તાપલટાના કારણે કે કોઈ ઘટના વિશેષ કે વ્યક્તિવિશેષના સંપર્કને પરિણામે-જ્યારે નાવીન્યનું આગમન થતું હોય છે, ત્યારે સમાજનું રીતે તો એ પ્રથમવર્ણની મજાક માજીવીજી સાથે જ થતું હોય છે. એ આગમનને પરિણામે જીવનના અસ્પષ્ટિત વહેતા પ્રવાહમાં અજાણાટ મચી જાય છે. થોડોક સમય તો પ્રસાસને લીધે ખુલ્લું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે, ધમધમાડને લીધે કાને પકડી કંઈ સંજાણાતું નથી, આખું નાવીન્યનું આગમન સૌ પ્રથમ પ્રજાની દૃષ્ટિને આજી નાખે છે અને તેથી પ્રજાને બધકાર વિદારક અને પ્રકાશોરોજક સ્થિતિનું નિર્માણ થતું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ, જ્યારે સ્થિતિની તરલતાનું નિરંજન થાય છે. ત્યારે દૃષ્ટિ સ્વસ્થ થાય છે, અને દૃષ્ટિ સ્વસ્થ થતાં, ભાતિ ઓગળી જાય છે અને નિર્માણ પ્રગટ થાય છે અને ત્યારે જ સત્ત્વ સમગ્રય છે. પરંતુ, ડેટલાકે સમય પછી ખુલ્લું સ્વાભાવિક બની જાય છે, ધીમેધીમે નાવીન્યની પોતાની પરંપરા બધાઈ જાય છે. જામ. બજળ અને અજમ્ય રીતે પુરાતનને સ્થાને-વર્તનનું નિર્માણ થાય છે !

જ્યારે એક પરંપરાને હાંધીને જમવા તેનું અસ્તિત્વ રહેવા હકે તેના મ વધુન માટે પ્રયોગો કરવામાં આવે ત્યારે ઘણી વખત પરંપરાની પ્રમેયવ્યથી શુદ્ધવતા નાવીન્યના નયમાં વિસરી જવાય છે.

નવી શિક્ષણ નીતિમાં આખું ન થાય, તે માટે ધકવેયાઓ પધાન રાખે તે અવેક્ષિત છે પ્રશ્ન તો

એ થાય છે કે નાવીન્યના નયમાં પરંપરાની શ્રેષ્ઠ અને સ્વીકૃત પ્રણાલિકાને વિસરી તો નથી જતા ને ?

“આપણી નવી શિક્ષણનીતિ” પરંપરાનો સમુજો વિચેદ તો જ્યારે પ્રયોગોનું ભાવિ પરિણામ પરંપરા કરતાં ઉત્કૃષ્ટ નથી કરતી ને ? નવી શિક્ષણનીતિ પરંપરાનો વિદ્રોહ કરીને નાવીન્યનું સર્જન તો નથી કરતી ને ? જ્યાં વિદોહની જ્વાલિ મુખ્ય હોય છે ત્યાં બહુ-તોડી ફોડી નાખીને નવસર્જનનો અસ્થિર તરવરાટ હોય છે.

નવા અને જૂનાનો જ્યારે જ્યારે સંજ થતો હોય છે ત્યારે ત્યારે યવાની સાથેસાથ નિન્સત્વ અને નિર્માલ્ય પણ થયું જીભરાતું હોય છે. જ્યતયા સર્વજ અને સર્વદા આમ બનતું આગ્યું છે.

નવી શિક્ષણ નીતિને આવી સ્થિતિથી અપવાદ રાખી સમીએ તે માટે ઠોઠ પણ નવા થા જૂના વિચારને અમલમાં મુકતા પહેલા પ્રજા કે પ્રતિકાની યોરણ પર કસી જવો અનિવાર્ય છે.

નવી શિક્ષણનીતિ મુજબ માધ્યમિક શિક્ષણનું “રાષ્ટ્રીયકરણ” કરવું જોઈએ કારણ કે, માધ્યમિક શિક્ષણ આગળી ધોરણે સાલતું હોવાથી થેર થેર હાઈસ્કૂલો ઓલીને બધાત્યાર થાય છે. શિક્ષકની ભરતીમાં શુદ્ધવતાને ભોજે બધાત્યારીઓ હોનેશનવાળા ઉમેદવારોને પસંદગી આપે છે. લાંબામાથે શિક્ષણની શુદ્ધવતાને પણ હાનિ થાય છે. આ ઉપરાંત બધાત્યાર દૂર કરવા માટે આગળીમંડળો ઉપર-ત્વરિત કારની અસર થઈ ચકતી નથી. પરંતુ રાષ્ટ્રીયકરણથી બધાત્યાર કરવા માટે સરકારી કમ્પારીઓ ઉપર બધો આધાર રાખી ચકારો ? જેર...

દેશનો પ્રત્યેક નાગરિક જો ત દુરસ્ત વિચારો અને વલણો ધરાવતો હશે તો જ રાષ્ટ્રની સાર્વત્રિક વૈચારિક ત દુરસ્તી ટકી શકશે એટલા માટે નવી શિક્ષણનીતિએ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયની બિન-સાપ્રદાયિક સાસ્ત્રીય-સત્ત્વોને સંવર્ધિત કરે તેવાં નૈતિક મૂલ્યો શિક્ષણના ધ્યાનમાં હોવા જોઈએ.

નવી શિક્ષણનીતિમાં શિક્ષણનું પ્રવર્તમાન સમાજજીવન સાથે સંકલન થવું જોઈએ. નવી શિક્ષણનીતિએ ધેરધેરોથી જ હિતોને જઠાર પાડવાને બદલે જીવનની સ્વીકૃત-સહાગિતા અને સુરુચિ-પૂર્ણતા ટકી શકે તેવું શિક્ષણ-આપણું જોઈએ. વિદ્યાસભર હોવા છતાં એવી કેટલીય-અહિંતિઓ ભાગ્યમાં જોવા મળે છે કે જે હતાશા-હિન્નભાવના અને નેરાશ્વના કોટપાધિપતિ છે. આવા લોકોમાં સંસ્કારી જીવતાનું કેળવવાનું વલકાવું-વિચરણ ના જન્મ-ભવ્ય છે પણ મરણ નથી. -પરંપરાગત આ કહેવતને નવી શિક્ષણનીતિએ યોદી પાડવી જોઈએ.

નવી શિક્ષણનીતિના અધ્યાસક્રમો વિસ્મયવર્ધક અને વિશ્વાસોજક હોવા જોઈએ. બાળક હકત

તણ વધે સુધી જ નૈસર્ગિક જીવન જીવે છે. ત્યારબાદ તેના જીવનમાં કેળવણીનો પ્રવેશ થાય છે. આ કેળવણી બાળકના વિસ્મયને સમૂળે અત્યંત કરી નાખે છે.

—નવી શિક્ષણનીતિના અધ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને-ગાંધીય શૈક્ષણિક અને અખંડિતતાનાં મૂલ્યોમાં અઢા પેઢા ધ્યાન એવા રાષ્ટ્રીયતાનાં પાઠ ભણાવવા જોઈએ.

જેટલે અંશે ટકનોલાજ બેઠારી દૂર કરી શકે તેટલે અંશે નવી શિક્ષણનીતિમાં ટકનોલાજને સ્થાન આપવું જોઈએ. એટલે કે, જે ટકનોલાજકલ બેઠારી દૂર કરવાને બદલે વધારતી હોય તે ટકનોલાજ દૂર કરવી જોઈએ.

જ શિક્ષણને ન્યાયતંત્રની જેમ સ્વતંત્ર અક્રમ બનાવવું જોઈએ કે, શિક્ષણમાં જરા પણ રાજકીય હસ્તક્ષેપ હોવો જોઈએ નહીં.

નવી શિક્ષણનીતિ કરીબ દેશનાં માનવમૂલ્યોને જાગૃત કરી અદના નિરક્ષર માનવીને પણ સાચી-રાહગર બની રહે તેવી રીતે પ્રસ્થાપિત થાય તેવું ધ્યેય છે.

અન્ડર ગ્રાઉન્ડ | વિનુ ગણના

હું હવે કવિતા લખતી નથી
 ઉપર ચડતા કારેલીના વેલાને જોયા કરું છું
 જોના કાળાશ પડતા ઘેરા લીલા પત્તાં
 નવલકથાના યાદગાર અશોના લીલા-લેખ બનીને પડ્યા છે
 એ ઉત્કંઠાં લિપિને સન્માનુ છું
 પ્રાક્ષી લિપિમાં બાવળિયા જિગ્યા હોય તોય મને ખબર નથી
 પાછી ફરતી બસની આગળને આગળ
 એક વાદળ ઘોડયા કરું હું
 માંધલો સુધી વેરાયેલી ખરિત મૂલિઓ
 અધૂરી કથાના ઉદ્ગારો જ હતી કે શું ?
 મારા લકવા થયેલા જમણા હાથને
 હવે સ્પર્શના કેઈ અતુલ્ય થતો નથી
 માખણ પાચેલા સુલાયમ શબ્દો છોલીલા પડે છે-હું ય
 છતાય
 પથ્થરના ખંડિત હાથનું કંકણ
 મને લીના હોવાનું લાન કરાવે છે
 બધા આખોને કેટલી સમવડ ?
 ... જોઈએથી દૂટી ગયેલો પગ જડી લાય છે
 રૂપેરી આંખર વણજણી જોઈ છે
 રકમ-અદેશ પર રેશમ લહરાઈ જોઈ છે
 આખોના બિહારેલા પોપચા ચરે છે

મારી પીઠ પરતું લાણું
 મારી કાયાના રંગને ઓઠ રહેવા જેતું નથી
 નવાં વસ્ત્રો નીચેના કોઠ મને જ કેમ દેખાય છે ?
 મને સામે મળતા ખંડેરા માણસ હોવાની વાત કેમ કરે છે ?
 હું એમનું નામ પૂછું છું તો પીઠ બતાવે છે
 પીઠ પર લીલા, લાલ કે કાળા અક્ષરોમાં
 તેમનું નામ લખેલું છે
 આજ અડધી રાતે ભગી ગયેલા ભેભાકળા અરીસાએ
 લીલા, લાલ, કાળા ભમાં પોતાની પીઠ પર ભેંયાં.
 મદેદ કપૂરો ઉડાડું છું
 સદેદાવાળો ક્યારે પીઠ પર ફેરવું છું
 મખમલના ગાલીચામાં પગ ખૂપતા ભય છે
 કયાય સળવળ નથી
 કશું ય વળ વળ નથી અને છતાંય
 બધુંય ચૂંચવાયેલું છે
 ગઠ્ઠો થઈ ગયેલું છે
 ચોમાસાના આકાશને કમ ચડ્યો છે
 સાત રંગના ગળદેા સઠક પર પડ્યો છે
 ભડકાને પણ ભભકે હોય અને રાખને પણ ડુંવાટી હોય
 શેમાંય હોય
 ખીણમાં પડ્યો પાડવા ફેંકેલો રાખ
 વાસવનમાં સળગે છે
 માટીના ફૂંડામાં લોહી સિંચ્યું છે એય ખડુ પણ
 આટલો લગાવ શા માટે ?
 સ્વયં કહું એક પ્રકારકા અલગાવ મેહસૂસ કરતી હું
 વહુ બી કયો ?
 શાક લેતી વખત ધ્યાન રાખું છું—
 પત્તા વચ્ચે સતાડીને રાખેલી દાંડી મારા વરદ નમે
 સરની રાણીને દેશવટેા દઈ ચક્રીય ?
 ચોકચના સતાનને ચાહી ચક્રીય ?
 ચિલાલેખો પાણું બદલે પણ ખરા
 વાવનુ લીલું કાચ પાણી મેદાનોમાં વહે
 વૃક્ષોના કાનમાં કશુંક કહે
 કાલે કવિતા લખુ પણ ખરી
 અત્યારે તો હિભાં છે જંગલો અડાબીક
 ભરચક ચેરીમાંથી પસાર થતી રથચાચાને

અનંદર ગ્રાઉન્ડ | વિજુ ગણના

હું હવે કવિતા લખતી નથી.
ઉપર ચઢતા કારેલીના વેલાને જોયા કરું છું
જોના કાળાશ પડતાં ઘેરા લીલાં પડતાં
નવલકથાના આદ્યાર અજોના લીલા-લેખ બનીને પડ્યાં છે
જો ઉત્કૃષ્ટ લિપિને સન્માનું છું
પ્રાણી લિપિમાં બાવળિયા જિગ્યા હોય તોય મને ખબર નથી
પાછી ફરતી બસની આગળને આગળ
જોક વાદળ દોડ્યા કરું હવે
માથલો સુધી વેરાયેલી ખડિત મૂર્તિઓ
અધૂરી કલકથાના ઉદ્યારો જ હતી કે શું ?
મારા લકવા થયેલા જમણા હાથને
હવે સ્પર્શને કોઈ અનુભવ થતો નથી
માખણ પાયેલા સુલાયમ શબ્દો ઊભીલા પડે છે-હું ય
છતાંય
પથરના ખડિત હાથનું કંઠણ
મને લીના હોવાનું ભાન કરાવે છે
બધા આંખોને કેટલી સગવડ ?
...ગોઠણથી ટૂટી ગયેલો પગ જડી ભાથ છે
ફેરો બાજર રણુણી લિંઠે છે
રક ધ-મહેશ પર રેશમ લહરાઈ લિંઠે છે
આખોનાં બિડાયેલા પોપટા શરમાઈ લિંઠે છે
સ પૂણે આભિજાત્ય સાયેનું માનું આ આગદ્ય
અહો !
કયાંય તિરાડ નથી..
તો પછી ટકિયું કેમ ચાલે છે ?
સુધારના રધામાંથી હળુ છોલ કેમ નીકળે છે ?
પત્રિનીના ચેટમાં ગોળી વાગે છે
શીશ-મહલના અગણિત પ્રતિબિંબો ચિત્કારી લિંઠે છે
હું હાંકું છું, હેઠા શ્વાસ મેસે પછી વાત
મને સામે મળતા દરેક માણસના નવાં વઝો પર
જોક સળ સુધ્યાં નથી

મારી પીઠ પરતું લાખું
 મારી કાયાના રંગને એક રહેવા હેતું નથી
 નવાં વસ્ત્રો નીચેના કાઠ મને જ કેમ દેખાય છે ?
 મને સાચે મજતા અંડેરા માણસ હોવાની વાત કેમ કરે છે ?
 હું એમનું નામ પૂછું છું તો પીઠ બતાવે છે
 પીઠ પર લીલા, લાલ કે કાળા અક્ષરોના
 તેમનું નામ લખેલું છે
 આજ અડધી રાતે જાગી ગયેલા બેળાકળા અરીસાએ
 લીલા, લાલ, કાળા બાંધાં પોતાની પીઠ પર બેસા.
 અફેઠ ઠપ્પરો ઉડાડું છું
 સફેદાવાળો ક્યડો પીઠ પર ફેરવું છું
 મખમલના ગાલીચામાં પગ ખૂપતા જાય છે
 કયાં સળવળ નથી
 કશું ય વળ વળ નથી અને છતાંય
 બધુંય જૂથવાયેલું છે
 ગદ્ગદ થઈ ગયેલું છે
 ચોમાસાના આકાશને દમ થડયો છે
 સાત રંગનો બળદો સડક પર પડ્યો છે
 બડકાને પણ ભભકે હોય અને રાખને પણ ઝુવાટી હોય
 રોમાંચ હોય
 ખીલુમાં પડ્યો પાઠવા ફેટેલો શબ્દ
 વાસવનમાં સળગે છે
 માટીના ફડામાં લોહી સિંચ્યું છે એય ખડું પણ
 આટલો લગાવ શા માટે ?
 સચ કહું એક પ્રકારકા અલગાવ મેહસૂસ કરતી ફું
 વહ લી કયો ?
 શાક લેતી વખત ધ્યાન રાખું છું -
 પત્તાં વચ્ચે સતાડીને રાખેલી ઢાંડી મારા વરફ નમે
 સરની રાણીને દેશવટો દઈ ચકીરા ?
 ચોકચના તાનને આહી ચકીરા ?
 ચિલાલેખો પાસું બદલે પણ ખરા
 વાવનું લીલું કાચ પાણી મેદાનોમાં વહે
 વૃક્ષોના કાનમાં કશુંક કહે
 કાલે કવિતા લખું પણ ખરી
 અત્યારે તો બિનાં છે જંગલો અડાબીક
 બરચક શેરીમાંથી પમાર થતી રથચાત્રાને

હો ચી મેડીએ ગયોને જોઈ છું
 ઝોગળી જવા દો પગથિયાઓને પછી છું
 અથ ત્યની જેમ કૃષ્ણ-કથા કહીશ
 હજુ તો મને સૂતક લાગે છે
 હું શહેરમાં આવી જાઉં છું
 નથું'ઠને મારો નવો સાડલો પહેરવાની ના પાડી શકતી નથી
 સસરાની આડે ઉતરતી નથી અને સાસુની સામે બોલતી નથી
 સોના ઇંદોણીનો ભાર છે
 શળદોને ક્યા ખાર છે ?
 ફટકિયાં મોતી અધારામાં પરોવું છું
 ધખૂ ધખૂ ધખૂ ધખકારા સંભળાય છે
 ધકિયાળતા કાઢા પર લોહી ફૂટયું છે
 દેડકો ચિરવાનું ડીસેકશન બોક્ષ
 મારા હાથમાં ધૂજે છે
 એમોનિયાની લીવ ગ ધ મારા નાકમાં પ્રવેશે છે અને
 ફદ કરતુ કને બારણુ બ ધ થાય છે....
 અદન-તળાવડી મારા માટે અકબ ધ છે
 ચોખ્ખી વાત છે
 દીવા સ્વપ્નો વધારે જોઈ છું
 અધારા સામે ચરીસો ધરતી નથી
 કારેલીને પીળાં ફૂલ આવશે તેની
 બારી ખોલી પ્રતીક્ષા કરું છું
 એ દેશની પીળો રંગ મારી હથેળીમાં ઝોગળે છે અને
 નવી ગાડીમાંથી જમતા પાણીની બે...

વચ્ચે પાછી ગુલાબી ગુલાબની વાત કરી લઉં

રૂપારામ—

તેને નોકર કહેવો ગંભીરો નથી

કારણ આકાશ લેજવાણુ હોય ત્યારે જ

એલાયચીની સુંગધવાળી મહાનો કપ એ દીપોચ પર મુકતો

મહાના કપની ઉભા અને તેની આંખોમાં સામ્ય હતું

આ તો મારી ધારણા બાકી

રૂપારામને કયો છોડ કેટલો જીડો છે અને

કયા મુળિયા આગળ પરથર આવીને અટકવો

તેની સાથે શી નિરખત ?

એ કહેતો, “ બહનજી મેં આપ કેા હરદોજ ગુલાબ દેતા હું.

આપ ઉસે જૂડે મેં કયો નહીં સજતી ? ”

ગુલાબી રંગ ગમે છે અંડર આઉન્ડમાથી

આંખોમાં ઝળઝળિયા આવે છે

હાજે કટીલથી જીઘ આવી જશે એમ માનેલું પણ

શબ્દો ચકડોળે ચડ્યા છે

પેટમાં ચૂંથારો થાય છે

ચક્રર ખાઈને પડેલું માફું વાક્ય ડોક્ટર તપાસે છે

મારા હાબા-જમણાં ખલે સ્પીરિટની લીમ વાસ આવે છે

બાવળિયાની બે સૂળ વચ્ચેથી હું સીધું બેઠું છું

રૂપારામ, મેં સાલી લગાવવાલી વાત સમજ મેં નહીં આતી

‘ સ્પીરિટસ કેસ છે.....

ચુકોગના બાટલા ચડાવવા પડ્યો.....

એડમીટ કરો જલ્દી.....

કોઈ મને પૂછે છે ‘ હું કોણ છું ? ’

જિડી જિડી ખીલમાં જિલી છે

પડ્યા પડે છે—

હું	કોણ	છું	?
	કોણ	છું	?
		છું	?
		છું	?
		છું	?

પથરોના પથરો ગળડે છે

કમળા છોડ દટાય છે

લીલ પરથી લપસાય છે વારંવાર

રૂપારામ, અપને કેા એક કપ ચામ પીલા દો

કેમ સહર. કડક !

કોણે ધાડ પાડી છે ?

હાડ ગળે છે—

હું	કોણ	છું	?
	કોણ	છું	?
		છું	?
		છું	?
		છું	?
		છું	?

જી ? જી ?

કોણ ?

‘હું ડોક્ટર. પૂછ્યા વગર લાજે’કટીલ લેવી નહીં’

કરી પાછી હું છતને ઝેળખવા લાગી છું

બે બારણાવાળી જ્યાં તે ઢરવાળે

આ મારો મનગમતો વોલ-પીસ

કટ-પીસ ખરીદતા માણસોની લીડ સાથે

મારે પણ કંઈક સંબંધ છે

સીંગર મશીન લેવાનું વિચારું છું

લાલ દોરાથી રફડું કરવું છે—

લાલ ખાખોચિયાનું

ચાંચિયાગીરી હું નહીં કરી શકું

કાલિદાસ અને ભવશૂતિથી અભિભૂત છું

મુંદરમ્-ઉમાશ કરને સન્માન છું

માનુ છું એ ધવલ શિખરોથી આકાશ ભેંચુ નથી.

બેડી તોડી નાસી ગયેલા કેલીની નિંદા કરવાનું

હું ક્યારે છોડીશ ?

છોલાયેલા શબ્દના મણખાંથી પરુ બરે તો મને ગમે ?

સંસાહીત મારા શરીરમાં કોઠાની બાઇને આત્મા પ્રવેશે તો

હું પોળમા પતાસાં વહેચું ?

રૂપારામ, નારા નિખાલસ પ્રશ્ન જેટલો નિખાલસ જવાબ

મારી પાસે નથી

મારો દો ! પણ હું રિસિવ કરી શકતી નથી

ધબ ઢબને મૂકી દઉં છું રિસિવર

પૂન્ય મોટાના મોન-અદિરામા મારા પડવાંબા વેરણ-છેરણ પડ્યા છે

કારેલીને કારેલા બેસી ગયાં છે

સાત સમંદર પારથી શબ્દ ઘોડો પલાળ્યો છે

રૂપા રામ, અપના ક્યા હોગા ?

સબ ગોટાલા હો ગયા હો

એક કેમ સફર કંઠક વાચ

સૂનતા હૈ ?

મૃત્યુ | નલિન રાવળ

મૃત્યુ આવે છે

નાનુક પતંગિયાની જેમ

જિડી ભય છે

અન્ય ક્ષણે

શિશુઓના કલહોરુથી ભર્યા આકાશને લેઈ.

મૃત્યુ આવે છે

સુરભિત સ્તનમંડળોના અદ્ભુત ચક્રોની જેમ

જે

શમી ભય છે

ધીરે ધીરે

ચુંબન શ્રમિત માદ્રીના ગાઢ આશ્લેષમાં.

મૃત્યુ આવે છે

શાત

નિસ્તરંગ

અંતરીક્ષના પ્રકાશોજ્જ્વલ જળે

હિમચેત હસની જેમ

આહ્વાદથી તરવા.

શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાના સ દર્શનમાં | હિમત ઝવેરી

શિરીષ પંચાલે, તાન્તરમા શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાના સંદર્ભમાં બૌદ્ધિક અને વૈજ્ઞાનિક વલણ વિશે અછડતો ઉલ્લેખ કર્યો છે એને ઘોડોક આગળ મલાવવાનો અહીં ઈશરો રાખ્યો છે

શિશેષ પંચાલ આમ તો સાહિત્યક્ષેત્રે એક ગજનાપાત્ર વિચારક છે. વાસ્તવમાં એઓ આ સમયના એક સન્નિવૃત્ત બૌદ્ધિક છે. હાલ ધર્માધિકારીનો શબ્દપ્રયોગ કરીએ તો એઓ છુદ્ધિનિષ્ઠ છે, છુદ્ધિશીલ છે છુદ્ધિવાદી નથી, કટારલેખક તરીકે એમણે હજુ તાન્તરમાં જ શરૂઆત કરી છે અને એમનો સર્વાંગીણ અભિગમ અને સ્વસ્થ પરિપ્રેક્ષ્ય એમને એક ઉચ્ચ ટ્રાટિના કટારલેખક તરીકે પ્રસ્થાપે છે.

કેમ આપણા અંશ છુદ્ધિના ને શ્રદ્ધાના ?

શિરીષનાઈ વિગે આ ને કહ્યું એમા છુદ્ધિને અંશ કેટલો અને શ્રદ્ધાને કેટલો એ આપણે કઈ રીતે માપીશું ? અત્યાર સુધીના-એમનાં લખાણો-અભિગમો-વિચારો વિશે ને છાપ મન પર પડી એ પરથી ઉપરના વિધાનો કર્યાં, એ બધા કેવળ છુદ્ધિને જ આપાર હરો ? છુદ્ધિને આપણે કઈ રીતે ઓળખીશું ? તર્કસંગત વિચાર એટલે જ છુદ્ધિ ? અર્થાત્ તાર્કિક વિચારણાની બહારનો વિચાર એ છુદ્ધિવિરોધી થા અ-બૌદ્ધિક ? સારા-નરસાનો, વિચાર છુદ્ધિ કરે તો એને શું કહીશું ? અને સાડુ-નરસું નહીં કરવાનો આપણે કયો ? વૈયક્તિક-સામાજિક ? રાષ્ટ્રીય-વૈશ્વિક ? એમા નીતિ-અનીતિ ધર્મ-અધર્મની ગણતરીઓ ખરી ? કયે આધારે ? આમ બૌદ્ધિક અભિગમ નિશ્ચિત કરવો સહેલો નથી.

વૈજ્ઞાનિક વલણ નિર્ધારણ સુરહેલ.

વૈજ્ઞાનિક વલણની વાત પણ નહીં કરવી

એટલી સરળ નથી. વિજ્ઞાને રથાપેલા સત્યો સિવાયની વાતને આપણે અવૈજ્ઞાનિક કહીશું ? વસ્તુતઃ વિજ્ઞાન સત્યની શોધ કરતું નથી. સત્ય તો પ્રકૃતિમા છે જ. વિજ્ઞાન પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા કયા નિયમને આધારે ચાલે છે એ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એવા નિયમોની શોધ એને આપણે વિજ્ઞાન કહીએ છીએ એની-કોઈક પ્રક્રિયાના નિયમોને આપણે ન રોધી કાઢીએ એવી પેલી પ્રક્રિયા અવૈજ્ઞાનિક બની જતી નથી, વસ્તુતઃ આપણે વિજ્ઞાનને નામે ને સંસ્કૃતિ સરજી છે એમા તો પ્રકૃતિના નિયમોની વિરુદ્ધ જઈને, પ્રકૃતિને કળને કરવાના માનવીય હુકાર દ્વારા ને સર્વાંગીણ પ્રદૂષણ પેદા કર્યું છે એને આપણે વૈજ્ઞાનિક સાદ્દ તરીકે અપાવીએ છીએ તો આ માનવ વિરોધી પ્રકૃતિ વિરોધી સંશોધન બને પ્રગતિ એને આપણે વૈજ્ઞાનિક વલણ કહીશું ? વિજ્ઞાન કે યત્રવિજ્ઞાન ને શિશામાં જઈ રહ્યા છે એ વૈજ્ઞાનિક એટલે સત્યચર્ચા કલાણુચર્ચા વલણ છે ? એ જ રીતે સમાજવિજ્ઞાનો પણ ને રીતે વિકસી રહ્યા છે એ વૈજ્ઞાનિક કે સમાજ-હિતકારી કે માનવ-હિતકારી છે ? અને આ તમામને આપણે 'બૌદ્ધિક' અને 'વૈજ્ઞાનિક' ઓઠામાં બેસાડીએ છીએ ! અને આ ન સ્વીકારનારાઓને અ બૌદ્ધિક કે અવૈજ્ઞાનિક તરીકે ઓળખાવીએ છીએ ! છુદ્ધિવાદે પણ તુકસાન કર્યું છે.

ધર્મને નામે અને અજવાનને નામે જ ચાલે છે એ આવી બૌદ્ધિક વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિવૃત્તિ કરતાં જરાયે વધુ ઈત્છનીય છે? એવું તો નથી જ. ધર્મોએ ધર્મગુરુઓએ લોકોની શ્રદ્ધાનો દૂરપયોગ કર્યો છે એ પુરેપુરો સેતાની છે એ વિશે એમત નથી. પરંતુ વિજ્ઞાને છુદ્ધિવાદે પણ માનવવ્યવસ્થા આણું તુકસાન કર્યું નથી. બલકે વિજ્ઞાનને નામે અને છુદ્ધિને નામે અધેશદ્ધાઓ સારા પ્રમાણમાં

નિર્માઈ છે. બુદ્ધિપાત્ર ઉપકારી કે વિજ્ઞાન માત્ર લાભકારી એવું કહી શકાય એમ નથી. એટલે બુદ્ધિને અને વિજ્ઞાનને ઉપકારી કે લાભકારી જનાવવા માટે એ સિવાય કશાકેની જરૂર છે. વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદને નામે શું શું થયું છે એ તો હવે પ્રત્યક્ષ ઈતિહાસ છે. જયપ્રકાશજીએ જ્યારે શુદ્ધાત્મક ભૌતિકવાદ અને માર્ક્સવાદનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે એમણે બાવો જ પ્રશ્ન ઠીકાવ્યો હતો કે માર્ક્સવાદને સ્વીકારનારાઓ વચ્ચે પણ ખૂનખાર સ્પર્ધા શું કામ થાય છે ? એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવું કશું નથી, જે આ પ્રકારની યાદવતા રાજી રાખે ?

વિજ્ઞાન ઉપકારી : શ્રદ્ધા અપકારી ?

શ્રદ્ધાની સંકલ્પનાને બાપણે આ સંદર્ભમાં તથા-સરી પડશે. એમ બુદ્ધિ બાપા કે વિજ્ઞાનમાંના ઉપકારી નથી એમ શ્રદ્ધા માત્ર અપકારી જ છે એવું નથી. શ્રદ્ધા તો માનવજીવનનું સામાજીકજીવનનું એક અનિ-વાર્ય, આવશ્યક ભાગ છે, બૌદ્ધિક અને વૈજ્ઞાનિકો માટે પણ જીવન તો વિદ્યાજી હોય છે, વિદ્યા-ગ્યાન પણ અમાપ હોય છે. પ્રત્યેક ભક્તિ પ્રત્યેક વિષયનું જ્ઞાન મેળવી શકે નથી. એટલે અનેક ક્ષેત્રે એને ખીલવું જ્ઞાન કે માર્ગદર્શન કે અધિકૃતતા સ્વીકારવા જ પડે છે. અને એમાં બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા બન્નેને કામે લગાડવા હોય છે.

આપણો વિરોધ હર શોધણુચાહી સામે

આપણો જે વિરોધ અંધશ્રદ્ધા સામે છે એ અંધને કે શકિત યા પરંપરાને નામે, પોતાના અંતર કે

મૂંઝવેત સ્વાર્થ ખાતર લોકોનું જે શોષણ કરવામાં આવે છે એની સામે છે અને તો પછી એ પ્રત્યેક સ્વાર્થ ખાતર થતા શોષણ સામે હોવાં જોઈએ, માફકે ધર્મને નામે હોય યા વિજ્ઞાનને નામે, રાજકારણને નામે હોય યા સમાજકારણને નામે, સંસ્કૃતિને નામે હોય યા એક કાંઈ.

આમ સઘર્ષ બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો યા વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેનો નથી. સમગ્ર બુદ્ધિ અને સમગ્ર વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ વિપરીત બુદ્ધિ અને વિપરીત વિજ્ઞાન વચ્ચેનો છે. એટલે બૌદ્ધિકો, વૈજ્ઞાનિકો અને સમગ્ર એક બાજુ અને ખીલ નધા બીજી બાજુ એવાં જે આ સંઘર્ષ નથી.

સમસ્યાના મૂળમાં ભલે તે જ બૌદ્ધિક !

એવાં જે બૌદ્ધિકો છે જેઓ એમ કહેતા હોય છે કે એમને સમસ્યાના મૂળમાં જવામાં રસ નથી, અસ્તિત્વની સમસ્યાના મૂળમાં જવામાં રસ નથી, એમને તો માત્ર તાર્કિક સામાજિક વિષમતાઓ દૂર કરવામાં રસ છે. બૌદ્ધિકો બાવું કહે એ વિચિત્ર હાજે છે સામાજિક વિષમતા દૂર કરવી હોય તો પાયાની વાત સમજવી તો પડે ને ? એ સમજમાં આવે કે નહીં એ જુદી વાત છે પરંતુ એ માટેની ઈતિહાસ અને જરૂરિયાત તો સ્વીકારવી જ પડે. એવી ઈતિહાસને, જરૂરિયાતને નકારવી એમાં બૌદ્ધિકતા પણ નથી, વૈજ્ઞાનિકતા પણ નથી એ પણ એક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા છે એમ કહીશું ? (લોકસભા ૧૯-૩૨-૮૪)

પોસ્ટ ઓફિસ ટાઈમ ડિપોઝિટ

૧૧%^૧

પાંચ વર્ષની ડિપોઝિટ પર
આકર્ષક વ્યાજ

હવે સુધારેલા વ્યાજના આકર્ષક દરો (તા ૧૦/૫/૧૯૮૫ થી અમલમાં)	
વર્ષ	દર
૧	૮ $\frac{૧}{૨}$ %
૨	૧૦%
૩	૧૦ $\frac{૧}{૨}$ %
૪	૧૧ $\frac{૧}{૨}$ %

- અર્ધવાર્ષિક ધોરણે વ્યાજની ગણતરી.
- અન્ય માન્ય જામીનગીરી સહિત આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ ૩૧ ૭,૦૦૦ સુધીનું વ્યાજ કરમુક્ત

—ક્રિમિંગ/સચિવ, નાની બચત ગુજરાતી

Integrated rural development.

That is
where our
future lies.

**Jyoti Marketing and
Projects Limited**
VADODARA

everest/02/11/291

વિશ્વમાનવ માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ૪ મહત્ત્વ માસિક
ફેબ્રુઆરી-૧૯૮૬ ૩૦૨

તળી - જોગીવાઈ માંથી અપાદક ૪ દિનેશ શુક્લ
(મૃત્યુ ક્રિ રા ૨-૦૦ વાર્ષિક રા ૨૦ વિદેશ રા ૬૦ સી મેઈલ)

સો-સો સલામ પાપા આમટેને

“મરો મહિને હું આનંદવન ગયો હતો. બાબા ‘ભારત જોડો’ના વિચારથી સાંધ રમાઈ ગયા છે બેતેરની ઉંમર અને અનેક શારીરિક બીમારીઓ છતાં મને એ પચ્ચીસ વર્ષના તરુણ લાગ્યા પુસ્તકો વાંચીને, વ્યાખ્યાનો સાંભળીને કે સ્વામી-સંન્યાસીને મળીને, શરીરથી ૫૨ આત્મતત્ત્વ જેવું કશુંક છે એવો અનુભવ મને થયો નથી. ઉંમર અને શરીરને ન ગાંઠતું કશુંક માણસના જીવનમાં હોય છે, નહીં તો બાબા જેવાના જીવનમાં જે મગ્નવસ્તુ ઐતન્ય દેખાય છે એ સમજવું મારે માટે મુશ્કેલ છે આ ઐતન્ય શરીરથી ‘તુફ’ હરો એવું મને લાગે છે.”

[‘ભારત જોડો અભિયાન’ અંગે બુકર્ટ ગાંધીવાની કે ૨૩મી દિવાલે થા અસ એન સુબ્જારાવને હોમવુ પત્રનો અ.સ.]

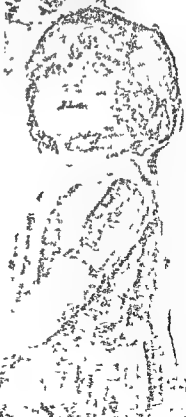
રૂ. ૧,૦૦,૭૫૦

યુવતી યતાં એની સંપત્તિ

ગ્રામિક અને સ્વાભાવિક રીતે

આને માટે આપણે (૧) કાનૂની જ રીતે જ સંપત્તિ
કાનૂની રીતે એની સંપત્તિ જોડી લેવા એ-
ક વર્ષ સુધી સેવામાં રહેવા પછી જ એ-
કને એ સંપત્તિ થવા એના પછી એક વર્ષ સુધી

રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો
(એફ-૬) માં નાણાં સેંડા

વિશ્વમાનવ

સંસ્કાર શિક્ષણ દ્રુષ્ટ
[સ્થાપના ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં
યોગદાતા, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસા-
વવી.

પ્રધાન્ય : વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃ-
તિક પ્રણાલીઓ અને યુગપર્યાયેના
પરિચય કરાવવો.

અનુષ્ઠાન : જ્ઞાન અને કૌશલનો વિકાસ
સાધી, નાગરિકોની અજ્ઞાની
સિદ્ધિને વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ-
ઓ કરવી.

કુલ

સ્થાપક દ્રુષ્ટીઓ.

સ્થાપક અધ્યક્ષ

(સ્વ.) : શ્રી જુગતરામ કલે
અધ્યક્ષ : શ્રી નર્મીનકાસ ખારેખ

સંયોજક : શ્રી જોગીલાલ ગાધી

સંચાલક : શ્રી સુખદા ગાધી

: શ્રી ભાષદાસભાઈ પરીખ

: શ્રી ત્રિરધર તલાડી

પરામર્શદા :

(સ્વ.) : શ્રી મગનવિહારી મહેતા

(સ્વ.) : શ્રી બજાલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

સચેત અસ્તિત્વ અને ધર્મ | ૬૫૧/કૃષ્ણ

સમાન અથવા સ્વ-અવસ્થા અવસ્થા એ સચેત અસ્તિ-
ત્વનું સ્વરૂપ છે. સચેત અને અચેત અસ્તિત્વના સ્વરૂપભેદને
નિશ્ચિત કરતાં આપદે ડો વિષે મતભેદ પ્રવર્તે છે. પરંતુ માનવ
અસ્તિત્વમાં આ સચેત અવસ્થા, (Self-Conscious state)
હાર્દરૂપ છે એ બાબતમાં શંકા ન હોઈ શકે. ધર્મ, નીતિ અને
કોઈ દર્શનશાસ્ત્રની વિભાવનાઓ માનવીની સચેત અસ્તિત્વની સમજના
કારણે, પોતાની સાધ્યકતા કેળવી સજા છે, બદલે આ વિભાવના-
ઓનું મંદરૂપ સચેત અસ્તિત્વની હકીકતના કારણે સર્જાયેલું છે.

‘સ્વ’ વિષેની સમાનતા માનવી માટે ઉત્કૃષ્ટ ના શકાય
તેવા પ્રશ્નો સર્જે છે. પોતાની જાત કોઈ ‘અન્ય’ અસ્તિત્વ હોય
એ રીતે માનવી સમાન રહે છે આથી માનવીનો પોતાની જાત
સાથેના સંબંધ સ દિગ્ધ રહે છે. માનવી પોતાનાં કૃત્યોનું, પોતાની
સ્થિતિનું પોતે ને કઈ છે તેનું, વિશ્લેષણ સતત કરતો હોય છે.
‘આમ તો ફરક વ્યક્તિ બહુધા પોતાના વિષે ‘હું’ અને ‘મહુ’
પ્રકારની નારસીસ (Narcissus) પ્રતિ ધરાવતો હોય છે. પરંતુ
હકીકતના જીવનમાં પોતે ને કઈ છે તેના વિષે અસંતુષ્ટ હોય
છે. આ પરિસ્થિતિથી છટકવાનો કોઈ ઉપાય નથી કેમ માણસ
બાકી પરિજનોના પ્રભાવ દેશન હોવા ઉપરાંત પોતાના આત્મેના
આદર્શોથી પણ દોરવાતો હોય છે. માનવી આ આંતરિક પરિ-
બળોનો પ્રભાવ પૂરેપૂરો સમાન નથી કરી શકે તો તેમ જ તેમની
સાથે ‘પુરુ’ સ ધાન પણ કેળવી શકે તો નથી. આ પ્રક્રિયા નીતિ
શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી અંત-સ્થાપની પ્રક્રિયાની ઘોતક છે. આ
પ્રકારનો અનુભવ માનવી માટે કાયમી સ્વરૂપને છે.

‘સ્વ-અન્ય’ બાબ માનવીને આ રીતે પોતાની જાતથી
‘અલિપ્ત’ કરે છે. ઉપરાંત અન્યથી પણ ‘અલિપ્ત’ (alienate)
કરે છે આથી માનવી સમક્ષ ‘વસ્તુ’ (object) તરીકે રજૂ થતા
સર્વ પદાર્થોનો તાત્પર્યપૂર્વક તે અર્થ કરે છે. ખીન શબ્દોમાં
હજીજે તો સચેત અસ્તિત્વ, પૂજા અને વિશ્લેષણનું સ્વરૂપ ધરાવે
છે. વસ્તુને યથાવત્ સ્વરૂપમાં તે કદી સ્વીકારતું નથી. આ પૂરેપૂરું
વળવળા કરણે જાનનો વિસ્તારવ્યાપ નિરંતર વધતો રહ્યો છે.
વિદ્યાન એવું જનલંકાર ઉદાહરણ પુરું પાડે છે. અન્ય ક્ષેત્રોમાં

જાનવ્યાપ પાછળ પછી આ જ વલણ કારણભૂત છે. માનવીના સચેત અસ્તિત્વના 'અદિપ્ત' સ્વરૂપથી સમ્પત્તિ અસંતોષના લીધે જ માનવજાતની ક્ષિતિજ વિસ્તરતી રહી છે.

ધર્મ એ શક્તાનું ક્ષેત્ર ગણાય છે પ્રથમ દષ્ટિ કે સાચું કે સ્વભાવ અહીં અશક્તાનું સૂચક મનાય છે. પશ્ચિમમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચેનું ધર્મણ આતો ઉદાહરણ તરીકે આજગ ધરાય છે.

પરંતુ હકીકતમાં તો ધર્મના ઇતિહાસને અવગણવાથી આ ભ્રમ ચર્મીયો છે. પ્રસ્થાપિત ધર્મને દરેક યુગમાં વિચલ સાથે આય બીડી પડી છે અને નીતિનિયમોનો પુનરુચ્ચાર કરવો પડ્યો છે. ધર્મસ્થાપકો તેમના ઉદ્દેશોધનોને આખરી ત્રણવા અદેશ આપે છે, તેમનું કથન જ અતિમ પ્રસ્થાપિત સત્ય છે એવો દાવો કરે છે. પરંતુ આ દાવો ક'ઈ ધર્મના ક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત નથી. દરેક ક્ષેત્રમાં નવા પરિમાણ, અતિમ અને એકમાત્ર સત્ય તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે ઇતિહાસના પાનાં આવા દાવાઓની સમાનતા અને સમજ આપણને આ પ્રકારના સર્વ દાવાઓને સ્વીકારતા રોકે છે. જો કે 'ધર્મસત્ય' અંગેના દાવાની પોક્ષણતાની અનુભૂતિ ધર્મના પાયા હયમચાવી દે છે જ્યારે અન્ય ક્ષેત્રોમાં એવું બનતું નથી.

જો કે એક દલીલ એવી પણ સાચ છે કે ધર્મનો નાતો વિશ્વમાં ચિરંતન એવા નત્ય સાથે છે. પરંતુ માનવ સર્જનના દરેક ક્ષેત્રમાં ચિરંતન તત્ત્વનો સંદર્ભ રહેલો હોય છે. સત્ય, શિવ અને સૌ દર્શની આરાધનામાં આ પ્રશ્ન તો રહી જ છે કલાની દરેક અનુપમ ઉપલબ્ધિમાં અતન્વતાનો શુભ હોય છે, ઝિનાઈ ચરમ સાધના શક્ય વજાતી નથી. આવી જ અનુગામીઓ મઠાઈ કલાકારે કંઠારેલી કેડીનું અનુસરણ કરતા હોય છે. પરંતુ ત્રીસો ચાતરનારા નવસાધકો આવે જ છે. પુનઃ અનુસરણની પ્રક્રિયાઓ સાથે છે.

શુભતાનું ક્ષેત્ર પણ આમાં અપવાદ નથી. બાકી છુદ્ધ અને ઈસુના જીવન અને કવનથી વિશેષ શુભ સંદેશ કયો હોઈ શકે ? પણ ગાંધીજીએ રાજકારણને નીતિઆચારના ઝંડા તથે લાવીને મુક્યું. એમના પહેલાં કેઈએ એ ક્યું ન હતું 'લેટરએ એવું વિચાર્યું' હતું પણ સફળતાથી એને અમલ કરી શક્યો ન હતો. સમાજ અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પણ માનવીના શુભ વિશેના ખ્યાલમાં વધુ સુંદર પરિવર્તન આવ્યું છે. 'હથાણ રાજ્ય'નો સકલ્પ, 'તકની સમાનતા'નો સિદ્ધાંત અને શાસ્ત્રો દ્વારા શુભામ પ્રજાને પુનઃ સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવાના કૃત્ય માનવીની શુભનિષ્ઠામાં નવા પરિમાણ ઉમેરે છે.

આમ માનવીએ પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિને આખરી ગણી ક્ષિતિજ બાધવાની કેશિય ધર્મ સહિત સર્વ ક્ષેત્રમાં ચલી રહી છે પરંતુ એ ક્ષિતિજ બાળવાના પ્રયાસો પણ સતત ચતા રહ્યા છે. માનવ સ્વભાવનું આ એક લાક્ષણિક તત્ત્વ છે. ધર્મને સર્વ સનાતન સત્યની વિચારણા સાથે રહેલો છે પરંતુ વસ્તુના ક્ષણજીવી સ્વરૂપને ભૂલી જવાથી સનાતનની ખાતિ સર્જાય છે. બોદ ધર્મમાં વસ્તુના ક્ષણજીવી સ્વરૂપની વિલાવના મહત્વની છે અને એટલે સુધી કે વસ્તુનું અસ્તિત્વ તેના સજન જન્મની ક્ષણ પૂરવું ગણાય છે આ સિદ્ધાંત 'ક્ષણમત્વાદ' તરીકે ખ્યાતિ પામેલો છે.

કેટલાક ધર્મો, તેમના પ્રવર્તકના ઉપદેશને એક માત્ર સત્ય તરીકે ગણવામાં કટ્ટર વલણ ધરાવે છે. પરંતુ ધર્મપ્રવર્તક પહેલાંના શાણા પ્રયુષોનું વચનો સાથે તેમણે તકલ્લેક કરવી પડી છે આવા સુસ્ત વલણ છતાં તે ધર્મોમાં નવા પ્રવર્તક પેદા થયા અને જૂના ઉપદેશોને તેમણે સફળતાથી પકડાવી પાળ્યું છે.

સર્વ પ્રસ્થાપિત ધર્મોમાં 'નતું જ્ઞાન' લાખું

હોવાનો દાવો કરનારાઓની સમસ્યા બીજી થતી રહી છે. આમ સર્વ ધર્મેને ભવિષ્યમાં 'ગ્રાન' લાધવાનો કાર સતાવે છે ! પછી તે ઈસુ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહમદ કે અન્ય કોઈને પણ ગ્રાનોપદેશ કેમ ન હોય. માનવ આ સર્વ ગ્રાનવારસાને ઉત્તરાધિકારી છે. આ ગ્રાનની સંપત્તિમાં વધારો શક્ય છે એવી સમજ ફળવવામાં આવે તે જ આ સમસ્યાનો ઉત્તર છે. માનવ પોતાના જીવનના સર્વ ફેરોમાં સતત અસંતુષ્ટ હોવાની લાગણી અનુભવે છે તેથી કોઈ પણ વસ્તુને તે આખરી ગણી શકે તેમ નથી. આ અનુભૂતિના મૂળમાં ઉત્તરવાથી તેની સમજ મેળવી શકાય.

આ અસંતોષ મૂળભૂત રીતે માનવીની સ્વ-ભરૂકતા સાથે સંકળાયેલો છે, જેના લીધે માનવીને થતી અનુભૂતિને એક વિચિત્ર પરિભાષણ સાપડે છે. સ્વ-ભરૂકતાને લીધે માનવી પોતાના વિષે સહાન હોય છે અને અન્ય વસ્તુઓની જેમ પોતાની ભત વિષે પણ અસંતોષ અનુભવે છે. વધુ બિડાણથી નોંધેએ તો ભત પ્રત્યેનો અસંતોષ વિશેષ તીવ્ર હોય છે કેમ કે જે પોતાની સ્થિતિ માટે તે પોતાને વધુ જવાબદાર ગણે છે.

બ્યક્તિ જે વસ્તુ સાથે સંકળાયેલી હોય અથવા જેના માટે જવાબદાર હોય તે બ્જે વધુ અસંતોષ અનુભવે છે. પરંતુ એ વસ્તુના સર્જન સાથે બ્યક્તિ કોઈ પણ રીતે સંબંધ ન ધરાવતી હોય તેના માટે પણ તે અસંતોષ અનુભવે છે. માનવી એમ માને છે કે પ્રવલ દારા તે પોતાની સ્થિતિ બદલી શકે છે. આમ માનવીના પ્રવળ ઇચ્છાશક્તિ હોય છે. આ ઇચ્છાશક્તિ સામે પડેલ પરિસ્થિતિને બદલવા તાત્પર હોય છે. માનવી જે કંઈ અંજે સહાન હોય તેનાથી અસંતોષ અનુભવે છે તે આ સંદર્ભમાં સમજી શકાય.

માનવીનું સચેત અસ્તિત્વ, વસ્તુના હિપતબ્ધ

સ્વરૂપને અતિક્રમી જવા ઝંખતું હોય છે. અતિક્રમણની આ ઝંખના વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નકારે છે અને આદર્શ સ્વરૂપને કંપે છે. આના લીધે વાસ્તવિક અને આદર્શ વચ્ચેનો કાયમી વિરોધાભાસ સર્જાય છે. માનવમનનો આ વિરોધાભાસ કોઈ પણ માટે મિટાવવાની ઇચ્છા રહે છે. સર્વ ફેરમાં વધુ સારા પરિણામો પ્રાપ્ત કરવાની માનવીની હોય, આ વિરોધાભાસ મિટાવવાના પ્રયાસરૂપે નોંધ શકાય છે ધર્મ વાસ્તવિક અને આદર્શ વચ્ચે સર્વ ફેરોમાં રહેલી ખાઈ કાયમ માટે પૂરવા મથે છે એમ કહી શકાય. 'ઈશ્વર' શબ્દનો અર્થ આ સદર્શમાં ધટાવવો રહ્યો. ઈશ્વર-જે સર્વ આદર્શ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરી શકે. માનવીની ઈશ્વર જેવા બનવાની ઝંખના પણ આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મુલ્યવાની રહી.

ધર્મનો સંબંધ બ્યક્તિના 'સ્વ' સાથે રહેલો છે જેમ નીતિનો સંબંધ બ્યક્તિઓના પારસ્પરિક બ્યવહાર સાથે છે, પરંતુ ધર્મ, 'સ્વ'નું સ્વરૂપ બદલવા મથે છે જ્યારે નીતિ, પારસ્પરિક બ્યવહાર સ્વીકૃત સ્વરૂપનો રહે તે જેવા પ્રવલ કરે છે. પોતે જે કંઈ છે તેનાથી ભિન્ન હોવાની સચેત અસ્તિત્વની ઝંખના આ રીતે નોંધેએ તો 'સ્વ'ને અતિક્રમી જવાની ઇચ્છા છે. સર્વ ધર્મોના હોર્માં સ્વ-અતિક્રમણનો હોર્થ રહેલો છે. ઉપરાંત ધર્મ, માનવીના શરીર, મન, વિચારની શુદ્ધિ માટે મથે છે જે 'સ્વ-અતિક્રમણ'ની પ્રક્રિયા માટે આવશ્યક છે, આ રીતે ભોતા ધાર્મિક હોવાનું એ માનવી માટે સ્વભાવગત છે. અને છતાં ધર્મ અને સચેત અસ્તિત્વ વચ્ચે સંઘર્ષની શૂંભિકાઓ સર્જાય છે !

સચેત અસ્તિત્વનો પોતાની સાથેનો સંબંધ પણ વિચિત્રતા ધરાવે છે. સચેત અસ્તિત્વ એ 'સ્વ'ને એક એવી એળખ, આપતી નોંધેએ જે એના માટે સ્વાભાવિક હોય. પરંતુ 'સ્વ' વિષેનો

અસંતોષ એની જે જોળખ હોય છે તે પણ ખૂંચવી દે છે અને એવી જોળખ માટે મથે છે જે અપ્રાપ્ય જ રહે. આમ સ્વ વિષે સલાન વ્યક્તિ, સંયેત અસ્તિત્વ, સિદ્ધાંતની રીત તો અસ્તિત્વ વિદોષી રહે છે. અને એનું કારણ 'સ્વ' વિષેની અનુકૂળતા છે જે સતત, નિરંતર વિશ્લેષણ કરતી રહે છે માનવ પોતાની જાન વિષે, અસંતોષ પામ્યા વિના, અમત રહી શકે તો પોતાની જોળખ શુભાવવાની (Loss of Identity) કોઈ સમસ્યા રહે નથી. તકની રીતે એવું શક્ય છે પણ અસ્તિત્વની રીતે એના માનવ પરિસ્થિતિ માટે એ શક્ય નથી. સાખ્ય દર્શનમાં એવા 'સ્વ'નું કલ્પન કરવામાં આવ્યું છે જે પોતાના વિષે અમત છે, એ સ્થિતિનો સાક્ષી છે અને છતાં પોતાની પરિસ્થિતિ એના પર કોઈ

પ્રભાવ પાડતી નથી. કેમ કે એ કંઈના સાક્ષી રહે છે તે એ પોતા નથી ! એતાનાના આ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ જ કારણથી યોગ્યતાઓ ઉદ્દેશ છે.

આમ સંયેત અસ્તિત્વ એ સ્વ-સંબંધ અસ્તિત્વ સર્જવા, પામવા મથે છે. વિવિધ ધર્મો અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ વિભિન્ન માર્ગે આ પ્રાપ્તિ માટે મથે છે. ધર્મો દ્વારા એમાં સનાતન સત્યની પ્રાપ્તિના દાવા એટલા જ પોષક છે જેટલા અન્ય દેવતાઓ. માનવજાત, આ રોધ માટે મથેલી રહે અને ધર્મો તે માણુ રહેવા દે, એ જ વ્યાપક ધર્મસમજ ગણાય.

સાર અનુવાદ

મનોજ બોઝા

(ન્યુ ક્વેસ્ટસ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૭૮ લેખ ઉપરથી)

દાદાની અંતિમ ઇચ્છા

દાદા ધર્માધિકારીએ ૧૯૮૫ ની હાથરીના છેલ્લે પાને નીચે મુજબનું લખી રાખ્યું હતું.
"બધાં માડું મૃત્યુ થાય ત્યાં કે તેની નજીકમા મારા હેઠનો અગ્નિસંસ્કાર કરવો.
વીજળીથી અગ્નિસંસ્કારની સગવડ હોય તો તેમ કરવું"

માડુ શબ કોઇએ ખોલે ન ઉપાડવું. સ્મશાનયાત્રા ન કાઢવી. સ્મશાનમાં લાવણો થાય

શબને કોઇ ખાસ જગ્યાએ અત્યેગિક ક્રિયા માટે ન લઇ જવું. બહારથી કોઇને ન મોલાવવા.

શબને બાળવામાં સુખડ, કપૂર વગેરેનો ઉપયોગ ન કરવો.

કોઈ પણ જાતનું સ્નાનક ન થાય.

શોકસભાઓ પણ ન કરવી."

૨૭ નવેમ્બર સુધીની રાજનીતી તેમણે સ્વહસ્તે ગ્રાંથી હાથરીમાં લખી છે.

જવાબામુખી પર આસન | શ્રીમતી માલતી જયકુમાર

ભારતમાં ક'ઈક સરેલું છે. એ સડાને વ્યાપક બનતો રોકવા તરત ધ્યાન આપવું પડે એવી ક'ઈક ખરાબી એમાં છે. એ સડો ઘઈ ગયેલો સડો નથી. પણ પ્રસ જોખાત ખુલી જતો દૂઝતો ધાવ છે. પણ હવે સમાજની ચામડી નીચે જ સળગા દે છે અને વાર વાર ફટી નીકળે છે.

આતંકવાદી કુસલાઓના મોળ', હુલાઓ અને પ્રતિ હત્યાઓ, ભાગફેડ અને નિહોંધોની જિંદગી હેતા તથા અચ્છિત લોકોને વિકલાંગ બનાવતા વિસ્ફોટો, હળશેને ખતમ કરતી રાસા-યજ્ઞિક વેસની આપત્તિઓ, હાથરવાળીને કારણે પેદા થતી વિપત્તિઓ, અકાનોનું ભાગી પડવું, આત્મ, લૂટ, મોળામાર, પોલીસોના અત્યાચારો, કાકુળીરી, નાતભાતના ઝગડા, જનવધ, અને બળાકાર આ અને આથી થે ધણું બધું આપણી ચારે બાજુ રોજે રોજ માલી રહ્યું છે અને આપણે તપાસ પ એ નીમીને સંતોષ પામીએ છીએ !

ખજા ભૂલી જાય છે.

આપણને મુશ્મુ-પરિણામી હિંસા-માણસની માણસ પ્રત્યેની હં વલેદી ફરતાની ચિંતા ન કરતી હિંસા સાથે જીવવાનું આખું છે આપણે ઠહીએ છીએ કે હિંસા હવે જીવનપદ્ધતિ બની ગઇ છે; એક વૈશ્વિક પઠના બની ગઇ છે વળી વિરાટ પ્રશ્નોની વિયુક્તતા સામે મુકાબર માણસો સુ કરી શકે ? વળી આપણને અજત રીતે હાથેવળજે નહીં ત્યાં સુધી એનો ચિંતા પછુ રી ? આત્મતોષના આવેષનમાં ભરાયેલા આપણે આપણી અપરાધ ભાવનાને રાહત મળે એવું-શ્વણિક ગુસ્સો કે હાથારી જેવું ઠઈક કરીએ છીએ. આપણે એ વિષે વાત કરીએ છીએ અને એ જ આપણે આને વધુ ને વધુ કરતા જઈએ છીએ. સમસ્યાઓ વિષે એટલી વાતો અને ચર્ચાઓ થાય છે કે

કોઈકવાર તો ચર્ચાનું મૂળ શું છે એ જ સુધાધ જાય છે. રહે છે માત્ર શબ્દો અને મારાઓ, કેહેવાતા નિષ્ણાતોના અર્હની કાઠભરી પ્રતિભાને ફુલાવવા અને દઢ કરવા.

સમસ્યાઓના આ બધા ઉકેલો કે અભિપ્રાયો એકેવરો અ રો સમાજવાદ કેમવાદ, હિન્દુવાદ, શીખવાદ કે એવા ખીબા ફટીમધ વાટોએ મૂળ સમસ્યાને હાવરી દીધી હોય છે. ઉકેલ આપનારાઓના અજત વલણો અને પ્રતીતિઓના રત્નમાં ઉકેલો રંગાયેલા હોય છે

આ વાત આપણા સમાજને અસરકર્તા ખીબાં દૂપણો માટે પણ સાચી છે, આથી જીવન ન કળી શકાય એવું અવજનક બની જાય છે. અમદાવાદની હિંસા, આસામની વિદેશીઓની કંટાળી સમસ્યા, કાલાહાહીનો શાપ વગેરે વધેાં સુધી ખાજબાજી રહેલા સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ઉત્કળાટોએ એક ભાત જ છે ખીબા બાજુ આપણે આત્મસ દુષ્ટિમાં એને નોંધા કરીએ છીએ. કેમકે આપણને અજત રીતે એ અસર કરતી નથી.

એક સર્કસમાં હાથેથી આગને કાણે 'મોટી સંખ્યામાં ઓઓ અને બાળકો બળીને કોહસો થઇ ગયાં એ વાત કેટલાને ચાદ હશે ? કે એ પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં જ એક મોટા સુકુષ પાસે જે મકાન ટૂટી પડ્યું તેમાંથી મળેલા સુધી મૃતદેહો નીકળતા રથા તે વાત ? એ પછી સુ કોન્ટ્રાક્ટરોને છળ થઇ કે ખીજુ કોઈ પત્રક લેવાય ?

આવી બધા આપત્તિઓ એના વિષે વધુ માનવહર્ષિ ન થાય તે રીતે ક'ઈક તાર્કાલિક જગલા લેવાવાં બેઠાં. એને બદલે તે ઘેડા દિવસનો કોટુકનો વાત બનીને રપી જાય છે; માન વાતોનો વિષય, જે ધીમે ધીમે ઇર્ષાઓનાં આગતાં

બધી વિચિત્રતાઓથી પર એવો સમાજ જ્યાં સૌનું સામાન્ય કલ્યાણ એ જ એક માત્ર માપદંડ અને એ જ એક માત્ર ધ્યેય હોય એ આપણે ત્યાં આનો સર્વસામાન્ય કાયદો કે આચારસંહિતા હોય તો અર્થાથી વધુ લગાઈ તો આપણે તરત જીવી લઈએ.

ધાર્મિક સ્વર્ણા હંમેશા કુચંપતું મૂળ રહી છે અને લાભા વખતથી ધાર્મિક બેહોદાનું કારણ બની યુદ્ધમાં પરિણમી, તેણે હંમેશાની હત્યા કરાવી છે. વિશ્વ ઇતિહાસ ગાળઓ, ધર્મગુરુઓ અને ધૂતોથી ભરેલો છે. જેમણે અજત સત્તા અને સંપત્તિ માટે ધર્મનો ટાળા એકઠો કરનાર બળ તરીકે હિપયોત્ર કયો છે.

નાગરિક કાયદો

મોટી મોટી વૈજ્ઞાનિક હરજીયાઓ, કોમ્યુનિસ્ટ યુગ અને અવકાશ યુગની કહેવાતી બધી પ્રગતિ છતાં, આપણી આમ જનતા જે મોટા અસ્પષ્ટ ધાર્મિક કે યાત્રિ સ્વાયે સંબંધ મોટા વિચારધારા આધારિત અર્થદૃષ્ટિ સિદ્ધાંત લઈને આવે તેને અનુસરવા તૈયાર જણદો ભોળવાઈ જાય એવી જ આપણે રીજના ચામડાં ઝોલનાર ગ્રહવાસીના દુઝમાથી ચૂકીદાર કુતોના યુગમાં આવ્યા છીએ પણ અદરની ચામડી જરૂર છે એટલે નો તેમથી આપણને એ જ સંકુચિત મનવાણી કળીલાવાદી ગ્રહવાસી માનવ દેખારી.

નાના ધાર્મિક પ્રતેને ધાર્મિક લાજણીથી એટલી રીતે હેરોરવાથી એમાંથી કાળુમાં ન લાવી યથાવ એવી મોટી આગો પેલા થઈ છે. ધર્મ એ માનવ-નિર્મિત સહકર્મના છે, માનવચિંતનનો એ અપરિહાર્ય ભાગ છે, અગુજની આદિ લાજણીમાંથી એ વિકસે છે એ અસંખ્ય રૂપોમાં અભિવ્યક્ત થયો છે. ધૂત લોખના હાથમાં એ જહુકેટક હથિયાર બની ગયો છે. વિરોધાભાસી હોવા છતાં

આ હથિયાર જહુ શક્તિશાળી અને પ્રભાવશાળી છે. કારણ કે એના દુરપયોગ છતાં ધર્મ માનવ આત્મા માટે જહુ પાયાની અને જરૂરી વસ્તુ રહ્યો છે. અકિંતિત હાનિ કે કોઈ શોકજનક બનાવનો સામનો કરનાર માણસને જે અવ્યાખ્યેય લાજે તેનો ભાર તે કોઈક લાજવાનને માથે નાખી દે છે. ધર્મ જહુ જરૂરી છે કેમ કે દરેક વ્યક્તિની આત્માત્મક જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરે છે.

સાચી રીતે તો ધર્મ એક અજત અને વ્યક્તિ-જત બાળત છે. તનાવની સ્થિતિમાં માણસ પોતાનું અજત ઠંડું રાખી શકે એવું શાણપણ માણસને આપે એવી ધર્મ એક ચિંતિત છે. પ્રેમની કિંવા જેમ જ એ જીવનનો એક ભાગ છે અને પ્રેમની જેમ જ એ યોગ્ય સ્થાન અને અમુક પ્રકારના આકરને પાત્ર છે પણ જ્યારે એ ખુલ્લી રીતે જહુર શરીરોમાં વટ મારવા આવી જાય છે ત્યારે એ એની પવિત્રતા ધમાકે છે

એના બધા રૂપોમાં ધર્મનું સ્થાન ધર, દેવજ અસ્થિ, ચર્ચ કે ગુરુદારા કે એવા બીજા પ્રાર્થના સ્થાનોની ચાર હીવાલોમાં હોતું નોંધ્યે, એને માનવીના હૃદય અને મનમાં સજીવ રાખવેા નોંધ્યે. અને સામાજિક કે રાજકીય હેતુઓ માટે એના લાજ ન લેવાવેા નોંધ્યે જ્યારે એક વાર તે સમાજમાં અનધિકાર એટલા કરે છે ત્યારે તે અજ-ગ્રેયો પેલા કરે છે અને સુસ્થી જીવી કરે છે, એક વ્યક્તિના અજત જીવન માટે જરૂરી એવો ધર્મ જ્યારે ટોળાઓમાં પ્રવેરે છે ત્યારે સર્વનાથ સરજી થકે છે.

સમાજના બધા સભ્યો માટે સર્વસામાન્ય કાયદો એ કોમી, ધાર્મિક, રાજકીય, આર્થિક, કોઈ પણ પ્રકારની સમસ્યાના ઉકેલનું પહેલું પગલું છે. સમાજમાં સલામતી જળવી રાખવા નાગરિક કાનૂન (સિવિલ કોડ) રચાવેા નોંધ્યે, કેટલાક માપદંડો જણાવે પાળવા નોંધ્યે, જેના ભંગ માટે

સખત હાથે કામ લેવાનું જોઈએ. જે સમાજના હિત સામે પડે છે તેને ઠકવાનો અધિકાર નથી.

આના ઉપાય તરીકે, પહેલી વાત તો, બધા ધાર્મિક તમાશાઓ પર પ્રતિબંધ હોવા જોઈએ. કોઈ પ્રધારનાં સરઘસો-રોમાચાચાઓ ન હોવા જોઈએ. બધા ઉત્સવો-ધાર્મિક આનંદો ધરમાં કે જે તે સમાજના કેન્દ્રોમાં જ જવું હોવા જોઈએ. માણસ નમાજ પઢે, મારો ચોટલી રાખે કે પાથડી પહેરે કે મુંઝન કરાવે, બધે આખો દિવસ ઉપવાસ રાખે કે હવનમાં મોઘું ઘી હોમે એનું એને સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ, પણ કોઈ પણ અણધાર્યા સમગ્ર રીતે પ્રભાવી સલામતી સામે ધમકાવે અને તે પ્રતિબંધ છે એક વાર માણસ શેરોમાં જાગર આવી નવ પછી એ સમાજનો ભાગ બની નવ છે અને એની આનુભાષુતાં સૌના હિત માટે એની જવાબદારી છે. ત્યાં એણે સામાજિક માનદંડો-આ દેશો જ પાળવા જોઈએ; એના અંગત કે ધાર્મિક માનદંડો નહીં.

જવાબદારી

અંગત આચારોના નિયમે અને ભહેર વર્તણૂકની આચાર સંહિતા સ્પષ્ટપણે નક્કી થવી જોઈએ અને આમલકપૂર્વક પગાવી જોઈએ. આ સાર્વજનિક શિસ્તનો કાયદો યાજનામાં જ આજીવન સમગ્રની રેવો જોઈએ. જેથી એની સામાજિક જવાબદારીઓ વિશે આજીવન ભ્રમત થાય. એ ઝીંઘવિત બને ત્યાં સુધીમાં તો એ આચાર સંહિતા એને માટે સ્વાસ્થ્યલક્ષ એવી સ્વાભાવિક જીવનપદ્ધતિ બની જવી જોઈએ.

આજની જરૂરત ચાંતિની છે. યુદ્ધ દ્વારા

પ્રાપ્ત થતી શાંતિ નહીં, તેમ સદમ અને ભંનંત વાતાધાટોની ભુલભુલામણીમાં શોધાતી શાંતિ ચે નહીં, કહેવાતા સિદ્ધાંતોમાંથી ઉત્તરજયેથી સાર્વજનિક કુસંધમાંથી ઊભી થતી શાંતિ મૂંઝવતા પ્રશ્નોના કાનૂની ફેસલા પર આધારિત સકુલ શબ્દ-વ્યવસ્થાની આભારી સીમાઓના અંકનમાંથી પેદા થતી શાંતિ નહીં; એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં આવતી અને અનેક યોગ્ય સ્થાનોમાં શોધાતી એ સાદી સરળ શાંતિ હશે. એવી શાંતિ ચાંતિની બાવનામાં શોધાતી અને તિર્મળ શામક સિદ્ધાંતોમાં રચેલી હશે.

અચાર સુધીમાં લોહોએ ધણી ચાતનાઓ સુધી. જે અને અનેક ચેતરમ. અધિકારો. લેવાઈ ગયા છે. આપણે રેફોર્મનીય દ્રવ્યના એકે રાક્ષસી પીપ પર બેઠા છીએ, જે કોઈ પણ દિવસે, કોઈ પણ ધડીએ, આપણો સર્વનાશ કરી શકે. એક ખોટો ચંદ્ર, એક વિચારવિહીન ક્રિયા કે હિંસાનું એકાદ કાર્ય સર્વનાશનો પક્ષીતો ચાપી શકે છે. ગયા નવેમ્બર (૧૯૮૪)માં થયેલાં હુલ્લડોએ ભારતીય સમાજના ગરકપણાને સારી રીતે પુરવાર કર્યું છે.

આપણે એક જવાળામુખી પર બેઠા છીએ જે આઘાતજનક પ્રત્યાધાતો સાથે ફાટી શકે છે. માન સામુદિક કાર્ય, ઉદાર માનસવાળી, હિંમતપૂર્ણ અને પ્રભાવી સમયનવાળી, દૃઢ નિર્ભય અને એનાથી ચે વધુ સર્વ સામાન્ય હિંમતના સ્પષ્ટતમ કાનૂનો જ આપણને વિશાળથી દૂર લઈ જઈ શકે.

અનુવાદ : શ્રી યશવંત ત્રિવેદી
(લોકલારતી)

પૃથ્વી બહારનું જીવન | સી. રાધા કૃષ્ણન (સહાયક તંત્રી સાયન્સ હુ'ડે)

આ વિશ્વમાં આપણે એકલા જ છીએ? મોટી સંભવિતતા છે કે ના. પૃથ્વીની બહાર પણ જીવન છે એમ માનવાને વજીહાર કારણો છે. કવિઓએ એનાં ગીત ગાયા છે. રહસ્યવાદીઓએ એના સ્વાર્નાં ભેગા છે. વિગ્ના વાર્તાના લેખકોએ નવી નવી કલ્પનાઓ ઊભી કરી છે. આ બધા કલ્પનાના ગ્રમારા હોઈ ચક્ર છે. પણ હવે વૈજ્ઞાનિકોએ પૃથ્વીની બહાર પણ જીવન છે નહિ એની શોધ મંજીરપણે બાદરી છે. સી. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે આ સદીના અત્યંત સુધીમાં પૃથ્વી બહાર પણ સુદ્ધિયુક્ત જીવ સૃષ્ટિ હોવાના આગે લાગે પુરાવા મળી રહેશે, અને પૃથ્વી સવાલ એ જિજ્ઞાસા યાવ છે કે એ સુદ્ધિયુક્ત જીવો દુસ્મન હશે કે મિત્રો."

હવે ખગોળશાસ્ત્રીઓ એમ નથી માનતા કે વિશ્વમાં આપણા સૂર્યમંડળનું અસ્તિત્વ કોઈ વિશિષ્ટ બહારનું છે. આપણું આકાશમંડળ (galaxy)-આકાશમંડળ (Milky way) લગભગ દસ હજાર કરોડ તારાઓનું જૂથ છે એમાને પ્રત્યેક તારો બેકે સૂર્ય છે. કોઈ આપણા સૂર્ય જેવડો છે તો કોઈ નાનો છે. કોઈ મોટો પણ છે. આધુનિક તથ્યવરી બતાવે છે કે વિશ્વમાં આશરે ૧૭૦૦૦ કરોડ આવા આકાશમંડળો છે, એમાંમાં એક; એનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં આકાશીય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ લગભગ સર્વ સામાન્ય-એક - સરખી રહી છે. એમાં આપણો સૂર્ય સમસ્ત, મહમંડળોને એક માત્ર માસિક હોય એ અસંભવિત છે. આ સૂર્યમંડળોમાં પણ અહોના પ્રકાર અનેકવિધ છે. ચાર અહો તો જેસના બનેલા છે. કેટલાક ખડકો વાળા છે. તો કેટલાક ખરે જોવા નકર છે. જો સમ્પ્રાકીય સંભવિતતાને માર્ગદર્શક તથ્યોએ તો આ પૃથ્વી પર જેવી જીવ સૃષ્ટિ છે એવી જ

જીવ સૃષ્ટિ પૃથ્વીની બહાર પણ છે એમ જોઈએ લાગે છે.

પૃથ્વીની બહાર જીવ સૃષ્ટિ છે કે નહિ એની વૈજ્ઞાનિક તપાસ શરૂ થઈ ગઈ છે. ધણી વહેલી, ખરી રીતે તો જ્યારથી માણસ વિચારતો અને કલ્પના કરતો થયો ત્યારથી શરૂ થઈ છે. પૃથ્વી બહાર વસતા આપણા ભાઈઓ અંગે ધણી મોટી મોટી વાતો ચાલતી. કવિનો કલ્પનાઓથી માંડીને ગ્રંથ દર્શનોની વાતો પણ થતી રહી છે. ઠંભરે અણ જોળખાયેલ ઊડતા પદાર્થો (યુકે) ભેગાના અહેવાલો મળ્યા છે. મહારથી રેડીઓ સંકેતો મળ્યાની વાતો પણ થઈ છે અને પરામનો-પિગ્નાનની ચલદથી પ્રત્યક્ષ ભેગાની વાતો પણ થઈ છે. ઊડતી રહાણીઓના અલપલપ સંપર્કમાં આવવાના અહેવાલો પણ મળ્યા છે. વૈજ્ઞાનિકોએ આ બધા વિચાર યોગ્ય તથ્યોને ચકાસી ભેગા છે.

પૃથ્વી બહારના વિશ્વમાં કોઈ સુદ્ધિયુક્ત જીવ સૃષ્ટિ હોય તો એના સંપર્ક સાધવા વિશ્વમાં ઘણે ટેકાણે ચોવીસે કલાક ચાલતા રેડીઓ કેન્દ્રો ગોઠવા છે. કમભાગ્યે હજી ક્યાંયથી એનો કોઈ પ્રતિભાવ મળ્યો નથી. નિપાસાવાદીઓ એવી વાત કરે છે કે 'સામે જવાળ મળતો નથી એ બતાવે છે કે આપણા આપની તુલનામાં ત્યાંના જીવનો અર્ધો ભાગ અસિદ્ધિ છે અને બીજો અર્ધો ભાગ (better half) આપણા વિષે મધુ' ભણે છે એટલે જવાળ આપવાની જરૂર જણાતી નથી." એમ કહીને મૂઝા દરો છે

એક અનુમાન સહેલાઈથી કરી શકાય એવું એ છે કે પૃથ્વી સિવાય બીજા ક્યાંય જીવસૃષ્ટિ હોવાની વાતને સમર્થન આપનારી સંપ્રાકીય

સંભવિતતાને અને ઇન્કાર કરી ન ચકાય એવી
સૈદ્ધાંતિક ચક્રવર્તીને બાજુ પર મૂકીએ તો પણ
આ પૃથ્વી સિવાય પણ બીજી કયાંક જીવસૃષ્ટિ અને
જીવિ હોવાની ભ્રમણા એવી ક્યારેય સામાન્ય જીવિથી
પણ માન્ય થાય એવું એમાં તથ્ય છે જ સમગ્ર
વિશ્વમાં એકધારાપણુ એક સરખાપણુ 'હોવાનો
ખ્યાલ અવગણી ચકાય નહિ. પૃથ્વી ઉપરનું જીવન
એ ભૌતિક વાસ્તવિકતા છે. અને વિશ્વનો કોઈ
પણ ભાગ ગમે તેટલો દૂર હોય તો પણ એમાં
જીવ અને જીવિની ત્રિતી ન હોય એમ માની ચકાય
નહિ

મારેય બાજુ જીવનથી ઉભરાઈું વિશ્વ હોય
તો પોતે જ એક અજબ વિચાર છે. એક સરખા-
પણાના ખ્યાલને પુરો અવકાશ આપીએ તો એ
એ માનવું પડશે કે આ ધટના વિશ્વમાં વિકસતી
રહેવા ભ્રમણા, દેહા પૃથ્વીમાં જ સીમિત રહી ન
શકે. એક વજનદાર ભલિભાવ લક્ષનાં દેવો પડે
તેવો એ છે કે બાળે ને આપણા જીવન અને
જીવિ છે તેની મુલનામાં ભ્રમણા તો વિશ્વમાં બીજી
કયાંક પણ જીવન વિકસતું હોય તો સ્વાસ્થરી દૃષ્ટિએ
જોતાં ૫૦૦ કરોડ વર્ષ એ જૂના થયાં હોય. એટલે
કે તે પ્રાથમિક અને ઉપરછલ્લાં હોય, બહાર બીજી
કયાંક જીવન જે લાખો વર્ષ પુરાણ હોય તો પણ
એમ જ ક્યારેય પડશે કે એ જીવનની સાથે જીવિ
પણ એટલી વિકસી હશે કે આ કમળની ડાલવથી
અને સાથે સાથે આપણા કસેસ, કંકાસ
લક્ષણો, નર્વા નવા શરીરો, બસુથી પડે
પણ તેઓ જાણતા જ હોય, એવી પરિસ્થિતિ
પણ કંઈ ચકાય કે એ ખુબ વિકસેલી જીવિ કયાંક
રહીને પૃથ્વી અને તેનાં માણસોની સાથે સંબંધ
ધરાવતી 'ડેટ ટ્યુબ પ્રજેતા'ની ચોખ્ખા પણ જોતી
રહેતી હોય. અને આખો આ વાક્યો લખતા કે
વાંચતા હોઈએ ત્યારે એ પ્રત્યે ચીડ કે ગ્રહત પણ
વ્યક્ત કરતી હોય. 'એક નાનકડા તારા પર લાખો
જીવન સ્વરૂપોમાં પ્રયોજ ચાલે છે. આ તારા-

પૃથ્વીનો કુલ વ્યાસ ૮૦૦૦ માઈલ છે એનાંથીય
અધીં લાગ તો માણસના વસવાટ માટે નકામો છે
અને છતાં જીવો, આ મહાને દ્વિત કરવા
માણસે શું નથી કયું? માણસ પોતાની જીવિને
ને રીતે વાપરે છે એ અંગે તો કંઈ ન કહીએ એ
જ સાચું છે.

પૃથ્વી સિવાય બીજી કયાંક જીવનનું અસ્તિત્વ
છે એ માટે ચરત મારીને કહેવું સહેલું છે. આ
સીકાના અંત પહેલાં તમને એના નમૂના પણ મળી
રહેશે આ સીકાના અંતે એ નાટકને ખરો
મહત્વનો ભાગ ભજવતો દેખાય તો પણ આપણા-
માના અર્થો તો એ ભોળા જીવતા હોઈશું. વિવિધ
જીવન સ્વરૂપોથી ધન્યતા વિશ્વ પ્રત્યેનું સમાનપણું
પણ માણસને નમ જતાવવા પૂરતું છે.

એનાથી જીવનું ક્યારે લઈએ કે ફક્ત આ પૃથ્વી
અને એના પરનું જીવન એ જ આ વિશ્વની
વિશિષ્ટ ધટના છે. તો પણ આ પરિસ્થિતિ માણસ
પર નહીં મેટી જવાબદારી મૂકે છે, વિશ્વમાં કીધી
વધુ જીવિશાળી માણસ હોવાથી માણસનું પદવરણ
પણ વિશ્વની વધી સરવૈદ્ય છે. એથી પહેલે છે
ઉપરાંત એક એકાંત પણ છે.

આપણે જ્યારે પૃથ્વી સિવાય બીજી કયાંક
જીવનની યોજ કરીએ છીએ તો આ માટે કરીએ છીએ
માણસની બરાબર નહીં જોઈને આશ્ચર્ય વામવા માટે
એક સરખાપણાના સિદ્ધાંતને પૂરતી હશે.
લઈ જઈએ તો એ અસંભવિત નહિ લાગે. પરંતુ
વૈજ્ઞાનિકો એમના વિશ્લેષો ખુલ્લા રાખે છે. કારણ
કે ભૌતિક અને રાસાયણિક સંબંધો બીજા અહીં
ઉપર સાવ જુદા જ હોઈ શકે છે.

પૃથ્વી સિવાયના મહો ઉપર જીવનની યોજ,
એ જીવનની વિશાળ વ્યાખ્યાના સાલતી યોજ.
છે. જે પાંખવાળી એ યોજ છે. પૃથ્વી પરના
જીવનની આવી ઉલ્લેખ. ને પ્રક્રિયા દ્વારા જીવનને

આજના સ્વરૂપ સુધીનું પરિવર્તન સાધ્યું એની ભણકારી મેળવવા થયેલા પ્રવાસો ચાલી રહ્યા છે. ખીજી બાજુથી ને સંનેએ આ પૃથ્વી પર જીવન ઉદ્ભવ્યું અને વિસ્તર્યું એ બણીને એનું મુદ્દાકેન કરવા માટેના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે; અને આ વિષયમાં એવા જ સંનેએમાં એ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન શક્ય છે કે નહિ એ સમજવાના પ્રવાસો પણ થઈ રહ્યા છે સૈકાએ પહેલાં આ પૃથ્વી પર જીવિનો વિકાસ કેવી રીતે થયો ? એ પણ ભણવાનું રહે છે કેમ કે એના દ્વારા, આપણાથી ૫ ધણી પહેલાં જીવિનું સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આવે.

આપણે આરંભ કાળથી જ આ પ્રવાસોને આરંભ કરીએ, જ્યારે નિહારિકાનાં રજકણોમાંથી મહો સર્જ્યા અને એનો સંકોચ થઇને સૂર્ય બન્યો, સૂર્ય મંડળ બન્યું વિદેશી બળો વચ્ચે એ બધું થયું. ગુરુત્વાકર્ષણે પદાર્થોને એકત્રીયવામાં મદદ કરી પરંતુ વિહરણ (Radiation)ના દબાણે એકત્ર પદાર્થને-આસ કરીને ઉત્થન શીલ પદાર્થોને બહાર અવકાશમાં ફેંક્યા. સૂર્યની નિકટતાને કારણે સખત ગરમીએ પણ ઉત્થનશીલ પદાર્થોને બહાર ફેંકવામાં મદદ કરી. છુદ્ધ, શુદ્ધ, પૃથ્વી, મંચળ અને બીજા પૃથ્વી સાથે સંબંધ ધરાવતા મહો પાતળું વાતાવરણ ધરાવતા બહોવાળા બન્યા. સૂર્યથી વધુ દુરના બતરે એકા વજનવાળા પદાર્થો એકઠા થઇને વાયુરૂપ બન્યા, ગુરુત્વાકર્ષણથી એ એકત્ર બનીને એમાંથી ગુરુ, શનિ, યુરેનસ અને નેપ્ચુન મહો જન્મા સીધી દૂર ધ્રુવો નામનો મઠ છે. એ ધન છે. પણ એ લગભગ નિશ્ચિત છે કે એની ઉત્પત્તિ મઠ રૂપે નથી. કોઈ મઠના ચંદ્ર રૂપે છે અને એના નિવન પરિક્રમણમાંથી એ ઊટી ગયો છે.

હાયડ્રોજન વિશ્વમાં સર્વસામાન્ય પદાર્થ છે. સૂર્યમાં અને સૂર્ય જન્મા પહેલાંની નિહારિકામાં હાયડ્રોજન જ મુખ્ય હતો. પરંતુ સૂર્યની નિહરણનું

દબાણ થવાથી એ સૂર્યમંડળની બહાર ધક્કેલાઈ ગયો. એટલે આકાશીય મહોમાં હાયડ્રોજન ન રહ્યો. બધવા બહુ એકા રહ્યો. હાયડ્રોજન પહેલા નિહારિકામાં હતો. એનો બહુ જ એકા અંશ હવે પૃથ્વીમાં રહ્યો છે. એમાં મોટા ભાગનો હાયડ્રોજન તો એકસીજન સાથે બણીને પૃથ્વીના સપાટીને આવરી રહેલા સમુદ્રોમાં રહ્યો છે.

સૂર્યમંડળના બીજા કોઈ મહોમાં પ્રવાહી પાણી નથી. પૃથ્વી ઉપર ને જીવન મંચળનું એના મુળમાં પુષ્કળ પાણી હોય એમ લાગે છે. છુદ્ધમાં વાતાવરણ જ નથી, અને બહુ ગરમ છે. શુદ્ધ પાણી ગાઢ વાતાવરણ છે. પણ એમાં મોટા ભાગ કાળેન કાયેકસાઈ છે. આ મઠ પણ એટલે બધે ગરમ છે કે એમાં પ્રવાહી પાણી રહી જ ન શકે. મંચળ પાસે ગણનાપાત્ર વાતાવરણ છે. પથ્થુ એ મઠ એટલે બધે ઠંડો છે કે ત્યાં પ્રવાહી પાણી હોઈ જ ન શકે.

પૃથ્વીનું ઠંડ અને પરિણામે એનાં ગુરુત્વાકર્ષણે પૃથ્વીને એવા સફલાગી અંતરે રાખી છે અને એની દરતો વાતાવરણનો ને ધાબડો છે તે એટલે ગરમ છે કે પાણી ઠરી ન બધ, અને એટલે ઠંડો રાખે છે કે પાણીનું બાષ્પીભવન ન થઈ બધ. છતાં સામરોમાંથી પાણીનું ગરૂરી બાષ્પીભવન થઈ રહે છે. એનાં વાળાં બંધાય છે અને ઠરીને વરસાદ રૂપે પાણુ મળતું રહે છે. આમ જીવનની ઉત્પત્તિ માટે આદર્શ પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે.

આપણે ૪૬૦ કરોડ વર્ષો પહેલાંની પરિસ્થિતિ તપાસીએ. એમ માનવામાં આવે છે કે બહુ આરંભમાં પૃથ્વીનું વાતાવરણ મીથેન, એમોનિયા વગેરે વાયુઓથી ભરેલું હતું, ગુરુ, શનિ, યુરેનસ અને નેપ્ચ્યુનનું વાતાવરણ પણ એવું જ છે. પ્રયોગોએ બતાવ્યું છે કે મિથેન એમોનિયા જેવા વાયુઓ હાયડ્રોજન અને પાણીની વરાળ સાથે

મેળવવામાં આવે અને એના પર અદ્દા વાયોલેટ પ્રકાશનાં કિરણો નાખવામાં આવે અથવા વિદ્યુતનો સ્પર્શ આપવામાં આવે તો જીવનનાં આરંભિક દ્રવ્યો એમાંથી તૈયાર થાય છે. પૃથ્વીના આરંભમાં એ વાયુઓ તો હતા જ. સૂર્ય પાસેથી એને અદ્દા વાયોલેટ કિરણો પણ પુષ્કળ મળતા અને વિજળીના ઝટકા પણ મળતા હતા.

પરંતુ પૃથ્વીના જે વાતાવરણે જીવ પેદા કર્યો એનો નમુનો તૈયાર કરવામાં પહેલા જે ખવાલ હતો તે કામચુદતે ઉઠાડી દીધો. વિજળી ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ હવે નવેસરથી લખાઈ રહ્યો છે. હવે સૌએ એ સ્વીકાર્યું છે કે જીવનને બાંધનારી ઇંટા-એમાંબનો એસીડિક, અમ્લાર્થનસ, ગાયરી મીક્રોઈન્સ, યકૃત, ચરબી અને સુષ્કિમાં પ્રથમ જે ઉત્પન્ન થયા તે વાતાવરણમાં રહેલા મિથેન વગેરે વાયુઓને વિજળી અને સૂર્ય પ્રકાશના અદ્દાવાયોલેટ કિરણોના મઝો લાગવાથી થયા હતા ખગોળશાસ્ત્રીઓ ફોડ હોયલ અને થર્ડ વિક્રમસિંઝ એવી દલીલ કરે છે કે જીવસૃષ્ટિનો આરંભ કરનારા જીવો ધુમકેતુઓ અને નકોત્રો વચ્ચે રહેલા વાયુઓના વાળાઓમાં હજી પણ છે હતા ત્યાં જીવસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ નથી.

વાતાવરણે જીવસૃષ્ટિના રક્ષણ માટેના આવરણનું કામ કર્યું છે સૂર્ય જેમ વધારે ગરમ થાય તો બાષ્પીભવન વધુ થાય. વાળી વધારે થાય. પૃથ્વીની સપાટી પર સૂર્યનું વિકિરણ ઓછું થાય અને રક્ષણ મળે. સૂર્ય જ્યારે થોડોક ઠંડો પડે ત્યારે બાષ્પીભવન ઓછું થાય, વાળાં ઓછાં થાય, સૂર્યનું વિકિરણ પૃથ્વીના સપાટી પર વધારે થાય અને રક્ષણ મળે.

પ્રથમ જ્યારે જીવ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે દરિયાને તળિયે ઉત્પન્ન થયો. ત્યારે પાણીની ઢાલનું અદ્દાવાયોલેટ કિરણો સામે રક્ષણ મળ્યું. જીવોએ ઓક્સીજન કાઢ્યો અને કાર્બન ડાયોક્સાઇડ,

ઉપયોગમાં લીધો. એથી વાતાવરણમાં ઓક્સીજન આવ્યો. સૂર્યના કિરણોની ફોટો સંયોજક અસર એના પર થઈ. ઓક્સીજનનું દ્રાવ્યોટોમીક રૂપ ઓક્સિન થાયું. આનું પરિણામ એ આન્યું કે સૂર્યના અદ્દા વાયોલેટ પ્રકાશ કિરણો એમાંથી મળાઈને આવ્યા. એટલે જીવોને રક્ષણ મળી ગયું. જીવો હવે દરિયાથી બહાર ધરતીની સપાટી ઉપર વસતાં થયાં. ઓક્સીજનની જત વધી એટલે ઓક્સીજનનો ઉપયોગ કરનારી જીવ સૃષ્ટિ પણ ખૂબ વધી, સક્રિયું મળે હવે કાર્બન ડાયોક્સાઇડ મટીને ઓક્સીજન મળ્યું. ઓક્સીજન અને કાર્બન ડાયોક્સાઇડનું ચક્ર શરૂ થઈ ગયું.

ઉત્પત્તિના આ ઇતિહાસ સમજી લઈએ તો હવે સમજવાનું એ રહે છે કે વિશ્વમાં આ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન થઈ શકે એવા સંજોગો બીજા કયા છે? વિશ્વમાં ગમે ત્યાં એ જ ભતતા જીવો ઉત્પન્ન થાય એવા થણા અનુકૂળ સંજોગો વિશ્વમાં છે જ.

સૂર્ય જેવા તારાના પરિવારમાં જે ખગોળ મહો હોય. અને એમાંથી કોઈ એક અથવા વધારે એવી ગ્રહવાળી બમણકક્ષમા હોય જ્યાં બાષ્પી પૃથ્વીના જેવું જ ભેજવાળું હવામાન હોય અને એમ પણ પહોંતી લઈએ કે આપણે સૂર્ય થોડોક વધારે ગરમ હોય, અને આપણે મહુ વધારે કુકાવો હોય તો જીવસૃષ્ટિને જન્મ આપે એવા ભેજવાળો, એ કક્ષાને કહી શકાય. શુંકે તો આ દૃષ્ટિએ પહેલાના જેવો જ બાને પણ અનિવચનીય છે. પણ મંત્રણ થઈ વાતાવરણવાળો હોય ત્યાં ભેજની આશા રાખી શકાય. પરંતુ સૂર્ય વધારે ઠંડો હોય તો ? શુંકે અને પૃથ્વી બંને જીવસૃષ્ટિના માતૃભાગ બન્યા હોતા. આ દૃષ્ટિએ ભોત એમ લાગે છે કે આપણે એટલા કમશાળી છીએ કે આપણે સૂર્ય એવો જીવો કે એના પરિવારમાં મંત્રણ એક જ મહુ છે. જ્યાં ભેજની રકમતા છે.

પરંતુ એ પણ જીવસંપિદિ પૂરતી શકે એવો તો નથી જ.

તો પછી આપણા સમુદ્રો, અને આપણે આસપાસ લઈએ તો હવા કુદરતની કોઈ બુલધી પેદા થઈ શકે છે ? મોટા સંભવ તો એવો છે કે બૂલ નથી. જે તારામાંથી પૃથ્વી મહા જુદી થઈને અમુક અંતરે પડ્યો તો ખડકાળ મહાનાં એ અવિભાજ્ય અંગ છે. એ મહામા વાતાવરણ રચાયું ત્યારે તેની સપાટી પરની જરૂરી સમધારણ હતી. નેથી પાણી ઠરી ન જાય એટલી ઠંડી ન હતી. છતાં એનું પ્રવાહીપણું જળવાઈ રહે એટલી ઠંડી તો હતી જ. આ મર્મોદા બહુ સાંકડો છે પણ આકાશમંડળમાં ફેટલાઈ મહોને ભોજવાળા રાખવા માટે આ મર્મોદા પૂરતી છે

સૂર્ય લાખા આયુષ્યવાળો અને સ્થિર જીવન વાળો તારો છે. એનો જીવનકાળ પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે. ભોજવાળા મહો કરારો વર્ષો કરીય અડધણ વગર ટકી શકે છે. એ કે એનાથી વધુ ઠંડા અને નાના મહો ઘણુ જધારે ટકે છે. પણ પ્રમાણમાં એનું જીવન ક્ષેત્ર ખૂબ સંકુચિત હોય છે એથી ભોજવાળા મહોને માટે સાચી ભમણકક્ષામાં ન હોય એ અસંભવિત છે સૂર્ય કરતા વધુ મોટા અને વધુ જરમ મહોદ્રુ જીવનક્ષેત્ર ધણું વિશાળ હોય છે પરંતુ એમનું જીવનચક્ર ઝડપથી ફરતુ હોય છે એટલે જીવસંપિદના વિકાસ માટે એવો સમય પૃથ્વી પર મળે છે એવો બીજો મળતો નથી. પૃથ્વી ઉપર જીવ પ્રગટતાં ઘણો લાખો સમય લાગ્યો છે.

આથી જીવન લોકવા માટે આપણા સૂર્યના જેવા જ અન્ય તારાઓ પ્રત્યે નજર નાખવી જરૂરી છે. એ એ તારાની ફરતા મહા મંડળમાં કોઈ એવો મહા એની એવી ભમણ કક્ષામાં આવ્યો હોય તો એની સપાટી પર પાણી પણ વહેતું હોય અને એ પાણીમાં અને આજુ બાજુ જીવોની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે એવો સંભવ છે.

વિશ્વમાનવ :

વિશ્વમાં પૃથ્વી જેવા નીલ આકાશ અને સ્વેત વાદળો, નદીઓ અને જલો વાળો એ મહા દોષ, અને ત્યાં જીવોની ઉત્પત્તિ પણ થઈ હોય.

એ કે વિશાળ વાતાના લેખોએ કલ્પના કરી છે, એવા મિથેન ગેસ ઉપર રહેતા રાક્ષસો અને યુદ્ધિયાળી ઢળમાં ઘસાયેલા જીવ સ્વરૂપોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એના કરતાં આ વાત જુદી જ છે, પણ વાતનો સાર એ છે કે વિશ્વમાં આપણે એકલા જ નથી અને તેઓ આસપાસમાં જે હવા લે છે. તે હવા પણ આપણે લઈએ છીએ એ કરતાં ભિન્ન નથી

જીવસંપિદની ઉત્પત્તિને તપાસતાં જણાવ છે કે એમાં એક કડી ખૂટે છે. અજીવ સંપિદમાંથી જીવસંપિદ ઉત્પન્ન થતાં શું પરિવર્તન થયું, કેવી રીતે એ બન્યું તેનો આખો કતિહાસ આપણે મેળવી શક્યા છીએ પણ એ મે વચ્ચેનો ઉંચર હજી રહસ્યમાં ઢકાયેલો છે જીવ ચાત્રાઓને નિરાશાવાદીઓએ પ્રશ્ન પૂછેલો કે ધરમાં ઉડતી માખીની રચનામાં જે જે રાસાયણિક દ્રવ્યો છે એ બધાં અમે તમને બેજા કરી આપીએ. તમે જમને એમાંથી માખી બનાવી દે. હવે તો આ પ્રશ્ન કહેવત રૂપ બની ગયો છે આપણે એ જાતી કરીએ. આ ક્ષેત્રમાં ઘણુ કામ થયું છે, અને સંભવ છે કે આ સહીના અતમા નિરાશાવાદીઓએ ઉચ્ચારેલા ચબકો એને પાછા મળવા પડશે. પરંતુ હાલ દુરત માટે આપણે ધારી લેવાઈ રહે છે કે પૃથ્વી પર જે કંઈ બન્યું તે એવા જ સંભોગમાં અન્ય મહા ઉપર પણ બની શકે. અહીં પણ સર્વ સામાન્યતાનો નિયમ જીવનની જોજમાં ઉપયોગી થાય છે.

જીવનનાં વૈકલ્પિક સ્વરૂપો અંગેનો સવાલ અગ્રાજી ૨જી કરેલા મૂળભૂત સવાલોમાં અંતર્લિપિ જવાબના અભાવે સુચવાઈને પડ્યો છે. નિર્જીવ-સજીવ વચ્ચેનો ઉંચરો હજી પણ રહસ્યમાં ઢકાયેલો પડ્યો છે એટલે જીવનનાં વૈકલ્પિક સ્વરૂપો અંગે કેવળ

કદમના જ કરવાની રહે છે. વૈજ્ઞાનિક વાતાવેષજો અને આ હોને કામ કરનારા બીજાઓએ પણ એ કામ માટે ને પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તે એવી પ્રક્રિયાઓ લક્ષ્યમાં લે છે ને રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાઓની મદદથી શક્તિના આપન જનનમાં થોડી મદદ કરે છે. શક્યતાઓ ધણી છે પણ નિર્જીવ અને શુદ્ધ વચ્ચેનો ઉપરોક્ત જોળાવ એ પછી જ કાર્યકારી નમૂનો તૈયાર થઈ શકે.

જેના અભાવમાં એ શક્યતાની સ્વીકૃતિને કોઈ આધાર રહેતો નથી. પદાર્થ વિરોધી સૃષ્ટિ અને આશના-પ્રતિબિમ્બ જીવન એવી પરીકથા ઠીક છે. પણ વૈજ્ઞાનિક વિચારણામાં એનું કંઈ મહત્ત્વ નથી. પૃથ્વી બહારની જીવસૃષ્ટિના-સંશોધકોએ તો એમનું કાર્યક્ષેત્ર જીવનમાં ને સ્વરૂપોથી આપણે પરિચિત છીએ એવા સ્વરૂપો પૂરતું જ મર્યાદિત રાખ્યું છે. એમાં શક્યતાના સંજોગો પણ અનુકૂળ થતાં જાય છે. પણ અત્યારે તો સંશોધકો એને અંગે અદ્યત્ત બીડીને મોન ઊભા છે.

છુદ્ધિની બ્યાખ્યા એવી કરવામાં છે કે પરિસ્થિતિ-નજીકની અને દૂરની સમજવાની શક્તિ તે છુદ્ધિ. દરેક જીવમાં તે હોય છે તદ્દાવસ્થા હોય છે તે પ્રમાણનો હોય છે. પૃથ્વી પરના બધા જીવો કરતાં મનુષ્યમાં એ શક્તિ સૌથી વધારે છે એમ અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે. આપણા કરતાં અનેક ગણી વધારે છુદ્ધિ પણ પૃથ્વીની બહાર હોઈ શકે. અને આપણા કરતાં ધણી વધારે પ્રાથમિક કક્ષાનું જીવન પણ હોઈ શકે.

પણ આપણો સગ થવા પ્રકારનો રહેશે કે સ્પષ્ટ કંઈ તો હજી સુધી કોઈ જાણ્યું નથી. એમ છતાં અત્યંત વિકસિત છુદ્ધિ શુભાવ વાળી અને આપણા એવી વિષાતક નહિ હોય, એમ કહેવું તર્ક યુક્ત ગણાશે. છુદ્ધિની આ અવસ્થાએ પણ અમને પ્રતીતિ થઈ છે કે સ્વાર્થીપણું કરતાં અને

વિનાશક વૃત્તિ એ પ્રાથમિક કક્ષાના કાવોન્-માદ્ય પરિણામ છે. એ બૌદ્ધિક વલણ નથી, વિશ્વમાં કદાચ એક અણુલખ્યો કાવોનો છે કે જ્યાં સુધી શાંતિ-ભર્યો સદે અસ્તિત્વ પ્રત્યેનું વલણ વિશ્વાસપાત્ર અને એટલી સુધી છુદ્ધિનો વિશ્વાસ પરિપક્વ ન બને ત્યાં સુધી આકાશના મહેલ વચ્ચેના આંતરિક પરસ્પરના સાધનો છુદ્ધિ વિકસાવશે નહિ.

આપણે જ્યારે કાર્યાય પણ પૃથ્વીના બહાર જીવ સૃષ્ટિને પત્તો લગાડીએ અને એમની સાથે સમઘ બેડીએ ત્યારે તેમની પાસે જઈને આપણે 'દેહલો કપીશુ ? સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયાની વર્તમાન કક્ષાએ કપી શકાય કે ના. પચીસ પ્રકાશ વર્ષ દૂરના સ્પર્શમંડળને પરીચય્ય માટે પ્રકાશની ઝડપે પચીસ વર્ષ લાગે ખજોળશાસ્ત્રમાં તો પચીસ પ્રકાશ વર્ષ એટલે પથરો ફેંકવા જેટલું દૂર લાગે, કોઈ નવી પ્રવિદ્યા ન નીકળે તો એક પ્રહમા બીજા પ્રહમાં જવા માટે સ્પેસ યાન જોઈએ, એ જ વાત પૃથ્વી બહારના જીવ સ્વરૂપોને પણ લાગુ પડે છે.

આશાસ્પદ રીતે, ખજોળ ભૌતિક શાસ્ત્ર વિશ્વમાં કામ કરતા બૌદ્ધોને સમજવા માટે નવી રીતો અપનાવી રહ્યું છે. વિશ્વના ચારેય બળોની વિશાળ એકતાની શોધ સામેના બધા અવરોધો દૂર થઈ ગયા છે, એમ થોડા વખતમાં મમે ત્યારે વાંચશો. આપણા આકાશ મંડળ (galaxy)ની ઉત્પત્તિ સમજવા માટે એ જ ઉપયોગી થશે, એની ઉત્પત્તિ પાછળના બળો, સ્પર્શમંડળનો જન્મ, ટૂંકમાં દિઠ-કાલનો સ્વભાવ અમજવામાં જોઈ ઉપયોગી થશે. આશા રાખીએ કે ત્યાં સુધીમાં આપણે ને અણુ શરૂનો એમાં ક્યાં તો તેણે આપણો નાશ કરી નાખ્યો નહિ હોય.

ત્યારે | ધીરન્દ્ર મહેતા

આ વચ્ચેથી બે રૂપરંગ રચાય છે
એ કંઈ થોડો જ હું છું ;
હું તો છું
વચ્ચેની અદર અકબંધ,
ધારું ત્યારે પ્રગટ કરી શકું
મારું અસલી રૂપ....
આવી ધારણામાં ને ધારણામાં
કેટલો વખત વીતી ગયો !
હવે જોઈ છું,
વચ્ચે ભની ગયા છે
મારી ત્વચા
હવે વચ્ચેનો રંગ
તે મારો રંગ
અને વચ્ચેનું રૂપ
તે મારું રૂપ :

એને હું બદલી પણ શકતો નથી.
હવે હું કોને મળું,
આ હું નથી !
કોણ માનશે ?
મારી પાસે કંઈ છે એની સાબિતી
ને કયો છે પુરાવો ?
વિશાળ મનોહર જ મલોમાં
સુક્તપણે ડાલતાં
વૃક્ષોની ત્વચા પર જ છપાય છે
મળાતકાર અને મૂનના ખબર !
સ્વપ્ન લોકમાથી બહાર નીકળીને
બટકું છું સ્વપ્નની ચોધમાં
અને ફરી એ જ લોકમા
પાછા આવી ચડું છું ત્યારે
બધું બદલાઈ ચૂક્યું હોય છે.

સોહરાબ-રૂસ્તમીનું ગાણું | ચીત્ર મોદી

અમે પૂર્વજની પૂંછડીને કાપતા રે લોલ
પછી પૂંછડીને રોજ-રોજ માપતા રે લોલ,
એરે, પૂંછડી તો રોજ-રોજ વાધતી રે લોલ
બલે છુટી છે તો ય રાંડ માંધતી રે લોલ
અમે.

અમને ઠેડી કંઠારવાની હાથ છે રે લોલ
ચીલા ચાતરીએ તો જ ઘાય નામ છે રે લોલ
અમે શબ્દો પેટાવીએ ને ખૂંટતા રે લોલ
અમે નાણીએ એ પૂર્વજને ફૂંટતા રે લોલ
અમે.

હવે પૂંછડીને ઠેમની ફગોળવી રે લોલ ?
ઠેમ પૂર્વજ પેડીને જોળાવવી રે લોલ ?

અને ઇચ્છાને કુંવરી બતાવીએ રે લોલ
પણ રાબતો કુંવર ક્યાંથી લાવીએ રે લોલ ?
અમે.

અમે સુઠી હવામાં ઉમામીએ રે લોલ
અને એમ અમે કાળને વીતાવીએ રે લોલ
કાળ પહેલાં જોગે છે સાદલી પૂંછડી રે લોલ
લાગે રૂડી રૂપાળી એની કુછડી રે લોલ
અમે.

અમે પૂંછડી દબાવી હવે ચાલતા રે લોલ
અમે જોઈ હાથે પૂંછડીને ઝલતા રે લોલ
કોક આવીને પૂંછડીને કાપતું રે લોલ
પછી પૂંછડીને રોજ-રોજ માપતું રે લોલ.
અમે.

કેઈ કારણ નથી, કેઈ રસ્તો નથી, ને છતાં છે બધું
ના નથી, હું નથી, હું અમસ્તો નથી, ને છતાં છે બધું
કેઈ આકાર ઘેરી વળે છે સતત એક છાયા રૂપે
આમ અદૃશ્ય છે, તોય ખસતો નથી, ને છતાં છે બધું
છે બધું ઘોર ગલીર ઘેઘુર ને છે ઘટાટોપ પણ
એક વરસાદ છે જે વરસતો નથી, ને છતાં છે બધું
મખમલી મખમલી રણભે-મધમધે ચોતરફની હવા
કપ ફેલાય છે પણ પસતો નથી, ને છતાં છે બધું
ને છતાં છે બધું, ને છતાં છે બધું, ને છતાં છે બધું
કેઈ કારણ નથી, કેઈ રસ્તો નથી, ને છતાં છે બધું

આપણે | રમણ વાઘેલા

સોરઠા ગઝલ | - અલ્પ ત્રિવેદી

આ અનિશ્ચિતતાની વચ્ચે આપણે,
કેટલાં ટોણાં અને મહેણાં વચ્ચે આપણે !
[આ સમસ્યાને હલ ના કેઈ સૂઝાવી શકયું;
ચોતરફ છે આગ ને ઉલ્કાનની વચ્ચે આપણે !
વેદનાઓ આપણી ને સહ્યતા પણ આપણી,
કેઈ પ્રયત્નોને મજબૂર વચ્ચે આપણે !
યુગજૂની યાતના એ કણમહી બૂલી જતા,
ના કેઈ મંજિલ, ઘણા અવરોધ વચ્ચે આપણે !
સાંજને ટાણે હલચે સ્વસ્થતા સહુકાય છે,
પણ વિપળોને ભય અને વમળોની વચ્ચે આપણે !

મુંગમ તર ઢોલીએ હકિ મારા શ્વાસ
પરોઢનો અજવાસ રેલે ઘરના ઉગમરે
મારી ઉંમર જેવડી હશે દિશાઓ થાય
નહી વહેતી જાય વાલમ મનની લીતરે
હરણી જેવી આખમા ઘટના ઊગી જાય
અચરજ લીની લ્હાય અંગે મોંઘરવી નીતરે
આછો અમથો વાયરો કુપળવતી જાત
કાગણ ફેરી વાત ફરી ફરીને સાન્નિધ્ય
લથબથ લીની ચુંદડી અદનિયાળી ભાત
સાગર જેડી સાત આવી તારે આશરે
એકલતાના દીપમાં શુભમહોરના છોડ
સોળ વરસના કેડ સ્પર્શ બનીને પાંગરે

એક

ટાંકણું લેતા ગયા હુંગર સુધી,
પથરો બેઠેતા નદી-સમદર સુધી.
ચોધએ સંબંધનાં પગલાં મહી,
તેજ તો વેરાયું તારા ઘર સુધી.
એક લીલા સ્વપ્નની આ વેહના,
કે જઈને નય ક્યાં ? ખરખર સુધી
પાંખ ખોલીને અમે જિલા લેતા,
પવન ક્યાં છે છિડવું અંબર સુધી.
શબ્દ પસુ લીના મળી આવે કદાચ,
માઠી જેવું ખોદ્યું ભીતર સુધી.

બે

પાપણે તારા ગયાનાં ચાસ છે,
આંખમાં છિમી ગયા આભાસ છે.
માંચ અ ધારું પલંગનું હોય છે,
છાંયડો વરસ્યા કરે અનંવાસ છે.
શબ્દ એથી તો બધા લીલા થયા,
આપણા સંબંધની લીનાય છે.
છાયડો કેાનેા મનીષ ઘર પર ખરે ?
છાપડામાં રેશમી સુવાસ છે.

સ્વર્ગની લગોલગ*

શુભરાત્રીમાં 'નહ-વલે' નવલકથાથી ગૈત્રીથી દેવી જાણીતાં થયાં છે. આ અનુવાદ તેમના 'સ્વર્ગ'ના કાળા કાળિ' અંકનો છે, જે શુભરાત્રીને રવીન્દ્રનાથ અને બંગાળી ભાષા તથા સાહિત્યથી સર્વિશેષ પરિચય કરાવનારાઓમાં મુખ્ય છે રવીન્દ્રનાથના પરમ આચક જાણુ સમ્રાટ અધ્યુજાનેવા વૃદ્ધ-વિદ્વાને ગૈત્રીથી દેવીની આ કૃતિને 'કલાય, તેમની સર્વોત્તમ' તરીકે બિરદાવી છે. તેમના અપ્રાઉના 'મ જાણુને રવીન્દ્રનાથની જેમ આ પ્રસૂતક પશુ રવીન્દ્રનાથનાં સ્મરણો (પરીણ) છે.. પરંતુ, લેખિકા કહે છે તેમ આની વિશેષતા એ છે કે "કેટલેક બંધી આ મારી પોતાની જ કથા છે. રવીન્દ્રનાથના પત્રોને અધારે મારી પોતાના જ જીવનને હું પાછુ ફરીને જોઉં એવો મારો અભિપ્રાય છે."

પ્રપેચકમાં પ્રા. ભોળાભાઈ પટેલ જણાવે છે તેમ "અહીં જે રવીન્દ્રનાથ છે તે વ્યક્તિ-રવીન્દ્રનાથ છે, માનવ રવીન્દ્રનાથ છે આજ તો ઉત્તરવયના રવીન્દ્રનાથની આ તરંગ છબી અહીં આલેખાય છે- આ છબી ગૈત્રીથી દેવીની ચેતનામાં અજોડાઈને આપણી સામે આવી છે. એટલે અહીં જેમ રવીન્દ્રનાથ છે, તેમ ગૈત્રીથી દેવી પણ છે- લેખિકાનાં અનુરાગી ચિત્તમાં રૂપાવમાન સ્મરણોમાં લાંબા લાંબા વીતેલા સમયનો રંગ છે-મીઠો વચે જાણે છે તેવો નોટોરિયસનો લાવ અહીં અરેખર આસ્વાદ્ય જ-પો છે.

આવી' આ એક અનુપમ કૃતિનો શુભવાતને અધિકૃત રીતે ઉત્તમ પ્રકારે પરિચય કરાવવાનું કૌશલ શ્રી નગીનલાઈને જાય છે...

* સ્વર્ગની લગોલગ - ગૈત્રીથી દેવી - (અનુ. નગીનલાઈ પારેખ)

પ્રકાશક - શુભરાત્રી મહાલય-ગાંધી રોડ-અમદાવાદ.

—આ અંકના મૂળ લખાણમાંથી તારવીને અહીં તેનો આસ્વાદ કરાવીએ છીએ.

—તંત્રી

ગૈત્રીથી દેવી કહે છે : "રવીન્દ્રનાથ જેમને પત્ર લખતા તેઓ પણ તેમના પત્રમાં હાજર રહેતા- જેની જેવી અંજલિ, તેને તેવી રીતે ભરી દેવાની વિશેષ શક્તિ તેમનામાં હતી. XXX XXX.

નોખલ પ્રાઈઝ મળવા પહેલાં-એમણે જ્યારે મોટા રસ્તાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો, ત્યારે તેમની કલ્પનામાં પણ નહિ હોય કે રવા મોટા માર્ગે તેમને આહવાન આપી રહ્યું છે. નોખલ પ્રાઈઝ તો એ માર્ગે સિદ્ધ કરી શકાય છે. એ ઇનામને પરિણામે જીવતને તેમને પરિચય થયો. અને પોતાના દેશનું ફેરવણું વટાવી તેમણે વિશ્વ-માનવના જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.

ગૈત્રીથીના પિતા-સુરેન્દ્રનાથને તેઓ એક ખાસ ઉપદેશ આપે છે-કેવલે જે આપુ' છે, તેને તપસ્યા દ્વારા પોતાનું નહિ કરો તો જ્ઞાન કરવાનો અધિકાર પેદા થતો નથી. માણસે એ જ્ઞાન કરવાની શક્તિ મેળવવી પડે છે."

બધાકાની એક કવિતામાં કવિ કહે છે-

પંખીને તે ગીત તમું કહ્યું ધન,

તે ગાય જાન.

ના 'કો' તેથી વધુ કહી તમે,

પંખી તે દેવ જાન.

આપ્યો તે તો સ્વર જ મુજને,

હું વધુ કહી છું જાન.

ગાઈ છું હું જાન...

*

કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય પોતાને ડોક્ટરેટની

ઉપાધિ આપવા આયોજન કરી રહું છે-એવી ખબર મળતાં રવીન્દ્રનાથ સુરેન્દ્રનાથને લખેલ પત્ર.

શાંતિનિકેતન બોલપુર

કોઈ દિવસ ઉપાધિની અપેક્ષા મારા ખબરા ઉપર સવાર થશે. એવી આશંકા સ્વપ્ને પણ મારા મનમાં જન્મી નહોતી. આખરે વનમાં જવાની ઉમરે એ પણ જન્મ્યું. મારા નામની સાથે એક અવાજનું ધ્વજ બાંધી કંઈને વિદાતાએ આ તે કેવી મસ્કરી કરી ? છુધરિયા સાપની પૂછીએ બેસીને તેને નકીબ તેના આગમનની છડી પોશ્કારે છે-મારા જેવા જરીબડા જીવ માટે તો એવી વ્યવસ્થા બિનજરૂરી છે.

મારી કાવ્યલક્ષ્મીને માથે આટલા દિવસ ધૂમટો હતો તે સાડુ' હજી. વિશ્વવિદ્યાલય તેને ધક્કામંડપ વચ્ચે બોલી નાખીને, જ્યારે તેને માથે પાથરી પહેરાવી દેશે, ત્યારે તે લગીરે નહિ રોકે.

આપને કાર્થનિક લેખ જ્યારે મને આદરપૂર્વક મોકલે છે, ત્યારે તે કું વાંચીશ પરંતુ એ જખા વિષયોમાં આપે અને અધિકારી ઠરાવેલા શા હિસાબે ?

કું કેવો 'અનાદી છું' તેની ખરીકા. શું આ રીતે કરવાની હોય ? સદાકાળ મેં તો સાહિત્યના સ્મૃતધરમાં જ દિવસો કાઢ્યા છે, નિશાળના ઓરડામાં તો મેં પત્ર સ્ફર્ક પડ્યો નથી-એટલે શાસ્ત્રાસીચનના ક્ષેત્રમાં મારા જેવા માણસનું માન તેટલા દિવસ જ સચવાશે "વાવત કિચિત્ ન લાપતે". મધમાખીને મોટની શાસ્ત્રનું નેટલું ચાન હોય છે તેટલું જ માડું ફર્નચાસ્ત્રનું ચાન છે. ને જખા વિષયોમાં કું આપના જેવા લોકો પાસે થીબી ચડું, તે જખા વિષયોમાં આપ લોકો કિચિત્ની પેઠે મારી આજ્ઞા આવીને લેખા રહે, જ્યારે મને બારે શરમ આવે છે.

જેજ, ૧૬મી કાર્તિક ૧૯૨૦ (૧૯૧૬)

મૈત્રેયી દેવી કહે ૩,

તત્ત્વચિંતનમાં કવિને રસ પડે છે, પરંતુ તેઓ વિધિબદ્ધ શાસ્ત્રાલોચનથી કંદે છે. XXX કવિએ સુરેન્દ્રનાથને શાંતિનિકેતનમાં એક વાર લાવવા આપવા માટે આમંત્રવા હતા, ફર્શન શાસ્ત્રમાં નવા પ્રવેશના આનંદમાં વિભોર વહતાએ અહીં કલાક લાવવા કહ્યું. સમય ધણે વીતી ગયાનું જાન થયું ત્યારે જુએ છે તો શ્રોતાઓમાં એકલા રવીન્દ્રનાથ જ હજી બેઠા છે, બાકીના બધા ઊઠી ગયા હતા.

સંપ્રદાયના શુદ્ધ દ્વારા સાધનામાં પ્રવેશ મેળવવાની વાંછના જાણત. રવીન્દ્રનાથ એક પત્રમાં લખે છે.

"XXX સાધનાની જાણતમાં કોઈ સંપ્રદાય-વિશેષ પાસેથી ખાસ અનુકૂળતા મળી શકે એવું કું માનતો નથી. સાણસની બંદર સમાજમાં જળવાની ને જુખ હોય ૩ તેને જ માત્ર સંપ્રદાય સંતોષી શકે. પરંતુ આત્માની જુખ ને અમૃતથી શમે છે, તે અમૃત કંઈ, અનેક માણસો ભેગા થાય એટલા માત્રથી મળતું નથી.

જળરમાં ઘણી વસ્તુઓ મળે છે, તેથી જળરની જરૂર છે, પરંતુ માના જમણા હાથમાંથી ને મળે છે, તે જળરમાં ખરીદી શકાતું નથી આટલું વડાએ, એકાદ અમલ રાખતું એકાદ.

કું શુદ્ધ નથી, એ મેં પહેલાં જ કહેલું છે. અપાત્ર ઉપર આશા રાખવા જતાં આશા ધૂળમાં મળે છે. અને પાત્ર પણ પીડાયા કરે છે. ને કોઈની પાસે સાચે જ કશું આપવા જેવું હોય તો તે તેને છુપાવી રાખી શકતો નથી. સુખની તાકાત છે કે તે પોતાના પ્રસાદને છુપાવી રાખે ?

જો હું જ્યોતિર્મય મહાનસન હોત તો
કાંઈએ મને તપાદો કરવો ન પડત.

એજ, દેહી આવણ ૧૩૨૦

મૈત્રેયીદેવીએ લખ્યું છે—

નોબલ પુરસ્કાર એશિયામાં પહેલવહેલા રવીન્દ્ર-
નાથને મળ્યો, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ દેશમાં
આનંદ-કોલાહલ મચી ગયો. સ્પેસિયલ ટ્રેનમાં
બેસીને કલકત્તાથી બધા અભિનંદન આપવા બધા
તે દિવસે આમ્રકુંજમાં રવીન્દ્રનાથે ઉચ્ચારેલા
મનકુખના વચનો સૌને જાણીતા છે.

અભિનંદન આપવા માટે ત્યાં ઉપસ્થિત સયેલ
સારસ્વતીને ઉદ્દેશી એમણે એક વાક્યો પ્રશ્ન
પૂછ્યો હતો.

—નોબલ પુરસ્કાર કવિતાના મૂલ્યમાં વધારો
કરે ખરો ? અર્થાત્ લેખકને પુરસ્કાર મળે, એટલે
એની જે કવિતા સાહિત્યશુદ્ધિ શય હતી, તેમાં
સાહિત્યશુદ્ધિ આવી જાય ?—

અભિનંદન આપવા ભેગા મળેલા સભ્યોને
એથી કંઈક માનુષ લાગ્યું...એ લોકોને લાગ્યું
હશે, કવિએ પોતાના મનની કાંઈ ઉતારવા આ
પ્રસંગનો ઉપયોગ કર્યો ?

કવિ મૈત્રેયી દેવીને ત્યાં મહેમાન તરીકે જન્મ
પ્રકાશ પર ગયેલા...તે દરમિયાન એ બાબતની
અર્થાત્ નીકળતી—લાંબા સમય પછી પણ એ દિવ-
સની વાત નીકળતી હતી...તેમણે લખ્યું...તેમણે
કહેલું ‘...મને બધા જ કપડાં આપવા લાગ્યા.
કહે, બાવા કઠોર ચાલે સંભળાવવાની વધારે
શું જરૂર હતી ? તમારું સન્માન કરવા બાબત
હતા, તો મનમાં જે હતું તે મનમાં દબાવી રાખી
મેં મીઠા શબ્દો કહેવામાં શું ગુસ્સાન હતું ? પણ
શું કહું, + કહે! મારી સામે જે
હારની હાર એ બધા મુઠો સોલી રહ્યા હતાં, જે
આટલા દિવસ મારી નિદ્રા કરવામાં મુગ્ધ હતાં.

જેમણે મારા એક એક લખાણનાં મીઠાં મીઠાં
ઉચ્ચાર્યા હતાં, એટલે મને થયું કે આ લોકોને
થયું છે શું ? એટલે મનનો લાવ કેમ કર્યો
દબાવી ન શક્યો.

એ જ રવીન્દ્રનાથ આત્મીય સ્વજનો સહચોનો
અંતરનાં અભિનંદન સંકારતાં કરે છે :

“આજ સૌનો આનંદ એ જ મારો પુરસ્કાર,
મારા મૌરવના બાપ સી મૌરવ અનુભવો છો, એ
જ અધિકાર લગવાને મને હોય છે, એ જ
મારો સૌથી મોટો અધિકાર છે. નોબલ પ્રાઈઝ
એક ચોક્કસ મૂલ્ય છે, પણ પ્રીતિ તે અમૂલ્ય છે.
આજ સૌની પામેથી તે અમૂલ્ય ઉપહાર પામીને
હું કૃતાર્થ થયો છું...આને આથી વિશેષ
કહેવાનો મને સમય નથી.

એ જ, પછી અમદાવાદ ૧૩૨૦

રવીન્દ્રનાથના તત્વજ્ઞને એજાખાતનાં મૈત્રેયી
દેવીના પિતા સુરેન્દ્રનાથ પોતાની ‘તત્વજ્ઞા’
પુસ્તકનો સંદર્ભ આપી કહે છે : ‘એમણે
અનેકવાર અમને કહ્યું છે કે, વિદ્યા બેઠાકની
પેટે પચીને બધારે લોહીમાં બળી જાય ત્યારે જ
સાર્થક થાય છે. મોટા ભાગના માણસો વિદ્યાના
બારથી બારેખમ થઈ જાય છે....’

તેઓ વધુમાં કહે છે, “વિદ્યાનાં શારથી
ખૂંધા થઈને અમે ફરીએ છીએ અમે રવીન્દ્રનાથની
વિદ્યાએ તેમના લોહીમાં બળી જઈને જે માણુ
પાપો ભ્રાણી હોય છે. તેઓ મહાકાશમાં
જીરે છે.”

(મૈત્રેયી દેવી પરના રવીન્દ્રનાથના એક પત્રમાંથી)

જે એક દિવસ માટે કલકત્તા ગયો હતા, એક
સલામાં લાવણ કરી પાછો આવ્યો છું. એ વાત
સાચી છે, તને ખબર કેમ આપી નહોતી, એમ

તું પૂછે છે. મારો ખુલાસો એ છે કે અગર આપવા કરતાં કંઈક વધુ આપવાનું મેં વિચાર્યું હતું. અર્થાત્ સરકારે ઈશન દેવાની ઈચ્છા હતી.

...મનના ઉત્સાહને કારણે ભુલી ગયો હતો કે વધુની આકાશ એ સંભવિતની દુરમન છે. મહાદેવને આશુતોષ કહ્યા છે. તેનું કારણ, હાલ તરત તેમને જે કંઈ આપવામા આવે, તે થોડું હોય તોયે તેટલાથી તમે રાજ થઈ જાય છે, જો કે વધુ આપીશ એવી આશા આપીને થયું તેમને છેતરતા હોય છે. હું એવામાંનો એક છું.

વધુ દેવાની ઈચ્છા જેમ લોક છે, તેમ વધુ આપવાની ઈચ્છા પણ લોક છે. એ લોકોનો માર્યો ભય કર પરિશ્રમ કરી મરું છું-એ વ્યવસ્થાને કારણે અનેક સ્વરૂપને મેં યોગ્ય છે અર્થાત્ સુદર અર્પણે.

એ સુદર અર્પણ આપવાની ચક્રિત વડે કેટલાયે માણસોએ પૃથ્વીને રમણીય બનાવી છે-જેમ કે ધામે, તે વડના ઝાડની પેઠે વધુ આપવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. છતાં તે કૃતાર્થ છે-ધરતીને મરુંના આક્રમણથી તે જ બચાવે છે. ૮મી માથે કલકત્તા આવીશ. વિશ્વ ધાડપાણી પેઠે પહેલેથી અગર આપી મુકું છું.

એજ, ૧ મી માઇ ૧૩૩૪

“આ અપૂર્વ પત્ર જાણ્યો ધણને વાચી સભળાયો છે. જાણ કહેતા, કવિતા તો થયું કવિઓએ લખી છે. તેના વિચાર કરી કરીને લખી હોય છે, પરંતુ આવો પત્ર કેટલા લખી શકે-”

ગૈત્રી દેવી એક જગાએ કહે છે :

xxx મહિરમાંથી જહાર આવીને જોઈ છું તો પત્રથવા ઉપર દાદામણે રવીન્દ્રનાથને પકડ્યા હતા-મને તત્કાલ જ લાગ્યો કે દાદા મણાવ કવિને શું નું શું કહેશે. કોને અગર. મેં ધાણું હતું તે થયું. દાદા મણાવે બોલવાનું શરૂ થયું કે

હવે મારે એક માત્ર ચિંતા નાની છે-કરીના લગનની છે. સારો મુરતિયો મળતો નથી. કવિના ખ્યાલમાં જો કંઈ હોય તો...વજેરે વજેરે.

હું તો એવી શરમાઈ ગઈ. ધરતી માત્ર આવે તો સમાઈ જાઉં. દાદા મણાવને જે ચી લાવી કહ્યું. એમની સાથે તમે આવી બધી વાતો શરૂ કરી ?

દાદા મણાવ બોલ્યા, કેમ એમાં શો વધો. રૂબી લુખી, કુન, દિલ્લેશ્વિ, સુદરી નાની વહુ-કવિને કયા મરણાવવી નથી પડી ? છે-કરીના લગન માટે હેરાન નથી થવું પડ્યું ? વાકેડો નથી આપવો પડ્યો ? કીકરીના આપનું દુખ એવો કેમ ન સમજે ? એમની પાસે કેટલાય લોકો આવે. સારો મુરતિયો પણ કદાચ આવે તમે લોકો કવિનામાં વાત કરો તારુ પછ, મારુ ગય. અમારું બધું દુરિલ્લિટી, તમારું બધું બ્યુટી-

એને તે વખતે લગારે અગર નહોતી કે રવીન્દ્રનાથ કવિ હતા માટે કંઈ સામાજિક પીડન-માથી છટકારો પામ્યા નહોતા એમને પણ અત્યંત રૂબતી પહેલી કીકરીના લગન અંગે એણે દુ.ખ બોજવવું નહોતું પડ્યું xxx પ્રિયનાથ સેમને લખેલા કેટલાક પત્રોમાંથી આપણે જાણવા પામીએ છીએ કે છેવટે એ જમાનામાં એમણે દસ હજાર રૂપિયા વાકેડો પણ આપવો પડ્યો હતો-બેઠારીલાલના પુત્રને.

એ યંત્રણામાંથી જ ‘ત્રદ્યુષ્ટ’માંની એક બે વાર્તા લખાઈ લાગે છે અને એને કારણે જ સંભવ છે કે, ત્રદ્યુષ્ટ સરસ ઉપર આટલા બધા રોયે ભરાયેલા હતા xxx

જાણિકા કવિનો ગૈત્રી દેવીનો પ્રથમો પ્રથમ કાવ્ય શુદ્ધ પ્રકાશિત થયો એની પ્રસ્તાવનામાં રવીન્દ્રનાથ લખે છે-

કલ્યાણીના ગૈત્રીની હંમર જાગી નથી. પરંતુ

તેની લખેલી કવિતા પહેલ પહેલી જ્યારે મારી નજરે પડી, ત્યારે તેની ઉંમર છ'દને માર્ગે કલમ ચલાવવા મારે એથી પણ વધુ ઝાણી હતી. સ્વાભાવિક શક્તિની આખી થતી હતી.

કવિતા ઉંમરના પ્રમાણમાં નિપુણતાવાળી હતી. પણ સાહિત્યના શાશ્વત માપદંડે જોતા કામી હતી. મારા મતે એ દોષ નથી. કામ્યા રહેવું એ જ સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે. જ્યાં સુધી વધવાની ઉંમર હોય ત્યાં સુધી ઠાડ નરમ હોય છે. તે જો કહ્યું થઈ જ્યાં તો વધવાનું અટક્યા બંધ છે. તે જ રીતે લખવાની શક્તિ હોવા છતાં, નાની ઉંમરના લખાણમાં ભાવિ વિકાસની પુરતી અપેક્ષા રહે એ આશા ને ઉત્સાહપ્રેરક છે

મને તેની (કવિતાઓની) નોટ જોવા આપવામાં આવી હતી. મેં જહુ માસ્તરગીરી કરી નથી. કયાક કયાક ક'દમાં પ્રાસમા સિધિલતા હતી તેને વિષે જ મેં બાલિકાને યોડી સૂચના આપી હતી. તે વખતે મેં જોયું ડવું કે ગૈરેયના મનમાં પ્રગટ કરવા જેવા કાવોની કળી બેઠી છે. એ નવાઈની વાત છે.

નાની ઉંમરમાં મન જહારની વસ્તુઓને અડવા ફરવામાં જ મશગૂલ રહે છે ત્યારે સંબંધ વચ્ચરના અલુભવોને મેળમાં આણી, તેને રૂપ આપવા નેટલી ધ્યાન શક્તિ હોતી નથી. કોઈ કોઈમાં કહાચ હોય તોયે તેને જહારની લાગેમાં પ્રતિક્ષિત કરવાની પ્રવૃત્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે XXX

XXX લેખિકાનું મન કાવ્યને રસ્તે ચાલવા માગ્યું છે. ચાલતા ચાલતા તે પોતાના વિચિત્ર માર્ગે પોતે જ તૈયાર કરી લેશે એની મને ખાતરી છે.

જહારથી એની સમાધાનના કરવી એમણે તરતના ફરેલા અંકુરને ફાળે ફાળે મૂળમાંથી હલાવી

ઉપદ્રવ કરવા જેવું છે. જે પ્રાણના નિર્વાણસાર પોતે જ વધવાનું છે. તેને જહારથી ધૈર્યપરોણે કરવો એ ભૂલ છે. XXX

જાનને માર્ગે જે ઉપલબ્ધિ ધાવ છે, તેને પરિણત વયની અપેક્ષા રહે છે, એવું કું સમજું છું. XXX

કું આ પહેલાં જ કહી ગયો છું કે રચનાની પ્રથમ અવસ્થામાં જહારની નજર-જહારની નિહા પ્રશસાથી તેટલું રક્ષણ કરવું એ રચયતાના મનને મારે સ્વાસ્થ્યકર છે, એમ કું માનું છું. જ્યારે વખત જતા, રચનાના પોતાના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં લેખકનું ચિત્ત નિઃસંશય પણ પ્રવૃત્ત થાય, ત્યાર પછી તેના ઉપર પોતાના વિચારનો અને પારકાના વિચારનો આઘાત, તેને વિશ્લિષ્ટ કરી શકતો નથી. મૈત્રેયોનાં કાવ્યોને અત્યારે જ સાહિત્યની બહેરસલાની બીડની વચ્ચે ખડી કરી એ શાનું શયું કે નહિ, એની મને ખબર નથી. આ તેના કાવ્યોની દૃષ્ટિએ નથી કહેતો, પણ તેને પોતાને દૃષ્ટિમાં રાખીને કહું છું.

માગ મોઢામાં આ શબ્દો શોભે કે નહિ, એ ચર્ચાનો વિષય થઈ શકે. કારણ મેં પણ કાચાં લખાણ કામી ઉંમરે જ પ્રગટ કર્યાં છે. કુદરત કાચા ફળને સખત રાખે છે. કુતહલની ચાચ એને બેઠી શકતી નથી. પરંતુ સાહિત્યના આમરખારના જમાનામાં જાણનાના ફાકમને લીધે આજકાલ કોઈ પણ લખાણને યોગ્ય મુદ્દતની રાહ જોવી પડતી નથી. બીકમાં હરેલેલા હરેલેલી કરીને પેસી જવાય છે. XXX ભાગ્યવશાત્ તે વખતના વિવેચકોએ મને યોટાં લાડ લડાવ્યાં નહોતા. મારા લખાણની અસ્પષ્ટતા, અપ્રકવતા વગેરે વિવિધ દોષો ખાતર મને ઉત્તલી પાટલીએ બેસાડી રાખવામાં આવ્યો હતો; એમાં ભૂલ થઈ હતી એવું કું કહેતો નથી.

ઉત્તલી પાટલી ઉપર અવહેલાએ રચેલા અવકાશની યોટ નથી હોતી ત્યાં બેઠાં બેઠાં મેં મારા

લખાણની ઢબ પોતે બનાવી લીધી હતી, પરંતુ મારા મનમાં બાળે પણ પસંદાવેલા થાય છે કે, જેનું રેખ્યવિધાન કરવામાં આવ્યું નહોતું, તેને રંગમંચ પર, હજાર હિવાઓ સાથે ખડુ કરવામાં આવ્યું, એ સાડું ન થયું ૦૦૦

લોકોની મામે બેસીને પણ લખી શકાય, જો લોકોને બિલકુલ સુધી જવાની શક્તિ હોય તો અમારા બાળપણમાં તે એટલું ચુસ્કેલ નહોતું તે વખતે વિવેચકોના ચુકાદા બહાર પડતા....ઉદાર બુદ્ધિ કલમથી, તેને રક્તપાત કરવા જેવી ધાર નહોતી, અને રચનાની ત્રુટિ તે અશક્તિની ત્રુટિ છે, એ નૈતિક અપરાધ નહીં, એવો મત. મને લાગે છે કે તે વખતે ભદ્ર સમાજમાં ચર્ચિત હતો.

મુદ્દયને વિચાર હોવાની અદાલતમાં અને અપરાધને વિચાર ફાજલારી અદાલતમાં. (હોય) એકમાં સંપત્તિગત અધિકારનો, નિષ્ક્રમ થાય. બીજામાં વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યનો નિષ્ક્રમ થાય, સાહિત્યમાં આજકાલ સિવિલ કેડ લગભગ વપરાવે જ નથી, જેથી છું કે જ્યાં જ પોલીસ કેસ ચલાય છે.

જેમના હાડ પાઠા થયા હોય તેઓ જ લાલપાઠીવાળા કનિષ્ઠજાતિ અપમાન સહન કરી શકે તે સાહિત્ય રચનામાં જેઓ પહેલવહેલા પડ્યા હોય છે, તે સુકુમાર છોવેને એવા ક્ષેત્રમાં ખડા કરવા શુ સાડું ચલાય ? જ્યાં અનુચિત અપમાન કરવાની કઠોર પ્રવૃત્તિ નિષ્ક્રમ્યજેલા થાય છે એટલું જ નહિ સામાન્ય લોકોને ય ચુસ્કર યથ પડે છે જ્યાં નોનવોયોલન્સની નીતિનો ઉપહાસ કરવામાં આવે ? આજના જમાનાનાં એ નૃપત્ય સાહિત્ય વિચારના ક્ષેત્રમાં હું જે રચનાની ચર્ચાઆત કરતો હોત તો તે રચના કમોતે મરવામાં વિલંબ ન થાત, એની મને ખાતરી છે...સાળ વરસના અભિમન્યુને યુધિષ્ઠિરે સમરથોએના વ્યુદ્ધમાં મોડર્યો હતો, એ અવેચારી-કૃત્ય હતું,

એવું સાબિત થયું છે. x x

૨૬મી નવેમ્બર ૧૯૨૯
ચાર્લિનકેતન

મૈત્રેવી દેવીને પોતે કલકત્તા આવ્યાના ખખર આપતા વિનોદમાં તેઓ લખે છે.

કલકત્તા આવ્યો છું. પરંતુ શરીર યાકેલું છે. એની સાથે લાણાતાલ કરવી કઠણ યથ પડ્યું છે. ડોક્ટર કહે છે કે કશું કરીશ નહિ—યુપયુપ પડી રહો—ખીજા બધા કહે છે, વાત કરો, ભાષણ કરો લેજો લખો, પ્રમુખ યાઓ—કામ કરો. કરતાં કરતાં રસ્તા વચ્ચે તુટી પડી, માથું કુટાઈને મરેા જે કંઈ ખરેખર ઉપયોગી કામ થતું હોય તો એમ કરવાયે રાજી છું. આખી દુનિયાના નકારાં કામોના કચરા નીચે દટાઈને સ્વાસ રૂંધાઈને મરવા જેવી દુર્ગતિ, ખીજા કાઈ નથી ઈશુખ્રિસ્તને ક્રૂર ઉપર ખીલા ઠોકા ઠોકાને જડીને માર્યા હતાં .. અમને મારે છે ટાંકણી ભેંકી ભેંકીને, કાઈ દહોડો એ તબિબત સારી હોય ને સમય મળે તો આવીને તને મળી જાય.

એ જ, ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૩૪

૨૬

સ્નેહ સારો છું—તે પ્રમાણે નાનો પત્ર લખીશ એમ નહીં થયું છે કે, કલકત્તા પાછા જમને નીલરતન બાણના હાથમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરી દેવું. પાછા જવાની લેટ પણ છળજા નથી. પરંતુ ચિંતિતકેને હેતરવા જતાં રખેને ધમરાજ અટકાવ્ય કરે, એ લખે જવાનું નહીં જ કયું છે. આવતે અઠવાડિયે ક્યારેક આવી પહોંચીશ. જે ત્રીજા પાણી લરાયું હશે તો શુ કરું, એ મારે મને પૂછવું ?

એ જ ૧૧મી માર્ચ ૧૯૩૪

કાચી વવની એ જ 'ઉદિતા'ની કવિની (મૈત્રેવી દેવીને) ને એક પત્રમાં ૨૧-૬નાય લખે છે

કલ્યાણી ! આપણે નાનો 'હું' જન્મ્યે-યુના

પ્રવાહમાં વહેતો હોય છે. આપણા અંતરતમ નિયમ 'કુ'ંપી તને અભિન્ન કલ્પીએ છીએ, માટે જ આપણે બંધાઈએ છીએ. એ વાત આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલી છે, અને કું એ વાત માનું છું."

સંસારમાં આપણે આત્મા સતત અપમાનિત થતો રહે છે, આપણા નાના 'કુ'ંની સાથે યુક્ત રહીને એ કુદૃષ્ટી ખૂબખૂબ દૂર જવા માટે હું પ્રવાને નીકળી પડ્યો છું - એ વાત તને સમજાવવાનો મેં તે દિવસે પ્રયાત કર્યો હતો. એ દુરતાને કારણે જ હું તમે આશીર્વાદ આપવાનો અધિકાર પામું છું. આત્માની અંદર જે સત્યને પામવા માટે આપણે આ પ્રાર્થનામંત્ર સ્થાપીએ છીએ - અલ્લો માં સદામય - એ જ સત્ય તારા જીવનમાં પૂર્ણ થાએ, એ મારી કામના છે.

એજ, ૧૧ નવેમ્બર, ૧૯૨૯

ગૈત્રેયા દેવી લખે છે કે -

એક દિવસ પત્રોનો ખબરોનો ખેલોતો અત્યંત અપ્રત્યાશિત રીતે મને આ પત્ર મળી ગયો. ખીલ્લ બધા પત્રો કરતાં આ પત્ર મારે મન મહામૂલો લાગ્યો. કારણ, એ પત્ર મારા કોઈ પત્રના ઉત્તરમાં લખાયેલો નથી. સામાન્ય રીતે પત્ર લખતાં જ તેનો જવાબ આવતાં. માત્ર મારી પાસે જ નહિ, સૌની પાસે તેઓ ત્રમે તેટલું લખે કે પત્રોનો જવાબ લખવાનો સ્વભાવ મળતો નથી. ઉત્તરના વાક્યથી પત્રો - ખરી પડે છે - પરંતુ તેમના સમય જીવન દરમિયાન દક્ષિણાનિલય જ પ્રાધાન્ય હવુ. મારાસુ પ્રત્યે મંજીર કડુણા અને રનેડ, તેમને નાની નાની માત્રણીઓનો વણ જવાબ આપવાની ફરજ પાડતો.

અમુક બાણ્યે મોટાભાઈને 'કહું' હવું કે, "પેલી તમારી સાણી ગૈત્રેયા કેમ આપો વખત કવિની પાસે જાય છે, તેઓ તો સહેજે કોઈને કશું કંઈ ચકતા નથી પરંતુ તેમનું કામ બગડે છે,

તેઓ ત્રાસી જાય છે."

વાત એક જ અસંભવિત નહોતી, એટલે મેં મારી લીધી ૦ ૦ ૦ એમણે જે કહ્યું તે જરૂર સાચું જ હતો. મનમાં તે મનમાં કું પસ્તાવા લાગી. એ કેવું બપોરે ૪૫૮ હવું, ૦ ૦ ૦ આખી રાત જીંધ ન આવી. ૦ ૦ ૦ એ ઉમરે પહેલ વહેલો અને માનસિક ચંત્રણાનો અનુભવ થયો. ૦ ૦ ૦ વાત તો યોગ્ય જ છે અને કુખ માત્ર એ વાતનું હવું કે, કેમ તેમણે મને ન કહેતાં ખાસ કરીને પેલી વ્યક્તિને કહ્યું. ૦ ૦ ૦ "

ખીજે દિવસે મવારના પહોરમાં ગૈત્રેયા રવીન્દ્રનાથને ઘેર પહોંચી જાય છે. કવિ પાસે મન હળવુ કરવા પહેલાં તો આખમથિ પાણી દા દા વહેવા લાગે છે, બાહિકા ગૈત્રેયાની હરિમાદ છે..

"કું સમજું છું કે કું આવીને વખતે ક - વખતે આપને હેરાન કરું છું. આપનો વખત બચાડું છું - પરંતુ એ વાત મને ન કહેતાં મને લોગેન કેમ આપો છો ? અને પછી ખીજને કેમ કહે છો ? આપ ત્રાસી જાયો, એ તો ખૂબ સ્વાભાવિક છે - એવું તો બને જ..."

કવિ એને વારંવાર પૂછવા લાગ્યા, "તને આવી વાત કોણે કરી ?" "આપના આત્મીય છે." મારા કલા આત્મીય ? હું મને કલા વચર જતી રહી તો મારા મનમાં કંઈનું કંઈ આવશે. જાત જાતની વાતો વાદ આવી મને કેટલું ૪૫૮ થશે, એ તું સમજતી નથી, ગૈત્રેયા, અમુલક કલ્પના સાચા કુ.ખ કરતાં વધુ તીવ્ર કષ્ટ આપી શકે છે."

ગૈત્રેયા લખે છે, "તે દિવસની વાતચીત મને પૂરેપૂરી વાદ નથી ૦૦૦ છતાં જેટલું વાદ છે તેટલું લખું છું. તે દિવસે સહેજ વિશેષ ભાવે રનેડ દર્શાવી એમણે મને કહ્યું, હવું -

“તમારા સોઝાનો ભક્તિનો અર્થ” એ મને પણ પૂછ્યું હતો ન હોત તો હું શા માટે વખત ગણાડવા દેત ? જેમ ફ્લોની સુત્રધ, ચોક્ખી હવા એ સમરતુ દાન છે, તેમ જ માણસનો પ્રેમ. સ્નેહ અને ભાંકા પણ પ્રધરતુ” દાન છે. પ્રકાશ અને વાહુની ચેઠે એ દાન મને પુષ્કળ મળ્યું છે, પરંતુ મેં એ અવહેલનાપૂર્વક નહિ કૃતાજિવિપૂર્વક સ્વીકાર્યું છે ને પ્રીતિ, ને અદ્વા સાચી અને જીડી હોય છે, તે સમસ્ત કાળની સીમાને વટાવી જાય છે. ક્ષણિક કાળમાં ચિરકાળની સંપત્તિ આપે છે. પ્રેમ પ્રીતિ અને ભક્તિ પ્રાણસંચારક હોય છે—અને એક કવિને—એની હાથ ન મળે તો એવું કાવ્ય સમૃદ્ધ ન થઈ શકે, સુકાર્ષભવ...”

હું તેમની ખુરસીની સામે બોલ પર બેસીને ખુરસીના હાથ પર માથું મૂકી, શાંત થઈને સાંભળતી હતી. મારા જમણા ખભા પર મૂકેલા તેમના જમણા હાથનો સ્પર્શ, બંને જાડા હાથો પેઠે મારા મનની અંદર એક સંપૂર્ણ પરિવર્તન લાવતો હતો. તેઓ શબ્દો બોલે જતા હતા—મને ઉદ્દેશીને બોલાયેલા હોવા છતાં એ બંને પોતાને ઉદ્દેશીને બોલાયેલા હતા. xxx જલધારા જેમ તપેલી ધરતીને સ્નિગ્ધ બનાવી દે છે, દવ બનાવી દે છે તેમ માટું મન શાંત થઈ ગયું. હું ખની અનન શમી ગઈ. પરાંદના બીના ફ્લોની સુત્રધના આકાશમાં ને પૂળ અને આનંદનું મિશ્રણ હોય છે, તેના જ સ્પર્શ બંને હું પામી.

મૈત્રેવી રવીન્દ્રનાથનો એક પત્ર લઈ પોતાના પિતા પાસે જાય છે. ને પત્ર એમના હાથમાં આપી, બાપુના બેળામાં માથું મૂકી કોણ એક અસાધ્ય વ્યાકુળતાથી રોઈ દે છે. પોતાને યુદ્ધેવે આપેલે “અસતો મા સદ્ગુણ”ના મંત્ર રટતા પૂરા માનથી પ્રાર્થના કરે છે કે “આ યુવાક્ય મારા જીવનમાં સફળ થાઓ. અસુખમાંથી સત્યમા પ્રવેશ કરવાનો સંકલ્પ કોઈ પણ સોલ્સ કે દિધા કે સંશય ને કારણે વિચલિત ન થાઓ.”

પણ....હાથ ! તે વખતે મને ખબર નહોતી કે વારંવાર ફેટલું પાતન થશે. ફેટલી વાર’ સ્વતંત્રી જ્યોતિ ઢાંચી દઈને અધકાર ફેલાશે. ફેટલી વાર કુદ્ર ‘કુ’ને ઉદ્ધત વિસ્તાર મારા અન્યત્રતા જ અને ખડિત કરશે. કુદ્રના માઠ આર્સિત્રનમાંથી બહાર નીકળી, અનંતના બોધમાં મુક્ત થવું એ ફેટલું કઠણ !

એક અસ્તિત્વમાં જ બે સત્તા માઠ બંધનમાં બધાયેલી રહેલી છે, તેની વાત રવીન્દ્રનાથ જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી કહેતા રહ્યા છે, અને પરાંદ સમયે સ્વાર્સિમુખ થઈને બેસીને તે કુદ્ર ‘કુ’ના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ, બહુ સત્તાનો સ્પર્શ પામવાના પ્રયત્ન, એ જ તેમની પ્રત્યેક દિવસની ઉપાસના હતી.

પોતાના પિતાની સમભવટ પછી મૈત્રેવીએ પોતાના નામે રવીન્દ્રનાથને એક લખિા પત્ર લખ્યો. જ્ઞાના જવાબમાં રવીન્દ્રનાથને એવો જ એક લખિા પત્ર મળ્યો જેમા એમણે લખ્યું હતું.

કલ્યાણી, ને વસ્તુ વિશેષ અવસ્થામાં અતરમાં અનુભવીએ છીએ, તે તકનીકે વિષય નથી હોતી. તેને વ્યાખ્યા કરીને સમજાવી દઈ સફાઈ, એવી આશા હું સેવતો નથી. સમજાવી દઉં, તો બે તે ઉપયોગમાં આવી શકશે કે કેમ તે પણ હું જાણતો નથી તેમ છતાં તે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, એટલે વાત કરી દઉં છું.

પૃથ્વીની એક ત્રિતિ સુધીની આસપાસ હોય છે. તે ત્રિતિને લીધે તે બધા સૂર્યના મહેાની સાથે, એક મહાન પ્રદક્ષિણામાં ભગેલી હોય છે, તેની બીજી ત્રિતિ, તેની પોતાની ચારે બાજુ ફરવાની હોય છે એને લીધે તેના પોતાના, દિવસરાતનાં, અજબાજા-અધારાનું આવર્તન ચાલ્યા કરે છે. તેની નાનો ત્રિતિ પણ તેની મોટી ત્રિતિ સાથે જ સુસંગત હોય છે. તેની કક્ષા કેન્દ્રમાં રહેલા મહા

જ્યોતિષના આકર્ષણથી નિમિત્ત થાય છે. ખરું જોતાં તે જાણે પોતાની આત્મપ્રદક્ષિણાને જ પોતાની મોટી પ્રદક્ષિણા આપી દે છે. તેની મોટી પ્રદક્ષિણાની જ જખમાળાના તકપ મણકા-એ જ તેની નાની પ્રદક્ષિણાનું આવર્તન. પૃથ્વીની આ બે પ્રતિચોની સુસંગતિ પ્રકૃતિના સનાતન નિયમથી બધાં જ ગણે છે.

પરંતુ માણસે પોતાની ક્વેચલાએ કરેલી સાધનાથી (એ પ્રતિ) બાધી લેવી પડે છે. જ્યારે તે પોતાના સુખદુઃખના, અજવાળા-અધારના એવાને જ એક માત્ર મહત્વના માને છે, ત્યારે એની તે સંકુચિત જીવન યાત્રાનાં લાકા અને ટુકડાનું, ઉત્કટ બની જઈને, સંપનો છંદ યોઈ બેસે છે.

એટલા માટે જ, પોતાના યાત્રાપંથના કેન્દ્રમાં નિરંતર પોતાને જ ન જોતાં, માણસ જો પરમ જ્યોતિને જોવા પામે, તો તેનું આત્મ આવર્તન રોજ રોજ જ પોતાને અતિક્રમીને ચાલી શકે. તેમાં જ બંધાઈ રહીને તે નિરંયંક બની ન જાય.

આપણું નાનું 'હું' એ જ આપણું એક માત્ર સત્ય છે એવી આન્યતા, રોજ રોજ જીવનમાં સંચિત થઈને પ્રવળ બની જાય છે. એ કંઠ્યુ, બડ માન્યતાને ઘસી નાખવી પડે છે રોજ રોજ પોતાના ક્ષુદ્ર 'હું' ના કાચલામાંથી પોતાને દૂર લાવી, મોટા 'હું'ને અનુભવવાની સાધના દારી.

દૂર લાવવાનો અર્થ હોડી દેવું એવા નથી. મારા મનમાં વિશુદ્ધ સૂરનો એક આદર્શ છે, તે આદર્શ જો ન હોય, તો મારે માટે સંગીતનો કશો અર્થ ન રહે. પરંતુ તે આદર્શ જો કેવળ મનમાં જ રહે, તોયે તેને સંગીત ન કહી શકાય.

એટલા માટે વીણાના તારના જ્યારે સૂર ઊતરી જાય છે, ત્યારે વીણાને હોડીને દઈને આપણે સંગીતની વિશુદ્ધ પ્રાપ્તિની આશા રાખી શકતા.

નથી—મનમાં રહેલા સૂરના વિશુદ્ધ આદર્શ સાથે મેળવીને વીણાના સૂર બાધીએ તો જ સંગીત સંપૂર્ણ થઈ શકે. તે આદર્શ સૂર સંગીતના કુવ સત્યમાં રહેલો છે. તેને સિદ્ધિ અને સાધના માર્ગ કત આપણે અંતરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં જોઈએ છીએ. પરંતુ ત્યારપછી તે અનુભવને ગીત માઈને પ્રગટ કરતાં રહીએ, તો જ એ બંનેના યોગથી સંગીતનું રચન થતું રહે છે.

અંતરમાં અનુભવ જો વિશુદ્ધ ન હોય, તો એસૂરની બંધનબળ વિલીંબકારક થઈ પડે છે. વીણાના તારમાં આપણે બંધનને સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ તે બંધનમાં જ સુક્રિતનો અવિભોવ થાય છે, વિશુદ્ધ સૂરના જાનંદથી.

જીવનમાં જ્યારે કઈંચતા જોઈએ છીએ ત્યારે ભાગી જઈને તેનો પરિહાર કરવાની ઈચ્છા વારે વારે નિબળ જાય છે, ત્યારે અંતરમાં તે સત્યને વિશુદ્ધ લાવે અનુભવવું પડે છે. તેમાં ચાંતિ છે, તેમાં જ કલ્યાણ છે મહારાજા એસુરમાંથી અંતરની અંદર દૂર આવવું પડે છે. પરંતુ મહારાજા સૂરને જ મેળવવા માટે તે સૂર જ્યારે મળે છે, ત્યારે એકો વખતે, દૂર અને નિકટની સુસંગતિ સધાય છે, ત્યારે જ તરૂં તપન્તિકે જ

બધી વાત સમજાવવાની મારી શક્તિ નથી, સમજવાની શક્તિ પણ છે, એવું મ નથી. મને યાદ આવે છે, મેં તને લખ્યું હતું કે, હું પોતાથી દૂર જવાના મારે પ્રવાસ છું. તે વાતને હુબેધ ન રહેવા દેવા માટે જા આ પત્ર લખ્યો છે.

પરંતુ આ યચ્ચને અનુસરીને બીજા પક્ષ અનેક પત્રો લખી ચક્રાચ, એવી મને આશા નથી. કારણ કામ પુષ્કળ છે. છતાં નિવિધ માધ્યમોને કારણે કામ કેમ જાણે પડે જ થતું નથી. ભતભતનાં, આશ્વાસનાં કામોને લીધે, નિરવકાસની જળ, અત્યંત જટિલ બની જતાં, બસલ કામો

કિલ્લટ થઇને, પિંચટ થઇને, વિરૂત થઈ જવાની
ખીક લાગે છે

એ જ, ૧૬ નવેમ્બર ૧૯૨૯

ગેરેથી રવી લખે છે.

• • • પોતાના અંતરના કેન્દ્રસ્થાને પરમ
જ્યોતિને જોવી એટલે શુ, તે સાધક સિવાય
કદાચ કોઇ સમજી ન શકે. પરંતુ દરેકના અંતરમાં
પોતાનું જ્યોતિર્મંડળ કદાચ સામાન્ય માણસ પણ
સજી શકે.

મને થતું હતું કે, હું તેનો આસ્વાદ પામું
છું કારણ રવીન્દ્રનાથે પોતાના વ્યક્તિત્વ સ્વરૂપે,
મારા મનમાં એ જ્યોતિ જ ફેલાવી હતી, જેણે
જીવનના કેન્દ્ર બિંદુમાંથી ઉત્સાહિત થઈને અપાર
આલોક સાગરમાં મને તરતી રાખી હતી. • • •

મારા નસીબમાં થોડું દુખ ભોગવવાનું
આનુભુ ત્યારે પણ મને એ અસ્તુમાંથી જ શાંતિ
અને સ્વાત્વના મળ્યા હતાં. એટલી વાર કોઈ
સાચી કે કાંઈપણ વસ્તુના કોઈ અકારણ-
સકારણ લાંછના લઈ છે. ત્યારે તે અંતરસ્થ
કેન્દ્ર બિંદુમાંથી જ્યોતિના અરણ્ય જીવનને મસિન
થવા દીધું નથી

રવીન્દ્રનાથના સાન્નિધ્યમાં, તેમના વ્યક્તિત્વના
સ્પર્શમાં જે સુધાનો સ્વાદ હતો, તેણે આજે
તેમના ગીતોની ધારા રૂપે, અનેકોના જીવનમાં
મવેશ કરીને, અનેકોને જીવનના હલોલગમાંથી
ઉગારી લીધા છે, પરંતુ તે વખતે મારી પાસે તો
રવીન્દ્રનાથ પોતે જ. એ જ્યોતિર્મય મૂર્તિરૂપે હતા.
તેમના અસ્તિત્વના આધુર્યથી પૂર્ણ મારા હૃદય
જીવનમાં, પ્રેમ પવિત્ર પુલ નિષ્કલુષ, અને પૃથ્વી,
અર્થમાંથી બની જતી હતી. નાનાં નાનાં લાભ-
પ્રસાદ, અને સુખદુઃખની ધટનાઓમાં, નિરંતર
એક જ આનંદ રાત્રિથી વાગવી શરૂ થઈ ગઈ

હતી. તેમ છતાં, એ અનુભૂતિમાં એક કશુંક કષ્ટકર
હવું વેદના અને આધુર્યના મિશ્રણરૂપે, એક ન
સમજી શકાય એવો કોઈ ભાવ મને વસોવી
નાખતો. એ શું છે, તે હું સમજી નહોતી શકતી.

આ પછીનો પત્ર મેં પોતે જ લખ્યો હતો.
કોઈ દર્શન કે તત્ત્વજ્ઞાન વગર સહજ અને સરળ
ભાવે. • • • જોઈ દિવસ પછી તેનો જવાબ
મળ્યો હતો, તે આ રહ્યો.

તારો પત્ર મળતા આનંદ થયો. શાંતિનિકેતન
માડું મન સદા સર્વદા પશ્ચિત્ત હોય છે. આ
પશ્ચિત્ત વૃત્તિ કદાચ મારો સ્વભાવ હશે. ચાલવામાં
ખવિન રહેલો છે, વાલજીની બાધામાં થઈને હવા
જ્યારે ચાલે છે. ત્યારે તેનું કલ્પનાન જાગે છે.-

સદા મારે બાધાઓમાં થઈને ચાલવું પડ્યું
છે. એ ચાલવાવામાં જ મારો સુર રહેલો છે.
રસ્તો વાંઘે થઈ જાય છે, વાવાઝોડાથી દીવો
ઝાલવાઈ જાય છે. આકાશ તાપથી રસ્તાનું
ભાથું સુકાઈ જાય છે. ધડકો જ્યારે લાગે છે, તોપ
જ્યારે અસહ્ય બની જાય છે. ત્યારે હું શોધવા
નીકળી પડું છું અંતરમાં. વારે વારે જોવા મળે
છે, કે ત્યાં સ્તબ્ધતામાં પણ અગ્નિ છે, આરાગ્ય
છે, શાંતિ છે

તે શાંતિમાં એકાગ્ર થતાં થતાં એક સમય
એવો આવે છે, જ્યારે ગહોરની નિંદા, કઠોરતા,
જંદગી પહોંચી શકતી નથી પરંતુ એ નાના-
કોકામાં જવા માગવી ખાસ લાજ નથી.

પોતાની અંદર જ અસિમાન, જે રાત્રિરૂપનું
ચાંચલ્ય રહેલું છે, તેને અતિક્રમી જઈએ, ત્યારે
એક સહજ આનંદ આવે છે. આ આનંદ કેવળ
સુક્રિતનો નથી. તે આનંદ સત્ત્વ ઉપદ્રવિષયનો છે,
વિશુદ્ધ પ્રીતિના આનંદ છે. એમાં પહોંચી જઈને
એમાં જ રિથર થવું મુશ્કેલ છે. છતાં એને મારે

જ મથવું બોધ્યો, એને જ મેળવવો બોધ્યો. એ વાત મન વારે વારે સુધી બધ છે. સંસ્કાર સાધનાતા સંકલ્પને ઢાકી દે છે. તેમ છતાં એને નિશ્ચિતપણે બાણી ચક્રીએ તો જ ચક્રિત મળે છે—એ યાન એમ છ કે અંતરની સ્તબ્ધતાની સાથે બહારના ચાલવાનો મેળ સાધી ચક્રીએ, ત્યારે જ સાર્થકતા મળે છે.

આ સ્તબ્ધ વીણાની સાથે તતિશીલ ગીતના સંબંધ જેવું છે. તને મારી પાસેથી ચક્રિત મળશે એવી તું આશા રાખે છે. પણ એવો-શુરનો અધિકાર કું ધરાવતો નથી. તારું કલ્યાણ ઇચ્છું છું, પરંતુ કલ્યાણ કરવા જેટલું બેશ્વર મારામાં છે ક્યાં ?

એજ. ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯

‘પ્રગતિ સંહાર’ નામની એક વાર્તા લખીને રવીન્દ્રનાથ ‘પ્રવાસી’ (બંગાળ)ના સપ્તાહ રામાનંદ મદ્યેપાઘ્યાયને પ્રગટ કરવા આપેલી.

મેત્રેયી દેવી કહે છે :

એ વાર્તા વિષે રવીન્દ્રનાથને મોટેથી પણ ધણી વાતો સાંભળી છે. તે વખતે દેશમાં સ્વદેશ પ્રેમના જે ઉન્માદને લીધે ધણા માણસોના મન બેકામ બની મથા હતાં, તેનો જુવાળ અમારાં મનને પણ ઉન્માદ પાનાથી ફેરવે, અને અમને કુન્ન થતું કે અમે એમાં પ્રત્યક્ષ જાગ લઈ ચક્રતાં નથી,

એ બાંધતમાં મારા પિતા તો સોમની બાણી જેટલી ભૂમિ પણ ઉડાવતા તોવાર ન હતા, વાંચવા લખવા સલાવ બીજા અંગે કરવાની ત્યારે નિહકુલે મનાઇ હતી. પરંતુ તે વખતે અવારનવાર રવીન્દ્રનાથ પાસેથી પણ અમારાં ઉત્કર્ષને સમર્થન મળતું નહોતું... ધણી વાર કોઈ એક ઘટનાનાં. ઉલ્લેખ કરવા જતાં ઠોકર આપી છે. ચારા મનમાં એવો

વહેમ બગ્યો છે, જે સંદેહને લીધે કું દિગ્બાંધ થઈ ગઈ હતું.

તે એ છે કે, આખા દેશમાં જે અગ્નિચક્ર ચર થયો છે, તેને બાણે ‘તમગ્ર’ સમર્થન નથી તે વખતે વિશ્વવવાદીઓના પરિક્ષાના મૌરવયો આપો દેશ ખળભળી ઊઠતો હતો. તેની લૌકીક-ભરી વાતો સાંભળતા, તેને પલ્લવિત કરીને કે કષ્ટક કલ્પનાના પીછી ફેરવીને, તેમની આમળ વાતો કરવાનું ખૂબ ગમતું—તેઓ જરૂર એ રોમાન્સ સિરીઝના સ્વભ અને કલ્પનાને જુદાં પાડી ચક્રતા. છતાં વાત સાંભળતા. પરંતુ એમની સાથેની વાતમાંથી કોઈ કોઈ વાર કું સમજ ચક્રતી, કે દેશબાપી ઉત્તેજનાના મૂલ્ય વિષે એમને યાંકા છે. સાચું કહું તો, એથી મને કુંન થતું.

ચોડાં વરસ પછી ચાંતિ ને સુનીતિ નામની એ છાકરીએજે જ્યારે મોહિનીપુરના મેનિફેસ્ટને રમતનો રિપોર્ટ જતાવવાને મહાને પાસે નજરે પેટમાં ગ્રેણી મારી, ત્યારે તેની મેમસાહેબ લવચી કેવી ખાટલા નીચે સંતાઇ ગઈ હતી એની વાત એક માણસ હસી હસીને સંભળાવતો હતો, ત્યારે તેમને ઉત્તેજિત થઇને બારે ધિક્કાર વધાવતા મે સંભળ્યા છે

એ મેનિફેસ્ટને તેઓ અપક્રિતવત રીતે આજખતા હતા અને એક ચારા માણસ તરીકે જાણતા હતા. જુદોતો આશ્રય લઈને કરેલી આ નિષ્કૃષ્ટ શ્રમ હત્યાની અમાનવતા અને એને વિધેનો સ્વભ માણસનો ઉલ્લાસ તેમને અસ્વસ્થ કરતો હતો. અને મને યાદ છે કે, એક દુઃખમા મારા મનમાં બજો વિચારની લીલા વટાવીને એક direct communication થતું કું તત્કાલ સમજ ચક્રી કે ઈવ યુ કહેવા માગે છે. ચાર અધ્યાય વિષે તેથી જ મને કોઇ મુશ્કેલી નહીં ન હતી, અને આત કવાલનું સમર્થન કરવાથી કેવો સર્વનાથ થાય, એ ઠગેચને માટે મનમાં

અંકાઈ ચ્યું.

હવેની 'પ્રતિ સંહાર' વાર્તા બહુ પ્રચલિત નથી. મને ખબર નથી કે હાલના વાચકોને તે યાદ હશે કે નહિ. એ વાર્તાનું ને 'નામજૂર' વાર્તાનું વકતવ્ય સરખાવ એક છે.

'નામજૂર' વાર્તાની અમિયા 'દેસાત્રવાદિની' છે. તેના કષ્ટ-એવો એક છોકરો પણ દેશપ્રેમના જુવાનમાં એવો મત છે કે અમિયા પાસે સખની માવણી કરી એટલે. પરંતુ જેવી એને ખબર પડી કે આચાર્યનીય વંચની છે એટલે કે કઠાર સીને પેટ જ-એલી છે, કે તરત જ એની બધી ભક્તિ છોડી ચઈ. તે આલ્સો ગયો. અને સારા વંચની છોકરીને પરણ્યો.

'પ્રતિ સંહાર'ની વાર્તા લખાઈ, તેની સહેજ પહેલાં એક બનાવ બન્યો હતો. એક પ્રખ્યાત જ-નારી કલકત્તામાં ભંગીઓની હડતાલ પડાવવામાં સફળ થયા હતા. શાક રાખવું ભેદભેદ કે તે વખતે હડતાલ પાડી એટલી સહેલી ન હતી. વાતવાતમાં કાંઈ અમુક વર્ગના લોક ખાતર આખા સમાજને યુક્તિમાં મુકવાનો નીતિને બધાનું અનુમોદન નહોતું. બીજા બાજુ હથિયાર વગરના ભારત પાસે હડતાલ એ જ એકમાત્ર હથિયાર હતું.

તમે તેમ, પણ કોઈ એક સી આખા કલકત્તા શહેરને ત્રહ્વીમાં ડુબાડી દેવા માટે લોક ભાવે વલન કરે એ કવિને ગમ્યું નહિ. વાતવાતમાં પાછગથી એક વાર મને કશું હતું કે, એ (ઓની) સહાનુભૂતિ કેટલી સાચી છે, એનો પુરાવો ત્યારે મળે, જ્યારે પોતે કેટલો ત્યાગ કરી શકે છે તે એવા મળે.

'પ્રતિ સંહાર'ની નાવિકા આકૃતમાં આવો પહેલા ભંગીને ગાડીમાં પોતાની પાસે બેસાડી ન શકે. એ બધી રૂઢિચુસ્તતા અને કુશસ્ત્રોત્તર અંદરની ન સુધે ત્યાં સુધી સ્વાધીન

માણસ કે સ્વાધીન દેશ તોવાર થતો નથી. કવિને એમ લાગતું હતું કે, બાલાહનરમાં એ અંદરથી જીવું કરવાની સહિષ્ણુ સાધના પોતે આમાં ક્યાંય એવા પામતા નથી.

ચૈત્રથી દેવી કહે છે :

કોઈક વ્યક્તિગત કારણે આ વખતે મારા મનમાં જે બધા ઉદ્વેગો ભગતા હતા, તેનો અહીં ઉદ્વેગ કરવાની જરૂર નથી. એ પત્રમાં મેં એમને શું લખ્યું હતું તે યાદ નથી આવતું, તે વખતે હું શાથી વ્યાકુલ, અનુભવ, અને વિષાદમગ્ન થઈ ગઈ હતી, તે પૂરેપૂરું સમજવા નેહલો મારો અનુભવ નહોતો. પણ મારા અંતરની કુદૃષ્ટા કદાચ તેઓ સમજી ગયા હશે—

શાંતિનિકેતન

કલ્યાણી

આ દરમિયાન ફરી કલકત્તા આવવાનું થાય એમ હતું, એટલે મેં વિચાર્યું હતું કે, ત્યારે તારી સાથે મેળાપ થતાં થોડી વાતચીત કરીશું પણ તેમ બન્યું નહિ. તરત જ મારે વડોદરા જવું પડ્યું... તેમ છતાં શરીર કંઈક અસ્વસ્થ છે. આ પરિસ્થિતિમાં મુસાફરીના અંતરમાં અને દુઃખમાં હવે ભેદો કરવાની હિમત ચાલતી નથી.

તારી ઉંમર નાની છે. આખો વખત પોતાના મનનો જ વિચાર કરી કરવો, એ તારે માટે સ્વાસ્થ્યકર નથી આસપાસની પરિસ્થિતિ સાથે સબધ સાચવી નિર્મળ પ્રજનનતામાં વિવશ થાળવા એના જેવી સાધના બીજી ક્યાં હોઈ શકે? કંઈક અસામાન્યની અપેક્ષા રાખવી એ દુર્બળતા છે. પોતાને બનાવાસે અને મુક્તપણે અર્પણ કરવાની ચક્રિતને રોજ રોજના હજારો સામાન્ય પ્રસંગો દ્વારા જ મેળવવી પડશે.

જઠારની સાધારણ પરિસ્થિતિ સાથે, આપણે સંબંધ જ્યારે સ્નેહભર્યો અને અદ્યુબદ રહે ત્યારે અન્યથું કે અંતરમાં આપણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

અહમિયાને પઠાવી જવા નેચા મુસ્લિમ અધ્યવસાય ખીલે. એવું નથી. એ અહમિયાને જ ઉત્તરોત્તર વધારતા જાય, એ જ આપણી હંમેશની રેવ છે. ગધામાં જુદે જુદે રૂપે, તે પોતાનો હાથ-પોતાને નામે કે ખીલને નામે રજૂ કરે છે. ગધા વખતે આપણે તેને જોળખીય ચક્રતાં નથી. તેને સ્વેચ્છ પશુ આપાત લાગતાં-સ્વેચ્છ પ્રયુ હાનિ પહોંચતા મારે કોર કમાલ મચાવી, તે ધૂળ ઉડાડે છે. ત્યારે તેને હપ્પો આપીને રોજી દેવાનું થાક જ રહેતું નથી. કારણ આપણે જ હંમેશા તેને છૂટ આપતા આવ્યા હોઈએ છીએ. અને લીધે જ બધી અશાંતિ અને બધી આશ્વ પેદા થાય છે.

આવનાર છે' એ હતા-

એવામાં પ્રજ્ઞતા હાથે લંબાયેલ એક પં મને મળ્યો.

હત્યાણી,

ઈ-હુએએમાં પટકાયો છું. એટલે અચકિત છે. આને વડોદરા ભઈ છું. રસ્તે રોકતાં-રોકતાં પાછા ફરવું પડ્યો. એક સપાટે આટલું બધું અંતર કાપી નહિ થયું. કદાચ ફેબ્રુઆરીના પહેલા અઠવાડિયામાં પહોંચીશ. તારે મારે ચિંતા થાય છે. શરીરને તંદુરસ્ત રાખજે. અને મને ચાંત રાખજે.

સાહિત્ય સ મેલન પહેલાં પાછા ફરવું અશક્ય છે. લખણ લખાઈ ગયું છે-મેકલી દઈશ.

એચ, ૨૪ જાન્યુ. ૧૯૩૦

મને લાગે છે કે એ સમયે હું મહિંગીમાં સપગાઇ હતી. મન પણ અદાત હતું. પરંતુ પત્ની ઉત્કલી લીટીએ બાણને પણ અચાત કરી મૂક્યા. બાણએ કહ્યું. "એએને જો સાહિત્ય સંમેલનમાં નહિ આવે, વચન આપીને વચન ન થાશે, તો મામસો લખ કર મની. જાએ. ગધા જ અપેક્ષા રાખી રહ્યા છે. કોઈ છાદશી નહિ. રવિબાણ વચન આપ્યાંથી જિલકુ શા મારે કરે ! . . .

એ દિવસનું સાહિત્ય સ મેલન એક માફવાર સંભા હતી. રવીન્દ્રનાથનું લખણું લખણ એમનાં મોટાં બેન સ્વચ્છંદુમારીએ વાંચ્યું હતું. અપૂર્વ સ્વચ્છંદુમારી એ સી વર્ષની વયે પણ એવા ને એવાં હતાં. એમની સીધી ચોટા જેવી લાખી કાપા ઉમરના જારથી વગારે વાંછા વળી નહોતી.

તે દિવસે મને જેની કું-લાખા સમયથી પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી, તે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું-પહેલો ગુણ-નિષ્ઠ મેં વાંચ્યો-એને સિખિત ભાષણ થયું છે.

. . . તેમ છતાં પ્રયત્ન છાડી લીધે નહિ થાયે. . . જેઓ તારી મારે કોર રહેલા છે, તેમના પ્રાયે સહિષ્ણુ થવે, પ્રસન્ન રહેજે. એક પ્રકારની પ્રકૃષ્ટતાનો પ્રકાશ તારા અંદરમાંથી ફેલાતાં રહેવામાં બાધા ન પામે એમ કરવે.

તું છે, મારે જ સંસારમાં થોડું માધુષ' છે. સંસાર પાત્રાની કહંચતા જરા જોણી થઈ છે. એના જેવું સોભાગ્ય ખીટું કશું નથી. આલંબસના લોકોને જેમ જેમ તું આનંદ આપશે, તેમ તેમ આનંદ સ્વરૂપનો અવિભાવ તારામાં સુપ્રતિષ્ઠિત થશે. . . વારંવાર મનની પાસે બોલાવજે-આનંદમય વરમાનંદમય પરમ' સુલભ !

પરમાત્મિત -
એચ, ૮ જાન્યુઆરી ૧૯૩૦

ગેત્રીબી દેવી લખે છે :

એ વખતે અમે ખંજ સાહિત્ય સંમેલનની રાહ નોઈ રહ્યાં હતા-તે જાનાનામાં આટલી બધી સજાએ અને આટલા બધા ઉત્સવો નહોતા. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ સંમેલનના સમાચારથી બધા સાહિત્યકારો ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા-તેમાં સૌથી મહત્વના સમાચાર રવીન્દ્રનાથ

પરંતુ મને સુખ નહોતું. આજુબાજુ ધીમા મથત્રણાટમાં આલેપ ને નિંદા ચાલતી હતી. ૦ ૦ ૦ વાત તો સાચી જ છે કે વચન પાળ્યું નહોતું. એક બાજુ જે રવીન્દ્રનાથનું આકર્ષણ પ્રબળ છે, તેમ જોઈ છું કે વિકર્ષણ પણ જોખું નથી.

ખીજ પણ એક કારે નિંદા ચાલતી હતી. રવીન્દ્રનાથે પાંચઠ વર્ષની વયે પ્રેમની નવલકથા 'કોયેર કવિતા' શા માટે લખી ! અને 'મહુલા'માં આટલા બધા પ્રેમના ફૂલ શી રીતે ખીલી નીકળ્યા ! આ તે ક'ઈ એમની પ્રેમનો કાળો લખવાની ઇશર છે ?

અમદાવાદથી શાંતિનિકેતન પાછા ફર્યા પછી રવીન્દ્રનાથે મૈત્રેયી દ્વીને જે પત્ર લખ્યો તેમાં કહેલું :

“શરીર હજી પણ કામની બહાર છે. શાંતિનિકેતન યોરકાના ખૂણાની ખારીમાં બાંધ માંડી પલંગ પર કામ વતર પડી રહ્યો છું આ સ્થિતિમાં બધી થી જલદી અછાદ્ય એવા સલાવ જોતો નથી. માથું મહિનામાં ધુરોપ જવાની લોક વાચક સમજાવ છે. પરંતુ હજી તેની કોઈ તૌયારી જોવામાં આવતી નથી.

મહોએ મારા પર બનુમહ ક્યો હતો—એટલે અમદાવાદમાં પછો મંદગીની પધારીયા—ઝકટરના દાયમાં પડ્યો એટલે સાહિત્ય સમેલનનું મુહૂર્ત આપ્યું મધુ-પ્રત્યક્ષણે દવા ખાઈ છું, ને અપરોક્ષણે માળ ખાઈ છું—આ રીતે મારો શુભ માથ માંસ પૂરો થવા આવ્યો. નહીં ગિલકુલ બધ ન થાય, ત્યાં સુધી દેશના લોકો અને સાક્ષરનાર નયો પરંતુ મારું નસીબ એવું ૩૩ કે, જમનો દૂત આવે છે, પણ રથ આવતો નથી એટલે રમરણ સમામાં જોડો વિલાપ કરતાં, તેઓ સાહિત્ય સભામાં કડવા વેણ કાઢે છે. ૦ ૦ ૦

૪મે તેટલો પ્રયત્ન કરતા તોય નિંદાનાં બાજુ

તેમને લીધોને ધાવલ કરતાં. છતાં ખૂબ જલદી સાબ થઈ જવા નેટલું મનોમજ તેમનામાં હતું. કોઈ કશુંક ખોટું આક્રમણ કરે, તો હું હમેશા હું સાબળતી—“એ લોકોને જે કહેવાનું છે, જે કરવાનું છે, તે બધું પતી ત્રણ પછી, હું છુદો.”

મૈત્રેયી દેવી લખે છે;

શાંતિ નિકેતનમાં, મને વાદ છે ત્યાં સુધી, મેં એક જાપાની લોકારીને જોઈ હતી, એટલું નામ થલે બાને હારાસાન હતું— જેનેકાધી પાછા ફરતા રસ્તામાં કવિ જ્યારે જાપાન ત્રણ હતા ત્યારે તેના શાંતિનિકેતન આવવાની વાત નહીં થઈ હતી. XXX રોજ સવારે લિતરાયજીના વરકામાં બેસીને તે વીસ પચીસ ફલદાનીમાં જાપાની પદ્ધતિએ ફૂલ ગોડવતી. તે દિવસેમા અમે કોઈએ એ બધું જોયું નહોતું આને તો 'ઈકાગાના' ભણ્પિતા શામ્ છે. જાપાની પોષાક પહેરેલી સ્ત્રી પણ મેં ત્યારે જ પહેલવહેલી જોઈ તે ફૂલના જેવી કામળ, સ્ત્રી પાછળથી ક્ષવ લાગુ પડતાં, કીટકંથયો છકાઈને પાતળા થઈ જઈ, જોડાસાકામાં થોડા દિવસ રહી હતી ત્યાર પછી પાછી દેશ ત્રણ હતી અને ત્યાં મૃત્યુ પામી હતી. તે જમાનાની દખાવેલી જાપાની સ્ત્રીની બધી કડખતા જાણે એના મુખ પર લેપાવેલી હતી

રવીન્દ્રનાથના દષ્ટિની વિચળતાએ ન સમજ્યા છતાં મને અભિશૂંત કરી હતી

આ બાજુ ડોમ રસોઈયો રસોઈ કરે છે. મોગીનો છાકરો પીરસે છે મુસલમાન આવા દેખરખ રાખે છે, આપણી સામાજિક પ્રથાઓ અને સંસ્કારોની મર્યાદા—રેખા કથાની ક્યા ભૂસાઈ થઈ હતી...આ બધું કુ એટલા માટે લખુ છું કે, કવિજ્ઞમાં થણાને ખજર નહિ લેાય કે રવીન્દ્રનાથ જેનો પ્રચાર કરતા, તેનો જીવનમાં અમલ કરતા. “સખાર પસે પવિત કરા” એ ચબ્દો માત્ર મોટે બોલવાના ચબ્દો નહોતા.

ખીછ બાજુ વિવિધ દેશના માણસો ભારતીય પોષાક પહેરીને કે પહેર્યા વગર ફરે છે. એ ઉચિરવન માદીકરી (મિસિસ અને મિસ કોનાર) એક નાના ઘરમાં રહેતાં હતાં. તેઓ ખૂબ ઓછાં કપડાં પહેરી તે એક બગીચામાં કામ કરતા શાક-ભાજી રાપતાં તેઓ બંને બધું કલાકાર હતાં. ટાંખની બંગડી અને સિંદૂર લગાવીને તેઓ ધરની છોકરીની જેમ બંગાળી ગીતો ગાતી ફરે છે-આ બધું મળીને જે ભારતરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ પેદા થતું તે તે વખતના -વાતબીત અને સંકુચિત દેશપ્રેમની બાંધિયાર હવાના એક યુક્તિનો સ્વાદ પેદા કરતું, ફક્ત એમ જ નહિ, તે વખતે ગમે તે માણસ સાંતિનિકેતન આવતાં અનુભવે કે પોતે કોઈ નવા જ દેશમાં આવ્યો છે.” ૦૦૦

✱

આશ્રય જતાં મૈત્રેયા દેવી લખે છે :

“હું જે સમયની વાત લખું છું, તે સમયે દેશમાં ભૂતભૂતનાં રાજકીય આક્રમણો ચાલતાં હતાં. ફિજીવી થટના પછુ આ જ અરસામાં બની હતી. તે પછી મીકાના કાવડોનો બંજ અને થોડા સમય પછી ચૂંડામના અભાગારમાં લૂંટ, પેલી તરફ થતીનદાસના ઉપવાસ અને મુલ્ય- દેશ ભણે ખળખળ કરીને ઊઠી રહી હતો. આ બધાનો રવીન્દ્રનાથ સતત વિચાર કરતા રહેતા. ઘણા માણસો જુદા જુદા મત ઠરાવતા હતા. પરંતુ હું એ ભોંળા નવાઈ પામતી કે બહાર જે બધી વાતોથી અમે ઉત્તેજાઈ જતાં ન હતાં તેને રવીન્દ્રનાથ બગાડ તે દર્શિએ જોતા ન હતા.

એ વખત અહીં એક બાપાની જુજુત્સુ શિક્ષક આવ્યા હતા. એ સંખ્યામાં કવિએ મને કહ્યું હતું “તમે સ્વતંત્રતા માટે આટલો બધો છત્સાહ ખતાવો છો. પણ આ દેશમાંથી બધા જ અંગ્રેજો ચાલ્યા જશે તો યે તમે સ્ત્રીઓ કેટલી સ્વતંત્ર થશો?” તમારા શરીરમાં જોર નથી. મનમાં જોર

નથી! એટલા માટે તો એ જુજુત્સુ શીખવવાનો બ્યવસ્થા કરી છે.”

પ્રશ્ન ખચ્ચ કરીને બાપાની શિક્ષક તાકા ગાળીને લાવવામાં આવ્યા હતા, પણ રવીન્દ્રનાથને મરતાં સુધી એ વાતનું દુઃખ રહી ગયું કે, છોકરીઓ એ ભારી રીતે શીખી નહિ.

પરંતુ મને વાદ આવે છે કે, ૧૯૩૬ના અરસામાં એક જર્મન સરકાર આવ્યું હતું. તે લોકો એક પીંજરામાં બે આફ્રિકન પિંખીને (વંતિયાઓને) મનુષ્ય પ્રાણીના નમૂના તરીકે રાખી, તેમને ચાણક મારી, સરકારના ખેલ કરાવતા, ચોરાઓની આ દુઃસહ હલ્તાઈથી બંગાળીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્તેજાઈ ગયા હતા. અમે સાલગ્રુ હતું કે એ સરકારને બહિષ્કાર કરવા માટે છોકરા છોકરીઓએ પિંટી ગ ક્યું હતું એ છોકરીઓને જર્મન મોકીદારોએ ધક્કો મારી ખસેડી દીધી હતી. તે જ ક્ષણે તે બે છોકરીઓએ પેલા જર્મનોને જુજુત્સુના કાવ બજાવાની ભોંયે પછાડવા હતા. કહે છે કે, એ છોકરીઓ તાકાવાકા પાસે જુજુત્સુ શીખી હતી. આ વાત સાચી છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. પણ એક મોઢેથી બીજે મોઢે પલ્લવિન થઈ એણે બંગાળીઓના ગર્વમાં વધારો કર્યો હતો, એ વિષે ચંકા નથી. ૦૦૦

મારી આ રચનામાં તે વખતના રાજકીય વાતાવરણની ખબર ઓછી જ ભણવા મળશે. પરંતુ, રવીન્દ્રનાથ કેટકેટલી રીતે દેશના લોકોને જગાડતા હતા, કેટલી બધી બાજુના દાર ખોલી દેતા હતા તે કેટલેક અંગે સમજશે.

છોકરીઓને જુજુત્સુ શીખવવાના સંખ્યામાં જ ‘સક્રિય વિરોધતા નિગેર અપમાન’ ગીત લખાયું હતું. મને પોતાને લાગે છે કે સ્વતંત્રતાની આવી મોટી લોપણી કરનારું ગીત ખીજુ નથી. આપણે સાત રાજકીય પરતંગતાથી પીકાતા હતા એમ

નહિ-આપણને ઠેકઠેકલા ચત્રુઓ કર દેખાડના હતા-
રૂપરોરૂપરો' શુરુપુરોહિત, મહા નદીનો હબાર જાનનાં
વિધિનિધેયો, એ હપરાત સ્ત્રીઓની દુશ્મન સ્ત્રીઓ
પોતે જ હતી. રવીન્દ્રનાથ સ્ત્રીઓને યુક્તિ આપતા
હતા. રામ્યા પછી આણું અને આધા પછી રાધણું ના

સતત ફરતા રહેતા ચક્ષુરમાંથી. એ પછી ઠેકઠેકલી
દિશામાંથી બા સમાજના રેહમાં અને મનમા
હરતીના જીવાળ આપવા હતા. કોઈ બ દુઃકધારી
પ્રાણ આપીને કે લઈને એકએક એ કરી ચકત
નહિ

રવીન્દ્રનાથજી એ કાવ્ય...

સંજોએર વિહવલતા નિજેર અપમાન
સ કહેર કદપનો તે જોયો ના પ્રિયમાન...હા.

યુક્ત કરો ભવ. ..

આપન માઝે ચકિત ધરો

નિજેર કરો ભવ ..

દુર્ભેર રકખા કરો, દુર્ભેરે હાનો

નિજેર હીન નિ સહાય જોનો કશું ના જોયો.

યુક્ત કરો ભવ

નિજેર પરે પરે કરિતે ભવ ?

ન રેખો સંયથ-

ધર્મ જોયે થાપ રવે કરીએ આહવાન

નિરવ દોયે, નમ્ર હોયે

પ્રભ કરિયો પાન...યુક્ત કરો ભવ .

દુઃક હ કાળે નિજેરઈ દિયો કદિન પરિચય-

સમાન નાગરિક ધારો દેશમાં એકતાની ભાવના દંઢ કરશે
(ત્રિવેન્દ્રના ભારતીય વિચાર કેન્દ્રે ચોળેલા પરિચવાહમાંથી)

લગભગ તમામ વક્તાઓનો સૂર એવો હતો કે સમાન નાગરિક કાનૂની માવજતોને હિંદુ લોકો કે મુસ્લિમ વિરોધી ન ગણાવી જોઈએ. બધા સ પ્રદાયોનાં સારાં તરવો એમાં સામેલ કરવા જોઈએ જણાવતાં સમયની સાથે સાથે તમામ સ પ્રદાયોએ પોતાના પર્સનલ કાનૂનોમાં ફેરફાર કરવા જોઈએ એવું અને ત્યારે જ કોમન સિવિલ કોડનું વાતાવરણ સર્જાશે.

પાછું વાળીને ન જોવાય

કેશવ હાઇકોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશો ચંદ્રશેખર વેનને ઉદ્ઘાટન સમારંભના અધ્યક્ષપદેથી કહ્યું કે સમાન નાગરિક કાનૂનોને લેવું લોકોને મધ્યે નહીં લાવવાનો કોય છે. એ કાનૂન બને તે પહેલાં તમામ પથ સ પ્રદાયોએ તેને આવકારવાની માનસિક તૈયારી કરવી જોઈએ આ બાબતમાં પાછું વાળીને જોવાની જરૂર નથી. તેમણે ઠેઠ ભીમરાવ આંબેડકરને ટાંકીને, અંગ્રેજ રાજ્યમાં મુસ્લિમ પર્સનલ કાયદો કેવી રીતે અમલી બનતો હતો તે સમજાવ્યું. એમણે કહ્યું કે ૧૯૩૫ સુધી પશ્ચિમોત્તર સરહદી પ્રદેશોના મુસલમાનો હિંદુ નિયમો પાળતા હતા. એ જઈ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ એવું જણાવ્યું હતું. મલબારની ઉત્તરે 'માડમાકથ્યવમ્' અન્યો સહિત મુસલમાનોના મધ્ય લાગુ પડતો હતો.

૧૯૩૭ માં સરિયત લાગુ કરવા પાછળનો હેતુ, દેશના તમામ મુસલમાનોમાં રામાનતા આવડવાનો હતો. ન્યાયમંત્રિ મેનને ભારપૂર્વક કહ્યું કે રાજકારણ, ભતિયાદ, સામ્રાજ્યિક કે ધૈનીયતાની દીવાલો

તોડીને સમાન નાગરિક કાનૂની દિશામાં આગ વધવું જોઈએ

પરિવર્તન જરૂરી

સર્વોચ્ચ અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ શ્રી કૃષ્ણ ઝૈન્યરે તો, સમાન નાગરિક કાનૂની વાત આવતાં જ 'મજબૂત' બનશે એ તેની બુમરાણ મચાવનારો તમામ ધર્માંધ મુસલમાનોને ઉધડા લેતાં, તેમના ભોરદાર ઉદ્ઘાટન બાબતમાં જણાવ્યું કે કોમન સિવિલ કોડ મુસલમાનો માટે મુસ્લીમતા સાબિત થશે એ માનવું બુલભરેલું છે સમાન નાગરિક કાનૂન તમામ પથ-સ પ્રદાયોની સંમતિ પછી લાગુ થાવ એવો વિચાર છે સમાન નાગરિક કાયદાની માગણી છુટ પંથમાંથી જ ઊઠેલી જોઈએ એવા તર્કને હાકલારૂપક ગણાવતાં, શ્રી કૃષ્ણ ઝૈન્યરે કહ્યું કે કુર્ક રોડ અંગેના કાનૂન કે માનસિક પછાતપણા અંગેના કાયદામાં સંશોધન કરવાની માગણી લઈને કોઈ કુર્ક ગોળી કે પામલ તો નહિ જ આવે

* એમણે ઈસ્લામી કાનૂનોને આધુનિક બનાવવાની અપીલ કરતાં કહ્યું કે ભારતના મુસલમાનોના માનનીય અધિકારોને ન્યાય આપવા એ જરૂરી છે

વડામથાને કલમ ૪૪ને લગવી કરવાની કે બાકીએ રાખવાની આપેલી ખાતો અંગે જરૂરી સ અગરે કહ્યું કે એ જોડું છે, આ કલમનો નીતિ નિર્દેશ મહત્વપૂર્ણ છે. તમામ પથના પર્સનલ કાયદાઓને સમાન બુમિકા પર લાવવાનો સમય પાછો ગયો છે. એમણે કહ્યું કે આપણે નક્કી કરી

લેવાનું છે કે રામી સહીમાં એક સુધામ તરીકે પ્રવેશવું છે કે સ્વતંત્ર નામરિક તરીકે ?

પાકિસ્તાનની જેમ જ

પ્રસિદ્ધ પત્રકાર અનુભુ શોરીએ સમાન નામરિક કાનૂની શિષ્ટામાં અડપથી આગળ ધપવા પર સાર મૂકતા કહ્યું કે તેમાં વિભિન્ન પંથ સંપ્રદાયના સારા તરવા ઉપરાંત આજના વિશ્વના કાનૂનોમાં રહેલી સારી બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ એમણે એવું પણ કહ્યું કે આવો કામદો ધડવાનું કામ ધર્મનિરપેક્ષ ન્યાયવિદાને સોંપવું જોઈએ, ધર્મપંડિતોને નહિ.

મુસ્લિમ પર્સનલ લો બિલે એમણે કહ્યું કે એનો મૂળ આધાર કુરાન અને સુન્ના છે. કુરાનમાં વ્યક્તિગત કાનૂન વિશે થયેા થોડા ઉલ્લેખ છે અને તેમાંય વારસાનો નિયમ તો ખિલફુલ લાગુ ન પાડી ચકાસ તેવો છે. ત્યારે કુરાનની બાકીની સારી ચીજો તરફ તો મુસ્લિમ સમાજે ઘરઆંતરથી જ આખ આઝા કાન કર્યા છે. સાતમી સદીને વળગી રહેનારા આ કામદાનો આજે અમલ થાય ત્યારે સ્થિતિ વિકટ બની જાય છે.

ઈન્જિનિયર, ટ્યૂનિસિયા, પાકિસ્તાન વગેરે અનેક મુસ્લિમ દેશોમાં થયેલાં પરિવર્તનો તરફ ઈજિપ્ત કરતાં શ્રી શોરીએ કહ્યું કે ત્યાં બહુ પત્નીત્વ, તર્લાક વગેરેના કાયદામાં મહિલાઓના હિતો જળવાય એવી રીતે ફેરફાર કરાયા છે. એ કારણમાં પણ જરૂરી છે.

હજી અધિકાર યુગમાં !

સામ્ય પક્ષના નેતા અને કેરળના બૂ પુ. ગુપ્ત મંત્રી શ્રી અગ્નિયુત મેનને કહ્યું કે સમાન નામરિક કાનૂન લાગુ કરતાં પહેલાં વિભિન્ન પંથ-સંપ્રદાયનાં હિત અને બહુમતીના સમર્થનનું પણ ખ્યાન રાખવું જોઈએ. એમણે કહ્યું કે કેરળ એવા

નાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તીઓના તથા જુદા જુદા કાયદા છે. એક મુસ્લિમ મહિલાને સો કોરડા મારવામાં આવેલા અને બીજી એક મહિલાને માથે મુઠો કરાએલો, એવા બનાવોનો ઉલ્લેખ કરતાં એમણે કહ્યું કે આ જોતાં એવું લાગે છે આપણે આજે પણ અધિકાર યુગમાં જ છવી રહ્યા છીએ ! આ છતાં, કેલાક ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ઉપર બેઠેલા અને વિદેશોના નોકરી કરતાં મુસ્લિમ નેતાઓ કોઈ આધાર વિના જ 'પર્સનલ લો' ને હાથ લગાવવાનો કોઈ અર્થ નથી એવી રહ લાઇ બેઠા છે. મુસલમાનો ઉર્લા ૧૦૦ વર્ષથી એવી સખ બોચવી રહ્યા છે.

માનવ અધિકાર બોર્ડ

કેરળ હાઇકોર્ટના એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ શ્રીમતી સોના ખાને માનવ અધિકારો (હુમન રાઈટ્સ) માટે એક અલગ બોર્ડની માગણી કરી. એમણે જણાવ્યું કે તમામ કાનૂનો ગ્રીમીને જ લાગુ પડે છે, અખીરોને તો સ્વયં પણ કરતા નથી એમણે સવાલ કર્યો કે કેરળમાં મહિલાઓ ઉપર અત્યાચાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે કોમન સિવિલ કોડની માગણી કરનારા ક્યા હતા ? ત્યારે એ મહિલાઓનો અવાજ એમને કાને કેમ નહોતો પડ્યો ? એ પુરુષોને સ્વયંથી બાબત હતી તેથી ન ?

બેંગલોરના સમાજ વિજ્ઞાની ડો. મુમતાઝ અલીએ કહ્યું કે કોમન સિવિલ કોડ ધડવામાં વધુ પડતી ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ કાનૂનશાસ્ત્રીઓ દ્વારા એનો તલસ્પર્શી વિચાર થયા પછી તેઓ ધારાની લલામણુ કરે. શ્રી ખાને મુસલમાનોને પણ એવી સલાહ આપી કે સમાન નામરિક કાનૂનની ચર્ચાને એમણે કોઈ જુદા ભાવનાથી ન જોવી જોઈએ. આપણી ચંકા કુશંકાઓ ન રહેવી જોઈએ.

દાધર નામિયાર પરમખિલે કહ્યું કે મોટા ભાગના ચંપ્રદાયો બ્રાહ્મ નિર્જગિના બ્રહ્માવ કે બધી પ્રસ્ત છે આપણે સમજાવું, સહાનુ-ભુતિથી આ બંને ભાવનાઓને ઉકેલ આણી શકીએ તો ભાગ્યમાં સમાન નાગરિક કાનૂન લાવી શકાય તેમ છે.

લોકશિક્ષણ જરૂરી

ભારતના નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને શાહબાનો દેસનો ઐતિહાસિક ચુકાદો આપનાર જજીસ વાય. વી. ચંદ્રચૂડે એક સંદેશી પાઠવતા જણાવ્યું કે સ વિધાનની કવચ ૪૪ ખૂબ મહત્વની છે, કારણ કે તેમાં સમગ્ર દેશમાં કોમન સિવિલ કોડ લાગુ કરવાનો નિર્દેશ છે. એમણે વધુમાં જણાવ્યું કે શાહબાનો કેસના ભુક્ષાદાયી પ્રગટ થયેલી પ્રતિક્રિયાઓથી સ્પષ્ટ બન્યું છે કે જનતાની ભાવનાઓને નવું રૂપ આપવું જોઈએ અને એ સમગ્ર સમાજ માટે સ્વીકાર્ય બને એ જોવું જોઈએ. રાજ્યી, સમાજ સુધારકો અને ન્યાયાલયો એવું લોક શિક્ષણ આપે કે જેથી

સમાજ સુધારાની કોઈ વાત આવતાં લોકો લાચરૂત ન બની ભય આપણા સેક્યુલર જીવનમાં કટ્ટરતાને પ્રાપ્ત સ્થાન નથી મને લાગે છે કે મહિલાઓ અને નબળા વર્ગના અધિકારોને, આવકારવા જોઈએ, એમને પસંદ લેખકો દસ્તક્રેપ તરીકે ન ભેરા જોઈએ. હસ્તક્રેપ ન ગણાય. સમાન નાગરિક કાનૂન આપણા દેશની એકતા અને અખંડિતતાને જ મજબૂત કરશે.

૪ પરિસંવાદના ઉદ્દેશ તળકામાં એક સર્વાનુમતિ કરાવ દારા સી. આર. પી સી કલમ ૧૨૫માં સુધારો કરવા-અ જે જલીરતાથી વિચારાઈ રહ્યું હોવાના વડાપ્રધાનના નિવેદન અંગે એક વ્યક્ત કરતાં કહેવાય છે કે એથી તો મુસલમાનોને હંમેશાં માટે અલગ જ રખારી.

એક બીજાં કરાવ દારા આ દિલામાં લોક શિક્ષણ અને જનમત ધક્કા માટે એક સમિતિ રચવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. (સાધના ૮-૨-૮૬)

શાંતિનું દુર્નિવાર પરિબળ ઊભું કરીએ | -ઉમાશંકર ભોશી

વરસા પૂર્વે રાજ્યજી એવું સપવું સેવેલું કે એક દિવસ એવો આવતો જ્યારે “આતરરાષ્ટ્રીય વડાજી બધાં અણુચક્રોનો ખાકસો એન્ટાક્ટિક મહાસાગરના તળિયે પધરાવી દેવા લઈ જતાં હશે.” આને માનવબળ એ સપનાની નજીક પહોંચી છે ખરી ? તેને બદલે ઊભટાવું “તારક મુક્કો”નું હું સ્વપ્ન બાળે આ પૃથ્વીપટ પર સફળે ઘેરી વળ્યું છે.

અણુસુદ્ધ માનવબળની એકતા માન મૃત્યુમાં જ સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. માણસો શું આ એકતા જીવનમાં જ, એટલે કે પોતે હજી જીવતા

હોય એટલામાં જ સિદ્ધ ન કરી શકે ? ઉપનિષદ કહે છે : અન્યસ્માત્ વિષેતિ—માણસ અન્યથી કરે છે આપણે (એક વ્યક્તિ કે એક સમૂહ કે એક રાષ્ટ્ર રૂપે) બીજાને “અન્ય” તરીકે જોવાનું બંધ કરીએ કે તે કણે જ આ ભીતિ અલોપ થઈ જાય છે અને આ ભીતિના પરિણામે જન્મતી અન્યને પરાજિત કરવાની કે અતમ કરવાની મગ્ગ પણ શમી જાય છે.

શુદ્ધવિરોધી આતરરાષ્ટ્રીયના ભારતમાં મળેલા દસમા નિવાર્ષિક સમેલને એક શાંતિ સેના ઊભી કરવાનું નક્કી કરેલું. આનંદની વાત છે કે એ

વિચારે હવે જડ પકડી છે. આને ફરી ભારતમા મળી રહેલું આ અદારમું 'ત્રિવાપિક સમેતન' "પ્રતિકાર અને નવરચના" અંગેની પોતાની ચર્ચા-વિચારણા દરમ્યાન મહાત્મા ગાંધીના જીવન-કાર્યમાંથી ઘણું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન મેળવી શકે તે માત્ર-પુનરુત્થાન માટેની અનેકવિધ સંસ્થાઓનું આ વેકલીનું માળખું ગાંધી વિચારધારાનું લાક્ષણિક પ્રતિબિંબ પાડે છે, એટલે તે પણ આમાં મહદેવ થશે.

- સમાજની નવરચના કર્યા વિના અને એ પ્રક્રિયામાં પોતાની ભૂતપૂર્વ નવસર્જન કર્યા વિના માણસના મનમાંથી સુદૃઢની જડ ઉપેડી નાખવાનું મુશ્કેલ છે. બેલગામ લોભ લાલસા અને અધાતુધ લોભવાસના જ છ બળને વિશ્વવ્યુદ્ધ તરફ અને આત્મારે કેવળ માનવભૂતના જ નહીં પણ સમગ્ર જીવજગતના જ સમૂહમાં નિકળના આરે ઘસડી નથી મળે ! ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ અને પાછળથી નિરંતર વિકાસ પામતી જતી ટેકનોલોજીએ માણસના હાથમાં જે નવી શક્તિ મૂકી તેને ઉપયોગ માણસે શસ્ત્રાઓના ખડકો વધારે જવામાં જ કર્યો તે આ નિરંકુશ લોભલાલસા અને અધ ભોજવાસનાને કારણે જ ને ! ભય અને હિંસા લોભલાલસાનાં અધકારશક્તિ ભોંક્યા સંતાનો છે દુનિયાના કુલ ઉત્પાદનના ૭૦ ટકા કુલ વસ્તીના માત્ર ૩૦ ટકા લોકો જ આલિધા કરી જતા હોય ત્યાં સુધી શું કોઈ સાર્થક શાંતિ સંભવી શકે ખરી ? મહાત્મા ગાંધીએ સાચું જ કહ્યું છે કે આ પૃથ્વી પાસે હરેકે હરેકે માણસની જરૂરિયાત સંતોષવા માટે પૂરતું છે, પણ હરેકની લોભલાલસા સંતોષવા માટે નહીં, તેથી મુદ્દત પ્રતિકાર કરવાની મુદ્દત નાબૂદ રવાની પ્રક્રિયા એ સમાજ-વ્યવસ્થાની નવરચના કરવાની પ્રક્રિયા બની રહેવી જોઈએ. એક એવી પ્રમાણ-વ્યવસ્થા કે જેમાં માણસ પોતાના માનવ

બહુઓ સાથે અને પ્રકૃતિ સાથે એક વધુ નરવી સમતુલતા તાલે સુસંવાદી સામ જન્ય સાધે.

અહીં ભોળા થયેનાઓમાંથી મોટા ભાગના પોતપોતાની રીતે શાંતિ માટે કાંઈક ને કાંઈક કરી રહ્યા છે. દુનિયાભરમાં ફેલાયેલા બીજા ઘણા બધા પણ આ આદર્શને માટે મથી રહ્યા છે કોઈક શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર હોય તો ઘણું ઉપયોગી થાય. દિવ ગત કેન્દ્ર લેખક અને શાંતિ માટે સક્રિયપણે મથનાર આન્ડ્રે મલેટ્રોએ નહેરુ અવોર્ડનો સ્વીકાર કરતી વખતે આવા સંશોધન કેન્દ્ર માટેનું સૂચન કરેલું વળી, આવું કેન્દ્ર મહાત્મા ગાંધીના ભારતમાં હોય તો સાચું એમ કહીને તેઓ પોતાના અવોર્ડની રકમ પણ અહીં છોડી ગયા હતા, કે જેથી તે આવા કેન્દ્રના આરંભિક ખર્ચ માટે કામમાં આવે. દુનિયાભરના શાંતિવાદી લોકોને શાંતિના સંશોધન માટેના આવા એક બહાર કેન્દ્રની ખરખર જરૂર છે.

કાબેલ વ્યવહાર-ડાયાઓ શાંતિ-પ્રેમીઓને શાંતિ કાર્યકરોને લાગણીવંશના રાજાનારા વેવલા ભોળા મદ ગણી કાઢે છે એને યાદ છે કે આ લોકો તો મનમાં ખૂન બિયા કરતા રહે છે આ લોકો "અણુ-એલજી"ના રોશની પીડાઈ રહ્યા છે. "શાંતિવાદીઓ" ઘડીને સત્ત્યચારી બાવ એક વિચિત્ર અસામાન્ય સમૂહ એવો થઈ પડ્યો છે.

શાંતિવાદીઓનો સમૂહ જે સામાન્ય લોકોની મદદથી સમાજમાં નૈતિક ને આધ્યાત્મિક અનુશાસન બિંબુ કરે, તો એમની વાતને ઉવેખી શકાય નહીં એ ન બુલીએ કે અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાંના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના સમાજે ત્યાં જે નૈતિક ને આધ્યાત્મિક પરિભળ બિંબુ કહ્યું તેણે સમસ્ત ઇતિહાસમાંના સૌથી વધારે દૂર, સૌથી

વધારે ઘૃણાજનક અને વધારે અધમ ને
હિંચકારા એવા વિશેષનામ યુદ્ધનો અંત
લાવવામાં કોઈ એણે ભાગ નથી લઈએ.
વ્યાપક લોકમત કેળવીને અતુશાસનનું એક
વાતાવરણ ઊભું કરવાથી વાસ્તવિક સરખી

પળને અવરજ દેખાઈ જનાવી શકાય છે.
૨૬જી, ૩૧-૧૨-૮૫ : યુદ્ધ-વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય
સંમેલનની સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે
સ્વાગત પ્રવચન.

(ભૂમિપુત્ર ૧૧-૧-૮૬)

આપણું સપનું એક દિવસ સાકાર થશે | બીરલ સોલોમન પરિવહનનાં નિવાસી ચેરપરસન)

યુદ્ધ-વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિવારનું આ
સંમેલન છે. દુનિયાભરના ઠર દેશોમાંથી પ્રતિ-
નિધિઓ આ સંમેલનમાં આવ્યા છે. પાંચે પાંચ
ખંડના લોકો છે. ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ, ભિન્ન
ભિન્ન રીતરિવાજ, ભિન્ન ભિન્ન જીવનશૈલીઓ
એ બધા આવ્યા છે. છતાં આપણે બધા એક
સમાન ખેંચ, એક સમાન ઉદ્દેશથી પ્રેરિત છીએ.

બીજા કેટલાક અહીં આવવા ઈચ્છતા હતા,
પણ આવી નથી શક્યા કારણ કે એમના દેશમાં
તાનાશાહી સરકારોએ એમને આવવા ન દીધા.
ઈંગ્લેંડ, પોલેન્ડ, પૂર્વ જર્મની, રશિયા વગેરેમાંથી
આપણા યુદ્ધ-વિરોધી સાથીઓ નથી આવી શક્યા.
હંસિયુ આફ્રિકાના આપણા શોક સાથીઓ મહા-
મહેનતે આવ્યા છે ત્યાંથી ચોરા અને કાળા બંને
આવ્યા છે એમના વચ્ચે કોઈ દુર્ભાવ નથી
બહે, બંને શાંતિના આદેશમાં તેમ જ હંસિયુ
આફ્રિકાની દમનકારી સરકાર સામેની લડાઈમાં
ખમેખમા મિલાવીને કામ કરી રહ્યા છે.

આપણી મુખ્ય વાત છે, યુદ્ધનો વિરોધ. યુદ્ધ
માનવજાત સામેનો તોફ છે. તેથી દરેકજાત લશ્કરી
ભરતીનાયે આપણે વિરોધ કરીએ થીએ કોઈ પણ
સરકારને એવા અધિકાર નથી કે તે પોતાના નાગરિકને
હત્યાના તંત્રમાં સામેલ થવાની ફરજ પાડે, આથી જ
હંનરે લોકોએ આનો વિરોધ કર્યો છે,
અને તે ખાતર તેમજ નેલચરિ તથા હ તેમ
તેમજ અનેક દમન સ્થા છે.

પરંતુ આપણે કેવળ યુદ્ધનો વિરોધ કરીને જ
સંતોષ નથી માનતા. આપણે યુદ્ધનાં કારણો પણ
તપાસવા માગીએ છીએ અને તેને જડમૂળથી
ઊંડેરી નાખવા માગીએ છીએ. શાંતિનું ઘડતર
આપણે પાવામાંથી કરવું છે. સમાજમાંથી આર્થિક-
સામાજિક-રાજકીય છેતરનાં હિંસા દૂર નહીં
થાય, ત્યાં સુધી યુદ્ધની હિંસાને પણ દૂર નહીં કરી
શકાય, તેથી સમાજ-વ્યવસ્થા પણ બદલવી છે.

પૃથ્વીના હિત જોનાર્થમાં વસતા આપણા જેવા
નિકસિત દેશોના લોકોની જવાબદારી આમાં
વધારે છે. હંસિયુ જોનાર્થની તરીખીની જડ માટે
જાને આપણી રીતિનીતિમાં ગંદકી છે. વળી, આને
જમીન, પાણી, વાતાવરણ વગેરેનું જે એક શોષણ
આપણા હાથે થઈ ગયું છે. પૃથ્વીના ૫૮ પ્રકારી
જીવસૃષ્ટિને સમૂળગો નાશ થઈ જાય એવી નિકરાણ
સંભાવનાઓ દેખાઈ રહી છે બહુયુદ્ધનો ખતરો
ને છે જ.

હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આને દુનિયામાં
ખૂલે ખૂલે લાએ લોકો આ બધી વસ્તુનો વિરોધ
કરવા ભારે ઉત્સુક છે. આપણે સામાન્ય જનતાની
વચ્ચે જઈને આ વિરોધને સંગઠિત કરવાનો છે,
જીલ્લું કરવાનો છે. સાથે સાથે નવરચનાનું કામ
પણ કરવાનું છે. આમ કરીશું તો જ દુનિયા
આખીમાંથી યુદ્ધને સદાયને માટે નેસ્ત-નાશુક
કરવાનું આપણું સપનું એક દિવસ સાકાર થશે.

૨૬જી, ૩૧-૧૨-૮૫ : યુદ્ધ-વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય
સંમેલનના અધ્યક્ષશ્રેયી

યુદ્ધ-વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય

WRI—War Resisters' International (યુદ્ધ વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય) એક આંતર-રાષ્ટ્રીય સંગઠન છે, જેનું ધ્યેય છે, પૃથ્વીના પદ પરથી યુદ્ધને નેસ્તનાબદ્ધ કરવું. તેના સભ્ય થવા માટે આવી સંકલ્પ કરવા પડે છે : 'યુદ્ધ માનવજાત પ્રત્યે એક દ્રોહ છે. તેથી હું સંકલ્પ કરું છું કે હું કોઈ પણ પ્રકારના યુદ્ધ સમર્થન નહીં કરું' ને યુદ્ધના તમામ કારણોને દૂર કરવા માટે મથતો રહીશ'.

યુદ્ધ હંદાપિ ન થવું જોઈએ એમ માનનારા યુરોપના ચારેક દેશના જેટલાક લોકો ૧૯૨૧માં હોલેન્ડમાં મળ્યા અને એમણે PACOની સ્થાપના કરી. 'પેકો' એ એસ્પેરેન્ટો (વિશ્વભાષા) શબ્દ છે, જેનો અર્થ થાય છે, શાંતિ. પણ તે લોકો યુદ્ધ-વિરોધી તરીકે જ વધુ ઓળખાયા. તેથી ૧૯૨૭માં નામ બદલીને WRI રખાયું.

પશ્ચિમના દેશોની પ્રભુ યુદ્ધની ભયંકર ખાના ખરાબી ભેગવી ચૂકી છે. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તેણે બહુને મહાયુદ્ધોનું અશ્વત્થુવું તાંકણ બેસ્યું,

અને ત્યાર બાદ અણુઘટનાઓની અધળી દોડને લીધે આ પૃથ્વી પરથી માનવજાત ભૂંસાઈ જાય એવી એક કાવચની વિભીષિકા આપ્યારે માથે તોળાઈ રહી છે. 'યુદ્ધ' સ્વરૂપ જ આખું બદલાઈ ગયું છે. હવે યુદ્ધ માત્ર મેદાનોમાં અને સામસામા સૈનિકો વચ્ચે જ નથી લડાતું. આખોયે દેશ અને આખીયે પ્રજા તેમાં સંડોવાય છે. નાઝરિકોની પણ મોટા પ્રમાણમાં જનહાનિ થાય છે અને માલમલકતનીય ભારે ખુવારી થાય છે. પહેલા મહાયુદ્ધમાં ૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ એમ ચાર વરસમાં લગભગ પોણાચાર કરોડ લોકો માર્યા ગયા કે ઘવાયા અને તેમાં પાંચ ટકા નાઝરિકો હતા. બીજા મહાયુદ્ધમાં મરનારાઓમાં ૪૮ ટકા નાઝરિકો હતા. ત્યાર બાદ ડારિયા અને વિયેતનામ યુદ્ધમાં તો મરનારાઓમાં ૮૦-૮૫ ટકા જેટલા નાઝરિકો જ હતા. અને જો અણુયુદ્ધ થાય તો માનવજાતનો જ નહીં સમસ્ત જીવસૃષ્ટિને આત્મી બોલી જાય એવી સંભાવના છે. બામ, યુદ્ધ હવે લડાઈના મેદાન ને માત્ર સૈનિકો સુધી સીમિત નથી રહ્યું. કાં. ચાહ

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોષી અને લેખકબેલડી બોળીભાષા ગાંધી-સુભાષેન ગાંધીએ ગુજરાત રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમીએ આપેલ સન્માન, પુરસ્કારનો અસ્વીકાર કર્યો અને તેના પ્રતિષ્ઠાવરૂપે અકાદમીના મહામાત્રે ભદ્રેશખર તેમજ અખબારી નિવેદન દ્વારા ને ખુલાસા કર્યા, તેને વિષે ઠીક ઠીક નુકસાનીની અને જીહાપોહ અખબારોમાં અને સાહિત્ય વર્તુળોમાં થયા છે. આ સારસ્વતોનાં પચ્ચાસે પ્રિયદાવતા અને અખિન દત્તા અનેક પત્રો અખબારોમાં છપાયા છે, કાબજ કરે કાકરે તો તેમની સાક્ષિય શૈલીમાં અનેક સાહિત્યકારોને 'શર સન્માન' કરવાનું આહવાન પાડ્યું છે. તો વળી કેટલાક ઉમાશંકર જોષી દ્વારા કવિ-સાહિત્યકારના સૂચનનો તત્કાળ અગ્રણ્ય કરી અકાદમીને સ્વાયત્ત લોકશાહી સ્વરૂપ આપવા સરકારને શીખ પણ આપી છે. પણ આ આખા વિવાદમાં ને તાર્કિક કુદો રહેલ છે, તેને વિષે તલસ્પર્શી જીહાપોહ થયો હોય એવું બહુવામાં આવ્યું નથી.

આ વિવાદમાં ચર્ચના સાચક તાર્કિક કુદો એ છે કે સાહિત્ય, કળા વગેરે પ્રાગ્મસ સ્કાર અને લોકરુચિ ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓના ઉત્કર્ષ, વિકાસ, સમર્થન, પ્રોત્સાહન આપવાની કામગીરી કેણે બજાવવી જોઈએ, રાજ્યે (હકીકતમાં સરકારે) કે સમાજે ? ગાંધી જો સમાજનું એક મંડળ હોય અને કેટલાક ચોક્કસ હેતુઓ અને કાર્યો માટે જ તેની રચના, અસ્તિત્વ અને સાતત્ય હોય સાહિત્ય-કળા પ્રત્યાદિના ઉત્કર્ષ, વિકાસ, પ્રોત્સાહ વગેરે તેના હેતુઓ કે કાર્યોમાં સમાવિષ્ટ ન હોય, ત્યાં રાજ્યે કેટલા પ્રમાણમાં અને કયા સુધી આ કાર્યો કરવા ? સાહિત્ય-કળા એ રાજ્યનો નહિ પણ સમાજનો કોઈ પ્રદેશ હોય તો સમાજ દ્વારા થતી તેના

વિકાસ, પ્રોત્સાહન સર્જાવી પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યે કેટલો, કેવી રીતે ફાળો આપવો ? આ અને આવા બીજા કેટલાક પ્રશ્નો આ વિવાદના પાયામાં રહેલા છે. તેની કેટલીક જણાવટ કરવી જરૂરી છે.

પ્રથમ તો એક સિદ્ધાંત તરીકે આપણે એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે સાહિત્ય-કળાના ઉત્કર્ષની સર્જકશક્તિ જવારે અને આપણે કે ઈકે વિચારતા હોઈએ ત્યારે એની સામાજિક પ્રવૃત્તિતા શુદ્ધ કલાત્મકતાથી આપણે દેરાવું જોઈએ, કોઈ વિચારધારાને ચરમા ચઢાવવા ન જોઈએ. આ બાબત જેટલી રાજ્યને લાગુ પડે છે, તેટલી જ સાહિત્ય-કળાને વરેલી સ્થાને. પણ લાગુ પડે છે સાહિત્ય પદાર્થને પ્રચારનો વિષય ન બનવા દેતા, આપણે કલાકૃતિ અપનાવવા માગતા હોઈએ તો આટલી સજાનતા રાખવી જરૂરી છે. સાહિત્ય પદાર્થ કલાકૃતિ બન્યો કે કેમ એ વિષે વિવાદ જોલો થાય એમ બને. પણ સાહિત્ય-કળા ઇત્યાદિ વિચારધારાના ચરમાથી જ નેવાશે તો તેની કલાત્મકતાનો તો ભોગ જ લેવાશે.

સાહિત્ય-કળાના સંદર્ભમાં આ સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો રાજ્યની જવાબદારી મર્યાદિત બને છે કે કા તો તેણે પોતાની અને બને તો પૂરેપૂરી સ્વાયત્ત સ્થાઓને જરૂરી બહેળ પૂરું પાડવું અને પછી આધાર રહેવું અથવા સમાજે સાહિત્ય-કળાના ઉત્કર્ષ, વિકાસ માટે આપેલી સ્થાઓને જરૂરી નાણાકીય સહાય (ગ્રાંટ) આપવી. બીજી વિઠ્ઠલ વધુ ઇન્જનીય ચણાય. પણ પારો કે તો પહેલો વિઠ્ઠલ પસંદ કરે તો સૌ પ્રથમ તેણે પોતે સ્વાયત્ત સ્થાઓને પૂરેપૂરી સ્વાયત્ત બનાવવી જોઈએ અને સાહિત્ય-કળાના શાળાઓમાંથી લોકશાહી ચાહે પસંદ કરીને, તેમના હાથમાં સ્વાયત્ત સોંપી તેણે આધાર ખંખે જવું જોઈએ.

કારણ રાજ્ય એટલે વ્યવહારમા તો સરકાર જ, અને સરકાર ચાલે (લોકશાહીમાં) ચૂંટાયેલા પણ પક્ષીય વળતરો ધરાવતા રાજકારણીઓ દ્વારા અને તેમની શેઠમા ગેહેનારા અમલદારો દ્વારા. એમને વિચાર ધારાના કો'ક ને કો'ક ખીલડા દેવાના જ. અને અમલદારો માટે તો 'તુમાર'અ ને 'પ્રોપર મેનસ એ જ આરમ્બ દેવ ! સરકારનું સ્વરૂપ લોકશાહી હોય તો પણ સાહિત્ય-કળા સાથેના સંબંધોમાં તો રાજ્યે સ્વાયત્તાનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. જે સાહિત્ય-કળાને સાથ પડે તે જ શિક્ષણને પણ લાગે પડે !

સાહિત્ય-કળાના ઉત્કર્ષ માટેની પોતાની સ્થાને રાજ્યે સ્વાયત્ત બનાવવી કેવી રીતે ? એનો મહત્વનો રસ્તો છે તે સંસ્થાના અભ્યેની પસંદગી લોકશાહી રહે, ચૂંટણી દ્વારા થાય. કોઈ એમ હીન'કરે કે ચૂંટણી પસંદગી થાય એટલે જ સ્વાયત્તા આવી જ જવાની ? ચૂંટણી પસંદ થયેલ સંસ્થાઓ સ્વાયત્ત બની રહેશે જ એની ખાતરી નથી, પણ એઓ સ્વાયત્ત રહેવા માંત્રે તો સ્વાયત્ત રહી શકશે ખરી. નહિ ચૂંટાયેલી નિયુક્તિથી સ્થાપના આપેલી સંસ્થાઓના અભ્યે તો ધારે તો પણ સ્વાયત્ત બની શકતા નથી, ગંધી શક્તા નથી એટલે સ્વાયત્તાને મુદ્દય તરીકે સ્વીકારતા હોઈએ તો ચૂંટણી દ્વારા પસંદગી એ તો પ્રથમ પૂર્વસરત ગણાય, ત્યાં પછી પણ અભ્યે વૈયક્તિક રીતે અને સામૂહિક રીતે પોતાના નિયંત્રેના સ્વીકાર માટે અમુક તો હાથવલો જ પડશે. સ્વાયત્તા એ પ્રક્રિયા છે, તેને સતત રળવી પડે છે.

સાહિત્ય-કળાને આપો પ્રદેશ એ રાજ્યના કાયદેસરના ખરેખર તો પ્રણાલિ જ નહિ. એ તો સમાજનો કાયદેપ્રદેશ ગણાય. ગણ્ય સાહિત્ય-કળાને

ઉત્કર્ષ કરશે, તેને પ્રોત્સાહન આપશે; કારણ કે એની પાસે નાણા છે, તંત્ર છે, એમને માનીને સમાજ ને પોતાના કાયદેપ્રદેશનું રાજ્યને દાન કરી દેશે, તો એ સમાજ પોતાની ખુમારી બોઈ બેસશે સાહિત્ય-કળા-શિક્ષણ સરકાર વગેરે ક્ષેત્રમાં સમાજે અખેસર શ્રમિકા અજવાળી છે સાહિત્ય-કળાના ક્ષેત્રમાં સમાજે દોરવણી આપવાની છે. અને રાજ્યે તો સમાજના દોરવ્યા દોરાવાનું છે.

સાહિત્ય-કળા જેમ રાજકારણથી સ્વાયત્ત રહે તેમ આર્થિક પ્રભાવથી પણ તે સ્વાયત્ત રહે, એવી વ્યવસ્થા સાહિત્યકાર-કળાકારોએ સમાજના ધુરીણોની મદદથી કરવાની છે સાહિત્યકળા-શિક્ષણ-સરકાર વગેરેને અર્થસત્તાના દૂષિત પ્રભાવથી મુક્ત કરવાના ઈરાદે તો રાજકારણ તારણદારને કમલો ઝોડીને આવડતું હોય છે

રાજકારણ અને અર્થકારણ બન્નેની પ્રભાવક અસરોથી મુક્ત અને સ્વાયત્ત બનવા સારું સાહિત્ય-કળાએ એક સ્વતંત્ર બળ તરીકે વિકસવું જોઈએ તેઓ એક સ્વતંત્ર બળ તરીકે ત્યારે જ વિકસે જ્યારે સાહિત્ય અને કળા આખા સમાજમાં છવાઈ જાય, સમાજનો એકે એક સભ્ય સાહિત્ય અને કળામાં રસ લેતો થઈ જાય, સાહિત્ય અને કળા સમાજના એકકંસ વિકાસના વિષય અને નવરાશની પથો પસાર કરવાના સાધનો બની રહેવાને બદલે મોટા ભાગના લોકોના જીવનના અગ્રણ્ય ભાગ બની જાય તો તેમને ન તો રાજકારણના ઓસિયાળા રહેતું પડશે કે ન તો અર્થકારણના સ્વાયત્તા બી જ સ્વાયત્તા, ભોમવી શકે સાહિત્ય અને કળામાં લોકો તરબોળ થઈ જાય, એવું કરવાની જવાબદારી સાહિત્યકારો સ્વીકારશે ?

સાચું સારસ્વત-સન્માન સ્વાયત્તામાં | પ્રકાશ ન. શાહ

યુગ્મગત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમીએ સાર-સ્વત-સન્માનના એના શિરસ્તાને અન્વયે કરવા

ધારેલ ઉપચારનો ઉમાશંકર જેશીએ હૃદયપૂર્વકના આજાર સાથે અસ્વીકાર કર્યો એ ખીના આપણી

નાગરિક ચેતનાને સંકારનારી, મૂર્છા ઉતારનારી
બની રહેશે તે પ્રબલસત્તાક પર્વની પૂર્વની પૂર્વ.
સંધ્યાએ કવિ તરફથી તે સ્વભાષાભાષીઓની
સેવામાં મોટું નજરાણુ બની રહેશે.

આ અસ્વીકાર પાછળ યોગ્ય ભૂમિકા છે,
સ્પષ્ટ અભિગમ છે. અને તે એ કે લોકસાક્ષતમા
અઠાદશી પ્રકારની જે પણ સંસ્થાઓ હોય તે
સ્વાયત્ત હોવી જોઈએ. આવી સંસ્થાઓએ સરકારી
ખાતાંની જેમ ચાલે તે સાહિત્ય, શિક્ષણને સરકારી
રૂઠી પ્રવૃત્તિઓને રાજનો વણછા લાગે અને
લોકશાહી નિજનું લજ્જા ગુમાવે, એટલે આ અસ્વીકાર
વાસ્તવમાં નકરો નકરો ન અટકતાં સ્વાયત્તતાની
ઉદારધન લહેરાવવા તાકે છે.

ઉમાશંકર જોશી દિલ્હીની સાહિત્ય અઠાદશીના
ચૂંટાયેલા રિપીટ ચૂંટાયેલા, પ્રચુપ્ત હતા અને
એમની બાવળ પૂરી થવામાં હતી ત્યારે એકસરિય
માટે પ્રભાવ જોશી સાથેની વાતચીતમાં પણ એમણે
આ પ્રશ્ન ઉઠાડ્યો હતો તે સારું છે. ગુજરાત
રાજ્ય અઠાદશી ત્યારે ધક્કે કરીને તરતમાં જ
સ્વધાયાથી હતી એટલે એને સાર, ચીખના એ
ચમકે દેશની અઠાદશીના પ્રચુપ્તો વિરાજતા ગરબ
ગુજરાતી કને સ્વાભાવિક જ અપેક્ષિત હતા. તે
દિવસે પણ એ એમણે જવાહરલાલ નેહરુને સભા-
રીને એ મતલબનું કહેલું કે સરકારને નેટલી છેડી
રાખી ચક્રો તેટલું સાડુ.

અર્થ કાંઈને સુવર્ણમાં પરિવર્તન કરી ચક્રો
રાજ્ય મિડાસને સ્પર્શ તે જૂનો ને નાણીતો છે
અને આ સુવર્ણસંસ્પર્શની અમાનવીયતા પણ
એટલી જ નાણીતી-બલ્કે, નાનીચી છે, રાજ્યની
વહાલામાં વહાલી દીકરી સુદા પિતૃસ્પર્શ નિઃપ્રાણ
સુવર્ણપ્રતિમા બની રહી ત્યારે એની આખા ઊલટી
હતી. પણ એ તો રાજ્યોની વાત, સરકાર નેનું
નામ એ વિપજામાં કંચનોને કપોર બનાવવાની
ગુજરાત ધરાવે છે-માટે જ તો લોકશાહીમાં 'અર્થ'
લેવામાં સ્વાયત્તતાને અકરોર મહિમા છે.

દેશ આખામાં તાજેતરની ચર્ચામાં સ્વેચ્છિક
સેવાપ્રવૃત્તિઓથી માંડીને 'શિક્ષણ, સાહિત્ય ને

સંસ્કારનાં લેવામાં પ્રબળીય મોકળાશને સુવિધા-
વવાના વલણે રાજ પકડ્યો છે દરદર્શન અને
આકાશવાણીને સ્વાયત્ત પ્રબળીય સ્વરૂપ આપી
ચકાવ એટલી યુષ્કતા આપણી પ્રબળી નથી તેમ
રાજ્યકર્તાઓ માને છે. જે પ્રબળ એમને ચૂંટવા
નેટલી યુષ્ક છે તે દરદર્શન-આકાશવાણીને સ્વા-
યત્ત ધોરણે સચાલવા નેટલી યુષ્ક નથી એવો
એમનો મત છે મત શું કામ, માનસ જ કહેો ને
લિલટ પડે, રચનાત્મક સંસ્થાઓ સુદા માન્યતાવિની
બતતા પોતાનું નર ગુમાવી બેસી છે પ્રબળે પૈસે
પ્રબળી પ્રવૃત્તિઓ સાડુ, અનુદાન આપતી
સરકાર વાસ્તવમાં કાઈ મહેરબાની તો કરતી નથી
પણ કોઈકે તબક્કે આ બધા વ્યવહારમાં
સાધવામાં અમર આશિવાળા પેદા પડી જતાં
એવામ છે સરકારી તંત્રો ને લતાપક્ષ, પછી તો,
પ્રબળી ખિદમતની કામગીરીને સ્વાધિપત્ય ને પેદો-
નેજની ખટાવટમાં ફેરવી નાખે છે અને લાભોજીનું
લાગકારણ એવું તો ચાલે છે કે શ્રીધરાણીએ
દિલ્હી વિશે કહેલું તેમ યોગીઓ જગલ છેડી
જમનાકાંઠે હાટ માટે છે અને કવિઓ ભાટ બની
એણે છે

તાજેતરના વરસેમાં ગુજરાતમાં જે બન્યું-
તેની વાત કરીએ તો રાજ્યની પુનિવસિદ્ધિઓની
સ્વાયત્તતા જે પણ હતી તે હમબમ બૂંટવી-લેવાઈ
છે. 'કાલિગુલાઈ હોસ'નો તારોશો આ બધા
એક ઉપેન્દ્ર બક્ષીએ સ્વાયત્તતાનાં સુદે દક્ષિણ
ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અખતવાર સંભાળવા
આમત આનાકાની કરી ત્યારે એમને લલે મતાવી
લેવામાં હોય, પણ પછીના બનાવોએ મતાવી
આપ્યું છે કે જે લોલ લોલ ન કરી ચક્રો એનો
અહીં અપ નથી.

જરૂર છે ગોળ નેચની ભરમીભૂત કલે ન
કરો, પણ કમસે કમ કરાવી તો બલો 'મુખ'
(ને ચૂરાણી) પાછળ ધસતા રાજ્ય દુષ્કર્મને
કવવાના શિલ્પો આ આશ્રમમૃત છે એમ કહેતાકને
વારી ચક્રતા હતા. તદ્દશિલ્પની ભૂમિ પર રાજ્ય
નિર્મીત વેશે ને અડવે પડે જ પત્ર મૂકી ચક્રો
બોદિકા સરકારને બે અરાખરીના મોલ પણ
ન ઠહી યકવાના હોય તો એમનું હોવું બેમતલબ છે.

પારિતોષિક અંગેનો ગિહાપોહ

છેલ્લા પદરેક દિવસ દરમ્યાન અગત રીતે મારે માથે જે માછલાં ધોવાયા તેના સમાચાર અને વાહવિવાદ શુભરાત અને શુભધર્નાં વૃત્તપત્રોમાં ઠીક ઠીક પ્રગટ થયાનું જણાય છે. તેના આધારે અનેક સ્નેહી મિત્રોએ મારે માટે મૌખિક-લેખિક સફારાવ અને હંમદહીં પ્રગટ કર્યા છે. ભાઈ રઘુવીર ચૌધરી જેવાએ અને અનહદ ઉભાપૂર્વક મારી ઉમેદોને બિરદાવીને. જીવનના અત લગી એને વફાદાર 'રહેવાની' મારી તમન્નાને નવું બળ આપ્યું છે. આ સૌનો અહેસાન માનતાં જણાવું કે હું વ્યથિત છતાં સંપૂર્ણ સ્વસ્થ છું.

રાજી થવા જેવી બાબત એ છે કે કયાંય લાગણી-વેડા પ્રગટ થયા નથી; અને વિશેષ નોંધપાત્ર એ છે કે ભાઈ-ઉમાચંકરે આર લ કર્યો, અમે (સુ. અને હું) સહજ-પણે એને અનુસયો—આ નાની, શી, ઘટના વૈયક્તિક મટી જઈને, આપણી સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક-સામાજિક સંસ્થાઓની સ્વાયત્તતાની દિશામાં એક ગળવળદેખ બની જવા માટે નિમિત્ત બની છે.

અતે, આપણે-સૌ કહેતા સૌ-કટૂતા વિખેરીને તંદુરસ્ત પ્રયાણમાં સહચારી બની કહીએ...

૧૯૮૮-૮૯

-લોગીલાઇ ગાંધી

વળી પાછી આલોપખાણ : વળી પાછી સફાઈ | લોગીલાઇ ગાંધી

શુભરાત, સાહિત્ય અકાદમીના શુભપત્ર "શબ્દસૃષ્ટિ"ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬ના અંકમાં અકાદમીના મહામાત્ર હસુ પારિકે તૈયાર કરેલ "શ્રી લોગીલાઇ ગાંધીએ પરત કરેલ પારિતોષિક બાબત"વાળું લખાણ (પૃષ્ઠ. ૬૫ થી ૬૮) પ્રકાશિત થયું છે. આ લખાણની એક છાપેલી નકલ મને ત્રણ દિવસ અગાઉ ટપાલમાં મળી હતી. આથી મને નવાઈ લાગી. કેમ કે આ અગાઉ મારે મન વિવાદ પતી ગયી હતો. પરંતુ, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, મહામાત્રે "શબ્દસૃષ્ટિ"માં ૧૮વાંક લખાણો છાપીને મને અપ્રામાણિક ઠરાવવા ફરી જહેમત ઉઠાવી છે. આથી તેના તંત્રી-

મંડળના સભ્યો તથા માનાદૈ મંપાદકને મારી વાત લખી જણાવવાનું જરૂરી લાગ્યું છે. "શબ્દસૃષ્ટિ" નો આ પછીનો અંક મહિના એક બાદ પ્રગટ થાય તે દરમ્યાન કમસેકમ "શબ્દસૃષ્ટિમાં" જેમને મોકલાવું હોય તે જહોળા સમૂદ સમક્ષ મારી વાત જહોઆડવાની યોગ્ય તજવીજ કરવા તંત્રીમંડળ અને સંપાદકને વિનંતી કરું છું. અસખત, "વિશ્વમાનવ"ના હવે પછી પ્રગટ થનારા અંકમાં હું છાપીશ; પણ કયાં રાજા ભોજ અને કયાં ગંગા તેલી ? ખેર.....

"શબ્દસૃષ્ટિ"માં ચાર લખાણોનો સમાવેશ છે-

૧. મહામાનવી પોતાની નેધ, ૨. વિધમાનવ (ઓક્ટોબર ૮૫) માં જાણેલ પારિતોષિકો અંગેની મારી “નિખાલસ નેધ”, ૩. અઠાદમીએ અને લખેલ હેવાનું મહામાનવ જ્યુરિ તે તા. ૩૦-૧૦-૮૫ ને. ૫૪ તથા ૪. મે’ છનામી રકમ પરત કરતી વખતે લખેલ (તા. ૪-૨-૮૫) ૫૪.

અલગત, આમાં આ પછીના બે લખાણો સામેલ નથી : ૧. મે’ છનામો પરત કર્યાં તેના જવાબ રૂપે મહામાને ધૂમ નાણા ખરચીને જાપાનમાં જાપાનેઝ બાહેર ખબરોવાળું લખાણ; ૨. એમાંના ગંભીર આક્ષેપોના જવાબરૂપે મે’ દૈનિકોને મોકલેલ પ્રત્યક્ષ ખુલાસો આ જ ને સામેલ કર્યાં હોત તો કંટાળી બાબતોની સફાઈ થઈ ગઈ હોત, ખેર. મારી સામેના મુખ્ય ગણ આક્ષેપો આ છે-

૧. “મહાધિ” તોલ્લેસોય”વાળા છનામી ગ્રંથને મે’ મૌલિક પ્રસ્તુત કરીને ૨૪૪ કરી એટલું પ્રમાણપત્ર આપી છનામ મેળવ્યું હતું.

૨. અઠાદમીએ અને અને લોકસત્તાને તા. ૩૦-૧૦-૮૫ના રોજ લખેલ ૫૪, મુજબ અમે અમારા હસ્તકના સામયિકો “વિધમાનવ” તથા “લોકસત્તા”-માં જાણે નહીં; અને પાછળથી સ્વાવત્તા વિશેના વિવાદનું એટલું લઈને મેં આ છનામ (“મહાધિ” તોલ્લેસોય”વાળું છનામ) પરત કરવાની ઔદ્ધિક અપ્રમાણિકતા આદરી,

૩. મારે છનામ પરત કર્યાં વિના છટકો ન હતો તેથી જ પરત કર્યું દૂરમાં, હું અપ્રમાણિક છું અને છનામની લાલસાએ મેં છિતરપી ડી આચરી.

આ પછી, હું કેવળ મૂંઝે રહીને અર્ધસંમતિનું સાહસ ખેડવા છંછટો ને’ હોઈ, ફરીથી પૂરતી સફાઈ થાય એ હેતુથી આ લખવા બેઠો છું.

: ૧. બારબે જ ખુલાસાએ કરી હતી કે મેં “મહાધિ” તોલ્લેસોય” માટે મળેલી ૧૯૮૪ના છનામની રકમ રૂ. ૧૦૦૦ જ નહીં, ૧૯૮૪ના ગય “ઈસ્લામ” (જેને અંગે કરી વિવાદ નથી) તેની છનામી રકમ રૂ. ૨૦૦૦ પણ - આમ, બંને ગયની છનામી રકમ રૂ. ૩૦૦૦ એક સાથે પરત કચેલ છે-તેણે સાહિત્ય અઠાદમી અંગેના સ્વાવ-ત્તાના અલાવના મુદ્દા ઉપર છે એવી સ્પષ્ટતા સાથે. જ ને છનામો આ રીતે પરત કરવામાં મારે પશ્ચે બે કંઈ હોય તો ને “મૌલિક અપ્રમાણિકતા” નહીં, લોકસત્તાની મૂલ્ય-નિષ્ઠાનો સંકેત છે.

: ૨. બીજો ખુલાસો કરી હતી કે તોલ્લેસોય ગયમાં કુલ ૫૪ પ્રકરણ અને ૨૫૦ પૃષ્ઠ છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકરણોવાળું ૧૦૦(સિ.) પૃષ્ઠનું લખાણ અપૂર્ણ મૌલિક છે, બે પ્રકરણવાળા ૧૫૦ (સિ.) પૃષ્ઠ અનુદિત છે.

: ૩. (અ) આવેલપત્ર (ફાઈ)માં મેં આવેલ ફાઈ નથી પાળ્યો, તેથી મેં છિતરપી કરી છે એવો આક્ષેપ કરનારા સાહેબને તુ યાદ આપું, છનામ બહાર થવાની માહિતી અને મળતા જ, મેં વિધમાનવ (ઓક્ટોબર ૮૫)માં “નિખાલસ નેધ” લખી હતી તેમાં બંને થઇને આ ગ્રંથમાં મૌલિક અનુદિત લખાણ ભેગાં કર્યા હોવાની માહિતી પ્રગટ કરી હતી.

—છિતરપી ડી કરનારો ચોતે જાણે ચહીને હકીકત પ્રગટ કરે ખરો? —એવો સવાલ પણ સાથી મહામાનવા મનમાં ન બાગ્યો.

(બ) મહામાને પ્રસ્તુત ઉપાડવાની તરફી લીધી હોત તો પણ પ્રસ્તુતની અંદરની તને અંગેની સ્પષ્ટતા પરથી સાચી હકીકત બહાર કાઢવા હોત.

. ૪. વધુ નોંધપાત્ર બાબત તો એ છે કે મહામાને આ પ્રસ્તુતને વારંવાર કેવળ અનુદિત બહાર કરીને ચોટી વિદ્યજ્ઞા વહોરી લીધી છે.

તેમાં તેઓ પોતે સીધા જવાબદાર ન હોય તો, કોઈકની ઇરાદાપૂર્વકની રમતના તેઓ હંજી લોગ બની રહ્યા છે ! “અભિ”માં તેમના નામ સાથે જે લખાણો છાપ્યા છે તે પણ ‘યાન પૂર્વક’ નેમાં હોત તોય તેઓ ખોટી જહેમતગ્રાંથી બચી ગયા હોત—

જેમકે, પા. ૧૬ ઉપરનું ‘મારું’ વાક્ય છે . “અભિ” તોસ્તોય ” માં મૌલિક લખાણ કરતાં ઘણુ વધુ અનુદિત છે. ” તેમાંથી ઉપર અડલાઈન કરેલ “ માં ”, “લખાણ ” તથા “ઘણુ વધુ ” કાઢી નાખીને, “અભિ” તોસ્તોય મૌલિક કરતાં અનુદિત છે” એમ મારા વાક્ય તરીકે પા. ૧૭ પર ટાંક્યું છે ! મારા મૂળ વાક્યનો અર્થ એ છે કે તેમાં મૌલિક અને અનુદિત બંને લખાણો છે, જેમાં અનુદિતનાં વધુ પાનાં છે; ત્યારે, ઉધૃત કરેલા વાક્યનો અર્થ એવું સૂચવે છે કે એ મૂળનું ‘આણું’ લખાણ મૌલિક કરનાં વધુ અનુદિત પ્રકારનું, છે — બન્ને એ આખો મધ અનુદિત છે !

— લેખકને પાંદનામ કરવાની શુ આ જોઈની નિંદા તરફીય છે ?

(૫) મહામાને આ મ યને ખરેખર પહેલેથી અનુદિત ગણેલા હોત તો, હરીકાંઈ માટે જ તેને અસ્વીકાયું ગણીને મને તે પરત મોકલ્યો હોત તેને બદલે, વિ. મા માંની મારી નોંધનો તેમણે જવાબ આપ્યાની જે વાત છે તેવો કોઈ પત્ર લખાયો હોવાની નજીકારી છેક હમણા મને ઉપવંચ થઈ ! અને અમારો જવાબ તેમને ન મળ્યો કે અમે વિશ્વમાનવ-લોકસત્તામાં તે પત્ર ન છાપ્યો તે માટે અમને ગુનેગાર ગણવાને બદલે, પોષ્ટની પ્રકલ્પનો ખ્યાલ કરીનેય તેઓ અમને કમનેકમ રીમાઈન્ડર લખી શક્યા હોત, તોય ઘણી બધી ‘વિટ બજામાંથી’ તેઓ પોતાને ઉતારી શક્યા હોત.

(૬) હરીકાંઈ માટેના પુસ્તક અંગે વિશ્વમાનવ (ઝાકટાબર) —નેધિમાં મેં વ્યાપક સંદર્ભમાં એવો પ્રશ્ન કરેલો કે “શું” એવું તારવી શકાય કે પારિતોષિક માટે ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો “મૌલિક” જ હોવાનો આગ્રહ નથી ? — ક્યારેક મૌલિકતાય અધિકસ્તરનું અનુદિત લખાણ હોય ત્યારે ખાસ, જવાબ રૂપે તા ૩૦-૧૦-૮૫ ના તેમના પત્રમાં ધયાકો સાથે (બેક ટાઇપમાં) તેઓ જણાવે છે કે “પુસ્તક મૌલિક હોય તે આગ્રહ નહીં, નિયમ છે ” તો પછી, ઝાકટાબરની મારી એ નોંધમાં મેં કેવળ સ્મૃતિને આધારે, એવો ઇંધારો કરેલો કે અગાઉ કેટલીક અનુદિત કૃતિઓને ઈનામ અપાયેલ ખરું ? કશો ખુલાસો થયો નથી ! એ કે હું આવા અપવાદને ઉતોજન આપનારો છું.

(૭) એક વધુ યુદ્ધો એ છે કે મેં “અનુવાસ્તિ” પુસ્તકને મૌલિક હોવાનું જણાવીને એક આવેશનપત્ર અને પ્રમાણપત્રભરીને ઈનામ મેળવ્યું હતું આથી મારે આ ઈનામ પરત કરવાનું જ હતું” — મહામાનવું આ કથન તો પોતાની જ નમ્ર પુલ્લી કરવા એવું છે. પરીક્ષકોએ ઈનામ-લાયક ઇરાવેલ અને અકાદમીએ તે અનુસાર ઈનામ આપી દીધા પછી, મારે પાછું આપવું પડે તે પ્રકારનું લખાણ મારા પર તેઓ શાંતા જોરે લાફવાના હતા ? આગતરી રીતે તો, આ પ્રહાર પરીક્ષકો ઉપર ઘા કરનારો બની રહ્યો છે : બે રીતે—એક તો, પરીક્ષકોએ “અનુદિત” પુસ્તકને ઈનામસ્થાનક ગણવ્યું ! એનો અર્થ એ કે તેમણે પુસ્તક જોઈ ગયા વિના જ તેમ કંઈ હોવું જોઈએ ! બીજું એ કે પરીક્ષકોએ એમાંની મૌલિક ૧૦૦ (સો) પૃષ્ઠનાં લખાણોને લક્ષમાં લઈ, તે મ યને મૌલિક ગણી કક્ષામાં સ્વીકારીને, નિર્ણય આપ્યો હોય, તો તે પણ મહામાનવ જેને અદ્ય નિયમ ગણાવે છે, તેને આપ્યો ગણાય ! — અર્થ

પાસેથી મેળવે અને બહાર કાઢે ત્યારે..

પેર, આટલી વિગત કરેલી સફાઈ પછી, હું
આથા રાખુ છું કે કમ મે કમ મારી બૌદ્ધિક
પ્રામાણિકતા અંગેની મહામાનવી આગ કા દૂર
થશે

—અંતે, મહામાત્રે તેમના ૩૦-૧૦-૮૫ના
વર્ષમાં મેં અમાલિ નિશ્ચમાનવમાં કરેલા કેટલાક
સૂચનોને અનુલક્ષી અનુકૂળ વલણ દાખવ્યું છે, તેને

હું ગિરદાવુ છું. અને ઈશ્વરે હું કે તાજેતરના
વિસ્મયકારક ઊભી થયેલી કટુતાની લાગણી-
ને ઇલા-અનિષ્ઠાએ ધુંટાઈ છે—તેમથી નીકળી
જઈને, આપણે સૌ સુચોગ્ય સ્વાયત્તાની દિશામાં
અકાદમીને વિકસાવવાના ઉચ્ચ પ્રયાસમાં સહયોગી
બનીએ. અસ્તુ

વડોદરા

૧૩-૨-૮૬

શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ પરત કરેલ પારિતોષિક બાબત

(સબ્સક્રિપ્શન 'ફેલો' ૮૬ ૧-૬૫ થી ૧૮)

હંસ યાસિક-મહામાત્ર

શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ 'મહર્ષિ તોલ્સતોય' નામનું પુસ્તક ૧૯૮૩ના ૩૦-૧૦-૮૫ની સ્પર્ધામાં
મૌલિક પુસ્તક તરીકે રજૂ કરી ખોટું પ્રમાણપત્ર આપી ઈનામ મેળવ્યું. 'વિશ્વમાનવ' ઓક્ટોબર
૧૯૮૫ અને 'લોકસત્તા' તા. ૨૪/૧૦/૮૫ના અંકમાં પ્રગટ થયેલા શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના પત્ર અન્વયે
અકાદમીએ તા. ૩૦/૧૦/૮૫ના રોજ પત્ર લખી તમોથી 'લોકસત્તા' અને શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીને
મોકલ્યા. તે પત્ર પ્રકાશિત થયો જ નહીં અને જરૂરી સિખિત ખુલાસો પણ ન કર્યો, અને શ્રી
ભોગીલાલગાંધીએ ઈનામ પરત ન કર્યું. શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ ઉઘાડેલા સ્વાયત્તા વિશેના ગૌરવમય અર્થમાં
વિવાદનું ઓર્કુ લઈને શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ આ ઈનામ પરત કરવાની બૌદ્ધિક અપ્રામાણિકતા
આચર્યો છે. તેથી અહીં શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીનું નિવેદન તથા અકાદમીનો પ્રત્યુત્તર રજૂ કર્યો છે :

પારિતોષિક અંગે નિખાલસ નોંધ : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીને થોડાં સૂચનો

નાનકરી મહાંત્રી પછી આરામ માટે પાવાગઢ
પાસેના 'શાંત-ઐકાતવાળા' કાળા હુંડીમાં થોડાક
દિવસ ગાળવા ઊપક્રમે ત્યાં પહોંચું ત્યાર પહેલા
હાલોલમાં ભાઈ ગિરધર તલાટીએ અમારાં બે
પુસ્તકો-સ. અને મારા લખાણવાળા 'મહર્ષિ
તોલ્સતોય'ને ૧૯૮૩ના વર્ષ માટે ખીજું અને
મારા 'ઈસ્લામ' પુસ્તકને ૧૯૮૪ના વર્ષ માટે
પહેલું પારિતોષિક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
તરફથી બહાર થવાના સમાચાર આપ્યા. બાજલા
વરસે ૧૯૮૨માં, મેં જેનું સંપાદન કર્યું હતું

તે ગ્રાન્ટ ગ્રેની મંથકોણીના 'ભારતદર્શન-મધ્યયુગ'
અથવા પહેલું પારિતોષિક મહેલું તેમ જ ફોર્મ,
૧૯૯૪ જમીનદાર અને હું એમ ત્રણ લેખકો હતા-
એકે બહારના મારા એકલાને નામે થયેલી !

આમ ઉપરાઉપરી ત્રણ વર્ષની પ્રોત્સાહન વર્ષાથી
મનને લાલુભર સાડું લાગ્યું. પરંતુ ખીજું જ લેણું
મારા ખુણીપોદિયા મનમાં પ્રગ્નપર પરા ઊપડી,
એકે, એક બાબતે તો, મનને નિરત હતી કે
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કે ખીજી સરકારી-અધિક

સરકારી વા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યુસભાગો કે મંડળોઓથી હું એટલે. અલગ છું કે આ સ્નેહવર્ષા પાછળ પક્ષપાત વા કૃપાદષ્ટિનાં ભ્રમભર્યા સલામત હતો.

તો પછી, ૧૯૮૨-૮૩-૮૪નાં વરસોમાં પારિ-
તોષિક માટે પાડવામાં આવેલા વિભાગોમાં (૧૯૮૩માં
૧૬ અને ૧૯૮૪માં ૧૪) અમારા આ ત્રણ મંત્રને
પારિતોષિક પ્રદાન થયાં એનો અર્થ શું ? આ ત્રણ
વરસોમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થયેલ તમામ
પુસ્તકોમાં જે-તે વિભાગના તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોગો ?
શું આપણે સાહિત્ય ખરેખર 'ઉત્કૃષ્ટ ગ્રામર્થ'
એવું કે પ્રધાનની કિમતિએ જ છે ?

પાછળથી ખ્યાલ આવ્યો કે ગુજરાત સાહિત્ય
અકાદમીએ પોતે વહેરી લીધેલી એક મોટી પ્રવાહ
આમાં ખાસે ભાગ ભજવે છે. ભવ્યા મુજબ,
સેખરો તથા પ્રકાશકો દ્વારા અકાદમીને જે મંથે
મોકલવામાં આવે છે તેટલામાંથી જ પસંદગી થાય
છે આ તો ખિલખિલ જ મોટી પ્રયાગજીવ. અકા-
દમીને પ્રયાસ તો ગુજરાતમાં જે તે વરસે પ્રગટ
થયેલ અને પ્રાપ્ય તેવા તમામ પુસ્તકો મેળવી
લેવાનો હોયો. નેહંએ. તો જ ઉત્કૃષ્ટતાનો તેનો
નિર્ણય લગનદાર બને.

એક બીજી વાત પણ ખુબી કે, પરીક્ષકોના નામો
પરિણામપૂર્વે શક્ય હોય એટલાં જાત રખામ તેમાં
જેમ થાણપણ છે, તે જ રીતે પરિણામ ભંદેર કરવાની
સાથે જ પરીક્ષકોનાં નામ પણ પ્રગટ કરાય એમાં
ડંકાપણ છે-પરીક્ષકોની જવાબદારી- ભગ્યતિની
દષ્ટિએ અને પ્રભાવી વિશ્વસનીયતા સાધવા આવશે...

હું વરસોવરસ અપાતા પારિતોષિકોની ચોખ્ખા-
ચોખ્ખા અંગે કશો સીધો વા આડકતરો ઈયારો કરવા
ઈચ્છતો નથી. કેમકે દર વર્ષે વિવિધ વિભાગોનાં
પ્રગટ થતાં સે કડો પુસ્તકો અંગે કશો ન્યાય તોળા-
વાની મારી શું ભવ્ય નથી. ત્રણ વરસમાં પારિતોષિક
પામેલા અમારાં પુસ્તકોની ગુણવત્તા-એ ફરકને તમકું

પોતાનું આવવાપણું છે, એવા વિશેષ કશી ઓછી-
વતી ગુણવત્તા-અકિવા ય ઈચ્છતો નથી.

પરંતુ, એમાંથી એક વધુ પ્રદો લેપસે છે, તેની
સ્પષ્ટતા થાયતે જરૂરી છે. દા.ત. 'મહાધર્મ' તોલ્સતોય'.
તેમાં મૌલિક લખાણ કરતાં ઘણું વધુ અનુદિત છે-
અલગત, એ અનુદિત સામગ્રી સારે ચોટદાર છે જ.
તો, આ પરથી શું એવું તારવી શકાય કે પારિતોષિક
માટે ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો 'મૌલિક' જ હોવાનો આમલક નથી ?
જે કે, મને એવા કશો ખ્યાલ છે કે અગાઉ
પણ ટેલીક અનુદિત કૃતિઓનો આ રીતે સમાવેશ
કરવામાં આવેલો પરંતુ મૌલિક તથા અનુદિત
પુસ્તકોનાં જ અલગની ચોજનામાં સમાવેશ કરવા
જતાં, જે ઘણી મોટી જવાબદારી માથે લેવી રહે,
તેના અકાદમીએ ખ્યાલ કયો છે ખરો ?

સાડું સુચન એવું છે કે 'મૌલિક' અને
'અનુદિત' બેઉ શ્રેણી 'ઉત્તમને ઉત્તમ' અપાય
એવી વેવડી ચોજના અકાદમીએ ઉપાડવી નેહંએ.
આમ થાય તો મૌલિક ઉપરાંત જનતકરનું ઉત્તમ
સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉત્તરવાની હોય વધારો અને
સાથે સાથે અનુવાદની પણ ઉત્તમતાને પ્રોત્સાહન
મળશે.

આમજ વધીને હું એવું પણ સૂચવવા ઇચ્છુ
કે પારિતોષિક નાણા રૂપે આપવાને બદલે હમ સે
હમ અકાદમીએ ઉત્તમ કરાવેલા પુસ્તકોના પ્રસાર
માટે જ રકમ ખર્ચાય એવી ચોજના કરવી નેહંએ
કેમ કે, મોટા ભાગનાં ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકોનું વેચાણ
બહુ જ ધીરું અને નાનું ભેગા મળે છે

અંતે, એક વધુ પ્રદો, જે નિર્ણયની પ્રક્રિયા
અંગેનાં તે પ્લાન પર આવું. ઉમર્યા જ ભવ્ય
તેમ, જે નિમાયેલા પરીક્ષકો પોતપોતાનો વ્યક્તિગત
નિર્ણય અકાદમીને જણાવી દેતા હોય, અને અકા-
દમી (એટલે કે તેના ગુપ્ત સચાલકો) પરીક્ષકોના
વિવિધ નિર્ણયો પરથી ઉવટનો નિર્ણય લેતા હોય

તો તે બિલકુલ જ અચોગ્ય છે. પરીક્ષકો નીચા પછી, તેઓ જ સાથે બેસીને, પોતપોતાના મંતવ્યોની ચર્ચા કરીને, અતેજ નિર્ણય આપે (મોટી સંખ્યા વા છેવટે બહુમતીથી) તે જ સ્વીકારાય, તો જ

નિર્ણયની વિશ્વસનીયતા પ્રાપ્ત થાય, અસ્તુ,

૧૩૦-૫

—ભોગીભાઈ ગાંધી

અકાદમીનો તા. ૩૦-૧૦-૮૫ને પત્ર

તા. ૨૪-૧૦-૮૫ના 'લોકસત્તા'માં તમા 'વિશ્વમાનવ' એકાદમી ૧૯૮૫ના ૧૪ ૪૭૦ અને ૪૭૧ ૫૨ પ્રશ્ન ચર્ચેલ 'પારિતોષિક' અંગે નિબંધ લેવાનો સંદર્ભ જણાવવાનું કે—

૧. શ્રી ભોગીભાઈ ત્રાંધીએ લખ્યું છે કે તેમને સતત ત્રણ વર્ષથી અંગેને પારિતોષિક પ્રદાન થઈ ચૂકેલું. અર્થ શું ? આ ત્રણ વર્ષોમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થયેલ તમામ પુસ્તકોમાં જે વિભાગના તે ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો હતા ?

આના કિતરમાં જણાવવાનું કે જે ગ્રંથોને આ સ્પર્ધાના વર્ષનું જે વિભાગમાં પ્રથમ ઈનામ મળ્યું હોય તે વિભાગનું તે પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં તે પ્રકારના પુસ્તકો પૈકી શ્રેષ્ઠતમ છે તેમ કહી ન શકાય. કારણ કે આ યોજનાનો હેતુ પ્રોત્સાહનનો છે અને તેની સ્પર્ધા માટે લેખકે આવેલ ભરવાનું હોય છે આથી ને લેખકને આ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા ન હોય તે લેખકના પુસ્તકનો તેમ જોમને અગાઉ પાંચ ઇનામો મળી ચૂક્યા હોય તે લેખકના પુસ્તકનો સમાવેશ થતો નથી.

૨. જે ગ્રંથો લેખકો દ્વારા ૨૭૪ કરવામાં આવે તેને જ સ્પર્ધામાં ગણીને તેને આધારે નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિને શ્રી ભોગીભાઈ ત્રાંધી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પોતે વહેલી લીધેલી એક મોટી મર્યાદા કહી છે. આ સંદર્ભમાં જણાવવાનું કે આ યોજનાનો હેતુ ઉત્કૃષ્ટતાની કે વર્ષે ભરતી કોઈકેતમ કવિની શોધનો નથી. પુસ્તકના લેખકને પ્રોત્સાહન પદ્ધતિ

વિશે મતભેદ હોઈ શકે વધુ ભરના પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોમાંથી સ્પર્ધા માટેની એન્ટ્રી મત્રાવ્યા વગર ઉત્તમ પુસ્તકોને ઇનામો આપવા જોઈએ, તેવો કેટલાક વર્ષોના સાક્ષરોનો અભિપ્રાય છે અને તે તેની દૃષ્ટિએ યથાર્થ છે આ બાબતમાં અકાદમીની સ્થાયી સમિતિમાં ચર્ચાવિચારણા કરવામાં આવી હતી અને આ યોજનાનો હેતુ પ્રોત્સાહનનો હોઈ તેમજ એન્ટ્રી વગર નિર્ણય કરવામાં પશ્ચ કૈટલીક સુરક્ષેથી રહેલી હોઈ આ યોજનાના મુખ્યત્વે માળખા અને નિયમને ન બદલવો તેવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે

૩ પરીક્ષકોના નામ પરિણામ પછી બહુર કરવામાં અકાદમીને કોઈ તાર્ત્વિક વિરોધ નથી. આ કામગીરી મોપતા પરીક્ષકોને તેમના નામ બહુર કરવામાં આવે તે બાબત સંચિત છે કે કેમ તે પણ આકાદમીએ પૂછાવ્યું હતું અને મોટા ભાગના પરીક્ષકોએ તે માટે સંમતિ આપેલી પણ છે. અકાદમીએ આ કામગીરી ચક્ર કરી ત્યારે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોની કામગીરી બાકી હોઈ મળે વર્ષના પરિણામોના સાથે નિર્ણય કરવાનો હોઈ મોટે ભાગેના પુસ્તકોના ૧૨ અને બાળકો મળેના પુસ્તકોના પાંચ એમ કુલ ૧૭+૧૭=૩૪ વિભાગોના કુલ ૪૪૯ પુસ્તકો માટે કુલ ૨૪ પરામર્શકોએ પોતાની સેવા આપી છે આટલી લાભી પ્રતિષ્ઠિ કરવામાં સુરક્ષેલી છે. ૧-૧-૮૫થી ૩૧-૧૨-૮૫ના વર્ષની કામગીરી થશે ત્યારે પરિણામ સાથે જ પરામર્શકોના નામ પણ આપી શકાશે. સંપૂર્ણ પરિણામ પણ સવિગત જાણવાનું સૌજન્ય બહુ આર્થિક સામર્થ્ય અને

દેનિગો લાખવે છે.

૪. શ્રી ભોગીભાઈ જણાવે છે કે 'મઠવિ' તોલ્લતોય' મૌલિક કરતાં અનુદિત છે પારિ-
તોષિક માટે મૌલિકને આશરૂ નથી ર અહીં
જણાવવાનું કે પુસ્તક મૌલિક હોય તે આશરૂ
નહી, નિયમ છે સ્પર્ધાના આવેદનપત્રના સાથે
છાપેલા નિયમ ક્રમાંક ૧૦ પ્રમાણે લાખાન્તર કે
સ્પાર્તર કરેલ પુસ્તક સ્પર્ધા માટે પાત્ર ગણાશે
નહી, પુસ્તક તદ્દન મૌલિક અને સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ.

'આવેદનપત્રમાં અ તે લખેલું હોય છે "આ
સ્પર્ધાની શરતો અને નિયમો મે વાંચ્યા છે અને
મને કબૂલમંજૂર છે" તેમાં તા. ૨૦-૨-૮૫ના
રાજ શ્રી ભોગીભાઈ ત્રાધીએ સહી પથ્ર કરી છે
આથી સ્પષ્ટ છે કે લખકે જ ઉતાવળે કે ભુલચૂકે
ખોટું પ્રમાણપત્ર આપીને પુસ્તક રજૂ કર્યું છે અને
ઈનામ મેળવ્યું છે. તેમની નિખાલસ નોંધ બદલ
આભાર અને નિખાલસ પત્રલાની અપેક્ષા.

૫ અનુવાદને ઉત્તેજન આપવા માટે સિંધી-
હદ્દ વિકાસમાં યોજના છે અનુવાદની ઉત્તમતાને

ઉપરના પત્રને 'વિશ્વમાનવ' તથા 'લોકસત્તામાં પ્રકાશિત ન કર્યો કે શ્રી ભોગીલાલ ત્રાધીએ કોઈ
લિખિત સ્પષ્ટતા ન કરી અને નીચેના પત્ર તા ૪-૨-૮૬ના 'લોકસત્તા'માં પ્રગટ કરી ઈનામ પરત કર્યું".

ભોગીલાલ ગાંધી ને સુભદ્રા ગાંધી અકાદમીને ઇનામ પરત કરે છે.

ઉભોનું નિવેદન અને અને લાઠાનું વિવેચન
વાંચ્યું અમારી ગેરબજારી ટળી. આને ત્રીસમી
જાન્યુઆરીએ નિયામક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી,
ત્રાધીનગર જોર નીચેના પત્ર સાથે રજિસ્ટર્ડ
પોસ્ટથી અમારી ઈનામી રકમ ચેકથી પરત કરી
નિરાત અનુભવીએ છીએ :

૧. આપની સંસ્થા તરફથી જામને (ભોગીભાઈ
ત્રાધી તથા સુભદ્રા ત્રાધીને) ઈ.સ. ૧૯૮૩ અને
૧૯૮૪નાં અમારાં પુસ્તકો માટે રૂ. ૧૦૦૦-૦૦
+૩. ૨૦૦૦-૦૦નાં પારિતોષિક આપવામાં

પારિતોષિક દ્વારા પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર અ ત્રે
અકાદમી વિચારી ચક્રશે.

૬. પારિતોષિકનાં નાણાંની રકમનો ઉપયોગ
અકાદમીએ ઉત્તમ કારાવેલાં પુસ્તકોના પ્રચાર માટે
અર્ચવાની યોજનાનું ભોગીભાઈનું સૂચન ચિત્તે છે
પારિતોષિકથી પ્રોત્સાહનમયે, એટલી રકમથી ઉપર
પુસ્તકના વેચાણમાં કોઈ વિશેષ તતિ લાવવી મુશ્કેલ.

૭. શ્રી ભોગીભાઈએ જણાવ્યું છે કે પરીક્ષકોની
સંમતિ અને બૃહમતી જે નિર્ણય આપે તે સ્વીકારાય
તો જ વિશ્વસનીયતા પ્રાપ્ત થાય. પરીક્ષકોના
નિર્ણયને આધારે જ શુદ્ધ પરીક્ષણ પદ્ધતિએ જ
ઉપરનો નિર્ણય થતો હોય છે. પરીક્ષકોના વિવિધ
નિર્ણયોને આધારે અકાદમીના મુખ્ય સંચાલકો
પરીક્ષકોના વિવિધ નિર્ણય પરથી નિર્ણય કરે છે,
જેવી નિર્ણય પદ્ધતિ શ્રી ભોગીભાઈને જોમણે
જણાવી તે સંપૂર્ણ ચોટી છે અને કોઈએ કહેલી
વાતને આધારે શ્રી ભોગીભાઈ જેવા વિચારક
'ખિલકુલ અપોગ્ય છે' એવું વિધાન કરે તે
શોચનીય છે.

તા ૩૦-૧૦-૮૫ —હંસુ ચાંચિક

આવેલા છે તે ભેઈ રકમો આ લાધેના ચેકથી
પરત કરીએ છીએ

૨. આ પારિતોષિકોની કેટલીક પદ્ધતિઓ અમને
ખુશ્કી હોઈને તેની બદલાવની જાણ થતાં જ,
અને તેને બંનેની ટીકા-સૂચના અમારા માલિક
'વિશ્વમાનવ' (અંક એકડો' ૮૫ પૃ. ૮૭૦-
૭૧)માં છાપેલી તે તરફ આપનું લક્ષ દોરાયું હશે
જ. (આ લખાણ 'લોકસત્તા'એ પણ ઉતાવળે હતું)

૩. શ્રી ઉમાચંદર જોષીએ તાજેતરમાં એક નિવેદનમાં
જણાવ્યું ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે ગુજરાત

સાહિત્ય અકાદમી સર્વિશ સરકારે નીમેલા સ્વયં અને દોહોદારોવાળી છે. અને તેમજે ટેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો ઉલ્લેખ કરીને, સૂચવ્યું છે તેમ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પણ સ્વાયત સ્વરૂપની બને તે યોગ્ય જ છે.

૪. અમારાં યુવાનો અને ઉમાચંદ્રવાઈએ યુવવ્યા અગમ, ગુજરાત અકાદમીનું લોકસાહી સ્વરૂપ-

તર થાય એ જોવા જમે આગર છીએ, અને ગુજરાત સરકાર માટે પ્રજા એ શોભાસ્પદ બનશે. ૫. આજની પરિસ્થિતિમાં લોકસાહી નાપરિક્ત તરીકેની દ્રશ્ય અઢા કરતાં રકમ પરત કરીએ છીએ, તે સ્વીકારી આભારી કરશે.

વડોદરા-૫ —લોગીલાલ ગાંધી, સુલકા ગાંધી

[‘શબ્દસૂચિ’માં નહીં લેવાયેલાં બે લખાણો]

શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ અકાદમીનું ઇનામ પરત કર્યું તેનું સાચું કારણ

ગાંધીનગર

તા. ૪-૨-૮૬

‘શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ આજ રોજ પ્રગટ થયેલા ‘લોકસત્તા’માં અકાદમીનું ઇનામ પરત કર્યાની જાહેરાત કરી શી. ઉમાચંદ્ર જોશીએ એમના સન્માન સદર્શમાં જોશ કરેલા અકાદમીની સ્વાયતતાના કારણનું જોડું લીધું છે. હકીકતે આ ઇનામ પરત કરવાનું સાચું કારણ એ છે કે શ્રી, ભોગીલાલ ગાંધીએ તેમના અનુવાદિત પુસ્તકને મૌલિક લેખનનું જણાવી જોડું આવેદન પત્ર અને પ્રમાણપત્ર ભરીને આ ઇનામ મેળવ્યું હતું. આથી તેમને આ ઇનામ પરત કરવાનું જ હતું. શ્રી

ભોગીલાલ ગાંધીએ ‘વિશ્વમાનવ’ જોડોજન-૮૫ અને તા. ૨૪-૧૦-૮૫ના લોકસત્તામાં પ્રગટ કરેલા નિખાલસ નિવેદનને પ્રત્યુત્તર અકાદમીએ તા. ૩૦-૧૦-૮૫ના રોજ આપ્યો તેનું પ્રકાશન વિશ્વમાનવમાં ન કર્યું તમા જરૂરી ખુલાસો લખીને ઇનામ પરત ન કર્યું અને આ નિવાદન જોડું લઈને, અપ્રમાણિકતા છાવરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

સખી (હંહુ ધાનિક)

મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.

ભોગીલાલ ગાંધીના ખુલાસો

સંપાદક શ્રી,

આપના દેનિક પત્ર (વડોદરા આશ્રિત)માં આજના તા. મી ના અંકમાં પહેલે પાને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના મહાપાત્ર (શ્રી હંહુ ધાનિક)ની સહી સાથે જે જાહેર ખબર મારી ધામેના ખુલા આલેખ રૂપે છપાઈ છે તે અંગેનો પ્રશ્ન જોત મારો આ ખુલાસો છાપી આભારી કરશે....

(૧) અકાદમીનાં બે વર્ષનાં ઇનામોની રકમ

(રૂ. ૩૦૦૦/-) પરત કરવાના મારા પત્રલાને અનુલક્ષી મહામાત્રશ્રીએ જે કારણ આપ્યું છે કે મેં “અનુવાદિત પુસ્તકને મૌલિક લેખનનું જણાવી જોડું આવેદન પત્ર અને પ્રમાણપત્ર ભરીને ઇનામ મેળવ્યું છે” એ સર્વિશ જરૂરજીઆત છે તેમ કે એક તો ૧૯૮૪ના વર્ષ માટે “ઈસ્તિમા”ને પહેલું ઇનામ (રૂ. ૨૦૦૦/-) અપાયું છે તે સાથેત મૌલિક ગ્રંથ છે, અને ૧૯૮૩ માટે ‘મહાવિ તોલ્કાવિય’ ગ્રંથ માટે જે ખીજું ઇનામ (રૂ. ૧૦૦૦/-) અપાયું છે, તે અનુવાદિત ગ્રંથ નથી.

[વિશ્વમાનવ

તેમાં પહેલા અખડ મૌલિક છે (અને બીજા અનુવાદિત લખાણો છે. અંથમાં જ તે સ્પષ્ટ જણાવેલું છે) એટલે અનુવાદના મંથને મૌલિક ત્રણાબ્યાનો આદેષ સાથે બિન પાયાદાર છે એથી જ તે પરીક્ષકોએ પ્રસ્તુત એમ. વાચીને, તેમાંના મૌલિક લખાણોને ઈનામ લાવક લેખર્તા હશે. (અલગત, તેમાંનાં અનુવાદિત લખાણો ઉમદા હોઈ તેમ લક્ષમાં લેવાયા હોય તેો તે આવકારદાયક છે.)

(૨) મહાપાત્ર શ્રી જણાવે છે તેવો તા. ૩૦-૧૦-૮૫ નો ૩ બીજો કોઈ પત્ર અને મથકે નથી એ કું પૂરી ખાતરી માથે જણાવું છું. એ પત્રના મજકુર બાબત આ ઘડી લગી કશી ખબર મને નથી. બહેરાતમાં એનો ઉલ્લેખ કરવા પૂરેય મને તેની નકલ મોકલી દોત, તો કદાચ અનાવરણક ઊકાપોક ટપ્પે દોત.

(૩) અકાદમી અને લેખકો વચ્ચે અવારનવાર વિવાદાસ્પદ મુદ્દા ક્રિયા યાથ એ સ્વાભાવિક છે. અકાદમીની ઇનામી પદ્ધતિ અંગે એ પોતેય

કેટલાક ખૂબ જ વિધાયક સૂચનો કરેલાં (વિશ્વમાનવ-એકોટામર-૧૯૮૫), સાન્નિતરમાં શ્રી, ઉમાશંકર એથીએ એક મુળભૂત વાત (અકાદમીની-સ્વાયત્તાની) જણાવી. અને મને મારી 'સુલ' જણાઈ. એથી તે મુદ્દા અંગે, 'નાગરિક અને સરકાર' જ ને માટે શોભાસ્પદ અને તેવું પત્રલું સરવાની વિનંતિ સાથે, નાગરિક-સરજ તરીકે સુલ મુધારી લેવા મેં અદ્યપૂર્વક રકમ પરત કરી

(૪) અકાદમીની બાબતમાં લેખકો પોત પોતાની રીતે તથા પદ્ધતિએ પ્રમત્તેજ ભંદેર ધરેલા લખે, અને અકાદમી પક્ષ એ જ રીતે તેના જવાબો આપે તે ન્યાયગ્રસ્ત છે. તેને બદલે મારા જેવી એક વ્યક્તિ ઉપર ફાડી પર કટક ઉતારવાય હોય તેમ, અનેક છાપાઓમાં પૈસા ખર્ચીને અકાદમી ભંદેરાતો છપાવે ત્યારે તો હદ વળી મઈ. પૈસાનો દુર્વ્ય જ નહીં, લેખકને બદનામ કરવાનો આ બાલિષ્ઠ પ્રવાસ નથી શું ? વડોદરા

૫-૨-૮૬

લિ. લોગીલાઈ ગાધી

ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમી લેખકોનું સન્માન કરવા માટે છે કે અપમાન કરવા ? | —રઘુવીર ચૌધરી

શ્રી લોગીલાઈ ગાધીની ત્રિખાલસતાની કદબ કશીને ઈનામોના નિયમો વધુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર હતી એને બદલે સાચુ લોલપા બદલ એમને સત્ત કરવાનો માર્ગ પસંદ કરવામાં આવ્યો.

કોઈ ગુજરાતી સાહિત્ય કારની વિરુદ્ધ રાજ્ય સરકારના કોઈ જવાબદાર ઘટકે ભંદેર-ખત્ર આપી દોય એવું આ લખતારની ભળમાં નહોતું પણ ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય

અકાદમીએ એક સ નિક્ક સાહિત્યકાર અને ગુજરાતના અગ્રણી મૌલિક શ્રી ભોગીલાઈ ગાધીની વિરુદ્ધ અમદાવાદનાં ત્રણ દૈનિકો ગુજરાત સમા-ચાર, ક દેય અને લોકસત્તા-

જનસત્તાના પહેલે પાને ડખલ કોલમમાં ભંદેરખત્ર છપાવીને એક સાથે અનેક નિક્કમ સ્થાપ્યા છે. યકવ છે બીજા દેનિકોમાં પણ આ ભંદેરખત્ર

* આ પછી લેખકે ભા. માં ઉપરના ત્રણ આદેષો અને તેના ભા.ગા એ આપેલા મુદ્દાવાર જવાબો રજૂ કરીને, પોતાને આ ગુલાસા સ્વીકાર્ય લાગે છે એમ જણાવ્યું છે

છપાવી હોય. પણ ઉપર્યુક્ત
 વધુ દેનિહોમાં તો આ લખ-
 નારે વાંચી જો અને જાણ
 તાલની જે કંઈ માહિતી છે
 એ પ્રમાણે જ દાખ મુકતા
 દસથી અગિયાર હજાર ખર્ચ
 થાય. રાજ્યની અઠાદમીએ
 ઉમાચંદર જોશીજી સંમાન
 કરવા માટે અગિયાર હજારની
 રકમ તૈયાર રાખી હતી. કહે
 છે કે સુન્દરમને સંમાન-
 સમારંભ થયો એમાં ટેબલ
 ઉપર અગિયાર હજારની નોટો
 મુકવામાં આવી હતી. એ
 જોઈને ઓ કાંતિ કાંઈ જેવા
 પત્રકારે કોય લખ્યો હોત
 અને હસમુખ ગ્રાધી જેવા
 તત્ત્વજી અધ્યક્ષેય લખ્યો હોત
 ખેર. એ મનોરંજક ઘટનામાં
 કવિવર સુન્દરમને પણ હાથો
 હોઈ યો. અહીં તો અગિયાર
 હજારની રકમનો પ્રશ્ન છે. જે
 રકમ સ્વીકારવાની ઉમાચંદર
 જોશીએ ના પાડી એ વાપરી
 નાખવી જરૂર હોય તે ઉમા
 ચંદરની વિરુદ્ધ વાપરવી
 જોઈતી હતી ભોગીલાલ
 ગ્રાધીને વગાવવા એનો ઉપયોગ
 વાળખી ન શકાય.

અગિયાર હજારના સંમા-
 નનો અસ્વીકાર કરવા માટે
 ઉમાચંદરે જે મુદ્દા જિભા કપા
 છે એ કાયમી અહત્યના હેતુ
 લવિથમાં એની ચર્ચા થાય
 તોપણ મોઢું નહિ થાય. પણ

જે વાચકોને શ્રી ભોગીલાલ
 ગ્રાધીની સ્મૃતિમાં અને
 માનવતાવાદી દ્રષ્ટિમાં વિશ્વાસ
 હોય એમણે ગુજરાત રાજ્યની
 સાહિત્ય અકાદમીના સૂત્રધારો
 પાસે સ્પષ્ટતા માગવી જોઈએ.

ઉમાચંદરે જિભા કરેલા
 મુદ્દાઓના સમર્થનમાં ભોગી-
 લાલજી જે ઇનામોની અગાઉ
 સ્વીકારેલી રકમ રાજ્ય
 અકાદમીને પાછી મોકલી એ
 જ જે જાપાનને નિવેદન કર્યું
 જે સોશલિસ્ટ-જનસત્તા વ્યવ-
 સ્થિતરીતે છપાવ્યું અકાદમીના
 મહામાત્રને ભોગીલાલના નિવે-
 દનમાં વિતતદોષક વિરોધાભાસ
 લાગતાં હોય તો એમણે
 નિવેદનરૂપે ખુલાસો કરવો
 જોઈતા હશે. એ જરૂર
 જાણત, અને ધારો કે જન-
 સત્તા-સોશલિસ્ટ ભોગીલાલજી
 પક્ષકાર હોય અને રાજ્ય
 અકાદમીનું વિરોધી હોય અને
 એ કરેલું મહામાત્ર શ્રી
 હસમુખ વાઘીજી નિવેદન
 જાપવા તૈયાર ન હોય તો
 એ પછી જ જાહેરખબરનો
 આશય લઈ ચકાવ અને એ
 દૈનિક જાહેરખબર ન જાયે
 અને એ જાહેર એની સામે
 કાયદેસર પગલાં લેવા શક્ય
 ન હોય તો પછી ત્રીજા
 દેનિકનો અપ્રશ્ન લઈ ચકાવ.
 પણ અહીં તો ધારે ઉતાવળ
 અને હિચકિ ખર્ચ કરવામાં

આવ્યું છે.

ઉપર ૫૨૨ પણ
 અપવાદરૂપે નિરોધ હોઈ યો
 કામી તોફાનો અટકાવવા
 માટે સરકાર આવું ખર્ચ
 કરે તો એની ઉપયોગિતા
 સ્વીકારી ચકાવ પણ અહીં
 તો કોઈ પણ રીતે બચાવ
 કરી ચકાવ એમ નથી.

હું ભોગીલાલને ઉલ્લા
 જે દાયકાથી નજીકથી જાણ્યું
 છું. એમણે વિચારસરણી
 ખાતર કેટલું વેઠ્યું છે એ
 હું બહુ છું. ઉલ્લા કેટલાક
 વર્ષોથી એમની તમિલત
 થયું નાજુક રહે છે છતાં
 એમની વૈચારિક મઠમથલ
 ચાલે છે લેખનને. પરિણમ
 એમણે જીંદગી નથી. સમા
 નતા અને સ્વતંત્રતાના
 મૂલ્યો સાથે એ કદાપિ
 સમાધાન કરે નહીં. એમની
 નિષ્ઠા અને સ્વચાઇ, એમની
 સહનશીલતા અને કાપક્ષમતા
 આપણા દલ ટકા લેખકોમાં
 હોય તો પણ આપણ
 વિચારપ્રધાન સાહિત્ય અને
 આપણું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ
 સમુનિર્મિત પામે

જાહેરખબરના આલેખો
 અને ભોગીલાલજી આપેલા
 ખુલાસા પરથી એક હકીકત
 એ ફતિલ થાય છે કે
 ભોગીલાલજી જે ઇનામ પરત
 કર્યાં હતાં, એક નહીં.

‘ઇસ્લામ’ અંગેના જે હજારવાળા ઇનામની રકમ તો મહામાત્ર પાછી મળી શકે એમ નથી એમને વિવાદ છે. એ કરવા માટે જે આધાર મળ્યો છે એ તો ઇસ્લામ વિરોધી પુસ્તકને મળેલા એક હજારના ખીળ ઇનામને હથેલી છે (સુબદ્રાબહેન જેનાં સહ-લેખિકા હતા) જે અનુવાદનો વિસ્તાર અંગેની નિખાલસતાની કદર કરીને ઇનામોના નિયમો વધુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂરી હતી પણ એમ ન કરતાં સાચું બોલવા બદલ જોગીશાઈને સજા કરવાનો માત્ર પસંદ કરવામાં આવ્યો.

આ વિવાદનો ફક્તિર્કાર શા છે ? જે પુસ્તકમાં અમુક ભાગ મોલિદ છે અને અમુક ભાગ અનુવાદિત છે એ બે જુદા જુદા બાઈન્ડિંગમાં

પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હોય તો ? લેખકના નામે જે પુસ્તક ચઢવા હોત અને જીવનચરિત્રનું પુસ્તક સિત્તેર-કેથી પૃષ્ઠનું હોય તો ઇનામપાત્ર ન બને એવો નિયમ નથી.

આમ, જે હજારનું પ્રથમ ઇનામ પરત કરવા અંગે અકાદમીના મહામાત્ર મુસ્તફીદુલ મીન પાંચે છે અને એક હજારના ખીળ ઇનામ અંગેના વિવાદમાં આખી વસ્તુને આવરી લે છે. આમ એ હકીકત છુપાવીને વાત કરે છે, અને જોગીશાઈના જ્ઞેયનિષ્ઠ પત્નિ પર મંજીર પ્રકાશ કરે છે. આ વર્તન અંગે ઉદાસીન રહી શકાય નહીં. કેમ કે ઉમાશંકર ભેટીએ વ્યક્ત કરેલી દહેડત અકાદમીના મહામાત્રશ્રીએ

સાચી ટેરવી છે.

જોગીશાઈને પણ મળ્યો હોય તો એ છાપ્યા વિના રહે નહીં. એમ એ પોતે વિચાર-સ્વાતંત્ર્યમાં માને છે એમ વિરોધીના વિચારના સ્વાતંત્ર્ય માટે પણ ભોજ આપવા તૈયાર થાય એવું ઉદાત્ત માનસ ધરાવે છે. આવા સાહિત્યકારની જાહેર-ખબર દ્વારા વર્ગોવર્ણી થઈ શકે ? શું રાજ્ય અકાદમી કુલકળના વર્ષમાં આ રીતે પોતાની ‘સ્વાયતતા’ સિદ્ધ કરી રહી છે ?

મારો પ્રશ્ન આ છે : ‘ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમી લેખકોનું સન્માન કરવા માટે છે કે અપમાન કરવા માટે ?

(જાન્યુઆરી-૧૩-૨-૮૬ માસી દેશીને)

આવકાયા સૂચન

“અકાદમી ઉપરાંત પરિપક્વ એવોડ-ઇનામો આપતી તમામ સાહિત્ય સંસ્થાઓને આથી સુધારણા અને પરિવર્તન માટેની તક મળી છે એમ માનીએ છીએ.

“એમની (ઉમાશંકરશાહની) આ બાબતી એટલે અમે અકાદમી કે સરકારની વિરુદ્ધ નથી તથા તમામ આથી અમને એક પરિવર્તનકારી માત્રા પર અદિસત પ્રગટ એવી જ સ્પષ્ટા છે.”

આના અનુસંધાનમાં અમે એક મોખખા સંયુક્ત જાહેર નિવેદનની અપેક્ષા કરીએ છીએ,

જેમાં સાહિત્યકારોએ સવીચી કરીને માત્રાથી મુદ્દા હોય. એની માત્રાથી કે “જ્યાં લગી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીને સ્વાયત નહિ કરાય ત્યાં લગી અમે એનાં સ્થાન માન, ઇનામ, અકારામ, સન્માન, એવોડ અને કર્યા કામ નહીં સ્વીકારીએ. વગેરે આવું નિવેદન સિદ્ધિપુર ત્રોને અપાય અને એની જાહેરાત ગુજરાતના તમામ છાપાઓ-સામયિકામાં થાય.”

—સુમન શાહ

(લોકસતી-સાપ્તાહિક ૧૩-૨-૮૬ લાખા લેખમાંથી ઉતારો)

વિપ્રવચન : સૂચિ : ડિસેમ્બર ૧૯૮૪ થી ડિસેમ્બર ૧૯૮૫

અંક ૨૮૮ થી ૩૦૦

લેખો

વિગત

લેખક

પૃષ્ઠ

અવલોકન-પરિચય

અડવાપ્તિસી (કાવ્યસંગ્રહ : હરિકૃષ્ણ) હરીશ વિ. પંડિત ૪૯૯

આવકાર ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૨૩, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૪૮, ૩૩૪, ૪૦૦, ૪૧૪, ૪૪૮, ૪૮૯, ૪૯૩, ૫૦૭, ૫૨૪, ૫૨૯, ૫૩૬, ૫૪૪, ૫૪૯, ૫૫૨

અભિહાસિક પરિચયમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત રસેય જમીનદાર ૧૨૪

સાહિત્યમાં નિરૂપિત નારી મહાભારતના

વિશેષ સંદર્ભોમાં એક અભ્યાસ (ડૉ.

મગનભાઈ ર. પટેલ)નો પ્રવેશક

જનકીય વ્યાસની કવિતાનો આસ્વાદ

દેવદુમા યાચિક ૧૩૬

જળ અને વાગ્યા કરે (નવલકથા

બારીન મહેતા ૧૮૬

પરેશ નાયક)

દર્શક અધ્યયન અથવા વિમોચન વિધિ

ભારતી ર. દવે ૩૩૦

સેમિનાર :

પતંગાવનની કુનિયામાં ડાહ્યા

ડૉ. જોડા ૪૬૨

પરંતુ (કાવ્યસંગ્રહ વિનોદ જોષી)

બારીન મહેતા ૨૨૮

એ સોહા તમને છતરે છે (ડૉ. કુવર)

બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય ૩૫૫

વાર્તાકાર ઝવેરચંદ મેઘાણી : લાક્ષણિકતાઓથી

રમણ સોની ૩૧૩

અંકિત શ્રદ્ધા

વિચારદર્શન (દાનજોત્રી શ્રેણી ૨૩)

નીતિન વ્યાસ ૧૪૪

We The People (નાની પાલખીવાળા)

ડૉ. મદુલ દેવ ૩૦૩

સમુદ્રી (લઘુનવલ : ચોગેશ જોષી)

હરીશ વિ. પંડિત ૩૧૯

સંદર્ભ એ સંગીત (રૂપેતલાના)નો આસ્વાદ

સુભદ્રા ચાંધી ૩૭૦

સ્નેહ, સો'દર્શ અને સૌજન્યથી ઇલકાતી

પ્રા. હરીશ વ્યાસ ૪૦૫

(શેખાદમ આણુવાળાની) કવિતા

હનુમાનલવકુલમિલન (વાર્તાસંગ્રહ : ભૂપેશ

રમેશ દવે ૧૨૭

અવધુ')

દ્વિતમ

અંકડરમાંથી ટપકતું જીવન

અભિજિત વ્યાસ ૪૯૬

અર્થઠારણ :

કાળ નાણું

નવી કાપડ નીતિ - આયુ સ્વરૂપ

પૂર્વદર્શન . આર્થિક માળખામાં મહાપરિવર્તન

ભવિષ્યમાં કામ કેવી રીતે ગ્રાહ્યશે ?

ટ્રસ્ટીશિપ : ગ્રાંધીજીના વિચારો

ટ્રસ્ટીશિપ : સાકાર સ્વરૂપ આપવા અભિનવ

પ્રયોગ

ચિંતાન

આત્મવિદ્યાથી વિજ્ઞાન

આધ્યાત્મિકતા અને બૌદ્ધિકતા

કમ્યુટર ગુનાઓ

૩ પ્રાની પુવાકિતઓ

દખાણ જુદો અને ભારત -

અમેરિકાની રાજ્યપદ્ધતિ

પક્ષપક્ષતા વિરોધી કાયદો :

રોગ અને પ્રસાન્ન

‘પ્રારબ્ધ’ અને સ્વઅવિતતાનો

સિદ્ધાંત

બૌદ્ધિક ક્રાસિયલ

ભારતમાં ફાસીવાદ

અનિવાર્ય છે ?

ભારતીય સમાજવાદ

માકસવાદથી ગ્રાંધી તરફ ?

ભાવાતીત ધ્યાન : ‘સમદિત

દેવ’ની તકનિક

મનુષ્ય અને તેનું જગત ,

એક વૈચારિક સ્વૈરવિહાર

મહાત્મા ગ્રાંધીનો રૂળવણીનો

આશય

વાડીલાલ કમ્પી

સુનીભાઈ વૈદ્ય

એલ્વિન ટોફલર

અનુ હુવનેશ ઓઝા

એલ્વિન ટોફલર

અનુ હુવનેશ ઓઝા

૪૦૧

તુલસી બોડા

૩૬૫

ચિથિરકુમાર ઘોષ

અનુ મનોજ ઓઝા

બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય

ડી અનન્તાચારી

અનુ. પ્રા. હરીશ બ્યાસ

ફિલ્મો ક્રમા

અનુ. મનોજ ઓઝા

જી. ગોપાલ રેડ્ડી

અનુ ડો. હરીશ બ્યાસ

દિનેશ શુક્લ

૧૬૭

૧૭૭

જિતેન્દ્ર જોબનપુત્રા

૩૮૪

સાલા હરદયાલ

અનુ પ્રફુલ્લ રાવળ

પીતામ્બર ગુપ્તા

અનુ હરીશ બ્યાસ

વિશ્વનાથ ટંડન

અનુ. પદ્મા ભાવસાર

સિન્ધેશ અિ હારિયા

અનુ. મનોજ ઓઝા

સિદ્ધાંત ન ભદ્ર

૩૬૫

(અંક ૨૮૮)

માનવ-એક અદ્ભુત ઘટના	કાંતિ શાહ	૧૧૩
મૃત્યુ : અગમ્ય આયોજન	એચ. એલ. કોઠારી	૨૭૯
	અને લોપા મહેતા	
	અનુ. મનોજ જોષી	
રાજકીય શિક્ષણ : અત્યારે	દિનેશ શુક્લ	૧૧૫
અને તારિકોત્ત		
રાષ્ટ્રીય વિશેષ શીલ	રમેશ ચાપર	૨૧૭
	અનુ. યશવંત ત્રિવેદી	
લોકચળવળો અને લોકભાગીદારી	દિનેશ શુક્લ	૬૫
વધારે સમવાયી રાજ્ય-	રમેશ ચાપર	૪૫૯
વ્યવસ્થાની દિશામાં	અનુ. યશવંત ત્રિવેદી	
વિકલ્પોની જોખમાં :	રમેશ ચાપર	૩૬૧
સ્વાધીનતા પિતાની લોકશાહી	અનુ. યશવંત ત્રિવેદી	
શિક્ષણ બે બે મુદ્દા	નરેશ ઉમરીયર	૧૩૯
સાંખ્ય અને નીતિમીમાસા	આ નીતિન જે વ્યાસ	૪૮૨
સ્વાધીનતા એટલે શું ?	રાજમોહન ત્રાધી	૪૪૪
	(સંકલન : સુભદ્રા ત્રાધી)	
રાજકોશ		
અનામત : કેટલાંક પ્રસ્તુત પાસાઓ	ભોળીભાઈ ત્રાધી	૨૫૬
અનામત : સમાધાનના મુખ્ય મુદ્દા		૨૬૬
(તા. ૯-૫-૮૫)		
અનામત : બંધારણીય માર્ગદર્શન		૨૬૭
અનામત : સાચી પરિસ્થિતિ		૨૭૦
અનામત : વિવિધ પંચોની ભલામણ	બાણુભાઈ જ. પટેલ	૨૭૧
અને વાસ્તવિકતા		
અનામત : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓનાં મંતવ્યો		૨૭૩
અનામત : સૌ મૌલિક યોગદાન કરે	વિમલાબેન ઠાકર	૨૭૪
અનામત આદોલન . સર્વાંગી ન્યાયની દિશા	ભોળીભાઈ ત્રાધી	૨૭૫
અનામતને ઉછળાટ	મનુભાઈ પંચોળી	૨૭૭
અનામત . નૈતિક સાહસિકતાની દિશાને	ઉપેન્દ્ર બક્ષી	૨૭૯
અદ્યતમ કાર્યક્રમ	અને યશવંત શુક્લ	
અનામત : અગ્રે પત્રો	બાણુભાઈ જ. પટેલ	૨૮૨
અનામત અદાલતનાં જિજ્ઞાં પાસાં		૨૮૫
વિચિત્ર ઉદ્ધારો		૨૮૬
અનામત ૬	ભોળીભાઈ ત્રાધી	૩૩૫

પ્રા. સુરેય જોષી	૩૩૮
જોષીભાઈ રાવળ	૩૩૯
નાગરિક સંવર્ધન	૩૪૦
ભોગીભાઈ ત્રાધી	૪૪૨
મધુ મહેતા	૪૬૦

આડંબર અને વાસ્તવિકતાનો ભેદ

ઇદિરાજી : વિલક્ષણ પ્રતિભા [અંક ૨૮૮]

ઇદિરાજીથી રાજીવ . વિલક્ષણ વિદાય અને પ્રવેશ	ભોગીભાઈ ત્રાધી	૧
ઇદિરાજી=પ્રતિભા ચૌધી	ભોગીભાઈ ત્રાધી	૪
ચોખ્ખ સમસ્યા . નવો વર્ગાંક	ત્રિરધર જૈન તલાટી	૩૩
કાટુંન	A+B+ પૃ. 1-20	
હિંસક ઘટનાઓની બીતરમાં	દિનેશ શુક્લ	૬૧
કટોકટી=પાણું વાળીને જોતા	દિનેશ શુક્લ	૪૧૫
ગુજરાતમાં રાજ્યનું બહારનું સ્વરૂપ	પ્રા. પ્રવીણ ન રોક	૪૦૮
ચૂંટણીની પૂર્વસંધ્યાએ ઉમેરવાનો		
પાસે અપેક્ષાઓ		

- ડી ટી લાકડાવાળા ૭૩, - વી એમ. તારકુડે ૭૪, - અસમર અહી
એન્જિનિયર ૭૫, - મીનુ મસાણી ૭૭
મત કેને આપશે ?

- રજની કોઠારી ૭૮, એમ. વી કામથ ૭૮,
- રામમૂર્તિ ૭૯, સર્વપક્ષી સમેલન ૮૩
આકાશી લોકસભાની ચૂંટણી . બીતરમાં દિનેશ શુક્લ ૮૪
ડોકિયુ

પરિણામોનું પૃથક્કરણ

-અટલભિહારી બાજપેયી ૯૬, - ચ દમોખ ૯૬,
-એસ. એચ શેઠ ૯૭, -યતીચક્રમાર ૯૮, -મનુભાઈ પંચોલી ૯૯
પ્રમાણિક રાજીવની ભિમિત આકાશીઓ
-સુખી કરંજિયા ૧૦૫, -પ્રા પ્રવીણ શેઠ ૧૦૫,
-પ્રેમશંકર ઝા ૧૦૬, -કે. સી ખન્ના ૧૦૬, -સ્વામલાલ ૧૦૬,
-સ્વામીનાથન એસ. આચર ૧૦૬,
-જ્યોતી વર્મા ૧૦૭, -સચ્ચી સહાય ૧૦૭,
-સ્ટેટસમેન ૧૦૮, -જૈન સી મેનન ૧૦૮.

કાંતિ કવિ મોસોઈની ચર્ચાદત પ્રકાશ યાદ ૫૧૩
(આતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ)

કવિતા

આહમદ મકરાણી	૧૯૨	ખારીન મહેતા	૧૯૩
કન્દુ પુવાર	૪૩૭	ભરત વાગિક	૧૯૧
મીનુ મોદી	૪૬૬	મધુર આનંદ	૧૯૫-૬
ચન્દ્ર મહેરિયા	૧૯૭	મનહર જાની	૧૮૯-૯૦
ચંદ્રકાંત દત્તાણી	૩૯૩	મનીષ પરમાર	૧૯૨
ચંદ્રકાંત શેઠ	૩૧૧-૨	યજ્ઞેશ દવે	૪૪૧
જનક નાગઢ	૩૯૩	રબીની શાહ	૪૬૬-૭
જયંતી એન. મકવાણા	૧૯૩	રમણ વાઘેલા	૧૯૭
ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩૯૪	રોપ્પાદમ આણુવાલા	૩૯૩
હલપત ચૌહાણ	૧૯૪	શૈલ	૪૬૬
દારકેશ વ્યાસ	૪૪૨	હરીશ ધોળી	૪૬૬
નલિન રાવળ	૪૪૦	હર્ષદેવ માધવ	૧૯૨
નલિની કલકલદ	૪૬૭		

લલિત સાહિત્ય

અમણદાસી ખારી	ભમિલા ઠાકોર	૧૯૮
કળિયુગનો આદમી	સુભદ્રા ગાંધી	૫૦૪
કુવામાં તે હવાડામાં	સુભદ્રા ગાંધી	૪૬૮
ખિસકોદાસી	રાણુ પટેલ	૪૯૪
તમે પછી..... ?	હરિત પંડ્યા	૧૩૮
પથર થર થર કોળે	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૪૩૪
ફૂંઠ વાગે તો બેસી	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૧૩૩
ભામતી	કાંતિ ખી ફેબલગત	૮૦૨
	(સ કલન કિશોરકાંત ઓઝા)	
મકનશી લેણું	રમેશ ર. દવે	૪૭૨
હાથરમાલ	સુનેશ્વરી આકુટાગાવા	૨૩૪
	અનુ. હેમાનિની શાહ	
હમ બેચેન હે		
સામેરા ઈસ્લામી નજરે	સુભદ્રા ગાંધી	૨૨૦
સ્વરાજ્યદર્શન	સુભદ્રા ગાંધી	૫૫૦
સ્વેતલાના	સુભદ્રા ગાંધી	૩૦૭

વ્યક્તિવિશેષ .

ઝોની બેસન્ટ-સફળના પૂજારી

રસેશ જગીતદાર

* ૫૨૫

તાત્યાના તોલસતોય

તાત્યાના આલ્મડીની
અનુ. હેમચિની ચાહ

૫૪૫

વિભૂતિવદના

કિશોરલાલ મચરવાળા

નર્મદાચંદર દેવચંદર મહેતા

રસ્ત્રિકન

રામકૃષ્ણ પરમહંસ

શ્રીમદ્ રામચંદ્ર

હેનરી થોર્સ

હેલન કેલર

ચ દર્કાત શેઠ

" "

" "

" "

" "

" "

" "

૫૩૦

૨૨૫

૧૬૨

૪૪૬

૨૬૨

૩૪૭

૪૩૦

અનુ. હેમચિની ચાહ

આર્થ. પી. દેસાઈ,

ઈન્ડિયન શેઠ

આ. ને ચાહ, ડો.

કાલિદાસ ત્રિવેદી

" "

ગૌરધનભાઈ મોતીભાઈ ખટેલ

જમનાચંદર મંડયા

જુગતરામ દવે

" "

" "

ને મો. દીક્ષિત

દાદા ધર્માધિકારી

" "

નરવરલાલ પરીખ

મુળચંદર ભટ્ટ

રણજીડભાઈ ખટેલ

" "

" "

વિનોબા બાવે

વિષ્ણુ દા. માવળંકર,

મો. પ્રિયવલ્લભપટેલ

મો. હરીચ વ્યાસ

કમળાચંદર પંડયા

ભોગીભાઈ ત્રાધી

ડો. હરીચ વ્યાસ

ડો. હરીચ વ્યાસ

ચોજેન્દ્ર વિ. ભટ્ટ

એનાડે ફાઉન્ડેશન

ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

ભોગીભાઈ ત્રાધી

ભોગીભાઈ ત્રાધી

ભૂમિપુત્ર'મથી

કમળાચંદર પંડયા

નીરુભાઈ દેસાઈ

વસંતભાઈ લાખાણી

નીતિન વ્યાસ

યુષ્કરભાઈ ગોકાણી

વસંત નારગોલકર

અનુ. મીરા ભટ્ટ

ડો. જ્યોતિભાઈ દેસાઈ

૨૦૨

૨૪૮

૧૪૧

૩૨૭

૩૨૮

૫૪૨

૫૪૩

૨૩૬

૨૪૮

૩૬૩

૨૫૮

(અંક ૩૦૦)

(અંક ૩૦૦)

૧૪૨

૨૦૪

૨૫૦

૨૫૨

૩૨૪

૪૭૭

૫૩૬

મકીણું

કાકરાપાડ અણ્ણવિદ્યુત મથકની અવેજી

મરીબીમામાં શુભરાતની	૩૦૨
શુભરાતના ચાસનની તવારીખ	૩૪૬
જેઈન પેન પદ્ધતિમાણે કંપોસ્ટ બનાવવાની રીત	૫૧૧
ધનવાદ : શુભરાત	૩૭૮
ધનવાદ=પંજબી	૩૭૮
નહેરુપુત્રનાં કેટલાંક કદમ	૮૭
‘પારિતોષિક’ અંગે નિખાલસ નોંધ (ભોગીલાઈ ગાંધી)	૪૭૦
લેખક-પ્રકાશકને હાર્દિક અપીલ	૧૦૨
‘વિશ્વમાનવ’ સુધિ ૧૯૮૮ (ગિરધર તલાઈ)	૧૪૬
સૂચકચિત્રો પીજળીમાં રૂપાંતર (અમિત જાની)	૫૧૪

* સચેત અસ્તિત્વ અને ધર્મ : દયા/કૃષ્ણ (અનુ. મનોજ ઝોઝા)	૪૬
* જવાળામુખી પર આસન : શીમલી માલતી જયકુમાર (અનુ. ઓ યશવંત ત્રિવેદી)	૫૩
* પૃથ્વી બહારનું જીવન : સી. રાધા કૃષ્ણન (સહાયક તત્ત્વો સામગ્ર્ય દ્વરે) (અનુ. બાળકૃષ્ણ વૈલ)	૫૭
* કાવ્યશુભ્ર : રૂપાલક : યોગેશ જોષી	૬૩
* સ્વર્ગની સજાસમ : મૈત્રેનીદેવી (અનુ. નચીનદાસ પારેખ)	૬૬
* લોકશાહીની પારાશીશી	૮૨
* સ્વાયત્તાનો મમ : દિનેશ શુક્લ	૮૮
* જીહ્વાપોહ	૯૧
* વાર્ષિક વિધવ સુધિ	૧૦૨

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

**BHARAT
LINDNER**

82370
PHONES : 82511
82038

PRIVATE LIMITED

(IN TECHNICAL COLLABORATION
WITH LINDNER GmbH W GERMANY)

REGISTERED OFFICE
C-2/19, INDUSTRIAL ESTATE,
GORWA ROAD, VADODARA-390 016.

MFERS. OF : D-TYPE HRC FUSES, FUSE UNITS, THEIR
ACCESSORIES AND DISTRIBUTION BOARDS

આપણે મુખ્ય નિર્માતા તરીકે, ભરત લિન્ડનર - ૧, ૨, ૩, ૫ અને ૭ એમ, પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે
સુવિદ્યમાન, સુવિદ્યમાન અને સુવિદ્યમાન સુવિદ્યમાન સુવિદ્યમાન સુવિદ્યમાન સુવિદ્યમાન સુવિદ્યમાન સુવિદ્યમાન

વિશ્વકોશ

૩૦૩
માર્ચ-અપ્રિલ
૧૯૧૬

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અગત્ય માનિક

૨૯ મા વરસે	બેંગીસાર્થ ગાંધી	૧૦૬
વિરાટ અને અધ્યક્ષતા	ડૉ. સ. પૂરનસિંઘ (અનુ. બાલકૃષ્ણભટ્ટ)	૧૧૧
દશાશ્વત્થિથી આગળ	અરુણકુમાર યાદવ	૧૧૫
અને 'આત્મસત્ત્વ' ની આત્મકથા.....	પ્ર. ગ. ભાવગ કર	૧૧૬
વિકેન્દ્રીકરણનું વિકેન્દ્રીકરણ	રમેશ ચાપર (અનુ. યશવત્ત ત્રિવેદી)	૧૨૮
વિશ્વસ્યંતિ અને કૃષ્ણમૂર્તિ	ડૉ. સાવિત્રી બાસ	૧૩૨
કેન્દ્રીયતા દાખવત (૧૯૮૬-૮૭)ની વિશા.....	બાબુભક્ત જ પટેલ	૧૩૪
પુનઃ-પરિચય 'નવા મૂલ્યોની સોધમાં'...	મીરા ભટ્ટ	૧૩૬
વિશ્વતિવદના . ગુરુ નાનક.. . . .	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૪૭
ઉદાપોદ		૧૫૭

તત્રી બેંગીસાર્થ ગાંધી

સંપાદક . દિનેશ શુ કલ

છટક નકલ - બે રૂપિયા,

ચાર્જિંગ લવાજમ વીસ રૂપિયા

પોસ્ટ ઓફિસ ટાઈમ ડિપોઝિટ

૧૧ ૧/૨%

**પાંચ વર્ષની ડિપોઝિટ પર
આકર્ષક વ્યાજ**

હવે સુધારેલા વ્યાજના આકર્ષક દરો
(તા ૧૦/૫/૧૯૮૫ થી અમલમાં)

વર્ષ	દર
૧	૯ ૧/૨%
૨	૧૦%
૩	૧૦ ૧/૨%
૪	૧૧ ૧/૨%

- અર્થવાર્ષિક ધોરણે વ્યાજની ગણતરી.
- અન્ય માન્ય જામીનગીરી સહિત આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ ૩૧ ૭,૦૦૦ સુધીનું વ્યાજ કરમુક્ત

ગણતરી/અર્થવાર્ષિક ગણતરી

વિધિમાનવ

સસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

[આપના - જાન્યુ ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : આર્ય નાચરિકમા
શોષણ, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય
સામ્યિક ભૂમીની નિષ્ણ વિ-
સાધવી

મથાન : વિશ્વની વિવિધ આર્ય-
વિક પ્રાચીનીઓ અને યુગપ્રાચીનો
પરિચય કરાવના,

મહત્ત્વ : નાન અને દરિદ્રો
વિદ્યા આપી, નાનકોની ભજ
વિની કિંતિને વિસ્તરે તેની સ્વ-
મહત્ત્વ કરી,

આપક ટ્રસ્ટીઓ

સ્વપક અધ્યક્ષ

(નવ) શ્રી જીજ્ઞાસુ દવે
અધ્યક્ષ શ્રી નગીનદાસ પારેખ
મયેજક શ્રી એ.ગીલાસ ગાધી
સ આલક : શ્રી સુમત્રા ગાધી

શ્રી ભાઈદાસ પરીખ
શ્રી ચિરમ્બર તલાવી
પગમશીકે

(અ) : શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

(બ) : શ્રી બળદાસ મહેતા

શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
શ્રી નાનુભાઈ અગીન

૨૯ મા વરસે—

‘વિશ્વમાનવ’ની અગત વાત, મોટે ભાગે મેળ વરસ અગાઉ
(૧૯૭૦ જાન્યુ-ફેબ્રુ) મા કરી હતી તેમા જે એકરાર કર્યો હતો
તે આજે દેહરાવુ તો, આર લખી આ મામલિકનો પિંડ મારી
બ્યક્તિગત મથામળના માધ્યમ તરીકે બંધાયે છે, અને હજી હમણી
સુધી એક બ્યક્તિની ધૂન પર-નકનિક બૌદ્ધિક ચોક્કાથી શરૂ કરી,
ગુલામતાના રહસ્યનિહં બિગમ લગીની ધૂન સુધી-એતુ કાઢુ
ફેવાવુ રહ્યું છે. આથી, સ્વાભાવિક રીતે એનો પ્રચાર બહુ સીમિત
રહ્યો છે, અને કલામિકલ (પ્રચિન) મામલિકની સ્થિતિ તો તેની
હસ્તી જ નહીં પરંતુ, સદ્ભાગી કે નાનકડા વર્તુળમાથી એને
અનહદ દૂર મળતી રહી, જેના જોરે આજ લગી છતી ગયું છે

-૧૯૫૮ થી ૧૯૬૬ ‘વિશ્વમાનવ પ્રકાશન’ના નામે એ અગત
જવાબદારી પર શરૂ થયું ૧૯૬૭ થી ૧૯૬૯ રેખા પ્રકાશન
અમદાવાદની ગોદમા જીલ્યું અને ૧૯૭૦ થી વળી પાછું વડોદરા
આપી ‘વિશ્વમાનવ સસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ’ દ્વારા ૨૯મા વરસે
પહોંચ્યું છે. આ હરમ્યાન એના સ્થાપક અધ્યક્ષ (ટ્રસ્ટી) પૂજ્ય
જીમતરામભાઈ નથા પરામશીકેમાના કી ગગનવિહારીભાઈ અને
શ્રી બળદાસભાઈની પ્રતિષ્ઠાના સાથ આ મહોદયે ના કેવલિતપને કારણે,
ગુમાવ્યો છે, જે કે મુ નગીનદાસની અધ્યક્ષના સાથ સદ્ભાગ્યે
મળી રહ્યો છે. ને સાથ મળ્યો અને મળતો રહે છે તે આ મુર
બ્યક્તિઓની કેળ મગતાના હિમાયે છે એવ બંધુ છું

હવે, ૧૯૮૬ ના માધ્યથી ‘વિશ્વમાનવ’ અગાધવાદ ભાવે છે,
એના મૂળમા ગુપ્તત્વે તો, સ પાઠકીય-અધ્યક્ષમાય આવકપક
મીવટાઈ પરત્વે, હમણા હમણા દેખાયા કરતી કમજોરી છે આથી
સન્નિધ બની, વિ મા (મામલિક) બંધ કરી દેવાની તૈયારીએ
પહોંચ્યો હતો અલબત્ત, મારા અતરંગ માધીઓ જે આ બોજ
ઉપાડી સે તો તેમના હમ્મક સુપરન કરવાની લાલચ જોડે જોડે
હતી, તેના જ ફળસ્વરૂપે આ અ ક તમારા હાથમા આવે છે જેમ,
૧૯૬૭-૬૮ના ત્રણ વરસ હરમ્યાન વિમલગાઈ (શાઉ), રહુગીર
(નોધરી) આદિ સ્નેહીઓને વિ મા. મોપવા, અને અમુક સુકર
વાના જતે લખના-લખાવી આપવાનો, અને સૂચનો કરતો રહે
વાનો અપકાર રહે, એ મોઢ છટ્ઠો ન હોતો તેવું જ આ વખતેય
છે વળી, મારા માધીઓએ મારા પ્રત્યેના સ્નેહાદરથી માત્રુ નામ
‘તરી’ તરીકે સમ્યુ છે અને લેખન-સપાદનમેરે આપસકથી

બીલેલા સૈકાઓમા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જીવનનું વિદ્યાન વિકસાવેલું. ભૌતિક અને માનસિક: જીભાંઓને બાળુએ રાખીને અથવા એને ઝાળગી જઈને, 'ધ્યાન' દ્વારા પોતાની અંદર જીરડીને એમણે, સત્યના સ્વરૂપને શોધેલું. સત્યનું દર્શન થતા એમણે જોયું કે એકત્વ જ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે અને માળે-પોષે છે. એ એકતાને જ 'દિવ્યતા' કહી છે, 'વિશ્વેતતા' કહી છે, સંસ્કારમુક્ત જીભાં કહી છે, જીવનનું જ વૈવિધ્ય છે. એ કાંઈ રીતે એકતાનું વિભાજન નથી; વૈવિધ્યના શુભારથી જ જીવનની એકતા શોધે છે જીવન એક અને અવિભાજ્ય છે અખડ પૂર્ણતા-અપિલાઈ છે. અને મનુષ્ય પાતે પણ સંક્ષિપ્ત વિશ્વ જ છે. અને વિશ્વના જેવી જ પૂર્ણતા-અપિલાઈ એનામા રહેલી છે મનુષ્ય હાકમાસનું માળખું નથી, અથવા સંસ્કારોનો પિંડ માત્ર નથી. પરંતુ એના જીઝામ્મા, એવી શક્યતા પડેલી છે, જેણે રૂઢની જેમ જિઘ્રવાનું છે, અને પોતાના જીઝામ્મોના આયામ (પરિમાણ) સમજવાનો છે. દરેક મનુષ્યની પાછળ અને ત આધ્યાત્મિક આયામ રહેલો છે જે શારીરિક અને માનસિક આયામોથી પર છે.

ચેતના આરબથી જ પદાર્થ (matter)મા પરોવાયેલી છે એને લીધે પદાર્થમાં અતર્ગત/પૂર્ણ વ્યવસ્થા હોય છે. ચેતના મૂળ છે અને પદાર્થ પરિણામ છે, ચેતના કારણ છે, પદાર્થ કાર્ય છે. પદાર્થમા અતર્ગત જે વ્યવસ્થા છે તે પદાર્થ નથી, એ તો શુદ્ધ ચેતના જ છે, શુદ્ધ અવધાન છે. ચેતના અનેક કક્ષાએ પ્રગટ થાય છે જુદા જુદા જીવોમા ચડ-ઉતર કરે તે પ્રગટ થાય છે. એથી આપણે ચેતનાની ચડ ઉતરકરેય થતી આ અભિવ્યક્તિને સિ સંસ્કારિત અતર્ગત વ્યવસ્થા કહીએ છીએ આ સંસ્કારિત વ્યવસ્થાને જ બાહ્ય કક્ષાએ સંસ્કારિત મન કહી શકાય મન-વિચાર દ્વારા સંસ્કારિત અતર્ગત વ્યવસ્થા બાહ્ય; શકાય, અથવા બહાર અને અંદરની બંનેની અર્થિગત વ્યવસ્થા પણ બાહ્ય શકાય. પરંતુ, વિચાર કચારેય શુદ્ધ અતર્ગત વ્યવસ્થાને બાહ્ય ન શકે.

વૈશ્વિક ચેતના એ શાશ્વત આધ્યાત્મિક સાતત્ય છે. સાતત્ય એ કહેવાય જે સતત હોય સાતત્યનું પરિચયક લક્ષણ છે કે એના કાંઈ પણ બે બિંદુઓને અલગ પાડતું જે આ તરફ તેને પણ, અને ત સખ્યામા કલ્પિત સૂક્ષ્મ અતરોમા વહેતી શકાય છે સાતત્યના પણ અને ત આયામ છે. એથી એ અવ્યાખ્યેય અને અનિર્ણિત જ રહે છે. સાતત્યમા આવતા પ્રત્યેક અલગ અલગ સાતત્ય-બિંદુઓનો તેમાં મમાવેશ થાય છે. તકની દૃષ્ટિએ બોઈએ તો, એ પ્રત્યેક સાતત્ય-બિંદુ પણ અને ત શાશ્વતીનું પ્રતિનિધિ છે. પ્રકૃતિના નિયમો બધા સાતત્ય-બિંદુઓ માટે એક સરખા જ હોય છે. પ્રત્યેક સાતત્ય-બિંદુ અખડ, અવિભાજ્ય, પૂર્ણ છે.

ચેતન અને મનનો એક નમ્રનો રજૂ કરીએ છીએ એ સાવ સત્ય ન હોય, પણ સત્યને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે ઉપયોગી થશે એમ લાગે છે. વૈશ્વિક ચેતના, સંસ્કારમુક્ત જીભાં, મૂળભૂત

સહજ સ્પંદ, (fundamental Vibration) સહજ રચાતો પ્રકાશ કણ (incident photon) આ બધા મહાન તાલ (Same frequency) યુક્ત હોય છે, અને ચેતનશક્તિ અથવા પ્રકાશરૂપે સમાન કક્ષાએ સંબંધ (Coherent—all waves are in phase) હોય છે. એ બધારે સ્મૃતિના અસ્થિર પદાર્થ સાથે અથડાય છે ત્યારે એમાંથી વિકિરણ થતા સ્પંદો તાલ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે, અસંબંધ હોય છે, એને આપણે મંદકારિત-મન કહીએ છીએ. મન વિચાર રૂપે વ્યક્ત થાય છે અને વિચારની સ્વસંવેદતા રૂપે પણ વ્યક્ત થાય છે. દૃષ્ટાંતરૂપે આપણે મૂળભૂત સ્પંદને 'લેસર' કે 'મેગર' કિરણ સાથે સરખાવીએ. એ વિકિરણ થતા સ્પંદને 'કોઅરન્ટ ઇરેક્ટ' ને વિકિરણને ઉત્તરે છે તેની સાથે સરખાવીએ. એ વિકિરણ પામતાં તરંગોની લંબાઈ બધારે છે. એથી એ તરંગો-સ્પંદોને એટલા શક્તિપુર્ણ (Smaller quantum)ની જરૂર પડે છે. મનની પ્રત્યેક માપેક્ષ સંબંધ અવસ્થામાં તાલ મંદ (Lower frequency) હોય છે અને તરંગોની લંબાઈ બધારે હોય છે. એ બનાવે છે કે મૂળભૂત સ્પંદ કરતાં એને શક્તિપુર્ણ એટલો હોય છે. મૂળભૂત સ્પંદના તાલમાં વિકિરિત સ્પંદ કરતા શક્તિ વધારે હોય છે. મન અસંબંધ વિકિરિત સ્પંદો અને વિકિરિત પ્રકાશકણોનું બનેલું છે. એથી મનનું આંશિક અને અંકિત સ્વરૂપ સમજાય છે.

વિશાસમાં માણસ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ એણે એની સહજવૃત્તિઓને મનોવૈજ્ઞાનિક વ્યક્તિત્વમાં પહોંચાડી દીધી છે. એથી મનુષ્ય ભૂતકાળને વશ થતો ને છવે છે. ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચે દિ બોળા લે છે. વર્તમાનને તે ક્યારેય અપહંતો નથી. વર્તમાનકાળ તત્કાલ છે. એ સાબિત છે, દિવ્ય છે મૂળભૂત રીતે માણસનું અધિષ્ઠાન દિવ્યતામાં છે, પૂણ્યતામાં છે, સમમતામાં છે. પરંતુ, ભૂતકાળની પકડને લીધે એનું અવધાન ઉમેશા અસામાન્ય વ્યક્ત થાય છે. વિશ્વાસની સીડી બતાવે છે કે મનરૂપી મેધધનુષ્યના બને છેકા સુખરૂપ છે એક સાવ અચેતના અને ખીજ પૂર્ણ, અથવા પરા ચેતના. માણસ એ બંનેની વચ્ચે છે. મનુષ્યનો અત્યંત અદ્યક્ષાગ સચેતન છે. એનો મોટો ભાગ હજી અચેતન છે. મનુષ્ય અર્ધી પણ છે અને અર્ધી દિવ્ય છે. ને અર્ધભાગ દિવ્ય છે એણે, સમગ્ર હેતુ નોઈએ કે એનું કેન્દ્ર અધ્યાત્મરૂપ-આત્માત્વ-નલુ બિંદુ છે. એ જ મૂળભૂત સ્પંદ છે. એ શુદ્ધ ચેતના છે. અને એનો જ પરિવેશ છે, એનો જ પરિધ છે, એ ભજનતા, વિકિરિત સ્પંદ છે, એ જ મન છે. એ વિકિરિત સ્પંદ એની પાંચભુમિકા છે. માનમશાસ્ત્રીય કાળનું એ પરિણામ છે. મન પાંચે ભૂતકાળ છે અને પોતાનો પ્રયોગ ભવિષ્યમાં પણ નાખે છે.

આધુનિક વિજ્ઞાને જતાવ્યું છે કે પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવા માટે આપણે ને ને સહજનાએ હપમેગમાં લઈએ છીએ એ બધી મર્યાદિત છે. એ વાસ્તવિક નથી, પણ મનની સરનેલી હોય છે, નકશાનો ભાગ હોય છે—ધરતીનો ભાગ નહિ. મન જેને ભૌતિક તથ્ય તરીકે જુએ છે એ હજીકતમાં તે આપણી છુદ્ધિએ જીભી કરેલી રચના છે, અથવા તે આપણું પ્રત્યક્ષ વૈજ્ઞાનિક વિશ્વ (perceptual conceptual world) હોય છે. આપણે ધણુંખરૂ તે મનની સાપેક્ષ-સંબંધ અવસ્થાથી પરિચિત હોઈએ છીએ. મનની સાપેક્ષ-સંબંધ અવસ્થામાં દૃષ્ટા દૃશ્યને અસર કર્યા બગર નોઈ શકતો નથી. એથી દૃષ્ટા એને દૃશ્ય પરિવર્તનના સાતત્ય રૂપે રહે છે. મૂળભૂત દૃષ્ટિએ બંને પરસ્પર સંબંધ હોય છે. દૃષ્ટા પ્રકૃતિના ગતિપ્રવાહને કરીય અસર કર્યા વિના જોતો રહે 'એવું' હોય નથી.

તમે જ્યારે વિચાર કરતા હો છો ત્યારે એક પછી એક વિચાર અત્યંત ઝડપથી આવ્યા કરતા હોય છે. પણ એમાં વિચાર કરનારો કે જોનારો હોતો નથી. આપણે ને અનુભવીએ છીએ એ

વાસ્તવિક તથ્ય હોતુ નથી પણ, જે પરિવર્તનો થતાં રહે છે એના, પકકાર સાથેની આપણી ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા હોય છે. બાબ દિઠ કાલ-સંરચનાનું કણુરૂપ બાબ લક્ષણ અને 'આતરિક બોધ'નું અપ ૩૫ લક્ષણ પરસ્પર અભિન્ન અથવા એક બીજાને પૂરક એવા પાસા હોય છે વિચાર-કણુ કણુ રૂપે વર્તે છે કે સંપંદ (તરંગ) રૂપે વર્તે છે એ આપણે કાના પર પ્રયોગ કરીએ છીએ એના પર આધાર રાખે છે. સંપંદ (તરંગ) અને કણુનું ક્ષેત્ર એ વિચાર સાથેની આપણી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનું લક્ષણ છે. વિચારને સમજવા માટે બંને આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાન વિચારની કક્ષાએ ઠવે ચોક્કસ રહ્યું નથી વસ્તુલક્ષી અને આત્મલક્ષી બંનેનો તફાવત જોતા રહ્યો છે અણુબોધ પૂર્વેની કક્ષાના પદાર્થોની બાબતમાં પણ એમ જ છે એણે ફરી આપણને આપણી જાત તરફ પાછા ફરવાની ફરજ પાડી છે અલગત, આપાતુ એ જ એક માત્ર ગત્ય છે, જ્યાં આપણે જઈ શકીએ પોતાનાં અધિષ્ઠાનને છોડીને કોઈ બીજે કયાય જઈ શકે નહિ. પોતાના સ્વભાવને, પોતાની ચેતનાને છોડીને દૂર જઈ શકે નહિ

મન જ બધા દુઃખ, વેદના, કષ્ટો જીભા કરે છે. માણસ આ દુઃખ-વેદનામાંથી મુક્ત થવા અને શાંતિ તથા સુખમાં મહાલવા ઇચ્છે છે એથી એ મનના ગતિ-તત્ત્વનો અભ્યાસ કરે છે માણસને પોતાના મનને સમજવાનું એક માત્ર સાધન એવું પોતાનું મન જ છે. એથી એ અવલોકનની કક્ષા શીખે છે એ જ ધ્યાન-અવધાન છે સાપેક્ષ-સંબંધની અવસ્થામાં માતૈસિક આધાત-પ્રત્યાધાતો મનને દોરે છે એથી મન ત્યારે અવધાનરહિત અને અસ વેદનશીલ હોય છે અવધાનમાં એ અભિપ્રેત છે કે મન સાપેક્ષ સંબંધની અવસ્થાએથી સંપૂર્ણ વિરામની (મોત) કક્ષાએ હેતુમાન કુદ્દા (quantum Jump) લગાવીને બેસી જાય, જ્યાં ચેતના તટસ્થ સાક્ષી બની રહે સાપેક્ષ-સંબંધની અવસ્થાનું મહોરું પહેરીને બેઠેલા દબ્બા ત્યારે બાહ્યે ખસી જાય છે અને અપરિવર્તનીય શુદ્ધ ચેતના કતાવું સ્થાન લે છે કતા જે કઈ જુએ છે તે પ્રતિક્રિયારહિત અવધાનપૂર્વક જુએ છે અર્થાત મનોવિજ્ઞાનિક આધાત-પ્રત્યાધાતો સખી જાય છે જે કે મન ધટનાથી મલાન હોય છે, જે છે એનાથી સજ્ઞાન હોય છે, પરંતુ મન ધટનાનું માત્ર માક્ષી બની રહે છે એ દ્વંદ્વરહિત મનમાંથી જ દર્શન-બોધ આવે છે અને સ્વય સ્વર્ત પ્રતિભાવો ઊઠે છે સંપૂર્ણ વિરામ (મોત) ની અવસ્થામાં બધું જ કે પ્રતિકાર હોતા નથી. એથી માણસ એ અવસ્થામાં શાંતિ, સ્વતન્ત્રતા અને સુખમાં મહાલે છે

મન અને મનજનું મન જ્યાં સુધી શરીર-મનની ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં શેકાયેલું રહે છે અથવા અહ -કેંદ્રિત પ્રવૃત્તિમાં પરોવાયેલું રહે છે, ત્યાં સુધી સતત શરીરનો સંઘાતક્ષય (entropy) વધતો રહે છે, અને વધતા વધતા સંપૂર્ણ સંઘાતક્ષય એટલે કે મૃત્યુની કાયજનક સીમા સુધી પહોંચાડે છે મૃત્યુની સ્થિતિને ઉભાનો ગતિ વિરામ (thermodynamical equilibrium) અથવા સંઘાતક્ષયની ચરમ સીમા કહી શકાય એમાંથી બચવા માટે, જીવતા રહેવા માટે આજુ-બાજુના વાતાવરણમાંથી સંઘાતક્ષયની પૂર્તિ કરતા રહેવું જોઈએ પરંતુ એ ત્યારે જ કરી શકાય, જ્યારે અહ -કેંદ્રિત પ્રવૃત્તિ વચમાંથી બાહ્ય પર ખસી જાય અને પોતે ટકી રહેવા માટે આઝાત, સંસ્કારમુક્ત જીવનના અમાપ મહાસાગરમાંથી જળ મેળવવું રહે 'નેનેટીવ એન્ટ્રોપી' બહુ વિચિત્ર શબ્દ છે એને બદલે વધારે મારો શબ્દ મૂકાવો જોઈએ શબ્દ એ જ રાખીને એની માથે નકાર વાચક ચિહ્ન વાપરવું જોઈએ તો એ પોતે જ વ્યવસ્થાનું માપ બની રહેશે આમ, મન ઘણી

ઉત્તરી કક્ષાની અવસ્થાએ (સંઘાતક્ષયની અવસ્થાએ) જ સ્થિરતા આપત છે. પરી રીતે તો, વિશ્વચેતનામાંથી જ મતત પુષ્ટિ-પામતી અવસ્થા છે.

તાજેતરના અભ્યાસોએ બતાવી આપ્યું છે કે મનુષ્ય-મગજનો ડાયોલેન્ડોલોફિલોસોફી, પૃથ્વરૂણ અને અનુક્રમણ વ્યવહારે માથે બેડનારી કડી છે. મગજનો જમણો ગોલાઈફિલોસોફી અંતઃપ્રેરણાવાળો ગણાય છે. માણસ બે મગજતાનુ દર્શન વિકસાવે તો, સહેલાઈથી બેઈ શકશે કે પ્રતિ જમણા ગોલાઈફિલોસોફી વિકાસમાં હનુમાન કૂદકો (quantum jump) લગાવશે, જેથી કરીને મનુષ્યજીવન અંતઃપ્રેરણાથી સમૃદ્ધ બનશે.

સમગ્ર અસ્તિત્વ મનની અચેતન, ચેતન અને પરા-ચેતનાનુ એક મેધધનુષ્ય છે. માણસ એ મેધધનુષ્યની મધ્યમા છે. એટલે કે એ ચેતન કક્ષાએ છે. માણસ બે ચેતન કક્ષાએથી એટલે કે સાપેક્ષ-સ બ ધની અવસ્થાએથી પરાચેતના (સંપૂર્ણ વિરામ-મૌન)ની અવસ્થાએ હનુમાન કૂદકો લગાવે તો એ સત્યનુ દર્શન પામી શકે. સ્વપ્નાવસ્થામાં તમે જાગતાવસ્થાનો નિષેધ કરો છો અને જાગતાવસ્થામાં સ્વપ્નાવસ્થાનો નિષેધ કરો છો. આમ બેનો નિષેધ જઈ શકો છો તે સત્ય નથી, એથી જાગતાવસ્થા કે સ્વપ્નાવસ્થા, સત્ય નથી, દષ્ટા સત્ય છે, દર્ય નહિ, સ્વપ્નાનો પલ્લુ દષ્ટા સત્ય છે, સ્વપ્ન નહિ. બદલે જાગતા ચોક્કા એકાગ્રતા, અવધાન સચેતપણું, સાક્ષીભાવ સત્ય છે. એ જ રીતે સાપેક્ષ-સ બ ધની અવસ્થાએથી સંપૂર્ણ વિરામ-મૌનની અવસ્થા સુધીની મનની ગતિ પલ્લુ દર્ય, સ્વપ્ન, પદાર્થ (object) તરફથી દષ્ટા, સ્વપ્ન બેનાર, કર્તા (subject), ચેતના પ્રત્યેની ગતિ છે. આથી માણસે મનને અનવધાનમાંથી અવધાન પ્રત્યે, અસંવેદનશીલતામાંથી સંવેદનશીલતા પ્રત્યે ગતિ કરવા શીખવવાનું છે. અને પરમ-દૃષ્ટા પ્રત્યે આગળ વધતા જ જવાનું.

બ્રહ્માડની સમસ્યાઓ, વૈશ્વિક સમસ્યાઓ માનવ ચિત્તના આવા પરિવર્તન દ્વારા જ ઉકેલી શકાશે. આપણે જ્યારે માનવ ચિત્ત-મન-મગજની યંત્રની ગતિવિધિ તરફ વળીએ છીએ ત્યારે એના દ્વારા જીવનની સમગ્રતાનુ સન્માન કરીએ છીએ માણસના વિકાસની પરિપૂર્ણતા એટલે જ સાપેક્ષ-સ બ ધની અવસ્થામાં મનની એ ગતિવિધિને સમજવી. આ સમજણની મદદથી મન-મગજ ત્રી યંત્રને પલ્લુ ઉઠાવી જઈ શકાશે. એટલે કે સાપેક્ષ-સ બ ધની અવસ્થામાંથી સંપૂર્ણ-મૌનની અવસ્થામાં મન હનુમાન કૂદકો લગાવશે અને ત્યારે, સમગ્રતાનુ અખિલાઈનુ અવધાન હોઈને માનવમાં રહેલી અનંત શક્યતા-પ્રમાણસ્થા ઉદ્ઘાટિત થશે. જે માણસ જાનને સર્વનાશમાંથી બચાવી શકશે.

અનુ. આલકૃષ્ણ વૈદ્ય

અયા વખે’ બેઝર ખાતે ‘ઇન્ડિયન એસોસિએશન ફોર ધ સ્ટડી ઓફ પોપ્યુલેશન’નું અધિ-
વેશન મળી ગયું. અધ્યક્ષસ્થાનેથી અપાએલુ શ્રી આશિષ બોઝનું પ્રવચન અત્યંત મનનીય હતું
શ્રી બોઝે ભારતમાં વસતી અંગેની નીતિની કેટલીક મુક્ત ચર્ચા કરી છે. ભારતના આયોજકો પર
તેમણે આકરા પ્રહારો કર્યા છે, કડવી બાબતો કહી છે, જે કદાચ વિવાદાસ્પદ પણ હોઈ શકે, પરંતુ
મનનીય જરૂર છે. દેશનું કલ્યાણ જોમના હૃદયમાં વસે છે, આર્થિક અને સામાજિક આયોજન
જોમનો પ્રાણપ્રશ્ન છે, જેઓ પોતાને અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી ગણે છે, તે બધા માટે
આ પ્રવચન એક આહવાન છે. આ અધિવેશનમાં ‘ઈ ૧૯૮૧ની વસતી ગણતરીનું પૃથક્કરણ’ એ, ચર્ચાના
મુખ્ય વિષય હતો, “હું વસતીના આકાંક્ષાના પૃથક્કરણના વિવિધ પાસાઓ પર જી ચી કહાની
ચર્ચાની શરૂ નેહી છું” ત્યારે, જો આપણી ચર્ચા નીતિના ગભિર અર્થો પર પ્રકાશ ફેંકવામાં
નિષ્ફળ જશે તો મને નિરાશા થશે” એમ કહી તેમણે વક્તવ્યની શરૂઆત કરી. તેમની દષ્ટિએ
‘વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ’નો આશ્રય લઈને નીતિ વિષયક બાબતો પર એવાનું મૌન એ માત્ર બૌદ્ધિક
કાયરતા છે. તેમનું માનવું છે કે આપણા વસતીના અભ્યાસના નિષ્ણાતો (રેમોન્સ) વિદેશી
સ્થાપિત હિતોના પ્રયાદાં બનેલા છે. શ્રી બોઝ એમ દલપણે માને છે કે આપણા નિષ્ણાતો ‘દશાંશ
ચિહ્નથી આગળ’ કશું નેઈ શકતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે આ નિષ્ણાતો પૃથક્કરણની માયાભળમાં
એવા તો નૂચવાઈ બધ છે કે નૂચવી નાખે છે કે જેથી સામાજિક-આર્થિક આયોજન અને
વિકાસના રાષ્ટ્રીય સદર્ભમાં તેઓ કાઈ વિચારતા જ નથી. ‘દશાંશ ચિહ્નથી ભલે શરૂઆત કરો
પણ તેમાં અટવાઈ ન જાવ’ એવી ટીકાર સાથે શ્રી બોઝ પોતાના વક્તવ્યનો પ્રારંભ કરે છે.

વક્તવ્યના બીજા ભાગમાં આકાંક્ષાની મદદથી પચવર્ષીય યોજનામાં કુટુંબના કલ્યાણના
લક્ષ્યકિને મળેલી નિષ્ફળતાઓ તરફ શ્રી બોઝ ધ્યાન દોરે છે, ‘હવે યોજનાઓમાં કરદાતાઓના
બોજો, કુટુંબકલ્યાણ માટે ફાળવેલા રૂ. ૧૦૧૦ કરોડનું શુ ધનુ ૧ રાષ્ટ્રભેગ પોતાના પ્રથમ પ્રવચનમાં
પ્રધાનમંત્રી કુટુંબકલ્યાણ જેટલી મહત્વની બાબતમાં મૌન કેમ છે ?’ આપણે ‘ઇતિહાસમાંથી નોંધ
લઈશું કે કેમ ?’ આપણે સાચી શરૂ પકડી છે કે કેમ ?’ વગેરે પાયાના પ્રશ્નો શ્રી બોઝ બધી
કરે છે. આગળ જતા પોતાના કેટલાક મહત્વના તારણો તરફ તેઓ ધ્યાન દોરે છે તેઓ દલપણે
એમ માને છે કે મહદંશે આપણે વસતીના પ્રશ્ને પશ્ચિમના લોકોની આખો વડે નેતા આવ્યા
છીએ. શરૂઆતથી જ કુટુંબ નિયોજન યોજના વિદેશી નિષ્ણાતો (૧) અને વિદેશની, નાણાકીય સહાયકરતી
એન્જિનીયરના પ્રભાવ હેઠળ રહી છે શ્રી બોઝ માને છે કે કદાચ શરૂઆતથી આમ નહીં હોય, કારણ
કે શ્રી પંડિત નહેરૂને આ સમસ્યાની સાચી રુમળ હતી નહેરૂ કહેતા કે ‘આ એક સમસ્યા નથી,
પરંતુ ચાળીસ કરોડ સમસ્યાઓ છે’ ટૂંકમાં, શ્રી નહેરૂએ આને એક વિકાસની સમસ્યા તરીકે નેઈ
ભારતનાં મર્વપ્રથમ સ્વાસ્થ્ય મંત્રી કુ. અમૃતકોરે પણ કુટુંબનિયોજનનું કામ માવચેતીપૂર્વક શરૂ
કયું. શ્રી બોઝ કહે છે કે ભર્યું કંટ્રોલની એક જળવજસ્ત આતંકરાષ્ટ્રીય લોખી ભારતમાં ઈ ૧૯૬૦થી
અસ્તિત્વમાં આવી શ્રી બોઝ તેને ‘ઈન્ટરનેશનલ બર્થ કંટ્રોલ માર્શિયા’ ના ટૂંકા નામે

ઓળખાવે છે. આ લેખીએ ભારતની નોકરશાહી પર એટલું લો પ્રશ્ન જમાવ્યું કે એક તબક્કો એવો આવી ગયો કે જ્યારે આ વિદેશી નિષ્ણાતો અને એજન્સીઓને પૂછ્યા વગર નીતિ ધરી શકાતી ન હતી. પ્રચાર (સામાન્ય રીતે ગદા પોસ્ટરો દ્વારા), નાણાકીય પ્રોત્સાહન વગેરે પર ભાર મૂકાતો, લક્ષ્યાંકો નક્કી થતા. તેનું એક માળખું પણ ગોઠવાયું શ્રી બોઝ કહે છે 'પ્રશ્ન પેસાનો નથી, પ્રશ્ન વિચારોનો છે' વિદેશી વિચારધારાએ ભારતના સામાજિક સંસ્કૃતિની લોર અવગણના કરી છે. જનહંરાતના અભિગમને લીધે ભારતીય મૂલ્યો અને લગ્નપ્રથાની પ્રતિષ્ઠા અંગ્રેજો દ્વારા ઘટાડવામાં આવ્યો જ નહીં એક અમેરિકન સમાજશાસ્ત્રી પ્રો. નિકોલસ જે. ડેમરેશ ભારતમાં કુટુંબ નિયંત્રણના નિષ્ણાત તરીકે રહી ચૂક્યા છે તેઓ તેમના પુસ્તક 'Why family planning failen in poor countries' માં લેખ છે કે ગર્ભનિરોધની પદ્ધતિઓને અતિરેક થાય છે-શ્રી ડેમરેશ જણાવે છે કે મનોવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્રની પ્રેરણા ((motivation) ના પ્રચલિત સિદ્ધાંતો ઉપયોગ કરવાને બદલે કુટુંબ નિયંત્રણના તાલીમ વર્ગોમાં તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. શ્રી બોઝ જણાવે છે કે આપણે આમ જ કરતા આવ્યા છીએ. કુટુંબ નિયંત્રણના શુદ્ધાત્મક પાસાંઓ તરફ ધ્યાન આપવાને બદલે આપણે ચાર્જ રીતે તેના લક્ષ્યાંકોને પહેાંચી વળવાની મુશ્કેલીમાં જ રહ્યા છીએ.

કુટુંબ નિયંત્રણના માહિતી એકત્ર કરવાની વધુ પડતી હોશ એ પશ્ચિમી અસરનું પરિણામ છે, આના પરિણામે બે પ્રકારની મુશ્કેલીઓ સર્જાય છે

એક : સ્વાસ્થ્ય અને કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યો નાના એકમને સહન કરવું પડે છે. દારણું કે તેમના મોટાભાગના સમય મર્યાદા લગવામાં જરૂર પડે છે. બીજું : નાણાકીય વર્ણના અતિ આકર્ષક માહિતીને ગમે તેમ ઉપયોગ થતો હોય છે, અને અનુકૂળ પરિણામો લાવવાના પ્રયાસો થાય છે

શ્રી બોઝ જણાવે છે કે ભારતમાં કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યમાં લગભગ એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ છે, જેમ કે, યુ. એન. એફ. પી. એ, યુનિસેફ, કુટુંબ આર્થ. ડી. એ. વગેરે ઉપરાંત યુ. કે. નાવે, જર્મનીની સંસ્થાઓ પણ આમાં રસ લે છે. આવી દુઃખદ પરિસ્થિતિ બાદ તેઓ જણાવે છે કે આગળ ન બેઈ શકેનારા વસતીવિદ્યાવિદ્ (ડેમોગ્રાફર) ઉપરાંત કેળવણીકારોને પણ જવાબદાર ગણાવે છે.

કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યક્રમને અસરકારક બનાવવા માટેની સ્વીકાર કરીને સીધા જણાવે છે કે આ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા સતત પ્રયત્નો કરવા પડે છે. આમાં સહીમાં અવેશતા પહેલાં 'વૃદ્ધિનો દર' અને 'પ્રજનન નિયંત્રણ'ના અર્થાસિદ્ધિ લક્ષ્યમાંથી બહાર આવવું મંડે. આપણી દૈનિક બીજી-કેટલીક અગત્યની સમસ્યાઓ પર ફેરવવી પડે, જેમાં :

(૧) શહેરીકરણને કાળૂમાં રાખવું, (૨) આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરને નિયંત્રિત કરવું. ખાસ કરીને આઝાદશ અને પાકિસ્તાનમાંથી થતું જોરકાતની સ્થળાંતર શક્ય, (૩) સામાજિક તત્વાવ અને હિંસાને શકેવા, રાજભારીની તકાલીની કરવી. (૪) વસતીની પ્રાદેશિક અસમાનતાઓને કાળૂમાં રાખવી (૫) સ્વાસ્થ્ય અને કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યક્રમોનું ચોક્કસ આયોજન કરવું. શ્રી બોઝ શહેરીકરણ અને પર્યાવરણની મુશ્કેલીઓને અસરકારક બનાવે છે. તેઓ જણાવે છે કે આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતર એ પણ મહત્વની સમસ્યા છે. તેઓ વધુમાં જણાવે છે

કે આપણે એમ માનીને શા માટે ચાલીએ છીએ કે અજાતર થવું જ નથી ? ઈ. ૧૯૭૧-૮૧ના દાયકામાં બાંગ્લાદેશ તથા પાકિસ્તાનમાંથી (વાયા જમ્મુ-કાશ્મીર તથા રાજસ્થાન) ઘણું સ્થળાંતર થયું છે, જેમાંનું મોટા ભાગનું જેરકાનૂની છે. શ્રીલંકામાં કયળા રહેલી ગાજકીય સ્થિતિને લીધે પણ ઘણા અમિતો ભારત તરફ વળી રહ્યા છે તેવી જ રફેટક સ્થિતિ નેપાળ મરહુમ પરની છે આગ સ્થળાંતરની બાબતમાં રાજકીય પરિવર્ણ મહત્વનું બન્યું છે તેમને લાય છે કે પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા, નેપાળ જેવા પાડોશી રાષ્ટ્રોની નબળી આર્થિક, રાજકીય અને ડેમોગ્રાફિક સ્થિતિને લીધે વિદેશીઓનો કાનૂની અને જેરકાનૂની પ્રવેશ લવિબ્યમા વધતો રહેશે દેશમાં આતંકિક સ્થળાંતર(ખાસ કરીને માત્ર વિસ્તારોમાંથી શહેરી વિસ્તારમાં) ઘણા તનાવો બિઝા કરી રહ્યું છે શહેરોમાં વધી રહેલા વસતીના ધસારાને કૌની રીતે ખાળવો, એ પણ બાબતો એક ચિકિત્સક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

તેમણે હાથેહાથ બીજા એક સમસ્યા બેકારીને લગતી છે છેલ્લા બે દાયકાઓ દરમિયાનના બીજા વૃદ્ધિ દરને લીધે આપણે મજૂરી, રાજભારી માટે એક નવો પુરવઠો બનેા કર્યો ૧૧મી સદીમાં આ નવી પેઢીને રાજભારી પૂરી પાડવાની જવાબદારી બહુ મોટી બનશે. આ પરિસ્થિતિ માટે ‘બેરોજગારી’ જેવા નિરાશાવાદી શબ્દનું પ્રયોજન કરો કે પછી ‘માનવસાધન વિકાસ’ જેવા અદ્યતન પરિભાષાનો શબ્દ વાપરો, પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેર પડતો નથી એમ તેઓ જણાવે છે ભાર હઈને તેઓ આગળ જણાવે છે કે આ પ્રશ્નના મધ્યસ્થ પાસાને બદલે તેના સામાજિક અને રાજકીય પાસા મહત્વના છે. દા. ત, તાલેતરમાં ગ્રામરાતમાં થઈ ગયેલા અનામત વિરોધી આંદોલને પણ સમસ્યાના એક સામાજિક પાસા તરફ ધ્યાન દોર્યું છે ત્યાર પછી, તેમની દૃષ્ટિએ ડેમોગ્રાફીની અસમાનતાઓ પણ મહત્વ છે. ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં જન્મદર, મૃત્યુદર, સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો દર, સ્ત્રીઓની લગત મમયની સરેરાશ ઉંમર, દસવાર્ષિક વૃદ્ધિ દર, શહેરી વસતીનું પ્રમાણ વગેરેમાં ઘણી અસમાનતાઓ જેવા મળે છે શ્રી બોક્ષ જણાવે છે કે ડેમોગ્રાફીની દૃષ્ટિએ ઉત્તરપ્રદેશ, ગિલ્લાર, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાન એ ભારતના સૌથી પછાત પ્રદેશો છે, અને તેમની તરફ વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ પછી તેમણે પાંચ પ્રકારના નિર્દેશાંકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેને તેઓ આશાના નિર્દેશાંક કહે છે. તેઓ જણાવે છે કે તેમાં પણ ભારે અસમાનતા પ્રવર્તે છે એ નિર્દેશાંકો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) ૧૦-૧૪ ના ઉંમરના ગાળામાં આવેલી ઊંચકરીને નીચેના, કારણ કે બલિબ્ધનો આધાર તેમની ઉંમર છે (૨) ૧૫-૧૯ના ગાળામાં લગત કરનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા, આ સંખ્યા જે શૂન્યની નજીક આવે તે સ્ત્રીઓ માટે આશા છે (૩) ૨૦-૨૪ના ગાળામાં આવેલી સ્ત્રીઓએ જન્મ આપેલ બાળકોની મરેરાશ સંખ્યા અને બાળ-મૃત્યુદર, જે આરોગ્યની ચોખ્ખાઈ કઈ સ્થિતિમાં છે તે બતાવે છે (૫) માયાદીક રાષ્ટ્રીય આવક

આ બાબતોમાં પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ભારે અસમાનતા જેવા મળે છે ઈ ૧૯૮૧માં કેરાલામાં ૧૦-૧૪ વયગ્રુપમાં ૮૪ ટકા ઊંચકરીઓ શાળામાં જતી હતી બ્યારે આ ટકાવારી રાજસ્થાનમાં ફક્ત ૧૮.૭ હતી એ જ પ્રમાણે કેરાલામાં ૧૫-૧૯ વયગ્રુપમાં ફક્ત ૧૪ % ઊંચકરીઓ પરિશિત હતી બ્યારે આ ટકાવારી રાજસ્થાનમાં ૬૪.૩ હતી કેરાલામાં સરેરાશ દર ૧૦ સ્ત્રીઓ દીઠ જન્મ સંખ્યા ૭ હતી જે મધ્યપ્રદેશમાં ૧૪ હતી બાળમૃત્યુ દરની અસમાનતા પણ ચોક્કસવાની છે. કેરાલામાં આ દર ૩૭ હતો, બ્યારે તે મધ્યપ્રદેશમાં ૧૫૦ હતો અને આખરે માયાદીક ચોક્કસી ઉત્પાદકતા

પાંખમાં સૌથી વધુ (૩. ૩, ૧૬૪) અને બિહારમાં સૌથી ઓછી (૩. ૬૯૫) હતી. ઉમેશાહીનો દષ્ટિએ કેરાલા એ સૌથી આગળ પડતું રાજ્ય છે, પણ શ્રી બોઝ કેરાલાનું ભવિષ્ય પણ જીજ્ઞાસુ જેવું નથી, કારણ કે ત્યાં માયાદીકે રાષ્ટ્રીય આવક ઓછી છે. તેઓ માને છે કે હાલના સંજોગોમાં પાંખને સૌથી આધુનિક રાજ્ય તરીકે આગળ આવવાની તક જીજ્ઞાસુ છે. તેથી પાંખમાં શાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્ન સૌથી વધુ અશિભતા આવવાની જરૂર છે એમ તેઓ માને છે. બાંગ્લાદેશમાંથી મતન- થઈ રહેલા મથળાતરે ઈશાનભારતમાં કુટુંબનિયોજનની યોજનાને અપ્રસ્તુત બનાવી દીધી છે.

અતે શ્રી બોઝ સ્વાસ્થ્ય અને કુટુંબનિયોજનના કાર્યક્રમોમાં નવા ફેરફારો અને ઉપક્રમોની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે છે. તેઓ સ્વૈચ્છિક મ સ્થાઓ અને બિનસરકારી સ સ્થાઓને સામેલ કરવા પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. દૂકમાં, કુટુંબનિયોજનના હાલના માળખાને નોકરશાહીની ચુંકામાંથી મુક્ત કરવાની હિમાયત કરે છે. નોકરશાહી માળખા ઉપર સખત પ્રહારો કરતાં તેઓ એમ પણ જણાવે છે કે હાલની યોજના એમ ધારણા કરીને ચાલે છે કે સરકારી અર્થસહાર જોઈ જાશે કોઈ સામાજિક સુધારક અને પરિવર્તક નથી આ ધારણા ટકા શકે તેમ નથી. શ્રી બોઝ પોતાના વર્તમાન દેશિયાન એક મહત્વનું સૂચન કર્યું છે કે કુટુંબનિયોજનના કાર્યક્રમોમાં લોકોમાં સમાનતા લાવવાનો સમય છે ત્યાં સુધી પ્રાયોગિક ધોરણે આ કાર્ય સ્વૈચ્છિક સ્ત્રી-સંગઠનોને મોપણુ નેઈએ. તેમણે સૂચવ્યું કે કુટુંબનિયોજનના બજેટના ૫૦ ટકા નાણા આવા સંગઠનો માટે ફાળવવાં નેઈએ. સામે આવા સંગઠનોએ નક્કર કાર્ય કરી જતાવાને પોતાનો ફાળો આપવો નેઈએ. રૂંમી સંકીર્ણ પ્રકાર સુધીમાં કુટુંબ નિયોજન યોજના સ્વયં ચાલિત (સેલ્ફ જનરેટેડ) થવી નેઈએ. અને નાના કુટુંબના વિચારને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળવી નેઈએ. તેમની દાષ્ટએ આપણને વધુ મ સ્થળો કે સંગઠનોની જરૂર નથી, જરૂર છે 'સખ્યા'ની રમતમાંથી બહાર નીકળીને 'વસતી' થી 'લોકો' સુધી પહોંચવાની આખરેમાં તેમણે જણાવ્યું કે 'વસતી વિસ્ફોટ'નો નિરાશાવાદી સૂર કાઢનારા, સ્વાધીન, ઈર્ષી લોકોથી ભયભીત થવાની જરૂર નથી ભારતના ઉત્કલ્પણ ભવિષ્ય માટે તેમનાં મનમાં કોઈ જ શંકા નથી આ આશાવાદી સૂરનો રણકાર તેમના સમાપનના નીચેના શબ્દોમાંથી બેકત થાય છે.

‘પશ્ચિમના નિષ્ણાંતોની કયામતના દિનની મેલી આગાહીઓ હોવા છતાં સ્વાતંત્ર્ય પછી ધરેલી બમણી વસતી સામે ભારતદેશ ટકી રહ્યો છે, એટલું જ નહીં, પણ વિશ્વના વિકસતા દેશોમાં એક આગળ પડતા દેશ તરીકે જિપસી રહ્યો છે ભારત નૈતિક રીતે સજળ છે, રાજકીય રીતે સ્થિર છે, આર્થિક રીતે પગલર છે ટેકનોલોજીની દષ્ટિએ શક્તિશાળી છે. સામાજિક રીતે સ્થિતિસ્થાપક છે. અને સરકારે બિંબમાં સશક્ત છે. મદદીનેશનલ કંપનીઓ ચલાવતા દેશોની વધીકરણની લોખી દારા ચલાવી ભયાનક માગણીઓથી હતાશ થવાની કોઈ જરૂર નથી.’

અનેરા 'આત્મરામ'ની આહ્વાદક આત્મકથા પુરુષોત્તમ ગણેશ માવલ'કર

એક અનેરા અને અવિરત ધનકતા 'આત્મરામ'ની આ આહ્વાદક અને પ્રેરક આત્મકથા છે એનું મથાળુ જ દેવું સચક છે । યુરુબ્બી હાકોરભાઈ શ્રીપતરાય હાકોર આજીવન એકલવીર અને ભડવીર રહ્યા છે. સંઘર્ષ એમના સ્વચ્છ, સૈદ્ધાંતિક, સફળ જીવનનો એક સ્થાયી ભાવ રહ્યો છે. મત્યની દિશામાં તેઓ વિનમ્રતાથી અને વીરતાથી આગેદૂર કરતા રહ્યા છે. હવે, ૮૪ વર્ષની લુગ્ગઈ ઉંમરે, તેઓ કદાચ થોડો વિસામો ધઈ રહ્યા છે પણ એમની 'એકલ કેડીની જીવન યાત્રા' ઉંમરભર ચાલુ છે. સ્વસ્થ ચિરો, પ્રસન્ન ભાવે, કૃતઘ્ના અને ધન્યતાના અનુભવે હાકોરભાઈ પોતાના ઝંઝાવાત-ભર્યા જીવનનું સુરેખ અને નિખાલસ સિંહાવલોકન અહીં રજૂ કરે છે. એમની ભૂમિકા એક સાધકની રહી છે, આત્મશુદ્ધિ માટેની ઝંખનાથી સભર રહી છે વિચારની સ્પષ્ટતા અને આચારની શુચિતા આ આત્મકથામાંથી સુપેરે નીતરે છે, આપણને એ રસભોધમાં તરબોળ કરી મૂકે છે.

શુરુદેવ રવીન્દ્રનાથે માણુ છે કે, 'એકલો જ ને રે ! તારી જો હાક સણી કાઈ ના આવે તો, તુ એકલો જ ને રે !' હાકોરભાઈ એકલા ચાલ્યા છે, હરખ-ઉંમતથી એકલપથી રહ્યા છે, એની મોઢાકૂટ અને મસ્તી અને માણુતા રહ્યા છે । સૈકેટિસ અને ગ્રાધી એમના આરાધ્ય દેવતા છે, ગ્રાધીજીનો તો આ આત્મકથામાં અવારનવાર ગૌરવભર નામોદલેખ છે સાચને કાને ને લહે છે તેને વાર વાર એકલા પડવાનું થાય છે. પણ સમાજથી એ કદી અળગો હોતો કે દુલો જ નથી, એકલો અટૂલો જોવા એ જરૂરે રહેતો કે રાચતો નથી. સમાજનો સમ અને સ્પર્શ એને સતત હોય છે, સામાજિક નિરુણ્ણનો સ્વીકાર અને અંગીકાર કરતો, મથામણુ કરતો, એ સતત જીવ હોય છે, હાકોરભાઈની આઠ ફાથલા ઉપરાંતની મુસાફરી કેવી માંગલ્યભરી અને મહત્વપૂર્ણ રહી છે એનો સુ દર અને હૃદયસ્પર્શી આલેખ આપણને આ પુસ્તકમાં જોવા-વાચવા મળે છે

હાકોરભાઈ શ્રીપતરાય હાકોર એટલે નખશિખ, નિત્ય યુવાન, નિરંતર, નિબઠાવાન શિક્ષક । અમદાવાદમાં 'પ્રોપ્રાઇટરી' શાળા-સ સ્થાન્ટ્રસ્ટ સાથેનો એમનો કાર્યસંબંધ પચાસનેક વર્ષ નેટલો રહ્યો, શિક્ષણ ક્ષેત્રે એમણે ઘણું નોંધપાત્ર કામ કર્યું, "જતા એમાં મારે ને લક્ષ્ય પહોંચ્યું" નેઈએ એ લક્ષ્યે હું પહોંચી શક્યો નથી એનો વસવસો મનમાં રહ્યો ક્યો છે, તેથી મારી મનોવાસના રહેવા પામી છે કે હું આવતે જ-એ પણ શિક્ષક જ થાઉં અને શિક્ષક તથા શિક્ષણ ખન્નેને પ્રતિષ્ઠિત કરું," એમ આત્મકથાના અંતે હાકોરભાઈ નિતાન્ત નિખાલસ ભાવે નિવેદન કરે છે. પોતાને 'જૂના જમાનાના શિક્ષણની પેદાશ' ગણાવનાર હાકોરભાઈ કાર્યરીતિમાં અને મૂલ્યપ્રોતિમાં પાછલી પેઢીના તેજસ્વી સિતારા છે, પણ સમયના વહેણ સાથે સર્જાતા નવા પરિવર્ણો તેમ પડકારોને સમજવા ઝીલવા સહાનુકારે નવજીવાન પણ છે । એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ, કર્તૃત્વ, ચારિત્ર્ય આ આત્મકથામાં આબાદ અંકિત થયું છે

હાકોરભાઈને ને કોઈએ નજીકથી-દૂરથી જોયા-અપયા છે તેમની આગળ તરત એક તરવરતી તસવીર ખૂંટી થાય છે-પગલું કાપ્યા, હૃદય અવાજ, વક્રોક્તિ વિનાની સ્પષ્ટોક્તિ, ટટાર શરીર, અડગ મનોબળ, મર્માળા, હાલ્ય-વિનોદ કટાક્ષના હિજાળા, વાદવિવાદમાં સામાને સીધા વાજે પણ

એને કદી ન ડાંખે એવા વાગ્યાણુ, હરદે મેશ યતનનાટ ને કાર્યનો ઉત્પાદ, વેધક દષ્ટિ, પ્યેયવાદી માનસ, તર ગી ને ધૂની (પણુ ઝડૂની નહીં) એવું વલણુ, અથાગ પરિશ્રમ અને અપાર શ્રદ્ધા-વિચારશીલતાનું અખૂટ ભાણુ । ઠાકોરભાઈ ઠાકોર એટલે અખ ડ શિક્ષણપદ્ધતિના અનેનાળા પુરોહિત । સામાન્ય વિદ્યાર્થીમાયો તેઓ અસામાન્ય અને સર્વકાળ સફળ શિક્ષક, આચાર્ય, સ ચાલક ટ્રસ્ટી, સંગઠકાર, સાવજનિક સેવક અને માર્ગદર્શક બની રહ્યા તે આત્મબળે, પૂર્વજ્ઞેના પુરવે, વફાદાર ને સમજદાર સાધીએને ટેકે, અને અલબત્ત, પ્રભુ કૃપાએ । સતત મહાનતા અને મહિમતા સાથે તેમણે જીવનયાત્રા ખેડી છે. એમા માર્ગમા અતરાયો ને કાટા આન્યા નથી એમ નહીં, પણુ એવા અવરોધોથી ઠાકોરભાઈ કધાયા કે પાળા પડ્યા નથી એમની ભૂમિકા વાર વાર કોઈ વિરલ યોદ્ધાની રહી છે, પરંતુ આચારસ હિતા એમણે એકધારી સાચવી છે અને અણીશુદ્ધ બતાવી છે. નિરાશા અને નિષ્ફળતાના પ્રસંગ એમને ફાળે આન્યા ત્યારે પણુ એમણે આશા અને જીવન-સાધકતાનો અનુભવ જ મેશ કર્યો છે.

શિક્ષકનું સ્થાન અને પ્રદાન શાળામા તથા શાળા બહાર, વર્ગમાં તેમ મમાજમાં કેવું મોખરાનું અને મહત્વપૂર્ણ હોય છે, હોઈ શકે, એ ઠાકોરભાઈએ એમના દષ્ટાંતર જીવન વડે અહીં સરસ છદ્મ કયું છે. શિક્ષણને ભોજે એમણે કશું કયું નથી, શિક્ષણને શોભાવે એવું એમણે ધણું બધું કયું છે. શિક્ષણની અને શિક્ષકધર્મની શાન અને આણુ ગુજરાતમાં ને ગણનાપાત્ર બંધિતએએ પ્રસ્થાપિત અને પ્રતિષ્ઠિત કરી છે એમા ઠાકોરભાઈ સહેજે આગવી હરોળમા છે. શિક્ષક ને તે સમાજનો સ્વાભાવિક ધરવેયો અને નેતા છે સોઠશાહી સમાજનો તે એ સવિશેષ રચનાકાર અને કણુધાર છે સોઠશાહી એટલે કેવળ રાજકારણીય તત્ત્વ-વ્યવસ્થા નથી. એ એક મહાકાવ્યો અને અને મૂળભૂત સંસ્કાર જ વિચારશીલતાનો એ વિશિષ્ટ રવેયો છે, આચારશીલતાનો એ અનેરો અભિગમ છે, વિવેકશીલતાનો એ વિચક્ષણ વ્યવહાર છે. સોઠશાહીની પોતાની, નોખી તરી આવતી, મહત્તા છે જલકે, સોઠશાહી એટલે જ સરખતા અને સંસ્કારિતા । સાચો અને સારો શિક્ષક એને મરોઢ આપે છે—સમજીતીથી ને સહિષ્ણતાથી તેમ અસ મતિથી ને અવિચલ સિદ્ધાંત-નિષ્ઠાથી । ઠાકોરભાઈએ શાળામા, એટલે કે વર્ગોમા અને વિદ્યાર્થીય પ્રાગણુના સ્થાપનમા, તેમ જ પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષક સંધોમા, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ સ્થામા, રાજ્યની વિધાનપરિષદમા સોઠશાહીની રીતરસમ તથા રીતભાત રોમાયક રીઠીથી ઉપસાવી છે એવું રસમય જ્ઞાન આ આત્મકૃત રજૂ કરે છે. એ એટલું વાચનીય તેટલું રોમર્ષક છે. ઠાકોરભાઈનું વલણુ વિધાયક રહ્યું છે. પણુ ‘હા’ માં ‘હા’ બહુવાનુ કહી રહ્યું નથી ડાશવ્યારે તેઓ નન્નો કરતા-સલાખવતા નથી, પણુ જરૂર પડ્યે બલબલને મોઢા પર સ્થાપી દેવામા અચકાત નવી ગમે તેટલા મોટા ચમરબધી આગળ બૂઝી જમ કે નમી પડે એ ઠાકોરભાઈ ઠાકોર નહીં ।

સ વેદનશીલ અને સચેત શિક્ષક પળેપળ કેવી સાવધાનીથી અને સાત્ત્વિકાથી વિચારે-વતે એ પણુ ઠાકોરભાઈના જીવનમાથી આપણે બોઈ-શીખી શકીએ છીએ સરખશીલ શિક્ષણની પર પરાના તેઓ રખેવાળ છે, પણુ ચીલાચાણુ કે રોનિ દા શિક્ષણના હિમાયતી જરા પણુ નથી. જ્યાં એમને જૂનું એ રોનું દેખાય ત્યાં એનો પ્રગટ આગ્રહ દાખવે, જ્યાં નવું અને પ્રયોગશીલ એમને અર્થપૂર્ણ અને અચરકારક લાગે ત્યાં એનો એટલો જ ખુલ્લો સાથ પણુ કરે । મૂલત, એમનું વત્સલ હૃદય એક પ્રેમાળ માતાનું ક્રોમળ શિક્ષકનું, આસ્તિક સંઘાયકનું છે શિક્ષણના નાતાનોઢા પ્રશ્નો પરનાં અનુભવજન્ય તારણો આત્મકથામાં ઠેર ઠેર વેરાયા છે. સરતની દેલા મહેતાની એટલાશાળામાં

દાખલ થયેલા બાળ હકોરને બહુવતાર શિક્ષક “આજની માફક તાલીમ પામેલા તાલીમી શિક્ષક ન હતા, છતાં એ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞન શિક્ષક હતા” એવી આ આત્મકથાકારની ટકોર સચોટ છે. બાળકને મઝા આવે એવું બહુવતારા ભેઈએ બાળકની સ્મરણશક્તિને તેજ કરે એવા શિક્ષકા ભેઈએ. ગોખલપટ્ટીને એમા અવકાશ નથી બાલમાનસને એવી રીતે પોષણ અપાય કે “એના અધ” ભગત મનમાં ચિત્તની એક ચિનત્રી” ચમકતી થાય. હકોરભાઈ કદી શારીરિક શિક્ષાના હિમાયતી બન્યા નથી. પણ શિક્ષણમા ધાકતું તત્વ હોવું ભેઈએ એમ તેઓ નિશ્ચિન માને છે. “શિક્ષણના ઉત્તિ માટે ચિસ્ત જરૂરી છે ઠકાઈ સિવાઈ ચિસ્ત મ સાચવી શકાય.” એમ તેઓ સ્પષ્ટ લખે છે. ઉત્તિજીતાનો માપદંડ કેવો બીજો રખાય, પરીક્ષાની પદ્ધતિ કેટલી દોષરહિત કરાય, શિક્ષકા કેવી સંજ્ઞનતા-પ્રસન્નતાથી શિખવે, અધરા વિષયો કેવા ભીમળકાથી લેવડાવાય અને સીખવાય, વાચનની રેવ કેમ વધારાય, વજેરે અનેક બાળતોને અહીં તેઓ સ્પષ્ટ છે

ખમીર અને ખુમરી પણ હકોરભાઈના જ. ખરાપણા માટેના એમને નિર્ધાર ઉમેશ નિશ્ચય રહ્યો છે. તે સાથે જ, ખોટાપણા પ્રત્યેના એમને પિષ્કાર પણ સઘા ધારદાર રહ્યો છે. આત્મકથાના અત્ત ભાગમા હકોરભાઈ પોતાનું “માનસિક વલણ અને વર્તન બંધાયેલી તપાસે” ત્યારે જમા પાસામા સ્વાભાવિક કેમે, લગભગ હકદાવા સાથે, બહુવે છે કે, “હું ઉમેશા સાચું વલ્યો છું”. જે મારે હેયે હોય તે જ મારે હોઈ આવીને બેઠું છે અસત્યનો મે કદી આશય લીધો નથી, જાળજાળ વાતો કરીને મે” મળ વાતને કદી હાંકા નથી કડતુ સત્ય કહેતા મે કદી સંકાય અનુભવ્યો નથી” કેટલાકને આમા કદાચ અતિરાયોક્તિ કે આત્મસ્થાવા લાગે, પણ હકોરભાઈનું આત્મવાક્ય જીવન જેમણે નિકટતાથી નિહાળ્યું છે તે સહુ એમની આ ‘સત્ય’વાણીના સુરમા સુર પુરાવો.

ભહેરે જીવનના અને રાજકારણ ક્ષેત્રના અનેક કડવામીઠા અનુભવો હકોરભાઈ હકોરને થયા તેમાં નવાઈ નથી ભહેરે જીવન એ ઉમેશ ખાસતી ધાર પર ચાલવાની પ્રક્રિયા અને કસરત છે તમે કશું કરો તો પણ વજોવાઓ, કશું ન કરો તો પણ ટિપાઓ! પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષકોના વિવિધ હક્કો માટે હકોરભાઈએ જાન આપી, છતાં અતે એ જ વિભાગોના શિક્ષકસ ઘો તરફથી હકોરભાઈનો જાન પણ જાણી લેવાઈ! માન-અપમાન પ્રસ જોતો એમણે ગીનાપ્રણીત ‘સમદ્વાપસપ’ ભાવે સ્થામતો કર્યો. જનતા જતાઈનમાથી હાર પહેરાવે તો જનસમુદાયમાથી ખામડા પણ મારે! ભહેરે સેવકે હરહ મેશ બનને પ્રકારના, બધા પ્રકારના, બનાવો માટે તૈયાર રહેવું પડે છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભામા, ઝેટલે કે કોચેસમા, હકોરભાઈ બે વાર બેઠાયા, અને બનને વાર એમાંથી બહાર પડ્યા! કેટલાકે કોચેસી અટપટકારોએ એમની મામે જેઠાઈ જમાવી, તો હકોરભાઈએ એની સામે જવલંતપણે ટક્કર આપી, અને વખત આવ્યે કોચેસ છોડી, પણ પોતે જેને સાચ અને સિદ્ધાંત માન્યા તે કદાપી ન છોડ્યા! આવી ધ્યેયવાદી વૃત્તિ અને મૂલ્યનિષ્ઠા જે ધરાવે એણે ‘એકલોકી’એ જ ચુસાફરી કરવી પડે! પણ એવી સાહસિક યાત્રાનીયે લહેજત હોય છે, અને હકોરભાઈ હકોર એ વારંવાર માણતા રહ્યા

શિક્ષકનું ઉત્તિ અને શિક્ષણનું કદ્યાણ એમના હેયે હરહ મેશ વસેલા છે પૂરા પાય દાયકા અને પાય વધે એ માટે એમણે કર્તવ્યનિષ્ઠ સત્રામ ખેંચ્યો છે એમના આ જીહાલ રાબંદો જુઓ - “હું શિક્ષકના હક-ઉત્તિ માટે જેઠાઈ જુરસાથી લડ્યો છું આ જેઠાઈની પાછળ મારી એ દષ્ટિ હતી કે સ્વસભર બનેલા શિક્ષક, શિક્ષણ, વીર રાષ્ટ્રના રાવે લદ્દ ઉત્થાનનો પ્રયોગ બની શકે

મારો આ જુસ્સો કાપે પરત્વેની મારી નિહાણાવનાથી પ્રેરિત હતો, અને તેથી જ એ સ્વયંજી હતો. એની પાછળ મારી કાંઈ અંગત કામના ન હતી... પ્રતિબદ્ધ જ મારું ખ્યેય હોત તો પ્રતિબદ્ધની વાકીયું જી શકીએમાં હું અટવાઈ પડ્યો હોત, અને જેહાદ જેહાદને ટેકાણે રહી ગઈ હોત.” ઠાકોરભાઈની નિઃસ્વાર્થતામાંથી એમની નિર્ભયતા પ્રગટી એમને કાંઈ અડાવવા બંધ તો સામેથી લપકાક ખાઈને જ પાછો વળે! કેળવણીની સંસ્થાની-સ્વાયત્તતાનો સુવર્ણ હોય, શિક્ષણ સંસ્થાને હકથી મળનારી આ-તેનો પ્રશ્ન હોય, અંગ્રેજી ભાષાના સંધન અને સુદૃઢ અભ્યાસક્રમનો પડકાર હોય, શિક્ષકના સમાનનો અને સંચાલનની સ્વતંત્રતાનો આગ્રહ હોય, ઠાકોરભાઈ દરેક વખતે અને પ્રત્યેક બાબતમાં ખુલ્લા દિલથી, ખમીરવતા દિમાગથી, ધૈર્યશીલતાથી, અને નિર્ભયતાથી જ બધા પાસા વિચારે, જુએ, અપનાવે! ઠાકોરભાઈ અને પ્રીત્ત સમસ્યામાં રહ્યા છે— “મારું શોહીતું લક્ષણ એવું છે કે જ્યાં મને બીક બતાવવામાં આવે છે, ત્યાં મારામાં નીકરતાની મારા વધી જાય છે!” —ઠાકોરભાઈ જ નિર્ભય અને અને ટેકથી આગુ લખી શકે!

આવા મનનીય આત્મકથાનકનું વિરતે રસદર્શન કરાવવાનું ન હોય, બાકી પૂરતે જ એ આખી ગ્રાણીની અને સમજવાની જીવંત ગાથા છે, બસો એ પૂર્ણ અને પરિશિષ્ટોમાં વિસ્તાર રાગેલી આ કથા વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીઓના સંભળ અને સૂચિત કાર્યશીલ આત્માઓને સારું એવું બાધુ પીરસે છે ઠાકોરભાઈએ પોતાની પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને હાલમાં ચાલતી ચોથી પત્રીસીનાં સહસ્ત્રના સીમાચિહ્નોની કહાણી રાચક શબ્દોમાં રજૂ કરી છે પોતાની અલ્પકાલિય મરિતો પૂર્વજીવિતોસ એમણે મુઝાનો આલેખ્યો છે. કેટલાક કોઠાઓ પહેલાં— હાલમાં સામાન્ય રીતે વર્ષ પર અલ્પકાલિય મળ પબ્લિશ-મુલતાનથી આવીને જીવંતમાં પ્રગ્ન. આ ‘લક્ષ્યક જાતિમાં ધર્મ’ અને શિક્ષણના સંસ્કાર-બીજ લવાયા.” તેમનું જોત વારંવાર, ઠાકોરભાઈનો અલ્પકાલિય બાધો બરાબર રહ્યો છે “જહાદ જુસ્સો-જુસ્સો, મનમાં બધાંયેથી વિચારગાઠને અછૂટ વળગી રહેવાની મક્કમતા, આગણે આવેલાને કલાય આચારો લાગે તેવી ગણતરીબાજ ત્રેવડ; અને હાલમાં લીધેલા કામનો કેડો છોડે નહીં એવી અપ્રમાદી અમલોલના, એવી કેટલીક અમારી આગવી ખાસિયતો છે કોઈને માધાવાદ લાગે એવી, અમારી એક લા ને છે કહડા ભવી આપાઓલી ભાષા એ પછુ-અમારા શોહીતી મૂલિ છે.” ઠાકોરભાઈનો જ-મ ભર્યમાં મુનારવામાં ૧૯૦૨નાં ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીએ; જાળપણ ને શિક્ષણ સુરતમાં અને કોલેજ-કેળવણી સુ બઈમાં, શરમા દેવનાથ વાસ્તે કવિ શ્રી અરદેશર ફકીરજી અબરદારની, મોટર સાર્થકલની પેઢીમાં મદ્રાસમાં પ્રસ્તુત, અને પછી થોડો સમય ગોરીઆ લિમિટેડ નામની રખતી એક છટાલિયન પેઢીની લેબોરેટરીમાં નોકરી, અંતે, અમદાવાદમાં મિથર-એક હાઈસ્કૂલ’ ગણાતી ‘પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ’માં બે વીર વસીલજનો બદલુમાં ઠાકોર અને જીવજીલાલ દિવાનના સાન્નિધ્યમાં અને એ ‘બે મહારજી આચાર્ય’ ના હૃદયમાં જન્મ લેતા, શિક્ષકની કાર્યભિક્ષામાં પડેલામાં તે છેક હમણા હમણાં સુધી! નવેમ્બર ૧૯૨૬માં, એ શીરપિયાના પગને, ‘પ્રોપ્રાયટરી’માં જોડાએક ઠાકોરભાઈ કમરા: યુષ્મ સિલક, આચાર્ય, સંચાલક, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, અને હાલ એ ટ્રસ્ટીમ ડળના એક સભ્ય તરીકે કાર્યરત રહ્યા છે.

શિક્ષક થયાની પળ ઠાકોરભાઈ માટે શકવતી નીવડી “ એ મારે વળુ એ મારા છઠ્ઠીનાં લેખ હતા! ” શિક્ષણક્ષેત્રે દાખલ થતા, એમણે નૃણ સંકલ્પે કર્યા: (૧) જ્ઞાનગી દુષ્ટશન કરવું નહીં, (૨) શિક્ષણ જીવરત સમાજોપયોગી બીજો કાર્યો કરવા, (૩) સર્વ કાર્ય બ્યવહારમાં ગાંધીજીના આદર્શો પ્રમાણે આચારશક્તિ પાળવી ઠાકોરભાઈ કહે છે: “અત્યેય સંકલ્પોનું હું સંપૂર્ણ પાલન કરી શક્યો છું

તેનો મને અપૂર્વ સંતોષ છે. અંગ્રાહ, અપવાદરૂપ, એક અંશ જુવાન રાજાઈ કારને ત્યાં જ ટપુરાન કહ્યું તે પહેલું અને છેલ્લું. મૈટ્રિકની પરીક્ષા આપીને, ઈ ૧૯૧૯ની સાલમાં, ઠાકોરભાઈ એમના ચરતના સહાધ્યાયી (અને સુપ્રેમિડ સંલિપીકાર) શ્રી ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા સાથે ઉત્તર ભારતમાં ગાગાપૂર ગયેલા. ત્યાં, પંબજ જતો ક્રિસ્ટિયન મેલ ગાગાપૂર રહેલે રજાને એન્જિન બદલાવુ હોવાથી અધ્યાયી કસાકે રોકાયેલા ત્યારે, પંબજ મેલમાના વિશિષ્ટ પ્રતિભાશાળી પ્રવાસી ગાધીજીના દર્શનને પહેલવહેલો અવસર જુવાન ઠાકોરભાઈ, પ્રાપ્ત થયેલો ઠાકોરભાઈ અને ચંદ્રવદનભાઈ બંન્નેની દૂધ લઈને રજાના ગયા, ગાધીજીએ એ દૂધને આનંદથી સ્વીકારે કર્યો, “તેથી અમે ધન્યતા અનુભવી” પછીના વર્ષોમાં ગાધીજીને બેઠાં—સાલબંધા—નાચવાના પ્રસંગે ઠાકોરભાઈને લાગે આવ્યા જ સાધનશુદ્ધિની ગાધી પ્રણીત શીખ એમને સ્પર્શી એટલું જ નહીં, પણ એને પોતાના સમગ્ર જીવનમાં એમણે સન્નિહાથી ઉતારી અને જીભળી. “પ્રોપ્રાયટરી”ના પ્રાગ્જુમા દિવાન—બાલુભાઈની બબેક બેલકી વિદ્યાર્થીએને ઉમેશ કહેતા “મેટા ન થશે, પણ સિ હ થાને.” ઠાકોરભાઈએ આ મત અક્ષરશઃ જીવી જતાવ્યો છે તેઓ લાજીવાર જન્મતમા જ લોર ઈશારો કરે છે. “જુજરાતમાં મિ હોની વસ્તી વધતી નથી, ઘેટાં જ વધે બધ છે” ઠાકોરભાઈ વિદ્યાનના અને ગણિતના તેમ જ શેજીના અને સંસ્કૃતના પણ કુશળ શિક્ષક અને ભારે રસિયા. વિદ્યાન-શિક્ષણમાં એમણે ‘પ્રયોગ-કાર્ય’ને સવિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. શિક્ષકની કારકિર્દી ઠાકોરભાઈએ ‘સ્વયં પસંદ કરી’ અને એ એમને બરાબર ‘માર્શક’ આપી ગઈ.

શિક્ષણકાર્યની સાથે ઠાકોરભાઈએ બહેર જીવનમાં પણ જુલુ વ્યુ. પચમહાલમાં પૂજ્ય ઠાકોર-બોપાના ભક્ત સંવાચનની શુદ્ધાઈતથા તેઓ લાવવિભેરે બન્યા ‘બાપા’ પણ જુવાન ઠાકોરની સંવાધરૂપે સંલિપી બોલ્યો. પોતાના ‘ભેખેધારી’ સાથીએને ઠાકોરબાપાએ કહ્યું “આ જુવાન સેધક તૈયાર થઈ રહ્યો છે” “બાપા”નું ક્રોધુ “વલુલખ્યુ પ્રમાણપત્ર” ઠાકોરભાઈ માટે ઉમેશજી પ્રેરણા-પાત્ર બનાવેલું અમદાવાદમાં જુલક સંધના ઉપપ્રથુબધે તેમની વરણી થઈ ઈ ૧૯૩૦ની સાલમાં ઠાકોરભાઈ કોમેસમેન બન્યા, ગાધીજી અને ગાધીવાદના આકર્ષણે બે ચાતા રહ્યા અને રખાતા ગયા. હાડીકૃષ્ણની એ અતિહાસિક સાલમાં જ ‘પ્રોપ્રાયટરી’નું રૂપાતર ‘પબ્લિક ટ્રસ્ટી’માં કરાયું. ઠાકોરભાઈને ‘કસ્ટોમીના રમ’ લાગ્યો શરૂ થયો શિક્ષણક્ષેત્રે ‘અણીશુદ્ધ આચારશુદ્ધિ’ બાળવવાની ‘ટુક’ દરેકરે થઈ ટ્રસ્ટીશિપની લાવવાના સકલપબળ સાથે તેઓ આગળ ને આગળ વધતા ગયા અને એવો ‘પૂરા સંતોષ’ લઈને જ પ્યા કે, ‘સ્વચ્છ હૃદયે અને ચોખ્ખા હોથે આ છેત્રમાં કામ’ કેળું, ‘ઈશ્વરે જ અને નિર્મિત જનાવી મારી કારકિર્દીને ઉજામાંની બનાવી’! અમદાવાદના વનિતો વિશ્વામના મંત્રી ‘તરીકે’ અને સરખેજ કેળવણી મંડળના પ્રમુખની હેસિયતથી પણ એમણે મંડીને કાર્ય બંધવ્યું. પરંતુ તેમની કાર્યકુશળતાની ખરી કસોટી અને પરમેશ્વર કહ્યા શિક્ષકસંલોભના એકેના કાર્યક્ષમ, મુશ્કેલિષ્ઠ, સિદ્ધાંતમુલક પ્રકારથી સિદ્ધ થઈ

રાસુરવર્મ આનંદ કરલાઈ જુવની આકાશ એ હતી કે અમદાવાદમાં શાખાસંઘ શરૂ થાય, એમાં સદુ કોઈ સંલગ્ન હોય શિક્ષકો-આચાર્યો-સચાલકો બધા જ સાથે હળીમળીને એકમેકને પૂરક બનીને શિક્ષણકાર્યને ભારે અને પડકાર ઉપાડે અને ઝીલે, એ બધાની વચ્ચે કોઈ વિલાબક દીવાલ ન હોય, કોઈને વધુ પડતું મહત્ત્વ ન અપાય તેમ કોઈને મનાઈ ન ફરમાવાય, કોઈ એકની સત્તા કે મત ન હોય, કોઈની માલિકી નહીં, બલકે સહુની લાગીદારી અને સલિયારી સક્રિયતા હોય! આવો મધ વિલાવિનોદ્યામગને વરેલો રહે, વિલાયી-દિલ વધારતો રહે, વિલાકાય મૂલ્યો વિસ્તારતો

નમઃ આખા શિક્ષણ ત્ર-અવધાર-પુરુષાર્થને વધુ ને વધુ સ્વચ્છ અને સત્વશીલ બનાવતી એવી આ એક સ્વેચ્છિક સ સ્કારસક્ષી, સામાજિક, સામર્થ્યશીલ ચળવળ અને પ્રવૃત્તિ બની રહે ! યુગવર્ષ ૩૦ આત દશ કરભાઈનો આ આદર્શ ભલે હજી અધૂરો અને અધકચરો રહ્યો હોય, પણ ઠાકોરભાઈ ઠાકોર જેવા મરજીયા શિક્ષક મરોંએ એને જલસત, જલતો, જલતો રાખવાની પરાકાષ્ઠા કરી છે, એ મહત્વની વાત છે આત દશ કરભાઈની યોજના અનુસારનો શાળાસહ સ્થપાયો હોત અને પરસ્પરના વિદ્યાસ-ભાવે ચાલ્યો હોત તો શિક્ષક-શિક્ષણ બન્ને ગ્રામીયા નરી બત ! પણ 'દેવત'ના બળાપો કરવાય વ્યર્થ છે ક્રિકેટમાં જેમ અધરો કેમ ગુમાવ્યાથી આમા બેટસમેનને 'ચાન્સ' મળતા જીવતલાન અપાય છે, તેમ શિક્ષણમાં યુ કે જીવનમાં યુ, આદર્શ અને ધ્યેય રૂપી અધરા 'ક્રિયો' છોડી દઈને સસ્તી બેટિંગને જ ચારેકાર ધાવસ-ધમાસ મચાવવાની જવાબદારી મળે છે ! આને તો શિક્ષણમાં રાજકારણ ધૂસ્યુ છે અને સત્તાકારણ ધર કરી મધુ છે, એટલુ જ નહીં, શિક્ષણનું બધી બાબુએથી વિનાશ-કરણ થઈ રહ્યુ છે ! ઠાકોરભાઈએ શિક્ષણના રાષ્ટ્રીયકરણને શિક્ષણનું 'વ'સકરણ કહ્યું છે. હું એને 'ખટપટકરણ' અને 'નોકરશાહીકરણ' કહું છું. સરકારીકરણના અતિરેકી વમળોમાં આપણુ શિક્ષણ આને ફસાણુ છે ને ગૂંચવાણુ છે નિષ્ઠા ચાલી ગઈ છે, નિષ્ક્રિયતા વધી છે, પ્રામાણિકતા ઓસરવા લાગી છે, પ્રમાણની ભરતી આવી છે, શિક્ષણના ઉમદા અને ઉચ્ચ તત્વો અને આદર્શો બૂ સાત્તાં રચા છે, શિક્ષણક્ષેત્રે જડતા અને નિષ્પ્રાણતાનો ભરાવો થતો રહ્યો છે ! વર્તમાન યુગરાત અને ભારતના આપણા કપાળે ચોટલી આ કલકલીલી વહેલામાં વહેલી તકે દૂર થવી જોઈએ—પણ કોણ એ કપડું કાપે કરશે ? ક્યારે અને કેવી રીતે પાર પાડશે ? ઠાકોરભાઈની આવી ક ઈક વ્યથા અને વેદના આ આત્મકથામાં વ્યક્ત થઈ છે, પણ તેઓ જેમ 'મકૂતિધી આશાવાદી' છે તેમ હું પણ નિરંતર અને નયો આશા-ઉમંગ-સભર જીવ છું. હકીકતમાં, દરેક મહદબી શિક્ષક સદાને માટે આશાવાદી છે ! ઠાકોરભાઈએ એમની અકબી સ્ત્રી ઉપરાતની ઝાંઝાવાતભરી, સક્રિય અને મફળ 'બેટિંગ'માં જે 'ક્રેકાર' ક્યો છે તેને કૃત-તતાપૂર્વક માદ ગંખીને આપણે આપણા 'ફિલિંગ', અને 'બેટિંગ' બન્ને એકધારાં આણુ રાખવાનાં છે, સુધારવાનાં છે, ને ઝડપી તથા ઝિઝાદિલ બનાવવાનાં છે !

ઠાકોરભાઈ હોડે હ મેશ શિક્ષક રહ્યા છે. શિક્ષકો અને આચાર્યો વચ્ચેના સંબંધોની સમતુલા જળવવાનું એમનું વલણુ રહ્યુ છે. એમણે પોતે વર્ષો-દસકાઓ સુધી બન્નેનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન ક્યો છે; બન્નેનો સહભાવ મેળવ્યો છે. જનાય, પદ્મ નમતુ જ રાખવાનું કે રહેવાનું હોય તો ઠાકોરભાઈ નિશંક અને નિશ્ચિનપણે શિક્ષકને પક્ષે છે ! 'શિક્ષકોના ન્યાયી હક્કરણ બાબતે હું' શિક્ષકોના પક્ષકાર રહ્યો છું' એમ તેઓ જતાં હોઈને કહી શકે છે, કારણ કે એવો કોચેક પ્રામાણિક પૂરો વ્યવહાર એમનો આજન્મ રહ્યો છે. યુગરાતમાં, અને અન્યત્ર ભારતમાં પણ, શિક્ષકોની સલામતી તેમજ તેમનાં પગાર-કામકાજના ધોરણો-માપદંડો ઠીક ઠીક સુધરાયા છે, સુરક્ષિત કરાયાં છે. સંચાલકોની દાડાઈ અને આડાઈ નોધપાત્ર આગામી ઘટાડાઈ છે એ દિશામાં હજી બધા નેટણું કરવા નેટું હોય તે પણ અવગર કરી છૂટુ રહ્યું. પરંતુ છેવટનો, અને સર્વપ્રથમ, પ્રથમ તથા પડકાર ઉભો જ રહે છે. શિક્ષક એનો શિક્ષકધર્મ બળવે છે ખરો ? શિક્ષક એના વિદ્યાર્થીઓને તેમ વિદ્યા-વ્યાસના વિષયોને પૂરી નિષ્ઠાથી વરેલો રહે છે ખરો ? શિક્ષક એની કામગીરીને અને સામાજિક જવાબદારીને બને તેટલી સચ્ચાઈથી તથા સહૃદયતાથી સતત પાર પાડે છે ખરો ? નિત્ય એને એ રીતે મુઠવતો રહે છે ખરો ? પોતાના જ હિતાન્યાઓના સીમિત અને સ્વાધી કુટુંબામાંથી શિક્ષકો ક્યારે બહાર નીકળશે ? દુનિયા આખીને બાથમાં મચાવવાને તેઓ કેમ તત્પર ને તૈયાર નથી ? ઠાકોરભાઈની

આ આત્મકથા સરવાળે તો આવા અર્થના પશુ આત્મકથા સંપાદો જ સર્વ સમજદાર નાગરિકોને, ખાસ કરીને સહુ સન્નિષ્ઠ શિક્ષક ભાઈ-બહેનોને જ પૂછે છે એના જવાબો ગોધવાની જવાબદારીમાંથી આપણે કોઈ ભાગ્યે છૂટી કે છટકી શકીએ !

‘જરની ‘ફિવટ ઇન્ડિયા’ લડત અને જ્ઞેનિવાસ વિષેની પશુ અનેક રજરસીલી વાતો આ આત્મકથા પીરસે છે. સાથે ચિત્તનકશ્તિકાઓ પશુ એ વેરતી રહે છે પૂજ્ય રવિશ કર મહારાજ અને પૂજ્ય દાદાસાહેબ ભાવળ કર એ બન્ને તો તે વખતની આપણી નેતાગીરીના પ્રતીકો હતા’ એમ આર ભ કરીને ઠાકોરભાઈએ તે વખતની અને આજની નેતાગીરી વિષે કરેલુ પૃથક્કરણ દિલચસ્પ તેમ દિલ ધક્કા લનારું છે આદર્શના અમલમાં સર્જાતા ધર્મણી વાત પશુ તેઓ પૂરી નિખાલસતાથી રજૂ કરે છે ઠાકોરભાઈની આત્મકથા કોર આત્મનિરીક્ષણથી સસર છે એ એનું જીવનમૂલ્ય વધારનારું સરસ પાસુ છે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કે મુબઈની વિધાનપરિષદમાં ઠાકોરભાઈ કોચેસી રહ્યા ખરા, પશુ મૂળમાં અને હ મેશાને માટે તેઓ ‘શિક્ષકધર્મી’ અને ‘શિક્ષકકર્મી’ માનસ ધરાવતા ‘સાહસિક’ ને ‘તરંગી’ શિક્ષક તરીકે આખી આત્મકથામાં સરસ ઝળકતા રહ્યા છે ‘પોતાની આત્મરણ્ધિને બાળુએ મૂકી આપણી આગળો જીતી કરી પછને ટેકો’ આપવાનું પાપ ઠાકોરભાઈ ઠાકોરે કદી આચર્યું નથી ! યુજ્જરાતના કોચેસી બેડેખાઓને એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે ‘કોચેસીમાં જોડાઈને’ મે મારો આત્મા વેચ્યો નથી. ઠાકોરભાઈએ હ મેશ પોતાને ગમે ને જીત્યું તે જ કહ્યું છે. ભોળી ભાવુકતા કે આપણી શક્તાણ ભાવના એમના વ્યક્તિત્વ-કર્તૃત્વમાં પ્રવેશી નથી. વળી, પોતાને ને કાલે અને ભાવે, એટલે કે સાચું ને સુરચિપૂર્ણ લાગે તે જ કરતા રહેવાની એમની નેમ રહી છે સાદાઈ અને સુધડતા નિત્યજીવનમાં સરસ વણાઈ છે. વેલવ અને કાદા બાલપદો-આકર્ષણોથી એ લોભાયા નથી. એ તો કહે છે જ કે, ‘જે સદે નહિ તે સરો ઉત્પન્ન કરે’ !

તેઓની આત્મકથામાંથી એમનું અંગત જીવન અને માનવીય ઉચ્ચાલયું ચિત્તન-વર્તન પશુ સુદર રીતે વ્યક્ત થાય છે જીવનમાં પ્રથમ સત્તર વર્ષ એમના સુરતમાં પસાર થયા ‘સુરતી જીવનનો સંગ્રહ’ એમણે સરસ ચીનયો છે, સુરતી અને અમદાવાદીના એમણે આપેલ વ્યાખ્યાન-વર્ણન ચટકદાર છે, સુરત અને અમદાવાદ વચ્ચેનો, એના ઉવાપાણી અને પ્રભ-મિભજ વચ્ચેનો ફરક ઠાકોરભાઈએ તીક્ષ્ણ વિવેક દ્વારા અણીદાર એવો આલેખ્યો છે. ૫૧ મ ચળાવવા-કાપવા બાબતમાં આ ફરક કેવો ચોટદાર અને મજાદાર છે એ એમણે મર્મણી લીલીમાં બતાવ્યું છે. ‘પતંગને શોષ અને ૫૧ મ ઉડાવવાની કળા અને શિસ્ત હ સુરત પાસેથી શીખ્યો છું. સુરત જેવું પતંગ શિસ્ત મે અમદાવાદમાં જોયું નથી ..અમદાવાદમાં મે જોયું છે કે ૫૧ મ ચળાવનારા યોદ્ધા હોય તો એને ‘પે’ચી કાપનાર અનેક હોય.’ એમ તેઓ લખે છે ઠાકોરભાઈ જવા સુરખી સાથે મારે પેચ લડાવતા નથી, એટલે એક અમદાવાદી તરીકે હું આ બાબતમાં ગમ ખાઈ લઉં છું ! શ્રીમતી કીર્તિદાબહેન બગર તરાય ઠાકોર સાથેના પોતાના લગ્નની વાત, એકમાત્ર પુત્રી ચિ. સી. આશા કિશોરભાઈ દિવાનના પુત્ર-સમેાવડિયા સાથેની દારનાન, વધાદાર નોકર મનનને ‘સ્વજન’ માન્યાની (અને ‘માગી મિલકતના વિમજન વિલગ મે એને આશિક ભાગીદાર પશુ ગણી લીધો છે’) રજૂઆત હકચસ્પરી છે. ઠાકોરભાઈ જહારથી ગમે તેટલા કડક અને આખાબેલા લાગે, પશુ અંદરથી ‘કેસા હેનાળ અને હંકાળા છે એનો સ્વાદ આ આત્મકથા ચખાવે છે એમના એક મિત્રે ઠાકોરભાઈને ‘નાજિયેરની ઉપમાં આપી દીધી’ એ માગ્યો જ છે ! આત્મકથાના ચોથા, છે.લા, અઠમા-એમણે એમની જીવનચર્ચા સુદર આલેખી છે. પોતાના કર્તવ્યકાર્યના આધારરૂબો એમણે અસાધારણ

જાગૃતાથી વહુ'બા છે એ જોડલા ભાવપૂર્ણ, તેટલા જ વિચારપ્રેરક છે. પોતાનું આંતરજીવન એમણે કયા દિલ્લોસથી વિતાવ્યું હતું કહ્યું છે. દાખલ જીવનનો માથો ત્રાર સુધે તારવ્યો છે : 'ધરે મને સાચવ્યો છે, અને ધરને મેં સાચવ્યું છે.' પાનીને એમણે પતિની જરૂરી 'ઝિંક' ગણાવી છે. હવે, એ શી વર્ષ વટાવી ગયેલ કાંકરભાઈના 'બાજ બધનો કમે કમે છૂટા ગયા છે' ત્યારે તેઓ વિચક્ષણ વિવેકશક્તિથી પેનાતું 'મનસ્તાન' તપાસે છે અને એને સાદા સંક્ષિપ્ત અહેવાલ સહુ સુધે વાચકો અને સ્નેહીજનો સમક્ષ સાદર ધરે છે. કાંકરભાઈની વિતમતા, પ્રભુપરાયણતા, સદમ આત્મચોજ, સ્પષ્ટ સ્વનિરીક્ષણ એમથી અદ્ભુત પ્રગટે છે. 'હું કયા હતા, અને છંધરે મને કયા લાવી મૂક્યો? હું રાઈનો પર્વત પાની ગયો?' ભવતે કહેજાવામાં અને પ્રશ્નો પૂછવામાં, કપકારવામાં, સુધારને માર્ગે અને સાચને રસ્તે દેરી જવા એ કરી આનાકાની કરતા નથી કે કોઈ છેલ્લે બનુભવતા નથી. જીવનનું સરવૈયુ આપના તેઓ જમા-કેધાર બનને પાયા દર્શાવે છે. 'અહમ્'ના ભારને કળૂકે છે અને એને યોગજવાની પ્રક્રિયા શરૂ કર્યાને આવકારકાયો એકરાર કરે છે. જા, નિવૃત્તિમાયે તેઓ પ્રવૃત્ત રહેવા જ મથે છે. સુદીર્ઘ પ્રવૃત્ત જીવનમાં સ્થાન માટે કે પદ માટે એમણે કદી પરવા કરી નહોતી, ક્રિદાએ હવે પ્રમાણમાં નિવૃત્ત એવી જીવનયાત્રાની એકાન્ત પથે તેઓ આંતરપોજ કરે, આંતરિક ઊંડાણમાં પ્રવેશે, એના આશય નથી, કાંકરભાઈને હ મેશ કાર્ય 'જોઈતું' હતું, પણ 'કલામરુ' કામ કદાપિ નહોતું! આ ક્ષણે પણ તેઓ 'ક્લેસ-ન્યાસી નથી બન્યા, બનવાનું' વિચારતા પણ નથી.' હવે તેઓ 'દિલ્લમ-દિરની સારસારી' માં મથામૂલ છે. એ કારણે સ્વસ્થ છે, સાર્વજનિક સમસ્યાઓ અને સ્થિતિ વિષે એમના મનમાં હજી વેદના છે, અગાઉની વાચાળતા પણ નિકટતા સાધીએ-સ્નેહીએ આગળ ચાલુ છે, વિનોદ-મનક વાતો મુલ્ય ભટક્યા નથી, પણ હવે બને તેટલા સમતાક પ્રધન-રહીને એ પોતાનામાં રહેલા સદ્વ્યસદ્ અશોભે તટસ્થ ભાવે તપાસવાનો પ્રયાસ કરવામાં મસ્ત છે!

આમ, આ જીવનકલા 'એક અદના પુરુષ થી' શિક્ષકના પુરુષાથી કહ્યા છે. એ નિર્ભય દિલ્લ-દિમાગની અને ચોખ્ખા હાથડેવાની કથા છે.. મૂલ્યોના જતનની આ કથા છે ક્ષર માનવજીવનનો અક્ષર દેહની આ કથા છે.' ટૂંકમાં, 'સ્વશુદ્ધિકરણની આ કથા છે'

આવી આ, એક વડીલજનની, આત્મકથાની મારા જેવા ઉંમર-અનુભવમાં ઠીક ઠીક નાના એવા શિક્ષકે અટલી લાખી મસ્તાનતા કેમ લખી? એ લખવાનું નિમંત્રણ મુરબ્બી કાંકરભાઈએ આપ્યું પૂરુંક મને કેમ આપ્યું? એ હું હજી પૂરું કળી શક્યો નથી! પણ પાવતાને હાથે કે અપામતાને અચળા મારે કરવે કે ઝોડવે નથી કાંકરભાઈએ એક દિવસ મારે ઘેર ખાસ પ્રધારીને આ પ્રિમ-ભર્યો આદેશ આપ્યો, અને મેં એને આદેશક્રમ ને આપાહનપૂર્ણ અવસર તરીકે સ્વીકાર્યો એટલું જ કહીશ. કાંકરભાઈ સાથેનો મારો સ્નેહસ બધ સહેજે પચાસેક વર્ષનો, કહો કે મારા બાળપણથી વધતો રહેલો છે પ્રાપચર્યો હાઈસ્કૂલમાં મારા મોટા ભાડુએ—સોથી મોટીબહેન મુ. કમળા જી' તાઈ, તમા બે મોટાભાઈઓ મુ. બાળકૃષ્ણભાઈ અને સદગત મુ. ડો. વિષ્ણુભાઈ—કાંકરભાઈના વિદ્યાર્થીઓ. મને એવો મોકો ન મળ્યો. હું રોક ચી ન વિદ્યાવિહારનો વિદ્યાર્થી, પણ પૂજ્ય હાદાસાહેબને હોયે દિવાન-બુધુમાઈ-કાંકરભાઈની સ સ્કારિતા-ચેવાની સુગ્રસ અને નાનપણથી જ મળવા વાળી મુ. કાંકરભાઈ ને સ્વલમ અમદાવાદમાં યુવક કાર્યકર હતા તે વર્ષમાં (૧૯૨૮) મારો જન્મ સ્વરાજ્ય પછીના દસકાઓમાંના શૈક્ષણિક ને માર્વજનિક જીવનમાં, એમનો હું સાથો બન્યો. ખાસ કરીને, જીવદાવીમાં અમેજીના શિક્ષણને પ્રશ્ને ને ચક્રોળ લાંબો સમય ચાલ્યું તેમાં

હું એકધારે 'ઠાકોરભાઈ' પાયામાંના પથ્થે રહી અને અમદાવાદ તેમ અન્ય સખ્યામાં જાહેર મહાસંમેલનોમાં અમે એક મંચ પર બેસી રહ્યા, બોલ્યાં । ઠાકોરભાઈની જગ્યા અને એમની જિંદગી દેવી મને હંમેશા આકર્ષતી અને પસાળતી રહી છે. અંગ્રેજો શિક્ષણ કચાથી શરૂ કરવું એ બાબતે સંજોગો વિચારવાંથી આ આત્મકથામાં વિસ્તારથી છે એટલે પુનઃક્રિતની જરૂર નથી. ગુજરાતની ઉછરેલી પેઢીઓને અંગ્રેજ શિક્ષણથી વચિત નહીં તોયે આથી અને અધકચરી રાખનારી વ્યક્તિઓએ, પરિસ્થિતિએ કેવળ આપણા અસહ્ય બાળકોનું જ નહીં, પણ ગુજરાત અને ભારત આખાનું પુષ્કળ અહિન ક્યું છે. એ આખો વિવાદ એક રીતે ન્યથા હતો. કેટલાકના નિદિપણને કારણે લેવાયો હતો, માટે જ એ નિવાર્ય હતો । છતાં ફરજ બીજી થઈ તો, જે સાચું અને આવશ્યક હોય તે પ્રત્યક્ષિત થઈ જાય જોઈએ એવી અમારી લાવના અને વર્તણૂક રહી હતી. ભારતમાં અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં ખામ કરીને જાહેર નોકરીઓ વગેરેમાં, આપણા યુવક ભાઈઓને તે જ પછાત ખાવોપકચો, પછાતપણું ખમવું પડ્યું તે, ઉદારચરિત દૃષ્ટિસંપન્ન નેતાગીરી હોત તો દાળી શકાયું હોત । હજીયે એ અહિતકારી સ્થિતિના થોડા ધણા સિસોટા અહીં તહીં વરતાય જ છે ।

આપણા પ્રદેશમાં અને દેશમાં હજી પ્રખર જાહેર કાર્યકરોની અને વિવિધ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાંના અમણીઓની આત્મકથાઓ તો શુ, પણ સાદાંત ને સારી, પ્રમાણભૂત, પ્રેરણાદાયી એવી જીવનકથાઓ પણ લખાતી, જાણતી નથી. આપણા વર્તમાન ઇતિહાસનું અત્તે જીવનનું આ એક નમૂનું અને અધૂરું પાસું છે. માટે, આવી આત્મકથાઓ વધારે લખાય તે ઉપકાર છે, પછી ભલે ને એ દ્વારા સામસામા દૃષ્ટિબિંદુઓ અને અભિગમો-આમલો જતા થઈને એમના ઉદ્ધેષ્ય પશુ ઉડાડાય । આત્મકથા-જીવનચરિતનું એકાણું આપણે વધારતા રહેવું જોઈએ. જીવન વર્તમાનમાં લેવાયું અને ભાવિ જીવનસુધાર માટેની તાલાવેલી એ રીતે અભિવ્યક્તિને પામે એ મોટો લાભ છે. ઇતિહાસકારોને જ નહીં, સર્વસામાન્યજનોને પણ એમાંથી જરૂરી સામગ્રી અને કાર્યદિશા સૂઝસમજ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત ધૂટી રહી, તે દૃષ્ટિથી આ આત્મકથા સ્વાગતાઈ છે

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દ્રુવ જેને 'આત્માનું સ્કાંભાવિક વલણ' કહેતા તે અનુસરીને જે શિક્ષક, સુધસંજીવી તેમ સર્વપ્રથમ પસંદગીથી થયેલા શિક્ષક-શિક્ષણધર્મ બળવે છે એવું જીવન હંમેશાં એજન્સી અને તેજસ્વી રહેવાનું । શિક્ષક શુ કરી શકે અને થઈ શકે અને કેવી લોકચાલના તંબા કેટલી ક્રાંતિ મેળવી શકે, એ ઠાકોરભાઈ ઠાકોરે સુરેખ જીવી બતાવ્યું છે. પોતાની જીવનસંધ્યાએ પહોંચેલા ઠાકોરભાઈ હવે સાધનાને રસ્તે વળ્યા છે. સરકારસભર કેજીવણીની કેડીએ અર્પિત ચાલીને સન્યાસ, સુધરમ્ને પ્રગટાવવા મથનાર ઠાકોરભાઈ અવારનવાર કહે છે તેમ, ભારતને આજે લગભગ આવાઓની જરૂર છે । સત્તાની જગ્યાએ જૂટ ચાલે છે, ત્યારે જ સાચા માણસોની સવિશેષ આવશ્યકતા બીજી થાય છે સારા માણસો પર અત્યારે આવરણ જવાયું છે પણ તે આજે સમય નહીં ચાલે. નસીબન આવશે જ, લેખકાળ પાસે છે, એવું નવું, અકલ્પ પ્રભાત જોવાને સુરખી ઠાકોરભાઈ ઠાકોર શતાયુ યાઓ ! એમની જીવનયાત્રા નિરામય અને નિતાન્ત સુધર બની રહી ।

મજાદારી વર્ણવ્યા છે. એ નેટલા ભાવપૂર્ણ વેટલા જ વિચારપ્રેરક છે. પોતાનું આંતરજીવન એમણે કશી દિલચોરી વિના અફસુ કયું છે હાથપથ જીવનનો સાક્ષી કાર સદર તારવ્યો છે : 'ધરે અને સાચવ્યો છે, અને ધરને મે સાચવ્યું છે' પત્નીને એમણે ષ્ટિની જરૂરી 'શ્રેષ્ઠ' ગણાવી છે. હવે, એ 'શી વર્ષ' વટાવી મથેલ ઠાકોરભાઈના 'આલ ભધનો કમે કમે છટના ગયા છે' ત્યારે તેઓ વિચક્ષણ વિવેકવૃત્તિથી પેનાતું 'મનસ્થા' તપાસે છે અને એનો સાધન સંશ્લિષ્ટ અહેવાલ સહુ સુસ વાચકો અને સ્નેહીજનો સમક્ષ સાદર ધરે છે ઠાકોરભાઈની વિનમ્રતા, મહુમરામણતા, સુક્ષ્મ આત્મગોળ, સમષ્ટ સ્વનિરીક્ષણ એમથી અદ્ભુત પ્રચરે છે 'હું ક્યા હતા, અને ઈધરે મને ક્યાં લાવી મૂક્યો ! હું' રાઈનો પર્વત ભની મેલો' જીવતને ઠ ઢોળવામાં અને પ્રશ્નો પૂછવામાં, ઠપકારનામાં, સુધારને મારે અને સાચને રસ્તે દોરી જવા એ કશી આનાકાની કરતા નથી કે 'કોઈ' છોજ અનુભવતા નથી. જીવનનું સરવેયુ આમના તેઓ જમા-ઉધાર બને ખમા કરાવે છે 'અહમ'ના ભારને કબ્લે છે અને એને યોગળવાની પ્રક્રિયા શરૂ કર્યાનો આવકારભર્યો એકરાર કરે છે. છતાં, નિવૃત્તિમાંયે તેઓ પ્રવૃત્ત રહેવા જ મથે છે સુદીર્ઘ પ્રવૃત્ત જીવનમાં સ્થાન માટે કે પદ માટે એમણે કદી પરવા કરી નહોતી, ક્રોડે હવે મમાણ્યા નિવૃત્ત એરી જીવનયાત્રાની એકાન્ત પળે તેઓ આતરમીળ કરે, આંતરિક ભાણમાં પ્રવેશે, એમાં આશ્ચર્ય નથી, ઠાકોરભાઈને હ મેશ કાર્ય' ભોઈતું હતું, પણ 'કલાસરુ' કાર્ય' કલાપિ નહોતું ! આ ક્ષણે પણ તેઓ 'શ્રેષ્ઠ-ચાસી નથી બન્યા, બનવાનું' વિચારતા પણ નથી. 'હવે તેઓ 'દિલમ'દિરની સાક્ષરી' મા મરાગલ છે એ કારણે સ્વસ્થ છે. સાર્વજનિક સુમસ્થાએ અને સ્થિતિ વિશે એમના મનમાં હજી વેદન છે; અગાઉની વાચાળતા પણ નિકટના સાથીઓ-સ્નેહીઓ આગળ ચાલુ છે; વિનોદ-મળક વાતો પણ અટક્યા નથી, પણ હવે જને તેટલા સમતોલ મળે-રહીને એ પોતાનામાં રહેલા સદ્ગુણ સ્ફુર્તિને તટસ્થ ભાવે તપાસવાનો પ્રયાસ કરવામાં મસ્ત છે ।

આમ, આ જીવનકથા 'એક અઘના પુરુષ થી' શિક્ષકના પુરુષાર્થની કથા છે. એ નિર્ભય દિલ-દિમાજની અને ચોખ્ખા હાથદેયાની કથા છે..મૂલ્યોના જતનની આ કથા છે ક્ષર માનવજીવનનાં અક્ષર દેહની આ કથા છે '૨ કમા, 'સ્વશુદ્ધિકરણની આ કથા છે'

આરી આ, એક વડીલજનની, આત્મકથાની મારા જેવા ઉંમર-અનુભવજ્ઞા ઠીક ઠીક નાના એવા શિક્ષકે અઠસી લાખી પ્રસ્તાવના કેમ લખી ? એ લખવાનું નિમ નણુ યુરબ્બી ઠાકોરભાઈએ આમંત્ર-પૂર્વક મને કેમ આપ્યું એ હું' હજી પૂરું' કળી શક્યો નથી । પણ ખાતતાને કાલે કે અખાતતાને અચ'એ મારે કરવો કે કોટવો નથી. ઠાકોરભાઈએ એક દિવસ મારે ઘેર ખાસ પધારીને આ પ્રેમ-ભર્યા આદેશ આપ્યો, અને મેં' એને આહ્વાનપૂર્વક ને આવાહનપૂર્ણ અવસર તરીકે સ્વીકાર્યો એટલું જ કહીશ. ઠાકોરભાઈ સાથેનો મારો સ્નેહસંબધ સહેજે પચાસેક વર્ષ'નો, કહો કે મારા બાળમણથી વધતો રહેલો છે. પ્રેમાયટરી હાઈસ્કૂલમાં મારા મોટા ભાડુઓ-સોથી મોટીબહેન યુ. કમળા કોર્' તાઈ, તમા મે મોટાભાઈઓ યુ. બાળકૃષ્ણભાઈ અને સદ્ગત યુ. ડો. મિષ્ટભાઈ-ઠાકોરભાઈના વિદ્યાર્થીઓ મને એવો મોઝા ન ભળ્યો હું' શેક ચી ન વિદ્યાવિહારનો વિદ્યાર્થી, પણ પૂર્ણ દાદાસાહેબને લીધે દિવાન-બંધુમાઈ-ઠાકોરભાઈની સંસ્કારિતા-સેવાની સુવસ મને નાનપણથી જ મળવા વાગી યુ. ઠાકોરભાઈ જે સાલમાં અમદાવાદમાં યુવક કાર્ય'કર હતા તે વર્ષ'માં (૧૯૨૮) મારા જન્મ સ્વરાજ્ય પછીના દસકાઓમાંના શિક્ષણિક ને સાર્વજનિક જીવનમાં, એમનો હું' સાથી બન્યો. ખાસ કરીને, ગુજરાતીમાં અંગ્રેજીના શિક્ષણને પ્રમ્ને જે ચક્રોળ લાંબો સમય ચાલ્યું' તેમાં

હું એકધારે 'હાકોરભાઈ પાચમા'ના પદ્યે રહ્યો અને અમદાવાદ તેમ અન્ય સંખ્યાબધ જાહેર સભાસ મેલનોમા અમે એક મ વ પર જિત્યા રહ્યા, ખોલ્યા ! હાકોરભાઈની જગ્યા અને એમની જિંદગી દિલી મને હ મેશ આકર્ષતી અને પદ્માળવી રહી છે અ ગ્રેજીનુ શિક્ષણ કચાથી શરૂ કરવુ એ બાબતે સંજોગી વિચારઆધી આ આત્મકથામા વિસ્તારથી છે એટલે પુનરુક્તિની જરૂર નથી, ગુજરાતની ઉછરતી પેઢીએને અ ગ્રેજી શિક્ષણથી વચિત નહીં તોયે આધી અને અધકચરી રાખનારી વ્યક્તિઓએ, પરિસ્થિતિએ કેવળ આપણાં અસખ્ય બાળકોનુ જ નહીં, પણ ગુજરાત અને ભારત આખાનુ પુષ્કળ અહિન કષ્ટ છે. એ આખો વિવાદ એક રીતે ન્યથા હોતો કેટલાકના બિદિપણાને કારણે લખાવો હોતો, માટે જ એ નિવાર્ય હોતો ! જના ફરજ જિતી યઈ તો, જે સાચુ અને આવશ્યક હોયુ તે પ્રમહિનાથે કર્યો જ છૂટકો એવી અમારી ભાવના અને વર્તણૂક રહી હતી. ભારતમાં અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમા ખાસ કરીને જાહેર નોકરીઓ વજેરમા, આપણા યુવક ભાઈબહેનોને જે પછાત ખાસપડ્યો, પછાતપણું ખમવુ પડ્યુ તે, ઉદારચરિત દષ્ટિસ પન્ન નેતાગીરી હોત તો ટાળી શકાયું હોત ! હજીયે એ અહિતકારી સ્થિતિના થોડા ધણા સિસેટા અહીં તહીં વરતાય જ છે !

આપણા પ્રદેશમા અને દેશમા હજી પ્રખર જાહેર કાર્યકરોની અને વિવિધ સાવજનિક ક્ષેત્રોમાના અમણીઓની આત્મકથાઓ તો શુ, પણ સાવંત ને સારી, પ્રમાણુભૂત, પ્રેરણાદાયી એવી જીવનકથાઓ પણ લખાતી, છપાતી નથી. આપણા વર્તમાન ઇતિહાસનું અને જીવનનુ આ એક નમુનુ અને અધૂરુ પાસુ છે માટે, આવી આત્મકથાઓ વધારે લખાય તે ઉપકાર છે, પછી બસે ને એ હાથ સામસામા દષ્ટિબિંદુઓ અને અભિપ્રયોગ-આપ્રદોષતા યઈને એમના ઉદ્ધે પણ ઉડાડાય ! આત્મકથા—જીવનચરિતનું ખેડાયુ આપણે વધારતા રહેવું જોઈએ જીવન વર્તમાનની સંજોગો અને ભાવિ જીવનસુધાર માટેની તાલાવેલી એ રીતે અભિવ્યક્તિને પામે એ મોટો લાભ છે. ઇતિહાસકારોને જ નહીં, સર્વસામાન્યજનોને પણ એમાથી જરૂરી સામગ્રી અને કાર્યદિશા સૂઝસમજ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત ઘૂટવી રહી. તે દષ્ટિથી આ આત્મકથા સ્વાગતાઈ છે

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર મુવ જેને 'આત્માનુ સ્વીભાવિક વલણ' કહેતા તે અનુસરીને જે શિક્ષક, અવધસંહોધી તેમ સર્વપ્રથમ પસંદગીથી થયેલા શિક્ષક-શિક્ષણુધર્મ જાળવે છે એનું જીવન હ મેશ ઓજસ્વી અને તેજસ્વી રહેવાનુ ! શિક્ષક શુ કરી શકે અને યઈ શકે અને કેવી લોકચાહના તથા કેટલી ક્ષતિ મેળવી શકે, એ હાકોરભાઈ હાકોર સુરેખ જીવી બતાવ્યું છે પોતાની જીવનસંધ્યાએ પહોંચેલા હાકોરભાઈ હવે સાધનાને રસ્તે વળ્યા છે. સંસ્કારસભર કેળવણીની કેડીએ અર્ખંડ ચાલીને સત્યમ્, સુદરમને પ્રગટાવતા મધ્યતર હાકોરભાઈ અવારનવાર કહે છે તેમ, ભારતને આજે જ જોડિયા બાવાઓની જરૂર છે ! મતાની જ્યારે લૂંટ ચાલે છે, ત્યારે જ સાચા માણસોની સવિશેષ આવશ્યકતા જિતી થાય છે સારા માણુઓ પર અત્યારે આવરણુ છવાયુ છે પણ તે આજે સમય નહીં ચાલે. નવસર્જન આવશે જ, લેખ કાળ પાસે છે, એવુ નવુ, અગ્રણ્ય પ્રજાત જીવાને મુરખી હાકોરભાઈ હાકોર શતાયુ થાઓ ! એમની જીવનયાત્રા નિરામય અને નિતાન્ત સુદર જની ગદો !

વિકેન્દ્રીકરણનું વિકેન્દ્રીકરણ

રમેશ ધાપર

વિકેન્દ્રીકરણ વિશે વાત કરતી વખતે લોકોમાં એક પ્રકારની અનુભૂતિ દેખાઈ આવે છે. વિકેન્દ્રીકરણનો આજે સમજાવતો અર્થ એ છે કે જ્યાં પામેથી જ સત્તાની માગણી કરે, પણ આગળ જતાં એ સત્તાઓ ક્યાં અને ક્યાં આપવાનો એનો ધારો ન હોય. આમ વિકેન્દ્રીકરણ વિશેની ધારા સ્પષ્ટતા પ્રજાના મનમાં તો કોણ કઈ સત્તા હશે અને સત્તાના કેન્દ્રો એક હશે કે વધુ એવાં કેન્દ્રોમાં જ સમાઈ જાય છે.

એક ભૂખંડ જેવા મોટા ભારત દેશમાં રાજકીય/આર્થિક વ્યવસ્થાના વિકેન્દ્રીકરણ જેવા સુધારો કરવાની બાબતમાં કોઈ ઉત્કટે લાગણી કે દબ આગ્રહ જ પેદા ન થાય, એવી વિકૃત ધારે ચાલતી ચર્ચાઓ એ આપણી મોટી કુશળતા છે. રાષ્ટ્રીય રાજધાની દિલ્હીથી માંડીને રાજ્યોની રાજધાનીઓ સુધી જ્યાં ક્યાંયે વિકેન્દ્રીકરણની વાત ચાલે છે, ત્યાંથી આગળ જિલ્લાઓ અને ગ્રામસ્તરે એવું પ્રસરણ થતું નથી. ભારત સરકાર પોતે પોતાને માટે વધુ ને વધુ સત્તા મેળવતી જાય છે તો રાજ્ય સરકાર પણ એ જ ભાગે અનુસરે છે, નિમ્ન સ્તરે સત્તાનું અવતરણ કરવામાં તો કોઈ જાણે સમજદારી જ નથી !

આના ઉદાહરણો અનેક છે અને એમાં આપણા વલણોનું પ્રતિબિંબ પડે છે એક સરકારી કક્ષાએ એની જવાબદારીવાળા સરકારી પ્રકાશનોના સ્ટોક ખાઈ જતા ઉદ્યોગોને મારવા બહુ છુદ્દિ-પૂર્વક એક બિલાડીની માગણી કરીએ હુમ્મકો અને યાદ આવે છે. બિલાડીના દૂધ માટે ખર્ચ કરવાની એને સત્તા ન હતી. એમાંથી તુમારોની એક કાઈલ થઈ કોઈક દુરના તોકરણાઉ પાસેથી નીચેના પ્રશ્નવાળી ટીકા સાથે એ કાઈલ જ મહિને પાછી કરી - 'એ બિલાડી જે ઉદર ખાતી હોય તો એને દૂધની શી જરૂર ?' આ દરમિયાન તો બિલાડી મરી ગઈ હતી !

ખીજી આવી જ વાત. ખર્ચમાં કશી શેકડાક વિનાના આતિથ્ય માટેના ભથ્થાથી માહિતગાર, સાંવજનિક હેતુના એક કેપોરેશનના નવા નિમાયેલા (અપ્રત્યાર નહીં) કરનારા !) માનદ પ્રમુખે એવો આગ્રહ રાખ્યો કે વેચાણ વધારવા આવી સગવડ જરૂરી છે અને જુદા જુદા વહીવટકારોને એ માટેની રકમ વહેંચવી જોઈએ એ પછીના કેટલાક વરગો તેઓ એમના ઉપકારથી કૃતજ્ઞ મેનેજિંગ હાયરેક્ટર પોતે જ સંપૂર્ણપણે જોડિયા કરેલી એ સગવડનો લાભ લેતા એમનું આતિથ્ય માણે છે !

આપણે જ કરીએ છીએ અને જ કહીએ છીએ એ વચ્ચે આપણા દેશમાં મોટી ખાઈ રહેલી છે એ સાબિત કરવા માટે આના જેવી ઘણી વાતો કહી શકાય. કયની અને કરણીનું એકીકરણ કરવા પ્રયત્ન કરનારને આપણે ત્યાં 'સ્વર્ગ'નો માનવી' માની લેવાય છે. આથી આપણે 'વિકેન્દ્રીકરણ

વિકેન્દ્રિત' કરવાની રચના જોવા કરવી પડશે. નહીં તો કશું કર્યા વિના કે વ્યથા ચર્ચામાં સંતુષ્ટ રહી હસકાઓ સુધી આપણે સમર્થ બન્યાડીશું.

કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ વિષેની આપણી વિચારણામાં બે તરવા જોડવા જરૂરી છે. એક, ભારત કદ કે વસ્તીમાં એક બીજાનાં રાષ્ટ્ર-રાજ્ય નથી. એ બહુ સ સ્ફુટિતવાળા-કેટલાક એને બહુરાષ્ટ્રીય કહે છે—અને કદમાં જૂખાંડ જેવા તથા વચસાઓય રીતે ખૂબ સ કુદ છે બીજું, સ્વાતંત્ર્ય આપ્યાનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં અને આયોજિત વિકાસના આરંભકાળે દિલ્હીમાં જ નિશ્ચયો લેવાનું કેન્દ્રિત કરવાનું શક્ય હતું. પણ હવે વિકાસની ગતિને કારણે એક જ જગ્યાએથી નીતિ-આયોજન અને અમલ કરવાનું અશક્ય બને છે. વળી, આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રદેશો એમના પર અસર કરનારી નીતિઓ બાબતે વધુ વિચિત્ર, ટકાઉ અને જોડે રસ લેવા કૃતાનિશ્ચયી બનતા બન્યા છે.

આપણી પ્રબળ વિચારધારામાં આ મનોવૈજ્ઞાનિક ફેરફાર આવકાર્ય છે. આ ફેરફાર પ્રતિબદ્ધતા અને દૃષ્ટિકોણોની વધુ પક્ષવતા દર્શાવે છે આપણા ચાકુ રાજ્યવહીવટના માળખાંમાં આ નવી ચેતનાને પ્રતિકૂળ હોય અને વિચારના ભારથી તથા પરસ્પર વિરોધી માંજોના ધસમસતા પ્રવાહમાં ભાંગી પડવાનાં હોય તો ચૂંચવાડા અને નિરાશામાં અટવાવાને જલ્દી એ માળખાંની પુનરચનાના કામને જ શરૂ કરવું જોઈએ. કેમ કે વિકસતી જતી પરિસ્થિતિ આપણા જૂના અને જડ માળખામાં બંધબેસતી થતી નથી.

ભારતીય સ સ્ફુટિ એટલી તો પ્રાચીન અને દૃઢમૂલ છે કે ચૂંચવાડો કાન્તિકારી વિરુદ્ધોટાથી આપણી રાજકીય વ્યવસ્થાને હાનિ પહોંચે કે તે તૂટી જાય એમ બનવાનું નથી. રાજકીય અને આર્થિક સત્તા માટે ઝડપથી સંગઠિત થતા નવા પ્રાદેશિક અમલજો વિચારદારિદ્ર્ય ધરાવતી આપણી નેતાગીરીની કેન્દ્રવાદી જડતાને પડકારી રહ્યા છે. દક્ષિણમાં તામિલનાડુ, આંધ્ર પ્રદેશ અને કર્ણાટક અંશે ક્ષણટિક અને કેરાળા, પૂર્વમાં બ્રાહ્મ, આસામ અને સીમાવર્તી રાજ્યો તથા હવે ઉત્તરમાં પણ પંજાબ અને કાશ્મીરમાં ચાલતા લોકપ્રક્ષોભનો સંકેત એકદમ સ્પષ્ટ છે. પ્રદેશવાદ પછી વધારે સમરૂપ જાતીયતા (એથનિક) માટેના આપ્રહો પેદા થવાના.

આ પરિવર્તનને દેશની વિવિધ-નતા (બાલકનાઈઝેશન)નો પ્રારંભ માનવો એ અત્યંત સહજ દૃષ્ટિ છે. ભારતીય પ્રબળ પ્રયત્ન અને જૂલો-દ્વારા શીખીને વધારે સ તુલિત અને ન્યાયસંબંધ સમવાયી રાજ્યવ્યવસ્થાની દિશામાં જશે. આવા આંદોલનોનો વિરોધ કરવો તે દેખીતી રીતે જ વિકૃતિ પેદા કરે વિકાસની પ્રક્રિયાએ ભારતની જહુવિધતાને દૃઢ બનાવી છે. એક વિસ્તારને બીજા વિસ્તાર પર આધાર રાખતા બનાવ્યા છે. આ સ વેદનશીલ સમવાયી રાજ્યતત્વના સૂત્રને સાવધાનીપૂર્વકની વિકેન્દ્રિત પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આપણે વણવાનું છે.

એ સ્વાભાવિક છે કે વિવિધ સ્થાપિત હિતો સત્તાના હસ્તાંતરણને અથવા પ્રતિનિધિક સંગઠનોના ઉદયને રોકવા પ્રયત્ન કરે છે. સર્વસત્તાના કેન્દ્ર જેવી રાજધાનીમાં રહીને સત્તાના ચક્રો ચલાવનાર લોકો સાચા વિકેન્દ્રીકરણમાં સમાવેલી લોકથાહોની પ્રક્રિયાથી ડરે છે. તેઓ એકાદ ઝન પ્રાદેશિક રાજધાનીઓને તે સત્તા આપવા તૈયાર છે પણ એથી આગળ સત્તાનું નિમ્નગમન વિચારવાની એમની શક્તિ નથી.

અહીં થી વિકેન્દ્રીકરણમાં માનનારાઓની હાલત શરૂ થાય છે. વિકેન્દ્રીકરણ આપણી નીચલા ધરમાં લોકો સુધી પોતાની અસરો પહોંચાડવાની છે. સ્વરાજ્ય અભ્યાસે ઘણાં વરસો થઈ ગયાં છતાં, સમાજના નીચલા ધરના લોકો પર પ્રભાવ પાડવામાં આપણે સક્ષમ નથી બન્યા છતાં આજે એ તંત્ર મોટે ભાગે અકાર્યશીલ અને બેજવાબદાર ચોકડું બની ગયું છે. નીચે સુધીના પહેલાડવાની આશી પોષધીમાં આ તંત્ર અસક્ષમ નિવડ્યું છે મોટા પ્રમાણમાં લોકો ઉપેક્ષિત હોવા છતાં, યથોચિત્તે શોધિત કરવામાં પોતાના વધારાનાં સંધનો વાપરી નાખે છે વળી અગવડ તરફી વિકાસની ધનારી 'રેડિયેશન' અસરોમાં પણ એને પોતાને જ હવે વિશ્વાસ રેહો નથી.

આ મુતપ્રાપ્ત ત્રણ પક્ષાધારના રાજ્યો એટલું તો ખીડાય છે કે મોઢાયા પિતાની કંઠામાંથી સમાન્તર અર્થરચનાએ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદકતાના ૪૦ થી ૬૦% આધિયા કરી દીધા છે. વિકાસમાં હર અને પ્રબળતા પરના એના પ્રભાવની ગણતરી કરતાં વખતે આ હકીકત ધ્યાનમાં લેવી નોઈએ. આપણી સપાટી નાંચેની અર્થરચના અને કેન્દ્રવાદી તંત્રની ગળાઓ પે પેલા કરેલી ગૂંચળામય જ એક નિરંકુશ અંશજનતાપૂર્ણ પ્રયાં બની કરી છે, તેના એક માત્ર હેતુ જાણુ વિશદ અને અસરકારક વિકેન્દ્રીકરણ જ છે. હાલના સમયે અને નૈતિક અર્થવ્યવસ્થાથી પ્રબળ સંવાદ્યથી ઉત્પાદકતાને સમર્થન આપવા સુધીની સક્રાન્તિ માટે યોગ્ય સાધનો પૂરા પાડી શકે તેમ જો કોઈ હોય તો તે છે વિકેન્દ્રીકરણ.

આપણી સામાજિક રચનામાં રહેલા અન્યાયોએ વિકેન્દ્રીકરણને વિકેન્દ્રીત કરવાનું કામ ગૂંચવડાડી બેસેલું બતાવ્યું છે, અનેક વિષમતાઓ ધરાવતા લોકો માથે આપણું પતારું પડ્યું છે. એક સમૂહનું બીજા સમૂહ પરનું આધિપત્ય વિકેન્દ્રીત વ્યવસ્થાની પ્રક્રિયામાં અસરને તોડી પાડે છે. આપણા રાજકીય જીવનના ઉપેક્ષિત પાસાં જ્યાં અધિકારવિહીન લોકોની સગવડ જળથઈ જ એને વિરોધ કરી શકાય. એના સગવડ બેળ વાટે જ્યારે જ્યારે ધુણધાર થયો છે ત્યારે ત્યારે તેને નિરાશાજનક રીતે, ઘોટી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે વિકેન્દ્રીકરણ જો પ્રથમે સામાજિકતા આપવામાં અને લોકોને સ્થાનિક આધિપત્ય ધરાવતા અને સ્થાનિક હિતોની ગળાંબીપમાથી મુક્ત કરવામાં નિબંધ જાય તો એ રાજકીય ચાલખાજ જ સિદ્ધ થશે એટલે કે, વિકેન્દ્રીત સત્તાએ નીચેના ક્ષતરે રહેલા, અવગણાયેલા લોકોના જીવનમાં પરિવર્તન કરે એવા સાધનો સપાડવા જ નોઈએ. આર્થિક અધિકારોની અવી રાજકીય વ્યાખ્યા વિના વિકેન્દ્રીકરણનું કાર્ય વિકેન્દ્રીકરણ થઈ શકશે નહીં.

આ કહેવું શકેલું છે; કેરવું સુસ્થ ઉત્પાદકતા કે વેચાણના સ્તરે અધિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ તોડવું નોઈએ અને તે પણ મુક્ત સમાજની વિશાળ પરિમિતિએને ખડિત કરી શિવાય ગરીબ ખેડૂતો કે કૃમિહીન કરોડો લોકો માટે આર્થિક ઉત્પાદકતા નિર્માણ કરવાની નીતિઓ માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સંભળવું જ વાપરવી નોઈશે. કેમ કે એ લોકો આપણી દારિદ્ર્યપીડિત પ્રબળ મોટા લાગ છે.

સામાજિક રચના માટે ટેકા રૂપ બને એવા વિકેન્દ્રીકરણના વિચારમાં નવા પદોએના નીચે આપેલા કેટલાંક સૂચકા ઉદાહરણો આપણી સામેના પડકારને સમજાવી અને પહેાંચી વળવામાં આપણને વધુ વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ બનાવી શકે.

પહેલું, શહેરના વખતી જતી બીડને અટકાવવા મામડામાં નવી ઉત્પાદકતા પેલા કરવી નોઈએ અને એમાંથી દલાદી કરી ખાતા વચલા માણસની કમર શોષણરૂપિ નિષ્ટ કરવી નોઈએ. હેન્ડલમે ઉદ્યોગમાં કંઈક અસર આપણે જો ક્યું છે બીજા ક્ષેત્રોમાં એમ કરવામાં આંદો આવે છે જો મામડાની

કૃષિ અને ઉદ્યોગ તથા કારીગરી વિષયક અને પ્રશુપાલન તથા એવાં બીજા કામોની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય એવી વેચાણ વ્યવસ્થા ધણ મહત્વનું કલમ ગણાય.

બીજું, દૂધ જેવા પ્રધાનત્વક રીતે સરળ ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદકતા ધાવવાનું એટલું બધું મહત્વનું નથી, એમાં તો પોતાની ઉપભોક્તા તરીકેની વધતી જતી જીવ સતોષવા તેને જે રોકડા પૈસા ભેઈએ છે એ મેળવવા પોતાના કુટુંબનો દૂધનો જથ્થો (મોટે ભાગે ઓછોના ભાગનું દૂધ) તે રહેરને આપી દે છે પણ એ ઉત્પાદકતા શાકભાજી અને ફળો ઉત્પાદવાના થોડા પુરેકેન પણ ઉપેક્ષિત ક્ષેત્રમાં લાવવી ભેઈએ નગરોની વસ્તી જેટલું દૂધ તે બાજુ વાપરે છે તેટલું વાપરવાની તેને જરૂર નથી.

ત્રીજું, આ ઉપખંડનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પડેલા અને અસાધારણ કુશળતા ધરાવતા કારીગરોની કારીગરોના આતરિક સુતોબતોમાં ઉપયોગ કરવા ભેઈએ આવી ભતના દેશી કારીગરી અને સાધનોના ઉપયોગનો નિષ્કૃષ્ણ આપણી ડાસ પામતી જમી સૌ કંઈ દૃષ્ટિને એક નરી મલેના આપશે એટલું જ નહીં, પણ એ મોટે ભાગે ગરીબ અને ક્ષવગણાયેલા વર્ગના આપણા કારીગરોને પાર વિનાનાં કામો માટે સાધનો પૂરા પાડશે. આપણા રાજ્યકર્તાઓની ઉદ્દાસીનતા એ જ મુશ્કેલી છે, એને આપણે એમની આ વિષયમાં ચૂપકાદી અને આપી કાઈ યોજના પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા કે રસના અભાવથી આપી શકીએ છીએ.

ચોથું, અર્થતંત્રના વિકાસ સાથે વૃદ્ધિ મામતી નવા કૌશલ્યો ભૂમિકીન મજૂરોને આપવાની તાતી જરૂર છે મોટી સંખ્યાના ભૂમિકીતોને પ્રશુપાલન, જૂઠાપાલન અને મરઘીપાલનના કામમાં રોકાઈ શકાય. મામકાઓમાં જે રેશનિકલ પદ્ધતિઓ અલાગ છે, અથવા જે પદ્ધતિઓ માડ માંડ થવતા રહ્યા છે એમાં ઉત્પાદકતા વધારવાનો ખૂણ અવકાશ છે.

ગરીબી સામે- આ અભિક્ષેત્રને દેહ કરવા માયાતા સારે વિદેશિત સત્તા મહત્વની છે. જ્યાં અત્યોચ્ચને છુદ્ધિપૂર્વક સંગઠિત કરવામાં આવે છે ત્યાં પ્રધારે ગરીબ લોકો પડેલા એનો પ્રકાશ અસરકારક છે. એકત્રી, આપણે વિચારતી આપણી જૂની જડતાને ખ જેરી નાખીએ અને વિકાસ દૃષ્ટિએયક થાય એવા તર્વાં માળખાનો આગ્રહ રાખવા માંડીએ તો સમસ્યાઓમાં ક્ષવડતા ભારતના ચિત્રમાં ફેરફાર થાય. આપણી પાસે હવે સમાપ્ત લોકોની ગરીબી અને અવગણનાના ધાવને રૂબરૂવા કૌશલ્યો અને સાધનો છે, એ આ આગ્રહનો અર્થ છે.

વિદેશીકરણને નિષેધિત કરવાના કામમાં આપણે પડીએ કે તરત આપણને દેખાશે કે એમાં સંકલિતકાળમાં ધણી ગૂંચવણો અને અંતવિરોધો છે એ કામ આપણી મતતાની, અને પ્રારંભ જેવા વિશાળ અને વિવિધ ક્ષમાજમાં દરેક કારના કામને સ્વાવલંબનપૂર્ણ ચોરવ અપાવવા આપણે તત્પર છીએ કે નહીં તેની કસોટી કરે છે, સામા વિકાસના પુરુષાર્થનો ક્રમમ દેવ જ એ છે.

અને સ્વાયત સંકલનોની સંવોચ્ય ભૂમિકાને સ્વીકાર કરવાની તત્પરતા વિના સ્વાવલંબનપૂર્ણ ચોરવને પોષી શકાય જ નહીં. તાકાદે હાથ ધરવાનાં સંશોધન અને પ્રયોગનું આ એક નવું ક્ષેત્ર છે તત્કાલ, કેમ કે અખજો રાજગણીવટ નીચી મૂડીની આગાધારિતા માગનાર અને પસંદાત સજ્જનાર સત્તાના ઉદ્ભવ દેશીકરણથી ડૂબી રહ્યા છે. આપણે એક કટાકટીલકી પરિસ્થિતિ ભેઈએ છીએ, પણ એ સુધારવાના કિપાએ આપણે શોધતા નથી. આપણી ચારે બાજુ કટલા બધાં દુર્દાન સ્થાપિત હિતો એકત્રિત થયા છે! સ્વાયત તંત્રો દ્વારા સત્તા વિદેશિત થાય એવા સંકલિતકાળી માળખાઓ વડે જ એ બધાં સ્થાપિત હિતોને તોડવા છે, ત્યારે જ આપણે ભેઈએ કે પ્રશ્નાધાત દૂર ક્ષેત્ર રહી છે, કયાક, અડપથી, કચક ધીમેથી, પણ દૂર ક્ષેત્ર રહી છે એ ચોક્કસ.

વિશ્વશાન્તિ, વિશ્વઐક્ય અને જીવનમૂલ્યોની પ્રસ્થાપના માટે સતત ચયનારા વિશ્વના પ્રખર ચિન્તક, શાન્તિચાહક અને પ્રજ્ઞદંજીવનતા ઉપાસક શ્રી જી. કૃષ્ણમૂર્તિએ સત્તરમી ફેબ્રુઆરી, ઝોગણીસસો હયાસીના રાજ નેવુ વર્ષની ઉંમરે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લીધી. વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં ધૂમોને તેમજ સિતેર વર્ષ સુધી લોકશિક્ષણનું કાર્ય કર્યું. આંધ્રપ્રદેશમાં, પાંચમી મે, અદારસો પચાણના દિવસે મદનપલ્લીમાં જન્મેલો આ જિલ્લુ કૃષ્ણમૂર્તિ નામનો બાળક વિશ્વશાન્તિનો દૂત બની જશે એવી કલ્પના થે કોઈને નહિ આવી હોય ખેર! પાચિંવ સરીરનું આયુષ્ય મર્યાદિત હોય છે, પણ વિચાર સરીરનું આયુષ્ય અમર્યાદિત હોય છે. અને એ રીતે મહાપુરુષો યુગો સુધી જીવતા હોય છે. સાત્રત પરિસ્થિતિ વિશે શ્રી જી. કૃષ્ણમૂર્તિ કહે છે, “આપણે જોઈએ કે ખરેખર દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે? દરેક જાતની હિંસા દેખાય છે. હિંસા માત્ર બહાર નહિ, પણ આપણા એકબીજા સાથેના સંબંધોમાં થે દેખાય છે. આપણે એક એવા સમાજ બનાવ્યો છે, જે હિંસક છે, જેના સભ્યો હિંસક છે. આપણું વાતાવરણ, આપણી સંસ્કૃતિ, જેમાં આપણે રહીએ છીએ તે સંઘર્ષ, દુઃખ અને નિષ્કૃષ્ટતાઓ ઉપર આધારિત છે. મહત્વનો પ્રશ્ન આ છે કે આપણામાં રહેલી આ હિંસાનો અંત લાવી શકીએ છીએ?” (‘મિથેન્ડ વાશીલ-સ’ પૃ. ૧૩)

અલગત, કૃષ્ણમૂર્તિ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં રહેલી હિંસાને સૂક્ષ્મ અને વેધક નજરથી જોઈ શકે છે. તે કહે છે, “આપણે ચિંતને આ સ ચિંત હિંસામાંથી, સાંસ્કૃતિક હિંસામાંથી, સંસ્કૃત્તાત્મક હિંસામાંથી, આંતરિક હિંસામાંથી, પ્રતિકષ્પર્ધાની હિંસામાંથી, ખીળ કોઈ બનવાની મહત્વાકાંક્ષાની હિંસામાંથી, કોઈ બાળપણમાં પોતાની જાતને ગ્રાહવવાની ચિંસતની હિંસામાંથી, શબ્દો અને મુખ-મુદ્રાના બાવો દ્વારા ખીળને દબાવવાની અને ત્રાસ આપવાની હિંસામાંથી કેવી રીતે મુક્ત કરી શકીએ?” આગળ જઈને તેઓ વધુ વિશદતાથી કહે છે, “તમે કોઈ માણસ વિશે અલગ ઉગ્રીને તેની પ્રતિબ્ધાને હચ્છી શકો છો, બેઆબર કરીને તેને હલકો ચીતરીને, તમે તેને સમાજમાંથી બહાર ફેંકી શકો છો. અને શું તુલના દ્વારા તમે કોઈને મારી શકતા નથી? તમે એક બાળકની ખીળ બાળક સાથે, જે વધારે હોશિયાર છે, વધારે કૌશલ્યવાળો છે તેની તુલના કરીને, તે બાળકની હિંસા નથી કરતા?” (‘ક્રોમન્ટરીઝ ઝોન લિવિંગ’)

આ રીતે કૃષ્ણમૂર્તિ તુલના, કઠોર શબ્દો, ઉરીફાઈ, છર્ષા અને મહત્વાકાંક્ષામાં રહેલી સૂક્ષ્મ હિંસાને બહુ મર્યાદાથી આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે. શુ કદી કોઈ શિક્ષકે આનો વિચાર કર્યો હશે કે તે એક વિદ્યાર્થીને જ્યારે સારો, હુદિમાન, હોશિયાર કરાવે છે, ત્યારે ખીળને આડકતરી રીતે ઘણું નુકશાન પહોંચાડે છે આપણે આપણા હાવભાવ કે શબ્દો વિશે શું કદી આટલી ઝીજુવટથી વિચાર કર્યો છે? આપણે વ્યગ્રમાં, છર્ષામાં સ બોધક શબ્દોથી, કટાક્ષથી, કંવાસથી અને આંકેલા શબ્દોથી ક્ષણ પ્રતિક્ષણ હિંસા કરીએ છીએ એવો આપણે ભાવે જ વિચાર કર્યો હશે. શ્રી મહાવીર સ્વામીએ બાકા આચારમાં હિંસા ન થાય તેનો અતિસૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે. તે શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ

આપણા આચારવિચારનો સૂક્ષ્મ જાણુમા રૂબરૂ મારીને, હિંસાના માછલાં આપણને બતાવીને દહે છે, જુઓ, આ રહી હિંસા.

મમાજમા વ્યાપેલી વિસ્તૃત હિંસા વિશે તેઓ કહે છે, “એક માણસ નફરત કે ક્રોધના આવેશમાં કંઈતી હત્યા કરી નાખે છે, તો તેને યુનેયાર ગણવામા આવે છે, અને તેને મોતની સજા થાય છે ખીજ બાજુ ને માણસ બહુી બેઠને યોગ્ય ફેંકે છે, જેનાથી મુઢમાં ડબરો માણસોના મૃત્યુ થાય છે તેને લોકો ‘વીરચક’ આપીને) સન્માને છે, ઇનામ આપે છે એક વીરપુરુષ બની જાય છે કાગળ કે તે દેશને નામે આ બધુ કરતો હોય છે વળી જનવરોનો, બોજન માટે, લાલ માટે, રમનમત માટે અને દવાઓ બનાવવા માટે કતલ કરવામા આવે છે.” (કેમેન્ટરીઝ ઓન લિવિંગ પૃ. ૧૬૬) આ કથનમા રહેલો વ્યંગ આપણને સોસરા પીધી નાખે એટલો તીક્ષ્ણ છે. લાગ્યે, જ આપણા સમાજની જાડી ચામડી પર એની કોઈ અમર થાય છે

ખેર! શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિના મતે, યુદ્ધનું મૂળભૂત કારણ આપણામા રહેલો આ હિંસા છે તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે, “યુદ્ધ એ આપણા દરેકજાના જીવનનું વૈચારિક અને લૌહિયાળ પ્રતિબિમ્બ છે. યુદ્ધ આપણી આંતરિક સ્થિતિની માત્ર વાહ અલિચ્છિત છે અને આપણા દૈન દિનીય કાર્યોનું એક બૃહદ સ્વરૂપ છે” શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે જેમ કહ્યું છે, “મન ઇવ મતુષ્યાળા કારણ ક્વચનોઘ્નો.” અર્થાત્ મન એ જ મનુષ્યના બન્ધન અને મોક્ષનું કારણ છે એ જ તથ્ય અહીં કૃષ્ણ-મૂર્તિના કથનમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે બધા યુદ્ધો, સંઘર્ષો અને અશાન્તિનું મૂળ આપણુ—અસ્થિતિનું ચિંત છે. કહ્યું છે ને ‘વધા વિદે તથા વદાદે ।’ જેવુ ઢેઢપિંડમા તેવું બ્રહ્માંડમા. એ ન્યાયે-કૃષ્ણમૂર્તિ કહે છે કે વ્યક્તિના મનમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી હિંસાથી મુક્ત નહીં થઈ શકાય, ત્યાં સુધી જનતામાં શાન્તિ સંભવિત નથી

બીજા એક સ્થાને શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ યુદ્ધનાં કારણોની ચર્ચા કરતા કહે છે, “યુદ્ધનાં કારણો છે શત્રુતા, સંપત્તિ, જોડા અને પ્રતિષ્ઠાની લાલસા, રાષ્ટ્રીયતા નામનો રોગ, એક ધ્વજની પૂજા અને સંગઠિત મૂર્તિ (સંપ્રદાય)નો રોગ અને સિદ્ધાન્તોની પૂજા” રાષ્ટ્રીયતા, દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રધ્વજ-પિયતા એમના વિચારો આપણા માટે ભારે આધાતજનક છે પણ હકીકતમાં, વિચાર કરતા, તેની સમ્યાઈ નજરે પડે છે આમ બેઠેએ તો ને બે ગઢાયુદ્ધો થયા, એનાથી સામાન્ય જનતાને શો લાલ થયો? કોઈ હિંદુસ્તાને કે મુસોલિનીની સત્તા, સંપત્તિની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા માટે એ યુદ્ધો લડાયા જેમાં લાખો મનુષ્યો, પશુપંખીઓ વગેરે જીવનચક્રિને ભય કરી શકાતા થયુ. સાર્વિક અને નાગરિકોને યુદ્ધ માટે માનસિક રીતે તૈયાર કરવા દેશભક્તિનું અહીંથી યોગી યોગીને પાવામા આવ્યુ આ હશે તેઓ કહે છે, ‘રાષ્ટ્રીયતાની, અલગતાની લાવન’ આગની જેમ દુનિયામા ફેલાઈ રહી છે દેશભક્તિ, એવા લોકો મારફતે સંવર્ધિત અને પ્રસારિત કરવામા આવે છે, ને વધારે રાજ્યવિસ્તાર, વિસ્તૃત સત્તા અને મહત્તમ સંપત્તિની યોજના છે. અને આપણામાંથી દરેક આ પ્રક્રિયામા ભાગીદાર બને છે કેમ કે આપણે પણ આ બધી વસ્તુઓ ઇચ્છીએ છીએ ખીજા લોકો, ખીજા પ્રદેશો અને ખીજા વિસ્તારોને જીતવામા આવે છે, જેથી (ત્યાંથી કાચો માલ મળી રહે અને) પોતાના તૈયાર થયેલા માલ-ગમમી માટે જનર મળી રહે અને રાજનૈતિક તેમજ ખાગિક વિચારસરણીઓના પ્રમાર માટે સેડો અને પ્રદેશો મળી રહે.”

ભય, હિંસા, આતંકથી ખરડાયેલી આજની દુનિયાને વિશ્વશાન્તિનો સંદેશ આપનાર વિમુક્તિ કૃષ્ણમૂર્તિની આપણી અજલિ.

કેન્દ્રીય અંદાજપત્ર (૧૯૬-૮૭)ની દિશા બાબતમાં જ. પરલ

સ્પર્ધાત્મક આયાતોને નિરુત્સાહી કરવા, રાષ્ટ્રના કેષિટલ ચુકા ઉલોગોને સડાવણ આયાતોને પ્રોત્સાહિત કરવા, કાચી તમાકુની નિકાસોને ઉત્તેજન આપવા, પરપરાગત ખાદ્યોત્પાદનો, નેની ભાર આયાતોને કરણે રૂપિયા એક ઉભર કરોડનું કિંમતી વિદેશી દરિયામય આપણે ખરચવું પડે છે, તેના પરનું અવલ બન ઘટાડવા સારું બિનપરંપરાગત ખાદ્યોત્પાદનો વાપરતા ઉલોગોને આગકારી જકાતમાં શહન આપવા, વગેરે જે પગલાં છેલ્લા અંદાજપત્રમાં ભરવામાં આવ્યાં છે, તે માટે નાણા પ્રધાન સૌના અભિનંદનને પાત્ર છે. ઉપરાંત, કેટલીક બાબતોમાં તેમણે નવા ચીલા આપ્યાં છે, કેટલીક બાબતોમાં તદ્દન જુદી રીતે જોવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ સૌ માટે પણ તેઓ અભિનંદનના અધિકારી છે.

આમ છતાં, ચાલુ વર્ષના અંદાજપત્રે કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ પણ ઉપસ્થિત કર્યા છે, તે વિશે મારા વિચારો રજૂ કરીને, નાણા પ્રધાનને જાહેર ચર્ચાને જે ઉત્તેજન આપ્યું છે, તેને આવકારી, તેમાં હું 'ભેડાઉ' છું.

પહેલી જ નજરે તો એમ લાગે કે અંદાજપત્રમાં કેઈ બારે કરેરા નાખવામાં આવ્યાં નથી. માત્ર રૂ. ૪૬૭ કરોડના જ નવા કરેરા નાખવામાં આવ્યાં છે, પણ અંદાજપત્રના ઘોડા દિવસ અગાઉ જ રૂ. ૬૦૦ કરોડનો ભાર રહેલો અંદાજપત્રમાં અને પેટ્રોલિયમ બનાવટોની કિંમતોમાં કરાયેલ વધારાને કારણે રૂ. ૮૦૦ કરોડનો બોલો પ્રબળે માથે ઝીંકાઈ ચૂક્યો છે. સંસદીય બેઠકો મળવાની હોય તે પહેલાં પ્રબળે માથે આ રીતે બોલો ઝીંકવાની બિનતંદુરસ્ત પ્રથા કેટલાક વર્ષોથી ચાલુ થઈ છે, તે અયોગ્ય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કૂડતોલોના ભાવોમાં વધારો થયો છે, એ દલીલ આગળ કરીને જૂન ૧૯૮૦માં રૂ. ૨,૦૮૦ કરોડનો બોલો ગાહકો પર લાદવામાં આવેલો. ફરીથી જન્યુઆરી ૧૯૮૧માં રૂ. ૧,૧૯૫ કરોડનો બોલો બોલો પણ પ્રબળે ઝીંકાયો. અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવોમાં કેઈ વધારો થયો ન હોવા છતાં જુલાઈ ૧૯૮૨માં રૂ. ૧,૦૭૦ કરોડનો વળી વધારાનો બોલો નાખવામાં આવ્યો. આમ, માત્ર તો જ મહિનામાં કરેરાનો આશરો લીધા સિવાય રૂ. ૪,૪૩૫ કરોડનો બોલો પ્રબળે માથે નાખવામાં આવ્યો. રહેલો ભાડામાં ફેરફાર, સ્ટીલ, સિમેન્ટ, કાંદસો અને પેટ્રોલિયમ બનાવટોની કિંમતોમાં વધારો, આ વધારાની ગાહકો પર જે બોલો પડે છે, તે કરેરાને કારણે પડતો નથી, તેમ કહેવાથી કેઈ તેનો માર ઘટી જતો નથી !

જે કરેરાની આવકો કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવાની હોય છે, તેવા વેશ નાખવાનું ટાળવાનું વલણ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી જોવા મળે છે. ઈ. ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૩ દરમિયાન કેન્દ્રે કરેરા દ્વારા રૂ. ૧,૪૩૦ કરોડ મેળવ્યા, પણ તેમાંથી રાજ્યોને ફાળે તો માત્ર રૂ. ૮૦ કરોડ જ આવ્યા. ચાલુ વર્ષના અંદાજપત્ર (૧૯૬-૮૭) માં રૂ. ૪૬૭ કરોડના કરેરાની દરખાસ્તો છે, પણ તેમાંથી રાજ્યોને તો માત્ર રૂ. ૩૬ કરોડ જ મળશે ! પોતાના હક્કવાને આધારે રાજ્યોને વધુ આવક થાય એ જાણે કેન્દ્રને પસંદ નથી. ગ્રાન્ટ અથવા લોનના સ્વરૂપે રાજ્યોને વધુ પ્રમાણમાં મદદ મળે એવું કેન્દ્ર ઇચ્છે છે એવી જાપ આમાંથી જીભી થાય છે. પહેલાં નાણાં પંચની ભલામણો દેહળ કેન્દ્ર સરકારની આવકના ટકા કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે વિભાજનને પાત્ર હતાં છતાં નાણાં પંચની ભલામણો દેહળ તે ટકાવારી

ધત્તી ધત્તી ૪૮ ટકા જેટલી થઈ ગઈ છે. ઈ. ૧૯૫૧ થી ૧૯૮૪ દરમિયાન કેન્દ્ર તરફથી રાજ્યોને ને રકમો ઉપલબ્ધ થઈ છે તેમાં માત્ર ૪૦.૪ ટકા જ ધારાકીય સમયેન ધરાવે છે. બાકીની યોજના હેઠળની માન્ટો, અથવા કેન્દ્રની મુનસફી પર આધાર રાખતી માન્ટો છે

ખુલ્લા બજાર (સીન બજાર)માંથી બહેર નક્કુ લેવામાં પશુ એ જ વલણ દેખા દે છે ઈ. ૧૯૫૫-૫૬માં રાજ્યોને ફાળે આવતો હિસ્સો ૬૮ ટકા હતો, જે ધટીને ઈ. ૧૯૮૨-૮૩ માં માત્ર ૧૦.૫ ટકા થઈ ગયો.

રાજ્યોના કરવેરાનું શ્રેષ્ઠ સીમિત કરવામાં આ જ અભિયમ કામ કરે છે હાખલા તરીકે, વેચાણ વેરા (રાજ્યોની આવકનું ધંધું મહત્વનું સાધન)ને પાત્ર મીજવસ્તુઓનું વધારાની આમકારી જકાતને અધીન વસ્તુઓમાં ફાતેર કરવું, પશુ કેન્દ્રીય આબકારી જકાત અને ખાસ (સ્પેશિયલ) આબકારી જકાત જેમ જેમ વધે તેમ વધારાની આબકારી જકાતને વધવા ન દેતી હાખના તરીકે, ભારતના બધા જ રાજ્યોને ભેગા મળીને માડ ૩ ૧૮ કરોડ મળે એ રીતે વધારાની આબકારી જકાતમાં આ વખતે નજીવો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. જે કાપડ, તમાકુ અને ખાસ વેચાણવેરાને આધીન રચ્યા હોત, તો અત્યારે રાજ્યોને વેચાણવેરાના બદલામાં વધારાની આબકારી જકાતમાંથી જે હિસ્સો મળે છે, એના કરતાં કંપાંય વધારે રકમ મળતી હોત વધારાની આબકારી જકાત (વેચાણવેરાના વિકલ્પે નાખવામાં આવતી) ક્ષામાન્ય આબકારી જકાતના ૪૦ ટકા સુધી વધારવામાં આવશે એવા નિશ્ચય ૪ ૧૯૭૧માં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદમાં લેવાયો હતો. પશુ તેના અમલ થયો નથી, તો ખીજ બાજુ વેચણવેરાને પાત્ર એવી વધુ ને વધુ વસ્તુઓને વધારાની આબકારી જકાતને પાત્ર વસ્તુઓમાં ફેરવવામાં આવી રહી છે

સરકારી ખર્ચમાં થતો સતત વધારો એ ખીજું ચિતાજનક વલણ છે ઈ. ૧૯૫૦-૫૧માં કેન્દ્ર અને બધાં રાજ્યોના મળીને કુલ સરકારી ખર્ચ તે સમયની રાષ્ટ્રીય આવકના ૭ ટકા કરતાં પશુ થોડો ઓછો હોતો, અને ત્યારની રાષ્ટ્રીય આવક આજની રાષ્ટ્રીય આવકનાં માડ પાંચ ટકા જેટલી થાય. આ ખર્ચમાં સતત વધારો થતો ગયો છે ચાલુ વર્ષના અદ્યક્ષપત્રમાં (૧૯૬૧-૮૭) કુલ ૩ ૫૩,૦૦૦ કરોડની સરકારી ખર્ચ તરીકે ફાળવણી કરવામાં આવી છે, જે આજની રાષ્ટ્રીય આવકના ૨૫ ટકા જેટલી થાય. રાજ્યોનાં અદ્યક્ષપત્રોમાં ફાળવવામાં આવનાર સરકારી ખર્ચનાં આકાશ્યોને સમાવેશ કરીએ તો રાષ્ટ્રની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના લગભગ ૪૦ ટકા જેટલો ખર્ચ તો રાજ્યતંત્ર ચલાવવા આપણે કરીએ છીએ, જેમ કહેવું પડે. બાકીના ૬૦ ટકા એ બિનસરકારી અથવા ખાનગી ખર્ચ થયો ગયાય દેશની બચતમાં ૮૦ ટકા જેટલો ફાળો જે ખાનગી (બિનસરકારી) શ્રેત્રો અને વ્યક્તિઓનો હોય તો લોકો ખાસે શુ રહેલું હશે, તેઓ કેટલો વપરાશ કરતા હશે, એ વિષે તો કલ્પના જ કરવાની રહે. ખરેખર સર્વસત્તાવાદી થયા સિવાય પશુ રાજકીય સત્તાની સાથે સાથે કેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ રાજ્યમાં થયું છે. ભારતમાં વધતા જતા ભાવો માટે જે કોઈની સવિશેષ બ્યાબકારી હોય તો તે રાજ્યની છે. જેમને કરવેરા ભરવા પડે છે, તેઓ પશુ ચોતાનો મોટા ભાગનો બોલે તો વપરાશ કરનારાઓ પર ઢોળી દેતા હોય છે, છેવટે તો ‘કમનાં ભાર કેડે’ એ ન્યાયે નિરંતર વધતા જતા બાકીનો બોલે સામાન્ય માનવીને ઉપાડવો પડે છે

આકાશ કરવેશ ઝીઝીને તેમજ પેટ્રોલિયમ બનાવટો, કાલસો, સિમેન્ટ, સ્ટીલ જેવી અનિવાર્ય વસ્તુઓના ભાવોમાં અતલ શ્લક કરના રહીને કેન્દ્ર સરકાર ભાવ વધારાનો આક્રે સતત બેચોને બેચો લઈ નય છે એ તો ખરું જ, પશુ ખાણપુરક નાણાં તંત્રનો સતત આશરો લઈને નાણાં પુરવઠામાં ખચ તે વધારો ન વધારો કરતી રહે છે આથી ભાવવધારો ધકીકનોય વિચારો લીધા વિના બેચે ન

જીએ ચઢતો જ નય છે. ઈ. ૧૯૫૦-૫૧મા નાણા પુરવઠા રૂ. ૨,૦૧૬ કરોડ નેટલો હતો, જે ઈ. ૧૯૮૧-૮૨મા રૂ. ૩૨,૯૯૨ કરોડની સપ્તાહીને આબી ગયો છે એવા અંદાજ મૂકવામા આવે છે કે ઈ. ૧૯૬૦-૬૧ દરમિયાન કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (જી.એન.પી.)મા ૧૨૩ ટકાનો વધારો થયો, પણ એ જ સમયગાળા દરમિયાન નાણા પુરવઠામા ૧,૦૪૦ ટકાનો વધારો થયો । એને કારણે રૂપિયાના મૂલ્યમા અસાધારણ ઘટાડો થયો છે. ઈ. ૧૯૪૭ના એક રૂપિયાનું મૂલ્ય આજે તેના ૧૨ ટકો નેટલું જ થઈ ગયું છે । આથી ફક્ત એ થાય છે કે ઈ. ૧૯૪૭માં જે ભાવો હતા, તેમાં આઠગણે સીધાસંધ વધારો થયો છે.

મને હર છે કે આપણી આર્થિક નીતિ આપણને દેવાળિયા બનેલી મૂકશે અપણું રાષ્ટ્રીય ત્રણ એટલી હદે જીએ ગયું છે કે આપણા ખર્ચનો સિ હભાજ હવે સરકારને ફાળે જતો નથી; મહું રાષ્ટ્રીય દેવાના વ્યાજ પેટે ચૂકવવામાં નય છે સરકાર ખર્ચ રૂ. ૮,૭૨૮ કરોડ પડેલું છે, પણ વ્યાજને આઠડો તો રૂ. ૮,૭૫૦નંય વટાવી ગયો છે, દેશના સરકાર ખર્ચને મહુ આબી ગયા છે । જે આમત્રુ આમ ચાલ્યા કરે તો ટૂંક સમયમાં આપણું રાષ્ટ્રીય ત્રણ આપણી કુલ રાષ્ટ્રીય આવક નેટલું થઈ જશે અને આપણું આવક મોટું બહેર દેવું પાણુ ઉત્પાદક-છે, એમ કમિ માર્નશી આપણું બહેર સાહેરો પાછળ રૂ. ૩૭,૦૦૦ કરોડ રોકવામાં આવ્યા છે, પણ આપણું રાષ્ટ્રીય તિભેરીમા કેટલો ફાળો આપે છે, તે બલે છે ૨ વર્ષે છડાડે માંડ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડે આપના નથી । સતત માણુ રહેતી યોદને કારણે ઘણા એકમોની કુલ મૂડી જ ધોવાઈ જશે વળી, આ બહેર એકમોમાં જે કંઈ એકદર નહીં થાય છે, તે પણ સરકારી અ કુશ હેઠળની પેટ્રોલિયમ બિનાવડો જેની વસ્તુઓના ઇન્ફરાસ્ટ્રક્ચર બાબોને કારણે છે. તેલ અને કુદરતી વાયુ પચને ગયા વર્ષનો નહોં રૂ. ૧,૭૬૮ કરોડનો હતો.

વિદેશમા વસતા ભારતીઓનો રૂ. ૧,૬૦૦ કરોડનો કિ મતી ફાળો જતા આપણા વિદેશ વ્યાપારની ખાશ તો સતત વધતી રહે છે. ઈ. ૧૯૭૦-૭૧મા આ ખાશ માંડ રૂ. ૯૯ કરોડની હતી, તે આ વર્ષે રૂ. ૮,૦૦૦ કરોડે પહેાચી જશે, એવો હર છે ।

આપણી આર્થિક નીતિઓ બાબતે ગભીરતાથી વિચાર કરવાની ફરજ પાડે, એ માટે આ હકીકતો પૂરતી ગણાય આપણો કાર્યક્રમો અને સિદ્ધિઓ પરત્વે પણ આપણે એક નબર ફેરવવી જોઈએ સાતમી પચવર્ષીય યોજનામા ખર્ચનારા કુલ નાણાના લગભગ પડ ટકા બહેર લઈકેસો અને જોતોથી મેળવવાની અપેક્ષા ફળીભૂત થાય એવું લાગતું નથી પહેલા જ વર્ષમાં એ માટેલું લક્ષ્યાક સિધ થઈ શકે તેમ નથી. અને તેથી જ બહેર ત્રણ અને ખાલપૂરક નાણાં તંત્રની ઓશરો ધારી કરતા વધુ પ્રમાણમા લેવા પડશે એવું લાગવા માડણુ છે કરવેશમાં ૧૦ ટકા નેટલી અને નાની ખચતોમાં ૨૩ ટકા ફિલ (જ હાજેની ઘલનામાં) થઈ હોવા જતા આ સ્થિતિ ।

ગયે વર્ષે ૨૫ કરોડ, ૩૦ લાખ માનવદિનની રાજગારી જીલી કરવા માટે ફાળવવામા આવેલ રૂ. ૨૩૦ કરોડ સામે આ વર્ષે, ૩૦ કરોડ માનવદિનની રાજગારી જીલી કરવા રૂ. ૪૪૩ કરોડ રાષ્ટ્રીય માગીણુ રાજગારી જીલી કરવા માટે ફાળવવામા આવ્યા છે, તે સારી વાળત છે. મહુ એક માનવદિન રાજગારીના સજ્ન માટે ગયા વર્ષે (ઈ. ૧૯૮૫-૮૬) રૂ. ૯૦૦ ખર્ચ થયો, તે આ વર્ષે રૂ. ૧૪-૭૫ થો માટે થવો જોઈએ, એ સમજણુ ચુકેલ છે ઈ. ૧૯૮૪-૮૫ની મરખામણીમા ગયા વર્ષે (૧૯૮૫-૮૬) આટલો મહત્વના કાર્યક્રમમાં થો માટે સિધિલતા રાખવામા આવેલી, એનો પણ કોઈ ખુલાસો મળતો નથી; એ જ રીતે, ઈ. ૧૯૮૫-૮૬મા માયાદીઠ દિનિક રૂ. ૧૪૦૦ ખર્ચ સાત લાખ લોકોને આવરી લેનારી મોબીલ યોજનાનૂર રાજગારી ખાતરી યોજના હેઠળ કરવામાં આવેલ, તેની સામે આઠ લાખ ને આવેરી લેનાર આ યોજનામાં આ વર્ષે રૂ. ૨૪૦૦ માયાદીઠ દિનિક ખર્ચ અંદાજવામા

આવ્યા છે. આટલો મોટો તંદાવત શાં કારણે, એનો પછી કોઈ ખુલાસો મળતો નથી તેમા વધી રહી
ખર્ચાનું પ્રમેય છે. તે પહેલું સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ નથી સહિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ
(અઈ. અર. ડી. પી.) હેઠળ ૨૦ લાખ કુટુંબોને આવરી લેવામા આવનાર છે, શિક્ષિત બેરોજગારો
માટે રૂ. ૧૦૦ કરોડ ફાળવવામાં આવ્યા છે. પેણુ આ બધી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનો વિચાર
ગંભીરતા રાખી નીચે જીવતા ઉદ્યોગો દોરો, ચાર કરોડ અને ૨૬ લાખ બેરોજગારો અને ૭
કરોડ જમીન વિહોણા ખેતમજૂરોના આંકડાઓના સંદર્ભમાં કરવો જોઈએ અને આપણે હાલની
મતિએ ચાલીએ તો ગરીબી અને બેરોજગારીના પડકારોને પહોંચી વળવા આપણે ક્યારે શક્તિમાન
રહેવું એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

આ સંચિત કાર્યક્રમો હેઠળ રૂ. ૧,૧૭૯ કરોડ ખર્ચવામા આવી, એવા અંદાજ છે આટલો
ખર્ચાવેર ખર્ચ કરવા છતાં જેમને આ યોજનાઓ હેઠળ રોજગારી મળશે, તેમની સખ્યા ખાદી અને ગ્રામીણો
હેઠળ રોજગારી મેળવતાં અને રોજગારી મેળવી શકે એટલા લોકો કરતાં તે ઓછી જ
હશે. ઈ. ૧૯૮૫-૮૬માં ખાદી-ગ્રામીણોએ ૩૭ લાખ લોકોને રોજગારી આપી છે, અને સાતમી
પાંચતીને અંતે તે ૫૦ લાખ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડી આપણા જેવા દેશમાં, જ્યાં ધણી
મોટી સંખ્યામાં લોકો બેરોજગારો હોય અને સગભર અડધાઅડધ વસતી ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા
હોય ત્યાં ઓછા ખર્ચે વધુ પ્રમાણમા રોજગારી આપી શકે તેવા ખાદી ગ્રામીણો માટે ફાળવવામાં
આવતા નાણાં દર વર્ષે ઉત્તરોત્તર ઘટતા જાય એ હયાતી પરિસ્થિતિ ગણાય ખાદી-ગ્રામીણો
માટે ઈ. ૧૯૮૪-૮૫માં રૂ. ૧૩૯ કરોડ ફાળવવામાં, ઈ. ૧૯૮૫-૮૬માં તે ઘટીને રૂ. ૧૧૪ કરોડ થયા,
અને આશુ વર્ષે (ઈ. ૧૯૮૬-૮૭) તે વધુ ઘટીને રૂ. ૧૦૦ કરોડ જેટલા થઈ ગયા છે અને અર્ધ-માર્ગે
એટલે જ કારણ કે ખાદી-ગ્રામીણોની રોજગારી આપવાની ક્ષમતામા સરકારેને શંકા નથી, બદલે
તે ખાદી-ગ્રામીણોની વિત્તીય સર્જન પૂર્વક છે એક બાજુ, શિક્ષિત બેરોજગારી ઘટાડવા માટે
ફાળવવામાં આવેલ નાણાં વધારામા આવ્યા છે, (રૂ. ૬૫ કરોડથી રૂ. ૧૦૩ કરોડ) આ રૂ. ૧૦૦
કરોડ માત્ર રૂ. ૬૦,૦૦૦ શિક્ષિત બેરોજગારોને રીજી. આપશે, બ્યારે એટલા જ નાણાંથી દક્ષિણ
વધુ બેરોજગારોને રીજી આપી શકે એવા કાર્યક્રમ પાછળના નાણાં વધો વધો ઘટાડવામા આવી
રહ્યા છે. આ અભિગમનાં પરિણામો ખાદી-ગ્રામીણોનાં છેવટે અપાતી રોજગારીના ઉત્તરોત્તર ઘટના
ધારામા બેઈ શકાય છે ગુજરાતમાં ઈ. ૧૯૮૨-૮૩ દરમિયાન ખાદીકરમ રૂ. ૧૯૯૧ લોકોને રોજગારી
આપવા ઉદ્દેશે લોકો પહોંચીને ઈ. ૧૯૮૩-૮૪માં ઈ. ૫૬,૮૭૪ થયા; અને ઈ. ૧૯૮૪-૮૫માં ૫૭,૬૮૬
થઈ ગયા. એજ રીતે ગુજરાતમાં ખાદી લોકો હેઠળના ગ્રામીણોમાં રીજી મેળવનારોની સંખ્યા પેણુ
વર્ષો વધે ઘટતી ગઈ છે. ઈ. ૧૯૮૧-૮૨માં ૩૩,૬૦૫, ઈ. ૧૯૮૨-૮૩માં ૩૨,૪૨૬, ઈ. ૧૯૮૩-૮૪માં
૩૨,૧૮૨, અને ૧૯૮૪-૮૫માં ૨૫,૭૦૨. બ્યારે રોજગારીની તક વધારવાની તાતી જરૂરિયાત હોય ત્યારે
રોજગારી આપવાની ક્ષમતાવાળાં છેવટે ચાર જ વર્ષમાં ૨૫ લાખના ઘટાડા થયા, એ કેટલું કહેવાય !

રોજગારીની જાણતમા કેન્દ્રો આવા અભિગમ, અદાબિત કરતાં હોયમાં વધતી રહેતી બાધ,
આ બધું છતાં, આયોજનની જાણતમા કેન્દ્રે રાજ્યોની સામે, પેણુ પોતાની તરફ નમાવવાનું- જાણે
નહીં કહ્યું છે, છતાં યોજનામાં રાજ્યોની યોજનાનું કંઈ કુલ યોજનાના જાવન દર ઉપર, તે સાતમી
યોજના હેઠળ ઘટાડીને ૬૭ દરો કરવામાં આવ્યું છે. આમ, કેન્દ્રે રાજ્યોની યોજનાઓની દુલ્લભતા
પોતાની યોજનાનું, દર વર્ષે વિસ્તીર્ણ કર્યું છે રોજગારીની તકો જીવી કરવાનો ગુજરાત કેન્દ્ર કરતાં
રાજ્યો વિશેષ પ્રમાણમાં મુશ્કેલ છે, એમ હોવા છતાં.

છતાં યોજનાના ગાળા હેઠળ ૧,૬૨,૦૦૦ ગ્રામીણોને ખાદીનું યોજનું પાણી પૂરું પાડવામાં
આવેલું અને માત્ર ૩૮,૦૦૦ ગ્રામીણો જ ખાદી રહેશે એવી નાણાં પ્રધાનને દાવો ગળે જીવે એવા
નથી. રાજસ્થાનના સેક્ષલ વર્ક રિસર્ચ સેન્ટરના કાયરેક્ટર ડૉ. રામની જણાવ્યા અનુસાર ઈ. ૧૯૮૪ની

સંસદની શિયાળુ બેઠક વખતે ૨, ૧૩,૦૦૦ જેટલાં ગામડા પીવાના પાણીની તમી અનુભવતાં હતાં. માત્ર બે જ વર્ષના ગાળામાં પીવાના પાણીની સવલત વધરનાં ગામડાં માત્ર ૩૯,૦૦૦, રહેશે, એ કેવી રીતે બળે જીતશે? જીટી ચેન્જનાના ગાળા દરમિયાન વર્ષે ૩૯,૪૦૦ ગામડાઓને પીવાનું પાણી પડુ પાડી શકાયું હોય તો, સાતમી યોજનામાં દર વર્ષે ૨૦,૦૦૦ કરતાં વધુ એટલાં ગામડાંને પાણી પડુ પાડવાનું સંકલ્પક શા માટે? એવું લાગે છે કે નાણાં પ્રધાન આ બાબતમાં અપૂરતી માહિતી ધરાવે છે.

નશનલ પાવર કોર્પોરેશનની કામગીરી વિષે તેમણે જે ઉત્સાહજનક વિધાન કયું છે, તેનાથી બે પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. તેમણે એમ જણાવ્યું છે કે વીજળી ઉત્પાદન સંબંધી રાષ્ટ્રીય સરેરાશ ૫૧.૩ ટકાના 'પ્લાન્ટ લોડ ફેક્ટર' સામે નેશનલ પાવર કોર્પોરેશને ૬૭.૬ ટકા 'પ્લાન્ટ લોડ ફેક્ટર'નું સંકલ્પક હાસલ કયું છે. જો આમ હોય તો પાવર પ્લાન્ટમાં આ ટેકનિક શા માટે અપનાવવામાં આવતી નથી, જેથી દેશની વીજળી અછત તત્કાળ દૂર થઈ શકે? અને આ કેન્દ્રીય કાઉન્સિલે આટલું કાર્યક્ષમ રીતે કામ કરતું હોય તો ખીબા એકોમાં શા માટે આટલી ગંભીર ખોટ કરતા રહે છે? આ એકમો એટલી તો યોટી ખોટ કરતા રહે છે કે જો કારણે આયોજિત વિદ્યાસભાં તેઓ કશા ફાળો આપી શકતા નથી.

લોટરી વગેરે દ્વારા થનારા આકસ્મિક ધનલાભ પરના ચેરા-અને નાણા પ્રધાને જે વિધાન કયું છે, તે વિચિત્ર છે તેમણે જણાવ્યું છે કે, 'જો કોઈ માણસ (જુગાર-લોટરી જેવી) રમતમાં જિંદગી જીતે-છે, તે કહીતા તેના નાણા અથવા ચારિત્ર્ય અવશ્યપણે શુભાવે છે. તેની પાસેથી કશુંક દારા વધુ નાણા સંઘર્ષ, અને આશા છે કે હું તેના ચારિત્ર્યનિર્માણમાં ફાળો આપું છું.' જુગાર દ્વારા મળેલા પૈસાથી માણસનું ચારિત્ર્ય બગડે છે, એવું તો એ સૂચવવા માંગતા નથી ન! જો ખરેખર એમ હોય તો શા માટે સરકાર શાસકોની અત્યંત નાણાં લાલચાને સંતોષવા જુગાર અને દારૂની છૂટ આપીને, લોકોના ચારિત્ર્યનું નાણી છુટીને અધઃપતન કરવાને ખતરનાક ખેલ ખેલી રહી છે?

માથે જાપડું નહિ ધરાવતા ૧૬૮ લાખ કુટુંબો, ધાસ અને ચારાના ઝૂંપડાઓમાં રહેતા ૧૦૦ લાખ કુટુંબો, ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા ૩૬ કરોડ મનુષ્યો, ૧,૧૦,૪૦૦ ગામડાઓમાં પીવાના પાણીનો અભાવ, રોજગારી માટે વલખા મારના ચાર કરોડ, ૨૬ લાખ લોકો-આ બધા લોકોનાં દુઃખ-દર્દ માટે સરકારને ખરેખર જે ચિંતા હોય, તે પોતાની આર્થિક નીતિઓ અને અગ્રિમતાઓ સાચી છે કે કેમ એ વિષે તેણે ચર્ચાસ્પદાથી વિચાર કરવો જ જોઈએ. રોજગારી આપવામાં દુર્લભી ગાય જેવા આદી-આમોઘોગ માટે કાળવવામાં આવતાં નાણાંમાં ગમે વર્ષે ૧૮ ટકાનો કાપ અને આ વર્ષે બીજા ૧૨ ટકાનો કાપ ચુકનારી સરકાર માહિતી અને પ્રસારણ માટે સીધા ૧૨૦ ટકાનો વધારો કરી શકે છે! કેન્દ્ર સરકારની અગ્રિમતાઓ કઈ દિશામાં છે, તે સૂચવવા આટલું પૂરતું નથી!

મને આશા છે નાણા પ્રધાન અને સરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે સરકાર ઈ. ૧૯૮૬-૮૭ના અંદાજબત્તના કેટલાંક ખાતાઓ વિષે બહી કેટલાંક નિરીક્ષણો રજૂ કર્યા છે; તે વિષે વિચાર કરશે, અનેક ધિમારોઓથી સપડાયેલા આપણા દેશની સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ પરત્વે નવો દૃષ્ટિકોણ અને નવો અભિગમ અપનાવશે. લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલી સરકાર લોકોની સુરક્ષાઓ હલ કરવાને બદલે તેમની ખરેખર જરૂરિયાતો પ્રત્યે બેદરકાર રહી કમસે કમ એમની લાડમારીઓમાં તો વધારો નહિ કરે! લોકોની વાતનાઓ દૂર કરવાની બડી બડી વાતોમાં લોકોની તકલીફો વધારવાનું તો નથી કરતી ને, એ વિષે ચર્ચાસ્પદાથી સરકાર વિચારશે.

સમાજ અને ચિંતા કરનારા, અભ્યાસ વર્ગ માટે શુભાખર, એરિક ફ્રોમ અને ટોફલર બહે એક ગાંઠના વતની થઈ ગયા છે. સામાન્ય રીતે વતન એટલે જીવનકાળનું રહેણાક, પણ અહીં આપણે વતન એટલે કોઈક એવું સવિષ્કાળનું રહેણાક, જેમાં રહેવું આપણને સૌને ગમે છે.

શુભાખરનું વિખ્યાત પુસ્તક 'Small is beautiful' અને ટોફલરનું નવું પુસ્તક 'Previews and Premises' આ બંનેમાંથી મુદ્દાઓ સારવીને ભાઈ શ્રી ભુવનેશ ઝોઝાએ 'નવાં મૂલ્યોની શોધમાં' નામક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ-વડોદરા તરફથી એ પ્રગટ થયું છે. મારી સામે બંને અંગ્રેજી પુસ્તકો અને આ સારરૂપ ગુજરાતી પુસ્તક પડ્યા છે, એ બંધામાંથી થોડીક સારવણી રજૂ કરું છું. પૂર્વાર્ધે શુભાખરનો, ઉત્તરાર્ધે ટોફલરનો.

આપણે સૌ ગીતા માવડીનાં દૃષ્ટી ટવાયેલાં. આપણે બધીએ છીએ કે અત્યુત્તમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું વિરાટ સ્વરૂપે એઈને પરસેવો પરસેવો થઈ ગયેલો અને આખરે એણે કહ્યું કે બાપસિયા, હવે આ બધાનો સંકેસો કર અને મારી સામે તારાં પેલા મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ થા. શુભાખર પણ આપણને આ જ વાત સમજાવે છે. ઔદ્યોગિક સમાજ રચનાનું માળખું એવું તો મોટું-મજબૂત અને મંજૂર થઈ ગયું છે કે આપણી નાનકડી નજરમાં એવું માયુ સમાધવા બઈએ તો ધડ છટી બધ અને ધડ નિહાળવા બઈએ તો માયુ છટી બધ. માયુસ માત્રને સમગ્રમાં, પૂણેમાં જીવવું ગમે, પછી ભલે ને એ સમગ્ર, પૂણે સોય નાનકડું, એના જ બરેનું હોય બાળકને નાના હાડવો આપશો તે ચાલશે, પણ અડધા બાગેલો આપશો તે નહીં ચાલે. આપણા ઘરની નાનકડી બાલિકા નાના નાના વાસણોથી ધર ધર રમે છે ત્યારે ધડીલર તો આપણે મોટા લોકોય એ નાનકડું પ્રેશર કૂકર, ચૂસો, તપેલી, ઘળી, વાંકડી સામે એઈ નથી રહેતાં! માયુસની આ મૂળભૂત પસ જગીને પામી બઈ શુભાખર હૃદયમાં વસી બધ તેવું સૂત્ર આપે છે—'નાનું તે મોહામણ' 'નાનું તે નમણું'—મૂદાનનાં યુગમાં ગામેગામ સભાઓ કરતા તે પહેલાં અમે ગવડાવતા,

"જાને છે ગીત બ્યાં હેનનાં રે,

રજબડું, નાનું રૂપાણું માડુ ગામડું."

લોકકવિના એ 'નાના રૂપાણું' ગામની વાત લઈને શુભાખરે આપ્યા છે.

'આવતી કંઈની વાત કરવી હોય ત્યારે પણ 'આજ'ને તો જોવી જ પડે છે. ચાલો પહેલાં, શુભાખરની નજરે 'આજ'ને તપાસી લઈએ.

માયુસનો પહેલો પાઠોશી એની આજુબાજુની કુદરત સજનહારે કુદરત અને માનવ એ બંનેને પાઠોશી એટલા માટે બનાવ્યા કે બંને એકમેકને સમજ કરે કુદરત નથી માયુસ માટે કે માયુસ નથી કુદરત માટે, બંને પોતપોતાના સ્થાને છે, પણ બંનેનું સહઅસ્તિત્વ, સહજીવન એવું નરવું

રહે કે પરિણામે જ ને પામે. પણ આજે માણસ કુદરતને ચૂસી રહ્યો છે. કુદરતના યોગામાં જેલના બાળની બુદ્ધિ બદલીને કુદરતના સરવને હણી એને કુદરત મટાવી દેવાની નરસાક્ષસની બુદ્ધિ એણે અપનાવી છે. આર્થિક લાભના વાત કરવી હોય તો કુદરત તે માણસની મૂડી છે. અને મૂડી સાચવવાની હોય, વાપરી નાખવાની ન હોય. આજે ધરતીના પેટાળના ખનીજ-ખનતો ખતમ કરવાની કિશોર ઝડપેરે આપણે આગળ વધી રહ્યા છીએ. એના વિકલ્પ શોધો તો કહે છે 'અણુશક્તિ'. 'પંચ અણુ' શક્તિની આડપેદાશ માનવબળ માટે લાભાચર રક્ષાસ જેવી છે 'બકડુ કાઢતા બે ટ પેસે' તેવા વિકલ્પ તે કાઈ વિકલ્પ ગણાય ?

ધડીલર માની લઈએ કે વૈજ્ઞાનિક આ અણુરજના કચરાની સર્વનાશિવા દૂર કરે, તેમ કરતાં જ કુદરત માથેતા સ બધને આપો અભિગમ જ એવો અભદ, અનુચિત અને અમાનવીય લાગે છે. આપણે કુદરતને નાથનારા સ્વામી નથી બનવું, આ કુદરતને ખોળે જેલનારો બાળ માનવું' છે !

'આજ'ની બીજ એક ખોટી બમણા, જેમાંથી વહેલી તકે મુકત થવું જોઈએ. આજે એકે એક જણ દોડી રહ્યો છે, ધસી રહ્યો છે, હાલી રહ્યો છે અને ક્રીડમા ટોકરો ખાઈ રહ્યો છે. કેપાં જઈ રહ્યા છે તો કહે છે કે 'શાંતિ માટે' શાંતિ કયા મળશે તો કહે છે 'અઢળક ધનસંપત્તિમાં'. શાસ્ત્ર ખોટી માન્યતા છે કે ખૂબ પૈસાદાર થવાથી શાંતિ મળે છે. એક તો એવા શાંત પૈસાદાર બતાવો. આતું કારણ 'પૈસો' નથી. પૈસા જીવનની જ માણસ શાંતિ પામી શકે. પણ આ પૈસા ભેખા કરવાની ને રીત છે ને, તેમાં 'શાંતિ' જ હોવાથી પડે છે. લોભ અને પ્રભાતે ખાલ્યા સિદ્ધાંત, તમે પૈસા ભેખા જ ન હરી શકો કુદરત પણ આપણને અઢળક સંપત્તિ આપે, મળે તે તો મેટ લાગેલા આપે, આપણા લોભ-લાલસની લાલસાની જવાબદારી જવાબદારી વધુ આગ એકલી કરી મૂકવા તો નું જ આપે ને આપણા અપદાદાઓ અને જોગસાઓ અને જોગવિલાસ માનવા, તેને આજે આપણે 'જરૂરિયાત' બનાવી દીધી છે. આપણી યોગેર એવી અસખ્ય ચીજોના ખડકલા છે, જે આપણા માટે અનિવાર્ય નથી. પણ આવી ચીજો જોઈએ અને વળા એકે એક માણસને તે જોઈએ એવી લાલસાનું સર્વત્રીકરણ, પ્રવિણામે અસ્થિરતા જ પામીએ.

શાંતિપણ એમાં છે કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી એવા સ્વધનો શોધી આપે છે ને કો મોટું સુસજ્જ અને સસ્તાં હોય, નાના પાયાના ઉદ્યોગો માટે કામ લાગે તેવાં હોય અને મનુષ્યની સજ્જનશીલતા સાથે સુસંગત હોય

આજના અર્થશાસ્ત્રનો પાયો જ ભૂલ ભરેલો છે. પ્રત્યેક ચીજની મૂલવણી રીસાથી થાય છે. શારીરિક મહેનત કરવાથી પૈસો મળે તો જ મહેનત કરવી, એવું અણિત માણસના મનમાં સ્થિર થઈ જાય તો મહેનત સાથે સંકળાયેલી દુરસ્તી, ચિત્તસ્ફુર્તિ વગેરે 'અણુભાસ સંપત્તિ'નું ॥ ૧

વળા જીવન એટલે નરી નવરાઈ, દૂરમદ જ દૂરસદ નહીં, પણ કામ અને દૂરસદ બંનેનું સહઅસ્થિતવ. 'નવરો માણસ કામ બાળે' કે 'નવરો નખખોદ કાઢે' આવી કહેવતો માત્ર પ્રચિતના અભ્યાસના આધારે રચાઈ છે. કામનો પણ આનંદ છે અને નવરાઈનું પણ સુખ છે, આ બંને બાળતોનો અનુભવ થાય તો જ જીવન જીવવા જેવું રહે.

મુખ્ય પ્રસંગ 'નવરાઈ' નથી, પણ દરેક માણસને કામ મળે છે કે નહીં તે છે 'વળા દરેક માણસને કામ મળે તે સાથે 'માનવતા' હરાતી નથી, તે પણ જોવું પડે. આ કારણને કામ કરવા

બંધ અને ઘેર બાળકોનું ચારિત્ર્ય નહીં થાય, તો તે પશુ માનવીય અર્થશાસ્ત્રમાં 'ખોટ' રૂપે નોંધાશે ચારિત્ર્ય, પવિત્રતા, નીતિ, પ્રમાણિકતા જેવા મૂલ્યો વિકસે તે 'નફો' અને એ ખોઈએ તો તે 'ખોટ'. જીવનધોરણુ જીવ્યું કે નીચું તે માપવા ફર્નિચર, ફીજ, ટીવી કે કાર માપદંડ ન હોય, પશુ જવાબદારી, ચારિત્ર્ય, નીતિ, પ્રમાણિકતા, મદાચાર વગેરે મૂલ્યો માપદંડ હોય એવામાં એવા વપરાશ દ્વારા વધુમાં વધુ સુખ મેળવવાનો કાંઈમિથો માણસે નોંધવો પડતો

આપણે સૌ એ 'નાનું' ય અનુભવી જોઈએ અને 'મોટું' ય અનુભવી જોઈએ. હવે જ ને અનુભવોના આધારે માનવીય વલણ 'નાના' તરફ છે. માનવ સ્વભાવ અમાનવીય રેકનોસીજી સામે જળવે પોકારશે, જીવનના આધારરૂપ પર્યાવરણ તૂટી પડવાની નિશાનીઓ દેખાડશે, અને કુદરતી સંપત્તિ ખતમ થયાનો પરચો મળશે-આમ ત્રિવિધ કરોડકીનો સામનો કરવાનો છે

નવી રેકનોસીજીમાં માણસ એનું માણસત્વ વધુ ખીલવી શકે, બાળક તથા દૃઢની શક્તિ પશુ જેમાં વાપરી શકાય તેવું શોધવું પડશે આજના કારખાના ઝીજ-વસ્તુઓ તો સારી બનાવે છે, પણ એને બનાવનાર માણસને સાવ સત્વરીની કરી મૂકે છે, અને એ રીતે માણસ માટે 'કાળખાનું' સિદ્ધ થાય છે માણસ કાળવિજેતા બને તે ગમે, કાલમસ્ત બને તે કેમ ચાહે ?

આ વિષયકને તોડવા હવે ગામડાં ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. ગામડામાં ખેતી અને ઉદ્યોગ બંનેના સ્વસ્થ, માનવીય એકમ સ્થિર કરવા પડશે. મોટા ઉદ્યોગો નહીં, પણ નાની નાની ઉદ્યોગ-વાડીઓ જીવી થાય.

વિકાસના ભૌતિક સાધનોમાં સોથી મોટું સાધન ભૂમિ છે, જમીન છે ભૂમિ એટલે ધરા અને ધરા પર જીવતાં જીવમાત્ર. આ સોને સંરક્ષણ મળવું જોઈએ જે રીતે કુદરતી ખતીજોને આડેડાં ઉપયોગ ન કરાય, એ જ રીતે ભૂમિ પર વસતા પ્રાણીઓ સાથે દુર્વ્યવહાર કરવાનો પણ માણસને કોઈ અધિકાર નથી. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યેની કાળજી અને કડુણા એ માનવીય વ્યવહારની પારાકીરી છે. આ જ રીતે જમીનના કણની ફેળવણી એકમાત્ર તેવા પ્રયોગો તે પણ ભૂમિદોષ છે ભૂમિ બાળી મૂકે, પશુપ ખીને જીવતાં મારે, ખજાના ખતમ કરે અને આ બધાને પરિણામે જે વિકસે તેને માનવીય સંસ્કૃતિ તો ના જ કહેવાય

ઉદ્યોગની પાયાની વસ્તુ છે, કાચા માલનું સ્વાવલંબન અમેરિકાની, દુનિયાની ૫-૬ ટકા જેટલી વસ્તીને પોષવા આજે દુનિયાના ૪૦ ટકા પ્રાથમિક સાધનો અમેરિકા ખેતી બંધ છે. નવી શોધાયેલી અણુ શક્તિના ગળીર જોખમો સામે આવી રહ્યાં છે આખા માનવવંશ માટે વિષાતક એવા ઝેરનો દરિયો ક્યાં સાચવીને મૂકવો તે નવા પ્રશ્ન ઠાણ બનીને સામે જોશે છે એટલે ઉદ્યોગોની બાબતમાં દિશા બદલવી તે સાવિર્માં ટકવા ખાતર પણ આજે અનિવાર્ય બન્યું છે. નાની નાની ઉદ્યોગવાડીઓ રચાય, જેમાં ઉત્પાદન સ્થાનિક કાચા માલમાંથી પાકા માલના રૂપાંતરણનું થવું ટોચ. ઉત્પાદન પણ ગામની જરૂરિયાત મુજબનું જ થાય, જેથી માલની ડેરાફેરીની આધળી દોટો અટકે પ્રાજપ્રશ બેકારીનો મજબૂતામાં આવે અને એક પણ માણસ બેકાર ન રહે તેવી જવાબદારી પ્રામગ્ધ અનુભવે નજર સામે આ પ્રશ્ન રહેશે તો માણસના ઈંધરે દીધેલા હાથ-આંગળાની કુશળતા કરામતોના ગ શોધન થશે અને સોને ભરણુ-પોષણ આપનારું માણસ જીવ્યું થશે. રાજગારીની નવી તંદો ઈશી થવી જોઈએ ભારતની વાર્ષિક આવક લગભગ ૧૫૦૦ કરોડ પાઉન્ડ છે. હવે દર

વર્ષમાં પાંચ કરોડ નવી તકો જીવી કરવી હોય તો વાર્ષિક આવકના પાંચ ટકા મનાં સાઠસો પાંચજી ખર્ચાવા જોઈએ. આ હિસાબે એક સાઠસ લાખ કરવા સગવળ તથા ઉભર રૂપિયા ખર્ચી શકાય.

આવો વિકેન્દ્રિત, નાના એકમોની સ્વયં પૂર્ણતાવાળો નવો સમાજ રચવો હોય તો તે માટે શિક્ષણ પણ પૂરક તરવોવાળું હોવું જોઈએ. 'શિક્ષિત' થવું એટલે શું ? 'માણસ બનવું' તે તો તેની ઓછામાં ઓછી પ્રાર્થના ગણાયે તે ? 'હું કોઈના ઉપર બોલે બનીને નહીં છું' 'કોઈની પાક પરથી છીતરી જઈ હું તેનો ભાર ઉભરે કરીશ'.—આટલું તો શિક્ષણમાં શીખવા મળવું જ જોઈએ તે ? એટલે જ્યાં સુધી શિક્ષણનું ધ્યેય નહીં બદલાય ત્યાં સુધી યોજારીનો પ્રશ્ન ઉઠ ના થઈ શકે ભારતના સત્તલજ પંચ કરોડ ગ્રામવાસીઓને કામ આપવા એક કરોડ બેવા શિક્ષિતો જીભા કરવા જોઈએ જે રોજગારીની તકો જીભા કરવા સમર્થ હોય.

શિક્ષણમાં એક સમયે તમે કમ્પ્યુટર વાપરતા નહીં શીખો કે સર્વોડાયનિમિકસને ખીજો નિયમ નહીં જાણના હો તો આકાશપાતાળ એક નહીં થઈ જાય, પણ જો તમે સત્તમિષ્ટા, નીતિમત્તા, સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી જેવા શુભ મૂલ્યો અપનાવતા નહીં શીખ્યા હો તો જગતમાં અચૂક વહેલી મોટી યાદવાસ્થળી સર્જાશે. શિક્ષણ એટલે કેવળ ભૌતિકશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર કે સાહિત્યશાસ્ત્ર નહીં, પણ માનવીય જીવન જીવવા અનિવાર્ય તેવી અધ્યાત્મવિદ્યા તેમાં નહીં ઉમેરાય તો તેવું શિક્ષણ અધૂરું શિક્ષણ સિદ્ધ થશે.

તરત જ અમલમાં મૂકાય તેવા પ્રયોગો હાથ ધરવા જોઈએ. એકે એક માણસ ઓછામાં ઓછું વર્ષે એક વૃક્ષ ઉછેર તો પાંચ વર્ષમાં ૨૦૦ કરોડ વૃક્ષ ભારતમાં જિભા થઈ શકે એક પંચવર્ષીય યોજનાને પરિણામે જ કાઈ મળ્યું, તેના કરતા આમાં વિશેષ મેળવી શકાય તે નિશ્ચિત છે. સવાસ કરવાનો છે. દિશા બદલવાનો છે. વ્યક્તિગત ધોરણે આર લ આ રીતે થઈ શકે :

૧, આપણે કુદરતને લૂંટીએ નહીં, તેની સાથે જીવીએ.

૨, આપણે ભોગવિલાસ (Luxuries) બંધ કરીએ અને જરૂરી હોય તેટલાં જ સુખસર્ગવડાં સાધેનાં (Comforts) વાપરીએ.

૩, કોઈ પણ વસ્તુ વાપરતા પહેલાં ખરેખર તે વસ્તુની કેટલી જરૂર છે, તે વસ્તુના ઉત્પાદન કસ્ટોમર કેટલું શોષણ થાય છે, કેટલું પ્રદૂષણ થાય છે, કેટલી જીર્મ વપરાય છે સર્વે પ્રશ્નો વિચારીએ વસ્તુ સોઢી છે એટલે ખરીદી ન લઈએ. કાલ જીડીને એર ભાવ સર્વે મેળવું થઈ જાય તો ખરીદી થેવા લોખી હરોળ કરીશું ?

૪, આપણે જના ભોગે લાણીએ છીએ તે ખેડૂતો-મજૂરોને ભરપૂર પછી ઉપયોગી થઈએ

થોડી વાત સુખપૂર્ણની પણ કરી લઉં. સાકેતિક ચિત્રનો હાથે એકે સ કેન ઝીલનરને પૂરું સ્વાતમ્ય રહે મે આ સ જ્ઞાને આ રીતે ઝીલશે. માણસના બાહ્ય અહેરાનું રેખાંકન તો કપાળ, નાક, હોઠ, ઝીણુંક વગેરે દ્વારા થયું છે પણ એના આંતરિક સરૂપના આલેખનમાં જે ચિત્ર ઉપસે છે, તેમાં અને પ બી, કળૂરે દેખાય છે. કળૂરનો ચહેરા માણસની આખના સ્થાને છે અને આખું પંખી માણસના મગજ સ્થાને છે. માણસે પાખો રફડાવી અસીમતામાં મગનવિહાર કરવો

હોશે તો શાંતિની દૃષ્ટિ ખીલવની પડશે. તેવું કાંઈક જીવાંચ છે. આવરણકર્તા અમિત-ન દિની ચિત્રનું રસારસાદન કરાવશે તો ખૂબ મનશે.

એદિવંત દોડધરને આપણે Future shock તથા The third wave પુસ્તક દ્વારા જાણખતા થયા છીએ. તાજેતરના એમનું Previews and Premises નામે પુસ્તક પ્રગટ થયું છે, જેમાં દોડધર સાથેની પ્રશ્નોત્તરી છ દોડધર પોતે તો નથી કામેરી કે નથી જમણેરી, પણ તેમને પ્રશ્નો પૂછનાર South and Press પ્રતિનિધિ તો સ્પષ્ટ જ કામેરી છે. પૂર્વાધમાં એટલે કે previewsમાં દોડધરનું સમગ્ર પરિચયિતિત્વ દર્શાવેલું છે અને ઉત્તરાર્ધમાં એટલે કે Premisesમાં પોતાની અગત્યના બાબતોના ઉત્તર છે. 'ધ થર્ડ વેવ' પુસ્તકે ભૂખાતમાં અત્યાર સુધીના પુસ્તક-વેચાણનો રેકૉર્ડ તોડ્યો છે. ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનીશ ઉપરાંત ડેનિશ, હિબ્રુ અને તુર્કી ભાષામાં એનું ભાષાંતર થયું છે. સાઉદી અરેબિયામાં એના પર પ્રતિબંધ મૂકાયો છે અને વરસોમાં લક્કરી રાજ્ય બહેર થયું ત્યારે એના પોલિથ ભાષાંતરનું કામ ચાલુ હતું ફરેશન દ્વારા પણ 'ગ્રીન મેળો'ના અનેક સ્વરૂપો ઉજળ્યાં છે. સૌથી વધારે ફેલાયેલા પામેલા પુસ્તકોમાં આનો સમાવેશ થાય છે.

અહીં પુસ્તક-પરિચયના નાનકડા લેખમાં વિષયને ન્યાય આપવા હોય તો પ્રથમ અને ઉત્તરની શેરી ખૂબ જગ્યા માગે. એટલે તેમાં ત પડના દોડધરના ઉત્તરોમાંથી જ એના મતબંધને સમજાવું.

દોડધર માને છે કે અત્યારે હુનિયાના આર્થિક માળામાં 'ધરતીકંપ' જેવી ઉપલપાદલ થઈ રહી છે. વાહનો, સ્ટીસ, રબ્બર તથા કાપડ બનાવતા ઉદ્યોગો કંટાળેલીમાથી પસાર થઈ રહ્યા છે તો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, કોમ્પ્યુટર, પુનઃપ્રાપ્તિ જેવા ઉદ્યોગો માત્ર બહાર કાઢી રહ્યા છે નવી દિશાના આ સંકેત છે. ખેતી તથા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના બે પુરાણો પ્રવાહો પસાર કરી નવો યુગ ગ્રીન પ્રવાહમાં પ્રવેશી રહ્યો છે, જેમાં ફક્ત કોમ્પ્યુટરની ક્રાંતિ નથી. તેમાં જીવસાસ્ત્રની ક્રાંતિ છે, જેમાં 'વિકેન્દ્રીકરણ અને વિષ્ણુવ્યાપકતા' સાથેસાથ છે, વળી અવકાશયુગની જાળખ પણ છે આર્થિક માળખું ખડિત થવાનું કારણ પુનરુત્થાનાને એક ગ્રીન પ્રવાહ આવી રહ્યો છે તે છે.

ખીન પ્રવાહના ઉદ્યોગોમાં મિલ, ફેક્ટરી, બૂચળાં, એકધારાપણ, એકસરખાપણ હવે ગ્રીન પ્રવાહમાં વિકેન્દ્રીકરણ હશે, સમગ્રતા હશે હવે માદિતી ઘેર ઘેર પહોંચશે ફરેક માણસ ઘર બેઠાં વધારે સારી રીતે કામ કરી શકશે આવા ધર-ધરના ઉદ્યોગને લેખક 'ઇલેક્ટ્રોનિક કુટિર' કહે છે. આવું ઘરે કારણ કે પરિવહન દિવસે દિવસે મોંઘું થતું જશે, અને ટેલિકોમ્યુનિકેશન સરવું થતું જશે. કેન્દ્રિત ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાં થતા પ્રદૂષણનું દબાણ વિકેન્દ્રિત ઉત્પાદન વ્યવસ્થા માટે ફરજ પાડશે.

'કામ' અંગેના ખ્યાલ પણ બદલાશે પૈસા ચૂકવાય તે જ કામ એવું હવે નહીં રહે જ રીતે તમે નહાઓ છો, ધૂઓ છો, રસોઈ કરો છો તેના કાંઈ પૈસા ચૂકવાતા નથી, એ જ રીતે તમારાં શાકભાજી જાગડો કે તમારા કપડા સીવી લો. તેના કાંઈ પૈસા નહીં ચૂકવાય પૈસાનું મહત્ત્વ ઘટતું જશે ઉદ્યોગોમાં કોર પરિચમનું મહત્ત્વ નહીં હોય, પણ કાર્યદક્ષતા અને ચપલતાનું મહત્ત્વ રહેશે. કારીગરો વધારે સજાવાળા હશે. તેઓ ઉત્તમ છુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવતા હશે. ઉપરી અધિકારીનું ફક્ત કુકમપાલન કરનારા 'હાથ' નહીં, તેમને તેમના પોતાના મતબંધો હશે.

બેઠકારી આજે વધી રહી છે, ઠંજુ વધશે, તેનું એક કારણ આ સંક્રાંતિકાળ, ખીજું કારણ છે આતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારો સખંધ. અવતન ટેકનોલોજીમાં જોખા માણસો નોંધાયે તે ત્રીજું કારણ, પ્રાદેશિક કારણોસર વ્યવસાય બદલાય, પરિણામે બેઠકારી આવે તે પણ એક કારણ. અપૂરતી માહિતી અને બાજુકારીને કારણે પણ બેઠકારી ઊભી થાય અને સરકારની ખામી સરેલી નીતિઓને કારણે પણ બેઠકારી ઊભી થઈ શકે.

એટલે ફાળસ પડતા કામકારોને પ્રશિક્ષણ આપવું એ જ સારો રસ્તો છે. ખીજા પ્રવાહના માંકા ઉદ્યોગોને કદ વેનાવું મોત આપવાનું છે અને ખીજા બાજુ જેમ નવું મશીન ખરીદવા પૈસા ખર્ચીએ છીએ તેમ નવી માનવમૂડીના શિક્ષણ, સરકારસિ યન, સ સ્કૃતિ માટે પૈસા ખર્ચવા તૈયાર રહેવું પડશે. 'નોકરો'ની વાત હવે મઈ સમજે સરકારી નોકરશાહીના મદને તોડી બિઝેન્ટ નાનાં એકમો રચવા પડશે. શિક્ષણમાં પણ ત્રીજો પ્રવાહ હાખલ કરવો પડશે. નાની શાળા જન્મ લેશે. ઘરમાં જ શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા ઝાઢવવી પડશે. વસ્તુઓ ભતે જ બનાવી લેતા ઘોખવું પડશે. ઉત્પાદક અને ઉપભોક્તા બને એક જ વ્યક્તિ ધાય અને ઉલ્લે સીને અદ્યતમ આવકની ખાતરી મળવી નોંધાયે.

ત્રીજા પ્રવાહમાં જમણેરી-હામેરી, ગમાજવાદ-મૂડીવાદ વગેરે વિચારસરણીઓ અદ્યતમ થઈ જશે. કેન્દ્રિત આયોજન પદ્ધતિ જ નહી રહે. નીતિવિષયક મતો કેન્દ્ર પાસે રહે, બાકી આયોજન, નિષ્ક્રિય વગેરે તમામ સ્થાનિક સ્તરે થશે, નાનામાં નાના એકમ સુધી છેલ્લી ક્ષણની અદ્યતન માહિતી પહોંચતી થશે અને વિષયમં પક જરૂરી બનશે.

માહિતી-અસારણની આટલી વ્યાપક જરૂરિયાત ઊભી થઈ કારણ કે અનેકવિધ કામો ઊભા થશે. એ બધા વચ્ચે સમ-વય સ્થાપવા માહિતી અને સ હેશાઓની આપ મ અતિવાય બને. આનુ નેટવર્ક તૈયાર કરવા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિકસે અને એ માટે વિવિધ કામ કરનારા માણસો નોંધાયે. માહિતીના આધારે કુદરતને વધારે ઝોળખતા થવાશે.

દક્ષ રાજકારણ કેન્દ્રિત ટેકનોલોજીને કાબૂમાં રાખે, અવરોધે અને વિકેન્દ્રિત ટેકનોલોજીને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપે. આને લીધે લોકશાહીનું એક નવું સ્તર ઉપસશે.

ખીજા પ્રવાહે 'મજૂર' વર્ગ સંજોઈ તો ત્રીજો પ્રવાહ સનાયુ નહી, પણ મન-ચુદ્ધિ, કદપના શક્તિ ધરાવનારા વર્ગની વચ વધારી શકે, પર તુ જે રીતે ચરીરના વિવિધ અંગોમાં સુમેળ છે એ રીતે કદપનાશીલ માણસો સો લોકો સાથે સમ-વય શાધી અનેકવિધ કામો ચલાવશે. તેમનો પણ એક 'વર્ગ' થશે, જે શેષણ કરી શકે તેવી હલેશત હાખવાય છે. પણ આવો વર્ગ તે સમાજને કોઈ એક ટૂકડો નહી, પણ સામાજિક વર્ગ જ હશે, વર્ગ હશે તો તે સાંસ્કૃતિક વર્ગ હશે, જે સમાજને દમન, શોષણ તથા અન્યાયમાંથી બહાર લાવવા જખતો હશે.

લેખકે રંગેદ, ભતિભેદ તથા સ્ત્રી-પુરુષ-વિષમતાના પ્રશ્નને પણ લીધો છે. કોઈ એક પક્ષ, ભતિ જૂથ કે લિંગના ખીજા વર્ગ પરના વર્ચસ્વને પાયામાંથી જ તેઓ કનકાર છે. સ્ત્રી પુરુષ કરતાં કોઈ પણ રીતે ઊતરતી નહીં શા માટે પુરુષ-પ્રાધાન્ય રહેતું નોંધાયે ? સી મા બને છે એટલે એને

ધરમાં રહેવું પડે છે, પુરુષ માટે બહારનું વિશ્વ ખૂલ્યું રહે છે પણ તે બારણું એવું વર્ગસ્થ સ્થપાય તે કાંઈ જરૂરી નથી. બૃત્તાકાળના કારણેને વળગી રહેવાની કોઈ જરૂર નથી ઔદ્યોગિક યુગમાં બાહ્ય સંબંધો બદલાયા, પણ ખેતરમાંથી ફેક્ટરીમાં પહોંચેલા શક્તિમાં શરીર મહત્વનું રહ્યું, પરિણામે પુરુષદેહની મહત્તા વધારે સ્વીકારાઈ બાળ ઉછેર તથા સ્નનપાનના પ્રશ્નોને લીધે પણ સ્ત્રીને વગર વેતનનું શુદ્ધકાર્ય ને મહદંશે અગત્ય જ ગણાય-જ કરતા રહેવું પડ્યું

પણ સંબંધો બદલાતા, આ સદીના છઠ્ઠા દશકમાં ચિત્ર પલટાયું સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની ચળવળો ચાલી, ફેલાઈ. અનેક ઉચિત-અનુચિત મારો થઈ, આ બધાને સરવાળે નવી સમાજરચનાની વાત વિશેષપણે બપોરો ચીજ પ્રવાહમાં વર્ગસ્થ નહીં સીતું રહે, કે નહીં પુરુષનું રહે-મને તો સમાજનું સ્વરૂપ કેલિફોર્નિયા જેવું લાગે છે, જેમાં પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં દરેકની ભૂમિકા બદલાતી દેખાશે. ધર એટલે પતિ-પત્ની અને બાળક સાથે રહેના હોય તે જ ઘર તેવું નહીં, પણ બે મિત્રો પણ હોય, બે સ્ત્રી-પુરુષ ત્રીણના જ બાળકને ઉછેરતા હોય, અનેક આ પુરુષ સભ્યોનું કમ્પ્યુન પણ હોય. આવા વિવિધ પ્રકારના સહજવનમાં બાળઉછેર કોઈ એક ભતિનું કામ નહીં રહે. માતૃત્વ અને પિતૃત્વ એવી બે જુદી ભૂમિકાને બદલે Parenting (પુનરાતીમાં કેવી રીતે કહેવું ?) 'માબાપત્વ'ની ભૂમિકા વિકસશે, બાળકને મા-બાપની સંયુક્ત, આદાન-પ્રદાનવાળી છત્રછાયા મળશે. એક જ વાક્યમાં મારે કહેવું હોય તો મને લાગે છે કે ક્ષિતિજ ઉપર એક એવી નવી સ્તરૂતિ આવી રહી છે જે તારી-પ્રકૃતિ માટે અત્યંત અનુકૂળ છે

૭. બે Premises. સમગ્ર દર્શનની પૂર્વભૂમિકારૂપે ટોકેસરના જીવનમાં ડોકિયુ કરીએ પ્રશ્નોત્તરીમાંથી તેમનું આપુ કંઈક સ્વરૂપ નિખરે છે. ત્રીસ વર્ષ પહેલાનો એક વેદર, પચ-પ્રેસ આપરેટર આલારૂપક કેવી અને નવલકથાકર પણ બન્યો અને સમાજવિત્તક પણ સિદ્ધ થયો. વૈદ્ય ગટનના અનુભવોએ Future Shock લખવાની પ્રેરણા આપી. બદલાઈ રહેલા સામાજિક તથા ટેકનોલોજિકલ પ્રવાહોને સમજવા પ્રત્યે સરકાર બેધ્યાન લાગી, પરિણામે આવનારા ભવિષ્ય સાથે કામ પાર પાડવામાં લોકો અને સરકાર બંને મારે ખાશે તેવું દેખાયું, એટલે આ બંને પુસ્તકો લખાયા. ભવિષ્યપારખું હોવાનો તેમનો હાલ નથી તેઓ કહે છે કે જાણી આખે પરિસ્થિતિને નાણુતા રહીએ, બાકી ભવિષ્ય પારખવું એ ફક્ત વિદ્યાન જ નથી, એ તો એક કળા છે, અત સ્ફરણા છે.

ભવિષ્ય અ જે તેઓ માને છે કે કશું જ અટક નથી બધું પૂર્વાધારિત છે તેવું પણ તેઓ માનતા નથી. પ્રત્યેક પગલે તક જોઈ જ હોય છે જ્યારે ક્રાંતિકારી પરિવર્તનની પળ આવે છે, ત્યારે અનેક કેડીઓ સામે ખૂસેલી હોય છે આવી પળ તે તકની પળ છે માનવભતિ પ્રત્યેક પળને-ઝડપી જ લે છે તેવું નિશ્ચિતપણે ન કહેવાય. પણ સાચુંપણ એમાં છે કે સક્રિયતા પ્રત્યેક પળને, તકને ઝડપી લેવી.

એક માનવ તરીકેની પોતાની સામાજિક ભૂમિકાઓ અ જે તે કહે છે કે આપણે બધું ઝાઝું ન કરી શકીએ તો પણ આપણા કરેલા કર્મો જોડે છે તેવી ગદ્દા તો જોઈએ જ. એક અત્યંત વિશાળ-વ્યાપક યોજનાના આપણે એક અદા છીએ એ વાત સાચી એટલે વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ ડગવા ફસ રહેવાની કળા સધાવી જોઈએ જ્યારે અને વાચનાર કોઈક એકાદો જબ પહોં

નહોતો, ત્યારથી હું સખતો આવ્યો છું, પણ મને જે નૈતિક અને ઔદિક રીતે સાચું લાગે છે તે અંગે મારે સોંચેને કહેવું જ રહ્યું. તદુપરાંત, લેખકની પ્રક્રિયા જે એવી છે કે તે મને ચોતાને બદલે છે. એ મારા વિચારોને સ્વસ્થ કરે છે. એ મારા સમયને, મારા જીવનને લ્યવસ્થિત ગાંઠી બાંધે છે. સખ્યા સિવાય હું કાંઈક જીવ્યો, અધૂરો અને અજાણ રહી જાઉં છું એટલે સખ્યા છું. બહારની પરિસ્થિતિમાં ચારેકાર ફેલાયેલી અધાધૂધી અને અરાજકતાનાં ધૂમરાતાં વમળો પર પણ કશુંક ધ્યાન બહાર જતું રહે તેવી કાંઈક અંખી મને દેખાય તો મારી એ નવી અંતઃદષ્ટિ મારા વાચકો સુધી પહોંચાડું છું, ત્યારે ડેરિયનના શિશુ પર જોવા રહેલા પેલા સ્પેનતા આરોહ-કને પેક્સિક સાગરના પ્રથમ દર્શને આનંદની જે મધુર, નમણી લાગણી અનુભવાઈ હતી તેવું કાંઈક હું મારામાં અનુભવું છું.”

આપણે આશા રાખીએ કે શુભાખર અને ટોફર જ નહીં, એમતા જેવા ખીલ અનેક કાલ-દષ્ટાઓ એમની અનુભૂતિ અને અતંકશીની તાની મરખી લહેરખી પણ દેશ-વિદેશ વહેવડાવતા રહે. ફરતું નહીં જોઈ શકનારા સોઠો આવા કાલદષ્ટાઓના દર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજવાનો પ્રયાસ કરે, માત્રત્વું ભાવિ ઉજ્જવળ છે આવી શ્રદ્ધા આપણા સૌ માટે વારક છે, શ્રદ્ધામાં જાડે મોટી તાકાત છે, શ્રદ્ધા અંગે તો ત્યાં સુધી કહેવાયું છે કે Faith is to believe what you do not see, the reward of which is 'you see what you believed.' કેટલી અપાર આસ્થા છે શ્રદ્ધા પર ! તમને જે દેખાતું નથી તેને સ્વીકારવું એ શ્રદ્ધા છે, જોતે પરિણામે તમે જે સ્વીકારો છો તે તમે બનવું જોઈ શકો છો. આથી, સૌ શ્રદ્ધાને ઉપાસીએ.

(‘ત્રિપાં મૂલ્યોની શોધમાં’ પરિચાયક : જીવનેશ ચોખ્ખા, કિંમત : ૬ રૂપિયા, પ્રાસ્તિક્ષ્યાન, વિશ્વ-માનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, જ્યુપિટર એપાર્ટમેન્ટ, ફ્લેટ-૩, પહેલે માળે-વડોદરા-૬)

ભારતનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે જમાને જમાને એની ધર્મસંસ્કૃતિની ધોરી નમને તૂટી જતી વ્યથાવનાર પુરુષો — સાધુસંતો મળતા રહ્યા છે. સાધુઓના પરિત્રાણ અને દુઃખમં કરનારાઓના વિનાશ માટેનો ગીતાદીધો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થમાં સાચો પડતો અવારનવાર અનુભવાય છે. ગુરુ નાનક જે જમાનામાં થયા એ જમાનાનું ચિત્ર કઈ પ્રોત્સાહક તો નથી જ. ગુરુ નાનકના જ શબ્દોમાં એ ચિત્ર આવું છે

‘સમય તલવારની ધાર જેવો છે શાસક અત્યાચારી છે. ધર્મ ઉપર અધિકાર હવાઈ રહ્યો છે, અસમર્થની અધાવાસ્યા સર્વ ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહી છે અને સત્યનો મૂર્ધ કાંઈને કશું નહીં શકતો નથી.’

—આવી પરિસ્થિતિમાં શીખ ધર્મના આદ્ય સ્થાપક ગુરુ નાનકનો જન્મ થયો. શીખ ધર્મ દુનિયાના મહત્વના ધર્મોમાં ‘જીવાનમાં જીવાન ધર્મ’ લેખાય છે. ધર્મના મિશનરી અને બિનમિશનરી — એવા બેઠકરવામાં આવે તો શીખ ધર્મ બિનમિશનરી છે એ સતનો માત્ર છે, પ્રેમ-શૌર્યથી યુક્ત છે. આ શીખધર્મ વસ્તુતઃ તો અગિયારમા સોકાથી ઉદય પામેલા જ્ઞાતધર્મનું એક ઝંરણ છે. ત્રિયસન કહે છે કે રોમાન હતા ઉપદેશનો ઝોટો ભાત શીખ ધર્મના સ્થાપક ગુરુ નાનકે કંપીર દ્વારા પામ્યા હતા. કંપીરની સાથે નાનકનો કોઈક રીતે સબંધ હોવાની શક્યતા અવધાસીઓ નકારી કાઢતા નથી.

ગુરુ નાનકમાં હિન્દુ અને મુસલમાન બેધ ધર્મપર પરાનો મુલમ સમન્વય દષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી-તો એમના માટે કહેવાય છે :

ગુરુ નાનક શાહ ફરીર !

હિન્દુકા ગુરુ મુસલમાનકા પીર !

આ નાનકનો જન્મ ઓરિસ-મેની વચમાં, ઈ સ ૧૪૬૯માં પંજાબમાં લાહોરથી પાંત્રીસ માઈલ દૂર આવેલા તલવંડી ગામમાં થયો હતો તે ગામ હાલ નાનકાના સાહેબ તરીકે ઓળખાય છે. નાનક વૈશાખ સુદમાં જન્મ્યાનું કેટલાક કહે છે તો કેટલાક તો વર્ણી કાતિકી પૂર્ણિમાને દિવસે જન્મ્યાનું કહે છે ! ધર્મી તેઓ તલવંડીના ખદલે તેમના મોસાળનો ગામ કતાકય (કાણૂચ) કે કાન કુઆર્નમાં જન્મ્યાની પણ એક માન્યતા પ્રચારમાં છે તેઓ વેદીક્ષત્રિય કુલના હતા, અને પરંપરાગત રીતે તેઓ રોમના પુત્ર કુશના વંશજ હોવાનું પણ જણાવાય છે તેમના પિતા કાશુરામ થા કાણુચ ૬ મહેસલા કારકુન — પટવારી હતા માતાનું નામ હતુ તુપ્તી તેઓ જન્મતાં

વેત મોટા માણસની જેમ હોય તો તેમ મુસલમાન દાણુ દોહતાનાં કહેલું એવી કતકથા છે. વળી તેમના જન્મ સમયે દિવ્ય સંગીતની સરાવણિ પણ મંલંગાયાનું કહેવાય છે કુલજ્યોતિષી ઉરકથાએ બાળકના મહાન ભવિષ્યની આગાહી પણ કરી હતી.

નાના નાનકને નિશાળે લખવા માટે મૂકવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમનું ચિત્ત લખવામાં લાગતું નહોતું. તેમનું ચિત્ત તો સાધુગેવોની સોજતમાં રમવાનું રહેતું હતું. જ્યારે હિન્દુ શુરુજીએ તેમને મૂળાક્ષરો લખવાનું કહ્યું ત્યારે નાનકે તેમને આધ્યાત્મિક અર્થવાળો 'પ્રથમાક્ષરી વંધ' શુરુજીને રમી જીભાળ્યો હતો. નાનકને મુસલમાન શિક્ષક દ્વારા અરબી-ફારસી લખાવવાનો પ્રયત્ન પણ આધ્યા, પરંતુ તે કારણત નીવડ્યા નહીં. છેવટે પિતાએ કટાણીને નાનકને ઠાર ચરાવવાનું કામ સોંપ્યું. ઠાર ચરાવતાં જ નાનકે અવારનવાર ઈશ્વરધ્યાનમાં યોવાઈ જતા અને ઠાર ખીજીઓનો પાક ચરી જતા. એ પિતા પાકને સાચવવાનું કામ તેમને મોપતા તો નાનકે તૈયાર પાક ચકલોને ચણાવી દેતા.

આવા નાનકના ભવિષ્ય વિશે પિતાને ઠીક ઠીક ચિંતા હતી. નવમા વર્ષે જ્યારે નાનકને જોઈને આપવાની તૈયારી કરવામાં આવી ત્યારે પહેલા તો નાનકે તે પહેરવાની જ ના પાડી. તે પછી જ કહ્યું હોવાનું મનાય છે તે તેમની વાણીમાં આ પ્રમાણે છે

'દયારૂપી કપાસ હોય, સતોપરૂપી સુતર હોય, સમરૂપી ગાંઠ હોય અને તેને કલ્પનો 'વળ' આપવામાં આવ્યો હોય. જીવ માટે આ એક આદર્શ જોઈ છે. આ જોઈને ન તો તૂટે છે, ન એ મેલી યાય છે, નથી એ સળગી જતી કે નથી યોવાતી. જે પૈતાના ગળામાં આવી જોઈ પહેરે છે, તે ઈશ્વરનો કૃપાને પાત્ર ધાય છે'

આમ છતાં માતા વગેરેના સત્યામંડના કારણે નાનકે અનિચ્છાએ જોઈને ધારણ કરી.

પુત્રના કેટલાક વિચિત્ર લક્ષણો જોઈને એમને બનેલા પિતાએ નાનકને, તેણે ચોદ વરસના હતા ત્યારે જ, સારમાં જલદીથી ઠેકાણે પાડી દેવાના ઉદ્દેશથી, શુરુણસપુર જિલ્લાના જલ્લાના રહેવાસી મુલાની પુત્રી મુલબણી સાથે પરણાવી દીધા. લગ્ન બાદ ટૂંકા ગળામાં નાનકે શ્રીયંદ તથા લક્ષ્મીદાસ (લખણીદાસ) નામના બે પુત્રોના પિતા બન્યા. શ્રીયંદે આગળ જતા ઉદાસી પંથની સ્થાપના કરી હતી. લક્ષ્મીદાસે ગૃહસ્થી સ્વીકારેલી. નાનકે પરપંથા ખરા, પરંતુ આત્મિક રીતે તો તેણે સંસ્કાર પ્રત્યે વધુને વધુ ઉદાસીન બનતા જતા હતા પિતાએ તેમને દુકાન ચલાવવાનું કહ્યું, એ માટે માલસામાનની ખરીદી કરવા આલીસ રૂપિયા આપ્યા તો એ રૂપિયા ચૂંકકડાના બળર તરફ જતા માર્ગમાં સાધુસંતોની જગ્યાત જૂપી હતી તેને જમાડવામાં વાપરી કાઢ્યા અને માલસામાનની ખરીદી વિના જ, ખાલી હાથે ઘેર પાછા ફર્યા. પિતાએ જ્યારે આ બાળકમાં પૂછપરછ કરી ત્યારે તેમને પિતાને કહ્યું 'પિતાજી, તમે મને લાલકારક બોલો કરવા જણાવ્યું હતું તો મેં એવા જ સોદા કર્યા છે. જૂખ્યા સાધુજનોને જમાડવા કરતા તમને કે મને આ લોક તથા પરલોકમાં વધારે લાભકારક ખીજું શું ચંદાર છે?'

જ્યારે નાનકને ખેતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે 'ના' પાડી અને પોતાની ખેતી તો કોઈ જુદા જ પ્રકારની હોવાનું એમણે જણાવેલું એ બાબત એમની આ વાણીમાં રજૂ થયાલું દર્શાવાયું છે.

‘મન એ ખેડૂત છે, મત્સ્યકૃત્યો ખેતી છે, નખના એ સિંચન છે, શરીર એ ખેતર છે, ઈશ્વરનું નામ એ બી છે’ સંતોષ દતાળી છે અને ગરીબી વાડ છે પ્રેમથી મેળાતા આ બીજા દૃશ્ય, અને ને આમ કર્યો તેના જાડારા ઈશ્વર લારી દેશે હે પિતા! જ્યારે આ લોક છોડી બીજાં છોડે ત્યારે આખા વિશ્વને મોહિત કરનારી અહીંની સ પ્રતિ માથે થોડી જ આવવાની છે? પણ બધું એના લોકો આ તથ્ય મનને છે. હે પિતા, હું મારા ખેતરમાં એટલું બાંધ પકવીશ કે તે ‘માડુ’ અને મારા કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતે એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર જગતનું પણ પૂરું કરશે. એક વખતે મારા હાથનું ખાધા પછી વધારેની દ્રવ્ય નહિ કરે, હું બધાનો હિસાબ ચૂકવી દઈશ, પછી એ આ અવતારનો હોય કે પૂર્વ અવતારનો અને ને મારા મારે હું ખેતી કરું છું, જેનો હું ખેડૂત છું તે તેમને અતિશયિતથી બચાવે છે, અને જ્યારે કંઈ પણ ખાઈ, છું ત્યારે તે મને એટલું આપે છે, બસ એટલું.’

નાનકની આવી આવી વાતોએ પિતા કાલુરામ તથા માતા તપ્તાને અત્યંત ઉદ્વેગ આપ્યો. કાલુરામે તો વેદરાજને મોઢાવી મગાવ્યા ત્યારે નાનકે વેદરાજનેય સ્મિત માથે કહ્યું :

‘હે વેદરાજ! મારી નાડી શા માટે પકડે છે? કારણ કે હું મારા શરીરમાં નહિ, પણ કલેમમાં છું. હે વેદરાજ, તમે મારી ચિંતા ન કરો, પણ તમારી ચિંતા કરો, કારણ કે ને પોતાને સ્વાધીન નથી, તે તમારા ઔષધથી મારો નડો ઘાય અને તો પ્રેમનું હૃદય છે, અને જેના પ્રેમમાં હું છું તે જ મને આ હૃદયમાં સામે કરવાનું બાંધે છે.’

એ પછી વેદરાજને આત્માના હૃદયની મગજૂલી આપતા નાનકે ઉમેરે છે

‘માડુ પહેલું હૃદય તો એ છે કે હું મારી જાતથી અને અલગ પોડીને છું છું, બીજું હૃદય તે, મારે ને ધન બીજાં તેની શોધ કરું છું, ત્રીજું હૃદય તે, હું સર્વશક્તિમાન ચમતી આપે ચહેમો છું, અને ચોથું હૃદય, હું મારી જાત સાથે બેસી શકતો નથી હૃદય શરીરમાં નથી, પણ કલેમમાં છે ને તે શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય તો શરીર પશુ ત દુરસ્ત અને સ્વસ્થ રહેશે.’

નાનકે સુખવેશને આત્માની માફગીના મૂળ કારણ રૂપ લેખે છે વેદે પણ નાનકને ‘હે સ્વામી, તુ જ તારી જાતને માફ કરી ચકે તેમ છે’ એમ કહીને નમસ્કર કર્યાં.

નાનકના માતાપિતાએ ઠીક ઠીક વિચાર વિમર્શ પછી નાનકને બીજા વાતાવરણમાં મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો નાનકની મોટી બહેન નાનકી જગતવાને પરબોને કપુરચલા જિલ્લામાં આવેલ સુદાનપુરમાં રહેતી હતી ત્યાંના શુદ્ધિચમ નવાળના ભાડારી તરીકે નાનકને જગતવાલરી સોંપવામાં આવી નાનકે એ સીકારી નાનકે પોતાને રૂબરૂ મહેનતાણ્યામાં મોટા ભાગે ગરીબચૂરખામાં વહેંચી દેતા, તેમાં કેમકાં અર્ધબાજાએ નવાળની કાનગ બેરજી કરી, પરંતુ નવાળની તપાસમાં નાનકની

નિર્દોષતા - પ્રામાણિકતા જ પુરવાર થઈને રહી અને પરિણામે નવાખતેય નાનકે માટે પહેલાં કરેતા વિશેષ સફલાવ પેદા થયો.

નાનકે એક વાર સળંગ ત્રણ દિવસ માટે ગાયબ થઈ ગયેલા એક કહેવાય છે તેઓ વાચાઈને નામની નહીંએ નાહવા માટે ગયા હતા અને ત્યાં તેમને સમાધિ લાગી જતા ત્રણ દિવસ પાછા નહીં ફર્યા. આ અમાધિમા તેમને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયેલો. ઈશ્વરે તેમને દુનિયામા પાછા ફરી સૌને સદ્બોધ આપવાનો આદેશ આપ્યો. તેથી નાનકે લગોટીએર પાછા ફર્યા. તેમણે પાછા ફર્યા પછી સૌ પ્રથમ વાત આ કરી - 'અહીં કોઈ મુસલમાન નથી કે કોઈ હિન્દુ નથી : માન મનુષ્ય છે.'

નાનકની આ વાતથી કેટલાકે રૂઢિચુસ્ત મુસલમાનો છેડાઈ પડયા હતા, પરંતુ તેમને પણ અનુભવે નાનકની ખુદાઈની શક્તિનો પરચો થયો.

નાનકે ઈશ્વર સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિ બાદ ધર્મધર્મડોને આદર્યા. તેઓ આરભમાં પંખખના નૈઋત્ય પ્રદેશમા વિચયાં તેમની સતપ્રતિભાથી મજબૂત નામના એક કમનું હૃદયપરિવર્તન પણ થયું. સંજ્જન નાનકનો પરમ ભક્ત બની રહ્યો તે પછી નાનકે સ્વયંદુર ગયા. ગામના મુખી મલિક ભગોની મે ટી મિજબાનીનું નિમ્ર ત્રણ હુકરાવી તેઓ હલકા વળુનાં લાલા નામના એક સુતારને ત્યાં જમ્યા. આ જગે જ્યારે નાનકને ખુલાસો કરવાની જરૂર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું : 'મને મુખીના અન્નમયાથી લોહીની વાસ આવે છે, જ્યારે લાલાના અન્નમયાથી મધ અને દૂધનો સ્વાદ આવે છે,' કેમ કે લાલાની કમાણી એના પરસેવાની કમાણી છે અને તેમથી તે પોતાની શક્તિ મુજબ કોઈ વટેમાથકને, ગરીબને અને સતને આપે છે.....જ્યારે મુખી નવરો બેસીને લાચરૂદાવતથી, જુલમથી અને સત્તાના ભેરથી લોકોનું લોહી ચૂસે છે.'

નાનકે આત્મિક રીતે ફકીર હતા એમનો વેશ ફકીરનો નહોતો. શાહ શરફ નામના એક મુસ્લિમે આ વિશે તેમને પૂછતા નાનકે કહેલું

'માણસે પોતાનું મસ્તકે મૂઠાવાની જરૂર નથી, મન મૂઠાવાની જરૂર છે. ધૂળ જેવા નમ્ર જતનું એ જ પોતાના મનને મૂઠાવાનો સાચો રસ્તો છે.'

ગંધીજીએ 'નમ્રતા'ના મતના કાઢીમાં 'રબકણીયે રબકણુ' જનવાની વાત કરી છે તે અને દુરત માઠ આવી નથી.

નાનકને બનિ-ગૌન વિશે પૂછવા આ વાત તેમણે ઉત્તરમા આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :

'સત્યનો માર્ગ એ જ મારો ધર્મ છે. હું પચમહાજૂતોની ભક્તિનો છું. ઝાડ પરથી ફળ તોડવા છતાં અને પૃથ્વીને ખોદવા છતાં જે રીતે તે નિઃશ્વ રહે છે તે રીતે હું રહું છું. નહીં પોતાના પ્રવાહમા ફૂલ પડે કે પથ્થર, તેની પરવા કરવી નથી, તેમ હુંય બેપરવા રહું છું. હું તો ચંદન જેવું જે સુગંધિત હોય તેને જ જીવન કહું છું.'

નાનકે અક્ષય વગરની ધર્મરૂઢિઓને હસી કાઢતા અમયાતા નહોતા. ઉરદારમા પરસાકવાસી પિનુઓને જલની અભિ આપતા એકેને નાનકે પશ્ચિમ દિશામાના પોતાના બેતર બણી પાણી

કેડાડવા માંડ્યુ અને થોડેજી તેમની આ વિચિત્ર યોજાણું કારણ બધારે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જ્યુન્યુ કે 'જેમ તમે તમારા પૂર્વજોને અંજલિથી જલ પહોચાડો છો તેમ હું મારા ખેતરને પાણી પહોચાડું છું !' આમ નાનકે ખૂબ અસરકારકતાથી પેલા અધશ્વકાળુઓને મૂગા કરી દીધા.

નાનકે ખીજું 'પથંટન પૂર્વ' દિશાનું આસામ તરફનું કરેલું આસામમા નૂરશાહા નામની સ્ત્રીએ નાનકને વશ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા પરંતુ તે ક્ષત્રી નહોતી. જિલ્લું નાનકના ઉપદેશથી નૂરશાહાનું હૃદય પરિવર્તન થયું. નાનકે જન્મનાયપુરી પહોંચ્યા હતા ત્યાંની આરતીનું દર્શન કરતા તેમના ચિત્તમાં વિરાટની આરતીનું ભવ્ય કાવ્ય સ્ફુર્યું હતું આકાશરૂપી યાગોમા સૂર્ય-ચંદ્રની દીપકની કલ્પનાવાળું એમનું એ પદ રહસ્યમાળી કવિતામા ખૂબ સુંદર મનાય છે.

નાનકે ધર્માચરણ માટે સ્વાસ્થ્યયુક્ત શરીરનું મહત્વ પણ પ્રમાણુતા હતા તેમણે શેખ ઈબ્રાહિમની ઉપવાસાદિ દ્વારા શરીરને નાહકે હમવાની રીતને હસી કાઢી હતી.

નાનકેમાં અભય, અપરિમલ, અસ્તેય, નમ્રતા આદિ અનેક સદ્ગુણો સહજપણે આવી રહેલા હતા હતા. નાનકે કહેતા : 'જેનું ચિત્ત પવિત્ર છે તે જમે ત્યાં હોય તો પણ ઈશ્વરને પામી શકે છે.' નાનકે એક સન્માસીતે 'ઉદાસી'ની વ્યાખ્યા સમજવતા કહ્યું - 'જે બધી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે. જોને છતાં કોઈ પણ વસ્તુઓને પોતાની ગણતો નથી તે 'ઉદાસી' છે. આવી વ્યક્તિ પરમેશ્વરને ભેટ છે'

નાનકે જીવિ દવલ નામના ગામમા સમાજથી અલિખિત એક પતિયાની થોડો સમય રોકાઈને સારવાર કરા હતા. તેમણે પતિયાને કહેલું - 'ઈશ્વરને બૂલી જવાથી રોગ થાય છે રોગ શરીરમા નથી પણ મનમાં હોય છે'

નાનકને માટે મોતલ બહાદુર બાબરને ખૂબ માન હતું એમ કહેવાય છે. બાબરે જ્યારે નાનકને ઉત્તમ સલામ ધર્યો ત્યારે નાનકે કહ્યું કે 'જે વસ્તુ થોડી વાર માટે માણુમને નશી થકે વે છે અને પછી તેને કોડો ને નિરાશ બનાવી દે છે તેની મારે જરૂર નથી હું આના કરતા વધારે વાર ટીકે એવી બીજાના નશામા છું.' નાનકે એક પદમા ગાયું છે :

'ગ્રેમ એ શરાબ છે. માત્ર હૃદય તેની સુરાડી. હે ઈશ્વર, અન્ન બધી વસ્તુઓથી અલગ થઈ હું તારી પાછળ પાત્રલ છું'

નાનકે પસંદના માર્ગે સિયાલકોટ, પંજાબ કોટ વગેરે સ્થળોએ ગમેલા સાહોરની મુલાકાત પણ લીધી હતી એ પછી રાવીવટે કતારપુરમા તેઓ આવ્યા. ત્યાં તેઓ સ્થાયી થયા તેમણે ગુરુદયવેશ ધારણ કર્યો, ખેતીનું કામ હાથમાં લીધું ને ગરીબગુરબા માટે અન્નજન સલાવવા માંડ્યુ. અહીં રહ્યા રહ્યાં નાનકે ધર્મોપદેશનું કામ પણ જારી રાખ્યુ. એમના ધર્મોપદેશનો પ્રભાવ સિસોનના રાજા શિવનાભમ સુધી પહોંચ્યા હતા નાનકે દક્ષિણ ભારતનું 'પથંટન' પણ કર્યું હતું માર્ગમા મુસ્લિમ પીર મખદૂમ બહાઉદ્દીન કુરેશીને મળ્યા અને તેમને ગર્વનશનો બોધ કર્યો. નાનકે એમને કહ્યું : 'ઈશ્વર એકલો જ અલગ્ય તેનો શબ્દ જ સ્થિર છે' નાનકે આ પથંટનમાં સિસોન સુધી પહોંચ્યાનું મનાય છે.

નાનકને પ બળ પાછા ફર્યા બાદ ચોળી બગેરેનાથ સાથે એક સવાર મહેલો પોળીએ નાનક પાસે ચમાતકારકરણની અપેક્ષા રાખી હતી. નાનકે એમને કહ્યું : ‘

‘બધા ચમાતકાર તે ઈશ્વરનો છનકાર છે. હું માત્ર એક ચમાતકારમાં માનું છું : ઈશ્વરનોમ અને સતસત. હું સ્મરિતો પોતાક પહેલું, બરફના ઘરમાં રહું, ઘોઘમદાલ, કંઠું, મારાં દુઃખોને સાવી જાઉં, મારી સાથે પૃથ્વીને હાકું અને આપા નભમ ડળને માપી ચડું તથા અશકંચ સિદ્ધ કરું-આ બધું જ નકાશું છે, જે તેના સાચા નામ દ્વારા ઈશ્વરની કૃપા અને તેના સ્મરિતમાં રહેવાનું ન મળે તો.’

નાનકે કારમોર પણ ગયા હતા ત્યા બ્રહ્મદાસ નામના પડિતને વિદ્યા તથા જ્ઞાનનો એક ભવતાર્તા તેમણે કહેલું : ‘વિદ્યા એ જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન અનુભવ દ્વારા આવે છે. અનુભવ આધ્યાત્મિક શિક્ષા દ્વારા આવે છે. અનાસકત અને નમ્ર રહેના ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે’

‘શુરુ નાનકે મહા, મહીના, પેસેપોટેમિયાની ચાના કર્મોના નિર્દેશો પણ આપવામાં આવે છે. મહાનામકાના પથ્થર તરફ પણ રાખીને સૂતેલા તે અંગેનો પ્રસંગ બુદ્ધિપ્રેરિત છે. આ બધું ઈશાવાસ્થ-ઈશ્વરથી સહાર હોવાની વાત જ એ પ્રસંગમાંથી પ્રગટ થાય છે. તેઓ મહાથી મહીના મે પછી બગદાદ ગયા, બગદાદમાં નાનકની સ્મૃતિ આપતી એક હમારત આજે પણ ખડી છે. તેની હોશાલ પરના લેખમાં જણાવેલું છે કે ‘પવિત્ર શુરુ બાબા નાનકે ફરીર ઝાલિયાની સ્મૃતિમાં આ હમારત સાત સતોની મદદથી જીવી કરવામાં આવી છે.’

નાનકે તે પછી સુલતાન માર્જે સ્વદેશ પાછા ફર્યા ફરમિયાન તેમની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં ચોમેર ફેલાઈ ગઈ હતી. નાનકના જીવનભરના સાથીદાર અને સંગીતકાર ઘરઘનાએ કર્મોરૂપમાં છેલ્લો શ્વાસ મૂક્યો. શુરુ નાનકે અનેક કસોટીઓ પછી પોતાના એક શિષ્ય લહેના(અગદ)ને પોતાની ગાદી સોંપી એ શુરુ-ગાદીએ નાનકે પછી અગદ, અમરદાસ, રામદાસ, અજીતદેવ, હરજોવિંદ, હરરામ, હરકિશન, તેમજકાદુર અને છોલા શુરુ ગોવિંદસિંહ આવ્યા. નાનકે પોતાના ઉત્તરારધિકારી પદે પોતાના પુત્રોને ઊઠીને સેદનાનો નિયુક્તિ કરી, ઈશ્વરની પ્રજા બધી પોતે આખરની સમાધિમાં બેસવાની તૈયારી કરી આ પ્રસંગે એમના પત્નીએ યુગ-પરિવારના ચિંતાનો નિર્દેશ કર્યો ત્યારે નાનકે પરમ સ્વસ્થતાથી કહ્યું :

‘ઈશ્વર તમારું શરણુ મે ઈશ્વરની આજી સુજળ કહ્યું છે.’

એ પછી નાનકે પોતાના અનુયાયીઓને ‘સોહિલા’ ગાવાનું કહ્યું મે પોતે ચિરસમાપ્તિમાં બેઠા ને ‘હેલોસન’ કર્યો આ વખતે તેમની ઉંમર બિતરે વર્ષની હતી.

એમના અવસાન બાદ હિન્દુ-મુસલમાનો વચ્ચે તેમના અંતિમ સ્સ્કાર અંગે મતભેદ થયો, પણ શખને ઠેકણે ફક્ત મળ્યા. અર્ધા ફૂલ મુસલમાનોએ છાંટ્યા ને બકાના અર્ધા ફૂલ હિન્દુઓએ પાળ્યા આપણને કમીરના માટે પંચુ આવી કિંવદન્તી મળે છે.

નાનકે પોતાના ‘જપથ’ (જપુથ) મયના આવ મંવમાં એક જ સતિનામું કરતા એવા ઈશ્વરનું સ્મરણુ કહ્યું છે. આ જપથ ત્રયમાં આકત્રીસ પોઠોઓ છે આ પોઠોઓ અધ્યત્મમાર્ગના

પ્રગતિપાર્શ્વ છે. ધર્મખંડ, જ્ઞાનખંડ, શ્રમખંડ વટાવી, સાધનાખંડ પૂરો કરી કૃપાખંડ-સત્યખંડમાં પહોંચવાનું છે. એ માટેનો ક્રમિક વિકાસક્રમ નાનકે અનુભવપૂત મંત્રણ વાણીમાં અહીં સાદર કર્યો છે. આ 'જપજી' મંથમાં દર્શન, નીતિવિચાર, તત્ત્વવિચાર વગેરેનો નિયોગ છે આ મંથ એકચતુર્થાંશ ગીતા જેવડો છે અને વિનોબાએ ઈશાવાસ્યોપનિષદ સાથે તેની તુલના કરી છે 'જપજી' મંથનો વિશદ અનુવાદ ભજતલાઈ પ્ર. દેસાઈએ આપ્યો છે વિનોબાએ નાનકતી વાણીનું વ્યાપક ધર્મભાવનાના પરિપ્રેક્ષમાં સુદર વિવરણ કયું છે, વળી પદ્મમા-સોળમા સંક્રાંતી પંખખી ભાષાના અભ્યાસ માટે પણ 'જપજી' મંથ અદત્તવનો છે. પંખખી સાહિત્યનો વ્યવસ્થિત પ્રારંભ ગુરુ નાનકતી યાવ છે. એ રીતે ગુરુ નાનકતી વાણીનો-ગુરુબાનીનો-સંતવાણીનો અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી છે, અમર દ. ભારતની આધ્યાત્મિક સાધનાના એક સમર્થ સંપુરુષે અનુક્રમે એક માનકે એમ કર્યો છે :

‘હે અમાની, ઈશ્વરને જો પસંદ ન આવતું હોય તો તારું રૂપ શા ખવતું ?’

આપણે આપણું રૂપ ઈશ્વરને પસંદ આવે-એવું છે કે નહીં તેનું આત્મદર્શન કરીએ અને ગુરુ નાનકતી પ્રદર્શિત વાણીથી આપણા સમગ્ર રૂપને અજ્ઞવાણી, ઈશ્વરને પસંદ આવે એવું બતાવીએ. *

(શ્રેષ્ઠતા વિદ્યાપીઠની પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરેલું વક્તવ્ય.)

રાજારની વાર્તાઓ દીવી પર

દેશના લાગે દીવી દર્શકને માથે મરાતી કે ટાળાજનક, હંઝધડા વગરની-બામણધર્મી દિશ્મોની અસરવાળી અનેક હિન્દી સિરિયસો વચ્ચે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ઢેલ્લીક સુન દી ઉત્તમ વાર્તાઓની દીવી દિલ્લ ભનારી પ્રદર્શિત કરવાનો નિર્ણય ‘રણુમાની મોઢા પાણીની વીરડી’ જેવા લાગે એ સ્વાભાવિક છે કવિવરની ૧૨૫મી જન્મજયંતિની ઉજવણીના એક ભાગ રૂપે હમી મેધા ૧૩ ભાગમાં તેમની ઢેલ્લીક સુદર વાર્તાઓ પરથી ઉતારવામાં આવેલી દિશ્મોનું સાર્ણીય પ્રસારણ કરવામાં આવશે બિજમ ચેટરજી, મુજાલ સેન, ગોતમ ધોળ, ઉત્પલેન્દુ ચક્રવર્તી અને અપણા સેન જેવા ઉત્તમ ભાદિના દિગ્દર્શકો મોવાની સેવા આપશે. ‘અપધન’, ‘હાકુરદા’, ‘અધ્યવર્તિની’ અને ‘દેના પોના’ જેવી ટાગોરની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ આ પ્રસારણ માટે પસંદ કરવામાં આવી છે. દહેજ પ્રયાનાં દૂધો છવી કરતી ‘દેના પોના’ વાર્તાનું ચટીચ બગાળમાં શરૂ થઈ ચૂક્યું છે, જેમાં બગાળના એક અઢકારોમાના એક સૌમિત્ર ચેટરજી (તાજેવરમાં દીવી પર’ પ્રસારિત ‘વસુધેરા’ નો નાયક) મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

નાનકને પંજાબ-પાછા ક્યાં જાદ યોગી ભાગેરનાય માથે એક સ વાદ થયેલો: - યોગીએ નાનક પાસે ચમત્કારકશક્તીની અપેક્ષા રાખી હતી. નાનકે એમને કહ્યું :

‘બધા ચમત્કાર તે ઈશ્વરનો છનકાર છે. હું માત્ર એક ચમત્કારના માનુ છું : ઈશ્વરનામ અને સત્સંગ. હું અગ્નિનો પોશાક પહેરું, ઘરફના ઘરમા રહું, લોહસંજીવું કરું, અરા દુઃખોને ચાવી નાહું, મારી સામે પૂર્વાને હાકું અને આખા નંજમંડળને માખી ચક્કું તથા અચકમ સિદ્ધ કરું-આ બધું જ નકમ્યુ છે, જે તેના સાચા નામ દ્વારા ઈશ્વરની કૃપા અને તેના સાન્નિધ્યમાં રહેવાનું ન મળે તે.’

નાનક કારમીર પહુ ગયા હતા ત્યાં બ્રહ્મદાસ નામના પંડિતને વિદ્યા તથા જ્ઞાનનો એક બતાવતા તેમણે કહેલું ‘વિદ્યા એ જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન અનુભવ દ્વારા આવે છે. અનુભવ આધ્યાત્મિક શિસ્ત દ્વારા આવે છે અનાસક્ત અને નમ રહેના ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે’

હું નાનકે મહા, મહીના, પેસોપોટમિયાની યાત્રા કર્યાના નિર્દેશો પહુ આપવામાં આવે છે મહાભારતકાળના પથ્થર તરફ પણ રાખીને સૂતેલા તે અંગેના પ્રસંગ બુદ્ધિનો છે આ બધું ઈશાવાસ્થ-ઈશ્વરથી સ્થબર હોવાની વાત જ એ પ્રસંગમાથી પ્રગટ થાય છે. તેઓ, મહાથી મહીના જે પછી બગદાદ ગયા, બગદાદમા નાનકની સ્મૃતિ આપતી એક ધમારત આજે પહુ ખુડી છે. તેની દીવાલ પરના લેખમા જણાવેલું છે કે ‘પવિત્ર હું બાપ્પા નાનકે રૂપર ઝોલિયાની સ્મૃતિમા આ, ધમારત સાત સંતોની મદદથી જીવી કરવામા આવી છે’

નાનક તે પછી યુલનાન માગે સ્વદેશ પાછા ક્યાં. હરમિયાન તેમની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં એકેર ફલાઈ ગઈ હતી નાનકના જીવનભરના સાથીદાર અને સંગીતકાર હરદાનાએ કર્તોદ્ગુરમા ક્રોધે શ્વામ મૂક્યો. હું નાનકે અનેક કસોટીઓ પછી પોતાના એક શિષ્ય લહેના(અમર)ને પોતાની ગાદી સોંપી. એ યુરુ-ગાદીએ નાનકે પછી અમર, અમરદાસ, રામદાસ, અશુનદેવ, હરજોશિંદ, હરરામ, હરકિશન, તેગસકાદુર અને છેલ્લા હું એવિ હસિ હ આલ્યા. નાનકે પોતાના ઉત્તરાધિકારી હર પોતાના મુત્રાને છોડીને લેડનાના નિયુક્તિ કરી, ઈશ્વરની કૃપા બધી પેતે આખરની સમુદ્ધિમાં બેસવાની તૈયારી કરી આ પ્રસંગ એમના પત્નીએ મુત્ર-પરિવારના ચિત્તાને નિર્દેશ કર્યો ત્યારે નાનકે પરમ અવસ્થાથી કહ્યું .

‘ઈશ્વર તમારું શરણુ છે મે ઈશ્વરની આજ્ઞા મુજબ કહ્યું છે.’

એ પછી નાનકે પોતાના અનુયાયીઓને ‘ઝોહિલા’ ગાવાનું કહ્યું ને પોતે ચિરસમાધિમા બેઠા ને રહેાસર્ગ કર્યો. આ વખતે તેમની ૩ મર સિત્તેર વર્ષની હતી

એમના અવસાન વાદ હિન્દુ-મુસલમાનો વચ્ચે તેમના અતિમ સંસ્કાર અંગે મતભેદ થયો, પહુ રાખને ઠેકાણે ફૂલ મળ્યા. અર્ધા ફૂલ મુસલમાનોએ દાટવા ને બકાતો અર્ધા ફૂલ હિન્દુઓએ બાળ્યા આપણને કબીરના માટે પહુ આવી કિંવદન્તી મળે છે

નાનકે પોતાના ‘જપણ’ (જપુણ) મથની આઘ મંત્રમા એક જ સંતિસા કરતા એવા ઈશ્વરનું સ્મરણુ કહ્યું છે. આ જપણ મથમા આઠનોસ પોડીઓ છે આ પોડીઓ અધ્યાત્મમાર્ગની

પ્રમિથાન છે. ધર્મખંડ, જ્ઞાનખંડ, શ્રમખંડ વટાવી, સાધનાખંડ પૂરો કરી કૃપાખંડ-સત્યખંડમાં પહોંચવાનું છે. એ માટેનો કમિક વિકાસક્રમ નાતકે અનુભવપૂર્ત મ ગળ વાણીમાં અહીં સાદર કહેો છે. આ 'જપજી' મંથમાં દશાન, નીતિવિચાર, તત્ત્વવિચાર વગેરેનો નિયોડ છે આ મંથ એકચતુર્થાંશ ગીતા નેપડો છે અને વિનોબાએ ઈશાવાસ્થોપનિષદ સાથે તેની તુલના કરી છે. 'જપજી' મંથનો વિશદ અનુવાદ મળતલાઈ મ. દેસાઈએ આપ્યો છે. વિનોબાએ નાતકની વાણીનું વ્યાપક ધર્મભાવનાના પરિપ્રેક્ષમાં સુદર વિવરણ કર્યું છે. વળી પંદરમા-સોળમા સંકાની પંખાળી ભાષાના અભ્યાસ માટે પણ 'જપજી' મંથ મહત્વનો છે. પંખાળી સાહિત્યનો વ્યવસ્થિત પ્રારંભ ગુરુ નાનકથી થાય છે એ રીતે ગુરુ નાતકની વાણીનો-ગુરુજ્ઞાનીનો-સતવાણીનો અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી છે. અખંડ શારતની આધ્યાત્મિક સાધનાના એક સમર્પિત સંપ્રદાયે અનુબંધે એક ભાર્મિક પ્રેમ કહેો છે.

‘કે અપાની, ઈશ્વરને ને પસંદ ન આવતું’ હોય તો તારું રૂપ શા ખપતું ?

આપણે આપણું રૂપ ઈશ્વરને મસંદ આપે એવું છે કે નહીં તેનું આત્મકર્ષન કરીએ અને ગુરુ નાતકની પ્રકાશિત વાણીથી આપણા સમગ્ર રૂપને અજવાળાં, ઈશ્વરને પસંદ આવે એવું બનાવીએ, *

(ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરેલું વક્તવ્ય.)

દાદોરની વાર્તાઓ દીલી પર

દેશનાં લાખો દીલી દરોહાને માથે મરાઠી કેટાળાજનક, હ મધકા વગરની-ખમ્બઈયા ફિરોઝી અસ્ત્રવાળી અનેક હિન્દી સિરિયસો વચ્ચે રવીન્દ્રનાથ દાદોરની ‘દેલીક સુન હી ઉત્તમ વાર્તાઓની દીલી ફિરોઝી ભગરી પ્રકાશિત કરવાનાં નિર્ણય ‘રજુમાની મોડા પાણીની વીરડી’ જેવા લાગે એ સ્વાભાવિક છે હવિવરની ૧૨૫મી જન્મજયંતિની ઉજવણીના એક ભાગ રૂપે હમી મેધા ૧૩ ભાગમાં તેમની ‘દેલીક સુંદર વાર્તાઓ પરથી ઉત્તારવામાં આવેલી ફિરોઝી રાષ્ટ્રીય પ્રસારણ કરવામાં આવશે. વિજય ચેટરજી, મુશાહ મેન, ગૌતમ લોષ, ઉત્પલેન્દુ ચક્રવર્તી અને અપણાં સેન જેવા ઉત્તમ દેશિના ફિર્દોશ પોતાની સેવા આપશે. ‘ગુપ્તધન’, ‘ઠાકુરદા’, ‘મધ્યવર્તિની’ અને ‘દેના પોતા’ જેવી દાદોરની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ આ પ્રસારણ માટે પસંદ કરવામાં આવી છે. કહેજ પ્રવાતાં દ્વયો છતાં કરતી ‘દેના પોતા’ વાર્તાનું ચટ્ટીંગ જગાળમાં શરૂ થઈ ચૂક્યું છે, જેમાં જગાળના ક્રોધ અદાકારોમાંના એક સૌમિત્ર ચેટરજી (તાલેતરમાં દીલી પર પ્રસારિત ‘વસંધરા’ ના નાયક) મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

સાહિત્ય અકાદમી બહેરમાં પોતાની બુલ સ્વીકાર કરે

અમે માનીએ છીએ કે ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમી સાહિત્યકારોનું અપમાન કરવા માટે હોઈ ન શકે. તા. ૫-૨-૧૯૮૬ના દૈનિકોના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર કબલ કેસમની બહેરખબરમાં અકાદમીના મહામાત્રીની સહીથી શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી વિરુદ્ધ જે આક્ષેપો થયા છે એનો શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ બહેર ખુલાસો કર્યો તે પછી પણ અકાદમીએ પોતાના આક્ષેપો પાછા ખેંચ્યા નથી. ફેટલાક સાહિત્યકારોએ અને પત્રકારોએ બહેર તેમ જ અંગત રીતે શિક્ષણમંત્રીશ્રીને તેમ જ અકાદમીના હોદ્દાદારોનું આ અંગે ધ્યાન દોર્યું છતાં હજી સુધી એનો યોગ્ય પ્રતિભાવ સાપડ્યો નથી.

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ઉપસ્થિત કરેલા સ્વાયત્તા મુદ્દાના સમર્થનમાં શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ જે ઇનામની તથા હબર રૂપિયાની રકમ અકાદમીને પરત કરી હતી એમાં જે હબરનું પ્રથમ ઇનામ પામનાર કૃતિ 'પ્રસ્લામ' સર્વથા ઐતિહાસિક છે અને એક હબરનું બીજું, ઇનામ પામનાર કૃતિ 'મહર્ષિ' તોલસ્તોય'માં રહેલો સો પૃષ્ઠ જેટલો ઐતિહાસિક ભાગ નિર્ણયકારીને ઇનામપાત્ર લાગ્યો હોવા ભોંઈએ. આ વિગતો અંગે અકાદમીના મહામાત્રીની સહી સાથેની બહેરખબરમાં એકાગ્રી રજૂઆત કરીને સાહિત્યરસિકોમાં ગેરસમજ ફેલાવી હતી અને ભોગીલાલ ગાંધીની કક્ષાના સાહિત્યકાર માટે અપમાનજનકતા આચરવાનો આક્ષેપ કરીને હકીકતો સાથે અધટિત છટકા લીધી હતી.

એક આજીવન સંનિષ્ઠ સાહિત્યસેવક વિરુદ્ધ રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમી ધૂમ ખચ કરીને અનુચિત અને આક્ષેપાત્મક ભાષામાં બહેરખબર છપાવે એના પ્રબળતા નાણાંનો દુરુપયોગ છે અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો દ્રોહ છે. આવું અપમાન બહેરમાં થયું છે તેથી અમે પ્રાગણી કરીએ છીએ કે રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમી બહેરમાં પોતાની બુલ સ્વીકારે

[ઉપયુક્ત નિવેદનમાં નીચેના લેખકોએ સહી કરી છે]

ઉમાશંકર જોશી
નગીનકાંસ પારેખ
અનુભાઈ પ. ચોળી 'દશાંક'
યશવંત શુક્લ
જયંત પડયા
ધીરુ પરીખ
ચ દ્રકાન્ત રોઠ
પ્રકાશ ન. શાહ
રઘુવર ચૌધરી
નસિન રાવળ

નિરંજન ભટ્ટ
ચિમનલાલ ત્રિવેદી
સુમન શાહ
ભોળાભાઈ પટેલ
નિપનાકિન્ ઠાકોર
પ્રિયકાન્ત પરીખ
કુમારપાળ દેસાઈ
સુરેશ હ. જોષી
ભેસેક મેકવાન
લક્ષ્મણકુમાર શર્મા

ઝીણાભાઈ દેસાઈ ('સ્નેહરશ્મિ')
શિરોષ પંચાલ
નીલિન મહેતા
રાજેન્દ્ર નાણાવટી
શુભામમેહમ્મદ શેખ
વર્ષા અડાલબ
હીરા પાઠક
યોસેફ મેકવાન
હરિકૃષ્ણ પાઠક

તમે 'વળા પાછી આણેપળાજી. વળા પાછી સફાઈ' લખ્યુ તેથી હું ખૂબ રાજી થયો તમારા આ લેખમાં વિશદ ચિત્રાકન થયુ છે મરકારી પ્રમાણી અવાજને સૌમ્ય અને સ્પષ્ટ જવાબ આપો તમે યુજરાતી વાચકોને સુરેખ ચિત્ર મળે તેમ કહ્યું છે મારો આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે જ પત્ર લખ્યો છે.

તા. ૨૩-૨-'૮૬

—અમૃતલાલ ધાણિક

ઉમણા જે કંઈ બન્યું એથી માથુ શરમથી ઝુકી જાય છે 'શબ્દસંહિ'ના છેલ્લા અકમાંથી માથું નામ દૂર કહ્યું કે નહીં એ તો ખબર નથી, પણ આજે ફરી એક કાગળ લખ્યુ છું. તમારા વિશે આ પ્રકારનું લખવું, બહેરખબરમાં આપણું એ બધું જ સાહિત્યસંસ્થા માટે લાજનરૂપ છે. આ સંસ્થા સાથે અમળણના જ મારે પણ મ કળાવાનું થયુ એના અને રજૂ છે. તમારા વિશે કંઈના મનમાં કશી ગેરસમજૂતી ફાટ નહીં.

(તા. ૨૧-૨-'૮૬)

—હરીન્દ્ર રવિ

'ખરાતી જતી લોકશાહીનું હું બ છે લોકશાહીની પ્રક્રિયાથી ગ્રાઈ પણ વ્યક્તિ ગ્રાઈ સ્થાન પર ખેડે તેનું મૂલ્ય છે. મનુષ્ય જાનિના બનેક રાજકીય પ્રયોગોના બને પ્રાપ્ત થયેલું કિમ છે લોકશાહી આટ આટલા વિરોધો છા આ દેશના લોકો-જમાં આપણુક નિમણૂક થયા કરશે કે અને એની નિમણૂકને ગ્રાઈ વ્યક્તિ સહય સ્વીકારશે? લોકશાહીના નામે સત્તાખોરો ઓટોક્રાસીની તલવારો ચલાવી રહ્યા છે એના વિરોધ કરવાને બદલે કંઈ વ્યક્તિ સહ તર મૂળી રહીને ઓટોક્રાસીને સાથ અને સહકાર આપે ?

'કયા કિયા જાય' ?

'પાપીને નહી, પણ પાપને તો હણવું પડશે'

'પાપ'

'ઓટોક્રાસીનું પાપ સત્તાખોરોની નાનંદ્યુને શિથિલ કરવી પડશે'

'થઈ શકશે ?'

'ઈંટ ટેઈંકસ ટાઈંમ સ્થાયતવા-(ઓટોનોમી)ને મૂલ્ય ગણનારાએ એક થવું પડશે અને એક બારી લગત આપવી પડશે પરિસ્થાન બધારે આવે ત્યારે ખડું લડવું તો પડશે. સત્તાખોરોનાં, કંઈ ને કંઈ લાભો પામેલાં અનેકા પ્યાલાં છે, હાથ છે એઓ આ સત્તાખોરોના રક્ષણ માટે લાખાં

લાવા લેખો લખે છે. હડન લાખી ચાલશે. વેચાઈ ગઈલાઓની સંખ્યા નાની નથી, પણ હડવું પડશે-
'પાય'ને કહો ચડાવે બાણુ'

‘ધટ્સિટ’

આ તો આતરાતમાની, આ લખનારની, આતરિક વાતચીતની ક્ષણ છે. શબ્દના ઉપાસક મિત્રો, શબ્દની કળાના ચાહક સમિકો, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના બિનલોકસાહીત ત્ર વિષે વિરોધતા પાત્ર વાક્યો તમારી રીતે લખીને, સહસ્રત હોય એમની સહોત્તો કરાવીને, પાત્ર કોરેક્ષ કોપી કદાવીને આ પ્રમાણે મોકલો : એક કોપી દિલ્હી રાષ્ટ્રવ ગાંધીને, એક કોપી ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીને, એક કોપી ગુજરાતના શિક્ષણમંત્રીને, એક કોપી તમારી કાર્યલયા અને એક કોપી આ લખનારને ધીમી પણ મક્કમ હડન આગળ વધારો. આ લખનારનું સરનામું -

લાભશ કર ઠાકર, એ-૨, કોપીટલ ડોમ'શિયલ સેન્ટર, ૧૯૯ માળે, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬ છે.

(‘લક્ષ્યતલક્ષણ’, લોકસત્તા, તા ૨૦-૩-૮૬)

વિવાદનો અંત

[ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના નિર્ણય]

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપી સમિતિની તા ૨૧ મીએ મળેલી સલામી શ્રી ભોળીલાલ ગાંધીને પ્રાપ્ત થયેલા પરિત્રોષિકા અને તેમણે તે પાછા વાળ્યા બાબત ને કમલાગ્નિ વિવાદ ઊભે થયો છે, તે આખી બાબત પૂરેપૂરા ખ્યાનથી તપાસી અને ચર્ચા છે. સમિતિ આ વાર્ણતમા એ નિર્ણય ઉપર આવી છે કે, તા. ૩૦-૧૦-૧૯૮૫ ના રોજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાન ડો. હનુ માલિકે શ્રી ભોળીલાલ ગાંધીને લખેલો પત્ર તેમને કપાલ દ્વારા ન મળવામાંથી આ વધી ગેરસમજૂતી અને ખલીતા સંયોગો ઊભા થયા છે.

એને અંગે વર્તમાનપત્રો વગેરેના ને બહાર ખબર અપાઈ તે આ ગેરસમજૂતીને અંગે જ અપાઈ હતી. તેમાંથી શ્રી ભોળીલાલ ગાંધીની સ નિષ્ઠા કે પ્રમાણિકતા માટે ને કહેવાયું - ‘હોય તે માટે આ સલા અને મહામાન ચેતાની દિલગીરી વ્યક્ત કરે છે, કેમ કે શ્રી ભોળીલાલ ગાંધી જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારની જ માત્ર નહીં, પણ કોઈપણ સાહિત્યકારની પ્રતિષ્ઠા અને સ્વમાન ધવાય તેવું કઈ આ સ રચા તરફથી ચલું ન જ જોઈએ. એટલે આ પ્રકરણ આ ઠરાવ દ્વારા પૂરું થયેલું ગણાય એમ આ સલા ક્ષણે છે

(બે ઠેકણે અંકરલાઈન મેં કરી છે ભો. ગાંધી)

(ગુજરાત સમાચાર, તા ૨૫-૩-૮૬)

શ્રી. મહામાત્ર,
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
ગાંધીનગર.
સ્નેહીશી,

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાયી સમિતિની તા. ૨૧મીની બેઠકે મારી સ્થાપના ગુ. સા. અકાદમીના વ્યવહાર અંગે જે નો નિર્ણય કર્યો છે તેમા મારા પ્રત્યે દર્શાવેલી સહભાવના માટે હું તમ કૌનો આભારી છું.

વાસ્તવમાં, આ નિર્ણય કર્યાની રાતે જ તમે અને હોન (કોલ) ઉપર શબ્દશ. વાચી સંભળાવવાની બેઠકિલી પણ હાખવેલી અને મેં પરસ્પર સહભાવના સ્થાપવાના હેતુથી તે જ વખતે ખાસ ધ્યાન 'જે'એણે કે ગેરસંગજ અને વિવાદના કારણમા તમારો તા. ૩૦-૧૦-૮૫ નો પત્ર અને (અને લોકસત્તાને થ-ભો) ન મળ્યો એવું જે તમે જણાવ્યું છે તે વિધાન જોષળ જીવુ કરે એવું છે. કેમ કે જે પત્રમા જ મારું પ્રસ્તુત પુસ્તક મૌલિક નહીં, અનુદિત છે એવું, મારા શબ્દોને આધારે પુરવાર કરવા માટે, મારા વાક્યમાથી શબ્દો કાઢી નાખીને, બેઠકો પ્રયાસ થયો હતો. આથી મેં તેમને એટલે સુધી સૂચવ્યું કે લાંબી લખમા પડ્યા વિના તમારે પણ 'કેટલીક બેઠકારી વા બેધાનપણાને કારણે બૃહ થઈ ગઈ હતી' એવું સ્વરણ છતાં બાધકારે એકાદ વાક્ય લખ્યો તો બહેતર છે પરંતુ તમે લાગાર હતા-કરવા થઈ ગયે હતા અફસોસ અને એ વાતનો રહ્યો કે સ્થાયી સમિતિના મોટેરાઓની ઝીણી આખે મોટી બાબત છટકી ગઈ !

જેર, તમારા નિર્ણયના અ તે જણાવ્યું છે તેમ, મારા પૂરવું આ પ્રકરણ પૂરું થયેલું છે મ મળ્યું છે. અને પરસ્પર સહભાવનાથી સબધ રહે એમ હમણું છું મારે નિમિત્તે તમારે અ ગતપણે જે વેલું પડ્યું તેનો અને રજ છે

આને 'ગુજરાત સમાચાર'માં વાવ્યું

એ જ,
બોગીલાલ ગાંધીના જયભારત

હામ. ૪ (નિયમ. ૮ મુજબ)

૧ પ્રકાશન સ્થળ વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ. જમુપિટર એપાઈમેન્ટ, ૧, પ્રોફિટિયી રોડ, વડોદરા-૩૬૦૦૦૫

૨. પ્રકાશનના સમય માસિક

૩-૪ મુદ્દક, પ્રકાશક. ગિરધર તલાટી

રાષ્ટ્રીયતા ભારતીય

સરનામું પ્રકાશન સ્થળ મુજબ

૫ તંત્રીનું નામ. બોગીલાલ ગાંધી

રાષ્ટ્રીયતા ભારતીય

સરનામું - પ્રકાશન સ્થળ મુજબ

૬ માસિક : વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

૭ ગિરધર તલાટી આથી બહેર કડુ છું કે મારી બાબત અને માન્યતા પ્રમાણે ઉપયુક્ત માહિતી-સત્ય છે

તા. ૩૧-૩-૮૬

માર્ગ-એપ્રિલ ૧૯૮૬

ગિરધર તલાટી
પ્રકાશકની સ્વી
(વિશ્વમાનવ)
૧૫૭

નોકરશાહી અને સાહિત્યકારોને હાકલ

જાણીતા સાહિત્યકાર સુરેશ જોષી, ગુલામ મેહમુદ રોખ, શિરીષ પચાલ તથા નિતીન મહેતાએ એક સંયુક્ત નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ મ નિષ્ઠ વિચારક અને પીઠ સાહિત્યકાર ભોગીલાલ ગાધીને જાહેરમાં અપમાનિત કરવાને બીજા પ્રયત્ન કર્યો છે તે અરકારી સંસ્થાની અનિયમોનો દોષ છે પ્રબળતા પેસે જાહેરમાં જાણી અધિકારીઓએ દાસત્વની બેદરદારી દર્શાવતી પ્રતિબદ્ધતા કહ્યું છે અકાદમીમાં જોડેલા સાહિત્યકારોએ પણ મૌન મેરી અથવા 'નહિ દુધ નહિ દહી' જેવું વલણ અપનાવી એમની સંદિગ્ધ પ્રતિબદ્ધતાને ય પગથોડા આપ્યો છે ભે-એક દાસકાથી સાહિત્ય સમાજમાં મૂલ્યોથી જલજલવત રહેવાની પગિચિનિ અડી પરકાઠાએ પડેલાયવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે જાણીશું નહિ, તે આજની સદીના સાહિત્યકારની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી એકનીસમી મદી કરે કે ન હરે પણ આપણે એ પહેલા જ જોયો - સ્થિતિ પામી શક્યા હોઈશું

આ પત્ર દ્વારા સાહિત્યકારોને હાકલ છે કે આવી સંસ્થાએ જ્યાં હજી સાહિત્યના મૂલ્યો તરફની પ્રતિબદ્ધતા સાબિત ન કરે ત્યાં સુધી એનો સમૂહો બાંધકાર કરો

(તા ૫-૩ '૮૬ લોકસત્તા)

અકાદમીએ બંધત કરેલી દિલગીરી આપોઆપ પોકળા દરે છે

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપી સમિતિએ ભોગીલાલ ગાધી પ્રકરણના મ દર્શનમાં એમની તેમ જ અન્ય કોઈપણ સાહિત્યકારની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન ધવાય તત્તુ કઈ અકાદમી જેવી સંસ્થા તરફથી થતું જ ન જોઈએ એવા ભાવ માથે પ્રગટ કરેલા દિલગીરીની અમે નોંધ લઈએ છીએ

પરંતુ અમારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવું જોઈએ કે આ દિલગીરી મોગી અને મોળી છે એટલું જ નહીં, પણ પાયાના મુદ્દાઓને આતરી જનારી છે સ્થાપી સમિતિએ એવી હાપ જીમી કરવાની કોશિશ કરી છે કે તા ૩૦-૧૦-૧૯૮૫ના રોજ અકાદમીના મહામાત્રે ભોગીલાલ ગાધીને લખેલો પત્ર તેમને ટપાલ દ્વારા ન મળવામાંથી આ બધી જોરસમજ અને પછીના સંયેજો જીમાં થાય છે તેમ જ વર્તમાનપત્રમાં જ જાહેરખબર અપાઈ તે આ જોરસમજને કારણે જ પોતે આપી હતી

આ જોરસમજ તે કઈ જોરસમજ ? ભોગીલાલ ગાધીએ અનુદિત પુસ્તકને મૌલિક ગણાવી ઇનામ લીધું અને અકાદમી સાથે જુદાણ કર્યું અને છેવરપિ ડી કરી એવા અકાદમીએ એની જાહેરખબરમાં ભોગીલાલ ગાધી સામે કરેલા આલેપને શું જોરસમજની રીત પઠાવવાનો છે ? જાહેરખબરમાં તે એમ કહેવાયુ હતું કે આ ઇનામ પાછું વાળવું પડે એમ હતું એટલે ભોગીલાલ ગાધીએ સ્વાયત્તાના પ્રશ્નનું જોડું લઈને તે પરત કહ્યું છે અને એ પ્રમાણે પોતાની 'અપમાણિકતા' જાવરી છે

સ્વાલ એ છે કે આ જાહેરખબર અપાતા પહેલા ઇનામ અપનારા નિર્ણાયકોએ અને સ્થાપી સમિતિએ, કોઈએ પણ, આ ઇનામ પાછું લેવાનું નિયમનું હતું ? અને એ અંગે કંઈ કર્યો હતો ? સ્થાપી સમિતિએ કે જવાબદાર અધિકારીએ ઇનામી પુસ્તક નિર્ણાયક સમિતિને 'રીફર બેક' કહ્યું હતું ખરું ? જો પત્રને લિધારણીના પત્ર રૂપે ગણાવવાની કોશિશ થઈ છે તે પત્ર સામા પક્ષને ન મળ્યો હોય તો આ નાણા પાછા લેવાનો સવાલ હોવાથી રજિસ્ટર્ડ ટપાલથી મૂળપત્ર તથા

યાદીપત્રો મોકલવાનું થયું હતું. ખરું જો આ અને આવા બધા સવાલો ઉપર સ્થાયી સમિતિની કાર્યવાહીમાં ઢાંકપિછોડો થયો હોવાને કારણે અકાદમીએ વ્યક્ત કરેલી દિલગીરી આપોઆપ પોકળ દરે છે.

આમ, અકાદમીએ એની જાહેરખબરમાં ભોગીલાલ ગાધીએ અકાદમી સામે જુદાજુદા કબુલ છે અને છેતરપિંડી કરી છે એવો એમની માથે જે નાપાયાદાર અને અસરકારી આક્ષેપ કર્યો છે એની પ્રાચલિકા માર્ફત અકાદમીએ માંગવાની હેજુ ભણી રહે છે. ભોગીલાલ ગાધી તો મોટા મનના માણસ છે. પણ આ પ્રશ્ન વ્યક્તિનો નહીં પણ જાહેરજીવનના ધોરણનો છે. વળી આ આક્ષેપ જાહેરમાં કર્યો હોવાથી નવેમ્બરની પ્રાચલિકા માર્ફત પણ જાહેરમાં પ્રગટે પહેચાડવાની બાકી રહે છે.

અકાદમી સાહિત્યકારોના અપમાન નહીં પણ મનમાન માટે રચાયેલી છે એમ સ્વીકારીને ચાલીએ તો આવી રચનાઓમાં રહેલી પાયાની વિસત્રિતિ અને કમજોરીએ નક્કી કરવામાં અને નાબૂદ કરવામાં સહેજે માર્ગદર્શન મળી રહેશે.

અજને દિવસે ગાધીનગરનું કોઈ પણ સરકારી ખાતુ રાજ્યના કોઈપણ નાગરિક માટે અપ્રમાણિક જેવો શબ્દ વાપરીને છાપાઓમાં અલગ ઉતાવળથી જાહેરખબર છપાવે એમ મનનુભવ થઈ શકે છે. તો આ તો એક સરકારની સરકાર છે, ને એના એક અધિકારી, યોગ્ય મહત્ત્વાએ કરેલ પ્રશ્નની તપાસ અને તે અંગેના ઠરાવની રાહ પણ જોવા વગર ચોવીસ કલાકમાં છાપાઓમાં અમુક લેખક અપ્રમાણિક છે એવી જાહેરખબર પ્રગટનાં નાણાખરચીને હંધારી નાખે એ હકુકત છે. અકાદમીની સ્વાયત્તા અને એના લોકશાહી સ્વરૂપની ઘોષણા છે. આ હકુકત જુલમ સાહિત્ય અકાદમી એ કઈ જાતની સરકાર છે એ વિશે પ્રશ્ન મૂકી શકાય છે અને ચિંતનમાં મૂકી શકાય છે. એથી અકાદમી સાથે મહત્ત્વાએ સૌ સારસ્વતમિત્રો આ પરિસ્થિતિમાંથી વહેલામાં વહેલી તક નીકળવાનો સક્રિય વિચાર કરે, નહીં તો આવા અનેક ગૂંચળાવનરા સવાલોમાં તેઓ ભરાઈ જશે. જૂનો દેશી રંજવાડામાં પણ કોઈ અધિકારીની આવી કિંમતને ઢાંખલો જવલે જ હશે. સારસ્વત ક્ષેત્રમાં આવું થઈ શકે છે એ કલંકમાંથી યુક્ત થઈ રાજ્ય સરકારે આપેલ મિત્રામણમાં કઈ વગર આ સંસ્થાનું માળખું જે સિદ્ધાંતો નીચે સરકાર પોતે રચાઈ છે તે સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ કોઈ જ લોકશાહી સ્વરૂપનું અને સ્વાયત્ત વિના વિસંધે બનાવી દેવું જોઈએ અને આ પ્રકરણમાં પાયાની વાતને ઉઠેલ અમલી બનાવી પ્રગટનાં જાહેરજીવનના મૂલ્યોના ધોવાણ અંગેની બેચેની દૂર કરવી જોઈએ.

સહી

ઉમાશંકર જોષી
નિરંજન ભગત
ધીરુ પરીખ
ચંદ્રકાન્ત શેઠ

બોળાભાઈ પટેલ
ઝીલ્લાવાઈ દેસાઈ
નગીનલાલ પારેખ
રઘુવીર ચૌધરી

પ્રકાશ ન શાહ
રમણલાલ પોંસોની
જ્યોત પડ્યા
કેશવ તંત્રી

નોકરશાહી અને સાહિત્યકારોને હાકલ

જાણીતા સાહિત્યકાર સુરેશ જોષી, શુભામ મોહમ્મદ શેખ, શિરીષ પ યાસ તથા નિતીન મહેતાએ એક સંયુક્ત નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ સંનિષ્ઠ વિચારક અને પીઠ સાહિત્યકાર ભોગીલાલ ગાંધીને બંદોસ્તમાં અપમાનિત કરવાનો ધીન પ્રયાસ કર્યો છે તે સરકારી સંસ્થાની અનિષ્ટાનો દ્યોતક છે. પ્રજાના પૈસે બંદોસ્ત તો જાપાની અધિકારીઓએ દાસત્વની બેઠકી વૃત્તિનું પ્રદર્શન કર્યું છે. અકાદમીમાં બેઠકા સાહિત્યકારોએ પણ મૌન મેલી અથવા 'નહિ દુધ નહિ દહી' જેવું વલણ અપનાવી એમની સંદિગ્ધ પ્રતિબદ્ધતાને ય પગે આપ્યો છે. બે-એક દાયકાથી સાહિત્ય સમાજમાં મૂલ્યોથી જલકમલવત રહેવાની પગિચ્ચિની અડી પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે જાણીશું નહિ, તો આવતી સદીના સાહિત્યકારની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી. એકબીસમી મદદ કરે કે ન કરે પણ આપણે એ પહેલા જ રોએ - સ્થિતિ પામી શક્યા હોઈશું.

આ પત્ર દ્વારા સાહિત્યકારોને હાકલ છે કે આવી સંસ્થાઓ જ્યાં હળી સાહિત્યના મૂલ્યો તરફની પ્રતિબદ્ધતા અભિત ન કરે ત્યાં સુધી એનો સમૂળો બંદોસ્તકાર કરો.

(તા ૫-૩ '૮૬ લોકસત્તા)

અકાદમીએ વાકત કરેલી દિલગીરી આપોઆપ પોકળ દૂરે છે

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપી સમિતિએ ભોગીલાલ ગાંધી પ્રકરણના મહત્ત્વમાં એમની તેમ જ અન્ય કોઈપણ સાહિત્યકારની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન ધવાય તેનું કઈ અકાદમી જીની સંસ્થા તરફથી થયું જ ન બોલે એવા ભાવ માથે પ્રગટ કરેલા દિલગીરીની અમે નોંધ લઈએ છીએ.

પરંતુ અમારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવું જોઈએ કે આ દિલગીરી મોટી અને મોળી છે એટલું જ નહીં, પણ પાયાના મુદ્દાઓને આતરી જવાની છે. સ્થાપી સમિતિએ એની છાપ જીમી કરવાની કોશિશ કરી છે કે તા ૩૦-૧૦-૧૯૮૫ના રોજ અકાદમીના મહાસભા ભોગીલાલ ગાંધીને લખેલા પત્ર તેમને ટપાલ દ્વારા ન મળવામાંથી આ બધી ગેરસમજ અને પછાતા મંચેગા જીવા થાય છે. તેમ જ વર્તમાનપત્રમાં જે બંદોસ્તખબર અપાઈ તે આ ગેરસમજને કારણે જ પોતે આપી હતી.

આ ગેરસમજ તે કઈ ગેરસમજ ? ભોગીલાલ ગાંધીએ અવધિત પુસ્તકને મૌલિક ગણાવી ઇનામ લીધું અને અકાદમી સાથે જુદાવું કર્યું અને છતરપિ હી કરી એવા અકાદમીએ એની બંદોસ્તખબરમાં ભોગીલાલ ગાંધી સામે કરેલા આક્ષેપને શું ગેરસમજની રીતે છતાવવાનો છે ? બંદોસ્તખબરમાં તેમ કહેવાયું હતું કે આ ઇનામ પાછું વાળવું પડે એમ હતું એટલે ભોગીલાલ ગાંધીએ સ્વાયત્તાતા પ્રશ્નનું જોડું લઈને તે પરત કર્યું છે અને એ પ્રશ્નણે પેતાની 'અપ્રમાણિકતા' જાવરી છે.

સવાલ એ છે કે આ બંદોસ્તખબર આપતા પહેલાં ઇનામ આપનારા નિર્ણાયકોએ અને સ્થાપી સમિતિએ, કોઈએ પણ, આ ઇનામ પાછું લેવાનું વિચાર્યું હતું ? અને એ અંગે ઠરાવ કર્યો હતો ? સ્થાપી સમિતિએ કે જવાબદાર અધિકારીએ ઇનામ પુનઃ નિર્ણાયક સમિતિને 'રીકર એક' કર્યું હતું ખરું ? જે પત્રને ઉદઘોષના પત્ર રૂપે ગણાવવાની કોશિશ થઈ છે તે પત્ર સામા પક્ષને ન મળ્યા હોય તો આ નાણા પાછા લેવાનો સવાલ હોવાથી રજિસ્ટર્ડ ટપાલથી મૂળપત્ર તથા

યાદીપત્રો મોકલવાનું થયું હતું ખરું? આ અને આવા બધા સવાલો ઉપર સ્થાયી સમિતિની કાર્યવાહીમાં ટાકપિછોડો થયો હોવાને કારણે અકાદમીએ વ્યક્ત કરેલી દિલગીરી આપોઆપ પોકળા કરે છે.

આમ, અકાદમીએ એની જાહેરખબરમાં ભોળીલાલ ગાધીએ અકાદમી સામે જુદાજુદા કબુત્તે એને છેતરપિંડી કરી છે એવા એમની માથે જે નાપાયાદાર અને અસરકારી આક્ષેપ કર્યો છે એની પ્રામાણિકતા માફી અકાદમીએ માંગવાની હતી જોયો રહે છે ભોળીલાલ ગાધી તો યોગ્ય મનના માંદાઈએ છે પણ આ પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિનો નહીં પણ જાહેરજીવનના ધોરણોનો છે વળી આ આક્ષેપ જાહેરમાં કર્યો હોવાથી તરવેપરની પ્રામાણિકતા માફી પણ જાહેરમાં પ્રબળે પહોંચાડવાની બાકી રહે છે.

અકાદમી સાહિત્યકારોના અપમાન નહીં પણ અમાન માટે રચાયેલી છે એમ સ્વીકારીને આક્ષેપો તો આવી રચનાઓમાં રહેલી પાયાની વિશ્વ ગતિઓ અને કમળેરીએ નક્કી કરવામાં અને નાબૂદ કરવામાં મહેનતે માર્ગદર્શન મળી રહેશે

અજને દિવસે ગાધીનગરનું કોઈ પણ સરકારી ખાતુ રાખ્યના કોઈપણ નાગરિક મારે અપ્રમાણિક જેવા શીબદ વાપરીને હાપાઓમાં અલદ હિતાવર્થો જાહેરખબર હાપાવે એમ બનવું અસંભવ છે. તો આ તો એક સરકારની સરકાર છે, ને એના એક અધિકારી, યોગ્ય મંડળોએ કરેલ પ્રશ્નની તપાસ અને તે અંગેના કરાવની રાહ પણ જોયા વગર એવીમ કલ્પાકમાં હાપાઓમાં અમુક લેખક અપ્રમાણિક છે એવી જાહેરખબર પ્રબળનાં નાણા ખરચીને હાપાવી નાખે એ હકીકત થું અકાદમીની સ્વાયત્તા અને એના લોકશાહી સ્વરૂપની ઘોંટકા છે? આ હકીકત જીવંત સાહિત્ય અકાદમી એ કંઈ જાનતો સંસ્થા છે એ વિશે પ્રબળે જાણી ચિંતા અને ચિંતાનમાં મૂકા દે છે. એથી અકાદમી સાથે સહગાએલા સૌ સારસ્વતમિત્રો આ પરિસ્થિતિમાંથી વહેલામાં વહેલી તકે નીકળવાનો સક્રિય વિચાર કરે, નહીં તો આવા અનેક ગૂંચળાવનરા સવાલોમાં તેઓ ભરાઈ જશે. જૂના દેશી રજવાડામાં પણ કોઈ અધિકારીની આવી હિંમતને હાપાલો જવડેલો જ હશે. સારસ્વત સેનામાં આયુધ થઈ શકે છે એ કલકમાંથી મુકા થયા રાખ્ય સરકારે આંખ મિંચામણમાં કર્યા પગરૂં આ સંસ્થાનું માંગણું જે મિલ્કતો નીચે સરકાર પોતે રચાઈ છે તે સિદ્ધાંતને અનુસર એટલે કે લોકશાહી સ્વરૂપનું અને સ્વાયત્ત વિના વિલંબે બનાવી દેવું જોઈએ અને આ પ્રકરણમાં પાયાની વાતને ઉકેલ અમલી બનાવી પ્રબળના સારસ્વતવર્ગની જાહેરજીવનના મૂલ્યોના ધોવાણ અજેની બેએની દુઃખની જોઈએ.

સહી

ઉમાશંકર જોષી
નિવંજન ભગત
ધીરુ પરીખ
ચંદ્રકાન્ત શેઠ

જોનામ ઈ પટેલ
ઝીજીભાઈ દેસાઈ
નગીનદાસ પાગેખ
રઘુવીર ચૌધરી

પ્રકાશ ન શાહ
રંમણલાલ પી. સોની
જ્યોત પંથ્યા
કેશવ તં શુક્લ

એક સવાલ રમણલાલને, બીજો રનેહરશિખને

લાલશંકર ઠાકર

આપણા રાજકીય નેતાઓ, સામાજિક એકીઓ, ધર્મપુરુષો, સ્થાનલેખી માતૃચક્રારે આપણા શબ્દોને, વ્યવહારોને, આપણા સામાજિક, રાજકીય તંત્રોને, આપણી સંસ્થાઓને એમના અગત, અનૈતિક સ્વાર્થોથી સનન પ્રદૂષિત કરી રહ્યા છે શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના અરક્ષારી સાહિત્ય અકાદમીએ, બહેર-ખબરો છપાવી બહેરમા કરેલા અપમાન બાબતમાં દિવસો પછી હવે દિલગીરી વ્યક્ત કરી છે એક સન્નિહ સહિત્યકારના અપમાન વિષેની સીધી અને ઉઘાડી વાત પર લલે પરદો પડી જતો હોય, હજુ આ દેશના મુખ્ય મનુષ્યના લેકરાઈના બિડા અપમાનની અનેક શ્રેણીય વાતો પર પરદો પડતો નથી. પ્રસ્તુત છે એક શ્રેણીય વાત એટલે એની જ વાત કરીએ અને તે પછી સીધી અને સ્પષ્ટ.

(૧) અમારો પહેલો પ્રશ્ન છે રમણલાલ બેશીને. શુભરાત સાહિત્ય અકાદમીનું તંત્ર સ્વાયત્ત ન હોવાથી ઉમાશંકર બેશીએ, અકાદમી તરફથી મળનારા સન્માનના અસ્વીકાર કર્યો આ ઇતિહાસના મૂળમાં તારિયક, નૈતિક સંઘર્ષ રહેલો છે. આમ છતાં રમણલાલ બેશીએ આ તારિયક, નૈતિક સંઘર્ષના સંઘર્ષમાં સંઘર્ષ ગૌનનું મેવન કયું છે આ સંઘર્ષની પ્રક્રિયા મંજૂર છે લાંબી ચાલશે આ દરમિયાન રમણલાલ બેશીએ સાહિત્ય અકાદમીમાં ઉપાધ્યક્ષપદ પર રહેવાનું માણુ રાખ્યું. એટલું જ નહીં, ભૂપતલાઈ વડે દરિયા અકાદમીના અધ્યક્ષપદથી નિવૃત્ત થયા પછી અધ્યક્ષપદ રમણલાલ બેશીએ સ્વીકારવાનું પસંદ કર્યું. અત્રે રમણલાલે, આ સંઘર્ષમાં તમારી તારિયક, નૈતિક, માનસિક ભૂમિકા બહુવામાં તમે બહેર સાહિત્ય સંસ્થા એમાં જ આ પદે બેઠેલા છો. તમે કોલમિસ્ટ છો. તમે માનવીય મૂલ્યો વિષે લખતા રહો છો બોલો સખે ક્રિટિકલ બોલો.

(૨) અમારો બીજો પ્રશ્ન ■ ઝીણાભાઈ દેસાઈને, કવિ રનેહરશિખને. શુભરાત સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગથી લલે એમનું અને એમના લાઈકુસમેનનું સન્માન થયું. પ્રસ્તુત વાત બીજી છે ભોગીલાલ ગાંધીના અકાદમીએ કરેલા બહેર અપમાનના વિરોધમાં સાહિત્યકારોની સહીએથી એક નિવેદન શિક્ષણમંત્રી વજોદેને મોકલવામાં આવેલું આ નિવેદનમાં નમીનકાસ પાદેખ, દર્શક, યશંવત શુક્લ, નિરજન ભગત, રણીત ઓધરી, સુમન સહ વજોદેની સહીએ હતી એ નિવેદનમાં ઝીણાભાઈ, આપની સહી નથી. આ લખનારની બહુ પ્રમાણે આપે સહી કરવાની ના પાડી હતી ઝીણાભાઈ, આપે તો સાહિત્ય, શિક્ષણ, સમાજની પ્રગતિઓમાં દશકાઓથી હૃદયપૂર્વક કામ કર્યું છે. આ પરિષતમાં આપની સહી કેમ ન હતી કે વળી સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તા વિષે એક બિડા સંઘર્ષ ધણી દિવસોથી આરભાયો છે એ સંઘર્ષમાં આપ થીય કેમ છો? એક જમાનામાં તો ઉમાશંકર માટે, અપ લાવની કેડીએ જહા પ્રરતા રનેહરશિખ હતા. વર્તમાન સંઘર્ષમાં પ્રસ્તુત સંઘર્ષની સ્થિતિમાં આપના સ્પષ્ટ સહાય કરેલો નહીં વેશો કે

(૩) ઉમાશંકર 'મૂર્ધન્ય' સાહિત્યકાર છે કે નહીં, 'મહાન' મનુષ્ય છે કે નહીં તે બાબત અમારે મન પ્રસ્તુત નથી. ઉમાશંકરના બુકાંગણ પૃથકરણ પછી સ્વતંત્ર રસનો વિષય હોઈ શકે, શુભરાત સાહિત્ય અકાદમીનું તંત્ર બિનલોકચાલી સ્વરૂપનું નો હોય તો તેની સામેની લડત તે પ્રસ્તુત વિષય છે વિષય વ્યક્તિગત નથી તારિયક અને નૈતિક છે. ઉમાશંકરના વ્યક્તિત્વનું પૃથકરણ કરવા પેન ચલાવતા મિત્રોને ખત્તે બાબત એળબેળ ન કરવા વિનંતી અકાદમીનું તંત્ર ઝોટોનેમસ (સ્વાયત્ત) હેલું નોઈએ કે નહીં? આ પ્રસ્તુત વિષય પર લખનારાઓ લખે તે છાટ છે.

(૪) સાહિત્યકારોનો એક વિશાળ વર્ગ મૂઝો છે. ન્યૂટ્રલ છે આ વર્ગમાં નૈતિક અને યોદ્ધિક આળસ, જડતા, લેગીનસ પ્રતે છે દેસતા, સરેરના સાથીઓ, સરેરના અસ્પૃશ્યારાણીમાં જહાકાયેલા અનેક નેત્રાવાળા આ દેશની બાબતે દયા, છોકો, જાગ્રો, આળસ ખૂબેર અને અજાણ કરો, પેન ચલાવો. આ લખનારની કલમ તો અટકવાની, નથી. પ્રિયકાન્તની પડિતઓ યાદ આવે છે.

'એ તમે માની લીધું' કે આ કલમ અટકી જશે

રોપતા રોપી દીધી એ ફુલ લાવી બેસશે.

૧ મગદ કરેલા લખણુઆથી વ્યક્તિ-નામની આગળ મૂકાયેલા 'શ્રી' સ પાદન-સ્તરે દૂર કરેલ છે

હાલો આપો, ખેતરે

જેથી જાનના પાક જેવા કે ઘઉં, બટાકા, મકાઈ, કપાસ, છુડ, વરિયાળી નાના-
ગાંધારી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ ઊભા પાકમાં ખીજત રાસાયણિક
ખાતર માથે 'જયંત કેસ્ટર મીલ' શ્રેષ્ઠ સેન્ટ્રીય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની
જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને માથે સાથે પાકની ઊપજ પણ વધે છે

ફિજિયનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

જયંત કેસ્ટર મીલ

(૫% નાઈટ્રોજનયુક્ત)

પેકીંગ . ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા • જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

જે જયંત વેજ ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લિ.

૪૮૦/૪૮૨ છ આર્ષ. ડી. મી મકરપુરા-વડોદરા-૩૬૦ ૦૧૦

ટેલીફોન નંબર • ૪૩૧૪૧, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩ ટેલેક્ષ ૨૮૫ BRD, માત્ર રેવીર ઓર્ગેનિક

નોંધ • ફિઝલ ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ જયંત કેસ્ટર મીલ

હાજર સ્ટોકમાં મળશે

સુધાદાન - સુવાનીમાં રક્તદાન, "મૃત્યુ" સમયે અક્ષદાન

विभासोच्च उपसंस्थ साहित्य

No.	English	Rs. No	हिन्दी	Rs No	युग्मता	Rs
1	Nijmegen Uni Talks 1970	10/-	जीवनयोग	15/-	1 जीवनयोग (ओक प्रवचन)	14/-
2	" Uni Talks '72	13/-	आत्मदीप	15/-	2 अवधूत प्रसादी	13/-
3	The Mystery of Silence	13/-	अवधूत-महादी	15/-	3 भननी क्षितिज	12-24
4	The Urgency for Self discovery	15/-	सहज समाधि मली	12/-	4 पान ओक डवनभार्ग	12-10
5	Beyond Awareness	10/-	विमल-वर्त्मन-याया	5/-	5 दीदीनी सोकप्रवचन पाना	9/-
6	Form Intellect to Intelligence	25/-	स्वाधीन को	11/-	6 श्री यानेपरी गीता	34/-
7	Towards Total Transformation	5/-	सुग की मीम	5/-	7 श्री अभुतागुलव	14/-
8	Meditation in Daily life	3/-	मीम के अनुवाद	3/-	8 सडन सभाधि भनी	13-10
9	Mutation of Mind	15/-	अनुवाद के मा पर	10/-	9 आरभदीप	10/-
10	Friendly Communion	11/-	विषय हाथ सम कवि	10/-	10 भाडूच, भाडूच, गानी अने पडी	2-24
11	Life & Living	12/-	मानव को 1	10/-	11 निजम द्यो विसाओ	3-00
12	Talks Ceylon	5/-	वलय-सवाद	5/-	12 अनतने सधवादे	10-00
			पात्रवलय के अनुवाद			
			श्री आनेवरी (सम्पूर्ण)			
			(सर्वांग से हिन्दी में)			
			ओवीसद अनुवाद			
			वेब में			

उपलब्ध-सामान-विमल-वर्त्मन-याया, 5 विमलसिंहल हाउस, सो. दादा लोहेवा सला, नगरपुरा, अहमदाबाद-9
 380008 अने युद्ध विरपत तलाठी-अनुपदीप, जेभासने-ट-1 इलेट नं. 3 पहेले भागे प्रोपिडि वॉडि कश्चि-साकनी व्याखुना नं. 3151-32,0004
 मुद्रण 2444. ओकता आद आधुनी 14, दलिवपानी पास, पत्रावना 19.

વિજ્ઞાન

[માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અખતુ માનિક]

અનુક્રમ

પ્રાચીન ભારત ધર્મ વિભાવના	૧૬૧	દિનેશ ગુકન
રાષ્ટ્રીય એકતા શુ છે ?	૧૬૭	રમેશ ચાવર
સ્ત્રીનો દાવકો પીતી ગયા પછી	૧૭૧	મનોજ ઝોઝા
ધર્મ મુખ અને વિકાસના સંબંધમાં	૧૭૪	અણ્ણવત ઝોઝા
નર્મદા યોજના ખાતત ફેરવિઆગનો તકાલે	૧૭૬	અનુપમ મિશ્ર
નવી શિક્ષણનીતિ	૧૮૦	અનુભાઈ ૫ ચૌધરી 'દર્ગક'
તરમ્મા મોસજી-૩૨૭	૧૮૬	સનાત મહેતા
લક્ષ્યાપેક્ષ	૧૮૮	દિનેશ શુક્લ, પ્રકાશ વેગડ, ડકેન ઝોઝા
લોકમાલીની પાગલીની	૧૯૮	'જનમતા' (અમરેષ), બાણુભાઈ જ ૫૮૧

તરી ભોગીલાસ માંધી

સપાલક દિનેશ શુક્લ

૩૦૫ : મે : ૧૯૮૬

દશ કૃપ સમા થાપી દશ થાપી સમે સરઃ ।
દશ સરસ્ત્તમ પુત્ર દશ પુત્ર સમ સ્તહઃ ॥

One step-well equals ten ordinary wells,
A lake equals ten step wells,
A son equals ten lakes whereas
A tree is as good as ten sons

Sayaji Iron & Engineering Co. Pvt. Ltd.

Chhani Road, VADODARA 390 002

Phone : 21211-7

Cable : SAYAJICO

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકતા
લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને આનંદીય
સામ્યતા, મૂલ્યોની નિષ્ઠા
વિકસાવવી

અધ્યાપક : વિશ્વની વિવિધ
સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પ્રકૃ-
તિના પરિચય કરાવવા
પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન અને કળાના
વિકાસ સાધી, નાગરિકોની જાગ-
રતા સ્થિતિને વિસ્તરે તેવી સર્વ
પ્રવૃત્તિઓ કરવી.

દ્રષ્ટીઓ:

સ્થા અધ્યક્ષ : સ્વ. જીવનરાજીભાઈ
અધ્યક્ષ : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
સચિવ : શ્રી મોગીલાલ-ભાઈ
સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ભાઈ

શ્રી ભાઈદાસ, પરીખ
શ્રી ગિરમર તમાડી

પરામર્શક:

(સ્વ) શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

(સ્વ) શ્રી બજાભાઈ મહેતા

શ્રી ધીરુભાઈ મહેતા
શ્રી નાનુભાઈ આમી

છટક નગર એ રૂપિયા,
વાર્ષિક સવાજમ વીસ રૂપિયા

પ્રાચીન ભારત : ધર્મ વિભાવના*

દિનેશ શુક્લ

ઈ સ પૂર્વે છઠી અને સાતમી સદી દરમિયાન ભારતના લોકોમાં
ખવત્તી ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓનું પ્રતિબિંબ બાહ્ય સહિત્યમાં પડે છે,
એવો એક ચત્ર છે પણ ખરેખર એમ હોય તેવું લાગતું નથી
સામાન્ય લોકો શું માનતા હતા તે નહિ, પણ પુરોહિતો, ધર્મગુરુઓ
શું માનતા હતા તેનું પ્રતિબિંબ તેમાં વિશેષ પડે છે તેઓ પોતાનું
જ્ઞાન જળવાઈ રહે અને સુપાળને જ પહોંચે તે માટે જે જહેમત
ઉઠાવતા તે તે અનન્ય છે બધું જ જ્ઞાન કેંદ્ર રાખી પકડી અને
તેમાં કશી વિકૃતિ ન આવે તે માટે ખાસ ઝીવટ લેવામાં આવતી
જ્ઞાનના જતન અને સંગોળન માટે તેમણે જે કયું છે, તેથી વિશેષ
એ જેમાનામાં કરવું અત્યંત હલુ અને તેમણે જે સિદ્ધ કર્યું છે, તે
સુલ્લ રીતે અત્યંત ચોકમાઈથી કયું છે આમ છતાં, આપણે એ
અધિકારીને એક એક વાપણા સૌ માટે તેમણે જે જ્ઞાન ઉપયોગ્ય
કયું છે, તે પૂર્ણ નહિ પણ આશિષ છે

ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓની બાબતમાં જે બધું છે તે ભાષાની બાબત
માં પણ બનેલ છે તકશિકાથી ચપા સુધીના સમગ્ર વિસ્તારમાં ઘેર
સંસ્કૃત બોલતું ન હતું એક પ્રકારની પાણી ભાષા એ હોવત,
બ્યવહારની ભાષા હતી તેમાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો હતા, પણ ઘણા
નવા શબ્દો પણ પ્રયોગમાં હતા મિત્રાચાર્યના ભાષાઓમાંથી પણ
ઘણા શબ્દો ઉજીત કરવામાં આવ્યા હતા. ધર્મગુરુઓ અથવા
પુરોહિતોની શાળાઓમાં સંસ્કૃતનો ઉપયોગ થતો પણ આ સંસ્કૃત
વેદિક ધારણાની સંસ્કૃત રૂઢી ન હતી શાળાઓ અને આશ્રમોમાં
શીખવાતી સંસ્કૃત વેદિક સંસ્કૃતથી હીક હીક પ્રમાણુમાં જુદી
પડતી હતી

ધર્મની બાબતમાં પણ આમ જ હતું અગ્નેશ્વરના જે ધાર્મિક
માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાઓ અભિવ્યક્ત થઈ છે તેની અસર આશ્રમોની
બહાર ઘણી દોષી હતી વૈદિક યમનારો અને યજુરવિદ્યા એ સામાન્ય
લોકોના શ્રદ્ધાવિષયો ન હતા સામાન્ય લોકોમાં જે ધાર્મિક માન્યતાઓ
અને ચમત્કારો વિશેની શ્રદ્ધાઓ પ્રચલિત હતી, તે બધી વેદોમાં
પ્રતિબિંબિત થઈ છે, એમ કહી શકાય નહિ આર્યોમાં એવી ઘણી
માન્યતાઓ ત્યારે પ્રચલિત હતી, જે બધાનું પ્રતિબિંબ આપણને
અગ્નેશ્વરના જેવા મળતું નથી આ માટે ત્રણ કારણો રમૂ કરી શકાય .
(૧) અથર્વવેદનો ઇતિહાસ તપસીઓ તો આ મુદ્દો ૨૫૪ અને છે
વૈદિક સાહિત્યમાં જે શ્રદ્ધાઓ અને ચમત્કારો દ્વારા ચમત્કારોના
ઉલ્લેખો આવે છે, તેના કરતા ઘણી જુદી જુદી માન્યતાઓ
લોકોમાં પ્રચલિત હોતી નોંધ એ, જેના ઉપર અથર્વવેદમાં સ્વીકાર

અવધવા પ્રગતિ થઈ છે 'સ્થગિત પૂર્વ'—પૂર્વના લોભામા કશો વિકાસ કે પ્રગતિ જ થઈ નથી એવું જે પોપટિયું રટણ ચાલ્યા કરે છે, તેનો તે અસ્વીકાર કરવો જ રહ્યો

*

*

*

ધર્મના નિગ્ન તળકાઓ સળધે સંસ્કૃતિના બીજા કેન્દ્રો ચીન, પર્શિયા, ઈજિપ્ત, ઈટલિ, ગ્રીસ અને ભારત વચ્ચે ઠીક ઠીક પ્રમાણમા આવ્યું જોવા મળે છે

આર્થિક સંતોષા સિવાય બીજું મને તે રહસ્ય હોય પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે અમુક પ્રકારની સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ મુખ્ય ચાર નદીતટોમા થયો છે સંસ્કૃતિના પારણા સમા આ ચાર નદીતટો છે, નાઈલ, યુદ્ધીસ, ગંગા અને યેલો નદીના કિનારાના પ્રદેશો સુચિત રથગોએ પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિ વિકસી, વિચારો અને શક્તિવાળે સતત જાણતા અને વિકાસ પામતા રહ્યા એ ખરું, પણ જેને આપણે ઇતિહાસિક વિચાર 'ફિલોસોફિકલ થોટ' કહીએ છીએ તેનો ઠીક ઠીક પ્રમાણમા અભાવ જોવા મળે છે વિચારોના ક્ષેત્રે જેને આપણે એક મૂલ કક્ષા (ded level), સ્થગિતતા કહીએ તે જોવા મળે છે જીવવાદી હવનાઓ, આત્મા સબધી સિદ્ધાંતોથી મુખ્યત્વે આ સંસ્કૃતિઓ દેવદાત્તી રહી પણ ઈ સ પૂછી સદીમા સંસ્કૃતિના શિન્ન શિન્ન અને એકબીજાથી અલગ એવા કેન્દ્રોમા એકાએક ચિંતાનામક વિચાર ફરકે આવ્યો એ એક વિષયકલ્પસતુ ઔથી મોટું રહસ્ય છે કયા મંત્રોગોને કારણે આમ થઈ શક્યું તેનો આપણે જ્યારે તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરીએ ત્યારે જ તેની સમજૂતી આપી શકાય

* ભારતમા ચિંતાનના ક્ષેત્રમાં દેરણકાળ બરાઈ તેમ જતા લોકપ્રચલિત જીવવાદી માન્યતાઓનું પ્રચલન સારા પ્રમાણમા ચાલુ રહ્યું આજીવોએ તેમનો, અલગતા, પસંદગીને ધોરણે રચીકાર કર્યો અને તેમને અમુક લોકાદર પણ પ્રાપ્ત થયો

* યજ્ઞની આખી પ્રથમા નીતિમતાને કોઈ સ્થાન નહિ પરંતુ ભૌતિક વાસ મેળવવા માટે કરવામા આવતા ધાતકી કૃત્યોને ધર્મનું આચરણ મંદાવવાનો પ્રયાત્ન, આમા રહેયો છે, દેવો પણ યજ્ઞની આહુતિઓની અસર ખાજવા શક્તિમાન ન હોવા કારણ કે સ્વર્ગમાં તેમના સ્થાન, મેલ્યા વગેરે માટે એમણે પણ વધુ ઉચ્ચ દેવતાઓની યજ્ઞોમા આહુતિ આપવી પડતી

* ત્યારે ન તો મહિરો હતા કે ન તો મુર્તિઓ હતી, ખુદશામા એતરો કે બગીચા-વાડીઓમા યજ્ઞો થતા યજ્ઞ કરાવનાર યજ્ઞમાન બધો જ પૂજ્ય કરતો આહુતિઓ, પરુ, બસિ વગેરે તેના હતા અને તેના સાથ (પુરુષ)ની માન્યિક પણ યજ્ઞમાન જ ગણાતો યજ્ઞ કરાવનાર પુરોહિત દક્ષિણા વિના યજ્ઞ ન કરાવતો દક્ષિણામાં વજો, ધન-દાન, ગાય-ગોઠા, સોનું-રૂપુ ઇત્યાદિ આપવામા આવતું.

* જેમ જેમ યુદ્ધધર્મના સમયની નીચક-જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તપ પરનો ઝોક વધતો જાય છે પશ્ચાતાપના પગલાં તરીકે નહિ, પણ તપ દ્વારા શરીરને કષ્ટ આપીને, દેહદમન દ્વારા અલૌકિક, સ્વભાવિક શક્તિઓ, સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તપ પર વિશેષ ભાર મુકાતો

યજ્ઞ-યાગાદિના હેતુ ઐહિક સફળતા હોવા પરુધન, યુદ્ધમાં સફળતા-વિજય, સત્પુત્રપ્રાપ્તિ, મૃત્યુ બાદ સ્વર્ગના સુખ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે યજ્ઞ કરવામા આવતા, જ્યારે તપનો ઉદ્દેશ અસ્વાધારણ્ય, દેવી શક્તિઓ અથવા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો

* જેની રીતે દેવો ચેતિ ઐહિક મહત્વતાઓ પ્રાપ્ત કરવા યજ્ઞ-યાગાદિ કરતા તેની જ રીતે દેવી શક્તિઓ અથવા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે તપ પણ કરતા.

* યતયાગાદિમાથી તથા તરફતુ અપાઠ્ય વિચારના ક્ષેત્રે મહત્વની આગેફૂલ ગણાય બલિ અને આહુતિ આપીને આધિભોતિક તરફનો પ્રસન્ન કરીને ઐહિક સુખસા પતિ અને સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને સ્થાને સયમ, 'સ્વ' પરનો અડુરા, દેહ અને મન પર કાણુ મેળવવા તપ કરીને અમુક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ એ નોંધપાત્ર આગેફૂલ ગણાય

નૃષ્ટિભીમીસામા પશુ આ જ મિહાંતનો વિનિયોગ જેવા મળે છે પ્રથમ એવી માન્યતા હતી કે દેવોએ યત કરીને સંપ્રિતુ સર્જન કર્યું છે, પરંતુ હવે, એક યા બીજા ઈશ્વરે તપસ્યા કરીને સંપ્રિતુ સર્જન કર્યું છે, એવો ખુલાસો અપાય છે

સુદના સમય સુધીમા તજની વિવિધ પદ્ધતિઓ અથવા પ્રકારો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયા હોવા જોઈએ પોતે સુદર છે એવા દેહાભિમાનનો નાશ કરવા માટે યાત્રા અને દાદીના વાળ હાથથી ઢાંઢી નાખવા, આસનનો ત્યાગ કરી સદા ઊભા જ રહેવું, એક પછી એક - એમ પગ ઉપાડવાને બદલે બન્ને પગો એક સાથે ઊપાડી, દૂધા મારતા આગળ વધવું, કાઠા અથવા લોખંડના ખીલાવાળા આસન પર સૂઈ રહેવું, લાકડાના પાટિયા કે જાંબીન પર કથું પાયથાં વિના સૂઈ જવું, તેમ ચોલેશ્વા નગ શરીરે ધૂળમા ઊભા રહેવું અને શરીરે ધૂળ ચોટાડી, વગેરે દેહદમનની વિવિધ પદ્ધતિઓનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું છે

ભારતમા જ નહિ પણ પ્રાચીન ગ્રીસમા પણ દેહદમનમા માનનારા તપસવીઓ હતા. કાપોગિનસ કૂતરાની જેમ ઓડમા રહેનો 'તૂતરાની જેમ વર્તવું' જુલુલ્લિલોના જેવી જ અભિવ્યક્તિ ઠીક શબ્દ સિમ્બીની પણ યાવ છે. આ રીતે રહેવામા કોઈ પચાતપ, પાપમાથી મુક્તિ મેળવવાનો આશય રહેશે ન હોતો માન મનોભળ અથવા સકલપસક્તિ દારા મનુષ્ય ધારે તો પોતાના શરીર પર સપૂર્ણ કાણુ મેળવી શકે છે, અને એવા મનુષ્યો સામાન્ય માણસો કરતાં અધિકારી છે એવું પુરવાર કરવાનો ઈરાદો હોય એમ માનવાને કારણ છે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં દેહદમન કરનાર, શરીર પર અકુશ ધરાવનાર પ્રત્યે આદરજી વસણ વસણુ જેવા મળે છે કોઠાર તપની બાજતમા મહાવીરને ચઢી જાય તેવી કોઈ વિભૂતિ બીજી ધર્મ હોય એમ જણાવતુ નથી

સતત ફરતા રહેતા ગુરુઓ-પરિવ્રાજકો (સિદ્ધિરેડો) પ્રાચીન ભારતમાં તેમ જ પ્રાચીન ગ્રીસમાં જેવા મળે છે, સુદધર્મનો ઉદય થયો તે પહેલાં આ પ્રયા પ્રચલિત હતી ત્યારે સ્થળોએ, મંદિરોના આગળામા, ચોગાનોમા ધાર્મિક અને તરવરાનની ચર્ચાઓ ચાલતી, જે સૌ માટે પ્રુદ્ધી હતી. સ્ત્રીઓ પણ પરિવ્રાજક તરીકે જીવન ગુજારી શકતી. વિચાર અને અભિવ્યક્તિની જે સપૂર્ણ મત્વત્રતા આ પરિવ્રાજકો બોગવતા, વિશ્વપ્રતિહાસમા કદાચ તેનો જોડો મળવો શક્ય નથી. સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં ચારે કોર ફરતા આ પરિવ્રાજકો-ગુરુઓએ જે પ્રબળ વૈચારિક ચળવળ ઊભી કરી તે પાછળથી શુદ્ધ ધર્મ તરીકે એકાગ્રમાર્ગ આવા અનેક પરિવ્રાજકો ધર્મ ગયા પણ ઉદ્ધારક આરુણિતુ દર્શાવ મહત્વનું અને નોંધપાત્ર છે આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા એ સૌને ઈર્જન આપતા, પોતે હારી જશે તો સોનામહોર આપશે જેવી લાલચ પણ આપતા. જ્યારે કોઈની સાથે ચર્ચામા હારી જાય તો તેઓ તેના સિમ્બ બની જતા.

હવે આત્માના જીવવાદી ખ્યાલ 'વિશે' વિચારીએ. શુદ્ધ પૂર્વના ઉપનિષદોમાં આત્મા વિષે એવો ખ્યાલ જેવા મળે છે કે આત્મા મનુષ્યદેહમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને જીવન તેમ જ ગતિનું ને કારણ છે. જીવત દેહમાં સામાન્ય રીતે તેનું સ્થાન હૃદયમાં છે, એમ મનાવું. સર્વઆત્મા તે જ

અથવા ડાગરના કણ જેટલુ કદ ધરાવતો હોવાનુ મનશુ પણ પાઠ્યથી તે મનુષ્યના અગૂંદા જેટલુ કદ ધરાવે છે, એમ મનાવા લાગ્યુ તેના ૨૦ વિદે ભતભતતા વર્ણન આપણને વાચવા મળે છે આત્મા ધૂમ્રરંગી હોતો જેવો, જ્યોત જેવો અફે કમળ જેવો વીજળીના પ્રકાશ જેવો, ધૂમ્ર વગરના પ્રકાશ જેવો છે એવી માન્યતા જેવા મળે છે આત્મા રોનો નોનો છે, તે વિદે પણ વિવિધ પ્રકારે વર્ણન કરવામા આયુ છે એક જગાએ એમ કહેવામા આયુ છે કે આત્મા ચેતના, મન, આસ, આખ અને કાન, પૃથ્વી જળ આગિ અને ઈશ્વરનો બનેલો છે દૂકમા બધી વસ્તુઓથી તે બનેલો છે આત્મા ચાર ભૌતિક જાગનોનો બનેલો છે અને તેમા માનસિક લક્ષણો પણ છે બીજા એક કુકરામા આત્મા અંધ પ્રાણ મન ચેતના અને આનંદનો બનેલો છે એમ પણ કહેવાયુ છે

શરીરમાથી આત્મા આવા જવાથી કેટલાક રોગ થાય છે એવી પણ એક માયતા પ્રચલિત હતી તેથી આત્માને પરત ખોટાવવા મનોચ્યાર કરવામા આવે જેથી તે શરીરમા પાછો વળે અને મરીગ રોગપ્રકૃત થાય નિદાવરથામા આત્મા શરીરમાથી બહાર નીકળે છે એવી પણ એક માન્યતા હતી નિદાધીન માણસને એકએક ન જગાડવો જોઈએ કારણ કે તેમ કરવાથી આત્માને પાછા ફરવામા મુશ્કેલી પડે છે, એવી માન્યતા તેની પાછળ હતી

શરીરમા આત્મા કેવી રીતે પ્રવેશે છે અને કેવી રીતે બહાર નીકળે છે તે વિષે ઝાઝી માહિતી આપણને આ ઐશ્વર્યાથી મળી નથી શરીરમા આત્માના પ્રવેશ વિદે જુલ જુલ અભિપ્રાયો છે કેટલાકના મતે આ પ્રવેશ ગર્ભધાન સમયે કેટલાકના મતે ગર્ભસ્થ સિંધુના હનનચન સમયે તેા, કેટલાકના મતે જન્મ સમયે આત્મા શરીરમા પ્રવેશે છે એવી પણ માન્યતા છે કે જન્મ પહેલાં આત્મા બીજા કોઈ શરીરમા હોય છે અને ત્યાંથી નીકળી નવા શરીરમા પ્રવેશે છે શરીરમા તે કયાથી અને કેવી રીતે દાખન થાય છે તે વિષે પણ મનમતાતર છે મનુષ્યના મસ્તિષ્કની યોચમા આત્મા પ્રથમ પ્રવેશે છે, અને ત્યાંથી નિગન ગતિએ નીચે જતરતા છેવટે તે હૃદયમા પ્રવેશે છે બીજા એક માન્યતા અનુસાર આત્મા આતરકામાથી પ્રવેશીને પેમા અને ત્યાંથી હૃદય ગતિએ આગળ વધી મસ્તિષ્કમા દાખલ થાય છે

આત્મા શરીરનો કેવી રીતે ત્યામ કરે છે, તે મબધે પણ જુલ જુલ અભિપ્રાયો છે ચતુર સમયે હૃદયનો હિમ્ય લાગ પ્રકાશિત થાય છે અને પ્રકાશથી દેહવાતો આત્મા હૃદયમાથી બહાર નીકળી આંખમા જાય અને ત્યાંથી મનુષ્યે કરેન કર્મ અનુસાર બીજા દેહમા પ્રવેશે છે જે વાસનાપ્રકૃત થયો છે તે મનુષ્યનો આત્મા મનુષ્યના તાળવા (શ્વેતર ધ્ર)માથી નીકળીને બીજા વિતીન ધર્મ જન છે

આ બધાં ઉપનિષદોમા એક બાનત વિદ એકમની પ્રવર્તે છે કે યજ કરવાથી કે આતાપ (તપ) કરવાથી આત્મા પુનર્જન્મમાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતો નથી અતિમ પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી જ આત્મા મોક્ષ પામે છે ચોતે તે પરમ તત્ત્વનો અંશ છે એવા જ્ઞાન વડે જ આમા મેળ મિલ્લ કરે છે આમ આત્માના મિલ્લત દ્વારા આપણને જીવવાની ખુનાસો (animistic explanation) ઉપનિષદોમા મળે છે તમામ દેવો-દેવીઓ, મનુષ્યો જીવો વગેરેનાં જીવવાની ખુનાસો આપવા માટે પરમાત્મા નો ખ્યાલ રમૂ કરવામા આયો છે વિચારની દષ્ટિએ (મનુષ્યનો) આત્મા એ વડુ મૂળમૂળ ખ્યાન છે પણ તેના સજ્જક તરીકે એ જ વિચારને પરમાત્માનું ખ્યાલ મુખી વિસ્તીર્ણ કરવામા આગો હોય તે બનવા જોગ છે

ચિંતનમાં જ્યારે આપણે આ મિનુએ આવી પહોંચીએ છીએ તે પછી હવે આગળ કંઈ જવાનું રહેતું નથી બાકી અને આત્મિક આત્માઓ વચ્ચેના સંબંધોના સ્વરૂપ અને ગુણધર્મો વિશે આમતેમ થોડા સુધારા-ફેરફાર કરવામાં આવે તે સિવાય આત્માના સિદ્ધાંતમાં કશું આગળ પગલું ભરવું હવે શક્ય રહ્યું નથી પણ આત્માના સિદ્ધાંતની જાન્યત્રના ભારતમાં (જ્યાં ભારતમાં જ) બ્રાહ્મણ નહિ પણ રાજપુત ગૌતમ અને તેમના શિષ્યોએ જે અતિમ વિચાર રજૂ કર્યો તે હતો. આત્માના સિદ્ધાંતનો જ ત્યાગ અથવા અસ્વીકાર તેમણે એવું તત્ત્વજ્ઞાન વિકસાવ્યું જેમાં આત્માને કોઈ સ્થાન જ ન હોય જ્યાં આત્માનો સિદ્ધાંત આટલો વિકાસ પામ્યો હોય ત્યાં જ આત્માના અસ્તિત્વનો ઈર્નકાર કરવો એ નાનીસૂતી આગેકૂચ ન કહેવાય જગતના બીજા પોકોની જેમ ભારતના લોકો પણ વહેમ અને અધઃશ્રદ્ધામાં જીવતા હતા, એ સર્વસ્વીકૃત ખ્યાનનો આખો આધાર જ શુદ્ધધર્મનો આત્માના ઈર્નકારનો વિચાર ખસેડી લે છે

સાબારસ્વીકાર

બાળ શેગા : વૈદ્ય નવીનભાઈ બોર્ડી પ્રકાશન જનઆરોગ્ય પ્રકાશન, પારકરવાડો, દોડીયા બજાર, વડોદરા-૩૬૦૦૦૧, ૩ ૩-૦૦

પેદના શેગા : લેખક અને પ્રકાશન ઉપર મુજબ, ૩ ૩-૦૦

ઉધરસ-ત્રાસ : લેખક અને પ્રકાશન ઉપર મુજબ, ૩ ૩-૦૦

માથાનો દુખાવો : લેખક અને પ્રકાશન ઉપર મુજબ, ૩ ૩-૦૦

લોહાનું ઊંચું દબાણ : શિવમસાદ ત્રિવેદી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૧૪, ૩ ૬-૦૦
સ્વમૂત્ર-ચિકિત્સાને સમર્થ સકવન શ્રી જમદગ્ન શાક, યત પ્રકાશન, જુમિપુત્ર, દુર્ગાતપાળા, વડોદરા-૩૬૦૦૦૧, ૩ ૨-૦૦

આરોગ્યની આવી : લે. સુનાયજી નાયક, પ્રકાશન ઉપર મુજબ (બીજી આવૃત્તિ), ૩ ૩-૫૦

ઉદારચિંતન : ડૉ. હર્ષદભાઈ વી. કામદાર, પ્રૌઢચિકિત્સા તાનામ અને સંશોધનકેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪, ૩ ૩-૦૦

આપણી આતુખાણુ જાત જાતની કટોકટીઓ જીતી ચાલે છે જાતિ આધારિત જાતિ પ્રેરિત, ક્યારેક અર્ધપ્રભાવી ઉપરાષ્ટ્રીયતાની જાવાનાથી પ્રેરાયેલી, પ્રાચીન ધર્મમતને માનનારી શિવાઈ, નવધર્મમતને માનનારી યુનુસ્કાનવાદી વગેરે વગેરે એવે વખતે આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ નિરાશ થઈ જઈએ છીએ ત્યારે, પહેલા આપણે ભારતીય છીએ અને પછી ગીચ બધું એ ભાવ આપણામાં ક્યારે આવશે એની ચિંતા કરીએ છીએ અને એજ ચિંતાની કે ઉચિત કેન્દ્રીય ભાવ ચિંતાની પણ આ લાગણી સર્વવ્યાપી છે એજામાં એજાનું વિચારતા અને એથી જે એજાનું વાચતા આપણા રાજકારણીઓ પ્રજાના આ જનોભાવને પકડી લેવામાં હેશિયાર હોય છે, અને એકતા, રાષ્ટ્રીય એકતાનો રાજ આવાપવા માટે છે

રાષ્ટ્રીય એકતા એક એવી સંકલ્પના છે જેની હેઠળ ઉચિત કે વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા થઈ નથી એમ છતાં આપણા રાજકીય નેતાઓ જે આજારી એકતા વિષે સતત બકબક કરે છે એની સાથે એને કશી લેવા દેવા નથી એકતા એક સમિશ્રણ છે, પ્રજાને પોતાની વિભિન્નતા બૂલી જવામાં સહાય કરે એવું, એની આજારી અને આંકેશોનું સાવધાનીપૂર્વકનું એકીકરણ છે વળી પ્રજાને બીજી રીતે જેનો અભાવ સાક્ષત એવી સમજદતા-સગતતા એ આપે છે ભારતની ભૌગોલિક એકતા બધું પ્રાચીન અને શાશ્વત્વયુક્ત વારંતરિકતા છે પણ એ અત્યંત સકુલ છે ઘણી પ્રજાતિઓના પેદા કરારોની વારસ એવી પ્રજાઓની વચ્ચે અહીં ઘણા માર્મિક સમસ્યા ઠરતી ધરાવે છે એ જ રીતે વર્તમાન સાથે ઘણી ભૂતકાલીન શતાબ્દીઓ પણ અહીં અસ્તિત્વ ધરાવે છે

આપણી આતુખાણુ પ્રસરતી કટોકટી આપણને આ અદિતીયતાની યાદ આપે છે એની લોકો માફ આપણે એક સમસ્ય પ્રજા ક્યારેય ન હતાં, એકબીજા પર પ્રભાવ પાડતી ઘણી સંસ્કૃતિઓએ અહીં મૂળ નાખ્યાં છે કેટલીકે આપણો અને સિપિઓમાં ભાષિક અભિવ્યક્તિ દાર્શનિક શોધ, વિચારોની દુનિયા, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના એવાસોનું અન્વેષણ કરતા ધ્યાનના ધણા સ્તરો આ બધું આ આરંભિક વિકસેના દેશનો સહિયારો અનુભવ છે જેને ભારતીય મન કહી શકાય તેનું એજે નિર્માણ કર્યું છે એ ભારતીય મનનાં કેન્દ્રમાં ઉપખંડીય એકતા છે

ત્યારે ત્યારે આ ઉપખંડીય એકતા અંખી મડી છે, ત્યારે ત્યારે આપણે મૂલ્યવાદમાં ઠોકરો ખાધી છે ત્યારે તે યુનુસ્કૃતિ થાય છે ત્યારે ત્યારે સમ્પ્રદાયજ્ઞતા પાછી આવે છે આ ઉપખંડીય એકતાના સંવેદનશીલ આધાર વિના ભારતમાં એકતા વિશે આપણે વાત જ ન કરી શકીએ આપણી યાત્રા પરિસ્થિતિ વિષે આપણે જાણે તે કહેવાનું હોય, એને વ્યક્ત બંને શાસનકર્તા કે શાસિત પ્રજા કરે, પણ આજે ભારતમાં આ ઉપખંડીય એકતાનો દેખાઈ આવે એવો અભાવ વરતાય છે

ભારતમાં ક્રાંતિનાં સૂરો ચિનાશક શુદ્ધ જખનાનો નાલ અચરો બની શકે છે-એ યાદ રાખીને પહાલમાં ગાંધીએ રૂબરૂ જ સમાજ માટેનાં અહિંસક હેશિયારો નિર્માણ કર્યાં. વલ્લભભાઈ પટેલ દેશી શબ્દોના અસ્તિત્વમાં અતર્નિહિત રહેલા ઉપદ્રવના નિરકરણ માટે પોતાના કાર્યમાં દૃઢ રહ્યા છતાં,

સમગ્રપટ્ટ પર ભાર મૂકના રહ્યા સચવાયી લોકશાહીના કામને પુષ્ટિ આપવા જરૂર આપના સંસ્થાના માટે જવાહરલાલ નહેરુ એકમે હાથે કામ કરતા રહ્યા બ્રિટિશ વશાહતી રાજ્યવહીવટના પાયા રૂપ 'ભાગલા પાટો' અને રાજ્ય કરો' એ સિદ્ધાંતના અતની દિશામાં પહેલા કદમ જેવા ભાષાકીય રાજ્યોના સંગઠન પાછળના તેઓ મુખ્ય નિર્માતા હતા એ સૌની જીવો અને નિષ્ફળતાઓ ગમે તે હોય, તો પણ, આ રાષ્ટ્રનિર્માતાઓ ઉપખ ડીય ચેતનાથી સુકત હતા એમના વિના, બહુ વખત પહેલાં ભારતના કુકડા ધર્ષ ગયા હોત

કાળા નાણાના અત્યંત મોટા ફંડથી પ્રેરિત ચૂંટણીનાં બાલ પ્રદર્શનો સાથે, પ્રાદેશિક સંસ્થાઓ, અને રીનિક તેમ જ નાગરિક સેનાઓ પર આધારિત એક સર્વોચ્ચ નેતા, અથવા મોટા પ્રમાણમાં કેન્દ્રવાદી રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા, એ ભારતીય રાષ્ટ્રની એકતા અને સમૃદ્ધતા સાચવવાનો એક માન માર્ગ છે એવી માન્યતાનુ મૂળ ભારતના સામતવાદમાં છે, જે હવે અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી મુક્ત અને સ્વતંત્ર વિકાસના રીતેનાં આંતરીક વર્ષો દરમિયાન આ દેશ ન ઝોળખી ગયા એટલે બદલાયેલો છે. આ પરિવર્તન વધારે પરિપક્વ રાજકીય પ્રબલ અને જુદી ગુણવત્તા માંગે છે. એટલે કે, આપણી ઉપખ ડીય ચેતનાએ વધારે જાડી બનવાનું છે, આપણી વિવિધ પ્રજાઓની મયામજો પ્રત્યે વધારે સંવેદનશીલ થવાનું છે

સ્થાન ન્ય આપના પછીના આરભનાં વર્ગોમાં ઉત્તર-પૂર્વ અને મધ્ય ભારતના ખુશ્કા આદિવાસી વિસ્તારોમાં વેપારીઓ અને વસાહતીઓના સ્થળાંતરને રોકવા લેવાયેલા નિરેધાત્મક પગલાઓને આપણી પ્રજાને બહુ મોટા ભાગ સમજાયો હતો. વિશાળ પાયા પરના અતિક્રમણથી લઘુમતી પ્રદેશોને ખ્યાવવા માટેની બધારણી કદામ ઉઠાવે આપણે કહી આપણી એકતા માટે બાધારૂપ માની નથી. ગુરૂ કારણસર રાજકારણને ધર્મ સાથે જોડવા ઇચ્છના લોકો સાથે, આ નિષેધારાઓની સમાન્તર, રાજકીય રીતે સ્વીકાર્ય, આ બાધાત હોયો રાજકીય રીતે સ્વીકાર્ય, કેમ કે વિશાળનના સર્વનારી નુકસાન છતાં લઘુમતીઓનાં હિતો માટે ચિંતા દેખાતી હતી

એ જ રીતે, વિકાસના ક્ષેત્રમાં ખાનિય ક્રમિકને એજા વિકસિત ક્ષેત્રોના હિતોની બળવધીની જરૂરિયાતો પર સતત ધ્યાન આપેલું. ખાનિય ક્રમિકનના આ વેધિક આદેશને એવી દલીલ સાથે પરિવર્તિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો કે જ્યાં કયા ઉલોગો નથી ત્યાં એ વિકસાવવાનું ખૂબ મોટું પડશે, કેમકે ઔદ્યોગીકરણના ટકાર એને આનુષંગિક નિમ્ન માળખાઓ ત્યાં નહીં હોય. પણ એ વખતના રાજનેતાઓએ ઉપખ ડના એકીકરણ માટે આપણી જોઈતી કિમત તરીકે આ બોળને સ્વીકારી લીધે,

સાંસ્કૃતિક રીતે પણ ભારતીય પ્રજા કારીગરી, સંગીત, ગીતો અને નૃત્ય દ્વારા પરસ્પર નજીક આવી. ભાષાના ક્ષેત્રમાં દેશ માટે એક ભાષા બાબત સર્વસંમતિની કુશાળતા નિષ્ફળતા અને કૃત્રિમ દિ-હીના સમર્થકોની કંદરતાને કારણે આપણને એ ખ્યાલ આવી ગયો કે સાચા નિર્ણયો લેવાતા નથી તમારે ઉપખ ડની પરિચયિત રી ચાલ છે. અજોડ ભાષા એક સંપત્તિ તરીકે નહીં, પણ પ્રાદેશિક ભંદ દોહો વચ્ચેની બાધિપત્યપૂર્ણ કહી તરીકે ટકા ગઈ. ભવિષ્ય પર જોના બહુ મોટા પ્રત્યાધાતો પડે એવી આ બહુ મોટી વિકૃતિ છે આપણે આશા રાખીએ કે ભારતીય મનીષાની સદ્ગુણશક્તિ, એની વિચાર શક્તિ અને આલોચનાત્મક શક્તિ હમેશ માટે વિચિત્ર નહીં રહે

ભારતીય ભાષાઓની કુશળતા એ છે કે જે સંસ્કૃત ભાષાને ઉચ્ચ-આધ્યમિક સ્તરે શિક્ષણમાં ફરજિયાત વિષય તરીકે રાખી નથી એનાથી તે કૃત્રિમ રીતે આધુનિક બનેલી છે, અને વિશ્વસંસ્કૃતિઓમાંથી

અનુવાદ દ્વારા સાહિત્યનો મહત્વપૂર્ણ લાભ એમને મળે એ તે દેવળ ઉપેશાને કારણે થયો નહીં એ ઉપખડીય એતનાના ધોવાળુ નિદર્શક છે ઉત્તર ભારતના જમાના એતનેમાં એના મૂળ છે એવી સંકીર્ણ, રચનાની કદરતાનો સાચો કરવા જેટલી આપણી ભાષાઓ સક્રિયતાથી ન દતી ભારતીય દષ્ટિની આ સક્રિયતા, અને અતી, સરકાર અને દર્શનના વધતા જતા દેવીકરણ આમપોસ વિઠ્ઠી રહેવ અભુક્તિપૂર્ણ ભાષાથી એ દષ્ટિ પર હુમલો હાથ છે એ દર્શક સમગ્રી રાજ્યતંત્રી મુજબતા અને સમગ્રી રાજ્યતંત્રી મુજબતા, અને સંવેનગીવતા પર કુશાભ્યપૂર્ણ પ્રતિભાવ મળાય

રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્થાપિત ક્રિતો, સ્વરાજ્ય આપના પ્રારંભિક વર્ગોમાં આ વિચાર દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પોતાની જાતને દબાવ કરી શક્યા હતા તેમજ અવગણાયેલા લોકોની સ્થિતિ પ્રત્યે કયા વિચાર વિના નિકાસની પ્રક્રિયાઓનો દબાવ લઈ શકા છે અને તે એ અધા માટે જાણે એતર મુદ્દો થઈ ગયું છે રાજધાનીમાં સક્રિયતાથી લેખીઓ રાજ્યની નીતિઓ નક્કી કરે છે, કાયદો ઉપખડીય એતના દેખાતી નથી આપણી સ્થિતિની વિકરતા તરફ કોઈ અરપટ અવાજ વારંવાર આપણને દોરે છે, પણ ઘેરી જ વારમાં એ જૂગણાઈ જાય છે અને બુલ્લં જાય છે એના પરિણામે પ્રદેશો વચ્ચે વચ્ચે જતુ અસતુષ્ટન પેદા થાય છે એમાંથી હિંમત કોષ અને દૂપ પેદા થાય છે

વહીવટ, અવરથા અને સંશોધનના જીવા સ્તરે ચાલી રહ્યા કામો માટે કૌશલ્યો ગોઠવવાના ક્ષેત્રમાં પણ મુખ્યત્વે સરકારના તંત્રમાં માણસને પોતાને આગળ કરનારા પ્રગતિઓ ગોઠવવાની જરૂર પડે છે. ભારતની સર્વોચ્ચ-સરકાર, સમગ્ર ભારતમાં પ્રાપ્ત થનારા જુદા જુદા વિષયોના નિષ્ણાનોની યોગ્ય અને આજ દિવસ સુધીની અષ્ટ દેડે, પાટી વિના પોતાનું કામ ચલાવે છે, કોઈક લાગવગવાળા પ્રભાવશાળી માણસનું આજ તમારા તરફ એવાવાનું અનિવાર્ય છે હરેક સ્તરે આપણા સામંતવાદી રાજકારણની આ શૈલી છે આ કોઈકનું આજ એવાવાનું કામ મુદ્દાકર્તાના માપદંડોની તોડફોડ કરે છે, આદિમાં સર્વોચ્ચ સાધના લાવે છે અને નોકરિયાતોનું મોટા પ્રમાણમાં ગંજીવકરણ કરે છે બીજા કોઈ પ્રકારની ચિંતા ક્યાં વિના દેવળ માણસના અંગેત અભુદયનું જ વળગણ કોષ એવા લાગેલો જ આમાંથી પેદા થાય.

પછી દેશ ઈ ૧૯૪૭ની માફક પઞ્ચન, અસહાયત અને નિરાશ. અગ્રેજ સત્તાના ગયા પછી દેશ ઈ ૧૯૪૭ જેવું અસહાયત અને નિરાશ હોતો તો ઉપખડીય એતનાને અભાવ મળ્યો બનતો. પણ ૧૯૮૫ નું ભારત સપુર્ણપણે જુદું છે આ વખત દરમિયાન અષ્ટ સાધનો અને એને ઉપયોગમાં લેવાના કૌશલ્યોનું નિર્માણ થયું છે પ્રત્યેક પ્રદેશ પોતાનો યોગ્ય લાભ લેવા સમુદાય છે મુખ્યત્વે સત્તા તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની ઉદ્વેગતાના તત્કાળ સંજોગો વિગેરે પેદા થાય આપણે પોતાનું જ મુકેસાન વેળીને આ શીખીએ છીએ

આપણે પરિવર્તન મુજાબક છે આણ માણખાંઓને આપણે એ એટલા સુધારીએ અને મનમુક્ત કરીએ તો પણ આ પરિસ્થિતિ કાળુમાં નહીં આવે આપણા સમગ્રનશી વિકાસમાં યોગ્યતાગક કરવાની અવરથા પૂરી થઈ છે કેન્દ્ર અને રાજ્યસ્તરે સત્તાનું જુદું મોટું પુનર્ગઠન, અને નિર્દેશ સ્તરે એના હસ્તાંતરણની અવત તાતી જરૂર છે સત્તા સાથે સાંધનો, કૌશલ્યો અને એના ઉપાનરણો પણ જાય આ ત્રણેય તરફો વચ્ચેનું સમંવિત જોડણું મોટા ભાગે સૌ સમજે એક જુદું નાનો, અનુતરદાથી, યાદેનો ઉચ્ચ નોકરશાહીનો એક લાગ આ યથાર્થતા પ્રત્યે અધ છે, અને તે ગંજીવકરણીઓના સર્વસત્તાવાદી સ્વર્ણાઓને પોષે નીચે, પાયામાં, લોકો ધીરજ ખોઈ રહ્યા છે

ક્રિતો આપણે આયોજન કરીએ અને મમમ ભસ્તમાં આવેલા સદાન પઠિવર્તનોની ઉપખડીય એતનાને સાથે ક્રિયાર્થીય થઈએ (અને એનો અર્થ રાજ્યતંત્રી લેખીઓ અને દષ્ટિઓ અંદરવાની

જરૂર છે એવો માય), અથવા વધતી જતી પાણવિક્રતા સાથે 'લાગણ્ય પાડો અને રાજ્ય કરો' વાળા સિદ્ધાંતની જૂની વસાહતી રીતો પહેલા વાપરતા હતા તેમ વાપરતા રહી પ્રદબ્ધ યશ્નએ રાજકારણીઓ, ગુડાઓ, સ્થૂલશુદ્ધિ સુવડો અને દાણચોરો વચ્ચેની દોસ્તી, નવા માળખાના અભાવે અનિવાર્ય બની છે. એ લોકશાહી ઉપખડીય સમાજ માટે આધારરૂપ નથી, તેમ રાજકારણમાં રચનાપટ્ટા રહેતા બરકરી રાજની સ્થાપના પણ તેને માટે ટેકારૂપ નથી.

રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિના વિકેન્દ્રીકરણ માટે સત્તા ધારણ કર્યા વિના બહારથી પ્રયત્ન કરવો, 'માનવ પ્રતિભા દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાની નોકરશાહી બીજાનો વિરોધ કરવો, સરચાઓની સ્વાયત્તા સ્વસ્થ લોકશાહી કાર્યના મહત્વના એક ભાગરૂપ છે એ વિચારનો સ્વીકાર, અને સાચી સમવાયી ચેતનાને પુનરુજ્જીવિત અને વિસ્તૃત કરવાની સર્વોચ્ચ જરૂરિયાત,' આ લક્ષ્યો ભાવિ સ્થિતિ અને ઉપખડીય રાજ્યવ્યવસ્થાની પ્રગતિ માટે બહુ મહત્વના વિધેયોત્કે તરવો છે આ વાતને સનત સમર્થન અને પુષ્ટિ આપવી પડશે, કેમકે રાજકારણીઓ સાદા દેખાતા, પણ અંદરથી ચોતાની સત્તાઓકાફાને લાભ થાય એવા ખોટા માગેતિ ઝડપી લેવા ટેવાયેલા હોય છે અને તેઓ 'કહેલ' તરીકે જુએ છે

એક માત્ર સર્વોચ્ચ નેતાના, બીજાઓના પ્રભાવમાં પ્રભાવકારી કરિશમાં વિશે વાર વાર જે પ્રશ્નો પુઝાઈ રહ્યા છે એનાથી સાચો પડકાર રો છે તે જલ્દી આવે છે આ શોધમાં એક ગુપ્તતા રહેલી છે. કેમકે ભારતને લોકશાહી સમવાયી તંત્રની શિસ્તથી એકત્રિત થયેલા, અને મોટે ભાગે ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી પસંદ થયેલા સામૂહિક નેતાત્વની જરૂર છે એક માત્ર સર્વોચ્ચ નેતા અને તેના સાવધાનીપૂર્વક ચોળેલો કરિશમાં એ નવા ઇસકાના ભારતની એક આકૃત છે

સ્વાભાવિક રીતે, રાજકીય પકવતાના આ રતરે સક્રિય કંટકી કટોકટીઓ અને પરિવર્તનોમાંથી પસાર થઈ પડશે. પણ આપણે બહુ માચીન અને યાણી પ્રભા છીએ નવા સુધી આપણે જાણીએ છીએ કે શોધ કરતા રહેવાનું ઉચિત છે, ત્યાં સુધી આધારો અને કસેશો પચાવી જવાને આપણે શક્તિમાન છીએ.

અનુવાદ : યશવન્ત ત્રિવેદી (લોકસારથી)

સાભારત્વીકાર

ઝોરી હોં હર્ષદભાઈ વીં કામદાર, પ્રકાશન ઉપર મુજબ, રૂ ૩-૦૦

ચાગાસનો વૈદ્ય નવીનભાઈ ઝોઝા, પ્ર૦ આર૦ અભાણીની કં૦, અમમાના સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

પ્રેરક પ્રસંગો : સત્યમ, સદ્ભાવ પ્રકાશન, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧

વીજ્ઞાન કૃત (૩) રૂપાલર : હરિશ્ચંદ્ર, યશ પ્રકાશન, કુશરાતમામા, વડોદરા-૩૬૦૦૦૧, રૂ ૫-૦૦

માર્કસે કહ્યું હતું : માનવજાતના શોષણની શરૂઆત સ્ત્રી ઉપરના પુરુષના આધિપત્યથી થઈ છે. માનવીનું શોષણ શેઠકાં આપણે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય, તકની સમાનતા, વર્ગવિહીનતા, જહોની સારસ બળ જેવા ઠેટલાય વિચાર, લોકશાહી, સમાજવાદ, સામ્યવાદ અને કમ્યુનિસ્ટીક જેવી વિભાવનાઓ સર્જી છે પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોમાં આધિપત્યનો લાવ હટાવી સમતુલ્ય સર્જી શક્યા નથી.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે સ્ત્રી-સમાનતા અને મુક્તિની ગિચામાં જગતના સભ્ય સમાજને અદિશિત કરવા પ ૧૯૭૫-૧૯૮૫નો સમય દાયકો સીઓ માટે ફાળવ્યો હતો. આ દાયકાના પ્રારંભની અને સમાપ્તિની પ્રાસંગિક બિન્નવણી ભારતમાં ઉત્સાહથી કરવામાં આવી પરંતુ, વચ્ચેના સમયગાળામાં શું સિદ્ધ થયું ? બિન્નવણીમાં ઉત્સાહી એવા ભારતીયો ઉપલક્ષિ માપવાનું શૂની જતા હોય છે.

હા, સીઓ માટેના દાયકાના અંતમાં શાહેમાનો કેસમાં મર્વોચ્ચ અદાલતના ચક્રવર્તી ચુકાદાથી વખોળે સર્જાયા મુસ્લિમ સમાજની શરૂઆતના વિરુદ્ધ બુમરાણ મચાવવાની તક ધણાએ ઝડપી લીધી અને 'સ્ત્રીને ન્યાય' મળે તેમાં થતકિચિત ફાળો આપ્યાનો સતોષ પણ મેળવ્યો પરંતુ, મનુષ્યકારાજના આ દેશમાં બહુમતી મહાજનની નારીની સ્થિતિ શું મુસ્લીમ સ્ત્રી કરતા ગૌરવપૂર્ણ છે ?

સાપ્રત સમાજના વલણો ઉત્સાહપ્રેરક નથી મળ્યા અને ઉત્તર ભારતમાં વિવિધમ યેન્ટિકના સમય સુધી દોકરીને દૂધપીતી કરી દેવાનો રિવાજ હતો. સામાજિક મનોવલણો હતું પણ પદ્ધતિમાં નથી વિદ્યાનનીય વધુ અને વધુ મદદ લેવાય છે. ગર્ભમાના બાળકની જાતિ જાણી લેવા Sex determination પ્રયોગ કરાય છે. આ પદ્ધતિ Sex pre-selection technique તરીકે પણ જાણીતી બની રહી છે, આનો લાજ લઈને, ગર્ભમાના સત્તાની જાતિ સી હોય તો ગર્ભપાતનો આશય લેવાય છે. કહેવાતા માનવવાદીઓએ સ્ત્રીની સામે ઉદાપોહ શરૂ કર્યો છે. પરંતુ એમના વિરોધનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આનાથી સ્ત્રી-પુરુષની સમાજની સમતુલ્ય બોરવાઈ જશે. મહાજનની સમતુલ્ય ન બોરવાય તો ગર્ભમાના સ્ત્રી-બાળકના નાશનો તેમને વાધો નહીં હોય ? સ્ત્રી પરત્વે આધુનિક અને કહેવાતા સભ્ય, સિદ્ધિ સમાજનું આપણ વલણ છે તો ખીજ બાજુ, સમાજને દોરવણી આપી શકે તેવા અમરવર્ગ દ્વારા જ બાળકમરના કૃત્ય થતાં જાય છે. હજીની લાક્ષ્યની વધતી નાજીચૂક વિષે કશું ન કહેવું બદેનર છે.

સીનો માત્ર અનાદર જ નહીં, ઉપેક્ષા અને અવહેલના કરનારા આ સમાજ પોતાના રાજકીય ફલક પર સીમતી ગાંધી જેવા જાજરમાન વ્યક્તિત્વને કઈ રીતે સ્વીકાર્યું હતું, ખાસ કરીને પુરુષની ઉચ્ચતા અંગે આખો સમાજ સળળ માન્યતા ધરાવે છે ત્યારે ! આ આડપ્રશ્ન સમાજવિદ અને મનોવૈજ્ઞાનિકો માટે રસપ્રદ છે. અસિદ્ધિત પ્રજામાનસ પર આ Freudian Psychology (શોષનું મનોવિજ્ઞાન) દર્શાવે છે એવા પ્રભાવ છે કે પછી ઇતિહાસકારો કહે છે એમ આવશ્યકિત તરીકે સી પ્રત્યે આસ્થા ધરાવતા વલણનો નિર્દેશ હતો ? ગમે તે હોય, ઇતિહાસકારોની જાણ સભ્ય દોડ દાયકા સુધી અનુસરેલા સમાજમાં સીનું સ્થાન મનોજ ઝાઝા

સમાજ નવા પરિવર્તનની પગદંડી ન પકડે ત્યાં સરકારે અગ્રેસર થવું રહ્યું નથી ટેકનોલોજીના પ્રસારમા સરકારી નેતૃત્વનો પ્રયોગ સફળ થતો આપણે જોયો છે, હરિયાણા ક્રાંતિ અને ઓપરેશન ફ્લડ જેવા, આધુનિક સદર્શમાં રદિયુગ્ત ગણાતા કૃષિવર્ગમાં પણ સરકારી પ્રયાસો પ્રવેશી શક્યા છે અને સ્વીકૃતિ પામ્યા છે પણ સામાજિક ક્ષેત્રમાં નવા વિચારોનું પરિસરણ સરકાર થઈ શક્ય છે ખરું? અને લાગે છે સરકારનો પ્રભાવ આરાત જ પડી શકે

દહેજ પ્રતિનધક ધારાની અને બાળલગ્ન-પ્રતિનધની જોગવાઈની શી દશા છે તે જોઈએ તો કામદાના અસ્તિત્વની લાચારીનો ખ્યાલ આવે છે આખોયે સમાજ નવારે એકબીજાના હાથમાં અટકા મેળવી કામદાને છુટો બનાવી દેવા મથે ત્યારે ખાસ 'રમની' જેની દૂરદર્શનની ચિત્રશૈલી સમાજના ગોપબૃહદત્તિમાં સામે મોટા ભાગના પ્રેક્ષકોને અદિશિત નથી કરી શકતી એવું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે સ્ત્રી-પાત્ર તેમાં સૂતધાર છે આથી મોટા ભાગના પ્રેક્ષકો આ દૈણીને એક તરફીય વા કુતુહલકર્મી તુલકો ગણી લે છે ત્યારે હિન્દી ફિલ્મોમાં આવી જ જેહાદ પુરુષપાત્ર ઉપાડે ત્યારે પ્રેક્ષકો 'મોજનો' આનંદ લૂટે છે એક વધુ દૃષ્ટાંત બળાત્કારના કેસ બાબતનું છે સરકારે કાનૂન દ્વારા બળાત્કારના કેસમાં નિર્દોષતા પૂરવાર કરવાની જવાબદારી પુરુષ પર નાખી છે, પરંતુ તેનાથી બળાત્કારના કેસમાં ઘટાડો નોંધાયો નથી 'નમણી-નમતિ' પર બળાત્કારના કિસ્સામાં પણ નીચી અને નમણી ગણાતી કેમોની સ્ત્રી હોવાના વિરસા જ વડુ છે આમ સામાજિક ફરજને સ્ત્રી પ્રત્યેના વલણમાં પ્રભાવક તત્વ છે જો કે સામાજિક ફરજને હવે વધુ ને વધુ ગીતે આર્થિક ગ્થિતિ સાથે સંલગ્ન થતો જાય છે આથી કલ્પાએ સૂચવ્યું છે તેમ સ્ત્રી-સમાનતાનો પ્રશ્ન મૂળ તો આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો લાગે છે પરંતુ આપણા દેશમાં સર્વ રચય, સુવાન પુરુષોને પણ કામ પ્રાપ્ત નથી થતું ત્યાં સર્વ સ્ત્રીઓને આર્થિક રીતે પગભર કરવી એ આપણી સિસ્ટીમના ગભ બદલારની વાત છે

વળી સાર્વત્રીય સમાજનું મનોવલણ એટલા સકુલ તત્ત્વો ધરાવે છે કે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન ખાત્ર આર્થિક ધોરણે હલ કરી શકાય તેમ નથી આપણા સામાજિક સરકાર ઐતિહાસિક પરિવેશથી કડાયેલા છે, મધ્યયુગના બર્મર આક્રમણ અને પડોળા વિષમી પડકારોના સદર્શમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો નાશકમય ફાસો ગયો છે એમથી યાદા સત્તાન અંગેની જવાબદારીમાંથી અને તે તબક્કે, ગમે તે રીતે છટકી જવાની પક્ષાપનવાદી મનોરૂતિ વિચ્છી જો છટકી ન શકાય તો માદા સત્તાન સાથેના બહુવારમાં એનો પક્ષો પડતો રહ્યો છે આમ ભારતમાં સ્ત્રી પરના આત્યાચારની શરૂઆત એના મા-બાપ દ્વારા થાય છે, જેઓ શેઠશયી માદા સત્તાનના ઉઠેરમાં અનાધી વલણ હાખે છે પરંતુ એ પ્રશ્ન થાય છે કે આજે નીચમી સડોના બહાણેવા પરિવેશમાં પણ પક્ષાપનવાદની આ રૂતિ કેમ કાયમ રહી છે?

આપણે જાણીએ છીએ તેમ પશ્ચિમમાં પણ એકાદ સદી પહેલાં સ્ત્રીની પરિસ્થિતિ કઈ સારી ન હતી પરંતુ 'સ્પિનિંગ જેની'ની શોધ સાથેની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી લઈને સામાજિક પરિમાણોમાં ધર-મૂળથી પલટો આવી ગયો જાણી હતું એ વિશ્વયુદ્ધોએ પૂરું કર્યું, પશ્ચિમને વિશ્વયુદ્ધના વિષ વચ્ચે અંતૃત રહે ને લાધ્યું તે સ્ત્રી મનમાન, મનમતા અને મુક્તિ

'ત્રીજી' વિશ્વના દેશો વિશ્વયુદ્ધનાં આવા-સામાજિક પ્રભાવોના સાલ પામી શક્યા નથી, જો કે, પશ્ચિમથી આપાત કરેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના સળવારે તેઓ આધુનિક યુગમાં આવી ગયા છે ખરાં પરંતુ આઠોએશિયાઈ દેશોના માનવીય મધ્યયુગીન માનસ હજુવે બદલાયું નથી વિશ્વયુદ્ધ વેળાની સામાજિક

સ્થિતિ અને ત્યારના વિશિષ્ટ આર્થિક પડકારોની અનુપરિધિતામાં આવું વૈચારિક સક્રમણ માધ્યમ કઈ રીતે, એ પ્રશ્ન આપણા સમાજવિદો પામે છે

અત્યારે વ્યાપક થતું જતું શહેરીકરણ, વધુ ઊંચરતો મધ્યમ વર્ગ અને પતિ-પત્ની તથા બાળકનું સ્વાયત્ત કુટુંબ વગેરે પરિબલો સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની શ્રેષ્ઠિકા સર્જી શકે તેમ છે પશ્ચિમમાં આવા સ્વાયત્ત કુટુંબ, જેને એલિન ડોલ્ફરની પરિભાષામાં કહીએ તો Nuclear family આદ્ય વ્યવસ્થા અર્જાયે છે. જો કે ભારતમાં સચુકત કુટુંબના સભ્યોના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રભાવ, સ્વાયત્ત કુટુંબમાં છવતી સ્ત્રી પર પણ પડે છે. સ્ત્રીનાં વર્તન, વ્યવહાર અને સ્વાતંત્ર્યને આ પ્રભાવ ઘણી હદે નિયંત્રિત કરે છે. પતિ-પુત્ર્ય પણ સામાજિક આચારના પાલનના નામે આવા નિયંત્રણને અનુમોદન આપતા હોય છે. જો કે પેઢીઓ મુજબ સાથે આ પ્રભાવ ઘટતો જશે એવી આશા ગંભીર શકાય. પરિણામે, મા-માપ પોતાની પુત્રીને સ્વમાનસે, પુર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સાથે, પુત્રની જેમ સમાન તક આપી ઊઠવા દે તો ભારતની સ્ત્રી માટે ઊજળા એ ધણુ મળી શકે

ભારતીય સ્ત્રીના માનસમાં પરિવર્તન એ આ તબક્કાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે. સ્ત્રી-કેળવણીમાં ધરમ વધારા છતાં, સ્ત્રી-માનસ ધરેક મુજબનું બધાયેનું જ રહ્યું છે. સહનશીલતા અને સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહારનું વર્ણન, સામાજિક દગાવો વડે સ્ત્રીમાં આત્મિક હલ મુખી ઠાળી ઠારીને ભરવામાં આવ્યું છે. ગમે તેવું વર્તન સ્ત્રીએ તો સહેવું જ રહ્યું એ વિચાર મારણ તરીકે વપરાયો છે. સ્ત્રીને આ 'વૈચારિક સંમોહન' (Ideological Hypnotism) માથી જગાવવાનું કાર્ય આજી છે. મડસકં વર્ણ પહેલાં ગોંધીજીએ ભારતીય રાજકારણમાં પ્રવેશની સાથે સ્ત્રીને સમાજના બાહ્ય સ્તરોમાં પોતેલવાની શરૂઆત કરી હતી સાથે જ સ્ત્રીના અવાજમાં રહેતો ગમરપણાને ઓગાળવા માંડ્યું હતું એ સફળ પણ થયા હતા પરંતુ આઝાદીના મુખ્ય ધ્યેય સામે આ પ્રશ્ન બાબુ પર પડેવાઈ ગયો હરિજન કમ્પાણી, ગૃહ-ઉદ્યોગોની રક્ષા વગેરેની જેમ અને આઝાદી બાદ કેએસ સામાજિક સંસ્થા મટી રાજકીય પક્ષ બની અર્ધ અત્યારે, ફરીથી એ પુરુષાર્થની પણ જરૂર છે

સ્ત્રી પોતે મથે, કુટુંબ સાનુકૂળ વાતાવરણ આપે અને મરકાર તકે વધારી આપે, તો જ સ્ત્રી, સમાજના સર્વ ક્ષેત્રમાં ઊલટમેર પ્રવૃત્તિ થઈ શકે કૌટુંબિક ક્ષેત્રના સહર્મના એના માટે વાતાવરણ બદલાય પછી એનો અવાજ પિતા, પતિ, ભાઈ કે પુત્રના અવાજનો ધડપો નહીં રહે, એનો અવાજ પોતાની રહેશે, ત્યારે જ તેનું વ્યક્તિત્વ ઊભરશે. પહેલા સ્ત્રી એ જ કરવી રહી. પછી સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વાતો કરવાની જરૂર નહીં રહે

વિવેકાનંદે કહ્યું છે તેમ—
 'નામ્ય પન્થ્યા વિચિતેઽયમ્બાહ |
 'મુક્તિ માટે અન્ય માર્ગ નથી'

આપણી વિકાસલક્ષી બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અને આધુનિકીકરણનો સંસ્કૃત પૂર્ણતઃ આપણી માનસિક સ્થિતિ ઉપર નિર્ભર છે. આધારિત છે ધર્મ તત્ત્વ તેમાં શેષ સ્થાને છે તેથી વિકાસલક્ષી હોવાનો આપણો સંદર્ભ સુખ પ્રેરિત હોવો નથી આ વિકાસ અને સુખ વચ્ચે પડતી પાતળી બેદરેખા એ જ આપણી સર્વ સમસ્યાઓનું રહસ્ય છે તેથી મોટે ભાગે અથવા હંમેશાં માણસ તેની વિકાસશીલ પ્રવૃત્તિઓમાં સુખની ઝંખના કરતો રહે છે, પરંતુ સુખશક્તિ સાથે સ્વચ્છ રીતે જોડાયેલા ધર્મતત્ત્વ વિશે તે સલામત હોઈને સુખ માટેની તેની ઝંખના ઝાઝવાનાં નીર સમાન બની રહે છે. સાથે જ વિકાસ તરફની તેની દોડ આગેકૂચ કરતી રહે છે આ સમય દરમિયાન તે ધર્મરહિત જીવે છે. પરંતુ આ ધર્મ તે કોઈ કર્મકાન્ડ કે અધશ્રદ્ધા કે પરપરિત પથ-સપ્રદાયોમાં સમાઈ ગયેલી ધાર્મિક માન્યતાઓના સ્વીકાર નથી આ તો અનત કાળથી પૃથ્વી પર પૌતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહેલાં જડ અને ચેતન તરવ વચ્ચેનો પારસ્પરિક સંબંધ સ્થાપી આપનાર મનુષ્યને વિશ્વચેતના સાથે જોડી આપનાર તેનામાં પડેલા એકાત્મ તત્ત્વને જગાવી માનવ પ્રવૃત્તિને ઊર્ધ્વગામી બનાવનાર અને મનુષ્યને પશુગતિ કે પ્રવૃત્તિથી મિલન રાખી માનવીય ગૌરવ અપાવનાર ધર્મતત્ત્વની વાત છે. જે મનુષ્યને શુદ્ધિપૂર્વક જીવન જીવવા તરફ પ્રેરે છે

આપણને આપણી સર્વ સમસ્યાઓનું નિદાન કેળવ વન-સામગ્રીના સપાદનમાં કે અશ્વત્થ ટેકો લોજના સર્જનમાં જણાય છે, જે દ્વારા માણસ પૌતાનાં જ સર્જનો વડે પૌતાના અશુક વિનાશ તરફ ગતિશીલ છે આ વિનાશક પરિણામોનું પ્રાણસ્થ આપણી સાથે વિકરાળ સ્વરૂપે પ્રગટ થયું છે આપણે માનવ મૂલ્યોનું જતન કરતી જીવનશૈલીથી વિમુખ બનતા રહ્યા છીએ માણસ-માણસ વચ્ચેનું અંતર વધી રહ્યું છે આત્મકવાદના પ્રતિકાર સાથે આત્મકવાદ અપનાવવાઈ રહ્યો છે !

યંત્રવિદ્યાન અને તેના વિકાસમાં જ આપણા બધા સકરપો દૃઢ ચર્તા-અશ્વત્થ, કુદરતની પ્રત્યંક શક્તિઓ પર તેના ગૂઢ રહસ્યો પર માણસે ગજનાપાત વિજય મેળવ્યો છે. પરંતુ તેના શુદ્ધિપૂર્વકતા વિનિયોગ સાથે માનવ અસ્તિત્વના જતનનો વિચાર ભાગ્યે જ થયો છે તેથી આ પ્રક્રિયામાં મનુષ્યની પશુસદૃશ વૃત્તિ જ સતત ડોકાવા કરે છે. ત્યારે કહેવું જોઈએ કે વિશ્વ-વિનાશક અણુશક્તિ વડે ભયમ્મત માનવજાત કોના માટે શું કરી શકશે ?

આમ છતાં, મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓના આવિષ્કારથી જન્મેલી આ રાક્ષસી સિદ્ધિઓને સિદ્ધિઓ તો કહેતી જ પડશે આ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે એટલા આગળ વધી ચૂક્યા છીએ કે ન્યાયી પાછા વળવાનું શક્ય જ નથી ત્યારે સમસ્યા એ સર્જાય છે કે શું મનુષ્યે સાધેલા વિકાસનો, તેની ઉપયોગીતાનો અને તેણે સાધ્ય કરેલી આ શક્તિઓનો ત્યાગ કરેવો ! હવે અશ્વત્થ બનીને હાથમાંથી છટકી ગયેલી આ વાતને વિસારે પાડવા જ આપણે અનેક યોજનાઓ દ્વારા માનવજાતનું ધ્યાન અન્યત્ર કેન્દ્રિત કરવાના પ્રયત્નો પાછળ આપણું મૂલ્ય જ જળ કામે લગાડયું છે ! અને તે જ સમયે રેડી, કપડાં અને

મગન 'ની ત્રિવિધ સમસ્યાનું' પૂર આપણી સામે મુખ ફાડીને બેસું છે એ સાચા છેડાની આ પ્રક્રિયામાં આપણે મેળ કર્ત્તવ્ય એસે તેમ નથી.

આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને બદલવાના પ્રયોગો થાય છે, અનેક સંજ્ઞાતીય પરિવર્તનો હાંસલ કરાય છે, ટેલિવિઝન જેવા પ્રચાર અને પ્રસાર માધ્યમો દ્વારા જ્ઞાન, મનોરંજન અને માહિતીસભર કાર્યક્રમો આપાય છે આ બધું એટલું બાપક છતાં મનુષ્યની પરિવૃત્તિ, આત્મવાદી મનોવૃત્તિ કે હિંસાનું તાકત પણ એટલું જ બાપક અને પ્રચલ છે ! આપણે સર્જેલા સાધનોના આપણે મુલાકાત બન્યા છીએ ! આ સ્થિતિ માનવજાત માટે જેટલી નેખમી છે તેટલી તો અણુશક્તિ પણ નથી, એમ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય આપણા મતમતાતરે પારંપરિક વિદેશી દરમ્યાનગીરી, ધાર્મિક વાદો અને સંપ્રદાયોમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં જેટલો વિલબ થશે તેટલી અનર્થકારી અને ભયમસ્ત સ્થિતિને આપણે સહેલી પડશે તે નિશ્ચય છે અને ત્યાં સુધી આપણી વિકાસલક્ષિતાની ફળશ્રુતિ પણ થઈ ?

ત્યારે કહીએ કે આપણું સ્વાતંત્ર્ય નિર્ભળ છે પરાધીન છે આપણે ભયમુક્ત નથી આપણે વિકૃત મન સ્થિતિ, વાસના અથવા લોહુપતા, ભયમસ્તતા અને કાયદાઓનાં કુટુપ હેઠળનાઓ કે પરપરાગત સ્થાપિત-પ્રસ્થાપિત હિંસાના આકબરથી અંબાઈને, લોકાર્થને કે પ્રેરાઈને શુભતા હોઈ, કેવળ પરાધીન નતામાં જ આપણને સ્વાતંત્ર્યનો અહેસાસ-ભાસ થાય છે અને તેના કવચમાં આપણે ગતાનુગતિક જડાતા જઈએ છીએ ! !

એ તેટલા ઉપતક છીછરા પ્રયત્નો આપણને આ અવસ્થામાંથી મુક્ત કરાવી શકે તેમ નથી આ મુક્તિની આધારશીલા તો કેવળ સાચા અર્થમાં ધર્મ જ છે, જે આપણા મોટા જનસમૂહમાં નથી !

સાભારસ્વીકાર

શ્રી ગુરુસ્મૃતિ (આચાર્ય ક્ષિતિગોહન સેન) જ્યોતિર્ભાર્ય આચાર્ય, પ્રૌ. ગોહનદાસ મૉ. પટેલ, પૃ. ૧૩, શારદાનગર સોસાયટી, અમદાવાદ-૭, કિ. ૦ વિના મૂલ્ય

સંખ્યાનિર્દેશક શબ્દસંજ્ઞાઓ (માસ, પદ્ય અને વાર નિર્દેશક શબ્દસંજ્ઞાઓ સાથે) સંપાદક

ડૉ. મદકાંત શેઠ, પ્રૌ. ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-

૩૮૦૦૦૮, રૂ. ૬-૦૦

ઇતિહાસપરિમલ (ગુજરાતની ઇતિહાસ : વિષયક પ્રવૃત્તિઓ) : ડૉ. મુગટલાલ પી. બાવીરી, પ્રૌ.

ગૂર્જર એન્ડ-સી, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, રૂ. ૧૫-૦૦

[આધી સાથે પ્રતિષ્ઠાન (નવી દિલ્હી)ના પર્વાવરણ કક્ષાના આંતરગૃહીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત તુલ્ય અચલક અનુપમ મિશ્ર અનેક અવધાસ અહેવાલોને આધારે ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને કેન્દ્રી સરકારોને કહે છે : નર્મદા પર બંધાનારા કેટલાક બળે તો આવતી પેટીઓ શાડુ બાંધી રાખો! ૮૦ જેટલા મોટા, ૩૦૦ મધ્યમ અને ૩,૦૦૦ નાના બધા માટે મચી પડેલાઓ છેવટે તો બચેલ રાજ્યની જેમ અન્યાય ને રોષાણુનો શેતાની દાવ ખેતી, રક્ષા છે તેમ જ પર્વાવરણની સમતુલાને વણસાડી રહ્યા છે એવી એમને ખબર છે ખરી?]

પોતાની હાલના થોડા દિવસ પહેલાં મધ્યમપ્રદેશના નર્મદાસાગર બંધનો શિલાન્યાસ કરતા શ્રીમતી હિન્દરા ગાધીએ કહ્યું કે 'હું બાપા મોટા બંધ બંધાય તેની તરફેણ કરતી નથી પણ નિષ્ણાતો કહે છે કે એમ કર્યા વગર માલે તેમ નથી'

એ કે હવે નિષ્ણાતો અને નેતાઓનું વવણ કંઈક પમટાયું છે મધ્યપ્રદેશના સિંચાઈ સચિવ તરીકે રહી ચૂકેલા એક અધિકારીએ થોડા દિવસો પહેલા વડાપ્રધાનને પાઠવેલા પત્રમાં નર્મદા ખીણ વિસ્તારમાં હાથ ધરાવેલા બંધો-સરદાર સરોવર (ગુજરાત) અને નર્મદાસાગર (મધ્યપ્રદેશ)ની યોજનાઓનું વિવરણ કરીને જણાવ્યું છે કે આ બંધોથી જે હાલ થવાનો હોય કસાય છે તે પૂરો નહીં થાય આ યોજનાના કાણે જેમને અસર થવાની છે તેના લોકોને જે ખાતરીઓ અપાઈ છે તે નિભાવી શકાશે નહીં અને અત્યંત નુકસાન એટલું બધું થશે કે એકવીસમી સદીના વિકાસ અર્થે તૈયાર થતી આ યોજના આપણને કદાચ વીસ હજાર વર્ષ પાછા ધકેલી દે તો નવાઈ નહીં !

ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનના વિકાસ માટે તૈયાર થઈ રહેલી યોજના એક રીતે અશ્વમેધ યજ્ઞના થોડા જેવી છે, જેની લગાચ સૂઝા પકડવાની કાંઈની હિમત નથી

આમ છતાં, જેમને 'વિકાસ'નો નગો ચડેલો છે તેવાઓ જેને 'હીણા' વિચારો કહે છે તેવા વિચારો પણ હવે લોકનજર સમક્ષ આવવા માડ્યા છે મોટા બંધોથી થતા નુકસાન, પર્વાવરણ પર થતી અસરો અને એનાથી હળવો લોકોના ઉત્ક્રાંતિ બળે ભવિષ્ય લઈને હવે ચર્ચાઓ શરૂ થઈ છે એક શ્રાસે જણાવતા તો યોજનાના લાભ અંગે કંઈ કેટલાય નિષ્ણાતો અને સંસ્થાઓએ પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે, પૈકીનાં ફેસફા પછી, પહેલાં હોએમ અને બાદમાં ભારતીય જનતા પક્ષ હાથ અલાવીએલા 'નિર્મલેશ બચાવો આદેશ'ની ક્ષણિક ઉત્તેજનાને અપવાદ ૩૧ જણીએ તો ઈ ૧૯૮૦ થી '૮૫ સુધી એક પ્રકારનો સન્નાટો છવાયેલો હતો તે હવે તૂટી રહ્યો છે

એક નોંધપાત્ર બાબત એ પણ છે કે પંચના ફેસફા પછી મોટા બંધોનું 'પૂર્ણ' સમર્થન કરતાં અખ્યાતોનું વલણ બદલાયું છે બંધના કારણે દુન્યા આવતા ગામો, કરખાઓમાં જે અખ્યાતોની નકલોની હોળી 'કરક' હતી તે આજે કહી 'રવો' છે કે પંચના ફેસફામાં આ બંધોની તરફેણમાં 'રેડેલાય' મુદ્દાઓ પર સવિસ્તાર અપ્પ થત બેચલ કરાયા હતાં પરંતુ પર્વાવરણની 'નવી દિશા, નવા' આચાર તાજેતરના વર્ષોમાં નજર સમક્ષ આવ્યા, અને તેથી હાલ-મોટા બંધોની ફરીથી સમીક્ષા કરવી જોઈએ

પરંતુ અવાજ એ શાષ છે કે શુ પર્વાવરણનો મુદો એ કોઈ નવો આવાજ છે ? ને 'સર્વશુભ' સંપન્ન પચમ્મા પાણી, નદી, જમીન, સિંચાઈ, પાક, વીજળી, શૂકપ વગેરેના સેકેડા નિષ્ક્રાંતિ હતા, અને રાજ્યોના, જનતાના પ્રતિનિધિ-નેતાઓ હતા, યોજનાકારે હતા, દેશમાં બધાયેલા અન્ય બધોના ગેરલાભોથી સહુ માહેર હતા-એ પચને, પર્વાવરણ નામ સુદા ખ્યાલ ન હોય તે તો અજબ-ગજબની વાત કહેવાય !

એક ખીજ વાત પણ સમજવા જેવી છે. પાછલા વર્ષોમાં બદલાય ચર્ચ ગયેલી યોજનાઓનું વ્યાજ વહન કરી રહેલી વિશ્વખેંદ પોતાના જવાબ માટે, આવી તમામ યોજનાઓને નાણાં આપતાં પહેલાં હવે પર્વાવરણનો મુદો છેડવો જરૂરી સમજે છે અને પરિણામે સહાય મેળવવા માટે આંતરે એની સરકારોને પણ મંત્રપૂરીથી એમ કરવું પડ્યું છે. એ સાડુ ચર્ચને રાજ્ય સરકારોએ નવેમ્બર, ૧૯૮૪માં પર્વાવરણ તપસ સમિતિ બનાવી એની પહેલી બેઠક ખીજ, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૪ના રોજ મળી ઇન્ડિયા એ કે પર્વાવરણનો ૧૬મી પાક શીખવા માટે એવો બયાનક કોઈ દિવસ ન ઉમે-પણ ભોપાલ એ રાતે વિકાસની મસમોદી કિંમત ચૂકવી રહ્યું હતું યુનિયન કાળાંઉંડે જતી પણ નર્મદાના બધોની માફક ગરીબ અને પછાત કહેવાતાં પ્રદેશો માટે આધુનિક એતીનેા મદદને વિચાર લઈને આવી હતી આ વિચારોની વચ્ચે 'હીજા' વિચારોની જગા ભોપાલમાં પણ નહોતી ચર્ચ નર્મદા ખીજ તો એનાંથી ઘણીય દૂર હતી

નર્મદા ખીજ વિસ્તારને આધુનિક રહે વિકસિત-કરવાનાં ઉચ્ચ વિચારો વચ્ચે કેટલાક સામા પ્રવાહના વિચારો ૧૯૮૩ થી ઉભરવા માંડ્યા હતા દિલ્લીની ૩૬૫૧મું સરચાનાં ફસ વિદ્યાર્થીઓએ સમગ્ર વિસ્તારને લાખે પ્રવાસ કર્યા પછી પ્રકાશિત કરેલા ૪૪ પાનાના અહેવાલ દ્વારા પૂછ્યું કે આવડા મોટા બધોની-યોજનાં વિકાસ માટે કે વિનાશ માટે ? અત્યાર સુધી ને શુલાબ્દી ચિત્ર અપાયું હતું, તે પ્રમાણેના સાબનો નિર્દેશ આ અહેવાલ પરથી મળતા નહોતો ઉલટ પલ્લે યોજનાથી ને તુકસાન જવાનું છે તેનો ને અદાલત અપાયો હતો તે અપૂરવો હતો, આ પછી મે ૧૯૮૫ માં કંડનની "સર્વાધિક્ષ ઇન્ટરનેશનલ" સંસ્થા દ્વારા ગ્રંથવિતમાં બધોઈ રહેવા સરદાર, સરોવરની રૂબરૂ જતા વિસ્તારના, આદિવાસીઓનો પક્ષ લઈને વિશ્વખેંદને યાદ દેવાનવામાં આવી કે પુન વસવાટની બાબતમાં ને ઉપેક્ષા વરતાય છે તે બેઠની પોતાની જ આવ્યાસ્ત હિતાની વિરુદ્ધ જઈ રહી છે,

નર્મદા ખીજના વિકાસ સાથે સંકળાયેલી નર્મદા ધ્વાનિંગ એજન્સીના અધક્ષ સુશીલચંદ વર્માએ જાહેર રીતે કેટલીક વાતો કરી, અને અત્યાર સુધીમાં બનેલા બધો તથા એના કારણે રથાનિક અસરમંસ્ત લોકોને પુન.વસવાટ, વળતર વગેરે માટે પડતી વિટ મંજૂાઓને વાંચા આપી એમણે 'દુ ખ સાથે કમ્પુ કે ૧૯૮૪ માં એ એમણે બનાવેલો જમીન સપાદન કાયદો, આવી તમામ યોજનાઓમાં લોકોને લંડીને પોતાની તિબેરી બરવા માટેનો હતો આઝાદી પછી એમાં ને કેટલાક સુધારા થયા તે પણ સરકારને લાભ કરવાના હતા, લોકોને નહીં ઉત્તરમાં ભાખરા-નાગલથી માંડીને દક્ષિણમાં શ્રીરામ અને પોલા વરમમાં બનેલા બધોના કારણે એકદર બનેલા લોકો દર-દર બઢે છે બધો દ્વારા લાભ ઉઠાવતી સરકાર અસરમંસ્ત બનેલા લોકોની સહાદતને બંદી બઈ છે આવી યોજનાઓમાં ને લોકો સાથે અમમબાંધિતતા આચાર્ય છે તેઓ જરબાદ થયા છે એમની પર થયેલા અત્યાચારો હવે પ્રકાશમાં આવી રહ્યાં છે શ્રી વર્માના લેખેને વાંચ્યા પછી એક વાત બહુ રૂપાઈ બને છે કે બધ સિમેન્ટ-કોર્કીટ પર નહીં પણ અન્યાયના પાયા પર બધાયા છે.

તાજેતરમાં કેટલાક એવા સંકેતો પણ મળી રહ્યા છે કે નુસ્તાન પામતા લોકો અને વિસ્તારોની તો વાત છેડો, લાભ ઉઠાવનારા લેખા પણ એક વિચિત્ર ચુરકીમાં સંપડ્યાં છે એ ચોરની ઇન્ડિયન

ઇન્ટરલ્યુટ ઓફ સાયન્સના એક અહેવાલ અનુસાર અખપ્રદેશમાં આ બધા મારફતે સિ આઈ પામનારા વિસ્તારની ગણતરી ૭૫૦૦-૮૦૦૦ એકલાખ હેક્ટર દલ્દલમાં પડતાવાની સંકેત છે અહેવાલે ભારે કિત્તેજના ફેલાવી છે એ કે સરકારનું કહેવું છે કે આવો અવમાસ કરવાનું કામ સરકારે પોતે જ સોંપી હવે, અને ચિંતાનું કોઈ કારણ નથી. આવો જ તક વિશ્વેષે કંઈ કરે છે તે કહે છે કે પર્માવરણ પર પડનારી અસરો અગેતા અવમાસ પોતાની શરતોનો જ એક હિસ્સો છે ખેર, આનું સંશોધન કરાવવાની પહેલ કરવાનું શ્રેય લખેને એમાં છુપાયેલા તુકશાનના ભયને ઝોલો ટાળી રાખો ?

નર્મદાના પાણી માટે વિવાદ કરતા રાજ્યોને હવે એ પણ માન્ય પડી ગયું છે કે નદીમાં એટલું પાણી નથી ગમ્યું કે જેદલાને ધ્યાનમાં રાખીને આખીય યોજના બનાવાઈ છે, ૨૮૦ લાખ એકર કૂંડ પાણીનો અઘજ પાછલા વર્ષોમાં ૨૩૦ લાખ એકર કૂંડનો થયો છે પાણીની કમીના કારણે જિયા બધ પૂરા લાગશે નહીં નદીના પાણીના જલપ્રદણ ક્ષેત્રોમાં એક તો મોટા બધીના કારણે પશ્ચિમી મધ્યપ્રદેશના ૧૩,૦૧૪ હેક્ટર વિસ્તારના જગતે કુપી જશે અને બાકી રહી ગયેલો આવો વિસ્તાર એટલો જોડકમ રીતે ઉત્તર કરાયો છે કે એ બધામાં માટી ભરવાનું કામ કરે આ અમર્યા અગે નિર્માયેલી એમ એલ દીવાન સમિતિએ સૂચવ્યું કે એ બધનું આલુખ વધારવું હોય તો બધ બાધતા પહેલા કુખતા વિસ્તારને, હરિયાણા બનાવવો પડશે આમ કરવાનું ખર્ચ ૧૪૦૦ કરોડ આવશે હવે બધ બાધવાવાળા આટલા પૈસા લાવે કયાથી ? થશે એવું કે એના ખ્યાલ કર્યા વગર જ બધ બધાઈ જશે, ચોમાસામાં નદીમાં પૂર આવશે અને તે પોતાની સાથે માટી પણ ખેંચી લાવશે ધીરે ધીરે એની અસર વીજળીના ઉત્પાદન પર પડશે કે જેને માટે આ તમારો કર્યો છે !

હવે, નજર ન અટે એવી આખત પણ જોઈએ, કે જેની ધાડી ખૂબ મોટી છે સૌથી મોટી અને ગભીર સમસ્યા છે પૂરને પરિણામે જિયા જતા જલસ્તરની-એક વેટરની, મોટા બધીના કારણે નદીના પાણીનું સ્તર ખૂબ ઊંચું આવી જશે નમારે-પૂર આવશે ત્યારે નર્મદામાં ભળતા અસખ્ય નદી-નાળા-ઝોમાં કુખ્ય પ્રવાહની માફક પાણી જિયું જશે અને તે પોતાનો કિનારો તોડીને આસપાસના ખેતરો, રહેઠાણો અને રસ્તાઓને લપેટી લેશે, તુકશાન કરશે અત્યાર સુધી આ બાળત અગેનો થોડો અવમાસ નર્મદા નદી પૂરતો જ થયો છે સહુ જાણે છે કે નર્મદાની ખીણ બને તરફ પહોડોથી ધરાયેલી અને સાકરી છે એમાં ઠેર ઠેર નર્મદામાં ભળતી સહાયક નદીઓના પાણીના આવો સ્તર વધારાનો ભય ડરામણો છે.

ખીણ ન હોવાય તેવી સમસ્યા જૂઠપની છે કેટલાક લોકોએ પાછલા વર્ષોમાં થયેલો કોપના બંધનો જૂઠપ એના જળાસયના દબાણના કારણે થયો હોવાનું કહ્યું હતું જેમ જેમ સરોવરમાં પાણીનું પ્રમાણ વધતું જાય તેમ જૂઠપ માટેની પરિસ્થિતિ પેદા થવા માંડે છે ! એમાનું પાણી હોતના જનાથી, એ સંભાવના ઝોલો થતી જાય છે. નર્મદા ખીણમાં અરગોન પામેના સેધવામાં છેલ્લા ૧૩૭ વર્ષોમાં પાચ વાર જૂઠપ થયેલો છે કહેવાનું છે કે બધોને જૂઠપ સહી શકે તેવા મજબૂત બનાવાઈ રજા છે પણ આસપાસની વસ્તીનું શું ?

વીજળીના ઉત્પાદન માટે પહેલા આયોજનકારોને હવે એ સમ્મત થયું છે કે નર્મદા-પ્રદેશ વિસ્તારમાં ખતીજ તેલ નીકળવાની સંકેત છે કેટલું નીકળશે તે હજી નક્કી નથી થયું પણ કુદરતી તેલ વાયુ પડે ને સર્વેશણ કર્યું છે તેના આધારે જણાયું-કે આ વિસ્તાર મુબહયી ઇરાન સુધીની તેલ પેદાની પીઠ છે એને બધના કારણે કુખડતો પહેલા તપાસી તો લખ્યે કે આવજે યું-યું અને કેટલું-એવા અંગીએ

આપણે શુ શુ સુમાવી રહ્યા છીએ તે જાણવું ખૂબ જરૂરી છે, કેમકે એકવીસમી સદી કંઈ આખરી મંજિલ નથી, એ તો એક પડાવ છે. બાવીસમી સદી પણ આપણે અને પછીથી તેવીસમી, એનાથી આગળ પણ સરજા હોયશે અને આચરશે તે દાણે પણ માળવા, નિમાડ, મધ્યપ્રદેશ કે ગુજરાત અને દેશનાયે વિકાસ કરવાનો રહેશે એટલે મહેરબાની કરીને વિકાસના તમામ માધ્યમો પર આ ૧૫-૨૦ વર્ષોમાં જ કળાને જમાવી દેવાનું હોદી હો નર્મદા પર બધાનાર કંટલાક બધા આગલી પેઢી માટે બાકી રાખો. એવી તે કંઈ હાથ-વેગ છે કે ૮૦ મોટા, ૩૦૦ મધ્યમ અને ૭૦૦૦ નાના બધા બાકી દેવાની જવાબદારી આજની પેઢીની નાજુક કાપી પર આવી ગઈ છે? શુ આખુલ જગલ આ જ પેઢી કાપી લે, ફૂંચાવી દે, જમીનનું બહુ જ ઉપજાવિષયું આ જ પેઢી ખેતી લે?

આને નર્મદા-ખીણના વિસ્તારને પછાત ગણાવાય છે એનું પછાતપણું દૂર કરવા માટે આ બધો એક કલ્યાણકારી યતની માફક પ્રચાર કરાય છે યશ માટે તો આકૃતિ નેઈએ અને પોતાના વિસ્તારની ઉન્નતિ માટે બસિદાન આપનારા લોકોની પહેલાં પણ કમી નહોતી નર્મદાના ઘણા બધા વિસ્તારોમાં આજે પણ ખાંભી-પાળિયા જેવા મળે છે આ પર્યટનોમાં બકિત મૂર્તિઓ એ શહીદોની સ્મૃતિઓ છે જેમણે પોતાની અને સમાજની શાન જાળવવા જન આપો હતો આજે ત્યાં જેળા અને હાટ જારામ છે પણ નર્મદાના બધા કારણે શહીદ યનારાઓની કોઈ ખાલી સ્થાવાની નથી રચગતા બનેલાઓને અન્યાય કવાની અઝેન્કાલીન પર પરઓ આજે પણ જેમની તેમ છે. વિસ્થાપિતો તો જાટકના રહેશે પણ જેમને લાભ મળવાનો છે તેવાઓ અઢીઠ કારણોથી રચગતા થઈ જશે તો? એટલે જ સરકાર અંધ બાવા 'કલ્યાણકારી યજો' કરે પણ એટલા જ મોટા કરે કે જેમાં કોઈક જુલુસૂક થાય લો કલ સરકારની જ આગળીઓ દાએ, ન તો ભોકો સળગે, કે ન તો આવનારી પેઢી

સાબારસ્વીકાર

અનામત (સ્વયં વિચારની જરૂર) આલુભાઈ જશભાઈ પટેલ, પ્ર૦ મંત્રી, લોકસ્વરાજ મંચ, નરા બધી કમ્પાઉન્ડ, અમદાવાદ-૨

અનામત વ્યવસ્થાની કાનૂની મુશ્કેલી : મહેશભાઈ દવે, પ્ર૦ ગુજરાત ખેત વિકાસ પરિષદ, ખેતસવન, હરિજન આશ્રમની બાજુમાં, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૭, ૩૦ ૨-૫૦

દીજનરક્ષામંડળ રક્ષાની ગ ઈન ગુજરાત મંત્ર મહેતા, પ્ર૦ ગુજરાત ખેત વિકાસ પરિષદ ખેત સવન, હરિજન આશ્રમની બાજુમાં, અમદાવાદ-૨૭, ૩૦ ૫-૦૦

સેવાસરસ (વાર્ષિક રિપોર્ટ) : પ્ર૦ સેવા સરસ, અમદાવાદ-૩૮૩૧૧૦

કોઈ પણ શિક્ષણ પ્રથા બધાને સરકારી નોકરીઓ આપી શકે નહીં ખાસ કરીને જ્યારે બધાને શિક્ષિત કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે ત્યારે નવી શિક્ષણનીતિ ધડવામાં આ ચક્રવર્તનો મુદ્દો છે સરકારી નોકરીઓ મર્યાદિત છે, લાજનારાની સંખ્યા એના પ્રમાણમાં અમર્યાદિત છે

એટલે જ્યારે બધાને શિક્ષણ આપવાનું નક્કી કરાયું છે ત્યારે જૂના શિક્ષણનું મૂળ લક્ષ્ય બદલવું જ જોઈએ આ ચયુ નથી બધાને સરકારી નોકરી માટેની તાલીમ આપામ છે, ખીન કોઈ કામ માટેની આવડત કે મનોવૃત્તિ કેળવાય તેવા અભ્યાસક્રમો નથી એટલે કહેવાય છે કે આપણા લોકોને સરખી રીતે ખીટી મારતા કે શહેરના રસ્તાનો નકશો ઉકેલતા પણ આવડતું નથી

લાજનારાનો અભા વાક નથી વાક લાજનારાનો છે જ્યાં જગ્યાઓ નથી ત્યાં માટે એમણે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓને તૈયાર કર્યા છે તૈયાર થયા પણ જગ્યા નથી આથી લોકોના અસતોષ પ્રગટે છે પૂછે છે 'કામ નથી તો લાજાવ્યા શા માટે?' પછી 'ડીઝીઓ નહીં-કામ આપો'ના નારા આવે છે નોકરી મેળવવા લાગે અપામ છે લોકો-એકાર શબ્દ જ આતરવિરોધી છે-મળપણ વિનાના ગોળ જેવો

અમણુ કામ વિનાનો કોઈ શકે, પણ સાત દસ કે પંદર વર્ષ લોકો હેમ કામ વિનાનો રહે? સરકારી નોકરી સિવાય ખીજુ કામ કરતા કેમ ન ચીખવ્યું ?

આ કાળ પ્રશ્ન છે આવા લોકોના અસતોષમાંથી ફાર્સિવાદ-નાઝીવાદ જન્મ્યા હતા સમાજવિદ્યામાં દરેકને કામ આપવાની રાજ્યની ફરજ છે એમ કાર દર્શિતે તેને લજાવાયું છે છતાં એને સરકારી નોકરી સિવાય કોઈ કામ કરવાનું કૌશલ્ય કે મનોવૃત્તિ આપેલ નથી

સ્વરાજના આરંભે શિક્ષણનીતિ વિષે કશું ન વિચારાયું તેનું આ ફળ છે

બધાને કામ મળવું જ જોઈએ-સરકારી નોકરીઓ શક્ય નથી, પણ કામ મળવું જોઈએ. સમાજમાં થાય અને નવા નવાં કામો છે અથવા આયોજન સૌને રોજગારી મળે તે રીતે કરી શકાય

આ માટે વ્યવસાયી તાલીમ તે જ મુખ્ય દવા છે.

આ તાલીમ સરકારનું ટેકનોલોજી ખાતું નહિ આપી શકે ટેકનોલોજી તેમનું સામાન્ય વિદ્યાન શીખવી શકે. તે પણ અનુભવની વ્યવસ્થા કરે તે.

પણ વ્યવસાય જુદી વસ્તુ છે ટેકનોલોજીની રીતરસમો વ્યવસાયોમાં વાપરવાની છે અને દરેક વ્યવસાયે તે જુદી જુદી હોય છે વળી વ્યવસાયમાં તો કાચો માલ, પાકા માલનો નિકાલ, ઉત્પાદનનું અર્થશાસ્ત્ર, ઉત્પાદનની ભૂગોળ, ગમ્મર અને સૌથી વધારે પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયની કારીગીરી પર કાંબુ શીખવવાના હોય.

આ તો જે વ્યવસાયમાં થડપા હોય, સંકળતાથી પર છીંતયા હોય તે જ શીખવી શકે.

એટલે બધાં વ્યવસાયી મંડળોને પોતપોતાના વ્યવસાયની તાલીમ આપવાની કામગીરી સોંપવી જોઈએ. ટેકનીકલ નિષ્ણાતો, વાલીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તેમ જ સમાજના અગ્રણીઓની મદદથી તેઓ અભ્યાસક્રમો ધરે, ચલાવે, અને સરકારના સામાન્ય નિયંત્રણની મર્યાદામાં શિક્ષણ આપે. આમ શિક્ષણમાં લોકોની ભાગીદારી ઠેળવાય, તેઓ જવાનદારી અને અધિકાર બંને બોગવે, સરકાર જરૂર મુજબની મંડોળ આપે, તેમાં થોડું સાક્ષરી એટલે કે સક્ષરિતાને પોષક-શિક્ષણ હોય. આ સમગ્ર વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રીયકરણને સ્થાન જ નથી તે દેખાય.

વળી પ્રાથમિક શિક્ષણના મજબૂત પાયા પર જ આ ઈમારત ચણી શકાય.

એનો અર્થ એ કે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પણ હાથ-પગનો ઉત્પાદન માટે ઉપયોગ કરવાનો હોય, પણ તેનો હેતુ વ્યવસાય શીખવવાનો ન હોય.

ખરી રીતે ઉપયોગી કામમાં હાથપગ ચલાવવાનું શિક્ષણના છેલ્લા સ્તર સુધી થોડે અંશે રહેવું જોઈએ.

પરિશ્રમની સગ ટળે અને તેમાં બૌદ્ધિક-સામાજિક રસ જોતો થાય તે હેતુ હોય.

કુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં ન હોય તેવી ખાઈ અહીં અમળી અને શુદ્ધિભરી વચ્ચે છે અને મજબૂત રાષ્ટ્રીયતા આડેનું આ મોટું વિધન છે.

એટલે બધી નાડીઓમાં લોંબી વહે છે તેમ બધા પ્રકારના શિક્ષણમાં હાથપગનો કાર્ધક પરિશ્રમ હોય જ.

બીજો પ્રશ્ન છે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થાય તે પહેલાં મોટી સંખ્યામાં લણનારા જોડી જાય છે તે તેમાં શિક્ષણ પ્રધાનો પણ વાંકે હશે અને કુટુંબોને એ બાળક-બાળાઓના શ્રમની જરૂર હશે તેવું પણ હશે જ.

છતાં આવા અધવચ્ચે જોડી ગયેલાં પૂરું પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાય તે પણ જરૂરી છે.

પણ દેશની નાણાકીય સ્થિતિ આટલા ભારે કરવેગ પછી પણ એવી છે કે ૪૦-૪૫ ટકા શાળાઓમાં કાણુ પાટકું પણ નથી, તો ખુસ્તકાસન, જાનર-મૂતરડી, પાણી વ્યવસ્થાનો સવાય જ ક્યાં ?

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ વિષે એ હકીકતમાં ચર્ચા કરી.

ઉચ્ચ શિક્ષણનું શું ? ઉચ્ચ શિક્ષણના બે ભાગ

એક કોલેજો અને બીજી યુનિવર્સિટીઓ. માધ્યમિક શિક્ષણનો કાચો વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને એટલે આજે જે પ્રકારની કોલેજો છે તે જોઈ શકવાની આજની કોલેજો ખાસ કરીને આર્ટ્સની, લગભગ ભારપૂર્ણ છે ગણ્યા કસાકે જ કામ કરે, કાંબા વેકેશનો, અને લણી રજા પછી નોકરી સિવાય કાર્ધ સૂઝે નહીં. આવો બોજ તો આ દેશમાં પ્રવર્તતી અણસમજને જ આભારી છે.

વિદ્યાકાળ મર્યાદિત છે તે કાર્ધ વારે વારે આવતો નથી વધારે ને વધારે કામ યુવાનીમાં કરવું જોઈએ ત્યાં જ આ સ્થિતિ છે અને છતાં આપણે યુવાવર્ષ ઉઝળીએ છીએ !

કોલેજો માટે પહેલાં તો વેકેશનો દૂર જ હોય, અને તે ગણ્યા કસાકે ન આવે પૂરા સાત કલાકે અભ્યાસ થાય, તો આજના કરતાં આઠમા સમયમાં વિદ્યાર્થી લણી ઉતરે નોકરીનું શિક્ષણ તો મર્યાદિત જ હોય.

આથી તોફારી અને દીક્રીનો સબધ તોફારી નાખવો જોઈએ તેમ સ્થાયી રીતે સચવાવું છે.

વિદ્યા આપતી સંસ્થાઓ પ્રમાણુપત્ર ન આપે તેમ નહીં લણાવે તેણે વિદ્યાર્થીની યોગ્યતાનું પ્રમાણુપત્ર તો આપવું જ જોઈએ પણ તે પ્રમાણુપત્રથી સરકારમાં કે બીજાં આધાર્યાપ તોફારી મળી જાય છે, તે બધા સાચા

આ યુગ કોઈને કોઈ પ્રકારના ખાસ જ્ઞાન કે આવકોતનો છે, શ્રમ વિભાજનનું એ પરિણામ છે, પરસ્પરાવલંબન પણ એનું જ પરિણામ છે

સરકારી ખાતાઓમાં કે બીજાં કોઈને કોઈ તાલીમ મામાન્ય શિક્ષણ પૂરું થયા પછી લેવાની હોય. તે રેવન્યુ ખાતામાં જાય, એકમા જાય, વિદેશ કે શિક્ષણમાં જાય તે કામગીરી ખાસ તાલીમ તેને મળેલી હોવી જોઈએ આથી તાલીમને તે ખાતા કે વ્યવસાયો, નીચી, મધ્યમ કે જાણી આપે, તેથી તાલીમ વાસ્તવિક અને પ્રમાણુસરની બને

સરકાર પોલીમખાતાની કે નર્સોની તાલીમ આપે જ છે તે આ દિશાનું પગલું છે. વ્યાવસાયિક કોલેજો હોય અને તેમાં સામાન્ય શિક્ષણનું નિયત ધોરણ પસાર કરેલ ને લેવાય.

સામાન્ય શિક્ષણ સિવાયની સમગ્ર કેળવણી આથી વાસ્તવિક અને જલ્લકારો વડે અપાતી થાય યુનિવર્સિટીઓ બહુધા સંશોધનનું કામ કરે આ સંશોધન પણ વાસ્તવિક જોડે દેશ અને સમાજના પ્રશ્નો સાથે સંબંધિત હોય, કલા ખાતર કલાની જેમ ન હોય પણ દેશમાં કોઈય કે જાકનારા પ્રશ્નો વિશે ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં તેઓ કળાથી કામગીરી કામ કરે આને નમુનારૂપે શ્રીકીશ્વર ભોજાવેટરિય, મોટા, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે તે હેતુપૂર્વકની ઉચ્ચ વિદ્યા આપનારી સંસ્થાઓ છે. કહેવાતી યુનિવર્સિટીઓ પણ આજ પ્રકારનું ઉચ્ચ કક્ષાના જ્ઞાનનું સંશોધન, સંકલન, પરિમાળન અને પ્રશિક્ષણ ચલાવ્યા જ કરે, તેમાં ભાષા જે બધા જ જ્ઞાનપ્રદાનનું એક મહત્વનું વાહન છે તે હશે જ, ઇતિહાસ, જે અનુભવ સમાજના અનુભવોનો સમ્રહ છે તે પણ હશે, પણ તેના સંદર્ભો બદલાઈ ગયા હશે સદર્ભ હશે સમાજના પ્રશ્નોનો ઇતિહાસ કેવો? અજાણ કેમ આવો લખાયો? તેનું સંશોધન તટસ્થ, સર્વગ્રાહી, પ્રયત્નકેમ બને? આ પાયા હશે

સંદર્ભ જ નહીં, મહત્તિ પણ બહુભાષી જોઈએ યુનિવર્સિટીઓ સચાજથી અનગ પડી એકાડિયા મહેલની જેમ બહુધા શરૂ છે, સમાજ તેનું અર્થ જોગવે છે વળતરમાં મળે છે બિનઅનુભવી અને પોતાના સમાજના સ્વરૂપથી અપરિચિત રહેલા આકાશી હૈયાદળગ્યા યુવાનો દેશ સામાજિક, રાજકીય, વ્યાવસાયિક, વિતાનોના પ્રદેશોમાં જે જીવાઈ અને જી રાણવાળી આગેવાની માને છે તે નથી. ઉચ્ચ વિદ્યા સામાજિક પ્રશ્નોની આજુબાજુ રચાય અને તે લેનારાને તેના ઉકેલ અનુભવો દ્વારા અપાય તો આવરક યુગેવાળી આગેવાની મળે સમાજના લાવિ આગેવાનોને યોગ્ય, તપાસે, કાનિ આગેવાનો સમાજને અવનોડે, તપાસે, યોગ્ય. આમ દિપક્ષીય પ્રક્રિયામાંથી ચેતનવંતું શિક્ષણ જન્મે શિક્ષણનો હેતુ શું તે વારંવારે પુછાય છે અને યોગ્ય છે કયાં જવાનું તે છે નહીં થયા વિનાનો પ્રવાસ તે રક્ષણપાત્ર શિક્ષણને પેરાનમાં રાખવા ન હેવું-હોય તો આ પ્રશ્નો યોગ્ય ઉત્તર શિક્ષાવિદોએ, સમાજવિદોએ આપવો જોઈએ

આપણા પ્રાચીન વિચારકોએ એવું કહ્યું છે કે માણસ ત્રણ લઈને જન્મે છે. તરલ કેડનાં કેડતી, તે નરી પેદી માટે ત્રણ બાવના પૂરેલાં જાય છે

એ ચિત્રકોએ તો ઝાંધિત્રણ, પિતૃત્રણ વગેરેની જોડે જ પશુ-પંખીઓ પ્રત્યેના ઝણે પણ ગણાવેલ છે. પશુ-પંખીઓનો પણ આપણા હૃદય ઉપકાર છે એક હિમાળ એવો મહાગો છે કે નાની કુવાતને ખાઈ જનારા ચક્રા જેવાં પંખીઓ ન હોય તો થોડા પહોરમા પૃથ્વી આ નાની જીવાનથી દંઠાઈ જાય આથી જ આપણી ગર્ભ પેદીની ગૃહિણીઓ તાવડી માડી પહેલી આનંદી ગૃહગ્રસ્થ કૃતરા માટે જ ઉતારતી અને જમવા બેસતા પહેલાં તુલસી ક્યારે પાણી રેડી આવવાનું શીખવતી

આજે તો જગત ગર્ભ પેદીમાં હતું તેના કરતાયે વધારે પરસ્પરાવલમ્બી બન્યું છે તે કદાચ વધારે પડતું હોય થોડું ધટાડી પણ શકાય, પણ ધણુ બધું પરસ્પરાવલમ્બન છે એ એક અફર હકીકત છે એટલું જ નહીં આજનું પર્વાવરણ વિગાન (ઇકોલોજી) આપણી આખો ઉડાડે છે કે માણસ-માણસ વચ્ચે જ પરસ્પરાવલમ્બન નથી, પણ માણસ અને સમગ્ર પ્રકૃતિ વચ્ચે રક્ષા પાણી-હવા-ગીજળી બધા પરસ્પર આધારિત છે અને એકનો ઉગ્રાંદ તે સહુના ઉગ્રાંદ તરફ દોરી જાય છે, આ પણ અફર હકીકત છે

ગીતાએ તો યશથી વરસાદ વરસે છે, વરસાદથી અન્ન થાય છે, અન્નથી જૂનો જન્મે અને એ જૂનો ફરી યશ કરે છે આમ એક પરસ્પરને પોષક એવું ચક્ર ચાલે છે તેનું દિ-વર્ષાન કળરો વર્ષ પહેલાં ક્યું છે એટલે નર્ગો વ્યક્તિનાદ ગિરિજાનું ધ્યેય કદી ન હોઈ શકે તાડુ ગમે તે થાઓ, કું બળવાન છુ, એટલે તને હડસેયીને આગળ વધીશ આ જગતની હરીફાઈ એ શિક્ષણનું ધ્યેય ન હોઈ શકે

સહકાર, પરસ્પરને પોષણ એ જ શિક્ષણનું નિશાન છે. 'આપણે' સાથે જગીએ, સાથે રમીએ, સાથે કરીએ સારા કામ' એ મત્ર માત્ર આધ્યાત્મિક નથી, સૌ ટકા વાસ્તવવાદી છે

આ સહકારી વલમ્બ અને સ્વભાવની કેળવણી તે જ આજના શિક્ષણનું ધ્યેય હોઈ શકે

સહકાર પ્રાયમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ બધા સ્તરે સૂત્રે મહિજણાઈવ માળામાં પરીવાયેલા દોરતી જેમ હોય પાઠ્ય પુસ્તકો, પરીક્ષાઓ, અભ્યાસક્રમ, બધાની આ જ મુખ્ય કસોટી હોય નહીં હુનિયા વ્યક્તવાદી નથી નહીં કેળવણી પણ વ્યક્તિવાદી ન હોય વ્યક્તિ અને સમજિના મેળવાળી હોય

કોઈ પણ સમાજની શિક્ષણનીતિ વિશે નિર્ણય લેતાં પહેલાં એ પણ ધરાવવાનું રહે છે કે તે નીતિ અમુક નક્કી મુદત માટે બગર ફેફારે ચાલશે

જેમ ફજાઝ વાવતાની સાથે જ વાવનારે એને ફળ ક્યારે આપશે તે જાણી લેવું પડે છે. દેશી અખો સાત-આઠ વર્ષે જ આવે, કલમી અખો ત્રણ વર્ષે આવે, દેશી નાગિધેર ૮-૧૦ વર્ષે આવે ફળ આવવાની આ મુદત સુધી વાવનારે ધીરજ રાખીને માવજત કરવી પડે છે ફળ કેમ ન ખેડા? નહીં બેસતા, એમ કહીને ઝાડ ખેદી નાંખતા નથી

શિક્ષણનીતિ ઘડતા આ વાત ખૂબ મહત્વની છે કારણ કે છેલ્લાં વર્ષોથી શિક્ષણના વહીવટ અને નીતિમા ફેફારો થયા ક્યાં છે, અને તેથી તેના સાચા પરિણામોનો ખરો ક્યાસ આવતો નથી કોઠારી-કમિશન, પંચોળીસમિતિ, ઈન્ધરભાઈ પટેલ કમિટીની ભલામણોના દાલ શુ ચપા તે સૌ જાણે છે એવું જ નર્મતાલીમ્બ જ્યારે દાખલ કરી તે સમય અને કાચગીરી વિશે કહી શકાય આથી પહેલાં સર્વ સંમતિથી એ ધરાવવું જોઈએ કે શિક્ષણનીતિના અમલ અને મૂલ્યાકન માટે નક્કી કરેલ મુદત સુધી કયા ફેફારો કે દબાવ નહિ થાય, પછી ગમે તે પક્ષ સત્તા પર આવે અને જાય, ગવર્નરરાજ આવે કે જાય, પણ શિક્ષણનું તત્ત્વ કક્ષા ફેફાર કે દબાવ વિના એટલી મુદત ચાલશે

આ મુદત ડેટલી કોર્ટ શકે? બાળક ૬ વર્ષની ઉંમરે શાળામાં દાખલ થાય છે, ૭ + ૫ + ૩ = ૧૫ પદર વર્ષે બાણીને તે ઇન્સ્ટિટ્યુટ થઈ, એકાદ વર્ષ શિક્ષણથી કે બીજી બધાકીય તાલીમ લઈ શકે એ. કામે ચડ્યા પછી તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન ચારેક વર્ષે થઈ શકે શિક્ષણે તેને લાપકાત આપી કે નહિ તે ચકાસવા માટે આટલો સમય તો જોઈએ એટલે શિક્ષણનું પરિણામ જાણવા માટે વીસ વર્ષ તો જોઈએ જ

આમ હોય તો જ શિક્ષકો નીચા જીવે કામ કરી શકે હાસવારે અભ્યાસક્રમો, પાઠ્યપુસ્તકો, પરીક્ષાઓ બદલાયા કરે તો શિક્ષકો તેમની કામગીરી એકધારી રીતે ન કરી શકે

આ ચોજના અને નેના અચલ તથા મૂલ્યાંકનને ગણો કરાવવા વાલીઓ, જૂના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, શિક્ષકો, આયોજકો, વૈજ્ઞાનિકો, વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, વહીવટકારો આટલાને તો સામેલ કરાય જ રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ, પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ પણ હોય આ મહાન બધા પાસાં બાણી સમજીને બાકિ શિક્ષણનો આલેખ તૈયાર કરે તે હાલના મમય માટે સારો જ હશે તેમાં બધાની સહી લઈને શિક્ષણનો સ્વેતપત્ર બહાર પડાય અને તે પક્ષ આવે તો પણ આ સ્વેતપત્રને જ બળગી રહે વીસ વર્ષે ફરી સૌ મળે, પરિણામો તપાસે, ફેરફારો કરી, ફરી સ્વેતપત્ર બહાર પડે, અને ફરી કામ-આગળ ચાલે પક્ષો અને રાજ્યપક્ષો વચ્ચે સહેજે એમ કહેવાના કે કોઈએ અમને રાજ્ય ચલાવવાના અધિકારો આપ્યા ને અમે એ ફેરફાર ન કરીએ? છવે તે એ અચારો જ અધિકાર છે

હું મારું છું કે આ તેમનું મિથ્યાભિમાન કે અજ્ઞાન છે તેનું તેમને નમ્રતાપૂર્વક જણાવવું જોઈએ. તેમણે સમજવું જોઈએ કે,

- [અ] રાજ્ય-વહીવટીતંત્ર અને સમાજ એ જુદાં વસ્તુ છે રાજ્ય સમાજનું સ્થાન ન લઈ શકે,
- [બ] પક્ષો ચાલે કે જાય સમાજ સુખેદુઃખે ચાલ્યા કરે છે સમાજ પિતા છે, રાજ્ય તેનું સંતાન છે,
- [ક] સમાજે રાજ્યને બધી સત્તા આપી હોતી નથી

જેમ મૂળમૂત અધિકારો, બધારણ સુધારા જેવી બાબતોમાં પક્ષને સર્વાધિકાર નથી, ન્યાયતંત્રમાં પક્ષ દબાવ કરી શકતો નથી, વહીવટીતંત્રને પણ ફેટકીક ખાતરીઓ અપાઈ હોય છે, તેના પર પક્ષ આક્રમણ કરી શકતો નથી. મુદ્દાની વાત એ છે કે કોઈ રાજકીય પક્ષ એમ માને કે અમને સર્વાધિકાર છે તો એ થોર અચાન છે

એનું કારણ એ છે, લોકશાહીમાં પક્ષ સત્તા પર અધારિત સમય માટે જ હોય છે સમાજ ચિરંજીવ છે, તેથી દુકા મુદતમાં દુકા ગાળાના કાર્યક્રમો તે નેટલી સહેલાઈથી કરી શકે તેટલી સહેલાઈથી ચાલ્યા ગાળાના કાર્યક્રમો ચોતાની બાધ પર તે ન લઈ શકે શિક્ષણ તો લાખા ગાળાનો કાર્યક્રમ છે. તેનું પરિણામ લાગે ગણે જ જોઈ શકાય છે તે પક્ષનો કાર્યક્રમ નથી. આખા સમાજનો કાર્યક્રમ છે. તેના મૂળિયાં બૂલકળમાં છે, તેના વર્તમાન આખા સમાજ સાથે છે, અને તેનું કુલ ફળ બાકિ સમાજમાં છે નર્મદા ચોળનાનો જ દાખલો. લોકો તે વીસ વર્ષની ચોળના છે જે પક્ષે તે ચર કરી તે જ. ૨૦ વર્ષ હશે તેનું ન કમ્પી શકાય એટલે તે ચોળના બધાની છે તેમ ચાલી રાજ્યકર્તાઓએ બધાને તેમાં કાગીદાર કરી વિશ્વાસ ઊભો કરવો જોઈએ આથી ત્રણે કળનો વિચાર કરી સમાજમાં વિવિધ અંગોએ (પક્ષોએ પણ) એમાં મળી શિક્ષણના આલેખ અને અમલ વિશે વિચાર કરવાનો રહે છે.

શિક્ષણ આવીને કાલનો નાગરિક, અને આવતી કાલના સમાજની રચના, શ્રીમંત્રો અને કાર્યક્રમ તેની સફળતા-નિષ્ફળતા બધું જોડવાનું અને જોડવું જોઈએ છે.

કોઈ પણ લોકશાહીમાં કોઈ એક પક્ષ, સમાજ આવે જ, જોઈએ, કે નાગરિક આવે જ નોઈએ તેવો નિરપવાદ હાલ ન કરી શકે જીવન પસો જ નહિ પણ સમાજના જીવન પ્રતિનિધિઓ પણ આમાં કહેનારા-વિચારનારા છે જ ને પક્ષો કરતાં હાલના આયુષ્યવાળા અને વધારે હિત ધરાવનારા છે વાલીઓના હિતોનો કબજો પસો ન લઈ શકે, દેશના ભાવિ સ્વર્નાના તેઓ એક માત્ર પ્રતિનિધિ ન હોઈ શકે આ એટલું જાણી છે કે લોકશાહીમાં શિક્ષણ એ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે, પક્ષનો જ નહિ-તે સાફ કલા સિનાય છુટકો નથી.

આમ અને આમ જ હોવાથી શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્યની વાત વારંવાર જોઈ છે એ સમતોલ હતી કે અસમતોલ તેની વાત અહીં જરૂરી નથી પણ જ્યારે શિક્ષણને લાભાગળાનું સર્વજન પ્રતિનિધિ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ તેનું પછીનું પગલું-બધાએ મળીને કરેલો આલેખ પસોની કબજા વિના ચાલે તે છે, સરકાર શિક્ષણને ઝાઝો કે ઝાઝો અર્થ ઉઠાવે છે માટે સરકાર જ આમાં નિર્ણયાત્મક રહે તે પણ અન્યકુળી, ઠકરાલી કે, રાજ્યના દેવી અધિકારોનું કુ સ્વપ્ન છે.

રાજ્ય જે પૈસા આપે છે તે પક્ષના નથી, પ્રજાના જ છે અને પ્રજાની વિરાળ લાગણીઓને ખરડો ધડપો તેનું અમલીકરણ લોકોએ નક્કી કરેલી મુદત મુધી કરી કબજા-સાબવગ કે દનાણુ વિના કરવું તે તેનો ધર્મ છે.

નહિતર શિક્ષણનીતિ ધકવા કે અમલોનો કરો અર્થ નથી

દેડકાના પગ માટે દેડકાસંહાર !

યુરોપ, એસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકામાં 'દેડકાના પગ' એક સુદર, સ્વાસ્થ્ય વાનગી ગણાય છે અને એ માટે આપણા દેશમાંથી દેડકાના પગની નિકાસ (બહી ગેરકાયદે) બહુ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે દર વર્ષે, એક અઢાળ મુજબ, ૩૦૦૦ થી ૬૦૦૦ 'દેડકાના પગ' ભારતમાંથી બહાર પગ કરી જાય છે આ માટે ૬૦૦૦ થી ૮૦૦૦ ટન દેડકાનો સહાર કરવો પડે. (સપ્તા કચેરા બલકે બબલ્નેમાં યાય, એટલે ટનમાં ગણતરી કરવાનો રિવાજ છે અને જેમના પગ જ કામમાં લેવાના હોય એમના માથા ગણવાની કુસદ, કોને હોય ? અને દેડકા ગણવાની મુશ્કેલીને કારણે તે : દેડકાની પાચરોરી " કચેત પડી છે, જેર !) પણ આટલા દેડકાઓએ ૫૪,૦૦૦ ટન જેટલા છત્રેડા, કીડી-મકોડા-છવાતનું માત્ર ચોખાસાના ત્રણ જ મહિનામાં ગણાય કહું હોત તે જગુનાયક દવાઓનો અર્થ જવી ગમે હોત !

ઈ ૧૬૭૬માં એક કાવોઆમ દેડકાના ભાવ રૂપિયા બેથી સાડાત્યાર વચ્ચે હતો, અને તેના પગનો ભાવ કાવોનો રૂપિયા ૭ થી તેર વચ્ચે હતો કપારેક તે કાવોના પગ રૂપિયા મુધી જોડેળતો આજ તેના ભાવ પણ આસમાને પહોંચ્યા છે

આ દેડકાસંહારને કારણે દેડકાની કેટલીક જાતો અદૃશ્ય થવા આવી છે 'કુદરતી જગુનાયક' દેડકાનો સહાર કરીને, તેના પગની નિકાસ કરીને આપણે જગુનાયક રાસાયણિક દવાઓ કાં તે આપાત કરીયું અથવા કાં તે આપણા દેશમાં ભોખાળના કુનિયન કાપીઈડ જેવા કારખાના નોખીયું ! અને પછી વિકાસના બજારમાં ચારીયું

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના સવેદનશીલ અને સમસ્યારૂપ વિસ્તારોમાં પીવાના પાણીની ગંભીર સમસ્યા ઊભી થઈ છે.

રાજકોટ સહેરમાં હવે એકાંતરે પાણી આપવામાં આવે છે.

ઈ ૧૯૬૧માં યુજરાતમાં થયેલી મોળણી મુજબ ૧૮,૧૧૪ ગામડાંઓમાંથી ૧૧૦૦૦ ગામડાંઓ પીવાના પાણીના સાધનો વિનાનાં (નેસોસ) ગણાતી હતા. હેઠળનાં જણાયા છે.

આજે પણ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ વિસ્તારો ઘણી મુશ્કેલીઓમાં છે અને દરેક બાબતના સમયના ગાળા દરમિયાન આ વિસ્તારોમાં ગંભીર સવારો જન્મે છે.

કારણો :

૧. ૩૦૦ થી ૫૦૦ મી મી જેટલો જ ખૂણ ઝોછો વરસાદ જે અપૂરતો હોય છે.
૨. મર્યાદિત પ્રમાણમાં ભૂગર્ભજળ અને એ પણ આરાસવાળું.
૩. વારંવાર ઊભી થતી બાબતની પરિસ્થિતિ તેમ જ દરિયાના પાણીથી થતા ક્ષાર પ્રવેશના કારણે ભૂગર્ભજળ આરાસવાળું.
૪. વધારે પડતો કૃષીરાઈઓ જથ્થો.

સમસ્યારૂપ વિસ્તારો સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના આઠ તિલ્લાઓમાં ડિ. ૬૪ કરમાંઓ, ૧ કંડલા સંકુલ અને ૫૬૬૭ ગામડાંઓ.

વસ્તીનો ભાગિ અંદાજ (વસ્તી લાખમાં) :

	ઈ સ.	ઈ મ.	ઈ સ.
	૧૯૮૧	૨૦૦૧	૨૦૨૧
સહેરી	૭૪	૫૮	૮૭
ગ્રામ્ય	૭૨	૧૦૨	૧૨૮
કુલ	૧૦૬	૧૬૦	૨૧૫

પાણીની જરૂરિયાત :

ઈ સ. ૨૦૦૧માં ૧૫૧૪ મિલિયન લીટર્સ દરરોજના

ઈ સ. ૨૦૨૧માં ૨૧૬૭ મિલિયન લીટર્સ દરરોજના

આજે ૨૪૦ એમ. એલ. ડી સિંચાઈનું પાણી પીવાના પાણી માટે વપરાય છે. આપું મહત્ત્વે પધ્ધતિ ને વધુ આપવાથી તેજીમિયાના ઉત્પાદન પર અસર થાય છે.

વિસ્તારમાં કોઈ મોટો સોત નથી. મધ્ય યુજરાતમાં મહી અને નર્મદામાં આ સોત છે.

નિર્ણયનાર્થક

ધરમ્યુ ઉપયોગ માટે ૧૦૬ મીલીયન એકર ફીટ જેટલું નહેરુનું પાણી નર્મદા ટ્રીબ્યુનને ફાળવ્યું છે. પણ આ પાણી ઈ સ ૨૦૦૨-૨૦૦૩માં મળશે આ સમયના ગાળા દરમિયાન ગુજરાતને તજીવી ચાર વાર અછતનો સામનો કરવો પડશે

આ વિસ્તારમાં પાણી લાવવા માટે જે મોટી યોજના હાથ ધરવી પડશે તે માટે ૩૦૦ થી ૪૦૦ કોટીનીટર લાખી પાઈપલાઈન જરૂરી છે

૧. ૨૦૦ કરોડના ખર્ચે નર્મદામાંથી ૨૫૦ થી ૨૮૦ એમ એલ ટી પાણી લાવવા માટેની યોજના માટેની વિગતો દૂકર્માં નીચે મુજબ છે રાજ્ય પાસે આવી મોટી યોજનાના અમલ માટે જરૂરી નાણાં નથી

આ માર્ગની પાઈપલાઈન ચલી નદી એળંગ્યા પછી તારાપુર થઈ સીધી સૌરાષ્ટ્ર પહોંચશે થાહિદ નજીબના દૂકાના સ્થળથી મુજબ પુલના બીજા છેડાથી તારાપુર થઈ વટામણ-ત્યાંથી પીપરી થઈ ધુકા ત્યાંથી રાણપુર-પાળીઆદ-વીછીયા-જસદણ અને જસદણથી રાજકોટ કુલ અંતર ૪૦ મી ૩૩૪

આ માર્ગ અમદાવાદ, રાજકોટ, વાવનગર, અમરેલી એમ ચાર જિલ્લાઓને લાભદાયી થશે. દૂકર્માં, જે લાખા ગાળાના આયોજનની નજરે વિચાર કરીએ તો નર્મદામાંથી પાણી લેવા માટે રેડિઅમ કોલેક્ટર દૂકાઓનો ઉપયોગ કરવો અને તે મુજબ પાઈપલાઈન નાખીએ તો સીને માટે થેઠ અને સુગમતાબધો માર્ગ છે :

ખર્ચની વિગતો આવી છે -

ધાત્ય રેડિઅમ કોલેક્ટર દૂકાઓ	૧. ૩૮૫ લાખ
પાઈપલાઈનની કિંમત	૧. ૧૬,૬૭૬ લાખ
૧૦ પંખી-અ રેલ્વેનો	૧. ૪,૦૦૦ લાખ
	<hr/>
	૨૧,૦૬૧ લાખ

નવા માર્ગ, (૧૧ એપ્રિલ, ૧૯૮૧)

કાંચસંગ્રહો

હોંકાકોશ : કરસનલાલ હુહાર, પ્ર૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, એવર્ષન બનન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬, રૂ ૨-૫૦

હરિદાસ (૧૫મી ઇમેલોન ૬ સપ્તામ : પીરેન ગોંડી, રંગરેખા દૂરદ પ્રકાશન, સુરેષ મુદ્રિતો, ૭૫૫ જાનાલપ સામે, વાસિક રોડ, રાજકોટ.

આંધ્રિ આંધ્રા મોર (બાળકાઓ) : રાજેન્દ્ર શાહ, પ્ર૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૬, રૂ ૧૦-૦૦

પર્યાય તારા નામનો : હનીફ સાહિલ, પ્ર૦ ૩૦ લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬, રૂ ૧૦-૦૦

હાલસા હરીશ ધોળી, પ્રકાશન ઉપર મુજબ, રૂ ૫-૦૦

મુસ્લીમ ઓઓનાં બિલ . સરકારની કેફિયત

તલાકશુદા મુસ્લિમ ઓઓના હકોનુ રક્ષણ (I) કમના કહેવાતા કાયદા કરતું બિલ ભારતની સંસદે છઠી અને આઠમી મેના રોજ અનુક્રમે લોકસભા અને રાજ્યસભાએ તેર-ચૌદ કલાકની વલયબંધી ચર્ચાને, અને ભારે વલુમતીથી પસાર કર્યું, એના ભારતના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અને તેથી ભારતના રાજકારણમાં કેવા પ્રત્યાઘાત પડશે, એ કાલને તનકકે કહેવું મુશ્કેલ છે. રાજ્ય ગાંધીના ૧૮ મહિનાના શાસનકાળ દરમિયાન (ગિરિલાલ નૈનના અધિપત્ય અનુસાર તો કટોકટીની નજરે પડે) કોઈપણ બાબતે આ બિલ જેટલા વિવાદ અને ગરમી પેદા કર્યા નથી મુસ્લિમ મહિલાઓનાં નમૂને વિકાસો, સ્ત્રી સગંધો, લગ્નલગ્ન બધા જ વિશેષપણે, સુદ્ધિશીઓ, ધારાશાઓ, ન્યાયવિદો, પત્રકારો અને કેટલાક બધીના મુસ્લિમ અમલોઓ-આ બધાની વિનંતી, આજીજી, કાકવડીને છાંદે ચરેલા મુવાન મોડા પ્રધાને હુકમીને પક્ષપાટા વિશેષી કાયદાનું ઓડુ લઈને તાબડોલ આ કાયદો પસાર કરાવી દેવાનું કહ્યું, એની પાછળ એમના વિવિધ ઇરાદાઓની અટકળો ચાલે છે.

ખરકો પેશ કરતા સરકાર તરફથી તેની જે સત્તાવાર કેફિયત રજૂ કરવામાં આવી તેનો મનસૂબ કંઈક આવે છે: શાહમાન કેસના ચુકાદાને કારણે ભારતની સૌથી મોટી લઘુમતી-મુસ્લિમોમાં તેમના પર્સનલ લોમાં દખલગીરી કરવામાં આવી રહી છે એવી ચકાને મોટા પ્રમાણમાં બળ મળ્યું છે. એ ચકાને દૂર કરવા માટે આ ખરકો પેશ કરવામાં આવ્યો છે કે સી પત્ત અને અરુણ નહેરુએ પાલે-મેન્ટમાં જણાવ્યું કે હાલને તબક્કે દેશની લઘુમતીઓ (સૌથી મોટી લઘુમતી-મુસ્લિમો)માં 'વિશ્વાસ અને કારોસો' પેદા કરવાની તાલીમ જરૂર છે-તલાકની બાબતમાં મુસ્લિમોમાં જે દરિયા-દુઓ પ્રવર્તે છે, તેનો આદર કરવાનો ઈરાદો આ બિલ પાછળ રહેલો છે. ઉપરાંત, આ બિલ મુસ્લિમોના હિતમાં છે, અને 'આપણે આપણા વિચારો તેમના પર લાદવા ન જોઈએ' (બીપ આપીને કોમી નેતાગીરી પોતાના સસદસભ્યો પર પોતાના વિચારો લાદે, એનો વાધો નહિ!) કાયદાપ્રધાન અશોક સેને ખાતરી ઉચ્ચારી કે 'બધા સુધી આ સરકાર હોદ્દા પર છે ત્યાં સુધી મુસ્લિમોના વાળખી કિલોનુ રક્ષણ કરવામાં તે પાછી પાની નહિ કરે' રામનિવાસ મિશ્ર (સ વહન ખાતાના રાજ્યમંત્રી)ના કહેવાનુ તાત્પર્ય હતું કે તલાક અને વારસા જેવા મુદ્દાઓની બાબતમાં મુસ્લિમ પર્સનલ લોનુ અર્થઘટન કરવાનું કામ દેશની અગ્રણીના કાયદેશની બહાર મુસ્લિમોની સરકારની ઈચ્છા છે.

આ ઉદ્દેશોપિત ઇરાદા અને આશયોનુ અર્થઘટન ગમે તે કરીએ; એક વાત સ્પષ્ટ છે-સરકાર મુસ્લિમ કુદવાદી અને કોમવાદી પંચિમો આગળ ઝૂકી ગઈ છે સવેનશીલ ખનતા કોમી વાસુમંડળમાં સરકારની આ 'શરણાગતિ' હિન્દુ કોમવાદને કેટલો અને કેવો સહારશે, એ તો અટકળોનું વિષય છે. પણ સૌથી વિશેષ તો મુસ્લિમ મહિલાઓની સ્થિતિ થઈ કંઈક બનશે ત્રણવાર 'તલાક'નાં ચંદો આરની સટકતી તલવાર હેઠળ ફફડતી મુસ્લિમ ઓઓ માટે તેમના પતિ પાસે કારણપોષણ મેળવવા અશક્યતાનાં ખોરણાં બીપાઈ જતા તેમણે પિયરિયાને પનારે પડવું પડશે અથવા આર્થિક રીતે કંઈક મોઢા વધે બોર્ડની દયા પર યુગરો કરવો પડશે.

‘બધારણ સાથે છેતરપિંડી’

૧. તત્કાલકથિત મુસ્લિમ ઓળોના હક્કોનું રક્ષણ કરવાનો દાવો કરતું નિલ બારતીય બધારણ સાથે છેતરપિંડી છે જે વિષય પર કાનૂન ઘડવાની પોતાને સત્તા નથી, એ પૂરેપૂરું જાણ્યા છતાં જ્યારે કોઈ પારાસભા એ વિષય પર કાયદો ઘડવા અંગેસર થાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે આવો સંબંધપ્રયોગ (‘બધારણ સાથે છેતરપિંડી’-ફોડ ઓન કોન્સ્ટીટ્યુશન) થાય છે બધારણ અને તેના અર્થઘટનના પૃથક્કરણને આધારે હું આ સંબંધપ્રયોગ કરું છું.

૨. જેને અગત કાનૂન (પર્સનલ લો) કહેવાય છે, તેનો કાયદા, કરો, ઉત્તેજ આપણા બધારણમાં છે જ નહિ કલમ ૩૭૨ માં જ એટલું જણાવે છે કે બધારણ અમલમાં આવ્યું તે પહેલાં તરત જ કાયદાઓ અમલમાં હતા, તે કાયદાઓ પારાસભાઓ તેમને રદ ન કરે અથવા તેમાં સુધારા ન કરે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે પણ આ કલમમાં દીધા જેવું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આવા કાયદા બધારણની બીજી ભાગમાં આવે સાથે સુસંગત હોવા જ જોઈશે બધારણની કલમ ૧૩ સંબંધિત જણાવે છે કે આવા અંગાઠિના કાયદા મૂળભૂત હક્કો સાથે જો અને જોડવા પ્રમાણમાં અસંગત હશે, તો અને તેટલા પ્રમાણમાં તે રદબાતલ ગણાશે એવીય વિશેષ, આ હક્કો ચૂટવાઈ જાય અથવા મર્યાદિત થાય એ રીતે રાજ્ય કાયદા ઘડશે નહિ અને છતાં જો તે તેમ કરશે તો કાયદા એટલા પ્રમાણમાં રદબાતલ ગણાશે બધારણમાં ક્યાં અગત કાનૂનો ઉત્તેજ જ નથી છતાં બધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તેના નિકટના ભૂતકાળમાં આવા કાયદાઓ હોય તો પણ તે મૂળભૂત હક્કો સાથે સુસંગત હોવા જ જોઈએ, જો ન હોય તો તે રદબાતલ ગણાય ‘અગત કાનૂન’નો જો બધારણમાં અલગ રીતે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવે હોય તો બધારણ અમલમાં આવ્યું તે પહેલાં તે અસ્તિત્વમાં હતા, એમ માની શકાય અને તેમને કલમ ૩૭૨ હેઠળ જ આવરી લઈ શકાય જ્યાં સુધી મૂળભૂત હક્કોને તે છીનવી લેતાં ન હોય, અથવા તેમના પર કોઈ મૂકતા ન હોય ત્યાં સુધી જ તે અમલમાં રહી શકે.

૩. આથી, ‘અગત કાનૂન’ સંબંધપ્રયોગ લોકોને છેતરવા માટે, લોકોને ગેરમાર્ગે દોરવા માટે કરવામાં આવે છે, તેનો ઉપયોગ લોકોને ને પછી ગમે તે કરતું હોય. વિષય પરત્વે સ્પષ્ટ વિચારણા કરવામાં આ સંબંધપ્રયોગ મોટામાં મોટા અવરોધની ગરજ સારે છે અને રાજ્યની કાયદાવિધિતતાને મદદરૂપ થાય છે.

૪. આ નિલ ‘પર્સનલ લો’ને વિશેષ છે, એવું કહી શકાય નહિ હાલ અમલમાં હોય એવા કેટલાક કાયદાઓમાં તે ફેરફાર કરવા તાકે છે પણ એટલું જ કાનૂન અને બધારણ શું છે એટલું તો પાલમેન્ટ જાણતી હશે એવી આપણે અપેક્ષા રાખી શકીએ નો અને બધારણ પ્રત્યે વધારાની સોગંદ લેતા પ્રમાણે પણ આટલું જાણતા હશે એવું માની શકીએ નો.

૫. નિલ, યાજ્ઞે બલનાર, હોર્ડ (ગણતંત્રમુખ, મુસ્લીમ ઓર્ગેનાઈઝેશન, ને બધારણમાં, અપ્રિલ, મૂળભૂત હક્કોના ભંગ-કરનાર ન હોવા જોઈએ, એમ કલમ ૧૩ નહેરે કરે છે નિલ કલમ ૧૪ (સમાનતાનો હક્ક)નો ભંગ કરે છે ‘કારણ કે કિમિનલ પ્રોસીજર કોડની પારા ૧૨૧ હેઠળ છૂટાછેડા મેળવેલ બીજી બધી પત્નીઓ તેમના પતિઓ પાસેથી બરણપોષણ મેળવી શકે છે, જ્યારે આ નિલ કાયદો બનતા માત્ર મુસ્લિમ પત્નીઓ તેમના પતિઓ પાસેથી બરણપોષણ મેળવી શકશે નહિ આજ ક્ષિત્તના સમય, દરમિયાન બરણપોષણ આપવાનો હુકમ મેનિસ્ટ્રેટ કરી શકશે ત્યાર પછી, તત્કાલકથિત મુસ્લિમ ઓળો સમા અને તેઓ આપી શકે તેમ ન હોય તો વડક જોડને બરણપોષણ આપવાનું નહિ હુકમ મેનિસ્ટ્રેટ કરી શકે આમ, આ નિલ મુસ્લિમ ઓળોને એક જુદા, અલગ વર્ગ

જો છે તેવાકશુદ્ધ સુરિષમ સ્ત્રિએને અલગ વર્ગ તરીકે ગણવાની જાગૃત 'વાળખી વર્ગીકરણ' (રિઝનેબલ ક્લાસીફિકેશન)ના સિદ્ધાંતો લગ કરે છે મેનકા ગાંધી, કેસના ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલત સ્થાપિત કર્યું છે કે કલમ ૧૪ હેઠળ કરવામાં આવનાર વર્ગીકરણ વાળખી હોવું જોઈએ, એટલું જ નહિ, તે બિનઅનરરી પણ હોવું જોઈએ, જોના આ બિલ ૨૫૪૫એ લગ કરે છે. ઉપરાંત કલમ ૧૫ (૧) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય ધર્મના આધાર પર એક નાગરિક અખીલ નાગરિક વચ્ચે કોઈ ભેદ કરશે નહિ બિલ આનો પણ લગ કરે ■ મુબર્ક ડૉક્ટ્રાઇનવાસીઓની કેસ (ઓરગા ટેલિસ વિઝ મુબર્ક મુનિ કોર્પોરેશન)માં સર્વોચ્ચ અદાલતે જાહેર કર્યું છે કે જીવન પોષણનો હક કલમ ૨૧ હેઠળના જીવન અને સ્વાતંત્ર્યના હાગ રૂપે છે, તેનો પણ આ બિલથી લગ થાય છે કારણ કે તેવાકશુદ્ધ સુરિષમ સ્ત્રિને જરૂરપોષણ કાણુ આપશે, તેના સગા કે વકીલે એક નહીં કરવામાં મેન્ડ્રેટને ધણે લાગે સમય લાગશે ત્યાં સુધી એ સી કેવી રીતે જરૂરપોષણ કરશે ! વચગાળાની જરૂરપોષણની કોઈ જોગવાઈ બિલમાં કરવામાં આવી નથી

૬ કાનૂન પ્રમાણ, કાપવાના રાજ્યકક્ષાના પ્રધાન એ બધા સર્વોચ્ચ અદાલતના મિનિસ્ટર એકલાકેટી રહી ચૂક્યા છે, દેશનો કાનૂન શું છે એટલું તો કમમેકમ તેઓ જાણતા હોવા જોઈએ ને ? અને કેબિનેટના સભ્યો તરીકે જ્યારે એમણે બંધારણ પ્રત્યેની વફાદારીના સોગંદ લીધા હોય ત્યારે બંધારણ વિશે પણ તેમને જાણકારી હોવી જોઈએ ને !

૭. કલમ ૨૫ હેઠળ શ્રદ્ધા અને ધર્મ સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. તેની પૂર્તિ કરવા આ બિલ લાવવામાં આવ્યું છે, એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે, જે કોઈ રીતે થળ જીનરે એવો નથી. જાહેર આરોગ્ય, જાહેર વ્યવસ્થા અને નીતિમત્તાના આધાર પર ચૂકવામાં આવેલી અપાંદાઓને અધીન આ હક જોગવાનો છે. નીતિમત્તાની અપાંદાઓ એટલે શું, એવો પ્રશ્ન કોઈનેય થાય. ખીલ કોઈ ધર્મ અથવા શ્રદ્ધાની નીતિમત્તાની અપાંદા તો કોઈ શકે નહિ એટલે 'નીતિમત્તા'નો અર્થ અહીં બંધારણીય નીતિમત્તા એવો જ કરી શકાય બધારણની કલમો ૧૪, ૧૫ અને ૨૧ તો સર્વોચ્ચ અદાલતે કેસ અર્થપ્રદન, નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજો અને શબ્દના આગંદારક સિદ્ધાંતો આ છે બંધારણીય નીતિમત્તાના મુખ્ય સ્તંભો ધર્મ અથવા શ્રદ્ધાનું સ્વાતંત્ર્ય એમને અધીન રહીને જોગવાઈવું. બંધારણીય નીતિમત્તાના આ સિદ્ધાંતોનો લગ થાય એ રીતે પાર્લિમેન્ટ કાપલ થવી ન શકે. આ બિલ બંધારણીય નીતિમત્તાના આ સિદ્ધાંતોને કેવો સન્માન લગ કરે છે, એ જરા જોઈએ. ૧૪, ૧૫ અને ૨૧ કલમો હેઠળ ધોષિત મૂળભૂત હકોનો બિલ કેવી રીતે લગ કરે છે, એ આપણે જોવું, હવે મૂળભૂત ફરજો અને નીતિશર્ષક સિદ્ધાંતોનો કેવો સન્માન લગ થાય છે, તે તરફ નજર કરીએ.

૮. પાર્લિમેન્ટના સભ્યો પહેલ પ્રથમ તો નાગરિકો છે અને કાલેદો ધરતી વખતે બંધારણના લાગ '૪-એ (નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજો) અનુસાર વર્તવા બધાયેલા છે. કલમ ૫૧-એ (ઈ) જણાવે છે, 'સંસદીને દલકા પડે, તેમનો આદરલગ કરે એવી બધી પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવાની' બધા નાગરિકોની બંધારણીય ફરજ છે. આ બિલ આવી પ્રથાનો ત્યાગ કરવાની વાત તો ફર રહી, તેને સંસ્પીકૃત કરવાનું કામ કરે છે ૫૧-એ (ઝીય) જણાવે ■ કે બધા નાગરિકોએ 'વૈજ્ઞાનિક માનસ' (સાપ્રિન્ટિફ ટેમ્પર) વિકસાવવું 'પરનસ લો'નો બંધારણમાં કલો, કયાંય ઉલ્લેખ નથી, જ્યાં તેને નામે બજાડાએ રાખ્યું (મુદ્દ સંસદનાં ૫૪) તે વૈજ્ઞાનિક માનસ ન જણાય. કાપલ, યાત્રુ અને સચિત, બજાવા, સમજવા અને બંધારણ સાથે તેમની સંસદી સમજની વિચારણા-આ અપ્રતિ સમાવેલ 'વૈજ્ઞાનિક માનસ'માં થાય (પોલી વહીવ આપી દે, એટલે આજળી લીધી કવી દેવી એવો અને 'વૈજ્ઞાનિક માનસ'નો મેળ ન આવે)

એમાં જ આગળ જણાવ્યું છે કે બધા 'નાગરિકોએ 'માનવવાદ'ની જાળના અને સુધારાની ઝખના ('રિપરિટ બોર્ડ રિફોર્મ') વિકસાવવી આ ફરજો અને ખિસની જોગવાઈઓ કમાવ કરો મેળા આવે ખરો? પતિએ ફકરાવે જાલનન્યાંવાળી ભારતીય (હિન્દુ-મુસ્લિમ સૌ કોઈ ભારતીય એ અર્થમાં) અને તેનાં પિયરિયાં કે વકફ બોર્ડો જેવી ધર્મધા સંસ્થાને હવાલે કરી દેવામાં માનવવાદ અને સુધારાની ઝખના કઈ રીતે સિદ્ધ થવાના? એ જ રીતે ક્યોઝ (એફ) જણાવે છે કે 'ભારતના બધા લોકોએ ધાર્મિક, સામાજીય, આદેશિક અથવા વિભાજીય તમામ વિવિધતાઓને ક્ષતિથી સવાદિતા અને બાતબાવની જાળના વિકસાવવી જોઈએ' આ ખિલ આ ફરજનું પશુ ઉત્કલન કરે છે.

૯ રાજ્યનીતિના આર્થિક સિદ્ધાંતોના તો આ ખિલ મોટા પાયે લાગ કરે છે. કલમ ૩૭ આદેશ આપે છે કે દેશના શાસનમાં આ સિદ્ધાંતોને પાયાનું સ્થાન આપવામાં આવે અને કાયદા ધડની વખતે આ સિદ્ધાંતોને અમલ કરવાની રાજ્યની ફરજ રહેશે.

કાયદા ધડની વખતે રાજ્યે કયા સિદ્ધાંતોને ખ્યાનમાં રાખવા જોઈશે? અને આ નિલ આ સિદ્ધાંતોથી ઠેવી રીતે વિપરીત છે?

(અ) કલમ ૩૮ (૧) જણાવે છે કે લોકોના મોલેમ માટે રાજ્ય જહેમત ઊઠાવશે અને એવી સમાજ-અવસ્થા સ્થાપવા, વિકસાવવા અને જોડથી અસરકારક રીતે અપલન કરશે, જેથી સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય રાષ્ટ્રીય જીવનની બધી સંસ્થાઓને પ્રેરણા આપતો હોય આ નિલથી આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે, એમ કોઈ પ્રાખાલિકપણે કહી શકશે.

(બ) ૩૮ (૨) જણાવે છે કે 'રાજ્ય વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની, દરબન, તક અને સવલતોની અસમાનતાઓ દૂર કરશે' આ ખિલ આ સિદ્ધાંતનો અમલ કરે છે એમ કોઈ કાતી ૫૨ હાથ મૂકીને કહી શકશે, વાડુ?

(ક) કલમ ૩૯ (૧) રાજ્યને આદેશ આપે છે કે તેણે એવી નીતિઓ ધડવી, જેથી અગ્રિય અને મુરોજિ સમાન ધોરણે પૂરતા પ્રમાણમાં જીવનપોષણનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય આ ખિન કઈ રીતે આ સિદ્ધાંતનો અમલ કરશે?

(ડ) કલમ ૪૧ જણાવે છે, જે લોકો પોતાના કયા વાકચુના વિના કોડી સ્થિતિમાં મૂકાયા હોય, તેમની જરૂરિયાતો રાજ્યે પૂરી કરવાનો પ્રયાસ કરવો આ નિલ આવા લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની વાત તો ક્યાં રહી, ઉપરાંત મુસ્લિમ અગ્રિયને પોતાના કયા વાકચુના વિના એવી કોડી સ્થિતિમાં મૂકેવી મૂકે છે.

(ધ) કલમ ૪૪ બધા નાગરિકો માટે એક સરખો સિવિલ કોડ લાખ્ય કરવાનો રાજ્યને આદેશ આપે છે. આ ખિલથી એ દિગામાં તસુકાર પશુ જામળ વધાય છે, એમ પ્રાખાલિકપણે કોઈ કહી શકશે?

(એફ) કલમ ૪૬ 'સમાજના નમળા વિભાગો' માટે ખાસ દરકાર લેવા રાજ્યને આદેશ આપે છે, તથાકુદા મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ જ લા માટે, ૫૨ પરાગત ધાર્મિક માન્યતાઓ હેઠળ જરૂરેસલાક નિમ્નતા ઓની મેડીઓમાં જરૂરેસલાક બધી જ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ આ 'નમળા વિભાગો'માં થઈ જાય આ ખિલ કઈ રીતે આ નમળા વિભાગો માટે ખાસ દરકાર લે છે?

(જ) અને છેલ્લે કલમ ૫૧ (ઈ) આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન માટે આદર દેવ રવા રાજ્યને આદેશ આપે છે. રાષ્ટ્રધર્મનાં અનેક ફગવો અને યોગજાઓ, જેનું ભારત પસકાર છે, તેમાં સ્ત્રીઓ સાથે જોડાવા નહિ રાખવાનું જણાવ્યું છે આ ખિલ આ આદેશનો પશુ ખુલ્લું ખુલ્લું લાગ કરે છે.

ખાખતે અદાલત ફેરવિચારણા કરે તેવું વિધાન કરી, રૂઢિપંથીઓનો ભગતમાં ગમે તે કારણસર બેસી જવાનું મુનાસિખ માન્યુ હતુતેવો અરજદાર આવી પીઠેહક કરે એ પણ અમૂલ્યપૂર્વ હતું તસ્લાકેમુકિત મોરખાના નેજા હેઠળ ઓગોના સરખસો નીકળ્યા, અને સી સમાજ સેવિકાઓએ શાહખાતુને પીઠેહક કરવાની ફરજ પાડનાર તાવોને ઉઘાડાં પાડવા સી ખી. આઈ ની તપાસની પણ માગણી કરી.

ફરમિયાન, અસખમા કોન્ગ્રેસ પક્ષની જખરદસ્ત હાજ યઈ, અને સંગઠિત હાલુમતી મય (UMF)ને સારી ઝેખી બેઠકો મળતાં દેશ આખાએ એક ઝ્યોઝકો અનુલભ્યો. લોકપુશખતી ખ્યને મતપેઠીઓના રાજકારણે સખમ પ્રથમે નવો અને કંમનસીય વળાંક આપ્યો. પ્રધાનમંત્રી રાજકર્મીઓએ મુસ્લિમ રૂઢિપંથીઓની સલાહસૂચનાને આધારે એક ખરડો લોકસભામાં લાવવાનું તાક્યું, જે સંધ્યામુલક મુસ્લિમ ઓગોને કિમિનલ પ્રેતીજર કોડની ૧૨૫ થી ૧૨૮ કલમોમાંથી બાકીત રાખે ખ્યને ભરંજીપણીની જવાબદારી ઓના સગા સંબંધીઓ ખ્યને/અથવા વક્ક બોર્ડ પર નાખે સખમ અખબારી બાહ્યે 'ઝિક્કીસંધી સદો'માં દેશને ભઈ જવાની વાત કરતા વડામધાનના આ મુલ્યગુની પગલાને સખત કપ્પોમાં વખોડ્યુ અને લાકખતી ધરી. પરંતુ, વીઆઈપીની ઝાડીઓ દ્રાહિક સિગ્નલને લક્ષમાં લેતી નથી, જે જ રીતે રાજકર્મ ગંધી કર્યુ ગણકાર્યા વિના ખરડો સ સદમા સાન્યા. વિપક્ષો, મહિસા સગડના, જાણીતાં ન્યાયવિદોના અખત વિશેષ વચ્ચે સ સદે મેના પ્રથમ અઠરાડિયામાં (જહી મે, લોકસભા, આઘી મે રાજ્યસભા) પક્ષના વ્હીપની આજુક હેઠળ ધારે બહુમતીએ પસાર કર્યો.

વડાપ્રધાને શરૂમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના મુકાદા ટાણે જે વલણ મળતું હતું, તેમાંથી તેમણે શીપીસન કહ્યું અને આ અલક્ષમ વળાંક ન સ્વીકારી યકનાર કેન્દ્રમાં કેંગી સુવાન રાજ્યમંત્રી ખરીકે મોહમ્મદ ખાને રાજનામુ આપ્યું શાહખાતુ મુકાદાની સંસદની ચર્ચા ટાણે કોગીના અન્ય મંત્રી અન્સરીએ રૂઢિપંથી બની અદાલતની ટીકા કરી હતી ત્યારે અરીકમિયાએ મુકાદાને ખુલ્લા હાથે આપકારતાં તેને પ્રગતિશીલ અને ઓગો માટે અત્યત મહરવનો ગણાવ્યો હતો.

સખમ વીગતો જોતાં, ઓઠકતુ ઢિમાવતી સામયિક 'માનુષી' તેના તાજ અંકમાં કહે છે, તેમ અખખારોએ અને ખુદ અદાલતે આ મુકાદાને ઓ અધિકારની સીમાને નહી રહેવા હઈને તેને કોખી રંગ પૂરો પાડ્યો છે. કોઈ પણ કોમ કે ધર્મની ઓની સ્થિતિ આજે સંતોષમદ કે આનદદાયક તો નથી જ સમાજને, સામાજિક બનાવોને ઓની નજરે અવલોકવાનો પ્રથન કરતા લેખિકા સેનએ શુદ્ધ કહે છે તેમ સખમ કારતીય શાખાઓ ઓનું સ્થાન અછૂતો કરતા મ અછૂતનું રહ્યું છે પરિસ્થિતિ પસંદાઈ રહી છે તે સાચુ, પરંતુ આજે પણ હજુ લોકમાનસ ઓને પુરૂષ સમોવડી ગણતું નથી અને બ્યનેક આખતોમાં વહેરોઅંતરો કરે છે, તેને હિતરતી ગણે છે, તેની જન્મજનત મર્યાદાઓને મામે સત્તા બનાવર કરે છે.

સી સ્વાતઅની અધિકારી નંથી અથવા પીઠવાને જ પાન છે એવી કહેલીએ આઝેમ લોકજીને ઉચ્ચારાતી રહે છે અને પુરૂષપ્રધાન અખાજ પોતાના એકાધિકારપણાના બદની કાકરી પણ ખેરે તો તે કપૂલ-મંજૂર, શાખવા જેટલો સમાનતાવાંદો બન્યો નથી તે આ મુકાદા નિમિત્તે સાકાર મયેલી ખર્તમાઓ બતાવી આપે છે.

ખીજ તરફ, સાડા સાત કરોડની મુસ્લિમ મંજ જે કારતની કુલ વસ્તીના લગભગ સાડા આઘિપારે ટકાતો હિસો ધરાવે છે તેના પ્રકોતે સહોનુમુતિપૂર્વક સંખજવાને બંધને દેશની બહુમતી હાલુમતી મયે પેડો પર પાડેના ન્યાય આંચરે છે તે સાચે જે કુખદ છે અને રાષ્ટ્રીય એકતા કે સંવાદિતીની ધાર

ખોદનારું' છે સહેજે સુધારાવાદી ન ગણાતાં એવા તત્ત્વો ન્યારે આડેધડ આણેપમાણેના રાહ અપનાવે છે ત્યારે કહેવું પડે કે તેઓ તેમના પોતાના અહેસા દર્પણમાં એવા વિના જ વતે' છે

આ સદર્ભમાં શ્રી કાઠીનું 'ટાઈમ્સ'માં પ્રગટ થયેલું ચર્ચાપત્ર ટાકવું અત્યંત ઉચિત છે જે આ બાબતે વેધક પ્રકાશ ફેરે છે.

"મુસ્લિમ પર્સનલ લોની બાબતને ચોક્કસ હેતુ ધરાવતા લોકોએ રાજકીય રંગ આપ્યો છે અને ગંભીર ચર્ચાના વાતાવરણને જે રીતે દુષિત કર્યું છે તે સાચે જ દુઃખદ છે એક મુસ્લિમ તરીકે તે અને પૂરું સમજાય છે કે બોડો કયા ડબ્બે છે અને તેનો હિપાય શો હોઈ શકે, પરંતુ મને સ્પષ્ટ કહેવા દો કે જેઓ પોતાના સિલ્લાપના બધાને હેતરતા, પરદેશી અને દેશદ્રોહી ગણે છે અને મુસ્લિમ સ્ત્રીઓની દર્દનાક સ્થિતિ પર જામહર્ક આંશુ સારે છે પણ આ જ બહેનો ન્યારે લીવંડી, અમદાવાદ, વડોદરા કે મેરઠાની ગલીઓમાં વિધવા બને છે, અનાથ બને છે ત્યારે તેમના માટે જેમની પાસે કોઈ સહાનુભૂતિ સિલકમાં હોતી નથી. તેમને કુ કોઈ રીતે દાદ દેવા નથી માંગતા એક મુસ્લિમ તરીકે મને સમાન નાજરિક ધારોના ભયને વાંધો નથી બે એ ધારે પ્રવર્તમાન વિવિધ ધારાઓની હિતમ બાબતોને અંકે કરતા હોય "

હિંદુઓ એ જૂલી નંબ છે કે તેઓ પણ લગ્ન, છૂટાછેડા અને વારસાઈ જેવી અતિ મહત્વની બાબતોમાં હિંદુ પર્સનલ લોને જ આધીન છે એકથી વધુ પત્નીઓ રાખવાની છૂટ મુસ્લિમોને છે પણ ખાલિસ્તની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અંગેની 'સમિતિએ' તેના સને ૧૯૭૫ ની આપેલા આંકડા (જે લાંબતંત્રી વસ્તી ગણતરી પર આધારિત છે) એમ કહે છે કે બહુપત્નીત્વનો દર હિંદુઓમાં ૫૮% છે તો મુસ્લિમોમાં ૪૦% છે આકાશમાં મોકાવત મહીંવલ છે છતાં એટલું તો સાબિત થાય છે કે જે બાબત માટે હિંદુઓ મુસ્લિમોની ટીકા કરે-છે અમે ભૂની સગવડ હિંદુ ધારાના તો છે જ નહીં છતાં આપણે તેમની સાથે જ જાએ, સગીર પાછળ નહીં ! આને જ વારસાઈ લકમાંથી હિંદુ બહેનો રાજ્યપુશીયાં ખસી જાય છે અથવા એકું તેમની પામિ લખાણી લેવાય છે હિંદુઓએ તેમને (ભાઈ-બહેનને) સમાન ગણતાં સુધારો કર્યા હોવા છતાં.

હિંદુઓ જરૂર બે ડગલાં આગળ હશે પરંતુ તે સમાજમાં પણ સતી થવાનો, દિકરીને દૂધ પીતી ફેરવોનો, વિધવા પુનર્વિવાહ વિરુદ્ધનો, લાખા ધૂમટા લાલ્લુવોનો, દહેજનો, આણનો, પતિ સત્યું પછી ફેરવવોનો અજવાળો ફરે અને અપમાનજનક અવેહારો હતા અને કેટલીકે આજે જ હશે સુધારાવાદીઓએ એ સમાજના રૂઢિપંથીઓ સામે ધણી ઝીંક ઝીંકો છે મુસ્લિમ સમાજ નિરક્ષર રહ્યો છે અને સુધારાવાદી પ્રવચનને પૂરતો જાણી સેને અથો, નથી, તેમ લઈ પણ રાકતો નથી. અધુરામાં પૂરું લઘુમતી હોવાને કારણે સમાજ લજાગને, તેની, પોતાની જાનસંસારનીય સમસ્યાઓ પણ હશે આ બાબતે પૂર્વબુદ્ધિના સમાજના વિના, 'સમાજવ્યા વિના 'શહેરું હોય તો રહેત નહીં તો પાકિસ્તાન આદર્શ બવ' જેવા વિધાને કોઈ પણ ખૂણેથી યતાં હોય તે તે નિવારણ-અટકાવવાં બેઠે એ "

—ડૉક્ટર બોઝા

લોકશાહીની પાસણી

પ્રથમ પ્રગટત્રના પૌરુષના

લોકશાહીમાં અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો એક અસાધારણ કેસ ન્યાયની દૈવીએ આપીને બોલો છે. ઇન્દિરા ગાંધીની નિર્ણય લેવા પછી ડેશ ઓઝાએ અખબારી ચર્ચાપત્રમાં એવું તે શુ લખ્યું હતું કે ગુજરાત સરકારને આ સરકારી કમિયારીનો એક ઇન્દિરા શેકવાપણું લાગ્યું કે ખેર અત્યારે તો માયથો ગુજરાત હોઈ ટોઈ સમક્ષ છે, અને હોઈ ટોઈ રાજ્ય સરકારને હાલ પૂરેતો મનાઈ હુકમ પણ ફરમાવેલો છે. કેસ ચાલશે ત્યારે પ્રગળને સરકારનું મન સમજશે અને જ્યારે પણ ચુકાદો આવશે ત્યારે હાલના સર્વિસ રુક્ષના અર્થઘટન બાબત મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન સુદાં થશે રહેશે

તે દિવસે ડેશ ઓઝાએ જે કહેવા તાકેલું તે તો એ હતું કે આવે પ્રસંગે દેશમાં આધાતનું મોજુ ફરી વળે એ સ્વાભાવિક છે, એટલું જ નહીં, પણ નેતાના ખૂનની ભાવના થાય તોય ચોગ્ય છે, તો, આધાતની જે લાગણી ત્યારે દેશ સમસ્તની હતી તેમાં તેમ જ ખૂનની ટીકા આપણા ચર્ચાપત્રી સહુની સાથે હતા

તે સાથે, ડેશ ઓઝાની કોશિશ અજસિના અતિરેકમાં વધી જવાને બદલે, ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વના મૂલ્યાંકનની પણ હતી ઇન્દિરા ગાંધીએ ધર આજણના પ્રમોની હિપેક્ષા કર્યાની આમ જાપને એમણે આ સન્દર્ભમાં વાચ્યા આપી હતી તેમ જ આન્દ્રમાં ચૂંટાયેલી સરકાર સાથે કરાયેલો, દુર્ભવહાર લોકશાહી રીતે દુરસ્ત ન કહેવાય એમ ઉમેરું હતું, ઇન્દિરા ગાંધીની આગેવાની હેઠળ કોંગ્રેસમાં ગોઠિયા, ગઠિયા અને સ્વાધીન લોકુપો સિવાય કોઈ હોઈ જ ન શકે એ વાચકાએ કહેતીનું સ્વરૂપ ધર્મની માફ પણ એમણે આપી હતી

અને, "આ હકીકતોની પાર્શ્વભૂમા ઇન્દિરાના કાર્યનું, તેમના વ્યક્તિત્વનું મૂલ્યાંકન થાય તે જરૂરી છે" એમ કહીને ચર્ચાપત્ર સમેટતા એમણે પૂછ્યું હતું, "અન્યથા આપણા પત્રકારો ઇન્દિરાઈ શેલીના પુરસ્કર્તા અને મૂર્ખ બેસના મોટા ડોળામાં આનંદના જ મનાશે એમાં કોઈ શંકા ખરી?"

ડેશ ઓઝાનો પ્રહાર આમ, ખડું પૂછો તો, વધુ તો અમારા પર એટલે કે ચોથી જાગીર પર-ખાસ કરીને પત્રકારોની ડિગ્રિ હોલી પર હવો પરનું, સરકારને એમાં કેમ જાણે સર્વિસ રુક્ષનો ભંગ લાગ્યો અને કે કોંગ્રેસ ગોઠિયાઓ ને ગઠિયાઓ જાગી પડ્યાનો ઉલ્લેખ એને વાગ્યો હોય પણ કોંગ્રેસ એ તો પક્ષ છે, નહીં કે સરકાર. એની ટીકા તે સરકારની ટીકા તો નથી

રાજ્ય સરકારે સર્વિસ રુક્ષની ટેકનિકલ ગલીફનીનો રાહ લીધો છે અને લોકશાહી અભિવ્યક્તિના રાજ્યમાર્ગથી ચાતરવું પસંદ કર્યું છે તો ડેશ ઓઝા અને એમના ધારાશાસ્ત્રી પણ ચર્ચાપત્રમાં મયેલી ટીકા એક વ્યક્તિની છે અને આ વ્યક્તિ ચૂલુ પામ્યા પછી સરકારની વડી રહેતી નથી એટલે સરકારની ટીકા થયાનો સવાલ જ નથી એવો ટેકનિકલ રહેજ જરૂર લઈ શકે અને એમાં પ્રથમદર્શનીય દુરસ્તી પણ છે.

પરનું વાસ્તવમાં આખો પ્રશ્ન વ્યાપક સંદર્ભમાં સહવિચાર માગી લે છે. લોકશાસનના જે અર્થ આપણને અભિપ્રેત છે એમાં કલ્યાણરાજ્ય અને સમાજવાદના અર્થો સમાવેલા છે. આ બંને ખ્યાલોમાં રાજ્યના વિસ્તરતા ક્ષેત્રની વાત સ્વીકૃત છે. કલ્યાણયોજનાઓથી માંડીને રાષ્ટ્રીયકરણ અને જાહેર સાહસો સહિતનો જે બધો ધાર્મિક બંધનો આવે છે એમાં સરકાર સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓ વધતી જ જવાની આ બધાની વૈચારિક ખસી કરવાનો સિદ્ધાંત જે સ્વીકારી લઈએ તો સરવાળે હરાતું પીડુપ 'તે લોકશાસનનું જ હશે.

ખીજું, સરકારની જાહેર ટીકા કરવી અને સરકારવિરોધી કારવાઈ કરવી એ એક વાત નથી. વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ઇંગ્લેંડમાં એવા યુદ્ધાદ આપેલા છે જેમાં અદાલતોએ એ હદે કહ્યું છે કે 'કોઈ નાગરિક હિંસાની હિમાયત કરે એટલા માત્રથી યુનેગાર કરતો નથી કારણ, દિમાયત તે કઈ કારવાઈ નથી એર, આ બધું તો અદાલતે જોવાતું છે.

સહુથી પાયાનો યુદ્ધો કદાચ એ છે કે સરકારી કર્મચારીઓ પૈકીના બેપાય ડકેશો અભિવ્યક્તિની આઝાદી શુભાવે તે સાથે દેશના ચતસહસ્ર નાગરિકો એમનો 'રાઈટ ટુ'ના હક શુભાવે છે સવાલ ડકેશો એમને દસવીસ દળર રૂપેડીની તાણ પડશે એના કરતા વધુ તો લોકશાસન એવું લગ્ન શુભાવશે એનો છે, અને એટલે જ તો આ એક એવો કેસ છે જેમાં સહુ યુદ્ધાદની રાહ અધરજીવે, સરવે કાને જોશે.

(અગ્રવેષ 'જનસત્તા' ૭-૫-૧૯૬૬)

તલકબી હુકમોથી તોખા

જાહેર તપાસ પંચોના હેવાલ બંનેની જાણકારીમાંથી સસદને પણ જાણત રાખવાની સત્તા મેળવતો વટકુકમ સસદની એક પૂરી થઈ ગયા પછી કાઢવો એ લોકશાહી પર ખૂની હુમલો છે. પ્રચલ બહુમતી મળવાથી મેશમ વર્તનનો પરવાનો મળેલો નથી એવું વજ્રપ્રધાનશ્રી અને કોંગ્રેસ પ્રમુખશ્રી રાજીવ ગાંધીએ સમજવું પડશે. લોકશાહી માટે મળતી સત્તા લોકશાહી માટે જ છૂટી જાય એ એમના માતૃભીએ અવુ જણ્યું છે. એકાધિકારવાદ દારા તલકબી હુકમો કાઢીને દેશે મેળવેલી મહાખૂતી આઝાદી અને લોકશાહીને ખતરામાં નાખવાનો કોઈ અધિકાર શ્રી રાજીવ ગાંધીને નથી.

શીખોની હત્યા કરનારા તોફાંનેત્ર પ્રેરકબળે કોંગ્રેસ આજેવાનો હતા એવું તારણ પિ કુ સી એલ ની તપાસની જેમ મિશ્ર પંચ પણ કાઢે અગર ઇન્દિરાજીના ખૂનની પાછળ પણ બહાર દેખાય છે તે કરતા વધારે કોડણ છે અને મહેલ્વની વ્યક્તિઓ આ સત્તાઓ સાથે સડોવાપેલી છે એવું તારણ ક્રમ પચમથી નીકળતું હોય તો, પણ તેને દબાવવું ન જોઈએ પંચો નીમવા અને તેના તારણ જનતાને જાણવા ન હવા એ લોકશાહી રસમ નથી.

શ્રી રાજીવ ગાંધીએ પોતાના આતંકરાષ્ટ્રીય પ્રવાસોમાંથી થોડો સમય બંધારીને ભારતના પાયાના પ્રશ્નો ઉઠેવનાં કોણિય કરવી જોઈએ અજાતમસ્ત વિસ્તારોની મુલાકાતોનાં ટી વી પરના પ્રસારણો, જે પરિસ્થિતિમાં સુધારાનાં પગલા ન લેવાય તો માત્ર પ્રચાર જ જણાશે લઘુત્તમ વેતન મળતું નથી એવું ખુલ્લી રીતે કહેવામાં પછી પણ પરિસ્થિતિ ન સુધરે તો વજ્રપ્રધાનશ્રીની મુલાકાત માત્ર વાહવાદ મેળવવા જ થઈ એમ જણ્યું થોડાં નાણાં ફાળવવાથી પીવાના પાણીનો પ્રશ્ન ઊકલતો નથી નહર પગલાં અપેક્ષિત

છે એમ સમજવું જોઈએ. ખાદી માથોઢોળની રોજગારલક્ષી પ્રવૃત્તિ માટે અમે તરફે ૧૮, ટકાનો કાપ આપે અને આ વરસે બીજો વધાર ટકાનો. કાપ આપે સાથે સાથે ચાહિલી પ્રસારણ ખાતા માટે ૧૨૪ ટકા વધારાની જોગવાઈ પાછળનું આનંદ સુધુ પડે છે. અત્યંત અગત્યના પ્રમુખ અને રોજગારીનાં મગસામાં ફીલાસુ માફ રહેશે અને ટી વી. ઉપર માત્ર પોતાનો પ્રચાર જ ચાલુ રહેશે અને પ્રજાની લોકશિમ્લતા સંચાલના કેન્દ્રીકરણ અને આમણુદા માટે જ તપરાતી રહેશે તો વહેલો મોઝો ટાકો ફટી જરો. એમાં શંકા નથી જનતાને ખાતરી થશે કે ઉત્તરોત્તર રોજગારીની યોજનાઓ ઉપર કાપ મૂકતી સરકારને-પ્રેતાત્મા માટે એક જ વરસમાં ૧૨૦ ટકા જોગવાઈ વૃદ્ધારીને માત્ર પોતાની બાટાઈ દ્વારા જ કોડોને આજવામાં રક્ષા છે, નક્કર કામમાં નહીં

— વ્યાપ્તકાર્મ જી પટેલ

ઉર્જાનો અવળો વ્યાપાર

આપણા ગુજરાતમાં વનપેદાશની આવક અને જનરકના આકાંક્ષા ઘેરી ચિંતા ઉપજાવે એવા છે. આપણે ત્યાં દર વર્ષે ૬૦ લાખ ટન બળતર વપરાય છે ને પાકે છે માત્ર એ લાખ ટન! એ જ રીતે દર વર્ષે ઇમારતી લાકડા ૪.૫ લાખ ધનમીટર વખતમાં છે ને જંગલોમાંથી પાકે છે માત્ર ૧.૫ લાખ ધનમીટર! આમ દર વર્ષે ૫૮ લાખ ટન બળતણની અને ૩ લાખ ધનમીટર ઇમારતી લાકડાની ખોટ પૂરી કરવા માટે આપણાં જંગલો કપાતા જ જાય છે ને તો પણ આપણે તો ઉર્જાશક્તિને એકામ રીતે વેચવા જ કરીએ છીએ!!

ઢોઈપણ ક્ષમિતતા આવક એકથી યાજ ને અત્યંત વધી જાય તો કંઈ કરનારની ઊંચ ઢોડી, જમ, દેવાળિયા વ્યામારમાંથી એ દુસ્ત પાછો વળી જાય ને આવક વધે તેમજ જનરક મટે તે માટે રાત-દહડો એક કરીને મઢી પડે

વ્યક્તિગત ક્ષમાં આવી કાળજી લેનારા! આપણે રાષ્ટ્રની ઉર્જાશક્તિના અવળા વ્યાપારની બાબતમાં કેટલી બધી બેકાળજી રાખીએ છીએ? આવી જ હાલત ચાલ્યા કરશે તો આપણી જનતા પરિતુર્ન નિર્લક્ષ્ય નીકળી નહિ જાય? ગુજરાતની ધરતી ગરજામિમાં પગથાઈ નહિ જાય?

માટે જ, આપણે સૌએ પૂરેપૂરા સંજ્ઞા બની જઈને ઉર્જાશક્તિની આવક વધે અને જનરક મટે એ હિતાના નિષ્કાલાન અમલ કરવા અતિ-અતિ જરૂરી છે

— સહજિયાર-પરિચાર

હાલો બાપા, ખેતરે

હિ ચી વતના પાક જેવા કે ઘઉં, ઘઉં, મકાઈ, કપાસ, જીરું, પરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ કૃષિ પાકમાં ખીજા રાસાયણિક ખાતર સાથે સાથે 'જયંત કેસ્ટર મીલ' ગ્રેડ સેન્દ્રિય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની કિંમત પણ વધે છે.

કૃષિજનનું ગ્રેડ માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

જયંત કેસ્ટર મીલ

(૫% નાઈટ્રોજન સુકા)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

મો. જયંત વેજ ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લીમ

૪૮૦/૪૮૨, ૭ આઈ. ડી સી., મકરપુરા, વડોદરા ૩૬૦ ૦૧૦

ટેલીફોન નંબર ૪૩૧૪૧, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩, ટેલેક્ષ ૨૮૫ BRD, પ્રાપ્ત સ્વીડ ઓર્ગેનિક

નોંધ : કિયન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ 'જયંત કેસ્ટર મીલ' હાજર સ્ટોકમાં મળશે.

ગ્રેજીકાન : યુવાનીમાં રક્તકાન, મૃત્યુ સમયે ચક્રુકાન

With Best Compliments
from

PHONES 82370, 82511, 82098

**BHARAT
LINDNER
PVT. LTD.**

(IN TECHNICAL COLLABORATION
WITH LINDNER GmbH W GERMANY)

Registered Office
C-2/19 INDUSTRIAL ESTATE
GORWA ROAD VADODARA 390 016

**MFRS OF D-TYPE HRC FUSES UNITS, THEIR
ACCESSORIES AND DISTRIBUTION BOARDS**

વિજયલાલ

[માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગતુ માસિક]

અનુક્રમ

મસ્કૃતિ રાષ્ટ્રીય એકતાનો આધાર	૨૦૧	ડૉ. એસ આર સેલગલ
આનરારાષ્ટ્રીય જળ-હમકો આચક પ્રગતિ	૨૦૫	મુધીરેન્દ્ર શર્મા
‘સાત્ય’ને મળે દૂરો દેતો વલ્લુકથ	૨૦૮	દિનેશ શુક્લ
ત્રી ૫૭ અમાનુષી અભ્યાસાર - સિગપરખ		
ને બાનિકા-ગર્જાપાલ	૨૧૧	જના પાડક
બોપાલ દુર્ઘટના, ભારત મરકાર અને		
મરડીનેયનત કપનીની જવાબદારી	૨૧૭	દિનેશ શુક્લ
ધર્માનન્દ કૅસબી	૨૨૦	ચક્રાન્ત ગેક
બિલ્કપોદ	૨૨૬	રમેશ ૭ દવે, દિનેશ શુક્લ

તત્રી • બોગીલાલ ગાંધી

સપાદક દિનેશ શુક્લ

૩૦૬ : જૂન : ૧૯૮૬

दश कूप समा यापी दश यापी समं सरः ।
दश सरस्सम पुत्रः दश पुत्र सम स्तरुः ॥

One step-well equals ten ordinary wells,
A lake equals ten step wells,
A son equals ten lakes, whereas
A tree is as good as ten sons

Sayaji Iron & Engineering Co. Pvt. Ltd.

Chham Road, VADODARA 390 002

Phone : 21211-7

Cable - SAYAJICO

વિદ્યમાનવ

સંસ્કાર શિક્ષણ દ્રષ્ટ

[સ્થાપના • જાન્યુ ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સામૃત્તિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવી

અધ્યક્ષ : વિદ્યની વિવિધ સામૃત્તિક પ્રણાલીઓ અને યુગ-પાઠોનો પરિચય કરાવવો

અધ્યક્ષ : જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ સાધી, નાગરિકોની જાગૃતિની ક્ષિતિએ વિસ્તરે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરવી.

દ્રષ્ટીએ

સ્થા અધ્યક્ષ સ્વ જુગતરામ દવે

અધ્યક્ષ • શ્રી નગીનદાસ પારેખ

સંચાલક • શ્રી ભોગીલાલ ગાધી

સંચાલક શ્રી સુમત્રા ગાધી

શ્રી ભાઈદામ પરીખ

શ્રી ગિરધર તક્ષાટી

પ્રકાશકશ્રી

(૧૫) શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

(૧૫) શ્રી બળવતાર્થ મહેતા

શ્રી ધીરુભાઈ મ દેસાઈ

શ્રી નાનુભાઈ અમીન

છૂટક નકલ એ રૂપિયા

વાર્ષિક લવાજમ • વીસ રૂપિયા

સ સ્મૃતિ : રાષ્ટ્રીય એકતાનો આધાર

ડૉ એસ આર સોહગલ

ભારત વિવિધ જાતિઓ અને સ પ્રાયોમાં વહે ચાલેલા લોકોથી વસેલો વિશાળ દેશ છે, ખાનપાન, પહેરવેશ, ભોલી અને રીતભાતના પ્રકારો પણ દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બિન્ન બિન્ન છે. જ્યારે જ્યારે આ બધાને એકત્ર રાખનારો રાજકીય સંપ્રદાય નબળો પડ્યો છે, ત્યારે ત્યારે આ બેદોએ લોકોમાં અલગતાવાદી વળગો બેલા કર્યા છે. બિટીંગ સત્તાએ રાજકીય એકતા બીલી કરી હતી, પરંતુ જુદા જુદા ધર્મો, પાળતી કોમો માટે કેટલાક ક્ષેત્રો મુશ્કેલીઓ આપીને તેજો વિલાસક બગોને છૂટા પણ મૂક્યાં હતા.

પરદેશી રાજકર્તાઓએ શિક્ષણને દ્વિધિત કર્યું. ઇતિહાસ સમગ્ર સમયતાના ઉગમ અને વિકાસની તત્વાર્થ પૂરી પાડે છે, પરંતુ ભારતમાં ઇતિહાસ રાષ્ટ્રીયતા વિરોધી હકોક્તો દ્વારા ગિખમ્યો. ભારતમાં ઇતિહાસ કોમવાદી કે સ પ્રદાયવાદી સ કુચિત માનમ ધરાવનારોઓએ લખ્યો, અને હકોક્તોનું અર્થઘટન પણ એ જ દૃષ્ટિએ કર્યું. આ પ્રકારનો ઇતિહાસ શીખવવાથી રાષ્ટ્રની એકતા સામે જ સમર્થનો બની ઘઈ ખરેખર તે ઇતિહાસ અને માનવતા બેકા બાળક બેલા છે, એમને ક્યારેય અજાણ કરી ન શકાય.

ભારત દેશ સૈકાઓથી અનેક ચડતી પડતીઓમાંથી પસાર થયો છે અને જતા અનેક આસ્તો અને પગભરો વચ્ચે પણ બહાદુરી પૂર્વક ટકી રહ્યો છે. આ બધા યુગો દરમિયાન દેશને ટકાવી રાખનારું તત્વ કયું છે? આધુનિક ભાગતના એક મુગ વિચારક શ્રી ગામજી લખે છે

"ભારતને એક કાર્યક્ષમ રાજતન અને એવા જ ખીજ રાજ-તનની વચ્ચે કાલ સૌથી વધુ ઝાઝા અને લાચા મમયના આતરો વેઠવા પડ્યા છે. કેટલાય એવા મોટા સમયગાળા વચ્ચે વચ્ચે આવ્યા છે જેમાં લોકોને કેદીય તો શુ પ્રાદેશિક તત્વ કહી મકાય એવું પણ મળ્યું નથી. એ વખતે જો ભારત પામે એની સ સ્મૃતિએ ગાંધીજીએ આતમસયમ, સયુક્ત કુટુંબપ્રથા અને જાતિ ધરચા ન હોત તો આવા અરાજકતાના સમયોતરો આપણે ક્યાય પાર કરી શક્યા ન હોત. આ સમયો તરો દરમિયાન વ્યવસ્થા જળવાઈ રહી, એટલું જ નહિ, હુન્નર વ્યાપારનો વિકાસ થતો રહ્યો અને જીવન નિલાવવા માટે જો આવશ્યક એવું સામાન્ય કારીગરોનું કામકાજ બરાબર જળવાઈ રહ્યું. રાજસત્તાના અભાવથી લોકજીવનમાં કોઈ મોટો તફાવત પડ્યો નહિ. સર્જનશીલ લઘુમતી અસરકારક અને કાર્યક્ષમ રીતે કાર્ય કરતી

રહી અને જનમમાં જની નૈતિકતા અને ખર્ચીર સારી રીતે જળવાઈ રહ્યા એને પરિણામે દેશ તુટી પડતો. બધી શક્યો કૃપાધર્મ, જાતિધર્મ, અને દેશધર્મમાં અધિકૃત ગ્રેસીઅળ સહજપણે કામ કર્યું. આ બધું ધર્મના-શાસ્ત્ર સત્યના આધારે ટક્યું ચાલવડકય, ભુદ, મહાત્મીર, ચક્રવર્તી અને શંકરથી ગાંધીને આજના સમયના મહાત્મા ગાંધી વગેરે સંસ્કૃતિની ભેટ છે. મહાત્મા ગાંધીએ પરદેશી સામ્રાજ્ય સામે સત્ય, અહિંસા અને શાંત પ્રતિકારના મળે જ સમાજ ચલાવ્યો. એમના શબ્દને એમણે સત્યાગ્રહ નામ આપ્યું. એટલે કે ફક્ત સાચું જ સત્ય નહિ, સાધન પણ સત્ય હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો. આ આપણો રાષ્ટ્રીય વારસો છે અને એ ઉત્તમ રીતે જળવાયો છે. એટલું જ નહિ, ભારતીય-હિંદુ પ્રતિભાએ પશ્ચિમની મહાન પ્રતિભાએ ઉપર પણ મોટો પ્રભાવ પાડ્યો છે. કારણ કે, એના અતરતમમાં સર્જનશીલ સત્ય હતું. આ પ્રભાવનો ઇતિહાસ રોમાયક છે."

યુરોપની પુનર્જાગૃતિ રેનેસા-પછી ભાગત પ્રત્યેક એના દ્રશિમિદુર્માં મોટું પરિવર્તન આવ્યું. આપણા શાસ્ત્રોના અનુચારોએ ભારતના આધ્યાત્મિક મૂલ્યો માટે જન્મર આકર્ષણ જોયું કર્યું. એણે જાણે યુરોપમાં ખીજી પુનર્જાગૃતિ આણી. શેની અને વર્ડઝવર્થ જેવા કવિઓ ઉપર કામગી કર્યું. સર નિલિયમ જેન્સ ૧૭૮૩ દરમિયાન ભારતના સુપ્રિમ કોર્ટના જજ તરીકે આવેલા એમને એક દર્શન લખ્યું હતું કે 'બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક લક્ષિઓ વાળા, માણસો ખરેખર મહાન હોય છે કારણ કે એમનો પ્રકાશ ક્યારેય ઝાંખો પડતો નથી એમણે કવિ ગાંધિસના 'સાત્વન્તકમ'નો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો એ બનાવે એક કાંતિ સરજી કારણ કે એથી પશ્ચિમ ભારતની વધારે નજીક આવ્યું. આ નાટક દ્વારા યુરોપ ભાગતના સાહિત્યિક-આધ્યાત્મિક વારસાને વધારે સારી રીતે સમજી શક્યું એ અનુવાદ ૧૭૮૯ માં છપાયો. એ વરસ ફરી પાછો જર્મન ભાષામાં છપાયો સૌથી મહાન કવિ ગેટના હાથમાં એ આવ્યો. એ વખતના જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ એ વાંચ્યો. ચાર્લ્સ ડાર્વિનને ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ કર્યો, અને ૧૭૮૫ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સની પ્રસ્તાવના સાથે એ છપાયો. આ અનુવાદ ત્યારના જર્મનીના આધુનિક યુરોપિયન તત્ત્વજ્ઞાનના પિતા કંઈ શક્ય એના કાન્ટના હાથમાં આવ્યો. એમણે જિજ્ઞાસાપૂર્વક એ વાંચ્યો અને ઉત્સાહભરે એને વધારી લીધી.

તાજેતરમાં જ હિંદીમાં ફેરફાર રિપબ્લિક એન્ડ જર્મનીના એલચી આતાના આશ્રયે નેકવીસ ડી માકવેરેનું વ્યાખ્યાન ગાંધીમાં આવેલું. એમાં એમણે કેટલીક અગ્રણ્ય હકીકતો પર પ્રકાશ પાડ્યો. શ્રોતાઓને એમણે ક્યું કે ફ્રાંસના પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન કુપેરોના કેટલાક પ્રયત્નોએ યુદ્ધીઆના મહાન રાજવી ફેડરીક ખીન્નને જીત્યું. કે 'કુપેરોએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જોડો અવધાસ કર્યો છે અને રાહનશાહ શાહજહાનના પાટની શાહજહાન દારા સિકોહે ઉપનિષદોનો ફારસી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. એનો કુપેરોએ લેટિનમાં અનુવાદ કર્યો છે.' યુસિઆના રાજા ફ્રેંચ સંસ્કૃતિના ભારે પ્રયત્નો હતા કુપેરોના કાર્યમાં એણે જોડો રસ લીધો. ઉપનિષદો અને ઝદે અવસ્થા ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે એમણે કુપેરોને ખર્ચાનું તોડાવ્યા. કુપેરો ઈ ૧૭૭૧થી ૧૭૮૫ ચોદ વરસ આ મંટે ત્યાં રહ્યા અને ભાગીય તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ પાસા પર કેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપ્યા. એમના શ્રોતાઓમાં હેગલ, ઝકેનેલ, રોડીચ અને શોપનહોર જેવા આધુનિક યુરોપના મહાનુભાવો પણ હતા. કુપેરોએ ઉપનિષદોના લેટિન ભાષામાં કર્યો અનુવાદ, અને એશીઆટીક સોસાયટી એન્ડ એશિયની કાર્યવાહીની સર જેન્સની મોધી જે યુરોપમાં બહોળી પ્રસિદ્ધિ પામી અને (જે જ વખતે ફ્રેંચ ભાષામાં પણ અનુવાદિત થતી હતી) એ બધું કાંટે વાંચ્યું હોવું જોઈએ, એ પણ સંભવિત સાથે છે.

ભારતમાં શોપનહોરના નામ પ્રત્યે સૌને આદર છે એ મહાન જર્મન વિદ્વાને એ વખતે યુનિવર્સિટીમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોમાં નોંધ્યું છે કે “હું તમારી પાસે જે રજૂ કરવા માગું છું એની ફલશ્રુતિ સૌથી પ્રાચીન જીવનદર્શન ગણી શકાય એવા વેદો(ઉપનિષદો)ની માથે મળતી આવે છે સરકૂત સાહિત્યની મર્યાદાના ઉદ્ધાતનને તેઓ આગામી સૈકાની શ્રેષ્ઠ સોગામ ગણાવે છે અને લવિષ્ય પણ લાખે છે કે ભારતીય વિચરણ પરમાત્મદર્શનવાદ પશ્ચિમમાં પણ લોકપ્રિય માન્યતા બનશે એની પોતાની વિચાર-સરણી ઉપનિષદોને એકદમ મળતી છે, એ પણ અદ્ભૂત લાગે છે અને એ કહે છે કે ઉપનિષદમાં જે સિલ્ન સિલ્ન ઉક્તિઓ આવે છે, તેને મેં રજૂ કરેલાં મારા વિચારોના સમર્થન રૂપે લેખ રીકાય એમ છે

શોપનહોરે છુદ્ધની સુવર્ણમૂર્તિને સમક્ષ રાખીને પોતાનું અધ્યયન વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યું ઉપનિષદનું પુસ્તક એમના ટેબલ પર ખુલ્લું રહેતું, એ હકીકત બહુ જાણીતી છે રાત્રે સતા પહેલાં તેઓ ભક્તિભાવે એનું સ્મરણ કરતા એ કહેતા કે “સૌથી વડું સતોષ આપનારું, જીવનને બિર્ધગામી કરનારું એ પુસ્તક છે ઉપનિષદોનું અધ્યયન મારા જીવનનું આશ્રયન છે એ મૃત્યુનું પણ આલમન રહેશે”

જર્મનીના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. ગ્રેકમુલ્લર કહેતા કે “વેદાંતના ગ્રંથોના અધ્યયનને સમય મારા જીવનનો સૌથી વધુ મુખ્યમય સમય હતો મારે ખાતે તો એ ગ્રંથો પ્રભાતની ઉપાસના પ્રકાશ જેવા, પહાડ-ઉપરની સ્વચ્છ હવા જેવા, અત્યંત સ્પષ્ટ અને સત્ય રચા છે”

શિકાગોના રામકૃષ્ણ વેદાંતાશ્રમના સ્વામીશ્રી લાખ્યાન દે હમણા જ એક સભામાં કહેલું કે “અમેરિકાના મહાન વિચારક એમર્સન એમનાં ઉદ્દેશા વર્ષો જ્યાં જીવ્યા તે મેગેઝુસેફ્સ નગરીના સ્મૃતિશ્રવનમાં ભગવદ્ ગીતાના પ્રથમ અંશેષ્ટ અનુવાદનું પુસ્તક ગમવામાં આવ્યું છે પ્રથમ એ જોનાં થાય છે કે એ હિંદુ પુસ્તક ત્યાં કેવી રીતે આવ્યું ? એનો ખુલાસો એ મળે છે કે ૧૮૩૨માં જ્યારે એમર્સનના પત્ની મુન્સી ગયા ત્યાર પછી થોડાં મંચે એમણે બોસ્ટનના યુનિવર્સિટીઅન ચર્ચના મિનિસ્ટર પટેથી રાજનામું આપ્યું અને યુરોપ ગયા તેઓ જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં હતા ત્યારે બ્રિટિશ સમાજના કડક આલોચક અને મોટા ઇતિહાસવિદ્ ઈ. કાસાઈનને તેઓ મળ્યા છૂટા પડતી વખતે કાસાઈને જૈનીના પ્રતીક તરીકે આ પુસ્તક એમને ભેટ આપેલું એમર્સન એ ગ્રંથ સાદ્યત વાંચી ગયા એની એમના ચિત્ત ઉપર ઘણી જાડી અસર પડી યુનિવર્સિટીઅન ચર્ચે એમર્સનના વિચારોને મોટા પ્રભુતામાં અપનાવ્યા છે જાણવું છે કે આમાં પેલી દિગ્ધ અસર પણ પ્રચલનપણે દોષ એમર્સનનું ૧૮૮૨માં અવસાન થયું અને ૧૮૬૩માં સ્વામી વિવેકાનંદ શિકાગોમાં મળેલી ત્રિપર્યવર્તિ પશ્ચિમમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા અમેરિકા આવ્યા, આર ભર્મા અમેરિકામાં સ્વામીજીને ધણું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું. ઉતરવા, જમવાની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી, ત્યારે આ ચર્ચે એમને ઉપાધ્યક્ષો આવહાર આપેલો એ પછી ૧૮૬૪માં સ્વામીજી અમેરિકામાં વેદાંત સોસાયટી સ્થાપવામાં મદદ થયા ગીતાના અંશેષ્ટ અનુવાદરૂપી હોડ સંપાદનો એ આજે રામકૃષ્ણ મિશન, ચિન્મયાનંદ મિશન, ભારતીય વિદ્યાભવન વગેરે રૂપે વિશાળ વટગદા બનીને વિસ્તર્યા છે હરેકૃષ્ણ મુવમેન્ટ પણ અમેરિકા અને પશ્ચિમના અનેક શહેરોમાં વિસ્તરી છે રશિયામાં પણ ભારતીય વિચારધારા કવિ કાલિદાસના ગ્રંથો અને ઉપનિષદોના અનુવાદ દ્વારા જાડી ઉતરી છે મહાન લેખક ટોલસ્ટોય ભારતીય વિચારધારાથી અત્યંત પ્રભાવિત થયેલા એમણે પોતાની સમસ્ત મિલકતો ત્યાગ કર્યાં અને અનિષ્ટનો પ્રતિભર, ગાન્યમગ્ના, રાષ્ટ્રીયના અને મ પ્રણયોના સકુચિત વાગ્દ, જડ માન્યતાઓના ત્યાગનું તત્ત્વજ્ઞાન એમણે વિકાસ યુ. એમણે ઈર્ષ્યમાં અદ્ભૂત અને લોકોમાં પરસ્પર પ્રેમ વિસ્તારતા તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો ઉપનિષદોમાં જે નીતિધર્મ ઉપદેશો છે, એની એમના પર આદ અસર છે એનો પડો એ ના સંપાદકોમાં, આમ કરીને માનવપ્રેમ અને શાંતિપૂર્ણ મંજુષાઓ દ્વારા અમેરિકાના પ્રજાઓ ઉદ્દેશ લાવેલા

વગેરેમાં પડે છે. વેદો અને ઉપનિષદોને તેઓ વિશ્વચિંતનના ઉત્તમ નમૂના તરીકે લેખતા હતા. તેમણે વેદો કૃત્તા વાચ્યા જ નહિ પણ એના ઉપદેશોનો રંગિયામાં પ્રચાર પણ કર્યો એમના પોતાના પ્રયોગમાં પણ વેદો અને ઉપનિષદોના અવતરણો એમણે છૂટથી લીધા, “યોદસ ઓફ વાઈક મેન એન્ડ અધર્સ”, તેમ જ “રેઇઝ ઓફ ગ્રીકીઝ” માં આપણને એ બરાબર લેવા મળે છે જે પુસ્તકોને લીધે પશ્ચિમે એમને પેગબર ગણ્યા તે “વોર એન્ડ પીસ” - “યુદ્ધ અને શાંતિ” માં તેમણે ઉપનિષદમાંથી કેટલીય સત્ત્વચિંત્તાઓ લીધી છે. મહત્વના પ્રયોગોમાં તો એનો ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે ગાંધીજી અને ટોલસ્ટોય મિત્રો હતા, અને સત્યના પ્રયોગોમાં તેમણે પરસ્પર ધણી બધી ગ્રેવણ આપી છે અનેક વિષયો પર એમનો પત્રવ્યવહાર ચર્ચા છે, અને માનવીય વારસાને એમણે સમૃદ્ધ કર્યો છે.

આ બંને મહાનુભાવો મહાત્મા આત્મા હોવાથી એમની અંતર ધણી મોટી પડી છે. એમણે એ પુનરાવરણ કર્યું છે કે માનવઆત્મા ત્યારે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે, ત્યારે પૂર્વ કે પશ્ચિમ એવા કોઈ ભેદ રહેતા નથી. શ્રદ્ધિરિવાજો અને આમંત્રીના વિવિધ આવરણો નીચે સમગ્ર માનવતા એક છે, અને માણસનું સત્ત્વ વર્ગ કે રાષ્ટ્રના બંધનોથી મુક્ત છે. અનુભવ પોને જ પોતાનો સ્વતંત્ર છે.

ઉપનિષદ અને ગીતાને શ્રેષ્ઠતમ અનુભવિ આધર્શિ કવિ જી. કે. એમે આપી છે. આધુનિકો માંથી ગેટ્ટે, વર્ડઝ્વર્થ, એમર્સન અને હોરોમાં આ ચેતના અને ઉદ્ઘાપણનો અંશ છે. આ મહાનુભાવોએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે તો આ પૌર્વાચ મયોમાયી આપણને મળે જ છે. એ ઉપરાંત પણ આ પ્રયોગોમાં આપણે વધુ વચારે પામીએ છીએ. ગીતા અને ઉપનિષદોમાં દરેક બાબત અંગેના એમના ઉદ્ઘાપણોમાં પરમાત્મા જેવી પૂર્ણતા છે એથી અને તો લાગે છે કે એના દ્રષ્ટાંતોએ એમની શાંત દૃષ્ટિ સમક્ષ પડવાની માફક દોડના અને ઝવડતા હજારો આતુરોને નગર સમક્ષ રાખ્યા હશે અને ત્યાર પછી જ આટલી નિશ્ચમાત્મક રીતે, અત પ્રતીતિપૂર્વક તેઓ લખી શક્યા હશે.

અતમા આપણે અગત્યની આવીનારી પાંકને સંભારીએ

જિતાત્મન પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાદિત
હિતોષ્ણ સુખકુલેષુ તથા માનાવમાનવો ॥ ૬-૭

જે જિતાત્મા છે, પ્રશાન્ત છે, શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન વગેરે દ્વંદ્વોમાં જે સમતોલ છે એ પરમાત્મા અંતર યોગે છે.

અનુવાદ. બાલકૃષ્ણ પેદા

મે-૧૯૮૬ (અગસ્ટ ૩૦) ના અંકમાં છપાવેલ “બધારણ સાથે છેતરપિંડી”ના લેખક ડૉ. ઉગેન્દ્ર બક્ષીનો નામોદયેષ કરવો સરતશુક્રથી રહી ગયેલ છે.

— સ. પાઠક

વિસ્વમાનવ

[ગુજરાતમાં પીવાના પાણીની સમસ્યા કેવી કપરી બની છે એને અનુસર સદુ કોઈને ધર્મ રહ્યો છે પણ આ સમસ્યાના મૂળમાં જઈએ તો માત્રમ પડશે કે ભૂમિગત જળ દિનપ્રતિદિન ઘટતુ બન્યું એવા પ્રથમના બહે-અબલે આપણે જ ક્યાં છે જ મલોને આડેધડ કાપીને, રોકકીય પાક લેવાની લાગણી પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયાઓના કંમ તોડી નાખ્યા છે પરિણામે પાણીની અછત અને પૂરતુ સ કટ લોગવ્યા વિના છૂટકો નથી

આ તો યઈ વર્તમાન સ દર્શમાં એક આડ-વાત મૂળ તો સમગ્ર એશિયા ખંડમાં ચોખ્ખા પાણીથી વચિત 'લોકોની સ ખ્યા રો કડો કે દબરોના દિસાણે નહીં કરોડના દિસાણે વધે છે, અને તે પણ વિશ્વરતરે એક દસકાનો નિર્ધારિત કાર્યક્રમ નહીં કરાયા પણ]]

સમગ્ર વિશ્વમાં ૧૯૯૦ સુધીમાં પીવાના ચોખ્ખા પાણીની વ્યવસ્થા કરી દેવાનો રૂઢવાકાક્ષી નિર્ણય લેવાયો અને તેના સમયબદ્ધ કાર્યક્રમના અમલ માટે આંતર રાષ્ટ્રીય દસકો ઈ- ૧૯૮૧-૧૯૯૦નો નિર્ધારિત કરાયો હતો બાળે આ કાર્યક્રમ માટેના અડધો અડધ અમલ વ્યતિત યઈ ગયો હોવા છતાં એમાં કોઈ જ નોંધપાત્ર પ્રગતિ યઈ નથી આ જ બાબત અમે વચગાળાના હેવાલ આપતા સ યુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (યુનો)ના મહાસચિવે કહ્યું છે કે "વિકાસશીલ દેશોમાં આજે સાડા ચોતીસ કરોડ લોકોને પીવાનું ચોખ્ખું પાણી હાથવગ્ન કરાયું છે અને આ દસકાને સફળ બનાવવા સ કસબબદ્ધ રાષ્ટ્રોની સ ખ્યા નવથી વધીને નેતુ યઈ ગઈ છે, તેમ છતાં ય આ પ્રગતિ બમ ભરેલી છે."

એશિયામાં ચોખ્ખા પાણીથી વચિત રહેતી પ્રજાનો આક દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો ચાર કરોડ જેટલો વધતો જ નમ છે ભારતના આયોજન પંચના સલાહકાર શ્રી નસિની જવાલ તો કહે છે કે "આ દસકા દરમ્યાન, પૂર્વ એશિયામાં ઈ- ૧૯૭૦ના હાથકામાં જેટલા લોકોને સ્વચ્છ પાણી મળતું હતું એના કરતાં ખૂબ જ ઓછા લોકોને સ્વચ્છ અને પૂરતું પાણી પ્રાપ્ય બન્યું છે" તેઓ તો એમ પણ કહે છે કે માત્ર રૂવા ખોદી કાઢવાથી આ સમસ્યા હલ યઈ શકે તેમ નથી કેમકે જમીનમાંથી પાણી જ ઓછું યઈ રહ્યું

શ્રી જવાલના કહેવા અનુસાર તાજેતરના વર્ષોમાં જ ગયો અને વનરાજીનો અમમદ રીતે ખાલો ખોલવવામાં આવ્યો છે, મૂળત જ મલો તો ભૂમિગત જળકાડોને જળની રાખતા મુખ્ય સ્રોત છે ધરની પરથી વનરાજી નામરૂપ યાય છે અને જમીન પાણીને શોષવાની શક્તિ મુમાવે છે વરસાદનું લગભગ બધું ય પાણી જમીનમાં શોષાવાને બદલે નદી-નાળા દ્વારા વહી જઈને સમુદ્રમાં કંનવાઈ નમ છે ભૂમિગત પાણીને ટકાવવાનું કામ જમીનના ઉપરના આવરણનું છે

આ હાથકા દરમ્યાન સિયતિ નુ યઈ છે તે આ આકડાઓ કહી નમ છે મહારાષ્ટ્રમાં, દસકાની શરૂઆતમાં ૧૭, ૧૧૨ ગામો એવાં હતા કે જેમને પાણીની સમસ્યાનો સામનો કરવો પડતો હતો. પણ હવે એવાં ગામોની સ ખ્યા ૨૧,૦૦૦ પર પહોંચી ગઈ છે! ઉત્તર પ્રદેશની ૨૭૦૦ પાણીપુરવકા ચોખ્ખા-ઓમાંથી કુલ ૨૩૦૦ ચોખ્ખાઓ નિષ્ફળ ગઈ છે કેમકે પાણીના સ્રોત સુકાઈ ગયા છે ભારતમાં તો દીક, પડોશી દેશ નેપાળ ઉપરાંત યાઈલેન્ડ તથા મલેશિયાની પીવાના પાણીની સિયતિ લગીરે સારી નથી.

પશ્ચિમ બંગાળમાં ગયા તર્જના પ્રારંભે અદાજે બે હજાર લોકો કોલેરાના કારણે મૃત્યુના સુખમાં ધકેલાઈ ગયા હોવાનો અદાજ છે આ બાબત ત્યાની પાણીની સમસ્યા કેટલી ભયંકર છે તે સમજે છે. જમીનમાંના જળપ્રવાહો સહઈ જવાના કારણે એમને ખુલા ખાગોચિવાનુ દુષિત પાણી મળ્યુરીથી પીવુ પડયું.

શ્રી જવાલ ખૂબ મહત્વપણે કહે છે કે નદીઓના મુખપ્રદેશોમાં, જળમહજ ક્ષેત્રો (ડેલ્ટા એરિયા) માં જ ગણેની આરોધક કપાઈ અને ખેતરો તથા વનપ્રદેશોમાં રોકડીયા પાકોના વાવેતરનુ ગાઢપણુ-એ બને બાબતો કુદરતી જળસ કટ માટેના મુખ્ય કારણો છે.

જળમહજ ક્ષેત્રોના ચોચ પ્રળંધ અને સાર-સલાળના અભાવનુ પરિણામ એ આનું છે કે દેશમાં વાર વાર પૂરનો સિકાર બનતી જમીનનો વિસ્તાર ઝડપથી વિસ્તરતો ગયો છે ઈ.સ. ૧૯૭૧ પછીના દશ વર્ષમાં આવો વિસ્તાર બે કરોડ હેક્ટરથી વધીને ચાર કરોડ હેક્ટર થઈ ગયો છે પાણીનુ પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં આપીશવન થઈને વરસાદના ૩૫મા ફરીથી ધરતી પર આવવુ એવી કુદરતી પ્રક્રિયાઓ, જગતો કપાઈ જવાના કારણે અસ્ત-અસ્ત થતી ગઈ છે હવે તો મોસમના અમુક સમયગાળામાં એહ વરસાદ થાય અને આછીની આખીય મોસમમાં એક ટીપુ પણ વરસાદ નથી પડતો આમ થતા પૂર અને દુષ્કાળનુ ચક્ર શરૂ થઈ જાય ■ પૂરના કારણે જમીનનુ ધોવાણ થઈ જાય છે અને અછતમાં આખીય ધરતી લોખંડના તત્વા જેવી તપીને, તરડાઈને વેરવિખેર થવા માંડે છે ભારતમાં દુષ્કાળનો મિઠર બનતી જમીનનો વિસ્તાર અત્યારે પાંચ કરોડ નેવુ લાખ હેક્ટર જેટલો થઈ ગયો છે

શ્રી જવાલ કહે છે કે ભારતમાં ખેતી, વિશેષપણે સિંચાઈ દ્વારા થતી નથી એટલે જૂના વખતમાં લોકોએ વરસાદ પર નિર્ભર આકાશી ખેતીનુ દુષ્કાળનો મુકાબલો કરવા હાથક ખનાતી રીધી હતી. રમિની પહારની લાલ માટીવાળી જમીન કે જ્યાં સિંચાઈનુ સાધન ચાલુ વરસાદ જ છે ત્યાં એવા પાકોનુ વાવેતર કરવામાં આવતું હતું જે અછતનો સામનો કરી શકતા હતાં ત્યાં ત્યાં એક સાથે અલગ અલગ સમયે પાકતી ફમો લેવાતી હતી પણ હવે ત્યાં રોકડીયા પાકનુ જ વાવેતર થાય છે શ્રી જવાલ ફરીથી એ જ પાકોનુ વાવેતર કરવા પર ભાર મૂકે છે કે જે કઈ કેટલીય પેઢીઓથી વિપરીત મોસમોના-અનુઓનો સામનો કરતી આવી ■ અને તે વધુ સમય સુધી ટકી શકે છે અને પ્રાકૃતિક વધધતને સહન કરી શકે છે

આજે તો ઘઉં અને ઘોખા પણ રોકડીયા પાકો થઈ ગયા છે જોખી ભતના ઢંકેને ખૂબ પાણી અને ખાતરની જરૂર હોય છે અને ઓશિયામાં મેદાલાગના અર્ધ-સુકા વિસ્તારોમાં આ બનેલી ખૂબ જ તગી છે આ વિસ્તારોમાંનો પાર પરિક પાક તો ચણા અને નાના વટાણાનો છે જે ઓછા સરવણી જમીન અને જુદા જુદા હવામાનમાં પણ પેદા થાય છે તથા કુદરતી તત્વોને ખાલી કરી નાખતો નથી.

આધુનિક ઔદ્યોગિકરણનો જે દોર આપ્યો છે તે વિઠાસરીક દેશના પર્ણવરણ અને વ્યાપાર વ્યવસ્થા-મનેને ગભીર-ખતરનાક હાલત તરફ ધકેલી રહ્યો છે ત્રીજવરણોના ભાવ ઘટે છે અને રોકડીયા પાકોની આવક ઓછી થતી જાય છે ત્યારે વિદેશી દેવુ ચૂકનવુ અને તાનિક (ટેકનીકલ) મદદ મેળવવાનું દુષ્કર બની જાય છે વિદેશી હડિયામણુ અભાવવાની લાખારીમાં રોકડીયા પાકોના સેવને વિસ્તારનું જવુ' પડે છે. પરિણામ તો એ આવે છે કે પર્ણવરણને હમેશ માટે પાકો પહોંચે છે.

આવી રીતે આજે વિદેશી હુડિયાતખૂની એક એક પાર્ષદ રાષ્ટ્રના જમીન કે પાણી અને જગતોને ખરબાદ કરીને મેળવવામા આવે છે આવો કુદરતી લંડાર ફરીથી જન્મનો તેમ કરી દેવો એ આસાન બાબત નથી, જમીનમાનુ પાણી પૂરું થઈ જાય તો પાર્ષદ લાઈનો દ્વારા કેઈ કેટલાય માર્ફલોથી પાણી લાવવું, અશુદ્ધ પાણીને સ્વચ્છ બનાવવું અથવા નવા જગતસયો બાલવા-એ બધું થ ધૂન જ મેલુદાટ બને છે

એશિયાના ઉત્કટિષ્ઠીય દેશોના કુદરતી સકોટોમા પાણીની અછત એ સૌથી મોટી સમસ્યા છે પરંતુ અફોસ છે કે આ બાબત અંગે એક પણ દેશ હજી એવો નથી કે પોતાના જળસોતોની યોગ્ય જળવણી માટે પુરતું ધ્યાન આપ્યું નથી કેવળ આંતરરાષ્ટ્રીય દસકા અંગેના દસ્તાવેજો પર દસ્તાખત કરી દેવાથી કેઈ લીધું વળવાનું નથી

['સપ્ટેમ્બર'ના સોમવારથી]

સંસદમાંથી સાંભળેલું

		1983-'84	1984-'85	
માર્ધાદીક	GNP'	રૂ 2664	રૂ 2817	— ગ્રામ નેશનલ પ્રોડક્ટ
"	GNI'	રૂ 2365	રૂ 2550	— ગ્રાસ નેશનલ ઇન્કમ

✽

ચિટન, કેનેડા અમેરિકા અને ફ્રાન્સમા રહેતા લાગતવાસીઓને જે તે દેશોના કાયદા લાયક પડે છે, ત્યાં હિન્દુ કે મુસ્લિમ કાયદા લાયક પાડવામાં આવતા નથી.

✽

'વનવિનાશ(ટીફોરેસ્ટેશન)ને દર ધરતો જાય છે થોડાં વર્ષો અગાઉ વાર્ષિક ૧,૫૦,૦૦૦ હેક્ટર જમીનમા વનવિનાશ થતો હતો તે ધરીને હાલમા ૬૫,૦૦૦ હેક્ટર જમીનમા વનવિનાશ થાય છે આમ છતાં, ૧૯૭૨-'૭૫ દરમિયાન પાંચ કરોડ પચાસ લાખ, વીસ હજાર હેક્ટર જમીન વા હેંકળ હતી, તે ૧૯૮૦-'૮૩ દરમિયાન ધરીને ચાર કરોડ ત્રેસઠ લાખ, પચાસ હજાર હેક્ટર જમીન વન હેંકળ રહી છે આમ માત્ર, આઠ વર્ષના ગાળામાં ૯૧ લાખ, ૭૦ હજાર હેક્ટર જમીન આપણે ગતો હેંકળથી ગુમાવી છે

✽

ઈન્ટરનશનલ ફોર સોશિયલ એન્ડ ઇકોનોમિક એન્જનના ડાયરેક્ટર ડૉ જી થીમૈપાહના જણાવ્યા અનુસાર દેશમાં જે કરોડ પચાસ લાખ રહેજાક એકમોની અછત છે ભારતીય આયોજનકારોએ લાખો ખસકે કરોડો લોકોને માથે હાપડું અને આનુભાવુ ચાર દીવાનો બનાવવાના કાર્ય પ્રત્યે જે ઉપેક્ષા સેરી છે, તેનું આ સીધું પરિણામ છે આયોજનકારોએ માત્ર છઠી યોગનામાં આ સમસ્યા પ્રત્યે કેઈક ધ્યાન આપ્યું છે આમ છતાં, ભારતીય અર્થકારણમાં સાતમી યોજના દરમિયાન ચનાર કુલ રોકાણમાં શુદ્ધ નિર્માણ પાછળ ખર્ચાનાર રકમના પ્રમાણમા તે પાછો ધરાડો થયો છે.

મકાન જેવી પાયાની જરૂરિયાત પ્રત્યે આપણા આયોજનકારોએ લાખવેથી ઉપેક્ષા અક્ષમ્ય ન ગણાય ?

૫ માર્ચી મે, ૧૯૮૬ના રોજ, સસદની સમાપ્તિની જાહેરાતની જાણે રાહ જોતી હોય એમ, ભારત સરકારે એવા મતઢાળનો વટહુકમ બહાર પાડ્યો કે મે સરકારને એમ લાગે કે કમિશન ઓફ ઇન્ક્વાયરી ઓફ દેઈંગ પુદ સરકારે (કેન્દ્ર તેમ જ કોઈપણ રાજ્ય સરકાર) જ નીમેશ તપાસપ ચોના હેવાલો સસદ કે જે તે સંબંધી ધારાસભા સમક્ષ પેશ કરવાથી ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, રાજ્યની અવામતી, વિદેશી ગાદે સાથેના નૈનિપૂણ સંબંધો, અથવા જાહેર હિતના અન્ય કોઈ મુદ્દાને અસર થાય તેમ છે, નો તપાસપ ચનો હેવાલ અગ્યાતા છ મહિનાની અંદર સમદ કે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ હેવાલ રજૂ કરવાની આ કાયદાની સેક્શન (૩) દેઈગની મેગચાર્જ ‘વેઈવ’ કરી શકે છે આનો સીધાસાદો અર્થ એટલે કે સરકારને પુત્રને લાગે કે ઉપર જણાવેલ કોઈપણ જામતને તપાસપ ચનો હેવાલ સસદમાં કે ધારાસભામાં પ્રગટ કરવાથી અસર થાય તેમ છે, તો તે પ્રગટ કરવાની જનાવદારીમાંથી છટકી શકે છે આમાં ‘જાહેર હિત’ શબ્દ એટલે વ્યાપક, વિશાળ અને સન્નિધ છે કે સરકાર ધારે તો કોઈ પણ હેવાલ પ્રગટ કરવામાંથી છટકી શકે

ઈન્ ૧૯૫૨માં ધડગામાં આવેલ કમિશન ઓફ ઇન્ક્વાયરી ઓફ ઇન્ક્વાયરી સેક્શન (૩) ન હતી નિમાયેશ કમિશનોના હેવાલો સસદ કે ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરવાની સતત જોગદાર માગણીઓ છતાં સરકારે તેને પ્રગટ કરવાની કોઈ ઇન્ટેન્ડરી જનાવતી નહિ, અને હેવાલો વર્ષો સુધી ધૂળ ખાતા સરકારી ફક્તરોની ડાબકીઓ પર પડવા રહેતા પરિણામે, કમિશનો દ્વારા કરવામાં આવતી મહેનત અને તેના ફક્તસ્વરૂપ હેવાલમાંથી લોકોની શ્રદ્ધા જ ડગી જવા લાગેલી કચારેક તો આદોલનનો સામનો કરવા પોલીસે લીધેલાં ‘આકરા ધગજાની તપાસ કરવા નિમાયેલ કમિશન’ને હેવાલ પ્રગટ કરવા જ લોકોને આદોલનનો રાહ લેમા પડે, એવું ય જનતું! આથી આલોકનોતો દોર ઘટાડવા અને ‘તપાસપ ચોમાં લોકવિશ્વાસ પુન સ્થાપિત કરવા માટે’ ઈન્ ૧૯૭૭માં ઇન્દિરા સરકારે તેમાં સુધારો કરીને હેવાલ છ મહિનામાં સસદ કે ધારાસભામાં પેશ કરવાનું ફરજિયાત જનાવતો સુધારો કર્યો હવે આ વટહુકમ પછી આપણે ઈન્ ૧૯૫૨ની સ્થિતિઓ પાછા પહોંચી ગયા છીએ! છેલ્લા ૫ દર વર્ષોના અનુભવ જણાવે છે કે છ મહિનામાં હેવાલ રજૂ કરવાની જોગવાઈની એકદરે સારી અસર પડી છે; આ કાયદા દેઈગ નીમવામાં આવેલા કમિશનો વિશે લોકોદર વધ્યો છે, અને આપુ કમિશન નીમવાની માગણીનો સ્વીકાર થયા પછી આદોલન સમેટાઈ જાય, એવું વિગેષ અનુ છે, આ વટહુકમ કમિશનોમાં પેદા થયેલ લોકોદરનો ઉદ જોડાવી દેશે, એવી શંકા અસ્થાને નથી.

ઉપરાંત, આવા કમિશનોના હેવાલો સરકાર માટે સ્વીકારવા કઈ અનિવાર્ય નથી, કે તેને પ્રગટ થતા અટકાવવા વટહુકમ (અને કાયદા) નો આશરો લેવા પડે! સર્વોચ્ચ અદાલતે અનેકવાર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તપાસ પચનો હેવાલ એ કોઈ ન્યાયાધીશી મુકાદો નથી અને અદાલત સમક્ષ કોઈ મુદ્દો પડેલો હોય, તેની કમિશન દ્વારા તપાસ કે જાનગિન થાય અને હેવાલ પ્રકાશિત થાય, તેનાથી અદાલતનો તિરસ્કાર પૂજ્ય થતો નથી આથી તપાસપચના હેવાલને ગમે તેટલી આદરની નજરે જોવામાં આવતો હોય છતાં સરકાર માટે એ કઈ જાનકર્તા નથી. સરકાર એ સ્વીકારે કે ન પણ સ્વીકારે

કારણે સાથે હેવાલનાં તારણો તે ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરે, પછી ધારાસભા અને લોકોએ એ વિષે નિર્ણય લેવાનો રહે છે. હેવાલ સ્વીકારવા કે ન સ્વીકારવા અંગે અરકાર મુક્ત હોવા છતાં ધારાગૃહો સમક્ષ તે તે રજૂ કરવાની તેની કાનૂની (અને લોકશાહીમાં નૈનિક પણ) જવાબદારીમાંથી છટકવા વટહુકમનો આશરો લે, એ સસદીય લોકશાહી માટે અમગળ એધાણી ગણાય, એના ચંકા નથી.

પ્રથમ, આ વટહુકમ દ્વારા સરકારની વટહુકમ બહાર પાડવાની સત્તાનો ખૂબ જ અગ્રદ, દુરુપયોગ થઈ શકે છે. સંસદની બે બેઠકો વચ્ચે, બીજી થયેલી કોઈ અણધારી અને ગંભીર પરિસ્થિતિને પહેચી વળવા, નાછૂટકે સરકારે આ સત્તાના ઉપયોગ કરવાનો છે કારણ કે કાનૂન ધડેલા એ સમન્ના કાર્યક્ષેત્રનો વિષય છે. કમનસીબે આપણા દેશમાં સસદ અને રાજ્યના વિધાનગૃહોની સત્રમભાષિતની જાણે ગાહ જોવાય છે, જેથી કટપટ વટહુકમો બહાર પાડી દેવાય ! ગિદાર જેવા રાજ્યમાં તો કાયદાને બદલે વટહુકમોથી શાસન કરવાનું જોરદાર વલણ વિકસ્યું છે. સસદને ટાળવાની, તેને આંતરવાની, ‘કરવાનું’ હોય તે કરી દેવું, ‘સસદ બેઠી બેઠી મજૂરી આપ્યા કરશે’, એવી વૃત્તિ આપણા સામક વર્ગે દેખી છે.

બીજી, અણધારી, તાકીદની અને અત્યંત મહત્ત્વની બાબત માટે વટહુકમની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો છે ‘કોઈ પણ બાબત વટહુકમનો વિષય બની શકે’, એવા સત્રથી આપણી સરકારે દોરાતી હોય એવું લાગે છે. વર્તમાન વટહુકમમાં એવો કમો ફેડા પાડવામાં આવ્યો નથી કે કયા હેવાલથી દેશની સ્થાવરી, રાજ્યનાં સાર્વભૌમત્વ, અખડિતતા, વિદેશી રાષ્ટ્રો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ અબધે કે જાહેર હિતના મુદ્દાને માઠી અસર થાય તેમ છે, તેથી તેનો હેવાલ સસદ સમક્ષ રજૂ કરવાનું દેશના હિતમાં નથી. આમ કમિશનોએ પ્રજાની પસીનાની કમાણી ખર્ચાને તૈયાર કરેલા હેવાલોના ‘સત્યો’નો ડાકો રાખવાની ‘આધણી સત્તા’ (બ્લેન્કેટ પાવર) હસ્તગત કરતો આ વટહુકમ રાજ્યશાસન હેઠળ સસદીય લોકશાહી માટે સારા શુકન નથી કરાવતો.

પણ જે કમિશનોના હેવાલોની સસદમાં પેચગી શકવાનો આ વટહુકમ પાછળ સરકારનો ધરાદો છે, તે વિષે અટકળ કરવાનું મુશ્કેલ નથી. જે કમિશનોના હેવાલો સસદ સમક્ષ રજૂ કરતા સરકાર અચકાય છે, તેમાં ઇન્દિરાજી હત્યાની તપાસ કરવા નિમાયેલ ઠક્કર કમિશનના હેવાલનો કમ કદાચ પહેલો આવે. વડાપ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધીની હત્યા એ ત્રણ નિર્દોષી હત્યારાઓનું કૃત્ય હતું કે બહુપરિમાણ ધરાવતા કોઈ મોટા પડપત્રનો એક ભાગ હતો, તે મોઢી કાઢવાનું કામ ઠક્કર કમિશનને સુપરત કરવામાં આવેલ છે. વડાપ્રધાનના રક્ષણ માટે જે વિવિધ એજન્સીઓની રચના કરવામાં આવેલી છે, તેમાં કોઈ ગંભીર ગંધત ધર્ષ હતી કે કેમ એ મુદ્દાની તપાસ પણ કમિશને કરવાની હતી. કમિશને તપાસ કરીને પોતાના બે હેવાલો સરકારને સુપરત પણ કર્યા છે અને છેલ્લો હેવાલ તે તૈયાર કરી રહેલ છે. દરમિયાન, ઇન્દિરાજીની હત્યા માટે પકડાયેલા આરોપીઓ સામે સરકારી દ્રાવણ કોર્ટમાં કામ ચલાવવાની કામગીરી પણ પૂરી કરી છે અને કોર્ટે આરોપીઓના ફાંસીની સજા પણ કરી દીધી છે. એની સામે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવામાં આવી છે, સાથે સાથે હેવાલ રજૂ કરવા માટે પણ તેણે અપીલ કરી છે. આ તબક્કે વટહુકમ શા માટે બહાર પાડવામાં આવ્યો છે, એની કઈક અડ હવે બેસે છે ઠક્કર કમિશનના હેવાલમાં એવું કશુંક હોવું નેઈએ જે બહાર આવવાથી સરકારને મુશ્કેલ થાય. ‘વિદેશી ગાયેના મૈત્રીપૂર્ણ’ સબધો ‘નો’ વટહુકમમાં ઉલ્લેખ હોવાથી ઇન્દિરાજીની હત્યા પાછળ ‘વિદેશી હાથ’ની ચકચતા તરફ ઠક્કર કમિશને આગળી મીઠી હોય, એ પણ સંભવિત છે. જે હોય તે, લોકશાહીમાં નાગરિકોને ‘અત્ય’ જણવાનો અધિકાર છે, આ વટહુકમ, નાગરિકોના સત્ય જાણવાના હક્ક પર તરાપ મારે છે.

વટહુકમ દ્વારા સંસદમાં હેવાલની પેશગી કદાચ રોકી શકાય પણ અદાલતમાં તેની પેશગીનું શું ? દિલ્હી હાઈકોર્ટ પોતે આવી પેશગી માટે આદેશ આપશે તો ? એ માટે સરકાર શું બીજાને વટહુકમ બહાર પાડશે ? અને આવા વટહુકમો બધાંને સાથે સુસંગત નથી, એમ સર્વોચ્ચ અદાલત ઠરાવશે ત્યારે સરકારની પ્રતિષ્ઠા અને લોક-સ્વીકૃતિનું કેટલું ધોવાણ થશે ?

એક બીજા કમિશનના હેવાલ સ સદ સમક્ષ ન મૂકાય, એવી સરકારની દાનત હોય, એવું જણાય છે. ઇન્દિરાજીની હત્યા પછી દિલ્હી સહિત ઉત્તરના ઘણાં શહેરોમાં શિખવિરોધી કુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં, તેમાં સત્તારથાને બેઠેલા અને શાસક પક્ષના સભ્યોની સીધીયા આડકતરી દોરવણી અને કપાક તો ચઢવણી હતી, એવા ગબીર ઉત્તેજો માત્ર શિખો તળથી નહિ, પણ નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને વરેલા સ્વેચ્છિક મંડળોની તપાસમાના હેવાલમાં યથા આ કુલ્લડોની ન્યાયાધીશી તપાસની માગણી આવા સ્વેચ્છિક મંડળો તરફથી સતત કરવામાં આવેલી, જેનો રાજ્યસરકાર અધીકાર કરેલો 'આવકો મોટો ધરતીક પ ઇન્દિરાજીની હત્યા' થાય ત્યારે બેચાર ઝાડ આમતેમ, ઉખડી જાય, તેનો અસોસ શું કરવાનો ?' એમ પણ તેમણે જણાવેલ છેવટે ગણવ-લોગોવાલ સમજૂતીના લાગણ્યે આ રમખાણોની તપાસ કરવાનું તેમણે નાછૂટકે કબૂલ રાખેલું અને એ માટે મિત્રા કમિશનની નિમજૂક કરવામાં આવેલી આ કમિશનને હેવાલ સ સદમાં મૂકવો ન પડે, એ પણ વટહુકમ પાછળનો ઈરાદો હોઈ શકે

આ અને હેવાલો એવા વિષયોને સ્પર્શે છે, જે વિષે લોકમાનસમાં જાતજાતની વાતો ધગ કરી ગઈ છે હેવાલોની પેશગી રોકીને સરકાર લોકવાયકાઓને જાણે સમર્થન આપી રહી છે ! 'કશુંક છુપાવવા જેવું હશે ત્યારે જ સરકારે આ હેવાલોની પેશગી રોકતો વટહુકમ બહાર પાડ્યો હશે ને ?' એવી માન્યતા વધુ ને વધુ લોકો ધરાવતા થશે શીખમાનસને રૂબરૂવાની પ્રક્રિયામાં મોટો અવરોધ ઊભો થશે, શીખ મવાળવાદીઓ સામે શીખ આતંકવાદીઓને સામાન્ય સીપસમુદાયને ઉરકેરવાનું નવું બહાનું મળશે.

આ ઉપરાંત પણ કમિશન એક ઇન્કવાયરી એક્ટ હેઠળ કેન્દ્ર અને રાજ્ય કક્ષાએ જે કંઈ કમિશનો નિમાયાં હશે અને હેવાલો તૈયાર કરતાં હશે કે હેવાલો આવી યથા હશે, તે બધાને ગળે દૂધો હેવાલું આ વટહુકમ દ્વારા સરળ બનશે જે હેવાલ સરકાર (આખરે તો સત્તાધારી પક્ષ જ ને) ને 'નિર્દોષ' લાગતો હશે, તેની પેશગી તે સંસદ અથવા રાજ્ય ધારાસભ્યા કરશે, પણ જે હેવાલ તેને પ્રતિકૂળ લાગશે, તેને અગાઉ જણાવેલ કોઈ પણ કારણ હેઠળ સંસદમાં તેની પેશગી જાહેર હિતમાં નુકા એમ જણાવી તેને પ્રગટ થતો અટકાવી દેશે એ જ પ્રમાણે વિવિધ રાજ્ય સરકારો પણ કરશે

દૂર્કર્મ, નાગરિકોએ શું જાણવું અને શું ન જાણવું, એ મરકારે નક્કી કરશે. પ્રભુએ ખરેલા કરવેરામાંથી તપાસપત્રો પાછળ લાખો બલકે કંપોડો રૂપિયા ખચોરો, કારણ 'લોકવાયકાઓને માન આપો', તપાસપત્રો નિષારો ખરો, પણ 'જાહેર હિત'ને ખ્યાલમાં રાખીને સરકારે એ હેવાલો સરકારી અભિરૂઢિઓ પણ ચકાવી દેશે. ને છતાં, આપણે રાષ્ટ્રીય મુદ્દાને 'સાચમેવ જયતે' તો યથાવત જ રહેશે !

શ્રી પર અમાનુષી અત્યાચાર : લિંગપરખ ને બાલિકા-ગર્ભપાત ૬૯૫ પાઠક

લિંગપરખ અને લિંગની પૂર્વપક્ષદગીને લગતી ટેકનિકોમાં નવા નવા પ્રયોગો થતા જાય છે અને આ ટેકનિકોનો પ્રચાર વધતો જાય છે તે સીઓની હસ્તી માટે કાપાવહ છે આ ટેકનિકોનો ઉપયોગ જે રીતે થાય છે એથી તે આપણા સમાજમાના સ્ત્રીના સ્થાન વિશે અત્યંત શોચનીય, મત્તે બહાર આવતા જણાય છે, દીકરા જન્મવાના ચ તથી વધુ કોઈ દરજ્જે સ્ત્રીનો હોય એવું જણાતું નથી ગર્ભમાં દીકરી છે એવું જણાવાથી સહેજ પછુ અરેરાટી વિના ગર્ભપાત કરાવી નાખવાના અને તે દ્વારા કુટુંબ નિયંત્રનના ખ્યાલો અપનાવી આધુનિક દેખાવાના કિસ્સાઓ વધતા આવે છે તે સીઓ માટે અને એકંદરે સમાજમાનસ માટે અત્યંત દુઃખદ અને હયાનક છે

વિતાન અને રેકનેસેશન દ્વારા સધાતા વિકાસમાં લોકોને ખૂબ શ્રદ્ધા હોય છે અને તે દ્વારા કશું જોડું થાય જ નહીં એવો આશયો વિશ્વાસ પણ હોય છે. પરંતુ, આજના સામાજિક માળખામાં, પુરુષ-શાસિત દુનિયામાં સગર્ભાવરથા દરમિયાનની સિંગ પરખ અને તે પૂર્વે પિંગ પક્ષદગીની તરફથી સીઓ માટે ડરામણી બની રહી છે.

આપણા સમાજમાં સ્ત્રી-માનવી તરીકે સ્વીકારી જ નથી અને તેથી જ આ પ્રપંચ તેની સામે થાય છે એવું માનવા મન થાય છે સીઓને જન્મ ભેતાં પૂર્વે જ શેકવી, સગર્ભાવરથા દરમિયાન બાલિકા પ્રસવવાની છે એવું જણાતાં ગર્ભપાત કરાવવાનાં સૂચનો કર્યા કરી સ્ત્રીની કહેવાતી સમિતિ મેળવી ગર્ભપાત કરાવવો, ઊંચેતી દીકરીના સ્વાસ્થ્ય પર ધ્યાન ન આપવું કે પરિપૂર્ણ સુવર્તીને મૃત્યુ તરફ ધકેલવી આ અને આવી મપજી સ્ત્રીના માનનીય હક્કો પર તરણ મારવાનું કાર્ય છે અને તેથી માનનીય હક્કોમાં માનનારા સૌ માટે એ ચિંતાનો વિષય બને છે

સીઓના ઊત્તરતા સામાજિક દરજ્જાની તેમ જ તેને મળતા હક્કોની ન્યૂનતાની વાતો અમણી નથી. વિસ્તૃત પરિશ્રેક્ષમાં મૂકીએ તો સમાજે સમાજે સ્ત્રીના દમનની રીતો જુદી જુદી છે પશ્ચિમ એશિયામાં મુસ્લિમ ધર્મચુસ્તોએ 'સી' પર જે દનાણું વધાર્યું છે તે જાણીતું છે. બાલિકામાં સ્ત્રીની જનનેન્દ્રિયને વિકૃત કરી નાખવાની કમીટીરેકોર્ડોની પ્રથા સુવિધિ છે. પશ્ચિમ યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકામાં સ્ત્રીને જાતીય ઉપલોભ માટેનું રમકડું સમજાવામાં આવે છે ફક્તિલ એરિયાના આપણા પ્રદેશમાં સ્ત્રી પ્રાપ્તિ વધણ લિંગપરખ દ્વારા દીકરીને જનમવા જ ન દેવાના આશદમાં પ્રગટ થાય

માળકાને દુષ્કાંતી કરવાનો રિવાજ આપણે ત્યાં હવે શૂન્યથી ચાર વર્ષની ઉંમરમાં મોટી સંખ્યામાં બાળકોએ મૃત્યુ પામે છે તેની સાથે સેન્સસનાં આંકડા પૂરે છે ૧૪થી ૨૫ વર્ષની સુવર્તીઓ મોટી સંખ્યામાં અપમૃત્યુ વહેરે છે તે જાણીતું છે આની સાથે હિંદુઓમાં દીકરાની અગત્યની ખૂબ છે 'પુત્ર નામના નર્કમાંથી તારે તે પુત્ર' એવી તે શબ્દની વ્યાખ્યા જ છે દીકરો મેળવવા માટે ઠરેલા પગેની વાતોથી પુરાણો જ્યાં પડ્યાં છે કટોકટી આવી પડે ત્યારે 'સેનજ' પુત્ર પત્ર ઓરસ બાળક ગણવામાં આવેતો એટલે કે વહુને તેના પતિથી નહીં પણ અન્યથી થયેલો પુત્ર પણ સ્વીકાર્ય ગણાતો એવી પરંપરા આપણે ત્યાં હતી, દાક તરીકે લેવામાં પણ પુત્ર જ હોય ! શૂતકાળમાં આવી પરંપરા

હતી એમ મેલીએ તો તે અશ્વેષિત છે. આજે પણ સહમ રીતે આવી જ પ્રણાલિકાઓ ચાલે છે એમ કહેવું જોઈએ હિંદુ પુનપના ચિત્રમા પુત્ર માટેની લગન કેવી લીધ અને એણે કેટલા બેડા મૂળ નાખેલા છે તે પર પરા અને માત્રત વર્તન બેઠેને જોડાઓડ મૂકનાથી જણાઈ આવે છે

ત્રી સામેના પૂર્વમંદો વધુ બિડા બનાવવામા આવના લોકમાધ્યમોનો ફાળો પણ મોટો છે સિનેમામા, ટીવીમા કે જાહેરાતોમા સ્ત્રીને દુષ્ટી થતી કે શુદ્ધિહીન બતાવવામા આવ્યા કરે છે તેથી ત્રી પ્રત્યે સન્માનની લાગણી બળતી નથી બેઠી બચત યોજના કે વીમાની યોજનાઓને પણ દીકરાના લગ્નવા અને દીકરીના લગન માટે, ત્રીસ સ્થાઓએ વિરોધ ન કર્યો ત્યા મુધી, આવકર્ષ બતાવવામાં આવતી હતી લગન સમયે આપવાના હલેજ માટે પણ અનેક પ્રકારની ચીજવસ્તુઓની જાહેરાતો કરવામાં આવે છે.

રાજપૂતો અને પટેલોમા કસિયાવર મોટા કરવાના થતા તે સમાજોમા જાળકાને દૂધપીતી કરવામાં આવતી આજે થતી સિંગપરખ અને ત્યાર પછી થતો ગર્જપાત એ જ ચાનસ દર્શાવે છે ત્રીઓ સાથેનાં વર્તનમા સમાજની ગતિ બી ધી દિશામા થતી જણાય છે.

વીમમી મદીમાં ત્રીઓએ ધણુ મેળવી લીધું છે એવું કહેવાય છે તે કાળગ પરના લખાણો પૂરતું મીમિત લાગે છે આજે પણ વધ્યા કે દીકરીઓની ચાત્રાને અનેક મહેણા સાકળવાના થાય છે અને દુષ્ટ સહેવા પડે છે દીકરા માટેની આ ઇચ્છા ફક્ત ઉપલા વર્ણોમા જ છે એવું નથી, આખા સમાજમા તે વ્યાપ્ત છે જે સ્ત્રીને એક દીકરી હોય તેની બીજી સગર્જાવરદા વખતે કુટુંબના સર્વની દીકરાના પ્રસવ માટેની આતુરતા તેને અત્યંત વ્યથિત બનાવી દેતી હોય છે. એવી સ્થિતિમા, તેને સિંગ-પરખ કરાવીને જો ગર્જમા દીકરી છે એવું જણાય તો ગર્જપાત કરાવવાનું કહેવામાં આવે તો તે સ્વીકારી લે છે આ સ્વીકાર તેની સ્વેચ્છાએ આપેલી સમતિ છે એમ માની લેવું વાંધિયાત છે

સિંગપરખ અને ગર્જપાત બંનેમા દાકતરોનો અભિપ્રાય બહુ અગત્યનો બને છે. આવે સમયે દાકતરો 'મદદ કરવા' ખૂબ આતુર હોય છે તેનું એક કેપ્શનું કારણ તો તેમને તેમાથી મળનાર આર્થિક વળતર છે તે ઉપરાંત તે પણ જે સામાજિક વર્ગમાથી આવે છે તેમા દીકરાનું મહાત્મ્ય ધણું હોવાથી તેમના ખ્યાલો પણ તેમા જ હોય આ ખ્યાલ સીધેસીધા વ્યક્ત થતા નથી પણ 'કુટુંબનિયોજન માટે ગર્જપાત જરૂરી છે' અને 'એક છોકરી છે પછી મા પણ બીજો દીકરો જ માગે તો આપણે તેને મદદ કરવી જોઈએ' એવા વાક્યોમા વ્યક્ત થાય છે

આ આખી વાનમા વડુને સિંગપરખ અને ગર્જપાતની સલાહ સાંભળે જ આપે છે એમ સ્ત્રી-વિરુદ્ધ સ્ત્રી છે એવું કહી પુરુષો જવાબદારીમાથી હટકી જવા માગતા હોય છે. કોઈ પણ સાસુ-વહુ કુટુંબની બહાર એટલે કે તે કુટુંબના મૂલ્યોથી નિરપેક્ષપણે છુટતી નથી હોતા સાસુ-પણ 'દીકરી જ ખપતો' 'દીકરીઓ છુ કરવી છે' એવું કહેતા લોકો વચ્ચે જ રહી છે તેનું માનસ પણ આ સમાજની 'દીકરો વધ વધારે', 'દીકરો ધણપણની લાકડી ચાલે', 'દીકરો મરુ પછી તારે' એવી માન્યતાઓથી જ ધણાયું છે નિર્ણય લેતી વખતે બોલવાનું કામ બંને સાસુએ કર્યું હોય, આજુ કુટુંબ તેમાં સમાન હોય ■ જ.

સિંગપરખનો સમય એવો હોય ■ કે તે કરાવવાથી કોઈ માયાજિક બદનામી થતી નથી અને તે જ સૌથી વધુ જોખમકારણ છે નાની જાળકાને જરોજર ઉઠેવામા ન આવે કે વડુની સાથે ગેરવર્તન કરવામા આવે તે બંને સમાજમા જોવામાં આવે છે અને તેની ટીકા થઈ ચકે છે. પણ ગર્જ પાતને માંડ આર મહિના થયા હોય અને સિંગપરખ કરાવીને તરત જરૂર લાગે તો ગર્જપાત કરાવી નાખે તો

ધરતી બહાર કોઈને ખબર પડતી નથી જાનામાના સમગ્ર પતાની દેવાય છે તેથી અતિ સ્વીકૃત થયેલું આ કાય્ડો અને ગર્ભાધારી બારોબાર સ્થગિત સુધી પહોંચાડી દે છે

આવા ગુના જાહેર થતા નથી એટલે આપણા દલીલ સમાજમાં તે ગુના ગણાતા નથી સિગરેટ અને ત્યાર પછી બાલિકા જન્મવાની જણાય તો થયેનો ગર્ભપાત આથી કોઈના અંતરાત્માને દુઃખવતો નથી એટલે પુનઃ સગર્ભાવસ્થા, પુનઃ સિગરેટ, પુનઃ બાલિકાગર્ભનો પાત એમ ચક્ર ચાલી શકે છે. દીકરો આવવાનો થાય ત્યારે જ યુવતી તેમથી બચે છે.

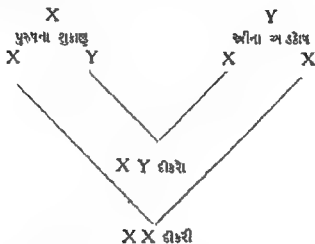
આના ગર્ભપાત વસ્તીવધારાના સદર્શમાં યોગ્ય છે એવો જવાબ કરવામાં આવે છે આ દલીલ વસ્તીના અંકડા સામે નજર નાખીએ તો ટકે એવી નથી આખી દુનિયાના ચાર જ દેશો એવા છે જ્યાં પુરુષોની સંખ્યા સ્ત્રીઓની સંખ્યા કરતા ઘણી વધારે હોય, ભારત એ ચારમાંનો એક દેશ છે હવેના છ દશકામાં સ્ત્રીઓની ઘટતી ચાલી છે ત્યારે બાલિકા-ગર્ભપાત યોગ્ય નથી, વસ્તી વધારો જ અટકાવવો હોય તો ગર્ભપાત ખરેખરા સિગરેટની જરૂર હોય નહીં ગમે તે વિગત બાળક હોય તેના જન્મ પર અકુશ પ્રભાવ તો તે સાથે જ વસ્તીવધારો ન કરવા માટેનો કહેવાય પણ આપણા દેશમાં ચાલેલી પ્રક્રિયા તેવી નથી, મુખ્યત્વે એક હોરિપટલમાં થયેલા અભ્યાસમાં દર્શાવાયું છે કે આઠ હજાર બાલિકા-ગર્ભપાત થયા તેની સામે એક જ બાલક-ગર્ભપાત થયો હતો આ એક ગર્ભપાતમાં સ્ત્રી પાસેની હતી અને તેને એક દીકરો હતા અને બીજી દીકરી જોઈતી હતી

આ બાલિકા-ગર્ભપાતના વિરોધી સાથે સ્ત્રીના ગર્ભપાતના અધિકારને ગૂંચવવાનો નથી સ્ત્રીઓને પોતાના શરીર પર અધિકાર હોવો જ જોઈએ નહીં જોઈતી સગર્ભાવસ્થાને કે બાળકોને જાર તેના પર નાખવો ન જોઈએ કેટલાક કુટુંબો આત્મારે એક પણ બાળક ન હોય તો પણ સિગરેટ અને બાલિકા-ગર્ભપાતનો આગ્રહ રાખે છે તે ખૂબ ખોટું થાય છે એક દીકરી હોય તો પણ આ આગ્રહ ખોટો છે એક દીકરો હોય તો બીજી સગર્ભાવસ્થા સમયે કોઈ આવે આગ્રહ રાખવાનું છે ખરું ? બીજો દીકરો થાય એવું સિગરેટ પરથી જણાય તો કોઈ ગર્ભપાત કરાવવાનું છે ખરું ? આ બે પ્રશ્નોના નકારમાં મળતા જવાબો સ્ત્રી વિશેના પૂર્વગ્રહો જાહેરમાં મૂકી આવે છે પણ સ્ત્રીના પોતાની પ્રજનનક્રિયા પરનો અધિકાર આથી જુદી વાત છે અને એ અધિકાર અક્ષત રહેવો જોઈએ

આ અંગેના વિજ્ઞાનની કે વિસ્તરતી ટેકનોલોજીની ભયાનકતા તપાસીએ પાત્રીસ વર્ષથી વધુ ઉંમરની સ્ત્રી સગર્ભા થાય તો તેણે ગર્ભની તપાસ કરાવી લેવી જોઈએ. જેમ સ્ત્રીની ઉંમર મોટી થાય તેમ ગર્ભમાં ક્રોમોસોમની 'એબોર્મોસિટી' વધુ હોવાનો શક્ય છે 'એબોર્મોસિટી' વાળો ગર્ભ હોય તો તેની સિગરેટ કરવી જોઈએ, કેમકે જો દીકરી જન્મે તો મોટે ભાગે તે 'એબોર્મોસિટી'ની વાહક જ બને છે, પણ જો દીકરો જન્મે તો પચાસ ટકા શક્યતા રહે છે કે તે 'એબોર્મોસિટી' જન્મે આવી તપાસ એબોર્મોસિટીને નામે જોળખાય છે આ તપાસને અતે જો માખાપ કમ છે તો એવા દાખલાઓમાં ગર્ભપાત કરાવવાની સલાહ અપાતી પણ ભારતમાં બીજું બધું આવું ધકેલાર્થ ગણ્યું અને એબોર્મોસિટીને સિગરેટની ટેકનોલોજી તરીકે ઉપયોગ થવા માડ્યો આજે તે પરથી બાલિકા-ગર્ભપાત કરાવવા માટે તે ટેકનોલોજી ખૂબ વપરાય છે વાગસાગત એબોર્મોસિટી ગર્ભમાં છે કે કેમ તે ખોળી કાઢવા થયેલા સંશોધન વિશે મોટા ભાગના લોકોને અને દાકતરોને ભાગ્યે જ માહિતી હશે. આ ટેકનોલોજીના માગ એટલી વધી છે કે નવી 'વીટ્રો ફર્ટિલાઇઝેશન' ટેકનોલોજી, 'ડિએનએ'નું સંશોધન અને નવી પ્રજનન ટેકનોલોજી 'એનઆરટી' વિકસી રહ્યા છે.

આ બધી ટેકનોલોજીના મૂળમાં વૈજ્ઞાનિક હકીકતો આટલી છે મોટા કાજના દરેક માનવીય 'સેલ'ના કેન્દ્રમાં ક્રોમોઝોમની ૨૩ જોડીઓ હોય છે વારસાગત લક્ષણોનાં ક્રોમોઝોમ વાહકો છે આમાંની ૨૨ જોડીઓમાંના બે ક્રોમોઝોમ એક સરખાં હોય છે ૨૩ મી જોડીમાં તેમ હેલુ નથી અને તે ગર્ભાંતુ લિંગ નક્કી કરે છે બે સેલમાં બે સરખા ક્રોમોઝોમ (X-X) હોય તેમાંથી નારી અને બે જુદાં જુદા ક્રોમોઝોમ (X-Y) હોય તો નર ઉત્પન્ન થાય ગર્ભાંધાનને સમયે સ્ત્રી X ક્રોમોઝોમ વાળા અંડકોષો પુરુષના X કે Y ક્રોમોઝોમ વાળા શુક્રાણુ સાથે બળી જાય છે, જ્યારે XY ક્રોમોઝોમ બેગા થાય ત્યારે દીકરા અને XX ક્રોમોઝોમ બેગા થાય ત્યારે દીકરી જન્મે છે.

આ માહિતીને આકૃતિમાં મુકાએ

બાળકનું લિંગ ગર્ભાંધાનને સમયે જ નક્કી થઈ જાય છે અને ત્યાર પછી તે બદલી શકાતું નથી, ઉપરની સમજૂતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બાળકનું લિંગ પુરુષના શુક્રાણુમાં રહેલા ક્રોમોઝોમ પરથી નક્કી થાય છે આથી બાળકના લિંગ માટે પિતા જવાબદાર છે આમ છતાં ચાની પ્રજનન વાહિની બેમાંથી એકની તરફેણ કરે અને બાળકની લિંગ પર અસર પડે એવું સંભવે,

બાળકનાં જાતીય અંગો પાચમા અઢિના સુધી જોઈ શકાતા નથી મોટા કાજની લિંગપરખની પદ્ધતિઓમાં આથી ગર્ભમાંના સેન મેળવીને તેના ક્રોમોઝોમનું પ્રથક્કરણ કરવામાં આવે છે નર અને માદા સેનને જુદી જુદી રીતે જોળખાવામાં આવે છે લિંગની પૂર્વ પસંદગીમાં સરીરની બહાર X અને Y ને જુદા પાડીને ઇન્જેક્ટ ગર્ભ બાધી શકાય છે સ્ત્રીની પ્રજનન રચના Y ને સરીકારે તેવી રીતે તેનું બંધારણ બદલવાની, કે પ્રરુષના X અને Y ને જુદા પાડવાની અને સરીરની બહાર ગર્ભ બંધાય તે જોવાની પદ્ધતિઓ 'આઈસી એફ'ને નામે જોળખાય છે

ગર્ભની લિંગપરખની પદ્ધતિઓમાં અત્યારે એમ્નીઓસેન્ટેસીસ સૌથી વધુ વ્યાપક છે, માતા ગર્ભાશયમાં ગર્ભ પ્રવાહીમાં તરતા રહે છે અને ગર્ભના કેટલાક સેપ પ્રવાહીમાં હોય છે જેમ ગર્ભ મોટા થતો જાય તેમ પ્રવાહીમાં આ સેવનું પ્રમાણ વધે છે ધીમે ધીમે ગર્ભ, ગર્ભાશયમાં સળગી જતો દે છે, એમ્નીઓસેન્ટેસીસમાં (એમ્નીસન = મેગ્નેન = બહારનું પડ, કેન્ટેસીસ = તીક્ષ્ણ અણુથી ઠાણ પાડવું) ગર્ભાશયના પડમાં માતા પેટમાં થઈને એક સોય નાખવામાં આવે છે અને તે દ્વારા ૧૫-૨૦ સીસી જેટલું પ્રવાહી બહાર બેચવામાં આવે છે સગર્ભાવરધાના ૧૬ થી ૧૮ અઢવાડિયા વચ્ચે આ

પ્રવાહી ખેંચાય તો પૂરતા સેલવાળુ પ્રવાહી સહેલાઈથી મળી રહે સોય તાખવાનું કામ અલ્ટ્રાસોનિક પ્રકાશમા કરવુ જોઈએ કે જેથી ગર્ભનુ હલનચલન અને નાળની સ્થિતિ બરોબર પડદા પર પ્રતિબિંબિત થતા જોઈ શકાય. નહીં તો, માને, ગર્ભને કે નાળને નુકસાન થવાનો ભય રહે છે. જો સોય આડી અવળી ભય અને નાળ કે ગર્ભને વાગે તો કોઈ ઇન્દ્રિયને નુકસાન થાય કે કદાચ આપોઆપ ગર્ભપાત પણ થઈ જાય ચોથો મહિનો પૂરો થયા પછી આ પરખ થાય ત્યાર પછી ગર્ભપાત કરવાય તેનાથી સ્ત્રીનાં સ્વાસ્થ્ય પર જોખમ વધે છે સ્ત્રી વધુ 'એનિમીક' બને છે અને જો આ મર્લાધાન-સિંગપરખ-ગર્ભપાતનું ચક્ર ચાલતુ, રહે તો જીવન જોખમ વધે છે

સગર્ભાવસ્થાની ચોથા મહિનાથી વહેલી સિંગપરખ થઈ શકે તે માટે કોરિયોનિક વીડી બાયોપ્સી (સિવિખી) નામની પદ્ધતિનો ઉપયોગ પણ થાય છે સગર્ભાવસ્થાના ૭ઠ્ઠાથી ૧૩મા અઠવાડિયા વચ્ચે આ પરખ થઈ શકે છે ગર્ભાવસ્થાના મુખ્ય કારા પૂરતા સેમ મેગની લઈને તેનુ પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. આ પરખ પછી ૩ થી ૫ ટકા કિસ્સાઓમાં જો અઠવાડિયામા લોહી પડતુ, વેદના થવી કે ગર્ભપાત થવો શક્ય છે. સિંગપરખ વહેલી થવાથી ગર્ભપાત વહેનો થઈ શકે તેથી સ્ત્રીને જોખમ ઓછુ થાય તેમ કરી શકાય

એમનાયોસેન્ટેસીસ હોય કે સિવિખી, તે પછી જો બાલિકાના જન્મને શકવાનો હોય તો બંને યોગ્ય વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી માનવીના વિકાસ માટે હોવાં જોઈએ. માનવીના સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયના ટેકામા તે વપરાવા જોઈએ, શોષણમા દૃઢિ કરવા નહીં સ્ત્રીના અસ્તિત્વ વિરુદ્ધની આ ટેકનોલોજી, હજી વધુ ઓછા જોખમવાળી બને તો પણ નૈતિક રીતે અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ યોગ્ય દિશામાં જ જઈ રહી છે

આ બાબી અર્ચામાંથી ધણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. સ્ત્રીની જાતીયતા પર, તેની ગર્ભધારણ કરવાની શક્તિ પર, કેટલા બાળક તેને થવાં જોઈએ, ક્યારે ક્યારે થવા જોઈએ, કયા સિગના થવા જોઈએ એ બધા પર સ્ત્રીને નહીં એવો ખીજનો કાબુ વધતો આવે છે અને સ્ત્રીઓ પર અયોગ્ય થયે શકે છે આથી પાપનો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સ્ત્રી-શરીર પર કેનો કાબુ હોવો જોઈએ, સ્ત્રીઓનો પોતાનો, વૈજ્ઞાનિકોનો, શાસ્ત્રનો કે જૂનવાણી ધર્મના વડાઓનો ?

કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક-સ શોધનની પ્રસ્તુતતા કાબુ નહીં કરે તે પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે સમાજ પર જે તે સ શોધનની શી અસર પડશે તે વિશે ચિંતા કર્યા વિના સ શોધન કર્યાં કરી શકાય ? જ્ઞાન ખાતર વિજ્ઞાનની ઉપાસના કરવી છે એમ કહેવું પર્ણાપ્ત છે ? સમાજના કથાણની વિચારણાની કોઈ જવાબદારી તેમની નહીં ? જેમની પર સ શોધનની સીધી અસર પડવાની છે તેમને મત દેવાની જરૂર નહીં ?

સ્ત્રીઓને મજૂરીમા શહેત આપે એવુ કે તેમનું જીવન ધારણ સુધારે એવુ સ શોધન થયું જણાતું નથી, અને થયું હોય તો, તેમને પહેલેથી નથી થાવાની સવલતો, જેથી કે યોગ્ય પીવાનું પાણી કે મળનો નિકાલ મોટાં લાગનાં બામકાની સ્ત્રીઓને કે શહેરમાં વસતી ગરીબ સ્ત્રીઓને પહેલેઆ નથી. અધારથી વધુ ભારતીય સ્ત્રીઓ 'એનિમીક' છે. 'સ્ત્રી શંખ્યા પુરુષ સંખ્યાથી ઓછી છે, બાલિકામૃત્યુ બંને યુવતીમૃત્યુનો બાકિ થયું છે ટેકનોલોજીએ સ્ત્રીને કોઈ ચદ્દ કરી નથી, સ્ત્રીની શેજ મૂંડવવામાં કે સ્ત્રીના શરીર પર પ્રકારો કરવામાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ જરૂર થયો જણાય છે

આ ઉપયોગ માટે મરપરાગત માનસ ધરાવતા, અન્યાસિકિત કે અસિકિત લોકોને માથે વાંક દોળ્યાથી કોઈ ફાયદો થવાનો નથી સુસિકિત, સ્ત્રી પરના આક્રમણને સમજી શકે એવા વૈજ્ઞાનિકો, ટેકનોલોજીના નિષ્ણાતો, દાકતરો, રાજ્યની જુદી જુદી સ્ત્રીવક્ત્રી સચિતિઓએ આ તરફ જનશ્રુત ચર્ચાને તેનો વિરોધ કરવો જોઈ શી લિંગપરખની અને ત્યાર બાદ બાલિકા-ગર્ભપાતની પ્રક્રિયાનો વિરોધ કરવામા સામાજિક ઉત્થાનની રાહ જોવા ખેત્રી રહી શકાય નહીં ત્યાર સુધીમા આથી વધુ જોખમકારક પ્રયત્નો સમાજ સામે અને ખાસ કરીને સ્ત્રી સામે હિંસાવે નહીં તેની શી ખાતર ?

માનવીય હક્કો તરફ સજાગ સર્વએ આ લિંગપરખ-ગર્ભપાતની ટેકનોલોજીને અને તેના ઉપયોગને વિરોધ કરવાની જરૂર જોશી ચર્ચા છે થોડાંક આર્થિક વળતરના મોહને જતા કરીને દાકતરો પણ આ અમાનુષી કૃત્ય બાંધ કરાવે એવી અપેક્ષા સુસિકિત જવાનદાર નાગરિકો તરીકે તેમની પાસે ન રાખી શકાય ? સ્ત્રી માનનીય તરીકે હક્ક માગે છે, સમાજ જનગીને તેના પ્રતિભાવ પાડે એવી અપેક્ષા છે."

“ આંધ્રમનીથી સમુદ્ર ઉલેચીએ ”

નાણાપ્રધાને રાજ્ય આધીની સરકાર “ ધનિકતરફી ” અને “ ગરીબવિરોધી ” છે, એવા આક્ષેપનું ખડન કરવા “ ગરીબવિરોધી ” કાર્યક્રમે પાછળ ખર્ચાનારા નાણામા વૃદ્ધિ કરી છે. ગયા વર્ષના અંદાજ-પત્રમા રૂ ૬૧૮ કરોડ ફાળવવામા આ પા હતા, એનો અર્થ ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા પ્રત્યેક ગરીબ માટે વર્ષે માથા દીઠ રૂ. ૩૦નો ખર્ચ કરવાનું ઠરાવવામા આવ્યું હતું આ વર્ષના અંદાજપત્રમાં રૂ ૧,૨૭૪ કરોડ ફાળવવામા આવ્યા છે, એનો અર્થ પ્રત્યેક ગરીબ માટે વર્ષે માથાદીઠ રૂ ૪૧નો ખર્ચ કરવામા આવશે ગરીબીવિરોધી કાર્યક્રમેના વહીવટીખર્ચ (જે રહેજે ૩૦ થી ૪૦/૮૦ હશે, અર્થ કરવામા આવશે) ના સચાવેશ આમા મર્ચ જવ છે ! ગરીબી દૂર કરવાનો સરકારનો આ પ્રયાસ આંધ્રમનીથી સમુદ્ર ઉતેચવા જેવો નથી લાગતો ? અનાજની સનસીદી દૂર કરવાનો નિર્ણય, અનાજ વગેરેના ભાવો વૃદ્ધિ, વજુપૂરાયેલી ખાદ્ય (રૂ ૨૬૫૦ કરોડ જે હપ્તકતમા રૂ ૫૦૦૦ કરોડ પહોંચવાની વક્રી છે) આ બધાથી ચનાર ભાવવધારાની અસર ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા માનવજાતિએ પર ઠેરી ચશે, એ વિચારવા નાણાપ્રધાન થોભ્યા હશે, ખરા ?

ભોપાલ દુર્ઘટના, ભારત સરકાર અને મહદીનેશનલ કંપનીની જવાબદારી દિનેશ શુક્લ

૧૯૮૪ના ડિસેમ્બરની ખીજ અને ત્રીજ તારીખો વચ્ચેની કાળરાત્રિએ મધ્ય પ્રદેશના પાટનગર ભોપાલમાં યુનિયન કાર્પાઈડ કંપનીમાં યિથિલ આઈસોસાઈનેટ ('મિક') ગેસ લીક થવાને કારણે જે દુર્ઘટના સર્જાઈ, તેને 'ભોપોસિમા' (ઔદ્યોગિક દિરાશીમા) તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. સિયાળાની કાતિલ ઠીસા મીડી નિદરમાં પોટેવા ભોપાલવાસીઓમાંથી હજારોની સંખ્યામાં જેરી ગસને કારણે કાયમ માટે પોઢી ગયા (અદાજે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦, સાચો આકડો મળવો, હમેગની જેમ મુશ્કેલ), લાખોની સંખ્યામાં (જે લાખ કરતા પણ વધુ) લોકોને જેરી ગેસની વધતી-ઓછી માત્રામાં માઠી અસર થઈ, જેમાંના કેટલાકની સ્થિતિ તો મરવાને વાકે જીવવા જેવી યઈને રહી જેમાંથી કાતિલ જતુનાશક દવાઓ અને છે, તે જેરી ગેસથી દાડયામના બનેલ મનુષ્યો કેવા ટપોટપ મરે છે, એ જોઈને ભોપાલના જીવજંતુઓએ શું વિચારું હશે, કેને ખમર! માત્ર નફાને જ આશય દેવ માનતા મહદીનેશનલ મૂડીવાદી ઉદ્યોગીકરણ માટે તો ભોપાલની ઘટના એક એવા 'પ્રયોગ'ની ગરજ સારે, જેનાથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે, વધુ ને વધુ મનુષ્યજંતુઓને યમસદન પહોંચાડી દેવાનો કોઈ કીમિયો હાથ લાગી જાય, અને આવા કોઈ કીમિયા માટે 'ભોતના માહાગરો' હરાજીમાં લેવામાં લેવી કીમત ખોવવા હમેશા તત્પર હોય જેને દિમાગ અને હૃદય હોય તેને માટે ભોપાલદુર્ઘટનાના કાદેસ અને સકેત પૂરતા છે.

ભોપાલદુર્ઘટનાએ કાનુની દાવાખાજના ક્ષેત્રે ક્રિતિકાસ સર્જ્યો છે ભારત સરકારે વલકુકમ (અને હવે કાયદો) દ્વારા ભોપાલ પીડિતો વતી અદાલતોમાં નુકસાની અને વળતર મેળવવા સબ ધી તમામ કાનુની કાર્યવાહી કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત કરીને આ દુર્ઘટના માટે ન્યૂયૉર્કની સંઘર્ન ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં યુનિયન કાર્પાઈડ કોર્પોરેશન સામે આઠમી એપ્રિલ, ૧૯૮૫ના રોજ ફિયાદ દાખલ કરી એમાં મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે ન્યૂયૉર્કની સંઘર્ન ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ આ કેમ ચલાવવા માટે પોતાને યોગ્ય 'ફારમ' તરીકે સ્વીકારે છે કે કેમ ભારત સરકાર તરફથી એવી ગજૂઆત કરવામાં આવી કે ભોપાલ ખાતેની યુનિયન કાર્પાઈડ કંપની એ અમેરિકામાં વડુ મથક ધરાવતા પણ મહદીનેશનલ સ્વરૂપ ધરાવતા યુનિયન કાર્પાઈડ કોર્પોરેશનની મખમિડધરી કંપની હોવાથી આ દુર્ઘટનાની તમામ જવાબદારી માતૃસત્થા યુ કા કો ની ગણાય અને તેથી નુકસાની-વળતર તરફથી હાવાઓ ચલાવવા માટેનું 'યોગ્ય સ્થળ' જ્યાં તેનું વડુ મથક આવેલ તે ન્યૂયૉર્કની ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ અણાય એની સામે યુનિયન કાર્પાઈડ કંપનીની રજૂઆત એ હતી કે દુર્ઘટના ભારતમાં (ભોપાલ) બની છે, મોટા ભાગના પીડિતો ભોપાલમાં રહે છે, તેમને થયેલ નુકસાની અને તે બધું વળતર મેળવવાની કાર્યવાહી વધુ સારી રીતે ભારતમાં હાથ ધરી શકાય, આવા પ્રકારના ઠેસોમાં ધણી મોટી સંખ્યામાં સાક્ષીઓ અને પુરાવાઓની ગરજ પડે, જે બધું ભારતમાં વધુ સરળ રીતે ઉપસમ્ય છે માટે આ ઠેસો ચલાવવાનું 'યોગ્ય સ્થળ' ભારતની અદાલતો છે.

૧૭ મે, ૧૯૮૬ના રોજ ન્યૂયૉર્કની સંઘર્ન ડિસ્ટ્રીક્ટના ન્યાયાચારી કીનાને ભોપાલદુર્ઘટના સબ ધી કેસ ક્યાં ચલાવવો તેના 'યોગ્ય સ્થળ' સબ ધી ચુકાદો આપતા જખાવ્યું કે તેના કેસ અમેરિકામાં નહિ, પણ ભારતમાં ચલાવવો જોઈએ ઉપરજીવી રીતે જોઈએ તો ચુકાદો યુનિયન કાર્પાઈડ કંપનીની તરફેણમાં

આભો છે, એમ કહી શકાય અમેરિકા સ્વીકૃત્તરમા તેના માનુષ્ય પ્રત્યાષાત પડયા છે યુનિયન કાર્ગિલના સ્વેચ્છા ભાવમાં સાચો એવો ઉછાગો આભો છે એનું એક અર્થઘટન એવું છે કે બોપાલ દુર્ઘટનાના પીડિતોને નુકસાની અને વળતર પેટે ને વધુ ચુકવવામાં આવશે, તેની ગળતરી અમેરિકામાં હેડ ક્વાર્ટર ધરાવતા મન્ડીનેઇલ યુનિયન કાર્ગિલ ટેરોરિશનની કુદ આશી નવ અગત્ય હોસરની અરકષામતોને આધારે નહિ પણ બોપાલગિયત કંપનીની કુલ આઈ કરોડ હોસરની અરકષામતોને આધારે ઠરવામાં આવશે ઉપરાંત, ક્ષતિપૂર્તિ અને વળતરના ભારતના કાયદા અનુસાર, ભારતની અદાલતો આ બધું નક્કી કરશે ભારત કરતાં અમેરિકામાં ક્ષતિપૂર્તિ અને વળતર મળવી કાયદા વધુ વિકસિત અને બોગ બનેલાઓ પ્રત્યે વધુ હિંમત છે અદાલતની બદલ કંપનીએ મમાધાનની ને ઓફર મેદવી તેમાં તેમજ ત્રીમીથી પચીસ કરોડ હોસર વળતર પેટે ચુકવવા તૈયારી દર્શાવેલી ભારત સરકાર તરફથી, કહેવાય છે કે આભોમાં આભોમાં એક અગત્ય હોસર (મે કરોડ હોસર)ની રકમ અગત્ય બહારના સમાધાન માટે મહત્વામાં આવેલી હવે આ ચુકાદાને કારણે વળતરની જાનતમા ભારત સરકારને પડા ધોડો નબળો પડ્યો છે, અને કેટલાક એવી પણ કહી ન કરે છે કે ભારત કે અમેરિકાની અદાલતોમાં હેમ અસાવવાની કડાકૂટ ક્યાં વિના અદાલત બદલ કરશે ક્યો ખેત તો બોપાલપીડિતોને વધુ આર્થિક લાભ થયો હોત !

આમ છતાં, ન્યૂયૉર્કના ન્યાયમૂર્તિ કોર્ટના ને ચુકાદો (બોપાલદુર્ઘટના સંબંધી હેસ અસાવવાનું ગોચર સ્થળ ભારતની અદાલતો છે) આભો છે, તેમાં યુનિયન કાર્ગિલ પર ત્રણ મહત્ત્વની ચારતો લાદી છે. આ ત્રણ ચારતો બોપાલપીડિતો વતી લડતી ભારત સરકારને કંપની સામે દેહનીક અનુકૂળતાઓ, કેટલુંક અધિકારપણું તો આપે છે, પણ અમેરિકા ન્યાયપ્રણાલિ કેટલાક નવા ચીજા પાડે છે. આ ચારતો કંપનીને કહે છે યુનિયન કાર્ગિલ જેવી તો અનેક મન્ડીનેઇલ કંપનીઓ અમેરિકામાં હેડ ક્વાર્ટર ધરાવે છે અને તેથી આ ચારતો 'ટેરીયર એન્ડ કંપની' કરતા જમને પેષો પાડતરી' હોવાથી વળતર કરતાં પણ વધુ કહતી હોય એ બનવાનું છે

આ પૈકીની પહેલી ચારત એ છે કે યુનિયન કાર્ગિલ કંપનીની અમેરિકા મેનેજમેન્ટ ભારતીય અદાલતોના ક્ષેત્રાધિકારને અધીન રહેશે ખીજી ચારત કે કંપનીની અમેરિકા મેનેજમેન્ટ ભારતની અદાલતોએ 'યોગ્ય કાર્ગિલની લખુતમ જરૂરિયાતો' ('ગિનિમમ ડિફેન્સિવેન્સ એન્ડ ડ્યુ પ્રોટેક્શન')નું પાલન કરીને ને કઈ ચુકાદો આપ્યો હશે, તે તે સિરોધાર્ય જણવે પડશે અને ત્રીજી ચારત કે, કંપનીની મેનેજમેન્ટ આ હેસ માટે જરૂરી સાક્ષીઓ તેમજ કમ્પેન્સેશન પુરાવા અદાલતો સમક્ષ રજૂ કરવા સંબંધી અમેરિકા દીવાની કાર્ગિલની 'ફોરસ ઇસ્ટ'નો સીકાર કરવાનો રહેશે

આ ત્રણ ચારતો અત્યંત મહત્ત્વની છે, કારણ કે જે આવી ચારતો વિના ન્યાયમૂર્તિએ હેસ ભારતમાં અસાવવાની તરફેણમાં ચુકાદો આપી કીધો હોત તો ભારતની કોર્ટમાં અદાલતો બોપાલદુર્ઘટના કાંઈ ને ચુકાદો આપ્યો હોત તે અમેરિકામાં હેડ ક્વાર્ટર ધરાવતી કંપનીને લાગુ પાડી શકાય નહિ, અને વર્ષોની અટપટી દાવાખાજ પછી જ્યારે નુકસાની વળતર ચુકવવાનો સમય આવત ત્યારે 'અમે ભારતની અદાલતોના ક્ષેત્રાધિકાર હેઠળ આવતા નથી', એમ કહીને વળતર ચુકવવાની જવાબદારીમાંથી કંપની છટકી જત. અથવા 'અમારા બોપાલલાટનું મિલામ કરીને ને કઈ ઉપજે તેને વળતર ગણીને બોપાલ પીડિતોને વહેવી હો', એમ તેમજ લાય જાયા કરી દીધા હોત ! હેડ ક્વાર્ટર ભારત બહાર અને ત્યાં હોય - ભદેને અમેરિકામાં હોય, પણ કંપની ને દેશમાં કામગીરી બજાવતી હોય તે દેશની અદાલતોના ક્ષેત્રાધિકારને અધીન છે, એ સિદ્ધાંત આ ચારત સ્થાપિત કરે છે

'ખીજી ચારતનું મહત્ત્વ એ છે કે ભારતની કોર્ટમાં અદાલત - દ્વાર્ય કોર્ટથી ચાંડીને સર્વોચ્ચ અદાલત સુધી - આપેલ ચુકાદાને કંપનીએ સિરોધાર્ય' જણવે પડશે એમાં ચારત માત્ર એટલી જ કે તેમાં 'યોગ્ય

કાર્પવાહીની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો'નું પાલન થયેલું હોયું' એઈએ આવી 'લઘુત્તમ જરૂરિયાતો'નું પાલન થયું નથી, એવું અમેરિકા અદાલતો સમક્ષ પુરવાર કરવાનું કંપનીને માથે રહેશે ડિમેન્ડર, ૧૯૮૫માં બોપાલ કેસ ચલાવતી ભારતની હકુમતને પોતે અધીન છે એવો સ્વૈચ્છિક સ્વીકાર કરવાની કંપનીએ તૈયારી બનાવેલી પણ આ સ્વીકાર શરતી હતો - 'જો યોગ્ય કાર્પવાહીના ધોરણો' ('નોર્મ્સ' ઓફ ડયુ પ્રીમેસ')નું પાલન થયું' નથી, એમ તેને લાગે તો તે ભારતની કોર્ટપણ અદાલત (સર્વોચ્ચ અદાલત સુધી) ના કોર્ટપણ ચુકાદા સામે અમેરિકા અદાલતોમાં અપીલ કરવાનો પોતાનો અધિકાર અનામત રાખવા ઇચ્છતી હતી ત્યાંપરથી કંપનીને 'યોગ્ય કાર્પવાહીના ધોરણો'ને બદલે 'યોગ્ય કાર્પવાહીની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો'ની શરત મૂકી છે અને તે નથી પળાઈ તે પુરવાર કરવાનું કંપનીને શિરે મૂક્યું છે ભારતની અદાલતો 'લઘુત્તમ'તો શું પણ, કોર્ટપણ લોકસાહી અને કાનૂનના શાસનને વરેદ અદાલતી-પ્રધાની જેમ 'ચુલ્તમ જરૂરિયાતો'નો આગ્રહ રાખે છે

ત્રીજી શરતની અગત્ય જરૂર આગ્રહ આગ્રહી ન એઈએ આ કેસ લઈ ભારતની કોર્ટપણ અદાલતમાં ચાલતો હોય, પણ કંપનીએ, અમેરિકાની કોર્ટપણ અદાલતમાં ચાલતો હોય એ રીતે અમેરિકા દેશની કાર્પવાહીને લગતા જે ફેડરલ રૂલ્સ છે, તેનું પાલન કરવું પડશે મતનમ કે કંપનીની મુખ્ય ઓફિસ, અથવા તેના વેસ્ટ વર્જિનિયા પ્લાટ. અથવા હોગકેંગ ઓફિસ, ગમે ત્યાંથી હતાવેજ પુરાવા કે સાક્ષીઓની જુનાનીની જે આજથી કરવામાં આવે તો કંપની તેના ઇનકાર કરી શકશે નહિ બોપાલ-રિથત કંપનીના પ્લાટની ડિઝાઈન, સુરક્ષા-સલામતીની વ્યવસ્થા સબધી વિગતો જે કંપનીની મુખ્ય ઓફિસના કે અન્ય સ્થળના દફનરે હોય તે અંધાની માહિતી, જે આગવામાં આવે તો, કંપનીએ રજૂ કરવાની રહેશે

આ ત્રણે શરતોનો અર્થ એટલો કે કેમ ભારતમાં ચાલશે, ભારતના કાયદા-કાનૂનને આધારે ચાલશે, પણ કંપનીએ તેના ચુકાદાનો સ્વીકાર કરવો અને એ ચુકાદા સામે અપીલ કરવી હશે તો 'યોગ્ય કાર્પવાહીની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો' પળાઈ નથી, તે પુરવાર કરવું પડશે, જે કાનૂની અભિપ્રાય અનુસાર અશક્ય નહિ તો અત્યંત મુશ્કેલ લાગે છે ઉપરાંત, પુરાવા-સાક્ષીઓની રજૂઆત સબધી અમેરિકા ફેડરલ રૂલ્સનો સ્વીકાર કરવો પડશે આ શરતોનો મહત્તમ લાભ હાકારી બોપાલપીડિતોને યોગ્ય અને ત્યાંપર સરવળનર અપાવવાનો પડકાર ભારત સરકાર, તેના કાનૂની-ધારાશાસ્ત્રીય સલાહકારો, એડવોકેટોએ ઉઠાડી લેવાનો રહેશે

ઈન્ડિયન લો ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (દિલ્હી)ના ઉપકમે તેના સંશોધન વિભાગના ડાયરેક્ટર ડૉ. ઉપેન્દ્ર જાક્ષી અને યોગેશ પોયે ૧૩ મેના રોજ ચુકાદો આવ્યો તે પહેલાં બોપાલકેસ વિષે લોકોને જરૂરી માહિતી આપવા અને લોકમત જાગૃત કરવાના ઉદ્દેશથી બોપાલ કેસ વિષે અત્યંત ઉપયોગી અને જરૂરી માહિતી આપતા દસ્તાવેજોનો સમૂહ રજૂ કરવું એક પ્રસ્તુત 'માસ ડિઝાઈનર્સ' એન્ડ મદીનેશનય લાયબ્રેરિયન : ધ બોપાલ કેસ' તૈયાર કર્યું તેની પ્રસ્તાવનામાં ઉપેન્દ્રજાક્ષીએ આ કેમની અદિતીયતાના કેટલાક મુદ્દાઓની સુદર જણાવટ કરી છે કેસ અને તેમાંથી બેપસતા મુદ્દાઓ-પ્રશ્નો વિષે સમજણ અને સમાનતા વધે એ ધરાવે તેની સંક્ષેપમાં રજૂઆત, અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય

(૧) બોપાલ ખાતે યુનિયન કાર્નાઈઝ કંપની દ્વારા સર્જિત દુર્ઘટના આધુનિક ઇન્દિયામાં લગભગ અત્યંતપૂર્વ છે કદાચ એને 'ઓલોગિક દિશોશીયા' એવું નામ આપી શકાય હજારોની સંખ્યામાં મરણ, અને લાખોની સંખ્યામાં ઝેરી ગેસથી અસરગ્રસ્ત લોકો એ એવું સીધું પરિણામ છે

(૨) મળતી માહિતી, જાણકારી અને પૂરાવા એટલું તો સ્પષ્ટ કરે છે કે આખીય દુર્ઘટના એ અર્થમાં માનવમર્જિત છે કે સલામતી-સુરક્ષા માટે ને કરવું જોઈએ તે કંપનીએ કશું નથી કરી, જીવલેણ રસાયણો અને ગેસ સાથે કામ પાડવા માટે આ કરવું અને આ ન કરવું ની ને યાદી હોય તેના પાલન અત્યે ગંભીર, ગુનાઈત દુર્લક્ષ સેવકામાં આવ્યું છે.

(૩) આ દુર્ઘટનાએ ભારત અને અમેરિકા બન્ને રચણાએ કાયદાનો આચરો લેવાનો અસામાન્ય ધસારો પેદા કર્યો છે. બોપાલમાં અને અમેરિકાની અદ્યતનમાં બધા મળીને કુલ ૩૫૦૦-૩૬૦૦ જેટલા દીવાની અને ફાઈદારી દાવાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

(૪) ભારત સરકારે વટહુકમ (અને ત્યાં જ્યાં કાયદા) દ્વારા ભારતમાં અને વિદેશોમાં બોપાલ-પીડિતો વતી નુકસાની-વળતરના તમામ દાવાઓ(કોર્ટેજ્સ)નો સરવાળો કરીને ન્યાયમૂર્તિ ફોન્ટાની અદ્યતનમાં કાનૂની કાર્યવાહી આદરી છે. ટૂંકમાં, લોકતાલી, સમાજવાદી, મિનસામદાયિક પ્રજાસત્તાક ભારતીય સંઘની સાર્વભૌમ સરકારે બોપાલપીડિતો વતી, એક ત્રિસસર્શીક દેહમાં મોટી સંખ્યામાં લોકોને યમસદન પહોંચાડી દેવા અને લાખો લોકોને જીવન આપી સડતા-સડતા જીવન પડે એવી રીતિમાં મૂકી દેવા માટે એક વિરાટકાય બુરુણદીપ કોર્પોરેશન સામે બાય બીડવાનું બીકું ઝડપ્યું છે.

(૫) ભારતીય સરકારે આ કાર્યવાહીમાં કુલ નુકસાનીની ને રકમની માંગણી કરી હોવાનું કહેવાય છે, તે માનવક્રતિહાસમાં કદાચ અદિતીય છે. બોપાલપીડિતો વતી ને વળતરની રકમની માંગણી કરવામાં આવી છે તે આકડો કે, ૧૫૦ અબજ અમેરિકા ડોલર (૧૫૦ બિલિયન ડોલર) અમેરિકા અદ્યતનમાં ને ખાલ રહે છે, તેટલો મોટો આ આકડો હોવાનું મનાય છે. અદ્યતન બહારના સમાચારના કંપની રક કરેડ ડોલર આપવા તૈયાર હતી, જ્યારે ભારત સરકારે એક અબજ ડોલરની નીચે હોય તો વાટાઘાટો કરવા જ તૈયાર નથી, એમ જણાવેન નુકસાન અને પુનર્વસવાદ અને બચી ગયેલાઓને હવે પછીની પા સડી (૨૧ વર્ષ) સુધી ને અસરો રહેશે, તેમના દવાજીવ વગેરેના હિસાબ માડી, અટપટી ગણતરી કરીને વગતર સખધી ને વિનંતેપણો કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં પણ આકડો તો ચાર અબજ ડોલરને વટાવી જાય છે. આ તો માત્ર પુનર્વસવાદનો આકડો થયો, તેમાં શિક્ષણાત્મક નુકસાનીની રકમ હોમરવામાં આવે તો ચાર અબજ ડોલર કરતાં પણ આકડો જિયો જવાનો અલમત, આ આકડા, ભામે ને અબજો ડોલરમાં હોય, બોપાલદુર્ઘટનાનો સદેશ અને ભેલપાઠ કદાપિ બ્યક્ત કરી શકવાના નહિ. હિરોશીમા-નાગાસાકીમાં થયેલ 'નુકસાન'ને કયા આકડામાં માપી શકાય, વાતુ સત્તા અને નફાની લાગસાથી મત બનેલા સાઠ જેવા મંડીનેયનેનોનાં હડકેદમાં ત્રીજ વિશ્વના નિર્દોષ અને નિ સહાય નાગરિકો આવતા અટકે એ જ તેનું મોટામાં મોટું 'વળતર' ગણાય.

(૬) ભારત અને અમેરિકાની કાનૂની પરંપરાઓ અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેની આંતરક્રિયાના કેટલાક નવા લક્ષણો પર બોપાલ કેસે વેચક પ્રકાશ નાખ્યો છે. બોપાલદુર્ઘટનાના સમાચાર જાણતાની સાથે જ 'એમ્બુલન્સની પાળી દોડનારા' ને કેટલાક અમેરિકા વકીલો બોપાલમાં જતરી પડ્યા તેનાથી ભારતના સંવેદનશીલ વકીલો અને નાગરિકોને જોડો આલાત લાગ્યો, તો બીજા બાજુ, અમેરિકન બાર, સંવેદનશીલ સ્વૈચ્છિક સંઘનો અને નાગરિકોએ યુનિયન કાર્યાઈડ કંપનીએ ને વર્તન દાખવ્યું તેના અત્યે ને નૈતિક રોષ પ્રગટ કર્યો તેનાથી તેનું મળ સ્વરૂપ પણ પ્રગટ થયું. અમેરિકાસ્થિત અને અમેરિકામાંથી કામ કરતી મંડીનેયન કંપનીઓને અમેરિકા કાનૂન-ન્યાય-પ્રજા કેટલા પ્રમાણમાં નાથી શકે એ પ્રશ્ન બોપાલકેસે જોભો કર્યો છે.

(૭) બોપાલકેસ ભારતમાં નહિ પણ અમેરિકામાં ચલાવવો અને બધા બોપાલપીડિતો વતી વળતર સંબધી કાર્યવાહી ખુદ ભારત સરકારે જ હાથ ધરવી એવો કાયદો કર્યો, તેનાથી વિવાદો મધમૂકો.

છ'હેડાપેા જી ઇન્દિરા જ્યોત્સિંગ જેવા જાહેર હિતના દાવા લઠનાર અમણી ધારાસત્રીએ એવું સ્પષ્ટ વલણ લીધું છે કે આ સમીધી દેસ ભારતની અદાલતોમા જ ચાલવા જોઈએ અને એક બહુરાષ્ટ્રીય કોર્પોરેશન સામે વિદેશની ધરતી પર કેસ ચકતી નુકસાની માગવી એ સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર માટે શોભારપદ નથી.

*

*

*

ભોપાલકેસ ભારતમા નહિ, પણ અમેરિકાની અદાલતોમા ચાલે એવું ઠરાવવા માટે ભારત સરકાર, તરફથી જે રજૂઆતો અને દલીલો કરવામા આવી તેમા ભારતીય કાનૂન-ન્યાય-અદાલતી પ્રથાની ઊણુપોની ટીકા કરવામા આવી એ આ પ્રકરણમા કદાચ સૌથી કમનસીમ બાજત ગણાય આપણી ઊણુપો-કચાગાની આપણે જરૂર ચર્ચા કરીએ, ટીકા પણ કરીએ, પણ વિદેશી અદાલતમાં, વિદેશી ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ એ જવાનો એક દલીલ તરીકે ઉપયોગ કરીએ એ સ્વચાની રાષ્ટ્ર તરીકે જરાય શોભારપદ ન ગણાય ભારત સરકાર તરફથી કરવામા આવેલી રજૂઆતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

(૧) 'ભોપાલકુદ્દતના દાવાઓ ચલાવી શકે તેટલી પરિપક્વતા ભારતની અદાલતો ધરાવતી નથી બ્રિટિશ સંસ્થાનિક શાસકોએ ભારતની કાનૂનપ્રથાને એવી રીતે ઘાટ આપેલો, જેથી તેમના (બ્રિટિશરોના) હેતુઓ પર પડે ભારતીય ન્યાયતંત્ર એવાથી બહાર આવીને હજુ પૂરેપૂરું પરિપક્વ બન્યું નથી'

(૨) 'આટલા મોટા પ્રમાણમા નુકસાની અને વળતરના દાવાઓ ભારતની અદાલતોએ અને વકીલોએ ચલાવ્યા નથી. ભારતની અદાલતો અને વકીલોને તેનો અનુભવ નથી'

(૩) 'ભારતમાં—અદાલતો, કાયદો, ધારાસત્રીઓ સમક્ષ—આ અંગેનો કોઈ પૂર્વ કાબજો (પ્રિસિડન્ટ) અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી આ બાબતમા અમેરિકા અદાલતો ઠીક ઠીક વિકસિત છે ભોપાલ પીડિતોને તે થડુ સારો ન્યાય આપશે.'

ન્યાયમૂર્તિ કોનાને તેનો સુદર જવાબ આપ્યો છે : "આ કડુણ કુદ્દતના કારણે અને તે માટે જવાબદાર કોણ, તે નક્કી કરવામાં અમેરિકા અદાલતો કરતાં ભારતની અદાલતો વધુ સારી સ્થિતિમા છે. . પોતાના લોકોને ન્યાય આપવાની અને જગત સમક્ષ ટકાર ઊભા રહેવાની ભારતીય ન્યાયતંત્રને મજબૂતી આ તક છીનવી લેવી એનો અર્થ તો એવો થાય કે જે પરાધીનતાના ઇતિહાસમાંથી ભારત બહાર આવ્યું છે, તે પુનઃજીવિત કરવો .. ..

ઈ.વ ૧૯૮૬મા ભારતીય સમ એક મહાસત્તા બનેલ છે. તેની અદાલતોએ યોગ્ય અને સમાન ન્યાય પૂરો પાડવાની પોતાની શક્તિઓનો પૂરતો પરિચય આપ્યો છે એક સાર્વભૌમ દેશ પર બીજો સર્વભૌમ દેશ પોતાનો ન્યાય હોદ્દો મેસાડે એવી ભૂમિકા મારી અદાલત બજાવે એનો હું અસ્વીકાર કડુ છું "

ભારત સરકારનું એક અંગ. કારોબારી, તેના બીજા અંગ : ન્યાયતંત્ર (અદાલતી પ્રથા-કાનૂનપ્રથા) ની ટીકા કરે, તેને અપરિપક્વ કહે, તેની ન્યાય આપવાની શક્તિમા મોટા વ્યક્ત કરે એ કેવું કહેવાય ? ભારતીય પાર્લિમેન્ટ કે ભારતના પ્રધાનમંત્રી વિશે આપણું ન્યાયતંત્ર (વિદેશમાં) એમ કહે કે એ બંને પરિપક્વ નથી, ભારતના લોકોનું તે હિત સાધી શકે તેમ નથી, તો કેવું કહેવાય ?

અને છેલ્લે, ભોપાલકેસ 'મસ્ટીનેશનલ કંપનીની જવાબદારી'ના પ્રશ્ન પર સર્વસાધક ફેરે છે મસ્ટીનેશનલ કંપની એ એક, અવિશ્વાસ્ય એકમ છે એ જે જે દેશોમા કામ કરતી હોય ત્યાં જો કુદ્દતના થાય તો તે દેશોના લોકો પ્રત્યે તેની જવાબદારી છે પોતાની કામગીરીથી કોઈ કુદ્દતના જ ન સરખાય, તે અંકે કરવાની તેની પ્રાયશ્ચિત્ત ફરજ છે, તે માટે સાવધાનીના તમામ પગલા લેવાની, તેનો ઠડકાઈથી અમલ કરવાની તેની જવાબદારી છે અને જ્યાં કશુંક અપરિપક્વ થાય તો તેનું વળતર ચુકવવાની તેની પ્રથમ અને અંતિમ ફરજ છે ભોપાલકેસ આ 'મસ્ટીનેશનલ'ની જવાબદારી સ્થાપિત કરવામાં મદદ થશે, તો એ ય એક સિદ્ધિ ગણાશે

“ કૌશાળીજી(કોસળીજી)ને નોતરવા કે તેમની પાસે બેસવું એટલે દુઃખ, ઇતિદાસ, વિદ્યાન, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ, સામાજિક જીવન વગેરે જ્ઞાનગામી અનેક ખારાઓ વચ્ચે સ્નાન કરવું . ”

— ઉપર્યુક્ત યજ્ઞો પડિન સુખલાલજીએ જોના માટે પ્રયત્નમા હતા તે ‘પાતિશાપાના અપ્રતિમ ભવુકાર’, ‘રિખ ડખ્યાત’ ગ્રામ્યાપક ધર્માનન્દ દોસળીનો જન્મ, ૬ ઓક્ટોબર ૧૮૭૬માં ગોવાના સાસણ ખાતેના આવેલ સાખણ ગામમાં થયો હતો. માતા આનંદનાઈ પિતા દામોદર. બે ભાઈઓ તથા પાંચ બહેનોના તેઓ સૌથી નાના જન્મવેળાએ માતાની તમિષત કથગેલી લેધી દાર્દના દુધ પર તેઓ છીરેશા વળી તેઓ ૩ મહિનાના થયા ત્યારે જ એમના ડાબા પગમાં એવી તકલીફ પેદા થઈ કે તે પગ કાપમના માટે નખલો પડી ગયો હતો.

ધર્માનન્દની દારીરિક નબળાઈ જોઈને એમના પિતાના મિત્રમંડળને એમના સારા ભવિષ્ય વિશે કોઈ આશા નહોતી, પરંતુ પિતાના મનમાં તો તેઓ ભવિષ્યમાં હોશિયાર થશે એવી આશા મનખૂત હતી. વળી એક ગામડી જોશી તો એવું પણ કાખેવું કે એ બનવાન નહીં થાય, પણ વિદ્વાન તો થશે જ.

ધર્માનન્દનું શિક્ષણ ધૂળી નિશાળથી શરૂ થયેલું. એ પછી તેમણે મડગાવ, ચીખલી, શહાપુર-એલગામ વગેરે સ્થળોએ શિક્ષણ લીધેલું. આમ તો તેઓ કસરત સિવાયના સૌ વિષયોમાં પ્રથમ નંબર સાબનારા હતા તેમ છતાં માદગી આદિ કારણોને લઈને તેઓ મૅટ્રિક સુધી ન પહોંચ્યા અને કેટલીકને અભ્યાસ છોડી દીધો. પિતાને પોતાના ઠીકરાને કુળકર્ણી થયેલો જોવાની આશા પડતી બેલવી પડી હશે.

ધર્માનન્દ ચીઢેક વર્ષના થયા તે દરમિયાન તેમનામાં યૌવનસુખલ વિકાસોએ પ્રવેશ કર્યો તેથી તેમના વિચાર-વાણી કેટલીક રીતે દૂષિત પણ થયા, આમ છતાં મૂળજાત શીલ-સ રસોરાની સુદૃઢતાને કારણે જ તેઓ દુરાચારી થતા બધી ગમ્યા સહજાએ. ૬ સ ૧૮૯૧-૯૨થી જ તેમનામાં વાચનનો શોખ ધર કરતો ગયો. એમના મિત્ર પર વાચનના પ્રમળ સરકારે પડના રજા એમની દષ્ટિ સામે વિખડુ ચાલી, આગરકર જેવા મહાપુરુષો તરવા લાગ્યા પોતાના પશુતુલ્ય જીવન પ્રત્યે તેમનામાં નફરત ભગી દેખારેક આત્મધાતના વિચારોમાં પણ ચડી જતા એ અરસામાં એમના શરીર-મનમાં એવા પ્રકારની અસ્વસ્થતા પ્રવેશવા લાગી કે આસપાસના સૌ તેથી સમિત થઈ ગયા. એવામાં તુકારામ ભુવાનું ચરિત્ર એમના વચિવમાં આવ્યું. એના વાચન એમના પર ચમત્કારિક અસર કરી તેમની અસ્વસ્થતા દળી તેમની છાતીમાં બેપડનું વિચિત્ર પ્રકારનું દર્દ શાત થઈ ગયું. સારા પુસ્તકોના વાચને એમના આત્મશ્રદ્ધા ને હિંમત ઊંધા અને તેમને યૌવનસહજ વિકાસોમાંથી મુક્તિ આપી.

ધર્માનન્દનું લગ્ન જૂન, ૧૮૯૨માં થયેલું સોળમાં વર્ષથી તો ધરસસારની જવાનદારી પણ એમના શિરે આવી દરમિયાન નાતબાતના અનેક કુરિવાજો-અનિષ્ટોના ચક્કમપણે પ્રતિકાર કરવાના પ્રસંગોએ તેમની સામે આવ્યા. ધર્માનન્દમાં ધર્મસુધારણા અને સમાજસુધારણા માટે બનતું બધું કરી છુટવાનો ઉત્સાહ હતો તેઓ સ્વદેશીનાથે ચુસ્ત ભકત હતા. સ્વદેશીનું પાલન કરતાં પોતાનો વેશ સધર-સ્વધર દેખાવ એની એમને પરવા નહોતી વળી આ ગાળા દરમિયાન તેમના વિચારસ-સાહિત્યરમ પંથે

ક્રમશઃ વધતો જતો હતો. તેઓ વાચન, મોરોપત જેવા મરાઠી કવિઓની કવિતામાં ગ્સ લેવા લાગ્યા જ્યાંથી મળે ત્યાંથી સંસ્કૃતનાં પુસ્તકો મેળવી સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન વધારવા ઉત્કટપણે મથામત કરવા લાગ્યા. એમના હાથમાં 'ગુણવત્સ' આનુંયું તે તેના પત્નીસત્રીસ મ્યોકો ઝટપટ મોટે કરી લીધાં ! મરાઠીમાં નિબંધમાળા, આગરકરના નિબંધો, મોરોપતનું 'ભારત', 'ચાનેશરી'થી માંડીને વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને મુરે તથા દાનમનની આડ ચલાવેલ જોળીઓની જળહેરખનરો સુદ્ધા બારે રસથી વાંચી જતા જે કંઈ વાંચવા મળે તે વાંચી તે દ્વારા કોઈક રીતે પોતાની આત્મેન્નતિ સાધવી એ એમનું દૈન્ય હતું.

ધર્મનંદના સંસ્કૃત શીખવાની તાલાવેલી એટલી તો ઉત્કટતાએ પહોંચી કે ઈ સ. ૧૮૯૪માં તેઓ, ધર છોડીને કોરદાપુર પહોંચ્યા, પરંતુ ત્યારે તો 'ઝંભવતિ'—લિપ્તો પર નિર્વાહ કરવાના પ્રયત્નો તેઓ નાહિ મન થઈને પાછા ફર્યાં તે પછી ધરઆગણે એકની બાદ એક એમ માનવી ને મૃત્યુના પ્રસંગે બાવતા ગયા ધરની આર્થિક સ્થિતિ કચળી ગઈ કરજ થયું ધર્મનંદે એ કરજનો હિસાબ નોંધી લઈ, માત્ર બે રૂપિયા ગાંઠે બાંધી, ૩૦મી મે, ૧૮૯૮માં ફરીથી ધર છોડ્યું અને તેઓ ગોઠણ સુધી ગયા, પણ નિર્વાહનું સાધન ન જડતાં વળી પાછા ધર પાછા ફર્યાં આ સમયે તેમની મન સ્થિતિ જોઈને કેલ્લાહને તેમનામાં પાગલપણું પ્રવેશ્યાનો વહેમ ગયેનો !

ઈ સ. ૧૮૯૭માં 'બાલમેધ' માસિકના એક અંકમાં ભગવાન શુકનું ચરિત્ર વાચતા જ ધર્મનંદના હૃદયમાં એમના પ્રત્યે જોડી મઢા બધાઈ શુદ્ધના ધર્મનું તત્ત્વપર્યાય જ્ઞાન સપાદન કરવાનો સંકલ્પ એમણે કર્યો, અને એ દિશામાંના પ્રથમ પગલારૂપે જે ભાષામાં શુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન રજૂ થયું છે એ ભાષા શીખવા માટેની તબવીજ કરવા માંડી દરમિયાન એમના પરિવારમાં ઈ સ. ૧૮૯૮માં લકવાથી પિતાનું અવસાન થયું અને ૧૮૯૯માં પોતાને ત્યાં પુત્રી અવતરી વળી પોટુંગલથી પાછા ફરેલા પોતાના સાથી સાથે જન્મતા નાંતબદાર મુકાવાની શિક્ષા એમને વેઠી પડી, પરંતુ નાતીલાઓ બાળનમનું મૂકી પ્રાપ્તિત ન લીધું તે ન જ લીધું.

શરૂઆતમાં તો ધર્મનંદે વિદ્યાભ્યાસ માટે દક્ષિણ તરફ જવાનું વિચારેલું, પરંતુ પછી વિચાર બદલ્યો અને ઉત્તરમાં પૂના જવાનું નક્કી કહ્યું આમતેમથી જીનાપાળીના કરી રેતવેની ટિકિટલેગી રકમ ભેગી કરી તેઓ જીપકયા પૂના પૂનામાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે આમતેમ આંટાફેરા ખાતા તેઓ ડો. ભાડારકર સુધી પહોંચ્યા અને એમના દ્વારા એમના સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે કેટલીક અવસ્થા થઈ, જોકે તે પર્ણિત તો નહોતી જ વળી ડો. ભાડારકરના મનમાં એવો પણ ભાવ ખરો કે જો ધર્મનંદ પ્રાર્થનાસમાજ થાય તો તેને સમાજ તરફથી અભ્યાસ માટે શક્ય તેટલી સુવિધાઓ આપવી, પરંતુ ધર્મનંદ તો મનથી શુદ્ધધર્મને વરી જ ચૂક્યા હતા તેમનો આ વિદ્યાભ્યાસ પણ અતોગવા તો એ ધર્મના રહસ્યો પામવા માટે જ હતો તેથી તેમણે ભાડારકરને પોતાની મન સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં કહ્યું, "ભવે ગમે તેટલાં કાંટ સોસવા પડે, મને તેની ફિકર નથી શુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું એ માત્ર" જીવનકાંઈ એ એમ દું સમજું છું " (આપવીતી, ૧૯૪૦, ૫ ૪૫) ધર્મનંદના શબ્દોની સમ્યાઈ તેમનો વિદ્યાપુરુષાર્થ ખરોખર રીતે બતાવે છે

ધર્મનંદે બે કપડા પીળાં રંગાવી આણેલા તે પહેરી, સિખાસત્રનો ત્યાગ કરી ૧લી માર્ચ, ૧૯૦૦ના રોજ પૂના છોડી છંદોર તરફ પ્રયાણ કર્યું છંદોરથી ગયા ઉજ્જૈન ત્યાંથી ઝારી અને ત્યાંથી વ્યાસિયર ત્યાં ડો. દારકાનાથ વાગજેને મળ્યા એમણે ધર્મનંદની બગરેલી તબિયત સુધારી અહીં જ ધર્મનંદે પોતાને વળગેલું ધૂમપાનનું અપસાન છોડ્યું દરમિયાન સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવાની એમની મથામણ તો માણુ

રહી, પત્નીને લઈ કલકત્તા ગયા, પરંતુ ત્યાંના હવાપાણી પત્નીને અત્યુદ્ગ્રાહ ન આવતાં તેને વતનમાં પહોંચાડવી પડી.

ધર્માનન્દને નેશનલ કોલેજના કાર્ય ઉપરાત, ઈ સ ૧૯૦૭ના જુલાઈમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પણ પાલિના અધ્યાપનનું કાર્ય સોંપાયું. યુનિવર્સિટી તરફથી તેમને અધ્યાપકાર માટેનું વેતન મળતાં નેશનલ કોલેજનું કાર્ય વિના વેતને કરવાનું જરૂરી રાખ્યું.

કલકત્તામાં તેમની વિદ્વાતાની પ્રસિદ્ધિ તો થતી રહી, પરંતુ મહામહેનતે પ્રાપ્ત કરેલું પાલિ લેખનનું ધાન ભારતભરમાં ફેલાવવાની જે એમની મુખ્ય નેમ હતી તે પાર પાડવાનો પ્રયત્ન બીજો જ હતો. તેમનું મન કલકત્તા છોડવાનું વિચારી રહ્યું હતું એ અરસામાં વડોદરાના શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઈ.સ. ૧૯૦૬ના ડિસેમ્બરમાં કલકત્તા આવતા તેમની સાથે તેમની દૂઢી મુલાકાત થઈ ત્યારબાદ તેમના નિમંત્રણથી તેઓ વડોદરા ગયા પરંતુ એ સમયે સંજોગોવશાત્ તેમની કામગીરીની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ નહીં. પરંતુ તે પછીથી વડોદરા તરફથી માસિક પચાસ રૂપિયાની મદદના ધોરણે ત્રણ વરસ સુધી મદદ આપવાનું અને તેના બદલામાં વડોદરા સરકાર સાડુ જોશી સાડુ પુસ્તક લખી આપવાનું નિમંત્રણ ધર્માનન્દને મોકલનાયું અને તેના એમણે સ્વીકાર કર્યો આ પછી કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પણ ત્રણ વર્ષ માટે માસિક રૂ. ૨૫૦ના વેતને તેમને પોતાને ત્યાં કાર્ય કરવા નિમંત્રણ આપ્યું પરંતુ 'જુદની અને બોધિસત્ત્વની કૃપાથી લોક ઉપર વિશ્વ મેળની' તેમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો, કેમ કે તેમનું વડોદરા સરકાર સાથે નૈતિક બંધામણ હતું.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં રાજીનામું આપી ઈ સ ૧૯૦૮ના ઓક્ટોબરમાં તેઓ મુંબઈ આવ્યા. અહીં તેમને અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક ડૉ. જોસ એચ વુડ્સ સાથે મુલાકાત થઈ અને તેમને પાલિકાષા શીખવવાની જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી આ માટે ફેરફાર સમય મુંબઈમાં રહેલું જરૂરી બન્યું તે પછી પૂનામાં સ્થિત થવાના ખ્યાલથી ત્યાં નાનું ઘર લીધું ને ત્યાં રહ્યા. અહીં 'ડૉ. બાહારદર સાથેના તેમનો સબ્બ ગાઠ થયો અને પરિણામે તેમની મદદથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પાલિના અધ્યયન માટેની વ્યવસ્થા બીજી થઈ પૂનામાં વેળા રહેતા હતા તે દરમિયાન 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'ના ધોણે ભાગ દેવનાગરીમાં તેમણે લખી કાઢ્યો 'બોધિચર્યા-અવતાર'નું મરાઠીમાં ભાષાનર કર્યું અને એક નાનું પાલિ વ્યાકરણ સસ્ત્રુતામ ૨૨૫ વર્ગી વડોદરામાં વિવિધ સ્થળોએ જુદા અને બૌદ્ધધર્મ વિશે આપેલાં પાંચ વ્યાખ્યાનોમાંથી ત્રણ 'જુદ, ધર્મ અને સંઘ' એ નામે વડોદરા સરકારની સહાયથી અંશસ્વરૂપે પ્રકાશિત થયા.

ઈ સ ૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરીમાં ડૉ. વુડ્સ તરફથી તેમને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સ્વ મિ વોરને-ચાર્ કરેલ 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'ના સંશોધનકાર્યમાં મદદ કરવા માટે આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. તેથી શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની અનુમતિ લઈ, તેઓ અમેરિકા ગયા. ધર્માનન્દ પોતાના તેમ જ પાલિકાષાને વિકાસમાં સયાજીરાવની જે સહાય મળતી રહી તેનો ફેરફાર પૂર્વક નિર્દેશ કરેલો.

વિચારોમાં પુરાઈ ન જતાં તેઓ ધર્મ ઉપરાંત અન્ય અનેક આમતો વિશે વિચારતા થયા અને ધર્મના સાધન તરીકે શરીરનું સમુચિત મહત્વ સ્વીકારતા થયા.

ધર્માનંદે અમેરિકાનિવાસ દરમિયાન વર્ષો જૂનું પોતાનું કચ્છ ચૂકવી દીધું હતું તેથી દ્રવ્યસંચયની એમને જરૂર નહોતી તેથી ડેક્કન એન્જલિકેશન સોસાયટીમાં અપમાનકારક મરતોએ જોડાની તેમણે ના પાડેલી ઈ સ ૧૯૧૦ના માર્ચથી તેઓ પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજ તથા ન્યુ ઇંગ્લિશ શૂલમાં કામ કરવા લાગ્યા ઈ સ ૧૯૧૪માં તેમણે 'શુદ્ધવીલાસારસગ્રહ' અથવા તૈયાર કર્યો, જેને ડેક્કન વનાકમુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટીએ પ્રથમ પારિતોષિક આપેલું તે પછી બીજાં પણ પુસ્તકો તેમના તૃપ્તિ તૈયાર થતા ગયા જે ડેક્કન એન્જલિકેશન સોસાયટીએ એકવાર ધર્માનંદને ઠડી રીતે આવકારેલા એ જ સોસાયટીએ પછીથી તેમને પોતાને ત્યાંથી છોડવાની ના પાડેલી! એવા નેઓ સોસાયટીના સૌ સભ્યોને પ્રિય ઘઈ રહેવા!

ઈ સ ૧૯૨૨માં ધર્માનંદે સ્વદેશ આવી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વમંદિરમાં કાંઈ કંઈ તે પછી એકવાર અમેરિકા જઈ આવ્યા બાદ વિદ્યાપીઠમાં જ કામગીરી ચાલુ રાખેલી તેમણે વિદ્યાપીઠમાંથી 'સુતનિપાત'નું ભાષાતર તથા 'મજિઝમનિકામ'ના પચાસ સૂત્રોનો સાર તૈયાર કરેલા, જે પછી મથસ્વરૂપે પ્રકાશિત થયેલા છે.

આ ગાળામાં રશિયાના લેનિનમઠમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના સંરોધન માટે જોકે કેન્દ્ર સ્થપાયાની જાણ થતાં ધર્માનંદે ત્યાંના સચાલક ડૉ. ચેરાસ્કી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો, જેના ફત્ત્વરૂપે ત્યાંનું નિમત્રણ આવતાં ધર્માનંદ ઈ સ ૧૯૨૬ના માર્ચમાં લેનિનમઠ પહોંચ્યા ત્યાંના સાત માસના નિવાસ દરમિયાન ત્યાંની અકાદમી તથા યુનિવર્સિટીને તેમણે સેવાઓ આપી, પરંતુ ત્યાંનું હવામાન તથા રહેવાનું તેમને અનુકૂળ ન આવતા ૧૯૩૦ નાં જાન્યુઆરીના અંતમાં તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા એ પછી ૧૯૩૧માં અમેરિકાથી પાછા ફરતા એ સંતોહ તેમણે રશિયામાં ચૈકાણ કહ્યું હતું.

૧૯૩૦ના માર્ચમાં દેશમાં હાંડીકૂચનું અહિંસાન શરૂ થતાં ધર્માનંદે એમાં જોડાયા અને વિવેપારવે-માંથી સત્યાગ્રહ કરતા ૧૧મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૦ના રોજ પકડાયા તેમને દોઢ વર્ષની સખત સજા મળી, પરંતુ એ કામદંડસરની નહીં હોવાનું હાઈકોર્ટે ઠેરવતા તેમને મુક્તિ મળી.

ઈ સ ૧૯૩૪માં ધર્માનંદે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં ૭ માસ રહ્યા, જેમુ તમામ ખર્ચ ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ આપ્યું હતું ત્યારનાં તેઓ કાશી વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા ત્યાંથી 'હિન્દી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા' નામે અંધ પ્રકાશિત થયો.

ઈ સ ૧૯૩૫માં ડૉ. આંગેડકરે હરિજનોના ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી ધર્માનંદનો અભિપ્રાય એ પ્રકારના ધર્માન્તરની વિરુદ્ધ હોય તેઓ તો બૌદ્ધ કે પ્રદાયના સ્વાભાવિક સાચા કાર્યથી જ સમાજોન્નતિ થશે એવું માનનારા હતા તેથી તેમણે શ્રી જુગલકિશોર ગિરલની મદદથી મુળધના પરેલા વિસ્તારમાં 'બદ્ધન વિદાર' નામના શુદ્ધ મંદિરની સ્થાપના કરી, જે જાતિપાતિના ભેદ વિના સૌને માટે ખુલ્લું રહેતું હતું ધર્માનંદે ધર્મકાર્ય અને વિદ્યાકાર્ય સાથે જ મજૂરકમ્પાણની પ્રવૃત્તિ પણ ઉપાડી હતી.

ઈ સ ૧૯૪૦ પછી તેઓ સારનાથ ગયા છેવટે છેવટે એમનું શરીર એટલું જાણુ ન ખાઈ ગયું કે ૨૨મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧થી દાહેરીધાટના હરિજન યુગ્મેશમાં જઈને દેહ છોડતા માટના-આમરણ ઉપવાસ તેમણે શરૂ કર્યા બાંધીજના કાને આ વાન પહોંચતાં તેમણે આગ્રહપૂર્વક આ ઉપવાસને છોડાડ્યા, પરંતુ પછીયે તેમનું શરીર ન જ વળ્યું સુરટિકેરિયા નામના રોગના કારણે એમને શરીરે અસહ્ય બળવાળું

જીપડી ધર્માનંદે ફરીથી ગાંધીજીની અનુમતિ લઈ ક્રમશઃ અન્નજળ છોડતા નહીં, એક સાધુની રીતે સ્વેચ્છાએ સેવાપ્રામભા જ રહી જૂન, ૧૯૪૭ના રોજ દેહ છોડ્યો એ પ્રસંગે તેમણે પોતાના પ્રિય સાથી કાકાસાહેબની હાજરી જ ૪૨ માનેથી પોતાના સત્તાનેત્રિયે એ પ્રસંગે હાજર રહેવા દીધા નહોતા તેમના દેહને અગ્નિ સરકાર કબજાર કાકાસાહેબ એ પ્રસંગે કહેયું, “મૃત્યુને મિત્ર તરીકે કેમ આવકારવું તેનો દાખલો તેમણે પૂરો પાડ્યો.”

ધર્માનંદે એમનાં અતિમ વચનોમાં એક મહત્વની વાત આ કરે છે. “જેથી કરીને બદ્ધજનનું કલ્યાણ થાય તે જ સાચો કર્મયોગ” (દરિનનપદ્ય, ૧, ગુલાઈ, ૧૯૪૭) એ દષ્ટિએ ધર્માનંદ મહાન કર્મયોગી હતા. જીવનભર તેમણે ધર્મ અને જ્ઞાન માટે, આત્મકલ્યાણ અને જનકલ્યાણ માટે અચિરત પુરુષાર્થ કર્યો સસારના મુખસાથથીને વર્ચ્ય ગણી, દ્રવ્ય, પદ આદિની મોહાસક્તિથી મુક્ત રહી, કોર આત્મસંયમથી અને મુદ્દ સંકલ્પથી તેમણે પોતાના જીવનને આદર્શ બૌદ્ધભિક્ષુનું જીવન બનાવવા આણું. શુદ્ધ એમના માટે સર્વસ્વ હતા એમને અનુસરતા જ જીવનમાં તેઓ શીઘ્ર અને સાધુતાના અનોખા અમરકારો સર્જી શક્યા હતા તેમને કદીયે દલ અને અસત્ય સાથે જન્યુ નથી નિસ્પૃહીપણું અને નિર્લપતાને કારણે આવની રપષ્ટભાવિતા એમનામાં હતી જે ગાંધીજીમાં તેમને અર્હતનાં દર્શન ધર્તા હતા, જે શુદ્ધ પદ્ધતિના કેમ એમના હૃદયમાં સ્થાન પામેલી પરમવિશુતિ હતા એ ગાંધીજીને પોતાને જે ખરૂં હાથે એ કહેતા ખમયાતા નહોતા અવારનવાર તેઓ ગાંધીજી સાથે વાદવિવાદમાંયે જીતરતા. લોકમાન્ય તિલકે ધર્મપદના એક પ્રયોગનો ખોટો અનુવાદ કર્યો તો તે અંગે તેમને બરોબર ખબર લીધી, શબ્દ સંક્રાંતિયાવનના ધર્મપદના અનુવાદોમાંની ખૂણે તેમણે સચોટ રીતે જતાવી હતી તેઓ બૌદ્ધધર્મના અન્ય પ્રેમી હતા એ ધર્મનીયે મર્ષાદાઓ કે વિકૃતિઓની દીકા કરતાં પાછા પડ્યા નથી સાત્ત્ય અને અહિંસાપૂર્ણ શીવના એ પરમ સાધક હતા. એમનું ‘ધર્માનંદ’ નામ કેવું સાચુંક હતું તે તેમની ‘આપવીતી’ તેમ જ તેમનું અન્ય સાહિત્ય જોતાં રપષ્ટ થાય છે જ્ઞાનસાધના અને ધર્મસાધનાના તેજસ્વી પુરુષાર્થનું તેમણે એક મહાન દર્શન પૂરું પાડ્યું છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહીં, પણ યથાર્થોક્તિ જ છે.

સાહિત્ય અકાદમી અને રચાયતતા

[ડોમોઈના ઠાંગો ધારાસભ્ય ગિરિરાજકુમારીએ ગુજરાત વિધાનસભામાં તા ૨૧-૩-'૮૬ના રોજ કરેલુ વક્તવ્ય]

માનનીય અધ્યક્ષશ્રી,

સાહિત્ય એ સમાજશિક્ષણનો પાયો છે. સમાજજીવનની જીવંત ભિંમિઓ, આશાઓ અને આશાક્ષાઓનું સાહિત્યના દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. પ્રતિબિંબને જો ઝીંકી લઈ સચિત્રાકાર બનાવવામાં આવે તો એ સમાજવડતરનું બધારણ પૂરું પાડી શકે. અંદરપુરુષોત્તમ પેદા કરવાની ક્ષમતા સાહિત્યમાં રહેલી છે.

આ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા આપણે સાહિત્ય અકાદમીની રચના કરી આ રચના કરતી વખતે આપણે આ અકાદમીને માત્ર સાહિત્ય પરિષદની સાથે સ્પર્ધાત્મક સગ્રહારી સાધનો વડે લડતી સરથા ઊભી કરવાને બદલે એક વધુ ઉદ્દેશ્ય અને ઊંચો આદર્શ સેવ્યો હોતો. પ્રજાકીય સરકારના સાધનો વડે સાહિત્ય અકાદમીની પ્રવૃત્તિને વેગવતી તેમ જ જોગવાતી બનાવવાનો આપણો આદર્શ હોતો અને તે માટે આપણે સાહિત્યક્ષેત્રે અનુભૂતિથી ચર્ચા કરી સર્જન, સૂચન, પ્રકાશન પ્રસારણ અને પ્રત્યાયન અને ફરેકે ફરેકે પ્રક્રિયાઓને અંતરી સેવાની હળી શું આપણે આ ખેતરને પામવામાં સફળ નીવડવા છીએ?

જો માનનીય શિક્ષણમંત્રી આતરંગ્યભર કરશે તો પ્રાચારિક જવાબ 'ના'માં મળશે. આના કારણો અનેક છે - અકાદમીના મુકાબીપદે સંવેદનશીલ અને સનિષ્ઠ સાહિત્યસેવકોને બદલે સુદ્વિચારુ અને શોખીખોર કીકાંતજીઓની વરણી, કાર્યક્રમના આયોજનમાં કંપનાલીનતા, અણધારે અમલ અને સાહિત્ય પરિષદ જેવે ખોટી દેખાદેખીભરી સ્પર્ધા કરવા માટે અધીરાઈથી બરેલુ આચરણ, આના પગલાંને સાહિત્ય અકાદમીને કાર્ધ જરા તો નથી મળ્યો, પરંતુ આપણી સરકારને તેના લીધે ધક્કાબધો અપજાશ મળ્યો છે. આ સાહિત્ય અકાદમીના સંચાલન સામેના આકાશમાથી સરળતા છે વિવાદો અને ચિંતામણીઓ-દિલીપ શાસ્ત્રીપુરાની 'સરનાયુ' વાર્તા તો મંત્રીશ્રીએ વાંચી જ હશે કદાચ વાર્તા કરવામાંથી કુરસદ ન મળી હોય તો પછી તેમને ઉમાશ કરભાઈ જેવા પ્રમુખ સાહિત્યકારે હમણાં જો તેમનો પુરસ્કાર પાડો દેવો અને એમાંથી જો વિવાદોનાં વડોળ સળગે તો વિશેષ વર્તમાનપત્રોમાં લખાયેલા યોધધાર ચર્ચાપત્રોનાં કટિંગ જોઈ જવા કહું અને છેલ્લે સાહિત્ય અકાદમીના છેલ્લા અધ્યક્ષનું વિજયલાભે આપેલુ રાજનામું સમભાવપૂર્વક વાદ અપાવવું શું? આપણી સરકારનું નાક કાપીને દિવાળી ઉજવવાનો આ વ્યર્થ હિલ્લમ ક્યા સુધી ચાલુ રાખવો છે, હસમુખભાઈ? સાહિત્ય તો દીપશિખા છે, એનો રેતાતો પ્રકાશ તો સૌમ્ય હોવો જોઈએ, હવેળા દમરો તેવો નહીં.

મારું માનનીય શિક્ષણમંત્રીશ્રીને નમ્ર સંચન છે કે સાહિત્ય અકાદમીની પુનરચના એવી રીતે કરે કે તેમાંથી સત્યમ્, શિવમ્, સુદરમ્નો આદર્શ જળજી જોઈ આપણા જ પક્ષમાં ધક્કાબધો સનિષ્ઠ સાહિત્યકારો છે કે સાહિત્યની-સેવામાં અંદરની જેમ જવલ ધળીને સુખાક્ષર દેવાવે.

શિક્ષણમંત્રીને ઉપયોગ નથી મળતો તે આ કમિશ્નની અકાદમી બનાવવી પડે છે. સાહિત્યકાર કઈ જાળ તરફ વળાડતો ચમચો નથી, એ તો સરસ્વતીની શીળાનો વાદક છે આટલું સાત શિક્ષણમંત્રી સમજશે !

સાહિત્ય અકાદમીનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ અપચત અને અપવાદથી ભરપૂર છે મંત્રી-મિત્રો અને ચમચા-ચિત્રોએ અકાદમીની એક ખૂબ જ વિદૂત જાણી પ્રજામાનસમાં ઉપસાવી છે નમંદની જન્મ જન્મથી તેના માદરેવતા સરતના બદલે અકાદમીના આકાના માદરેવતા સુરેન્દ્રનગરમાં આ અકાદમીએ ઊભી છે બ્યારે 'સરકૃતિ' અને 'મય' જેવા સાહિત્યિક સામયિકો સામનોના અભાવે વિખાઈ ગયા છે ત્યારે તે પ્રાચી સદાતર કુલંક સેવી અકાદમીએ પોતાના આકાઓના સાહિત્યિક બદલને પોષતર પોતાનું સામયિક ચસાવવા હજારો રૂપિયાનો ધુમડો કર્યો છે - સાહિત્યરૂપિ સુધારવાના બદલે ખર્ચાળ, 'અપ્પરિ' સહી છે પારિતોષિકો અને પારિશ્રમિકોની દરોળિયાબળ રચી સાહિત્યનિષ્ઠાને અકાદમીના દેશિય કરી છે અને છેલ્લે અપ્રકાશપદને ખોડા દોરતો ખીડો બનાવી વસુધા ગયેલા વિચારશૂન્યોને ત્યાં બાધ્યા છે. આ દેવી શરદા પરનો એવો અત્યાચાર છે જે ઠોઠ સુસરકૃત પ્રજાએ ન ચલાવી લેવો જોઈએ મારો માનનીય શિક્ષણમંત્રીને અનુરોધ છે કે સત્તરે આ અત્યાચાર અટકાવે અને આ અકાદમીને સાચા અર્થમાં સાહિત્યની ઉપાસક બનાવે

૪

સમય આઠથો છે, સતત સક્રિયતા દાખવવાનો

મુ. દિનેશભાઈ તથા પ્રકાશભાઈ,
મુલામ.

'વિરવમાનવ' ફેણુ - '૮૧ મા પ્રગટ થયેલ ભોગીભાઈ ગાંધી અને મુજરાત સાહિત્ય અકાદમી વચ્ચેનો પત્રબ્યવહાર, લખાયેલ લેખો-ચર્ચાપત્રો અને તમે બંને લખેલા લેખો વાંચી આ પત્ર લખવા પ્રેરાયો છું આ આખી કુર્ષદનાને આપણે ભોગીભાઈના સદર્દે તો તપાસીએ જ, પણ એથી ય વિશેષ અકાદમીએ કંઈ દુબ્ય વહારનો 'જમ કર ન જાણી જાય' એ ભૂમિકાએ નહકર વિરોધ પણ કરીએ તે વધુ જરૂરી જણાય છે

ભોગીભાઈને અપ્રામાણિક દેવવાના તેમ જ દિલગીરી દાખવવાના ઉભય અભિરોધો અને અકાદમીના પક્ષે નિખાલસતા અને ખેલદિલીનો અભાવ વરતાયો છે બંને પક્ષે લખાયેલા પત્રો, ચર્ચાપત્રો અને લેખોના ઠાગકમ-અનુસાર અભ્યાસ કરતાં એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે અકાદમીએ આ પ્રશ્ને આરભધી જ અવિવેક અને અધિરાર્થ દાખવી, નર્મ અધિભુકિયા કર્યા છે વળી બ્યારે પ્રજાકીય તેમ જ (સદ્ભાગ્યે) સરકારી સ્તરે એના અનુચિત બ્યવહાર સામે બાષક અને પ્રજા વિરોધ ઊભો થયો ત્યારે, નાના છોકરાને પણ માનવામાં ન આવે એવું બાહ્ય કારણ આડુ કરી, પૂર્વે કહા કહેવને કરેલા અપમાન-અપ્રતિષ્ઠાને, એક પત્ર ન મળતા સરમથેલી ગેરસમજનું પરિણામ ગણાવી, એમ ચવા બદલ દિલગીરી બદેર કરી, વાતને બાળી લેવાનો પ્રયત્ન થયો છે, આ પ્રયત્ન કેવો પોકળ અને પરિણામે કંઠાળ નીવડે છે તે તપાસીએ

દિલગીરી બ્યક્ત કરતાં, રચાથી સમિતિના ઠરાવમાં આ કુર્ષદના અંગે બ્યારી સ્પષ્ટતા થઈ છે. ૩૦-૧૦-૮૫ના યોજ સાહિત્ય અકાદમીના ચહામાન ડો હજુ યાચિકે થી ભોગીભાઈ ગાંધીને લખેલો પત્ર તેમને ટપાલ દ્વારા ન મળવામાથી આ બધી ગેરસમજૂતી અને પધીના 'સંચેલો' કિલા ચર્ચા

‘છે. એને અને વર્તમાનપત્રો નવેરેમાં જે બહેરખળવે અપાઈ તે આ ગેરસમજને આજે જ અપાઈ હતી’
તો,

‘દિનેશભાઈ, તા. ૩૦-૧૦-’૮૫ના આ પત્રમાં ભોગીભાઈના પૂર્વે કરાયેલા અપમાન અને અપ્રતિષ્ઠાને
અને થયેલી ગેરસમજને દૂર કરે એવી કંઈ બાબત છે? એ પત્ર ‘શબ્દસુધિ’ ફેબ્રુ-’૮૬માં પ્રગટ થયો છે
અને તેના પ્રથમ વાચને જ એક વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ભોગીભાઈને ન મળે એ પત્ર માને કે
મળત, સમયસર મળત તો આ પ્રશ્ન અંગે ભોગીભાઈએ ‘વિશ્વમાનવ’-ફેબ્રુ ‘૮૬માં કરેલ ખુલાસો તેઓ
પત્ર મળતાંની સાથે જ અર્થાત્ ‘વિશ્વમાનવ’, નવેમ્બર-’૮૫માં જ કરત! કારણ કે અકાદમીએ એના
સૂચિત પત્રમાં ભોગીભાઈએ પોતાના પુસ્તકને ખોટું પ્રમાણપત્ર આપીને ઈનામ મેળવ્યું છે એવો આરોપ
તો મૂકે તો જ છે આ રહ્યા એ પત્રમાંનાં વાક્યો ‘સ્પર્ધાના આવેદનપત્રની સાથે જાપેતા નિયમ ક્રમાંક
૧૦ પ્રમાણે જાપાન્ટર કે રૂપાંતર કરેલ પુસ્તક સ્પર્ધા માટે પાત્ર ગણારો નહિ પુસ્તક તદ્દન મૌલિક
અને સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ આવેદનપત્રમાં અતે લખેલું હોય છે ‘આ સ્પર્ધાની શરતો અને નિયમો
મે વાંચ્યા છે અને મને કબૂલ-મંજૂર છે’ તેમાં તા. ૨૦-૨-’૮૫ના રોજ શ્રી ભોગીભાઈ ગાંધીએ
સહી પણ કરી છે આથી સ્પષ્ટ છે કે લેખકે જ ઉતાવળે કે બૂલચૂકે ખોટું પ્રમાણપત્ર આપીને પુસ્તક
રજૂ કર્યું છે અને ઈનામ મેળવ્યું છે’

[‘શબ્દસુધિ’, ફેબ્રુ. ’૮૬, પૃ. ૬૭-૬૮]

હવે કહો, ભોગીભાઈને કરી એકવાર જૂઠું સાબિત કરવાનો આવો ધુધર પ્રયાસ જેમાં ખુદસેઆમ
થયેલો છે-એ પત્ર મળતા ભોગીભાઈની કંઈ ગેરસમજ દૂર થાત? આ પ્રશ્ન, મૂકે તો હું અકાદમીના
મક્કામાન અને તેની સ્થાયી સમિતિમાં બેઠેલા બોહરાદિ ભાગોને પૂછું છું

ભોગીભાઈ ગાંધી અને ‘સુમદ્રામહેન્દ્રા’નું જીવન ખુદશી, સ્વચ્છ કિંતાય સમા છે અને એમણે પોતાની
વૈચારિક ખુદવશાઈ માટે શોખપૂર્વક પણ જાણ જાણ કર્યું છે. એમનું આખું ધૈર અપમાન, આટલા
ધૂમ મચાવો કરવાની હિમત અકાદમીના જવાબદાર માણસે શી રીતે દાખવી? આનું મૂળ અક્ષતગત
રાજકેશ નથી

તો?

ઉત્તરમાં અને તો આટલું સૂઝે છે સરકારની સો દહા પ્રાદેશી માણતી અકાદમી જેવી સંસ્થા
ઉપરનો સરકારનો પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ પ્રભાવ અહીં કામ કરે છે સરકારે આર્થિક સવલતો આપીને એ
સંસ્થાની રચના, બંધારણ, કાર્યરીતિ ઇત્યાદિ બાબતોમાં વેળા રહી ઉમદા પ્રયત્નિ ઊભી કરવી જોઈતી
હતી, પરંતુ તેમ ન કરતાં, તટસ્થ અને પ્રાણવત લોકોની પસંદગી કરવાને બદલે અકાદમીના ઈનામ અને
નમજા માણસોનાં મડળો રચી પોતાના પ્રભાવને કાયમ કરવાની એણે જીદ દાખવી છે આમ થતાં
અકાદમી અને સમગ્ર સાહિત્યજગતનું આદિત થયું છે તત્કાલ એટલા પ્રા. હસસુખ પટેલ જેવા લોકો
આ સ્થિતિથી વચાઓજા અસર વાકેફ અને નમ્રત છે તેવું આશ્ચર્યન છે. પણ એમ ન થયું હોત
અને ન થાય તો શું?

સુખન શાહે લોકસત્તાના ‘લાગ્યું’ તેવું લખ્યું” કોલમમાં લખેલ ચર્ચાપત્રની સમાપન પંક્તિએ
યાદ આપે છે ‘ન્યા લગી’ મુજરાત સાહિત્ય અકાદમીને સ્વાયત નહીં કરાય ત્યાં લગી અમે એનાં રચના,
માન, ઈનામ, અકરામ, સહાય, એવેડ’ અને કરાં કામ નહીં રચીકારીએ અને સ્વાયત અકાદમીના સ્વરૂપનો
તેમ જ તેની સરચનાનો ખ્યાલ પણ સરકાર અને પ્રજા ઉપર સમક્ષ વીગતે રજૂ કરતાં રહીને સફળતાં
મળે ત્યાં સુધી પ્રયત્નરહીલ રહીશું’

વાત સાચી છે સાહિત્ય સાથે સંઘર્ષાણેનાં સૌએ સાહિત્યની સંસ્થાઓ કેમ રચાય અને ક'ઈ રીતે કામ કરે, એ અંગે સક્રિય અને સતત રસ દાખવવો પડશે

રઘુવીર ચૌધરી, વિમલ શાહ અને તમ સૌની મદદથી આ સ્થિતિમાં, 'વિરમમાનવ' પૂર્વે પ્રગટીય પ્રતો સખે યરિસવાદે ચોખ્ખું હતું એ પરપરાનું સ્મરણ થાય છે આને જ્યારે આર્થ 'વિચાર-વલોણા'ની ફરી તાતી જરૂર અનુભવાય છે, ત્યારે એ ઉમદા પ્રવૃત્તિને, 'સાહિત્ય અકાદમી : રચના, સ્વરૂપ, કાર્યપદ્ધતિ અને સ્વાયત્તા' એ વિષય પર વ્યવસ્થિત પરિચ્છાદ થોળને યુનિર્ગતિત ન ઠરવી ધટે

તા. ૧૫-૪-૮૬

રમેશ ડ. દવે

એ મુસદ્દો જાહેર કરો

મહામાનથી,

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.

માનનીયશ્રી,

સાહિત્ય, કળા જેવી પ્રગલ્ભવને સરકારનાર પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર સમીજની પ્રવૃત્તિઓ બની રહે એ સાદુ તેની સ્વાયત્તા જળવાવી જોઈએ એ વિશે ભાગ્યે જ ભેગત હોઈ શકે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી બાબતે આ વર્ષના આરંભે જે વિવાદ થયો, તેણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની સ્વાયત્તા વિશે ગુજરાતમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા અને એ દ્વારા લોકશિક્ષણનો પ્રસંગ ઉભો કરેલો તે વખતે આપે સાહિત્ય અકાદમી વતી અમદાવાદથી પ્રકાશિત થતા 'લોકસત્તા'માં જે સત્તાવાર દેખિયત રજૂ કરેલા તેમાં જણાવેલું કે -

(૧) અકાદમીનું હાલનું બંધારણ, તેના નિયમો અને પદ્ધતિ રાજસ્થાન, કેરળ, મધ્યપ્રદેશ, કર્ણાટક, છત્તાઈ રાજ્યોની જે સ્વાયત્ત અકાદમીઓ છે, તેના જેવું છે, કેટલીક બાબતોમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તા વિશેષ છે

(૨) રાજ્ય સરકારશ્રી દ્વારા આ સંસ્થાને રજિસ્ટર્ડ કરાવવા માટે અકાદમીને સચવવામાં આવ્યું છે અકાદમીના આદેશ વખતના અનુભવ અને અન્ય પ્રગતિશીલ અકાદમીઓના બંધારણ અને કાર્ય-પદ્ધતિ લક્ષ્યા લઈને નવા બંધારણનો પ્રસ્તાવ અકાદમીએ સરકારશ્રીને મોકલ્યો છે, તે મળ્યે રજિસ્ટ્રેશન કરાવવું ઉચિત માન્યું

ઉપરોક્ત બે મુદ્દાઓ વિશે જાહેરમાં ચર્ચા થાય એ ધરાદે આપ અમને નીચે મુજબની માહિતી આપશો તો આભારી થઈશું.

(૧) આપે હિસ્સેબ કરેલ રાજ્યોની અકાદમીઓનાં બંધારણ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના બંધારણની નકલો, જેથી ગુજરાતની અકાદમી કેટલીક બાબતમાં આ અન્ય અકાદમીઓ કરતાં વધુ કે ઓછી સ્વાયત્ત છે, તેની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી શકાય.

(૨) અકાદમી માટે નવા બંધારણનો જે પ્રસ્તાવ અકાદમીએ સરકારશ્રીને મોકલ્યો છે, તેની નકલ રસ ધરાવતા સૌને પ્રાપ્ત થઈ રહે એ રીતે તેની પ્રસિદ્ધિ કરે એવું નમ્ર સૂચન છે એની નકલ અમને મોકલી આભારી કરશે

ગુજરાતની સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તા વિશે જાહેર ચર્ચાને ઉત્તેજન મળે અને સાહિત્ય જેવી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર સૌ હોઈ તેમાં મોટાનું યોગદાન આપે, એમાં આપ પણ સક્રિય થશે તો ઉપરની માહિતી ઉપસળ્ય કરાવી આભારી કરશે.

મુશળતા આદરે,

નકલ (૧) શિક્ષણમંત્રી, શ્રી રાજ્ય, ગાંધીનગર.

(૨) શિક્ષણ નિયામક શ્રી રાજ્ય, ગાંધીનગર.

દિનેશ મુકલ
(સંપાદક, વિરમમાનવ)

હાલો બાપા, ખેતરે

જિંચી જાતના પાક જેવા કે ઘઉં, જાટાટા, મકાઈ, કપાસ, છાંદ, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ ઊંચા પાકમાં થીન રામાયણિક ખાતર સાથે સાથે 'જયંત કેસ્ટર મીલ' શ્રેષ્ઠ સેન્ડ્રિય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની જિંદગી પણ વધે છે.

કૃષિજનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

જયંત કેસ્ટર મીલ

(૫% નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા જયંત ઓઈલ મિલ્સ

મો. જયંત વેજ ઓઈલ્સ એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લીમ

૪૮૦/૪૮૨, ૯ આઈ ડી મી, મકરપુરા, વડોદરા ૩૬૦ ૦૧૦

ટેલીફોન નંબર ૪૩૨૪૨, ૪૩૨૪૨, ૪૩૨૪૩, ટેલેક્ષ ૨૮૫ BRD, ગ્રામ સ્વીર ઓઈલ

નોંધ : કિચન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ 'જયંત કેસ્ટર મીલ' હાજર સ્ટોકમાં મળશે.

શ્રેષ્ઠદાન : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન

With Best Compliments
from

PHONES 82370, 82511, 82098

**BHARAT
LINDNER
PVT. LTD.**

(IN TECHNICAL COLLABORATION
WITH LINDNER GmbH W GERMANY)

Registered Office
C-2/19 INDUSTRIAL ESTATE
GORWA ROAD VADODARA 390 016

**MFRS OF : D-TYPE HRC FUSES UNITS, THEIR
ACCESSORIES AND DISTRIBUTION BOARDS**

વિશ્વકોશ

[માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ગ્રાપ્તુ માનિક]

માનવવાદ : મર્મનિષ્ઠ અને મર્મનિરપેક્ષ

રક્તદાનને નામે
ચાલતો લોહીનો વેપાર
કપારેય
અટકાવી શકાશે ખરો ?

વિભૂતિવંદના :

તે વિદેહ પુણ્યયોગ પુર્યો રસિસ કરદાદા અને પડિત મુખયાવજીવુ ચાતુ ચત્રિત્રીર્નન
જળખ ઘોળ રણ
આગામી વર્ષેમા વરમાદની રાણી ચેરાપૂજ
રણ ચર્ધ જગે ?

જ્ઞાનગ ગોત્રી પ્રકરણ :

અપેક્ષા છે, કુલાધિપતિની હરમ્યાનગીરીની

પા વ કાર-ચ, વિભા મિથ,
પત્રકારત્વ, કનાવાદીઓ અને
ભારતભવન

તત્ત્રી • ભોગીલાલ ગાધી ☐ સ પાદક દિનેશ શુક્લ
અંક : ૩૦૭ જુલાઈ • '૮૬

दश कृष समा चापी दश चापी सम नर ।
दश सरस्सम पुत्र दश पुत्र सम स्तरुः ॥

One step-well equals ten ordinary wells,
A lake equals ten step wells,
A son equals ten lakes whereas
A tree is as good as ten sons

Sayaji Iron & Engineering Co. Pvt. Ltd.

Chhani Road, VADODARA 390 002

Phone : 21211-7

Cable SAYAJICO

જૂના - અતિ પ્રાચીનથી માડીને પ્રાચીન - સમાજોનું આધુનિક રાષ્ટ્ર-રાજ્યોમાં રૂપાંતર એ વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો એક અત્યંત ગંભીર અને અનિસંકુલ પ્રશ્ન છે. પશ્ચિમી સંસ્થાનવાદનો ભોગ બનેલ અને ટેકનોલોજીની દોડમાં પાછળ રહી ગયેલા આવા સમાજો એક બાજુ પછાતપણાની, અથવા વધુ ફેશનેબલ પરિભાષાને ઉપયોગ કરીએ તો, અસ્પૃશ્યતાની ગળવર સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે, તો બીજી બાજુ રાજકીય રીતે આઝાદ થયેલા આ સમાજો ઝડપથી આધુનિક રાષ્ટ્ર-રાજ્યો બનવાની તાકીદ અનુભવી રહ્યા છે. દૃઢતા, એક બાજુ ઝડપી વિકાસનો તકાળો છે, તો બીજી બાજુ આધુનિક રાષ્ટ્ર-રાજ્યની એક અનિવાર્ય પૂર્વશરત - એકીકરણની અમુક લઘુત્તમ માત્રાના પાલન અને જાતની સતત મુજબતી સમસ્યા. વિકાસ અને એકીકરણની આ બે પ્રક્રિયાઓ, આમ તો, સાથે સાથે જતી લાગતી પ્રક્રિયાઓ છે, કારણ વિકાસની વધુ વિશદ અને ધ્રુવદ વિભાવનામાં એકીકરણની અમુક માત્રા અભિચેત છે જ, તો બીજી બાજુ એકીકરણનો એક ઉદ્દેશ જ વિકાસ છે, એકીકરણ જો વિકાસગામી ન હોય, તો પછી એકીકરણનો કશો અર્થ ખરો ?

વિકાસ અને એકીકરણ વચ્ચેનો આવો સામજ્યભર્યો સંબંધ, અલગલગ લાખા માળાના સંદર્ભમાં જરૂર કંઈપી શકાય અને અન્ય વિકસિત તેમ જ એકીકરણ પામેલા રાષ્ટ્ર-રાજ્યોના આનુભાવિક હવાલા આપીને કદાચ સ્થાપિત પણ કરી શકાય. પણ દૃઢતા ગાળામાં, સમાજો અને રાષ્ટ્ર-રાજ્યોના ઇતિહાસમાં આવા દૃઢતા ગાળાના ચોક્કસ નર્મોમાં માપ આપવા મુશ્કેલ છે, તેમની વચ્ચેનો સંબંધ એટલો મેળવણી હોતો નથી; બમઢે, ક્યારેક તો વિકાસ એકીકરણને બદલે વિષટન અને ઊંચાંતોને કા તો જનમ આપે છે અથવા તો પોણે છે કમસે કમ, ત્રીજી દુનિયાના દેશોનો આવો અનુભવ છે.

વિકાસ અને એકીકરણના આતરક્રિયાત્મક અને સમૃદ્ધ અનુભવ સાથે ભારત આર દાયકાનો સમય પૂરો કરીને પાચમા દાયકાના પ્રવેશને ઉબરે આવીને ઊભેલ છે. આપણે સૌ એક 'રાષ્ટ્ર'ના રહેવાસીઓ છીએ એવી પ્રતીતિ સાથે અર્ધ સદીના છેલ્લા વર્ષો દરમિયાન આરભાપેલ રાષ્ટ્રીય એકીકરણની પ્રક્રિયાનો એક તબક્કો રાજકીય આઝાદી સાથે પૂરો થયો. બીજો તબક્કો તે રાજકીય એકીકરણ, દલીકરણ અને જાણતે ધોરણે ઘટકરાજ્યોની રચના, રાજકીય ભારતનું એક 'સંઘ' રાજ્યમાં રૂપાંતર કરવાની પ્રક્રિયા. આ બીજા તબક્કા દરમિયાન આયોજિત વિકાસનો આરંભ અને એના પહેલા ફાલના ફળ આવવા શરૂ થયાં, અને સાથે જ એકીકરણની પ્રક્રિયા સાથે તેનો આતરક્રિયાત્મક સંબંધ પણ શરૂ થયો. આ તબક્કાના ઉત્તરાર્ધમાંથી આપણે કદાચ પસાર થઈ રહ્યા છીએ, જેમાં વિકાસનાં ફળની વહેમણીનો પ્રશ્ન એકીકરણની પ્રક્રિયામાં વિવિધ સ્તરે અને સ્વરૂપે તનાવ પેદા કરી રહ્યો છે જે સંકીર્ણ અસ્થિતિઓના રાસાયણિક મિશ્રણમાંથી ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્ર-રાજ્યને અનુરૂપ અને પોષક એક નાગરિક સંસ્કૃતિ (સિવિક કલ્ચર)નું નિર્માણ કરવાની ભગીરથ પ્રક્રિયા આપણે આરંભી છે. તેમાં અવરોધ જ નહિ, ક્યાંક પીઠેઠક અમલી પડી છે. ધર્મ, કામ, જાણ, પ્રેરણ, શાંતિ-જાતિ, વગેરે વિવિધતાઓને નિરદાવીને, 'વિવિધતામાં એકતા'ની આપણે દુકાઈ દેતા હતા, તે જ હવે વિખવાદ અને નિષ્ક્રિયતાના નિમિત્ત બનવા લાગ્યા છે. વિકાસનાં વ્યાપ અને ઝડપ વધતાં એકીકરણની જરૂર વધવાની, ત્યારે જ વિષટન અને નિષ્ક્રિયતાના પરિણામો પ્રાપ્ત થઈ શકે, એવું વિશેષ બનવા લાગ્યું છે. આમ કેમ થાય છે તેના ખુલાસા અને ઉપપત્તિઓ આપી ન શકાય, તેવું નથી આપણે વિકાસ-એકીકરણના આતરક્રિયાત્મક સંબંધની એવી ધાર્તીમાં પ્રવેશી રહ્યા છીએ, જે આપણા રાષ્ટ્રીય વિકાસનો નિર્ણાયક તબક્કો બની રહેશે.

દિનેશ શુક્લ

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ દ્રષ્ટ

[સ્થાપના ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં સૌકશાલી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સામૂહિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો વિવિધ સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ અને યુરુપાર્થોના પત્રિકા દ્વારા.

પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ સાધી, નાગરિકોની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તરે તેવી યાવં પ્રવૃત્તિઓ કરવી.

દ્રષ્ટીઓ : સ્થાપક અધ્યક્ષ ૨૧. જુગતરામ દવે, અધ્યક્ષ, શ્રી નગીનદાસ પારેખ, શ્રી યોગેશ : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી, શ્રી વાલક શ્રી સુભદ્રા ગાંધી, શ્રી બાઈદાસ પરીખ, શ્રી ગિરધર લલાદી

પદાધિકારી : શ્રી પીરુશાઈ મ. દેસાઈ, શ્રી નાનુચાઈ અમીન

(૪૪૬ નંબર . બે રૂપિયા, વાર્ષિક લગભગ બીસ રૂપિયા, પરિચય . ૧૧૧/-)

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૨૩૩	દિનેશ શુક્લ
માનવવાદ . ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મનિરપેક્ષ	૨૩૫	વી એમ તારુકા-૨. અનુ. દિનેશ શુક્લ
'ધોળ અને નમાઝ' સિક્કાની બે બાજુ	૨૩૬	ભોગીલાલ ગાંધી
સ્ત્રી-પ્રતિષ્ઠા પ્રતિભા		
મૂળ અને અનુવાદિત સદર્ભે	૨૪૮	હેમાચીની ચાહ
સોદીનો વેપાર	૨૫૩	રામિન્દર સિંઘ
ચેરાપૂંચ : જળબળ બોળ રણ	૨૫૮	ઉજ્જવલ ત ચક્રવર્તી
આરુ ચરિત્રકીર્તન	૨૬૦	'દર્શક'
લેક્ચરો	૨૬૪	નગીનદાસ પારેખ
સોકશાલીની પારાશીશી	૨૭૧	પ્રભાવ જોશી, અનુ. હરિસુખ ધાનકી

— સંપર્ક : —

સંપાદકીય	પ્રકાશન-સ્થાપના	લગભગ, લેખ-પુસ્તકો
દિનેશ શુક્લ	જોશી ૨ દવે	પુસ્તક-સ્વીકાર નેત્ર
'શીમાસા'	'વિશ્વમાનવ'	ભોગીલાલ ગાંધી
૨૭, મિથિલા સોસાયટી	C/o જાલગીરિદ પ્રકાશન	૩, જ્યુપિટર એપાર્ટમેન્ટ
અણવાવાડી	જાલગીરિદ	પ્રોફિટવિટી માર્ગ
અમદાવાદ-૨૫	ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ-૧	વડોદરા-૫

['ધ રેડિસ લુમેનિસ્ટ'ના એપ્રિલ અને જૂન ૧૯૮૧ના અંકોમાં રોય-ગાંધી વિચારપ્રવાહોમાં માનનારાઓ વચ્ચે ભારતીય સમાજના આત્મસાત્ર પરિવર્તન-સંપૂર્ણ કાર્તિ-નુ ધ્યેય ચરિત્રાર્થ કરવા સાડુ સદકારના ક્ષેત્રો વિસ્તૃત થવા ભેટીએ, એ સબધે સુંદર વિચારો રજૂ થયા છે અહીં એ વિચારોનો સારસાગ આપવાનો પ્રયાસ થયો છે, જેથી એ પરિસ્ત્રિત આપણે ત્યા આગળ ચાલે.]

દેશની મહત્વની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક સમસ્યાઓ પરત્વે ભારતની ધરતીમાથી પાંચરેલા એ મુખ્ય વિચારપ્રવાહો ગાંધી-જયપ્રકાશ અને એમ એન રોય, વચ્ચે નોંધપાત્ર સામ્ય દેખાય છે, બન્ને પ્રવાહોના ઉગમસ્ત્રોત મત્ર જુદા છે એવું નથી, કેટલીક બાબતો સામસામે પણ છે, છતાં તેમની વચ્ચે જે સામ્ય દેખાય છે, તે પાનાકર્ષક છે અલગત, ગાંધી અને રોયના અભિગમો અને વિચારો વચ્ચે એવમુધ બાધવાની કોશિશ જયપ્રકાશે કરી, તે વળી તેમનો ભારતના રાજકીય-વૈચારિક રગપટમાં નિરાળો ફાળો ગણાય

વિકેન્દ્રિત લોકશાહી વિષેના બન્નેના વિચારોમાં અદ્ભુત સામ્ય છે ગાંધી રાજ્યની જ ૧૯૩૨ ન રહે, એના વિકેન્દ્રિત પણ સ્વયશાસિત-સ્વાયત લોકશાહીના પ્રકારની જોરદાર દિશાયત કરે છે જ્યારે રોય 'પીપ્લસ કમિટીઝ'ના પિરામિડ-આકારવાળી 'સગઠિત' લોકશાહીનું માળખું ધરાવતા રાજ્યની દિશાયત કરે છે આ બન્ને વચ્ચે સેતુ બાધવાનું કામ જયપ્રકાશે કર્યું, લોકોની સત્તન, સક્રિય સામેલગીરી ધરાવતી લોકસમિતિઓ દ્વારા રચનાર લોકનિષ્ઠ લોકશાહીની પ્રબળ દિશાયત દ્વારા, માત્ર આમાં ગણવાની અને પછી પાંચ વર્ષ સુધી ઊંધી જવાની સગવડ આપતી શાસન-પ્રથા સાચા અર્થમાં લોકશાહી બની શકે નહિ એ આ ત્રણેના વિચારોમાં સ્પષ્ટ અભિપ્રેત છે શાસનના વિવિધ સ્તરોએ લોકો કોઈને કોઈ માળખા દ્વારા, પછી તે 'લોકસમિતિ' હોય, પચાયત કે ગ્રામસભા હોય, પોતા પરના શાસનમાં સામેલ થતા હોય તે જ 'સ્વાયત' રહી શકે, એ ત્રણે વિચારમાં હાર્દસ્થાને છે

એવું જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં ગાંધી અને રોય બન્ને અત્યંત સ્પષ્ટપણે જોઈ શકેલા કે આપણા જેવા અર્થકારણમાં (એટલે કે શ્રમવિપુલતા અને મૂડીમાં ઊણપ ધરાવતા) દેશની મૂળભૂત આર્થિક સમસ્યાનું નિવારણ કયું હોય તેા ઉત્પાદન માટેની ટેકનોલોજીનો નિષ્કૃય ખૂબ વિવેકપૂર્વક કરવો પડશે ગાંધીએ શ્રમને પ્રાધાન્ય આપતી, ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં શ્રમને વધુ પ્રમાણમાં જોતરતી બમહુરચતા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો, તે રોયે પણ તેમના ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત 'પીપ્લસ પ્લાન ઓફ ઇકોનોમિક ડવલપમેન્ટ'માં શ્રમ પ્રપત્ત-જોગવારી, અભિમુખ-આર્થિક-અનુદાનના પરિસ્થિતિમાં શ્રમો, ભારત, એવ, દેશ અને અમાનના આર્થિક વિકાસ માટે તદ્દન જુદી જૂગિકા ધરાવતા આ બન્ને મહાનુભાવો એક સરખા તારણ પર આવે એ ઓણુ સૂચક નથી ! દરમિયાન, 'એપ્રોપ્રિયેટ ટેકનોલોજી' શબ્દપ્રયોગ એવો તેા લોકપ્રિય બન્યો કે આ બન્ને એના જ દિશાવતી હતા, એમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું દેશની અર્થ-સમસ્યાના નિદાનમાં ગાંધી કઈ રંગરશી ન હતા, એમનો અભિગમ પણ રોય જેટલો જ છુલ્લિનિષ્ઠ હતો, અલગત ગાંધીએ પોતાના આર્થિક વિચારો શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં (રોયની જેમ) વ્યક્ત ન હોતા કર્યા, એટલું જ નહિ

તો, જુદા જુદા છેડેથી વિચારવાનું શરૂ કરનારા ગાંધી અને ગેય ભારતની અર્થસમસ્યાનાં નિદાન અને ચિકિત્સામાં આટલા નજીક ન આવ્યા હોત !

બંને વિચારપ્રવાહો રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા બાબતે તો કેટલા બધા નજીક છે, તોણે એક જ મગની બે ફાડ ! જે પ્રકારની વિકેન્દ્રિત, લોકાકાંત્રિય લોકશાહીની તેમની વિભાવના છે, તે જોતા લોકો વતી દક્ષાસ્ત્રી કામગીરી બળવતા, અને છેવટે લોકોને બંધને સત્તાને એકમેવ ધ્યેય માની આચરણ કરતા રાજકીય પક્ષોને તેમની વિચારણામાં કોઈ સ્થાન ન હોય તે દેખીતું છે. ઈ ૧૯૪૬ સુધી રાય ક્રાંતિકારી સામાજિક-રાજકીય પરિવર્તન લાવી શકે તેવા અને વિકેન્દ્રિત લોકશાહીના આદ્યને વરદા રાજકીય પક્ષોને વિચાર મળવાવાતા હતા, પણ ઈ ૧૯૪૭થી તેમણે એ વિચાર ધરતો મૂક્યો, એને બદલે, એમને અલિપ્ત રાજકીય-સામાજિક પરિવર્તન લાવવા એક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ચળવળને વેગવાન બનાવવામાં આવે, એ મુદ્દા પર ભાર મૂક્યો શરૂ થયો તેઓ સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યા કે રાજકીય પક્ષ સત્તાના રાજ-કારણમાં ખૂબ વા વિના રહેવાને નહિ, એનાથી અપેક્ષિત સામાજિક-રાજકીય પરિવર્તન આવે નહિ એ માટે તો '૨૦ મી સદીની રેનેસા' જેવી પ્રવળ ચળવળ ગતિમાન કરવી જોઈ એ કેવો યોગાનુયોગ, કે ૩૦ મી બા-બુઆરી, ૧૯૪૮ના રોજ જાળીયાં વીધવા પહેલાં ગાંધીએ નક્કી કરી દીધેલું કે કોંગ્રેસ મહા-મંમિતિની બેઠકમાં કોંગ્રેસનું વિસર્જન કરી, તેને સ્થાને 'લોકસેવક સંઘ'ની સ્થાપના કરવાનો તેઓ કસવ રજૂ કરશે તે અંગેના કાગ્યા મુમદાને પણ તેમણે એ જ દિવસે આખરી સ્વરૂપ આપેલું બંનેના સેતુ સ્વરૂપ જયપ્રકાશે આઝાદીના પચ્ચીસ વર્ષ બાદ રાજકીય પક્ષોના સાધ્યમ દ્વારા સામાજિક-રાજકીય પરિવર્તનની તો વાત દૂર રહી, જાટાના તેઓ ખુદ આવા પરિવર્તન આડેનાં મોટા અવરોધો બન્યા હોઈ, 'સંપૂર્ણ ક્રાંતિ' (સામુદાયિક લોકચળવળો દ્વારા)નો કોલ આપ્યો.

ગાંધી અને ગેય બંનેની વિચારગંજાનીઓ માત્ર જુદી જ નહિ, કેટલીક બાબતોમાં તો સાવ સાંધા છેડાની હોવા છતાં આબુ સામ્ય, અને સગમ પણ, શાથી ? ગાંધી મૂળભૂત રીતે આસ્તિક મનુષ્ય હતા, ધર્મમાં બીડી મદા ધરાવતા હતા, તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની આધારપીઠિકા આધ્યાત્મિકતા હતી જ્યારે રાય જીવનની વસ તે જ નાસ્તિક બનેલા (લગભગ ઈ ૧૯૧૭ના અરસામાં), ઔતિકવાદને, પાછળથી તેઓ પોતાના આ તત્ત્વજ્ઞાનને ઔતિક વાસ્તવવાદ ('ફિઝિકલ રિયાલિઝમ') અથવા આદ્યતિક પ્રતિવાદ ('મેનિસ્ટિક નેચરસાલિઝમ') તરીકે વર્ણવતા હતા વિરોધી દાર્શનિક ઉગ્રપક્ષોતોથી શરૂ કરનારી આ બે વિભૂતિઓ દેશના રાજકીય-આર્થિક સમસ્યાઓના નિદાન અને ચિકિત્સામાં આટલી નિકટ આવી, એવું કારણ બંને માનવવાદી હતા, તે છે. ગાંધી ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદના, તો રાય ધર્મનિરપેક્ષ માનવ-વાદના પ્રખર દિખાવતી હતા. માનવવાદના રસાયણે બંને મહાપુરોગના ચિંતન-મનન અને સમસ્યાઓનાં નિદાન, અને ચિકિત્સામાં આશ્ચર્યકાર સામ્ય આવ્યું છે.

માનવવાદ એટલે શું ? માનવવાદની વ્યાખ્યા આમ આપી શકાય માનવવાદ એ એક તત્ત્વ જ્ઞાન અને મનનો અવિશગમ છે, જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓને વ્યક્તિઓ તરીકે પ્રાધાન્ય આપે છે અને સ્વતંત્ર તેમજ ગૌરવપોર જીવવાના તેમના અધિકારને માન્ય રાખે છે. માનવવાદની જે આ વ્યાખ્યા સાચી હોય તો ગાંધી પણ રાય જેટલા જ માનવવાદી હતા કારણ ગાંધીએ રાયની જેમ જ આત્મલક્ષ્મ મૌનો પ્રથમ વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો અને મુકત તેમ જ ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવાના વ્યક્તિમાત્રના અધિકારને સર્વોચ્ચ અગ્રિયતા આપી હતી, તે માટે સડોતો મલકાવી હતી.

માનવવાદની આ બે શાખાઓ - ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદ અને ધર્મનિરપેક્ષ માનવવાદ - વચ્ચે આટલું બહુ સામ્ય અને સામીય હોય તો શા માટે તેમની વચ્ચે વધુ માઠ સહકાર અને સહકલન ન હોવા જોઈ એ ?

પશ્ચિમમાં બંને માનવવાદીઓ વચ્ચે વૈચારિક અને વિધાત્મક આદાનપ્રદાન ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે, ભારતમાં, બધા બંને માનવવાદી ધારાઓ વચ્ચે દેશી સમર્થનાઓના નિદાન અને ચિકિત્સા વચ્ચે આટલું સામ્ય હોય ત્યાં તો આની વિશેષ જરૂર હોય એ સમજી શકાય તેમ છે ભારતમાં ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ (ગાંધી-વિનોબાધારા) અને ધર્મનિરપેક્ષ માનવવાદીઓ (ઝેમધારા) વચ્ચે વૈચારિક અને વિધાત્મક આદાનપ્રદાન અને સહકાર કલ્પન સાધવાની જરૂર વિશે આપણે સહમત હોઈએ તો દેશીક વૈચારિક માનસિક સ્પષ્ટતાઓ - જૂના જળાંક સાફ કરવાની દૃષ્ટિએ - જરૂરી બને છે

પ્રથમ મુદ્દાપ્રચના વિચાર કરીએ ધર્મનિરપેક્ષ માનવવાદીઓ, ખાસ તો ભારતના રેડિકલ લ્યુમેનરિસ્ટ જે મુશ્કેલીમાં માને છે તેના ઓત અને સંયોગન વિચાર (વિશેષે જીવશાસ્ત્રીય ઉત્ક્રાંતિના વિચાર) દ્વારા થાય છે તેઓની દૃષ્ટિએ સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડત એ અસ્તિત્વ માટેના જીવશાસ્ત્રીય સંધર્મનું માનવીય સ્તરે સાતત્ય છે આથી જ સ્વાતંત્ર્ય, તેમને માટે તમામ મુશ્કેલીમાં સૌથી પાયાનું મુદ્દા છે તેઓ માને છે કે સ્વાતંત્ર્ય જ્ઞાન યશી શક્ય બને છે, અને જ્ઞાન પામરે છે જીવનના વિવિધ અનુભવોના વિવેકપૂર્ણ આકલનથી પ્રાપ્ત થયેલી સમજણમાંથી આમ, રેડિકલ લ્યુમેનરિસ્ટ માટે વિવેકશુદ્ધિ એ સત્યની ખોજ માટેનો આધારસ્તંભ છે, જેના યશી માનવપ્રગતિ શક્ય બને છે આમ હોવાથી, નૈતિક મૂલ્યો પણ મનુષ્યના જીવશાસ્ત્રીય સંધર્મના વારસાના જ લાગણ્ય છે કારણ એ વિના સમજણની પ્રાપ્તિએ તરીકે મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર શક્ય જ બન્યો ન હોત. સહકારપૂર્ણ સામાજિક અસ્તિત્વ માટે નીતિમત્તા આમ મૂલ્ય શુદ્ધિ-પ્રતિષ્ઠિત છે, અને એથી નીતિમત્તાના વૈચારિક સમર્થન (સેન્શન) માટે હોઈ પારલોકિક કે દૈવી સત્તાનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર નથી.

મુદ્દો સબધી આની સમજણ ધરાવતા રેડિકલ (અથવા ધર્મનિરપેક્ષ-સેક્યુલર) લ્યુમેનરિસ્ટ માટે એ સમજણ મુરદસ બને છે કે એક ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય આની જ મુદ્દાપ્રથા કેરી રીતે ધરાવી શકે? ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મનિરપેક્ષ માનવવાદીઓ એકસરખા મુદ્દામાં કેરી રીતે માનતા હોઈ શકે તેના એક સાદો પ્રશ્નો કદાચ આમ આપી શકાય - એ ખરું કે મનુષ્યો શુદ્ધિનિષ્ઠના ધરાવે છે, હા જીર્મિ-આવેગ એ પણ મનુષ્યસ્વભાવનો અંગત ભાગ છે એ રખે જૂનીએ! આથી જ બહુમતી મનુષ્યો ધણીવાર એવાં મુદ્દામાં માનતા હોવાનું જોવા મળે છે, જે તાર્કિક રીતે એકબીજા સાથે અસંગત હોય ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર, સ્વાતંત્ર્યને પ્રાણધિક મૂલ્ય તરીકે પ્રમાણિતો હોય અને જાનની બાજુ લગાવી દેતા ન અચક્કાતો હોય એવો મનુષ્ય હોઈ શકે જયપ્રકાશને આવા મનુષ્ય તરીકે ઘટારી શકાય તર્કશુદ્ધિ અને જીર્મિ-આવેગ વચ્ચે સતત ચાલતી આતંરક્રિયામાં મોટા ભાગના મનુષ્યોમાં જીર્મિ આગળ પડે છે અને વિશેષ ભાગ લખે છે, એનો શુદ્ધિનિષ્ઠાએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ તાર્કિક રીતે સર્વાન સુખદ મુદ્દાપ્રથા એ તો નિયમ કરતા અપવાદ વિશેષ છે. આથી ધર્મમાં જીડી શ્રદ્ધા ધરાવનાર નિષ્ઠાવાન માનવવાદી હોઈ શકે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે ધર્મમાં માનનારા બધા ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ હોય છે હકીકતમાં તો ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓમાં જેને ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ તરીકે ઓળખી શકાય તે તો અત્યંત નાની લઘુમતી છે. આપણે એ રખે જૂનીએ કે ધર્મ, જગતના આખા ઇતિહાસ દરમિયાન અને આજે અમાનવીયતાનો એક મુખ્ય સ્રોત રહેતો છે ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા બૃતકાળમાં અનેક લોહિપાળ સુહોનું અને આજે પણ ભારતમાં મુશ્કેલી કોમી રમખાણોનું એક અત્યંત પાયાનું કારણ બની રહેલું છે આજે તો દુનિયાભરમાં ધાર્મિક સનાતનવાદનો જોરદાર પવન ફૂકાઈ રહ્યો છે અને આવો સનાતનવાદ ધાર્મિક રદિહાસવતો સૌથી કનિષ્ઠ પ્રકાર છે.

પણ આપણે જેને ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ તરીકે ઓળખ્યા તેઓ ગ્રીસાવાલુ અર્થમાં ધર્મમાં માનનારાઓ કરતા કઈ રીતે જુદા પડે છે, તે સમજવું જોઈએ નકારાત્મક અને હકારાત્મક એમ બંને રીતે આ ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ, ધર્મમતવાદીઓ કરતા જુદા પડે છે. નકારાત્મક એ અર્થમાં કે આ ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ એ સંગઠિત ધર્મમાં માનતા નથી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના વડાની સલાનો સ્વીકાર કરવાનું વલણ ધરાવતા નથી આથી તે ધાર્મિક રૂઢિચાલત્વથી પ્રભાવિત થઈ શકતા નથી. સંપ્રદાયોનાં કર્મકાંડો, વિધિ વિધાનો કે પ્રતીકોમાં તેમને ઝાઝી શ્રદ્ધા હોતી નથી. હકારાત્મક એ અર્થમાં કે તેઓ પોતાના ધર્મમાં જે માનવવાદી તત્ત્વો છે, તેમાં વધુ માને છે, વૈશ્વિક બાંધુત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને તેથી તેઓ ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનો જોગ બનતા નથી મી મનુષ્યો ઈશ્વરના સર્જન હોઈ, તેમની વચ્ચે કોઈ પંક્તિભેદ હોઈ શકે નહિ, એ તેમની ભૂમિકા છે.

ધર્મનિરપેક્ષ અને ધર્મનિષ્ઠ બંને માનવવાદીઓ, હાલ ભારતમાં વિવિધ સામાજિક-રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ખજોખમાં મિલાવીને કામ કરી રહ્યા છે નાગરિક સ્વામ્યો અને લોકશાહી હક્કોનું રક્ષણ અને સંચાલન આપુ એક ક્ષેત્ર છે બહારના વિરોધી બુલેટ ગીનું ક્ષેત્ર છે ચૂંટણીઓ રાજકીય બંધારણની મુખ્ય ઓત દેશમાં ચૂંટણીસંધારા માટેની સતત બુલેટ ત્રીજું ક્ષેત્ર છે આર્થિક અને રાજકીય સલાત આત્મિક કેન્દ્રીકરણ આપણી અનેક સમસ્યાઓના મૂળમાં હોવાથી આર્થિક અને રાજકીય બંને ક્ષેત્રોમાં સલાત વિકેન્દ્રીકરણ એ તે આ બંનેની પ્રવળ અને સદિશરી માગ છે.

પણ ધર્મનિરપેક્ષ માનવવાદીઓ અને ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ, બીજા શબ્દોમાં વેપારમાં માનનારાં અને ગાંધીધારામાં માનનારાં કેટલીક સામાજિક-રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે સાથે કામ કરે એટલું શું પૂરતું છે? લોકશાહી મૂલ્યોના પ્રસાર દ્વારા એક નિમ્નસ્તરેથી શાંતિપૂર્ણ સામાજિક આમ-લામ પરિવર્તન સિદ્ધ કરવું અને લોકોની અભિક્ષમશીલતા અને સંગઠિત ગતિમાં એવી રીતે વધારો કરવો, જેથી લોકસમિતિઓ દ્વારા લોક ઉત્તેજનારો પુનઃ થાય, જે, લોકોને જવાબદાર રહી તેમના પ્રશ્નો હલ કરે, દૂકમાં, જેને આપણે સંપૂર્ણ કાંતિ કહીએ છીએ, જેના ઉદ્દેશ દેશમાં, અંતતોગતવા, સર્વમાહી, અને એટલી પૂર્ણ સામાજિક-રાજકીય લોકશાહી પ્રતિષ્ઠિત કરવાના છે, તે જાગીર કામમાં આ બંને ધારાઓના સંગમ શક્ય છે.

બંને ધારાઓના પ્રવાસીઓ પોતપોતાની મૂલ્યપ્રથાઓનું, બહાસેલ સમયના સર્જનમાં થેડું પુનઃમૂલ્યાંકન કરે, અમિતભાઓની નવેમરથી વિચારણા કરે તે આ શક્ય છે.

ગાંધીજીના સમયની રાષ્ટ્રવાદી યજ્ઞવળનું મુખ્ય લક્ષ્ય વિદેશી શાસનમાંથી દેશને રાજકીય આઝાદી અપાવવી એ હતું આ એક ઉદ્દાત્ત ધ્યેય હતું, એમાં શંકા નથી, પણ એક અર્થમાં તે નકારાત્મક ધ્યેય હતું ગાંધી પોતે કદાચ નહિ, પણ જોતા જાણના ગાંધીના અનુયાયીઓ આ અર્થમાં નકારાત્મક રાષ્ટ્રવાદીઓ હતા, દેશમાંથી વિદેશી શાસન બંધ એમ ઈચ્છનારા હતા, પણ તેને ત્યાંને 'અરેખરા સાંચા અર્થમાં' લોકશાહી પ્રસ્થાપિત થાય એમ જાણુ ઈચ્છનારા ન હતા ગાંધીવાદી રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળ એક ઈર્ષિય રાષ્ટ્રવાદી યજ્ઞવળ હતી, પણ આખરે તે સમાજની પ્રવર્તમાન મૂલ્યપ્રથા, અને સામાજિક-આર્થિક માળખાને ધીર રીતે પડકારવા-સિવાય, બધાને સાથે લઈ ચાલનારી, વિદેશીઓ સામેની લડત હતી. 'સંપૂર્ણ કાંતિ' એ એક આગેકદમ છે ગાંધીસમયની રાષ્ટ્રવાદી યજ્ઞવળ ઇસ્મિયાન જે સામાજિક-આર્થિક માળખાને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો ન હોય, કદાચ સૌને સાથે રાષ્ટ્રને ચાલેલાં તેને સમર્થન અને પ્રોત્સાહન મળ્યાં હતા, તેના પર જ હવે પ્રહાર કરવો પડે તેમ છે અને જે મૂલ્યપ્રથાએ આ

માળખાને સારકૃતિક પાથો મૂરો પાડેલો, તેનું પણ અંગીરપણે પુનર્મૂલ્યાંકન કરવું પડે તેમ છે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેની ચળવળ, આમ, માળખા અને મૂલ્યપ્રથા બન્નેની પુનર્ચિંતાની લક્ષ્ય બની રહે છે

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેની ચળવળનો આરંભ સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બહુતાની લોકસાહી-મૂલ્યોના ખરેખરા પ્રસાર અને વિસ્તરણ દ્વારા થવો જોઈએ, એમ જ્યારે આપણે કહીએ ત્યારે દરેક માધી અનુયાયી એનો તરત સ્વીકાર કરશે પણ જરા ચોક્કસ સ્વાતંત્ર્યના પ્રવર્તમાન ખ્યાલનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ સામાન્ય રીતે સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સ્વ-અવલંબન થાય છે, એટલે પોતાના ભાવિનું નિર્માણ જાતે કરવું, પોતાના માલિક પોતે બનવાનો નિર્ધાર કરવો સ્વાતંત્ર્યનો આ અર્થ કરીએ તો અધમદા, ધાર્મિક રૂઢિચાલકોમાંથી મુક્તિ એમ તેનો અર્થ થાય, કર્મના સિદ્ધાંત અને શાંતિ-વર્ણવ્યવસ્થામાંની શ્રદ્ધામાંથી પણ મુક્તિ એવો અર્થ થાય, એટલું જ નહિ, ઇલેક્ટ્રિકશા ઇથરના પ્રતિનિધિ અથવા દલાલ હોવાનો દાવો કરતા શુરઓ, મહાત્મા, આચાર્યો, ‘ભગવાનો’ વગેરેના અધલકિતમાંથી મુક્તિ, દુકખ આપણો તારણદાર અન્ય કોઈ છે, એ આપણો ઉદ્ધાર કરશે, એવી માન્યતા માનમાંથી મુક્તિ એવો અર્થ થાય પ્રશ્ન એ છે કે ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ, ખાસ કરીને માધી વિચાર પ્રવાહના અનુયાયીઓ, સ્વાતંત્ર્યના આ અર્થ અને તેના સુચિતાઓનો સ્વીકાર કરશે? બીજા સંપ્રદાય, ‘સંપૂર્ણ ક્રાંતિ’ માટે અનિવાર્ય સારકૃતિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ (રેશનાલિઝમ) એક અત્યંત આવશ્યક ઘટકતત્વ છે અને તેનો પ્રસાર જરૂરી પૂર્વશરત છે, તેનો સ્વીકાર તેઓ કરશે?

શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ વિશે ધણીવાર મિનજરૂરી વિતંડા થતા જોવા મળે છે કોઈ વ્યક્તિ પોતાની શુદ્ધિને કશીક પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગ કરે શકે ન કરે, એના થઈ જ માન આપણે તેને શુદ્ધિનિષ્ઠ (રેશનાલિસ્ટ) છે કે નથી, એવા તારણ પર આની ન શકીએ એમ તો ચોર પણ ચોરી કરતાં પણ પોતાની શુદ્ધિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને ચોળના થડે છે, તેથી આપણે તેને શુદ્ધિનિષ્ઠ કહેતા નથી અને જેને ત્યાં ચોરી થાય તેણે જરૂરી કોળજ ન શખી માટે મૂર્ખશિરોભણી કહેતા નથી, ભલે તે દુનિયાનો મહાન ફિલસૂફ કેમ ન હોય! શુદ્ધિનિષ્ઠ અનુભવ એ કહેવાય જે બીજાની વાત સાંભળે જરૂર, પણ સારાનારસા વચ્ચે વિવેક કરવામાં, હકીકતો અને કલ્પના વચ્ચે ભેદ કરવામાં, પોતાની શુદ્ધિ(રિઝન)ને અતિમ નિર્ણાયક સત્તા તરીકે ગણે; અને પોતાની શુદ્ધિ જે રીતે વર્તવા સૂચવે તે અનુસાર વર્તવાનો પ્રયાસ કરે

ઈથરના અસ્તિત્વમાં અનુભવો કેમ શ્રદ્ધા રાખે છે, એ બાબત મનેત્વશાનિક રીતે સમજાવી શકાય. આધુનિક વિજ્ઞાન પ્રકૃતિની અદ્યત્વ સંક્રમતાઓ જે રીતે છતું કરતું જાય છે, તેનાથી પણ ઈથરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાની વશણને બાજે પ્રાસાહન મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ જેને ‘અતિમ કારણ’ (‘ફાઈનલ કોઝ’-જેનો ખુલાસો આપવો શક્ય નથી, જેનો સ્વતઃ સિદ્ધ સત્ય તરીકે સ્વીકાર કરી લેવો પડે છે) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં ધણી ઈથરને આપુ ‘કારણ’ માને છે ઈથરનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ, એ અત્યે પ્રસ્તુત નથી, પ્રસ્તુત છે, ઈથર પ્રત્યેનો આવો અભિગમ શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ સાથે સાથે અસંગત નથી, તે છે ગાંધી-જોશ સવાદમાં ગાંધીજીએ કહેલું કે મારી દિશ્યે ‘સત્ય એ જ ઈથર’ છે. ઈથર પ્રત્યેનો ગાંધીજીનો આવો અભિગમ શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદના પ્રસાર અને વિશ્વાસમાં ખજો ઉપયોગી પુરવાર થઈ શકે

ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ અને ધર્મનિરપેક્ષ માનવવાદીઓ વચ્ચે સહકાર સહાય, એમાં શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ અદરિયરૂપ મને, એમ ન થતું જોઈએ સંપૂર્ણ ક્રાંતિની મુદ્દપ્રથામાં શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદને અનિવાર્ય મૂલ્યપદ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ (વિશેષે, ગાંધીધારના પ્રવાસીઓ)નો પૂરેપૂરો

સહકાર મળી જ રહેશે, એમ સંચયવાળો અને આગ્રહ નથી ઉમેરવાનું માન એટલું જ કે શુદ્ધિપ્રાપ્તિ વાદ વિષેના તેમના વલણબેદ, સામાજિક-આર્થિક રાજકીય સમસ્યાઓના નિવારણ માટેના તેમના પ્રયત્નોમાં આડખીલી ન જને તોય ધણું !

સારસંક્ષેપ અને અનુવાદ : દિનેશ શુક્લ

પ્રતિસાવ : ઠાકુરદાસ બંગ

તારકુરેલીની રજૂઆત પૈકી મોટા ભાગના મુદ્દાઓ સાથે હું સમ્મત થાઉં છું અને એના અનુસંધાનમાં થોડાએક નિરીક્ષણો ઉમેરવા ઇચ્છું છું.

પહેલી વાત એ કે રાજ્યની લગભગ કશી જ જમિકા ન રહે એ હદની વિદેશિત લોકશાહીનું દર્શન ગાંધીનું હતું, જેમ માઈસે પણ રાજ્યસત્તા યીમળાઈ જવાનું દર્શન રજૂ કર્યું હતું પરંતુ, ખતે ભાજતા હતા કે આ તો ખૂબ દૂરની વાત છે ન્યાય સુધી ગાંધીના સવાલ છે, એમણે તો 'હિન્દુ સ્વરાજ'ની પ્રસ્તાવનામાં અસંવિધ સ્વરૂપોમાં કહ્યું જ છે કે એમની આગેવાની હેઠળની રાષ્ટ્રીય ચળવળનું તાર્કિક ધ્યેય સમઘીય લોકશાસનના નિર્માણનું છે રાષ્ટ્ર જેને સુચવવચિત લોકશાહી કહે છે અને ગાંધી રાજકીય સત્તાના મહત્તમ વિદેશીકરણવાળી એ સઘીય લોકશાહી પર ભાર મૂકે છે એ ખતે અસમત, એકબીજાને મળતા ખ્યાલો છે.

રાયના માનવવાદની મૂળભૂત આખતો સ્વતંત્રતા, જ્ઞાન અને સત્ય એ ત્રણ છે એ જ પ્રમાણે, આપણે જાણીએ છીએ અને તારકુરેલી નોંધ્યું છે તેમ ગાંધીને મન સત્ય એ જ ઉપર છે આ સત્ય તે શું ? રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવાઓની અત્યુચ્છવાઓ સત્યની રૂઢ શુદ્ધિનિષ્ઠ વ્યાખ્યામાં ન આવે તો ? પણ બહાઈઠહેક, કોપા અને બીજા વિદ્વાનો તો કહે છે કે આધુનિક વિજ્ઞાન ને વ્યવ્યાપક કપાકે એમાં મળે છે.

તારકુરેલીએ કહ્યું છે કે આઝાદીની ચળવળ મહદંશે નકારાત્મક એની રાષ્ટ્રવાદી લાગણીના પાયા પર ચાલતી હતી, ત્યારે સમ્પૂર્ણ ક્રાંતિનું દર્શન માત્ર પરદેશી ધૂસરીને ફગારી દેવાની વાત આગળ અટકતું નથી, પણ વિશ્વ ને વ્યાપક એની સામાજિક-રાજનૈતિક લોકશાહીમાં તે માને છે આ વાત અચોક્કિત રીતે જ સાચી છે; કેમકે ગાંધીએ સમ્પૂર્ણ ક્રાંતિના એક સોપાન રૂપે જ સ્વતંત્રતા પર ભાર મૂક્યો અને એમનો રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં આર્થિક ને સામાજિક સમાનતાનો સમાવેશ થતો હતો. રચનાત્મક કાર્યક્રમોની તેમની કલમમાં તો એમણે ડાડી પીટી છે કે આર્થિક સમાનતા એ જ અહિંસક સ્વરાજની શુભચાવી છે. અંસનત, સ્વરાજની લક્ષણ મુખ્ય હતી ત્યારે વ્યક્તિત્વક ધરણોસર એમણે આ બધા સુદા આત્મિક હદે આંગળ ધર્માં નહોતા, પરંતુ ઈ ૧૯૪૭ પછી એ વ્યવધાન રહ્યું નથી અને ગાંધીજીનો રાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે સમ્પૂર્ણ ક્રાંતિના સમર્થમાં પહેલી દરોળમાં છે એટલે ધર્મનિષ્ઠ ને નિષ્ઠા એક પ્રણાલિકાઓમાં ઉમેરવા માનવવાદીઓ ભારતમાં તો સાથે કામ કરી જ શકે એમ છે.

શુ ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ શુદ્ધિનિષ્ઠા ધરાવતા એટલે કે રેસનસિસ્ટ હોઈ શકે ? હા, જો અથ શ્રદ્ધાઓના અસ્વીકારની ને મુકાબલાની વાત હોય તો ચોક્કસ પણ તારકુરેલીને વધારી કર્મસિદ્ધાન્ત સામે છે કહે, કર્મસિદ્ધાન્ત અને આદર એવા પ્રારંભવાદ એ બે એકવાત નથી. કર્મસિદ્ધાન્તનો એક એ છે કે 'હું' જેવું માનીશ તેવું લણીશ એટલે કે દુનિયા સર્વમાં વિરાજતા કોઈ ઉપર કે એની-કોઈ આધિભૌતિક સત્તા નહીં; પણ હું જ માત્ર પ્રારંભ ધરનાર છું.

તારકુડે અન્તર્માં કહે છે તેમ જને ધારાઓના માનવવાદીઓ એકમેક કોથી શીખતા હોય, એક પીગના આકલનને મજબૂત કરતા હોય અને મદિષ્ણના ને સમગ્રાવ સાથે ખનેખળા મિલાવીને ચોર આગે બદલા હોય એ દિવસો આપણે અવશ્ય ધ્યાનીએ છીએ

સારસંક્ષેપ અને અનુવાદ : પ્રકાશ શાહ

*

આત્મસાવ · સિદ્ધરાજ દહેલ

ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદને ખાતે આધ્યાત્મિક માનવવાદ જેની સહા પ્રયોજની ઉચિત્ત કરશે, તેમકે ધર્મ કહેતા સામાન્યપણે સરથીકૃત ધર્મ સમજાય છે અને આવા મગઠિન ને સરથીકૃત ધર્મસમજાયો છેવટે અસદિષ્ણતા ને ફિટ્યુરતા બાપી દોરી જાય છે આ સદર્શમાં વિચારતા, ગાંધીજીને ધાર્મિક નહીં પણ આધ્યાત્મિક પુરુષ કહેવાનું દરસ્ત લેખામે

‘ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ’ જેવો ઉત્તેજ બરાબર નથી, કારણ, એક તો, આ ચળવળ ગાંધીજી કરતા વહેલી શરૂ થયેલી હતી જીજુ, રવરાજ માટેના કાલે ચલાવતે હોય ગાંધીજીએ વખતોવખત કહેલું કે માત્ર જીવનપ્રેમ એવી અહિંસક સમાજ-ચલચલ સિદ્ધ કરવાનું છે, જેમાં માનવમાત્ર વચ્ચે સહકાર ને સમાનતા અભિપ્રેત છે અસ્પૃશ્યતા સામેની એમની યુગ્મેશ આ સમજમાંથી જ આવેલી હતી એટલે જ ગાંધીઆદર્શી ને રાષ્ટ્રીય ચળવળની સેગમેન્ટ ન હોવી નાખીએ તો, મારે મતે, ગાંધીવિચાર ને સમ્પૂર્ણ કાન્તિનું દર્શન એકખીલથી બિન્ન કે અસંગત નથી

ગાંધીજી મહેનતખચાઉ યત્નસામગ્રીના વિરોધી હતા એવી જાડી છાપ છે, પણ તે જેમની તેમ સ્વીકારી લેવામાં ભારે ગેરસમજને અવકાશ છે એમણે કહેલું કે કુરસદ એક દહ સુધી જ સારી ને જરૂરી છે ધર્મ્યરે માણસને સરળો છે તે પરીનાની રોડી ખાવા વાસ્તે તે સાથે એમણે ઉમેરેલું કે હું યત્નનો નહીં, યત્નપ્રેસહનો વિરોધી છું’ યત્નો વાટે ‘મહેનત ખચાવવાનું’ એ હદે આવે છે કે કળારો લોકો ઘેરોજગાર બની રસ્તા પર ફેકાઈ જાય ને જુએ મરે અત્યારે યત્નરહિત પાછળ ફાઈ વ્યક્તિને અતિશયથી મુક્ત કરવાનો ઉદ્દેશ ભાવ નથી, પરન્તુ નકરો ધનપ્રેમ છે ગાંધીજીની આ બધી વાતો આજે જ્યારે આપણે અનેક સમસ્યાઓની પછીતે રહેલ રાજકીય-લોકર-આર્થિક પરિણામોની મિલીજૂલી તારીર જોઈએ છીએ ત્યારે સમજાય છે

ગાંધીજીનો યુદ્ધિનિષ્ઠાનો પ્રસાર થાય એના વિરોધી હરગિજ નથી મારા જેવા ધણા જો કે એમ માને છું ખરા કે તકને પણ એની મર્યાદાઓ છે પણ આ કોઈ એવો મુદ્દો નથી જે સમ્પૂર્ણ કાન્તિ માટેની ચળવળમાં વ્યાપક સહકાર સાધવાની આડે આવે

સારસંક્ષેપ અને અનુવાદ : પ્રકાશ શાહ

*

આત્મસાવ ડૉ. રમેન્દ્ર

સમ્પૂર્ણ કાન્તિ માટેની ચળવળનો ખાલો સારકારિક પરિવર્તન છે અને આવા પરિવર્તન માટે યુદ્ધિનિષ્ઠાનો પ્રચાર અનિવાર્ય ને અવશ્યક છે એ તારકુડેની રજૂઆત સાથે હું સમ્મત થાઉં છું સવાસ એ છે કે સમ્પૂર્ણ કાન્તિના આલેક્ષનમાં પડેલા ગાંધીવળાઓ આ વાત સ્વીકારશે ? માત્ર સૂચન છે કે

આપણે એમની સાથે રચનાત્મક રાહ ચર્ચા કરવા નોંધેલો નવજીવન પ્રકાશને બહાર પાડેલો ગાંધી-નાગ્નિક સવાદ આ સદ્ગતિના ઉદ્દેશનીય છે અને તેમ પણ, જેનીની સમ્પૂર્ણ કાનિતાના હવ તમે સહકારોને તે સમજૂતીનો જે ઇલાકો શક્ય બન્યો છે એને આ મુદ્દા પરત્વે સમજૂતી ન સંધાઈ શકે એ જ એક કારણસર આય ન આવી નોંધેલો

સારસ લેખ અને અનુવાદ : પ્રકાશ શાહ

પ્રતિવાદ • અનિલ કે

રેકિસ હ્યુમેનિસ્ટ અનિલ કેએ તારકુન્ડેના વિચારો સાથે ઉપપલે અસ મતિ પ્રગટ કરતા જણાવ્યું છે કે ધર્મ અને માનવવાદ પરસ્પર વિરોધી શબ્દો છે જે લોકો ધર્મમાં માને છે તેઓ અનુભવે ઈશ્વર સર્જન માને છે તેથી મનુષ્યને આગવી ઇચ્છાક્રિયા ન હોઈ તકે તે ઈશ્વરની ઈચ્છાને અધીન છે તેની નિષ્ક્રિયા કારણે ઈશ્વર છે, તે પોતે નહિ આમ, ઈશ્વર જે વિચારપ્રધાન દેવદાને હોય, મનુષ્ય ન હોય, તેનો માનવવાદ સાથે કોઈ મેળ ન બેસી શકે

તારકુન્ડેએ માનવવાદની આપેલ વ્યાખ્યા પરિપૂર્ણ નથી એમ પ્રતિપાદિત કરતા કેએ જણાવ્યું છે કે માનવવાદ અનુસાર મનુષ્ય માત્ર મરણપરી છે એવું નથી, તે સાર્વભૌમ અને સર્વોચ્ચ પણ છે મનુષ્યથી પર કોઈ છે જ નહિ, ખુદ ધર્મ અને ઈશ્વર સુદા મનુષ્યના ગર્જન છે

માનવવાદ અને માનવતાવાદ વચ્ચે તારકુન્ડેએ થોડો ગૂંચલાડો કર્યો છે, એની હજારી ટીકા કરતા તેઓ જણાવે છે કે ગાંધી માનવતાવાદી હતા, હજાર મહાત્મા અને ઈશુ ખ્રિસ્ત પણ માનવતાવાદી હતા આમાના એકેયને માનવવાદી કહી ન શકાય

'સો મનુષ્યો ઈશ્વરના સર્જન હોઈ તેમની વચ્ચે કોઈ પ કિતબેદ હોઈ શકે નહિ, એ ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓની ભૂમિકા છે', એવા તારકુન્ડેના વિધાનનો હકીકતો સાથે મેળ ખાતો નથી, એમ જણાવી કેએ જુદા જુદા ધર્મોની ઈશ્વર સંબંધી માન્યતા અને અન્ય ધર્મોનો અત્યેના વસતોની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરીને જણાવ્યું છે કે ધાર્મિક અમહિષ્ણુતાના મૂળ અહીં પડેલા છે

બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ (રેગનાલિઝમ) અને કોઈ બાબતની તર્કસંગત ઉપપત્તિ અપવી તે (રેશનસાઈ ઝેશન) વચ્ચે ભેદ બને પાડવો જરૂરી છે, એમ સ્પષ્ટ કરીને કે જણાવે છે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિ-પ્રામાણ્યવાદથી કદાપિ સ્થાપિત થઈ શકે નહિ હા, વિજ્ઞાનનો પડકાર ઝીલી લેવા માટે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવા તર્કમગ્ન ઉપપત્તિનો આશરો જરૂર લઈ મોકાય

ધાર્મિકો અને માનવવાદીઓ વચ્ચે કેટલાંક મૂલ્યોની બાબતમાં સામ્ય છે એ ખરું પણ મહત્વનો અને નિર્ણાયક તફાવત એ મૂલ્યોને વ્યવહારમાં કેવી રીતે અરિતાઈ કરીએ છીએ, તેમાં છે અનુભવોએ બતાવ્યું છે કે ધાર્મિકો (તેમની નિષ્ઠા વિશે શકા ન લાગીએ તો પણ) આ મૂલ્યો-પ્રયોગો હાસલ કરવા અશકિતમાન છે ગાંધીની નિસબત કે નિષ્ઠા શકાથી પર છે, પણ મૂલ્યો કે પ્રયોગો હાસલ કરવા માનવવાદી અને બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદી રસ્તો અગ્રીકાર કરવાને બદલે તેમણે પોતાના માર્ગદર્શક તરીકે અતર આત્માના અવાજ ' ઈશ્વરના અવાજ 'નો સ્વીકાર કર્યો જયપ્રકાશ વિશે પણ આમ જ કહી શકાય ભૂમિહિનોને જગીન મળે તે માટે તેમણે જુલનનો ગાંધીવાદી માર્ગ સ્વીકાર્યો, પોતાના તર્કમગ્ન તેમાં પડેલી ટીકા, પણ છેવટે તેમાં થોર નિષ્ફળતા સાંપડી અને જે પીને બારે હતાશા થેરી વળા

મનુષ્ય એ જ મનુષ્યમતિનું મૂળ છે, એવા કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતનો રેડિકલ હ્યુમેનિસ્ટોએ સ્વીકાર કર્યો છે, પણ તે પુરવાર કરવાના માર્ક્સવાદી રસ્તાનો ત્યાગ કર્યો છે અને ધ્યાને, અનુભવથી શીખીને, આપણે માનવવાદી માર્ગ અપભાર કર્યો છે

રેડિકલ હ્યુમેનિસ્ટોએ આસ્તિકો સાથે કામ કર્યું છે, અને તેમની સાથે કામ કરવામાં કોઈ કિચકિચાટ નથી અનુભવી મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે આસ્તિકો ઈશ્વરેચ્છા બલિયસિમાં માને છે, જ્યારે રેડિકલ હ્યુમેનિસ્ટો મનુષ્યેચ્છા બલિયસિમાં માને છે આપણાં કામોમાં મોટામાં મોટો અવરોધ એ છે કે ભણેનાઓ પણ પોતાને પોતાના જ્ઞાનવિધાતા માની શકતા નથી

સારસંકેષ અને અનુવાદ : દિનેશ શુક્લ

પ્રતિભાવનો પ્રત્યુત્તર : તારકુન્ડે

હાકુરસસ બગ અને મિદરાજ હાંચે તારકુન્ડેના વેખના પ્રત્યુત્તરમાં જે પ્રતિભાવ દાખવ્યો તેને આવકારના તારકુન્ડેએ જણાવ્યું છે કે શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ વિષે બંને મહાનુભવોએ જે વિચારો દર્શાવ્યા તે આવકાર્ય છે અસમત, બંનેએ તેની મર્યાદા પ્રાપ્ત અનુરનિર્દેષ કર્યો છે

શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદની એક મર્યાદા વિષે હાકુરદામ બંને ખ્યાન હોયું છે અને તે છે 'સહજપ્રેરણાથી થતું જ્ઞાન' (ઈન્ટ્યુડીવ નોસેજ), મણી વૈજ્ઞાનિક ગોષ્ઠોએ સહજપ્રેરણાથી ચપેલી છે પ્રશ્ન એ છે કે સહજપ્રેરણાનું ક્ષેત્ર વિચારશુદ્ધિ (વિજ્ઞાન)થી છુટું છે કે એની દૃષ્ટિએ મહજપ્રેરણા એ બીજું કશું નહિ પણ વીજ્ઞાનિક ત્વરાએ કાર્યવત વિચારશુદ્ધિ જ છે તે વખતે વિચારશુદ્ધિ એટલી તો ત્વરાથી કામ કરે છે કે આપણે જે તારણ પર જ્ઞાનીએ છીએ તેના તાર્કિક પગલા પૂરવે આપણે પૂરતા સમાન હોતા નથી આવી રીતે તારણ જ્ઞાનને પછી દરેક વિજ્ઞાની બૌદ્ધિક વિશ્લેષણ અને ચકાસણીની ઓરણે કમી જાય છે, ત્યાર પછી જ તે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો ભાગ બને છે હાય જ્યારે હયાત હતા ત્યારે કોમ્પ્યુટરો શોધાયેલા કે વપરાતા હતા કે કેમ એની ખબર નથી પણ કોમ્પ્યુટરો જે વીજ્ઞાનિક ગતિએ સાચા જવાબ આપે છે, તેમાં આપણે કોઈ ગુરુ કે અશ્વૈકિક સક્રિય આરોપણ કરતા નથી માનવમગજ પણ પણ કોમ્પ્યુટર જેવું અદ્ભુત યંત્ર છે અને કમ્પ્રેક તે અપરાદ્ય વીજ્ઞાનિક ગતિએ કામ કર્યું હોય એ ખતવાજોગ છે તેમાં કોઈ ગુરુ કે અશ્વૈકિયતા આરોપણ કરવું તે બરાબર નથી માનવમગજ કોમ્પ્યુટર જેટલું જ વસ્તુતઃવી રીતે બૌદ્ધિક છે, પણ તે સ્વયંના ધરાવે છે, એ બાબતમાં તે કોમ્પ્યુટરથી છુટું પડે છે આપણે વિચારીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, એ તો ખુબ જ, પણ આપણે આપણા વિચારો, ભાગ્યવી વિષે મહાનતા પણ ધરાવીએ છીએ પણ કેટલીક વાર, ખાસ કરીને જ્યારે આપણી વિચારપ્રક્રિયા અત્યંત ગતિથી ચાલતી હોય ત્યારે આપણે તેનાથી સમાન ન હોઈએ એમ પણ બંને સહજપ્રેરણાથી આપણને કશું, કંઈ ત્યારે આમ થતું હોય એ સંભવિત છે આમ, સહજપ્રેરણાનો પ્રવાસો "અત્યંત ગતિથી (સુપર-સ્પીડ)થી કામ કરતી વિચારશુદ્ધિ" એ રીતે આપી શકાય

બૌદ્ધિક તારણ હમેશાં સાચું હોય જ એવું હોયું નથી, તે જ રીતે સહજપ્રેરણાથી મેળવેલ તારણ પણ સાચું હોય જ એમ નથી બંને પ્રકારના તારણોને ચકાસણીની કમોટીએ કંમવા ગદા આઈ નેટાઈનને સહજપ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલ સાપેક્ષતાના તારણને અશ્વિતિત્વે રોકવાનો હારા બંધન કરીને તેમની ચકાસણી કર્યા બાદ તે સાચું દેખી તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો ભાગ બને છે જ્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસ

કે એવા બીજા ધર્મનિષ્ઠ રહસ્યવાદીઓને સહજપ્રેરણાથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય, તેની કદાપિ ચકાસણી થઈ શકે નહિ અને તેથી તેમને ચર્ચે 'ગાન'ના વિચારના સમાવેશ થઈ શકે નહિ

આ વિચારનથી આગળ કશું છે જ નહિ, એમ ઠાકુરદાસ પૂછે છે તેનો જવાબ, અસંપત્ત, હા જી ભૌતિકવાદીઓ અથવા રેડિકલ હુમેનિસ્ટ જેવા પ્રકૃતિવાદીઓ માને છે કે વિચારનથી આગળ જે છે તે આત્મનું ક્ષેત્ર છે અને તે ક્ષેત્રના જે કંઈ છે તે એવું (અર્થાત્ શક્ય તેવું) છે, ઠાકુરદાસ અને સિદ્ધરાજ જેવા વિચારવાદીઓ માને છે કે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની આગળ અધ્યાત્મવિજ્ઞા (મેટાફિઝિક્સ) છે, જેમાં સહજપ્રેરણા દ્વારા ઓષિત સાચોનો સમાવેશ થાય છે

ભૌતિકવાદીઓ અને વિચારવાદીઓ વચ્ચે આ મૂળભૂત તફાવત છે પણ આ અને આવા બીજા તફાવતો છતાં બન્ને વિચારપ્રવાહોના માનવવાદીઓ વચ્ચે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય અને ભોકશાહી હક્કોના રક્ષણની બાબતમાં બિનપક્ષીય ધોરણે જેમ સહકાર થઈ શક્યો છે, તેમ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના બીજા કાર્પકેન્સમાં સહકાર થઈ શકે કે કેમ, એ પ્રશ્ન તારકુન્ડેએ એમના લેખમાં જણાવેલા સંપૂર્ણ ક્રાંતિની વિભાવનામાં જે કેટલાક મૂલ્યોનો પ્રચાર-પ્રસાર અનિવાર્ય ગણાય, તેમાં જુદાપ્રમાણપ્રવાહનો સમાવેશ કરવો પડે અને ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદી (ગાંધીવાદી) વિચારધારાના આ બે મુખ્ય મીથાસકો જુદાપ્રમાણપ્રવાહમાં, કેટલીક અર્થાંશોમાં, સાથે માને છે, તે બાબત, સાથે કામ કરવામાં કોઈ રીતે અવરોધક નથી, એ પ્રસ્તુત અર્થાંશો ખરેખર છે

કર્મના સિદ્ધાંતમાં ઠાકુરદાસે જે અઢા વ્યક્ત કરી છે, તે વિશે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતા તારકુન્ડે જણાવે છે કે કર્મના સિદ્ધાંત વિશ્વમાં જે અનિષ્ટ છે તેનો 'બૌદ્ધિક' ખુલાસો કદાચ આપી શકે, પણ તેની ચકાસણી થઈ શકે તેમ ન હોવાથી તેને આપણે વૈજ્ઞાનિક કહી શકીએ નહિ ઉપરાંત, કર્મસિદ્ધાંતના જે સામાજિક દુષ્પરિણામો આપણા સમાજમાં આવ્યા છે, તે તો સુવિદિત છે જ ધણી હિન્દુ ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ 'કર્મના સિદ્ધાંત'માં માનતા નથી, તે તેના સામાજિક દુષ્પરિણામોને કારણે

"ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ બહુધા નકારાત્મક હતી", એવા પોતાના વિધાનના ખુલાસા તરીકે તારકુન્ડે જણાવે છે કે ગાંધીજીના કેટલાક સામાજિક આદર્શો હતા પણ તેમની નેતાગીરી હેઠળ ચળવળમાં જોડાયેલા મોટાભાગના લોકો લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યના વિધાયક આદર્શો કરતાં તો વિદેશી શાસનની વિધાનના ચેત્વથી વિશેષ પ્રેરિત થયેલા હતા 'સ્વરાજ' કરતાં 'ગાંધીરાજ' કે 'નહેરુરાજ'થી તેમને વિશેષ સંતોષ થયો હોત

ગાંધીવાદીઓ સાથે 'રચનાત્મક સંવાદ'ના કો રમેન્ડના સૂચન સાથે સહમત થતા તારકુન્ડે જણાવે છે કે આવા સંવાદના લાભરૂપે જ તેમણે બન્ને માનવવાદીઓ વિશે લેખ લખ્યો હતો

અનિસ ડેની ટીકાત્મક આલોચનાનો વિજયતવાર જવાબ તારકુન્ડેએ આપ્યો છે 'ધર્મ' અને માનવવાદ પરસ્પર વિરોધી શબ્દો છે', તેના પ્રતિભાવરૂપે તેઓ જણાવે છે કે બન્ને વચ્ચે તાર્કિક અસંગતતા છે, એમ કહેવાનો તેમનો અતલબ હોય તો આથી અસંગતતા પર મે ચાર: લેખમાં ભાર મૂકેલો જ છે બર્મિના પ્રભાવને કારણે મોટા ભાગના લોકો એવા મૂલ્યોમાં માનતા હોય, જે તાર્કિક રીતે નેતા અસપરસ અસંગત પણ હોય ઉપરાંત અઢા ધરાવના હોય અને સ્વાતંત્ર્યને પ્રાણીય અધિક આહતા હોય એવા અનુષ્ઠો હોઈ શકે.

બીજું, મેં એમ લખેલું છે કે ધર્મ તરફ વળેલ મોટાભાગના લોકો ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ હોય જ એવું નથી ધર્મનિષ્ઠ માનવવાદીઓ જોને 'સજ્જિન ધર્મ' તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ, તેમા માનતા નથી.

અરે અને પ્રગુણ પ્રથમ એ છે કે આપણે જે પ્રકારની સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું ખોલે હામલ કરવા માંગીએ છીએ તેમા અરેખર અર્થમા જે વ્યસ્તિક હોય તેમનો સહયોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે કે કેમ અહિં તે જે રાજ્યમા રહે છે તે બિહારમા જ ધણા સક્રિય કાર્યકરો સામાજિક પરિવર્તન માટે ધણા જોખમો સાથે કામ કરી રહ્યા છે અને તેમાના મોટા ભાગના કઈ નાસ્તિક છે, એવું નથી.

આ વર્ષે બીજી ઓક્ટોબરથી ચોથી ઓક્ટોબર દરમિયાન પટનામા સંપૂર્ણ ક્રાંતિ પર અખિલ ભારતીય પંચાયત મળનાર છે, તેમા પેતાના જીવનનાં શ્રેષ્ઠ વર્ષો સામાજિક પરિવર્તનના ખોલ પાછળ નોખાવર કરનારા ધણા યુવાન પ્રામુખ્ય કાર્યકરો હાજરી આપશે તેમાના મોટાભાગના "વ્યસ્તિકો" હશે વ્યાજગી જતા એવું અને કે તેમની ઉંચરમાથી શ્રદ્ધા જોડી આવે પણ ભારતીય સમાજના સર્વમાહી અને મુગમામી પરિવર્તનના કાર્યમા તેમના અર્થપૂર્ણ સહયોગ માટે તેઓ ઉંચરમા શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે કેમ એ આખલ કઈ પૂર્વશરત હોઈ શકે નહિ.

સારસ છેવ અને અનુવાદ વિનેશ શુક્લ

આ વેદ છે શું?

હાઈક્રૂસ/પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી અટિ નિબંધ સ્પર્ધા

નવી પેઢીમાં વેદ વિજ્ઞાની જનજાડરી વિકાસે અને જિજ્ઞાસા જન્મે તે હેતુસર વેદવિદ્ પડિત વિષ્ણુજે ભાઈજેપર પ્રિરિત નિબંધ સ્પર્ધા યોજી છે. આ નિબંધ સ્પર્ધામાં હાઈક્રૂસના કે સસ્કૃત પાઠશાળાના યો ૮ થી ૧૨ના વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેન ભાગ લઈ શકશે.

દબર શુભેનો આ નિબંધ કાગળની કોક બાજુ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી, હાઈક્રૂસ/પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી તરીકેનું વ્યાચાર્યનું પ્રમાણપત્ર ખીડી, પુરા સરનામા સહિત તા ૩૧-૮-'૮૬ સુધીમા મહર્ષિ' વેદ વિજ્ઞાન અભ્યાસીને મળે તે રીતે ગોઠવવાનો રહેશે.

પ્રથમ આવનારને રૂ ૨૫૦/- બીજા નળરને રૂ ૧૨૫/-ને ત્રીજાને રૂ ૫૧/-નું હનામ અપાશે. વિશેષ માર્ગદર્શન માટે અકાદમીને લખવું.

મહર્ષિ વેદ વિજ્ઞાન અકાદમી

હાઈક્રૂસ-૬૫૩/ સોસાયટી,

અપદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

કે નં. ૪૧૩૭૧૧

ઇન્દરભાઈ પટેલ

અપદા

જુલાઈ : ૧૯૮૬

૨૪૫

ચોડાક દિવસો પૂર્વે ‘ નમાઝ : ધ યોગ ઓફ ઇસ્લામ ’ નામના એક અંગ્રેજી પુસ્તકનું અંગ્રેજી અપખ્યાસનું અવલોકન વાંચ્યું અને વહેલી તકે તે પુસ્તક મંગાવી લીધું. અલગત, ધાર્મિક કરતા ધણી નાની પુસ્તિકા નીકળી અને કીમત અતિશય મોટી ૩ ૩૨ ! બીજી એ પણ હતું કે તેમાં યોગ વિશે તેના વિશિષ્ટ પ્રકારો અને પ્રયોગો અંગે વિવરણ આપીને “ નમાઝ ” ની તુલના કરી હતો એની પણ મારી ધારણા હતી.

ખેર આટલું સવિસ્તર અધ્યયન-વિવરણ ન હોવા છતાં, લેખક શ્રી અશરફ એફ નિઝામીએ પોતાના અર્પાદિત માળખામાં સંક્ષેપમાં હૃદયોગ (હૃદય = હૃદય, એટલે દૈનિક યોગ) ના કેટલાંક મુખ્ય આસનેો આથે નમાઝ પદ્ધતિની સરખામણી કરીને વ્યવસ્થિત રીતે, કાળજીપૂર્વક આલોખન કર્યું છે અને નમાઝની માતેસાત રકાત (નમાઝમાંની નિયત ક્રિયાપદ્ધતિ) ની રેખાકૃતિઓ આપીને, દિવસભગની પાંચ નમાઝોમાં કુલ ૨૦ મિનિટનો સમય ગણીને, કુલ દોઢેક કલાક ‘ યોગામનો ’ કરવાથી કેરળ શરીરવાસ્થ્ય નહીં, માનસિક ઉપરાંત આધ્યાત્મિક પરમશાન્તિના લાલ મગે એવો નિષ્કર્ષ પણ તારવેો છે.

સર્વપ્રથમ નોંધપાત્ર એ છે કે લેખકે હિંદુઓની વિશ્વલક્ષ યોગસાધનાની સાથે સરખાવીને નમાઝ વિશે પુસ્તિકા પ્રગટ કરવાનું માહત્ત ૧૯૭૧ માં કર્યું, ત્યારે તેમને મુસ્લિમ જમાતતો કેવો અને કેટલા સધિધારો મળેો એ વિશે મનમાં ફગદગો હતો. પરતુ તે અલ્પધાર્મી શ્રેત્સાહક નીવડયો બીજે જ વરમે બીજી નાની આદૃતિ લેખક પ્રગટ કરી શકયા આ પછી વધુ વિસ્તૃત અને રેખાકિતો સાધેની નવી આદૃતિ તૈયાર કરી પરતુ એતુ પ્રકાશન ગળગદાર જણાયું તેથી વિમાસણમાં પડયા ત્યાંતો, નામાકિત પ્રકાશક તારાપોરવાલાએ (મુબઈ) નવી આદૃતિ પ્રગટ કરી (૧૯૮૧) : તે ખપી જતા એની ચોથી (આરબથી ગચાતા) આદૃતિ તાજેતરમાં (૧૯૮૫ અતમાં) સુદર ગેટઅપ અને રેખાકિતો સાથે પ્રગટ કરી છે.

આ પુસ્તિકાની સર્વપ્રથમ નોંધપાત્ર બીના એ છે કે સુખ્માત મુસ્લિમ અમણી શ્રી એફ એફ ફઝલ બેમ, જેઓ મુબઈમાં ફેન્ડેડ એક યોગ નામની સસ્થા પોતાના પ્રમુખપદે અચારી રલા છે તેમણે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક આ પુસ્તિકાને હિંદુઓના અપ્રાગ્ધ યોગ (વમ નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ) ને ભારતની પાંચ હજાર વર્ષની પરપરા તરીકે મિનદાવેવ છે ઉપરાંત, તેમણે ભારપૂર્વક સૂચવ્યું છે કે હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મીઓ વચ્ચે એકાત્મતા સાધવા માટે પરપરગના ગહન તત્વચિત્તો સમજવા જરૂરી છે તત્વત તો, પ્રત્યેક ધર્મ ઉપર-અલ્લાખાથી પ્રગટેલો છે અને તે દરેકની આપણી નેમ પ્રત્યેક માનવીને આધ્યાત્મિક મુક્તિ (મોક્ષ, કયામત) માં સહાયરૂપ ચવાની છે, — દરેકની પદ્ધતિ અલગ અલગ હોય તેમાં કશા વિવાદને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. વધુ પ્રશ્નસનીય તો એ છે કે લોણાવનામાં કુવચપાન હોય સ્થાપિત યોગકેન્દ્રના ગુનિયર રીસર્ચ ડાયરેક્ટર શ્રી પી વી કરમએવકરે તેની ત્રીજી આદૃતિ વખતે (૧૯૮૧) ‘ આમુખ ’ લખી આપેલો છે તેમણે આ નાનકડા આમુખમાં, આરબે જ એ વાત ભારપૂર્વક જણાવી છે કે “ આ પુસ્તિકા ખૂબ જ રસપ્રદ હોવા ઉપરાંત ખરેખરા સમયસરની છે. આપણા દેશના જે મુખ્ય ધાર્મિક સમાજોને નિકટ લાવવામાં તે મદદરૂપ થશે અને તે દ્વારા આ દેશના અન્યધર્મી અનુયાયીઓને પણ પોતપોતાના ધર્મ અને અન્ય ધર્મોના પાયામાં રહેલી

મૂળમૂત એકતા સમજવામા સંકલ્પરૂપ નીવડશે. અતે, આમુખ-લેખકે તો એટલે સુધી આશા સેરી છે કે 'વિશિષ્ટ જ્ઞાનપ્રકાશન' કરતી આ પ્રતિષ્ઠા મર્વ રાષ્ટ્રોના મનુષ્ય માનને વાચવા જેવી લાગ્યા વિના નહીં રહે.

આવી આ પ્રતિષ્ઠામાં આરબે લેખકે અલ્લાહની બલ્લી(પ્રાર્થના)ને શરીર, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા ઉપર અપભ્રંશિક અસર કરનારી શક્તિ તરીકે નવાજી, કેમકે તે, મનુષ્યનુ કેવળ સામાજિક-સાંસારિક નહીં, સર્વાંગી શ્રેય કરે છે. વિષય ઉપર અલ્લાહ લેખક જણાવે છે કે જેમ 'યોગે સંપન્નઃ પુનઃ' એટલે 'મિલન'નો-સદર્શ રહેતો છે, તે જ રીતે-અરબી શબ્દ 'સિદ્ધતા' ઉપરથી સલાત પછ 'મિલન'નો અર્થ સચવે છે બદકે યોગ અને નમાઝ બંને ઈશ્વર અથવા અલ્લાહ સાથેના 'મિલનનુ' માધ્યમ છે.

આગળ જતાં લેખકે યોગાસનો અને શારીરિક બળ આપનારા વ્યાયામો વચ્ચે મૂળમૂત બેઠ બનાવવા સાથે બંનેની સરખામણી કરતી હી મુદ્દાની યાદી આપી છે તેમા તેઓ એવા તાકાત્વ ઉપર આવે છે કે અમારા-વ્યાયામ પ્રક્રિયામા મનુષ્યના મગજની અદરના ઉચ્ચ કેન્દ્રો અરપાત રહે છે, તેથી જે મમ્મર સ્વચ્છતા થતી જોઈએ તે થતી નથી વળી, વ્યાયામ એક યાત્રિક ક્રિયા બની રહે છે યોગાસનોની જેમ તેમા સુસવાહિત અને સુમધુર તાલ (રીધમ) પેદા થતો નથી બદકે, વ્યાયામ સાયકલની જેમ દોડે છે તેથી કડીને યોગાસનોને અને છે નતી સ્ફૂર્તિ આવે છે તેના બદલે વ્યાયામનો અર્થે ઊંચડો થાક વરતાય છે હા, શરીર મજબૂત થતાં વધુ પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાય ખરા, પરંતુ શરીર-મન-ચિત્તની સમતુલ્ય પેદા કરવા બંને જાગવવા તે ઉપકારક નીવડતો નથી, ઉપરાત બુદ્ધિ અને સ્મૃતિના વિકાસને પણ તે બહુ અવરૂઢ નીવડતો નથી—'દૈરી' લાવના અને લાગણી પેદા કરવાની તો વાત સી.

આમ, તાત્વિક ભૂમિકા બાંધ્યા પછી લેખકે દરેક રકાતમાં કેટલા અને કેવા આકારન અંગમરોડ પેશયસ આવે છે તેની 'સંખ્યા નોખી' છે: તે મુજબ દિવસભરની પાંચ નમાઝના કુલ ૧૭ રકાતોમાં ૪૮ (ફિરકા સમ્રદાયોમા ૧૧) બતાવેલી છે આગળ વધતાં આખા વર્ષનો અદાલ હાઠી 'લેખકે જે ફોર્મટ તૈયાર કર્યું છે તે મુજબ, દરરોજના ૧૧૬ ને ૩૬૦ થી યુલ્લેને ૪૨,૮૪૦નો આકરો આવ્યો છે, બંને સરેરાશ મનુષ્ય ૧૦મ વરસ પૂરું થતાં નમાઝ શરૂ કરે અને ૫૦ વરસનુ આયુષ્ય જોગવે ને ૪૦ વર્ષની નમાઝ પડે તો ૧૭,૧૩,૧૦૦ આકરો થાય જે ઉત્તમ વ્યાયામની ગરજ સારે છે.

અન્યતઃ, નમાઝ પડવા પૂર્વેની પૂર્વશરતો તેજે પાળવી જરૂરી છે હા. ત. પાણીથી અંગે સ્વચ્છ કરવા, તે દરમ્યાન પણ અલ્લાહની મહેર માટેની બદલી આહુ રહે આ પછી નમાઝના સાતે સાત પ્રકારની વિગતો ચિત્ર-રેખાંકન સાથે આપીને દરેકની અસર ચિત્રતંત્ર ઉપર કેવા પ્રકારે થાય છે તે સમજાવ્યું છે, અને વારંવાર યોગાસનોની સાથે નમાઝને સરખામણીને બંનેની વિશેષતાઓના ઉત્તેજો પણ કર્યા છે - અને બિમારીઓમાંથી મનુષ્ય બચી, જઈ શકે છે એવો દાવો પણ તેમા છે.

અન્યતઃ, બારેતમા યોગ-પરંપરા ૫૦૦૦ વર્ષ વા એયીય અધિક સમયથી ચાલતી આવી છે ત્યારે નમાઝ-પરંપરા મહમદ પયગબરે ૧૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે શરૂ કરેલી છે પરંતુ તે યોગતા અનુકરણમાં નહીં, અલ્લાહની આજ્ઞા મુજબ એવો ખુલાસો કર્યો છે (૨૫૪ જ છે કે. મહમદ સાદેખ અને મિયામાં જન્મ્યા હતા, અને જે સમજાવતાં તેઓ બીતર્થ હતા, ત્યા સસ્તુતમાં આલેખાયેલ મદર્સિ પતજલિના યોગશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાનો કોઈ અવકાશ ન હતો.)

પ્રતિષ્ઠાના અત્તમાં લેખકે મનુષ્ય-મનુ ગૌરવ યાદ કરાવ્યું છે મનુષ્ય તેના માલિકનો પૂરી પરનો પ્રતિનિધિ (વાર્સ જેટલ) છે આથી તે કુનવી બાળતોથી પર ચર્ધને અલ્લાહની સાથે મિલન સાધવા સમર્થ બને છે બદકે, યોગ થા નમાઝ બંને શારીરિક ક્રિયાઓ હોય, પરંતુ યોગ સ્વાધ્ય એવો કાનિયો અલ્લાહે જ મનુષ્યને સુઝડેલો છે.

જો કે હું ટાગોરના 'ગીતાજીવિ'ના અનુવાદ માટે તમારી સાથે સંપૂર્ણ સહમત ન થઈ શકું, કેમકે જ્યોત્સના બગાળી નથી જાણતા તેઓ માટે તો આખો પલ્લુ એ એક મહાન કૃતિ છે

ઉત્તર

હા, હું પોને પણ માનું છું કે ટાગોરના બધા અનુવાદોમાં 'ગીતાજીવિ'નો અનુવાદ 'કર્ષક સૌરો' યથો છે — જો કે, તેમાં પણ અસલ બગાળીમાં છે તેવો હાવ તો નથી જ આવી શક્યો, તેમ 'જ્ઞાતા' એ પુસ્તક માટે તેમણે મહેનત લીધી છે, એમ જરૂર કહી શકાય, હા, જો એમણે પસંદ કરેલા કેટલાક શબ્દપ્રયાગોને તમે ચલાવી લેો તો

પ્રશ્ન

શું તમે પોતે એમ માને છોકે આવી કેટલીક કૃતિઓને ચલાવી લઈ શકાય ? દુરોપમા અને અન્યન કેટલીય ઉત્તમ કૃતિના અનુવાદ પણ એક સ્વતંત્ર ઉત્તમ કૃતિ તરીકે બીમા રહી શકે તેવા હોય છે

ઉત્તર :

હા, તમે કહો છો એ સાચુ છે, પણ હું જ્યારે ટાગોરના 'અનુવાદ' ની 'વાત' 'કડુ' છું ત્યારે હું મનોમન તેને 'મહાન સાહિત્ય' તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી હું તો તેને દ્વિતીય કક્ષાનું સાહિત્ય જ ગણીશ જો કે એ બધી 'દુઃખદ' બાબત છે, પણ તેમની 'ગાર્ડન' નામની કૃતિ થોડે કે 'તેની અનુભાવી કૌર્ષ' પણ કૃતિઓ ખરેખર, તે બધી બધી જિતવતી કમળી કૃતિઓ છે સાચું કહીએ તો, તેમાં નેરી બેદરશી છે તેના અનુવાદમાં મૂળનું ઘણું બધું છોડી દીધું છે, આથી એક પ્રકારની અસ્પષ્ટતા જન્મે છે આમ, એ પણ સંપૂર્ણ કૃતિરહિત તો નથી જ જો કે નાટકોના તેમના અનુવાદ 'કર્ષક' અસર જન્માવે છે ખરો, પણ, બરા, તેના માટે પણ આથી કંઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી; 'વિશ્વભારતી' 'પત્રિકામાં' મે તેમના 'વિસર્જન' નાટકોના અનુવાદ જોયા અને પછી મેં તેને 'મૂળ બગાળી' સાથે સરખાવી જોયા, સરખાવતાં જ ખ્યાલ આવ્યો કે આ જે 'વચ્ચે' કશુંય સારૂ શોધવું 'શક્ય' જ નથી 'વિસર્જન' એ તો એક અત્યંત સમર્થ રૂપબદ્ધ કલાકૃતિ છે તેમાં બીજાના પ્રયત્ન આવેશની સાથે સાથે તેમનો બૌદ્ધિક ઉન્મેષ પણ ઉત્તમ રીતે જોવા મળે છે પાંચ અઠાસ ધરાવતું આ 'નાટક' મૂળ બગાળીમાં તો 'અત્યંત પ્રભાવશાળી નીવડેલું' છે પરંતુ, તમે જ્યારે તેને 'અંગ્રેજીમાં' વાંચો ત્યારે ખરેખર મૂઝાઈ જાવ. તેમાં ટાગોરનું પોતાનું વિશિષ્ટ મનોજગત તો કથાપ્રમુદ્ધ થતું જ નથી 'હું' ચોક્કસપણે 'માનું' છું કે તેનું કારણ તેમના અનુવાદની જ નિષ્ફળતા છે કેટલાક ગીતો, કેટલીક જાગૃતીઓ અને થોડે ઘણે બધાં તેમનું આધ્યાત્મિક ચિંતન આપણા કુધી મહોય છે, પરંતુ તેમનો વિશિષ્ટ મનોજગતથી તો આપણે અજાણ જ રહીએ છીએ આથી સામાન્ય રીતે જે લોકો મહાન સાહિત્ય પાસે એવા પ્રકારની અપેક્ષા રાખે છે કે તેમાં સર્જકની ઉચ્ચ પ્રકારની બૌદ્ધિકતાની સાથેસાથે તેનું આત્મ મનોજગત પણ પ્રગટ થવું જોઈએ, તેઓ બહી ગિરાશ થશે, કારણ કે તેમના 'અંતરની સચ્ચિદ્રિ તો બહી' કથાય જેવા 'મળાઈ' મળી બહી બધું દગધડા વગરનું છે આથી લોકોના મનમાં તેઓ 'અન્યવ-રિયત' છે, બેદરકાર છે, રહસ્યવાદી છે એવી એક છાપ બની માપ છે, જો કે હું 'દબલું' માનું છું કે ખરેખર ટાગોર વિશે લોકો માને છે એવું નથી તેમની સર્જકતાનું ઉત્તમ પાત્રું 'એ' છે કે તેમનામાં આધ્યાત્મિકતા, જીંડાણ અને લાગણીના પ્રમુદ્ધ પ્રવાહોના અદ્ભુત અનુભવની સાથે સાથે એક પ્રકારની તીવ્ર બૌદ્ધિકતા અને માનવીય અભિગમ પણ જોવા મળે છે પરંતુ આ બધું તેમના પોતાના અનુવાદો દ્વારા તો વ્યક્ત નથી જ થતું

પ્રશ્ન :

તેમની વાર્તાઓના અનુવાદ વિશે તમે શું માનો છો ?

ઉત્તર :

વાર્તાઓના અનુવાદ પણ અત્યાર સુધી સારી રીતે ચલા નથી પરંતુ એ અનુવાદ માત્ર તેમણે જ કર્યા છે એવું નથી, ઘણા બધા લોકો દ્વારા તે થયેલા છે અને મેં જોયું છે કે મૂળ અંગ્રાજીમાં લખાયેલી તે વાર્તાઓના અનુવાદ કરતી વખતે ફકરાઓના ફકરાઓ છાંડી દેવામાં આવ્યા છે આથી વાર્તાનો મૂળ ભાવ તો આપણા સુધી પહોંચી ચક્રતો જ નથી

પ્રશ્ન :

તમને નથી લાગતું કે તમારે ટાગોરની વાર્તાઓના પણ યોગ્ય અનુવાદ કરી તમારા અંગ્રેજી વાચકો સુધી પહોંચાડવા જોઈએ ?

ઉત્તર :

એ મારી બીજી મહત્વાકાંક્ષા છે અને એ દિશામાં પણ મારે પ્રયત્ન ચાલુ જ છે દર પાંચ વરસે, હું ટાગોરનો એક મથ નર્ધ આવીશ—એકદમ જ નહીં તે નહીં, પણ થોડા થોડા મથવના અતરે જોઈ ખાસ કરીને ભારતીયો એમ માનતા હશે કે ટાગોર એટલા મહત્વના સર્જક છે કે તેમના મજનના અનુવાદનું બધું કાર્ય એક સાથે જ થવું જોઈશે, પણ હું નહીં, માત્ર છું કે એ શક્ય જ નથી ટાગોરનું સર્જન બધું વિશાળ છે, અને તેમની બહુડે પ્રતિભા ઉપરનાં આવરણો તો ધીમે ધીમે જ દૂર કરી મકાય

પ્રશ્ન :

ટાગોર જેવા કવિની કવિતાઓ અનુવાદ કરવાનું કાર્ય એક મોટી જવાબદારીની માથે તમે એક જોખમ પણ ખેડી રહ્યા છો, એવું નથી લાગતું ?

ઉત્તર :

મેં અનુવાદની શરૂઆત કવિતાથી કરી કારણ કે હું પોતે કવિ છું પણ તમે ખુદ કહો છો તેમની કવિતાઓ અનુવાદ કરવાનું કાર્ય કરવું એ એક મોટું જોખમ તો છે જ, ઉપરાંત એ એક અત્યંત કુશ્કર કાર્ય પણ છે—એમાં ખાસ કરીને એવી કવિતાઓ માટે કે જે સામાન્ય કવિતાઓ જેવી નથી પરંતુ તેમની કવિતાને જે સાચી રીતે એજાંખરી હોય તો એક જ રસો છે અને જો મેં અપનાવેલો છે, તે એ કે તેમની કવિતાને વાચવાની સાથે સાથે સાંભળવી જોઈએ ટાગોર અસહ્ય અ કાવતાઓ માત્ર તકથી જ કે આખથી જ નહોતા લખી, કાનનો પણ એટલો જ સાથ લીધો હતો કવિતાનો આ પ્રકારનો રપઈ આપણે સૌ આજે શુભારી જોઈ છીએ મોટાભાગનું આજનું અંગ્રેજી પદ માત્ર છુદ્ધ અને આખથી જ લખાય છે, કાનથી નહીં, અને આ ધણી દુઃખદ હકીકત છે

પ્રશ્ન :

તમે તમારા કેટલાક અનુવાદ અહીં ઓકસફર્ડમાં પણ વાંચ્યા, તે અંગે કેવો પ્રતિભાવ જાન્યો ?

ઉત્તર :

હા, મેં કેટલાક અનુવાદ અહીં વાંચ્યા એ એક હકીકત છે કે તમે હમેશા ફેશન (મેજી) અને સાહિત્યિક પ્રતિભાવો વચ્ચે ગૂંથ્યા જ કરેલાના પરંતુ મને ચક્કા છે કે લોકો જ્યારે તેમની કવિતામાં રહેલી શબ્દ અને લખની પ્રચંડ શક્તિને જોશે જો વસ્તુ દરેક કવિતા માટે બહુ અગત્યની છે—ત્યારે તેઓ

ચોક્કસ ટાગોરને એક મહાન કવિના રૂપમાં નવેસરથી ગાંધી કાદરે મારા અનુવાદોમાં શબ્દ અને લયનો એ સંગન્યય જ બહુ મહેનતે વ્યક્ત કરી શક્યો છું, અને લોકો સુધી પહોંચાડી શક્યો છું. પણ તમારા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં જણાવું કે મારું એ વાચન બહુ ઉમળકાભરે આવકારણું છે અને કે મારા અનુવાદિત પુસ્તકો કેવી અસર જન્માવશે એ વિશે તો હું આગાહી ન કરી નહું.

અરજ :

તમને એ બાબતનો તો ખ્યાલ હશે જ કે પશ્ચિમના લોકો ટાગોરને માત્ર એક દલિલ તરીકે - માનના ગોધક તરીકે જ - સ્વીકારે છે, અને કે હું મેં તેમને અધિ જ કહીશ, પરંતુ તેઓએ જે આકૃતિ બની કરી છે એ અર્થમાં નહીં તમારા અનુવાદમાં તમે કયો દલિલોળ અપનાવ્યો છે ?

ઉત્તર :

સત્તાન રીતે મેં કોઈ ચોક્કસ દલિલોળ નથી અપનાવ્યો. કાવ્યોની પસંદગીના આધારે મેં મારે રસો શોધી કાઢ્યો છે અને કે તમે હમણાં જે વસ્તુ કહી કે ટાગોરને માત્ર પૂર્વના રહસ્યવાદી જ ગણવામાં આવે છે એ હકીકતની અને પણ જાણ્યું તો હતી જ, પણ મેં મહજ રીતે જ કોઈપણ પ્રકારના કમ વગર કાવ્યોની પસંદગી કરી જે કાવ્યો માત્ર બર્મિશ જ હતાં અથવા તો એમ કહી શકાય કે જેમાં કશો અર્થ નહોતો—કોઈ સંદેશ નહોતો, એવાં કાવ્યોને મેં છોડી દીધા તેમની એ કવિતાને તેમના અગ્રેષ્ઠ ભાષણની નોંધોનાં સંદર્ભમાં પણ જોઈ તેમાં તેઓ એક વિચારકની સાથે સાથે તેમની ભૌતિક પ્રતિભા પણ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવે છે તેમને એક વિચારક તરીકે આવકારવા જોઈએ હકીકતમાં, તો ટાગોરે પોતે જ પોતાની જાતને એક રહસ્યવાદીના સ્વર્ણિત વ્યક્તિત્વમાં કેંદ્ર કરી નાખી હતી અને તે રીતે જ તે પ્રગટ થયા આ પ્રકારની ભૂમિકા યોદીવણી તેઓએ જાતે ભજવી, અને યોદીક દલાલુથી ભજવવી પડી આ જ વસ્તુ મને બહુ અગત્ય કરી મૂકે છે મારી તો કાવ્યપસંદગી સુદા, તેઓ જે છાપ છોડી ગયા છે તેનાથી કે તેમણે કરેલા અનુવાદોથી પ્રભત રહી છે.

ટાગોરને હંમેશાં અસ્તિત્વ વિષયક મુશ્કેલ પ્રશ્નોમાં રસ રહ્યો છે. તેઓ એક નવા જ પ્રકારનો વિશ્વધર્મ જીવો કરવાની દિશામાં જઈ રહ્યા હતા પરંતુ આ બધાં કરતાં તેમની પાસે એક અત્યંત સ્પષ્ટ સાચી જીવનદલિલ - માનનો પ્રકાશ હતો, અને આજે એ જ વસ્તુની ખાસ જરૂર છે—ખાસ કરીને પશ્ચિમના જગતમાં.

કાપડની મિલના કામદાર ગુરુદત્ત, દિલ્હીમાં વસે છે. હાલમાં તે ગેરોજગાર છે. પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે તે પોતાનું જ લોહી વેચે છે. બહુ બીયણ ગરીબીમાં સપડાયેલ ખિયારા ગુરુદત્ત મહિનામાં ૧૨-૧૩ વખત રક્તદાન કરે છે. તેમની નિસ્તેજ જીંદી જીતરી ગયેલી આખો સૂચવે છે કે તેમની જીવન-દોરી ધણી જ દુઃકાર્થ ગઈ છે. ફક્ત ૩૪ વર્ષના ગુરુદત્ત ૫૦ વર્ષ વૃદ્ધાવી ચૂક્યા હોય તેવા દેખાય છે.

૩૮ વર્ષના ચેલાદુરાય નામના મજૂરભાઈ મદ્રાસની સરકારી હસ્તિતાલ બહાર લોહી વેચવા જતા છે. તીવ્ર શારીરિક શ્રમ કર્યા પછી પણ તેમનું વેતન અપૂરતું છે. વેતનની ભણપ પૂરી કરવા માટે તે પણ પોતાનું લોહી વેચે છે. ચેનાદુરાયને હજી સમજણ પડી નથી કે વાગવા લોહી આપવાને કારણે તેનું શરીર દુબળું પડી ગયું છે. 'વગર મહેનતે પૈસા મેળવવાની સાલગચી', ૨૧ વર્ષનો ભૂખે મરતો કઠીર-વેલું પણ ધધાકીય ગુણ્ણસંયત્ત બારણા ખટખટાવી ગયો છે. વ્યવસાયી જીવનની શરૂઆત લોહી વેચવાથી જ થાય છે એવા બાળકો છે કે જેમની મૂછો ફૂટી ન ફૂટી હોય તેમને પણ ગુણ્ણસંયત્ત પોતાની જકડમાં લે છે. દા. ત. ચીચરા વીણી લાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો ૧૩ વર્ષનો નીશદ છેલ્લા ૪ માસમાં તેણે ૩ વાર લોહી આપ્યું છે. હવે તેનો વ્યવસાય જ લોહી વેચવાનો બની જવાનો છે અને આ વ્યવસાયને કારણે શક્ય છે તે તેનું પુરતવ ગુમાવી બેમે.

દેશને ખૂણે ખૂણે આવા ગુરુદત્ત, ચેનાદુરાય તથા કઠીરવેલું જેવા માનવીઓ વસે છે તેમની અસહાય, બીયણ ગરીબીનો અનુચિત લાભ ખાનગી, ધધાકીય રુણ્ણસંયત્ત લે છે. વ્યવસાય રૂપે પોતાના લોહીનું વેચાણ કરતાં આ નાગરિકો ધણા જ ગરીબ હોવાથી, રોગમ્મરત બનતા હોવાથી અથવા માદક પદાર્થોનું સેવન કરતા હોવાથી, એથીના રોજના જીવતા જાગતા કેન્દ્રો બની રહે છે. આથી આવી વ્યક્તિઓનું લોહી ન્યારે ગભીર માદગીથી પીડાતા દર્દીઓને આપવામાં આવે છે. ત્યારે તેમનું બધું કરવાને બદલે કીલડી તેમની જીંદગી જેખમમાં ચુકાઈ જાય છે.

લોહીનો આ વેપાર ગેરરીતિઓ, નફાખોરી અને લેનાર તથા દેનારની તફરતીની નિષ્કુર અવગણના કરે છે. આમ જો ના હોય તો ગુરુદત્ત એક ચાલમાં બાર બાર વખત લોહી કેવી રીતે આપી શકે છે? ૪ માસમાં ફક્ત એક જ વાર રક્તદાન કરવાનો નિયમ છે. વાસ્તવમાં વ્યવસાયી હાતાઓ અને ધધાકીય ગુણ્ણસંયત્તોની વચ્ચે એક અનુચિત ગઠબંધન હોય છે. હાતાઓ પોતાના આરોગ્યની સાચી પરિસ્થિતિ છુપાવે છે, વ્યવસાયી પ્લેડ બેન્કો લોહી પૂરેપૂરું જતુરહિન છે તેની ખાતરી કરવાની પોતાની ફરજ ચૂકે છે. ખુદ હાતાઓના કમ્પાણ મંડળના સેક્રેટરી શ્રી જગદીશ ભારદ્વાજ જણાવે છે કે તેમના મંડળના કાર્યાલયક સભ્ય નદલાલ દાંધના દર્દી હોવા છતાંય તે પોતાનું લોહી દિલ્હીની પ્લેડ બેન્કોને નિયમિત વેચે છે.

બધી જ ધધાકીય પ્લેડ બેન્કો એકસરખી નથી. માટે ગેરરીતિઓનો દોષ સર્વને માથે ના દોળાય. પણ ગુવાકા જોઈ ચર્ચ જાય તેની વાતો ગુરુદત્ત જેવા વ્યવસાયી હાતા પાસેથી સાલગચા મને! ગુરુદત્ત પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે કે ન્યારે તેઓ કનોદ પ્લેસ પાસે આવેલી એક ખાનગી પ્લેડ બેન્કમાં

લોહી આપવા ગયેલા ત્યારે એકી વખતે તેમના શરીરમાંથી ૨ અથવા ૩ બોટલ લોહી કાઢી લેવામાં આવ્યું હતું આથી ખાનગી સરખા વિરધ તેમણે તેમના સાથીદારોની સાથે, લોહીના વધારે દર માટે તાબેતરમાં દેખાવો કરેલા બહુ બેનકની માલિકે આ આરોપનો નોરદોરથી અસરીકાર કરેલો પરિણામ રૂપે બન્ને પક્ષોએ એકબીજા પર આરોપ ચૂક્યા પરિણામે, લોહીના આ વેપાર વિષે આપણને જાણવા મળ્યું

એક તરફ લોહી વેચનાર જોઈએ બચસાથી દાતા અને બીજી તરફ ધધાકાઈ ડુગ્ગાલયો, આ બંનેની વચ્ચે અનેક માણસો, ડોક્ટરો અને હોસ્પિટાલનું કર્મચારી મહત્ત સંકેતવાયેલું હોય છે. તેમણે ખાનગી બહુ બેનકની સાથે સતક્ષ કરેલી હોય છે, જેથી તેમને આ ધધાકા સફળતા સાપડે છે. હજીકતે બહુ બેનક લોહીની ૧ બોટલ રૂ ૧૫/- થી રૂ ૫૦/- સુધીમાં ખરીદે છે, અને તે ૧ બોટલ રૂ ૧૦૦/- થી રૂ ૪૦૦/- સુધીમાં વેદિને વેચાય છે, જુદા જુદા શહેરોમાં લોહીના દર જુદા જુદા હોય છે પરંતુ સર્વત્ર આ એક નફાખોરીનો ધધો છે, જેના નેરે બહુ બેનકની માલિકો શ્રીમત ધર્મ ગયા છે આવેલા એક માલિકે મુબઈમાં રહે છે જે રસ્તામાં ફરતા ગિખારીઓને પોતાની સાથે સર્ધ જઈને તેમનું લોહી કાઢી સર્ધને છોડી દે છે, ગિખારીઓના આ લોહીની નિકાસ મધ્ય પૂર્વીય દેશોમાં થાય છે, કેટલીક બહુ-રાષ્ટ્રી પેદાઓ મુબઈમાં બચસાથી દાતાઓનું લોહી સર્ધને તેની પર પ્રક્રિયા કરીને, તેની નિકાસ કરતી લોહીની પેદાશના આવા નિકાસ સામે સહકર્મ માટે કિદાપોદ થતા, સરકારે કાઈપણ જાતની લોહીની પેદાશની નિકાસ પર કડક પ્રતિબંધ મૂકે દીધો

અમતસરના એક પ્રમુખ પરથી અમુક ડુગ્ગાલયોની પ્રગતિ પર સારો પ્રકાશ પડ્યો છે. એક આદમી પી. જે. હોસ્પિટલના દરવાજા બહારની લોહીની કુકાનમાં પ્રવેશ્યો

તેણે પૂછ્યું - 'ઓ-આર-એચ નેનેટીવ સુપ્લુ લોહી મેળવી શકશે ?'

કુકાનના કર્મચારીએ કહ્યું : 'હા, અમારી પાસે તેબુ જ લોહી છે જે તારા ઉપયોગમાં આવશે'

'શું' તમે આરા ગંદા, ખરાબત માંગી લે તેવા રેફ્રિજરેટરમાં લોહીનો સંગ્રહ કરો છો ?'

માઠે પૂછ્યું

'ના' કર્મચારીએ પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવ્યું, 'અમે લોહીનો સંગ્રહ કરવામાં માનના નથી. હું તમારો સાથે મારા સહાયકને અમારા ભેરેન્સ રોડ પર આવેલા લોહીના કેન્દ્ર પર મોકલીશ, ત્યાં તમારો હાજરીમાં જ અમારા દાતાના શરીરમાંથી લોહી કાઢીને તમોને તાબુ જ લોહી આપીશુ'

સાથે જ એક માઈલની છેટે લોહી કાઢવાના કેન્દ્ર પરની પાસે થોડા ધણા બેકાર માણસો, રૂ ૪૦/-માં પોતાનું લોહી આપવા માટે આરા ફેરા કરતા હતા

લોહીના રોદાઓમાં મરણિયાવેડની બાબત બહુ બાક બંજવતી હોય છે પૈસાની, તાતી ગરજને કારણે, ગરીબ બિચારો લોહી વેચનારો, પોતાનું લોહી આપવાને શરૂ થાય છે બીજી બાજુ દર્દીના મરણિયા સમયીઓ કાઈપણ ભોગે લોહી ખરીદવા તૈયાર હોય છે ખાસ અસાધારણ મુખના લોહી માટે જોવા લાગે માંગવામાં કાઈ નૈતિક પાપબીડુતા અનુભવતું નથી કુબલ વાત તો એ છે કે દર્દીઓ અને તેમના અબધીઓ, રોગમરત દાતાઓના લોહીના જોખમો વિષે સંજાન નથી હોતા અથવા એટલા બધા મુઝાબેલા હોય છે કે તેઓ કાઈપણ પ્રકારનું લોહી લેવા તૈયાર હોય છે, અને લોહી સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે તે તો ગરીબ વિસ્તારમાંથી જ, પછી તે દિલ્હી હોય કે મુબઈ એ મોર હોય કે મદ્રાસ, હૈદરાબાદ હોય કે અમતસર; શુદ્ધતા પા એલાદુરત્ય નેવા લોહી વેચનારો રેવેલેશનો, કર્મજાળાઓ પા

ખંદેર' ખાગેમા 'મળી' આવે. 'દિલ્હીમા તેમનું' હસનચલન ખાતે 'કરીને' કપની ખાગમા, સાલ દિલ્હીમા, જૂની દિલ્હીમા રહેલે સ્થાન વગેરે સ્થળો પર હોય છે. યુરુદ્ધ પોતે 'વેપારમા' કંચીરીતે પ્રવેરમા 'તેનું' વર્ણન કરે છે. ધણાં વર્ષો પૂર્વે તેઓ કપની ખાગમા બેઠા હતા ત્યાં એક ડુગ્લાસપતે. દલાલ તેમની નજીક આવીને બોલ્યો. "જે તમારે પૈસાની જરૂરત હોય તો હું તમારા માટેલાવી શકુ છું." "જિજ્ઞાસુ યુરુદ્ધ" દલાલની પાછળ પાછળ જલડ બેઠક પર ગયા ત્યાં એમનું લોહી લેવામાં આવ્યું અને લોહીના ૩.૧૫/- એમને આપવામાં આવ્યા, જેમાથી દલાલે તેના કમીચનના ૨૨/- લઈ લીધા. એકે તેમને ૬૦ રિવસની મુફત ખાદ જ બીજા રકતદાન માટે આવવાનું કહેતી, પરંતુ બ્યારે બ્યારે તે પોતે આપેલી તારીખથી પહેલા પહેલાયતા, ત્યારે કોઈપણ સન્મેગેમા તેમનું લોહી કદી લઈ, તેમના લોહીની ખોટલ ઉપર કોઈ બીજાનું જ નામ લખી દેવાતું !

એકના એક દાતાઓ જુદા જુદા નામ હેઠળ વારંવાર લોહી આપતા હોવાથી, ખાનગી જલડ એકના રજીસ્ટરમા દાતાઓનો આંકડો વાસ્તવિક આંકડા કરતાં ઓછો હતો. દિલ્હીની જૂનામા જૂની જલડ એકના માસિક, અરવિ દલાલનું કહેવું છે કે દિલ્હીમા લગભગ એક સાપ જેટલા દાતાઓ છે - અને તેમની એક જ એકના રજીસ્ટરમાં ૧૫ થી ૧૬ હજાર દાતાઓનો આંકડો છે પરંતુ ભારદાજના ભારપૂર્વક કહે છે કે દિલ્હીમાં રકત ૫૦૦૦ દાતાઓ છે, જેમાંના ૨૦૦૦ થોડા સમય માટેના 'દિનરતીઓ' છે, પાડોશી રાજ્યોમાથી શિયાળામાં દિલ્હી આવે છે. 'ભારદાજ'નો દાંવા છે કે તે પોને દર મહિને ૧૭ વખત લોહી આપે છે ! તેમના જણાવ્યા મુજબ ખાનગી જલડ બેઠકના લાલચુ દલાલે બેકાર નાની વયના કિશોરોને લોહીના વેપારમાં ધકેલતા હોવાથી, તેમનું શોષણ અટકાવવા 'રકતદાતાઓનું કમ્પાસ' ખરૂં થયું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

આને આપણા દેશમા લોહીનો ખોટો અભાવ છે આ કારણે જ ખાનગી ધધાકીય બેઠકોએ એકત્રિત કરેલાં જીતરતી કક્ષાના લોહીને ખરીદવા માટે આજેકે તો તૈયાર જ હોય છે ઇડિયન સોસાયટી એક જલડ ટ્રાન્સફ્યુશન એન્ડ ઇમ્યુનો-હેમાટોલોજી (I S I T I)ના અદાજ મુજબ, આપણા દેશને પ્રતિ વર્ષે ૩૫ લાખ યુનિટ લોહીની જરૂરત છે તેમાથી ૧૫ લાખ યુનિટ આપણે એકત્રિત કરી શકીએ છીએ કે ૨૦ લાખ યુનિટ લોહીની આપણે ત્યાં ખોટ છે.

આઈ એસ બી ટી આઈના સંસ્થાપક પ્રમુખ અને ચીફમંદના પ્રોફેસર બોર્ક જલડ ટ્રાન્સફ્યુશનના ડો. જે. જી. બેનીનું કહેવું છે કે 'હોરિફંદલો લોહીની અછબને કારણે હાર્ડીઓને જેટલું લોહી આપવાનું જરૂરી હોય તેનાથી ઓછું લોહી આપે છે. આનું કારણથી તેની રોગપ્રતિભા વિલંબ થાય છે, ચિતાજનક થતા તો એ છે કે દેશના એકત્રિત કરેલા લોહીમાથી લગભગ ૫૦% જેટલું રકતદાન યુરુદ્ધ અને નદલાલ જેવા વ્યવસાયી રકત દાતાઓનું જ છે !

દાનિકારક જનુઓનો ચેપ લગાડે તેવા લોહીના બેખોરો તો બહુલા છે જ ગયે વર્ષે અમદાવાદમા લગભગ ૧૨૦૦ માણસોનો ચેપી કમળાએ ભોગ લીધેલો. ચેપી કમળાનો ફેલાવો બે કારણે થયેલો. એક તો સોડોને દાનિકારક લોહી અપાયેલું બીજું જવાણુ રહિત કસાયેલી લોહી કાકવાની ખીચકારીઓના (નીડલ્સ અને સીરીન્જ્સ) ઉપયોગ નહીં કરેલો હોવાથી, લોકો રોગના ભોગ બન્યા હતા.

વ્યવસાયી દાતાઓનું લોહી આપ્યા બાદ એમને કમળા થયેલ છે, તેથી વ્યક્તિઓને વાસ્તવિક આંકડો મેળવવો મુશ્કેલ છે કારણ કે લોહી લીધા બાદ તેની સલામતી નોંધ રાખવાનું કપાલ જાહેર મનુષ્ય મેથી વારંવાર લોહી આપવાથી વ્યવસાયી દાતાઓ રોગપ્રસ્ત જ હોય છે - અને આંતરકરૂં થાય.

હક્કાએ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે કે બંધસાથી દાતાઓના લોહીમાં હર્ડિ માટે કોઈપણ રોગના ભોગ થવાની શક્યતા ૧૦ ગણી વધારે નોખળી ગણાય છે

ડૉ. જોસી ક્રિયાદ કરતા કહે છે કે જૂમિફગ અને રેલ્વેની હોસ્પિટલોને મોટા ભાગના લોહીની જરૂરત ધંધાકીય દાતાઓ જ પૂરી પાડે છે, તે એક ચિંતાજનક વાત છે આ જાહેરખાતાઓ રવેમજાન પૂર્વકના રક્તદાન માટેની વ્યવસ્થા કરી શકે એમ છે, પરંતુ તેઓ તે વાત પર પ્રયત્ન જ નથી કરતા આજ સુધી આરોગ્ય મંડળના મંત્રીઓએ પણ વ્યવસાયી દાતાઓના લોહીનાં નોખળા પ્રત્યે આંખ આડે કાન કરી રહ્યા છે. ઈ ૧૯૭૦માં, ન્યારે આઈ એસ બી ટી આઈ ના અધિકારીઓ-શ્રી રાજનારાયણને મળ્યા હતા, અને વ્યવસાયી રક્તદાતાઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવા વિનંતી કરી હતી ત્યારે રાજનારાયણે કંપકો આપતા કહ્યું હતું કે તમે જો આવા ગરીબોનું લોહી નહીં લો તો તેમનું બરણ-પોષણ કેવી રીતે થશે ?

પરંતુ આજે આરોગ્ય મંડળ પ્લેડ ટ્રાન્સફ્યુઝનની એવાઓ તરફ યોગ્ય લક્ષ્ય દર્શાવે રહ્યું છે કેન્દ્ર સરકારનું આરોગ્ય મંત્રીમંડળ નેશનલ પ્લેડ ટ્રાન્સફ્યુઝન સર્વિસ કેન્દ્ર ચાલુ કરવા માંગે છે, અને તે માટે તેણે આરોગ્ય પંચની સહ મંત્રિ પણ માંગી છે આ રાષ્ટ્રીય સેવા કેન્દ્ર તેના કર્મચારી મંડળને પ્લેડ ટ્રાન્સફ્યુઝન માટે તાલીમ આપશે સ્વેચ્છાપૂર્વક રક્તદાનના પ્રચાર માટે પ્રેરણાદાયી ક્રમેશન કામ હાથ પર ભેગે રાષ્ટ્રીય અને યોડા ધક્કા પ્રાર્થિક કેન્દ્રો પણ ચલાવશે

આરોગ્ય મંડળના સંલુકત સેક્રેટરી, શ્રી પી આર દાસગુપ્તાનું કહેવું છે કે ધંધાકીય ધોરણે લોહીની ખરીદી માટે અને પાકા વિરોધી છીએ, પરંતુ જો વ્યવસાયી રક્તદાતાઓ પર પૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકાશે તો આ ક્ષમ્યે તેવું પગલું કદાચ પરિસ્થિતિ સુધારવાને બદલે વ્યવસાયી નાખશે

આજે એવો કોઈ કામદો નથી કે જે વ્યવસાયી રક્તદાતાઓને રોજ શકે વેચવાશક્તિની જેમ ન્યારે લોહી પૈસા કમાવવાનું એક સાધન બની ગયું છે ત્યારે તેનું એક નૈતિક પદ્ધતિ પણ છે ખાનગી પ્લેડ બેન્કોના સંચાલકો અને ગરબળા રક્તદાતાઓની ગૌરવ ધટાડતી નીતિએ જે નૈતિક કટોકટી સર્જી છે, તેને અંગે આપણી પાસે કોઈ ઉપાય જ નથી ઇડિયન રેડ ક્રોસ મેમ્બર્સનીના, ડૉ. એમ. એમ. ગુપ્તાનું માનવું છે કે આજના સરકારી સમાજમાં કોઈ પણ ખાનગીને અન્ય બીજા માનવીનું લોહી ખરીદવાનો કોઈ જ અધિકાર નથી લોહી માનવીની જીવનદોરી છે માટે તે હમેશા દાનમાં જ મેળવવું જોઈએ, તેમને એમ લાગે કે જે ન્યારે લોહી ખાનગી ગુણ્યાલયોમાંથી લોહી ખરીદે છે ત્યારે તેઓ કોઈ ગરીબ વા અસહાયનો ખોટો લાભ લઈ રહ્યા છે લોહીના આ વેપારને અટકાવવા માટે ફક્ત એક જ રસ્તો છે-તે છે સ્વૈચ્છિક રક્તદાનનો !

જો પ્રત્યેક નાગરિક છઠ્ઠીમાં ફક્ત એક જ વાર રક્તદાન કરે તો હદીઓ અને તેમના સખધી ઓને લોહી ખરીદવાની કોઈ જ આવશ્યકતા રહે નહીં.

ડૉ. જોસી કહે છે કે કુપ્રત્યે અને પૂછે છે કે શું રક્તદાનથી તેમનાં પુરુષાત્તનમાં કોઈ આચ આવશે ? અચવા સું રક્તદાનથી તેમની જીવનદોરી કુકાર્જ નશે ? ઘણા લોકોને એવી ભ્રમણકારી પણ નથી કે ત્રણ મહિને એક રક્તદાન સંપૂર્ણ નિરુપદવી છે કારણ કે પ્રકૃતિ શરીરના પ્રવાહીની ખોટ ફક્ત ૪૮ કલાકમાં જ પૂરી પાડી દે છે અને તેના પ્લેડ સેલ્સ ૨-૩ અઠવાડિયામાં વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, જે લોહી રક્તદાન માટે બચકુલ બની જાય તો સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલા રક્તદાનનું વલણ લોકોની આખોમાં વસી જાય અને સહીજતી જેમ જઈ જ પોતાની જરૂરત પરંતુ લોહી દાનમાંથી જ મળી જાય, આ

દિશામાં આગળ વધવા માગતું એક પ્રતિનિધિ મંડળ શ્રીમતી ઈદિરા ગાધીને ઈ ૧૯૮૩માં મળ્યું હતું તેણે નવી ધંધાકીય બ્લડ એન્ડોના નોંધણી પર પ્રતિબંધ મૂકવા અરજ કરી હતી મરજીયાત રક્તદાનનો ફેલાવો ટી વી, રેડિઓ, સિનેમાગ્રહો, વર્તમાનપત્રો વગેરે દ્વારા કરવો અને ભારતમાં સભાવના ધરાવતા ભય કર ચેપી રોગ (એડ્સ)નો ફેલાવો રોકવા મા અટકાવવા માટે આપણી સહાયતી અંગેના પગલાંનું માર્ગદર્શન કરવું વગેરે સૂચનો કર્યા હતાં

ડૉ. જોશી ચેતવણી આપે છે કે બ્યવસાયી રક્તદાતાઓની સ્વતંત્રતા ચાલુ હોવાથી, ભારત આ ભય કર રોગ માટે કુળદ્રુષ ભૂમિરૂપે તૈયાર જ રહેવાનું કારણ કે સરકારના વહીવટી તંત્ર દ્વારા ખાનગી, ધંધાકીય બ્લડ એન્ડોના કામનું નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ અર્થ સકતું નથી દિલ્હીમાં શ્રીમતી સહુ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે 'ઔષધ નિયામક કાર્યાલય' ની તોચકારક ચકાસણી કરી શકતું નથી, કેમકે તેની પાસે પોતાની કોઈ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા નથી કે જેમાં મોકલાવેલા લોહીના નમૂનાઓની ચકાસણી અર્થ શકે નુસૂલણો પર તકેદારી રાખવાની અમારી ફરજ પણ છે, પરંતુ, માત્ર ૧૯ વ્યક્તિઓના અમારા કર્મચારી મંડળને શિરે ૨૫૦ ઔષધ ઉત્પાદક ઘટકો, ૪૦૦ સૌદર્યપ્રસાધન ઉત્પાદક ઘટકો, અને ૧૦૦ આયુર્વેદિક અને ધુનાની ઘટકો, તદુપગત ૬૦૦૦ ઔષધ ચિકિત્સાઓ પર તકેદારી રાખવાની જવાબદારી લદાઈ છે !

શું ધંધાકીય બ્લડ એન્ડોને આપણે સાચે જ એક કોરે ના મૂવી ચાકીએ ? ખાનગી ધંધાકીય બ્લડ એન્ડોના માસિક, ડૉ. લાલ ભારપૂર્વક કહે છે કે જે લોહીમાર્ગને સરકાર પૂરી પાડી શકતી હોત તો અમારું અસ્તિત્વ જ ના હોત

ડૉ. જોશી કહે છે કે 'સહાયતી માટે પણ મરજીયાત દાતાઓનું જ લોહી લેવું જોઈએ યુરુષ્ઠ, ચેલાદુરાય અને નદલાલ જેવા માનવીઓ પોતાનું લોહી વેચીને બીજાને જાનના જેખમમાં નાખે છે.'

કમાણી; નેતાઓ અને અભિનેતાઓની

'પ્રીપક્ષ' સામયિકે કેટલાક નેતાઓ અને અભિનેતાઓની કમાણીની રસમદ તુલના કરી છે

- * હોલીવુડની બાણીતી અભિનેત્રી બારબરા સ્ટ્રેઈસેન્ડે તેની ફિલ્મ-કારકિર્દીમાંથી ૧૦ કરોડ ડોલરની કમાણી કરી છે, જ્યારે રશિયાના ગોરબેચેવનો વાર્ષિક પગાર ૧૮,૭૭૦૦ ડોલર જેટલો માત્ર થાય છે.
- * માર્કોન બાન્ડોએ ત્રણ ફિલ્મોમાં ૫૦ મિનિટ કરતા પણ ઓછા સમય માટે માત્ર ૧૩ જ દરખોમાં કામ કરીને ૮૦,૪૦,૦૦૦ હજાર ડોલરની કમાણી કરી છે
- * સિલ્વેસ્ટર સ્ટેયોનનો એક ફિલ્મમાં અભિનય કરવાનો લાખ છે એક કરોડ, ૨૦ લાખ ડોલર, તો અભિનેત્રી સ્ટ્રેઈસેન્ડે એક ફિલ્મમાં ૫૦ લાખ ડોલરથી ઓછા લેતી નથી
- * રૉક મ્યુઝિક ગાનારાઓએ ધણુ લાખો ડોલરની કમાણી કરી છે મેડોનાએ તેના ગીતોની એક જ ડીસ્કમાંથી ૮૦ લાખ ડોલરની કમાણી કરી છે !

અને બિચારા સામ્યવાદી કોમરેડોની કમાણી તો નુઓ .

કચુઆના પ્રિંડેન કાર્ટ્રોનો પગાર છે વાર્ષિક ૯,૬૦૦ ડોલર, ચીનના ડેંગ હેચિયોપીંગ તો માત્ર વર્ષે ૨,૨૮૦ ડોલર જ કમાય છે !

કોઈએ ભારતના નેતાઓ અને અભિનેતાઓની સરખામણી કરવા જેવી છે

શુભરાત્રી કહેવત છે કે તળાવને કાંઠે વરસ્યા ! વર્ષાના વિષયમાં વિશ્વવિક્રમ ધરાવતા ચેરાપૂછ પંચકમાં, આશ્વર્થની ને ચેરાલી જ આપાતની વાત તો એ છે કે, જંગલો સ કાચાતા ચાલ્યા છે એટલું જ નહીં, પણ પાણીની સુધા એ ચ અનુભવાય છે ..

“આશુ કેમ બને છે ?” આ કથાકાનો ઉત્તર આપે છે ‘ચાંવરણી પતકાર ઉત્તરપૂર્વ ચક્રવર્તી’

દુનિયામાં ન્યા સનુથી વધુ વગ્ગાદ પડે તે ચેરાપૂછને કોણ નથી જાણતું ? આ વિશિષ્ટ રચણની એક બાજુ હિમાલયની પર્વતમાળા છે, તો બીજી બાજુ જર્મનીની પર્વતશ્રેણી આને એ ચેરાપૂછ સામાન્ય જાય મુગ્ધ ભરપૂર હરિવાણી અને ગાદા જંગલોનું કેન્દ્ર રજુ નથી, ઉત્કટાતુ બીજું રજુ બનતુ રજુ છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભારતભરના પહાડી વિસ્તારો પર તોળાઈ ગયેલી વિનાસલીલાનો તે નમૂનો બની ગયું છે

આમ તો અહીં અત્યારે પણ વર્ષાનો સરેરાશ વરસાદ ૧૧૫૦ મે મી જેટલો છે તેમ છતાં ચેરાપૂછનું ચિત્ર ખૂબ જ દર્દનાક છે ગાદા, હર્ષા-ભર્ષા લીલાલમ જંગલોની જગાએ આને તો અહીં છૂટાછવાયાં જલોના ટૂંકાં નબરે પડે છે ઝાડ ઝાખા એ રીતે ફલાયેલા પડ્યા છે - જાણે કે કૈમડી ગયેલી વનસંપત્તિના સાકેતિક ચિહ્નો ન હોય ! મેક્કાલયના ઉત્તરપૂર્વી પર્વતીય વિશ્વવિલાસના પ્રોફેસર ડૉ. પી. એસ રામકૃષ્ણનના શબ્દોમાં કહીએ તો, “આ સ્થળે જંગલોને જકડી રાખનાર કોઈ વૃક્ષ નથી, કે નથી જંગલ ઉગાડનારી-ટકાવી રાખનારી માટી”.

ત્યા પડોરામાં ‘માવગાઈ’ નામના વિસ્તારમાં એક પવિત્ર વન છે જે ખૂબ જ હુણું-ભણું છે અને તે એ વાતની સાબિતી રૂપ છે કે એક જમાનામાં ચેરાપૂછનું વન કેટલું ગદ્દ હતું સમગ્ર રાજ્યમાં આવા માત્ર ત્રણ જ જંગલો બચેલા છે અને તે પણ એ કારણે કે પહાડી વિસ્તારોના ભોંકા પ્રાચીન કાળથી એવી માન્યતા ધરાવે છે કે એ જંગલોમાં કેટલાક ‘દેવતા’ રહે છે એટલે એ જંગલોને ગુહસાન પહોંચાડવું એ પાપ છે

પ્રો. રામકૃષ્ણન, અહીં તો અભ્યાસ કરીને નોંધે છે કે “આ જંગલોને અને એમાંથી મળી આવતાં અનંકવિધ ફૂલો તથા વનસ્પતિઓને બચાવવાનો આ એક અનોખો તરીકો છે જોકોને કાપવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ સદાજ કંમે ખરી પડેલા પાદડા, ડાળીઓ કે ફૂલોને ઉઠાવી જવાની બાબતને સુદા પાપરૂપ માનવામાં આવે છે”

તેઓ કહે છે - “ચેરાપૂછના જંગલોને કાપવાથી આ વિસ્તારની અનેક અપૂર્વ જડીબુટ્ટીઓનો તથા જુદી જુદી જાતિના જાનવરોનો પણ નાશ થઈ ગયો છે હવે તો એવો ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે કેટલું ગુહસાન થયું છે અને કેટલું બચ્યું છે ?”

ચેરાપૂછને હિમાલયના પર્વાવરણને પહોંચેલીને પહોંચી ચકતી લયક ક્ષતિના આગેતરફ એકાણુ રૂપ જ માનવું રહ્યું આસામ, અરુણાચલ, મેઘાલય, મિઝોરમ, મણિપુર અને નાગાલેન્ડમાં એટલે કે ભારતના ઉત્તરપૂર્વીય ધક્કાલા મોટાભાગના હિસ્સામાં પાછલાં વર્ષોમાં વસ્તી અચણી થઈ ગઈ છે. ત્રિપુરા

જેવા બીજા ભાગમાં તે આ ગાળામાં વન્તી ત્રણ ગણી વધી ગઈ છે, કેમકે બ ગણા દેશમાંથી શરણાર્થીઓનાં બેમુખાર ધાડા અહીં ઊતરી પડયા છે

અહીં ખેતી પરતુ લારણ ખૂબ જ વધી ગયું છે મોટાભાગના ખેડૂનો અને આદિવાસીઓ 'ઝૂમ' ખેતી કરે છે જ ગણના એક ભાગમાં આગ લગાડીને ત્યાં એક બે વર્ષ માટે ખેતી કરે, અનાજ પકવે અને મુછી બે જગ્યા છોડી દઈને જ ગણના બીજા દિસામાં જતા રહે ત્યાં પણ એ જ રીતે બધું થાય છે - એને જ 'ઝૂમ' કહે છે કેટલાક વર્ગોમાં એ વાગમાં જુલો ઉગી નીકળે છે અને ત્યાં જમીનનું ઉપવનઉપણુ વધતુ રહે છે કેટલાક દાયકા પહેલાં સળગાવી દેવાયેલા જંગલોને વિકસવા માટે ખારસા વીસ-ત્રીમ વર્ગો મળતાં પરતુ હવે તેા ચાર-પાચ વર્ષથી વધારે સમય મળેતાં જ નથી પરિણામત બીજી વાર જ ગણ તૈયાર થતુ જ નથી ધનિયન કાઢિનિમલ દેાર એમિકલ્ચરલ રિસર્ચના મી એ સિદ્ધાન્તા મતાનુસાર આ કારણસર દર વર્ષાનિતુમાં હેક્ટર દીઠ ૧૭૦ ટન ફળદ્રુપ માટી પાણીમાં વહી જાય છે

આને ચેરાપૂછમાં માટીનું પડ એટલુ બધુ પાતળુ થઈ ગયું છે કે થોડા જ સેન્ડીમીટર ઉડા જઈએ ન જઈએ ત્યાં ખડકાળ સપાટી આવી જાય છે, અને એટલે ત્યાં કશું પેદા થતુ નથી ઉત્તર પૂર્વી પર્વતીય વિશ્વવિદ્યાલયના સંશોધક શ્રી કે એસ રાવના જણાવ્યા મુજબ એક મિલીમીટર ફળદ્રુપ માટી તૈયાર થવામાં બાર વર્ષ જેટલો સમય જાય છે માટી જમવામાં અને કુદરતી રીતે અગાઉના જેવી ઉપવનઉપણુ બનવામાં કેટલાક દાયકા બાંકે એક સદીથી પણ વધુ સમય લાગે છે પરતુ પેટ ભરવા માટે જ ગયેા કાપતા શોષણશરો ધરતીને એટલો આરામ કપારેય નથી આપે

આટલુ પણ ઓછું હોય તેમ હવે એક નવી આફત આવી પડી છે, અને તે પીવાના પાણીની અછત આ તે કેવી વિકળનાં કે બ્યા દુનિયાભરમાં સદુથી વધુ વરસાદ પડે છે ત્યાં સોડા પીવાના પાણી માટે તકમક છે : એક કાળે પર્વટોનાં આકર્ષણનુ કેન્દ્ર બનેલાં આવરમાઈ જલધીષ આને સૂકાઈ ગયેા છે; કેટલાય વર્ષોથી એમાં પાણી નથી

જમીનને-માટીને જકડી રાખનારા છોડ-જુલો બ્યા સુધી ખીચોખીચ નહીં હોય ત્યાં સુધી વરમાનુ પાણી ધરતીમાં અમવાને બદલે પોતાની સગાથે માટીને પણ ધમડી નય છે આ વિસ્તારની એક મુદ્દિલી કાગ તેન કહે છે "અને વાસ ઉગાડીએ છીએ, એ વરમાદના પાણીને દૂર સુધી પડેાચાડે છે પરંતુ પાણી પર્વતીય ઢોળાવ પર ઉપરથી નીચે વહી જાય છે." સરકાર પાણીના પુરવઠા માટે ઊડા ઊડા પાતાળકૂવાઓ કંગવા લાગી છે

વરસાદનું આટલુ બધુ પાણી વહીને જાય છે કયા ? ચેરાપૂછના આશુબાજુના પહાડો પર લગભગ ૧૫૦ મીટર ઉચાઈએથી વરસાદ વરમે છે ઉત્તરપૂર્વના પહાડો પર વગસતુ સમગ્ર પાણી બગલાદેશ તરફ વહી જાય છે અને ત્યાંની નદીઓમાં દર વર્ષે ભય કર પૂર વાટે વિનાશ વેરે છે

આમ હિમાલયી પર્વતમાળાના જંગલો કપાવાથી જે ભયંકર ઉત્પાત મચ્ચે છે એને નોંધે જડે તેમ નથી જ્યાં એક કાળે લહેગતી વનરાજી અને સમૃદ્ધ ખેતી હતી ત્યાં આજે છે નિહામજો બનતો જતો વિસ્તાર, પુરથી સર્જાતો વિનાશ ! અહીંના રહેવાસીઓનુ તો અસ્તિત્વ જોખમાયુ છે

'ઝૂમ' ખેતી કરનારા ખેડૂતો આજે મોટી સંખ્યામાં ધરબાર છોડીને બીજા વિસ્તારોમાં રથગાતર કરી ગયા છે નજીકના જ એક સિમેન્ટના કારખાનામાં અને એક મોટા ચહેરમાં કેટલાક લોકોને નાની-મોટી તોકરી મળી જાય છે પરતુ પરિસ્થિતિ જેમ જેમ વધુમરો તેમ તેમ લોકોનું ભટકવાનુ વધી જશે બાકા જંગલોમાં ઢાકાયેલી, એક કાળની આ દેવતાઓની શૂંઘિ રખેને શ્રુતોનો ડોરો ખતો જાય !

[‘પુષ્પરસોઠ પડિતલ’ અને ‘હુલ્લપદસંન’ પુસ્તકોનાં લેખિકા સ્ત્રીમતી મૃતુલાબહેન પ્ર મદેતા મુજરાલી વાચકોને મટિ દ્વયે અપરિચિત નથી પૂ. રવિચંદ્રદાસના ત્રીજા નિર્વાણદિને પ્રકાશિત થયેલા એમના નવા પુસ્તક ‘જે પુષ્પરસોઠ પુરુષો’ મા પૂ. રવિચંદ્રદાસ અને પડિતલની સાથેના અતેવાસને એમણે વિભૂતિવંદના રૂપે સજીવન કર્યો છે.

પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી મનુષ્યર્થ પચાલીએ પણ આ બે પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષોનું ચારુ ચરિત્રકીર્તન કર્યું છે, જેને અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ]

વિધિની ઠેવી વફના છે, લેખિકાએ સ્વ પડિત સુખવાદજીને સુચારુ, મધુર નિવાપાત્રણિ આપતી પુસ્તિકા ઈ ૧૯૭૬માં પૂજ્ય રવિચંદ્રદાસને અર્પણ કરેલી અને ઈ ૧૯૮૫ના પુનર્મુદ્રણ વખતે તેના પૂ. દાદાને અર્પિત નિવાપાત્રણિ સમાવિષ્ટ કરવી પડી છે, અને તે પણ નિવાપાત્રણિ અર્પનાર લેખિકાની દેન્યદશસ્ત, જ્ઞાત્રની આસન્ન અવરથામાં ઠેવી વફ કરુણતા છે વિધિની, જે ગત પુષ્પરસોઠ પુરુષોને, એક જીવસેલુ રાગમાં સપકાયેલી, પણ બાવરમૃત્તિથી તરભોળે હતક પુત્રીએ અર્પેલ ભક્તિપુષ્પો.

ઠોઈપણ વાચકને આમાં ભક્તિમહિમ પથરાયેલ પ્રકાશ દેખાશે એક પક્ષે ભક્તિ અને બીજી પક્ષે વાત્સલ્ય.

પડિતજી અને દાદા બન્ને અગૃહી ગણાવ, એકે ઘર બાપેક જ નહિ, અને બીજાએ બાપેક ઘર સાંકડું ભાગતા વિશાળ વિધને પોતાનું ઘર બનાવેલ આમ છતાં, બન્ને ગૃહસ્થીઓમાં પણ ગૃહસ્થી ગૃહસ્થીને બધાં અભ્યર્થના આતિથ્ય કરવાનો આદેશ છે, ગૃહસ્થપદ્ધતીની પવિત્રતાનો એ પાયો. અતિથિ, એટલે જેના આવવાની તિથિની કશી ભણ કે કદાચ ન હતી, તેને પણ દેવે મોકલેલો ભણી સત્કાર કરવો, વાચનાર આ બહુ-કોમલ, સુંદર સ્મરણોમાં બન્ને મહાનુભાવોનું દ્વરથી આવેલી એક અભંગ, સહકર્મી કન્યા મારેનું આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવું વાત્સલ્ય અનુભવી શકશે નિર્બ્યાજ વાત્સલ્ય; સ્વજન જેવું ચિંતા-મુક્ત છતાં સ્વાતંત્ર્ય પણ પૂરેપૂરું ‘તું આવે તો ગમશે, રહેશે તો વિનય ગમશે, પણ તને અનુકૂળતા ન હોય તો હરકત નથી, હા, સાહસથી રહેજે અખર આપતી રહેજે, તારા અખર નહિ મળે તો જરૂર ચિંતા થશે, અખરદાર રહેજે, આગળ વધજે તારી રાહ જોઈએ, કાગળ લખીશને !’ આ ભાવો પાને પાને છે.

મહાપુરુષો જ્ઞાન કરતાં વ સર્વજનિન પ્રેમથી મહાન બને છે, આ પ્રેમ, પોતાના અનુભવ કે અભ્યાસથી મોક્ષ જ્ઞાનને આપવા ઉત્સુક હોય છે, પ્રેમ એટલે જ દાતા, ઉદ્દાતા !

પડિતજી અણુપાકથા, અનન્ય અભ્યાસી છે હિન્દુ, બૌદ્ધ, જેન તત્ત્વજ્ઞાનનાં જાણુ અને તેમાં પ્રેમેશ્વરી વિકૃતિઓ તેમના જેટલું કોણ જાણવું હોય ?

રવિચંદ્રદાસને તો નિર્વાણ સેવાએ અતરમાથી પાતાળ સરવાણી પ્રગટાવેલી બન્ને જણા એમની આવી સમૃદ્ધિ આ નિર્યાસ કન્યાને વહેવે છે

ગીતા વિશે દાદાનાં સાર દુઃકોટય સાર જુઓ, મૃદુલા પૂછે છે, ‘દાદા, કોઈ કહે છે ગીતાએ જ્ઞાનયોગનો સંદેશ આપ્યો છે, કોઈ કહે છે કર્મયોગનો, તો કોઈ વળી ભક્તિને જ શ્રેષ્ઠ માર્ગ ગણે છે. તો, આમાં સાચું શું ?’

દાદા કહે : ‘ત્રણે, જેને જે રુચે અને જે હાવે તે માર્ગ લે, પણ એક વાત સમજની જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણે સાથે જ આવે છે આહીવત્તી માના હોય, એટલું જ...એકતું જ્ઞાન, એકલી

ભકિત કે એકલુ કર્મ એ ત્રણેય સ્થિતિમાં હોય છે. જ્ઞાન અને ભકિત વગરનું કર્મ જડ અને કંઈ મહત્ત્વની, જ્યારે કર્મ અને ભકિત વગરનું જ્ઞાન વેદિયુ અને વાંઝિયુ રહે 'ગીતા-રહસ્ય આટલા ચોક્કસ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વિના કોણ આંખો મૂકે ?

આ સમરજોમાં હરતા-ફરતા, હસના-હસાવતા અને બિડો બોધ આપતા સચિત્કરદાદા પ્રત્યક્ષ થાય છે મહારાજનું એ પાસુ આટલું સુરેખ રીતે કપાયે કંડારાયેલું નથી

પરમહાસની શક્તિવિદ્યાણી નિર્જન ટેકરીઓ બોધને તેઓ આજની ઇકોલોજીની, આજના અતિ ઉદ્યોગીકરણની આફતની આગાહી કરી નાખે છે આકોશ છે કોઈક પેશઅરનો પણ લાપા તો છે, જ્ઞાન કે અભ્યાસના બોજ વિનાની, શુદ્ધ હવા જેવી-સર્વસુલભ, ભોજરહિત અને પ્રાણદાથી 'અરેરે, આ ટેકરીઓને કેરી મૂડી નાખી છે ? તને ખબર છે ? થોડા વર્ષો પહેલા આ ટેકરીઓ દરીદરી હતી હૈ જાણે, આ તોતી ગ ઉઘોગો કેટલાય જગતોને જરખી જશે ? ધરતી આખી કેવી ધોવાઈ ગઈ છે ? આમાંથી દેશની કઈ સમૃદ્ધિ બચી થશે, એની ખબર તો જોડ બેસતી નથી

વળા થોડી વારે કહે 'માણસ જે લાકડાં વહેરતો હોય તો આટલો મોટો વિનાશ ન સર્જાય, પણ-યજ્ઞોએ તો કાળો કેર વતાવ્યો છે' અને અતે, કવચિત્તીની જેમ લેખિકા ઉમેરે છે, 'ધરતી પર પડેલા ઉચ્ચરજાના ધા દામના સરીરે અથા હોય તેની ચરચરાટી તેમના મુખે ડેરી વળે-ઉચ્ચારે : 'હૈ જાણે, બિચારા ગરીબ લોકોને થોડા ફળફૂલ-ખળતણ મળતા તેય બધ થયાં'

હાહા સાથેના એ પરમહાસના પગપાળા-પ્રવામના સમરજો હલખને હલમવાળી, લાઅચાળીને ઉન્નત કરે તેવા છે

હાહા જુદા-વનસ્પતિ બધાને જાણે અને ઝોળખાએ તેના ચુલ્કધર્મે સમજાવે. જાણે અખડ, અવિરત ચાસતુ મહાવિદ્યાસય ! ખેડા-આણદમા મરોતરની ભૂમિમાં મોટાં મોટાં પાનવાળા હારખંધ છાડવાઓ મૂકે હાહા કહે 'આને ઝોળખે છે ?'

નાઈરોબીની ઝકમઝાળ નગરીમાં રહેનારીએ આવા ખેતરોને છાડવા કપાથી જોયા હોય ?

'એ તો ડોસર છે ડોસર !'

'ડોસરના ફૂલ કઈ આવાં ન હોય !'

'અરે ગાડી, આ તો અમેરિકન ડોસર !' હાહાની આવી ઉપમા કેટલા સાહિત્યકારોને સૂઝે ? મેં કહ્યું : 'તમારું કહેણ !'

'આ તો અમેરિકન ડોસર છે અનાજ ચાટે આટલી આવજત ખેડત કરતો નથી પૈસા તરફ મો વળ્યું છે ને ? અને ખપમા શું આવે, તો કહે - ધૂમાડો કાઢવા, પૈસાને ધૂમાડો શરીરનો ખો !'

પ્રેમસાગર હાહામાં આવો હાસ્યનો સાગર ઉઠે છે, નવાઈ એ લાગે છે કે લેખિકાને આટલાટલાં વર્ષો પછી પણ દાહાની લાપા તેની સજ્જસમૃદ્ધિ-તેના લહેકા-વળાંક સાથે યથાતથ વાહ રહી ગઈ છે એ તો સ્મૃતિરતના જ કહેવાય

'કેન્ડીકરણ-વિકેન્ડીકરણ' ગાંધીવાદીઓના અને હવે એરિક ક્રોમ અને ટોફલરના વાચકોના પ્રિય શબ્દો, 'બ્યાપ્યાઓ, વાર્તિકા આદ્યા જ કરે એના પર..

હાહા શું કહે છે તેમની રસાયણશુદ્ધિકા જેવી વાણીમાં ઉકરડો એ કેન્ડીકરણ છે ખાતર એક ઠેકણે જ રહે તો તેમાંથી જન્મ નીકળે, વીછી પાકે, પણ જો તેને આખા ખેતરમાં પાથરી દઈએ તો ખાતરનો કણ દેખાય નહિ અને તેમાંથી સોનું પાકે એમ ધનનો દમતો બેગો થાય તો તે માણસોને બગાડે અને તેમાંથી વેગરે તીપજો જો ધન લોકોમાં પથરાય, વહેચાય તો તે સૌનું સુખ વધારે' લેખિકા ખામે

સરસ સ્મૃતિ છે તેનું પ્રમાણપત્ર તેો પડિતજી જેવાંએ આપ્યું છે એક દિવસ જહુ સારી વાતો યદ્ય મૃદુલાને તે ઉપાયોગી લાગી હશે એટલે નોંધ કરી તેમને વાચી સલાજાવી સાગે કહે 'તારી નોંધ સાલાણીને મને થાય છે કે શિખ્યાઓને જ લખાવવી જોઈએ ઈન્કુલ્લા, મિસ સોલોમન તારી નોંધ સરસ હતી દુઃખા અને ટચ વાકયો મુદાસરના લખાણ સાથે પ્રમો સારા ગૂંથાયા છે બહેનો કપડામા બંદે કર્સો કરે તેમના લખાણમા કૃત્રિમતા આવતી નથી' લખાણ મુદાસર અને અકૃત્રિમ લખવું તે સાચે જ અધરુ છે વાચાળતાના આ જમાનામા વિશેષ અધરુ છે મૃદુલાને એ સહજ છે તેમ મે પણ વારવાર જોયું છે. તેના રૂબેલી, રમેલ, એસ્થોર્નના અનુવાદો અને જીવનચરિત્ર તેના સાહેબ છે. પણ ચાન્ડલ સાહિત્યમા પરિવર્તન એથીયે અધરી સિદ્ધિ છે રચ, અપ્રમાણતા, લખાવિવતતા - આ ત્રણેયમાંથી નીપજતી પ્રાસાદિક સમજનો જન્મ થયો કે નહી તેની કરોઠી, ચન્ડ સાહિત્યરૂપે પ્રગટયો કે નહિ તે જ છે !

આ બંને ચરિત્રકર્તાઓ વારવાર એ શિખરે જહોચો, વાચનારને એક તાજગીમર્થા પ્રદેશમા લેચકી જાય જી દાદાનું આ ચિત્ર જુઓ 'ઊંચી પાતળી હેડયર્ષિ, સતત પરિભ્રમણ, અને દાદ-તડકો' વેડીને ઘડામેલી ત્રાખાવરણી અડીખમ કાયા, અહેરા પર લખતખતુ રિખત અને પાણીબચી આખોમા અસીમ કડુણા'

'પચમહાલના પ્રવાસની વાત કરતા દાદાનું કેવું અતિમાન ચિત્ર જોઈએ છીએ : દુઃખી ધોતી, કસવાળી નડી, ગાંધીટોપી, ફીક્સી આજ્ઞા સમા પીળચદા કપડા મોટીમસ ડાગ, અડવાજા પગે, લાખી ફાંગે લગીરે આવાસ વગર માર્કલોનો પચ કાપતા દાદાને કેઈ આમી રહે નહિ' અને એ જ પુરપરમેકનુ આજ્ઞામા પરતુ ચિત્ર સતત અતિશીલ પુરુષ તે સતત શ્યામીય - કેવો વિરોધ ! પહેલું ચિત્ર આલેખ નારને મૂંઝવણ થાય, મન ચીસ પાડી જીઠે, પણ સેમિકા પેલી ચિત્રાત્મક ટોલી બાજુ પર મૂકી દે છે, નવી રીતે કહે છે

'ઓપરેશન અને અનેક પ્રકારની સારવાર છતાં, દાદા પચારીવચ થયા, તે પણ પૂરા તોર ચર્ષ પ્રારભમાં બેમાતું, અક્ષાતું-તે પણ ગંધ થયું ચોપીસે કસાક ચતા સર્ષ જ રહેવું પડે, જેઈને આપણને અજ્ઞામણ થાય પણ દાદામા સુખ રેખા જણાઈ જાયી નથી, ઉત્કંઠુ રોજ કરતા કહે 'જોયું મૃદુ, હવે મારો વૈભવ વધ્યો છે, મોટર-પંખા વગર ચાલતું નથી' ઉનાળામા ઝોરકડીવન વિના ન આવે ત્યારે હમીને કહે, 'હવે તો સાચા અર્થમા મહાગજ છુ છે ને રાજા-મહારાજા જેવો કાઠમાઠ !' પછી કહે : 'મારો શુદ્ધ જરા થાયો છે, પણ આંહણ હજુ જામત છે'

'વળી ખીજ ચિત્રાવચી નિહાળીએ 'એક અખડ શતાબ્દિના લીધાંયુષ્ય દરમ્યાન દાદાની આત્મજ્યોતિ કેટલેટલી વિવિધ રૂપે પ્રગટતી રહી ! સત્યાગ્રહમા જેલને મહેલ કરનારા, જહારવટિમા સાડુ ચેતાની જાતને ખાનમા મુકનારા; ઝોર-ધરફાડુઓ માટે આલીશ આલીશ માર્કલના ટપા કરનારા, જ્યાં કેઈ કમણુ બરવાની હિંમત ન કરે એવા હુલ્લડમસ્ત મહેલવાઓમા 'નિર્લય ફરનારા, દુર્ગન્ધને લીધે, ઠોઈ પાસે જવા તૈયાર ન હોય એવા અતટેહોને લેચકી અગ્નિદાહ દેતા, ફિરરતા સમા દાદા, એ શીની ઉમર વટાવી ગયા પછી પણ દુષ્કાળમાં માથે ચારનો બારો લઈ ભૂખ્યા જનાવચેને વહાલ નીરનારા દાદા, અરતીક પમા ધરોને બેઠા કરતા, બોરી ગ ગળાવી નિર્જાના સાધનપુરમા પાણી વહેવરાવતા, સુજરાતને ખૂણે ખૂણે મૂંઝી વળી દુનિયો ઝોર મેળવી રહાણ કરતા દાદા ! -

વાચતા વાચક જાણે એક એક શિખર અડનો જાય છે ને રોચ પગ-નિગાજેલા તેજ સહિમા કાળા જાય છે પડિતજીના ચરિત્રકર્તાઓ આવી પ્રાસાદિક ચક્રિતોના વિશેષ અનુભવ થાય છે તેમના જીવનમા પ્રથમ ચોર અધકારે પેરી દીધા તેવું વર્ણન એક અનવચ સાહિત્યનો નમૂનો છે 'કહે' પ્રકાર કરતાં

અધકાર, ગાઢ અધકારનો મે, કોઈએ ન કયો હોય એવો અનુભવ તીવ્રપણે કર્યો છે ચૌદ વર્ષની વયે બ્યારે આખો ખોઈ, ત્યારે આખોનું તેજ ગયું એટલું જ નહિ, સમસ્ત જીવન જીવવાની બધી આકાંક્ષાઓ ફરતો ગાઢ અધકાર વીટળાઈ વળ્યો, પ્રગાઢ અધકાર, જ્યાં પ્રકાશની આછી રેખા ન હતી, આશાની ઝાંખ સરખી ન હતી અને અધકારના કુગરના ચોસલે ચોસલાનો એવો ભાર હતો કે ડોક બિચી ન ચર્ધ શકે બિડા અધારા ફૂવામાં મને કોઈએ ધક્કેલી ઈર્ષ્યજાળે જીવનનાં એકેએક દાર બધ કરી દીધાં હતાં આ અધકારનો ખડક સમો ભાર ભેટીને બહાર નીકળ્યો, કદી કોઈ પ્રકાશ-રેખા સાંપડશે તેવી કમ્પના જ અસંભવિત લાગતી હતી પ્રત્યક્ષ અધકાર કરતા પણ નિરાશાનો અધકાર અતિ દુર્ભેદ હોય છે મારા મનની ત્યારે એ સ્થિતિ હતી કોઈ આધાર નહી, હૈયું હળવું કવ્વા કોઈ પગથી નહિ મિલે, હોય પણ જેને નિમ્હાયતાનો અનુભવ નથી તે સહાનુભૂતિ છતાં આપણી સ્થિતિ પૂર્ણપણે સમજ જ ન શકે એટલે તમે એકલા, અદુવા, નિસહાય અધકારના એ કળભા પૂ પતા જાઓ તેવી દશા થાય મુદ્દલા, જીવનનો તે અધકાર શબ્દમાં મુકાય તેવો નથી અરે, તુ રડે છે પણ સાબળ રડરા જેવું તેમાં હવે શું છે ? ધોર અધકારનો અનુભવ કર્યો છે તો એવા જ દેદીપ્તમાન પ્રકાશનો પણ અનુભવ કર્યો છે ગાઢ અધકારના અસહ્ય ભાર અને ધોર નિગ્રાશમાં પણ પ્રકાશકિરણ ઝળક્યું-પુડુપાયાનું એક પગલું દેખાયું-આંચકો મારીને માથું બીચું કડું અને નિરાશાનો ખડક ગળડી પડ્યો ધીમે ધીમે પગ માડતા ટેકો મેળવવાની મથામણ કરતા કરતા એક સાકળ હાથ આવી અને કેશને એ બિડા કળવ્યાથી બહાર આપ્યો, તો જે ભ-ય, દેદીપ્તમાન, ઉજ્જવળ પ્રકાશ અને ચંલ્યો તેવો બહુ વિરલ આત્માએને મળ્યો હશે, ઈશ્વર એક હાથે લઈ લે તો બે હાથે આપે એવો મારો જીવનનો અનુભવ છે ઈશ્વરના ઔદાર્યને કદી સીમા હોતી નથી

આવું કમખંડ આરોહણ કરતું - આરોહણ કરતા મથી નાંખનારું, ચિત્રાત્મક ગલ કેટલું ? પડિતજીએ આ જ પ્રમાણે અક્ષરક કહેલું કે, રસમહલ્લશીત લેખિકાના આત્મરમને પડિતજીના ઉચ્ચારણોનું ભાવાવસ્થાનુ વ્યવસ્થિત ઉર્વાઈરણ કર્યું છે, - તે આપણે જાણતા નથી પણ રસ, સમજાણતા, લયાનિવૃત્તતાના સુમેળનો આ નમુનો અવરણ છે

પડિતજીના અનસાન પછી સ્મૃતિ-અર્પણ રૂપે આલખાયું છે, એટલે એમણે તો જોયું જ નથી પણ એક મહાપ્રાર્થા પુરૂષના કેન્દ્રીભૂત અનુભવનું આ વર્ણન, વાચનારાને શબ્દની એક ચરમ સિદ્ધિ લાગશે તેમાં શકા નથી

કોઈ અમર નથી, તો મહાપુરુષો પણ અમર નથી પણ કોઈ તેમને સરસ્વતીની વીણામાં સજીવન કરે તો તે વમરાજને અતિક્રમી જાય છે. પેડીઓ સુધી તે વીણના સૂરો સલાળાયા કરે છે આથી જ મુસાઈજી મહારાજે રામ કરતા નામ મોટું છે એમ કહી સુચારુ શબ્દનો મહિમા કર્યો છે

પુણ્યસંલોહનો અર્થ એવો થયો છે કે જેમનું નામ પ્રાતઃકાલે લઈએ તો કરોડ-કપાથો ધોવાય 'પુણ્યસંલોહો નયોરાત્ન' વાળો રત્નોત્ક નળીતો છે તેમાં નર-નારીના ભેદ પણ નથી તેમાં જ 'પુણ્યસંલોહાય વેદેદી' ગવાયું છે

શુભરાતના એ પુણ્યસંલોહ પુરુષોનું આર્તું નિર્મળ, ઉજ્જવળ, ચારુ ચરિત્રકિર્તન કરીને શિ મુદ્દલાએ ગવ્યા પાનામાં મોટું કામ કર્યું છે, તેનું મૂળ કારણ એ મહાપુરુષોએ તેના પર કૃપા કરી, એ છે લેખિકાએ તેને વારંવાર સ્વીકારી ઉચ્ચ સંસ્કારિતા અને રસપ્રાદિતા દર્શાવી છે આવી લેખિકાને ઉચ્ચપ્રાદી વાચન-લેખન અને ચિંતન-મનન તરફ વાળવામાં હું પણ નિમિત્ત થયો, તે માટે થોડો ફલાઉ તે વાચકો દરમુખર કરશે

પ્રતિ,
શ્રી આર કે ત્રિવેદી,
રાજ્યપાલ,
રાજભવન, ગાંધીનગર, ૩૮૨૦૨૦

વિષય : 'જ્ઞાનગંગોત્રી' અને શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી વિષયક

માન્યવર કુલાધિપતિશ,

જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણ અંગે મેં અને અન્ય મિત્રોએ ગુજરાતના વ્યાપક વિદ્યાસમાજની ચિન્તા પ્રગટ કરતો પત્ર ગઈ તા ૭-૪-૧૯૮૬ના રોજ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રીને સંબોધીને લખેલો તેની નકલ યુનિવર્સિટીના કુલાધિપતિને નાતે વ્યાપશ્રીને જણાવવા માટે સાડુ પાઠવી હતી તે સંદર્ભમાં આપના નાણપ સચિવ દ્વારા લખાયેલા તા ૧૩-૫-૧૯૮૬ના પત્ર માટે તેમ જ અમારે બીજી કોઈ હકીકતો જણાવવા જોગ હોય તો તે જણાવવાનું સૂચવવા માટે આભાર

આ ઘટનાનો અને એના પહેલાં વ્યાપક પ્રત્યાષાઓનો મમપ્રપણે ખ્યાલ આવે એટલા માટે, આ સાથે, 'જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણ' નામની તરતમા જ તૈયાર થયેલી પુસ્તિકા આપને મોકલી છે યુનિવર્સિટી સિન્ડિકેટે ભોગીભાઈ ગાંધીને જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણીના મુખ્ય સમ્પાદકપદેથી છૂટા કર્યાં તે માટે આગળ ધરાતી મુખ્ય ફલીલો અર્થની તેમ જ વિતરણની છે આ બંને ફલીલો અંગે પુસ્તિકામાં ચોગ્ય સ્થળોએ (પૃ-૨૭-૨૮) સમજૂતી અપાઈ છે તે આપ જોશો એટલે સમજાશે કે યુનિવર્સિટીના ખુલાસો કેટલો ઠાસો તે હોય છે

મુદ્દાની વાત એ છે કે યુનિ સિન્ડિકેટે જ્ઞાનગંગોત્રીની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો ઠરાવ, ચાલુ પ્રણાલીથી વિપરીતપણે, ઉદયલાભે છે એટલું જ નહીં, પણ, ધાર્મિક ચર્ચા શકે તે માટે ખુદ વ્યવસ્થાપક સમિતિને જ ધરબેગી કરી દીધી છે.

વ્યવસ્થાપક સમિતિની જે બેઠકને ડિસે ૧૯૮૬ સુધી ભોગીલાલ ગાંધીની સવેતન સમ્પાદકીય સેવાઓ ચાલુ રાખવું મુનાસીબ લાગેલું તેમાં હોદ્દાની રુએ કુલપતિશ્રી પોતે પ્રમુખ તરીકે હાજર હતા તે ઉપરાંત સર્વશ્રી જ્યે જ્યેમ પટેલ બાણભાઈ જયભાઈ અને યશવંત શુક્લ પણ હતા ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં તેમ જ, વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં આ ત્રણે મહાતુભાવેલું ચોક્કમ સ્થાન છે ત્રણેનો વહીવટી તથા, વિદ્યાકીય અનુભવ પણ ખાસો છે. શ્રી જ્યે. જ્યેમ પટેલ એક મૂલ્યવાન સનદી સેવક હોવા ઉપરાંત દેશના નાણા પ્રધાનપદે પણ રહી ચૂક્યા છે વળી, ચાતુર વિદ્યાચંડળ, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય અને પરિચય ટ્રસ્ટ જેવી જ્ઞાનવિજ્ઞાન ને પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ જવાબદારીભરી રીતે સીધા સંકળાયેલા છે બાણભાઈ જ. પટેલ માછ મુખ્યમંત્રી હોવા ઉપરાંત ખુદ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના યશસ્વી માછ કુલપતિ પણ છે યશવંત શુક્લ એક સચર્ચ આચાર્ય તરીકે જાહેર આન્યા છે એ તો ખુદ જ, ઉપરાંત ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદ સહિતની સખ્યાબધ કામગીરીઓ એમને નામે જમે બોલે ॥

ખુરૂ જોતાં, આપશ્રીને આ બધાનું મહત્ત્વ સમજાવવાનું હોય નહીં, પણ આ પત્રમાં એનો ઉલ્લેખ એટલું ફસાવવા પૂરતો કયો છે કે વિસર્જિત વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં બેઠેલા અમરજીઓ કઈ કસાના ને કયા સ્તરના હતા એની સામે, યુનિ. સિન્ડિકેટનો એ વહેવાર તો જુઓ કે વ્યવસ્થાપક સમિતિના નિર્ણયને રીફર બેંક કરવાનો સામાન્ય વિવેક પણ ચૂકી ગઈ ॥

આ તમા, આપશ્રીને નમ્રલાવે વિનંતી કે પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાંથી આવી વિવાદીય પ્રવૃત્તિ અંગે ઊભા થતા પાયાના પ્રશ્નો પર આપ ગંભીરતાથી વિચારો અને વિવાદીય મુદ્દાઓ તેમ જ સ્વાયત્તાના અને પ્રજાસિકાઓની ભળવણીના હિતમાં કુલાધિપતિની હેસિયતથી મદતી દરમ્યાનગીરી કરો.

આપનો,
નાગીનદાસ પારેખ

*

Tel No 2171, 2172 . Office

No G S XI/3323/86

Office Of The Secretary
To The Governor Of Gujarat,
Raj Bhavan, Gandhinagar-380 020.
Dt 15 JUL, 1986

To,
Shri Nagindas Parekh,
21, Sardar Patel Nagar,
Ellisbrige,
Ahmedabad-580 006

Gnan Gangotri Publication
Shri Bhogilal Gandhi

Sir,

I am desired to refer to your letter dated the 4th July, 1986, on the subject mentioned above and to state that having regard to the facts of the case and the assurance of the Vice-Chancellor, Sardar Patel University, to place your letter datde 7th April, 1986 before the ensuing meeting of the Syndicate, the Chancellor would like to await the decision of the Syndicate and would not like to intervene in the matter for the present

Yours faithfully,

Sd/-

Deputy Secretary to the Governor

જુલાઈ ૧૯૮૬

૧૨૧૫

પ્રતિ,
શ્રી આર કે ત્રિવેદી,
રાજ્યપાલશ્રી,
રાજકોટ, ગાંધીનગર-૩૮૦ ૦૨૦

માન્યજી કુસાધિપતિજી,

આપના ડેપુટી મેજિસ્ટ્રી આરક્ટે મહેલા તા ૧૫-૭-'૮૬ના ઉત્તર માટે આભાર
એ પત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે આપ સિડિકેટની બેઠકમાં અમારો પત્ર રજૂ થાય અને એ
વિશેનો જે નિર્ણય લેવાય તેની શદ જુઓ છે. પણ સિડિકેટની એ બેઠક તો તા ૨૪-૪-'૮૬ને રાજ
મળી ગઈ હતી અને તેમા અમારો પત્ર રજૂ થયો હતો તથા એ બંને બેઠકે એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે—

- (૧) પહેલા કરેલા કરાવમા કોઈ ફેરફાર કરવો નહિ
- (૨) કુસપતિએ પાઠવેલો જવાબ સમુચિત ગણવો, અને
- (૩) પોતે લીધેલા નિર્ણય સંપૂર્ણ તાર્કિક છે અને તેમા કોઈ પ્રકારનું ચંતરણી વલણ નથી

તા ૧-૫-'૮૬ના પત્રથી અમને આની જાણ કરવામા આવી હતી અને એની સાથે 'શાનગ ગોત્રી'ની
પ્રવૃત્તિને લગતી એક વિનંત નોંધની નકલ પણ મોકલવામા આવી હતી, જેમા એ કામમા થયેલા
વિલંબની અને અર્થની વિગતો રજૂ કરી, સંપાદકને એ કારણે બદલ્યા છે એમ જણાવ્યું હતું

યુનિવર્સિટીએ અમારા ઉપરના પત્રની અને આ નોંધની નકલ આપણને મોકલવી બોધતી હતી
પણ તે મોકલી નથી, એટલે આપ એથી અનુભવ હો એ સમજી શકાય એવું છે આથી આ પત્ર સાથે
એ બંનેની નકલ આપની જાણ માટે ખીટી છે

ગયા પત્ર સાથે જે પ્રતિષ્ઠા આપને મોકલી હતી તે આ જથ્થા ધ્યાનમાં લઈને તૈયાર કરેલી છે
અને તેમા શાનગ ગોત્રીની આગતમા આવના કામમા લાગતા સમયનો તથા થતા અર્થનો વિચાર યોગ્ય
પરિગ્રેક્ષમાં થયો નથી એમ સૂચવ્યું છે (જુઓ પૃ ૨૭-૨૬)

૧) ઉપરાંત પત્રમાં સંચોડી સફળતાપૂર્વક સંપાદન કરનાર સંપાદકને કે વીસ વર્ષ સુધી આ પ્રવૃત્તિમા
કુલ રસ લઈ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી અને નાણાં ભેગા કરવામા પણ સહાયક થતી સેવા આપતા
સંપ્રદાય સભ્યોની વ્યવસ્થાપક સમિતિને એક ઝાટકે બદલી નાખતી વખતે તેમણે કરેલા સેવા માટે
આભારના એ શબ્દો વાચવાનું સાંજન્ય સહા યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાએ સરકાર સરકારે દાખલું નથી
એ પ્રત્યે એટલાંક ધ્યાન દેવું છે

હવે આપે કશાની રાહ જોવાની રહેતી ન હોઈ નિઃશંકીય મુશ્કેલીના તેમ જ સ્વાધિકારના અને
પ્રજ્ઞાશિક્ષાઓની જાળવણીના હિતમા સત્વર ધટવું કરતો એવી વિનંતિ સાથે વિરમુ હુ

શિ

નગીનદાસ પારેખ

વિશ્વમનવ

લોકોને મારી નાખવાનું આયોજન

હાલના વરમેથી દુનિયાભરમા પશુધન ખૂબ અગત્યનું ધન ગણાતું આવડ્યું છે આપણે ત્યાં ગાય-બળદનો મહિમા વેદશાળા જેટલો જૂનો છે આપણી પ્રજાનું, આપણા ગામડાંનું, તેની અર્થ-અવગતિનું તથા આપણી કન્યા સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ જ ગાય-બળદો ઉપર આધારિત છે આને પણ આપણાં કરોડો ગાય-બળદો ન હોય તો આખી અર્થવ્યવસ્થા તૂટી પડે ખેતીના ઉત્પાદનો અને તેને જ આધારે જીવી રહેલી અને દુધ રહેલી આખી ઔદ્યોગિક માયાજન પણ ભાંગી પડે મરકારે પણ તૂટી પડે. આને પણ આપણી રાષ્ટ્રીય આવકનો અડધો ભાગ તો ખેતીમાથી જ આવે છે જે લગભગ સર્વાંશ પશુધન પર આધારિત છે

પરંતુ હોણે જાણે સ્વરાજ પછીનું આપણું આયોજન આ પશુધનનો નાશ કરી નાખવા પાછળ જ પડ્યું છે દિલ્લીની એરેન્ડીશન ઓફિસોમા બેસના મોટા માણસોને મન આ પડ્યો નકામા હાથે છે તેમની દૃષ્ટિએ સાચું ધન તો કારખાના, મોટરો, બસો, વિમાનો, ટ્રેક્ટરો અને બગલા છે કમખાતે દેશની સાચી સમૃદ્ધિ, સાચું ધન અને સાચી અર્થવ્યવસ્થા ગામતના નેમના ખજાનો પેલા શહેરી બાળક જેટલા જ ખોટા છે શહેરમા ઉઠેલા બાળકને પૂછ્યું કે કૃષ્ણ કયાથી આવે છે? તો તેણે કહ્યું 'કે ખાટસીમાથી ખાટથી કયાથી આવે છે? તો કહે, ડેરીમાથી પરંતુ ડેરીમા ફર કયાથી આવે તેની કસપનાં જ નહીં એને એમ કે ડેરી પોતે જ ફરતી હશે આવું જ આપણા મહાનુભાવોનું જે દેશનું પશુધન નવા ધનનું નિર્માણ કરે છે જ્યારે તેમનું શહેરી ધન કારખાના, મોટરો, વિમાનો વગેરે માથા ધનનો વપરાશ કરે છે, ઉત્પાદન નથી કરતા રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો વેફાટ કરે છે અને પ્રત્યેક ગરીબ બનાવે છે એ વાત કોઈને સમજતી જ નથી

આને પરિણામે કેવી ભયાનક આફતો આવી નહીં છે તેનો એક દાખલો આપું ઠેક ધ' ૧૯૫૦ સુધી આપણા દેશમા ૪૫ લાખ તેલ-ધાણીઓ હતી ગામડે ગામડે થુંક તાલુ તેલ મળતું પડ્યોએ તેનો યોગ મળતો બોળ ઝોડીનથી ભરપૂર હોય છે તેથી આ બોળ ખાવાથી ઢોંગના શરીર મજબૂત રહેતા. ગાયો ખૂબ કૃષ્ણ-આપતી બળદો ખૂબ સાડું કામ આપતા એક દરે ખારસી સંતુષ્ટિ અને શોષણવિહીન વ્યવસ્થા આમા દેશમા હતી પરંતુ પચ્ચવીસ વોજનાઓ આવી તેમા મોટી ઓઈલ મીનોને ઉત્તેજનો ખાખા મનઝમ નાણા મળ્યા પરિણામે ફક્ત ૭ વગમના ગાજામા ૩૫ લાખ ધાણીઓ નાશ પામી અને ખાડીની એક લાખ પણ મરવા વાકે જીવતી રહી આજે તો તે પશુ મરી ચૂકી હોતે

મોટી ઓઈલ મીનો શહેરમા સ્થપાઈ ત્યારથી બોળ પાડો મઝડે લાગવાનું મુશ્કેલ બન્યું ત્યાં વળી સરકારને પેટ્રોલ વગેરે આપાતો સામે કંઈક નિકાસ કરવાની જરૂર પડી તો આ બોળની નિકાસ કરવા માંડ્યા ધ' ૧૯૬૦ પછી સોવિયટ યુનિયન સ્થપાયા તેમના દર્નઓવર તો કરોડો રૂપિયાના તેમને સરકારે અધૂરો યોત્સાહનો આપ્યાં સંપત્તીડીઓ આપી અને અઢળક નાણા કમાવી આપ્યા કાગળ કે આ બધા સોવિયટ યુનિયનને તમામે દાખાં બોળ ભેગો કરીને પરદેશ મોકલી આપીને સરકારને વિદેશી હુડિયામણ લાવી આપ્યું જેમાથી સરકારે પેટ્રોલ ખરીદીને ખૂબ મોટર-ગાડીઓ દોઢાવી પડ્યોએનું શુભધન, કૃષ્ણ ઉત્પાદનનું શુભધન, તે બધું ભગવાન જાણે આ બધું, નિકસતા-નિકસતા ઇન્દીરાગેનના વખતમા મીનોએ જાણે ખીચ્યું

પછી જનતા સરકાર આની તેમાં કોઈને લગવાને સંદુલિત ચુકડી તેણે આ બોળની નિકામો બંધ કરાવી બોળ એ આપણું માયુ ધન છે, તે પરદેશ મોકલાય જ નહીં એ વાત પકડી ગણી

સોલવન્ટ પ્લાન્ટવાળા તથા મહેરી ઉદ્યોગવાળાએ અનેક કષ્ટપાલકા કર્યા. પરંતુ તે વખતનો મોદિન ધારિયા એકના બે ન થયા આ બધું હમણાં સુધી ચાલ્યું.

પરંતુ હમણાં આપણા વિશ્વનાથ પ્રતાપસિંહે તો કમાલ કરી દીધી. બોળની નિકાસ કરવાની ખૂટ તો આપી જ, પરંતુ નિકાસ કરે તેને ૧૦ ટકા રકમ સરકાર તરફથી ભેટ ! નિકાસ માટેની લગ્ય કામગીરી માટેનું રોકડ ગ્રાન્ટાહન ! આ રોકડ ગ્રાન્ટાહનની દૈનિક રકમ દરેક સોલવન્ટ પ્લાન્ટને દૈનિક ૧૦૦ ટન બોળની નિકાસ સામે ૨૦ હજાર રૂપિયા ભેટથી થાય છે બધે બોળ નિકાસ કરે તો એક સોલવન્ટ પ્લાન્ટને વરમે ૬ કરોડ રૂપિયા રોકડ ગ્રાન્ટાહન ! આ કાર્ડ લેખ નથી કે ખાખા આપવાના થાય. આ તો સરકાર તરફથી મહેલી ભેટ છે સરકારને મોટરગાડીઓ, વિમાનો, બનેા, ટ્રકો ચલાવવી છે. અને તેને માટે પેટ્રોલ, ડીઝલ આપાત કરવું છે, તેને માટે વિદેશી કુરિયામજૂ ભેઈએ છે આ સોલવન્ટ પ્લાન્ટવાળા વિદેશી કુરિયામજૂ સાચી દેતા હોય તો ભમે સર્ઈ જાય દરેક જણ ૭-૭ કરોડ દરે વરમે ! આ સીધા હિસાબ છે.

એટલે હવે ફરીથી મગફળાનો પ્રાંટીનયુક્ત બોળ ભેટનો એટલો પરદેશ ચડશે. દરરોજ ૨૦ હજારનો લાભ સરકાર તરફથી મળેલો હોય તો જોયો લાભ આપીને સોલવન્ટવાળા જ બોળ ખરીદીને પરદેશ બેગે કરશે આપણા દેશમાં બોળ ભેવા ય નહીં મળે પરંતુ તેનાથી વચિત રહેશે, કૃષ્ણા ઉત્પાદનો બઢશે, બળદોની યકિત બઢશે, ખેડૂત પમાશે, ગામડા ભાગશે અને બધું ચહેરોમાં તણારો. ત્યાંના મુઠીભર માણસોની રોનકમાં એક વધારો થશે આવા બધાં પરિણામો સ્વાભાવિક છે આ તો લોકોને મારી નાખવાનું આયોજન છે તે દીવા ભેટું ચોખ્ખુ છે

થોડા વરસ પહેલાં ધન કમાવા માટેની એક અંગ્રેજી ચોપડી લાંબી હતી. તેમાં એક સુંદર સિદ્ધાંત દર્શાવ્યો હતો “સામાન્ય પ્રભુ પાસે સમૃદ્ધિના અખૂટ ભંડારો ભરેલા છે. તમે જમે તેટલું ચૂસો, જમે તેટલા વરસ ચૂસો, જમે તેટલા માણસો ચૂસો, એ ખબરો કહી ખૂટે જ નહીં !” મને લાગે છે કે આપણી સરકારે આ સિદ્ધાંત મુજબ જ ચાલે છે. ખરેખર અણસતો કરતાં પણ સરકારની આર્થિક સત્તાઓ જ મને તો ભયાનક લાગે છે ગાંધીજીએ તો ખૂબ ચેતવણીઓ આપી છે તેમજે કીધું છે કે તમે ગાંધીગામ કાપડ અને બીજી ચીજો વેચાવી લેવાની મારી સલાહ નહીં મના તો, એક દિવસ એવો આવશે કે લાખો માણસોનાં મઠાં સેરીઓમાં રખડતા હશે એટલી મેકારી આવશે મારે ન્યારે ગામડે જવાનું બને ત્યારે ગાંધીજીની આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડેની ભેટ છુ. ફેર ફેરત એટલો જ ભેટ છું કે એ મઠાંઓમાં હજી જીવ છે, અને દરતાં-ફરતાં છે !

હવે વિશ્વનાથ પ્રતાપસિંહ કાર્ડ ખરબ માણસ તો નથી જ એનાથી મારો માણસ ભાગ્યે જ મળે. છતાં તેના જ હાથે દેશની આવી પડતી દયા યર્થ રહી છે સાચી વાત એ છે કે ગામડાનો સાચો વિકાસ કેમ યર્થ થકે તેનો સાચો ખાસ ધરાવનાર માણસો આપણે ત્યાં નથી એટલે જમે તેટલા સારા માણસો હોય પણ ગામડાં અને ગરીબ પ્રબળી તો ખૂંડી દયા જ કરવાના છે. તેથી સુવર્ણ નિયમ એ છે કે આપણી રાજ્ય વ્યવસ્થા જ એવી હોવી જોઈએ કે દરેક ગામનું ભવિષ્ય જે તે ગામની પ્રબળતા જ હાથમાં હોય ગાંધીજીએ આને આમસ્વરાજ કહેલું. એ સ્વરાજ હજી કરોડો ગાઉ છેડું છે. એ મેળવવા માટે અનેક ભડકા લાગી પડશે.

વેલજીભાઈ રસાઈ
[લોકસ્વરાજના સંસ્કારક]

ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ અને વાંચન્યકરણ

અભ્યાસ કરનાર, અભ્યાસ કરાવનાર અને અભ્યાસની સામગ્રી આ ત્રણે મહત્વના ઘટકોને ગૌણ સમજી સ્નાતક-અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમને પ્રકરણના કે વ્યક્તિના લાભ માટે ઘડવાનો પ્રયત્ન વાંચન્યકરણની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની શ્રી રમણલાલ જ્યેથીના પ્રમુખપદ હેઠળની ગુજરાતીનો અભ્યાસ સમિતિએ જે હેતુએ અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો તેની વિગતો અને જે પ્રપચથી એ ઘડાયો એની કાર્યવાહી ધટિત બિહાપોઈ માટે જાહેર ચર્ચામાં મૂકવા યોગ્ય હોવાને કારણે આ સથે રજૂ કરી છે.

- (૧) ગુજરાતીનો અભ્યાસ સમિતિની છેલ્લી મિટિંગ ૨૭ જાન્યુ '૮૬ના રોજ મળી ત્યારે કાર્યસૂચિ પર ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ હતો.
- (૨) અભ્યાસક્રમ સિવાયની કાર્યસૂચિની બધી બાબતો થોડાક સમયમાં જ પૂરી થયેલી અને અભ્યાસક્રમ માટે આંદાડિયામાં ફરી નિરાતે મળવું એવું નક્કી કરવામાં આવેલું.
- (૩) તેમ છતાં આ પછી આ અંગે કોઈ સલાહ બોલાવવામાં આવી જ નહિ અભ્યાસક્રમ ઘડવાનો બોર્ડનો અધિકાર હતો એટલું જ નહીં, એમિશ ૭ તારીખે વેકેશન પડે એ પહેલાં સર્વ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આ અભ્યાસક્રમ પરિચરિત થાય એ જોનારું કામ પણ અગત્યનું હતું.
- (૪) આ બોર્ડ પૂરું થવાની તારીખ પછી જૂના સભ્યોમાંથી અમુક સભ્યોને પસંદ કરી એટલોક સમિતિની રચના કરી અભ્યાસક્રમ જોડા મદત્તવા વિષયનો પાઠગથી નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે.
- (૫) આથી કેટલાક મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા છે.

- અઠવાડિયા પછી મળનારી સભા કેમ બોલાવવામાં ન આવી ?
- એટલોક સમિતિની સભામાં કેમ અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો ?
- બોર્ડના ચોક્કસ પ્રકારના સભ્યોને કેમ બાબત કરવામાં આવ્યા ?
- અભ્યાસક્રમમાં 'આદર્શ પ્રકાશન' જેવી એક જ પ્રકાશન સંસ્થાના પાત્રેક જેટલા પુસ્તકો નિયુક્ત થાય અને એક જ સંપાદકના બે સંપાદનો યુગાય તે અકસ્માત છે ?

ફક્તિતાર્થ એવો છે કે અમુક પ્રકારના ચોક્કસ નિર્ણયો લેવા અંગે આ સમય કાર્યવાહીમાં વિશ્વંન કરવામાં આવ્યો છે આ કાર્યવાહીમાં જે પુસ્તકોની પસંદગી કરી છે તે આ પ્રમાણે છે :

(અ) નિર્દિષ્ટ પાઠ્યકૃતિઓ

ક્રમ	પુસ્તકકર્તા નામ	વર્ષ	પ્રકાશન કંપાનું	પ્રકાશક સંસ્થાનું નામ
૧	દ્વાદશમનાં કાવ્યો	પ્રથમ વર્ષ બી. એ	૧	આદર્શ પ્રકાશન
૨	રત્નદરશિની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	બી. એ.	૭	આદર્શ પ્રકાશન
૩	અખાના કાવ્યો	તૃતીય વર્ષ બી. એ	૧૦	આદર્શ પ્રકાશન
૪	રાધીયામ શર્માની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	એમ. એ.	૪	આદર્શ પ્રકાશન
૫.	શ્રેષ્ઠ દ્વાયરચનાઓ	પ્રથમવર્ષ બી. એ	૨	આદર્શ પ્રકાશન

(બ) એક જ સંપાદકનાં પુસ્તકો -

૧. અખાનાં કાવ્યો સ. પા. રમણલાલ જ્યેથી
૨. કાવ્યસંચય - ૩ સં. પા. ૧ રમણલાલ જ્યેથી
૨. જનન્ત પાઠક

વિલા મિત્રે દુષ્ટના પાછળ કોઈ ઉત્તેજના હોવાનો સકેન ન આવ્યો. જોકે તે લીસને તેમના રસોડામાંથી રાધવાના તેમથી બળી જવાની દુર્ઘટનાના કોઈ પુરાવા નથી મળ્યા.

લોકોને વિલા મિત્રના પ્રાણ અને ઇજ્જતની ફિકર નથી, તેમને કારકુની પ્રતિષ્ઠા અને કારતલબનના ઉચ્ચ કલાકીય માનકે રોની વધુ ચિંતા છે. કારકુની એક નિર્દેશક છે તો વિલા મિત્ર પણ એક અભિનેત્રી છે પણ પ્રેસ પર સંવેદનશીલતા અને સનસનાટી ફેલાવવાનો આરોપ મૂકનારા કારકુની મદદરે રગમીમિત્રોને વિલા મિત્રની જિંદગી અને ઇજ્જત કારકુની પ્રતિષ્ઠા જેમ જ અમૂલ્ય કેમ નથી લાગતી ?

કારકુની અને કારતલબન એ એ બધા એટલા માટે ચિત્તિત છે કે તેમની સાથે આપણી પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ભેગાવેલી છે. કારકુની અને કારતલબન જે લોકોની નજરમાંથી ઊતરી જાય, તો શ્રેષ્ઠી વર્ગની એ નક્કી સંસ્કૃતિના પણ અભિવાદી બન્યા.

કારકુની જે વિલા મિત્રને સળગાવવાનો અપરાધ કર્યો હોય, તો તે આધિજા કોષની પાસવિક્રતા હોઈ શકે અને પહેલા તેને છુપાવીને અને પછી 'કબૂલ' કરી લેવાની કોશિશને પણ માનવીય કહી શકાય પણ ન તો આધિજા કોષની પાસવિક્રતા ક્ષમ્ય છે કે ન તેના પરિણામમાંથી બચવાની માનવીય કોશિશો અને એવે માત્ર કાપદારી નજરે જ નહિ, પણ માનવીય અને સાહિત્યિક મૂલ્યોની નજરે પણ કહી શકાય નહીં ગણાય.

કારકુની પોતાના કિસ્સામાં કહ્યું કે કારકુની જનતા મેલોડ્રામા વધુ પમદ કરે છે, એટલે પ્રેક્ષતાના 'એક સર્કલ' ને એટલું પસંદ કરવામાં નથી આવતું, જેટલું તે દુલકરના 'ધાર્મિક જાતવાલ'ને પસંદ કરવામાં આવે છે. આખરે તો નાટક કે સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિ એ જ દર્શાવે છે, જે આપણા જીવનમાં બને છે. સાહિત્ય પણ આખરે તો એવા માનવીય સમસ્યાની ઇમાનદાર અને નિર્મલ શોધ છે, જેને આપણે જીવીએ છીએ. એ જ જીવન અને સાહિત્ય સાર્થક છે, જેમાં આ સમસ્યાની શોધ થતી રહે છે. માટે મહાકારત હો કે હેરોલ્ડ, તેમાં કયાક ને કયાક કોઈક અપરાધ છે, જેની કસોટી પર માનવીય સમસ્યાને નિર્મલતાથી ઉઘાડીને પારખવામાં આવ્યા છે. અપરાધ દરમિયાન અને અપરાધ પછી આશુષ કેમ વરતે છે એમાંથી એના ચરિત્રની શક્તિ અને સમસ્યાની જીકાર સમજાઈ રહે છે. આશુષ માત્ર સાહિત્યમાં નથી બનતું, બલકે જીવનમાં તો તે પહેલા બને છે. આ ભૂમિકાએ જ જીવન એ સાહિત્યનું ઉદ્દગમ રચાવે બને છે અને સાહિત્યમાં જે પણ છે તે બધું જીવનનું અને જીવન માટે છે.

આપણે એ જાણવા તૈયાર નથી કે કારકુની અને વિલા મિત્રના સમસ્યા કેવા ક્રતા અને તેમણે એકબીજાને જે પત્રો લખ્યા છે તેમાં કઈ ભાવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પણ પોલીસને આપવામાં આવેલા કારકુની બધાનું અને તેમની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણ માટે કરવામાં આવેલી તેમના મિત્રોની વાતોને જે અખબારો છાપે તો પૈલા કલાવાદીઓને તે સનસનાટીભરી, ગદી અને વિકૃત લાગે છે, હવે જેને સનસનાટીભર્યું વિકૃત અને ગદી કહેવામાં આવી રહ્યું છે તે હકીકતે વાસ્તવિકતા છે કે કપોલકલ્પિત કલ્પના અને જે, જે યશુ છે તે કરવામાં વાધો ન હોય તો તેને જાહેરમાં છાપવામાં-કહેવામાં વાધો શા માટે હોવો જોઈએ ?

અખબારો જ નહિ, આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણી જિંદગી દ્વિધે ધોયેલી નથી, આપણે કપડા પહેરીએ છીએ અને મેલા કરી નાખીએ છીએ. પત્રકારત્વ તો ભિન્ન પાત્ર છે રાજકારણી લોકોથી માંડીને મદદરે કલાકાર સંધીના લોકો પોતાનાં કપડા ગદા કરી નાખે છે. તેમના કોઈ વાક નથી કાઢતું, પણ અન્યાય તો જુઓ, એ ગદા કપડાને ધોઈને સાફ કરી આપનારા પત્રકારત્વને સનસનાટીભર્યું અને પીળું કહેવામાં આવે છે ! આને ચોરી પર સિનાનિરો કહી શકાય ?

પ્રસાદ જેરોની અને : હરમુખ માનકી

હે ચક્રવર્તી !

આ જગ્યાએ

જ્ઞાનની આધિષ્ઠાત્રી, આજીવન બ્રહ્મચારિણી,
સર્વવત્સલા સરસ્વતીનું

ઉપાસનાસ્થાન છે,

એટલે અહીંની શાંતિને અભંગ રાખવા માટે
તારા સપ્તસિંધુઓનું જલ પીધેલા ઘોડાને

અહીં બહાર જ વિશ્રામ દેજો.

તારા દૈદીપ્યમાન અન્નશક્તિનો ભાર

અહીં જ રથમાં ઉતારી નાખજો.

ને તારા રાજવી મદમદનનો અહંભાવ

અહીં જ સુકીને

આ અન્તર્વેદીમાં પગ સુકો.

[તક્ષશિલાના પ્રવેશદ્વારે કંડારેલ સૂચના, 'હીપનિર્વોષ']

જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણ

['જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણ' નામની પુસ્તિકાના આધારે સાર-સંક્ષેપ]

[૧]

મરહાજ પટેલ, યુનિ વલ્લભ વિદ્યાનગર દ્વારા જ્ઞાન ગંગોત્રી અથ શ્રીનો આરંભ ૧૯૬૭ થી થયો હતો. આરંભથી શ્રી લોગીભાઈ ગાંધી ને હસ્તક સંપાદન કાર્ય સુપરત થયું હતું તેમા સહાયક થવા શ્રી (સ્વ) બ સીધર ગાંધીને આરંભથી, અને બાદ, શ્રી પ્રકાશ ન શાહની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. ૧૯૭૬મા 'કટોકટી' નિમિત્તે તે સમયના બેઠે સંપાદકો (લોગીભાઈ ગાંધી તથા પ્રકાશ શાહ)ને એકાએક નિવૃત્ત કરવામા આવ્યા હતા તે દરમિયાન ચોજના સુજળના કુલ ૩૦ અથોમાંથી ૨૦ અથો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતા બાદ, ૧૯૮૧ જુલાઈથી એકલા લોગીભાઈ ગાંધીની મુખ્ય સંપાદક તરીકે ફરીથી નિમણૂક કરીને સંપૂર્ણ જવાબદારી તેમને સિરે નાખવામાં આવી હતી.

આ આખા ગાળા દરમિયાન સ પ યુનિએ જ્ઞાન ગંગોત્રીની કામગીરીમાં વ્યવસ્થા અને માર્ગદર્શનના હેતુથી, સ પ યુનિના વાર્તસચાન્સેલરના પ્રમુખપદે એક નાની માત્ર આર સજ્યોવાળી-સન્માન્ય શ્રીએચ એમ પટેલ, શ્રી બાળુભાઈજ પટેલ, શ્રી યશવંત શુક્લ તથા મુખ્ય સંપાદક લોગીભાઈ ગાંધીની બનેલી - 'વ્યવસ્થાપક સમિતિ'ની નિમણૂક કરી હતી. તે આ જવાબદારી સુમેળ પૂર્વક પાર પાડતી રહી હતી તે એટલે સુધી કે તમામ વર્ષો દરમિયાન યુનિ ની સિન્ડિકેટ તેના નિર્ણયો માન્ય રાખીને ચાલી હતી (છેલ્લે છેલ્લે આ સમિતિમાં સ. પ યુનિના પ્રા ચેબડીવાળાને આમેજ કરવામાં આવ્યા હતા.)

આ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા ૨૫ અથોને ગુજરાતના એક ચિંતકો અને સાહિત્યકારો- શિલ્પકારો તરફથી ભારે વધામણાં મળ્યા હતા (સ્વ) પં સુખલાલજી, (સ્વ) કાકા સાહેબ કાલેલકર, (સ્વ) શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી, શ્રી ઉમાશંકર જોશી, કવિ શ્રી સુવરમ્, (સ્વ) મુ ડેબરભાઈ જેવાએ તેને 'ગૃહવિદ્યાપીઠ', 'જ્ઞાનની પવિત્ર પરબ', 'ગુજરાતના જીવનની એક મહાન ઘટના' તરીકે બિરહાવીને આરીવાદ આપેલા.

આણું ઉમદા કામ જેને હસ્તક સોંપાયેલું તે જ્ઞાન ગંગોત્રી વ્યવસ્થાપક સમિતિની છેલ્લી બેઠક તા ૨૦-૧-૮૬ના રોજ મળી હતી. તમામ સજ્યો હાજર હતા તેમાં સર્વાનુમતે લેવાયેલા નિર્ણયો સુજળ—

પ્રગટ કરવા બાકી રહેલા પાંચ અથોમાંથી અમુક બે સિવાયના ત્રણ અથો ૧૯૮૬ના અંત સુધીમાં લોગીભાઈએ તૈયાર કરી આપવા; આ મુદતમાં બાકી રહેલી સંપાદકીય કામગીરી તેમણે વિનાવેતન પૂરી કરી આપવી

વળી, ૩૦ અથોમાં એક વધુ અથ ઉમેરવાનો નિર્ણય લેવાયો હતો; તેનીય સંપાદકીય કામગીરી ભોગીભાઈ ને હસ્તક જ મુપરત થઈ હતી તે અંથ અંગેના અલગ વેતનના નિર્ણય શ્રી વા. આ પર છોડયો હતો

૭ આ પછી બરાબર એક મહિને તા ૨૨-૨-૮૬ના દિને, મળેલી સ.પ યુનિ ની બેઠકે કોઈપણ કારણ જણાવ્યા વિના એકાએક મુખ્ય સંપાદક ભોગીભાઈ ગાધીને માર્ચના અંતથી છૂટા કરવાનો અને પ્રા શેખડીવાળાને એ કામગીરી સોંપવાનો ઠગવ પસાર કરી લીધો ! આ કરાવના અંતમાં એવો પણ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો હતો કે નવી વ્યવસ્થાપક સમિતિની રચના કરવી

આ ઠરાવોની નકલ મુખ્ય સંપાદક (ભો ગા.) ને મોકલી આપવામાં આવી હતી. પરંતુ, ઉચ્ચસ્તરીય વ્યવસ્થા સમિતિના સભ્યોને તત્કાલ તેની બાજુ સુધ્ધા કરવામાં આવી ન હતી - મુખ્ય સંપાદકે તેમને મળેલા ઠરાવની ખબર આપી ત્યાં સુધી તેઓ અધારામાં હતા

(શ્રી એચ એમ પટેલ અને શ્રી બાબુભાઈ જ પટેલ સિંડિકેટના સભ્ય હતા. પરંતુ સંલેગાવશાત્ પટેલ સાહેબ ડિવ્ડી હતા, બા જ બિમારીને કારણે પધારીવગ હતા, તેથી તે બેઉ હાજર રહી શકેલા નહોં; તેમને પાછળથી સિંડિકેટની બેઠકની મિનિટ્સ મળી ત્યારે જ અધિકૃત બહુકારી થયેલી)

✽

ઉપર જણાવેલો ઠરાવ મળતાં જવાબમાં, મુખ્ય સંપાદક ભોગીભાઈ ગાધીએ સિંડિકેટનો નિર્ણય માથે ચઢાવ્યો પરંતુ, ૨૬મા અથ સિવાયની તમામ સંપાદકીય કામગીરી છીનવી લઇને - બદકે, ૨૫ અથો સુધીની તેમની યશસ્વી કામગીરી ઉપર એકાએક ખિનભાયકાતનો આડકતરો સિલ્કો મારીને, તેમને જે અ-માય કરાયો હતો તે બદલ તેમણે આશ્ચર્ય અને આઘાતની લાગણી પ્રગટ કરી

વધુમાં, વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોનેય વિશ્વાસમાં લીધા વિના, તેમને ફેર-વિચાર કરવાનુંય સૂચવ્યા વિના, સિંડિકેટે જે પગલુ લાધું હતું તેને 'તોછડાઈ ભધું' અને 'અમદાવાદ શિષ્યતા (મિનિમમ ડોક્ટ્રિન) રહિત' જણાવીને, તેમણે આખી આ ઘટનાને 'રહસ્યમય' ગણાવી.

પત્રને અંતે, અલગત, ભોગીભાઈએ જા જના સંપાદનની મુખ્ય જવાબદારી વરસો સુધી તેમના હસ્તક રહી ચેક ટોક વિના છોડી તે બદલ, અને તેમને વિવિધ વિષયોનો અભ્યાસ કરવાનો તથા ઉખાલાર્યો સહાયક સંપાદકો, વિદ્વાન પરામર્શકો, લેખકો સાથે નિકટના સંપર્કમાં આવવાનો મોકો આપ્યો તેને 'અમૂલ્ય લાભ' ગણાવ્યો; અને તેમણે કશા સંતાપ વિના, 'સાવચ્છડતા અંત'ને સ્વીકારી લઇને, સરદાર પટેલ યુનિ ના મોવડીઓ તથા વ્યવસ્થાપક સમિતિના માનાર્હ સાથીઓ પ્રત્યે સહૃદય આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી

સ પ યુનિ સિન્ડિકેટના નિર્ણયથી ભારે દુઃખ અને આઘાત પામેલા જ્ઞા ગ' વ્યવસ્થાપક સમિતિના માનાહર્ સભ્યોમાંથી શ્રી શેખડીવાળા સિવાયના ત્રણેએ (શ્રી એચ એમ પટેલ, શ્રી બા. જ. પટેલ અને શ્રી યશવંત શુક્લે) વા યા ઉપર પત્ર લખીને પોતપોતાની રીતે સ્પષ્ટપણે બેઠુંદા નિર્ણયને પડકાર્યો

પટેલ સાહેબ (શ્રી એચ એમ પટેલ) સરદાર પટેલ યુનિની સ્થાપનાથી માંડીને વરસો લગી તેની અનેક સમિતિઓમાં સક્રિય રહીને પોતાની સેવાઓ હોશિ હેશિ આપતા રહ્યા હતા જ્ઞા ગ' માટે નાણા મેળવી આપવામાં પણ તેમનો ફાળો હતો બાબુભાઈ જ. પટેલ તો સ પ યુનિના નિવૃત્ત વાર્ડસચાન્સેલર હતા; તેમણે જ્ઞા ગ, ચોજનાની આર્થિક મુશ્કેલીના ટાણે શ્રી હરિ એમ ટ્રસ્ટ પાસેથી મોટી રકમ મેળવી આપવામાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો હતો.

સ પ યુનિ. ની સિન્ડિકેટના આ બંને સમર્થ સભ્યો હતા તેની રૂએ તેમણે જ્ઞા ગ' ની ચોજનાને અંત સુધી સફળતા પુર્વક આગળ ધપાવવામાં આડે આવતા કેટલાક સભ્યોના વલણને વાળીને સાથે લેવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો તે ભોતા, તેઓ સિન્ડિકેટની ૨૨-૨-૮૬ની 'બેઠકમાં હાજર હોત તો જરૂર સાવ ઉતાવળે તદ્દન ગેરવાજબી ઠરાવ પસાર કરવાનું બેઠુંદુ પગલું નિવારી શકાયું હોત, એવી પણ તેમને આશા હતી

શ્રી પટેલ સાહેબે તેમના વા યા ઉપરના પત્રમાં જ્ઞાન ગ ગોત્રીના વિકાસની લાંબા વરસોની ભૂમિકા અને તેને વરેલી સફળતાનો હવાલો આપ્યો વળી વ્યવસ્થાપક સમિતિના નિર્ણયોને પાળવાની યુનિની પ્રજ્ઞાલિકા યાદ કરાવી અને ઉમેર્યું કે, આ કેસમાં કેાઈ ભૈદધાનિક ભૂમિકાએથી નહીં પણ કેવળ બહુમતીના ભેરે વ્યવસ્થાપક સમિતિના નિર્ણયને જે રીતે બદલવામાં આવ્યો છે, તે યુનિવર્સિટી જેવી વિદ્યોપાસનાને વરેલી સંસ્થાને બિલકુલ શોભતું નથી વાસ્તવમાં તો લાંબા સમય દરમિયાન જ્ઞા ગ' પ્રકાશનોમાં જેમણે કામગીરી બજાવી હોય તે માટે થોડી ઘણીયે કૃતજ્ઞતા તેમના પ્રત્યે દાખવવાને બદલે સંપાદક સહિત આખીયે સમિતિને બરબાસ્ત કરવામાં આવે છે એ અતિશય નિંદ્ય પગલું છે

આમ જણાવીને પોતાનું નામ નવી સમિતિમાં મૂકવાના આજ્ઞા અંગે સાફ કહી નાખ્યું કે, “વિદ્યાકીય સંસ્થાની એક પ્રશસ્ય પ્રવૃત્તિ (જ્ઞાન ગ ગોત્રી) અંગેને સિન્ડિકેટનો અશિષ્ટ વ્યવહાર ભોતા હું આવી કેાઈ સમિતિમાં કામગીરી બજાવવા દરજ્જો નથી, કેમકે એક બાજુ, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સમિતિના નિષ્ઠાવાન સભ્યો સાથે બદલ્યવહાર કરવો અને ખીલ બાજુથી નવી સમિતિમાં મારું નામ મૂકવાનો ઉપચાર કરવો (તેય શ્રી બાબુભાઈ તથા શ્રી યશવંતભાઈને પડતા મૂકીને) એ તમારે માટે બિલકુલ શોભાસ્પદ નથી અને મારે માટે માનહાનિરૂપ છે ”

શ્રી મનુભાઈએ તેમના લખાણના આરંભે લેા ગાંના સંપન્ન સંસ્કાર ઘડતરની પાયાની કેટલીક હકીકતોનો નિર્દેશ કર્યો છે: પરિવાર-વડીલ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મૂળ સંસ્કારોનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે ભોગીભાઈ સમાજવાદી પક્ષ, સામ્યવાદી પક્ષ વગેરેના અનુભવોને અંતે “મનુષ્યના વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય સાથે સર્વોદ્ધિતકારી ઉપાયોની યોજના કરવા માટે ગાંધી પાસે પાછા આવ્યા” વધુમાં, તેમનાં વિદ્યા વ્યાસ ગ અને નિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવતા ઉમેર્યું છે. “હાડકાના ક્ષયે લાગી નાખેલી તબિયતે તેમણે સ્વસ્થ સમાજ માટેની યોજના કર્યા ક્ષેપ કે આક્રોશ કે આઘાત વિના આજ લગી ચાલુ રાખી છે” અને “આ એકલવીંગના પુરુષાર્થ”થી અમલજ એવી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ તેમના ટોલસ-ટોય પુસ્તકને પારિતોષિક આપ્યા બાદ તેમણે એ પારિતોષિક પરત કર્યું” તેના બહાલામાં તેમને અપ્રામાણિક તરીકે ઉઘાડી નિંદાનો રાહ લીધો અને છેવટે સરકારે દિલ્લિગીરી પ્રગટ કરી એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરીને ઉમેર્યું છે કે —

“સાહિત્ય અકાદમી તો સરકારી નીપજ છે, તેના પર સરકારી વર્તુળોની અસર કોઈવાર પડી જાય તેવું બને, પણ જો કોઈ સ્વાયત્ત વિદ્યાસંસ્થા આવા અન્યાય કરે તો કેટલો ખેદ થાય ! કેટલું નીચાનેણું થાય ! સરદાર પટેલ સુનિ ના હાથે આવું કાંઈક થયું છે” કહીને, જા ગં ના સદર્શમાં બનેલી ઘટનાને સાંકળી દર્શ મનુભાઈએ જણાવ્યું છે: “આ અંધમાળાને (સ્વ.) પં સુખલાલજીએ ‘પવિત્ર જ્ઞાન ઘેર ઘેર અધિકારી વ્યક્તિને પહોંચવું’ કરવા માટેનો જન્મ’ ગણ્યો હતો. કાકાસાહેબ, મુન્શીજી, ડેપુટીભાઈ, સુદરમ, ઉમાશંકર, સૌના આશિષ-સફલાવ આ અંધમાળાને સાપડ્યા છે” અને પછી આ અંધોનાં હજારો પાનાનો ઉલ્લેખ કરીને તેના સંપાદન અંગેની લાક્ષણિકતા તરફ ધ્યાન દોરતાં લખ્યું છે. “આમાંના કેટલા પાનાં તેમણે (સંપાદક) ફરી ફરીને સુધારવાં પડ્યા હશે તે ભગવાન જાણે, કારણ કે ભોગીભાઈ તો કહેવાના નહિ, પણ જે સમજે છે તે કહેવાના કે તજ્જ્ઞ અધિકારી લેખકનું લખાણ સામાન્ય (શિક્ષિત) જનને સહેજે સુવાન્ય થતું નથી, એટલે સંપાદકે તેના ક્રકરે ક્રકર પર રંધો ફેરવવો પડે અને સફળતાથી આ રંધો ફેરવવા માટે તેણે તે તે વિષયનું સામાન્યજનની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડે — નહિતર તજ્જ્ઞનું અપમાન થાય”

“કેટલા બધા વિષયો ! પ્રહારોથી માડીને ઈજનેરી કે અર્ધશાસ્ત્ર સુધીના ! ક્યારે વાચ્યાં હશે, ક્યારે સુધાર્યાં હશે આ હજારો પાના ?” — આ રીતે ભૂમિકા તૈયાર કર્યા પછી મનુભાઈ ભારેખમ શબ્દોમાં લખે છે: “આ કેવડું જબરજસ્ત કામ છે ! સુનિવર્સિટીના મહોળા મળીને આ કરી શકે ! કોઈએ આવું પ્રયત્ન પુરુષાર્થનું કામ (લગભગ) એકલા હાથે ગુજરાતમાં કર્યું છે ? મેરુ દંડના ઘસાર્થે જયેલા અ કોડાને પ પાળતાં રીઝવતાં કયા, આતરબળે આ કામ બોગીલાલ ગાંધીએ પૂરું કર્યું ? હા, લગભગ પૂરું કર્યું ! ત્યાં એક દહાડો કરી વાતચીત, પત્રવ્યવહાર, પૂર્વસૂચના વિના ભોગીભાઈ પાસેથી એ કામ લઈ લેવાયું, ન આભારની એક લીટી, ન ધન્યવાદના બે શબ્દો, ન કાંઈ કારણ જણાવવાનું, ન વિવેક બળવવાનો !

* ‘વિશ્વમાનવ’ના પા.લા.એ આ ક્રેમા નિર્મિત બેવી.

“વિદ્યાલયમાં વિનય શીખવનારા મંડળે આ ક્યું” ! દિગ ચઈ જવાય છે - દિગ જ નહિ મૂઠ થઈ જવાય છે કારણ કે બાગલા મહિને જ યુનિની આ શ્રેણી અંગેની પેટાસમિતિએ બાકીના ઐયો પૂરા કરવાનું કામ સર્વાનુમતે લો ને સોંપ્યું હતું” .. આ સમિતિના સભ્યો સાથે પણ કથો વિચાર-વિનિમય, શિષ્ટસવાદ થયો નથી” મનુભાઈ ભારે વલોવાટ પૂર્વક ઉમેરે છે કે, “જાત ધર્મીને ગુજરાતને આવી દોલત આપનારને રૂબરૂ મળી, નવી પરિસ્થિતિ સરખવાઈ હોત - સમજાવવાની કેશિશ જ થઈ નથી”

“આ અવહેલના બુદ્ધિ માટે શું કહેવું” ! ભોગીભાઈ એક વ્યક્તિ નહિ, એક સ્થા જેવા છે તેમની સાથે આવો વ્યવહાર કેટલો બધો અનુચિત છે તે કહેવાની ફરજ અન્ય લોકોની છે . તેમણે તો, પોતાની સંસ્કારિતા અને તેમને શોભે તેવો રૂડો પ્રાચુત્તર વાળ્યો છે સ.પ યુનિ એ જ્ઞા ગં નું કામ સોંપીને મને જે મોકો આપ્યો છે તેને હું મારો અમૂલ્ય લાભ સમજું છું, અને એથી જ મારા વેતનનું પંદર વર્ષો પર વિચારાયેલું નીચું ધોરણ પણ સહેજે સ્વાકારીને તથા મારી વર્ષોની કામગીરીના આવો સાવ અછડતા અતને કશાથ સંતાપ વિના સહી લઈને હું સરહાર પટેલ યુનિ ના મોવડીએ પ્રત્યે સહૃદય આભારની લાગણી વ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકતો નથી” અને મનુભાઈની સંજ્ઞાબળ, કર્તવ્યનિપુણ કલમ ભોગીભાઈને સંબોધીને, આડકતરી રીતે પણ વાસ્તવમાં, વિદ્યાવતોને ઢંઢોળે છે . “ભોગીભાઈ! ભલે તમને આવા અછડતા જ નહિ, અવિવેકભર્યા વર્તાવ માટે સંતાપ ન હોય, પણ અમને ધણે સંતાપ રહેશે કે સરકારી કે બિનસરકારી તરો નિઃસ્પૃહ સત્વશાળી વિદ્યાવતોની અવહેલના કરી શકે”

ખરે જ, મનુભાઈની કલમે કમાલ કરી લો ગા નિમિત્તે ભલા થયેલા પ્રસંગને સુચેત્ર સંદર્ભમાં મૂકી આપીને તેને બીજાકોને ઢંઢોળવાનું ક્યું” એમને પગલે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના માણ ઉપકુલપાત ધીરુભાઈ મ દેસાઈએ સ પ યુનિ ના વાર્ધસ આન્સેલરને સંબોધી લખેલા પત્રમાં (૪-૪-૮૬) “મનુભાઈના લેખનો ઉલ્લેખ કરીને” દીવાની દીવેટ સંકેતી આપી : “લો ની વિદ્યાર્થીકાળથી અત્યાર સુધીની છ હાયકાની વિવિધ ક્ષેત્રોની - ખાસ કરીને સાહિત્ય, શિક્ષણ સંસ્કાર ક્ષેત્રની મૂલ્યવાન, નિઃસ્વાર્થ, નિષ્કાવત સેવાઓનો ઇશારો કરી ઉમેરું, “નબળી તમિયતે જ્ઞા.ગં” ઐયમાળાના મહત્વના કાર્ય પાછળ ખરચેલા કેટકેટલાં સમય-શક્તિ, કેટલી ચિંતા, તપશ્ચર્યા અને સાધનાનો હું સાક્ષી છું.” બાદ જ્ઞા ગ ઐયોની તારીફ કરી .. મનુભાઈના ખોલ જાણે પોતાના કરી વાગેળતા હોય એમ ધીરુભાઈએ લાવ સહાર શબ્દોમાં ઉમેરું : “લો જેવા સૌજન્યશીલ, નિષ્ઠાવાન, નમ્ર વિદ્વાન આ કડવો ઘૂંટો શાંતિથી ગળી જાય તે તો તેમનાં સૌજન્ય, ખાનદાની, આલિનત્ય, ઉદારતા વગેરેનું પ્રતીક છે. પરંતુ, યુનિ. જેવી મોટી વિદ્યાસંસ્થાને પોતાની ફરજ, જવાબદારી, વિવેક વગેરેનો ખ્યાલ આવે અને ‘જમ પેંધા ન પડે’ તે માટે પણ ગુજરાતના જાગૃત લોકમતે પોતાનો પરચો દાખવવાની જરૂર છે”

અને ત્રીજે જ દિવસે (૬-૪-૮૬) શ્રી ઉમાશંકર જોષી અને મારા વડીલ શ્રી નગીનદાસ પારેખની સહયોગિતામાં નિરજન ભગત, જયંત પંડ્યા, રઘુવીર ચૌધરી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પ્રકાશ શાહ, ધીરુભાઈ દેસાઈ અને લલ્લુભાઈ મકનજીએ સ પ યુનિ ના

વાઈસચાન્સેલર ઉપરના સહિયારા પત્રનો આરંભ જ આ રીતે કર્યો - “શ્રી મોટાના હરિઓમ આશ્રમની પ્રેરણાથી સરદાર પટેલ યુનિએ જ્ઞાન ગંગોત્રી ટ્રેણીનું લગીરથ કાર્ય માથે લીધું” અને શ્રી લોગીલાલ ગાંધી જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાન અને ચિંતકની સેવાએ સંપાદક તરીકે આ ટ્રેણી માટે સુલભ થઈ, એનું સુપરિશ્રામ આવ્યું છે અને આ કાર્યની વ્યાપક અસર થઈ છે”

બાદ, પ્રસ્તુત મુદ્દા પર આવતા ઉમેરું. તા. ૨૦-૧-૮૬ની વ્યવસ્થાપક સમિતિની બેઠકનો ઠરાવ અને ૨૨-૨-૮૬ના રાજ સિન્ડિકેટે પસાર કરેલ સાવ ભિલટો ઠરાવ - બંને વાંચા. સાહેબના પ્રમુખપદે, એમની સંમતિથી, પસાર થયા. “આવું દિસુખી વલણ કોઈપણ યુનિ.ના કુલપતિને ન શોભે”-એમ જણાવીને કુલપતિ શ્રીની પાસે સ્પષ્ટતાની માગણી કરી. વધુમાં “આવો ભિલટો ઠરાવ પસાર કરવા પૂર્વે ન શો ગા ને કે ન વ્યવસ્થાપક સમિતિને તક આપવામાં આવી એનો અર્થ એમ થાય કે સિન્ડિકેટનો ઠરાવ સ્વીકૃત પ્રણાલીનો ભંગ કરીને, મનસ્વીપૂર્ણ ઠરાવમાં આવ્યો છે કોઈપણ યુનિ સિન્ડિકેટને આવું મનસ્વી વલણ ન શોભે” એમ કહીને, વળી સિન્ડિકેટ પાસે તેના વલણની સ્પષ્ટતાની માગણી કરી.

અને છેલ્લે, વ્યાપક સહર્ષમાં ખબરદારીના સૂરે લખ્યું : “જો યુનિ.એના કુલપતિઓ અને એનાં સર્વોચ્ચ સત્તામંડળો આવા વલણોથી કામ કરે તો યુનિ.એની કાર્યપ્રણાલિ અને મૂલ્યો વિશે સમાજમાં શંકા જાગે એ સ્વાભાવિક છે, અને આવી સ્થિતિ સહુ કોઈને માટે ચિંતાનો વિષય બની રહે. આમ, ઉપરના ગેઠ મુદ્દા વિશે સ્પષ્ટતાની અપેક્ષા જણાવીને પત્ર પૂરો કર્યો (આ પત્રની નકલ, રાજ્યપાલશ્રી, મુખ્યમંત્રીશ્રી, અને શિક્ષણમંત્રીશ્રી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગરને રવાના)

[૪]

આમ, શિક્ષણ, સંસ્કાર અને માહિત્ય ક્ષેત્રની આગલી ઉન્નયના વિકાસ-ચિંતકો-અર્જુનો પત્રો ખ્યાતનામ વૃત્તપત્રોમાં આપ્યાં વા સારરૂપે પ્રગટ થતા, વિલંબીત-અસંસ્કાર જગતમાં એક પ્રકારની તાજગી અને તકેદારીનો પડોલો પડ્યો અને ‘જ્ઞાન ગંગોત્રી’ પુસ્તિકાના સંપાદકે જણાવ્યું છે તેમ, સ. પ. યુનિવર્સિટીએ છેક એપ્રિલ આખરે એક સત્તાવાર નોંધ પ્રમાણિત કરી, પોતાનાં “સંકેદ” રજૂ કરવાનું મુનાસીબ માન્યું (જો કે આ માઇસ્ટ્રોસ્ટાઇલ પત્રિકા નનામી-કાઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિ દ્વારા તે પ્રગટ થઈ છે તેના ઉલ્લેખ વિનાની હતી !)

યુનિવર્સિટીના સંકેદ મુદ્દા, સારત. નીચે પ્રમાણે હોવાનું સમગ્ર છે

(૧) મૂળ યોજના અહીં વરસની ને આઠ મંથની હતી

(૨) ત્યારે પછી વર્ગીકરણ વ્યાય વરમમાં ગ્રીસ મ થોની યોજના વિચારી, તેમ જ તેના અમલ માટે મુખ્ય સમ્પાદકને સહસમ્પાદકથી માડીને વડોદરા-અમદાવાદમાં એસીસ્ટન્ટ-સ વગેરે સવસતો આપી

(૩) તેમ જા, મંથોની અતિ ધીમી ગતિ તેમ જ ખર્ચ વધતો ગયો : લેખકોને અપાયેલ કુલ રકમ કરતાં મર્યાદાથી ઠ.મગીરી પાછળનો ખર્ચ વધુ થયો છે (ફિર્કા ૧૯૮૫ સુધીના રૂ ૫,૩૦,૦૦૦)

(૪) ટૂંકમાં, “તા ૨૦-૧-૧૯૮૬ની ‘જ્ઞાનગ જોતી’ મથકાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીને ‘જ્ઞાનગ જોતી’ મથકાળાના મર્યાદક તરીકે ડિસેમ્બર ૧૯૮૫ સુધી યથાવત્ રાખવાની લાલામણુ કરી હતી પરંતુ શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ મર્યાદન-પ્રકાશન પદ્ધતિમાં કચેલ અસાધારણ વિલંબને કારણે અપેક્ષિત ગતિ અને નિર્ધારિત મહત્વમર્યાદામાં મર્યાદનકાર્ય કમવાની તેમની પુરવાર થયેલ અસક્તિને કારણે તેમ જ યુનિવર્સિટીએ તેથી મહત્ત્વ કરવા પડેલા ભારે મોટા ખર્ચના કારણે યુનિવર્સિટીની તા ૨૨-૨-૮૬ની સિન્ડિકેટ વ્યવસ્થાપક સમિતિની ઉપરુક્ત લાલામણુનો અસ્વીકાર કરી શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના જેવા સમાપ્ત કરી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો

યુનિ.ના સુદાર્થો અંગે સ્પષ્ટતા

“યુનિવર્સિટીના મંજૂરના સદર્ભમાં સ્પષ્ટતા” તરીકે “જ્ઞાનગ જોતી પ્રકરણ” પ્રસ્તિકામાં જે મુદ્દા રજૂ કરાયા છે તે આ પ્રકારે છે-

* પાંચ વરમની યોજનાનો વીસે વરમે છોડે ત આલ્યો અને મ પાદંજાય ખર્ચ બેઠક વધતો ગયો-આ છે યુનિવર્સિટીનો કેસ

હવે, પાંચ વરમનો કાર્યકાળ વિચારાયો હોતો તે આ મથકેષ્ટીના સ્વરૂપ ને પ્રકાર વિશેની પૂરી સ્પષ્ટતા થયા પૂર્વે પરંતુ, કિશોરચિત્ત માહિતી-મ કલનને બદલે કોલેજ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષિત નાગરિકોને હક્કમાં રાખીને મથકના લેખનસ પાદનતુ આયોજન વિનાશાયુ ત્યારે સ્વાભાવિક જ સમજાઈ રહ્યું કે પાંચ વરમને બદલે આઠેક વરસ થયે પરંતુ મમમ કામનો ખ્યાલ આવતાં તે મુદ્દા પછુ ટૂંકી જગ્યાઈ હતી ગુજરાતમાં ને અન્યન પણ આ પ્રકારની કામગીરીઓમાં આવો જ અનુભવ રહ્યો છે

આવા કામો ખરેખર કઈ રીતે થાય છે એ સમજવા માટે બે દૃષ્ટાન્ત ટાંકના હાયક છે

(૧) મરાઠી વિશ્વકોશનું કામ ઈ ૧૯૬૦ના અરમમાં તર્કતીય હક્કર-શાસ્ત્રીના સ પાદકપણા હેઠળ શરૂ થયું હતું અત્યાર સુધીના પ્રગટ થયેલા એના ખ ડો સાહેબી પુરૂ છે કે એને મકારાપૂના વિદ્વાનોનો મારો સહકાર મળેલો છે વળી, એ કોશ સમિતિએ, જે વિદ્વાનો પાતે માથે લીધેલા અધિકરણ અંગે કોશ કાર્યાલયને સ્થાને રહીને કામ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને રહેવાખાનાની મગડ પણ સુલભ બનાવી છે આટલું જાણી આવે સુધીમાં એ કોશના બાર ખ ડો પ્રગટ થયા છે એનો અર્થ એ થયો કે લગભગ મવા બે વગેરે એક ખ ડની સરેરાશ થઈ

(૨) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ત્રણ ખંડોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ પાંચ વરસમાં તૈયાર કરવાની યોજના કરી હતી અને તેને માટે ગુજરાત સરકારે અનુદાન પણ મંજૂર કર્યું હતું એક મુખ્ય મ પાઠક, એક મહત્તમ પાઠક, બે અધિકગણ લેખકો અને ૩ મહર્ષિ મહાયકો (કુલ ૧૦) મારફતે સાહીત્ય આ કામગીરીની મૂળ નિર્ધારિત અવધ પૂરી થઈ ગઈ છે ત્યારે આને એનો પહેલો જ ખંડ પ્રેમમાં જઈ ગયો છે

જાનગ ગોત્રી આયોજનની વાત કરીએ તો વિવિધ વિષયોમાં અનેક સ્તરે ફરી વળવાનું હોય ત્યારે મુખ્ય મ પાઠકને જે અસિસ્ટ-મ અપાતુ જોઈએ તે બધા વખત એકધારું અપાતુ પણ નથી. હા ત ૧૯૭૭થી એટલે કે વીમમાં મ થઈ મુખ્ય મ પાઠકે એક પણ મહત્તમ પાઠક વિના એકલે હાથે કામ ચલાવેલું છે

વળી 'વીમ વરમ' કહેવું પણ જેરવાળી છે, કેમકે ૧૯૭૬માં કટોકટી શરૂ થયા બાદ યુનિ એ મળવાઈ જઈને, કલમના એક ગોદે ૧૯૭૭માં શ્રી મુખ્ય મ પાઠક (બો મ.) તથા મહાયક મ પાઠક (પ્રકાશ સાહ) ને છૂટા કરીને કામ સહતર બંધ કરેલું (વાસ્તમાં 'બંધ રહેલું' - યુનિ એ તેમના ગુજરાતી ભાષા શાખાને શિષ્ટે એ જવાબદારી નાખેલી, પરંતુ, કશું જ પરિણામ આવ્યું ન હતું)

(૨) મુખ્ય મ પાઠકને આદરેણી રૂપિયાના લેનને માર કરીને છેલ્લે રૂપિયા બારગે પચામ અપાતા હતા એટલે કે, આજકાલ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને કે અખબારી અખબારોટરનો જે પગાર છે તે ! વળી, મે, ૧૯૬૬થી માર્ચ, ૧૯૮૬ સુધીની મુખ્ય મ પાઠકને મળેલી રકમનો હિમાલ્ય મૂકીએ તો મહિને મરેસાશ એક હબર રૂપોયા થાય છે આ પગાર જે 'ભારે' લાગતો હોય તો એનું કારણ એ છે કે અધ્યાપન અને લેખનની જેમ જ મ પાઠકનું પણ એક અનેરો કસબ છે તે વાત હાલના લાગતાવળગતાઓને સમજાઈ નથી.

— મ પાઠકોષ કામગીરીનો ખર્ચ અતિશય છે એમ કસાવવા માટે યુનિવર્સિટી ને આકડા આપે છે એ પણ ખોટી રીતે મોટા દર્શાવાયેલા છે, કેમ કે ઉત્પાદન અને પ્રકાશનની વધારાની કામગીરી ને સમયગાળા દરમ્યાન મુખ્ય મ પાઠકને સુપરત થયેલી તે દરમ્યાન એ વિશેષ કામગીરી માટે રોકાયેલા ભાઈઓને અપાતા લેન-ખર્ચનો આકડો 'મ પાઠકોષ' કામગીરીમાં અયોજ્યવામાં આવેલો

૨ આ જગા એક દરે બ્યારે મુખ્ય મ પાઠકની માથે બે મહત્તમ પાઠક હતા ત્યારે વરસે બઢી મ થતી, એક મહત્તમ પાઠક હતા ત્યારે ૬૦૬ મ થતી અને એકલા હતા ત્યારે એક મ થતી સરેરાશ રહી છે જુલાઈ-૧૯૮૨માં મ. પ યુનિવર્સિટીએ બોગીલાઈ ગાંધીને અગાઉના પગારે ફરી નીમ્યા ત્યારે વ્યવસ્થાપક સમિતિને તેમ જ સિન્ડિકેટને તે મોઢું નહીં લાગ્યું હોય તો જ ને ! એનો અર્થ એ થયો કે દેખીતા વિલજ અગર કહેવાતા વધુ ખર્ચ જતા, જાનગ ગોત્રીની ગૌરવપ્રદ ત્રિશબ્દતા બેના યુનિવર્સિટીને સગમ પ્રત્તિ તેમજ એના કાર્યાવયન વાજબીપણું મનન્યુ હતું

ઈ ૧૯૮૫ સુધીમા આ એણીના પચીસ ગ્રંથો થઈ ગયેલા હતા જનીસમો મ ય મ પાદન તળે છે તેમ જ હિમે ૧૯૮૬ પછી નો તેમના હસ્તકનુ મ પાદનકાર્ય બાકા રહે તો તે વિનાયેતન કરી આપવાનો વ્યવસ્થાપક સમિતિનો નિર્ણય બોમ્બાઈએ સ્વીકારેલો હતો આ નોના યુનિ-વર્સિટીએ દર્શાવેલો નવા વધુ ખર્ચનો મુદ્દો ઉપસ્થિત થતો જ નથી.

આ મ નેગેમા, બોમ્બાઈ ગ્રાધી પાનેથી મ ય એણીનુ મ પાદનકાર્ય પાણુ લેવાના નિર્ણયના કારણે તરીકે યુનિવર્સિટીએ રજૂ કરેલા ‘કાર્યવિહ જ’ અને ‘વધુ પડતા ખર્ચ’ના મુદ્દા એણુનિયાદ હે છે, એટલુ જ નહીં, આશ્ચર્ય પણ જ-માવે છે, અને તેથી જ મ પાદનકાર્ય પાણુ હઈ લેવા પાછા ઉપર દર્શાવેલા નહીં, પણ ક્ષતર કારણોએ (નવા નીમાયેલા સ પાદક શ્રી જશવ ત ગેખડીવાળાની અગત મહત્વાકાક્ષા ઉપરાંત ‘ગજકારણે’ પણ ?) ભાગ ભજવ્યો હોય એવો મ શય જ-મે છે

*

અતમા, વળી શ્રી મનુભાઈ પચોળાએ ત્ર ૧૭ ૫ ૮૬ના રોજ સ ૫ યુનિ ના કુવપનિક્કને કબિલ પત્રને ટાંકી આ ઉદ્દાગ્રાહનુ સમાપન કરીએ છીએ

યુનિવર્સિટીના ઠાલો ખસાવ

શ્રી કુલમંડિવશ્રી,
સરદાર પટેલ યુનિ,
વલ્લભવિદ્યાનગર
ભાઈશ્રી,

તા ૧૨-૫-૧૯૮૬

તમારો શ્રી નગીનદાસ પાઠેખ પરનો તા ૭-૫-૧૯૮૬નો પત્ર મળ્યો, તે માટે આભાર.
મિન્ડકેટનો ઠરાવ અને તમારો પત્ર જોઈ ગયો.

મારે નિખલામપણે લખવું જોઈએ કે મને તે યાગ્ય ન લાગ્યા.

ઉદ્દેશો ભોગીભાઈને કામ મોપવાનો ઠરાવ કર્યો પછી કેટલો સમય ગયો કે ઠરાવ ગણ્યા-
અઠવાડિયામાં ફેરવવો પડ્યો ?

ઉદ્ધતે, ૨૪-૨૫ મ થોનુ જળરૂઢસ્ત કાર્ય કોઈપણ ઠકાણે ધારી સુદગમ લાગ્યે જ
પૂરું થાય આવા કામોમાં વખત લાગે જ છે.

આપણા દેશની મર્યાદિત શક્તિ જોતા વિગેષે આવું અને મ થોની ગુણવત્તા જોતા તે કામ
તમારી યુનિ અને ગુજરાતને ગૌરવ આપે તેવું છે આવું જર્જરિતભયુ કામ ઉઠાવવા અને ધણુખરું
પૂરું કરવા માટે ભોગીભાઈનો આભાર પણ ઠરાવ કે પત્રરૂપે ન મનાયા તે ખેદ અને અનૌજન્યની
વાત છે વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં તો આ વિગેષે ખૂબ તેવું છે આવા ભારે કામ માટે યુનિએ કંગેલુ
ખર્ચ બહુ ભારે છે તેવું હું નથી માનતો.

પણ તમે યુનિ નો ખસાવ કરવા પત્ર લખ્યો તે પૂરતું જ લખ્યું છું, માફ કરશો.

—મનુભાઈ પ મોળા

તા ૬, "જ્ઞાન મંગોત્રી પ્રકાશ"ની પુસ્તિકા માટે તેના સંપાદક શ્રી પ્રકાશ ન શાહ (નવર ગપુરા પોસ્ટ બોક્સ
પાટળ અમદાવાદ-૯) નો સંપર્ક સાધવો.

જ્ઞાનમંત્રોત્તરી અંથ શ્રેણી : સંપાદકીય લાક્ષણિકતા

શ્રા. ૪ : શ્રેણી ચીલેયલુ નકરા માહિતી મ કલનથી લેવે જીદીને એક જુદુ જ કાકું કાઢવા તાકે છે શ્રેણીના પ્રત્યેક પુસ્તકના પ્રારંભે વાંદન ચાન્સેલરની મહીથી જણાતા રહેલા નિવેદનના એક-બે અથવા જોતા આ મુદ્દો સમજાઈ રહ્યો છે

“સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી આપણા દેશમાં શિક્ષણને વિસ્તાર વધ્યો છે સાથે સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણને કારણે જ્ઞાનવિસ્તારની નવી તકો જામી થઈ છે ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે પણ આપણે મોટી ફાળ ભરી રહ્યા છીએ આમ છતાં, શિક્ષણ માત્ર કરતાં મામાન્ય વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાનસંસ્કારનું ભાગ્ય અનેક કારણોસર પર્યાપ્ત નથી અને યુનિવર્સિટી કક્ષાના જ્ઞાનવ્યાપ વામણે ભાસે છે

“વળી સ્વાધીન લોકશાહી સમાજના સર્વાંગી વિકાસ હરગ્યાન સર્વસાધારણ શિક્ષિત પ્રજાજનને પડકારતી અપર પાર જટિલ સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થતી રહે એ સ્વાભાવિક છે આવા પ્રમુખ બૌદ્ધિક તાલીમનું ભાગ્ય અપર્યાપ્ત રહી જતાં સુસજ્જ નાગરિક તરીકેની તેની અધૂરપ વૈયક્તિક અને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ અસરકારક પ્રતિભાગી હોય છે”

યુનિવર્સની ચિન્તા કરે તે યુનિવર્સિટી, એ ન્યાયે લોકશાહી સમાજને શોભતી આ કમગીરી, નિવેદનમાં કહેવાયું છે તેમ, “અત્યંત દુષ્કર છે એવી સમાનતા અમે હંમેશા અનુભવી છે એક બાજુ, યુવકો ને નાગરિકોની કક્ષા-તેમની અભિરુચિ, વાચનશક્તિ અને સમજ-શક્તિની મર્યાદાઓ છે, તે બીજી બાજુ,

ઇતિહાસવિકાસ ને ઘટનાવિકાસ, વિચારવિકાસ અને મૂલ્યવિકાસની આખી કરાવવાનું કાર્ય કઠિન છે મંજીર અને કંઠણ મધુતા વિષયો, મંજીરપણે છતાં આસ્વાદ્ય બનાવીને રજૂ કરવાનું કામ લેખકો માટેય કસોટીરૂપ બને છે સંપાદકોની મર્યાદાઓએ હોવાની. આ પ્રયત્ન મહત્વાકાંક્ષી કે અમાધ્ય નથી અને મંજીરપણે કરવાનો નહીં તોયે મંજીરોનું આયમન કરાવવા જેટલો તો યશ રળશે, એવી શ્રદ્ધાએ અમે આ યાત્રા આરંભી છે વળી પરભાષાના પ્રયોજના ભાષાન્તરો વા રૂપાન્તરો રજૂ કરવાને બદલે શક્ય એટલો મૌલિક અભ્યાસ અને ચિંતન રજૂ કરવાનો હેતુ છે”

આવું કામ, સુન્દરમે મનુચિતપણે કહ્યું છે એમ, મૂઝી મૂઝી રીતે બની ગયેલી તેમજ બની રહેલી ગુજરાતના જીવનની એક મહાન ઘટના જ લેખાય આવી કમમીરીતા છેક છેડે આવીને યુનિવર્સિટી લગભગ છેલ્લે પાટલે બેસવા-જેવું કરી બેસે, એનો અર્થ એ છે કે સંપાદનકાર્ય એટલે શું એનો એક વિદ્યાસંસ્થાને હોવો જોઈતો ખ્યાલ આપણે ત્યાં કમભાગ્યે હજી કેળવાયો નથી-કથુ કમ્પાઈલ કરવું ને કથુ એડિટ કરવું એટલે કે સંકલન કરવું ને સંપાદન કરવું બેઉ કેમ જાણે એક જ વાત ન હોય !

સંપાદન એટલે મોટે ભાગે તો, વિદ્વાન લેખકો પાસેથી વિષયાનુસાર પ્રકરણો લખાવી, એકત્ર કરી, જોઈ જઈ, ભાષા, જોડણી આદિ મુદ્દારીને પ્રથમી હસ્તપ્રત પ્રેમને સોંપવાનું કામ એવી જાડી મમજ આપણે ત્યાં છે પરંતુ, એ

તો વારુવમા સંકલનની કામગીરી થઈ. સંપાદન એ તો એક નિરાળા જ કમળ ને નિરાળા કામગીરી છે, અને એમાં પણ જ્ઞાન-ગંગોત્રી પ્રકારના કાર્યોમાં તો સવિશેષ

આ શ્રેણીના નિવેદનને અમલમાં મૂકવા મળતું જ્ઞાનગંગોત્રી-સંપાદન એક પ્રક્રિયા તરીકે પરંપરાગત સમજ કરતા નિરાળું એ સમજીને ચાલવું નોંધ્યું.

સંપાદકે આંતરરાષ્ટ્રીય અભિપ્રાયપૂર્વક જે તે વિષયના અનેક વિદ્વાનો માથે પ્રારંભિક ચર્ચાવિચારણા કરી તેમાંથી વધુ અનુકૂળ જણાય તેવા તદ્દિહો પાસે સેખનની જવાબદારી સ્વીકારાવવી રહે છે. વળી, આ કક્ષાના તદ્દિહોના હાથ પૂરતા ભરાયેલા હોઈ એમને જરૂરી લાખો સમયગાળો પણ આપવાનો રહે એ દેખીતું છે.

* લખાણમાં મૂળ હેતુને અનુરૂપ અભિમત જળવાય એ માટે સંપાદકે યોગ્ય જે તે વિષયોની ખાસી એવી પૂર્વનિર્ધારી કરવી રહે છે. પૂરતું હોમવર્ક કરી, કાચા મિનેરેલિસમ અથવા મદત્વના મુદ્દાઓ અંગે નોંધાવવાની સેખનોને પહેચાના કરવાનાં રહે છે.

સેખનો પાસેથી આ ધોરણે પહેલો ખરડો મળતાં ઠીક ઠીક સમય જતાં હોય છે—ઓઠથી માંડીને અઢવાળીસ મહિને પણ ખરડો મળવાનું બન્યું છે. ઉદ્દિષ્ટ હેતુને અનુલક્ષીને, સેખનોને મંતવ કરી, નવેસર ખરડો તૈયાર કરવાનું પણ અલગપણ રહે જ—વિષયની મુદ્દાકીય આવજતામાં તેમ જ લાખાશીલીમાં ઉપરાત, સૂચવેલી શબ્દ-મર્યાદા કરતા લખાણો અતિલાખા કે અતિસૂચન આદ્યા હોય ત્યારે દૂઝાવવાનું, મહારવાનું,

વિસ્તારવાનું, પુરવણી કરવાનું મ પાદકીય કાર્ય અનિવાર્ય બની રહે છે.

આ કામગીરી લેખક-સંપાદક સાથુ-જન્યનો નવાં જ પરિભાષ્ય ધારણ કરે છે. નમૂના દાખલ આ શ્રેણીના ‘સ્વરાજ્ય દર્શન’ના બે બોલમાં પ્રા. નગીનદાસ સઘવીએ લખ્યું છે તે ઉતારીએ

“અ શ્રેણીના મ પાદક મુ શ્રી ભોગીભાઈએ પુસ્તકની માડણીથી શરૂ કરીને તેનો આખરી સ્વરૂપ સુધીના પ્રત્યેક તબક્કે સેખનકાર્યમાં એટલો બધો રસ લીધો છે કે તેઓ આ મથના કેવળ મ પાદક જ નહીં મહાલેખક પણ બન્યા છે. પચ્ચદ્ધારો અને પ્રાથમિક ચર્ચાઓ દ્વારા અને પ્રેતસાહન આપ્યું છે અને હમાને પણ બે વાં છે મનભેદોની નિખાલસ ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે ઉદ્દેશ્યને મને મારા રસ્તે ચાલવો દીધો છે.”

સખ્યાપણ સેખનોની લાગણી એણેવતે આ સે આ પ્રકારનો જ ઠરો યુનિવર્સિટીએ છેલ્લે છેલ્લે જેમને માથે મ પાદકીય કળશ ઠાળ્યો છે તે પ્રા. શેખરીવાળાએ શ્રેણીના અગિયારમા મથ માટે ભોગીભાઈના નિમગ્નથી એક પ્રકરણ લખેલું છે એમણે પહેલો મુસદ્દો મોકલ્યો ત્યારે શેલી ને અભિપ્રયમની દિષ્ટિએ એ પ્રકરણ નવે-મરથી લખાવવાનું સંપાદકને જરૂરી લાગેલું. ત્યારે પહેલે તબક્કે તો શેખરીવાળાને કદાચ રોષ પણ વધ્યો હશે, પરંતુ નવેસરથી લખીને મોકલતી વેળાએ આ બીજી વારનું લખાણ વધુ સતોષપ્રદ બન્યાનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર તેઓ રહી શક્યા નહોતા, એવું જાણવા મળ્યું છે.

[જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણના આરંભમાંથી]

હાલો બાપા, ખેતરે

હિ ચી જીવનના પાક જેવા કે ઘઉં, બટાટા, મકાઈ, કપાસ, જીરું, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ ઊંચા પાકમાં બીજા રાસાયણિક ખાતર સાથે સાથે 'જયંત કેસ્ટર મીલ' શ્રેષ્ઠ સેન્ડ્રિય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને સાથે સાથે પાકની લિપજ પણ વધે છે.

કૃષિજીવનનું એક માત્ર અભિન્ન અંગ એટલે જ

જયંત કેસ્ટર મીલ

(૫% નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા જયંત ઓર્ગેનિક મિલ્સ

મો. જયંત વેજ ઓર્ગેનિક એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લીમ

૪૮૦/૪૮૨, ૭ આર્થ ડી સી., મકરપુરા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૦

ટેલીફોન નંબર ૮૩૧૪૧, ૪૩૧૪૨, ૪૩૧૪૩, ટેલેગ્રા ૨૮૫ BRD, પ્રાપ. સ્વીટ ઓર્ગેનિક

નોંધ : કિચન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમાં પણ 'જયંત કેસ્ટર મીલ' હાજર સ્ટોકમાં મળશે

શ્રેષ્ઠદાન : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન

With Best Compliments
from

PHONES 82370, 82511, 82098

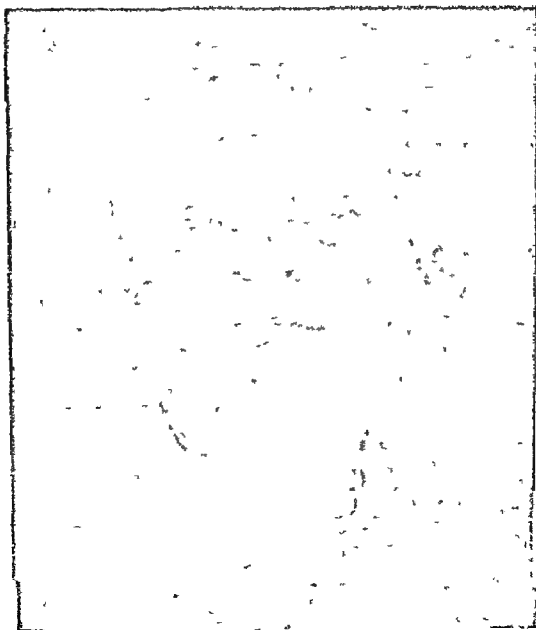
BEARAT
LINDA
INDIA

C-
GORW

MFRS OF : D
ACCESSORIES

વિદ્યાધામ

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને માનન

‘મહેષા છા’માં એ એક આઠો અઘથો અતરો જ છે. સમા ને વખતની વારતાનો પણ સમયનો, કહો કે કાળનો કેવાસ પન્નાલાલ એમ તો ‘માનવીની ભવાઈ’માં પણ કયા નથી લીધો? ખરે, એક અર્થમાં એ જ તો નામક છે આમ, કાળને નામક કરી જાનનાર આપણા એકના એક પન્નાલાલ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ દ્વારા ભારતીય માહિત્યના ફક્ત ૫૦ વાંચનીપણે જ સુપ્રતિષ્ઠ થાય છે એ ગૌરવધનનામાં તો કાળસંકેત વાંચીશું આપણે?

નવલકથાઓની યુગરાતને એમ જુઓ તો નવાઈ નથી ગોવર્ધનરામ સજ્જુ પેટુ રાજે અહીં છે અને કબાળામામ પણ મુનશીએ આ જ કાપડા મહેલાતો ખડી કરી છે, મુસ્લીમીનીના પેથ લગાવ્યા છે તે સમગ્રગણો પણ મન્યા છે ‘જિયોન્ડ મુડ એન્ડ ઇલિય’ના નિર્દેશાર્થ પૃથિવિવલ્લભ-છાપ માત્રોની મોહિતીના એ સંજ્ઞા છે ૨ વ દેસાઈ ને પેલીકરની સસારકથાઓ ‘પણ યુગરાતની અભગવી મરખદા છે અને દર્શકની ‘ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી’નો ત્રીજો ભાગ રાહ જોવડાવીને યુગરાતવગે થયો એને તો પૂડુ વરને નથી થયું

આ બધાની વિશેષતા કઈ ને કઈ હશે જ છે જ પરંતુ, જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડની આજની રક્ષણે ‘માનવીની ભવાઈ’દ્વારા પન્નાલાલ પટેલની કાઈ એકમે વિશેષતા તલેણ વસતી હોય તો એક તો એ કે એમણે કાળની કથા આલેખી - અને ખીજી વિશેષતા એ કે એમણે લોકની વાત ખાડી

પન્નાલાલે કાળની કથા માંડી તે દિવસે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ કાલીન પાત્રસૃષ્ટિ, કામે દલપતરામની સસારસુધારલક્ષી ત્રૈવીએ મિટિરા રાજના લાભોમાં રામતી હતી અને લોકકથાણુની સામ્યી કામના એક્સિટિટ અન્તરસમ્પ્રદાયી જટા કે જધારાથી મેલ્યન માગતી હતી નવીનચન્દ્ર ઉર્ફે સરસ્વતીચન્દ્ર સરખા જાનાથી, અનુભવાથી, કલાણુકાગી પાત્રો પછી એક તખ્તો આરી ગયો દોરડામથાળા દપીલાં પાત્રોતો પણ પ્રતાપી પાત્રોની મુકેલી એ કે એમાં તોય સમાજ નકરો જાનવળન્ટુના ખાતામાં ખતવાઈ નવ્ય અનાયાસ કે સામાસ

પણ પન્નાલાલ આલ્યા તે પરમપરાગત અર્થમાં પ્રતાપી કે પડિત ખાતો ‘વિના સીધાસાદા, તેજ અધારના પૂતળા સખા લોક સાથે, માટીના મનેખ માથે એ આલ્યા પ્રબન્ધ પોતાનો પરિચય પોતાના જેવા માણુઓ મારફતે થયો, કેમકે મનમમાં ગાજતા કે મિરિશંગો પર કે વાલકેશ્વરમાં વસતા અદરલોકને સદ્દરનોકની આ વાત નહોતી પણ કળી રાજુ, કાનજી, ભૂતી, માંધી, ધૂળાની હતી માહોલ મજરીના નાથોનો નહીં એટલે પરમમીના પોડીનો હતો

લોકનો પાટલો માડનાર પ્રમાણલ અસખત નથી પહેલા, કે નથી છેલ્લા યુગરાત મેધાણી પરમપરાએ સુખિયુ છે પણ મુજોખમો વખત લોકસાહિત્યના પાત્રો સાથે રવાનાવિક જ એક મધ્યયુગી રોમેન્ટિકિઝમ વળગેલુ હોય છે પન્નાલાલ યુગરાતના ઇશાનિયા ખૂણેથી જે લોક લઈ આવ્યા તે એવી કશી આસમાની રૂમાની આજા વગરનુ લોક હતું એ અર્થમાં આપણા મનમને મુમગત એવો આ જાણે લોકશાહીનો વાતોકાર ન હોય!

પન્નાલાલ જાગુ જાગેલા નથી એ ખીતાતો જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડની સત્તાવાર જાહેરાત સાથેની શાદીમાથે અધ રેખિત ઉત્સેખ થયેલે છે મતલબ, ખીજા ઘણા બધા સજ્જુની જેમ એજણે કદાચ અનલન કરવાની નોખત જોયી જ નથી આવી! પ્રબન્ધો દેખાદેખીથી નવુ કયુ આત્મસત ન કરી શકે અને જૂઠું જગ્યાનમાં જૂંડી નવ્ય એવી સ્થિતિ આજની છે ત્યારે ત્રણચાર દાવકા પરના પન્નાલાલની સોખતમાં એક પ્રબ્ધ તરીકે આપણને તળપદ એવો જાણકટ. પોતીકો અનુભવ થાય છે એ ઘટનાનો મહિમા જોડો નથી

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’થી ‘માનવીની ભવાઈ’ લલલોકથી લોક લગીની આપણી કથાયાત્રાનો એક આલેખ આપે છે તે પેઠીનો યુગપદકાર લોકને બંદલોક વચ્ચેની બેઠની બી નો ભાગવાનો છે, જાણનાની નવલકથાએ તે કમનો ગીરો એ સવાલ આવતો વગે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના પહેલા ભાગની નશતાબ્દી થવામાં છે ત્યારે તપાસાપક છે હમણાં તો જ્ય પન્નાલાલ!

ભારતમાં વધતી જતી સાપ્રદાયિક હિંસા એ ભારતીય સમાજ-રાજ્ય-દેશમાં ઝડપથી પ્રચલિત ક્રાંતિવાદના કેન્સરનું બહાર પ્રગટ થતું ચિહ્ન છે. ચિહ્નો (સિમ્પલ્સ)નું મહત્ત્વ એટલું કે તે રાજની તીવ્રતા દર્શાવે આઠ-દસ વર્ષોમાં પણ, ખાસ તો છેલ્લા દોઢ-બે વર્ષ દરમિયાન ધર્મના નામે જેટલી હિંસા ભારતમાં થઈ છે, તેટલી ભારતના ઇતિહાસના ખીજા કોઈ કાળમાં કે હાલ દુનિયાના ખીજા કોઈ દેશમાં (લેબનનના અપવાદને બાદ કરતા) થઈ નહિ હોય. 'એ જૂથો વચ્ચે થયેલી અથડામણ' એટલું અખબારોમાં વાંચીએ એટલે સમજી જવાનું કે આ કોમી હિંસાની ઘટના છે. કોમી હિંસાની ધણી ઘટનાઓ અખબારોના પાને ચઢતી પણ નહિ હોય અથવા તેના વ્યાપ અને તીવ્રતા અખબારોના હેવાનોમાં યથાતથ પ્રતિબિંબિત નહિ થતા હોય. સાપ્રદાયિક હિંસા પોતે ક્રાંતિવાદના વિષાણુના વાવેતર અને ઝડપી પ્રમાર માટે ગંભીર રીતે જવાબદાર છે તેથી પ્રથમ તો તેને કડક હાથે દબાવી દેવી જોઈએ. એ વિશે જોમન ન હોય પણ કામ ત્યાં એટલું ન જોઈએ ચિહ્નો દબાવી દેવાથી રોગ નિર્મળ થતો નથી. ધણી વાર તો તે અસાધ્ય અને એ રીતે વકરતો હોય છે.

ક્રાંતિવાદનું કેન્સર જે રીતે ભારતીય સમાજમાં પ્રસરી રહ્યું છે તે જોતા, અને "જો આપણે આ રીતે ક્રાંતિવાદને કાલના દર્દીનું તો ભારતના ટુકડે ટુકડા થઈ જશે," એવી, ત્રીસ વર્ષ અગાઉ નહેરુએ ઉચ્ચારેલી અગમવાણીમાંથી કંઈક બોધપાઠ લેવા માગતા હોઈએ તો, તેના બીડા અને ગંભીર વિશ્લેષણ સાથે કેટલાક નક્કર ઉપાયો સૂચના લેવા પડશે.

પ્રથમ તો, છેલ્લા દોઢ-બે દાયકાથી જે ક્રાંતિવાદ મારુ બિચારી રહ્યો છે, તેનો ચહેરો, તેની પાછળની મુશ્કેલી, રૂબાંચો ઓળખવી પડે એ અગાઉના ક્રાંતિવાદ કરતા ક્રાંતિવાદનો આ નવો અવતાર એ ત્રણ બાબતોમાં વિશેષતા ધરાવે છે. પ્રથમ તો, ક્રાંતિવાદ આપણી 'સીસીમ'નો અત્યંત ભાગ બન્યો છે, અત્યંત કે, ક્રાંતિવાદ ભારતીય રાજકારણનું એપેન્ડિક્સ નથી (જે કાપીને ફેફસાં દેવાય) પણ તે રંગે રંગમાં આપીને રહેલો લોહીના કે સરતું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આથી કોઈ મજાનની કાતર નહિ પણ લોહીના છુદેલું ફોન વિંધાણથી શુદ્ધ કરે એવા કાયાકલ્પની જરૂર છે. ક્રાંતિવાદ એ નિષ્ક્રિય ઘટના રહી નથી, એ ખુબ આપાત-પ્રત્યાપાતની શુભલા સર્જી શકે એટલી બળવત્તર પ્રક્રિયા બનેલ છે.

બીજું, આ નવો ક્રાંતિવાદ સસરીય લોકશાસી અને મિનસાપ્રદાયિકતા બનેલા વિદ્યુત સ્વચ્છોનાં ક્રોડોનાં ફેરજ છે. સસરીય લોકશાસીનું ચૂંટણીઓના અને પછી તો સંપ્રદાયા રાજકારણમાં યથેચ અધ્યપતન અને અત્યંત મેળવવા છેલ્લામાં છેલ્લા પાંચે જોડવાનું વલણ તેમાં પેદા થાય તે દેખીતું છે. ધર્મ, શાંતિ, જાતિ ક્રાંતિને નામે અત્યંત મેળવવાની તો પછી સ્પર્ધા જ થાય ને! અને આપણા રાજકારણમાં એ મિનસાપ્રદાયિકતાને નામે એવું તો ડીઝનાલું અભ્યાસ કે લારોભાર ક્રાંતિવાદના પ્રદાનિકતાનાં ભોરીગર્ને જ દૂધ પાવાનું કમું રાખ્યું.

નાગરિકતાનો જ વિકાસ, સામાજિક-આર્થિક કાર્યક્રમોને આધારે રાજકીય સ્પર્ધા, અને રાજકારણમાંથી ધર્મ-ક્રાંતિ-સંપ્રદાયનાં સંપૂર્ણ દહાણપટ્ટી અને આ બધું કરવા, કરાવવા માટેની સામાજિક-રાજકીય નેતાગીરી આટલું જોઈએ ક્રાંતિવાદના વિષાણુથી રાજ્યદેશને મુક્ત કરવા ધર્મ લાને પળાય ધગની ચાર દિવાળીમાં, મંદિરો કે મસ્જિદોમાં, તે શરીરમાં ન આવે રાજકારણ માત્ર નાગરિકને જ ઓળખે, તેના કોઈ વિશેષજ્ઞને નહિ. ઉપાય, મુદ્દેસ જરૂર છે નથી એવું નથી.

દિનેશ શુક્લ

વધતા જતા કોમવાદ અને આર્થિક પરેશાનીઓ વચ્ચે આપણા દેશના સાસડોની નવી ફસલના વિચારો, આપણી સમસ્યાઓની તેમની સમજણ-સંવેદના અને અભિગમ પ્રત્યે ખ્યાન ન દોરાય તે સંમત શકાય તેવું પણ આ નવી પેઢીના સાસડોએ સાતત્યભંગ અને નવા ચીલા પાડવાનો જે 'ભગીરથ પુરુષાર્થ' આદર્યો છે, તેના સુગતાર્થો દેશ અને સમાજ માટે એટલા તો મહત્તરના છે કે તે બધાનો વિચાર કર્યો જ છૂટકો છે સાતત્યભંગ અને 'નવું કરવાના ઉત્સાહ' પાછળ એક નવો અભિગમ, દરમિયાનગીરીની નવી વ્યૂહરચના અને ઉદ્ભવતા ભાવિ વિષે નવું દર્શન, આ બધું રહેલું છે આ નવો અભિગમ નવા વડાપ્રધાન અથવા જે 'હૃદય'ભિત્રોની તેમના પર અસર હોવાનું મનાય છે, તેમની જે પેઢાશ છે એવું નથી દેશના અગ્રવર્જનો ધણો મોટો હિસ્સો આના અભિગમ અને સમજણ ધરાવે છે આ નવી પેઢી પાસે કોઈ પરિપ્રેક્ષ્ય, જીવન પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિકોણ, કોઈ વિચારવારા નથી, એવું રખે માનતા. જે નવી નીતિઓ અમલમાં મૂકાઈ છે, અથવા મુકાવાની વાતો ચાલે છે, નેતાગીરીની, કાર્યપદ્ધતિઓની નવી શૈલીઓ, વ્યક્તિઓ અને વ્યૂહરચનાઓમાં આવેલ અસાધારણ પડાઓ, આ બધાને અવગણવા કે હસી કાઢવા જેવા નથી હલ્લુ ધણો ગૂચવાડો, સંદિગ્ધતા પ્રવર્તે છે અને એમ હોય તે સ્વાભાવિક પણ છે કારણ, જે નવો અભિગમ ઉદ્ભવી રહ્યો છે તે સમવેતનો અભિગમ નથી, બસકે વાસ્તવિકતાનું વિશ્લાઙ્ગન, ખરેખર તો દિશાઙ્ગન કરનારો અભિગમ છે, નિર્મમ રીતે કેટલીક આખતોને જ આધાન્ય આપનારો તો બાકી બધી આમતોની યોર ઉપેક્ષા સેવનારો છે આ નવો અભિગમ કેટલાકને ન ગમે 'પણ તેથી શું', એમ નવા નેતાઓ અને તેમના બૌદ્ધિક સેંસમેનો ચેકકું પરખાવી દે છે.

આ નવા અભિગમને સંક્ષેપમાં, એક જ વાક્યમાં, પણ મૂલવાદી સ્વરૂપે રજૂ કરવો હોય તો આંખં મૂકી શકાય : "આપણે સૌ, આપણો દેશ ૨૧મી સદીમાં પહોંચી જવા તકવાપડ થયા છીએ," આ અભિગમના આર લક્ષણો મમજવા જરૂરી છે. પ્રથમ તો તે અસંદિગ્ધપણે ભવિષ્યક્ષત્રી છે. મનસ્વ કે જૂતકાળ અને કઈક અંશે વર્તમાનને, તેની પર પરાઓ, સંસ્થાઓ, મૂલ્યો એ બધાં સાથે દૂનાવા મગિ છે અને ઠોરી સ્લેટ સાથે ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશવા માગે છે, જેથી જૂતકાળ અને વર્તમાનનો બેજાજ વેંકારવો ન પડે બીજું, આ અભિગમ અ-રાજકીય (એપોસિટિકલ) કદાચ રાજકારણ વિરોધી (એન્ટીપોસિટિકલ) છે આપણા સમાજમાં જે કચરો છે, સડો છે, અભદ્ર છે તે બધું રાજકારણને કારણે છે, રાજકારણની પેદાશ છે આપણને 'આગળ જતા' રોકનાર અને 'પાછળ રાખનાર' જે કોઈ હોય તો રાજકારણ છે તે આપણને બદલે તો કરે છે જ, સાથે દરેક તબક્કે સમાધાનો કરવાની ફરજ પાડે છે, નીજું, આ અભિગમ 'ટેકનોક્રેટિક' છે, મતલબ કે તે ટેકનોલોજીને રાજકારણના અવેજ તરીકે ગણે છે લાગણીવેદમાં તણાયા સિવાય, શુદ્ધ 'વૈજ્ઞાનિક રીતે', કશું એક્સેલ નહિ સાંખી લેવાય (તો-નોનો-એમ) એવા વંશજ સાથે તે પ્રયોનાં ઉકેલ તરફ આગળ વધવામાં માને છે 'સમ કુપ્રેમી એક દવા' ગણીને આધુનિક ટેકનોલોજીમાં તે અનર્જન અઢાર ધરાવે છે અને એવું લક્ષણ તે નવો અભિગમ 'મને-જે-નિયમ' છે. જેમાં રાજસાસન (ગવર્નન્સ)ને એક સંચાલકીય કાર્ય તરીકે મટાવવામાં

આવે છે. છુદાં છુદાં સામાજિક બંધો વચ્ચેની રાજકીય સ્પર્ધાનું સ્થાન ટેકનિકલ જાણકારી અથવા વિશેષ જ્ઞાન લે છે, ખીજા બાજુ નૈતિક સૂત્રો અને લોકરજની ભાષણબાજીનું સ્થાન ધિનરાજકીયકૃત સંચાલન લે છે, જે ચોક્કસ ધ્યેયો હાસલ કરવા નફાતોટાના હિસાબ કાઢીને કાર્યપદ્ધતિઓ નક્કી કરે છે.

આ ચારેય લક્ષણો ભેગાં મળતાં એક નવા જ આવેજ અને ધક્કાને જન્મ આપે છે, જે દેશનું 'બેભાંગોમા, જનજે કે 'બે ભારત'મા વિભાજન કરે છે. 'દુ ઇન્ડિયાઝ' અથવા બે ભારતનું જે ચિત્ર બપોસે છે તે કંઈક આવું છે જેમા સામાન્ય લોકોને બાંહે રાષ્ટ્રને પ્રાધાન્ય અપાય છે, જેમા સમાજ વ્યવસ્થાને બાંહે રાજ્યને મહત્વ અપાય છે, જેમા લોકો વિવિધ સ્તરે લોકશાહી પ્રક્રિયામા સામેલ થતા હોય અને જેમા આપણી વિવિધતાઓ પ્રત્યે આદર દર્શાવતો હોય એવી સામાજિક પ્રથાને સ્થાને એક મજબૂત, કાર્યક્ષમ અને દુનિયાની અન્ય 'મહાન સંતાઓની' પગલમા ભેસતા શોભી જોએ એવા એકરૂપ (હોમોજિનસ), આધુનિક, રાષ્ટ્ર-રાજ્યનું નિર્માણ કરવાના વિચારને અમિશ્રિતા અપાતી હોય. 'બે ભાગત'નું આ ચિત્ર 'ઇન્ડિયા ત્રિરુદ્ધ ભારત' એટલે ચહેરી ભારત વિરુદ્ધ જાગીચ ભારત જેટલું સીધુંમાઠુ નથી બહી તો દરેક સામાજિક અવકાશ એવા બે વિભાગોમા વહેંચાય છે કે બન્ને વચ્ચેની આતરક્રિયા, આદાનપ્રદાન, આપસી સંપર્ક ધટતા જતા હોય, એવું ચિત્ર બપોસે છે.

'બે ભારત'ના આ ચિત્રને જરા વિસ્તારથી, થોડી વિગતે, જોવાનો પ્રયામ કરીએ એક ભારત છે અત્યંત આધુનિક, સમાજના આધનસ્ત્રોત માહિતીના ભંડાર, અદ્યતન ટેકનોલોજીઓ અને સાથે જનું ખીજું ધણુ બધું તેની પહેાચ હેઠળ છે, તેની એડી રેઠગ છે, તો મામે ખીજું ભારત છે, જે દોડમા ધણુ બધું પાછળ રહી ગયેલ છે, જહિં (વિકાસ નહિ)ની આડી પ્રક્રિયાના અજબૂત ભાગરૂપ શોષણ અને દમનના સમગ્ર માળખાના અમલ બોળ હેઠળ કચડાડું, સ્થગિત, ઠેરનું ઠેર જીવું છે આ 'બે ભારત' વચ્ચેના 'સંપર્ક' ઉત્તરોત્તર ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે એવું નથી કે આપણા દેશમા કોઈ વિભાજનો દત્તા જ નહિ ગરીબો અને અમીરો, બહુમતીઓ અને લઘુમતીઓ, વિશેષાધિકારસંપન્ન અને કેળાણ એવા ભાગ તો આપણે ત્યાં સદાય રહેલા છે. ૧૯૭૦ના દાયકા સુધી આ વિભાજનો સાથે અસ્તિત્વ ધરાવતાં અને તેમની વચ્ચે કપાક કપારેક મેળાપ પશ્ચાત્યો એને કારણે સામાજિક વાસ્તવિકતાની દીવાલની પેપે પાર શું છે, તેની કંઈક જાણ, કંઈક મજાનતા પેદા થતી એનાથી કોઈકમાં અનુકંપા જન્મતી, કપારેક તેનાથી યુનાઈતતા અને ચિતાની લાગણી પશ્ચ પેદા થતી પશ્ચ હવે તો આ ખીજા ભારત વિષે જાણે પૂરેપૂરું અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હોય એવું જોવા મળે છે એટલું જ નહિ, ખીજા ભારતના દૂર દૂર ફેલાયેલાં ગામડાંઓમા કરોડોની ખ્યામા કચાલિયાતમાં જીવતા મનુષ્યોનું જાણે અસ્તિત્વ જ પહેલાં ભારતના લોકોને જાન નથી! કૂટપાથ પર ચાલતા કપારેક આપણી નજર આ ખીજા ભારતના કમનસીબ ચહેરાવાસીઓ પર પડે છે ત્યારે ત્યાંથી નાસી-છૂટાની, સખત અણગમતાની, પિંછારની લાગણી ઘર્ષ આવે છે, કપાચ સહાનુભૂતિ, અનુકંપાની સરવાણી કૂટલી નથી, યુનાઈત હોવાની લાગણીની તો વાન જ કયા? આપણી જાતને, મિત્રો, સહકાર્યકરો, સમાસંબંધીઓને જરા પૂછી જોઈશું?

આપણા દેશમા જ નહિ, અન્યત્ર પશ્ચ, માનવ માનવ વચ્ચેની તિરાડ, વધતી જાય છે, તેના મુશ્કિતાર્થો મહત્વના છે આપણે વધુને વધુ પ્રમાણમા વિભાજિત જગતમાં રહેના ઘણા છીએ અને બન્ને બાજુઓ વચ્ચેનો જીવંત સંપર્ક તૂટતો જાય છે. એનાથી એકમા પરસ્પર વિમુખતા અને પરાધાન પજાનો ભાવ પેદા થાય છે, એમાંથી જન્મે છે, અજ્ઞાન અને પગિણને અનુકંપાનો અભાવ આગળ જતાં એમાંથી મઠાય છે, પૂર્વમંદોળી ગોઠો, અને આપણે એવી માનસિક દશામાં જીવતા ઘર્ષો છીએ કે જેમાં 'ખીજાઓ' માટે લાગણીનું કોઈ સ્થાન રહેતું નથી આપણે છુદાપણા (એગ્રેગેશયા)નો ભોગ બનીએ.

છીએ! ખીમ ભારતના લોકો ભણેને ગજનયુગી ફોટોની પડખે વા કૂટપાથ પર ગ્રહના હોય અગર તેો
 લાખો ગામડાઓમા જીવના હોય, આપણા સંકોચના ચેતનાવર્ધનના પાંગધતી. અદ્ય પ્રવેશી. રાજ્ય
 નથી એકીસમી સદીમા પહોંચી જવાની માનસિક ઉતાવળ આ કઠોર અજુગતી વારતવિકાસમાથી ખાસી
 છૂટવાની ચંપાનો જ એક લાગ છે રાખી સદીમા પ્રવેશવાનો અત્યંત એક બાજુ બંને ભારત વચ્ચેની
 ખાઈને વધુ પહોળી કરવાનું કામ કરશે વેા ખીજ બાજુ અમરગોને બીજા ભારતનાં રોગિષ્ઠ જાતુઓનો
 ચેપન લાગે તે સાડુ રક્ષણ-આવરણ (કવાન્ટાઈન) પૂડુ પાડશે દરમિયાન ખીમ ભારતના કરોડો
 લોકોના જીવન જીવવાના લઘુતમ હકો, તે કંટાળાના જીવન જીવવાના હક સુદાં, વધુ અસરકારકતાથી,
 વધુ નિર્ભય કાર્યક્ષમતાથી જીવવાતા જશે

હાલ, જે નીતિઓ અમલમા મૂકવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે, તેનું પરિણામ બંને ભારત વચ્ચેના
 અંતરને વધારવામા જ આવે આર્થિક વિકાસ અને ઔદ્યોગિક તેમ જ શ્રમિક સંબંધોને લગતી નવી
 નીતિઓ આ અંતરને બાપ વધારવામા પરિણમશે રોકેનેલોજીનો મોટા ઉપાડે આચાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય,
 પૌષ્ટિક આહાર, શ્રદ્ધાનિર્માણ, વગેરે, જીવનની અન્ય જરૂરિયાતોનો જાતેપ, દોષધણ નીતિયોત્ર લો; આનું
 જ લેવા મળશે જાણે બંને ભારત વચ્ચે ખાઈ પહોળી કરવાનો બ્યરિયર કાર્યક્રમ હાથ ન ધરાયો
 હોવા!

સામાજિક અને રાજકીય શિક્ષણની સરચાઓ તરફ નજર કરીએ તો ચિત્ર ખાસ જુદું નથી.
 સમાજવિદ્યાન સહિત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શિક્ષણ-સંરોધન સરચાઓ 'વસ્તુત્થા' કહેવાયવાના આશ્લકમા
 આજાડછેટ પામે છે વિશિષ્ટીકરણના વળગણને કારણે મમ્મ સામાજિક વાસ્તવિકતાને તેની અખિલાઈમાં
 ભેવા-તપાસવા તૈયાર થતી નથી જોએ સામાજિક વાસ્તવિકતાને દુરંત કરવા અપસાવવા માગે છે તેને
 કશું માર્ગદર્શન આપતી નથી. એવા સમયમા આપણે જીવી રહ્યા છીએ, જેમા એક બાજુ રા'નવિદ્યાનનો
 અજૂતપૂર્વ વિસ્ફોટ અને વિસ્તાર થતો જાય છે, તેો ખીજ બાજુ સરકાર અને નેતાઓ માનવપ્રશ્નોને
 પહોંચી વળવામા વધુને વધુ પ્રમાણમાં નધુ, સહના અનુભવ લાગ્યા છે, જ્ઞાન અને કાર્ય વચ્ચેના વિષ્ણુદેહથી
 રાજ્યનું જી શૂન્યાવકાશ, જેની પૂર્વિ સવહનના સામૂહિક માધ્યમે (માસ મિડિયા)ના જાળવર વિસ્તરણથી
 કરવામાં આવે છે સવહનનાં આ માધ્યમે આપણા જાતીયજ સમાજની સમૃદ્ધ વિવિધતાઓને ઓગાળીને,
 મનદેર અને વેચારિક આદાનકેદાની લોકલાહી પર પરાઓને નિસ્તેજ કરીને, ગતાનુગતિક, ખીમાહાજાહી
 માનસ તૈયાર કરે છે સાથે સાથે, ની શિક્ષણનીતિનું મોટાપાયે તોરણે માધીને સ્વાગત કરવાની તૈયારી
 ચાલી રહી છે. રાખી સદીમા એકાએકે હાખસ કરેની શિક્ષણનીતિએ સિટિસ સામ્રાજ્યનું દૂર બેઠા સમાજન
 કરવા. 'ખાણુઓ' તૈયાર કર્યાં, તે હવે આવનાર શિક્ષણનીતિ કોર્પોરેટ સેક્ટર અને ટેકનોલોજિક રાજ્યની
 સેવા બાજવવા, લાખેની સખ્યામા ટેકનોલોજીનેલું ઉત્પાદન કરેને

આખણુ મામ લૌકિક (સેક્યુલર) ક્ષેત્ર પૂરતું જ સીમિત નથી ધર્મ અને અધ્યાત્મના અધ પતન
 માટે નિસાસા નાખનારા કદાચ બંને વચ્ચે ચોખ્ખી રીતે બેઠા પાડતા નથી આપણા સામાજિક, રાજકીય
 ક્ષેત્રમા સપ્રદાયતી ઘણી મોટાપાયે ઘુસણખોરી થઈ રહી છે, પણ એ તેના અનુયાયીઓમા દયા-કડુણા
 અનુકૂળતા જગવવાને બદલે સનાતનવાદ તરફ લઈ જાય છે, એ માનવીય વૈવિધ્ય પ્રત્યે સ વેદનશીલ બના
 વવાને બદલે સ ધર્મ અને સ્ત્રી માનસને જાન આપે છે અને આ પ્રક્રિયામા રાજ્ય એક લાગીદાર
 બને છે, વિવિધ: જૂથો, કેંગો, વર્ગો, વિજાઓ વચ્ચેના સંબંધો એક તરફ, નિપક્ષાંબેજન્ટ બની રહેવાને
 બદલે રાજ્ય પોતે સકીર્ણ સનાતનવાદી પરિણામો પડખે રહેતું હોય એલું બનવા લાગ્યું છે. રાજ્ય
 વિસ્તરમાન

આપણે નિષ્પક્ષતા ગુમાવે ત્યારે સરકારની કાર્યકારી ક્ષમતા ઘટી જાય છે. આથી જ આપણે સરકારની કાર્યકારી ક્ષમતાને મજબૂત કરવાની જરૂર છે.

આ બધાં પરિણામો અને પ્રક્રિયાઓનું સફળ પરિણામ આવે, જેની એકતાનો પાયો જ વિવિધતા છે, એવી ભાવના અને અર્થતંત્ર સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિનું એકરૂપતા (હોમોજિનિટી)માં રૂપાંતર થી જ બાબત. આધુનિક ટેકનોલોજી પરનો ભાર અને આધુનિક મનુષ્યના રાજ્ય બનાવી દેવાની યેવના આપણી સ્વાભાવિક સાર્વજનિક વિવિધતાનો નાશ કરાવે અને ભારતીય સમાજના વિવિધ અંગોમાં એકતાનો સમવેગ કરવાની તો વાત દૂર રહી, બસકે, આપણા દિભાજિત અર્થકારણ અને ધર્મ, ક્ષેત્ર, સંસ્કૃતિ, જાતિ વગેરે બધામાં વહેવારના રાજકારણને ઓર દડ કરવાનું કરે છે.

વિવિધતા ધોનાણ અને બધું એકરૂપ કરી દેવાનું પશ્ચિમી એ આદ્ય છે. આપણને સીધા પ્રશ્નો પૂછવાનું જણે સમજુ જ નથી આ સદીના અત સુધીયા આપણી વસતી એકરૂપ (એક-અમન) નહોતી હોય તો આપણી સર્વોચ્ચ અભિમતા શી હોવી જોઈએ? રાજ્યવારી કે જન (પ્રમિક્ક)ને દૂર ખસડનારી ટેકનોલોજી? આપણે શું એવા મોટાં વિરાટકામ બધા બધે જ નહીં, જે સાચા લોકોને જોડીને ફેટી દે, અને આપણા સામાજિક તાણવાણામાં કપારેય, કદાપિ પાછા એતપ્રોત્થાય જાનહિ? કુટવાય પર-રહેનારા સાજની લટાર વખતે અવરોધ અને છે, માટે તેમને કેમ-ચહેરથી દૂર ફેટી દેવામાં આવતા નથી એમ પૂછીશું, કે પછી એવો સવાલ ઊભીશું કે શા માટે આટલા બધા માણસો આમકા છોડીને શહેરની નરકાગાર જેવી ઝૂપડપડીમાં રહેવા સતત રહે છે? આપણા ગામડાઓનું આપણે શું કરીએ છીએ, પ્રાથમિક સમુદાયો સહીઓથી જે સાધનસામગ્રીથી પોતાનું મુજબન સ્થાવરતા આપ્યા છે, તે ઝૂટથી સર્જીને, તેમને બેઠાવ બનાવીને શહેરોમાં બસાવવામાં રહેવાની ફરજ તો પાડ્યા નથી ને? આકેમકે ટેકનોલોજીઓ લાગીને આપણે શું કરી રહ્યા છીએ, તે વિચારવા આપણા વડા પ્રધાન જવાય થોભે છે ખરા? સાચા જવાબો તો પછી, સાચા પ્રશ્નો જ આપણને સૂઝતા નથી.

ઉદા: ૧૫-૨૦ વર્ષો દ-મિયાન ઢેટીક પાયાની વસ્તુઓમાં જનરેશન ધોવણ થયું છે સંસ્કારો, પરપરાઓ, મૂલ્યો ધોનાણ એની રાષ્ટ્ર સમાજના જોતિક પાયાનું પણ ધોવાણ થયું છે સામાન્ય લોકોના જીવનના આવાર સર્મા કુદરતી સાધનો પરનો કાણ લોકોના દાયમાંથી સરી ગયો છે, સરતો જાય છે, મોવાનું માણી વધુને વધુ દોહણુ બન્યું છે લાંબા માટે બગતણુ સાંકડું અપ્રાપ્ય બનવા લાગ્યું છે નદીઓ સુકાવા લાગી છે, પાણીનો અદળક પુરવઠો ધરાવતા રાજ્યોમાં આજન/અનારૂપિની ભુમાકાતો વધી છે સુધી અને ખરાબની જમીનો મોટાં બૌદ્ધોગિક મૂલ્યો વિકાસિત કરવા આપવામાં આવી રહી છે, પરિણામે ગમકાનાં ગીચર-જમીનો ધટી જાય છે જ જમો, વનસમૃદ્ધિનો ભયકર અપે નાથ ધર્મલોકો છે દૂકા, સદીઓથી ગ્રામસમાજને આદિવાસી વિસ્તારોની જે સામુદાયિક કુદરતી સ્પર્ધા રહતી, જેમના પર તેમનો મુખરો સાક્ષતો, તે બધાનો વિકાસ કરવાને નામે ખાતમી કિતોને સુચરત કરવામાં આવી રહી છે અને એની નજ લટ આવી રહી છે. ૨૦૧૮ છે કે ૨૨મી સદીના પરિક્ષાના મુવકમાં સમાજના સૌથી યોચના ૫ થી ૧૦ ટકા લોકો રહેવા જશે તે કરોડો-જમીનો, કમાણીની મીઠ પર બેસીને જશે, જેમનો કુદરતી સાધનોનો જીવન-આધાર ઝૂટવાઈ જશે છે, જેઓ જમાના આપો શહેરોમાં આવી ચડ્યા છે, અને શહેરોમાંના કચરાની સાથે તેમને પણ મુઠકોકરો ફેરવીને બહાર ફેંકાવી દેવામાં આવશે મોતાના જનરાજ્યમાં, આદ્યમુખિયા તેમની સાથે રાજ્યવિદોના નાગરિકો નજો બવદાર કરવામાં આવશે.

પાંચ-દસ ટકા ર૨મી સદીમા રહેવા જશે તેના બોજ ઉપાડશે, ગરીબો અને તેમાં ૫ ગરીબોમાના લઘુમતી સભ્યો, દસિતો, આદિવાસીઓ, દહાડિયા, ખાજિયા, વેદિયા, બદુ ઉપાડનારા આપણાંમાના ધણા એ ભૂવી જન્ય છે કે આ બોજ ઉપાડનારાઓ વિના આપણો જીવનન્યવહાર, આપણા એશ્વર્યારામ, બોમવિલામ, મિનકેપમકે ઉપબોગો એક દિવસ પણ નહીં શકે તેમ નથી અને છતાં ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગના એક સામાન્ય અદનો માણસ આ બધાને મહેરોના અર્થકારણ અને જીવનધોરણ માટે મોટો બોલો માને છે મહેરોમા એમને કારણે લીડ, ગીચતા, મદદી, મુનાખેરી, ગેન્કાલ્ટે દબાવો વગેરે ચાપ છે એમ તે માને છે કાણ કે બોમવરૂપ કે જે છે પારકાની મહેનતે નાગડપિન્ના કરનાર પરોપજીવી ? બહુ સડપયા આપણે એવા મનોમહેરોમાં પ્રવેશી રહ્યા છીએ, જેમાં ગરીબી, કગાલિ-યતને આપણી ક્ષતિઓ, આપણી બેમુખી વાતો, આપણા દમને કારણે નહિ, પણ સમજાપૂર્વક જાણીજીનીને, યોજનાપૂર્વક ટકાવી રાખતા હોઈએ

આને ધણા લોકો વિચારે છે કે ગરીબો વિશે વિચાર કરવાનું જરૂરી નથી જો દસથી વીસ કરોડ લોકોથી ર૨મી સદીની દુનિયામા જર્જ સકાય, સક્રિયશક્તિ અર્થકારણ બીજુ કરી શકાય, અંગ્રેજ ભાષા બોલતો, ટેકનોસોજીમા મદિયાતો, મહેરોમા રહેતો મધ્યમ વર્ગ ઉભો થાય અને તેના આધાર પર સમજ, રાષ્ટ્રીય સક્ષમતાનું રક્ષણ કરી શકે એવું રાજ્ય બીજુ ચાપ જે ઉપખંડ પર આધિપત્ય લોગવે અને એક મોટી વિશાળ સના તરીકે તેનો ઉદ્ભવ થાય તો ધણુ સિદ્ધ થયું કહેવાય બીજા વીસેક કરોડ સંસ્થાનો અને પેટા કોન્ફ્રાક્ટરો તરીકે ભવે સઘે આવતા બાકીના ત્રીસ માળીસ કરોડ મુ કરશે અથવા એમનું શુ મશે, એ બૂલી જતો (એમનો ઉદ્ધાર તો ઈશ્વર સુધ્ધા કરી શકે તેમ નથી) એમની ચિંતામાં તો દેશ પાછળને પાછળ રહે છે જેઓ સાથે આવી શકે તેમ છે, તેમને લઈને ર૨મી સદીમા પ્રવેશવાની તાકીદે જરૂર છે નવી શિક્ષણ નીતિ, નવી આર્થિક નીતિ, ઉદ્દામ બે બન્ને અને બીજું ધણુ બધું જે હાથ ધરવામા આવ્યું છે, તે બધાનો રપટ ઉદ્દેશ આ જ છે જે લોકો માથું મારીને ર૨મી સદી ભણી ઉઠવાનું કરતા વિમાનમાં બેસી જાય, તે જ સાચું જારત છે જે રહી ગયા તેમનું રચન ક્રિતિહાસની કચગટોપક્ષીમા છે, તેમને માટે આજ આરવાનો કરી અર્થ નથી !

વિકાસના આ દિગ્ગુખી મોડેલ માટે કિંમત ચુકવવી પડશે એનાથી નવા શાસકો પૂરા સલામ છે તે માટે તેમણે અવરિષ્ઠત, પદ્ધતિમર આયોજન પણ કરવા માડ્યું છે જેખીતું છે કે વિકાસનો આવો રસ્તો મોટા પ્રમાણમાં જાજ થો, અસતોષ બિજો કરવાનો ભારતના સામાન્ય લોકો હવે અગાઉની જેમ ગરીબીથી ગામ જેમ ચુ માર્દને બેસી રહેશે એમ ચાની લેતુ બેળપણ જણાશે અપારે જ સમાજનના તળિયે ઠીક ઠીક ઉલ્લસ-ઉચ્ચસપાથસ ધર્મ રહી છે, તે બધાની અભિવ્યક્તિ દિ સક વિરોધાટ દારા વધુને વધુ પ્રમાણમાં થવા લાગી છે. અગાઉ કદાપિ ન અનુભવી હોય એટલા પ્રમાણમાં હિંસા ભારતીય સમાજ અનુભવી રહ્યો છે અને એની માયામા વધારો થવાનો છે. એ પણ દીડા જેવું રપટ છે આખ છતાં, તેઓ જોખમ ખેડી રહ્યા છે એ બધાના મારણ તરીકે આંતરિક સલામતીનું ચ ત્રાસપ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, રાજ્ય અને કેન્દ્રીય-પેલીસદશો તેમ જ અર્થલશકરી દબાયા વધારો અને તેમને મુસલ્માન કરવામાં આવી રહ્યા છે. ■ રક્ષણનું નવું માળખું બીજુ ધર્મ રહ્યું છે સામાજિક અને રાજકીય પ્રક્રિયા-ઓમાં અર્થલશકરી અને લશકરી દબાવી દરમિયાનગીરી ધીમે ધીમે વધતી જાય છે વધુને વધુ કચનકારક કાપકાપી રાજ્ય-સંજ્ઞા ખનતુ જાય છે રાજ્ય ચુ કાતરનો/ચાદિયાનો ઉપયોગ નાગરિકોને સીધા રાખવા કરતું થયું છે ર૨મી સદીમા દેખના પાંચ-દસ કરોડને લઈ જવા જે કિંમત ચુકવવી પડશે, તે માટે તૈયારી ચાલી રહી છે

અ તિમવાદીઓનાં આત કવાદ અને હિંસાથી ચિંતાતુર આપણે રાજ્ય દ્વારા આચરવામા આવતા આત કવાદ અને હિંસાની અવગણના કરીએ છીએ આપણે એ જુદી જર્મીએ છીએ કે રાજ્યપ્રેરિત હિંસા ખીન્ન પ્રકારોની હિંસાની જન્મદાતા અને છે એ જીકાલથી વિચારેલ અને અભ્યાસ કરીએ તો રાજ્યપ્રેરિત હિંસાના સરથીકરણ પાછળનું કારણ જાણવા મળશે જે પ્રકારનો વિકાસનુદ્ધ આપણા દેશમાં અપનાવવામાં આવી રહ્યો છે, તેનાથી અજાણ, અસંતોષ અને તેની હિંમત અભિનયિત - આ અર્થાં વધતી જવાના અને એ બધાને પહોંચી વળવા રાજ્ય અત્યારથી જ એ તૈયારી ન કરે, અને રાજ્યના નેતાઓ તેમની આ તૈયારીને વધતા આત કવાદ, નફરતવાદ, અત્યાચાર તેમ જ વિદેશી આક્રમણો ભય એ બધાના નામે વાજબી ન દેરવતા રહે, તો રાજ્યપ્રધાનું સચાલન કરવાનું અત્યંત મુશ્કેલ બની જાય

આ રીતે વિચારવાનું વજણ નહીં અને માત્ર ભારતમા જ આ વલણ છે, એવું નથી કહેવાક સમયથી અમેરિકા પોતાના 'સામાજ્યવાદી આધિપત્ય'ને જે કપાલ પડકાર ચાપે તો પહોંચી વળવા ત્રીજી દુનિયાના કોઈપણ દેશમા દરગિયાનગીરી કરવાના સિદ્ધાંતિ વિગ્માની ગ્યુ છે આપણા નવા સામાજિક માનસ ધરાવતા અધવર્ગો પણ સામાન્ય લોકો અને સમાજના ધણા મીમાવર્તી વિભાગોને ગોપણ કરવા મટેના અને ઉપાદિત માલન' બજાર જ ગણે છે, અને તેમા કશી ખવેશને માખી લેવા તૈયાર નથી એટલા માટે તો રાજ્યને હસ્તેક હિંસા અને આતકનું સૌથી વડું દેન્દીકરણ કરવું પડે

માત્ર ભારતમા જ નહિ, અન્ય ત્રીજી દુનિયા (વિકાસશીલ)ના દેશોમાં પણ વિકાસની જે તરાફ અમલમાં મુકવામાં આવી રહી છે, તેના એક આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ છે આ દેશોના અર્થિકા'ઓ વધુને વધુ પ્રમાણમાં ઉદ્ભવતા આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલિવાદી અર્થકારણ સાથે મઠાતા જાય છે જેમા સ્વ-નિર્ભરતાને બદલે વધુ પ્રમાણમાં 'આધાત-નિકામ પર ભાર' મૂકીને રાષ્ટ્રીય અર્થકારણને આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થકારણ સાથે સાકળી લેવા પર' ભાર મૂકાય છે પછી આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાના તકાળ, નહિ કે આપણી જરૂરિયાતો, આપણી અમિમતા નહીં કરવા લાગે છે. વિશ્વજન્યના દેવને પ્રસાદ ધરાવવા કરોડોની જરૂરિયાતોનો ભોગ લેવાનું 'પરસ્પરજન્ય જનના સિદ્ધાંત'ને આધારે ન્યાયી ફેરવવામા આવે છે. દુકમાં, આ નવે આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ પણ, દેશના કરોડો ગરીબો, માવોની કોઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, એમને એમના 'નસીબ' પર' છોડી દેવા જોઈએ, એ માનસને જ બળવતાર કરે છે, એની તરફેણમા તકેશુદ્ધ રહીશો પૂરી પાડે છે

ટેકનોલોજી અને રાજ્ય પ્રત્યેના અભિગમમા આવેલ ફેરફાર, તો ખીજ બાજુ, મિનમાપ્રાધિકતા અને આધુનિકીકરણ જેવી પ્રગતિવાદી વિચારધારાઓ વિપેની જ પુનર્વિચારણાએ આ માનસને ઓર દહીમૂત કઈ છે સામાન્ય લોકોની રિયતિ વધુ બહેતર બનાવવાના એક માધન તરીકે ટેકનોલોજીને જોવાને કે પ્રયોજવાને બદલે રિયરતા, કાર્યક્ષમતા અને ઉપાદેક્તા વમારવાના એક મહત્વના સાધન તરીકે ટેકનોલોજીને હવે વિચાર કરવામા આવે છે ટેકનોલોજી પ્રત્યેના આવે અભિગમ, દેખીતુ છે કે, ઓછાને ઓછા લોકોની કાર્યક્ષમતા અને તેમના પ્રજાવને દહતાર કરવારો બની રહે એવું જ રાજ્ય વિશે છે બન્યારના પરિણામે સામે અસરક્રિયા, નિર્ભળને ગ્રહણ આપનાર અથવા મધ્યસ્થી બનનાર, એટલે કે સામાન્ય લોકોના દિનચા, કલ્યાણ અને સમાનતાવાદી ભૂમિકા ભજવનાર ત' કે નહિ, પણ સાધનસ પન્ન લોકોએ પ્રાપ્ત કરેલા જીવનધારણા અને તે ટકાની રાખતાં નિમનગ્રાનુ રક્ષણ કરનાર તેમ જ ઉદ્ધારવાની, અગવજો સામે તેમને હાથ પૂરી પાડનાર તરીકે નથા વિશ્વવ્યાપી આર્થિક અને ટેકનોલોજીકન સચાવનના સ્થાનિક એજન્ટ તરીકે રાજ્યને ઘટાવવામા આવે છે સાપ્રદાયિક રિડ્યુક્શન અને એકવાદિતા સામે વિવિધ

વ્યક્તિઓ અને જૂથોનું રક્ષણ કરવાને બદલે બધી વિવિધતાઓની આબરૂપાળ અને એકત્રે ખીલતી સાથે ધરી દેવાની પ્રવૃત્તિને ધિનસાપ્રદાયિકતા તરીકે ધટાવે છે પરંપરાગત સમાજની વિવિધતાઓ અને વિસમ-તિઓને, તેની સમૃદ્ધ વિવિધતાઓ અને શોકજાણને આપ ત આવે તે રીતે, એવાગાળાને આગળ હોઈ જવાની પ્રક્રિયા તરીકે ધટાવવાને બદલે આધુનિકીકરણને બધા જ સમાજોને એક સરખા કરી સિથિયલરની એક મઠી બનાવનાર પ્રક્રિયા તરીકે જોવામાં આવે. આધુનિકીકરણનું કાર્ય જે લોકો લઘુલોક ગણેલા (એન્થ્રોપોલોજીસ અને ઇથ્નોહિસ્ટરીમાં વિખ્યાત) છે, કઈક યોગ્યતા અને કાર્યક્ષમતા, કઈક આવડત અને ફોનેલ ધરાવે છે, તે બધાને ૨૧મી સદીમાં લઈ જવા સજ્જ કરવાનું છે જે અલગ, દુર્બળ, ધિનકાર્યક્ષમ, બેચેન છે, તેમની પાછળ સમય-શક્તિ-સાધનો અરબાદ કરવાનો શો અર્થ ?

હાલની 'પ્રસાઓ'ની લોકસંસ્કૃતિ અને તેમની વિશ્વસનીયતાનો આખો આધાર - તેમના અસ્તિત્વ પાછળના સામાજિક અને શાસ્ત્રીય પ્રયોજનો સુદા સંપૂર્ણ બદલાઈ ગયા છે, બદલાઈ રહ્યા છે, ઠેન્દ્રયાને 'માણસ' નહિ પણ સ આસન, સમના અથવા ન્યાય નહિ પણ કાર્યક્ષમતા, કંપાણ નહિ પણ સલામતી જોઈવાઈ ગયા છે.

૨૧મી સદીમાં ઉડપન કરવા પાછળના આ છે, મદર્સ અને તકશાઅ આ પ્રોજેક્ટના મુખ્ય કર્તાહિનાં કોણ હશે અને કેટલી કિંમત મુકવરી પડશે, એ બધું ૨૫૪ છે એક અત્યંત શક્તિશાળી 'મિથ' બની ચઈ રહી છે, તેના આપણે સાક્ષી હીએ આગાહના બધાં 'મિથ', મોડેલ તથા હર્થનને જાંખા પાંદી દે, એવું પણ અને મધ્યમ વર્ગના લુહિછવીઓ દ્વારા તેના સ્વાગતગમીતા ગવાવ શરૂ થઈ ચૂક્યાં છે. કદાચ 'હેસો હેમો'નું વાતાવરણ થોડું શાંત થાય પણ 'આસા' તો રહેવાની જ.

આ વિશ્લેષણના સુચિતાશી વિષે કેટલાક સમત નહિ થાય, જો તેઓ સહમત થતા હોય તો ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાને પુન લોકત માલક બનાવવાની લાખી અને મુરદેલ કામગીરી અને લડતમાં સારેલ થવું પડશે, આગમ, નિરબતનો અભાવ, પ્રસંગોપાત ઉદ્ભવતી શકાઓ અને 'સીસ્ટમ'માં સુનિશ્ચિત સ્થાન - આ બધા તેમને નિશ્ચિય બનાવી રાખે એ શક્ય છે ૨૧મી સદીમાં પહેલ્લી જવાને વિચાર એકલો તો આકર્ષક અને મોહક છે કે પાઈસીટ વડાપ્રધાન ગણવ બાધી રખેને નિષ્ફળ નય તો 'તેઓ' તેને બાલુએ હામેલી કોઈ ખીજ પાઈ લોટને બેસાડી દેતો કારણ 'પ્રોજેક્ટ' હવે પડતો મુકાય તેમ તથા સ્થાપિત હિનેનાં મજબૂત નળા બધાઈ ચૂક્યા છે, અને તેને વાજબી વેચારિક-બૌદ્ધિક ખુલાસાની કોઈ ખોટ નથી.

સરસલેપ અનુવાદ . દિનેશ શુક્લ

અંદાજપત્રોની ખાધ

૧૯૭૮-૭૯	૩ ૧,૫૦૬ કરોડ	૧૯૮૩-૮૪	૩ ૧,૮૧૭ કરોડ
૧૯૭૯-૮૦	” ૨ ૪૩૩ ”	૧૯૮૪-૮૫	” ૩,૫૪૭ ”
૧૯૮૦-૮૧	” ૨,૫૭૭ ”	૧૯૮૫-૮૬	” ૪,૪૬૦ ”
૧૯૮૧-૮૨	” ૩,૬૯૨ ”	૧૯૮૬-૮૭	” ૭,૬૫૦ ”
૧૯૮૨-૮૩	” ૩,૩૯૯ ”		

(અંદાજિત)

ખાધ પુરવણી અર્થતંત્રનો આસરો લો, એટલે કુલાવાજનક પરિણામોને છૂટો દોર આપવો. તેનો સીધો સટ અર્થ ભાવવધારો બાધી આવક ધરાવનારા અને નિપમિત આવક જ નહિ ધરાવનારાઓને ભાવવધારો સૌથી વધારે કો પણ જેમને આવકનું કોઈ ગોઠસ સાધન જ નથી, એવા ૩૦ થી ૪૦ ટકા લોકોની હાલત કેવી સતી હશે, એનો કોઈ ઉલ્લેખ અંદાજપત્રમાં નહિ જરૂર !

રામકપૂરના 'રામ તેરી મગા મેલી' ફિલ્મને આઠ એવોર્ડ મળ્યા છે એવું જાણ્યા પછી, ૧૩ જુલાઈના, દિલ્હીના યોજાયેલા ૧૦મા લાલમ્સ ફિલ્મ એવોર્ડ વિતરણ સમારકમાં ગેરહાજર રહેવાનું પસંદ કરનાર શ્રીમતિ માર્ગરેટ આસ્વાને અભિનંદન તેમણે. જે કે તેમની ગેરહાજરી અંગેના કારણો, વધુ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યા હોત તો વધુ સાડુ થાત તેને બદલે ૧૧મી જુલાઈની નેપથમાં જણાવાયું કે 'આ ફિલ્મે ધણી વિષાદ' ઊઠ્યા ક્યાં છે અને ધણી વ્યક્તિઓ તથા સ્ત્રી-મ સ્થાઓએ ફિલ્મના કેટલાક અંગો વિશે 'અણગમો અને ચિંતા' વ્યક્ત કરી છે. ધણી આ ફિલ્મને કેટલોક ભાગ સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાના આદર્શો અને સરકારની નીતિને પણ હાનિકર્તા છે, માથે માથે, ઉત્તરપ્રદેશના પહાડી વિસ્તારોનું ચિત્રિત ચિત્ર આપી સાચી હકીકતોની હામી ઉઠાવે છે'.

આવી સાવચેતીભરી રજૂઆત છતાં તેમણી એટલું તો સ્પષ્ટપણે જાણે છે કે આ ફિલ્મે તેની મુખ્ય અભિનેત્રીને એક જાતીય સુખની ચીજવસ્તુ તરીકે આપેલી છે તેમ જ તેના સ્નાનદ્રશ્યોમાં બીના પારંકશંક કપડાં શરીરને ઓટી જે રીતે અગ્રદર્શન કરે છે, તેણે તો હદવર્ણી છે સ્ત્રીની, પુરુષના જાતીય આનંદની વસ્તુ રૂપે કરાતી આ રજૂઆત સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાના પથાલને તો હાનિકર્તા છે જ પણ સાથે સાથે ઉત્તરપ્રદેશના પહાડી વિસ્તારોમાં પ્રવર્તતી વાસ્તવિકતાથી પણ તે ધણી વેગળી છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ આનું શરીર પ્રદર્શન કરતી ક્યાંય નહોતી નથી અને નથી શહેરમાંથી સીધા ચાલી આવેલા કોઈ મુશાકાતી સાથે આજાપાતળા પરિચયે ભંજન કરી લેતી.

પુરુષના જાતીય આનંદની ચીજવસ્તુ રૂપે થતી સ્ત્રીઓની આવી રજૂઆત ધણા અંગીર પરિણામો આપ્યાં છે એવિસ બોલ્ડી જે 'સ્ત્રીઓ અને સામાજિક હિંમત' (યુનેસ્કો પ્રસિદ્ધ 'હિંસા અને તેના કારણો'-૧૯૮૦) અંગેના લેખમાં જણાવ્યું છે કે "અરલીસ સાહિત્ય, જગતકાર અને વેશ્યાપણાને વાસ્તવિક બનાવવું પુરુષ-માનસ અને માત્ર જાતિય આનંદ અને સુખના સાધન રૂપે જુએ છે" આના કારણે સ્ત્રી-શરીરને નથી પવિત્રતા મળતી કે નથી તેનું આનંદ-દુઃખની લાગણી માથે સમજ હોય તેનું નિરુપણ થતું બંધે તે વેચી શકાય, ખરીદી શકાય, બાડે મળે, ઉપયોગમાં લેવાય, ખરાય કે નાશ સુદા કરી દેવાય એ રીતે તેના સ્વીકાર થાય છે. શરીરને આનંદ માટે બાડે લેવાય વેશ્યા પ્રવૃત્તિમાં, જગતી શારીરિક બળથી તેને સુધાય બળાકારમાં, અને અરલીસ સાહિત્યમાં તે કેન્દ્રિત થયેલું છે જાતીય ઉત્તેજના માટે. આમ ચીજવસ્તુ રૂપે સ્ત્રીનું આલેખન થતા તેના અન્ય પાસાઓ જેવા કે શુદ્ધિ, ઇચ્છાસક્તિ, સવેદનશીલતા, લાગણીઓ અને આ બધાથી ય ઉપર એવી તેની જીવંતપણાની-ચેતનાની-સદતર અવગણના થાય છે.

એક એવી પણ દલીલ થાય છે કે સ્ત્રીને નવાવસ્થામાં રજૂ કરવાથી તે આપમેળે જાતીય સુખની વસ્તુ બની જાય એમ માનવું મરામત નથી આ વાત જરાબર છે તેવી સાથે કોઈ તકરાર પણ નથી.

* 'કેનિડયન એક્સપ્રેસ', ૧૩ જુલાઈ ૧૯૮૧માં હાલવેલ હિરણ્મય કારલેકરના લેખ 'ફિલ્મ્સ એન્ડ ફાસીઝમ'ના આધારે.

કારણ કે એવા કેટલાય નામી ચિત્રકારોએ તેમના ચિત્રોના સ્ત્રી સ્તરીને નખાવશામાં ચિત્તરૂં છે, કેટલાંય શિશ્વીઓએ સ્ત્રી દેહની નગ્ન મૂર્તિઓ કઢારી છે અને! કોણાર્ક અને ખજૂરાહોના શિશ્વો તેની સાક્ષી પૂરે છે આ બધા કલાના ઉત્તમ નમૂનાઓ ગણાયા છે તેમાં શકા નથી એટલું જ નહિ પણ કેટલીક ફિલ્મો જેની કે કલાઉક લેવાચિયની 'સ્ત્રી અને પુરુષ', માર્કકલ એન્જેલો એન્ટોનીઓનીની 'એલિસકો પોર્ટન્ટ કે અફરીક દુરેસાવાની 'રશોચન' ઉલ્લેખનીય છે તેના પ્રેમદાયોમાં લગ્નસગ નગ્ન ગણાય તેવા 'દરેયો' લેવાયા છે પણ તેમાં કયાંય મુખ્ય અભિનેત્રી જાનીય આનદની વસ્તુરૂપે પ્રદર્શિત થઈ નથી, અને તેમાં જે સવેદનશીલતા છે તેને કારણે પ્રત્યેક ફિલ્મ કલાના ઉત્તમ નમૂના તરીકે નવાજવામાં પણ આવી છે.

હાકીકત એ છે કે શું ચિત્રમાં, ચિત્રપદમાં કે શું ફિલ્મમાં, જાતીયતા અને નખાવચ્ચાને કયા હેતુથી, કેટલી સવેદનશીલતાથી અને કેટલી કુનેદથી રજૂ કરે છે તે મદલનું છે. કદાચ કોઈ એમ મનાવવાનો પ્રયાસ કરે કે રાજકપૂરે તેની મુખ્ય અભિનેત્રીને જાતીય આનદની ચીજ તરીકે રજૂ કરવાનો કોઈ ઈરાદો રાખ્યો નથી 'તો એવું જ કહેવાનું કે સદર્શો અને રજૂઆત, ઈરાદા કરતા ઉચ્ચતા પરિણામ આણે છે એમાં 'બાબુ' આદિતિનુ પ્રદર્શન છે, અણુકપણું છે, અચિષ્ટતા છે - કલાચૂક કે કલાસ વેદનશીલતા તો નથી જ રાજકપૂરે અગાઉની ફિલ્મોમાં આવી અવરચાઓના આપેલા દરેયોની અહીં અરમસીમા છે.

આ બધું સેન્સર બોર્ડની નજરમાંથી કેવી રીતે છટકી ગયું તે સમજાવું નથી, કઈક આપુ. જ 'શોલે', દિવાર', 'જ અર' અને બીજી ઘણી ફિલ્મોનું પણ છે આ ફિલ્મોમાં પણ જાતીયતા દર્શાવી છે, સ્ત્રી પ્રદર્શનની પૂતળી રૂપે રજૂ થઈ છે અને તેમાં ભારેભાર હિંસા પણ છે. હિંદી ફિલ્મોની સુવા-જાનસ અને પ્રચલિત સંસ્કૃતિના આશી ઉપર ચળી નિશ્ચયિક અસરો જોતા આ બધું ગંભીર રીતે ચર્ચાય તે ખૂબ જરૂરી છે આજે કેન્સર પરના ચિત્રો, સામાયિકોમાં આવતા ઉદાહરણો, પોસ્ટરો અને જાહેરાતો, ધરતુ આતરિક સુશીલન, ધાર્મિક પૂજામાં ઉપયોગમાં લેવાતા ચિત્રો અને મૂર્તિઓ સુધી હિન્દી ફિલ્મોની અસર પામ્યા છે તુલ્યોમાં તેની ગટ વર્તાય છે એટલું જ નહિ, ગીતો અને પરંપરાત્મક લગ્ન-કીર્તન પણ ફિલ્મોગીતોના ઢાળે બવાય છે આ બધા ફિલ્મોની સર્વવ્યાપી અસરોના સચકો છે.

વળી સાચો સુવાનો અને સુવર્તીઓ પોતાને ફિલ્મોના મુખ્ય નાયક-નાયિકા સ્વરૂપે જુએ છે. તેમના ક્રોવા કપડા પહેરે છે, વાળ ઓળે છે, બોલે છે, ચાલે છે, વર્તે છે. તેઓ તો તનુ-મય થઈ તેમની સાથે ભારે તાદાત્મ્ય પણ અનુભવે છે ચોરે, ચોટ, પિકનીકોમાં કે વર્ગોમાં, નવરાસના સમયે ગપ્પા મારતા કે મંબીર ચર્ચામાં પણ તેઓ ફિલ્મોના ઉદાહરણો આપે છે, સવાહો બોલે છે અને તેમના માનીતા અભિ-નેતાની નકલ તો કરે છે, પણ તેમના અંતરની ઝીણી ઝીણી વિગતોથી પણ ખાસ્સા માહિતગાર હોય છે. આ બધા તેમના 'ઉલ્લેખપાત્ર નમૂના' (રેફરન્સ મોડેલ) છે પરિણામે આશાના દેહલાક, ફિલ્મોના મુખ્ય નાયકો હિંદી ફિલ્મોમાં જે કઈ ધારણો-મુદ્દો આગળ કરે છે તેને આત્મસાત્ પણ કરી લેતા હશે એમ ધારણુ અનુચિત લાગતું નથી કેટલાય પોર્બસ ઓફિસરોએ કરેલી ફરિયાદો તે માટે સાક્ષીપ છે તેઓ માને છે કે મુખ્યમાં તૈયાર થતી હિંદી ફિલ્મોની અસર હેઠળ છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં યુનાનુ પ્રમાણુ વધી રહ્યું છે, અને કેટલાક યુનેગારો તો તેમના માનીતા અભિનેતાઓ સાથે આતિ તીવ્રતાથી તાદાત્મ્ય અનુ-ભવતા હોઈ તેઓ જે કઈ કહે છે તે જલ્લે ફિલ્મોના સંવાદો ન બોલતા હોય! — તેમના માનીતા અભિનેતાની શૈલીથી જ રતા!

જે કે બધી હિંદી ફિલ્મો આવા યુનેગારો પેદા કરવાનું કે સ્ત્રી-વિરોધી યુનાઓ કરવા પ્રેરતું સાધન છે એમ તો નહિ જ કહેવાય કેટલાકના મતે તો તેમાંથી મોટા ભાગની ફિલ્મો હાનિકર્તા નથી, યોગી કાર્યો ખેલુ જાગવે છે. જાણીતા મનોવિજ્ઞેયક સુધીર કાકર

માને છે કે આધુનિક હિંદી ફિલ્મો પુરાણકથાઓની ગરજ સારે છે ને કંપની અને તાદાત્મીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા કુટુંબ સંબંધોમાં પેદા થતા ભાવોને દર્શાવે છે. નવા રાજકીય, આર્થિક અને - સામાજિક બળોમાંથી સર્જાતા સંઘર્ષોનું તેમાં નિરાકરણ સુચરાયું છે.

સુધીર કાકરની આ બાળત કૌટુંબિક સંબંધોને કેન્દ્રમાં રાખી ઉતારેલી ફિલ્મો અંગે સાચી છે, અને આવી ફિલ્મો ૧૯૫૦ અને ૧૯૬૦ના દશકાઓમાં ઉતરી હતી પરંતુ ૧૯૭૦ના દશકાએ આવી ફિલ્મોને કચાક હટાવી દીધી છે, અને આ દશકામાં ઉતરેલી ફિલ્મો સમાજોપયોગી હતી એમ નહિ કહી શકાય સિદ્ધાંત બાહ્ય, સબ્જ કાક અને પ્રદિપ કિશન નીચે આપેલ ૧૧ ફિલ્મોને આગળ કરી તેમનું વિશ્લેષણ આપે છે. આ ફિલ્મો છે 'ડોન', 'અમર', 'અકબર', 'એ-ચની', 'મુક્કદરકા સિક્કર', 'મી નટવરદાસ', 'પુરખાની', 'જાનિર', 'દિવાર', 'શોયે', 'દેસ્તાના', 'રામ-બલરામ' અને 'શાન' તેઓ જણાવે છે કે આ ફિલ્મોના મુખ્ય નાયકો 'બહાર'થી આવેલા અને લગભગ 'ગુનેગાર' કહેવાય તેવા છે એમાં પણ બે ઠોર્ષ પોક્સીસમેન હોય તો તે પણ ગુનેગારની રીતરસો અનુભાવતા અનુભાવતા નથી સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે આ ફિલ્મના નાયકો જૂથમાં રહી તાકાત સંઘાટે છે, આવડાને અને શક્તિને ઉપયોગ કરે છે અને એ જ તેમની ખરી રાજી છે એમ જણાવ્યું છે વળી જ્યારે તેમાંથી ઠોર્ષ એકને રહી કંઈ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે કમેડા મુકેનીમાં ફસાતો હોય તેવું દર્શાવ્યું છે.

આ ચિત્રોમાં રજૂ થતું સમાજનું ચિત્ર પણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે સમાજ એવા સંબંધોનું જૂથ છે જે પોતાના મૂલ્યોનું જતન કે રક્ષણ કરી શકતું નથી ગુનેગારો સામે નિર્દેશ અને નમજાને બચાવી શકતું નથી અને આમ તે મિનઅસરકારક છે આની વિરુદ્ધમાં 'બહાર'થી આવેલા આ એ-ત્રણ નાયકો વચ્ચેના મનુષ્ય મરજિયાત હોવા છતાં તેમાં વિશ્વાસ, ઉમ્મદા મૈત્રી અને પારસ્પરિક સન્માન છે અને તેથી જ ઉપર તે સમયમાં એકબીજા પ્રત્યે તીવ્ર વફાદારી છે એવું દર્શાવાય છે પરિણામે, આખા સમાજને આ જૂથનો આશરો લેવો પડે અને તેમની જૂથશક્તિ જાણે સમાજનો વિકાસ છે, એમ તેમાં ચિત્રિત કારણ છે, અને આ નાયકો જાણે 'અદિવાતી જાતિ'ના કે વિશેષ કાળજીથી ઉછેરેલ 'ખાસ કોસાઈ'ના હોય એમ લાગે છે.

આ 'મહારી' જૂથ પાણુ અમૃત એવા સામાજિક ધોરણો કે મૂલ્યોનું ટોંકર નથી, બરફ તેઓને તો આ સામાજિક મૂલ્યો પ્રત્યે ખુદનો તિરસ્કાર છે વળી તેઓ સમાજનું પુનઃકલ્પન ઇચ્છતા કે પ્રસ્થાપિત સ્થિતિ અને નિયમોનું ઉન્મૂલન કરના ક્રાંતિકારીઓ પણ નથી એટલે, તેમના હાથ ધરી હિંસા એ તેમને ઈજા કરનાર 'કુટો' કે તેમના મજાતિયાઓ તરફ માત્ર વેશભાવથી પ્રેરણેલી હોય એમ દર્શાવાયું છે એટલે તેમાં અદિવાતી હિંસાને કોઈ વિશાળ હેતુના જ હર્ષમાં પણ ન્યાયી કેરવી શકાય તેમ નથી.

વળી, આ ફિલ્મોમાં મુખ્ય નાયકો દ્વારા આચારતા જંગલી, નિર્દોષ અને ગેરકાનૂની હિંસામુક્ત મૂલ્યોને સ્વીકૃતિ તો મળે છે, પણ સાથે તે બધું જાણે ભય હોય એવું તેમાં ગર્ભિત સૂચન થતું હોય છે, અને એ રીતે ભારતમાં વધતી ગુનાઓની માટે તે પ્રેરણાક્રમ છે વળી, સમાજના કાયદાકાનૂન અને મૂલ્યોનો તેઓ જે રીતે તિરસ્કાર કરે છે તે તો અસહ્ય છે આના પરિણામે, સ્વદત્ત અને મગ્ન્યૂત જૂથો રચનામાં આ ફિલ્મો સહાયક અને છે, પછી જાયેને જરૂર પડતા તે ગેરકાનૂની બને. કુટોને કોણે પાડવાના હેતુ મુખી જ ફિલ્મો સીમિત રહે છે - પછી કોઈ ખેલ રહેતું નથી આથી 'જૂથ રચના' એ જ ખેલ બની રહે છે, જે 'શક્તિ'નું પ્રદર્શન અને પ્રતિક માત્ર બની રહે છે.

ઠાક, બાસુ અને ક્રિશ્ન આ ફિરોને ૧૯૭૦ના દશકામાં બનેલા બનાવોના સંજો સાથે સાકળે છે કે જ્યારે “અજાણના ધણા બનાવો બન્યા, કડોઠડી લઘાઈ, સંજય ગાંધીના ઉદય થયો, જનતાપાર્ટી સત્તાસ્થાને આવી અને મઈ, અને ઇન્દિરા ગાંધી ૧૯૮૦ના ફરી સત્તાઈ ધર્મ” તેઓની માન્યતા મુજબ આ ફિરોનો સંદેશ ‘ઇન્દિરા ગાંધી શૈલીના રાજકારણ’ માટે રેકાર્ડ હોય તેવો છે, જેમાં “સમાજના સ્થિરતા અને સુઅયન જળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી રાજકીય અને સામાજિક સંસ્થાઓના સ્થાને મજબૂત, નિર્બંધ અને એકદંત્યુ સત્તાવાદી નેતાગીરીની જરૂરિયાત”ની દિશાવત કરાઈ છે. વળી નૈતિકતાને તેવે મૂકતાં એવા આવી મજબૂત ફિરો નામકેની વાસ્તવિક પ્રતિકૃતિ જો કયાય શોધવી હોય તો તે સંજય ગાંધીમાં મળે. જેણે સદા ઉચ્ચ ધરાનાના લાલ જ ભોગન્યા પણ બલગાં તો મોટી સિદ્ધિઓના જ ક્રૂકયા, રાજકારણમાં સીધું સ્થાન મેળવ્યા સિવાય ‘જહારી’ દરજ્જાથી તેના મનમાન્યો ઉપયોગ કર્યો અને અલગ સંપત્તિ એકત્રિત કરી છે તેના આસેપો પણ થયા

ઇન્દિરા અને સંજય ગાંધી સાથે જોડતા બાસુ, ઠાક અને ક્રિશ્નના વિશ્લેષણના આ ભાગ સાથે કદાચ ધણા અસમત થાય પણ નીતિહીન ફિરો નામકો, હિંસા તરફ દબેલા છે, સામાજિક અને રાજકીય ધોરણો અને સંસ્થાઓ પ્રત્યે ધુણા લાખે છે, યુનાયોર જેંગ અને ‘દાદાઓ’ પેદા કરે છે, રાજકીય નેતૃત્વ આવા વ્યક્તિત્વના બીનાદાળે તૈયાર થાય તેવું વાતાવરણ સર્જે અને યુનેગારીમય વાતાવરણમાં રહી દેખના જેવા મડળો રચે એ પ્રકારના તેમના વિશ્લેષણ સાથે ભાગ્યે જ ઠાક અસમત થાય વળી, આ નામકો તો આતંકવાદ, આતંકવાદી નેતાઓ અને તેવી ગેંગને લોકરત્નકૃતિ આપતા હોય એવું જણાય છે

આતંકવાદ અત્યારે પણ ભારતને હેરાન કરી રહ્યો છે. જેઓ એમ વિચારતા હોય કે હિંદુત્વ અને મુસોલિની જેવા આપણું નેતાઓ ભારતમાં સંભવિત નથી, તેમને એટલું જ જણાવવાનું કે વીસીના ઈશ્વરી તરફ અને વીસી-ત્રીસીના જર્મની તરફ ફરી એકવાર નજર નાખી જાય. દરમિયાન ઉપર જણાવેલી ફિરો જે પ્રકારનો ભય પેદા કરી રહી છે, તેના પ્રત્યે ‘માહિતી અને પ્રસારણ-યંત્રાણ’ શોહમૂગી દલિદ કેળવી બેઠું છે, એન્સર તેને પસાર કરે છે અને દૂરદર્શન ‘બધાને તે બતાવે છે’ કેવી બસિહારી!

સારસંક્ષેપ અને અનુવાદ : ધીરુભાઈ દેસાઈ
(રીડર, સમાજવિજ્ઞાનવન, સુજરાત યુનિવર્સિટી)

‘ખાદી ખરબચડી ખતે અંગે ધરો, ચરખા ગાંધી કા ધરધર ચલાયા કરો’

એક જમાનાના આ સૂત્ર અંગે રામીના ગુજરાત સમાચારમાં શ્રી દેવેન્દ્રભાઈ ધટેલના લેખે ‘ધણી વિચારવમણો ઊઠાં કર્યા છે

દેવતાક ખાદીધારીઓના જીવન અને વ્યવહારની એમની વ્યવસ્થાના વાજબી છે ગાંધીજીનું “કાતે તે પહેરે અને પહેરે તે કાતે” એ સૂત્ર આજે વ્યવહારમાં મઠદરો નથી ખાદીધારીઓએ સમ્યક ગાંધી વિચારને આચારમાં ઉતાર્યો નથી એ પણ સાચું છે કોમેસ એટલે જાણે છે પણ જ પહેરવે એ જાત તો ધણી પુરાણી ચર્ચાઈ પડીત જવાહરલાલજીએ ૫૦-૬૦ વરસ પહેલાં એ પહેરવેશ ખુબેરી તોખ્યો હતો તહેર જાકીર તો એમના વખતથી શરૂ થઈ ગયું હતું સ્વરાજ્ય આવતા પહેલાં જ યુદ્ધિદાર પાપનંદા, શેરવાની વગેરે ૧૯૩૦માં પણ દરિયોચર હતા, સ્વરાજ્યના આદેશના કિવસોમાં ખાદી ધારીઓ પ્રત્યે જે સદ્ભાવ લગભગ સાવત્રિક હતો તે આજે ઓસરી ગયો છે, સફેદ ખાદીને ડાઘ લાગે એવી કાપવાલી રાજ્યનંદા અને તત્તની જહાર અનેકના હાથે ચવાથી લોકમાનસમાં ખાદીધારી જમાત માટે પણ ઠેકઠેક અશી ધુણ પેદા થઈ છે આ બધાં વિધાનો સમગ્રજ એવા છે

ખાદીધારીઓ કાતના નથી એ મહદંશે સાચું હોવા છતાં કાતવાનો સમય કાંદનાર મુલાકાતો ન આપી શકે, ટેલીફોન ન લઈ શકે, ફાઈલોનો નિકાલ ન કરી શકે એ વાત મોરારજીભાઈનો દાખલો લઈએ તો સાચી લાગતી નથી નિયમિત કાતના હોવા છતાં કાતણ એમના કામના નિકાલની આડે આવડું નથી વહીવટી દષ્ટિએ અત્યંત કાર્યકુશળતા એમણે દાખવી છે ગાંધીજી પોતે વહીવટમાં ન હતા છતાં એમનો કાર્યભોજ ઓછો ન હતો તો પણ રેડિયો એમને જવામદારીએ અણ કરવામાં આડે આવ્યો ન હતો ‘એ કઢાક રેડિયો પાછળ બગમાદ કર્યા’ એવું એમને લાગતું નહિ પરિશ્રમ એમને માટે જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ હતું આપણે પરિશ્રમ નામે ટાળવાના તત્ત્વચાનને સ્વીકાર્યું છે ગાંધીજીને મન ખાધી ઇન્દ્રિયોનો સર્વાંગી વિકાસ અને ઉપયોગ મહત્ત્વનાં હોવાથી શરીર એમને પ્રાધાન્ય હતું એ માનતા કે આપણા સૌના ટકવાનો આધાર કૃષિ કે કારખાનાનો પણ શ્રમ જ છે શ્રમને એ પ્રતિષ્ઠિત કરવા ધરજતા હતા, તેથી આશ્રમમાં જાગૃત સફાઈ, શેરી સફાઈ, રાધિવું, વાસણ-કપડાં સાફ કરવા વગેરે મોટા વિદ્યોનો માટે પણ સહજ હતું. અન-સાકલાજી, વચ વગેરેમાં સ્વાવલંબનને એમો મહત્ત્વ આપતા હતા. કાંતણનું એમના જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન હતું. ભારતમાં ગરીબી, બેરોજગારી મોટા પ્રમાણમાં હતી, એને અંશન દળવી કરવામાં એમને ખાદીમોલોગ, નસાળખી વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપકારક ગણાઈ સરેરાશ માથાદીક દૈનિક આવક ૧૨ પૈસા નેટલી હોય ત્યારે એના કાંતણ મારફત રાજ બે-ત્રણ પૈસા મળે તો તે પણ એમની દષ્ટિએ રાહત આપનાર હતી મોટે ભાગે ખેતી વરસાદ આધારિત હતી ધણી ખરા ખેડૂતોને બારે માસ કામ ન હતું ફાજલ સમયમાં કાતીને કપડાં પૂરાં કરી શકે તો એમની મરીમી અને બેરોજગારી એટલે અશી દળવી થાય ૭૦ ટકા વસતિ ખેતી ઉપર નકાતી હતી કાંતણમાં નાનમ ત્રીજી એ દર્શાવવા બીજા પરિશ્રમની જેમ કાંતણ પણ એ નિયમિત કરતા

આને દષ્ટિ ધણી બદલાઈ ગઈ છે, જેટલું આગળે છે એટલે આપણે પણ આ ગાંધીના જીવનવાણી ખ્યાલો દેશનાં ધોતી-ટોપીને દેશનાં ટીશર્ટ-જીનના આગમનને હેતુભરે આવકારીએ છીએ.

આખો ગાંધી વિચાર ન અપનાવાય તો એકલી ખાદીનો આગ્રહ નિર્ગર્થ છે એવી દલીલ થઈ છે. સત્ય, અહિંસા, અપરિવ્રજ, અસ્તેય, અજીવ્ય, શરીરભ્રમ, આગડછેટનો નિષેધ, અભય, સ્વદેશી, અસ્વાદ્ય, સર્વધર્મ સમવાન નથી તાદીમ, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ, રાષ્ટ્રભાષાનો વિકાસ, ઠેમી એખલામ, સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા, ગોપજીવિકીન સમાજ, ટ્રસ્ટીશીપની ભાવના વગેરે પણ ખાદી આમોદ્યોગ અને નશાખાધીની જેમ ગાંધીજીના જ આમદ્યો હતા. આ બધું જ ન આવરી શકીએ તો એમાં જ એટલું ન આવરવું એવો તર્ક કહાપણજીએ કર્યો. ૧૨મી સદીને આરે આપણે જીવનવાણી ધોતી-ટોપી ક્યાંથી દેવામાં શરૂ પડ્યા ગણતા હોઈએ તો પણ સોપણવિકીન સમાજ સર્વધર્મ સમવાન આગડછેટને તિલાંજલિ, સૌને સ્વીકાર્ય એક રાષ્ટ્રભાષા, બહેર છવનમાં હિંસાનો ત્યાગ, ઠેમી ઐક્ય, ગાંધી વિચારનો સ્વીકાર અગર એમની બધી જ વાતોનો અસ્વીકાર - એવી છેડે એમવાની વાત શક્ય નથી, વાળણી પણ નથી. અધાં જ લોકો નશા ન છોડી શકે, આ ખાદી ન પહેરી શકે અગર પહેરનાર કાતી ન શકે તો પણ ગાંધી વિચારમાંથી અનેક સ્વીકાર્ય ખાતરી સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ તો ખોટું નથી. મોરોએ ખાદી પહેરવા માંડી છે એટલે આપણે ન પહેરવા એમ સ્વીકારીએ તો મોરો પણ મોજન કરે છે, આ પીવે છે માટે આપણે મોરો ન હોવાથી મોજન અને ચાનો ત્યાગ કરીશું ?

ગાંધીજીના મળ્યા વિચારો સાથે જવાહરલાલજી સમત ન હતા છતાં ખાદીનું મહત્વ એમણે પણ સ્વીકાર્યું હતું. ૩૬મી ઓક્ટોબીકરણમાં એ માનતા છતાં એમને દેખાણું કે ખાદી પાછળની શ્રમની પ્રતિષ્ઠા અને સમાનતાની ભાવનાનો સ્વીકાર ન કરીએ તો ભારતની ગરીબી અને ગેરોત્તરગારી એકલા મોટા ઉલોગોથી દૂર થઈ શકતો નથી, તેથી ખાદી-આમોદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની દૃષ્ટિથી એમણે જ રોજનાકીય વિકાસના ભાગ તરીકે ભારત કક્ષાએ ખાદી-આમોદ્યોગ કમિસન અને રાજ્યોમાં ખાદી મોડેલની સ્થાપના કરી ભારતની કાપડની ૮૭% જેટલી મિલો ૮ લાખ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે એની તુલનામાં ખાદીકામ દ્વારા ૧૭ લાખને રોજગારી મળે છે ભાગતના દરર કચેડ મીટર જેટલા કાપડના કુલ ઉત્પાદનમાં ૧૫ કરોડ મીટર જેટલું જ ઉત્પાદન ખાદીનું છે છતાં રોજગારી પૂરી પાડવામાં એનો મહત્વનો હિસ્સો છે. આમોદ્યોગને પણ રોજગારી પૂરી પાડવામાં ૨૩ લાખ મળ્યો. જેટલો હિસ્સો છે આમ ખાદી-આમોદ્યોગ આયોજની પ્રવૃત્તિ દ્વારા ૩૫ લાખ લોકોને રોજગારી પૂરી પડાઈ હોય તો એ પ્રવૃત્તિને કોંગ્રેસ નામવચ ન કહેવાય. ખાદીકામ દ્વારા રોજગારી મેળવનારા ૨૩ લાખ હરિજન, આદિવાસી, ૨૧ લાખ મુસ્લિમ હોવાનો અંદાજ છે; આ કામમાં ૪૫ લાખ જેટલી બેનો મૂકાયેલી છે.

રોજગારીની દૃષ્ટિએ ખાદી-આમોદ્યોગ દ્વારા મળતી રોજી ધણી અપૂરતી કહેવાય એ વાત સાચી છે. છતાં ગેરોત્તરગારી અને આહીપાતળી રોજી વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય તો વાનકડી પણ રોજી મળે એ આવકાર્ય ગણાય. પ્રમાણમાં ઠીક રોજી સુધરેલાં સાધનો દ્વારા આવી શકાય એ પણ શક્ય છે. સવરકુદ્ધાન પરિસ્થાપના એક બેન આઠ ત્રાકના અગર ૭.૧૦ દરોજન સરેરાશ, ૨૪ રૂપિયા કામચળુ મેળવે છે ત્યાં જ ત્રાકના અગર ૭.૫૨ કાંતનાર ૬૪ બેનેલી સરેરાશ દૈનિક રોજી ૧૨ રૂપિયા થઈ છે. મેળવનારીમાં પણ કચી જ આવેક ન હોવી અને ધરમાં એક કે બે વ્યક્તિ જ કાંતને ૧૨ થી ૨૪ રૂપિયા રોજી મેળવી શકે તો હિંસા કાલ્યાણ જેવું નથી.

મોટાં ઉલોગોમાં આધુનિક મશીનો-મશીનો દ્વારા રોજી વધારે મળે એ વાત સાચી છે. પણ ભારતની ગાંધી આપણે સમજી ન પડે કુલિયાના ૧૩૦ દેશો પૈકી ૧૯ દેશો એવા છે કે જેમની વ્યક્તિ દીઠ આવક

મુનર વપરાય તો ખીલ કરતાં ૪૦ થી ૫૦ ગણાને રોજ આપી શકાય ખાદી પ્રવૃત્તિ આજે દેશના ૪૧૫ પૈકી ૨૫૦ જિલ્લામાં છે ૧૧૦૦ જેટલી સરસાઓ આ કામ કરે છે ખાદીની ઉત્પત્તિમાં ૫૫ ટકા જેટલી હિરો મનુરોની છે કાતનારના વેતનમાં ૫૦ ટકા વધારો કરવામાં આવે તો ખાદીના વાવમાં ૧૫ ટકા વધારો કરવા પડે

તા ૧૮ મે, ૧૯૮૪ના રોજ ખાદી આગોલોગની સરસાઓના ખાદી પ્રવૃત્તિનું મહત્વ સ્વીકારતા ભારતના ઉલોગમંત્રી બી એન ડી તિવારીએ જણાવ્યું હતું કે 'નવા ૨૦ મુદ્દાના કાર્યક્રમમાં ખાદી આગોલોગને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે (૫૫૫૫૫૫ યોજનામાં) નાણાકીય નોંધવાઈ ૪૮ કરોડથી વધારી ૫૨૪ કરોડ કરવામાં આવી છે''

૧૯૮૦ના ચૂંટણી દરમિયાન ગુજરાતની કોંગ્રેસ (ઇ) એ લખ્યું હતું કે—

“કરોડોના ખર્ચે રચવાયેલા આધુનિક કારખાના કે વિશાળ સિંચાઈ યોજનાઓ આપણી સિદ્ધિઓના આધુનિક મંદિરો કે તીર્થધામો જરૂર છે પણ આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ મંદિરો કે તીર્થધામોની બાહાર બિખારીની કતારો, ગદા વસતો કે એકાંધાનની લૂટલૂટ એમ જ અકલપ શકી છે.”

“આજે (ગુજરાતમાં) હોદ્દા કરોડ જેટલી વસતિ હહેરો અને ગામડામાં બરીબીની રેખા નીચે છે”

“રોજગારીયક્ષી ઉલોગને પસંદગી અપામે”

કોંગ્રેસના બધાંજ મુજબ, કોંગ્રેસ તરફથી ચૂંટનાર કરેક હોદ્દારો અને ધારાસભ્ય, સંસદસભ્ય, પંચાયતસભ્ય વગેરે કિયાશીલ સભ્ય હોવા જોઈએ કિયાશીલ સભ્યના અરજી પત્રકમાં અરજદાર સભ્ય જાહેર કરે છે કે પોતે હાથે કાતેની અને હાથે વણેલી ખાદીના કાથમ ધારણ કરનાર છે. પોતે શાદક પીણા પીતા નથી અને કેહી દબોલ સેવન કરવા નથી પોતે કોમી એકતામાં શુદ્ધ ધરાવે છે અને ખીલ ધર્મો પ્રત્યે આદર ધરાવે છે, ખાદી આગોલોગને પહેરવેશ રમી સહીના પ્રસારે પણ ખાદીનું સ્થાન વગેરે વિશે હજવાશીથી વિનંદા કરવા આપણે કોંગ્રેસના આ નિર્ણયો અને ભારતની પરિસ્થિતિ વિચારી શકાયું નહિ ગુજરાતની કાંગ્રેસ પોતાના ચૂંટણી દરમિયાન સ્વીકાર્યા મુજબ આજે પણ ગુજરાતની અર્ધી જેટલી વસતિ શરીમાં રેખા નીચે છે જો ત સત્કાર પણ ભારતમાં આ પ્રમાણ ૩૭ ટકા એટલે કે ૨૮ કરોડ જેટલી વસતિ હોવાનું સ્વીકારે છે ૧૯૮૦માં ૧ કરોડ ૧૩ લાખ જે રોજગાર હતા તે દવે લગભગ સવાચાર કરોડ થયા છે હોદ્દા લાખ જેટલા ગામડાં પીતાના પાણીની એમ અનુભવે છે (પીવાના પાણીની તગી એટલે શું એનો અનુભવ ગુજરાતે તાજેતરમાં જ કર્યો છે) ૧૬૮ લાખ પરિવાર ભર વિહોણા છે ૧૦૦ લાખ જેટલા કુટુંબો માદીનાં મુપદામાં પડ્યા છે આ પરિસ્થિતિમાં આર્થિક મોટા ઉલોગ, કોમ્પ્યુટર, ટીશર્ટ, જીનના આકર્ષણ વગેરેને ખૂસવાના રહેશે

ગાંધી વિચાર ગમે તેટલો જીનવાણી લામે તો પણ એ વિચારની પાયાની વાતોને અરજીદાર ભારત પોતાના અસ્તિત્વના એખરે જ કરી સકશે પ્રાતવાહ, કામવાહ, લાપવાહ, લાજુલાની બેરોજગારી, અમર્ષાદે મોજશોખ, સત્તા અને મપતિના કેન્ડીકરણ વગેરેના દુષ્પરિણામો આપણે આખ આખ રોજ જોઈએ છીએ ગાંધીજી પામે આપણા કોઈપણ અગ્રણી કરતા વધારે રપષ્ટ ભારત દર્શન હતું અને ઝાંઝવાના જળની પાછળ જવાને જાહેરે ભારતની નક્કર ધરતીની સુનિવાહ ઉપર અગત્ય કરવાનો એમનો સંદેશ હતો, એમનો આદેશ, ઉપદેશ જનકલ્યાણીયો જ હતો સત્તા કે મપતિની શૂખ એમને ન હતી સમાજ સાથે એ મમતમય સંબંધ હતા આ પચાસમાં રાખીને ખાદી-આગોલોગ સહિતના એમના વિચારો પૈકી જેટલા શીલી શકાય એટલા આપણે શીલીશું તો આપણને લાલ જ છે

એશીઆડ, 'નોન એલાઇન્ડ મીટ', મુબઈનું કોંગ્રેસ અધિવેશન વગેરેના ખર્ચાંજ આકર્ષક ભલાકાથી રવાન કદાચ વધારે પણ દેશના પ્રજા હેલ નહીં થાય એ તો નમ્રપણે ધોતિયું-ઝમ્મો ન ગમે તો ટીશર્ટ અને જીન પહેરીને પણ નિષ્કાપૂર્વક સામનો કરી ઇષ્ટ પ્રગતિ નિકસાવવાથી જ હલ થઈ શકે વાદ ગમે તે સ્વીકારે, ગાંધીજીની પેઠે એણે કપડા ન પહેરે પણ સાદુ જીવન સ્વીકારાશે, અને દેશના ઉપલા સ્તરના ૨૦ ટકા (તમામ સગૃહિત વર્ગોના કામદારો, વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, રાજકીય અગ્રણીઓ, મંત્રીઓ તેમજ બેંકો, પીમા કંપનીના કર્મચારીઓ, વકીલ, ડોક્ટરો, શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા વગેરે) રાષ્ટ્રીય આવકના ૫૦ ટકા સંગ્રહન અને જીવિના ભેરે લે અને નીચેના ૨૦ ટકા માટે ૫૨ ટકા જ છોડે છે તેમાં પરિવર્તન નહીં લાવે તો રાષ્ટ્રના પ્રજા ઉકેલાશે નહિ વડાપ્રધાન રૂપાળા દેખાવા શુ પહેરે છે તે મહત્વનું નથી મહત્વ પ્રજા ઉકેલવાના દૃષ્ટિકોણો છે 'ખાદી-આગેવોગોના વિકાસ એ ભારતના ગરીબી, ભેદભાવગારી, અને અસમાનતા હઠી કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવી રહે એમ છે આ ક્ષેત્ર માટેની ફાળવણી ૧૯૮૪-'૮૫માં ૧૩૯ કરોડ રૂપિયા હતી ૧૯૮૫-'૮૬માં એ ધટાડી ૧૧૪ કરોડ રૂપિયા કરવામાં આવી ૧૯૮૬-'૮૭માં વળી કાપ મૂકીને ૧૦૦ કરોડ કરવામાં આવી આવા કાપ રાજગારીને અસર કર્યા વિના નહીં રહે ગુજરાતમાં ખાદી પ્રગતિ દ્વારા ૧૯૮૨-'૮૩માં ૬૧.૮૧ લોકોને રાજગારી મળી ૧૯૮૩-'૮૪માં ૫૬.૮૭૪ ને, ૧૯૮૪-'૮૫માં ૪૭.૬૮૦ને થઈ ગઈ આગેવોગની રાજગારીને પણ એવો જ કાપ નડ્યો ૧૯૮૧-'૮૨માં ૩૩.૬૦૫, ૧૯૮૨-'૮૩માં ૩૦.૪૨૬, ૧૯૮૩-'૮૪માં ૩૨.૧૮૨, અને ૧૯૮૪-'૮૫માં ૨૫.૭૦૨ વ્યક્તિઓને ગુજરાતમાં આગેવોગ દ્વારા ખાદી બેંડ રાજગારી આપી શક્યું

એક તરફ ખાદી આગેવોગ માટે પહેલે વરસે ૧૮ ટકાનો અને બીજે વરસે વળી બીજા ૧૨ ટકાનો કાપ મૂકાયો અને બીજી બાજુ એક જ વરસમાં માહિતી અને પ્રસારણ માટે ૧૨૦ ટકાનો વધારો કરવામાં આવે છે

ચીનનો દાખલો આપણી સામે છે ૧૯૫૩ થી ૧૯૭૮ દરમિયાન ત્યાં ભારે ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરે ૧૩૬ ટકા હતો તે ૧૯૭૩ થી ૧૯૮૪ દરમિયાન ધટાડીને ૬૬ ટકાનો કરવામાં આવ્યો અને નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરે ૬૧ ટકાથી વધારીને ૧૧૭ ટકા કરવામાં આવ્યો

શ્રુતપૂર્વ નાણામંત્રી શ્રી સી સુબ્રમણ્યમે ૧૯૮૩ના માર્ચમાં આર્થિક વિકાસ અગેતી નીતિના પરિસવાદમાં કહ્યું હતું કે 'બીજા દેશોમાં નિયમ બહારનું કાર્ષિક કરાવવામાં ફરવન આપવી પડે છે બ્યારે ભારતમાં પોતાના કાયદેસર હક ભોગવવામાં પણ, લાંચ આપવી પડે છે 'ફાઈવ સ્ટાર' હોટેલની પરપગએ દિલ્હીનો ભાડો લીધો છે એમાંથી છુટવું આવરયક છે'

આ બધા ચિંતનનો લાભ લઈને આગળ વધીશું તો જ દેશ સચીન પ્રગતિ કરી શકે

આજુબાર્ષ નરશામ્ પટેલ

પાંચ પ્રકાશન, અમદાવાદના ઉપકમે બહાર પડતા સમીક્ષા વાર્ષિક 'સન્ધાન'ના સંપાદક સુમન શાહ જણાવે છે કે એના બીજા ક્રમમાં ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત પુસ્તકોની સમીક્ષા રજૂ થશે એ માટે લેખકો-પ્રકાશકો તરફથી પુસ્તકો કશી શરત વિના આપવાઈ છે 'સમીક્ષા' પુસ્તકો સ્પષ્ટ રીતે મારીને સંપાદકના ધેગના સરનામે મોકલવા 'સન્ધાન'ની ક્રિટિક્સ-એવોર્ડ-સન્ધાન યોજના અનુસાર ૧૯૮૫ ના ચેષ્ટ પુસ્તકોનો નિર્ણય લેશે સર્વત્રી ચદ્મક ત્રાંસેવીલા, શિરીય પંચાત અને સુમન શાહ આ માટે કાર્ષિક પ્રકારનું પ્રવેશપત્ર બરવાનું નથી તેની લેખકો-પ્રકાશકો નોંધ લે

વિભૂતિવંદના

એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્ડ

અંદકાન્ત શેઠ

આપણે ત્યાં જેઓ ફાર્સ તરીકે જાણીતા છે તે અંગ્રેજ વિદ્યાપ્રેમી સરકારસેવકનું આપું નામ એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્ડ એમની સ્મૃતિને જીવંત રાખતી એક મર્યાદા શ્રી ફાર્સ યુગરાતી સભા આગે ૫ મુજબમાં મોજૂદ છે તેના તરફથી એક વૈભાસિક પત્રિકા પ્રગટ થાય છે

આ ફાર્સે યુગરાતી ભાષા અને માહિત્યની ઉમદા સેવા કરી છે આમેય આપણા ભારતીય ભાષા-સાહિત્યોના અર્વાચીન કાળના ઉત્કર્ષ-વિકાસમાં અનેક અંગ્રેજોનો ઉદ્દેશનીય ફાળો રહ્યો છે. સરકૃત સાહિત્યનું નામ દેના જ મેકસમુખર, વિલિયમ બેન્સ, મેનિયેર વિલિયમ્સ, કીથ, વિંટરનિદ્રા બાદિ અનેક મહાનુભાવો પાઠ આવી જાય છે, બગાળા ભાષામાં 'વિગ્દસ' નામનું પ્રથમ સમાચારપત્ર પ્રગટ કરી ભારતભરમાં સમાચારપત્રની પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ કરનારા તે શ્રીરામપોટના નેસ્સએટ પાદરીઓ, તેહમુખ બાકરજી પહેલપ્રથમ આપનારા પણ અંગ્રેજ પાદરીઓ જ તમિળ ભાષાના પ્રસિદ્ધ પ્રધાની, ખોજ કરનાર જે ડેનિયો, તેમ વિદેશી બગાળને એ વિલિયમ બેન્સ અને મેનિયેરની મેલા મળી તો રાજસ્થાનને કર્નલ ટોડની મરાઠીને માન્ડ ડે, મોક્ષમર્થ વગેરે મળ્યા યુગરાતને પણ એ રીતે અનેક ફાર્સોની સેવા મળી છે

ફાર્સોનો જન્મ સાતમી જુલાઈ, ૧૮૨૧માં, લડનામાં ખાતા વિદ્વાન કુળમાંથી આવેલી અને પિતા રાજવી કુલમાંથી મૂળ રોકેટલેન્ડના પણ ત્યાંથી સ્થળાંતર કરીને લડન વસેલા ફાર્સની છત્રા સ્થપતિ બનવાની હતી તેથી તે વખતના છોકરેન્ડના વિખ્યાત શિષી સ્થપતિ બેન્સ ખાસ્તેવેનિમાં પાંસે તેમણે બાઠ માસ રધાપત્યની તાલીમ લીધી; પરંતુ યુનીવાર્સ મડિયા લખે છે તેમ, નિયતિ ફાર્સને 'સરકારસ્થપતિ' બતાવવા આહતી હતી ફાર્સે વીસમા વર્ષે ભારતીય સનદી નોકરીમાં જોડાવાને સંકલ્પ કર્યો અને તેઓ હેલિબરીમાં જલુવા ગયા તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું તેમને સુદર અધ્યયન બદલ વિલિયમ બેન્સના પુસ્તકો પાવિતોષિકરૂપે મળ્યા હતા તે પુસ્તકોએ તેમના સંવેદનશીલ અંતઃકરણમાં ભારતીય સરકાર અને સંસ્કૃતિ માટેની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જન્મ્યાવી તેઓ અંગ્રેજ સાહિત્યના તો સારા જાતા હતા જ, હવે તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યના તાતા થવા માટેનો પુરુષાર્થ આરંભ્યો

તેઓ ૬ ૧૮૪૨ના, ત્રીસમી ડિસેમ્બરના રોજ મુજબ ઈલાકાના સનદી અધિકારી થયાં ૬ ૧૮૪૩ના ૫દરમી નવેમ્બરના રોજ તેમણે પહેલીવાર ભારતની ધરતી પર પગ મૂક્યો દરઆતમાં તેમને અહમદનગરના કલેક્ટરપદે મુકનામાં આવેલા તે દરમિયાન તેમણે હિન્દુસ્તાનીની અભ્યાસ કરી, તે અંગેની સરકારી પરીક્ષા સારી-રીતે પસાર કરી તેઓ અહમદનગરના ત્રીજા મદદનીશ કલેક્ટર હતા. ત્યાર પછી તેમણે મરાઠી ભાષાની સરકારી પરીક્ષા પસાર કરી અહમદનગરથી તેમની ખાનદેશ ને પછી મુજબ બદલી થઈ ત્યાંથી ૬ ૧૮૪૬ના નવેમ્બરમાં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા તેમના આ આગમનને શ્રી મન મુખરામ સર્વરામ ત્રિપાઠીએ 'યુગરાતના ભાગ્યોદયના અવતાર' રૂપ લેખનું ફાર્સે અમદાવાદ આવી શ્રી ભોળીલાલ પ્રાણવંશભદાસ નામના અંગ્રેજી શાળાના એક હેડમાસ્તર પાસે યુગરાતી શીખવા માંડ્યું. ત્યારે અમદાવાદમાં શ્રી ભોળાનાથ સારાભાઈ દિવેદિયા યુનસફ હતા ફાર્સે તેમની પાસે યુગરાતી જાણનાર સાથી શિક્ષક માટેની માગણી મૂકી ભોળાનાથે 'વદવાણના કવિ' દલપતરામની ભલામણ કરી, દલપતરામ પણ તેઓ પોતે જ જણાવે છે-તે યુગળ, 'કવિતાની જગ્યા-જીવ જોડીને રહેલા હતા, અને તેઓ કોઈ શાળા સરકાર નરને શીખના પણ હતા' ને ત્યાં જ યોગાનુયોગ ફાર્સનું તેડું આવ્યું.

ફાર્મસ અને દલપતરામનું પહેલપ્રથમ ઐતિહાસિક મિલન થયું, સાબરમતી આનંદપુરના દરવાજા આવેલા આદિસરજના મહેલમાં. તે પછી બંને વચ્ચે એવી મૈત્રી બધાઈ કે તેથી પરસ્પરને તો અરે જ, ગુજરાતને પણ સરકારદષ્ટિએ સારા લાભ થયો. જેમ એક જમાનામાં કવિ શામળે તેના આશ્વસનાત રખીકાસમાં તેમ આ 'કવીધર' દલપતરામે સંસ્કારગ્રામી ફાર્મસમાં રાખ બોજના દર્શન કર્યા. તેમણે બાધું

કેવે કીર્તિગેર દુનિયામાં તે કેવલા ફાર્મસરૂપ ફેર, લોજ પધાર્યો ભૂમિમાં.

કંપાણકામ ફાર્મસનો શ્રવ દેશી જનોનો શિક્ષણ સાહિત્યાદિ કલાઓ દ્વારા સમુત્કર્ષ કેમ થાય એ માટે સતત સચિત્ દતો. તેમણે નાતાલમાં, ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૮૪૮ના દિવસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-આનંદની ગુજરાત વિદ્યાસલા-ની સ્થાપના કરી આ સંસ્કારમાં તેમને એ જ ફેમેટ, કેન્ટન જ ક્લબમેમ્બર, કેન્ટન આર વાયસ, કેન્ટન ડાયરેક્ટર એક ફેમેટ, રેવરંડ જ ડાયરેક્ટર પીરી આદિ અંગ્રેજોની તેમ જ સ્થાનિક સરકાર સેવકોની સારી ચદ્દ મળી ગુજર્ષ ઇલાકાના તે વખતના મેનરેર લોર્ડ ફોર્સેડ તેના આશ્વસનાત બન્યા અને પોતે તેના સર્વપ્રથમ કાર્યકારી મંત્રી બન્યા આ સરચારસ્થાપના પાછળનો ફાર્મસનો આગમ્ય કનો ગુજરાતી ભાષામાહિયના અને સરકાર-કેળવણીના ઉત્કર્ષનો તેમણે આ અંગે સ્પષ્ટતા કરતા જણાવ્યું

આપણા કામનું અરેખડુ સેત્ર તે સરકારી નિશાળો છે, હવે પછીની ચનારી પ્રગ્ન ઉપર જ આપણે આશા રાખી શકીએ પુખ્ત થયેના બાંહેને ગમે તેમ વાળી શકાય નહિ સતત સુચારુ કરીને નિશાળોના શિક્ષણ સાધુ મારા પુત્રકો કરી આપવા એ આપણું પ્રથમ અને અત્યંત જ કર્તવ્ય છે " આ પછી એમણે જણાવ્યું -

"સોસાયટીનું કાર્ય માત્ર ભાષાન્તરે કરાવવા એ છે એવી સમજણ કેટલાક વખત ઉપર ઉત્પન્ન થઈ છે એ પધાર્થ નથી ગુજરાતી સાહિત્યની ખિન્નવણી એ જ સોસાયટીને ઉદ્દેશ આપણે કરાવ્યો છે આ પ્રાન્તના દેશીઓને જોતે કામ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરવા, તેઓ કયા કામ બહુ સારી રીતે કરી શકશે તે ખતાવવું અને તેમને કામ કરવાના સાધનો પૂર્ણ પાડવા એ આપણે કરવાનું છે "

ફાર્મસે ઈ ૧૮૪૬માં બંધના દરવાજા ઉપર 'નેટિવ લાઇબ્રેરી' નામે ગુજરાતનું મૌપ્રથમ પ્રધાન્ય સ્થાપ્યું, જે હાલમાં હિમાબાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા ચાલે છે વળી તેમણે આ જ વરસમાં એમિલની ચોથી તારીખે ગુજરાતનું પહેલું, સાપ્તાહિક 'વરમાન' નામે શરૂ કર્યું, આ સાપ્તાહિક દર શુક્રવારે પ્રગટ થતું હોવાથી 'શુક્રવારિવા' તરીકે લોકોમાં જાણીતું થયું હતું વળી તેમણે સોસાયટી દ્વારા એક કન્યાશાળા પણ શરૂ કરાવી આ રીતે જ ગુજરાતી ભાષા ફાર્મસને એક તબક્કે 'અનુરૂ' લાગેલી તેના ઉત્કર્ષ માટે શ્રુ વ. સોસાયટીએ બહુમુખી પ્રયાસો શરૂ કર્યા, જે નોંધપાત્ર રીતે ફળ્યાન આ સોસાયટીનો ઇતિહાસ જોતાં આપણને લાગે છે

ફાર્મસે ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનો જનપરિચય મેળવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો નંકશી, લાકડી, પિરતોશ અને નોણાકીયગી - આટલું સાથે રાખી પગપાળા લોકસંપર્ક માટે તેઓ પર્ષટને નીકળી પડતા, જાતલાતના અનુભવો કરતા ગુજરાતી ભાષાના હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવતા, સિદ્ધાંતોના ઉકેલી તેની નકલો કરાવતા, સિંધપર્યાપલતા નમૂનાઓના અને લોકોની રહેણીકરણી વગેરેના અભ્યાસ કરતા

ઈ ૧૮૫૦ના પદરમી એપ્રિલે ફાર્મસની સુગત જાળી થઈ તો ત્યાં પણ 'સુ ત અઠવીસી સોસાયટી'ની સ્થાપના કરાવી અને થી મુકુંદરાય મહિરાયના તંત્રીપદે 'સરત સમાચાર' નામનું અખબાર પણ શરૂ કરાવ્યું. સરનાં એનું લાઇબ્રેરીની સ્થાપના પણ તેમના પ્રયાસે જ થઈ પછી તો એ લાઇ

ક્રિસ્તીના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાનમાળાનું થયું આયોજન કરવામાં આવ્યું એ વ્યાખ્યાનમાળાનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપ્યું દસપતરામે, 'હુનરખાનની ચર્ચા' એ નામે, પદ્મમાં ઈ ૧૮૫૦ના સહેરસુધરાઈને લગતે ઇસ્તીસમે કામદે આવતા તેના કાર્યદક્ષતાથી સરતમાં સૌપ્રથમ અચલ કરાવવામાં ફાર્મસ સફળ થયા. ફાર્મસ સહેરસુધરાઈ બાબતની વિશદ સમજ ત્યારના સમાજસુધારક શ્રી દુસારામ મહેતા તથા દસપતરામ આદિને આપેલી.

ઈ ૧૮૫૧ના મેની પહેલી તારીખથી ફાર્મસ ફરીથી અચલવાદ આવ્યા ૧૮૫૨ના ઓગસ્ટમાં તેઓ મહાકાંડાના પોલિટિકલ એજન્ટ થયા એ વખતે રિવાજોમાં તેમણે હાર મુકામે સૌપ્રથમ કવિમેળો યોજ્યો, જેનું ઉપગકાબેર દસપતરામે વર્ણન કર્યું છે ઈ ૧૮૫૩માં ફાર્મસ વળી પાછા અચલવાદ આવ્યા તેમણે અનેક રજવાડાંની, અને દેશી જનોની સહાયથી હસ્તલિખિત મથેલી બોજ શરૂ કરી અમદાવાદ ઉપરાંત ખંભાત, પાટણ, વડોદરા આદિ સ્થળોના અચલકારે તપાસ્યા 'હયાશ્રમ' જેવા અનેક મૂલ્યવાન ગ્રંથોની લલિયાઓ પાસે નકલ કરાવી લીધી 'અમલચિંતામણિ', 'સોનપ્રગથ', 'પૃથુરાજ શાસી', 'કુમારપાસરાસ', 'રત્નમાલા', 'મીઝસાગર', 'ગુડડપુરાણની પ્રેતજ્વરી', 'જગદેવ પરમાર', 'વાણી વિદ્યાસ', 'શ્રીપાસરાસ', 'કેમરસાસ', 'હમીરપ્રગથ' જેવા અનેક ગ્રંથો મેળવ્યા, આ કાર્યોમાં તેમને ઠીકઠીક ગાંઠને ખર્ચ થતો 'પૃથુરાજશાસી'નો અથ મેળવતાં ટપાલખર્ચ પેટે જ તે જમાનામાં રૂ ૧૫૦ નો ખર્ચ તેમને થયેલો તેમણે સિદ્ધપુર, અણહિલવાડ પાટણ પાસીતાણા, આણં આદિ સ્થળોએ જઈ ત્યાંનાં લગ્ન મહામયોનાં ખંડેરા, દેવાલયો, જળાશયો આદિનો અભ્યાસ કર્યો, પોતે ચિત્રકળાના જલકાર હોઈ કેટલાક ચિત્રો પે જતે જ આવેખી લીધા, જે પછી 'રાસમાળા'માં ઉપયોગી થયા

'રાસમાળા ઝોર ધ દિન્દુ એનાસ એફ ધ પ્રેન્સિસ એફ મુજરાત' એ નામે મુજરાતના ઇતિહાસ 'પર' કેટલોક પ્રકાર પાડતો તેમનો એક રસાત્મક અથ જે લાગણી સચિત સ્વરૂપે રિચાર્ડસન બ્રધર્સ, લંડન તરફથી ઈ ૧૮૫૬માં પ્રકાશિત થયો આ ગ્રંથમાં, ઈ ૧૮૫૪ના માર્ચથી ૧૮૫૭ના જાન્યુઆરી સુધી પોતાના વતન ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યા તે દરમિયાન ઇન્ડિયા હાઉસ ખાતે જઈને, ત્યાંના અનેક દસ્તાવેજોનું અધ્યયન કરીને તેમણે તૈયાર કરેલો આ રાસમાળાની પડીતી આગૂતિ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ તરફથી ૧૮૨૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર રજ્જીડવાલ ઉદયરામે આ ગ્રંથનો 'રાસમાળા અથવા ગૂજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ' એ નામે અનુવાદ કરેલો જે સચિત સ્વરૂપે ઈ ૧૮૬૬માં ફાર્મસ મુજરાતી સમાજે પ્રકાશિત કર્યો છે, જેની ત્રીજી આગૂતિ ૧૮૨૨માં થયેલી મળે છે આ 'રાસમાળા' ગ્રંથ ફાર્મસના સાહિત્યિક-સામૂહિક સંશોધનાત્મક પુરુષાર્થોનો, તેની કેટલીક મર્યાદાઓ છતાં, કારણે ખ્યાલ આવે છે ફાર્મસે આ ગ્રંથમાં મહાવજ્રત યનાર કવિ દસપતરામ, પ્રેમચંદ સહાઈ, ખારવાડી વેપારી વીરચંદ લાડારી, સુધાશે ત્રિભોવનદાસ અને શુધર ત્યારામ જેવાની ફતહતાપૂર્વક નોંધ લીધી છે.

ઈ. ૧૮૫૭ના જાન્યુઆરીમાં ફાર્મસ ઇંગ્લેન્ડથી ફરી વાર દિન્દુ આવ્યા ઈ ૧૮૫૭ના બજાર દરમિયાન તેઓ સરતમાં હતા તેમનું બળવા વખતનું કેટલીક રીતે નિષ્પક્ષ વનણ અંગે સરકારના પુરીલોને અનુકૂળ નહીં આવેલું તેમને વર્તમાનપત્રો સાથેના પોતાના અર્જનને અર્પિત કરવાની ફરજ પડી હતી જે કે આ ઉદારચત્રવાદી, પ્રચલિતવત્સલ અંગેજ અમલદારે વિચારદિના પોતાના પ્રયત્નો તો વણથ થયા તપ્પા હવા તેઓ ઈ ૧૮૫૬માં સૌરાષ્ટ્રમાં પોલિટિકલ એજન્ટ થયા, ઈ ૧૮૬૦માં ફરીથી સરતમાં મુકાયા, ઈ ૧૮૬૧માં તેઓ મુજર્મમાં ન્યાય અને રાજકીય ખાતાના સચિવ હતા. ૧૮૬૨ના વારમાં એપ્રિલથી યુનિવર્સિટી વરિષ્ઠ અધ્યાપકના ન્યાયપતિ તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ આ વખતે

ત્યાની રાજ્ય એશિયાટિક સોસાયટીની શાખાએ તેમની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરી, પરંતુ ફાર્જસે બહુ આનાકાની બાદ ઉપપ્રમુખનું પદ સ્વીકાર્યું. ફાર્જસ મુખર્ષી યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે પણ નિભાયા હતા. તેઓ સર જે જે રૂઢિ આદર્શના અધ્યક્ષપદે પણ રહ્યા. ભારતના પ્રસિદ્ધ મહાજનોનાં ચિત્રા-તસવીરોના ૩૩ પાદન-પ્રકાશનની કામગીરી સોંપાવેલ જહાગીરજીની સંસ્થાએ ફાર્જસને સોંપેલી તે દરમિયાન મુખર્ષીના એક સન્માન્ય સાક્ષર મન સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીને ગુજરાતી સભા સ્થાપવાનો વિચાર આવ્યો, જેને ફાર્જસે સોલ્લાહ અનુમોદન આપ્યું અને ઈ ૧૮૬૫ના પગીસમી માર્ચના રોજ ફાર્જસના નિવાસ-સ્થળે તે માટેની એક પ્રાથમિક બેઠક થઈ. ત્યાર બાદ વિધિપુરુસર 'ગુજરાતી સભા' તરીકે તેની બીજી બેઠક મુખર્ષીના દાકન હોલમાં યોજાઈ, જેનું પ્રમુખસ્થાન, ફાર્જસે શોભાવ્યું હતું.

આ ગુજરાતી સભાના કાર્યો માટે સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાંએ રૂ ૨૮,૨૦૦ને ફાળો આપેલો. મુખર્ષીના ધનિકોએ પણ નાણા આપ્યા, એ રીતે રૂ ૭૭,૫૦૦ના માતમર ભડોળ સાથે એ સંસ્થાએ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. બીજી બાજુ આપણા આ ફાર્જસ જીવેલ જીભારીમાં પટકાયા, તેમને મારવાર માટે પૂતા લઈ જવામાં આવ્યા, પરંતુ સારવાર નિષ્ફળ ગઈ ઈ ૧૮૬૫ના ઓગસ્ટની એકત્રીસમી તારીખે, શુક્રવારે, પૂનામાં જ તેમનો દેહવિસર્જ થયો. એમની જ પ્રેરણાથી સ્થપાયેલી ગુજરાતી સભાએ 'શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા' નામ સ્વીકારી, તેમની સ્મૃતિ સાચવવાનું પ્રયત્ન પગલુ ભર્યું. આ સભાની પ્રવૃત્તિ આજે પણ છે, ત્રેમાસિકપ્રકાશન-ઉપરાત અન્ય ત્રેમાસિક પ્રકાશનની, વ્યાખ્યાનો યોજાવાની તથા એક મૂલ્યવાન, ત્ર યાસ્ય અલાવવાની પ્રવૃત્તિ તે કરે છે.

ફાર્જસે ગુજરાતની સેવાના નાનામોટા અનેક સસ્કારકાર્યો કર્યા, પરંતુ તેઓ માદ રહેશે જી વ સોસાયટી, શ્રી ફાર્જસ ગ્રુ સભા, 'રાસમાળા' વગેરેના કાર્યોથી ફાર્જસ બનાસકાંઠા તાપી સુધીના ગુજરાતના વિસ્તારમાં ફાંપી અને તેઓ બનાં બના ગયા ત્યા ત્યા કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ તેમણે નાના કે મોટા યાનપદ કર્યો છે. મન સુખરામે તેમના 'ફાર્જસચરિત્ર'માં જે દુહો રચીને મૂક્યો છે તેમાં આ પંક્તિ આવે છે

‘ફાર્જસ સમ સાધન વિના ન ઉદયત ગુજરાત’.

— આ વાત કેટલીક રીતે સાચી છે. મન સુખરામે એમના વિશે લખતા જણાવ્યું છે.

“ગુજરાતમાં બધાં ત્યાં અક્ષરચત્ર વિના બીજુ કોઈ દીકામાં જ આવે નહિ એવા અધિકારમાં સન ૧૮૦૦ની સાલથી કહી કહી કિરણ આવવા માંડ્યા અને સન ૧૮૧૮માં આપણુ અંગ્રેજી શાસ્ત્ર થયું, અને અધકાર ખસવા માંડ્યો એ જ સંધિમાં ફાર્જસમાહેન ત્યાં આવ્યા ગુજરાતની વાડી જગતી રાજ્યના કાર્યભારીઓથી ભેલાડી મુકાઈ હતી. ધણી વર્ષ સુધી ગુજરાતક્ષેત્ર વાગેતર વિનાશ પડી રહી અધિક ફળ આપે એવું હતું તે સમયમાં ફાર્જસ જેવા માણીનું ત્યાં આવવું થયું.”

આ, ‘માળા’એ, જ્યારે ત્રિવિસલ લીધી ત્યારે ‘હરિયો’ ‘અંત કલિ’ ત્યારે લખેલુ.

“ભાગના કપારામાં કોઈ વખત ટુલસીના છોડ ભગી નીકળે” છે, તેમ હાલ બેતરણ વર્ષ થયાં થઈ ચલિપતી અને સજની ઝાટે ચહડેલી સિવિલ સર્વિસમાં પણ જૂના ટોપીવાળાઓમાંનાં કોઈ બહુ અગ્રણી સાહેબો નીવડેના છે તેવા મગનાર એનેફ્રાન્ડર કિલોક ફાર્જસ સાહેબ થયા. ફક્ત તેમણે સાહેબી ભોગતી જાણી નથી એમણે તે ગુજરાત જ ચોતાનું વતન જાણ્યું છે.”

આવા ‘ટુલસીના છોડ’—શ્રી ફાર્જસનું પવિત્ર સ્મરણ કરી આપણે વિરમીએ.

[૧] ગ્રામવિકાસની અનેકવિધ પ્રતિષ્ઠામાં પડેલાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને કેન્દ્ર તથા ખાસ કરીને રાજ્ય સરકાર વચ્ચેના સંબંધો વિશે અનેકવાર ચર્ચાઓ થાય છે. આયોજન પદ્ધતિ નેમ હેઠળ કામ કરતી 'કમિટી ઓન એગ્રિનિરટ્ટેટિવ ઓર્ગેનાઇઝેશન ફોર રૂરલ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ પોવર્ટી' એનેવિશેષન પ્રોગ્રામ (સીએએઆરડી)ના હેવાલમાં ગ્રામીણ વિકાસ અને ગરીબોના સંગઠન ક્ષેત્રે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા વિશે આખું એક પ્રકરણ ફાળવવામાં આવ્યું છે એમાં બહુતાં સમય-સંજોગને ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીણ વિકાસ, ગરીબી-નાબૂદી તેમ જ લઘુત્તમ જરૂરિયાતોના કાર્યક્રમમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના વધના યોગદાન પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે જેમ જેમ ગ્રામીણ-વિકાસની વિભાવના વિશાળ અને વિસ્તૃત થતી જાય છે, તેમ તેમ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકાની અગત્ય જ નહિ પછી આ સંસ્થાઓએ જરૂરી નિષ્ણાત જ્ઞાન અને વહીવટી કૌશલો વિકસાવવા જોઈએ, એ વિશે સભાનતા હજી વધતી જાય છે. દેશમાં, ગ્રામવિકાસના ક્ષેત્રે કાર્યશીલ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ વધુ વ્યાવસાયિક સ્વરૂપ અપનાવેલું કરવું જોઈએ, એવી સ્પષ્ટ ભલામણ અને હિમાયત સાતમી યોજનાના દસ્તાવેજમાં જોવા મળે છે.

[૨] ગ્રામીણ વિકાસનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વધુ મોટા પાયા પર અને વિસ્તૃત રીતે ભૂમિકા ભજવવાની હોય તો પછી સરકાર (કેન્દ્ર અને રાજ્ય) સાથેના તેમના સંબંધો વધુ સુમેળ અને સમન્વયભર્યા હોવા જોઈએ, એ મુદ્દા પર પણ સાતમી યોજનાના ઉપર જણાવેલ હેવાલ તેમ જ દસ્તાવેજમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે ગ્રામીણ વિકાસના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પડેલાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સરકારના જુદા જુદા ખાતાઓ વચ્ચે માહિતીના વધુ આદાનપ્રદાન અને સહકાર સ્થાપ એ ઇચ્છનીય છે. આ માટે ભૂતપૂર્વ વડા પ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધીએ બંધી રાજ્ય સરકારોને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના 'કન્સલ્ટેટિવ ગ્રુપ્સ' સ્થાપવા અંગે એકદેશવર ૧૯૮૨માં લખેલ

[૩] સાતમી યોજનાના દસ્તાવેજમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા વિશેના પ્રકરણમાં જે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સરકારી માટે મેળવતી હોય અથવા, સરકારના કુટો ઉપયોગ કરતી હોય, તેમને લાગુ પડનારી આચારસંહિતાની જરૂર પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે

આ ત્રણે ઉદ્દેશો, (૧) બહુતાં સમય-સંજોગને ધ્યાનમાં લઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વ્યાવસાયિક સ્વરૂપ ધારણ કરવું, (૨) સરકાર સાથે સુમેળ, સમન્વય, સહકાર સ્થાપ એ સાતમી જોઈ જુદા સંગઠન (બોર્ડ) હોવું જોઈએ, અને (૩) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સરકારી નાણા (બહેરનાણા)નો ઉપયોગ કરનાર હોવાથી તેમની કોઈ આચારસંહિતા હોવી જોઈએ — વ્યવહારમાં ચરિતાઈ થાય એ રીતે નબૂદી સામાજિક કાર્યક્રમ બહાર રહે તરફથી 'કાઉન્સિલ ઓફ રૂરલ વોલન્ટરી એજન્સીઝની સ્થાપના' માટે તેમ જ તેની આચારસંહિતા ઘડવા માટેની એક દરખાસ્ત પાઠવવામાં આવી છે. આ માટે તેમનો મુસદ્દો તૈયાર કરીને વ્યાપક ચર્ચાવિચારણા માટે લાગતાવળગતા સૌને મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. કાઉન્સિલ અને આચારસંહિતાના મુસદ્દાએ ભારે મોટા વિવાદને જન્મ આપ્યો છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં અનેક અંગેઓમાં તે વિશે ચર્ચાવિચારણા થઈ છે અને તેના સખત વિરોધ થયો છે.

પ્રથમ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને કાયદા દ્વારા જાનવાથી તેમની 'સ્વૈચ્છિકતા' અને 'સ્વાયતતા' નાથ પામશે, એવી દહેશત વ્યક્ત કરવાના આવી છે જે ખુમારી અને આતમ-માનની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કામ કરે છે, તે પ્રમાણે તેઓ પગી કરી તકરો નહિ અને સગ્રામી ખાતાના એક ભાગ જેવી તે બની જશે સરકારી માદ લેવા જતા જાતના સમાધાન તેઓ કરવા પડેને દુકામ. સ્વૈચ્છિક એવા મર્યાબો તરીકે મટી જઈને આંદોળી સંસ્થાઓ બની જશે

બે, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આજે પણ કોઈ ને કોઈ કાયદા હેઠળ સ્થપાય છે અને કમકામ કરે છે જે હેતુ માટે તે સ્થપાય અને કાયદા કરે અને તે હેતુ માટે જ અર્થ કરે, તે તપાસના (ઓડિટ કરનાર) જે તે અધિકારી કે તત્ત્વ જે જ વધારાનું તત્ત્વ જીતુ કરવાની કેઈ જરૂર ખરે ?

ત્રી, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વ્યાવસાયિક સ્વરૂપ ધારણ કરવું જોઈએ, એનો અર્થ શી ? તેમાં કામ કરનારાઓએ સ્વૈચ્છિક કાર્યને એક વ્યવમાય તરીકે સ્વીકારવું એવો એનો અર્થ ન કરી શકાય. જ્યારે આપણે કરી પ્રગતિને વ્યવમાય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે તે આપણી આજીવિકાનું સાધન બને છે શુ આપણે સ્વૈચ્છિક કાર્યને આજીવિકાનું સાધન માત્ર બનાવી દેવા માગીએ છીએ ? ઉપરાંત, સ્વૈચ્છિક કાર્ય એ બધા માટે પૂર્ણસમયનું મનુષ્યની બધી જ શક્તિઓ અને ધ્યાન રાખી ગાખનારું કાર્ય ન પણ હોય એ ખતુ કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને વિવિધ વ્યાવસાયિક (એન્જિનિયર, ડોટ્ટર, વકીલ, આર્કિટેક્ટ, આર્ટિસ્ટ, એકાઉન્ટન્ટ, શિક્ષક, જાહેર સર્વિસ અધિકારી વગેરે)ની મદદની જરૂર પડવાની જેવું કામનું સ્વરૂપ, તે પ્રકારે વ્યાવસાયિકની જરૂર ચોક્કસ પ્રકારના 'ટાગેટ મુખ'ની ખાસ જરૂરિયાતો કેમ અસરકારક રીતે સંતોષવી, તે માટે સચાલકીય (મેનેજરિયલ) માર્ગદર્શનની પણ જરૂર પડે અને તે માટે સચાલનનિષ્ણાતની મદદ લઈ શકાય પણ આ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ (આખરે તો તેના કાર્યકરોએ) કોઈ ખાસ 'વ્યાવસાયિક સ્વરૂપ' ધારણ કરવાની જરૂર નથી અને આથી જ રૂઝવણીન્ટરી એજન્સી માટેની કાઉન્સિલ સ્થાપવા માટેનો ખરડો, ખાર કાઉન્સિલ, મેડિકલ કાઉન્સિલ કે પ્રેસ કાઉન્સિલ જેવી વ્યાવસાયિકોની કાઉન્સિલોને ખોડેસ તરીકે નજર મંજૂર રાખીને હડવામા આવ્યો છે, તે બરાબર નથી કાનૂની વ્યવમાય, તમીમી વ્યવમાય એ ચોક્કસ નિષ્ણાત યાન માગી લેનાર વ્યવસાયો છે, આ વ્યવસાયો જે તે વ્યાવસાયિકોના આજીવિકાના મુખ્ય અને એક માત્ર સાધનો છે અને જેમને તેઓ સેવા આપે છે (દર્દીઓ, કલાપન્દસ) તેમના હિતો સચવાય તે સાડુ કેટલીક આચારસંહિતા તેમણે પાળવી જરૂરી છે અને વ્યાવમાયિક નીતિમતાનો ભગ કરનાર પાસેથી વ્યવસાય કરવાનો પગલાનો રદ કરવાની કાલામણ કરવાની સત્તા તે હરાવે છે આખ, જે અર્થમા વકીલ, ડોક્ટર, આર્ટિસ્ટ એકાઉન્ટન્ટ વગેરે વ્યાવસાયિક છે, એ અર્થમા માગીણ વિકાસ માટે સ્વૈચ્છિક કાર્ય કરનાર 'વ્યાવસાયિક' નથી એ સી માટે તેમનો વ્યવસાય (પ્રોફેશન) એ 'ઓક્યુપેશન' છે, સ્વૈચ્છિક કાર્યકર માટે આવું કાર્ય એ 'ઓક્યુપેશન' બનતું નથી

ચાર, આમાથી આચારસંહિતાનો મુદ્દો ફક્ત થાય છે આખી અર્થમા આચારસંહિતાનો મુદ્દો અત્યંત સંવેદનશીલ બન્યો છે તે વિશે બંને હેડના અભિપ્રાયો પ્રવેશ છે કેટલાકે કહ્યું, જડમેમ્બર આચારસંહિતાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો છે, જેથી નિશ્ચય, 'પરોપજ્ઞી' તત્ત્વો જે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના વિવિધ હોદ્દાઓ પર જગોની જેમ ચીટકી રહ્યા છે, તેમને દૂર કરી શકાય ઉપરાંત, કેટલાકે શ્રદ્ધાસ્પદ ચારિત્ર્યવાળા તત્ત્વોને કારણે આખું સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર બદલાય થાય છે, તેમાથી કાગરી શકાય કેટલાક એવું માને છે કે સ્વૈચ્છિક મર્યાબા ખુલ્લા બધારણ સિવાય બીજી કોઈ આચારસંહિતાની જરૂર નથી આવી કોઈ પણ આચારસંહિતા સ્વૈચ્છિક કાર્યને બૂબગાંડી દેને ઉપરાંત, વિવિધ કાયદા હેઠળ સ્વૈચ્છિક કાર્યકરોને

આતરવા-પરેશાન કરવા, બેચેનબેચ કરવા સત્તાવાળાઓ (આખરે તો આ કે તે પક્ષના સભ્યો)ને મોકલુ મેદાન મળશે આપારે પણ - જાડાઈ આપદો-પૂર્વગ્રહોને કારણે સ્વૈચ્છિક સરચાઓ પ્રાપ્ત તકલાફતવાની નીતિ અપનાવાય છે જ એમાં વધારો થશે ત્રીજો મત એવો છે જે સ્વૈચ્છિક સરચાઓ ખાટે આચાર-સંહિતાની જરૂર સ્વીકારે છે, પણ ધીરે ધીરે વ્યવહાર અને અનુભવથી સ્વૈચ્છિક સરચાઓમાંથી જે ઊંચાની જોઈએ સ્વૈચ્છિક સરચાઓ પોતે ભેગી થશે, પોતાના પ્રશ્નોની ચર્ચા વિચારણા કરે, કેટલાકે ધોરણો-નિયમોની સ્વયં ચિન્ત સ્વીકારવા તૈયાર થાય, અને એકવાર સ્વીકાર કર્યા પછી તેના પાલન માટે નૈતિક બંધન સ્વીકારે, એમ માને છે આમ 'બુદ્ધ અને પ્રમદ' (દ્રાવ્ય એન્ડ એડર) પદ્ધતિથી, ત્રણપાકુ ચર્ચાવિચારણા દ્વારા સર્વેમ મતિ જીતી કરીને આની આચારસંહિતા ત્રિકસરી જોઈએ એમ ધણા માને છે, સાથે સાથે, કેટલાક એવી પણ દહેશત બ્રુત કરે છે કે જે સ્વૈચ્છિક સરચાઓ જાતે જાણી કોઈ આચારસંહિતા ધરીને સ્વૈચ્છિક ધોરણે તેનું પાલન કરવાનું શક નહિ કરે તો અન્ય કોંત્રીમાં અને છે તેમ અહીં પણ કેટલાક બહુ, પગપછી, આઈ બેચેન તરવોને અકુશમાં લેવાને બહોને ખુદ રૂઝકાર કેટલાકે અનુકૂળ સ્વૈચ્છિક સરચાઓના કરતા-કારવતાઓ સાથે 'મસલન' કરીને આચારસંહિતા ધરી કાઢશે અને 'સ્વૈચ્છિક કાર્યક્ષેત્રના વ્યાપક હિતમાં' એને સૌ સ્વૈચ્છિક સરચાઓને સાથે લાદી દેશે, કેટલાકે દોષદેખા અને ત કારીશ તો આ દિશામાં અસરતા દાખવતા 'પીપપ્સ એક્શન ફોર ડેવલપમેન્ટ ઇન્ડિયા (પીએડીઆઈ)'ના પ્રયત્નોને ય ય કારી નજરે જોવા લાગ્યા છે

પ્રાથ, આચારસંહિતાની જરૂર વિષેની ચર્ચામાંથી જાતે એક મુદ્દો એ ઉપરિચિત થાય છે કે આચારસંહિતાનું પાલન કોણ કરાવશે, માનુ ? કાઉન્સિલ ઓફ રૂલ યોલંટરી એજન્સીઝના કાયદાના સામગ્ર્ય જે આવી આચારસંહિતા ધરાવતી હોય તો પછી તેના પાલન માટેની કામગીરી કોઈને કોઈ રીતે સરકારીતત પામે રહેવાની અને તેના હિતમથન કે હાથ બદલ કોઈને કોઈ સગા (પેનલ્ટી)ની જોગવાઈ પણ રહેવાની જે આમ હોય તો પછી આચારસંહિતાનો અમલ કરાવવાની સત્તા જે તંત્રને સુપરત કરવામાં આવે, તેણે કોઈ 'આચારસંહિતા' યાજવાની ખરી કે નહિ ? સ્વૈચ્છિક સરચાઓના સંજોગમાં આચારસંહિતાનું પાલન કરાવનાર જે આખરે મરકાર જ હોય તો પછી સરકારે પણ અનુક 'આચારસંહિતા'નું પાલન કરવાનું રહે સરકાર પોતે પક્ષનિરપેક્ષ રહીને આચારસંહિતાનું પાલન કરાવી શકશે, એ વિષે ભારોભાર ચકા રહે છે કુદાસ કમિશનના અનુભવ પછી આવી ચકા બળવતર બને એ સંકારણ છે તો બીજી બાજુ, વર્કીંગ જરૂનાવીરેટ માટેની આચારસંહિતાનું પાલન કરાવવાની જવા દારી જેમ પ્રેસ કાઉન્સિલને હનતક છે, એ પ્રમાણે સ્વૈચ્છિક સરચાઓ માટેની આચારસંહિતાનું પાલન કરાવવાની જવાબદારી જે તે માટેની કાઉન્સિલને હસ્તક રહેવાની હોય તો આની આચારસંહિતાનું અસરકારક રીતે પાલન કરાવી શકશે નહિ 'હાત નહિ ધરાવતી' પ્રેસ કાઉન્સિલ વર્કીંગ જરૂનાવીરેટ સામે બહુ બહુ તો તપાસ કરાવીને કપડો આપી શકે છે એથી વિશ્વ નહિ એવું સ્વૈચ્છિક સરચાઓની બાબતે, યવાનું, સિવાય કે કાઉન્સિલ દ્વારા આચારસંહિતાના હાથ બદલ તકસીરવાદ બહેર ધનારને કોઈપણ માટ, મદદ નહિ આપવાનું સરકાર નક્કી કરે આમ ચલાવે કેટલાકને ડર છે, અને તે ત્રાવ અકારણ નથી

છ, આચારસંહિતાને એક નિયમ એવો છે કે વિદેશી ચદ્દ મેળવતી સ્વૈચ્છિક સરચાઓ દ્વારા આપનાર દેશ સાથેનાં ભારતના સળ ધોને અસર કરે અથવા વિદેશોમાં ભારતની પ્રતિષ્ઠા કાપી પેડે, એવું કમ્પ-નહિ કરે આમ આ નિયમ 'નિર્દોષ' હોય પણ એમાં એ અભિપ્રેત છે હાત આપનાર સરંચ એને દાન લેનાર સ્વૈચ્છિક સરચાએ જનને દેશની વિદેશનીતિ, પછી તે બે દેવી ટીકાપાત કે નિદેશી

હોય, સંપૂર્ણ શિરોધાર ગણવાની છે લોકચાકી રંગોમા સ્વૈચ્છિક મંથાઓ પાસે આવી આચારસંદિતા પંચાંગની એ વિચાર અભિપ્રાય-સ્વાતંત્ર્ય સાથે ઠેકલા પ્રમાણમા સુસંગત ગણાય ?

સામા, આચારસંદિતા મુજબ કોઈ રાજકીય પક્ષનો હોદ્દા સ્વૈચ્છિક સંસ્થામા હોદ્દાદાર બની શકે નહિ રાજકીય પક્ષનો હોદ્દા સ્વૈચ્છિક સંસ્થામા હોદ્દાદાર બને તો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમા પક્ષીય રાજકારણ પ્રવેશી જાય, એવી દહેશતથી આવો નિયમ કરવામા આવ્યો હોય એ સંભવિત છે વિધિસર રીતે હોદ્દાદાર બન્યા સિવાય પણ કોઈપણ રાજકારણી સ્વૈચ્છિક મંથામા રાજકારણ દાખલ કરી શકે છે પક્ષીય રાજકારણથી મુક્ત રાખવા વધુ અમરકારક અને વ્યવહારુ ઉપાયો યોજવા નેહએ છેવટે તો, ટાંટ આપતા તમે, પક્ષીય રાજકારણને વચ્ચે ન લાવે તો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાંનું ધણું 'રાજકારણ' ઝોલું થઈ જાય તેમ છે

અને છેલ્લે, આઠ, એક દલીલ એવી કરવામા આવી છે કે ચચિત કાયદા હેઠળ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તરીકે રજિસ્ટર્ડ થયું ફરજિયાત કે બંધનકર્તા નથી કોઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સ્વાયત્ત રીતે ચીંતનાની રીતે કામ કરવા માંગતી હોય તો તેમ કરી શકે છે પણ પછી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથેના વર્તનમાં એક બેદ ઊભો થવાનો રજિસ્ટર્ડ અને અન-રજિસ્ટર્ડ સંસ્થાઓ કાયદો થવા બાદ બધી મંથાઓને રજિસ્ટર્ડ થયું ફરજિયાત બનાવતા કેટલી વાર લાગવાની ?

કાઉન્સિલ ઓફ ફરત વોનન્ટરી એજન્સીઝના મુસદ્દામા સોથી વાંચાજનક મુને ૧૩ નંબરનો છે તે અન્યથે આ કાયદા હેઠળ જ્યાં સુધી નેશનલ કાઉન્સિલ ધારાધારણો ન થયે ત્યાં સુધી ધારાધારણો (ફક્ત) પડવાની મત્તા કેન્દ્ર સરકારને રહેશે, એમ જણાવાયું છે ઉપરાંત, નેશનલ કાઉન્સિલ સાથે મસલત કરીને કેન્દ્ર સરકાર ફક્ત ધારો અને તેનો અમલ કરવામા આવશે કેન્દ્ર સરકારની આ કેન્દ્ર પડવાની સંતા નોંધા પછી નેશનલ કાઉન્સિલ કે સ્ટેટ કાઉન્સિલ કેટલા પ્રમાણમાં સરકારથી સ્વાયત્ત રહી શકે એને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પડતી મુશ્કેલીઓ અંગે સરકારે મામે વક્ષણ આપી શકશે, એ ગંભીરતાથી વિચારવાનો મુદ્દો છે

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને બુજાગી તોખની સેવાભાવના હી ગરાવી દેવાના અને અર્થિકમશીનતાં છુટ્ટી કરી દેવાના આ પ્રયામનો મક્કમ મુકોમયો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ અને તેમની સ્વતંત્રતામા માનનારા સૌએ કરવો નેહએ.

વેકાઈના વંચા 'નુ' વકાવસોય નામ ધરાવતા પૂ જુવતશમદાદએ નઈ તાકીમ મધ તરફથી યોજતા બાનશિમિંગોમા નાના બૂલકાઓને માંન સાથે ગમત અને બાળકોવણીમાં પડેના મો કોઈને હિંમત માગેઈન મળી રહે એ હજિએ ને કઈ વિચાર્યું, કયું, તે બંધોને મચ્ચ કરવાની વિનંતીને સ્વીકાર કર્યો તેના ફતરફાપ બાલવાહી ભાગ-૨ અને બાલવાહી ભાગ-૨ પ્રાં બાલંગોવિંક પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧ કી મને ર. ૩૦-૦૦ (ફરકના)

'મને કેમ વીસરે રે' સતસમાગમમા રમથાણ રહેન નારાયણમાઈ દેમાઈની આદ અને કસાયેલી કયમે લખાયેલા ચચિતચિત્રો - પ્રકાશક અને કિ મત ઉપર મુજબ

'આમંચિકાસંની ટંકનાલોજી' અને 'આમનવચચના' આચ, કૃષિ, કુનિરકોગોના વિકામ દારા જ ભારતનુ દળદર ફીટ એવુ આપણે અવારનવાર વાચતા-સોજાતા આપમા છીએ, પણ એ બધું ફરી રીતે થાય, તેના નકર, પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો અને તેં મળ્યા છી પ્રત્યુત ચિંતનનું ભરપુર ભાણું આપતા આ બે પુસ્તકો ગુજરાતની નીચીતા પ્રામવિકાસકર્તા ગોહનકોઈ પરીખની નીવડેલ કથમે લખાયા છે આમવિકાસ ચિંતન અનેક પ્રયોગમા સી ધરાવતા પારે અનિવાર્ય ગણાય એવા આ પુસ્તકોનું પ્રાં

આદિવાસીઓને ઉરકેરવાનું અનિવાર્ય હતું ?

માઝ મુખ્યમંત્રી અને લોકસભાના મંત્રી પ્રમુખ શ્રી બાલુભાઈ જ પટેલે કાકરાપાર ખાતે અણુ વિદ્યુત મથકના વિરોધ એ એ યોજાયેલી રેલી દરમ્યાન બનેલા બનાવ અંગે એક નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે—

કાકરાપાર અણુમથકનો વિરોધ કરવા નીકળેલા છાત સરધમ અને સલાના દેખાવો પર પ્રતિબંધ મૂકી વાણી અને વિચાર અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય રૂઢિચુસ્ત કરી જ જરૂર ન હતી. નારાયણભાઈ દેસાઈ અદિ'સાને વરેલા ગાંધીવાદી સર્વોદય કાર્યકર છે એમના નેતૃત્વ હેઠળના દેખાવો શાંતિપૂર્ણ જ હોય પણ પ્રતિબંધ, લાકીમાર, ટીઆર જેમ વગેરે દ્વારા ઉરકેરણી ફેલાવવાની પહેલ સરકારે ન કરી હોત. તો આદિવાસીઓ હિંસાને માર્ગ ન વળ્યા હોત એમ લાગે છે.

મુખ્યમંત્રીશ્રી જણાવે છે કે કાયદો અને વ્યવસ્થા કોઈ પણ ભોગે ભંગવવામા આવશે જ. ગમે તેવી મોટી વ્યક્તિ સામે સરકાર પગલા લેશે જ તાજેતરના અને ગયા વરસનાં તોફાનો વખતે આ નીતિ કોઈ મૂકોઈ હતી ? કાયદો અને વ્યવસ્થા ભંગવવાનું, મોટા પાયે ચળવળો ચર્ચા ત્યારે કર્યાં ગયું હતું ? નેખેળા મોટી ઝેરી પર શૂરો એ ન્યાયે સર્વોદય કાર્યકરો અને આ આદિવાસીઓ ઉપર જ જોર અજમાવાયું ?

અણુમથકની માગણી કરનાર હુ પણ હતો, પણ અણુમથકમાંથી પ્રસરતા વિકિરણો હિરેશીમા નાગાસાકીના યોખના પ્રકારના જ છે અને અણુમથકનો કચરો હજારો વરસો સુધી ઠેકાણે પાકી શકે તે જ નથી અને અણુમથક સ્થાપવાના ખર્ચ જેટલો જ ખર્ચ કચરાના નિકાલનો છે વગેરે હકીકતો જાણી અને અનુભવિતાએ ૨૦૦૦ સુધીમા ૧૦૦૦ અણુ વીળળી મથકો બેલા કરવા પાયાં હતાં તેણે ૧૯૭૪ થી ૧૯૭૭ દરમ્યાન ૨૯ યોજનાઓ ૨૬ કરી અને ૨૮૪ મુક્તવી રાખી એ માહિતી મળી ત્યારે મને પણ લાગ્યું કે આ અંગે પુન વિચારણા કરી જોઈએ એનો નિષ્કર્ષ થતાંએ ખાતરી કરાવી કે આ જોખમી વીળળી કરતા બીજી પદ્ધતિ વિકસાવવામા ડહાપણ છે ગુજરાતની વીળળીમા કાકરાપાર અણુમથક પાંચ ટકાનો વધારો કરી શકે એ સાચું છે પણ એ પાંચ ટકા તો માત્ર ટાન્સમીસન લોસ ધટાડવાથી પણ મળી શકે એમ છે ૧૯૭૦-'૮૦મા ગુજરાતમા ૧૬૮૨ ટકા જેટલો જ ટાન્સમીસન લોસ હતો તે ત્યાર પછી ફરેક વરસે વધતો રહ્યો છે ૧૯૮૪-'૮૫માં ૨૪.૨૦ ટકાએ પહોંચ્યો છે એ ધટાડીને ૧૯૭૯-'૮૦ના ૧૬.૮૨ ટકા ઉપર પાછો લાસી શક્ય તો ૭ ટકા ઉપરાંત ફેર પડે એટલે અણુનું જોખમ લેવા કરતાં આ કાર્યક્ષમતા વધારી શકાય તો વીળળી બોર્ડને એવકો કાયદો થાય તારાપુર કરતા દોઢી વીળળી મળે અને વાર્ષિક ૪૫ કરોડની આવક પણ વધે એટલે ભાવ વધારો કરવો જ ન પડે ૧ ટકાનો વીળળી પ્રાપ્તિનો ધટાડો ૧ કરોડનું વાર્ષિક નુકસાન કરે છે નેશનલ પાવર બોર્ડે ૬૮ ટકા જેટલું પ્લાન્ટ લોડ ફેક્ટર મેળવ્યું છે ગુજરાતનું ૫૦ ટકા છે એ પણ ૬૮ ટકા ચર્ચ શકે તો બીજી ૧૮ ટકા વીળળી મળે એટલે કાકરાપાર કરતાં સાડાત્રણગણી મળે અને ચાલુ ખર્ચમાં જ ૧૦૮ કરોડની વધારાની અવક પણ મળે.

આ બધી દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનું કોઈ કાર્યકરો કરે તો લોકશાહીમા લોકશક્તિની વાત કરનારનો અંગર અભિવ્યક્તિ કરવાનો માર્ગ રૂઢિચુસ્ત એ ડહાપણગણું નહીં ગણાય.

તોરારપુરના અણ્ણમયકમાં ગુજરાતને ૧૯૦ મેગાવોટ જેટલો દિરસો મળે છે પણ અનુભવે ૧૫ મેગાવોટ જેટલી જ એટલે કે ૩૪ ટકા જેટલી જ વીજળી મળે છે એ જોતાં ઉપર સૂચ્યો તેવી મદતિને અને તદુપરાત જેસ પ્લાન્ટ, સુરક્ષિત, પવનશક્તિ, મોજની શક્તિ વગેરેનો લાભ લઈ શકાય તેો વિના જોખમે ધણા મોટા પાયા ઉપર વીજળી મળી શકે પાય ટકાના અણ્ણનીજળીના લોભે અનેક પ્રકારનાં જોખમે વહોરવામાં હોવાથી નથી એ જોતાં થયેલા ખર્ચનું નુકસાન વેઠીને લાયકર જનમાલની દાનિનાં જોખમમાંથી ગુજરાતને બચાવવાનું રાજ્ય વિચારે એવી આશા રાખીએ અને આ અંગે મુક્ત અભિ વ્યક્તિને રૂઢવાનો માર્ગ ન લે એ છૂટ છે

બાણુભાઈ જશભાઈ પટેલ

જ્ઞાનગોત્રી પ્રકરણ

[ગુજરાતના વિદ્યારૂપાજીને જિન્તા જન્માવે તેવા જ્ઞાનગોત્રી અધ્યક્ષનીના પ્રશ્ને 'જ્ઞાનગોત્રી' પ્રકરણ' કો પુસ્તિકાના સપાદક શ્રી પ્રકાશ ન. શાહને મળેલા અને મળી રહેવા પ્રતિભાવે થેજી ફેરલાક આરો અહીં એમના સોજનથી બિતારીએ જીએ દરમ્યાન, એમના નરકથી એમ પણ ભણવા મળ્યું છે કે હકત મુશ્કેલીના આગામી પુસ્તક મઠિ લખવાનો શ્રી યશવન્ત શુકલે, જે બધું બન્યું છે તે ભેલા, અસ્વીકાર કર્યો છે સ્મરણ રહે કે શ્રી એચ એમ. પટેલે કહ્યું અમલી જ જામવળી પ્રકટ કરેલી છે — અ]

આપતા દિવસોનાં એ'ધાણુ

અધ્યેય શ્રી ભોગીભાઈ સાથે જે વ્યવહાર થયો એ અલક્ષના અને અમ રહારિતાની પરાકાંઠા છે. 'અમે કરીએ તે કાયદો' એ ઉદ્ધ મનોરતિની અભિવ્યક્તિ છે સાથે સાથે, આગામી દિવસોમાં જાહેર જીવન કઈ દિશામાં જવાનું છે એની પરિચાપક ધરના છે શ્રી દર્શકનો પુરપપ્રકાપ એમના લેખમાં પ્રતિબિંબ પાળ્યો છે એ લેખ વાંચીને જાડુ સાડુ લાગ્યું ગુજરાતનું જાહેર જીવન દિશાહીન, પ્રયોજન-હીન તેમ જ માનવીય મૂલ્યોથી વચિત મનનું ચાલુ છે જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં નૈતિક મૂલ્યોનો સપાટામય ક્ષામ થતો ચાલ્યો છે જીવનમૂલ્યોની પુન પ્રતિષ્ઠા માટે આપણે સહુએ પ્રતિનિદ રહેવાપણું છે

વિમલા ઠક્કર

(આણુ)

[વિદુષી' જીવનસાધક]

વડોદરામાંથી કઈ નીકળશે ?

'જ્ઞાનગોત્રી પ્રકરણ' પુસ્તિકા વાંચી ગયો વિદ્યા અને જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ આવી કીર્ણી હરકતો થવા લાગી છે એ આશ્ચર્યની વાત નથી આજે જાહેર જીવનનું નૈતિક સ્તર એટલું નીચું ઊતરી ગયું છે કે આણુ ન ધાપ તો જ આશ્ચર્ય ! ગુજરાતના અમગવધ જનોએ આ મશ ઉઠાખો અને આવી ચેષ્ટાને વળપકારી ન જવા દીધી તે માટે ધન્યવાદ . પણ વડોદરામાંથી કઈ નીકળશે ?

— શિશિરજી ઠક્કર

(જયપુર)

[સર્વોદય અમણી]

લોગીભાઈ માત્ર મહાનકર્તા નથી

ગીજનટથી વાંચી ગયો છું 'કોઈ પણ હુનિવસિંદી આવું' ખુશ્ચે આમ અન્યાયી અને ગૌરવહીન પગમુ બરે તેમ કંઈવતુ મારે માટે મુશ્કેલ હતું શ્રી દર્શક, શ્રી યશવન્ત શુકલ અને શ્રી ઉમાશંકર જેવા અનેક સારવતો તેમજ શ્રી એચ એમ પટેલ જેવા દષ્ટિસરખા વહીવટકર્તા અને વર્તમાવિદ્યા

મગરની સંગર પટેલ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થી બહુમુદ્રક કાગળે આપનારે મેળવે છે તે આપણા વિદ્યાર્થીઓના સહાય છે. 'જ્ઞાનગોત્રી'ની સાથે મોટે સંખ્યા પજ રજો છે, કારણ કે તેના એક ગ્રંથમાં 'મે' લખાણ આપ્યું છે શ્રી બોગીસાઈ માત્ર કલ્પના નથી, સંપાદક છે - દર્શિસંપન્ન મપાદક છે તે કુ સ્વાનુભવે જાણુ છું.

(મુનંદ)

—અમૃતલાલ વાઙ્મી
[વરિષ્ઠ શિક્ષક]

પ્રતિકાર વગર લાવિ આપાડું

'જ્ઞાનગોત્રી પ્રકરણ' પુસ્તિકા મળી, અનિદ્રનો પ્રતિકાર કોઈ ને કોઈ પ્રકારે નહીં થાય તો આવી ખૂબ અપાડું લાગે છે. આને તો જાણે છેવટે પડેનાને પ્રેમ જનવાની હરીશાઈ તરફ ધર્મ ગઈ છે. છુદ્ધિનીઓ મોન તોડીને છેવટે આ પ્રકરણને વિચાર માટે રજૂ કરાયું તેટલો પ્રતિકાર પણ આને તો નથી રજો.
[અંતર્યામી]

—શંદેવભાઈ કા. ભંડે
[વરિષ્ઠ યાજ્ઞસંવાદી બૌદ્ધિક]

જ્ઞાનગોત્રીનું કામ અસાધારક

(જ્ઞાનગોત્રીનું) ને કામ ધર્મ છે તે અસાધારક ધર્મ છે અને એ ધર્મની કમવધવાં તો બહુ જોઈ ગયાં પેરેનું. ને રીતે અંશાનંક નિર્ણય બદલાયો છે તે (સૂચક) છે આ બધી વાતો સંરંધી રીતે મૂકાય એ જરૂરી હવે... એથી આ પુસ્તિકાને હાર્દિક આભાર આપું છું.

(ભંજનગર)

—ખાલસુભાઈ ચેદ
[ગિનપક્ષીય અંકેશી]

વિવેકના વાંધા છોડી જુદો આમ!

આ પ્રકરણ સાથે સીધો સંબંધ છે તેના અને ખીજા જાહેર મુદ્દાની બેવના ધરાવે છે તેના અધિકારી પુરુષોએ ને મતગો વ્યક્ત કર્યા છે, વેદના કાલરી છે, પુસ્તકપ્રકાશન આદિયે બતાવ્યો છે તે પદાર્થ અને પ્રસ્તુત ન છે.

જાણેના આ અને આવાં અનેક પ્રકરણોમાં થયેલ અનુભવ પછી એમ કહીશ કે સ્વાર્થકારણ અને સત્તાકરણને ચાલ્યાં આવેના પ્રભાવ આ પ્રકરણમાં પણ જણાઈ આવે છે ફરક પડ્યો જણાય છે તે પહેલાં એમા વિવેકના વાંધા પહેલાવવાની કુલગતા હતી હવે તદ્વન જુદી રીતે કરવાની હિમ્મત જણાય છે આ પ્રકરણ તો નિમિત્ત છે, ચારી દર્શિએ આનું ફલક નાનું હોવા છતાં બૌદ્ધિક વર્ગને વધુ રૂપરે છે અને સેન સાહિત્યનું છે બાકી, ગામડાંના પાયાના પ્રશ્નો કે જે છે તો રાષ્ટ્રના-રાષ્ટ્રીય-તેમા આ સ્વાર્થ અને સત્તાના રાજકારણની જુગલપદ્ધતિએ ને બરકે લીધે છે તેની સામે ચેતના જગાડવાનું ભગીરથ કામ સફળ પ્રથમ અમના માગતું બીજું ન છે.

—અમલુભાઈ શાહ
[ભાવનજીકા પ્રાયોગિક સપ]

(મુદી)

પ્રૂથ વેદના ક્ષેત્ર

‘જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણ’ વાચી પ્રૂથ વેદના યથા

શ્રી ભોગીભાઈને પ્રૂથ જ અન્યાય થયો છે એટલું જ નહીં, તેમનું અને જ્ઞાનગંગોત્રીની વ્યવસ્થાપક સમિતિના વિજ્ઞાન સભ્યોનું પણ નિર્દોષ અપમાન થયું છે એવું માત્ર ચાનવું છે. યુનિવર્સિટી જેની વિદ્યાની સરચા આપી શકે છે તે અદેખર શરમજનક છે. શ્રી કુલાધિપતિ સમક્ષ નગીનભાઈએ દાઢાં આપીને ખટ્ટુ, પણ તેઓ આપા સાચે જ કહી શકતા તૈયાર થાય એવું લાગતું નથી એ ચોક્કસ જ એવું છે.

‘જ્ઞાનગંગોત્રી’ માટે ભોગીભાઈએ શારીરિક રીતે ધણું જ વેઠવું છે. આર્થિક રીતે પ્ર એટલું નથી વેઠવું. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી પાસે તેમની જ્ઞાન જ્ઞાનનાર ભોગીભાઈ જેની વિદ્યાનું બચ્ચિન માટે - વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો માટે, પણ-એ સારા શુદ્ધ નથી તો જુ ગુજરાત પાસે પણ નથી.

— રમણલાલ સાની

(અમદાવાદ)

[૫૬ સાહિત્યસેતી]

અનૈતિક સમાજમાં નૈતિક માણસને સ્થાન નથી

સરદાર પટેલ વિદ્યાપીઠના કુલપતિશ્રીને લખેલા પત્રો જાપાયા તે વાંચ્યા આશ્ચર્ય થયું. એ માટે કે કે બાણસાઈ યશવન્તાભાઈ શુક્લ અને દર્શક હલુ એમ ચાને છે કે ધૂળ પર લીપણ કરી શકાય.

આપણી વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિઓને હજી આપણાથી એક પેઢીના આ મુરખીઓ એમનાથી એક પેઢીના ઉપકુલપતિઓ સાથે સરખાવે છે, કારણ કે આજનું સત્ય જણવા હતા સ્વીકારતું તેમના માટે મુશ્કેલ છે. દારૂગિયા દોકરાને દારૂગિયા છે તે સ્વીકારતા જે દુ ખ થાય તે દાજવા આપ દોકરાને દારૂગિયા જાહેર કરતા નથી તેમ.

ઉપામહેન મહેતા અને કહેતા હતા કે આપણી વિદ્યાપીઠના રાજકીય શેતાનોને ચઢી, જમ તેવા શેતાનોએ કમળે લીધો છે અને તેમને સારા ફરેવડાવે તેવા માણસો છે.

નૈક પ્રકારન ક્યો પરિણામની આશા ન રાખતા, કારણ કે અનૈતિક સમાજમાં નૈતિક માણસ માટે કોઈ સ્થાન નથી.

(પ્રુથ)

એમ કે શાહ

[હાઈકોર્ટ એરોરેટ]

શુ કહેવું? -

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના કાર્યકલાપથી વિદ્યાર્થીય પ્રશ્નોના કાવિ અંગેની આશા ધેરી અને છે તેમાં ૫ તેના પ્રકાશન ખાતા માટે તો શું કહેવું?

(અમદાવાદ)

ઉપેન્દ્રકુમાર આર્ય

[મહાભારતના આર્ય અધ્યક્ષ]

દષ્ટિ છે કે કેમ તે વિશે જ શંકા

આપણી યુનિવર્સિટીના સભ્યોએ ‘આપણી યવર’માં બેસીને તેના પ્રૂથ ઉદ્દેશો અપ્રયત્ન પ્રકાશનને વિસારે પાડી તત્ત્વસ માલમના કેવા યોગિક ભાગે બની જાય છે તેના અવગે અગ્રજો દાખલો ફોગી.

ભાઈના પ્રકરણે પૂરી પાડયો છે અંદર કુલ્લક રાજકારણ પણ ખુબ પણ તત્ત્વવાદકોની શિક્ષણ અંગેની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ હોય તો આપુ ના બને 'સ્પષ્ટ' હોવાની વાત તો ય યીથી આવે, પરંતુ દૃષ્ટિ છે કે કેમ તે, વિશે જ શકા જોઈ શકાય છે

આશા રાખીએ કે નવી શિક્ષણ નીતિએ યુનિવર્સિટીઓ માટે કરેલી કલ્પના જ્યારે સાકાર બને ત્યારે આપુ નહી થાય
(વડોદરા)

— મનુભાઈ પટેલ
[જૂનપૂર્વ સપ્તસભ્ય]

કેફ ઉત રવાનો ઉપાય તો શોધવો જ રહ્યો

અમારો પુરસ્કાર પરત વાળવા, મજાવવા અંગેની પણ ચર્ચાઓથી આઘાત તો લાગ્યો હતો, પણ આ પ્રકરણથી તો ખાતરી થઈ કે શુદ્ધતામાં પણ રાજકારણીઓએ જ્યાં જ્યાં હસ્તક્ષેપ કર્યો છે ત્યાં મોટે ભાગે કંચનનુ કપીર બની ગયું છે

સ પ યુનિ ની સિન્ડિકેટમાં કેટલી ને કઈ વ્યક્તિઓ એવી છે કે જે શ્રી ભોગીલાલભાઈના પેગલામાં પગ મૂકી શકે જ શુ ચૂંટાયેના કે નીચાયેના સભ્યોમાં માત્ર તેમના સ્થાનને કારણે—નિર્ણયો, કરવાના ફરજબને કારણે સર્વસભ્ય અને સર્વસક્રિયામાંનપણ આવી જાય છે જ ગરાસમાંનનો કેફ હિતારવાનો ઉપાય તો શોધવો જ રહ્યો

(અમદાવાદ)

— રિખવભાઈ શાહ
[ચૈત્રી મિશન રેડી સર્કલ]

શિક્ષણના ઇતિહાસનું કાળું પાતું

મનન કરતા જણાય છે કે જે વિદ્યાસચવાનું નામ ભારતના સુપુત્ર અને લોખંડી પુત્રપના નામ સાથે જોડાયેલું છે તે સચ્ચા આવે. ભારેભાર અન્યાય, સરખુખારશાહી વલણ અને લોકશાહીના સિદ્ધાંતોને તેવે મૂકી વર્તન કરે તો તેવું કોઈ કંઈ જામત સમાજને મૂંઝા મોઢે રરીકારાય જ નહી. જ્ઞાનગંગોત્રીના શ્રી ભોગીભાઈ આખી આગૂત થયેલા સારા કાર્યને ગિરદાવવાને બદલે હિતારી પાડવાનું સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સિન્ડિકેટનું આ કાર્ય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં એક કાળું પાતું બની રહેશે તેમ સૌને લાગે છે, મે જ્ઞાનગંગોત્રીના પ્રમિદ થયેલા મથો વાન્યા છે બધા હિતમ છે પણ ભોગીભાઈને જમ છે. અન્યાય ગૌરવભેર નાગૂફ ન થાય ત્યાં સુધી દરેક નાગરિક તીવ્ર વિરોધ આહુ રાખે તેવું નમ્ર સૂચન કરું છું

(ભાવનગર)

— હરિભાઈ ચૌહાણ
[નિવૃત્ત કચેકટર]

સંસ્કારી માલુકની લા .. જામત પત્રકાર માટે !

જ્ઞાનગંગોત્રીના એક માલુક તરીકે કહેવાતુ મન થાય છે કે આ પ્રકારનો સાથે જ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીને ગૌરવ અપાવે તેવા છે, અને તેના મુખ્ય વલ માટે ભોગીભાઈ પાયામાં પૂરાવા છે એમની સાથે કુલપતિ કે સિન્ડિકેટ દ્વારા જે રીતરસમ અજમાવાઈ છે એવું કાર્ય તો અલ્પમ જ કરી શકે. જરૂર તો સપાલકને અને સર્વશ્રી એચ એચ પટેલ, જી જ પટેલ વગેરેને અકલ્પનીય અન્યાય થયો છે અને આ દિશામાં કુલપતિ સાથે અલ્પમ પુરવાર થવાઈ તો સાથે સાથે તે દિવસે દાનવ રહેલા

વિરવમાંન

ને ને સિન્ડિકેટ સભ્યોએ આમા સાથ આપ્યો તે સૌ શિક્ષણ સ્થાપના ગઢેવા લાયક હવે રહ્યા છે ખરા ?
તે સૌના પ નામ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની જવાબદારી કોઈ જાગૃત પત્રકાર લેશે કે ?

— વિક્રમભાઈ પટેલ

[નિયામક, સ સ્કાર પરિવાર]

(વડોદરા)

એ વિના ઠેકાણે નહીં આવે

આને શેખી અને રાજકારણની જુગલમદી એવી જડ વાલીને જાણી ગઈ છે કે એના વટરો થવા
લાગ્યા છે તેને મૂળમાંથી જ ડાઘરી રહી તે માટે રામમનોદર લોહિયાના રિપરિટનો માથ લેવો રહ્યો.
એ વગર સગદાર પટેલ યુનિવર્સિટીની સાન ઠેકાણે નહી આવે. સૌજન્યની સમસ્યાને પણ યુનિવર્સિટીને
સાથ ન આપ્યો એ કડુણતા કહે તેવી છે

— ભદ્રા સવાઈ

— વિક્રમ સવાઈ

(અમદાવાદ)

પાણીમાં સફેદ દીપા

તાનગગોત્રી ઘટના એ અપવાદ નથી આની ઘટનાઓનું સાવ ત્રિષ્ટીકરણ થતુ જ જાય છે નવાં
બોર્ડ, નવી સમિતિઓ કેવી રીતે રચાય છે ? લોકચાલી અલ્પ પારતી જન છે આદરણીય આત્મારામ
ભટ્ટ જેના આચરણવાળા જ એમાંથી જ્યાવલત પ્રયત્નશીલ થાય તો પરિણામ આવે ખાત્રી તો એવા
પ્રયત્નો પણ પાણીમાં સફેદ દીપા નાખશે જ તેવી ખાતરી છે

— ધુલ્લિધર ત્રિવેદી

[એ ના વિદ્યાવિહાર]

(અમદાવાદ)

કામ પૂરું થતાં સુધી કબજા નહીં

આ આખા પ્રકરણ પરવે ભારી સાગણી ખિલકુલ આપ સૌના જેવી જ છે યુનિવર્સિટી મળેરમાં
ભોગીભાઈની તથા વ્યવસ્થાપક સમિતિની માફી માગીને ભોગીભાઈને આ કામ પાછુ સોંપે અને મળેરમાં
લેખિત આદેશરી આપે કે યુનિવર્સિટીનું ગમે તે અધિકારમ ડગ હવે આ કામ પૂરું થતા સુધી કબજા
નહીં કરે એવું કથુક કરી શકાય ?

(વડોદરા)

રાજેન્દ્ર નાણાવડી

[આ ના યુનિવર્સિટી]

(વડોદરા)

ક્યાં છે નિ નિરુપ્ત વિદ્યાવતો ?

ઈશ્વરનો લેખ 'ભોગીલાલ ગાંધી એક વ્યક્તિ નહી સંસ્થા છે' ભોગીભાઈની નિષ્ઠાને સાચી
રીતે અપાવે છે. ભોગીભાઈ વિન્ડિકેટ થયા છે, થતા જ રહેશે !
પણ 'સરકારી કે મિનિસરકારી ત ત્રો નિરુપ્ત સર્વચાળી વિદ્યાવતોની અવલેસના કરી શકે છે'
એ કહતી સાચી વાતના આપણે સૌ સક્ષી છીએ ખરા પ્રશ્ન એ છે કે શુ તમામ વિદ્યાવતો નિરુપ્ત
અને વિદ્યાવતો ?

(વડોદરા)

આનંદ માવળાંકર

[તરુણ ગજ્યશાસ્ત્રી]

લોકશાહીની પારાશીશી

લોકશાહી બધારણ અને લોકશાહી જીવનપદ્ધતિ એકનીજ સાથ સંકળાયેલા માત્ર બધારણ લોકશાહીને બધારી ન શકે એ કે જીવનના જાણ વિભાગોમાં લોકશાહી દરિને અમલ થાય તે જરૂરી હોવા છતાં એકબુ લોકશાહી બધારણ હોય તો પણ ઇચ્છનીય છે. કારણ કે એ કારણે પણ સમાજ જીવનના બધામાં લોકશાહી ધીમે ધીમે દાખલ થશે મહાજા અસ્પૃશ્યતા હોય એ લોકશાહી જીવનપદ્ધતિની દરિ ન્યાયી કે વાજની નથી, પણ એવુ ચોક્કસ કહી શકાય કે જાને માત્ર બધારણમાં સમાનતા-સ્વતંત્રતા હોય, તો પણ તેમાંથી એક દિસે અસ્પૃશ્યતાનો અન્યાય સંદેહ કરનારા સંગઠિત ચર્મને અવાજ કાઢશે, અને અસ્પૃશ્યતા જશે તેણે માનવુ વધારે મધુક્રિત છે સંગઠન અને વિચાર પ્રાગટ્યની સ્વતંત્રતા, ન્યાયમ દિર આગમ સમાનતા, તે લોકશાહી બધારણના પાયા, લોકશાહી બધારણ નીચે પણ ગરીબી રહી હોય, ઉચ્ચ વર્ગો પણ હોય, દેખીતી, અન્યાયી, અસમાનતા હોય, તેને કારણે દબી કે છેતરામણી લોકશાહી કહે, અને તેના કરતા લોકશાહી ન હોય તો સાચુ તેમ પણ ઉદામવાદના આવેશમાં ખેલે, પણ તક અને અનુભવ એમ કહે છે કે ઉપરી ત્રણેય સલામતી છેવટે રાજવાની-સમાનતાની, જુદામના અભાવની પરિસ્થિતિ પેદા કરે છે સલામતીની સલામતી પણ આખરે લોકશાહી બધારણ છે આવું બધારણ ન હોય ત્યાં સલામતી ખૂંચવી લેવાય, ખાસ તો વિચારબેદ રાખવા જાગતા લોકોની સલામતી કઈ લેવાય.

જ્યારે બીજા બાજુ બધારણની સ્વતંત્રતા કે સમાનતા હોય તો સલામતી વધારે સલામત રહે અને બધારણ સંજોગોમાં ઉપલી ત્રણેય બાબતોમાં કાપ ન મુકાય તેણે કહેવાય નથી, પણ તે કાપ બધારણ પ્રમાણે જ મુકાય અને બધારણ કહે તેટલો અને તેટલા વખત પૂરતો જ મુકાય, પણ એ વાન સાચી છે કે જેમ જેમ રાજકીય લોકશાહી સામાજિક લોકશાહીમાં પરિવર્તે છે તેમ તેમ રાજકીય લોકશાહી વધારે સુદ્ધ થાય છે લોકશાહી માત્ર સસદ કે ધારસભાનો જ વિષય નથી, મહાજીવનનો વિષય છે.

એક શિક્ષક એમ માનતા કે બાળકોને ન મરાય, અને શાળામાં તેણે પાલન કરતા પણ ધેર જઈને જાને અવાજનારા મારતા અને કહેતા કે તેની સાથે તમારે શુ મંબલ છે? મારા શાળાના કામમાં પાણુ છું

લોકશાહીને સમજનાર આવું ખેલુ વર્તન કે વિચારણુ મમથન નહી કરે સમાજના કોઈ કુરીણ એમ નહી કહી શકે કે હરિજનોને મત દેવાનો અધિકાર છે, ગામની સકકારી મંડળીમાં સમાન અધિકાર નથી, કે પાણી-શેરડે કે મંદિરે તેને સમાન અધિકાર નથી

જીવનના સર્વ ક્ષેત્રમાં વિચારણુ સ્વાતંત્ર્ય, સંગઠનનું સ્વાતંત્ર્ય, પોતાના પ્રતિનિધિઓનો હિસાબ માંગવાનો અધિકાર અમલી થય ત્યાં લોકશાહી સ્થિર રાખી શકાય

લોકશાહીમાં કાયદાથી સમાનતા અને એ સમાનતા માગવાનો લોકમત ન હોય તો આવું ન બને
આપણે ત્યાં આવું નથી બનતું, નેતાઓ તો કીક, તેના પુત્રો અને પુત્રવધુઓ પણ કાયદાને તેવે
મૂકીને અસરકારી વર્તન કરે છે, પણ તેને પુછવાનું સ્વાભિમાન અને સંગઠન અહીં નથી ભલે આજે
નથી તો પણ એક દાઝો લોકશાહી રહી, તો આવશે સમાજજીવનના રાજકીય જ નહીં, સામાજિક,
આર્થિક, સારકારિક ક્ષેત્રોમાં પણ જક્ષમાના રસની પેટે પ્રસરશે

અલબત્ત, ન પણ પ્રસરે. મતદારો કે તેને ઘડનારા નજીક ગ્રેહતા લોકશાહીના દીવા પણ એલવાયા
છે નજીક ન રહેનારા માટે સ્વાર્થી નજીકના પંચમાં સંપડાવાનું લખ્યું જ છે

એ તો નાગરિકોમાં સમાન અધિકાર અને ફરજોનું ઉત્તરપક્ષી ભાન આવે તો જ ન બને ઈશ્વર
બધું કરશે એમ માનનારાનું ઈશ્વર કંઈ જ કરતો નથી

— મનુભાઈ પંચોળી 'કર્મિક'

[' પ્રવાસી' - સાપ્તાહિકપૂર્તિ, તા ૧૩-૭-'૮૧]

અખબારો પણ દી.વી. રેડિયો જ્યાં જ ?

એડિટર ગીરડા બોફ ઇન્ડિયા વની મહેન્દ્ર વાલજીભાઈ દેસાઈએ રેડિયો-ટીવી જ્યાં સરકારી
સમાચાર-માધ્યમો અને અખબારોમાં અપાતા સમાચારોની તુલનાત્મક મોજબુદી કરી, તેમાં નાજુવા મળ્યું
કે આપણા અખબારો સત્તાવાર અને સરકારી સમાચારોને રેડિયો-ટીવી નેટલું જ પ્રાધાન્ય આપે છે

મોટા ભાગના સમાચારોનાં ઉદ્ભવસ્થાનો નવી દિલ્હી અને રાજ્યોના પાટનગરો હોવાનું જોવા મળ્યું
છે, એ સિવાયની રથજો, અન્ય મોટાં શહેરો, કસબા જિલ્લા-મથકો અને ગામડામાંથી સમાચાર આવતા
નથી (ત્યાં સમાચારકલાયક માણું બનતું નથી, એવા તારણ પર રખે આવતા !) હા, જો કોઈ
વીઆર્ઈમાં આવ્યાં રથજોની મુલાકાત લેવાની કૃપા કરે તો સમાચારોમાં તે રથજોને અમકવાનું મળે

ન્યુ ઇન્ટરનેશનલ ઇન્ફોર્મેશન ઓર્ગેન' માટે મોટા અવાજો આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં જોલનારાઓએ
ધરમાંગણે સમાચારોના વિષયવસ્તુ, ઉદ્ભવસ્થાનો, સરકારી માધ્યમોની ઇન્જિનિયરી વગેરે બાબતોમાં જે
વશજો દેખાય છે, તે વિશે શું કહેવાનું છે ?

રેડિયો-ટીવીની ચાલ તો બાબુએ સમજીએ, પણ અખબારોનું મુખ્ય કામ સમાચારો આપવાનું છે,
એ, પણ શું આપણે અખબારોને યાદ દેવડાવવું પડશે ? નતેરઅખબારોના હમણામાં કપારેક એકાદ નાનકડા
અમાચાર મળે તો, આપણું સહનગીન ? અનેક પ્રકારની પૂર્તિઓ અને વિજાતો શાદવાની રૂપમાં ઉતરેમ.
ગુજરાતી અખબારોને કોણ અમજવે કે તંમારું મુખ્ય કામ તમને વધુ સમાચારો આપવાનું છે

નાહકનાં મોતનાં વાવેતર શું કામ કરીએ છીએ ?

અલુમયકે • તરફેણની દલીલો

અલુમયકની તરફેણમાં જે દલીલો ચામ છે, તેનો સાર કાર્થ આવો છે તેવ, કાલસો, કુદરતી વાયુ વગેરેનો પુરવઠો થયેા મર્યાદિત છે થોડા વરસોમાં તેની ભારે અછત વરતાય તેમ જ તેથી અન્ય બિર્લા-મોતો રોધવાની ટાટી જરૂર છે પરંતુ, સૌર-શક્તિ વગેરે જે અન્ય વિકલ્પો છે તે હજી સાવ નવમ્બ છે ત્યારે અલુમયકિતના ઉપયોગ દ્વારા સસ્તી, સલામત ને સ્વચ્છ બિર્લા મેળવી શકાય તેમ છે તેમાં કેટલાક બચસ્થાનો જરૂર છે, પરંતુ પૂરતી સાવચેતી લેવાથી તે બચસ્થાનો નિચારી શકાય તેમ છે માનવસુખ માટેની પ્રવર્તમાન સુવિધાઓ જળવધી હોય તો આને અલુમયકિતનો આશરો લીધા વિના બીજો કાર્થ ઉપાય જ નથી

આ બધાં હેરને શીઠ વહાલા કરવાં ?

કહે છે કે ડાયોક્સીન નામનું હેર એટલું ક્રિતિવ છે કે માત્ર ૧૦૦ ગ્રામ શુદ્ધ ડાયોક્સીન ૧૦ થી ૧૫ હજાર માણસોને મારી શકે એ જ્યાં પડયું હોય ત્યાં પશ્ચીમાથી વરસો સુધી ફેઈ બીજા અકુરિત ન થઈ શકે. તેવી જ રીતે, કહે છે એકાદ રતલ પ્લુટોનિયમ પણ જો વાતાવરણમાં પ્રસરી ભય, તો પૃથ્વી પરના એકેએક માણસને ફેફસાંનું કેન્સર લાગુ પડી શકે અલુમયકમાંથી નીકળતા આલુ-કચરામાં આ પ્લુટોનિયમ પણ હોય છે તે સૌથી વધારે ભેખમકારક છે તેની જિંદગી અત્યંત લાંબી છે પાંચ લાખ વરસની - પાંચ લાખ વરસ સુધી તે સક્રિય રહે છે, અર્થાત્ વાતાવરણમાં હેરી અસર ફેલાવણ રહે છે એટલે કે આપણી પેઢી ખતમ થઈ ભય, આપણા સમાજ ખતમ થઈ ભય, આપણું રાષ્ટ્ર અને આપણી સંસ્કૃતિ ખતમ થઈ ભય, માનવજાતને ક્રિતિદાસ સુદાં બ્રહ્માંડ ભય, તેના કરતાં વધારે વખત સુધી આ ફિરલોક્સની પદાર્થોની હેરી અસર કામચ રહેવાની છે.

સાચી ફિકાયત-વીજળી કઈ ?

આલુ-વીજળી જળ-વીજળી કે ચર્મ-વીજળી કરતા સસ્તી છે, એવો દાવો સરખાવમાં પડેા. પરંતુ અનુભવે તે હવે ખોટો સાબિત થયો છે અલુ-વીજળી મેળવવા માટે જતા સીધા ને આડકતરા તેમ જ બધા આનુભવિક ખર્ચનો દિસાખ કરીએ તો બિલકોની તે વધુ મોટી પડે છે અલુમયકમાં થતું મૂળ ખૂદીશકાણું, હેવી વોટર પ્લાન્ટનું મૂડી શેકાણું, અલુ-ઉધણ તૈયાર કરવાનો ખર્ચ, ગણીએ તો પણ આલુ-વીજળીના એક યુનિટનો ખર્ચ ૬૫ પૈસા થાય છે. પરંતુ આ તો અલુમયક, હેવી વોટર પ્લાન્ટ વગેરે પોતાની ચુલ્લક્ષમતા મુજબ આવે તો ! અત્યાર સુધીનો અનુભવ એવો છે કે તે બધા માટે ૫૦ થી ૬૦ ટકા ઉત્પાદન-સમતા મુજબ જ આવે છે તો ૬૫ પૈસાનો ખર્ચ તેટલો વધી જરી પરંતુ આ ઉપરાંત આલુકચરાના નિકાલનો ખર્ચ ઉમેરવો પડે, જે પણ થયું બધાં થાય છે, અને આ આખા આલુશક્તિ કાર્પકર્મને ચલાવવા માટે સંરોધન પાછળ, અલુશક્તિ પચના માળખા પાછળ, તાલીમ વગેરે પાછળ પણ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા છે એ બધું જોતા હવે એમ લગભગ સ્વીકારાતું ભય છે કે અલુ-વીજળી હરાજિજ સસ્તી પડતી નથી !

ત્યારે આવા અલેલટા-યુ' થવાનું આપણને પોસાય ખરું ?

હેવી વોટર ખતાવવામાં કેટલું બધું પાણી વપસાય છે ! કહે જ કે એક ઓ'સ હેવી વોટર મેળવવા માટે તમારે લગભગ ૧૫ હજાર ઓ'સ સાંઘા ખાણીને પ્રાસેસ કરવું પડે ! અને આવી રીતે એક ઓ'સ હેવી વોટર મેળવવાનો ખર્ચ બે હજાર રૂપિયા થાય હજી અનેક ગામોમાં આપણે પીવાનું પાણી પણ પડું પાડી શક્યા નથી. ત્યારે આ પ્રકારની મોટી અને અટપડી ટેકનોલોજી પાછળ દોડવાનું કેટલું ઉચિત છે તે વિચારી લેવું જોઈએ.

ને આ તો મૂઆ પછીય છાલ નહીં છેડે !

૩૦-૪૦ વરસ કામ આપ્યા બાદ દરેક અણમથકે નકામું થઈ જાય છે એટલે તેને છાડી દેવું પડે છે પણ આ છાડી દેવાનું એ સહેલું નથી. જેમ કોલસાની ખાણ પૂરી થઈ અને છાડી દીધી તેમ અણમથકને છાડી દઈ શકાય નહીં કારણ કે તેના પછા ભાગે આખાને આખા કિરણોત્સર્ગી થઈ ગયા હોય તેથી. હાલના વરસ મુધી એમને બોંદા વાતાવરણથી અળગા રાખવા પડે આખા અણમથકને અત્યંત મજબૂત સિમેન્ટ કોંક્રિટના પડદાથી ઢાંકી દેવું પડે ઉપરાંત અણમથકની આ કબરને સાચવવા મટિ હાલના વરસ મુધી તેની આસપાસ ચોમી પહેરા બેસાડેલા રાખવા પડે કેમ કે નહીં તો આપણા કરતૂટથી ભેખળર એવી બાબિબની કાઠ પેટી પુરાવતું એ અર્થિત બેઠકામ કરવા જાય તો મોહન-એ-દરેના સારકુતિક અવરોધોને બાંહે રામ રામ મૃત્યુની ભયંત ધસાવતા અવરોધો બહાર આવે અને તેને બરખી જાય અને સુદિના વાતાવરણને ધ બેસુમાર પ્રદુષિત કરી જાય ઉપરાંત, ભગવાનને પણ પ્રાર્થના કરના રહેતી પડે કે શુક્ર પ, વીજળી એવી આસમાની આકૃતિથી આ કબરને ઘવાવે, હાલના વરસ મુધી અપરિત રાખે નહીં તો તેની અંદરના બરમાસુર વર્ષાને કાળો કેર વરસાવશે.

શુ અન્ય વિકલ્પો (અરી) પરવાર્યા છે ?

આપણા દેશમાં જનવિપુલતા ઉત્પાદનની ઘણી બધી સલાવના છે એક અદાજ એવો કે બધા જન-સોતોના પૂરેપૂરા ઉપયોગ થાય, તો એક સાથ મેચાવેલ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમતા આપણે ત્યાં જ અત્યારે આમાથી માંડ ૧૦-૧૫ ટકાને જ ઉપયોગ થાય છે. બાકી મેચાવેલ પછુ બચી સલાવના ધસાવતા બીજા વિકલ્પકે ઈર્લેન્ડોત છે આયુરવિદ્યુતમથક જેટલી જ ઊર્જા તેના કરતા ચોથા ભાગના અર્થમાં આ સ્રોત મારફત પેદા કરી શકાય ઉપરાંત, અત્યંત ઉપયોગી એકુ સેન્ટ્રલ પાવર પછુ તેમાથી આડ-પેરાશ રૂપે બહુ મોટા પ્રમાણમાં બચે.

આ ઉપરાંત પવનની, સૂર્યની, કારિયાના મૈત્રીની યંત્રિનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ આ બધી વિશામાં ખૂબ સરોધન અને પ્રયોગો કરવાની જરૂર છે પણ તે તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન જ અપાતુ નથી આને અણુ-સાક્ષિના સરોધન, પ્રયોગો બગેરે પાછળ જેટલી માનવશક્તિ અને સાધનસપ્તિ વગેરે ખર્ચાય છે તેના હાલના ભાગ જેટલીયે સાધનસપ્તિ અન્ય ઊર્જા-સ્રોતોના વિકાસ પાછળ નથી ખર્ચાતી એ બોદી વિશામાંથી મોડું ફેરવી લઈને સાચી વિશામાં પગથાય થાય તો, અન્ય અનેક ઊર્જા-સ્રોતો અવશ્ય ચિકિત્સારી શકાય તેમ છે આમિય ૧૪ હાલ કરાઈ ખર્ચાને અને માથે બારે જોખમો વહોરીને પણ ૨૦૦૦ની સાલ મુધીમાં અણુ-વીજળી મારફતે તો આપણી જરૂરિયાતોના માત્ર ૧૦ ટકા વીજળી જ પૂરી પડવાની છે, અને આ ૧૦ ટકા પણ અત્યારે કાગળ ઉપર, પ્રયક્ષ અમલ થતા તો તેનાથી અડધુ-પેાણુ સધાય તો એ ગતીમત તો બાકીના ૯૦-૯૫ ટકાની જેમ પાચ-દસ ટકા બધારે વીજળી અન્ય વૈકલ્પિક સ્રોતો મારફતે ઉત્પન્ન કરી લેવાનું હરખિજ અપડુ નથી ૧૪ હાલ કરાઈ વૈકલ્પિક સ્રોતોના વિકાસ પાછળ જ કામ ન ખર્ચાતો ? અને તો અણુમથકો રક્ષાપીને નાહકના મોતના વાવેતા આપણે જ કામ કરીએ બીજે ?

[‘આયુરવિદ્યુત મથકો સા મટિ નહીં ?’ પુસ્તિકામાંથી સંકલિત]

— કોર્ટિ શાહ

તજજો શું કહે છે ?

નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા અને વયોજૂઝ મહાન વૈજ્ઞાનિક અલ્બર્ટ આઈન્સ્ટીન કહેવું છે કે જે દેશને નાણાકીય નાદારી ઉપરાંત ઊર્જાની નાદારી પણ બંને કરીને વહોરી લેવી હોય, તે દેશ જ અણુ-ઊર્જા પાછળ પડે

‘લાવડ’ એડમ જુદા જુદા ઊર્જા સ્રોતોનું નુકસાન કરવા મટિ બાંધતા છે એમનો અદાજ એવો છે કે અત્યારે અણુમથક જેટલી ઊર્જા ઉત્પન્ન કરે છે તેમાથી ૪/૫ (સાતમાથી ચાર ભાગની) ઊર્જા (તો) ઊર્જા-ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં જ વપરાઈ જાય છે આમાં તેણે અણુ-કચરાનો નિકાલ, અણુમથકની કબરની જનવલ્લી વગેરેમાં વપરાનારી ઊર્જાની અણુતરી કરી નથી. તેને પણ એ સામેલ કરીએ તો બહુ સજાય છે કે બાકી રહેતી ઊર્જાએ એકિયા થઈ જાય

આમાં સુધી કે બહુ 'કુ', અમેરિકા, જર્મની, જાપાન અને કાસમા સુધી બીડર રિએક્ટરનો કાર્યક્રમ આજે સ્થગિત થઈ ગયેલા છે. કોપલસના આપણે દુનિયાનો સૌથી વધુ ગમખવાર ઔદ્યોગિક અકસ્માત નેપો બીડર રિએક્ટરમાંના એવા કાર્થ અકસ્માતને આપણે હવે ન નોતરવો જોઈએ. બીડર ઈધણુમાંના પ્લુટોનિયમ સાઈનાઈડ કસતા થે ૩૫,૦૦૦ ગણુ વધુ કાર્થિક છે.

છેલ્લી વાત ગમે તે અણુમયકમાં બારે જોખમ રહેલું જ છે. અત્યંતની સલામતીની વ્યવસ્થા છતાં તેમાં ભાગફોડ તો સહેલાઈથી થઈ શકે છે અને તો, આણુ અણુમયક આસપાસના આખાથે વિસ્તારમાં કાળો કેર વરતાવી શકે.

વળી, અણુવીજળી વિના આપણે આપણી ઊર્જાની જરૂરિયાત બીજી કોઈ રીતે પૂરી પાડી શકીશું નહીં, જોમ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. મુખ્ય સવાલ કોઈ પ્રકારની ઊર્જા? કયા ઉપયોગ માટે? કઈ જરૂરિયાત સંતોષવા? કયા પ્રકારની છવનશેડી માટે? વીજળી માટેની આટલી બધી માત્ર બેજામ બગાડયુક્ત છવનશેડીને કારણે જોડી થઈ છે. બાકી, માણસની ખરેખરી જરૂરિયાતો બહુ સહેલાઈથી સુર્ષ-ઊર્જા માટે પૂરી પડી શકે તેમ છે. સુર્ષ-ઊર્જાના વિકાસની અટકાવ સલામતી છે થોડીક ઊર્જા અન્ય ઓતોમાંથી થે શ્રેયથી સહાય જોખ છે.

શૈલેન્દ્રનાથ ઘોષ

[નિરૂપ નામકિત વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રની તેલ વાણુ ૫૫]

વિશેષ વાચન-સંકલ્પ (૧) વિદિરણ અને તેની અસરો. ડૉ. મીનુ દી પરમિયા અને પ્રમુખ ધનિક, પ્રકા. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ વિદ્યાલય, વેડાલી-૩૯૪ ૧૪૧ (૨) સાન્નિયતિ પરિણામ - ૧, ૨ અને ૩, પ્રકા. ઉપર મુજબ (૩) સામાન્ય મીમાસા અંક ૮ ઓગસ્ટ-૮૬ પૃ. ૨૮, (૪) પાપાની વિચારણા.

મીનમાં પણ કાગડા કાળા જ છે !

'સામાજિક' મીન માટે જોમ કહેવાતું હતું કે તેણે ધણી બધી આર્થિક સમસ્યાઓ ઉકેલી નાખી છે, પણ મીનની સર્વોચ્ચ અદ્યક્ષતાના એન્ગ તિયાન્ગીએ તાજેતરમાં નેશનલ પીપલ્સ કોંગ્રેસની રચાયેલ પ્રતિનિધિતે જણાવ્યું છે કે મીનમાં આર્થિક યુનાઓનું પ્રમાણ વધુ છે ૧૯૮૫ના જનમુઆરીથી નવેમ્બર રિપોર્ટના લાંચરવત, સહાયોરી, નાજોરી અને જાહેર નાણાંની હિમાયત જેવા આર્થિક યુનાઓને મુક્તતા ૪૨,૩૧ જેટલા ઠેરો અદ્યક્ષતાએ મળ્યા છે કેલ ૫૪,૮૩૬ જેટલા લોકો આ યુનાઓમાં સંડોવાયેલા હોવાનું માલુમ પડ્યું છે.

પક્ષના પરિપત્રો અને સત્તાધીશોના અવયવોમાં આર્થિક યુનાઓ સામે જોડાઈ અલાવવાના કિસ્સો વધુ પ્રમાણમાં થયા છે, નેશનલ પીપલ્સ કોંગ્રેસના વાણુ ચેરમેને જાહેર કર્યું છે કે "આર્થિક યુનાં કરનાર લાગેને મોટો ચમરબધી હોય કાવલ અનુસાર તેને નશવત કરવામાં આવતી જ જોઈએ" આ, "મોટો ચમરબધી"ના ઉલ્લેખ શું સૂચવે છે? જાણીતા રાજકીય નેતાઓના બેડાઓ બ્રહ્માચારમાં જોડાવામાં હોવાના દાખલા મીનમાં બનવા લાગ્યા છે. મીન હોય કે જાપાન, અમેરિકા હોય કે ભારત કાગડા તો ખરે કાળા જ છે !

ભારત, અણુશક્તિ અને અણુકચરો

અણુશક્તિ ખાતાના રાજ્યકક્ષાના પ્રધાન, શિવરાજ પાટિલે લોકસભામાં (૧૬ એપ્રિલ ૧૯૮૬) એવો દાવો કર્યો છે કે, અણુ-ટેકનોલોજીના ભારત સ્વાવલંબી બની ચૂક્યું છે. આપણા અણુમયકોષ્ટિકરણો (રિએક્ટર)નું કોઈ જોખમ નથી, કારણ કે આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં સાવચેતી-સલામતીના પગલાં ભર્યાં છે. અણુમયકોષ્ટિક આરોગ્ય અને પર્યાવરણને હાનિ કોઈ પ્રમાણે જોવા મળી નહિ. કારણ ભારતે રિએક્ટર બંધાવવાની ચકાસણી અને તેના નિકાલની ટેકનોલોજી નિકાલની કુશળતા અને બીજા સોતો દ્વારા જ રિએક્ટર ચાલુ છે, તેની માત્રા અણુમયકોષ્ટિક કરતા કયાંય વધારે છે.

સોવિયેત યુનિયનમાં તાજેતરમાં થયેલા અણુમયકોષ્ટિકના અકસ્માતને કારણે જે ભય જોવા મળ્યો થયો છે, તે પછી પણ માનનીય મંત્રીશ્રી તેમના આ જવાબને વળગી ગયેલા કે કેમ, એ જાણવાનો ભારતના નાગરિકને હક્ક છે.

એ જ દિવસના અખબારમાં પી ટી આઈ ના એક સમાચાર હયાયા છે, તે યોર્કટન રિપન વર્લ્ડ વાચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનો હવાલો આપી જણાવે છે કે આવતા ૩૦ વર્ષમાં ૩૫૦ કરતાં વધુ અણુશક્તિ રિએક્ટરો કામ કરતાં બધા થઈ જશે, પણ તેમને સાફ કરવાની અને કામ કરતા અટકી ગયેલા, નિષ્ણત થયેલા આ રિએક્ટરોનું શું કરવું એની કોઈ ટેકનોલોજી હુનિયાના કોઈ દેસ પાસે નથી; ભારતે સોલિડ પ્રમાણમાં વિકસિત થવાના આ નિષ્ણત પ્લાટોને સંગેવગે કરવા અત્યંત ખર્ચાળ ટેકનોલોજી કામે લગાડવી પડશે અને દર રહીને જ બંધુ કરવું પડશે કારણ તેની નજીક જવામાં વારે મોટું જોખમ રહેલું છે. એનો ખર્ચાં કેટલો આવશે, એનો પાકો અંદાજ અત્યારે કોઈને નથી, પણ પાંચ કરોડ ડોલરથી કે અબજો ડોલર વચ્ચે ગમે તે આકાંક્ષા હોઈ શકે એવો પણ ભય સેવાઈ રહ્યો છે કે જેટલી વીજળી આ પ્લાન્ટ ઉત્પન્ન કરશે એટલી વીજળી ધરણ, નિષ્ણત પ્લાટોને નિષ્ક્રિય, 'સ્વચ્છ' કરવામાં જ વપરાઈ જશે.

મોટી સમસ્યા તો અણુકચરાનો નિકાલ કેવી રીતે કરવો તેની રહેશે આગામી પેઢીએ તો આરોગ્યને હાનિ ન કરે તે માટે હજારો વર્ષો સુધી વિકિચ્છો ફેંકી શકતા આ અણુકચરાને જાળીનતી અદર અને તેટલા જાડા પૂરેપૂરી પેક પેટીમાં ભરીને દહુરાઈ દેવો, એવા છાંય અત્યારે સુઝે છે, પણ ધરતીક પ કરતાં વધુ ખતરનાક આ રાક્ષસને છાટવા, તેના કબર મોટ જગા કંઈપણ લાવવા દેવા, પ્રેલ્ય, આ વિકિચ્છો ધરાવતા રાક્ષસને પોતાની નજીક દૂંધવા પણ ન દે — એટલે અણુકચરો દાલવવા, દહુરાવા આવતી મહીમાં દૂર દૂરના પ્રદેશો, નિર્જન ટાપુઓ પર કંઈએ કરવાની હરીફાઈ થાય તો નવાઈ નહિ!

પોસ્ટ ઓફિસ ટાઈમ ડિપોઝિટ

૧૧.૧%

પાંચ વર્ષની ડિપોઝિટ પર
આકર્ષક વ્યાજ

હવે સુધારેલા વ્યાજના આકર્ષક દરો (તા. ૧૦/૫/૧૯૮૫ થી અમલમાં)	
વર્ષ	દર
૧	૮ $\frac{૧}{૨}$ %
૨	૧૦%
૩	૧૦ $\frac{૧}{૨}$ %
૪	૧૧ $\frac{૧}{૨}$ %

- અર્ધવાર્ષિક ધોરણે વ્યાજની ગણતરી.
- અન્ય માન્ય જામીનગીરી સહિત આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ રૂ. ૭,૦૦૦ સુધીનું વ્યાજ કરમુક્ત.

હાલો બાપા, ખેતરે

જીવી જાતના પાક જેવા કે ઘઉં, જાટાટા, મકાઈ, કપાસ, છાંચ, વરિયાળી તથા શાકભાજી મેળવવા માટે આપ વાવણી વખતે તેમ જ જિલ્લા પાકમા છીજ સસાયણિક ખાતર માથે સાથે 'જયંત કેસ્ટર મીલ' ગ્રેડ સેન્દ્રિય ખાતર પણ આપો. જેથી આપની જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને માથે સાથે પાકની જીવજ પણ વધે છે.

કૃષિજીવનનું એક માત્ર અવિનન અંગ એટલે જ

જયંત કેસ્ટર મીલ

(૫% નાઈટ્રોજન યુક્ત)

પેકીંગ : ૭૦ કીલો, ૫૦ કીલો

નિર્માતા જયંત ઓર્ગેલ મિલ્સ

મો. જયંત બેજ ઓર્ગેલ્સ એન્ડ કેમીકલ્સ પ્રા. લીમ

૪૮૦/૪૮૨, જી. આઈ ડી સી, મકરપુરા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૦

ટેલીફોન નંબર ૪૩૧૪૧, ૪૩૧૪૨ ૪૩૧૪૩, ટેલેક્ષ ૨૮૫ BRD, માપ - સ્વીડ ઓર્ગેલ

નોંધ : ફિઝન ગાર્ડનિંગ માટે નાના પેકિંગમા પણ 'જયંત કેસ્ટર મીલ' હાજર સ્ટોકમા મળશે

ગ્રેષ્ઠદાન : યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન

With Best Compliments
from

PHONES 82370 82511 82098

**BHARAT
HINDIA
PVT. LTD.**

(IN TECHNICAL COLLABORATION
WITH HINDIA GmbH W. GERMANY)

Registered Office
C-2/19 INDUSTRIAL ESTATE
GORWA ROAD VADODRA 390 016

MFRS OF D TYPE HRC FUSES UNITS THEIR
ACCESSORIES AND DISTRIBUTION BOARDS

‘તમારો ચહેરો દરરોજ અગીસામાં
 જોવાનું ચૂકે નહીં તમારો ચહેરો
 સુદર હોય તો તે જોઈ તેને
 અનુકૂળ તમારું મન અને શરીર
 રાખવા સકપ અને પ્રયત્ન કરો
 તમે કર્યા હો તો તેની ખોટ
 તમારા સુદર વિચારો, ચારિત્ર્ય
 અને ઉદારતાથી ભરી દો’

— સોફિસ્ટીસ

નવનીતભાઈ ગાંધી

વિધિમાનનું અંતકાર શિક્ષણ દૂર

[સ્થાપના • નવ-સુ. ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ • ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવી
અયાસ વિધાની વિવિધ આરંભિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવો
અનુભવ જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ સાધી, નાગરિકોની ભૂમિતિની ક્ષિતિને વિસ્તારે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરવી

દ્રષ્ટીઓ: સ્થાપક અધ્યક્ષ રવિ ભુવનરામ કહે, અધ્યક્ષ • શ્રી નગીનશંકર પારેખ, સચોત્ત્વ • શ્રી ભોમીલાલ ગાધી, સચોત્ત્વ • શ્રી સુભદ્રા ગાધી, શ્રી ભાર્ગવરાસ પરીખ, શ્રી ગિરધર તલાટી

પદાધિકારી: • શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ, શ્રી નાનુભાઈ અમીન

(૧૯૭૦ નંબર • બે કપિયા, વાર્ષિક લવાજમ વીસ કપિયા, પત્રસભા • ૧૧૧/-)

અનુક્રમ

આજનો અનુચો	૩૬૪	ધર્મરત્ન પટેલ
સપાદકીય	૩૬૫	દિનેશ શુક્લ
નોંધેલ-પારિતોષિક વિજેતા યોગ સોષિનકા	૩૬૭	નવમી પટેલ
‘સ્વર્ગની લગોલગ’ વાચતા	૪૦૧	મ. ગે. પારેખ
પુસ્તકપરિચય	૪૦૬	દિનેશ શુક્લ
કુખાળ પર કુખાળ	૪૦૮	રેવિલ ડી. મોટ
લોકશાહીની પારખીશી	૪૧૧	નગીશ શાહ, બાલુભાઈ જ. પટેલ અને મનુભાઈ પચોળી
પત્રમુખ્ય	૪૨૧	ડૉ. કાન્તિભાઈ શાહ
પ્રતિભાવ • હર્ષ-અભ્યાસ અને જીવિવાહ		
	વિભાવના ૪૧૬	ભોમીભાઈ ગાધી
ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેનું નોંધેલ-પારિતોષિક	૪૨૪	અશ્વિન જાની

— સુધ્ધિ —

અપાદકીય,	પ્રકાશન-સ્થાનગી	ઉચ્ચાજમ, સોખ-પુસ્તકાર
પુસ્તક-સ્વીકાર નોંધ	રજેશ ર. કહે	ભોમીભાઈ ગાધી
દિનેશ શુક્લ	‘વિધિમાનનું’	૩, અધિપતિ એપાર્ટમેન્ટ
‘મીમાસા’	C/o બાલગોવિંદ પ્રકાશન	પ્રોફેસર વિદ્યા માર્ગ
૨૩, મિથિલા સોસાયટી	બાલકાંતુભાઈ	પરોલ-૫
આબાવાડી, અમદાવાદ-૨૫	માધીમાર્ગ-અમદાવાદ-૧	ફોન : ૯૪૯૫૦
ફોન : ૪૧૪૪૦	ફોન ૩૩૨૩૪	

ત્યારે આપણે કરીશું શું ?

એકવીસમી મદીમા પદાર્થો કરવાની સાથે જ આપણે એક ટેકનોલોજીને વહેલા, પ્રાણી ધનકંતા (ડાયનેમિક) અને વિજ્ઞાનસત્તી (લર્નિંગ) સમાજમાં દેશને પરિવર્તિત કરવા માગીએ છીએ હવે માડબીદ વસ ગયા તો સવાલ એમ થાય કે આપણે કરીશું શું કે જેથી આપણે એ મિલ કરી શકીએ ? બોલેર કોરાડની પ્રજા સ્વલ્પમથી, આપણે પાકલતથી, સ્વલ્પ-ફરજ સમજ, આ ધ્યેયને ઉપાડી લે ને એમાં પોતાના સમજ જીવને પરાંવે તો આ ગકચ છે વડાપ્રધાનની ખેવના એવી છે કે આધુનિકમાં આધુનિક મેનેજમેન્ટની પદ્ધતિઓ અપનાવી કમ કરતી સરકારમાં પ્રવર્તમાન વહીવટતંત્રને ફેરવવું, શું કરવું, શું કરીએ તો રાષ્ટ્ર ગતિ પકડે તે ત્વરિત ગતિએ, કમ્પ્યુટરના પાપે નહીં કરવા આપણે કમ્પ્યુટરના સર્વોત્તમ લાભદાયી ઉપયોગ કરી, પરિસ્થિતિનું ચોક્કસ માપ કાઢવાના મકમલ સેવીએ છીએ દેશનું પુનર્નિર્માણ કરવા, એ નિર્માણની આડે આવતા સર્વ પરિબળો-એ અત્તા-હલાયો દેાય, લાચરૂવત હોય, ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ગાજ હોય, મિનકાર્પક્ષમ તત્ર હોય તે બધાને આપણે-ખતમ કરવા છે, બોયમાં ભડારવા છે, જેથી ડોકિયું કરી શકે નહીં રાષ્ટ્રને નવી દિશાઓમાં દોડવું કરવા પ્રજાના સર્વ વર્ગો ને સર્વ સ્તરોને ખરા હદયને સાથ સહકાર મિલ કરવા છે

આવી સિદ્ધિ કામલ કરવા શું કરવું પડે તેના સુચોગ્ય, કાર્પલકી, સમજદારીયુક્ત ઉદ્દેશ આપણે દૂઢી કાઢીએ તો બેઠક પાર પડે પ્રેમિડેન્ટ રેજને સત્તાકદ થતા અગાઉના એમના પ્રવચનમાં ને ઇગિતો આપ્યા હતા તે આપણને દિશામૂલક નીવડે તે હિમાયે અહીં દોહરવું છું એમણે કહ્યું, "પ્રવર્તમાન કોરાડનીના ઇલાજ સરકાર એકવી નહીં કરી શકે કારણ સરકાર પોતે જ એક કોપડો છે

વાસ્તવમાં તો પ્રજાની સંજ્ઞિત, સહમતિ કે અત્તરેખાને અવગણી સરકારી તત્ર કૃષ્ય કાંશ્ય છે એને રોકવાનો, ટોકવાનો ને એને વળતી ગતિ, વાપરી ગતિ આપવાની પણ આવી ચૂકી છે

મધ્યમ ફેડરલ સરકારનાં કદ ને વળ-ખાને પર નિયત્રણ મૂકવાની મારી મકમલ છે રાજ્યો અને પ્રજાના અધિકારો તેમ જ ફેડરલ સરકારના અધિકારો વચ્ચેની બેદરેખા સમજવા-સ્વીકારવાની મારી માગ છે આપણે સીએ એ યાદ રાખવાની પૂરી આવશ્યકતા છે કે રાજ્યો છે, પ્રજા છે તો ફેડરલ સરકાર છે ફેડરલ સરકાર સ્વયં આકાશમાંથી ટપકી પડી નથી રેખેને જોસમજ જાતી થાય એટલે એક વાત હું સ્પષ્ટ કરવા માગ છું કે સરકારને નિર્બળ કરવાનો કે નેસ્ત નાબૂદ કરવાનો મારો ઇરાદો નથી મારો ઇરાદો તો એને કામ કરતી સરકાર કરવાનો છે, પણ એ આપણી સાથે, પ્રજાની સાથે રહીને કામ કરે, એની પીઠ પર મદી બેસીને નહીં ; એ આપણી પડખે રહે, આપણે ખમે સવાર થાય નહીં સરકારે પ્રજાને કામ કરવાની, આગળ વધવાની, પ્રગતિ કરવાની, મનનજ તકો પૂરી પાડવાની છે નહીં કે તકો મૂંઝવી લેવાની કે નાબૂદ કરવાની, સરકારે ઉપાદકતાને વેગ આપવાનો છે, એનું ગળું દૂધવાનું નથી"

મને લાગે છે કે આપણા વડાપ્રધાનના ઉચ્ચારોમાં પ્રતિબિંબિત થતી ભાવનાને પ્રમુખ રેજને સુચોગ્ય વાચા આપી છે રેજને ખાતર ઉચ્ચારણો ન કર્યા - એમણે સ્થાનિક તત્રમાંથી પચોતેર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૬ ઉપર

રાજકારણ એ સહેતુક પ્રવૃત્તિ હોવાથી ગાસનકર્તાઓ બ્યારે કશુંક સભાનપણે અને મોટા ઉપાડે હાથ ધરતા હોય ત્યારે તેની પાછળ એમના ઈરાદા શા છે, એ હમેશા પૂછવું જોઈએ એની ડાહ્યા માણસોની શીખ છે. ઈરાદા પણ પાછા પ્રગટ અને અપ્રગટ બંને પ્રકારના હોવાથી પ્રગટ ઈરાદાની પડછે કયા અપ્રગટ ઈરાદાઓ કામ કરતા હશે એની પણ જાનખિન કરતા રહેવું જોઈએ. આ સદર્શમા રાષ્ટ્રવ ગાંધીની, સરકાર દ્વારા જેને નવી 'કચ્છરલ પોલિમી' તરીકે જાળખાવવામાં આવે છે તેના ઉદ્દેશો, હાસલ કરવાની રીતો અથવા પદ્ધતિઓ અને દેશના રાજકારણ અને સરકારકારણ ઉપર, તેની શી અમરો પડી શકે તેમ છે, એ બધાની ચર્ચા કરવાનું જરૂરી બને છે.

રાષ્ટ્ર-ગાંધીની સરકારની કચ્છરલ પોલિમીનું ધ્યેય દેશના સાંસ્કૃતિક વારસાને સાત ઝોનલ કેન્દ્રોમાં દહીભૂત કરી, તેના દાગ સંસ્કૃતિને બહુજનસમાજમાં લઈ જવાનું છે. આ માટે વડાપ્રધાનના સાંસ્કૃતિક સંબોધકોએ એ પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ ચલણી બનાવ્યો છે. 'સંસ્કૃતિનું વિકેન્દ્રીકરણ' અને 'સંસ્કૃતિનું લોકશાહીકરણ' સંસ્કૃતિનું સામાજિક (લઢવર્ગ, કળાપારખુ વર્ગ) અને ભૌગોલિક (મોટા શહેરો અને તેમાં પણ કેટલાક સુનદા ઓડિટોરિયમ) કેન્દ્રીકરણ થયું છે, તેથી સંસ્કૃતિની સરકારક અસરો બહુજનસમાજને પહોંચતી નથી. બહુજનસમાજની સંસ્કૃતિની શૂંપ મારફાડ, મેક્સ, વહેમ, અધશ્રદ્ધામાં ગળાકૂંચ બરમેપા ફિલ્મોથી લાગે છે. આથી, તેનું સામાજિક અને ભૌગોલિક વિકેન્દ્રીકરણ કરવું જોઈએ. દૂકમાં, 'સંસ્કૃતિ' ઉચ્ચ, લઢવર્ગ પૂરતી સીમિત ન રહેતા દૂર દૂરના વિસ્તારો અને શહેરોની શૂંપડ પટ્ટીઓમાં રહેનારા મામાન્ય પ્રગમનોને આગણે લઈ જવાનો. આ નીતિનો ઉદ્દેશ છે રાષ્ટ્રવ ગાંધીની દૃષ્ટિએ 'કચ્છર દુધ માસીસ'ની જરૂર બેટલા માટે જોવી થઈ છે કે આપણા સમાજમાં જે ઊન્ન મિન્નતા દેખાય છે, તે સાંસ્કૃતિક મુખ્યોના ધોવાણને આભારી છે સાંસ્થાનિક (વિદેશી) શાસન હેઠળ આપણે આપણા સહિયારા સાંસ્કૃતિક વારસાથી વિશ્રુપ થઈ ગયા છીએ સમાજ અને તેથી રાજ્યનું આરોગ્ય માત્ર આર્થિક જોળીઓથી સુધરવાનું નથી, એ માટે તો સંસ્કૃતિની સજીવની જોઈશે એટલે, સંસ્કૃતિનો ઉપયોગ 'રાષ્ટ્રીય એકાકરણ' અને સમાજ તેમ જ રાજ્યના આરોગ્ય માટે કરવાનો છે.

રાષ્ટ્રવ સરકારની સાંસ્કૃતિક નીતિના હેતુઓ અથવા ઉદ્દેશો આ હોય અને સાત ઝોનલ કેન્દ્રોની સ્થાપના અને 'અપના ઉત્સવ' જેવાં સાંસ્કૃતિક મેળાઓનું આયોજન એ તેને ચરિતાઈ કરવાના પ્રોત્તેકટ હોય તો એના કેટલાક સચિતાઈ પિયારવા જેવા છે. ૧ સંસ્કૃતિ એ લોકોની સ્વચ્છ, સ્વચ્છ રક્ષિત પ્રવૃત્તિ બની રહેવાને બદલે, ખુદનો વિકાસ અને સ્વચ્છ મેળે (એન્ડ ઈન ઇટસેફ) બની રહેવાને બદલે, સમાજ અને રાષ્ટ્રના નામે, રાજ્યનું સાધન બને છે અથવા તો સંસ્કૃતિ સ્વચ્છ સરકારપ્રવૃત્તિ-તરીકે વિકસે એને બદલે એ ખીજ કલાકનાં સાધન તરીકે પ્રયોજાય છે વિશાળ અર્થમાં સંસ્કૃતિ સાધ્ય અને

સાધન બનને છે, પ્રજ્ઞસમૃદ્ધો માટે, કારણ પ્રજ્ઞસમૃદ્ધોની સહિયારી સાધનાતુ' તે પરિણામ છે, તો એ પ્રક્રિયા યજ્ઞ તેઓ પ્રુદ સંસ્કારતા જ્ય છે પણ રાજ્ય, જે સમાજનુ એક મહત્ત્વ છે, યોજ્ઞસ અને મર્યાદિત હેતુઓ માટે જેનું અસ્તિત્વ અને સાતત્ય છે, એના દ્વારા સંસ્કૃતિનો 'ઉપયોગ' થાય એના કેટલાક સ્પષ્ટ ભવિષ્યનો છે ૨ એક તાત્ત્વિક મુદ્દો આગાથી એ જિજ્ઞે થાય કે સંસ્કૃતિના ઉત્કર્ષ, વિકાસ, પ્રસાર ખ્યાદિ કાર્ય ખરેખર કોનાં ગણાય, રાજ્યના કે સમાજના ? રાજ્યના કાર્ય પ્રદેશમાં સંસ્કૃતિ વિકાસનો સમાવેશ ન કરીએ તો સંસ્કૃતિની જાગતે રાજ્યે શી અને કેવી બુમિકા લગવવી ? સંસ્કૃતિ-વિકાસની જવાબદારીનો ટોપનો માથે લઈને રાજ્ય ફરે તો રાજ્યની સાચી અગ્રિમતાઓ કઈ, એવા પ્રશ્ન પણ જિજ્ઞે ન થાય ? દુકર્ષા, સંસ્કૃતિની જાગતે રાજ્યે કેટલી 'સક્રિય', બુમિકા લગવવી વાજબી ગણાય, એ વિચારવાનો મુદ્દો બને છે, ખાસ કરીને આપણા જેવા ઉદારવાદી-લોકશાહીને વરેલા દેશ માટે ૩ : રાજ્ય ગાંધીનુ એ નિદાન સાચું છે કે સામાજિક જિન-નિન-નના અને મુલ્યોના ધોનાશમાં સંસ્કૃતિનો હાસ જવાબદાર છે પણ એ માટે રાજ્યની સક્રિય દરમિયાનગીરીવાળી સાર્વજનિક નીતિ અને તેના પ્રોજેક્ટો દ્વારા એની ચિકિત્સા કેટલા પ્રમાણમાં ઉપકારક નીવડશે, વારુ ? 'ભારતીય રાજ્ય' એ તો તાત્કાલિક જાગૃતિની ધટના છે, જ્યારે ભારતની સંસ્કૃતિ તો આગીન સમયથી સતત, અખંડિત પ્રવાહ છે અનેક વિવિધો વચ્ચે સદીઓથી એક સમાજ તરીકે આપણને બાંધી રાખનારુ પરિણામ રાજ્ય નહિ, સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિએ સામાજિક સુમધન અને રાષ્ટ્રીય એકીકરણની જે બુમિકા લગવી છે (એમાં જિજ્ઞેષા ન હતી, એમ નહિ !) તે રાજ્ય આમિત પરિણામ તરીકે નહિ હવે 'રાજ્યામિત સંસ્કૃતિ' દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકીકરણ સાધવાનો પ્રયોગ શા માટે ? અને ૪ રાજ્ય જેને બોલે છે, તેમાં રાજકારણ પ્રવેશવાનુ જ નાસિકાગ્રહિતના આપણા રાજકાગજીઓએ આપણા રાજકારણની જે હાલત કરી મૂકી છે, તેનાથી અપણે અખણ નથી સંસ્કૃતિના કેટલાક મહત્ત્વપરિણામો, ભાષા, ધર્મ વગેરે આવા રાજકારણીઓની હડફેટે ચડી જતા કેટલા દાહક અને વિભાજક બની ગયા છે ? સંસ્કૃતિ અખત સંવેદનશીલ વિષય છે, એ વ્યક્તિ અને સમૂહનો પરિચાયક છે, એમની અસ્મિતાની તો પીઠિકા છે વિભાજકતા માટે નામચીન બનેલુ રાજકારણ એમાં પ્રવેશ કરશે, તો શી હાલત થશે સંસ્કૃતિની, જેણે અત્યાર સુધી આપણા લાતીગળ સમાજને બાંધી રાખેલો ? અને છેલ્લે, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ, ખાસ કરીને આપણા દેશમાં એટલા તો યોગપ્રેત છે કે સંસ્કૃતિના ઉત્કર્ષના નિમિત્ત કોઈ ધર્મનો પ્રચાર, પ્રસાર થાય છે, એવુ આજ મૂકવામાં આવશે તો ? સેક્યુલર આદર્શને વરેલ હોવાનો દાવો કરતું રાજ્ય સંસ્કૃતિવિકાસના બદાને કોઈ સ પ્રદામનુ તરફદાર નથી બની જતુ ને, એ કેવુ જોશે ? સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ વચ્ચે સીધો પ્રત્યક્ષ સંબંધ બાબતો પહેલાં આ બધા વિચારવા યોગીયુ ?

શુકલ

વિકાસ અને આત્મશૌર્યની ખોજના સંઘર્ષ અને અજ પામથી પસાર થઈ રહેલા આફ્રિકાની સમસ્યાઓ, તનાવ અને નવા ધોરણોની શોધ આફ્રિકન સાહિત્યકારોએ સદગતયા ઝીંપી છે. 'સર્વ-આફ્રિકીવાદ' અને નેમીટ્યુકનાં પ્રવહનાં સ્રોત તો સાહિત્યમાં પડેલા હતા. સ્વાધીનતા અને ત્યાર બાદ નૂતન સમાજના નિર્માણ માટેના મૂલ્યો સરકારવાનું તેમ જ અન્યાય અને અનીતિ સામે તીવ્ર પ્રતિભાવ દર્શાવવાની જવાબદારી પણ આફ્રિકી સાહિત્યકારોએ નિભાવી છે.

પૂર્વ-સંસ્થાનિક આફ્રિકા પામે લિપિ ન હતી પરિણામે સંસ્થાનવાદ સાથે તેઓ લિપિબદ્ધ ભાષા પામ્યા આ વિદેશી ભાષાઓ, ઇંગ્લીશ, ફ્રેન્ચ, પોર્ટુગીઝ તેમની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ બની આફ્રિકન સાહિત્યકારોએ પણ આ લિપિ-ભાષા દ્વારા સર્જન 'કહ્યું' આને આફ્રિકાના લેખકો સાહિત્યના સર્જન માટે આ ભાષાઓનો જ ઉપયોગ કરે છે હવે તેમનાં માટે આ ભાષાઓ વિદેશી રહી નથી વિદેશી ભાષા, વિદેશી સરકારના ખાસ અર્થ ધરાવતા ચન્દ્રોને તમખાં સરકારો, ખ્યાલો કે સંદર્ભોમાં દાખવાની પ્રારંભિક વેદનામાથી પસાર થયા પછી છેલ્લા પાંચેક દાયકામાં આફ્રિકી સાહિત્યે પોતાનું વિરોધ ગણુ કાઢ્યું છે લગભગ દોઢમે ઉપરાત અમગવ્ય સર્જકોના લખાણો આને ઉપલબ્ધ છે અગ્રેજીમાં જ તેમની પાંચસો જેટલી નોંધપાત્ર કૃતિઓ નજરે ચડે છે

વર્તમાન આફ્રિકી સાહિત્યકારોની પેઢી સ્વાધીનતા અને નવનિર્માણ માટેના સંઘર્ષ અને આદર્શોના વાતાવરણમાં જીઠી છે તેમના લખાણોમાં આ સંઘર્ષ, તેની આશા-નિરાશા અને વેદનાઓ પ્રતિનિધિત થઈ છે. સોયિન્કા પણ આ પેઢીના પ્રતિનિધિ છે. સોયિન્કા પ્રથમ તો નાટ્યકાર છે, પરંતુ કવિતા અને નવલકથાના ક્ષેત્રે પણ તેમણે આગવી પ્રતિભા રચાવી છે.

સોયિન્કાનું વનન છે પશ્ચિમ આફ્રિકાનું નાઇજીરિયા તેમનો જન્મ ૧૯૩૪માં થોહા ટોળીના વિસ્તાર એનેએકુટામાં થયો હતો. ઈમાદાન, યુનિઓમાં અભ્યાસ કરી તે લીડઝ-ઇન્ડે-ડમાં અભ્યાસ માટે ગયા લડનમાં તે રોયલ કોર્ટ થિયેટરમાં નાટ્ય-વાચક તરીકે કાર્ય કરતા હતા. ૧૯૬૦માં તે સ્વદેશ પાછા ફર્યા અહીં ઈમાદાન, ઇફે અને લાગોસની યુનિવર્સિટીઓમાં અધ્યાપન અને સંશોધનનું કામ કરવા સાથે નાઇજીરિયાની નાટ્યપ્રવૃત્તિને વિકસાવવા મથતા રહ્યા. ઈમાદાન યુનિઓના નાટ્યવિભાગના વડાપદે તે પસંદ થયા આ સમયે નાઇજીરિયાના પૂર્વે વિસ્તારે બિયાફ્રાના અલગ રાજ્યની સ્થાપના કરતાં આતંત્રિમદ ફાટી નીકળ્યો. બિયાફ્રાની લડતમાં અનેક સાહિત્યકારો અને બુદ્ધિજીવીઓ હતા નવલ કથાકારો, ગીતુઓ એએએ, કવિ એફિએ અને બીજા ઘણા આ સંઘર્ષ અને સહારથી સંવેદનશીલ સોયિન્કા ભાગ્યે જ અલિપ્ત રહી શકે સોયિન્કાએ કેન્દ્રીય સરકાર અને બિયાફ્રાની સરકાર વચ્ચે મધ્યસ્થી કરવા કોશિશ કરી પરંતુ સરકારે તેમને જેજમા પૂરી દીવા સોયિન્કા કોર્ષ વિચારધારાની છાપ સ્વીકારતા

૧. જુઓ : જયંતિ કે પટેલ - 'આફ્રિકી સાહિત્યકારોનું મૂલ્યજનન', પરબ, ૧૯૮૨ : ૬.

નથી, પરંતુ લશ્કરી શાસન, રૂચિતખોરા, અ-માય, સંહાર સાથે તે સમાધાન કરવા તૈયાર નથી પાતાના અટકાયત તથા શિવાજ્ઞાના સહાગની વ્યથાને વ્યક્ત કરતી તેમની નવલકથા 'ધ મેન ડાઈડ' મા તે લખે છે 'જુદમશાહી સામે મૌન રહેતી દરેક વ્યક્તિની અદરનો માનવી રાખ અર્થ જાય છે.'

નાઇલરિયામાં ફરી લશ્કરી શાસન સ્થપાતા સોયિન્કા વિદેશ યાત્રા ગયા કેમ્પિયન યુનિવર્સિટી યર્ચિલ કોલેજમાં કેવો તરીકે જોડાયા હાલ તેઓ પેરિસમાં રહે છે અને ઇન્ટરનેશનલ ડિપેટર ઇન્ટિટ્યુટના પ્રમુખપદની જવાબદારી સંભાળે છે તાજેતરમાં જ તેમને અમેરિકન એકેડેમી ઓફ ઇન્ટિટ્યુટ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ લેટર્સનું માનદ સભ્યપદ આપવામાં આવ્યું હતું (અગાઉ આનું માન આફ્રિકન કવિ એન્ડ્રો (સેનેગલના પ્રમુખ) તથા નવલકથાકાર એંગેલેને આપાયું હતું) સોયિન્કા આ ઉપરાંત ઈ. ૧૯૭૩થી યુનિવર્સ ઓફ રાઈટ્સ ઓફ ધ આફ્રિકન પીપલ્સ સરનાના મહામંત્રી છે

સોયિન્કાની કૃતિઓ ખૂબ જ જાણી છે કે તેનું સ્વરૂપ ગમે તે હોય પરંતુ તેમાં નાટ્યકાર ઊપસી આવે છે સાથે સાથે કવિતામાં સહજ એવા પ્રતીકો, કલ્પનો અને ચોક્કસ સ્વચ્છ શબ્દોમાં રજૂઆત કરવાની શૈલી પણ દેખાય છે સોયિન્કાનાં કાવ્યોમાં આફ્રિકીયલ કે નેગ્રીટ્યુડનો ઊભરો શખો ગયો છે, આફ્રિકન ઓળખથી આગળ વધી તે માનવી તરીકે જીવવા અને અનુભવવા માગે છે પરંતુ જાણ સમાજ હજી કાળા આફ્રિકનને માનવી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી તેની વેદના પણ છે (દા ત. 'ટેસ્ટિફોન કોનવર્સેશન') ધણી આફ્રિકન કવિઓ આ માનસિક અજ પાને વાચા આપતા રહ્યા છે મિઝગ, સેન્યોર, કેલિડ ડિએપ, ઉતામ્સી લીયો-ગ, વગેરે સાથે સોયિન્કા પણ આ તત્વાવધી શુક્રા નથી તેમ જ રાજકીય સંઘર્ષમાં મક્કિય રહેલા કવિઓ રોનિસ બ્રૂટસ, લેસ કેલિર્ડિન-હા, નોએર્મી દી મોઝા, હોસ સાન્તોમ, ઓગસ્ટિનો નેટો (એગોલાના સ્વ પ્રમુખ), કિરોહર ઓકિંગ્બો, વગેરેની હરોળમાં પણ તે સામેલ થાય છે *

અજ પો, વેદના અને આકોશ છતાં સોયિન્કા રમૂજ, મજા અને કહાણીયો પર નથી કહામ આ તંતુ તેમને માનવી સાથે બાંધી રાખે છે વિચારધીક્ષણના તેમના લખાણોમાં, કદાચ - નિમષોમાં તથા વાતાવિમાં આ પ્રવાહ વિશેષ નજરે અડે છે *

નાટ્યકાર તરીકેની તેમની પ્રતિભા સુરચાપિત છે લડનમાં બંજવાયેલા તેમના 'ધ લાયન ઓન્ડ ધ જ્વેલ' ઉપરાંત રેડીઓ, ટી. વી ઉપર તેમના અનેક નાટકો રજૂ થતા રહ્યા છે. તેમાં 'ધ રોડ ઓન્ડ કોન્ગી' તથા 'કમ્બૂડ ઓન ધ લીન્ક' વગેરે ઉલ્લેખનીય છે

આ કૃતિઓ દ્વારા સોયિન્કા એક જવાબદારી અદા કરવા મથે છે આફ્રિકન સાહિત્યકાર પોતાના વાચક સાથે એક નિશ્ચ નાતો નિભાવવા મથે છે તે વર્તમાન સમાજ અને તેની સમસ્યાઓ વિશેના પોતાનો નૈતિક દષ્ટિકોણ વાચક સુધી પહોંચાડવા મથે છે વાચકને પોતાની નૈતિક જવાબદારી પ્રત્યે સન્માન અને સન્માન કરવા મથે છે સાયિન્કા કહે છે તેમ, વર્તમાન સમાજના ચિન્તણ દ્વારા ભાવિ સમાજનું સ્પષ્ટ અને સાચું ચિત્ર દોરવા મથે છે *

૨. 'સાલ ઈન ધ ક્રિપ્ટ' સહિત ચાર કાવ્યસંગ્રહો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.
૩. 'ગ્રેસો: જન્મ' લિન્ડફોર્થ 'ક્રિટલ પારપેક્ટિવ આન નાઇલરિયન લિટરેચર્સ', હાઇનમેન, લડન ૧૯૭૨. પૃ. ૧૧૫-૧૬૦.
૪. અવતરણ: ઠાલાવાયે ઓગુન્ગમેસન, 'નાલ સોયિન્કા એન્ડ ધ નોવેલિસ્ટ' સિરિયોનિસિબિલી ઈન આફ્રિકા, ઈન 'ન્યૂ વેસ્ટ આફ્રિકન લિટરેચર' : સંપાદક : ઓગુન્ગમેસન, હાઇનમેન, લડન ૧૯૭૨

આ દષ્ટિએ જોતાં, નાઇટરિયાના આંતરવિગ્રહ વિગેના સોવિન્કાના પુત્રક 'ધ બેન ડાર્ડ' તથા નવલકથા 'સિઝન ઓફ એનોમી' નોવલકથા છે પરંતુ તેમની નવલકથા 'ધ ઇન્ટરપ્રિટર્સ' (આ દે ડોઈઝ, ૧૯૬૫, હાર્બિમેન ૧૯૭૦) વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આફ્રિકન નવલકથાકાર વર્તમાનને જીતકાળ અને ભવિષ્ય વચ્ચેના સંઘર્ષ સ્વરૂપે નિરૂપે છે. આ દષ્ટિએ અંગ્રેજી, અનુકો, અમાદી, આગમાદ, હોરી અવનૂર, મોન્ગો બેટી, સાયપ્રિઆન ઇકવેન્સી, મુનોન્ગે, એન્ગુઝીની નવલકથાઓ સાથે ઇન્ટરપ્રિટર્સને પણ મુખી શકાય. રેશી વસ્તુની ગૂંથણી અને રજૂઆતને કારણે તે અલગ પડે છે અને સોવિન્કાની મૌલિક પ્રતિજ્ઞાને ઉપસાવે છે. બાકી અંગ્રેજીની નવલકથા 'થી ઝસ ફોલ એપાઈ' માં આવેલ જ માનસિક-ગાત્રીક મંદિર છે.

નવલકથા મુખ્ય પાત્રો આસપાસ આકાર પામી પટનાની અધવચ્ચેથી શરૂ થાય છે, અને સમયે સમયે પૂર્વ ઇતિહાસનો પૂર્વાપર રજૂ થતો રહે છે. કથાના પ્રારંભે વનસાદના આપદથી બચવા વિવિધ પાત્રો એક રાત્રી કસનમા આશરો લેવા આવતા જાય છે, 'ધમાલ અને ગૂંથવળના આ ચિત્રમાથી આપણને તરત જ ભૂતકાળમાં લઈ જવામાં આવે છે. કથાના મુખ્ય પાત્ર એન્ગો એક અપૂર્ણ નોકાયાત્રીની સ્મૃતિ વાગેલ છે. આ વખતે પણ તેની સમક્ષ અમર્યા, હંતી કે; પોતાની જીવનશૈલીને ત્યજીને દાદાના રાજ્યના સૂત્રો સંભાળી લેવા જવું કે નહિ, આધુનિકને ત્યજીને પરંપરાગતની સાથે નાનો સાધવો કે નહિ એન્ગો 'ભરતીના વહેલ' સાથે જવાનું પસંદ કરે છે અને વિદેશ પાતાના અધિકારી તરીકેની કામગીરી ચાલુ રાખે છે. જ્યારે ઇન્જનેર સેકોનીના પાત્રના મનમાં એકવાર કંઈપણ લાવિશ્યનું ચિત્ર, હાલની તેની અર્થ હીન કામગીરી અને રાત્રી-કલમનું વાતાવરણ ત્રણેય એક સાથે ચાલે છે.

નવલકથામાં હોરીઅધ પાત્રો છે પરંતુ મુખ્યકથા છ મિત્રોની આસપાસ ચાલે છે એન્ગો, પત્રકાર સજોઈ, અધ્યાપકો બાન્ડેલે અને હોસા, ઇન્જનેર અને ચિંતી સેકોની, વકીલ લાન્ડોન્ગેન બધા જ પરંપરાગત સમાજમાંથી બહાર નીકળી આધુનિક મૌલિક વર્ગમાં ભળેલા તેમનામાં જાતે વિચારવાનું જોમ અને મક્કમતા છે, પરંતુ બીજા બાજુ તેમની સામે છે બ્રહ્માચારી સામ્રાજ્ય, રચાપિત હિતો અને ઔપચારિક કળી નીતિ-ધારણો સેવતા ધીટ માણસો. આ દુપણે રજૂ કરતા પાત્રો પણ મુખ્યત્વે બીલકો છે, ત્યાંપથી, અધ્યાપક, ડૉક્ટર વગેરે આ મિત્રો વચ્ચે માન્યતાઓનું એક સમનોજન પણ લેખક સન્ને છે એન્ગો નારિતક છે તે સેકોની ધાર્મિક અને આ બેનો અભિગમ વાવાએડા દરમિયાન યુ પડપડીનો એક ભાગ નાશ પામે છે ત્યારે તેમના ઉદ્દગારોમાં દેખાઈ આવે છે એન્ગો કહે છે "લાખ સમયથી સડેલા પેડાનો એક દાંત આકાશમાંથી ઓછો થયો" સેકોની કહે છે "ત ત તેઓ આ આજની રા રાત્રે બેધ. ધર બ. બની ગયા હશે કે કદાચ આપણે અહીં રોકાઈને જોડુ જોઈએ કે આ. આપણે તેમને મ મક્ક કરી લાકાએ તેમ છીએ કે કેમ" આ જ રીતે અન્ય પાત્રોનું માનસ પણ ગતી-કક્ષમાં તેમના વર્તન દ્વારા છતુ થાય છે.

સોવિન્કા જૂન કંડથી પાત્રની રચનાઓ આપી આપે છે એ-પાત્રો પણ પોતાની અલગ પ્રતિજ્ઞા સાથે જીવનનો સામનો કરે છે. તેઓ જામ કે બનાવટી લગભગથી મુકા છે.

આ ઉપરાંત બીજા પાત્રો પણ છે કેટલાક વાસ્તવિક તે કોઈક જાણે આવી પડ્યા હોય અને ચિત્રમાં અરાબ ગોઠવાયા ના હોય એવા.

વર્તમાન અને ભવિષ્ય સાથે પોતાની પ્રજાનો તત્તુ જોડવાની જવાબદારી ઉપાડના આ દુસાવિયાઓની મથામણ વ્યક્ત કરતી કથાની ભાષામાં કવિ સોવિન્કા ઠેરઠેર દેખાય છે. કાર-અકસ્માતમાં મરણ પામેલા સેકોનીનું વર્ણન, તેનો પૂરાવો છે "ધાતુનો ભાગ્યરત્ન અને ખુસા દરવાજા આડે પડેલા આધર્મથી

વિસ્ફારિત મેકોનીનો દેહ, આસ્પાસ પથરાયેલા લેમિનેટેડ કાચનાં કચોના છાંટલા, જીની માટી અને લોહીથી યીજીની તેની દાઢી" (પૃ ૧૫૫) સાથે સોપિ-કાનુ કાવ્ય 'ડેથ એટ ડેન' યાદ આવે છે

'બાપુ / અચળાથી ચૂક આશ્લેષમા / તે ગોધિકા-આ મળકીમુખ-વિકૃતિ / આ બીડેલા જડખા-હું છુ ૨' આવા યીજન' પણ અનેક ઉદાહરણો નજરે ચડે છે તે જ રીતે સોપિ-કા સરળતાથી નવા શબ્દો પણ જોડી કાઢે છે (દા ત મેટાલમ, ટાઈટલો) કૃતિમા ક્યાંક નિષ્પક્ષકાર સોપિ-કા તથા વિવેચક સોપિ-કા પણ હાપસી આવે છે નવલકથાની કૌની કથા વસ્તુ વગેરેએ ઠીક ઠીક વિવાદ-વટોળ પણ જગાઓ હતો. સોપિ-કા વ્યથા અને અજ પાને વાચ્યા આપતો લેખક છે પોતાની પ્રભા માટે એક સારા સમાજની રચના માટે તે અધીર છે, ઉતાવળો છે પગિણામે તેમા નડતરગ્રસ્ત હોય તેની સામે પોતાનો રોષ અને અકોશ કાવ્યતા તે મહેજ પણ ખાણુ વાળીને જોતો નથી વધુમા આ આકેરા શાત્ર એકદહડીવા મહેવમા અથો સકારીને જોસી ગયેલી વ્યક્તિને નહિ, પરંતુ જાહેરજીવનમા સક્રિય અને જોશદાર વ્યક્તિને છે તેથી તે ધારદાર અને પ્રસ્તુત થની રહે છે

પ જુઓ : 'ધ ઈન્ટરગ્રિટેડ' ની પ્રસ્તાવના એફટેડ જોન્સ પૃ. ૨.

રેવીન્દ્રસીરલ (કાવ્ય) લે નાથાલાલ દવે, પ્રકાં સાહિત્યભારતી, ૧૦૧૬ કુશ્યનગર, લાવનમર ૩૬૪૦૦૧, કિ ૩ ૬-૦૦

રોષ લેખો : રતિલાલ મો નિમેદી, પ્રકાં ગુજર્ અંધરન, લાલ્કીરોડ અમદાવાદ-૧, કિ ૩ ૩૫-૦૦
અંતરનાદ (લેખક મહં) અમૃતલાલ રોક (મનુભાઈ મહેતા), પ્રકાં મનુભાઈ મહેતા, નરેન્દ્ર અ શેઠ, ૬૨ મિયામિ, ૭૦ એ, બુલાભાઈ દેમાઈ રોડ, મુબઈ ૪૦૦૦૨૬, કિ ૩ ૧૧-૦૦

સંસ્કૃતિના સંરક્ષકો (સત્યચરિત્ર) લે રામનારાયણ પાઠક, પ્રકાં મરોદેય સરસ્વતી મંદિર, ખાલાપુર (જિ. અમરેલી) ૩૬૪૬૧૦, કિ ૩ ૧૫-૦૦

વિદાયતું મિલન (જીવનચરિત્ર) લે નર્મદાબેન રા પાઠક, પ્રકાં ઉપર મુગળ, કિ ૩ ૧૮-૦૦

ભારતીય સંસ્કૃતિનો અમૃતકુંભ (જાગવત કથામૃત) લે રામનારાયણ ના. પાઠક, પ્રકાં ઉપર મુગળ, કિ ૩. ૧૫-૦૦

વિશ્વમાનવ

‘સ્વર્ગની લગોલગ’ વાંચતાં

મુ શ્રી નગીનદાસભાઈ,

‘સ્વર્ગની લગોલગ’ વાંચ્યા પછી આપને પત્ર લખવાનું લાગ્યા મનથી વિચારી રહ્યો હતો, પરંતુ, કોઈક ને કોઈક કારણે લખવામાં દીધ પડ્યા કરી

પણ વરસો થયા આવું ગ્રેરણાદાયી સાહિત્ય મારા વાંચવામાં આવ્યું ન હતું. આવી એક અમૂલ્ય કૃતિ ગુજરાતને આપવા માટે આપને અભિનંદન! બગાળી તેમ જ અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓના અનુવાદ પીરસતા રહીને ગુજરાતના સંસ્કારવારસાને સમૃદ્ધ કરવામાં આપનો જ ફાળો અમૂલ્ય છે. આ ઉપરે પણ આટલા મોટા અને સમૃદ્ધ ગ્રંથનો આટલો સરસ અનુવાદ આપ કરી શકો છો, અને આવી આવી ઉત્તમ કૃતિઓ ગુજરાતને આપતા રહો છો, તે ખરેખર ગુજરાતની ખુશનશીની છે.

~

ગુરુદેવે લખેલા પત્રો, ગુરુદેવ ઉપરના પત્રો, તે પત્રોની સેર ગૂંથવામાં મૈત્રેયીદેવીએ રજૂ કરેલા પોતાના સંસ્મરણો, આ બધું રવીન્દ્રનાથના જીવનની અતરંગ છવિ તો રજૂ કરે છે, પણ તે ઉપરાંત ખોટું કંઈ મૂલ્યવાન ભાષુ પીરસી બધું છે.

તે જમાનાના સાહિત્યકારો અને ચિંતકો પોતાના સાહિત્ય અને ચિંતન અંગે દેટલા નિશ્ચવાન હતા તે આ પુસ્તક પરથી જોઈ શકોશો તેમને માટે સાહિત્યસર્જન એ કુદરતના અનનવા આવિર્ભાવને પામવા માટેની અને અભિવ્યક્ત કરવા માટેની મથામણ હતી એ આત્મખેાજ હતી એ વ્યવસાય ન હતો, એ ધન, સંપત્તિ, સત્તા કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની મથામણ ન હતી તે કાળના હૃદયજીવીઓની પોત પોતાની વિદ્યાઓ તરફની નિષ્ઠા અને લગની જોતા, તે સમય આજના કરતા ખરેખર અધિકારી હોય એવું લાગ્યા વગર ન રહે.

તે યુગની મહાન વિશ્રુતિઓ તરફ જોઈએ તો આજે આપણે તદ્દન વામણા દેખાઈએ. પૂ. આપુની આસપાસ ફેટફેટવા ક્ષેત્રોની મહાન વિશ્રુતિઓ એકઠી થઈ હતી, તેમ ગુરુદેવ આસપાસ પણ વિદ્વાજનોનું ફેટુ મોટું વર્તુળ હતું! સુરેન્દ્રનાથ, મૈત્રેયીદેવી, રામાનંદ જેટરંછ, કાવીદાસ નાગ વગેરે ઉપરાંત શાંતિનિકેતનના પણ કેવા સુનંદ વિદ્વાનો હતા. તેમ તેઓના અસ્સપરસના સબધો પણ કેવા ઉમામર્ગી રહેતા! તેઓ એકબીજાને ત્યાં જઈ રહેતા અને તે માટે બંને પક્ષો તપસના!

~

મનુષ્ય અને કુદરત વચ્ચેનું તાદાત્મ્ય કેળવવું તે સાહિત્યનું એક મહત્વનું કાર્ય ગણાય. આ દૃષ્ટિએ રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યને શ્રેષ્ઠ કલાએ મૂકી શકાય. મનુષ્યના મનોભાવો ઉપર કુદરત અને તેના વિવિધ સ્વરૂપો કેવી ભારે અસર પાડતા હોય છે તે જોના અનેક અર્થપૂર્ણ ઉદ્યેષો આ ગ્રંથમાં મળી રહે છે. શાંતિનિકેતનના સંસ્થાપનનો એક મહત્વનો હેતુ મનુષ્ય અને કુદરત વચ્ચે સવાદ સાધવાનો હતો.

“આ આશ્રમમાંની કુટિરો જાણે પ્રકૃતિનું જ અંગ છે માણસ પણ પ્રકૃતિનું જ અંગ છે, એ વાત એ જોઈને અરો જુએ છે, જોઈએ તે પ્રકૃતિથી દૂર જાય છે, તેટલી તેના જીવનમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશે છે માણસને ધરતીની નજીક લાવવાનો પ્રયાસો હતા, આ આશ્રમમાં. મન તરફની તેની સ્પૃહા ઓછી કરીને, ઈર્ષ્યાદિયની જટિલતાથી મુક્ત સ્વાભાવિક ત દુરસ્ત જીવન, જે જીવન ‘ઉચ્ચ દિગ્ગા તરફ આપો. મીચી દઈને પોતાને પણ પળે’ છેતરે નહિ તેવા જીવન તરફ તે આગળ વધે એવા અહીં પ્રયત્ન હોતો.”

સ્વીન્ડનાથ, મૈત્રેયીદેવી વગેરે અવારનવાર દાર્જિલિંગ, મંગળુ, કરસિયામ વગેરે સ્થળોએ જતાં, મૈત્રેયીદેવી પોતાના લગ્ન પછી તરત મંગળુ ગયા હતા ગુરુદેવ તેમને લખે છે.

“હિમાલયની ગોદમાં એકાંત આશ્રમ મળ્યો છે ત્યાં વિજ્ઞાન અવકાશમાં તારું ચિત્ત આત્મનિવિષ્ટ થઈને પોતાની અતર્ક્ય મ પદને જાણુવા પામશે - ચારે કોરની જનતાની બીડામાંથી મુક્ત થઈ તારું મન પોતાને વિસ્તારી શકશે.”

અરવિંદની વીંટળોલા જનહીન મંગળુનું એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સૌંદર્ય હતું મૈત્રેયીદેવી મંગળુથી લખે ■

“હું ત્યાં જઈ મહેત્તિ ત્યારે વર્ષાકાળ હતો વર્ષાની ધારાએ અવિરામ વરસી વરસીને ચારે દિશાઓને ચામચ, તૃપ્ત અને આર્દ્ર બનાવી મૂકી હતી, જેવું આર્દ્ર બની ગયું હતું મારું મન જીવ્યા આવી હતી ત્યાં કુદું બધા કે પહોર કોઈ જ નહોતું લખ થતા સરીર અને મનનું જે પરિવર્તન કોઈ પણ નાની ઉંમરની છોકરીને બાકુળ બનાવી દે છે, તે ઉપરાંત ચારેકોરની પ્રકૃતિના ગંભીર નીરવ સંગે મને ગાદ આલિંગનમાં બાધી રાખી હતી એક સ્વિસની વાત અને ચાદ આવે છે હું પુરસી પર આમોદાન લઈને ખેડી હતી. કનકદામનાં એક પછી એક ગીત સંભળતી હતી અને સૂરના તરંગે તરંગે મારું મન ઠાણું જાણે કયાંત કયાં આસુ જતું અત્યારે મને વિચાર આવે છે કે વચ્ચમાં વરસાદ પડવાનો અવાજ, પતરાંના છાપરા પર પ્રચંડ અને દૃઢ, તો વચ્ચમાં વચ્ચમાં અટકી જઈને ગુજન જેવો થઈ જતો હતો, તો વચ્ચમાં વચ્ચમાં વાદળો હડી જઈને થોડો થોડો તડકો ડેકિયુ કરી જતો હતો સામેના પહાડનું ધડીમાં નામનિશાન નહોતું રહેતું તો ધડીમાં તે હિલ્લ બની જતો પ્રકૃતિ, ગીત અને નવી પરિસ્થિતિ બધું ભેગું થઈને એક અઠર્થ્ય સૌંદર્યના માધુર્યથી ચારાં સરીર અને મન વિવશ બની ગયાં હતાં.”

માનસિક તાજગી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રવાસ ખેડવો, ખુશ્બી કુદરતમાં વિચરવું કેમ જરૂરી છે તે વિશે સ્વીન્ડનાથ લખે છે —

“દૂર જવું એ અવગણન સ્નાનની પેઠે નજીકની ધૂળને ઘોઈ નાખે છે અને ભેગો થયેલો તાપ દૂર કરે છે. જે અવકાશમાં મન પોતાને ફેલાવી શકે છે, તેને રીંછો સસાર રૂપી દે છે સસાર કરેલા એ અવરોધનો સસારની સાથેનો આશ્રણ સળથ પીડાય છે, અને વિકૃત બની જાય ■ મુક્તિના ક્ષેત્રમાં આવીએ ત્યારે જ એ સળથને આપણે વિશુદ્ધ કરી શકીએ છીએ.”

ગુરુદેવ પણ અવારનવાર મંગળુ જતા, ત્યાંના સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપૂર એવા શાંત-નીરવ વાતાવરણમાં કવિના ચિંતાનની જ્યેષ્ઠ ખીલી નીકળતી અને તે મનુષ્યજીવનના અતરતમ તરવની ખોજમાં સરી પડતી કવિએ મૈત્રેયીદેવી ઉપર કવિતામાં લખેલા એક પત્ર ઉપર આ જોઈ ગ્રહાણે —

“મને પડે શેઠનદે તોમાદેર નિશ્ચુત કુટીર

* * *

જે વિરમય ધરણીર પ્રાણેર આલિ મયનાય”

અનુવાદ પર્વત પરની તમારી એકાંત કુદિર યાદ આવે છે જ્યાં હિમાલય તેના સમુચ્ચ શાંતિના આસન ઉપર નિત્ય નિસ્તબ્ધ બેઠો હોય છે, તેના તુલ્ય શિખરની સીમા દ્વરતમ ચન્દ્રના મહિમાને ઝોળી ગી જવા માગે છે ઉપત્યાગ ઉપર ચર્ચને અરણ્ય બિતરી જાય છે એ નિશ્ચય લીનુ પૂર, તેના હાથાપુ જીને નિમિત્ત નિરાશ્વરતાથી ઢાંધી રાખે છે. શેનશું જમી વચાળમાં, પ્રથમ અચ્છેદનથી ઘેરાયેલા સમયે વિશ્વજીવનની તરતની સ્ફુટથી ચચળતાનો સ્પષ્ટ અંતરમાં આવતો નિર્જન વનના ગૂઢ આનંદના જે બધા સાધાદીન વિચિત્ર સંકેતોમાં ધરણીના આજીવી આદિમ સચનામાં રહેલ જે વિરમય તે હુ હૃદયમાં પામતો.

એટલે જોઈ શકાય છે કે કવિની સૌંદર્યદષ્ટિ તેમના અંતરની સ્ફુરણ સાથે વણાયેલી હતી.

ત્રૈવેદીય પદ્ય લખે છે = કેટલાય સૌંદર્ય-ઉન્મેષ અને કેટલાય પ્રેમ, જે મર્ત્યલોકની સીમાને વંટાળી જાય છે, તેમની દષ્ટિ મારફતે અમે જોઈએ છીએ અનિર્વચનીય ને પામ્યા છીએ અપ્રાપ્યને તેમના સર્વપ્રકારથી અંતરતમ આનંદરાશીને જાણ્યું જતાં સુધાગસાગરનો પ્રવાહ બિતરી આવ્યો છે અને અમે પહોંચી ગયા છીએ, 'સ્વર્ગની સજોસગ' "

કવિની સૌંદર્ય વિશેની, દષ્ટિ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય વિશેની દષ્ટિ પણ, તેમની જીવન અને સૃષ્ટિ વિશેની આધ્યાત્મિક ભાવનામાંથી ઉદ્ભવેલી હતી તેમના કુદરત પ્રેમ તેમના અંતરમાંથી સ્ફુરતો પ્રેમ હતો. માણસ જ્યારે કુદરત સાથે એવા પ્રેમસંબંધથી મધાય ત્યારે જ તેને કુદરત પ્રત્યે સાચી લગતી લાગે ને. કુદરત તરફના પ્રેમનો મહિમા પ્રસાર અને કુદરતને ગયાવવા માટેની તમન્ના જાગે એ આજની તાની જરૂરિયાત છે, દેશ-દેશ અને મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેના જ નહિ પણ મનુષ્ય અને વનરાજી વચ્ચે, મનુષ્ય અને વન્ય પશુ-પક્ષીઓ વચ્ચે, મનુષ્ય અને કુદરત વચ્ચે પ્રેમની સરવાણીઓ વહેતી થાય તો જ મનુષ્ય જાતિ સર્વનાશમાંથી બચી શકે એવી સ્થિતિ જીમી થઈ જ ગઈ છે કુદરતના સંવર્ણન અંગે વચ્ચે એક અદ્ભુત પ્રકારની આતરનિર્ભરતા પ્રવર્તતી હોય છે અદ્યતન સંબંધોના આ જગીરને આજે મનુષ્ય ફાવે તેમ વીખી રહ્યો છે, વનરાજી પૂર ઝડપે નષ્ટ થઈ રહી છે અને તેની કેટલીય જાતિઓ અદ્યતન થઈ રહી છે વન્ય પશુ-પક્ષીઓની કેટલીક જાતિઓ અદ્યતન થઈ ચૂકી છે તો કેટલીક અદ્યતન થવાની અણી ઉપર છે. ને આ બધું આજને આમ આમ કરે તો જીવિનજગતના સર્વનાશની ધડી બને કદાચ તદ્દન નષ્ટ ન હોય પણ તે બહુ દૂર પણ નથી મનુષ્યજાતિ આ સર્વનાશ તરફ ધસડાતી જતી અટકે તે માટે બાપુ અને ગુરુદેવના વિચારોનો પ્રસાર અત્યંત જરૂરી છે બાપુના જમાનામાં વનરાજી અને બીજા જીવોને ગયાવવા માટેની લડત ઉઘડી રીતે ચલાવવી પડે તેવી સ્થિતિ જીમી થઈ ન હતી બાપુ તે સમયે દેશના ભૂખ્યા અને અર્ધનગ્ન બાળકોના ઉદાર માટેની લડતમાં એવા વ્યસ્ત રહેતા કે આ બાબત માટે લડત ઉપાડવાનું બાપુ જ વિચારી શકે ને કે બાપુ પોતે કુદરતના સાધનોનો અત્યંત કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરતા, તેમ આધુનિક મશીનરિયે મનુષ્યના ઉપયોગના સાધનો વધારવા માટે કુદરતના સાધનોનો જે હુમ્મલ આજે છે તે જગતને વિનાશને આરે ચૂકી દેશે તે વિશે પૂરેપૂરા સંશ્ચાન હતા આવી જાતિ તેમણે અનેક પ્રસંગોએ વ્યક્ત પણ કરેલી છે.

આજે જે રીતે પૃથ્વીનાં અણબોલ સાધનોનો નાશ થઈ રહ્યો છે તેના પર જો મર્પાદા નહિ મૂકવામાં આવે તો સમગ્ર જીવનજગત અસ્તિત્વ ભવિષ્ય આવી પડે તેમ છે તેનો કાંઈથી, ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી બાપુએ ચલાવેલી નીતરસમો અખત્યાર કરી કુદરતને ગયાવવા માટેની લડતમાં ચલાવવી પડે તેવી સ્થિતિ આજે જીમી થઈ છે ભારત, ઑસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં આવી લડત ચાલેલી છે અને ચૂકી પડી થઈ છે આમ, બાપુ અને ગુરુદેવના વિચારોનું આજે વિશ્વમાંથી મહત્વ વધી રહ્યું છે.

આ કૃતિમાં શુરહેવના જીવનનું એક શીત્લું મદત્વનું પાસું પણ બહાર આવે છે. બાપુ અને શુરહેવના વિચારો અને જીવનરીતિમાં જરૂર ફેરલાક જોશે હતા આમ હતો, આ બંને યુગપુરો વચ્ચે જે સામ્ય હતું તે ખાસ નોંધવા જેવું છે તે બંને મનુષ્યના વધુ પડતા સ્વકેન્દ્રિતપણાને મનુષ્યના મનુષ્યત્વનું વિદ્વાતક પરિણામ ગણે. સૂરેન્દ્રનાથ ઉપરના એકપત્રમાં સ્વીન્દ્રનાથ લખે છે “જીવનસાધનાની કોઈને કોઈ અવસ્થામાં હૃદયાવેગને આપણે અતિશય મહત્ત્વ આપીએ છીએ, તેથી આપણા જીવનની રામતુલા સચવાતી નથી કુ લાગા સમય સુધી હૃદયાવેગના ચક્રોવામાં પોતાની અંદરને અંદર ફરતો રહી હોતો ત્યારે મારા કુ ખતો પાર નહોતો, બ્યારે શક્તિના ક્ષેત્રમાં, કર્મના ક્ષેત્રમાં, મગ્નતા માર્ગે તેને બહાર કાઢવાનો ઉપાય કયો ત્યારે મારા છૂટકારો થયો

હૃદયના વધુ પડતા રસથી શક્તિને બ્યારે બ્યારે કારથી ક ધી દર્ષાએ છીએ ત્યારે તે નશો કોઈકોઈ વાર અસાધારણિક ઉત્તેજનાનું સ્પષ્ટ આપે છે ખરા, પરંતુ તેનો અવસાદ લારે કુ બકાપક હોય છે. ગમે તેમ કરો પણ હૃદયમાં જ હૃદયની પરિવૃત્તિ નથી. તે પોતાને ખાઈને પોતે પુણ ચર્ચ શકતું નથી”

બાપુએ તો પોતાની લગતી અવસ્થામાં જ હૃદયાવેગના ચક્રોવામાંથી બહાર નીકળી ‘શક્તિના ક્ષેત્રમાં, કર્મના ક્ષેત્રમાં, મગ્નતા માર્ગે’ પ્રયાણ ચર કરી દીધું હતું બાપુ અને સ્વીન્દ્રનાથ બંને જે માનતા તે પ્રમાણે જ વર્તવાનો આગ્રહ રાખતા બાપુની માફક તેઓ પણ નાત, જાત, ધર્મ કે રંગના ભેદભાવમાં માનતા ન હતા. શાંતિનિકેતન સ્વપાકુ તે વખતે જ તેમણે શાંતિનિકેતનમાં સામાજિક કુરિવાજો વિરુદ્ધની લેડાઈ ચર કરી જ દીધી હતી, મૈત્રેયીદેવી લખે છે તેમ ત્યાં લગીએ રસોઈ કરતા, મોંચીના છોકરાઓ પીરસતા અને સુસલમાન આપાઓ દેખરેખ રાખતી

શાંતિનિકેતનમાં જુદા જુદા દેશોના વિદ્યાર્થીઓ અને યાતાઓ આવતા આમ, શુરહેવે શાંતિનિકેતનમાં વિશ્વબંધુત્વનો આદર્શ મૂર્તિમત કયો હતો.

બાપુ અને શુરહેવના વિચારો અને જીવનરીતિ વચ્ચેનું સામ્ય-ખતાવવા માટે ખીજે એક સુદો પણ મને નોંધપાત્ર લાગે છે ઉત્તરાવસ્થામાં બ્યારે તેમની તબિયત લયડેલી હતી અને નિરતર સાર-સંભાળની જરૂર હતી, તે સમયે મૈત્રેયીદેવી તેમને ‘ઉત્તરાયન’માં રહેવા આવવા માટે આજીજ કરે છે. શુરહેવે શાંતિનિકેતનમાં વૈભવી જીવનના કાંઠામાં જોશ ધાય એ તેમને નહોતું ગમતું. મૈત્રેયીદેવી સમક્ષ તે કોશાયમાન થઈને બોલી જાઉં છું - “તું મને એ કહી શકશે એ લોકોએ મારા આશ્રમમાં રાજમહેલ કેમ બાંધ્યા ? . . . . . અહીં હું એક પ્રયોગ કરું છું મારા આદર્શ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, મારી કાકળને માન આપીને દેશ વિદેશથી કેટલાય શાળી-શુણી આવ્યા છે તેઓ માદીના મકાનમાં, નાના નાના ચોરકામાં રહ્યા છે, અને ત્યાં જ એ લોકોએ રાજમહેલ જોશે કયો તે કેવું ? અને પાછો સુલાખનો બગીચો !

એ મકાનમાં કું કદી પણ રહીશ નહિ એટલા માટે હું સાવળીમાં મારીના મકાનમાં રહેવા માગું છું” અને એમ યાચ છે કે ચણા-મમરા ખાઈને રહું જે આ દેશના ગરીબ માણસનો ખોરાક છે.”

વળી આગળ ઉપર કહે છે - “એ સુલાખનો બગીચો ? હા, હા, અને ખચર છે સુલાખના બગીચાની બહાર છે તે, પણ તે લાયકેરીની સામે કેમ ન કયો-જ્યાં તે સૌ કોઈનો બનત મારા મકાન પર શા માટે અકિતગત મિલ્કતની હાથ મારી ? જે મારું છે તે-સીવું છે”

અહીં ગુરુદેવ બાપુની કેટલા અજોલગ પહેલી જતા દેખાય છે

x x x

x x x

x x x

પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં ભોળાભાઈએ પુસ્તક અને લેખિકા વિશે આદિની આપવા ઉપરાંત રવિન્દ્ર નાથના સ્વભાવની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ સરસ રીતે રજૂ કરી છે

આમાં ભોળાભાઈએ બાપુ અને રવીન્દ્રનાથ વચ્ચેના સામ્યનો એક બીજો મુદ્દો સરસ રીતે ઉપસાડ્યો છે. રવીન્દ્રનાથના પણ ગાંધી જેવી જ વિનોદવૃત્તિ હતી તેમાં વળી રવીન્દ્રનાથ તો રજા કવિ તે પોતાના વિનોદને ભારે કસમપૂર્વક રજૂ કરી શકે, બાપુનો વિનોદ વાતચીતમાં રજૂ થયેલો છે, રવીન્દ્રનાથનો પત્રોમાં, લેખિત સ્વરૂપે છે. ભોળાભાઈએ રવીન્દ્રનાથના વિનોદના આવા અનેક દૃષ્ટાંતો ચૂંટી ચૂંટીને આપ્યાં છે. રવીન્દ્રનાથના વિનોદ અંગેની આ ચર્ચા વાચકના દિલમાં પુસ્તક વિશે આકર્ષણ જમાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. ભોળાભાઈએ પુસ્તકનું પ્રવેશદાર એવું મુક્યું છે કે અમારા જેવા સાધારણ વાંચકોને પણ તેમાં પ્રવેશવાનું પ્રયોજન યથા વિના ન રહે. આ માટે ભોળાભાઈને અભિનંદન!

નગીનદાસભાઈ, આ વર્ષે એકસો પચીસમી રવીન્દ્ર જન્મનીતું છે તે પ્રમ્ત્રે આપ જરૂર કાર્ષક કાર્યક્રમ યોજાશે. બહારના કોઈ ન આવે તો આપ અને ભોળાભાઈ વ્યાખ્યાન આપો. ‘રવીન્દ્રનાથનો વિશ્વપ્રેમ’ ઉપર એક વ્યાખ્યાન યોજવાનો વિચાર છે. ‘આ વિશ્વ ઉપર મેં પ્રેમ કર્યો છે, જો પ્રેમ જ આ જન્મમાં મારું ધન છે.’ આ એક જ વાક્યમાં રવીન્દ્રનાથના ચિંતન તેમજ જીવન અને કર્મનો અર્ક આવી જતો હોય એવું નથી લાગતું? બાપુ એકાદ વ્યાખ્યાન યોજાવ અને રવીન્દ્ર સંગીતનો કાર્યક્રમ યોજાવ તો ધણું છે. આપ બંને જરૂર વિચારશે.

આપનો

મ. ગો. પાંદેખ

આદિવાસીઓ ગઈ કાલે આજે (સમાજવિદ્યા) લે ધનરામ શાહ, પ્રકા. ધનરામ શાહ, સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ, ૬ થુ યુનિ કંપસ, સુરત-૩૯૫૦૦૭, ફિ ૨૦-૦૦

આદિવાસીઓમાં શિક્ષણ : લેખક-પ્રકા. ઉપર મુજબ, ફિ ૨ ૨૦-૦૦

દેવી આંદોલન (સામાજિક) : લે ડેવિડ હાર્ડમેન, પ્રકા. ઉપર મુજબ, ફિ ૩૦-૦૦

લઘુમતીઓ અને શબ્દઘડતર લેખક, પ્રકા. ઉપર મુજબ, ફિ ૨ ૭-૦૦

ઉલ્લાસ-વય (સાહિત્યકવિનિયયો) : લે મીરુ પરીખ, પ્રકા. દક્ષા રાવ, કૃતિ પ્રકાશન, નાની વ્યાસફળી, વીરમગમ, ફિ ૨. ૧૬-૦૦

કિર્તિન કોમેડી : (દાન્તે) લેખક, પ્રકા. ઉપર મુજબ, ફિ. ૨ ૨૦-૦૦

‘નોખા-અનોખા (અગ્નિનિયયો) : લે પ્રફુલ્લ રાવ, પ્રકા. ઉપર મુજબ, પા ૨ ૨૨-૦૦

નવેમ્બર : ૧૯૮૬

૨૦૫

જ્ઞાન-કોમી હિંસાના તાંડવની લીતરમાં

અમદાવાદના કોલેજિયાનું અને તેના પૂર્વવિસ્તારના પરાઓમાં જરા લટાટ મારો તો આને કદવના પણ ન આવે કે ૧૯૮૫ના પાંચ મહિના (માર્ચ-જુન) દરમિયાન યાત્રિ અને કોમી હિંસાનું કોઈ મોટું તાંડવ અહીં ખેલાયું હતું ! અને રમે કોઈ એમ માને કે આ તાંડવ સોથી વધુ હિંસક, વ્યાપક અને અંતિમ જ હતું, સામાજિક હિંસાના જ્વાળામુખીઓ અને ટાઈમ બોમ્બ અમદાવાદ સહિત ગુજરાતમાં દેર કેર પથરાયેલા છે અને ક્યારે તેના નિસ્ફોટ થશે એ કહેવું વધુ મુશ્કેલ છે અને એટલે જ ૧૯૮૫માં થયેલ યાત્રિ કોમી હિંસાને કેન્દ્રમાં રાખીને ગુજરાતના સામાજિક રાજકીય મનાવેલા વેધક વિશ્વેષજ્ઞને લેખકો ઓ પ્રવીણ શેઠ અને રમેશ મેનને 'કાસ્ટ એન્ડ કોમ્યુનલ ટાઈમ બોમ્બ' એવું નામ આપ્યું છે.

આધુનિકીકરણની વિવિધ પ્રક્રિયાઓમાંથી ગુજરાતનો સમાજ - તેનું રાજકારણ, સમાજકારણ અને અર્થકારણ - પસાર થઈ રહ્યો છે એ વિવિધ પ્રક્રિયાઓના તાણ અને દબાણોના તે ભોગ અને તે પણ સમજી શકાય તેમ છે ભારતનો સમાજ - ખ્રીસ્તી રાજ્યો પણ - આ જ પ્રક્રિયાઓના તાણ - દબાણોના ભોગ બની રહ્યો છે પણ ગુજરાતનો સમાજ આ પ્રક્રિયાઓની અસરો અથવા પરિણામોના જે હિંસક પ્રતિભાવો લગભગ નિયમિત આવર્તક તાથી આવે છે, તે એક ઠાંપડો છે શું મહારાષ્ટ્ર, શું તામિલનાડુ શું કર્ણાટક, શું આંધ્ર આવ્યા જ તાલ અને દબાણોના ભોગ મનતા નથી ? શા માટે તે રાજ્યોના સમાજોમાં આવી પ્રતિભાવ-મ કુળના ગુજરાત જેવા હિંસક-રફોટક પ્રતિભાવો નથી બનેલા ? ગુજરાતમાં શું વિશિષ્ટ છે અથવા એની એવી તો કઈ લાક્ષણિકતાઓ છે જેને કારણે તેના સમાજ આવર્તક નિયમિતતાથી હિંસક-રફોટક પ્રતિભાવો આપ્યા કરે છે ? આ પ્રશ્નો જવાબ આપવાનો પ્રયાસ લેખકોએ સોશિયલ ડાયનેમિક્સ એટ વર્ક' અને 'વેઈ-શ્રેંગ પોલિટિકલ કલ્ચર' એ બે પ્રકરણોમાં કર્યો છે ખરો, પણ હજી તેમાં વધુ જાણ વિશ્લેષણને અવકાશ છે ગુજરાતનો સમાજ કેમ વધુ હિંસક (હિંસક પ્રતિભાવ આપનાર) બનતો જાય છે, તેના વધુ પ્રતીતિકરણવાસે હજી મળવાનો બાકી રહેતો હોય એવી છાપ જોમી થાય છે.

પુસ્તક દસ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલું છે પ્રથમ પ્રકરણ - મેથિયો-ઈકોનોમિક લેન્ડસ્કેપ-માં ગુજરાતના આર્થિક સામાજિક બધારણ વિષે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી છે અનામત વિરોધી આદેશન અને કોમી હિંસા - જે પુસ્તકનો વિષય છે, તેના સંદર્ભમાં થોડી વધુ અને વધુ પ્રસ્તુત માહિતી આપીને પ્રકરણ વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકાયું હોત ખીજું પ્રકરણ અનામત વિરોધી આદેશન વિષે સારી ઉપયોગી વિસ્તૃત માહિતી આપે છે બક્ષીયમની યાત્રિઓ માટે રાજ્યપત્ની ભલામણોના મનપસંદ અર્થ કરીને વધારવામાં આવેલ અનામત બેઠકો પાછળનું રાજકારણ, તેના વિરોધના આદેશન પાછળનું રાજકારણ, તેના આર્થિક-સામાજિક પરિણામોની વિસ્તૃત ચર્ચા પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે ૧૯૮૧ના આદેશન સાથે તુલના-સાપેક્ષ અને વૈષમ્ય-કરવામાં આવી હોત તો પ્રકરણની ઉપયોગિતા વધત ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણ 'વેન્ડર બોર્ડ ગાર્ડ' અને કાસ્ટ એન્ડ કોમ્યુનલ વાયોલેન્સ-માં આદેશને માધવસિંહ સોલંકીનો કેવી રીતે :

* 'કાસ્ટ એન્ડ કોમ્યુનલ ટાઈમ બોમ્બ' - પ્રવીણ શેઠ, રમેશ મેન, પ્રકાશક - ગોવર્ધના મહિવેશન, અમદાવાદ, વિતરક : ઇન્ડિયા બુક હાઉસ, ૧૯૮૬, કિંમત રૂ ૬૦,

રાજકીય ભોગ લીધો તેની મિલસિલાબધ માહિતી આપવામાં આવી છે માધવસિંહ સોવકીના રાજકીય વ્યક્તિત્વ વિષે કેટલાક ઉપયોગી, કદાચ વિવાદાસ્પદ, નિરીક્ષણો પણ લેખકોએ રજૂ કરેલા છે. મોઘા પ્રકરણમાં આદોયન નિમિત્તે ગાંધી અને કોમી દિસા ફાટી નીકળી તેની વિગતે માહિતી આપવામાં આવી છે. ગાંધી-કોમી દિસા અમદાવાદ સિવાય કેટલાક શહેરો-કરનામાં પણ ફેલાયેલી, તેના વધુ વિગતો આ પ્રકરણમાં સમાવર્ત્ત હોત તો દિસાની ઘટનાઓની રજૂઆતમાં થોડી ભીંસ લિક સમતુષા આવત મોથુ પ્રકરણ- કાર્ટ એન્ડ કોમ્યુનલ વોયોલેન્સ વાચતા છાપ એવી પડે ■ કે માત્ર અમદાવાદમાં જ આ બધા દિસકે બનાવો બનેલા ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાતના શહેરો, કરના અને નાનાં ગામો સુધામાં ગાંધીવાદી દિસા, તો કેટલાક શહેરો(ખાસ, પડોદરા)માં કોમી દિસાના બનાવો બનેલા તે વિશે માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. મામીલ્ ગુજરાતમાં ગાંધીવાદ અને સદર્શન જે વાતાવરણ બેબુ શયુ છે તેનું વેગક વિશ્લેષણ લેખકો પામેથી મળ્યુ હોત તો ગુનકની ઉપયોગિતા વધી હોત.

પાચમાં પ્રકરણમાં અખબારોની વિવાદાસ્પદ ભૂમિકા અને ગુજરાતી અખબારો સત્તાધારીઓના રાણના જેવી રીતે ભોગ બન્યા, તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકરણનું શીર્ષક કલ્પનાશીલ અને સૂચક છે. ધ પ્રેસ એ કેફ્ડ મિરર છાપાઓ(ખાસ ગુજરાતી)એ આદોલનના રિપોર્ટિંગમાં જે પૂર્વગ્રહો પ્રદર્શિત કર્યા તો પોલીસ અને સત્તાધારીઓએ પોતાનો રાણ છાપા પર (ગુજરાત સમાચાર અને જનસત્તા-એક્સપ્રેસ) ઠાકબો, તેની ઠીક ઠીક માહિતી આ પ્રકરણમાં છે. હકૂ પ્રકરણ- ‘ઈમરજન પટેલ પાવર’, દ્રક’, પણ સુદર છે. જોકે અનામત વિગેધી આદોલનનો યુવાસો ‘પટેલ પાવર’ના પરિવર્તનો મદનમાં જ આપવો, એ જરા વધુ સરલીકરણ કહેવાય, છતાં ગુજરાતના રાજકારણમાં પટેલોના પ્રભાવના ચકાવ- જનારની દૃષ્ટિએ કેટલાક ઉપયોગી નિરીક્ષણો લેખકો પાસેથી મળ્યા, તેનાથી પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધી છે, એમ કહેવું જોઈએ. માત્ર પ્રકરણ- ‘રિઝર્વેશન કાયદેમાં’ અનામત બેઠકો પાછળના તક’ અને પ્રયોજનની મુદ્દા ચર્ચા કરે છે. બીજા રાજ્યોમાં અનામત બેઠકોની શી પરિસ્થિતિ છે, તેની માહિતી પણ પ્રકરણમાં છે. આકેમુ પ્રકરણ- સોશિયલ ડાયનેમિક્સ એટ વર્ક’, અને નવમુ પ્રકરણ- એન્જન પોલિટિકલ કલ્ચર- બનેલા ગુજરાતના રાજકીય અભ્યાસકારણ, અર્થકારણ અને સરકાર કેવા ઓતપ્રોત છે, અને તેમાં કેવા પદ્ધતિ આવી રલા છે, તેનું સક્ષેપમાં છતાં સુદર વિશ્લેષણ છે. ગુજરાતને સમજવા માટે આ દિશામાં વધુ બેઠકથી વિશ્લેષણ થાય એ જરૂરી છે. લાવિખ્યાં લેખકો આબુ કર્ક આપે એવી અપેક્ષા વધારે પડતી નહિ ગણાય. દસમા પ્રકરણ-ઈમરજન સિનારો-માં આવતી કાલના રાજકીય-આર્થિક-મામાનિક અને સાંસ્કારિક ગુજરાત વિશે કેટલાક નિર્દેષો, લખસૂચક સ કેતો કર્યા છે.

લેખકોએ કાર્ટ એન્ડ કોમ્યુનલ દાર્મિ ભોગ્ય એનુ જે શીર્ષક આપ્યું તે જાણે સાચું’ પડતુ હોય તેમ ૧૯૮૬ના જુલાઈ મહિના દરમિયાન અમદાવાદ સહિત ગુજરાતના બીજા કેટલાક શહેરોમાં કોમી દિસા ફાટી નીકળી તેનો મક્ષેપ ઉશ્વેષ તેમજ પુસ્તકને અતે ‘એપિનોગ’માં કર્યો છે. માત્ર પહેલા એક જ અંદાશિયામાં ૭૪ જણાનો ભોગ લેનાર કોમી દિસાનો ભોગ્ય કેટલો વિરફેટક પુરવાર થયો, એનો અદાજ આવે છે. આ વર્ષના કોમી વિરફેટ પાછળના કારણો-પરિવર્તનોની વધુ વિશદ ચર્ચા, સ્વાભાવિક રીતે જ આપું’ પુસ્તક પ્રેસમાં છપાઈ રજું હોય ત્યારે, આપતી ધુરકેય છે.

ગાંધી અને કોમી બન્ને પ્રકારની દિસાની ઘટના જેવા અત્યંત નાબુક વિષય પર લખવું અત્યંત દુષ્કર છે. દિસકે બનાવો અને એની પાછળનાં કારણો-પરિવર્તનો આધાર સાથે બતાવવા કષ્ટારેક તો અશક્ય છે. ત્યારે વિશ્લેષકોએ અત્યંત સાવચેત રહેવું પડે છે. અખબારી હેવાયો અને કહેતાકહેતી,

પર આધાર રાખીને અમુક વિધાનો કે નિરીક્ષણો કરવા એમાં એખમ છે એખકોએ કેટલાક વિધાનો કે નિરીક્ષણો એવાં રજૂ કર્યા છે, જેના આધાર બતાવ્યા નથી, કદાચ બતાવવા શક્ય ન હોય એવું બને

અનામત વિરોધી આદેશનને કેમી હિસાબા પલટવામાં કોણે અને શા માટે ભાગ લેજવો એ હજુ રહસ્યમય કાયરો ■ એ વિશે લેખકો છે. “ પોલીસ, આર્મી અને ઈન્ટેલિજન્સ તંત્રોને આશ્ચર્ય થયું નથી તેઓ માને છે કે કેમી હિસાબા બનાવો સ્વયંસ્ફુરિત નહોતા કોંગ્રેસ આઈના કેટલાક નેતાઓએ અનામત વિરોધી આદેશનની હવા કાઢી નાખવાના ઈરાદે એક આયોજિત વ્યૂહરચના તરીકે તે શરૂ કરાવેલા વિવિધ પાટી જૂથો અને ગુજરાતની મુલાકાતે આવેલ ઈન્ટેલિજન્સ અધિકારીઓને આવી માહિતી આપવામાં આવેલી ” આવા નિરીક્ષણને શુ કહીશું ? આમ કહેવા પાછળના આધારો શું ? પોલીસ, આર્મી અને ઈન્ટેલિજન્સ તંત્રોએ ક્યારે, કોને મોઢે કહ્યું કે “ અમને આશ્ચર્ય થયું નથી ” અસંતુષ્ટ કોંગ્રેસીઓએ અનામત વિરોધી આદેશનને અવળે પાડે ચલાવવા કેમી હિસા બઠકાયા છે, એવું જે જે કહેતા હોય તેમના હવાલા ન અપવા ભ્રેષ્ઠોએ ? લેખકો-વિશ્લેષકો જ્યારે આણું લાખે ત્યારે અપેક્ષા રહે કે તેઓ કયાના આધારે લખે છે, એ રષ્ટ બતાવવું ભ્રેષ્ઠો

એક બીજી ક્ષતિ, સરતચૂકથી જ રહી ગઈ હોય, તરફ ધ્યાન દોરુ પુસ્તકમાં, જૂગેશ જયકૃષ્ણ વિદેશી હૃદિયામણુ લઈ જતા પકડાયેલા એવા ઉદાહરણો છે (પાન ૪૫ અને ૫૧), ખરેખર એમના સાથીદારો (મિત્રો-એમને ત્યા કામ કરનારા) ચોરીછૂપીથી ભારતીય નાણું વિદેશ લઈ જતા પકડાયેલા અને તેમણે કસ્ટમરુ કે નાણા જૂગેશ જયકૃષ્ણના છે ખેર, પણ પાન ૪૫ પર ૩ ૪૬ ફક લાખતો ઉમેખ છે, જ્યારે પાન ૫૧ ઉપર ૩ ૪૭ ફક કરોડ છપાયા છે જરા સીવલસરી નગર ફરી હોત તો લાખનાં કરોડ ન થયા હોત અને આંકડા બદલાયા ન હોત !

આમ છતાં, આવા નાણુક વિષય પર તત્કાળ પુસ્તક લખી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવા બદલ બંને લેખકો અભિનંદનને પાત્ર છે રાજકીય સમાજશાસ્ત્ર અને રાજકીય સામાજિક હિસા તેમ જ ગુજરાતના રાજકારણ સબંધી આપણે ત્યા ઉપલબ્ધ સાહિત્ય થણુ ઓછું છે, તેમાં આ પુસ્તક સારો ઉમેરો કરે છે, જે આવકાર્થ ■ ગુજરાતના અમણી સમાજવિદ્યાની (મવીણ શેઠ) અને ‘ ઇન્દિયા ટુ ડે ’ જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સામયિકના ગુજરાતના મતિનિધિ (રમેશ મેનન) જેવાની બૌદ્ધિક લાગણીદારી એ પણ એક નવીન પ્રયોગ ગણાય !

ગતિયુ કેમ થવાય : લે કાન્તિ શાહ, પ્રકાં ૫૪ પ્રકાનન, હુમરાતપાગા, વડોદરા-૩૬૦૦૬૧, કિ ૩. ૫-૦૦

જયપ્રકાશ . અમારી નજરે : લે નારાયણ દેસાઈ, પ્રકાં ઉપર મુજબ, ■ ૩. ૨૦-૦૦

જયપ્રકાશ . વિચારધારા : લે કાન્તિ શાહ, પ્રકાં ઉપર મુજબ, કિ ૩ ૧૦-૦૦

જયપ્રકાશ જીવનચાત્રા : લે પ્રકાં ઉપર મુજબ, કિ ૩ ૨૦-૦૦

[દર સાલ લગભગ ૧૦ કરોડ લોકો દુષ્કાળ અને ભૂખમરના શિકાર અને છે તેમ છતાં, સરકારને તેનું અસ્થિતિ દેખાતું નથી! અને દેખાય છે તો વધુને વધુ કામચલાઉ ઉપાય શોધે છે લાભાગાળી શોખનાઓ વિચારની નથી ગુજરાત સતત બીજા વરસે દુષ્કાળનો ભોગ બન્યું છે આવતા ચાર માસમાં પરિસ્થિતિ વિકટ બનવાની છે ત્યારે અત્યારથી તેનો ગંભીર વિચાર થાય તે માટે મુશ્કેલી રચતર પત્રકાર શ્રી હેરિશ ડી મોટીનો લેખ પ્રસ્તુત લેખોથી]

ગયે વરસે ઓરિસ્સા પ્રાંતની ફત્તસ પૃથ્વી નામની એક મહિલાએ પોતાની ૧૩ વરમની નગદને માત્ર રૂપિયા પીસમાં એક આદમીને વેચી દીધાનાં સમાચાર બહાર આવ્યા હતા પોતાના બૂખથી તરફડતા બાળકો માટે અનાજ ખરીદવા માટે બધેથી જાહેર ગળ્યા પછી લાચારીવગ તેને આમ કરવું પડ્યું હતું

ઓરિસ્સાનો કાલાહડી નામનો જિલ્લો છેલ્લા પીસ વરસથી સતત દુષ્કાળનો ભોગ બનતો આવ્યો છે અને તેને કારણે આવી અનેક કમળગીમ ઘટનાઓ બનતી આવે છે અવમત, ઉપરોક્ત ઘટનાનો અખનારોએ એવો પ્રચાર કર્યો કે ખુદ વડાપ્રધાન રાજીવ ગાંધીએ જાને ત્યાં જવું પડ્યું આ પછી તો ખુબ જ થુ રાજ્ય સરકારે આ આંતરિક વિસ્તારોની ઉપેક્ષા કરાડવાના કાર્યક્રમો હાથ ધર્યા!

જાપા તો ઠીક પણ એ દિવસોમાં દૂરદર્શનની ‘ન્યૂઝ લાઈન’ ટેલીવીઝન ફત્તસ પૃથ્વી, વનિતા અને આ બાલિકાના ખરીદનારની મુલાકાતો અમકાવવામાં આવી! મુલાકાતકાર પત્રકારે જ્યારે ગળ્યના મુખપત્રોને આ ઘટના વિશે પૂછપરછ કરી તો મુખપત્ર ત્રીણીએ જવાબ વાળ્યો કે “બૂખમરના કોઈ સમાચાર અમને મળ્યા નથી આ નાકકને ગોરબકેર તો જાપાંઓએ મચાવ્યો છે”

આખા ૫ દેશમાં દૂરદર્શનના આ કાર્યક્રમની બારે બસર ચર્ચ અને ત્યારબાદ ‘બૂખમરના કોઈ સમાચાર નથી’ એવું કહેનારા મુખપત્રોએ ખુદ આ જિલ્લાના રાહત નામમાં લાગી જવું પડ્યું આ તો એક કિસ્સો બહાર આવ્યો પણ દરેક દુષ્કાળ વખતે હજારો લોકો મરવાને પાંદે જવે છે તેમની કાંઈને ૫ પડી હોતી નથી

ગયે વરસે વરસાદની ખેતને લીધે દેશના નવ રાજ્યોમાં દુષ્કાળ પડ્યો અને એનો ભોગ બનેલાંઓની સંખ્યા નવ કરોડથી ઓછી નથી ઓરિસ્સા રાજ્યમાં, જ્યાં આદિવાસીઓની સંખ્યા ધણી છે, ત્યાં છેલ્લા આઠ માસ દરમિયાન દુષ્કાળને લીધે ઓછામાં ઓછા ૫૦૦ માણસોને મોતે બરખી લીધાના હેવાલ છે વડાપ્રધાનની મુલાકાત પછી પણ કોરપુટ જિલ્લામાં ૩૦ જણ મર્યાના સમાચાર છે

દેશમાં દૂર દૂર પીવાના પાણીની ખેત બીજી ચર્ચ ગામડાંઓમાં તો આવે ૫ પીવાના પાણીની ખેત હોય છે પરંતુ ગયે વરસે તો મોટા મોટા મહેરો પણ તેના શિકાર બન્યાં કદાચ આખા ૫ દેશમાં રાજકોટ શહેરને પાણીની ખેત મહુથી વધારે વરતાઈ ગુજરાતમાં અન્ય શહેરોમાં પાણીના વેપાર થયું થયો ધણી પરિવારોએ પોતાની આવકનો અડધો ભાગ પીવાના પાણી પાછળ ખર્ચના દાખલા છે દુષ્કાળોએ કપને બદલે પાણીનાં વેપારમાં પડવાના પણ સમાચાર છે

મોટો સવાલ પશુધનને જ્યાવવાનો પણ છે લાખો આશીષ પરિવારોની જવાહોગી પશુઓ ૫૦ નિર્મર, છે સમૃદ્ધ અને ઓલોગિક રાજ્ય ગણાતા મહારાષ્ટ્રમાં પણ ગયે વરસે ૨૫,૦૦૦ જેટલાં પશુઓના મોત થયાં મારામાં મારી ઓલાદના પશુઓ પાણીના મૂલ્યે વેચાયા વિધિની વકતા તો જુઓ કે એક બાબુ મારામાં મારા પશુઓ મરી રહ્યા હતા ત્યારે યુરોપિયન આર્થિક સમુદાયના દેશોની વધારાની બેઝડપ ૨૦,૦૦૦ ગાયોને સરકારે વિમાનમાર્ગે ભારતમાં આણી!

૨૫ લાખનો બોગ લેનાર, ઈ ૧૯૪૭ના બગાળના દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય નો જ સરકાર ચેતશે કે શું? એક બાબુ અનન્યા અભાવે દુષ્કાળમાં દબારો લોકો મરવા પડ્યા હશે ત્યારે ભારત સરકાર પોતાના ૨ લાખ ૬૦ હજાર ૮૧ અનાજની નિકામ કરવાનું વિચારી રહી છે આ અનાજને સંપૂર્ણ કયા તે સમરથાને લીધે અનાજ અને ધાનચારની નિકાસ કરવાની દલીલ કરવામાં આવે છે મુજબ સરકારની સરથા 'ભારતીય ખાદ્ય નિગમ' પશુઓના આહાર માટે લગભગ ૧ લાખ ૮૧ ધઉ દક્ષિણ દેશિયાને વેચવાની ચેતરણમાં છે

ધણી જગાએ નિર્દેશના અધિકારીઓ ભૂખમરને રોકવાના નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયાસો કરે છે, પણ રાજકારણીઓની ઉદ્દામનતાને લીધે તેમના પ્રયાસો કામચાપ નીરડતા નથી ઈ ૧૯૮૭માં દુષ્કાળમરત રાજ્યોએ રાહત કાર્ય માટે કેન્દ્ર સરકાર પાસે બજાબગ ૨૧૦૦ કરોડ રૂપિયા માગ્યા જ્યારે કુલ મળીને તેમને માત્ર ૨૭ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયા! કેન્દ્ર સરકાર જો કે બચાવ કરી શકે કે આ વ્યાપક સહનૌ મુકાબલો કરવા તેની પાસે પૂરતું નાણું નથી પણ તે વખતે કેન્દ્ર મરકારે એ પછી સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે તે 'કામને બદલે અનાજ' કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં કેમ લાગા ગાવે છે? આ ચોજના લાગુ થાય તો લોકોને કષ્ટક ને કષ્ટક કામ મળે છે અને મજૂરીના બદલે અનાજના ગોડાઉનોમાં સડી રહેલું અનાજ તેમના પેટ લગી પહોંચે છે આમ તો ગોડા ભાગના રાજ્યોમાં વતે ઓછે અનો આ ચોજના આવે છે, પરંતુ ભણાચારી લોકોને લીધે તેનો લાભ મજૂરી કરનારા સુધી પહોંચીને નથી

મહારાષ્ટ્ર ઈ ૧૯૭૦ અને ૧૯૭૩ વચ્ચે ભયાનક દુષ્કાળમાં સપડાયું હતું ત્યારે ત્યાં ચોજનાર ગેરંટી ચોજના હેઠળ શરૂ કરાઈ આ ચોજના કામ કરી શકે તેવા દરેક સ્ત્રી-પુરુષને મજૂરીના બદલે ૬-૭ રૂપિયા રોકડા કે તેટલી કિંમતનું અનાજ આપવામાં આવે છે. આ ચોજનાને લીધે અસંખ્ય ગામોના દુષ્કાળમાં રાહતકામોનું આયોજન એ રીતે થયું જેથી તેમાંથી તમામ બનાવવા જેવા કાચખી નિર્માણના કામો થાય, પૂર્વાવરણવાદીઓ જો કે એ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછે કે દુષ્કાળના રાહત કામોમાં વનસ વધતીની ચોજનાઓ કેમ હાથ ધરવામાં આવતી નથી! કાલાહંડીમાં અગાઉ ભરથક જગતો હતો ૧૯૮૦-૮૧ દરમિયાન ત્યાંની રાજ્ય મરકારને આજે જગતની આવક ૩ ૭૨ કરોડથી પણ વધારે થઈ મરકારે વનસ વધતી માટે કાળવેશ ૩ ૬૦ કરોડમાંથી મોટા ભાગની રકમ તો વહીવટ પાછળ જ ખર્ચાઈ ગઈ દુષ્કાળમાં કાલાહંડી વિસ્તારના અનેક નવજુવાનો કલકતા અને ખીજા સહેરમાં શિક્ષા અસાધવા કે હાથપી કરવા આદ્યા ગયા

જ્યાં સુધી સરકાર સમરથાઓનો તાત્કાલિક અને લાગાગાગાનો ઉકેલ નહીં વિચારે તો રાગસ્થાઓ દિવસે દિવસે વધતી જવાની વધારે ઉપજ આવે તેવા પાકે ઉગાડવા પાછળ મરકાર શક્તિ ખર્ચે છે પરંતુ આ બાબતમાં ગંભીર પુન વિચારની જરૂર છે આને લીધે પાણીનો વ્યય વધારે થાય છે અને કેટલાક વિસ્તારોમાં પીવાના પાણીનો પણ સવાલ ઊભો થાય છે

મુળદની એક તાજરિક સંસ્થા-જગાવે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં કેટલા ફસ વરસોમાં ગેરંટીના વાવેતરનું દેત્રકળ ૨૦૦ ટકા જેટલું વધી ગયું છે આને લીધે સત્વારે પાક કરતાં દસ ગણ પાણી આ શેરડી પાછળ જ વપરાય છે શેરડી ઉગાડનારા માથેતુનગએ પોતાના કુવાઓ વધારે ને વધારે ઊડા કરી મમદાખ નાણા કમાવા લાગ્યા પાણીને માત્ર જ ઉતેચી નાખ્યું છે આને લીધે જમીનના પાણીનું સ્તર કેક તળિયે પહોંચ્યું છે દુષ્કાળના કપરા કામમાં આને લીધે પાણીની અછત વરતાય છે

દુષ્કાળમરત રાજ્યના કેટલાક કાર્યકરો 'રાષ્ટ્રીય દુષ્કાળ સહિતા' પઠવાની કિમાયત કરી રહ્યા છે આમ થાય તો દેશ પર ડોકાઈ રહેલા કાચખી દુષ્કાળના ઘાના ગાળાના તેમજ તરકાસ ઉપાયો જડી શકે

(સંગ્રેસ)

લોકશાહીની પારાશીશી

ન્યાયની આણુ હજી પ્રવર્તે છે

ગાંધી સ્મારક નિધિ, ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન, મર્જ સેવા મધ વગેરે સંસ્થાઓની તપાસ માટે સરકારે રચેલા કુદાસ પચની કથા ભૂમિપુત્રના આ અગાધ આપણે જોઈ ગયા છીએ છ મહિના માટે સ્વાયેલા પચ પાસે બ્રહ્માચારીને કે ગાંધીજીના નામને બટો લગાડવાનો એકેય પ્રસંગ કે પુરાવા તો હતો નહીં તેથી તેણે મૌ પ્રથમ આ સંસ્થાઓના હેવાલો ને હિસાબો મંગાવ્યા સ્થાપનાથી માડીને આજ સુધીના તેની સમિતિઓના ઠરાવો, હેવાલો, હિસાબોનું આરીક્ષણથી નિરીક્ષણ કરી દુધમાથી પોરા કાઢવાનું શરૂ કર્યું આ સંસ્થાઓ માટે જે કોઈને અસતોષ હેય તેવાઓને બેઠાની તેમના નિવેદનો મેળવી તેમાથી છિદ્રો ઠોધવાનું શરૂ કર્યું આ બધા માટે છ મહિના તો દ્રઢ પડે તેથી છ-છ મહિને મુન્તો વધારતા જઈ કામ આણુ રાહ રાખ્યું એક-એ કરતા છ-છ હેવાલો રજૂ કર્યા પછી 'ખોલો કુગર ને કાઢ્યો ઉઠર' જેવી આ પ્રવૃત્તિ માટે સંસ્થાઓએ વાપરેલા નાણા કરતા વધુ ખર્ચ થયો માથા કરતા પાનડી મોટી ઘઈ પરિણામે દેશના હિતેચ્છુઓ દ્વારા સરકાર ને કોંગ્રેસ ટીકાપાત્ર થયા

વાન ચોખ્ખી હતી કોઠકડી વખતે જ્યમકાસ નારાયણના નેજા હેઠળ જે જે સંસ્થાઓએ શરકારની મિનતોકગાહી દમગમતો વિરોધ કર્યો હતો તે સંસ્થાઓને હેરાન કરાવતી, તેમના સેવાકાર્યોમા વિષન નાખવાની, તેમને ખોટા ખર્ચમા કિતારી દેવાની આ પેગાંનિ આચાર્ય કૃપવાણીએ પહેરેલી વિરોધ કર્યો હતો પરંતુ 'આપણે ચોખ્ખા છીએ પડી છો ને તરનપાસ થાય, આપણે તો શુદ્ધ ઘઈને જ તેમાથી બહાર નીકળવાના છીએ ને!'—આવી લાનનાથી આ સંસ્થાઓએ સાથ સહકાર આપ્યો પણ કુદાસ પચના પ્રતી-પરિપ્રશ્નોની લમાર લાગી ઘઈ તેના જવાબો આપવા, માહિતી પહોંચાડવા ખાસ માણુએ રોકવા પડ્યા, બજેટમા મોટી રકમની જોગવાઈ કરવી પડી અને છતાં તેના તત્તો આત ન આવ્યો ત્યારે સર્વ સેવા સધે અને તેની સાથે સંસ્થાઓની સંસ્થાઓએ કુદાસ પચનો બહિષ્કાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો

શુન્યતા સર્પાદય મહાને કુદાસ પચની નોટિસ મળી તેમા મહાની સ્થાપનાથી માડીને આજ સુધીના વર્ષવાર હેવાલો, હિસાબો, દ્રઢી મંડગો, દોહદારો, કારોગારીના સબો, ઠરાવો—બધાની નોધ વિગતો માગવામા આવી એક-એ કારકુતોને ખાસ શેડી આ બધી માહિતી તૈયાર કરાવીને મોકલવાનું મહાનુ ગણુ જ નહીં દિલીના ધખા ખાવા અને લખાપટીમા બીતરવાનું મે ગણુ નહીં તેથી મંડગે ચીન જ સોમુ, કુદાસ પચે તેના કમમા નોટિસો મોકલ્યા કરી એકના જવાબ ન મળ્યો એટલે બીજી, એમ કરતા કરતા છેવટે પચને સહકાર ન આપવા માટે મહાના પ્રમુખની ધરપકડ કરીને દિલી લઈ આવવાનું વોરટ આવી પડ્યું. હા, કુદાસ પચે જમીન પર છૂટી ચકામ તેવું વોરટ કાઢ્યું હતું મહાના પ્રમુખ જે પચે મંગાવેલ ખર્ચ વિગતો સાથે પચ જ્યારે જ્યારે દિલી બેઠાવે ત્યારે હાજર રહેવાની બાહેધરી આપે અને તે બદલ રૂપિયા ૫૦૦ લરી જમીનખત આપે, તો તેમની ધરપકડ ન કરવી તેટલો દયામાવ પચે રાખ્યો હતો જમવાનાની કોર્ટ આ વોરટ મહાની કચેરી પર બજાવ્યું

કુદાસ પચે આ વોરટ કાઢ્યું હતું, મહાના મજા પ્રમુખ હરવિલાસનહેનના નામે, મહાના મંત્રીએ કર્યું કે વર્તમાન પ્રમુખ જગદીશભાઈ શાહ અને તેઓ વડોદરા રહે છે, તેથી તે વોરટનો કોઈ અર્થ ન રહ્યો, અને પડી નોટિસ આવી વડોદરા બમે તો પ્રહિષ્કાર જ કર્યો હતો તેથી ટપાલમા આવેલો રજીસ્ટર્ડ પત્ર ન સીકારતા પાઠો કંકળો અને વોરટની યાત જોવા માડી

તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે ગુજરાત સર્વોદય મંડળની કારોબારી સમિતિમાં આ બાબતની ચર્ચા નીકળી. દિલ્લીથી ગાંધી સ્મારક નિધિના મંત્રીને પત્ર પછી આની ગયો હતો કે, '૨૪મી સપ્ટેમ્બરે હાજર થવા મંડળના પ્રમુખ બગદીસલાઈ શાહની ગિરફતારી માટેનું બેંચેન્ડ વોરન્ટ વડોદરાની કોર્ટને બબ્બતવા માટે નીકળી ચૂક્યું છે' ચર્ચા-વિચારણાને અંતે ગુજરાતનો હાઈ કોર્ટના વડા ન્યાયમૂર્તિને સાદો પત્ર લખી કાદ માગવાનું કરાવ્યું.

કરાવના મહત્વના યુદ્ધ આ પ્રમાણે હતા

(૧) ગુજરાત સર્વોદય મંડળ એક બિનરાજકીય, બિન મામદાયિક, સેવાકારી કરવારી સંસ્થા છે.
(૨) મંડળે સ્થાપનાથી માંડીને આજ સુધીના ક્યારેય સરકારી કે વિદેશી સંસ્થાની મદદ લીધી નથી.

(૩) મંડળ પોતાની પ્રવૃત્તિ માટે જાહેર જનતા પાસેથી મદદ મેળવે છે અને પોતે જાહેર દૂરદ તરીકે નોંધાયેલ હોઈ દર વર્ષે નિયમિત રીતે ગુજરાત સરકારના ચેરિટી કમિશનર સમક્ષ ઓડિટેડ હિસાબો રજૂ કરે છે ઓડિટર તરફથી કદી વાંધાજનક નોંધ આવી નથી

(૪) કુદાલ પંચને મંડળના હિસાબો 'મેળવવા હોય તો ગુજરાત સરકાર દ્વારા ચેરિટી કમિશનર' મારફત તે મેળવી શકે છે બાકી મંડળ પાસે કુદાલ પંચને માહિતી આપવા માટે માણસ રોકવાનું કે વાવેવારે દિલ્લી જવાનો આપવા જવા લાકુ ખર્ચવાનું કોઈ ફંડ નથી

(૫) વળી, કુદાલ પંચ પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલશે તો મંડળનું દ્વંતર તેમને માટે ખુલ્લું જ છે

(૬) આમ છતાં કુદાલ પંચ ધરપકડ વોરન્ટ કાઢે તો લોકશાહી દેશના નાગરિકની ખોટી રીતની હેરાનગતિ થાય છે તેવું અમને લાગે છે અને તેમાંથી રક્ષણ મેળવવા મંડળની કારોબારી ગુજરાતની વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ પાસે દાદ માગે છે

આ કરાવની નકલની સાથે હરવિલાસખહેનના નામે નીકળેલા વોરન્ટની ઝેરોક્ષ નકલ પણ હાઈ કોર્ટને મોકલી તેની નકલ વડોદરાની કોર્ટના વડા ન્યાયમૂર્તિને અને કુદાલ પંચને મોકલી

૧૫મીના કરાવ ૧૭ મીએ અમે સાદી ટપાલથી હાઈ કોર્ટને મોકલ્યો છતાં સરકારી ખાતામાં ઝડપી પળાં લેવાય તેવી તો આશા જ ન હોય ૨૪મી અગાઉ વોરન્ટની વાત અમે જોયા કરી, પણ કાણ જાણે શું થયું કે વોરન્ટ ન આવ્યું દિલ્લીથી નીકળી ચૂકેલું વોરન્ટ વચ્ચે કચાક અટક્યું.

અને થોડા દિવસ પછી અમને ગુજરાત હાઈકોર્ટમાં કામ કરતા ગુજરાત રાજ્ય કાનૂની સહાય અને સલાહકાર બોર્ડના સહ્ય સચિવનો પત્ર મળ્યો વડા ન્યાયમૂર્તિએ અમારો પત્ર આ બોર્ડને સોંપ્યો. બોર્ડે કુદાલ પંચ પાસે વિગત માંગી જેથી કાનૂની સહાય આપવા નિર્ણય લઈ શકે આ પત્રની નકલ અમને મોકલી અને ડગ્ગર મળી જવા સંચયું તે પ્રમાણે તા ૬ ફી નવેમ્બરે હું કાનૂની સહાય અને સલાહ બોર્ડની કચેરીમાં જઈ આવ્યો ખૂબ જ સહાનુભૂતિવાળા માણસો છે તેમણે કુદાલ પંચ તરફથી આવેલો જવાબ મને વચાવ્યો ગુજરાત સર્વોદય મંડળના વર્તમાન પ્રમુખની ધરપકડનું વોરન્ટ પાછું બેચાણું અને હવે ફરી તેવું વોરન્ટ નહીં કાઢવામાં આવે તેવું લખાણ તે હતું. બોર્ડના અધિકારી-ઓએ કહ્યું કે, 'ફરી ક્યારેય પણ તમારા મંડળમાં અમારી જરૂર પડે તો નિઃસંકેપ આવજો.'

ચાલો, છુટપો ! અદાલત સુક્તિ-પોલીસ સુક્તિનો પ્રચાર કરનારાઓને ફરી અદાલતમાં જવાની મોખત ન આવે તે જ મહેચ્છા.

ધોરિા ગાંધીના રાજમા રચાયેલા કુદાય પંચની જીવહોરી રાજ્ય ગાંધી હજી લગતી રહ્યા છે પણ ગુજરાતની હાઇકોર્ટ જેમ દેશનરની હાઇકોર્ટ સાચુ સરક્ષણ પૂરુ પાડે તો હજી આ દેશમા ગાંધીજીનુ તપ અને ન્યાયની આજી પ્રવર્તે છે તેવો એકસાસ પ્રવર્તી રહે

જગદીગ ગાહ

✱

સ્થાનિક સ્વરાજ્યક્ષેત્રે નાગરિકઅધિકાર

આજરોજ અમદાવાદ મ્યુનિ કોર્પોરેશનની ચૂટણીઓ જાહેર થઈ છે છેલ્લા એકાદ મહિનાથી અમે મ્યુનિ કોર્પોરેશનની અને પચાસથી ચૂટણીઓ અંગે સ્થાનિક સ્વરાજ ક્ષેત્રે સકળાપલા જુદા જુદા અમલોઓ સાથે અવગ અલગ રીને ચર્ચાઓ કરી છે લોકશાહી વ્યવસ્થાને વધારે સક્ષમ મનાવવા અને પ્રજાકીય વિકાસના સીવા કામોને પક્ષાપક્ષીની અસર ન થાય તે માટે સ્થાનિક ધોરણે નાગરિક સમિતિઓ રચાય અને સમાજનું હિત દેખેધરાવનારા અધ્યક્ષી અને પ્રામાણિક નિષ્પક્ષ લોકો આ સમિતિઓ દ્વારા આ સંસ્થાઓમાં આવે તેવો આ સૌને એકદર મત હતો.

મ્યુનિ કોર્પોરેશનમા પણ આ જ રીતે જો ચૂટણીઓ લડાય તો તે લોકશાહી વ્યવસ્થાને લાભ કરનારુ થશે છેલ્લા વરસોમાં આપણે અમદાવાદ શહેરમા જોયું છે કે પક્ષીય હિતો આગળ પ્રજાકીય વિકાસના કામો ગોણુ બન્યા છે અને એને લીધે પ્રજાને પારાવાર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયું પડ્યુ છે તાજેતરમા જ અમદાવાદ શહેર પાણીની તળી અનુભવી રહ્યું છે તે વખતે જો નાગરિક વહીવટ હોય અને પક્ષીય હિતો આડે ન આવે તો આ વિકટ સમસ્યામાંથી હેમખેમ પાર ઉતરી શકાય લોકશાહીમા પક્ષો અનિવાર્ય છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ, પણ જ્યાં શુદ્ધ વિકાસનાં પ્રજાકીય કામો કરવાના હોય તેવી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમા નાગરિકો પોતે ભાગ લેતા થાય તેવો પ્રમામ પક્ષોએ પોતે કરવો નેઈએ એમ અમને લાગે છે

આ માટે અમદાવાદ શહેરના વેપારી મંડળો, વહીવટ મંડળો, ડાકતરી મંડળો, સેવાભાવી કક્ષો, ગજૂર મંડળો, હસિત સંસ્થાઓ, મહિલા સંસ્થાઓ, યુવક સંસ્થાઓ અને ગહેરના પ્રતિષ્ઠિત અમલોઓ સાથે મળી ને તત્ત જોડેવે તો આગામી મ્યુનિની ચૂટણીઓમા અમદાવાદને એક નરી દિશા ચોધવાનુ એવ મંજશે, અમારી આ સૌ મંડળને વિનંતી છે કે તેઓ આ એક પ્રયોગ સાચુ આગળ આવે પક્ષોને પણ અમારી વિનંતી છે કે અમદાવાદ શહેર ઉપરાત જ્યાં જ્યાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની ચૂટણીમા આપ્રયોગની શકયતા હોય તેઓ પણ તેમા સહકાર આપે કોઈપણ પક્ષ વિરુદ્ધની અમારી આ હિંચવાણુ નથી કે લોકસ્વરાજ મત પોતે પણ કયાય ઉમેલ્વારી કરવાનો નથી, પરતુ આજે આ સંસ્થાઓનુ જે ધોવાણુ થયુ છે તેમાંથી ઉતરવાનો આ રસ્તો અમને સહે છે અમે આ સ્થાનાં આગળ વધવા લાગતા વળગતા સૌને મળાને અમારુ દષ્ટિનિદુ સમન્વીયું આશા છે કે સૌ નાગરિકો, સંસ્થાઓ, અને પક્ષો આ દિશામા ગભીરતાથી વિચાર કરશે

બાલુભાઈ જશભાઈ પટેલ

મનુભાઈ પંચાળી

પત્રમ્ પુષ્પમ્

[સારતમા વિટામિન 'એ'ની ઇલ્કુપને કારણે વર્ષે દહાડે ૩૦,૦૦૦ બાળકો નેત્રજ્વરોત્પત્તિ ગુમાવી બેસે છે; એ રહસ્યોદ્ઘાટનના સર્વભાગે ડૉ. કાન્તિભાઈ શાહે વિટામિન 'એ' વિશે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી મોકલી આપી છે, તે આભાર સાથે સાર

— સ પાદક]

ગુરુવાર

ગાંધીન્યતિ

સ્નેહી બાઈ દિનેશભાઈ,

વિટામિન 'એ' ચરમીયા જ ઓળખે છે તેથી દૂધ, માખણ, ઘી ઈંડા (પીઝા ભાગ) વગેરેમાં ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે, છતાં એ પ્રમાણ એટલું ઓછું હોય છે (દૂધમાં), કે અને ને તમને પણ માખણ વગેરેમાંથી આપણી જરૂરિયાત મેળવવાનું મોઢું પડી જાય તેમજ તે સે આમ માખણ ખાવું પડે !

એ સના ઘી કરતાં ગાયના ઘીમાં થોડું વધારે હોય છે

આ સ જોગેમાં આપણા ગરીબ બાળકો માટે લીડી લાલમાંથી (પાંદડાંવાળી) મળતું 'કેરોટિન' નામનું તત્ત્વ મળતું અને મહેલું પડે આ 'કેરોટિન' ચરીરમાં બધા પડી વિટામિન 'એ' બને છે, તેથી, આપણે જેટલું વિટામિન 'એ' જોઈએ હોય, તેનાથી હોદ્દાએ 'કેરોટિન' આવી લાલમાંથી મેળવી લઈએ તો આપણી જરૂરિયાત સંતોષાય

તદન નવનન સિંધુ અને ધાવણા બાળકોને આવી લાલ ન અપાય, જો બાળકો ધાવતા હોય, તો માતે અપાય, આડી નગરમાં મળતું Synthetic અથવા માલવીના તેલમાંથી અર્ક કાઢીને બનાવેલાં ટીલા આપી શકાય અથવા નગરમાં આવાં ટીલા કર્ક કર્ક પનીયા મળે છે, ને તેની શી કિમત હોય છે, તે હું જાણતો નથી, તેથી હું તો આપણા રોજ દા ખોરાકની વાત કરીશ

પાકી કેરીમાં, પાકા પૈયવામાં, કોથમીરમાં, મેથીની લાલમાં 'કેરોટિન' ઘણું હોય છે 'કેરોટિન' નામ Canots (ગાજર) પરથી પડ્યું છે પણ ગાજરમાં જેટલું કેરોટિન હોય છે તેના કરતાં મેથીની લાલમાં વધારે હોય છે ત્રણ વરસથી આર વરસના બાળકો માટે નિષ્ણતો આરમોથી ચોવીસસો મિલિગ્રામ થુનિલ્સની જરૂરિયાત સ્વીકારે છે ઉપર ગણાવેલી લાલઓના સે આમમાં વિટામિન 'એ'નું પ્રમાણ નીચે મુજબ હોય છે.

ગાજર	૧૦૦ ગ્રામમાં	૧૮૬૦ ઈં યુ
મેથી	૧૦૦ ગ્રામમાં	૨૨૪૦ ,,
કોથમીર	૧૦૦ ગ્રામમાં	૬૯૧૮ ,,
મીઠા લીમડા	૧૦૦ ગ્રામમાં	૭૫૬૦ ,,
અળવીના લીલાં પાન	૧૦૦ ગ્રામમાં	૧૦૨૭૮ ,,

પણ આજે તો કોથમીર પણ કેટલી મોઢી હોય છે ! હર બાળજી આવની શાકની લારીમાં દોઢ રૂપિયે સો ગ્રામ મળે છે ! એક વ્યક્તિ પચાસ ગ્રામ (ચંદ્રણી બનારીને) ખાઈ જાય તો એની દૈનિક જરૂરિયાત પૂરી પડે અને આર બાળકોમાં ખૂબ યાવ

આ બધી દષ્ટિએ હું માનું છું કે ભારતના મામાન્ય નાગરિકને તથા એના કુટુંબીજનોને મીઠો લીમડો સૌથી સગ્ગતો પડે જેને ઘર આગળે થોડી પણ જમીન હોય તે એમાસત્યા મેથી વાપીને વાપરે.

દુર્ભાગ્યે આપણે એવા એવકુફ છીએ કે મીઠા લીમડાના પાન ખાવાને બદલે બનુર કાઢી નાખીએ છીએ આપણુ જોઈ આપણા બાળકો પાનુ એવુ શીખે છે એટલે અત્યારે આપણે જનને નવી રેવ પાડી, બાળકોને પણ એ શીખવવુ જોઈએ અત્યારની સુશિક્ષિત બહેન જનજાતની વાનમી બનાવે છે તમારા પત્ની પણ મીઠો લીમડો, કાચમીઠુ, મુઠુ, કુદીનો વગેરેની ગળી ચટણી બનાવી શકે

તમારે ને મારે તો અગ્રીના પાતરા જેવી એકે વાનમી નહિ બાફેવા બાઈએ, કે તમેજા બાઈએ, પાતરા જેવી સ્નાદિદ્ધ એકે વાનમી .હિ અને એમથી જ આપણી દૈનિક જરૂરિયાત મેળવી શકીએ. નિસર્જોપચારકો તો ક્ષમભાગ અબજ છે રાંધવાથી વિટામિન એ' નાશ પામવુ નથી માને કે કોઈક ટકા નાશ પામે તો પણ આપણને પાનનામાથી બરપૂર મળી ગયે તજવાથી પણ પાતરામાનુ વિટામિન નાશ પામવુ નથી હા, તેનમાથી પામે, પણ તેવમા તો છે જ નહિ થીમા જનેમી તળીએ તો થીમા રહેતુ વિગમિન 'એ' નાશ પામે, પણ જલેથીમાંજો કઈ હોય ને નાશ પામવુ નથી

ધિ કાન્તિભાર્ગના રત્નેહરમરણ

- (૧) વાળની માવજત, (૨) પૃષ્ઠાસ્થાની વાતો (૩) બહારગિન ૪) દુર્ઘાઉક્ષડ પ્રેમર
(૫) એસિડિટી (૬) માંદાનો બોરાક (૭) નિસર્જોપચાર (૮) આમડીના મોનો (૯) સૌંદર્ય-સાધના (૧૦) મોના મોનો (૧૧) કબજિયાત (૧૨) એઈડ્ઝ .

સર્વના લે વૈદ નવીનશર્મા એમ પ્રકાશન અને આગે-વ પ્રકાશન, પાંકરવાડો, હાલિગ બનગ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧ દરેક ઘણુપ્રતિકાની કિમત રૂ ૩-૦૦

લોહીતું હોતુ દબાણ - (આરોગ્ય) લે શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્રકાશન નવજીવન મુદ્રાલય, અમદાવાદ-૧૪, કિ ૨ ૬-૦૦

રૂસ - (આરોગ્ય) . લેખક, પ્રકાશન ઉપર મુજબ, કિ ૬-૦૦

નવેમ્બર : ૧૯૮૬

(૧) જે કે જણાવે છે - આ વિશ્વમા મનુષ્ય કે-સ્થાને છે માનવી પોતાના અવિષ્કૃત નિર્માતા પોતે જ છે, તે દૈર્ઘ્ય અસૌકીક બેજોના કાચનુ રચક નથી

જે કે નો આ દાવો માનવીને પુરુષાર્થ માટે પ્રોત્સાહન કરવા પૂરે આવકાર્ય છે, પરંતુ જો એ તેની અહ કેન્દ્રી ખુમારીમા એમ માનવો યર્ધ ગયો કે આખા અભ્યાસના બધા તરવો અને બજામા એ સૌથી ઉપરવટ છે, અને એનકેન પ્રકારે સમસ્ત પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવીને એણે સૌના કર્તાહતા બનવાનુ છે, તો તેવા ના મોમાં રાચનારાના બેજામા અભ્યાસ આવી પડતાનુ નથી તેને બદલે - અરે, જીમ્મ કશા ખાતર નહી, ' હું પૂર્ણ માનવ થાઉ તો નહું ' એવા પૂર્ણ માનવતાના ધ્યેય માટે ૫ તેણે અતિ નમ્રપણે અભ્યાસીય ચૈતન્ય (Cosmic consciousness) સાથે તાલ મેળવતા શીખવુ પડશે. તે માટે તેણે તેની પોતાની અજ્ઞાત વા સુચુત તમામ ક્ષેત્રતાઓ ખીલવવી પડશે-બદલે, શારીરિક, બૌદ્ધિક ઉપરાત માનસિક, અતિમાનસિક, એટલે કે ચૈતસિક વિશિષ્ટ માધ્યમોની સાધના પાછળ લાગી જવુ પડશે. વાસ્તવમાં, સદ્ભાગ્યે છેલ્લા ચૌઠાકે હાથકાઓ દરખાન, ફિઝિક્સ-નેચરલ સાયન્સ, કેમિસ્ટ્રી, આયોસોજ-લાર્ધિક સાયન્સના ક્ષેત્રે નવો જાયાડ થયો છે ચદ્ર સુધીના જીવનનો કરી આવનારા સાહસિક વિદ્યાનીઓ પશુ અનુત અધ્યાત્મના દર્શન-રચના ગાતરી અત્યંત અભિમુત થયા છે અને વધુ નમ્ર બન્યા છે

શિવેશ્વરિવિદ્યા અને કોન્ટમ સિદ્ધાન્તે ભારતીય ઋષિમુનિઓ અને તત્ત્વચિંતકોના 'અદૈત' સિદ્ધાન્ત પર મેષ ખારી આપી કરડ પદાર્થ મામના કલુમા ગહેલા અને સજીવ ક્ષેત્રે 'કૌષ્ઠ'મા રહેલા અદૈત્યુત રહસ્યો પ્રકાશમાં આપ્યા છે ઉપરાત, મનોવિદ્યાના ક્ષેત્રે ચૈતનાના અનેક સ્તરોનુ સ શોધન થયુ છે છુદ માનસ વિદ્યાનીઓના મતે ચ આજનો સર્વસાધારણ મનુષ્ય તેની માનસિક શક્તિઓના માડ વીસ ટકા ઉપયોગ કરતો હોય છે, 'અનકોન્સિયસ' સ્તરની અગાધ ઘુષ્ટિને હજુ તે જાગ્યે જ રપશી શકયો છે અસમત, હવે મનોવિદ્યાનીઓ તથા તર્જાઓ પરામનોવિદ્યાન (પેરા સાઇકોલોજી), ા મોહન (હિપ્નોટિઝમ) તથા ટેલિપથી ન્ત્રી શક્તિઓનો મહકને સ્વીકાર કરતા થયા છે એક દરે, માનવીય ચૈતના અને અવ ચૈતનાના અનેક સ્તરોમા અવગાહન થયુ છે આમ છતાં, મનુષ્યને માત્ર શારીરિક-બૌદ્ધિક મર્યાદાઓમાં પૂરી ગાખવાનો બૌદ્ધિકો (રેશનાલિસ્ટો) નો પ્રવાસ, જેનુ તેઓ બહુમાન કરવા માગે છે તે માનવને જ લાગણો અને પચુ બનાવીને તેનુ અવમાન-અવમાન કરી રહ્યા છે

(૨) જે કે-ના અને, પ્રારંભિક માનવી પરચોકવાદની બમજળથી મુક્ત હતો, પ્રકૃતિ કે પરિવેશના પડકારોને પહેળી વજરા માટે તેની પાસે છુદ્ધ એક માત્ર સાધન હતુ મનુષ્ય પાસે સાધનો સીમિત-મર્યાદિત હોઈને તેને રહસ્ય-સ્વાદનો મહાગ લેવો પડયો હતો

* 'વિશ્વમાનવ' - એકાદર્શન સેક્યુલરિઝમ . વિભાવના અને આધારો - જ્યોતિ કે. પટેલ (૨૦. ૬) નો લેખ

જે દે નું આ વિધાન સાવ એકાગ્રી અને એકમતબદ્ધ છે આ વાત સમજવા આદિમ માનવના જીવન-વિકાસ તરફ હેઠળી નજર નાખી લેવી જરૂરી છે ૨૦ સામ વર્ષ પૂર્વેનો આદિમ મનુષ્ય (પેલિએનથોપીઅન)ને જન્મજાત 'જુદિ' (ઈન્ટેલિજન્સ) ઉપરાંત 'કંપના' (ઈમેજિશન) એમ બેઉ શક્તિઓ પ્રાપ્ત હતી શિકાર અને ફળસ ગ્રહણ લાખો વરસના ગાળા દરમ્યાન તેનો વિકાસ નોંધપાત્ર હતો ને કે, આગળ વધતાં પહેલાં એક યુવાનો કરી લેવો જરૂરી છે

ધરાને મળે, આદિમયુગનો મનુષ્ય તેની આમપાસના વિરાટ વિશ્વને મમજી ન રાકવાને કારણે નદીના પૂર ધનવોગ વાદળો, ધોધમાર વરસાદ અન્ય કુદરતી પ્રકોપો મ કટો તથા દિવસ પશુઓથી ભયભીત બનીને તે કુર્ષ્ટનાઓથી ભયી જવા, તેમને દેવદેવીઓ તરીકે પૂજતો થયો હતો બ્રહ્મે, ધર્મના મૂળમાં ભય કારણજાત છે પરંતુ, આ ધારણા વા માન્યતા અપારો સત્ય છે, મહદંશે અસત્ય છે ઇતિહાસના અધ્યયન બીડા અવધાનીઓ (દાર્ત મિથો ઇનિયાડ જેસ) અનેક આદિવાસી પ્રજાઓના અવશેષો તથા આજે ય કેટલાક પ્રદેશોમાં આદિમ લક્ષણો ધરાવતી પ્રજાના શાદા સ પર્કમાં આપીને, જણાવે છે તે મુજબ, આદિમ મનુષ્યને જીવનમાં અતિ ઉપકારક લાગતાં પદાર્થો-વૃક્ષો-ફળો, નદી-માઠથી, સૂર્ય-ચંદ્ર-તારા અને અદ્રાક્ષ આકાશ વગેરે આત્મપર્યાપ્ત કરી શકતા હતા એ બધા અંગેનું તેનું કુવૃહ્ન તેને તે તમામ પદાર્થો સાથેનું તાદાત્મ્ય અનુભવવા પ્રેરતું હતું.

સવારથી રાત સુધીની તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં આ બધું અનુભવાનું હતું ભરણુ-પોષણ માટે જેના પગ તે નિર્જર દનો, તે ફળફળાદિ તથા શિકાર મોંગા પંથરો, ધારદાર પંથરી તીંગ જેવાં સાધનો અને જેમનો તે શિકાર કરતો હતો તે પશુઓનું લોહી પોતાના જેવું લોહી દેખાતા કશુક 'પવિત્ર' (મેકડ) હોવાની સાગણી અનુભવતો હતો આમાંથી 'મજ' ('બ્લિ' આપવાની) ભાવના શરૂ થઈ તેમાં 'મોટે ભાગે પશુથી માટી ફળ અને અનાજનો ગણિ દોષાતો હતો ઉપર જણાવેલી રહસ્યમય સાગણીને કારણે એટલી હદે બધુના (કિનશીપ) મપાર્ષ હતી કે યજ્ઞ-બલિ તરીકે પશુને રચાને મનુષ્યની પછુ અદલાબદલી થતી હતી! (આજે પણ આ ભાવના જૂઠ્ઠાથીય પર પગમાં ટકી રહી છે.)

એક દરે, સમગ્ર સૃષ્ટિના આપારોથી અભિજૂત થયેલા મનુષ્ય માટે પ્રક્ષેપક હમિયારો, પેટ ભરવાનાં સાધનો બૌદ્ધિક મટીને ચમત્કારિક બની રહેતાં, તેમાંથી તેની અદ્યત્ત માન્યતાઓને અને કંપનાં એવો અપૂર્વ વિકાસ થયો આકાશ સવિશેષ ચમત્કારિક લાગ્યું ત્યાં અન્ય યોનિઓ-દેવો વસતા હોવાની ભાવના નવગી આ જ મયમયકથા ખેતીનો વિકાસ થયો સમાજનો પાયો રચાયો આમ થતાં, મનુષ્યની અનુભૂતિઓ—સ્વપ્ન, તરંગ (દ્રેન્ડરી), આતરદર્શન (ચિત્રન), કપોલ-કથા (દ્રેન્ડુવેશન), કંપનો (મિથ્સ) રૂપે, અને તેમાંથી કાલકથાઓ, લોકકથાઓ તથા પુરાણકથાઓ રૂપે—વિસ્તરી હતી. આ બધું તેની દૈત્તિન પ્રવૃત્તિઓ તથા ઉત્સવો, નૃત્ય, દાનલેખ, વાણી, ગીતમાં પ્રગટ થતું રહ્યું હતું

* આ સમય કાલ-અકાલ-રહસ્યમયતા અને વ્યવહારીકે જર્મ સજ્ઞા અપાર્ષ હતી. આવા આ અતિ આદિમ સમાજમાં નવકુમર, પુરોહિત અને વૈષ વગેરે દરજ્જાને ધરાવનારો 'શ્રમન' હતો, અને તેની શક્તિ અપાર ચમત્કારિક મનાતી હતી

માનવીના આવા ભવ્ય વિકાસની સંમતતાના પ્રતીકરૂપ ધર્મને અધ્યક્ષ અને દ્વિપિત પરિબળ કહેવામાં અને તેના રહસ્યવાદોને તિરસ્કાર વા તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આજના બૌદ્ધિકનો આધાર પૂર્વગ્રહ જવાનદાર છે

હવે, આપણે ભારતીય બંધારણ અને વાંદકે (16-17) ધર્મ અંગેના જ. કેના મુદ્દાઓ વધુ વિગતે તપાસીએ

(1) જે કે બહુવે છે કે ભારતના બંધારણમાં એક બાબત સંકયુતર' દેવાનો દાવો છે, તે બીજા બાજુ તે દરેક ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. વળી તેના (બંધારણમાં) દરેક પથ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા છે, (એટલે કે) સરકાર કોઈ સમ્રાજ્ય પ્રત્યે (બંને) વિશેષ હાથ ધરાવતી નથી, (પરંતુ) માત્રાદાયિક બાબતોમાં દરમ્યાનગીરી નહિ કરવાની બાંહેધરી આપે છે આમ, ગમ્ય સમ્રાજ્યોથી ઉપર ઊઠતું નથી, બહાર નીકળતું નથી, તેથી તે 'એકયુતર' મની ન્મય છે

મારે મને અચી જનરુ જ છે ઉપર જગારી તે બધી બંધારણીય માહેધરીઓ ભારતના સંકયુતર દાવાને સહી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે, તેને પ્રુષ્ટિ આપતી છે કે જે, જગતમાં ધર્મોની દ્વયાતી છે — મોટાભાગની માનવજાત એક યા બીજા ધર્મમાં માનનારી છે, અને હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં વિવિધ ધર્મોમાં માનનારા વિગ્રહ પ્રબલપ્રમાણ છે તેથી તેના બંધારણમાં આ દલીલને પ્રત્યે આપે બધ રાખવાનું શક્ય નથી એવું પણ નથી બંદે, બાહેધરીઓ દ્વારા ન્યાય ધર્મની પ્રત્યેના સરક્ષણ આપનારું ભારતીય બંધારણ યવદાર અને સિદ્ધાંત બંને દષ્ટિએ, સાચું એકયુતર અને લોકગાહી છે

બધી એવે ય છે એમ કરી લઈ કે જગતના સુવિખ્યાત વિદ્વાનો — આર્થ-રેટાર્ડન સી વી રામન, રામાનુજ, જગદીશચંદ્ર, પી મી ગા. આદિ સો 'કોઈક પરમતત્ત્વ'ની ત્રણ ધાવનામાં આસ્તિકો-ધાર્મિકો હતા આ એમ કહે છે કે 'આધ્યત્મિક પરમતત્ત્વ' તથા 'ઈન્ડ્યુઈશન'નો સ્વીકાર જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વિરોધી નહીં, પૂરક છે.

(2) જે કે માને છે કે ઐદિક જગતના માનવ વ્યવહારો ધર્મને માટે ગૌણ બાબત છે, વર્તમાન જીવન કરતાં મોક્ષ કે પરલોક બાબતે ધર્મને વધુ મિત્તા છે

જે કે, જે કે એ બધી સર્વસાધારણ 'ધર્મ' માટે આ વિધાન કર્યું છે પરંતુ, તેમણે જણાવ્યું છે તેમ યુરોપમાં ખ્રિસ્તી દેવજોના અખણિત દેવી અધિકારો સામે પક્ષકાર કે કોઈ તથા રાજકીય ક્ષેત્રમાં દેવજોની દરમિયાનગીરી અને તેના વર્ચસ સામે વિરોધ જાણ્યો, જેને કારણે જુદી-પ્રમાણપ્રવાદના બીજા રીપાયા, છેવટે તે આદિજન રાજ્યની 'વ્યાપક ભૂમિકાના સ્વીકારમાં પરિણમ્યું હતું, તેમ જ ભારતમાં બન્યું' નહિ; આથી તેની પ્રાચીન અને ધાર્મિક પ્રજાલીએ મા માનવીની માનસિક યુનામી' (કેટલાક અપવદ બાદ કરતા) ચાલુ પછી છેવટે વૈદિક સાધના જગતના નિરંતરરૂપે વૈરાગ્ય પેદા કરાવનારી બની રહી

મને એમ લાગે છે કે આપણા અનેક બૌદ્ધિક એક પાયાની બૂન કરે છે, તેઓ લગભગ સર્વક્ષેત્રે પશ્ચિમની ઐતિહાસિક પરિપાટીની સમજામણીએ ભારતીય પરિપાટીનું આકલન અને તેની કસોટીએ મૂકવાનું કરે છે હા ત પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોમાંની એવરીને બધી 'યુનામી સાથે ત્યાના કૃપાસિદ્ધિ અને સર્વોચ્ચ અને બધીની જમીનદારશાહી અને ખેત-મજૂરી સાથે, તથા ત્યાના કેપિટલિઝમ અને પ્રોત્તે તારિયતને બધી તા રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદ અને કાચદાર સાથે મૂળીને ભારત પર દેવોનું-પછાતપણાનું આરોપણ કરે છે, જે અવધા અપરિચિત અને ગેરવાજબી છે તે જ રીતે, પશ્ચિમમાં 'રીનિજિયન' અને ચર્ચ-સંસ્થાશાહી (ચર્ચ)નો રાજ બધીના ધર્મ અને 'ધાર્મિક અજઠોને' લાગુ પાડે છે, ત્યારે તે સમજામણી સાવ ખેદની બની જાય છે

મૂળ વાત પર આવીએ તો, ભારતીય દર્શન અને ધાર્મિક પ્રણાલી જગત વા એદિક સુખ તરફ તિરસ્કાર-વૈરાગ્ય પેદા કરાવનારી હરગીઝ નથી વૈદિક પરપરાના આધારભૂત ધર્મમાંથી-વેદોથી માંડી રમૂનિઓમાં મનુષ્યના સામાજિક મુખની પ્રાપ્તિ માટેની અગિયારાઓ-આકાંક્ષાઓના અગ્રણ્ય ઉત્તેજો છે. દેવોને ઉદ્દેશીને કરેલી તેમની પ્રાર્થનાઓ અને દેવોના તે અંગેના પ્રતિસાદ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે કે ઉત્તરત, માનવજાત રચનામાં પણ તેનું સ્થાન લેશમાત્ર અવગણાયુ નથી દા ત ધર્મપ્રાણીત ચાર આશ્રમેમાં મુહરચાશ્રમનું સ્થાન અતિ મહત્વનું મનાયુ છે, કેમ કે લગ્ન અને પ્રજોત્પત્તિ તો માનવ જગતની હયાતી માટે એક માત્ર ગેરટી છે વળી, મુહરચાશ્રમ, જ્ઞાનચર્ચ અને વાનપ્રસ્થ એ બેઉ અશ્રમે માટે અધારભૂત સ્થળ છે ઉપરાંત, યોગ્યા આશ્રમ 'સન્યાસ' વા 'વૈરાગ્ય'નું સ્થાન અતિમ અને અતિ મહત્વનું સ્વીકારવા છતાં, તે ચારે વર્ણ માટે ફરજિયાત નથી જે વર્ણ પર વૈદિક સાધના, વિધિવિધાન અને શિક્ષણ-મસ્કોર પ્રસારણની મુખ્ય જવાબદારી હતી તે બ્રાહ્મણ વર્ણ માટે જ સન્યાસ આશ્રમનો આગ્રહ સેવાયો છે

અલગત, વૈદિક ધર્મનું અતિમ લક્ષ્ય, તમામ ગણનાપાત્ર ધર્મોની જેમ, મેક્ષ-નિર્વાણનું એટલે કે જન્મમરણનો ફેરામાંથી મુક્તિ—અર્થે, મૂળભૂત પરમતત્ત્વ વા પરમેશ્વરમાં લીન થઈ જવાનું રહ્યું છે અને તેના સાધન તરીકે અનેક તત્ત્વ-આચારો તથા શારીરિક-માનસિક ક્ષમ નહિ, નિમજ્જન મહત્ત્વ સ્વીકારાયુ છે વળી, આ મેક્ષપ્રાપ્તિની જે પ્રક્રિયા સૂચી છે તે પ્યાનાહ છે 'ધર્મ-અર્થ-કામ-મેક્ષ' એટલે કે, મારા અર્થમટન મુજબ, ધર્મ અનુસારી ધર્મ (એદિક સુખમગવડ) અને કામ (મેક્ષ સહિત શારીરિક ઉપભોગ)ની પ્રકૃતિ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવના આદેશ છે વધુમાં, વૈદિક ધર્મ તેની સાધનાની ત્યાર શાખાઓનો પુરેકાર કરે છે 'રાત્રન, લક્ષિત, કર્મ અને યોગ' દરેક મનુષ્યમાં વધતે યોગે અશે પ્રકટ વા હમણે-પ્રગરે આ ચારે લક્ષણો પડેલા છે દરેક મનુષ્યે તેની પ્રમુખ પ્રકૃતિ અનુસાર એકનો મુખ્ય અને છતર ત્રણેનો, ગૌણ વિનિયોગ કરીને પોતાનું ખેય (મેક્ષ) સિદ્ધ કરવું જોઈએ

આ ઉપરાંત, પાંચ અવસ્થાઓ પણ સૂચવાઈ છે દેહ, પ્રાણ, મન, વિદ્યાન અને અતે અન્નદ—અલગત, માર્ત્તિક આધ્યાત્મિક પરમાનન્દ, એટલે જ મુક્તાવસ્થા-મેક્ષ

આ બધી પાયાની બાબતો જોનાં, વૈદિક ધર્મની પરપરા સપૂર્ણ મનુષ્યના સર્વાંગીણ વિકાસને કેન્દ્રમાં મળીને, તેને તેના અતિમ લક્ષ્ય સુધી અગિયળી પકડીને દોરી જાય છે આ પ્રકારના વ્યાપક સદર્શમાં આદિ ગ કરાચાર્ય (ઈ સ ૮મી સદી) મોતાનું મૂલ “અન્ન સત્ય જગન્નિશ્ચયા, શ્રવેણ જ્ઞાનપર”નું સદસ્ય ‘રજુ-સર્વ-ન્યાય’ના હકીકત વડે સમજાવે છે, રજુ (દોરડું) તો છે જ—તેના અસ્તિત્વનો અનીકાર નથી પરંતુ તેને સર્વ માની લીધું તે દોષ છે તે જ રીતે, જગતનું અસ્તિત્વ તો છે જ. પરંતુ, તેને અતિમ તત્ત્વ માની લેવામાં દોષ છે શકરનું બીજું સૂત્ર ‘અર્થે ખનુ ઈદં જ્ઞાન-વધુ ફેડ પાકનાડું’ છે ‘ઈદમ સર્વ’ એટલે કે આ દરબાજાનું સૃષ્ટિ, અતે તો, જ્ઞાન જ છે અવિદ્યા (અજ્ઞાન)ને કાગળે આપણે અ-જગત-જ્ઞાન ઉપર જગતનું મિથ્યા આરોપણ કરીએ છીએ (આ ‘અધ્યાસનાદ’ અથવા ‘વિવર્તવાદ’ તરીકે ઓળખાય છે) આથી જ તો “અહ જ્ઞાસમિ” (હું જ્ઞાન છું) એટલી હદે દરેક મનુષ્ય દાવો કરે છે અને યોગિક પ્રક્રિયા દ્વારા પોને જ્ઞાનભાવની અનુભૂતિ પામી શકે છે એટલું જ નહીં, પ્રત્યેક મનુષ્ય ‘અહ જ્ઞાસમિ’ની કક્ષાએ લાયક અને તેવી જ્ઞાનવાંચી યુગ્તે તેને ‘તત્ત્વ ત્વમ્ અસિ’-તે જ્ઞાન છું છે’ એવો બોધ આપી, તેને તેની પ્યાન-યોગની પ્રક્રિયા શીખવે છે, જેથી ‘સોષક’ ‘સિદ્ધ’ની કક્ષાએ પહોંચી શકે

આ બધું જોતા, જરૂર એવું કહી શકાય કે 'તર્ક', 'લુહિ' અને 'સાયન્સ'ના વાડામાં પુરાઈ રહેવામાં મનુષ્ય તેની અપર પાર ક્ષમતા (પોટેન્શિયલિટી)નો ઇન્કાર કરીને, મનુષ્યની શક્ય વિરાટતા-ને જ વામણી બનાવે છે

વધુમાં, આપણે એ પણ નોંધવું જરૂરી છે કે વૈદિક પરપરાના મહાન કાનૂન-હતા વૈવરવત મનુ (૧૪ મનુઓમાંનો એક, ઇ પૂ ૬૦૦), ચાણક્ય (ઇ પૂ ૪ થી મહી) તથા વાત્સ્યાયન (ઇ સ પ મી સદી) આ ત્રણેએ આર્થિક, રાજકીય તથા કામ (સિક્સ) વિષયક શાસ્ત્રો રચ્યા છે પરંતુ, વૈદિક પરપરા પશ્ચિમી ચિંતનની પરપરાથી એ રીતે જુદી પડે છે કે તે સમગ્ર જીવનને આવરી લેખે જ્ઞાન સાથે જ કર્મનો અવિનંદિત સંબંધ ગાઠે છે. હા તો ગીતામાં 'યોગ'ની વ્યાખ્યા છે: 'કર્મ'માં કૌશલ્ય' ત્યારે પશ્ચિમી ચિંતનની ગ્રીક પરપરા વિજ્ઞાનને જ્ઞાન (knowing) તરીકે અને કલાઓને-તેમાંથી ફલિત કર્મ (doing) તરીકે ભિન્ન ગણે છે અક્ષયત, આદિ વૈદિક પરપરામાં 'જ્ઞાન'-'વિજ્ઞાન'-'શાસ્ત્ર' જેવી સમાઓ વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં પ્રયોજાતી રહી છે પરંતુ, તેમની વચ્ચે મૂલ્યગત ભિન્નતા નથી, હતા-કેટલાક ખ્યાતનામ વૈજ્ઞાનિકોનો ઉલ્લેખ અહીં કરી લઈ

ધનવંતરીતુ નામ અતિશય આદિ કાળમાં ધનુષધારી દેવરૂપે લેવાતું હવું અને આયુર્વેદના અર્ચ પ્રજેતા પણ તેઓ મનાયા-હતા. ઇ સ ની પહેલી સદીમાં ચરક અને ઇ સ ની ચોથી સદીમાં સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદ નિષ્ણાતો પાક્યા હતા. ઇ સ ની પાંચમી સદીમાં ગણિતશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટ તથા ૭મી સદીમાં ખગોળશાસ્ત્રી વરાહમિહિરના નામ રોશન થયા હતા, તો વળી, આયુર્વેદ; ગણિત અને ખગોળ-ત્રણે દિશામાં ડોક્ટર વગ્ગડનારા વાગ્મદેવો સમય ખડ ૭ મી થી ૬ મી ઇ સ વચ્ચેના હતા.

એકે દર કહીએ તો વૈદિક પરપરામાં આપુ જીવન ચોખ્ખું એટલે કે તે અખડ જ્ઞાન અને તપસ્યા છે.

આ બધી માન્યતાઓના મૂળમાં 'એ ક્ષણિક (microમાં) તે પિંડ (microમાં)' બ'કે પિંડ'એ ક્ષણિક' પ્રતિબિંબ છે. આથી કરીને જે કંઈ જડ-સજીવ, દ્રવ્ય-અદ્રવ્ય છે તે બધું 'વદનીય' છે, 'આદરણીય' છે. તેની સાથેના વાં તેમની વચ્ચેના અવકાશ કેવળ સામાજિક કિત-અવસ્થા પૂરતો નૈતિક નથી. મૂળગત નૈતિક છે.

(ક) જે કે નૈતિક ધોરણો ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકે છે તેમના અને (ક) નૈતિકતાનાં ધોરણો ધર્મ કરતાં પણ વધુ પુરાણા છે; બદલે, નીતિનો પાયો ધર્મમાં નથી વળી, તેમના મતે, (ખ) નૈતિકતા ઉપરનો ધર્મનો કાબૂ રહિવારને પોમે છે, ધર્મ તો નીતિનું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં અને વ્યાપક વૈરિવક નૈતિક ધોરણોની સ્થાપનામાં અવરોધ પેદા કરે છે.

આ લેખમાં ભારતીય નૈતિકતાના ખ્યાલ અને તેના ઉદ્ભવ 'અંજે કશી વિગતોમાં ઊતર્યાં વિના, એટલું જ કહું કે તેનું મૂળ, ભારતમાં જે પદાર્થને ધર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે (જેનું વિવરણ આ લેખમાં મેં કર્યું છે) તેમાં જ છે તે જોતા, જે કેવું વિધાન (ક) સાવ અસ્થાને છે ધર્મ તો પ્રયેક વ્યક્તિ અને સમગ્ર સમાજને ધારણ કરનાર આદિમત્તમ અને અત્યંત વ્યાપક તથા રગરગમાં ઊડું જીતરી ગણેલું હવડું છે, ત્યારે નીતિ તેનું બાહ્યચરણ છે જે કેના બીજા વિધાન (ખ) નૈતિકતા ઉપરના ધર્મના કાબૂ અંગે બલકુ એમ કહું કે, 'નૈતિક ગણ્યતા આચરણને રહિવારમાં જરૂર જનું રોકવાનું એમ સાચી ધર્મ-વિભાવનાને બળ છે વળી, જે કેવું 'નીતિનું સાચું સ્વરૂપ' સામાજિક નીતિ-નિયમો પૂરતું (અક્ષયત, વૈશ્વિક ધોરણે) અતિ મર્યાદિત છે. ત્યારે તેનું સાચું સ્વરૂપ, હું હમણાં જ પિંડ-

પ્રહારોના સદર્શોમા ઠહી ગયો તેમ, સામાજિક દિન વ્યવસ્થા કરતાં અતિ વ્યાપક અને ઊંડુ છે. અદ્યત્થ અનંત પ્રહારોના અગણિત પદાર્થોના અદ્યત્થ મંચાલન પાછળના નિયમો ભવે માન ન દેખ, પરંતુ એ સંયત સચાતન પાતે જ કોઈક પરમ નૈતિકતાનો ઉદ્ગોષ કરે છે આથી આપણે તેને કેવળ સામાજિક નીતિથી વિશેષ મૂલ્યત કીર્તિ તરીકે પ્રમાણીએ છીએ.

વ્યવહારની વાત લક્ષમાં લઈએ તો, વૈદિક પરંપરામાં નીતિનુ ધર્મથી કોઈ મિનન સ્થાન ન હતું. 'ધર્મ'મા જ શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ, પુરાણો-કથિત વચ્ચાગાદિ નિત્યકર્મો (અનુક્રમો), તેમ જ ચાર વર્ષ અને ચાર આશ્રમોનું પાલન કરનારાની ફરજો, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શના આચાર વ્યવહારોનો પણ સમાવેશ કરવામા આવેલો છે.

અકિતની આચારશુદ્ધિના આધારે જ સમાજની આચાર શુદ્ધિ ટકી શકે તે સિદ્ધાંત અનુસાર નૈતિક મૂલ્યોને યમ-(અહિંસા, સત્ય, અહમ્યર્થ, નિષ્કપટતા, અન્તેષ, દયા દ્વંષા) તથા નયમ (અકેધ, શુદ્ધશ્રુષા, દેહશુદ્ધિ તથા અદ્યાહાર અને અપ્રમદ)ને મહત્વનું સ્થાન અપાયુ છે.

(૪) જે કે એ એવું વિધાન કર્યું છે કે દરેક સંસ્કૃતિના પ્રાગ્ભિક તત્ત્વમાં 'સેક્યુલર' (જે કેને અભિપ્રેત ધર્મ-અધ્યાત્મ-ગૃહિત ભૌતિક-એથિક) તરવો પુરાવતી દર્શન-પ્રધાઓ ગોખરે હતી તેના દૃષ્ટાંત રૂપે તેમણે સાખ્ય (કપિલમુનિ), ન્યાય (ગોતમમુનિ) અને વૈશેષિક (કણાદમુનિ)નો વચ્ચેપ કર્યો છે પરંતુ સૌથી પહેલી હકીકત તો એ છે કે આ ત્રણેમાથી એકેએ ભારતીય 'પૂર્વવૈદિક' વા 'વૈદિક' સંસ્કૃતિના પ્રારંભકાળે કે તે પૂર્વે ભાગ લેજીએ નથી. કેમ કે, આ ત્રણેનો સમય ખડક સંજ્ઞાની પહેલી સહીની આસપાસનો છે, ત્યારે, આદિ સંસ્કૃતિઓ આજથી ૭ આઠ હજાર વર્ષ પુરાણી છે બીજી વાત એ છે કે જે ત્રણ દર્શનોને 'સેક્યુલર' નાસ્તિક ગણાવ્યા છે, તે ત્રણેને ખુદ વૈદિક પરંપરાએ પોતાના આસ્થિક વર્ણદર્શનોમા સ્થાન આપ્યું છે ખેર.

હા, આ ત્રણ દર્શનોમાં જે ચિંતન રજૂ થયું છે, તેમાં 'ધર્મ'ને સ્થાન નથી એટલા પૂરતા તે નાસ્તિક છે પરંતુ તેથી તે 'સેક્યુલર' બની જતા નથી હા ત સાખ્ય જે આ ત્રણેમા સૌથી વધુ પ્રભાવક અને ગહન છે તેમા જડ પ્રકૃતિને મહત્વનું સ્થાન અપાયુ હોવા છતાં, બીજા મુખ્ય તત્ત્વ ચિત્તસ્વરૂપ પુલ્કને સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે એટલું જ નહીં, 'પ્રકૃતિ'નું સમસ્ત કર્તૃત્વ 'પુરુષ' લક્ષી છે, અંતે તો, આ દર્શનોના ઓક પણ 'આધ્યાત્મિક, અવિશ્વૌતિક, અધિરેથિક' નું ખોમાથી અંતિમ મુક્તિ મેળવવા ઉપર જ રલો છે, અને તે માટે તે 'મમ-દમ' આદિ સાધનોનો વ્યવસ્કાર કરે છે, વધુ ઊંડા ઊતરતાં તો, એમ પણ જણાય છે કે, આ દર્શનોના બીજા પ્રાચીનતમ યગવેદના 'નારદીય સૂક્તો'મા જોવા મળે છે, અને અનેક ઉપનિષદોમાય તેના સિદ્ધાંતોનો ઓત છે. અંતે, સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર તો એ છે કે સાખ્યમા મૂળ ૨૪ તત્ત્વો હતાં, તેમા પચીસમું પુરુષતત્ત્વ ઉમેરાયું અને છેલ્લે બીસમું ફર તત્ત્વ પણ ઉમેરાયું.

'ન્યાય' અને 'વૈશેષિક'મા અનુક્રમે ૧૬ અને ૭ પદાર્થો છે એમાં 'ધર્મ'ને સ્થાન નથી, પણ પદાર્થોના સાચા તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માનવામા આવી છે.

(૫) જે કે એ ચાર્વાકના 'લોકાયત' દર્શનને એકદમ સેક્યુલર ગણાવેજ છે હા, વૈદિક પરંપરાએ પણ તેને નાસ્તિક ગણાવેજ છે. અહમ્યર્થ, આ દર્શનનો પ્રારંભ થયો પ્રાચીન કાળથી થયો હોવાનું મનાય છે. તેના આદ્યદર્શન બુદ્ધસ્થિતિ અધિ અને આદ્ય પુરસ્કર્તા તરીકે ઉચ્ચનસ (શુકાચાર્ય)નું નામ પણ જોડાયેલું છે, તેમના શિષ્ય ચાર્વાકદ્વારા તે સંયોજિત થયું હોવાનું મનાય છે આ દર્શન 'ધર્મ'

જ નહીં જીવાત્મા તથા તેના 'પુનર જન્મ'નો સ્વીકાર કરતુ નથી કેમ કે તે 'દેહ' અને 'જીવ'ને એક જ પદાર્થ માને છે, જે નાશવત છે આ 'લોકાયત'મા પણ અનેક ઉપાય છે તેમા મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન સવ્ય ભેદમિથુનન ઋતિચ્છવ વા તત્ત્વ સ્વચ્છવવાદ ને ગભીર દર્શન તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાઈ છે આ દર્શનની પૂર્ણ એ છે કે જે નિશ્ચિત દસ્ય જગતના પદાર્થો નથી, તેમને વિષે-દા ત આત્માની અમરતા, ક્રમોના શુભ અશુભ-વિશે એવુ કશુ 'છે કે કેમ' એવુ અનુમાન કરવાનો જ ઈન્કાર કરે છે બ કે, તેમા આ 'અસંક્રિક્ત' વાળોનોના રહ્યું ઇન્કાર નથી છુદ્ધ પણ 'આત્મા છે કે નહીં'-એ સ્કાંતના પ્રશ્નોને અન્યાકૃત' અનુપરિચીત) મુજાવી વાળુએ ધકેલા દેવા ઉપદેશ આપ્યો હતો, ઈન્કાર કર્યો ન હતો. અલગત લોકાયત' દર્શનને "અપ્રમાણ કૃત્વા ધૃતમ પિતેત" એવુ ઉપભોગવાદી માનનારાઓ માટે તો કશુ વિચારવા એવુ જ ન હોઈ શકે

૩

જે, કે એ કહ્યું છે કે ઇતિહાસના એક તબક્કે ધર્મે વિધાયક ભૂમિકા પણ ભજવી હતી (આવે રીતીકાર ધણો આશ્વાસક છે) સમય જતા ધર્મ બધિવાર સ પ્રદાયો અને ધાડાઓમાં ફેરવાઈ ગયો તે સ્થાપિત દિનેાનુ હધિવાર બની ગયો હિદિવાદ અને યોથીવાદના અનિષ્ટો સર્જ્યા ધર્મ પોતે જ દમન અને પીડનનો ભોત બની ગયો, અધ્યત્મજનો પ્રેરક બની રવો

આમા ધણુ બધુ સત્ય છે, ભારત માટે ય આનો રીતીકાર વધતે જોએ અસે કરવો જ રવો. 'મારા મને, મનુષ્ય તા વકાસના ઇતિહાસમા અનેક ઉત્તમ મૂલ્યો અને આત્મોની વિકૃતિ થતી રહી છે પરંતુ તે મૂલ્યો કે આત્મો (ધર્મ-અધ્યાત્મ સાહન)ની મૂળભૂત યુલ્લવતાનો ઈન્કાર જ આપણા મિત્ર જે. કે. કરે છે તેથી તો, વિકૃતિ અને થતાને જ પ્રોત્સાહન આપવાનુ ચશે.

અલગત, આપણે ત્યા વેદિક ધર્મની શ્રોત્રનાશા હતી ત્યારે ય કે ક્યારે ય, તે સ પૂર્ણ તદુરસ્ત હતો એમ કહી શકાએ એવુ નથી બડે, આરિયુગથી શરૂ કરી વર્તમાન યુગમા આવતા તે વારવાર રોગગ્રસ્ત અને ક્ષીણપ્રાણ બન્યો છે હતા, ત્યારે બીજ અનેક મહાન સંસ્કૃતિઓ (મિસર-ગ્રીક-રોમન-માયા આદિ) લોપ પામી છે ત્યારે વેદિક ધર્મ સંસ્કૃતિની પામિયત એ છે કે તેના જન્મ અને વિકાસના બધા તબક્કે અનિવર્ત્ય ધર્મજીની કટોકટીના સમયે-સુમેળઅર્થ સમન્વયદારા પોતાની કાયાપણત કરવાની કરામત હસ્તગત કરી લીધી હતી દા ત આર્થ પ્રગતી ટાળીએ મધ્યપૂર્વ એશિયાના પ્રદેશોમાંથી મેકડો વરમે સુધી નીકળી, સેડો વરમેના પરિભ્રમણને અતે, તેમાંથી કેટલીક ભારત આવી, અને પ્રારંભિક સમયને અતે તે આ ભૂમિની અધિષ્ઠાતા બની રહી તેનુ રહસ્ય એ છે કે તેણે વિજયના તોરમા પોતાના યુગણી માન્યતાઓ 'પરાજિત પ્રજાઓ' ઉપ લાદવા કરતાં, તે સમયે અને તે પૂર્વે ભારતમાં વિકાસ પામેલી પ્રજાઓ-નિષાદ (આદિ આગેય હથુપાયાણથી આશરે ૧૦,૦૦૦ થી ૮૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતમા વસેલી પ્રજા, તથા દ્રવિડ (આદિ ભૂમધ્ય સાગરીય હથુ નવ પાવાણ યુગ આશરે ૮૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતમા વસેલી પ્રજા)ની અતક માન્યતાઓ તેણે અપનાવી લઈને, બનેને પોતાનામા આત્મમાત્ર કરી લીધી દા ત વિવાદ પામેથી જાદુટોણ, જક્ષ-સર્પ પૂજ, લિંગપૂજ, આત્માની અમરતા અને બીજી યોનિમા જન્મ, કર્મ વગેરે અવતારકથાઓ તથા અડધાથી બહાઈંની ઉત્પત્તિની યુગણુકથા તો દ્રવિડ પ્રાસવી માનુષધાન કુટુંબ-પ્રથા, દેવી રૂપ માતા (પાર્વતી) પિતૃપરમાત્મા (સચિ) તથા કૃષ્ણ, ગણેશ, હનુમાન, ગેરુડ, નાગ અને માશદેવતાઓની પૂજ, યોગ અને તત્ત્વવાદ, ઉપરાત મહેનો પરિચય, તરાપા દોડી-જાજાજ, ઇંડોની ઈમારત, માટીકામ, કાંતણ-ચણાટ-તથા નગર સજ્જના (નૃપ-તત્ત્વ) અને તીર-કમાને-સાધા-નવપારનો કસથ.

અવગત, વૈદિક સંસ્કૃતિને પુનરુત્થાન આપવાના વિવિધ પ્રકારે પ્રયાગો થતા રહ્યા છે, તેમાં તેના વિરોધી ગણાતા ખૌદ, જૈન, સામ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક તથા લોકાયત્વ દર્શનોનો પણ અનુમત્ય ફળો હતા.

આ બેતાં, વૈદિક ધર્મને સંદર્ભ (કોંગ્રેસ બેઠક નહીં), મિત્ર) કહી શકીએ આ પત્રી મધ્યયુગમાં ઇસ્લામનો સામનો કરવાનો સમય આવ્યો. આરે વૈદિક હિંદુ ધર્મે સમાવેશ (અપરિવર્તનશીલ નહીં) પરંતુ 'સનાતન' તરફને વળગી રહેનાર નિત્યનૂતન)નો આશય લીધો. દક્ષિણ ભારત 1 જમીની હમી નહીં હરખાન ગરૂ થઈને છેક 12 થી સદી સુધી વિનરેવી અને વિનરેવી સત્તર પર (સદી પાડેના મહિત) તથા દક્ષિણમાં જ-મેલા આરે આચાર્યોના એમા અમૂલ્ય ફાળો છે ન કે ઇસ્લામના શાસનજન નામે કેટલેક અરી 'મન-વધ' સધાવો, પરંતુ 'આત્મસાત્'ની બુમિકા જાણી ન મર્ધ

આ અગસાના અતમા (17 થી નવીમા પત્રિથી મુરોપીય મન્યમતાઓ (દય પોર્ગીઝ અગ્રેજ, ફ્રેન્ચ)નું આગમને થયું તેમા 18 થી મનીરી અગ્રેજો સોવી વધુ મળળ પ્રખાતક મન્યા તેના શાનનકાળમા પશ્ચિમી સંસ્કારોથી અભર્ધ ગયેના ભારતના નવોદિવ સિંહિત રજો માનુ ઉધુ રતી ધલુ બધુ ઉઠીનુ લીધુ અર્ધી સમજવા જેલુ એ છે કે કોઈ પણ સારો છોડ આ પોળે ખીજ બુ મ પરથી વારીને, જાડરીન આપણે ખગીયો સમૂહ કરીએ એમાં મ્શુ જોડુ નથી—આવકારાત કે પગુ, ને ત્યારે જ મન કે જ્યારે છોડના મૂળના ખીજ જાને બદલના હોય, પણ જેમા વારીએ ડીએ તે ભેય માદી તો આપણી જ હોય, અને તેને અનુકૂળ પાણી અને આબોહવા હોય, ખાતર પણ એને અનુકૂળ હોય પગુ, ફળોએ આપણે પશ્ચિમી શિક્ષણ-સંસ્કાર તથા સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય પરિ હી એ પ્રકારે લીધી કે તે આપણી ભોય માદી-વાતાવરણને જ દૂષિત કરનારી બની પડે, આપણે ભામત રહેવાને બદલે મોહમા પડ્યા અવગત, સર્વ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, અરવિંદ ધ્યાનંદ, ગચ્છા મહાપિ તથા કૃષ્ણમૂર્તિ અને મહાત્મા ગાંધીએ દેહોળ્યા છતાં, આપણી નસોમા જીતરી ગયેના સડો દૂર થયો નથી !

આવા મ જોગોમા તેના ઉત્થાન ખાટના અનેકવિધ ઉપાયો યોજાયા રહે છે પરંતુ તે ઉપાયો તો જ પરિવર્તન લાવશે જો તે ભારતીય મૂળિયાને વધુ પોલક હશે, ઉઠેદક નહીં જ

અતે, એ શબ્દ ઉમેરવા ઇચ્છુ છું કે આપણા કેટલાક અતિ તેજસ્વી અમણી ખૌદિકોમા મી માનવેન્દ્ર નાય રોય (એમ-એન-રોય)નો સમાવેશ કરુ છું, જ્યાં મારા નમ્ર મને તેમના ચિતનના મૂળમા રહેવો માર્ગમવાદ તેમને ઉવઠ સુની નડ્યો હતો તેમજે માર્ગમવાદને તિશાજસિ આપતા 'Beyond Communism' (1૯૪૬) -આખ્યાનોમા, બહુ ખચકારી કચમે Spiritual શબ્દનો વિરલ પ્રયોગ કર્યો હોવા છતાં, તેઓ પશ્ચિમી મૌલિક-ભૌતિકવાદી અભિગમથી આગળ જઈ શક્યા નથી આથી, ભારતીય સંસ્કારિતાના મૂળ મમાં ધર્મ-અધ્યાત્મને સમજવામા તેઓ નિર્ધૂળ ગયા છે થોડીક વિચિત્રતા લાગવા છતાં, નમ્રપણે કહું કે માર્ક્સ આ ર્શવાદી હેમેન પ્રત્યેના ખારે આદર છતાં, તેને માધ્યા પર (જાધે માથે) જીએને ગણાવી, તત્ત્વચાનને પોને પગ પર જોખુ કર્યો હોવાનો દાવો કર્યો હતો; પરંતુ અતે પોને જ 'જાધેમાથે જીએતા' અનેક સુદોષિયો (Utopias)માનો એક બેની રચો તેલુ જ એમ એન રોય માટે કહી શકાય તેમજે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞોને જાધે માથે ગ્રંથેનું માનીને ને પુરુષાર્થ કર્યો, તેમા અતે, પોને જ 'જાધે માથે જીએતા' મની રવા હો ! આને આપણા ઇતિહાસની ફેજોડી કહીશું ને ?

મારા ખમાય મુજબ, પ્રાધ્યાપક કલ્પ તિશાર્થ કે પટેલ રોયપથી ખૌદેક છે. તેઓ ધર્મ મહેનનુ અને સનિઠ વિચારક છે આથી તેમના જોળ (જોખાટો-પર અકા અગેનુ આ વિવરણ, તેમના પ્રત્યેના આદર સહિત જ કર્યું છે, એમ કહી ઉમેરુ કે-અને કે એમની દષ્ટિએ તો અચિત કું જ જાધે માથે જીએતા હોઉ !

લોગીભાઈ ગાંધી

આ વર્ષનું ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ-પારિતોષિક ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપની શોધ માટે ત્રણ વિજ્ઞાનીઓ વચ્ચે વહેંચાયું. આ વિજ્ઞાનીઓના નામ છે અર્નસ્ટ રુક્કા, જી બિનિંગ અને એચ સેફર.

પારિતોષિકનો અડધો ભાગ રુક્કાને મળશે ને બાકીનો અડધો ભાગ બિનિંગ અને સેફર વચ્ચે વહેંચાશે.

જો કે આ પારિતોષિક આજેઆખું રુક્કાને મળવું જોઈતું હતું, એમ આ ક્ષેત્રના વિજ્ઞાનીઓ માને છે. પુદ રુક્કાનું કહેવું છે કે આ પારિતોષિક મને ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપની શોધ માટે અપવામાં આવી રહ્યું છે ત્યારે હું ભારપૂર્વક જણાવું છું કે વર્ષો પહેલાં જ્યારે મેં આની જોધ કરી હતી ત્યારે જ મને આ પારિતોષિક મળવું જોઈતું હતું. આટલા બધાં વર્ષો પછી આ પારિતોષિક મને ભાગે પડતું એનાયત કરવામાં આવી રહ્યું છે ત્યારે તેનો અર્થ રહેતો નથી.

આમ આ વર્ષ (૧૯૮૧)નું ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ પારિતોષિક જાહેર થતાં ત્યારે વિવાદ સર્જાયો છે. ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરતાં આ વાલ વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે સુધાન રુક્કા જ્યારે સ્નાતક કક્ષાએ ભૌતિકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે જ તેમણે ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપ વિકાસવાનું અતિ મહત્વનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું. ને ૧૯૭૮નું વર્ષ આવતાં સુધીમાં તો તેમણે આ કામ પૂરું પાડી દીધું હતું. આ સમયે તેઓ સિકેન્સ એન્ડ હરે નામની કંપની સાથે મળીને કામ કરતા હતા.

૧૯૭૧ના વર્ષમાં સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસ વેળાએ અર્જિન્ટીના ટેકનિકલ યુનિવર્સિટીમાં રુક્કા, નોલ નામના એક સાથીદાર સાથે કામ કરતા હતા ત્યારે જ તેમણે જાહેર નિર્દેશ આપ્યો હતો કે ઇલેક્ટ્રોન ઇમેજને મોટી કરી બતાવી શકાય છે.

આવો વિચાર સફરે એ જ એક મોટી વાત હતી. પરંતુ નોલને આ ક્ષેત્રમાં રમ ન રહ્યો ને તેણે ત્યાર બાદ ટેલિવિઝન ક્ષેત્રે સંશોધનકાર્ય સાથે પર લીધું તો બીજી બાજુ, રુક્કા ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપ વિકાસવાના કાર્યમાં ગળાદૂન થઈ ગયા.

નોલ જુદો પડ્યો એટલે રુક્કા હવે એકલા જ રહી ગયા કે જે માનતા હતા કે ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપ પણ વિકાસની શકાય એમ છે. અલગત, થોડા સમય પછી મોડો વૉન બોરિસ નામના એક સંશોધકનો સાથ તેમને સાપડ્યો, ને તેઓ બંને વિશ્વનું સૌ પ્રથમ ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપ વિકાસવાના કાર્યમાં લાગી ગયા.

મોડો વૉન બોરિસ વેપારીશિલ્પ પણ ધરાવતો હતો. તેણે ચતુર્માસપૂર્વક ૧૯૭૩ના વર્ષમાં માઈક્રોસ્કોપ એન્ડે અમુક પ્રકારની પેન્ટન કંપની લીવી કે જેથી આર્થિક દૃષ્ટિએ થોડું પીડાયળ મળી રહે. આખરે ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપ વિકાસવાના સિમેન્સ એન્ડ હરે તરફથી આર્થિક સહાય મળી તેઓએ એવી રીતે મૂડી કે જે ઇલેક્ટ્રોન માઈક્રોસ્કોપ વિકાસની શકાય તો તેના ઉત્પાદનના હક્ક તેમના પાસે રહેશે. સૌ પ્રથમ ૧૯૭૮ના વર્ષમાં આપુ એક મશીન વિકાસની શકાય.

બીજી નિશ્ચયના સમય સમય દરમિયાન રુક્કા અને બોલિસ પોતાની પ્રયોગશાળામાં કામ ન કરી શક્યા તેમજે અન્ય સ્થળે નાની જગ્યા શોધવી પડી. તેમની પ્રયોગશાળા બોમ્બાયમાં તો બચી રહી હતી, પરંતુ રશિયન સૈનિકોની લૂટમાંથી ને બચી શકી.

પુરકા સિમેન્ટ એન્ડ હરકેમા છેક ૧૯૬૦ સુધી કામ કરતા રહ્યા, ત્યારબાદ, ખર્ચિનમાં આવેલી ફિટજ હેબર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં તેઓ જોડાયા, આ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મેક્સ, પ્લાન્ક ઇન્સ્ટિટ્યુટનો એક ભાગ છે. પુરકાએ અહીં સંશોધનનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું.

હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે છેક ૧૯૭૮માં ઇલેક્ટ્રોન માર્શકોસ્કોપ શોધાઈ ચૂક્યું હોવા છતાં આટલા બધા સમય સુધી પુરકાને નોબેલ પારિતોષિકથી કેમ વચિત રાખવામાં આવ્યા? ઇલેક્ટ્રોન માઇક્રોસ્કોપ વિકસાવવાનો મૂળ વિચાર પુરકાનો હતો એટલું જ નહીં, પાયાનું મહત્ત્વનું કાર્ય પણ તેમણે જ કર્યું છે. ૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૬ના દિવસે પુરકા ૮૧ વર્ષના થશે ઇલેક્ટ્રોન માર્શકોસ્કોપ શોધાયું ત્યારે તેમની ઉંમર ૪૩ વર્ષની હતી આમ નોબલ-પારિતોષિકને પુરકા સુધી પહોંચતા પૂરા ૪૮ વર્ષ લાગ્યા.

આમ થવા પાછળનું એક કારણ એ પણ છે કે રાજઆતમાં અમુક સમય પુરકા સાથે કામ કરનારા નોબલ અને બોરિસનો પણ ઘણો હતો કે તેમને પણ નોબેલ પારિતોષિક મળવું જોઈએ ત્યાર બાદ, વર્ષો સુધી નોબેલ સમિતિ નક્કી ન કરી શકી કે પુરકાને એકતાને જ ઇલેક્ટ્રોન માઇક્રોસ્કોપની શોધ માટે નોબેલ-પારિતોષિક આપવું કે બીજા કાર્ડને પણ તેમાં ભાગીદાર બનાવવા આખરે નોબેલ સમિતિ પોતાની મુશ્કેલીને ઉકેલ આપી શકી હતી કે હવે તેને અડધું પારિતોષિક આપવું ને અડધું અન્યને આપવું.

મીઠી રીતે ન સહજાયેલી એની બીજી બે વ્યક્તિઓને પણ ઇલેક્ટ્રોન માઇક્રોસ્કોપની શોધ માટે અડધું નોબેલ-પારિતોષિક આપવાની જાહેરાત કરી નોબેલ સમિતિએ મોટી ભૂલ કરી છે, એમ ત્રણ વ્યક્તિઓના માથે છે. તેમનું કહેવું છે કે પુરકાને નોબેલ પારિતોષિક આનાયત કરવામાં થયું, મોડું થઈ ગયું હતું એનો અર્થ એ નહીં કે હવે તેને અડધું પારિતોષિક આપવું ને અડધું અન્યને આપવું.

પુરકા ઉપરાંત નોબેલ-પારિતોષિકના અડધા હિસ્સેદાર જી બિનગ અને એચ રોહરર રિવાજરેન્ડમાં ઝડપિયા ખાતે આવેલી આઈ બી એમ રિસર્ચ લેબોરેટરી સાથે સહજાયેલા છે તેઓએ 'સ્કેનિંગ ટ્યુનલિંગ માઇક્રોસ્કોપ'ની શોધ કરી છે, આ સાધન સૌ પ્રથમ વાર ઝડપિયામાં ૧૯૭૬ અને ૧૯૮૧ વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન વિકસાવવામાં આવ્યું હતું. અને જે શોધનિર્ણયને કારણે તેમને આ પારિતોષિક આનાયત થયું તે "ફિઝિકલ રિવ્યુ લેટર્સ" નામના સાસયિકમાં ૧૯૮૩ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

'સ્કેનિંગ ટ્યુનલિંગ માઇક્રોસ્કોપ' સૌ પ્રથમ એવું સ્કેનિંગ સાધન છે કે જે અત્યંત નિહાળવાની ખામનમાં પુરકાના ઇલેક્ટ્રોન માઇક્રોસ્કોપને ટપી જાય છે. 'સ્કેનિંગ ટ્યુનલિંગ માઇક્રોસ્કોપ' હતું તો ખાસવાસ્ત્વામાં જ છે, જ્યાં પણ તેની ટેકનિકનો ઉપયોગ ૫૦ કરતા પણ વધુ સુનિવર્તિત અને બૌદ્ધિક એકત્રિયામાં શક્ય થઈ ગયો. આ ત્યાર સુધી આ સાધન જેને માટે શોધાયું હતું તે સેમિકન્ડક્ટરની સપાટીના અવમામ માટે જ ઉપયોગમાં લેવાઈ રહ્યું છે પરંતુ હવે ખૂબ ઝડપથી અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ તેનો ઉપયોગ શક્ય બતાવી શકારો વળી, આ સાધન હવામાં એટમોસ્ફેરિક દળાણે તેમ જ પાણીની અંદર પણ વાપરી શકારો!

આ 'સ્કેનિંગ ટ્યુનલિંગ માઇક્રોસ્કોપ'ની મર્યાદા એ છે કે તે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટમાં મટિરિયલ્સના અભ્યાસ માટે વાપરી શકાતું નથી જો કે જી બિનગ કે જે ટ્યુનિંગ ખાતે નવી લેબોરેટરી શરૂ કરી રહ્યા છે, તેનું કહેવું છે કે 'આ મર્યાદા કુદ દૂર કરી શકાય.' તેણે 'એટમિક ફોર્સ માઇક્રોસ્કોપ' નામનું સાધન વિકસાવ્યું છે, જે આ મર્યાદા દૂર કરી શકારો.

૩૯ વર્ષના જી બિનગ અને ૫૩ વર્ષના એચ રોહરર 'એટમિક માઇક્રોસ્કોપ' વિશે જણાવે છે કે, 'આ એક એવું સાધન છે કે જે કન્ડક્ટર્સ અથવા તો ઇન્સ્યુલેટર્સના અભ્યાસ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી પુરવાર થશે.'

હજાર જગ્યાઓ કામ કરી કાપાણુ કાર્પકોએને નામે ને બહાને જે દુર્બળ, અપભ્રમ ને પૂતારાગીરી ચાલતી હતી તેને કાપૂઆ લેવા, એ કાર્પકોએના ને જ્યા જ્યા બીજો નાણાનો બગાડ થતો લાગ્યો ત્યાં ત્યાં એમણે દિ'મતપૂર્વક નાણાકાપ મૂક્યો એમણે કુચાવાને અચત કાપૂઆ લીધી, મોંઘવારીને કંઈક નાધી, અર્થતંત્રને વિકાસશીલ બનાવ્યું, દુનિયાભરની ચલણોમા ડોલરની એકતા અસ્થાપિત કરી છતાં એ ધાર્મ્ય ધણુ બધુ કરી શક્યા નહીં કારણુ એમને નડયા (૧) ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલું રાષ્ટ્રીય દેવુ (૨) જીવન મર્યાદાના વધારાના ઉપલક્ષ્યમા વૃદ્ધોની સંખ્યાવૃદ્ધિ (૩) કૂદકે ને ભૂસકે વધતું સરકારી ખર્ચ (૪) સામાજિક સુરક્ષાની સેવાઓની અમર્્યાદિ ખર્ચ-વૃદ્ધિ (૫) કોએસમા ને ઈમિસીય હિતવર્તુ'ઓમાં જામેલા રચાપિત હિતો ને જૂથો અને (૬) છે'ણુ છતાં અતિ નિકટ ને મહત્વનુ પરિમળ ખાધપૂરક અર્થતંત્ર વિકાસ-વિરોધી આ છ પ્રમુખ પરિબલોએ રેગનની ૫ ધણી મહેવજાઓને અધે રસ્તે મૂરઝાવી દીધી

આ વિરોધીયણુ એટલા માટે રજૂ કર્યું છે કે આપણે પણ આ ને આવા પરિબલો વચ્ચે કામ કરવાનુ છે એ પળવાર જાણવા જેવુ નથી કે આપણુ ટૂંક એવેન્સ ચિંતાજનક છે, આયાત-નિકાસના પત્તામા નિકાસનું પદલુ ખામ્ય નીચુ જાય તો આપણે છતીએ હકીકતમા આપણે જ અમલી કરેલી વેપારનીતિને કાગળે આયાતનુ પદલુ નીચુ ગયુ છે ને તે વધુ નીચુ જાય એવા અદેશાઓ છે કદીય નહોતું તેવુ ખાધપૂરક અર્થતંત્ર આપણે નિભાવી રહ્યા છીએ ખાધને પૂરવ્યા કરકસર કરવાને ખદસે આપણે કદીક ખર્ચવૃદ્ધિ કરતા રહીએ છીએ ને ચલણની હેરફેરને પહોંચી વળવા નોટો છાંયે જ જઈએ છીએ પરિણામે કુળાવો ને મોંઘવારીના કાળીનાગો ચારેકોર ફૂંડાડા મારે છે ને મસ મોટા ભાગની પ્રેન એમની નાજયૂડમા ત્રાહિમાત્ર ત્રાહિમાત્ર પોષારે છે આપણે ત્યાં અમુક સત્તાવર્તુ'જા વગ વિહીન ખર્ચા હશે તો એથી વધુ વગ અત્રા ધરાવતા ને પુશામતપોર વર્તુ'જાએ દેખા દીધી છે આપણુ વહીવટીતંત્ર જામતું જ જાય છે, ફૂલતું જ જાય છે, રાષ્ટ્રીય બજેટનો વધુ ને વધુ હિસ્સો માગતું જ જાય છે, પોતાનુ વળતર વધે તે માટે અમેરિકા કીમિયા અજમાવતુ રહે છે ને આપણે સુખેદુઃખે એમને નમતા રહી, થોલ મારી મારી ગાલ રાતા રાખીએ છીએ આપણું અર્થતંત્ર ગતિશીલતાના કોઈ એ ધાણુ શખવતું નથી આપણું રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરુ વધતુ જ ગહે છે આપણા વસતીવધારાને કોઈ આરો દેખાતો નથી અધૂરામાં પૂરુ મતઘાનાઓની પુશામતપોરીને પરિણામે કદીક બિનજરૂરી બાસે, કદીક ઉપલક્ષિયા બાસે, કદીક થોર મતપોર લાગે તેવા કીમિયા આપણે થોલ તમારા વગાડીને વહેતાં કરીએ છીએ

આ સદર્માં આવરયકતા છે કહોર નિશ્ચયની, અશૂતપૂર્વ દિ'મતની, ચકોર દીર્ઘદષ્ટિની, સંજોપાંગ બોડા યાનની અને પ્રચંડ પુરુષાર્થની આ પુરુષાર્થ પ્રજના સર્વ વર્ગોનાં, સર્વ થરો ને સર્વ વિચારશ્રેણી-વર્ણા જૂથોના હોંશપૂર્ણ સહકારથી સિદ્ધ કરીએ તો દી વળે આ માટે, 'આ મારો ને પેસો મારો નહીં, એ વૃત્તિને વિદાય આપી, સુનચી દપતી જેમ,' તારા, મારા ને આપણા-બધાને રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં પરાવીએ તો લાવિ ઉજ્જવળ છે એમા સહોગ કરશે સ્વત્વલબનની, કહોર પરિચમની, જુમિગલ યોજનાઓ કંડાગવાની આપણી જુદિ ને શક્તિ આપણી પાસે આ જણુ છે. આવરયકતા છે, પ્રજના દિલને દટોગ-વાની, એના દિલમા રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો દીવો પેલાવવાની

ભાવનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ કો. ઓપરેટીવ બેન્ક લી.^મ

૧૩, ગંગાજળીયા તળાવ, સહકાર ભવન, ભાવનગર

ફોન નં - ૨૩૩૨૪-૨૫-૨૬૫૨૦

: સદસતા :

સેરના ડોળ	.	રૂ	૨૯૯-૬૩	લાખ ઉપર
ફંડો	...	"	૨૯૩ ૬૩	" "
થાપણો		"	૩૨૬૭ ૭૦	" "
ધીરાણુ	...	"	૫૧૬ ૧૬૩	" "
કાર્પાડોળ	..	"	૬૮૩૨ ૬૩	" "

શાખા - ૪૮

: આકર્ષક વ્યાજ :

૧ વર્ષ. .... ૬ ટકા

૩ વર્ષથી ઉપર..... ૧૦ $\frac{૧}{૨}$ ટકા

૫ વર્ષથી ઉપર... .... ૧૧ $\frac{૧}{૨}$ ટકા

આપની થાપણ તમા બેંકમાં મૂકી સલામતી સાથે વધુ વ્યાજ મેળવો.

પ્રાગલભાઈ પટેલ

ઉપપ્રમુખ

જયવંતસિંહ જાડેજા

પ્રમુખ

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.

દૂધસાગર ડેરી, મહેસાણા - ૩૮૪૦૦૨

હાર્દિક શુભેચ્છા

દૂધસાગર એટલે જનસમુદાય માટે જિલ્લાના ૬૮૭ ગામડાઓ દ્વારા સહકારની ભૂમિકા પર દૂધ એકત્ર કરનાર સંસ્થા.

સ્ત્રી દ્વાઇડ પદ્મતિથી આઈ. એસ. આઈ માર્કમિલિત હોલમિલ્ક પાવડર, સ્કીમ મિલ્ક પાવડર, બેબીફુડ, એગમાઈ સ્ટાન્ડર્ડ સાથેના ટેબલ બટર અને સાગર ધી બનાવનાર સંસ્થા.

જિલ્લાના બે લાખથી વધુ વિશેષ નાના-સિમાંત અને જમીન વિહોણા દૂધ ઉત્પાદકોના પશુઓ માટે સમતોલ પશુઆહાર, મક્કત પશુ સારવાર, પશુ ઓલાદ મુધારણા યોજના, પશુ મુય વિમા યોજના અને સલામત મુય વિમા યોજના, સહિયારા એતર જેવી શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણની સલામતો માટેની યોજના, પશુ દીક દૂધ ઉત્પાદન વધારવાના સતત સધન પ્રયત્નો તથા સતત સમવાયી ઓડિટ પદ્ધતિ જારી રાખનાર સહકારી સાહસ

બાબુભાઈ સુ. ભટ્ટ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

માતીભાઈ ર. ચૌધરી
ચેરમેન

નવજીવનનું પ્રૌઢો માટેનું સાહિત્ય

આકાશગીય માહિતી	૨૫૦	નવજીવનનું પ્રૌઢ ચિત્રપાઠાવસી-૨	૭૫૦
નવજીવનના પ્રૌઢ વાચનમાળા	૨૫૦	અમારા મોટાંબહેન	૧૨૫
નવજીવનના પ્રૌઢ વાચનમાળા (શિ મા)	૫૦૦	જીવનની મહેક	૩૦૦
નવજીવનના પ્રૌઢ લેખનપોથી	૨૦૦	જીવન માટે જોગક	૨૨૫
નવજીવનના પ્રૌઢ વાચનમાળા	૨૫૦	આજની ધડી રણિયામણી	૩૦૦
નવજીવનના પ્રૌઢ વાચનમાળા (શિ મા)	૫૦૦	માતાની જાણ	૨૦૦
નવજીવનના પ્રૌઢ લેખનપોથી	૨૦૦	સહયુક્તના સચવારે	૨૦૦
નવજીવનના પ્રૌઢ મજૂર વાચનમાળા	૩૦૦	આપણું ભારત-૧, ૨, ૩ દરેકના	૩૫૦
પ્રૌઢશિક્ષણ અને વિકાસ કાર્યો	૨૦૦	અમે સમજ્યા	૩૦૦
પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગ સંચાલકોની તાલીમ	૧૫૦	આપની આવજત	૩૦૦
બી તપત્રો-૧	૩૦૦	દુ ખનું ઓસડ	૩૦૦
પ્રૌઢશિક્ષણની શૈક્ષણિક માયમી	૨૦૦	સોનાનો સુરજ અને બીજા નાટકો	૫૦૦
પ્રૌઢશિક્ષણ સૂત્રપોથી	૧૦૦	ચોપીશો - ધનુ	૨૦૦
ગણિત પોથી	૫૦૦	સારી ટેવા પાડીએ	૩૦૦
પ્રૌઢોની પ્રગતિનો અભ્યાસ માટેની મૂલ્યાંકનદર્શિકા	૧૦૦	મ ગજ આરતી	૪૦૦
ઉપયોગી કાપડાઓની મમજ	૩૦૦	ચતુર ગ ભવાઈ	૫૦૦
આપણી મમજ કમ્પ્યુટર	૨૫૦	ચિત્ર સદેશ	૧૦૦
વાચનપટ (આર્ટ)	૧૮૦૦	બાળ લક્ષ્યો	૨૦૦
ચિત્રપટ-૧ (,)	૨૪૦૦	લોહીની ફિકાસ	૧૫૦
જન્મ-મરણની નોંધણી	૨૦૦	જૂલકાઓની તકુરતી	૧૦૦
આમજીવન પ્રગતિના ૫ થે	૪૦૦	સગર્ભામાતા	૧૫૦
હવે હું મમજી	૪૦૦		

પ્રૌઢો માટેનું નવજીવનનું માસિક પ્રકાશન

લોકજીવન

ત્રી બાલચુક્ર દવે

સવાજીવનના ૬૨ દેશના - વાર્ષિક	- રૂ. ૧૧-૦૦	- છ માસિક	- રૂ. ૮-૦૦
પ્રદેશના - એર મેપ્સ	- રૂ. ૩૩-૦૦-૦૦	- ત્રી મેપ્સ	- રૂ. ૫૫-૦૦

૬૨ મામે ૬૨ પાનાનું પ્રૌઢશિક્ષણની વિભાવના મુજબ, સામાજિક જનજીવન, વ્યવસાયિક કૌશલ્ય અને ગ્રામ, નાગરિકતા-દેશના વિકાસના કાર્યો, સ્વાસ્થ્ય, સુધડતા, અક્ષરજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિષયોનું વાચન પીરસતું આ માસિક દરેક કુટુંબ, નિઃશ્વા પચાવત, તાતુકા પચાવત, પુરતકલ્પ વગેરે સૌના બજેટમાં કરી ઉપયોગી થવાના વિના સમાર્થ જાય છે

વધુ વિગત માટે લખો

નવજીવન ટ્રસ્ટ

નવજીવન ટ્રસ્ટ (શાખા)

ચો. ઓ. નવજીવન,

૧૩૦, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

સુબઈ ૪૦૦ ૦૦૨

With Best Compliments
from

PHONES 82370 82511 82098

**BHARAT
LINDNER
PVT. LTD.**

(IN TECHNICAL COLLABORATION
WITH LINDNER GmbH W GERMANY)

Registered Office

**C-2/19 INDUSTRIAL ESTATE
GORWA ROAD, VADODARA 390 016**

**MFRS OF D-TYPE HRC FUSES UNITS, THEIR
ACCESSORIES AND DISTRIBUTION BOARDS**

અધિકાર અને મલક : રમેશ ડ. દવે, વિસ્ત્રાનલ, C/o, ગાલગોવિંદ પ્રકાશન, ૧૭૬૦, બાલાહનુમાન, શાધીમાર્ગ,
અમદાવાદ-૧ * મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય ગણપત, અમદાવાદ-૧ * ફોન ૩૯૨૫૧૨

વિગ્નહાર

[માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અર્થતુ માસિક]

બાત ખુલ્લકાર્છની

પુસ્તકન જવાની ચંદ્રકાન્ત રોકને નવાઈ ન હોય, એમના ભાવક લેખ આપણને થ ન હોય ને છતાં સીને વિરોધ આનંદ થયો છે રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા 'મૂળમાની પત્રવીજો' પેખાતાં આ વિરોધ આનંદ શા માટે? તે કહે, 'નંદ સામવેદી' બનીને લલિત ગદ્ય સાથે પનાડુ પાડનાર ચંદ્રકાન્તની ખુલ્લકાર્છ આને પુસ્તકન થાય છે

કવિતામા પેતાને 'અદ્વિષો' કહી પામનાર કવિ ચંદ્રકાન્તે તદ સામવેદીનાં નિબંધોમા, એલિયટને ચાદ કરીને કહીએ તે કવિનાં અવાજથી વેગળા રહીને બાત માડી હતી, માડી ભણી હતી. અલગત, એ બહે આશ્ચર્ય હતો, પણ 'પદ્મેશ પા રાખાનો' કહેવલ ત્યારે સાચું થઈ હતી ને પણ તે પરી રીરાવની પૂળમાં પત્રવીજો

માખમ પેતાના 'મળ' વિશે, કુળ વિશે કહેવા એસે ત્યારે સ્મરણ એની સુચનાઈને આવરી લે પત્ર-વિપળ એવુ થ બને છે કવચિત્ કદાચિત્! વિ-અત પત્રોમા ઉમેરાઈને એવુ 'વિશૂદ્ધ ચિન્તિત' રચી દે દૂગ્ધસકંશયોમ નેસાઈથી. ને આમ આશ્ચરી નેસાય કાચળ પર કલમ અવાચત, નાઈટવેચ પણ ન બળતે હોય એવા અધારે, મનની સાથે આવરાતુ છળ!

ઉમાશ કહે ઉચ્ચારેલ 'સાચાંલો જુવાન'નું બિરુદ સર્જક ચંદ્રકાન્તે 'મૂળમાની પત્રવીજો'ના પાને પાને સ્મરણના સયવારે રહીને થ ઉત્તરુ' છે! હિન્દી ભાષાનો પ્રયોગ કરીને કરીએ તે અલી એમણે પેતાનં બતને થ બજરી નથી—

મનચેરીના સમયને ટવસવા છતાં સર્જક ખુલ્લકાર્છ ન લેખાવા દે લગીરે થ, ત્યારે મામ, ચંદ્રકાન્ત ધણુ લગો, આડુ' અને અદક!

રમેશ ર દવે

તંત્રી • લોગીલાલ ગાંધી

સ પાઠક દિનેશ શુક્લ

અક • ૩૧૨

ડિસેમ્બર : '૮૬

પ્રેમ થકી છે શૌર્ય, શૌર્યથી પ્રેમ મચે છે,
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, પ્રેમશૌર્યે દીપે છે.

— નર્મદ

શ્રી દશરથભાઈ ગાંધી

ગાંધી એન્ડ કું. ૪૪, નાગદેવી કોસ લેન
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૩ ના સૌજન્યથી

વિશ્વમાનવ મંડલાર સંસ્થા દ્વરે

[સ્થાપના ૧૯૭૦]

ઉદ્દેશ : ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સામૂહિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવી
 પ્રયાસ : વિશ્વની વિવિધ સામૂહિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવો
 પ્રવૃત્તિ : જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ સાધી, નાગરિકોની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિકસાવે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરવી

દૂત્તરીઓ : સ્થાપક એ વક્ષ સ્વ જીવનદાસ કપૂર, એ વક્ષ શ્રી નગીનદાસ પારેખ, સ ચેતનક : શ્રી ભોળાલાલ ગાધી, સ ચાલક : શ્રી મુશદા ગાધી, શ્રી સાર્દારસ પરીખ, શ્રી ગિરધર તલાઈ

પદમશર્કિટો : શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ, શ્રી નાનુભાઈ અમીન

(દરેક નકલ એ રૂપિયા, વાર્ષિક લવાજમ - વીસ રૂપિયા, પરદેશમાં ૧૧૧/-)

અનુક્રમ

સંપાદકીય ૪૩૧

સાહિત્ય વિશેષાક ૪૩૩ થી ૪૬૨

વિજ્ઞાતિવ દના ૪૬૩ ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

ભિક્ષાપોદ ૪૬૭

— મ મ મ —

સ પાદકીય,
 પુસ્તક-સ્વીકાર નોંધ
 ડિનેય શુભ -
 'મીમાસા'
 ૨૩, મિથિલા સોસાયટી
 આબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫
 ફોન : 414490

અકાશન-વવાનગી
 વગેરે ૨ દેવે
 'વિશ્વમાનવ'
 C/o જાલગોવિંદ પ્રકાશન
 જાવાહરનુમાન
 આધીમાર્ગ-અમદાવાદ-૧
 ફોન 335234

લવાજમ, લેખ-પુસ્તકાર
 ભોળાભાઈ ગાધી
 ૩, અધુપિટર જોપાર્ટમેન્ટ
 પ્રોડક્ટિવિટી માર્ગ
 વડોદરા-૫
 ફોન : 94950

ડિસેમ્બર : ૧૯૮૬

૪૨૯

“ જો એક અશુભ તુજ મહેં કરી હોય લોહું
એકાદ અશુભ તણુ દાન જ યાચું તો હું ”

— નરસિંહરાવ દીવડીઆ

[એક શુભેચ્છક તરફથી]

સ્વ' મંદિરા ગાંધીના જન્મદિનથી એક મહિના સુધી પર્વાવરણ મીસ ઓલવવાનું સરકારી રહે નક્કી થયું છે. પર્વાવરણનાં રક્ષણ, જનને અને સર્જોપન માટે લોકમયૃતિ અને સહનતા પેદા કરવા, જેટલું કસેલા આવે એટલું ઓછું છે, એવી પ્રતીતિ ધીરે ધીરે પ્રચલિત થઈ ચકી શરૂ થઈ છે. કેટલાક દરેકને તેથી રક્ષા અને વધુ વિતિત પર્વાવરણવિદો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે દેશનું, પશુ વિશેષ તો, ગુજરાતનું પર્વાવરણ એટલી હદે બગડી ચૂક્યું છે, અથવા ઝડપથી બગડી રહ્યું છે કે તેને ખાળવા અસરકારકતાથી અને પૂરી નિષ્ણાથી અત્યંત તાકીદે નક્કર પગલા ભરવામાં નહિ આવે તો અત્યંત ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થશે નિરાશાવાદી પર્વાવરણવાદીઓ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે આપણને કદાચ ખંચર નથી, પણ પર્વાવરણની ખાળતમાં આપણે 'પોઈન્ટ ઓફ નો રિટર્ન' વડાવી ચૂક્યા છીએ, અને ધારીએ છીએ તે કરતાં પણ વધુ ઝડપથી 'ઇકોસાઈનિક ડીઝાસ્ટર' તરફ આપણે ધસી રહ્યા છીએ.

હવા, પાણી, જમીનનું પ્રદૂષણ એટલાવધાના પગલાં, એટલે પર્વાવરણનું રક્ષણ એવા સાદો ખ્યાલ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રદૂષણના બુદ્ધિ, અથવા કમસેકમ પ્રદૂષણ-નિયમન, એ પર્વાવરણની સુરક્ષાનું મહત્ત્વનું અંગ છે એ ખરું, પણ પર્વાવરણનાં રક્ષણ અને સર્જોપન એ વધુ વિસ્તૃત અને વ્યાપક ખ્યાલ તથા પ્રવૃત્તિ છે. આપણી સૃષ્ટિ, જેમાં સજીવ અને નિર્જીવ બેઉનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમાં એક પ્રકારની સમતુલ્યતા છે. એમાં મનુષ્ય દ્વારા ગંભીર ખલેસ ન પડતી એવી સૃષ્ટિ પાસેથી પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે ભરે મેળવે પણ તેમાં રહેલી સમતુલ્યતા ભંગ નહિ. મનુષ્યે જે ગંભીર ખલેસ પહોંચાડવાનું કયું છે, તેનાથી આ સમતુલ્ય ભંગમાર્ગ છે, અને પ્રકૃતિ હવે તેના જવાબ માંગી રહી છે, તેમાંથી પર્વાવરણીય સમસ્યા ઊભી થઈ છે.

પ્રકૃતિમાં જે સતુલ્ય ભંગ થઈ છે, તેની મુખ્ય બે કક્ષા છે. જંગલો અને પાણી. તેઓ એકબીજા પર એવા આધારિત છે કે આટલી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો અને સમજણ છતાં તેમની વચ્ચેના આંતર-સંબંધોના ખ્યાલ જ તાણાવાણા આપણે બરાબર સમજ્યા છીએ, એવા દાવો કરી શકીએ તેમ નથી. સુકેલિસ્ટનાં ઝાડો હારખાધ વાળીએ એટલે વનીકરણ થયું કહેવાય. જંગલો વિષેના આપણા ખ્યાલ પણ કેવા મર્યાદિત અને એકંગી છે. અનેક પ્રકારના વૃક્ષો, વનરાજી, ધાસ, વેલા, ઝાડી-ઝાંખરા, તેમાં રહેતા અનેક પ્રકારનાં પશુઓ, પક્ષીઓ અને જીવજનુઓ — એ બધાની જે અન્યોન્માનિત જીવંત, સૃષ્ટિ રચાય છે, જે જંગલ કહેવાય છે અને આવું જંગલ એ તો પર્વાવરણની મોટામાં મોટી ધાતુના ગળાય ચું-ચું કામ તે કરે છે તે ગણનાં યાગ્રીએ. કાર્બન ડાયોક્સાઈડ લઈને શુદ્ધ ઓક્સિજન આપે, વરસાદને ધરતી પર ખેંચી લાવે, વરસાદના પાણીને ધરતીમાં અવતરણ મદદ કરે તો બીજા પાણી જમીનના ઉપરના સ્તરને પીડું. અટકાવે, પવનોનું નિયમન કરે, જેવું પેદા કરે અને દરિયાઈ ભેજને કારણમાં સહાયક થાય, અનેક ઉદ્યોગોની તો તે જીવાદોરી ગણાય. કેટકેટલાં કામ કરે છે, જંગલો; અને આપણે તેમને કાપીને ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળીએ છીએ અને પાણી તો જીવનનો આધાર ગણાય; પણ તેના કુદરતી સ્રોત સુકાવા લાગ્યા છે વરસાદ અનિયમિત અને રેડિયેશન બન્યો છે. સડોઓથી

જાળ લઈ બેઈએ તેટલું
 ગરણું લઈને ગાળ
 નહીં લખાવ ગળાય નહીં
 તું તારું સંભાળ
 — દક્ષપતિશામ

[એક શુભેચ્છક તરફથી]

મેસ, બાઈ! મેમ!

નહીં ખા-જીર;

જગરેસુ ફીર,

તેથી ધૃત પ્રામતાની રાખ આજ ના સગીર!

હવે તારે માટે હોઈ સ્વર્ગ લિખવાનો નથી,

હોઈ મેધ તારા માટે વર્ષવાનો જાથી

ખોયા વિના કળી જાય ખરી,

ગાલ

જોયા કર

તારા, ખેતરોમાં રજુ વજે ફરી,

ભોત

જોયા કર

પેલા મેળાં તારા તટ જાય ફરી,

કામ-ત...

જોયા કર

તાડું લક્ય જાય તારામાંથી સરી,

આન...

જોયા કર

જેની તને આશા, તે જ જગનાર નથી,

જેની છે પ્રતીક્ષા, તે જ આપનાર નથી

મીઝી આંખ,

બીડી ખાલી હાથ,

આંસુમાં ડુબાવી તાડું આજ,

ધીરે-ધીરે ફૂલવા દે મન,

—જેવી ગતિ ફૂલવા દે મન,

(કે)

જેથી તારા દમ-રહે, નહીં રહે-હટિ,

શ્રોત ધારે ગહે, તારી રહે નહીં શ્રુતિ,

મરે આસ ધારે, કચી કળાય ના મધ,

પુલકાં બારીનાડણિયે ધર સાવ બધ!

એકના અભાવે અઢી ફેટ્યો અથાન!

એકાંતે એકમતાનો ફેટ્યો પ્રભાવ!

કેના માટે માધુ?

ને એ જ હવે જાનને કઠોર પાણું પડ્યાયું!

કેના-માટે દોડું?

ને ચિત્રમાંથી ચિત્ર પેલું કેમ રે ચિત્રાયું!

કેના માટે કબુ?

ને માડુ કબુ અને કેમ લાગતું તરાડું!

ચિત્રમાંથી ચિત્ર-સો ઉપાડી,

કામમાંથી કામ લો કિખાડી,

ભાડાડી દો તારાઓને,

ઉખાડી દો મને,

મારાથી વેઠાવી તપ્પી ખાળી-ખાલી-ખામ,

મારે નથી રહેવું, મારી સાથ,

કોઈ મને મળવાનું નથી,

ક્યાય મારે પહોંચવાનું નથી,

છતે પગ, મારે હવે આલવાનું નથી,

પછી,

મારે આ સૌ રસ્તાઓનું કામ શું છે?

મારે કશું દેખવા-દેખાડવાનું નથી,

પછી,

મારે આ સૌ ઢીલાઓનું કામ શું?

મારે હવે મેળવીને આપવાનું કેને?

મારે મારો મટ બરી પાવાનું છે-કેને?

કેને મારે મહેમીને મહેમવાનાં છે?

કેને મારે દુકાને દુકાવવાનાં છે?

મારે હવે કેના માટે સળવાના સ્નાન?

કેના માટે આપવા-ઉપાપવાનાં રૂઝ?

કેણુ મને જોતાડું? અઢી!

જળામાં આરોપો સાથ,

આરોપો ચા-પુલ્પમાળ;

કોઈ મને વરનાર નથી,

કોઈ માડુ જનનાર નથી,

પપ્પી તો આ ડાળ છોડી કપારનાં વિદાય...

મારે મારા બહાણ, છેક-કઠે આવી...

બાંધેલા કે કલા સજા-સંભો-ધુ ખેડાયો,

મારો મને રહસ્ય વાગતો એવાયો!

૧ 'Education'

'Education'

સરસ શબ્દ છે

'કોઈ', 'ક્યારેક' થઈ ગયેલા, 'કંઈક' કરી ગયેલા

મહાત્માની સમાધિ જેવો

એ ખીજ છે -

નયુ'સકે ચર્ચાઓનું, Ph D ની ઉપાધિઓનું

મોટી-નાની નોકરીઓનું

શબ્દ બહુડી છે -

શબ્દો છે એ

'શિક્ષણનીતિ' એવા કોઈ જૂતની ચોટલી છે એ

સફેદ હાથળ પરનો જૂરો પ્રશ્ન છે શાશ્વત

હાળો પાઠીયા પર સફેદ મળનો જવાબ છે શાશ્વત

આશ્ચર્યચક્ર છે

પૂર્ણવિરામ છે, અધ્ધવિરામ છે,

અવતરણચિહ્ન છે ક્યારેક

ક્રમાતા છે જણેલી જીવંતી લાશોની

ફળનું જલ્દ કુસ્વપ્ન છે 'કોઈ'નું વહેલી પરાક્રમ,

Education સરસ શબ્દ છે

હા,

શ્વસાતો હશે ક્યારેક કોણેમા, અશ્વનમા,

તક્ષશીલામા, નાલદામાં,

ધૂટાયો હશે કો' તપોવનમા

પણ,

શીજી ગયેલો નિશ્વાસ છે આજે

મારો, તમારો

ચૂર, ચર્ધ ગયેલો વિશ્વાસ છે આજે

મારો, તમારો

ખરા-ખોટાના સાલ ચોરાએ

ચૂંસી લીધું છે એનું લોહી

પરીક્ષાનો વાલ-જોઈ સોહરાય છે આજે

આકેતુ કંદન કરે છે

'શાળા', 'કોલેજ' એવા કોઈ કતકખાનામાં

આં તો હું છું, તમે છો, આશુ છે આપણા

તો કદાચ જીવી જાય

ખાકી

Education શબ્દ સરસ છે

કોઈ મહાત્માની સમાધિ જેવો

*

૨ મારે જોઈતો 'હું'

મારા જે હાથ કાપી નાખો

એકબીજા સાથે જકડાઈ રહેતા,

નિષ્ક્રિયતાના પ્રતીકસમ હાથનો

મને ભાર લાગે છે

મારી આંખો ખેંચી કાઢો

મને મારી પાગળો દર્શિતો ભાર લાગે છે

પગને પણ કોઈ અધિકાર નથી જીવવાનો

એણે ચીમળાઈ ગયેલ દર્શિતે જ

અનુસરવા પ્રયત્ન કર્યો છે-વિરોધ કર્યા વિના

ને વળી કેટલાય નાનુકલાઓ પર

તેણે તેની ગદી Foot-Pranks પાડી છે

આ હાત જીવંતે કેમ ખાઈ નહિ જતા હોય !

પણ ના,

એ તો મારે માટે અખાલ વરતુને એકી કરવામાં

સમજ્યા છે

આ હેવાનેય છૂદી નાખો

તે સાવ કાણા રખસા જેવું ચર્ધ ગયું છે

નથી ઝીલી શકતું કંઈય !

આને કાપી નાખો, તેને કાપી નાખો

આનો ભાર લાગે છે તેનો ભાર લાગે

આના કટકો, તેના કટકો, તેનાય કટ

ખસ કટકો કર્યો જ જાવ

છેલ્લે જો કદાચ કંઈ રહે

તો મને કહેજો

હું તેને પકડી લઈશ

ખરાખર જકડી લઈશ

હવે ગાફેલ રહ્યા વિના

તેમણી બનાવી લઈશ

મારે જોઈતો 'હું'

*

નેપોલિયનને મે રડતો જોયો છે
નેપોલિયનને છબીભરી આંખે મારીસામે જોતા જોયો છે
'હવે'ને પછી આંખો
કતારો જોઈ માથેડોની મુજ દાર
ઉતાવળે ઉપનામોથી નવાજનારા ઇતિહાસકારો
કેને ખરૂર શું કરશે હવે ?
મારી પાસે બે હાથ છે ને અને ઉપર
પૂરી પાય-પાય આગળાઓ છે
ધૂળનેય સામેથી પગતમા ઠંડારાવાનું મન થાય
એવા પગ છે મારી પાસે
મારી પાસે છે સરજનું હૃદય ને ચંદની આખો
હું હૃદયથી જોઈશ ને આખોથી છતીશ
મારા અને નેપોલિયનમા ફરક એટલો રહેશે -
એ સેના સર્જને નીકળ્યો હતો ને
એકલો પાછો ફર્યો હતો
હું એકલો નીકળ્યો છું ને
આખી દુનિયા સાથે પાછો ફરીશ

વસંતનું પદ | મહિલાસ હ, પટેલ

ફુજડીઓ થે બોલે છે પડછાયા
વહી ગયેતા દિવસો પાછા કોના ધરમા-આન્યા ..

કેણ કપારનું હળથી મારી પગર માટી બેડે
અડધું જીને અકુર ચર્ધને પૂગે શેડે
ખેતરને જીજવતી આજે દાઢે કોની છાયા
ફુજડીઓ ચર્ધ બેડે છે પડછાયા .

ઝાકળ-જેની આંખો બોલી શેડો સસલુ બોલે
આંખા ઉપર ફૂટે મંજરી સીમ ચડી છે ગોળે
સૂકાશમા આજ છાતનું સરજ ચર્ધ છે કાયા
ફુજડીઓ ચર્ધ બેડે છે પડછાયા .

જાડી ગમેનું જગન સર્ધને પગી ડાળે આન્યા
વહી ગયેલા દિવસો પાછા સુના ધરમા લાન્યા-
ફુજડીઓ ચર્ધ બેડે છે પડછાયા

દિશ-તપાર જોતા જોટ
ધૂળિયા તડકા ખરજવડા અધકાર
જૂખઆગ પાણીતરસ
જૂખરતા સૂકી બોય પર લી પેલી
પેટાની હાર કાડી-લીટી જેવી
પહાડ હેડે કહેરો જુવે
નિપ્તીઓના ડેરાત છુમા
હોડતા ફેકડા કળા રાતા જૂમિવત
જોટ લાગેલી ટેકરીઓ
સાદણી ગાયે લદાવેલા ધર
ફૂતરી ભવારા બેળા ચોટમિયાળા બાળ
કળાકામળા મુલુકેરમદ્યા રૂપ
કાયા બજા જોડે તનુવાદ્યથી

ખીજનો અન્ન આખે અધર
મકપિત ઉરેજ સ્પર્શે જિજ્ઞુ શોષિત
ઉઝરડાય એકધસાઓ
ચડતા પીખરતા મેધ નિપ્તીકન્યાઓમાં
ખરી જતા જ્યોતી વેદના વચસ્ક નારીઓમાં
સુનમૂન રાત્રિઓ દાઢબોળ દિવસો -
નિપ્તીતી અખરાતી આખોમા
તોફાન ગમે છે અને રણના
જ્યોત શું ધરકવાનું
આંધીમા દકવાનું અધડું આખ તો
બેમોસમ ખેતર ચર્ધ પડી રહેવાનું
દોરના ઉપાડામા કથીરી ચર્ધ -
ચોટી રહેવાનો અર્થ પવન છપન
પગીની જેમ ગાયા કરવાનું
વરસાદ તો આવે ત્યારે ખરો ..

મેં તને ખતાતરી છે
કેંકાર કરી કાઢી જતી કુજડીઓની હાર
દર દિગતના આલાસની પેત્રીપારના અધકારમાં
ભળી જતી

— ભલે મરકતી જતી જૂઠ્ઠાં કૂંચોની સેર

મેં તને ખતાવ્યા છે
સાકડી રોરીની નાનકડી ખારીના ફાસલા ખહાર
ફેરેલી છીપોતી જેમ ખુલતા નક્ષત્રો
ફરિકા, ખાણુજી ને બ્યાધ,

મેં તને ખતાવ્યું છે

નીલઆકાશ

જે ભળી જાય છે સમુદ્રના નીલની સાથે

મેં તને સમજાવ્યો છે વહેલી સવારે શાકમારકેટની

હરરજના

કાલાહવમાં ફૂલો એક એકાકી ટીટોડીને

ઉદાસ અવાજ

સર્જાયો છું હું તને એ અધોલોકમાં,

એ ઉદ્ધવ શિખરે પર ભ્યા

કામનાનો સૂર્ય પ્રગટ્યો છે તેના સોળમાં વરમમાં

જ્યા અધકારનો અર્થ છે નરી વાસના.

સર્જાયો છું હું તને

મરણની સાકડી બફાટ ગલીઓમાં

જ્યા ક્યા ક્યા કાળવું

શું તું શું રજ્યો છે રવડે છે અહીં તહીં.

મેં તને આપ્યું છે નાનકડું સૂખ

— ઉત્સવદિને રાત્રના ભેટ અસખાખના ઐશ્વર્ય વચ્ચે

લજવાર્ધ રહેલ કુદ ઉપહાર જેવું નગણ્ય

મેં તને આપી છે પારાવાર વેદના

તારા આ નાનકડા દહવમાં ન સમાઈ શકે

તેટલી વિરાટ ભયાવહ

આલતા આ ચાર ચરણોને કોણ તોડે છે લય

ત્રિવેરિ આ રગમહેલની જવનિકા પાછળ

કોણ હસે છે મય

સહેજ હસવા ખુલેલા આ હોઠની કોણ ખૂંચવી

લે છે રેખા

સહેજ પણ અવકાશ ન હોય તેવી બીડાયેલી

આંગળીઓની

અમથી એવી તીસડમાંથી

કેમ કૂકાવા લાગે છે સુસવાતો પવન

વચ્ચે કોણ મૂકી દે છે યોજનના યોજન

આપણી આ જ તણા વચ્ચે

કોની આંધે છે મત્રણ ?

કોણ છે એ

એ છે કોણ ?

તું કહે છે

‘જને કરી ખજર ન પડે

તમારા અષ્ટમ પષ્ટમમાં’

તારી વાત સાચી છે

કેટલીક ખારીઓ તો બંધ જ સારી.

લસણ મૂકી છમકારો કરી વધાર તું

બીડાના સોડમલમાં શાકને

સાડવાનો છેડો બાડો રાખી ધવરાવ તું મારા બાળકને

અસાસીના દૂડાનીય કાળજી સર્જ પાણી પા તું

જળની ઝારી સર્જ

પીરસ તું મને ત્રેમથી

મધરાતે જણકા કરી જૂંટવી લે મારી ચોપડીને

આ લે

જૂંટવી લે મારી પેન

લલે આ કવિતા અધૂરી રહે

બચેલી વાત | બારીન મહેતા

મુળિયાની આસપાસ એર ફેલાવવાનું બધ કરે
બધ કરે આ નિકારી આલચનગત
મારે હવે સાબળતા કે જોવા નથી પેતગઓ
મારી ડાપરીના પાના વચ્ચેના આકાશોની રમતને
કોઈ કપારેય જાણી શકવાનું નથી
એ આકાશોનો સબધ

કયા
કોની જોડે

ને કેમ

—એવા ઉકેનો જોડાથી મળવાનું પણ શું ?

જુઓ,

આ મારી ડુવાડીમા દુધિયો રંગ પડ્યો જીવસી આખો.

ઉમરને એવે આગળે હવે પહોંચ્યો છું,

જ્યાંથી

ઉબર બહાર

ને ઉબર અદરની

જાનેક સમજાવોને મે મમથળ કરી નાખી છે

ને

માડી હવે માડી નંદી રહે

એવો જમ

અકારણ નહી સેવવાનું મેં જન લીધું છે

આમ તો જીવતા પખીને જોતા

જુલો હોવાની આતરી સાથ

તો પણ

મારી જોવા અનેકોની આખોમા

શોધો ય જડતો નથી

પખીનો પડછાયો

કારણ કે

મુળિયા આસપાસ ફેલાવવામા આવેલું એર

અનુભવી શકાય છે

વૃક્ષની ટોચ પર ફરકતા પાદડામા

આખર તો

જાણકારીનો દાવો

અનુભવના દાવા પામે

દારવાનો જ,

એથી

એનો રજ નથી

રજ છે

એ નિકારી આલચનગતો

ને

ધૂમ્રો એકતો એકનો

ચોકખી હવાના ચિચારે ટોળે છે

ને રચે છે

ઉતરપિડીનો એક એવો પીરાળોડ,

જેમા

ઇતિહાસ ધરગાય છે,

જીવતા માણુમોના આસ ઠરડાય

ને કહેવા પૂરતું આટલું જ બચે છે :

બધ કરે

મુળિયાની આસપાસ એર ફેલાવવાનું

ઉકેલો | રમણીક શોમેન્દર

લ્યો, પરોવી આખ આ કાગળ ઉકેલો

કે પગી આકાશના વાદળ ઉકેલો

આ હથેળીને હવે મૂકો પડીમર

આ હથેળીથી હવે આગળ ઉકેલો

આ હોતો, છુ, હોઈસની સંભાવનાઓ

શોધતા, ચાલો હવે પગ પગ ઉકેલો

સૂર્ય, વાદળ, ગત, બીની આખ, ફૂલો

એ બધું ઉકેલવા માડળ ઉકેલો

ક્યારના સખ્તો બધા ખટપટી ગયા છે

તે છતા સામે ધર્મો કાગળ, ઉકેલો

દાણુની બિન્દી હોયી

કપારેય

ક્ષણને આડે આવતી નથી ક્ષણ
ક્ષણમા રેલાઈ જતી ક્ષણને
રેાકવી અશક્ય છે

ક્ષણ મટે પણ—

કેમકે,

ચાંત તેટલી ઊડી
વેરવિખેર તેટલી આળધોળ
ને
રેખાકિત તેટલી જ રેખાતિત ક્ષણ

બધે—

અહીં—ત્યાં—નજીક—દૂર—ઉપર—તળે

બધે—

અખર

ધખધખતી
ધખકતી—હાકતી
રોમરોમ રોમાચિત
ઊમટી આવેલી

ક્ષણનો વિઠરપ ક્ષણ !

કેવળ ક્ષણ

કેવળ ગોળ

ગોળ ક્ષણ બધેથી ગોળ . !

—કશું ને

નીતિ—રીતિ—મતિ—વિવેક—ભોરસ—ફોરસ

કશું ને—

ગોળ ક્ષણમા

સમ—સત્યમત, સમ નોર્મલ !

જુગજુની

હોપણથી પોષી દાઢ પર

ફરી વળે

ઉભરત ક્ષણકમરી

ને

અખર ધખધખતી

ધખકતી—હાકતી

ક્ષણમા રત

ને

ક્ષણને હડસેલતી

ગાડીદૂર ક્ષણ

વેરાઈ જામ કણ કણ ચર્ષ

કોઈ પણ રથળ—કાળમા—

પાતાળ દોડી

ઊછળી આવેલી ક્ષણ

સવાર—અપોર—સાંજ—પરોડ—રાત

કે મધરાત પણ હોય !

મહરો

ઊમેઝિયા પીગળે

ને

ક્ષણ તગતગી રહે

મહર—મહરમા !

વરસતી

આળઆળ લૂમાંય—

માજરી મિલ્લીના

કૂણા રપાળા નહોરમા

જાબૂદી ઊઠે

એકાએક જ તીક્ષ્ણ—પ્રધાનમ ફાણ

ને

ચર્ષ રહે ઝળહળ ઝળહળ

ચાંત વાવને સામે ડોઢે !

રાતી—નીચી—જાળથી

ને એમ એકસામટી

સહસ મિલ્લીઓ

ઝળૂળી રહે

માજરી મિલ્લીની

ચાંત ને અધમીઝી પાપણે પર—

રક્તવર્ણા નેત્રોમા

આતી એસે મધમધ વસન્ત . !

વક્ત્રચને ઊછળી પડે

સાંત સાંત અધોનો હણહણાટ

ને

કૃષ્ણ રૂપાળા ન્હોરમાં

ધૂધવે

ફીણ ફીણના ગોટ

કેવળ ફીણ કેવળ ગોટ કેવળ ફીણ

સાવ ફીણ

-ફાણ વિશે

ગોપની રાખેલુ ગર્ભગ્રીમ ત મિતન

સાવ ફીણ-

ને

નિજ યકી કેળવેલા ગનાત સામે

પડિત મી કું કંરે

એ અ ગે કે,

ન્હોરનો રંગ ખરેખર કેવો ?

રાતો કે લાલ

નીસો કે જા ખલી ?

ને એમ જ કયાંક

કપારેકે મધરાતે

આળસ ખરડી કીમટી પડેથી

જનમત કમરી

છેક

સરજમા જઈ કંરે,

તો કહીક

રિવમખર ધણેલું રણ

જન્મ કરતુંકે છુટાઈ જાય

સમીસાગ્રમા !

સાગુ છે વિચિત્ર !

પણ તરકના અંગે

કાતી રાગય નહિ ફાણ !

કેમકે,

ચાત તેટલી જીડી

ને

રેખાકિત તેટલી જ રેખાતીત ફાણ

અંગે—

અલી-૧૫૦-નંબર-૬૨-૬૫૨-તથા

અંગે—

બે કાવ્યો | હેમાંગિની રાણ

૧

તે' અને દરિયો આખો,

મેધધનુષથી અકિત

અનુન હવે લક્ષ્ય બેઠે કે ન બેઠે

દ્રૌપદી તો છુટાઈ ચૂકી

ચરના આ નિરખ આકાશ નીચે મે

લાયું છે શિર તારા રકષે,

ને દષ્ટિપથમાં વિસ્તરી છે શાશ્વતતા

ફર નક્કરો વચ્ચેથી વહી આવે છે

ઓર્થોપેડિક સંબીત

ને મારી પકિતઓ વચ્ચે પાખ પ્રસારે છે

એક યુરિડિકી

વહેની પરાંના ઉભસમા

મારા રક્તમા લહેરાતા મંદનવ્રક્ષ ઉપર

ફરી એક પાખી માળો બાધે છે

તે અને દરિયો આખો

મેધધનુષથી અકિત

૨

પ્રિયની વિદાય ધરતી છીનવી લે છે

બક્ષ, વિશેષે કંથે બનતું નથી,

પણ,

ફરી લીલાહમ થવાતું નથી,

અંતુર્ન ધૂધવા કંરે છે ચરણમાં નાસ્તિસસનો

અહેરો બઈ,

ને

આસનાં પલ્લોં ખર્ચાં કંરે છે અવાજ વિના

કદાચ કાને કું સૂત્રજને નહીં ઓળખુ,

મારા અવાજમાં લહેરાતું ધાસ હવે નહીં વધી,

હિમકણ્ણીથી છવાયેલાં મ્વેતપથ પર આ શાતા

આ શબ્દો કદાચ પકિત પૂરી નહીં કંરે

ઉત્તરપથની મારી આ યાત્રામાં નહીં હોય

કોઈ આન મારી સાથે

પ્રિયની વિદાય—

ફરી એક ઓર્થોપેડિક—આપ અને સમુદ્ર

ચાત
શીતલપાત
રાત્રિના ઝગત તારકો
તમે
હમેશ ખાગ, વાયુના હિયોળમાં મૂલે
તરુવરે તણી બીની પ્રસન્ન છાંય,
સરી જતી ત્વરિત અધકાર પાર
પ ખીઓની હાર

કથારતો
નિહાળતો જોશો હું આમ કથારતો
તંહી ...
રણઝવણ સરો
રહેરવના સરોવરે અહો !
પ્રમત પાપડી ખૂબી
વહી
સમગ્ર પ્રાણની અલકૃતિ સમી
મધુર આકૃતિ
પ્રિયા !

અહીં
અણુ અણુ મહી રમી રહી સમગ્ર પ્રાણની
અલકૃતિ સમી
મધુર તારી આકૃતિ
પ્રિયા !

ધામે ધામે
રણકે છે એક ચહેરો
ત્યાં દૂર આધેના જર્જરિત મદિરમાં
પગથિયાં લગી બેઠાળી આવે છે રતનાકર
કેવળ જાણે ક્યારે મરે દતો સુરોદય
તે છોડવાઓએ આપી હતી પુષ્પાન્તરિ
હથે મને સાબરે
ગાયોનુ ધણ ત્યા ભાભરે
મારી નાનકડી ધરતી
રજ રજ છે ચંદ્રે આભ રે !
લાવ લાવ હે ચાંદ ! મારી પૂરખપોળી
મારી માની આખમુખા ઝમકોળી
મને બીક લાગે છે પરમ યર્ષ જવાની
પછી આકાશ આપ લાલ કરજી
કાન મારા ટેટા યર્ષ તે ફાટજો
જુદોને ફોદોને કોઈ
હાદની લાકડી યર્ષ જન્ય
વાપરને ફોદોને કોઈ
હાદીમતી વાત યર્ષ જન્ય
મારે ધોડીક વાર બેધલુ છે

એક કાવ્ય | પ્રવીણ દરશ

એ નીરવ સંવાદને
પાક કડુ છુ
ને —
પાછી આવણી ક્ષણે ઝરમગી નય છે.
શબ્દો શબ્દકોશ સુધી છાંય લખાવી
અર્થ-અવયવી ફેરીઓ બોળતામાં પડી જાય છે
યાય છુ કે હમણા જ
હૃદયેલું પેનારાપુષ્પ કવાક હોઠ ફેરવવી બકરી,
દક્ષિણો નમીનો પવન બોળવાઈ જઈને —
હતિજ્ઞ કહેવા બેસી જશે,

ને —
આ કુમ્ભસિયા પરોઢમાં પ્રમત પરવૃત્તિકા
કાળાએ
આપણા નામજોગા ટલુકા પાથરી દેશે
એટલે જ કહું છુ
ચાનો,
કોઈક અખર યર્ષ બેસે તે પહેલાં
નિ શેષતાના પારાવારમાં
અન્ધારીતતાનું મોશુ જાણી જાણી જઈએ !

‘મોહન પટેલ ઘેરથી રિસાઈને જતા રહ્યા છે એની ગાંધિયા ઠાઈને ખંબર ન હતી ધરવાળી બસુતાં હતા કે એ ગયા છે જાય, શુ કામ ગયા ? રિસાઈને જવા જેવું હતું શુ ? આપુ ધર એક બાજુ હતું પટલાણી જ નહી, બે દીકરા અને એમની વહુવારુઓ. પણ મોહન પટેલની વારે -ધડીએ ગામતરે નીકળી પડવાની ટેવને કમખોલે છે અને આ તો પાછા જઈ જઈને ક્યાં જાય ? દીકરીને ઘેર પણ દીકરીઓ છે ત્રણેયને નજીકનાં મમમા એક જ ઘેર પગલાવેલી છે સુખી છે સાગ વહેવાર બદલ નામના. એમ તો દીકરાઓ પણ આગળ પડતા ગણાય પણ એ વાતને મોહન પટેલને જાણે મહિમા જ નથી દીકરાઓએ એવું તો શુ કરી નાખ્યું છે કે પોતે વખાણે ? એ જમાનામા પોતે શુ શુ કંઈ હતું એની આ લોકોને ક્યા ખંબર છે ? આજના જવાનિયાએને ધરમાદનો તો જાણે મહિમા જ મેંથી કહેવા જઈએ તો સામેથી મજમણુતો જવાબ આવે છે

‘આતરેદારે દીકરીઓના ધરના રાટલા ખાવા બેપડી જવું એને તમે ધરમતું કામ ગંજો છો ?’

મોહન પટેલ એમના મનની વાત બરાબર કહી શકતા નથી દીકરીને ઘેર જવું એમા ‘મોહન’ શું છે ? એ બહાને ભાણેજિયાને રૂપિયોરણ્યો આપી શકાય છે, પોતે જાણે છે કે કેટલીક/લોકો દીકરીના ધરનું પાણી પણ ન પીવાનું ત્રત પાણે છે એવું ત્રત પોતેય પાગી શકે પણ એનો ‘મિથ’ શા રીતે આવેલો આપ બૂખોતરણો રહે એથી દીકરીનો છવ ન બળે ? મોહન પટેલને તો જમ ઈ પણ દીકરા જેવા જ મળ્યા છે પટલાણી પણ અદરમાનથી તો એમ જ માનતા હશે પણ મોહન પટેલના મોએ જમાઈઓના વખાણ એમનાથી સહન થતા નથી લાડકી રૂપાળી દીકરીઓને કાયમ માટે પડાઈ જમાર જમાઈઓને તો ગાળો જ માળે જમાઈઓ રમૂજ છે વાતકાને પડતા જ કહેવાના ‘સાસુની ગાળો તો થીની નાળો

‘મોહન પટેલ ઇચ્છે છે કે પટલાણી દીકરીઓના સુખી સસાર જોઈ આવે તીરથ કરીએ એવાનો એમના ખેતરજી હોજમા ટપુખવેવતો બબો પડે એના છાટા તુવસીકથારા પર બેઠે ને વાડ પાસે ધૂડા મૂકેવા વાહરડા માથે ભાણેજિયાં રમે છે ખેતરની આતરાદી બાજુ તળાવ છે એનું પાણી કદી મુકાતું નથી વટેમારગુ ગોવાળો એમની ગાયો ને ઘેટબકરોં એ તળાવમા નિરાતે પાઈ મકે એટલું પાણી ટંકી રહે એમા જમાઈઓ કાળજી લે છે હસ પદર દારે ટપુખવેવતું પાણી તળાવમા વાળે છે

‘એક વાર જઈ આવો ડોંગી !’ - મોહન પટેલે ઘેર આરી પાંધડી ખીડીએ બરાવતા કહેલું - ‘બધાં પાદ કરે છે, જઈ આવો’

‘આ તમે જઈ આવ્યા એ મોહનુ છે ?’ - પટલાણીએ મો મયકોડીને જવાબ આપેો ઠાઈમાણુસ બીટું બીટું ખંબર,કાઠી આવે તો સમજ્યા મારા ભઈ પણ આ તો ધામા નાખીને પડયા રહે છે ચારપાય દાડા કેવુ સામે ? લોક વાળો ન કરે ?

‘મોહન પટેલ ધુસલો કરી શકતા નથી તેમ આનંદ-ઉમંગની એ વાતો કહેવા માગે છે એય કહી શકતા નથી મનની મનમાં રહી બઈ ને બધાં સાથે મળીને ઉપાડો લીધો પટલાણીએ ઠપકો આપવાની

રાશ્ત્રાત કરી એમાં બને દીકરા જોડાયા ને છેવટે તો દીકરાઓની વધુએએ પણ ટાપશી પૂરવા માંડી
'આમ ને, આમ તો આપણુ ધર ટકાનુ ચર્ચ જાય અહીં શું નથી તે ત્યાં પકવાન ખાવા ચારપાંચ
દાશ પડી રહીએ ?'

છાતીના પાટિયાં એની બધા હોય ને વધુમાં મૂઝારો ચર ચર્ચ ગયો હોય એમ લાગવા માંડ્યું.
એમને યશુ' કે જરા જોર કરીને આ લાર ખસેડી નાખવો પડશે આ બધાને દું દીકરો જમતો નથી.
દીકરીઓ બિચારી મતે જોતા જ અડધી ચર્ચ જાય છે એમનાં લાલુચિયાને રમતા જોઈ આત્માને આનંદ
ચાય છે એનીય આ બધાને ઈર્ષા આવતી હશે ?

તો નીકળી પડું મધક પર ?

ત્રેમજી મદારાજ કહેતા હતા : મોહન, કયા સુધી માયામા વીટળાયેસો રહેવાનો ? તે તારી ફરજો
ખત્તની છે બધાં સુખી છ એમને છોડના તને ચિંતા ચવાને કોઈ કારણ નથી. એ ખંડુ કે એ તને
નીકળવા ન દે

કદાચ રાજી ચાય કદાચ શું ? નહીં રાજી ચાય હું નીકળુ એની રાહ જોઈને જ બેઠા લાગે છે
તો જાણે, એકાદ મહિનો રહી જોઉં ત્રેમજી ભેગો ફાવી જાય તો પાછા આવવું જ નથી કહે છે કે
એના આશ્રમની નજીકમાં જ મોટો નર્મદા બધ બધાય છે, જોવા જોવી જગ્યા છે એક પથ દો કાળ,
જઈ આવું.

પટેલ પાસે છુટી બચત હતી જ. કોઈની પાસે પૈસા માગવા પડે તો એ પૂછે 'શું કરો ? કયા
જરો ? નહીં જાઓ તો નહીં ચાલો !'

ચેલી તૈયાર કરી

કોઈને કહેવું જ નથી ને પોતે રિસાઈને જાય છે એવું તો લાગવા દેવું જ નથી અડધી સદી
જૂની પેઢી કોડી પરથી ઉતારી હતી એને પાછી ચડાવી નહીં, એને તાણુ પણ ન માઝું' જે જુએ
એને ખ્યાલ આવે શું લઈને ગયા છે ત્રેમજી મદારાજને કાગળ જોનારને ખ્યાલ આવી જશે કે —

જરા વાર વિચારમાં પડી બધા હતા આરી જગ્યાએ બીલું' કોઈક હોત તો કરાજી કરાજીને કહેત
કે, પોતે શું કામ ધર હોડે છે કનિયો ચર્ચ જાય અડોલીપડોલી આવે ટોળામાંથી કોઈકના ડુધિયામાં
રામ વરખા હોય તો એ આગળ આવે વારે માણસ જક કરીને જતો હોય તો એને પડડી રાખે, છેવટે
ધરનાંતિય લોકલાજ આવે, એ આડા કોર્સાં રહે.

પણ પોતાને તો આના ભવાઈમાં રસ છે જ કયા ? કોઈને બતાવી દેવા તો જવું જ નથી.
ધરનાંતે ફજેત કરવાનું તો પોતે સ્વપ્નેય વિચારી ચકતા નથી આ તો ત્રેમજીની વાત માદ આવી ગઈ.
બાળજેડુ સાધુ ચયો છે તપેથી ચયો છે તો એની પાસેથી પણ કાક થીખવા જેવું હશે.

નીકળી પડ્યા.

પ્રેરણાથી જોતા હતાં એટલા નહીં મોટા છોકરાની વધુ વોડિયામાં જીવતા બાળક પરથી માખીઓ
છોડાડતી હતી, એણે આ બાળુ નંજર પણ ન કરી નાનાની વધુ જરા ફરેદો છે અડોરપડોરામાં જઈને
બેડી હશે, કરતી હશે કૂચથી સાસુની ને ખાસ તો સસરાની, આજકાલ એ એની સાસુને બોલતી નથી
કશીક નાની સરખી વાતમાં ચર્ચાણુ ચર્ચ હશે ચાય હાથ્થા હોય તો ખાખડે ખરાં વળી, નાનાની

વહુ એના પિયરમાં જરા લાડમાં લીઝી છે. પરજાની એવી માસરે મુકી દીધી. દીકરીને દેવે નીખા રાખનાર માથાપે જીવ કાઢે કરીને એવું બધું તાકયુ

એવું આજુ કહ્યું ત્યારે છેલ્લી વડીએ એણે લોકેટની માગણી કરી શું કર્યું ? પટલાળી પામે સોનાના આંગનિયા પડ્યા હતા. પાંચ માણસ વચ્ચે માગ્યા ફટ ફટને આપી દીધા મડીના જરા ભાગ-લાખા લોકેટ તૈયાર થઈ ગયું પણ ડોશીનો પટારો ખાલી થઈ ગયો. દેવું કરીને પાંચ તોલા સોનું ખરીદી ચકાત દીવાળી પર ૨ જીનરતા એ દેવું વળી ગત. પણ દેવું ન કરવાનો જૂનો નીમ પાગાને મોહન પટેને ડોશીને ખ ખેરી લીધા આંગનિયા જતાં એ ફૂલપાટડા વગરના ઝાઝગ જેવા થઈ ગયા. તે દિવસથી ડોશીને જરા અલાવો થઈ ગયો. કોઈની આગળ કહેતાં નથી કહેવા બધાં તો જવાબ મને. ધરડી માથેને બળે મંદીની શી જરૂર ? એ તો શોભતું હોય એમ ગોમે

અગારા પર રાખ વળી ગઈ એટલું જ, ધખારો સમ્યો ન હતો. મોહન પટેને એ તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. ડોશીને પોતાની ચીજવસ્તુઓ તરફ મતલબ હોઈ શકે છે, જેમ પોતે બે કમા પોતાનું આમરું ખાતું ચલાવે છે તે જમાઈધારના આકાશ વાચતા રહે છે. આ તો કહી દીડું કે હું એકા હું પછી તમારે શી ચિંતા છે ? જોઈતી કરતી વસ્તુ નથી લાગી આપતો ? ધૂળ ને રાખ ધરેજા માગી લીધા એ દિવસ તો કામાચાલા કરતા હોય એ રીતે વાત કરેલી ને પછી મોટાઈ દાખવવા લાગ્યા !

ધીરે ધીરે અતર વધ્યું બધું મોહન પટેલ સમી સામના ખેતરથી આમ્યા હોય ને બે ત્રણ ખાટલા ઢગાયા હોય, બીડીઓ પિવાતી હોય ને ચા સુકાતી હોય, નાના છોકરા આગળપાછળ ધમાયકડી મચવતા હોય એ દરમિયાન દેખાવાં બધા થઈ ગયા એને બદલે વડુવાડુએના મોમાથી અગાધાં હાગારો સરી પડ્યા લાગ્યા. 'લા, તમે આમ કહેડા કરના બપોરે ઘેર ખાવા આવો છો એને બદલે નિરાતે લેબડાને છાપડે પોરો ખાતા હો તો ? બધાના બેથુ તમારું ભાત ન આવે ?'

જો જવાબ આપે ? મોહન પટેને ખમી ખાતું હતું મોટી વડુ ધરમાથી કાશ કાઢવા માગે છે ડોશીનું ધ્યાન ખેચ્યું લાડુ તક મળતા વાત કાઢી ડોશીએ જાન ન ધણે પંડી જરા ભાર દઈને કહ્યું ડોશી અકાગ્યા જવાબ આપવાની તક મળી જ છે તો શું કામ જાતી કરવી એમ સમજીને બોલ્યાં. 'એટલું બધું લાગી આવતું હોય તો મનક પર ને કળી જોઈએ પેલા તો વઢીને વખાણતાં ચાકનાય નતા.'

— જૂની વાત છે આ તો આજે નીકળતાં યાદ આવી ગઈ હા, તે દિવસ પણ પોતે ખાધું ન હતું. એને બીજે દિવસ તો અગિયારસ આવતી હતી બરાબરનો ઉપવાસ થયેલો એ એમણે બગવાનનું નામ લઈને મનને શાન્ત કરેલા ગાયેને પૂજા ન ખાવી ધરમાડું કહ્યું ન હોત તો એમનેય ટોરલાંધણ જ માન.

મોજે દિવસે કોઈક મનવર કરીને પારણા કરાવશે એમ થાકું હતું પણ સફ પોતપોતાના કામમાં ગુસ્સામાં હતા ઘેર જઈ આગળે બેઠા હોય એક બાજુ કુત્રાયા વિના જાગિજાગી જેમ પડી રફા પછી ગામમાં જઈ મદિરના આટલે બેઠેલા જીવનમાં પહેલી વાર ધરના ખાટલા કરતા મદિરનો એટલો વધુ દુઃખો લાગેલો. તે દિવસ પ્રેમજી મહારાજ 'યદ અવેશા એ કાસી લાલવા ગયા ત્યારે કાગળ લખતા. પોતે એમની ના છતાં બે વાર પૈસા મોકલેલા પછી એમણે નમ્રદા કાઠે નાનકડો આશ્રમ ખાપેલો હતો. વરસે દાડે હજી ત્યાંથી ટપાલ આવે છે છેલ્લે તો પ્રેમજી મહારાજે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખેલું 'પટેલ, માયા જૂસ્તી ન હોય તો તમારી મોટાઈ તો દાખવી બચે !'

મોટાઈનું તો સમજ્યા પણ તાળો મેજરી ચકાય ખરી વચ્ચેના પાંચ દાયકામાં ઠેણે શી કમાણી કરી છે—

વિસેખર :

જૂના પ્રસંગનું અપમાન અને આ વખતની ઉપેક્ષાએ મળીને એક ભાવ ધૂંટયો. એ વેરાગ્ય તો નહોતો. છતાં એના પહેલા પગથિવાર પાછા જરૂર હતો, એથી દિશા મળી આવી. બપોડમાં

ગામતી લાગેજે એગાસામાં નિશાળિયાએ ત્રાવેલા ઝાડવા લાકર્ષ ગયા હતા જે વરસથી એમાંમાં કંચેગાના વસુધી જાય છે પોતે લાવેલા આખા તો લ'ધાર્ષ ગયા નહીં હોય ? જીભ કાઢીને પાણી પાત્રાતુ ધૂંટી ખરું ? ઝાડ સુકાવા લાગે એની સાથે જો ઉધર્ષ લાગુ પડે. જરાજર પાણી પાછીને દવા રેડીએ તો બચી જાય, પાણીની ખોટ સાચી. નર્મદામાં ધરાઈને નહાવાનું મન થયું આગલી પેટીના લોકો નર્મદાને રેવાઈ કહેના પોતે નાનપણમાં માન્ય સાથે રેવાઈની જાતરા કરેલી. આ ખીજ જાતરા છે, સોડો ધડપણને ખીજુ બાળપણ કહે, છે. સાચુ હશે જાત તિશે વિચારતા મો મલકાયુ હોય એમ લાગુ.

અમદાવાદથી રીંધી બસ પકડી હતી એકવાર નર્મદાને કાઠે પહોંચી ગયા પડી એ પાચ ગાઉ આમ પટેલેમ આલતા વાર જી ? સિતેર થવા આમ્યા પણ પગ સામ્યુત છે આગેય બે લાડુ પચી જાય છે// જરૂર સારી છે વડુવાડુઓ કહેની હોય. છે અમારા સસરાએ કામ છેડાયુ પણ હજ એમનું નાવાનું ને આવવાનું પેલાના જેવુ જ છે મોહન પટેલ દરી મનકાયા વડુવાડુઓની વાત કઈ ખોટી નહોતી.

નર્મદાનો મવાહ નજરે પડતાં સુધીમાં એમનું હૈયું નિર્મળ ચર્ષ ગયુ ખૂબ નાશા દેવદેવીઓના નામ લીધા સુધ'નારાયણને હાથ બેડયા

પહેલાં નર્મદા-યોજનાની જગ્યાએ જશે પડી પ્રેમજી મહારાજના ચાનકે ત્યાં તો રોકાવાનું છે ને ?

ચિત્તમંદિર પાસેની ધર્મશાળામાં વિસાએ કર્યો બહાર નાનકડી હેલ્થ હતી પેટપૂળ તો કરવી, જ રહી ! મવાજી લીડુ જરાજર ચાવીને ખાણું અડધા ડઝન દેવા આરોગ્યા આડા પડયા પડયુ બદલ્યું બેંકની ચોપડી ગજવામાં હતી એ નીચે આવે એ રીતે ખીજ ખાણુ પડયુ બદલ્યું કીધી ગયા

સપ્તામાં જેયું કે બધા મોટો મધ બધાય છે ત્યાં મંદિર છે જગતુ મંદિર ભર્ષ આ તો ! બધું જળાક્ષીમાં ! શેષ નામની ફૂલા ને બગવાન વિષ્ણુ ને ચતુર્લ કમન ને લક્ષ્મી જ લક્ષ્મી લક્ષ્મીજી, જળ પર રુમરુમ કરતા આમે છે જળ પાચે છે સુખસ પતિને. આણુ મંદિરે તો કદી બેયુ જ નહોતું

જગ્યા એની, સાથે જ મોહન પટેલ બધની જગ્યાએ જવા બોલા ચર્ષ ગયા ફેરે સફળ થવાનો એ નહીં.

પહેલાં એમ દારકામાં સુદામાં જૂલા પડયા-હતાને સાકરની જખારમાં એક કોડી જૂની પડી હતી એમ મોહન પટેલને તો યુ, બેયુ, તે યુ, ન બેયુ ? કાર્કિ દવાણુ અમનદારે એમને જખમાં લઈ-સીધા ને છેક કીચી ટેકરીએ ચડાવી દીધા હુએ હવે તમારે બેયુ હોય ત્યાં સુધી અહીં તો આખો જનમારો ખૂટી જાય તોય બેવાણુ બાકી રહી જાય આખની જોવાની સકિત બાણુ વધી ગઈ ન હોય !

માણસે તો, બાણુ, ઇંદણીએ જડેલા ધોળાગમેલી ! એક, એક મદમાં હજારો માણસો કામ કરે, છે. ખટારા આવે છે ને જાય ■ બાણુ સિત્તમાં બોલેવા નિશાળિયાને અદર ચાટી સરાય, પડી ઉઠાજના થવાય-કેવી રીતે ? પેની, જાણુ, વળી મોટા, મચીનોથી, સિમેન્ટનું કામ ત્રાવે છે. આટલે કો જેથી તો બાકયા જેયું લાગે ■ પાસે જઈને બેઈએ તો, કાક, મનાજમ, પડે. કદાચ ખોવાઈ જઈએ તોય કશું, કહેવાય નહીં ના, ખેડૂતનો મચ્યો કદી ખોવાય નહીં. સૌના બેજા કામ કરતા લાગી ન જઈએ, પછી ખોવાવાનો બો રહે જ-શેનો ?

પટેલ ! આના છ ? મેહણીના ? અમલદારે માયે હેટ સરખી કરતાં પૂછયું.

‘હા સાહેબ, મહેસાણાનો છુ બે ચોપડી ભાજેનો છુ સાબળું હતું કે આપારા મુલક પર મેમા નર્મદાની કૃપા થવાની છે થયું કે જીવતે જીવ દર્શન કરી આવું’

‘સાડું કહું બધ બધાઈ રહેતા અહીંનુ પાણી છેક તમારા ખેતર સુધી આપરી હા, મહેસાણાનો માણસથી ઉતર તરૂનેા ભાગ કદાચ આવરી નહી શકાય તમારુ ગામ કયું ?’

પટેલને જીપમા એમાંડીને સાહેબે પોતાનો પરિચય આપ્યો એને વસવસો છે કે એનુ ગામ નર્મદાના જળથી વચિત પદી જગે પણ તમે ભાગ્યશાળી એમા ના નહી

મેહન પટેબે ભગીરથનુ પૌરાણિક કથાનક કહેવા માડયુ અમતદારે રસ દર્શક સાબળું પંચુ સાહેબ, ભગીરથનુ કામ તો શેકુ સહેલું હતું એવું તો ગગાયેવાને દાળવાનો મારગ બતાવવાનો હતો ન્યારે નર્મદાએ તો અહીંથી દાળ અહીંને ગાધીજના આશ્રમ ખાતુ આવવાનુ છે

રસ્તો ફટાતો હતો પટેલ જીપમાથી બીનવાં એક નાની ટેકરી પર ચડી પેનુ દરમ્ય ફરી જોવા લક્ષ્યાયા વચ્ચે સિતિજની રેખા આવી જતી હતી /કઈ વાવો નહી’ પણવાર પહેલા જે જોયું હતું-એ કંઈપનાથી જોવામાં અગવડ ન પડી નિરાતે બિમાર થા મોકુ ચઈને પણ શું, બમડી જવાતુ હતું ? આનાથી વધુ સારી જગ્યાએ પહોચવાનુ હોય એવુ તો નથી જ ને ?

કંડો મીઠો વાકરો વાવો એમને પગ ઉપાડવાની પ્રેરણા ચઈ પેલુ દેવજ નાતુ ચઈને દેખાતું હતું. માટીના પાછળ એની જ ધબ ફરકતી હતી ધળની પાછળ ભગવાનનુ ધામ હોય એમ લાગતું હતું પ્રેમજ મહારાજનો આશ્રમ એ ખાતુ જ હતો

તાજો મેળવવાની ઈચ્છા પાછી જોર પકડવા લાગી, પણ પ્રેમજને આ નર્મદાનધની વોતમા રસ પડેમ ખરા ? મેહન પટેને તો એવા માણસ પામે પહોચી જયું હતું જેને કોન કઈને સાબળાતુ’ મન થાયા થે જ નહી તો ! વાસના-લોકો ટોંગે વળને પટનાણી પણ છેવટે દીધા પડશે નર્મદા જેમાં સામે આવીને આપણે અગણે આવે એ કોને ન ગમે ? પહેલા એકવાર ગામ જઈ આવુ અને આ વધામણી ખાઈ આવુ પડી પ્રેમજ-મહારાજના આશ્રમે ક્યાં નથી જવાતું ?

નંદીના પટ સુધી જઈને પાણીથી લોટા ભરી લીધો, જાણે કે ધગઈને બીડો ખાસ લીધો.

નર્મદાની પરકમા કરવાનુ મન થયુ પણ ત્રા, પહેલા તો થેર જઈને બધાને આ સુખસાગરનાં સમાચાર આપવાના છે ખેડે માણસને આથી વધુ જોઈએ શું ? આવીન દાળના કોઈ માણસિનિને તપના પ્રતાપે ઇન્દ્રગાજની સલામા જવાતુ મળતું તો પરત આવીને એ એવું વર્ણન કરતા કોઈ કોઈ વળી સ્વર્ગની માવામા લપટાઈ જતા પોતેય અહીં લપટાયા જ હતા ને ! પેલા કામ કરતા માણસો મેળા ભળી જવાતુ મન નહોતું થયું !

દર્શન તો બે ધડીતુ પણ સલામતુ આખી જિંદગીનુ ઓહોહો ! આ જગન પૂરો થયો ને જોજન લાભે પાલવ સકારતી ધરતી જળદેવતાને પગે લાગે ત્યારે તો આકાશમાંથી જ ફૂલો વરસશે ને ! દેશની એકતા માટેની જતરા પૂરી કરીને ભારતમાતાનો રથ ભગવાન સોમનાથના આગળે પહોચે ત્યારે આકાશમાંથી પુષ્પદગ્ધિ થયેની એનો મોટો ફોટો જાપામા આવેનો બરાબર ચાંદ્ર જેશુચાર દાખલા દીશે છે મેહન પટેલ પામે હા, થેર પહોચના સુધી પોતે ખુશીના માવાં સાનમાન યુવાની દે તો જુદી વાત છે

બસ તો કંઈ કેટલુએ અતર વઠાવી ચૂકી હતી. અમદાવાદ આપ્તુ, મંદિર જઈ ભગવાનનો પ્રસાદ લીધો. ને સૂઈ ગયા વહેલી સવારે હોઠીને વતનની બસ પકડી. ડોશી એમની ટેવ મુજબ કહેવાના. “આ તમે જઈ આપ્યા એ જોણુ છે ?” પોતે જણાવશે. જોણુ છે, સાત વાર જોણુ છે, ચાલો રેવાજની જાતરાએ મારી સાથે ને જુઓ કંપી કાપાપણ યઈ રહી છે...

પણ આ રહી રહીને એમ લાગે છે કે ક્યાંક કશીક ભૂલ થઈ ગઈ છે ? પ્રેમજી મહારાજના આશ્રમે ન જવાસુ એ ? જવાસો એક દાડો ત્યાં જવાસો, મારો બાળમેટુ મને બોલાવી લીધા વિના છોડવાનો નથી જ્ય તો કાંક ખીજી જ -

હા, સૂઝ પડી. ઘેરથી નીકળતાં કહેવાનું રહી ગયેલું મારી ફિફર કરસો નહીં હું રેવાજના દર્શને જઈ છું.

મોહન પટેલ ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં સુધીકયા બને દીકરા એમને સોધવા લુદી લુદી કિથામાં નીકળી પડ્યા હતા, એ પહેલાં એમણે પ્રેમજી મહારાજના આશ્રમે તાર કર્યો હતો.

ધરમા પુરુષ માણસ નથી ત્યારે પોતે પાછા આવી ગયા એ ઠીક થયું એમ કહીને એમણે ડોશીને પવિત્ર નર્મદાનું પાણી આપ્યું. “મા નરમદા બધાનું ભલું કરજો” - કહીને ડોશીએ આચમન કરી લીધું. એ જોઈને મોહન પટેલની હિંમત વધી બધાને પ્રસાદ આપ્યો. વાત સરૂં કરી. ધડીમા પોતે પહેલેથી એ જીઆઈની વાત કરે, ધડીમા ભાવિ સુખસાગરની વાત કરે, ધડીમાં ઝાઝીની પાછળ ફરકતી ધૂળની વાત કરે. શબ્દો જોણા હતા ને કહેવાનું ઝાઝું હતું.

આમમા ફાન કરીને હકીકત જાણી દીકરા પાછા આવી ગયા બાપને ઠપકો આપ્યો. હસતે મોએ સાતળી લીધો. એમને નર્મદાના જળનું આચમન કરાવી પ્રસાદ આપ્યો. અનુભવ કહો, જે આવે તે પહેલાં મોહન પટેલને ઠપકો આપે પટેલ પ્રેમથી સંભળી લે. આચમન કરાવે, પ્રસાદ આપે, અનુભવ કહે. વાત એની એ હતી પણ દર વખતે કશુંક નવું સંજીવું ડોશીને ધણા વખતે એમની વાતમાં રસ પડ્યો હતો. તારના જવાબમાં ખુદ પ્રેમજી મહારાજ આશ્વાસન આપવા આવી પહોંચ્યા હતા. મોહન પટેલની મનોદશા જોઈને એમને મુખે નર્મદાકાંઠાનાં આભપરતીની કાપાપણનું વર્ણન સાતળીને મહારાજનીને ખાતરી યઈ પોતે સાથે જ તીર્થજીર્મા વસે છે.

[બહી પ્રયાગવેલી જૂળ સત્ત્વ ધનના વિરો પૂર્વે ‘જન્મભૂમિ’માં લખેલું.]

એણે જિયુ જોયું એકંવારુ દોડી દોડીને એને થાક લાગ્યો હતો એનાં સ્નાયુ અકબલ થઈ ગયા હતા ને શરીરમાંથી કેરેકેર માસના લોચા નીકળી આવ્યા હતા લોહીના રેલાથી એનો આંખો ય દેહ ખરડાઈ ગયો હતો. અસહ્ય ગરમી અને પરિશ્રમથી વિદૂલવેલા પ્રવેદના ટીપાં ઉઘાડા વણ પર પડતાં ત્યારે એને કાળી બળતરા થતી. ક્યારેક એનાથી ચીસ પણ પડાઈ જતી લડખડાતા પગ શરીરને 'ક્યારે' ગનડાવી દેશે તે અંગે એને સતત આશંકા રચા કરતી હતી એકનાર પડી ગયા પછી ફરી જીભ ધવા વિષે તે ભયભીત હતો. નમનસમા ફેલાયેલો આતંક એને ફરીથી જીભો ધવા દે તેવી શક્યતા જ નહોતી.

એના કંઠે શોષ પડ્યો ગળામાં એકાએક જ તરસના અડાખીડ કેકટસ ઊમી નીકળ્યાં ચૂકાઈ રહેલા ગળામાં કાંઠા જેવું ભોઠાવા લાગ્યું કચાપથી પાણી મળી શકે તેમ ન હતું તરસ છીપાઈ શકે એટલું આગળ પાણી મળી શકશે એવી સંભાવનાથી જ માત્ર એ ગતિ શેકી શકે તેમ નહોતો.

એને થયું કે હવે એની પાછળ ધસી આવતું જ ગઈ શબ્દોનું ટોણ દૂર રહી ગયું હશે એણે પાછળ જોયું ને એનાથી એણી જવાયું. ટોણ તો હજી એની લગેલગ જ હતું આટલાંટલુ દોડવા છતાં એ ટોળાથી ખાસ અંતર રાખી શક્યો નહોતો ને ટોળામાં પણ કેવા કેવા શબ્દો, હતા ! નિરંતર અગ્નિ બચ્ચતો હોય એવી લાલધુમ રોષધુમ આવે જોવા, હિંસક પશુના નહોરની તીક્ષ્ણતા જોવા, કાળીચીરોની રાતે રમવાનની નીરવતાને ચીરોને આવતા ચીખીના અવાજ જોવા, રણની અદ્વાદ નિર્જનતા જોવા અને લાખી ફેણ પગડી ફૂકાડો મારતા શબ્દો શબ્દો... શબ્દો શબ્દો.

એણે છાતી પર બીસ અનુભવી દમણ જ છાતી ફાટી પડશે એવી દહેશત જાગી એને. એની આંખોમાં અંધકાર છવાઈ ગયો પગ પાણીપાણી થઈ ગયા એની પાછળ ધસી આવતા શબ્દોએ જ એના શરીરને ગભીર ઈજાઓ પહોંચાડી લીધી-પીપી નાખ્યું હતું ફરીથી એ હિંસક અને વિકરાળ શબ્દો છવસેણ દુમયો કરે ને એના અસ્તિત્વને નામગેય કરી દે તે પહેલાં જ એણે કાંઈ નિરાશા પ્રદેશમાં નાસી જવું નોંધ્યું એ.

નિ શબ્દ પ્રદેશમાં પહોંચવાના વિચારથી એની જિજ્ઞાસા ઉરકેરાઈ. શિથિલ બનેલા અંગોમાં ચેતનાનો સ્વાર થયો ફરી એણે સુડીઓ બધ કરીને પોતાની સમગ્ર તાકાતને એકઠી કરી દોડવા માંડ્યું નિ શબ્દ સંક્રિતિ સીમાઓમાં પ્રવેશતા જ એની આ ચાતનાભરી દોડવાની કિયાતો અંત આવવાનો હતો શબ્દોની પ્રદેશ પર જીજ્ઞાસી રહેલા એકાંત આકાશ હેઠળ કથી જ શેકરોક નહીં હોય ત્યાં નિ શબ્દો દશે, પણ નીમવતા નહીં હોય ત્યાં પખીનો કપરવ હશે, પહાડ પરથી ગળડા ગરજાનો ખળખળ નાંદ દશે અને પવનથી કપતા ઝૂંઘોના પાદડાઓથી નિષ્પન્ન થતી સરસરાહટ હશે ત્યાં ખનિના અને કાકારો દશે પણ શબ્દાકાર નહીં હોય ત્યાં ખડુ જ શબ્દાલીત હશે.

ત્યાં એને પોતાની નદી મળી શકશે એ વિચાર માત્રથી જ એ બરાઈ-જીભરાઈ ગયો નિ શબ્દ પ્રદેશ જ એક એવો પ્રદેશ છે કે ત્યાં એ પોતાની નદીને પામી શકશે. એને આપનાવી શકશે ને તરસ છીપાવી શકશે.

હજી પણ એ સતત દોડી રહ્યો હતો એના પગમાં આંટીઓ પડતી હતી હવે ડગલુ ય આગળે નહીં જઈ શકાય એવું લાગતું હતું છતાં એના પગ દોડી રહ્યા હતા, દૂર દૂર એને નિ શબ્દ પ્રદેશમાં નદી દેખાતી હતી પ્રત્યેક ડગલુ આગળ વધવાથી નદી વધુ ને વધુ પાસે આવી રહી છે ને પાછળ ધસી આવતા શબ્દોનાં ટોળાંથી પીછા છૂટી રહ્યો છે એ ખ્યાલ જ એને ઝડપથી દોડવા શક્તિમાન બનાવી રહ્યો હતો.

યુનિવર્સિટીની વકૂલત્વ સ્પર્ધામાં એણે નદીને પહેલી જ વાર જોઈ હતી. એ સ્પર્ધામાં એ નિર્ણાયક હતો પણ નદીની પ્રવાહી વાકુધાગના પ્રભાવથી એની નિર્ણય કરવાની શક્તિ જ કુ ઠિત થઈ ગઈ હતી. જોકે એ મત્રમુખ બની ગયો હતો નદીના અત સત્ક્રમણથી પ્રગટતા સરોવરોના શબ્દોએ એને સંમોહિત કર્યો હતો એ સંસ્પર્શથી નખસી જઈ ગયો હતો નદીના પરિવ્રજ પછી એને લાગ્યું હતું કે શબ્દોનું અણુ એ કદાચે નહીં ફેડી શકે.

‘સ્પર્ધા પૂરી થઈ હતી સર્વાનુમતે નદીને વિજેતા જાહેર કરાઈ હતી ઈનામવિતરણનાં વિધિ પતી એના પછી સૌ વિખરાઈ રહ્યા હતા ત્યારે એ નદીને ચળ્યો હતો.

‘‘ હોન્ડ્રેસ્યુસેશન ઓસ મદી ’’

‘‘ આભાર તમારા જેવી વિદ્વાન વ્યક્તિની પ્રશંસા અને અભિનંદન મને ખૂબ ખુશાદ વહેતી રાખશે. ’’

‘‘ ગઈદોની રમતે તમે કુશળતાથી રમી જાયો છો. ’’

‘‘ નદી હમી પડી હતી. ’’

નદીના હંસવાનો અવાજ વર્ગોથી અવાવડુ અને હવડ દૂવા જેવા એના સૂના હૈયામાં પડવાયો હતો. જીમાં કટકતા અવાવના આમોચીકિયા બીડી ગયા હતા એના જીવનની એ સ્મરણીય ક્ષણો હતી એ ક્ષણોથી એની એકલતા-એની રિક્તા-વિસારે પડી ગઈ હતી.

નદીના સાન્નિધ્યથી મહેકતી માદક ક્ષણોનું આકંઠ પાન કરવામાં એ લીન બન્યો હતો ત્યારે અનેક આંખો-એમને અકેળ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી હતી પોતાની ગતિવિધિમાં કશું અસહજ કે અસવાભાવિક નથી એમ સમજી, અનેક આંખોમાં અકાચેલી સિપિને ઉકેલવા કોશિશ એણે નહોતી કરી. પણ એના તરફ અનિમેષ તારાઈ રહેલી આંખોને એના અભિગમમાં ઉપેક્ષાનો ભાવ વર્તાયો હતો એકાએક જ અસંખ્ય આંખોમાં લાલાચ છવાઈ ગઈ હતી.

એ અસંખ્ય આંખોના આ પ્રતિભાવને એ પામી શકે તે પહેલા જ અનેક યુખપ્રહાઓ આંડેથી એની શિયાંઓ ખસી ગઈ હતી ને જીભના ટેરવાઓ પરથી એફણમાંથી છુટતા પથ્થરની જેમ શબ્દો ઝીંક્યા હતા આ અણધાર્યા પ્રહારથી એ ક્રિસ્તવ્યમદ બની ગયો હતો એકાએક જ નદી એની નિકટ હોવા છતાં જોળેને દૂર આવી ગઈ હતી કેઈ નિ શબ્દ પ્રદેશના સીમાડે મળવાનો કોમ આપી એ જોણે હાથતાળી આપી ગઈ હતી.

શબ્દશ્રવ્ય પ્રદેશ હવે જહુ દૂર નહીં હોય, એણે દોડનાં દોડતા ત્રિયાહુ, હવે ખીજુ કે ત્રિયાયાં સિવાય એણે કશું દોડવામાં જ ખ્યાન કેન્દ્રિત કરવું, જોઈએ હવે શબ્દો એની સાથે નિકટ આવી વધુ ઈગ્ન પહેચાડે તે પહેલાં જ એણે અસહનતાની મીમાઓમાં પ્રવેશી જવું જોઈએ એણે બીડે આંધ્ર લઈ દોડવા માંડ્યું.

ઘોડીવાર અવિરત દોડ્યા પછી એને લાગ્યું કે હવે શબ્દોનું ટોણ આસુ પાછળ રહી ગયું હશે. એણે ક્ષણવાર માટે દોડવાની ગતિ ધીમી કરીને પાછળ જોયું શબ્દો હજી એટલા જ નજીક હતા એમનું.

‘‘ સિરવધાનેવ. ’’

અનુન એસકું નહોતું કે નહોતી એમની ફરતામા એટ આવી આટઆટલું દોડવા છતામ શબ્દોતી ગતિમાં કશો જ ફેર પડ્યો નહોતો. પૂર્વવત્ હિસકતા સાથે, એને નામગેષ કરી નાખવા શબ્દોનું ટોણું આગળ વધી રહ્યું હતું.

એના શરીરમાંથી ધ્રુજતી પસાર થઈ ગઈ એનાથી ઊંડા નિશ્વાસ નખાઈ ગયો. નસોમાં ફરતું, હોહી થાંછને સ્થિર થઈ ગયું જાણે હતાશાનું વજન પગનાં તળિયામાં એકઠું થઈ એની ગતિને અવરોધી રહ્યું નદીનો અનોકળાઈથી સંભળાઈ રહેલો સાદું અપ્રાપ્ય બની ગયો.

અતિશયો એની ગતિમા વધી રહેલી મથરતાને લઈને શબ્દોનું ટોણું હોહારા-પડકારા કરતું સાવ નિકટ બાવી ગયું હતું.

હવે આ ટોણાથી છટકી શબ્દશૂન્ય પ્રદેશમા જઈ શકાશે કે નહીં તે, વિરો એ અચોક્કસતા અનુભવવા લાગ્યો. બીજી પણ એક આસઠા એને થઈ આવી નિશ્ચય પ્રદેશનું અસ્તિત્વ અરેખર હશે કે નહીં ? એવો પ્રદેશ માત્ર પરીઓના દેશ જેવી બાલીશ કંઈપના જ બની જશે તો ?

એણે હવે નદીના વિચાર છોડી દેવા નેઈએ, એણે હતાશાથી વિચાર્યું નદીની પાસે એ નદી જાય તો એનાથી બચી જઈ શકાય તેમ હતું પણ—

એણે મૂકેલી દૃષ્ટિ ઊંચે ઉઠાવી એને લાગ્યું કે નદી એની દૃષ્ટિમર્યાદામાં જ છે હજી હજી પણ એની પાસે પહોંચી જઈ શકાય તેમ છે નદી એ કાંઈ વધી રહી છે એ એને કશું ધનન આપી રહી છે.

એની આંખોમાં દહ નિશ્વસની ચમક આવી ગઈ.

નાનપણમા એણે તરવાનું શીખવા ઘણી મથાપણ કરી હતી, પણ એક-એ વાર પાણી પી ગયા પછી એણે તરવાના અપાસો છોડી દીધા હતા. પોતાને તરતા નથી આવડતું એનો એને ખૂબ અફસોસ હતો. પણ હવે પહેલ્લી જ વાર એને થકુ કે પોતાને તરતા નથી આવડતું એ કેટલું સાડું છે ! હવે પોતે નદીમા અપસાવશે ત્યારે પોતે તરી શકશે નહીં પણ ડૂબી જશે એનાથી ફગી જવાગે નદીમાં એનું અસ્તિત્વ હળી-ભળી-મળી જશે એ નદીમય બની જશે.

પણ હવે તો, હવે તો થાકેલા પગ એક ડગલું આગળ વધવા ચાટે તૈયાર થતા નહોતા એણે ફરી એક વાર નદી હવે કેટલી પાસે આવી ગઈ છે તે જોવા અપાસ કર્યો આખું ઉઠાવતા જ એનો ઝુખમાંથી બાહી ચીસ નીકળી ગઈ.

નદી દહ ફર દની

તે દિવસે હું ઘરમાં એકલો હતો. હોટલમાં સાય મોઝન કરી બહાર નીકળ્યો. વેનિટબલ લીમાં વધારેલા શાકના ઓરકારે આવતા હતા. આથી, કોઈ દિવસ નહીં ને તે દિવસે પાન ખાવાની ઇચ્છા થઈ, ને પહોંચ્યો. પાનના ગરૂં રાતના દસ થવા આવેલા મોટાભાગની દુકાનો બંધ હતી. પાનના ગરૂં ખીંચી પણ બે-ત્રણ જુવાનિયા ઊભા હતા. એ જુવાનોની ઘણીવરા અદેખાઈ આવતી થતું. કેવા મત થઈને બેફિકરાઈથી જીવે છે આ લોકો ? આજે મને પણ એવું જીવે જવાનું મન થયું ત્યાં જ એક યુગલ સ્ટૂટર પર ત્યાં આવ્યું. ‘બે મીઠા’નો ઓર્ડર અપાયો. પાનવાળાએ પૂછ્યું. ‘કેમ શેઠિયા, આજે મોડું કયું ?’ ‘સોમાજી, આજે બાળાની દૂર આવવાની છે. તેને લેવા આવવાનું હતું મિસીસને પણ આવવું હતું તેથી મોડો આવ્યો — ખિસ્સામાંથી પૈસા કાઢી આપ્યા બે પાન લીધા એક મોઝા મૂક્યું ને ખીંચી પત્નીને આપવા લઈ ગયો. પૈસા ઊભેલા જુવાનિયામાંથી એક જણ બોલ્યો : ‘અભ્યા, કોઈ દૂર આવવાની છે આલોને, કોઈ દુકાનને ઓટલે બેસીને જોઈએ’ ને બધા એક ઓટલે બેઠાં, હું ય બાજુની દુકાનને ઓટલે બેઠો.

છૂટાછવાયા સ્ટૂટરો આવતા હતા. કોઈ કોઈ ચાલોને આવતું બાજુની જ દુકાનના ઓટલા પાસે એક પ્રોટ સ્થળકાપ બેન ઊભેલા. ખોખરી વંદડી જેવા તેમના અવાજે માત્ર બ્યાન ત્યાં બેંચાણ, ‘વાહ ! આજે કઈ બાજુએ સરજ ઊભો કે તમે બે તપનને લેવા નવરાં પકયા ?’ એક નજીક આવી રહેલા સંદર યુગલને જોઈ એમણે કહ્યું. તરત જ તેમના પુરૂષે કહ્યું. ‘કપિલાકાકી, સરજ નહીં, અભ્યાજે તો ચદ્દ ઊભો છે જુઓને, તેમણે પાછી આજે તો ચરદપૂનમ છે વાહ ! આજે તો પૂનમનો જ, જણે મારી. ‘મે’ તેની સામે જોયું તો તેની નજર તેની પત્ની પર સ્થિર હતી. પત્ની નીચી નજરે ઊભી હતી. ‘પણ તમે બેઠે આજે સાથે તપનને લેવા કયાથી આવ્યાં, હે રેખા ?’ કપિલાબેનનું કુતૂહલ હજી શાંત થયું નહોતું થોડીવારે રેખાએ કહ્યું. ‘કાકી, આમ તો નોકર જ બાપાને લેવા આવવાનો હતો.’

‘પણ મને થયું કે ૧૦ વાગ્યે બસ આવવાની છે ને આજે ચરદપૂનમ છે તો બસ, નોકરને બદલે અમે જ જઈએ ચાલનીતી સિનજીત પણ અણુય ને તપન પણ પ્રુશ થાય ને બસ એમ જ અમે નીકળી પડ્યાં, — સુમને વાતનો દોર પોતાના હાથમાં લઈ લીધો ને તેણે ફરી રેખા સાથે જોયું.

‘બહુ સાડુ કયું સુમન તો બહુ સાડુ કયું ચરદપૂનમે સજોડે બહાર જવાનું મનેય બહુ ગમે પણ તારા કાકા તો ભાઈસાખ ! તોખા ! એ ઘેર ઘેરો !’ નિસાસો નાખી કપિલાબેન બોલ્યા ત્યાં તો જ્યેમ વંડી પરથી બિસ્થી ફટે તેમ વાતમાં અંપલાવતી બાજુમાં આવીને ઊભેલી એક સ્ત્રીએ કહ્યું : ‘તે બિચારા રમણદાસ જીવે નહીં ? આજો દહાડો ધણી કરીને માણસ યાદી ના બન્ય ?’ કપિલાબેનને તડાક કરી તરત જ કહ્યું. ‘તે તરલિકા, ઘું શું કામ એમનું આટલું બધું બેઝે છે ? હે ! ધણો-નોકરી તો બધા ય મરદો કરતા જ હોય ને ! જો ને આજે બપોરનું માત્ર માથું હું બે છે તોય હું આવીને ? છે એમને કઈ ચિંતા ?’ છી કણીના સડાકાથી તેમણે પોતાની વેદનાને ગળી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને

તરસિકા સામ્રો જોયું. 'પણ હું સામે બારણેથી બેઠી બેઠી જોતી જ હતી કે આવીને બિચારા 'રમણે-
કાકાએ તમારે માથે વિકસ ધરી દીધું. પછી તો ખાવાનું પામ્યા ને પાછું 'દૂધ' ગરમ કરી રાખ્યો.'
જોવો દુઃખ તો છેડીને આવ્યા છે ને જરો ત્યારે તમારી ને જોતીની ચવારીયે તૈયાર હશે' આખો
નમાવતાં તરસિકા બેસતી હતી મારી નજર બાબુમાં બેઠેલી રેખા પર પડી તે બહુ ગંભીર લાગતી
હતી તેમની વાતોમાંથી જ અને ખ્યાલ આવી ગયો કે રમણસાલ તેના દરના કાકા થતા હતા મંભીર
રેખાને જોઈ સુમન જોતી વેદના પામી ગયો હોય તેમ જોયો 'રેખા, હજી બસ આવવાની વાર છે.
ચાલને થોડું ફરી આવીએ ૧૦-૧૫ મિનિટમાં તપન કંઈ રહવા નહીં બેસે ને આ બધા તો છે જ
ને.' કહી તેણે ચાલવા માડ્યું. રેખાએ પણ સુમનની ચાલવાની ગતિ સાથે ગતિ મિલાતી દીધી.

સુમન-રેખા ચાંદનીની મઝા માણવા એકે તરફ ચાલવા માડ્યાં ને કપિલાબેને ત્યાં નજીકની એક
બધ દુકાનને ઓટલે બેઠક જમાવી

ધીમે ધીમે વાલીઓનું ટોળું વધતું ગયું. ગણગણાટ થવા લાગ્યો 'ખરેખર આ રેખા કેટલી
નસીબદાર છે.' કપિલાબેનની સ્વચ્છેદિત સબળાઈ જામ થયેલા દ્રાફ્ટને લીધે પેટ્રોલના ધુમાડાથી જામ
આખો બળે તેમ તેમનું મન બળતું હતું ત્યાં તો તેમની જોતીની બેનપણીના મઝા આવી પ્રહાન્યા
'આવો આવો, રસીલાબેન, તમતમારે બેસો અહીં નિરાતે' કપિલાબેને પોતાની પાસે જાણે એમને ખાટે
જ જમ્યા રાખી હોય તેમ કહ્યું

રસીલાબેને રમાસ પાધરી બેઠક લેતા કહ્યું : 'હાશ, બસ નથી આવીને હજી અને તો એટલી
બધી ચિંતા ધતી હતી કે આ હજી તો વાગી ગયા છે ને બસ આવી ગઈ હશે તો મારી શકતું શું થશે ?'

'તે તમે એકલા જ કેમ આવ્યા ? આ આજે શરપૂતન છે તે સન્નોડે દહેલું ન જોઈએ ? આ
રેખા ને સુમન હમણાં જ ફરવા ગયા'—કપિલાબેનની બળનરા બોલી બીડી

'રેખા ને સુમન ! કોણ ?'

'ના જોળખ્યા ! પેલાં નવા ફેસેટમાં હમણાં નવા રહેવા આવ્યા છે તે ! પેલી ?'

'હા, હા જોળખ્યા જ્યારે જોઈએ ત્યારે બસ, બની હતી ને જ્યાં કરે છે તે જ ને ! એને કેમ
ના જોળખ્યું ? આ આખું ચકતું જોળખે છે ને ! પણ કપિલાબેન, કહું ? એ રેખા જ સ્તો, મૂર્છ લાગે
છે ફક્કડ હો.' સાડીના છેડાથી પોતાનું મો સાફ કરતાં રસીલાબેન જોવા

એક ઝીની મુદરતાની ખીણ બી દારૂ થતા વખાણથી અને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં જ મારે કાને
નવો અવાજ ઝીલાયો-બધડાયો 'મીકે ગોરા કાઈ, આ જરા મોં-આંસો સારે છે બાઈ...' ને મે, એ
તરફ જોયું. પોતાના બે ગોરા હાથ તરફ જોઈ તેમણે પોતાનું અધડું વાકમ પૂડું કહ્યું, 'માફી તો...
હું'—તે એમાં કટાણું કયા કરી ફર્યા. રસીલાબેનની ખીજ તેમની નજરમાંથી બચત ધતી હતી,

'મણી પદા', કપિલાબેને કહ્યું. 'આવ આવ, તું ક્યારે આવી ? અને તો સરત જ ના રહી'
તે તાળી માટે હાથ લખાવ્યો તાળી આપી પગબેને કપિલાબેનની બાબુમાં જ બેઠક લીધી. 'બસ,
હમણાં જ આવી પણ, હજી આ બસ કેમ ના આવી ?' તેમણે ચિતા વ્યક્ત કરી મે નક્કી કર્યું કે
હવે દૂર આવે ત્યાં મુખી બહી જ જોમા રહેલું બાબુના ઓટલે જોયું તો તે આલી હતો અરે ! પેલા
નુંવાનિયાઓ ક્યારે જતા રહ્યા !

ટોણું વધતું જતું હતું કેઈ કેઈ યુગલો પોતાના રૂટર પર જ બેઠા બેઠા ગપાટા મારતો હતો. કેટલીક એકલી આવેલી સ્ત્રીઓ કપિલાબેનના ટોળામાં ઉમેરો કરતી તો બીજી બાજુ એકલા આવેલા પુરુષોનું ટોણું પણ વધતું જતું હતું અચાનક પુરુષોના ટોળામાંથી આવેલા અટ્ટહાસો સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. શબ્દો સંભળાયા 'ચાર. બાબાની દૂર દરને બદલે લલેને એક વાગે આવે આવી ચાલતીને એકલા માણવાની તક ક્યારેક જ મળે છે ને ! જે કડક મળી તે ખરી' અને રેખા-સુમન યાદ આવ્યા. આસ-પાસ ઝીંકી નજરે નેત્રુ હતી તેઓ આવ્યા સાગતા નહોતા

અચાનક દૂરથી એક બસ આવતી દેખાઈ 'એ આવી એ આવી' ને બધી આંખો એ આવતી બસ તરફ ખેંચાઈ રહી. રૂટર પર બેઠેલા સફાળા ઊભા થયા, ને જાણ કંઈ શિક્ષક વર્ગમાં દાખલ થામ ને જેમ એકદમ માતિ જવાઈ જાય તેમ ચાતિ જવાઈ ગઈ પણ બસ તો એક તરફથી વ્યાપી ને બીજી તરફ સડકડાટ જતી રહી-પેટ્રોલની ધૂંધવાસ મૂકીને 'એ બર્ષ' 'બચ્ચા આ તો ધાર્યા કરતાં બીજી નીકળ્યા', 'ખબર બધા આપણે હો...' ને હાસ્યના એ જોરહાર મોજાયા હું પણ અનાપાસે નેરોઈ ગયો

ને પછી તો નવરત્નોના ગરબાની જેમ વાલીઓના વિધાનોની રમઝડ જમી. 'બાકી આ શાહસાહેબ' 'કદી દૂરમા મોકુ ના કરે હો ! રૂક્ષ તો કહેવી પડે !' 'લગુતર પણ અહીં જ હો'

'ખરી વાત છે અહીં લણેલું' ઊઠતું ક્યાંપ પાણુ ના પડે હો'

'ને આ શાહસાહેબ પણ દરેકે-દરેક ઊઠરાનું નામ સૂઝા જણે ! ખાકી આવે તો આવા પ્રિન્સ પાલ મળે છે ક્યા ?'

'અરે, પ્રિન્સપાલ અને શિક્ષકોની વાત જ જવા હો ને ! પેલી રૂક્ષના પ્રિન્સપાલને એક વાર કેઈએ પૂછેલું કે તમારી શાળામાં કેટલી જ બધા ? તો શ્રીમાને જવાબ આપ્યો - હવે છત્રો-સાતસો ને હકીકતે ૧૨૦૦ ની સંખ્યા હતી હવે બોલો, જેને પૂરી સંખ્યાનીયે ખગર નહોતી તેને વિદ્યાર્થીઓનાં નામની તો ખંખર જ ક્યાથી હોય ? અને હાસ્યનું મોજુ ફરી વળ્યું

સ્ત્રીઓના જુદાથી આવેલા ખડખડાટ હાસ્યના અવાજે સૌનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચ્યું દૂર એક બોટલા પર એક બેન બેઠા બેઠા જ ધસધસાટ બેઠા હતા 'બિચારા ! બેઠે નહીં તો બીજુ કરે શું ? આંખો દિવસ કામ, કામ ને કામ ! પણ કેઈ એમને ઉઠાડો નહીં તો પડશે નીચે સીધા પેલા ઘૂતેલા ફેતરા પર' - કપિલાબેન બોલ્યા ને પછી તે જ ગયાં એમની પાસે. 'અરે એવ જોકો ?'

'હે ! બસ આવી !' ચમકીને સફાળા પેલાં બેન બેઠા

'બસ હેવી ને વાત હેવી ? આ તો તમે જોધયાં પડી ના જાઓને એટલે ઉઠાડયા તમારું નામ શું ?'

'શોભના પણ હજી બસ કેમ ના આવી ?' ને વાતો કરતાં કરતાં બેઠે જણ સ્ત્રીઓના જુદાં લગી ગયાં - પાણિનું ટીપુ જેમ જળાશયમાં લાગે તેમ.

'અજિયાર ચર્ચા પણ હજી બસ કેમ ના આવી ?' ચિંતામય રીતે પ્રશ્ન કેઈથી પૂછાયો

'અજિયાર નહીં, ખારી ધડિયાળમાં તો સવા અજિયાર વાગ્યા થાક્યા હવે તો' બીજે સુર ચીકું માથે વ્યક્ત થયો

‘બળો આ દૂરે! ભાઈસાહેબ, ખરેખર હવે તો કટાળ્યા એક તો માથા પર આ દિવાળીનો ચિત્તા ને પાછા આપા ઉભરસા’ કપિલાબેન બોલ્યા

‘કપિલાબેન, ઠાણુ જાણે કેમ પણ મારો છુપ અહુ ગબરાય છે’ રસીલાબેન કહ્યું

‘કદાચ બમને પકચર નથી પડ્યુ હોય?’ ત્યાં ઊભેલી એક પોડશી બોલી

આ સાંભળી કપિલાબેનનું બોધદાર ફાટ્યું. ‘અલી નીનાડી એવું અપશુકનિયાળ કેમ બોલે છે?’

‘અરે! આ તો જરા વાન છે પકચર શું પડ્યુ હોય, કદાચ એકિસકન્ટ પણ થયો હોય! બહુ

પૂછતુ ભાઈ! આ છાપામાં આપણે રોજ’ આખો પટપટાવતી નીના બોલી

કપિલાબેન આખો કાઠી બોલ્યા ‘હવે આવી વાતો બધ કરીશ હાકરી મને તો કઈ યઈ જાય છે, આપુ બધુ સાંભળીને હે ભદ્રકાળી જા! જમ સહીસલામત આવશે તો તને કાવને કાલ પાંચ દીવા કરીશ,’ ને આકાશ સાંચુ જોઈ તેમણે હાથ જોડ્યા નીના મથકાતી હતી દુઃખ રસીલાબેન અકળાઈને બોલ્યા ‘પણ આશુ? શાહસાહેબને હવે કંડી જ દેવું પડશે હા, આપે કઈ દૂર કાઢવાના હળ છે! શતે બાર વાગ્યે તે કઈ દૂર સત્રાતી હોય! મિચારા ઝોકરાએતી તો દયા ખારી જોઈએ કે નહીં! નખાં અધમૂઆ યઈ ગયા હશે’

‘ખરી વાન છે જુઓને અસારે તો જાણે મધરાત થવાં આવી ચાલે, જતા રહીએ આપણે સૌ ઘેર હા પછી સહવાય શાહસાહેબ’ શોભનાબેન કહ્યું

નીના પાછી વાતમાં જોડાઈ ‘કપિલાબેન, મને એક અદ્ભુત આકરિયા આવે છે. આપણે બધા આટલામાં જ કપાલ સતાર્થ જઈએ પછી જુઓ - શાહસાહેબની કળા!’ ને બધાએ હસતા વાતોમાં તે તે સ્વીકારી લીધું

હવે ધીમે ધીમે ઓઝા ને પ્રુગોનાં બે ટોળામાંથી એક મોડું ટોણુ થવા માંડ્યું પાછા એક વાઈ બોલ્યા - ‘આ દૂરથી તો તોળા! સવારે સાડા સાત વાગ્યાનો ટાઈમ આવે ને સાડા આઠ વાગ્યે ઉપાડે ને રાત્રે દશ વાગ્યાનો ટાઈમ આવે ને આ બાર વાગ્યા ત્યાં સુધી તો કઈ ઠેકાણાય નથી ખરેખર, હવે તો શાહસાહેબનું સ્વાગત જૂતાથી જ કરવું જોઈએ હોં ચિમનભાઈ’ ને મે માડુ ખ્યાન ચિમનભાઈ પર દેખિત કહ્યું,

‘અરે, જૂતાનો એક હાર જ ખનાવી રાખીએ ને જેની બસ આવે કે આપણે દરવાજા પાસે જઈ બોલવાનું. ‘વી વોન્ટ શાહસાહેબ, વી વોન્ટ શાહસાહેબ’ ને પછી જેવા શાહસાહેબ દરવાજામાં આવે કે..’ ને થોડી તારીઓએ આ વાતને વધાવી લીધી મને જવન બહલાતા દિશા બહલતો ‘પતંગ પોંદ આંબો એક જણુ કપાકપી સત્તળી બોળી પણ લાવ્યું ને ચિમનભાઈએ પોતાના જ અપસથી હાર ખનાવવાની શાખાત કરી

ને ત્યાં તો દરથી દરની બસ બો. બો. કરતી આવી ને ઊભી રહી. દરવાજા પર ટોણુ ધર્યું જેમ જેમ બાળકો ઊતરતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પોતપોતાના ચમ્પી-પપ્પાની પાસે પહોંચતાં ગયા ને મર લાધી જવા લાગ્યાં મારે કાને કેટલાક સવાસો પમાતે હતા :

‘કેમ મઝા પડીને બેટા?’ ‘શું ખવડાવ્યું શાહસાહેબે?’ ‘ચિખ કપૂરી?’ ‘વાલ ભાઈ વાલ!’ ‘શાહસાહેબે બહુ મઝા કરાવી એમ?’ ‘તને ચાક જ નથી લાગ્યો એમ?’ ‘ફરીવાર દૂર-જન્ય ત્યારે પ તું જવોતો!’ - ને ત્યાં તો ‘પપ્પા-પપ્પા’ કરતો એક ઓકળ ચિમનભાઈને ધગ્યો

માત્ર 'ખ્યાન પાણુ ચિમનભાઈ પર કેન્દ્રિત થયું અને થયું'. હવે આવી બન્યું શાહસાહેબનું ઉદર આવી ગયો બિચ્છીના પગમાં ચરે! પણ ચિમનભાઈના હાથમાં પેથો હાર કેમ દેખાતો નથી 'મેં' ઝડપથી તેમના પગમાં બેસ્યું તો ચિમનભાઈના ચરણો ચપલથી શોભી રહ્યા હતા હું હજી કાંઈ ઝાંઝું વિચારું તે પહેલાં તો ચિમનભાઈના બોલ સલામત 'આવી ગયો ચિરાગ બેટા' ને ચિરાગનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો 'ખૂબ મજા પડી એમ ને' તે શાહસાહેબ હોય ને તમને મજા ના પડે એવું બને જ કેમ ?'

'પપ્પા, સાહેબ કહેતા હતા કે હવે તે આણુ દૂર લઈ જવાના છે ત્યારે થ હું જઈશ હોં!' ને ચિમનભાઈ ચિરાગનો હાથ ઝાલી શાહસાહેબ પાસે આવ્યા 'નમસ્તે, સાહેબ' 'નમસ્તે ચિમનભાઈ' 'સાહેબ, આ તમારા જેવા કોઈ સાહેબ નહીં હો શુ માહેબ, હવે તમે આણુ દૂર લઈ જવાના છો' 'હા ચિમનભાઈ, વિચાર તો છે જઈએ ત્યારે ખરા ત્યારની વાત ત્યારે' 'ના, શાહસાહેબ, એમ મોણુ મોણુ ના બોલો કહેતા હો તો ચિરાગના દૂરના પૈસા કાલે જ ભરી દઉં, પણ દૂર તો તમારે દર વર્ષે લઈ જ જવાની હો!' 'હા બાઈ હા, આ તમારા જેવાઓના પ્રેમભાવ છે તો જરૂર લઈ જઈશું.' અને જૂતાનો દાર પાદ આવ્યો. 'ચાલો ત્યારે નમસ્તે, ગુડનાઈટ' ચિમનભાઈએ બે હાથ બોલી શાહસાહેબને કહ્યું ચિરાગને પણ તેમણે કહ્યું : 'બેટા! સાહેબને નમસ્તે કહો!' ને પરસ્પર 'નમસ્તે' 'ગુડનાઈટ શાહસાહેબ!' - કહી બધા છૂટા પડ્યા

મેં બંધિયાળા બેસ્યું તો સાડા બાર વાગ્યા હતા રસ્તા પર હવે હું સાવ એકલો હતો મેં થર લપ્પી જવા માડ્યું માડ ચાર ડગલાં આવ્યો હોઈશ ત્યાં ચારી નજર જૂતા વગરની સૂતળી પર પડી મેં એ હાથમાં લીધી ને

સાબાર-સ્વીકાર અને સ્વાગત !

અતિકેન્દ્રિત, વિશાળકાય ઔદ્યોગિક સ્થિતિએ જે અનેક સમસ્યાઓ પેદા કરી છે, જેનો ઉકેલ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને માનવીય પરિપ્રેક્ષ્યામાં જોવા, ક્યાં, નિહાળવા વિના આવી શકે તેમ નથી, એ વિચારને ચરેલ મિત્રોએ માનવીય ટેકનોલોજી ફારમ શરૂ કર્યું છે અને તથ્યેક વર્ષથી શુભશત્રુ ટેકનોલોજીને માનવીય હેતી રીતે બનાવી શકાય તે દિશામાં ગંભીર ચિંતન આરંભ્યું છે સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિના પરિચય કરાવતી પ્રથમ પુસ્તિકા* તેમણે બહાર પાડી છે, તેનું સ્વાગત !

* ટેકનોલોજી ને રેડી મૂકી દેવામાં આવે તો કેવા ભૌતિક, માનસિક અને રાજકીય-સામાજિક પરિણામો આવી શકે તેનો પરચો આપણને, માનવજાતના ભોગે, મળી ચૂક્યો છે. તેથી તેની આગળ કોઈ રક્ષક, સંગોપક, ઉપકારક વિશેષણ મૂકવું જ પડે. અને 'માનવીય' (હુમન) થી વિશેષ વ્યાપક, ઉર્વમાન અને એવરસ્ટ વિશેષણ બીજી કસુ મળવાનું તેના આપદ ડો ક્યાં, તેની સંલેપ છતાં વેધક વાત આ પરિચય પુસ્તિકામાં કરવામાં આવી છે, તે તેને 'પરિચય'-પુસ્તિકામાંથી ચિંતન-મનનની પુસ્તિકા બનાવી મૂકે છે. છેવટે, માનવીય ટેકનોલોજી એક વૈકલ્પિક જીવનશૈલી તરફ આપણને દોરી જાય, તેમાં જ તેની સાર્થકતા છે, તે આખત ખૂબ જ તકેપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. આવી જીવનશૈલીમાં માલિકી ભાવનું વિસર્જન અથવા ટ્રસ્ટીશિપ ભાવનું આવરણ અલગિત હોય જ.

દિનેશ શુક્લ

* માનવીય ટેકનોલોજી ફારમ પરિચય (પ્રકાશનમાળા-૧) - પ્રકાશક : માનવીય ટેકનોલોજી ફારમ, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૧૯૮૬, કિં ૩ ર-૦૦ સંપર્કસ્થળ : શુભનેશ બોશા, ૯, સરદાર મહેલ સોસાયટી, વલ્લભ-વિદ્યાનગર, ૩૮૮૧૨૦.

પ્રકાશની પાછળ જ અધકાર હોય છે તેજની જવનિકા ખસેડીને જોનારને મનની પેલેપાર ઊભેલું અધાતું દેખાવાનું જ આ તેજ અને છાયાની જવનિકાઓ હમેશાં ફરફરતી રહે છે જગતના સમગ્રને આવરીને એ ઊભેલાં છે એમ તો એ એક સિદ્ધાંતની બે બાબુઓ જોવા છે, પણ બેને દોષ છે અલગ, એકબીજાથી દૂર, અપરસ્પર તમે જોશુ હશે કે સવારે રત્નાપતિનો રથ જ્યારતા પૂર્વજ પ્રકાશની મખમલ જવનિકા ફરકવા લાગે છે, ને ત્યારે અધકારનો વહેરા સાવ ફિક્કો પડી જાય છે એ અધકાર પાકો હોય છે આખો દિવસ એ પ્રકાશનાં પડખાં સેવે છે, એનીઅંદર રહીને સતતક્રમ કરે ॥ ને સાજા થતામાં તો વાપ જોવો થઈને પૂર્વની જોડામાંથી બહાર આવે છે, પ્રકાશ એને જોતાં જ કંઈ ખવાણો પડી જાય છે, ને ધીમે ધીમે એની માયા સડેલી લે છે ફરી પાછી સૃષ્ટિ અધારાની માયાથી અને હાથપૂટ જવનિકાની પાછળ દબારાઈ જાય છે પ્રકાશ પાછો રાતભર તૈયારી કરે છે ને પડોડે પખીના નીડમાંથી આવતા કલરવ જોવા રેલાવા લાગે છે આ ચક્ર અવિરત ચાલવા કરે છે અધાતું એટલે પ્રકાશનો નથો અભાવ ! તમે મેરા જોવો અધકાર અનુભવ્યો હશે તો એમાં રહેલી કરકરી નજીકન પણ અનુભવી હશે શતિની બીનરમાં એવો અધકાર વસે છે આ અધાતું વરોએની જેમ ભાતભાતનાં પોત ધાતું રહે છે એટલે એને હું જવનિકા ઠુંડું છું, જે જવનિકા જગતના મન પર પડે છે-ઊપડે છે ને દિવસ રાતન્યાય છે પ્રકાશ એટલે અધકારનો પૂર્ણ અભાવ નથી પ્રકાશમાં સદિનાં રૂપ ઉપડે છે, પ્રકાશનું અસ્તર જગતને લપેટાઈ જાય છે ત્યારે અધકારના નેપથ્યમાં સતત ચાલેલી મનન પ્રક્રિયાની પ્રતીતિ થાય છે પદાર્થોનું જગત ખીચખીસ હલતું દેખાય છે આ શલોમાં અધાતુ કેવું મ્વેત મ્વેત મલકી રહે છે ।

આ જવનિકાઓને હું અમરથી જ માયાવતી નથી કહેતો, એ દષ્ટિને અવરોધતી હોવા છતાં અવરોધ નથી ખનતી મંચ પર ચાલતી રમત જોવા આપણને એ તોડે છે નાટકની પરિભાષામાં જવનિકા એટલે પડોડો એની પાછળનું રંજન તે નેપથ્ય ! જ્યાં જેય પહેલાંને ખેડ રચાવો-રાહ જોતો જોમા હોય છે, જવનિકા બે જગતને તોખા કરનારી દીવાલ છે—આમ તો ! પાણી પાતળી દીવાલ બપોદારની દુનિયામાં એ આઠ બનીને બાધાર આપે છે, ક્યારેક એ આમનુ બમાવે છે—આવરણ થઈને જવનિકા ॥ ત્યાં લગી આ જગતમાં જાણે સાજામસાજ છે પ્રત્યેક ક્ષણ શતિશ્રવત હોય ॥ ને મન હમેશાં શતિન્મયસ્ત ! પણ અનેક જવનિકાઓના આઠપાલોઓની વચ્ચે આપણને જાણુ સ્વરથ અને સપ્તશીલ, સંસ્કૃત અને સંસ્કારમય લાગે છે જવનિકાની પેલેપારના જગતને પરખતું પડે છે એ હમેશા પવિત્ર અને સર્વ-પ્રવજ જ હશે ગ્રંથ તો કેમ ચાની લેવાય ? દિગ્દર્શક એ જોવાનું રહે છે, સત્ય શિવમ્ સુહરમ્ની ભૂમિકા માટે એણે હમેશા અગ્રેમર રહેવાનું હોય છે જે દિગ્દર્શક આ કાર્યમાં નિષ્ઠા જાય છે એનું જીવન અને નાટક ઊભય દૂઠા બનીને થીજી જાય છે પછી દૂઠા-જીવનને કઈ જ ફૂટતું નથી મોસમોની જવનિકાઓના સ્પર્શ છતાં એ જાગતું નથી ! પછી તો ત્યાં મરણને મુકામ હોય છે, ખારે માંસ અજવાળું અને અધાતુ - આ એની જ માયા ॥ આ જગત માણસ કે જશ, જંતુ કે જનાવર એની જ તો નીપજ છે સૃષ્ટિને ધેરી વળની એ જુહત્તાનો વિકલ્પ જ કયા છે આપણી કને ! હાડકાના પોલાણમાં અને માટીના ટુકડામાં એ શક્તિ બનીને છૂપાઈ રહે છે 'સવારે સાજો એ રગરૂપ બદલે છે, ને બપોરે-મધરાતે એમના વહેરા આખા જોવા હોય છે, એમાં આદિમાઓ છે અને એમાં જ તો છે રહસ્યોનું પ રહસ્ય, માણસ પણ તેજ-છાયાનું મિશ્રણ છે ને જગુમાય પર પડે છે એનો પ્રભાવ ! આપણે સૌ અનેક જવનિકાઓની ગલીફનીઓમાં વસીએ-થસીએ હીએ અને અટવાઈએ કે અટકીએ

છીએ આ જ્વનિકા જ આપણી નિયતિ છે લાગની આડે પાંદડું કશું છે એનો અર્થ એ જ કે તમણાની એથે કુચર હોઈ શકે છે. પડદાની પાછળ શું હોય ને શા માટે હશે, કેવું હશે ને કેમ હશે-એ કહેવું મુશ્કેલ છે પરિસ્થિતિની મોહમોહ હોઈએ ત્યારે પણ કાંઈક જ્વનિકા આપણને ડુંધતી - રોકતી હોવાનો અનુભવ થાય છે પ્રેમ-મોહનો વિરહ સૂતો, હોય ॥ ને મિલનની સમીપમા જ હોય છે વિદાય-વાસ. રનેહની ભીતરમા ક્યાંક ઘૂણા કે તિરસ્કાર પણ પાંગરતાં રહે છે કેવા કેવા પડદાઓ ॥ આ જગતમા આપણે દેખતા છતાં જાણે કે દેખતા જ નથી

નિસાગમા નાટક થાય ને એમાં કશો રોય ન મળે તો પડદા એ ચત્રાની પડાપડી થતી. પડદો એ ચત્રાનો - પડદો પાડે ને પડદો-ઝિંકાડે જાણે એ જ જણ ન ચલાવતો હોય! ક્યારેક અરધું અંકે જ એન અંતમાં! ચત્રુ જ્વનિકા જેવું છે, એ કંઈરતુ રહે છે ને અચાનક રોશીય ચટરની જેમ ત્રાટકે છે! પડદા એ ચત્રાનારને અંદર અને બહાર - બને જગત જોવા મળે છે, પણ પગી એનો નાટક માટેનો આશ્ મરી જાય છે, એ જ્વનિકાની પાછળ છે એ મંચ પર આવે ત્યારે જ મધુર, લલિત અને કળામય લાગે છે પડદાની પાછળ રહેલી અધૂરપો પડદાની આ પાર આવતા આવતા તો મધુરપો ચર્ષને જનકાવા લાગે છે એને માનવા તો જ્વનિકાની મોહમોહ પ્રેક્ષાગારમા એમવુ પડે. પણ આપણા ભાગ્યમાં બધી જ વખતે પ્રેક્ષક અનરાગ નથી આપતું ક્યારેક આપણે મનેકમને પડદા પાડવા ને લેપાડવા પડે છે, ક્યારેક આધવાના ને ક્યારેક છોડી નાખવાના. ખાલી પ્રેક્ષાગારમાં હિજરાતુ જીવન જીવવું દોષલું હોય છે ડેરા ને તલુઓ પંખી બેસી ગયા પછીના વૃક્ષ જેવા! હંમનો માથો ત્યારે બખેલ બનીને રહી જાય છે, જીવનને નાટક અને માણસને નટ કહેનારા આદર્શને જગતે કેવી લીલીસૂકી બતાવી દશે એ સમજતા આને વાર લાગતી નથી

જ્વનિકાનું એક બીજું રૂપ પણ છે અધકારના ગર્જમા રહેલું બીજ કંઈક છે માટીનાં પડ વીધીને તુણકાર આકાશશર્દૂન પામે છે વાટે ચોંટી ધી પ્રકાશ ચર્ષને પથરાઈ જાય છે, ધૂધટ ખોલીને કળી રિખત વેરે છે જળ દુષળ ચર્ષને મલકે છે અરણ્ય પહાડ ફોડીને પ્રકટે છે જ્વનિકાના વિચ્છેદન સાથે જ બહી નવો અવતાર મળે છે. પણ આ નવા અવતારમાય આકાર મળે એની સાથે જ સામે જ્વનિકા-એની ગલીક ચીએ તો હોય જ છે પણ જીવન કહી અટકતુ નથી, સરજ તોફાનમાય જીગવાતુ મારી વાળતો નથી ને જ્વનિકા એ બધન નથી, મુક્તિની જ એક પૂર્વશરત છે કળા કૂંચની પૂર્વરિપ્તિ ॥ કન્ય ના ધૂમટામા છૂપાણેલું લાજુલ રૂપ પણ જ્વનિકાની આડો જ વધારે વહાલુ લાગે છે માટી ને જળ પરાગ બનીને પવનમાં ફાથા વીખરી દે છે એ પહેલાં એ કેટકેટલી જ્વનિકાઓને એવતા-ઝિજ્ઞાસા રહે છે એમ કહવા જતા એમનાં કાયા છેદાય છે રૂપ એ તો કહ્યેને અતે પ્રવરતું પુષ્પ છે મુક્તિ મેળવનારે પોતાની અંદર-બહારનું બધુય વીખેરી દેવું પડે છે

જ્વનિકાની બને જાણુ જીવન છે. ખેલ ॥ જીવનના અવકાશ પણ નીલાકાશ બનીને આપણને દહિમપાંદાથી ગ્યાતી સ્થિત દાખને છે પંખી ભીતરને ટંકકા વડે રગતું ચૂકે છે, બાળકો રિખત કરે ॥ ત્યારે આમપાસ અલખનો સંકેદ સંકેદ ભાસે રચાય છે અરણ્ય ખળખળે છે ત્યારે જળની આદિમ વાણી સલગાય છે ફૂલો ઝિંકડે છે એટલે પૂર્ણ જીવડી હોય એમ લાગે છે કૃષ્ણ કૂટે છે ત્યારે કાષ્ઠરની કૃપાને અહોસાંસ થાય છે અધારાની એથે કૃષ્ણ રંગો જાહે છે ત્યારે જીવન સમજવા લાગે છે, આહો! હજી તો જીવનને જાતકવા માટે ધણા આવારો છે. જ્વનિકા હટાવીને બેઉ કુ કાંચમાં તો મારી આખેમાં મને જ દેખાય છે બાંધેલિયાં ભરતુ બાળક, ફૂલો એ બાળકને, ટગર ટગર તાકી રહ્યા છે.

રમણ, ગોપનાથનો દક્ષિણ સાગરકાંઠો. સમય, રાત્રિનો દિતીય પ્રહર. નીરવ અને દિવમ ? પોત પૂર્ણિમા ચન્દ્ર લગભગ અધ્ય આકારો તરે છે હળવા ઝકારે વહેતી હવામાં પ્રણુ ગતિ સંચાર છે. નક્કી થઈ શકતું નથી - વધુ શીતળ કોણ છે, વહેતી હવા કે વરસતું ચન્દ્રતેજ ?

નગર સામે પથરાયો છે ફેનિવ સમુદ્ર અધીર, યુગ્મ પ્રણયીની માફક ધસી આવે છે એ, ગન્ધર્વ શાં ડોલતા તરંગે ! સુપ્ત ધરા પર રેણાઈ જવા મિશે એ આલિંગન-આતુર છે, પણ માયુ અઝાળી મરી જતાં એના ગમતરંગોને તણુ તણુભર જગ્યા માડ મળે છે પ્રથમ પ્રહર તો આમ જ નીલો, રમણા અને મનવરમા, પણ પ્રગટ્ઠ-પ્રોઢ નાવિકા હળવુ હસી ઈર્ષ્ય એના શુવાન પ્રણયીને વશ થાય એમ, હા એમ જ જળ-દિવોળી ઝીમતી, ધરતી પણ હવે રાહ જુએ છે હમમસતા માગરતર ગોતી !

સમુદ્રના આવા મિશન આકુળ, આલિંગન આતુર ૨૫ સાથે કતીક ગાઢ ગૂંઘ નિસ્થાન અનુભવ છું. પૂર્ણિમાના વળતા પ્રહરે. હારી ચાકી લોથપોથ થઈ, દૂર પાછો ફરી જઈ સંકપ્ત ક્રોતો સમુદ્ર મને ગમ્યો છે. 'આજે કહું એવુ ગાઢપણ ક્યારેય નહીં કડું !' પણ જાણુ છું રાખણુ મિથ્યા છે ! આ વારે તો એવુ ય મારી જેવુ જ છે જાણે ! આજે તમે ભડે ન માનો, પણ આવતી પૂનમરાતે જો જો, કશી સુષ્કાંત નહીં રહે લાઈસાહેબને ! ખબર નથી ચાંચી, પણ પ્રત્યેક પૂર્ણિમાની રાતે ચન્દ્રનું જગદુ આસી જાય છે આ મહાશય ઉપર, જેકે દોષ નથી એમા સાગરનો, તેમ નથી ધરતીનો ય મૂળે કમિયાનો કરનાર તો છે ચન્દ્ર સાગર પાણી તો ચઢી ધનેડું - બાપડા ! એમની સમયળ જળ મપાડી પર ચન્દ્રતેજ લગીર નાચ્યું ન નાચ્યું ત્યાં તો થઈ જવાના મહોન્મત એ ! પછી માયુ પટકયા કરજો માતૃની પ્રિયાને પામવા, કિનારે

સમજાતું નથી કે ચન્દ્રની એવી તે શી મોહિની કે એના અજડતા આખ-ઈસારે આપો સાગર આમ કેસરિયા કરી બેસે ? પણ આ રહસ્ય એ જ કદાચ એની ખૂણી છે આમે ય ચન્દ્રતેજની બૂમધારી કોણ અચ્છી શક્ય છે ? એટલે રતો ઉન્માદના એક પ્રકારને નામ મળ્યું - 'લ્યુનેટિક' ચન્દ્રકળાની વૃદ્ધિ સાથે વધતું આ પાગમન, કહે છે, પૂર્ણિમારાતે ચરમસીમાએ પહોંચે છે, સાગરમયુ ! ને સાચું પૂછો તો, વાત ખોટી છે ? લો, મે પૂછ્યું ને કસમ આઈને કહો ચન્દ્રકિરણની, તમે ય આપું ગાઢપણ નથી અનુભવ્યું, ખેતર શેરે તાજા કોણેલા અગ્નીચુન્દ્ર પાછળથી ડોકિયું કરતા વૈદ્યાખી ચન્દ્રમિત્રમ વિરો !

કવિએ સાપંકાશીન આ ચન્દ્રનિરમને, પાતળા દોર પર નાચતી નટડીએ પોતાની આગનીએ ફેરફેર ફેરવી, શાક ચઢાવી, આકારો ઉછળેલ ઝગારા મારતો તાસ ભડે કલ્પો દોષ, પણ મને તો આકાશગંગામાં તરતો-દૂખતો મારો આદો, અમારી સમુ કોણણે રાખથી કેરી કરી, એની નવરંગ ચુદડીએ લૂછી અજ વાળેલી કાસાની તાસળી જ લારસો હમેગ !

પૂર્ણિમાચન્દ્ર જોતા કહો, કોનુ ચિત્ત દોલાયમાન ન બને ? પણ ખરી વાત તો એ છે કે મને પદાપાત છે વદ અષ્ટમીના મોડા જિમ્મા ઉપસ ચન્દ્ર માટે પેવે પૂનમચંદ્ર તો અજવાળું અજવાળું કરી મૂકે બપે કળુ-કઈ ગોપવના તો એને આનંદે જ સેતુ ? જાણુ સાવ ઉઠાડું ફટક ! ન્યારે વદ અષ્ટમીનો આચમનો ચન્દ્ર તો પ્રેમીજનોના ગોપનસીવ મન મયો ધૂમર ધૂમર ને તમે ય શુ મારા ભાઈ ! રસિકજન તે જાણું માંડીને કહેતા હશે કહી ? એ તો ધરતે આત્ર આ વદ અષ્ટમીના ચન્દ્રનું પણ એવું જ એ મામે જિનેદાને અજવાળે નહીં થયાતથ, પણ સંકારે જોનારની કલ્પનાને એવું મદિમ, લગભાખણુ

તેજ ઉશ્કેરે આપણને, આજી મહારે ઢાકેલા અલપજનપતા લાવવયવતા મહેરાની ભાવસંગિ નીરખવા ।
એને પછી ૨ ખસ અગળ્યા કરી, તમે ધાઈ નંતુ એવા જન્મેલા સુખ-સતોષને ।

પણ મને તો ચન્દ્ર છે વરણાગિયો નકુળ. નિતનવા રૂપ ધરે એ ક્યારે ને આપણે ય ખૂઆ ભોળા-
ભાંડાં, ચોદ વરસની છોડી । એતું કયું રૂપ ખૂતો ને કયું ચાદ કરો ॥

હા, ગીરના જગલમાં એકવાર આયમતી ચૈત્રી પૂનમ જોઈ હતી. હતો તો પાનખરનો પ્રાતઃકાળ,
પણ સૂર્યે એના રસિક સુવરાજની આગ-ન્યા રાખી જાણે મોડું બિગવાનું નક્કી કર્યું હતું । નદી-તીરના
પખી-કલશોરે વનને જગાડી દીધું હતું ને જોયા, શાખા સમૃદ્ધ પણ નિષ્પર્ણ સાગ અને સાદના
વૃક્ષોની ઝીણી ભળમા ફસાયેલા, ખસત નગરના રાજવી શો ચન્દ્ર, એની ડાળ-ડાળે લટકેલો લટકેલો
આસ્તેથી આયમી ગયો હતો પડખે ચણોડીના સૂકા વેણ પર આવીને જૂતાત અન્નવયા પખીના કિવકીર
કિવકીર દીક-અવાજે એ સમાધિ તૂટી હતી ને પછી આજ સુધી મહેરાની કળ દખાવીને મન તૈયાર બેઠું
છે અધારે, કપારે કરી એવી ચૈત્રીપૂનમ જોગે-આયમે । ના, કયુંય જુદું જુલાયુ નથી કપારેય મારાથી ।

એમ તો, નાના હતા ત્યારે ગાયેતું ॥

ખીજ માવડી, ચૂલે તાવડી

એ ગાધા ને એક ગાવડી । -

પણ હજી કયા જુલાયું છે ૨ એકત-પરિવારોની પછીવે વીતેલા બાલકાળની મારી સખી સખી
આપાડી-ખીજ તો અંદર જોગી છે તે જોગી છે, આયમી જ છે કપારે ૨ મરજતા વાદ્યોના મટાટોપ
પર શોભતી બંદિત ખી-લેખાને જટા પર ધારણ કરી મહાદેવ શબ્દ શશીશૂપળ કહેવાયા એ તો નરેત્તમ
પ્રભાણે, સોમનાથની ઉત્તરે, અજેય સામત શા બીભેલા શશીશૂપળ મહાદેવના શિષ્ય શિવાસપના પ્રવેશ
દ્વારની તક્તિએ અક્ષિત રચેક વચ્ચે ત્યારે જ જાણેતું. પણ પાચમા ધારપમા, ઇતિહાસની એપરીનાં
પાને છપાપેલ 'યુમકેરી ખીજે'ના કાનચા મૂલના કુડલ સખી ખીજેખાને જોગી જોતા જ, એને હજવે
હાયે જોતારી, કાન વીધાવી, પહેરી લેવા મન લલચાર્થ ગણુ હતું એ વાત આજે તો કબૂલની જ રહી ।

પણ વિરલ છે આજનો ચન્દ્રોદય એ મને એટલી ભય છે કવિ કાન્તના કાન્તદેશે વર્ષાકાળે, અખિ-
બૂરા ગિરિશંગો જેમને જલચિતર ગો ભાર્યા હતા એ કવિ, આ એપનાથતા આ સાગરકાઠે, આવી જ
કાઈ પૂછુંમા રાતે ઉદ્દગારી બોલા હતા

આજ મહારાજ, જલ પર ઉચ્ચ નેઈ ચન્દ્રનો હૃદયમા હર્ષ જામે .

'સાગર અને શશી' કાવ્ય શીખતા શીખવતી વેળા એની અંતિમ પંક્તિ - 'પિતા, કાલના રાત્રે
સૂતાપ શામે-સગી પહોંચતા મન દ મેરા સાશંક મર્ધ જતું' 'આ શકય છે । ચન્દ્ર-સાગરનાં દરન થકી
ચિત્સતાપ સખી ભય ખરા ॥' પણ આજે આ ચન્દ્રોદય પછી સક્ષય મરી ગયો છે જેણે એકંદા મળી આ
માયલોક દર્શ્યો છે એના પ્રભાવથી મુક્ત કેળુ હોય દુર્ભાગી ॥ પડિતો એને ભલે 'પ્રથમદાખૂતતરવો'
'કહી જોળાવાવે, એ તો શબ્દકેશના પાને છાપેલો કોરો પરિચય । મારે માટે તો એ પાચેય ભાઈ-ભાડુ,
બાં-બાણુ ને બોખા-બોની નાની-શું નથી । અતે એટલે તો એના પદ સચારે અતે અછડતા અલસાર
માને મનસરગર સાખદાં મર્ધ ભય છે, નીક વિશે માતાની રાહ જોતા વિહગ શાવક સખા ।

ગુજરાતમાં કેળવણી વડે ક્રાન્તિ કરવાનો જે ઉપક્રમ રચાયો તેમાં સદ્ગત શ્રી નાનાભાઈ (નસિ હમીદ) ભટ્ટનું પ્રદાન ઘણું મહત્વનું છે. નાનાભાઈનો જન્મ જાન્યુઆરી ૧૧, ૧૮૬૨માં, 'ઈ' ૧૮૮૨ના રોજ (કારતક સુદ ૧, સ ૧૮૭૬) પિતા કાબિનામ છેલ્લાલાલ ભટ્ટ, માતા આદિબાઈ કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નબળી એવી સ્થિતિમાં નાનીગોડી અનેક મગરચાઓનો સામનો કરતાં નાનાભાઈ બાપા ઈ. ૧૮૮૯માં તેઓ મૅટ્રિક થયા તે પૂર્વે, પંદરમા વર્ષે તેમનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. મૅટ્રિક પાંદે સાવનગરની શામળદાસ અને તે પછી મુબઈની એફિન્સ્ટન કોલેજમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. ભાવનગરમાં પ્રા. સ.જી. તથા પ્રા. કૃષિયાના તો મુબઈમાં પ્રા. વર્ડ્સવર્થ તથા પ્રા. મૅકમિલનના અધ્યાપનનો લાભ તેઓ લઈ શક્યા. નાનાભાઈ બહારની આર્થિક મદદ લઈને અભ્યાસ કરતા હતા. એ મદદ પણ તેઓ પોતાનું સ્વમાન ખરાબર સાચવીને લેતા હતાં. વળી ક્યારેય તેમણે પોતાને સહાય કરનારાઓ પ્રત્યે નગુણાપણું દાખવેલું નહીં. તેમને જે આર્થિક સહાય મળતી તેમાંથી પોતાનો ખાતર્યાવખર્ચ કાઢવાનો ગ્રહેતો, તેથી તેમનું જાતજીવન કરકસર અને સાદગીભર્યું હતું. કેટલીક વાર તો તેઓ એક જોડી કપડાંથી જ ચક્ષાથી લેતાં. બાકી રિષમ સ્થિતિમાંથી તેમણે તેમનો વાચનરસ તેમ જ કંબારમ પૂરો જાગી રાખેલો. તેમને આર્થિક સહાયરૂપે જે કંઈ રકમ મળતી તેમાંથી યથાચક્ર બચાવીને તેનો ઉપયોગ સારાં પુસ્તકો ખરીદવામાં કરતા હતા. એક વાર તો શેક્ષપિયરના ત્રણ નાટકો બોરોની ટિકિટ પેટે એ જમાનામાં રૂપિયા ત્રીસ જેવો ભાર ખર્ચ તેમણે કર્યો અને એ ખર્ચને પહોંચી વળવા લાગત ત્રણ માસ એકઠાણું બેઠું હતું.

નાનાભાઈ કોલેજમાં હતા તે દરમિયાન જ પિતાનું અને પોતાના સ્નેહાળુ ખતીનું અણધાર્યું અવસાન થયું. આવી વિપત્તિમાં પણ તેમણે સમતા અને ધૃતિ ન ગુમાવ્યાં. 'માથે આવી પડેલી જવાબદારીઓ દહતાથી ઉપાડી તેમની પ્રકૃતિમાં જ લેખ્યમ્ અને વલ્લભ્યમ્ જેવી ચીજો નહોતી.

નાનાભાઈ ઈ. ૧૯૦૦માં ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ફોલો તરીકે અને તે પછી મહુવાની હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે નિમાયા. તેઓ વેદાંત તેમ જ અગ્રેજ માહિત્યના વિષયો લઈને બી. એ. તથા એમ. એ. થયેલા, પણ પછી સિસ્ટમમાં રસ હોવાથી તેમણે એસ. ટી. સી. ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. નાનાભાઈ તો કોલેજમાં સિદ્ધાંત મેળવ્યા પછી સી. આ. જ. પ્રાથમિક કક્ષાએ લાભાવવા માંગતા હતા, પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષકોમાં જ વિરોધથી તેઓ એમ ન કરી શક્યા અને પરિણામે તેમણે ઉપર્યુક્ત કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપનની કામગીરી સ્વીકારી આ પ્રોફેસર નાનાભાઈએ થોડાંક જ મહત્વ નોંધાવી એમનો જીવ જ મહેતાઓનો-સત્યાલય કહે છે તેમ 'ક્રાન્તિકારી મહેતાઓ'નો તેથી આ પ્રોફેસર એમણે છોડી ત્યારે જ એમને ચેન પડ્યું.

આ સમયગાળામાં દેશવરમાં રાષ્ટ્રીયતાનો પવન વીતો થયો હતો. દેશના અમણી વિચારકો રાષ્ટ્રીય કળવંશીની હુનિયાદ પર ભાર ચકતા હતાં. ખંભાળ, મહારાષ્ટ્રમાં અરવિન્દ ટિળક વગેરે દ્વારા રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રતિજ્ઞા રાજ થઈ ગઈ હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યારે શ્રીમન્ નયુરામ ચર્મા, જોરાવીય સરકાર તથા સંસ્કૃતિના દર સમયે તેમનો પ્રભાવ પણ નાનાભાઈ પર જોડો. તેથી તેમની પ્રેરણાથી નાનાભાઈએ એમના ઉદાર દેવ દર્શિણામૂર્તિમાં નામ સાથે સ્વચ્છ જાતકલ્પસ રચના સમાવનની જવાબદારી ઉપાડી આ વિદ્યાર્થીજીવન સંપાદ્ય ઈ. ૧૯૧૦માં ડિસેમ્બરની અઠ્યાસીમી તારીખે તે સમયથી નાનાભાઈની જનમાં કેળવણીના અનેક આદર્શો રમતાં હતા તે આદર્શોને સાકાર કરવાની તમજા પણ એમનામાં

હેલ્ડ હતી તેથી જ તેમણે એ વિવાર્થીભવનના સંચાલનને ડેળવણીનું જ એક હિસા કાર્ય લેખ્યું. તેમણે એ રીતે ડેળવણીના કાર્યમાં જ પોતાના જીવનકર્તવ્યનું દર્શન કર્યું. આમ તેમના ડેળવણી પ્રયોગ તથા ડેળવણીદર્શનના પાયા નખાયા દક્ષિણામૂર્તિમાં.

નાનાભાઈ સાચા અર્થમાં બ્રાહ્મણ હતા, અને હિન્દુ પણ ખરા જ એમનું હિન્દુપણ સર્વધર્મ-મમતાવનુ વિરોધી નહીં. બધકે જીવરોષી હતું તેમણે ડેળવણી માટે સમાજ આગળ હાથ લખાવ્યો, પણ કયાં જીવનનાં સાચા મૂલ્યોનો ભોજ ન જ આપ્યો. સીકારેલા જીવનમિહાતને ખાતર હૃદયે રૂપિયા જતા કર્યાનું એમને પોતાસુ છે, પણ રૂપિયાને ખાતર જીવનસિદ્ધાંતને જતો કરવાનું એમને પોતાસુ નથી. નાનાભાઈ સ્વૈચ્છિક નિષ્ક્રિયતાના પુરસ્કર્તા અને પ્રયોગકાર હતા તેમણે જે કંઈ સમાજ તેમ જ રાષ્ટ્રની સેવા કરી તે મિલકત રહીને જ કરી.

નાનાભાઈએ ગાંધીજીને જાદુ બરબર અનુભવ્યો હતો. તેમણે જ કહ્યું છે

“ગાંધીજીને જોયા પછી મારા અંતરમાં નવા તત્વોનો સચાર થયો અને તેને પરિણામે મેં આજ સુધી જીવનમાં જે જે મૂલ્યો આપ્યા હતા તે બધા હું જ સમજું તેવી રીતે બદલાયા હામાં.”

બળી આગળ જતા નાનાભાઈએ વિનમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું છે.

“હું તો ગાંધીજીની પિપ્પડી છું. તે પવન ભરે છે અને હું ગાડાપેસા સરે કાઢું છું.”

નાનાભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાને રાષ્ટ્રીય ડેળવણીનું તીર્થ બનાવી તેમને ગિયુભાઈ જેવા સમર્થ શિક્ષકની મદદ મળી ગિયુભાઈ આખાઈ, નાનાભાઈ ગૃહપતિ ગૃહપતિ એટલે સોનિ ગ-મેડિંગનું કામ કરનારો એનેજર નહીં. ગૃહપતિ એટલે વિદ્યાર્થીઓને કેવળ ખવડાવી-પિવડાવી ભણાવનારો કક્ક-રહેવાળો નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્યની ડેળવણી આપનાર, એમનામાં ઉદાત્ત જીવનના આદર્શો પ્રેરનાર વક્તવ્ય વડીલ નાનાભાઈએ કુશળ ચિકિત્સકની રીતે આપવા સસ્કાર-સંસ્કૃતિની નાડ પારખી અને આપણી જ કહી શકાય એવી અસગારક પથ ડેળવણીપદ્ધતિનું નિર્માણ કર્યું, જેના નકશા અનુસાર આજે લોકભારતી-સંજોસરા જેવી સંસ્થાઓ ચાલી રહી છે.

ગાંધીજીએ નાનાભાઈનું ડેળવણીકાર તરીકેનું પોત પારખીને જ તેમને ચૂંટરાત વિદ્યાર્થીઓના કુલનાયકની જવાબદારી સોંપી, જે તેમણે બે વર્ષ સુધી અદા કરી હતી.

નાનાભાઈ, ૧૯૩૦માં દક્ષિણામૂર્તિના નિયામકપદેથી રાજીનામું આપી વિરમગામની સત્યાગ્રહની ડાવણીમાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની જવાબદારી સેવા દોડી બધા આવા વખતેય તેઓ અતરથી તો શિક્ષક મૂક્યા જ નહોતા, ત્યારે ઊભાશ કરે એમના અંગે નોંધ્યું છે “અને નાનાભાઈના વિદ્યાર્થી” બનવાની તક વિરમગામની ‘ડાવણી-દક્ષિણામૂર્તિ’માં અને ‘જેવ દક્ષિણામૂર્તિ’માં મળી એને હું માઝુ એક પરમ સદ્ભાવ્ય સમજું છું.”

નાનાભાઈએ રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેતા જે-નિવાસ પણ ભોગવ્યો હતો એ સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેમને ગામડામાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાની તક મળી તેમણે આગાહિમુખ રાષ્ટ્રીય ડેળવણીની પરમ આવશ્યકતા પ્રતીતિ ધર્ષ આ અસ્સામાં, ૧૯૩૨ પછીના વર્ષોમાં દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં સાથી કાર્યકરો અને તેમની વચ્ચે મતભેદો વધતા બધા પરિણામે તેમણે દક્ષિણામૂર્તિથી અનગ પડી ૧૯૩૮માં આખસા ગામે જઈ ત્યાં પ્રાયમિક ડેળવણીની સંસ્થા શરૂ કરી જે સંસ્થા માટે તેમણે જિવરાત એક કરેલા એ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાને હોડતા નાનાભાઈએ જરા પણ વાર ન લગાડી, આમાં કારણભૂત હતી એમની અનાસક્તિ અને “ભાગ્યવતિ જે ખરખટું સડું” જાણે છે એ જ સરજતાથી વિસર્જી પણ જાણે છે.

નાનાભાઈના જીવનમાં આગ્રહ-સંસ્થાની સ્થાપનાથી એક નવો વળાંક આવે છે તેઓ પંચાવન વર્ષની ઉંમરે આમદશિજીવૃત્તિના એક મહત્તાજી યર્ધને લોકકેળવણીનું પાયાનું કામ દાખમા લે છે તેઓ લોકોને સામાયજી, મહામાસ, બાગવત આદિની કથાઓ કહે છે એ રીતે લોકમનગતતા સર્જક બને છે તેઓ લોકકેળવણીના અનુષંગે સમાજમા આવક ફેનાવનાર માયાભારે તત્ત્વે સાથે સાક્ષર અને દિપ્રતથી કામ પાડે છે તેઓ વિખ્યાત હાકુ વીસા માજરિયાને નાક કાપવાની પ્રતિષ્ઠા બધું કરાવું સમજાવે છે; ગેમ્મ મહારવટિયાના પરિવારને તેઓ સાચા જીવનને રાહ બીધે છે

નાનાભાઈના આરિવક અને સગીન કેળવણીકર્મથી આકર્ષાઈને જ શ્રી ઉદગરામ દેવરે સોનાપુર શાળાની સ્થાપના યર્ધે ત્યારે કેળવણી ખાતાના પ્રધાન તરીકે તેમને આમદપૂર્વક પોતાની સમકારમા સામેલ કર્યા પરંતુ શ્રદ્ધ કેળવણીનો આ જીવ રાજકારણના વાતાવરણમાં ન હરી સકાયો અને તેથી એક જ વર્ષમાં તેઓ એ પ્રધાનપદનો મ્હેરોએ ત્યાગ કરી પોતાની આગનાની સ્થાપના પાછા આવી ગયા

નાનાભાઈએ ઉપનિવદન સમયે જ પ્રમદિતશ્મ, ઘર્મત જ પ્રમદિતશ્મ, કુશભાત જ પ્રમદિતશ્મ —એ બોધને જીનમા ઉનારતને પ્રાચલિક પુરુષાર્થ ક્યો એમની આ ઉદાત્ત પુરુષાર્થકથાને ખ્યાનમા લઈને બારત સરકારે તેમને 'પદમશ્રી'થી નવાજ્યા તેમની રાજસાહાના સભ્ય તરીકે પચુ વરણી કરવામાં આવી, એકે આવા માનઅકરામે નાનાભાઈએ નિરભિમાનગતિથી સ્વીકાર્યા હતા

છેડે પચોતેરમા વર્ષે સાથળનું હાકુ લાગતા નાનાભાઈને ફગિયાતપણે પધારી રહેવાનું થયું. તે વેળાએ કેળવણીના આ ક્રાન્તિધર-ક્રાન્તિપુરે 'પધારીમા પડયા પડયા' એ પુસ્તક આપ્યું આ પુસ્તકમાં ચોથા રીતે જ નાનાભાઈ પચોળી ('દશક')એ નાનાભાઈને 'હિન્દુધર્મની લિતમ પેદાશ' રૂપે વર્ણવ્યા છે તેઓ લખે છે

"હાલમગ સત્તાવીસ વર્ષ સુધી એમની તદ્દન નિકટમાં રહ્યા પડી અને લાગુ છે કે એમની સંમિતિ કારણ તેમણે હિન્દુધર્મના રહસ્યને આત્મસાત્ કર્યું છે તે છે આ હિન્દુધર્મનું રહસ્ય આત્મસાત્ કરવાની પ્રક્રિયાએ જ એમણે પડિત સુખનાલજી કહે છે તેમ, 'અરા કેળવણીકાર' બનાવ્યા છે તેઓ કહે છે તેમ, નાનાભાઈમા આલંબુમા હોવા જોઈતા કુળ, રૂપ, શ્રુત, દીન અને પ્રતા - એ પાંચ લક્ષણોમાંથી કમમા કમ શીય અને પ્રતા જે સુખ્ય લક્ષણો છે તે અદરશ છે અને તેથી નાનાભાઈ સાચા આલંબુ - સાચા કેળવણીકાર છે તેઓ સાચું જ લખે છે નાનાભાઈ નામમા નાના છે, આત્મા જુદો જ છે"

આ નાનાભાઈનું ૩૧-૧૨-૧૯૬૧ ના રોજ અવમાન થયું.

નાનાભાઈએ કેળવણીનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરતા એ વિશે જે ચિંતન-વિચાર કરતા રહ્યા તે 'કોટિક્ષ' કારણ પ્રગટ અને જુદો વળાંક જમાલતુ-મહાભારતવિષયક પુસ્તકાલેખ, 'હિન્દુધર્મની આત્મવિશ્લેષણ', 'દટાતક્યાઓ', 'કેળવણીની પગદંડી' આદિપુસ્તકો એમના મનોવિષય પ્રેરણાદાયી દર્શન કરાવી રહે છે 'ધક્તર અને ચલુનર' નામની એમની આત્મકથા ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક વાચકા જેની આત્મમગપ્રેરક આત્મકથાઓ પૈકીની એક છે. પડિન સુખલોલજીએ તે એને ગાધીજીની આત્મકથાની યાદ આપે એવી સમર્થ રૂતિ લેખી છે

નાનાભાઈએ એક ગ્રંથિની રીતે કેળવણીનું યત્નકાર્ય જીવનઅર ક્યું માનવજીવનની સકુનતા, માનવરંભાવની આટીટીઓ વગેરે પ્રીછાને, માનવજીવનના અનુભૂત સત્યોને સારવીતારવી કેળવણીમા તેમને સમુચિત રીતે વણી લઈને સરકારપક્ષે કરવાના પ્રયત્ન મેળો તેમણે કર્યા છે. એ મેળોનો

પણ એક સિદ્ધમિલાન ધ-સુરેખ હતિદાસ ડોઈ અધિકારી જન દારા લખાવો થતે. જેમ ગાંધીજી, કાકો-સાહેબ, કિશોરલાલ મણિલાલ તેમ નાનાભાઈએ પણ શરીર, મન અને આત્માના સંમતોલ સંબંધમાં અને વિકાસમાં જીવનનું સાચું આરોગ્ય પ્રતીત કર્યું છે તેમણે ડેવણધીને શારીરિક-માનસિક-આધ્યાત્મિક આરોગ્ય માટેની જીવનભરની સાધના માની છે એ વિશે તેમણે આર્થિક રીતે લખ્યું પણ છે :

‘ ડેવણધી જીવનચાલી વસ્તુ છે ખાદીવાળો કેવળ ખાદીના તાતણા પેદા કરે એવો અર્થ હું સંપાદ્યો નથી ખાદી દારા એ જે વર્ગને પહોંચતો હોય તેના જીવનમાં સંપૂર્ણ પ્રવેશ કરે છ અને એ રીતે સમગ્ર રીતે ડેવણધી આપે હરિજનનેવધ સંધુ પણ એ જ રીતે વ્યાપક કાર્ય છે ડેવળ હરિજનો માટે શાળા ખોલાવી દે કે દુધા પુલ્લા કરાવી દે તેથી પતી જતું નથી ડેવણધીમાં જીડાણ અને વિસ્તાર બને જોઈએ જીડાણ ન હોય અને વિસ્તાર માથે તો ઝાડ જાયથી પણ એકલું જીડાણ હોય અને વિસ્તાર ન હોય તો ફળ ન ભેસે. જીડાણ અને વિસ્તારનું ફરક પ્રતિમા પ્રયાણ જળવાતું જોઈએ આપણી પ્રાયમિક ડેવણધી એ જીડાણ છે, તો પ્રૌઢ શિક્ષણ એ વિસ્તાર છે ”

સદ્ગત ઈશ્વર પેટલીકરે નાનાભાઈની શુભાકાંત લેતા પ્રશ્ન કરેલો “આજે, પ્રજા અને સરકાર બંનેને અરસપરસ અસંતોષ છે તો તેમાં બનેલી ફરજ શી ? ” નાનાભાઈએ એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું - “બંનેએ એકબીજા સાથે યોગવાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ”

ઈશ્વર પેટલીકરે વળી પૂછ્યું “આમાં પહેલી ફરજ કોની ?

નાનાભાઈએ એના ઉત્તરમાં કહ્યું :

“ જે વધારે સમજુ હોય તેની બે પ્રજા વધારે સમજુ હોય તો પ્રજાની, પ્રધાનમંડળ વધારે સમજુ હોય તો તેની અને પોતાને લાગે છે કે સ્વરાજ્યને લાપક દેશ બનાવવો હોય તો એક એક સમજુ માણસે સમજતો સહેજ પણ બગાડ કર્યા વગર જાતને કાપચા નોડી દેવી જોઈએ. દેશના સમજુ વગેરે એવી પાસે જે મૂડી હોય, જ્ઞાન, ધન, હુ-નરકળા વગેરેને પોતાના માટે જ વાપરવી એવું વિચારતી બધ થતું જોઈએ એનો અર્થ એણે ધર-ભેરીછાકરાનો વિચાર ન કરવો એમ નહીં, પણ એ જેટલાં અગત્યનાં છે તેથી દેશ સહેજ પણ જાણી અગત્યનાં છે એમ એણે ન માનતું જોઈએ. માણસ પોતાના ધર માટે જેમ કરે તેમ દેશ માટે પણ કરતું જોઈએ આમ ૨૫ વર્ષ સુધી આખો દેશ પોતાની ફરજ બદા નહીં કરે તો સ્વરાજ્યને સુરાજ્યમાં પહોંચી એના ફળ ચાખવાની આશા અને દેખાતી નથી. જે આ નથી સમજતો તે બને જાયે, પણ જે જાગતો છે તેણે વિશાળ કામ દેખી આંખ મીંચી જવાની નથી ”

નાનાભાઈએ ઉપરની વાત ૨૧-૧૨-૧૯૪૬ના રોજ કરી હતી આજેય આ વાત કંટાળી બધી સાચી છે તે આપણે સૌ અનુભવી રહ્યા છીએ

દેશનું ભવિષ્ય—દેશની જાગૃતી સિક્કે આવા નાનાભાઈ જેવા માનેવતાના ભેખધારી સાચા શિક્ષકો દેહલાં પાકે છે તે પર અવધાણે છે જે રોજ આજના આપણા સંપાદનને અને રાષ્ટ્રને બંદરથી કોરી ખાતો વર્કરી રહી છે તેના અકસીર છવાળ નાનાભાઈ પામે હતા જ, પણ એ રોજ એવો ડોડા અને દયાપક છે કે એની પૂરી સારવાર થાંદે આપણે લાવ્યા ગયા માટે આવા નાનાભાઈ એક નહીં પણ અનેક જોઈશે આપણી સત્તરશીલ સરકારશૂનિપ્રાપી એવા નાનાભાઈઓ સતત પાકતા રહેાં એવી સદ્દશાવના વ્યક્ત કરીને આપણે વિરમીએ *

જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકરણ : સર્વિનય સમાધાન

૧ રાજ્યપાલશ્રી તરફથી શ્રી નગીનદાસ પારેખને પત્ર

૭-૮-૧૯૮૬

મહાશય,

ઉપરોક્ત વિષય (જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રકાશનો, શ્રી ભોગીલાલ ગાધી)ના નામદાર, રાજ્યપાલશ્રીને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવેલ તા. ૨૪ અને ૨૫મી જુલાઈ ૧૯૮૬ના પત્રોના અનુસંધાન અંગાનુસાર જણાવવાનું કે નામદાર, રાજ્યપાલશ્રીએ આપના ઉક્ત પત્રો સિન્ડિકેટની આગળની બેઠકમાં રજૂ કર્યા તેમ જ તે વેળા આપને તેની મિટિંગમાં નિમંત્રિત કરવા સાડા કુવપતિશ્રીને મોકલવામાં આવેલ છે તેમ, સૂચનાનુસાર, જણાવું છું.

આપનો વિશ્વાસુ,

જે એન સુપરિસ

(રાજ્યપાલશ્રીના નાયબ સચિવ)

*

૨ રાજ્યપાલશ્રીને શ્રી નગીનદાસ પારેખનો પત્ર

૧૮-૮-૮૬

શ્રીમાન્ય કુલાધિપતિજી,

આપનો તા. ૭-૮-૮૬નો પત્ર ક્રમાંક છ એસ ૧૧/૩૫૨૩/૮૬ મળ્યો તે માટે આભારી છું. આપે મારા પત્રો સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટની આગામી બેઠકમાં રજૂ કરવાનું તેમ જ તે બેઠકમાં મને નિમંત્રિત કરવાનું કુલપતિશ્રીને સૂચવ્યું છે, તે ભવયુક્ત છે જરૂર એ બેઠકમાં હાજર રહી જાણ લઈશ.

આપ આ કમનસીબ પ્રકરણમાં રસ લઈ સરથા મોઝા મર્જી આવે તે માટે માર્ગદર્શન આપવા સમિત છું તે બદલ આપનો પુનઃ હૃદયપૂર્વક આભાર મળે છે.

સિ

નગીનદાસ પારેખ

*

૩ યુનિવર્સિટી તરફથી શ્રી નગીનદાસ પારેખને પત્ર

૧-૯-૮૬

શ્રીમાન,

ઉપરોક્ત (જ્ઞાનગંગોત્રી અને શ્રી ભોગીલાલ ગાધી વિષયક) વિષય પરચે આ યુનિવર્સિટીના કુલાધિપતિ અને મુખ્યરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ શ્રી આર કે ત્રિવેદીને તા. ૨૪-૭-૧૯૮૬ અને તા. ૨૫-૭-૧૯૮૬ના રોજ આપે લખેલા પત્રોના અનુસંધાનમાં રાજ્યપાલશ્રીના ડેપુટી સેક્રેટરીના તા. ૭-૮-૧૯૮૬ના પત્રક છ એસ ૧૧/કેન-૪૪૧/૮૬ અનુસાર સર્વિનય જણાવવાનું કે આપના બે પત્રો આ યુનિવર્સિટીની તારીખ ૨૦-૬-૧૯૮૬ને સુનિયમના રોજ સવારે ૯-૩૦ વાગે મળનાર સિન્ડિકેટની સમાસમક્ષ વિચારણાથી ચૂકવામાં આવશે.

કોમ્પ્યુટર : ૧૯૮૬

આ બાબતમાં સિન્ડિકેટની સલાહ સમક્ષ આપનાં મતબંધે રજૂ કરવા ઇચ્છતા હો તે તા. ૧૨-૬-૧૯૮૬ને ગનિધારના રાજ સિન્ડિકેટની સલાહ સમક્ષે આપને હાજર રહેવા વિનવી છે, કૃપા કરી પ્રત્યુત્તર પાઠવો.

આપનો વિશ્વાસ,
કુલમથિય
(સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી)

૪ : જ્ઞાનગોષ્ઠીના અંગે સિન્ડિકેટ સમક્ષ શ્રી નગીનદામ પારેખની લેખિત રજૂઆત ને પર, આ સલાહા તેની ત્રણ વિચારણા થઈ ચૂકે એટલા માટે પરિપ્રતિત કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં બે મુદ્દા છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે સિન્ડિકેટ વધુ પડતા વિશ્લેષ અને ખર્ચને કારણે જ્ઞાનગોષ્ઠીના સ પાઠક બદલવાનો નિર્ણય કર્યો, તેમાં આવા કામોમાં લાગતા સમયનો અને યતા ખર્ચનો વિચાર થોડા પરિવેશમાં થયો નથી, એમ અમને લાગે છે.

આપણે ત્યાં આવા કામો ઓછા જ થાય છે, એટલે એનો અનુભવ પણ નહીં જેવો જ હોય છે, અને તેથી જ્યારે યોજના બંધાય છે ત્યારે એના સમયનો અને ખર્ચનો સાચો અંદાજ આવી શકતો નથી દેશભરમાં આ જ રિધિતિ છે. ૧૯૬૦ના અરસામાં તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રીના સ પાઠકપણા હેતુ મરાઠી વિશ્વકોષનું કામ શરૂ થયું હતું અને તેને મદારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોના સારા સહકાર મળ્યો હતો, વળી જે વિદ્વાનો પોતે માથે લીધેલા અધિકારણ અંગે કોણકાર્યાલયને સ્થાને રહીને કામ કરવા માગતા હોય તેમને રહેવા-ગળવાની સગવડ પણ કોશ-સમિતિએ સુલભ કરી આપી હતી, ઉપરાંત ત્યાં જ એક મરુદ પ્રધાસય પણ હતું, તેમ છતાં અત્યાર સુધીમાં એના બાર મ થો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે, એટલે કે બે સવા બે વરસે એક પ્રધાની સરેરાશ આવે.

એ જ રીતે, આપણી શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ ખંડ અને ચાર પ્રધામાં શુભરાતી સાહિત્ય કોશ પાંચ વર્ષમાં તૈયાર કરવાની યોજના કરેલી ને તે માટે એક મુખ્ય મ પાઠક, એક સહ્ય પાઠક, બે અધિકારણ મેખકો અને છ સહ્ય સહાયકો મળીને કામ ચાલી રહ્યું છે છતાં એ અવધ પૂરી થઈ ત્યારે હજી પહેલો ખંડ જ પ્રેસમાં ગયો છે અને બીજાનું કામ ચાલુ છે. પહેલો પ્રથમ પ્રગટ થતાં તો હજી વરસ ઉપરાંત સમય લાગશે.

વિશ્લેષ થવાના અનેક કારણો હોય છે. આપણા લેખકો સુરત શિલ્પમાં રહીને લખવા ટેવાયેલાં નથી હોતા. એટલે વિદ્વાનોના લેખો પણ, યોજનાને બંધ મેલતા થાય એ માટે એકથી વધુ વધુ વાર લખાવવા અને મદારવા પડે છે. ઉપરાંત, લખાણ નિયમ મમ્મે લાગ્યે જ મળે છે. જ્ઞાનગોષ્ઠીના મ પાઠકનો અનુભવ નોંધી, લખાણ મેળવવામાં જ આઠથી અઠ્ઠાવીસ મહિના લાગી ગયો છે. આવી જ અગવડો, ખ્યાલ કરીને પરિવર્તન સાહિત્ય કોશ માટે પણ ખતતાં સુધી બહારના લેખકો પામે અધિકારણો ન મગાવતાં સ્થાનિક લેખકોનો જ માથા સહકાર, મેળવવાનું વિચારવું પડ્યું છે.

જ્ઞાનગોષ્ઠીનું કામ વચમાં બંધ પણ રહ્યું હતું, એ બધું જોતા અત્યાર સુધીમાં એના જે પ્રથો પ્રગટ થયા તે ઓછા ન જ કહેવાય. આ થઈ વિવળની વાત.

શુભાદન ખર્ચની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે થયેલા કામની માત્રે એ ખર્ચ વધારે પડતો નથી જ બહાર ઓછો છે. એમ જ કહેવું પડે ઉપર જોના ઉલ્લેખ કર્યો તે સાહિત્ય કોષ્ટ્રની જ વાત કરીએ.

નિરંધાન

તો એના સપાદક, સહસપાદકોના પગાર ખાતે વર્ષા (આસિડ ડ હૃન્નર ગજૂતા) ૩ લાખ ને ૬૦ હજાર થાય તે ઉપરાંત એ અધિકરણ લેખકો, ૭ સદસ્ય સહાયકો અને 'પટાવળા' વગેરેનો ખર્ચ તો મુદો. એની સામે જ્ઞાનગોષ્ઠીના સંપાદકને લગભગ ૨૦ વર્ષના ગળા દરમિયાન ચૂકવાયેલી રકમ નગરપાલિકા સામે પ્રાથમિક સાળાના ગણકને પણ આગે એટલું તો મળી રહે

આ કામમાં જે સરકાર દ્વારા છે અને જે ખર્ચ થાય છે, તેનાથી વ્યવસ્થાપક સમિતિ અગત્ય તો ન જ હોય વળી, તેમાંના પ્રમુખ મહિન ત્રણ અને આ નિર્ણય લેવાથી ત્યારે તો ચાર સભ્યો તો મિન્ડિકેટના પણ સભ્યો હોઈ યુનિવર્સિટીની મુખ્ય પરિસ્થિતિથી પણ વાકેફ હોય જ જો એ સમિતિને આ ખર્ચ અને આ વિસંધ વધુ પડતો ન લાગ્યો હોય અને તે જો ચાલુ વ્યવસ્થા હેઠળ આ કામ પૂરું કરવાની ક્ષમ્મામણ કરતી હોય તો તેની ઉપેક્ષા હજીવે અને ન ચર્ચ શકે છતાં કોઈ નથી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હોય તો તે જગ્યાથી તેને ફેરવિચાર કરવાની વિનંતી તો કરી જ શકાય, અને તે જ રીતે પણ એટલી સિદ્ધતા પણ સચવાઈ નથી નવાઈની વાત તો એ છે કે વ્યવસ્થાપક સમિતિની જે ગેલકમા બાહ્ય વ્યવસ્થા જ આગળ ચલાવવાનો નિર્ણય લેવાયો તેમાં કુનપતિત્રીએ પોતે જ આર્થિક બીસ હજીવે થયાનું જણાવ્યું હતું. અને તેમ છતાં એક મહિના પછી આર્થિક કારણ જ આગળ કરીને સપાદક બદલવાનો નિર્ણય સિન્ડિકેટ કરે છે ખુબી નેના, ૧૯૮૦ના ડિસેમ્બર પછી બાકી રહેલું કામ વિના વેતન કરી આપવાનું સપાદક રીઝાઈ હતું એટલે પદાગતના ખર્ચનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી

હવે પત્રનો બીજો મુદો પણ ધારે કે આર્થિક બીસ અથવા બીજા કોઈ પણ કારણ કારણસર નવી વ્યવસ્થા કરવી જ પડે એમ લાગે, તો તે પણ સુચનતાપૂર્વક બદલનાયિત મિલ્કતે કરી શકાય કુનપતિત્રીના પોતાના અભિપ્રાય મુજબ જ્ઞાનગોષ્ઠીનું પ્રકાશન એ એવું કાર્ય છે, જે લારમની કોઈ યુનિવર્સિટીએ કર્યું નથી અને જોને લઈ આ યુનિવર્સિટીનું ગૌરવ વધુ છે, દેશભરમાં એની પ્રશંસા થઈ છે અને મિન્ડિકેટ પણ એની મુલવતા વિશે તો અસતોષ વ્યક્ત કર્યો જ નથી, તો 'પછી જે માણસે પોતાના ઉજ્જવળ કાર્યથી યુનિવર્સિટીને દેશમાં ગૌરવ અપાવ્યું' તેને બદલની વખતે તેણે આભાર સુધી કરેલા, કાર્યની કરના એ તપ્તે પણ માપવાનું સિન્ડિકેટને ન સૂઝે એ સાચીનતાનો ધોર આધાર જ સચવે છે જેમ વ્યવસ્થાપક સમિતિને ફેરવિચારણાની વિનંતી કર્યા વગર જ તેની બવામણની હટહટની ઉપેક્ષા કરી તેમ સપાદકને પણ કદગના કે આભારના બે શબ્દ વગર જ પડતા ચૂકવા એથી આ વિદ્યાધામ પ્રત્યે આદર અને સહકાર ધરાવનાર સમાજને ભારે આપાત લાગ્યો અને ખાટે જ એની સામે બવાજ છંદવે પડ્યો અને તે કાળે આવેશમાં અથવા ઉતાવળમાં વગર વિચાર્યે આચાર્ય ગયેલી આ અસદ્ગતિ મિન્ડિકેટને આગે પણ જો કુ બ હોય, તો એવું કદક અરે નિરાકરણ અશક્ય નથી સવાસ શતિનો છે

આ યુનિવર્સિટીએ પોતાને ભારતભરમાં ગૌરવ અપાવે એવું આ જ્ઞાનગોષ્ઠીનું કાર્ય ઉપાડ્યું છે અને તે લગભગ પૂરું આપ્યું છે તો એની ઇતિહાસિક બી ન કરે માવતુ સેત્રે આગે દિનપ્રતિદિન કદી ન શકાય એવી ગતિએ વિસ્તરતું રહે છે જ્ઞાનગોષ્ઠી તો શણે શણે વિસ્તરતી જ રહેતી જોઈએ એના પરંપરા તપ્તગતી કદપમાં પ્રમાણે આ ૨૫-૩૦ ગ્રંથોનું કાર્ય જેણે આજ સુધી ધરાવતી રીતે માવતું તેને જ હવે એ પૂરું થાય અને હવે પછીના એના વિસ્તાર ખાટે જે નવી યોજના વિચારાય તેનું માવતું આ નથી વ્યવસ્થા ઉપાડી જે એમ ગોડી શકાય આના જ્ઞાનગોષ્ઠી તો સતત પંચિપૂર્તિ થતી જ રહેતી જોઈએ વિશ્વવિખ્યાત એનસાઈકલોપીડિયા બ્રિટાનિકાએ પણ વરમે બે વરસે નવા ખડો રૂપે પરિપૂર્તિ કરતા રહેવાની રીત અપનાવી જ છે આપણે પણ જ્ઞાનગોષ્ઠીના નવા ખડોની યોજના કરી એની સમૃદ્ધિ અને ઉપયોગિતામાં વધારો કરતા રહી આપણા ગૌરવને દૃઢમૂળ કરી શકીએ

આ સુનિર્મિતીનું એક વિગિદ્ય વિવાદાત્મક તરીકે ગુજરાતના જનનમાં મહત્વનું સ્થાન છે. એને એના જન્મકાળથી જ સૌને સહભાવ અને આદર મળતા રહ્યા છે એ સહભાવ અને એ આદરને આ અકુધાર્યા અશોભન વ્યવહારથી જનની કેમ લાગી છે, તેને ગોસ્વર્ણક ન બાળી લેવાની દોષ રીત એને વિચારથી જ રહી અહીં સગી એવી એક રીત નક્કી થાયે રજૂ કરી છે, જેમાં જૂની વ્યવસ્થા મુજબ કલ્પના અનુમાનન કામ પૂરું કરે અને નવી વ્યવસ્થા દબે પછીના એના સિસ્ટરનું કામ ઉપાડી લે, એવું મત્તન છે આપ મો એનો મહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરશે એની આશા માયે, મને અહીં રજૂઆત કરવાની નક આપના માટે કુલાધિપતિશ્રી તેમ જ કુલપતિશ્રીનો આભાર માની વિરમ્મ છુ

#

૫ કુલસચિવના શ્રી બોગીલાલ ગાંધી પંના પત્રમાંથી

૧૩-૧૧-૧૯૮૬

શ્રીમાન,

સચિવ જણાવવાનું કે જાનગેરોની પ્રકાશન બાબતમાં રાજ્યપાલશ્રીના ડેપુટી સેક્રેટરીના તારીખ ૭-૮-૧૯૮૬ના પત્ર માટે મોકલેલ શ્રી નગીનદાસ પારેખના તા ૨૪ અને ૨૫-૭-૧૯૮૬ના પત્રો ઉપર સિન્ડિકેટે તેની તા ૨૦-૯-૧૯૮૬ની મતભામ વિચારણા કરી હતી અને આ વિચારણા બપોતે શ્રી નગીનદાસ પારેખ પણ હાજર રહ્યા હતા શ્રી નગીનદાસ પારેખે કરેલી લેખિત રજૂઆત તથા સભામાં રજૂ કરેલ મીપિક મતવ્યો ઉપર તથા ચર્ચા દરમિયાન સિન્ડિકેટના મવ્યશ્રીઓએ રજૂ કરેલા મતવ્યો તથા તરી આવેલા મુદ્દાઓ ઉપર તથા આ બાબતના બધા પાસા ઉપર વિચારણા કરી અહેવાલ આપવા સિન્ડિકેટે (૧) કુલપતિશ્રી, (૨) શ્રી બાલુભાઈ જરાભાઈ ષટ્ટલ અને (૩) શ્રી ચીમનભાઈ દાદુભાઈ દેસાઈની મમિતિ નીમી હતી આ સમિતિએ શ્રી બાલુભાઈએ કરેલી સ્પષ્ટતા તથા આ અંગે સમગ્રપણે વિચારણા કરી કરેલી હવામણ ઉપર તારીખ ૨૫-૧૦-૧૯૮૬ના રોજ મળેલી સિન્ડિકેટની સભાએ વિચારણા કરી સમિતિની હાકામણનો સ્વીકાર કરી ઠગવું છે કે (આગામી) ગ્રમ નબર ૨૭૭ સ પા-દનકાર્ય શ્રી બોગીલાલ ગાંધીને ગોપણ જે તેમણે એક વર્ષમાં પૂરું કરી તેની સ પૂર્ણ હસ્તગત યુનિવર્સિટીને સુપરત કરવાની રહેશે અને તે માટેનું 'ઉચ્ચક મહેનતાણ' ટપિયા દસ હજાર શ્રી ગાંધીને હસ્તગત મળે ચૂકવવું

૫. સિન્ડિકેટના ઉપરોક્ત નિર્ણયની નોંધ લઈ આ બાબત અંગે આપનો સ્વીકૃતિપત્ર મોકલી આપશે. આપનો વિશ્વાસ, કુલસચિવ (સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી)

૬

૬ : શ્રી બોગીલાલ ગાંધીના સ્વીકૃતિપત્રમાંથી

જાનગેરોની પ્રકાશન ચોજનાના ગ્રમ ૨૬ અને ૨૭ માગ હસ્તક પૂરા કરાવવા અંગેના સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના તા ૨૫-૧૦-૮૬ની સિન્ડિકેટના નિર્ણયની સાબાર નોંધ લઈ છુ સિન્ડિકેટની તા ૨૨-૨-૮૬ની સભાના નિર્ણય મુજબ વ્યવસ્થાપક સમિતિના તા ૨૦-૧-૮૬ના નિર્ણયનો અમલીકાર થયે હશે એક જ માસમાં કેટલાક સમાન સભ્યો ધરાવતા એ મહોમાં તદ્દન સિન્ટા નિર્ણયોથી આ વિષયના જાણકારોની ધરાવેલી સાગણીને આપના સૌજન્યથી શ્રી નગીનદાસ પારેખે સિન્ડિકેટની ૨૦મી મેટીંગ ૧૯૮૬ની બેઠકમાં વાચા આપી હતી સિન્ડિકેટે આ વિષે વિચારણા કરી હેવાન આપવા પેટા સમિતિ

વિશ્વમાનવ

નીમી અને એ સમિતિની લગભગ બેઠવાક સુધારા સાથે તા ૨૫-૧૦-૮૬ની મિનિડેટની બેઠકે સ્વીકાર કર્યો એ બાબત

કાર્ક પુનરુક્તિનો રોપ વહોરીને પણ સંપાદનમાં વિવરણ અને વધારે પડતા ખર્ચની માન્યતાથી શેરેલા કમવાટ એ બે કાર્ક સ્પષ્ટતા કરી હું જરૂરી સમજુ છું

મૂળની કમવાટ અને અપેક્ષા કરતા ઘણો વધારે મમળ થયો છે એ નિર્વિવાદ છે, પણ આ પ્રકારના ઊંડા ઉત્તરના સો સ્વીકાર કરી કે મૂળ કમવાટ કરતા ચોક્કસના સ્વરૂપ અને વ્યાપ બંનેમાં આપણે ધરખમ ફેરફારો કર્યા હતા એ ફેરફારો ચોક્કસનાની ઉપયોગિતા વધારનારા જ બન્યા છે એ સાચું છે થોડો વખત કામ વચમાં રથગિત કરાયું હતું એ પણ અર્થવિહિત છે સંપાદકીય સહાયમાં ઘટાડો થતો રહ્યો છે એ પણ ખ્યાલ બહાર નહિ હોય મુખ્ય સંપાદક સાથે બે મહત્તર પાદક હતા ત્યારે વાર્ષિક બંદી પ્રથમની, એક મહત્તર પાદક હતા ત્યારે વાર્ષિક દોઢ પ્રથમની અને સંપાદક એકલા જ હતા ત્યારે વાર્ષિક એક પ્રથમની સરેરાશ આની છે

બધી જ અનુકૂળતાઓ સાથે મગાડી વિશ્વકોષ ૧૯૬૦થી રાફ થયા, પછી સવા બે વર્ષે એક પ્રથમની સરેરાશ હામન કરી ગયો છે

શુભગતી માહિત્ય પરિપદ, શુભગતી સાહિત્ય કોષની ચોક્કસ પાયા વચ્ચેના ચાર પ્રથમ દ્વારા પૂરી કરવાના અયોજન સામે પાંચ વચ્ચે પીટી ગયા પછી હજુ આવતે વચ્ચે એક જ પ્રથમ પ્રગટ કરી શકાશે આ ગાળામાં સંપાદક અને સહસંપાદકનો પગાર જ ૪ લાખ ૬૦ હજાર જેટલો થયો હશે બે અધિકારી લેખકો, માન સહસંપાદકો, પટાવાળા વગેરેનો ખર્ચ તો આ ઉપરાંતનો જાનગજોત્રીના વીમ વચ્ચેના ૨૫ પ્રથમના સંપાદન પાછળ થયો તેથી વિશેષ ખર્ચ એક જ પ્રથમ પ્રકાશિત થાય તે પહેલાં માહિત્ય પરિપદને થયો છે એનાથી જાનગજોત્રી ચોક્કસ ખર્ચાળ રહી છે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આની સહ

આ કામમાં વિદ્વાન લેખકોની મોટી સંખ્યા, એમની અનુકૂળતા મુજબ લખાણ મળે, એને મહત્તર પડે, વગેરે બાબતો દેટલો સમય અને શક્તિ માગી લે તેનો ખ્યાલ ન આવે એ સમજી શકાય તેવું છે એ બંને અનેક વિષયોના જીંડાણમાં મારે ઊતરવું પડ્યું અનેક લખાણો ફરી ફરી કરાવવા પડ્યાં વગેરે બાબતોમાં હું ન જાનતું પણ એક વિદ્વાન લેખકના બે બોલતું આવતરણ ટાંકે તો આ કાર્યના પ્રકારનો કાર્ક એ બે ખ્યાલ આવતો.

જાનગજોત્રી એમના સ્વરાજ્ય દર્શન (રાજકારણ) પ્રથમ નંબર પના લેખક સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન, મૌલિક ચિંતક, પ્રાધ્યાપક નગીનદાસ સંધી કે જેઓ રાજ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાત છે તેઓ બે બોલમાં બધાં છે કે -

“પ્રથમ એમના સંપાદક મુ શ્રી જોગીશાઈએ પુસ્તકની માહત્તીથી શરૂ કરીને તેના આખરી સ્વરૂપ સુધીના પ્રયેક તબક્કે ચેખનકાર્યમાં એટલો બધો રસ લીધો છે કે તેઓ આ પ્રથમના કેવળ સંપાદક જ નહિ, સંપાદક પણ બન્યા છે હકીકતો, રજૂઆત, અને લખાણોની અનેક દોષો તેમણે ધોઈ નાંખ્યા છે” પરંતુ દ્વાર અને મૌલિક ચર્ચાઓ દ્વારા અને ગ્રોહસાહન આપ્યું છે, અને લગભગ પણ બેઠી છે મનજોત્રીની નિષ્ણાત સર્ચા કર્યા પછી તેમણે ઉપર આવે મારા રસ્તે ચાલવા દીધાં છે”

ઉપરાંત, આ પ્રથમના પ્રકરણો વાંચી જઈને જેમની પામેથી સચ્ચો મેળવવાનું કહ્યું હતું તેમાં મુખ્ય શ્રી ઉચ્ચગણ્ય ટેમર, ડૉ. આલુબેન દસ્તુર, પ્રો. દેવદાસ પાદક, શ્રી ઉચ્ચવર્ણ પરિખ, શ્રી

નીચુભાઈ દેસાઈ, પ્રા કે ડી દેસાઈ ઉપરાત શ્રી યશવંત દોશી તથા ચન્દ્રકાન્ત રાઈ હતા. (૧૯૬૭ અને ૧૯૬૮ના બે વરસના હસ્તપ્રત તૈયાર થઈ હતી)

જુદા જુદા ક્ષેત્રોના વિષયોના અખાત અગે જ્ઞાનગોષ્ઠીના સપાદનમાં આ દષ્ટિકોણ રજૂ છે અને તેમ ઝડપથી પ્રયોગ પ્રગટ કરી દેવા ઉપર જોડ ન હતો, પણ ગુણવત્તા સાથે ગતિ ભળેલાનો પલ હોયો.

અખી આખો લક્ષ્ય દેવાય તો અને એણીને વિદ્વાનો તરફથી જે આવકાર મળ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેવાય તો વિદ્ય મ અને ખર્ચ, અને અગે કચવાટને અવકાશ જોડો રહેશે મારે અગે તે જે વ્યવહાર મારી સાથે હેવડે થયો તે મને ખટકવા છતા મારી મનોમૂખિકા મે આપને મારા તા ૧૪-૩-૮૬ના પત્રમાં જણાવ્યા મુજબની છે તેની પુનરુક્તિ કરુ તો ક્ષમ્ય મળાઓ

"આ પત્ર પૂરો કરતા પહેલાં એટલુ રહી લઉ કે ધણા વર્ગો - આરભથી તે આજ લગી - જ્ઞાન ગોષ્ઠીના સપાદનની મુખ્ય જવાબદારી મારા પર છોડી છે, મારી કામગીરી અગે મને પૂરી મુક્તતા આપી છે તથા વિવિધ વિષયોમાં મને અભ્યાસ કરવાનો તથા ઉપાલયો સદાયકો, સપાદકો, વિદ્વાન પરમર્શીકો, લેખકો મથે નિકટતાના સપદમાં આવવાનો, જે મોકો આપ્યો છે તેને હુ મારો અમુકો લાભ સમજુ છુ અને એથી જ મારા વેતનનુ પદ્મ વરસ પહેલાં વિચારાયેલુ નીચુ ધોરણુ પણ સહજપણે સ્વીકારીને તથા મારી વર્ગોની કામગીરીના આવા સાવ ભાજકતા અતને, કશા સતાપ વિના સહી લઈને થ, હુ મહાર પટેલ યુનિવર્સિટીના મોનહીઓ તથા વ્યવસ્થાપક સમિતિના માનાર્દ સાથીઓ પ્રત્યે સહકમ આભારની લાગણી વ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકતો નથી અસ્તુ "

માગ હસ્તક ખામી રહેલી જવાબદારી ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અદા કરવાની અને અનુકૂળતા કરી આપવા અદલ સિન્ડિકેટ પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરુ છુ અને ગુનગતી લાધામાં અદિતીય એવી જ્ઞાન ગોષ્ઠી વહેવડાવવાની અદ્વિતિયા અને અનેક મહત્વના વિષયોના રત્ર અથેનુ સપાદન કરવાની તક આપવા અદલ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી વિરમુ છુ

લિ
લોખીભાઈ ભાઈ

૭ આઘાત જરૂર હજીવો પ્રશે

તા ૨૬-૧૧-૮૬

માનનીય કુલપતિશ્રી,

શ્રી કુલાધિપતિની સચનાતુસાર તેમના ઉપરના માગ પત્રોની વિચારણા સિન્ડિકેટની બેઠકમાં થાય ત્યારે તેમાં હાજર રહેવાનુ અને રજુઆત કરવાનુ આપે મને નિમનજ આપ્યુ તે માટે હુ આપનો ખૂબ આભારી છુ આ માગત અગે સિન્ડિકેટ લીધેલા નિર્ણયની ભળ કરતા શ્રી ભોમીલાલ ગોધી ઉપરના યુનિવર્સિટીના પત્રની નકલ પણ અને આપના તરફથી મળી છે

યુનિવર્સિટીએ આખી બાજતને ફેરવિચાર કરી નવેમર નિર્ણય લીધો એથી યુનિવર્સિટી પ્રત્યે સહકાવ અને આદર રાખનારા અમારા જેવા અનેક આલોકોના દિલને યુનિવર્સિટીના પહેલા નિર્ણયથી લાગેલો આઘાત જરૂર હજીવો યરો ફેરવિચારણા થઈ એ યુનિવર્સિટીને શોભતુ કાર્ય છે અને સોના અલિનંદને પાત્ર છે

લિ
નગીનદાસ ચાંદે
વિરધમાનં

Phone . 51154

Gram - ANUAGENCY

Anupam Building Materials Agencies

109, Near Mahadev Maninagar AHMEDABAD - 380 008

- • • • •
- (1) Ajit India Pvt Ltd Bombay Aluminium Architectural Building Products
  - (2) Sen Harvic Udhna Flush Butt welded steel window & doors
  - (3) Eros Electric & Mechanic Works Bombay-Eros Elevators
  - (4) Shankar Ramchandra & Bros Poona Factory Made Panel Door shutters
  - (5) Rotomould (India), Baroda-Rotax Water Storage Tanks

Posten

27205

Control Equipment Corporation

Mfg Switches Control Panels & Cabinets

Admn/ Office

5-4-187/7/3, M G Road

SECUNDERABAD 500003

Phone . 74607 Resl . 72399

Factory

D 117 IDA Jeedimatta

HYDERABAD-500854

Phone : 9622-81

प्रकाशक અને મુદ્રક : એડર 2 દ્વારા, વિશ્વમાનવ, C/o, બાલગોવિંદ મુ.
અમદાવાદ-9 * પ્રદર્શનશાળા આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાજપાડ, ગુજ.